

અગ્રક્રમાંક

સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ

હિસાબ તથા દાતાઓના નામની યાદી

વિભાગી પ્રમુખોના બાપણો

(૧) સાહિત્ય વિભાગ

ઑન મી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

(૨) અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

૧ પ્રો. ખુશાલભાઈ તલકશી શાહ

(૩) વિજ્ઞાન વિભાગ

શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

(૪) ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગ

મુનિશ્રી જિનવિજયજી

(૫) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

(૬) કળા વિભાગ

શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

(૭) પત્રકારત્વ વિભાગ

શ્રી. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

-ઈકર મંરયાનના પુરાતન સમયના આવશેષો અને તેનું મહત્વ

વ્યાખ્યાતા-પંડરીનાથ આત્મારામ ધનામદાર

અમદાવાદનો પરિચય

શ્રી. રતનમણિરાવ બીમરાવ

વર્તમાન અગાળી, મરાઠી અને હિન્દી ભાષા સાહિત્યનો પ્રવાહ—

અગાળી—શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

મરાઠી—શ્રી. રામચંદ્ર આયવળે

હિન્દી—શ્રી. જોદાલાલ જોષી

નિઘડ વિભાગ.

છબીઓની સૂચી

(૧) મહાત્મા ગાંધીજી	(૨૧) શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાસેલકર
(૨) ડૉ. આચાર્ય શ્રી આનન્દશંકર બા. મુવ	(૨૨) ડૉ. માધવજી બી. મચ્છર
(૩) સર ચીનુભાઈ માધવલાલ (બીઝ
એરોનેટ)	(૨૩) શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠ
(૪) ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્રજ્જરાય દેસાઈ	(૨૪) શ્રી. સુન્દરમ્
(૫) શ્રી. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	(૨૫) શ્રી. રવિશંકર મદાશંકર રાવળ
(૬) શ્રી. પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ	(૨૬) શ્રી. કનુ દેસાઈ
(૭) શ્રી. મટુલાલ ગોપીલાલ મુવ	(૨૭) શ્રી. મનોરમાબહેન ચીનુભાઈ
(૮) શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ દિવાનજી	(૨૮) શ્રી. ધન્દુમતીબહેન દિવાન
(૯) શ્રી. ખયુભાઈ પોપટભાઈ રાવત	(૨૯) શ્રી. રત્નમણીરાવ ભીમરાવ
(૧૦) ઝાન. મી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	(૩૦) સાહિત્ય સંમેલનના મંત્રીઓનો ગ્રુપ ફે
(૧૧) રા. સા. જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ	(૩૧) પુષ્પ પતંગિયાં (નૃત્ય)
(૧૨) મુનિશ્રી જિનવિજયજી	(૩૨) ઋણ નૃત્ય
(૧૩) શ્રી. ગૌરીશંકર જોશી (‘ધૂમકેતુ’)	(૩૩) પુષ્પ પતંગિયાં (નૃત્ય)
(૧૪) શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ	(૩૪) ”
(૧૫) શ્રી. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	(૩૫) દાણુલીલા (નૃત્ય)
(૧૬) શ્રી. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	(૩૬) ”
(૧૭) શ્રી. મુનીલાલ વર્ધમાનદાસ શાહ	(૩૭) ”
(૧૮) શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	(૩૮) મહાકાલી (નૃત્ય)
(૧૯) શ્રી. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી	(૩૯) કાગહોળી (નૃત્ય)
(૨૦) શ્રી. જયેન્દ્રરાવ ભગવાનરાવ દરકાળ	(૪૦) કાગહોળી (નૃત્ય)

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન

અમદાવાદમાં (૧૯૩૬માં) ભરાએલા બારમા અધિવેશનનો

અહેવાલ

પૂર્વતૈયારી

૬. સ. ૧૯૩૩ની આખરમાં, તા. ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ તથા તા. ૧-૨ જાન્યુઆરી ૧૯૩૪ના રોજ લાડી મુકામે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના અગીઆરમા અધિવેશન પ્રમંડે, અમદાવાદ શહેર તરફથી ડૉ. હરિપ્રસાદ ત્રજરાય દેમાઈએ, સંમેલનના બારમા અધિવેશન માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું અને તેનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થયો હતો.

બંધારણની કલમ ૪૪ પ્રમાણે સંમેલનની બેઠક બે વર્ષ બાદ ૧૯૩૫ની આખરમાં ભરવા માટે તે વર્ષની શરૂઆતથી અમદાવાદે જાગૃતિ રાખી હતી અને સ્થાનિક કારોબારી મંડળ રચવાની તૈયારીઓ કરી દીધી હતી. તેની પહેલી બેઠક તા. ૧૫મી એપ્રિલ ૧૯૩૫ના રોજ મળી હતી અને તેમાં ડૉ. હરિપ્રસાદ ત્રજરાય દેમાઈ, શ્રી ગદુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ, શ્રી પ્રાણલાલ કિરપારામ દેમાઈ, શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ અને શ્રી ચૈતન્ય-પ્રસાદ મોતીલાલ દીવાનજીની મંત્રીઓ તરીકે નિમણૂક કરીને, ૩૦ મી જૂન સુધીમા રા. ૫) લવાજમ ભરી મોકલનારાઓને સ્થાનિક કારોબારીના સભ્યો ગણવાનું ઠરાવ્યું હતું.

ત્યાર બાદ ૫મી ઓગસ્ટે મળેલી કારોબારી મંડળની બીજી બેઠકમા સાહિત્ય સંમેલન વખતે નીચેના સાત વિભાગો રાખવાનું ઠરાવ્યું હતું: સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, લલિતકલા તથા પત્રકારત્વ. આ બધા વિભાગોમા જુદાજુદા વિષયો ઉપર નિબંધ લખવા માટેની માર્ગદર્શક યાદી તૈયાર કરીને તેની પત્રિકા 'કાદવાની મંત્રીઓને સત્તા આપી હતી (જુઓ 'પરિશિષ્ટ'મા પત્રિકા બીજી). એ ઉપરાંત સત્કાર મંડળના સભ્ય માટે લવાજમની રકમ રૂપિયા પાંચ નક્કી કરીને તા. ૧૫મી સપ્ટેમ્બર સુધીમા જેમના લવાજમો આવે તેમને સભ્ય ગણવાનું ઠરાવ્યું હતું.

૨૭ મી ઓગસ્ટે મળેલી તે પછીની ત્રીજી બેઠકમા કારોબારી મંડળે પોતાના જુદા જુદા કાર્યોને વ્યવસ્થિત વેગ આપવા માટે પોતાનામાંથી નીચેની ત્રણ જુદીજુદી સમિતિઓ નીમી હતી.

જાહેરાત (પ્રકાશન) સમિતિ: શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, શ્રી નંદલાલ સુનીલાલ મોડીવાળા, શ્રી ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી, શ્રી કેશવલાલ હરગોવિંદદાસ શેઠ, શ્રી જયુભાઈ

પોપટભાઈ રાવત અને શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ (મંત્રી તથા જરૂરી કામકાજની યોજના કરવાની સત્તા સાથે)'

નિમંધ સમિતિ: રા. સા. જુલુભાઈ અમરતલાલ સૈયદ, શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, શ્રી સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે, શ્રી ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા, શ્રી જોડાલાલ જોવર્ધનદાસ શાહ, શ્રી નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી, શ્રી પ્રાણુલાલ દિરપારામ દેમાડ, શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ, શ્રી ચીરીશંકર જોવર્ધનરામ જેથી, શ્રી વિશ્વનાથ મગનવાય ભટ્ટ, શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાટક, શ્રી પ્રાણુજીવન વિશ્વનાથ પાટક, યુનિશ્રી જિન-વિજયજી, શ્રી યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, શ્રી નરહરિ દારકાદાસ પરીખ, શ્રી રવિશંકર મહાશંકર રાવળ, ડૉ. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાટક, શ્રી વિજયરાય કબ્યાણુગથ વૈષ્ણ, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હરિદરશંકર દવે. કામકાજની યોજના કરવાની સત્તા શ્રી હીરાલાલ પારેખને આપવામા આવી હતી.

સંમેલનના અર્થ માટે નાણા ઉધરાવવાની મત્તા, જરૂર પડે સબ્સીડી-ઑર્ગાઈટ કરવાની અનુમતિ સાથે, શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ દીવાનજીને આપવામા આવી હતી.

સંમેલનની બેઠક વર્ષ આખરે ડિસેમ્બરમા ભરવાનું યોજાયું હતું. પણ વચ્ચે, મહા-સભાની ખાસ બેઠક એ અરસામા આવવાના મંભવે ફેબ્રુઆરીમા ભરવાનો વિચાર થીજ બેઠકમા ચર્ચા હતો પરંતુ ખાસ મહાસભા ફેબ્રુઆરીમા જ મળવાની હોવાથી છેવટે સંમેલન નાતાલના તહેવારોમા ભરવાનું આ બેઠકે ઠરાવ્યું હતું.

જેથી બેઠકમા, તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બરે કારોબારી મંડળે ખર્ચનો અંદાજ આશરે રૂ. ૬૦૦૦)નો ઘડી કાઢ્યો હતો; સ્વાગત્યાધ્યક્ષની ચૂંટણીની ચૂક જોવામાં ન થોભતા, કાર્યની ઝડપ ખાતર, નિમણીની યાદી તથા તેના આમંત્રણની પત્રિકા વહેવી પ્રકટ કરી દેવાની મંત્રીઓને સત્તા આપી હતી; સંમેલનના સ્થળ માટે ત્રણેક સ્થળોની લેવામણી યજ્ઞેલી તેની વ્યવસ્થા કરવાનું મંત્રીઓને સોંપ્યું હતું; અને સત્કાર મંડળના પ્રમુખની ચૂંટણી માટે સ્થાનિક કારોબારી તથા સત્કાર મંડળની સંપુજ્ઞ સભા બોલાવવા માટે તારીખ (૧૭-૯-૩૫) નક્કી કરી હતી

આટલા પરચુરણ વહીવટી કામો હિપરાત આ બેઠકે સંમેલન વેળા બે આકર્ષક પ્રમંથો યોજવાના દરમિયાન કર્યા હતા (૧) સંમેલનને અંગે એક સાહિત્ય-મતિદાસ-વરણ પ્રદર્શન, (૨) રજન કાર્યક્રમ તરીકે એક કવિ-સભા (મુશાયરા). પ્રદર્શનને માટે શ્રી ગવિશંકર મહાશંકર રાવળ, શ્રી કનુભાઈ હકુમતરાય દેસાઈ, શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ, શ્રી સારાભાઈ મણિવાલ નવાજ તથા શ્રી બસુભાઈ પોપટભાઈ રાવતની નિમણૂક કરવામા આવી હતી કવિ-સભા (મુશાયરા) ની યોજના શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજી, શ્રી યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ તથા શ્રી બસુભાઈ રાવતને સોંપાઈ હતી. તેમા પાછળથી શ્રી ત્રિભુવનદાસ પુરોષોત્તમદાસ હુકાર (સિ-દરમ.) ને કો-ઓર્ગાઈટ કરવામા આવ્યા હતા.

૧૭મી સપ્ટેમ્બરે મળેલી પાંચમી બેઠકમા, સ્થાનિક કારોબારીના બધા સભ્યોને સત્કાર મંડળના સબ્સીડી તરીકે પણ ગણી લેવાનો ઠરાવ કરીને, સત્કાર મંડળ અને

સ્થાનિક કારોબારી મંડળની સંલુકત બેઠક તા.૧૭મી ને બદલે ૧૮મી સપ્ટેમ્બરે બોલાવવાનું ઠરાવ્યું હતું.

એ મુજબ સત્કાર મંડળની પહેલી બેઠક તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ના રોજ મળી હતી. તેમાં સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે સર ચિનુભાઈ માધવલાલ (બી.એ. બેરોનેટ) ની અને ઉપપ્રમુખ તરીકે ડૉ. હરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈની નિમણૂક સર્વાનુમતે કરવામાં આવી હતી.

સત્કાર મંડળની બીજી બેઠક તા. ૨૭ મી સપ્ટેમ્બરે મળી હતી અને તેમાં સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે મહાત્મા શ્રી મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજીની વગર વિરોધે ચૂંટણી થઇ હતી.

તે પછી ૧૪મી ઑક્ટોબરે મળેલી તેની ત્રીજી બેઠકમાં સંમેલનના ઉપપ્રમુખ તરીકે આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવની, અને સંમેલનના જુદાજુદા સાત વિભાગો માટે નીચેના ચૂદરથોની પ્રમુખો તરીકે ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી : (૧) સાહિત્ય—શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી; (૨) ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ—મુનિશ્રી જિનવિજયજી; (૩) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન—પ્રો. અતિમુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી; (૪) સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર—પ્રો. ખુશાલદાસ તલકર્શી શાહ; (૫) વિજ્ઞાન—શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ; (૬) લલિતકલા—શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા (આઇ. સી. એસ.), (૭) પત્રકારત્વ—શ્રી મદાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ.

નાતાલના દિવસોમાં મહાત્મા ગાંધીજીને કેટલીક પ્રતિકૂળતા હોવાથી, તેમની ઇચ્છાને માન આપી, સંમેલનની બેઠક ૧૯૩૫ની નાતાલને બદલે ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરી સુધી લંબાવી હતી અને જાન્યુઆરીની ૧૨, ૧૩ અને ૧૪મી તારીખો તેમને અનુકૂળ હોવાથી તે તારીખોમાં સંમેલન ભરવાનો આજ્ઞની બેઠકમાં ઠરાવ થયો હતો.

આ પછી તા. ૭ મી નવેમ્બરે મળેલી સ્થાનિક કારોબારી મંડળની સાતમી બેઠકે, સંમેલનના સાત વિભાગોનાં કામકાજ, નિર્ણયવાચન વગેરેની વ્યવસ્થા માટે સાતે વિભાગો માટે નીચેનાં સાત ચૂદરથોની વિભાગી મંત્રીઓ તરીકે નિમણૂક કરી હતી : (૧) સાહિત્ય—રા. સા. જતુભાઈ અચરલાલ સૈયદ; (૨) ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ—શ્રી ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી (ધૂમકેતુ); (૩) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન—પ્રો. જયેન્દ્રરાવ ભગવાનલાલ દૂરકાળ; (૪) સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર—શ્રી નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી; (૫) વિજ્ઞાન—શ્રી ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા; (૬) લલિતકલા—ડૉ. માધવજી ભીમજી મચ્છર; (૭) પત્રકારત્વ—શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

કારોબારી મંડળના એક મંત્રી ડૉ. હરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈની ચૂંટણી સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે થએલી હોવાથી મંત્રી તરીકેની એ ખાલી પડેલી જગ્યાએ શ્રી બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવતની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત ઉત્તારાની સગવડ માટે તેમજ પત્રિકા કાઢવાની સૂચનાઓ માટે બીજા કેટલાક પહોંચતી ઠરાવો થયા હતા.

સંમેલનને સફળ કરવા માટે મુજબત—કાર્યાવાહકના મુખ્ય સ્થળોએ તેના પ્રચાર કરવા તથા ત્યાંની સ્થાનિક સાહિત્ય—સંસ્થાઓ તથા સાહિત્યપ્રેમી વ્યક્તિઓનો સહકાર

સાધવાના હેતુથી કારોબારી મંડળ તરફથી રા. સા. જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ, શ્રી સુની-લાલ વર્ધમાન શાહ, શ્રી નવલરામ જગનાથ ત્રિવેદી, શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ દીવાનજી વગેરે એ રાજકોટ, ભાવનગર, મુંબાઈ આદિ સ્થળોએ જઈને સંમેલન વિષેની અમદાવાદની આકાશ્વર્ણી દર્શાવી હતી અને સૌને પોતાની હાજરી તેમજ સૂચનો વગેરેથી હાર્દિક સહકાર તથા સહાય આપવા વિનંતિ કરી હતી.

આ દરમ્યાન શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા તરફથી, પોતે, પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે સંમેલનના દિવસોમા અમદાવાદ આવી શકે તેમ ન હોવાના ખબર આવવાથી, તેમની જગ્યાએ લલિતકલા વિભાગના પ્રમુખની ચૂંટણી કરવા માટે સરકાર મંડળની ચોથી બેઠકે ૨૧મી નવેમ્બરે યોજાવવામા આવી હતી અને તેમા શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર (કાકાસાહેબ) ને સંમેલનના લલિતકલા વિભાગના પ્રમુખ તરીકે સર્વાનુમતે ચૂંટવામાં આવ્યા હતા.

આમ, આગામી સંમેલન માટે બધી પૂર્વતૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી, નિર્ણયો આવવા માડ્યા હતા અને સૌના મન તેની સ્થાનિક તૈયારીઓમા પરાવાયા હતા ત્યાં, અચાનક મહાત્મા ગાંધીજીની તબિયત લઘવવાના ખબર આવ્યા તબિયત એટલી નાદુરસ્ત હતી કે તુરંતમાં તેઓ કોઈ પણ શ્રમ લઈ શકે તેમ ન હતું, એટલે એમને સંપૂર્ણ આરામ ન થાય ત્યાંસુધી સંમેલનની બેઠક મુલતવી રાખ્યા વિના ઉપાય ન હતો. આથી, સ્થાનિક કારોબારી મંડળે તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરની પોતાની આઠમી બેઠકમા, તુરંતને માટે સંમેલન મુલતવી રાખવાનો ઠરાવ કર્યો અને એ જ તારીખે મળેલી સરકાર મંડળની પાચમી બેઠકમાં પણ એમ જ ઠરાવવામા આવ્યું.

ત્રણેક માસ બાદ, એટલે કે મહાત્માજીને આરામ થવાના ખબર મળતા જ, ઇસ્ટરની રજાઓમા કે તે પછીની ઉનાળાની રજાઓમા સંમેલનની બેઠક ભરવાનો ઇરાદો કર્યો; પણ અમદાવાદનો મે માસનો તાપ તેમજ બીજી નાની નાની અનેક પ્રતિકૂળતાઓ લક્ષમા હતા, સંમેલનની બેઠકને થોડી વધારે દૂર લઈ ગયા વિના ચાલે તેમ ન હતું. એટલે ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૬ના રોજ સ્થાનિક કારોબારી મંડળે બધા સંજોગોનો વિચાર કરીને સંમેલનની બેઠક ઑક્ટોબર માસની ઈકેશનમા ભરવાનો ઠરાવ કર્યો. સંમેલનનો સમય આમ દૂર જવાથી એ લાંબા ગાળા દરમ્યાન વિદ્વાનો તથા લેખક બંધુઓ તરફથી સારા અને અવ્યાસયુક્ત વધુ નિબંધો મેળવી શકાશે એમ પણ આશા પડી અને એ માટે સંમેલન પત્રિકા (પાચમી)માં જાહેર વિનંતિ કરવામા આવી.

માર્ચ અને ઑક્ટોબર વચ્ચેના આ છ સાત માસના ગાળામા સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓને સંમેલનને વધારે સફળ બનાવવા માટેની વિગતે તૈયારીઓ કરવામા ઠીક સરળતા રહી. સંમેલન પ્રારંભે કવિસભા-મુશાવરા ઉપરાંત મંગીત-નૃત્ય-નાટ્ય પ્રયોગોનો એક સુંદર અને કલાત્મક રંજન કાર્યક્રમ ઉજવવાની યોજના ઘડવામા આવી. સર ચિત્રુભાઈના મંરકારી કુટુંબના કૌમાર મંડળે તેમાં હાર્દિક અને ઉત્સાહભર્યો સહકાર આપવાની દા કહી અને તેની વ્યવસ્થા માટે રંજન સમિતિના મંત્રીઓ તરીકે, શ્રી મનોરમાબહેન ચિત્રુભાઈ તથા શ્રી પન્દુમતી દીવાનજીની, ખીજા સભ્યો ઉમેરવાની અનુમતિ સાથે, નિમજૂક થઈ.

સંમેલન અંગે ભરવા ધારેલા સાહિત્ય-ઇતિહાસ-વસ્તુ પ્રદર્શનની તૈયારી, તેને માટેના નિયુક્ત મંત્રી શ્રી રવિશંકર રાવળ જાપાનના પ્રવાસે ગએલા હોવાથી જોળંબે પડેલી. તેઓ ત્યાંથી આ ગાળા દરમ્યાન પાછા ફર્યા. આ વેળા હવે ઉપરોક્ત પ્રદર્શન માટે પૂરતો અવકાશ રહ્યો ન હતો, પરંતુ ચિત્રકલા અને તેની અનુપંગી બીજી કળાઓનું એવું એક કલા પ્રદર્શન ભરવાની યોજના થઇ શકે તેમ હતું. એટલે એવું એક પ્રદર્શન ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું, તેની વ્યવસ્થા સ્થાનિક 'ભારત કલા મંડળ'ને સોંપવામાં આવી અને શ્રી રવિશંકર રાવળ તથા શ્રી કનુ દેસાઇને મંત્રીઓ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા.

ઑક્ટોબર માસ નજીક આવતો ગયો. સંમેલનની બેઠકની તારીખો હવે નક્કી કરવાની હતી. તા. ૧૧મી ઑગસ્ટે મળેલી સ્થાનિક કારોબારીની દસમી બેઠકે બધી રીયતિનો વિચાર કરીને ઑક્ટોબરની ૩૧મી અને નવેમ્બરની ૧ની તથા બીજી તારીખો (૧૯૬૨ના આસો વદ ૧-૨-૩)—શનિ, રવિ અને સોમવારના દિવસોમાં સંમેલનની બેઠક ભરવાનો ઠરાવ કર્યો.

સ્થાનિક તૈયારીઓ માટે હવે કારોબારી તથા વિભાગી મંત્રીઓની બેઠકો દર અઠવાડીએ મળવા લાગી. સંમેલન પ્રસંગે ગાવા માટેના ગીતોની પસંદગી જૂનામાંથી કરવા કરતા, પ્રસંગને ઉચિત નવા ગીતો રચાઇ આવે તેા છટ એ ઇગદાથી, સંમેલન માટે એવા મંગલ, પ્રેરણાત્મક અને સુગેય ગીતો રચી મોકલવા ગુજરાતના કવિઓને આમંત્રણ આપવાનું તથા તેમાંથી પસંદ કરવામાં આવેલાં પાંચ ગીતો માટે રૂ. ૫૦) નો પુરસ્કાર આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું.

સંમેલન પ્રસંગે ભરાનાર કવિસભા-મુશાયરાના માટે બે પ્રકારના કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યા: કવિતાગાનનો અને પાદપૂર્તિનો. પાદપૂર્તિ માટે બે પંક્તિઓ જાહેર કરવામાં આવી. સહાપતિ તરીકે શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકની વરણી કરવામાં આવી. સભાની કાર્યપ્રણાલિ વગેરે માટે અગ્રગણ્ય કવિઓ તથા કવિતારસિકોના સૂચનો મંગાવવામાં આવ્યા હતા અને તેને અનુસરીને સભાની યોજના વગેરેની વિગતવાર પત્રિકા બહાર પાડવામાં આવી હતી (જુઓ પરિશિષ્ટ).

આ ઉપરાંત સંમેલનની બેઠક દરમ્યાન જાહેર જનતા માટે સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યાનો રાખવાની પણ એક યોજના ઘડી હતી. પરંતુ વ્યાખ્યાતાઓની અતિકૂળતાએને લીધે માત્ર બે જ રાખી શકાયા હતા. એક શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બદ્દનું “જાપાનની કેળવણી” ઉપર, અને બીજું શ્રી. પંડરીનાથ ઇનામદાસનું “ઇંદર રાજ્યના પુરાતન શિલ્પ-સ્થાપત્ય” ઉપર, મૅજિક લેન્ટર્ન સાથે

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયેટીનું નવું મકાન તૈયાર થઇ ગયું હતું અને તેની ઉપરનો પ્રેમાભાઇ હોલ નવી આઘણીમાં ઘણો વિશાળ કરવામાં આવ્યો હતો. સંમેલનની બેઠક ત્યાં જ ભરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. જાણે આવા શુભ પ્રસંગથી એ હોલની વારતુકિયા થઈ,

સંમેલનની ઐક્ય

પ્રમુખ તરીકે મહાત્મા ગાંધીજીની વરણી મળેલી હોવાથી તથા માહિત્ય વિગેના તેમના વિચારો અણુવાની આગુરતાથી સંમેલનના લોકોએ ઘણો જ રસ લીધો હતો. ત્રેમા-લાઇ હોલમાં શુભારે ૧૫૦૦ શ્રોતાઓની સંગવડ હતી, અને તે પૂરી મધ્ય રહેશે એમ માનવામાં આવતું હતું.

પણ સંમેલનનો દિવસ આવી લાગતા તો ટિકિટો અણુધારીરીતે ખાપી જવા માંડી. છેવટે ગિર્દી-પેપાટ વિના શ્રોતાઓ સંમેલનનો મારીરીતે લાભ લઇ શકે એટલા માટે નિરૂપાએ છેદની ધડીએ વધુ ટિકિટો આપનારું અટકાવવું પડ્યું.

કલાપ્રદર્શનનું ઉદ્દેશાટન

સંમેલનના અધિવેશનનું પ્રથમ મંગલ કાર્ય તે કલાપ્રદર્શનનું ઉદ્દેશાટન, મુખાધના જાણીતા કવારસિક શ્રીમત શેઠ કદમાણ્યુ કરમશીને દરને પ્રદર્શનનો ઉદ્દેશાટન વિધિ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું, પરંતુ તેઓ આવી શકે તેમ ન હોવાથી આચાર્યશ્રી આનંદશંકર દુવને હાથે એ ક્રિયા, સનિવાર તા ૩૧ મી ઑક્ટોબરે—સંમેલનના પ્રથમ દિવસે પ્રાતઃકાળે નવ વાગ્યે કરવામાં આવી હતી.

મુજરાત પ્રાતિક સમિતિના મકાનને ઉપલે માળે તેના વિવિધ કુશાદે ઓરડાઓમાં ચિત્રકળા, દોરાગ્રાફી, વ્યાપારી કલા અને હસ્તશિષ્ય, મુદ્દલકલા, હસ્તલિખિત માસિકો વગેરેનું એક સુંદર પ્રદર્શન ગોઠવાયું હતું સમિતિના મકાનની પાછળના મેદાનમાં સભા-સ્થાન યોજવામાં આવ્યું હતું સંમેલનનો પ્રથમ દિવસ હોવાથી બહારગામના આગમીઓ પણ બધા આવી ગયા હતા અને સ્થાનિક સાહિત્ય-કલાસિકો તેમજ બહારગામના મહે-માનોની દાગરી મોટી સંખ્યામાં હતી.

પ્રાર્તાવિક વિધિ થઇ ગયા બાદ, આચાર્યશ્રી આનંદશંકર દુવને કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની વિનંતિ કરતા ડૉ. હરિપ્રસાદ ત્રિવેદી દેસાઈએ પ્રદર્શનનો હેતુ તથા વિગતો સમજાવતું એક વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન કર્યું હતું, જેનો સાર નીચે મુજબ છે:

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહયો! 'જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ' નામનો શ્રી સારાભાઈ નવાએ મપાદિત કરેલો જે ઉત્તમ ગ્રંથ હમણા જ બહાર પડ્યો છે તે ઉપરથી મુજરાતે પણ ચિત્રકળાના ક્ષેત્રમાં જે અનુપમ ફાળો આપ્યો છે તે જાણીને આપણે ગૌરવ લઈ શકીએ તેવું છે. પરંતુ એ મંથની પાછળ જે થોડો ઇતિહાસ રહ્યો છે તે આ પ્રમંડે આપને જાણવાલાયક છે.

વિ. સ. ૧૯૮૭ના શિષ્યાળામાં શ્રી દેશવિરતિ ધર્મોપાધિક સમાજ તરફથી આગ્રે એક જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું એમાં પાટણ, ખંભાત, જેસલમીર, અમદા-વાદ, વડોદરા વગેરે સ્થળોએથી જૈન ગ્રંથ લંડોરમાના અમુલ્ય ગ્રંથો વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. એમાં જૈન ધર્મ ઉપરાંત વૈદ્ય, ન્યાય, ઇતિહાસ, કાવ્ય, જ્યોતિષ વગેરેના તથા વાતોના અને વ્યાખ્યાનોના ગ્રંથો પણ ધણા હતા.

ધણાખરા અથોમા ગંગીન ચિત્રો હતા, અને તેમા ચે ભુદાભુદા શહેરના સંધેએ સાધુ સુનિઓને જે આમંત્રણપત્રો લખેવા તેની લાખાખાના વર્ષિક જેવી નકલોમાના ચિત્રો, તે તે દેશકાળના સ્વચ્છ હોવા ઉપરાંત ગુજરાતની ચિત્રવિધાની પણ પરપરાના આખરિત દર્શન કરાવતા હતા.

મારા મિત્ર શ્રી રવિશંકર રાવળે એ ચિત્રોની સીનેમા ફીલ્મ લઈ લેવા યોજના કરી હતી, પણ એ પ્રદર્શનના વહીવટદારો રૂઢિચુસ્ત હોવાથી એ આમૂલ્ય પ્રમર્ગનો લાભ ગુજર બધુઓને અને સમસ્ત દેશને મળતો અટક્યો.

શ્રી સારાભાઈ નવાબ એ પ્રસંગે એક સ્વચ્છેવક હતા, પણ એમને એમાથી ધણે ઉત્સાહ પ્રગટ્યો અને શ્રી રવિભાઈની યોજના નિષ્ફળ થયા પછી એમણે રવિભાઈની જ પ્રેરણાથી આ અંચ બહાર પાડ્યો એ અથમા જે કંઈ ચિત્રો છે તેના કગતા ધણા વધારે ચિત્રો હજી આપણા અંચ ભાંગરામા પાછા પેટીઓમા પુરાઈને પડ્યા છે. પરન્તુ જેટલા પ્રસિદ્ધ થયા છે એટલાથી પણ આપની ખાત્રી થશે કે શિલ્પ અને સ્થાપત્યમા જેવા ગુજરાતનો ફાળો મોટો છે તેવા જ ફાળો ગુજરાતે ચિત્રવિદ્યાને પણ સેકાઓ સુધી સતત આપ્યા કર્યો છે.

આપણા ચિત્રોમા પણ સમગ્ર ભારતવર્ષની ચિત્રકલાના જ આદર્શો, એ જ ભાવના-મયતા, એવા જ રંગો અને એવી જ રેખાઓ તમે જોશો અજન્તાની શુક્રાઓમાથી ઊતરી આવેલી કલાસમૃદ્ધિને જ વાન્સો ગુજરાતે પરપરાથી સાચવ્યો છે અને વિકસાવ્યો છે. અત્યાર સુધી તો ગુજરાતે માત્ર વેપાર જ ખેડી જીવણ છે અને લક્ષ્મીની જ આરાધના કરી છે એમ કહેવાતું પણ આ ચિત્રો અને ઇડર ગાળમાથી જે મંદિરો અને મૂર્તિઓ હમણા જ મળ્યા આવ્યા છે તે જીવણ પછી તો આપ સૌની પણ ખાત્રી થશે કે લક્ષ્મી સાથે સરસ્વતીની પૂજા પણ આપણે કરી છે-અને બહુ ઉત્તમ પ્રકારે કરી છે.

સાહિત્ય સમેલનના પ્રતિનાધ બન્ધુઓ! આપ થોડો વખત બચાવીને અમદાવાદી મસ્જિદા, મંદિરો અને શિલ્પ તથા સ્થાપત્ય જેવા તરફી હેશો એવી હું આજ મંગલ પ્રભાને આપને વિનંતિ કરું છું. જેવી દયારામની મીસી કવિતા છે, જેવી મીરા-ખાઈની કવિતામા પ્રેમભક્તિ છે એવી, સંગીતકાવ્ય જેવી કળા આપ ત્યા જોશો ગુજરાતની શિલ્પકળામા જેવા માધુર્યભક્તિ અને સુક્રમળ સૌન્દર્ય લઈ છે એવા કયાયે નથી.

હવે આ પ્રદર્શન વિશે સૌથી પ્રથમ મારે આપને કહેવું જોઈએ કે શ્રી રવિશંકર રાવળે હવે અત્રે ગુજરાત કલાસય કાઢીને સમસ્ત દેશની મસ્કૃતિમા ગુજરાતને પણ પોતાનું નૈવેદ્ય ધરાવતો કર્યો છે જે સ્વાર્થત્યાગ, જે તપ અને જે હૃદયની ઉદારતા વડે એમણે અહીં, મ્યુનિસિપાલિટી, ધનવાનો કે સરકારની મદદ વગર કયાનું એ ગુરુકૃળ કાઢ્યું છે તેના રૂડા ફળ શેડાજ વખતમા ગુજરાતે ચાખ્યા છે એમના વગર કનુભાઈ દેસાઈ જેવા કલાકાર પણ આપણને ના મળત પરન્તુ હવે તો કનુભાઈ ઉપરાંત જીજ્ઞ અનેક સુવાન ચિત્રકારો અને ચિત્રચેષ્ટાઓ પણ ભાઈ રાવળને હાથે ઝળવાઈ બહાર પડ્યા છે. એમના એ સઘમા કોઈ સંપ્રદાય નથી અજન્તા, રાજપૂત, કાગરા, પશ્ચિમ પૂર્વ અને આધુનિક ચિત્રકારોના પણ એ લોક છે. પોતાના અનેક શિષ્યોને એમણે ભુલે

જુદે રથે મોકલીને તે તે કુમાર શિષ્યોનાં કુદરતી વલગુને ઉત્તેજ્યાં છે. મદ્રાસના શ્રી દેવ-
પ્રસાદ રાયચૌધરી, મળનીના શ્રી અરસીનકુમાર હલધર, બંગાળના શ્રી અવનીન્દ્રનાથ દાકુર
અને શ્રી નંદલાલ વસુ, વડોદરાના શ્રી પ્રમોદકુમાર ચરોપાધ્યાય, એવા એવાની કલાશાળાઓમાં
એમણે પોતાના શિષ્યોને, પોતે અપાય એટલી વિદ્યા આપ્યા પછી, રંગાક્ષરશિષ્યો આપાતીને
પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ કૉર્સ જેવા રનાતક પછીના અવલોકન અને અભ્યાસ માટે મોકલ્યા હતા.

અત્રેના પ્રદર્શના શ્રી રાયળ અને એમના જુદિમાન શિષ્યમંડળનો સારો જોવો
કાળો છે એ જોઇને આપ સૌને જરૂર આનંદ થશે.

શ્રી રવિશંકર રાયળ અમદાવાદમાં આવ્યા તે પહેલાં અહીં મગનલાલ લીલાધરશર્મા
નામના, પોતાને જ હાથે તૈયાર થયેલા એક ચિત્રકાર હતા. એમનાં હિન્દેવી, પિતૃભક્ત
શ્રદ્ધાશ્રુ ઇત્યાદિ ચિત્રો પ્રદર્શનમાં પેસતા જ મૂકેલા છે એ રાજ્ય રવિવર્માના પ્રચંસક હતા.
૨૧. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઇ ન્યારે ગ્રેગરિયંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા
ત્યારે મગનલાલ ટ્રેફર્ન થયેલા. ઇ. સ. ૧૯૦૨-૦૩ માં અત્રે ૨૧. એદલજી દોરાબજી
તલાટીના પ્રમુખપદે એક કેળવણી પરિષદ મળી હતી. એ પ્રમંભે ૨૧. મગનલાલે, કાળા
પાટીઆ પર માત્ર ચાકથી દમયંતી અને અજગર ચીતરી હતાં. એ પરિવદની ધણી
વસ્તુઓ હું ભૂલી ગયો છું, પણ એ અજગર અને દમયંતીનું સાદું ચિત્ર તો હજી મને
પણ ભરાયર યાદ છે. મગનલાલે ત્યાર પછી એ ચિત્ર કપડાપર તૈલ રંગોથી દોર્યું. પરંતુ
જેમ જેમ એ ચિત્ર દોરાતું ગયું તેમ તેમ એને સર્વાંગમુંદર કરવા એમની મહત્ત્વકાક્ષા
વધતી ગઇ. અજગર એમણે કદી જોયો નહોતો ખરો અજગર જેવા એ વડોદરા અને
મુઆઈના મંચદરથાનોમા જઈ આવ્યા અજગરના રવભાવ વગેરેની પણ માહિતી મેળવી.
એમને માલૂમ પડ્યું કે પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનની 'ચરણ ગળ્યો જનુ લગી' વગેરે લીટીઓ
ખોટી હતી. અજગર ન્યારે માણસને ગળે છે, ત્યારે પ્રથમ ઝપટ મારીને એને જેલાન
કરે છે અને પછી પહેલું તો માર્યું જ પકડે છે. મો પહેાળું કરીને એ મોંમાં શિકાર આવીને
પડે એવી રાહ જોતો ખેસતો નથી. એ જાણ્યા પછી એમણે પોતાના ચિત્રમાં દમયંતીને
અજગરથી મૂંછિત થયેલી તો ચીતરી છે, પણ પ્રેમાનંદનું માન રાખવા જનુ સુધી એને
અજગર પામે ગળાવી છે પણ ખરી. એમા દમયંતીનું રૂપ, અજગરનું શરીર ઇત્યાદિ
બહુ જ તાદરશ અને મોદક બનાવ્યા છે

એમને પ્રિય બીજું ચિત્ર રા'જેંગાર અને રાણકદેવીનું હતું. એમાં રાણકદેવી કેવી
દરો તેનો નમ્રનો શોધવા એ કાઠિયાવાડના ધણા ભાગોમાં ફરી આવ્યા હતા. આખરે
ભાવનગરના એક રાજકુમારીના સ્વરૂપ પરથી એમણે રાણકદેવી ચીતરેલા.

પરંતુ મગનલાલનું બહુ લોકપ્રિય થઇને ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૦ સુધીમાં આખા
હિન્દુસ્તાનમાં પ્રમરેલું ચિત્ર તે હિન્દેવીનું હતું એવા હિન્દના નકશા પરથી હિન્દેવીની પ્રતિમા
રચેલી. 'ઉત્તિષ્ઠ, જગૃત પાપ્ય વરાગિઓધત' એ ખોદ પ્થગમાં દરદરતો હતો. આ ચિત્ર-
ની મૂળ નકલ આપ પ્રદર્શનમા પેસતાં જ જોશો. આજથી ૩૦ વર્ષ પહેલાં અહીં આ
ચિત્ર ખાસ દોરાયું હતું. અને આજે એને આટલું બહુ આગળ લાવવાનું કારણ એ છે કે

કાશીમાં હમણા જ શ્રી શિવપ્રસાદ ગુપ્તાએ રૂપાના નકશાના જ હિન્દદેવી બનાવી એની પ્રતિષ્ઠા કરી છે એવી પ્રતિષ્ઠા ગુજરાતે ૩૦ વર્ષ પહેલા કરી હતી મગનનાલના આ સિવાય પિતૃઅક્તશ્રવણ, શકર વગેરે કૈલાસમાં, ચેન્નૈયે, અણ્ણનોતર્થા મેમનો વગેરે ચિત્રો હતા મુરોપ એમેરિકામાં આના ચિત્રો હજારો ને લાખો રૂપીએ વેચાય છે એ વાચી પોતે પણ હજારોની મિલકત ચૂકતા જાય છે એમ એ બિચારા માનતા હતા પણ અમદાવાદે એમના જીવતા કે પછીથી આજ લગી પણ એ ચિત્રોની કંપક જ કદર કરી નથી એમ જણાવતા મને દુઃખ થાય છે એ મ્યુનિસિપાલિટીના એક શિક્ષક હતા ચઢા ઉપર ચઢા પી, રાતોના ઉળગરા કરીકરીને એમણે આ ચિત્રો દોર્યા હતા છેવટે એમના વિધવા, મ્યુનિસિપાલિટી પ્રદર્શન કરશે ને એ ચિત્રો ખરીદશે એમ આશા ગમતા હતા, તે પણ હજી સુધી કંઈ બન્યું નહિ આખરે એમના સારા ચિત્રો ગુજરાતની બહાર ગયા શ્રીયુત જમનાલાલ બળજ જેમ આપણા મહાત્માજીને લાઈ ગયા તેમ એ ચિત્રો પણ લાઈ ગયા

પરંતુ ત્યાર પછી બાઇ રવિશંકરના પ્રયત્નથી એ રિયલિટી બદલાઈ છે ‘કુમાર’ માસિક દ્વારા છેલ્લા તેર વર્ષમાં કલા વિષે એમણે ખૂબ પ્રચાર કર્યો છે અને પરિણામે આજે જનસમાજ ચિત્રોમાં વધારે પ્રમાણમાં રસ લેતો થયો છે ચિત્રવિદ્યા શીખનારની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે અને આજના પ્રદર્શનમાં પ્રગતિ પામતી આપણી વર્તમાન ચિત્રકળાના સુંદર નમૂના આપના જોવામાં આવશે ગુજરાતના ચિત્રકારોની કૃતિઓ આજે સમસ્ત દિલ્હીમાં આદર પામવા લાગી છે હજી હમણા જ ત્રાવણકોરના ચિત્રસંગ્રહમાં ગુજરાતના ચિત્રકારોને સ્થાન મળ્યું છે એ જાણીને આપને આનંદ થશે. શ્રી કનુભાઈ દેસોઈનું ગરબાનું ચિત્ર આપણા ગરબાની જેમ દિલ્હીમાં ખૂબ પ્રશંસા પામ્યું છે એની મૂળ નકલ આપ આ પ્રદર્શનમાં જોશો આ એક જ ચિત્રથી એ આખા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે કદંબના વહેતી રેખાઓ અને છુપી કવિતા એ કનુભાઈ દેસાઈના ચિત્રોની ખાસ ખૂબી છે એમાં તાલમયતા અને માધુર્ય અપાર છે અને એમના છાયાચિત્રો વિષે બોલવાનો વખત નથી પરંતુ એમના જેવા અદ્ભુત, ગૂઢ અને ઊંડા સૌન્દર્યથી ભરેલા છાયા ચિત્રો બીજે કયાંય ને જોયા નથી

રવિભાઈનું ‘ભારતસૌભાગ્ય’ અને ‘જીવન સંગીત’ મૂળ આલેખનોમાં મેળવવા અમે ભાગ્યશાળી થયા છીએ અમે નાસિક જેલમાં હતા ત્યારે અમને એ ‘જીવનસંગીત’ ચિત્રે બહુ આશ્વાસન આપ્યું હતું અજંતાની ગુફાઓમાં જ્યારે મુકામ કરીને એ પડ્યા હતા ત્યારે સંસારમાં સ્વર્ગનું એમને કોઈ દર્શન થયેલું એના પરિણામે એ ચિત્રનો ઉદ્ભવ થયેલો આકાશ, ઊડતા વસ્ત્રો, મજરા અને આનંદસમાધિ એ એના મુખ્ય અંગ છે મારી ખાત્રી છે કે આપને પણ એ ચિત્રના દર્શનથી ખૂબ આનંદ થશે

આ ઉપરાંત ‘ગામડાનો’ મેળો ‘મહાત્માજીની માદગી’ ‘મયૂરવૃત્ત,’ ‘સરસ્વતી,’ ‘રક્ષાબંધન’ છતાંદિ ઘણા નવા ચિત્રો આપ આ પ્રદર્શનમાં જોશો

શ્રીયુત જગનલાલ જાદવ નામના એક હગિજન બાઈ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં પઠાવાળાનું કામ કરતા રવિભાઈને પ્રતાપે એમણે જે પ્રવીણતા મેળવી છે તે એમના ‘હનસીપૂળ,’ ‘મેઘો,’ ‘સરાયુ ખેતનાર’ વગેરે ચિત્રો નિરખીને આપ જોઈ શકશો મૂળ કનુભાઈના

ચિત્રો પરથી એમને ચિત્રો દેરવાનો છંદ લાગ્યો હતો. સર ચિત્રભાષીની રજીસ્ટરશિપથી રવિભાષાએ એમને લખાની મોકલ્યા અને ત્યાંથી આવ્યા પછી એ દિન પ્રતિદિન ખીલતા જાય છે. સત્યાગ્રહની લડત વખતે એ સોનું જેલની ભઠ્ઠીમાં પણ શુદ્ધ થઈ આવ્યું છે. સોમાલાલ શાહ, કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, શકુન્તલા, વસુમતિ, સૈદ્ધામિની, ઇન્દુબહેન ભટ્ટ, વગલાલ ત્રિવેદી, ચંદુલાલ શાહ, શેઠ અંબાલાલનાં પુત્રી બહેન લીના, વગેરેનાં ચિત્રો આવ્યાં છે. એ બધાંનું વિગતવાર વર્ણન કરી હું આપનો સમય લઇશ નહિ. પરંતુ મારી ખાતરી છે કે આપ પ્રદર્શન જોઇને જરૂર માનશે કે કલાપ્રગતિમાં ગુજરાત સંતોષકારકરીને આગળ વધી રહ્યું છે. કલામય ફોટોગ્રાફી, શિલ્પનાં આલેખનો વગેરે ખીલુ કલાસામગ્રી પણ આમાં છે અને રંગોળી વગેરે શુદ્ધશુભાર ગણીએ તો કુલ ૮૦ જેટલા કલાકારોના ૧૦૦૦ કરતાં વધારે નમૂના આ પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

સાહિત્ય, સંગીત અને કલા વિહિન માનવી પૂંછડા વગરના પશુ જેવો કહેવાયો છે. પરંતુ ગુજરાતને એવી ગાળ હવે કોઈ ભાડી શકે એમ નથી. સાહિત્યના આરંભ દેવ આજે મહાત્માજી છે. સંગીત અને નૃત્ય આપ બહેનો અને લાઇઓના સર્ટિફિકેટ માટે સર ચિત્રભાષાને બંગલે અમે રજુ કરીશું અને કલાની આરાધના આજ ગુજરાતના પાટનગરમાં કેવી આવી રહી છે તે આપ હમણાં જ જોશો.

ચિત્રવિદ્યા, એક કાળે તો ભારતવર્ષમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચી હતી. અજંતા એની સાક્ષી પૂરે છે. રેખાઓનું બળ, વળાંક લેતી વહેતી નદીઓ કે મધુર આલાપ લેતા સૂરો જેવું, અહીંં હતું એવું પૃથ્વીમાં ક્યાયે ન હતું. પછી મુગલ સમય સુધી એ વિદ્યા ‘ગીત ગોવિન્દ’ ના માધુર્યની જોમ આગળ વધે જ ગઈ હતી. શ્રીયુત નાનાલાલ અગનસાલ મહેતા એના ખીળ સાક્ષી છે. એ ગુજરાતી કલાપ્રેમી પાસે હિન્દુસ્તાનના ઉત્તમ ચિત્રોનો સંગ્રહ છે અને એમનું હિંદી ચિત્રકળા ઉપરનું અંગ્રેજી પુસ્તક ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના કલાપ્રેમીઓના આદરમાનને ચોગ્ય થઈ ચૂક્યું છે.

પરંતુ કેવળ ભૂતકાળની વડાઇઓ ગાવાથી આપણને કોઈ મિથ્યાભિમાની કહે. વર્તમાન તો આપણી નજદીક પડ્યો છે; પણ ચિત્રવિદ્યાના ભવિષ્ય વિશે કદાપિ આપ મને પૂછશો તો એના જવાબમાં હું બહુ જ સંક્ષિપ્તમાં આપને મહેસૂરના શ્રીયુત વ્યંકટ આપ્પાનો પરિચય કરાવવા હચ્છુ છું.

એ મહાન પુરુષને કાષ્ટ એ મેળું માર્યું હતું કે તમે સ્વૈચ્છીસાંનંદ્યનાં ચિત્રો દેારી રહ્યા. તમે તો લાંબી આંગળીઓ અને અણીદાર આખોવાળા નિદ્રાગ્રસ્ત સ્ત્રીઓ ગીતર્યા કરો !

વ્યંકટ આપ્પાને એ મેળું પોતાને નહિ પણ ભારતમાતાને વાગ્યું હોય એવું લાગ્યું. તે જ દિવસથી એ નીકળ્યા ને નીકળિરિમાં કિતાકામંડ પર પહોંચી ગયા. ત્યાં પારો પંચાવન રિઝો રહે છે. કક્કડતી ટાંઢમા રાતના બબ્બે વાગ્યા સુધી, ત્રાતઃકાળે, મધ્યાહને અને સાયંકાળે એણે અમુક સુન્દર દ્રશ્યો જોયા જ કર્યાં. એ રચનાના સાંનંદ્યને પકડવા એમણે આ કળિકાળમાં જે સાધના કરી છે તે ભલભલા પદ્ધતિ અને યોગીઓનાં માન મૂકાવે એવી છે.

અતે પરિણામ ? આવી ઉમ્મ તપશ્ચર્યાનું ખીજું પરિણામ શું હોય ? એમણે નીલગિરિના સુંદર પ્રદેશોનાં આઠ નવ ચિત્રો ચીતરી કાઢ્યાં. એતી કલમ, એના રંગો બધું અદ્ભુત હતું. એ જ સ્થળો, વ્યંકટ આરપાના ચિત્રો જોયા પહેલા અમે જોયાં હતાં, પણ જે સૌન્દર્ય એ ચિત્રોમાં વ્યક્ત થયેલું અમે જોયું તે સૌન્દર્ય અમારાં ચર્મચક્ષુ જોઇ શક્યાં ન હતાં.

“That light which was never on sea or land” સમુદ્ર કે પૃથ્વી પર જે પ્રભા ન હતી તે વ્યંકટ આરપાએ બતાવી. અલક્ષ્યને લક્ષ્ય કરાવી આરપાના આધ્યાત્મિક કાર્ય માટે જ હિન્દી ચિત્રકારો પીછી હાથમાં લેતા હતા. અને એવી જ પીછી વ્યંકટ આરપાએ હાથમાં લીધી અને સાચક કરી.

પછી એ ચિત્રો બ્રિટિશ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર મિ. રૉબિનસ્ટાઇને જોયાં. જોઇને એમણે કહ્યું કે આવાં સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં ચિત્રો મેં કદી જોયાં નથી. વ્યંકટ આરપાનો ટેક પાર પડ્યો. ભારતમાતાનું મેળું ટળ્યું. આજે વ્યંકટ આરપા પોતાના સ્વતંત્ર કલામંદિર પાછળ લોહીનું પાણી કરી રહ્યા છે. મહાત્માજી, કાકા કાલેલકર, મહાદેવ દેસાઇ અને રામનારાયણ પાઠક મારી જલામણથી વ્યંકટ આરપા ને મળ્યા છે અને એમનાં ચિત્રો જોઇને નવન ‘સફળ કર્યો’ છે.

વર્તમાનમાં વ્યંકટ આરપા જેવા કલાભક્તો જે દેશે ઉત્પન્ન કર્યા છે તેના ભવિષ્યને માટે ચિંતા કરવાનું કંઈ જ કારણ નથી. આચાર્યશ્રી ! હવે હું આપને આ પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરવા વિનંતિ કરું છું.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે જણાવ્યું હતું કે સાહિત્ય પરિવહના બારમા અધિવેશનનું આ પહેલું કાર્ય છે. મંગલ દિનમાં આપણું પ્રથમ કાર્ય સાથીઆ પૂરવાનું હોય છે. એવા ઔચિત્યના વિચારથી આ કાર્ય પહેલું રાખવામાં આવ્યું છે.

સાહિત્ય અને કલાનો આત્મા એકજ છે. એ દૃષ્ટિએ સાહિત્યના રસના નિયત્રો અહીં પણ નજરે પડશે. કવિ જેમ પોતાનો આત્મા કાવ્યમાં રેડે છે તેમ પોતાનું સ્વત્વ ચિત્રમાં મૂકવું એ ચિત્રકારનું કર્તવ્ય છે. જ્યારે સાહિત્યતા વધી પડે છે ત્યારે કલાનો સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ કેટલીકવાર જુલાય છે, -જેમ અતિશાસ્ત્રીયતાથી સંગીત કેવળ સ્વર-મય બની જાય છે તેમ. પણ મનુષ્ય-આત્મા એક સનાતન તત્ત્વ છે, અને કાંઈ પણ એવો સમય નહોતો જ્યારે માણસ આત્મા વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન ન કરતો હોય. માત્ર જુલજુલ પ્રકારના ‘ટેકનીક’ને ઝાંજે બેઠે હોય એ સમજી શકાય એવી વાત છે. ગુજરાતની અસ્મિતા ગમે તેટલી રાખો પણ આખરે તો તે હિન્દનો એક ભાગ છે, અને એ ભવ્ય કક્ષપના જેવી આપણી નજર સમક્ષ રાખતા જઈશું તેમ આપણી કલાનો ઉત્કર્ષ છે.

આ પછી તેઓશ્રીએ કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાએલું જાહેર કર્યું હતું અને સૌ સભા-જનો તે જોવા ગયા હતા.

આશરે દસેક વાગ્યે મહાત્મા ગાંધીજી, સરહદના ગાંધી અને શ્રી મહાદેવ દેસાઇ પ્રદર્શનની મુલાકાતે ગયા હતા.

બેઠકનો પ્રારંભ-પહેલો દિવસ

બપોર પછી ત્રણ વાગતાં સંમેલનની બેઠકનો પ્રારંભ થયો. પ્રેમાભાઈ દાસ આખો પે જોતાવર્ગથી ભરાઈ ગયો હતો. પ્રમુખ મહાત્મા ગાંધીજી, સરદના ગાંધી શ્રી અમરુદ્ધ મહારાજાન સાથે આવી પહોંચતા સરકાર મંડળના પ્રમુખ શર મિત્રભાઈ માધવલાલ ઝેરેનેરે અને મંડળના બીજા સભ્યોએ તેમનો સત્કાર કર્યો હતો.

પ્રારંભમાં, સંમેલન માટે ખાસ રચાયેલા ગીતોગાથી ચૂંટેલા પાંચ ગીતોમાંનું શ્રી પૂનલાલ રચિત ‘શારદાનું આવાહન’ તથા શ્રી સુન્દરમ રચિત ‘ગુર્જરીના શૃદ્ધકુંજે’ એ બે ગીતો, મુનિસિપલ થાળાઓની બાળાઓએ સાજ સાથે મધુર કંઠે ગાયા હતા અને સભામાં શાન્તિ પ્રસરી ગઈ હતી.

શારદાનું આવાહન

(કલ્યાણ)

શુચિ શારદ સરોજરંગરાગી મા શારદા !
રિખતથી સુહૃંત રનેહવદને પધારો :
સ્વીકારો ભક્તિના આમંત્રણો, સુહાગી
પગલે આનંદ ગુર્જરીનો પધારો.—શુચિ શારદા

(સાખી)

મુક્તાકાશવિહાર તમ, નીલમ કુંજે માણ,
વીણા તમ પુલકાવતી, નાદે તારક ત્યાજ :
અમ બંદી દીવાલો બોલાવે મા શારદા !
મુક્તિના મંત્ર પડાવતા પધારો.—શુચિ શારદા

(સાખી)

હરો તિમિર ધન કરી પ્રગટ અદ્ભુત કિરણકલાપ,
રેલાલો સર્જન-હિરે, અલખલયોત આલાપ;
હર પાને અક્ષર અમર આકો મા શારદા !
શબ્દોને આધમે અશબ્દને હિતારો.—શુચિ શારદા

(સાખી)

જાગ્યો છે દવ દેવનો, માનવવન મોઝર,
‘નાદિ નાદિ’ પોદારતો બલ્યોઝલ્યો મંસાર:
પ્રેમધનના પ્રસાદ લઈ આવો મા શારદા !
અમૃતની જ ગાઓ જાળ પર જારો.—શુચિ શારદા

(સાખી)

સતસરોની માધુરી, ગઈ રિસાઈ દૂર,
અસત ગિરા રૂધિ ગળુ, અચેત આતમનર,
સત્ય શિવ ને સુદર વાણી લાવો મા શારદા !

સૂરતાની સરણીએ આવની ઓધારો—શુચિ શાન્દ૦

પૂનલલાલ

શુર્જરીના શૃલકુળે

(કાફી)

શુર્જરીના શૃલકુળે

અમારૂં જીવન ગુણે ગુણે —ધ્રુવ૦

આખ અમારી ખુલી અહીં પહેલી, પગલી ભરી અહીં પહેલી,
અહીં અમારા યૌવન કેરી વાદળીઓ વરસેલી.—શુર્જરી૦
અહીં શિયાળે તાપ્યા સગડી, કોકિન સુણી વસતે,
અપાઢના ધનગર્જન ઝીલ્યા ઝણઝણતા ઉરતે—શુર્જરી૦
અમે ભમ્યા અહીંના ખેતરમા કુગરમા કોતરમા,
નદીઓમા નાહ્યા, આળોટ્યા કુદરત પાનેતરમા—શુર્જરી૦
અહીં અમારા તનધન અર્ચ્યા, પોરુપનિધિ સૌ ખચ્યા,
વિશ્વવાડીને સુસ્થિત કરવા નસનસથી રસ અર્ચ્યા—શુર્જરી૦
અમે અહીં રાયા કલ્સોલ્યા, અહીં ઉઠ્યા પડછાયા,
જીવનજગે જગત ભમ્યા પણ વિસરી નહિ શૃલમાયા—શુર્જરી૦

સુન્દરમ

સતકાર-ભાષણ

મગીતના પ્રથાન્ત અને મધુર વાતાવરણ પછી સર ચિતુભાઈએ આગનાખ્યક્ષ તરીકે મહાત્માજી તથા સૌ સાહિત્યરસિક સભજનો અને સન્નારીઓનો સતકાર કરતાં પોતાનું નીચેનું ભાષણ વાગી સભળાવ્યું હતું

પૂજ્ય ગાંધીજી અને શુજરાતના સાહિત્યરસિક સભજનો અને સન્નારીઓ,

શુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના બારમા મંચેનના પ્રસંગે આપ સૌને, અમદાવાદના આગણ્યે, પ્રીતિપૂર્વક આવકાગ આપુ છું આવકાગ આપવાનું કામ તો, હમેશા આનંદદાયક હોય છે, પણ આપ જેવા સાક્ષરો અને સાહિત્યકારોને અવગર આપવાના મારા અધિકાર વિષે મને શકા છે આપને આપના જેવા પ્રાધ સાહિત્યમંત્રો આવકાગ જોડતો માન પ્રદ અને મીઠો લાગે તેટલો અન્યતો ન લાગે આપને સદૃશ્ય મર રમણભાઈની રમિક

વિદ્યાનની ઊત્પત્તિ કે આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈની ગદ્યરચનાની વિદ્યાનની ગોટ મારા સ્વાગતમા દેખાયા. તે વિશે હું નિરૂપામ છું. પણ આ પદના એ બે મહાનુભાવ પૂર્વધારકોના બાવનમાં આવકારની ધરપરા સાચવવા હું ઉત્કંઠ છું.

હું સાક્ષાર, વિદ્વાન કે સાહિત્યકાર હોવાનો દાવો કરતો નથી; પણ મને માહિત્ય અને કલા ગમે છે. કોને ન ગમે ? અને સમાજમા જેમ બીજા પદાર્થ ઉત્પન્ન કરનારાઓને તે પદાર્થોને વાપરનાગ અને ભોગવનારાની અપેક્ષા હોય છે તેમ આપ સાક્ષાર અને સાહિત્યકારોને પણ એવી અપેક્ષા હોય એમ હું માનું તો મૃષ્ટતા નહિ ગણો ! સાહિત્યકારો પોતાની ભાજ માટે સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરે છે એવો મત મેં માન્યો છે; પણ એનો એવો અર્થ તો નહિ થતો હોય કે આ સાહિત્યકારો તેમણે ઉત્પન્નવેલા માલની બીજા કોઈ કિંમત કરે છે કે નહિ તે વિશે કેવળ ભેદરકાર છે ' હું ધારૂં છું કે સાહિત્યકારો પણ સમજૂ દોષ છે અને બીજા સમજૂ માણસોની જેમ તેમને તેમના માવની બીજા પામે કિંમત અંકાવવાની ચિંતા હોય છે. સમાજવ્યવહાર જ કાષ્ટક એવો છે, અને જેટલે અંગે માહિત્ય સામાજિક પદાર્થ છે તેટલે અંશે વ્યવહારને આ નિયમ તેને પણ લાગુ પડે છે. આ બે સાચું હોય તો સાહિત્યકારોને, તેમજ સાહિત્ય જેઓ ભોગવે છે તેઓ સાહિત્ય વિશે શું ધારે છે અને શું મરજે છે તે જાણવાથી ગેરલાભ તો નહિ જ થાય જે સાક્ષર નથી કે સાહિત્યકાર નથી એવા મારા જેવાને આવા મંભેલનમા કાષ્ટક કહેવાને રચાન હોય તો તે આ દષ્ટિએ જ. ઉપરાંત આપ જેમને આપના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવાના છો, તે મહાપુરુષ પણ પોતાને સાક્ષર કે સાહિત્યકાર ગણાવતા નથી એની ખરી-ખોટી ખબર પણ આ રચાને જોવા રહેવાની મને હિંમત આપે છે !

આપણા ગુજરાતીઓમા એક એવો અભિપ્રાય પ્રચલિત છે કે આપણુ ગુજરાતીઓને સાહિત્ય કે કલાની કાંઈ પડી નથી ' અને ગુજરાતીઓમા એ અમદાવાદીઓ તો તદ્દન ભુટ્ટા. સાહિત્ય કે કલામા કશું સમજે જ નહિ ' સાક્ષાત્ પશુ ! બીજા દેશવાળાઓ આપણા વિશે આવું ધારે છે કે નહિ તેની મને પ્રત્યક્ષ માહિતી નથી ! પણ આવા અભિપ્રાય ત્યારે ગુજરાતીઓને પોતા વિશે ઉચ્ચારતા મેં સાંભળ્યા છે, ત્યારે મને અનેકવાર શંકા થઈ છે કે એ બધા બાંધઓ આ અભિપ્રાયથી આત્મપ્રસંસા કરે છે કે આત્મનિન્દા ? આપ સાહિત્યકારોને કદાપિ આવી શંકા ન થાય, આપને તો ગુજરાતીઓ તેમના આ લક્ષણ માટે ધિક્કારવા યોગ્ય જ લાગે ! છતાં આવી માહિત્ય કે કલાની માયાદૂટમાં ન પડવામા અમુક જાતનું ડહાપણ છે, અને એવું ડહાપણ અમ ગુજરાતીઓમા છે એવાં વ્યંગ્યની પણ આવા અભિપ્રાયમા ગન્ધ આવે છે. આપણી સરકારિતા વિશે આ પ્રચલિત અભિપ્રાય-આપણે પોતે જ પ્રચલિત કરેલો-જરા વિચાર કરાવે તેવો છે

ઇતિહાસ જાણનાગએને પૂછીએ તો તેઓ કહે છે કે ગુજરાત કે અમદાવાદ એવા ગૃહ ન હતા સાહિત્ય અને કલાની કદર કરવામા ગુજરાતીઓને બીજા કરતા પછાત માનવાને કશો પુરાવો નથી; પુરાવો તો કઈક એવો છે કે સાહિત્ય અને કલાઓના ઉત્તેજન માટે ગુજરાતે ઘણું ધન ખર્ચ્યું છે સાહિત્યકારો અને કલાકારો ગુજરાતમા ઉત્પન્ન નથી થયા એવું પણ નથી.

જૂનીપુરાણી પોથીઓ ઉકેલવામાં રસ લેનારા એક મિત્રને આ પ્રશ્ન પૂછતાં તેમણે તો કહ્યું કે ગુજરાતના ગૌરવ સમા હેમચંદ્ર પાટણનું વર્ણન કરતાં એ નગરને જોકે 'શ્રીધી સદા આશ્લિષ્ટ' જુએ છે, પણ એ શ્રીમત્ નગર હેમચંદ્રને સરસ્વતીના મંદિર સમું પણ જાણે છે; એ નગરને તેમણે 'વાડમય સદા' કહ્યું છે; અને એવું વાડમય સદા કે જેમાં 'નિરક્ષર પણ ક્ષણમા પરદર્શનનો શાતા થઇ જાય!' એ નગરના 'વાણી અને તેજથી શાલતા લોકો આગળ ધૂંદરપતિ અને સૂર્ય પણ ઝળા પડી જતા; 'એ નગરની નારીઓનું કલાકાન ઉર્વશીને પણ શરમાવે એવું; આપણે આત્મારે જેમ ગુજરાતીમા 'ધર' શબ્દથી અનેક વાર પત્નીનો નિર્દેશ કરીએ છીએ તે અર્થમા શ્લેષ કરી પાટણના 'ધરો'નું વર્ણન કરતા આચાર્ય કહે છે કે "એના શ્રીમદ્ ગૃહોનું કોણ વર્ણન ન કરે? આખને આનંદ એમનાથી; શ્રી પણ એમની જ; હિતસવ પણ એમને લઈને; અને ધર્મ પણ એમનામા જ." આમાથી આપ સાહિત્યકારોને સદજ એવી અતિશયોકિત બાદ કરીએ તોપણ અણહિલપુર પાટણ શ્રી અને સરસ્વતી જન્મેનું ધામ ન હોત તો, તેનાં નરનારી સંસ્કારી ન હોત તો, કવિને આવી અતિશયોકિત કરવાનું પણ ન સૂઝત.

પાટણ પછી અમદાવાદ. અમદાવાદે હિંદુ-ઇસ્લામ મંસ્કૃતિઓનો સંયોગ સાધવા પ્રયત્ન કર્યો. તેનું મૂર્તિમત્ દષ્ટાત તે અમદાવાદમા હજી ટકી રહેલું પ્રાચીન રથાપલ સંગીત અને ચિત્રને પણ અમદાવાદના બાદશાહોએ, અમીરોએ અને ધનિકોએ પોષ્યું. ઉર્દૂ જખાન જે શાયરી માટે જાણીતી છે તેનો પહેલો શાયર વલી અમદાવાદનો હતો એમ ઇતિહાસકારો કહે છે; અને શાહીબાગમા આવેલી ચોની ધીરની કબર આ શાયરની છે એમ ભોમિયાઓ જાણખાવે છે. અમદાવાદના ઇતિહાસકાર શ્રી રત્નમણિરાવે ટૂંકી શીરાઝ નામના શાયરે કરેલું અમદાવાદનું વર્ણન અને એક જૈન રાસામાં થએલું વર્ણન પોતાના ગ્રંથમા આપ્યું છે તે આપ સર્વેએ વાંચ્યું હશે જ. તેમા એક કડીમા 'ન્યાં દાની હમીને દાન આપે છે, ન્યાં કલાવંત કલાનો અભ્યાસ કરે છે, જ્યા પુણ્યવંત પ્રમાદને પરિહરે છે એવું નગર તે શ્રી અમદાવાદ' કહ્યું છે.

ગુજરાત કે અમદાવાદ જડસુ હતા એવી ઇતિહાસની શાખ નથી. ત્યારે આ નવો ગુણ ગુજરાતે અને અમદાવાદે આ નવા યુગમા શુ પ્રાપ્ત કર્યો? કે આ આક્ષેપ ખોટો છે? ખોટો છે—તદ્દન ખોટો એમ તો લાગતું નથી. જેમના તરફથી વિદ્યા, સાહિત્ય, કલા આદિને પોપણ મળવું જોઈએ તે 'દાનીઓ હસીને દાન' આપતા નથી; 'પુણ્યવંતો પ્રમાદ' કરે છે! પણ સાથે સાથે કહેલું જોઈએ કે 'કલાવંતો કલાનો અભ્યાસ' એવો નથી કરતા કે જેથી જડસુ ધનિકોને એમના જડસુપણાની શરમ આવે!

કે તેનો લાભ લેવા ધમ્મજનારને તેનાથી દૂર રહેવાનું મન થાય? આવું કંઈક વલણ સાહિત્યકારોથી ઈતર વર્ગોમા દેખાય છે, કોષકોષ સાહિત્યકારમાં પણ દેખાય છે; આવા વલણવાળા આ પ્રવૃત્તિથી અથવા જનજનથી દૂર રહેવામા હડાપણુ સમજે છે.

પરિસ્થિતિ કંઈક એવી દેખાય છે કે હોય એકલા લોકોનો નથી, સાહિત્યકારોનો પણ કંઈક છે. આ પ્રશ્ન હું આપ સાહિત્યકારો સમક્ષ મૂકવાની રજા લઉં છું; લોકોની સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરવાને જરૂરી એવી કંઈ જાગૃતની આપનામા અને આપના સાહિત્યમાં જણાય છે? લોકો અજ્ઞાન છે, ધનિકો જડમુ છે ઇત્યાદિ જવાબો તો જણીતા છે. પણ એ જવાબોથી પરિસ્થિતિ સુધરતી નથી. એ સુધારવી ધણે અંશે આપના હાથમાં છે. સાહિત્ય પરિપક્વ જોડી મંરથાનું અસ્તિત્વ પણ ત્યારે જ સાર્થક મનાય કે જ્યારે તે આ સ્થિતિ સુધારવાનું બળ અને, જ્યારે તે સાહિત્યકાર અને જનસમાજ વચ્ચે સદ્ગતિની સાકળ રચી આપે.

આ દૃષ્ટિથી સાહિત્ય પરિપક્વનો આખો ઇતિહાસ તપાસવા જેવો ગણાય. પણ એ હાંબાણુમા મારે ઉતરવાનું કારણ નથી. આપનામાથી ધણુ એ કામમા નિપુણ છો! તો પણ અમદાવાદ પૂરતો ટૂંકામા એ ઇતિહાસ તપાસીશું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વને અસ્તિત્વમા લાવનાર અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા. તેનું પ્રથમ અધિવેશન અમદાવાદમા ઇ. સ. ૧૯૦૫ની ૩૦મી જૂન, અને ૧લી તથા ૨જી જુલાઈએ પ્રેમાભાઈ હોલમા થયું એ પ્રમંચ રચવાનું બહુમાન સદગત રણજીતરામ વાવાભાઈને ધટે. સ્વાગત કમિટિના પ્રમુખ સદ્રત સર રમણભાઈ અને પરિપક્વના પ્રમુખ સરસ્વતીચંદ્રકાર. આ પ્રથમ પરિપક્વને હેતુ રમણભાઈએ આ પ્રમાણે જણાવ્યો: “વિદ્-જ્ઞનો એકત્ર યઈ ભાષા અને સાહિત્યના વિષયોની ચર્ચા કરી શકે અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે યોજના કરી શકે.” પરિપક્વના પ્રમુખે “ગુજરાતી સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો અને એ સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું એ ઉદ્દેશ આ સભાનો છે” એમ જણાવ્યું હતું રમણભાઈએ (૧) જોડણી, (૨) લિપિ, (૩) લોકકથા, (૪) ઇતિહાસ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનું સાહિત્ય, (૫) પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા, (૬) પ્રાચીન કાવ્યોની શોધખોળ, (૭) સરતુ માહિત્ય અને (૮) કોશ, વ્યાકરણ એવા આઠ વિષયો ઉપર ધ્યાન યોગ્ય. તે પરિપક્વના સંચાલકોની સમક્ષ નમૂના તરીકે યુરોપમા મળનારી ઓરીએન્ટલ કોંગ્રેસ હતી.

સાહિત્ય પરિપક્વની પ્રવૃત્તિ સફળ કરવા રમણભાઈએ તે બેઠકને જે મલાહ આપી તે આજે પણ મનનીય હોવાથી આપની આગળ રણુ કરું છું: “કોલાહલ માટે અમારો ઉત્સાહ નથી પણ સાહિત્યની સેવા માટે અમારી ઉત્કંઠા છે. સાહિત્યના વિષયમા ધાધલ (bondsation) સર્વથા ત્યાગ્ય છે એ અમારી પ્રતીતિ છે.....સાથે અને એમ પણ માનીએ છીએ કે આ વિષયમા શ્રદ્ધા વિના, ભક્તિ વિના પ્રીતિ વિના, પ્રયાસ કરવા એ વ્યર્થ છે. એ ગુણોને અભાવે કાર્ણાધલ જેને Spiritual paralysis ‘આધ્યાત્મિક પક્ષપાત’ કહે છે તે વ્યાપી જવાનો ભય રહે છે.”

પ્રથમ પરિપક્વે ગુજરાતી સાહિત્યમા શા આનંદોપનો ઉત્પન્ન કર્યો, તેનો ઇતિહાસ કોષ પરિપક્વપક્ષપાતએ લખવા જેવો છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ દેખાય છે કે ઉપરના

સર ચીનુભાઈ માધવરાવ ઊર્સને
અહારમંગલા પ્રમુખ

ડૉ હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઈ
માતમરમંગના ઉપગ્રમુખ

આંકિ વિષયમાં ગુજરાતી ભાષામાં ત્યાર પછી વધારે વેગથી અને વધારે શાસ્ત્રીયતાથી ખેડાણ થયું. એ રીતે એ પ્રથમ પરિપદ કૃતાર્થ ગણાય

ત્યાર પછી લગભગ પંદર વર્ષે ૧૯૨૦ના એપ્રિલની તા. ૨-૩-૪ના રોજ અમદાવાદમાં ફરી વાર સાહિત્ય પરિષદ મળી આ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ હતી આ પરિષદનું મને અંગત સ્મરણ છે તે સમયે સત્કારમંડળના પ્રમુખ આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ હતા, પ્રમુખ સહગત હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા હતા અને સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ સહગત સરસ્વત્યભાઈ હતા. અમદાવાદની એ ખેડક પૂજ્ય ગાંધીજીની હાજરીથી પુનિત થઈ હતી અને કવિવર ટાગોરની હાજરીથી વિભૂષિત થઈ હતી અમદાવાદની પહેલી ખેડક અને બીજી ખેડકના વચગાળામાં સાબરમતીના ધણા નીર વહી ગયા હતા પૂજ્ય ગાંધીજીની અમદાવાદમાં વસાહતને લીધે અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં નવા યુગનો ઉદય થતો હતો. આખા હિન્દુસ્તાન માટે તે પરિપદના પ્રસંગે ગાંધીજીએ કહેલું કે ' હિન્દુસ્તાનમાં અત્યારે સંધ્યાનો સમય છે. કશોડો માણસોને એમ થઈ રહ્યું છે કે આપણામાં મોટા ફેરફારો થવાના છે. આપણું બિખારીપણું મટી હવે આપણી ઉજ્જવળ દશા આવશે '

સત્કારમંડળના પ્રમુખરચાનેથી આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ અમદાવાદની આકર્ષકતા ઉપર ભાર મૂક્યો; અમદાવાદ માટે રસિકતાનો દાવો કરવાની તેમની દિગ્ગત પણ આલી નહિ ! આકર્ષકતામાં આચાર્યશ્રીને અમદાવાદનું સૌન્દર્ય અથવા તેનો અભાવ કારણભૂત લાગ્યો હશે કે કેમ તે એમને પૂછવું જોઈએ ! પણ અમદાવાદ સુંદર હો કે ન હો, છતાં ગુજરાતના મહાજનોને અને ગુજરાતની મુખ્ય પ્રજાઓને આકર્ષવાનું અમદાવાદમાં જાદુ છે એ સ્વીકારવું પડશે. ગુજરાતની સાહિત્યકીય, રાજકીય કે આર્થિક પ્રજાઓનું સહજસિદ્ધ કેન્દ્રસ્થાન અમદાવાદ છે, એમ બીજા નગરના અભિમાનીઓને પણ મને-કમને કબૂલ કરવું પડશે. મારો અંગત અભિપ્રાય છે કે હાલની સાહિત્ય પરિષદ સરચાએ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

તે અધિવેશનમાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ સાહિત્યની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી બતાવી પ્રશ્ન પૂછ્યો: ' પણ સાહિત્ય પરિષદ કવિઓ કે વિદ્વાનો ઉપજાવશે ? ' અને ચોતે જ ઉત્તર આપ્યો કે ' સાક્ષાત્ કવિઓ કે વિદ્વાનો ઉપજાવવાનો દાવો આ સંસ્થાએ કદી કર્યો નથી અને કરતી નથી. ' ' નવા યુગના જીવનપ્રભાતમાં મળેલી ' આ પરિપદના 'એના ચઢતા પહોરના કાર્યની રૂપરેખા' તેઓએ આ પ્રમાણે દેહી: (૧) ' ગુજરાતી ભાષામાં એકે સારો કોશ થયો નથી અને એકે સારું વ્યાકરણ થયું નથી આ બંને ' comparative method 'થી યાને તે તે ભાષાના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય નિરૂપણપૂર્વક થાય તો જ તે વર્તમાન સમયને યોગ્ય ગણાય ' (૨) કોશ અને વ્યાકરણની ખામી કરતાં વધારે મહત્વની ખામી સારા ઇતિહાસની તેઓએ જણાવી આ ખામીઓ દૂર કરવા ત્રણ પ્રકારની મંડળાઓની તેઓએ માગણી કરી. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રકાશક મંડળી અને તેવી જ ઇતિહાસ તથા વિજ્ઞાન માટે મંડળીઓ

વસ્તુતઃ આ ખામીઓ અને આવી માગણીઓ લગભગ પ્રથમ પરિપદથી રજૂ થતી આવી હતી. જે નવી મહત્વની માગણી આચાર્યશ્રીએ રજૂ કરી તે આ પ્રમાણે હતી.

‘આત્મારે આપણી વર્તમાન સમયની ગોદામાં જોટી જરૂરત દરેક પ્રાન્ત માટે એક એક સ્વદેશી ભાષાની કોલેજની છે, અને ગુજરાતી ભાષા પરત્વે આ મદાન પ્રશ્નની ચર્ચા આ પરિપદ હાથ ધરે એમ માફ દૃષ્ટિ પડે છે.’

સાહિત્ય વિકાસના પ્રમુખરથાનેથી સદ્ગત સર રમણભાઈએ પરિપદ આગળ પેરિસની ફ્રેન્ચ એજીકેશનો નમનો રજૂ કર્યો.

પરિપદની બહાર સાક્ષરો સમક્ષ ગાંધીજીએ વળી નવી પ્રશ્નઃ મૂકી. તેમણે કહ્યું: ‘સાહિત્ય પરિપદને હું કહું છું કે આપણા ટ્રાસ ઢાકનાર જેવાના મોંમાંથી અપસખ્તો કદાવો અને નહિ તો આપણી અવનતિનું પાપ તમારે સિરે રહેશે. સાહિત્યના સેવકોને હું એમ પૂછું છું કે પ્રગ્નતો મોટો ભાગ કેવો છે અને તેવાને માટે તમે શું લખશો? સાહિત્ય પરિપદને હું એમ જ કહીશ કે તમારામાં જે ન્યૂતા છે તે કાટો, કાટો, કાટો.’

‘ગુજરાતની રાકડી પ્રગ્ન, માધુર્યવાળી પ્રગ્ન અને જેની સજ્જનતાનો પાર નથી, જે આટલી બધી બોળી છે, જે પ્રગ્નને ઈશ્વરમાં અખંડ વિશ્વાસ છે એ પ્રગ્નને ન્ને આગળ વધવું હોય તો સાહિત્યસેવકોએ મજૂરો, ટ્રાસ ઢાકનારાઓ અને એવા બીજા માટે પોતાનાં કાવ્યો રચવાં જોઈએ, એવા માટે લખવું જોઈએ.’

સોળ વર્ષે ત્રીજી વાર અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિપદનું મંમેલન ભરાય છે. આ સોળ વર્ષમાં હિન્દુસ્તાને અને ગુજરાતે કોઈ અવનવા અનુભવો કર્યો છે; કોઈ આધ્યાત્મિકતાના ઝોળા ખાધા છે! પૂર્વે ગૂઢ એવા અદ્ભુત ગુણો પ્રકાશમાં આવ્યા છે અને અનુપ્પન્ને સદૃશ એવા દોષો પણ પ્રગટ થયા છે. ૧૯૦૫ અને ૧૯૨૦ના ગુજરાતમાં તફાવત હતો તેના કરતા અનેકમણો તફાવત ૧૯૨૦ અને ૧૯૩૬ના ગુજરાતમાં છે. આથી ૧૯૩૬ના સંમેલન સમક્ષ આપના વિચાર માટે મારે શો નવો કાર્યક્રમ રજૂ કરવો એ એક મૂંઝવનારો પ્રશ્ન છે. પણ એ પ્રશ્નની સામે એવો પ્રશ્ન યાય છે કે કાર્યક્રમ હમેશાં નવો જ શા માટે જોઈએ? જૂનો કાર્યક્રમ સિદ્ધ થઈ ગયો છે અથવા બીનજરૂરી લાગે છે?

મને લાગે છે કે ૧૯૨૦થી ૧૯૩૬માં આપણને જે અનુભવો થયા તેમાંથી જ જૂનો છતાં નવો એવો કાર્યક્રમ રજૂ કરી શકાય. ગુજરાતી ભાષા પરત્વે પ્રથમ આવશ્યક પરિણામ જોડણી. સાહિત્ય પરિપદે પોતે સરેરાશ તરીકે આ બાબતમાં લાલે કશું ન કર્યું હોય, પણ સાહિત્યપરિપદના અગ્રણી જેવા દી. બ. કૃષ્ણલાલભાઈ, શ્રી નરસિંહરાવભાઈ, શ્રી બલવંતરાય શંકર ઇલાદિએ આ પ્રશ્નોની ખૂબ ઝીણવટથી ચર્ચા કરી છે, અને તે એટલી હદ સુધી કે ‘હસ્ત ઇલાદિ ની મારામારી’ એ ગુજરાતી વિદ્વાનો પર્ચાય બની ગઈ છે! આ બધાનું ફળ ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ઉદ્ધાન્યું; અને પોતે પ્રગટ કરેલા જોડણીકોશમાં આ જરૂરિયાત પૂરી કરી ગઈ. પણ આનંદસંકરભાઈએ મારેલાં comparative methodવાળા કોશ અને વ્યાકરણ હજી કરવાના બાકી છે. આપણે સામાજિક, રાજકીય કે સાહિત્યકીય મને તેટલા મતભેદો ધરાવતા હોઈએ, પણ એ મતભેદો ગુજરાતી દ્વારા દર્શાવવા સમર્થ કોશની અને એક્સ વ્યાકરણની આવશ્યકતા વિષે મતભેદ ન જ હોય. આને ગુજરાતમાં યુવાન વિદ્વાનોનું એવું ઘન પથ છે કે જેઓ આ કામ માટે યોગ્ય ગણાય.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ આ વિશે સદૃશ ડૉ. લગવાનનાલ ઇંગ્રજનો સમર્થ પ્રયત્ન હતો અદિતીય છે, પણ તે અંગ્રેજીમાં-ગેઝેટીઅર રૂપે છે. પણ હાલ યુનિશ્રી જિનવિજયજી અને શ્રી રત્નમણિરાવ સરખા એવા વિદ્વાનો ગુજરાતમાં વિગતે છે કે જેઓ આ ખોટા પૂરવા સમર્થ છે.

પણ મૌથી મહત્વની બાબત મને ગુજરાતી ભાષાની શક્તિના વિકાસની લાગે છે. આ વિકાસ કરવાનો સખળ ઉપાય ગુજરાતીને સર્વ પ્રકારના શિક્ષણ માટે સાધન તરીકે વાપરવાનો છે. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ માગેલી ગુજરાતી કૉલેજ તો અસ્તિત્વમાં ન આવી, પણ એ મનોગમ્યને જરા જુદી રીતે રૂપ મળ્યું,—અને સમર્થ રૂપ મળ્યું આ રૂપ તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ. આ સંસ્થા સાથે સંકળાએવા રાજકીય દૃષ્ટિબિન્દુની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે, પણ દરેક તટસ્થ ગુજરાતી કહી શકશે કે આ મર્યાદાએ પોતાની પાય-સાત વર્ષની કારકિર્દીમાં ગુજરાતી વાડમય અને સાહિત્ય માટે જે કર્યું છે તે હજી સુધી ગુજરાતની કોઈ એક સંસ્થાએ નથી કર્યું એ સંસ્થાએ ઉચ્ચ વિષયોને ગુજરાતી દ્વારા શીખવવાનો સફળ પ્રયોગ કર્યો, વિદ્વાન અધ્યાપકો તૈયાર કર્યા, પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા જેવા તેમ જ આકાશાસ્ત્ર અને વેપારી જૂગોળ જેવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો તૈયાર કરાવ્યા; અને એવા સ્તાનકો ઉત્પન્ન કર્યા કે જેમનો ફાળો નૂતન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધ્યાન ખેંચે એવો ગણાય છે એ જ ગુજરાત વિદ્યાપીઠે પુરાતત્ત્વ-મંદિર જેવી સંસ્થા સ્થાપી, હિન્દુસ્તાન અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિના અધ્યયન, અધ્યાપન અને સંશોધન માટે અનુપમ સાધન ઉત્પન્ન કરી આપ્યું.

પણ આ વાક્યોમાં મારે ભૂતકાળનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. ગુજરાતી ભાષાને જે શક્તિસપ્ત વાહન બનાવવું હશે, તો આવી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર ગુજરાત માટે છે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની આ ધોરણ ઉપર ફરી રચના થાય અથવા જેમાં ગુજરાતી ભાષા સર્વ પ્રકારના શિક્ષણનું વાહન હોય એવી નવી ગુજરાત યુનિવર્સિટી રચાય એ અત્યંત આવશ્યક છે

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ કહ્યું હતું તેમ સાહિત્ય પરિષદ કવિઓ કે વિદ્વાનો ઉત્પન્ન ન કરી શકે પણ હું ધારું છું કે સાહિત્ય પરિષદ એવી સાધનસામગ્રી તો ઉત્પન્ન કરી શકે કે જેમાંથી કવિઓ અને વિદ્વાનોને બાહ્યિક પોષણ મળે

ઉપરાંત, સદૃશ સર ગમજીભાઈએ કહ્યું હતું તેમ ‘વિદ્વાતાના, રસિકતાના, ઉત્કર્ષના ઊંચા ધોરણ જળવવા સારૂ ગ્રંથોના વિવેચનો અને લખાણોની પરીક્ષાના મથાઈ નિયમો દર્શાવવા એ પણ પરિષદનું મોટું કર્તવ્ય છે.’

વળી પૂન્ય ગાંધીજીએ આપની સમક્ષ જે માગણી ૧૯૨૦માં મૂકી હતી તે હજી પૂરી થઇ છે ? આપને ખાતરી છે કે મહાત્માજીના આપખા ફરી આજે નહિ ખાવા પડે ?

સાક્ષરો અને સાહિત્યકારો ! હું, આપને મેં પ્રથમથી જ જણાવ્યું તેમ, સાહિત્યકાર નથી કે સાક્ષર નથી આથી સાક્ષર અને સાહિત્યકાર ગણાય એવાઓના મતની પુનરુક્તિ કરવાનું જ મારા માટે ઉચિત છે પણ તે પુનરુક્તિ કરવામાં ભાષા અને સાહિત્યમાં રસ લેનાર સામાન્ય ગુજરાતીને શું રુચે અને તે તમારા તરફ શી રીતે આકર્ષાય તે દૃષ્ટિ રાખી છે.

હું માફ કરેવાનું પૂરું કરું તે પહેલાં, આજે જેમને તમે પ્રમુખ તરીકે નીમવાના છો તે મહાપુરુષે ગુજરાતી સાહિત્યકારો સમક્ષ જે પ્રાર્થના ઉચ્ચારી હતી તેનું આપને સ્મરણ કરાવું છું: ‘આપણી પ્રજા સત્ય લખતી, સત્ય બોલતી અને સત્ય આચરતી થાય એ મારી અંતઃકરણની પ્રાર્થના છે.’

હું આપ સૌ સાક્ષરો, કવિઓ અને વિદ્વાનોને પૂછું છું કે સરસ્વતીના ઉપાસકો માટે આના કરતાં બિંદુ ધ્યેય હોઈ શકે?

સત્કાર મંડળનું મુખ બની હું આપનું ફરીથી સ્વાગત ઉચ્ચારું છું.

પ્રમુખની વરણી

સત્કારનું બાપણ પૂરું થતાં દી. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવે ગાંધીજીને પ્રમુખસ્થાને ચૂંટવાનો પ્રસ્તાવ રજુ કરતાં જણાવ્યું હતું કે ‘સામાન્યતઃ તો સ્થાનિક કોઈ પણ વિદ્વાનને પ્રમુખ તરીકે ન ચૂંટી શકાય એવી પ્રજ્ઞાલિ છે. પણ આજે આપણે જેમને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવાના છીએ તે હવે સ્થાનિક નહિ, પણ આખા દેશના વાસી છે. આપણે યોગ્ય પ્રમુખ ની શોધમા હતા અને તે માટે આપણને કોઈ મગદદિ સાક્ષર જોઈતા હતા, કે જે નૂની પરિપક્વતા પ્રમુખોનું એકીકરણ કરીને આપણને વિચારો આપે. તેવા પ્રમુખ તરીકે આપણે મહાત્મા ગાંધીજી વિના બીજા કોને જોઈ શકીએ? બૃહદ ગુજરાત ઉપરાંત જેની કીર્તિ દૂર દૂર સુધી પહોંચી હોય એવા સમદદિવાળા મહાત્મા ગાંધીજી જ છે.

સાહિત્યના જે અર્થ છે: એક, લખવા-વાંચવા માટે પ્રસિદ્ધ થાય તે અને બીજું વિશાળ અર્થમાં. ગુજરાતે એક હજાર વર્ષથી સાહિત્યનો એ જ અર્થ સેવ્યો છે. બાણે હર્ષચરિતમાં ચાર પ્રકારની શૈલી આપતાં ચન્દ્રદાસચરણી ગૌડ દેશની, શ્લેષવાળી ઉત્તર દેશની, ઉત્પ્રેક્ષાવાળી દક્ષિણ દેશની અને અર્થપ્રધાન હોય એવી સધન પશ્ચિમ દેશની શૈલી દર્શાવી છે. આજના વચ્ચેલા પ્રમુખ એ અર્થધન બાપાશૈલીના દિમાયતી છે. તેઓ હવે પ્રમુખસ્થાન શોભાવે એવી હું દરખાસ્ત રજુ કરું છું.’

શ્રી કનૈયાલાલ બાણેકલાલ મુનશીએ આ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે ‘ગાંધીજીએ આપણા સંમેલનનું પ્રમુખપદ લેતાં તે હવે વિસ્તારવાળી ભૂમિકાએ પહોંચશે અને વધુ અખર પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરશે. ઇ. ૧૯૨૫માં જ્યારે સાહિત્ય પરિષદ કેટલાક નાના ઝગડાઓમાંથી પસાર થતી હતી ત્યારે પ્રમુખસ્થાને ગાંધીજીને લાવવા માટે કેટલાકોના વિચાર હતા. તે વખતે મેં ગાંધીજીને સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન ન લેવાની સૂચના કરી હતી. આજે મેં જ ગાંધીજીને એ પ્રમુખસ્થાન લેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો, જેનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો. જોકે તેમની તબિયત નબળી હતી એ હું જાણતો હતો. નાના ઝગડાઓનો નિવેડો લાવવા માટે ગાંધીજીને પ્રમુખપદે આજીવા એ સોપારી ભાગવા માટે સ્ટીમરોલરને ચૂકવા જેવું કાર્ય છે. મહાત્માજી દૂરદેશ છે. આજે પરિષદ પાસે પૈસા છે, જંધારણ છે; એટલે હવે તેઓ તેના સુકાની બને તો આપણને ધણા ઉપયોગી બને. ૧૯૨૫માં એ રિયલિટી નહોતી તેથી મેં તેમને પ્રમુખસ્થાન ન લેવાની સલાહ આપી હતી; આજે હું એમને પ્રમુખસ્થાન આપવાની દરખાસ્તને હર્ષજેર ટેકો આપુ છું.’

આ પછી તાળીઓના લાંબા ગડગડાટ વચ્ચે ગાંધીજીએ પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું અને સ્વાગતાધ્યક્ષ સર ચીનુલાલજીએ હાથ દંતામણીના સૂતરના હારમાં ગૂંથેલો પરિપદ-પ્રમુખ તરીકેનો રૂપાનો ચન્દ્રક ગાંધીજીના કંઠમાં આરોપ્યો હતો.

ત્યાર બાદ મંત્રી શ્રી હીરાલાલ પારેખે, તાર તથા પત્ર દ્વારા બહારગામથી આવેલા, સંમેલનને સફળતા ધૃવ્ણતા સંદેશોએ વાંચી સંભળાવ્યા હતા, જેમાં લાડીના ઠાકોર સાહેબ પ્રદ્લાદસિંહજી અને ધરમપુરના નામદાર મહારાજ સાહેબના, સુબાઇથી ન્યાયમૂર્તિ દીવે-ટીઆ તથા નગીનદાસ માસ્તરના, નાગપુરથી શ્રી બનહટ્ટી, કરાચીથી સિધ ઑબ્જર્વરના તંત્રી શ્રી તારાપોર તથા લાહોરથી શ્રી યશવંત પંડ્યાના, -એટલા તાર દ્વારા, તેમજ પત્ર દ્વારા શ્રી ચંદ્રશંકર પંડ્યા શ્રી જયકૃષ્ણ વર્મા વગેરેના આવેલા સંદેશા ધ્યાન ખેંચતા હતા.

મંદેશાઓના વાચન પછી લાડી અધિવેશનના પ્રમુખ ડી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ લાડી સંમેલનનો રીપોર્ટ પ્રમુખશ્રીને અર્પણ કરી પોતે પ્રમુખપદના ભારમાંથી નિવૃત્તિ ગહર કરી હતી.

પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ

તે પછી મહાત્મા ગાંધીજીએ પ્રમુખપદેથી પોતાનું ભાષણ મોએથી જ આપ્યું હતું. તે નીચે મુજબ હતું.

દ્વિમાયાચનન.

તમારી પાસે ભાષ મુનશીએ જે વાત કરી તે સત્યથી વેગળા છે. તમને એમણે કહ્યું કે '૨૫ ની સાલમાં મેં જિલટથી કહી દીધું કે પ્રમુખ નહિ જ થાઉં' અને દરખાસ્ત આવશે તો લાચારી બતાવીશ. એ તો ઠીક. પણ મુનશીએ ઉતાવળમાં કહી દીધું કે જેટલી જિલટથી તે વખતે ના પાડી હતી એટલી જ જિલટથી આ વખતે પ્રમુખપદનો મેં સ્વીકાર કર્યો એ વાત ગલત છે, સત્યથી વેગળા છે. તે દહાડે આ પદ માટે હું લાયક નહોતો જ. આજે તેથી યે ઓછો લાયક છું. આ પદ લેવા હું જરા યે હિત્સુક જ નહોતો છતાં મેં પદ સ્વીકાર્યું છે, પણ તે જિલટથી નહિ. એ તો ધર્મમંકટ ધર્મ પડ્યું એટલે આવ્યો. જે મિત્રો પાસેથી કામ લેવા માગતો હોઈ તેઓ મારી પર ભાર લાદે ત્યારે સ્વીકારી લઉં છું.

સ્વીકાર કર્યો પછી તો હું પડ્યો માંદો. મેં કહેવડાવ્યું કે મહેરબાની કરી અને જવા દો અને આ અધિવેશનનું કામ ઉકેલી લો. પણ હું રહ્યો 'મહાત્મા', એટલે એ વાત કોણ માને ? હું કોના હૃદયમાં મહાત્મા હમ્મશ એ તો કોણ જાણે ? પણ અસ્પાત્મા તો મારા હૃદયમાં થઈ જ ગયો છું. 'મહાત્મા'ના શબ્દો મોળા પડ્યા, માદો પડ્યો અને ન આવી શક્યો. વળી બીજી મુશ્કેલી આવી. સેમાંવમાં જે જણ માંદાં પડ્યા અને મને થયું કે નહિ જવાય તો અસ્પાત્માનેયે અસ્પાત્મા થઈ જઈશ. અમુક સ્થિતિમાં હા પાડી દોય તો કોષ્ટક સંજોગમાં ના થઈ શકે છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે. પણ હું તો અધારને પાળનારો રહ્યો એટલે આવ્યો; પણ દર્દીઓ બચી ગયા છે અને હું આવીને મેટો છું.

મેં આશા રાખી હતી કે પરિપક્વતાં આવતાં પહેલાં બધું સાહિત્ય એકઠું કરીને વાંચી લઈશ અને બધું વાંચીને ભાવણું તૈયાર કરીશ. પણ આજે હું ટેવાગિયો છું. ભાવણું ન લખી શક્યો, અને લેખિત ભાવણુંની આશા છોડીને એમ કહેવડાવ્યું. ત્યાં-હીની સેવા છોડી શકું એમ નહોતું. પછી રાજકોટમાં શાન્તિની આશા રાખી હતી, પણ ત્યાં મિત્રો મિત્રી લગાઈ ગઈ. અહીં આવ્યો ત્યાં તો જવાબા સગળી છે એમ જોયું. માલિકો અને મજૂરો વચ્ચે ઝગડો ચાલે છે. રાત્રે પણ કાઠક નેષ્ટ જમણા એવી આશા હતી, જોવાની સામગ્રી પણ કદાવી હતી. પણ અહીં આવ્યો ત્યાં સુધી હું મદત્તની વાતોમાં જ રોકાયોલો રહ્યો એટલે મારે શું કહેવાનું છે એ વિશે નોંધ પણ નથી કરી લાવ્યો. આના કરતાં વધારે નાલાયક પ્રયુખ કોઈ ચૂંટ્યો હતો ?

આ કહેવાય છે આધવેશન બારમું. પણ મારે દાઢે અધિવેશનનું બારમું તો નહિ થઈ જાયને ? મારે નમીએ એ અપશુકન સૂચવનારો શબ્દ આવી પડ્યો છે. પણ હું નશીબદાર છું. હું જ્યાં જઈ છું ત્યાં અનેક પ્રકારની આશા બંધાય છે; નોખા સ્વરૂપની આશા બંધાય છે. પણ નોખું સ્વરૂપ થાય તો બારમું જ થાય ના ? છાપાની કાપલીઓ મારી ઉપર આવેલી છે. બંધારણમાં સુધારો કરવા વિષેના બાર મુદ્દાઓ મને મોકલવામાં આવ્યા છે. એ હું વાંચી ગયો છું, પણ બંધારણનો અભ્યાસ કર્યા વિના આવ્યો છું. એટલે કોઈ કાયદાશાસ્ત્રી કાયદા ઉદ્ધવશે તો મારે મૂંઝવું પડશે.

આપણી પાસે આજના કાર્યક્રમમાં દશ વસ્તુઓ છે. તેમાં એક મારું ભાવણું છે. આ બધી વસ્તુઓ સાડા પાંચ પહેલાં ઉઠેલવી જોઈએ.

આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી મારા ઉપર જે જોનો લાગે છે તે માટે આભાર માનું છું. સ્વામી લાત મારે તોપણ સેવક સ્વામીને કહે કે હું દિલગીર છું કે મેં ભૂલ કરી અને તમારે મને લાત મારવી પડી. મારે ત્રીસ કરોડ સ્વામી છે. એ લોકોએ મને ગેવક ચૂંટ્યો નથી, પણ મેં માની લીધું છે કે હું ત્રીસ કરોડનો સેવક છું. એ ત્રીસ કરોડમાં તમે પણ છો. અને તમે મારા બગણા સ્વામી છો, કારણ તમે મને ચૂંટ્યો છે. પણ જેમતેમ કરીને મને તમે નિભાવી લેશો એ આશાએ હું આવ્યો છું.

‘ડેમોક્રસી’ની વ્યાખ્યા અને વ્યાપ્તિ

મારે વિશે છાપામાં આવ્યું અને છાપાની કાપલીઓ મને મોકલાઈ તે તો હું ન વાંચી શક્યો. પણ મારા ઉપર કાગળો આવે તે તો વાચવા જ જોઈએ—વિનય ખાતર પણ વાચવા જોઈએ. હું ‘ડેમોક્રેટ’ ગણાઉં છું અને હું છું પણ ખરો. એટલે એ લોકોએ મારા ઉપર આશા બાંધી. એ લોકોએ કહ્યું કે પરિપક્વ બંધારણ મુનશીનું છે, એનો તો એ છત્રનો કહી શકાય, એ કાયદાશાસ્ત્રી રહ્યા, એટલે જોઈએ એને ધડપું છે જ એવું કે એની એક છટ પણ જોઈ નથી ચસકાવી શકતા. પણ તમે જોકે છટ દલાવો તો કાંઈક થાય; મને-કમને દળાણથી અમુક ફેરફાર કરાવી શકાય તો કરો. આ ઉપરાંત પણ કેટલીક સૂચનાઓ આવી.

આ સૂચનાઓ હું પચાવી નથી શક્યો. હું ચેતાને ‘ડેમોક્રેટ’—લોકશાસનમાં માન. નારો—માનું છું. અને એ અર્થમાં જે ખરો ‘ડેમોક્રેટ’ હોય તે તો સાનના સગલું જાય

કે પ્રગ્નો કળએ એટલે શું, ક્યા 'ડૉક્ટરી' ચાલે અને ક્યા ન ચાલે ? જ્યારે મહાસભાનું બંધારણ પહેલી વાર તૈયાર થયું ત્યારે કેટલાકે કહ્યું હતું કે અમારે મહાસભામાં ચાર આના શું કામ આપવા ? જોણે ચાર આના ન આપવાનું ઘત લીધું છે તેને મેં કહ્યું કે તમારે મહાસભામાં આવવાનું કારણ શું છે ? ધારો કે દેશની સેવા ખાતર ખરેખરી 'પીપલ્સ ઍન્ક' સ્થાપી હોય—મોટા મોટા શેઠિયાઓ સ્થાપે છે એવી નહિ પણ સારી લોક-હિતકારી ઍન્ક—તેમાં લોકોના હિતની ખાતર પણ જે પ્રામાણિક માણસો, કાબેલ માણસો હોય, નિરુપચાર હોય, લોકહિત ચાહનારા હોય એવાને જ રાખવા જોઈએ ના ? એમાં લોકશાસનના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે માણસ ચૂંટે એ ન ચાલે. ખીજો દાખલો લઈએ. ધારો કે આપણે હાઇકોર્ટ બનાવી. શું એ હાઇકોર્ટનું બંધારણ 'ડૉક્ટ્રીન' કરવું ? રાજરાજ્યમાં પણ હાઇકોર્ટ તો હશે. પણ શુદ્ધતમ 'ડૉક્ટ્રીન'ની અંદર પણ એવી સંસ્થાઓ હશે કે જેમાં 'ડૉક્ટ્રીન' ના હિતમાં જ, 'ડૉક્ટ્રીન'ના નિયમોથી નહીં પણ ખીજા નિયમોએ, કામ ચલાવવું પડશે. મને તો ખબર જ છે કે ક્યાં ડૉક્ટ્રી ચાલે ને ક્યા ન ચાલે અને જોથી જ કહું છું કે સાહિત્ય પરિષદમાં 'ડૉક્ટ્રી'ના બધા નિયમો નહિ હોય.

[બધાથી સાંભળી શકાય માટે ખુરશી ઉપર બેઠા તે વખતે ઘણો વિનોદ કરાવ્યો. પછી કહ્યું: મારે તમને વિનોદ કરતા કરતા ગંભીર વાતો સંભળાવવી છે. પણ ગંભીર વાતો કહીને તમને શું હું રડાવું ? એવું ગાંભીર્ય મારામાં નથી. એટલું ગાંભીર્ય તો ફ્રાંસીએ ચડું ત્યારે પણ મારામાં ન આવે. એટલે હું હસાવું તોપણ તમારે ઠાવકા ચઢને સાંભળવું.]

હું 'ડૉક્ટ્રી' છું છતાં કહું છું કે આવી પરિપદો 'ડૉક્ટ્રી'ને ધોરણે ન જ ચાલી શકે. તેમાં 'ડૉક્ટ્રી'નું તત્ત્વ હશે, પણ નિયમો નહિ હોય. સાવ નિરક્ષરમાં નિરક્ષર ગણાતા બાળકો, સ્ત્રીઓ અને છુટ્ટાઓ 'ડૉક્ટ્રી' સમજતા થઈ ગયા હશે તે વખતે હું તો મરી ગયો હોઈશ, પણ જ્યારે હોય તે યાદ રાખે કે આવી સંસ્થામાં 'ડૉક્ટ્રી'નું ધોરણ ન ચાલે. ચલાવવામાં આવે તો એ 'ડૉક્ટ્રી' નહિ પણ 'મૉલ્ટ્રી' થાય. એટલે મને જેમણે લખ્યું છે કે તમે 'ડૉક્ટ્રી' ચાલતા હો તો આટલા ફેરફાર કરાવવા જોઈએ તેમને મારે વિનયપૂર્વક આ કહેવું જોઈએ. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે આ બંધારણ મુનશીનો ઈન્જિને છે. એ બંધારણ મેં લખ્યું છે. મારી તો ખ્યાતિ છે કે હું બંધારણ અપાટાબંધ ધરી શકું છું. હું થોડો જ કાયદાશાસ્ત્રી છું ? એટલે મારી ભાષા ગામડી હોય, પણ એ ભાષા કાયદાશાસ્ત્રી પણ સમજી શકે અને લોકો પણ સમજી શકે એવી બનાવી શકું છું. મારી યુદ્ધિ હજી હું ભાડે નથી આપી ચૂક્યો એટલે કહું છું કે આ બંધારણમાં મુનશીએ કશો ઈન્જિને નથી લીધો.

બંધારણમાં ફેરફાર કરવા વિષે

ખીજી વાત. આજ લગી કોઈ એવો જન્મ્યો નથી જે એવું બંધારણ બનાવી શકે કે જેમાંથી મોટર, ચાર થોડાની ચાડી કે મારા જેવાની બેલગાડી ન ચાલી જઈ શકે. મને તેજા બંધારણમાં ન્યૂનતા તો ગ્રહેવાની જ. પૂર્ણતા, સર્વગતા અને સર્વશક્તિમાનપણું એ તો ઇશ્વરનો ઈન્જિને છે. અને ઇશ્વર પણ જગદસ્ત 'ડૉક્ટ્રી' જ છે ને ? એ કેટલું મહાન ફેર છે ? આપણે તેની પ્રજા કેટકેટલા ધર્તિગ કરીએ છીએ ! એને પૂછીએ છીએ કે ઇશ્વર

બતાવે. એ સર્વત્ર, આપણી આંખમાં, અને આપણા દરેક મવાળામાં પણ પડ્યો છે; છતાં પૂછીએ છીએ. પણ ઇશ્વરને જ્ઞેવાની શક્તિ ઇશ્વરે કાઢીને નથી આપી. એની ઇચ્છા હોય તો જ અને તે જ એને જોઈ શકે છે. એને ચહેરા કે આંખ નાક દાન નથી, પણ એને જ્ઞેવાની શક્તિ જેને એ આપે છે તેની આગળ એ પ્રગટ થાય છે. પણ એ શક્તિ એણે એની પાસે જ રાખી છે.

મુનશી તો કીક એ તો આપણામાંના એક, અને આપણે તો શુભાશીની કાટિમાં છીએ. પણ રશિયા. ઇટલી કે બીજે ક્યાંય પણ શું એવું બંધારણ છે જેમાં કોઈ ફેરફાર કરાવવા ઇચ્છે તો ન કરાવી શકે? હા, બંદુકને બળે નખતાં બંધારણ એવાં હોય ખરાં; પણ બંધારણમાં ફેરફાર જ કરવા જેવું ન હોય એવું બંધારણ તો કાણુ રચી શકે?

આ પરિપક્વ બંધારણમાં જેને ફેરફાર કરાવવા હોય તેમને મારી એક સૂચના છે. સારા ફેરફારો આ બે દિવસમાં નહિ થઈ શકે. ગમે તેવી બનિશ્ચયે આવેલો પણ હું પ્રમુખ છું. પ્રમુખના અધિકારો હું ગળું છું. અને પ્રમુખની જવાબદારીઓ તો હું બરાબર સમજી ગએલો છું. પણ ખરા પ્રમુખ તો કાણુ છે? (આનંદશંકરભાઈ તરફ જોઈને) આ ઉપપ્રમુખ છે તે ખરા; હું તો ખોટો. એમણે મને કાગળ લખેલો કે તમે પ્રમુખ છો પણ હું તમને બચાવી લેવાનો છું. એટલે બધું કામ એ આટોપશે. બંધારણ બે દિવસમાં નહિ ફેરવાય. આનંદશંકરભાઈ ઉપર પણ એનો ભાર તો ન નંખાય. અધિવેશનનું બારમું ન થાય—અને જ્યાં સુધી હું પ્રમુખ છું ત્યાં સુધી નહિ થાય—એટલા માટે મને સૂઝશે અને જેટલી કળા વાપરી શકાશે તેટલી વાપરીને બંધારણમાં ફેરફાર કરવાનું હું ચૂંચવી શકીશ; જોકે ફેરફાર કરાવી જ શકીશ એમ નથી. હું જે બતાવીશ તે બંધારણની રૂએ બતાવીશ, કોઈ પણ દિવસે કોઈ પણ માણસને હું પ્રપંચી વાત ન કરું. સીધી વાતો સીધી રીતે સંજળાવવાની મારી શક્તિ રહેલી છે. સાવ સીધી રીતે, સોએ સો ટકા સીધી રીતે ફેરફાર કરાવી શકીશ તે હું બતાવીશ.

વિદ્યાપીઠ

હવે મારું ભાષણ. હું સાક્ષરોને શું કહું? સર ચિનુભાઈએ મારે માટે કહી જ દીધું છે કે હું નથી સાક્ષર કે નથી સાહિત્યકાર. પણ હું વિદ્યાપીઠનો કુલપતિ છું, જોડણી કોશનો તૈયાર કરાવનારો છું. એ વિદ્યાપીઠ વિષે સર ચિનુભાઈએ ભૂતકાળનો પ્રયોગ કર્યો. હું સર ચિનુભાઈને કહેવાની રજા લઈશ કે એ વિદ્યાપીઠ છે અને રહેવાની જ છે. એ બે દિવસ માટેની નથી. સ્વરાજનો ગંગ જાણતા હકીકત ત્યાં સુધી વિદ્યાપીઠ રહેવાની છે. જેમ જંગમ આશ્રમ છે તેમ જંગમ વિદ્યાપીઠ પણ બને. કોઈએ અઢી લાખ રૂપિયા આપ્યા એટલે મકાન થયું. પણ એ ને હોત તો વિદ્યાપીઠ ન ચાલત? બ્યારે દ્રવ્ય નહોતું ત્યારે પણ વિદ્યાપીઠ તો હતી જ. તે ભૂતમાં ઇર્ષ, વર્તમાનમાં ચાલે છે અને ભવિષ્યમાં ચાલવાની છે. વિદ્યાપીઠનાં રૂપાન્તર થયાં છે અને થયાં કરશે. વિદ્યાપીઠમાં ગિદ્યાણી નથી, કિરપાલાની નથી, કાકા નથી. એમાં ગામઠી માણસો છે, પણ શું સાક્ષરો જ વિદ્યાપીઠ ચલાવે? માણસ બસે ગામઠો હોય. એ ગામઠી હૃદયવાળા જોઈએ, નાટકી ન જોઈએ. કાલિયાવાડમાં એવા પડેલા છે જેમને વાલીડા કહે છે. તે જે વેશ લગવવા હોય તે લગવે. એવા નહિ, પણ જેનું હૃદય

શ્રી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ
ગ્રાનિટ કારોગારી મહાગના મંત્રી

५

श्री प्राणुलाल किरपाराम ठाडेर
कारागारी मंडळना मंत्री

‘ખરેખર’ ગામદી છે એવા વિદ્યાપીઠ ચલાવી શકશે. અમદાવાદનાં હીંગલાદીગલી માટે વિદ્યા-
પીઠ થોડી જ છે ? બહેને ભાઈ અંબાલાલની દીકરી ત્યાં આવી ગઈ. પણ વિદ્યાપીઠ એવી
ડીપો નથી ત્યાં હીંગલાદીગલી આવે, તેને સુશોભિત બનાવીએ અને પાછાં હતાં તેવાં
તેમનાં માઆપને ‘ડિલીવર’ કરીએ — સોંપી દઈએ. વિદ્યાપીઠ તો ગામદી સ્ત્રીપુરુષોને
ધડવા સારુ રચાએલી છે. એમને ધડતાં નથી આવડતું, પણ તેઓ પ્રયત્ન તો કરે જ છે.
તેવાને માટે ગીતાજીના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે એમનું અકલ્યાણ નહિ થાય. ભગવાનની
એ પ્રતિજ્ઞા છે અને સાચી ભાવનાવાળાને વિષે એ સફળ થશે. વિદ્યાપીઠે ભૂતકાળમાં જે
ફાળો આપ્યો છે તેથી એને પૈસા આપનારને પૂરું વળતર મળી ગયું છે. પણ સર ચિતુ-
ભાઈ, હું કહેવા ઇચ્છું છું કે વિદ્યાપીઠે જેમ પૈસા આપનારને પૂરાં દામ આપ્યાં છે તેમ
ભવિષ્યમાં પણ આપશે અને આપ તે જાણો.

સાહિત્ય પરિષદ શું કરે

‘હવે પરિષદ વિષે. સાહિત્ય પરિષદ શું કરવું ? પરિષદ પાસેથી શી આશા હું રાખું ?
દાકાએ એ વિષે નવ પાનાં લખીને મને આપ્યાં હતાં. તે હું વાંચી તો ગયો, છતાં ભૂલી
ગયો છું. દાકતર હરિપ્રસાદ કાગળ મોકલેલો, પણ તેમ ક્યાંય રખડે છે. હશે તો સુરક્ષિત,
પણ મને અહીં આવતા ન મળ્યો. તેમને ફરી લખી આપવા કહ્યું તે તેમણે હું, સતે સુધ્ધ
ગયો પછી મોકલ્યું. અને એ પણ અહીં નથી લાવ્યો. એટલે એમણે માગેલું કાંઈ આપી
ન શકું. એવું મારું દુર્દૈવ છે. મને વખત મળે ત્યારે રાંધું અને સામગ્રી તૈયાર કરું ને ?
પણ અત્યારે જે કહ્યું છું તે કાંઈ નહિ તો મારી પાસે તો શોભે જ છે. કારણ હૃદયમાંથી
જે આવે છે તે કહ્યું છું, આપ ચડાવ્યા વિના કહ્યું છું.

સ્વાગતાધ્યક્ષે મારો ભાર હળવો કર્યો છે. મેં પહેલાં સાહિત્ય પરિષદને જે કહ્યું હતું
તે તેમણે આપને ફરી કહી સંભળાવ્યું છે. એમ ધારીને કે રખેને મારે ચાળખા મારવા
પડે. પણ અહિંસાનો પૂનરી ચાળખા મારે ? મારી પાસે ચાળખા ન હોય. તે વખતે
મેં તો વિનય જ કર્યો હતો. આજે નરસિંહરાવભાઈ અહીં નથી એ મને બહુ સાલે છે.
એમની સાથેનો મારો સંબંધ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો છે. એ અહીં હોત તો હું આજે બહુ
રાજી થાત. અને રમણભાઈ તો આજે દહે પણ નથી. તેમને મેં કહ્યું હતું કે મારી પાસેના
ફવા ઉપર કાસ ચલાવનાર કોશિયો કવી ભાપા વાપરે છે એની એને ખબર નથી. એ
ગાળ બોલે છે એનું એને ભાન નથી. તેને હું શું કહ્યું ? કવિ હોય તે એની પાસે જાય.
મુનશી તો નવલકથાકાર રહ્યા, એ તો જઈ ન શકે. અદ્ભુત કળાકાર હોય તે એની પાસે
જઈને એને સમજાવી શકે. એ શબ્દ અહીં ટીકાડયા, એ શબ્દ ત્યાં ટીકાડયા અને એવું
કહે કે પેલો ઝીલી શકે એવું હોય.

આપણે સાહિત્ય કોને માટે રચીશું ? કરતુરભાઈ ઍન્ડ કંપની માટે, કે અંબાલાલ-
ભાઈ માટે કે સર ચિતુભાઈ માટે ? એમની પાસે તો પૈસા છે; એટલે ગમે તેટલા સાહિત્ય-
કાગે રાખી શકે છે, ગમે તેટલાં પુસ્તકાલયો વસાવી શકે છે. પણ પેલા કોશિયાનું શું ?
તે વેળા મારી સામે એ એકલો હતો, અને તે પણ કોઈ ખરા ગામનો નહિ, પણ કોચ-
રખનો. કોચરખ કાંઈ ગામ છે ? એ તો અમદાવાદનો એકવાડ. ત્યાં જીવણલાલભાઈનો

ખંગસો દતો. મારા જેવા ભૂત જ ત્યાં જઈને જોએ ને? ત્યાં એમને વધારે ભાકું આપનારા પશુ તે વખતે કાણ મળે? પશુ મને અહીં રાખવો દતો, એટલે જીવજીલાલભાઈએ ખંગસો આપ્યો અને મંગળદાસ શેકે પૈસા આપવાના કહ્યા. પાનુ આજે તો એ કોશિયા જેવાં ઘણાં ચે માણસ મારી સામે પડ્યાં છે. આજે હું મેળાવમાં જઈને પડ્યો છું. ત્યાં ૬૦૦ માણસો છે. તેમાંથી ૧૦ માણસો પશુ વાંચી શકે એવા ભાગ્યે જ દશે. ૧૦ એ અલ્પોક્તિ હોય તો ૫૦ કરૂં, પશુ પચાસમાં અતિથયોક્તિ જરૂર છે. ત્યાં હું સું કરું છું? વિદ્યાપીઠના કુલપતિનું પદ મારે શોભાવવું રહ્યું. એટલે મક્ત લાઇબ્રેરી કાઢી ત્યાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. પશુ વાંચી શકે એવા દસમાંથી સમજીને વાંચી શકે એવા જે ત્રણ અને બેઠેનામાં તો એક પશુ વાંચી શકે એવી નથી. ત્યાં ૭૫ ટકા દરિજનો રહ્યા. વધાનો તેને સ્પર્શ પશુ લાગેલો નથી. લાગેલો હોત તો હું દૂર જાત. ત્યાં તો મેક્સેરિયા છે. પણ હું જનક ત્યાં મેક્સેરિયા ન નથી શકે એવી મેક્સેરિયા સાથે ચમારે મંધિ છે. ત્યાં અનેક આળોચિયાં છે. પણ એક ધનિક મળી ગયો એણે સડક કરી આપી છે. ૭ મહિના પહેલાં જેવી સ્થિતિ હતી તેવી સ્થિતિમાં આનંદચંદ્રભાઈ જેવા ત્યાં આવી પશુ ન શકે.

ત્યાં મેં એક પુસ્તકાલય બનાવ્યું છે. એમા માલિય તો શું હોય? એકએ છોકરી-ઝાઝે વાપરી લીધેલી એવી ચોપડીઓ તેમની પાસેથી ઉછીની લીધી. એ ધૂળ જેવાં પાઠ્ય પુસ્તકોના બનાવનારા વિષે બોલું તો તમને ખૂબ દસાવી શકું અને કલાકો સુધી વાત કરું પશુ વખત નથી.

જાવું છું. એ ખરી 'રૂઝાકરી' છે. એ લોકો પાસેથી શીખીશીખીને હું તમને સૌને કહું છું કે ખરૂં સ્વરાજ્ય જોઈતું હોય તો અહીં આવો. તમારે માટે હું માર્ગ સાફ કરી રહ્યો છું. ત્યાં કાંટા તો પડ્યા જ છે, પણ થોડાં ગુલામો પણ હું ત્યાં ઢિંગાડી દઈશ.

આ વાત કહી હું ત્યાં ડીન ફેરર યાદ આવે છે. એ જખરદસ્ત સાક્ષર હતો. અંગ્રેજીમાં ભારે સાક્ષરો પડ્યા છે એ હું સ્વીકારું છું. ભલેને અંગ્રેજોની સાથે હું લડું, પણ હું ગુલુઆહી છું. મને થોડો જ કાર્મ અંગ્રેજોના કે અંગ્રેજી ભાષાનો દ્રેપ છે ? એ ડીન ફેરરને થયું કે પ્રગ્નની આગળ મારે જીસસનું જીવન લખીને મૂકવું છે. તે કેમ લખવું ? અંગ્રેજી ભાષામાં જીસસનાં જોટલાં વૃત્તાન્ત છે તે એ વાંચી ગયો, પણ એને સંતોષ ન થયો. પછી તે પૅવેસ્ટાઈન ગયો. ત્યાં બાઈબલ લીધું અને તેમાં આપેલાં વૃત્તાન્તો પ્રમાણે બધું નરી આંખે જોઈ લીધું. પછી તેણે શ્રદ્ધાભાવથી પુસ્તક લખ્યું. એની પાછળ એણે કેટલી સામગ્રી એકઠી કરી, કેટલા શ્રમ અને કેટલા વર્ષો પછી એ પુસ્તક એણે લખ્યું ! અંગ્રેજી ભાષામાં એ અદ્ભુત પુસ્તક છે. મેં નાતાલ છોડ્યું ત્યારે એક પાદરીએ મને વાચવા આપેલું. અંગ્રેજી ભાષામાં એ મુંદર અને સર્વગાન્ય પુસ્તક છે. એમાં જોન્સનનું અંગ્રેજી નથી, ડિકન્સના જેવું સરસ અને સરલ અંગ્રેજી છે અને સામાન્ય લોકોને માટે એ પુસ્તક લખાયું છે. ત્યારે સાક્ષરો શું રઘુવંશ વાચીને, ભવભૂતિ વાંચીને કે અંગ્રેજી પુસ્તકો વાચીને ગામડાંમાં જશે ? એ પુસ્તકો વાંચતાં વાચતાં એને ક્ષય થાય, સંગ્રહણી થાય કે બ્લડપ્રેશર થાય તો ય વાંચવાનો લોભ રહી જવાનો. પછી એ ગામડાને માટે પુસ્તક રચવા બેસશે તો એનું પુસ્તક પણ એના જેવું રોગીલું થશે. એવા માણસનું ગામડામાં કામ નથી. કવિ નર્મદાશંકરે કહ્યું છે તેવા બધી વાતે પૂરા માણસનું ત્યાં કામ છે. ગામડામાં તો 'ચર્ચોસ' લઈને જનારા મારા જેવા કરતાં પણ ખરા ગામડિયો તરીકે ત્યાં જઈને રહેનારાનું કામ છે. તેઓ જીવંત સાહિત્ય ત્યાંના લોકોને આપી શકશે.

ભાભેલી એક સ્ત્રીની પ્રતિમા જોઈ હતી એ મને કોઈએ બતાવી નહોતી, પણ મારું ધ્યાન એકદમ ત્યાં ગયું અને હું આશ્ચર્યથી હું નમાનગ્યામા ઠાભેલી સ્ત્રીનું અહીં વર્ણન નથી કરવા ઇચ્છતો, પણ એ મૂર્તિનો જે ભાગ હું સમજ્યો તે જણાવું છું એના પગની આગળ એક વીંછી પડ્યો છે એનો કવિ બીભત્સ નહોતો, એટલે સ્ત્રીને કપડાથી કાર્મિક દાખી છે એ કાળી મગેમગમરની મૂર્તિ છે. એ જોતા એમ થાય છે કે કોઈ ગા પડી છે તે અકળાઈ રહેલી છે હું એનું ગામઠી વર્ણન જ કરું છું હું તો તોઈ જ રહ્યો એ પોતાના અગ ઉપગના કપડાને તોડી રહી છે કળાને જિહ્વાની જરૂર નથી હોતી મને થયું કે સાક્ષાત કામદેવતા અહીં વીંછી થઈને બેઠા છે, પેલી બાળાને અગાર વ્યાપી ગયો છે કારિએ કામને વિનય મેળવવા દીધો છે, પણ એ સ્ત્રીએ આખરે પોતાના કપડાગાથી એને ખભેરી કાઢ્યો છે, અને એને વિનય મેળવવા દીધો નથી એ સ્ત્રીના અગેઅગ ઉપગ એની વેદના ચીન રાખેલી છે રવિશ કર લાયે એનો ગમે તે અર્થ કરે, પણ એ એમનો શહેરી અર્થ ખોટો અને મારો ગામઠી અર્થ ખરો.

હું શું માગુ છું તે મેં કહ્યું ઇચ્છા તો થાય છે કે એ ચિત્રમા વધારે રંગ પૂરે પણ આટલા ચિત્રથી ન સમજી જાય તે કળારસિક ન કહેવાય

આટલો મેં બમગાટ કર્યો છે તે માટે મને માફ કરજો. મારા હૃદયમા અગાર વ્યાપી રહ્યો છે ઇચ્છા તો થાય છે કે આલેખેલી આખી લીટીઓ પૂરી કર, પણ લાચારીથી આટોપી લઉં છું મારે કહેવાનું છે તેમાથી થોડું જ કહ્યું છે આખરે મારું હૃદય ગડ છે. પણ હું આખમાથી આસુ કેમ ઢાળું ? ભારે વેના દોય છતાં મારે તો હમવું છે રડવાના પ્રસંગ આવે છે છતાં રડ્યો નથી હૈયું કંઈ કરું છું પણ એ મેગાવ—ત્યાના હાડપિંજરો જોઈ છું (અહીં હૂમો લગાઈ આવ્યો થોડી વાર અટકીને બોલ્યા) ત્યારે મને તમારું સાહિત્ય રેઢિયાળ લાગે છે આનંદશ કરભાર પામે મેં સો પુસ્તકો માગ્યા એમણે મહેનત કરીને મને મોકલ્યા પણ એ પુસ્તકોને હું શું કરું ? ત્યાં શી રીતે લઈ જઈ ?

ત્યાની સ્ત્રીઓને જોઈ છું ત્યારે થાય છે કે આ સ્ત્રીઓને અમદાવાદની સ્ત્રીઓની સાથે શો સબંધ ? પેલી સ્ત્રીઓ સાહિત્યને નથી ઓળખતી ગમધૂન ચનડાવું તો ઝીલી નથી શકતી તેઓ સર્પ વીંછીની દગ્ગાર રાખ્યા વિના, વરસાદ કે ટાંઢતડકાની દરકાર વિના મારે સાર પાણી લઈ આવે છે, ઘાસ કાપી લાવે છે, બગતણુ લાવે છે, અને એને હું પાચ પૈસા આપું છું ત્યારે મને અજઘાતા માને છે ત્યાં તેમને પાચ પૈસા આપનાર અંબા-લાલલાઈ નથી એ હિંદુસ્તાન અમદાવાદમા નથી, સાત લાખ ગામડામા છે તેને તમે શું આપશો ? એમનામાથી પાચ ટકા જેટલા લખીવાચી શકે છે માડ સોળસો શબ્દોનો એમની પાસે લડાગ છે એની પાસે શું લઈ જવું એ હું જાણું છું પણ હું તમને કહીને શું કરું ? બોલીને બતાવનારો મારો વિચાર નથી કે બોલીને બતાવું કલમ મેં બગાડકારે લીવેલી છે પરાધીન દશામા ચનાવું છું આજે બોલું છું પણ તે અમુક સંજોગોમા હું વરસો સુધી બોલ્યો નથી મિત્રોએ મને તેમણે મૂઠ ગવ્યો છે નાના મહાનમા પણ, બોલી નહોતો શક્યો માર્કમા ગયોનો ત્યાં ' માર્ક હોર્ડ ' કે શું કહેવું તેની મને ખબર નહોતી મને બોલતા ન આવડે ઍરિસ્ટર બનેલો પણ ગામડિયો, એટલે બોનવાનું માડી

श्री गुरुदास गोपीदास धुव
स्थानिक इतिहासी भंडारना मंत्री

શ્રી અરુભાઈ ગવત

શ્રી ચૈતન્યપ્રભાદ ગાનઢ

સ્થાનિક શરો। હરી મન્ન ॥ મ રીઓ।

વાચ્યુ યર્ધ શકતું હોય તે કરવુ એ સૂત્ર મે પકડ્યુ હું જાણુ છુ કે સ્વગજની ચાવી મજૂરો પાસે પણ નથી સ્વરાજની ચાવી ગામડામા છે ગામડુ પશ્યુ શોધના ન ગયો, જેમ સત્યાગ્રહ પણ શોધવા નહોતો ગયો આ ગામડામાની અનેક સ્ત્રીઓ મને પગણે આ વીને વરે છે પણ હું તેમને વર તો મારુ એકપત્નીવ્રત લાગે, એટલે મે તેમને માતાઓ બનાવી છે એમને માતા તરીકે ઓળખુ છુ એ માતાના મદિરમા તમને નોતરુ છુ [કેશવલાલ મુવને ઉદ્દેશીને—કેશવનાલભાઈ, આપને પણ નોતરુ છુ 'કેશવનાન—' સાથે આયુધ્ય પણ આપો તો ' ગાંધીજી—' એ તો હું પણ છીનીશ તો ના ? આપણામા ક્યા બહુ વર્ષોનો ફેર છે ? ']

મરાઠી સાહિત્ય પરિષદના પ્રતિનિધિઓ

મહાત્મા ગાંધીજીનુ બાપણુ યર્ધ રહ્યા બાદ મરાઠી સાહિત્ય પરિષદના પ્રતિનિધિ સરદાર કીમે અને શ્રી પોતદારે ગુજરાતી સાહિત્ય સમેલનની સફળતા ઇચ્છતા અને અભિનંદન આપતા ટૂંક નિવેચનો કર્યા હતા સરદાર કીમેએ ગુજરાતી ભાષાની પ્રાચીનતાની તેમજ જૂના અને નવા સાહિત્યની પૂર્ણતાનો ઉત્તેજ કરી ગુજરાત શ્રી અને સરસ્વતીનો એકીસાથે સુમેળ સાધી રહ્યુ છે તેમજ તે કલા-સાહિત્યથી અજે સમૃદ્ધ છે એવા અભિપ્રાય દર્શાવેા હતા

ત્યાર બાદ, સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ, પોતાનું છાપેલુ વ્યાખ્યાન (જે આ ગ્રંથમા અન્યત્ર આપવામા આવ્યુ છે) નાચવાનુ શરૂ કરતા પહેલા, પરિષદમાની પોતાની આગેવાનીભરી પ્રવૃત્તિને લીધે જિભી થતી ગેરસમજુતનેા જનાખ આપતા જણાવ્યુ હતુ કે 'સાહિત્ય પગ્ધિનો હું ઇન્દરદાર નથી ગુજરાતની અસ્મિતા માટે સાહિત્યસેવા કરવાનું મને દર્દ લાગુ પડ્યુ છે અને તેના આવેગથી હું જિભો થયો છુ પરિષદમા ત્યારે ખીજા સાહિત્ય સેવકોને આવવુ હશે ત્યારે હું અને મધ્યસ્થ સભાના મારા મિત્રો ધૂળ ખ ખેરીને ચાલ્યા જઈશુ તેની સાથે ખાતરી રાખવી '

શ્રી મુનશીના પ્રમુખ તરીકેના બાપણના વાચન બાદ ખુદની ખેઠકનુ કામ પૂરું થયુ હતું અને નિયમવિચારણી સમિતિની ચૂટણી કરવામા આવી હતી

વિષયવિચારણીની ચૂટણીનુ કાર્ય ચતુ હતુ તે દરમ્યાન પ્રેક્ષકો, મહેમાનો તથા જાહેર પ્રળને માટે શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ (નાનાભાઈ)નું 'જાપાનની કેળવણી' ઉપર જાહેર વ્યાખ્યાન યોજ્યુ હતુ તે તેમણે આસ્તોકિયા રોડ પર આવેલી મ્યુનિસિપલ શાળાના કોમ્પાઉન્ડમા આપ્યુ હતું

રજન કાર્યક્રમ

ત્યાજ બાદ, રાત્રે સાડા આઠ વાગે સમેલનના મહેમાનોના આન દપ્રમોદ અર્થે વૃત્ત્ય મગીત, ગર્યા વગેરેના અભિનવ કાર્યક્રમનો એક રજનસમારભ શાહીબાગમા શાંતિકુળ ખગનામા યોજવામા આવ્યો હતો સમેલનનું એ એક પ્રમુખ અગ હતુ અને એટલી તો સફળતાપૂર્વક તે સમારભ પાર પડ્યો હતો કે સ્થાનિક તેમજ બહાગમામના મહેમાનો ઝાના મુખમા ધન્યવાદ સિવાય ખીજે એક પણ શબ્દ ન હતો

સાહીબામમા આવેલા, સર ચિનુભાઈના 'શાંતિકુંજ' બંગલાની પાછળની વિદ્યાળ આગાસી ઉપર ચરદ ઝાંટુની વડ પીજની આદની રેલાવા લાગી. મંદમંદ વહેતા ઉદાનમગીગી શીતળતા દડક આપી રહી હતી ધીમેધીમે આગાધીમાની પુરશીઓ માહિત્યકારો, માહિત્ય-રસિકો અને અન્ય મજૂનો-સન્નારીઓથી ભગવા લાગી.

આગાશીની સાથે જોડાએલી બંગલાની પાછળી પરમાળ ઉપર પાછી જેવી બાંહેલી રંગભૂમિની ચોળના સાદી છતા અત્યંત મનોરમ હતી. રંગભૂમિની બે બાજુએ દેશની જૂની કારીગરીની બે નમૂનેદાર મોટી પિત્તળની દીવીઓનો પ્રથા રંગભૂમિની અગ્નવટને તેજોમય કરતી હતી. મુખજાગમા વૃત્તના અધીશ્વર નટમજની ભવ્ય-મનોરમ ધાતુમર્તિ વાતાવરણને પ્રસન્નગંભીર બનાવતી હતી

સાડા આઠ યવા ધીમે ધીમે રંગભૂમિ ઉપરનો સાદો જૂરો પડેલો ઉચકાયો અને જુદવાદનથી કાર્યની શરૂઆત થઈ એમા દિલરૂપા હતી, મેન્ડોલીન હતું; શીડલ જલતરંગ ને સીતાર હતા, સુરત્રુગાર પાવા ને તળવા હતા ઓરકેટ્ટા-જુદવાદનના એ બધા તત્ત્વોના મિશ્રણથી એ બળનનારા આશરે વીસ-બાવીસ કુમાર-કુમારીઓની કુશળ તાલીમને પરિણામે એકસૂરતા અને એકરૂપતા તરી આવતી હતી અને સંગીતનું મુખ્યુર વાતાવરણ જામ્યું હતું.

એ પછી સાહોદરા નાગરજીસમાજ તરફથી 'કાનો વગાડે વાસળી રે' એ લોકગીતને રૂચિર ઢાળમા ઉતારેલો ગરમો તથા 'ભમ્મરિયા કુનાને કાંડે' નો ગરમો દલકભેર ગવાયા હતા. 'સખીરી' રેલી વખત રસરેલ' ના ત્રીજા ગરમામા સાગદામદિગની બાળાઓએ શ્રાતા-ઓને મુગ્ધ કર્યો હતા. ગરમા અને વૃત્તના સમિશ્રણાળા 'મહાકાલી' ના પ્રસંગમા ગવા-એલો વલ્લભ ભટ્ટ રચિત 'આજ મને આનંદ વાધો અતિ ધણો મા' એ ગરમો સંગીતને ઢાળે ઉતારવામા આવ્યો હતો અને બતાવી રહ્યો હતો કે આપણી જૂની ગેય રચનાઓ પણ માધુર્યહીન નથી

પતાર્ધ રાવળ તથા મહાકાલીના જાણીતા કથાપ્રસંગને આવેખતું એ 'મહાકાલી' નું વૃત્ત તો એક નવીન સર્જન હતું અને અત્યંત મુંદર તથા ભાવસાદક રીતે ભજવાયુ હતું. આપણી વિવિધ કથાઓમા પણુ વૃત્ત અને અભિનય દ્વારા અપૂર્વ બાવારોપણ થઈ શકે છે, એને સચોટ અસર કરનારા બનાવી શકાય છે એ આ વૃત્તે બતાવી આપ્યું. પાવાગદના ચાદનીથી વિભૂષિત રાજમહેલમા નવસન્નિનો ઉત્સવ થઈ રહ્યો છે; મહારાણી સાથે બેનપણા હોનાથી મહાકાલી ગરમે રમવા આવ્યા છે, અંતરીક્ષમાથી દેવો આ અનૌકિક દર્યને ફૂલે વધાવે છે. જગત્પિધાત્રીના પરમ સૌન્દર્યથી રાજા મોહમુગ્ધ બન્યો છે ગરમો પૂરો થતા સખીઓ એક પછી એક વિદાય લે છે મહારાણીની વિદાય માગતા મહાકાલીનો પાલવ પકડી, રાજા એમને રહી જવા આશ્રદ કરે છે રાજાના મોહને, ભક્તનો પ્રેમ ગણી મહાકાલી કહે છે 'માગ માગ પાવાના ગળન કે હું તુષમાન થઈ રે લોલ.' પણુ સૌન્દર્યની માલિકી મનજોતો માનવ, દૂર-દૂરથી એને, પગ સત્તની ઉપાસનાના સાકેતિક ચિહ્ન તરીકે ગણી શકતો જ નથી, જોઈલે રાજા તો 'કે માયું એકવર્ક વરદાન, કે મોલેલે પધારમ્ને રે લોલ.' કહે છે, મહાકાલી તમ્ને 'ફટફટ પાવાના રાજન કે એ શુ માગિયું રે લોલ' કહીને એને તિગ્મકારે છે. જગત્પિધાત્રીના ગૌરવરૂપે રાણી ચરચરે છે અને મહાકાલીની કામાયાચના કરે છે;

પરંતુ વિશ્વવિદ્યાની એ અવિચલ શાપ તો, અગ્નિની પેઠે, અંતરમાં રહેલા મહાપાપની પેઠે, ભયભીત રાગના જીવન સમરતને વોંટી વળે છે.

‘આધ આજ મને આનંદ વાધ્યો’ વાળો ગરબો ગવાઇને યોગ્ય ભૂમિકા રચાઇ ગયા પછી નૃત્ય-અભિનય દ્વારા ઉપવે પ્રસંગ એટલી અસરકારક રીતે ભજવાયેા હતો કે વાતાવરણ આખું અપૂર્વ ભાવોદ્રેકથી ભરાઈ ગયું હતું.

નૃત્ય દ્વારા સૂક્ષ્મ ભાવો રજુ કરનારા ખીમ પ્રયોગોમાં ‘ઋતુનૃત્યો’, ‘દાણુલીલા’, ‘ફાગ-હોરી’ અને ‘પુષ્પપતંગિયા’ હતા. ‘ઋતુનૃત્ય’ માં ઋતુઓને અનુરૂપ વસ્ત્ર, રંગ, ઝેંક-ઝાઉન્ડ અને નૃત્ય તથા અભિનય દ્વારા તેમાં જે સજીવરોપણ કરવામાં આવ્યું હતું તે વાતાવરણની તાદરશતાને રજુ કરતું હતું અને પ્રકૃતિના સૂક્ષ્મ ભાવો જગાડી વાતાવરણ સાહિત્યરસિકોને ખૂબ આહ્લાદ આપતું હતું ‘દાણુલીલા’ નો જૂનો પ્રસંગ પણ રાસધારી-ઓના એવા પ્રયોગો કરતાં કાંઈ અનોખું જ-ઉમ નહિ પણ ખરૂં લલિત અને સુકોમળ-ભાવદર્શન બની રહ્યો હતો. વસન્તના તનમાટને ‘ફાગ-હોરી’ દ્વારા સજીવન કરતું નૃત્ય પણ એની બરોબરીએ આવે એટલું સુંદર હતું અને ત્રણ બાળકોનું ‘પુષ્પ-પતંગિયા’નું નિર્દોષ ભાવયુક્ત નૃત્ય, વાઘના અનુરોધથી તથા બાળકોના પતંગિયાવત્ આદોલન-ભર્યો નૃત્ય-ઉદ્વેગનોથી પ્રેક્ષકોની ઘણી પ્રશંસા પામ્યું હતું.

આ બધા પ્રયોગો તેના ભજવનાર પાત્રોની કુશળતાને કીધે જ તેની સફળતા પરિણમી હતી. પરંતુ તે સાથે તેમાં જુદાજુદા કલાભિજ્ઞોના કલાજ્ઞાનનો સમન્વય પણ એમાં તરી આવતો હતો, અને એનો ફાળો એ સફળતામાં એાછો ન હતો. ઋતુનૃત્યોમાં વસંત, ગ્રીષ્મ, શરદ આદિ બધા પાત્રોની વેશભૂષા માત્ર મનોહર જ નહિ, પણ રંગોની અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ ભાવોનો આવિષ્કાર કરનારી હતી. તેજાયા અને રંગ વડે ઝેંકઝાઉન્ડ બદલીને પ્રત્યેક ઋતુનું વાતાવરણ દ્રબદ્ર ખડું કરવામાં ઔચિત્ય અને કૌશલ હતા. ગ્રીષ્મનો પ્રસંગ તાપ, વસંતનો પુષ્પ બહાર, શરદનો શીતળ ચન્દ્ર, વર્ષાનો મેઘાડબર અને વીજળી, એ બધા રંગદર્શન શ્રી કનુ દેસાઈની કલાને આભારી હતાં, સંગીતવિધાન પ્રો. શંકરરાવ બ્યાસની નિયોજનાનું ફલ હતું, નૃત્યવિધાન ઠાકુર કુમુદબાઈ સિંહે કર્યું હતું અને નેપથ્યવિધાનમાં સર ચિનુભાઈ તથા સૌ. ઇન્દુમતી દીવાનજીની રસિકતાનો મોટો ફાળો હતો સંગીત, નૃત્ય, અભિનય વગેરેના લગભગ બધા પ્રયોગોમાં જ્ઞેન શકુન્તલાનું કલાકૌશલ્ય સૌથી મોખરે તરી આવતું હતું.

આમ, શરદની સુદામણી રાત્રિએ સંગીત તથા નૃત્યનો મધુર-મનોહર આ કાય-કમ, હાજર રહેલા લગભગ ૮૦૦ શ્રોતાઓને આનંદપ્રદ નીવડ્યો હતો.

બીજો દિવસ

ગરુવાર તા. ૧લી નવેમ્બરને દિવસે સવારે ૮:૧૫ વાગ્યે પ્રેમાભાઈ દોલમાં મંમેલનની બેઠક ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં ઉપપ્રમુખ આચાર્યશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ક્રુવના અધ્યક્ષપણા હેઠળ મળી હતી. તે વખતે અર્થશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ શ્રી ખુશાલ તલકેશી શાહ, વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ અને ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખ મુનિશ્રી જિનવિજયજીના વ્યાખ્યાનોનું વાચન થયું હતું. એ મંમ મંદસ્થાન વિજ્ઞાન વિભાગ અને અર્થશાસ્ત્ર-મમાગશાસ્ત્રની વિભાગી બેઠકો મુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાએટીના ખંડેમાં જુદી મળી હતી અને તે વેળા વિભાગીય વિષયો પર આવેલા નિર્ણયોના વાચન ઉપરાંત તે તે વિભાગના સાહિત્યનાં નિર્માણ તથા પ્રચાર વિશે વિચાર ચલાવવામાં આવ્યો હતો. એ વિભાગોની બેઠકોના અહેવાલ નીચે મુજબ છે.

વિજ્ઞાન વિભાગની બેઠક

વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહનું બાપજી મંમેલનની ખુલ્લી બેઠકમાં ઘર્ષ મળ્યા બાદ સુરત વિજ્ઞાન વિભાગની જુદી બેઠક પ્રેમાભાઈ દોલની નીચે મુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાએટીના ખંડેમાં મળી હતી તેમાં નીચેના મુદ્દાઓ હાજર હતા:

શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ (પ્રમુખ)	આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ક્રુવ
ડૉ. કાન્તિલાલ જગનલાલ પંડ્યા	શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેમાઈ
શ્રી સાકળચંદ જેઠાલાલ શાહ	શ્રી રમણિકલાલ જેઠાલાલ દવે
શ્રી પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	શ્રી ગિરધરલાલ અંબારામ ત્રિવેદી
શ્રી હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ	શ્રી મદિપતરામ મુળશંકર મહેતા
શ્રી દાકારલાલ શીપતરામ દાકાર	શ્રી રમણલાલ જોગીલાલ શાહ
શ્રી અનિરૂદ રમણિકલાલ સેથ	શ્રી કપિલરામ કુલંભગમ ભટ્ટ
શ્રી કુલંભરામ જ્યેષ્ઠરામ ભટ્ટ	શ્રી મુળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ
શ્રી રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય	શ્રી હોટાલાલ હ વેરા
શ્રી જેઠાલાલ દેવશંકર વૈવ	શ્રી પ્રવોતકુમાર કાંટાકટર
શ્રી મોહનલાલ હરજીવન પંચોળી	ડૉ. રમિચંદ જે દવે
શ્રી ત્રિજીવન જોરીશંકર વ્યાસ	શ્રી જેઠાલાલ કુલચંદ શાહ
શ્રી પોપટલાલ જે. અંબાણી	શ્રી ગિરીશ મહેતા
શ્રી બાપાલાલ ગરખડાસ વેઘ	શ્રી લાલશંકર મ. વ્યાસ
ડૉ. હરિપ્રસાદ મજરામ દેસાઈ	શ્રી જોગીલાલ કેશવલાલ પટવા (મંત્રી)

કુલ જ નિર્ણયો આ વિભાગમાં આવ્યા હતા. તેમાંથી ત્રણ નિર્ણયો વાચવા માટે નિર્ણય સમિતિએ પર્ગદ કર્યો હતો, જેમાંના શ્રી પ્રાણજીવન પાઠકનો 'ક્રાંતિ અને જાતીય પ્રશ્ન' અને શ્રી હરિહર ભટ્ટનો 'ચક્રવ્યૂહની રચના' એ જે નિર્ણયો તેના લેખકો તરફથી વાચવામાં આવ્યા હતા.

નિર્ણયવાચન થયા બાદ વિજ્ઞાન વિભાગે કરવા જેવા કાર્યો ઉપર પ્રમુખે હાજર રહેલા મંમો પાસે મુચનાઓ માગી હતી. અને કેટલીક ચર્ચા થયા બાદ નીચે મુજબનું કામ હાથમાં લેવા યોગ્ય છે એમ સમાને લાગ્યું હતું

- (૧) વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક કોષ તૈયાર કરાવવો.
- (૨) શાળાઓ અને કૌલેજોમાં ગુજરાતી ભાષા દ્વારા વિજ્ઞાનના શિક્ષણને યોગ્ય સ્થાન મળે તેને માટે વિચાર કરવો.
- (૩) વૈજ્ઞાનિક લેખકો અને પ્રકાશક સરચાઓ વચ્ચે સહકાર સાધવાના પ્રયાસ કરવા.
- (૪) ભાષણો, લેખો અને અન્ય પ્રકાશનો દ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનપ્રચાર માટે પ્રયત્નો કરવા.
- (૫) અગાઉ છપાઈ ગયેલા વિજ્ઞાન વિષયક ઉત્તમ લેખોમાંથી જેમનું પુનર્પ્રકાશન કરવા જેલું લાગે તેમની યાદી કરવી.
- (૬) વિજ્ઞાન વિષે લખનારા લેખકોની યાદી કરવી.
- (૭) ભાષ્યોદયના તંત્રી રા. જેઠાલાલ વૈદ્યે એક વિજ્ઞાનનું 'ભાસિક ચલાવવા સચના કરી તે માટે તત્પરતા બતાવી છે તે પરથી તે સંબંધી યોગ્ય વિચાર કરવો,

ઉપર મુજબનું કામ ચાલુ રાખવા માટે એક સમિતિ નીમવાની બલામણુ સાહિત્ય પરિષદને કરવાની વિનંતી કરવાનો ઠરાવ થયો હતો. (જે ઠરાવ સમેલને સ્વીકાર્યો હતો અને તે માટે વિજ્ઞાન વિભાગ સંમેલનનો આભાર માને છે.)

એ સમિતિમાં નીચેના મુદ્દસ્થાને નીમવાની બલામણુ કરવાનું નક્કા થયું હતું

શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ (પ્રમુખ)	શ્રી હરિહર પ્રાણીજીવન ભટ્ટ
ડૉ. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા	વૈદ્ય જેઠાલાલ દેવસંકર દવે
શ્રી સાકળચંદ જેઠાલાલ શાહ	શ્રી સુરેશ દીક્ષિત
ડૉ. કુંવરજી ગો. નાયક	શ્રી રવિશંકર આચાર્ય
પ્રો. વીરમિત્ર બીમરાવ દીવેડીઆ	શ્રી દાકોરલાલ શ્રીપતરાય દાકોર
શ્રી યશવંત શુ. નાયક	શ્રી અનિરુદ્ધ સેયદ
શ્રી પ્રીતમરાય મળરાય દેસાઈ	શ્રી પ્રાણીજીવન વિશ્વનાથ પાઠક
શ્રી બદ્રમુખરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	શ્રી ફુલ્ભરામ ભયેશરામ ભટ્ટ
ડૉ. હરિપ્રસાદ મળયરાય દેસાઈ	શ્રી ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા (મંત્રી)

આટલું કામ થયા પછી આચાર્યશ્રી આનંદરા કર ધ્રુવે ગુજરાત સંશોધન મંડળની યોજના સમજાવી હતી અને તેને અંગે કરવાના કાર્યની રૂપરેખા તેમની દષ્ટિએ રજુ કરી એ મંડળના કાર્યને વેગ આપવા સલાને જણાવ્યું હતું ત્યાર પછી પ્રમુખ તથા મંત્રીનો ઉપકાર માની વિજ્ઞાન વિભાગની બેઠક સમાપ્ત કરવામાં આવી હતી.

ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા (મંત્રી)

સમાજશાસ્ત્ર-અર્થશાસ્ત્ર વિભાગની બેઠક

સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર વિભાગની બેઠક પ્રો. ખુશાલ તલકરી શાહના પ્રમુખ-પથા નીચે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયેટીની આક્રિસમાં મળી હતી. જે સ્થળે પરિ-

પદ્મ સંમેલન મળે ત્યાંની સ્વાગત સમિતિને યથેચ્છ વિભાગો પાડવાની છૂટ છે, એટલે અમુક વિભાગ સતત ચાલુ રહેતો ન હોવાથી નવા નવા વિભાગો પડતા જાય અને જૂના મૂકી દેવામાં આવે એવું જાને છે. આ સમાજશાસ્ત્ર-આર્થશાસ્ત્ર વિભાગમાં માત્ર બે જ નિર્ણયો આવ્યા હતા, તેનું એક કારણ ઉપર દર્શાવ્યું તે હતો.

આવેલા બે નિર્ણયોમાં એક શ્રી જુગતરામ દવેનો લખેલો ‘દક્ષિણ સરદદત્તી રાની પરજ’ પર હતો. તેમાં જાતભાદીતીથી મેળવેલી દક્ષીકતા રમિક રીતે રજુ કરવામાં આવી હતી. પણ શ્રી જુગતરામ દાજર રહ્યા ન હોવાથી બેઠકમાં તે નિર્ણય વંચાયો ન હતો. બીજો નિર્ણય લઈ શ્રી ધીરજલાલ ધનંજીભાઈ ચાદ બેઠકમાં દાજર હતો. પણ તેમના વિષય ‘જન સમાજના સ્ત્રીનું સ્થાન’ તે પર ચર્ચા કરવાનું સૂચની પ્રમુખશ્રીએ નિર્ણય વાંચી લીધેલા માનવાનું દર્શાવ્યું હતું. તે પ્રમ બે પ્રમુખશ્રીએ નિર્ણયના વિષય પર અગાધ પાંડિત્ય-યુક્ત ચર્ચા કરી લગભગ દોઢબે કલાક સુધી, દાજર રહેલા પચીસેક અગ્રણીઓને અપૂર્વ રસપાન કરાવ્યું હતું.

નવલશમ જગન્નાથ ત્રિવેદી (મંત્રી)

વિષયવિચારણીની બેઠક

બગેરે ૧ થી ૪ વાગ્યા સુધી વિષયવિચારણી સમિતિની બેઠક મળી હતી જેમાં મહાત્મા ગાંધીજી દાજર રહ્યા હતા. તે વેળા સાહિત્ય પરિષદના અધ્યક્ષ વિષેની તથા જોડણીને લગતી ચર્ચામાં તેમણે સારીપેઠે ભાગ લીધો હતો. એ ઉપરાંત સાહિત્યમાં થતાં સ્ત્રીપાત્રોનાં આલેખન વિષે અમલવાદના ‘ન્યોતિસંઘ’ની કાર્યવાહક સમિતિએ કાગળ લખીને બે ઠરાવો સાહિત્ય સંમેલન ઉપર મોકલી આપ્યા હતાં, તે પર પણ ગાંધીજીએ ઇલાવટ કરી હતી. એ બે ઠરાવો નીચે મુજબ છે:

(૧) સાહિત્ય સમાજના ધડતરનું એક પ્રબળ સાધન છે. પરંતુ ન્યોતિસંઘની કાર્યવાહક સમિતિ, સંઘ તરફથી ચલાવવામાં આવતા પુસ્તકાલયના અનુભવ ઉપરથી તેમજ સ્ત્રીઓ સાથેના સીધા પરિચય ઉપરથી એવા અભિપ્રાય ઉપર આવી છે કે અત્યારના આપણા સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓને વિશે અનિષ્ટ આદર્શો રજુ કરવામાં આવે છે અને એ જાતનું સાહિત્ય સ્ત્રીઓની પ્રગતિ તથા વિકાસમાં વિઘ્નરૂપ નીવડે છે. કેટલાક ચુલ્હો જેવા કે સેવાપરાયણતા, ત્યાગતપસ્વરતા, નમ્રતા, ક્રાંત્યજ્વલા વગેરેને ખોટી રીતે વર્ણવી તેમાંથી મળે પુરુષોનાં બોલચાલ જનવું, પરાવલંબી રહેવું, ડરપોક રહેવું, પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ન રાખવું, સ્વાવલંબી ન બનવું વગેરે વસ્તુઓ મળે સાધના કરવા લાયક આદર્શો હોય તેમજ દુનિયાનાં અનિષ્ટોરૂં કારણ સ્ત્રી ન હોય, એવી ભાવનાને સાહિત્યદ્વારા પોષવામાં આવે છે. સાહિત્યનું આ વલણ ન્યોતિસંઘની કાર્યવાહક સમિતિ વખોડી કાઢે છે અને આ હાનિકારક વલણ તરફ ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનનું ધ્યાન ખેંચે છે.

(૨) અત્યારના ગુજરાતી સાહિત્યમાં, સ્ત્રી અને સમાજની કેળવણીની દૃષ્ટિએ નીચેની તાત્કાલિક દૂર કરવાની જરૂરવાળી કેટલીક ઊણપો દેખાય છે, તેના ઉપર ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનનું ધ્યાન ખેંચી યોગ્ય કરવા ન્યોતિસંઘની કાર્યવાહક સમિતિ આમ્રદ કરે છે:

વેરહ, શૂગાર અને લાગણીવેડાથી ભરપૂર રાસ અને ગીતોને બદલે નવી દિશા સૂચવતા અને પ્રેરણા આપતા રાસ-ગીતોની જરૂર છે, જૂના સમાજની રૂઢિઓ તથા રિવાજોના સરકારાળકો ઉપર પાડતા જૂની ઢગના હાલગઢને બદલે રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ બાળકોને સરકારે એવા નવીન સરલ હાલરગ-ગીતો રચાવા જોઈએ, પ્રૌઢ શિક્ષણને માટે નવી દૃષ્ટિવાળા હિતીપૂર્ણ પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર થવા જોઈએ.

ઉપરના દરાવોવાળા પત્ર ઉપર ગાંધીજીએ વિધયવિચારિણી સમિતિ આગળ નીચેના ઉદ્દેશો કાઢ્યા હતા

‘જ્યોતિર્સંધના કેટલાક દરાવો મારી પાસે આવ્યા છે એ દરાવોનું રહસ્ય એ છે કે આજનું સાહિત્ય સ્ત્રીને જોયે ચઢાવનાર નથી, પણ નીચે ઉતારનાર છે. હું સાહિત્યનો વાચનાર ન કહેવાઉં, જોકે મેં સાહિત્ય વાંચ્યું છે, પણ બહુ થોડું વાંચ્યું છે અને થોડું વાંચ્યું છે એટલે ઘણું પચાવનાની મેં શક્તિ કેળવી છે, એટલે આપણા પુસ્તકો અને છાપાઓમા શું શું હશે એનો થોડોઘણો ખ્યાલ મને આવે છે અને મને લાગે છે કે આગળના જમાનાના સાહિત્યકારોના કરતા સ્ત્રીને વધારે સારી ચીતરી છે. ગોવર્ધનરામભાઈને તો હું પૂજનારો. એમણે સ્ત્રીજાતિનું ભારે સન્માન કરેલું છે છતાં મને લાગે છે કે આગલા જમાનામા જે સન્માન ચલ્યું હતું તેથી વધારે સન્માન ગોવર્ધનરામભાઈએ નથી કર્યું પણ આજકાલ સ્ત્રીઓની જે પૂજા થઈ રહી છે એમ મુનશી મને કહે છે તે ખોટી પૂજા છે. સ્ત્રીઓની સારામા સારી ભાવના આજના લેખકો નથી રજૂ કરતા. સ્ત્રીની કેવી ભાવના છે એ જાણવાનો હું દાવો રાખું છું, કારણ બચપણથી મને સ્ત્રીઓ સાથે બહુ સબંધ રહ્યો છે તે આજ સુધી, ને તે એટલે સુધી કે મારી પાસે નીલા નાગિની જેવી પણ આવી ગઈ અને તેનો હું બાપ થઈને બેઠો. આજે પણ એ તો વ્યલિચારિણી છે, પણ એને માટે હું પ્રાણ પાથરી દઉં એવો છું. એટલે અહીંના સાહિત્યકારોને હું કહું છું કે તમે સ્ત્રી માટે એવી સ્ત્રીપૂજા તેને આપો તમારી રીતે એને ન પૂજો. હું તો વિકારોને દયાથી જાણનાર પણ રહ્યો રહ્યા અને કુબડીનો બેદ જાણનારો રહ્યો, પણ જન્મેને મારી મા અને દીકરી માનનારો રહ્યો. એ મારા જ્ઞાનથી હું કહું છું કે આજે તમે સ્ત્રીને જે રીતે ચીતરી રહ્યા છો તેમા સ્ત્રીનું નથી સન્માન રહ્યું, નથી પૂજા રહી મને કહેવામા આવે છે કે સ્ત્રીઓ પુરુષોને બહુ દુષ્ટ ચીતરી રહી છે. હા ચીતરે છે પણ કેમ ન ચીતરે ? પુરુષોએ એની કનડગત કરવામા કાંઈ બાકી રાખી છે કે ? એમ એ થએલા પણ સ્ત્રીને કેવી રીતે ગમે છે એ બતાવનારા દયાજનક કાગળો મારી પાસે પડ્યા છે એટલે હું તો કહું કે સ્ત્રી પુરુષની સામે થાય એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રી પુરુષના વ્યત્યાચાર સામે તેને દાંતથી પીસવાને તૈયાર થાય તો એ એને હું અદ્વિસા ગણું.’

સંમેલનનો ખુદલી બેઠક

વિધયવિચારિણીની બેઠક પૂરી થયા બાદ થોડી વિશ્રાંતિ પછી ચાર વાગ્યે સંમેલનની ખુદલી બેઠક મળી હતી તેમા પ્રારંભમા લનિતજી કૃત ‘ગુર્જર બોલ’ અને પ્રહ્લાદવારેખ રચિત ‘શુ રે કંઈ હું’ ના નીચેના ગીતો બાળાઓએ ગાયાં હતા.

શુર્જર બોલ

સોરઠ

આપણે : સત્તો શુર્જર-બોલ—
 આત્મને સત્ત્વ, જીવન જય કોલ !
 સત્તો ધમણ સોરઠ-સાગર—
 ધ્રુવે ગીતાગાન !
 કચ્છે તોરલનો તારેસો—
 જેસલ સત્-મરતાન ! આપણે૦
 દયાનન્દ દંકારવ દરતા—
 વેદોને સત્યાર્થ !
 ગાંધીજીને સત્યાગ્રહ, જો '—
 ઝમકે 'હિંદ-સ્વરાજ્ય' ! આપણે૦
 વનરાજે પાટણમા ગજબો—
 સ્વતંત્ર 'શુર્જર-રાષ્ટ્ર' !
 નર્મદને પડકારે ધૂમે—
 'શુર્જર હિંદ-સુરાષ્ટ્ર' ! આપણે૦
 સાર્વિકતાને સાહસ ઝૂંઝે—
 સતિયાજનનો દેશ !
 પૃથ્વીવિભૂતિ જન્મતીર્થનો—
 એક જ સત્સંદેશ ! આપણે૦
 સત્યસનાતન : ચિત્તપુરાતન :
 નિત્યવ્રતન આનન્દ :
 એ ચાર ચર્ચાથી જગવો—
 પ્રભુ ! જગભર જનવન્દ ! આપણે૦

લલિત

શું રે કઈ હું ?

દુર્ગા-કેદાર

શું રે કઈ હું શીશ મખાવી ?
 ગર્વથી ઊંચું ઉર...રે
 શું કઈ સાગર લાવી, દ્રવે જો
 નેન નહિ નિહુર ?...રે—શું રે કઈ૦
 શું રે કઈ હું ખીન બળવી ?
 અંતર—તાર બસર...રે
 આંગમરેડ હું કેમ કઈ, જો
 નાચી ઊઠે નવ ઉર ?...રે—શું રે કઈ૦

વૈભવ આપી શું રે કંઈ હું
 હૈયું જો હોયે રંક ?...રે
 ૩૫ કુલોનાં કેમ સમર્પું ?
 અંતરે મલિન રંગ...રે - શું રે કંઈં
 શું રે કંઈં હું દીપ પ્રત્યક્ષી ?
 હૈયે ન હોયે દૂર...રે
 વાણીપ્રવાહ હું કેમ વહાવું,
 જો નહિ પ્રેમનાં પૂર ?...રે—શું રે કંઈં

મહલાદ પારેખ

ઠરાવો

મંગીત થઈ ગયા બાદ મંગેલને પસાર કરવાના ઠરાવોનું કામ હાથ લીધું હતું. પહેલાં દરાવ, સ્વર્ગસ્થ સાહિત્યસેવીઓ તથા સાહિત્યવત્સલોનાં અવસાન નિમિત્તે શોક દર્શાવતો પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ થયો હતો.

દરાવ ૧ અ

ગોંડલનાં રાણીશ્રી નંદકુંવરબા, જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, સર લલુભાઈ સામળ-દાસ, મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રી, પ્રો. કાવસજી જમશેદજી સંમળજી, પ્રો. વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી, જગલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી હર્ષે 'સાગર', છોટાલાલ ડાલાભાઈ ભગીરદાર, નાગરદાસ રેવાશંકર પંડ્યા હર્ષે 'મહાકર નાગર' અને મહમદઅલી દામજી આજિઝ એઓનાં અવસાનની આ સંમેલન ખેદપૂર્વક નોંધ લે છે અને એમનાં કુટુંબી-જનોને સંમેલન તરફથી દિલાસાપત્રો લખી મોકલવા પ્રમુખશ્રીને સત્તા આપે છે.

દરાવ ૧ આ

નવલિકા અને નવલકથાના લેખક તરીકે હિન્દના સાહિત્યની અદ્વિતીય સેવા કરનાર મુનશી પ્રેમચંદ્રજીના અવસાનની આ સંમેલન ખેદપૂર્વક નોંધ લે છે અને એમના કુટુંબ પ્રત્યે તેમની વિપત્તિમા દિલાસોજી દર્શાવે છે, તેમજ એમનાં કુટુંબીજનોને સંમેલન તરફથી દિલાસાપત્ર લખી મોકલવા પ્રમુખશ્રીને સત્તા આપે છે.

ગુજરાતીઓમાં ઐક્ય અને અસ્મિતાનું પોષણ

ખીજો દરાવ, ગુજરાતમાં તેમજ ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓમાં ઐક્ય સધાવ, ગુજરાતીઓ તરીકેની અસ્મિતા તેમનામાં પ્રકટે તથા તે બંનેનું પોષણ થાય અને 'ન્યાં-ન્યાં એક વસે ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત' એ અસ્મિતાભરી ભાવના ગુજરાત તેમજ બૃહદ ગુજરાતમાં જન્યત અને પ્રબલ અને તે હૃદયથી પરિપટે લેવાયોગ્ય પગલાં સંચલવો દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ ધટતા વિવેચન સાથે રજુ કર્યો હતો; અને ગુજરાતની અસ્મિતાની ભાવના જેમનામાં સદા પ્રોત્સાહન રહી છે એવા શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ તેને પ્રોત્સાહભરી વાણીમાં અનુમોદન આપ્યા બાદ તે સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો. તે નીચે મુજબ છે:

દરાવ રળે

ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહારના ભાગોમાં વસતા ગુજરાતીઓમાં ઐક્ય અને અસ્થિતા સતેજ રહે તે માટે અને તે લાગણી સાહિત્ય તથા અરેકાર દ્વારા પોષવા માટે સાહિત્ય પરિષદે હાલમાં વ્યાખ્યાનમાળાની જે યોજના ધડી કાઢી છે, તે અત્યંત મંગેલન આપકાર આપે છે; તે સાથે સાહિત્ય પરિષદને જુદાજુદા શહેરોમાં સાહિત્ય સભાઓ સ્થાપવા અને પ્રસંગોપાત સમારંભો યોજવા પ્રયાસ કરવાની આ મંગેલન સૂચના કરે છે અને ગુજરાતીઓની સંસ્થાઓ ન્યાં ન્યા હોય ત્યા ત્યા તેમને પરિષદના સંસ્થાસલાસદ થવાની વિનંતિ કરે છે.

પરમાંતીય સાહિત્યનો સંપર્ક

ત્યાર પછી ત્રીજી દરાવ, ગુજરાતે પર પ્રાંતના સાહિત્યનો સંપર્ક સાધીને સમભાવથી જ અને સમૃદ્ધ બનવા વિશેનો હતો, અને તે, જેમણે હિંદના જુદા જુદા સાહિત્યોનો માત્ર વાચનથી જ નહિ પણ પ્રવાસથી જીવંત પરિચયમાં આપીને સંપર્ક સાધ્યો છે એવા શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ (કાકાસાહેબ) કાલેલકરે વિસ્તૃત વિવેચનપૂર્વક રજુ કર્યો હતો; અને આજ વર્ષોથી સુક્તપ્રાંતમાં વસતા તથા ત્યાના જીવનનો સંપર્ક પામેલા ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાએ તેને અનુમોદન આપતાં સર્વોત્તમતે પસાર થયો હતો.

દરાવ રળે

હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોનાં ભાષાસાહિત્યમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓના તરજૂમા ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત કરાવવા જોઈએ એવું આ સંમેલનનું મંતવ્ય છે; અને તે કાર્ય સારી રીતે તેમજ વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલુ શકે તે સાથે આ સંમેલન સાહિત્ય પરિષદને સૂચના કરે છે કે તે લેખકો અને પ્રકાશકોને માર્ગદર્શક થાય એવાં પુસ્તકોની એક યાદી તૈયાર કરાવે; અને જરૂર જણાયે, પરિષદ પણ તે પ્રકાશનનું કાર્ય હાથ ધરે.

અભ્યાસક્રમ વિષે તપાસ

એ પછી ત્રીજીને યોથો તથા પાંચમો બંને દરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ થયા હતા.

દરાવ ૪થો

ગુજરાતમાં તેમજ ગુજરાત બહાર ન્યા ન્યા ગુજરાતી ભાષાનું રીતસર અધ્યયન થાય છે ત્યા ત્યાં ગુજરાતીનો અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકો કેવાં છે એ તપાસી એને વિશે યોગ્ય સલાહ અને સૂચના આપવાનું કાર્ય પરિષદ ઉપાડી લે એવું આ સંમેલન સૂચવે છે; અને

ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તકમાળાની યોજના

દરાવ ૫મો

આ હેતુ પૂરા પાડવા સાહિત્ય પરિષદે અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ અર્થે ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તકમાળા મોજી હતી તેને બનતી વચસએ પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકવા પરિષદને સૂચના કરે છે.

જોડણીની એકતા

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અત્યંત ચર્ચાસ્પદ અને આજ આટલાં વર્ષોથી જેમા એકતા સાધવાના પ્રયાસોમાં સહુ એકમત હોવા છતાં બહુ ઓછું પરિણામ આવ્યાં કર્યું છે એવા મહત્વના જોડણીના ઠરાવ પર આ સંમેલને સર્વાનુમતે નીચેનો છઠ્ઠો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. શ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીએ યોગ્ય વિવેચન સાથે તેનો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો હતો અને પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી સરખા મુંગઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટના અગ્રણી સભ્યે તેને અનુમોદન આપ્યું હતું.

ઠરાવ ૬ઠો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠે જોડણીકાશ તૈયાર કરીને વ્યાખણી જોડણીને એકધારી અને વ્યવસ્થિત કરવાનો જે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે જોડણીને લેખકો, સામયિકો, પ્રકાશન સંસ્થાઓ, મુંગઈ યુનિવર્સિટી તથા બીજી કેળવણીની સંસ્થાઓ માટે લાગે અનુસરી રહ્યાં છે તેને આ સંમેલન આવકાર દે છે અને પરિપદને સૂચના કરે છે કે

ક એ જોડણી સર્વમાન્ય થાય એવા પગલાં લે; અને

જ વિદ્યાપીઠ તરફથી થનારા તેના પુનઃસંસ્કરણમાં થોડે તથા થોડાની માન્ય સંસ્થાઓ પૂરેપૂરો સહકાર આપે.

ત્યાર બાદ નીચેનો સાતમો તથા આઠમો ઠરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ થયા હતાં :

અમાણ્યભૂત કૌશની અગત્ય

ઠરાવ ૭મો

ગુજરાતી ભાષામાં એક સારા, મોટા અને પ્રણામ્યભૂત કૌશની ઉણપ લાંબા સમયથી માલૂમ પડે છે, તે તાકાદે પૂરી પાડવા અને તે સારૂ યોગ્ય પ્રબંધ કરવા આ સંમેલન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સૂચના કરે છે.

વિજ્ઞાન-સાહિત્યને ઉત્તેજન

ઠરાવ ૮મો

વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યના ઉત્તેજન માટે એક સમિતિ નીમવા પરિપદ મંડળને સૂચના કરવામા આવે છે.

બંધારણ-તપાસ-સમિતિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બંધારણ સંબંધે કેટલાક ભાઈ-બહેનો તરફથી ઉઠાવોલક થએલો હોવાથી તેમનો યોગ્ય અવાજ રજુ કરવા તથા તેમનું સમાધાન થાય તે દૃષ્ટિએ પરિષદના બંધારણની તપાસ કરવા માટે એક સમિતિ નીમવાનો નીચેનો ઠરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ થયો હતો :

ઠરાવ ૯મો

પરિષદની વ્યવસ્થામાં સાહિત્યના સર્જકો અને સાહિત્યસેવા કરનારા ભાઈ-બહેનોના અવાજને પ્રધાનપદ મળવું જોઈએ; અને કેટલાક ભાઈ-બહેનોનો એવો અભિપ્રાય છે કે પરિષદનું હાલનું બંધારણ એને અનુસરતું નથી. એવાના સમાધાનને ખાતર આ સંમેલન

પરિવદને સૂચના કરે છે કે તે બનતી તાકીદે તે અભિપ્રાયની દૃષ્ટિએ બંધારણને તપાસનારી એક નાની સમિતિ નીમે અને તેમાં મજકુર અભિપ્રાય ધરાવનારાઓને યોગ્ય સ્થાન આપે.

આ સમિતિમાં શ્રી ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ-‘નેદરફિમ’, શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી ચીમનલાલ ચક્રભાઈ શાહ એ નામે સૂચનામાં હતાં. આ ઉપરાંત, યોગ્ય લાગે તે! ખીજાં નામે ઉમેરી શકાય એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું.

દસમે તથા અગિયારમે એ બંને દરારો નીચે મુજબ પ્રમુખરચાનેથી રજુ થયા હતા:

રાષ્ટ્રભાષાનો અધ્યયન

ઠરાવ ૧૦મે

જે જે પ્રાન્તોમાં હિન્દી બાધા નથી બોલાતી ત્યા ત્યા પ્રાતીય ભાષાઓને મદદગાર તરીકે રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી-હિન્દુસ્તાનીનો પ્રચાર કરવા માટે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન તરફથી જે યોજના થઈ છે તેને આ સંમેલન આવકારે છે.

અમલીલ સાહિત્ય સામે વિરોધ

ઠરાવ ૧૧મે

સામાયિકોમાં, સીનેમા તેજમ નાટકોમાં અને પુસ્તકો દ્વારા કુદ્ર વિકારોને ઉત્તેજિત કરે એવું અમલીલ સાહિત્ય કેટલાક સમયથી પ્રસિદ્ધ થાય છે તે જનસમુદાયને કુમાર્ગે દોરનારું તેમજ વાધાબરેલું જણાય છે. તેનો આ સંમેલન તીવ્ર વિરોધ કરે છે અને તે સામે લોક-મત કેળવવા અને યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા આ સંમેલન સાહિત્ય પરિવદને સૂચવે છે.

આગામી બેઠક

સંમેલનની હવે પછીની બેઠક માટે કરાચી, મુંબાઈના ઉપનગર જિલ્લા તેમજ સુરત એ ત્રણ સ્થળેથી નિમંત્રણો આપ્યા હતા. તેમાંથી કોનું નિમંત્રણ સ્વીકારવું તે માટે ખુલ્લી બેઠકમાં ચર્ચા કરવા કરતાં તેનો નિર્ણય કરવાનું મધ્યસ્થ સભાને સોંપવું ઉચિત લાગવાથી પ્રમુખરચાનેથી તેને માટે નીચેના ઠરાવ મૂકાયો હતો:

ઠરાવ ૧૨મે

આગામી સાહિત્ય સંમેલન કરાચી, મુંબઈ-ઉપનગર જિલ્લા તથા સુરતમાં ભરવાનાં નિમંત્રણ આપ્યાં છે તે બાબત વિચાર કરી યોગ્ય સ્થળે સંમેલન ભરવા મધ્યસ્થ મલાએ પ્રબંધ કરવે!

મધ્યસ્થ સભાના સભ્યો

નીચેના સભ્યો ખારા સાહિત્ય સંમેલન તરફથી મધ્યસ્થ સભામાં ચૂંટાએલા જાહેર થયા હતા: (૧) શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક (૨) શ્રી ધૂમકેલુ, (૩) શ્રી નવલરામ ત્રિવેદી, (૪) શ્રી ડોલરરાય માકડ, (૫) શ્રી અનંતરાય રાવળ, (૬) શ્રી કાકા સાહેબ કાલેલકર, (૭) શ્રી બચુભાઈ રાવત, (૮) શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, (૯) શ્રી રવિશંકર જોશી, (૧૦) શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, (૧૧) શ્રી સાદીક (૧૨) શ્રી નરહરિ દારકા-દાસ પરીખ.

શ્રેષ્ઠ નિર્બંધ માટે સુવર્ણચંદ્રક

સાહિત્ય સંમેલનના સાહિત્ય વિભાગમાં આવેલા નિર્બંધો પૈકી શ્રેષ્ઠ નિર્બંધ માટે સુવર્ણચંદ્રક આપવાનું કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મુહિડા તરફથી જાહેર કરવામાં આવેલું, તે પ્રમાણે દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી તથા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ સાહિત્ય વિભાગના નિર્બંધો તપાસતા ડૉ. રમણલાલ યામ્લિકના 'કેટલાક ભક્તિમાર્ગના નાટ્યપ્રસંગો' એ નિર્બંધને શ્રેષ્ઠ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો.

આદ બીજા દિવસની બેઠકનું કામકાજ ખતમ થયું હતું.

મૅજિક લેન્ટર્ન સાથે જાહેર વ્યાખ્યાન

સંમેલનને અંગે ચોજાએલી લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનમાળાનું બીજું વ્યાખ્યાન 'ઇડર રાજ્યના પુરાતન અવશેષો' ઉપર ઇડર રેટના વિદ્યાર્થીકારી શ્રીમાન પંદરીનાથ ધનામદારે મૅજિક લેન્ટર્નની મદદથી સચિત્ર કરીને આપ્યું હતું. તે વેળા ભાષણના વિષયની તેમજ વ્યાખ્યાન-કર્તાની ઓળખાણ કરાવતા ડૉ. હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઇએ કહ્યું હતું કે:

'ઇડર પંચરત્નાનિ પાણી, પાપાણ, પાદડાં;
ચતુર્થ ગાલિપ્રદાન' પંચમં વચ્ચે લેખન.'

એ પ્રકારની ઇડરની શાખ રાસમાળાના લેખકે નોધી છે. પણ આજના વિદ્વાન ભાષણકર્તાએ પોતાની ઐતિહાસિક શોધખોળોથી ઇડરની આખર ખૂબ વધારી દીધી છે. ઇડર હવે કલા-પ્રેમીઓનું યાત્રાસ્થાન બન્યું છે અને ગુજરાતને ગૌરવ અપાવે એવી સ્થાપત્ય અને શિલ્પની ઉત્તમ કૃત્તિઓ એક નાનકડા સંગ્રહસ્થાનમાં શ્રી ધનામદારના પ્રયાસથી ગોઠવાઈ રહી છે.

બ્રહ્મજેડ એ આ સ્થાનની કદાચ જૂનામાં જૂની, અને શામળાજીનું મંદિર અહીંની કલાની છેલ્લી પ્રસાદી છે. પરંતુ વલ્લભી પગ્વા પછી તે સોળમી સદી સુધીની આપણા શુદ્ધ ગુજરાતની શિલ્પકળા તથા વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાઈ રહી છે એ જાણીને ગુજરાતના ઇતિહાસપ્રેમીઓને જરૂર આનંદ થશે.

વેનીસના પથ્થરો જેમ રસ્કિનને છટાદાર બતાવતા તેમ ઇડરના આ જગ પર્યટો ગુજરાતનાં રસિક નરનારીઓને ૧૦૦૦ વર્ષના રસોની પ્રેરણાત્મક કથાઓ આજ કહી શકશે.

કણોટકમાં બેલુર, દક્ષિણમાં હજળીડ અને પશ્ચિમમાં સોમનાથનાં મંદિરો પર જેવી ક્રાંતરણી છે એના કરતાં પણ વધારે લાવણ્યમય અને મનોહર ક્રાંતરણી શામળાજીના મંદિર ઉપર છે. દેલવાડા જેવી છતો, મોદેરા જેવી આનંદસમાધિમાં લીન નર્તકીઓ, સૂર્ય, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, દેવીઓ, ત્રાસદ, વરાહ, કાર્તિકેશ્વરમી, પાર્વતી, શિવ વગેરે અસંખ્ય સાત્ત્વિક મૂર્તિઓ ત્યાંથી નીકળી છે.

એ બધું હમણા જ જાદુઈ જ્ઞાનસમા આપ જોશો. પણ હું તો એટલે સુધી કહું છું કે આ કશું ન જડ્યું હોત, અને માત્ર એક 'વીરભદ્ર' તરીકેની શિવની એક જ મંદિર શિવ મંગલ શુભ મૂર્તિ (જે બધામાં ઉત્તમ છે તે) જ જડી હોત તોપણ હું વિદ્વાન ભાષણકર્તાનો આ સંમેલન પાસે સત્કાર કરાવત. આપ સૌની તરફથી ગુજરાતના વિદ્વાનો અને કવિઓ તરફથી હું આ સ્થળે એમને ધન્યવાદ આપું છું.

આ પ્રસ્તાવ પછી શ્રીમાન પંદરીનાથ ધનામદારે પોતાનું છાપેલું ભાષણ (જે આ અંશમાં અન્યત્ર આપ્યું છે) તે પ્રથમ વાંચી સંભળાવ્યું હતું અને ત્યાર બાદ મૅજિક લેન્ટર્ન

વડે ઇડરનાં પ્રાચીન શિક્ષણરચાપત્રના નમૂનાઓ, તેનાં સ્થાનનિર્દેશ કરતાં દસ્તો, શિલ્પનાં
ભારીક લારકર્મ, મનોહર અને લાવણ્યભરી મૂર્તિઓ, પુરાતન રચાપત્રના વિરલ નમૂના
વગેરેની ફેરિઆશિક રલાઈઠો ગતાવી હતી.

કવિસભા-મુશાયરા

સાહિત્ય સંમેલનને અંગે રાખવામાં આવેલ કવિસભા-મુશાયરાની બેઠક રવિવારે
રોજે ૯-૩૦ થી ૧૧-૩૦ એમ બે દલાક શ્રી ગમનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકના અધ્યક્ષપણા
નીચે યજ્ઞ હતી. આરંભમાં પ્રમુખે મુશાયરાના સ્વરૂપ સંબંધે થએલી ગેરમજબૂતીનો
ખુલાસો કર્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે ગુજરાતીમાં મુશાયરાનો આ પ્રથમ જ પ્રસંગ છે.
હું કવિઓ ને સ્વરૂપમાં મુશાયરા કરે છે, તે જ સ્વરૂપમાં ગુજરાતીમાં મુશાયરા અમુક
શરતો માગી લે છે. આ આરંભક પગલું હોવાથી જણાતી ખામી લક્ષ્યમાં લેવી ન જોઈએ.

કવિતાનું સ્વરૂપ

શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈએ કવિતાના સ્વરૂપ પર વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે
આજે હું કવિતામાં બોલવાનો છું કે ગદ્યમાં ? અહીં મને એક ફેંચ લેખકની વાત યાદ
આવે છે, તેણે પોતાનો અભ્યાસ ખતમ કર્યો; આપશ્યક દ્રવ્ય અને જ્ઞાન પણ મેળવ્યું.
પછીથી એને સલાહ મળી કે તારે પરણવું, એટલે એ ગુરુ પાસે ગયો ને આજી માગી. ગુરુએ
તો જણાવ્યું કે કવિતા કરજો. તેના અર્થબોનો પાર ન રહ્યો કે અત્યાર મુઠી હું બોલતો
હતો તે શું ગદ્ય હતું ? તેવી જ આજે મારી સ્થિતિ છે. હું કવિ નથી. તમારે લોકગીત
સાબળવા હોય તો રામચુરા છે, રાસ-ગીત સાંભળવા હોય તો લલિતગ્રંથ છે. 'દયોડા' વગેરે
પર કાવ્ય જોઈતા હોય તો સુન્દરમ્—ઉમારાંકર જોશી વગેરે છે. કવિતાના સંપર્કમાં
આપણે બાળપણથી આવીએ છીએ. પહેલો ભણકારો દાહરકંઠી યાચ છે. પછી સમજણ
ચતાં નાગદમન, મુવાખ્યાન, ઓખાહરણ વગેરે માતા સંભળાવે. માતા નવા યુગની હોય તો
નાનાલાલનાં 'હલકે દાથે' વગેરે કવિતાઓ આપે. શાળામાં જતા શિક્ષકની સોટીથી કવિતા
મોઢે કરીયે; કેટલીક તો યાદ રહી જાય. હું તો ભરપો નથી છતાં એક કવિતા યાદ આવે છે:

પશુમાં પડી એક તકરાર:

વાદવિવાદ ચલાવા પોતે

તૂર્ત જારી દરબાર

અને ત્યાં બેઠા નર ને નાર;

પશુમાં પણ નર ને નાર આવી બેઠા ! તે કવિતા મારા હૃદયમાં ચોંટી રહી છે.
પછી હાઈસ્કૂલ અને કોલેજનો યુગ. તેમાં પરીક્ષા માટે કેટલીક કવિતા ગોખેલી એ કવિતા
યાદ રહી છે. આ યુગમાં 'સ્વદેશભક્તિ' વગેરેનાં કાવ્યો હૃદયે ચઢે છે. આ યુગમાં આખો
સ્ત્રીસમૂહ પુરુષવર્ગને નવા વૈભવથી વિશ્વૃપિત લાગે છે, કવિતાઓમાં સ્ત્રીઓની ઉપમાઓમાં
વનસ્પતિમાંનાં ગુલાબ, મોગરો વગેરે, પશુઓમાં મોર, ગજગતિ ને સિંહની કટિ અને
કોકિલકંઠ આવા પ્રકારની કવિતા હૃદયમાં ચોટી જાય છે. પણ ત્યારે કવિતા એટલે આ ? એની
વ્યાખ્યાના મતભેદ છે, એની ઉપયોગિતામાં પણ મતભેદ છે. હું તો માનું છું કે કવિતાની વ્યાખ્યા
જ મુશ્કેલ છે. વાર, તે લય છે ? તે લય છે, પણ માત્ર લય નથી. શું એ ગુંજન છે ? એ ગુંજન
છે જ, પણ તે માત્ર ગુંજન નથી. ત્યારે શું ચિન્તન છે ? ઝા. દાહરના શિષ્યો મને માફ

કર; એ ચિંતન છે જ: પણ માત્ર તે ચિંતન નથી. ત્યારે તે શું જિમ્મિ છે? તે જિમ્મિ છે જ; પણ તે માત્ર જિમ્મિ નથી. લય—ગુન્નન-ચિંતન-જિમ્મિ એ મળી એક શબ્દ-ચમત્કૃતિ—શબ્દરચના, તેવી કવિતાની વ્યાખ્યા ચાલી શકે. કવિતાનો વિષય શો? અથવા જ તેના વિષયો છે. સ્ત્રીમંડળ તરફથી એવું જાહેર થયું છે કે પુરુષો તરફથી સ્ત્રીચિત્રા કાં તો બહુ સારાં રજુ થયાં છે અથવા તો બહુ નરસા રજુ થયાં છે. હું કયા મતમાં છું તે નથી જાણતો. સ્ત્રીઓ હોય તેવી તેઓને પુરુષો ચીતરે. વધુ સારી માનીને સારી નથી ચીતરાતી, તેમ વધુ ખરાબ માનીને ખરાબ પણ નથી ચીતરાતી. પુરુષ જુએ છે તેવી ચીતરે છે. કવિતામાં સ્ત્રીનાં ચિત્રો માટે વાઘો માનવામાં આવશે તો મુશ્કેલી જીભી થશે. કવિતાનો સાચો ઉપયોગ ૨૫ ટકા જનસમૂહ કરે છે. બાકીના ૭૫ ટકાનું શું? તેવાઓને માટે પણ કવિતાની જરૂર છે જ. કવિતા વિષયક બાવના કેવી? પૂર્વે તો ખુણે બેસી વાંચી રહી જાણી માણી શકાતી અને તે *subjective* હતી; હવે આવા મુશાયરા દ્વારા તે *objective* બની છે. હવેની કવિતામાં આનન્દ અને બળ-સમાજિક બળ મૂર્ત થાય છે.

શ્રી. રામાનારાયણ પાઠકે જણાવ્યું હતું કે શ્રી. રમણલાલે ઘણું કહ્યું છે. એમણે કહ્યું કે પુરુષ પૌતાને લાગે તે પ્રકારે સ્ત્રીને ચીતરે છે; અંગત રીતે દૃષ્ટિથી વ્યક્તિ તરીકે નિરખે તેમ લખે છે. વિવિધતા ખાતર આ દૃષ્ટિને બહેલાવવામાં આવે છે. મને તો લાગે છે કે જેમ ચાલી રહ્યું છે. તેમ ચાલુ રહેવાથી સંસાર અટકી પડવાનો ભય નથી; લાઘવ રમણલાલને બલે તેવો ભય જણાતો હોય.

કાવ્યવાચન-કાવ્યગાન

આટલો ઉપક્રમ થયા બાદ મુશાયરા માટે ખાસ આવેલાં કાવ્યો અનુક્રમે શ્રી લલિત-જી, શ્રી ગુણવંતલાલ દેસાઈ, શ્રી મોહિનીચંદ્ર, શ્રી વિજયશંકર ભટ્ટ, શ્રી વેણુભાઈ પુરોહિત, શ્રી મૂળજીભાઈ શાહ, શ્રી ત્રિભુવન ગો. વ્યાસ, શ્રી ઉમાશંકર જોશી, શ્રી રમણલાલ સોની, શ્રી. ચીમનલાલ પ્રા. ભટ્ટ, શ્રી જેઠાલાલ ત્રિવેદી, શ્રી હૃદયકાંત ઝોઝા, શ્રી રમણિક અરાલવાળા, શ્રી બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ, શ્રી નર્મદાશંકર દાકર, શ્રી બાનુશંકર વ્યાસ (બાદરાયણ), શ્રી ધીરેભાઈ ક. હવે, શ્રી સુન્દરમ અને શ્રી રનેશ્વરશિખરે ગાંધી સંભળાવ્યા હતા. કોઈ કોઈ કવિની ગાવાની વિકૃત ઢબ, અવાજની નબળાઈ વગેરે કારણોથી શ્રોતાઓમાં તે તે વેળા ગરબાડાટ થતો હતો, પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે આવતી ઢબવાળી કવિતાઓથી ધીરીબર પણ શાંતિ પ્રસરી જતી હતી.

પાદપૂર્તિઓ

એ પછી આજના મુશાયરા માટે આગળથી આવેલી તેમજ તત્કાળકરવામાં આવેલી પાદપૂર્તિઓમાંની પસન્દ કરેલી કૃતિઓ અનુક્રમે શ્રી હેમન્તકુમાર નીલકંઠ, શ્રી ત્રિભુવન વ્યાસ, શ્રી સાહિત્યપ્રિય, શ્રી શયદા તરફથી, શ્રી સુન્દરમ, શ્રી નવલરામ ત્રિવેદી, શ્રી સનકુમાર વીણુ, શ્રી નાગરદાસ પંડ્યા, લેડી તનુમતિ બીનુભાઈ તરફથી શ્રી સુન્દરમ, શ્રી વિજયશંકર ત્રિવેદી, શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી, શ્રી રમણિક અરાલવાળા અને શ્રી ઉમાશંકર જોશી તરફથી રજુ કરવામાં આવી હતી. આ પાદપૂર્તિઓ રજુ થઈ શાંતિનો ભંજ થવા પામ્યો ન હતો.

પ્રસંગને અનુરૂપ યામ તેવી રીતે શ્રી કાલાલાઇ. પી. દેરાસરી (બાર-ઐટ-કો
શ્રી ત્રિભુવન ગો. વ્યાસ, શ્રી બુધાપીદાસ પુરાણી તેમજ એક વૃદ્ધ શ્રી નાગરદાસ પા
તરફથી રમૂજભરેલી તેમજ રસિક વાનગીઓ રજુ કરવામાં આવી હતી.

છેવટમા પ્રમુખે ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું હતું કે આગે વિવિધતાભરી વાનગી
રજુ કરવામાં આવી છે. મુશાયરાના અદ્દલ રવરૂપને નહિ સાચવી શકાયું હોય, છ
આ અમારા પ્રથમ પ્રયાસ જેટલી તો મફળતા મેળવી શકાઇ છે. નીરસ વિષય પ
પ્રભાવશાળી કવિ સારી રીતે જમાવી શકે છે તે માટે લાઇ મુન્દરમતું 'પાઠકની છી
ચોગ્ય ગણાય. તેની પૂર્તિ પણ આ સભાના પ્રમુખ તરફથી થઇ છે. આ કવિ
લાઇ રનેદરશ્મિએ ગાઇ બતાવી રમૂજ પાથરી હતી.)

મુશાયરામાં બિન્નબિન્ન પ્રાંતીય વિક્ષિતો ઉપરાંત લગભગ ૧૦૦૦ થી વધુ શ્રો
ઓએ બાગ લીધો હતો.

મુશાયરામાં ગવાએલા ગીતો તથા કાવ્યોમાના કેટલાક ચૂંટીને આ નીચે આપ્યાં ।

રીંગો રાખે રંગ

સોરઠા

ધાવણ ધીંગોવીર, જબરો, જીતે જંગમાં:

રીંગો રાખે ધીર, ધાયલ, સત્તા રંગને !

માથુસ મારણહાર, મરે કમોતે માળખાં:

સનીયા તારણહાર, ઉગરે ને ઉગારતા !

જન્મે જીવનકાળ, જીવે તે જગ ભેગવે—

ભોગી મરીખનવાજ, જામે લુગનો જીતવો !

તું ને હું બે એક ધાંઘાલિંડોળે ઝુલવિયે—

તે સૌ ત્રીજાં છેક સોસરવો પ્રજા ત્યાં રમે !

સતના ક્યાં છે તાગ ? સતીયાના શા પારખાં ?

એ બળવાની આગ પકવે આપ્યા પુણ્યના !

બહાલભર્યો વિશ્વાસ, મન-મેળાનો સાળવો.

આસુહાર ઉલ્લાસ, રીંગો એકલરંગીલો !

હસે હસાવે રોજ, કામા ઘેસો કામદો—

જળકમળદંસ મોજ, મહાલે તેમ મૂલાવતો !

રીંગાની એક વાત: “એમ એક અપનાવિયે !”

સુખદુઃખને સંગાય, સત્તીજીત જગાવિયે !”

અધૂરું ગાણું

ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા
 લ્યા વાલમા
 ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા.
 હૈયે આયેલું પાછું ઠેલ મા
 લ્યા વાલમા
 હોઠે આયેલું પાછું ઠેલ મા.
 ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા
 લ્યા વાલમા
 ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા.
 હૈયાં સંગાથે ભૂંડા ખેલ મા
 લ્યા વાલમા
 બોળા સંગાથે ભૂંડું ખેલ મા.
 ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા
 લ્યા વાલમા
 અરધે અધૂરું મેલ્ય મા.
 ઝોરાં ખોલાવી ધકેલ મા
 લ્યા વાલમા
 છાતીથી છટાં ધકેલ મા.
 છાતીથી વેગળાં ઠેલ મા
 લ્યા વાલમા
 હૈયાં સંગાથે ભૂંડા ખેલ મા.
 ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા
 લ્યા વાલમા
 ગાણું અધૂરું મેલ્ય મા.
 ઉમ્મારા'કર લોધી.

'ત્રિયા'

[એક પ્રાણી વિરોધનો થોડો પરિચય]

(મનહર હંદ)

સાધારણ રીતે એ દરેકને જ હોય છે તો
 પણ એની કબૂલાત કરતા બધા નથી,
 કવિઓની નીત ખાસ વાત એની ખૂબ કરે,
 પણ એની 'ત્રિયા' કઈ બનાવના તે નથી.

ઉત્તરને દક્ષિણના દુર્ગમ ધ્રુવોની પેઠે
પ્રિયા પાસે પહોચવાનું શક્ય નથી સદ્‌ને,
કદપનાના ઝેરાપ્લેને ચડી ગયા કલા—કોના
આબેદ્ધ વર્ણનોથી સતોપાવુ સદ્‌ને ૨

ચંદ્રમા સુ સુખ એનું ગયક મયક દસે,
હરણના જેવી આખો આગ તેમ તો ધસે,
પિંબ જેવા અધરથી તાબૂદનો રસ ઝરે,
વાકડી ભમર કેરા મગડાટે કે મરે. ૩

કેશનો કલાપ જર્ણ સાપ ફેણ માડી બેઠો,
કર્પોલેથી કામદેવ ઉતરતો ના હેઠો,
હસતા એ દોત જર્ણ મોતીકાંની માળા ગૂથી,
ચિયુકની અણી કૈના ચિતને નાખે ચૂથી. ૪

કઠ તો છે ચંબ જળે, બાહુ નામ કમળની,
હૈયે ઉઠે ચકરીઓ રસના વમળની,
પેટ હોય કમળના પાદડી સુ, નિતંબ તો,
કામદેવ ભવનના મજબૂત સ્તંભ તો. ૫

કદળી શી જલાઓ ને પાનીઓ છે કુંકુમની,
આગળના નખે છપી ચૂમતા પ્રીતમની,
સહુ કોને પાણી પાણી કરાવત પ્રિયા પ્રાણી
જગતના રસો કેરા રણની એ છે રાણી. ૬

આમ એની બનાવટ સાધારણ રીતે હોય,
ભૂપણ એ પહેરવા હોય તો જ પહેરે છે.
મધુર આકૃતિઓ મંડન બધુ જ બને
વસ્ત્રક કે હીરચીર સરખા એ તો ગમે. ૭

નામ પણ મોટે ભાગે 'પ્રિયા' એનું હોય છે જ,
ફાઇએ પાડેલુ નામ કામ નથી આવતું,
જૂના ભોંકો 'સાબજે કે ફે' એટલાથી પતાવતા,
કેટલાકે હવે પાડે નામ મન બાવતું. ૮

મોટે ભાગે રહે છે એ પિયુ કેરા દિલ વિને,
સ્તતા પર નીકળે તો રાત્રે બસ નીકળે,
માતા પિતા શત્રુ એના ઘણીવાર હોય છેજ,
મિત્ર એની પડોશણ સહેલા લોક સંચરે ૯

મોટે ભાગે ખાતી નથી પીતી નથી ખીજું કંઈ,
ખોતરી પોતાનું હૈકું બેઠી બેઠી ખાય છે,
નદીએ તળાવે, કૂવે ધણીવાર જાય પણ
શોક કરા કુંભ નહીં દાલવીને આવે છે. ૧૦

મિલનની સવારે એ 'રસથી ભીંજેલ વસ્ત્રો
છાની માની ઘેર જતી માર્ગમાં નિભાયે છે,
વિરહની સવારે એ આંસુથી ભીંજેલ આખા
આશીકાના ખોળિયાને ચોકડીમાં ધોવે છે. ૧૧

એને બધું પ્રતિકૂળ અનુકૂળ ચર્ષ જાય,
અનુકૂળ પણ બધું પ્રતિકૂળ થાય છે,
ચંદ્ર એને ઊનો ભાગે, ફૂલ વાગે કાંટા જેવાં,
ચંપલ પહેરે તો તો જરા ના ચલાય છે. ૧૨

કાંટો વાગે પગમાં તો તેમાં લાભ મસ રહેા,
ઝાંખરે ભરાય વસ્ત્રો તો તો રાજ થાય છે,
સાડી કેરો છેડો એવા ઉરથી જો સરી પડે,
ત્યારે એનો વિજય તો ચોક્કસ ગણાય છે. ૧૩

વિધાતાએ રચેલ આ પ્રિયા પ્રાણી અજ્ઞય છે,
નીરોગિતા એને વરી, શક્તિ એ ગજ્ઞય છે.
એનું મુખ સદા હસે, છોકે કે થુકે જ નહિ,
આંખમાં પિયા ન આવે, સજેખમ થાય ના. ૧૪

હોઠ એના ફટ નહિ, દાંત કદી દુઃખે નહિ,
ગાસે પણ ખીલ કદી, નાનકડો યાય ના,
માંદી હા એ પ્રડે પણ એમાં લાભ ધણો એવો,
બાહું ખીજ આપણી પંચાતો એને હોય ના. ૧૫

એ કદી ના જનમતી, રમતી ના મોટી થતી,
મોટી જોટી થયેલી જ સૌને મળી જાય છે,
ધરડી એ ભાગ્યે બને, મરી ધણી વાર જાય.
પણ એમાં રસનો તો વિકાસ જ થાય છે. ૧૬

'પ્રિયા' નામનું આ પ્રાણી પ્રાણીઓના પ્રકારોમાં
કંઈ જાતનું એ હજી નક્કી નથી થયું કે,
નાટકોમાં, નવલોમાં પુસ્તકોમાં ખૂબ ભાણ્યું,
એનાં વિના એક નહિ કવિનું તો ચાલ્યું કે. ૧૭

કટલાક પૂછે, 'નથી પ્રિયા મું તમારે ઘેર ?'
મારે ઘેર વડુ મારી, પણ પ્રિયા જેની ના.
પ્રિયા કરી રાધે મીઠી, વાળે ઝાડે પરબાર,
પથારીઓ પાથરે કે એવું કદી મુણ્યું ના.

૧૮

વળા પેલી પ્રિયાને તો બાળકો કદી જ દોય,
મારે ઘેર છોડાગેનો મજાવો વિરતાર છે.
દા, પ્રિયા થયા પછી જ એને બાળ કદી થાય,
પણ એમાં રોડકળ બરી પારાવાર છે.

૧૯

હું તો મારા બૂલકા ને બોલા કરી માંગે બેઝું,
દોડિયાના દાળિયા લે વહેંચી, વાત કરું,
વડુ મારી રાધે તેને શાક હું મમારી આપું,
આતા આતા ખીજી અને રીઝી સદા રડું છું.

૨૦

શમણામા પણ 'પ્રિયા' પ્રાણી ધણીવાર આવે,
આનંદને ભયથી હું રોમાચિત થાઉં છું,
પણ સાચે સાચ મારે ઘેર આવી બેભે તો તો
'શોકો' નાએ માલે કરી ખાલે મરી જાઉં છું.

૨૧

અનુદરશ

મા, તું જાણે ?

મા ! તું જાણે ? ફલ થતુ ને દોષ કયું હું થાઉં ?
તું શુ ધારે કાણ રૂપે હું ક્યાં જઈને મલકાઉં ?

તું શુ ધારે શુભાખચયો ?
રાજવાડીનો મને અન્નયો ?

ના હું ચાહું ગોટા ધરની થવા દંભીલી શોભા,
જીવનભર ડાહ્યા કમરો ચર્ધ બેમી રહેવું, તોખા !

હું તો વનવગડે ખીલું,
હોને દોઢ સુગંધી હીલું.

કાઈ ઉલગો હોર દુધી દરબારો મન પૂરો,
એનું મન બરવા હું તો મા ! થવા ચહું ધંતરો !

*

મા ! તું જાણે ? જાંતર થાતુ હોય કયું હું થાઉં ?
તું શુ ધારે ? કાણ રૂપે હું કાણ ખબે દોંગાઉં ?

તું શુ ધારે વીણાસતારી ?
રાજવાડીની કરવા ધારી ?

श्री रामनारायण विश्वनाथ पांडे
कविमया भुगायराना मत्पाति

श्री त्रिभुवनदास पुरुषोत्तमदास लुहार (सुन्दरभ.)
कविसभा-मुशायराना सदायक मंत्री

ના હું ચાહું થોડા જનની થવા ગંગીલી શોભા,
જીવનભર પૂઠે ધસડાવું, ઉ ઉ કરવું, તોળા !

હું તો જૂંપડીએ જઈ બેઠું,
માથે મોર પીંછા બે ખોઠું.

કોઈ ગરીબ ડાસો હું ને લઈ ગાશે હંદ બસરો
એનું હૈયુ ભરવા હું મા ! થવા ચાહું તપ્તરો !

*

મા ! તું જાણે ? થવું પપી બે હોમ કયું હું ચાહું ?
તું શુ ધારે ? કોણુ રૂપે હું ક્યાં જઈ ગાણુ ગાઉં ?

|| તું શુ ધારે મોર બપેયા ?
રાજવાડીના વઢાલા વેયા ?

ના હું ચાહું ભારેખમ થઈ ફરવાની એ શોભા,
અન્યતણી ધ્રુજાએ બેજે નાચ્યા કરવું, તોળા !

હું તો કોઈ ફવામા ભીંતે
બેઠું બેઠું ઘૂંધવું પ્રીતે.

દેખે કોઈ પ્રવાસી વડંતી, ડાળે, મારો ઝીલો,
એનો ચાક ઉતરવા મા ! હું થવા ચડું છું હોલો !

રમણ સોની.

કવિતા વાચન વિભાગ

ભગલો

અગ્ધરા

આવો બેસો બિરાજે ખુરસી ઉપર શ્રીમાન એ શેઠજી ને
પેલુ પાસે પડેલું ઘડીભર વિરમી રાકડું છાપુ વાગ્યોઃ
ફાટા, મોટા ધરોની, વિવિધ અભિનયે-નચ આછે ઉધાડે-
છાપેલા સુંદરીના, ફીગર ફરકની ધારણા છે સચોટ—
જાણીતા નેશીઆની, નસીબ ચમકશે સોગડી એક નાખો.
ચાલો વાગ્યો વઢુના ગીરદી થઈ પછી તાલ જાશે ત્હમરો,
સાને મંત્રાવવાનો સમયસર કરી કામ ધંધો અમારો.
વાકા ચુંકા યશોના, નજર પર ધરો આપનો ને દિવાલ,
બોલો કેવા બનાવુ ચઢ ઉતર તથા કે ઝીણા ટોપીઆલ ?
જો જો સાહેબ મહારા મનુજ સુખ-કલાકાર કેવો સુનદો

હું છું ? આજે નિદાણ, કદર કષ્ટ કરી નામ છાપે મગધે,
 ને અગાની જતોને અવિરત કલમે સાર મ્હારો મુથાવો,
 કે સંસારે મુથેત્રે-ધિરલ ગુણુકલા કે'ક વાળ'દ દાવો.
 આલું બોલી ભગો ત્યા ત્વરિત વીજળી ચેતવે ચાર ખતી,
 પંખાને પાખ આપે અભિનવયુગના, ચાવતો પાનપટ્ટી
 છોડે સાખી કલાલી મદનવશ સદેવંત ને સાવર્ણીગા—
 ફેરી સૂરે જુલ'દે, ઉરમી ભર દ્રો રથ'ભતા એ નિદાણ
 ટાંગેલી ત્યા દિવાલે મદભર નયના નર્તિકા મેનકાને
 અઆ ને કાચકા પાવકર બસ શી શી તેમના કે' અનેક
 મોટા મેજે પડેલી ઘડી ઘડી બીદલી દાખને શો વિવેક !
 મેઠેલા ભાઈ કેરા ફરજવશ બની આમલી કાનપટ્ટી
 ઉલ્લાસે આત્મભાને અપચપ ભગલો ખૂંચવે ચાર ખતી.

રમણિક અરાલવાળા

કવિ મુશાયાના ગાન વિભાગ માટે

મોટરવાળાનું ગીત

રાત છે અરધી: બહાર છે ઠંડી કાલજી કોરજી રે ?
 બહેલા બિડી હાકવી મોટર રે !
 શેઠીયા ઝોલી શાલ દુથાલા પલંગ ચોટ્યા રે !
 ત્યારે મારે હાકવી મોટર રે !

*

ટાવરમા તો ત્રણ છે વાગ્યા !
 ધુલક સંભળાય ધૂધાટા !
 બાળબચ્ચાને મેલણે સૂતા ! —હાકતો મોટર રે.
 રીચીશીડને લાખે રસ્તે: અંધચરતે ધૂજતે હરતે:
 હાકતો મોટર રે ! ગામઆ ગીત હું ગારે રે !
 બહેલા બિડી હાકવી મોટર રે.

*

આજમા હવે ભાણુ ઉગન્તો !
 ખેટકા સાથે બાપ ખેલન્તો !

હું અભાગી બાળ રમન્તો ! —હાકતો મોટર રે.
 એ ત સાથે ઉઠને જોડી: બાળક સાથે ચિંતને ચોડી:

હાંકતો મોટર રે ! ગામ્યા ગીત હું ત્યારે રે !
હારે મારે હાંકવી મોટર રે !

*

ઓરત ને 'હા ! આદમી આવે !
મોટરમા રે મેદની જામે !
મીઠા પુલને ફાળકા લાવો.

રામને કોઇ હાર પે'રાવેઃ કબરને કોઇ પુલ ચડાવે !
હું જ આભાગી હાંકતો મોટર ગીત આ ગાતો રે !
હારે મારે હાંકવી મોટર રે !

મહોરમની ન માનત મારે !
આઠમનો રે અમતો ના રે !

સરાખા સૌએ વાર તહેવારો-હાંકતો મોટર રેઃ
બળતે પહોરે હાકતો મોટર હું પહોરે હાકતો મોટરઃ
એક અટ્ટેલો પેટની પીડે ગીત આ ગાતો રે !
બહેલા બહી હાંકવી મોટર રે !

*

કોઈ ' ન મારે ઉંઘવા' પાણું !
રાત વિતે ને ઉગણું વાંણું !
જિવન જાણુ ધણ ઘેટાણું!-હાંકતો મોટર રે.
રાત આંધારી વાપવ ટાઢી હાંકતો મોટર રે !
જનમ ન હો ! મરણ વચ્ચે ગીત યા ગાતો રે !

પીઠામાં જઈ દારૂ પીતો પહીંઆની રે વાતો કે' તો
શૂતના આખા જેવો હું તો ગીત આ ગાતો રે !
હેલા ઉઠી દાકવી મોટર રે !

મોટરવાળો હું કે'વાતો,
પગે ચાલી ધરે જતો !

રૂસ્તામાં લથડીયા ખાતો.-દાકતો મોટર રે
આદિત ઉઠી બાર ઉધાડે ' દાથ જે'ચીને અંદર લાવે !
ઉધ બરેલી આખડી વાચી ગીત હું ગાતો રે !
હેલા ઉઠી દાકવી મોટર રે !

હયકાન્ત

ખખર

કાંઈ ખખર નાવી રે ।
તારી કાંઈ ખખર નાની રે ।
ખાલી હાથે સન્ધ્યા આવી,
ખખર તારી કે' ન લાવી !
દિનના અફળ સ્વપ્ન જેવો
' કાળે પુરજે રજની આવી રે !
તો ય તારી ખખર નાવી રે !
' આકાશ ખૂરે કોટિક તારા,
સૂના રૂપે ધરતી આશા ।
જીના ગાને રે મારે કાટા શાને
રહી તારી ગીતા ગાવી રે ।
' તારી કાંઈ ખખર નાવી રે ।
તિમિર કદી દેખતું થાશે,
' ઉપા જની વળા રાત આ ગાશે—
' મારે જ એક રે । કંઈ આશે
' ગાળવી વેળા અફળ આકી રે ?
તારી કંઈ ખખર નાવી રે ।
જેણે મારા હો હવે મી'ચાયે—
' ગરજ મારે એકને શાને ?—
દેવી હોય તો દેજો તું હવે
ખખર તારી જાતે આવી રે ।
' તારી કાંઈ ખખર નાવી રે ।

સ્નેહરશ્મિ

ગાન વિભાગ માટે

ત્યાં મારા દીનદયાળુનો વાસ નથી

રચનાર : ચારણ કવિ દુદ્ધા ભક્ત

ગાયક : ધીરુભાઈ કદ્યાણુરાય દવે

[ધરતીને માટે પગલે પગલે.....એ રાહ]

મરવાનું બધા મનથી વિસર્જો

એને હિર અતિ આહંકાર ભર્યો :

માગ ખોધથી લેશ દિલેન ડપો

સહુ રંકજનોના શ્વિર પીતા એ શ્રીમંતોને કોઈના ત્રામ નથી,

એવા રાવણરાજોના મહેલ વિશે મારા દીનદયાળુનો વાસ નથી.

મૃગછાણ નહિ, એને ગાદી ગમે,

એના હૈયામાં વાસ કર્યો દુકમે,

એના રામેય રાગે સ્વાર્થ રમે :

બોલા મેયુડાં માનવીને જરીયે એના સ્થાનકમાં અવકાશ નથી

એવા પાપવિલાસીના મંદિરમાં મારા દીન દયાળુનો વાસ નથી.

હિર વ્યાકરણનાં આભિમાન ધર્યા

મેલાં માનવીનાં આપમાન કર્યા

ગીકા મોહકથી નિત પેટ ભર્યા :

જૂખ્યાં કાણુ દરો આજ ભારતમાં એનાં હૈયાંની દાય કદી ન કર્યા

એ પુરાણીના શાસ્ત્રોની જાળ મહોં મારા દીનદયાળુનો વાસ નથી.

ત્યાં તો શાસ્ત્ર પુરાણોમાં હાટ થયા

ત્યાં તો રાધેય ધાન વેચાઈ રહ્યાં

આગ નામની ગાગ પત્તઈ ગળા *

રજની

[હાળ: કાત'ક માંગે કૃષ્ણકૃપાળા—]

રજની રંગે આવે ભિમંગે : સજી શણગાર મુખંગે :
 ચાદની સંગે રે :
 રમખૂમ રમતી હો !
 તારક ચોઢી . સુદડી ચોઢી . મદભગ ઝાંગ મરોડી .
 તૃપ્ય મરન્તી રે :
 રમખૂમ રમતી હો !

ચોઢચો બ્હાસે ચન્દ્રક ભાસે : હિરમ હેત હિછાંગે :
 મધુરી ચાસે રે :
 રમખૂમ રમતી હો !

સરોવર ધાટે . જ્વરા માટે : ધડતી હિરમા ધાટે :
 જ્વરા વાટે રે :
 રમખૂમ રમતી હો !

ભાવ જમવતી હૈયુ હરતી . રસભર વાતો વદતી :
 જો ને ભિતરતી રે :
 રમખૂમ રમતી હો !

કેવી પ્રીતે : ગાતી ગીતે : ચમકે ચેતન ચિતે :
 કરતી રિમતે રે :
 રમખૂમ રમતી હો !

વેણુ વાગે મધુરી લાગે : દેશે ચેતન જાગે
 વિશ્વને આગે રે :
 રમખૂમ રમતી હો !

મૂળાલ્લાઈ પી. શાહ

કવિસલા—મુથામરા માટે જાહેર કરેલી પાદપૂર્તિઓમાથી પમદ કરેલી એ કૃતિએ
 ૧૫મા આવી હતી તે આ નીચે આપી છે.

કદી આઝાદીની સળગી તમન્ના પાક દિલમા જો
 લુપ્તમના મેઘ છો વરસે, નહોં આતશ છુઝાયે એ

હેમંતકુમાર નીલકંઠ

*

મનાઈ તું કરે છે આતિથે-દિલ પહાર નહિ લાવો,
 મગર ગોરા ધુમાડાના, ઉઠે ને ધૂધવાયે એ
 મનાઈ તું કરે છે હોઠને હીનાવરાની એ,
 વદનની કેદમા પુગઈ છ વાણી મુઝાયે એ !

મનાઈ તું કરે છે આંસુડાં આંખે વહાવાની,
 બને છે આફ ઊરનો, દમ-બદમ કેવો પુઠાચે એ ?
 મનાઈ તું કરે છે જખમ પર મરહમ લગાવાની
 હૃદયને ચાટતી ઝાળોથી શું જખમો રૂઝાયે એ ?
 ભલે વાસે મુખે તાણું, ભલે દમ દમથી બાધી લે,
 જીવરમાં રાતદિન જળતો નહીં આતશ યુઝાયે એ !

સાહિત્યત્રિય

*

ભલે મગર થાયે એ, ભલેને ખાડ ખાયે એ,
 દવા કરતાં દુઆ કરતાં કદી નહીં દર્દ જાયે એ.
 ફળે આશા સફળ મારી દયાળુ કંઈક થાયે એ,
 જુઓ નિજ મુઠીમાં માંડે છુપાવી દિલકું જાયે એ.
 કહું મુઠી ઉઘાડી લ્યો તમારું દિલકું જાયે એ,
 શું કરવા તું ભરે બખિયા, નહીં જખમો રૂઝાયે એ.
 મમ માણે તડપવાની જીવર જેનું ધવાયે એ,
 નયન જળધારથી દિલનો નહીં આતશ યુઝાયે એ,
 હું અમૃત માનુ છું 'શયદા' ખુશીથી ઝેર પાયે એ.

શયદા

*

ખરી ચક્રમક ખરૂં લોહું ખરે હાથે ધસાયે જો,
 ખરે તણુજો ખરી કળીમાં નહીં આતશ યુઝાયે એ.

ત્રિભુવન વ્યાસ

*

પ્રકટીયો રાષ્ટ્રના દૈયે, પુનિત આઝાદીનો અગ્નિ
 અમૂલ્યા આત્મબલિદાને વધે જવાલા મગનગામી,
 રૂંધો કે જેલના સળાયે, ઝડી લાડી તણી વરસો
 સિતમને ભરમ કીધા વિષુ, નહિ આતશ યુઝાયે એ.
 ખુરશીઓ કૌંસીલો કેરી, જડેલી ગાદીઓ રૂડી,
 ઉપર આઝાદીના આતશ, મુકો લુકમાનજી શાને ?
 વહેતા જખમની ઉપર લપેટો વજ્ર જરીયાની,
 નહિ ઝખમો રૂઝાયે એ, નહિ આતશ યુઝાયે એ.
 અરે છોડો બડી બાતો, જુઓ પતિપત્નીની લાતો,
 પવન ત્યા દેશનો વાતો પ્રથમ જ્યા 'ઘાતી' ને 'ઘાતો'

જશે જાણી સમ અગ્નિમા પતિ, પત્ની અગર બને
વિના 'કાષ્ઠવેસ' ના પાણી, નદિ આતશ યુગલે એ.

નવલસામ ત્રિવેદી

*

જાણે એ! આગ સ્વાર્પણની તિમિર વન બાળતી ધૂળે,
પટે દા! અગ્નિમા ફેલી પતંગે આગના પ્રેમી,
યુગલવા આગ સ્વાર્પણની 'જુટે વા દિશદિગેથી,
ધરી વાવર બહે વાળે; નહીં આતશ યુગલે એ.
દતા વન વાડીયો ખીલ્યા, ચિશિગના વાવરે વિધ્યા
છેડી તણખી અને સળગ્યા; પરુ, વન આગમા દુખ્યા
પછી ત્યા આગ યુગલવા મહટે વા' વેગ દિગુણે
ધરી વાવર બહે વાળે, નહીં આતશ યુગલે એ.
મનુષ્યે માનવી ચૂર્યા જીવનના સુખ મે ખૂટ્યા,
હિરો દા કાષ્ઠસમ સૂક્યા, ટેંગેર અગ્નિ કે જિદ્યા,
પછી તેને યુગલવાને મનુષ્યો વાપગ ફેટે,
બહે ને દમ ભરી ફેટે, નહીં આતશ યુગલે એ.

ચંદ્રકાન્ત રાવળ

*

વનવનો મહેકી રહેશે જ ત્યારે

(જૂલણ)

પાર્વતી ધૃશના અંકથી હાલતા

મેઘ ધનધોર થઈ ગગન હાથે,

મેઘની સાથ કંઈ વીજ હેલી કરે

ચમકી રમજીમ કરીને છુપાયે.

પ્રેમમા મસ્ત થઈ પ્રેમ વર્ષાવતા

જામિ પર મધુર કંઈ નૃત્ય માટે,

પાર્વતી લારયથી ચરણની રજા કરે,

વનવનો મહેકી રહેશે જ ત્યારે.

તપુમતી ગિરનારસાહ

*

[સંવધરા]

સોદગી ગુજારીના નવ ધરદીવડા તેજને ગંધ શીલ—
મેઘાણી, શેષ, નહાનન, કરસન, બ-ક-દા, સુન્દરમને પતીલ
સો સો વર્ષે શતાબ્દી દરિદર, હિપવાસી તણી કયાક કપારે,
ઉત્સાહે બિજવાશે સુવિભવ નવનો મહેકી રહેશે જ ત્યારે.

ગિમાદા કર જોશી

श्री रविशंकर महाशंकर रावण
कथाप्रदर्शनना भंत्री

(મંદાકાન્તા)

રોધ્યો રોપો કવિ-હર તણા આલવાલે અનેરે,
 સોંચાયો એ અવિરત જલે સૃષ્ટિસાન્દર્ભ કુરેઃ
 સર્વાંગે એ વિકસિત બન્ધે ખીલશે પુષ્પ જ્યારે,
 તેને ગન્ધે ત્રિભુવનવનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

(સ્તબ્ધરા)

પુષ્પે પુષ્પે પરાગ પ્રકટ પસરતો વાસતો સર્વ બાજૂ,
 વીલાયતં તોય નિશ્ચે મધુર કુસુમ એ અતરે છે જ તાજૂ;
 તો તાજૂં બેઠે રીતે કવિ-હર-વિકરયા ખીલશે પુષ્પ જ્યારે,
 મહેકેલા એ પરાગે કવિ-કવનવનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.
 બ્રહ્માણ્ડાત્મા દ્વિધા યૈ જડ-અજડગણે સૃષ્ટિરૂપે વિકાસે,
 ચૈતન્યે વ્યાપિ છે ચિત્, જડ જડગણ્યમા જાતિ-અકૃત્ય પ્રકાશે.
 'ના જિત્યું કે ન ની', સ્વ-પર નહિ બિદા; 'બુદ્ધિ આ
 હોય જ્યારે,
 સાચા અદ્વૈત-ગન્ધે મન-ભવન-વનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

(શ્રવણા)

'હું' અને મુજ બધું,' એજ સંસારની
 પ્રેય મધલાળમા ભાન તજતું
 વ્યાપ્ત અજ્ઞાનથી મનુજ-હર ભવવને
 ગાઢ તિમિરે ભમ્યું વિકલ બનતું;
 કોઈ અંધકાર કો પળ અચિન્ત્યો હરે
 અંધકવાનું યશે ભાગ્ય જ્યારે,
 જ્ઞાનમૌરજ સુમનસ-દ-કેસર તણે
 વનવનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

[મંદાકાન્તા]

પ્રિયતી, હિંદુ, મુસલમાન ને પારખી બંધુ ચારે,
જિયા, નીચા, સખળ, નયળા, ચાલશે એક દારે.
ગાંધી નેકું સમ નગરથી બહારો માન-બદારે,
સુગંધીથી જગ-વનવનો મહેકી રહેશે જ ત્યારે.

દી. પી મકવાણા

[મંદાકાન્તા]

જગી જોતા પીડિત જનના તેજ આધાર પ્રેર્યા
ધેરા વ્યોમે કહીક બગશે સામ્યનો સૌમ્ય સૂર્ય;
ખીલી રહેશે જન-જીવનતું પુષ્પ જ્યાં પૂર બદારે
માઠી ' તહારા સહુ વનવનો મહેકી રહેશે જ ત્યારે.

રમલિક અરાલવાળ

*

[મંદાકાન્તા]

સૃષ્ટિસેથે સરકતી જતા સૌમ્ય મન્ધ્યા સુદાગી,
એ સન્ધ્યાને અવિચલ ગ્રહી દોહી રહેશે યુગાત્મા;
નીદી ચારે, દિન-રજનીને પેસવા નાજ દેશે,
પૃથ્વી માના સહુ વનવનો મહેકી રહેશે જ ત્યારે.

મોહિનીચંદ્ર

(અગ્નિ)

ખાણેલી, માનવીના ગગન બેઠત એ સર્વ સંહાર નોદે,
ત્રાસેલી. વિશ્વવ્યાપી જુવન જુવનને બાકતી વહિજાગે,
ધૂમન્તી દિગ્દિગતે હૃદય મુઝવણે ચેતના મ્હાવરીશી,
બીજી જ્યાં, થાક લેવા, અગન શમવવા દીર્ઘ નિશ્વાસ એવે
પ્રાણીના પ્રાણને ને વનવજગણને સોસરો વીંધી ચાલ્યો-
પૃથ્વીને પાયરે ત્યાં મુરછિત બનીને સદા સૂતી વસત. ।
દેવી માગલ્ય રૂપે । વન વન અખી છાટી શહુ વીનવે છે,
પુષ્પો કેરા પરાગે સચર અચરમા જુદિ ને ગાન સાથે
જીર્ણ ને કલ્પનાતી પ્રકૃતિ મનુજને પ્રાણુવંતી પ્રસાદી
અર્પો, કલ્યાણ મૂર્તિ । જગત ઉપવને મૂરજાભાથી જગી
સજીને આરજીએ મનુજ ગણતી એ દિવ્ય દેવી વસંત
ત્યાગીને ડંશ રહેજે, પ્રણય રસ રેલી બીન-નાદે સહજે
સૂકી પૃથ્વી-નિકુંજે, વિવશ પ્રકૃતિમા પ્રાણ અર્પેજ જ્યારે
પુષ્પો કેરા પરાગે પુનિત વનવનો મહેકી રહેશે જ ત્યારે.

બાસ્કર મહેરા

*

[જૂનણા]

જ્યાહરે આવશે ઝડતુતણા રાજવી રંગ ને રાગના સૈન્ય સાથે
 તમ ને દગ્ધ આ પૃથ્વીને દારવા-તારવા જગજનો વાટ-ધાટે;
 ઉર સંતાપ સહુ ધીખતા બાફે સહુ સૃષ્ટિને ના હવે વધુ સતાવે
 શુભ વસન્તાગમન દે વધાર્ધ ઘણી, નવવચ્ચેતન પૂરી પ્રાણપાણે
 જળચરો ખેચરો જૂચરો માનવી નવજીવન પામતા એજ ટાણે;
 તરવરો છોડવા ઝાડીઓ ઝાડવા નવીન પક્ષવ સજીને હિંડોળે.
 મોરલા ઠેકીને નાચતા રાચતા પ્રકૃતિ માતાતાણે પ્રિય ખોળે;
 પુલપુલો: છોડતા તાર સિતારના, પ્રભુ 'પિયુ' દૂડતા સૌ પપૈયા
 કોકિલો કૂજતા, ભૂંગ બહુ ગૂજતા. રેલવે ગીતની રેલ અહિંયા;
 ધરણીરૂપ પીરને લીલી ચાદર ચંદે, જુનુંપુરાણુ સહુ દે કુગાવી.
 છોળ ઉલ્લાસની દશદિશે ભ્રમણે વેર ને ઝેરના મળુ રંગાવી,
 પ્રભુતણી વર્ષગાઠે સહુ પ્રાણી આ હલમલી દાખવે હર્ષ બારે,
 કણેકણો ખૂવશે, જનમનો ફૂલશે, વનવનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

જહાંગીર માણેકજી દેસાઈ

પાદ પૂર્તિ

મંદાકાન્તા

૧

હંડા ખાડા ઉદરપટના રંક સૌ પૂરવાને
 કુહાડો લે વનવન ફરી વેડતા વાડીઓને;
 રોટી એના કુસુમ કુમળા પામશે બાળ ન્યારે
 વાડી કુંજે ઉપવન વનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

૨

લાવા જેવી જગતભરને બાળતી ધોગ હિંસા
 ઘેરી ઉભી ભરતબૂમિને —બુદ્ધની જન્મદાતા,
 સાતા પામે વિહર હરિણો પાર્શ્વી તસ્ત ન્યારે
 આશીર્વાદી ઉપવન વનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

૩

મીઠી માતા—કુદરત કલા ! નામ તારું સમગ્રવી,
 પીંખી રૂહેતા વસન પીચ અસ્થિ અને ચર્મ લોકી
 હિંસા—તુષ્ણા ધનપુત્રપત્ની રથબંધી ધોર ન્યારે.
 દેવી પ્રેમે ઉપવન વનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

૪

હોમાતી ન્યા કુસુમ કળાશી બાવિકા સગ્ન યજ્ઞે,
 રેંસાતી ન્યા અપ્યુષ્ધ વિધવા ત્યાગના ધોર દાહ;
 અન્યાયો આ વિરમી, પ્રગટે રનેહ સ્વાતંત્ર્ય ન્યારે
 સંસારીત ઉપવન વનો મહેકી રૂહેશે જ ત્યારે.

સંચારીઓ જગત ભરતું વિશ્વ બંધુત્વ જૂઠ્ઠા
રૂંધ્યા બધું રૂંધિર તરખા દેવ ને વૈર ત્રેપો;
જૂઠ્ઠી ભેદો ગરીબ ધનીના—સ્થેતને રયાગ રંગી
સંપી રૂઢેતા ઉપવન વનો રૂઢેછી રૂઢેશેજ ત્યારે.

વિજયશંકર ત્રિભુવન ત્રિવેદી

ત્રીજો દિવસ

સોમવાર તા. ૨ જી નવેમ્બરે સવારે હા વાગ્યે પ્રેમાભાઈ દોલમા ગંમેવનની ત્રીજી દિવસની બેઠક મળી હતી આજે સોમવાર દોવાથી ગાંધીજીને ગયોરના ૪ વાગ્યા સુધે જોન હતું એટલે આચાર્યશ્રી આનંદશંકર કુવ અધ્યક્ષ રથાને ખિગળ્યા હતા. ધર્મ અં તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ પ્રો. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી લલિતકળા વિભાગના પ્રમુખ આચાર્યશ્રી કાલેલકર અને પત્રકારત્વ વિભાગના પ્રમુખ શ્રી મદાદેવ દેમાઈના વ્યાખ્યાનો વાચન થયું હતું.

વિભાગીય બેઠકો

બપોરે ૧૧ વાગ્યે મુનિસિપલ ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલના જુદા જુદા પાચ ખંડોમા માહિત્ય ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન, પત્રકારત્વ અને લલિતકળા એ પાચ વિભાગોની બેઠકો તે તે વિભાગોના પ્રમુખોના અધ્યક્ષપણા નીચે મળી હતી અને ચુટેલા નિમ્નોન વાચન ઉપરાંત પ્રમુખો તથા શ્રોતાઓ વચ્ચે નિધિવિધ વિષયો પરત્વે ચર્ચાઓ થઇ હતી એ વિભાગોના ટૂંક અહેવાલ નીચે મુજબ છે.

સાહિત્ય વિભાગ.

સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીને અનિવાર્ય કારણસર મુંબઈ જવાનું ઉપરિચિત થવાથી તેમની જગ્યાએ મોતીચંદ ગિરધરભાઈ કાપડીઆએ અધ્યક્ષરથાન લીધું હતું. અધિવેશનમા વાચવા યોગ્ય કુલ ૧૨ નિર્મલો પસંદ થયા હતા. જુદા જુદા વિભાગોને અગે આ એકજ રચનાના જુદા જુદા ખંડોમા નિમ્ન વાચન થવાનું હોવાથી શ્રોતૃ વગ પોતાની રૂચિ અનુસાર વહેંચાઈ ગયો હતો તેથી હાજરી સામાન્ય હતી. વળી સમય પશુ ટૂંકો હોવાથી બધા નિમ્નલો પૂરા વંચાયા નહતા. તેમજ જે વંચાયા હતા તેમાં લેખક સારભાગ કહી અમુક કંકરા પસંદ કરી વાચી જતા. અધ્યક્ષ શ્રી. મોતીચંદભાઈને પોતાનો એક નિમ્નલો ખીજન વિભાગમા વાચવાનો હોવાથી થોડીવારે તેઓ જતાં તેમની જગ્યાએ શ્રી મોહનલાલ પાવર્તીશંકર દવેને નીમવામા આવ્યા હતા. નિમ્નલો વાચન એકંદર સફળ અને આકર્ષક થયું હતું.

જનુભાઈ અચરતલાલ ફૈયદ

(મંત્રી)

ઇતિહાસ વિભાગ.

ઇતિહાસ વિભાગમા સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ પશુ ઠીક ગણી શકાય તેવી પ્રેક્ષકોની હાજરી હતી. તે વિભાગના અધ્યક્ષ મુનિશ્રી જિનવિજયજીના વ્યક્તિત્વને લીધે થયું ઇતિહાસ રસિકોએ હાજરી આપી હતી. નિમ્નલો વાચન રાફ થયા પહેલા પ્રો. કેશવલાલ દોમતરામ

શ્રી મનોરમાગૃહિન ચીનુબાઈ

નરનામ્યાન્યાના મરીઝી

મી દિન્દુમતીગૃહિન દીવાનબી

મદારે ગૂજરાત ઇતિહાસ સંઘની સ્થાપના વિષે અને ઇતિહાસ વિભાગનું મહત્વ વધાવા એક ખાસ ઇતિહાસ પરિષદ મેળવવા માટે આગ્રહ કર્યો હતો ત્યારનાજ થએલા તથા વાચનમાં શ્રી ભોગીનાથ રાઠેસરા, શ્રી કનૈયાલાલ દવે તથા શ્રી રામલાલ મોદીના ખોએ જૂના ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ નાખ્યો હતો.

ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી (મત્રી)

પત્રકારિત્ય વિભાગ

પત્રકારિત્ય વિભાગની અલગ ખેટક સોમવારે બપોરે મ્યુ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના એક ખંડમાં મળી હતી શ્રી મહાદેવ દેસાઈ પ્રમુખસ્થાને હતા.

આરંભમાં નિગધ વાચન થયું હતું 'અંચ સ્વામિત્વના કાયદા' વિષેના બે નિગધો હતા તેમાંના એકના કેટલાક ઉપયોગી ભાગો શ્રી સુનીલાલ શાહે વાંચ્યા હતા.

'અંચ સ્વામિત્વ' વિષે ચર્ચા ચાલતા તેમાં કેટલાક ઓતાઓએ ભાગ લીધો હતો. કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબમાં શ્રી સુનીલાલ શાહે જણાવ્યું હતું કે અંચ સ્વામિત્વના કાયદાની સમજ હજી વધારે પ્રસારવાની જરૂર છે હરતિખિત ખુસ્તકને પણ કાયદો રક્ષણ આપે છે. હવે એક કાવ્ય કે નવલકથાના હકકો કેવળ ઊપવા-પ્રસિદ્ધ કરવામાં જ અટકી જતા થી, પરંતુ તે ઉપર નાટક કે બોલ પર પણ ઉતરી શકે છે એટલે એવી કૃતિઓ પ્રકાશકોને મૂલ્યના બદલામાં સોપતા-સર્વ પ્રકારના સર્વ હક લેખકોએ સોપતા તે ઊપવા-પ્રસિદ્ધ કરવા માટે જ પોતે આપવા ઇચ્છે છે કે તેની ઉપરથી બીજા પ્રકારની કલાકૃતિઓ નીપજવવા સુદાતના હક પણ પોતે આપવા ઇચ્છે છે તેનો સ્પષ્ટપણે વિચાર રી લેવો જોઈએ.

જાહેર પત્રોમાં આવતા જૂદા જૂદા બનાવોના અહેવાલોના સંગ્રહમાં એક પત્રકારની રીતિ શી હોવી જોઈએ તે વિષે પૂછવામાં આવતા પ્રશ્નને જણાવ્યું હતું કે એમાં પત્રકારની નીતિ તટસ્થતાની હોવી જોઈએ, પરંતુ આજે તો કેટલાક પત્રકારો રીપોર્ટિંગમાં પણ પોતાના પત્રની નીતિનો રંગ પૂરે છે એ ઇષ્ટ નથી.

વર્તમાનપત્રોમાં આવતી જાહેરખબરો વિષે ચર્ચા ચાલતા પ્રશ્નને જણાવ્યું હતું કે જાહેરખબરો વર્તમાનપત્રોનો એક ખોરાક છે, છતાં એક સુર પત્રકારે તેમાં જનતાના હેતુહિતનો વિચાર રાખવો જ જોઈએ ગદી જાહેરખબરોમાં હિંદી પત્રો ખૂબ મોખરે આવે છે, અને મરાઠી પત્રો તેથી કાઠક ઉતરતા છે દીકા, પ્રહાર અને ગાંધિપ્રદાનમાં હાય મરાઠી પત્રો યુજગતીથી ચડી જાય, પરંતુ તેમાં એમની બુદ્ધિમત્તા અને ભાષા માનવો પુરોવા પુષ્કળ મળી શકે.

વર્તમાનપત્રોમાં આવતા શબ્દ વ્યુહો અને ઇનામી વ્યુહોના સંબંધમાં ચર્ચા ચાલતા તેમાં શ્વેતિ ઉડ્યો હતો કે એવા વ્યુહો બુદ્ધિના પ્રયોગ જેવા હોય એવો દેખાવ કરવામાં આવે છે ખરો, પરંતુ એક દરે તો લોકોના જીગર રમવાના માનસને જ પોષે છે અને હિંદ કરતા જીગરનો દાવ રમવાનો ખ્યાલ એ વ્યુહો ભરનારાઓમાં પણ વિશેષ હોય છે. મુખે જણાવ્યું હતું કે કેટલાક અજેજ પત્રોને તો એ જીગરને મોટી કમાણી કરી રાખનારો હોય છે કારણકે એથી એમના છાપા વધુ ખર્ચે છે, પરંતુ જેટલા ખર્ચે છે તેલા વચાતા નથી.

કામદારે ગૂજરાત ઇતિહાસ સંધની સ્થાપના વિષે અને ઇતિહાસ વિભાગનું મહત્ત્વ વધારવા એક ખાસ ઇતિહાસ પરિષદ મેળવવા માટે આગ્રહ કર્યો હતો. ત્યારબાદ થએલા નિર્ણય વાચનમાં શ્રી ભોગીલાલ રાડેસરા, શ્રી કનૈયાલાલ દવે તથા શ્રી રામલાલ મોદીના લેખોએ જૂના ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ નાખ્યો હતો.

ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી (મંત્રી)

પત્રકારિત્વ વિભાગ.

પત્રકારિત્વ વિભાગની અલગ બેઠક સોમવારે બપોરે મ્યુ. ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના એક ખંડમાં મળી હતી. શ્રી મહાદેવ દેસાઈ પ્રમુખસ્થાને હતા.

આરંભમાં નિર્ણય વાચન થયું હતું. 'અંધ સ્વામિત્વના કાયદા' વિષેના જે નિબંધો હતા તેમાંના એકના કેટલાક ઉપયોગી ભાગો શ્રી સુનીલાલ શાહે વાંચ્યા હતા.

'અંધ સ્વામિત્વ' વિષે ચર્ચા ચાલતા તેમાં કેટલાક શ્રોતાઓએ ભાગ લીધો હતો. કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબમાં શ્રી સુનીલાલ શાહે જણાવ્યું હતું કે અંધ સ્વામિત્વના કાયદાની પ્રમજ હજી વધારે પ્રસરવાની જરૂર છે. હસ્તલિખિત પુસ્તકને પણ કાયદો રક્ષણ આપે કે, હવે એક કાવ્ય કે નવલકથાના હકકો કેવળ છાપવા-પ્રસિદ્ધ કરવામાજ અટકી જતા ઇથી, પરંતુ તે ઉપર નાટક કે બોલ પર પણ ઉતરી શકે છે. એટલે એવી કૃતિઓ પ્રકાશકોને મૂલ્યના બદલામાં સોપતા-સર્વ પ્રકારના સર્વ હક લેખકોએ સોપતાં તે છાપવા-પ્રસિદ્ધ કરવા માટે જ પોતે આપવા છાજે છે કે તેની ઉપરથી બીજા પ્રકારની કલાકૃતિઓ નીપજાવવા સુદ્ધાંતના હક પણ પોતે આપવા છાજે છે તેનો સ્પષ્ટપણે વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

જાહેર પત્રોમાં આવતા જૂદા જૂદા બનાવોના અહેવાલોના સંબંધમાં એક પત્રકારની નીતિ શી હોવી જોઈએ તે વિષે પૂછવામાં આવતાં પ્રમુખે જણાવ્યું હતું કે એમાં પત્રકારની નીતિ તટસ્થતાની હોવી જોઈએ, પરંતુ આજે તો કેટલાક પત્રકારો રીપોર્ટિંગમાં પણ પોતાના પત્રની નીતિનો રંગ પૂરે છે એ ઇષ્ટ નથી.

વર્તમાનપત્રોમાં આવતી જાહેરખબરો વિષે ચર્ચા ચાલતા પ્રમુખે જણાવ્યું હતું કે જાહેરખબરો વર્તમાનપત્રોનો એક ખોરાક છે, જતા એક સુઘ પત્રકારે તેમાં જનતાના હિતાહિતનો વિચાર રાખવો જ જોઈએ. ગંદી જાહેરખબરોમાં હિંદી પત્રો ખૂબ મોખરે આવે છે, અને મરાઠી પત્રો તેથી કાંઈક ઉતરતા છે. ટીકા, પ્રહાર અને ગાલિપ્રદાનમાં કદાચ મરાઠી પત્રો ગુજરાતીથી ચડી જાય, પરંતુ તેમાંય એમની પુદ્ધિમત્તા અને ભાષા ચાંપનો પુરાવો પુષ્કળ મળી શકે.

વર્તમાનપત્રોમાં આવતા શબ્દ વ્યુહો અને ઇનામી વ્યુહોના સંબંધમાં ચર્ચા ચાલતાં એવો ખ્યાલ ઉઠ્યો હતો કે એવા વ્યુહો પુદ્ધિના પ્રયોગ જેવા હોય એવો દેખાવ કરવામાં આવે છે ખરો, પરંતુ એકંદરે તો લોકોના જીગર રમવાના માનસને જ પોષે છે અને પુદ્ધિ કરતા જીગરનો દાવ રમવાનો ખ્યાલ એ વ્યુહો ભરનારાઓમાં પણ વિશેષ હોય છે. પ્રમુખે જણાવ્યું હતું કે કેટલાક અંગ્રેજી પત્રોને તો એ જીગરજ મોટી કમાણી કરી આપનારો હોય છે. કારણકે એથી એમના છાપા વધુ ખર્ચે છે, પરંતુ જેટલા ખર્ચે છે તેટલા વંચાતા નથી.

એમા બ્રહ્મદેવની સૃષ્ટિનું perspective કે સત્ય ન થયો હોય પણ એમા ભાવના જગતનું perspective અને સત્ય પૂરેપૂરું જળવાયેલું હોય છે, શક્તિનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે અષ્ટ ભુજ, દશભુજ, જેમ કહ્યાય છે, બધી બાજુએ જોઈ શકનાર બ્રહ્મદેવને જેમ યતુરાનંદ બતાવેલો હોય છે તેમ જ આ છે, ભવ્યતા, શક્તિ, વેગ, આદિ અમૂરત બાવો પ્રતિદાશ વ્યક્ત કરવા માટે ચિત્રકારોએ આવા સંકેતો બધા દેશોમા સ્વીકાર્યા છે.’

હવે નમ્રતા વિશે—નમ્રતા પવિત્રપણ હોય, અપરિત્ર, અશ્લીલ પણ હોય એ તો ચિત્ર જોધને જ કહી શકાય પીપલના પાનડા ઉપર સૂતો ખાલમુકુદ કરારવિંદથી પદારવિન્દ પકડી મુખારવિન્દમા ધાલે છે ત્યારે એ નાગા હોય છે. પણ એને અશ્લીલ કોણ કહે ? હિલટુ ભક્ત એનું ધ્યાન ધરી ધન્ય થઈ જાય છે, કારકળ પાસે આવેલી ભદ્રાબાહુ મહા-બળીની મૂર્તિ અથવા શ્રમણ વેળગોળ પાસે આવેલી એ જ ગોમતેશ્વરની મૂર્તિ માર્છલો સુધી દેખાય છે અને સાવ નાગી છે, પણ એમા પાવિત્ર્ય, પ્રશમ અને પ્રસન્નતા જ દેખાઈ આવે છે, નાગી મૂર્તિ જોધને પણ આપણા મનમા વિકારો પેદા થવાને બદલે હિજળતા વિકારો શાત પડી જાય છે, યુરોપિયન સ્ત્રીઓ નાચુ ચિત્ર જોતા એટલો મંકાય નહોતી ખાતી એટલો કોઈ પુરુષ સ્ત્રીનું સુખન લે છે એવું ચિત્ર જોતા એ ખાતી હતી, આજનો જમાનો તો સાવ બદલાયો છે, એ વાત જુદી, આપણે ત્યાં કોઈ સ્ત્રી, પતિના ખોળામા બેડી છે, એવું ચિત્ર એટલું વાધા ભરેલું નહોતું ગણાતું જેટલું કોઈ સ્ત્રી અમુક ભાવ વ્યક્ત કરતી ચીતરી હોય તો વાધા ભરેલું લાગતું, તમામ વસ્તુઓ સૃષ્ટિ પ્રમાણે રીતસર પહેરાવીને પણ કોઈ સ્ત્રીને વિવાસમૂર્તિ ચીતરી શકાય અને પોતાનું અરધું વસ્ત્ર નળરાગને આપતી દમયન્તીનું ચિત્ર પરિપૂર્ણ શિષ્ટસમત બનાવી શકાય, પાતળું વસ્ત્ર પહેરીને ઉભેલી એક સ્ત્રીનું ચિત્ર એક ચિત્રકારે લગભગ નાચું બનાવી દીધું છે નહાળને પાણીમાથી બહાર આવે તો અગ પ્રસંગ નાગા જેવા જ દેખાયને ?

અમૂક કલાકૃતિ અશ્લીલ છે જો નહીં એ બીજા આગળ સિદ્ધ કરવું ભલે અધરું હોય પણ માણસ પોતાના મિત્રને પૂછે તો જરૂર સ્પષ્ટ જવાબ મળવાનો, આજનો જમાનો લોભની કામુક્તા ઉશ્કેરીને લોકાના હીન સરકારો પોપવા માગે છે કેમકે એ વાટે સરસ કમાણી થાય છે, જૂના વખતમા પણ રાજાઓને યાકુતી તૈયાર કરી આપનાર એમને શૂળાગ્નિક વારતાઓ કહી એમની કામુક્તા વધારનાર એમને રુપરૂપના બહાર એવી લોભ-નિઓ આણી આપનાર એવા વરગો હતા, પણ એવાઓની સમાજમા પ્રતિષ્ઠા નહોતી, આજે સામાન્ય જનતા એજ કલાધરોને આશ્રય આપનાર રાજેશ્વરી થઈ બેઠી છે એટલે એની આરાધના કરનાર વર્ગ તૈયાર થાય તો એમા આશ્ચર્ય નથી, સમાજના આગેવાનોએ સમાજમા એમનું સ્થાન કેવું હોય એ બતાવવું જોઈએ.

ત્યારબાદ ફેટલીક પ્રકીર્ણ વાતચિત થયા પછી ખેડકનું કામકાજ પૂરું થયું હતું.

ડૉ. માધવજી બી મચ્છર, (મંત્રી)

ખુલ્લી બેઠક

સાજે સાડાચાર વાગ્યે પુનઃ પ્રેમાચાર્જી હોલમા સમેશનની જાહેર બેઠક થઈ હતી. મારજમા બાળાઓએ શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધીનું રચેલું ‘શુદ્ધ-યસુના’નું ગીત ગાયું હતું.

ગુજરાતમા 'મનુર મદિશ' જેવું એકાદ જેટલો મારેનું મગતુ પત્ર હોવાની જરૂર પ્રમુખે જણાવી હતી; પરંતુ ગુજરાતમા કાર્મિક ધધાદારી વર્ગો મારેનાં ખાસ પત્રો નથી શકે એમ તેમને લાગતું નહોતું. સોફની નિરક્ષરતા અને ગરીબાઈ એવા પત્રોનું પોષણ કરી શકે તેમ નથી એવો તેમને અભિપ્રાય હતો.

બીજી પ્રકીણુ ચર્ચાને અંતે સભાનું કાર્ય પૂરું થયું હતું.

સુનાલાલ વર્ધમાન શાહ (મંત્રી)

લલિતકલા વિભાગ

લલિતકલા વિભાગની બેઠક મ્યુનિસિપલ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના એક ખંડમા સોમવારે બપોરે, તે વિભાગના અધ્યક્ષ આચાર્યશ્રી કાલેલકરના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી.

બેઠકનો પ્રારંભ કરતા આચાર્યશ્રી કાલેલકરે જણાવ્યું હતું કે આવા મંમેલનોમા બે પ્રકારની કાર્યરીતિને અનુસરવામા આવે છે; મમય વધારે હોય તો આવેલા નિબંધોનું અક્ષરશઃ વાચન થાય છે, ચર્ચા એવા મુદ્દાઓ હાય ફરાય છે, તેના પર વિવેચનો વગેરે થઇને દરાવો થાય છે. સમય ટૂંકો હોય તો નિગવો રજૂ કરનાઓ પોતાના નિબંધમા જે કાર્મ ખાસ આકર્ષક ભાગ કે અગત્યના મુદ્દા હોય તેનો ઉલ્લેખ કરી, જરૂર પડ્યે તેમાનો અમુક ભાગ વાચે છે, અને પછી અગત્યના વિષય પર ચર્ચા કરવામા આવે છે.

આ બેમાથી કાર્મ પદ્ધતિએ કામ ચલાવવું તે વિષે ઉપસ્થિત સભ્યજનોનો અભિપ્રાય લેતા એવું દર્શું કે નિમંધોની સખ્યા બેઠકે થોડી હતી; તો પશુ અમુક નિબંધો લાખા હતા ને અમુક નિમંધકારો હાજર ન હતા; તેથી હાજર રહેનારાઓને પોતાના નિબંધનો અગત્યનો જરૂરનો ભાગ વાચીને ચર્ચા કરવી એવું દર્શું હતું.

ત્યારબાદ મંત્રીએ નિમંધકારોનો ટૂંક પરિચય કરાવ્યા પછી શ્રી મંજુલાલ રણછોડવાલ મજમુદારે 'ગુજરાતની ચિત્રકળા' ઉપરનો પોતાનો નિબંધ, થોડો ભાગ સમજાવીને વિસ્તાર રથી વાચ્યો હતો. ત્યાર પછી શ્રી વીરેન્દ્રરાય મહેતાએ પોતાના 'શિષ્ય સમૃદ્ધિ' વગેરે નિબંધોમાથી 'નગરરચના' વિષેનો ભાગ તથા શ્રી મારાબાઈ નવાબે પોતાના 'જૈન ચિત્રકળા' નિબંધનો મુદ્દો સમજાવીને અમુક ફેરો વાચ્યા હતા. તે પછી આચાર્યશ્રી કાલેલકરે થોડું નિવેદન કર્યા બાદ ચર્ચા ચાલી હતી.

શ્રી દત્તાત્રેય માહુલીકરે અશ્ન કર્યો હતો કે અજંતાની અને બીજી પ્રાચીન કલા એજ ખરી કલા અને આદર્શ કલા આજે માનવામા આવે છે, કે જે ચિત્રોમા 'પરપેક્ટિવ'નું કાર્મ ઠેકાણું નથી હોતું કે નથી સોન્દર્યનું નામ હોતું. કટલાક તો નશ ચિત્રો હોય છે. તો શુ આજના પ્રમાણુબદ્ધ ચિત્રોની કલા ઉતરતી છે ?

આચાર્યશ્રી કાલેલકરે તેના ઉત્તરમા એક ટૂંકું પશુ તલરપર્શનિય વિવેચન કર્યું હતું તેમા તેમણે જણાવ્યું હતું કે,—

“અજંતાની કલામા perspective નથી એમ જો કોઇ કહે તો તે માનવા હું તૈયાર નથી, ચિત્રકળામા perspectiveનું સૂચન હોય એટલું બસ છે, બુદ્ધની ઉર્ધ્વ મૂર્તિ આગળ વશોધરા અને રાહુવ ખૂન નાના બતાવેલા હોય છે, ગમ્મનનની ઉર્ધ્વ મૂર્તિની બે બાજુ, ગમ્મનનની બે પત્નીઓ ઋદ્ધિ અને સિદ્ધિ નાની બતાવવામા આવે છે

એમાં બહારેવની સૃષ્ટિનું perspective કે સત્ય ન થયેા હોય પણ એમાં ભાવના અગતનું perspective અને સત્ય પૂરેપૂરું જળવાયેલું હોય છે, શક્તિનું સ્વરુપ બતાવવા માટે અષ્ટ ભુજ, દશભુજ, જેમ કહયા છે, બધી બાજુએ જોઈ શકનાર બહારેવને જેમ યતુરાનંદ બતાવેલો હોય છે તેમ જ આ છે, લબ્ધતા, શક્તિ, વેગ, આદિ અમૂરત ભાવો સૂરતિદ્વારા વ્યક્ત કરવા માટે ચિત્રકારોએ આવા સકેતો બધા દેશોમાં સ્વીકાર્યા છે. ’

હવે નમ્રતા વિશે—નમ્રતા પવિત્રપણ હોય, અપરિત્ર, અસ્લીલ પણ હોય એ તો ચિત્ર જોઈને જ કહી શકાય. પીપલના પાનડા ઉપર સૂતો બાલમુકુંદ કરારવિંદથી પદારવિન્દ પકડી મુખારવિન્દમાં ધાલે છે ત્યારે એ નાગા હોય છે. પણ એને અસ્લીલ કાણ કહે ? હિલકું ભક્ત એનું ધ્યાન ધરી ધન્ય થઈ જાય છે, કારકળ પાસે આવેલી ભદ્રબાહુ મહા-બળીની મૂર્તિ અથવા શ્રમણ વેળગોળ પાસે આવેલી એ જ ગોમટેશ્વરની મૂર્તિ માર્છિલો સુધી દેખાય છે અને સાવ નાગી છે, પણ એમાં પાવિત્ર્ય, પ્રથમ, અને પ્રસન્નતા જ દેખાઈ આવે છે, નાગી સૂરતિ જોઈને પણ આપણા મનમાં વિકારો પેદા થવાને બદલે હિલકળતા વિકારો શાંત પડી જાય છે, યુરોપિયન સ્ત્રિઓ નાચું ચિત્ર જોતાં એટલો સંકોચ નહોતી ખાતી એટલો કાઈ પુરુષ સ્ત્રીનું ચુંબન લે છે એવું ચિત્ર જોતાં એ ખાતી હતી, આજનો જમાનો તો સાવ બદલાયો છે, એ વાત જુદી, આપણે ત્યાં કાઈ સ્ત્રી, પતિના બોળામાં બેઠી છે, એવું ચિત્ર એટલું વાંધા ભરેલું નહોતું ગણાતું એટલું કોઈ સ્ત્રી અમુક ભાવ વ્યક્ત કરતી ચીતરી હોય તો વાંધા ભરેલું લાગતું, તમામ વસ્તુઓ સૃષ્ટિ પ્રમાણે રીતસર પહેરાવીને પણ કોઈ સ્ત્રીને વિલાસમૂર્તિ ચીતરી શકાય અને પોતાનું અરધું વસ્ત્ર નજરાળને આપતી દમયન્તીનું ચિત્ર પરિપૂર્ણ શિષ્ટસંમત બનાવી શકાય, પાતળું વસ્ત્ર પહેરીને ઉભેલી એક સ્ત્રીનું ચિત્ર એક ચિત્રકારે લગભગ નાચું બનાવી દીધું છે. નહોતને પાણીમાંથી બહાર આવે તો અંગ પ્રલંગ નાગા જેવા જ દેખાયને ?

અમુક કલાકૃતિ અસ્લીલ છે જો નહીં એ બીજા આગળ સિદ્ધ કરવું ભલે અધરું હોય પણ માણસ પોતાના મિત્રને પૂછે તો જરૂર રપટ જવાબ મળવાનો, આજનો જમાનો લોકોની કામુક્તા ઉશ્કેરીને લોકોના હીન મંરકારો પોપવા માગે છે કેમકે એ વાટે સરસ કમાણી થાય છે, જૂના વખતમાં પણ રાજાઓને યાકુતી તૈયાર કરી આપનાર એમને ગારિક વારતાઓ કહી એમની કામુક્તા વધારનાર એમને રુપરૂપના ભંડાર એવી ભામિનિઓ આણી આપનાર એવા વરગો હતા, પણ એવાઓની મમાજમા પ્રતિષ્ઠા નહોતી, આજે સામાન્ય જનતા એજ કલાધરોને આશ્રય આપનાર રાજેશ્વરી થઈ બેઠી છે. એટલે એની આરાધના કરનાર વર્ગ તૈયાર થાય તો એમાં આશ્ચર્ય નથી, સમાજના આગેવાનોએ સમાજમાં એમનું સ્થાન કેવું હોય એ બતાવવું જોઈએ.

ત્યારબાદ કેટલીક પ્રકૃતિ વાતચિત થયા પછી બેઠકનું કામકાજ પૂરું થયું હતું.

ડૉ. માધવજી બી. મરછર, (મંત્રી).

ખુલ્લી બેઠક

સાંજે સાડાચાર વાગ્યે પુનઃ પ્રેમાભાઈ હોલમાં સંમેલનની જાહેર બેઠક થઈ હતી. માર્ગમાં બાળાઓએ શ્રી મન્દુકાલ ગાદીનું રચેલું ‘ગુર્જર-યમુના’નું ગીત ગાયું હતું.

ગુર્જર-યમુના

: સારંગ :

કોઈ દૂંડે રવર સાજના

કોઈ ચક્રકિરણની ભાત:

દુઝી ઝાંખું છું હગધડી

એ જ પૂનમની રાત

એવી એક પૂનમની રાત હતી:

મહી જલભર રેવા રમતીતી

સગેમરમરમા ભમતીતી

નિર્જનતાને સુદરતીતી

વનવનની શોભા શાત હતી,

એવી એક પૂનમની ગદ હતી.

મે પૂછ્યું ખરતા તારકને

કિંચકલગી સિરધારકને

પુલ-સુરભિના સચારકને

કયા ધરની એ અમીરાત હતી ?

એવી એક પૂનમની રાત હતી.

કિરણ જલબિંદુ એક થયા

સગેમરમર પથ મોહી ગયા

તારા અચરજથી જોઈ રહ્યા

ગુર્જર-યમુના અભિગત હતી,

મંગલમય મોરી માત હતી.

ગાડીમેની ગુજરાત હતી,

એવી એક પૂનમની રાત હતી.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

પાદપૂર્તિ અને ચંદ્રક

શ્રી મનહરરામ મહેતાએ લાકીના ઠાકોર તરફથી એક પાદપૂર્તિ “કાલે કાળ વહી જશે, વિષમ એ, શાને નિરાશા ધરે ?” રજી કરી હતી; જેની પૂર્તિ કવિઓ પાસેથી માગવામા આવી હતી

શ્રી રામજી લલા તરફનું આવતા વર્ષે માટે સારી નવલકથા માટેનું રૂ. ૧૦૦ નું હિનામ જાહેર કર્યું હતું

મ ગાંધીજીને હરતે ભાવનગરના ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિકને સાહિત્ય વિભાગના તેમના શ્રેષ્ઠ નિમંત્રને અંગે શ્રી મોતીસિંહજી મહિડા તરફનો સુવર્ણચંદ્રક બેટ થયો હતો.

બાદ પ્રમુખ મહાત્મા ગાંધીજીએ ઉપસંગ્રહમા વાંચાયું આશુ હતું

श्री रत्नमष्टिराव लाभराव
अम । सादन रे । साशन ना वेणक

ઉપસંહારનું ભાષણ

આભાર

પ્રથમ તો મારે તમારો બધાનો આભાર માનવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે પ્રમુખ આભાર માને જ, પણ હું રૂઢિને વશ થઈને આભાર નથી માનતો. હું તો તમારા ત્રેનને ધ થઇને આવ્યો, મારે તમને જોડો વખત આપવો જોઈએ તે પણ ન આવ્યો. મેં ધૂળ જેવું. વગર વિચાર્યું બોલેલું ભાષણ કર્યું. આ માટે તો મારે તમારી માફી માગવી જોઈએ. મને નબાવી લેવાને માટે હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ફા ફા નિબંધો વાંચવા મને ન ગમે એમ નથી. મારામાં કેટલાય રસો ભરેલા જેને હું તૃપ્ત નથી કરી શકતો. એમાંના કેટલાક બળી ગયા છે, અને જે પડેલા છે 'પર'નું દર્શન ન થાય ત્યાંસુધી સંગ્રહમાં પાંગર્યાં કરવાના. આનંદશંકરભાઈએ મને હું કે અહીં મુશાયરો થયો, તેમાં નવયુવકોએ પણ સરસ ભાગ ભજવ્યો. શ્રી ધનામ-રના હોન્ટર્ન રલાઇડવાળા પુરાતત્ત્વ વિષેના ભાષણમાં પણ મને જવાની ઇચ્છા હતી. થ મેં ન એ ભાષણ સાંભળ્યું, કે ન એ મુશાયરો જોયો. આ મારી બધી તુટીઓને તમે નબાવી લીધી એ તમારી ઉદારતા નહિ તો બીજું શું?

નવલકથાના વાચનનો રોગ

શ્રી. રામજીભાઈના નવલકથાના ધનામની વાત. નવલકથા વાંચવી એ તો રોગ છે જગતમાં ઘેર ઘેર એ ફેલાય ગઈ છે. એને પરિણામે શિક્ષિત ગ્રામી જેવાં મથીના ગોઠવાય છે. તેમાં એક શિક્ષિત નાંખ્યો કે ચોપડી નીકળી ! એ ચોપડી કેવી હોય ? એ તેને લાયબ્રેરી સુધી પહોંચે ખરી ? ટૂંકમાં લીધી, લાયમાં પાના ફેરવ્યા, ચિત્ર જોયા ને ફેરવીધી, ને માલુમ ચાલતા થયા ? લાયબ્રેરીઓમાં ઉપાડ પણ નવલકથાઓનો જ વધુ થાય છે. વર્ષાઋતુમાં બિલાડીની ટોપીઓ બેઠે તેમ નવલકથાઓ ઉભરાય છે. આપણે લે બિલાડીના ટોપીઓ ખવાતી નથી, પણ પરદેશમાં તો ગરમગરમ નામે તે ચર્ચાઈ લાં છે. ધનામ કાઢો કે ન કાઢો, તે તો હપાયે જ જરો એમાં કલ્પનાના ઘોડા ચિંવાય શું છે નવલકથા કેમ લખાય છે, તે હું અહીં કહું પણ ટોચેયે તેનો ખ્યાલ આવ્યો છે 'કેવી સામગ્રી તેની આમપામ તૈયાર કરવામાં આવે છે આજે તો વિમાન પર ચઢે, જુએ અને પછી ઊતરીને લખે, તેના પર અંકુશ રહે નહિ નવલકથાનું માલિયત ગુજરાતીમાં ન હોય તો ગુજરાતી સીડીસાડ નહીં રહે એટલે મેં ટેલરના વ્યાકરણમાંથી કાંઈ કહેવાને વિચાર રાખ્યો હતો. હું દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો ત્યારે માથે કેટલાંક ગુજરાતી પુસ્તકો લાગ્યો હતા. તેમાં ટેલરનું ગુજરાતી વ્યાકરણ હતું. એ મને બહુ જ ગમ્યું હતું હું ચાલું તો નહીં જ પણ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રેમી તો છું જ, એ વ્યાકરણ મુદર હતું અને અવખતે પણ તે પરિવદના દિવસની અગાઉની રાતે-કતલની ગને મેં વાંચવા કાઢ્યું હું પણ ખરું. પણ વંચાય શેનું ? આજે સવારે પણ ઉઠાડ્યું. પણ વિચાર કરવાનો વખત મળે ત્યારે ને ? આ વાગ્યા સુધી તો મૌન હતું. તે પણ કોણ ગણકારે ? ટેલર એન વ્યાકરણને અંતે એક નિર્બંધ લખ્યો છે. એને હું ઉપગ્રન્થ કહું છું. એ મને યાદ રહ્યો છે. સાહિત્યમાં ન પડ્યા હોય તે ભાષાની પૂર્ણતા-અપૂર્ણતા ન જાણે. આપણે તે અંગ્રેજી જાણતા હોઈએ લેટિન જાણતા હોઈએ એના ચખ્ખો ગુજરાતી ન મળે, એટલે ગુજરાતીને અધૂરી કહીએ એ પણ ટેલર એ નિર્બંધમાં જટાદાર કહે છે કે ગુજરાત સંસ્કૃત ભાષાની દીકરી, તેને અધૂરી કોણ કહે ? 'યથા ભાવકસ્તથા ભાષા' તેમ તેવું તો લખ્યું છે. દળદર ગુજરાતી ભાષાનું નથી પણ એ બોલનારનું દળદર ગુજરાતીમાં દેખાય છે. આજે કોઈને પૂછીએ કે ગુજરાતી ભાષામાં છે શું તો કહેશે કે નવલકથાએ જ છે. આપણું એ દળદર નવલકથાઓથી નથી ધોલવાતું' સામળજીની નંદ બનીયો જ લઈએ તે પણ નવલકથા જ છે ? તે શીડીક નંદબનીસીઓ વધવાથી કાઈ ભાષાનો ચોર જ ઉદ્ધાર થવાનો હતો ?

ગામડીયા માટે સાહિત્ય લખો

હું તો ગામડામાં પડેલા એટલે ગામડિયાની દૃષ્ટિએ મારી ભૂખ રજૂ કરું અને તે ગામડામાં રહેનાર માટે અનેક જાતના પુસ્તકો જોઈએ છે. મારી એ ભૂખ તમે સાહિત્ય કારો પૂરી પાડો. એવા કોઈ પુસ્તકો લખાયા હોય તો મને મોકલજો અને કેટલાક પુસ્તકો મોકલે છે. એક ખગોળવિદ્યાની એ ચોપડીઓ અને એક લેખકે મોકલી. એ ખગોળવિદ્યામાં શું છે ? બનાવનાર આકાશમાં જુએ છે ખરા ? ખગોળવિદ્યાનું પુસ્તક મેં ગેટ્રિકમાં વાંચ્યું પણ આકાશમાં જોવાનું કોઈએ કહેલું નહિ. પૃથ્વી ગોળ છે, તેના આદેશ કારણે મને

મણિવેલાં, ચન્દ્રપ્રહર ક્રમ થાય છે તે બતાવેલું કાકા સાહેબ પરવડા જેલમાં રાજ આકાશ મામું જુએ અને મને હોંશ થાય. એ તો રહ્યા રસિક. મને થયું એ રાજ શું નેતા કશે? એમણે મને રસ ઉપગત્યો ને પુસ્તકો મગાવ્યાં પણ તે તો અંગ્રેજી હતાં. એક મૂળ જેવું ગુજરાતી પુસ્તક મારી પાસે આવ્યું ખરું પણ એથી મારી જૂબ કેમ લાગે? મેં કાકા સાહેબને કહ્યું કે ગુજરાતીમાં મૌલિક પુસ્તક લખો. પણ તે તો ન લખી શક્યા. શહેરીઓને તો આજે ખગોળનું મૂળભૂત જ્ઞાન પણ નથી; તે કરતાં તો ખેડૂતો વધુ જાણે છે. તેઓ સમર્પિ-ધ્રુવ વગેરેને તો બરોબર જોળે છે. એ ગામડિયા સમજે અને તેઓના જ્ઞાનમાં વધારો કરે તેવું મને પુસ્તક જોઈ એ. પણ ખગોળ જવા દો. જૂગોળ પણ એ રોકાને લાયકની આજે ક્યાં છે? સારી વાત તો એ છે કે આપણે ગામડાંની દરકાર જ કરી નથી. આપણાં અન્નવસ્ત્રને માટે આપણે ગામડાં પર આધાર રાખીએ છીએ છતાં તેના શેઠ હોય એ તેમ વર્તીએ છીએ. આપણે અહીં મોજ માણીએ છીએ; પણ આપણા મરા આશ્રયદાતા તો એ ગામડિયા છે. ઘઉં, ચોખા વગેરે કાંઈ શહેરમાં નથી થતું. તે તો ગામડાંમાંથી આવે છે. આપણે તો આશ્રિત છીએ; છતાં આજે ગામડાં આશ્રિત બન્યાં છે. આપણે તેમની જરૂરિયાતોનો વિચાર જ નથી કર્યો. તમે શહેરી પ્રજા માટે લખશો. તોપણ એ તો એવા નગરજી છે કે અંગ્રેજી જ વાંચશે!

પોતાની ભાષા છોડીને પરભાષા દ્વારા બધો વ્યવહાર ચલાવે એવો કોઈ ક'ગાળ મુલક છે કે? એટલે જ આપણો મુલક ક'ગાળ રહ્યો અને આપણી ભાષા રાંડીરાંડ રહી. અંગ્રેજીમાં તો, એક પુસ્તક ફ્રેંચ કે જર્મન ભાષામાં એવું ન હોય કે જે બહાર પડ્યું કે થોડી જ વારમાં એનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર ન થયું હોય. એટલું જ નહિ, ત્યાં તો બાળકોને માટે પણ ઉત્તમ પુસ્તકોના અદ્યતન સંસ્કૃતિ તૈયાર થાય છે. ડિકન્સને બન્યાંઓ વાંચી શકે? છતાં સાં તો બન્યાંઓને માટે પણ ડિકન્સના અંશોમાંથી સરળ ભાષામાં સાહિત્ય આપવામાં આવે, જેથી બચપણથી ભાષાની રસિકતાનો ખ્યાલ તેને આવવા માંડે અને બતાવે આવું ગુજરાતીમાં શું છે? જો હોય તો હું તેનાં જોવારણું લઉં. ૯૦ લાખમાં બેચાર માણસો નીકળે તો તેથી શું પ્રજાનું દળદર શીટવાનું હતું? મારો તો આ સંબંધમાં ઠરાવ મૂકવા વિચાર હતો; પણ તે પડતો મૂક્યો. મારું કહેવાનું જો કોઈ સાહિત્યરસિકના હૃદયમાં સડેડાડ ઉતરી મથું હશે તે કાંઈક કરશે. કોઈ ભાઈ-બહેન અથવા કોઈ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીની સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અંપલાવવા માગતાં હોય તો તે શહેરીઓને માટે નહીં પણ ગામડાંની મૂક પ્રજાને ઉપયોગી થાય, તેવું સાહિત્ય તેઓ આપે એ મૂક પ્રજાનો સ્વયંનિર્મિત પ્રતિનિધિ હું છું. તેમનાં તરફથી કહું છું કે એ ક્ષેત્રમાં અંપલાવો. તમે મનોરંજક વાર્તાઓ લખતા હશો, પણ તેથી તેમની જુદી ઉપર પ્રભાવ નથી પડવાનો, અમારે ત્યાં આમસેવક વિદ્યાલય

સ્રીઓની પ્રવિધાન

હાલે મેં વિવિધવિચારિણી સક્ષા આગળ એક વાત કરી હતી તે અહીં કરું. મારું ઉપર જોતિ સંધ તરફથી શ્રીમતી લીલાવતી દેમાઈનો કામળ આનંદો હતો. એ કામળનું તાત્પર્ય તો બરાબર હતું જેકે સ્ત્રીના ભાગા ગમે ન ગમે એવી હતી. સ્ત્રીનો ભાવાર્થ હતો કે સ્રીઓને વિશે જે લખાય છે તે સ્રીઓને કંઈ છે. જ્યોતિર્મંદ અમણ - ૧૧૧ - શુભરાતી શીખવે છે. એ શીખવતા તેની પામે કાંઈક વાચવું જોઈએ. આજનું સાહિત્યમાં વાંચીને તેમાં આવતા સ્રીઓનાં વર્ણન વિશે તેમણે ગમે લખ્યું હતું. આજના સાહિત્યમાં સ્રીઓનાં જે વર્ણનો આવે છે તે વિદ્યુત છે. એ બહેનો આકાશને પૂછે છે કે અમને કે બહી છે તે શું અમારાં શરીર તમે વર્ણવો એ માટે ? અમે મરશું ત્યારે શું અમારાં શરીરમાં તમે વસાણા ભરીને રાખવાના છો ? અમે રાધવા અને વાસણ મારવા મેં સરખાવણી છીએ એમ પણ માની બેસવાની જરૂર નથી. મને એક માણસે મનુસ્મૃતિમાંથી વીણીવીણીને કેટલાક શ્લોકો મોકલ્યા છે. સ્ત્રીને વિશે જેટલું ખરાબ કહી શકાય એ ' . એણે મનુસ્મૃતિમાંથી કાઢ્યું છે. પણ સ્મૃતિમાં તો રત્નો પણ છે અને શકરા પણ છે મિસ મેઓએ જેમ હિંદની ગટ્ટોને જ હિંદ કહ્યું તેમ સ્મૃતિઓમાં સ્રીઓને વિશે ખરાબ ખરાબ લખેલું ઘણું મળી આવે એમ તો કેટલીક સ્રીઓ પોતે પણ બાપડી કહે છે અમે અબળા, અમે અણુધડ, અમે ઢોર, તેથી શું સ્રીમાત્રને એ વર્ણન લાગુ પાડી શકાય મનુસ્મૃતિમાં કેકે એવા જૂઠા શ્લોકો ધુસારેલા કેમ ન હોય ?

હવે આ બહેનો પૂછે છે કે અમને આવાં મુંઝવણ વર્ણનો આપીને હેતર છે શા માટે અમે છીએ એવી શા સારુ નથી ચીતરતા ? અમે નથી રંભાએ અને અપ્સરાઓ નથી અમે શુભામઝી દાસીઓ. અમે પણ તમારા જેવા સ્વતંત્ર મનુષ્યો છીએ. શા માટે તમે અમને ઢોંગલી તરીકે વર્ણવો છો ?

મને સ્ત્રીના વિશે લાગણી છે, મેં તે વિશે વિચાર્યું છે. આધુનિક પુસ્તકો એકે એ નથી કે જે સાચી સ્ત્રીને વર્ણવતા હોય ! સ્ત્રીના શરીરના વર્ણન સાથે તમને શું નિશ્ચય છે તે જાણી શકાતું નથી. પણ સ્રીઓની પરાધીનતા કે સ્વરૂપ વિશે સાક્ષરો લખે અ સ્રીઓ વાચે તેની શી અસર થાય છે તે વિચારવાનું છે. શા માટે એને ઢોંગલી તરીકે ચીતરવામાં આવે છે ? શા માટે એને માતા તરીકે નથી ચીતરવામાં આવતી ? હું સ્રીઓની વચ્ચે બેસનારો છું. એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે મારી આગળ દબલો બહેન રહેતી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બધા જાલમા ગયા ત્યારે ૬૦ કુટુંબોમાં હું જ એક બા યહને બેઠો હતો. તે વેળા હું કાંઈ ૬૯ વર્ષનો હોતો ન હતો, તે સ્રીઓના ટોળામાં રહે પણ હતી અને કંઈપણ પણ હતી, જુવાનોમાં ભામટાઓ પણ હતા. પણ કોઈની કોઈ રૂબરૂ કુદરિ કરવાની હિંમત ન હતી. કોઈ અયોગ્ય કિસ્મા ન જ બન્યા હતા એમ મેં કહેવું નથી, એક કિસ્સાનું તો મેં વર્ણન આત્મકથામાં આપેલું છે .

કોઈની કોઈની સાથે છૂટ લેવાની કે કુદરિ

५८१ ५६५ ३५५

५६५—५६५ ५६५ ५६५ ५६५ ५६५

५६५ ५६५ ५६५

નથી બોલતા, પણ સ્ત્રીનું હાર્દ વિચારી બોલું છું તે જો તમે સાબળી શકતા હો તો આને માટે વિચાર કરજો. સાહિત્યની કલમ ઉઠાવો તો એજ વિચારથી ઉઠાવજો કે સ્ત્રી એ મારી જનની છે. એ વિચાર કરીને તમે લખશો તો તમારી કવચમાથી જે ઝરશે તે સ્ત્રી સુંદર આકાશમાથી વર્ષા ઝરે છે તેમ ઝરશે અને પૃથ્વીરૂપી સ્ત્રીને રૂઢિપ બનાવશે પણ આજે તો તમે એ બાપડી સ્ત્રીને શાંતિ આપવાને બદલે એનું મન ઉત્તેજવાને બદલે એને ધગાવી મૂકો છો એનામા કદી ન હોય તેવા વિકારો ઉત્પન્ન કરવા તમે કેમ પ્રયત્નો કરો છો ? સાહિત્યના વર્ણન પ્રમાણે તેનું નાક, તેના કાન છે કે ત્હિ તે જોવા માટે તેને અરીસામા જોવાને માટે તમે પ્રેરો છો તેના હૃદયમા આજ વિચાર ધૂમી રહ્યો હોય, તેથી તે ખીમામા અરીસો રાખતી યાય છે એને શા સાફ એમ મનમા યાય કે મને વર્ણવી છે તેવી હું છું કે નહીં ? આવા વર્ણનો એ સાહિત્યનો અનિવાર્ય ભાગ છે શું ? તમે ચીતરો તો તેને વિકારી ન ચીતરો ઉપનિષદો, બાઈબલ, કુરાનમા શું આવું વાચવામા આવે છે ? તુલસીકૃત રામાયણમા આવું છે ? શું એ મહાગ્રંથો સાહિત્ય નથી ? કહે કે અંગ્રેજી ભાષા પોણા ભાગ બાઈબલ અને પા ભાગ શેક્સપીયરની બનેલી છે એ વિના અંગ્રેજી ક્યા, કુગન વિના અરબી ક્યા અને તુલસી વિના હિંદી ક્યા ? પણ હજી તમે વિચાર કરજો અને વિચાર કરતા સાચું લાગે અને સૂઝે તો હજી વિચારજો, ફરી વિચારજો, તમારા ખ્યાલ ફેરવવા પ્રયાસ કરજો, વિચાર કરતા જો મારું કહેવું નિરર્થક લાગે તો મને મારી આપજો અને એને ફગાવી દેજો

આભાર દર્શન

ગાંધીજીનું ઉપસંહારનું આ ભાષણ પૂરું થઈ ગયા પછી લેડી વિદ્યાબહેન નીલકંઠે પ્રમુખ મહાત્મા ગાંધીજીનો આભાર માનવાની દરખાસ્ત રજુ કરી હતી અને તેમા તેમણે જણાવ્યું હતું કે મહાત્માજીએ આપણા સાહિત્યની જુદી જ દિશા આપણી સમક્ષ રજૂ કરી છે. તેઓ સાક્ષર છે, એમનું લખાણ એટલું મોટું છે કે મોટો મથલડાળ બને, એઓશ્રીએ લીધેલો શ્રમ ગાયેલો સમય અને દર્શાવેલી કાર્યદિશા માટે આપણે સૌ તેમના અલન્ટ ઝણી છીએ

તે પછી શ્રીમતી શારદાબહેન એ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતા ટૂંક વિવેચન કર્યું હતું ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્રજ્ઞરાય દેસાઈ એ ત્યારબાદ જુદી જુદી સંરચાઓ, તેમજ ભાઈ બહેનો, તથા મ્યુનિસિપલશાળાઓની બાળાઓ અને શિક્ષકોનો તેમજ વિદ્વાનો, મહેમાનો, પ્રેક્ષકો અને પત્રકારોનો, જેમણે જેમણે આ સંમેલનને સફળ બનાવવામા ફાળો આપ્યો હતો તે સર્વનો આભાર માન્યો હતો

પરિશિષ્ટ

પત્રિકા ૧ :

તા. ૧-૯-૩૧

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનનું બારમું અધિવેશન અમદાવાદ મુકામે આવતા ડિસેમ્બરમાં નાતાલના તહેવારોમાં ભરવાનું દરાવ્યું છે. સંમેલનનું કામકાજ નીચેના સા વિભાગોમાં વહે ચવામાં આવ્યું છે :

(૧) સાહિત્ય	(૨) ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્ર	(૩) પુરાતત્ત્વ
(૪) વિજ્ઞાન	(૫) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન	(૬) પત્રકારત્વ
(૭) લલિતકલા—નાટક, સંગીત, નૃત્ય, સીનેમા, કલાવિવેચન વગેરે		

આ ઉપરાંત, સંમેલનને અંગે સાહિત્ય, ચિત્રકળા, ફોટોગ્રાફી, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ વગેરેને લગતી વસ્તુઓ અને નમૂનાઓનું એક સારું પ્રદર્શન ભરવાનું પણ દરાવ્યું છે. સ્વાગત સમિતિના સભ્ય તા. ૧૫મી સપ્ટેમ્બર મુધીમાં ચર્ચ ચક્રશે. તેને માટે લવાજમ ઓછામાં ઓછું પાંચ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

પરિવહન પ્રમુખની ચૂટણી તા. ૧૫મી પછીના અઠવાડિયામાં તરત જ થશે.

ગુજરાતી વાઙ્મય અને સંસ્કૃતિમાં રસ લેતા અને દિત ધરાવતા સૌ ભાઈમહેનોને આ કામમાં યથાચકિત સહાય કરવા તથા સક્રિય ભાગ લેવા વિનંતિ છે.

સમય બહુ દૂર છે, એટલે સૌકોષ સંમેલનને સફળ કરવામાં પોતાનો સહકાર તથા કાળો વેળાસર મોકલી આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

પત્રિકા : ૨

તા. ૧૭-૯-૩૧

સુરુશ્રી,

આજુ વર્ષમાં ડિસેમ્બર આખરે નાતાલના તહેવારોમાં બારમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન અમદાવાદમાં ભરવાની તૈયારી ચર્ચ રહી છે તેના કામકાજ માટે સાત વિભાગો— ૧ સાહિત્ય, ૨ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ, ૩ સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર, ૪ વિજ્ઞાન ૫ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન, ૬ પત્રકારત્વ અને ૭ લલિતકળા (નાટક, સંગીત, નૃત્ય, સીનેમા કલાવિવેચન વગેરે)—રાખવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતનો સમસ્ત અભ્યાસી અને સાહિત્યરસિક વર્ગ સંમેલનના કાર્યમાં રસપૂર્વક ભાગ લે અને સક્રિય સહાયતા આપે તો જ પ્રસ્તુત સંમેલન સફળ ચર્ચ શકે એટલે સર્વ લેખકબધુઓને અંગે નમ્રતાપૂર્વક વિરમિ કરીએ છીએ કે તા. ૩૦ મી નવેમ્બર સુધીમાં ઉપર પેટી કોઈએક વિભાગમાં સમાવેશ પામી શકે એવા એકાદ વિષય પર તેઓ પોતાના અભ્યાસ, અવલોકન અને વિચારણાના નિષ્કર્ષ રૂપ અંકેક સારા નિબંધ લખી મોકલે.

બે વર્ષના ગાળે આ સંમેલન મળે છે અને તેની જાહેરાત લાખા સમયથી ચાલેલી છે, એટલે નિમંત્રણ લખી મોકલનાર બધુઓને તૈયારી માટે પૂરતો સમય મળે તેમ છે. ઉપરાંત માર્ગ-ચૂચક થાય એવી એક યાદી આ સાથે આપી છે, તે પણ તેમને કેટલેક દરજ્જે દિશાદર્શક થશે.

- ૧૬ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય
- ૧૭ ગદ્યભાષા
- ૧૮ એક લિપિ: ગદ્યલિપિ અને ગુજરાતી લિપિ

વિભાગ ૨ : સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર

- ૧ ગુજરાતનું સમાજબંધારણ અને વર્ણવ્યવસ્થા
- ૨ જુદીજુદી જાતિઓના ઇતિહાસ
- ૩ પછાત કોમો, ધાગણા, બીસ, વગાડી વગેરે જાતો તેમજ છારા વગેરે ફરતી જાતિઓના ઇતિહાસ, ગેરબીકગંબી, રીતરિવાજો માન્યતાઓ વગેરે
- ૪ ગુજરાતના મદારજનો, પંચો વગેરેના બંધારણ અને જતાત
- ૫ ગુજરાતનું વહાણવર્ધુ અને માગરજીવન
- ૬ જુદાં ગુજરાતનો વિકાસ
- ૭ ગુજરાતની આર્થિક સ્થિતિ—પ્રાચીન અને આધુનિક
- ૮ ગુજરાતનું નાણું: શગરી પેદાઓ
- ૯ ઇતિહાસકલિત અર્થકારણ
- ૧૦ ગુજરાતનો વેપારવિલોગ

વિભાગ ૩: ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ

- ૧ ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનો:
 - ‘અ’ પ્રાચીન સિક્કા, સિવાલેખો, તામ્રપત્રો, દંતલિખિત ગ્રંથો આદિ
 - ‘બ’ ઇતિહાસમેશોધનમા લોકમાહિત્યનું સ્થાન
- ૨ સુસાકેરોના જતાત
- ૩ ગુજરાતના ફારસી ઇતિહાસ અને તેના લેખકો
- ૪ પ્રાચીન સ્થળો
- ૫ પુરાતત્ત્વનો પાછલો જતાત
- ૬ પ્રાચીન યુદ્ધકળા, વ્યૂદયના અને શસ્ત્રો
- ૭ ગુજરાતની ભૌગોલિક રચના અને રૂપાંતરો
- ૮ ગુજરાતના બંદરો
- ૯ ખોદકામ અને મેશોધનની અગત્ય
- ૧૦ પુરાણોમાથી મળી આવતી ઐતિહાસિક દ્રવ્યકો

વિભાગ ૪ : વિજ્ઞાન

- ૧ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યની સમાલોચના
- ૨ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય લખવામા નડતી સુશ્લેષીઓ-પારિભાષિક શબ્દો વગેરે
- ૩ ગુજરાતની વનસ્પતિ અને ફૂલગ્રંથ
- ૪ ગુજરાતની ખેતીવાડી

સિ. નરેન રાવળ

રંગનસમારંભમાં દાણુગીતા—નૃત્ય

સિ. નરેન રાવળ

રંગનસમારંભમાં દાણુગીતા—નૃત્ય

૪૨૧૭

રંગનસમારંભમાં દાણુડીલા—નૃત્ય

૪૨૧૭

રંગનસમારંભમાં મહાકાલી—અભિનય-નૃત્ય

- ૫ ગુજરાતની આબોહવા
- ૬ ગુજરાતની ખનિજસંપત્તિ
- ૭ ગુજરાતનું આરોગ્ય
- ૮ ગુજરાતનાં પક્ષીઓ, પશુસૃષ્ટિ અને કીટસૃષ્ટિ
- ૯ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આબોહવાનાં સાધનો
- ૧૦ મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ; માનવવંશશાસ્ત્ર
- ૧૧ મનોવિજ્ઞાન

વિભાગ ૫ : ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

- ૧ ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાયોના ઇતિહાસ
- ૨ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગુજરાતી કવિતામાં વિકાસ અને ઇતિહાસ
- ૩ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોમાં ગુજરાતનો સ્થિતિ
- ૪ ગુજરાતના જીવનમાં જૈન અને વૈદિક ધર્મના સમન્વયનું દર્શન
- ૫ ગુજરાતના વિકાસમાં 'ધર્મ'ના તત્ત્વે નિપજાવેલી અસર
- ૬ પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સરખામણી અને તુલના
- ૭ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય
- ૮ દર્શનશાસ્ત્ર
- ૯ શક્તિ ધર્મ અને ગુજરાત
- ૧૦ ધર્મ અને યાત્રા
- ૧૧ તીર્થસ્થળો
- ૧૨ ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ
- ૧૩ જૈન ધર્મ અને તેની શાખાઓ

વિભાગ ૬ : પત્રકારત્વ

- ૧ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોનો ઇતિહાસ
- ૨ ગુજરાતી ખાસિકોનું સાહિત્ય
- ૩ કોમી સામયિકો અને તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ
- ૪ ધંધાદારી વર્ગોનું સામયિક સાહિત્ય
- ૫ ગુજરાતની મુદ્રણકળાનો વિકાસ
- ૬ રીપોર્ટિંગ અને ટૂંકાક્ષરી નોંધ
- ૭ વર્તમાનપત્રો અને ચિત્રો
- ૮ પુસ્તકપ્રકાશન
- ૯ અંધસ્વાભિવનો કાયદો
- ૧૦ સચિત્ર પુસ્તકો
- ૧૧ અપ્રાપ્ય અને પહેલી આવૃત્તિનાં પુસ્તકો
- ૧૨ અંધસૂચિ (Bibliography)
- ૧૩ ગુજરાતી અક્ષરોનાં બીજાં
- ૧૦

વિભાગ ૭ લલિતકળા

૧ રંગશ્રુતિ પ્રાચીન અને અર્વાચીન

૨ મંગીત

૩ નૃત્યકળા, અભિનયકળા

૪ રીતિમા—ચિત્રપટ અને ગોલાર

૫ રેડીઓ

૬ ફોટોગ્રાફી ધ્વજા અને કળા

૭ ચિત્રકળા

૮ શુજરાતનું સ્થાપત્ય—તેના નિકાસ અને વિશિષ્ટત્વ આધુનિક સ્થાપત્ય

૯ શુજરાતની પ્રાચીન શિલ્પસમૃદ્ધિ

પત્રિકા ૩

તા. ૧૨-૧૧-

આ વહેલા વર્તમાનપત્રોમા જાહેર થયા મુજબ, આગામી બારમા શુજરાતી સાંઠિ સમેલનના અમદાવાદમા મળનારા અધિવેશન ૧૧ પ્રમુખ તરીકે મદાતમા ગાંધીજીની વચ્ચે મર્ષ છે, અને તેનો તેઓશ્રીએ સ્વીકાર કર્યો છે

આ ત્રેઓશ્રીની અનુકૂળતા ખાતર મમેલનના દિવસે ડિસેમ્બરમા નાતનના તહેવાર બદલે ખસેડીને જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ની તા ૧૨-૧૩-૧૪મી ને રવિ, મોમ તથા મગ વારના રોજ રાખવામા આવ્યા છે તા ૧૪મી ને મગળવારના રોજ મકરમકાનિ તહેવાર આવતો હોનાથી આ રીતે રવિનાર અને મકાનિ એમ બે રમ્યઓનો યોગ બાગમથી આવનારાઓને અનુકૂળ થઈ પડશે

વળી સમેલનની તારીખો એક પખવાડિયુ આગળ ખસેડાઈ હોનાથી નિમધો મોકમાટેની છેવટની મુદતમા પણ તેટલો વધારો કરનાની સરળતા થઈ છે, એટલે ૩૦ નવેમ્બરને બદલે નિમધો ૧૫મી ડિસેમ્બર સુધી મોખ્લી થકાશે આશા છે કે સૌ સાહિ સસિક બાધબહનો આ તકનો લાભ લઈ પોતાની કમ્પ ને કમ્પ મંગીન કૃતિ મોકવશે.

પોતપોતાના નિમધોની સાથે, તેના ટૂંક સારસપ, નિધના મુખ્યમુખ્ય મુદ્દાએ નોધ પણ મોકલવા વિનંતિ છે, જેથી બધા નિધોની આવી નોધોનો સમગ્ર મગલ પદમા લાગ લેનારાઓને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક થઈ પડે

સમેલનને જે સાત વિભાગોમા વહેચવામા આવ્યું છે તે તે વિભાગોના પ્રમુખે વરણી નીચે મુજબ કરવામા આવી છે, જે હપ્તકત પણ આ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકે, (૧) ભાષા અને સાહિત્ય વિભાગ શ્રી કનૈયાલાલ માણેખાન મુનશી, (૨) સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર-શ્રી ખુશાલ તંબરી શાહ, (૩) ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ-મુનિ જિનવિજયજી (૪) વિજ્ઞાન-શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, (૫) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રો અતિસુખરામ કર કમલાચકર ત્રિવેદી, (૬) પત્રકારત્વ-શ્રી મહાત્મ્ય હરિભાઈ દેસાઈ, (લલિતકળા-શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા, આમ રી એસ

લલિતકળા વિભાગ માટે ચૂંટાએલા શ્રી નાનાલાલ ચ. મહેતાએ, પોતે અનિવાર્ય કારણોને અંગે સંમેલનમા ભાગ લઈ શકવા માટે અશક્તિ દર્શાવેલી હોવાથી તેમને બદલે જે નવેસરથી ચૂંટણી થશે તે હવે પછી જાહેર કરવામા આવશે.

સંમેલનની વિષયવિચારણી સમિતિમા ભાગ લેવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિ કે મંથાએ નિયમોની રૂએ, પરિષદમંડળના સભ્ય થવું આવશ્યક છે. ગધારણના વિભાગ ૨ (૨૨૫ના) માની કલમ ૪ (ક) પ્રમાણે ‘જેઓ દ્વિવાર્ષિક રૂપિયા ૪ ભરે તેઓ’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય સલાસદ ગણાશે, અને વિષયવિચારણી સમિતિના અરધોઅરધ સભ્યો પરિષદના સલાસદો હોવાનો નિયમ (વિ. ૭ ઉ કલમ/૫૫) હોવાથી પ્રસ્તુત સભાસદ થનારને તેમા ચૂંટાવાનો અવકાશ છે. તેમજ સંસ્થાઓ, કલમ ૪ (ચ) પ્રમાણે, ‘પરિષદના હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી (અને જેમા ઓછામા ઓછા ૫૬૦ સભ્યો હશે તેવી) જે સંસ્થાઓ દ્વિવાર્ષિક રૂપિયા આઠ આપે તે’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મંજૂર મંરથા ગણાશે આવી મંરથાસભાસદોએ ચૂંટેલા દસ પ્રતિનિધિઓ વિષયવિચારણી સમિતિમા રહી શકશે.

ગુજરાત અને જુદા ગુજરાતના સૌ વાસીઓને વિશ્વમિ છે કે ગુજરાતના પાટનગરમા ઉજવાતા માતૃભાષાની વાડમયસેવાના આ સત્રમા ઉત્સાહ અને ભક્તિપૂર્વક ભાગ લેવા સી પધારે.

પત્રિકા ૪

તા. ૮-૧૨-૩૫

બારમા સાહિત્ય સંમેલન માટે મંગાવવામા આવેલા નિમંધોની મુદત ફરી બીજા દસ દિવસ માટે લંબાવવામા આવી છે. આશા છે કે આથી લેખક બંધુઓને અવકાશ મળશે અને સરળતા થશે સૌ સાહિત્યપ્રેમી ભાષ્યબહેનોને મોડામા મોડા ૨૫મી ડિસેમ્બર પહેલા પોતાના નિમંધો મોકલી આપવા આગ્રહભરી વિનંતી છે નિમંધની સાથે તેના સહિય સારરૂપ તેની રૂપરેખા પણ મોકલવા ભલામણ છે

સંમેલનમા ભાગ લેવા માટે બહારગામથી પધારનાર મહેમાનોને જે પરિષદને ઉતારે ઊતરવાની ઇચ્છા હોય તે તેઓએ તા ૩૧મી ડિસેમ્બર પહેલા પરિષદના મંત્રીઓને નીચેને સરનામે ખબર આપવા કૃપા કરવી. તેના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે રોજનો રૂપિયો એક લેવાનું દરોખું છે

સંમેલનનો સમય આમ હવે દૂર જવાથી લગભગ છ સાત માસનો ગાળો અનાય મળી રહે છે; તેથી અમારી આશા અને વિનંતી છે કે સમયમાં સારા નિર્ણયો રજૂ । લેખક બહુઓ પોતાના અભ્યાસનો લાભ જનતાને આપશે.

પત્રિકા ૬

તા. ૧-૮-

મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે અમદાવાદમાં ભરવામાં આવનારા બારમાશ રાત્રી સાહિત્ય સંમેલનને માટે તા. ૩૧મી ઑક્ટોબર તથા ૧ લી અને ૨ જી નવેમ્બર ૧૯૩૬ શનિ, રવિ તથા સોમવાર (૧૯૯૨ના આસોવદ ૧, ૨ અને ૩)ના દિવસો નક્કી કરવામાં આવ્યા સાહિત્ય સંમેલનને બેઠક દરમ્યાન કરવા જોઈતા હશે. તેમજ તે દરોવોનો અમલ કરવા હાય ધરવા યોગ્ય રચનાત્મક અને બીજા કાર્યો સંબંધેની મુચનાઓ, જુદાજુદા વિદ્વાનો, લેખક કાર્યકર્તાઓ અને વિચારકો તરફથી રજૂ કરવામાં આવે એ જરૂરનું છે. જેઓ સંમેલન પરિપદને પ્રાણવાન સંસ્થાઓ કરવા ઇચ્છે છે તે સૌને પોતાના વિચારો અગાઉથી જણાવ આમંત્રણ છે, કે જ્યાં તે મંજૂર વિચાર કરવાનું તેમજ યોગ્ય લાગતા પ્રશ્નો સંમેલન વિષય વિચારણી સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરવાનું વેળાસર બની શકે. આ મુચનાઓ તા. ૩૦ સપ્ટેમ્બર સુધી મોકલી શકાશે. લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ હવે પોતાના નિર્ણયો ૧૫ સપ્ટેમ્બર સુધીના મંત્રીઓને પહોંચે એ રીતે મોકલી આપે.

સંમેલન પ્રસંગે ગાવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવા મંગળ અને ગ્રેરણાત્મક ન સુગેય ગીતો તા. ૧૫મી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં રચી મોકલવા માટે મુજરાતના કવિઓ સંમેલનની સ્વાગત સમિતિનું આમંત્રણ છે એ રીતે મળેલાં ગીતોમાંથી પાંચ ગીતો પસંદ કરવામાં આવશે અને એ પસંદ થયેલાં ગીતોના રચનારાઓની વચ્ચે રૂ. ૫૦) પુરસ્કાર વહેંચવામાં આવશે.

પત્રિકા ૭

તા. ૭-૧૦-૩૬

આવૃત્તી તારીખ ૩૧મી ઑક્ટોબર તથા ૧ લી અને ૨ જી નવેમ્બર (આસો વદ ૧, ૩)ને શનિ, રવિ તથા સોમવારના રોજ અમદાવાદ મુકામે ભરાનારા મુજરાતી સાહિત્ય મુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના આરમ્ભ અધિવેશનના સ્થળ તરીકે રાહદરના કેન્દ્રસ્થાને આવે મુજરાત વનોકીયલર સોસાએટીના પ્રેમાભાઈ હોલનું નવું બંધાએલું કુશાદે મકાન મુકરર થયું હોય બહારગામથી પરિપદના ભાગ લેવા આવનાર જે સભ્યોને પરિપદને ઉત્તરે ઉતરવાની ઇચ્છા હોય તેઓએ તે બાબતના ખબર તા. ૨૦મી ઑક્ટોબર સુધીમાં મંત્રીઓને આપવા ફરજી કરવી, જ્યાં વેળાસર તેનો બદોબસ્ત થઈ શકે. ઉતારા તથા ભોજન વગેરેના વ્યવસ્થા ખર્ચો રોજનો એક રૂપિયો ઠરાવવામાં આવ્યો છે. સદરજી વ્યવસ્થા તા. ઑક્ટોબરથી તા. ૪૮ નવેમ્બર સુધી રહેશે. પરિપદની બેઠકમાં તેમજ તેના અનુયોગી બીજા કાર્યક્રમોમાં લા લેવા માટેના વર્ગીયો-દર નીચે મુજબ નક્કી થયા છે :

વિશિષ્ટ વર્ગ	રૂ. ૧૦-૦-૦	સંમેલન તેમજ તેને અંગેના બીજા સમારંભો માં
સત્કારમંડળના સભ્યો	રૂ. ૫-૦-૦	" "
પ્રેક્ષકો અ વર્ગ	રૂ. ૫-૦-૦	" "
પ્રેક્ષકો ઘ વર્ગ	રૂ. ૨-૦-૦	માત્ર સંમેલન માટે
ધ્રુવક	રૂ. ૧-૦-૦	પ્રત્યેક દિવસ માટે

ગુજરાતના કવિઓ તથા કવિતારસિકોને નિમંત્રણ

કવિસભા-મુશાયરા

તા. ૩૧-૧૦-૩૬ અને ૨-૧૧-૩૬ ના દિવસોમાં અમદાવાદમાં ભરાનાર ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના ૧૨ મા અધિવેશનના એક કાર્યક્રમ તરીકે કવિસભા-મુશાયરા-ની યોજના રાખવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તેને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય કવિઓ અને કવિતારસિકો તરફથી સંમતિ, સૂચનાઓ તથા સહાનુભૂતિ મળ્યાં છે; અને તેને અનુસરીને કવિસભાની આ યોજના તથા નિયમાવલિ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે.

એ નિયમોને અનુસરીને ગુજરાતના સર્વ કવિઓ તથા કવિતારસિકોને પોતાપોતાની શક્તિ તથા રૂચિ પ્રમાણે કવિસભાના કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવાને નિમંત્રણ છે. આશા છે કે તેઓ સભામાં સક્રિય ભાગ લઈ તેને સફળ કરવામાં મદદરૂપ બનશે.

(૧) આ કવિસભા-મુશાયરા-ની યોજનાનો મુખ્ય હેતુ સૌ હિંદુ-મુસ્લિમ-પારસી ગુજરાતી કવિઓ તથા કાદિયાવાડના ગદ્યકવિઓ, ચારણો વગેરે લોકકવિઓ પરસ્પરના સમાગમમાં આવે તથા તેમની કૃતિઓનો પરસ્પર પરિચય થાય એ જ છે. એમાં ફરીફાઈ પુરસ્કાર કે ઇનામને ક્યાંય અવગણ નથી.

(૨) કવિસભા-મુશાયરા-ના બે વિભાગ રહેશે. (અ) કવિતાવાચન-કવિતાગાન, (આ) પાદપૂર્તિ.

(૩) કવિતાવાચન-કવિતાગાન તથા પાદપૂર્તિ માટે પોતાનાં કાવ્યો તૈયાર કરી તા. ૨૫મી ઓક્ટોબર સુધીમાં સંમેલનના મંત્રીઓને મોકલી આપવા કવિઓને વિનંતિ છે. કવિતાઓ ગુજરાતી ભાષામાં જ હોવી જોઈએ.

(૪) કવિતાવાચન-કવિતાગાન માટે, સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે, આવેલી કવિતાઓ-માંથી રસદષ્ટિએ ચૂંટણી કરવામાં આવશે. વાચન કે ગાન માટે પ્રત્યેક કવિની એક કૃતિ પસંદ કરાશે; પરંતુ એકથી વધુ કૃતિઓ મોકલી આપવા માટે પ્રતિબંધ નથી.

(૫) કાવ્યનું વાચન કે ગાન બનતાં સુધી દરેક કવિ પોતે જ કરે એ હેતુવાળું છે. છતાં સંજોગવશાત્ કવિ પોતે હાજર ન રહી શકે તેમ હોય તો તેની પસંદ થયેલી કૃતિ બીજા કોઈ મારફતે તે વંચાવી કે ગવડાવી શકાશે, અથવા તેની ઇચ્છા હશે તો સંમેલનના મંત્રીઓ તેવી વ્યવસ્થા કરશે.

(૬) પોતાની કૃતિને માટે કવિ એકાદ મિનિટ જેટલા સમયમાં તેની પ્રસ્તાવના કરી શકશે; અને જ્યાં જરૂર લાગશે ત્યાં સભાપતિ તે તે કવિનો પરિચય કરાવશે.

(૭) આવી સભાઓમાં સભારંજક સરલ કવિતાઓ વધારે હિચિત ગણાય; એટલે કવિઓ એ દષ્ટિએ પોતાની કવિતાઓ પસંદ કરીને કે પાદપૂર્તિઓ રચીને મોકલે એ વધારે ઇચ્છ

છે. કવિતાઓમાં હરકોઇ રસની ગૂંથણી કરવામાં પ્રતિબદ્ધ નથી; માત્ર તે મરણ, મધારંગી અને રાચક હોવી જોઈએ.

(૮) કવિસભા-મુશાયરા-માટે ચોકવાઓની કવિતાઓ અને પૂર્ણ કરી મોકલેલી પાદપૂર્તિની કૃતિઓ અપ્રસિદ્ધ હોવી જોઈએ.

(૯) પાદપૂર્તિમાં ભાગ લેવા ઈચ્છનાર નીચેની બે પંક્તિઓમાંથી હરકોઇ એક પંક્તિ પસંદ કરી તે ઉપર કવિતા રચી મોકલી શકે :

(અ) નહીં આતશ ખુઝાયે એ

(આ) વનવનો મહેકી રહેશે જ ત્યારે.

(૧૦) વાચન કે ગાન માટેની કવિતા ૩૦ પંક્તિથી અને પાદપૂર્તિની કવિતા ૧૭ ૧૮ પંક્તિથી વધારે લાંબી ન હોવી જોઈએ તેથી ટૂંકી હોય તો દરકન નથી.

(૧૧) પાદપૂર્તિ ગાવા-વાચવાના નિયમો પણ કવિતાગાન-કવિતાવાચનના નિયમો પ્રમાણે જ રહેશે

(૧૨) કોઈપણ કવિતાવાચન તેમજ પાદપૂર્તિ બેમાં ૬૨૭૦ તોભાગ લઈ શકશે.

(૧૩) કવિતાવાચન-કવિતાગાન તથા પાદપૂર્તિ માટે આવેલા કાવ્યોમાંથી પસંદ કરેલી કૃતિઓને સભાના સમયમાંથી ચોખ્ખ સમય નહીં આપવામાં આવે તે પ્રમાણે ટુંકાવવા કે સભાપતિની બીજી સૂચનાઓને અનુસરવા કવિઓએ અનુકૂળ થવાનું રહેશે.

(૧૪) સભાપતિસ્થાન શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાદકે લેવાનું સ્વીકાર્યું છે.

પત્રિકા ૯

તા. ૨૩-૧૦-૭૬

સંમેલનનો જે કાચો કાર્યક્રમ મંત્રીઓએ વહી કાઢ્યો છે તે અનુસાર સમગ્ર સંમેલન તા. ૩૧ ને શનિવારે બપોર પછી ૩ વાગ્યે, તા. ૧લી ને રવિવારે ૨૫ વાગ્યે અને તા. ૨ થી ને સોમવારે ૩ વાગ્યે મળશે. રવિ અને સોમવારે સવારે રિક્ષાગીર્ય બેઠકો મળશે પહેલે દિવસે શનિવારે સવારે કલા પ્રદર્શન ખુદલું ચૂકવામાં આવશે.

સમગ્ર સંમેલન પ્રેમાભાઈ હોલમાં મળશે જેમાં ૧૩૦૦ બેઠકોની વ્યવસ્થા થશે વિભાગીય સંમેલનો મ્યુનિસિપલ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના મકાનમાં થશે કલા પ્રદર્શન ભદ્રમાં આવેલા હૈંગ્રેસ હાઉસમાં થશે. કવિસભા-મુશાયરાની વ્યવસ્થા રવિવારે રાત્રે પ્રેમાભાઈ હોલમાં રાખવામાં આવી છે.

ગરબા અને નૃત્યપ્રયોગોનો એક લક્ષિત અને આકર્ષક કાર્યક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો છે તે શનિવારે રાત્રે સર ચીતુભાઈના શાન્તિકુંજ બગીચામાં થશે

સંમેલન પ્રસંગે જે બહાર બાપણો ગોઠવવામાં આવ્યા છે, તેમાં મુખ્ય શ્રી નૃસિંહ-પ્રમાદ લક્ષ્મી (નાનાભાઈ)નું "જાપાનની કેળવણી" વિષેનું અને શ્રી પદરીનાથ ધનામદાનું "હર રાજાના પુરાતન ચિત્ર-રચાપત્ર" વિષેનું (મેનિક લેન્ટર્ન સાથે) છે.

વિભાગીય મંમેલનોના પ્રમુખોના ભાષણો સંમેલનની ખુલી એકમા જ થશે. વિભાગો માટે એકંદરે લગભગ ૭૦ નિગદો આવેલા છે, જેમાના આશરે ૫૦ વાચન માટે વસાર થએલા છે.

મંમેલનની વ્યવસ્થા હેઠળના મહેમાનોને માટે ઉતારા વગેરેની વ્યવસ્થા પ્રીતમનગરમા કરવામા આવી છે

કલાપ્રદર્શન માટે વરતુઓ આવવા લાગી છે અને તે સ્વીકારના માટેની મુદત તા. ૨૭મી સુધી વધારવામા આવી છે. પ્રદર્શન મુખામવાળા કલાત્રેમી શેઠ કન્યાણુજી કરમશી ખુલ્લુ મૂકવાની ક્રિયા કરશે. સંમેલનની ટીકીટ નહિ ધરાવનારાઓ માટે પ્રદર્શનમા દાખલ થવાની શ્રી ૧ આનો રહેશે.

આત્માર સુધીની વ્યવસ્થા મુજબ ગાધીજી તા ૩૦મીએ જાપોરે નડિયાદથી મોટર રત્ને અમદાવાદ આવશે પોતાનું ભાષણ લખવાનો સમય ગાધીજી મેળવી શક્યા નથી, અને જો છેવટ સુધી નહિ મેળવી શકે તો તેઓશ્રી પોતાનું ભાષણ મોઝેથી આપશે અને તે પૂરેપૂરું લખી લેવા માટેની વ્યવસ્થા કરવામા આવશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન

કલા પ્રદર્શન

તા. ૩૧ ઑક્ટોબર ૧૯૩૬થી ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનનું ખારમુ અધિવેશન મમદાવાદમા શરૂ થશે, તે પ્રસંગે મંમેલન તરફથી ગુજરાતની કલાનુ એક પ્રદર્શન ભરવાનું ભારત કલા મંડળને સોંપાયુ છે. તે પ્રમાણે તેની પૂર્વતૈયારી માટે કલાકારો તથા કલા-સિકોને વિચિત્રિ છે કે નીચે જણાવેલા વિભાગો પૈકી કોઇપણ વિભાગમા જેઓ પોતાના મૂળા મોકલવા ચાહતા હોય તેઓએ તેની વિગતવાર યાદી સાથે જોડેલા શૈર્મ ઉપર તા. ૨૦મી ઑક્ટોબર ૧૯૩૬ સુધીમા મોકલી આપવા કૃપા કરવી જેથી એ પ્રસંગ પર ચિન્હ કરવામા આવનાર સૂચિપત્રમા તેમની નોંધ લઇ શકાય ચિત્રકારો અને શિલ્પકારો તરફથી તેમની કૃતિઓની ફોટો-કોપી ફૈર્મ સાથે મળશે તો સૂચિપત્રમા તે પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન થશે

મુખામથી નમૂના મોકલનારાઓ માટે મુખમમા જ તેનો હવાલો લેવા-દેવાની ગોઠવણ પેચારી રહ્યા છીએ, એટલે મત્વર યાદી મોકલશે તેમને એ બાબતની સૂચના મળી જશે જ. મુખામ સિવાયના સ્થળો માટે એવી ગોઠવણ બની શકે તેમ નથી, એટલે તે સ્થળો-જેથી નમૂના મોકલનારે નીચે સહી કરનારને આઠ દિવસ અગાઉથી આ સાથેનું શૈર્મ મરી મોકલી, પ્રદર્શન પહેલા ચાર દિવસે નમૂના પ્રદર્શનના સ્થળે પહોંચતા કરવા.

ચિત્રો વગેરે ઉપર કાચ મઢવાની આવશ્યકતા નથી, પણ તે યોગ્ય રીતે 'માઉન્ટ' રહેલા તો હોવાં જોઇએ.

‘ પ્રદર્શનને અંગે આવનાર વરતુઓ, ચિત્રો, પદાર્થો વગેરે માટે બનતી સંભાળ .
‘તળવીજ’ લેવામાં આવશે, છતાં અકસ્માત, આગ અને તોફાન વગેરે નુકસાન માટે !
વાહકો જવાબદારી લઇ શકશે નહિ.

પ્રદર્શનમાં નીચે મુજબ વિકાસોની ગોઠવણ થશે:

ચિત્રકળા (તૈલરંગી તથા જળરંગી: ગુજરાતના સાહિત્ય, ઇતિહાસ કે જી
લગતાં ચિત્રો અથવા ગુજરાતી કલાકૃતિ); ધંધાર્થો કલા કમર્શિયલ આર્ટ)–પોસ્ટરો, લેખ
કિઆઇનો વગેરે; ફોટોગ્રાફી (ગુજરાતના પાત્રો અથવા કલામય દ્રશ્યો); પ્રાચીન વસ્તુઓ
(ગુજરાતની જૂની કલા–કારીગરીના નમૂના: રચાપત્રનિરૂપ, નકશામૂર્તિરૂપવાળા અથવા
મોડેલો, સાહિત્યસંગ્રહ–હસ્તલેખો, રમરણચિહ્નો, લેખકોની દુર્લભ છબીઓ વગેરે); ગુજ
રાતની મુદ્રણકળા અને મુદ્રણ પુસ્તકોના નમૂના, હસ્તલિખિત માસિકો તેમજ લિપિની =
નવાં રૂપો; ગુજરાતની સ્ત્રીકળા—સર્જનાત્મક ભરતગૂંથણ, રીવણ, સુશોભનમય પદાર્થો
બનાવટ, કલાયુક્ત ઢીંગલી (હિંદના કોઇપણ પોશાકમાં); વગેરે મુદ્રણ, માસિક અ
રસોત્પાદક તરવો પર જ નમૂના રજુ કરવા લાયક ગણાશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન

અધિવેશન બારમું

ઉપજાખર્ચનો હિસાબ

	ઉ
૮૯૯-૦-૦ હાતાઓ તરફથી બેટ	૨૩૦૧-૨-૦ પ્રીન્ટીંગ, બ્લોક તથા બાઇ-ડીંગ
૧૪૦-૦-૦ રચાનિક સભ્યોની શી	૧૫૦-૦-૦ કવચ પ્રદર્શન
૪૮૦-૦-૦ સત્કાર મંડળના સભ્યોની શી	૭૮-૪-૦ હોલ ભાડુ
૬૯૯-૦-૦ ટીકાટીના વેચાણના	૯૦-૦-૦ લાઉડસ્પીકર
૨૦૦-૦-૦ વિશિષ્ટક્યાસ	૨૮૫-૬-૦ પારિતોષિક તથા ચંદ્રક
૧૦૯૦-૦-૦ અ વર્ગ	૬૦૦-૦-૦ પાટી
૫૬૨-૦-૦ ઘ વર્ગ	૧૦૪૭-૦-૦ મનરજન-નાટ્યપ્રયોગ વિગેરે
૧૪૭-૦-૦ ક વર્ગ	૧૫૦-૦-૦ કલાર્ક પગાર
	૨૫૧-૧૦-૦ પ્રવાસ ખર્ચ
૧૯૯૯-૦-૦	૧૯૧-૧૪-૦ ઉતારા ખર્ચ
૨૩-૦-૦ ઉતારા શી	૧૧૪-૬-૩ કન્ટીનન્ટ
૨૯-૦-૦ પરચુરણ ઉપજ	૧૮૧-૧૫-૯ પરચુરણ ખર્ચ
૫૭૦-૦-૦ કુલ ઉપજ	૧૦૮-૧૦-૦ મોટર હાઇના પેટ્રોલ
	વિગેરે સાથે
	૧૬-૦-૦ છાત્રીના
	૫૫૬૬-૪-૦ કુલખર્ચ
	૩-૧૨-૦ સોલીક
	૫૫૭૦-૦-૦

તૈયાર કરનાર
દેવદાસ ઈ. ત્રિપાઠી

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ,
ગંત્રી અને ટ્રેઝરર
સાહિત્ય પરિષદ.

દાતાઓના નામની યાદી

૩૦૦-૦-૦ શેઠ શ્રી અંબાલાલ સારાભાઈ	૫૧-૦-૦ શેઠ ઓમનલાલ દરિલાલ
૩૦૦-૦-૦ શેઠ શ્રી કરતુરભાઈ લાલભાઈ	૫૧-૦-૦ શેઠ ચંદ્રશંત મોતીલાલ
૩૦૦-૦-૦ સર ઓતુભાઈ માધવલાલ	૫૧-૦-૦ ડૉ. બલવંતરાય એન ક
૨૫૧-૦-૦ શેઠ માણેકલાલ મનસુખભાઈ	૫૧-૦-૦ શેઠ ચતુર્જીદાસ ઓમન
૧૨૫-૦-૦ શેઠ ઓમનલાલ ગીરધરદાસ	૫૧-૦-૦ શેઠ દિમતલાલ કાળીદાસ
૧૦૧-૦-૦ શેઠ જીવજીલાલ ગીરધરદાસ	૫૧-૦-૦ શેઠ પોપટલાલ દરિલાલ
૧૦૧-૦-૦ શેઠ હીરાલાલ ત્રિકમલાલ	૫૧-૦-૦ શેઠ ધીરભાઈ ખુશાલદાસ
૧૦૧-૦-૦ શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર	૫૧-૦-૦ શેઠ જગાભાઈ ભોગીલાલ
૧૦૧-૦-૦ શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ	૫૧-૦-૦ શેઠ ઠાકોરભાઈ સી. મુન
દિવાનજી	૫૧-૦-૦ શેઠ બાબુભાઈ લાલભાઈ
૭૫-૦-૦ શેઠ રતિલાલ નાથાલાલ	૫૧-૦-૦ શેઠ રમણલાલ લક્ષ્મીભાઈ
૫૧-૦-૦ શેઠ ઓતુભાઈ લાલભાઈ	૫૧-૦-૦ શેઠ માણેકલાલ મણિલાલ
૫૧-૦-૦ શેઠ હરિવંશભદાસ કાળીદાસ	૫૦-૦-૦ શેઠ વાડીલાલ લક્ષ્મીભાઈ
૫૧-૦-૦ શેઠ શાન્તિલાલ ગોપાલભાઈ	૫૦-૦-૦ ડૉ. એચ. એમ. દેસાઈ
૫૧-૦-૦ શેઠ ગોવિંદદાસ માણેકલાલ	૫૦-૦-૦ ડૉ. મોતીભાઈ પટેલ
૫૧-૦-૦ શેઠ હરિવંશભદાસ અચરતલાલ	૨૫-૦-૦ મીસીસ ઓમનલાલ નગી
૫૧-૦-૦ શેઠ શાન્તિલાલ મંગળદાસ	
જેસિંગભાઈ	૨૮૬૬-૦-૦
૫૧-૦-૦ શેઠ ઓતુભાઈ નારજીભાઈ	

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનશી
આદિત્યનિબાગના પ્રમુખ

રા. સા. જનુભાઈ અચરતલાલ ત્રેયદ
સાહિત્યવિભાગના મંત્રી

સાહિત્યનાં તત્ત્વો—ચલ અને અચલ

જ્ઞાતીઓ અને મહાગૃહસ્થો,

આ સમેનનના સાહિત્યનિકાગતું પ્રમુખસ્થાન આપી તમે મને આજે નક્કી કર્યો છે, અને એ નક્કી સાહિત્યનું મારું દર્શન તમારી આગળ રજૂ કરી પુરું કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ મેં આગળ એવો પ્રયત્ન મ્યેં હોતો આજે, વર્તો પછી, વધેના અનુભવ ને નાનને પરિણામે એવો પ્રયત્ન ફરી આદરુ છું

સાહિત્યના મૌલિક સ્વરૂપના અભ્યાસ અને આરોગ્ય વિના આપણી વિકારી દષ્ટિ નેર્મલ બનતી નથી એ વિના સાહિત્યની પ્રણાલિકાઓ તેનો પ્રાણુ ગુણાવી નાખે છે, અને આપણા સંસ્કૃતિના આદર્શોની અભિવ્યક્તિ રોધાઈ જાય છે ખાસ કરીને આ સ્થૂનતાપ્રધાન જગતમાં આ પ્રયાગોની અગત્ય વર્ણ શક્યતી નથી

આજે જીવનના આપણા મૃત્યુ અજ્ઞાત જેવું પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે માત્ર હાયપગના ઉપયોગ વડે રચાતી જીવનસામગ્રી સત્ય અને ઉત્કૃષ્ટ મનાવા લાગી છે આ માન્યતા પ્રમાણે શરીરશ્રમથી તૈયાર થતી તોષો, મોટરો અને કાપડના તાકાઓ માનવ જાતિની મહત્તા, એ હાયપગના ઉપયોગને પ્રેરતા એવા શબ્દપ્રયોગો, અને એ શબ્દપ્રયોગોથી સર્જાતો કલ્પનાવિલાસ નમ્રતા ને ખોટા ઇદમટોડા ગોઠવનાર હજારે સમાજનો સ્તબ્ધ, જીર્ણ ને આશાનો સરજનહાર કવિ નિરપયોગી કીકું વિજ્ઞાન ને સપત્તિસુખના જે માત્ર સાધન છે એ પૂજનીય જેમા સનાતન આનંદ સમાયો છે તે સરકાર વિડબનાની વસ્તુ, અને સાહિત્ય કયા તો પ્રચારનું સાધન કે કુરસદનું રમકડું કવિએ વર્ણવેલી વસ્તુ સ્થિતિ પ્રસરી રહી છે

છે, એના સુખ જગતના કુખ વીસગવે છે, એ સૃષ્ટિ માત્ર કે-બધુ માત્ર છે તેનાથી ય વધારે

તેથી જ શબ્દનુ વાચન આજે જીવન ધી મુખ્ય જરૂરીઆત બન્યું છે જગત બ નર્મદાના ધોધને વેગે છપાએલા શબ્દને સંગ્રહનું જન્ય છે—બપા વડે, મામદિયા વં પુસ્તક દ્વારા, અને સ-અક્ષરતા-Jibacy-આજે જીવનના ગદ્યોએ જોલનાની કુમીય પડી છે જેમ બટન દાંબે યત્રો મોટી મોટી વસ્તુઓ બનાવે છે તેમ એ શબ્દો વાગી વા- મારા વિચારો ને બર્મિઓ, ગ્રેષ્ઠા અને કલ્પનાવિહાર મારી પોતાની અગત અને નિ- પણ બધાની જુદી સૃષ્ટિ સરજી મને તેમા ફરી જન્મ આપે છે માહિત્યના ભાવ મા આત્માના ભાવો, મારો સ્વ-ભાવ બને છે, કોણ કહેશે સાહિત્યજનન ખરુ જીવન નથી

પણ આ શબ્દધોધનો ધણોખરો ભાગ સરવતી નદી મમો હોય છે, જે યુ- પ્રદેશમા એ સર્ગ્ય છે તેના કોઇ એક ભાગને પનાળી તે વિસ્મૃતિના રણમા સુમર્ધ જન્ય છે કેટલો ભાગ ગંગા સમો હોય છે તે જૂત, વર્તમાન ને ભાવિ ત્રણે પ્રદેશમા વહે છે - પૂર્વજીને પાવન કરી ગયો, આજે આપણને પવિત્ર કરે છે, અને આપણા અનુભવે પણ મોક્ષ દેશે ધણુખરુ સાહિત્ય તેના સમઘલીનોત્તી સામાન્ય ગમિકતા પોમે છે, કેટલુંક દરેક મલ અને દેશની રસિમતાને રીઝવે છે એક સામાન્ય સાહિત્ય, બીજુ સિદ્ધ માહિત્ય

સાહિત્યકૃતિ સામાન્ય છે કે સિદ્ધ તેના આધાર તેમા ગૂંદના તરવો ઉપર છે યનાક તરવો ચન હોય છે ને કેટલાક અચલ જેમ આપ ને હવા, દાડ ને ચામ વિના મનુષ્યદેહ શક્ય નથી તેમ અચલ તરવો વિના સાહિત્યની કૃતિ શક્ય નથી પણ અચન તરવો કૃતિનો પ્રાણ છે તેના વિના કૃતિ સાહિત્ય નથી, માત્ર કથન છે એ અચન તરવો કૃતિને અમર બનાવે છે, જ્યારે અચન તરવો તો માત્ર કૃતિની મર્યાદા નક્કી કરે છે

૨

આ અલ અને અચલ તરવો કયા ? ચન તરવોમા કેવો ને કેમ ફેરફાર થાય છે ? અચલ તરવોમા ફેરફાર થાય છે ? અને થાય છે તો રીતે ?

સાહિત્યકૃતિના અલ તરવો તેના રચનકાલના કેટલાક અજોગાથી હુદ્ભવે છે એ અજોગા એ રચનમલની સામાજિક પરિસ્થિતિ, તે ધી સાહિત્યની કદર કરનાની રીત તેમા પ્રચલતા સાહિત્યના ગ્રેરકે બંતો કથનના વાદનો અને તેને મળેના સાહિત્યલોકાના વારસાનો સમાવેશ થાય છે

સમાજવ્યવસ્થા, નૈતિક અને ધાર્મિક ધોરણો અને આર્થિક રચના એ ત્રણની સામાજિક પરિસ્થિતિ બને છે આ પરિસ્થિતિ તેમા વિચરતા જનસમૂહના વિચારો, બર્મિઓ ને આદર્શોમા જે રંગો પુરે છે તેનુ પ્રતિબિંબ સાહિત્ય ને કરનાની દરેક કૃતિમા પડે છે પ્રાઇ પણ સાહિત્યકાર તે રંગો કુમળી શકતો નથી

સામાજિક વ્યવસ્થા દરેક કૃતિના દેહધડતરમા ધણી સામગ્રી પુરી પાડે છે મલિદાસના કા ચો ને નાટકમા આતુરજીની પરપરાનની, સદ્ભાવની વ્યવસ્થા આજુ

ગાતાવરણ સર્જે છે પુરાણપ્રેરિત સ સારની ઘટના પ્રેમાન દની કૃતિઓને તત્તુઓ પુગ પાડે છે
જાળે લિન્ન વર્ણના નાયકનાયિકાના લગ્નો વડે ઘણા સાહિત્યકારોનું નરણ સુશોભિત થાય છે

પ્રાચીન ગ્રીમમા પુરૂષ પ્રણયીને ઉદ્દેશીને બર્મિંગ્મીત લખતા કવિઓની રસવૃત્તિ જગતી
સમા અપરિણીત ત્રિયતમાએ ક્રેટલાય કવિઓને કાવ્ય લખતા કર્યા છે પણ હિંદમા
ત્યદેવને પત્નીના પ્રણયથી ઉદ્ભવેની બર્મિંગ્મી કવિતામા ગાતા ગોવિંદનું ઓહુ શોધવું પડ્યું
તુ ભક્તિયુગમા દૂતાર ગવાયો જોધએ તટયો-પણ રાધાકૃષ્ણના નામ નીચે આજે
જરાતમા પત્નીને ઉદ્દેશીને કાવ્ય ન લખે તે કવિ નહીં

રેણુકાએ પગપુરૂષ પર દષ્ટિ નાખી તેથી તેના પતિ જમદગ્નિએ પુત્ર પાસે તેને
ગમી, એ પૌરાણિક કીર્તિગાથા મરોડે મુખે કહેવાઈ છે રામણના ધરમા રહી આવેની
તેતા ત્યાગી તેમા રામકથાના નાયકનો મહિમા આજે પણ મવાય છે શેક્સપીઅરે
આથલો'મા ને આનાતોન કાસે 'રેક લીલી'મા ઇર્ષ્યાની ઝડપને અપૂર્વતા આપી આજે એ
વન અત્યત તિગરકરણીય છે એમ આલેખનામા રસીયન લેખકો યુગધર્મની સેવા ગણે છે

તેજ પ્રમાણે દરેક દેશકાલના ધાર્મિક ધોરણે પણ ઘણી સામગ્રી પુરી પાડે છે.
સલી ચાઉદી એક ને ભયાનક જે હોવા નિના ખીજને પ્રાર્થના ન કરી શકે. ઋગ્વેદિક
પાંથો ને પુરાણા ગ્રીમ અનેક દેવાને ઉદ્દેશે નહીં ત્યા સુધી રત્નિતિ ન કરી શકે
મવતધર્મી રાધાકૃષ્ણના પદ રચી મોક્ષ માગે, પણ શૈવમતાવનખી શૃંગારના પદથી
પરકર એમા મોળાનાથને ભાગ્યેજ લગ્ન શકે નના જમાનાને ઉંમરે ઉભેલા યુજરાતી
કવિ મોળાનાથે કૃષ્ણ ને શિવ ને અખામા પીસારી એશ્વરવાદના રતોત્રમા કાવ્યશક્તિની
સિદ્ધિ જોધ રશીયન કવિઓને ઇશ્વરરત્નિતિ અકારી થઇ પડે છે એટલે તેમા ઢોગની ને
આયવાપણની મો એમને મારે છે

આર્થિક વ્યવસ્થા પણ સાહિત્યને દેહ ધડવામા મદદ કરે છે અસલી મીસરમા
કારાઓ યુવાગો તરફ જે અમાનુષી વર્તતા તેમા કવિઓ પ્રભાવ જોતા મધ્યકાલમા
રમગ્ધી રાજઓની કુષ્ટતાને કવિઓએ દેવપદના લક્ષણ તરીકે કયા દેશમા નથી ઝોળખાવી ?
એલીઝાએય રાણીના સમયમા અજોનેએ જગતનું ધન છુટી લાવનાની શરૂઆત કરી
ત્યારે રપેન્સરની રસિકતા 'Endless gain's'-અખૂટ ધનલાભથી-પોપાય છે અને
માર્તો પુછે છે —

What more may heaven do for earthly man,
Than thus to pour out plenty in their laps?

જ્યારે ઇંગ્લાન્ડમા યત્રયુગ શરૂ થયો ત્યારે જેન ઝોગીને રસમ, સુખી ને ધનાઢ્ય
મધ્યમ વર્ગની સૃષ્ટિ જ સાહિત્યમા અમર કરી ને માર્કસનાદની મદિરામા ચકચૂર લાયોનવ
ધોગન આજે લખે છે

નફા કરવો એજ એનું (મુડીનાદીન) જીવન એ એની ઝોળી ને એ એની
કગર, એ જે વચ્ચે એ જીવન વિતાવે છે નફા માટે. એજ એનું જીવન,

એને બીજી કશું નથી. એને બીજી શું હોય ? એ તમારી તમ્ક વિચિત્રતાથી જીએ છે એ તમારી જોડે પિતાની માફક વર્તે છે પણ તેમા પણ ધમજ છે ભૂલતા નહીં એ તમારો માલીક છે એનો ઈશ્વર માથું છે તે પર ભૂલતા નહીં એ વાતસહ્યથી બોલે છે ખરો, પણ એ તો નીકારીનો સા છે એમા કેડ વાઘનો કેડ વરૂનો ધનિ છે ને-એમા ધુરકાટ છે એ તમારો માલીક છે એ ભૂલતા નહીં-શરીર અને લોહીનો, શરીરનો ને આત્માનો .^૧

૩

એક રથલકાવમા સાહિત્યની જે રીતે કદર થાય છે તેથી પણ સાહિત્યકૃતિના ઘણું તત્ત્વો બધાય છે અપરિગ્રહ સેનાનો ગમે તેટલો નિશ્ચય કરે તો પણ દરેક સાહિત્યકર્તા મન આગળ જાણે અજાણે એક પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે આ મારી કૃતિનું મૂલ્ય કયી રીતે થશે ? અને એનો જવાબ એની કૃતિના ઘડતરમા ઘણી વસ્તુઓ આજે છે જનમેજન્ય રામના સત્રમા ભારત માતા પીગણિક સૂતને મળેના આતિથ્યને લીધે ધર્મ, અર્જુનને ભીમના આરિગ્યમા શા શા ફેરફાર થયા હશે ? વિચિત્રોના પેટ જ્યારે રામજોથી ભરાતા, લારે બોળેના યશોગાન કરના એમની સરસ્વતી તત્પર નહેતી એ-સરે 'Fairy Queen' નું ચિત્ર એલીઝાબેથ ગણી પરથી લીધું એ સાહિત્યનો દરેક અવધાની જાણે છે જેન સાધુને વેપારીઓના કુટુંબ પાસે વ્હોરવા જવાનું ન હોત તો નગરશેરોના પરાક્રમે જેવી તેની કના ખીલે છે તેવી ખીલત ? ને ગાગરીયા લાટા દાનેશ્વરીઓના મહીમા પર આખ્યાન ન ગમે તો લખાણી કરી એમને પાનખી પર ફેગવે માણ ?

આજની વાર્તાઓમા સ્ત્રીઓનો ગર્વ ન પોતાય તો નવરી ભણેલી સ્ત્રીઓ વાર્તા શાની વાચે, અને ન વાચે તો નનનકયાકાગનું થાય શું ? મજબૂર્ગર્વ જ્યા પુત્રદા વાચે ત્યા ભુખે મરતો સાહિત્યકે તો મુડીવાદના નિશ્ચસના જ મહાકાવ્યો લખે કેટલાય સાહિત્યકાર મારીમચ્છી ગાંધી ટોપી, કેસરીયા સાડી, પીકેટિંગ ને આખોદાર પોતાની કૃતિઓમા લઇ આવે છે, ગાન એવી જ જાણીઅજાણી આશાએ કે તે વહેલી ખપી જાય અને પ્રેમુય અધમ સાહિત્ય આજે જાણીતા ગાખસોની બદનક્ષી ઉપર જીવે છે, કાગળુ કે એ રીતે જ લેખકોને આજીવિકા આપનાર ટેલકાક સામાયિકોના માનીકાનું પેટ ભરાય છે

તેજ પ્રમાણે સમયના પ્રેરક બને સાહિત્યને ધડે છે, પ્રેરે છે કે પોષે છે ભક્તિયુગ આવ્યો ને હિંદના પ્રાન્તેપ્રાન્તમા કવિઓ ભક્તિરસભીના ધર્મ ગયા એલીઝાબેથના વખતથી

૧ Profit is his life Theres cradle and there's grave, he lives in between for profit. Its his life He has nothing else What else has he got? He looks at you queerly He talks to you like a fither Bad bawl over But—theres a threat in it Dont forget he owns you! Dont forget his God He speaks fatherly to you language of game But there is something of tiger and wolf something of threat of dark—there is a snarl He owns you Dont forget that Body and Blood! Blood! Body and Soul—
Hunger and Love

અંગ્રેજોને પોતાની ઇશ્વરદત્ત મહત્તામાં વિશ્વાસ ઝેડો; અને એ વિશ્વાસે જે પ્રેરક બલ પેદા કર્યું તેથી થોડાંબંધ સાહિત્ય રચાતું આવ્યું આવ્યું છે. યુલુલ્સુ જર્મનીમાં પ્રવર્તતી પ્રેરણા પર નીટ્શેએ આખો Supermanનો સિદ્ધાંત રચ્યો. દાન-ગ્રીઓ, જેને આજે ઇટાલી ડાન્ટે પછી મોટામાં મોટો કવિ લખે છે તે પણ યુદ્ધવાદના ભયંકર વાદથી ગગન ગળવે છે.

રશીઆમાં સોવીએટ પક્ષે R. A. P. P. (Russian Association of Proletarian Writers) નું સામ્રાજ્ય રચાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો 'પાંચ વર્ષની યોજનાનું વર્ણન અને વર્ગવિગ્રહ એજ સોવીએટ સાહિત્યનો વિષય છે' એ નકી થઈ ગયું. લેખકોની 'શોક થ્રોઝ' થઈ. એકે મીમેન્ટ ઉપર વાર્તા લખી, બીજાએ વોલ્ગા-કાર્પીઅન કનાલ પર લખી. સાહિત્ય પરિષદે ટરાવ કર્યો: "કલા એ વર્ગશસ્ત્ર છે; કલાત્મક સર્જનને વ્યવસ્થિત મુસંબદ Collectivised (સામુદાયિક-બંધે જોતર!) બનાવવું જોઈએ અને લશ્કરી કામની માફક મધ્યવર્તી સત્તાધિકારીઓની યોજના પ્રમાણે કામ થવું જોઈએ, અને આ બધું કોમ્યુનીસ્ટ પાર્ટીની ધ્યાનપૂર્વક દૃઢ પ્રેરણા નીચે જ!"

આપણે ત્યાં પણ ન્યારથી રાષ્ટ્રવાદ આવ્યો ત્યારથી સ્વદેશભક્તિએ ભગવદ્ભક્તિનું સ્થાન લીધું છે. ને આજે ગાંધીજીની પ્રેરણા ક્યાં નથી? કવિએ કવિએ એમને વીશે લખ્યું છે, કથાએ કથાએ એમના પ્રભાવનો કેંક પડીયો દેખાય છે. નાટકને સીનેગામાં અહિસા, ખાદી, ને દેશસેવા વ્યાપી ગયા છે એક શ્રીરમમાં તો ગાંધીજીની કૃપાથી જોરસદના રોગના ઉદ્ધરો પણ ઉતરેલા મેં જોયા! સમે સમે બલવાન છે એ વાત જેટલી અર્જુનને માટે ખરી હતી તેટલી જ સાહિત્યકને માટે છે.

પણ આ ઉપરાંત સાહિત્યમાં ને સાંગ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં એક નવું બલ પ્રગટ્યું છે, એને પ્રેરક કહેવાય કે કેમ તે મને સમજતું નથી, જોકે પુષ્કળ પ્રયત્નને એ પ્રેરે છે ખરૂં. એ બળને લીધે જે તત્ત્વો પ્રગટયા છે, તે મંસ્કાર અને સાહિત્ય જીવનના સનાતન તત્ત્વોને ગુંગળાવે છે એટલું જ નહીં પણ રસિકતા ને મંવાદિતાને ઉગેડી નાખતા લાગે છે. આ બલ પ્રગતિપ્રેમ જેવું લાગે છે ખરૂં પણ એમાં પ્રગતિનાં લક્ષણ નથી. પ્રગતિ કોઈ વધારે મુંદર ને મંવાદી સ્થિતિ તરફ વહે છે. પણ જે મોહ આજે પ્રસરી રહ્યો છે તે તો માત્ર ગતિનો-દિશાવિનાની, સંકલ્પવિનાની બાળરા ભૂતની નિર્રથક પ્રવૃત્તિનો.

કૃતકૃત્યતા માનીએ છીએ “હો, ભાઈઓ, કમર કમે”મા દાખલ થતા આવી જાય
 વરતુને અતે નાપક “બચ-કે-મરી-નાખનાનો” ગંધક કરી નામે એટલે યોનાને ગમ
 છે અને સાહિત્ય ચચન તરવો ની મોહિનીમાં એનો આત્મા, એ ના અચળ તરવો, પ્રુએ
 સાધનમંપત્તિ જેમ થયે છે તેમ પ્રમાણના માધનો વધે છે, :
 પરિણામે બોલેના ને અપેના ગમ્દોની નિર્ઘંકતા વચતી જાય છે :
 સત્યનિય ધટતી જાય છે, આને જાનના ઉદ્ધારની એકલે તેનું આજે
 પશ્ચિમ આનંદુ નેધએ-એ આપણી જરૂરીઆત થઈ પડી છે,
 જોતા તો મોની જાનનાઓ ધીમે ધીમે જ પ્રગરી વળે છે જેમ આ
 શરેશ પગ ધુમાડો ને પેટ્રોલની વગેરો ઝડપે છે, તેમ આજના જગત
 પર દાલી ચમ્દોનો ધુમાળ લટકે છે ! ૧

૬

સાહિત્યનો પરિચય શ્રોતા કે નાયકને કંઈ રીતે મગવામાં આવે છે, -કથાનું વાહન
 થુ છે, -તે હોય પણ સાહિત્યનું અવરૂપ અનલ ગે છે જના સુધી ઝાપનાની કલા નહોતી
 જડી, ત્યા સુધી સાહિત્ય મોટે ભાગે શ્રા ય હતુ, વચાય એવું નહોતુ, અને તેથી યાદ
 નાખવે સહેલી, ને મોનવે અમરમગક એની મલિતા રૂપે જ ધણુખડુ સાહિત્ય મળીયું
 મદીઓ સુધી વેદો અગ્નિવ રજા કાગળ કે તે છદોગદ્દ હતા અને છ દાએ મદી શક્યા
 આપણા આખ્યાનો લોકપ્રિય હતા કાગળ કે સહેનાઈથી ગવાતા ને યાદ રખાતા ગાવુ અને
 સાલગવુ એ આખ્યાનોનું વાહન, અને એને લીધે એમાં ધણુ તરવો આ-યા કે જે આ
 વાચનયુગમાં અમલ લાગે છે એમાંના લાગ્યા વર્ણનો આજે નીચા લાગે છે, -અમલ
 તે ગામરીયા લાઠની કથાને શોભાવતા હશે આજે -

નૃપ સિમ્હસ્તનયા રૂપ બનીયા, રસીની રગપૂરણા
 નર અગ્નિ, દેનાગ્નિ, માનની મદ્યૂજ્જ્વાલ

વાળી કુક ધ્યાન નથી એચતી, પ્રેમાનંદની પીંગી જ્યારે ગાગર પર તાન દેતી હશે ત્યારે
 એની મોહિની કેં એર હશે

સાહિત્ય હવે વચાય છે, એનો પરિચય કયા કઈ ને કાનની જરૂર પડતી નથી
 મહીના સુધી રોજ ત્રણ કલાક ભટ પાસે મહાભારત સાલજ્યા કરતા પધારીમાં પડ્યા પડ્યા
 ભારત વાચવું રુચિકર લાગે છે

1 With the growing worthlessness of the spoken or printed word con-
 sequent upon its ever greater distribution which the progress of civilization
 has made possible the indifference to truth increases in direct proportion
 The ideas of the day demand immediate results whereas the great ideas
 have always penetrated very slowly Like smoke and petrol fumes over the
 cities there hangs over the world a haze of empty words

Professor Huizinga *In The Shade of Tomorrow*

(quoted from John O London's Weekly)

અનુપ્રાપ્ત ને મંગીત ગૌણ બન્યાં છે, નિર્ધારક થઇ ગયા છે. સ્ત્રીકેળવણી પર લખેલી નવલરામની ગરબી વાચ્યા કરતા તે વિષે નિબંધ વાચ્યો દીક પડે છે પરિણામે પદ્યયુગ જન્મ, ગદ્યયુગ બેકો છે. તેથી શ્રી. બલવંતરાય દામેરે યુગનો અવાજ ઉઠાવ્યો છે; ઊર્મિગીતમા ઉર્મિ હોય પછી ગેયતા શા માટે ? આજે ક્યા કાવ્ય ગાઇ સાલળવું છે ? પણ હવે રેડી-ઓનું વાહન આવ્યું છે, ને ગાગરીયા ભટની કલા પાછી હાથ કરવી પડે તો નવાઇ નહીં.

સાહિત્ય વંચાતું થતા શબ્દસંશોધન ને વ્યાકરણના બંધનો સખત થયા. જ્યારે કૃતિ ગવાતી ત્યારે શૈથિલ્ય ચાલતું; જો ગાનારમા શક્તિ થોડી હોય તો તે ઉચ્ચ કોઈ જોવા પણ નહોતા પાગતા. આજે તો કૃતિ વચ્ચાય; શબ્દનો ઉપયોગ, વ્યાકરણની શુદ્ધિ અને ભાવસંચયની ખુબીઓ ફરી ફરી વચ્ચાય, તપામાય, ને અંકાય છે. એટલે શુદ્ધિ ને વ્યવસ્થાના આદર્શો વધી ગયા છે.

ગ્રીકોમા લોકબોગ્ય નાટકો હતા, એટલે વ્યક્તિત્વનિરૂપણ અને વસ્તુવિકાસ નાટ્ય-પદ્ધતિએ, વાતચીત દ્વારા સધાતા. બોલવું, જોવું, સાલળવું, એ ત્રણનું એકીકરણ જ એનું વાહન બનતું. અને તેથી શ્રવંત વાતચીત દ્વારા દર્શાવેલી ક્રિયાથી સરસતા દર્શાવવાના પ્રયત્નો થતા. આપણે ત્યાં મંસ્કૃતમા સામાન્ય જનતા માટે નહીં પણ વિદ્-મંડલો માટે નાટકો થતા. અને તે મંડલો છંદરચના ને અલંકારસમૃદ્ધિથી રાચતા હોવાથી વાર્તાવાપ વિકસાવવાનો પ્રયત્નજ ન થયો. નાટકો પણ શ્રાવ્ય થયા. દ્રશ્ય નહીં. ને ઇ. સ. ૧૨૬૭ પછી યુગરાતમા રંગભૂમિ નાગની જ હતી-હતી જ નહીં, એટલે અંગ્રેજ સાહિત્યનો સંસર્ગ થયો નહીં ત્યાં સુધી નાટ્યપદ્ધતિએ વ્યક્તિત્વ કે વસ્તુ દોરવાની કલા અસાધ્યજ રહી.

હવે તો ટોકીઓ આવી છે. તેમા નાટ્યપદ્ધતિથી વ્યક્તિત્વ દોરવાની જરૂર નથી; વ્યક્તિત્વ દોરવા જુદા જુદા પ્રસંગો હુંકમા આપી શકાય. બોલવા અને સાલળવા કરતા આ વાહનમા જોવાનું તત્ત્વ વધારે ઉપયોગમા આવે છે. ઘણે ભાગે દ્રશ્ય, થોડે ભાગે શ્રાવ્ય એવા પ્રમોગની ગુચળીથી સીનેરીઓનું-ચિત્રકથાનું-વાહન ઉભું થયું છે અને તે આજે નાટક ને વાર્તા બન્ને પર આક્રમણ કરી રહ્યું છે.

સાહિત્યનું ઘણું મોટું અંચલ તત્ત્વ તો દરેક સાહિત્યકારને મળતો સાહિત્યનો વારસો છે. લેખક માત્રને ભાગ્ય ને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ તો પુરોગામીઓ પાસેથી મળી હોય છે. તેનો જ એ ઉપયોગ કરી શક; બહુ થાય તો તેમા નજીવો સુધારોવધારો કરી શકે; એજ એની મારી જેમથી એને નવા પુતળાં ધડવા રહ્યા.

કોઈ સ્વરૂપ આજની પ્રગતિને કુચિતું નથી. હું જોઈ શક્યો છું કે Ibsenના નાટકનું સ્વરૂપ ગુજરાતીઓને ગમે ઉતરતું નથી, કારણકે વાતોલાપમાંથી વ્યક્તિત્વને પારખી જવાની શક્તિ હજી પુરેપુરી પ્રેક્ષકવર્ગમાં ખીલી નથી. સંગીત, લાંબાં આપણે 'સ્વગત' વિના જોમને એન પડતું નથી.

તેમજ આજે વર્ણુનાટમક નાટ્યપદ્ધતિની નવલક્ષ્યા ગુજરાતી સાહિત્યકારો સ્વ લાગ્યા છે. પણ અંતર્વિકાસ દર્શાવતી નવલક્ષ્યાનું સ્વરૂપ લેખકોને સાધ્ય નથી ને વાચકે સ્વીકાર્ય નથી.

સાહિત્યના વારસાનો મોટો ભાગ સાહિત્યની પ્રજ્ઞાસિકાઓ ધરાઈને તૈયાર હોય. જુની ગુજરાતીમાં ઉપદેશાત્મક કે પૌરાણિક પ્રજ્ઞાસિકાઓનાં ખીખાંમાંજ સાહિત્ય ઘડા અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ક્યાં સુધી ઉપદેશાત્મક પ્રજ્ઞાસિકાની બદલે જવું અકલ્પ્ય મના આજે પણ થોડીથોડી વારે ડાઘાં ડાઘાં વાક્યો આવે તો વાચકને સાહિત્યકૃતિ ગમે. જગતની નીતિમતામાં વિશ્વાસ ફરી એસે છે, અને વાચ્યું સાર્યક થયું એવો અસંખ્યાલ આવે છે.

અંચલ તરવો સાહિત્યનો દેહ પડે છે, જ્યારે એનાં અચલ તરવો એનો પ્રાણ છે તેના વિના કૃતિ સાહિત્ય નથી, માત્ર કથન છે. અચલ તરવો અને ચલ તરવો વચ્ચે બેદ એટલે શુદ્ધ સાહિત્ય વચ્ચેનો બેદ ન જાણવાથી દેટલાય આશારપદ સાહિત્યક્રોધોતાની શક્તિ વેડફી નાંખી છે, દેટલાય વિવેચનોએ માયાગ્નજ પ્રસારી છે, ને દેટલું લખાણુ સાહિત્ય તરીકે સ્વીકારાયું છે. જે આ બેદ સમજ્યા નથી તે સાહિત્યનું સ્વરૂપ સમજવાને અસમર્થ છે.

૫

જે કથન સ્વયંબોધ્ય હોય તે જ શુદ્ધ સાહિત્ય કહેવાય. કથવાના આનંદ માટે જે કથન સ્વાયં અને કથનની સરસતા સાધવા જે કથન લખાય તે શુદ્ધ સાહિત્ય; પણ જે જ્ઞાન, ઉપદેશ કે પ્રચાર માટે લખાય તે શુદ્ધ સાહિત્ય ક્યારે કહેવાય કે એ સુ અસંગ કરી આપણે માત્ર કથન તરીકે જ એમાંથી આનંદ લઈ શકીએ ત્યારે.

'અકવાક મિથુન' સ્વયંબોધ્ય છે કારણકે આલેખેલા સ્વાનુભવનો આનંદ લેવા સિવા એમાં ખીજે મુદ્દો નથી. પણ 'સિદ્ધાંતસાર' એ દૃષ્ટિથી જોવાય. એક દૃષ્ટિએ એનો મુદ્દો કથન દ્વારા આનંદ માણવાનો નથી, પણ કર્તાના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરવાનો છે; અને તે જ આ દૃષ્ટિએ જોતા કૃતિ શુદ્ધ સાહિત્ય નથી. એ મુદ્દો વીસરી કર્તાના સ્વાનુભવકથનમાં આપણે રસ લઈ શકીએ તેટલે અંશે એ સ્વયંબોધ્ય, શુદ્ધ સાહિત્ય છે. અંચલ તરવો વિસરી અચલ તરવોને માટે જ જેમાં રસ પડે તે શુદ્ધ સાહિત્યની કૃતિ, ખીજી નહીં.

પણ જે કૃતિમાં અંચલ તરવો વધારે હોય તેને પોતાના જમાનાપુરતી કીર્તિ માં છે, અને પેઢી બદલાતાં એનાં તેજ ઝંખવાય છે. ધણીવાર લોકપ્રિયતા વડે આપણે સાહિત્યકૃતિ કરીએ છીએ. પણ મીસીસ ગોરે નામની એક સ્ત્રી ઇંગ્લાંડમાં એના સમયમાં સાહિત્યની સામ્રાટ હતી; આજે અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ પણ તેનું નામ જાણતા નથી. 'એડીનબરો

રાન્યુ' આદિ અંગ્રેજી સુવિખ્યાત ચોપાનીયામાં જે સાહિત્યસ્વામીઓ કહેવાઈ ગયા તેમાંના કેટલાયની કૃતિઓ સામે અભ્યાસીઓ આજે જોતા પણ નથી. આપણે ત્યાં પણ પત્રકારો કહે છે તે પ્રમાણે દર વરસે શક્યતઃ કૃતિઓ નીકળ્યે જાય છે. પણ પાંચ વર્ષ પછી તેમાંની કેટલી વંચાય છે ?

આ વસ્તુસ્થિતિનું કારણ શોધવું અઘરું નથી. ચંચલ તત્ત્વો યુદ્ધિપ્રધાન છે, અને જગતના ઇતિહાસમાં યુદ્ધિ જેવી વાંગીયણ બીજી કોઇ નથી. અને જે કૃતિ યુદ્ધિપર અવલંબેલી સામગ્રી પર રચાઈ હોય, જેમાં લેખકની માનવતાના રંગો ચમકતા ન હોય તે કદિ ચિરંજીવ ન થાય. સ્વભાવની રંગસમૃદ્ધિ વિના કૃતિ રચાતી હોત તો દરેક અરજી લખનાર સાહિત્યકાર બની જત. આ વાત સોફેટીસે સૈકંઓ પૂર્વે કહી હતી :

અને તો ક્યારેનું સમજ્યું છે કે કવિઓ ઠાહા છે માટે કાવ્ય રચે છે એમ નથી. ખરું જોતાં તો એમનો સ્વભાવ કે પ્રતિભા એવાં હોય છે કે તે અપૂર્વ ઉત્સાહ અનુભવી શકે છે. એ પયગંબરો અને દેવપ્રેમી અનુભવો જેવા છે, પોતે શું કહે છે તે જણ્યા વગર સરસ વસ્તુઓ કહી શકે છે.

૬

સ્વાનુભવ વિના સાહિત્યમાં પ્રાણ નથી એ વાત જુની છે, છતાં લેખકે લેખકે નવી છે. એ વાતને વીસરી જનાર કદી સજીવ સાહિત્ય લખી શકતો નથી. આપણા કેટલાક સારા કહેવાતા લેખકોએ કરેલું વાલકેશ્વરના બંગલાનું, ધનાઢય જીવનનું કે અર્વાચીન સ્ત્રીનું પર્યુન હું વાચું છું ત્યારે મારે તો આંખો ચોળવી પડે છે. શ્રી. મેઘાણી કે શ્રી. રામચુરાની માફક જે સીરાઝ્માં ક્યાં નથી, ગરાશીઆ જોડે બેઠા નથી અને ચારણોના અંતરમાં પ્રવેશ્યા નથી તે પણ કાઠીયાવાડનાં ગામડાંઓની પરિભ્રમણો ઉપયોગ કરી લોકવાર્તા કે લોકગીત લખવા જાય છે ત્યારે હસવું આવ્યા વિના રહેવું નથી.

તેજ પ્રમાણે હમણાં હમણાં ગ્રામ્યજીવન ચીતરવાની લેખકોને મોહિની લાગી છે. તેઓ ગામડાંઓમાં અમરાવતીનું સૌંદર્ય ને સંતોષ ઝોળખે છે, ગામડીઓ પર હાસ્યાસ્પદ સંસ્કારીતાનું આરાપણ કરે છે, અને સંસ્કાર અને સાધનસંપત્તિમાં જ સુલભ એવા ભાવો ઝૂંપડાંઓ વચ્ચે ખડકી દે છે.

આ વિષયમાં કેટલીક વસ્તુઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે. જ્યારે આપણે લોકસાહિત્ય શબ્દ વાપરીએ છીએ ત્યારે એના અર્થનો આપણે વિચાર કરતા નથી. લોક-સાહિત્યનો પહેલો અર્થ અગંસ્કારી અને બીનકેળવાએલી જાતિઓનું કંદર્ય સાહિત્ય. એમાં એ જાતિઓના વિચાર, ભાવ અને કલ્પના વણાએલા હોય છે. સમાજશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ એ ત્રણે અણમેલાં છે; લોકોનું હૃદય સમજવા માટે પણ એ અત્યંત અગત્યનાં છે. મનુષ્યનાં હૃદય ને કલ્પનાના કેટલાક રંગો એની પરિભ્રમણ વડે સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકાય છે. પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ત્રણે મનુષ્યની આરંભિક દશાનાં છે એ ભુલવું જોઈતું નથી.

પણ જ્યારે સાહિત્ય ક્ષેત્ર પર Romanticism—આનંદલક્ષી સર્જકતા—નો પવન વાય છે. ત્યારે સાહિત્યકારો અણબેડ્યા ક્ષેત્રો ને અણશોધ્યા વિષયો વિષે સાહિત્ય લખવા પ્રેરાય છે.

અને ત્યારે તે લોકસાહિત્ય સંશોધવા જેસે છે. તે માની લે છે કે ગામડાંના માણસોમાં ભાવબીજ પાનવાની અને કલ્પનાવિલાસ અનુભવવાની શક્તિ શહેરના સંસ્કારી માણસો કરતાં વધારે છે. 'ખરું' જોતાં પરિણામ એ આવે છે કે શહેરનો કલ્પનાબિજો સંસ્કારી સાહિત્યકાર પોતાની રસજતિનાં કલ્પનાવિલાસના રંગો વડે સમૃદ્ધ એવો પોતાનો અનુભવ લોકસાહિત્યની સામગ્રી વડે આપે છે.

આ ગાનમાં એ માત્ર જુની સામગ્રીનાં ખોખાં જ હોય તો કૃતિ નિશ્ચેતન બને છે એ પોતાના સંસ્કાર અને સ્વાનુભવે એ ખોખાંને સાહિત્યિક સજ્જવ કરી શકે તો એ નવું સાહિત્ય રચે છે. આ સમાજશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ લોકસાહિત્ય નથી, તેનો નવો સંસ્કારી અવતાર છે એમાં કલ્પનાચિત્રો અસલી લોકસાહિત્યનાં હોય છે, કે તેનાં જેવાં જ હોય છે. સંસ્કારી માણસો ઉપર તેની અસર લોકસાહિત્ય જેવી થાય છે. આ સાહિત્યને આપણે અમ્ય સાહિત્ય કહીએ છીએ. 'ખરું' જોતાં તે સંસ્કારી માણસના સ્વાનુભવ પર રચાયેલું કે શુદ્ધ સાહિત્ય છે. જર્મનીની પુનર્ધર્ટના વખતે એક આખો સાહિત્ય સંપ્રદાય એવો હતો જેણે જુની જર્મન લોકકથા ને ગીતોને સંધરી, તેમાં અર્વાચીન પ્રાણુ મુકી નવું ને મુંદ અર્વાચીન સાહિત્ય સર્જ્યું, અને તે દ્વારા આખું લોકસાહિત્ય બદલ્યું એટલું જ નહીં પણ જર્મન લોકોની કલ્પનાસમૃદ્ધિ નવી કરી.

હવે આમ્યજીવન ચીતરવાની મોહિની અને તેની સાહિત્યસર્જન પર જે અસર થા છે તેનું પૃથક્કરણ કરીએ.

પહેલાં તો આમસેવાનું આકર્ષણ વધ્યું છે. આનું કેંક કારણ રાજકીય છે, કે સામાજિક છે, કેંક ગાંધીજી જેવા મહાત્માની પ્રેરણા છે. આમ્મોદ્ધાર વિના હિંદનું ભાઈ ઉજળવળ નથી જ થવાનું એ પ્રતીતિ વધતી જાય છે એ નિર્વિવાદ છે. અને તેથી લોકોમાં ગામડાંઓ વિશે સાહિત્ય વાંચતું ગમે છે, અને લોકપ્રિયતા ને મૂલ્યના તરવને વશ આ સાહિત્યકાર એ વિષય વધારે પ્રમાણમાં સેવતા જાય છે.

'ખરું' જોતાં નવાં ક્ષેત્રોની શોધમાં Romanticism-આનંદલક્ષી સર્જકતા આમજીવન શોધી કાઢે છે. જેમ ડુસેએ અસંસ્કારી દશામાં જ મનુષ્યો સમાન છે એ સિદ્ધાંત પર સામાજિક કરાર-Social Contract નો સિદ્ધાંત રચ્યો તેમ તેનો સાહિત્ય અનુયાયી Romanticist આમજીવનની અપૂર્ણ કાવ્યમયતા પર સાહિત્યનો પાયો રચે છે રબારી કે ગોવાળના ભાવો પર સંક્ષેપતાનું એ આરોપણ કરે છે; તેમની વાણીમાં ગાદશ્વ સ્વચકતા માની લે છે; તેમનાં જીવન સંસ્કારી રસજતિને વધારે પોષે એવાં છે. એવું કલ્પના કરે છે; અને પોતાનો સ્વાનુભવ તેમને અવધર્મીને વ્યક્ત કરવા માંડે છે.

આ સાહિત્યપદ્ધતિઓ સૈકાંઓ થયાં પ્રચલિત છે, અને સંસ્કારી શહેરીઓએ જ એ શોધી કાઢી છે. શહેરનાં દ્રષ્ટાંતોમાં કલ્પનાને દૂર રાખવા એક મહા પ્રયત્ન કરી તેએ આમજીવન પર પોતાના સુંદર ભાવોનું આરોપણ કરે છે, અને આમજીવનનાં પાત્રો વસ્તુ ને કલ્પનાચિત્રો દ્વારા પોતાના સ્વાનુભવને વ્યક્ત કરે છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે કાવ્યે રચનાર જુનામાં જુનો તો મારી જાણમાં લેટીન કવિ થીઓકાષ્ટસ (૨૭૦ ઇ. સ.) છે અર્વાચીન અંગ્રેજ સાહિત્યમાં વર્ડ્સવર્થ પણ આ કાવ્યપદ્ધતિની ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ રચી ગયે

૧. સ્વાનુભવને આ રીતે વ્યક્ત કરવાથી સરસ શુદ્ધ સાહિત્ય પ્રગટે છે. પણ વર્ડ્સવર્થની ॥ન્યતા હતી કે મનુષ્યહૃદયના મૌલિક ભાવો આમ્યજીવનના ક્ષેત્રમાં વધારે પરિપાક પામે કે એ તો તેજ વખતે કાવેરીજે અવાસ્તવિક પુરવાર કરી હતી. આમ્યજીવન પર રચેલું સાહિત્ય પણ સાહિત્યના સંસ્કાર ને સ્વાનુભવનો પ્રાણ હોય તોજ સાહિત્ય બને છે. તે સાહિત્ય આમવાસીઓનું છે તેથી આકર્ષક નથી પણ સાહિત્યકના સ્વાનુભવ, ને સંસ્કારને ધિે જ આકર્ષક કે અમર બને છે; અને જેને આમ્ય સાહિત્ય સર્જવું હોય તેણે શહેર પડી ગામોમાં જ સ્વાનુભવ લેવો જોઈએ.

૭

ખીનું તત્ત્વ આલેખેલા સ્વાનુભવને આખેહૂળ રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ છે. સ્વાનુભવ ખંડો દ્વારા થતો નથી કે શબ્દોથી વ્યક્ત કરી શકાય. લેખક કલ્પના દ્વારા અનુભવ કરે છે; અને માત્ર શબ્દો વડે અને ખીજના મનમાં એવું ચિત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું રહ્યું શબ્દો પીછી થી કે ચિત્ર ચીતરી શકે, વાચનારની કલ્પના તો શબ્દોની સૂચકતાથી જ ઉત્તેજવાની હી; એટલે શબ્દો સામાન્ય અર્થમાં વપરાય તો તે શુદ્ધ સાહિત્ય ગાટે નિરૂપયોગી હરે છે. ખંડોનો અર્થ એક વસ્તુ છે, એણે સૂચવેલો અર્થ તે તદ્દન નીરાળો વસ્તુ છે. સાહિત્યકારનું ત્ર શબ્દોનો અર્થ કહેવાનું નથી, પણ શબ્દો વડે સામાન્ય અર્થથી જુદા એવા પ્રભાવ- વી ને સૂચક વિશિષ્ટ અર્થ સામાને પહોંચાડવાનું છે. અને તેવો વિશિષ્ટ અર્થ શબ્દના સ્કારથી કે શબ્દસમૂહના માધુર્યથી સૂચવાય છે.

આ કારણથી શુદ્ધ સાહિત્યમાં કહેવાનો અર્થ ગોણુ હોય છે, પણ કેવી રીતે તેને હીએ છીએ એ વસ્તુ પ્રધાન બને છે. શુ કહ્યું તેના કરતા કેવી રીતે કહ્યું એ વધારે ગત્યનું બને છે, કારણ કે તેના પર ચિત્ર સૂચવવાનો આધાર છે. એક અર્થના સો ખંડમાં એક જ શબ્દ આખેહૂળ ચિત્ર દોરી શકે છે—ખીજે નહીં, કારણ કે એની જ સૂચકતા તે પ્રસંગે કામ આવે એમ છે. સાહિત્યકો ‘દેશ’ શબ્દથી ન સંતોષાતા ‘સ્પદેશ,’ ‘વશૂમિ,’ ‘મૈયા,’ ‘માતૃશૂમિ,’ ‘જનની,’ ‘ભારત,’ ‘હિન્દુસ્તાન,’ ‘આર્યાવર્ત’ એવા અનેક ખંડો વાપરે છે કારણ કે આ દરેક શબ્દનું સૂચન જુદું છે, અને પ્રસંગવશાત્ આમાંનો એક જ શબ્દ ખરા અર્થનો સૂચક થઈ પડે છે. ‘એક જવાલા જળે તુજ નયનનમાં’ એ ખંડસંચયના માધુર્યમાં જે સૂચકતા છે તે ‘તારી આખમાં બળતું બળે છે’ એમાં તો નથી. એ તો તરત સમગ્નય એવું છે. માધુર્ય દ્વારા સૂચકતા લાવવાના પ્રયત્નો આપણા સાહિત્યમાં ઘણા ઓછા થયા છે તેને જ લીધે આપણી શૈલીમાં સૂચકતા ઓછી છે. શબ્દની સૂચકતા ને માધુર્ય શુદ્ધ સાહિત્યના અચળ તત્ત્વો છે.

યોગસૂત્ર કહે છે કે એક અપૂર્વ ધ્યેય પર નિરંતર ને ચિત્કાલ ધ્યાન કરવાથી મનુષ્ય તે ધ્યેયમય ચર્ચા જાય છે, અને એ અપૂર્વ કલ્પનાચિત્ર પોતાનામાં મૂર્તિમાન કરે છે આ દિવાનું મૂળ એક માનમશાસ્ત્રના નિયમ પર છે: એક ચિત્રને જ જે આપણી કલ્પના સમૃદ્ધ કર્યે જાય તો એ ચિત્રના મંત્રકાર હોય તેના આપણા થાય.

સાહિત્યની ભાવનાત્મક અપૂર્વતા પણ આજ નિયમ પર અવલભે છે. સાહિત્ય એક કલ્પનાચિત્રને પોતાના રવાનુભવથી મમૃદ્ધ કર્યે જાય તો તે સૂચક શબ્દોમાં તે નિર્મોલ્ય કરી શકે છે, અને એ શબ્દચિત્ર પર વાચક ધ્યાન કરે તો તે એની કલ્પનામાં એવું મૂર્તિમાન થાય છે કે તેથી તેને અમલ જેવો જ રવાનુભવ થાય.

પણ સાહિત્યકર્તા અસલ રવાનુભવ લાલ્પિત્વ હોય છે. ફરીફરી થાય તો તે અકારે લાગે છે. માત્ર સાહિત્યકારની કલ્પના તેને અલગ ધારણ કરી એવો-સમ-અપૂર્વ જન્મે છે કે તેને ફરીફરી કલ્પવો તેને ગમે છે અને તેથી જ્યારે શબ્દચિત્ર પરથી વાચક કલ્પના દ્વારા રવાનુભવ ફરી ફરી કરે છે ત્યારે અમલ રવાનુભવની માફક તે અકારો નથી થતો, પણ સાહિત્યકારે કલ્પેલા રવાનુભવની માફક મદાય આનંદજનક બને છે. એટલે વાસ્તવિક રવાનુભવમાં નથી હાતું એવું એક તત્ત્વ સાહિત્યકારની કલ્પના હિમેરે છે, અને તેથી એને ફરી ફરી કર્યે પણ તૃપ્તિ નથી થતી આ લક્ષણ તે મરમતા, ભાવનાત્મક અપૂર્વતા એ દિવ્ય ચીજોગારી શિષ્ટ સાહિત્યનો આત્મા છે અને તેને અનંત કાલ સુધી આકર્ષક બનાવી મુકે છે.

માન ઝળહળે છે. પાસે વ્યોમમા વિહરતી સુવર્ણરંગી વાદળાઓ અવાસ્તવિક રમણીયતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને કાંપના જલમા ઝુલતા પારણાની માફક સૂર્ય ઝિંખને હીંચોળે છે. આ સરવરમાં વાસ્તવિક ચિત્રનું પ્રતિબિંબ નથી, ચિત્રધીપ એમાં સહસ્રધા સૌંદર્ય છે. પણ વાસ્તવિક અનુભવમાં વાદળાની રમણીયતા ને સૂર્યોસ્તની ભક્ત જાય છે ત્યારે જલમા રહેલું ચિત્ર બદલાય છે ને અંખવાય છે. કવિનું કલ્પનાચિત્ર વાસ્તવિક અનુભવની સામ-
ગીને અભાવે પણ હવું તેનાથી મોહક અને છે; તેમાં ખુટતી રેખા દેખા દે છે, અને રંગવાદી રંગો સંવાદ પામે છે.

કવિની કલ્પનામાં પોતાની અલ્પતાનો અનુભવ જીવનની સુઅચિત આધણીમાંથી છુટો ઈડી અપૂર્વ રીતે આ ચિત્રની નવી આંધણીમાં બંધાય જાય છે. સૂર્યઝિંખ શ્રીકૃષ્ણ બની જાય છે. વાદળાઓ પારણું બને છે. ઝુલતા શ્રી કૃષ્ણ આનંદક્રિડા કરતા દેખાય છે; ક્રિડતા ઇશુ ખાતરી દે છે હું જ છું, હું જ છું. અને આ ભવ્યતા આગળ પોતાની અલ્પતાનું પિત્ત ભાન થતાં, ઈશ્વરને સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાનો કવિનો તલસાટ આ દેવચરણમાં મરવાની આશરે વ્યક્ત થાય છે. કલ્પનાચિત્રનું કે પણ અંગ એવું નથી રહ્યું કે જે અનુભવની ભગવતને કોઈ રીતે પોષતું ન હોય. આ સમગ્રતા કવિની સમૃદ્ધ કલ્પનાના રંગે રંગાય છે, એટલે ચિત્ર આદ્યુતરંગી થાય છે. એ સત્ય છે, ઉપયોગી છે, નીતિપોષક છે એની રવા કર્યા વગર કવિનો અનુભવ આમ સાર્થક અને છે, માત્ર અનુભવ તરીકે. વિ આ કલ્પનાચિત્રને મનમાં ધારણ કરે છે; ચિત્ર નિરાળું તરી આવે છે. કલ્પનાચિત્રનું ખંદચિત્ર બને છે:

નીરખને ગગનમાં કોણ ધ્રુમી રહ્યો.
તેજ હું તેજ હું શબ્દ જોલે;
જળહળે જ્યોત ઉઘોત રવિ કોટમાં,
હેમની કોર જ્યાં નીસરે તોળે;
સચ્ચીદાનંદ આનંદક્રીડા કરે,
સોનાના પારણામાંહી ઝુલે;
શ્યામ શોભા ધણી, પ્રહ્લિ ના શકે કળી,
અનંત ઓચ્છવમાં પંથ જુલી;
શ્યામના ચરણમાં ઇચ્છુ મરણ રે,
અહિંયા કોઈ નથી કૃષ્ણ તોલે.

શબ્દો કે કે અર્થ સૂચવે છે. શબ્દમાધુર્ય પ્રભાતીયાના ઢાળમા ભક્તપરંપરાનું સૂચન કરે છે. પહેલી લીટીમા ‘જળહળે જ્યોત રવિ કોટ ઉઘોતમા’ એ હુંકરું ‘શ્વનિમાધુર્ય’ એક પછી એક ઉગતા સૂર્યોની ભવ્યતા કલ્પના આગળ ઉભી કરે છે; કરોડ સૂર્યો પ્રતાપની પરિસીમા સૂચવે છે; જોલવાની ક્રિયા આનંદક્રિડાને ઉલ્લાસ દર્શાવે છે; ‘ધ્રુમલું’ શબ્દથી પ્રભાવ ને સ્વતંત્રતા બનેનો નિર્દેશ થાય છે; અને ‘સોનાના પારણામાંહી ઝુલે’ના શબ્દ-સંયમથી સૂર્યપરંપરાનું ભવ્ય દૃશ્ય ઝુલવા માડે છે;—જલે દાગિર્લોગના સૂર્યોદયનું અવિ-રમણીય દર્શન હીંચ્યા લાગ્યું હોય એમ. ‘ચરણમાં મરણ’નો અનુપ્રાસ મરવાના તલસા-

દની તીવ્રતા દેખાડે છે. આર પંક્તિમાં દેવની મહત્તા ને 'દેવમય ભખકમર ભવ્યતા મળી જઈ એક અપૂર્વ કલ્પનાચિત્ર ઉજ્જ્વલ કરે છે;—અને 'મૃત્યુ મૃત્યુ મરણ' ઉચ્ચાર શબ્દોની મૂલ્યકતા આપણી કલ્પનામાં જે ચિત્ર ઉભું કરે છે તેથી કવિએ ન ધારેલો એ દીનતા ને ધૈર્યપ્રભુધાનનો અનુભવ આપણને થાય છે. આ અનુભવમાં કવિના અસ અનુભવમાં ન હશે એવી એકતા ને સમગ્રતા છે.

આની આગળ તત્ત્વચાતીનું 'સર્થ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । નિરસ ને નિર્જય લાગે છે. કવિનો આ અનુભવ અપૂર્વ છે—મંપૂર્ણ છે; પ્રણવ જેવો છે એમા આદિ, મધ્ય ને અંત ત્રણે સમાવા છે; એમા મુયોગ્ય દારણમાથી અનિવાર્ય કા પરિણમે છે. જીવનની સળંગ અનુભવપરંપરામા પણ અપૂર્વતા નથી હોતી તેથી આમાં કે અને જેમ વાચકના સંસ્કાર અને કલ્પના વધે છે તેમ એ અપૂર્વતા વધતી જતી દેખાય છે.

આ જાતનો અપૂર્વ અનુભવ જે તત્ત્વથી સજ્જન થાય છે તે સાહિત્યની શિષ્ટતા પરમ લક્ષણ. આ તત્ત્વને સરસતા કહીએ કે ભાવનાત્મક અપૂર્વતા કહીએ, પણ એ તત્ત્વ જાગૃતના સ્વયંભોગ્ય શિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રાણ છે. સેદોના હૃદયવેધક ઉર્નિગીતો અવરોગેમા, ધુરીપીડીસના નાટકમાં, કાલિદાસના શાકુંતલ ને મેઘદૂતમાં, ભાગવતકાર ગોપીગીતમાં, કાટેની ડીવાઈન કોમેડી ને શેક્સપીયરના ઓથેલોમાં, વૃક્ષસીદાસના રામચરિ માનસના કેટલાક મણુકાઓમા, ગોઅમેના કાઉરટમાં ને શેલીના ઓપીસાઇડીડીથોના આજ પરમ તત્ત્વ નીતરે છે.

સાહિત્યનું આ તત્ત્વ અભ્યાસે મેળવાય એવું નથી. એ તો વ્યક્તિઓની વિશિષ્ટતા કે શુદ્ધ સાહિત્ય સામુદાયિક પેદાશનું પરિણામ નથી; એ સાહિત્યની પેદાશ ને કદર પ્રચાર અને સર્વસત્તાધિકારીઓનાં કૃતમાનોથી ચારપૃષ્ઠ છે. એ તો કોઈ સુભગ સાહિત્યસ્વામી કલ્પોલતી કલ્પનાશક્તિની લક્ષણ છે. એ કલ્પનાશક્તિના સ્વયંભૂ સર્જનાત્મક તત્ત્વસાદ એ લક્ષણનું મૂલ્ય છે. સાહિત્યસ્વામી સર્જે છે, સર્જનના અણુદળ ઉલ્લાસમાં. સર્જન ને જ સર્જનનો હેતુ ને નિયમ બને છે. તે લેરેન્સના શબ્દોમાં ઉચ્ચારે છે:

હું છું તે હું જ;

મારો આત્મા અંધકારાદ્યત વન છે:

મારું ચિત્ત-જેટલું હું જાણું છું તેટલું-આ વનમાં એક નાના ખુદ્ધ સ્થાન છે;

દેવો-અપરિચિત દેવો-વનમાંથી હું જાણુ એટલા આ ચિત્ત ખુદ્ધ સ્થાનમાં આવે છે ને પાછા નય છે;

એમને આપવા દેવા ને જવા દેવાની મારામાં દિગત હોવી જોઈએ

હું મનુષ્ય જાતિને માગ પર કાઢી જાતનું આવરણ નહીં મુકવા દઉં,
પણ મારા ચિત્તમાં આવતા દેવો, બીજાં સ્ત્રીપુરુષોના ચિત્તમાં આવતા
દેવોને હું સદાય સત્કારીશ ને તેને શરણે જઈશ *

સાહિત્યની સરસતા આ કલ્પનાવિદ્યાસી કવિના 'દેવો'નું તેજ છે. અને આ
દેવો'ના તેજનાં દર્શન કવિએ કરાવ્યા હોય તેને સત્કારવાની શક્તિ એક પ્રકારની દીક્ષા
; અને તે સાહિત્યરવામીઓને ચરણે દીનતાથી ભેસે જ આવે છે. એની કદર વિરલ
, સેક જ કરી શકે; સામાન્યો કદર ન કરી શકે તેથી શિષ્ટતાની મહત્તા ધટતી નથી.

આ તત્ત્વ એક દેશ કે એક યુગની મીલકત નથી; ન્યા માનવહૃદય ધબકે છે
યાં આ તત્ત્વ સર્જવાની અને અનુભવવાની શક્તિ છે. દેશભેદ, ધર્મભેદ, રંગદેવથી
વેચ્છિન્ન, દારુણ વિનાશકતાના મદમાં રાક્ષસી બનેલા આજના યુગમાં જો કોઈ એક તત્ત્વ
માનવમાનવમાં એકતાની પ્રતીતિ કરાવી રહ્યું હોય તો સરસતાનું સર્જન ને અનુભવ છે.
સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં રંગ, દેશ કે ધર્મના ખંડો નથી; અને નથી એમાં જુલમ જહાગીરીનો
ખર્ચ કે શૂંખલાબદ્ધોની પરાધીનતા. સાહિત્યમાં દેખાતી માનવહૃદયની એકતા, વસુધાને
કુટુંબ કરી દેતી, આપણી આખ આગળ તરે છે, અને આ તેજોબિંદુના દોર્યાં આપણે આ
મધંકર જમાનામાં બાયડીઆં મારીએ છીએ-એવી જ આશાએ કે આ અપૂર્વતાની સેવામાં
જે માનવજાતિના હૃદયો એક છે તે કોઈ દિવસ સામાજિક, રાજકીય ને સંસ્કારિક ઐક્ય
સેદ્ધ કરશે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ સરસતાનો સત્કાર ને સર્જન વધે એ મારી વર્ષોની
જખમ છે; અને એ શુભેચ્છા સિવાય બીજું આપવાની મારી તાકાત નથી. અને એ
શુભેચ્છા કોઈ કાળે મૂર્તિમાન થશે ત્યારે એવા સાહિત્યરવામીઓ ગુજરાતીમાં પાકશે જે
મારવહૈતા દુઃખી ને પરાધીનોને પોતાના ચક્ષુ દ્વારા જગતની નવવસંતના દર્શન કરાવશે.

કનૈયાલાલ મા. મુનશી

૧. That I am I.

That my soul is a dark forest

That my known self will never be more than a little clearing in
the forest.

That gods, strange gods, come forth from the forest into the clearing
of my known self and then go back.

That I must have the courage to let them come and go

That I will never let mankind put anything over me, but that I will
try always to recognise and submit to the gods in me and the gods in
other men and women.

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન-અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

જાનો અને સભારીઓ,

આ બાગમાં ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના 'અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજ શાસ્ત્ર' વિભાગના અધ્યક્ષપદના માન માટે આ સંમેલનના મચાનગ્રાનો આભારી છું. સમાજશાસ્ત્રનો વિષય મોં વિશાળ છે, અને તેની એક શાખા-અર્થશાસ્ત્ર-પણ આજકાલ એટલી હદ સુધી લાવેલી છે, કે એના પર એકજ લાપણુમાં ખાસ જાણવા જેવું કંઈ પણ કહી શકાય કે એને મર્યાદિત કરી, માન હિન્દના અથવા ગુજરાતના સમાજશાસ્ત્ર કે અર્થશાસ્ત્ર નિવેદન કરના જઈએ, તો પણ અધ્યક્ષપદને યોગ્ય નિમંત્રણ તો સમાવેશ થઈ જ નહિ વિભાગિક અધ્યક્ષના લાપણુમાં કેવી જાતની અપેક્ષા રાખી હશે, તે હું બરાબર કહી શકતો નથી. પરંતુ સમાજશાસ્ત્રને સાહિત્યનું એક અંગ ગણી, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં શાસ્ત્રીય તમામ વિષયો માફક આ વિષયને પણ યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ, એ ખાસ મુદ્દા પર વિવેચન કરવા ધારૂ છું.

સાહિત્યમાં આવા સામાજિક વિજ્ઞાનને પ્રધાન સ્થાન આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિમાં કદાચ દબાવે અપાયું છે, તે તો જેને સંસ્કૃત સાહિત્યની જરા પણ પિંજન હશે તેને સહજ સમજાશે. અત્યારે આ દેશમાં આપણી અવદશાના ખીજા અનેક ચિન્હો કેપરાત આ પણ એક મોટું ચિન્હ છે, કે આપણે સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યાન મદનાવી નાખી છ ત્યાં સુધી કે પછી લાપામાં શાસ્ત્રીય કે વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ન હોય, ત્યાં સુધી તે લાપા ખીલેલી અને સર્વદેશી સાહિત્યને અનુકૂળ કહેવાય જ નહિ દરેક જાતનું શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય દરેક મોટી અને ખીલેલી લાપામાં વધતું જાય છે, અને તેમાં પણ આધુનિક દ્રાષ્ટએ તો સામાજિક વિજ્ઞાન ડુંગિયા ભરમાં પુનઃ પ્રધાનપદ દરેક પ્રજાના વર્તમાન સાહિત્યમાં મેળવતું જાય છે. અમેરિકા, રશિયા, ફ્રાન્સ ઇત્યાદિ પ્રગતિમય દેશોમાં પ્રતિ વર્ષ પ્રગટ થતા નૂતન સાહિત્યમાં સામાજિક વિજ્ઞાનને લગતા પુસ્તકોનો ભડોળ વધતોજ જાય છે, અને જે કે બનવાજોગ છે કે એ સર્વ લખાણો પ્યેટો કે એરિસ્ટોટલના લખાણ જેવા અમર નહિ રહેવા પામે, તેપણ એ વિષયની મહત્તાની તો પ્રમથી હવે ના પડાશે નહિ. ખુદ વિલાયતમાં પણ હવે આવી જાતનું સામાજિક સાહિત્ય, મૂળ નહિ તો લાપાતર રૂપે, નૂતન કૃતિ નહિ તો અન્યકૃત મગ્રહ રૂપે, દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે વિનાયતમાં ડિટે કદીન વાર્તા કે શૃંગાર-ગસમય નનનિકા અઘાપિ નાખ્યું થતા પામી છે એ વસ્તુ તો હજી યા જે ને તે રિચિતિમાંજ છે કહેવાને કારણે પણ છે કે જે પ્રમાણમાં પ્રજામાં કેળવણી મચાર થવા પામી છે, જે પ્રમાણમાં અક્ષરજ્ઞાન ફેલાય છે, તે પ્રમાણમાં હજી અંગ્રેજી ઉધકમાં પ્રજાપ્રિય સાહિત્ય તો આ જાતની વાર્તા નવલિકામાંજ સમાયું દેખાય છે જતા શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો ભડોળ ત્યાં પણ વધતો જાય છે.

પરંતુ અંગ્રેજી સામ્રાજ્યની આપણા પગ અને અદ્ભૂત અસર થઈ છે, તેમાંની પ્રેક અત્યંત મોટી છતાં દેખાવમાં નજીની જેવી અસર એ છે કે આપણે તમામ વેપયોમાં અંગ્રેજી અનુકરણ, જાણ્યે અજાણ્યે પણ અંગ્રેજીની નકલ, કરવામાં સર્વથા સાર્થક

મમજીએ છીએ. અંગ્રેજ દબાવ્યા અને રીતગિરાવ; અંગ્રેજ સિલ્લામ અને અંગ્રેજ ઝંઝ અંગ્રેજ વિચાર આપી અને લુપ્તનાવિધિ-મર્ચન અંગ્રેજનું અનુકરણ; અને ને અનુકરણમાં શ્રેય, આ પ્રમાણે પડ્યાથી, આપણું માનમ આવી રીતે પગપીત અને પગત્ર ધરાયી, આ આત્મશ્રદ્ધા ખોદા મેકા છીએ, અને કવિત્તિ અભિમાન મૂકી રચા છીએ. અનુકૃતિમાં બે મુખ્ય કારણો મનાયા જાય છે. એકે તે એ કે આપણા પગ મળ કરતી પ્ર દિન્દી મંરકૃતિમાં હંધ મલ્ય છે, અને દિન્દી પ્રગમમાં હંધ પણ શક્તિ છે, એમ આરકતરી રીતે પણ રચીકારે તે નેમનું નાસ્તવ્ય નિર્મળ શર્ક વનમ, આ તેનું એ મહત્વ રહે નદિ. એટલે આ દેશની કોઇ પણ વસ્તુ, કોઈ પણ કારીગરની કદર કરો હોય તે તે અંગ્રેજ હારાજ થાય, અને ને પણ અંગ્રેજ વિચિર રજુ કરવાથી બની પીનું કારણ એ છે કે આપણે આપણું પોતાનું કર્મ આપી શકીએ, કંઈ નવિન ઉપા શકીએ, એમ માનવા નથી. અથવા દિલના કોઈક ઉપે ખુલે માનવા પણ હોય તેપણ આપણને આપણા પોતામાં એટલે નિશ્ચય નથી, આપણી બુદ્ધિમાં એટલી આ નથી, આપણી મર્ચનશક્તિમાં એટલી શ્રદ્ધા નથી, આપણી વિચારશક્તિમાં એ આત્મશ્રદ્ધા નથી, કે જેથી આપણે ઉદભવેલી વસ્તુ જાનતા મમજી રજુ કરી શકીએ. એ નામના કવિ માટે કદવાય છે કે તેણે પોતે મર્ચેલા ઉમદાં દાવેા કોઈક બીજા કી નામેજ પ્રમિદ કર્યા હતા. એ એક વ્યક્તિરત માનવની વાત છે; પણ આ તે આ એક પ્રગમના માનસની અદ્ભુતતા છે, કે તે પોતામાં આત્મશ્રદ્ધા કે રવાનિમાન અ શક્તિ બાળનોમાથી સદંતર ખોઈ બેઠી રેખાય છે. અને તેથીજ કેવળ અનુકૃતિ વિના આરોજ નથી.

અંગ્રેજ પ્રગમનું આવું અણવિચાર્ય અનુકરણ કરવાનું એક પરિણામ તે એ છે આપણે એ અનુકૃતિમાં પણ મમજાલીન કે પ્રગનિમય રીતે શકતા નથી. ન છુટકે આ વિચારશક્તિમાં એક જમાનાજર જેટલા પછાત રીતે છીએ તેનું કદાચ ખર્ક કારણ હશે કે જે પ્રગમનું આપણે અનુકરણ કરીએ છીએ, તે પ્રગમના પ્રગનિમય તરવે આપ પામે નમૂના ઉપ રહેતા નથી, કારણકે તેમાં ખરેખર ઉત્તમ તરવેને તેના પોતાનાજ દેશ એટલું માંડે રચાન અને શેષ મળે છે, કે તેમને તે મૂકી પરદેશ જવાનું કર્મ પણ આકા નથી. એટલે તેના પછાત વર્ગનાં દ્રષ્ટાંત જેવા લોક અર્ધે આવે છે અને તેથી આ જેની પામે શીખીએ છીએ, જેની રહેણીકહેણી જોઈએ છીએ, જેની વિચારશક્તિ અનુ વીએ છીએ, તે ખુદ પોતાનાજ દેશમાં પછાત જેવા, જરીપૂગણા આચારવિચારવાળા ભે શકાય તેવા હોય છે. અને પોતાને જ્ઞાનકાળમાં, વિદ્યાર્થિવયમાં અંગ્રેજ પ્રગમ, અંગે માદિલ અને મંરકૃતિ માટે માંડે માન હતું; નેકે વિદ્યાર્થિવયમાં પણ જર્મન અખ્યા પામે શીખવાથી અંગ્રેજ માટે અનંદ માન તે કોઈ દિવસ જરૂર્યુંજ નહોતું. પણ ત્યાર અન્ય યુરોપીયન પ્રગમ અને ભાષાનો પરિચય થવા પામ્યો છે, ત્યારથી તેઓમાં જે તેમની મંરકૃતિ સમાજરચના, વિગ્નાનબુદ્ધિનો અનુભવ થવા લાગ્યો છે, ત્યારથી ધણી એમ માનવું પડ્યું છે કે પારસગણિ મૂકી પથરના દેવની પૂજન આદરી હતી. આ પણ એમ તે કહેવું જોઈએ કે અંગ્રેજ પ્રગમને ઇતિહાસ વાચતાં, અને તેમની કટક પ્રમણીય ખુબીઓ નિરીક્ષતાં, અમૂક અંશે એ પ્રગમ માટે માન ઉત્પન્ન થવા વિના રાં નથી. છતાં પણ જે અંશશ્રદ્ધાથી આગળ અનુકરણ કરવામાંજ સાર્થકતા સમજતી હ

હય સામે બડ કમ્પાથી પ્રગટ્યુ હશે, એમ માની લઈએ, તો મર્યાદા અરથાને નહિ મળે
 “ મને તેવું તોપણ અમારું ” એ દૃષ્ટિએ તેના મારતા, અમારું પૂર્વમચિત્ત જે પશ્ય
 છે, તે સદતઃ નાખી દેના જેવું, સ્થીર તુલ્ય જગેરો નથી. પામું જેમ જેમ એ પૂર્વમય
 મુક્તમ નજરે સંશોધન થવા લાગ્યું, તેમ તેમ તેમા બાપ ને ની ખૂમી દૃષ્ટિગોચર
 લાગી આપણે, અથવા આપણા પૂર્વજો, ભૂતકાળમા આટલું ડરી શક્યા હતા, એ અત્યુ
 માનથી જણાઈ આવ્યું કે આપણામા પોતામા એ શક્તિ સર્વથા નષ્ટ થઈ નહિ હોય,
 કેના ધારીએ તો આજે પણ આપણે આપણીજ નથી સૃષ્ટિ મર્જી શકીએ, આપણ
 કઈક નવું જગત્ જનતાને અર્પી શકીએ, અને મનુષ્યપ્રગતિમા આપણો પ્રત્યક્ષ કે
 આપી શકીએ

હિન્દુધર્માનો ઇતિહાસ આટલો પાદ તો સદજ સમજાની રાત્રે કે કે જ્યારે દિ
 જેવી પ્રજામા જાતલિખાન પુનર્ભાવ પામે, ત્યાર તેની મને તેના લાખા કાળની નિર્મલ
 પછી પશ્ય, તે નવી કૃતિ કરી રાત્રે છે દાખલા તરીકે, જ્યારથી હિન્દુધર્માનો મુખ્ય
 સત્તા જામવા લાગી, અને ઈશ્વામી અનુભવે આવે, ચિત્તકળા જેવી કળા નતિ દુર્લભ
 લાગ્યું, ત્યારથી તે મુખ્ય સત્તા સર્વોપરિ થઈ, હિન્દી પ્રજાને એક મગદિત કરી શકી
 સ્પર્ધામા, આની કલ્પનાપ્રધાન કળાની-કળાઓની માર્ગ કદા ન જરૂર અને તેથી દિનપ્રતિ
 એટલી અધોગતિ થતી મળે કે સમ્રાટ અટનરના સમયે તો તે મુખ્ય હસ્તિમા હશે
 નહિ તે શકારપદ થવા પામ્યું હતું પણ મુગલો એટના ધર્મધ ન હોનાથી, આવી કળા
 તેમના સમયમા પુનરુદ્ધાર થવા પામ્યો તે એટલી હદ લગી કે જે વસ્તુ ચાર પાંચ સદીએ
 દુર્ગા જઈ, નિસ્તેજ થઈ, નષ્ટ થવા લાગી હતી, તે વસ્તુ વીજ પશ્ચીમ વર્ષના કુ-સમય
 સન્માન અને સહાનુભૂતિની દૃષ્ટી, સર્જનનિધિના શિખરે પહોંચી ગઈ જાણે
 હુમાયુના વખતમા જે કળા સમૂળગી નજરે પશ્ય પડતી નોતી, તે જ્યાં અકળગ
 જેહાંગીરના વખતમા વિશ્વવિખ્યાત થઈ પડી હતી

કહેવાનો સાર એટલોજ - કૃત્રામા હોય તો હનાડામા જરૂર આવે આપણ
 સંસ્કૃતિના મૂળ છે, અને તે હિંદી તેમજ સુદૃઢ છે, એ તો ઇતિહાસ રપટ સિદ્ધ કરે
 માત્ર આપણામા આજે ટકાએલી જવાવની એ શક્તિને સચ્ચ કરવાની જરૂર છે પ્ર
 કીય પ્રગતિ માત્ર એટલેથી હાથ રોકે નહિ અને તેથીજ હિંદમા આવેલી નવિન જા
 માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રમા નહિ પણ પ્રજાજનના દરેક વિભાગમા દરથ દે છે સાહિત્ય
 ક્ષેત્રમા પણ તેમજ ધરાતુ સાહિત્ય એટલે માત્ર અન્ય પ્રજાના અનુકરણરૂપ કા
 નવનિકા, નાટક, નિધિ નહિ, પણ માનવસંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અંગમા નરીન જ્યોત જગાવ
 નથી સૃષ્ટિ ઉજાગરનાર, પલ્લવ મનુષ્યનુ પામરના દાખી તેનામા મૂઢ રહેલી દૈવી શક્તિ
 ભાન કરાવનાર વસ્તુ છે મારનીના મનપરિણામે ઉપજેલા વિચારપ્રવાહથી માન
 જેટલી દગમગી જાય છે, તેથી ખીજી માર્ગ પણ શક્તિથી થતુ નથી અને ખોટા
 આપણામા ગાન્યતા વધવા પામી છે કે આપણી પ્રજામાજ પિટીય અમાનામા આજ
 અવ્યક્ત મહેતા પણ અગાધ તરવેલી ખીલવણીથી પ્રમુખ્યનનો પુનરુદ્ધ થશે

સાહિત્યનુ આ મર્ત્તવ, પ્રજાના મનપરિણામોના પ્રત્યેક ઉર્મિ કે આશયને પોતી, પ્ર
 જ્ઞાનાના પ્રત્યેક વિભાગને પ્રકાશ પારી, તેમા રહેતા હિંદી લાજી, તેને નડતી વિહંગ

મહાજ્ઞ બતાવી, પ્રગત્યનના સ્વરૂપ પ્રદેશો ઉઘાડી, ખેડી ખીલવી ફળદ્રુપ બનાવે અને પ્રગતિ તમામને પ્રગતિમય બનાવવાનું સાધન થાય એવું સાહિત્યનું સ્વરૂપ હવે સમજાવવા લાગ્યું છે. તેથીજ આવા વૈજ્ઞાનિક વિષયોને આવાં સંમેલનોમાં આટલું સન્માનિત રચાન મળે છે. સાહિત્ય સર્વદેશીય થતું જોઈએ, એટલે કે મનુષ્યસંસ્કૃતિના પ્રત્યેક વિભાગને તેમાં રચાન મળતું જોઈએ. ખાસ કરીને, વર્તમાન સંજોગોમાં, સમાજશાસ્ત્રના નિકટ સંબંધવાળા વિષયોપર ખાસ ભાર મેલાવો જોઈએ.

સમાજશાસ્ત્રપર આમ ભાર મેલી, હું ખીજા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોની અવગણના કરવા માગતો નથી. પણ વિજ્ઞાનની દરેક પ્રગતિનું ધ્યેય મનુષ્યજીવન વધારે સુગમ અને સુખમય બનાવવાનું હોવાથી, દરેક વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ સમાજશાસ્ત્રવેત્તાને કરવોજ પડે છે. અને તેથી સમાજશાસ્ત્રને લગતું સાહિત્ય અનિવાર્યપણે સર્વદેશીય થવા જાય છે. સમાજશાસ્ત્ર એક વિશાળ મહાસાગર છે, કે જેમાં અર્થશાસ્ત્ર, ધારાશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, સમાજરચના ઇત્યાદિ અનેક નદીઓના નીર ગળી જાય છે. દુનિયાની આધુનિક પરિસ્થિતિમાં, આ તમામ શાસ્ત્રો આજે કંઈક નવુંજ મહત્ત્વ પામી રહ્યા છે, કંઈક નવુંજ આકર્ષણ બતાવી રહ્યાં છે. યાત્રિક યોજનામાં નૈસર્ગિક શક્તિઓના ઉમેરાથી રચીલ દ્રવ્યોત્પત્તિ એટલા પ્રમાણમાં વધી ગઈ છે; વિજ્ઞાનની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી સહાયથી, નૈસર્ગિક શક્તિઓનું બળ દ્રવ્યોત્પાદક યંત્રોમાં એટલા વધતા જતા પ્રમાણમાં પ્રયોગ્ય છે, કે આજે પેદાશને અઠાવે અઠત; અને અઠતને લીધે ભૂખમરો થવો જોઈએજ નહિ. છતાં ઉત્પાદિત દ્રવ્યની વહેંચણી આજે એવા પુરાતન, જર્જરિત, મુખાલિક તત્વાતુસાર થાય છે, કે જેથી સમાજમાં અસંતોષ, અને અસ્વસ્થતા જગેજગ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, અને દિનપ્રતિદિન વધવા પામે છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જ્યારે દ્રવ્યોત્પત્તિ કુદરતી કાયદાસર થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય-વૃન્દમાં તેની વહેંચણી મનુષ્યકૃત ધોરણાતુસાર થાય છે. એટલે કે જે દ્રવ્યોપાજ્ઞનમાં કુદરતનાં બળ મુજબ થતું હોવાથી, તેમાં મનુષ્યકૃતિ બહુ પરાક્રમ કરી શકે તેમ નથી, તો સામે દ્રવ્યવહેંચણીમાં મનુષ્યે રચેલી સંસ્થા, અને તેણે જ નિર્મેલા નિયમોનુંજ, માસ્રાન્ય છે. જે માનવશક્તિએ કે યુદ્ધિએ દેશકલોચિત સમાજસંસ્થાઓ રચાવી છે, તેજ શક્તિ અથવા યુદ્ધિ આજના સંજોગો બદલાયા જણાય, અને જૂની સંસ્થા અને કાયદા વિપરીત લાગે, તો તે બદલાવી, સુધારી નવા કરી શકે છે. પ્રાચીન સંજોગાતુસાર રચાયેલા સમાજનાં મૂળગ જ અન્યાય છે. એ મૂળ એવી રીતે રોપાયું છે, એવા ધ્યેયથી નંખાયા છે, કે જે બદલાયલી પરિસ્થિતિમાં કેવળ નિષ્પયોગી નહિ, પણ નુકશાનકર્તા થાય છે. એક છેડે અદ્યગ્ન સમૃદ્ધિ, અને બીજો છેડે અસીમ દરિદ્ર જોતાંજ લાગે, કે વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ સુધરવાને બદલે બગડતી જાય છે. જ્યારે પ્રત્યેક નવી શોધથી મનુષ્યદરિદ્રતા ઘટવાને બદલે વધવા લાગે, જ્યારે વિજ્ઞાનની જે જે ક્ષેત્રથી મનુષ્યસમાજને અલિનંદન આપવાને રચાને પશ્ચાત્તાપ કરવાની જરૂર જણાય, ત્યારે અનિવાર્યપણે સમાજનાં મૂળ પ્રતિ, એની ગતિ તેમજ ધ્યેયપ્રતિ, એની રચનાની કારિગિરી પ્રતિ, દરેક વિચારશીલ, સર્જન શક્તિમાન વ્યક્તિનું લક્ષ દોરવાવા વિના રહેજ નહિ. સાહિત્યના જૂદા જૂદા વિભાગના અપ્રણીતો પોતપોતાની રીતે પોતાનું નવું દૃષ્ટિબિન્દુ વ્યક્ત કરે, અને નવી ભાવના સેવવા લાગે. તત્ત્વવેત્તા મૌલિક દૃષ્ટિએ સમાજના મૂળ તેમજ બંધારણનું અવલોકન કરે, શાસ્ત્રી તેને પ્રગતિ આપનાર તત્ત્વોનો વિચાર કરે, અને આર્થિક પ્રશ્નો, આર્થિક સંસ્થાઓ, આર્થિક ક્રિયાની

નિમાસણ કરી, નવા દૃષ્ટિબિન્દુ, નવા ભ્રમ, નવા જીવનમાધન, નવા માર્ગ ચૂંચવે, જોને સામાન્યતઃ પદ્મ માહિત્યકારો મહેસાસ, તે પોતાના કાવ્ય કે કથાથી એવાજ પ્રેરણાથી મધ્યાગે, એવાજ માર્ગો પ્રદર્શિત કરે, અને પાત્ર તમામનું તેનાપર ધ્યાન પે સારાશ જોજી મર્યાદા અને સર્વ આ વિચારપર લક્ષ યેચાય, તેથી માહિત્યમા ધ્યાન વધે, અને જનતાની પ્રગતિ થવા પામે, સુખમપતિ નધવા લાગે, અને આ દેવપદ પાસે આતો ચાપ

આપણી ભાસમા હજી આ સાહિત્ય મૂળ ભાવે, નવન દૃષ્ટિપ જન્મ ધારી શ નથી વિચારશીન, પ્રગતિમય માસિત્રમા આરા વિચો મનનપૂર્વક ચર્ચાય છે અને અવાગનવાર દૈનિક પત્રોમા પણ તેનો ઉલ્લેખ થતો જોઈએ છીએ. પાઠશાળાઓ આના વિષયોને ધ્યાન મળતું નથી, કારણ પાઠશાળાઓની શિરોમણિ વિદ્યાર્થી સ્થાનિક ભાષાની પિછાનજ નથી એવો અધ્યાપક-લેખન પોતાનું મતભવ આ ભાષામા પ્રસિદ્ધ કરી શકતાજ નથી અમુક પ્રશ્ન વિચારના સગકારે નીમેલી સંલિખાના અહેવાલમા તે પ્રશ્નને લગતા શાસ્ત્રિય નિર્ણયો કે તર્કો વિચારવાને ર હોતું નથી અને હોય તોપણ તે તે કાળે રૂઢ કરી બેઠેના તર્કો ઉપગત નવા સર્જાય નહિ, અને તેથી આ જનતા સાહિત્યનું ક્ષેત્ર હજી પણ આણખેડેલું જોઈએ મર્દનાર ભાસાતર તરીકે કે સારૂ પુસ્તિકાઓ પણ પ્રગટ થઈ છે પણ મૂળ રૂપે હજી આ ક્ષેત્રમા દેશી સાહિત્યકારોએ પ્રયાસ આદર્યો જણાતો નથી તેના કારણો છે, પણ અહિં માત્ર બે - ત્રણનોજ ઉદ્દેશ કરવો પૂરતો છે (૧) એક તો કે અઘાપિ જોને નૌકિક ભાસા રહીએ, તેની ખીલવણી એટલી હદ સુધી થઈ નથી કે જે તેમા પૈત્રિક વિચારોની સુગમતાથી ચર્ચા થઈ શકે આપણે ત્યાં એ વિષયોને લ વિચાર આગળ કદાપિ થયો જ નથી, અથવા એવા પ્રશ્નોએ આપણા વિદ્વાનોનું કે અધિક વર્ગનું આજ પહેલા ધ્યાન ખેંચ્યું નથી એ હું સ્વીકારતો નથી, અને તેથી એવા પ્રશ્ને વિચારોની ચર્ચા પૂરતો શબ્દકાંડાળ મળવો અશક્ય છે, એમ હું માનતો નથી. પણ એ તો મારે પણ માનવું પડે છે કે એવો વિષય સામાન્યપણે ચર્ચાતો ન હોવાથી, જોઈ તેના બંધબેસતા શબ્દો પ્રચલિત થઈ ગયા નથી, અને તેથી તે દરેક લેખને લગ નવેસરથી જ ઉપજાવવા પડે છે (૨) વળી અત્યાર લગી ઉત્તરોત્તમ પદ્ધતિનું શિક્ષણ, શાસ્ત્રિય વિષયોમા વિચારની આપને, હિન્દના શિક્ષિત વર્ગમા કેવળ અંગ્રેજ દ્વારા જ ર હોવાથી, આપણી પ્રજાની સ્થાનિક ભાષાઓ મદ થવા લાગી છે એનો અર્થ એમ કે એ ભાસાઓમા આવા વિષયો પર વિચાર ચલાવવાની શક્તિ જ નથી પણ જોમ તેની કુળદુષ્કર્મની લાખા કાળ સુધી પડતર રહેવાથી તેમા એકદમ ખેતી થઈ શકે ન અને પેદાશની આશા રહે નહિ, તેમજ હિન્દની મુખ્ય ભાષાઓનું યશ છે ગમે તે વિષય ગમે તેવા અટપટા પ્રશ્નપર, ગમે તે સૂક્ષ્મ વિચારો વ્યક્ત કરવાની તેનામા મૂળ શા હોય તોપણ, આજે તેની કદર ન થવાથી, આજે તેનો ચાલુ શાસ્ત્રિય વિચારવાહન તં વપરાશ ન હોવાથી, એ સૌ ભાષા ક્ષીણ, નિરંતર, શક્તિહીન થયલી લાગી છે

આમા મુખ્યત્વે દોઢ આપણો પોતાનો છે, અને બીજી પદ્ધતિમા હોય આજની આપ પરિસ્થિતિનો છે આપણા વિચારશીલ સાક્ષરો માતૃભાષામા આવા વિષયો પર વખતા

થી; કારણ મોટે ભાગે એ પોતે પોતાના વિષયોનું અધ્યયન અંગ્રેજીદ્વારાજ કરતા હોવાથી, તેઓ એ મંગળી વિચારપણુ તેજ ભાષામાં કરે છે. એ પરભાષા પણ સ્વભાષા કરતા વધારે સુગમ લાગે છે, કારણ એ ભાષા આવા સૌ વિષયોમાં ખેડાયેલી અને ખીલવેલી હોવાથી, એમાં યથાયોગ્ય શબ્દમયુદ્ધિ ઘણી સારી અને સુગમતાથી મળી આવે છે.

આ કારણ ઘણું મંગીન છે. છતાં તે એકલુ જ આ પરિસ્થિતિ ઉપગમવાને પૂરતુ થી. આપણે પરાધીન પ્રજા હોવાથી, અને આપણુ તમામ ગજતત્ર અને ગજસત્તા મેલી હસ્તક હોવાથી, આપણો તમામ વિચારવ્યવહાર પર ભાષામાં જ થવાથી, આપણે ૧ આપણી કૃતિ માટે કદર કરાવવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણને ન છૂટકે એ પરદેશી ભાષામાં આપણુ સત્ત્વ વ્યક્ત કરવું પડે છે. જે વસ્તુ મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાઈને સો થુ પાસે જઈ શકે, તે જ વસ્તુ લૅલિકિ ભાષામાં રચી પ્રસિદ્ધ કરે તો ભાગ્યે દશ પાસે થુ કદર કરાવી શકે. વળી અંગ્રેજીમાં રચાયેલી કૃતિ સર્વ પ્રાતમાં અને સારા દેશમાં આલમમાં પ્રસરી શકે, ન્યારે સ્થાનિક ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરેલી વસ્તુ માત્ર તેજ પ્રાતના કમા બહુ તો પ્રસિદ્ધ પામે. એટલે શક્તિશાળી વિષયવેત્તાઓ અંગ્રેજીમાં જ પોતાનું તત્ત્વ જાહેર કરવાનું પસંદ કરે છે. આવા વિષયમાં રસ લાગે, અને સમજણ પડે; વા લોકો પણ આજ સૂધી વધારે સંખ્યામાં અંગ્રેજીથી વાકેફાર હોવાથી, વાચકવર્ગ પણ મારે પ્રમાણમાં અંગ્રેજીમાં લખતો જ મળે. વળી અંગ્રેજીમાં લખાણુ કુદરતી રીતે આખાંને લગતું, રાષ્ટ્રીય ૧ રૂપધારી બની જાય છે, ન્યારે કોઈપણુ સ્થાનિક ભાષામાં લખે, અનિવાર્યપણે તેનું સ્વરૂપ મંકુચિત બની જાય છે. આ તમામ કારણોને લઈને વૈજ્ઞાનિક યોગમાં લૅલિકિ ભાષામાં નવી કૃતિ કરવાની ન્યા શક્તિ પણ હોય, ત્યા વૃત્તિ નથી તી; અને બહુધા શક્તિનો પણ અભાવ દેખાય છે.

(૨) આપણા દેશી લેખકોનો અંગ્રેજી પ્રતિ પક્ષપાત નહિ તો, અંગ્રેજી જગાનથી વધારે કોળા પરિચયનો પ્રથમ દોષ જાણી જોઈને કહાડ્યો છે. જો કે હું પોતે એ દોષે દૂષિત થો ગણાઉં, તોપણ મારે મારા પોતાના અભાવ ખાતર ઉમેરવુ જોઈએ કે, એમાં દોષ કલા લેખકોનો નથી. વિજ્ઞાન શિક્ષણની આપણી ઉત્તમોત્તમ સરચામાં હજુ આપણે એજ સિદ્ધાંતને વળગી રહ્યા છીએ, કે વિજ્ઞાનશિક્ષણુ તો અંગ્રેજી દ્વારાજ આપી શકાય, અને આપણુ જોઈએ મૂળ તો એ પ્રથા ફક્ત પરદેશી અધ્યાપકોની સગવડ ખાતર, પરદેશી ગજતત્રની સહાય માટે, પાડવામાં આવી હોવી જોઈએ પણ આજે એવા કોઈ કારણ બહુધા ન હોય તોપણ આપણે એજ માર્ગે પ્રમાણુ કરી રહ્યા છીએ. અને જે કરીએ છીએ તે જરૂરબાજી કે નિરર્થક નથી, એમ બતાવવામાં આપણી બુદ્ધિતીવ્રતા ઘણીયે વાગ દમ્બમાન થાય છે. હિન્દની પ્રત્યેક વિદ્યાપીઠમાં સ્થાનિક ભાષાના દિમાયતીઓને, સ્થાનિક ભાષાને સહેજ પણ મહત્ત્વ અપાવવા માટે, દારણુ યુદ્ધ કરવા પડ્યા છે. અને અભાવિ તે યુદ્ધ સર્વથા વિજયી થયુ લાગતુ નથી.

આપણા મુખ્ય ઇલાકામાં અંગ્રેજી ભાષાનું સામ્રાજ્ય સર્વથા નિરપવાદપણે જરી રાખવાને તેના સુગત લક્ષ્મી અનેક કારણો બતાવે છે. તે કારણોમાં મુખ્ય ત્રણ છે: (૧) આ ઇલાકામાં માત્ર એકજ ભાષા બોલાતી નથી; પણ એ મુખ્ય, અને ત્રણ ચાર કેટલેક અંશે નાની સંખ્યાની ભાષા પ્રચલિત છે. ભાષાબહુત્વને લીધે, વિદ્યાપીઠ જેવી

સાર્વજનિક સંસ્થા, કંઈ નહિ તો વહીવટની સુગમતા ખાતર, એકજ ભાષામાં અનેક વિદ્યાર્થીશુ આપણું બહેતર ધારે છે. (૨) ભાષાના બહુત્વ ઉપરાંત, લૌકિક ભાષાઓ એ દરબજે ખાલેલી નથી લાગતી, કે જેથી તે દ્વારા ઉત્તમોત્તમ પંક્તિનું શિક્ષણ વૈભવિયપ્રમા આપી શકાય. અને ન્યાયસુધી જનતાની માતૃભાષા આટલી દુરે ખીલવાય ના ત્યા લગી શિક્ષણની સંગીનતા ખાતર, શીખવનારની સગવડતા ખાતર, પરદેશી પણ એક અને સારી ખીલવણી પગેથી ભાષાનું વિદ્યાપીઠ રચી શકી શકે છે. (૩) આખર, એમ પ કહેવાય છે, કે અંગ્રેજી ભાષા એકજ છે કે જે આ ઇલાકાની અનેક કોમને એકમગ પ્રજાભાષા કે રાજભાષા તરીકે માન્ય થઈ શકે. આમા પરદેશી લોકનો સમાવ ન ખુદ હિન્દની કેટલીક કોમ એવી કહેવાય છે, -અથવા પોતાને એવી ગણાવવામા માન સમ છે-કે જે હિન્દની એક પણ ભાષાને માતૃભાષા ગણવા માગતી નથી. અને પોતાનો સન વ્યવહાર અંગ્રેજીમાજ કરવા ઇચ્છે છે. આણું કહીને અમુક કોઈ પણ કોમને બદના આપવા ચાહતો નથી, અને તેથી અહિં એક પણ કોમનું નામ નહિ આપુ, કે જેના આ જ્વલની બદનકી ન્યાયપૂર્વક નાખી શકાય પણ એ પણ એક દલીલ છે, એમ કથા વિના તો ચાલશેજ નહિ.

આ ત્રિવિધ કાણુભાષી એક પણ મને અભેદ કે અપ્રતિચાર્ય લાગતું નથી મુંઝ ઇલાકામા એક કરતા વધારે ભાષા બોલતી પ્રજા વસે છે, એ વાતનો કોઈ ઇન્કાર કં નથી. પણ એ પૈકી માત્ર બેજ ભાષા ખરેખર સારી મંખ્યામા લોક વાપરે છે; અને બેજ ભાષા સારા પ્રમાણમા ખીલવણી પામી છે. મરાઠી બોલનાર લગભગ એક કરોડ જેટ વર્તી છે, જ્યારે મુજરાતી બોલનાર પ્રજા આ ઇલાકામા ૭૫ લાખ કે તેથી પણ વધ પ્રમાણમા હશે. સિંધ હવે આ ઇલાકા ખ્દાર ગયું, એટલે એની ભાષાનો વિચાર કરવાની જ નથી. કચ્છી, કોકણી, ઈલાહિ ભાષા તો માત્ર નામનીજ કહેવાય. કાનડી, પોટુગીઝ, હિન્દી, ઉર્દુ એ ભાષાઓ ખરી. અને વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમમા તેની પણ સગવડ થવીજ જોઈએ. તેમજ જે વામીવ, તૈલંગી, મલયાલી બોલનાર પ્રજા કોઈ પણ સહેજમા અમુક નિર્ગિત પ્રમાણમા જણાય, તો તેને માટે પણ નિશાળોમા તો જરૂર સગવડ થવી જોઈએ. પણ મુખ્ય ઇલાકાની પ્રગતીય-રચાતિક-ભાષા તો હવે માત્ર બે જ કહી શકાય.

આ બે ભાષાને આખા ઇલાકાની એકજ વિદ્યાપીઠ શા માટે તેના અભ્યાસક્રમમા મ્યાન ન આપી શકે તે હું મમજી શકતો નથી-મિવાય કે અમે અત્યાર સુધી અંગ્રેજીનેજ વિદ્યાપીઠની ભાષા માની લીધેલી હોવાથી, બીજી હાથને પણ તેને સમાન ગણવામા પણ એક જતનું અંગત અપમાન અથવા રાજદ્રોહ થયો ગણીએ છીએ. આપને સૌને વિદિત તો જરૂર હશે કે વિદ્યાપીઠમા વહીવટની સુગમતા હવે ફક્ત બદનાકૃપ છે. કારણ વિદ્યાપીઠમા પ્રવેશક પરીક્ષામા અંગ્રેજી કે ગણીતશાસ્ત્ર ઉપરાંત, સો વિષયોની માતૃભાષામા પગિક્ષાત લઈ શકાય છે. વિદ્યાર્થીવર્ગમા તેથી અંગ્રેજીનો મહાવરો તેમજ મહત્ત્વ ધરી ગયા હશે. તે દિનપ્રતિદિન પરીક્ષામા અંગ્રેજીના વિષયમા થતી નાપાસીથી સદજ જણાઈ આવે છે. પણ ધારો કે એ પરિણામ સદરહુ કારણે ઉદભવ્યુ છે, તો પણ તેમા આ દશને -આપણી પ્રજાને-ખાસ હાનિ શી થઈ? વિદ્યાપીઠમા પરીક્ષા લેતી વેળા આ ભાષાબહુત્વને લીધે વહીવટ કુવંટ થઈ પડ્યો છે એમ કોઈ કહેવું નથી. માત્ર પરીક્ષા આપતી પ્રજાની

તેલ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે, કારણ પ્રજાના અગ્રણીઓ હવે પરભાષાને બદલે સ્વભાષાના પરાય અને ખીલવણી પર વધારે ભાર મૂકે છે. અને તેથી અંગ્રેજીના ઉપાસકો આમ માડકતરી રૂપે પોતાનો બળાપો નિર્દોષ વર્ગ પર કઢાડે છે. ઉસાના ખાર મુસા ઉપર હાડવાની પુરાતન પદ્ધતિ આજે પણ આમ આવિર્ભાવ કરી રહી છે.

અને છેવટમાં એટલું પણ ઉમેરી દેવાની રમ્મ લઉં છું કે ખરેખર જો વહીવટની ઇગલ ખાતરજ એક ભાષા, અને તે પરભાષા, વિદ્યાપીઠમાં રાખવીજ પડતી હોય, તો નો ઉત્તર એટલોજ છે કે હવે વિદ્યાપીઠને પણ ઇલાકાની એક માત્ર સંસ્થા નહિ, પણ રેક મુખ્ય પ્રાંતની ઇલાહેદી સંસ્થા બનાવવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. ગુજરાતી અને રાહી પ્રજા માટે-પ્રાંત માટે-વિદ્યાપીઠ નોખી કરવાનું મને અનેક કારણસર વ્યાજબી લાગે છે. અને જ્યાં સુધી એ નીતિ સ્વીકારશે નહિ, ત્યાં સુધી ઉભય પ્રાંત અને આખા ઇલાકાની ખીલવણી આગળ વધવાને બદલે અટકાયત પામશે. પણ પ્રાંતિય વિદ્યાપીઠનું તત્ત્વ ખીજા ઇક કારણસર મંજૂર ન થાય તો પણ, માત્ર દરેક પ્રાંતની સંસ્કૃતિ ખીલવવા ખાતર ધાનિક વિદ્યાપીઠની મને અત્યંત જરૂર લાગે છે; અને જ્યારે એવી નિરનિરાળી, પ્રાંતીય રેઘાપીઠો ઉભી થશે, કે તરતજ પ્રાંતીય ભાષાખીલવણી, સંસ્કૃતિઉધાર સહજ સાંપડશે.

ઇલાકાની એ મુખ્ય ભાષા પણ-ગુજરાતી અને મરાઠી-હજાર કે ૧૨૦૦) વર્ષની હતી ખેડાયલી, અને પત્તિકવ ભાષા હોવા છતાં, સંસ્કૃત જેવી સમૃદ્ધ ભાષામાથી ઉત્પન્ન થલી હોવા છતાં, તે આધુનિક વિદ્યાપીઠની જરૂરિયાત માટે જોઈએ તેટલે અંશે ખીલવણી માં નથી, એ બહાનુ કેટલેક દરજ્જે વધારે વજનદાર લાગે છે. પણ જ્યાં સુધી વિદ્યાપીઠની સંસ્થા આવી લૌકિક ભાષાઓની એટલે સુધી અવગા કરે, કે તેને પોતે કરતા વિદ્યાનમાં શિક્ષણવાહન રૂપ સ્વીકારેજ નહિ, ત્યાં સુધી એ ભાષાઓ જોઈએ તેટલી હદે ખીલવી કાય જ કેમ ? વિદ્યાપીઠમાં છાત્રાલયોમાં વિદ્યાદાન માટે તે ભાષા વપરાય નહિ; તેનાં હથપુસ્તકો તેમાં લખાયજ નહિ, તેમાં શીખવાતા વિષયોની ચર્ચા તેમાં થાય નહિ, ત્યાં માં તેમાં ખીલવણી પ્રગટેજ કેમ ? શબ્દકોષ યોગ્ય કયાથી ? અને નવીન કૃતિ તો બવેજ શાથી ? આ દલીલ આપનામાથી કોઈને કદાચ બૂલબૂલામણી જેવી-ચુંચવાયલ કોકડા જેવી-લાગે. પણ મને તો રપટ સિદ્ધ લાગે છે કે જ્યાંલગી આપણે આપણી રથાનિક ભાષાને આપણી સર્વોત્તમ શિક્ષણ સંસ્થામાં ચાલુ શિક્ષણવાહન તરીકે સ્વીકારીશું નહિ, ત્યાં સુધી તેની ખીલવણી અશક્ય છે: અને તેથી તેનો બહોળો વપરાશ અસંભવિત છે. અને જ્યાં સુધી દેશી-રથાનિક-ભાષા દરેક વિષયની ચર્ચા કરવા જેટલી ખીલવશે નહિ, ત્યાં સુધી આપણે ત્યાં અપાતું શિક્ષણ સંગીન જ્ઞાન રૂપ નહિ પ્રગટે, પણ માત્ર

સમયમાં માગધી ભાષાને મહત્વ મળ્યું હતું; ગ્રામ સમયમાં કાલીદાસે વાપરેલી એ સર્વમાન્ય હતી; અને મુગ્ધ માત્રાન્ય વેળા આરમ્ભી, અને કારગી સર્વ વ્યવહારનાં સાં રૂપ, સર્વ મંરૂતિના વાહનશૂત, હતી. હિન્દી લોકને અંગ્રેજ માફક પર ભાષા પર તિરસ્કાર, સર્વ મંરૂતિના વાહનશૂત, હતી. હિન્દી લોકને અંગ્રેજ માફક પર ભાષા પર તિરસ્કાર નથી એટલુંજ નહિ, પણ પર ભાષા શીખવી તેમને તો ખીજા લોક કરતાં વધારે મુંઝવે છે. પણ આપણે અહીં એ વસ્તુનો ખ્યાલ ન કરીએ, તો પણ એટલું તો કહેવું જોઈ કે જેટલે અંશે અંગ્રેજી ભાષાએ છેલ્લા ૧૦૦ વર્ષમાં આપણામાં પ્રગતીપ્રાપ્તિ પ્રગટાવવામાં સહાય આપી છે, તેટલેજ અંશે, બદલે તેથી વધારે પ્રમાણમાં, આપણે આત્મશિક્ષાથી, નિરંતર, શુભાશીષ્ણુતિ અનુભવવામાં પણ દક્ષિણાદેય થઈ પડી છે. આ માનસ આપણે આ શુભાશીષ્ણુતિ મુક્ત કરવા પ્રયત્નમાં રોકાઈએ, તો આપણે કોઈ જોખમને, આપણી પોતાની ભાષાદ્વારા પોતાની જ મંરૂતિ ખીજવડી જોઈએ, કે જેથી પ્રગતિ આત્મશિક્ષા પુનઃ પ્રદિત થાય; અને માનસિક પરત્રતા નાશ પડે અને.

હિન્દમાં કે આ ઈલાકામાં એવી ભલે અમુક કોમો હોય કે જે જન્મતઃ હિન્દી-છોવા છતાં, હિન્દની એક પણ ભાષાને પોતાની માતૃભાષા માનવા તૈયાર નથી; અને કે અંગ્રેજીને જ રાજભાષા તેમજ ગૃહભાષા અને દેશભાષા મનાવવા માહે છે. પણ આવી કે જે બરેબર હરતી ધરાવતી હોય, તો તે અતિ જ જૂજ મંખમાંની છે. તેનું જગત મહત્વ હોય-જેની આવી મનોવૃત્તિને જરાપણ પોપણ મળતું હોય, તો તે અંગ્રેજી શાસ્ત્ર આભારી છે; અને દેશની માનસિક શુભાશીષ્ણુતિ કામગીરી કરવામાં સહાયરૂપ છે. હિન્દ કોઈપણ કાળે ૩૫ કરોડ માણસો આવી પરભાષા સ્વીકારી નહિ શકે, એમ કહેવા જરૂર નથી, કારણ કે તે સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અને પરભાષાથી આપણું પ્રગતીપ્રાપ્તિ અંગ્રેજી પોપણ, સત્ત્વ સમર્થ થાય, એ માનવું અશક્ય છે. અંગ્રેજીને બદલે ખીજા કે હિન્દી ભાષાજ સર્વમાન્ય, સર્વોપયોગી રાજભાષા, પ્રગતિપ્રાપ્તિ, અને તે અંભવિત તેટલું ઉચ્ચનીય છે. પરંતુ દેશ તમામમાં આત્મપ્રાતીય વ્યવહાર માટે, આપણે હિન્દી-હિન્દુસ્થાનીને નિર્ધારીએ, તેનો ઉપયોગ કરીએ, તેની ખીજવણી અને પ્રગતિ ખત તેટલું દર્શાવી કરીએ, તો જે નેમ આજે અંગ્રેજીની સહાયથી સિદ્ધ કરવાનું કહેવાય છે, તેજ અતિ જ વધારે પ્રમાણમાં, અતિ જ વધારે સુગમતાથી સાધી શકાશે. અને સાથે સ જેમ આજે અંગ્રેજીના સર્વત્ર પ્રાધાન્યથી હિન્દની તમામ ભાષાની અવગત થવા પામી તેવી રીતે હિન્દની એક ભાષાને રાજભાષા કરવાથી ખીજા તેટલી જ ખીજેલી હિ ભાષાની દુર્દશા થશે નહિ, પણ સગર્થન થશે.

આવા કારણસર, મારી માન્યતા, મારે ધ્યેય તો એમ છે, કે હિન્દના દરેક પ્રાંત સર્વોપરિ વિદ્યાપીઠમાં તે તે પ્રાંતની પ્રગતિપ્રાપ્તિને સર્વ વિષયમાં અને અતિમ ઉત્કૃષ્ટ પ' અભ્યાસ માટે, શિક્ષણવાહન બનાવવાની અનન્ય અગત્ય છે. જે કોઈ પ્રાંતમાં પ્રગતિ કરતાં વધારે ભાષા વાપરતી હોય, તો તે તમામ ભાષાને આવા ક્ષેત્રમાં, અને અ મતલબસર, સમાન સન્માન આપવું જોઈએ. જે વહીવટની સગવડ પ્રાપ્ત, અ એવા જ કોઈ ભગીના સંખ્યાસર, સર્વોપરિ વિદ્યાપીઠ પ્રાંતિય ભાષાને, ભાષાબદ્ધવને ર્થ આપું સ્થાન ન આપી શકે, તો તે પ્રાંતમાં ભાષાનુકૂળ વિભાગવાર પૃથક્પૃથક્ વિદ્યા પ્રગતિપ્રાપ્તિ જોઈએ, કે જેથી કરી આવે બનાવડી પ્રશ્ન રહેવા પામે જ નહિ. મારી અં

અન્યતા મુજબ હિન્દુસ્થાનના કેટલાક પ્રાંતો એવી કૃત્રી રીતે યોગ્યતા છે, જેમાં પ્રાચીન ઐક્ય ભાવ યોગ્યતા મુરકેલ છે. વહીવટ માટે એકજ ગણતા પ્રાંતમાં વખતી રીતવિક રીતે એક કરતા વધારે સંસ્કૃતિની પ્રજા પરસ્પર અધુભાવ રાખવાને બદલે, ઇર્ષા ને અદેખાઇનો ભોગ બને છે. આ ઇલાકામાં ગુજરાતી-મરાઠીની અતિ જ હાનિકારક રીક્ષા આપણામાંથી ધણાકે પ્રત્યક્ષ અનુભવી હશે. મુળર્થ જેવા હિલચ સામાન્ય થકમાં તો તે અત્યંત હાનિકારક નીવડે છે, અને રોજ દરેક ક્ષેત્રમાં દેખાવ દે છે.

આવા અનુભવને પાછાંમે આપણે જો પ્રાંતીય ભાવ વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં ગવવા માડીએ, તો પ્રજાકીય ઐક્યતા અને રાષ્ટ્રીય બળ જન્મેજ કેમ? એના કરતાં તો આર દરજ્જે બહેતર છે કે આપણે ઇલાકાની એકજ વિદ્યાપીઠને બદલે ગુજરાત અને હારાપ્ટ્ર જેવા દેખીતા જ ભિન્નભિન્ન પ્રાંત માટે ઇલાહેદી પ્રાંતિય વિદ્યાપીઠ સ્થાપીએ, અને જરૂર પડે તો એ પ્રાંતોને પણ પૃથક્પૃથક્, જેમ સિન્ધને ઇલાકાથી જુદું કર્યું તેમ, રી દહએ પ્રાંતીય સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રાંતીય વ્યક્તિત્વ વ્યક્ત કરવું લાભદાયી કે હાનિકારક ; દેશના ઐક્યની નજરે તે સાધનીય કે વર્જનીય છે; સમાજસુધારા ખાતર, નવી રચના ખાતર, એ રાજનીતિ બળવત્તર કરવી કે પડતી મેલવી, તેનો વિચાર કરવા અહીં અવકાશ નથી. પણ હું જાતે એમ માનું છું કે જ્યાં સુધી પરદેશી સત્તા એ પોતાની સગવડ ખાતર હિન્દના કરેલા કૃત્રીમ ભાગલા કે પ્રાંતો આપણે નાખ્યા નહિ કરીએ, અને પુનઃ નૈસર્ગિક ભાગો સજીવ કરીએ નહિ, ત્યાં સુધી દેશનું દારિદ્ર્ય ટળશે નહિ.

અમે તે રીતે પણ હિન્દના દરેક પ્રજાકીય, અથવા તો ભાષાકીય-સંસ્કૃતિસર-પ્રાંતમાં, પ્રાંતની ભાષાને શિક્ષણવાદન બનાવવાની અનિવાર્ય અત્ય છે. પ્રાંતીય ભાષા ખીલવ-થી, પ્રાંતીય સંસ્કૃતિ સુદૃઢ બનાવવાથી, હિન્દના પ્રજાજીવનમાં ભાગલા પડવાને બદલે તે પરોત્તર વધારે મંગીન અને સળળ થતું જશે. અને તેથી હિન્દની પ્રજાકીય સંસ્કૃતિ, યોગ્ય તેમજ અર્વાચીન, જૂતકાળસચિત, પૂર્વજોત્પાદિત તેમજ નવીન સૃષ્ટિ, એટલે અશી જીવ થશે કે જેથી આદમ જાતની પ્રગતિમાં, દુનિયા તમામના ઉદ્ધારમાં, સમાજમાત્રની ની સંકલનામાં, હિન્દી પ્રજા જે આજ સુધી માત્ર નકલ કરતી, ગુલામ કેમ બોલાય પ ની છે, તે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પુનઃ ગ્રહણ કરે, અને પોતાને કાળો આપવા માડે.

જે ચિન્હો પ્રગ્નને પ્રગ્ન તરીકે અથવા તેની ભવિષ્યની પ્રગતિમાં હાનિકારી ન હોય, સવને પુષ્ટિ આપવા, સંરક્ષણ કરવામાં સર્વથા લાભજન જણાય છે.

પ્રાતિય લાખા ખીલવવાનું આધુનિક ઝગાનામાં એક ખાસ કારણ છે કે જે કે કાળમાં કદાચ તેટલા પ્રમાણમાં નહીં આવતું હોય. આજે આપણે પ્રગ્ન રાજતંત્રની અભિલાષા પોષી રહ્યા છીએ; અને રાજતંત્રમાં દરેક દેરફાર કે સુધારા જે નહીં કરવાનો હાથ કરીએ છીએ. પ્રગ્નકીય રાજતંત્રના સમયમાં દરેક આર્થિક, સામાજિક રાજદારી પ્રશ્નને લગતી રાજનીતિ પ્રગ્નની બહુગતિ અનુસાર અખતમાર કરવી પડે છે. જો પ્રગ્ન-મતદાર પ્રગ્ન-પોતાનો અભિપ્રાય દરેક પ્રશ્નપર સુચિચારસર વ્યક્ત કરે ચાહે, અથવા પ્રગ્ન સમક્ષ દરેક પ્રશ્નને લગતી સપક્ષ તેમજ વિપક્ષની દલીલો સંગીતપ રજૂ કરી પ્રગ્નમત ફેળવવા હચ્છો, પ્રગ્નનું યથ્થળ મેળવવા માગે, તો અવશ્ય પ્રગ્ન રોજાંદી લાપાજ ખીલવવી પડશે; તેમાજ તે દલીલો રજૂ કરવી પડશે, અને તે મારફત પ્રગ્નનો અભિપ્રાય મેળવવો જોઈશે. મુખ્ય ઇલાકાના ૩૦ કે ૪૦ લાખ મતદારોમાં લાગેજ એક લાખ જેટલા પશુ અંગ્રેજીથી એટલી હદ તક લાગેજ હશે કે જેઓ આ પ્રશ્નની ચર્ચા અંગ્રેજીમાં કરી શકે અથવા અંગ્રેજીમાં થતી સમજી શકે. યાકીમાંથી મો લાભને તો પોતાની લાપામા પશુ અક્ષરજ્ઞાન જેટલું પશુ લાગેજ હશે, આવી પ્રગ્ન પા રથાનિક સિવાય બીજી કોઇ પશુ લાપામાં ચાલુ રાજનીતિને લગતા પ્રશ્નપર ચર્ચા થ શકેજ નહિ; અને કરે તો બેંસ પાસે ભાગવત વાચ્યા કરતાં વધારે સાઈ પરિણામ નહિ આપે.

વળી પ્રગ્ન સમસ્તને, અને ખાસ કરીને તેના મતદારવર્ગને-હવે આપણે વિવિધ અલગ રાખી શકાશે નહીં. કારણ પ્રાંતીય સ્વરાજ્યના ઝગાનામાં, જેટલા પ્રમાણ રાજસત્તા પ્રગ્નધીન થઈ હશેવાય અથવા પ્રગ્નને જવાબદાર બની પશુ ગણી શકાય, તેટલું પ્રમાણમાં પ્રગ્નના હકનો, પ્રગ્નના સુખનો, પ્રગ્નની પ્રગતિનો વિચાર પ્રગ્નને પોતાને કરવો પડશે, એ હક્ક, એ સુખ, એ પ્રગતિ આર્થિક અને સામાજિક પ્રગ્નોમાં રેખાએ જડાઇ બેસા છે. આર્થિક કે સામાજિક વિષયો હવે ફક્ત વર્તમાન પત્રોની હશે પૂરવા માટે, કે ચર્ચામંડળમાં ચર્ચા કરવા પૂરતા નથી, પણ રાજનીતિ સાથે અતંત્રમાં સંગ્રહ ધરાવનારા બન્યા છે. એટલે પ્રગ્નને તેમાં રસ તેમજ સ્વાર્થ છે; અને સ્વાર્થ અં અધિકાર છે. માટે જો પ્રગ્નલાખા પૂરેપૂરી ખીલવે, અને તેમાં દરેક રાજકીય યા સામાજિક કે આર્થિક વિષયો સુગમતાથી ચર્ચવા જેટલી શબ્દસમૃદ્ધિ મેળવે, તોજ પ્રગ્નબળ ફેળ શકાશે, તેની સહાયથી કરવા ધરેલા સુધારા કરી શકાશે.

રથાનિક સંસ્કૃતિ જળવચામાં, દરેક પ્રાંત કે કોમની લાખા તેમજ તે દ્વારા ખીલે સાહિત્ય ઇત્યાદિ ઉત્તેજવામાં, દેશની એકતા, સંગઠનને અનેકધા ટેકા મળે છે. કારણ કે દરેક કોમની કે પ્રાંતની સંસ્કૃતિમાં જરાપણ સત્ય ન હોત, તો તે આટલી આપણ ઐતિહાસિક મુશ્કેલી છતાં, અત્યાર લગી કાયમ રહેવા પામતજ નહિ યુનાન અને ગ્રીસ સંસ્કૃતિના નામ સિવાય કશું અવશેષ રહ્યું નથી, તેમ આપણી પ્રગ્નની સંસ્કૃતિ પ અઘાપિ નજર થઇ ગઈ હોત પશુ અનેક ચિંત્ર અને ચિરોધી તત્વો છતાં, આજ લઃ પશુ કાયમ રહેલી હિંદની પ્રગ્નકિય સંસ્કૃતિ કે વ્યક્તિત્વ જરૂર કંઇ ઓવું સત્ય ધરાવતી

શે, કે જેથી એ વિદ્ય અને વિરોધનો ભોગ બની ભરખીભૂત થઈ ન ગઈ. જો ભૂતકાળના તિક્કળ સંજોગો છતાં, આગ્રહગી દરેક મોટી કોમની ભાષા અને સંસ્કૃતિ સચ્ચ રહી છે, આજે આપણે જાણી જોઈ તેને નષ્ટ ન કરીએ. એટલુંજ નહિ, પણ તેમાથી લવિષ્યના આપણા સમાજોદ્ધાર કે સમાજની પુનર્ધર્ટના માટે પણ નવું કૌવત મેળવવાની આશા રાખી શકીએ છીએ. આ અમાનો પ્રગતત્રનો છે. પણ તેમા દેખીતી બહુમતિવાળો વિભાગ જો સત્તાની નાની સંખ્યાની કોમ કે વિભાગને સર્વથા દાબી દેવા ખાવસ ધરાવે, તો તે પ્રગતમાં પ્રાપ્તિ. ઐક્ય, અવિચ્છિન્ન અને સર્વમાન્ય, સર્વસાધત પ્રગતિ નહિ, પણ ખૂનામરફી અને અવનતિ થવા બહુજ વધારે મંભવ રહેશે. પ્રગતકીય અમાનામાં, દરેક વ્યક્તિત્વ ભોગવતી માનતા વ્યક્તિત્વને સમૂળું નષ્ટ કરવાને બદલે, તેની સહાય પણ જો નૂતન સમાજની પુનર્ધર્ટના માટે મેળવી શકાય, તો તે અવશ્ય ફળદ્રુપ થવાની. પ્રગતમામમા જેમ પ્રગતકીય પ્રત્નોની ખરી પિછાન પડે; સામાજના ગહન પ્રત્નોની ચુંચવણની ઝોળખાણ થાય, પ્રગતિનાં મૂળ તરવો અને તે સિદ્ધ કરવા આદરવા પડતા પ્રયાસ, તેમજ ખેડવા પડતા જોખમની સમજણ પડે, સારેજ સમાજરચનાને ન્યાયી તેમજ પ્રગતિમય બનાવવાને શોકમત કે બહુમતિ મેળવી શકાય.

આવી જાતનું જ્ઞાન પ્રગતમા ઉતારવા માટે પણ તેની લૌકિક ગ્રામ્ય ભાષાને વાહનરૂપ બનાવવાની અગત્ય છે. આપણને આપવાગા આવતા શિક્ષણ સામે, અને તેને વારસવિક વ્યવમા વ્યક્ત કરતી વેળા, આપણી સામે મુખ્ય ટીકા એકજ સાલજવામાં આવે છે કે મે શિક્ષણ સૌ નકલી છે; એ જ્ઞાન આપણને રંગેરંગ પ્રસરી ગયું નથી, અને આપણામાં આત્મભૂત એટલે લગણુ થવા પામ્યું નથી, કે જેથી આપણે આપણુ વ્યક્તિત્વ આપણેજ ઉપજાવેલી નવી કૃતિમાં દર્શાવીએ. જો આ ટીકા વ્યાજબી હોય, તો તેનું મૂળ :રણુ એકજ: આ તમામ શિક્ષણ આપણે પરભાષાદાર મેળવ્યું છે, એટલેજ આપણે ! સાથે તન્મય થઈ શક્યા નથી. કોઈ પણ વિષયમા, કોઈ પણ પ્રગતને જ્યાં સુધી વભાષામા શિક્ષણ કે જ્ઞાન આપવામા ન આવે, ત્યાંસુધી તે પ્રગતને તેવા જ્ઞાનથી ખરેખર તાપદો થવો કહિન છે. માટેજ હું આગ્રહ કરું છું કે આપણી તમામ નિશાળો, પાઠશાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોમાં લૌકિક ભાષાદારાજ દરેક વિષયમા તાલીમ અપાવી જોઈએ. અને દરેક વિજ્ઞાનના વિષયમાં તેવી ભાષાનું સાહિત્ય યોજવા દરેક વિદ્યાપીઠોએ ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; દરેક સ્થાનિક સરકારે સહાય આપવી જોઈએ; અને અગાઉથી નિર્મિત સમયમા, પહેલેથીજ ધારેલી હદ સુધી તે ભાષાની ખીલવણી કરી આપવી જોઈએ. આથી આપણે ખીજી પરદેશી ભાષાનું જ્ઞાન સદંતર ત્યાગ નહિ કરી દઈએ, કે તે પ્રતિ એકદર પણ નહિ બનીએ. જેમ આ ભારત દેશની અનેક કોમ વચ્ચે ઐક્યની જરૂર છે, તેમજ માનવતા તમામમાં પણ તેવોજ બ્રાતૃભાવ ખીલવવાની જરૂર છે. અને તે ખીલવવા ખાતર પ્રગતપ્રગતની પરસ્પર ભાષાઓ જાણવાની જરૂર અહર્નિશ રહેશે, અને તે માર્ગેજ જનતા તમામનો પુનરુદય કરી શકાશે પણ તે કરવા માટે જ્યાંસુધી બિન્નભિન્ન વ્યક્તિત્વ કાયમ છે, તેની બિન્નભિન્ન સંસ્કૃતિ સચ્ચ છે, ત્યાંસુધી તેને હસ્તિમાં પણ ન મળીએ, તો તો પ્રગતપુનરુદ્ધારના સ્વપ્નાં પણ સેવવાં અશક્ય છે.

આટલું જો માન્ય હોય તો આપણી પોતાની ગુજરાતી ભાષા ખીલવવા માટે, અને

તેમાં સર્વદેશીય સાહિત્ય ઉપજનવવા કે મંપાદવા માટે, જે મત હોય શકે નહિ. એ અર્થશાસ્ત્રના અને સમાજશાસ્ત્રના વિભાગનીજ વાત કરીએ, તો એ વિભાગમાં આ પોતેજ પ્રગટાવેલું, નવી સૃષ્ટિપ, ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યબંધાણ નહીં છે. અર્થ અને સમાજશાસ્ત્ર ગુજરાતીમાં ચર્ચવાં આજ પણ અશક્ય નથી. જો કે કોઈ કોઈ જગ્યાં આપણને યથાયોગ્ય શબ્દો એકદમ મેળવવા કઠિન લાગે. તો પણ, એ શાસ્ત્રાનુકૂળ શબ્દ વધી મેળવવી અશક્ય નથી. પણ ત્યાં સુધી એ શાસ્ત્રો મૂળથીજ આપણે ત્યાં આપણ ભાષામાં સેવાતાંજ ન હોય, ત્યાંસુધી આપણે ત્યાં એવા સાહિત્યની વાતજ શી ? દિનું સ્થાનના દરેક પ્રાતમા, અને લગભગ દરેક ભાષામાં, આજે આ વિષયો પ્રમુખિય છે એ તો દરેક વિદ્યાર્થીના વિદ્યાર્થીસંખ્યાના વિષયવાર બિન્નબિન્ન વિભાગનું અવલોકન કરીં અથવા રોજંદા વર્તમાનપત્રો પર નજર નાંખીએ તો સદજ જણાઈ આવે. પણ વિદ્યાર્થીનો વિદ્યાર્થીવર્ગ, એટલે હિન્દી પ્રભુમાં ભાગ્યે દર દશ હજારે એક. જે જ્ઞાન પરભાષામાં પણ આટલી અલ્પમંજુષામાં પ્રસરતું હોય, તે જ્ઞાન પ્રમુખીય તો નજ કહી શકાય. હિન પ્રભુના આજના અનેક વાસ્તવિક સવાલો સાથે આ વિષયનું જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક સંબંધ ધરાવે છે. હું આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયો તેમ, આજે ખીજી પ્રભુમાં દર વર્ષે એ

કરવામાં સાગ જોતા નથી. તેમના પગારનો વધારો, તેમના ઓદાનું મહત્ત્વ આવું મ જેમ ઓછું કરે તેમજ સારી રીતે જળવાઈ રહે અને તેથી જે વર્ગ પાસે આવા સ્ત્રિય વિષયમાં નવા માહિત્યની આપણે વધારેમાં વધારે આશા રાખી શકીએ, તે વર્ગમાં આશા ફળીભૂત થતી નથી.

ખીલુ કારણ એ કે આપણા આવા વિષયના અભ્યાસકાને માતૃભાષામાં પોતાના તે ભવેના મનનને વ્યક્ત કરવાને અવકાશ કે ઉત્તેજન મળતા નથી નવનિકા લખો તો વેચી કા નિગધો પણ કદાચ વર્તમાન પત્રો નહિવું મહેનતાણું આપી ખરી દે પણ આવા વધપરના શાસ્ત્રિય ગ્રંથો નવી કૃતિ, નવા વિચાર આવેખવા આપણી ભાષામાં લખાયા, તો તેને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે નથી કોઈ સંસ્થા કે નથી કોઈ સાહસ ખેડનાર પ્રકાશક ગ્રાનિક સંશોધન રાજ્ય કે તેની અગમ્ય સખળ મર્યાદાની સહાય વિના થઈ શકે છે આપણી વિદ્યાપીઠોને તો આપણી પોતાની ભાષા શાસ્ત્રિય કે વૈજ્ઞાનિક વિભાગમાં સ ઉત્તેજન આપી ખીલવવાની પ્રતિજ્ઞા નથી બન્ડે એવી ભાવનાની પણ તે વિરોધી હોય અને ખાસ કરીને અર્થશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્રના વિષયમાં ગજ તરફથી ઉત્તેજન તો હતી વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં મળેજ કેમ ? કારણ આ શાસ્ત્રોનો જેમ જેમ સગીન અભ્યાસ થો જશે, હિન્દી વિદ્વાનો જેમ જેમ એમાં ઉત્તરતા જશે, અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવા જશે, તેમ તેમ તેમને આજે જે નીતિસંગ હિન્દમાં રાજસત્તાના મૂળ વધાયા છે. અને જે તે આપણા આર્થિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ થાય છે, તે નીતિ અને તે તરફ સૌ અન્યાયી, નિકારક, અનિષ્ટ લાગ્યા વિના રહેશેજ નહિ એક વેળા એક વિદ્વાને એમ કહ્યું હતું કે ઇ પણ અર્થ-શાસ્ત્રીને જરા પણ નખ લગાડી જુઓ તો તમને તેમાં સમાજવાદી દેખાયા ના રહેશે નહિ *Scratch an Economist, and you will find a Communist*, હિન્દના અર્થશાસ્ત્ર માટે એટલું તો આ ન્યાયસર કહી શકાય કે તેમાંથી ધને જરા પણ નખ લગાડશે તો રાષ્ટ્રવાદી જણાઈ આવશે.-સિવાય કે તેનો રોટલો તેને રોકારવાદી કરી દે અને એ રિયલિટી આપણા અર્થશાસ્ત્રી પૈકી સેકડે નેવું ટકાની હશે ખરીય જુદાના અર્થશાસ્ત્રીને પરદેશી રાજતત્ત્વ કેમ પોષી શકે ?

કર્મી વિના વિખરાઇ ગયો છીએ. જે આટલું જ આપાં સંમેલનોનું ધ્યેય અને આ આપણું કર્તવ્ય હોય, તો તો આવા સંમેલનો કરવાની પથ જરૂર નથી.

પણ હું માનું છું કે આવા સંમેલનો દ્વારા આપણા ઉછરતા સાહિત્યકારોને, શીલ વૈજ્ઞાનિકોને, પોતાની જ ભાષામાં વ્યક્ત કરવાના વિચાર પ્રગટ કરવામાં જે મુશ્કેલી પડે છે, તેનો કાંઈક ખ્યાલ જનતા સમક્ષ રજુ થઈ શકે; અને આવી પરિવર્તના અપ્રતીક્ષિત સંચાલકો ધારે તો તેનો ઉપાય પણ થોડો શક્ય. અર્થ મળેલા જે કાંઈ ભાષા-જે કંઈપણ સંગીન સાહિત્ય ઉપભવવા કાશીશ કરી દશે, તેને ખચીત અનુભવ થશે કે, આવા વૈજ્ઞાનિક વિષયનો ઉંડો અભ્યાસ કરવો મુશ્કેલ નથી, પણ ઉલટો આદર્શ છે. આજે નવા ખ્યાલો, નવા સંજોગો, દેશદેશના વિન્નવિન્ન ઉપાયો કે ચોજનાઓ એટલે જ નવજાગ્યા આવે છે કે આ વિષયમાં વિચાર કરવો પણ આકર્ષક છે; લખાણ કરવું પણ અશક્ય નથી; અને સહતર નવી સૃષ્ટિ ઉપભવવી અસભ્ય નથી. પણ એ લખાણને પ્રકાશ કરવા જ્યારે પ્રયત્ન કરો, ત્યારે ન મળે પ્રકાશક, ન મળે ઉત્તેજક, કે ન મળે પોતાના ગાંઠના સાધન. અને તેથી જેને ધારીને પોતાના ખ્યાલ વ્યક્ત કરવા જીર્ણ પણ થતી કં જેની માતૃભાષામાં સારી રીતે એવા વિચારો વ્યક્ત કરવાની શક્તિ પણ હશે, તેઓ જ પાર એ સ્વભા સેવી, તેને નિશ્ચાસજર નિરાશાથી પડતા મેલી દે છે. એક જગાનો એવો હું કે આ દેશમાં કવિઓ, સાહિત્યકારો, વિદ્વાનો સર્વત્ર શનિમાનિત હતા. અને તેથી જ પ્રાર્થ કવિએ કહેવાની હિંમત કરી કે સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્યાન સર્વથ પૂજ્યતે. પણ એ કવિ આજે હયાત હોય, અને પરતુરિથિતથી પાકેડે હોય, તો હું માનું છું કે જરૂર ગણાયુત.

પ્રજાપિ. સેવ્યન્તે રાજપુરુષાઃ । સર્વથ પૂજ્યન્તે લક્ષ્મીવત્તિકાઃ ॥
વિદ્વાંસઃ સર્વથા તિરસ્કિયન્તે । વૈજ્ઞાનિકાસ્ત્વયમસ્યન્તે ફિલ ॥

આ લીટીઓ કાવ્યાદર્શના નિયમાનુસાર લખાઈ નથી; પણ હિન્દની વર્તમાન પરિસ્થિતિનો તેમાં સારો આવિર્ભાવ છે, એવો હું દાવો કરું છું.

બીજા બધા દેશો કરતા હિન્દમાં આજે આર્થિક અને સામાજિક શાસ્ત્રની ખીલવણ અને તેમાં પણ હિન્દીવાનકૃત હિન્દી પરિસ્થિતિના વિચારપૂર્વક કહેલ નવી કૃતિ ઉપજવાની, ખાસ અગત્ય છે. હિન્દી પ્રજા હવે કેવળ નામના સ્વરાજ્યથી મતોપાસી નહિ; આર્થિક સ્વરાજ્ય તેમજ મૌલિક સમાજપુનર્ધારના કરવા તત્પર થઈ છે. એવે સમયે, હિન્દી કેવી રીતે પ્રયાણ કરવું, બીજી પ્રજાનો તેવાજ નિયમને લગતા તેવાજ પ્રશ્નોનો કં ઉપાયનો ક્યા સુધી દાખલો લેવો, સમાજમાં મૂળ ધાલી જેટલા અન્યાયતત્વોને કેમ કરવા, એનો વાસ્તવિક તેમજ કૃત્રિમ વિચાર હિન્દી માટે હિન્દીવાનજ કરી શકે. આપ પ્રશ્ન પર બીજા લોકના દ્રષ્ટિપાત આપણને ચેતવણીરૂપ કદાચ થાય, પણ આધારભૂત નહિ જ બને. અને બીજી પ્રજા એ પોતાના રનાનિક પ્રશ્નો-જે આપણા તેવા પ્રશ્નોને પણ હોય-તેનો કેવી રીતે કચે માર્ગે નિકાલ આણ્યો કે ઉપાય થોળ્યો, તેનું અંધધક્કા કેવળ અનુકરણ કરવામાં પણ આપણું શ્રેય નથી. આપણે આપણો અનુભવ જાતે જ સ્વે પડશે, કારણ આપ મુલા વિના સ્વર્ગે જવાય નહિ. આજે હજી પણ આપણે આપ પોતાના મુદ્દકમાં વાસ્તવિક સત્તા ધરાવતા નથી, એટલે હજી; આપણે સમાજમાં મોટી

તેટલા જ પ્રમાણમાં તેને આ અટપટા પ્રશ્નની ઉકેલના મુશ્કેલ છે. આપણી કુટુંબરચના, દાયબાગવિધિ, ઝિંઓની આર્થિક રિથિતિ, વર્ણોશ્રમધર્મની યોજના, ઇત્યાદિ અનેક સંસ્થા એવી જગલારત થઇ ગઇ છે, કે તેને ઉખેડવા અથવા સુધારી વર્તમાન સંજોગોને અનુકૂળ બનાવવા માટે બીજા દેશોને કરવો પડે છે, તેના કરતાં આ દેશમાં દશગજો વધારે પ્રયાસ કરવો પડશે. અને તે ઉપરાંત આપણા સમાજમાં દરે પ્રગટતા નવા ઉદ્યોગને અંગે ઉદ્ભવેલા નવા આર્થિક અન્યાયો ટાળવા માટે, તે કરતાં પણ વધારે જલ્દમત ઉદ્યોગી પડશે. એનો આખરી ઉકેલ ગમે તેવી રીતે થાય; પણ આટલું તો ચોક્કસ માનવાની પડશે. ફર્ન પડે છે કે જો તે ઉકેલ માત્ર કોષ્ટ પરદેશી પ્રગ્નએ કરેલા પ્રયોગની નકલ જ હશે, તો તે કદીએ આ દેશને માન્ય નહિ થાય, અને માફક પણ નહિ આવે. આપણે આપણા સ્થાનિક સંજોગો, લૌકિક ભાવનાઓ, ઐતિહાસિક તત્ત્વોનો ખ્યાલ રાખવોજ પડશે.

હું જાતે માનું છું કે એ સર્વ તત્ત્વોને યોગ્ય રચાન આપ્યા પછી પણ આપ એવી રીતે આપણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણ્યું કે જે મુડીલાદ કરતાં ગ્રામ્યવાદીને વધ અનુસરતું લાગે. પણ એ પરિણામ આવે તો પણ, તે આપણા સ્થાનિક સંજોગો અને ઐતિહાસિક સત્ત્વોની અવગણ કરવાથી તો નહિજ આવે. રાષ્ટ્રીય વિશ્વ સમાજસુધારાનો એક સામાન્ય અને કુદરતી માર્ગ ગણીએ તો પણ, તે વિશ્વ અંગે જન્મ પામતી નવી સમાજરચનાને સંગીન કરવા માટે, તેનાં મૂળ તત્ત્વો દૃઢ કરવા ખાતર, સ્થાનિક સંજોગો અને ઐતિહાસિક સત્ત્વોને ખાસ ધ્યાનમાં રાખ પડશે. અને માટેજ આવશ્યક છે કે આપણે આપણા દેશને લગતા આર્થિક અ સામાજિક પ્રશ્નો કે સંસ્થાઓનો માત્ર તે તે પ્રશ્ન કે તે તે સંસ્થા તરીકે એકદેશીય અભ્યાસ કરવાનો નથી; પણ તેનો મૌલિકપણે, સામ્ય પદ્ધતિએ, સર્વદેશીય નજરે, અભ્યાસ કરી, આપણને દેશકાલોચિત ઉપાયો કે ઉકેલના સૂચવવી પડશે. તેનાં વિરોધી તત્ત્વો આપણા આ અનિવાર્ય કાર્યને અટકાવે નહિ, માટે આ પ્રદેશમાં પ્રયાસ કરનાર વિચારી શીલ લેખકોને આપણી હિન્દી કે સ્થાનિક ભાષામાં એ વિષયનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય પ્રગટાવવા દરેક રીતે સદાય અને ઉત્તેજન આપતું જોઈએ.

આમાં મુશ્કેલી કેટલી નડે છે તેનો ખ્યાલ કરવો હોય, તો હાલ તરત ઉદ્ભવે એક રાષ્ટ્રીય પ્રકાશન સંસ્થાની કલાણી આપને દુકાનમાં કહી સંભળાવું. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ, આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ અને આ સેવકે ગળી આ સંસ્થા ઉભી કરવાનું સાહસ ખેલે છે. સંસ્થાની નેમ એવી છે કે આપણા પ્રગ્નજીવનને લગતી દરેક આર્થિક કે રાજકીય સંસ્થા-પદ્ધતિ તે સરકારી હોય કે પ્રગ્નકીય, -ગ્રામસરકારી હોય-તેનો સામ્ય નજરે અભ્યાસ કરવો. તેની ખૂબી વિચારવી; તેનો બીજા દેશની તેવીજ સંસ્થા કે વહીવટ સ સુકાળવો કરવો; અને દેશકાલોચિત, નેમજ મૂળ આશય અનુસાર કેટલા અને કે ફેરફારની આવશ્યકતા છે તે પણ બતાવવું. હિન્દી પ્રગ્ન જે કાળ જાય છે તેમાં સ્વરા મેળવવાની તો ખરી. પણ એ સ્વરાજ મેળવ્યા પછી, તેનો અમલ કરવા માટે, દેશ રાજસત્તા પ્રગ્નકીય બનાવ્યા પછી પ્રગ્નએ અઘાપિ ગોપેશ આશય સિદ્ધ કરવા મા આપણને આધુનિક રાજતંત્રનાં અનેક ખાતાં, તેની અનેક વ્યવહારવિધિ અને વહીવટી, અને તે દારા કરી શકતી પ્રગ્નની હુશ કે અભિવૃદ્ધિ સાધવાની સમજ આપે

ની અંતીમ જરૂર છે. પ્રજાને મોખરે ગણતંત્ર નામનો આગે કેવળ પ્રજાકીય સુદ્ધપ્રયોગમાં મૂકી દેવાથી, તેમને આવી સંસ્થાઓ અને પ્રજાનો મૌલિક અભ્યાસ કરવાની, તત્સં-
 ભાહિની મેળવવાની, ખીજા દેશોની તેવી જ સંસ્થા કે વહીવટ સાથે મુકાબલો કરવાની,
 જા નથી, અવકાશ નથી, કે શક્તિ નથી. પણ આજના સેનાનીઓ એવા અભ્યાસની
 મતલબ ન જોય તોપણ આપણે આખરે તે કરવો તો પડશે જ. માટે આજથી જ
 આરંભ કરવો જરૂરી જણાયો. સંસ્થા ઉત્પાદક લોકની મૂળ મત્સદ એવી
 રહે છે કે: આટલા વાસ્તવિક અભ્યાસને અંતે આપણે આજે જે
 તની સમાજરચનાની પુનર્દૃષ્ટિના ઇચ્છીએ છીએ, તે સમાજના કે
 મ્યનાદ તત્વાનુસાર યથાશક્તિ, યથામતિ, યથાભૂકુળ રચાય. નવી
 ઉત્પાદન કરવાના સાધનો, તેની વહેંચણી કરવાની મંથાઓ કે ધારાધોરણ,
 ઉત્પત્તિનો વપરાશ કરવા આવશ્યક વ્યાપારસાધન, પ્રજા સમગ્રની મતા ધર્મ
 , પ્રજા સમસ્તને આધીન રહે, અને નહિ કે વ્યક્તિગત શોષક સત્ત્વ ધણ પડે- એવા
 થી આ યોજના આદરી છે All means of Production, Distribution
 d Exchange must be socialised, આ નેમ જરૂર લાવવા માટે, જોકે પ્રત્યેક
 યા કે પ્રશ્નનો પારગત અભ્યાસક તેનો શાસ્ત્રિય વિધિએજ અભ્યાસ કરવાનો, તોપણ તે
 કે સંસ્થાનું પ્રજાના સમસ્ત જીવનમાં આજે વાસ્તવિક રચાન સમજાવવા માટે એક
 દૃષ્ટાંત રૂપ, અને ખીજું આખરમાં ભવિષ્યમાં એ પ્રત્યેક સંસ્થાને કેવી રીતે સુધાર-
 ની, બદલાવવાથી, સામ્યવાદી તત્વાનુસાર સમાજરચનાને તે સુધારેલી સંસ્થા પોષણકર્તા
 , એમ જે પ્રકરણ પુસ્તકમાળાના સંપાદકો દરેક અંશમાં પોતેજ લખશે.

આપાર લગી કરેલા ખ્યાલ મુજબ, આ યોજનામાં લગભગ ૮૦ કે ૯૦ સંસ્થા કે
 નો ઉપર જણાવેલી રીતે અભ્યાસ કરવાનો ખરડો તૈયાર કર્યો છે. તે એવા આયયથી
 ત્યારે આપણે વાસ્તવિક સ્વરાજ મંપાદન કરી શકીએ, અને સમાજની મૌલિક
 ધંદનાની કોઈપણ વાસ્તવિક યોજના હાથ ધરી શકીએ, ત્યારે આ પુસ્તકમાળાના અધ્યાપ-
 નીમ પ્રકરણ પર નજર નાખવાથી માર્ગ મળી શકે. અમારી આ યોજનામાં પ્રધાન
 ભોગવતી એક ખૂબી એવી છે કે મજદૂર મંસ્થાદારો પ્રગટ થતા પ્રત્યેક અર્થનું હિન્દની
 ન ભાષાઓમાં ભાષાતર વા અનુવાદ આવશ્યક કગવો અથવા કગવો. હિન્દી અને
 , બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, એ ઉત્તર અને મધ્ય હિન્દની ભાષા; અને દક્ષિણમાં
 ગો, તામીલ, કાનડી, મલયાલી ભાષામાં દરેક પુસ્તકનું ભાષાતર કગવું અથવા કરાવવું.
 તાતર કરી તે તે પ્રાંતની પ્રજામાં વહેંચવા માટે પ્રત્યેક પ્રાંતમાં જે કોઈ પણ આવ-
 ણમાં રસ લેતી સંસ્થા મળી આવશે, તે યોજનાના સંચાલકો આવશ્યક તે સ્થાનિક
 યા દાનજ આપું કામ પ્રસિદ્ધ કરવાનું યોગ્ય માનશે. આ માર્ગે હિન્દનું હિન્દીવાનકૃત
 ર્શસાસ્ત્ર અને મહાજ્ઞાસાસ્ત્રનું સાહિત્ય ખીલાવી શકાશે સ્વનંત કૃતિ અને નવા વિચાર
 વેદિ પામશે. એટલુંજ નહિ, પણ એ આ સાથે સાથે દરેક મુખ્ય સ્થાનિક ભાષામાં
 લખાવાથી, તે સૌ ભાષાની સમૃદ્ધિ પણ ખીલાવી શકાશે. વળી પુસ્તકમાળાનો ઉદ્દેશ
 પણને વર્તમાન પરિસ્થિતિના મંજેગ તેમજ ઐતિહાસિક સત્તાને ખામ લશમાં ગણવાનો
 થી, એ દ્વારા એ વિષયમાં આપણી લૌકિક સરકૃતિને પણ વ્યક્ત કરી શકાશે.

શ્રી પાપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ

શ્રી ભાગીદાસ કેશવદાસ પટવા
વિજ્ઞાનવિભાગના ગૌરવ

આરમ્ભી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંમેલન-અમદાવાદ.

વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ.

મારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારી પસંદગી કરીને પરિષદના સત્કારમંડળે મારી તે પદ સ્વીકારવા માટે પત્ર લખ્યો ત્યારે તેને ઉત્તર આપતાં મેં વિચાર્યું કેયો હતો. એક કારણ તો મારા વ્યવસાય ઉપરાંત આ કામ માથે લેવાની મારી યોગ્યતા વિશે. બીજું કારણ વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં સંગીન કામ કરવાનાં સાધનોની ઉણપ. હું તરતજ પના પ્રવાસેથી પાછો આવેલો હતો અને ત્યાંની સંપત્તિ અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ જોઈને આ વિજ્ઞાનવિમુખતા વિશે હતાશ થયેલો હતો. આવાં કારણો છતાં ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનના પ્રચારને માટે મારે યથાશક્તિ ક્ષણે આપવો જોઈએ, અને રાત્રી પ્રજાને વિજ્ઞાનપ્રેમી બનાવવાનાં મારાં સ્વપ્નમાં સિદ્ધ કરવાનો આ સારો પ્રસંગ છે એમ ધારીને આ જવાબદારીવાળું પદ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું હજી પણ છું કે મારા કરતાં વધારે યોગ્ય વ્યક્તિ શોધી કઢાઈ હોત તો મને ઘણાજ આનંદ નથી મહારામાં સાહિત્યક કે સાક્ષરની ખ્યાતિ કે ગુણ; નથી મહારી લખવાની શૈલી કે મુગમ; નથી રહી મહારામાં વૈજ્ઞાનિક લેખવાની લાયકાત, કારણકે રસાયનવિજ્ઞાનના પાંચકનું કામ છોડ્યાને ત્રેવીસ વર્ષ થઈ ગયાં છે. વિજ્ઞાનવિષયક જે પુસ્તકો લખવાથી સાહિત્યક થયો છું એમ હું માનતો નથી. વૈજ્ઞાનિક અન્વેષકો કે લેખકોના સૈન્યમાં પણ સૈનિક તરીકે પણ કામ કરવાની યોગ્યતા મારામાં હું જોતો નથી તો પછી સેનાની હું શોભું કેમ? તે છતાં તે નાનાં પણ બહાદુર સૈન્યનો વિજયધ્વજ ઉંચકવાનું અને જીવનના જોખમે પણ ઉંચો ફરકતો રાખવાનું કાર્ય કરવાને તત્પર છું. આ કાર્યમાંનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવી આપવા માટે સત્કારમંડળનો અને પરિષદનો ઉપકાર માનું સાથે સાથે આશા રાખું છું કે વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનાં ઉત્તેજન માટે આવશ્યક સાધન સામગ્રીની યોજના કરવામાં સત્કારમંડળ પાછળ પડશે નહીં. મનુષ્યમારંજોમાં

શેષ કરવાનો આ પ્રમથ પરિપદનું કાર્યનાદક મહાન જના નદી દે એવી વિનતી કરી
તે વ્યર્થ નહીં જાય, આ મગધમા પરિપદના ગદ્યગણી ગુચ્છો આપતી રોષ તો
સમજાવ અને મહાપરિપદી ઉત્તર યર્થ શકે છે એટલી નોંધ લેવાની જરૂર નેહ છુ

પરિપદની વિજ્ઞાન સંબંધી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ

૨ સાહિત્ય પરિપદના આ બારમા આધવેશનના પ્રમથે વિજ્ઞાનમંત્રી તેની આ
સુધીની પ્રવૃત્તિની સમાલોચના કરવાનું આ યોગ્ય ધ્યાન મગજ છુ એમીન ૧૯૩૧
પહેલુ અધિવેશન થયાને આજે એમ્પ્રીશ કરતા રધારે વર્ષ થયા ૬, તથુ દાયકા
સૈકાનો લગભગ ત્રીજો ભાગ કોઈ પણ પ્રગતના ઇતિહાસમા છેક ન્દાનો મગય
નહીં તે સમયમા આ અગત્યના વિષય મમેધી આપણી સાહિત્યની ગિષ્ટ મધ્યાએ
કર્યું છે તે જાણવાની જરૂર તો સ્પષ્ટ છે આપણી ઇતિહાસની ભાવના એમ્પ્રીશ આડી
અને સાધનોની ન્યૂનતા એટલી નસિદ્ધ છે કે થોડા વર્ષ પછી આ મમાલોચના પ્ર
સાધનો પણ નષ્ટ થઈ જશે એમ મને લાગે છે તથુકે પરિપદના ઇતિહાસકે “રીપોર્ટ”
નકલો મને પરિપદના મુખાર્ધ ૧૧ મર્થમ દિગ્માથી પણ મળી શકી નહીં અને જે મળ
તેને માટે પણ અમાધારણ પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો હતો અને અને મિત્રોને મે
આપવી પડી હતી આ સ્થિતિને સુધારવા ૧૧ જરૂર છે, એ તરફ પરિપદના કાર્યકર્તાએ
ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં છુ

૩ ૧૯૦૫ની પ્રથમ પરિપદના “આમુગ મા તેના આઘ મની સદ્ગત શ્રી :
જીતરામભાઈએ પરિપદની પ્રવૃત્તિમા વિજ્ઞાન વિષ ખાસ ભાર મૂક્યો હતો “ સાથ :
અભ્યસ માટે ભોગવાઈ અને રચિ ઉત્પન્ન કરવા ન્દરઉચોગના વિષમ અને પ્રગ
આવશ્યક એના રસાયનશાસ્ત્ર પત્રશાસ્ત્ર, વિદ્યુતશાસ્ત્ર, અને જીવનશાસ્ત્રના મૂળ ત
સરજ ભાષામા દરેક ગુજરાતી સરતી રીતે પ્રાપ્ત થી વાચી શકે એના ઉપાયો સૂચવવા :
યોજવા આ શબ્દોમા તેમણે વિજ્ઞાન મધી પ્રવૃત્તિ રિષે સ્પષ્ટ આરોખ કર્યો
તે પરિપદના સત્કારમહાન પ્રગુળ શ્રીયુત રમણભાઈએ પણ “પદાર્થવિજ્ઞાનનું સા
ગુજરાતી ભાષામા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું અને પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાત
શી રીતે ઉતારવી એ વિચિત્રની ચર્ચા ઉપર ખાસ ભાર મુક્યો હતો પ્રમુખ શ્રી એ
ધર્મરામભાઈએ પણ ઉપસદાગના ભાષણમા સાયન્સની અગત્ય રિષે ચર્ચા કરી હતી :
“સાયન્સ મ્હેડે કરા મરતા એનો ઉપયોગ વધે તેવું કરવાની જરૂર છે” એ શબ્દો
પોતાનું શાણું મતવ્ય અદર્શિત થઈ હતું “સાયન્સ (વિદ્યાક્રમ)નું સાહિત્ય”
વિષય ઉપર એક જીવસાદાર નિધ લખીને શ્રી કૃષ્ણનાન મોહનનાન અવેરીએ વિજ્ઞા
સાહિત્યના બહોળા ફેનાવા માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, તે નિધ પ્રમાણે
ઈ સ ૧૯૫૨ મા પણ રટુન્ટસ લીટરરી અને સામન્દ્રીક સોસાઈટી માર
રા મોહનનાલ રણછોડદાસ, પ્રાણનાત મથુરાદાસ ગંગાદાસ દિશોદાસ વગેરે ગુજ
તીઓએ વિજ્ઞાનના પ્રચારને માટે સાર મમ કર્યું હતું તેજ પરિપદમા “સાયન્સ
પરિભાષા વિષે રા શબ્દપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મ્હેતાએ નિધ લખીને આ વિષ
અગત્ય દર્શાવી હતી

૪. બીજી સાહિત્ય પરિષદ ૧૯૦૭માં મુંબાઈ ખાતે ભરાઈ હતી. સત્કારમંડળના બે શેઠ પુરુષોત્તમ માવજી અને પરિષદના પ્રમુખ દી. બા. કેશવ હર્ષદ દ્રુવ એ નાં ભાષણમાં વિજ્ઞાનસાહિત્યના વિકાસની આવશ્યકતા વિશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. રા. શંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાનો “વિજ્ઞાનના અભ્યાસની આવશ્યકતા અને તેનાં સાધનોનો” એ વિષય ઉપરનો નિબંધ તેમનાં વાંચન, મનન, અને વિજ્ઞાન પ્રત્યેના પ્રેમની ની પુરે છે.

૫. સાહિત્ય પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન ત્રણ વર્ષ પછી રાજદારી રાજકોટ હતું. તે વખતે પણ ગદ્યારના ઠાઠથી અંતર્ગત ગયા વિના પ્રમુખ શ્રી. અમ્બાલાલ કર્ણાણી વિજ્ઞાન વિશે ખાસ ભાર દીધો હતો. “છેક ગરીબમાં ગરીબ સ્ત્રીપુરુષને પણ જ્ઞાન, વાંચન અને ગણિતના મંસ્કાર તથા સામાન્ય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન મળવું આવશ્યક છે.” પદની કારોબારી કમિટીને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે કે નિર્મંધો માટેની આમંત્રણપત્રિકા “વિજ્ઞાન” વિષય માટે એક સ્વતંત્ર વિભાગ યોજ્યો હતો, અને તેમાં ત્રણચાર નિર્મંધો પણ મેળવ્યા હતા. તેમાં આયર્લેંડના ખેતીવાડી ખાતામાં બિયાવાના દાણા રીતે નાણાં જોવામાં આવે છે તે સંબંધી વિદેહી રા. ગણપતરામ દયાશંકર મહેતાનો ત્ર અને ઉપયોગી લેખ અપૂર્વ ગણાય. પરંતુ આ પરિષદનું સર્વથી અગત્યનું કાર્ય જ એકઠું કરવાનું અને તેમાંથી વિજ્ઞાનને માટે ખર્ચ કરવાની યોજના રચાવવાનું હતું. પરિષદે નીચેના ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો:—“આ પરિષદનું તમામ ખર્ચ તેમજ રીપોર્ટ, નિર્મંધસંગ્રહ, આદિના વેચાણથી જે રકમ ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી બધા પછી, જે કંઈ રકમ બાકી રહે તે તે રકમ વિજ્ઞાન, ગણિત, વગેરે વિષયના વ્યાખ્યાનોની છપામણી માટે, તથા એવાં વ્યાખ્યાનોમાં જોઈતાં ચિત્રો માટે રવી.” આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન વિશે વ્યાખ્યાનોને અગ્રસ્થાન આપીને આ પરિષદના દીર્ઘદાયી કાર્યકર્તાઓએ વિજ્ઞાનની અગત્ય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સૂચવી હતી. પરિષદ પાસે સાઈ બડોળ છે, તે માટે આ કામમાં યોગ્ય રકમ વ્યવસ્થાપૂર્વક ખર્ચાય એવી શા રાખવી અનુચિત નથી.

૬. ચોથી પરિષદ વડોદરામાં ૧૯૧૨માં દી. બા. રણછોડભાઈ ઉદયરામના પ્રમુખતા નીચે મળી હતી. તેમના સર્વગ્રાહી અને ત્રિશાળ દષ્ટિવાળા ભાષણમાં “વિજ્ઞાન-યક સાહિત્ય” વિશે ઊંડી સમજથી વિવેચન કર્યું છે. આવા સાહિત્યની ઉપયોગીતા બાર મુકવા ઉપરાંત તેમણે આ વિષયનાં તે વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલાં મુખ્ય પુસ્તકોની ભાષાના થોડા પણ અસરકારક શબ્દોમાં કરી હતી. નિર્મંધોની માગણી માટે તૈયાર પાકી વિષયવાદીમાં “વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું સાહિત્ય શી રીતે વધી શકે” તે ઉપર નિર્મંધોને પરિષદના નિયામકોએ પોતાનો વિજ્ઞાનપ્રેમ દર્શાવ્યો હતો. વળી રા. વિજય-કેનાલાલ દ્રુવે “સ્ટ્રિસોન્ડર્સ” ઉપર વિદ્વાતભરેલો અને રસમય વૈજ્ઞાનિક નિર્મંધ લખ્યો હતો. તે વખતે ગુજરાતની જૂસ્તર પરિસ્થિતિના ઇતિહાસ દર્શાવનાર નકશા બનાવીને હેતુ પરિષદમાં વિજ્ઞાન કેમ લોકપ્રિય કરી શકાય તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શાવ આપ્યું હતું.

૭. સૂતમાં ૧૯૧૫માં ભરણેલી પાંચમી પરિષદમાં પ્રમુખપદેથી ત્રીયુત નર્સિંહ-ભોળાનાથે વિજ્ઞાનના સાહિત્યની જનના વિશે ખાસ ભાર દીધો હતો. “જીવનચરિત્રનું

સાહિત્ય, દર્શન (તત્ત્વજ્ઞાન)નું સાહિત્ય, વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય-એ મહત્ત્વના વિભાગોના આપણા સાહિત્યના મગ્ગરૂપો લગભગ ખાલીજ છે " યુજ્જ્ઞાતી કવિઓના શ્રીયુત ને રાન જેવા વિજ્ઞાતા, વિજ્ઞાનની ચોક્કસતા, અને વિજ્ઞાનની અદ્વિતીયતાના ઉદાહરણ મળી નથી એ મેં માગ " વિજ્ઞાનવિદ્યા "મા મગ્ગરૂપ છે તેમની વિજ્ઞાતાના ખડ ખાલી રહેતાની કિમિદાદ મેં પણ એમની વિજ્ઞાનપ્રીતિ દર્શાવે છે પરિપક્વતા વિજ્ઞાનવિદ્યા નિમ્નધોની મજબા નહીંજ જેની હતી પણ " યુજ્જ્ઞાત સાહિત્ય " એ શ્રીયુત દુર્ગાચક્ર શાસ્ત્રીનો નિમ્નધ બાગ્ધી સત્ત્વના તત્ત્વના યુ વિજ્ઞાન સાહિત્યના ઇતિહાસના સાધનરૂપે ઉપયોગી છે તેમા આંખપત્તિક વિજ્ઞાન શાખામા કેટલું કામ થયું હતું અને થાય છે તેનું મુદ્દા દિગ્દર્શન મનામા આં પગિદે કરેલા દરાવોમા પણ વિજ્ઞાનવિદ્યાક્રમ થો, ભાવો અને વિજ્ઞાનશાખા : માટે ખાસ ભાર મુકનામા આવ્યો હતો આ રીતે વિજ્ઞાન અને સાહિત્યનો મનમ રીતે સંયવાયો હતો

૮ અમદાવાદમા ૧૯૨૦મા લગએલી ઠી પત્રિકામા આ મનમ અસત નીરડો હતો પરિપક્વતા વિજ્ઞાનવિભાગને સ્વતંત્ર સ્થાન પટેલીના આપીને મરોબારી પોતાની વ્યવહારયુદ્ધિ પ્રદર્શિત કરી હતી પ્રાદેશ સંઘ યથા લેખકોના માહતે વિભાગના પટેના પ્રયુજ્ઞાત ૫૬ આપવામા આવ્યું હતું તેમણે પોતાની સાદી પણ નેલીમા શિક્ષક અને સાહિત્ય વિજ્ઞાન સાહિત્ય પાળિભાવિક માય, આપણું કર્તવ્ય ભાગ પાડીને પોતાના ભાણુ દ્વારા વિજ્ઞાનપ્રીતિ ઉપજનાનો સફળ પ્રયામ કર્યો હતો વખતે નિધો પણ સારી સખમામા મળ્યા હતા તેમા " વિજ્ઞાન અને કલા " ઉ વિજ્ઞાનના કનેક્શન તુરો અને " વિજ્ઞાનની પત્રિકા " વિરે ગ કેલ્યુલશન ન લેખીનો એ ઉચી કક્ષાના છે પરંતુ સૌથી અગત્યનું કાર્ય તો વિજ્ઞાન સાહિત્યન જનાર્થ વિજ્ઞાનમંચિતિની સ્થાપના થઈ તે હતું આ મંચિતિને નાણાની યોગ્ય મળતા થોમા પર્વ કામ સાર થયું મહારી સૂચનાથી વિજ્ઞાનના ઉત્સાહી ડા. છુન' શુનીના આશનાઓએ સ્વ હોલતગમ કીર્તીરામ પંડિતના દુર્ગાઓ તરફથી રૂ ૧ મેગરી આપ્યા હતા દરેગીઓની યોજના અગ્રેજ ન નાણાના યુજ્જ્ઞાતી શિક્ષકને ના વિષેનો પરિચય કાવવાને માટે ભાવણે ગોદનાની હતી, વળી આ ભાવણે વીને શાળાઓમા વહેચનાથી શિક્ષકો માગફત બાળકના મનમા વિજ્ઞાનના અકુરો કુટશી આશા હતી સમિતિએ મુખાધમા ૭, અમદાવાદમા ૧૨, અને વરોદરામા એ ૯ ગોઠવ્યા હતા અને ભાવણે છપાનીને યુજ્જ્ઞાતશાળાપત્ર મારફત વહેચનાની ગોઠવણ કરી હતી આ ભાવણે પાળિભાવિક શબ્દોની યાદી સાથે ૧૯૨૪મા પ્રસિદ્ધ કરે આવ્યા હતા, પરંતુ ત્યારપછી સમિતિના ઉદ્યોગી અો કાર્યદક્ષ મત્રી ગ પ્રીત મજરાય દેસાઈ અન્ય પ્રમુખિમા રોક્ષર્થ જનાર્થી આ સમિતિનું કાર્ય પડી ભાગ્ય સમિતિની પાસે આવેના નાણામાથી રૂ ૩૦૦ બચત છે અને ડા આનાનાના ઉત્સ મારી માગફત ફોર્મસ યુજ્જ્ઞાતી સભાના હસ્તક મળનામા આવ્યા છે

૯ ૧૯૨૪મા ભાવણે લગએલી સાતમી પત્રિકાની રીપોર્ટ અત્યાર પ્રસિદ્ધ થયેના મધ્ય રીપોર્ટો કરતા વધારે દગદાર અને સચીન છે તે મ મેનના વિ

રેલાગને છૂટા રાખવાની પદ્ધતિને વધારે ટેકા અને મગહન મળ્યું હતું આ વિભાગમાં ૧૫ સારા નિમધો ગળું કરવામાં આવ્યા હતા, વિજ્ઞાનવિભાગની સ્વતંત્ર મેહકમાં ૩૫ ગૃહ-
થો હાજર હતા, અને વિજ્ઞાનની પગિલાયા અને વિજ્ઞાનમગિતિએ કાવાના કાર્યની
ફેરેખા સખધી વિવેચન થયું હતું વિજ્ઞાનસમિતિના સાત સભ્યો ઉપરાંત ખીજા ચોનીસ
સભ્યોનું સલાહકારક મડળ નીમનામાં આવ્યું હતું વિજ્ઞાન વિભાગ પ્રમુખ ડૉ કાન્તિ
સાવ છગનનાલ પૂડ્યાના ભાષણમાં એમની સરલ અને પ્રાસાદિક શૈલીમાં વિજ્ઞાનના
મહિમાનું અને વિજ્ઞાનવિપયક કાર્વાદિશાનું ઉત્તમ વિવચ્છ છે મધી દૃષ્ટિએ આ
પરિપદ્ધતી મેહકમાંથી વિજ્ઞાનવિપયક સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં સારી પ્રગતિ થનાના શુભ ચિન્હો
દેખાતા હતા પરંતુ સયોગવશાત્ આગળ કશું કામ થયું નહીં

૧૦ પગિદ્ધનુ આઠમું આધવેશન ૧૯૨૬ના એપ્રિલમાં મુખાઈમાં થયું હતું આ
મેહકમાં વિજ્ઞાન વિભાગ કે વૈજ્ઞાનિક નિયયો ત ક ગ્પટ ઉદાસીનતા જેવામાં આવી હતી સત્કાર
મડળના પ્રમુખ દી બા કૃષ્ણવાન ઝવેરીએ ગુજરાનની સાહિત્યની ઉલ્લુપમાં કોર
યાકગણ, ઇતિહાસ, અને સર્વાંગન્ય જોડણીએ ચારજ જણાવ્યા હતા પ્રમુખ સર દમણ
માધ નીલકંઠે પણ વિજ્ઞાનના સાહિત્ય મળધી સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો નહોતો, પરિરદે ચાદ
રાવો પસાર કર્યા હતા પરંતુ તેમાંથી એકમાં વિજ્ઞાન મળધી ઇશારો સરખો પણ
હોતો આગળી પરિરદે નીમેલી વિજ્ઞાન સમિતિના સભ્યોના નામ રીપોર્ટમાં છાએના
જોવામાં આવે છે પરંતુ તે સમિતિને સજ્જન કરવાને અથવા તો તેની પાસેથી કાગ લેવાને
માધ પણ જોઈવણ કરનામાં આવી નહોતી આ વિજ્ઞાનવિમુખ વાતાવરણમાં આશાના જે
મેરણે જેવામાં આવતા હતા એક તો ઉપપ્રમુખ ડૉ કુવરજી નાયકની પ્રતિભાશાલી નકત
નકળાથી વગાયેલો ‘ રસાયનશાસ્ત્રની સેના ’ વિષેના નિમધ, અને ખીજા શી વિજ્ઞય
નાન ધ્રુવે “ સાહિત્ય અને કળાના ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાનનો હક ’ નિષે કરેલું ગમમય વિવેચન

૧૧ મુખાઈની પગિદ્ધની વિજ્ઞાન તરફની જોદામીનતાનો ઉત્તર, નડીઆમાં આક્રોમ
૧૯૨૮માં ભરાયેલી નવમી પગિદ્ધના સત્કારગડમે વિજ્ઞાનવિભાગની સ્વતંત્ર યોજના કરીને
ન્યોટ રીતે આપ્યો પગિદ્ધના પ્રમુખ અનેકવિધાસ પન્ન આચાર્ય શી આનંદથ કર
વે વિજ્ઞાનના લોખંચાગ મળધી તનગ્પર્શી સૂચનાઓ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યનો નિમસ
વર્તેતોમુખી કેવી રીતે કરી શકાય તે દર્શાવ્યું હતું વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ ડૉ કૃંવ
જી નાયકે તેમના સાત પાનાના દુકા પણ અસરકારક ભાષણમાં ગુજરાતી ભાષામાં
વેનાના પ્રચારને માટે જેસજોર દલીલ કરી હતી “ કયા તો આખી પગિદ્ધે વિજ્ઞાન
વેભાગ ત ક પૂરું લક્ષ આપી એને કેળવના અથાગ પગિથમ આદરવો જેમએ, અથવા
૥ સહિલ પરિરદે એને સાવકું બચ્ચુ ગણતી હોયતો તે વિભાગ કાઢી નાખવો જેમએ ”
આ ખુદ્દા દીનના સ્પષ્ટ શબ્દોની શુ અસર થઈ તે ત્યાગપછી પી પરિપદ્ધના અહેવાનમાં

લનમાં આ વિભાગને તિલાંજલી આપવામાં આવી હોય એમ દેખાય છે. અને પરિ-
વિદ્યાન પ્રમુખોના ભાષણોમાં વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્ય વિશે-તેની બનના વિશે-તેના વિ-
મંચેની ચિંતા કે સૂચના કરવામાં આવી નહોતી, નહીંઆદમી પરિવર્તના વિગતો અને
વાતાવરણમાં પ્રમુખથી ભૂલાભાષ દેસાઈની આવી બૂલ થાય તો કામ્ય છે પરંતુ ૧૯૨
શિયાળાની દંડીમાં ભારતેશમાં પરિવર્તના ગ્રંથોલનમાં વિજ્ઞાનની વિસ્તૃતિ અક્ષર્ય મ
દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઈએ ૧૯૦૫ના સમયથીજ વિજ્ઞાનના સાહિત્યની અગત્ય રી-
હતી પરંતુ લાકીપરિવર્તના પ્રમુખસ્થાનેથી એમણે આ ગ્રંથોની ઈશારા ગરબો થયું
નહોતો. લાકી ગ્રંથોલનના અહેવાલ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે નિર્ગંધ રાં
વિજ્ઞાનના પ્રભાવ કે સદિમાથી અજ્ઞાત નહોતી કારણકે વિજ્ઞાનવિષયક નિર્ગંધો માટે માં
તો કરેલી, પરંતુ આ ગ્રંથો કાઢીને આગ્રહ ન હોવાને લીધે વિજ્ઞાન તરફની પરિ-
નેતાઓની ઉદારસીતતાને લીધે પૈરાનિક સાહિત્યના સર્જન કે ચિંતનનું કામ વિસારે પ

૧૩. વિજ્ઞાન સમિતિના પુનરુદ્ધારની જરૂર—આ સમાસોચના ઉ-
દેશો કે અત્યાર સુધીની એકત્રીસ વર્ષની કારકીર્દિમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિવર્તનાં ૨
આર ગ્રંથોલન થયા, તેમાંથી ત્રણજ વખત વિજ્ઞાનવિભાગને સ્વતંત્ર સ્થાન આપવામાં ૨
હતું. અમદાવાદની ૧૯૨૦ની પરિવર્ત વખતે સ્થપાએલી વિજ્ઞાનસમિતિએ ભાવન
પરિવર્ત સુધી એટલે આરપાય વર્ષ સાફ કામ કર્યું પરંતુ ત્યાર પછી વિજ્ઞાનવિભા-
આવેલી સિધ્ધિતા દૂર કરવાનો ઉપાય હજી સુધી શોધી કઢાયો નથી. હું આશા રાખું
કે અમદાવાદના આ વ્યવહારકુસળ વાતાવરણમાં વિજ્ઞાનવિભાગનો પુનર્જન્મ થાય
વખતે વિજ્ઞાનસમિતિનો પણ પુનરુદ્ધાર કરવામાં આવશે. સાધારણ સાહિત્યના વિ-
માટે પ્રગત્યવનના નવયુગના પ્રાણ્યન્ત બળો ઉપરાત વધારે ઉત્તેજનની જરૂર રહેતી
પરંતુ વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યની જેટલી અગત્ય છે તેથી વધારે તેની ઉણપ છે :
તેટલાજ પ્રમાણમાં ખાસ પ્રેરણા અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉત્તેજનની જરૂર છે. વિજ્ઞ
પુસ્તકોના પ્રચારમાં નફો કે કીર્તિ મળતાં નથી; લેખકોની સંખ્યા નાની છે; પારિભ
શબ્દોના અભાવને લીધે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા નિષ્ણાત યથેચ્છા વિદ્વાનો આ કામ માથે
અચકાય છે પ્રકાશકો અને લેખકો, ધનવાનો અને વિદ્વાનોનો સહકાર મોજવાનું
આ વિજ્ઞાનસમિતિ સારી રીતે કરી શકે, આ સમિતિને પરિવર્તનો આર્થિક અને હ
ટેક મળે અને પરિવર્ત પોતાના ભાગલામાંથી અથવા બીજાં ભાગલા વધારીને આ સમિ
એતનવાન બનાવે તો પારિભાષિક શબ્દકોષ તૈયાર કરાવવાનું, સંશોધન અને અન્ય
સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાનું, નવા પૈરાનિક લેખકોને આગળ લાવવાનું અને વિજ્ઞાનનિ-
સાહિત્યના પ્રશ્નોને ઉકેલવાનું વગેરે ધણું કાર્યો સ્પર્ધી શકાય.

૧૪. વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકોની સમાસોચના—આપણા દેશમાં સારી પુ-
રાણાઓની અછત છે અને તેથી આ વિષયના બધાં પુસ્તકો એકજ સ્થળે મળી શ-
મંભાવિન નથી. વળી તે બધાંએ વાચીને એકજ મનુષ્ય તેની સમાસોચના કરે તેને
ધણું સમય જોઈએ. આજના પ્રસંગને માટે મારો મુખ્ય આધાર વડોદરાના પુસ્ત-
સહાયક સહકારી મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ યથેચ્છા નાગાવસિના એ પુસ્તકો છે. વ-
નામાવસિમાં વપરાએલા વર્ગીકરણના સિદ્ધાન્તો સંગ્રહી ટીકા ઘટ શકે એવ છે

વૃત્તિ જોતાં યુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકોની મંજૂઆ નાની કે નિર્મોહ
ઝોટલું તો બેધડક કહી શકાય.

૧૬. માનસશાસ્ત્રના વર્ગનાં ઉત્તમ પુસ્તકોમાં ૨૫. મગીલાસ નયુબાર્ઝની 'શાસ્ત્ર, પ્રાણવિનિમય, શિક્ષણ અને રવશિક્ષણ, અને ન્યાયમૂર્તિ' હરમિદવાઈનું માનમશાકે અગ્રસ્થાન લેવાય છે. મેરમેરીઝમ, હીપ્પોડીઝમ, પ્રેક્ટીકલ સાઈકોલોજી, રેલીપથી, મર શાસ્ત્ર, મુખ્યલક્ષણશાસ્ત્ર, જેવા વિવિધ વિષયો ઉપર ઘણા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં ૨૫. નારાયણ હેમચંદ્રે પણ આ વિભાગમાં આઠ દસેક પુસ્તકો લખી કાઢ્યાં છે. એ સરી પદ્ધતિનું શિક્ષણસાહિત્ય, અને બાલક શિક્ષકો તેમજ માતાપિતાને ઉપયોગી પત્રિકાઓ અને પુસ્તકો લેખનગરથી શ્રીયુત ગિજુભાઈ જે એકનિદા અને સાત વર્ષથી રહ્યા છે તેને માટે યુજરાત તેમનું ઝણી રહેશે. તોપણ અર્વાચીન માનસશાસ્ત્ર અને ખાસ કરીને મેકડુગલ, ક્રૌચ, યુંગ, આડલર વગેરેના સિદ્ધાન્તો સમગ્રવ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવાની જરૂર છે.

૧૭. ગણિત અને જ્યોતિષનાં પુસ્તકો લગભગ ૨૦૦ છે. જ્યોતિષનાં પુસ્તકોમાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં ગણના ન લેઈએ; પણ વ્યાપારપ્રધાન અને સાદસ લોકજાતી પ્રમુખ નિરાશાના પ્રસંગે ઉપયોગી થઈ પડે તેથી તેમની લોકપ્રિયતા સ શકાય એમ છે. ગણિતશાસ્ત્રના પુસ્તકોને ઉદાય તો શાળાપયોગી પુસ્તક પુસ્તક જ છે. બંને જાતનાં પુસ્તકોની સંખ્યા પુસ્તકપ્રકાશનના નિયમો શોધવાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી પુસ્તકની ધરાઈ સારી હોય અને તેમાંથી સારા પૈસા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હોય ઉત્તમ કોટિના લેખકો ગમે તેવા શુદ્ધ વિષયને કાચમાં લઈ શકે છે. પ્રાથમિક અંકમાં કે અક્ષરગણિતના પુસ્તકો લખવાને માટે પ્રો. ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, રા. બા. લાલ કર, પ્રો. ત્રિભુવનદાસ મજુર, ખા. બા. જમશેદજી દલાલ, પ્રોફેસર સ્વામીનારાય જલલાઈ હારડા વગેરે પ્રતિભાશાળી અને વ્યવસાયી વિદ્વાનો પોતાની રાજપુરુષીથી પોતાની કમલ ચલાવે એ ઘટનામાં પુસ્તકપ્રકાશનના મૃદ નિયમો સમાયેલા છે. ૨ રા. આત્મારામ દીવાનજીનાં ખજોળવિદ્યાનાં જે પુસ્તકોની નોંધ લેવા જેવી છે. વડે મળ્ય તરફથી પણ આ વિષયના સારાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

૧૮. ભૌતિક વિજ્ઞાનની યાદીમાં ૬૯ પુસ્તકો છે. તેમાં પણ શાળાપયોગી પુસ્તકો મંજૂઆ મ્હોટા પ્રમાણમાં છે પદાર્થવિજ્ઞાન, ઉષ્મા, વિદ્યુત, રસાયનશાસ્ત્ર, એ ૧ વિષય તરફ એક કરતા વધારે લેખકો આકર્ષાયા છે. તે ઉપરાંત સાધારણ પુસ્તકોની સંખ્યા નાની નથી, ભૂવિદ્યાના વિષયમાં પણ સાતઆઠ પુસ્તકો છે. રા. બા. મહીપતર નીલકંઠનાં ભૂસ્તરવિદ્યાના મૂળ તત્ત્વો (૧૮૭૩) મ્હોટા ખર્ચવંતરાગની ભૂસ્તરવિદ્યા (૧૮૮૨) રા. બા. હરજોવિંદાસ કાંડાવાળાની ભૂતળવિદ્યા (૧૯૨૬), અને જેવટે શ્રીયુત હાલ્લાક દેરાસરીનું ભૂસ્તર વિજ્ઞાન (૧૯૩૧-૩૨) એ યુજરાતના વિદ્વાનોની ભૂવિદ્યા તરફની રૂ દાખવે છે. કલ્યાણરામ જોષી અને લલિતાપ્રમોદ દવેએ પણ વડોદરા રાજ્ય તરફથી ન પુસ્તકો લખીને આ વિષયમાં સારા ફાળો આપ્યો છે. પણ હજી સુધી યુજરાતની ભૂર નાનું સંપૂર્ણ અન્વેષણ થયું નથી અને તેથી મકળ યુજરાતને માટે એક આધાર ભૂવિદ્યાનું પુસ્તક રચાવાનું બાકી છે.

૧૯ નૈમર્ગિક વિજ્ઞાનની યાદીમાં ૬૭ પુસ્તકો છે તેમાંના ૫૪૫૫૫૫ વડોદરા રાજ્ય
 થી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે શ્રીયુત ભાનુસુખગમ મહેતાએ પ્રાણીસૃષ્ટિ, પ્રાણીવિજ્ઞાન
 ઇતિહાસ, પ્રાણીમાનસ વર્ગીકરણ, આચળવાળા પ્રાણીઓ, સરોવરના જીવો, મધપુડો,
 ગીઆ, વગેરે અનેક વિષયો ઉપર એમની કનમ ચનારી છે એક વખતના જીવવિજ્ઞાન
 માપક શ્રીયુત છોટાનાન પુણીએ વનસ્પતિશાસ્ત્રી, જીવનિવા, અને વિજ્ઞાનપ્રવેશિકા એ
 શુ પુસ્તકોમાં તેમના જ્ઞાન અનુભવ, અભ્યાસ, અને સર્જન શૈલીનો લાલ ગુજરાતી પ્રજાને
 પ્રાપ્ય છે મહર્ષિ મરખા રાજયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીનું “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક
 સાહિત્યમાં અનેક રચના ભોગવે છે એમની અથાગ મહેનત, નિરીક્ષણ શક્તિ, અને ભાષા
 પદોનો તેમનો કાચુ, અર્જ્યીન કોલેજના શિક્ષણ લીધા વિના આપણા દેશના વિદ્વાનો
 નું ચોક્કસ વૈજ્ઞાનિક માર્ગ કરી શકે છે તેની સાક્ષી પુરે છે એમના એક શિષ્ય વૈદ્ય બાપાનાલ
 ગિળડાસે “ગુજરાતની વનસ્પતિઓ” વિશે એક મગ્ગ અને લોકભોગ્ય પુસ્તક લખ્યું છે
 મનાજી મસગમાં આવેલા અધ્યાપક સુરેશ દીક્ષિતે પણ આજ વિષયનું નાનું પુસ્તક
 જે વર્ષજ તૈયાર થયું છે

૨૦ માનવજાતિશાસ્ત્ર જેવી વિજ્ઞાનની અર્જ્યીન શાખામાં ૩૮ પુસ્તકો ગુજરાતી
 ભાષામાં મળી આવે એ સદ્ભાગ્યની નિશાની છે અનુનાદ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકોમાં
 ૧ દેસાઈ મધુકુમારના મનુષ્યબંધુ, અને જોડી કલ્યાણરાયનું આર્યોની ઓળખાણ
 ૨૮ના વડોદરા રાજ્યની ભાષાતર શાખા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા છે તે ઉપરાંત ગુજરાતની
 ઇતિહાસ અને કોમોનુ વર્ણનાત્મક સાહિત્ય આ વિષયના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ અને રસતર અન્વે
 શુ માટે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડવા મમન છે પારસી, બોજા, મેમણ, ભાગીઆ, ભાર્ગવ,
 શુગી, શ્રીમાળી, મોદ, નાગર, વગેરે કોમોની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ સમધી ઉપયોગી
 હિતી મળે તેના પુસ્તકો મોજુદ છે

બાળકો અને લેખક તરીકેની તેમની ખ્યાતિ પ્રગિદ્ધ છે અને ગેતીયારીનાં મુળતત્ત્વોને ઓપપસ્ટિક ઉદ્યોગોની સમજૂતી માટે તેમણે ધણું વિસ્તૃત સાહિત્ય તૈયાર કર્યું છે. ન કથા અને કવિતાના જગ્યાનામાં એકજ પ્રદરપ કોઈ પણ ગંરમાની મદદ વિના પણ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરીને આવી કીર્તિ મંપાદન કરે એ ગુજરાતી ભાષાની અને માનવ સર્વદેશીય સમૃદ્ધિનું શુભ ચિહ્ન છે. ગુજરાતની માસિક અને કારખાનાને વધતી જતી સાથે “મીઝ એજનીઅર, બોમ્બે”, “ઈન્ડિયન કોન્સ્ટ્રક્શન” વગેરે વિષયો રા. કુશરજી ભટ્ટના જેવા દર્શનોર અને વિજ્ઞાનકલાવિદ્યારોએ આરા અને ઉપયોગ પુસ્તકો લખ્યાં છે. યુ. વ. સોમાયજીએ પણ વાર્નિશ, સીમેન્ટ, તેજળો, ઇલેક્ટ્રીસિટી વગેરે દુધરો વિષે રા. ત્રિકમગમ વકીલ પામે પુસ્તક લખાવીને આ સાહિત્યમાં વધ કર્યો છે. મહાદેવ જાગુભેનું “સાચુ બતાવસાનો દુનર”, રાકન્દલાલ જુએકરનું “દુ શિક્ષક” વગેરે પુસ્તકો ઉચ્ચશિક્ષાના ન હોવા છતાં ગમાગની આ વિષયના માહિત ભૂખનો નિર્દેશ કરે છે, તેમજ વધારે ઉપયોગી, ચોક્કસાઈનાળા, અને છેલ્લી ગોષ્ઠ નવા પુસ્તકો લખવાને સિષ્ટ વૈજ્ઞાનિકોને આવાદન કરે છે.

૨૩. ભૂગોળ અને રચનાવર્ણનના સાહિત્યમાં ૨૦૩ પુસ્તકો ગુજરાતી પ્રા ગુમાકરી અને રચનાવર્ણનનો શોખ દર્શાવે છે. પ્રવાસ કરનાર દરેક પુરુષને લખવાનો મોતાના અનુભવોની નોંધ કરવાનો ઉત્સાહ યદ્ય આવે છે. આ સાહિત્ય શુદ્ધ વિજ્ઞાનની દિ ઉપયોગી તો નથી. ૨૪. નંદકુંવરજાનું ગોમંડળ પરાક્રમ, કલાપીનો કાશિગરનો પ્ર કાકા કાલેલકરનો “દિમાલવનો પ્રવાસ” કે શ્રીયુત ગિરગર કર બપેકારું “કેયામ મા સરોવર દર્શન અને શ્રીયુત વિજયરાય વૈદ્યનું “જુરુદી અને તરી” અંગત અનુભવની તરીકે બોધપ્રદ અને રસમય વાચન આપે છે. પરંતુ ગુજરાતની દરેકે દરેક તાલુકા જલ્લાની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને જૂરચના ને ખનિજ મંપત્તિનો દલ્લુ પણ વારતા અભ્યાસ કે નિરૂપણ યથા નથી ભૂગોળનો વિષય નિયાળોમા ફરજિયાત હોવાથી અ વિદ્યાનોએ આ વિષયમાં બે પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની શુભેચ્છાએ ભૂગોળના શાલોપયે પુસ્તકોમા વધારો કર્યો છે. રા. આ. કમળાશંકર ત્રિવેદી, શ્રીયુત હિંમતલાલ અંગરિ રા. આત્મારામ દિવાનજી રા. પ્રીતમરાય દેસાઈ, રા. મુળજીભાઈ ચોકસી અને કવિવર ના લાલે પણ આ દિશામા પથામતિ પ્રયત્નો કર્યા છે. આ દિશામાં કેવળ શાલોપયેગી અ પ્રવાસવર્ણનના પુસ્તકો કરતા ઉંચા પ્રકારના અને અન્વેષણ, મંશોધન, અને વિવે શક્તિ દાખવનારા પુસ્તકોની ઘણી જરૂર છે.

૨૪. સૈદ્ધાન્તિક વિજ્ઞાન આપણી ભાષા, દેશ, અને કાળની પરસ્પરિયતિને અડે રૂપમાં સમગ્રવવાનું કામ કઠિન છે. રા. ભોગીલાલ પટવાનું “આકાશદર્શન” ધણ સંભાળ, અભ્યાસ, અને નિરીક્ષણપૂર્વક લખાયેલું પુસ્તક છે. અર્વાચીન વિજ્ઞાનની સુ પ્રાચીન દિદ્ધુ ખગોળવિદ્યાનો અને રચનિરીક્ષણનો સુયોગ સાધીને જૂની અને નવી વિદ્યા વિવેકપૂર્વક એકીકરણ કરીને દરેક ગુજરાતી વાચકને ઉપયોગી અને રસમય લાગે તેવી સામ રા. પટવાએ તૈયાર કરી છે. ડો. કાન્તિલાલ પંડ્યાની આધુનિકાધુન વિવેની પુસ્તિકા તેમ પ્રાસાદિક શૈલી અને વિવરણ કલાની સાક્ષી પુરે છે. શ્રી. કિશોરીલાલ મસરવાળાની કસ

શ્રી કવચમી લખાયેલુ પુસ્તક “ઉપધનુ જનન” વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી નહીં લખાયેલુ હોવા માં વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકોમાં અપ્રરધાન બોમ્બે છે. બેદજીઅન જનકુમરી સાહિત્યક મેટ્રીકની અદ્ભુત શક્તિનું આપણને જ્ઞાન કમાવવા માટે શ્રી કિશોરીલાલ કરતા વધારે એ લેખક ભાગ્યેજ મળી શકે. મેટ્રીકની ખીમ ઘણા સુદર લેખો અને પુસ્તકો રાજીમાં પ્રસિદ્ધ થાય અને તે દ્વારા મમાજીના વૈજ્ઞાનિક તથ્યોનો પ્રચાર થાય એ સર્વરીતે ઠી છે. આપણે આશા રાખશુ કે શ્રી. કિશોરીલાલ તેમની કવચને આ અને આવા ખીમ મકોની વિજ્ઞાનમય કૃતિઓને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના કામમાં પ્રેરે.

૨૫. વડોદરા રાજ્ય તરફથી તૈયાર થતાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોની નોંધ આ ને લેવી જોઈએ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાલા સને ૧૯૧૫માં રચનાઈ અને તે માયામાં રાતી પુસ્તકો ૦૬૧૭થી પ્રસિદ્ધ થવા શરૂ થયા. જૂલાઈ ૧૯૩૫ સુધી ૨૩૭ પુસ્તકો આ છે. તેમાંથી પચાસેક પુસ્તકો વિજ્ઞાન મંગળી છે. આથી વધારે હુંકા અને સસ્તા (જો કહેવાય કે નહીં તે સંકારપદ છે) પુસ્તકો શ્રી સયાજી આવજ્ઞાન માળામાં પ્રગટ છે. આ માળાના ૧૨૭ પુસ્તકોમાંથી ૪૪ પુસ્તકો વિજ્ઞાનવિષયક છે આ અને જાના પ્રથમના પુસ્તકો પ્રગટ થયા ચારે તેમની ભાષા, શૈલી, અને પારિભાષિક શબ્દો ધણીજ સખત ટીકા ચર્ચ હતી ભાવનગર પર્ણિદ વખતે વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખના જાણી અને વિજ્ઞાનવિભાગની જુદી જોડક વખતે આ વિષય મારી રીતે ચર્ચાઓ હતો. ચર્ચાની અસરને લીધે હોય કે ખીમ કોઇ કાગળને લીધે હોય તો પણ મારે પપુર્વક જણાવવું જોઈએ કે હેલ્યા બે ત્રણ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકોમાં

ભાગ લઈ શકે છે તેટલો પુરો ન લઈ શકે. અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકોના પ્રલોકપ્રિય લેખકોમાં ગ્રીસ બહુલી પાછળથી ગ્રીકીમ શ્રીશીઝનું નામ મુખ્યમંદ છે. શ્રી શ્રીનું “પેરિબલ્સ ફોર્મ તેચર” એ પુસ્તકની અમર્ય આગતિઓ થઈ છે. દરેક પાઠશાળામાં લેખકની મંખ્યા વધતી જાય છે. ગ્રે વર્ગ કાઉન્ટેમ ડોનરે “નેચર્મ ડેવે નામનું એક આતિ મુદર પુસ્તક પસિદ્ધન, અને પ્રાણીજીવન ઉપર લખેલું છે, તે અનુવાદ કે સારાશ રૂપે નથી પણ ઉદા અભ્યાસ અને નિરીક્ષણનું પગિણ છે.” શિક્ષક તરીકે બાળકના મનકેપર પ્રવળ અગર કરી શકે છે. વિજ્ઞાનના નિ આપણો જનસમાજ હજુ બાળક જેવો છે તેમને યોગ્યરીતે મમનવવામાં સ્ત્રીશ્રી મદદની જરૂર છે આ દિશામાં પ્રથમ કાર્ય શ્રીમતી ત્રિમળા બહેન મેતવવાડ ર શરૂ થયું છે. અને તે માર્ગપણ મધ્યાથી રચન રીતે કરવામાં આવેલું હોવાથી ધન્યવાદ પાત્ર છે. આ વિદ્યુષી બહેનોના વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ નેર્ષએ તેટલો ઉંડો નરો દોર લીધે તેમના “બાવવિજ્ઞાન”ના માર્ક ટેકાણે ભૂચો જોવામાં આવે છે તેમ છતાં પણ વિવર્ન પસદગીમાં, અને ભાષાની મળતાને મારે લેખકને ધન્યવાદ આપીએ તેટલો જોડો કે શ્રીમતી હંસા બહેન મહેતાએ બાળસાહિત્યમાં વિજ્ઞાનને આગમ વાવવાને યત્ન કર્યો છે અને બીજા સ્ત્રી પુરુષ લેખકે બાળસાહિત્યમાં વિજ્ઞાનને વધારે પ્રમાણમાં ઉતારવાને ઉત્સ હેખાય છે એ પણ શુભ ચિન્હ છે હવે પ્રવજમા ભગુતી નિદ્યાર્થીનિઓની મંખ્યા વધત જાય છે, તેમને વિજ્ઞાનના અભ્યાસના પ્રમગો અને નયરડો વધતી જાય છે તેમણે અ વિષયમાં વધુ પુસ્તકો લખવાનું અને જનસમાજને વિજ્ઞાન શીખવવાની પ્રવૃત્તિમાં વધા ભાગ લેવાની જરૂર છે પ્રકાશક મધ્યાઓએ પણ સગળ વિજ્ઞાનના પુસ્તકોના લેખકો સ્ત્રીઓને વધતા જતા પ્રમાણમાં રોકવાની ખામ આપવરતા છે

૨૭ ગુજરાતની સરથાઓ. વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકોની સમાયોચનામાં ગુજરાત જે મદાન મધ્યાના કાર્ય વિષે ઉન્નય કરીવિના આવે એમ નથી ગુજરાત વર્તમાનક સોસાઈટી તરફથી વિજ્ઞાન હંચર, ઉદ્યોગ મરેરે રિપો ઉપર પુસ્તકો લખાવવાના પ્રવર્તે ચાલુ છે “સોસાઈટીના હતિદાય”ના ત્રીજા વિભાગમાં આ રિપયની પ્રવૃત્તિનો પત્રિય કરાવનાર આઠ પાનાનો રમગય બહેસાય છે “વિજ્ઞાનને લગતુ મે કાર્ક ઉપયોગી વખા સોસાઈટી ને મોકવવામાં આવે છે તે યોગ્ય માત્રા પડે તેના પ્રકાશન માટે સાર વટ વ્યવસ્થા થાય છે જ.” સોસાઈટી પાસે વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકો લખાવવા માટે ત્રણ ફેર ફરો છે તેનો પુરો ઉપયોગ યતો નથી કરાણુ કે યોગ્ય પ્રકારના પુસ્તકો મળી શકતા નથી વૈજ્ઞાનિક ભાષણની પ્રવૃત્તિ પણ વિજ્ઞાનવિષયક ભાષણકારોની ઉદાસીનતાને લીધે મ પટેલી ભાગે છે તે છેતા શુદ્ધ વિજ્ઞાનના દસેક પુસ્તકો, અને હંચરઉદ્યોગ સમ્બંધી તેટલા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે સોસાઈટીને ધન્યવાદ થટે છે. શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભા વિજ્ઞાનવિષયક પ્રવૃત્તિને મદગત ન્યાયમૂર્તિ સર હંચરુમાર્ક શાહના વખતથી ઉતેજ મળ્યુ હતું મેટરર્થીકના નિર્ણયો અને હંચરેનની દેક, જી, અને આત્માની વૈજ્ઞાનિક મિમાસ ના અનુવાદ આ દિશામાં પ્રથમ જગલા રૂપ હતા હેના પાચ વર્ષમાં દી. બા. કૃષ્ણના ભાષના પ્રમુખપણુ નીચે વૈજ્ઞાનિક માહિસ વિષેની પ્રવૃત્તિ તરતિ મર્ક છે, અ સભાએ વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકો માટે ર ૨૦૦૦) જેટલી રકમ બૂદી કાઢી છે તેમાં

કારી વાયુચક ખાતાવાળા ડૉક્ટર લીમલાલ દેશાઈ પાસે “ ગુજરાતનું હવામાન ૪ ”, શ્રી યશવંત નાયક પાસે “ વૃક્ષીનો ઇતિહાસ ”, શ્રીયુત લીમલાલ લાલભાઈ ૧૭ પાસે “ જીવનની ઉત્કાન્તિ ” એટલાં પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે, અને ખીન્નની તૈયારી રે છે. વળી છુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળાને અંગે વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપર ભાષણ આપવાની તિ પણ અભિનંદનીય છે. આ બે મંરથાઓ ઉપરાત વડોદરા રાજ્યનું ભાષાંતરખાતું પ્રાવિંપયક પુસ્તકોને ઉત્તેજન આપે છે. આ બધા કાર્યમાં ખરાં વિદ્નો તો બે છે. તો લેખનશક્તિવાળા અથવા લેખનના શોખવાળા વિજ્ઞાનવેત્તાઓની મંખ્યા ઓછી છે; ને કેવળ ધનનું ઉત્તેજન પુરતું નથી. શાલાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિસ્પર્ધાથી જેટલું સાફ થતાવી શકે છે તેટલું કેવળ પૈસાની લાક્ષ્યથી બતાવી શકતા નથી. ગુજરાતી વિજ્ઞાન-વેત્તાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે તેમને સ્પર્ધા અને સંઘર્ષના ઉત્તેજનથી આ દિશામાં જા નેહાં, અને અધ્યાપકોને મળતી વેકેશનમાં આ કાર્યમાં લેવાને કટિબદ્ધ કરવા ડો. આવા કાર્યને માટે પરિપક્વ વિજ્ઞાનસમિતિ જેવી સ્વતંત્ર સંસ્થા ઘણી સારી રના કરી શકે. અન્યોન્ન સહકારથી કેવળ વિદ્વદ્ભોગ્યજ નહીં પણ લોકભોગ્ય ઉંચી ના પુસ્તકો તૈયાર થઈ શકે. એકજ વિષય ઉપર જુદી સંસ્થાઓ તરફથી અનેક ડો લખવાના પ્રયત્ન કરવાને બદલે એકજ સુયોજિત અને સુંદર પુસ્તક તૈયાર કરી ય. ગયા વર્ષમાં “ ગુજરાતની ધનસ્પતિઓ ” વિષે બે નાની પુસ્તિકાઓ લખાઈ ૧. તેને બદલે એક શિષ્ટ સંસ્થાના તંત્રીમંડળ નીચે એકજ પુસ્તક યોગ્ય હોત તો વધારે સુંદર અને ઉપયોગી થઈ પડત અને તેનું વેચાણ પણ સાફ થાત.

૨૯. સિપિ. વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો પ્રચાર શાસ્ત્રપ્રમોદી પુસ્તકોમાં થાય છે તે જોયું. મુંબઈ યુનીવર્સિટી તરફથી દને કેટલીએક પરીક્ષામાં પ્રમોના ઉત્તર ગુજરાતમાં આપવાની છટ ગણી છે : આ પ્રમાણે હિન્દુ શિક્ષણની યોગ્યતાના ગુજરાતી વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોની મંજૂર અને વિવિધતામાં વધારો થવાનો આ પુસ્તકોમાં સવાની જોડણી, સિપિ, અને પરિભાષાના મંજૂરમાં પશ્ચિમ અને ખામ કરીને તેના વિભાગે વિચાર કરીને માર્ગદર્શક મૂલ્યના આપવાની જરૂર છે. જોડણીના પ્રશ્નો થયો છે એમ સમજી શકાય છે. પરંતુ સિપિના મંજૂરમાં બે શબ્દો કહેવાની જરૂર જોઈ શુર્ગશિરાના ઉપાગોને તે એટલુંજ પૂરું છે કે એક ક્રોડ જેટલી વગતીવાળી પોતાની ભાષા અને સિપિનું શ્વાર્ત્થ મળવાથી જેટલો પગ દક નથી ? તે રીતો જોતાં રહેવા ધિક્કો નથી અને જૂની વસ્તુઓને તાત્પર્ય કુર્વોડયમ એમ કરીને વ રહેવા માગતો નથી પરંતુ ગુજરાત બદલની ભાષાઓની સિપિ મુદ્દે નહીં ત્યાંમુદ્દી અ આપણું વ્યક્તિત્વ શા માટે છોડી દેવું ? મમમ દેશની એકનાના સ્વમગા આપણી ભાષાનું બલિદાન આપવાની શી જરૂર છે ? ઉત્તર હિન્દમાં હું અને હિંદીના અગ્રણ્ય મંજૂર દેખાતો નથી, દલિલોની કાવિરી ભાષાઓમાં એકના મધ્યાના નેકાઓ થાય લાગે છે, બંગાળી સિપિમાં જરૂર એક દેશીય થવાની તૈયારી દેખાતી નથી તો પડી માટે આપણે જીવન વધારે અગત્યના કાર્ય છોડીને સિપિ મંજૂરી વ્યર્થ ચર્ચામાં ઉત્તર સિપિ કરતા વધારે અગત્યના પ્રશ્નો ગુજરાત મગલ ઉપરિચિત થયેલા છે તે ઉપર : થવાન આપણે મમમ અને સાધનને સદુપયોગ થયો કહેવાય.

૩૦. પરિભાષા. પરિભાષાનો પ્રશ્ન ઘણા વર્ષોથી ચર્ચામાં આવેલો છે. ભાવ સાહિત્ય પરિષદના સંમેલન વખતે જે ચોડીએક માર્ગદર્શક મૂલ્યનાઓ કરવામાં આવી તેને વધારે દક અને સ્પષ્ટરૂપ આપવાની જરૂર છે. પ્રશ્ન કહિને દોવાને લીધે મંજૂર થવાન રહે છે. એક બાજુથી પશ્ચિમના વાતાવરણથી અંતર્ગત જોવા વૈજ્ઞાનિકો અ શબ્દોને જરાયે કેરવા પિતા ગુજરાતીમાં સ્વીકારવા તૈયાર છે. બીજા બાજુએ અર્થો સંસ્કૃતિના સરકારો વિદેશી ભાષાના શબ્દોને બદલવા કરીને આપણી પ્રાચીન વિપુલ સમૃદ્ધિવાળી મંસ્કૃતભાષાની મમુદ્ધાથીજ નવા શબ્દોનું મંજૂર કરવા ધિક્કો છે. અને અંતિમ દલિલોએકની મધ્યમાં રહેવાનું મને હજુ લાગે છે. અંગ્રેજીભાષાના મંજૂર આપણી દર કરી શકાય તેમ નથી : રાજભાષા અને રાજ્યભાષા હોવા ઉપરાંત અ પૃથ્વી ઉપરની ભાષાઓમાં અર્થો વધારે પ્રચલિત અને મમુદ્ધ છે. તે છતાં આપણું અને ભાષાની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ જૂનીને આપણાથી તે ભાષાના સંસ્કાર મર્વોએ જીવી ર તેમ નથી. તેવીજ રીતે ગુજરાતી મંસ્કૃતભાષાની પુત્રી છે એ કલુપ કરવા છતાં માતૃપક્ષ પક્ષપાત કરવાની ગીમા જલદી આવી જાય છે. માતૃપક્ષ તરફ અતિશય પક્ષપાત કર સતી પાર્વતીને અત્યંત અપમાન મલન કરવું પડ્યું હતું અને હવે મુલ્યને શરણ થવું હતું એ આખ્યાયિકા આપણે વિસરવી નમોઈએ. ગુજરાત દલે કેવલ હિંદુ સંસ્કૃતિનું રહ્યું નથી ; ગુજરાતના પુત્રોમાં પારસી, બ્રાહ્મ, મુસલમાન, ઇમાઈ અને આગલ દિ ગણવાના છે. ગુર્જરગૃહના ભાષિણના ધર્મરમાં એકલીજ સંસ્કૃત કે કારસી કે અ ભાષાનો આશ્રય પૂરતો થવાનો નથી. ગુર્જરભાષાના અંધારણમાં અત્યાર સુધી અરણી

શબ્દો ઘણા દાખલ થઈને રૂઢ થયા છે. અંગ્રેજ સંસ્કૃતિથી પણ વિમુખ રહેલું તેમ નથી. સમયના સર્વ બળોનો સમન્વય કર્યેજ આપણે છૂટકો.

૩૧. પરિભાષાના પ્રાથમિક નિયમો. પરિભાષાના શબ્દોમાં ચોક્કસાઇ સાધવા 'ઘણી સભાળની જરૂર છે એકજ શબ્દના ઘણા અર્થ થઈ શકે છે; ફ્રાન્સી કે ફ્રાન્સીયન શબ્દો યુજરાતીમાં ઉતારના પહેલા તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, ઇતિહાસ, અને પર્ચાયોનો અર્થભેદ સમજવાની જરૂર છે આ કામ ઘણા નિદાનોના સહકાર વિના શકે નહીં વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓના નિષ્ણાત નિદાનો માથે બેસીને વૈજ્ઞાનિક દોનો મહાકોપ તૈયાર કરે એવી યોજના સાહિત્ય પરિષદે ઉદાત્તની જોઈએ આ કાર્ય માં વખત ચાલે એમ છે. તેથી તેના પ્રારભમાં ચોક્કસ મુખ્ય નિયમો સ્વીકારવા જોઈએ.

હૈદરાબાદના નિઝામી રાજ્ય તરફથી ઓરમાનીઆ યુનીવર્સિટીમાં બધું શિક્ષણ ઉર્દુ-ભાષામાં આપાય છે. તેને માટે એક મોટું ભાષાતર ખાતું, અને પરિભાષાનિર્ણાયક મંડળ પવામાં આવ્યા છે. તેના અનુભવ પછી જ નીચેના નિયમોની સૂચના કરે છું.

(૧) વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાના શબ્દો જેમ અને તેમ સરળ રાખના. ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્ર, અને ભાષાશુદ્ધિના કરતા સુગમતા અને સરળતા ઉપર વધારે ભાર મુકવો રસ્યક છે, ખાસ કરીને કારીગર વર્ગમાં હથિયારો, ઔષ્ણરો વગેરે માટે વપરાતા શબ્દો વેષ્ટ ગણાતા હોવા છતાં પણ વધારે સફળ અને ઉપયોગી હોય છે.

(૨) વિદેશી ભાષાના શબ્દો પ્રચલિત થયા હોય કે ચતા હોય તો તેને ઉત્તેજન રાખુ. દા. ત. ઑક્સીજન, રેડીઅમ, નેશન, ઇસ્પીતાલ, પણ દૂર દર્શકયત્ર માટે દૂરબીન.

(૩) વસ્તુ વાચક કે નામવાચક શબ્દો અંગ્રેજી ભાષામાંથી લેવા દા. ઑક્સીજન, નાઈ

KNO_3 રહેવું જોઈએ. સિંદુરુ વૈજ્ઞાનિક નામ કેવીય લીઝો, ખીસાડીનું કેવીય ટામેરી તુલસીનું આગાધમ મેન્કટમ્ એ સ્વીકારાયેલું છે.

(૭) અગ્નિશ્લેષ કે બીજી પરબાવામાંથી શબ્દોનો અનુવાદ કરતી વખતે શબ્દો અને હાલનો અર્થ જાણે સમજવા જોઈએ. દા. ઔર્ગેનિક કેમીસ્ટ્રીને માટે મેન્ડિય રમ્બ એ શબ્દો દારવારપદ છે; કાર્બન રસાયન વધારે સુવાચ્ય અને વાર્તાવિત છે.

૩૨. આ સ્થાને મારે બારે દહને કહેવું જોઈએ કે નવા પારિભાષિક શબ્દોની જે નામાં મજુર વર્ગ અને કારીગર વર્ગની સહાય લેવાની ખામ જરૂર છે. હિન્દ અને સૈદ્ધાંત વિજ્ઞાનની પરિભાષાને માટે જુદા નિયમો રાખવા જોઈએ, પણ માધ્યાગ્ય વૈજ્ઞાનિક શબ્દો સાથે મિલિત થઈ ગયેલા આપણા મજુરો જોઈએ કારખાનાના અન્ય અધિકારીઓને પણ કામમાં સામેલ કરવા જોઈએ, કારણ કે તેમણે અન્યાર સુધીમાં માદિત્ય પરિવર્તન વિજ્ઞાન પરિવર્તનની મદદ વિના ધણીએ ગળેડો પોણ કાઢ્યા છે. પાછળને માટે નવિ શબ્દ બાલે પોટાદરા રાજ્યની ભાષાનર સાખા વાપરે. પણ આપણો આમવર્ગ તો પાછળ શબ્દ વાપરે છે: તેથી મોલેમા વપરાતા અનેક શબ્દો મદાર વડીલ બંધુ શીયુન ભોગીય મને બતાવ્યા છે:—એકાપીટ, ઔટોમેટીક, ગોસ્ટ ચાનીટ (જાનેટ), બુબી, બાબા બારાડીટ, બીમ, ગેરલ, બરાસ, સીર્તોડર, કંપાસ, કોસર, કેન્ક, કેસેન્ડર, કંડે ક્રાઈવર, ક્રાઈ (ક્રાઈટ), ક્લાય વ્હીલ, ક્રામ, ગેજ, ગેલ્વેનીઝ, લીવર, ગ્રાઉન્ડ, પે લેધ, લેવલ, પેકોંગ, પીન, પોલ, પીરકન, પ્રેસ, રક્તન, પંચ, રાસર, વિગ્ગીના પોર્સો અને નેગેટીવ પોલ, પાલીશ, રેલ, સ્વીચ, સ્પીન્ડલ, પીનીઅન, રુટ, સ્પીંગ, વગેરે રેલ્વેમાં કામ કરનારા માણસો ટ્રેન, સ્ટેશન, અપ, ડાઉન, વ્હીસલ, સીગ્નલ, લાઈ ક્લીઅર વગેરે શબ્દો સહાય અને શ્રદ્ધાથી વાપરતા થઈ ગયા છે તેનો શિષ્ટ નમુ મારા મિત્ર શ્રીયુત ચન્દ્રવદન મહેતાના નાટક “આગગાડી”માંથી પણ મળી આવે વળી સાધારણ જનસમાજમાં ટેબલ, ટ્રે, પેન, સીનેમા, મેલેરીઆ, ટાપફોઈડ, ડાઈ ઈન્કેચન, રેડીઓ, ટેલીફોન જેવા અનેક શબ્દો પ્રચલિત થઈ ગયા છે. ઉપરનાં દર્શાવે આમવર્ગ અને મજુર વર્ગની અગ્નિશ્લેષ ભાષાના શબ્દો સમજવાની શક્તિનું ભાન આપણે થાય છે. પૂર્વ ગાંધીજીએ અમદાવાદની હિંદી સાહિત્યપરિષદ વખતે કહ્યું હતું કે ત્યાંસં આપણા કવિઓની કૃતિઓ કામ જેવતા ખેડૂતો માવાને તત્પર થાય નહીં ત્યાંસંથી તેમ કવિત્વશક્તિ અપૂર્ણ ગણવાની, તેવીજરૂરિતે આપણે વૈજ્ઞાનિક લેખકોને કહી શકીએ ત્યાંસુધી આમવર્ગના મજુર અને ખેડૂતો સમજી શકે તેવી સાદી ગુજરાતી ભાષાના વિવિધ નાં લોકલોગ્ય પુસ્તકો લખાય નહીં ત્યાંસુધી તેમની લેખનશક્તિ, તેમનું જ્ઞાન, અને તેમની મહેનત વ્યર્થ જવાની. માટે પારિભાષિક શબ્દોની ચોજનામાં આપણા આમવર્ગ અને તે શબ્દોને રાજ વાપરનાર વર્ગની પરિસ્થિતિ જૂલવી જોઈએ નહીં.

૩૩. વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર. ગુજરાતી સાહિત્યનો હવે એટલો બધો વિકાસ થયો છે વિજ્ઞાન શું છે, વિજ્ઞાનના ઉદ્દેશ શો છે, વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ કવી છે, વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ શું વિજ્ઞાન અને સાહિત્યનો, વિજ્ઞાન અને કલાનો, અને વિજ્ઞાન અને ધર્મનો શો સંબંધ એ પ્રાથમિક વિષયોનું ચિત્તેચન કરવું જરૂર રહેતું નથી. પરંતુ સાહિત્યપરિવર્તન અને પ્રસુખે વિજ્ઞાન એટલે ભૌતિકવિજ્ઞાન અથવા પદાર્થવિજ્ઞાન એવા સંકુચિત અર્થ કયો હતો

૧ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્ર સંબંધમાં થોડું વિવેચન કરવાની જરૂર મને લાગી છે. વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર મનુષ્યના અનુભવ જેટલું વિશાળ છે; જ્ઞાનમાત્ર-વ્યવહારમાત્રની સમજૂતી મેળવવી, સમજૂતીની સત્યતા વિષે પ્રમાણો મેળવવાં અને તેમાંથી અને તેટલા વ્યાપ્તિવાચક પ્રમાણો શોધવાનું કાર્ય અપરિમિત છે. વિજ્ઞાનના મુખ્ય વિભાગોમાં ભાવાત્મક વિજ્ઞાન, તિક્કસ્ટિવિજ્ઞાન અને સજીવસૃષ્ટિવિજ્ઞાન એ પ્રસિદ્ધ છે. ભાવાત્મક વિજ્ઞાનના ભાગોમાં શુભવાચક સંબંધોના વિવેચન માટે ન્યાયશાસ્ત્ર, પદ્ધતિશાસ્ત્ર, પરમાર્થશાસ્ત્ર, એમ ત્રીજી શાખાઓ, અને પરિભાષણ વાચક સંબંધોના અન્વેષણને માટે ચંક્રગણિત, અક્ષર-ગણિત, કલનવિદ્યા અને ગણિતશાસ્ત્ર એ શાખાઓનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. દિગ્-ને સ્થલના સંબંધો માટે ભૂમિતિ, ક્ષેત્રમિતિ, ત્રિકોણમિતિ એ શાખાઓ જૂદી છે.

ભૌતિક સૃષ્ટિવિજ્ઞાનમાં શક્તિ અને તેની વિભૂતિઓ માટે ભૌતિક શાસ્ત્રની શાખાઓ ત્રી પાઠશાખામાં આવી છે. પ્લવનિશાસ્ત્ર, ઉષ્માશાસ્ત્ર, વિદ્યુતશાસ્ત્ર ચુંબકશાસ્ત્ર, પ્રકાશવિદ્યા, મુખ્ય શાખાઓની અનેક ઉપશાખાઓ થતી જાય છે. પૃથ્વીના અભ્યાસ માટે ભૂવિદ્યા ને તેની ભૂગોળવિદ્યા, ભૂગર્ભવિદ્યા, અને ભૂસ્તરવિદ્યા જેવી શાખાઓ; પદાર્થોના અભ્યાસ માટે શિલાવિદ્યા, ખનિજવિદ્યા, હવામાનવિદ્યા, સમુદ્રવિદ્યા, રસાયનવિદ્યા અને તેની અનેક શાખાઓ, આ બધા સૈદ્ધાન્તિક શાસ્ત્રો ઉપરાંત વિનિયુક્ત શાસ્ત્રોની સંખ્યા પણ થોડી નથી, યંત્રવિદ્યા, નૌકાવિદ્યા, ખનનવિદ્યા, ધાતુવિદ્યા, કૃષિવિદ્યા, ઔદ્યોગિકરસાયન વગેરે.

સજીવ સૃષ્ટિવિજ્ઞાનમાં વનસ્પતિવિદ્યા ને પ્રાણીવિદ્યા એ મુખ્ય શાખાઓ છે. પ્રાણી-શાખા મનુષ્યસંબંધી અન્વેષણ એટલું બધું વિશાળ, ગહન અને અનેકદેશીય છે કે પ્લવના શરીરના સંબંધી અને સામાજિક પ્રવૃત્તિ સંબંધી અનેક ઉપશાખાઓ અને નેયુક શાસ્ત્રો ઉદભવ્યાં છે. માનસશાસ્ત્ર; નૃકુલવિદ્યા, મનુષ્યવિદ્યા, સમાજશાસ્ત્ર, વૈદકવિદ્યા પદ્ધતિવિદ્યા, આરોગ્યવિદ્યા, સુપ્રજનનવિદ્યા, શિક્ષણશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, કલાશાસ્ત્ર, રાજ્ય-શાસ્ત્ર, પૌરશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર એ મુખ્ય શાસ્ત્રો કેવળ મનુષ્યની વૃત્તિઓ, કૃતિઓ, સ્થિતિઓ અને વિચારોનું વર્ણન કરીને તેમાંથી સિદ્ધાન્તો ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પ્લવનો ઇતિહાસ, ભાષાશાસ્ત્ર, અને સાહિત્ય પણ વિજ્ઞાનના વિભાગ છે, અને તે દરે-માટે વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણના નિધનો લાગુ પાડી શકાય એમ છે.

મનુષ્યના દૈનિક જીવનમાં નવા હુન્નર અને ઉદ્યોગની ખીલવણીથી શો લાભ કે મ થયાં છે તેનું સસ્વૈયું કાઢવાનો આ પ્રસંગ નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનના વિકાસથી વિશ્વના બં રણ વિષે નવા સિદ્ધાન્તો રચાયા છે તે વિષે જોમ અને તેમ હુંકારાયાં વિવેચન કરી ભૌતિક વિદ્યામાં ન્યૂનતા નિયમોને બદલે આધુનિકતાને સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાન્ત વિશ્વ સાતત્યના સિદ્ધાન્તને બદલે રસાંકે સ્થાપેલો ક્યોન્ટમ-ટુટકકણો-યુંગનો સિદ્ધાન્ત જીવવિદ્યામાં વંશવિદ્યાના ચગત્કારિક અન્વેષણો; અને માનસવિદ્યામાં માનમનિર્વેષણ સિદ્ધાન્તોની અસર એટલાં, મુખ્યવિષયોમાં વિદગ્દષ્ટિથી અંચુપાત કરવાની જરૂર લોકે

૩૫. પરમાણુઓની અસ્થિરતા. પ્રાચીન સમયથીજ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આણુ અને પરમાણુઓનું બનેલું છે એમ પ્રતિપાદન કરતા આવ્યા છે, આ આણુ પરમાણુના બંધારણ, લક્ષણ, અને ગતિ વિષેનું અન્વેષણ એ અર્વાચીન વિજ્ઞાનનું પરાક્રમ ગણાય છે. પ્રયોગાત્મક પદ્ધતિના વિકાસની સાથે, અને ગણિતશાસ્ત્રીઓ વિદ્યુતશાસ્ત્રીઓની મદદથી નથી આખે નહીં દેખાય એવા પરમાણુઓની ગતિ પૃથક્કરણના સૂક્ષ્મતા સૂક્ષ્મ ઉપકરણો યોગ્યતા છે. પરમાણુમાં પોઝીટીવ-ધન વિદ્યુત અને નેગેટીવ-ઋણ-વિદ્યુતવાળો એમ બે મુખ્ય ભાગ છે; પહેલા ધન ભાગને પ્રોટોન કયામાં આવે છે અને બીજાને વિદ્યુતચાર્જ ધારકટ્રોનનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રોટોન પણ વિજળીવાળા અને વિજળી વગરના એમ બે ભાગ હોય છે. વિજળી વગરનો જટલ ન્યૂટ્રોન મધ્યમાં હોય છે; તેની બહાર પોઝીટીવ-ધન વિજળીવાળા પોઝીટ્રોન ગોઠવાયે હોય છે; તેની બહારના કુંડાળામાં નેગેટીવ-ઋણ-વિજળીવાળા ઇલેક્ટ્રોનનો ન્યૂક રચાય હોય છે. આ બહારનો વ્યૂદ અધિર ગણાય છે અને તેમાથી અમુક મંત્રોગમાં કેટલેક ઇલેક્ટ્રોન છૂટા પડે છે. તે છૂટા પડવાથી પરમાણુઓનું વિભાજન થાય છે અને વખતે એક તરવગાથી બીજા તરવની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે ઉપરથી પ્રાચીન સમય મયતા ક્રીમીઆગરોના પ્રયત્નોને સિદ્ધિ મળી એમ અમુક દષ્ટિએ કહી શકાય. ક્રીમી ગરો તો હલકી ધાતુમાથી કે પારામાથી ચાદી અને સોનું બનાવીને સમૃદ્ધ થવાની આ રાખતા. તેણે હજી સુધી બન્યું નથી પરંતુ તે ઘટના અસંભવિત નથી એમ ધારકારણ મળે છે. આ નવા તત્ત્વો બનાવવાની ક્રિયા સ્વતંત્ર થાય છે અને મનુષ્ય ઇચ્છાથી આ ક્રિયાની ગતિ કે રૂપ બદલાતું નથી. વળી વિદ્યુદળ્યોના સમૃદ્ધમાથી વિદ્યુદળ્ય કયે વખતે છૂટું પડશે એ નિશ્ચિતતાથી કહી શકાય નહિ. ગણિતશાસ્ત્રની ગતીની બહાર આ વિદ્યુદળ્ય વર્તન હોવાથી તે ઘટના વિચિત્ર ગણાય છે, વિશ્વની નિયતતાનો ભંગ થતો હોય એમ કેટલાએકો માને છે; અને તેના ઉપરથી એમ પણ અનુભવધારે કેટલાએક વિદ્વાનો તૈયાર છે કે વિશ્વમા નિયમિતતાને બદલે અનિયમિત પ્રચલિત છે અને અનિયમિત વર્તન રૂઢિમાં સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ ધારણા વારતા નથી અને તે વિષે આપણે ધણી મંભાળથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણી મોંઝમાં અમુક રકમના રૂપીઆ જમે છે; તેમાથી અમુક વખતે ઉપાડવા જતાં કંઈ કંઈ ખાપેના રૂપીઆ આપણા હાથમાં આવશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, તેથી આપણે એમ કહી શકીએ મોંઝના કામકાજમાં અનિયમિતતા કે અધિર છે. ઇલેક્ટ્રોનની ગતિ કોઈ

મને આધીન નથી તેનો અર્થ એમ નહિ કે વિશ્વમાં નિયમિતતા નથી, પરંતુ આ મ હલુ શોધાયો નથી પણ મોડેથી શોધાશે.

૩૬. રાસાયનિક તત્ત્વોની અસ્થિરતા—પરમાણુના ંધારણમાં વિદ્યુદ્ભુ-
દ્રોનના વર્તનના જેવીજ અનિયમિતતા કેટલાએક પરમાણુઓના રાસાયનિક વર્તનમાં
માં આવે છે. રાસાયનિક તત્ત્વોના પરમાણુનું વર્ગન-અણુભારાંક-અને વર્તન અચલ
છે એમ ગયા સંક્રામાં સિદ્ધ થયેલું ગણાતું હતું. પરંતુ હવે આ અણુઓ તો સ્થિર
| એટલુંજ નહીં પણ તેમનું વર્ગન પણ અસ્થિર હોય છે એમ માનવામાં આવે છે. રેડીઓ
દીવ પદાર્થોના નિરીક્ષણથી પણ નહીં થયું છે કે યૂરેનીઅમ તત્ત્વમાંથી વિદ્યુદ્ભુઓ
| પડવાથી જે સીમું અને છે તેનો અણુભારાંક ૨૦૬ છે: થોરીઅમમાંથી તેનીજ પદ્ધ-
ની સીમું ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો અણુભારાંક ૨૦૮ છે પરંતુ બંનેના રાસાયનિક ગુણો
ખા હોય છે. તેથી સીસાના બે આઇસોટોપ જૂદા જૂદા અણુભારાંકના છે; આવા મિશ્રિત
યુઓને લીધે સાધારણ સીસાનો અણુભારાંક ૨૦૭.૨ છે. આવા ધણાં તત્ત્વોના આઇસોટોપ
માં છે. ઓક્સીજનનો અણુભારાંક ધણા વર્ષોથી ૧૬ ગણાતો આવ્યો છે; હવે તેના
આઇસોટોપ" ૧૭ અને ૧૮ વર્ગનના અણુભારાંકના સિદ્ધ થયા છે. આવી રીતે બંન્ ૯૦
| ગણાતાં તેનાં હવે લગભગ ૨૫૦x આઇસોટોપ ગણાય છે અને ડ્રીન જેવા તત્ત્વના
ધાનાં ૧૧ આઇસોટોપ છે. અણુઓના વર્તનમાં પણ ખીજી જગતની નવીનતા જેવામાં
રી છે. એકજ અણુભારાંકના એવા અણુઓ પણ શોધવામાં આવ્યા છે કે જેનાં રાસાયનિક
| તદ્દન જૂદા હોય; આવા અણુઓને "આઇસોમેર" કહેવામાં આવે છે. હાયડ્રોજનનું બંધા-
એકજ પ્રોટોનનું હોવાથી તેમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હતો, પરંતુ હાઇડ્રોજનનો
આઇસોટોપ મળી આવ્યો છે. તેમાં એક પ્રોટોન અને એક ઈલેક્ટ્રોનનું બનેલું અણુકેન્દ્ર
એક છૂટું ઇલેક્ટ્રોન એવી રચના હોય એમ સમજાય છે. આ ખીજું ૩૫ એટલું બધું
ક્ષણ છે કે તે ડ્યુટેરીઅમ અથવા ટ્રીટોજન એ નવા જૂદા નામથી અને જુદી સંજ્ઞાથી
ખાય છે. સાધારણ હાયડ્રોજનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પાણીના ગુણોના કરતા આ ભારે
ટ્રીટોજનમાંથી બનતા પાણીના ગુણો તદ્દન જૂદા છે: તેનું વર્ગન ૧૧ ગણું ભારે છે. તેમાં
છલીઓ, દેડકાં અને જંતુઓ જીવી શકતાં નથી અને વનસ્પતિનાં ખીઆં કુટી શકતાં
• વળી એક વધુ આશ્ચર્યજનક ઘટના એ છે કે ત્રણ અણુભારાંકનું હજી પણ વધારે
હાયડ્રોજન હમણાંજ શોધી કઢાયું છે. આ ત્રણ પ્રકારના હાયડ્રોજન પરમાણુઓ
ત્રણ પ્રકારના ઓક્સીજન પરમાણુઓના મંથોજનથી પાણીના જેવી રચનાવાળા એક
પણુ અનેક પદાર્થો બની શકે. કાર્બન, ઓક્સીજન અને હાયડ્રોજન એ ત્રણ તત્ત્વો
મા સર્વેથી વધારે પ્રમાણમાં પ્રસરેલા છે. કાર્બનના હીરા અને કોલસા એ સ્થૂલ
તો જાણીતા છે તે ઉપરાંત રાસાયનિક તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ખીમં ૩૫૦ પણ છે: પરંતુ
જગતના હાઇડ્રોજનના પરમાણુઓ અને ત્રણ જગતના ઓક્સીજનના પરમાણુઓની

x "Isotopes" by Dr. F. W. Aston F. R. S. p. 686 Nature 4th May 1935

+ The Progress of Science Crowther p. 175.

* New Pathways in Science. Eddington p. 31.

શોધથી રાસાયણિક મંથેનનોની વિવિધતા અને વિલક્ષણતામાં એકદમ વૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે; આથી એક દૃષ્ટિએ અગત્યતાનું પ્રવર્તન થતું દેખાય પણ બીજી દૃષ્ટિએ રસાયણવેત્તાઓને નવા સંશોધન માટે અનેક નવા માર્ગો મળ્યા છે.

૩૭. નિયતિવાદ કે અનિયતિવાદ. આજથી દસેક વર્ષ પહેલાં લગભગ દરેક ભૌતિકશાસ્ત્રી નિયતિવાદનો પૂજક હતો અને ખાસ કરીને નિર્જીવ મૃદિમાં સર્વ ઘટના નિયમમર જ થાય છે એ વિચારને જરાયે સંશય વિના સ્વીકારતો. પરંતુ સાર પછીના સમયમાં આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષતાવાદ, પ્લાંકનો ક્વોન્ટમવાદ-પુંજવાદ, તરંગ ગતિવિદ્યાનો વિકાસ, પરમાણુની રચના મંગળનું મંશોધન, વિશ્વની વૃદ્ધિમયતાનો સિદ્ધાન્ત, સરેરાશ અને સમૂહવર્તનના નિયમો વગેરે વિલ્લવમય મંશોધનોથી નિયતિવાદ વિષે ઘણી શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. એડીંગ્ટન અને જીન્સ જેવા અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિકો નિયતિવાદને ત્યજીને, જડવાદને સ્થાનપ્રદ કરીને, અનિયતિવાદ ગાદીએ બેસાડવા તત્પર છે. આઈન્સ્ટાઈન જેવા જર્મન વૈજ્ઞાનિકો નવી શોધોથી હચમચ થતા વિલ્લવમય સિદ્ધાન્તોથી ડરતા કે ચક્રિત થતા નથી; તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો ઇલેક્ટ્રોન કે પરમાણુઓના વર્તનમાં કે બીજી કોઈ ઘટનામાં જોઈએ તેટલી નિયમિતતા દેખાતી નથી તેનું કારણ તો આપણું અપૂર્ણ જ્ઞાન છે, અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળશે ત્યારે તે અનિયમિત દેખાતા વર્તનની પુરેપુરી માહિતી મળશે. આનો ઉત્તર આપતા એડીંગ્ટન કહે છે કે જ્યાં સુધી અનિયમિતતાની સંપૂર્ણ સમજૂતી મળી શકે નહિ અને જ્યાં સુધી નિયમસર કાર્ય કારણની સંકલના પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી તો નિયતિવાદને દૂર રાખવો જોઈએ. તેના મત પ્રમાણે તો આજે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં, એટલે પ્રયોગથી નિર્ણય કરી શકાય તેવા વ્યવસ્થિત જ્ઞાન અને સિદ્ધાન્તના પ્રદેશમાં, અત્યારે કાર્ય કારણનો નિયમ પ્રવર્તમાન નથી. આથી ઉલટું પ્લાંક એમ માને છે કે કાર્યકારણનો નિયમ સત્ય નથી તેમ અસત્ય પણ નથી, પરંતુ ઉપયોગી હાવાથી સર્વમાન્ય છે. x

૩૮. સત્યની સનાતનતા—વિજ્ઞાનના આ મહારથીઓના વાદવિવાદમાં સાધારણ મનુષ્યને ઉત્તરતું પાલકે તેમ નથી. તેમના વિચાર ટુંકાણમાં સમગ્રવી શકાય તેમ નથી, અને તેમના વિચારથી આપણી સાધારણ દિનચર્યામાં ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી. અનિયતિવાદના આચાર્ય એડીંગ્ટન ઇલેક્ટ્રોનને સ્વાતંત્ર્ય આપવાને તત્પર છે, પરંતુ તેમાં ઇચ્છાશક્તિ કે માનસવ્યાપારની શક્તિ આરોપવાને ના પાડે છે. તેનીજ રીતે ધાર્મિક, સામાજિક, કે રાજકીય વિષયમાં વિજ્ઞાનની જુની પદ્ધતિમાંથી જરાયે વિષયગમન કરવાને તત્પર નથી. માત્રા તરીકે બીજી જડવસ્તુઓના કરતાં મનુષ્યની ઇચ્છાશક્તિ પ્રબળ હોય છે એમ કબુલ કરવા છતાં પણ મનુષ્યના સમૂહોના વર્તન મંબદી-તેમના જીવન અને મૃત્યુના સંબંધી, વીમાં કંપનીઓએ તારવી કાઢેલા ગણતરીપૂર્વક નિયમો નકામા નથી. પ્રાયગિક સિદ્ધાન્તોના પ્રદેશમાં જડ નિયમોના અભાવ જણાય છે તે વાત સત્ય છે. પરંતુ તેથી ઔપચારિક નિયમોના પાશમાંથી છૂટી શકાય તેમ નથી. વિજ્ઞાનના વિકાસની સાથે

* New Pathways in Science Sir Author Eddington p 302.

* Philosophy of Physics Max Planck 1936 p 73.

વિજ્ઞાનના નિયમોના ફેરફાર જરૂર થયાનો, અને જૂના વિચારો અને જૂના સિદ્ધાન્તો બદલાવાથી વિજ્ઞાનની કીર્તિ વટની નથી, પરંતુ નવા વિકાસ અને નવી પ્રગતિના સાધનો વગેરે છે. સત્યની સનાતનતા વિજ્ઞાનને માન્ય નથી, સત્યના પ્રયોગો અને મત્યનું પ્રયોગાત્મક અન્વેષણ એજ મનુષ્યની ઉચ્ચતમ અભિનાયાનુ સ્થાન છે, અને સનાતનતાને નામે સત્યને પ્રકાશ કે પ્રગતિ નિના અધારી કોટડીમાં પુરી રાખવાનો વિચાર કે કલ્પના માત્ર ત્યાગ્ય છે. આપણા પૂર્વજો કગતા આપણે વધારે દૂર સુધી જોઈ શકીએ છીએ, જાણ કે આપણે તેમના ખલા ઉપર ઉભા છીએ અને તેમના ખલા ઉપર બદલા તેમને આપણા પગ લાગી જાય તો એમ સમજવાનું નથી કે આપણે તેમને લાત મારીએ છીએ તેવીજ રીતિ આપણી થયાની છે અને આપણા ખલા ઉપર ચઢનાની ક્રિયામાં આપણા અનુભવોના પગ લાગી જાય તો તે વખતે આપણે પણ ન સમજવું જોઈએ કે તે આપણે અનાદ્ય કરે છે.

૩૯ જીવવિદ્યા—ભૌતિકશાસ્ત્રની પ્રગતિ અને પરાક્રમે જોયા હવે જીવવિદ્યાના મળધમાં હોતલા ત્રીસ વર્ષોની નવી શોધો વિષે કાંઈ જોઈએ ઉત્ક્રાન્તિનાદની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને તેની આપ્રત િચિતિ વિષે તેમજ ડાર્વિન, લમાર્ક, વૉલેસ, હકસ્લી, વગેરે પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના પરાક્રમે વિષે, આનુનશિક સરકાર, અને સમાજ સુધારણા વિષે મારા પુરતક “વિજ્ઞાનવિચાર”માં યથોચિત વર્ણન છે તેનું ફરીથી અહીં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. તે સમય પછીની નવી શોધો એક રીતે ભૌતિકવિદ્યાની છે લી શોધોને મળતી આવે છે દ્રવ્યનું પ્રાયગિક તત્ત્વ અણુ અને પગમાણુ ગણાય છે. પગમાણુમાંથી નિવુદણ, પ્રોગેન, પોઝીટ્રોન, ન્યૂટ્રોન, વગેરે અતિસૂક્ષ્મ સત્ત્વોની શોધ થઈ છે અને રેડીઅમ વગેરે તત્ત્વોમાંથી એકસરે જેવા કિરણો નીકળતા જોવામાં આયા છે તેવીજ રીતે સજીવ વસ્તુઓ, પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિના બધારણુનું પ્રાયગિક તત્ત્વ મેળ છે આ મેળમાં ગરેલુ જીવનગ્રસ્તી વિયાગક શક્તિ મધ્યસ્થ કેન્દ્ર (કેન્સર)માં રહે છે આ કેન્દ્રદ્રવ્યનું અતિ સૂક્ષ્મ વિભાજન થયું છે મુક્ષમદર્શક યત્ર અને પ્રયોગાત્મક યત્રવિદ્યાની મદદથી કોમસોમ (ગસ્ટ્રો), કોમગીયર, કોમગીચ્છા, અને જીની (જનિ) વગેરે નવા સત્ત્વો છૂટા પાડવામાં આવ્યા છે. નળી જેમ ભૌતિક દ્રવ્ય, અને રેડીઅમ જેવી ધાતુઓમાંથી પ્રિચ્છેનો પ્રસાર થાય છે તેમ જીવન્ત દ્રવ્યમાંથી અમુક પ્રકારના ચેતનમય શક્તિમય પ્રિચ્છે ઉદ્ભવે છે અને તેનાથી નજીબના કોમોમાં નવી ક્રિયાઓનું ઉત્પાદન થઈ શકે છે. ભૌતિકવિદ્યા અને જીવનવિદ્યાની આ ઘટનાના સામ્યમાંથી આપણે નવો નિયમ કે સિદ્ધાન્ત ઉપજાવી ન શકીએ તો પણ એટલું તો ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પગમાણુની માફક મેળના સત્ત્વો પણ વિભાજીત થયા છે ન્યૂટનના વખતનું ગતિશાસ્ત્ર આઈન્સ્ટાઈનના યુગમાં બદલાઈ ગયું છે તેવીજ રીતે ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિનાદ રૂપાત્મક પામ્યો છે ડાર્વિનના મત પ્રમાણે ઉત્ક્રાન્તિના પગથીઆ અકસ્માતથી રચાયેલા હોય છે તેના પછીના અન્વેષકોના મત પ્રમાણે આ પગથીઆ પરિસ્થિતિને લીધે બધાયેલા છે નવી પરિસ્થિતિમાં પ્રાણીઓ નના રૂપ રંગ અને બધારણુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે આ ઉત્ક્રાન્તિ કેનજ ભૌતિક કારણોને લીધે થાય છે અથવા તેની પાછળ કાંઈ ચોજના કે વ્યવસ્થાનો કે મજબૂતશક્તિનો હાથ છે એ નિયમ ઘણો ચર્ચાસ્પદ છે તેમાં પણ હેબ્બર ચોડા વર્ષોમાં કવળી જીવોની નિરૂપયોગીતા સ્વીકારાતી જાય છે.

૪૦. વંશવિદ્યા. વંશવિદ્યાના અભ્યાસકો તરફથી લક્ષણોનો વંશાવતર કેવી રીતે થાય છે, તે વિષય ઉપર સારો પ્રકાશ પડ્યો છે. “રાગસૂત્રો” અને “જનિ”ના જૂદા જૂદા સંયોજનથી સંતતિના જાતિ ગુણો અને લક્ષણોમાં ફેરફાર થાય છે. તેથી વાઈઝમાનના પ્રયોગો અને વિચારો વિશે શંકાની નજરથી જોવાય છે. ઉદરની પૂછડી કાપી નાંખ્યાથી તેની સંતતિ પૂછડી વગરની થઈ જતી નથી એ પ્રયોગ વધારે લંબાવવાની જરૂર છે; ત્રણ કે ચાર પેઢી સુધી તો પૂછડી દેખાય પણ હજારો પેઢી પછી તો તે પૂછડી નાબુદ થવાના સંભવ સારા છે. વળી પહેલા એમ કહેવાનું કે જનનકોષ તો ટપાલના બંધ કરેલા કાગળના જેવા હોય છે; અને જેમ ટપાલવાળો સરનામા પ્રમાણે કાગળ વાચ્યા કે સમજ્યા વિના પહોંચાડે છે. તેવી રીતે આ જનનકોષ માતાપિતા પોતાની મંતતિને ફેરફાર વિના પહોંચાડે છે. પણ આ વિચાર હવે ખરો મનાતો નથી. પોસ્ટમેન વર્ગદાતા પસંદ કે સહીના છાંટા ઉઠાડે તો આ કાગળના રૂપ કે રંગમાં જરૂર ફેરફાર થવાનો. તે પ્રમાણે પિતૃઓ તરફથી મંતતિને પહોંચાડતા પહેલા જનનકોષ બદલી શકાય છે; અને મંતતિને જનનકોષ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેના રૂપ રંગ કે લક્ષણોમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. મંતતિમાં અનેક ગુણો ઉતરી શકે છે પરંતુ તેમાંથી કયા ગુણો ઉપર ભાર મૂકવો, કયા ગુણો વિકસાવવા અને કયા ગુણો દબાવી રાખવા એ કામ પરિસ્થિતિને અનુકુળ થઈને દરેક સંતતિ સાધી શકે છે. કેવળ ભૌતિક કે શારીરિક લક્ષણોનો આ પ્રમાણે ફેરફાર થઈ શકે છે એટલું જ નહિ પણ માનસિક ગુણો અને અધ્યાત્મિક તથા સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ અંગત પ્રયામથી વિકસાવી શકાય છે. આ શોધ ખાસ અગત્યની છે કારણકે સમાજસુધારણાની યોજનાઓ માનસિક વિકાસની પદ્ધતિ અને શિક્ષણ પ્રણાલિકાઓના વિચારમાં આનુવંશિક અને સ્વયંસિદ્ધ લક્ષણોના રચાણનો નિર્ણય ઘણો ઉપયોગી છે.

૪૧. જીવનનું સાતત્ય. આ ઉત્કાન્તિથી નવી સંતતિમાં અમુક પ્રકારના નવાગુણો દદતર થતા જાય છે એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે સાથે જીવનનું સાતત્ય પણ સિદ્ધ થાય છે. જગતી પ્રજાઓની અમુક માનસિક શક્તિઓ ઓછી વિકસેલી હોય છે તેમાં અર્વાચીન કાળમાં વિકાસ થતો રપટ દેખાય છે. મનુષ્યના હાથે થયેલી મંખ્યાની શોધથી ગણિત-શાસ્ત્રનો પાયો મંડાયો; સંખ્યાવાચક પરિણામોની સમજને માટે જંગલમાં રહેનારી પ્રાથમિક જાતિના મનુષ્યોને ઘણો સમય લાગે છે. તેથી ઉલટું હંચા મંરકારવાળી આર્થપ્રજ્ઞની જાતિઓ નવું જ્ઞાન અને નવી વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં ઘણી સહેલાઈથી વિજય મેળવે છે; તેનો એક દાખલો એ કે ઇંગ્લંડમાં કેળવાયેલા હિન્દી અને જાપાનીઝ વિદ્યાર્થીઓમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી ભાષા ઉપર વધારે સારો કાબુ ધરાવી શકે છે. સંતતિનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે એપણ જીવનના સાતત્ય અને હેતુ વિશે પ્રકાશ નાખે છે. પૃથ્વી ઉપર જીવનનો આરંભ કેવી રીતે થયો તે આપણે જાણી શકીએ એમ હાલમાં તો લાગતું નથી, પરંતુ આ જીવન શક્તિમાં પ્રગતિ અને સાતત્યની ભાવના સર્વ વ્યાપી છે. નવી પરિસ્થિતિમાં જીવના રૂપ અને વર્તન બદલાય છે; અને એક પ્રાણી મરણ પામતા પહેલા તેના જેવા ખીજ પ્રાણી ઉત્પાદન કરવાને માટે પ્રયત્ન શક્તિનો વ્યય કરે છે, તેમાં કાંઈ યોજના હોઈ જોઈએ. વળી તેની મંતતિમાં જીના ગુણોને સરક્ષવાની શક્તિ અને નવી પરિસ્થિતિમાં નવ ગુણો કે લક્ષણો સંપાદન કરવાની શક્તિ એ બંનેમાં પણ કાંઈ ગૂઢ નિયમ સમાયેલો

હોવા જોઈએ વશાનતાર ટેવી રીતે થાય છે તે સમ્પન્ન અન્વેષણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈપણ વ્યક્તિનું લાવિષ્ય કેવળ તેના માતાપિતા તરફથી મળેના “જનિ” ના ગુણો ઉપર આધાર રાખતું નથી પરંતુ તેનામાં નવા લક્ષણો પ્રાપ્ત કરવાની અને નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ફેરફાર કરવાની શક્તિના ઉપયોગ ઉપર આધાર ગણે છે આ પ્રમાણે જીવનના સાતત્યમાં માનવ પડે છે અને જીવનની ઉત્ક્રાન્તિ સાધવાને માટેજ પ્રાણીઓનું નિર્માણ થાય છે એમ સમજવું પડે છે, પ્રાણીઓ-મનુષ્યોના કલહો, યુદ્ધો, અને વિજયો, જ્ઞાન, અને દક્ષિણ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નો, તેમની ભૌતિક શક્તિ અને માનસિક બુદ્ધિ વિકસાવવાની યોજનાઓ એ જીવનમમત્રની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિના પાયા રૂપ છે તેથી પૃથ્વી ઉપર સજીવ સૃષ્ટિ આકસ્મિક રીતે પ્રગટ થઈ હોય કે નહીં તે વિશે શકા ગ્રહે પરંતુ તેનો વિશ્વાસ અને તેની હાલની સ્થિતિ કેવળ યત્રમય નિયંત્રિતવાદથી સમજવી શકાય તેમ નથી યાદી પણ જાતિની સતતિ જોઈશું તો તેમાં દરેક વ્યક્તિ નવું જ્ઞાન, આતુર્ય અને નવી પ્રેરણાશક્તિ સપાદિત કરતી જાય છે નવી સતતિ તેના માતાપિતા કરતા અમુક જાતના વધારે ઉપયોગી બને, સરકારો, અને શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને તે અમુક વ્યક્તિના પગક્રમથી નહીં પણ આખા યુગના બનેલા આખી જાતિ ઉપરના સરકારને લીધે છે વ્યક્તિના જીવનના અતની સાથે કોઈપણ જાતિના જીવનનો અત આવતો નથી, પરંતુ વશાવતાગની સાથે, અથવા તેની વગર પણ, વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બંનેની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ થાય છે શક્તિના સંગ્રહણના નિયમ ઉપરથી શક્તિના રૂપાંતરો અને શક્તિના વિવિધ વ્યવસ્થાની એકતા સિદ્ધ થાય છે તેવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પ્રાણી માત્રમાં થતા, રૂપાંતરો અને જાતિના તફાવતો જીવનબળની એકતાની સાક્ષી પુરે છે મનુષ્ય જીવનમાં પણ પ્રજ્ઞાઓની ઉત્પત્તિનો આધાર કેવળ વ્યક્તિ ઉપર નહીં પણ સમાજ-સમાજના પ્રયાસોની ઉપર રાખે છે તેથી વ્યક્તિનો વ્યક્તિત્વસાત ય માટેનો હક જાતિ વિકાસના બંધનોથી સંકુચિત રહે છે ઉત્ક્રાન્તિવાદના આ તાર્કિક વિચાર માંથી ફરીથી ઉદ્દેશ્ય કરવો પડશે અત્રે એટલું કહેવું બસ છે કે અર્વાચીન જીવનવિદ્યાના અને ખાસ કરીને વશવિદ્યામાં જેટલા થોડા વર્ષના અન્વેષણોથી આ વિચારમાં ફેર પડ્યો નથી

૪૨ માનસવિદ્યા વિજ્ઞાનના આગકામાં નાનામાં નાનું છે ધણી વર્ષો સુધી તે તત્ત્વવિદ્યાનું બચ્ચુ ગણાતું, અને માતાની ગોદમાં રહીને ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રની ધામા ઉછર્યું જીવવિદ્યાના વિકાસ માં સાથે અનેક પ્રાણીઓના મગજની પ્રગતિઓના અભ્યાસ શરૂ થયો પ્રેરણા, લાગણી, ટેવ, વગેરે ગુણોના અભ્યાસ જીવવિદ્યાની દૃષ્ટિએ મનુષ્યજીવનમાં પણ થતો ગયો આ પ્રમાણે પ્રયોગાત્મક નિરીક્ષણ વધવાની સાથે આ વિદ્યાની સ્વતંત્રતા પણ સધાતી ગઈ માનસશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળાઓમાંથી હવે એટલું બધું ઉપયોગી તેમજ નિષ્પ્રયોગી નિરીક્ષણ બહાર પડે છે કે તેમાંથી નવા નિયમો તાત્ત્વવાનું કામ અશક્ય થઈ પડ્યું છે પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્રીઓ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિનું આદ્ય બુદ્ધિનું, મનજાતિનું પરામર્શશક્તિનું, વગેરેના માપનમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે તેનાથી ઉલટું માનસિક રોગોના ડોક્ટરોએ રોગચિકિત્સાની પદ્ધતિએ પ્રયોગશાળા વગરના અનુભવથી જ નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેનાથી વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બંનેના દૃષ્ટિ બિંદુમાં વિરુદ્ધપરંપરાવર્તન થયું છે

૪૩. બાહ્ય અને અંતર મન. ડૉ. મોન્ડેસોરી પ્રથમ શક્ય તરીકે કાગ કળાં દર્શાવે છે. વખતે બોધી શુદ્ધિવાળાં કે રોગિણ બાળકોની માનસિક પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવાના પ્રયત્ન રૂપે પ્રાપ્ત થયેલા. આવા બાળકોના શિક્ષણ માટે ધ્યાન પ્રયોગ, ચિંતન, અને મનન માથે નિર્ણય કરેલી તેમની પદ્ધતિ અત્યારે વિશ્વવિખ્યાત છે. મનના રોગના ચિકિત્સક ડૉ. ફ્રૌડે પણ પોતાના અનુભવ અને નિરીક્ષણથી માનસવિદ્યોગા ચર્ચાકારિક નવી શોધો કરી છે, અને આ શોધો સિપ્પવચ્ચ હોવા છતાં પણ પોતાના સિદ્ધાન્તો એવી પ્રતિભાથી તેણે પ્રતિષ્ઠા-દન કર્યા છે કે તેમનો સ્વીકાર તેની પોતાની દયાતીગાજ થવા પામ્યો છે. ફ્રૌડેનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત માનસવિદ્યેયણ (સાઇકોએનેલીસીમ) એ નામથી ઓળખાય છે. આપણા મનના બે વિભાગ છે. એક બાહ્ય મન અને બીજું અંતર મન, તેમાં અંતરમન વિચારણ અને પ્રથમ હોય છે. આ અંતરમન આપણા બહારના વિચારો અને બાહ્યમનની ચેતનાથી પેલે પાર હોય છે-તેથી તેને ચેતનાતીત મન પણ કહેવાય છે. મનુષ્યની બાહ્ય ચેતનાનું બાન પોતાને હોય છે અને તે બીજા મનુષ્યોના નિરીક્ષણમાં આવે છે, પણ કેવળ બાહ્યચેતના નિરીક્ષણથી બાહ્યમાં આવેલા અનુભવો ખોટા પડે છે. કારણ કે મનુષ્યની વધારે અગત્યની મંપતિતો તેની અંતર ચેતના-અંતરમન છે; તેની અપ્રકટ લાગણીઓ, આવેશો, અને ભાવનાઓ તેની દિનચર્યાનું અને તેના લાવિધાનું નિર્માણ કરે છે. મનુષ્યની પ્રકટ વાતના અને ભાવના તેની બાહ્યકૃતિઓનું નિર્માણ કરે એમાં તો નવાઇ ન લાગવી જોઇએ, પરંતુ રમૂન બહારની મદત ઉઠાણમાં રહેલી જંખનાઓ, અનેક શુભ લાગણીઓ, આવેશો ખ્યાલો, યાદગીરીઓ, સ્વેપનાર્થત અને આનુવંશિક વૃત્તિઓનો સમાવેશ પણ આનિર્માણમાં થાય છે. આપણી બહારની પ્રવૃત્તિઓ, બાહ્ય મન, આપણા વિચારો અને કૃતિઓ, અને બીજાઓને દેખાતું આપણું વ્યક્તિત્વ એ આપણા માનસનો બહારનો ભાગ-બહારની સમૃદ્ધિ છે. જેમ વૃક્ષની બહાર દેખાતાં શક, ડાળો કે પાદડાગાંજ એનું મર્વરૂપ નથી; પણ અંદર રહેલા ઉંડા મૂળ એને પોષે છે અને ટકાવી રાખે છે, તેવી રીતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ કેવળ બહારના દેહથી, બહારની માનસિક પ્રવૃત્તિઓથી બંધાયેલું નથી, પણ ઉંડાણમાં રહેલા ભૂતકાળની શુભ વૃત્તિઓ, મનુષ્ય જીવનના ઉપકાળમાં દબાયેલા દેશ અને જાતિના ગંરકારોથી રચાયેલું છે. આ ઉંડી વૃત્તિઓ ચેતનાતીત પ્રદેશમાંથી-ભોવરામાં બધ રાખેલા બદીવાન દરવાજા તોડીને બહાર નીકળે તેમ ઉપર ચઢી આવે છે, અને આપણા જગત મન અને આપણી મુશ્કા શક્તિના પ્રયત્નોને તોડીને પણ આપણી ઉપર વિજય મેળવે છે. આ પ્રમાણે આપણા બાહ્યમન અને અંતર મન વચ્ચે દરેક જગડો ચાલ્યા કર્યા છે અને આ બે વિભાગની વિરોધાત્મક પ્રવૃત્તિનું ચોખ્ખું સમાધાન વખતસર ન લાવી શકીએ તો આપણા જીવનની શૈલનાઓનો મંદતર નાશ થઇ જાય છે. આ અંતરમનની ચેતના જોવાનો પ્રયત્ન સ્વપ્નાવસ્થામાં અને ગાડપણની અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે તે વખતે બાહ્ય-ચેતના-મનનો કાચુ છૂટી જાય છે. આ અવસ્થામાં મનની ત્યજ્યેલી લાગણીઓ અને જંખનાઓ, ન્યાત બહાર રખાએલા ગુન્દેગારોની માફક, બહારવટું કરતી વ્યક્તિ થાય છે. જેમ કોઇ રાજાના સામંતો અને ભાયાતો પદબદ્ધ થયા પછી મંતાલા કરે અને રાજાની વિરુદ્ધ કાવતરાં કરે તેમ મનુષ્યની નિષ્ઠા થયેલી લાગણીઓ અને જંખનાઓ ચેતના પ્રવૃત્તિથી મંતાતી રહેવા છતાં અંદરથી છૂપાં કાવતરાં રચીને મનની શક્તિ, સ્વાસ્થ્ય અને સત્તાનો નાશ કરવા મથે છે. આવી સ્થિતિમાં મનની શાસક શક્તિ નબળી હોય તો આ બહારવટીઆનું જોર વધી જાય

છે, અને અગત્યના અને અધિકાર વધવાથી માનસિક રોગો પ્રગટ થાય છે. આ માનસિક રોગોથી દૂર રહેવાનું અને તેમને છૂતવાનું મુખ્ય સાધન ચેતન મનનું—આત્મચળનું સંરક્ષણ છે. જ્યાં સૂધી આપણામાં આ શક્તિ પુરેપુરી કેળવાય નહીં ત્યાં સૂધી આપણી ચેતનાતીત લાગણીઓ આપણી ઉપર વિજય મેળવી લે છે.

૪૪. ક્રૌંઘડ. યુગ, અને આડહર. ચેતનાતીત મનના વિષે ઘણું સંશોધન થયું છે. ક્રૌંઘડ, યુગ, અને આડહર એ ત્રણ ઓરટ્રો-જર્મન માનસશાસ્ત્રીઓએ એ જૂદી જૂદી રીતે પૃથક્કરણ કરીને માનસરોગના નિવારણના જૂદા મંત્રદાય રચાયા છે. ક્રૌંઘડ આ ચેતનાતીત મનને બાહ્યમનના કરતાં દસગણું વધારે વિશાળ સ્થાન આપે છે તે છતાં મનુષ્યની એકજ મુખ્ય લાગણી-રતિલાવના-જ્ઞાતિનેયતા—ઉપર આત્યંત અને અયોગ્ય ભાવ મૂકે છે. જેમ “અભિજ્ઞાન શાકુંતલ”નો વિદુષક ખાવાનો બહુજ શોખ રાખે છે અને અન્ન-હુધાને મહાન પ્રેરકબળ ગણે છે, તેમ ક્રૌંઘડ આ ગ્રેમ પીપાસાને સાર્વભોમ સામ્રાટ્ટનું સ્થાન આપે છે. બાહ્યજીવનમાં જ રતનપાન અને વિદ્યાવિચોચન, અને મૂત્રત્યાગની ક્રિયામાં રહેલાં જ્ઞાતિનેય ક્રિયાઓના સૂક્ષ્મ અંશો, માતૃપિતા વિષે લિંગભેદથી ઉત્પન્ન થતાં આકર્ષણ અને અપાકર્ષણ, અને ભૂલાઇ જવાયેલા બાહ્યજીવનનાં આવા બીજાં સૂક્ષ્મ જ્ઞાતિનેય અનુભવો વગેરે કારણો ઉપરથી ક્રૌંઘડ માનસરોગની ચિકિત્સાનું અને માનસ પ્રજ્વલિતનું ધોરણ રચાવે છે. ક્રૌંઘડના વિચારોએ થોડા વર્ષો સાંઝે ધ્યાન ખેંચ્યું. પણ તેમાં રહેલી અપૂર્ણતા અને અત્યુક્તિઓને લીધે તેની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઇ છે. તેના પદ-શિષ્ય યુગેતો તેની સામે ચર્ચને નવો સંપ્રદાય રચાયો છે. ક્રૌંઘડના કરતાં યુગનું ચેતનાતીત માનસ એકજ પ્રકારનું હોવા છતાં વધારે વિશાળ અને ગ્રાહક છે. જ્ઞાતિનેયતા-રતિ-સુખ-ની વાત કરવી પણ અશિષ્ટ ગણાય છે; આ પ્રકારની વૃત્તિઓને અંદરનું આત્મબળ કેળવ્યા વિના અયોગ્ય રીતે દબાવી નાંખવાથી હાનિ થાય છે એટલું જ્ઞાતિવા પુરો ક્રૌંઘડનો સિદ્ધાન્ત ઉપયોગી છે. પરંતુ મનુષ્યની માનસપ્રજ્વલિ વધારે વિશાળ છે અને કેવળ જ્ઞાતિનેય લાગણીઓ અને જંખનાઓ ઉપરાંત મનુષ્યનાં બીજાં આનુવંશિક સંસ્કારો, દેશ, કાળ અને કુટુંબ અને સમાજના આદર્શો, અને પ્રાચીન સંસ્કારો ઉપર રચાએલી તેની વિચાર શક્તિ અને સાહજિક બુદ્ધિ, તેની કલાભાવના, ધર્મભાવના એ સઘળાથી સમૃદ્ધ થએલું આ ચેતનાતીત-સૂક્ષ્મ મન-કેવળ જ્ઞાતિનેયતાના એકજ લક્ષણમાં તેની સર્વ-શક્તિ સમાવી દે એ અસંભવિત લાગે છે. યુગ સમાજ અને પરિસ્થિતિના આદોલનને જોઈ જાગૃત્ય આવે છે તેના પ્રમાણમાં આડહર મનુષ્યની પોતાની આત્મશક્તિ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. દરેક મનુષ્યને આડહરના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પોતાના ધંધાને યોગ્ય માનમવૃત્તિ કેળવવી પડે છે; તેવીજ રીતે પોતાની સામાજિક સ્થિતિને તેમજ જ્ઞાતિનેય સંબંધોને યોગ્ય વર્તન રાખવું પડે છે. આ યોગ્ય વર્તનને માટે અમુક પ્રમાણમાં માનસિક બળ સામર્થ્ય, અને ધ્વિષ્ટાશક્તિની જરૂર પડે છે. તે શક્તિ ઉપરાંત કામ માથે લેવામાં મળતી નિષ્ફળતાને લીધે (ન્યૂરોસીસ) માનસિક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં આડહરનો સિદ્ધાન્ત ખાસ ઉપયોગી છે; તે અમુક ધ્યેય સતત આગળ રાખવાનો આગ્રહ કરે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને નિષ્ફળતાના કાદવમાં ડુબ્યા વિના આગળ વધારવાનું મુખ્ય કાર્ય

શિક્ષક દરેક પગલે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, કારણ કે આ નિષ્કળતાના કાદવના છાંટા બાળકના ચેતનાતીત મનની ઉપર ભૂમાર્ધ ન શકાય એવી ચીકાસથી ચોટી જાય છે.

૪૫. ચેતનાતીત મન અને આધાતો. ચેતનાતીત મનના અભ્યાસથી ધણા નવા સિદ્ધાન્તો અને વિચારો ઉભા થયા છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના આત્માની ભાવનાનો આધાર લીધા સિવાય, અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તમાં ગાન્યા વિના પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્રીઓએ ચેતનાતીત મનના અભ્યાસથી બાળકોના જીવનના સૂક્ષ્મ સંસ્કારો વિષે નવી દૃષ્ટિએ જૂનું જ્ઞાન સજીવન કર્યું છે. અભિમન્યુ માતાના ગર્ભમાં રહીને યુદ્ધવિલા સંપાદન કરી શક્યો હતો એ અર્વાચીન દૃષ્ટિએ માનવાને હવે કારણો મળે છે. બાલજીવનની શરૂઆતથીજ તેની માનસિક પ્રવૃત્તિ અને શિક્ષણ શરૂ થાય છે : થોડા વર્ષ પહેલાં એમ મનાતું હતું કે છોકરાંને સાત વર્ષની ઉંમર કરતાં વહેલાં નિશાળે મોકલવાથી લાભ કરતા હાનિ વધારે થાય છે. પરંતુ હવે તો એમ સિદ્ધ થયું છે કે નાની કુમળી વયમાં જો વ્યવસ્થા, સંઘજીવન, સ્વાશ્રય, અને સ્વતંત્રતાના ગુણો ન ફળવાય અને સંગીત, હલન, ચલન અભિનય, નૃત્ય વગેરે કલાઓ ન સધાય, તો તે મોટી ઉંમરે પ્રાપ્ત કરતા ધણી વધારે મુશ્કેલી પડે છે. તેથી બાળમંદિરામાં જે આઢી વર્ષની ઉંમર પહેલાં બાળકોને દાખલ કરવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે. વળી આ કુમળી વયમાં પડેલા શુભ સંસ્કારોની માફક માનસિક આધાતો જીવન સૂધી કામગીરી રહે છે. શરીરના ધાતો રચાઈ જાય છે અને કુદરતના બળથી રચાઈલા ધાતુ ખર્ચે તે હાનિ કરી શકતા નથી પણ મન પર પડેલા ધાતો રચાતાં ધણાજ સમય લાગે છે, અને રચાયા પછી પણ તેમની હાનિ કરવાની શક્તિ ઓછી થતી નથી.

એક વખત અમુક પરિસ્થિતિમાં ભય, ત્રાસ, ચિંતા, શરમ કે માનસિક દુઃખ ઉત્પન્ન થવાથી મનઉપર આધાતો પડે છે. ફરીથી તેવીજ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં જૂના આધાતો તાજા થાય છે અને તેથી હીરટીરીઆ જેવા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે : આ લાગણીઓ ચેતનાતીત હોવાથી ખર્ચે કારણ સાધારણ દૃષ્ટિથી સમજી શકાતું નથી. મજબૂત મનના માણસોને પહેલાં તો આવા આધાતો યત્નોજ નથી અને થાય છે તો તેની ઉપર વિજય મેળવવાની શક્તિ તેમનામાં હોય છે. જીવનની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા નબળા મનનાં માણસોની ફળવણીમાં પહેલેથીજ આવા આધાતો કરાવવાની ખાસ જરૂર છે. મનમાં દાખલ થયેલા આધાતો-દુઃખમય સ્મૃતિઓ-દેશવટે મોકલેલી લાગણીઓ બહારવટું લાઇને ચેતન મન ઉપર કાણુ મેળવે છે. તેમનો નાશ કરવાના જે મુખ્ય રસ્તા હોય છે : એકતો તે લાગણીને મંત્રુષ્ટ કરવાનો અને બીજો તે આધાતોના કારણરૂપ મૂળ લાગણી ઉપર વિજય મેળવવાનો. આ બીજો રસ્તો માનસ વિશ્લેષણની મારફત મળે છે. ધણીવાર આ આધાતો સંબંધી ખુલા દીધે વાત કરવાથી યુગવાએલા કેમકાનો ઉકેલ થઈ શકે છે. ભય, ક્રોધ, લજ્જા, ચિંતા વગેરેના કારણોનો પદ્ધતિસર વિચાર કરવાથી તેમની અવાસ્તવિકતા અને અવધાર્યતા સિદ્ધ કરી શકાય છે અને તેમને દૂર કરવાના ઉપાય ચોજી શકાય છે. આ વાત કરવાની પદ્ધતિ વાપરનાર કુશલ માનસવેત્તા હોવો જોઈએ, નહીં તો ફટલીએકવાર ચેતનાતીત સમુદમાં કુળી ગયેલી ફટલીએક વિસ્મૃત લાગણીઓ નવારૂપમાં તાજી થઈ આવે છે અને નવા રોગના કે પ્રમાદનાં લક્ષણો વ્યક્ત કરે છે.

૪૬. પ્રેરણા કે સંયમ? આ નવી માનસવિદ્યાના મુખ્ય લક્ષણોમાં એક ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. લાગણીઓ, આવેશો, અને પ્રેરણાની પ્રયત્ન શક્તિ ઉપર વધારે પડતો ભાર મુકવામાં અને મનુષ્યની વિચારશક્તિ અને ધ્વજશક્તિને ગૌણસ્થાન આપવામાં ગંભીર ભૂલ થાય છે. આજુ જમાનાની ખાસીયતોમાં અને ખાસ કરી તરૂણ-વર્ગની માનસિક સ્થિતિ અને વર્તનમાં આ દૃષ્ટિબિંદુને લીધે ઘણો ફેરફાર થયો છે. બાળકોની પ્રેરણા અને આવેશો દબાવી નાંખવાથી ઉત્પન્ન આઘાતોને લીધે નુકસાન થાય છે એમ ધારીને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ નવી પદ્ધતિની યોજના કરે છે. તેમાં સંયમ કરતા સ્વતંત્રતાને વધારે અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવે છે, તેનું પરિણામ એમ આવે છે કે મનુષ્ય જીવનના ઉષ્ણકાળના વખતના અને ચેતનાતીત મનમાં યુક્ત રહેલા આવેશો અને વિકારોને બેલગામ છૂટ મળે છે; સંયમતા, શિષ્ટતા, સંયમ, વગેરે ગુણો કેળવણી શકાતા નથી. આત્મનિર્ણય અને સ્વતંત્રતાને નામે બાળકો અને તરૂણોના સ્વછંદી વર્તનને પોષણ મળે છે; આરામ અને આનંદ વ્યક્તિના સુખને માટે આવશ્યક છે એમ આજના તરૂણો માનતા થઈ ગયા છે. જ્ઞાન, તાન, અભિનય, નૃત્ય, એ સઘળાં આત્મપ્રકાશન અને આત્મ-નિર્ણયને માટે આવશ્યક છે; અને તેનાથી બાળક અને યુવકની ખરી શક્તિઓ ઉદ્દીપન થાય છે, અને તેને પોતાની લાયકાતને યોગ્ય ધધો પસંદ કરવાની નિર્ણય શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દલીલમાં અર્ધ સત્ય છે અને તે એકતરફી હોવાને લીધે સદંતર સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. યુવકોના આ નવા માનસ તરફ મારી સહાનુભૂતિ નથી એમ નથી. નવયુગનો યુવકસંઘ પૃથ્વી ઉપરના લગભગ બધા દેશોમાં એક સરખાજ ગુણો વ્યક્ત કરે છે: તે નિષ્ખાલસ દીલનો, સ્પષ્ટવક્તા, દંભ અને આડંબરથી દૂર રહેનારો, સમાજના નેતાઓની અહંતા અને દંભને ઉઘાડા પાડવામાં આનંદ માનનારો, પોતાના વિચાર પ્રમાણે પ્રગતિના પથે સાહસિક પગલા ભરવાને તત્પર છે. આ ગુણો અભિનંદનીય અને અનુકરણીય છે. પરંતુ તેની સાથે બીજા ચોડાએક ગુણો પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે: મનુષ્યની પ્રથમ પ્રેરણાઓ અને આવેશો હમેશાં સત્યગમ હોતા નથી. તેની ખુદ્ધિ, પ્રશ્ના, વિચારશક્તિ એ પ્રથમ આવેશોના કરતા વધારે પકવ માનસિક સ્થિતિનું ક્ષય છે. વળી તેની ધ્વજશક્તિ, આત્મશક્તિ અને સંયમશક્તિ એ તેની પ્રગતિના ઉચ્ચતર સાધન છે. આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને આપણા યુવકો વિચારશક્તિ અને સંયમને બાળપણથીજ કેળવવાના પ્રયાસ આજુ રાખેતો આપણુ પ્રજાજીવન વધારે સફળ થયા વિના રહે નહિ. આ સિદ્ધાંત ખાસ નવો નથી અને ખાસ કરીને આર્ય સંસ્કૃતિની વાદક યુજર્દપ્રભને તો નહિજ. પરંતુ અર્વાચીન વિજ્ઞાન જીવનઉત્ક્રાન્તિની દૃષ્ટિએ પણ આજ આદેશ આપે છે એટલું ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જોઈ છે. આપણી લાગણીઓ પ્રેરણા અને આવેશો એ આપણા પ્રાણીજીવનના પૂર્વજ તરફથી આપણને વારસામાં મળેલા છે; કેવળ તેમના ઉપર આધાર રાખવાથી મનુષ્યની જંગલી પ્રાચીન અવસ્થાના ગુણોનો આલિંગ્ય થવાનો. પરંતુ જીવનમાત્રનો ઉદ્દેશ પ્રગતિ સાધવાનો છે. તે સાધેને માટે કેવળ પેઢી ઉતાર થતા પ્રાથમિક ગુણો ઉપરાંત નવી પરિસ્થિતિને સંયમગા રાખનાર સંયમશક્તિ અને વિચારશક્તિનો વિકાસ કરવાની જરૂર છે. માટે હાલની પ્રજાને માટે નહિ પરંતુ મનુષ્યજાતિના સતત વિકાસમાં નુદિ ન પડે તેટલા માટે શિક્ષણમાં અને વર્તનમાં આપણા આવેશો અને પ્રેરણાને ગૌણ સ્થાન આપીને વિચારશક્તિ અને સંયમશક્તિને પ્રધાન પદ આપવું જોઈએ.

૪૭. પ્રજાજીવનમાં માનસનું સાતત્ય, વળી આપણા મગજના ભવિષ્ય નિર્માણ કરનારા વિધાયક બળોની ગણતરીમાં આપણા પૂર્વજો તન્દ્રથી મળેલા આનુવંશિક મંત્રકારો ભૂલવા ન જોઈએ આપણા યુગનું જીવન કેવળ આપણા લાભ માટે છે, એમ ધારવું જોઈ છે આપણા ભૂતકાળના હિતકારક સંસ્કારોનો અનાદ્ય કરીને આપણા ભવિષ્યનું વિધાન કરવું અનિવાર્ય છે; ઉત્ક્રાંતિવિદ્યા પ્રજાઓના શારીરિક અને માનસિક જીવનના સાતત્ય ઉપર ભાર મૂકે છે અને તેથી આપણી જોખમદારી ભૂત અને ભવિષ્ય બંને તરફ છે. ભવિષ્યના વિધાનમાં આપણા આદર્શો અને લક્ષ્ય આપણી મમક્ષ રાખીને, નવા પ્રગતિના બળોનો સાચા સાધવા છતાં, આપણી પ્રાચીન મંત્રતિનો અનાદ્ય યત્ન દેવો ન જોઈએ આપણી આનુવંશિક સપત્તિનો નવી પરિસ્થિતિમાં વિકાસ થઈ શકે છે, નવા લક્ષ્યો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને આ નવા લક્ષ્યોનો પણ ધણે અંશે વશાવતાર થઈ શકે છે. વિશ્વ પૂર્ણતા માધવા મથે છે અને આ પૂર્ણતાની સાધનામાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન એ બંને તરફ ઉપયોગી છે. આ દૃષ્ટિથી પાશ્ચાત્ય મંત્રતિના કેટલાએક હાનિકારક તત્વોથી દૂર રહેવું ઇષ્ટ છે પાશ્ચાત્ય મંત્રતિએ વિજ્ઞાનની અનેક સુંદર શોધોનો દુરુપયોગ કર્યો છે, અને દિમામય પ્રવૃત્તિ આદરીને વૈજ્ઞાનિકોને જોડી રીતે શરમગા નાખ્યા છે પાશ્ચાત્ય સમૃદ્ધિના ઉચ્ચ મરહોરો તેમજ આપણી પ્રાચીન સમૃદ્ધિના અભીષ્ટ લક્ષ્યોનું એકીકરણ કર્યા વિના આપણી પ્રગતિ નથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનનું સેનન આમ દૃષ્ટિથી નહિ પણ આપણા દેશકાલના અધ્યાત્મિક તેમજ આધિભૌતિક બળોને ધ્યાનમાં રાખીને પર્યાપ્ત દૃષ્ટિથી કરવાનું છે પાશ્ચાત્ય સમૃદ્ધિ અનેક પ્રકારનો વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ હજી શાન્તિ અને સતોષ માટે વધારા મારે છે. અર્વાચીન માનસશાસ્ત્રીઓ માનસિક રોગીઓની ચિકિત્સાથી અને બીજા અનેક નિર્ગોષણથી એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે પૂર્વની શાન્તિ, સતોષ અને સયમ વિના પાશ્ચાત્ય પ્રજાને શારીરિક કે માનસિક સ્વાસ્થ્ય મળી શકે નહિ પાશ્ચાત્ય સમૃદ્ધિવાદીઓના મનમાં એક મોટો ભય ઉત્પન્ન થયો છે કે પૌર્ણત્ય સમૃદ્ધિથી તેમનો પરમજ્ઞ નડક આવી જશે છે આ પરિસ્થિતિમાં પશ્ચિમના વિચાર અને પદ્ધતિના અનુકરણમાં આપણી સમૃદ્ધિના ઇષ્ટ તત્વોનો અનાદ્ય ન કરવો જોઈએ અને તેમ કરવાથીજ આપણા પ્રજાજીવનમાં માનસિક વિકાસનું સાતત્ય સાધી શકાશે

૪૮. વિજ્ઞાન વિષયક સાહિત્ય પ્રત્યે સાહિત્યકોનો ધર્મ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિજ્ઞાન વિષયક પુસ્તકોની વૃદ્ધિ અને પ્રચારનું કાર્ય કેવળ વૈજ્ઞાનિકો જ કરી શકે માટે આ કાર્યની જોખમદારી સાહિત્યપ્રધાન સંસ્થાઓ ઉપર થવી એ મત માટે બે શબ્દો કહેવાની જરૂર જોઈ છે વિજ્ઞાનના અધ્યાપકો આ કામ ધણી સાગી ગતે કરી શકે તે વાત ખરી છે, પરંતુ આત્માર સ્પર્ધા તેમનું શિક્ષણ અને દૈનિક કાર્ય પરલાપામાં થયેલું હોવાથી સ્વશાળા ઉપર તેમનો પ્રેમ હોવા છતાં પણ તેમની ભેજનશક્તિ અને ભાષાશૈલી લોકપ્રિય થતા ધણે સમય લાગે છે અંગ્રેજી ભાષામાં પણ એમ કહેવાય છે કે વૈજ્ઞાનિકોને પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ ભાષામાં મુકતા આવડતું નથી અને વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવાનું કામ અમુકજ પ્રકારના સાહિત્યકારો કરી શકે છે ગુજરાતી વાંચકના પૂર્વગીઓને

મારી સવિનય વિનંતિ છે કે તેમણે પણ પોતાની કલમ આ દિશામાં વાળવી જોઈએ. જે પ્રેરણાથી કવિવર નાનાલાલ જૂગોળવિદ્યા ઉપર શાળાપયોગી પુસ્તક લખવાને કટિબદ્ધ થાય અને જે પ્રેમથી શ્રીયુત કિશોરીલાલ મશરવાળા ઉદ્યમના જીવન સંમંધી એક મહાન લેખકના લોકપ્રિય વિજ્ઞાનના પુસ્તકનો અનુવાદ કરે, તેવીજ પ્રેરણાથી આપણા સાહિત્યકો વિજ્ઞાન વિષયક પુસ્તકો તરફ ધ્યાન આપે તો સાહિત્ય પરિપક્વતા વિજ્ઞાન વિભાગ સાર્થક થયો કહેવાય. વિજ્ઞાનના અધ્યયન માટે માધ્યમિક શાળાઓ અને મેટ્રિક સ્ત્રી પણ હવે સારી વ્યવસ્થા થઈ છે; આટલા પ્રાથમિક જ્ઞાનના ઉપર વધારે સંગીન પાથો રચી શકાય એમ છે. આપણા નવલકથાકારો જ્યુસ્સે વર્ન કે એચ. જી. વેલ્સ કે આલ્ફ્રેડ હક્સલીના જેવી વિજ્ઞાનપ્રધાન નાર્થો કેમ ન લખી શકે? સમાજને અને વાચકોને આકર્ષવા માટે કેટલાએક લેખકોને અમુક પ્રકારના હવકા વાતાવરણમાં ઉતરવું પડે તેને બદલે વિજ્ઞાનના સત્યોનો આધાર લઈને તેઓ આપણા સાહિત્યમાં નવી ભાત કેમ ન પાડે? શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ “એક વૈજ્ઞાનિકનું આત્મકથન” સમજાવવાને માટે જે સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે તેવા કાવ્યો બીજા કવિઓ કેમ ન લખે.

એ સત્ય કાળે ન ધડીય જંપવુ,
જ્યાલામુખીના મુખમાં પ્રવેશવુ;
ખૂંદી રણો, બેદી વનો બીહામણા,
ઢઢાળવા ઉન્નત શૃંગ અદ્રિના;
ને પેંગડામાં રચલકંઈને લઈ,
બ્રહ્માડ કેમ તળિયા તપાસવા,
સૌ સત્ય કાળે, લગની એકજ એ.

(કૌમુદી માર્ચ ૧૯૩૬)

સત્યની અદ્ભૂતતાને સીમા નથી; વિજ્ઞાન રસ વૃત્તિને ક્ષીણ નથી કરતું પણ પોષે છે; કવિઓને વિજ્ઞાનના તથ્યોમાથી વિવિધ પ્રકારના અવકારો, ઉપમાઓ અને કાવ્યના વિપયો મળી શકે છે. શ્રીયુત નરસિંહરાવ અને ટાગોર જેવા કવિવરોની અવકાર સમૃદ્ધિ વિજ્ઞાનની ઉપમાઓ અને વિજ્ઞાનના તથ્યો ઉપર આધાર રાખતી જોવામાં આવે છે. કવિઓની પેઠે બીજા સાહિત્યકો પણ વિજ્ઞાનની વિવિધ સમૃદ્ધિનો લાભ લઈને આપણું સાહિત્ય વધારે રસમય, કલાત્મક, ગોધપ્રદ, રચિકર અને ઉપયોગી બનાવી શકે. આપણા ઉદ્યોગ-પ્રધાન દેશમાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય માટે વાચકોનો શોખ વધતો જાય છે. દૈનિક તેમજ સાપ્તાહિક છાપાઓમાં અને માસિકો, ત્રૈમાસિકો અને વાર્ષિક અંકોમાં પણ વિજ્ઞાન વિષયક લેખો વધતી જતી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. ભાષાની શુદ્ધિ કે વિષયના નિરૂપણમાં ત્રુટિઓ જોવામાં આવે છે તે છતાં એકંદરે વૈજ્ઞાનિક લેખો તરફ સમાજનું આકર્ષણ થતું જાય છે. તેનો લાભ લઈને શુદ્ધ અને શિષ્ટ સાહિત્યમાં વિકાસને માટે આપણા કવિઓ, નવલકથાકારો નિર્મંથકારો અને અન્ય સાહિત્યકોએ પોતાની કૃતિઓમાં વિજ્ઞાનને વધારે સ્થાન આપવું જોઈએ.

૪૯. વૈજ્ઞાનિક લેખકમાં જે ગુણ હોવા જોઈએ એમ આઈન્સ્ટાઇન એક ઠેકાણે જણાવે છે. જનમણીના છાંડ જેટલી ચંચળતા, બહારના ઉત્તેજન ગ્રહણ કરવાની સક્ષમ પરામર્શશક્તિ અને શાહીના જેટલી તીક્ષ્ણતા એટલે દરેક દિશામાંથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનના કિરણોનો પ્રકાશ દૂર સુધી ફેંકવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. અંગ્રેજ પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પત્ર “નેચર”ના અધિપતિ સર રીચર્ડ ઓગરી અને જર્મન વૈજ્ઞાનિક પત્ર “નાટુરવિશન શાફ્ટન”ના અધિપતિ આર્નોલ્ડ બર્લિન્ગરની વિશાળ ખ્યાતિનું મુખ્ય કારણ તેમની અદ્ભુત લેખનકળા છે. અર્વાચીન યુગમાં વિજ્ઞાનની જુદીજુદી શાખાનાં અન્વેષકોને પોતાના વિષયની બહાર જોવાની ઈચ્છા કે સગવડ મળી શકતા નથી; અને સાધારણ વાંચકને આ ત્રીજીવટમાં રસ રહેતો નથી, તેથી ખંતેનો સુયોગ કરવાને માટે વૈજ્ઞાનિક લેખકોનો એક નવો વર્ગ દરેક દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એકદેશીય વિદ્વાતાના આ યુગમાં વિજ્ઞાનના અનેક ક્ષેત્રની વિહંગ દૃષ્ટિથી સર્વત્રાહી સમાલોચના કરી શકે તેવા લેખકમાં તીવ્ર બુદ્ધિ ઉપરાંત સ્પષ્ટતા અને ચોકસાઈના ગુણો જોઈએ. આવા વૈજ્ઞાનિક લેખકો ગુજરાતી ભાષામાં ઘણાજ થોડા છે. ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા, વિજયલાલ મુવ, પ્રો. વીરમિત્ર દિવડીઆ, ભોગીલાલ પટવા, ડૉ. ભદ્રમુખ વૈદ્ય, સુરેશ દિક્ષિત, યશવંત નાયક, ભીમભાઈ દેશાઈ વગેરે લેખકોની સંખ્યા હજી ઘણી નાની ગણાય. ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનને માટે એક સ્વતંત્ર માસિક ન હોવાને લીધે આવા લેખકોનું કાર્ય તુટક અને અસંબદ્ધ છે યથ જાય છે; સહકાર અને સંઘબળનો લાભ ઘણો ઓછો મળે છે; પારિભાષિક શબ્દોની અનિશ્ચિતતાને લીધે પણ દરેક લેખક મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે શબ્દો ચોંટા છે અથવા વાપરે છે. વળી વિજ્ઞાનની જુદીજુદી શાખાના અભ્યાસકોને અને લેખકોને એકઠા કરવાનું કામ સાહિત્ય પરિષદ તરફથી થાય તો તે સર્વના સહકારથી ગુર્જર સાહિત્યનું ક્ષેત્ર વધારે વિશાળ અને ઉપયોગી બનાવી શકાય.

૫૦. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન—આગળ એક ઠેકાણે જણાવ્યા પ્રમાણે વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર જ્ઞાન જેટલું વિશાળ છે; આપણું મન અને બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે તેટલું બધું જ્ઞાન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વિજ્ઞાનના આ વિશાળ ક્ષેત્ર ખેડવાનું કામ ગુજરાતમાં જોઈએ તેટલું વધું નથી. તેનું એક કારણ આપણા પ્રાંતમાં સંશોધનવૃત્તિનો અભાવ છે. વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ પ્રધાન આપણા દેશમાં સંશોધનને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા નથી. આપણા ધનિકા દેશદેશાવર સુધી ધર્માંદ નાણા ખર્ચે છે; ગુજરાત બહાર પણ અનેક શિક્ષણમંસ્થાઓ અને સંશોધનની સિખ્યવૃત્તિઓ નમાવે છે; પરંતુ ગુજરાતમાં જ આ સંશોધનના પ્રયત્નો તરફ ઉદાસીનતા બતાવે છે. ગુજરાત, કાઠીઆવાડ અને કચ્છ એ એકજ ભાષાના ઉપાસક હોવા છતાં તે પ્રદેશોમાં આપણી સંસ્કૃતિ અને અસ્થિતાની સંરક્ષિ માટે જરાયે ચિન્તન કે સંશોધન થતું નથી. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષોના સંશોધન માટે હજી ઘણા સ્થળોએ કામ ચાર કરવાનું છે; ગુજરાતના ઇતિહાસનાં ઘણા પ્રકરણો ફરીથી લખાવાનાં છે; પાંચ બ્રિટિશ જીવાઓ અને અનેક દેશીરાજ્યોની વચ્ચે વિચિત્ર થયેલી આપણી પ્રજાની અર્થશાસ્ત્રી અને આકાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર તપાસણી કરવાની છે; ગુજરાતનાં કોતરો,

“A Scientific writer is cross between a mimosa and a porcupine.” The world as I see it. p. 15.

કુંડો, પર્વતો અને ખીણોમાં રહેલી ખનિજ સંપત્તિની શોધખોળ ખાફા છે; આપણી નદીઓનું પાણી સમુદ્રમાં વહેતું જતું અટકાવીને તેમનું નિયમન કરીને અથવા તો નહેરો ખોદાવીને આપણાં ખેડૂનોને દુકાળના ભયથી દૂર રાખવાની યોજનાઓ ઘડવાની છે; આપણાં બાળકો, યુવકો, અને સ્ત્રીપુરુષોના સ્વાસ્થ્યને માટે શારીરિક ઉદ્ધારના ઉપાયો યોજવાના છે; આપણા ગરીબ દેશનાં હવામાનને લાયક સરતા અને પુષ્ટિકારક ખોરાકનાં તરતો નિર્ણય કરવાનાં છે; અર્વાચીન શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આપણાં શિક્ષણનાં સાધનો અને પદ્ધતિની અપૂર્ણતાઓ દૂર કરવાં માટે અન્વેષણની ખાસ જરૂર છે; ભૌતિકવિદ્યા અને જીવવિદ્યાની દૃષ્ટિએ પણ આપણા પ્રશ્નો ઉકેલવાનું કામ આપણા હાથેજ કરવાનું છે. આવા સંશોધનના કાર્યને માટે હમણાં જ મુંબાઇમાં ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધલાઇ દિવટીઆના પ્રમુખપદ નીચે ગુજરાત સંશોધન મંડળ રચાયું છે. તેને સાહિત્ય પરિષદ અને ખાસ કરીને વિજ્ઞાનવિભાગે સક્રિય સહાય આપવાની જરૂર છે. સ્વતંત્ર સંશોધન વિના આપણી ભાષામાં ખરા પ્રાણુવાન સાહિત્યનું સર્જન થવાનું નથી. વિદેશી લેખકો અને સંશોધકોનું અનુકરણ કરવાનું કામ સહેલું છે પણ તેનાથી સંતોષ માની બેસી રહેવાય તેમ નથી.

૫૧. ઉપસંહાર. આ સાહિત્ય પ્રધાન સંસ્થાએ પણ સંશોધન પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાની ઘણી જરૂર છે. ગુર્જર વાહુગયની અસ્થિતા અને સર્વોગ સુંદરતા સાધવી હોય તો અન્વેષણ યુદ્ધિ વિના આપણે પ્રગતિ શકીએ તેમ નથી. મહારા પરમયુરુત્તમ ગોવર્ધનરામભાઇના શબ્દોમાં કહ્યું તો શુકદ્રષ્ટા, બાલદ્રષ્ટા, લક્ષણદ્રષ્ટા, લક્ષ્યદ્રષ્ટા અને પર્યેષક-દ્રષ્ટા એ પાંચે પ્રકારના દ્રષ્ટાઓ આપણાં સાક્ષરજીવનમાં આવશ્યક છે. દેશના નેતાઓ અને જ્યોતિર્ધરોનો ધર્મ છે કે આ દરેક જાતના દ્રષ્ટાઓને તેમના ગુણ અને યોગ્યતા પ્રમાણે ઉત્તેજન આપીને સમાજની ઉન્નતિ સાધવી. તે સાધવામાં આપણે ભૂલ કરીએ તો ગોવર્ધનરામભાઇના શબ્દોમાં આપણે “વિદ્વાન્ અદ્રષ્ટાઓ” લેખાઇએ. હું આશા રાખું છું કે આજના સરસ્વતી યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થાય તે પહેલાં ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક લેખકોની એક ચિરસ્થાયી સમિતિની યોજના કરવામાં આવશે, અને તેના પ્રબળ, અને કાર્યદક્ષ મંત્રીઓને વૈજ્ઞાનિક કાવ ઉપરાંત, વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અને પ્રકાશનનું કામ કરવાને સાધન અને સગવડ આપવામાં આવશે. સાહિત્ય પરિષદના અંગે આવી સમિતિના કાર્યમાં સાતત્ય સંપાદન કરી શકાય તો કાર્યકરો અને ધનિકોના સહકાર પણ થોડો શકાય. તેના પરિણામે વૈજ્ઞાનિકોની તપશ્ચર્યા, સત્યનિષ્ઠા, અને નિરહંકારી સેવાવૃત્તિ આપણી પ્રગ્નના સાક્ષર જીવનમાં જોતપ્રોત થાય, નવા સંશોધનને માટે અને અપૂર્વ સાહિત્યના સર્જનને માટે ભૂમિકા તૈયાર થાય, અને આ નવસર્જીત સાહિત્યના અમૃતના અનેક સ્ત્રોતોના પાનથી સજીવન થયેલું સંસ્કારી, સશક્ત, આત્મનિષ્ઠ, અને સમૃદ્ધ અભિનય ગુજરાત ત્વરાથી ઉદ્ભવે એવું હું ઇચ્છું છું.

પાપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ.

ધા ડાયમડ ન્યુબિયી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ હગનવાલે
છાપ્યુ સલાપોસ રોડ-અમદાવાદ ૧૯૩૬
અને મત્રીઓ ગુનરાત સા સ મેક્લન તરફથી હીરાતાવ ત્રિગુવનદારો
પ્રસિદ્ધ કર્યું-અમદાવાદ

બાસ્કુ ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન, અમદાવાદ
ઈતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગના અધ્યક્ષ
મુનિશ્રી જિનવિજયજીનું વ્યાખ્યાન

ગુજરાતની ઇતિહાસ સંશોધન પ્રવૃત્તિનું સિંહાવલોકન

પ્રકાશક •

હીંગલાલ ત્રિલુવનદાસ પારેખ,
મત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન,
પ્રેમાભાર્ત હોલ, અમદાવાદ.

મુદ્રક

મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ,
સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
પાનકાર નાકા, અમદાવાદ

મુનિશ્રી જિનવિજયભાઈ
ઇતિહાસ પુરાતત્વવિભાગના અધ્યક્ષ

ગૂજરાતની ઇતિહાસ સંશોધન પ્રવૃત્તિનું સિંહાવલોકન*

વિદ્વન્મંડળ અને સર્વ સજ્જનપર્ગ,

પ્રસ્તુત સાહિત્યસંવેદના 'ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ' વિભાગનું અધ્યક્ષસ્થાન કોવાની, મારા માટે અત્યંત માનકારી એવી, જે આજ આપે મને કરી છે તે માટે હું આપનો ક્યા રાષ્ટ્રમાં આભાર માનું ? હું મારામાં એ પદને યોગ્ય એવી કશી વિશેષ લાપકાત જોતો નથી ગૂજરાતના ઇતિહાસ કે પુરાતત્ત્વની એવી કરીય સગીન સેવા મે હજી સુધી કરી નથી હું તો માત્ર એક સામાન્ય અભ્યાસી છું અને શીખાઉ વિદ્યાર્થીની જેમ માત્ર એકાંતમાં બેસી વિદ્યા-અભ્યાસ કર્યા કરે છું. અનર્પત મારા અભ્યાસનો સૌથી વધુ પ્રિય વિષય એ ગૂજરાતનો પુરાતન ઇતિહાસ છે ગૂજરાતના પુરાતન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સ્થાપત્ય તરફ મારો પ્રગાઢ અનુરાગ છે-પ્રમળ પક્ષપાત છે, અને તેથી, ગૂજરાતની ભૂમિમાં જન્મ ન લેવા છતાં મે ગૂજરાતને મારી જન્મભૂમિ તરીકે સ્વીકારી છે અને મને તે જન્મભૂમિ કગતા વ વધારે પ્રિય અને પૂજનીય છે માતૃભાષાને વિસારે મૂકી, શુદ્ધિપૂર્વક, મે ગૂજરાતી ભાષાને પોતાના હૃદયમાં માતૃભાષાના પીઠ ઉપર સ્થાપિત કરી છે અને એ રીતે હું ગૂજરાત અને ગૂજરાતીનો દત્ત પુત્ર બન્યો છું. પણ એવા અનીરસ જનને પણ આપ પોતાનો સહોદર બહુ માની આપ સમાન્યપદનો ભાગીદાર બનાવવાની જે અમેદા અને ઉદાર વૃત્તિ બતાવે છે, તેને હું ગૂજરાતના એ ભવ્ય ભૂતકાળના અવૈકિક એવા સૌહાર્દ અને સૌજન્ય ગુણના શ્રેષ્ઠ વાગ્દાનુ જ સુપરિણામ લેખુ છું મારી શક્તિ-અશક્તિનો કંતો ખ્યાલ કર્યા વગર હું આપની એ અનુલ્લખનીય આત્માને શિરોધાર્ય કરું છું, અને મારે વમાવ્ય નિવેદન કંવાની રજા લઉં છું

*

*

1

*

પુણ્યભૂમિ ભારતમાતાનો અતરાત્મા આજે આંતરિક વેદનાથી અત્યંત વ્યથિત થઈ ગયો છે, દારિદ્ર્ય અને પારત અના કંકણ પડેા વચ્ચે આપણુ પ્રજાજીવન ખડ ખડ થઈને પીસાઈ રહ્યું છે ચારે તરફથી દુખ, દુષ, કલેશ અને ખેદના ઉદ્ભવોનો સભાગાઈ રવા છે અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, રોગચાળો ભૂખમરો, લટકાટ, ખુનામરકા આદિના અતિ ઉદ્વેગજન્ય નિત્ય નવા સમાચારોથી આપણુ ભયભીત સમાજજીવન વધારે ને વધારે સનસત થઈ ગયું છે સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય-એમ ત્રિવિધ યુવામીની કારગી જીજ્ઞાસી આપણુ વ્યક્તિત્વ ત્રણગણુ જકડાઈ ગયું છે, અને તેથી આપણો આત્મા મૂંઝાઈત થઈને ધણીમે દબ્યો છે ત્રિધ્યાગત્યભિમાન અને મૂઢ ધર્માનુગમે પ્રજના સ્નેહતણને છિન્નવિન્નિહ કરી નાખેનો હોઈ, સર્વત્ર તિરસ્કાર, બહિષ્કાર અને અસહકારના તીવ્ર વાદપ્રવાહો પૂર નેશમાં વહી ગયા છે

દેશની આની દુ ખદ દશામાં ઘણાક દેશસેવકોને આ 'ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ'નું પ્રીત્યુ જરૂર કર્કશ અને કર્તવ્યપરાક્રમ વાગશે કેટલાક અતિસપ્તિઓને એમાં અર્થશૂન્ય વાગિનાસનો આભાસ આવશે પ્રગતિવાદીઓને એમાં પાચમી કે પદરમી શતાબ્દીની

* ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગના અધ્યક્ષ મુનિ શ્રી નિનવિજયજી આપ્યાન

શુદ્ધિજડતા જાણી અને વ્યવહારકુશળ માનવીઓને એમાં સમયનો નિરર્થક અપચય થને દેખાશે. અશોક મૌર્ય, ઈશુખ્રીસ્ત પહેલાં ૨૧૯માં વર્ષે મરી ગયા કે ૨૦માં વર્ષે, એની લાંબી ચર્ચા મૂર્ખતાભરેલી મનાશે. જૂનરાતનો બાપ દક્ષિણમાંથી આવ્યો હતો કે ઉત્તરમાંથી, એની માથાફેડ કરવાથી મળવાનું શું હતું ? આવી નિરર્થક ચર્ચાઓ કરી ઉધવેચી ઉભગરા વેકવામાં લાલ શો ? સાચી વાત. સ્થૂળ દૃષ્ટિને દેખાય એવો કશોય પ્રત્યક્ષ લાભ એમાં નથી. એની ચર્ચાથી સ્વરાજ્ય વહેતું મળે એમ નથી અને દેશની દરિદ્રતા ટળે એમ નથી. **યુક્તિસંલેખ્યાંકરણં ન ભુજ્યતે—શુભ્યાઓને વ્યાકરણ ખાવા ન અપાય પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આવી વિચારસરણી પણ પ્રજાના માનસનું રોગિષ્ઠપણ જ સૂચવે છે**

જૂનરાતની સૌથી શ્રેષ્ઠ શક્તિશાળી અને શુદ્ધિશાળી પ્રજામાંનો કોઈ પણ વિચારશીલ ગુણ, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની તરફ આવી ઉપેક્ષા કે અવગાની શુદ્ધિ ધરાવતો નથી બદે, તે તો એને પ્રજાની પ્રગતિનાં સાધનોમાં સૌથી વધારે મદદરતું અને ઉત્પત્તિનું એક સાધન માને છે. એ ઇતિહાસજ્ઞાનના પ્રકાશના આધારે જ, તે પ્રજાઓ પોતાનો પ્રવાસમાર્ગ ગોઠવી રહી છે અને જૂનરાતની થોડોડોમાં પાછળ ન પડી જવાય તેની સાવચેતી રાખી રહી છે. જેમણે એ ઇતિહાસતત્ત્વની ઉપેક્ષા કરી છે તેઓ આજે ભોંય ચાટતા પડ્યા છે, અને બીજા ઉભી દોડતારાઓ તેમના પર પગો પછાડતા, અને અધમૂઆઓને વધારે ચેતનાહીન બનાવતા, આગળ જવા જીવતોડ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે.

પ્રજા કંગાલ થઈ ગઈ છે, ગુલામ બની ગઈ છે, પામર અને કાયર દેખાઈ રહી છે. સાવ સાચી વાત છે. એના કરતાંયે વધારે ભયંકર દશા ભોગવી રહી છે. પણ તેનું જ્ઞાન આપણને શી રીતે થયું ? શા આધારે એનું માનવામાં કે કહેવામાં આવે છે કે પ્રજા પાપમાલ થઈ ગઈ છે. કોઈ ગયખી આકાશવાણી થઈ રહી છે જેના આધારે આપણને આ જ્ઞાન થઈ રહ્યું છે ? કોઈ કર્ણપિશાચીની જેવી પ્રત્યક્ષ દેવતા આવીને કાનમાં ફૂંક મારી રહી છે કે જેના લીધે આપણને આ રહસ્ય સમજાઈ રહ્યું છે ? શુ હિમાલયમાંથી હમ્મર-પાંચસો વર્ષના આયુષ્યવાળા કોઈ સિદ્ધ પુરુષ પધારીને અવનવો બોધ આપી રહ્યા છે, અને તેથી આપણને આ દશાનું જ્ઞાન થઈ રહ્યું છે કે—આપણે જેવી દુર્દશામાં આજે આવી પડ્યા છીએ તેવી દશામાં પહેલાં ક્યારેય નહોતા. હિંદુસ્થાનનો સૌથી મોટો હાકિમ જે હમણાં જ વિવાહતપ્રસ્થ થયો છે, તે લોર્ડ વિલીંગ્ટન તો, આખી દુનિયાના લોકો સાંભળે તેવી રીતે પુકારી પુકારીને કહી રહ્યો છે કે હિંદુસ્થાન જેવું આજે સુખી, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી બન્યું છે તેવું ક્યારેય નહોતું. તો પછી તમે શા આધારે એમ કહો છો કે—આપણે પહેલાં કંગાલ નહોતા, ગુલામ નહોતા, પામર કે કાયર નહોતા ? આનો જવાબ શો છે ? એ જ કે ‘ઇતિહાસ આમ કહે છે’, કે બીજું કંઈ ? આપણને આપણી આવી પૂર્વપરની દશાનું જ્ઞાન કરાવનાર આ માત્ર ઇતિહાસ જ છે કે બીજું કંઈ છે ? અને આ દશામાંથી ઉદ્ધાર પામવામાં પણ કયું જ્ઞાન મદદગાર થવાનું છે ? જૂતકાળનું અનુભવ જ્ઞાન જ કે બીજું કંઈ ?

એ અનુભવ જ્ઞાન તેનું જ નામ ઇતિહાસ છે.

જે ઇતિહાસજ્ઞાન આપણા જીવિત સાથે આટલો બધો ગાઢ સબંધ ધરાવે છે, જે જ્ઞાનના પ્રકાશથી જ આપણે આપણી જાતને ઓળખી શકીએ છીએ, અને જે જ્ઞાનજ્યોતિના આધારે જ આપણી જીવનનીકાને, સંસાર-મહાસમુદ્રમાં આપણે હંકારી શકીએ છીએ, તે જ

જાન માટે આવી ઉપેક્ષા કે અવગણ હોય તો તે સૂચવે છે કે આપણી ચેતનાશક્તિ બરાબર કામ નથી કરતી; આપણું મગજ ઠેકાણે નથી દેખાતું.

હું તો એનાથીયે આગળ વધીને એમ કહેવા ઇચ્છું છું, કે આપણી આ કગલિયત, આ ગુલામી, આ કાયરતા—એ બધાનું મૂળ કારણ પણ આપણી કે આપણા પૂર્વજોની ઇતિહાસવિષયક એક માત્ર અજ્ઞાનતા જ છે. જો આપણામાં એ ઇતિહાસનું સાચું જ્ઞાન નિગૂંથ હોત તો આપણા માટે આજે આ દશા ન આવત.

સાચું ઇતિહાસજ્ઞાન એટલે દેશ કે સમાજની પૂર્વાપરની પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટ ભાન જે વ્યક્તિ, સમાજ કે પ્રજાને એવું ભાન સતત નિગૂંથ હોય છે તે વ્યક્તિ, સમાજ કે પ્રજા આનું ભારે પતન ને જ પામે. અને કદાચ કાંઈ એકાદી મોટી ભૂલ કે પ્રયત્ન સંયોગોની આધારથી એવું પતન થવાં પણ પામે, તો તે તેમાંથી પોછી એકદમ સાવધાન બની, તરત ટટાર થઈને થોડી જ વારમાં ઉભી થઈ જાય. જેમ અત્યારે જર્મન મહાપ્રજા યુદ્ધ છે તેમ.

કાંઈ પણ પ્રજાને, પોતાના ઇતિહાસ જ્ઞાનની સૌથી વધારે જરૂર, તેના સંકટ કાળમાં હોય છે. આપત્તિના વખતે જ આપણને આપણા પૂર્વાપરના વ્યવહારની વિચારણા વધારે આવશ્યક લાગે છે. જ્યારે કાંઈ શ્રીમંત ગૃહસ્થ પોતાની સંપત્તિ ખોઈ ખેસે છે અને લેણદારોના પંજમાં સપડાઈ પડે છે, ત્યારે તે સાત પેઢીના જૂના ચોપડાઓ ખોળવા માટે આકાશ-પાતાળ એક કરવા ખેસે છે. લેણદારો કે દેણદારો વિષેની રદીમાં રદી ચીડી કે ફાંદી-તૂટી નોંધને પણ સંભાળી સંભાળીને બેગી કરે છે ને તાળાંવાળી તીબેરીમાં મુકે છે. કાણ જાણે છે કે કઈ વખતે, કઈ ચીડી, કયું કાગળીયું, કેટલું મદદગાર થઈ પડશે?

આ જાતની શોધખોળ તે જ ઐતિહાસિક શોધખોળ.

આપણી પ્રજાને એવી શોધખોળની જો જરૂર હોય, તો તે આજે જ સૌથી વધારે હોવી જોઈએ. બજારમાં ઘી આજે ૨૫ રૂપીએ મળ્યું વેચાય છે, પણ જૈનોનાં મંદિરામાં તો તે મોટે ભાગે અઢી રૂપીએ મળ્યું વેચાય છે! તમે એ ઘીની બોલી બોલનારાઓને જઈને પૂછો કે-કેમ ભાઈ! આ અઢી રૂપીએ મળ્યું ઘી ક્યા હિસાબે વેચવામાં આવે છે? તો તે કહેશે કે અમારે ત્યાં આવો જ જૂનો રીવાજ ચાલ્યો આવે છે. અમારા બાપદાદાઓ એ ઘી અઢી રૂપીએ મળ્યું જ વેચતા આવ્યા છે. સંભળીને તમને કેટલી વિચિત્રતા લાગશે. એમાં ન સમજાય એવી કાંઈક ગૂઢતા દેખાશે. પણ જો તમે, આંધળે અંકબરી જેવા અંકબરના જમાનાના ઇતિહાસના કંથો ખોલીને જોશો તો તમને જાણશે કે એ જમાનામાં અમદાવાદના બજારમાં પણ ખાવાનું સાચું ઘી અઢી રૂપીએ મળ્યું વેચાતું હતું અને લોકોના ઘરોમાં ઘીની નીંકા ચાલતી હતી. જેમ આજે ચઢાની ચાલે છે તેમ. સોળમી સદીના, અર્ધા જંગલી જેવા કહેવાતા અંકબરના રાજ્યમાં, ઘી આટલું બધું સસ્તું કેમ, અને આજે વીસમી સદીના આ પરમ સરકારી કહેવાતા બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં આટલું બધું મોંઘું કેમ? એનો જવાબ ઐતિહાસિક શોધખોળ કરનાર સિવાય બીજો કોઈ આપે તેમ છે?!

એક વખતે એક જૂના અંકબંડારમાંથી મને એક પુસ્તકનું ફાટલું પાતું જડ્યું હતું. તેમાં, તે વખતના અનાજ વગેરેની કાંઈની કરેલી હિસાબી નોંધ લખેલી હતી. તેની એક

લીડીમાં-મીઠું' મળ્યું ૫૦, મૂલ્ય રૂપિય દોઢ-આવું લખ્યું હતું. હું તે વાંચીને ખૂબ બમમાં પડી ગયો. મને તેનો કાંઈ અર્થ ન સમજાયો. દોઢ રૂપિયાનું ૫૦ મળ્યું મીઠું' હોય શી રીતે ! આજના આટલા સાધનસંપન્ન જમાનામાં ન્યારે દોઢ રૂપિયામાં માંડ ૧ મણ પચું મીઠું ન મળતું હોય, તો પછી તે જમાનામાં એ એટલું બધું સસ્તું હોય શી રીતે ? મને તે કાગળીયું નકાચું લાગ્યું અને તેને મેં કચરાની ટોપલીમાં ફેંકી દીધું. મને કલ્પના થઈ કે કાં તો આંકડો ખોટો હશે, અને કાં તો કોઈ ધૂર્ત વાણિયાએ બનાવટી દસ્તાવેજ બનાવી કોઈની પાસેથી દોઢ રૂપિયામાં ૫૦ મળ્યું મીઠું' પકાવી લેવાની તજ્જીજ રચી દશે. કારણ મને એક એવી વાત માલુમ હતી કે જેમાં ૭ વીસીના સો ગણવાવાળા વાણિયાની ધૂર્ત વર્ણવામાં આવી છે. પણ, ન્યારે કવિ નર્મદાશંકરની લખેલી, 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ' નામની ચોપડીમાં મારા વાંચવામાં આવ્યું કે- 'મરેઠાઓના વખતમાં, આરા ધોડામાં, ૨૦ રૂપિયા ૧૦૦ મળ્યું મીઠું' મળતું હતું'; ત્યારે મને લાગ્યું કે એ જૂની નોંધમાં જે ૫૦ મળ્યું મીઠું કિંમત રૂ. દોઢ લખેલી હતી તે સાચી હોવી જોઈએ. પણ કોઈ કહેશે કે મરેઠાઓના વખતમાં મીઠું આટલું બધું સસ્તું કેમ વેચાતું, અને આજે આટલું બધું મોંઘું કેમ ? આને ખુલાસો મીઠાનો જૂનો ઇતિહાસ ઉકેલ્યા સિવાય શી રીતે કાંઈ આપી શકશે ?

આપણી કંગાલિયતનાં ખરાં કારણોનું ભાન, આવી જાતનાં ઐતિહાસિક સંશોધનો થય વિના, આપણને અરાબર થવાનું નથી, અને આપણે તેનો સાચો ઉપાય શોધી શકવાના નથી

‘સને ૧૭૨૧માં લંડનના વણકરોએ ભારે દુલ્લડ કર્યું. તે ઉપરથી હિંદુસ્થાનની છીંક ઇંગ્લાંડમાં કાઢી વપરાય નહિ તે બાબતને એકટ કરવામાં આવ્યો’ આવો ઉલ્લેખ ઇંગ્રેજોના ઇતિહાસોમાં મળે છે. બીટીશ કાપડના એજન્ટ થઈને ખેડેલા આપણા વ્યાપારિઓને એ એ ઐતિહાસિક તથ્યનું ભાન હોત; અને એ કાળે કેટલાય કોડનું જે કાપડ હિંદમાંથી વિલાયત જતું હતું તે આવા એકટથી એકદમ જતું બંધ થયું, અને તેના લીધે હિંદુસ્થાનના હંમેશા વણકરોની પાયમાલી થઈ, તેનું જે જાન આ કાપડિયાઓને રહ્યું હોત તો તેઓ પોતાના દેશને પાયમાલ કરનારા એ પાપમય વ્યવસાયમાં પડ્યા ન હોત. અને આવા તો બીજા સેંકડો દાખલાઓ છે.

આથી હું એમ માનું છું, કે, ત્યાં સુધી આપણે આપણા દેશના વાસ્તવિક ઇતિહાસનું ખૂબ બારીક રીતે સંશોધન ન કરીએ, અને પ્રજા સમસ્તમાં, ખૂબ સચોટ રીતે એનું જાન ન ફેલાવીએ, ત્યાં સુધી આપણે આપણા દેશની દશાને નહિ ફેરવી શકીએ. અસ્તુ.

આ તો મેં આહિં આપને, સર્વ સામાન્ય એવા ઇતિહાસ જ્ઞાનની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા વિષે થોડુંક પ્રાસંગિક નિવેદન કર્યું છે. મારો આજના વ્યાખ્યાનનો જે મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય વિષય છે, તે તો ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતી આપણી આજની પરિસ્થિતિ અને પ્રગતિના વિષયમાં, કેટલુંક સિંહાધલોક્ન કરવા પુરતો છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સાહિત્યનું તુટક તુટક અવલોકન અને અધ્યયન કરતાં મને જે કાંઈ એ અંગે વિચારણીય કે વક્તવ્ય જેવું લાગ્યું છે તે હું આપ આગળ સાવ સાદી રીતે રજૂ કરવા ઇચ્છું છું.

ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિષયક સાહિત્યનું 'સિદ્ધાંતલોકન' કરનાં જાણીતા છે, કે આપણે 'આ અંગ, ખીજા, વિષયોની સરખામણીમાં ઘણું જ દુર્બળ છે. શ્રીયુત મુન્શીજીએ પોતાના 'ગૂજરાત અને તેનું સાહિત્ય' એ નામના અંગ્રેજીમાં લખેલા છેલ્લા મનનીય પુસ્તકમાં જે કહ્યું છે કે- 'સામાન્ય રીતે ગૂજરાતી લેખકોએ ઇતિહાસની ઉપેક્ષા કરી છે' તે અહીં જ વાસ્તવિક છે. ગૂજરાતના સમગ્ર ઇતિહાસનું આલેખન કરવું, સ્વતંત્ર ગૂજરાતી પુસ્તક આપણે ત્યાં એક પણ હજી લખાયું નથી. ગૂજરાતના ઇતિહાસ વિષે, જે કંઈ અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવ્યું છે, તેની વ્યવસ્થિત તારવણી આપતી, અને ઇતિહાસના જિજ્ઞાસુને માર્ગદર્શક બનતી એવી કોઈ-ઉત્તમ ટેક શુકે જેવી-નાનકડી પ્રસિદ્ધ પણ આપણે ત્યાં ઉપલબ્ધ નથી. ખરી રીતે જોતાં, આ વીસમી સદીમાં તો આપણે આપણા ઇતિહાસની જરા પણ ભાજ લીધી હોય તેમ લાગતું નથી. આપણા દેશના ઇતિહાસ અંગે, જે કંઈ સંશોધન, અન્વેષણ અને આલેખન ગયા સૈકાની આખર સુધીમાં થયું છે તેમાં, આપણે આ ચાલુ ઇતિહાસમાં વિશેષ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય કશોય ઉમેરો કર્યો નથી.

ગૂજરાતના પુરાતન ઇતિહાસનો વ્યવસ્થિત અને વિસ્તૃત પરિચય આપનારા, હજી સુધી, માત્ર એના એ જ બે જૂના ગ્રંથો, આપણી ઇતિહાસ-સુડીનું દિગ્દર્શન કરાવી રહ્યા છે. ૧. કિન્લોક ફાર્બસ સાહેબની રાસમાળા; અને ૨ જેમ્સ કેમ્પબેલ સંપાદિત મુખ્ય ગેઝેટિઅર પ્રથમ પુસ્તક. રાસમાળાની મૂળ આવૃત્તિ સને ૧૮૫૬માં બહાર પડી; અને ત્યાર બાદ ૪૦ વર્ષ પછી, સને ૧૮૯૬માં ગેઝેટિઅરનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું. એ બે ઇંગ્રેજ પુસ્તકોના આધારે લખાયેલાં કેટલાંક નાનાં મોટાં પુસ્તકો આપણી ભાષામાં ઉપલબ્ધ થાય છે ખરાં, પણ તે બધાં, ઉકત મા-આપોનાં નિર્બળ સંતાન જેવાં છે. એમાં કોઈનું પોતાનું માસ વ્યક્તિત્વ ક્યોયે દેખાતું નથી. અધુરા, જૂલભરેલા, બ્રમ પેદા કરનારા; અને ભાવાર્થ નહિ બતાવનારા આદિ દોષોથી, એ કૃતિઓ, કેટલેક અંશે ઉલટી વધારે ખોડ-ખોપણુ ભરેલી છે.

એ બંને ગ્રંથોમાંથી પણ માત્ર રાસમાળાનું જ, સપ્રમાણ અને સંદર્ભપણુ, મુંદર ગૂજરાતી રૂપાંતર, સદૃશ્ય શ્રી રણછોડરામભાઈના હાથે થયેલું આપણને મળે છે; પણ ગેઝેટિઅરવાળું પુસ્તક તો હજીય સુધી, માત્ર ગૂજરાતી ભાષા જાણનારા ગૂર્જર પ્રજાજનો માટે, અગમ્ય અને અપાઘ્ય રહ્યું છે (અને હવે તો એ મૂળ ઇંગ્રેજ પુસ્તક પણ દુર્લભ થતું બળ છે). ખરી રીતે રાસમાળાની જેમ તેનું પણ, સપ્રમાણ અને સંદર્ભપણુ એવું શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષાંતર, શ્રી રણછોડરામભાઈ જેવા જ કોઈ મુયોગ્ય સાક્ષરના હાથે તૈયાર થઈ, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, કે ગૂજરાત સાહિત્ય સભા જેવી સંસ્થાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થતું બેઠતું હતું. હજી પણ, કોઈ સંસ્થા અને કોઈ વિદ્વાન એ કાર્ય હાથમાં લે, એવી મારી વિનંતી છે.

ગૂજરાતી ભાષા અને પ્રજાની દૃષ્ટિએ એ ગ્રંથ, બે રીતે મહત્વનો છે. એક તો, રાસમાળા કરતાં એમાં ગૂજરાતના ઇતિહાસનું આલેખન, ઘણી જાણવીજી, શોધખોળ અને વિશાળ દૃષ્ટિએ થયું છે; અને બીજું, એ આખાય પુનઃકનું-એટલે કે પ્રાચીન વિભાગનું-મૂળ કલેવર, આપણા ગૂજરાતના જ સૌથી ઐષ્ટ પુરાવિદ વિદ્વાન, પંડિત ભગવાનસાહ

ઇંદ્રજના હાથે, અને તે પણ અસલ ગૂજરાતી ભાષામાં, તૈયાર થયું હતું. પંડિતજના હાથેના એ અસલ ખરડો તો હવે મળવો સંભવિત નથી, પણ એ ખરડાના આધારે તૈયાર થયેલા ઇંગ્રેજી લખાણનું પણ શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષાંતર કરીને પ્રકટ કરવાથી, પંડિતજના નામનું એક સ્થાયી સ્મારક ગૂજરાતી ભાષાને મળશે. પંડિતજની સ્મૃતિ જાળવવાનો એ એક અગત્યનો વિચાર છે.

આ ઉપરથી, સમજી શકાય છે કે, આપણી પાસે, ખરી રીતે, ગૂજરાતના ઇતિહાસનું વ્યવસ્થિત અને પ્રમાણભૂત એવું માત્ર એ એક જ પુસ્તક વિદ્યમાન છે એમ કહેવું બેઠએ, અને તે પણ, લગભગ ૫૦ વર્ષ પહેલાં બેંગી કરાએલી સામગ્રીના આધારે લખાયેલું.

અલબત્ત, એ સાચું છે કે, એ ૫૦ વર્ષ પહેલાં ઉપલબ્ધ થયેલી સામગ્રીમાં, પછીના, છેલ્લા ગત ૫૦ વર્ષમાં, તેવી કોઈ પ્રકારની અદ્ભુત, અઠાત કે વિશિષ્ટ સાધનસામગ્રી આપણને ઉપલબ્ધ થઈ નથી, કે જેથી ગૂજરાતના ઇતિહાસના અંધારા ગણાતા ઓરડાઓમાં અવનવો પ્રકાશ ફેલાવી શકાય ને તેમાંથી કોઈ ક્રાંતિકારી વસ્તુ શોધી શકાય. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાંના, કેટલાક ધણા મહત્વના પ્રશ્નો, હજી એવાને એવા અણુઉકેલાયા પડ્યા છે. એ ઇતિહાસના અનેક ખંડિત પ્રકરણોને, પૂર્ણ કરવા માટે લખાવા જેવી નવી પંક્તિઓની વસ્તુસામગ્રી, યોગ્ય પ્રકારમાં, હજી હસ્તગત થઈ નથી.

વિચારવા ખાતર એમાંનાં થોડાંક ઉદાહરણો લઈએ:—

(૧) સૌથી પ્રથમ તો, હજી આપણે એ જ પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ખુલાસો મેળવી નથી શક્યા, કે જે પ્રજાના નામ ઉપરથી આપણી આ ભૂમિ ગૂર્જર નામથી અંકિત થઈતે ગૂર્જરો કાણુ હતા?—આર્ય હતા કે અનાર્ય; ભારતીય હતા કે સિધિઅન્, સંસ્કારી હતા કે બર્બર-ઇત્યાદિ. વળી, તેઓ કયારે અને ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં રહ્યા, ક્યાં ગયા, તેમણે એવું શું કર્યું, ને શું હીધું—હીધું, જેથી તેમનું નામ આ દેશ સાથે સદાના માટે આવી રીતે જોડાયું. આ દેશમાં તો તેમની પહેલાં ક્રીકો પણ આવ્યા હતા, થવનો પણ આવ્યા હતા, ક્ષત્રપો પણ આવ્યા હતા; પણ તે બધાની સ્મૃતિવિશેષ મુચવતું આપણે ત્યાં એવું કોઈ જીવંત સ્મારક રહ્યું નથી જેવું આ ગૂર્જરોનું છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસનો સૌથી મોટો અને પહેલો પ્રશ્ન આ છે. જો કે એના વિષે આજ સુધી અનેક તર્ક-વિતર્ક થયા છે અને અનેક મતો પ્રતિપાદવામાં આવ્યા છે. જેમ કે, કોઈ ઇતિહાસજ્ઞ કહે છે કે તેઓ આર્ય હતા તો કોઈ કહે છે તેઓ અનાર્ય હતા; કોઈ પંડિત કહે છે કે તે અસલ ભારતીય જ હતા તો કોઈ કહે છે કે તે મૂળ સિધિઅન્ હતા; કોઈના મતે તેઓ સંસ્કારી અને સુધરેલા હતા તો કોઈના મતે બર્બર ને જંગલી હતા. એમ લુદા લુદા વિદ્વાનો અને વિવેચકોએ ભારતીય અને તદ્દિતર સાહિત્યમાંથી ઉદ્દેખો અને અવતરણો એકત્ર કરી તે પર પુષ્કળ બિહાપોઠ અને વાદ-વિવાદ કર્યો છે, પણ હજી સુધી અંપૂર્ણ સંતોષકારક ખુલાસો મળતો નથી.

(૨) એ પ્રશ્ન સાથે જ સંબંધ ધરાવતો અને એટલો જ મહત્વનો ખીન્નો પ્રશ્ન એ છે કે આપણા આ જગપ્રસિદ્ધ ગુજરાત શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિ અને ઉપપત્તિ શી? આપણી ચાલુ લોકભાષામાં, આ શબ્દ ગુજરાત એ રૂપમાં બોલાય છે—(જેનો દક્ષિણી

ઉચ્ચાર ગુજરાથ અને અને મગાથી ઉચ્ચાર ગુજરાટ છે) સંસ્કૃતમાં તે ગૂર્જરના અને પ્રાકૃતમાં ગુજ્જરતા એમ લખાય છે આ પ્રાં ગુજ્જરતા, / સં ગૂર્જના અને દેશી ગૂજરાત-એ ત્રિમૂર્તિ શબ્દનો સાચો અર્થ શો ? જૂના ગ્રંથોમાં એનો કરો અર્થ આપેનો જડતો નથી મંશોધક વિદ્વાનોએ કેળીક શોધખોળો કરી, પ્રાકૃત-સંસ્કૃત, અરબી-ફારસી અને દેશી-વિદેશી ભાષાઓના, શબ્દો ને, પ્રત્યયોની જોડ-તોડ કરી, એનો ઉકેલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે ઉપરથી, કોઈની કંપનામાં ગૂર્જરે પ્રાયતે इति ગૂર્જરવા અથવા, ગૂર્જરેभ्य जाता इति ગૂર્જરવા એ એની મૂળ વ્યુત્પત્તિ છે, અને એ સંસ્કૃત ગૂર્જરના ભાષાનિયમાનુસારી વર્ણવિકાર પામી કમથી પ્રાકૃત ગુજ્જરતા અને દેશી ગૂજરાત-એમ એ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે પણ ખીજા વિદ્વાનોની કંપનામાં સંસ્કૃત, ભાષાની દૃષ્ટિએ મૂળ ગૂર્જરના એ શબ્દપ્રયોગ જ વિલક્ષણ લાગે છે એ જાતની શબ્દરચના સંસ્કૃતમાં સુવર્ણિત લાગતી નથી આવી જાતના દેશનાયક નામો, ખીજા ઉપલબ્ધ થતા નથી અને તેથી, એની વ્યુત્પત્તિ તેઓ ખીજી રીતે શોધવા પ્રયત્ન કરે છે કેટલાકને એમાં ગૂર્જરરાષ્ટ્ર એ મૂળ શબ્દનો અપભ્રંશ થએલો લાગે છે ગૂર્જરરાષ્ટ્ર એવો મૂળ શબ્દ, અપભ્રંશ થતો, ગુજ્જરરાઠ-ગૂજ્જરાટ-ગૂજ્જરાત-ગૂજરાત એવા ક્રમમાં, આપણી ભાષામાં ઉતરી આવ્યો છે પણ એ વ્યુત્પત્તિમાં, પ્રથમ તો ભાષાશાસ્ત્રના નિયમોના જ બાધ આવે છે. એ નિયમ પ્રમાણે રાષ્ટ્ર=રાડ એનું રૂપાંતર રાત રૂપે થઇ શકતું નથી, ભાષાક્રમ પ્રમાણે ગૂર્જરરાષ્ટ્રનું પ્રાં ગૂર્જરરૃ અથવા ગૂર્જરરાઠ થાય, જેમ સૌરાષ્ટ્રનું સોગઠ અને મહારાષ્ટ્રનું મરહઠ થયું તેમ, નહિ કે ગૂર્જરરાટ, અને તે, પરથી ગૂજગત ખીજું એ રૂપ કોઈ અથ કે લેખમાં મળતું નથી, અને ત્રીજું જૂના ગ્રંથો અને લેખોમાં સં ગૂર્જના કે પ્રાં ગુજ્જરતાનો જે પ્રયોગ, વિપુલ પ્રમાણમાં, થએલો મળી આવે છે તેનું શુ ? ત્યારે વળી, ખીજા કેટલાક વિદ્વાનો ગૂર્જર અને લાર એ બે દેશોના સંયુક્ત નામ વાયક ગૂર્જર-લાર એ શબ્દમાં એની વ્યુત્પત્તિ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે પણ એ વ્યુત્પત્તિ પણ ‘ગૂર્જરરાષ્ટ્ર’ જેવી જ અધર્ણિત લાગે છે આમ આપણી ભાષાઓ-માથી એ શબ્દનો કોઈ ખરો અર્થ જડતો નથી અને તેથી, આપણા પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી શ્રી નરમિહરાન ભાઈએ, કોઈ વિદેશી શબ્દાર્થમાંથી એનું મૂળ શોધવાની કંપના કરી છે તેમની કંપના પ્રમાણે કા તો ‘ગૂર્જર’, શબ્દને દેશવાચક દેશી પ્રત્યય આપત જોડાઈને, ઠકરાતની જેમ આ ગૂજરાત શબ્દ બન્યો હોય, અથવા તો અગ્રખી ભાષાનો અપ્ત કે આપ્ત પ્રત્યય લાગીને, વકાનત જેવા શબ્દોની જેમ આ શબ્દ બન્યો હોય. પણ એ કંપનામાંથી જૂના લેખવાળા ગૂર્જરના કે ગુજ્જરતા શબ્દનો અર્થ ધર્ણિત થતો નથી, તેમ વ્યુત્પત્તિનો કરો મેળ મળતો નથી

આ રીતે ગૂજરાત શબ્દની મૂળ ઉત્પત્તિ શોધવાના વિવિધ પ્રયત્નો થયા છે, પણ મારે કંઈવું જોઈએ કે હજી સુધી એમાંની એકેય વ્યુત્પત્તિ બરાબર બધ બેસતી લાગતી નથી અને તેથી એ પ્રશ્નનું સાચું સમાધાન થતું નથી

- (૩) વનભીગાજ્વશના મૈત્રેકા કોણુ હતા ? એતદ્દેશીય અસન ક્ષત્રિયો હતા કે બહાગથી આવેલા કોઈ સિધિયન, શક કે હણુ જેવા વિદેશીય હતા ?—એ પ્રશ્ન પણ હજી

વિવાદ-અસ્ત જ છે. કોઈ તેમને અસલ ભાગતીય માને છે, ત્યારે કોઈ ક્ષત્રપોના વંશજ, કોઈ શેકાના વંશજ, કોઈ ગૂર્જરાના વંશજ, કોઈ આબીરાના વંશજ અને કોઈ દુણોના વંશજ કહે છે. એમ જનજનતની અનેક કદપનાઓ કરવામાં આવે છે; એટલે આ પ્રશ્ન પણ હજી અણઉકેલાયો પડ્યો છે.

- (૪) એ જ પ્રકારની વંશ વિષેની સંદિગ્ધતા, અસલ ગૂર્જરદેશના, પણ પાછળથી કોનાજના, કહેવાતા પ્રતિહાર ગજકુલની ગણાય છે. ઈ તિહાસના ઉલ્લેખોમાં સૌથી પ્રથમ ગૂર્જર-રત્નચંદ્ર તરીકેની ખ્યાતિ એ જ વંશના રાજાઓને મળેલી જોવામાં આવે છે. સમર્થ ઇતિહાસજ્ઞ વીન્સેન્ટ સ્મીથ અને તેમના અનુગામી પ્રખર પુરાવિદ્ અધ્યાપક દેવદત્ત ગોંડાપરકરના મતે એ કુલ સિન્નમાળની ગૂર્જરરાજાઓની સીધા વારસદાર રાજ-વંશ છે; ત્યારે મં ૦ મં ૦ પં ૦ શ્રી ગૌરીશંકર હીં ઝોઝા અને મહાભારતના ભર્મજ વિદ્વાન શ્રી ચિંતામણી વિં વૈદ્ય તેને ગુપ્ત-શીય શુદ્ધ ક્ષાત્રકુળ માને છે. પ્રશ્ન હજી વિવાદાસ્પદ છે.
- (૫) એ પછી, પાટણના ચાવડા વંશનો પ્રશ્ન આવે છે. જે શંકા પ્રતિહારવંશ માટે ઉપ-રિચિત થએલી છે તે જ શકા એ વંશ માટે પણ થએલી છે, અને તેના ખુલાસે જોઈએ તેવો મળતો નથી.
- (૬) અણહિલપુરના સંસ્થાપક વનરાજના પિતા અને તેની પૂર્વાવસ્થા વિશે પણ વાદ-વિવાદ ચાલે છે. સમય અને સ્થાન જેના જણાયા નથી એવા કૃષ્ણકવિની રત્નમાળા નામે અખણું હિંદી કૃતિ અને તેના જેવા ખીજા અર્વાચીન ભાટ ચારણોના ચોપડાઓમાંના ઉલ્લેખોના આધારે, વનરાજ એ પંચાસરના જ્યશિખરી નામના રાજા કે હકીકરનો પુત્ર મનાય છે. રાસમાળા અને ગેઝેટિઅર બંનેમાં આ વાત સ્વીકારવામાં આવી છે, અને તેના આધારે લખાએલાં આપણાં નાનાં મોટાં બધાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં એ વસ્તુને અસંદિગ્ધરૂપે માની લીધેલી જોવામાં આવે છે. ખીજા બાજુએ, ગુજરાતના ઇતિહાસનાં મુખ્ય સાધનો જેવાં પ્રત્યંધચિંતામણિ અને કુમારપાળપ્રબંધ આદિ ગ્રંથોમાં, વનરાજના એ પિતાનું નામ કયાંયે લખેલું જોવામાં આવતું નથી, એ એક વાત; અને ખીજા વાત એ છે કે, પ્રત્યંધચિંતામણિ જેટલા જ જૂના એક પ્રત્યંધમાં—જે હમણાં જ મારા તરફથી પ્રકાશિત થઈ બહાર પડે છે,—વનરાજના મૂળ વતન અને માતા-પિતા આદિ વિશે તદ્દન જુદી જ હકીકત આપેલી પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રત્યંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તો, વનરાજનો પિતા, ન તો કોઈ જ્યશિખરી હતો અને ન કોઈ પંચાસરનો રાજા હતો એનું નામ ચામુડ ચાવડો હતો અને તે આંબાસણનો વતની હતો. ચામુડનો મોટો ભાઈ ચંડ હતો. તેને, જ્યારે ચામુડની પત્ની સગર્ભા હતી ત્યારે, કોઈ જોશીએ આવીને કહ્યું, કે તારૂં મૃત્યુ ચામુડના પુત્રના હાથે, જે અત્યારે ગર્ભમાં છે, તેનાથી થવાનું છે. તેથી ચામુડે પોતાની એ પત્નીને દુષ્ટગર્ભા માની ઘરમાંથી કાઢી મુકી. તે ત્યાંથી રખડતી ભટકતી પંચાસરમાં આવીને ગહી ને પોતાનું ગુજરાન કરવા લાગી. ત્યાં તેને પ્રસૂતિ થઈ અને પુત્ર અવતર્યો. એ જ અણહિલપુરનો સંસ્થાપક વનરાજ. તે પછીની હકીકત, એ પ્રત્યંધમાં પણ પ્રત્યંધચિંતામણિને મળતી જ છે.

લોકપ્રસિદ્ધ વનરાજની જન્મકથા અને આ કથામાં, આમ ધણુ વૈષ્ણવ મળી આવે છે અને તે આખો પ્રશ્ન નવેસરથી વિચારણા માગી લે છે । । ।

(૭) આવકાઓ પછી, ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં મુકુટમણિ જેવો ભાગ ભજવતો ચૌલુક્ય રાજવંશ આવે છે. પ્રો. બ્યુહરે કહ્યું છે તેમ, વધારેમાં વધારે વિશ્વસ્ત અને વિગત વાળી ઐતિહાસિક હકીકતો પુરી પાડનારા પ્રમુખ લેખકો જેવા ગૂજરાતના ચૌલુક્યોને મળ્યા છે તેવા ભારતના બીજા કોઈ રાજવંશને મળ્યા નથી; અને તેથી, એ વંશના રાજ્યકાળને ગૂજરાતનો ઇતિહાસ સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત અને સુવિસ્તૃત રૂપમાં આપણને મળી આવે છે છતાં, એને લગતા પણ કેટલાક મૂળભૂત પ્રશ્નો, આપણી આગળ ઉઠેલાયા વગરના પડ્યા છે. । । । । । । ।

સને ૧૮૭૭ માં પ્રો. બ્યુહરે, ચૌલુક્યોના સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસની પૂર્તિ કરતો, એક સારાશ્રી લેખ, ઈન્ડીઅન એન્ટીક્વેરીમાં છપાવ્યો હતો. તેમાં તેમણે, એ ઇતિહાસ-માના કેટલાક એવા ખાસ વિચારણીય મુદ્દાઓ તાગવી કાઢ્યા હતા, જે વધારે સ્પષ્ટીકરણની અપેક્ષા ગમતી હતા એમાં પહેલો મુદ્દો એ હતો કે ચૌલુક્યોનું મૂળ વતન કયું? અને મૂળરાજ કેવી રીતે ગૂજરાતનો ગમ બન્યો?—બીજો મુદ્દો, એ ચૌલુક્ય વંશમાં યએવા ગમઓની જે સખ્યા આપનામાં આવી છે તેને લગતો હતો. ત્રીજો મુદ્દો એ કે, મહમૂદ ગઝનવીની ગૂજરાત ઉપરની ચઢાઈની અને સોમનાથને લૂટ્યાની જે હકીકત મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ આપી છે, તેનું સચ્ચ સરખુથે ગૂજરાતના પ્રબંધોમાં મળતું નથી તેનું કાણુ શું? અને છેલ્લો મુદ્દો વિચારવા જેવો છે તે એ કે છેલ્લા ભીમના રાજ્યની કારકીર્દીમાં કયા ગેડ બેસતી દેખાતી નથી કઈ રીતે તેના રાજ્યનો અંત આવ્યો અને કઈ રીતે વાઘેલાવંશ ગૂજરાતની ગાદી ઉપર આરૂઢ થયો એ વિષય બહુ અગ્રપણ છે. પ્રો. બ્યુહરે પોતાના એ નિગમમાં, આ પ્રશ્નો વિશે જાણપોહ કરી કેન્દ્રલોક ખુલાસો કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તેનો ઉપયોગ કરી ઉકત ગેઝેટિઅમમાં કેટલીક વિશેષ પૂર્તિ પણ કરવામાં આવી હતી ડૉ. બ્યુહરના એ મુદ્દાઓમાં સૌથી વધારે અગત્યનો મુદ્દો તે ચૌલુક્યોના મૂળ વતન વિષેનો છે અને એ મુદ્દાનો નેઈએ તેવો નીકાળ દશ સુધી આપણે આણી શક્યા નથી । । । । । । ।

એ મુદ્દાનો મુખ્ય સાર એ છે કે—ચૌલુક્યોનું મૂળ વતન દક્ષિણમાં હતું કે ઉત્તરમાં? પ્રમુખ લેખકો, ચૌલુક્યોના પૂર્વજોને કયાણકટકમાં વસતા જણાવે છે એ કલ્યાણકટક તે દક્ષિણના ચાલુક્યોની રાજધાની તરીકે પ્રખ્યાતિમાં આવેલું દક્ષિણમાંનું કલ્યાણ છે કે ઉત્તરમાંનું કનોજ છે? એ વિષયમાં ગસ લેનારા વિદ્વાનોએ જુદા જુદા તર્કો કર્યા છે અને અને કોઈએ તેને દક્ષિણમાં હોવાનો નિર્ણય આપ્યો છે, અને કોઈએ ઉત્તરમાં હોવાનો પણ ખરી રીતે એ પ્રશ્ન ડૉ. બ્યુહરના જમાનાથી જ અનિર્ણીત રહ્યો છે । । । । । । ।

(૮) આનીસાથે સંબંધ ધરાવતો એક બીજો અગત્યનો પ્રશ્ન, મૂળરાજની પૂર્વજ-વંશાવધી વિષેનો છે મૂળરાજના જે જે તાત્ત્રપત્રો મળ્યા છે, તેમાં એના પિતાના નામ ત્રિવાય બીજા કોઈ પૂર્વજનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી તાત્રપત્રોના આદિ વચનમાં માત્ર રાજાચલી પૂર્વવત્ આટલું લખેલું મળે છે પણ એ પૂર્વવત્ ગમવલી મેળવવી

કર્તાથી ? પ્રબંધ ચિંતામણીમા મૂળગજના પિતાના પિતાનું નામ મુગ્ધવ આપેલું છે અને તેને કાન્ધકુબ્જ દેશના કલ્યાણકટક નામના નગરમાં પુગાનકાળમા ગજર્મા મૂળગજનો વશજ જાણ્યો છે ત્યારે કુમારપાનપ્રબંધમા અને રત્નમાળામા મૂળગજના કેટલાક પૂર્વજોના જે નામો આપ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે—મૂયક, તેનો પુત્ર કણ્ઠાદિત્ય, તેનો પુત્ર ચક્રાદિત્ય, તેનો પુત્ર મોમાદિત્ય, તેનો પુત્ર જુવનાદિત્ય, તેનો ગજ અને તેનો મૂગરાજ. પણ, જ્યસિંહસૂરિએ રચેલા કુમારપાલચરિત્રમા—કે, જે કુમારપાનપ્રબંધ ક્રમતા પોણીસો વર્ષ અગાઉ ગયાનું હતું તેમાં—એ ચૌતુક્ય વશની વશાવલી અને મૂળ ગજધાની વગેરેની હકીકત આના ક્રમતા તદ્દન જુદી જ રીતે લખેલી મળે છે એમાં જાણવાનામા આવ્યું છે કે—પુગાકાળમા ચુતુક્ય નામે એક સત્રિયોત્તમ પુરુષ થયો જેણે મધૂપદા (૧) નામના પત્તનમા પોતાનું ગાંધ્ય ગ્રામનું ન્યું હતું. તેના વશને તે ચૌલુક્ય કહેવાયા એ વશમા અને શરવીર ગાંધ્ય એ થયા જેમનો પ્રતાપાગ્રિ શકવશીઓથી પણ સહન થઈ શક્યો નહતો એ ગાંધ્યોમા એક સહજરામ નામે થયો જેની પામે ૩ લાખ ધોડાનું હથેળી હતું અને જેણે મુદ્દમાં શકપતિને હરાવ્યો હતો તેનો પુત્ર દડક કે દડક નામે થયો જેણે પિપાસાના રાજા ઉપર જય મેળવ્યો હતો તેનો પુત્ર મૂધાવ કાંચિવ્યાસ થયો અને તેનો પુત્ર રાગ્રિ થયો એ ગાંધ્યો સોમનાથની યાત્રા કરી અને એ જ દેવના આદેશથી, ગૂર્જરા શાસક રાજા સામંતસિંહની ભગિની લીલાદેવી સાથે તેણે લગ્ન કર્યું. તેના ઉદરે મહારાજ મૂળગજે જન્મ લીધો, ઇત્યાદિ આવી રીતે, મૂગરાજના પ્રપિતાના જ નામ માટે પણ પ્રકારના જુદા જુદા મતો મળે છે એમા સાચું કયું ? ધણીખગ વિદ્વાનોનું વલણ, કુમારપાલપ્રબંધમા આપેલી વશાવલી તરફ હોય તેમ હાથે છે જ્યસિંહસૂરિએ આપેલી વશાવલી માટે આપણા મુયોગ્ય મનિદાસદ શાસ્ત્રી શ્રી દુર્ગાશ કરભાઈનો અભિપ્રાય છે કે ‘આ વશાવલી તો દેખીતી રીતે મદિપત છે’ જે કે પ્રથમ દર્શને તો મને પણ એ વશાવલીમા મદિપતપણું જ દેખાય કારણ કે એને મળતો બીજો કોઈ ઉલ્લેખ કર્યા જ નેવામા આવતો ન હતો પરંતુ જ્યસિંહની લખવાની શૈલીનો વધારે ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવાથી મને એમા કાર્ષક તથ્ય હેવાની શકા થવા લાગી હતી પ્રબંધચિંતામણી જેવા વધારે પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ પ્રબંધના કથન કરતા, જ્યસિંહસૂરિને તદ્દન જુદા જ પ્રમારની વશાવલી આપવાનું કાર્ષક મરણ હોયું જોઈએ, એવી મને આશંકા થતી હતી સાધારણ રીતે જૈન પ્રબંધો, કોઈ પ્રમાણ કે ઉલ્લેખના આધાર સિવાય આવી મિન સાપ્રદાયિક ઐતિહાસિક આખતોમાં તદ્દન નવી જ વાત, પોતાની સ્વ કલ્પનાથી ઉભી કરીને લખી નાખે, એમ યોષુ બનતું આ પુ છે અને એમ નહિ બનવામા કારણ એક તો એ કે, તેમને અસત્ય કથનનો કાર્ષક ભય હોય છે, અને બીજું, અન્ય વિદ્વાનોની ટીકાનો પણ ખ્યાલ રાખવો પડે છે જૈન ધર્મશુરુઓમા, જૂના સમયમા, એવી જાતની કેટલીય ઐતિહાસિક ચર્ચાઓ થતી, જેમા કેટલીક વખતે, જેમ આપણે આજે કરીએ છીએ તેમ, જૂના લેખો, પુરાનાઓ અને પ્રમાણોની ખૂબ કસોટી કરવામા આવતી આવી મને લાગ્યું કે, જ્યસિંહસૂરિની સામે સંભવ છે કે, કોઈ એવી બીજી પરમ્પરા હોય જેના આધારે તેણે પોતાનું એ લખાણ કર્યું હોય પણ એવી શકા પણ ત્યારે જ

વિચારણીય મણી રાકાય કે, જ્યારે તેને પરાક્ષરિતે, પણ પુષ્ટિ મળે, એવો કોઈ ઉલ્લેખ કે આધાર ક્યાયેથી જડી આવ્યો હોય. ચૌલુક્ય વંશના નેટલા લેખો, દક્ષિણમાંથી કે ઉત્તરમાંથી મળી આવ્યા છે, તે બધાને ધીમે ધીમે હું એ દષ્ટિએ તપાસી ગયો; પણ તેમાં જ્યસિંહસૂરિએ આપેલી કે મેરુતુંગ, અથવા, જિનમંડલે, આપેલી, વંશાવળી સાથે, ક્યાંયે સામ્ય, દેખાયું નહિ; અને મહિનાઓ સુધી કરેલી એ મહેનતનું કશુંય ફળ જણાયું નહિ. ઐતિહાસિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ કરનારાઓનો ધંધો ધૂળ-ધોવાના ધંધા જેવો છે. એમાં કોઈ રોજ રોજ સોનામહોરો કે હીરાની કણીઓ મળી આવતી નથી. મહિનાઓની મહેનત પછી ક્યારેક એકાધું રજકણ હાથ આવી નય તેો તે પણ એ ધંધાદારીઓને મન મોટા આનંદ ને ઉત્સાહનો વિષય રહે છે. એવો આનંદ, મને એ વિષયમાં ત્યારે મળ્યો, જ્યારે ચામુંડરાજના નવા મળેલા તાત્રપત્રમાં, જ્યસિંહસૂરિએ આપેલું મૂળરાજના પ્રપિતાનું નામ મળી આવ્યું. શ્રોતાઓનાં મને એ હસવા જેવો ખાખત હોઈ શકે; પણ અમારાં મને તો જાણે મહાસાગરમાંથી એક મોતી જડી આવ્યું હોય તેટલી બધી પ્રસન્નતા આપનારી એ વાત ગણાય. એ તાત્ર-પત્રની ફોટો-નકલ મને આપણા વિદ્યાભૂતિ સાક્ષરવર્ષ શ્રી કેશવલાલભાઈ પાસેથી, તેનો પાકોદાર કરવા મળેલી છે. [મારા પ્રમાદને લઈને હજી હું એ તાત્રલેખને, શ્રી કેશવલાલ ભાઈની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રસિદ્ધિમાં નથી મુકી શક્યો તે બદલ તેમની ક્ષમા માગી લઉં છું. હવે સત્વર જ એને પ્રકાશમાં મુકવા પયતન કરીશ.] એ તાત્રપત્ર, વિ. સં. ૧૦૩૩ની સાલમાં લખાએલું છે, અને મૂળરાજના પુત્ર યુવરાજ ચામુંડરાજે વરુણશર્મ-વર્તમાન વડસભા-ગામના જૈનમંદિરને પૂજા-અર્ચા નિમિત્તે આપેલી ભૂમિના, દાનપત્ર રૂપ છે. એ તાત્રલેખમાં, મૂળરાજને ચૌલિકક વંશના તિલકભૂત શ્રી વ્યાલકાંચિના સંતાનરૂપે વર્ણવામાં આવ્યો છે. તેની લેખપદ્ધતિ આ પ્રમાણે છે:—

સ્લાઘ્ય: ચૌલિકકરાજવંશતિલકશ્રીવ્યાલકાંચિપ્રમો:

સન્તાને ત્રિદશેન્દ્રતુલ્યમહિમા ચોમુલરાજો નૃપ: ||

તાત્રલેખનો વ્યાલકાંચિ અને જ્યસિંહસૂરિના ઉલ્લેખનો કાંચિવ્યાલ એ બંને એક જ છે એ કહેવાની જરૂર નથી જ. આ રીતે જ્યસિંહસૂરિના ઉલ્લેખને, આટલા એક નામ પૂરતું તો અનુક સમર્થન મળી આવ્યું છે અને તેથી જ્યસિંહસૂરિએ આપેલી એ આખી ચૌલુક્યવંશ-ની કથાને ઐતિહાસિક પ્રમાણોના આધારે નવેસરથી તપાસવાની આવશ્યકતા ઉભી થઈ છે. જ્યસિંહસૂરિએ જણાવેલું મંદૂપદમ (?) પત્તન ક્યાં આવ્યું? પિપાસા એ શું છે? કાંચિવ્યાલના પ્રપિતા સહજરામે '૩ લાખ ઘોડાઓના લશ્કરના બળે જે શકનૃપતિને યુદ્ધમાં હરાવ્યો હતો તે શકનૃપતિ કોણ? આ બધાં કથનમાં કોઈ ઐતિહાસિક સત્ય છે, કે પછી બધું કિંવદન્તી માત્ર છે? વગેરે અનેક પ્રશ્નો શોધકો માટે નવા ઉપસ્થિત થાય છે.

(૬) એ ચૌલુક્ય વંશના સૌથી વધારે પ્રતાપી અને ગૂંચળા પ્રજાના સૌથી વધુ પ્રિય એવા ચક્રવર્તી સમ્રાટ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના જીવનની કેટલીક કથાઓ બહુ વિચિત્ર અને રહસ્ય ભરેલી છે, તેમનો ઐતિહાસિક ઉત્કલ યવાની બહુ જરૂર છે. સિદ્ધરાજનું જીવન, કેટલાક અદ્ભુત અમરકારીથી ચિત્રિત થયેલું છે, અને તેનું સમર્થન ખુદ હેમચંદ્રા-

આર્થના કથનથી થાય છે. દાખલા તરીકે—બર્મરેક રાક્ષસ ઉપર વિજય મેળવવાની ઘટના ઉજ્જયિનીની મહાકાલી આદિ યોગિનીઓને વશ કરવાની કથા—ઇત્યાદિ. આ બધા કથાઓની પાછળ કાંઈક ને કાંઈક ઐતિહાસિક રહસ્ય રહેતું હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. જ્યસિંહદેવે પોતાના નામ પાછળ બર્મરેક જિજ્ઞાસુ; ત્રિભુવનગડ; સિદ્ધરાજ આદિન જોડેલા વિશેષ ખિરદો એ જ કથાઓને અનુલક્ષીને છે. તેથી એમનો ઐતિહાસિક નિર્ણય વિચારાવો જોઈએ.

સિદ્ધરાજના જીવનની સૌથી વધારે સંદિગ્ધ કથા તે સોરઠની રાણીક દેવડીની વાતને લગતી છે. એ વાર્તા આપણા દેશમાં જૂના જમાનાથી આખાલગોપણ જાણીતી થએલી છે. અને હવે તો શ્રી મુન્શીજીની લોકપ્રિય નવલ કથાઓના પ્રતાપે એ વાર્તાએ જાણે ઐતિહાસિકતાનું અમર રૂપ ધારણ કર્યું હોય એવું લાગે છે. પણ એ વાર્તાનું ખરૂં ઐતિહાસિક મૂળ શું છે તેનો મને તો, હજી કશોય પતો, લાગતો નથી.

હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજે કરેલા સોરઠ વિજયની હકીકતનું સૂચન તો અવશ્ય કર્યું છે પણ વિગત કશી જ આપી નથી. વ્યાકરણ શાસ્ત્રગત અમુક વિશિષ્ટાર્થક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ કરી બનાવવા માટે અજયત્ સિદ્ધ: સૌરાષ્ટ્રાન એવા વાક્યપ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં, સિદ્ધરાજે સૌરાષ્ટ્ર દેશને જીત્યો—એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પણ દ્વિતીયમાં તેની કશી સ્પષ્ટ નોંધ મળતી નથી. પાછળના ગ્રંથોમાંથી, કીર્તિ કૌમદી અને પ્રભાવકચરિત્રમાં સિદ્ધરાજે સૌરાષ્ટ્રના રાજા ખેંગારને પોતાનો વશવર્તી બનાવ્યો હતો એવા વિધાનો મળે છે. પણ રાણકદેવી સંબંધી વિગતનું કંઈ સૂચન નથી મળતું. એનું સૂચન માત્ર પ્રમંથચિંતામણિમાં મળે છે અને સાથે તેમાં રાણકદેવીના મુખના કેટલાક જૂના સોરઠા પણ આપેલા છે જેમાંના કેટલાક હજી પણ લોકવાણીમાં સંભળાય છે. આ સોરઠા જ રાણકદેવીની વાર્તાના મૂળમૂલ સૂત્રો છે. પણ એમાં ખેંગાર અને નવઘણ એવાં બે નામો આવે છે. સોરઠાગન કથન ઉપરથી આ બે નામો એક જ વ્યક્તિનાં હોય એમ લાગે છે, પણ પ્રમંથમાં કોઈ ઠેકાણે ખેંગાર અને કોઈ ઠેકાણે નવઘણ એમ જુદા જુદા પ્રસંગે જુદાં જુદાં નામો આપેલાં મળી આવે છે; અને તેથી, નવઘણ એ એક જ વ્યક્તિનાં બે નામો છે કે બે જુદા જુદા વ્યક્તિઓ છે? અને તેમ હોય તો તેમનો પરસ્પર મંબંધ શો છે?—ઇત્યાદિ કેટલાંક શંકાસ્થળો એ બાબત વિષે રહેલાં છે જે વધારે સ્પષ્ટી કરણ માંગી રહ્યાં છે. વળી એ રાણકદેવીના નામ વિષે પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રમંથચિંતામણીની જે વિશિષ્ટ પ્રતિ મને મળી છે તેમાં તથા ખીજા પ્રમંથોમાં એ સોરઠા સોનલદેવીના કહેલા લખ્યા છે, અને મૂળ સોરઠામાં પણ એક ઠેકાણે સોનલ નામ સૂચિત થયેલું મળે છે. તેથી એ સ્ત્રીનું અસલ નામ સોનલ એવું લાગે છે.

(૧૦) સિદ્ધરાજના જીવનને લગતી આવી જ એક બીજી કથા તે જસમા ઝોડણુ વાળો વાત. એ મહાપ્રતાપી રાજાના જીવનની એ એક ખરેખરી કલક કથા છે, જેનો કોઈ વાસ્તવિક ઐતિહાસિક આધાર ઉપલબ્ધ થયો નથી. છતાં એ લોકવાર્તા ગૂજરાતના ઘરે ઘરે અને ખેતરે ખેતરે ગવાય છે. એ લોકકથામાં કેટલું તથ્ય છે અને કેટલું અસત્ય છે એની સપ્રમાણ મીસાંસા થતી જોઈએ અને તેનો નિર્ણય થવો જોઈએ. આવી કથાઓનો સાચી ખોટી અસર આપણા લોકજીવન ઉપર જાણે

અમણે થાય છે અને પરિણામે પ્રજાના નૈતિક આચરણ ઉપર તેની જાડી
જાય પડે છે

આ રીતે આપણા ઇતિહાસના એવા અનેક અગત્યના પ્રશ્નો છે કે જેનો નિર્ણય
હજી સુધી આપણે કરી શક્યા નથી ઉપર આપેલા ઉદાહરણો તો માત્ર દિગ્દર્શન કરાવા
પુરાતા છે આ વસ્તુસ્થિતિ સમયે છે કે આપણે આપણી પેઢીમાં ઇતિહાસના ક્ષેત્રને જરાયે
કાનજી પૂર્વક ખેંચ્યું નથી અને તેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો મૂલ્યવાન પાત્ર લઈ શક્યા નથી

જે અન્યવત્ પર્ગિસ્થિતિ ઇતિહાસના આલેખનના અગમ્યા દેખાય છે તે જ પર્ગિસ્થિતિ
પુરાતત્ત્વના ખીખ અગમ્યા પણ નજરે પડે છે જૂના સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો
ગૂઝરાતમાં એની કોઈ ખાસ શોધખોળ થઈ નથી જેના પર્ગિણામે આપણને શિલ્પકળાની
વિશિષ્ટ પ્રકારની કોઈ નવી ગ્યતા મળી આવી હોય, કે તેવી કોઈ મૂર્તિ, કોઈ શિલાલિપિ
કે કોઈ એકાદી મુદ્રા આપણે પ્રાપ્ત કરી હોય. ગૂઝરાત બહારના ખીખ પ્રાતોમાં, આપણા
જમાના દરમ્યાન, પુરાતત્ત્વને લગતું ઘણું કામ થયું છે, ઘણી નવી નવી વસ્તુઓ શોધી
કાઢવામાં આવી છે કેટલીક શોધો તો એટલી મોટી થઈ છે કે જેના લીધે ઇતિહાસના
ક્ષેત્રમાં મોની કાંતિઓ થવા લાગી છે આપણા દેશનો એમાં કશોય ફાળો મોધાયો નથી

એ વાત બરાબર છે કે—તક્ષશિના, મથુરા સારનાથ, પાટલીપુત્ર, નાલંદા કે મહેન્દ્ર
દારો જેવા પુરાણ કાનીન સંસ્કૃતિના કોઈ મોટા કેન્દ્રસ્થળો, આપણા દેશમાં નહિ હોય
અને તેથી પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ અરુભૂત ગણાય એવી પ્રાચીન વસ્તુઓ આપણે ત્યાં મળી
શક્ય થે નહિ હોય જતા, હું માનું છું કે આપણી ભૂમિમાં એવી અસખ્ય વસ્તુઓ
દગાએનો હોવી જોઈએ જે આપણા દેશના મધ્યકાલીન ઇતિહાસને તો ઘણી જ મહત્ત્વની
અને સમૃદ્ધ કરનારી હશે દ્વારિકા, ગિરિનગર, વડનગર, ભરુચ, સોપારક આદિ સ્થાનો
ઘણા જૂના-પુરાણકાગ જેટલા પ્રાચીન-હોઈ આ દેશની સંસ્કૃતિના મૂળ કેન્દ્રભૂત સ્થળો
છે, અને તે પછીના ઐતિહાસિક યુગના જેને કેન્દ્રો ગણી શકાય એવા, વલ્લભીપુર, અણ્ણ-
હિરપુર જેટલક, સ્તંભતીર્થ, નદિપદ્ર (નાદોદ) અને નવસારી આદિ અનેક સ્થળો છે જેમના
ભૂગર્ભમાં પુરાતત્ત્વ વિષયક અગણિત સાધન સામગ્રી દટાએલી પડી છે આપણા પૂર્વજોના
જીવનની સાચી કથા જો હવે કોઈ ઝીંકી શકે તેમ હોય તો તે માત્ર એ જ સામગ્રી છે બને
એના અગ્ર પ્રત્યેગો બધા છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હોય, એની ઇન્દ્રિયો બધી નિષ્ક્રિય થઈ ગઈ હોય,
જતા, એ પોતાની આની ખડિત આકૃતિ દ્વારાય એના જમાનાનો અગ્રાત ઇતિહાસ, આપણને
અદ્ભુત રીતે કહી બતાવશે. પણ એને ખોદી કાઢી બહાર લાવવા આપણે ક્યા કુદાળી
હાથમાં લેવા ઇચ્છીએ છીએ એટલી બધી મહેનત લઈને ધરતી માતાના પેટમાંથી એ
સામગ્રીનો ઉદ્ધાર કરવાની વાત તો જરા વધારે ભારે છે, એમાં ઘણું પરિશ્રમ અને દ્રવ્યની
જરૂર છે, પણ જે સામગ્રી ભૂમિમાતાના ઉવાડા ખોળામાં, મૂકે એના અનાથ બાળકની
મોંઘ, દેખીતી રીતે આમતેમ આજોટલી પડી છે, જેને રસ્તે ચાનતો પ્રાકૃત માણસ પણ
સાવ સાદી આખે ય જોઈ શકે તેમ છે, અને કેટલીક વાર તો જે આપણા પોતાના પગોમાં
પણ અથડાતી અનુભવાય છે, તેના તરફ પણ આપણે જરા જેવી નજર ક્યારેક નાખી છે ?
અને એ થું છે ?—એટલી પણ જિજ્ઞાસા આપણા મનમાં ક્યારેક ઉદભવી છે ?

ગૂજરાતમાં પુરાતત્ત્વની શી શી સામગ્રી છે અને તે ક્યાં ક્યાં આવેલી છે તેની કઈ વિશેષ માહિતી આપણને નથી સરકાર તરફથી આવી માહિતી આપનારી એક યાદી કરવાનું શુરુઆત સન ૧૮૭૫માં ડૉ. બર્નેસે કરી હતી અને 'લીસ્ટ ઓફ ધે એન્ટીકવેરિઅ-રીમેન્સ ઇન ધે બોર્ને પ્રેસીડેન્સી' નામના પોતાના રીપોર્ટમાં તેમણે એ યાદી પ્રકટ કરી હતી. ડૉ. બર્નેસની શોધખોળ ખુબ જ અધુરી હતી, અને તેથી તેનું મુધારાવધારાવાળું એ નવું સંસ્કરણ, મુમુર્ધ ઇલાકાના આર્કિઓલોજિકલ ખાતાના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મી. હેનરી કાઉસેન્સના હાથે તૈયાર થઈ, સને ૧૮૯૭માં, એ 'રીવાઈઝ્ડ' લીસ્ટમાં નામે પ્રકટ થયું હતું બર્નેસ સાહેબ કરતાં, કાઉસેન્સ સાહેબે મહેનત સારી લીધી હતી અને તેથી તેમણે એ યાદીમાં આપણા ગૂજરાતના પુરાતત્ત્વોપયોગી સ્થળો અને અવશેષો વિશે ઠીક ઉપયોગી નોંધ આપી છે. એ નોંધમાં ગૂજરાતના જીલ્લા અને તાલુકાવાર, જૂનાં પુરાણાં સ્થાનો, જોવાં ? મંદિરો, મસ્જિદો, વાવ-કુવાઓ અને છત્રી-ચબુતરાઓ-ઈત્યાદિનો દુકી નોંધ લેવામાં આવ્યું છે; અને જ્યાં કોઈ જાતનો શિક્ષાલેખ વગેરે જોવામાં આવ્યો છે તો તેનો પણ નામનિર્દેશ એમાં કરવામાં આવ્યો છે આમ એ યાદી ગૂજરાતનાં પુરાતત્ત્વ વિષયક સાધનોની કેટલી માહિતી પૂરી પાડે છે ખરી, પણ આપણી આજની દૃષ્ટિએ, તો તે પણ ઘણી જ અધૂરું જણાય છે. વળી, એ યાદીને પણ પ્રકટ થયે ૪૦ વર્ષ થવા આવ્યા, અને તે હવે મુલ્ય પણ નથી. આપણે આપણી જાણમાં એવી એક સંપૂર્ણ યાદી તૈયાર કરાવવાની પરમાવશ્યકતા છે.

ધરાસાથે ચળેને પડ્યા છે. કંગાનો નમૂનો જેના અનેક 'કુવા-વીવો' દિનપ્રતિદિન જમીન-દેસ્ત થઈ ગયા છે. વળી, એક બ્રાહ્મણે અજ્ઞાન લોકોના હાથે 'ઈતિહાસ' અને 'સાહિત્ય' બંનેની દૃષ્ટિએ અમૂલ્ય ગણ્યાંતા જૂના શિક્ષણોની 'ભાંગતોડ થયાં' કરે છે, 'તામ્રપત્રો, શીલ-શિક્ષાઓ, અને તેવી બીજી ધાતુનિર્મિત વસ્તુપયોગી ભવ્ય વસ્તુઓ કંસારા, અને સોનાના હથેલાના એક જ ધાત્વે ભુકો થઈને ભટ્ટોમાં પડે છે; ત્યારે બીજી બાજુએ, સંસ્કારવિહીન ધનલોભી સોદાગરોના ધૂર્ત આડતીઓ સિત્ત-વિચિત્ર વસ્તુઓની ભાળમાં જૂજરાતનાં ગામડે ગામડે અને ઘેર ઘેર ફરી, આપણી અમૂલ્ય પૂર્વજ સંપત્તિને પાણીના મૂંચે ઉપાડતા જાય છે અને પગેશીઓના, પટારાઓમા મુકતાં જાય છે. અને આ રીતે કાળ અને કાપુરોનો ફરતાનો ભોગ થતા થતા, જૂજરાતની પ્રાચીન વિભૂતિના, જે કોઈ ઉચ્ચ પ્રતીકો, બંધી જવા પામ્યા છે, તેમાનો ધણો, મોટો-લગભગ, બધો મારો-ભાગ, પરદેશોના કિલ્લેબંદી જેવા પ્રદર્શનાગરોમા જઈને કેદ થયો છે અને દરરોજ થતો જાય છે. સોના-ચાંદી કે હીંગ-મોતી જેવી આર્થિક સંપત્તિથી ખાલી બખ થઈ જવા કરતાયે, આ સાંસ્કૃતિક સંપત્તિથી ખાલી થઈ જવાની પ્રવૃત્તિ, ભાવિ પ્રગ્ન માટે વધારે ભયંકર અને હાનિકારક છે, એનો કોઈ વિચાર નથી કરતો. સોના-ચાંદી તો, કોક કાળે પથ્થુ, ત્યારે કોઈ સિદ્ધરોજ કે કોઈ શિવાજી જન્મશે ત્યારે, પાછા ભારતના ભંડારોમાં ઉભાઈ જશે, પથ્થુ નષ્ટ થયેલી આ સાંસ્કૃતિક સંપત્તિને ક્યો વિધાતા ફરી સજી શકશે!

મેં ઉપર સૂચવ્યું છે કે જૂજરાત બહાર, મહારાષ્ટ્ર, બંગાલ અને હિંદી પ્રાંતો તરફ જે આપણે જરા નજર કરીને જોઈશું તો જણાશે કે, એ પ્રાંતોના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના સંશોધનનું કામ, આપણા કરતાં ઘણા સારા પ્રમાણમા થયું છે ને, થઈ રહ્યું છે. છેલ્લા ૪૦-૫૦ વર્ષોમાં, એ દેશમાં અનેક નવાં પુસ્તકો, અનેક અવનવા દૃષ્ટિબિંદુઓથી લખાયા છે અને ઘણું નવું સાહિત્યધન શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે છેક દક્ષિણ ભારતનો તો હું અહિં નામનિર્દેશ પણ નથી કરતો, કારણ કે તેની સાથે જૂજરાતની સરખામણી કરવી જરા વિસંગત લાગે. પણ મહારાષ્ટ્ર, બંગાલ અને હિંદીભાષી પ્રાંતો, ભાષા અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ જૂજરાતના ભાંડુઓ છે એક કાળે, આ બધા પ્રાંતોમા લગભગ એક જેવી ભાષા બોલાતી હતી અને એક જેવી સંસ્કૃતિ પ્રચારમાં હતી. જૂજગતના ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો વિચાર કરતા, થોડું ઘણું અશે એ પ્રાંતોના ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો પણ વિચાર કરવો જ પડે છે.

મહારાષ્ટ્રમા, પૂનાના ભારતઈતિહાસસંશોધક મંડળ, અને ભંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, સનારા-પારસનીસ મ્યુઝિઅમ, ધુળીયા સ્લેકાર્પોલિટનિક મંડળ, આમળનેર-તત્ત્વજ્ઞાન મંદિર, આદિ અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા આ સંશોધનની પ્રવૃત્તિ સતત આલ્સ્યાં કરે છે. બંગાલમા, બંગાળ સાહિત્ય પરિષદ, અને તેની જીલ્લાઓ વાર સ્થાપન થયેલી અનેક શાખાઓ, તથા વારેન્ડ્ર રીસર્ચ સોસાયટી, ઢાકા પુરાતત્ત્વ મંદિર-આદિ ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાઓ આ કાર્ય અખંડપણે કરી રહી છે. બંગાળ સાહિત્ય પરિષદ, આખાય બંગાલની સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક સંપત્તિ અને પ્રવૃત્તિનું મોટું ધામ બની છે. એમા મગદમા, બંગાલના ગામડે ગામડે અને ખેતરે ખેતરે ભોગ કરવામા આવેલા શિક્ષણો અને તામ્રપત્રો મુદ્રાઓ અને મૂર્તિઓ તેમ જ પોથીઓ, અને તેવી અગણિત બીજી વસ્તુઓ ભેગી કરવામા આવી છે. યુક્ત

પ્રાંતમાં, કાશીની નાગરી પ્રચારિણી સભા, એ પ્રદેશની શોધખોળોની પ્રવૃત્તિનું પ્રધાન કેન્દ્ર છે; અને તે ઉપરાંત અઘાઠાખાદની હિંદુસ્થાન એક્ટેમી માત્ર ઐતિહાસિક અને સંશોધનાત્મક વાક્યપ્રકાશિત કરવામાં દર વર્ષે હજારો રૂપિયા ખર્ચો રહી છે.

ડૉ. ભાંડારકર-પિતા-પુત્ર, ચિંતામણી વૈદ્ય, કાશિનાથ પાંડક, સંશોધક રાજવાડે, સરદેશાઇ, કેતકર, ભાવે આદિ અનેક મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાનોએ ઇતિહાસની ઉપાત્તનામાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું છે. બંગાળીઓમાં રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ, રાખાલદાસ વંદોપાધ્યાય, અક્ષયકુમાર મૈત્રેય, રામપ્રસાદ અંદા, દીનેશચંદ્ર સેન, દરપ્રસાદ રાઓ, સુનીતિકુમાર ચટર્જી-આદિ દિગ્ગજ પંડિતો આજન્મ ઇતિહાસના ક્ષેત્રને ખેડવામાં મગ્ન રહ્યા છે. હિંદીભાષીઓમાં, રા. બ. હીરાલાલ, મુન્શી દેવીપ્રસાદ, વિદ્યાવારિષિ જનકચંદ્ર, મ. મ. પં. ગૌરીશંકર ઓઝા, પં. વિશ્વેશ્વરનાથ રેહુ, પં. જયચંદ્ર વિદ્યાવંશાર, બાબુ શ્યામમુંદરદાસ આદિ સરસ્વતી પુત્રોએ ભારતના સારસ્વત-સમુદ્રમાંથી ઇતિહાસ-મુક્તાઓને શોધી કાઢવાના કાર્યને જ પોતાના જીવનનું પરમ કર્તવ્ય માન્યું છે.

આ બધાની સરખામણીમાં, બીજાઓ પણ કહે છે, અને આપણે પણ કશુક કરીએ છીએ તેમ, આપણી પ્રગતિ ઘણી મદ છે. આપણે એ બધાની પાછળ છીએ-કહો કે ઉભાચે નથી ખેડા છીએ.

આનું કારણ શું ?

- (૧) શું આપણે ત્યાં ઐતિહાસિક શોધખોળ કરવા જેવી દૃશી સામગ્રી નથી ?
- (૨) શું શોધખોળને અવશ્યક તેવી આપણામાં પ્રતિભા-શુદ્ધિ નથી ? અથવા
- (૩) શું એવા સંશોધનની આપણને આવશ્યકતા નથી ?

મને એમાંનું એકેય કારણ દેખાતુ નથી; છતાં એના વિષે જરા આપણે વિગતથી વિચાર કરીએ.

જેમને ભારતના પુરાતત્ત્વનું ઉંકુ જ્ઞાન છે તે બધા દેશી અને વિદેશી વિદ્વાનો માનતા આવ્યા છે કે છેલ્લા બે હજાર વર્ષના ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને ભાષાવિષયક સાધનોની દૃષ્ટિએ જોટલી મહત્ત્વની સામગ્રી ગૂજરાતમાં ભરી પડી છે તેટલી અન્ય પ્રાંતોમાં નથી ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના અબ્યુદય કાળથી લઈ, પેશ્વાઓની પડતીના સમય સુધીના અસંખ્ય બનાવોથી ભરેલો છે. અખિય ભારતના ઇતિહાસમાં, એ સમય દરમ્યાન, જે જે મહત્ત્વની ઘટનાઓ બની છે તે બધી સાથે, ગૂજરાતનો કાંઈ ન કાંઈ અંશ જોડાયેલો છે. એ સંબંધને સૂચવનારા અનેક લેખો અને ઉલ્લેખો ગૂજરાતમાંથી મળી આવે છે. વિ. સં. પૂર્વે ૧૬૦ ની સાલમાં લખાએલા ગિરનારની તળેટીમાના અરોકના શિલાલેખોથી આરંભી, અમદાવાદના દિલ્લી દરવાજા બહાર આવેલા હડીભાઈ શેકના જૈનમંદિરમાંના સં. ૧૯૦૩ ની સાલમાં, અગરજ કંપનીબહાદુરના રાજ્યમાં, લખાએલા શિલાલેખ સુધીના સંકડો ઐતિહાસિક લેખો આપણા પ્રદેશમાં મળે છે. તેમની અંદરથી મૌર્ય, ક્ષત્રપ, વૈકુંઠક, ગુપ્ત, ગૂર્જર, મૈત્રક, મૌખરી, ચાલુક્ય, -૧૫૬૬, ચાવડા, પરમાર, ચાહમાન, સોલંકી, ચાલુક્ય, ગુહિલોત આદિ અનેક ભારતીય રાજવંશો; તથા યવન, શક, ક્ષણ, પારસીક, આરબ, તાતાર, પઠાણ,

મોગલ, પોર્તુગીઝ, વડદા અને અંગ્રેજ જેવી અનેક વિદેશી રાજસત્તાઓના હસ્તેષો અને નિર્દેશો મળી આવે છે. ધર્મ અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો, એ લેખોમાંથી, જાણી શકાય છે કે ધર્મના શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત આદિ મતો, તથા, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મને લગતા ઇતિહાસની વિગતો ઉપરાંત, ઇરાની, ઇસ્લામી અને ખ્રીસ્તી સંસ્કૃતિની સ્પષ્ટ કેટલીક નોંધો પણ મળી આવે છે. આવી રીતે એ હજાર-એકવીસસો જેટલા વર્ષોના સળંગ ઇતિહાસ માટે આવશ્યક એવા 'તત્કાલીન પ્રમાણો ગુજરાત જેવા બીજા કોઈ દેશમાં મળી આવતા નથી'.

શિલાલેખો ઉપરાંત ગુજરાતના ઇતિહાસની વિશિષ્ટ સામગ્રી જેમાંથી મળી આવે એવું પ્રથમ સાહિત્ય પણ આપણે ત્યાં કેટલું અધુરું વિસ્તૃત છે, તેની વિગત મેં મારા 'ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન સામગ્રી' વાળા વ્યાખ્યાનમાં આપી જ છે. આમ ગુજરાતના પુરાતન ઇતિહાસ, બહુ વ્યાપક અને સમૃદ્ધ છે. યુગોના યુગો સુધી શોધકને એમાંથી નવી, નવી સામગ્રી મળ્યાં કરે તેટલી એની વિવિધતા ને વિશાળતા છે.

ઇતિહાસને મુખી, સાહિત્ય તરફ-ગુજરાતના વાઙ્મય તરફ દૃષ્ટિ કરીએ, અને જો તેને, ધાર્મિક પક્ષપાતવાળી ક્ષુદ્ર કે સંકુચિત નજરથી ન જોતા, માત્ર પ્રગટાયેલ સંપત્તિની મમત્વ વાળા કુદ્ધિથી જોઈએ, તો વિગતારમાં અને વૈવિધ્યમાં, તે અદ્વિતીય સ્થાન મેળવે તેટલું અને તેવું જણાયે.

ગુજરાતની જ ભૂમિમાં, રચાયેલું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશ ભાષાનું જેટલું વિપુલ સાહિત્ય આપણી પાસે છે, તેટલું ભારતના બીજા કોઈ પ્રાંત પાસે, તેનું પોતાનું સાહિત્ય નથી.

સુંદર પરિણામ છે. એ મહાન હેમચંદ સિવાય, યીગ્ન પળ અનેક મહાપંડિતો આપણી ભૂમિમાં થયા છે અને તેમણે પોતાની વાક્યમાત્રક વિવિધ કૃતિઓથી ગૂજરાતના જ્ઞાન ભંડારને ભરપૂર બનાવ્યો છે. પાદસિમ, ચિદ્રસેન, સંઘદાસ, જિનદાસ, જિનભદ્ર, દરિભદ્ર, ઉદોત્તન, શીલાંક, સિદ્ધર્ષિ, શાંતિસુરિ, ધનપાલ, મહેન્દ્ર, સરાચાર્ય, જિનેશ્વર, શુદ્ધિસાગર, અભયદેવ, મુનિચંદ્ર, વાદીદેવ, સાગરચંદ્ર, વર્ધમાન, રામચંદ્ર, જાલચંદ્ર, સોમપ્રભ, શ્રીપાલ, સિદ્ધપાલ, વસ્તુપાલ, ઉદયપ્રભ, અમરચંદ્ર, પ્રભાચંદ્ર, મેરુનુગ, જિનપ્રભ, મહિષપોણ, તરુણપ્રભ, રાજશેખર—અને તેવા કેંકડો જન પંડિતો થયા જેમણે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી ભાષામાં હજારો ગ્રંથો લખ્યા છે.

દુર્ભાગ્યે, જેનેતર વિદ્વાનોમાંના ઘણા યોગ્યોની કૃતિઓ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જેટલી મળે છે તે ગૂજરાતની પ્રતિભાની પ્રજ્વલિન જ્યોતિઓ જેવી છે. આખાય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે સર્વોત્કૃષ્ટ પાંચ મહાકાવ્ય ગણાય છે તેમાંનું એક શિશુપાલચંદ્ર મહાકાવ્ય, ગૂર્જર મહાકવિ માધવી કૃતિ છે. અને તેના માટે અખિલ ભારતના કવિ અને કાવ્યવિવેચક વિદ્વદ્વર્ગ એનું પ્રમાણપત્ર આપ્યું છે કે—કાલિદાસ, દંડી અને ભારવિ કવિની કવિતામાં તો કમથી ઉપમા, લાલિત્ય અને અર્થગૌરવ એમ અંકેડા જ ગુણ મળી આવે છે પણ માધવી કવિતામાં તો એ ત્રણે ગુણ એક સાથે રહેલા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રીય ભટ્ટકવિના પાંડિત્યની અખિલ ભારતમાં ઘણી મોટી પ્રતિષ્ઠા છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણસિદ્ધ શબ્દ પ્રયોગોનો કાવ્યકૃતિમાં કેવી રીતે સફળ ઉપયોગ કરી શકાય તેના અભ્યાસ માટે દરેક સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીને જેતું અભ્યસન પરમાવશ્યક લાગે તેટલી એની ખ્યાતિ અને મહત્તા છે. એ ચિત્રાય, લાટનો કાયસ્થ કવિ સોદૃઢ, લિન્નમાગતો જ્યોતિર્વિદ્ધિ સ્વહયુક્ત, ભાષ્યકાર મહીધર, યોદુકચેનો રાજયુરુ પુરોહિત સોમેશ્વર, ભટ્ટ નાનાક, કવિ બૃહસ્પતિ ગંગ-આદિ યીગ્ન અનેક કવિઓ અને લબ્ધખ્યાતિ ગૂર્જર ગ્રંથકારો થયા છે. લાટના વિદ્વાનોની લેખન શૈલી એક તદ્દન સ્વતંત્ર પ્રકારની હતી અને તે આખાય ભારતમાં એટલી બધી વિખ્યાત અને પ્રચલિત થઈ કે જેના લીધે કાવ્યશાસ્ત્રનિરૂપણ ગ્રંથોમાં, વૈદર્ભી, ગૌડી આદિ પ્રાચીન રચના પદ્ધતિ-ઓની માફક લાટની પણ નવી પદ્ધતિને લાટીરીતિના નામે ઓળખાઈ કરવી પડી. રાજશેખર કહે છે કે લાટવાસીઓની પ્રાકૃત ભાષા બહુ જ લટકાળી હોય છે. તેમની જગ્યાન લલિત આલાપવાળી અને સુંદર છાપ પાડે એવી છે. લાટની વિદ્વાતાની આવી જે ખ્યાતિ નોંધા-એલી આપણને મળે છે તે ઉપરથી તેના નજ થઈ ગયેલા સાહિત્યનો મહત્તાની કાંઈક કલ્પના આપણે કરી શકીએ તેમ છીએ.

સંસ્કૃત ભાષામાં—ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેમાં—લખાએલા કથા અને વાર્તાના જેટલા ગ્રંથો આપણે ત્યાં વિદ્યમાન છે તેનો પા ભાગ પણ બીજે, આખા હિંદુસ્થાનમાં લબ્ધ નથી. પંચતંત્રના કથા સાહિત્યનો મહાન અભ્યાસી જર્મન વિદ્વાન દર્ટેલ કહે છે કે—અત્યારે જે પંચતંત્ર નામનો ગ્રંથ ભારતમાં ઉપજન્ન છે તેનો ઉદ્ધારક ગૂજરાતી છે! ગૂજરાતમાંથી જ પંચતંત્રની વાર્તાઓ અરબીયા અને પર્શિયામાં ગઈ અને ત્યાંથી પછી આખા યુરોપમાં ફેલાણી.

સંસ્કૃતની માફક, પ્રાકૃતમાં પણ દગલાવંધ કથાગ્રંથો ગૂજરાતમાં રચાયા છે. જે જાતનો એક પણ ગ્રંથ ગૂજરાત બહાર મળતો નથી. વસુદેવ સિંહી, તરંગવતી, સમરાષ્ટ્રચક્રહા, કુવલયમાલા, સુરસુંદરી આદિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના પ્રાકૃત કથા ગ્રંથો છે.

સ્વર્ગસ્થ કાંટાંવાળાએ ' ટ્યુકડી ગુજરાતી સો વાર્તા ' ના નામે જે ૩-૪ વાર્તાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તે જાતની ટ્યુકડી પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત વાર્તાઓનો જે કોઈ સંગ્રહ કરવા ઇચ્છે તો તેને પાંચસો-સાતસો આવી વાર્તાઓ સહેજે મળી આવે તેમ છે.

અપભ્રંશનું સાહિત્ય, પ્રાકૃતના પરિભાષામાં ઘણું ઓછું મળે છે. એ સાહિત્યનો ઘણો ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો છે. હેમચંદ્રે પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં સાહિત્યિક અપભ્રંશભાષાના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય તરીકે જે અભિધમ-મનાદિ કાવ્યોનાં, તથા ગ્રામ્ય અપભ્રંશના ઉદાહરણરૂપે જે ભીમાદિ કાવ્યોનાં નામો આપ્યાં છે તેમાંનું આજે એકેય મળતું નથી. છતાં જે મળે છે તેમાં મોટા ફાળો ગૂજરાતનો છે. ગૂર્જરાનો, અપભ્રંશભાષા પરનો પ્રેમ, ઘણો ઉત્કટ હતો એમ લાગે છે. ભોજદેવ સરસ્વતીકાંભરણમાં કહે છે કે ગૂર્જરા પોતાની જ અપભ્રંશ ભાષાના સાહિત્યથી જેટલા ખુશ થાય છે તેટલા ખીંગ કરા સાહિત્યથી નથી થતા. રાજશેખર કહે છે, કે સોરઠ અને ત્રવણ (આણુની આસપાસ ?) ના લોકો ; સંસ્કૃત, વચનોને પણ અપભ્રંશની જેમ જ કરડી કરડીને બોલે છે. એ જ રાજશેખર, ખીજે એક ઠેકાણે કહે છે કે- રાજસભામાં જ્યાં વિદ્વાનો અને કળાકારોની પરિવ્રજ ભરાય ત્યાં, પ્રાકૃતભાષાના કવિઓને પૂર્વ બાણુએ આસન આપવું, તેવી જ રીતે સંસ્કૃત કવિઓને ઉત્તર બાણુએ, ભૂતભાષાના કવિઓને દક્ષિણ બાણુએ, અને અપભ્રંશના કવિઓને પશ્ચિમ બાણુએ સ્થાન આપવું. આ પરથી એમ કહી શકાય છે કે અપભ્રંશના સૌથી મોટા કવિઓ પશ્ચિમ ભારત એટલે આપણા પ્રાતમાં થયા હોવા નોંધ્યો. આ રીતે અપભ્રંશ ભાષાના પુરસ્કર્તાઓ મૂળ આપણા લોકો હતા અને તેથી જ આપણુ ભાષાસાહિત્ય સૌ કરતાં વધારે સમૃદ્ધ છે.

હવે જરા, ગૂજરાતી ભાષાના પોતાના મૂળ ભડોળ તરફ પણ એક નજર કરી નેંઇએ. ગૂર્જ ગંગોત્રીનું ઉદ્ગમ સ્થાન ઘણું ઓછું છે. એના આદિ સ્વરૂપને સહજ જોળી કાઢવાનું બને તેમ નથી. આપણામાં સામાન્ય રીતે, વારસો ત્રણ પેઢીનો ગણાય છે. કોઈ પણ વ્યક્તિની કુલશુદ્ધિ ઓછામાં ઓછી ત્રણ પેઢી સુધી કરવી જોઈએ ગૂજરાતીની સગી મા અપભ્રંશ ભાષા છે, અને તેની મા પ્રાકૃત ભાષા છે. પણ પ્રાકૃત એ તો સામાન્ય નામ છે. બધી લોકભાષાઓ જે આર્થ કુળમાંથી જન્મી છે, પ્રાકૃત જ કહેવાય છે માગધી, મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની આદિ, પ્રાતભેદોના નામે તે તે કાળની પ્રાકૃતનાં પણ વૈયાકરણોએ અને ભાષાશાસ્ત્ર વિવેચકોએ કેટલાંક ભુદાં ભુદાં નામો પાડ્યાં છે. કેટલાંક વિદ્વાનો આપણી ગૂજરાતી ભાષાનું મૂળ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં શોધે છે, અને કેટલાંક શૌરસેની પ્રાકૃતમાં. ખરી રીતે ગૂજરાતીમાં બનેલો સરખો હિરસો હોય એમ મને લાગે છે. આપણી ગૂજરાતીની દાદી મા પ્રાકૃતને, અર્ધ માગધીની જેમ અર્ધ મહારાષ્ટ્રી કે અર્ધ શૌરસેની કહી શકાય. પણ તેને પોતાનું જ ને કાંઈ સ્વતંત્ર નામ આપવામાં આવે તો હું તે માટે સૌરાષ્ટ્રી (સોરઠી) કે પશ્ચિમી પ્રાકૃત એવું નામ આપવાની ભલામણ કરું. આ સૌરાષ્ટ્રી અથવા પશ્ચિમી પ્રાકૃતનો અસલ નમૂનો આપણને ગિરનારવાળા અરોહના લેખોમાં મળે છે. અને તેથી આપણી ભાષાની કુલશુદ્ધિની શુરુઆત અરોહના લેખોથી થવી જોઈએ.

એ પછીના જૂનાં સાધનોમાં, જેનેએ લખેલા દગવાબધ પ્રાકૃત ગ્રંથો છે. વિક્રમના ૬ શ સંકાનો શુરુઆતમાં વજ્રભીમાં જૈન આગમોનું પુનરાલેખન થયું અને એ આગમોની અસલ મૂળ ભાષા, જે અર્ધ માગધી હતી તે ફેરવાઈને તેમા આપણી પ્રાકૃતનું એટલે

પશ્ચિમી કે મોરડી પ્રાકૃતનું સ્વરૂપ દાખવે ચયું. કેટલાક પ્રાચીન વૈયાકરણો અને તેને અનુવક્ષીને આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓ, જૈનોના આ પ્રાકૃત સાહિત્યને મહારાષ્ટ્રી ભાષાના ભંડોળમાં દાખલ કરે છે. પણ આ મત જરાયે સંગત નથી. આ સાહિત્યનું પ્રાકૃત તે શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી છે જ નહિ અને તેથી ખુદ હેમચંદ્રે, જૂના વૈયાકરણોએ આપેલા મહારાષ્ટ્રી નામનો અસ્વીકાર કરી, તેને માત્ર સામાન્ય એવું પ્રાકૃત નામ જ આપવું ઉચિત ધાર્યું હતું. એ ચર્ચા બહુ લાંબી છે. આપણે અહિં તેની જરૂર નથી. હું અહિં એટલું જ સૂચવવા માંડું છું કે, જૈનોનું જે વિશાળ પ્રાકૃત સાહિત્ય છે, તે આપણા દેશની જ પ્રાકૃતનું સમૃદ્ધ ભંડોળ છે. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં એક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે, અર્જુનની આમપાસના લેકાની ભાષામાં તકારનું બાહુલ્ય હોય છે. તકારનું બાહુલ્ય એટલે 'ત' અક્ષરનો વિશેષ વ્યવહાર. એ 'ત'નો વિશેષ વ્યવહાર શી રીતે હોય છે અને એના દાખલાઓ શા છે, એ વિશે આજ સુધીમાં કોઈ મંશોધક કાંઈ શોધી કાઢ્યું હોય કે તેનો કશો ખુલાસો મેળવ્યો હોય તે મારી જાણમાં નથી. એનો ખુલાસો ૬ ટી-૭ મા-૮ મા સૈકામાં લખાએલા જૈન પ્રાકૃત ગ્રંથોના સૂક્ષ્મ અવલોકનથી આપણને મળી આવે છે. મેં એ ગ્રંથોમાંથી એ 'તકાર' બહુલા ભાષાના મેંકડો ઉદાહરણો શોધી કાઢ્યાં છે. એ ઉદાહરણો બતાવે છે કે - સંસ્કૃતમાંના 'ક' 'ગ' 'ચ' 'જ' 'ઢ' 'ય' આદિ અક્ષરોના બદલે સામાન્યરીતે એમાં 'ત' અક્ષર બોલાતો દાખવા તરીકે 'એકત'ના બદલે 'એતઓ', 'મતગજ'ના બદલે 'મતંગત', 'પિશાચ'ના બદલે 'પિશાત', 'એકલ'ના બદલે 'એતતા', અને 'દ્વિતીય-તૃતીય'ના બદલે 'બિતિત-તતિત' ઇત્યાદિ. પાછળથી નવમા-દશમા સૈકાના અરસામાં એ 'તકારો' આરનો લોપ થવા લાગ્યો અને તેના બદલે 'યકાર'નો ઉચ્ચાર વિશેષ પ્રચારમાં આવવા લાગ્યો. જેને હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણમાં 'ય' શ્રુતિ તરીકે ઓળખાવે છે. અમરના પરિવર્તન સાથે જેમ જેમ ભાષાના સ્વરૂપમાં કેટલાક નાના મોટા ફેરફારો થતા ગયા તેમ તેમ વ્યાકરણના નિયમોમાં પણ એ ફેરફારો દાખવ થતા ગયા. પરિણામે કેટલાંક જૂનાં લક્ષણો રદબાતલ થયાં અને તેના ઠેકાણે નવાં લક્ષણો રૂઢ થયાં. એથી નવા વ્યાકરણોમાં જેનું લક્ષણ મળી ન આવે એવા જૂના શબ્દપ્રયોગો જો વિદ્વાનોની નજરે ચડી આવે છે તો તેઓ તેને શ્રદ્ધાપાઠ માની પોતાના મનનું ગમે તેમ સમાધાન કરી લે તે સ્વાભાવિક જ છે. એ પુરાતન પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં મળી આવતા ઉપરોક્ત તકારબાહુલ્ય વાળા શબ્દોનું ભાષારહસ્ય નહિ સમજનારા કેટલાક વિદ્વાનોએ એ શબ્દ પ્રયોગોને એવી જ રીતે લિપિકાર-જન્ય દોષ-દુષ માની અપપાઠ કે અશુદ્ધ પાઠમાં ધક્કેલી દીધા છે! નાટ્યશાસ્ત્રકારનો સૂચવેલો અર્જુન સમાશ્રિત દેશ તે આપણો જ આ દેશ છે અને તેણે કહેલી તે 'તકારબહુલા ભાષાનાં ઉદાહરણો આપણા જ જૂના પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, પ્રચુર પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. એ ઉપરાંત, એ ગ્રંથોમાં આપણને એવા મેંકડો દેશી શબ્દો મળી આવે છે જે તળ ગૂજરાતી છે અને જેનો પ્રયોગ બીજી કોઈ ભાષામાં દેખાતો નથી. અને મળતી વાત તો એ છે કે એ જમાનાના પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં જ નહિ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ એવા અનેકાનેક ગૂર્જરદેશ્ય શબ્દો મળી આવે છે. ઉપરિતિલવપ્રપચાકયા જેવા મસકૃત ભાષાના એક અણુમોલ રત્ન ગણાતા મંથમાંથી ડા. પાંકાબીએ એવા મેંકડો શબ્દો તારવી કાઢ્યા છે જે સંસ્કૃતના શબ્દોમાં મળતા નથી અને જેની વ્યુત્પત્તિ

સસ્કૃતના વ્યાકરણ નિયમાનુસાર કરી શકાતી નથી. જાણે સસ્કૃતભાષાના પંડિતોની દૃષ્ટિએ, સિદ્ધર્ષિના પાંડિત માટે આ ચિન્ત્ય વસ્તુ ગણાતી હોય, પણ આપણી ગૂજરાતી ભાષાના ભંડોળની દૃષ્ટિએ તો આપણને એ એક ઘણી મૂંઝવણ વસ્તુ લાગે છે. સિદ્ધર્ષિના જ લખાણોમાં નહિ પણ ગૂજરાતના તે કાળના બીજા મોટા લેખકોમાં લખાણોમાં, થોડા ઘણા દેસ શબ્દો અવશ્ય મળી આવે છે. ખુદ હેમચંદ્રના ત્રિષ્ટિશલાકા-પુરુષ-ચરિત જેના શુદ્ધ સસ્કૃત ભાષાના મહાકાવ્ય અંશમાંથી જો કોઈ એવા દેસ પ્રયોગોનો સંગ્રહ કરવા માંગે તો એક નાનકડો કોષ થાય તેટલા તેમાંથી મળી આવશે.

એ પરથી સમજાશે કે આપણી ભાષાના વિકાસક્રમના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી થાય તેવી ઘણી વિપુલ સામગ્રી આપણી પાસે પડી છે.

અને, જૂના ગૂજરાતીનો સાહિત્ય ભંડાર જોઈએ તો એમાં જોટલી બહુમંજીક કૃતિઓ આપણે ત્યાં ઉપલબ્ધ થાય છે તેના પરિમાણમાં, જૂની મરાઠી, જૂની બંગાળી કે જૂની હિંદી કૃતિઓ સાથે નજીવી અને નામની દેખાશે. હેમચંદ્રના ઉત્તર કાળથી લઈ છેક પ્રેમાનંદના પૂર્વકાળ સુધીનો ગૂજરાતી સાહિત્યનો મપૂર્ણ સરવેયો કાઢવામાં આવે તો તે એક મહાભારત જેવું કાર્ય લેખાશે. ૧૪ મા, ૧૫ મા અને ૧૬ મા સંક્રાંતિમાં રચાયેલું જે 'મારી કોટિનું', ગદ્ય અને પદ્ય અને જનનું, ગૂજરાતી લખાણ આપણને મળે છે તે કોટિનું લખાણ, આપણી પડોસી ભાષાઓમાં નામ પુરતું પણ નથી. સાધારણ રીતે આપણી એવી માન્યતા થયેલી છે કે જૂની ગૂજરાતીમાં, ગદ્ય લખાણ માત્ર નામનું જ છે; અને તે વૈદ્યક, જ્યોતિષ કે તેવા પારિભાષિક અંશોના શબ્દાર્થ જનાવવા પુરતું છે, પ્રવાહગદ્ય ગદ્ય લખાણનો એક રીતે અભાવ જ છે. પણ એ માન્યતા બરાબર નથી અને તેના પ્રમાણ રૂપે, વિશાળ તરફથી બહાર પડેલા, મારા ગ્રામીન ગૂજરાતી ગદ્યપદ્ય નામના પુસ્તકને અવલોકવાની લક્ષમણ કહે છે. એ ગ્રંથમાં સંવત્ર ૧૪૧૧ માં રચાયેલા તરુણપ્રભસૂરિના એક અંશમાંથી તારવીને જે નમૂના રૂપે થોડીક ગૂજરાતી વાર્તાઓ મેં આપી છે, તે જનની વાર્તાઓનું સાહિત્ય એટલું બધું વિશાળ છે કે તેને પ્રકટ કરવામાં આવે તો-ગૂજરાતી પ્રેસના કાબજ દોહનનાં પુસ્તકો જેવાં લગભગ ૨૦-૨૫ પુસ્તકો તો સહેજે બરાબ.

આ રીતે, ભાષાસાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતા ગૂજરાતની સાહિત્યિક-સપત્તિ સૌ કરતાં વધુ છે. મૌર્ય ઐશોકના સમયથી માંડી મોગલ અકબરના જમાના સુધીમાં થયેલા આર્યાવર્તની દેશી ભાષાઓના વિકાસક્રમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સૌથી વધારે મદત્વની સામગ્રી ગૂજરાતમાંથી જ મળે તેમ છે.

ગૂજરાતની સ્થાપત્ય-વિશ્લેષિત, ખરેખર, વિવક્ષણ, અદ્ભુત અને અનુપમ કળી એનો પણ મોટો ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો છે. કેટલો મોટો ભાગ-તેની કરી કલ્પના કરાવી શકાય તેમ નથી. જે વિદ્યમાન છે તે તેના પૂરા એક સદસશ જેટલો ભાગ પણ નથી. જ્યાં, એ હમરમે ભાગ પણ એક રીતે, આખા હિંદુસ્તાનમાં આજે અદ્વિતીયતાની કીર્તિ પામી રહ્યો છે. સુકુમારતામાં, સુભગતામાં, સુરચિતામાં, સુદ્યુત્તામાં અને સુસ્પટતામાં ગૂર્જ-સ્થપતિની કલાકૃતિ, વર્ણનાતીત છે. કુરુક્ષેત્ર જેવો મહાન શિલ્પવેત્તા પણ એ કળાભવનના એક નાનકડા મંડપનું, માત્ર રેખાચિત્ર પણ, સંપૂર્ણ રીતે દોરવામાં અસમર્થ નીવડ્યો-

એવી એ આશ્ચર્યકારક શિલ્પનિર્મિતિ છે. ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય એના નિર્માતા પુરુષોના નામોને સાર્થક કરે એવું મૂળમૂલ, વિમલરૂપ, જયવાન, વરતુપૂર્ણ, અને શોભનમૂર્તિ છે એના એકેકા મંડપ, એકેકા ખતક, એકેકા તોરણ ઉપર પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખાય એટલી બધી વિવિધ આકૃતિઓ અને મધન રેખાઓથી એ સમલકૃત અને સંકુલ છે.

અને, ગૂજરાતનું ચિત્રશિલ્પ પણ એટલું જ ઉજ્જવલ, અપ્રતિમ અને આકર્ષક છે, એ તો જગત દમણું જ જાણવા લાગ્યું છે. લાઈબ્રે સારાલાઈ નવાખના અયાક પરિશ્રમે તૈયાર થયેલું, ગૂજરાતની ચિત્રકળાનું અદ્ભુત ગૌરવ બતાવતું ચિત્રકલ્પદ્રુમ નામનું પુસ્તક, ભારતના પ્રાચીન ચિત્રશિલ્પના વિજ્ઞાનમાં મોટી ક્રાંતિ કરે તેવું છે. અને એવાં એવાં તો કેટલાંય પુસ્તકો બહાર પાડી શકાય તેટલી બધી વિશાળ સામગ્રી ગૂજરાતનાં ઘરે અને મંદિરોમાં રખાડી રહી છે.

આ બધી સામગ્રી અને સંપત્તિ, જે આપણી ઐતિહાસિક શોધખોળની વૃત્તિને ઉત્તેજિત ન કરી શકે તો પછી ખીજી કંઈ સામગ્રી એના માટે ઉચિત કહી શકાય તેમ છે? આથી આપણી પાસે એવી સામગ્રીનો અભાવ નથી એ તો સ્વયંસિદ્ધ જેવી બાબત છે.

તો પછી, હવે ખીજે વિસ્તર આપણી આગળ આવે છે, કે, ત્યારે શું એ શોધખોળ વૃત્તિને માટે ભ્રેષ્ઠ એ તેવી પરિશ્રમક્ષમ અને ખાડિત્યપૂર્ણ શુદ્ધિ આપણામાં નથી?

એ કેમ કહી શકાય અને માની શકાય? જે મહારાષ્ટ્રમાં એ હોય, બંગાલમાં એ હોય, હિંદી પ્રાંતોમાં એ હોય તો, પછી ગૂજરાતમાં એ કેમ ન હોઈ શકે? ગૂજરાતમાં જે એ ન હોત તો, ગૂજરાતે આટલું બધું સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને કલામય સર્જન કર્યું શી રીતે હોત? ગૂજરાતની શુદ્ધિ, ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ જેવી જ તેજસ્વી અને સર્વત્રાહી છે. એનામાં કંઈક પરિશ્રમ વેકવાની પૂરી ક્ષમતા છે અને ખાડિત્યના વિવિધ અંગોની પરિપૂર્ણતા છે. ગૂજરાતની શોધક શુદ્ધિના ઐશ્વર્ય પ્રતીકસમા પંડિત ભગવાનલાલની પ્રતિભાથી કયો ભારતીય પુરાતત્ત્વવિદ્ અજબયો છે? હિંદુસ્તાનના અનેક ગહન પહાડો અને વનોમાં એ પડિત જડે પગે રખડયો હતો અને ઇતિહાસના સાધનો શોધતો ફર્યો હતો. એણે મેંકડો શિક્કાઓ અને શિલાલેખો, એમ રખડી રખડીને મેળવ્યા હતા, અને જે લેખોને કોઈએ ઉકેલવા ન પામ્યો તેમને તેણે ઉકેલ્યા હતા. ડૉ. ખુદ્દર, ડૉ. બર્જેસ, ડૉ. કેર્ન, અને જેમ્સ કેંપબેલ જેવા યુરોપીય ધુરંધર પંડિતો; તથા ડૉ. ભાડગકર, ડૉ. ગજેન્દ્રલાલ, ડૉ. ભાઉદાજી જેવા ભારતીય વિદ્વાનો એ પંડિત પાસેથી પોતાની શકાઓનું સમાધાન પૂછના અને પોતે કરેલી શોધોનું સમર્થન ઇચ્છતા. એણે કોઈ કાલેજ કે યુનિવર્સિટીમાં કશોય અબ્યાસ નહોતો કર્યો. ગૂજરાતમાં રહેલી નિર્સર્ગદત્ત શોધક શુદ્ધિનું આ એક જ ઉદાહરણ આપણા મંતોષ માટે પર્યાપ્ત છે અને રહેશે.

વળી, આપણા સાક્ષર વર્ગમાના આચાર્ય શ્રી આર્ચુદેશંકર કુવ, દી. બ. શ્રી કેશવલાલભાઈ, શ્રીમાન નરસિંહગવભાઈ. પ્રો. શ્રી બળવંતગાય કંકાર, કવિવર શ્રી નાનાલાલ, દી. બ. શ્રીકૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા, શ્રીમાન કિશોરલાલ મશરુવાળા અને પ્રો. કામીસરિઅટ આદિ વિદ્વાનોની ઉંડી ગવેષક શુદ્ધિ અને સક્ષમ સંશોધક પ્રતિભા, ભારતના કયા વિદ્વાનોની તુલનામાં આવે એવી નથી?

વર્તમાન ગુજરાતના વિદ્યારુઓ જેવા આ સમર્થ સાક્ષરો ઉપરાંત, શ્રી કનૈયાલાલ કુનશી, શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી, શ્રી મંજુલાલ ગ. મનુમદાર, શ્રી મોહનલાલ દ. દેસાઈ, રીહીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, શ્રી રામલાલ ચુ. મોદી, શ્રી ગમનારાયણ વિ. પાઠક, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી સુનીલાલ વ. શાહ, શ્રી હગનલાલ વિ. રાવળ, શ્રી ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી, શ્રી રતનમણીરાવ ભીમરાવ, શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ. શ્રી માનશંકર પી. મહેતા, પં. શ્રી મુખલાલજી, પં. શ્રી ખેચરદાસજી, પં. શ્રી લાલચંદજી, શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી, શ્રી મોગીલાલ જ. સાંડેસરા, શ્રી મધુસૂદન ચિ. મોદી-આદિ, કેટલા બના જુના-નવા અભ્યાસીઓ અને લેખકો આપણા દેશમાં વિદ્યમાન છે જેમની શોધક બુદ્ધિ અને વિવેચક શક્તિ સારી પેઠે ઝળકી રહી છે. ગુજરાતના સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વનો સમુદ્ધાર કરવાની જેમનામાં તાલાવેલી લાગી રહી છે. કશીય જાતની વિશિષ્ટ પ્રકારની સામગ્રીની સુલભતાના અભાવે પણ જેઓ પોતાની સંશોધક આકાંક્ષાને ઉજવાળી રહ્યા છે. જ્યાં ત્યાંથી, એકેકો તાંતણું ભેગો કરી કરીને પણ ગૂર્જરભૂમિના ચરણે ચઢાવા માટે ઇતિહાસની ચુંદડી વણવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે,

એથી આપણામાં સંશોધક બુદ્ધિની ન્યૂનતા છે એવું જરાયે માનવા જેવું કે કદપ્તા જેવું રહેતું નથી.

તો પછી, શું આપણને એવા સંશોધનની આવશ્યકતા નથી, એ ત્રીજો વિકલ્પ સાચો હશે ?

સાહિત્ય પરિષદના જન્મથી લઈ આજ સુધીનો તેનો ઇતિહાસ તપાસતાં તો એ વિકલ્પ પણ તદ્દન ખોટો લાગે છે. સાહિત્ય પરિષદના મૂળ ધ્યેયોમાં જ, એ એક મુખ્ય ધ્યેય તરીકે વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવી છે કે, ગુજરાતના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વનું વિશેષ-ભાવે સંશોધન અને અન્વેષણ થાય અને તેના પરિણામો ગૂજરાતી પ્રજા આગળ સુબોધક રીતે ગ્લુ કરાય-તેની પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય પગિયદે આદરવી. પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી અને સાહિત્ય સભાના સર્જક સ્વર્ગચંદ્ર શ્રી રણજીનરામ વાવાભાઈએ પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટના આમુખમાં, આ સંબંધે નીચે પ્રમાણેના ગંભીર અને મનનીય વાક્યો આલેખ્યાં હતાં—

“પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ જાણવા પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, ઉત્તિલેખન (Epigraphy) મુદ્રાશાસ્ત્ર (Numismatics) પ્રભૃતિશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને શોધ જગાડે, ઐતિહાસિક શોધખોળ જગાડી ઉત્તેજવી, આપણી પ્રજાના આચાર, રીતભાત, ને જીવન વ્યાપાર પ્રકાશિત કરતા લેખો, ચિત્રો, શિલ્પ વગેરેની માહિતી પ્રજાને આપવી, અને સામાન્યતઃ સર્વને ઉપયુક્ત થાય તેવા રૂપમાં પ્રગટ કરવાની જોગવાઈ કરવી—અને સગવાળે આપણી પ્રજામાં Historical spirit જગાડવો.”

ગૂજરાતી પ્રજામાં ઇતિહાસ અને પદાર્થ વિજ્ઞાનનાં અધ્યયન અને સંશોધન થતાં નથી, તે થવાની બહુ આવશ્યકતા છે, એવી ઉત્કટ અભિલાષા, એ પ્રથમ પરિષદના માનનીય સ્વાગતાધ્યક્ષ સ્વ. શ્રી રમણભાઈએ પોતાના સ્વાગત બાણ્યમાં વ્યક્ત કરી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે—

એવી એ આશ્ચર્યકારક શિષ્યપરિમિતિ છે. ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય એના નિર્માતા પુરુષોના નામોને સાર્થક કરે એવું મૂળભૂત, વિમલરૂપ, જયવાન, વસ્તુપૂર્ણ, અને શોભનમૂર્તિ છે. એના અંકેકા મંડપ, અંકેકા ખતક, અંકેકા તોરણ ઉપર પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખાય એટલી બધી વિવિધ આકૃતિઓ અને સઘન રેખાઓથી એ સમલકૃત અને સંકુલ છે.

અને, ગૂજરાતનું ચિત્રશિલ્પ પણ એટલું જ ઉજ્જવલ, અપ્રતિમ અને આકર્ષક છે, એ તો જગત હમણું જ જાણવા લાગ્યું છે. ભારતી સારાભાઈ નવાજના અધાક પરિશ્રમે તૈયાર થયેલુ, ગૂજરાતની ચિત્રકળાનું અદ્ભુત ગૌરવ બતાવતું ચિત્રકલ્પદ્રુમ નામનું પુસ્તક, ભારતના પ્રાચીન ચિત્રશિલ્પના વિજ્ઞાનમાં મોટી ક્રાંતિ કરે તેવું છે. અને એવાં એવાં તો કેટલાંય પુસ્તકો બહાર પાડી શકાય તેટલી બધી વિશાળ સામગ્રી ગૂજરાતનાં ઘરો અને મંદિરોમાં રખાડી રહી છે.

આ બધી સામગ્રી અને સંપત્તિ, જે આપણી ઐતિહાસિક શોધખોળની વૃત્તિને ઉત્તેજિત ન કરી શકે તો પછી બીજી કઈ સામગ્રી એના માટે ઉચિત કહી શકાય તેમ છે ? આથી આપણી પાસે એવી સામગ્રીનો અભાવ નથી એ તો સ્વયંસિદ્ધ જેવી બાબત છે.

તો પછી, હવે બીજે વિકલ્પ આપણી આગળ આવે છે, કે, ત્યારે શું એ શોધખોળ વૃત્તિને માટે જોઈ એ તેવી પરિશ્રમશૂન્ય અને પાંડિત્યપૂર્ણ શુદ્ધિ આપણામાં નથી ?

એ કેમ કહી શકાય અને માની શકાય ? જે મહારાષ્ટ્રમાં એ હોય, બંગાલમાં એ હોય, હિંદી પ્રાંતોમાં એ હોય તો, પછી ગૂજરાતમાં એ કેમ ન હોઈ શકે ? ગૂજરાતમાં જે એ ન હોત તો, ગૂજરાતે આટલું બધું સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને કલામય સર્જન કર્યું શી રીતે હોત ? ગૂજરાતની શુદ્ધિ, ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ જેવી જ તેજસ્વી અને સર્વગ્રાહી છે. એનામાં કંઈજ પરિશ્રમ વેલવાની પૂરી ક્ષમતા છે અને પાંડિત્યના વિવિધ અંગોની પરિપૂર્ણતા છે. ગૂજરાતની શોધક શુદ્ધિના શ્રેષ્ઠ પ્રતીકસમા પંડિત ભગવાનલાલની પ્રતિભાથી કયો ભારતીય પુરાતત્ત્વવિદ્ અભણ્યો છે ? હિંદુસ્તાનના અનેક ગહન પહાડો અને વનોમાં એ પંડિત જોડે પગે રખડ્યો હતો અને ઇતિહાસના સાધનો શોધતો રૂંધો હતો. એણે સેંકડો શિક્ષાઓ અને શિલાલેખો, એમ રખડી રખડીને મેળવ્યા હતા; અને જે લેખોને કોઈએ ઉકેલવા ન પામ્યો તેમને તેણે ઉકેલ્યા હતા. ડૉ. બ્યુલ્હર, ડૉ. બર્નેસ, ડૉ. કેર્ન, અને જેમ્સ કેપ્પેલ જેવા યુરોપીય ધુરંધર પંડિતો; તથા ડૉ. ભાંડારકર, ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ, ડૉ. ભાઉદાજ જેવા ભારતીય વિદ્વાનો એ પંડિત પાસેથી પોતાની શંકાઓનું સમાધાન પૂછતા અને પોતે કરેલી શોધોનું સમર્થન ઇચ્છતા. એણે કોઈ કોલેજ કે યુનિવર્સિટીમાં કસોય અભ્યાસ નહોતો કર્યો. ગૂજરાતમાં રહેલી નિસર્ગદત્ત શોધક શુદ્ધિનું આ એક જ ઉદાહરણ આપણા મંત્રોષ માટે પર્ણાંત છે અને રહેશે.

વળી, આપણા સાક્ષર વર્ગમાંના આચાર્ય શ્રી આણંદશંકર મુવ, દી. બ. શ્રી કેશવલાલભાઈ, શ્રીમાન નરસિંહરાવભાઈ. પ્રો. શ્રી બળવંતગણ ઠાકર, કવિવર શ્રી નાનાલાલ, દી. બ. શ્રીકૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા, શ્રીમાન કિશોરલાલ મયરજવાળા અને પ્રો. કામીસરિઅટ આદિ વિદ્વાનોની ઉંડી ગવેષક શુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ સંશોધક પ્રતિભા, ભારતના કયા વિદ્વાનોની તલનામાં આવે એવી નથી ?

વર્તમાન ગૂજરાતના વિદ્યાચુક્રઓ જેવા આ સમર્થ સાક્ષરો ઉપરાંત, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી દુર્ગાચંદ્ર કે. શાસ્ત્રી, શ્રી મંજુલાલ ર. મલુમદાર, શ્રી મોહનલાલ દ. દેસાઈ, શ્રી હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, શ્રી રામલાલ સુ. મોદી, શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક, શ્રી ઝવેરચંદ કે. મેઘાણી, શ્રી સુનીલાલ વ. રાહ, શ્રી હનનલાલ વિ. ગવળ, શ્રી ડાહ્યાભાઈ પી. દેરામરી, શ્રી રત્નમણીરાવ બીમરાવ, શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ. શ્રી માનસંકર પી. મહેતા, પં. શ્રી સુખલાલજી, પં. શ્રી ભેચરદાસજી, પં. શ્રી લાલચંદજી, શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી, શ્રી ભોળીલાલ જ. સાહેસરા, શ્રી મધુસૂદન ચિ. મોદી-આદિ, કેટલા બધા જૂના-નવા અભ્યાસીઓ અને લેખકો આપણા દેશમાં વિદ્યમાન છે જેમની શોધક શુદ્ધિ અને વિવેચક શક્તિ સારી પેઢે ઝળકી રહી છે. ગૂજરાતના સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વનો સમુદ્ધાર કરવાની જેમનામાં તાલાવેલી લાગી રહી છે. કશીય જાતની વિશિષ્ટ પ્રકારની સામગ્રીની સુલભતાના અભાવે પણ જેઓ પોતાની સંશોધક આકાંક્ષાને ઉજવાળી રહ્યા છે. જ્યાં ત્યાંથી એકેકો તાંતણા ભેગો કરી કરીને પણ ગૂર્જરભૂમિના ચરણે ચઢાવા માટે ઇતિહાસની ચુંદડી વણવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે,

એથી આપણમાં સંશોધક શુદ્ધિની ન્યૂનતા છે એવું જરાયે માનવા જેવું કે કદપ્પા જેવું રહેતું નથી.

તો પછી, શું આપણને એવા સંશોધનની આવશ્યકતા નથી, એ ત્રીજો ચિકિત્સ સાચો હશે ?

સાહિત્ય પરિપક્વતા જન્મથી લઈ આજ સુધીનો તેનો ઇતિહાસ તપાસતાં તો એ ચિકિત્સ પણ તદ્દન ખોટા લાગે છે. સાહિત્ય પરિપક્વતા મૂળ ધ્યેયોમાં જ, એ એકે મુખ્ય ધ્યેય તરીકે વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવી છે કે, ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વનું વિશેષભાવે સંશોધન અને અન્વેષણ થાય અને તેના પરિણામે ગૂજરાતી પ્રજા આગળ સુશોધક રીતે રણુ ઠરાવ-તેવી પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય પરિપક્વતા આદરવી. પ્રથમ સાહિત્ય પરિપક્વતા મંત્રી અને સાહિત્ય સભાના સર્જક સ્વર્ગસ્થ શ્રી રણુજીનારામ વાવાભાઈએ પ્રથમ સાહિત્ય પરિપક્વતા રીપોર્ટના આમુખમાં, આ સંબંધે નીચે પ્રમાણેનાં ગંભીર અને મનનીય વાક્યો આલેખ્યાં હતાં—

“પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ જાણના પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, ઉત્તિલેખન (Epigraphy) મુદ્રાશાસ્ત્ર (Numismatics) પ્રજ્ઞતિશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને શોધ જગાડવો, ઐતિહાસિક શોધખોળ જગાડી ઉત્તેજવી, આપણી પ્રજાના આચાર, રીતભાન, ને જીવન વ્યાપાર પ્રકાશિત કરતા લેખો, ચિત્રો, શિલ્પ વગેરેની માહિતી પ્રજાને આપવી, અને સામાન્યતઃ સર્વને ઉપયોજ્ય થાય તેવા રૂપમાં પ્રગટ કરવાની જોગવાઈ કરવી—અને સરવાળે આપણી પ્રજામાં Historical spirit જગાડવો.”

ગૂજરાતી પ્રજામાં ઇતિહાસ અને પદાર્થ વિજ્ઞાનનાં અભ્યાસન અને સંશોધન થતાં નથી, તે થવાની બહુ આવશ્યકતા છે, એવી ઉત્કટ અભિલાષા, એ પ્રથમ પરિપક્વતા માનનીય સ્વાગતાબ્ધ સ્વ. શ્રી રમણભાઈએ પોતાના સ્વાગત ભાષણમાં બ્યક્ત કરી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે—

“ઈતિહાસ અને પદાર્થ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગૂજરાતી ભાષામાં શી રીતે ઉત્પન્ન કરવું એ વિષય વિશેષ ચર્ચા માટે મૂલ્યવેશે છે. એ વિષયો માટે ગૂજરાતી લેખકો તરફથી હાલ કોઈ પ્રયાસ થતો નથી એ કહી શકવું જોઈએ. ઇતિહાસ અને પદાર્થ વિજ્ઞાનનો મધ્યાર્થ અભ્યાસ થતો નથી તેથી જ એ વિષયોનાં લખાણમાં આટલી બધી ન્યૂનતા છે. એ બંને વિષયોનું અધ્યયન સત્યસંશોધનની વૃત્તિ કેળવવા માટે, પ્રગ્નજીવનમાં જાગૃતિ આણવા માટે, અને પ્રાંતનો માનસિક અને આર્થિક અભ્યુદય કરવા માટે અતીવ આવશ્યક છે અને તેથી આ અવગણના બહુ જ ખેદકારક છે.” અને એ પછીના, આપણી પરિપક્વતા લગભગ બધા પ્રયુજોનાં ભાષણોમાં એનો ખુનિ નિકળતો આવ્યો છે અને પરિપક્વ એ અંગેના અનેક દરાવો પણ અવાર-નવાર કરતી આવી છે તથા વિદ્વાનોને એ દિશામાં સવિશેષ પ્રયત્ન કરવાની વિનંતિઓ વિગેરે પણ કરતી આવી છે. આ પરથી આપણે માનવું જોઈએ કે ગૂજરાતને એ સંશોધન કાર્યની આવશ્યકતા તો છે જ. ગૂજરાતને પોતાના એ એક બહુ ઉપયોગી જ્ઞાન અંગની દુર્બળતા સતત સાધ્યાં કરે છે જ.

આ રીતે વ્યાપકભાવે એ વિષય પરત્વે વિચાર કરતાં, આપણી પાસે એની યથેટ સામગ્રી છે, શકિત છે અને આપણને આવશ્યકતા પણ છે; છતાં આપણે, અન્ય પ્રતિની સરખામણીમાં આ દિશામાં કંઈ સતોષકારક કાર્ય નથી કરી શક્યા એ આપણા માટે ખરેખર મોટો અસતોષનો વિષય છે ને તે હોવો જોઈએ.

પણ, ત્યારે એનું ખર્ચે કારણ શું? અને તેનો ઉપાય શો?

કોઈ પણ કાર્યના અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વમાં હમેશાં એ જનનાં કારણો ભાગ ભજવતાં હોય છે. એક અંતરંગ કારણ અને બીજું બાહ્ય કારણ. જેના અંતરંગ કારણમાં જ કોઈ ન્યૂનતા હોય છે તો તે કાર્ય નિષ્પન્ન થતું નથી; પણ જેના બાહ્ય કારણમાં કોઈ ન્યૂનતા હોય છે તો તે ન્યૂનતા દૂર થયેથી તે કાર્ય નિષ્પન્ન થઈ શકે છે. ઇતિહાસ સંશોધનાત્મક કાર્યની નિષ્પત્તિમાં પણ એવાં અંતરંગ અને બાહ્ય કારણો હોય છે. ઉપર જે ત્રણ કારણોની મેં ગીમાંસા કરી છે તે આપણા સંશોધન કાર્યના અંતરંગ કારણો છે. એ કારણોમાં ન્યૂનતા નથી તેથી કાર્ય થવામાં મૌલિક અંતરાય નથી. પણ એનાં જે બાહ્ય કારણો છે તેમાંથી કેટલાંક આપણે ત્યાં ન્યૂનતાવાળાં છે અને કેટલાંક છે જ નહિં એમ કહું તો ચાલે. અને તેથી એ કાર્યની સિદ્ધિનો અભાવ આપણને દેખાય છે.

મારા અનુભવ અને અવલોકનમાં એવાં જે કેટલાંક બાહ્ય કારણોનું ન્યૂનત્વ મને જણાયું છે તે હું અહિં રજૂ કરવા ઇચ્છું છું.

૧. સામાન્ય રીતે ગૂજરાતમાં જ્ઞાનેત્સેજક વાતાવરણની ન્યૂનતા.
૨. ઇતિહાસ સંશોધનના વિષયને જ પ્રધાનપદ આપી પોતાની પ્રવૃત્તિ કઈ કરે એવી કોઈ પણ પ્રકારની સંસ્થાની અવિદ્યમાનતા. અને
૩. જેમાં લિખિત અને મુદ્રિત ગ્રંથોનો વિશાળ સંગ્રહ હોય તથા પ્રાચીન કવચોનાં સંરક્ષણ ને સંચયનો પ્રયત્ન હોય તેવા કોઈ સુસંઘટિત જ્ઞાનમંદિર કે પુરાતત્ત્વ સંશોધન મંદિરનો અભાવ.

૧. ગૂજરાત એ વ્યાપારપ્રધાન દેશ હોવાથી અહિં વૈશ્યવૃત્તિનું જ પ્રબળ રાજ્ય છે. દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ કેમ વધારે થાય એ જ અહિંની પ્રજાનું મુખ્ય ધ્યેય હોય છે. જે વિદ્યા કે જ્ઞાન ગૂજરાતીઓના એ ધ્યેયને સફળ કરવા મન્ત કરે તેને તેઓ ઉપયોગી જ્ઞાન ગણે છે. બાકીનું બધું જ્ઞાન તેમના મને નિરુપયોગી હોય છે. ગૂજરાતના સામાન્યમાં સામાન્ય એવા પ્રાકૃત પ્રજાજનથી માંડી, ઉંચામાં ઉંચા શુદ્ધિશાળી-સંસ્કારી વર્ગસુધામાં આ ભાવના અખંડપણે રહેલી જોવામાં આવે છે. અને તેથી જોના દ્વારા સારી-કમાણી કરી શકાય એવી વજાલી, ડાકટરી, ઇન્જિનેરી વિદ્યામાં પારંગત થવા માટે આપણી શુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓ સારી પેઠે પરિશ્રમ કરે છે અને તેમાં ઉંચામાં ઉંચી પ્રતિભા પ્રાપ્તિ મેળવે છે. પણ ઇતિહાસ કે વિજ્ઞાન સંશોધનમાં તેવું પ્રાપ્તિ મેળવવાથી કશો વિશેષ અર્થ પ્રાપ્તિ થવી સંભવિત નથી; અને તેથી આ વિષયમાં કોઈ વિશિષ્ટ શુદ્ધિમાન વ્યક્તિ ઉંડા ઉતરવાનું પસંદ કરતી નથી. કવિતા, વાર્તા, નાટક કે તેના બીજા હળવા વિષયો ઉપર તો પ્રતિકાશાળી લેખક, બીજા બીજા વ્યવસાયોની વચ્ચે મળતા થોડાક દુરસદના કે આનંદના સમયમાં પણ, કેટલુંક સુંદર લખાણ લખી શકે અને એ રીતે પોતાની માહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી શકે. પણ ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન એ બે વિષયો દુરસદ કે આનંદના વખતમાં જન્મ પામનારા મનસિજ્જો નથી. એમનો જન્મ, માથેરાન, મહાબલેશ્વર, નીલગિરિ કે નૈનીતાલની શીતલ ટેકરી-ઓના સુખદ વાતાવરણમાંના દસ વીસ દિવસના મોજાવા પ્રવાસથી થતો નથી. એમનો અવતાર તો ધણી ભાગે, ધીર, વસ્તીવાળા શહેરોની ગદી ગલીઓમાં આવેલી જૂની-પુરાણી લાઈબ્રેરીઓ કે તૂટી-ફૂટી લેબોરેટરિઓના અંધારા અને ગંધાતા ઓરડાઓમાં, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ઉત્તમગરો અને ભુખમગરો વેડવાથી થાય છે. આટલો બધો અગાધ શ્રમ અને તેનું વ્યાવહારિક ફળ કાંઈ નહિ-એવી અર્થહીન પ્રવૃત્તિમાં પડવાનું ડાહ્યા ગૂજરાતીને સ્વાભાવિક જ મન ન થાય.

હું જર્મનીમાં હતો, ત્યારે મને ત્યાંના સૌથી મોટા રાજનીતિવિદ્યાવિશારદ ફોન શુલ્તશગેવેર્નિત્સ નામના પ્રોફેસરનો પરિચય કરવાનો મહાન લાભ મળ્યો હતો. તેમણે મને એક વખતે, વાત વાતમાં, જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડના સ્વભાવને સૂચવતું એક રમુજ દર્શાવત સંભળાવ્યું હતું, તે આપણા સ્વભાવને પણ કાંઈક અનુરૂપ લાગે છે તેથી હું તે આપને સંભળાવું છું. માત્ર રમુજ જ ખાતર.

એક વખતે એક ઇંગ્લેન્ડ અને એક જર્મની મિત્ર આફ્રિકાની કાંઈ રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા હતા. તેજ ડબ્બામાં કોઈ એક ધનવાન જણાતો વિદેશી મુસાફર પણ પ્રવાસ કરતો હતો. રસ્તામાં એ વિદેશી પ્રવાસી ક્યાંએ ઉતરી ગયો અને બૂલથી તેનો કાટ તે ગાડીમાં ચુકતો ગયો. ૪-૬ કલાક સુધી પણ જ્યારે તે મુસાફરનો કાંઈ પતો ન લાગ્યો, ત્યારે તે ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મની બંને મિત્રોએ તે મુસાફરનો કાટ ઉપાડીને ઉપર ઉપરથી તપાસી જોયો, તો તેના એક ખીસામાં પસાનું પાકાટ હોય તેમ લાગ્યું અને બીજા ખીસામાં ગાયરી જેવી ચોપડી જણાઈ. બંનેના મનમાં એ એકઠી વસ્તુ લઈ લેવાની સમકાલે ઈચ્છા થઈ. અને એક જ ક્ષણે, બંનેના હાથ એકઠા ખીસા ઉપર જઈ ચોંટ્યા. શપથપૂર્વક બંનેએ પોતપો-

તાનો હાથ, જે પર પડ્યો છે તે વસ્તુ. વિના વિવાદે લઈ લેવી, અને તેની કોઈ ને ક્યારે પણ વાત ન કરવી એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી. નશીબ યોગે બંનેને પોતાપોતાની ઈચ્છા વસ્તુ મળી હતી અને તેથી તેમને પરમ આનંદ થયો હતો. એમાં જર્મનને તે મુસાફરની ડાયરી મળી હતી અને ઇંગ્લેન્ડને પૈસાનું પાકીટ મળ્યું હતું. ડાયરીમાં, એ મુસાફરના દેશ-વિદેશના અનેક અનુભવો નોંધેલા હતા, પાકીટમાં પુષ્કળ પાઉંડ સાચવેલા હતા. આપણે ગૂજરાતી-ઓને પણ જો આવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો આપણો હાથ પણ ઇંગ્લેન્ડની માફક અચૂક પાકીટ ઉપર જ પડવાનો, ડાયરી ઉપર નહિં. પણ સફલાગ્યે, આપણી પ્રજાની આ મનોવૃત્તિમાં હવે ફેરફાર થતો દેખાય છે. મહાત્માજીની તપસ્યાના પુરુષપ્રભાવે આપણી પ્રજામાં પણ હવે પાકીટના બદલે ડાયરી પસંદ કરનારાય કેટલાક પેદા થવા લાગ્યા છે, અને તેથી ભવિષ્યમાં સંશોધન કાર્યની પાછળ ભેખ લેનારા પણ નીકળી આવશે એવી આશા રાખીએ. અસ્તુ.

૧. આવો રીતે, હજી સુધી ગૂજરાતનું સામાન્ય વાતાવરણ જ્ઞાનોત્તેજ્ય ન હોવાથી આપણી સંશોધક વૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળતું નથી એ એક પહેલું કારણ.

૨. બીજું કારણ, તેવા પ્રકારની કોઈ સરચાનો અભાવ તો દુનિયાના બધાય દેશોમાં ઇતિહાસ સંશોધનનું કાર્ય, કાં તો રાજ્યાશ્રયથી આવે છે, ને કાં તો વિદ્વાન્મંડળે રચેલી આવી કોઈ જાતની સંસ્થા કે સમિતિ દ્વારા આવે છે. સંસ્થા દ્વારા શોધકો અને વિચારકો એક બીજાના અંગત પરિચયમાં સહેજે આવી શકે છે અને તેથી પરસ્પર વિચાર વિનિમય કરવાનો, પોતાને જઠેલા કે મૂલેલા તથ્યને વ્યવસ્થિત રૂપે વિદ્વાનો આગળ ઉપસ્થિત કરવાનો, અને તે પર જુદા જુદા અભિપ્રાયો ધરાવનાર વિદ્વાનોની માર્મિક ટીકા માંભળવાનો પ્રત્યક્ષ પ્રસંગ મેળવી શકે છે. સંસ્થાના મુખ્ય પત્ર માફત સહેલાઈથી એ વસ્તુ પ્રકટ કરી શકાય છે અને તે દ્વારા જનસમાજમાં તેને સમુચિત પ્રસિદ્ધિ આપી શકાય છે. આપણે ત્યાં નથી એવી કોઈ પ્રજાકીય સમજ સંસ્થા કે નથી કોઈ રાજ્યાશ્રિત તેવી સંસ્થા. સરકારે ગૂજરાતમાં, વિશિષ્ટ પ્રકારના બૌદ્ધિક વિકાસને ઉપયોગી થાય તેવી, કોઈ પ્રવૃત્તિ રાખી જ નથી. મુંબઈ સરકારનું આર્કિઓલોજિકલ ખાતું પૂનામાં, પ્રાચીન ગ્રંથ સંગ્રહ પૂનામાં, સાહિત્ય પ્રકાશન ખાતું પૂનામાં. અલ્બત્, ગૂજરાતમાં ગામે ગામ પૈસા ઉધરાવવાનાં ખાતાં ખર્ચા અને તે સાચવવાની તીવ્રેરીઓ પણ ખરી, તથા તે બાબત આખાય ગૂજરાત ઉપર બરાબર દેખરેખ રાખે તેવા કમિશ્નર સાહેબની મોટી કચેરી પણ ખરી.

૩. આવા વિશાળ, સંપત્તિશાલી, અને કલાસમૃદ્ધ દેશના પાટનગરમાં નથી કોઈ જૂની પુરાણી વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન કે નથી કોઈ જૂના હસ્તલિખિત સાહિત્યનો જ્ઞાનભંડાર. ગૂજરાતમાંથી જે કોઈ જૂની પુરાણી વસ્તુઓ હાથ આવતી રહી તે બધી મોટે ભાગે પરદેશ મોકલાતી રહી, ને બચી ખુચી મુંબઈ કે કલકત્તા મોકલાવામાં આવી. ધાતુનું, પથ્થરનું લાકડનું-ઈત્યાદિ વિવિધ પ્રકારનું અમૂલ્ય કલાકામ ગૂજરાતમાંથી લગભગ ઉપડી ગયું છે અને લંડન, પેરીસ, બર્લિન, વિએના, મ્યુનિક, રોમ આદિ યુરોપના પ્રસિદ્ધ પ્રમિદ્ધ શહેરોનાં સંગ્રહ સ્થાનોમાં ખસકાઈ ગયું છે.

ગૂજરાતની પુરાતન ગ્રંથ સમૃદ્ધિ ઘણી અદ્ભુત હતી. લંડનના બ્રિટીશ મ્યુઝીયમમાં ને ઈન્ડિયા ઓરિસની લાઈબ્રેરીમાં, કેમ્બ્રીજ અને ઓક્સફોર્ડના પુસ્તકાલયોમાં, હજારો પુસ્તકો ગૂજરાતમાંથી ગયેલાં ભયાં છે તે ઉપરાંત જર્મની અને ઑસ્ટ્રીયાની તથા ફ્રાંસ

અને ઇટાલીની મોટી માટી લાઇબ્રેરીઓમાં પણ અગણિત ગ્રંથો આપણે ત્યાંથી ગએલા વિશ્વમાં છે. એકલા જર્મનીમાં જ, કાંઈ નહિં તો, પાંચ સાત હજાર જેટલા ગ્રંથો મળી આવશે. અમેરિકામાં જે સાહિત્ય ગયું છે તેની તો કશી માહિતીજ મળતી નથી.

એ સૃદમાંથી જે કાંઈ બચ્યા પુચ્યા ગ્રંથો રહ્યા, તે મુખર્ધ સરકારે ભેગા કર્યા અને તેમને પૂનાની ડેક્કન કોલેજના કચાટોમાં પૂરી ગણ્યા. હવે એ ભાંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટની શોધા વધારી રહ્યા છે.

સરકારનો એ અગ્રહ પણ ઘણો વિશાલ છે અને એમાં ઘણા અમૂલ્ય ગ્રંથો રહેલા છે. આપણા ઇતિહાસને સાહિત્યને લગતી ઘણી કોમતી સામગ્રી એમાં ભરેલી પડી છે. ઠેક સિદ્ધરાજ અને તેનો પ પહેલાંના સમયના લખાએલા ગ્રંથોની, દર્શનીય પ્રતો આપણને તેમાં મેળવા મળે છે. એમાંના કેટલાક ગ્રંથો તો એવા છે કે જેની બીજી નકલ ક્યાંએ મળતી નથી. ક્ષાલિજી અને જોન અંતે પ્રકારના સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એ અગ્રહ સર્વથા અપ્રતિમ છે. ગૂજ ગતના એ અણુમેલ જ્ઞાનધનને સગકારે પૂનામાં લઈ જઈ, ગૂજરાતને મોટા અન્યાય કર્યો છે અને તેથી ગૂજરાતની શોધખોળની પ્રવૃત્તિને સમના માટે પરચુઅરેક્ષી અને પાંગળી બનાવી છે.

તમે શોધખોળ કરે શાના ઉપર અને શાને આધારે ? કોઈ પણ જૂનો ગ્રંથ કે જૂનો લેખ તમારા હાથમાં આવે, તેમાં કોઈપણ પ્રકારની સાહિત્યિક, ઐતિહાસિક કે બીજા કોઈ વિષયને લગતી નવી વસ્તુ તમને દેખાઈ આવે, તો, તે ઉપર તમે ચિંતન કરો, જોડાપોડ કરો, તેની સાથે સમય ધરાવતા બીજા બીજા પ્રશ્નો વિચારો, પુગવાઓ ભેગા કરો, સાધક-બાધક પ્રમાણોની મીઠાસા કરો અને તે રીતે પછી તેને પ્રકાશમાં મુકો સંશોધન પ્રવૃત્તિનો આ જ મુખ્ય ક્રમ છે એ તમે ત્યારે જ કરી શકો ત્યારે તમારી આગળ એવો વિશાળ અચર્ચ્ય ઉપસ્થિતિ હોય, તમને જોઈએ તે સામગ્રી સુલભ હોય.

શોધખોળના કાર્યમાં જેમ પ્રાચીન ગ્રંથ મગ્રહની ઉપસ્થિતિ આવશ્યક છે તેમ અને તેથીય વધારે મુદ્રિત ગ્રંથમગ્રહનો જરૂર છે. એ સમગ્રમાં, ભાગતમાં પ્રાસન્ન થએલા સરકૃત પ્રાકૃત, પાલી, અરબી, ફારસી, અવેસ્તા, પહેલવી અને દેશી ભાષાના સાહિત્ય ઉપરાંત યુરોપમાં પ્રકટ થએલા ઇંગ્રજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, રસીયન, અને ઇટાલિયન ભાષાનું પણ, તે બધું સાહિત્ય પરમ આવશ્યક છે જેમાં ભારતને લગતા કોઈ પણ પુરાતન વિષયની કશી પણ ચર્ચા કરવામાં આવી હોય. વૈજ્ઞાનિક સંશોધકને માટે જેમ સર્વસાધનસમ્પન્ન પ્રયોગ-શાળાની પરમાવશ્યકતા છે તેટલી જ પરમાવશ્યકતા ઐતિહાસિક સંશોધકને ઉત્તમ પ્રકારના પુસ્તકાલયની છે.

આપણી ઇતિહાસ સંશોધન પ્રવૃત્તિની પ્રગતિના અભાવમાં મને મોટામાં મોટું કારણ માત્ર એ જ લાગ્યું છે. અને તેનું આનુષંગી બીજું કારણ તે તેવી અંશયાને અભાવ છે. ત્યાં સુધી ગૂજરાત વિદ્વન્મંડલના વિશિષ્ટ સહકાર વાળી આની હોઈ ઇતિહાસ સંશોધક સરથા ઉભી ન કરે અને તેને આવશ્યક તેણે ઉક્ત પ્રકારનું જ્ઞાનમંદિર સ્થાપિત ન કરે, ત્યાં સુધી આપણી સંશોધન પ્રવૃત્તિ પ્રગતિમાન થાય તેમ નથી જ !

મહાકવિ રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાં એક મુંદર સંસ્કૃત મુલાપિતાત્મક પદ આપેલું છે જેમાં વ્યંગ્યાત્મક રૂપકદ્વારા, જગતના એક અદ્ભુત દરિદ્ર કુટુંબની દુરવસ્થાનું સરસ ચિત્ર આંકેલું છે. એ પદ આ પ્રમાણે છે.

હલમગુ ચલસ્યેકોડનદ્વાન હરસ્ય ન લાઙ્ગલં
ક્રમપરિમિતા ભૂમિર્વિષ્ણોર્ન યોર્ન ચ લાઙ્ગલમ્ ।
પ્રવહતિ દુપિર્નાંધાપ્યેપાં દ્વિતીયગથં વિના
જગતિ સકલે નેદૃગ્દૃષ્ટં દરિદ્રકુટુંબકમ્ ॥

બજારામ, મહાદેવ અને વિષ્ણુનું સંયુક્ત ખેડુત-કુટુંબ બ્યારે જુદું થયું ત્યારે એ કુટુંબની પૈતૃક સંપત્તિમાં એક હળ, એક બળદ અને થોડાંક પગલાંથી માપી શકાય એટલી ભૂમિ હતી. એમાંથી હળ બજારામના ભાગમાં આવ્યું, બળદ મહાદેવજીના હિરસામાં ગયો અને જમીન વિષ્ણુને મળી. આમ ત્રણે ભાંડુઓને અડેકરી વસ્તુ મળી, પણ એક બળદથી હળ શી રીતે હાંકાય અને તે વિના જમીન શી રીતે ખેડાય. એથી, બીજા એક બળદના અભાવે આ કુટુંબ હજી સુધી પોતાની ખેતી કરી શકતું નથી અને દરિદ્ર કુટુંબનું દારિદ્ર્ય કેડી શકાતું નથી. જો બજારામ, મહાદેવ અને વિષ્ણુ બેગા મળી સંયુક્ત પુરુષાર્થ કરે, અને, એ ખૂટતો બીજો બળદ મેળવી લે તો તેમની ખેતીનું ખેડાણ થાય અને તેના પાકથી તેમનું દરિદ્ર કુટુંબ સુખી અને સમૃદ્ધ થાય, કવિની કદખના બહુ મુંદર છે.

એ દરિદ્ર કુટુંબની ખેતીની પરિસ્થિતિના કારણ જેવું જ આપણી ગૂજરાતની પુરાતત્ત્વ સંશોધન પ્રવૃત્તિની પરિસ્થિતિનું કારણ છે. એ ખેડાણ કરવાનાં પ્રધાન સાધનોમાંનાં, ભૂમિ, હળ અને એક બળદ જેવાં, સામગ્રી, શક્તિ અને આવશ્યકતા રૂપ ત્રણ સાધનો! તો આપણને આપણી પૈતૃક સંપત્તિ રૂપે મળેલાં છે જ. માત્ર એક બીજા બળદ જેવું સાધન ખૂટે છે, અને તે, જેમ મેં છેલ્લું જણાવ્યું છે, એક સુસંઘટિત પુરાતત્ત્વ સંશોધન મંદિર રૂપ છે. તે જો, બજારામ, મહાદેવ અને વિષ્ણુ જેવા આપણા વિદ્વાનો, દેશસેવકો અને ધનિકો બેગા મળી, પોતાના પુરુષાર્થદ્વારા ઉભું કરી શકે તો, આપણી ઇતિહાસ ભૂમિ સરસ રીતે ખેડાય અને તેમાંથી આપણી જ્ઞાનમૂખ ભાગનારી અને આપણી સંતતિને ઉત્તમ પોષણ આપનારી વિપુલ રાસ-સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

સુનિ જિનવિજય

પ્રે. અતિમુખગઢર કમળાશકર ત્રિવેદી
ધર્મનરવચ્ચાતનિલાગના પ્રમુખ

श्री ज्येन्द्रराव भगवानलाल हूरकाण
धर्मनिरपेक्षज्ञानविभागना मंत्री

સાહિત્યપ્રેમી સન્નારીઓ ને મદ્દગૃહસ્થો,

આભારદર્શન

બારમા ગ્રન્થસતી સાહિત્યસ મેલનના સત્કારમડળે ધર્મને તત્ત્વજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારી વરણી કરી, તે અગે મને આમન્ત્રણ આપનારો પણ શ્રી હરિપ્રમાદભાઈ, શ્રી હીરાનાનભાઈ, શ્રી પ્રાણનાનભાઈ તથા શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદભાઈએ લખ્યો, તેના ઉત્તરમા મે ઉપકાર સાથે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, અને સગ્ગતી દેવીની આગ્રાધનારૂપે હું આપની સમક્ષ હાજર થયો છું મારી પમદગીમા આપે મને એક સાહિત્યમ્ને અગત માન નથી આપ્યું, પણ ધર્મને તત્ત્વજ્ઞાનના વિયયોગા સતત વિચારક ને ઊંડા અભ્યાસક શ્રીમત મહારાજ ગાયકવાડના રાજ્ય ॥ એક અધ્યાપકને મા। આપ્યું છે, ને તેવી રીતે જોતા તે નરેશના ગણ્યાધિકારને ગૌરવ આપ્યું છે ૨૪ વર્ષ પહેલા શ્રીમતના રાજ્યના પાટનગરમા સાહિત્યપરિષદના એક સત્રને આમન્ત્રણ અપાયું હતું, તે સમયે તેમણે વિદ્યાવૃદ્ધિને અગે ૨ લાખ રૂપીઆ જોટલી મોટી રમ્મ અનામત મુકાવી ભાયાન્તર-શાખામાથી પુસ્તકપ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરાવી હતી, જે હજી ચાલુ છે, તે આપ સૌ જાણો છે। આમ શ્રીમતે સાહિત્યપરિષદમા સક્રિય હિત લીધું હતું આના સમેનન તેઓ વિદ્યાની આપલેના પ્રસંગ ઉપનત સમાજસુધારણાની પ્રેરણાના સાધનો અને તેવું છત્તે છે, અને તેમના આદર્શોના એક નમ્ર પૂજક તરીકે હું પણ સ્વાભાવિક રીતે આજનો પ્રસંગ તે દષ્ટિથી જોઈ છું, અને આપે આપેલા માન માટે મને પોતાને ઝણી માનું છું

નામમાં સ્વાર્થ ને વિલાસિતાને વધુ ને વધુ સ્વીકારતો જાય છે. ખાવું, પીવું ને મોજ મારવી, સર્વ બાળતમાં સમવડીઆ જીવન જીવવું એવો સામાન્યતઃ વિલાસવાદ આપણા દાક્ષતા જીવનવ્યવહારો પર અજળ આક્રમણ કરી રહ્યો છે. ભલે આગમીના ડબ્બાઓમાં કે ભલે નગરીઓના ઉપાદારશૃંગોમાં, ભલે વિદ્યામંદિરના છાત્રાલયોમાં કે ભલે લગ્નમંડપની મેદનીઓમાં સંયમનું સ્થાન મળે હોયજ નહિ, ને મોજ ખાતર મોજ, જરૂર ખાતર ઉપભોગ નહિ, પણ ઉપભોગ ખાતર ઉપભોગની વૃત્તિ યોગરદમ પ્રસરેલી જોવામાં આવે છે. દષ્ટ કે સ્પૃષ્ટ તે સત્ય અને તે સિવાયનું શક્યપડતું, એ વિચાર ધણે દરજ્જે એ વૃત્તિને પોચે છે, અને એ વિચાર દેખાદેખીથી જેમ વધે છે તેમ આપણી કેળવણીની અપૂર્ણતાઓથી પણ વધે છે. એ કેળવણીમાં સંગીત, કળા, ને ધર્મનું આજે સ્થાન નથી. ધર્મશિક્ષણનો અભાવ ધણાને સાક્ષે છે, અને વધતી જતી વિજ્ઞાનની પ્રગતિ ધર્મને વધારે ને વધારે નિર્ગળ બનાવતી જાય છે.

વિજ્ઞાન વિરુદ્ધ ધર્મ

વિજ્ઞાન ને ધર્મનો ઝઘડો તે ધણીની નજરે સશસ્ત્ર વિરુદ્ધ નિઃશસ્ત્રતા યુદ્ધ એવો લાગે છે. વિજ્ઞાન બળવત્તર લાગે છે ને ધર્મને માટે હવે કંઈ સ્થાન નથી એવો લાસ થાય છે. કુદરતની શક્તિઓ, જે પૂર્વે વહેમની નજરે જોવાતી તે બુદ્ધિ અને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ અને અનુભવથી પૃથક્કૃત થતાં, વિજ્ઞાન વધુ ને વધુ એકપક્ષી શ્રદ્ધા ને ગાનને પાત્ર બનતું ગયું છે. પરંતુ તેમ છતાં ગદાન્તર્યયો ને વૈજ્ઞાનિકનાજ હેતુમાં હેતુના સિદ્ધાન્તો સામાન્ય રીતે જેને આપણે જડવાદ કહીએ છીએ, તેના ઉચ્છેદનની દિશામાં પુરાવો આપે છે.

ઐન્સ્ટીન ને જડવાદનું ઉચ્છેદન

વિજ્ઞાનનો સામાન્ય અભ્યાસક અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સામાન્યતઃ જોનાર જનસમાજ સૃષ્ટિનાં જડ તત્ત્વોને પરમ સત્ય ગણી લે છે. પણ પદાર્થવિજ્ઞાનમાં આજે જડ અણુને નહિ પણ શક્તિને પરમ તત્ત્વ તરીકે ગણવામાં આવે છે. આ શક્તિ જેને આપણે દાક્ષતા-ચાલનમાં સ્થૂલ રીતે જોઈએ છીએ તે શક્તિ નહિ, પણ તદ્દન અચૂર્ત સ્વરૂપમાં ક્રિયાના સાધનરૂપ કોષ્ટ અકલ્પ્ય તત્ત્વ લેખાય છે. પદાર્થ જેવી કોઈ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ નક્કર વસ્તુ, જે કાલમાં ટકી રહે ને આકાશમાં ફેલાઈ રહે અને જેની સત્તા નિત્યતા ભોગવે, એવી વસ્તુ વિશેની જૂની આણુવાદની વૈજ્ઞાનિક ભાવના આજે હવે ભૂતકાળની ભાવના બની છે. તે ક્યારનીયે ઉચ્છેદિત થઈ ગઈ છે. વિજ્ઞાનનો કાર્યદારણ્યસિદ્ધાન્ત પણ પદાર્થવિજ્ઞાનમાં શક્તિતત્ત્વોની ક્રિયાઓની અનિશ્ચિતતાના સિદ્ધાન્તથી કેટલેક દરજ્જે ફેરવાઈ ગયો છે, અને એમ માનવામાં આવે છે કે સૃષ્ટિના નિયમો નિરપવાદ જડ નિયમો નથી, પણ બહુ તો ગાણિતિક સંભાવ્યતાઓ છે. ઐન્સ્ટીનનો કાલ અને આકાશનો સિદ્ધાન્ત કાલ ને આકાશનો ભેદ ઉઠાવી દઈ સત્તાને કોઈ અભિન્ન અર્ણવિત કાલ-આકાશનો પ્રવાહ માત્ર આલેખે છે. સર જેન્સ જીન્સ ને પ્રોફેસર એડિંગટન વગેરે, અને ઐન્સ્ટીન, પ્રોફેસર ને પ્લેન્ક જેવા અન્ય પદાર્થજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જડ પદાર્થને ગોણું સત્તા આપે છે ને ચેતનને પ્રધાન સત્તા આપે છે. આવી રીતે પ્રત્યક્ષજ પ્રમાણુ સત્ય છે એ વિચારને વિજ્ઞાન પછી દે છે, અને સત્તા આખરે કલ્પનાથી પર, અપ્રત્યક્ષ, ધન્દિયાતીત છે, એવા નિગમન પર આવે છે.

ધર્મનું અસ્તિત્વ લાયકાં ?

આમ જો કે જોડો વિચાર કરતા વિજ્ઞાન મનુષ્યને ધર્મથી વિમુખતા તરફ દોરવેજ એવું કંઈ સિદ્ધ થતું નથી, છતાં પશ્ચિમમાં અમુક આધુનિક વિચારપ્રવાહો નિરીશ્વરવાદની તરફેણમાં વહ્યા છે, અને આપણા દેશમાં પણ પશ્ચિમની કૃણવણી, પશ્ચિમના ઉપલકીયા વિચારો, પરધર્મની દૃષ્ટિએ જોવાતી સ્વધર્મની ખામીઓ નિપેતા વિચારો, સગવડોના જનનવ્યવહારો વધારાની વૃત્તિ, આપણા ધર્મપંથોમાં પ્રવર્તમાન સડાઓ, ધાર્મિક ને નૈતિક કૃણવણીની ખાતમગા આપણા ધર્મચાર્યો ને દેશનેતાઓની ઉદાસીનતા વગેરે કાણોને લીધે આપણામાં પણ અશ્રદ્ધાના આકુરો વધ્યા ગયા છે ને તે હજી વધશે.

સોવિયેટ રશિયા

પશ્ચિમ વિષે વિચાર કરતા હાલના સોવિયેટ રશિયાના ચિત્રો આપણી નજર આગળ ખડા થાય છે રશિયામાં સૈમઓ સુધી ધર્મજેતાનો પ્રવાહ ચાતુ ગ્લેા હતો. થોડો સમય એવો આવ્યો કે લોકો ખુદની રીતે નિરીશ્વરવાદ સ્વીકારતા અચકાતા હોય તેમ ધર્મમાં “બૌદ્ધિક પ્રકાશ,” “સ્વતંત્ર વિચાર,” “મનુષ્ય પ્રેમસ્વરૂપ ધર્મ” જેવી લાવનાઓ વિષે શ્રદ્ધા પર ભાર મૂકી અશ્રદ્ધાને પ્રકટ રૂપે જાહેર કરતા કે તેનો સ્વીકાર કરતા અચકાતા હતા, પરંતુ અત્યારનું રશિયા સમાજવાદી રાષ્ટ્રજીવનમાં માને છે ને ધર્મનિરુદ્ધ જુગેશમાં પ્રવૃત્ત છે જ્યાં જ્યાં લોકસમૂહને મત વ્યવસ્થિત રીતે દોરવવા પ્રવૃત્તિ થાય છે, ત્યાં ત્યાં હાલના રશિયામાં જૂની પ્રણાલિકાઓને ને ધર્મને અનાદર વધતો જાય છે ૧૯૩૦ના વર્ષમાં શ્વેત રશિયામાં ૨૦ શહેરોમાં ને ૨૨૫ ગામોમાં ગણતરી લેવામાં આવી હતી, તે પરથી એમ માલમ પડ્યું હતું કે ત્યાં શહેરોમાં ૯૮૦૫ ટકા શ્રમજીવીઓ નાસ્તિક હતા ને ગામડાઓમાં ૬૫૪ ટકા નાસ્તિક હતા. આ જન્મ, લગ્ન ને મરણના સંસ્કારો ધીમે ધીમે, વધારે ને વધારે નષ્ટ થતા ગયા છે ધર્મક્રિયાથી રતા લગ્નોના કળતા નોધણીથી થતા લગ્નોની સખ્યા ઘણી વૃદ્ધિગત થતી ગઈ છે.

રશિયાની ધાર્મિક અશ્રદ્ધાનાં ખીજો

વૃદ્ધિગત થતા આ નાસ્તિકવાદના કારણો શોધતા માલમ પડ્યું છે કે અમુક તત્ત્વજ્ઞાન કે વિચારપદ્ધતિ આને માટે ખાસ જવાબદાર નથી, પણ સામાજિક અસતોષ ને વિજ્ઞાનના ઉપલકીયા વિચારો મુખ્યત્વે જવાબદાર છે રશિયાની સ્થિતિને વિષે સોવિયેટ રશિયાને એક અભ્યાસક કહે છે કે અર્ધ ને વિદગ્ધ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી નાસ્તિકતાનું એક મુખ્ય ઉદાહરણ એક ગામડામાં જોવામાં આવ્યું હતું * એ ગામડાની એક શાળામાં શિક્ષકની મદદથી બાનવિદ્યાર્થીસમૂહે એક ઉજ્જ્વલપ્રેરક ચન્દ્ર ઈડા પર સેવન આપવા રચાયું ને તેનું પરિણામ તે સમૂહ કુતુહલતાથી જોવા લાગ્યો છેવટે ઈડામાંથી મરઘીના બચ્ચા નીકળ્યા, ત્યારે તે બાળકો ઈશ્વરના અસ્તિત્વની શકા આણુના મકયા અને એક બાઇએ તે જોઈ પોતાની તમામ મૂર્તિઓને બધાના દેખતા બાળી મૂકી આ ઉદાહરણ એક છૂટક કે અપવાદરૂપ ઉદાહરણ નથી, પણ ઉપલા ચન્દ્રથી જેમ થયું તેમ વિજ્ઞાનના અનેક

* Religion and Communism A Study of Religion and Atheism in Soviet Russia—By J. P. Hecker, p 231

યન્ત્રોની જોવામાં આવતી શક્તિને પરિણામે ઉત્પન્ન થએલા નાગ્નિઃ વયણોને લીધે ધર્મ-વિધિઓ, સરકારો ને ક્રિયાઓનો ભોળા ગામડીઆઓએ ત્યાગ કર્યો છે.

આપણા દેશમાં હાલનાં ધાર્મિક વલણો

આપણા દેશમાં પણ આત્યારે લગભગ આજ દિશામાં પ્રસારના વહેણો શરૂ થઈ ચૂક્યા છે. સખ્યાગધ લોકો ધર્મક્રિયાઓ ને મંડકારો ને વિધિઓને અનાવરણ્ય ગણવા મંડ્યા છે. સંખ્યાગધ લોકો મંદિરો ને દેવસ્થાનોની તરફ પૂજક દૃષ્ટિએ ન જોતા માત્ર કોઈ કળા-કોવિદોની રસિક દ્રષ્ટિએ કે ઇતિહાસજ્ઞાસુની શોધકદૃષ્ટિએ જોતા થઈ ગયા છે. સખ્યાગધ લોકો પ્રાર્થના, બંદગી, પૂજની અનાવરણ્યતા ગણતા થઈ ગયા છે. સખ્યાગધ લોકો લગ્ન-અન્યથે પણ ધર્મઅન્યથે નીતિઅન્યથે સુદા ન ગણતા કુગરઅન્યથે કે મગવઅન્યથે ગણતા થઈ ગયા છે. સખ્યાગધ લોકો ધર્મ જે શાશ્વત સત્યો પર ભાર મૂકે છે તે સત્યો મનુષ્ય-જીવનના વિખૂટા જેવા ગણાતા આધ્યાત્મિક અશને મારેજ જાણે હોય ને સામાજિક જીવન તે સત્યોથી જાણે અનરસિત હોય એમ વલણ ધનવતા થયા છે અને સખ્યાગધ લોકો ધર્મ સામે ખુલ્લો વિરોધ નહિ તો નિદાન તે તરફ રહેલથી આખગીઆગણા તો કરતા થયાજ છે.

ધર્મનું ભવિષ્ય

પ્રશ્ન એ છે કે ધર્મનું ભવિષ્ય શું છે ? જ્યાસુધી જગતમાં દુઃખ છે, જ્યાસુધી અનિવાર્ય કુદરતી અકસ્માતો જેવા કે અતિજાળિ, અનાજાળિ, રેલસકેટો, ભૂકંપો, આકાલીન મરણો છે, જ્યાસુધી સામાજિક અસમાનતાઓ છે, જ્યાસુધી આપણે ક્યાંથી આવ્યા, શા મારે આવ્યા, ક્યાં જઈશું એ પ્રશ્નોનો મતોપકારક ઉત્તર નથી, ત્યાસુધી ધર્મની આવરણ્યતા રહેશેજ ને કોઈ પણ વિષય મનને ચાતુ શાંતિ આપી શકે તેવો હોય તો તે ધર્મજ છે. ધર્મપ્રિયુષતા, મારા માનના પ્રમાણે, મનુષ્યની માનસિક નિર્મળતા છે, તેનો એક પૂર્વપ્રદ છે. કહો કે તેનું રોગિષ્ઠ માનસ છે, જ્યારે ધર્મમાં શ્રદ્ધા મનની એક જરૂરી-આત છે, એક શાંતિમતી પ્રવૃત્તિ છે, એક પૌષ્ટિક સાધન છે. ખરૂં છે કે વિજ્ઞાન આપણને અજ્ઞાન પ્રકારની શક્તિઓ આપી શકે છે આજે એ આપણને પક્ષિની માફક હવામાં જડવાની અદ્ભુત શક્તિ આપે છે, આજે એ આપણને મત્સ્યોની માફક જળમાં તરવાની અદ્ભુત શક્તિ આપે છે, અને આજે એ આપણને રાક્ષસી ને દૈવી સત્ત્વોની માફક અદ્ભુત રીતે પ્રયત્ન શક્તિઓને કાષ્ટમાં રાખવાની અદ્ભુત શક્તિ આપે છે, અને તે છતાં તે કદાપિ ન આપી શકે એવી અદ્ભુતતમ શક્તિ-મનુષ્યના હૃદયને શાંતિ આપવાની શક્તિ તો ધર્મજ આપણને આપી શકે છે.

બાહ્ય ને આંતર શુદ્ધિ

પરંતુ ધર્મ એટલે માત્ર આચાર નથી, ધર્મ એટલે કપાળ પર અમુક દીકુ કે અમુક રથજે પ્રદર્શિત થતી ભક્તિ એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. બાહ્ય આચારમાં શુદ્ધિ હોય ને આંતર વૃત્તિઓમાં અશુદ્ધિ હોય તો તેથી ધાર્મિકતા પ્રાપ્ત થતી નથી શકરના શબ્દોમાં

चित्तस्य शुद्धये फर्म न तु घस्त्वपलब्धये ।

ચિત્તશુદ્ધિ વિના ધર્મની વાતો તો આત્માવિનાના શરીર જેવી થઈ એ તો એક

પ્રકારનું શુદ્ધ વેદાન્ત. શ્રી મણિલાલ નમ્બુદ્રાધી શુદ્ધ વેદાન્ત વિશે મુંદર નિરૂપણ કરે છે. તેઓ કહે છે:—

“આ આખા વિશ્વમાં જે બેદૃશ્યુદ્ધિ ફેલાય છે તેજ દુઃખનું કારણ છે, તે આત્મન્ત અભેદ યદ્ધ સર્વ એક થાય એજ મોક્ષ અથવા અહામાય છે. આટલી સારી વાત દરેક વેદાન્તી ઓલે છે, યથાશક્તિ સમજાવે છે, ને તેને પોતાના બાલોપચારથી જોડેલા રેંકા અપાય તેટલો આપે છે. એજ વેદાન્તીની પ્રિય પત્ની મરી જાય, કે એજ વેદાન્તીનાં ધરન્ધાર લૂંટાઇ જાય, કે કંઈ નહિ તો એની આંગળાએ છરીનો કાપ પડે, અથવા એને કંઈ લાભની આશા ઉત્પન્ન થાય, અથવા એનો લાભ કોઈ વણસાડે,—તો પેલો બાલોપચાર, પેલું ગંભીર રાજેલું વદન, પેલો ધીમે માટે કરેલો અહોપદેશ, ને પેલી ઉપરઉપરની નિરૂપણ, બધુંજે કથાનું કથાં બીડી જાય છે, એનો જીવ આકુળઆકુળ થાય છે, એનાં નયન અશ્રુ ધારે છે, એનું હૃદય કાંપે છે, ને કોઈ કોઈ વાર ભીતિ પણ ભયાનક રૂપ ધારણ કરી એને હાથે અનેક લાજભરેલાં હીણાં જાનાં કુર્મ કરાવે છે! આ તો ‘અહાસાક્ષાત્કાર’ નહિ પણ માયાસાક્ષાત્કાર થયો; પણ એ વિના આજના વેદાન્તમાં શું જણાય છે ? ”x

વૈરાગ્યવૃત્તિ

મિથિલા પ્રદીપ યદ્ધ ત્યાં માફે કશુંજ બળતું નથી, એવી વૈરાગ્યવૃત્તિ જે કે અહાસાક્ષાત્કારનો અતિરેક સૂચવે છે, તે છતાં એટલું તો નક્કી કે ધર્મનું તત્ત્વ માત્ર આચારની શુદ્ધિમાં નથી, પણ હૃદયની શુદ્ધિમાં છે, જન્મશુદ્ધિમાં નથી, પણ જ્ઞાનશુદ્ધિમાં છે. મન ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા, એ સામાન્ય ઉક્તિ પણ તેજ તાત્ત્વિક સત્યનું સૂચન કરે છે. જ્ઞાનશુદ્ધિ હોય ત્યાં જન્મશુદ્ધિ વા અન્ય શુદ્ધિની કોઈ પરવા કરતું નથી: કેટલાક પૂજ્ય ઋષિઓ જન્મશુદ્ધ નહોતા, જેમકે વસિષ્ઠ મણિકાલા પુત્ર હતા, વ્યાસ માછેચુના પુત્ર હતા, ને પરાશર આણ્ડાલ કન્યાના પુત્ર હતા. નરસિંહ મહેતાનાં ભક્તમંડળોમાં દેશઓના સમાગમને મહેતા વળ્યું ગણતા નહોતા, અને મહેતાને ત્રામ આપવા જતા દરેક ગાતિ-જને એકળીઝાતી વચ્ચે ગાતિપંક્તિમાં એક એક દેડને બેઠેલા જોયો એ પ્રમંગ પણ આચારશુદ્ધિને ને જન્મશુદ્ધિને મન:શુદ્ધિના કરતાં ગૌણ સ્થાન આપે છે. શ્રી શંકરાચાર્યનો આણ્ડાલસમાગમનો પ્રખ્યાત પ્રમંગ પણ એજ તાત્ત્વિક સત્યનું સૂચન કરે છે.

આધુનિક ધર્મોનું ધ્યેય

એમ કહેવામાં આવે છે કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રચલિત ધર્મો માત્ર અર્ધ-સત્ય તત્ત્વજ્ઞાનો છે, ને પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાનો માત્ર અર્ધસત્ય વિજ્ઞાનો છે, અને તેથીજ પ્રચલિત ધર્મોમાં ચેતન ને ફેરફાર જોઈએ ને પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાનોમાં પણ ચેતન ને ફેરફાર જોઈએ. પ્રચલિત ધર્મો અવતત મનુષ્યના હૃદયને સ્પર્શી શકતા નથી તેનું કારણ એ નથી કે બધા કે બહાજ માણસો ધર્મવિમુખ થયા છે, પણ તેનું કારણ એ તો ખરુંજ કે પ્રચલિત ધર્મો અવતત મનુષ્યને વધારે ઉચ્ચતર ને વધારે પ્રગતીશીલ જીવન શિખવતા નથી. ધર્મગાનમાં ઉપદેશનું તત્ત્વ હોય છે ને હોવુંજ જોઈએ, ને ઉપદેશ પણ વરગુરુશિખિમાં

પરિવર્તન થતાં પરિવર્તનશીલ હોવાજ નોંધજો. જે ઉપદેશ રૂઢિનું સુસ્ત દાસત્વ સ્વીકારે તે ઉપદેશ પરિવર્તનશીલ બની શકતો નથી. તેટલા માટે આજના આપણા ધર્મોમાં કેળવણી, વિજ્ઞાન, કળા, સમાજ ને રાષ્ટ્રજીવનના સ્વીકારાએલા ઉચ્ચતર અનુભવોની સાથે ગંગતિ હોવી જોઈએ: જે ધર્મો તેવી ગંગતિ સાધી શકતા નથી તે અવતતન શ્રદ્ધાના વિષય પણ થઈ શકતા નથી.

આચાર્યોની આવશ્યકતા

હિંદુસ્થાનમાં ફરી એક વર્તમાન શંકરાચાર્યની જરૂર છે. અન્ય દેશોમાં ધાર્મિક-સામાજિક સુધારા કાર્યકાર્યવાર સત્તાધારીઓની કલમને બળે થએલા છે. અમ્યાદાગ લિંકનનો સ્વાતંત્ર્યઢોરો, અલેક્ઝાન્ડર ઝારના ૧૮૧૧ના સુધારા, જાપાનની ૧૮૬૮-૭૧ની શઠન-શાહપ્રેરિત પ્રવૃત્તિઓ, સીનોર મુસોલિનીની જગજગદેર રાજનીતિ, અને આપણે ત્યાં પણ આપણો શારદા ઑક્ટ, તે તેના દષ્ટાન્તો છે. પરંતુ જનહૃદયને ચંદરથી છતીને જે પ્રગતિ શક્ય બને છે તે તે મોટે ભાગે મંતસાધુઓના ઉપદેશથી, તત્ત્વજ્ઞોના તત્ત્વદર્શનોથી, ને ધર્મોચાર્યોના ધર્મપ્રવર્તનોથીજ બની શકે છે. તેથી વક્તવ્ય કે હિંદુસ્થાનને કોઈ વર્તમાન શંકરાચાર્યની જરૂર છે-એવા સર્વમાન્ય આચાર્યની જરૂર છે, લોકો તે હિંદુ, મુસ્લિમ, ઝર-થોસ્તી ગમે તે હોય, કે જેના ઉપદેશને બળે મતપત્રોના બેદો દૂર થાય, ધર્મોના અનાદર નાટ થાય, હિન્દુમુસ્લિમના બેદો, બ્રાહ્મણઅબ્રાહ્મણના બેદો, દક્ષણીયુગરાતીના બેદો ને એવા તેવા બેદો પ્રગ્ન જૂઠી જતાં શીખે ને દેશમાં બ્રાતૃભાવના વધે, જીવનનું ગાંભીર્ય સ્વીકારાય, ને હૃદયની એકતા વધે. આશા રાખીએ કે ન્યારે ન્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરું છું, એ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ગીતાવાક્ય પ્રમાણે આપણને આગામી અવતાર પણ મળીજ રહેશે.

ધર્મનું ઘડતર

ધર્મના ઘડતરમાં જેત્રણ બાબત આગળપડતો ભાગ લે છે. પ્રથમ નિયામક બળ જન્મપ્રાપ્ત વક્ષણનું હોય છે. માણસ માત્ર સામાન્ય રીતે જે ધર્મમાં જન્મેલો હોય છે તે ધર્મને પોતાના ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે. ધર્મનું ખીણું નિયામક તત્ત્વ સંતસાધુ કે વિચારકઉપદેશકોના સમાગમ છે. શંકર, રામાનુજ, વલ્લભ, મધ્વ, કબીર, ચૈતન્ય, રામમોહન રાય, કેશવચન્દ્ર સેન, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, દયાનંદ સરસ્વતી, સદગુરુનંદ સ્વામી જેવાઓએ અસંખ્ય માનવીઓનાં ધાર્મિક જીવનનાં ઘડતર ઘડ્યાં છે, અને તેમજ-અલ્લે બક્ષવત્તર રીતે ધર્મના સ્થાપકોએ જેવા કે ઇસુ ખ્રિસ્ત, ઝરથોસ્ત, મોઝીઝ, લાઓત્ઝે, વર્ધમાન મહાવીર, ગૌતમ બુદ્ધ, મહમ્મદ પેગંબરે જનસમાજોનાં જીવન જીવવા જેવાં બનાવ્યાં છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું શુષ્ક ચિન્તન જે ન સાધી શકે તે સંતસમાગમ કે મંત્રોનું સમકાલીન વાતાવરણ સાધી શકે છે. મને તો લાગે છે કે મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન રાષ્ટ્રધર્મ તેમજ ધર્મ પર અલિખિત આધુનિક ઉપનિષદ છે ને તેમનાં અર્થગંભીર કૃત્યો તે ઉપનિષદના અધ્યાયોદય છે; તે ઉપનિષદના રહસ્યને સમજવું, તેના પ્રકાશને ઝીલવો, તેના અમૃતનું પાન કરવું, એ ખુલ્લી કે છૂપી રીતે આપણામાંનાં ધણીનાં જીવનના ઘડતરમાં જેને આપણે આપણી ખરી આન્તર વૃત્તિઓ ગણીએ છીએ, તેના ઘડતરમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સત્ય, અહિંસા ને અહિંસાના લાભ ને મુંદર પાઠ આપણને મહાત્માજીના યોધ ને યોધના કરતાં હજાર વધારે દરજે

જીવન આપી રહ્યા છે, અને તે બામતો વિચારતા મહાત્માજીના મગકાળીન હોવા એ આપણે ગર્વ સાથે આપણુ મહાન્ મહાભાગ્ય માની શકીએ ત્રીજી નિયામક તરફ ધર્મનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થઇ શકે. વ્યવસ્થિત વિચાર વિના કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ અશક્ય છે, તેટલા માટે વિશાળમા વિશાળ દષ્ટિએ ધર્મનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આનંદપ્રદ ગણવે જોઇએ. તુલનાત્મક અભ્યાસ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાં રહેલા સમાન તત્ત્વોને વિચારસાન્નિધ્યમાં આણી શકશે, તે દર્શાવી શકશે કે જે કે ધર્મો ઘણા છે, છતાં ધર્મનું માનસ એક છે. ધુધપદ્મના નીચેના કથનમાં આજ સત્યનું સમર્થન જૂના સમયમાં થયેલું છે:—

રુચીનાં વૈવિધ્યાદ્જુકુટિલનાનાપયજુષામ્ ।

નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇષ ॥

જુદી જુદી નદીઓ જેમ એક દરિયામાં મળે છે તેમ જુદે જુદે માર્ગોથી તને—એક ધરને પહોંચાય છે

સંકુચિત દષ્ટિવાળો માણસ જ્યારે ધર્મના ભેદો જોશે, ત્યારે વિશાળ દષ્ટિવાળો માણસ તે ભેદોથી પર જઇ ધર્મોના સામાન્ય તત્ત્વો ને સત્યોમાં આદ્યાદ પામશે.

તુલનાત્મક ધર્મદષ્ટિનું અધ્યયનમંદિર

ધર્મનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કેળવવા માટે વડોદરા રાજ્યમાં થોડા વર્ષ પહેલાં ગ્રાંડેસા વિજ્ઞાનીના હાથ નીચે અધ્યયનમંદિર (Seminar) સ્થાપવામાં આવ્યું હતું તે મંદિરની, એટલે કે તે ગરયાની પુનઃસ્થાપના હમણાજ કરવામાં આવી છે, એ જીનાનું કથન કરતા આ ગ્રંથને મને આનંદ થાય છે ધર્મવિચારને ઉત્તેજિત રાખવાના કાર્યમાં તૈયનિક અભ્યાસ સખાગ મદદ કરી શકે છે. અર્ધશ્રદ્ધા ને અશ્રદ્ધા, વિકૃત શ્રદ્ધા ને વિપરીત શ્રદ્ધા, અન્ધશ્રદ્ધા ને અતિશ્રદ્ધા—એ તમામ પ્રકારના શ્રદ્ધાસ્ખલનોની સામે રામબાણુ દેવા ધર્મનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસજ છે, અને આજે જમા યુનિવર્સિટિઓ ધર્મથી અભડાઇ જાય છે, ને જનમમાંજને ધર્મવિચાર માટે સુવ્યવસ્થિત દોરવણી નથી, ત્યાં આ પ્રકારની સરચા કે ગરયાઓ, અને તેવી રીતે 'મિશનો' ને 'આશ્રમો' યત્કિંચિત્ પણ ધર્મભાવનાઓનું હાર્દ વ્યવસ્થિત રીતે અભ્યાસનો વિષય ગણવા કટિબદ્ધ રહે તે દરેક રીતે ઇચ્છવાજેગ ને આવકારને પાત્ર છે.

તત્ત્વજ્ઞાન ને મનોવિકાસ

ધર્મના અભ્યાસમાં આપણે તુલનાદષ્ટિ કેળવવાની જરૂર પડે છે. ભાર મૂક્યો તેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં પણ સ્વતંત્ર વિચાર, પૂર્વગ્રહોના ત્યાગ, વિવેચકશક્તિનું પોષણ, એ ત્રણેના સમન્વય પર ભાર મૂકવો જોઇએ. જગતના મહાન્ વિચારગ્રાના તત્ત્વચિન્તનોના અભ્યાસની મજ ને તેનો લાભ તેમના વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તોની વિગતોમાં નથી કારણ કે તે વખત જતા ને જ્ઞાન વધતા તેટલી ને તેટલી માન્ય નહીં શકતી નથી, પણ તેમની વિશાળ મીમાંસાપૂર્ણ સામાન્ય તત્ત્વદષ્ટિમાં હોય છે. ખ્રેષ્ટોના પુરુષોદ્ધવાદના ક્રાંતિ ખ્રેષ્ટોની સામાન્ય જિંદ પુનર્ધર્ટાની ભાવના ને તેને અગ્રે જોવામાં આવતું, તેનું વિચારગ્રાન્ય આપણા પર વધારે અસર કરે છે એકને હન્દિયવિજ્ઞાનવાદ શીખવ્યો, તેના ક્રાંતિ પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ કરવાની બાબત પડે ભાર મૂક્યો તે આપણને વધારે લાભપ્રદ છે તેમજ ટેકાદંની તર્ક-પદ્ધતિના ક્રાંતિ એનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય, એની વિચારવિશદતા, એની વિચારનિર્મયતા આપણને વધારે લાભકારક ને બોધપ્રદ છે. ઇમેન્સુઅલ કૅન્ટની ત્રણ પ્રખ્યાત મીમાંસાઓના વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તોના ક્રાંતિ તેમાં રહેલી મીમાંસક દષ્ટિ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇનિદામમાં

વધારે લાભકારક નીવડી છે. તેમજ અર્ગસન, આંધકન, ફાઇસ, ઓઈલી, બોએન્કે વગેરેનાં તત્વદર્શનોમા વિચારનિર્ભરતાનું વાતાવરણ આપણને વધારે લાભકારક લાગશે.

આ નિર્ભરતા ને વિચારસ્વાતંત્ર્યને બજેજ પશ્ચિમના તત્વજ્ઞાનમાં સતત જીવન, સતત વિકાસ, સતત પ્રગતિ ચાલુ રહ્યાં છે.

આપણું દર્શનો-મધ્યમતી જ્યોતિ

આપણા તત્વદર્શનોને વિષે પણ આપણે ઠહી શકીશું કે જો આપણે તેમાથી મળતા સમગ્ર પ્રકાશો પર ધ્યાન આપીશું તો આપણને તે અવસ્થા સતત ઉપકારક ને ગ્રેરક લાગશે. કારિકાઓ ને લાઘ્યોની શબ્દનિષ્ઠ, છૂટક, શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓની પર જઠ દર્શનોના મધ્યમતી જ્યોતિ તરફ આપણે આપણી નજર રાખવી જોઈએ. ઉપનિષદોનો અભ્યાસ બુદ્ધિનું કુતુહલ ને વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય સુંદર રીતે કેળવી શકે તેમ છે. ન્યાયવૈશેષિક દર્શનોમાથી પદાર્થો વગેરેની ત્રીણવટભરેલી ચર્ચાઓ આપણને લાભપ્રદ નથી, પણ ન્યાયનું બૌદ્ધિક સ્વાતંત્ર્ય ને એની અનુમાનપદ્ધતિની ને હેતુભાસોની વિચારણાઓ આપણને લાભકારક છે. સામ્યયોગના સુદ્ધ વિવેચનો, જેવા કે સામ્યના તરવા, યોગની મિદ્ધિઓ, યોગના પ્રકારો ને આસનો વગેરે બધું તત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમે જરૂરનું ગણી શકાય, પણ મનોવિકાસ કેળવનાર સામાન્ય અભ્યાસક્રમે સામ્યમા જણાતો વિજ્ઞાનનો પ્રેમ ને યોગમા દર્શાવાએજી જીવનનિયમન ઘણી અગત્યની બાબતો છે. શંકર, ભાસ્કર, યાદવ-પ્રકાશ, કેશવ, નીલકંઠ, બલદેવ, વલ્લભ, વિજ્ઞાનભિલુ વગેરેના લાઘ્યો ને વિવેચનોમાં અભ્યાસક્રમે બુદ્ધિની પરિસીમા પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓનું બૌદ્ધિક સ્વાતંત્ર્ય, તેઓનું નિરવધાર્ય સત્યાન્વેષણ, તેઓની નિરપેક્ષ જિજ્ઞાસા આપણને સખળ રીતે આકર્ષે છે, અને પૌરસ્ત્ય તત્વજ્ઞાન તરફ આપણો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે ને જીવંત રાખે છે. બૌદ્ધ તેમજ જૈન દર્શનોનું મહત્ત્વ પણ બૌદ્ધોના વિજ્ઞાનવાદમા ને જૈનોના સ્વાદ્વાદમાજ માત્ર નથી, પણ તે તે વાદોની પાછળ રહેલી બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતામા-નિર્ભરતામા છે.

પૂર્વ ને પશ્ચિમનો સમન્વય

બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય તો તત્વજ્ઞાન માત્રમાં હોવુંજ જોઈએ, અને તે પશ્ચિમમાં છે તેવી રીતે પૂર્વમા પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. પણ પશ્ચિમને જે લાભ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ ને બહિર્મુખ અભ્યાસને બજે મળી શક્યો છે, તે પૂર્વને મળી શક્યો નથી, કારણ પૂર્વના વિચારકો મુખ્યત્વે અન્તર્દર્શનની પદ્ધતિથી હોરવાયા છે. તેમ એટલુંજે ખરું કે અન્તર્દર્શનના પૃથક્કરણોમા જે આધ્યાત્મિક શિખરો પર પૌરસ્ત્ય વિચારકો પહોંચી શક્યા છે, તે પશ્ચિમના યાત્રાળુઓને હજી અગમ્ય શિખરો રહ્યાં છે; એટલુંજ નહિ પણ વિજ્ઞાન તરફના તેમના પ્રેમને લીધે માનસશાસ્ત્રમા પણ શારીરિક ક્રિયાઓ ને જઠ ક્રિયાઓનો અભ્યાસ અમુક વિચારના માનસશાસ્ત્રીઓને પશ્ચિમમાં વધારે પડતો આકર્ષી રહ્યો છે; દાખલા તરીકે રશિયન માનસશાસ્ત્રી પેવલોવના પ્રયોગો ને ડૉ. વૉટસન વગેરે અમેરિકન માનસશાસ્ત્રીઓનો ચેતનચત્રપ્રગતિવાદ (Behaviorism). આપણાં તત્વદર્શનોને માટે આપણે યોગ્ય રીતે ગર્વ લઈ શકીએ તેમ છે, છતાં જીવનનું યશોગાન કદાપિ વર્તમાનની યશઃસિદ્ધિ બની શકતી નથી, અને જો આપણે જીવંત, બલગ્રેરક ને વિકાસશીલ તત્વદર્શનો વર્તમાન ને ભવિષ્યમા પેદા કરવા હોય તો પશ્ચિમમાથી ત્યાંની બહિર્મુખી

જ્ઞાનપદ્ધતિ, ત્યાની વિજ્ઞાનપ્રિયતા ને ત્યાની વિવેચનશક્તિની સાથે આપણા માનમનો મગ્ર માણુ સમન્વય કરવો જોઈએ

જીવન ને મૂલ્યપરિવર્તન

આટલું કહ્યા પછી શરૂઆતની વાત પર પાછા આવીએ આજના આપણા જીવનમાં મોજ, ઉન્માદ, આનંદ, મોહ, સગરડ, વિનાશ આગળપડતા સૂરો છે આજે સમાજમાં નવીન પ્રકારના લગ્નો થાય છે લાલે થાય ' પણ માથો રોહ નહિ પણ સગરડ કે મોહ, પવિત્ર પ્રેમ નહિ પણ વિવાહ કે સુધરેલું નિયમીપણુ જે તેનું પ્રેરક બળ હોય તે તે અનિષ્ટ છે આજે આપણે લગ્ન, જન્મ, મરણ વગેરેને પ્રમગે ધાર્મિક ક્રિયાઓને રિપે ઉદાસીનતા જોઈએ છીએ આપણે દ્રવ્યમોહ, સત્તામોહ, કીર્તિમોહમાં વધારેપડતા તથાતા જમ્મીએ છીએ મૂલ્યપરિવર્તનો પૂરે જોસમાં થઈ રહ્યા છે આપણે પારડુ એટલું સાઈ, આપણું એટલું નદાઈ એમ “અન્યાશ્રય” દોષમાં મડોવાઈ રહ્યા છીએ પુણતન એટલું તિરસ્કરણીય ને અદ્યતન એટલું વન્દનીય એવી દૃષ્ટિને બજે નઈ અદ્યતન વ્યામોહમાં આડર્પણ જમ્મીએ છીએ તત્ત્વજ્ઞાનીને મન મારતાઈ હાથ શરેજ નહિ પક્ષેટાના શરેજોમાં તત્ત્વદ્રષ્ટા સર્વકાળ ને સર્વદેશનો દ્રષ્ટા છે ગમે તે કાળનું ને ગમે તે દેશનું જે સત્ય હોય તે એને સ્વીકાર્ય હોય છે પણ તેટલા માટે એમ નથી હરતુ કે તત્ત્વદ્રષ્ટાને મન સાર તે મારૂં, કટ્યાણુકારી તે મારૂં, દિતપ્રદ તે મારૂં એવો અભિનિવેશ ન હોય તે તો તદ્દન આનંદમય છે

આપણો કલ્યાણમાર્ગ

તો આપણા સાહિત્યની ને આપણા જીવનની પુનર્નિર્માણ આપણે થઈ રહી છે તેમાં આપણો અભિનિવેશ આપણે કઈ દિશામાં રાખવો? આપણા સાહિત્યમાં, આપણા વૈયક્તિક, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આપણે વિલાસવાદી ન બનતા નિકામવાદી બનવું, આપણે અગમ્યમી ન બનતા મયમી મનવું, કારણ સંયમ વિના નિકાસ અશક્ય છે ઉદ્દેશ ગદિત શુદ્ધ સમયજ કંઈ છાપ્ટ નથી ને આનંદમાત્ર કંઈ વળ્યઈ નથી આનંદને મયમનો સહેતુક સમન્વય તે જીવનનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ

સાધકમત ને સંયમોનું ઉચ્છેદન

એક મત—ફાઈડ ને એના અનુયાયીઓનો—એવો છે કે નીતિ, મન્યુતિ, શિષ્ટ, સામાજિક બંધનો એ તમામ મનુષ્યની એવનાની મપાનીની નીચે ગહેલી મુખ પાસડા શક્તિઓ નાજ માત્ર પરિવર્તિત સ્વરૂપો (sublimations of the id) છે, અને તેથી પશ્ચિમમાં આધુનિક નવજાનનપ્રવૃત્તિઓ મગ્રમાણુ ઉપદેશ કરે છે કે માનસતાને પોળો, આનુ ક્ષણમાં મોજ ઉડાવો, જ્ઞાતીય વાસનાઓ ને આર્મ્પણોનો ઉદ્ધામની નિશામાં ઉપયોગ કરો ને વ્યક્તિત્વને સમાજની રૂઢિઓમાં જકડાવી ન દેતા ખીનસાથ તેમ ખીનવો અને જીવનનો નિકાસ જીવનની પ્રેક્ષાઓ જેમ પ્રેરે તેમ થયા દેા આ મત પ્રમાણે આપણી પ્રેક્ષાઓ, આપણી લાગણીઓ, આપણી માનસ નિર્મળતાઓ આપણા જીવનનિયામક તરવો અને કે આ માનસની જેમ મુરોપમાં તેમજ આપણે લા પણ જીવનમાં ને સાહિત્યમાં અમર થઈ છે તે અમર જાતીયતા ને વાગતતાને પોતાની નરનકયાઓમાં, જ્ઞાતીયતા ને વાગતતામાં મ્હાણતા પ્રાચ્યોમાં ને તેનાં વેળોમાં જોવામાં આવે છે આ માનસના પ્રવાહ

લાભો પામ્ય છે, તે ન્યાય ખાતર કહેવું જોઈએ. આ માનસથી જીવન જોખું ટાળી, જોખું જરૂરજોઈ, જોખું શુષ્ક ને વધુ ખુદ્ધ, વધુ વિકસેલું, ને વધુ મધુર બને છે, પણ તે સારો ગેરલાભોનો લાયકર લાભ વાવરો પણ છે, ને તે એ કે તેથી જીવનમાં માનવતાના નામમાં પાસપતાનાં ગીતો ગવાય છે. ઉત્કાન્તના પંથમાં જીવનની પ્રારંભિકતા કરતાં પાછળથી વિકસેલી અવસ્થા ને મંરૂતિ ઉચ્ચતર માનવામાં આવે છે : તે નિયમ આ માનમના વિચારકો ઉચ્છેદે છે. યુદ્ધિને તેઓ અવગણે છે, ને પ્રેરણાઓને, લાગણીઓને, માનવ નિર્જાતાને અસરમાને સ્થાપે છે.

જીવનનિયમન—એક પ્રયોગ માત્ર

મંથમ ને આનંદના સમન્વયની વાત કરીએ, ત્યારે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે જીવનજ કદાચ એક નૈસર્ગિક પ્રયોગમાત્રતુલ્ય હોય. જીવનનો વિકાસ સદૈવ ભૂતરૂપિત કે સદૈવ ભૂતગર્ભિત ન હોતા, જૂલસુધારક કદાચ હોય, એટલે કે જીવનવિકાસનો પંથ જૂલનો મોગ, જૂલનો ભોગ, જૂલની સુધારણા એમ કૃત્રિમ નિયમોના ચીલામાં કદાચ રહેતો હોય. જીવનજ એક મહાન કુદરતી પ્રયોગરૂપ કદાચ હોય. સારામાં સારું જીવનમયે વાતાવરણને અનુકૂળ થતાં કુદરત તેને વર્ણ અન્ય જીવનપ્રકારને ઊંચો આણ્વીય જતી હોય એમ કદાચ બન્યું જતું હોય. જીવનવિકાસનો માર્ગ તેના વર્જિત ધર્મોના પ્રયોગોના ખરેખરના કસરના દગલાઓથી કદાચ ભરપૂર હોય અને સનાતન સાથે જેવું કથુજ કદાચ ન પણ હોય, અને એમ પણ હોય કે જીવન નવીજ દિશામાં પ્રયોગો કરતું જતું હોય તે કદાચ વધુ સાર્યક રીતે તેમ કરતું હોય. તેમ જનાં એ પ્રયોગોને માત્ર વૈયક્તિક વલણોને બળે સ્વીકારવા નેના કૃત્તા મેરૂતિનો ઇતિહાસ, અનુભવના મદદગારો ને મેકાઓના ઠંડાપણને સ્વીકારવાં તે જોખમ વધુ મલાગતીના માર્ગ ગણી શકાય.

શ્રેયઃસિદ્ધિનાં ચાર સૂત્રો

જીવન શુષ્ક પણ ન જોઈએ, તેમ વિસારી પણ ન જોઈએ. રસિકતા આપણે આહીશું, પણ રમિક અકલ્યાણકારી જીવનના કરતા કલ્યાણકારી અરસિક જીવનને આપણે વધારે આહીશું. નવ્ય માનસને આપણે આહીશું, પણ નવ્ય ધર્મવિમુખ માનસના કરતાં ધર્મઆભિમુખ અનવ્ય માનસને આપણે વધારે આહીશું. આચારને આપણે આહીશું, પણ ધર્મવિમુખ આચારના કરતા આચારવિમુખ ધર્મને આપણે વધારે આહીશું. રે ! વિલાસિતાને આપણે આહીશું, પણ વિસારી અનીલિતા કરતાં નીતિમતી અવિલાસિતાને આપણે અજ્ઞાત વધારેજ આહીશું. શ્રેયઃસિદ્ધિનાં આ ચાર સૂત્રોને, હું કલ્યાણના રાજમાર્ગ ગણું છું. વિલાસ તે વિનાશ છે ને સંયમ તેજ આખરે જીવનનો વિકાસ છે. આપી તે પરમ સત્યને ને જીવનના અન્તિમ ખેયને કાઢ પાઓએ નથી ને પામવાનોએ નથી. એન્ડોરેનો શબ્દોમાં 'To travel hopefully is better than to arrive.' જીવનની યાત્રામાં અન્તિમ સાધ્ય મધ્યક પહેચિયું તેના કરતા આશા સાથે પ્રયાણ માલ રાખવું ને અતલ આગળ વધ્યા જવું એ વધારે મુજબાન્તેય છે.

ચાલો, આપણે આગળ વળીએ ! પ્રભુ આપણને ડોકર ખાતા અટકાવે ! પ્રભુ આપણી જીવનપાત્રા પુનિત રાખે !

—અ. ક. ત્રિવેદી

श्री हत्तात्रेय णालकृष्णु कालेलकर
रत्निल नापिभागना प्रमुष्ण

ડૉ માધવજી શી. મચ્છર
લલિતનાવિભાગના મંત્રી

કળા-એક જીવનદર્શન*

જ્યારે મુંઝવણમાં મેં સાંભળ્યું કે રવિભાઈએ કળાવિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારું નામ સૂચવ્યું છે ત્યારે મને એ સાચું ન લાગ્યું, ખરું જોતાં નાનાલાલભાઈએ એ સ્થાન છોડવું નહોતું જોઈતું એમનો કલાનો ઊંડો અભ્યાસ, એમની રસિકતા અને એમનો અધિકાર, ત્રણેયનો એમણે આ વરસે લાલ આપવો જોઈતો હતો. કોઈ સાહિત્યરસિક મારાં શબ્દચિત્રો વાંચીને મારું નામ સૂચવત તો મને એટલું આશ્ચર્ય ન થાત. પણ રવિભાઈ જેવા શુભરાતને ચિત્રકલાની પ્રેરણા આપનાર અને ચિત્રકારોના આચાર્ય આ સ્થાન માટે મારું નામ સૂચવે એવું તો મને સ્વપ્નામાયે ન આવત. પણ નાનાલાલભાઈએ ના પાડ્યા પછી, બીડ દાળવા કોકને પસંદ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો, એટલે મારે કળા પ્રત્યેનો પ્રેમ એ જ મારી લાયકાત ગણી, સ્વાગતમંડળે મારું નામ સ્વીકાર્યું અને મેં પણ બીડમાં ભેરુ થવાની મારી જૂની ટેવને લીધે હા પાડી. સાથે સાથે મેં ખાતરી પણ કરી લીધી કે ત્રણ દિવસનું આ કામ પત્યું એટલે હળવો થઈને પાકો હું મારા કામમાં ડૂબી જઈશકીશ. સેવક સેવાનો ઇનકાર શી રીતે કરી શકે ? આમ કરતાં જો કોઈને અન્યાય થતો હોય, કોઈનો હક માર્યો જતો હોય, અથવા કોઈની મહત્ત્વાકાંક્ષા દુભાતી હોય તો મારી એમના પ્રત્યે પૂરી સહાનુભૂતિ છે. હું કંઈ કોઈ અહમહમિકામાં હરીફ થઈને અહીં આવ્યો નથી. કેવળ આઘાવાહક સેવક થઈને આવ્યો છું.

હું કળાનો લક્ષ્ય છું. મારી જીવનની ફિલસૂફીમાં કળાને જિંદગીનું સ્થાન છે. મારા ધડતરમાં કળાના ઉપકાર ઓછા નથી. છતાં મેં કળા ઉપર શાસ્ત્રીય વિવેચનો લખ્યાં નથી કે કળાના ઇતિહાસમાં હું જિતર્યો નથી. કળામાં જૂના થયેલા અથવા નવા જન્મતા પંથોમાંથી કોઈ ખાસ પંથનો પક્ષ મેં તાલ્યો નથી. કળાકારોને મેં આશ્રય આપ્યો નથી. કોઈ કળારસિક કદર કરે એવું ચિત્ર મેં દોર્યું નથી. સ્વ. શંકરરાવ પાકક, ડી. નારાયણરાવ ખરે કે વ્યાસ જેવાના સંગીતનું આકંઠ પાન કર્યા છતાં હું ગાયનના રાગ અચૂક ઓળખી શકતો નથી. જનજાતની કલાકૃતિઓ બેગી કરી દીવાનખાનું સમજવાની હાવકાઈ પણ મારામાં નથી. હું તો એક જીવનભરતો રખકુ છું. કુદરતધેલા તરીકે પોતાને ઓળખાવતાં મને સંકાય કે વાંચો નથી. શહેરો અને એની શેરીઓ, મહેલો અને એનાં દીવાનખાનાંઓ એ મારે માટે નથી. હું કપડાં પહેડું છું તે પણ સફલકડી શરીરના અલદ્ર દર્શનમાંથી લોકોને બચાવવા ખાતર. નહિ તો મારું સ્થાન પહોડોનાં જંગલોમાં, સમુદ્રની રેતીમાં, નદીને કાંઠે અથવા ઝાડોની ઘટામાં હોય અગ્નિપથ માણસ જોડે વાતો કરતાં મને કેટલો શોભ થાય છે એની ભાગ્યે જ કોઈને કલ્પના હશે.

આમ હોવા છતાં હું માણસગંધો નથી. મનુષ્યપ્રેમી છું. મનુષ્યજાતિનો પુરુષાર્થ, એની યોજનાઓ, એની ભૂલો અને એ સુધારવાના પ્રયત્નો, એની આશંકાઓ અને આકાંક્ષાઓ, એને પ્રેમ અને એનાં બલિદાન—દરેકમાં મને રસ છે. માનવસમાજ અને માનવસંસ્કૃતિ મારી

* ખારમા શુભરાતી સાહિત્ય સંમેલન (અમદાવાદ સન ૧૯૩૬)ના કળાવિભાગના પ્રમુખ તરીકે આપેલું ભાષણ.

ગકિતના વિષય છે. આ વિશાળ વિશ્વના જેટલું જ મનુષ્યહૃદયનું અને એની સરકૃતિનું ઊંડાણ જોઈ હું ચકિત થઈ જાઉં છું. અને તેથી દુનિયા મને દૂર કરે તોયે એનો સહવાસ હું શોધું છું. જે રસથી મેં જાડ અને પકાડ જોયા છે તે જ રસથી ઝૂંપડાંઓ અને રાજમહેલો જોયાં છે. જે રસથી શંખલાંઓ જોયાં છે એ જ રસથી અગ્ન્યખંધરા (મ્યુઝિયમો) જોયાં છે. જે કાયોત્સર્ગથી જંગલોમાં વિચર્યો છું એ જ વૃત્તિથી યાત્રાઓમાં, સંમેલનોમાં અને ઉત્સવોમાં લાજ્યો છું. સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત અને મધ્યાહ્ન જોનાં મને જે આનંદ છૂટ્યો છે એ જ આનંદ મને રવિમાર્ગ, કનુભાર્ગ અને સોમાલાસ શાહની કૃતિઓ જોઈને મળ્યો છે. પણ જે પોતાને કલાસંસ્કૃત તરીકે જાળખાવતાં પણ સંકાચાપ તે સાંગોપાંગ વિવેચન શુ કરવાનો હતો ! મેં હમણાં જ કહ્યું તેમ હું મારી હમે કળાનો આશક હોઈ એ જ મારું ગાંડપણ ખીખને વળગાડવાનો પ્રયત્ન કરી શકું. દુનિયામાં અનેક રૂપે વિચરતી, વિકસતી અને વિલસતી કળાને જાળ-ખાવવા માટે જેટલું રખડ્યો છું તેટલું જો મારા શ્રેતાઓને કલ્પનાદ્વારા રખડાવું તો મારું કામ પૂરું થયું. પૃથ્વીના રત્નો, સમુદ્રનાં મોની, જાડ પરનાં પુષ્પો, આકાશનાં પક્ષીઓ, અનંત તારલાઓ અને કવિઓની કલ્પનાઓ નિહાળીને અને કલાકારોની સુંદર તેમજ ભવ્ય, અદ્ભૂત તેમજ જથ્થાખંધ, જૂની અને નવી કૃતિઓનું પાન કરીને મેં કેની કેની પાસેથી કળાની દીક્ષા લીધી છે એનું જ બયાન જો અહીં કરું તો કળાનું ક્ષેત્ર કેટલું સાર્વભૌમ છે અને એની શક્તિ કેટલી સર્વગામી છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપી શકું.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કળા

સાહિત્ય પરિપક્વમાં એક અંગ તરીકે જ્યારે કળાને સ્થાન આપવામાં આવે છે ત્યારે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અને જીવનની દૃષ્ટિએ જ કળાનું વિવેચન કરવાનું હોય છે. કળાની સાંગોપાંગ મીમાંસા કરવી, અદાર પાઘડીના કળાધરોને સંગઠિત કરવા, એમના યોગક્ષેમની ચિંતા વહન કરવી એ બધું સ્વતંત્ર કળા પરિપક્વનું કામ છે. એ કામ મહત્ત્વનું છે, રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં આવશ્યક છે. પણ સાહિત્ય પરિપક્વ એ ન કરી શકે એટલી મર્યાદા સમજીને જ આપણે આગળ ચાલવું ધટે છે.

આજ સુધી કળા ઉપર અનેક વ્યાખ્યાનો થયાં છે, નિયંધો લખાયા છે, ચર્ચાઓ જોડવાઈ છે અને અત્યંત આવશ્યક એવાં પ્રદર્શનો પણ ભરાયાં છે દરેક ઢેકાણે પ્રમુખે કળાની વ્યાખ્યા આપવી, વિકાસનો ઇતિહાસ રજૂ કરવો, ભવિષ્યની દિશા દોરવી, સમાજને કળાનું મહત્ત્વ સમજાવવું, એટલું કામ કર્યું જ છે. અને એવી પણ પ્રથા પડી છે કે, બાદશાહના જન્મદિવસે જેમ અનેક લોકોને ઇલકાઓ એનાયત કરવામાં આવે છે તેમ નામ લેવાલાયક તમામ કળાકારોની નામાવલિ પ્રમુખે ગાવી જોઈએ. અને દરેક માટે દરબારી અને સાહિત્યસુંદર વિરોધણો વાપરવાં જોઈએ. પ્રમુખનું ભાષણ હાથ આગ્યું કે ઉત્સુક લોકો એ ભાગ ઉપર જ તૂટી પડે છે કે કેનું કેનું નામ આગ્યું છે અને દરેક માટે થું થું કહેવાયું છે. અને એમાં જો પોતાના માનીતા કળાકારનું નામ ન હોય, અથવા એના પૂરતાં વખાણ ન કર્યાં હોય, અથવા પૂરતાં વખાણ કર્યા છતાં એનાથી બીજા કળાકારને પણ એની જ હારમાં બેસાડ્યા હોય, તો પોતાનો માનીતો કળાકાર નીવડ્યો નથી એમ લોકો નથી માનતા પણ પ્રમુખને જ નપાસ ગણે છે. પણ મારો વિશ્વાસ છે કે મારી એવી

પરીક્ષા કરવાને બદલે, મંસ્કારી નાગરિકો જેમ સામાન્ય સલામાં પોતાની સંજ્ઞાતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી, ગમે તેવા પ્રમુખને નભાવી લે - છે તેમ મને પણ તમે અહીં નભાવી લેશો.

સાહિત્ય, સંગીત અને કળા

જેમ કપડાના શણગાર માટે 'કિનાર અને પાલવ' હોય છે, તેમ જીવનના આનંદ માટે સાહિત્ય, સંગીત અને કળા હોય છે, એવી માન્યતા દુનિયામાં બધે છે. કિનાર કે પાલવ વગર સાડી બની શકતી નથી એમ નથી; છતાં એ હોય છે ત્યારે જ આપણને સાડી સાડી જેવી લાગે છે. તે જ પ્રમાણે સાહિત્ય, સંગીત અને કળા વિના જીવનું શક્ય હોવા છતાં, આપણે એને જીવનનું નામ નહિ આપીએ. કિનાર અને પાલવ એ સાડીનો આકર્ષક ભાગ છે, પણ મુખ્ય ભાગ નથી. એકલી કિનાર અને પાલવને કોઈ આદી ન શકે એકલી કિનાર અને પાલવ ગમે તેટલા સુંદર હોય તોય એ શોભે પણ નહિ સાડી છે માટે તો કિનાર અને પાલવનું મહત્ત્વ છે. સાડીથી એ કૃતાર્થ થાય છે.

આ ચર્ચ સામાન્ય લોકની વાત. પણ કોઈ પણ વસ્તુનું મહત્ત્વ સ્વીકારવા ન્યારે બેસીએ છીએ અને એને સમાજના મન પર હસાવવા માગીએ છીએ ત્યારે એ વસ્તુને જ કેન્દ્રમાં મૂકી, આખી સૃષ્ટિ એની આસપાસ ફરતી કર્યા વગર આપણી નિજાને સતોષ થતો નથી. આપણે પૃથ્વી પર રહીએ છીએ એટલા ખાતર જ પૃથ્વીને અહ-નક્ષત્ર-તાગનું મધ્ય કદખીને આપણે એક પ્રકારનું જ્યોતિષ ગણું કર્યું હતું. આપણને આપણું વ્યક્તિત્વ વહાણ લાગે છે એટલા ખાતર આપણે આખી સૃષ્ટિ આપણા અહંકારનું કેવળ પોપણ છે એમ માની લીધું. યુરોપના એક બે ગાંજાઓએ એવી જ ભાવનાથી 'I am the State' કહ્યું. પણ એ અહંકાર મત્યસૂચી આગળ શી રીતે નબી શકે? કળા તો જીવનના ગણગાર તરીકે જ શોભે અને કૃતાર્થ થાય

એકાંગી ઉપાસના તથા

સાહિત્ય, સંગીત અને કળા ત્રણેય એકબીજાનાં પરમમિત્ર છે, એકકુટુંબી છે. એમના પરસ્પર સહકારથી જીવન પરમ રમણીય અને સુવાસિત થાય છે. પણ ધીમેધીમે આ ત્રણે પોતપોતાનું અલગ માર્ગભૌમ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે આજે જ આવા પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે એમ નહિ; હંમેશા એવા પ્રયત્ન થતા આવ્યા છે. અને હંમેશા એમાંથી નિષ્ફળતા જ નીપજ છે. 'હું તો કેવળ એકલા સંગીતની જ ઉપાસના કરું, એ નાદબ્રહ્મ મને મોક્ષે લઈ જશે' એમ કહી કેટલાક ગાનાચાર્યોએ સંગીતની અનન્ય ભક્તિ આદરી. આલ્યાચાર્યોની એ અનન્ય નિષ્ઠા પાછળ જીવનની વિભૂતિ પણ અલૌકિક હોવાથી સંગીતવાટે તેઓ તો જીવનને પરમકોટિએ પહોંચાડી શક્યા. પણ એમનું અનુકરણ કરનાર કેટલાક અનુયાયીઓ એ ન'બોધ શક્યા કે જીવનનું કોઈ પણ એક પાસું ખરેખર પૂર્ણ રીતે કેળવવા સંમત જીવન જ કેળવવું પડે છે, અને તેમ ન

કરીએ તો એકાંગિતાની અગ્ર અને વિરૂપ વિભૂતિ આપણને ખાવા ધાય છે. કેવળ ગાયન-ના ઉત્સાહો 'આપણે અનેક' નોંધે એ ધીએ. તેમની સામાજિક વિવેક અથવા એનો અભાવ, તેમનામાંથી કેટલાકનું સાહિત્ય વિષેનું અજ્ઞાન, રસિકતા સાથેનું એમનું વેર, એમનો તરંગી સ્વભાવ-એ બધું જોનાં સંગીતવિદ્યા આવા માણસને પહેલે ક્યાંથી પડી એનું જ દરેક શિષ્ટજનને થાય છે. ચિત્રકળા વિષે પણ અનેકવાર એમ જ કહી શકાય.

સાહિત્યની બાબતમાં સ્થિતિ જરાક જુદી છે. સાહિત્યની ખિલવણી ધર્મપ્રચારને અંગે અને કેળવણીના સાધન તરીકે થતી હોવાથી સાહિત્ય સાથે સામાન્ય અને વિશેષ સંસ્કારિતાને અવકાશ રહ્યો છે. પણ જો 'સાહિત્ય મટે જ સાહિત્ય' કહીને એનું પણ જો સ્વતંત્ર દર્શન કરવામાં આવે તો સાહિત્યકાવિદો પણ કારીગરો અને હિસ્તાદોની દારમાં જઈને પડ્ય વગર રહે નહિ.

સંગીત અને કળા એ પણ સ્વતંત્ર, સ્વમંજુ અને સંપૂર્ણ દર્શનો ધર્મ શકે છે પણ સાહિત્યને જ સામાજિક જીવન અને સંસ્કારિતા મળ્યાં છે તે તેમને હજી પૂરતાં મળ્યાં નથી માટે સાહિત્યે મોટાભાઈની ફરજ સમજી, સંગીત અને કળાને પોતાની સાથે રાખ્યાં નોંધે એ અને એમની કેળવણી બગાડી ધર્મ ગયા પછી જ એમને પોતાનું સ્વતંત્ર દોર એકવા માં છૂટાં મૂક્યાં નોંધે એ. છૂટાં મૂક્યાં નોંધે એનો અર્થ એ નથી કે છૂટાછેડા કરવા નોંધે બાપખીજને દિવસે જેમ બાપખિહેન બેગાં થાય છે, તેમ સાહિત્ય, સંગીત અને કળા કા ઉત્સવને પ્રસંગે એક ઘરમાં બેગાં થાય એ જોટલું જરૂરનું છે તેટલું જ સ્વાભાવિક પણ છે.

જીવનદીક્ષાથી ગુરુપણું

હું માનું છું કે આવા જ કોઈ ધોરણને સ્વીકારી સાહિત્ય પરિપક્વ સંગીતનું મંગલાચર અને કળાનું પ્રદર્શન પોતાના ઉત્સવમાં ગોઠવેલાં છે. સંગીતની પરિપક્વ હોય છે-હો નોંધે એ. કળાની સ્વતંત્ર પરિપક્વ બારાઈ છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી: પ્રદર્શનો ભર છે. તેમાં ભાવણો થાય છે, નિખંધો વંચાય છે પણ તેને પરિપક્વ ગૌરવ ન અપાય. હું મ છું કે સમાજના દિતચિન્તકોએ અને અગ્રણીઓએ સમાજના વિકાસની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ખિલવણી કરવી નોંધે એ. અને સાહિત્યની મદદથી સંગીત અને કળાને પણ વ્યાપક ભાવનર સેવાની અને સર્વાંગીણ વિકાસની જીવનદીક્ષા આપવી નોંધે એ. આજના સંગીતાચાર્યો તપાયા, એમની ધગશ અને એમની જાગૃતિ બધાં અભિનંદનીય છે. એમણે જૂનું સંઘ પોબું, શોષખોળ કરી પોતાનો પચ વધાર્યો, સંઘ ખાંધ્યો. નવું અને પારકું સમજવા કોશિય પણ તેઓ કરે છે. દેશદેશાંતર જઈ સંગીતની ધગ ફરકાવવાનો પ્રયત્ન પણ તે કરે છે પણ તેમને હજી જીવનદીક્ષા નહિ મળેલી હોવાથી, તેમની પાંખો હજી જીવનદીક્ષા જાગેજાગે બહી ચકતી નથી. સ્વામી વિવેકાનંદને જીવનદીક્ષા ન મળી હોત તો એ સંન્યાસ અને વેદાંતદર્શનને જોડે તેઓ પશ્ચિમને જામત ન કરી શક્યા હોત. સ્વામી વિવે નંદ સંન્યાસ ને વેદાંત માટે જો કહ્યું તે જ કાઈ જીવનદીક્ષિત સંગીત માટે કરવું નોંધે દલીલક્રમાર રાય જેવા સંગીતની જરાસરખી સેવા કરે તો આજે તેની જે અસાધ અસર થાય છે એનું કારણ એ જાદુ પુરુષની વ્યાપક સંસ્કારિતા જ છે.

કળા અને વિલાસિતા

હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓદ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે. જો એ મૂર્ત વસ્તુઓ અમૂર્ત ભાવોનું વાહન થયા ઉપરાંત પોતાના તરફ જ માણસનું ધ્યાન ખેંચે અને ઇન્દ્રિયોને એમની સ્વાભાવિક વૈષયિક તૃપ્તિ આપવા માટે તો ત્યાં કળા મરી જ ગઈ સમજવી. મરી જાય નહિ તોયે વિકૃત તો થઈ જ જાય.

તેથી જ કળા અને વિલાસિતા એકબીજાના પડોશમાં રહેતા છતાં અને જીવનમાં બંનેએ સ્થાન મેળવેલું હોવા છતાં એ બેનો કોઈ કાળે મેળ ખાય નહિ. ત્યાગી માણસ જીવનની લાસ્યથી મો ગાંઠ દૂર ભાગશે; તપસ્વી એ લાસ્યો પર કાબૂ મેળવશે. તાત્ત્વિક એ લાસ્યોને વશ થયા છતાં એમાંથી જ પરમતત્ત્વની ઝાંખી કરવાનાં ફાંફાં મારશે; જ્યારે કળા એ લાસ્યોના વિષયનું અલિપ્તપણે, તટસ્થપણે દર્શન કે શ્રવણ કરી, એ વિષયોમાંથી જ અમુકને કેવળ તટસ્થ સાધન બનાવી, એમાંથી બ્રહ્માન્દસહોદર એવા આનંદનો અનુભવ કરશે. કળાની સાધના કપરી છે, ભ્રમભરેલી છે, પણ એની મૂંઝૂં જોના હાથમાં આવી તેને માટે એ સાધના શરૂઆતથી આખર સુધી આદ્વાદક છે.

૫

સૌન્દર્ય અને સત્ય

કળા મારફતે પરમતત્ત્વ પ્રાપ્ત થશે જ, એમ તો કોઈ ખાતરીથી કહી ન શકે. જ્ઞાની સાધના પૂરી થયા પછી કલાતીત અને નિષ્કલ એવા પરમતત્ત્વને પામવા માટે જુદી સાધના કરવાની રહેતી હશે અને એ સાધના સિદ્ધ થયા પછી જ સત્યનારાયણનું દર્શન થતું જુદો નરી કળા તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્થાન કોઈ કાળે ન લઈ શકે. કળા ઘણીવાર અદ્ભુત રીતે તત્ત્વનું સ્પર્શ કરે છે, પણ તત્ત્વનું શોધન ન કરી શકે. એને માટે તો સત્યનિષ્ઠાની સ્વતંત્ર સાધનાની જરૂર છે, સૌન્દર્યદર્શન સત્યશોધનની ગરજ ન સારી શકે.

લિંગ છતાં સહકારી

સત્ય મુંઢર હોય છે. અને 'સૌન્દર્ય' એ પણ એક મહાન સત્ય છે પણ તમામ સત્ય-આકર્ષક કે રમણીય હોય છે, એમ ન કહી શકાય. અને સૌન્દર્યાનુભવ કેવળ સત્યવન જ ને એમ પણ ન કહી શકાય. એટલું સ્પષ્ટ છે કે સત્ય, શિવ, અને સુદર એ એક જ મંગળ તત્ત્વની સ્વતંત્ર વિભૂતિઓ હોઈ એ ત્રણમાં પરસ્પરાનુકૂલતા અને સુસંગતિ હોવી જ જોઈએ. ત્રણે સ્વતંત્ર છે, સ્વયંજ છે, એ વિષે શંકા નથી. એકમાંથી બીજાની ઉત્પત્તિ અથવા ઉપપત્તિ સિદ્ધ કરી શકાત તો આપણા તર્કકોઠા પૂર્વજોએ આ ત્રણેને ત્રણ ઈશ્વરની વિભૂતિ ન જ માની હોત.

સત્યની શોધ અને કળાની પ્રતીતિ, એ બંને વ્યાપાર જુદા છે. તત્ત્વનો ગદ

બાંધનું એ પણ એટલું જ મુશ્કેલ છે. છતાં આટલું તો મોં કોઈ કળાયત્રે કે માનુષ્ય માન પિતૃમાન અને આચાર્યવાન યુવાનો જેમ વડીલોના મદવાગમાંથી જ મદવાગનું રહસ્ય જાણું લે છે, તેમજ કળાનું રહસ્ય પણ જીવનગતિક, સંસ્કારમયજીવન જાણવાના મદવાગથી અને એમની અનેકાનેક કળાપ્રવૃત્તિઓના જ્ઞાનથી આપણને દરગત થઈ શકે છે; અને પછી ત્યારે સારી કળા નથી ત્યાં અને કોઈ કળા તરીકે ઓળખાવે તો આપણને ગ્લાનિ જ પેદા થાય છે.

કળાની વ્યાખ્યા

માટે કળામીમાંસાની તાર્કિક કે તાત્ત્વિક શૈલીનું અવલંબન કરી કળાની ચર્ચા કરવા કરતાં જો માણસ પોતાને શું ગમ્યું અને શું નથી ગમ્યું, અને તેની લાગણી થવા માટે શાં શાં કારણો થયાં એટલું જો જાણી દે તો કળાની અને કળાપિપામુ સમાજની બાંહે સેવા થઈ જાય.

છતાં આજના વિચિત્ર જમાનામાં કળાને નામે એટલે બધા કચરો વેચાય છે અને નરી વિલાસિતા એટલી તો કળાનું જ્ઞાન પચાવી બેઠી છે કે કળાનું સ્વરૂપ નક્કી નહિ કરી શકાય તો કળાને ઉત્તમ આપવાની પ્રવૃત્તિમાં જ ખરી કળા મૂંગળાઈ જવાની છે.

શુદ્ધનીતિમાં કળાની વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું છે કે મૂંગા માણસને જે સાખ્ય હોય તે કળા, સાહિત્ય અને સગીનથી કળાને જુદી પાડવા માટે આ વર્ણન કયું દરો. ત્યાં પણ લેખનમાં મૂંગ લોકો ફાવી જાય છે, એ આ વર્ણનની ખામી છે. આજકાલ લલિત સાહિત્ય એ જ કળાનું પ્રધાન અંગ થયું છે. નાટકો, કાવ્યો, લઘુકથાઓ, સરગ શૈલીમાં સજેશા નિબધો એ બધાં કળાકૃતિ જ ગણાય છે; અને પ્રથકાંગે દરે પ્રમુખ કળાધર્મો ગણાય છે.

૧ કળા અને વિલાસિતા

હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓદ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે. જો એ મૂર્ત વસ્તુઓ અમૂર્ત ભાવોનું વાહન થવા ઉપરાંત પોતાના તરફ જ માણસનું ધ્યાન ખેંચે અને ઇન્દ્રિયોને એમની આભાવિક વૈધર્મિક તૃપ્તિ આપવા માટે તો ત્યાં કળા મરી જ ગઈ સમજવી. મરી જાય નહિ તોયે વિકૃત તો થઈ જ જાય.

તેથી જ કળા અને વિલાસિતા એકબીજાના પડોશમાં ગહેતા જતા અને જીવનમાં બનેએ સ્થાન મેળવેલું હોવા છતાં એ બેનો કોઈ કાળે મેળ ખાય નહિ ત્યાંથી માણસ જીવનની લાલચથી સો ગાઉ દૂર ભાગશે; તસ્વી એ લાલચો પર કાબૂ મેળવશે. તાત્ત્વિક એ લાલચોને વશ થયા છતાં એમાંથી જ પરમતત્ત્વની ઝાંખી કરવાનાં ફાંફાં મારશે; જ્યારે કળા એ લાલચોના વિષયનું અલિપ્તપણે, તટસ્થપણે દર્શન કે શ્રવણ કરી, એ વિષયોમાંથી જ અમુકને કેવળ તટસ્થ સાધન બનાવી, એમાંથી સ્વહાનંદસહોદર એવા આનંદનો અનુભવ કરશે. કળાનો સાધના કપરી છે, જોખમભરેલી છે, પણ એની કૂંચી જેના હાથમાં આવી તેને માટે એ સાધના શરૂઆતથી આખર સુધી આદ્વીત છે.

જીવવાના આ વેગમાર્ગમાં દુઃખતાઓ જ બનને પાછળની વૃત્તિઓ જુદી હોઈ એમની કળાપાતિ પણ જુદીજુદી છે. આગમિય પોતાની વૃત્તિઓને અને લાગણીઓને કામગી, ઉત્કટ અને સીધાચેતન બનાવી દે છે, ત્યાર સત્યગોષ્ઠ પોતાની વૃત્તિ અને લાગણીઓને માનુષ્ય ગણી રાકે, એમનો સ્વયમ કંઈ પોતાની જિજ્ઞાસા તીવ્ર બનાવી બુદ્ધિને એનામ અનન્યનિષ્ઠ અને પારગામી બનાવે છે મૂળ સાધનામાં જ આટલો ફેર છે સત્યગોષ્ઠને જે જડે તેટલાથી આ શાંતિ સતોષ ન થાય અને કળાથી જેટલાથી સતોષ માને તેટલાથી તો સત્યગોષ્ઠ અસ્વસ્થ થઈ જાય. આદર્શો જ્યાં વિગમ પામે ત્યાંથી જ સત્યગોષ્ઠ આરભે. આથી આગળ દર્શન એ નિઃજળીના ઝગમગ જેવું હોય છે, ત્યારે સત્યનું શોધન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના પ્રયોગ જેવું બેસે હોય છે.

અને હવે તો એ વાત સૌએ સ્વીકારી છે કે સત્યના વિગમમાં શોધનો આદર્શ વગર સહનતા જ નથી મોટામોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અને તત્ત્વજ્ઞો મૂળે આદર્શકા હતા એમ હવે દેખાયું છે.

પણ આ શોધને લીધે કળાધર્શની જેટલી પ્રતિષ્ઠા વધી છે તેટલી તેમની જવાનદારી પણ વધી છે. જે તેઓ કળા-દર્શનથી જ સતોષ માની બેસી જશે તો તેઓ જીવનનો ગણુશો 'કળાધર્મની કળાકૃતિ જુઓ, એના જીવનનો વિચાર ન કરો' એમ ગંભીર લોકો આજ સુધી કહેતા આવ્યા છે. હવે તો આદર્શો જે જીવનની ન થયો તો એને સમાજ જે કાંઈ સમજ આપી શકે તે આપરી જ જોઈએ એમ અધા કહેશે. મક્કતની મળેલી મૂઠી સુખેથી વાપરી એના ઉપર મોજ માણવાના દિવસો હવે વધ્યા નથી.

૬

કળા અને નીતિ

કળાને ને નીતિને એટલે કે સદાચારને શું લાગેવળગે એમ પૂછનારા આજે ધણા જાણ્યા છે. 'કળા કાંઈ નીતિની દાસી નથી, નીતિના નિયમો નીતિને ઘેર બંને આવે, અમારી ધના તો નીતિનિગ્ધેષ છે' એમ કેટલા અભિમાનપૂર્વક કહે છે બીજા કેટલાક કળાના ઉપાસકો એથી આગળ જઈને કહે છે કે "નીતિએ જ્યાંત્યા વિનિનિયેધના પાટિયા ચોડી જીવનનું ઉદ્ધાન પ્રદર્શ કરી મૂક્યું છે, પોતાના આગ્રહથી નીતિએ જીવન સુધાર્યું તો નથી જ, પણ નિર્દોષ સુખ અને આનંદની પણ જ્યાંત્યા જતન કરી છે, જીવનની રસભાગિનિતા નષ્ટ રી વિવૃત્તિનું સામાન્ય ફેલાયું છે, નીતિ જેની આનંદ વિનાશિની બીજી શક્તિ કે પ્રવૃત્તિ લાગે જ હશે નીતિએ જે બગાડ્યું તે સુધારી આપવાનું મામ કળાનું છે. આના હાથમાં જીવન સુગંધિત હશે, સુખમય થશે, અને સહેલું તો મનશે જ, કળા નીતિનિરપેક્ષ છે, એટલું જ નહિ પણ નીતિની અવેજીમાં જીવનનું સુકાન હાથમાં લેવાની એની લાયકાત છે. આને જ જીવનધર્મ બનાવી દો. નીતિધર્મનો અખતરો અત્યાર સુધી આપણે બહુ કર્યો."

દરેક નવા અને ઉત્પાદી પ્રયોગખોગની તરફેણમાં એક વસ્તુ હમેશા હોય જ છે કે જૂની

પ્રયાના દોષો એ ઝટઝટ ગણાવી શકે, નવાનો ન્યાં પ્રયોગ જ શરૂ થયો નથી ત્યાં એના દોષો કોણ ખતાવી શકે? જૂનાના દોષો ને આટલી ઝીણવટથી ખતાવે છે તેની દષ્ટિ વ્યાપક હોવી જ જોઈએ, તેનું સામર્થ્ય અમોઘ જ હશે એવો સહેજે પૂર્વગ્રહ બધાય છે. ઉપર વર્ણવેલા કળાવાદીએ એ સ્થિતિનો લાભ પૂરેપૂરો લીધો છે; અને ધર્મ, નીતિ, સામાજિક રૂઢિ, લોકમંકેત, કાયદાકાનૂન, રાજબંધારણ, બધું છોડી ‘માર્કેટ શરણ વ્રજ’ એ જાતની દાકલ જગાડી છે. કળા જેવી રમણીય પ્રેરક શક્તિ ને જીવનસ્વામિની થઈ ગય અને એમાંથી નો કેવળ મંગળ જ થતું હોય તો એથી રૂંકું શું?

વાઇસરોયને તપાસો

કળાની હિમાયત કરતી વખતે કળાનો ને વ્યાપક અર્થ કરવામાં આવે છે તેને જ એ કા વળગી રહે તો તો કરો જ વાંધો નથી; કેમકે કળા એટલે જીવનકળા, સર્વ ધર્મોનો મન્વય, આદર્શ જીવનની સહજસુવાસ; એની સામે શું કહેવાનું હોય? પણ કળાનું વર્ણોમત્ય અને માંગ્ય સિદ્ધ કર્યા પછી કળાના વાઇસરોય તરીકે ને વ્યક્તિઓ સમાજ-ીણ થવા જોઈ શાય છે તેમને જોઈને જ કળાની આગેવાની સ્વીકારવી કે ન સ્વીકારવી નક્કી કરવું પડે છે. તાસ્વિક દષ્ટિએ વિચારતાં ધર્મ, નીતિ, કાયદા, કેળવણી, બંધારણ બધી વસ્તુઓ આદર્શરૂપમાં નિર્દોષ છે, સર્વસમર્થ છે, પણ પ્રત્યક્ષ બ્યવહારમાં કેડકેડવાર ભણીકારો જ અણકેળવાયેલા હોય છે, ધર્મચાર્યો જ અધર્મ અને અનાચારની મૂર્તિઓ થ છે. રાજકન્યાને દોરનાર એક વિદુષી વિશે લખાયું છે:—“She taught virtue by ‘except and vice by example.” આ બાણ્યવચન પોતાને લાગુ પડે છે કે નહિ હું ને ધર્મચાર્યો, કેળવણીકારો, કાયદાપંડિતો, ન્યાયાધીશો, વૃત્તવિવેચકો (જર્નલિસ્ટ), ને પ્રજાસેવકો પોતપોતાના હૃદયને પૂછે તો કેટલાકનું મન અસ્વસ્થ થયા વગર રહે નહિ. ગાના ઉપાસકો બીજા જીવનચર્યાપકોની નિંદા કરતાં કરતાં એ જ ખાડામાં પડેલા ત્રામાં આવે છે. એ ઉપર કહ્યું તેમ કળાની સાધના કપરી છે. એટલે ધર્મ, સદાચાર અને ને લોકરુચિ બધાંને તિલાંજલિ દઈ કેવળ કળાનું જ તંત્ર સ્વીકારનાર લોકોનો અધઃપાત થ છે. ત્યારે તે સૌથી ભયાનક હોય છે, એમ એમણે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. અપ્રતિમ નારા, નવાનવા રાગોને જન્મ આપનારા, ચિત્રદારા રાજ ગધર્વનગરી ઉત્પન્ન કરનારા, વેતાદારા માણસને અત્રૌકિક અનુભવ કરાવનારા, અને હૃદયને હયમયાવી નાંખે એવા વચનદારા જીવનમળતી કરનારા કેટલાક કળાધોરોનું જીવન શંકાસ્પદ હોય છે એટલું જ હે, પણ પ્રાકૃત માણસને પણ સુગ ચડાવે એવું હોય છે. અને આશ્ચર્યમદ થઈને માણસ થ છે, ‘ખિરે આટલી નિંચ શક્તિ આરા સડેલા હૃદયને શી રીતે આપી હશે?’

પણ એમાં આશ્ચર્ય શું? શું એમાસાને અને આપણે એવાં ખાઓચિયાં નથી જોના જેની અંદર કાદવ સડતો હોય છે, અને જેનું પાણી પણ સ્વચ્છ નથી હોતું, ઝેરી થ, અને જીવડાં જોમાં ખદબદતાં હોય છે, જેમાંથી રાજ સવારે જીવેણ વાણુઓ પેદા થ છે, અને જેનું ઊંડાણ એક વેંત કરતા પણ વધારે નથી હોતું; અને જતાં એવાં ઓચિયાં પોતાનો પૃથ ભાગ, પોતાનું મોડું કાવડું અને ચગકતું રાખી, અર્ધન આકાશ, ના સુવર્ણ લાલપીળા મેઘ અને એમાંથી ડોકિયું કરતા અસંખ્ય તારાઓ—બધું જ

આખા દરિત પ્રતિબિંબિત કરે છે. એક વેંત નેટલા ઊંડા ખાઓચિયામાં પણ નો અંતન આકાશ પ્રતિબિંબિત થઈ શકે છે તો જોને જીવનહેતુ પ્રાકૃત માણસના નેટલો પણ સ્વચ્છ કે ઊંડો નથી હોતો, એવો કળાકાર જીવનનાં અમંજ્ય ગૂઢ રહસ્યો પોતાની અલૌકિક કલ્પના દ્વારા વ્યક્ત કરે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? એવાઓને આવી શક્તિ ક્યાંથી મળે છે અને આટલું દિવ્ય દર્શન એમના જીવનમાં પરિવર્તન કરવાને કેમ સમર્થ નથી હોતું એ એક ઈશ્વરની સૃષ્ટિનું ભારે ગૂઢ છે. દરેક કળાકારમાં આર્યતા, સદાચાર, ટુત્તિની લગ્નતા હોય જ છે, એમ આપણે જોતા નથી. કેટલાક સહેલા લોકો પણ અદ્ભુત કળાકૃતિ નિર્માણ કરી શકે છે એ પણ ખરું છે. છતાં આપણી એ ગ્રહા આપણે છોડી શકતા નથી કે, ઉચ્ચ કળા અને આર્ય સદાચાર એ બે વચ્ચે મેળ હોવો જ જોઈએ. અને એકબીજાને અનેક રીતે પોષક થઈ શકે છે એ વિશે શંકા નથી.

સદાચાર અને સુરચિ

કળાદારા જીવનના કોમળ, લલિત, અદ્ભુત, લગ્ન અને અમહત્તિગ્નનક પ્રસંગે જોળખવાની શક્તિ આપણે કેળવીએ છીએ. એમાંથી સદાચાર નીપજ્યો જ એવી ખાતર ન અપાય; છતાં સદાચાર એટલે કે જીવનની લગ્નતા, આર્યતા, ઉદાત્તા, અને કૃતાર્થત નીપજવાનાં હોય તો કળાની સંસ્કારિતા અને સમભાવિતા એમાં ખૂબ મદદ કરશે એ વિશે શંકા નથી. દુરાચાર, પાપ, નીચતા, દુષ્ટતા, — ગંધાં માટે એસડ જડે એમ છે; પણ રીઠા પણનું એસડ નથી. કેટલાક કળાકારો ઉદાત્ત, કોમળ, પ્રસન્નગંભીર, અને બીપણ્યમુંદર એવી કળાની અનેક વિશૂતિઓનું હંમેશાં દર્શન કરીને એવા તો રીઠા બનેલા હોય છે. જાણે મંદિરના પૂજારીઓ અથવા તીર્થસ્થાનના પંડાઓ! એમને માટે કશી જ અપી અસરકારક રહેતી નથી. એક અંગ્રેજ કવિએ ચિઝાર્ડને એવાના હૃદયને 'Lead hearts' કહ્યું છે. હૃદયનું જે 'કોમ-લેધર' કરી મૂક્યું તો પછી એને કાણુ કેળવી શકે

ખરું જોતાં કળા અને નીતિ, સદાચાર અને સદશિરચિ, બે વચ્ચે વિરોધ હોયો ન કરવો જોઈએ. જીવનવિનાશક, જીવનદ્રોહી કોઈ પણ વસ્તુ સારા માણસને સરસ કસાપૂર્ણ લાગે જ નહિ. અમુક ખાદ્ય પદાર્થ એટલે છે, અમુક રમણી કુલટા છે, આર સ્વાદુ ફળ જેરી છે, અને અમુક ઉપદેશક શત્રુનો જાસસ છે એવી ખબર પડ્યા પછી જેમ એમનું આકર્ષણ તટકાવ મરી જાય છે, તે જ પ્રમાણે જેમાં સદાચારનો વિરોધ જે વસ્તુમાં લોકસમુદાયનો દ્રોહ છે, જેમાંથી દુઃખ, મોહ અથવા પશ્ચાત્તાપ જ ઉપજાય છે એવો ખ્યાલ થયો તે વસ્તુનો રસ, એની આકર્ષકતા એની મેળે મરી જાય છે. જે? જીવનદ્રોહી હશે તે જ એને વળગી રહેશે.

સદાચાર એ જ જીવનની મુંદરતા છે. ન્યાય, ઉદારતા, ક્ષમા, શાંતિ, ત્યાગ, વીરતા એ બધી વસ્તુઓ જ જીવનનો ઉત્તમ ભાગ છે, એને દગો દઈ, એનો ધનકાર કરી, કળા માણસ આગળ આવીને ઊભી રહે, અને એનું મોહું ગમે તેટલું રૂપાણું હોય તોય આપણને શી રીતે આકર્ષી શકે?

સદાચારને નામે અનેક શ્લોકો અને સમાજના આગેવાનોની જૂની કે નવી જોડ માન્યતાઓ સમાજ પર રાજ્ય કરે છે. એમાંથી નાંખી દેવા જેરી વસ્તુઓ જરૂર નથી, પણ કળાએ પોતાનું નિર્વિવાદ સ્વાતંત્ર્ય નવેસર સિદ્ધ કરવા માટે સદાચારનો

જ કરવો જોઈએ એમ શા માટે માનવું? સદાચાર એ પણ! અંતે સર્વોચ્ચ જીવન-કળા જ છે.

અને સદાચારે પણ કળા સાથે સામુપાર્ણ્ય ચલાવવાનો આગ્રહ જોડી દેવો જોઈએ. કળાની ખૂબી ગમે તે વસ્તુ તટસ્થ ભાવે સ્વીકારવાના, તટસ્થ ભાવે વાપરવાના, અને કાંઈ યોગીની પેઠે એની સાથે સરથી અંત સુધી અનાસક્ત રહેવાના કૌશલ્યમાં રહેલી છે. એ કૌશલ્યમાંથી જ કળાકાર પતિત થયો તો સાચા કળાકારો પોતે જ એને ન્યાયપદ્ધતિ મૂકશે. વિપયિતા, વિલાસિતા અને લ'પટતા એ સદાચારની જોટલી શત્રુ છે એટલો જ કળાની પણ છે. દંભી સદાચાર જો આ ડાકણો સાથે માંડવાળ કરે તો ભ્રાંત કળા પણ કેમ ન કરે? વિલાસિતા, લ'પટતા, વિપયિતા કળામાં ભળી જાય ત્યારે એને માટે ધ્યાન કરવાનું કામ સમર્થ કળાકારોને હાથે જ થઈ શકે તો સારું. નાત નાતને સારી રીતે જોળખે છે. એટલે કળાના ઉચ્છૃંખલપણાનો નીતિના કાયદાથી વિરોધ કરવા કરતાં જીવનનિષ્ઠ, સદાચારપરાયણ, આર્થ કળાકારો પેદા કરવા અને એમની મારફતે જ હીન કળાને ઝાંખી પાડવી એ સારો ઉપાય છે.

એક વસ્તુ આપણે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ આપણે કેટ કસીએ નહિ તો દુનિયામાં નિરંપવાદ દુરાચાર અને વિલાસિતા જ ફેલાશે એમ માનવામાં ભૂલ થાય છે. એમાં અશ્રદ્ધા છે, નાસ્તિકતા છે. જો આ વિશ્વમાં ચિત્તવૃત્તિ લેરેલું હોય તો આ સદસદાત્મક વિશ્વમાં માણસ ધારે તોયે પૂર્ણ રીતે દુરાચારી ન થઈ શકે. મહાત્મા થવું જોઈએ અર્થુ છે એટલું જ નિર્ભેળ દુરાત્મા થવું અશક્ય છે દરેક પાપ અને પતનનું ઓસડ એની સાથે જ જન્મે છે, અને પોતાનાં પાપ પ્રત્યેની માણસની ધીરજ પણ અતિ ખૂટે જ છે. માટે માણસે એટલું જ જોવાનું કે પાપપુણ્ય, સદાચારદુરાચાર, સુસ્તિકુસ્તિક વચ્ચેના સનાતન ગમગાદમાં પોતાનું ખેંચાણ સતપક્ષ તરફ જ હોવું જોઈએ. આકોશ કરવાથી અને ધીરજ ખોઈ મેસવાથી કશું વળવાનું નથી. સમાજને અને દુનિયાને શુદ્ધ કરવા જતા પહેલાં આપણી મોતાની જાતને જ રસ્તા પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરીયું તો એ પ્રવૃત્તિ જ મોટીવહેલો સફામક ચેપી) નીવડવાની છે.

રૂઢાચાર અને નમ્રતા

સદાચાર અને રૂઢાચાર વચ્ચેનો ભેદ અહીં સ્પષ્ટ બાજુએ જોઈએ. સદાચાર એ દૈનિકી લાગણી છે, એ અંદરની સ્વચ્છતા છે, જ્યારે રૂઢાચાર સમાજની માન્યતા ઉપર ચાપેલો હોય છે. એ લોકબાગણીને વશ રહે છે. રૂઢાચારી સદાચારી હોવાનો સફળ ડોળ રી શકે છે, પણ સદાચારનું રૂઢા કે પુણ્ય મેળવી ન શકે. શરીરના અવયવો બની શકે ત્યાં ઢાંકવામાં સદાચાર રહેલો છે એમ એક જમાનાએ માન્યું અને શીખ્યું. એમાંથી કેના આદર્શો કેળવાયા. જે ચિત્રોમાં નમ્રતા બતાવવામાં આવે તો સામાજિક નીતિનો હાકાર થઈ જાય એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

આની સામે બીજા કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે જ્યાં નિખાવસપણું છે ત્યાં પવિત્રતા તો જ જોઈએ. પણ અનુભવે કશું કે જેમ રૂઢાચારમાં અનાચાર છૂપો રહી શકે તેમ રાચારમાં પણ અનાચાર ફાટી શકે છે. રૂઢિનિષ્ઠા અને અંડખોરપણું બંનેમાં મતનિષ્ઠા થતા શિવપરાયણતા વચ્ચે જ અથવા વચ્ચે જ જોઈએ એમ મિલ નથી થયું.

હેલ્થા ડાયકામાં આ મવાલ બહુ ચર્ચાઓ—કળામાં નગનનાનું દર્શન કરાવાય કે નહિ ? પણ તે વખતે પણ આ મવાલ સાર કોરો નહોતો. જૂના વખતમાં આપણા તાંત્રિકોએ નગનતાની ઉપાસના ઓછી નથી કરી. અને એનાં કળા પણ આપણે જોઈ લીધાં છે. આપણી ભાષામાં નિંદાના અર્થમાં વપરાતો 'છાકટો' શબ્દ 'શક્ત' ઉપરથી આવ્યો છે. એ જ આ મવાલ માટે પૂરતો જવાબ છે. પણ નગનતામાં પૂર્ણ પાવિત્ર્ય પણ જતાવી શકાય છે. દક્ષિણમાં ભદ્રબાહુ, બાહુબળી, ગોમટેશ્વરની નાગી મૂર્તિઓ છે. એટલી મોટી કે માઈલો મુધી લોકો એમને જોઈ શકે છે. પણ એમના મોઢા ઉપર મૂર્તિકારોએ એવો તો ઉપશમ બતાવ્યો છે કે એ પવિત્ર નગનતા જોનારને દોષારૂપ જ બની જાય છે; પુરુષનું શરીર હો કે સ્ત્રીનું, પશુનું હો કે પક્ષીનું, એમાં બિભત્સના છે જ નહિ. અસ્લીલતા શરીર ઉપર નથી પણ મનના ભાવમાં છે. પોતાનું દિગંબર ચિત્ર અસ્લીલ બનાવવું અથવા કલાપૂત બનાવવું એ ચિત્રકાળના કાયમાં છે, મૂર્તિકાળના કાયમાં છે. આજકાલ ત્યાંત્યાં વિકાસોનું ઉદ્દીપન કરી અમાજ પાસેથી પૈસા કઢાવવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે, ત્યાં આ વાત ન સમજાય. સાહિત્યમાંયું અને કળામાં શુ, લોકોની ચિત્તવૃત્તિ કામુક અને વિલાસપ્રવણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર કળાધરો અને જૂના વખતમાં યાદૂતિ ખાઈ ખાઈ નિઃસત્ત્વ બનેલા રાગગો અને નવાઓની વિષયવાસના ફરી જાગ્રત કરી આપનાર એમના આશ્રિતો વચ્ચે કાળનો ફેર હોય, પદ્ધતિનો ફેર હોય, પણ જાતિનો ફેર નથી જ. સમાજને આવા વિટવર્ગની જરૂર હોય તો સમાજ ભલે એને રાખે, પણ એને કળાધર ન કહે.

શુદ્ધ સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ રાખી હિંમતપૂર્વક નગનતાને પણ કળાનો વિષય બનાવવો એ જુદું; અને વિકારોને ઉત્તેજન મળે એવાં ચિત્રો કાઢી વિકારલોભુપ લોકોને એમને મોંઢે મુંદર કહેવડાવવાં એ જુદું. વિકારની હસ્તી સિદ્ધ કરવી અથવા વિકારિતાનો કાઢના પડ આશ્લેષ કરવો મુશ્કેલ કામ છે. પણ પોતાનું મન વિકારી થાય છે કે નહિ એ પોતાને માટે નક્કી કરવું જરૂર અથડું નથી એની મુશ્કેલી દંભી જમાનામાં જ પ્રતીત થાય છે. વિકાર તો આખા શરીરમાં ઓછેવતે અંશે એક વિશિષ્ટ ગેમાંચ (chord) પેદા કરે છે એમાં ક્ષણિક ઉત્તેજના અને અન્તે નૈયતિ અથવા નિયોવાવાપણું બન્ને હોય છે અને વૃત્તિઓ નક્કર ન થઈ હોય તો સરખાવાપણું પણ અમુક અંશે હોય જ છે.

અને જ્યાં સુખ હોય છે ત્યાં પણ એ સ્થાપી અને પરિણામે રમણીય નથી હોતું. જ્યારે કળાના આનંદનું સ્વરૂપ જ એવું છે, કે એની આગળ સુખદુઃખ ગમે તે આવે, કળા તો એમાંથી સરખો આનંદ જ લઈ શકે છે. કોઈ શોકાંતિકા (tragedy) જોઈને આપણે પીગળીને અશ્રુમય થઈ જઈએ છીએ. અને છતાં એ શોકાંતિકા અનેકવાર જોવાતો કે વાંચવાનો રસ આપણે છોડી શકતા નથી જે દરિદ્ર અવસ્થામાં એક ક્ષણ પણ રહેવાની આપણી હિંમત ન હોય એવું જ આખેદૂખ વર્ણન જોઈ આપણામાં જે સમભાવ કે પુણ્ય-પ્રકાપ જાગે છે તે તો આપણને આવકારપાત્ર જ લાગે છે.

વ્યક્તિત્વનો આનંદ

આમ કેમ થતું હશે! માણસને દુઃખ ગમતું નથી છતાં જીવનમાં દુઃખ તો છે જ. દુઃખ છે એટલું જ નહિ પણ એનો ઉપયોગ પણ છે. દુઃખમાંથી આપણે અનુભવસમૃદ્ધ થઈએ છીએ; આપણું વ્યક્તિત્વ, આપણી personality, અથવા ગીતાની પરિભાષામાં કહીએ તો આપણું અધ્યાત્મ વધે છે. (ગીતામાં 'સ્વભાવો અધ્યાત્મ ઋચતે' એવી વ્યાખ્યા કરી છે ત્યાં સ્વ-ભાવ એટલે માણસની personality, એને જ અધ્યાત્મ પણ કહે છે) સમભાવને લીધે આપણું વ્યક્તિત્વ આપણા શરીરમાંથી બહાર નીકળી ઇન્દ્રિયોનું બંધન તોડી સંકુચિતતામાંથી ઊગરી જઈ, વિકાસ પામે છે અને આપણા દેહથી બિન્ન એવી વ્યક્તિઓ, મૂર્તિઓ, ઘટનાઓ અને તત્ત્વો સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે. આ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ જ આનંદ છે. સામાન્યપણે સુસ્ત કે સ્વસ્થ દશામાં માણસને પોતાની શક્તિનું ભાન નથી હોતું. દુઃખ કે સંકટને પ્રસંગે એની શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ આવિર્ભાવ તે વખતે કષ્ટકારક લાગે હોય પણ એટલો અનુભવ મેળવવાની પોતાની શક્તિનો પરિચય તો માણસને સમાધાનકારક હોય જ છે. વિજ્ઞાનના પ્રયોગો, વિગ્રહનાં પરાક્રમે અને જીવનના અખતરાઓ — બધા જ આપણને આપણા અધ્યાત્મના વિકાસનો આનંદ આપે છે. આ વ્યક્તિત્વવિકાસની જે કળા અથવા કૌશલ્ય તે જ યોગ છે. કેળવણીનું પ્રયોજન પણ અંતે અધ્યાત્મનો વિકાસ જ છે. ઇન્દ્રિયો મારફતે સુખદુઃખાદિ લાગણીઓનો અનુભવ કરવો એ પ્રાથમિક દશા છે. એ લાગણીઓને કેળવ્યા છતાં એમને ગીજી કરી એમાંથી અધ્યાત્મનો આનંદ સીધી રીતે લઈ લેવો એ કળાનું કામ છે. અને એમાં જ કળાની મહત્તા પણ છે. ગલ્યાંગલ્યાં પકવાતો ખાતાં, ઉનાળામાં શીત ઉપચાર સેવનાં, શિયાળામાં હંફાળી પથારીમાં આગોટતાં નિરતિશય સુખ કોને નથી થતું? એ સુખને લઈને તો માણસ અને પશુપક્ષીઓ જીવે છે; અને એને માટે જ આખો જન્મારો મથતાં હોય છે. પણ કોઈ માણસ જનજનનાં પકવાતો રસપૂર્વક ખાય છે એટલા માટે કોઈ એને બદાદુર, મદાન કે સમર્થ ગણતું નથી, કહેતું નથી પશુપક્ષીઓ વિષય સેવે છે. માણસો પણ વિષય સેવે છે. એમાં લુગુપ્સિત એવું કશું નથી પણ એવું દર્શન કરવા, સ્મરણ અને ચિંતન કરવા બીજાને નોતરવા એ અશિષ્ટ છે, લુગુપ્સિત છે.

પણ એ ભોગ સાથે જે ભાવનાઓ પેદા થાય છે એની વાત જુદી છે. એ ભાવનાનો આનંદ કાચ્યો અને કળાનો વિષય થઈ શકે છે. એ ભાવનાઓનું સ્વરૂપ વિવિધ હોય છે, છતાં એમાં આનંદનું તત્ત્વ તો એમાંથી પ્રાપ્ત થતો અધ્યાત્મનો વિકાસ જ છે. એને જ શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં તાદાત્મ્ય કહે છે. સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્તની ગંધર્વનગરી જોતાં આપણે

દેહભાન ભૂલી જઈ એ દસ્ય સાથે તદ્દાકાર, તન્મય અને તત્લીન થઈ જઈએ છીએ. એ તત્લીનનાનો એ જ આનંદ છે; એમાં જ કળાનો અને કાવ્યનો આત્મા રહેલો છે. કાવ્યના આત્માને આદિત્યકારો રસ કહે છે. મારે મન 'રસ' ગબ્દ સ્વ-ગર્ ઉપરથી આવ્યો છે. (વર્ણવિષયવાન્). ઝાંડામાં રસ સરે છે અથવા ઝરે છે; મોટામાં રસ ઘટે છે. 'એ જ રીતે જ્યારે આપણુ હૃદય દ્રવીને કાઈ પણ આકર્ષક વસ્તુ તરફ સરે છે, ઝરે છે, રસે છે, ત્યારે રસ પેદા થયો છે, એમ આપણે કહીએ છીએ આમ જ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થઈ શકે છે.

આ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અથવા તાદાત્મ્ય એ જ આનંદનું સ્વરૂપ છે. પણ જ્યારે એ આનંદ ભૂલથી ઇન્દ્રિયોને તૃપ્તિ આપવા મથે છે, ત્યારે એ રસધારા આત્માનો વિકાસ કરવાને બદલે આત્માને સંકુચિત કરી નાખે છે, આત્મા અને અનાત્માનો ગોટાળો કરે છે, અને અંતે ક્રોધેત થઈ આનંદ ખોઈ બેસે છે. આ સ્વરૂપચ્યુતિ એ જ મોટું અધઃપતન છે. ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ મારફતે જે આત્મવિકાસ થતો હોત તો એને જ સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક સાધના ગણી હોત. પણ એવું નથી. ઇન્દ્રિયરૂપ એ આનંદ મેળવવાનાં ફાંફાં છે એને અંતે વિરસ, ગ્યાનિ, વિપાદ અને પશ્ચાત્તાપ જ છે. યુરોપની સંસ્કૃતિનો આચાર્ય અને દરેક જાતના સ્વાદનો સ્વાદિયો ગોપટે ૮૦ વર્ષની અમનઅમનની જિંદગી ગાળી, અંતે કહે છે કે, હું નથી માનતો કે જિંદગીમાં મે ખરા મુખના ૮-૧૦ દિવસો પણ ગાળ્યા હોય !

જ્યારે આપણુ હૃદય અથવા આપણો આત્મા અન્ય વ્યક્તિઓ, વસ્તુઓ કે પ્રસંગો સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે ત્યારે જ સંકુચિતતાનું, બેદલાવનું બધન તૂટવાનો આપણને આનંદ થાય છે. પણ જે તેમાં આસક્તિ આવી ગઈ તો આત્માને દેહાણે અનાત્મા દાખલ થઈ શિકંતનો યુનો થઈ જાય છે. અનાત્માને આત્મા માની લેવો, જે ખુદ નથી તેને ખુદ સાથે શરીર કરવો એ શિકંતનો યુનો છે, મોટામાં મોટું પાપ એ જ છે. એ પાપ ટાળવા ખાતર તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતાનું વ્યાકરણ જાળવવું પડે છે. જ્યાં તટસ્થતા નથી ત્યાં અધ્યાત્મ નથી, ત્યાં મુખદુઃખથી પર એવી દેવી અનુભૂતિ નથી કાવ્યાનંદ, કળાનંદ અને ગાનાનંદ એ બધા ઇન્દ્રિયો મારફતે લીધેલા હોવા છતાં ઇન્દ્રિય નિરપેક્ષ થઈ શકે છે. અને જેટલે દરજ્જે એ ઇન્દ્રિય નિરપેક્ષ થાય છે તેટલે દરજ્જે જ તે પરમાનંદ બની જાય છે, કેમકે પછી એ સ્થાયી હોય છે, પવિત્ર હોય છે, એ આનંદમાં દુઃખ, વિપાદ, વિકૃતિ કે પશ્ચાત્તાપને અવકાશ હોતો નથી કલાના આ શુદ્ધ આનંદમાં આસક્તિ મઝવે જ નહિ. જ્યાં તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એકીસાથે આપણે કેળવી શકીએ છીએ — અનુભવી શકીએ છીએ, ત્યાં જ આપણને કળાનંદ લાધે છે મોક્ષસાધનામાં અનાસક્તિ મારફતે જેમ વ્યાપકમાં વ્યાપક તત્ત્વ, જેને વિષ્ણુ અથવા પરબ્રહ્મ કહે છે, તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેમ જ આ તાટસ્થચુક્ત તાદાત્મ્યની મારફતે લોકોત્તર અને વિગલિનવેદ્યાંતર આનંદ આપણે અનુભવીએ છીએ. અને એથી જ રસકોવિદોએ એ કળાનંદને બ્રહ્માનંદનો નાહોદર એટલે કે સંગો ભાઈ કહ્યો છે.

બોદુકે વિષયાંતર કરી અહીં એટલું ઉમેરવાનું મન થાય છે કે આધ્યાત્મિક અનાસક્તિયોગમાં પણ ઇવન આથે છટાછેડા કરીને જાળવેલી અનાસક્તિ એ અનામક્તિ જ

નથી, એ જીવનનો સંકાય છે. એ જડતા પણ હોઈ શકે. ધોરમાં સતું મડકું અને એને સુરક્ષિત ઢાંકી રાખનાર કમરના પથરા બન્નેમાં તાટસ્થ્ય પૂરતું હોય છે, પણ એને કોઈ અધ્યાત્મ કે મુક્તાવસ્થા કહેતું નથી. જ્ઞાન, ભક્તિ અને સેવા મારફતે જ્યારે તાદાત્મ્ય કેળવાય છે અને પૂરેપૂરું તાટસ્થ્ય પણ જળવાય છે, ત્યારે જ નિર્વાણપરમાં શાંતિ અપાવનાર અનાસક્તિ સંભવે છે.

૯

પરસ્પૃહા અને આત્મનેપદી કળા

કળામાં પરસ્પૃહા અને આત્મનેપદી એવા બેઢ કાકેકાકવાર કરવા પડે છે. જેમાં પોતાના આનંદનો જ વિચાર હોય છે, પોતાને માટે જ કલાનિર્મિતિ કરાય છે, તે આત્મનેપદી કળા હોય છે. પોતાને થયેલો અનુભવ ખીજમાં જગાડવાની દૃષ્ટિથી, પોતાનો આનંદ ખીજમાં સંક્રાંત કરવાની આતુરતાથી, જે કળાની નિર્મિતિ થાય છે, તે પરસ્પૃહા છે. બધી જ કળા મોટે ભાગે ઉભયપદી હોય છે. મૂળ હેતુ ગમે તે એક જ હોય તોયે એ 'ઉભયોવિન્દતે ફલમ્' અને તેથી જ કળા વ્યક્તિગત છે કે સામાજિક એવો પ્રશ્ન કરી વિરોધ જગાડવામાં ખરેખર કોઈ અર્થ નથી હોતો. જ્યાં વિરોધ નથી ત્યાં વિરોધ છે એવો વિકલ્પ હકાવી ઝઘડો પેદા કરવો એ આજના સાંકડા મનવાળા જમાનાનું ખાસ લક્ષણ છે. વ્યક્તિઓ જે અસંસ્કારી હોય, તો સામાજિક જીવન જરૂર અથક્ય કરી મૂકે, અને અમંસ્કારી સમાજ વ્યક્તિગત જીવનને ગૂંચળાવી મારે. જ્યાં મન અને જીવન કેળવાયેલું છે, ત્યાં સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ વચ્ચે વિરોધ હોઈ જ ન શકે. મંસ્કારિતા દ્વારા જીવનમાં તેમજ માણસગતિમાં અવિરોધ, સ્વરમેળ અથવા સંગીત પેદા કરતું એ જ મોટામાં મોટી કળા છે કળામાં વ્યક્તિગત અને સામાજિક એવાં પાસાં હોય, પણ વિરોધ ન હોય.

તાટસ્થ્ય

તાટસ્થ્ય અને એના પગિણામનો એક દાખલો આપુ. એકવાર મિત્રને મળવા એને ગામડે ગયો હતો. ત્યાં એક મોટો વીંછી ડંખ્યો. વગડામાં દવા ન મળી; ઝેર ચડવા માંડ્યું. હવે શું કરાય ? એક ઉપાય સૂઝ્યો. વીંછીનું ઝેર કેમ ચડે છે એનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની આ એક ઉત્તમ તક છે એમ સમજી, જાણે કોઈ ખીજ જ માણુમને વેદના થાય છે અને એ વેદનાનો અંશે અંશ મમજવાની અને નિરખવાની ગકિન આપણને વ્યામપ્રસાદાન્ મળી છે એવી તટસ્થતાથી, ઝેરની અસરનાં મોજાંઓનું આક્રમણ હું તપાસવા લાગ્યો. એ મોજાંમાં ભરતીઓટ હોય છે. હવે વેદના અહીં સુધી આવી, હવે અહીં સુધી એમ કરીને જેમજેમ તટસ્થભાવે નિરીક્ષણ કરતો ગયો, તેમતેમ વેદના સહ્ય થઈ એટલું જ નહિ, પણ એમાં રસ પણ પડવા લાગ્યો અને અતે જીવ આવતાં પણ મુકેયો ન ગ્હી.

કેટલાક વિનોદપ્રિય લોકો પોતાની થયેલી ક્ષેત્રી તટસ્થભાવે રસપૂર્વક વર્ણવે છે. અને કથા પક્ષપાત વગર પોતાની મનઃશુષ્કતા લખે છે. એ પણ તાટસ્થ્યનું જ એક ઉદાહરણ છે જ્યાં દન્દિયાસકિત જ છે, વિશ્વાસપાત્રપના છે, અહંકાર છે ત્યાં તાટસ્થ્ય તો હોતુ નથી જ પણ તન્મયતા પણ હોતી નથી, એ આપણે જાણવું જોઈએ સુખ એ કાંઈ તન્મયતા નથી.

સુખ એટલે આનંદ નથી. આનંદ તો આનામકન તન્મયતાથી જ અનુભવાય છે. આવી તન્મયતા કે તત્ત્વોત્તમતા એ જ આનંદ છે, એમાં બહંતામમતાને અવકાશ જ રહેતો નથી.

કળાનો બીજી રીતે વિચાર કરી શકાય. સમાધિસ્થિતિમાં માણસમાં અહંતામમતા રહેતી નથી. તે વખતનો અનુભવ અર્પીરુપેય હોય છે. અને અનિર્વચનીય પણ હોય છે. જ્યાં ભેદ જ નથી ત્યાં નિર્વચનનો સવાલ જ ક્યાથી હોય ? પણ એ સમાધિનું બુદ્ધિમાન થયા પછી સમાધિકાલનો અનુભવ અને ત્યારપછીની પ્રાકૃત દશા વચ્ચે જે અંતર પેદા થાય છે, અંતરનું ભાન થાય છે, એમાંથી કળાનો મંભવ છે. જીવસ્થિતિના બ્યક્તિત્વ ઉપર આવ્યા પછી ખોલેલું બધા સાથેનું ઐક્ય પાછું અનુભવવા માટે કલા મારફતે એ પ્રયત્ન કરે છે. વિશ્વાત્મકયભાવ, સર્વાત્મકયભાવ એ જ પરમ આનંદ છે. સમાધિમાં જે ક્ષણિક અનુભવો તે આનંદ ધન્દિયો-દ્વારા બ્યક્ત કરી બીજાઓને એની ઝાણી કરાવવાનો જે પ્રયત્ન તે જ સાચું કાવ્ય છે, તે જ કળા છે. તેથી જ સાચી કળા હૃદયને ઉત્તન કરે છે, વિગ્રહને મટાડે છે, ઉત્તન આત્માઓને પાસે આણે છે અને સમાજના કેટલાય ગૂંચવણભરેલા સવાલો સહેજે ઉકેલે છે. કળાનું આ પ્રયોજન, એનો એ અધિકાર જાણીને જે આપણે કહીએ કે કળા એ એક જાતનો સંચાર છે, પ્રચાર છે—propaganda છે, તે એમાં વાધો નથી. અણુપ્રકલોકોને પ્રચારની સર્વોત્કૃષ્ટ પદ્ધતિનો ખ્યાલ નથી હોતો તેથી તેઓ ‘ પ્રોપેગેન્ડા ’ને બગાડી દે છે, અને કળાને પણ નીચે આણે છે. કળામાં propaganda ન હોવો જોઈએ એવી તકરાર કરનારા લોકો આજકાલના બજારુ propagandaથી અકળાઈને તેમ કહે છે. ખાનદાન propaganda અને શુદ્ધ કળામાં ભેદ છે જ નહિ. પરંપરી કળા propaganda જ છે, પ્રચાર છે. પ્રચારનો હેતુ કળાના હેતુ જેટલો જ ઉદાત્ત હોય એટલે બસ.

૧૦

કુદરતની કળાદીક્ષા

આ વિવેચનની શરૂઆતમાં મેં એક પક્ષની માન્યતા રજૂ કરી હતી કે કળા તો મનુષ્ય-કૃત વસ્તુમાં જ હોઈ શકે, પશુપક્ષી, ઝાડપાન, ફળફૂલ, સંખજાં અને માછલાં, વાદળો, વીજળી અને તાગઓ એમાં મુંદરતા છે, પણ એમાં કળા નથી એક અર્થમાં એ સાચું છે. માણસના મનમાં એ સૌન્દર્યભાવના જન્મ લે અને તે પાર્થિવ વસ્તુઓ મારફતે પ્રગટ થવા મથે ત્યારે જ કળા સંભવે છે. મનુષ્યકલ્પનાની પ્રસૂતિવેદનામાંથી જ કળાનો સંભવ છે, છતાં આ વિચારને વળગતાં સંકુચિતતા અને એકાંગિતા આવી જાય છે. માણસ પેદા કરે તે કાવ્ય અને સર્વલોકમહેશ્વર જે પેદા કરી આપણા જ્ઞાનદને માટે આપણી બાગળ રજૂ કરે છે એ કાવ્ય નથી એવો ભેદ શા સારુ કરીએ ? કુદરતને યાંત્રિક અને ભાવશૂન્ય શા માટે કહીએ ? આપણે અને આપણી કલ્પનાઓ, આપણાં ઉદ્યુતો અને આપણાં અવગાહનો, બધું જ કુદરતની પ્રજા છે. આપણે કુદરતના અંશ છીએ. પ્રકૃતિમાતા પરિપૂર્ણ છે. આપણાં કરનાં પ્રકૃતિનો વિશ્રૂતિ નાની ન હોય. તોફાની દરિયાને કાઢે એસી અથવા એના વક્ષસ્થળ ઉપર મુસાફરી કરી એનું ખ્યાન ધર્યું છે ? ત્રિયો એ મહાભારત જેવું મહાકાવ્ય છે. એના હૃદયમાં બધી ભાવનાઓ ઊઠે

છે. એની મહદ શાંતિ અને એનો રુદ્રાવતાર, એનું અદ્વૈતસ્ય અને એનું બીપણ્ય કંદન, એની વર્ણછટા અને એનું ગાંભીર્ય, એની પ્રસન્નતા અને એ ગૂઢતા—અધું જ સત્ય છે, અધું જ ભાવપૂર્ણ છે. મહાસાગરનાં તોફાનો અને શાંતિ, એનાં માધલો સુધી ફેલાયેલાં વંમણો અને એક ખંડથી બીજા ખંડ સુધી દોડનાર ઝાંધો માનવધૃતિહાસ કરતા ઝાંઝા ભ્રમ્ય નથી હોતા. રામેશ્વર જઈ, જમીનની સાંકડી ચીર ઉપર ભીમા રહો ગત્તાકર અને મહોદધિનો સંગમ જોતાં એ જ ભાવ પેદા થયો અને ત્યાંથી જન્મના જતા ભારતવર્ષને લંકા સાથે જોડનાર સેતુનું કાવ્ય જોઈને પણ વાલ્મીકિનું હૃદય તરત પ્રત્યક્ષ થયું.

અને કરોડો ભારતીઓને સ્તન્યપાન કરાવતી ગંગામૈયાને કળાકારની દૃષ્ટિથી જોશો તો એ દેવી છે, ભારતમાતા છે, એ વિષે શકા, સરખી નહિ આવે.

આ અધું જોવા માટે કાંઈક મુસાફરી કરવી પણ પડે છે. પણ પરમપિતામહ 'જેવું આકાશ તો આપણે જ્યાં હોઈએ ત્યાં છે જ. એને દહાડે જુઓ, એને ગતે જુઓ, સવારે જુઓ, ઉનાળામાં ખરે ખરો વંટાળિયાના માંભલા ઉપર આધાર રાખી એ ફેલાયુ હોય ત્યારે જુઓ, અથવા મહાસમુદ્રને બાથમાં લેતો એનો વિસ્તાર જુઓ. એની વૃત્તિઓની વિવિધતા અને ભ્રમ્યતા, ફેટલી બધી અસરકારક હોય છે? ચોમાસામાં હિમાલય જેવાં વાદળોના મોટા કાફલો આકાશની મુસાફરી કરતો હોય, અને એમાં જ બાળક જેવા પક્ષીઓ આમતેમ ફૂંદફૂંદ કરતાં હોય ત્યારે વિરાટદર્શન અને લલિતભાવ એનું બીપણ્યમુદ્દલ સંગીત સાંભળવાને મળે છે. સૂર્યોદય સમયે વાદળોઓ જામે છે ત્યારે કોકકોકવાર પડદા પાછળ પડદો અને એની પાછળ અનેક પડદાઓ—એવા વૈભવથી 'વોટખાઈ' કોઈ ચક્રવર્તી સમ્રાટ દરબારમાં વિરાજમાન હોય એવું દેખાય છે, અને પછી કળાકારથી ખોલી જવાય છે:

પ્રાગ. પ્રજાના ઉદયત્યેષ સૂર્ય

અને જે સાર ઋષિએ ગાયુ:

ધ્વેય. સદા સવિતૃમંડલમધ્યવતી

નારાયણ: સરસિજાસનચ્ચનિવિષ્ઠ ॥

ચંચૂરવાન્ મકરકુંડલવાન્ કિરીટી

હારી હિરણ્મયવપુર્ણદ્રાગચક્ર. ॥

તે શું ઝોછો કળાધર હતો ?

એકએક દેશના પુરાણકારોએ તાગઓનું કાવ્ય અનુભવ્યું છે, અને વર્ણવ્યું છે. વૈદિક ઋષિઓએ જ્યારે દેવોના કાવ્યની વ્રત કરી છે ત્યારે તેમની નજર આગળ આકાશની જ્યોતિઓ જ હતી. નવી શોધો થાય છે તેની આગળ જૂનું કાવ્ય અધું જ શીકું લાગે છે. એક જ્યોતિષીએ હમણા જાહેર કર્યું છે કે પૃથ્વીનો ઘેરો કિંકર ચંદ્રમા, પૃથ્વીની આસપાસ અદમ સાથે ફરતો ફરતો થોડોથોડો નજીક આવતો જાય છે. આમ આશ્વતાં આવતાં જ્યારે એ મર્યાદાથી વધુ પાસે આવશે ત્યારે એના કક્કા ઘર્ષ જવાના છે. ખેચાર, પાચ કે સો બસો કક્કા નહિ પણ એના ચૂરેચૂરા ઘર્ષ જવાના છે એ ચૂરા-માથી એક મોટું વચ્ચ સુવર્ણકંકલું જેવું તૈયાર થશે અને શનિનું વચ્ચ, આપણે દરબીનમાં જોઈએ છીએ તેવું જ આપણી પૃથ્વીની આસપાસ પણ એક વચ્ચ વડાશે. આકાશની

વચ્ચોવચ્ચ પણ જરાક ત્રાંસું કંઠુ જ્યારે ફેલાશે અને સૂર્યના પ્રકાશથી રાત્રે તે આખું અથવા અંશતઃ ચળકવા માંડશે ત્યારે એ આતશળાછ જેવી હશે । આમ થવાને બહુ વાં લાગવાની નથી. દસ વીસ દાખ વરસ એને માટે બસ છે, કલ્પનાને દોડાવવા માટે અઢાળ બહુ લાંબો ન ગણાય, ખરેખર આજકાલના જ્યોતિષમાં કાવ્ય અને સૌંદર્યકળા અખૂટ હોય છે.

નવાં નવાં ક્ષેત્રો

અને હવે તો એરોપ્લેનમાંથી પણ આપણે નવી કળા ખીલવી શક્યું વાદ્યમીક્રિ અં કાળીદાસ તો વિમાનમાં એસી આસેતુદિમાયત્ર મુસાફરી કરતા જ હતા. ચાર ધામની યાત્ર ગાંઠવનાર તીર્થપરાયણ ધર્મધાર તો એક મોટા કલ્પનાકાશમાં વિહાર કરનાર કળાધર હતા જ. પણ હવે એ વારસો એરોપ્લેનમાં હાડનાર સાહસિકાને મળ્યો છે. હવે તો વ્યોમકાવ્યને ઇન્જરો એમના છે.

બિહાર અને કવેટાના ધરતીકંપનો આપણો અનુભવ તાજો છે. એ રુદ્રાવતાર દર્શ્ય એ પણ એક મોટી દીક્ષા જ ગણાય. કવિઓ અને કળાધરો એવા આવિર્ભાવથી હરી નય જતા. એ પ્રાર્થના કરવાના જ કે જ્યારે હૃદય સુકાઈ જાય છે, શ્રદ્ધા અસ્ત પામે છે અં નયોં સ્વાર્થ અને પરસ્પર અવિશ્વાસ એ જ માનવધર્મ થઈ બેસે છે ત્યારે હે પરમગંભી 'તુમિ રૌદ્ર વેશે એશો.'

અને ખરે બપોરે જ્યારે આકાશમાંથી અગ્નિવર્ષા થાય છે ત્યારે એને યમરાજા-કૂતરાની જીમો સાથે સરખાવવાનું કોઈ વૈદિક ઋષિને પણ સૂઝે છે અને કોઈ 'Feas of Youth' ના કર્તાને પણ સૂઝે છે. માણસ પોતાને ચેતનવાન ગણે અને જોના બોળાએ એ બહાર છે! તે પ્રકૃતિને જડ માને એ કેટલી મૂર્ખાઈ છે. પ્રકૃતિનું હૃદય ઓળખવાની અનુભવવાની શક્તિ આજે એનામાં નથી, એ પ્રકૃતિનો વાંક નથી. માણસ પોતા અગ્નિને જ આગળ કરી મનુષ્યસૃષ્ટિ અને મનુષ્યેતર સૃષ્ટિનો ભેદ કરે એ વિજ્ઞાન ન કહેવા અગ્નિને જ વિજ્ઞાનનું રૂપ આપતું એ આજકાલના માણસને જ શક્ય છે. અને પછી માણસ વિજ્ઞાન અને કળાનો ભેદ પણ કરતો થઈ જાય છે. કળાને નીતિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, વિદ્યાશાસ્ત્ર, મમાજશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર દરેક સાથે સરખાવવાની આવશ્યકતા માણસને જણાય છે કળાના ક્ષેત્રની સરહદ ઉપર જે કંઈ ક્ષેત્ર જડે તેની સાથે કળાની તુલના થવી જ જોઈ એ

૧૧

કળાનું વિજ્ઞાન

જૂના જમાનામાં વિજ્ઞાન અને કળા વચ્ચે વિરાધ કલ્પાતો. જેમ વિજ્ઞાન વધે તે કળાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત થવાનું. વિજ્ઞાનસૂક્ષ્મ બગ્યો કે કળાનું ચાંદરણું ઝાંખું પડવાનું એમ મનાતું.

કળાનું ક્ષેત્ર ખીલવવામાં વિજ્ઞાનની મદદ નાનીસૂતી નથી અને કળાની કલ્પનાશક્તિ મજબૂત વડે જ વિજ્ઞાન ખીલી શકે એ પણ હવે જોવાયું છે. 'કેવળ વૈજ્ઞાનિકા' વિજ્ઞાન ભણી શકે, વિજ્ઞાનનાં પાકપુષ્પતકો રચી શકે, પણ વિજ્ઞાનમાં શોધબોળ કરનાર યાનાકાશમાં બિં

‘એ જાણનાર, અણખેડાયેલી જી‘આધના ‘વિહાર’ કરી આવનાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ! આસાધારણ !
 બાધર હોના નેઈએ, એ હવે બધે સ્વીકારાયું છે. વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી ‘માણસમત’ની
 ખાકારીમાં અને આનંદસેવનની શકિતમાં ઉમેરો, કરનાર વિનિયોજક પણ કળાજ્ઞાન હોના
 , નેઈએ

હવે સવાલ એ ડગ્યો છે કે કળા જેવી નાણુક વસ્તુ શાસ્ત્રના અભ્યાસ, / શાસ્ત્રની
 બડી, અને શાસ્ત્રના તેજ્ય ખમી શકે એમ છે ? તર્કનાં તેજકિરણ આગળ પણ જે ટકી
 ન શકે તે વિજ્ઞાનની જીવલેણ પળવણી આગળ કેમ નબી શકે ?

આ સવાલમાં વિજ્ઞાન અને કળા બન્ને પ્રત્યે અંતર છે. વિજ્ઞાનની કુશળતાની મર્યાદા
 હજી આવી નથી, નાણુકમાં નાણુક ચીજ ઉપર પણ એ પોતાના પ્રયોગ અજમાની શકે છે. અને
 કળા અબળા ગણાતી છતાં આછી શક્તિપિણી નથી કળાનું વિજ્ઞાન, કળાનું શાસ્ત્ર જરૂર
 થઈ શકે છે. પણ ખરો સવાલ એ છે કે કળાનું વિજ્ઞાન તૈયાર કરવાની જરૂર છે ખરી ?
 બાલ વસ્તુને જેટલી વિજ્ઞાનની જરૂર હોય છે તેટલી અંદરની વસ્તુને વખતે ન હોય. માણુ-
 મનું મન, એની ભાવનાઓ, એનો પ્રેમ, એની આકાંક્ષાઓ અને એનું સમાધાન — એ
 બધાનું શાસ્ત્ર થઈ શકે છે. એવાં શાસ્ત્રો બન્યાં પણ છે, એમની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ
 ચૂકી છે. છતાં મને તો લાગે છે કે કળાનું વિજ્ઞાન તૈયાર કરવાની કાંઈ ખાસ જરૂર નથી.
 કળા એ સર્વોપરિ વસ્તુ છે. એને પ્રકાશ બધા વિજ્ઞાનો પ્રકાશિત થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ,
 કળાનું વિજ્ઞાન રચવા જઈ કળાને સંકુચિત નહિ બનાવીએ. આપણે જીવનનું શાસ્ત્ર બના-
 વવાનો ત્યારે ત્યારે પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે ત્યારે આપણે એ જ સ્થિતિ નેઈ છે. શાસ્ત્ર-
 માત્ર એકાંગી હોય છે. જીવન અને કળા સર્વાંગસંપૂર્ણ થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. એમને
 અશ્વમેધના ધોડાની પેઠે સ્વૈરપણે ફરવા દઈએ એ જ સારું. કળા ન્યાં સુધી જીવનને
 અને જીવનસ્વામી અંતરઆત્માને એવડા નીવડી નથી ત્યાં સુધી એને શાસ્ત્રના બંધનમાં
 નહિ નાખીએ. એને એનું પોતાનું જ તંત્ર ખીલવવા દઈએ.

જૂના લોકો મોક્ષનું સાધન કહેતા હતા તેને આજના લોકો આત્માનુભવનું સાધન કહે છે -- એટલે જ ફર છે

કળાનાં આજનાં પ્રયોજનો નીચે પ્રમાણે મુકાય છે:

૧. Art for Art's sake—કળાને ખાતર કળા.
૨. Art for Life's sake—જીવન માટે કળા
૩. Art as an escape from life—જીવનની વાસ્તવિકતાથી છુટકારા તરીકે કળા
૪. Art as an escape into Life—નીરસ વ્યવહારમાંથી છટકી નર્મ જીવાનંદમાં પ્રવેશ કરવાના સાધન તરીકે કળા
૫. Art for Service sake—સેવાના સાધન તરીકે કળા
૬. Art for Self-realisation—આત્માનુભૂતિના સાધન તરીકે કળા
૭. Art for Joy—નિરતિશય સમાધાન માટે કળા
૮. Art as Recreation—વિનોદ, વિસામા તરીકે કળા
૯. Art as Creative Necessity—સિદ્ધિશક્તિ અદ્યત્ત વૃત્તિની તૃપ્તિને અર્થે કળા.

જેણે ‘વ્યવહારવિદે’ એ કળાનો આદર્શ બતાવ્યો એના મનમાં શું હશે તે આપણે જાણી શકીએ નથી. કાવ્ય, નાટક, શાસ્ત્રપુરાણ વગેરેના પરિશીલનથી વ્યવહાર જાણી શકાય છે, ચાતુર્ય કળવાય છે, કૌશલ્ય વધે છે; એટલે જ એનો અર્થ નથી. સર્મચક્રથી અને જડ શુદ્ધિથી બન્યો વ્યવહાર ચાલતો હશે, વિજ્ઞાનના સામાન્ય પ્રયોગો કરાતા હશે; પણ વિજ્ઞાનનું શું અને જીવનનું શું, પરમ રહસ્ય સમજવા માટે અને આદર્શ વ્યવહારકુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કળાકારની કલામય દૃષ્ટિ, એની અલૌકિક સમજણ, પ્રતિભાવશક્તિ સ્પર્શ, અને વસ્તુઓ અને પ્રસંગોના હાર્દ સુધી, આત્મા સુધી પહોંચવાની બેદરકતા કાવ્યશક્તિદ્વારા જ—કલામય વૃત્તિદ્વારા જ—પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કળાની દૃષ્ટિ જેની પાસે નથી એ દુનિયાનું રહસ્ય શું સમજવાનો હતો? એના વ્યવહારમાં શો ભલીવાર આવવાનો હતો?

આજના લોકો સાદામાં સાદી વસ્તુ પણ ભારેખમ ગૌરવાન્વિત ભાષામાં મૂકે છે. ન્યારે જૂના લોકો ભારેમાં ભારે સિદ્ધાંતદર્શન પણ સાદામાં સાદા ધરધથ્થુ શબ્દોમાં મૂકતા હતા એટલે જ કવિએ કહ્યું, ‘કાવ્ય વ્યવહારવિદે’. એણે કહેવું નોંધવું હતું, ‘કાવ્ય લોકવ્યવહારહૃદયનાયમ્’ વ્યવહાર એટલે વ્યવહારનું રહસ્યદર્શન; અને એ દર્શનનું દૈવીકરણ એટલું આપણે ઉમેરવું નોંધીએ.

નીરસ રસિકતા

જેઓ માને છે કે કળા એ જીવનની નીરસ વસ્તુસ્થિતિમાંથી બની જવા માટે છે, તેમને જીવનનો બહુ કડવો અનુભવ તો થયો હશે જ. પણ એથીયે વધારે, તેઓ જીવનથી દારેલા હોવા નોંધીએ. દુઃખ, દારિદ્ર્ય, અન્યાય અને મૂંઝવણથી માણસ અકળાય, પણ જીવનથી દારે નહિ. જીવનનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એના દરેક પાસામાંથી પરાક્રમની પ્રેરણા મળે છે, રસનાં ઝરણાં ફૂટે છે. પણ જ્યારે માણસ વિષયોનું આકંઠ સેવન કરે છે અને અર્થવિહીન નીરસ અને એક જ જીવન ગાળે છે ત્યારે જીવન અપમાનિત થાય છે. પછી

માણસને ક્યાંય એન નથી પડતું. જે જોઈએ છે, તે એ ઇચ્છા કરે એટલી વાર માણુ જ છે, એમ થઈ જાય તો માણસને જીવવું પણુ, ભારે થઈ જાય, ઇચ્છાતૃપ્તિ અને પ્રતિષ્ઠા જીવનનું તમામ ઔત્સુક્ય ભારી નાંખે છે અને પછી કેવળ કલેશ ને કલેશ જ રહે છે, એમ કાલિદાસનો દુષ્યન્ત કહે છે, તે સાવ સાચું છે. એવા લોકોને escape from Life જોઈ એ છે, અને તે તેઓ કળામાં શોધે છે.

પણુ તે તેમને ત્યાં જડયો છે કે કેમ એ વિષે એમણે લખ્યું નથી મક્તનું ખાવુંપીવું, નોકરોને દોડાવવા અને આપો વખત સાહિત્ય વાંચવું, સંગીત સાંભળવું, નાટકસિનેમા જોવાં અને સભાઓની શોભામાં વૃદ્ધિ કરવી, એટલું જ જેમનું જીવન છે તેમને માટે કળાની ધાર પણુ છુટ્ટી થઈ જાય છે, કથાયમાં એમને રસ જડતો નથી. એવા લોકો જ્યારે સરકારી અકળામણુ બતાવી કાવકા નિસાસા નાંખે છે ત્યારે આવા લોકોની દયા ખાતાં પણુ ત્રાસ છૂટે છે. એમના જીવન આગળ એક આધળી અને ભયાનક દીવાલ જ ઊભી રહે છે જીવનમાંથી 'અચી જવા કળામાં જીતયાં ત્યાં પણુ કંટાળો અને અરચિ એમને છોડતાં નથી હવે નાસીને' કયા જાય ? ખરું જોતાં એમણે જીવનદ્રોહ છોડી દઈ ખરા જીવનમાં જ પ્રવેશ કરવો જોઈએ, ખરી કળા એમને એમાં મદદગાર થશે. એવા સુકુમાર લોકોને આધન પણુ સુકુમાર જ સૂચવું. સંગીત સાંભળવાને બદલે જો તેઓ પોતે ગાતા કે વગાડતા શીખી લે, તત્વના સાક્ષી થવાને બદલે તત્વની કસરત કરે, મોટી મોટી ટિકિટો ખરીદીને કળાપ્રદર્શનો જોવાને બદલે ચીતરવા મંડી પડે, અને રૂપાળાં પૂકાંવાળી ચોપડીઓ ખોળામાં રાખી નિસાસા નાંખવાને બદલે પોતાના ખરેખરા અનુભવો શબ્દબદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો કળા એમને માટે Escape into Life થઈ જશે જેઓ જીવનદ્રોહી છે તેમને કળા શી રીતે ઉગારવાની હતી ?

સાચી કળા જેમ આત્માનો વિકાસ આપે છે તેમ જ બૂતદયા અને કરુણાથી પ્રેરિત થઈ કરેલી સમાજસેવા પણુ માણસને આત્મવિકાસ સાધી આપે છે. કળા અને સેવાનું જો સાહચર્ય સાધ્યું તો બને ઉત્તરોત્તર ખીલશે જ. આપણા લોકોએ તમામ કળાઓને ભક્તિના સાધન તરીકે વાપરી એમને સેવાપરાયણુ કરી મૂકી. ભોગવિલાસને પણુ મંદિર સાથે જોડી દઈ એમનું નાગાપણુ ઢાકવાનો જૂના લોકોએ પ્રયત્ન કરેલો. કળાઓ તો સામાજિક ધર્મના અને વ્યક્તિગત સાધનાના મહત્ત્વના અંગ તરીકે સ્વીકાર્ગઈ હતી.

એકલી કળાની સાધનાથી કોઈને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. પણુ સાધનાની પૂર્વ તૈયારી તરીકે શુદ્ધ કળાની ઉપયોગિતા ઘણી છે, એ કોઈ ના નહિ કહે. કળામાં વિનોદ તો છે જ, પણુ એ તો એનો દર્શની લાભ છે, એને કોઈ કળાનું અંતિમ પ્રયોજન નહિ ગણે Art as creative necessity એટલે કે દરેક માણસમાં 'एकोदम् बहुस्याम्' ની જે અદ્ભુત વૃત્તિ છે તેના સંતોષ ખાતર માણસ જ્યારે હૃદયના મૂઠું અને ઉત્કટ ભાવોને બક્ષત રૂપ આપવા પ્રેમય છે ત્યારે એના મનના જે પ્રયોજન હોય છે તેની વધારે મીઠાસા થવાની જરૂર છે.

11

કળા ખાતર કળા

જેમ કેટલાક લોકો સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને અર્થે અથવા સમાજસેવાને અર્થે, બલચર્ચજીવન

પસંદ કરે છે, તેમ જ ફેટલાક કળાકારો પોતાની કળાને જ વરી પોતાનો આખો સમય, આખું ધ્યાન અને આખો શક્તિ એ કળાની મેવામાં જ અર્પણ કરી દે છે. કળાની સેવાથી ભિન્ન એવું કોઈ જાતનું જીવન એમને જોઈતું જ નથી. માણસમાં જે વીર્ય ગેરહાજર છે તે એક ચા બીજા પુરુષાર્થમાં પ્રગટ થવાનું જ. ફેટલાક લેક્ટિને પોતાની તમામ શક્તિનું રૂપાંતર કળાની અભિવ્યક્તિમાં જ કરવાનું સૂઝે છે. એમને માટે કળાની ઉપાસના પચ્ચગી-નાપચ્ચગીનો વિષય જ ગ્રહેતો નથી. તારાઓ ને ચળકવાનું છોડી શકે, કમળ ને ઢસવાનું છોડી શકે, તો જ તેઓ પોતાના જીવનના કળાપ્રવાહને રોકી શકે તેઓ કળા કરતા નથી, તેમનાથી થાય છે. એક છોકરો રસ્તા પર પોતાની મગ્ગીમાં મિમોટી વગાડતો હતો, પોલીસે એને રોકીને કહ્યું, “અધ્યા, સિસોટી કેમ વગાડે છે ?” એણે આશ્ચર્યની નજરે પેલા શાંતિરક્ષક તરફ જોઈને કહ્યું, ‘કોણે હું ? હું ક્યાં સિસોટી વગાડુ છું, એ એની મેળે વાગે છે.” આ જાતની કળાને આપણે અપોરુપેય કહીએ તેમાં વાધો ગો ? આને જ ને Art for art's sake કહો તો કોઈનો વાંધો ન હોય ન્યારે વિદ્વાન માટે કળાનું મેવન થાય છે અને એ જ ઉદ્દેશને રૂપાળુ નામ આપી, સદાચારનો દ્રોહ કરી, Art for art's sakeનું સૂત્ર આગળ ધગવામાં આવે છે ત્યારે જ વાધો બેઠે છે. Art for art's sake એ ખરું જોતા Art for market's sake, Art for vulgarity's sake, Art for dissipation's sake ઘણીવાર થઈ બેસે છે. તેથી જ એ સૂત્રનો આટલો વિરોધ કરવો પડે છે.

આજના જાહેર ખબરના જમાનામાં એકેએક ઉદાત્ત અને લલિત વસ્તુને મોઢી, વિકૃત અને વિશ્રી થવાનું જોખમ રહે છે. સમાજધુરીણો લોચ્છાશક્તિને કાળે જે જીવતી લાષા વાપરે છે તે જ ચાર જ મહિનાની અંદર જાહેર ખબરમાં પહોંચી જાય છે. અને પોતાની કૃતિનું આખું વિડંબન અથવા બ્રહ્મીકરણ થયેલું જોઈ માણસને ચરમાઈને બેસી જવું પડે છે. ‘ફૂટસોલ્ટ’ ની દવા(?) માટે પણ જેમ રોકપ્રિયતા વધતો ટંકાય છે તેમ જ આપણે સા પથ દાવે થતા લાગ્યું છે. આનો પ્રલાજ સરકાગના હાથમાં નથી મૂળ લેખકના હાથમાં પણ નથી આખા સમાજે પવિત્ર વસ્તુનો થતો અપવિત્ર ઉપયોગ અટકાવવા મથવું જોઈએ.

આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનમાં સરકારિતા, સયમ અને આર્થતા અથવા ખાનદાની આવ્યા નથી, ત્યાં સુધી તમામ જ્ઞાન, સત્તા અને કળા જોખમમાં છે જ. કળાની શુદ્ધિ સાચવવા માટે પણ કળાકારોએ જીવનશુદ્ધિની સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખવો પડવાનો છે. જીવનશુદ્ધિની વાતો કરી જીવનથી નાસ્તી જનારો વૈરાગ્ય હું નથી સૂચવતો, પણ જેથી છીછગપણું જઈ જીવન સમૃદ્ધ થાય છે, અર્થપૂર્ણ અને વીર્યવાન થાય છે તેની વાત હું કરું છું. તેમ થાય ત્યારે Escape from Life ની વાત કોઈ કરે નહિ. પછી તો ‘Art of Life,’ ‘Art through Life,’ ‘Art out of Life’—એવી જ વાતો સમજપૂર્વક થતા વાગશે પછી આજનો નિર્ગર્થક ઝખડો ચલાવવો નહિ પડે.

સદાચારની ઉપપ્રાપ્તિ

Art for art's sake અથવા કેવળ કળાનો આદર્શ હું ગમતો શકું છું અને જે

અર્થમાં હું સમજી છું તે અર્થમાં એના પ્રત્યે મારો સમભાવ પણ છે જીવન જેમ નિષ્કામ વૃત્તિથી જ કૃતાર્થ થાય છે તેમ જ કળામાંથી જો આપણે બહાર વૃત્તિ, ધન કે કીર્તિની લાલસા કાઢી નાખીએ, ઉપદેશકનો અસરકારી ડોળ દૂર કરીએ, કળાને ધર્મોપદેશક, ધર્મ આર્થો, રાગપુરુષો અને કાગખાનગરોને હાથમાં જ્યાં ન ઇર્ષ્યે, અને કળા પોતાની સંભાળ પોતે લઈ શકે એમ છે એમ કહીએ તો તે Art for art's sake થઈ ગણાય. કળા મારફતે જીવનનો સદાચાર પરિપુષ્ટ કરી શકાય. કળા મારફતે ધર્મની સુદૃઢ વૃત્તિઓ સમજી અને કેળવી શકાય. કળા મારફતે સમાજવ્યવસ્થામાં સહન સમાધાન, સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ અને સુસંગતિનું સંગીત દાખવ કરી શકાય. એટલું મિશન જો કળા માટે સ્વીકારીએ અને એની અપીન સાર્વભૌમ કરી મૂકીએ, તો પછી Art for art's sake કહેવામાં વાધો નથી. કળા કળા બિતરતી કારિની આદર્શ કળાવિકાસમાં ન હોય એટલા જ જો એનો અર્થ થતો હોય તો Art for art's sake કહેવાને હું તૈયાર છું પણ કોઈ કહે, 'અમે કળાગસ્ત્રિ છીએ, કળાધર હોવાનો દાવો કરીએ છીએ, કળાને નામે લોકોને આકર્ષી અને ફેસનાવો શકીએ છીએ, માટે અમારા વર્તન પર કે મર્જન પર સદાચાર, ધર્મ, શિષ્ટમંડન, માયદો કે લોકરૂઢિ કલાનું જ બધન ન હોય,' તો નમ્રતાથી એમને કહેવું પડશે કે તમે ખાડ ખાઓ છો, તમાગ સપર્કથી સમાજ તો સુરક્ષિત નથી જ, પણ કળા પણ સુરક્ષિત નથી જ, એ અમે જાણીએ છીએ જો પક્ષ ફાવી ગયો તે જ સત્પક્ષ છે એમ હજી સાબિત થયું નથી અને ફાવવામાં પણ જો સરવાળે ફાવે તો જ ફાવે ગણાય. આદર્શ કળામાંથી જો સર્વોચ્ચ આનંદ મળીને મળે છે એ જ એનો અંતિમ હેતુ હોવાથી પણ 'કળા માટે કળા' કહી શકાય. સર્વોચ્ચ આનંદનો જેણે સ્વાદ ચાખ્યા છે એને માટે સદાચાર, સ્વાભાવિક અથવા સહજ થઈ જાય છે એવે પ્રસંગે આપણે કહી શકીએ કે, કળાનું મુખ્ય પ્રયોજન તો અહ્મનંદસહોદર એવો કનાનંદ છે. સદાચાર અને સામાજિક સામર્થ્ય એ એના અનુત્પત્તિ ઉપપ્રાપ્તિ (by-product) છે આ અર્થમાં કોઈ 'કળા ખાતર કળા'નું સૂત્ર વાપરે તો આપણે વાધો નથી તકરાર સૂત્ર સાથે દિગ્માર્ગ સાથે નથી પરિણામ જોઈને પાગખ ડરશું.

શુદ્ધ કળા મારફતે આપણને જીવનના બધા જ ગ્સો મળતા રહે તો જીવન અવનત થવાની બીક ન રહે. રસને નામે બીજી જ વસ્તુઓ જ્યારે આપણે શોધીએ છીએ ત્યારે જ બધું બગડે છે. સાચા ગ્સો કેટલા અને કેવા હોય એની શુદ્ધ મીમાસા જો કરી શકાય તો કળામાં સત્તચાર સચવાય છે કે નહિ એની ચિંતા રાખવી ન પડે. જૂના લોકોએ રસ આંકે, નવ, દશ ગણ્યા છે. આપણે એ નવ રસોની નવેસર મીમાસા કરવી ઘટે.

કળાની વ્યાખ્યા કરતા અથવા એનું પ્રયોજન નક્કી કરતા આપણે એના તત્ત્વ તરફ વધારે ધ્યાન આપીએ છીએ પણ કળાકૃતિમાં આપણે શું પૂરવા માગીએ છીએ એનો વિચાર કર્યા બગડે. કળાનું વિવેચન સપૂર્ણ ન જ થઈ શકે સહેજ વિચાર કરતા જણાશે કે સાહિત્ય, સંગીત અને કળા ત્રણે બાવનાના ક્ષેત્રો હોઈ ત્રણેની અદ્ય સમાપ્તી વસ્તુ

(contents) એક જ હોઈ શકે. તેને જ આપણે રસ કદીએ છીએ સાહિત્યાચાર્યોએ રસચર્યા અનેક રીતે કરી છે. સંગીતમાં રાગ અને તાલ પ્રમાણે રસ બદલાય છે એ જોવાયું છે. ચિત્રકળામાં નવ રસના ભિન્નભિન્ન પ્રસંગો ચીનરાય છે. રૂપાઓની સખળતા અને વર્ણોના સાદચર્ચાદ્વારા પણ એો વ્યક્ત કરાય છે. પણ દશ સુધી સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્રકળા કે જીવનકળાની સમસ્ત અથવા સાર્વભૌમ દૃષ્ટિએ રસનું વિવેચન કોઈએ કર્યું નથી. સાહિત્યાચાર્યોએ જે વિવેચન કર્યું છે તે સ્વીકારી, તેનું સંસ્કરણ કરી એને સર્વવ્યાપક બનાવવાની જરૂર છે. [રસમીમાંસા મેં થોડીક તાજેતરમાં અન્યત્ર કરી છે એટલે અહીં એની પુનરુક્તિ નથી કરતો.]

૧૪

કળાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ

એક વિચાર મારા મગજમાંથી હું કાઢી શકતો—સાદસ વગર, ઉત્સાહ અને પરાક્રમ વગર, જોખમ ખેડવાની લહેજત કેળવ્યા વગર, કળા કોઈ કાળે પોતાનું પૂર્ણ રૂપ પ્રગટ કરી શકવાની નથી. કળા બલે શાંતિના દિવસોમાં જ ખીણતી હોય, મધ્યમતીના વાતાવરણમાં જ એને અવકાશ મળતો હોય, નવરાગનું જ એ રૂપ હોય; પણ કળાની આઘ-પ્રેરણા તો સાદસની, સૌંદર્યની, પરાક્રમની, ‘સરસ્વતીશક્તિ તમન્તા’ની વૃત્તિમાંથી જ જોગમ પામે છે. ચડાળની પેઠે ક્રૂપનાકાશમાં નિર્ભય ઘર્ષને જોએજોએ જનાર કળા એરોપ્લેનના નાવિક જેટલો જ હિંમતવાન હોવી જોઈએ.

ભવ્યતામાં સ્વયંભૂ કળા

ભવ્યતા અને પરાક્રમ એ એકબીજાના સહોદર જ છે. રાવણ, દુર્યોધન, જરાસંધ, વૃત્ર, મિહનનો સેતાન, એ બધા બલે સાધુતાના શત્રુ હોય પણ એમનામાં પરાક્રમ છે. ભવ્યતા છે, દુર્દાન્ત મહત્વાકાંક્ષા છે માટે જ એમની વિશ્રુતિઓ શોભી નીકળે છે, અને કવિઓને તથા કળાકારોને આકર્ષે છે. જે સમર્થ છે, ભવ્ય છે, વ્યાપક છે, ઉદાત્ત અથવા ગૂઢ છે, તે સ્વભાવમુંદર હોય જ છે. સહરાનાં રણનાં ચિત્રો અને વર્ણનો જુઓ. એમાં કંચુ નથી એ જ એનું સર્વસ્વ છે.

દક્ષિણના જોયાંજોયાં મંદિરો, વિજયપુરની મસ્જિદો, બ્રહ્મદેશની વિશાળ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ, એ બધાં મુંદર ન હોત તોયે એમની ભવ્યતાથી જ કળાપૂર્ણ ગણાવાં હોત. પણ આપણા કળાકારોએ કળાવિધાનનું આખું સંપત્તિ આ બધે કેકાણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ઝીણામાં ઝીણા પૂણે જુઓ તોયે એમાં લાક્ષિત્ય અને લાવણ્ય મળશે, અને આખી સમસ્ત કૃતિનો વિચાર કરે તોયે એમાં વિશાળતા સાથે કોમળતા અને પ્રમાણબદ્ધતા પણ મળશે. ખરેખર આપણી આ લગભગ અલૌકિક કહી શકાય એવી કલાકૃતિઓ ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉત્તમ પ્રતીક છે, પિંડબદ્ધાંડ ન્યાય એમાં ઉત્તમ રીતે સચવાયો છે.

૧૫

આજનું કળાવિહીન જીવન

સમાજવિકાસનું રહસ્ય જાણી સમાજને અશક્ત રીતે દોરવાનો દાવો કરનાર એક પંડિતોમાં જુઓ છે. એ પંથ કહે છે કે, ‘અત્યાર સુધી મનુષ્યનું જીવન અશાસ્ત્રીય હ’

અમારો સામ્યવાદ જન્મ્યો, માકર્સે સામાજિક જીવનનો કાયદો જોળખ્યો ત્યારથી બધે પ્રકાશ ફેલાયો. ત્યાર પછી જ જીવનના આકલનમાં શાસ્ત્રીયતા આવી. 'કાર્મ' પણ નવા શાસ્ત્રના આદ્યઆચાર્યને સર્વજ્ઞ માની લેવાની ભૂલ, 'બધા જ ધર્મના અને પંથના અનુયાયીઓ કરતા આવ્યા છે. તો સામ્યવાદીઓ એમાં અપવાદ શી રીતે થાય ! દુનિયામાં વર્ગો પહેલેથી હતા, આજે પણ છે અને દુનિયાના અંત સુધી રહેશે. એ વર્ગોમાં પરસ્પર અઘાન અને અનાસ્થા હોઈ શકે છે. પણ આખો સમાજ વર્ગવિગ્રહ ઉપર જ અવલંબે છે, એમ એ ઉપરથી અનુમાન કાઢવું એ ક્યાં સુધી બરાબર છે એ તપાસવું જોઈ એ.

માત્ર દ્રવ્ય પાછળ પડી માણસ જ્યારે સંસ્કૃતિ જેવી વસ્તુનો જ ઇનકાર કરે ત્યારે વર્ગો પેદા થવાના અને લડવાના એ ખરું. પણ આ રીયલિટી તો હમણાં હમણાંની છે આજની રીયલિટી ઉપરથી સામાન્ય સિદ્ધાંત ગોઠવી, પ્રાચીન કાળની તમામ અંધશંપતિ અને કળાકૃતિ, સ્થાપત્ય અને સંગીત, બધું જ 'બૂર્જવા' લોકોનું હતું અને એમાં અર્કિયન લોકોનો દ્રોહ કરવાની જ દાનત હતી, એમ સિદ્ધ કરવા બેસવું એ તો વિચિત્ર છે. અધિકાર મેળવવા માટે અત્યંતપૂર્વક લડનાર લોકોને સંસ્કૃતિની કામગીરી સાથે મેળ બેસે નહિ. તેઓ તો એક જ વાત સમજે કે 'જેઓ અમારી સાથે નથી, અમારા હાથ તળે આવવા માગતા નથી, તે બધા અમારા શત્રુ જ છે.' અધિકાર હાથમાં આવી ગયા પછી કંઈક ઉદારતા આવી જાય છે, અને જેઓ પ્રત્યક્ષ અમારી સામે નથી તેઓ અમારી સાથે જ છે, એમ માનવા તરફ તેમનું વલણ કેળવાય છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, રશિયામાં કળા અને કળાકારો વિષે હવે આ જાતનો ફેર પડ્યો છે. કાર્યકાળે જ નિષ્ઠુરાઃ કાર્ય કરવા પુનર્નિર્મા : ' એ વર્ગન વિજેતાઓને પણ લાગ્યું પડે જ છે. આપણે ત્યાં સાહિત્ય અને કળા ઉપર સામ્યવાદીઓએ પ્રથમ કોટિની ટીકાનો હુમલો ચડાવ્યો છે સામ્યવાદીઓને નવો અસ્ત્રો ચલાવવો છે. એટલે અતિ ઉત્સાહમાં આવી બધાને મોઢે સરખી મેશ ચોપડવા તેઓ તૈયાર થઈ જાય તો તેમાં નવાઈ નથી. *

પણ આજની આપણી કળા જનહિતનો વિચાર કરે છે કે નહિ એ બરાબર તપાસવા જેવું તો છે જ.

કળા સર્વજનોની નથી રહી

જ્યાં સુધી સાહિત્યશ્રવણ અને સંગીતના જલસાઓ મંદિરોમાં થતા, મૂર્તિવિધાન અને ચિત્રકળા મંદિરોમાં અને વિહારોમાં ફલવાતી, અને ગાયનાચાર્યો ગંગા જેવી નદીને પોતાનું સંગીત સંલગ્નતાવા ઘાટ ઉપર સંગીતામૃતપ્રવાહ વહેવડાવતા, ત્યારે ગરીબ અને તવંગર બનેને કળાનો સરખો જ લાભ મળતો. ઉત્સવપ્રસંગે અને વિવાહપ્રસંગે નાતજાતના ભેદો ભલે હોય, પણ ધની અને ધનહીન એવો ભેદ આપણે ત્યાં નહોતો. અને તેથી કળાનો

* હું જાણ્યું છું કે વર્ગવિગ્રહવાદીઓ ઉપર ટીકા કરી હું એક મોટો અઘો વહોરવા બેઠો છું. આર્ષસમાજીઓ જેમ શાસ્ત્રાર્થો કઠી કરીને વાદકુશળ થયા છે તેમ વર્ગવિગ્રહવાદીઓ પણ પોતાના આધુનિક વેદો પર શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર થાય છે. સવાલજવાબ, દલીલો અને રશિયા બધા તૈયાર માલ એમની પાસે છે. અમારા એટલી જ છે કે બૂદ્ધિવાદી અને સામ્રાજ્યવાદી લોકો સામે અર્થ કરતા એમને મારા જેવા સામ્યચોજના તરગી સામે લખવાબોલવાની નવશાસ નહિ મળે, અને એ પણ આરા છે કે કળા જેવા સાંસ્કૃતિક અને સર્વસમન્વયકરી ક્ષેત્રમાં વિગ્રહનું વાતાવરણ છાંડી દેવાનું એમને સૌથી વહેલું સૂત્રી.

આનંદ, કળાનો પુરુષાર્થ, અને કળાની સંસ્કારિતા બધાંને મરખી રીતે મળતાં અને 'કાકાકા-વાર સર્વોચ્ચ કળાકારો વંશગીની દીક્ષા લઈ પોતાની મરતીના આનંદમાં ગમે ત્યાં રહેતા. ધનવાનોની દોહત અને એમની ખુશામન આ અજમરતોને લવચારી શકતી નહોતી. ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ એમની ગેવાશુશ્રૂષા કરી કળાધર બની શકતો.

આજે એ રિથિત રહી છે એમ કહેવાની દિમન નથી થતી. આજે સાહિત્ય, સંગીત, કળા ત્રણેય ધનવાનોનાં આશ્રિત બની ગયાં છે. મંદિરોમાં જેમ કળા કલ્પવાતી તેમ લોકોને એની સમજણ પણ પાડવામાં આવતી. આજે પદાર્થસંપ્રદાયોમાં અને પ્રદર્શનોમાં ગોઠવાતી કળા ગરીબોને કાંઈ સમજાવતુ નથી. એવે રથાને ગરીબો જનનવરની પેઠે ફરે છે અને આશ્ચર્યવત્ત જોઈને પાછા આવે છે. વીજળીના કળકારા પછી જેમ અંધારાનું લાન વધારે દૃઢ થાય છે, તેમ આવાં પ્રદર્શનો જોઈ આવેલા ગરીબો પોતાની અજ્ઞાનતા અને અસંસ્કારિતાનું લાન પોતાના મન પર ફસાવીને જ પાછા આવે છે. કળા-દર્શનમાંથી ઉત્સાહ, આશા, અને વ્રદાત્મમવાં જોઈએ તેને બદલે વિપાદ, નિરાશા, અને નિર્વાર્ય અસંતોષ જ તેઓ કેળવે છે. દુઃખ સાથે કષ્ટલ કરવું પડે છે કે આજે ગરીબોના સેવકો જેટલા ઓછા છે તેટલા આ પ્રાચીન રાષ્ટ્રમાં પૂર્વે કોઈ કાળે નહોતા.

આજકાલ આપણે લલિતકળા અને ઉદ્યોગકલ્પનના નોખાનોખા વિભાગ પાડીએ છીએ. એ પણ આજના જમાનાની અસંસ્કારિતા સૂચવે છે. આજે આપણે કળાને કેવળ સંઘરીએ છીએ. પૂર્વે જ્યારે રાષ્ટ્રીય જીવન પ્રાણપૂર્ણ હતું, ત્યારે આપણે કળા જીવતા હતા. એક વખતે એક ધનાઢયને ત્યાં જન્મવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ટેબલ ઉપરનાં વાસણો તો આજે હોય છે તેવાં જ હતાં, જ્યારે દીવાનખાનાના કાચના કળાટમાં ભારતીય કારીગરીના અપ્રતિમ નમૂનારૂપ વાસણો ગોઠવાયા હતા આ પરિસ્થિતિ આજના જમાનાની પ્રતીક છે, એ ધ્યાનમાં આવતાં વાર ન લાગે. કળા તો કાચના 'કળાટમાં મમીની પેઠે બેસી ગઈ છે અને સગવડ અને સુખાકારીને નામે વિકળા જીવનમાં દાખલ થઈ છે. એકવાર કણ્ઠાટકમાં એક જૂના ખાનદાનમાં રહેવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. ત્યાં રાજને માટે વપગતા લોટા ઉપર ઘસાઈ ગયેલું કેટલુંક અદ્ભુત, ધાર્મિક અને કળાપૂર્ણ ચિત્રામણ હતું. એ લોકોની એ જેટકારી જોઈ દુઃખ સાથે આશ્ચર્ય થયું ખરું. પણ એ લોકોના વિવેકમાં, એમની ભાષામાં નોકરો સાથેના વર્તનમાં અને આખા જીવનમાં સર્વોદયકારી સંસ્કારિતા અને આર્યતા સહેજે તરી આવતી. ત્યાં કળા જીવનમાં વણાઈ હતી. એકવાર ગરીબ ઉત્કલના ગામડામાં ફરવાનું મન્યું હતું. ત્યાં કેટલાંક ઘરોમાં માટીના વાસણો ઉપર અને અંદર અને ઘરની દીવાલ ઉપર ઘરની નવવધૂઓએ વિધવિધ રંગનાં અને લાલભાનનાં ચિત્રામણ કર્યાં હતાં. એ ચિત્રામણ જોઈ ત્યાની વડુઓ કેટલી સુખી દશે એનો સહેજે ખ્યાલ આવતો. એ એવી એક કળાપૂર્ણ માટીની યાળી એ ગરીબો પાસે માગી. મારે મન એ સંપ્રદાયમાં મૂકવા જોવો અંદર નમતો હતો. તેઓ દસીને બેઠ્યાં, 'અરે, એક શુ ચાર લઈ જાઓને? આવાં ચિત્રામણ તો તમને અડી' ઘેરઘેર જોવાનાં મળશે.' ત્યાં એ કળા જીવતી હતી.

એ દગાથેલા અને તમ્બાકુ પ્રાંતમાં પણ મારો સિદ્ધાંત હું અપાધિત જોઈ શક્યો કે, કળા મોટે ભોગે દુઃખ ભૂલી જવા માટે કે હાંકવા માટે નથી હોતી, પણ જીવવાનો

આનંદ વ્યક્ત કરવા માટે હોય છે. કંસારો એટ વાટકો ધરે છે બાપદાદા પાસેથી એ હુનર એ શીખ્યો છે એના ધગક નક્કી છે એની ચાર્જિંગ આમદની કેટલી થશે તે એ જાણે છે. એના હરીફો એની નાનના જ છે. બધાંનું જીવન ઝોતપ્રોત છે બહારથી કાઢી એના પર હુમલો કરવાનો નથી એવો એને વિશ્વાસ છે જીવને નેખેમે દેડવાની એને ગરજ નથી એનું જીવન અને એનો પરિશ્રમ, એનો ઉલ્લસ અને એનો આરામ, બધાં તાવબદ્ધ ચાલે છે. હવે એ આનંદ એ વાટકા ઉપર મુદ્રિત કર્યા વગર એને એ દાગથી વેગળો કેમ કરી શકે ? વાટકાનું ઘડતર પૂરું થયા પછી એને થયું, ચાલ એની કિનારો ઉપર થોડીક વેવપત્તી ચીતરું એ વાટકામાં હોદ્દાઓ તાગુતાગુ ધારોપણ દૂધ પીવાના છે, માટે ચાલો એના ઉપર ગંધી પૂંછડીએ ફટકા એક એ વાઠરકા કોતરી આપુ. એનું નામ તે કળા કમારો વાજગડાં કોતરતો જાય છે અને એના બાજુકા એની આમપાસ ફટકા માટે છે. હુનરકળા અને લલિતકળાનો બેદ અહીં ક્યા કરવા જશે ?

ગુજરાતનાં લોકકાવ્યો જેણે સાંભળ્યાં છે અને નવવધૂનાં અને ચૂંદડી રંગી આપનાર પોડોડી ગંગરેજના સવાહોનો આનંદ જેમણે લૂંટ્યો છે, તેઓ શું કહી શકે કે રંગરેજની કળા હુનરકળા છે, લલિતકળા નથી ? માત્ર સ્ત્રી ઉદ્દેશ વગર ફરવા જાય એ પ્રમાણ અને શિખર પરના ગંદિરે દર્શન કરવા જાય, ત્યારે એ પ્રમાણ નહિ એમ ? રક્ષાઉત્સવને કે ત્યારે એ સંસ્કારિતા અને આંગણવાની સીતાકળીનાં પાકા કળ બહેનને આપવા ભાઈ મહેજે દસ માઈલ ચાલી નાંખે એ ગામડિયું હેત એમ ?

ખરેખર, આપણે શહેરોનું, બજારોનું, અને પરદેશી તંયાગ માલનું જીવન જીવીને આદો મીઠો જીવનરસ સાવ જૂડી ગયા છીએ, અને સમાધાનને બદલે ઉત્તેજનાને જ શોધતા ફરીએ છીએ. જે દૂધની પુષ્ટિ શરાજમાં મળતી હોય તો જ સમાધાનની હેતાળ કળાનો આનંદ એ ઉત્તેજનામાંથી મળી શકવાનો છે આપણે જીવન મોણું કરતા જઈએ છીએ. વાસ્તવિકતાથી વેગળું કરતા જઈએ છીએ અને પછી એમાં બહારથી કળા ઉમેરી એને રૂપાળું કરવા મથીએ છીએ પતિ ને પત્ની આગળ પ્રેમ ચોરે અને એની અવેજમાં કપડાં અને ધરણું છૂટથી આપતો જાય એથી શું પત્નીને જીવનનું સમાધાન મળવાનું હતું ?

આજે આપણી 'હાઉસિંગ મોસાયડીઓ' જુઓ અને જૂના શહેરની આસપાસ ખીવતાં ઉપનગરો જુઓ ત્યાં નાદવાધોવાની, શાચપાણીની સગવડો સારી હશે બારીબારણાં અને અગાસીઓ દવાઅજવાળાને આવડત આપતી હશે. પણ આપણા જીવનમાં ઝોતપ્રોત થવાનો જેમનો હક્ક છે અને જેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો આપણો ધર્મ છે તે મનૂરો અને નોકરો, બોખીઓ અને ગ્યારીઓ, વાળદો અને મોચીઓ કયાય દેખાતા નથી, અને ત્યાં દેખાય છે, ત્યાં આપણા જીવનની અધાર્મિકતા બહાર કરતા હોય એવી દુર્દશામાં ગહેના દેખાય છે. સવાગનું દૂધ લાવનાર દૂધવાળો અને દૈનિક જાણુ લાવનાર ગરીબ છોકરો બંને ચોરની માફક, પો કાદતા પહેલાં પોતાનું મોહું બતાવ્યા વગર એ વસ્તુઓ બારણે મૂકીને ચાવતા ચાલે છે. ગરીબોને દૂર ગખીને આપણે જીવનારને પણ દૂર ગખ્યો છે, અને કેવળ અરપણ પણ નિશ્ચિત બળતગ જ વહોરી લીધી છે આપણા ઉત્સવો હવે સર્વસામાન્ય રહ્યા નથી. આપણું સાહિત્ય હલુ પ્રગ્નક્રીપ સાહિત્ય બન્યું નથી. ગુન્નગતના લાખો અભણ લોકો કેવુ સાહિત્ય વાંચે છે અથવા માલખે છે, કેવાં ગીતો ગાય છે, કેવા

ઉત્સવો માગે છે, અને કેવા ધર્મેષિંદશો સાંભળે છે એની જો તપાસ કરીએ તો ધનવાન અને ગરીબની અથવા વધારે અંધમેસતું તો ભગિણ અને અભણની તોખીતોખી નાતો જ પડી ગયેલી જાણશે. અને છતાં આપણી મોસાવટીએ જૂની નાતના વાડાઓ પણ સંઘરતી જ જાય છે. ગઈજવાઈમાં કોમી તત્ત્વનો વિરોધ કરનાર આપણે આપણી નગરગ્યનામાં કોમી તત્ત્વ હજી જાળવવા માગીએ છીએ. અને હવે તો આપણી રમતોમાં પણ એ કોમી તત્ત્વ દાખલ થવા લાગ્યું છે. જૂના જમાનામાં દરેક કોમની જીવનકળા અલગઅલગ ગહેતી તે વખતે એવા વિભાગ સ્વાભાવિક હતા. આજે આપણી અધી કોમો મુંબઈના મકાનની પેઠે મરખી જ મગવડધર્મી અને કળાશૂન્ય થઈ ગઈ છે હવે અભાવે જૂના ભેદો સમાધાનની કળાને અકળ મણુ પેદા કરે છે

અને આજે જેઓ ગામડામાં જન્મને વસે છે તેઓ પણ ગામડાની સ્વાભાવિક કળાનો જીલ્લોદ્ધાર કરી તેનું નવીનીકરણ કરવાને બદલે શહેરની કળાશૂન્ય અમરંકારિતા અને અપંગતા ગામડામાં પહોંચાડવાનો ધંધો વગરમહેનતાણે કરે છે.

જીવનની પ્રતિષ્ઠા

કળા એ જીવનની પ્રતિષ્ઠા છે. એનો નાશ થાય એટલે જીવનમાંથી ધર્મ અને સદાચાર પણ બિડી જ જાય છે. અને પછી સમાજ બરાબર વર્ગવિગ્રહને માટે લાપક થઈ જાય છે. એવા વિગ્રહમાં સફળતા મળી તોય શું. અને ન મળી તોય શું ?

આપણા જૂના ઉત્સવોમાં કેટલાક વહેમોને અને હલ્લહારના અર્થને અવકાશ મળે છે એ વાત સાચી છે, પણ એ વાટે આપણે સામાજિક કળાપ્રિયતાને મદત્તરતું પોપણ આપ્યું હતું. આજકાલ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ છે; તેથી આપણા સામાજિક ઉત્સવો ધર્મને કાગળે નથી થતા, પણ સામાજિક અને રાજદ્વારી પ્રેરણાથી થાય છે. આપણાં social gathering, રનેહસમેલનો, ચર્ચિકાસવો અને પરિપેટો એ આપણાં સામાજિક જીવનના નવાં પ્રતીકો છે. એમાં ન્યાં ભુઓ, ત્યાં એક જ પ્રકાર નજરે પડે છે. એચાર સમેલનો ગોડબાં પછી એનો કંટાળો જ આવી જાય છે નવા નવા લોકો એ ખેડમાં બિતરે છે માટે જ એવા ઉત્સવો વર્ષોવર્ષ ચાલે છે. સમાજમાં કળાની દૃષ્ટિએ ન્યારે સૂઝ જાગશે, ત્યારે જ એમાં અર્થપૂર્ણ વિવિધતા આવી જવાની આશા રખાય. આશા રખાય એટલા માટે કહી શકીએ કે આજે પણ ન્યાં કળાની નજરવાળા લોકો આવા ઉત્સવો ને પ્રદર્શનો ગોઠવે છે. ત્યારે જીવનું ચાતાવરણ દેખાઈ આવ્યા વગર રહેતું નથી. અનેક પ્રાંતોમાં ફરતાં મેં મધ્યમ વર્ગનાં પાંચદસ ઘરો એવાં જરૂર જોયાં છે કે જેમાં કળાની દૃષ્ટિએ જીવનનો કાર્ષક આવિષ્કાર થતો હોય. એટલે આશાને તો ઘણું સ્થાન છે.

૧૬

જોઈએ છે-જીવનકળાધરો

લલિતકળા અને હુન્નરકળા નોખાં પાડીને આપણે બંનેને નવળા પાડ્યાં છે કે કેમ, એ પણ એકવાર આપણે તપાસવું જોઈએ લલિતકળામાં કેવળ તટસ્થ આનંદનો સવાલ હોય છે, ન્યારે હુન્નરકળામાં સગવડો, સુખાકારી અને એનાં સાધનો પ્રધાનપણું બોગવે છે.

હવે ધારો કે આપણા ઘનું દીવાનખાનું શણગારનું છે તો એમાં એ બન્ને વિચાર સાચાના વગર ચાલે જ કેમ? અને ઘર કે દીવાનખાનું કેવળ રાગમદારાગનું અને મોટામોટા લક્ષ્મીપુત્રોનું, અને એમની સાથે મિત્રાચારીનો દાવો ગમનાર એમના સગાનો આશિનોનું જ વિચારમાં નથી લેવાતું. પણ ગામડાંમાં વસતા ખેડો, સ્વારાથી સાંજ સુધી જનમહે-નતથી પ્રામાણિક આજીવિકા મેળવનાર કારીગરો, અને એક જ ઝોરડીમા પાંચ પાંચ ૧૭ છ જણા રહેનાર સરકૃતિના ભાગવાહક મજૂરો—બધાના રહેઠાણનો વિચાર કરવો જોઈએ ત્યાં જે કાંઈ થોડીઘણી ચીજો વપરાતી હોય, તે બધામાં અર્થ હોવો જોઈએ. અર્થવગરની કળા જીવનમાં ભળતી નથી, અને જીવનને શણગારતી નથી. જેમની રહેણી જૂની હમની છે, તેમના ઘરમાં નવી જાતનું ગચરચીયુ અર્થવગરનું ચર્મ જાપ છે—જેમ આપણા દેશમાં નેક-ટાઈ અને મોઝાં અર્થવગરનાં દેખાય છે. જેવું જીવન તેનું જ ઘર, તેનું જ ગચરચીયુ, અને તેવી જ એના પરની કારીગરી અને કળા નીચેથી ઉપર સુધી સાર્થકતાનો મનઘ હોવો જોઈએ.

સામાજિક જીવનનું અધ્યયન

આ વિવેચન પરથી સૌથી મહત્વના મધ્યમ વિચાર ઉપર આવવું પડે છે. આપણે ત્યાં ડોક્ટરો, વૈદો, ઇજનેરો, વકીલો વગેરે તે તે શાખાના વિશેષજ્ઞો પડેલા છે. પણ અખી સરકૃતિના, આખા જીવનના જીવનશાસ્ત્રીઓનો અભાવ છે. સરકૃતિની ચર્ચા કરનાર અધ્યાપકો આપણને મજશે, પણ આખા સમાજને દોરનાર ગૃહસ્થિતાઓ અથવા ઋષિઓ સમાજમાં કેટલા છે? સમાજમાં યુરોપ જેટલું જ અસંસ્કારી અરાજક આપણે ત્યાં દેવાવાથી લોકોને સમાજનો સુરચિત માટે જીવનઋષિઓની જરૂર છે તેનું જ્ઞાન રહ્યું નથી. રાજ અને સરકાર વગર ચાલી શકે, પણ જીવનઋષિ, સમાજધુરીણો વગર ન જ ચાલી શકે, એ જે દિવસે આપણે સમજીશું, તે દિવસે આપણે આપણા સમાજધુરીણો પેદા કરવાના જ. મધમાખોની એક રાણી મરી જાય કે તેઓ તરત જ ખીજી રાણી તૈયાર કરે છે. સામાજિક જીવનમાં સ્વાતંત્ર્યને નામે, આપણે અરાજક ચલાવવા દઈએ છીએ, ત્યારે રાજ્યતા આગળ સુપચાપ માથું નમાવીએ છીએ. જેમ કુટુંબમાં વ્યવસ્થા હોય છે પણ રાજ્યતંત્ર હોતું નથી, તેમ જ સમાજ ત્રિપે પણ જરૂરનું છે. વ્યક્તિની પેકે સમાજ પણ માતૃમાન, પિતૃમાન, આગાધવાન હોવો જોઈએ. ત્યારે જ સામાજિક જીવનમાં સ્વાસ્થ્ય, સામર્થ્ય અને સંગીત દાખલ થવાનાં. સમાજ ન્યાયે માતૃમાન, પિતૃમાન, અને આચાર્યવાન થશે, ત્યારે જીવનકળા દેખવાએ, લલિતકળા અને હુન્નરકળા એકબીજાને પોષક થશે, વર્ગવિગ્રહને અવકાશ નહિ રહે. આપણી જૂની સંસ્થાઓ એ હમે ચાલતી. રાજ્યઓ પણ કુલચુરની આમન્યા ગખોને જ ભોગ અને ગજ કરેના. હવે આપણે આપણી સંસ્થાઓ પાંચાત્ય હમે—પ્રમુખ, મંત્રી, ખજાનચી અને કાર્યવાહક મંડળના વ્યવસ્થાપકો—ચલાવીએ છીએ. આપણા સમાજશાસ્ત્રમાં ફર પડ્યા, તેથી સમાજને દોરવાની સૂઝ કેઈનામાં ગદી નથી. હવે ટિચારીને જે રમ્તો જરૂર ને ખરો

ગુરુ હવા, પ્રકાશ, સૂરજનો તડકો, અવાજનો પ્રતિધ્વનિ ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો આપણે આરોગ્ય ને સગવડની દૃષ્ટિએ જીવનકળામાં વિચાર કરીએ છીએ. કળાની દૃષ્ટિએ પણ એનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. અને આવી બધી સગવડો અને મુંદરતાઓ સાચા પછી પણ મકાનનો આકાર, અને અનેક મકાનોની સમગ્ર ગોઠવણમાં પણ એકતા અને વ્યક્તિત્વ આવે છે કે નહિ તે પણ આપણે જોવું જોઈએ. આપણી નગરરચનામાં તો વ્યવસ્થા રહી નથી. પણ એક એક મંથાનાં મકાનોમાં પણ ઢંગધડો દેખાતો નથી. અને કોકોકોવાર મોટા લક્ષ્યાધીશોનાં મકાનો પણ બધી કળા અને સગવડોનો વિચાર કરીને બાંધેલાં હોવા છતાં, કેવળ રૂપાળી ઓરડીઓના અવ્યસ્થિત ઢગલા જેવાં જ લાગે છે.

અને આજકાલ એક રીતે વ્યવસ્થિત બાંધેલાં મકાનોમાં અને મંદિરોમાં તાત્કાલિક સગવડ ખાતર ફેરફારો કરી ઓરડીઓના જેમતેમ ફળગા ફોડવામાં આવે છે, તે તો આપણી અવ્યવસ્થિતિ અને વિચારરહિત જીવનકળાનાં સ્મારકો જ બની જાય છે. એક રીતે બાંધેલું મકાન માણસ બીજી રીતે વાપરવા જાય, એમાં જેવાં મળ્યાં એવાં સાધનો વાપરે, અને બધું જ અસંસ્કારી કરી મૂકે, એ સ્થિતિ મેં તો બધા જ પ્રાંતોમાં જોઈ છે. જેમાં પ્રમાણબદ્ધતા છે, જીવન સાથે મેળ છે, અને તેથી અર્થપૂર્ણ કળા છે, એવાં મકાનો નો ફંગરામાં અને ગરીબ ગામડાંમાં અનેક ઠેકાણે જોયાં છે ખરાં.

૧૮

સાદાર્થ, સંયમ અને વીરતા

ઓરડીમાં ઢગલાબંધ રાચરચીલું ખડકી દેવાથી સગવડો સચવાતી નથી અને કળાએ ખીલતી નથી. રસોઈમાં તમામ જાતના મસાલા મૂઠીમૂઠી નાંખવાથી સ્વાદે સતોષાતો નથી અને તબિયતે જળવાતી નથી. ગામના બધા જ લોકોને એકસ મટા મળવા બોલાવવાથી પરિ-
અથે કેળવાતો નથી અને કોઈની કદરે કરાતી નથી. એવી રીતે ચોવીસે કલાક સંગીત, દરેક તખાલુમાં કાવ્ય, ડાંગે ને પગલે દીવાઓ, ન્યાંત્યાં વખાણુ—એવું કરવાથી કળા સચ-
વાતી નથી. મુબઈ જેવાં શહેરોમાં દિવસરાત ઘેરઘેર આમોદોનના કાલાહલથી મુંબઈમાં ગાનસંસ્કારિતા વધી છે એવો તો અનુભવ થયો નથી. સાદાર્થ, સ્વચ્છતા, મોહકાશ, શાન્તિ અને કુરુક્ષેત્ર વગર કળા ખીસે જ નહિ જે આખો જન્મારો ગળ્યું જ ખાય છે, ગરમગરમ ખાય છે, અથવા આઈસ્ક્રીમ ઉપર જ જીવે છે, તેની સ્વાદશક્તિ અહિં મારી જાય છે. એની સ્વાદશક્તિ અને પારખશક્તિ બૂદી થઈ જાય છે. જેને રોજ ખુશામત કરવી પડે છે અથવા રોજ ખુશામત સહન કરવી પડે છે, તે માણસમાં કોઈની કદર કરવાની શક્તિ જ રહેતી નથી. એટલા ખાતર કળાકારોએ અને કળારમિકોએ સાદાર્થ અને સંયમનું જીવન પેડે જતન કરવું જોઈએ. સાદાર્થ, સંયમ અને વીરતા એ ત્રણ વગર જીવન ફીજું અને અકુચીન થઈ જાય છે. જેમ મરજીઓને જ ગંડાણમાં પાકનાં મોતીઓ મળે છે, તેમ જેમણે વીરતા કેળવી છે, તેમને જ જીવનકળાનું તો શું દરેક કળાનું રહસ્ય મળવાનું છે. કેવળ પૂજ લાગ ઉપર તરનારા જરૂર મોજ માણી રોકે. મહાસાગરની નિમિગિત માછલીઓ જુદી અને ચાંગળા પાણીમાં ફૂંદાફૂંદ કરનાર શક્તિઓ જુદી

છે. આવા કમિશનો એકમ નિર્ણય ન આપી શકે, તોય સામાજિક જીવનનું આટલું વ્યાપક અને સશક્ત અધ્યયન થાય એ જ મોટો લાભ છે. સામાજિક જીવનના આવા અભ્યાસને અંતે કળાનું જીવનમાં સ્થાન મળે તે નક્કી થશે અને પછી કેવળ પરદેશી વસ્તુઓથી અથવા સ્વદેશી વસ્તુઓથી દીવાનખાનાં સમગ્રવાસો જ વિચાર ન કરતાં, આખું સામાજિક જીવન કળાપુરક કરવા તરફ આપણે સામાજિક પુરુષાર્થ દોરશે. આપણા મુશાગે, કંચારાઓ, કડિયાઓ, મોનીઓ, ફરજીઓ, મોચીઓ, પાઘડી વગેરે શિંગેલેજનના નૈવાર કરનારાઓ વગેરે કારીગરવર્ગો આને દિશા વગર રખે છે. જે કાર્પ ચીજ બનાવવી હોય તે કાં તો જૂની પુગળી હોય અને છે. અથવા પાશ્ચાત્ય કંપનીઓનાં ફેટલાગમાંથી પ્રેરણા લઈને બનાવવામાં આવે છે 'વર્ગાતામ્ પ્રાક્ષણં મુઃ' એ વચનનો એવો સાંકડો અર્થ નથી કરવાનો કે, બાહ્ય બધા પાસેથી દક્ષિણ લે, બધાને ચળવળીયું આપી આશીર્વાદ આપે, અને બધાને ત્યાં શ્રાદ્ધ જમવા જાય, કે વિવાદવખતે મંત્ર બોલી આવે જૂના વખતના બાહ્ય-આચાર્યો ધનુર્વેદ, આયુર્વેદ, મંગીત, અશ્વવિદ્યા, ગજવિદ્યા વગેરે બધી જ કળાઓ ખીલવતા. આજે આપણે ત્યાં કેળવણીના લેક્ષામાંથી કાર્પ વિશ્વકર્મા બનતો નથી, કાર્પ લગતાચાર્ય પણ હજી બન્યો નથી અશ્વિનીકુમાર થવાનું તો દૂર જ રહ્યું. તમામ વર્ણોની જીવનવ્યવસ્થા અને સમાજસેવા અવરિચન કરી આપનાર જીવનકળાધરો પાકશે ત્યારે જ આપણે સમાજ જીવિત થશે, સમાજને એવી વ્યવસ્થાની ભૂખ લાગ્યા વગર એવા સમાજપુરુષો પ્રગટ થવાના નથી.

૧૭

જીવનકળા

જેમ નાટકમાં અનેક સાહિત્યકળાઓનું સ્નેહસંમેલન થાય છે અથવા જેમ વૃંદાવાનમાં વાજિતોનું સ્નેહસંમેલન થાય છે, તેમ જ સ્થાપત્ય અથવા જીવનકળા. અનેક કળાઓનું સ્નેહસંમેલન અથવા કુટુંબ ગોઠવી ગદાય છે. અને તેથી આપણા જીવનની દાજનો, આપણી રહેણીકરણી, આપણું સામાજિક જીવન અને સામાજિક આનંદ એ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરી આપણે આપણી જીવનકળા ખીલવવી રહો. જેવી આપણી રહેણીકરણી આપણે રાખવા માગતા હોઈએ એવી જ આપણી જીવનકળા હોવી જોઈએ. આપણા મહેમાનોને આપણે પહેલાંની જેમ રાખતા નથી, ન ગખવા ઘટે. પ્રાચીન કાળમાં ગમે તે માણસને મહેમાન તરીકે આવવા દેતા નહિ પોતાની નાતજાતનો કે પંથનો માણસ હોય, એવાને જ મોટે ભાગે ધરની છૂટ રહેતી. પણ એકવાર ધરમાં લીધા પછી એ અતિથિ મોથો મહેમાન થયો, એની તો પૂજા જ થાય. મધ્ય યુરોપનાં ગામડાંઓમાં એવી દશા હજી પણ છે એમ કહેવાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં પડદાની પ્રથા છે, ત્યાં મહેમાનને લુદી રીતે રાખવામાં આવે છે. વેપારીને ત્યાં વેપારીને અંગે લોકો આવે, વફાલને ત્યાં અસીલો આવે, ડાકટરોને તો કાકાકાકાર રુઝાણાની પડખે વીસીએ પણ બોલવો પડે છે. એ બધી નવી દાજનોનો વિચાર કરી આપણે આપણી જીવનકળા ચિરંતારી હોય તો તેમાં લલિત-કળાઓને સ્થાન કેવું આપવું તે આપણે જાણી શકશું. આજે જેમ નૈવાર કપડાં ખરીદવાની સગવડ કેટલાક લોકો શોધે છે, તેમ હવેજીવન અને લલિતકળાના નમૂનાઓ પણ આપણે પશ્ચિમમાંથી આણવા લાગ્યા છીએ.

ગુદ્ધ હવા, પ્રકાશ, સરજનો તડકો, અવાજનો પ્રતિધ્વનિ ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો આપણે આરોગ્ય ને સગવડની દૃષ્ટિએ હવનકળામાં વિચાર કરીએ છીએ. કળાની દૃષ્ટિએ પણ એનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. અને આવી બધી સગવડો અને મુંદરતાઓ સાચાં પછી પણ મકાનનો આકાર, અને અનેક મકાનોની સમગ્ર ગોઠવણમાં પણ એકતા અને બ્યક્તિત્વ આવે છે કે નહિ તે પણ આપણે જોવું જોઈએ. આપણો નગરરચનામાં તો વ્યવસ્થા રહી નથી. પંજુ એક એક મંદિરાનાં મકાનોમાં પણ ઢંગધડો દેખાતો નથી. અને કોકોકવાર મોટા લક્ષ્યાધીશોનાં મકાનો પણ બધી કળા અને સગવડોનો વિચાર કરીને બાંધેલાં હોવા છતાં, કેવળ રૂપાળી ઓરડીઓના અવ્યસ્થિત ઢગલા જેવાં જ લાગે છે.

અને આજકાલ એક રીતે વ્યવસ્થિત બાંધેલાં મકાનોમાં અને મંદિરોમાં તાત્કાલિક સગવડ ખાતર ફેરફારો કરી ઓરડીઓના જેમતેમ ફળગા ફેરવામાં આવે છે, તે તો આપણી અવ્યવસ્થિતિ અને વિચારશૂન્ય જીવનકળાનાં સ્મારકો જ બની જાય છે. એક રીતે બાંધેલું મકાન માણસ બીજી રીતે વાપરવા જાય, એમાં જેવાં મળ્યા એવાં સાધનો વાપરે, અને બધું જ અસંસ્કારી કરી મૂકે, એ સ્થિતિ મેં તો બધા જ પ્રાંતોમાં જોઈ છે. જેમાં પ્રમાણબદ્ધતા છે, જીવન સાથે મેળ છે, અને તેથી અર્થપૂર્ણ કળા છે, એવાં મકાનો તો ફૂગામાં અને ગરીબ ગામડાંમાં અનેક ઠેકાણે જોવાં છે ખરાં.

૧૮

સાદાઈ, સંયમ અને વીરતા

ઓરડીમાં ઢગલાબધ રાચરચીલું ખડકા દેવાથી સગવડો સચવાતી નથી અને કળાએ ખીલતી નથી. રસોઈમાં તમામ જાતનાં મસાલા મૂડીમૂડી નાંખવાથી સ્વાદે સતોપાતો નથી અને તમિષ્ઠતે જીવવાતી નથી. ગામના બધા જ લોકોને એકસમટા મળતા બોલાવવાથી પરિચયે કેળવાતો નથી અને કોઈની કદરે કરાતી નથી. એવી રીતે ચોવીસે કલાક સંગીત, દરેક તખાલુમાં કાન્ય, ડગલે ને પગલે દીવાઓ, ન્યાંત્યાં વખાણુ—એવું કરવાથી કળા સચવાતી નથી. મુળધર્મ જેવાં શહેરોમાં દિવસરાત ઘેરઘેર ત્રામોદ્દેશનના કોલાહલથી મુંબઈમાં ગાનસંસ્કારિતા વધી છે એવો તો અનુભવ થયો નથી. સાદાઈ, સ્વચ્છતા, મોક્ષાશ, શાન્તિ અને હરિશ્વરના વગર કળા ખોલે જ નહિ જે આખો જન્મારો ગળ્યું જ ખાય છે, ગરમગરમ ખાય છે, અથવા આઈસ્ક્રીમ ઉપર જ જીવે છે, તેની સ્વાદશક્તિ અંદર મારી જાય છે. એની સ્વાદશક્તિ અને પારખશક્તિ ખૂટી થઈ જાય છે. જેને રોજ ખુશામત કરવી પડે છે અથવા રોજ ખુશામત સહન કરવી પડે છે, તે માણસમાં કોઈની કદર કરવાની શક્તિ જ રહેતી નથી. એટલા ખાતર કળાકારોએ અને કળારત્નિકોએ સાદાઈ અને સંયમનું જીવન પેંડે જાતન કરવું જોઈએ. સાદાઈ, સંયમ અને વીરતા એ ત્રણ વગર જીવન મીઠું અને અકુલીન થઈ જાય છે. જેમ મરજીસાએને જ ત્રાંડાણમાં પાકતાં મોતીઓ મળે છે, તેમ જેમણે વીરતા કેળવી છે, તેમને જ જીવનકળાનું તો શુદ્ધ દરેક કળાનું રહસ્ય મળવાનું છે. કેવળ પૃથ્વ લાગ ઉપર તરનારા જરાક મોજ માણી શકે. મહાત્માગરની નિમિગિત માઝલીઓ જુદી અને ચાંગળા પાણીમાં ફેદાફેદ કરનાર રાફરીઓ જુદી

૧૯

પોશાક અને ધરેણું

એકવાર વડોદરામાં શ્રી. અષ્ટાગવને પૂર્ણ દેશી પોશાકમાં, રાજગારેલી બળદગાડીમાં બેસીને માંડવીને રસ્તે જતા જોયા, તે વખતે એ રત્નાઓ, એની બે બાલુનાં મકાનો, ગાડી, બળદ, ગાડી ડાંકનાર, એનો પોતાક અને અદ્દા બેઠેલા મજૂરી બધાં એકમેકમાં એટલાં તો મુંઝવે ભળતાં હતાં કે એક ક્ષણ માટે આખો દરી ગર્જાવતો અથવા એક જ મંરકૃતિનું વાતાવરણ એવતાં હતાં ને જમાવતા હતા! વડોદરાનો જૂનો તરકગી પોશાક અને આજના દરેલદરેલી પોશાકની સરખામણી પણ ત્યાં એકવાર કરવાને મળી અને મનમાં થયું કે મુસ્લિમોમાં આવીને પહેલો કાંઈ ખાનદાન ઘરની બાળા મહા માગવા માટે વિશ્વાસપૂર્વક કેની પાત્રે જઈ શકે એવો સવાલ હોય તો એનો જવાબ અહીં એક જ રૂપે મળશે. જૂના પોશાકનો સર-દાર, શરવીર અને લાડવૈયો તો દેખાય જ છે, પણ એ પોશાકમાં જ ખાનદાનીભયું સ્ત્રી-દાક્ષિણ્ય પણ પૂરેપૂરું દેખાય છે. આ શરવીર વીરો પણ છે એ વિશે શંકા નથી રહેતી. યુરોપિયન પોશાક એમના દેશ માટે અને સમાજ માટે સારો હશે પણ એની પાછળ એટલી આર્થિકતાવના આપણે જોઈ શકતા નથી. કાંઈ મારા કહેવાનો એવો અર્થ ન કરે કે તમામ જાતના જૂના પોશાકની હું હિમાયત કરું છું. પોશાકનું પણ પોતાનું આગ્રહ હોય છે. અમુક પોશાક આશ્રિતેને જ શોભે; અમુક શુભાગોને જ. બે જ્વાબદાર હીજરા બાળકોનો પોશાક જુદો અને ગંજીર સમાજનેનાઓનો પોશાક જુદો વિદ્વાન, મેયક, અમલદાર, ત્યાગી, વેરાગી, સંન્યાસી દેવકની આરિયવિભૂતિ જુદી હોય છે એટલે વેશ પણ એને અનુકૂળ જ રખાય.

નાટક અને સિનેમા

મેં આજકાલનાં નાટકો જોયાં નથી, અને સિનેમાનુ—મૂવી કે ટોકીનું દર્શન કર્યું છે એમ પણ ન કહી શકું.* જિંદગીમાં થિયેટરનાં નાટકો દેસ પણ નહિ જોયાં હોય. સિનેમાની શોધ થઈ હતી અને એને ‘બાયસ્કોપ’ કહેતા હતા તે વખતે બેએક ફિલ્મો જોઈ હશે. એટલા પરથી વિવેચન શી રીતે કરી શકું? છાપામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સિનેમાનાં ચિત્રો હોય છે. અને મુંબઈ જ્યાં શહેરોમાં સિનેમાની જાહેર ખબરોમાં મોટાં મોટાં મોટાં પ્રશ્ન કરતાં અથવા ખીક અને દ્વેષ વ્યક્ત કરતાં દેખા દે છે એટલા ઉપરથી જે ખ્યાલ બંધાય તેટલો જ મારી પાસે છે. જે, વિષયની ચર્ચા રાજનાં છાપાં મંખ્યામંધ, ડોલમોમાં કરે છે તે વિષય વિષે હું કશું ન બોલું તો કાઈને અગિયારશના ઉપવાસ જેવું નહિ લાગે એવી આશા રાખું છું.

એક પાશ્ચાત્ય સમાલોચકે અંસ્કૃત નાટકો વિષે લખતા કહ્યું છે કે સંસ્કૃત નાટકોમાં કાવ્યનું માધુર્ય ખૂબ હોય છે, પણ માધુર્ય માટે નાટકો છે જ નહિ. એમા તો રૂંવાટાં ખડાં થવાં જોઈએ. જેમાં રોમહર્ષણ (Dramatic thrill) નથી એ નાટક શાનું?

આ રોમાંચ (thrill) ની શોધમાં આજકાલનાં નાટકો અને સિનેમાઓ કેટલે સુધી પહોંચ્યાં છે એનો વિચાર કરતાં જરૂર રૂંવાટાં ખડાં થાય છે. એ રોમાંચ લાવવા માટે લૂંટફાટ, આગ, અપહરણ, પલાયન, ખૂન વગેરે બધા પ્રયોગો યોજવામાં આવે છે. અકસ્માત તો ડગલે ને પગલે હોય જ. નીચેના રોમ બાળતાં કેવો આનંદ થયો હશે, એમ હવે આશ્ચર્ય કરવાની જરૂર નથી.

મેં સાંભળ્યું છે કે કેટલીક ફિલ્મો બહુ સારી હોય છે; ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓની ફિલ્મો એટલી તો આખાદ હોય છે કે સાહિત્યના અધ્યયન કરતાં આ ફિલ્મોનું દર્શન જ વધારે અસરકારી કેળવણી હોય છે આજના કલાકારોની શક્તિ વિષે મને શંકા છે જ નહિ. જે શુદ્ધ સાત્ત્વિક કળા ખીલવે છે. એમની જ વાત હું નથી કરતો, પણ જમાનાનો રંગ નક્કી કરનાર અને સમાજ વિષે બેદરકાર ગહેનાર કળાકારોની પણ શક્તિ આજી નાખે એવી છે એ મેં અનુભવ્યું છે. આમુરી સંપત્તિનું સામર્થ્ય ઓછું હોય છે એમ તો કયાય કહેવું છે જ નહિ. સિનેમા અને નાટકો જલદ વસ્તુઓ છે. એમની અસર ભારેમાં ભારે હોય જ. પણ જે સમાજને એનો પ્રયોગ અખંડ સેવન કરવો પડે છે, તે સમાજ વિરે કંઈ ચિંતા થવી સ્વાભાવિક છે. મુખ્યત્વે આમેરોનો અખંડ ગાયા કરે છે. એની બધી જ ચાળીઓ (પેટો) ખરાબ હોય છે એમ પણ નથી. પણ આ મંગીનની ગેવધી પ્રગ્ન સરકારી થઈ છે, એમનાં હૃદય ઉભત થયાં છે, એમ તો માનસમાં નથી આવતું આધુનિક સુધારાને લહેરથી નિહાળતો આરડસ હક્કલે પણ કળા અને વિલામિતાના અતિરેકથી તુકસાન જ છે એમ ભાર દઈને કહે છે. ખરેખર, જીવનની સમૃદ્ધિ નિર્મળ મૃદરયાત્રમ જેટલી આદર્શમાં જ છે એ જોઈને સુધી આપણે સ્વીકાર્યું નથી, ત્યાં સુધી કળા મારફતે સમાજની ઉત્તિની ચવાની નથી.

*આ લખાયા પછી મારા મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓના આમહથી ‘પર્માત્મા’ની ફિલ્મ જોઈ આપ્યો. મને તે ખૂબ જ ગમી. છતાં સિનેમા એ કાઈ અસાધારણ વસ્તુ છે એમ ન લાગ્યું. અને સિનેમા વિષેના મારા સામાન્ય અભિપ્રાય પણ ન બદલાયા.

કે અમલ કરું છું કે નાટકસિનેમામાં જીવનના ગસિક કે આકર્ષક પ્રયોગો કાંઈક બહુ-રંગમાં ચીતરવા અપરિહાર્ય હોય છે. પણ એનો અતિરેક થવાથી કળા મારી જાય છે, અને લોકોની ચિત્તવૃત્તિ કુબ્ધ જ રહે છે. જ્યારે સારી કળાના એવનથી તો લલિત ભાવ વધેલો જોઈએ અને એમાંથી સ્થાયી સમાધાન પશિષ્ણમ્ જોઈએ.

૨૧

કળાનો વિસ્તાર

આપણે ત્યાં ચિત્રકળાએ વિશિષ્ટ રૂપ જ પકડ્યું હતું. જૂની પોથીઓમાં અને મંદિરોની દીવાલો ઉપર મુખ્યત્વે ચિત્રો ચીતરતા. રવિવર્માએ પાશ્ચાત્ય મધ્યાર્ધદર્શી કળાને આપણા દેશમાં આણી અને યુરોપિયન કળાતત્ત્વ જળવી પૌગણિક પ્રસંગો આપણને ચીતરી આપ્યા. બંગાળમાં હેતલે આવી ચિત્રકળાપદ્ધતિમાં ગ્રહેલું ગૃહસ્થ આપણા ભોંકો આગળ મૂક્યું અને એક નવો પંથ જગાડ્યો. અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર, આનંદકુમાર સ્વામી, ભગિની નિવેદિતા, વગેરે સમર્થ કળાક્રમિકોએ એનો વિસ્તાર અને અર્થ ક્યો અજંતામાંથી પ્રેરણા લઈ કેટલાય અદ્ભુત ચિત્રકાંડો આપણા જમાનામાં પાડ્યા છે. ગુજરાતમાં લક્ષ્મીપુત્રાએ આ નવી સ્વદેશી ચિત્રકળાની સંસ્કારિતા પોતાની કરી. રવિશંકર રાવળે તો એક ચિત્રપીઠ જ ગ્રાપી છે. હવે ભારતી ચિત્રકળા અનાથ રહી નથી. નાનાલાલ મહેતા જેવા એના ઇતિહાસકાર તૈયાર થવા લાગ્યા છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ અને રત્નમણિરાવ જેવા પણ જૂની સંસ્કૃતિની મુદ્દતા આપણા મન પર ઠસાવવા મથે છે. અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી જેવા એના વિવેચકો એનું ગૃહસ્થ વિશદ કરવા લાગ્યા છે. નંદલાલ બોઝ જેવા એની વિશ્વતોચુખી શક્તિ વ્યક્ત કરવા લાગ્યા છે. હવે આપણે કેવળ આત્મગ્જુલુની વૃત્તિ રાખી જૂનાને જ વળગી રહેવાની જરૂર નથી. હવે ગમે તે દેશમાં જાઓ, ચિત્રકળા જપાદાભેર આતંગ્રાપીય થતી જાય છે. યત્તયુગ પણ હવે પોતાની જટિલ ભવ્યતાની દીક્ષા કળાને આપવા મંડ્યો છે. પ્રાચીન મિસર દેશમાંથી આપણે કશી પ્રેરણા લેવાના નથી, એમ નથી. ક્યુબિક આર્ટ તો હવે સાર્વભૌમ થવા લાગી છે. પતંગિયાંની પાખો, મહાસાગરની માછલીઓ, વનસ્પતિ-સૃષ્ટિનો વિવાસ, દેશદેશાતંગના પશુપક્ષીઓ, ખીણમાંના પાસાદાગ પથરાઓ, અરૂંદના ચોસવાઓ, સમુદ્રના શંખવાઓ, અને આકાશના ધન્દધનુષ અને વાદળોંઓ બધાં જ આપણને વર્ણુ અને આકૃતિની અવનવી દીક્ષાઓ આપવા લાગ્યા છે. આખી દુનિયાનું પ્રાચીન અને નવીન સ્થાપત્ય, ગસાયણકળાએ શોધેલા નવાનવા ગંગો, બધું જ સાહિત્ય આપણી આગળ છે. આટલી સમૃદ્ધિ ઉપવબ્ધ હોવા છતાં, કેવળ 'પિતાના દૂવામાં જ નાહીશું, એનું જ પાણી પીશું,' એની સંકુચિતતા હવે ગંભવાની જરૂર નથી. જ્યાં સુધી આપણામાં દાસભાવ, હીનભાવ, (slave mentality, inferiority complex) હતા, ત્યાં સુધી સ્વાભિમાનની માત્રાનું સેવન કરવું આવશ્યક હતું. હવે જો આપણે આત્મપરિચય પામ્યા હઈશું, આપણા સામાજિક જીવનમાં ભારતીય પ્રાણુ સ્ફૂરતો હશે, તો દુનિયાનું બધું લઈને એને ભારતીય રૂપ આપણે જરૂર આપી શકીશું. જીવન જો આપણે વિશુદ્ધ ન ગણ્યું, અનુદગ્ધ, અનુસંગ્ય અને વિવાસમાં જો આપણે રૂખી ગયા, તો આપણો

નાશ જ છે, પણ જો આપણે તમામ વસ્તુને આત્મસાત્ કરવાનું રસાયણ ખીણવું હશે, તો આપણે અગ્નિની પેઠે સર્વભક્ષ જરૂર થઈ શકીયું. જે વિશુદ્ધ છે તે સર્વસમ્રાટ થવાનું, તેનો એ અધિકાર છે .

૧ લેખનકળા

એક બહુ જ અમત્યની કળા તરફ આપણું દુર્લક્ષ્ય થતું જાય છે, અને તે છે લેખન-કળા જૂના વખતમાં દુનિયાના બધા જ દેશોમાં લલિયાનો ધધો પ્રતિષ્ઠિત ગણાનો મોટા-મોટા બાદશાહો પણ ધર્મગ્રંથો સુંદર રીતે લખી પોતાની નવરાલનો વખત કામમાં આણતા, અને યુગ્ગરના જેટલું કમાતા પણ ખરા નિવૃત્તિપરાયણ સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ પણ લેખનકળામાં અસાધારણ પ્રગતિ ખતાવતા. આપણી લિપિની સુંદરતા એવા લોકોને જ આભારી છે. આજે હાપખાનાં અને ટાઇપરાઇટરને કારણે એ કળા ખીણતી અટકી છે. યુરોપમાં એવું નથી થયું. ત્યાં ચંત્રકળાની મદદ લઈને અક્ષરો વધારે રૂપાળા અને સગવડ-વાળા કરવા તરફ કળાકારોએ પોતાની શક્તિ વાળી છે. આપણે ત્યાં કેવળ જડતા જ પ્રવર્તે છે. ન્યારે કોઈ વિલિયમ મોરીસ આપણે ત્યાં જગશે ત્યારે જ આમાં સુધારો થવાનો. મે સમાજહિતચિંતકે મગૂરીમાં આનંદ અને કળા દાખલ કરવા માટે એકેએક કળાને ત્રણ ધરી. દીવાલો પર ચોડવાના કાગળો, ધરતું ફર્નિચર, ખીજી રાચરચીકું, અક્ષરો ગપવાલું; બધામાં પાણીની પેઠે પૈસો ખર્ચ કરી, અને દરેક કળામાં પોતાની પ્રતિભા લાવી એણે ઈંગ્લંડમાં નવો યુગ શરૂ કર્યો. આપણે ત્યાં કેવળ બચુભાઈ રાવતને જ આપણા અક્ષરોની દયા આવી અને એમણે અક્ષરોનાં રહી ગયેલાં અંગોને માલિશ કરી રી છટાં કર્યાં. હવે એ દિશાએ અનેક પ્રયત્નો કરીને અનેક રીતે એનો રૂપાળો વિસ્તાર ગો નોંધાવો

નવા વિરાટ રાગો

એક એક કળા મરસ રીતે ખીલવવા સાથે જુદીજુદી કલાઓને પરણાવવાની પણ જરૂર છે. ચિત્રકારના સાત રંગ અને ગાયકાના સપ્ત સ્વર વચ્ચેનો મેળંધ શોધી કાઢી પછી જેમ સારીગમની સ્વરવાટિકાઓ અને અલંકારો ગવાય છે તેમ સપ્તવર્ણનાં નવીનવી લખનાં ધન્વનુષો તૈયાર કરવાં જોઈએ. કુદરતમાં કૂળ, ફૂલ, પાંદડાં, જીવડાં અને પતંગિયાંના વિધવિધ રંગો જોઈ એ ઉપરથી નવાનવા રાગો પણ ગોઠવવા જોઈએ. આ કામ કેવળ ચિયોસોફિસ્ટનું નથી, પણ મોટામોટા કળાધરોએ આ અખતરોએ કરવા જોઈએ. ન્યારે મગીતના રાગોનું માનસશાસ્ત્ર આપણે ખીલવીશું ત્યારે જ નવાનવા અદ્ભુત રાગોના અવતાર થશે આપણુ ગાયન એકાંતનું અથવા નાની નાની બેઠકાનું જ છે. હજારો અને લાખો લોકો ભેગા થઈ સામુદાયિક મગીત સ્વાવવાના દિવસો હવે આવ્યા છે. હવે તો વિરાટ ભાવો વ્યક્ત કરતા રાગો અને સંગીતની પદ્ધતિઓ પણ ખીલવવી જોઈશે. કોઈ પણ અભણ માણસ કેવળ આદરથી ધર્મગ્રંથોની ચોપડીઓ ભેગી કરે તે સંધરે તેવી આજે આપણા ધનવાન અને મસ્કારી ગણાતા લોકો મગીતને પોતાના ઘરમાં સ્થાન દે છે. હજી એમને માટે એ વસ્તુ જીવતી થઈ નથી. જીવનસમૃદ્ધિ વગર ધનસમૃદ્ધિ કૃતાર્થ થવાની નથી, અને સગીતાદિ કળાઓ પણ જીવતી થવાની નથી. જેમ સમાજમાં હવે આપણું ચાર વર્ણથી ચાલવાનું નથી, તેમ મગીતમાં પણ હવે છ રાગ અને છત્રીસ રાગણીઓ અને એમનાં કુટુંબીઓથી ચાલવાનું નથી. પ્રભના પુરુષાર્થમાં નવાનવા આદર્શો ધરાતા નય છે, તેમતેમ નવા રાગો પણ આપણને પેદા કરતાં આવડે જોઈએ. જેમ લિંગલિન્ન મગીતપદ્ધતિઓનું મંમિશ્રણ આપણે કરવાના છીએ, તેમ નવાનવા રાગોનો પણ આપણે આવિષ્કાર કરવો રહ્યો. ભારતીય મહાયુદ્ધ, જુદાભગવાનનો ગુહત્યાગ, હરિશ્ચંદ્રની ટેક અને સીતાનો વનવાસ, દ્રૌપદીનો વેણીમંદાર અને દમયંતીનો સ્વયંવર, સાવિત્રી-યમગજનો સંવાદ અને રાજા ગમનો હેશવટો, દાંડીકૂચનું સખરસ અને હગિજનોને કાણે હોડમાં મૂકેલા પ્રાણ — એ બધા પ્રમંગો માટે ઉદાત્ત લલિત નવા નવા રાગો અને છંદો જોઈએ છે.

ગુજરાતનું લોકસંગીત ખીજા પ્રાંતોના લોકમગીત કરતાં જુદું પડે છે, એની ભાવવાહિતા અસાધારણ છે. ન્યારે મેઘાણી જેવા પોતાની મેઘગંભીર વાણીથી એ ગાય છે, ત્યારે જૂવું લોકજીવન કેટલું પુરુષાર્થપૂર્ણ હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. લોકકાવ્યો, લોકકથા અને લોક-મગીતદ્વારા ગુજરાતનું લોકજીવન નવી હબે સજીવન કરવાની જરૂર છે. શિષ્ટ જીવન અને લોકજીવન પરસ્પર લિન્ન હોવા છતાં પરસ્પર પોષક છે. શિષ્ટ જીવન હંમેશાં પ્રતિષ્ઠિત હોય જ. લોકજીવનને હવે પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો જરૂર છે. માત્ર એની સ્વાભાવિકતા અને લૌકિકતા નષ્ટ ન થાય એટલી જ પ્રતિષ્ઠા એને મળવી જોઈએ.

શાસ્ત્રકારોએ મગીતકળાના ત્રણ વિભાગો કર્યા છે. ગાયન, વાદન અને નૃત્ય. આપણે ત્યાં જૂના વખતમાં કેવળ-કળાનો અર્થમસ્કારી જમાનો ન્યારે આવી ગયો અને બધી કળાઓ ચારિત્ર્યહીન આશ્રિતોના હાથમાં પહોંચી ગઈ, ત્યારે શિષ્ટ ગમાજે સગીત અને કળા બંનેનો લંગભગ બદિલકોર જ કર્યો. નાટકમાં વેશ લેનારનું મોહું પણ ન જોવાય, જૂલથી જોયું તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ઘટે, એમ સ્મૃતિઓમાં કહેવું છે કલાવંતીનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હોઈ જ ન શકે એમ સમાજની માન્યતા હતી. કલાવંતી અને શુષ્કિદા એ શબ્દો જ આ રિયલિતા સાક્ષી છે. 'કલા ખાતર કયા' ના પક્ષ આગળ કેટલું જોખમ રહેલું છે એનો

ખ્યાલ આ ઉપરથી આવશે કળા પ્રત્યેની સજ્જતા એ જાનામાં નૃત્યકળા પ્રત્યે લોકોમાં વધારેમાં વધારે ચીડ હતી પુગલુકારોએ અને જૂના કવિઓએ શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના રાસનૃત્યના ફાવે તેવાં વર્ણનો વખતે ગૂઢાગ અને નિવાસને^૧ ધાર્મિક વાતાવરણની હાથ આપી, છતાં નૃત્યકળા વિષે સમભાવ કે આદર જનમ્યો નહિ કાઢ્યાવાડના ગ્યારી અને ભગવાડ લોકોએ એ કળાને કાંઈક આશ્રય આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પશુ આખરે કાઢ્યાવાડી ગ્યારી જ હતા ને ? યુરોપના લોકો નૃત્યપ્રિય છે. ઇંગ્લેન્ડથી માંડીને રશિયા સુધી—અને આર્મસેન્ડથી માંડીને ઈટલી કે ગ્રીસ સુધી, બધે જ નૃત્યકળાની મામાન્નિક પ્રતિષ્ઠા છે. આપણે ત્યાં અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે એ નૃત્યકળા પ્રત્યે પણ આદરભાવ ફરી જનમ્યો. અને કેવળ અંગ્રાજીના ઉત્સવમાં જ ને ગરબીઓને સ્થાન મળતુ તેમને હવે આપણાં શિષ્ટ લોકોનાં આધુનિક ચરકારી જીવનમાં પણ મહત્વનું સ્થાન મળ્યું છે. ચિત્રકળા કે અંગીતકળા જેવી નૃત્યકળા બેકાંડ કળા નથી એમાં તાલબદ્ધ કસરત છે. આવી કસરતથી શરીરના સ્નાયુને વ્યાયામ સાથે આરામ મળે છે જેમ સાહિત્યમાં નાટક, હુત્તરકળામાં સ્થાપત્ય, તેમ લલિત-કળામાં નૃત્ય છે. આમાં અનેક કળાઓનો સહકાર સાધી શકાય છે. પોશાક, ધરણા, પ્રકાર, ધૂપદીપ, સંગીત, તાલ, કાવ્ય, હાવભાવ—એ બધાંનું સ્નેહસંમેલન જમાવી શકાય. આપણે ત્યાં આપણા ગરબાના, ભરવાડોના અને દીપણીના નૃત્ય ઉપરાંત હવે શાંતિનિકેતનથી આવેલું મણિપુરી નૃત્ય પણ દાખલ થયું છે. નૃત્ય મારફતે થતી કસરત નાણુક પ્રકૃતિને પણ કેટલી સદે છે તે હવે આપણે જોઈ શક્યા છીએ. ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોવાની હજી મને તક મળી નથી. પણ એ કેવું હશે એની કાંઈક કલ્પના કરી શકું છું. આપણે ત્યાં પ્રતિ પ્રાતે નૃત્યકળા જુદીજુદી છે. એ બધાનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો હજી આકા છે. એ કળામાં રસ ધગવનાં લક્ષ્મીપુત્રોને એકે સૂચના ટરવાનું મન થાય છે. અસ્લાહામાદમાં એક વાર મેં એ કરી પણ છે હિંદુસ્તાનમાં આસેતુહિમાચલ મંદિરો અને મૂર્તિઓ ચાસખ્ય છે. દરેક ઠેકાણે નૃત્ય કરતી પરીઓ અને અપસરાઓની મૂર્તિઓ કોતરેલી મળે છે. એમાં નૃત્યના પ્રકાર, હસ્તમુદ્રા, લાસ્ય, તાંડવ, વગેરે અસખ્ય નમૂનાઓ એટલા બધા પડ્યા છે કે એ બધાના ફોટો લઈને એની જે ચિત્રમંજૂષા (Album) બનાવવામાં આવે તો નૃત્ય-કળાના બધા જ નમૂનાઓ એમાં આપણને મળશે આ કામ સહેલું નથી. નૃત્યકળાના પ્રમાણજૂત ગ્રંથમાં વપગય એવા નમૂનાઓ મેં નેપાળમાં પણ જોયા છે. અને એગિસમાં પણ જોયા છે. હમ્પીમાં પણ જોયા છે અને બેલૂર હજેબીડમાં પણ જોયા છે અજંતા તથા વેરૂણમાં પણ જોયા છે અને સિલોનમાં પણ જોયા છે કાશ્મીરમાંય જોયા છે અને બ્રહ્મદેશમાં પણ જોયા છે. આ મૂર્તિઓ અને આ છબીઓમાંથી આપણી આખી નૃત્યકળા આપણે ચિત્રિત કરી શકીએ એમ કે. એકલા અગતવાદ અને વીરમગમમાં જ આપણને ઘણા નમૂનાઓ મળે એમ છે. નાટ્યકળા અને નૃત્યકળા બે સાથેસાથે જ જન્ય છે. સંગીતમાં જેમ કેવળ ધ્વનિચમત્કૃતિ પણ હોય છે અને ભાવવાહિતા પણ હોય છે, તેમ જ નૃત્યમાં પણ કેવળ અગસૌષ્ઠવના પ્રકાર પણ હોય છે અને ભાવાવિષ્કંડ પણ હોય છે નૃત્યનું અદ્ભુત લાવણ્ય મેં અમારા ગોમતકમાં (પોર્ટુગીઝ ગોવામાં) નાનપણમાં ખૂબ જોયું છે જે દુર્દેવી કોમે આ કળા એના શુદ્ધ રૂપમાં અત્યાર સુધી સાચવી છે એ એના બેવડા ઉદાગની હકદાર છે એ વિષે શકા નથી ફરલના નૃત્ય તરફ હમણાહમણાં લોકોનું કર્ધક ખ્યાન જોવાયું છે. પણ ગોવાની નૃત્યકળાનો તો હજી કાઈને ખ્યાલ જ નથી, એમ લાગે છે.

રહસ્ય પ્રગટ કરવાની મારી શક્તિયે નથી. આ કામ તો ભવિષ્યનો કોઈ કળાત્મા અવસ્ય કરશે એવો વિશ્વાસ ગંખીને જ મારે સતોષ માનવો રહ્યો આ કામ જ્યારે થશે ત્યારે ગુજરાતમાં ગુજરાતની પોતાની ખાસ કળાનો નવો અવતાર થશે અને તે ભાગ્યથી કળાત્મ એક અંગ મપૂર્ણ રીતે ખીલવશે.

મેં તો કેવળ કળાનાં કેટલાંક અંગોનું સૂચનમાત્ર કર્યું છે. જ્યારે એકાદ પ્રાણુવાન કળામંડળ સ્થપાશે અને એક એક સરકારી યુવાન, એક એક વિભાગને પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાનો અને એને પ્રજાસેવા માટે પૂર્ણ રીતે ખીલવવાનો મકલ્પ કરશે ત્યારે જ આપણે કળાના ઉપાસક છીએ એમ કહી શકાશે. અત્યાર સુધી જે થયું ન એને તો પહેલી સલામીનું નામ પણ ભાગ્યે જ અપાય. હું તો માનું જ છું કે મેં મૂલ્યવંદી બધી કળાઓ એક જ સાર્વભૌમ જીવનકળાનાં જુદાંજુદાં પાસાંઓ છે. અને જીવનકળામાં તો પુરુષાર્થ, સમભાવ, પ્રેમ, નિષ્ઠા આદિ અનેક વૃત્તિઓનો જ પ્રધાનપણે સમાવેશ થાય છે. જીવનકળાના અંગો જ વિચારવા હોય તો એમાં માનનિષ્ઠા, સત્યપરાયણતા, શુદ્ધિની પ્રગલ્ભતા, સન્નિવૃત્તતા, ઉદારતા, સમયસૂચકતા, પ્રમાણબદ્ધતા, રસતતા, ઔચિત્ય, સહાનુભૂતિ, પ્રેરણા, ત્યાગવીરતા, શ્રદ્ધા, એકિકરી, અને ઈશ્વરભક્તિ—એ બધા ગુણો આવો જાય છે. જીવનકળાની દૃષ્ટિએ આ દરેક ગુણનો સંમંથ શો છે, એનું મહત્ત્વ કેટલું છે, એ બધાનું ઈર્ણન કરવા જતાં કળાનું સર્વમાન્ય ક્ષેત્ર છોડી આદર્શના ગગનમાં વિહાર કરવો પડે મારો તો વિશ્વાસ છે કે આ દૈવી સપત્તિની ખિલવણીથી જ કળાનો વિકાસ થવાનો છે કળાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પારખવા માટે પણ આટલો પૂર્વતૈયારી જોઈએ છે પણ એ ચર્ચામાં આપણે અહીં કેમ બીતરી શકીએ ?

અત્યાર સુધી એમ થતું આવ્યું છે કે જે જે પરિપદ, સલા કે મરચામાં ગાંધીજી પ્રમુખ થયા છે, ત્યાં ત્યાં આખા વરસ માટે કાર્ધક નિયમિત અને દિશાએડતુ કાર્ય ચાલતું રહ્યું છે. આ વરસે ગાંધીજીએ સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું છે એટલે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કાર્ધક તો સગીન કામ થશે જ એમ હું માનું છું ગામડાંના ખેડૂતો અને મિલના મજૂરો, કારીગરો અને વેપારીઓ, બ્રાહ્મણો અને વાણિયાઓ, હરિમંદિરના પૂજારીઓ અને એમની બહાર જ જેમને રહેવું પડે છે એવા હરિજનો, અને મૂડીવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ, દેશી રાજાઓ અને એમની હસ્તીથી અકળાયેલા એમના ટીકાકારો—બધાને એક જ પ્રવૃત્તિમાં એકઠા સહકાર કરવાની તક આપવાનું કામ આપણી કળાની ઉપાસના મારફતે થશે. કળાની ઉપાસનામાં સાંપ્રદાયિકતા નથી એટલે હિંદુ, મુસલમાન, પાગરી, રસાઈ, ખોખા અને મેમણ—બધા જ પંથના અને બધા જ ધર્મના લોકો કળાની ઉપાસનામાં એકત્ર આવશે અને એક થઈ બતાવશે.

સમાનસ્તુ ઘો મન

સમાના હૃદયાનિ ધ : ॥

હતાત્રેય ખાલકૃષ્ણ કાલેલકર

એ નૃત્યકળામાં આત્મપ્રદાપિક્તા કરતાં ભાવવાહિતા વધારે છે એમ મારું માનવું છે. પણ મારા અભિપ્રાય એ કંઈ કલાતત્ત્વવિશારદનો અભિપ્રાય નથી હું તો એક સુમારની પેઠે જોયેલી વસ્તુનું અધિકારી આગળ સૂચન કરીને જ સતોષ માનવાનો.

નૃત્યકળા એ પણ ભક્તિતુલ્ય જ એક અંગ છે એમ આપણા પૂર્વજોએ સ્વીકાર્યું છે. એ કળાને સામાજિક રૂપમાં ખીલવનાં અમુક જોખમો મેટવાનાં રહે છે એ ધ્યાનમાં રાખી માવચેતીથી એનું સેવન કરવું ધટે છે. નહિ તો શુદ્ધતા જળાવ્યા વગર સિદ્ધતા બદલા પછી અતે પસ્તાવાનું જ રહેશે. પણ વિકાસની બીકે એ કળાનો જ ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી.

૨૨

હવે પછી

મને લાગે છે કે મેં બહુ લાંબું વિવેચન કર્યું અને છતાં મારે જે કહેવું હતું તે બરાબર કહી દીધું છે એવો મને ચોતાને જ સતોષ નથી. કળાચતુર અને કળાભિમાની આ પરિવર્તના સભ્યોત સમાધાન ક્યાંથી થાય ? કળા અને કાવ્ય વચ્ચે મેં બેઠ કર્યો નર્થ એવી કેઈ મારા પર ટીકા કરે તો એ તો સ્વીકારીને હું કહીશ કે હું એને દોષ નર્થ ગણતો, પણ ગુણ જ ગણું છું. ખાસ કરીને સાહિત્યની પરિપદ તો કાવ્ય અને કળા વચ્ચે રહેલું સામ્ય અથવા આત્મૈક્ય જ જુએ. મારા વિવેચનમાં મેં કુદરતને પ્રધાનપદ આપ્યું છે એવો પણ કેટલાક વાંધો ઉઠાવશે. ત્યાં પણ હું કહીશ કે એ અકસ્માતથી નથી થયું કળાનો નિર્માતા અને વિશ્વનો નિર્માતા શક્તિમાં સરખા ન હોય, પણ ન્યાતે એક જ હોય જોઈએ. કળાકારને જોઈએ તો વિશ્વામિત્ર કહો; પણ વિધાતા બ્રહ્મદેવ કળાધર્મના કુલગુરુ છે એ વાત આપણે જૂઠી ન જઈએ.

ગુજરાત માટે કરવા જેવું

એક રીતે જોતાં આ બધું વિવેચન 'કારે મુઝી મેં' જે ગુજરાતની ભૂમિ અને એ તળાવો, એની નદીઓ અને આરાઓ, નદી પામેના ઘાટો અને નદી પરના પુલો, તળાવન પાળ પરનાં ઝાડ અને એની ઘટા તળે બેસીને ખડ લાગેળતાં જનવંશનાં ધણો, ખાદી ધારી બગલાઓ અને કળા કરતા કલાપિઓ, એના સમુદાય વિવિધ કાંઠો અને એ આવેલાં જોટા, ગોંધા મહેમાન જેવી શોભતી ટેકરીઓ અને કરાડ પરથી કૂદી પડે ઘોંધો; ખીણો અને ગુફાઓ—એ બધાંનું સર્વમાન્ય ચર્ચ શકે એવું વર્ણન આપ્યું હોત તે વધારે સારું થાત. જેમ આપણાં તીર્થસ્થાનો અને વિદ્યાપીઠો, દેવમંદિરો અને મસ્જિદો દેવેલીઓ અને અપાસરાઓ મશહૂર થયાં છે, તેમ ગુજરાતનાં કળાસ્થાનો ને મૈદર્થસ્થાનો પણ નિશ્ચિત અને પ્રખ્યાત થયાં જોઈએ.

ગુજરાતની જનતા, એનો સ્વભાવ, એનો પહેરવેશ અને એના રિવાજો, એના ઉત્સવો અને યાત્રાઓ, લોકકથાઓ અને લોકગીતો, ધાર્મિક સંપ્રદાયો અને નાતના આદર્શો, એની તપોભૂમિઓ અને એનું વહાણવહું,—એ બધાંનું રહસ્ય તારવી એની અંદર ગહેલાં કળા-બીજનું વર્ણન આપ્યું હોત તો ગુજરાત માટે એ આવશ્યક હતું. પણ આ પ્રાંતમાં વીસ વચ્ચે ત્યાં છતાં હું બધે ફરી શક્યો નથી. અને આ બધાં રૂપમાં પ્રગટ થતી કળાનું

રહસ્ય પ્રગટ કરવાની મારી શક્તિયે નથી. આ કામ તો ભવિષ્યનો કોઈ કળાત્મા અવશ્ય કરશે એવો વિશ્વાસ રાખીને જ મારે સંતોષ માનવો રહ્યો. આ કામ જ્યારે થશે ત્યારે ગુજરાતમાં ગુજરાતની પોતાની ખાસ કળાનો નવો અવતાર થશે અને તે ભારતીય કળાનું એક અંગ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવશે.

મેં તો કેવળ કળાનાં કેટલાંક અંગોનું સૂચનમાત્ર કર્યું છે. જ્યારે એકાદ પ્રાણુવાન કળામંડળ રચપાશે અને એક એક મસ્કારી યુવાન, એક એક વિભાગને પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાનો અને એને પ્રજાસેવા માટે પૂર્ણ રીતે ખીલવવાનો નક્કય કરશે ત્યારે જ આપણે કળાના ઉપાસક છીએ એમ કહી શકશો. અત્યાર સુધી જે થયું છે એને તો પહેલી સદ્ગામીનું નામ પણ ભાગ્યે જ આપાય. હું તો માનું જ છું કે મેં સૂચવેલી બધી કળાઓ એક જ સાર્વભૌમ જીવનકળાનાં ભુદાંભુદાં પાસાંઓ છે. અને જીવનકળામાં તો પુરુષાર્થ, સમભાવ, પ્રેમ, નિષ્ઠા આદિ અનેક વૃત્તિઓનો જ પ્રધાનપણે સમાવેશ થાય છે. જીવનકળાનાં અંગો જ વિચારવાં હોય તો એમાં જ્ઞાનનિષ્ઠા, સત્યપરાયણતા, શુદ્ધિની પ્રગલ્ભતા, સન્નિવૃત્તતા, ઉદારતા, સમયસચકતા, પ્રમાણબદ્ધતા, રસજ્ઞતા, ઔચિત્ય, સદ્ગતિ, સેવાભાવ, ત્યાગવીરતા, શ્રદ્ધા, બેદિકરી, અને ઈશ્વરભક્તિ—એ બધા સુલ્ભા આવો જાય છે. જીવનકળાની દૃષ્ટિએ આ દરેક સુલ્ભો સંમંધ શો છે, એતુ મહત્ત્વ કેટલું છે, એ અધિનું વર્ણન કરવા જતાં કળાનું સર્વમાન્ય ક્ષેત્ર છોડી આદર્શના ગગનમાં વિહાર કરવો પડે. મારો તો વિશ્વાસ છે કે આ દૈવી સપત્તિની ખિલવણીથી જ કળાનો વિકાસ થવાનો છે. કળાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પારખવા માટે પણ આટલી પૂર્વતૈયારી નોઈએ છે. પણ એ ચર્ચામાં આપણે અહીં કેમ ભતરી શકીએ ?

અત્યાર સુધી એમ થતું આવ્યું છે કે જે જે પરિપક્વ, સલા ક મંરથામાં ગાંધીજી પ્રમુખ થયા છે, ત્યાં ત્યાં આખા વરસ માટે કાંઈક નિયમિત અને દિશાખેડતુ કાર્ય ચાલતું થયું છે આ વરસે ગાંધીજીએ સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું છે. એટલે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કઈક તો સગીન કામ થશે જ એમ હું માનું છું. ગામડાંના ખેડૂતો અને મિલના મજૂરો, કારીગરો અને વેપારીઓ, બ્રાહ્મણો અને વાણિયાઓ, હરિમંદિરના પૂજારીઓ અને એમની બહાર જ જેમને રહેતું પડે છે એવા હરિજનો, અને મૂલીવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ, દેશી રાજાઓ અને એમની હસ્તીથી અકળાયેલા એમના ટીકાકારો—બધાને એક જ પ્રવૃત્તિમાં એકઠા સહકાર કરવાની તક આપવાનું કામ આપણો કળાની ઉપાસના મારફતે થશે. કળાની ઉપાસનામાં સાંપ્રદાયિકતા નથી એટલે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, ખોજ અને જેમણ—બધા જ પંથના અને બધા જ ધર્મના લોકો કળાની ઉપાસનામાં એકત્ર આવશે અને એક થઈ બતાવશે.

સમાતસ્તુ યો મન.

સમાના હૃદયાનિ ધ : ॥

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાસેડકર

પ્રકાશક ઢીરાલાલ નિશુવનદાસ પારેખ, મત્રી યુજ્જતી સાહિત્ય
સમેલન, પ્રેમાભાઈ હોલ અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ કલ્યાણદાસ ખેલ, સુર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પાનકાર નાકા, અમદાવાદ

श्री नवलरात्रि अगस्त्याथ चित्रेदी
भुवनेश्वर अगस्त्याथविभागना भन्नी

श्री युनीटास वर्धमान शास्त्र
पत्रकारिताविभागना भन्नी

વેચન અને વૃત્તવિવેચકો

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના બારમા અધિવેશનના

પત્રકારત્વ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે

શ્રી. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈએ

આપેલું ભાષણ

વૃત્તવિવેચન અને વૃત્તવિવેચકો

મારો અધિકાર ?

મિત્રો,

માહિત્ય પરિપક્વતા અંધારણુ વિષે અને એના અનેક વિભાગના પ્રમુખોની ચૂંટણી વિષે ઘણી ટીકા થઈ છે, તેમાંની કેટલીક મારા જોવામાં આવી છે, અને ઘણી જોવામાં નથી આવી. એ ટીકામાંથી એક તો માત્ર યોગ્ય છે એમ સ્વીકારી લઈને જ હું આ રથાને ઊભો રહીશ. મને પોતાને ખબર નથી કે મને વૃત્તવિવેચન વિભાગનો પ્રમુખ બનાવવામાં કેટલાઓનો હાથ છે — કેઈ મંડળોનો હાથ તો નથી જ એ હું જાણુ છું, થોડા મારે માટે પક્ષપાત ધરાવનારા મિત્રોનો હાથ છે, એ પણ જાણુ છું, અને ઘણાનો વિરોધ છે એ પણ જાણુ છું. એ વિરોધ કરનારાઓની ઇચ્છાને વશ થઈને હું અહીં નહિ આવ્યો હોત તો મને ગમત. હજી પણ એમનો અવાજ અહીં મંભળાતો હોય તો હું અહીંથી ખસવાને માટે તૈયાર છું. અનાજ મંભળાતો હોય કે ન હોય હું કેવળ તમારી સૌમી રત્નમન્દીથી અહીં ઊભો છું — આપણાં મુખ્યમુજરાતી વર્તમાનપત્રોએ પ્રચલિત કરેલો ‘રત્નમન્દી’ અરબી શબ્દ on sufferance માટે મને રૂડો લાગે છે.

આ તો મને અહીં ઊભો કરવાના તમારા અધિકાર પરત્વે મેં વાત કરી. એ અધિકાર સંપૂર્ણ અને અમાધ હોય એમ માની લઉં તો પણ અહીં ઊભો રહેવાનો મારો પોતાનો અધિકાર અત્ય છે એ હું વીમરી શકું એમ નથી. ‘વર્તમાનપત્ર’ નામ લઈએ એટલે આપણે દૈનિકનો જ ખ્યાલ કરીએ છીએ; અને પંદર વર્ષ ઉપર ગણ્યા-ગાંઠ્યા દિવસ દૈનિક ‘ઇન્ડિપેન્ડન્ટ’ના તત્ત્વી હોવા ઉપરાંત મને દૈનિક વૃત્તપત્ર ચલાવવાનો ડરો જ અનુભવ નથી એ અનુભવ પણ કેટલો એકદેશી હતો એ હું જાણુ છું. વાતાવરણમાં તે વેળા યુદ્ધ હતું, અને જે દક્ષિણી જામીનગીરી મગાયા પછી પત્ર જાપતું અંધ ડ્યુ, અને મારે હાથે લખેલી એક પ્રતની ૩૦ રૂપિયા જોટલી કિંમત આપી હતી તો પણ મન તો જોલમાં જવાને માટે જંખતું હતું, અને જે પાંચ દિવસના હાથે લખવાના એ ઉન્મત્ત ખેલને અંતે પ્રથમ વાર જોલમાં જવાનો લઢાવો મળ્યો ત્યારે કાઈક આત્મનિરીક્ષણ સાથે મેં કહેલું કે ‘રાજ રાજ સત્ય અને અહિંસાનું પાલન થાય છે કે ભંગ, એ શંકાભરેલી સ્થિતિમાંથી ઈશ્વરે મને ઉગાર્યો છે એને

‘માટે હું તેનો આભાર માનું છું.’ આ પછી માસાદિક ચલાવવાનો, ગાંધીજી જેવા શુરવીર યાયામાં, ઠીક ઠીક અનુભવ લીધો છે અને લડે છે, એ ખરું, પણ ગાંધીજીનું જે વિશિષ્ટ પ્રકારનું વૃત્તવિવેચન છે એ જોતાં અહીં આવી બીજા રહેવાનો અધિકાર વધતો નથી પણ મર્યાદિત થાય છે. વૃત્તવિવેચન વિષે ગાંધીજીના વિચારો અગ્નિપ્રગ્વા નથી, ધાગુને કદાચ તે જૂનાપુરાણા અને પ્રગતિવિરોધી લાગતા હશે. પણ ગાંધીજીને મુખ્ય પ્રમુખ બનાવ્યા એટલે તેમના માધીઓને પણ માથે માથે માન આપવાનું તમારામાંના કેટલાકને ઠીક લાગ્યું હશે એમ માનું છું. એટલે જ દાકાસાહેબ અને હું અહીં આ મંડળમાં બિરાજીએ છીએ.

બાકી હું એમ અવશ્ય માનું છું ખરે. કે વર્તમાનપત્રકારોની કાંઈ સારા પ્રતિનિધિત્વવાળી પરિપદ હોય અને ત્યાં વૃત્તવિવેચકોનાં દુર્નૈવ્ય અને અધિકાર વિષે ઠીક ઠીક ચર્ચા થવાની હોય તો ગાંધીજી જેવા પ્રમુખ એ પરિપદને માટે સુયોગ્ય થઈ પડે, અને વૃત્તવિવેચનને પ્રાણવંત બનાવવાની અનેક રચનાત્મક ચૂચનાઓ તેમની પાસેથી મળે.

મારો અધિકાર વિશેષ એટલો કરનાર બીજી પણ એક એ વસ્તુઓ છે. દૈનિક વર્તમાનપત્રનો હું અધિપતિ નથી એટલું જ નહિ, પણ દૈનિક કે સાપ્તાહિક શુજરાતી વર્તમાનપત્રો હું ભાગ્યે જ વાંચું છું. એ અભિમાનથી નથી કહેતો પણ કાંઈક શરમ સાથે કહું છું, પણ મારા અનેક વ્યવસાયોમાં બીજી ગતિ નથી. અને જે નિયમિત રીતે વર્તમાનપત્રો વાંચતો ન હોય તેને વર્તમાનપત્રો વિષે બોલવાનો કેટલોક અધિકાર હોઈ શકે? હા; વર્તમાનપત્રનો વાંચનાર કે નંત્રી ન હોવાને લીધે થોડી જવાબદારી વિનાની ઠીક કરવાની હું છૂટ મોગવું છું ખરે.

વળી પ્રમુખ ચર્ચને મહામહાના પ્રમુખને આખું વર્ષ મહામહાનો કાર્યક્રમ ચલાવવાની જેવી જવાબદારી રહે છે તેવી દરો જવાબદારી તો મારે ઉઠાવવાની નથી, બલકે એવી જવાબદારી લેવાની નથી એવી ખાતરી મળવાને લીધે મેં અહીં આવવાની હા પાડી હતી. એટલે મારે અહીં આવી મારું ભાષણ વાંચી જવામાં કાનું શ્રેય થતું હશે એ હું જાણતો નથી. એટલે હું અહીં આવ્યો છું એ દેવળ માનની — ભલેને થોડા મિત્રોએ આપેલા માનની — અવમાનના ન કરવા પૂરતો જ.

કાંઈક અવાસ્તવિક

મારો સંકાય વધારે મકારણ તો એ માટે થાય છે કે વર્તમાનપત્રકારો ભલેને પાનાનાં પાનાં દરરોજ ભરના હોય, છતાં દેશના મોટા કેદખાનાનાં વડા કેદીઓ છે. બીજા કેદીઓ તો સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે છે, અને એકબીજાની આગળ તે પ્રગટ કરી શકે છે. પણ આજે વર્તમાનપત્ર ચલાવનારાઓને એટલે તાણું છે. ગાંધીજી ‘દંગ ઇન્ડિયા’ અને ‘નવજીવન’ બંધ કરીને બેઠા તે બેઠા, હજી તેનો પાછો આરંભ કરવાનો સમય આવ્યો નથી. મુલામ દેશના વૃત્તવિવેચનની પહેાંચ કેટલી હોઈ શકે? કવેટા જેવો ભયાનક ભૂકંપ થયો, પણ ત્યાં કેટલાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ જઈ શક્યા? ભૂકંપની ગાંધી હકીકત કેટલા જાણી શક્યા છે? જે પત્રે ત્યાંની ઘટના ઉપરનો પર્દો

ખોલવાની થોડીધણી હિંમત કરી તેને સાવ બંધ થવું પડ્યું. અથવા મંત્રોગોમાં સ્વતંત્ર વૃત્તવિવેચનને કેટલો અવકાશ છે ? બ્યારે મત્યાગ્રહની લડત ચાલતી હતી ત્યારે મહામહાની હાંફેલ ગણ્યાગાંઠ્યા વર્તમાનપત્રોએ માંભળી અને બંધ થયાં, બીજાંઓએ હીન શરતો સ્વીકારી, અને જેમતેમ શ્વાસ લેતા રહ્યા. તમામ દિંદી પત્રોએ શરતો ન સ્વીકારી હોત તો સરકારે તમામને બંધ કર્યા હોત કે ? અને બંધ થયાં હોત તો શુ બૂંટું થાત ? પણ પરતંત્ર દેશનાં વર્તમાનપત્રોની સ્વતંત્ર મંગલિત રીતે કાંઈ પગલું લેવાની મગફૂર શી રીતે હોય ? એવી આપણી દયામણી દશામાં માહિત્ય પરિષદનો વૃત્તવિવેચન વિભાગ મને કાંઈક અવાસ્તવિક — unreal — લાગે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ગયા માગમાં એક શાંતિ પરિષદ મળી હતી અને તેમાં યુદ્ધવાદના યુક્તિ અનેલા યુરોપના કેટલાક શાંતિપ્રિય કાર્યકર્તાઓ ભેગા થયા હતા. પણ તેઓ ત્યાં યુદ્ધની કે યુદ્ધ બંધ કરવાની, સ્પેનની કે સ્પેનનું નિકંદન વાળનારા બીજા દેશોની, કરી વાન સુધ્ધા ન કરી શક્યા. એ પરિષદ જેવી અવાસ્તવિક હતી એવી અવાસ્તવિક આપણા પત્રકારોની પરિષદ થાય એમ મને લાગે છે.

વૃત્તવિવેચન કેટલે અંશે સાહિત્ય ?

પણ આ પત્રકારોની પરિષદ નહિ, પણ પત્રકારોને આશ્રય આપવા ઇચ્છતા માહિત્યકારોની પરિષદ છે. એટલે સ્થિતિ મહેજ બદલાય છે, અને મારું કાર્ય કંઈક સુગમ થાય છે. હું જોઉં છું કે બગાઉ જે પરિષદ થઈ છે તે માહિત્ય પરિષદથી સ્વતંત્ર હતી. વૃત્તવિવેચન વિભાગને માહિત્ય પરિષદનું એક અંગ ગણવાનો આ પ્રથમ પ્રસંગ છે. આનો અર્થ એટલો તો ખરો જ કે વૃત્તવિવેચન એ માહિત્ય છે અથવા માહિત્યના અનેક અંગોમાંનું એક અંગ છે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે એક અંગેજ લેખકે વૃત્તવિવેચનને ‘ઉતાવળે લખાયેલું માહિત્ય’ કહ્યું છે, વૃત્તવિવેચનની સાહિત્યમાં ગણના કરવાની થણા ના પાડે છે. પ્રમિદ્ધ અંગેજ વૃત્તવિવેચન નેવિનસનના એક પુસ્તકની મમાલોચના કરતાં એક લેખક આ લેખકથી બનવું જ રહે છે. તે રહે છે કે વૃત્ત કે ઘટનાઓના ઉત્તમ અભ્યાસ પછી, સ્પષ્ટ અને સ્વતંત્ર વિચારપૂર્વક, મુદ્દાસર, ત્વરિત ગતિથી લખાયેલું લખાણ માહિત્ય નહિ તો બીજું શું હોય ? અતિવિલમ્બિત ગતિએ, ચીપી ચીપીને, અસ્પષ્ટપણે લખાતું, અને લેખક દ્વારા છે કે પૃથ્વી પર છે એનો મુશ્કેલીથી ભાસ આપતું લખાણ તે પુસ્તકમાં ગોઠવાયેલું હોય છતાં તેને સાહિત્ય કાણ કહેશે ? મને લાગે છે કે આ ક્ષયો ખોટો છે, અને એનું કારણ માહિત્યની અસ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે. રમ્પકને ચિરંજીવ માહિત્યની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે વ્યાખ્યાનો જરા વિચાર કરીએ. પુસ્તકમાંનું કે દૈનિક કે માર્તાદિક વર્તમાનપત્રોમાંનું લખાણ આ વ્યાખ્યામાં કેટલે અંશે આવે છે તે જોઈએ. આ રહી રમ્પકની વ્યાખ્યા : “હું લખું છું તે મત્ય છે, જન-હિતકારી છે, સુંદર છે એવા ભાનથી લખાયેલું તે સાહિત્ય. એ લેખકને એવો ખ્યાલ હોય છે કે બીજા કોઈએ એ વસ્તુ કહી નથી, એને એવી પણ લાગણી હોય છે કે એ વસ્તુ બીજો કોઈ પોતાના જેવી સરસ રીતે કહી શકે એમ નથી. જીવનના પોતાના અનુભવમાં આ જ વસ્તુનું એને, સ્પષ્ટ દર્શન થયું છે, જીવનમાં પ્રજાએ એને આપેલી સ્થૂંચ અને સદ્ગમ સંપત્તિમાંથી એ અમુલ્ય જ્ઞાન અથવા દર્શન એને સાંપડ્યું છે. એને સદાકાળને માટે

મૂઢી જવાનો, બની શકે તો શિક્ષા ઉપર કોનરી ગળી જવાનો એને અભિલાષ રહે છે, કારણ એ માને છે કે : 'આમાં મારું' હીર અને નૂર નિચોવાયું છે; બાકી તો બીજા જેમ જીવ્યા, ખાંધુંપીધું, લઢવાવઢ્યા, અને પૃથ્વી પરથી અલોપ થયા તેમ હુંયે અલોપ થઈશ; પણ આ જે મને લાખું છે તે મારું અમોલું જ્ઞાન અને દર્શન છે, એ તમારી સ્મૃતિમાં પણ સંધરવા જેવું છે'. આ એનું લખાણ છે; એની અદ્ય રીતે પણ એને ધ્વિરે જેટલે અંશે દર્શન કરાવ્યું તેટલે અંશે એ એનો શિક્ષાલેખ છે, શાસ્ત્ર છે. એ પુસ્તક છે. એ ચિરંજીવ સાહિત્ય છે". 'સાહિત્ય' શબ્દ આ ઉતારામાં મેં મારા વાપર્યો છે. રચિતે તો 'પુસ્તક' અને 'વર્તમાનપત્રો'નો અથવા ચિરંજીવ સાહિત્ય અને ક્ષણજીવી લેખનનો બેદ પાડતાં ચિરંજીવ પુસ્તકોની આ વ્યાખ્યા કરી છે. ક્ષણજીવી લેખનની એની વ્યાખ્યા એવી છે કે અમુક ઘટના અથવા સિધાનું સુવાચ્ય વર્ણન, અથવા અમુક મિત્રોની સુવાચ્ય ચર્ચા કે લાપણ, જેને એક કાળે આપણે સવારે નાસ્તો કરતાં વાંચવા ઇચ્છીએ — અને વાંચવું જોઈએ, ન વાંચીએ અને તેનો ન ઉપયોગ કરીએ તો શરમાવું જોઈએ — એ વસ્તુ ક્ષણજીવી લેખનમાં આવી જાય છે. એ કાઈ પણ રીતે ચિરકાલીન સાહિત્ય નથી. એની ચિરકાલીન સાહિત્યની વ્યાખ્યામાં વર્તમાનપત્રોનું કેટલું લખાણ આવી શકશે? ગુજરાતી કે બીજી કાઈ પણ દેશી ભાષાનાં, તેમજ અંગ્રેજી, દૈનિક, સાપ્તાહિક કે માસિક — ફટલાં લખાણો એ વ્યાખ્યામાં આવી શકે એમ છે? બહુ બહુ તો ગળ્યાગાંઠ્યા ઉત્તમ લેખો રચિતે જેને ક્ષણજીવી સુવાચ્ય લખાણ ગણ્યું છે તેની વ્યાખ્યામાં આવે. બાકીનાની તો ક્ષણજીવી લખાણમાં પણ ગણના કરવી અસાધ્ય છે.

જતાં એડિસન, ડીફા, હેઝલિટ, ડિકન્સ, એડ્વિન આર્નલ્ડ, કિપલિંગ, ગાયડે, આનાતોલ ફ્રાંસ એ બધા વૃત્તવિવેચકો હતા અને સાહિત્યકારો હતા, અથવા વૃત્તવિવેચકો હતા મારે સાહિત્યકારો થયા.

એક રીતે રચિતે પાડેલા બેદની રેખા બહુ પાતળી થઈ જાય છે. જો અમુક પ્રસંગોએ અમુક વિષયો સંબંધી વાતચીત એ સાહિત્યમાં ન જ આવવી શકે તો ઠી. જો નસનની અનેક વાતો અને મંવાદોના સંગ્રહવાળું યોગ્યવેલનું જીવનચરિત્ર કેમ આપણે આજે પણ વાંચીએ છીએ અને ઉત્તમ સાહિત્ય ગણીએ છીએ. ગાયડે અને એકરમેનના સંવાદોને કેમ આપણે આજે પણ વાંચીએ છીએ અને સાહિત્ય ગણીએ છીએ? રહેટોના સંવાદો — બહેને કાલ્પનિક — કેમ સેંકડો વર્ષો થયાં વંચાય છે અને સેંકડો વર્ષો સુધી વંચાશે? એમાંના ઘણા સંવાદોના વિષયો ક્ષણિક નહોતા પણ શાશ્વત હતા, અને એ કહેનારા અને લખનારાઓની શૈલી તેને ચિરંજીવ રાખે એવી હતી. પણ ઘટનાઓ લઈએ. સોફોક્લીસના મુકદ્દમા અને મૃત્યુની ઘટનાનું વર્ણન પણ આજે આપણે વાંચીએ છીએ. એ આજ સુધી સંગ્રહાયેલું છે કારણ કે એ ઉત્તમ સાહિત્ય છે. આપ્રા જેલમાં બેસીને ૧૯૨૨માં ગાંધીજીની ઉપર અમદાવાદમાં ચાલેલા મુકદ્દમાનું જે વર્ણન મેં 'એન્ગ્લો-ઇન્ડિયનમાં' માં વાંચેલું તેનું હજી સ્મરણ રહ્યું છે, તે ફરી ફરી વાંચતાં હું થાકું નહિ. એને હું સાહિત્ય જ કહું.

આપણે ત્યાં સ્વ. મણિલાલ નબુભાર્ગ અને નવલરામના, તિલક મહારાજના અને ગાંધીજીના કેટલાક લેખો લઈશું તેને શુદ્ધ સાહિત્ય ગણા વિના નહિ ચાલે એ લેખોમાંના વિચારો વાચકો આજે વાંચે છે, ભવિષ્યમાં પણ વાચશે. કાકામાહેનના લેખોનો આજે પુસ્તકોકારે મંત્રદ થઈ રહ્યો છે. એ બધા જ લેખો વર્તમાનપત્રોમાં આવી ગયેલા છે, તેથી તેમાંના ઘણાનું સાહિત્ય તરીકે મૂલ્ય ઓછું થતું નથી.

બેધારી તલવાર

ત્યારે આવી રીતે સાહિત્યની વ્યાખ્યામાં આવી શકે એવું આપણું વૃત્તવિવેચન થાય એ માટે આપણે શું કરીએ ? ચિરંજીવી સાહિત્ય લખવાનો અધિકાર બહુ ગણતરી માણસોના છે. હું તો રસ્કિનના જીતરતી પંક્તિના સુવાચ્ય લેખનની ગણનામાં પણ આપણું વૃત્તવિવેચનનું સાહિત્ય કેવી રીતે આવી શકે એની ચર્ચા કરવા ઇચ્છુ છું. એ સુવાચ્ય લેખનની વ્યાખ્યામાં આવવા માટે એક અગત્યની શરત તો એ છે કે એ બોધપ્રદ હોય, આનંદપ્રદ હોય અને સામાન્ય રીતે લોકહિતકારી હોય, અને એના અનેક અંગો અને ઉપાગો લોકહિતની પરમ દૃષ્ટિથી તૈયાર થયેલાં હોય. આધુનિક વર્તમાનપત્રો એ ઉદ્યોગનાં કારખાનાંઓની જેમ પશ્ચિમની પેદાશ છે, અને આપણા કારખાનાંઓ જેમ હજી તો પશ્ચિમનાં કારખાનાંઓના આરંભકાળનું અનુકરણ કરી રહ્યાં છે તેમ આપણાં દેશી ભાષાનાં વર્તમાનપત્રો અંગ્રેજી ભાષાના આપણા વર્તમાનપત્રોના બ્લોટિંગ પેપર જેવા છે, અને આપણાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય વર્તમાનપત્રોનાં અનુકરણો છે. એ અનુકરણો સારાં અને મજબૂત હોય તો કશી અડચણ નથી, કારણકે જે કળા આપણે પારકાની પામે શીખવાની રહેલી છે તેમાં અનુકરણ તો અનિવાર્ય છે. પણ આપણાં પત્રોમાં મૌલિકતા હો કે અનુકરણ હો, તે જનહિતસાધક હોય તોયે ઘણું થયું એમ હું માનું. જેમ યંત્રોના સદુપયોગો અને દુરુપયોગો છે તેમ વર્તમાનપત્રોના સદુપયોગો અને દુરુપયોગો છે, કારણ યંત્રના જેવી એ એક મહાશક્તિ છે. ભોડ રોઝગરીએ વર્તમાનપત્રોને નાયઝાના ધોધની ઉપમા આપી છે, અને ગાંધીજીએ એ ઉપમાની બાજુ વિના સ્વતંત્ર રીતે કહ્યું છે : “વર્તમાનપત્ર એ ભારે શક્તિ છે. પણ જેમ નિરંકુશ પાણીનો ધોધ ગામનાં ગામ કુખાડે છે ને પાકતો નાશ કરે છે તેમ નિરંકુશ કલમનો ધોધ નાશ કરે છે. એ અંકુશ બહારથી આવે તો તે નિરંકુશતા કરતાં વધારે ઝેરી નીવડે. અંદરનો અંકુશ જ લાભદાયી હોઈ શકે છે. આ વિચારસરણી સાચી હોય તો દુનિયાનાં કેટલાં વર્તમાનપત્રો નબી શકે ? પણ નહામાંને બંધ કેણુ કરે ? કેણુ કેને નકામું ગણે ? કામનું ને નકામું માથે ચાલ્યા જ કરવાનાં. તેમાંથી મનુષ્યે પોતાની પસંદગી કરવાની રહી.”

એ નખોદ થાળે છે, ત્યારે પોતાનો ખર્ચ કાઢતાં કાઢતાં વર્તમાનપત્રકાર વર્તમાનપત્રને સેવાનું સાધન કરી મૂકે છે ત્યારે તે લોકચલનનું આવશ્યક અંગ બને છે.

સમાચારની શુદ્ધિ

વર્તમાનપત્રોનો પ્રાણ એટલે વર્તમાન અથવા સમાચાર અથવા ખબરો. આ સમાચાર મેળવવાની અને પ્રગટ કરવાની પણ કળા છે, અને એ કળા જે ઉત્તમ રીતે સાધે છે તે લોકોની સેવા તો કરે છે જ પણ પોતાની પણ સેવા કરે છે. આજે પૃથ્વી દિવસે દિવસે નાનકડી થતી જાય છે, અને પશ્ચિમના દરમાં દરના ખૂણાની ખબર પૂર્વના દરમાં દરના ખૂણામાં થોડા જ કલાકમાં મળી ગયે છે. ધણી વાર એવું બને છે કે એ સ્થાનમાં રહેનારા માણસોને તે સ્થાનમાં બનેલી ઘટનાની ખબર પડે છે તેના પહેલાં તે સ્થાનથી દળરો માર્બલ દૂર રહેનારાઓને તે ખબર પડે છે. આ કહેતાં હું અત્યુક્તિ નથી કરતો. શ્રી. રણજીત પંડિત મસૂરીમાં રહેતા હતા ત્યારે શુભરાતના અખ્યામન અખ્યામ સાહેબ તૈય્યજીનું મૃત્યુ થયું હતું. શ્રી. રણજીતને પોતાને એ દુઃખદ ઘટનાની ખબર ત્રીજે દિવસે છાપામાંથી પડી, ત્યારે અખ્યાસ સાહેબના કુટુંબમાં તો સેંકડો માર્બલ દૂરથી અનેક આશ્વાસનના તાગે આવી ચૂક્યા હતા.

આમ વર્તમાનપત્ર સમાચારો આપી અગત્યની સેવા કરે છે. પણ એ જ સમાચારો એ સાચાને બદલે જુઠ્ઠા આપે તો? તો બીજું કશું નુકસાન નહિ તો ગરકારને તારટપાલની તો સારી કમાણી તે કરી દે છે. ગાંધીજી ૨૭ મીએ મુંબઈ થઈને જવાના છે એવી ગપ કોઈ છાપાવાળાએ ઉઠાડી એટલે મારે નાહકની ઢગલાબંધ લખાપડી કરવી પડી! એ સમાચારો સેવાને બદલે અસેવા કરવાને માટે આપે તો! કામ કામની વચ્ચે એર વર્ષી રહ્યાં હોય ત્યાં દારૂગોળામાં ચિનગારી નાંખવાના હેતુથી આપે તો? શાંતિ કે લડાઈ એ ઘડીપળેનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં લડાઈ જગાડવાના હેતુથી મત્ત અથવા અર્ધસત્ત અથવા સંશય પડતી હકીકતો આપવામાં આવે તો? મિલના મજૂરો અને માલિકો વચ્ચે ઝઘડો ચાલી રહ્યો હોય ત્યાં મોટી સામુદાયિક હડતાળ મળશે એવી બોલતી વાતો અને ગપો પ્રગટ કરવામાં આવે તો? તો વર્તમાનપત્રકાર જનતાનો સેવક મટીને શત્રુ બને છે, સત્યરૂપી અમૃત પૂરું પાડવાને બદલે અમૃતનું વિષ પૂરું પાડે છે. થોડી નકસો વધારે વેચવાના ટૂંકા સ્વાર્થ માટે વર્તમાનપત્રો આ મૂળ તત્ત્વની કેટલી વાર અવગણના કરે છે? ગાંધીજી જેલમાં હતા ત્યારે તેમણે વાઈસરોયને લખેલા કહેવાંતા પત્રનો મુઅફો સુધ્ધાં છાપીને એક વર્તમાનપત્રે લોકોનાં ચિત્ત કેવા ચક્રોળે ચડાવ્યાં હતાં? બીજા એક ખબરપત્રીએ હમણાં થોડા જ સમય ઉપર લોર્ડ હેલિફોક્સ અને ગાંધીજીની વચ્ચે નવા વાઈસરોયને મળવા સંબંધી પત્રવ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે એવી ગપ બહાર પાડીને પોતાનું, પોતાના પત્રની પ્રતિષ્ઠાનું, અને દેશનું કેવું અહિન કપું હતું? જ્યારથી કોમી દેવની મરકી આપણે ત્યાં આવી છે અને પ્લેગની જેમ વખતોવખત જ્યાં ત્યાં ફાટી નીકળવા લાગી છે ત્યારથી આપણે ત્યાં, ખાસ કરીને ઉત્તરમાં, કેટલાં ચીધરાં જેવાં છાપાંઓ નીકળ્યાં છે અને અનેક સાચાજૂઠાં ખબરોથી નિત્ય તેઓ કેટલું એર વધારે છે? એ એરને લીધે કેટલાં ખૂનો થયાં છે? હમણાં એક ઉર્દૂ ફરફરિયાંએ સાવ પાયા વિના

મુંબઈના એક ખબરપત્રીનો કાગળ છાપ્યો, તેમાં જણાવ્યું કે અમુક માણસ ગાંધીજીને મળી આવ્યો, અને તેની સાથેની મુલાકાતમાં ગાંધીજીએ ઇસ્લામનાં વખાણ કર્યાં, હિંદુ ધર્મની વગોવણી કરી, અને કલમો પઢ્યો. લખનૌના એ છાપાના તંત્રીને મળવાનું અમે એક મિત્રને કહ્યું, અને તેને પૂછવાનું કહ્યું કે આવું હજીકતું જુદાણું છાપવાનો શો હેતુ છે. પેલા મિત્ર એ માણસને મળ્યા ત્યારે તેણે તેમને એશરમ રીતે જવાબ દીધો : ‘અમને તો એવી ખબર મળી છે; તમારે જો એનો ઇનકાર છપાવવો હોય તો છાપવાને તૈયાર છું. માત્ર એ ઇનકાર છાપાવશો તો એ અર્થ થશે કે ગાંધીજીને ઇસ્લામ માટે માન નથી !’ આના ઉપર ટીકા કરવાનું આ સ્થાન નથી, આવશ્યકતાએ નથી. પણ આપણા અભાગિયા દેશની અધોગતિની આ સીમા સૂચવે છે. વર્તમાનપત્રકાર લોકમતનું પ્રતિબિંબ બીલે છે, અને લોકમતને ઘડે છે પણ, આપણી પરતંત્ર સ્થિતિમાં અને વિકાસકાળમાં લોકમતને ઘડવાનો, લોકમતને જ્ઞાનથી, સત્ય સમાચારથી સમૃદ્ધ કરવાનો તેનો વિશેષ ધર્મ થાય છે. આપણે લાં લોકોનું અજ્ઞાન કેટલી હદ યુધી જાય છે એનો એક દાખલો આપું, કે જેથી સત્ય સમાચાર આપવાની જવાબદારી કેટલી ગંભીર છે તેની પૂરી ખબર પડે થોડા દિવસ ઉપર એક સારો પગાર મેળવનારો ધંધાદારી માણસ ગાંધીજી પાસે આવ્યો હતો. હમેશાં તો એ છાપાં શેનો વાચે, પણ ડોક્ટોકવાર વાંચે. એ એક જાણીતી સંસ્થામાં છે, પણ પોતાના કામમાંથી બહાર નીકળતો ન હશે ગાંધીની પાસે, એ આવ્યો ત્યારે, ખાનસાહેબ અબદુલ ગફ્ફારખાન સામે બેઠા હતા. ગાંધીજીએ વિવેકની ખાતર ખાનસાહેબની ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યું : ‘આ ખાનસાહેબ અબદુલ ગફ્ફારખાનું નામ તો સાંભળ્યું છે ના ?’ પેલાએ વિનયની ખાતર ડોકું ધુણાવ્યું મારી સાથે પાછા ફરતાં રસ્તામાં મને પૂછ્યું : “યહ માહબબ જો વહાં બેઠે થે વહ તો ગાંધીજી કે પુત્ર અબદુલલા હૈ ન, જો કિ મુસલમાન હુવે હૈ ?” મેં એને ખરી હકીકતની સમજણ પાડી. એટલે બીજો મવાલ કર્યો : “ગાંધીજી આજકલ વહાં બેઠે હૈ” તો ઉનકી એહમદાબાદમે જો તીન ચાર મિલ હૈ વહ કોન ચલાતે હૈ ? ઔર વહ બડા લડકા મુમલમાન હુઆ તો મિલ ચલાને વાલે કોઈ દૂમરે લડકે હૈ કયા ?” આવો આપણી જનતાનો વાંચીલખી જાણનારો average (સામાન્ય) માણસ ! એવાને ખોટી ખબર આપીને એનું કેટલું અહિત થાય છે ?

લાલચોનો ત્યાગ કરવાનું છે. મમાચાર બેગા કરવા એ એની પ્રથમ એવા છે. આ સમાચારનું માધન અથવા મળ દુષિત નથી એની એણે જીવના જોખમે પણ માવધાની ગણવી જોઈએ. જે સમાચાર એ આપે, અથવા ન આપે, અથવા જે રીતે એ મમાચાર આપવામાં આવે તેમાં મત્વના શુભ વદનને ઝાંખપ ન લાગવી જોઈએ દીકા કરવાની સ્વતંત્રતા મીને છે, પણ એ મમાચાર પવિત્ર વસ્તુ છે, તેને બદલીને કે મચડીને કે તેમાં વધુન કરીને ભેટ કરાવો કેઈને અધિકાર નથી. આવા છુલક માધનોથી પ્રચાર કરવો એ ગર્હ વસ્તુ છે. પોતાના પક્ષના લોકોને તેમનો પક્ષ મંજાવાવાનો જેટલો અધિકાર છે તેટલો જ અધિકાર વિરોધીઓને પણ છે. દીકા કરતાં પણ પોતે પોતાના ઉપર મંચમ ગણવો જોઈએ નિખાલમ દીકા કરવી એ માટું છે; પણ ન્યાયશુદ્ધિ દીકા કરવી એ બહેતર છે.”

સત્યનિષ્ઠા એ પ્રથમ ધર્મ

કેટલાંક વર્તમાનપત્રો અત્યુક્તિને અથવા અમુક હકીમને સણગારીને કહેવાને જાણા માને છે. અમેરિકન વર્તમાનપત્રોમાં તો આ જાણા વિનાની રાવી એ અશિષ્ટતામાં ખપતી હશે એક અમેરિકન ગિપોર્ટ મને પૂછતો હતો : ‘ગાંધીજીને બિલાડીએ ગમે કે ?’ મેં કહ્યું : ‘હા; ફતગ પણ ગમે, ગાગો પણ ગમે અને તું પણ ગમે બિલાડી જ શા માટે ?’ એ હસ્યો અને જોત્યો : ‘ગાંધીજીના વાતાવચ્ચનું શબ્દચિત્ર આપવા માગું છું. તેમાં બિલાડી જેવું સગમ પ્રાણી ક્યાં મૂકી દઈ શકાય તો ગંગા પુગાય ’ અને તેણે ગાંધીજીની સાથે બેસીને દૂધ પીનારી બિલાડી લારીને રંગ પૂર્ણો. સ્લેપિંગને તો લાગેયું કે ગાંધીજીની માધુતાલરી નસનાનું ચિત્ર એક કાષ્ઠપત્ર દેશાન્ત આપીને જ પૂરું ચીતરી શકાય એટલે તેણે લખ્યું ‘પ્રિન્સ એક વેલ્મ બહી’ આગ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ તેની આગળ સાદાગ પ્રણિપાત કર્યા હતા’ એને ખબડાવતાં ગાંધીજીએ કહેયું : ‘તમારું આ ગપ્પું તો તમારી કલ્પનાશક્તિને પણ લજવે એવું છે હું તો ભંગીને પ્રણિપાત કરું, અને તેની ચરણજ લઉં, કાગળ તેને ધૂળમાં રાગવાના પાપમાં મેં ભાગ ભર્યો છે. પણ પ્રિન્સ એક વેલ્મ તો શું પણ શહેનશાહ પાંચમા જોજને પણ હું પ્રણિપાત ન કરું, કાગળ તે તો એક જીલમગાર મતાનો પ્રતિનિધિ છે.” પણ પગ્દેશી ખબરપત્રોનો વાત ક્યાં કરું ? આપણે હવે એમને આટી શકીએ છીએ.

જોટી ખબરો તો દૂર રહી, સાચી પણ સાત માલ વિનાની ખબરો જાપવામાં આપણને શોભા લાગે છે શુ મમાચાર જેટલા દાઢ અગ્યા તેટલા જાપવા મારી પાસે એક વર્તમાનપત્ર પડ્યું છે તેમાં એક બે રાંભનું મથાળું આ પ્રમાણે છે : “મચ્હર મૌદર્ગાસીનો અંતિમ નિશ્ચય : ગરીબો વચ્ચે લગવાટ” આની સાથે એ મહિલાનું ચિત્ર છે, ચિત્ર ઉપર એક નાનકડા ચોખંડ બ્લોકમાં જાપ્યું છે : “ચાર વાગ લગ.” બીજું એક એવું જ બડકામણું મથાળું છે : “એ નૃતિશને પગણવાને ૫૦૦ તૈયાર થયા — પણ તે ન જ પરણી !” આ સમાચારો આવી રીતે આપનામાં અથવા તો મચ્હરા આપનામાં જ વાયકની શી સેના માધવા ધારી હશે ? બીજા એક વર્તમાનપત્રમાં પાંચ રતંભનું મથાળું

છે : “સ્ત્રી-સખત માર મારી પીયેર મોકલી દીધી !” આને પાંચ સ્તંભ શા માટે ? માર મારનારને પોતાની વીરતાનું જાન કરાવવા માટે ? ખીજ એક છાપામાં છે : ‘નાગ સાપ સંન્યાસી થઈ ગયો. દિગ્મુદ અનેકા પૂજારીઓ.’ આ સમાચાર જે સમાચારપત્રીએ મોકલ્યા હશે તેને જોલાલીને લાગ્યે જ મૂળ વર્તમાનપત્રના તંત્રીએ પૂછ્યું હશે કે એ એની નજરે જોયેલી વાત છે કે સાંભળેલો ગોળો છે. ખીજાં વર્તમાનપત્રોએ આ ગોળાની નકલ કરવામાં તો વિચાર કરવાનો જ શા માટે ? ખીજું એક છાપું ખબર આપે છે : “પ્રણયમંથીમાં બંધાયેલાં જોડાંએ કરેલો આપઘાત.” આ ખબરથી ખીજા એવા પાગલ યુગલોને ઉત્તેજન નહિ મળતું હોય ? સ્ટોવથી બળી મરનારીઓના ખબર વારંવાર છાપરાથી થોડાક એવા કિસ્સાઓ તો વધતા હશે જ એ વિષે શંકા છે કે ? આ સંબંધમાં એક પ્રસિદ્ધ અમેરિકન દૈનિક ક્લિથન સાયન્સ મેનીટરની નીતિ અહીં જણાવવા જેવી છે. એનો લંડનનો ખબરપત્રી મને લંડનમાં મળ્યો હતો. જ્યારે જ્યારે હિંદુસ્તાન વિષે ખોટા ખબરો ત્યાંનાં છાપાઓમાં આવે ત્યારે ત્યારે તે મારી પાસે આવતો અને મારી પાસે ખરા ખબર લઈને એ અમેરિકા મોકલતો. એ વર્તમાનપત્ર પોતાની જનહિતની તત્વનિષ્ઠાને માટે મશહૂર છે. એને વિષે વીલીસ એમટ નામનો પ્રસિદ્ધ વૃત્તવિવેચનકાર લખે છે : “એ પત્રમાં અપરાધો અને ગુનાઓની ખબરો અપાતી જ નથી — સિવાય કે મરકાર કે સમાજની પ્રગતિના વિષાતક એ સમાચાર હોય; એ પત્રમાં મોટી મોટી આફતો કે હોતારોતોની ભડકાવનારી રીતે ખબર આપવામાં આવતી નથી; એનો અધિપતિ એક નથી પણ એક મોટું મંડળ છે.” વિલાયતનાં શિષ્ટ પત્રોમાં — ‘ટાઈમ્સ’ અને ‘નેચરસ્ટ ગાર્ડિયન’ જેવામાં પણ — ઘણે અંશે આ પ્રથા પાળવામાં આવે છે, અને ચોકાવનારાં મથાળાં આપવાની રેઢિયાળ ટેવથી આ વર્તમાનપત્રો મુક્ત છે. આપણાં ઘણાં વર્તમાનપત્રોની ખપત આવી ખબરો ઉપર આધાર રાખે છે. વર્તમાનપત્રો વાંચવાતો લોકોનો શોખ વધ્યો છે, પૈસા પૈસાની કિંમતે વેચાતાં પત્રો હજારોની સંખ્યામાં વેચાય છે, તેમાંથી પત્રના માલિકો મોટા નફો કરે છે, તો તેના બદલામાં પણ સ્વચ્છ વાચન પૂરું પાડવાની તેઓ પોતાની જવાબદારી ન સમજે ?

વર્તમાનપત્રોના હાથમાં સમાજની વ્યક્તિ વ્યક્તિની આબરુ રહેલી છે, અને સભ્યતાના નિયમો વ્યક્તિને જેટલા લાગુ પડે છે તેના કરતાં વર્તમાનપત્રોને અધિક લાગુ પડે છે. પણ કેટલાં વર્તમાનપત્રો આ મર્યાદા જાળવે છે ? પંજાબમાં કેટલાક વર્તમાનપત્રો કેવળ લોકોની આબરુ ઉપર છાંટા નાંખવાની ધમકી આપી તેમની પાસે પૈસા કઢાવીને જીવનારાં કહેવાય છે. સાચી હકીકત કહેવામાં પણ કેટલીકવાર ભારે અસભ્યતા અને અપમાન રહેલું હોય છે. એક શહેરમાં એકવાર હડતાળ ચાલતી હતી, તેની આગેવાની એક બહેનના હાથમાં હતી. બહેનનું નામ ન આપતાં એક વર્તમાનપત્ર લખ્યું : “બરતગ્દ કરેલા એક કારકૂનની આયડી હડતાળિયાઓને મોખરે.” આ વાત હકીકતે સાચી હતી પણ એ એવી રીતે છાપવામાં એ પત્રની કશી જ શોભા ન હતી. કોઈને વિશે મલિન અક્ષરો છાપવી એ તો આથીયે ભૂંઠી વસ્તુ છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને વિશે અંગત કશી પણ ખબર આવી તે પુરાવા વિના સ્વીકારવી નહિ, અને પુરાવો હોય

તો તે સાચો છે કે જોરો તેની ઝીણવટથી તપામ કરી જોવી, અને તપામ પછી ખબર માત્રી હરે તો જાપવામાં જનતાનું દિન છે કે અદિત એનો વિચાર કરીને તે જાપવા ન જાપવાનો નિશ્ચય કરવો. આટલી મામાન્ય નીતિ કાંઈ મુશ્કેલ છે કે ?

વર્તમાનપત્રોમાં ગાંધી.

આપણે આપણા ટૂંકી દૃષ્ટિના ઝઘડાઓમાંથી જગ્યા નથી, કેટલાંક ગાખાદિકાએ — મહાગદ્દી ખાગ કરીને — નિદા અને ક્રીચડ કેંકવાનો ઇજ્જત લીધો છે, મહામહાનાદીઓ કોર્ટ ન ચડશે એવી ખાતરી હોવાને લીધે, અથવા કોર્ટ ચડે તો પણ પોતાની પામે જોવા જેવી કશી મતા ન હોવાને લીધે, લલમલા નેતાઓની અને મંસ્થાઓની બદનક્ષી કરતા એમને શરમ આવતી નથી, મવળી વાતને અવળી કરીને ઉતારવામાં એઓ ગૌરવ માને છે અને મહાગદ્દને મુલભ એવાં પૌગણિક જ્ઞાનો જૂઠી ઉપમાઓ અને રૂપકો આપવામાં ઉપયોગ કરે છે. આના દાખલાઓ દૃ નદિ આપુ માત્ર મવળી વાતને ઉલટાવી અવળી કરવાનો એક તાજે જ નમૂનો કોઈ મરાઠી વાચકે મને મોકલી આપ્યો છે તે આપુ છું. એ પત્રે ખબર ‘હરિજન’માંથી લીધો છે, પણ ‘હરિજન’ની એકેએક વાત ઉલટાવી છે. મેં લખ્યું હતું : “સેગાંવ વર્ધાથી પાઠ માર્ધલ છે, એટલે આવતાં જતાં ફરજિયાત મૌને ૧૧ માર્ધલની કસરત મળી રહે છે.” આને બદલે પેણું પત્ર લખે છે : “પોતે (ગાંધી) તો નિગતે ગામમાં ખેસી મગ કરે છે; ખીજાઓને ત્યાં સુધી ચલાવતા શરમ નથી આવતી.” મેં લખ્યું હતું : “ગ્રામસેવા વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજી પામે ગયા ત્યારે છુવાએ લજનો ગાઈને એમને રીઝવ્યા છુવાનું ઝોળખાણ આપતાં ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું : એ મારી જેમ લાખણો નથી આપતા. એ તો લજનો કરે છે. અને લજનો પ્રચાર કરે છે મારે તો ખોલીને જ પ્રચાર કર્યો છૂટકો કારણ હું તો નથી ગાઈ શકતો કે નથી લજન બનાવી શકતો” પેલા મહારાષ્ટ્રી પત્રે લખ્યું : “ગાંધી ગામમાં સેવા કરવા ગયા છે અને છુવા પાસે એકા લજન માંલજે છે ! છુવાને વિષે ગાંધી જોત્યા, ‘એ મારી જેમ લાખણો નથી આપતા, લજન કરે છે.’ આ છુવાની મામે કટાક્ષ ક્યું” કે એની સ્તુતિ કરી ? અને પોતાને ગાતાં પણ નથી આવડતું તો મહાત્મા શા ચર્ચને બેઠો છે ?”

પણ મહારાષ્ટ્રી વર્તમાનપત્રોનો જ દોષ શા મારુ કાદું ? ગુજરાતમાં એમનાં મોંમાં ચૂંકે એવા પડ્યાં છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે મહાગદ્દીમાં શુદ્ધિ છે, જ્યારે આપણાં આ પત્રોમાં કુદશુદ્ધિ સિવાય બીજી શુદ્ધિ નથી. એમાંથી નમૂના આપતાં ખીતરી ચડે એમ છે. એ નમૂના ઉતારવા એટલે કાગળને અંકિત નદિ, પણ કલંકિત કરવા બરાબર છે. માત્ર મહા કષ્ટે પણ જાપી રાકાય એવા એક બે કુટિલતાના નમૂના આપવા બસ થશે : “મંદિરોને ફટણખાના કહેનાર ગાંધીજીનો મત્યાગ્રહાશ્રમ ફટણખાનું હોયું. સહશિક્ષણના પ્રભાવે હોકરાહોકરીઓના ભોગવિશામ થયા, અને પરિણામે ગાંધીજીએ ઉપવાસો આદર્યા. છેવટે તે આશ્રમવાસીઓ ગણસંઘમાંથી કાયર થયા એટલે મત્યાગ્રહાશ્રમ સરકારને સોંપવા જેવું ક્યું આખરે હવે તે આશ્રમમાં ચમારો રહે

છે, અને ચામડાં કેળવીને જૂતાંઓ બનાવે છે.” “ગાંધીજીને હિંદુધર્મ પર ઘણી જ ખુબસ-દાઝ છે. કહે છે કે આફ્રિકામાં તેમણે જે લડત ચલાવી હતી તેમાં મુખ્ય ટેકા મુમલમાનોના હતો, વિચારથીલ હિંદુઓનો ટેકો થોડો હતો, તેથી તે દાઝ તેઓ હિંદુગતિ પર કાઢી રહ્યા છે. આ વાત ખરી છે કે ખોટી તે તો પ્રભુ જાણે, પણ હિંદુધર્મની ધોર ખોદવા માટે જે પ્રયાસો ગાંધીજીએ કર્યા છે તેવા પેટમાં પેસીને પાળી મારવાના પ્રયાસો મુમલમાનોએ પણ કર્યા નથી.”

કિશોરલાલભાઈએ ‘સહસિક્ષણ’ વિષે મર્વાળી ચર્ચા કરતો એક લેખ લખ્યો હતો. ગુજરાતમાં એ ઘણાને ગમ્યો હતો. એ કડક મર્યાદાવાદી છે એ સુવિદિત છે. એ લેખમાં સ્ત્રીપુરુષ સંબંધોમાંથી લપચતા દોષોનાં કારણોનો નિર્દેશ કરતાં એમણે લખ્યું હતું:

“સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં આજે નીચે પ્રમાણેના વિચારો ફેલાઈ ગયા છે: x x
(૪) બાપદીકરીએ, માદીકરાએ કે લાઘવજ્ઞેને પણ મર્યાદામાં વર્તવું જોઈએ એવું સૂચવનાર સ્મૃતિકારમાં વિકૃત લિંગભાનની અસધિ થઈ છે.....જે બાપ કે ભાઈ, દીકરી કે બહેનનો હાથ ઝાલના, કે તેની માથે એકલો બેમતાં, કે તેને ખભે હાથ મૂકતાં કે પ્રેમ આવે ત્યારે તેને ચુંબન કરતાં કે એને વસ્ત્રહીન દશામાં જોતાં વિચારમાં પડે એ બહુ જીજ્ઞસે માણુમ હોવો જોઈએ.....”

“શાળાઓમાં કે સમાજમાં ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનને નામે કે સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનને નામે ઉપરના જેવા વિચારો ફેલાઈ રહ્યા છે એ આજના અઘ્ઘચર્ચ ‘મંબંધી દોષોત્ત’ એક મહત્ત્વનું કારણ છે.”

આ લેખકે આમાંથી શરૂઆતના અને છેલ્લા ફકરા ઉઝાપી દીધા અને વચ્ચેના ફકરો કિશોરલાલભાઈને માથે મઢી દીધા!! અને પછી તે ઉપર ટીકા કરી: “ગાંધીધેલા કિશોરલાલ મશરૂવાળા દિનપ્રતિદિન કેવી અધમ દશાએ પતિત થતા જાય છે તેનો ચિતાર ઉપરનો લેખ આપે છે.” મારે એટલું જણાવવું જોઈએ કે સુભાગ્યે મનાતનધર્મના નામને લજવનારું આ પત્ર માસિક છે, એટલે એનું વિષ પૈસા ખરચીને પીનારા બહુ ઓછા હશે.

આપણું સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રોમાંથી ઘણાં ઓછાં છુલ્લકતાથી પર રહેનારાં છે. (આમાં અપવાદ તરીકે સ્થાનિક સમાચારો આપનારાં ‘પ્રજાગધુ’ અને ‘લોકવાણી’ ગણી શકાય) આ સાપ્તાહિકોમાં ખબરો જૂજજૂજ હોય છે, પણ રવિવારે વાંચનારાઓને મનોરંજન કરાવવાના જ હેતુ હોય છે અને મનોરંજન પણ કેવા પ્રકારનું? જે “હળવું ગાહિત્ય” આવે છે તેમાંથી હું ક્યાં નમૂના આપવા જઈ? આ છોડીને પછી પરદેશી પત્રોમાંથી ઉતારા, ઉટપટાંગ વાર્તાઓ, અને ગ્રિમેમા-સ્ત્રીઓના ચિત્રો સિવાય કશું હોતું નથી. આજણું અનુકરણ તો કરી જ રહ્યા છીએ તો શા માટે રંગનું અનુકરણ ન કરીએ? ‘એન્સ્ટર ગાર્ડિયન’ સાપ્તાહિક એ અનેક રીતે અનુકરણ ચોગ્ય સાપ્તાહિક છે એમ કહું તો ચાલે. એમાં ખબરો ભરચક હોય છે, વીણેલી હોય છે; સમાજ, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર વિષે વર્તમાન નેતાઓના વિચારો અને દેશ

પરદેશની ધટનાઓનું સમતાયુક્ત વર્ણન હોય છે; ચૂંટેલાં પુસ્તકોની માર્ગદર્શક સમાલોચના હોય છે; શુદ્ધ સાહિત્યના એક એ લેખો હોય છે.

એમાં પણ કોઈ વાર ઉતાવળે ટીકા થાય છે, અને બ્રામક ખચરો અપાય છે એ ખરું. પણ એનો સુધારો થતાં તે તુરત સુધારી લેવા જેટલી પ્રામાણિકતા એનામાં છે. એના હિંદુસ્તાનના ખચરપત્રી ધણીવાર સિવિલ નર્વિમના માણસો હોય છે અને એને અવળે માર્ગે દોરે છે, પણ કોઈ પણ જાણ એ ખચર પુરાવા સાથે સુધારે તો સુધારે પણ છાપે છે.

સમાચારો વિષેના મારા કથનનો ઉપમંદાર રસિકનના ઉદ્દગારો ટાંટીને કરીશઃ “જો કોઈ પણ દૈનિક કે આપ્તાહિક શુદ્ધ ચાળેલા સમાચાર જ આપીને, અને સાચાં અને ચાળેલાં વિધાનો — જેટલી હદ સુધી તેની સાબિતી મેળવી શકાય તેટલી હદ સુધી જઈને — આપીને મતોપ માનશે, અને નીચ વસ્તુઓ જે આપવાની મળે તેમાંથી પણ જે આપવાની મળે તેમાંથી પણ જે જાણવા યોગ્ય હોય, જે આત્માને પોષક હોય એવી જ આપીને મતોપ માનશે, અને તેને શુદ્ધ ભાષામાં રજૂ કરશે તો તેને કમાણી થશે કે નહિ એ હું નથી જાણતો, પણ એ વાંચનાર તો અવશ્ય કમાણી કરશે.”

પણ વાંચનાર કમાણી કરે એની વર્તમાનપત્રોને શી પડી છે?

સમાચારો — વ્યાપક દૃષ્ટિએ

પણ હવે સમાચારોની વાત છોડીને આગળ વધીએ, જો કે ભાષણોના હેવાલો અને મુલાકાતોના હેવાલો પણ વ્યાપક રીતે સમાચારમાં જ આવી જાય. આ દિશામાં હજી આપણે બાળપણમાં જ છીએ એમ કહી શકાય. અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં પણ આ બાબતમાં એક જ પત્ર સંતોષ આપે એવું છે. એ મદ્રાસનું ‘હિંદુ’. એની પાસે ખચરપત્રીઓ કમળે કમળે અને ગામે ગામે છે, અને એના રિપોર્ટરો સિદ્ધહસ્ત સંકેતલિપિ જાણનારાઓ છે. અંગ્રાજીમાં ‘અમૃતખચર પત્રિકા’ હવે થોડે અંશે ‘હિંદુ’ની હરોળમાં આવવાનો પ્રયામ કરે છે, પણ બાકીનું એકે વર્તમાનપત્ર આ બાબતમાં સંતોષ આપે એવું નથી. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની પણ એવી જ દશા છે. ભાષણોના રિપોર્ટરો આપવાની કળા સત્યાગ્રહના જમાના પછી ઠીક ઠીક સુધરી છે, પણ કોઈ ઉત્તમ, પોતાના વિષયને ન્યાય આપનારો, મુલાકાત લેનારો હજી મારા જાણ્યામાં નથી આવ્યો. આનું કારણ અભ્યાસ અને ખંતની આપણી ખામી છે. ઠશી નોંધ લીધા વિના કેવળ સમજપૂર્વક વાતચીતનો કે ભાષણનો સાર આપવાની શક્તિનું આપણા અંગ્રેજી અને ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં મીંદુ છે. બ્લોવિટ્ઝ નામનો પ્રસિદ્ધ ખચરપત્રી ‘ટાઈમ્સ’ના તંત્રી ડીલેન સાથે ૧૮૭૨માં વરસાઈ ગયો હતો. વરસાઈમાં કેંચ પ્રધાન તિયેરનું ભાષણ બંનેએ માંભળ્યું, અને પાછા ફર્યા. બ્લોવિટ્ઝને વળાવતાં ડીલેને કહ્યું: ‘આવાં ભાષણો તો અક્ષરશઃ આવવાં જોઈએ. આપણા કાલના અંકમાં આ આવી શકત તો કેવું સારું? પણ એ તો કેમ જ બને?’ ડીલેન લડન ગયો. બ્લોવિટ્ઝ રેશન ઉપરથી લાગલો જ તારઓક્સિમાં ગયો અને ત્યાંથી લખવાના કાગળો મેળવ્યા અને મંડ્યો લખવા, વચ્ચે

વચ્ચે આંખ બંધ કરી આખી મસાનું ચિત્ર મનમાં ખડું કરતો જાય અને તિયેરના હાવભાવ અને વચ્ચેના ચાલ કરતો જાય. ઘડીકમાં આખું ભાષણ તૈયાર થયું અને તે લાંડન તારથી પહોંચ્યું. હીલેને બીજે દિવસે 'ટાઈમ્સ'માં અઢી સ્તંભો તિયેરના વરમાર્ધના ભાષણના જોયા અને આભો બન્યો. આપણે ત્યાં ડ્રાઈ બ્લોવિટ્ઝ હોવાની મને તો ખબર નથી. હું આશા રાખું છું એ મારું અજ્ઞાન હોય. પણ આજના જમાનામાં એવા રિપોર્ટરો મેળવવા અશક્ય તો ન જ હોય. આવશ્યકતા માત્ર ત્રિવિધ વિષયોના અભ્યાસ અને તન્મયતાની છે.

મારી પાસે 'મેંચેસ્ટર ગાર્ડિયન' નો એક અંક પ્રેર્યો છે તેમાં લિયરલ 'સમર સ્કૂલ' ની વ્યાખ્યાનમાળાના પાંચ માત્ર ધુરંધર વ્યાખ્યાતાઓનાં ચાર પાંચ દિનમનાં વ્યાખ્યાનોનો ઉત્તમ સાર એક પાનાના ચાર સ્તંભોમાં આપી દેવામાં આવ્યો છે. આજના અનેક વ્યવમાયોના જમાનામાં ભાષણોના અક્ષરશઃ હેવાલ લેવાની મગત હોય તો પણ પાલવે એમ નથી, ઘણાની પાસે એટલું વાંચવાની નવરાશ હોતી નથી. વળી વક્તાને જરાય અન્યાય ન થાય એવી રીતે તેના ભાષણનો સાર આપવાની કળા કેળવવાની ખડું જરૂર છે. ઘણીવાર વક્તા આવેલામાં આવી જઈ, કે ગફલતમાં કે બેદગીથી ન કહેવાનું પણ કહી દે છે તો તેને મંભાળી લેવાનું, તેના ઉદ્દેશોને હળસા કરવાનું નાબુદ કામ પણ કુશળ રિપોર્ટરનું ધર્મ પડે છે.

“કેટલીની આર્થિકશીલે મિ. ગાંધીએ કરેલા કામની બહુ માર્ગ સ્તુતિ કરી અને માફ સાફ કહ્યું કે અત્યંત રાજદારી ટીકાકારો મિ. ગાંધીને માટે બહેને ગમે તે કહે અથવા ધારે તો પણ મિ. ગાંધીએ જે ભાર નૈતિક પ્રભાવ પાડ્યો છે અને પાટી રહ્યા છે તે વિષે તેમને પોતાને કે મિશનરીઓને કશી શંકા નથી. આર્થિકશીલે કહ્યું કે સૌને, હિંદુસ્તાનના લોકમતના નેતાઓને સુધ્ધાં સ્પષ્ટ કરી દેયું નેર્મ્યે કે આજે અસપ્તસોમાં કામ કરનારાં મંડળો કાર્મ પાણુ ગંજકીય દિલચાલનો ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારને માટે દુરપયોગ કરવાનો કદી પ્રયત્ન ન કરે, અને હિંદી લોકોમાંના કાર્મ પાણુ લોકોના આત્માઓનું લીલામ રાજકીય પદો કરે તો તેમાં કશો બાગ લેવા હમ્મજના નથી. તેમણે એ પણ ખુલાસો કર્યો કે કાર્મ પાણુ આમાનિક અથવા આર્થિક આવશ્યકતાને પહોંચી વળવાને માટે લોકોનાં ટાળેટાળાં વટાળવાનો ખિલકુલ પ્રયત્ન કરવામાં નહિ આવે, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના જેઓ આવવા હમ્મજે એવા લોકોએ ખ્રિસ્તી ધર્મ અને તેને ચંચેનાં કર્તવ્ય બગેબર મમજતા હોય તો જ તેમને સ્વીકારી શકાય.”

હશે રિપોર્ટરનો રિપોર્ટ સાચો કે ‘હિંદુ’નો? પ્રથમના રિપોર્ટમાં ‘ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારને માટે’ એ શબ્દો ઉડાનીને આખા ભાષણનો બિરોદો જ ધ્વનિ આપી દીધો છે, અને ગાંધીજીના અસપ્તસ્યતાનિવારણના કામની નહિ પણ ગ્રામ્યેવાકાર્યની સ્તુતિ કરવામાં આવી એમ બતાવ્યું છે.

આમ એક ભાષણના ટૂંકા મારાંશથી કેટલીકવાર અર્થનો ભાર અનર્થ થાય છે. ગાંધીજીના હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા એક એ લેખોના ટૂંકા મારાંશથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમનો જન જનત. એ જ લેખો ત્યાં પૂરા જપાયા ત્યારે આફ્રિકાવાસીઓને તેમના ઉપર હુમલો કરવાને માટે પશ્ચાત્તાપ થયો.

પણ જો આ ક્ષેત્રમાં આપણે જણા છીએ તો પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને તેના વિશ્વાસપાત્ર વર્ણનો આપવામાં આપણી બિલુપ એથી પણ વધારે જોવામાં આવે છે. હા; આપણાં માસિકોમાંનાં કેટલાંક એ બિલુપ પૂરી પાડતાં થયાં છે ખરાં. ‘પ્રસ્થાન’ માસિકમાં અને હમણાં જ મળૂરમેચકોએ આરંભેલા ‘સર્વોદય’ માસિકમાં વિવિધ આર્થિક વિષયો ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ અને અનુભવપૂર્ણ લેખો આવે છે. પણ દૈનિકોમાં તો આ વસ્તુનો દુકાળ જ છે. આમાં મહારાષ્ટ્રનાં વર્તમાનપત્રો પાસેથી આપણને ઘણું શીખવાનું છે. ‘કેસરી’ની તિલક મહારાજના સમયની કાર્મલ લો, કે કેળકરના સમયની કાર્મલ લો, તેમાં અનેક વિષયો વિષેના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો પુબ્કળ મળી આવશે. આ અભ્યાસની આજે જેટલી આવશ્યકતા છે તેથી વધારે કદી ન હતી. આપણું રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્ર આજે વ્યાપક બન્યાં છે, છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં હિંદુસ્તાન ગામડાંમાં છે, ખેડૂતોમાં અને મળૂરવર્ગોમાં છે એમ નેતા આપણે થયા છીએ, પણ હજી આપણાં વર્તમાનપત્રો શહેરોમાંથી નીકળે છે, અને બહુ બહુ તો વર્તમાનપત્રોના રિપોર્ટર કાર્મ નેતાઓ ગામડાંમાં પ્રવાસે જાય છે ત્યારે તેમનાં ભાષણોની નોંધ લેવા જાય છે. ગામડાંના પ્રબોનો, ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિનો તેમની અનેક હાડમારીઓનો તેમની મધ્યે રહીને અભ્યાસ કરનારાં એજા છે, આપણા વર્તમાનપત્રોના કાર્યકાર મંડળમાં એવા

જવલે જોવાના મળે છે. તિલક મહારાજ પાસેથી સાંભળ્યું છે કે તેઓ પોતાના દાઢ નીચે કામ કરનારને પહેલાં પાંચ વર્ષ કાઠ પણ આર્થિક પ્રશ્ન પર્મદ કરી લઈને તેનો અભ્યાસ કરવાની ફરજ પાડતા અને પછી તેની પાસે લેખો લખાવીને તેની પરીક્ષા લેતા. સી. પી. સ્કોટ જેનું નામ હું આગળ લઈ ગયો છું, અને હજી વિત્તારથી જેનો ઉલ્લેખ કરવાનો આવશે તેમના વર્તમાનપત્ર 'મેસેન્ડર ગાર્ડિયન' વિષે કહેવાતું હતું કે એ તો એક વિદ્યાપીઠ હતી, એમાં ઉત્તમોત્તમ ગ્રેજ્યુએટો ઓકમર્સ અને કેમિસ્ટ્રીની કળીને જોડાતા, પણ તેમનું ખરું શિક્ષણ મિ. સ્કોટની નીચે શરૂ થતું એકવાર પોતાના દીકરા સોરેન્સને લેખો લખનારા મદદનીશની. જગ્યા લેવાનું કહેતાં એમણે કાગળ લખેલો તે આપણા વર્તમાનપત્રોમાં આજકાલ કામ કરવા ઇચ્છનાર દરેક જણે જોવા જેવો છે અને એની સચત્તાનો દરેકે અમલ કરવો પડે છે: "આજ સુધી ચિત્રકળા અને નાટકમાં તારું ચિત્ત હતું. સામાજિક પ્રશ્નો તને હજી સુધી બહુ ખેંચી શક્યા નથી, પણ તે તારા એકવારના માનીતા વિષયો ઉપર જેમ તને અને મને દર્શને કામ કરેલું તેવી જ રીતે એ વિષયો ઉપર હવે મંડવું પડશે. મેં તો મારું જીવન માનવસેવા વિષેની પરમ નિષ્ઠાથી આરંભ્યું અને તેને લીધે જ હું આગળ નબી શક્યો, અને તેથી જ જીવનના બધા વિષયો વિષેની મારી વૃત્તિ રંગાઈ છે. તારે માટે કદાચ બેલોટો માર્ગ હોય. મેં સામાન્ય મગાજસેવા-નિષ્ઠાથી આરંભ કર્યો, તું કદાચ વિશેષ પ્રજ્ઞા ઉપાડી લઈને પરિણામે એ નિષ્ઠા ઉપર આવશે. એ પરિણામ પણ કડું જ આવશે. . . . એન્સર જ્ય એટલે તારે શ્રમજીવીઓનો પ્રશ્ન ઉપાડી લેવો પડશે અને માટે સારી પેઠે પરિશ્રમ તારે કરવો પડશે, વાંચનું પડશે, ગરીબો કેવી રીતે રહે છે ખાતર છે પીએ છે એમને શી શી હાડમારીઓ વેકવી પડે છે, એનો અંગત અનુભવ મેળવવો પડશે, તો તને તારા વિષયમાં મદદ મળશે. શ્રમજીવીઓની હડતાળનો મવાલ આવીને જોશે રહે ત્યારે શ્રમજીવીઓના નેતાઓને મારી પેઠે મળવું જોઈશે, અને આ વિષયના અભ્યાસનો આરંભ તારે મિ. અને મિમિસ વેબના મનૂસ્ક્રિપ્ટોના ઇતિહાસ વિષેનું પુસ્તક અને સદ્કારિત્વ વિષેનું કાઈ પુસ્તક લઈને કરવો પડશે."

પરદેશી, ખાસ કરીને યુરોપીય, ઘટનાઓ વિષે આપણે વધારે ગમજતા મઈએ અને તેની ચર્ચા જ્ઞાનપૂર્વક કરી શકીએ એ આવશ્યક છે. આપણાં અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રો પાસે પણ આ વિષય માટે ઉત્તમ ખબરપત્રીનો અભાવ છે, ત્યાં શુજરાતીની તો વાત જ શી કરવી? એ વિષયના અભ્યાસ વિષે પણ મીડું જ છે એમ કહી શકાય. મહાયુદ્ધના જમાનામાં આડિલકર યુદ્ધ વિષે અભ્યાસ અને જ્ઞાનપૂર્ણ લેખો લખતા તે બહુ વખણાતા. આજે યુરોપીય ઇતિહાસ અને યુરોપીય રાષ્ટ્રમંડળોના નિકટ જ્ઞાનથી ભરેલા લેખોની બહુ આવશ્યકતા છે. એ અભાવ આપણે પૂરવો જોઈશે.

વળી નાણાશાસ્ત્રનો વિષય છે. આપણે ત્યાં હવે તો આ વિષયના કીક કીક તજ્ઞો છે. એઓની પાસે આપણા શુજરાતી વર્તમાનપત્રોએ વખતોવખત લેખો મેળવના થયું જોઈએ. ખાસ વિષયો (દા. ત વિશ્વાયનગા શાંતિની પ્રતિજ્ઞા લેવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તે) વિષે અંગ્રેજો મારફત ચત્તાચાત આપણાં અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોમાં જ્ઞાનપૂર્ણ

અને વિવેચનપૂર્ણ લેખો આવે છે. સ્ટેન્ડર્ડમનમાં યુદ્ધચિત્રો દ્વિમાસિકમાંની લેખમાળા ચાલી હતી, અને તેમાંની કેટલીનો મગ્ગ જ્ઞાન 'અમૃત બ્રહ્મ' પત્રિકાએ આપ્યો હતો. આવી માત્રો આપણે શુભરાતી વર્તમાનપત્રોમાં હજી અનુભવી છે.

અમુક ઘટનાઓ ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચનો લગવાને માટે આપણે ખામ લેખકોને વીનવવા જોઈએ. ખોદ-ગોવિંદપુર કેમ નામનો બહુ ચોખવાડો મુદ્દો કન-તામાં આપ્યો, તેમાં હાઈકોર્ટના ફેમના ઉપર 'અમૃતબ્રહ્મ પત્રિકા'એ એટલી મધી ભાવના સાબરો દીકરા રી કે તેની નોંધ હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશને લેવી પડી, તે ચિંતા, પણ તેની સામે શું પગલું લઈ ન શક્યા, અને આખું બંગાળ એ કેમની વાત કરતું થઈ ગયું. બાન્ડોલી તાનુખના બે ચાર ગરીબો મનીષગોને દડ ન ભગવાને બે લે ભોગરાતની સળ ભોગ્યા બાદ પગ મારે અઘટિત રીતે પગલ્યા અને તેમના નાચરચીલા હાજર થયાં, તેની ઉપર હાઈકોર્ટમાં મારી પેટે દી. થઈ અને તેમને પણ દહાડે ન્યાય મળ્યો. પણ એની ઉપર જેટલી ચર્ચા થઈ જોઈએ, જેની ચર્ચા થવી જોઈએ તેની નથી થઈ એવા અન્યાયો તો આપણે લા દગવાખધ થયા છે.

સિનેમાઓ, જાહેરખબરો, વગેરે

આમ વર્તમાનપત્રોના મુખ્ય અંગોની બે વાત કરી પણ હવે તો એમાં નવા અંગો ઉમેરાયા છે. મિત્રેમાં જગત વિષે એમાં આખા પાના ભગાય છે, અત્યંત વિષે પણ આમાં મારી નજર પહોંચતી નથી. હમણા જ એ નાપલી માગ વાચવામાં આવી તેમાં એ લેખ લખે છે કે માહિત્ય પરિષદ તો 'કુગમદિયાઓનો જલમો છે' પણ (કે અને) 'સિનેમા એ તો માહિત્યનું એ મોટામાં મોટું અંગ છે' આ સાહિત્ય વિષે માત્ર અજ્ઞાન કે અજ્ઞાન કરું છું, પણ મિત્રેમાં જોનાગોની આખો ભારે તેજ હોતી જોઈએ એ વિષે સંદેહ નથી, કારણ કે તો જિંદગીમાં બે ચાર વાર સિનેમામાં ગયો છું એ ચોખવિયાપણાને લીધે નહિ પણ મારી આખ નખળી છે. મારે પણ એ મિત્રેમાં-સાસ્ત્ર-પ્રતીજી દ્વિલમની સફળતાની એક અનિવાર્ય શરત જણાતી છે તે જણાતા જેવી છે. 'સ્ત્રીપુરુષ-સંબંધ વિષે સારી પેરે ઉત્તેજક વસ્તુ ભરે, ઉત્તેજાતમ દ્રશ્યો રજૂ કરે, અને અભિનયનો અનંત પૂરો, એટલે બોડા પાર' આ એકરાર પછી મારે શું વધુ હેનાનું ગ્રહણ નથી.

વર્તમાનપત્રનું એક અંગ રહી ગયું — અને તે પણ એ આશયક 'જીવનપ્રદ' અંગ 'જીવનપ્રદ' રાજ્યકે વર્તમાનપત્રો એના વિના નબી શકે નહિ એમ કહેવાય છે. આ પણ આજના જમાનાનો એક અટપટો કોષડો છે ના કે એર એ જીવનપ્રદ વસ્તુ થઈ પડી છે? પણ હું જૂલો વર્તમાનપત્રોને તો એ એ પાવાનું હોતું નથી, તેઓ તો એ વેચવાનો વેપાર કરે છે અને તે ઉપર જીવે છે. પ્રકૃતિના નિયમોનો ગમે તેટલો ભંગ કરે, શરીરને કે મનને કશી હાનિ પહોંચવાની નથી, એ ઘણીખરી પેશા દેનારી જાહેર ખબરોની મથિતાર્થ હોય છે એક પ્રતિષ્ઠિત દૈનિક ના વ્યવસ્થાપક પાસે જાણ્યું હતું કે લાલ લડકાનારા ને છાપેલી એક સિગરેટની કે યાકુતિની બે ઘડ પહોળા અને ચાર અંચ લાખી જાહેર ખબરના એ મોડો રૂપિયા આવે છે. આગ સારા હેવાતા વર્તમાન

પત્રોમાં યાદુતિઓ અને 'નંદાળી રતિશક્તિ'ની બીજાંતસ જાહેરખબરો ઊભરાય છે; 'શુભ વર્ષીકરણ મંત્રો' અને 'સો ટકા સફળ સંતતિનિયમનનાં સાધનો'ની જાહેરખબરો એનાં પાનાં શોભાય છે; અને માટે તો પાંચ હિંદી વર્તમાનપત્રોમાં આવેલી પાંચ પ્રકારની સ્તુતિ એક સંજ્ઞને મને મોકલી છે. એક જાણું તો એના આદ્ય ચતુરને પોતાના જાપખાનામાં જ જાપાયજી 'કામંવિજ્ઞાન' મહત્ત આપે છે; અને મુંઝવના એક પ્રતિષ્ઠિત જાપાંએ એક આખા પાના ઉપર પાંચરેલી જાહેર ખબરમાં શક્તિની અનેક યાદુતિઓનાં પ્રમાણપત્રો આપ્યાં છે, અને તે ઉપર પોતાની મોહોર મારી છે કે અમારો પ્રતિનિધિ આ પ્રમાણપત્રો જોઈ આવ્યો છે અને એ બધાં સાચાં છે ! એક પ્રતિષ્ઠિત માસિકમાં 'સ્ત્રી આદૃતિનાં કામોત્તેજક અંગો' નામના એક પુસ્તકની સચિત્ર જાહેરખબર આપી છે, અને તેમાં સારી પેઠે બીજાંતસ વર્ણવે છે. આ આખી જાહેરખબર સ્ત્રીજાતિનું બીયણ અપમાન છે. જો આ જાહેરખબરો વિના આ વર્તમાનપત્રો ન જ નબી શકે એમ હોય તો આપણે વર્તમાનપત્રોને તિલાંજલિ કાં ન આપીએ ? કશાસાહેબનું એક તીપું વાક્ય આ સંબંધમાં ટાંક્યા વિના ચાલે એમ નથી : " જાપાંઓમાં જ્યારે આટલી બધી હીન જાહેરખબરો જોઈ હું ત્યારે મનમાં વિચાર આવે છે કે પ્રજાસેવાને સોડુ એકાદ ઉત્તમ દેવમંદિર બાંધીને પછી તેનું ખર્ચ ચલાવવા માટે તેના કમ્પાઉન્ડની એરડીઓ શંરાજખાનાઓને અને વેસ્યાઓને જાડે આપવા જેવું આ નથી ? "

આ તો અતીતિપોષક જાહેરખબરોની વાત થઈ. પણ બીજી પણ એવી એવી ઉત્પટાંગ જાહેરખબરો જાપામાં આવે છે જે જાપાને જરાય શોભારૂપદ નથી. એક બિચારાએ ગાંધીજીને પત્ર લખીને પુછાવ્યું હતું. " બેલગામમાં કાયદાની કોલેજ વિષેની આ જાહેર ખબર જોવામાં આવી છે. આપનો દાઈ બેલગામમાં જાણીતો હોય તો પુછાવીને ખાતરી કરી જોશો ? એ કોલેજ એવી છે કે પહેલી ૬૦ રૂપિયા ફી આપી દેવાની, એના બદલામાં ખાવાપીવાનું મહત્ત, પુસ્તકો મહત્ત, અમુક મહિનામાં પરીક્ષા (હાઈકોર્ટ પ્લોડરની કે કઈ એ તો હું જુલો ગયો) પામ કરારો દે, પાસ થાઓ એટલે ૬૦ રૂપિયા પગાર મળે અને નપામ થાઓ તો ૫૦ રૂપિયાનો પગાર મળે ! " આ અને આવી જાહેરખબરો પણ વન માનપત્રો ન રાકી શકે ?

આ દૂષિત અંગોમાં હવે એક નવું લગ્યું છે; અનેક ઉત્તરવાળાં પ્રશ્નો ભેગા કરીને તેના ખરા ઉત્તર — એટલે વર્તમાનપત્રે ફરાવેલાં ઉત્તર — આપનારાઓને ઇનામ આપવાની લોટરીનું અથવા જુગારનું. એમાં ઉત્તરો તો લખેલા જ હોય છે, પણ માગેલો ઉત્તર પસંદ કરીએ તો લોટરી લાગે. પરિશ્રમ વિના અને શુદ્ધિ વિના ધનવાન બનવાનું કેને ન ગમે ? એટલે આવા લોભિયાઓની જરમારથી વર્તમાનપત્રોનાં ગળવાં ગરમ રહે છે.

સુરુચિપોષક તત્ત્વો

જે વસ્તુ લોકોની સુરચિને પોષક છે, રસજ્વલિને ઉત્તેજકર છે, શુદ્ધિનું અનુરંજન કરનારી છે એ વસ્તુ ઉપર એકે વર્તમાનપત્ર લાર મૂકવું નથી. આપણે બીજાંતસ ચિત્રો આપીએ છીએ, પણ ચાલુ રાજકીય કે સામાજિક પરિસ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં

‘કાર્તુનો’ — ઉપહાસ ચિત્રો — કેમ નથી આપના ? કાર્તુનની કળા પશ્ચિમમાં ખૂબ ખીલેલી છે, ‘હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ’ પત્રમાં શંકર નામનો ચિત્રકાર આ ઉપદાસચિત્રો ઉત્તમ કાઢતો હતો. જે વર્તમાનપત્રો આ વસ્તુને પોષે તે એમાં કુશળતા મેળવનારા તો ધણાયે નીકળી શકે. ચટકદાર પારેમાણે લખવાની કળા પણ ખીલવવા જેવી છે, એથી વાચકની છુદ્ધિને ઉત્તેજન મળે છે, અને વિનોદવૃત્તિ પોષાય છે. ‘હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ’માં તે વેળાના તંત્રી જોગદ આ કળામાં એકા હતા. એત્રિગિનિયા ઉપરના અત્યાચાર માટે ઇટલીની મામે Sanctionsની — મળના ઉપાયોની — બડી બડી વાતો ચાલતી હતી, તેને અમલમાં મૂકવાની કાર્ષની માન ન હતી તેની ખટમધુરી ટીકા કરતાં આ લેખકે એક પેરેમાણે લખેલો યાદ આવે છે : “મેંદ્રમન્થ ગરે થયાં એટલે જુઓ દવે તેનો કેવો ઝડક અમલ થવાનો છે તે’ ન્યુ ટ્રિલીમાં બોમ્બન વેળાએ મેંકરોની અને રપાયેટી(ઇટાલિયન ખાદ્યવાનીઓ)નો બહિષ્કાર થશે. ઇટાલિયન શરાબને તો કાર્ષ અડશે જ નહિ, બહાદુર ક્રાન્થ મેંદ્રમન્થનો અમલ પ્રથમ કરવાનું છે, એટલે ફ્રેન્ચ શરાબ શાપેનનો જ મૌ ભાવ પૃછશે વર્તમાનપત્રોવાળાઓને લાંબી રજા મળવી નેઈએ કારણ બધું ડાખવાનું રોમન ટાઈપમાં હોય છે, અથવા ઇટલિક્રમમાં હોય છે, શબ્દો પણ અગ્રેજી ભાષામાં લેટિન ભાષા એટલે અત્યાચારી પ્રગત ઇટલીની ભાષામાંથી ધણા ખરા આવેલા હોય છે એટલે તેનો પણ બહિષ્કાર, બહિષ્કાર, બહિષ્કાર, બહિષ્કાર !”

કટાક્ષ દ્વારા લાંબા બોધપ્રદ લેખો લખનાર રવ. લલુકાકાના પુત્ર ભાઈ ગગનવિહારી છે. એની અવગવાણી બહુ મોહક છે એમના આખા લેખનો ઉતારો તો ક્યા આપવા જઈ ? પણ આપણી કાયરતા, અને ત્યાગ અને ઉદમ કરવાની અશક્તિનો દોષ પોતે લેવાને બદલે બીજાને ઓઢાડવાની વૃત્તિનો જે આખા ઉપહાસ ‘બીન્ને કોઈ’ નામના લેખમાં કર્યો છે તે વાચીને કોને આત્મનિરીક્ષણ ન સુઝે અને આનંદ ન ચાય ? એ લાંબા લેખમાંથી થોડા તુટકે ઉતારા આપું :

“તમાગ કામમા પણ આ અજ્ઞાન મનુષ્ય અમંખ્ય વિદ્ન નાંખ્યા જ કરતો નથી ? તમારી કોઈ ચોપડી જડે નહિ, કોઈ નોટબુક કે ‘ફાઈલ’ ખોવાઈ જાય, કોઈ કાગળ ગેવરલે ગય તો ઓફિસના બધા કાગડુનો અને પટાવાળાઓ ખાતરીપૂર્વક કહે છે કે એમાં ભૂલ બીજા કોઈની હતી. . . .

“મામાનિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમા આ અજ્ઞાત માણુમની વિનાશકાન્દ શક્તિ ઠેક ઠેક જણાય છે. બધાં યુદ્ધો બીજા દેશની દુષ્ટતાને લીધે થાય છે એ અપહૃ છે. બીજા દેશ જ શાન્તિનું ઉલ્લંઘન કરે છે, હિંસામય વાતાવરણ મરજે છે અને દરેક યુદ્ધનો આરમ્ભ કરે છે. આપણો પોતાનો દેશ તો હંમેશા સ્વરક્ષણાર્થે જ લડે છે યુદ્ધ દરમિયાન બધા અધમ કૃત્યો, અત્યાચારો પરદેશીઓ જ કરે છે. . . .

“જાપાં વાંચવાનું કારે દેશકાર્ય રોજ સવારે કરતા અસંખ્ય માણુસોને લાગે છે કે માત્ર જે બીજાઓ પરતા પ્રમાણમાં દેદમાં ગયા હોત, બીજાઓએ લાડી ખમી હોત અને સ્વદેશીનું વ્રત લીધું હોત તો પૂર્ણ સ્વરાજ્ય નહિ તો એનું સત્ત્વ કે તત્ત્વ તો જરૂર મળી

જાત. મને ધણા દેશમંદુઓએ ખાતરી આપી છે કે જો માત્ર એક લાખ માણસો માતૃભૂમિ માટે પ્રાણ પાથરવા તૈયાર હોત તો ભારત જરૂર સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરત, . . .

“હિંદુ અને મુસલમાન કોમના નેતાઓ ઐક્યની આવશ્યકતા માટે એકમત છે છતાં એકતા સધાતી કેમ નથી? કોણ આ બધી ગેરસમજૂતી અને વિખવાદ ઉત્પન્ન કરે છે? બીજી કોમના બીજા મનુષ્યો જ. આથી જ નેતાઓ બીજા મનુષ્યોને (અથવા નેતાઓને) ઐક્ય સાધવા નિરંતર વિનંતિ કર્યા કરે છે,”

“આમ આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ આ અમુક મનુષ્ય અટકાવે છે, આપણા મામાજિદ જીવનને અવ્યવસ્થિત કરી મૂકે છે અને આર્થિક ઉન્નતિ સાધવા નથી દેતો. અને છતાં પણ એ આપણને જડતો નથી. કોઈ શેરલોક હોમ્સ જેવો કુશળ ડિટેક્ટીવ કે સરકારની છૂપી પોલીસને માણસ કે ગ્રુપ જનસમ પણ એને પકડી શકતો નથી; તેમજ કોઈ ચોગી પ્રબળ સમાધિ વડે પણ એ મર્વવ્યાપી, અગાધ અને ગદન વ્યક્તિના અસ્તિત્વનું રહસ્ય કળી શકતો નથી.”

“પરંતુ એ રહસ્ય આટલું કંઠણ લાગે છે તે કદાચ તદ્દન સરળ તો નહિ હોય? આ બીજો મનુષ્ય જે સર્વસ્થળે વસે છે અને કોઈ સ્થળે વસતો નથી એ કદાચ તમારામાં, મારામાં અને આપણા સૌમાં તો નહિ વસતો હોય?”

એ જ દિશામાં; પણ કંઈક જુદા પ્રકારના અને જુદી લહેજત આપનારાં, મધુરાં કટાક્ષો ‘સ્વૈરવિહારી’ રામનારાયણ પાંડકનાં છે. જુઓ ગંદકી સંઘરવાની આપણી શક્તિ ઉપરની એમની કટારો:

તેની પત્ની જે માણસ રહીને કચરો નાખવા આવે તેને એ નવી હદથી બહાર ગ્રામી રહીને કચરો ફેંકવો પડે, અને તેથી થોડો કચરો વેગઈ ગળા ઉડગડાની હાથ વધે તેમા બિચાગ માણસો શુ કરે ?”

આ મુદ્દર યુનિયન સામગ્રી શા માટે મામિકૃષ્ણા ન ગહે અને એનો લાભ દેનિકા અને મામાદિકાને ન મળે ? પણ દેનિક સામાદિકાને પોતાના વાચકોની અતૃપ્તિ પચ્ચ રીતે ખરવાનું સમજું નથી

સૂત્રધાર

પણ હવે આ મર્વ અગઉપોગિને બેગા ડગી તેની મજબૂત કૃતિ ધડનાગ તત્રી અને વૃત્તવિવેચક ઉપર આરીએ એ મજબૂત કૃતિ ધડીને એને ગા હેતુ માધવો છે એની ઉપર બહુ આધાર ગહે છે (૧) કેટલાક તત્રીઓ કેવળ લોકમતનું પ્રતિબિંબ પાડનાગ હોય છે, લોકમતની ચોચાચોગ્યતાનો વિચાર કર્યા વિના તેને જેવા હોય તેવાને તેવો ગળૂ કગનાગ હોય છે (૨) કેટલાક લોકમતને જાણી, સમજ તેને મુધાગનાગ, ધડનાગ, સમય આગે આખી પ્રગતી મામે યર્ધ, તેનો તિગરકાગ વહોરી અન્યાયો અને દુગચારાની મામે જખરદસ્ત ગુમેશો અવાવનારા હોય છે (૩) કેટલાક લોકગિકા હોય છે, પોતાના જમાનાને પલટાવનાગ હોય છે પ્રથમના વર્ગમા આવનારાઓની મચ્ચા થોકથોક છે ખીજ અને ત્રીજા વર્ગમા આવનારા ગવ્યાગાકયા છે

વિલાયત અને અમેરિકા જેવા સ્વતંત્ર દેશોમા વૃત્તવિવેચનની કળા મપૂર્ણ રીતે ખીલી છે, અને ત્યા આ ગણે પ્રગતતા તત્રીઓ જોનામા આવે છે ત્રણે પ્રકાગના તત્રીઓએ પોતાના પત્રોને મક્ષણ વર્તમાનપત્રો બનાવ્યા છે, શિક્ષણ માર્ગનિઠ છે એટલે તેમના એક એક પત્રની નકલો ૧૦ થી ૨૦ લાખ સુધી ખપે છે, તેમના કાર્યાલયોમા દોઢથી બે હજાર સુધી માણસો રોકાયલા હોય છે એમલા તંત્રી વિભાગમા જ મુખ્ય તંત્રીના હાથ નીચે અનેક વિભાગના તત્રીઓ ઉપતંત્રીઓ મળીને ૨૦-૨૫ હોય છે અને તેના મદદનીશો અને કાગકુતો ઢગલાખધ હોય છે. આપણા નિર્ધન દેશમા બધા જ બેચ એક બિચાગ સૂત્રધારને ખેવવાના હોય છે દેશ પ્રગત છે એટલે દેશદાજ જેને હંમે હોય તેવાંદેશને સ્વતંત્ર ગાની લડતમા ઝૂએ કે વર્તમાનપત્ર ચવાવે ?

એટલે આપણે ત્યા આપણી નિયમ સ્થિતિમા પણ સી. વાઈ. ચિંતામણી જેવા, રામાનંદ એટલું જેવા, માતીવાલ મોય, શ્રી નટગગન અને કાલિનાથ ગય, જેવા તંત્રીઓ પાકયા છે એ ઈશ્વરનો પાડ છે ગાંધીજી અને તિલક મહારાજ જેવા તો ગમે તેના સજોગો અને પરિસ્થિતિના પહાડને તોડનાગ છે, અને વિગલ છે ખીજ પત્રકારો છે, જેમણે પોતાના પત્રોને આર્થિક રીતે મક્ષણ કર્યા છે, જેમણે પ્રગતે કે મરકાગને ન જહેડાની રીતિ ગ્રહણ કરીને પવન જોઈને પહાણ હંકાર્યા છે આવા સક્ષણ પત્રો આપણા દેશમા અગ્રિજમા તો ચાલે છે જ, ગુજગતીમા પણ ચાલે છે એ ‘સક્ષણ’ પત્રોની હુ ચર્ચા કરના ધમ્મજો નથી મારી આખ આગળ તો પ્રગતે ધડનાર, પ્રગતી સેવા કરનાર વર્તમાનપત્ર જ રહેલું છે એટલે ઉપર કહેવા ખીજ અને ત્રીજા વર્ગના તંત્રીનો જ ઉદ્દેશ્ય હું વિસ્તારથી કરીશ

આ લોકશિક્ષક અને રાષ્ટ્રવિધાયક તંત્રીનું વર્ણન આપતા સી. પી. સ્કોટ કહે છે - “લોકમતની ઉપર અમર પાડવાનું અને તેને દોગવાનું કામ મહાલાભ છે, અને કોઈ પણ એક વ્યક્તિ કે એક વર્તમાનપત્રને માટે આ કામને પૂરેપૂરું પડેલી વળતુ મુશ્કેલ છે એ વામને માટે ઉત્તમોત્તમ કુશળતા જોઈએ, ઉત્તમોત્તમ નિદાણનો મરકાર જોઈએ, કુશાગ્ર શ્રુદ્ધિશક્તિ જોઈએ, પણ એ બધાને મામર્યા આપનાર, પ્રાણ આપનાર ધર્મબીરુતા જોઈએ, મત્યનિષ્ઠા જોઈએ — હૃદયની જ નહિ, પણ શ્રુદ્ધિની સત્યનિષ્ઠા જોઈએ ” આ ગુણોથી સપત્ર તંત્રીઓ જ એ ખીજ અને ત્રીજા વિભાગમાં આવી શકે. ખીજા વિભાગના તંત્રીઓના નામ ગોધતા અમેરિકાના લોર્ડ ગેરિમન, ઇંગ્લંડના ડીલેન, સ્કોટ અને સી. પી. સ્કોટ, અને આપણે ત્યાં ગાંધીજી અને એ ચડે છે ત્રીજા વિભાગમાં ગાંધીજી અને તિલક મહારાજને હોડીને ખીજા કોર્ષ સૂઝતા નથી ”

સ્વ મોતીલાલ ઘોષ, શ્રી ચિંતામણી નટરાજન, રામાનંદ એટરજી અને કાલિનાથ રાયની ગણતરી હું મર્યાદા વૃત્તવિવેચકોમાં કરું છું, પણ દેશના સંજોગોને લીધે એમની સેવાની શક્તિ મર્યાદિત રહી છે. સ્વ મોતીલાલની કટાક્ષભરી જાન એકવાર બંગાળની મરકારને ભારે પડી હતી, પણ તેમનો પ્રભાવ એવા હોતો કે તેમને કદી સરકાર જેના પૂરી શક્તિ ન હતી જેવા પુગવાનો જમાનો આવ્યો ત્યારે તો ત્યો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સૂરજ ન્યા જગતો નથી તેવા ધામમાં પહોંચી ગયા શ્રી ચિંતામણીનું જ્ઞાન આશ્ચર્યકારક છે કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનના છેલ્લા પચાસ વર્ષોનો ઇતિહાસ એમની આગળીને ટેરવે છે, અને તારીખ સુધ્ધા એઓ ઝીણામાં ઝીણી ઘટનાની વાત કરી શકે છે મોંઠેચુ ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે એમના જ્ઞાનથી આશ્ચર્ય સંકિત થયો હતો નટરાજન એક અનુભવવૃદ્ધ સમાજસુધારક અને સિદ્ધહંત વૃત્તવિવેચક છે, રામાનંદ એટરજી અને કાલિનાથ રાય પોતાના ઊંડા અભ્યાસથી અને લેખકોને યજમાનના મામર્યા ધરાવે છે પણ ગાંધીજી અને તિલક મહારાજની જાત અને ભાત આ બધાથી જુદી છે તેમના વૃત્તવિવચન ઉપર તેમના પોતાના જાણ પડી છે અને રાષ્ટ્રવિધાયકો અને લોકશિક્ષકો પણ ગાંધીજી અન્યાયની સામે — રાજ અને પ્રજા બંનેના અન્યાયની સામે — આમગણ જૂઝતારા સત્યનિષ્ઠ યોદ્ધા, લોકમાન્ય પ્રાધાન્યે લોકશિક્ષક પણ એમની વાત હું અહીં શું કરું? એમની બંનેની સત્તા અને પ્રભાવનો અનુભવ હજીયે આપણે કરી રહ્યા છીએ અને કરશું, અને એમના લોકશિક્ષણના પરિણામો આપણી આખા આગળ તરે છે

પરદેશી પ્રસિદ્ધ વૃત્તવિવેચકો

પરદેશના અગ્રગણ્ય વૃત્તવિવેચકો વિષે બોલતું વધારે અનુકૂળ છે, એમની પાસે આપણાથી જેટલું રીખાય એટલું શીખવું છે, કારણ વૃત્તવિવચન એ આપણી કળા નથી પરદેશી કળા છે

લોર્ડ ગેરિમનનું નામ લેતા મો લરાય છે ગુલામીના અધોર અને અમાનુષી અન્યાય સામે લડાનકે પરિણામોની પગલા કપાં વિના જૂઝતાર એ યોદ્ધાને કોઈ સત્યાગ્રહી જાણી શકે એમ નથી ગુલામી રહેતે રહેતે બંધ થવી જોઈએ એમ એકવાર

એનાથી કહેતાં કહેવાઈ તો ગયું. પણ તુરત જ એને પોતાની બૂલ સમજાઈ અને તેને જાહેર રીતે પશ્ચાત્તાપ કરતાં એને મંકોચ ન થયો, એ પશ્ચાત્તાપ પ્રગટ કરવાનો એ ધર્મ સમજ્યો. એ વેળાના એના ઉદ્દેશો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે : “ પાર્ટી ટ્રીટ સર્ચમાં રહેને રહેને ગુલામી નાબૂદ કરવાના લોકપ્રિય પણ દુષ્ટિન સિદ્ધાન્તનો મેં અધિચારે સ્વીકાર કર્યો હતો. આજે આ વિચાર મંપૂર્ણપણે અને મારા કહેવાનો કોઈ અનર્થ ન જ રી શકે એવી રીતે ખેંચી લેવાની તક લઈ છું, અને ઇશ્વરની, મારા દેશની, અને મારા લોકોની ગરીબ ગુલામોની જાહેર રીતે માફી માગું છું—કે મેં બીરતાલપી, અન્યાયભર્યા અને અકલ્પ વિનાના વિચારને મારા મનમાં પ્રવેશ આપ્યો અને મેં પ્રગટ કર્યો. હવે આ જાહેર રીતે માફી માગીને મારા અંતરને ટાટક વળે છે મારી જાપાની કઠોરતા ધણીને નથી ગમતી એ હું જાણું છું. પણ કઠોર લાખાની આવશ્યકતા નથી શું? અવશ્ય હું સહ સહો કઠોર થઈશ, ન્યાય મને આણુમ રહીશ. આ વિષય પરત્વે મધ્યમસર રીતે વિચાર કરવાની, બોલવાની, કે લખવાની મારી જગ્યા ઇચ્છા નથી. નહિ, એ નહિ જ બને ! આજ લાગી હોય એવા ધરના માલિકને મધ્યમસર રીતે જુમગણ કરવાનું કહેવાની તમારી મગદૂર હોય તો કહો ! જેની પત્ની ઉપર જાળાકાર થતો હોય તેવા પતિને પત્નીને આસ્તે આસ્તે જાણવવાની સલાહ આપવાની તમારી જાતી હોય તો આપે ! આગમાં પડેલા જાળકને રહેતે રહેતે જાણવવાનું કહેવા જેટલું તમારું હૃદય કઠોર હોય તો ભણે કહો ! પણ આ ગુલામી રહેતે રહેતે નાબૂદ કરવાની મારી આજળ કોઈ વાત ન ઉચ્ચારશો. મને એ નાબૂદ કરવાની ધગરા ચડી છે, હું ફૂંકા ફૂંકીને બોલવાનો નથી. હું કોઈની મુરબત રાખવાનો નથી, હું એક રનિભર પણ પાછો હાલવાનો નથી, અને સાંભળ્યા વિના તમારો છૂટકો નથી.”

સ્ટેડ અનેકવાર પ્રગ્નનો અજખામણો થયેલો. ખોર લડાઈમાં બ્રિટિશનો પક્ષ અન્યાયી હોઈ, તેની હાર થાય એવી જાહેર પ્રાર્થના કરવાના ઉદ્દેશો એણે કાઢેલા અને બ્રિટિશ લશ્કરના અત્યાચારો પોતાના પત્રમાં નીડરતાથી અને આગ્રહપૂર્વક જાહેરા. અને એકવાર અનિષ્ટની માગે થતો જેલમાં પણ ગયેલો. ડીલેન અને સી. પી. સ્કોટની કથા હું જરા વિસ્તારથી કહેવા ઇચ્છું છું.

ઇંગ્લંડના આ બે નામકિન તંત્રીઓના જીવનવૃત્તમાંથી દરેક વૃત્તવિવેચકે ધણું શીખવાનું છે. અને તે બેમાંથી પણ સી. પી. સ્કોટનું જીવનચરિત્ર તો કોઈ દર્શયોગી સાધુનું જીવનચરિત્ર છે, જે વાંચીને પવિત્ર અને ઉત્તમ થવાય છે. ડીલેન સ્કોટની પહેલાંના જમાનાનો હતો. એ એક વિલક્ષણ મૂર્તિ હતી. કહેવાય છે કે એણે ૩૬ વર્ષના પોતાના તંત્રીપદ દરમ્યાન ‘ટાઈમ્સ’માં એકે લેખ લખ્યો ન હતો—જે કે આ વાત અક્ષરશઃ સાચી નથી—જતાં ‘ટાઈમ્સ’ને એણે સરકારનું મુખપત્ર નહિ પણ સરકારનું વ્યવસ્થાપક—organizer નહિ પણ organizer બનાવ્યું હતું, અને અધ્યાત્મ સિંકન જવાનુંયે પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું હતું કે એ ‘ટાઈમ્સ’ એ જગતની એક મહાશક્તિ છે, મીસીસીપી ને બાદ કરતાં એના કરતાં મોટી શક્તિ એક નથી. ડીલેનનું જીવનવૃત્ત અસાધારણ પ્રતિભાનો એક નમૂનો છે. નીડરના એનો મુદાલેખ હતો અને બલાજૂપની કે મોટા માંધાતા જેવા વડા

પ્રધાનોની પણ મુરબત રાખ્યા વિના એણે પોતાનું તંત્ર ચલાવ્યું. "રાજ્યધુરંધરનું કર્તવ્ય હશે ચૂપ રહેવાનું હોય. વર્તમાનપત્રનું કર્તવ્ય પરિણામના ભય વિના મત્ય પ્રગટ કરવાનું છે, અન્યાય અને અત્યાચાર ઉધાડા પાડવાનું છે, અને જગતના ન્યાયાસન આગળ તેને રજૂ કરવાનું છે. . . કેઈ મરકાગ ગમે તેવાં કાળાધાળા કરીને મત્તામાં આવી હોય અથવા તેના ગમે તેવાં ફૂડાં ફૂલો હોય તો પણ તેના તરફ ખીછ મગકાર બાલ માનથી હાથે વર્ને; પણ વર્તમાનપત્રના ઉપર એનું કશું અંધન નથી, સુત્રમ્હોએ એકખીજાની માથે વિવેક ભક્ષે કરતા રહે, વર્તમાનપત્રો એ તો ધોળાફટક યર્ધને કરતા ધુરંધરોના કાળાં ફૂલો, અને ખૂન કરીને ગાદીએ આવનારાના લોહિયાળા હાથો ખુદ્લા પાડવા જ નોંધે. વૃત્તવિવેચકનું કર્તવ્ય ઇતિહાસકારની જેમ મત્ય શોધવાનું અને તે વચક આગળ રજૂ કરવાનું છે". આ ઉદ્ગાર એક ઐતિહાસિક પ્રમંથે એણે લખ્યા હતા અને એ જ તરવને વળગી રહીને એણે ૪૬ વર્ષ 'ટાઈમ્સ'નું તંત્ર ચલાવ્યું. મત્ય ખોળી કાઢવાની અને તે પ્રગટ કરવાની રીતો પણ એની અજમ હતી; રાજ દિવમના સમાજમાં અને રાજનેતાઓના મંડળોમાં ફરવું, અનેકને ખાણાં આપવાં અનેકને ત્યાં ખાણું જવું, ઇતિહાસનો ઝોલ જાણીને, લોકમતને વશણુ આપવાની તૈયારી કરવી; ગત્રે ૧૦ થી તે સવારે ૪-૫ વાગ્યા સુધી અખંડ જગૃત રહી પત્રની એક એક ખબર લેવી, એક એક લીટી તપાસવી, એક એક લેખ તપાસવા, સુધરવા, ભૂલ કરનારના કાન પકડવા, અને જાપાની પહેથી નકલ નીકળે નહિ ત્યાં સુધી કાર્યાલયમાંથી જવું નહિ. 'ધુરોપમાં વધારેમાં વધારે જગૃદાર માણસ 'તુ' ખિરદ એણે મેળવ્યું હતું, અને 'વિકટોરિયા રાણીને સુધ્ધાં એના લેખો વાંચવાની ફરજ પડતી. આમ છતાં એના પદથી અને પ્રતિજ્ઞાથી મળેથી પોતાની શક્તિ કે સત્તાનો કદી દુરુપયોગ એણે નહોતો કર્યો, કદી કોઈએ મૂકેલા વિશ્વામનો અપ્રદિત ઉપયોગ નહોતો કર્યો, કોઈ પક્ષને વગ થયા વિના કે કોઈની મુરબત રાખ્યા વિના, પોતાના પત્રની ઉચ્ચ પ્રતિજ્ઞાને કદી નીચી નથી પાડી, પોતાના પત્રની ભાષા અને વિચારને પણ મદા ઉઠાવી દેવાએ જ એણે રાખ્યાં હતાં.

સ્કોટ જુદા પ્રકારની વ્યક્તિ હતી. એનું ધીર ગંભીર જીવન કોઈ આચાર્યના પદને ગોળાને એનું હતું, એના હાથ નીચે અનેક કેળવણી અને પરિણામે લગભગ ૬૦-૭૫ વર્ષ થયાં 'એડેલ્ટર ગાર્ડિયન'ની ઉદારતા, ન્યાયપ્રિયતા અને નીડરતાને માટે અખંડ માખ ચાલી આવી છે. સમાચારની પવિત્રતા જાળવવા વિશેના એમના ઉદ્ગાર હું આગળ રાંકી ચૂક્યો છું. અથાગ પરિશ્રમથી ભરેલું પણ ઉમ સત્યનિષ્ઠાથી ભરેલું એનું જીવન હતું. એનો ચરિત્રલેખક હિંમંડ કહે છે કે ૭૩ વર્ષની ઉંમરે એટલે ૧૯૧૯ માં એણે ૧૧૭ લાંબા લેખો લખ્યા હતા, એ ઉપરાંત નાના લેખો તો જુદા અને ૧૯૦૦ માં ૧૨૩ લેખો લખ્યા હતા. પખવાડિયામાં પોતાના પાંચ અમલેખો તો હોય જ અને તે ઉપરાંત બધાનું લખેલું જોવાનું અને તપાસવાનું હોય પરિશ્રમ કરવાની એની શક્તિ અસીમ હતી. ૮૦ વર્ષની ઉંમરે ગત્રે મારી પેડે કામ કર્યો પછી, મવાગનો બધો મમય, મુરબત અને મળળ વિચારશક્તિપૂર્વક તે આંડા અને હકીકતોથી ભરેલી જુદા જુદા અમ્યામને આપતો. આ ઉપરાંત લોકલિખના પ્રમો વિશે મિત્રો સાથે

એનાથી કહેતાં કહેવાઈ તો ગયું, પણ તુરત જ એને પોતાની બૂઝ સમજાઈ અને તેનો જાહેર રીતે પશ્ચાત્તાપ કરતાં એને મંદોદર ન થયો, એ પશ્ચાત્તાપ પ્રગટ કરવાનો એ ધર્મ સમજ્યો. એ વેળાના એના ઉદ્ગારો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે : " પાર્ક રફીટ ચર્ચમાં રફતે રફતે ગુલામી નાખૂદ કરવાના લોકપ્રિય પૃથ્વી દુષ્ટિન નિહા-તનો મેં અવિચારે સ્વીકાર કયો હતો. આજે આ વિચાર મ'પૂર્ણપણે અને મારા કહેવાનો કોઈ અનર્થ ન જ કરી શકે એવી રીતે જેમી લેવાની તક લઉં છું, અને ઈશ્વરની, મારા દેશની, અને મારા ભાંડુઓ ગરીબ ગુલામોની જાહેર રીતે માફી માગું છું—કે મેં બીરતાભર્યા, અન્યાયભર્યા અને અછલ વિનાના વિચારને મારા મનમાં પ્રવેશ આપ્યો અને મેં પ્રગટ કર્યો. હવે આ જાહેર રીતે માફી માગીને મારા અતરને ટાઢક વળે છે મારી ભાષાની કઠોરતા ધખાને નથી ગમતી એ હું જાણું છું. પણ કઠોર ભાષાની આવશ્યકતા નથી શું ? અવરમ હું સત્ય સમો કઠોર થઈશ, ન્યાય મમો અણતમ રહીશ. આ વિષય પરત્વે મધ્યમસર રીતે વિચાર કરવાની, બેલવાની, કે લખવાની મારી જગ્યા ઇચ્છા નથી. નહિ, એ નહિ જ બને ! આગ લાગી હોય એવા વરના માલિકને મધ્યમસર રીતે લુચ્ચાળ કરવાનું કહેવાની તમારી મગદૂર હોય તો કહો ! જેની પત્ની ઉપર જળાતકાર થતો હોય તેવા પતિને પત્નીને આરતે આરતે ગચાવવાની નલાહ આપવાની તમારી છાતી હોય તો આપો ! આગમાં પડેલા બાળકને રક્તે રક્તે બચાવવાનું કહેવા જોટલું તમારું હૃદય કઠોર હોય તો બલે કહો ! પણ આ ગુલામી રક્તે રક્તે નાખૂદ કરવાની મારી આગળ કોઈ વાત ન ઉચ્ચારશો. મને એ નાખૂદ કરવાની ધગશ ચડી છે, હું કૂંડા કૂંડાને બેલવાનો નથી. હું કોઈની મુરવ્વત રાખવાનો નથી, હું એક ગનિહર પણ પાછો હાલવાનો નથી, મને સાબળ્યા વિના તમારો છૂટકો નથી."

અમુક વિભાગ જાહેર ખર્ચે આપનારાઓના આગ્રહને વશ થયા વિના ચલાવી ન શકાય, તે :સાંભળીને તેના મનમાં શું થયેલું તે કહેતાં તે બોલેલો : મને મનમાં થયું કે એને ભાત મારીને દાદર ઉપરથી નીચે હડસેલું.”

આવો માણસ ત્યારે ૫૭ વર્ષની સેવા કરીને નિવૃત્ત થયો ત્યારે બાદશાહે પણ તેની આ અપ્રતિમ સેવા માટે ધન્યવાદ મોકલેલા. અને વડા પ્રધાને કહેલું કે સ્કોટે જે સેવા કરી છે તેને પરિણામે જગત વધારે વસવા જેવું બન્યું છે, અને જનરલ સ્મદ્સે કહેલું કે એના જીવન અને કાર્યથી એણે અગણિત લોકોનાં જીવનમાં સંજ્જનતા અને સદાચારનાં મૂળ વધારે મજબૂત કર્યાં.

આવા માણસના રમરણથી ધન્ય થવાય છે. એણે જીવિવિવેચનના વ્યવમાયને ઉમળકો છે, અને ભાવી જીવિવેચનકારોને માટે એનું જીવનકાર્ય માર્ગદર્શક રહેશે. એના દેશના મંત્રેજોએ એનું કાર્ય કંઈક સહેલું કર્યું હતું એમ કહી શકાય. આપણે ત્યાં તિલક મહારાજ અને ગાંધીજીને થોડા જ બાદશાહ ધન્યવાદ આપવાના હતા? એમને તો બાદશાહના જેઠાપાનામાં મહેમાની મળે, પણ વડીલાતનો ધંધો પ્રામાણિકપણે ચલાવવો જેટલો કઠણ છે તેટલો જ જીવિવેચકનો ધંધો શુદ્ધતાથી, સત્યતાથી અને નીરસતાથી ચલાવવો કઠણ છે. એ વસ્તુ સ્કોટે સાધી. જીવિવેચકોને માટે તિલક મહારાજ કે ગાંધીજી કે ગેરીસન જેવાનો આદર્શ કઠણ અને લગભગ અશક્ય પણ હોય, પણ સ્કોટનો આદર્શ તો મુકાબલે સહેલો છે.

ક્યાં એ જીવિવેચન અને ક્યાં આપણું ગુજરાતી જીવિવેચન? આપણામાં પંદર વર્ષ ઉપર બીરુતા હતી તે બીરુતા નથી રહી; આપણને આપણા વિચારો સરખી ભાષામાં મૂકતાં નહોતા આવડતા તે આજે નેમભરી, કાંઈક વધારે પડતા આવેશભરી ભાષામાં મૂકતાં આવડ્યા છે; આપણાં ભાષાંતરોનું કર્યું ઠેકાણું નહોતું તેને બદલે આજે સીધી સમોટ ભાષામાં સારાં સારાં ભાષાંતરો મળી રહે છે. પણ આપણા લેખોમાં અન્યાસની અને અધિકારની ઊણપ છે, મર્યાદાના ભાનનો અભાવ છે, જોડણીની આપણને પડી નથી, ઉતાવળ અને નિરર્થક આવેશ જ્યાં ત્યાં જણાય છે. લેખો પ્રણીતાર હેતુ વિનાના હોય છે, કેને ઉદ્દેશીને લખીએ છીએ એનું આપણને ભાન નથી હોતું. દાખલા તરીકે આપણે પરદેશના પ્રશ્નો ઉપર વિવેચન કરીએ છીએ, પણ તે કરતાં કરતાં ભૂલીએ છીએ કે એ વિવેચન આપણા દેશીઓના જ્ઞાનને માટે છે, પરદેશીઓના જ્ઞાનને માટે નથી. એક પત્ર લખે છે : “આરબ પ્રગ્ન માટે ગાંધીજીએ આચર્યો જતાવેલો એક માત્ર માર્ગ અહિંસા અને સત્યનો બાકી રહે છે. અમે તો એટલે સુધી કહીએ છીએ કે જગત આખાની મુક્તિ ગાંધીવાદમાં છે, અને વહેલું મોડું જગતે એને સ્વીકારવો જ પડશે. . . . હિંસામાંથી છૂટવાનો અને જગતને છોડાવવાનો એક માત્ર માર્ગ ‘અહિંસા’નો છે. આરબ અગ્રેસરોએ એ વિચારવું જોઈએ.” આરબ અગ્રેસરો આ શબ્દો ક્યારે વાંચવાના હતા? ખીજા એક પત્રમાં આ સાહિત્ય પરિષદના ઋણા વિષે આ ઉદ્ગારો છે : “પરિષદના બંધારણની કાંઠરી પણ ખસેડવાનું કામ આપણને ભાગીને ભૂકો કરે તેવું છે. એટલે કે એ બંધારણના કિલ્લામાં બેઠેલી

પુષ્કળ પત્રવ્યવહાર તો એમનો ચાલુ રહેતો જ, અને આર્થિક, લેખકાક્રમ 'ડિવન, લેટરબર્ન' જેવા અગ્રગણ્ય વિચારક અને ગદ્યપુરો માથે મેંકડો પત્રો તેના ચાલુ રહેતા. તેની પ્રખર મત્યનિષ્ઠાનો ભલાભલાના ઉપગ્રસ્ત પ્રભાવ પડતો અને લૅર્નિંગ્સ જેન્સ જેવાને પણ તેણે એક વાર માથી માગવાની મક્કળ મૂચના આપી હતી આ મૂચના દરનાં લખેલો એનો પત્ર જેવા જેવો છે. "તમને પોતાને લાગે કે કૉઈક ન કંઈ જેવું થયું છે તો તેને માટે મંપ્રણ નિખાલમનાપૂર્વક, ફિલ્મમાં જગત ગુજ ગળ્યા વિના, માથી માગવી એ તમારા ધર્મ છે. તમે ન કરવાનું ક્યું છે એમ તો મને કહી ચૂક્યા છો. ટાઈ પણ માણસ પોતાને ઘટતો હોય તેના કળનાં વધારે આરોપ કળૂલ કરી લેવાથી કશું ખોતો નથી, પશ્ચિમે બધી ખટાગ અને ગગદ્વેષ ચાલ્યા જાય છે" અમુક પ્રશ્ન ઉપર એ એકાદ લખશે જ એવી આગાહી ગળીને લૅર્નિંગ્સ જેન્સ જેવા એમને વિનંતિ કરતા કે કૃપા કરીને એ પ્રશ્ન ઉપર મારું માંભલ્યા વિના કશું ન લખજો. મહાયુદ્ધ પછી લૅર્નિંગ્સ જેન્સની સ્કોટની સાથેની પગમ મિત્રતા પણ લૅર્નિંગ્સ જેન્સને કામ ન આવી, અને એના ઉપગ્રસ્તમાં મખત પ્રહાર કરનાર સ્કોટ હતો ખોટા લૅર્નિંગ્સ વખતે ન્યાયના પદમાં ગલી વધારીને જે કોરાર વિગેષ એણે કર્યો હતો તે ઇતિહાસમાં પ્રમિદ્ધ છે જ્યારે આખી જનતાના આવેશો અને ઇચ્છાઓ વિરુદ્ધ પક્ષમાં હતાં, ત્યારે ગળ્યાગાંઠિયામાં એ એક ન્યાયને માટે ઝૂઝેલો, ઝોટલો મધી કે દ્વંદ્વ લોકો એને અથવા એની ઓફિસને નુકસાન પહોંચાડશે એવા ભયથી પોલીસના માણસો એને ઘેર અને ઓફિસે પહોંચે ભરતા. આટલા નીડર ટીકાકાર અને ચોક્કા છનાં એને મત્ય એટલું વદાંતું હતું કે એક પ્રમંડે મહેજ દપ્તરનેરોપને માટે એણે માથી માગી હતી, શ્રી, શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી એક વાર સ્કોટની વાત કરતાં કહેતા હતા કે, 'હિંદુસ્તાન વિશે એકવાર એમના પ્રતિવિરોધી વિચારો હતા, એકવાર મારી માથે ખૂબ વાનચીત થયા પછી એમણે વિચારો બદલ્યા એટલે તે વિશે મને ખામ કાગળ લખીને જણાવ્યું કે પોતાના વિચાર માત્ર બદલાઈ ગયા છે.' આપર્થકમાં ત્યારે બલેક એન્ડ એન્ડે દાદાકાર મચાવ્યો હતો ત્યારે સ્કોટની કદમના મખત પ્રહારોએ જ બ્રિટિશ મગદારને જગત કરી અને બલેક એન્ડ એન્ડેનો દત્તાકાર બંધ કરાવ્યો. પોતાના પુષ્કળ કામના ખોળા જનાં પોતાના કાર્યાલયમાં કામ કરનારા લેખકોને, ઉપનંત્રીઓને, અને ખીજા કારકુનોને તેમના વિચારોનો વિશે અને ભાષાઓનો વિશે સ્વિચ્છા કુંડીબંધ ચિઠ્ઠીઓ લખતા અને માવધ કરતા, અને તેમણે ભાષાની જે સુલિષ્ટ ગંભીર, અને આવેશમુક્ત રાંધી દાખલ કરી હતી તે આજે પણ ચાલુ છે. માર્કેલ સેડલરે યથાર્થ જ કહ્યું હતું કે એન્સેટર ગાર્ડિયન એક વિદ્યાપીઠ હતી જેમાં પ્રચલિત વિદ્યાપીઠમાંથી નીકળના સ્નાતકોને વૃત્તવિવેચનની કળા શીખવાની નવી તાલીમ મળતી. એની જીવનકયામાં એના કોષ કે રાંધેલો માત્ર એક જ ચાને ઉરવેખ છે, અને તે અહીં ટાકવા જેવો છે. "પત્રમાં દાખલ થવાને માટે આવતી જાહેર ખબરો તે બહુ કાળજીથી તપાસતો કે જેથી કશું અણુધટલું કે બહુ અંદર પેચી ન જાય, અને એ મણીવાર કહેતો કે જાહેરખબર ખાતાને અને તંત્રી ખાતાને જેટલી ઓછી લેવાઈવા હોય તેટલું મારું એક અવિચારી સુવકે એને એક વાર કહેલું વર્તમાનપત્રનો

અમુક વિભાગ જાહેર ખર્ચે આપનારાઓના આગ્રહને વશ થયા વિના ચલાવી ન શકાય, તે સાંભળીને તેના મનમાં શું થયેલું તે કહેતાં તે બોલેલા : મને મનમાં થયું કે એને માત્ર મારીને દાદર ઉપરથી નીચે હસેલું.”

આવો માણસ ન્યારે પણ વર્ષની સેવા કરીને નિવૃત્ત થયો ત્યારે બાદશાહે પણ તેની આ અપ્રતિમ સેવા માટે ધન્યવાદ મોકલેલા અને વડા પ્રધાને કહેલું કે સ્કૉટ જે સેવા કરી છે તેને પરિણામે જગત વધારે વસવા જેવું બન્યું છે, અને જનગલ સમૂહને કહેલું કે એના જીવન અને કાર્યથી એણે અગણિત લોકોના જીવનમાં સન્મનતા અને સદાચારનાં મૂળ વધારે મજબૂત કર્યાં.

આવા માણસના અમરણથી ધન્ય થવાય છે એણે જીવિવિવેચનના વ્યવસાયને ઉત્તમ્યો છે, અને ભાવી જીવિવેચનકારોને માટે એનું જીવનકાર્ય માર્ગદર્શક રહેશે, એના દેશના મંત્રેગોએ એનું કાર્ય કાર્મિક સહેલું કર્યું હતું એમ કહી શકાય. આપણે ત્યાં તિલક મહારાજ અને ગાંધીજીને થોડા જ બાદશાહ ધન્યવાદ આપવાના હતા? એમને તો બાદશાહને જલ્પાનામાં મહેમાની મળે. પણ વકીયાતનો ધંધો પ્રામાણિકપણે ચલાવવો જોતો કંઈક છે તેટલો જ જીવિવેચકનો ધંધો શુદ્ધતાથી, સત્યતાથી અને નીઝરતાથી ચલાવવો કંઈક છે. એ વસ્તુ સ્કૉટે સાધી. જીવિવેચકોને માટે તિલક મહારાજ કે ગાંધીજી કે ગેરીસન જેવાનો આદર્શ કંઈક અને લગભગ અશક્ય પણ હોય, પણ સ્કૉટનો આદર્શ તો મુકાબલે સહેલો છે.

ક્યાં એ જીવિવેચન અને ક્યાં આપણું શુજરાતી જીવિવેચન? આપણામાં પંદર વર્ષ ઉપર ભીરૂતા હતી તે ભીરૂતા નથી રહી, આપણને આપણા વિચારો સરખી ભાષામાં મૂકતાં નહોતા આવડતા તે આજે જોમભરી, કાર્મિક વધારે પડતા આવેશભરી ભાષામાં મૂકતાં આવડ્યા છે, આપણાં ભાષાંતરોનું કશું ઠેકાણું નહોતું તેને બદલે આજે સીધી સચોટ ભાષામાં સારા સારા ભાષાંતરો મળી રહે છે. પણ આપણા લેખોમાં અઘ્યાસની અને અધિકારની જાણપ છે, મર્યાદાના જાનનો અભાવ છે, જોડણીની આપણને પડી નથી, ઉતાવળ અને નિર્થક આવેશ ન્યા ત્યાં જણાય છે. લેખો ધણીવાર હેતુ વિનાના હોય છે, કોને ઉદ્દેશીને લખીએ છીએ એનું આપણને જાન નથી હોતું. દાખલા તરીકે આપણે પરદેશના પ્રશ્નો ઉપર વિવેચન કરીએ છીએ, પણ તે કરતાં કરતાં જૂઠીએ છીએ કે એ વિવેચન આપણા દેશીઓના જ્ઞાનને માટે છે, પરદેશીઓના જ્ઞાનને માટે નથી. એક પત્ર લખે છે : “આરબ પ્રગ્ન માટે ગાંધીજીએ આચરી બતાવેલો એક માત્ર માર્ગ અહિંસા અને સત્યનો બાકી રહે છે. અમે તો એટલે સુધી કહીએ છીએ કે જગત આખાની મુક્તિ ગાંધીવાદમાં છે, અને વહેલું મોકું જગતે એને સ્વીકારવો જ પડશે. . . . હિંસામાંથી જીવવાનો અને જગતને હોડાવવાનો એક માત્ર માર્ગ ‘અહિંસા’નો છે. આરબ અંગ્રેમરોએ એ વિચારવું જોઈએ.” આરબ અંગ્રેમરો આ શબ્દો ક્યારે વાંચવાના હતા? બીજા એક પત્રમાં આ સાહિત્ય પરિષદના યધ્દા વિષે આ ઉદ્દગારો છે : “પરિષદના બંધારણની કાંકરી પણ બનેડવાનું કામ આપણને ભાગીને જૂકા કરે તેવું છે. એટલે કે એ બંધારણના કિલ્લામાં બેઠેલી

વ્યક્તિઓ અવિરૂપ છે ને એ વ્યક્તિઓ પણ પછી તો આમ જ માનતી ધર્મ જન્ય એ મનોવિજ્ઞાનની સીધી વસ્તુ છે કે બચ્ચાઓ, તમે અમને આદેશો દેનારા કોણ? આવી જાઓ તાકાત હોય તો બખેડી નાખો અમને પકાણો બોલાવીને અમને ફગાવી નાખી શકો છો, બધારણ્યપૂર્વક તો અમને ફગાવવાની વાત જવામાં તમે ખાડ ખાઓ છો વગેરે" શી આ બાબા, અને શો એનો આડંબર? આ બંને ઉનાગઓમાં નોડણી તો મેં સુધારીને છાપી છે. હવે છે કે નોડણીની ગુજરાતી ટાઈપમાં બહુ મુશ્કેલી છે. શું એ જ મુશ્કેલી મગદી અને દિંદીમાં નથી કે? આપણે જ શા માટે 'તમારે દિંદી ખેડૂત અને મજૂરના હરદયમાં બેસવું પડશે' અને 'મમાજનાદ તો પદ્ધતિ પ્રત્યે જ ધક્કા જગવે છે' એમ લખવું પડે? મગદી અને દિંદી છાપાઓને 'હૃદય' અને 'ધૃણ' છાપનાની મુશ્કેલી નહિ આનતી હોય? મારી પાસે બે નથુ મગદી અને દિંદી વર્તમાનપત્રો પડ્યા છે, તેના અગ્રભેગો એકધારા ચાલે છે, તેની બાબા ઉત્કૃષ્ટ છે, નોડણીના દોષોનું નામ નહિ ઉતારા આપવાનું મન થાય છે, પણ તમાગ ઉપર હવે બહુ અત્યાચાર ન કરો.

આમ છતાં હું કહી ચૂંચો તેમ પદ્ય વર્ણમાં આપણે ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી છે, વર્તમાનપત્રની સાથે સબધ રાખનાર વ્યક્તિ પ્રથમના કરતા પોતાની જનાબદારી વધારે સમજે છે, અનેક વાચકને માહિતી અને જ્ઞાન આપવાને માટે વધારે મારો પ્રયાસ કરે છે, વધારે તૈયારી પણ ગણે છે.

પણ હજી બહુ લાંબી મજલ વાપવાની બાકી છે. આપણે ત્યાં રમેશ, પ્રાર્થસિ, ખલોવિદ્યજ જેવા અખરપત્રીઓ નથી, સ્પેન્ડર, ગાર્ડિનર, ગાર્વિન, ઓઈલ્મિફર્ડ, લાસ્કી જેવા નિત્યના વિષયો અને પ્રશ્ન ઉપર પ્રગણ પાડનારા અભ્યાસ અને મનન ભરેલા લેખો લખનારા ધણા લેખકો નથી, સ્ટેડ અને શીન જેવા માહસી મુલાકાત લેનારાઓ નથી.

એક ગંભીર અને પવિત્ર વ્યવસાય.

આને માટે આપણા મુશિક્ષિતોએ વૃત્તવિવેચનને એક ગંભીર અને પવિત્ર વ્યવસાય બનાવવો જોઈશે. આજે તો 'જળ તોપ મુકાબિલ હૈ તબ અખબાર નિકાલો', અથવા તો હવે 'જળ બૂખ મુકાબિલ હૈ તબ અખબાર નિકાલો'નો મામલો આવી પડ્યો છે, એટલે વર્તમાનપત્રો અને માસિકો જ્યાં ત્યાં નીડળ્યે જાય છે, અને થોડા દિવસમાં લુપ્ત થતા જાય છે. પણ જો આપણા ગણ્યાગાઠ્યા પણ સમર્થ લેખકો આ વ્યવસાયને એક પવિત્ર વ્યવસાય કરી મૂકે તો આપણા વર્તમાનપત્રોને તેમની યોગ્ય પ્રતિષ્ઠા મળે જે એ વ્યવસાયમાં પડેલા છે તેમણે ધધો, કમાનાનો ધધો કરી મૂકેલો છે, જેમનામાં શક્તિ છે અને પ્રતિભા છે તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય બીજો છે. શ્રી રામનારાયણ પાંડક જેવા પોનાના સ્વૈચ્છિકારનો એક એક કટકો કોઈ ખાસ દૈનિક કે સાપ્તાહિકમાં આપના થાય, ગગનચિહ્નારી મહેતા જેવા પોતાની અવળનાણીનો લાલ નિલ નિયમિત રીતે આપતા જાય — જેમ રોબર્ટ લિન્ડ ("વાઈ. વાઈ.") ન્યૂરોટિક્સમેન

અને નેશનને આપે છે —, જો કાકાસાહેબ અને કિશોરલાલભાઈ જેવા સમર્થ વિચારકોને થોડો સમય વૃત્તવિવેચનને પણ મળતો જાય, જો ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી પકેલા હિમાચંદર જોષી, સોમાભાઈ ભાવસાર, ઔઘરાણી જેવા નિત્ય પ્રગતિવંત કવિઓ અને ખીખ પોતાની કવિત્વશક્તિને ગામડાંની સેવાએ ઉપયોગ કરી આપણાં દૈનિકોને અને સાપ્તાહિકોને તેનો લાભ આપતા જાય, અને ગામડામાં કામ કરી રહેલાઓની પાસે આપણે લેખો મેળવતા જઈએ તો આપણાં વર્તમાનપત્રો વધારે વૈવિધ્ય અને સમૃદ્ધિ મેળવશે, અને ચિરંજીવી નહિ તો ક્ષણજીવી પણ સુવાચ્ય સાહિત્ય આપણે ગુજરાતી જગતને આપી શકશું. પોતાની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થયેલા આપણા સમર્થ વિદ્વાનો આનંદશંકરભાઈ જેવા અને બળવંતરાય જેવા, ઉગતા લેખકોને પોતાની આસપાસ એકઠા કરી તાલીમ આપે તો રિયલિટમાં ઘણો સુધારો થાય. આ બધું કરવાને થોડે સાહિત્ય પરિપદ શું અને કેટલું કરી શકે છે તેની મને કલ્પના નથી. એ વિચારવાનું કામ આપણા સૌનું છે. મહેરબાનરોની, અને ખીજ અનેક પ્રકારની ગંદકી દૂર કરવાનું કામ વિડટ છે, કારણ કે એમાંનાં ઘણાં દૂપણોમાં ઘણાખરા ફેસેલા છે. ‘દરિયામે’ લગી આગ છુટા કે ન સકે?ની વાત યદ્ય પડી છે. સાહિત્ય પરિપદમાં એ આગ છુટાવવાની શક્તિ છે ખરી?

ઈડર સંસ્થાનના

પુરાતન સમયના અવશેષો અને તેનું મહત્ત્વ

વ્યાખ્યાતા :

પંદરીનાથ આત્મારામ ઈનામદાર

વિદ્યાધિકારી-ઈડર જિલ્લો

પ્રકાશક :

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન-અધિવેશન-૧૨ સું : અમદાવાદ

૧૯૩૬

મુદ્ર
મણિનાથ પુ મિત્રી ખી ઝે
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડા અમદાવાદ

ઈડર સંસ્થાનના પુરાતન સમયના અવશેષો

અને તેનું મહત્વ

પ્રમુખ સાહેબ, બહેનો અને ભાઈઓ,

૧૨ મા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન ઈડર સંસ્થાનના પુરાતન સમયના અવશેષો મધ્યી માહિતી આપતી મમક્ષુ ગુરુ કરવાની મને જે તક આપી છે તે બદલ હું સમેતનુનો અત્યંત આભારી છું.

મહારી માતૃભાષા ગુજરાતી નથી તથાપિ આપ મરખાઓના સાહમવડે મહારી ગુજરાતી ભાષામાં થોડી ઘણી પ્રગતિ થઈ છે તેના આધારે અને સભાજનો સમક્ષ તેમની પોતાની માતૃભાષા દ્વારા વિચારો ગુરુ કરવા તે વધારે સુયોગ્ય હોઈ માગ વિચારો આપે મૂલની મમક્ષુ ગુજરાતી ભાષામાં મૂલની જે હિંમત વડે હું ભાષામાં જો કાંઈ બૂલ થાય તો ઉભા ચિત્તથી ક્ષમા આપશો એવી અશા સાથે હું માગ વિનંતી કરું હવે આવું છું.

કોઈ પણ દેશનું મહત્વ તથા મંસ્કૃતિનો દરજ્જો તેના મમાજની પ્રગતિ તત્ત્વવિચારો, શિક્ષણપ્રણાલી, અને એ મૂલ્ય લો જીવનમાં પ્રત્યક્ષ થતું આચરણ વગેરે ઉપર અવલમ્બે છે માટે આપણી પ્રાચીન મસ્કૃતિનો નવીન દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરી તેના ઉત્તમ તત્ત્વોના મસ્કારો ઝીંતવા, આપણા માધુસતો દેશભક્તો ગ્રામ્યતાગી સમાજસેવકો ગૃહપ્રેમી વીરો તેમના આચરણોના મહત્ત્વ સમજાવવા, આપણી જ્ઞાતિઓ વાર્કમય ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત તથા નાટ્ય તથા લનિતકાઓ વિષે યોગ્ય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવું અને તેમના અત્તરહેતુઓ તથા ભાવોને ઝાગપી તેમનો આનંદાનુભવ શીખવવો, આપણી પ્રાચીન તથા પુરાતન જગ્યાઓ, યાત્રાસ્થળો, મૃદ્ધિસંસ્કૃતિના સ્થળોનું અવલોકન કરવું તે વિષે માહિતી મેળવવી તેનું મહત્વ સમજવું તેને વિશે યોગ્ય અભિમાન ધરાવવું વગેરે તથા પેઢી દર પેઢી તેનો વારસો જાળવી રાખવો એ અતિશય અગત્યની વસ્તુ છે, અને સાહિત્યકારોનું એ ખાસ મર્ત્ય છે.

આ ખાખતમાં આપ સહુ પ્રયત્નો કરો છો તે જાણીને મને ખામ આનંદ થાય છે. ઉપરોક્ત માખતોમાંથી કોઈ ખામતો વિષે છેના દોહસો વરસોથી અને કોઈ માખતોમાં તો છેના પચાસ સાઠ વરસોથી આપણે કેવળ ઉપેક્ષા સેવી રહ્યા છીએ તે કાગજથી ખીજ દેશોની અપેક્ષાએ આપણી પાસે સસ્કૃતિના વધારે મોટા ભાગરો હોના છતાં અને આપણા મહર્ષિ વ્યાસ, બુદ્ધ રાકગાયાર્ય આદિ જ્ઞાનાચાર્યો તથા જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ નરસિંહ મીરા જેવા ભક્તોની વાણીમાંથી અવિરત પ્રેરણા મેળવના છતાં આપણા મુદ્ધ વીરો ખીજદેશોની અપેક્ષાએ શૌર્ય અને મ્વાર્ણજીમાં અપ્રતિમ હોના છતાં, આપણી સસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન અત્યંત જિન્ય કોટિએ પહોંચેન હોવા છતાં નીતિ અને શાઓનો પરિચુત વિકાસ થયેન હોવા છતાં, વાર્કમય ચિત્ર શિલ્પ સંગીત તથા નાટ્ય અને લનિતકાઓના અદ્વિતીય વિખાસ હોવા છતાં મૃદ્ધિસંસ્કૃતિ દૃષ્ટિથી આપણા દેશમાં અત્યંત ગમ્યપ્રદેશ, મરોવરો, નદીઓ,

મધુધારા, પર્વતો, જળધોધો, વગેરે નૈસર્ગિક દ્રશ્યો તથા અગ્નિ, વેરૂળ વગેરે ડળાના ધામો, મોટા મોટા પ્રેક્ષણીય ભવ્ય મંદિરો તાજમહાલ જુમામસીદ, ગોળધુમટ જેવી જગપ્રસિદ્ધ ઈમારતો વગેરે મનુષ્ય નિર્મીત કૃતિઓ હોવા છતાં, તેના લાભ મામાન્ય જનસમાજને મળી શકતો નથી, તેનું મહત્વ પગખાની તડ મળતી નથી, ઉછગતા વર્ગને તેના સરકારો કીલવાનો અવકાશ મળેતો નથી તેના ઉદાત્તભાવોને સમજી આચાર્યમા ઉતાવવાનું નથી થવું નથી તેનું મુલ્યાંકન કરના જેટલી દૃષ્ટિ પણ ખીની ગઈતી નથી તે દેશનું કેવું દુર્દૈવ છે

એક રાષ્ટ્રભાવના સમષ્ટિ જીવનને અનુયક્ષીને વ્યક્તિજીવનનો વિકાસ, દેશહિતને ખાતર ઉત્કૃષ્ટ સ્વાર્થત્યાગની તૈયારી ઈત્યાદિ ધર્મો આપણે મૈખઓથી વિસરી ગયા છીએ અને ત્યારથી જ આપણા અંધ પતનની શરૂઆત થઈ છે એમ મને લાગે છે આપણી સરકારો— ગૃહકીય, સામાજિક, ધાર્મિક કેળવણીવિષયક—હમેશા વ્યક્તિપ્રધાન હતી અને અઘાપિ પણ છે અને તેથી વ્યક્તિના મહત્ત્વ આગળ ગણતરુ મહત્ત્વ અને રાષ્ટ્રનું સંગ્રહણ સુદ્ધા આપણે ન્યૂન ગણ્ય છે, અને હજીપણ આપણે એજ રીતે વર્તી રહેલા છીએ તેના પરિણામો આપણે ભોગવ્યા છે, હજી ભોગવીએ છીએ અત લખિયમા ભોગવવાના છે કાગળ કે ઉપરોક્ત વૃત્તિમા આપણે વિશેષ ફરજ અથવા સુધારો હજી સુધી જોતા નથી પાશ્ચાત્ય વિચાર પ્રવાહોની સાથે આપણો મનુષ્ય થયા પછી આપણામા પણ આવી વૃત્તિઓનો ઉદય થવા લાગ્યો છે, છતાં એને આચાર્યમા મુકવા જેટલી પ્રગતિ આપણે માંધી શક્યા નથી જનતાનના દષ્ટાત ઉપરથી જણાય છે કે આપણે પ્રગતિ માંધી શક્યા નથી તેનું કાગળ આપણી પગધીનતા છે લશ્કર નૌકામળ નિમાનો વીજળી મંદિરાઓ, રેડીઓ, યંત્રો અને વિદ્યાલોના વિકાસમા જાપાને જે કરી જતાવ્યું તેમાનું આપણે પણ આપણી સરકૃતિ અને ગત સમર્થના ઈતિદાસના પીઠમજોના આધારે અ પારો પણ શું ન કરી શકીએ ? પણ અત્યારે તો આપણે પાશ્ચાત્યોનું આધારું અનુ ગણ્ય કરીએ છીએ અને તેમા મતોપ માનીએ છીએ ડિવિડ ગ્રીન્ડનાથ ટાગોર જેવા આપણા મહાપુરુષો, ગર જગદીશચંદ્ર બોઝ અને મી વી રામન જેવા વિજ્ઞાન વીરો અને અ ગાંધાદૃષ્ટ જેવા તત્ત્વવેત્તાઓનું મૂલ્યાંકન આપણે પશ્ચિમના દેશોમા તેમની હદ થયા પડી જ કરી શકીએ છીએ પાશ્ચાત્યોએ જ્યાં આપણા વીરોને છુટાડ્યો ગણ્યાવ્યા ત્યાં આપણે પણ તેમ જ ગણના મરી પડ્યા, તેમણે આપણી સરકૃતિને અધમ ગણ્યારી તો આપણે પણ તેમને પગલે ચાલ્યા, આંધી આપણે વિચારબળમા સ્વાત્રથી મળી અનુકરણશીલ થઈ ગયા છીએ અને આત્મવિશ્વાસ ગુમારી

પ્રકારના શુરવીર કૃત્યો કરવાને માટે શક્તિમાન છે. આવા પુરુષાર્થ વડે આપણે આપણી પરંપરીત પ્રવાહ ચાલુ રાખી શકીએ અને સુમાવેલા આત્મવિશ્વાસને પાંછો મેળવી શકીએ. આપણા ઇતિહાસ ઉપરથી આપણે જૂતકાળની ભૂલોને સમજતાં શીખીએ અને માત્ર અનુકરણીય વસ્તુઓને જ આચરીએ. આપણી સંસ્કૃતિના ઉપર કેવી રીતે વિદેશી સંસ્કૃતિના હુમલા થયા અને આપણી સંસ્કૃતિએ વિદેશી સંસ્કૃતિને કેવી રીતે પોતામાં સમાવી લીધી તેને મુકાબલે આજે કેવી રીતે વિદેશી સંસ્કૃતિ, આપણી સંસ્કૃતિના જ્ઞાન અને શિક્ષણના અભાવને કારણે, આપણો પરાજય કરી રહી છે અને જો આપણે વખતસર ઐતિહાસિક ગૌરવને ઓળખી તેનો અભ્યાસ ન આદરીએ તો આ સ્થિતિમાંથી આપણો ઉદ્ધાર નથી તે આપણે સમજવું જોઈએ.

આવા ઐતિહાસિક અવશોષો ઉપરથી આપણે પુરાતન મમયના સમાજની સ્થિતિ, ગામ અને તેનું ગોઠવન રક્ષવા માટે લોકો કેવી રીતે પોતાનો પ્રાણ આપવા તત્પર થઈ જતા તે, રામજ્યોના પુરુષકાર્યો, જન સમાજમાં ઇચ્છની યોગ્ય વહેંચણી હોવાના કારણે લોકોના બેધા વર્ગો કેવા સુખી અને સંતોષી હતા અને પોત પોતાની ફરજો ઉત્સાહથી બજાવતા વગેરે મમજી શકીએ. નદીની ખીણોના માર્ગોએ વેપારવણજ કેવી રીતે ચાલતો, આવી ખીણોમાં આવજાવની સુગમતાને કારણે અને જમીનની ફળદ્રુપતાના કારણે, કેવી રીતે પ્રથમ જનસમાજનો વસવાટ થયો, વળી લોકોની સામાજિક સ્થિતિ, ઉછોગો, તેમના ઉત્સવો, રમત-ગમનો, વાહનો, વસ્ત્રપરિધાન, આભુષણો, કેશગુંથનની રીતિઓ, શસ્ત્રાસ્ત્રો, વાઘો, તૃત્ય-પદ્ધતિઓ, સ્થાપત્યકળા અને ખીજી લલિતકળાઓમાં દક્ષતા વગેરે સમજી અને જાણી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે સ્થાપત્યમાં મંદિરો કળા, રનાયુઓ અને શરીર રચના, વિવિધ ભાવોનું આલેખન, મુકામળતા અને ખાસ કરીને સ્ત્રી મૂર્તિઓના ધડતરમાં સર્વાંગ સુંદરતા, વસ્ત્ર પરિધાનની છટા, આભૂષણો, કુચ્છગંધન વગેરે ઉત્તમ રીતે બતાવેલા હોય છે. એજ રીતે પુરુષ શરીરમાં અંગોની સ્થિરતા અને શક્તિ, જીવનપ્રવાહનું નેમ અને તેજસ્વી ઉદાત્તવદનભાવ સુંદર રીતે આલેખેલ હોય છે. ઇંદરમાં મળેલા અવશેષોમાં ઉપરોક્ત વિશેષ-તાઓનું સુંદર રીતે આલેખન છે એથી તે અગત્યના છે.

વગેરેનો વિકાસ થઈને રક્ષણાર્થે ડુંગરી કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવેલા અને ગામો અને નગરોને આબાદી સાથે સંસ્કૃતિનો વિકાસ આ પ્રદેશમાં થયેલો હતો.

છેક પૌરાણિક : કાળથી તે સત્તરમી સદી સુધી આ જાગૃતો રાજ્ય પ્રદેશ બોધે વતે અંશે સમૃદ્ધ હતો. દશ સુધી જે અવશેષો હાય લાગ્યા છે તે છટ્ટી થી સત્તરમી સુધીના છે પણ મને લાગે છે કે જે કેટલેકે સ્થળે ખોદકામ કરવામાં આવે તો વધારે જૂન સમયના અવશેષો હાય લાગવાનો સંભવ છે.

નિર્સર્ગનિર્મિત અથવા મનુષ્ય નિર્મિત સૌંદર્યની ખાસ ખુશી એ હોય છે કે તમે જે એનું વધુ નિરક્ષણ કરો તેમ તેમાં વધારે અને વધારે મગ્ન થતા જાઓ. સુંદર ખીણે હિમાચ્છાદિત શિખરો, ગેરસંખ્યાના જેવા જળધોષો, સુંદર નદીતટો, તાજમહાલ જેવી કળ કૃતિઓ, આપણને આશ્ચર્ય ચક્રિત કરી નાખી શરીરભાન બૂલાવી દે છે. એ સ્થાપત્યકળા સુંદર સ્મારકો છે.

આમાંના કેટલાંક પડદાપર હાલ જતાવવામાં આવશે. પાંચ છ કેવળ અત્યંતિમ ભૂતિએ છે. આમાંની ઐશ્વર્ય વીરભદ્ર, શિવ, બીજીનીના વેશમાં પાર્વતીજી, પાર્વતી અને બાળગણેશ, શિ અને પાર્વતીએ તેડેલ બાળગણેશ, તથા માતૃકાઓની ભૂતિઓ છે. માત્ર એકાદ અ અથવા ઉપાંગ ઉપરથી પણ આ ભૂતિઓ સ્ત્રીની કે પુરુષની છે તે તમે સત્તર કદી શકો.

અનંતસમૃદ્ધ તરીકે જાળખાતી એક બીજી ભૂતિ પણ છે. પણ એ ખાસ કોની ભૂતિ છે તે માલમ પડતું નથી. હિંદી સરકારનું પુરાતત્ત્વ સંશોધન ખાતું પણ એ સું છે અમને કહી શકેલ નથી. તેને ચાર મરતક તથા આઠ ભુજઓ છે જે ખંડીત થયેલી તે એવી રિચતિમાં છે કે ગણે બહા ઉપર મોટા ભોળે લઈને ઉભા થવાની તૈયારી કે રહેલ હોય એમ જણાય છે. તેની ભુજઓ ઉપર, મરતક ઉપર અને એક ઉપર બી એવી ચોવીસ આકૃતિઓ છે. તેમાં તુંયર, નૃસિંહ, ગદા સાથે વરાહ વગેરે આકૃતિઓ ભૂતિઓ માટે આ એક દાયકા જેવી આકૃતિ છે.

ખીર્મ કેટલાંક સુંદર મંદિરોના અવશેષો છે. મેશ્વો, હાયમતી, અને દરણાવ નદી ખીણમાં જૂનાં અવશેષો છે. સામળાજી, રાડા, અને ખેડસલાના અવશેષો ખાસ આકર્ષક છે. આ કેદોમાંથી અમે કેટલીક ભૂતિઓ સંગ્રહી છે અને જે પુરાતત્ત્વ સંગ્રહાલયમાં લઈ જ શકાય તેવી ભૂતિઓ નથી તેના ફોટોગ્રાફ લઈ લઈ એ છોએ એટલે આ ત્રણ સ્થળોનું વર્ણન અસ્થાને નહીં ગણાય.

સામળાજીનાં મંદિરો મેશ્વો નદીના બંને કિનારા ઉપર આવેલાં છે. ત્રણ બાજુએ ડુંગરથી ઘેરાએલાં છે. સાત અથવા આઠ જૂનાં મંદિરો ત્યાં છે જેમાંથી હાલનું સામળાજી મંદિર એ સૌથી પાછળનું અને જારમી સદીનું છે. ખંડીત થયેલું જૂનું સામળાજીનું મંદિર અને રણનાથજીનું મંદિર એ ઈટાથી ચણાએલાં છે. સૂર્યમંદિર અને રણછોડજીનું મંદિર પત્થરનાં છે અને હરિશ્ચંદ્રનું મંદિર જે સૌથી જૂનું અને કદાચ છટ્ટી અથવા સાતમી સદી હોવાનો સંભવ છે તે પણ પત્થરની બનાવટનું છે. ખાસ અગત્યની વસ્તુ એ છે કે આખું સ્થાન જૂની ઈટાથી ભરપૂર છે. આ ઈટો મોટા કદની, આંગળીઓની જાપવાળી અને જમીનના તળીઆપી નીચે વીસકુટ સુધી ઉડાણમાં હાય લાગે છે. લોકોના ઘર બાંધ હોય છે ત્યારે ઉડા જાડાઓ ગોડીને તેમાંથી ઈટો લઈ જાય છે. અમુક સ્થળે ખોદક

કરાવતાં કુવાઓ અને ઘરના ભાગો મળી આવે છે. ખાક્યોકની પાશે આવું એક ઘર હાથ લાગ્યું હતું પણ દુર્ભાગ્યે એ બાબતમાં શોધખોળ થઈ શકે એ પહેલાં તે લોકોએ તેના દેખાવમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો હતો. એટલે અહીં કોઈ જૂની સંસ્કૃતિ હાથ લાગવાનો પૂરતો સંભવ છે. છઠ્ઠી અથવા માતમી સદીની મૂર્તિઓ હાથ લાગી છે. સામળાજીના મંદિરની મૂર્તિઓ અને તેનું કોતરકામ ઉંચી કોટિનાં છે. એ નાના કદનું મંદિર હોવા છતાં લગભગ વેલુર અને હળેખીડના મંદિરના મરણુ જ છે. સંભવ છે કે અહિં હમવીસન પૂર્વેથી શરૂ કરીને ચૌદમી સદી સુધીના અવશેષો મળી આવે. આ જગોએ એક સુંદર તળાવ છે અને અહિં ધર્મશાળાઓમાં યાત્રાળુઓને માટે ટ્રેક પ્રકરની મગવડ મળી શકે છે.

ખીજું અગત્યનું કેન્દ્ર તે રોડા છે અને હિમતનગરથી ૬૫ માઈલ દૂર છે ત્યાં ચાગ મંદિરો સારી સ્થિતિમાં અને માત્ર આઠ મંદિરો લગભગ ભક્ત દશામાં છે. એક ૮૦ યુદ્ધ લાંબો, ૬૦ ફુટ પહોળો અને ૨૦ ફુટ ઉંચો મોટો કુંડ છે આ કુંડની એક બાજુ તુટેલી છે. ભક્ત મંદિરોના અવશેષો અહિંથી મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે અને આ અવશેષો ચાર માઇલ સુધી વેરાએલાં છે અહિં શિલાલેખ હજુ સુધી મળી આવેલ નથી, પણ લગભગ ચોક્કસ કહી શકાય કે ૬ઠ્ઠી અથવા ૭ મી સદીથી ૧૩ મી મદી સુધી અહિં એક આબાદ નગર હશે જે પાછળથી ૧૩ મી ૧૪ મી સદી પછીથી વિલુપ્ત થયેલ.

અહિં એક સૂર્યમંદિર, એ ત્રણ શિવમંદિરો, એક વિષ્ણુમંદિર અને એક શક્તિનું મંદિર છે. જોધપુરનું ઓસીયાનું સૂર્યમંદિર જે નવમી સદીનું મનાય છે તેની માથે આ મંદિરોનું ખૂબ સામ્ય છે. પચાસતન વર્ગના એક મંદિરના ભગનાવશેષો અહિં છે. પ્રત્યેક મંદિર ઉપરનું કોતરકામ ખૂબ આકર્ષક છે. અને સૂર્યમંદિરમાં ૧૮ તૃત્ય કરતી મહનિકાઓની મૂર્તિઓ, ચાર સ્થંભો અને એ મંદિરના દ્વારની સામેના સ્થંભો ઉપર છે. આ મૂર્તિઓ ઉપર એક જાતનું માટીનું પ્લાસ્ટર લગાડેલું હોવાથી તે મારી રીતે મચવાઈ રહેલ છે, જ્યારે આ પ્લાસ્ટર ઉખેડી લેવામાં આવે છે ત્યારે સુઘટિત મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. આ ગ્રથે મંદિરોનું રક્ષણ કરવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજું કેન્દ્ર ખેડપ્પલા છે. અહીં પણ ખૂબ પ્રાચીન મમયથી ૧૨મી અને ૧૩મી સદી સુધીના અવશેષો મળી આવવાનો સંભવ છે ૬ઠ્ઠી અથવા સાતમી સદીની કેટલીક મૂર્તિઓ, તે સમયની ઇંટો, અને બીજી ૮મી અથવા ૯મી સદીની મૂર્તિઓ મળી આવેલ છે પખેશ્વર મહાદેવના પૃથ્ઠ ભાગમાંની શિવતાડવની મનોહર મૂર્તિ અને બાલુના ખેતરમાંનું એકમુખી શિવલિંગ ઘણા ભાગે માતમી સદીનાં છે. આગ્રથળથી ૧૫ થી ૨૦ માઈલની ત્રિત્યામાં ફરણાવ ઉપરનું પંચાયતન મંદિર, પોળો મંચાતનના અલાપુરના મારણેશ્વર મંદિર, અને લાખેણાં દહેરાં, તથા બીજાં અવશેષો ઈંડા મંચાતનની હદમાં પણ મળી આવે છે.

વડાલી, ઈંડર, વડીઆવીંગ, લાણુપુર, કશનગઢ, બીલોડા, ભવનાથ વિગેરે જગ્યાઓમાં પણ પુરાતન મંદિરો તથા અવશેષો છે. ભવનાથમાં એક સૂર્યમંદિર છે જેમાં ૧૨મી સદીનો એક શિલાલેખ છે. ત્યાં અવનન્દ્રપિતો આશ્રમ અને ભૂગુકુડની માટી પતના રોગીઓ માટે ખામ શુશુકારક છે.

આ અવશેષો મળીથી ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવતાં પહેલાં ખૂબ મંત્રાધનની જરૂર છે. સાબરમતીની ખીણમાં પણ આવા કેટલાક અવશેષો છે પણ તે આ બાલુથી થયેલા ભાગ્યે આક્રમણો દરમ્યાન વિલોપ પામ્યા હોય.

અત્યાગ્રે ગૌથી વધારે મૂર્તિઓ અને કાતગઢામના નમુનાઓ હમનનગરના પુરાતત્વ મંત્રાલયમાં છે અને વિરેલ સંગ્રહવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત લગભગ દરેક સારી વસ્તીવાળા એકાદ ગામમાં વાવ મળી આવે છે કેટલાક ગામોમાં તો બે ત્રણ કે તેથી પણ વધારે વાવો મામટી તોય છે. આ વાવોમાંના શિવાલેખો ૧૧મી થી ૧૭ મી સદી સુધીના હોય છે. દાવડ, ટીરોઈ, બીંબોઈ, ઇંડુ, રેટાડા ગંધગઢ વગેરે સ્થળોએ અતિસુંદર વાવો છે આમાંની ઘણીખરી વાવોમાં માતૃકાઓ, ગણેશ, રોપશાખી વિગત વગેરેની મૂર્તિઓ હોય છે આ બધી વાવોની કોંમત દ્વાર એકાદ કરોડથી પણ વધુ હોય આ ઉપરાંત આ વાવો જનમમાજના બધા વર્ગોએ બધાવેલી છે, અને કેટલીક તો સ્ત્રીઓએ પણ બધાવ્યાના ઉદ્દેશો છે આમ મુતાર, તુડાર, પ્લાહણ, નાગ-પ્લાહણ નાગરવાણીઆ વગેરે વિવિધ વર્ણના લોકોએ વાંચા ગધાવી છે આથી જાણાય છે કે જનમમાજમાં મહત્તિની વસ્તુઓ દરેક વર્ગમાં ચોખ્ખરીતે હતી અને તે વર્ગો આમાન્ય લોકોપયોગી ઢામેમાં ચોતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરતા હતા વળી કેટલેક ન્યૂને મુદર કરી-ગરીવાળા કુડો પણ જોવામાં આવે છે

ઉપરાંત ઠેઠેઠ ઘણા તળાવો છે વગતગ દરેક ગામ તળાવ વિનાનું જાગ્યે જ હશે ખાસ છ તળાવમાંથી તો નહેરુ કાઢી ખેતીને માટે પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે આ ઉપરથી જાણાય છે કે અહિંનો પ્રદેશ સારી રીતે વિકાસ પામેલો હતો અને ત્યાં જૂના કાળથી માણસોનો વસનાટ હોઈ તે મારો આબાદ હતો

ઈડરનો પ્રદેશ વર્ષાઋતુમાં ખૂબ સુંદર હોય છે, અને વન તથા વનસ્પતિથી ખીઓખીય ભરેલ છે એ વિશે એક વ્યંગાત્મક શ્લોક પણ અચલિત છે

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન-અમદાવાદ

અમદાવાદનો પરિચય

: લેખક :

શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, ખી. એ;

“ ગુજરાતનું પાટનગર-અમદાવાદ ” ના કર્તા.

પ્રકાશકો,

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

પ્રાણલાલ કી. દેસાઈ

ચૈતન્યપ્રસાદ મો. દિવાનજી

ગદ્દલાલ ગો. ધ્રુવ

અચ્યુભાઈ પેા. રાવત

મત્રીઓ, ગુ સા. સંમેલન

કિંમત ચાર આના

પ્રસ્તાવના

ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદની વ્યવસ્થાપક સમિતિ તરફથી અમદાવાદનો સાહિત્યકાર પ્રવૃત્તિઓને દૃષ્ટિ આગળ રાખી અમદાવાદનું એક હુકું વર્ણન કરવાનો અને હુકમ થયેા સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કાર્ષ પછી ચર્ચા કરવાની મારી રી મુજબ એમ મે વ્યવસ્થાપક સમિતિના ઉપપ્રમુખને જણાવ્યું પછી એ નકમ ફરી ચર્ચાથી સરવાળાની આગામી ગુરુઆગા જેવી ગણી આ કાર્ય હાથમા લીધું

સાહિત્યની મધ્ય પછી રીને મમાલોચના કરવાની મારી શક્તિ નથી અમદાવાદમા જિત્વન થએલા સાહિત્યની આદર્ માન ઉડતી નોંધ લીધી છે દરેક સાહિત્યકાર કે લેખકના અથવા મુલ્યદોષની ચર્ચા એ આ પ્રવૃત્તિઓનો વિષય નથી તેમજ એવા અથવા નામાનગી આપવાનું પછી ફીક નથી સાગ્ય એ જુ તો તદ્દનો ઘણી જગ્યાએ કરેલું છે મધ્ય જગ્યાએ ખામ જરૂર લાગતાજ લેખકના પ્રથમ નામ લખ્યું છે મોટે ભાગે તો અમદાવાદી પ્રભાવ અને અમદાવાદની ખામ રિસિદ્ધતાને ખ્યાનમા ગળીને એ દૃષ્ટિથી સાહિત્યકાર અને એમના સાહિત્યની નોંધ લીધી છે આમા મધ્ય લેખકનું નામ ગદી મયુ હોય તો તેમની ક્ષમા માગી લઉં છું તેમજ બીજી બુલો અને ખામીઓ માટે પછી ક્ષમા માગી લઉં છું

અમદાવાદ ગૂજરાતની સંગ્રાન્તિાનું કેન્દ્ર છે પછી અમદાવાદીને પોતાને એની ખખર ઝોગી છે અગર તો જાણવાની પરવા નથી એ મોટી કમનગીમી છે અન્ય પ્રગએા પાતાની જાત માટે આટલી બધી ઉદાસીનતા ગખતી નથી અમદાવાદના વિદ્વા અને હિત્યસેવી વર્ગનો વેપારી વર્ગ સાથે મદમગ થાય તો અમદાવાદ હિંદુસ્તાનમા દરેક રીતે પૂર્વ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે અત્યારે તો એ સહકાર વધુક વ્રતિના ભાર નીચે દબાઈ ગયેલા છે વખતનું ગૂજરાતી સાહિત્ય સમેલન એવા સંગેઓમા ભગાય છે કે આવેા સહકાર ધવામા સકળ થાય એમ દરેક દેશપ્રેમી ઇચ્છે

વખત આવ્યે આડી વાત પછી કરી દેવી એ મુન્હો નથી અગમવાદની નહિ પછી આ ગૂજરાતની આ પ્રકાગની ઉદાસીનતા કાટના આવા સમેલનો મથાશક્તિ કાર્ય કરી ગૂજરાતમા ઐતિહાસિક રથજો, સૃષ્ટિસૌદર્યના મથજો મગેરે ઘણું છે અમદાવાદના યેલા સૌદર્યમા મુ મુ છે તે અમદાવાદી જાણતા નથી એટલજ નહિ પછી ગૂજરાતીઓ જાત માટે પછી એવા જ ઉદાસીન છે સુરપાપુ અને ધારી પાસે ખોડિવારના જલધોધના ર્થની મણે દગકાર કરી છે? સોમનાથ અને મોદેગ જેવા રથજો પેલા જુએ છે? ઘણા ને પછી મોદેત મથા આવ્યું તેની ખખર નથી હોતી આજુના અનેક તરેહના સૌદર્યનો કેટલા ગજરાતી લે છે? રજવાડાની જાવણીઓ બાદ કરીએ તો ગૂજરાતના આ પર્વત સામાન્ય લોકસમૂહને માટે કેટલી ઝોછી સગવડ છે? પાવાગઢ જેવું ઐતિહાસિક સૃષ્ટિસૌદર્યથી ભરેલું રથજ જગન જેવું રાત્ર પડેલું છે દાખતો લઇએ મિયુ તાનની કિલ્લેમધીવાળું નદીદુર્ગ નામનું પર્વત રથજ મેસુર રાજ્યમા છે ઐતિહાસિક મધી કે સૌદર્યમા પાવાગઢ જેટલું એનું મહત્વ નથી. બન્ને ધાર્મિક રથજો છતાં નદીના પર્વતની નાનમ્ડી જગ્યામા રાજ્ય તરફથી પાય છે મગનામાથી દરેક

નિવેદન

ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકો મંમેલનના અવસરે અમદાવાદના આંગણે પધારે, એમના ઉપયોગ અને માહિતી સારૂ “અમદાવાદનો પરિચય” એ નામથી એક ન્હાનું પુસ્તક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાવવાનો મંમેલનના મંત્રીઓએ નિર્ણય કરી, તે કાર્ય એ વિષયના ખાસ અભ્યાસી, જેમણે “ગુજરાતનું પાટનગર-અમદાવાદ” એ મહોરું અને આધારભૂત પુસ્તક આલેખીને બહોળા ખ્યાનિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે શ્રીયુત રત્નમણિગવ બીમરાવને સોંપ્યું હતું.

તે કાર્ય કરવા સારૂ ઝાઝો સમય નહતો; દૂગના પર પ્રાન્તમાં રહેવાનું અને વહેપાર ધંધાના અનેક રોકાણ અને જવાબદારી માથે ઉભેલી, તેમ છતાં વિદ્વાન લેખકે મંત્રીઓની વિનંતિને માન આપી, અમદાવાદ અને અમદાવાદનું પ્રજાજીવન વિશે, એક ઐતિહાસિક માહિતીભર્યો અને મનનીય લેખ લખી મોકલ્યો તે બદલ અમે મંત્રીઓ એમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

સ્થાનિક અને ઐતિહાસિક હકીકત નોંધતા અમદાવાદ વિષે કેટલાક છૂટક લેખો અને એક બે પુસ્તકો મળી આવશે; પણ ગુજરાતના ગજનગર તરીકે અમદાવાદની મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠા છે અને ગુજરાતી પ્રજાજીવનના ઘડનારમાં અમદાવાદે મહત્ત્વનો અને કિંમતી હિસ્સો આપેલો છે, તેનું સળંગ અને રસિક ખ્યાન આપણને પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં પહેલ વહેલું વાચવાનું મળે છે, એ તેનું વિશેષ આકર્ષણ છે.

તેની ખીજ વિશિષ્ટતા એ છે, કે કર્તાએ વિષયને બરોબર ન્યાય આપ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તેના વિવેચનમાં જે તટસ્થતા જાળવી છે, તે અચિત અજિનંદનીય છે. ખાસ કરીને અમદાવાદની ખાસિયતનું વર્ણન કરી, શહેરી જીવનની ઉણપ અને જરૂરિયાત પ્રતિ મોનું ખ્યાન દોર્યું છે, એ ગંભીર વિચાર માગી લે છે.

માન બહારથી આવનારાને જ નહિ પણ અમદાવાદના ગલીશોને પણ એમાંથી કેટલુંક નવું જાણવા અને વિચારવા જેવું મળી રહેશે અને કોઇ રીતે એ પુસ્તિકા માર્ગદર્શક અને મદદગાર થઇ પડશે તો લેખકે તેમ તેના પ્રકાશકોએ તે પાછળ લીધેલો શ્રમ અને કરેલો ખર્ચ સાર્યક થયેલો અમે સમજીશું.

તા. ૨૦-૧૧-૧૯૩૬
અમદાવાદ.

}

મંત્રીઓ.
ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન

પ્રસ્તાવના

ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદની વ્યવસ્થાપક સમિતિ તરફથી અમદાવાદની સાહિત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓને દૃષ્ટિ આગળ રાખી અમદાવાદનું એક હુંકું વર્ણન કરવાનો મને હુકમ થયો. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કાંઈ પણ ચર્ચા કરવાનો મારી રી ગુંગશ ઝોમ મેં વ્યવસ્થાપક સમિતિના ઉપપ્રમુખને જણાવ્યું. પણ એ હુકમ ફરી ચવાધી સંસ્થાની આગાને ગુરુઆરા જેવી ગણી આ કાર્ય હાથમા લીધું.

સાહિત્યની ક્રોધ પણ રીતે સમાલોચના કરવાની મારી શક્તિ નથી. અમદાવાદમાં ઉત્પન્ન થએલા સાહિત્યની અહીં માત્ર ઉડતી નોધ લીધી છે. દરેક સાહિત્યકાર કે લેખકના અંચના ગુણદોષની ચર્ચા એ આ પુસ્તિકાનો વિષય નથી તેમજ એવા અંચની નામાવળી આપવાનું પણ હીક નથી લાગ્યું. એ જ્યું તો તદ્દને ધણી જગ્યાએ કરેલું છે: ક્રોધ જગ્યાએ ખાસ જરૂર લાગતાંજ લેખકના અંચનું નામ લખ્યું છે. મોટે ભાગે તો અમદાવાદી રવજાવ અને અમદાવાદની ખાસ વિશિષ્ટતાને ધ્યાનમા રાખીને એ દૃષ્ટિથી સાહિત્યકાર અને એમના સાહિત્યની નોધ લીધી છે. આમાં ક્રોધ લેખકનું નામ રહી ગયું હોય તો તેમની ક્ષમા માગી લઉં છું. તેમજ બીજી ભૂલો અને ખામીઓ માટે પણ ક્ષમા માગી લઉં છું.

અમદાવાદ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર છે. પણ અમદાવાદીને પોતાને એની ખબર ઓછી છે અગર તો જાણવાની પરવા નથી એ મોટી કમનસીબી છે. અન્ય પ્રગ્નઓ પોતાની જાત માટે આટલી બધી ઉદાસીનતા રાખતી નથી. અમદાવાદના વિદ્વા અને સાહિત્યસેવી વર્ગનો વેપારી વર્ગ સાથે સદકાર થાય તો અમદાવાદ હિંદુસ્તાનમાં દરેક રીતે અપૂર્વ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે. અત્યારે તો એ મહકાર વણિક વૃત્તિના ભાર નીચે દબાઈ ગયેલો છે. આ વખતનું ગૂજરાતી સાહિત્ય સંમેલન એવા સંન્મેગોમા લરાય છે કે આવો સદકાર પાંચવામાં સફળ થાય એમ દરેક દેશપ્રેમી ધ્વં છે.

વર્ગના લોક લાભ લઈ શકે એવી સગવડ કરવામાં આવી છે. પોરટ ગ્રામીસ પણ છે. પાવાગઢ એથી મોટો છે. એના ઉપર ત્રણ તો તળાવ છે. એનો લાભ લેવાનું કામને સુઝ્યું નથી. ગુજરાતીઓમાં સહેલગાદનો કે સુંદર ઐતિહાસિક રથજો બેવાનો રસ ઉત્પન્ન થાય તો આવાં રથજોમાં અનેક સગવડ આપોઆપ વધવા માંડે. આવી સગવડો એક-એક ન થઈ શકે તો એવાં રથજોની સચિત્ર માદિતી આપતું પ્રચારકાર્ય રસિક સંસ્થા-તરફથી થાય તો પણ તે ઇચ્છ છે.

તા. ૨૮-૬-૩૬.
મહેશ્વરમ.
જેઝલોર.

લી.

રત્નમણિદાસ હીમરાવ.

પરિચયની પૂરવણી

અગદાવાદના જૈનબંડારે પણ જોવા જેવા છે; આપણા સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને મંદરૂપિના આલેખનમાં તે કિમતી સાધન સામગ્રી પૂરી પાડે છે, અને દેશપરદેશના વિકા-નોએ એનો લાભ લીધો છે, અને હજી લે છે, એ આપણે ખુશી થવા જેવું છે.

આપણે, વળી, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની સાહિત્યસેવા વિસરવી જોઈએ નહિ. ગયા સૈકાના આરંભમાં શ્રી સહેજનંદ સ્વામીએ ગુજરાતમાં જે પરિવર્તન આણ્યું હતું તેની રચાયી અસર આપણા સમાજ ઉપર થયેલી છે; અને અગાઉ કહ્યું છે તેમ, સ્વામીનારાયણનું મંદિર આપણા જીવના રચાપત્રનો એક સુંદર નમુનો રજૂ કરે છે, અને શ્રીજીની શિક્ષાપત્રી, અને વચનામૃતો તેમજ સાંપ્રદાયિક સાધુ કવિઓનું કવિતા સાહિત્ય એવુંજ ઉપયોગી નિવડ્યું છે; જે વડે સંકેડાનાં જીવનો ઉત્તર અને સંસ્કારી થવા પામ્યા છે.

જેજ પ્રમાણે ભિક્ષુ અખંડનંદે સરતુંસાહિત્યવર્ધક કાર્યોલ્લય સ્થાપીને ગુજરાતી જનતાની ભારે સેવા કરેલી છે, એ ઉપકારપૂર્વક નોંધવું જોઈએ. પોતે સરીરે અપંગ થઈ ગયા છે તેમ છતાં નિઃશંકિતરીતે કાર્યોલ્લયમાં દાગરી આપતા અને નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કરતા નજરે પડે છે ત્યારે આપણને સહેજ સ્ફૂર્ણી થઈ આવે છે, કે આપણા સાધુઓ અને સન્યાસીઓ એ રીતે જનસેવા કરતા રહે તો પૃથ્વી ઉપર જરૂર સ્વર્ગ ઉતરે.

અમદાવાદનો પરિચય

અમદાવાદની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનું વર્ણન કરતી વખતે માણસગતની કંપી પ્રવૃત્તિનો શબ્દ એને માટે વિશિષ્ટરૂપે વાપરી શકાય એ મુજબજનો પ્રશ્ન છે. પહેલી નજરે તો કુમેર-પૂર્ણ અને ધનના ધનેશ થયું એ અમદાવાદની નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ છે એમ લાગે અમદાવાદ ગૂંજરાતનું પાટનગર છે એટલે ગૂંજરાતીના સારાખેટા ખાસ લક્ષણોનું એ કેન્દ્રસ્થાન હોય તો નવાઈ નથી એકજ પ્રાતમા પણ ગ્થાનિક વિશિષ્ટતા હોય છે ગૂંજરાતમા અમદાવાદની એવી કોઈ વિશિષ્ટતા હોય તો પણ નવાઈ નથી

સામાન્ય રીતે ગૂંજરાતને માટે અને ખાસ કરીને એના પાટનગર અમદાવાદને માટે એમ મનાય છે કે જેમા ધનનો લાલ ન થતો હોય તેમા એ કદી માથુ ધાલે નહિ એટલે કલા સાહિત્ય વગેરે અર્ચાળ પ્રવૃત્તિઓથી અમદાવાદી દૂર નાસે અમદાવાદ એટલે દરેક વસ્તુને ગણત્રીથી જોનાર અને ધધાના ન્યવહારમા ગચીયથી ગયેલું શહેર સાહિત્ય, ક્ષાનિત્ય, સ્થાપત્ય, પાકિત્ય આદિ અતે "૫" વાળા શબ્દો કોઈપણ દેશ કે શહેરના જનસમાજના ઉચામા ઉચા સરકાર વ્યક્ત કરે છે. અમદાવાદને અને એના સમાજને આ શબ્દો સાથે કોઈ મળ્યું નથી—ઉનડું વેર છે એમ આજે હિંદુગ્થાનના અન્ય પ્રાત-વાસીઓ તો શુ પણ ગૂંજરાતના અન્ય શહેરવાસીઓ પણ સામાન્ય રીતે માને છે. ગૂંજરાતના પાટનગરનો ઇતિહાસ અને એની વર્તમાન પ્રવૃત્તિઓ આનો કાંઈ જવાબ આપશે ?

એક બાજુથી સાબરમતીને આગગાડીનો પુલ ઓળંગી આવનાર અગર ખીજ બાજુથી નડિયાદની સાક્ષરભૂમિ વટાવી વાતકનો પુલ ઓળંગી આવનાર અમદાવાદને પહેલી નજરે જોઈ શુ કહે ? મુસાફરોને માટે દુકાની હકીકતો અર્હીતર્હીથી મેળવીને પર લાપામા લખાયતી ચોપડીઓ વાચી અમદાવાદ જોઈ આવતો જનાર પરદેશી અમદાવાદ માટે શુ ચારે ? કલા કટો કે સાહિત્ય કહેા પણ સાહિત્ય કે કલાએમી કોઈ પરદેશી કે ભારતનાજ પર પ્રાતનો વાચી એ વિષયોને લગતા ગણ્યાગાંઠ્યા પર લાપામા લખાયલા સારરૂપ પુસ્તકો જોઈને પણ શુ ખ્યાન કરે ? સ્થાપત્ય કલાને ખરો ખ્યાલ આપતા ઉત્તમ પુસ્તકો થોડા છે ને એવા દુર્લભ્ય થયેલા છે કે ગૂંજરાતીનેજ એ મેળવનાની કડાકુટ ન ગમે તો અન્યની માત શુ કરવી ? અમદાવાદની વિશેષતા તો એ છે કે અમદાવાદી પોતેજ, આ વિષયોમા ઉદાસીન છે અમદાવાદમા નવું આકર્ષણ ન થાય પણ જે આકર્ષણોનો વારસો ભૂતકા-ની પ્રજાએ આપ્યો છે તેમા ગમ લેનાનું પણ અમદાવાદીને પમદ નથી તો રસના સાધનો માછળ શ્રમ લેનાનું તો મ્થાથી થાય ?

એટલે ગમે તે બાજુથી અમદાવાદમા આવનાર એને મેલી મીનોથી ભરેલું ને ઘેરાયલું, શોકને કામનો શ્રમ ઉતરવાને માટે પણ આનંદના સાધન કે સ્થળવગરનું, સાકડા વાકા સ્તાઓમા શેરીઓ ને તેમા પોળો, તેમા ખડકાઓ ને ખાચાઓથી ગુચાયલી કચેળીઆની ખગ જેવું, એક ઉપર એક બરફીના ચોસવા ગોઠવ્યા હોય એવા અને સ્થાપત્ય કે કલાના આકર્ષણવગરના, અને જેમના બગીચા કુલો વેચના માટે કરેલા હોવાથી ઉદાનના નામને

લજવે છે એવા ધનના લોકોના ગદાવયોવાળુ, ધૂળ અને ધૂમાડાથી ભરેલુ જુઓ છે એક મુમર્શીસી કહેતા - નર્મદાના પુવતી દક્ષિણે જતા મુડી દીધી ગે છે અને રસ્તા વગાજ ઉદારતા આવી જાય છે પૂવની ઉત્તરે આપ્યા કે મુડી સખત થાય છે મુખાધાર રોશને મજૂર સાથે રગઝક ઓછીજ થાય છે અમદાવાદ ઉતરતા આનાનો અડધો આપ આપી અડધો કલાક રગઝક કરવાનુ કુદરતી મન થઈ જાય છે. અમદાવાદના વાતાવરણ માજ ગઈ એવુ છે *

અન્ય પ્રાતવાસીઓ તો ગૂજરાતી માવને સાહિત્ય મગીતાદિક કથાપિછીન માને ! એના પાટનગરના એકાદ બગ્ગરમા જમ્મને હિમા રો એકવા બગ્ગરનો અનુભવ લઈ જનારને તો સાક્ષાત્ ઈશ્વર ઉતરીને કહે કે ગૂજરાતમા સાહિત્યાદિ કલા છે તો પણ માને નહિ જેમા કેવળ કડક સાદાઈનીજ જરૂર છે એના કુરા તગાવ વાવ વગેરે મનુષ્ય જીવનની રોજની જરૂરીઆતની ચીજોમા પણ વધતી જોડી જ્યા વાપર્યા વગર ગહેતા ન એવા ગુજરાતીઓના જાજના વશજોના મકાનો અને કાગખાનાઓ જુઓ કોષ કહેરે કારખાનામા કલાની શી જરૂર ? એ ખરૂ છે પણ અન્ય રથજોના કારખાના સુધક અ આગળ બગીચા વગેરેથી આશ્ચર્યક હોય છે ગૂજરાતીની મીન જુઓ એના વર્ષનની જરૂર નથી જે-એસડગના એક બજબગરીએ એને “ દુનિયાના ગદામા ગદા નાના કાગખાના ” “ *ugliest little factories in the world* ” એમ કહ્યુ છે તે જોનારને જોડુ નહી જણાય આથી એમા સાવનારા લોહયત્રે. તો અમે ચનાવનારા મનુષ્ય મત્રે થઈ ગયા છે

આ વસ્તુસ્થિતિ ખરી છે પણ એની ખીજ બાજુ પણ જોવા જેડી છે એ જોવા માટે અમદાવાદના જૂતકાળમા રહેજ કોકિયુ કરી પાછા વર્તમાનમા આવીએ

સગરવતી નદી કાસ્મીરમાથી નીકળી એક અવિચ્છિન્ન પ્રવાહથી, ગૂજરાતમા મઈને સમુદ્રને મળતી હતી એ સૂઝાઈ મધ ગૂજરાતમા એનુ નામનિશાન નહિ જેવુ રહ્યુ છે એ વાત કેટલાકે નહિ માને ખગોળશાસ્ત્રી પડિત વરાહ મિહિરે તો મહોના ભોગોલિક સબધ દર્શાવતા માત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આનર્ન સૌરાષ્ટ્રાદિ દેશો કે જેમાથી સગરવતી નાશ પામી છે એ પશ્ચિમ દેશ પરતુ ખીજ રીતે જોતા આમા નણ સરસ્વતી એવા રાબ્દો વાપરી, એ પડિત ગૂજરાતની જ્વામિને મહેણુ માર્યુ છે એ મહેણુનો બરોમગ જનાય આપવા માટે તો આખા ગૂજરાતના સાહિત્યાદિરૂપ સગરવતીની રૂપરેખા ગગની પરે પણ એનું અદિ રચાન ન હોવાથી એકના એના પાટનગરનીજ રૂપરેખા અહીં દોરીશ એમા એક વાત ખ્યાનમ રાખવાની પુગણુ કહે છે કે સરસ્વતી છે તો ખરી પણ તે યુમ વહે છે ગૂજરા તમા પણ જ્યા જ્યા રેતીનુ રણ દેખાય છે, ત્યા યુમ સરસ્વતી છે તે કાઈ કાઈ રથજે બહાર નીકરે છે ગૂજરાતની સાહિત્ય ધ્યાપત્યકળા, પાકિત્ય, લાનિત્ય આદિ રૂપે રહેલ

* અન્ય પ્રાતોમાથી જતી આગગાડીએ પોતાની હંઠમા આપતા રચાપત્ય, કલા અ ઐતિહાસિક રથજોની માહિતી પોતાના ટાઇમટેજનોની પાછળ છાપી તે તે રથજોમા જોઈ સગવડોની માહિતી પણ આપી મુસાફરોને આકર્ષે છે ગૂજરાતમાથી જતી રેલ્વેએ ગુજરાત એવા રથજો માટે પોતાની ‘ગાઈડ’માં એણ કાઈ કહ્યુ છે ?

એવા ગૂંજાતનુ પાટનગર તે અમદાવાદ અમદાવાદ નામથીજ એનો ઇતિહાસ શરૂ થતો નથી આશાવન અગર કર્ણાવતી નામથી આબાદ શહેરની બાબુમા એ માન કિરો બાધી પાટણથી રાજધાની ફેરવી એના સ્થાપક બ્રહ્મદશાહે એ પ્રાચીન નગરનું નામ માન બદલ્યું આશાવની અગર આશાવનનું એજ રીતે કર્ણાવતે સોનકીએ નામ બદલેલું પણ લોક અને ઇતિહાસમા શ્રદ્ધા તો આશાવન નામ રહેલું અમદાવાદ નામ ઇ સ ૧૪૧૧ના વૈશાખમા પડ્યા પછી આશાવન એની દક્ષિણ બાજુએ એનું પર ચર્ધને રહ્યું પર યના છતાં એ એક આબાદ પર હતું છે મોગલાઈના અત સુધી જગલપુર દગ્ગાજ બહાર એ પર આબાદ હતું મરાઠાઓની લડાઈમા એ તુડ્યુ હાલ એની ભૂમિ ઉપર શહેરનો કચરો નખાય છે ગટરનું કાગળાનું છે એ બાજુ મોટી કેલીકા મીનના સચાનો ધમ ધમ થાય છે અને છુટાછાયા મંદિરો અને મસ્જિદો છે બીજી બાજુ સપ્તર્ષિના આરાનું સ્મશાન છે કાનનો આ અજબ મંદિર છે

અહમદશાહથી બહાદુરશાહ સુધી અમદાવાદના એક પછી એક પ્રતાપી સુલતાનો
યથા મોગલોની પેઠે એમનામાં લાહી અને હિંદુઓના ઝોઝાપટા સરકાર હિંદુના હતો
પણ એકાદ અપવાદ સિવાય મોગલોના જેવી વિદ્યામંદિરની અભિરૂચિ ન હતી ધાર્મિક
અનુભવ એ સમયના હુનિનાના બધા દેશોના લોક અને રાજાઓમાં હતો એવું એમનામાં પણ
હતું રાજા, અમીરો અને પ્રજા વચ્ચેનો ભેદ એ જગાનામાં બધે હતો એવો અહીં પણ
હતો તે સાથે રાજા એટલે પ્રજાનો પાલક અને પ્રજાને જાણે રાજાનો મુખ્ય ધર્મ એ
લાવના દરેક દેશના સારા ગણઓમાં હોય છે એવી આ સુનતાનોમાં હતી, અને દરેક
દેશના અનિયારી રાજાઓમાંથી એ લાવના જતી રહે છે એમ અહીં પણ કોઈ અવિ-
ચારીમાંથી જતી રહેલી દેખાત છે અવુ એ જગાનામાં કોઈ પણ દેશના અને કોઈ પણ
ધર્મના રાજાઓમાં થયું છે અને ઇતિહાસે તે નોંધ્યું છે એટલે ખરેખર ઇતિહાસ જાણના
માટે હિંદુઓના વખતમાં પ્રજાની મા. એકસરખી પ્રગતિ થઈ અને મુસલમાનોના વખતમાં
એકસરખી અવનતિ જ થઈ એ માન્યતા જ કાઢી નાખી તે સમયના વાતાવરણને ધ્યાનમાં
લઈ સરખામણી કરવી જોઈએ

અહમદશાહથી બહાદુરશાહ સુધીના ગૂજરાતી સુતતાનોએ દેશની આબાદી દરેક રીતે કરેલી છે એમણે રાજધાનીના શહેરમાં રાજની મુખ્ય કચેરી અને આસપાસની બામતો સિવાય બીજે બધે ગજતત્રની જુની હિંદુ પ્રણાલિમાં ચાલુ રાખી રાજવહીવટ અને મુખ્ય પ્રધાનમંડળમાં પણ હિંદુઓની નીમણૂક ચતી હતી રાજ્યની અને પ્રજાની ભૌતિક આઠાદી વધારનાર કાર્પિણુ રાજ પ્રજાની દરેક ઇચ્છાનો ધ્વસજ કરે એ માન્યતાજ રાજનીતિથી ઉતરી છે, રાજ પ્રજાનો ધર્મ બિજ હોય તો સારો રાજ પોતાના ધર્મને અને ધર્મબધુ ઓને કાર્ક વધારે ઉતેજન આપવા લનચાય અને રાજ્યનું વ્યમિત્વ અને મીમીમીના અધિમા મુજબ એ ઉતેજા શાત કે ઉમ્ર બને પણ પ્રજાના ધર્મ અને સમાજનો ટ્રેડ ધ્વસ તો ગમ નમણે કે અવિચારી હોય તોજ થાય ગૂજરાત ॥ જનમમાજો બાગી ધ્વસ તો ગમ નમણે કે અવિચારી હોય તોજ થાય ગૂજરાત ॥ જનમમાજો બાગી અબાસ કરતા આ વાત આપોઆપ સમજાશે રજા ગૂજરાતની એક નિશંપતા તો આજ કરતા

પણ વધારે એ જમાનામાં હતી તે આપણા મુખ્ય મહાજનો મોલકી સમયમાં મહાજનોના અભિપ્રાય રાજ્યમાં લેતા એવા ઉદ્દેશ મને છે મહાજનોની મુશ્કેલી એના આપણ પ્રાતમાં મને તેવો મન પણ પ્રગતી બહુ વિરુદ્ધ જાણ રાખતો નથી ગૂજરાતના સુલતાનોનો મોગ ભાગ તે આપણી વધારાનો હતો એમને જે દેશ વિનાશ કર્યો તેમ તે આજનો ગૂજરાતી સમાજ જૂના પ્રજાનોજ હોત પણ ચર્ચામાં આડો ઉતરનારી જરૂર નથી

અદમદલાઈ અમદાવાદમાં ગાદી સ્થાપી ત્યારથી એની આપણી વધતી ચાલી. એન પોત મહમુદશાહ બેગમએ ગૂજરાતની હદ ગૂજરાતની ભૌગોલિક મીમાની બહાર વધારી એના વખતમાં ગૂજરાતનું નૌકામૈન્ય દક્ષિણ સાગરમાં મર્જીપાત્ર હતું એના વ્યવસ્થા લીધે એની ખ્યાતિ યુરોપ સુધી ગઈ દરિયાપારના દેશોના એલચીઓ ગૂજરાતમાં આવ્યા એના લાભ અમરમાં એણે નવા શહેરો વસાવ્યા, જૂના આગાહ ક્યા, અમદાવાદ શહેરને વિસ્તાર અને મોભા પણ ખરેખરી એના વખતમાં વધી નામપણ જમાનામાં મોભે અંક કડક નિરીતની આખને દારે એવા વ્યાપક અને કનાથી ભરેલા એના સમયના અવગે એના ભાગીતરી અવસ્થામાં હોવા છે તે એની માફી પુરે છે એનો પુત સુલતાન મુહમ્મદ શહી, દયાળુ, સરકારી અને વિદ્વાન હતો ગૂજરાતની સુમવમાન તમારીખમાં વિદ્યા મર્યાદ માટે અભિરૂચિમાં જામ આ સુલતાન જણાય છે, પરંતુ ખરી રીતે એ એન પૂર્વજોની પોણી સદી શાંતિમય રાજનીતિ અને દેશની ભારે આગાહ પ્રિયતિનું પરિણામ છે આ પદની સદીના અંત ભાગમાં અને સોળમી મહીના પહેલા પાદમાં ગૂજરાતની મજબૂતી સરહદ ઉતરમાં અજમેર લગભગ, પૂર્વમાં આણી માળવા અને દક્ષિણમાં મુંબાઈ સુધી હતી પરિણામ સમુદ્રમાં ઈંગ્લેન્ડ અને આસ્ટ્રીયાના હાથમાં દીપો અને મદરામાં ગૂજરાતી સરધારો હતા અને હિંદી મહાસાગરમાં અમદાવાદના નૌકામૈન્યની હાક વાગતી સુમવમાન તવારીખો તે આ સુલતાનની પ્રમશા કરે, પણ આપણે નગભગ સમકાલીન મરફૂત કવિના શબ્દોમાં જોઈએ એની પછી ગાદીએ આનંદના સુલતાન બહાદુરશાહના પિતા તરીકે નવ ચિત્ર મક્તિશક્તિ પ્રમુખગુણેરન્વિત પિતૃચ્ચતઃ ॥ એમ કહી એના અંગત ગુણો મા આમ કહે છે -

તતો લક્ષણ સાદિત્ય ડ્યોતિ સંહીત શાલચિત્ ।

આધારો વિદુષાં ધીર શ્રીચરોડમુજકર ॥

એના પુત બહાદુરશાહના સમયમાં ગૂજરાતની બહાજનાલી ઉચામાં હયા શિખ ઉપર હતી એ પૂરે જોગમાં ઝુકી પણ તે હોનાવાને માટે સમુદ્રના મહાગભવના સુલતાનોનો અત સમુદ્રમાં આવ્યો શીંગડોએ એને દગાથી મારી પોર્ટુગીઝને હમેશનું કલ લગાડ્યું એ પછીના નવાના સુલતાનોએ ગૂજરાતની મનના જોઈ એના સુલતાન મુજફ્ફરશાહે અકબર સાથે બહાદુરીથી લાખે સમય બાય બીડી પણ આખરે સોળ સદીના પાઠના ભાગમાં ગૂજરાત મોગલ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાત માત બની રહ્યું

અતના જવા છતાં હિંદુસ્તાનના પ્રાતોમાં ગૂજરાતનું પદ ઘણું હય હતું, હુમાયુ મારીને અંગ્રેજોના પુત્રો સુધી લગભગ દરેક મોગલ સમ્રાટોએ અમદાવાદની મુનાકે

લીધી છે અને એમના શાહનશાહોએ અમદાવાદમાં રહી ગૂજરાતની સુખાગીરી ભોગવી છે આખા ભોગવ સમયમાં સમુદનું દાર તેો ગૂજરાતનું જ બંદર હતું. વેપાર અને નાણા મળતી ચાવી ગૂજરાતી વેપારીઓના હાથમાં હતી. ખંભાત અને સુરતની ઉપયોગિતા બંદરને લીધે ઘણી હોવા છતાં અમદાવાદ બધી પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર હતું મોગલ શાહનશાહોને એમના અંતરકથવહના ખર્ચના નાણા અમદાવાદ પુરાં પાડતું અકબરથી ઔરંગઝેબ સુધીની આખાદ મોગલાઈ, અને એ પછીની અસ્ત થતી મોગલાઈના સમયનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી કુંકામાં રવનંત્રતા દીલ્લી જઈને ગંધી પણ આખાદી ને સમૃદ્ધિ ગૂજરાતમાં-અમદાવાદમાં જ રહી. આ આખાથે મુસલમાન સમયમાં અમદાવાદની ગણતરી દિલ્લિસ્તાનમાં જ નહિ પણ દુનિયાના સારા શહેરોમાં થતી હતી. જૂતકાળ તરફ આખો મોંઘનાગને ગળે આ વાત એકદમ નહિ ઉતરે. સાહિત્ય અને વિદ્યામંડલાર માટે સામાન્યતઃ ગૂજરાતીઓની ઉદારસીનતાને લીધે આજની પોતાની જાહેરાત પોતે કરવાના જગાનામાં અન્ય લોકો પણ આ વાત ભાગ્યેજ જાણે છે. એ સમયમાં આવેલાં પરદેશી મુસાફરોના વર્ણનોથી પ્રભાણુપત્રો ઉપર આપણે આધાર રાખીએ પડે છે એ પણ આપણા ઇતિહાસની એક વિચિત્રતા છે, અને આપણા સાહિત્યાદિમાં રસ લેતા થોડા માણસો પણ પંદેરી પ્રભાણુપત્રોને વધારે વળન આપે છે એ દેશની કમનસીમી છે

મોગલાઈનો અગત થવા પછી, રવનંત્રતા ગયા પછી એકલી પડી ગયેલી સમૃદ્ધિ પણ અમદાવાદ છોડીને ગઈ. ગૂજરાત મરાઠા મહારાજાઓએ એક ભાગ બની રહ્યું. અમદાવાદની વસ્તી ઘટીને એંશીહજારની થઈ ગઈ. શહેરની આસપાસના પરા છુટીને ખડેર થયા. બગીચા વેરાન થઈ ખેતર થઈ ગયા. શહેરના કોટની આંદર પણ લગભગ અડધું શહેર ખડેર થઈ એમાં જંગલની પેઠે જાડ ઉગ્યા, શહેર બહાર ચિકાર કરવા જેવા જનાવરની વસ્તી વધી. ૧૮૩૨માં તેો શહેરની એક મરજીદમાં એક યુરોપીય અગવદારે વાઘ માર્યો હતો અને હાલ શહેરના મધ્ય ભાગ જેવા ગણાતા પાનકોરના નાકાની પાસે દીલ્લી દરવાજા બાજુ જતા ધોળે દિવસે લૂંટાવાનો ભય હતો. રણુહોડલાલ છોટાલાલ હાઈક્રીકની જગ્યાએ તેો ગઈ સદીના અંત સુધી ખેતી થતી હતી. હાલ માડીમોટરોની અવરજવરથી ઉભરાતો રેલ્વે સ્ટેશન પાસેનો શહેરનો પૂર્વ ભાગ ૧૮૬૪માં પહેલી રેલ્વે આવી ત્યારે રાત્રે ન જઈ શકાય એવા જંગલ જેવા ખડેરથી ભરેલો હતો. જેથી આજે આખાદ ફરીથી થવા છતાં રેલ્વે પરા અગર શહેર કોટડા (કોટકું એટલે ખડેર)ને નામે એ ભાગ ઝાળખાય છે. શહેરનો આ ભાગ અને દક્ષિણનો જમાલપુરબહારનો ભાગ મુસલમાન સમયમાં ભરચક વસ્તીનાળો અને આખાદ પરાવાળો હતો. પશ્ચિમે નદી પાર પરા ઝાળા હતા ઉત્તરે બગીચા હતા. આજે અમદાવાદ એની પહેલાની સીમા ગ્રામ કરતું

હવે જોઇએ, આશાપત્તના મંદિરો અને મદાયથોના સ્થાપત્યને માટે સામાન્ય ઉદ્દેશો અને અર્હોતર્કોથી નીકળતી મૂર્તિઓ ઉપરથી તર્ક કરવા સિવાય બીજી કંઈ નાણુવાનું સાધન રહ્યું નથી એ સમયના નૂજનાતના અન્ય ગ્યજોના મંદિરોના અવગેરો ઉપરથી એ ઉદ્દેશોનાના મંદિરોના સ્થાપત્યનો ખ્યાલ માન કરવાનો વડે છે, અને એ સ્થાપત્ય અને શિલ્પની પ્રણાલિકા આજ સુધી જાણી ગઈ એ કંઈ મજબૂત થતી નથી એવા નવા મંદિરો મંદિરો મંદિરો છે તે ઉપરથી વિધર્મી ગજમત્તા અને વિરોધી વાતાવરણમાં પણ ગૂજગતી કારીગરો પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને શિલ્પ જૂની નથી ગયા એમ સિદ્ધ થઇ શકે છે સ્થાપત્યના વિવેચકોનું માનવું છે કે પ્રાચીન સ્થાપત્યની કલા આજ સુધી બે કોઈ પણ પ્રાતમા મારી રીતે જળગાઇ નહીં હોય તો તે માન ગૂજગતમાજ છે

લાનિત્ય એવી અદ્ભુત ચીજ છે કે મનુષ્યલક્ષ્ય ઉપર વિજય મેળવવામાં એને દેશકાળ કે ધર્મનો વિરોધ નહોતો નથી દેશકાળ અને ધર્મને લઈને મનુષ્ય બાલ્ય વચ્ચે જરા ફેર છે પણ મૂળ વસ્તુમાં જે લાનિત્ય હોય તે ફરતું નથી. પ્રત્યેક વિગતોને પણ મોઢ પમાડી એ વશ કરે ડ એમાં એજ વાન ધ્યાનમાં ગણના કરે એ લાનિત્યને જોનાર પુરુષશિશ્યગરને પ્રાણી નહિ પણ ખરો મનુષ્ય હોવો જોઈએ પણ તે ગર્ભ તે ધર્મનો, ગરે તે દેશનો ધર્મ તે જમાનાનો હોય મુમયમાનો વિજેતા હતા એમન મજબૂતિ દેશની પ્રાચીન હિંદુ મસ્જીદોથી ભિન્ન હતી હિંદુ અને મુમયમાન સ્થાપત્યન સિદ્ધાન્તોમાં ગોળ અને ચોરમ જેટલો ભેદ હતો પણ એક મુદ્દા શિલ્પકળાથી ભગ્ય સ્થાપત્યથી ઉલ્લસતા સમૃદ્ધ પ્રાતમા મુમયમાનો વિજેતા તરીકે આપ્યા એના સ્થાપત્ય મુદ્દા લાનિત્યથી એ વિજેતા જીતાઈ ગયા ગૂજગતનું મુમયમાન સ્થાપત્ય એના મૌલિ તત્વોમાં હિંદુ રહ્યું. મસ્જીદોના બાલ આકાર માન કર્યા કારીગરો હિંદુજ હતા કોઈ પણ પ્રાણીની આકૃતિ ન હતી એ ધરનામનો મુખ્ય મિદ્દાત માન્ય ગઈ એમણે બાધર અને શણગાર હિંદુ રીત પ્રમાણે રાખ્યા મુમયમાન બાધકામની કડક માદામાં શિલ્પગાનની વિપુલતા કાષ્ટક નિયમમાં આવી, અને એ એનું વિશિષ્ટ અદ્ભુત થયું જે ક્યાં પણ શણગારનું લાનિત્ય એનું એ રહ્યું હિંદુ મંદિરોની લાનિત્યથી લરેના શિલ્પ આકૃતિઓ-પૂતળીઓ-નર્તકીઓ વગેરેને બદલે ફલવેલ અને બૌદ્ધિક આકૃતિઓ વિનશાયુ ગુચણીવાળી શિલ્પકલા ખાલી નીકળી એને લીધે અમદાવાદની કૃત્તીક મંદિરોનિયાના મુદર પ્રાચીન મકાનોમાં આજે ગણાય છે, અને સુદમ નિરીક્ષકની આજ પણ આજે મોઢ પમાડે છે એને તાજમદાલ ધર્મ ગોગન સાત્તાવ્યના પાટનગરના બાદશ મકાનથોના રગીન જડિત કામ જેટલી જાહેરાત નથી ગઈ એ ગૂજગતની કમનર્મ

કચીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

મા છે. અહમદશાહે બાધેલી શહેરની મધ્યમા આવેલી જુમામસ્જિદ એનો બહારનો દેખાવ અને ભવ્ય મીનારા ખોઈ બેઠેલી હોવા છતાં પણ અંદરથી મુસલમાનોની ઉપયોગિતાને વશ રહી રહેલા હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોનો અદ્ભૂત અને મનોહર નમુનો છે. એની બાધ-ણીમા વિગળતા છતાં મનોહરતા જળવાઈ રહી છે. અમદાવાદના સર્વથી સુંદર સ્થાપત્યના નમુના તો સૂક્ષ્મતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના છે. એમા પણ રાણી રૂપમતીની મસ્જિદ, રાણી સીમીની મસ્જિદ, મુહમ્મદીજાનની મસ્જિદ, શાહઆલમના રોજના મકાનો, અને અહમદશાહના વખતમા શરૂ થયેલો પણ મહમૂદશાહના વખતમા મંપૂર્ણ થયેલો સરખેજના મકાનોનો સમૂહ. એ બધું આજે પાચસો વર્ષ થયાં અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યનું ગૌરવ વધારતું હતું છે ખરી રીતે ગૂજરાતી સિંધીઓનો એ મોટો વિજય છે. આ મકાનોને એક સાથે આપું જુઓ, એમનો આખો સમૂહ જુઓ, અગર તો એમાની એક એક વસ્તુ, ગોળ, બારી, જળી, ચાંભણ, મીનાગ, ભીંતની આતરી, મહેરાબ, વગેરે ગમે તે જુઓ પણ તે અપૂર્વ લાક્ષિત્યથી ભરચક લાગશે. મહમૂદ બેગડાની પછીના સુલતાનોના સમયમા સ્થાપત્યમા અક્ષંકારની વિપુલતા જરા ઓછી થવા માંડી હતી. પણ બાધણીમા વૈવિધ્ય હતું અને જે અવકાશ થતા તે વધારે જીજીવટવાળા અને વધારે સુંદર થતા. એના નમુના રૂપ બે મસ્જિદો છે. તે સ્વતંત્ર સ્તંભતંતના અંતભાગમા રાત્ર્યની અનવરથાના વખતમા બાધાયવી છે. એમાની એક શાહપુરમાં હસન મુહમ્મદ ચીસ્તીની મસ્જિદ એના મીનારાના ગોળ વેવ શુંચણીની મનોહરતા વ્યક્ત કરે છે. બીજી લાલ દરવાજે સીદી સમ-દની મસ્જિદ. આ મસ્જિદ તો એની જળીઓ માટે જગપ્રસિદ્ધ થયેલી છે. બીજી કાંઈ પણ ન ગણીએ તો કેવળ આ જળીઓ માટે અમદાવાદ હિંદુસ્તાનમા એક આકર્ષક સ્થળ થઈ શકે. પરંતુ હિંદુસ્તાનના મનોહર આકર્ષક સ્થળોની સચિત્ર પોથીઓમા, સચિત્ર પ્રવાસવર્ણનમા, કે રેલ્વે ગાઈડોમા જેમ અન્ય પ્રાંતોના સ્થળોના ચિત્રો દેખાય છે તેમ અમદાવાદનું એક જોવામા આવ્યું ? અમદાવાદની અમદાવાદની અને એક રીતે ગૂજરાતી માત્રની એ એક કમનસીમી છે. પણ આવી જગ્યાઓથી જોવાથી કે એવી જાહેરાતથી કાંઈ ધનપ્રાપ્તિ ન થતી હોવાથી અમદાવાદી એ મન ઉપર લે નહિ. બીજા દેશના વતનીઓ પોતાના પૂર્વજોની સુંદર ઝીંજે જળવવામા જે ગૌરવ સમજે છે અને એની પાછળ જે શ્રમ લે છે તે બધા અમદાવાદીને મન ગાડા છે.

અમદાવાદની સ્થાપત્યકળાનું બીજું આકર્ષણ તે વાવ અને તળાવ. કાકરિયુ તળાવ અગર હોજો કુતુબ એ અનેક કાણુઆકૃતિના અને વચ્ચેના બકસસમા સુંદર બગીચાવાળા તળાવનો સુંદર નમુનો છે એની વચ્ચેના બગીચાનું નામ નગીનાબાગ હતું અમદાવાદનો આ ભાગ એક વખત શહેર જેટલો જ ગીચ વસ્તીવાળો હતો. કાકરિયાની ચારે બાજુ મહાવયો હતા. શહેરના કોટની તળાવ અને શાહઆલમ સુધી આ વસ્તીના ભરાવ હતો. આમદ્રોલના બાદશાહી મહેલો જેની નીશાનીની એક ઇંટ પણ આજે નથી તે શાહઆલમ અને કાકરિયાની વચ્ચે હતા અને ત્યાં શહેરની બહારનું બાગશાહી નિવાસસ્થાન હતું. એટલે તળાવ અને નગીનાબાગ લોકને માટે હરવાફરવાના સ્થળ તરીકે હતું. હીરાની ધારબાધી નીલમ વચ્ચે જડયુ હોય એવી વીટી જેવાં દેખાવના આ તળાવનું નગીના નામ સાર્થક હતું. પૂર્વમા બાગે શામ્યાન અને બાગે ફિરદોશ; દક્ષિણમા નગીનાબાગ; પશ્ચિમે

કવિનર આમ્હુરંદીગ ખાનખાનાને ખાનેતો ગામે કૃતદ-જેનું ખાટે આજે “નેતારી” નામે સંગ્રહેજતી પામે ઓળખાય છે પરંતુ આ મુખ્યગના વર્ણન મુજબ આ બગીચો એ વખત દિંદમા સર્વોત્તમ ગણ્યતો હતો. ઉત્તરમાં રૂતમ બાગ અને શાદીનાગ અને એ સાથેના બગીચાઓ આમ અમદાવાદની ઉદ્યાન (ગાગ) અને ઉપવન (પાર્ક)ની મર્યાદા હતી બાગે ફિરદોશ ઉપવન-પાર્ક-હતો શાદીનાગમાં ધ્યાપત્યના જગત્રમિક્ક ગોળી બાદશાહ શાહજહાંએ પોતાના શોખના ગળેવ બેસાડ્યા એમ કહી ગમય પાગ બાદ પછી એને નેવાનો પણ મગય મળ્યો નથી એ નસીમની બલીદારી છે

આગળ જોયું તેમ મોગનાઈના પાછના લાગમા અને મગમ મગમમાં ધ્યાપત્ય નામને લાખ મધ થયુ નથી કિંદુ સ્થાપત્યમાં જગજગ પાઠગથી થયુ ખર્ફ ઓગમે બ્રહ્મ ક્ષેત્ર શાંતિદાસ એવરીનું મદિર આજે નથી પણ છેક ગઈ મદીમાં થયેલુ દર્મીર્મો મદિર ગૂજરાતી કારીગરો પ્રાચીન કલા બૂની નથી ગયા તેનો ઉત્તમ ખ્યાન આપે રનામીતાગયણનું મદિર પણ જોનાજેવુ છે લોકકામ અમદાવાદમાં હજુ પણ ઉચાય છે

પરંતુ આપણા ધ્યાપત્યની મૌથી વિચિત્ર કૃતિ નાન અને પગડી લાગે છે પાળી અને પાવા માટે કુનાની જરૂર વટેમાયુ ઉતરીને પી શરૂ માટે એમાં ઉતગવાના થીયા પણ તે ખાનર એમાં અમાધારણ કાગવાગુ શિષ્ય શા માટે ? એમાં જોડા અરૂખા શા માટે ? ગૂજરાતમાં આવી વાવો ઘણી હતી ઘણી નાશ પામી છે અમદાવાદ આવી બે મુદ્દ વાવો આખી ગહી જવા પામી છે બન્ને મદમૂદમેગયા મગમમાં જ છે અસલજની નાવ આનો મર્વોત્તમ નમુનો છે પરંતુ પક્ષીઓને દાણા નાખવાનો છે એ તો હૂટા જમીન ઉપર પણ નાખી શમય પરતુ એને માટે મુદ્દ કારીગરી પરવડી આજે પણ જોનારનું ચિત્ત આકર્ષે છે

જોનારને બે ઘડી મત્રમુગ્ધ જોવો કરી નાખે એવી અમદાવાદના ધ્યાપત્યની ખાસ વિચિત્રતા એ એની મરજીદોના હાલના મીનાગ સો વર્ષ ઉપર ફેચ મજનેરે ધીરગપટણની ઇશાથી બધાયલી કમાન ઝુંનતી હતી ને લોડા આશ્ચર્યથી જોતા હતા વાનુ કારણ મોટા ઇજનેરોની બુદ્ધિને વૃથા કેસતુ હતુ એ કમાન હમણા ત્રણ આગ ઉપર આચાનક પડી ગઈ અદર કાષ કરામત હશે એવુ ધારનાગ ઇજનેરો જોઈને થયા કે અદર કાષ નહોતુ આ તો આજમાલની વાત અમદાવાદની મરજીદોના મીનારા એ પાચશો વર્ષની વાત છે એની મિચિના પેલી કમાન કરતા વધારે છે અને એનો ઉકેલ કરનાર કોઈ ઇજનેર મળ્યો નથી આજે અમદાવાદમાં જો ગા મરજીદોના મીનારા ઉભા છે તે હાલે છે પણ મીગતે અહમદીને લેખક લખે છે કે મગમમાં બધી મરજીદોના મીનારા ઉભા હતા, અને એ બધા હાનતા-અને આશ્ચર્ય છે કે એક મીનારો હાનતા ખીજમાં આપોઆપ ગતિ આવતી અને બીજે ઝુંનવા આ વાત સાલળી ચકા લાવી આજથી સો વર્ષ ઉપર સર્વેઆ જનગલ મીનીઅર વી-આની ઇજનેરી દષ્ટિએ તપાસ કરી હતી તે વખતે જુમા મરજીદના મોટા મીનાર હતા એણે એક પછી એક બન્ને મીનારાની તપાસ કરી એકગાથી ખીજમાં રીતે થાય છે તે જોવા બન્નેની વચ્ચેની અગાશી ઉપર સુધને પરીક્ષા કરી

વાગ્યો નહિં. પોતાની તપાસનું પરિણામ એણે ૧૮૦૯ના મે માસની રાજનીતીમાં લખ્યું છે. અમદાવાદના સ્થાપત્યની આ ઘટના આમ એક જે અપ્રાપ્ય પુસ્તકના ખૂણામાં માત્ર સંધાયેલી રહી ગઇ છે. યુરોપ-અમેરીકામાં આવું હોય તો હિંદુસ્તાનનાં છોકરાં એનો પાઠ નેશાળમાં લખાતાં હોય. અહીં તો એવી મરજીની જોડેજ દુકાન રાખી વેપાર કરતા અમદાવાદીને એની ખબર નથી. કોઇ રડયાંખડયાં પ્રવાસવર્ણનો કે જેમાં તેના લેખકે અમદાવાદ તરફ રહેજ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો હોય તેમાં પણ આ ઘટનાનું વર્ણન નથી દેખાતું. ગૂજરાતની આવી પ્રાચીન વસ્તુઓનું અન્વેષણ કરીને તેને યોગ્ય જાહેરાત આપનાર એકે રચના પણ નથી એ અફસોસની વાત છે, એવી એક સંસ્થા હતી. પણ “એ તો હમમત કેપર નિબંધો લખે છે એવી નકામી છે” એમ કહી રાષ્ટ્રીયતાના આવેશમાં એનો નાશ કરવામાં આવ્યો. એની નોંધ આગળ કરીશું. અમદાવાદના સ્થાપત્યનું અને એના ઉપર આપી રહેલા લાક્ષિત્યનું આટલું વર્ણન અહીં બસ થશે. હવે એના સાહિત્ય અને પાંડિત્ય ઉપર જરા દ્રષ્ટિ કરીએ, અને એમાં પણ લાક્ષિત્ય વ્યાપેલું છે કે કેમ તેની તપાસ શુ કરીએ.

અમદાવાદની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ અમદાવાદ નામચીજ શરૂ કરવો પડે તેમ ન. એના પૂર્વોત્તર આશાવલ અગર કર્ણાવતીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરૂ દેવચંદ્રસૂરીનો નિવાસ આશાવલમાં હતો અને એ નગરીમાં પાળની પેટેજ જૈનોનું જોર હતું. હિંદુ સમયનું આજે જે કાંઈ મંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય મળે છે તેમાં જૈન લેખકોનો ફાળો ઘણો મોટો છે. હેમચંદ્રસૂરિને પણ દેવચંદ્રસૂરિ કર્ણાવતી લાવ્યા હતા. દિગમ્બરાચાર્ય કુસુમચંદ્રને દેવચંદ્રસૂરિએ વાદમાં હરાવેલા તે કર્ણાવતી ચર્ચને પાટણના દરબારમાં ગયેલા. આમ છતાં આશાવલની કે કર્ણાવતીમાં લખાયેલું કંઈ પુસ્તક જાણવામાં નથી. જૈન જાંડારો પ્રકાશમાં આવે અગર કોઈ જૈન વિદ્વાનને ખબર હોય ને બહાર પાડે ત્યારે જણાય. પરંતુ જૈનાચાર્યો વિદ્યાને હમેશ પોષતા અને તે પણ ઘણા વિદ્વાન હતા. એટલે જૈનોની વસ્તીવાળી સમૃદ્ધ નગરીમાં કાંઈ સાહિત્ય હોય એવું બને નહિં ! એ મધ્ય યુગમાં મંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યમાં જૈનોએજ ગૂજરાતનું મે રાખ્યું છે એમ કહી શકાય. ગૂજરાતના ઇતિહાસના ઉલ્લેખો માટે તો જૈન સાહિત્ય હોત તો અધુરો ઇતિહાસ પણ લખી શકાત નહિં. એ યુગમાં બ્રાહ્મણ પંડિતાએ જોટલો ત્યાં દાનનાં માહાત્મ્યો લખવામાં બતાવ્યો છે એથી વધારે ઉત્સાહ જૈન પંડિતાએ સાહિત્યની ખીજ શાખાઓ વધારવામાં બતાવ્યો છે, એ સમયના ધાર્મિક ઉપરાંત જૈનોએ ખેલાં કાવ્યો, નાટકો, રાસાઓ પણ ઘણા છે.

જ્યાં ચોક્કસ ઇતિહાસ મળતો નથી ત્યાં અનુમાન કરવામાં જોખમ ઘણું છે, અનુમાન કે કલ્પનાને નિર્ણય તરીકે તો સુકાય નહિજ પરંતુ કોઈ અનુમાનને સુતકં તરીકે કતાં પણ વિવેચકોનો કોપ વહેારી લેવો પડે છે. જોખમ ખેડવામાં લાભ અને હાનિની નિશ્ચિતતા જાણ્યા છતાં જેમ જોખમ વગર વેપાર થતો નથી તેમ ચોક્કસ સાખીતીને આવે પ્રાગૈતિહાસિક સમયના બનાવોની અનિશ્ચિતતા જાણ્યા છતાં ખોટા પડવાનું જોખમ યે રાખીને અનુમાન કર્યો વગર ચાલતું નથી. વૈદિક સરસ્વતી નદી કાશ્મીરથી નીકળી ગુજરાત કાઠીઆવાડની વચ્ચે ચર્ચને સમુદ્રને મળતી અને એના નીચલા પ્રવાહ ઉપર

મુખ સુધી ભૂચકુલના ઋષિઓનો વસવાટ શરૂઆતથી હતો એમ માનીએ, અને ભૂચ, અંગિરસ અને અથવણું એ એકજ વ્યક્તિ હિન્દ નામ છે એમ પણ માનીએ, અને એ કુલના દધીયનો પુત્ર પિષ્પલા સારવત એજ અથર્વવેદવાળો પિષ્પલા માનીએ, તો આપણા વર્ણનની શ્રુતિની પાસે દધીય આશ્રમ પુરાણો કહે છે તે ખરું હોય તો અથર્વ વેદનો કેટલાક ભાગનો જન્મ આ શ્રુતિ ઉપર થયો એમ અનુમાન કરાય. પણ આ મટે આપણાં પ્રાચીન સાધનો ઉપરાંત એસિયા માઈનોરથી વિંધ્યાચલ સુધીના પ્રાગૈતિહાસિક સાધનોમાંથી સમર્થન ન આપે ત્યાં સુધી આજના જગાનાના સાહિત્યની ચોક્કસ વાતમાંથી આ વચ્ચેથી નીકળેલી આડી વાતને હાલ જવા દઈએ.

જેનોનું સાહિત્ય એમના લંડારોમાં જળવાઈ રહ્યું છે. અમદાવાદમાં સારા જૈન લંડાર છે એમ સાંભળ્યું છે. પરંતુ આ લખતી વખતે એની વીગત મળી શકી નથી. અમદાવાદમાં એક વખત જૈન ગ્રંથોનું પ્રદર્શન ભરાયલું. એમાં ઘણાં પ્રાચીન ગ્રંથરત્નો હતાં. આખા ગૂજરાતના જૈન લંડારોનો સંગ્રહ બતાવવામાં આવ્યો હતો. ગૂજરાતમાં જેનોએ પ્રાચીન સમયમાં કેટલું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે એનો ઉત્તમ ખ્યાલ આવતો હતો, હિંદના કોઈ એક પ્રાંત ગાટે આટલું પ્રાચીન સાહિત્ય હોય એવું જાણવામાં નથી. આમાં દીલગીરી એટલીજ થતી હતી કે દરેક ખંડના પ્રવેશદ્વાર આગળ તરભાણું મુકી એક માણસ ઉભો રાખેલો. તે “જ્ઞાનની પૂજા કરતા જાઓ” એમ પોકારતો હતો અને જોવા આવનાર યથાશક્તિ પૈસા નાંખી “પૂજા” કરતા હતા. અમદાવાદની જ્ઞાનની પૂજનનો આ

કાંઈક ક્ષણે આપો હશે ગૂજરાતી સાહિત્યના આજના વિદ્વાનો જૈનોનો સહમર સાધીને બધું જૈન સાહિત્ય બહાર લાવે-એ સાહિત્ય એટલું વિપુલ છે કે ગૂજરાતના રાજવીઓની સહાય વિના એ આશા ફળે નહિ-તોજ કયા શહેરે ટુંતુ સાહિત્ય દેશને ચરણે ધર્યું છે તે સમગ્ર બળાળ કણીટકાદિ પ્રાતોમા જે રીતે મુખ્ય સાહિત્ય સમ્યા રચાયી રચપમા છે અને નાનાગોટા સાહિત્યરસિંગ એમા ઉત્સાહ બતાવે છે એવુ માર્છ જોર આપણી મુખ્ય સાહિત્યમંચાને મળે સારેજ આ આશા પરિપૂર્ણ થાય એ યશે સારે હિંદુસ્તાન બાણુરો કે મધ્યકાલીન બમણ્યુગમા ગૂજરાતે સાહિત્ય અને કનામા કટલુ મ્યું છે

અમદાવાદ નામ પડ્યા પછી અમદાવાદમા લખાયેલુ અને આજે બહાર આવેલુ પુસ્તક લાવણ્ય સમય કવિનો રિમન પ્રગથ એ કવિ અમદાવાદમા નદીની પેરે પાર આવેના અજદશ્વુ નામના પનાનો વતની હતો તતત્ર સુનતાનીના સમયના જનસમાજનો સારો ચિત્રા એમાથી મળી શકે છે કલા અને સાહિત્ય બન્નેના ઉત્તમ નમુનારૂપ વસતવિનાસ કાવ્યનો લખનાર કયા ગામનો હતો તે સમજાતુ નથી દેપાનના પુત્ર ચદ્રપાનને પોતાને લાણુના માટે વિ સ ૧૫૦૮ મા આચાર્ય ત્તાનકરે અમદાવાદમા આ અથ લખ્યો એવુ મળે છે ' નખ્યો ને બદલે "અયો" એમ હોત તો આ શકા ન થાત અથ સચિત્ર છે અને ચિત્રો રચાનિઃ ગૂજરાતી શૈલીના છે એમ રા રાજાનુ માનવુ છે આવો સચિત્ર કાવ્ય અથ અમદાવાદ વાણિયાને લાણુવા માટે લખાયો અને-તે પણુ જે સુલતાનેને ફૂ વર્ણવનામા આવે છે તેમના ગજયમા-તે ઉપરથી તે સમયના સમાજ અને એના સાહિત્યકલાદિ શીખનો સહેજ ખ્યાન કરી શકાશે બાકી મુસનમાની મહારાજ્યના મુખ્ય નગરમા ફારસી ચરખીના વિદ્વાનોને પણ કાંઈક ઉત્તેજન મળતુ હશે એટલે એ સમયમા તળ અમદાવાદમા જ્યાબધ ત્રયો ન મળે તો નવાઈ નથી છતા ઉપર જોયુ તેમ જૈન બહારો મપૂર્ણ બહાર ન પડે ત્યાસંધી કાંઈજ નિર્ણય થઈ શકે નહિ અને એ ઉપરથી અમદાવાદ તળમા એ સમયમા સાહિત્ય ઉત્પત્ત યથુજ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ ગૂજરાતી સાહિત્યમા બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોએ બનેના સાહિત્યને મુખ્ય સાહિત્ય ગણવાની જે ટેન લોકને પડી ગઈ છે તે ધીમે ધીમે દૂર કરવાની જરૂર છે ગઈ સદીમા જેને આજનુ ચારીચીન સાહિત્ય કહીએ છીએ તેનો ઉદય થયો તે પહેલાના સાહિત્યમા જૈનોનો ક્ષણે એવડો મોટો છે કે એને સપૂર્ણ જોયા વગર લખાયેલા ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ અપૂર્ણજ ગણાય

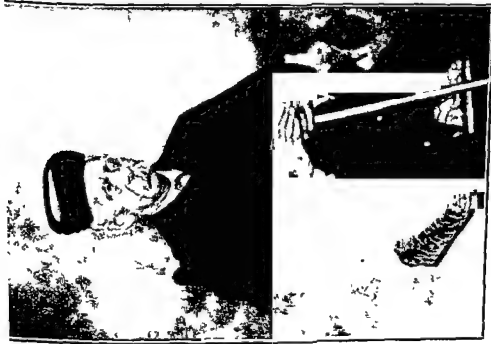
ગુજરાતી ભાષાના લોકપ્રિય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તો ચૌદ પદર અને સોળમી સદીએ અમદાવાદ માટે ખાલી ગણાય એ દૃષ્ટિએ તો આગળ જોયુ તેમ જુનાગઢ એકલુજ માન લઈ શક પાટણનો લાલણુ કવિ સાહિત્યમા અમર નામ કરી ગયો છે છતા આજે સામાન્ય લોકસમૂહમા એ લોકપ્રિય નથી, અને પદ્મનાભ કવિ પણ લોકપ્રિય ન કહેવાય નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈ જ એ માન લઈ શકે એમ છે એમની લોકપ્રિયતાને લીધે એમની મૂળ ભાષા આપોઆપ સમય જતા બદલાની આવી છે એટલે લોકપ્રિયતા ૧ દૃષ્ટિએ આ ૧ે અપવાદ સિવાય ગૂજરાતના માર્છ શહેરે માર્છ આપ્યુ નથી

સત્તરમી સદીથી ગૂજરાતી ભાષામા લોકપ્રિય સાહિત્યની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ જણાય છે એ સદીમા ગૂજરાતમા ઘણા ગામોમા પ્રવિઓ રચા છે પરંતુ એમા મોખરે ગણાય એવા નણુ કવિઓ-અખો, ગ્રેમાનદ અને શામગભટ આમા જે અમદાવાદના અડી એક

પાત ખામ કંદેવી જોમુએ. ધાગ્ગા વિવેચકોને આજના જમાનાની સાહિત્યશક્તિના માપથી આપણા જૂના સાહિત્યને જોવાની ટેવ પડેલી છે. એટલે જૂનું સાહિત્ય કનિષ્ઠ છે અગર સાહિત્ય નામને ફાળો એવું નથી એવી માન્યતા કેટલાક ધરાવે છે. પરંતુ આ દ્રાષ્ટિનિંદ્રા બેગબર નથી. આજના સાહિત્યને હાલે નવી વિચારસરણીથી માપવામાં આવે. પણ જૂના સાહિત્યને તો અન્ય પ્રાંતોની ભાષાઓના સમકક્ષીન સાહિત્ય સથે સરખાવીએ તોજ ખર્ચ માપ નળી શકાય. એ જમાનાઓમાં મોટે ભાગે બધું પદ્યમાંજ લખવાનો અને કવિતાનો વિષય મોટે ભાગે ધાર્મિકજ મળવાનો રીવાજ હતો. બીજાને વિષય અપવાદ તરીકેજ ગણાતો. ગૂજરાતે ગદ્ય સાહિત્ય એ જમાનાઓમાં આપ્યું હતું એ વિશેષતા છતાં પણ પદ્યમાં તો ધાર્મિક વિષયોજ વધારે લખાતા અને એમાં પણ પૌરાણિક આખ્યાનો ઉપર વધારે ધ્યાન આપાતું હતું. જૈન સાહિત્યમાં રાસાઓ વગેરેમાં વાર્તાઓ વગેરે લખાતું પણ એ બધું એમના ભાંગેરામાંથી ભાગ્યેજ બહાર આવ્યું છે. એટલે એ સદી પહેલાં ગૂજરાત પદ્યમાં પણ પૌરાણિક કે ધાર્મિક સીમાયનો વિષય અપવાદ જોવાજ ગણાતો. એ સમયમ અમદાવાદના આ એ કવિઓએ પદ્યના વિષયની બાબતમાં નવો રસ્તો કરવામાં પહેલ કરી

અખા ભગતે પૌરાણિક આખ્યાનો પદ્યમાં મુકીને વેદાત જ્ઞાનને સાદી લોકશાખા પદ્યમાં ઉતાર્યું. કદક છતાં લોકને ગળે તરત ઉતરી જાય એવી સચોટ ભાષામાં કટાક્ષ કરીને એણે એ જમાનાનાં ધર્મને નામે થતા ધર્મિગને ખુલ્લાં પાશમાં અને ઢાંગી સાં વેરાગીઓને પણ એવીજ વેધક ભાષામાં ઉધાડ પાડ્યા. સાદામાં સાદી અને સામાન્ય લોકની રાજીંદી ધરમથુ વસ્તુઓમાંથી છેક સાદી ભાષામાં ગંભીર વિષયો માટે ઉપમાએ લેવાની રીત અખાની અપૂર્વ વિશેષતા છે અને એવી એની ઘણી લાંટીઓ. આજ ગૂજરાતી ભાષામાં કહેવતો યદ્ય ગદ્ય છે. ગૂજરાતી ભાષામાં પ્રાચીન પ્રણાલિકા મુકીને નવી રસ્તો કાઢનાર આ પહેલો કવિ હતો એમ કહી શકાય. અખો ભગત અમદાવાદ પાસેન જૈતલપુર ગામનો હતો એમ કેટલાક માને છે અને કેટલાક એને અમદાવાદનોજ વતન કહે છે. તે ગમે તેમ હોય પણ અમદાવાદમાં ખાડિયામાં દેસાઈની પોળમાં એનું ઘર હતું એમ મનાય છે. ઇ. સ. ૧૬૧૫ થી ૧૬૭૫ માં એ યર્ષ ગયો. તત્વજ્ઞાનની કવિતા લખવા ખાતર એ લખતો નથી પણ જીવન અને અનુભવથી એ ખરો ચાનીજ હતો.

એજ સમયમાં ગૂજરાતનો બીજો પ્રસિદ્ધ કવિ સામળભટ્ટ અમદાવાદમાં જોમતીપુર અને ત્રિમાપુરની વચ્ચે આવેલા વેગણપુરનો વતની હતો. આ પરાનું આજે નામનીશા નથી. એની જગ્યાએ મીલ યર્ષ ગયેલી છે. આ કવિએ પણ જૂની પ્રણાલિકા છોડ વર્ણનાત્મક અને બોધાત્મક કવિતાઓનો નવીન માર્ગ કાઢ્યો. ગૂજરાતી પદ્યમાં વાર્તાએ સામળભટ્ટે જેવી રસિક કોઈએ લખી નથી. એની સમસ્યાઓ પણ નળીતી છે. પણ આ જમાનામાં એ કોઈને પસંદ પડે નહિ. સામળભટ્ટ એના જરખાઓ માટે ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. ગૂજરાતી સાહિત્યના જે ઇતિહાસો લખાય છે એમાં આ કવિઓના જીવન અંકનનું સવિસતર વર્ણન કરેલું છે એટલે એમાં લખાણ કરી અગર કાન્યોના ઉતારા કર અમર પ્રથેની નામાવલી આપી, લખાણ કરવાનું અહીં ઠીક નથી. ગૂજરાતના સત્તર સદીના પ્રસિદ્ધ લોકપ્રિય ગદ્ય કવિઓમાંથી અમદાવાદના આ એ કવિઓએ નવીન મા ગૂજરાતી પદ્યસાહિત્યમાં કાઢ્યા, એ અમદાવાદે આપેલા સાહિત્યના શાખામાં ખાસ અગ

ગર રમણલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

દેવી વિદ્યાગૃહેન નીલકંઠ

પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર બાયુભા / ધ્રુવ

પત્ની પાત છે આ ત્રણ સીતાય સત્તમી સદીમા થઈ ગયેતા અન્ય સ્થળોના ધીમ
ગૂજરાતી કવિએ ગૌણ કે એ વખતે અમદાવાદમા આડિયાના ઝાણીતા વીશ્વર કુટુંબમા
થઈ ગયેના વિસલનગરા નાગ કવિ કેવળગમે એ સમયે અત્યંત યતી ભોગનાઈમા છેતા
મત્તાધારી બાળી નશના રથાપક ઉપર બાળી નિનાસ નામે એક હિંદી કાવ્ય નખ્યુ છે
આ કાવ્ય અપ્રસિદ્ધ છે બાળીવશના ત્રણ રાજવીઓ આને ગૂજરાતમા રાજ્ય કરે છે
એમા જૂનાગઢ તો સમૃદ્ધ છે એમાથી પ્રાઇએ બાળી વિલાસ છપાવના યત્ન કર્યો છે કે નહિ,
તે જણાયુ નથી

આદારમા શતકમા ખાસ કરીને એના ઉત્તરાર્ધમા સાહિત્યવૃદ્ધિ થાય એવુ વાતા
વરણુ આખા હિંદુસ્તાનમા ન હોતુ ગૂજરાતમા છે લો બ્રમણ્યુગ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો
આ સમયની સ્થિતિ આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસને પદ્ધતિસર સાધી પહેના લખીને
બહાર પાડનાર અને ફારસી ભાસાના એ પ્રખર વિદ્વાન શ્રી કૃષ્ણનાન મોહનનાન
ઝંવેરીના શબ્દોમા જોઈએ

“ આદારમા શતકમા કાષ્ઠક મુગલોની સત્તાની અવનતિને લીધે તથા પ્રાચીન દક્ષિણ
માથી વારવાર થતી આવતા હુટારૂઓના નાસને લીધે ગુજરાત ॥ નશીમમા શાંતિ ગ્રહેશે
એવી ખાતરી નહોતી ખરૂં જોતા તો દેશમા સર્વત્ર શાંતિ રથાપી શકે એવી કોઈ સર્વોપરિ
સત્તા જ ન હોતી, અને સમય પર તો એકી વેળાએ મુગલ શહેનશાહત, રચાતિક નવાબ કે
દામર, ગાયકવાડ અને પેશ્વા એમ ત્રણ ત્રણ અચ્ચાર સત્તાધારીના માણસો કર ઉધરાવના
એકી થયે લેમા થઈ ગિચારા ગામડીઆઓને કનડી એમની પાસે કળા નાણા કઠાવતા,
તેથી કરીને પાછના શતક ત્રણ મુખ્ય કવિઓના સમયમા સાહિત્યનો જે ઝગઝગાટ હતો
તે આ સમયમા મળી આવતો નથી એ સમયની કાવ્યકૃતિ દગ્ગિ છે ગ ત્રિપારી એને
“ નિર્માદ્ય ” કહે છે છતાં આ સાહિત્ય સાપ્રદાયિક તો કહી શકાય, કારણ વિષ્ણુ, કૃષ્ણ,
શિવ, અને અંબાના ભક્તોએ એ શતકમા પોતપોતાના ઇષ્ટદેવની મુતિને આગે ધવિતા
કરી છે ”

આગળ જોયુ તેમ અમદાવાદ આ સદીમાજ અરધુ જગન જેવુ થઈ ગયુ હતુ
સાપ્રદાયિક કવિઓ આ સદીમા થયા એમા પશુ અમદાવાદનો પ્રિ જરા જુદો પડ્યો
કૃષ્ણભક્તિના કાવ્યો લાખા સમયથી લખાયા કરતા હતા અમદાવાદના કવિ વ નલ
ધોળાએ દેવી ॥ ગરબાઓ બનાવ્યા ગૂજરાતના ત્રણ પ્રસિદ્ધ શાક્તપીઠોના વર્ણુનના ગરબા
એણે કર્યા છે પરંતુ સુવાળના બાલાદેવીના પીઠની-જે લોકમા બહુચરાછને નામે પ્રસિદ્ધ
છે-કવિની ભક્તિ ખાસ લોકપ્રિય છે, અને એની કળેજની, કલિયુગની વગેરે ગરબીઓ
પશુ લોકપ્રિય છે એ પછી અમદાવાદના કવિ તરીકે વીરવિજયનુ નામ મળે છે

એગણીસમી સદીનુ પહેલુ પાદ પશુ આદારમી સદીની સાથેજ ગણી લેવુ જોઈએ
એ પચ્ચીસી દેશમા બ્રીટીશ સત્તા ભગવાના સમયની હતી ઇ સ ૧૮૧૮મા અમદાવાદ
બ્રીટીશ લીધુ અને એ પછીના પચ્ચીસ વર્ષમા લોક દરીદ્રામ થઈ છે ના બ્રમણ્યુગનો
અન આવ્યો પશ્ચિમની પ્રગણી અને પશ્ચિમના વિચારોનો પવન ધીમેધીમે લાવા લા પો
એ ગળાઈ અને એ વિચારોના મુણ્ડોપમા ઉત્તરવાનુ અહીં રથાન નથી પરંતુ એનોગ
ઓછાવધતો આજની દરેક સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઉપર નાગેતાજ છ દરેક પ્રાતોની ભાષાઓ

ઉપર એ રંગ વ્યાપ્તિ છે આપણે ત્યા ગઈ મદીના ઉત્તરાર્ધની ગરબાતવી માહિત્યને જે નવો યુગ શરૂ થયો એની પણ એજ ગિયતિ દોષ એમા નસાઈ નથી

આગળ જોયું તેમ સમયના પ્રમાણમા નિરોધી ધર્મની રાજમતાનું પાટનગર દોષ છતા અમદાવાદ સાહિત્યપ્રવૃત્તિમા પાઠ્ય પડ્યું તો નથી કેટલાકનું માનવું છે કે નર્મિદ મહેતા, ત્રેમાનદ, કે દયાગમ જેના મોટા મિત્ર આ શહેર માં નથી થયા અજો અને સામળ મોટા કવિઓ છે એમ મનુષ્ય કરના છતા આ નીમ જાયમ મહે છે શ્રી હસ્તિના હ મુવ મીડનમા ભગવલી ઝોરીએન્ટન મેન્ફ્રસમા ગૂજરાતી ભાષા અને માહિય માટે જોનાતા કહે છે કે અમદાવાદમા સૌથી વધારે સખ્યામા કવિઓ થયા છે આ કવિઓ બહુ મહાન નથી અમદાવાદી કવિઓમા અમદાવાદી જનમમાજનું લક્ષણ જણાયું છે તે એમના શબ્દોમા જોઈએ “We have found that Ahmedabad has given the largest number of poets and yet we have none of them among these epoch-makers (નર્મિદ ત્રેમાનદ વગેરે) Among this contemporaries we have named Akho Bhagat and Samal who are the best representatives of that Matter of fact City.”

મી કુનવું આ મતના એક દષ્ટિએ આજે પહેલાની સદીએને માટે ખ લાગે પણ ઉપર કહ્યું તેમ જૈન સાહિત્યને ખ્યામા લીધા વગર આ જુના નમમી છે તે સાથે એટલું પણ જણવું જોઈએ કે આ અને સામળની મહત્તા પ્રાચીન કવિઓની પ્રશ્નલિખા તોડી ના ચીના પાજવામા છે એમનું અતુ રણ કોઈએ ક્યું નથી અગર થઈ શક્ય નથી એ ઉપરથી એમની મહત્તા ઝોછી થતી નથી આમ ઠના પણ ઉપગના મહા કવિઓથી એમની લોકપ્રિયતા કોઈ રીતે ઉતરતી નથી અમદાવાદની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું માપ છુટક લેવા કરતા એની સમગ્રતામા અને વૈવિધ્યમા લેવું જોઈએ ગઈ મદીમા જેઠના નવા યુગમા અમદાવાદે દરેક રીતે સાહિત્યપ્રવૃત્તિમા અગ્રગ્રામ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે હવે જોવાનું રહ્યું

એ પહેલા એક ખીજ વાત જોઈ લઈએ સાહિત્યની માત કરના પેશીએ એટલે એકલા ગૂજરાતી ભાષા કે એના પૂર્વ સ્વરૂપના સાહિત્યની માત માત્ર કરીને મેસી રહેવાય નહિ અમદાવાદમા મુસનામાની રાજ્ય લાખો વખત રહ્યું એટલે હારમી ને ઉર્દુ સાહિત્ય એમા ઉત્પન્ન થાત તો નવાઈ નથી પરંતુ એ સાહિત્ય પણ જાહેરમા મહુ આવ્યું નથી એ સાહિત્ય જાહેરમા ન આવવાના ઘણા કારણો છે, જે ની ચર્ચા અહીં જરૂરની નથી એટલે અહીં એ સાહિત્યની એક બે બાબતો ઉપર ટુકામા નજર કરીશું એમ કહેવાય છે કે પહેલા ઉર્દુ કવિ વર્ણ અમદાવાદમા થયેલા અગર ગહેલો શાહીબાગમા ચીની પીરને નામે એની કબર આજે જોળખાય છે પણ મુમલમાન વિદ્વાનોમા આ બાબત ઉપર બહુ મતભેદ છે. પરંતુ આ વાત જો ખરી હોય તો અમદાવાદ અને ગૂજરાતને માટે એ જોષ્ઠ ગૌરવ નથી ખીજી રીતમરની તારીખો સાથે ઇતિહાસ મુમલમાનોએ મખ્યો છે હિફુતાનો લગતી ઘણી તવારીખો છે પ્રાતોને લગતી હકીમતો તેમ જોષ્ઠી તવારીખો બીજા કોઈ પ્રાતમા નથી એમલે ધાર્મિક અનુનામા લેખકો

ઇતિહાસમાથી એવા ભાગ તારવી કાઢીએ તો પછી એ સમય માટે વિશ્વાસ-
લાયક ઇતિહાસ તારીખો સાથે મળે છે. આવા ઇતિહાસો જેટલા જથ્થાયા છે તેમાના
કેટલાક તો બહાર આવ્યા જ નથી. કેઈ મુસલમાન ગૃહસ્થાના પુસ્તકાવલોમા એ હસ્ત-
લિખિત દશામા મળી આવે છે. એમાના બે સીવાય બાકીના બધા અમદાવાદમા લખાયા
છે. * એમા ગુજરાતના પહેલા થોડા સુલતાનોની તવારીખોના નામ સિવાય હાલ પતો
લાગતો નથી. એટલે એના લેખક કયાના તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તારીખે બહાદુરશાહીનો
કર્તા અમદાવાદનો હતો. ઘીકાંટાની મરજહવાળા મહમૂદ બેગડાના સગદાર મુદાફિઝખાનનો
એ પૌત્ર ચતો હતો. ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા બે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો મીરાતે સીકંદરી અને
મીરાતે અહમદી એ બન્નેના કર્તા અમદાવાદના હતા. સીકંદરીના કર્તાનું શહેરબહારનું
રહેઠાણ શાહીબાગ રથપાતા પહેલા એની જગ્યાએ એક નાના બગીચામા નદીકીનારે
હવે જહાગીર બાદશાહે ત્યાં એની મુલાકાત લીધેલી અને સીકંદરીનું પુસ્તક તુરતનું
લખાયલું વાચેલું.

અત્રંત બાદશાહીના અંત સમયમા અમદાવાદમાં હાથ અદ્દળીરે લખેલો ગુજરાતનો
“તરખી લખાયા લખાયલો ઇતિહાસ એ એક મહત્વનો ગ્રંથ છે. એ મૂળમા અંગ્રેજી બુમિકા
માંથી છપાયો છે પણ તરખૂસો થયો નથી. એજ સમયના ઇતિહાસ માટે મીર અબુ
રાયનો તારીખે ગુજરાત નામનો નાનો ગ્રંથ પણ ઉપયોગી છે. એનો તરખૂસો થયો
થી. મીર અબુ તુરાબે હેલ્લા સુલતાન અને અકબરની લડાઇઓમાં ભાગ લીધેલો.
તેનો રોજો એણે આશાવલમા બાધેલો, જે હાલ જગાસપુર દરવાજા બહાર કેલીકા મીઠની
માં છે. એણે મુખથી હજ કરી પાછા આવતા ત્યાંથી “કદમે રસુલ શરીફ”-“પેગંબર
શહેજના પવિત્ર પગલા”-નો એક પથર હિંદુસ્તાનમા આવેલો અને અકબર બાદશાહની
રવાનગીથી આશાવલમા પોતાના ઘર પાસે મોઢું મકાન કરી એમા પધરાવેલો. અકબરના
જન્મની શરૂઆતમા એના કુઆ બહેગમ ખાનખાનાના પુત્ર અને પ્રસિદ્ધ કવિર અબ્દુ-
લિમ ખાનખાનાન અમદાવાદમા રહેલા અને સરખેજ પાસે એક ઉત્તમ બગીચો અને
હેવાનું મકાન બનાવેલા.

મીરાતે અહમદીના કર્તા અલી મુહમ્મદખાન બાદશાહી દીવાનને નામે ઓળખાય છે.
ગુજરાત અને અમદાવાદના ઇતિહાસને લગતી વીગત અને આકડા આપવામા આ
ગ્રંથકનું રચાન અપૂર્વ છે. આધુને અકબરી જેટલું એ વિશ્વમનીય છે. એણે હિંદુસ્તાનની
૧૫ પદ્ધતિ વગર લીધેલી છે.

હેક ક્રીટીશ અગવની શરૂઆત સુધી ખાસ કરીને નાગરો ફારસીનો સારો અભ્યાસ
રતા હતા. કટલાક પ્રાચીન નાગર કુટુંબોમા ફારસી અરબીના હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સારો
ગ્રંથ છે. પણ તેમાનું કાંઈ બહાર આવ્યું નથી. એ લોક ફારસીમા સારી કવિતા બનાવી
કેતા. એમ સાબજ્ય છે કે સર ચિતુભાઈના વકુલા મંગલદાસે ફારસીના વહેગાતે આવમ-

● એ જોમાં એક રજુઆત દીવાનની તારીખે સોરઠ એ બહાર પડેલી છે. પાટણના
૧૩૨ ઉચરદાસે લખેલો ઓરંગઝેબના સમયનો ઇતિહાસ બહાર નથી પડ્યો.

ગીરી+ નામનો ગ્રંથ લખેલો. એ ગ્રંથ ગીરાતે અહમદીનો ગૂજરાતીમાં તરજૂમો કરી નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબે જોયેલો. એનો તરજૂમો કરી બહાર પાડવાનું પહેલાં સર ચિ ભાઈ ખેરેનેટે એમને કહેલું. પરંતુ એ ગ્રંથ એ પછી બોવાઈ ગયેલો. આ ઉપરથી જણ્યું કે સાહિત્યની આ એક જૂદીજ દિશામાં અમદાવાદે ધણો સારો ફાળો આપ્યો છે.

ઝોગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતથી ગૂજરાતી સાહિત્યનો નવો યુગ થાય છે. એ સમયે અમદાવાદમાં કેટલાક ઝોઝા પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા લેખકો પશ્ચુ ર ગયા છે. ભક્ત કવિઓમાં અલખ ખુલાખીરામ અને બાપુ કવિનાં નામ નોંધાયેલાં. અમદાવાદ હાઇસ્કૂલના પહેલા મુખ્ય અધ્યાપક બોગીલાલ પ્રાચુવલ્લભદાસે એ સમય શરૂઆતની સાહિત્યવૃદ્ધિમાં આગળપડતો ભાગ લીધો હતો. મગનલાલ વખતચંદ સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીનો અમદાવાદનો ઇતિહાસ ગૂજરાતી ભાષામાં લખેલો છે અને એણે જ ડોસાભાઈએ અંગ્રેજી અને ગૂજરાતીમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. ખુશાલીરા સારાભાઈએ પંચમહાલ અને પાવાગઢની કેટલીક હકીકત લખી છે. એ એક ભક્ત આ સંસ્કારી લેખક હતા. છોટલાલ સેવકરામે માકર્સ ઓરેલીઅસના તત્ત્વવિચારોનું ભાષાં અને છોટલાલ બાવની વગેરે કાવ્ય લખ્યાં છે. દેશી નાટક સમાજના માલિક ડાહ્યાલા ધોળશાળ પશ્ચુ એક સારા કવિ હતા. સારા રાગરાગણીમાં કવિતા જોડીને નાટકમાં ગ્રંથવાં અને એ રીતે લખવી બતાવાય એવાં નાટકો બનાવવામાં એમનું કાર્ય સૌથી ઉત્તમ.

હવે અમદાવાદની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી. બાપદાદાથી અમદાવાદના રહેવાશી તે અમદાવાદમાં ગણ્યાન. પશ્ચુ બીજા રચનાના મ વતની છતાં જેમણે અમદાવાદને પોતાનું નિવાસસ્થાન કર્યું અગરતો ઘરબાર બાં વતન બનાવ્યું એવા સાહિત્યકારો પશ્ચુ અમદાવાદમાંજ ગણવા પડે. એથી બીજી પંક્તિ જેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને આખો સમય અમદાવાદમાં ગયો હોય એવા લેખકો આવે. પ એમની માત્ર નોંધ લઈ એમને અમદાવાદના તરીકે ગણી શકાય નહિ. આમાં કેટલા પરદેશીઓનો સમાવેશ થાય છે. આમાં ફોર્સેનું નામ પહેલું આવે. દલપતરામે ગૂજરાત ભાષામાં એમને અમર કરવાથી અને રાસમાળાના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથના લેખક તરીકે એ બધા ઝોળાયે છે. એજ પ્રમાણે રેવરંડ ટેલરે પશ્ચુ ઘણાં વર્ષ અમદાવાદમાં રહીને ગૂજરાતી ભાષાની સેવા કરી છે. હોપે અમદાવાદના સ્થાપત્ય ઉપર સૌથી પહેલું પુસ્તક સમિ લખ્યું છે. એ સમયમાં મલાતજના વતની શાસ્ત્રી મજલાલ કાળીદાસ જેવા વિદ્વાન કાર્યક્ષેત્ર ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને લીધે અમદાવાદમાં હતા.

गभनागयण विश्वनाथ पांडे

દલપતરામમાં પુરેપુરું હતું અને એમના સમયના કવિવેખડોમાં એ આ "Matter of fact" શહેરના ખરા પ્રતિનિધિ હતા. એમની ખીંચ મહત્તા એ કે એમની પાસે શીખી ગૂજરાતના કેટલાક સારા કવિઓ અને લેખકો તૈયાર થયેલા, આ ઉપરાંત ગૂજરાતી ભાષા માટે એમનું અભિમાન આદરને પાત્ર હતું. આપણા અખર વિદ્વાન અને વિવેચક મણિલાલ નભુભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો " એમના (દલપતરામના) જેવી સર્વામાન્ય કાવ્યશક્તિ, સર્વત્ર માર્ગ કરવાની આર્દ્રતા, પ્રત્યેક પ્રમંગે પ્રસરતી કાવ્યપ્રતિભાની તત્પરતા, હવે મોઢનામાં નથી; ગૂજરાતી ભાષાનો હવે કોઈ એવો એકાન્ત ઉપાસક નથી. " કુદતી કવિતા લખનારા કવિઓ અને દાદરા ચદયા વગર છાપે જવા ઇચ્છતા વિવેચકો ગૂજરાતના આ યુગપ્રવર્તક મહા કવિના જીવન અને કવનનો એ સમયના સંમંગે વગેરે સાથે જીણવટથી અભ્યાસ ન કરે ત્યાં સુધી એમની મહત્તા પુરી સમજાશે નહીં.

એ જમાના માટે સામાન્ય રીતે મનાતું કે સ્વદેશાભિમાનની લાગણી જેવું લોકમાં કે લેખકોમાં હતું નહિ. લાંબા વખતની અવ્યવસ્થા અને જીલ્લોટી અંગ્રેજી રાજ્યની કાંઈક વ્યવસ્થિત રાજનીતિથી મર્ધ સદીના લોક કાંઈક અંગમર્ધ ગયેલા. રાજકર્તાની પ્રાચીન ભાવના એમનામાંથી ગયેલી નહિ. એવા જમાનામાં સ્વદેશાભિમાન વિરલ વસ્તુ તો ગણાય. દલપતરામને કેટલાક રાજ્યના ગુણગાનાર તરીકે વર્ણવે છે. આમ કહેનાર કવિને ધરોળર સમજતા નથી. ખરી રીતે તો એમનું સ્વદેશાભિમાન ગૂઢ અને વધારે સંગીન હતું. તે સાથે અમદાવાદી કવિએ એમના વિચારો આજની પેઠે ઉકળતા સ્વદેશાભિમાનના શબ્દોથી નહીં પણ "અમદાવાદી" શબ્દોથી અને ગંભીરતાથી જણાવ્યા છે. એમનાં કાવ્યોમાં કોઈ કોઈ સ્થળે એ જણાઈ આવશે. પરંતુ એમનું એ બાળ્યમાં અપૂર્વ સમર્પણ એ તો "હુનર ખાનની ચદાઈ" છે. હિંદુસ્તાનમાં એ જમાનામાં આ મહત્વની વાત કેટલા સમજ્યા હતા, તે તપાસ કરવા જેવી છે. ગૂજરાતી તરીકે અભિમાન લઈએ એવા અખિલ હિંદમાં પૂજ્ય થયેલા દાદાભાઈ નવરોજીએ આ વિષયને લગતું અંગ્રેજી ભાષામાં અને સીધી રીતે જાહેર કર્યું એટલે આખું હિંદ એ જાણે છે. એજ સમયમાં આપણા આ કવિએ કવિની રીતે ગૂજરાતી ભાષામાં એ બનાવ્યું. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન કેટલું અને કેવા પ્રકારનું હતું અને નવા વિચારો કેટલા પ્રસાર્યા હતા તે વસ્તુરિયતે ઉપર ખ્યાન આપવાથી દલપતરામનું સ્વદેશાભિમાન ગૂજરાતી અને અમદાવાદી તરીકે કેવું હતું અને એને કાવ્યમાં એમણે કેવી રીતે ઉતાર્યું તે ધરોળર સમજાશે. આ દષ્ટિએ દલપતરામનું મહત્વ ખરેખર અપૂર્વ છે. એ મૂળ વદવાણુના હતા. પણ એમણે અમદાવાદમાં નિવાસ કરેલો અને મૂળથી "અમદાવાદ"ના કવિ તરીકેજ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે.

હવે આ સમયમાં સાહિત્યકાર તરીકે એાઈ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા છતાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં જેમણે સીધો કે આડકતરો ભાગ લઈ એને વેગ આપ્યા કરેલા એવા પુરોનાના જરા નોંધ લઈએ. એમાં સૌથી પહેલા દીવાન બહાદૂર અંબાલાલ સાકરલાલને ગણવા પડે. એમ કહેવાય છે કે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ડીગ્રી અને સાથે કાયદાની ડીગ્રી લેનાર એ પહેલા ગુજરાતી હતા. અંગ્રેજી ગુજરાતી શબ્દકોશ પ્રમાણભૂત ગણાય એવો એમણે પહેલવહેલો બનાવ્યો. એમનું અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધણું ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપકમાં ચડી આખરે વડોદરા રાજ્યના વડાન્યાયાધીશના પદ સુધી એ ચઢેલા. એમણે કવિતા લખી નથી, કે સાહિત્યના વિવેચકો નોંધ લે એવા

રાધપુરના એ વનની છે. આચાર્યગ દલીલદ ન્યાયમર્તિ સદ્ગુણાધી શાહના પિતા થાય. અમદાવાદ શાહપુરના એ વનની છે. એમણે ગુજરાતી કહેવતો ઉપર ઉત્તમ ગ્રંથ લખ્યો છે. ગઈ સદીમાં શ્રી લેખકોના નામ મળવા મુશ્કેલ છે. મોતીલાલબાઈના પત્ની મૌ કંકુભાઈએ સરસ્વતી માહાત્મ્ય અને અંગ્રેજી ઉપરથી મેન્ટોકોર્ડ એન્ડ ગર્ટનનો તરજુમો કરેલો. એમના જમાનામાં અમદાવાદમાં શ્રી લેખિકા તરીકે કદાચ એ પ્રયત્ન પહેલો કહી શકાય. એ પુરતોના વિવેચનમાં સાહ્યશ્રી મણિલાલ નમુભાઈએ અને અન્ય રચે શ્રી. મનઃમુખરામ સ્વર્ણમ અને હોદાલાલ સેવકરામે મૌ. કંકુભાઈની પ્રશ્નતિઓની નોંધ લીધેલી છે.

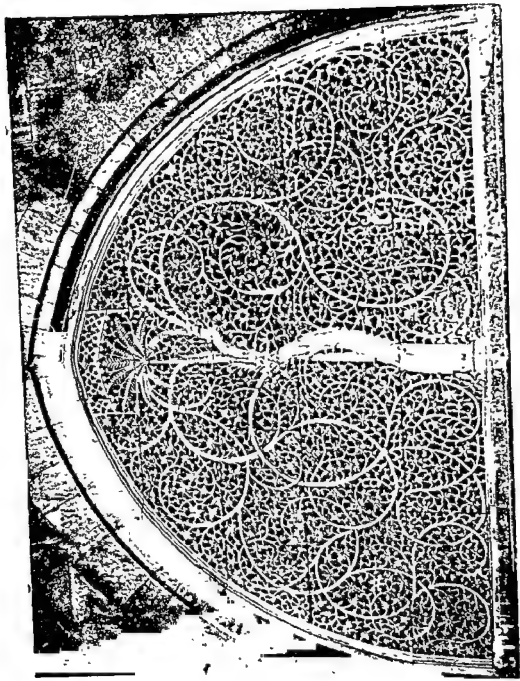
અમદાવાદમાં પ્રથમ પંક્તિના નવલકથાકાર નથી થયા એ ખાસ નોવવા જેવું છે. કદાચ વ્યવહારે-Matrix of fact-શહેર આકાશ પાતાળમાં ગમન કરે એવી પ્રવિભાવાળા નવલકારો ઉત્પન્ન કરે એ જનવાન્નગ છે. ઝાપાની બેટ તરીકે ઉત્તમ નવલકથાઓ લખાઈ છે પણ ખરી ગઈ સદીના અંત અને આ સદીની શરૂઆતમાં બેંગીન્ડરાવ દીવેદીઆ, સિવભાઈ આદિ બહુ સમાજના મળ્યો, અને હમણાજ જેમને વાર્તાગ્રંથ બહાર પડ્યો છે એ કંચનલાલ વાઘુદેવનું નામ નવલકારમાં ગણાવી શકાય, શ્રી કંચનલાલ નાની વયે અવગાન પામ્યા, નહિ તો હુષી વાર્તાના લેખક તરીકે એમની પ્રતિભા વધારે બહાર આવત, લોકસમુદાયને પગલે પડે એવી નવલકથાઓ સત્યેન્દ્રપ્રભાને પણ લખી છે.

પ્રાચીન રીત પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાના પંક્તિ અને પ્રખર વ્યાકરણશાસ્ત્રી મહામહેત્ પાખ્યાય રામકૃષ્ણ હર્ષજી શાસ્ત્રીનું નામ અમદાવાદના પાંડિત્યની ગણતરીમાં ખાસ ગણવું જોઈએ. મૂળ કાકીઆવાડના છતાં આખું જીવન વિદ્યાધાનમાં ગાળી એમણે અમદાવાદમાં ધર કરી પોતાનું હમેશનું વતન બનાવ્યું. ગૂજરાતના ત્રણ મહામહોપાધ્યાયમાં એક એ હતા. વ્યાકરણવારિધિ અને વિદ્યાવાચસ્પતિની ઉપાધિઓ પણ એમણે પ્રાપ્ત કરી હતી.

મગનલાલ ચતુરભાઈ બેરીસ્ટર પણ એ રીતે અમદાવાદને હમેશનું નિવાસસ્થાન બનાવેલું અને સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતરાદિ કરેલાં તેમજ ખીજી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પણ કરેલી. એ ઉત્તમ વક્તા પણ હતા.

નવા યુગની સાહિત્યની રૂપરેખા આપણે ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધથી આજસુધી ગણી છે. એમાં અમદાવાદમાં યજ્ઞ ગયેલા સદગત સાહિત્યકારોનું વર્ણન કર્યું. હવે એ આખા સમયમાં થયેલા વિદ્યમાન સાહિત્યકારોનું વર્ણન રહ્યું. તે પહેલાં આ યુગના મહાન સાહિત્યકાર સર રમણભાઈની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જોઈએ.

સર રમણભાઈના પિતા સુરતથી અમદાવાદ આવ્યા. સર રમણભાઈએ અમદાવાદને પોતાનું હમેશનું વતન બનાવ્યું. ભોળાનાથ સારાભાઈના સંસ્કારી કુટુંબ સાથે એમનો લગ્ન સંબંધ થવાથી અને અમદાવાદની અનેક રીતે સેવા પા સદી સુધી કરવાથી એમનું નામ અને કુટુંબ અમદાવાદના સંસ્કારી કુટુંબમાં મોખરે છે. એઓ એક પ્રથમ પંક્તિના વકીલ હતા, સમાજસુધારક હતા, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા એ તો આખું ગૂજરાત જાણે છે, અને વખત જતા અનેક મજદારીઓની કૃતિ જૂનાઈ ગઈ છે તેમ જૂનાઈ જવાશે. પરંતુ સાહિત્યમાં અનેક દિશાએ એમણે જે પ્રવૃત્તિ કરી છે અગર છે અને ગૂજરાતી ભાષા રહેશે ત્યાં સુધી અમર રહેશે. એ કવિ, વિવેચક, નાટક-

દાસ દરવાજા આગળની સીંદી સૂંઘકની મંદિરની પ્રતિમા બાગી

કાર, હના. એમનામાં ભક્તિ અને ધાર્મિક તત્વચિત્તન પણ ઓછું નહોતું. પરંતુ હાસ્ય-રસના આપૂર્વ લેખક તરીકે એમની કીર્તિ અગ્ર છે.

મારે એવું નામ માનવું છે કે હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રાંતો અને એમની ભાષાઓના મુકાબલે હાસ્યરસ આપણા પ્રાંતમાં વધારે ખીલ્યો છે. એક રીતે પશ્ચિમને મુકાબલે આખા હિંદુસ્તાનમાં હાસ્યરસની ઉણપ છે એમ સર્વમાન્ય અભિપ્રાય છે, પરંતુ અન્ય કોઈ પણ પ્રાંતને હિસાબે આપણામાં એ વધારે છે અને આજના જમાનામાં શાસ્ત્રીય રીતે ખીલતો જાય છે. વિવેચકોની એક વિચિત્ર મનોવૃત્તિ છે કે એમને સર્વત્ર તફાવત દેખાય છે. એ વાત બાબુએ મુકીએ સાક્ષાત્ જગતનિયંતાએ પણ વિશ્વની ઉત્પત્તિમાં તફાવત દેખી છે. અને વિશ્વ પહેલા હવે તેવું બનાવ્યું છે. નવુજ સર્જન કર્યું નથી. એટલે જગતમાં અનેક વિચારપ્રવાહ અનાદિ કાળથી આસ્થાજ આવે છે. એને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરે એજ કવિએજ સાહિત્ય સર્જનાર, પછી એ જીવું હો કે નવું હો; તે સાથે પરવા ન કરવી કે કોઈ વિચાર બીજાનો હોય તો તે દર્શાવવાની નિષ્પાવસતા ગમવી જોઈએ. કવિ કલ્પ્યાર કાલિદાસની બધી કૃતિઓ એક દૃષ્ટિએ જીના આખ્યાનોમાં અપહરણ છતાં પૂર્વ રીતે નવીન છે. કાલિદાસે કોઇમાથી ચોરી કરી છે એમ કહેવાની કોઈ વિવેચકની હિંમત છે ? એટલે કોઈ નવવ્યક્તિ કે કોઈ હાસ્યરસની પ્રેરણા ઓછી વધતી અન્ય સાહિત્યમાંથી મળે છતાં પ્રતિભાવાળા લેખકો એને આપણા સમાજને અનુમરીને સુંદર રૂપમાંથી ગુથી મુકે તો એ નવીન આકર્ષણ જ ગણી શકાય. માળી સુંદર મંડપ ગુંથે તો ફૂલપત્રનો બનાવનારો એ નથી એમ કહી એણે અપહરણ કર્યું છે એમ કહેવા જેવું આ છે. ગૂજરાતમાં કેટલાક ઉત્તમ નવલિકાના ગ્રંથો અને હાસ્યના લેખો માટે આવી ટીકા સાબળી છે તેથી આટલી આડી વાત ચર્ચ જાય છે.

હાસ્યરસ માટે આપણા પ્રાંતમાં પ્રાચીનકાળથી રસ લેવાયો છે અને નર્મદાની નીચેના ભાગ કેટલાકને મને વધારે હાસ્યવૃત્તિવાળો છે એમ મનાય છે. આ અર્થને અહીં સ્થાન નથી સાહિત્યનો નવો યુગ શરૂ થયા પછી તો હાસ્યનું નાટક દલપતરામે લખ્યું. પણ “ભદ્ર ભદ્ર”ના લેખક તરીકે નવા હાસ્યરસના પિતા તો સર રમણભાઈ છે. પૈમાથેલું અગદવાદ હાસ્યમાં છેક પાછળ નથી રહ્યું એ ખામ નોંધવા જેવી વાત છે. નવવ્યક્તિમાં જે શહેર પાછળ પડી ગયું તે હાસ્યમાં આગળ રહ્યું. હાસ્યવેખનની બાબતમાં ભેગાભેગી કહી દેવું જોઈએ કે કવિ અને ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે પ્રમિદ્ધ થયેલા શ્રી. નરસિંહગવભાઈએ પણ “હિત્તર ભદ્રભદ્ર” લખી હાસ્યસાહિત્યમાં ઉમેરો કર્યો છે. અગદવાદના ગંભીર ગણ્યતા સાહિત્યકારોમાં હાસ્યવૃત્તિ સૂક્ષ્મ રીતે વ્યાપી રહેલી છે. હાસ્યના સ્વતંત્ર લેખો ન લખવા છતાં એ જણાઈ આવે તેમ છે તે આગળ વિચારીશું.

સર રમણભાઈની કીર્તિ અગદવાદના એક એના મોટા સાહિત્યકાર અને ભદ્રભદ્ર તથા હાસ્યગદિના લેખક તરીકે અગ્ર છે એમની કીર્તિમાં લેડી વિદ્યાગૌરીનો પણ ભાગ છે તે આગળ જોઈશું. હાસ્ય ઉપર દિલ્લી અન્ય પ્રાંતભાષાઓમાં આવ્યા પ્રયત્નો થયા નથી. ગૂજરાતનું હાસ્યરસનું સાહિત્ય એ ગૂજરાતી ભાષાનું મોટું ગોચર છે, અને સર રમણભાઈ એના પિતા છે. સમગ્ર સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ગૂજરાતમાં ચર્ચ થયેલા અને આજે

વિદ્યમાન જે થોડા મોટામા મોટા સાહિત્યકારોનાં નામ છે એમાં ૨૨ રમણુભાઈનું નામ ગણી શકાય. અમદાવાદ તો એમને માટે દરેક રીતે અભિમાન ધરાવે.

હવે વિદ્યમાન સાહિત્યકારો નોંધએ. વર્તમાન કાલમા તો અમદાવાદ સાહિત્યના શોખીનો માટે તીર્થસ્થળ જેવું છે. કમનસીબે પશ્ચિમના દેશોના સાહિત્યરસિકો સાહિત્ય યાત્રાઓ જે રસ અને પૂન્ય ભાવથી કરે છે એવું આપણામા નથી. તેથી ઉત્કૃષ્ટ આપણામા સાહિત્યકારનો ઉપહાસ થતો જોવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમા વિદ્યમાન સાહિત્યકારોને ધ્યાનમા લેતાં તો અમદાવાદ ગૂજરાતી સાહિત્યનું પણ પાટનગર છે. આમા સર્વથી પ્રથમ રથાને શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ, શ્રી કેશવલાલભાઈ, અને આચાર્ય શ્રી આર્જુનશંકરભાઈ આવે. એ ત્રણ મહાવિદ્વાનોમાં સાહિત્ય અને પાઠિત્ય બન્ને રહેલા છે અને તે ઉપરાંત એમની કૃતિઓ લાક્ષિત્યથી પણ રહિત નથી. આવો અપૂર્વ યોગ કોઇ સાહિત્યકારોમા લાગ્યેજ નોવામા આવે છે. આ ત્રણે વિદ્વાનો ગૂજરાતી ભાષાનાજ વિદ્વાનો છે એવું નથી. એમની વિદ્વતા એવી સર્વદેશી છે કે હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનોની પક્ષિતમા અગ્ર રથાને એ આવી શકે. ત્રણેના વિદ્યાસરકાર હિંદુ છે. ત્રણેનું જ્ઞાન અગ્રાધ છે. ત્રણે સરસ્વતીના પર્વતના હિમામા હિંદુ શિખર ઉપર નિવાસ કરે છે. શિખર ઉપર રહે મેં નીચેના પ્રાકૃત લોકને એમના દૂરથી આખા દર્શન થાય. અને નીચેના લોક એમને ઉપરથી કીડી જેવા લાગે એમ કદાચ બને. કીડીને શિખર ઉપર જવું જોઈતું ભારે છે. તેટલુંજ સામાન્ય લોકને એમના હિંદુ જ્ઞાનનું ભાન થવું ભારે છે. ત્રણે લગભગ સમાન હિંદુઓ હોવા છતાં ત્રણેના રંગમા ફેર છે અને વિવિધતા છે. તે કૃત્રી રીતે તે નોંધએ.

શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ એમના હિંદુ સાહિત્યશિખર ઉપરથી હવે જવાઈ અભિજ્ઞાપાવાળા લોકને માર્ગ જતાવવા અને અમીપાન કરાવવા કોઈ કોઈ વાર નીં આવે છે, અધિકારીને ઉત્તેજન આપે છે અને હવે ચડાવે છે. એમણે ખરડો ચાખડવાળું ગૂજરાતમા કેટલા પ્રથમ પક્ષિતના સાહિત્યકાર તરીકે આવ્યા છે તે જોવાથી આ સરસગમશે. એમની કડક ટીકાથી કેટલાક કરે છે, કેટલાક એ દોષ સમજે છે. પરંતુ મારે એ નહિં ને ભણાવવું એ નહિં એ ઉત્તમ નીતિ નથી એ તો બધા કહ્યું કરે. નરસિંહરાવભાઈ મારે છે જે ખરા ને ભણાવે જે ખરા. એમા જ એમની મહત્તા છે. એમણે કરે કડક ટીકાઓ સાથે એમણે આપેલા ઉત્તેજનના શબ્દો પણ જોવાથી આ વાત સિદ્ધ થઈ વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રી અને કવિ તરીકે એમની પ્રામદ્ધિ એટલી છે કે એ વિશે ચર્ચો લાંબાણુ કરવાની જરૂર નથી દીલગીરીની વાત એટલી જ છે કે અમદાવાદના વતની છ અમદાવાદના તાપ અને હવાથી કંટાળી એમણે પાછલું જીવન મુખ્યમા ગાળવાનું પસંદ કરે.

શ્રી કેશવલાલભાઈનું જીવન અને સ્વભાવ શાંત છે. એ કડક ટીકા કરતા નરસિંહરાવભાઈના શાંતિથી પોતાનું કાર્ય કરી કરવાનું એમને વધારે પસંદ છે. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ અને શ્રી. આર્જુનશંકરભાઈ અંગ્રેજી તરફ જરા વધારે ઢળે છે. કેશવલાલભાઈ ગૂજરાતી ભાષાના લખવું વધારે પસંદ કરે છે. એમના કેટલાક અંગ્રેજીની વિદ્વતાપણે પ્રસ્તાવના અંગ્રેજીમા લખાઈ હોત તો હિંદુસ્તાનમા આદર પામત પણ ગૂજરાતી ભાષા માટે એ અભિમાન હોવાથી એ ગૂજરાતીનેજ પ્રથમ રથાને આપે છે. મહામહોપાધ્યાય ગોશંકર એમને જેમ હિંદી છે તેમ કેશવલાલભાઈને ગૂજરાતી છે. ગૂજરાતી ભાષા

વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રી અને અપૂર્વ ભાષાંતરકાર તરીકે એ પ્રસિદ્ધ છે. ભાષાંતર કરવામાં મૂળ કવિના હૃદયમાં પેસીને એઓ લખે છે. એટલે એ ભાષાંતર નથી પણ મૂળ કવિ ગૂજરાતી ભાષામાં લખતો હોય એવું છે. પોતાનું હૃદય ઉત્તમ કવિત્વથી ભરેલું ન હોય તો એમ થઈ શકે નહિં. એટલે કવિતાના મોટા અંશે ન લખવા છતાં કેશવલાલભાઈ પોતે ઉત્તમ કવિ છે માટે જ ઉત્તમ ભાષાંતરકાર છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોના સંપાદનમાં એમની વિદ્વતા અને કવિત્વ ખાસ જણાઈ આવે છે. અને મૂળ કવિએ કયા શબ્દો લખ્યા હશે, ખાદ કયો ખરો હશે વગેરે બાબતો એ સચોટ રીતે બતાવે છે. આમાં પ્રથમ તર્ક કરવાનો હોવાથી ટીકાઓ પણ થાય છે. પરંતુ એ રીતે એમણે બતાવેલા પાઠો કોઈ નવી પ્રત જડતા ત્યારે ખરા દરે છે ત્યારે ટીકાકાર ખોટા પડે છે એવું બન્યું છે. સાહિત્યના સંશોધનમાં અને પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસમાં એમનું સ્થાન ધણું ઉંચું છે.

આનન્દશંકરભાઈ પણ કડક નથી; પણ ગંભીર છે. તે સાથે એમની વાણીમાં અપૂર્વ મીઠાશ છે અને જે કહેવાનું હોય તે હસતે વદને કહે છે. ઘણીવાર તો એ કડક છે કે ગંભીર છે કે શાત રિગતવાળા છે એ એમના બહુ પ્રસંગમાં આવ્યા વગર સમજવું મુશ્કેલ છે. એમના હાથ નીચે કૉલેજમાં ભણેલા પણ એમના અંગત મંથનમાં ન આવેલા વિદ્યાર્થીને ઘણીવાર આ ત્રણે લાગણી થાય છે; અને હિમાલયના સૂર્યકિરણથી ચળકતા હિમમય શિખરને આશ્રયમુન્ધ થયેલો પથિક જોઈ રહે એમ વિદ્યાર્થીઓ એમને વાપણ કરતા જોઈ રહે છે. એમને એક બે કલાક મળીને એમનું રેખાચિત્ર દોરવું એ તો ભૂલજ છે. એથી ઘણા એમને “દૂધદહિ” નીતિવાળા સમજે. એ પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દહી એક ઘાએ બે કડકા નથી કરતા એ સાચું છે, પણ એથી “દૂધદહિ” નીતિવાળા એમને ન કહેવાય. ખરી રીતે દરેક વિષય ઉપર એમનું જ્ઞાન એટલું તો આપ છે કે વિષયની બંને બાજુઓ અને ગુણદોષની વીગત આખા જગતના સાહિત્યમાંથી બતાવીને અભિપ્રાય લેવા આવનાર જ્ઞાનથી એ અંગત જન્ય અને વીગતોના વખગમાંથી એ ઉચો ન આવી શકે એટલી વાતો એની આગળ રજુ કરે છે. આથી મંત્રમુગ્ધ થયેલો જિજ્ઞાસુ એમના અભિપ્રાયનો પાર પામી શકતો નથી. ખરી રીતે તો કુશળ જિજ્ઞાસુ એમનો અભિપ્રાય તારવી શકે એવી રીતે એ બંને બાજુઓ વ્યક્ત કરે છે. વિષયની રજુ કરવાની એમની ભાષા એવી મધુર છે કે સાંભળનાર સાંભળ્યાજ કરવાનું ઇચ્છે છે. ભાષામાં અને વિષયની ચર્ચામાં અદ્ભૂત લાક્ષિત્ય છે તેથીજ એમના બાપણ અને લેખ લોકોને આકર્ષે છે. એક ગૃહસ્થે એક વખત કહ્યું લડાઈ કરવાની ઇચ્છાથી આનન્દશંકરભાઈ પાસે જઈએ અને લડાઈનો એક શબ્દ જોડ્યા પહેલાં તો એમની વાણીની મીઠાશથી ડૂબાડે આવેલીએ છીએ. એમના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અંશે સુપ્રસિદ્ધ છે; અને પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની નામાવજ્ઞા આપવી કે એની ચર્ચામાં ઉતરવું એ લેખનો વિષય નથી. અંગ્રેજ સાહિત્યનો એમનો અભ્યાસ પણ એટલો ઉંડો છે કે એમાંથી કોઈ વિષય હાથમાં લે તો અંગ્રેજ વિવેચકને મુગ્ધ કરી શકે. ‘વસંત’ માસિકની પચ્ચીસી ઉજવીને ગૂજરાતે એમના જ્ઞાનની પૂજા કરી છે.

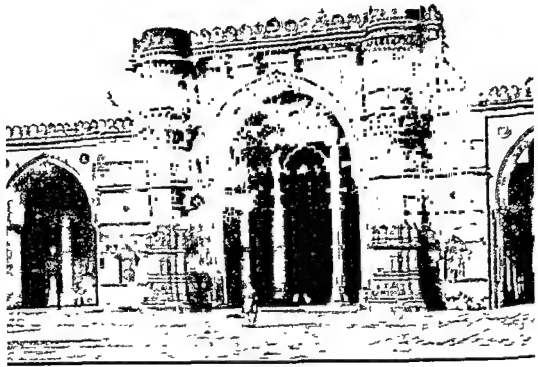
શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ, શ્રી. કેશવલાલભાઈ અને આચાર્ય શ્રી આનન્દશંકરભાઈ એ ત્રણે ગૂજરાતી સાહિત્ય પાઠિત્યથી ભરપૂર છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે જગતની ભાષાઓના પંડિતોની સલામો સ્થાન લઈ શકે તેવા છે તે જોયું. ત્રણ મૂળ અભાવાવાળા વળની છે.

લાખાપટેલી પોળ, ગોડીની ઝેરી, અને આકાશોદ્ધુઆની પોળ આ રીતે આ ત્રણેનું અનુક્રમે નિવાસસ્થાન છે તેથી સાહિત્યરસિકને યાત્રાના રથમાં જોડું મળ્યાય.

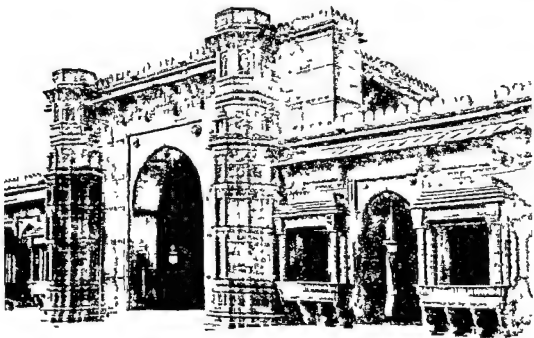
એજ રીતે મૂળ અમદાવાદમાં રણજીતરાજની પોળના વતની પણ દાત્ર શારીઆમમાં નિવાસ કરી રહેલા અને વિદ્યામંદિર તરફ આખા મીંચનારા લોકમણ્ડને વિદ્યાન પંથિને બદલે કુશળ વહીવટદાર તરીકે જાણીતા નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન જોગવે છે. રણજીતરાજ ઊંઠાસાલનો અદ્વિત્રવાદ જેમ શીલઉદ્દેશમાં વળે એમ નર્મદાશંકરનાથનો અદ્વિત્રવાદ કરોળારી વહીવટ તરફ વળ્યો. કાર્યપણ કાર્ય દાયમાં લે તેમા મપણું કુશળતા સાથે મદ્ય થાય એવી અદ્વિત્રિતિમાં બન્નેમાં છે. આનન્દશંકર-ભાર્ગવી વહીવટકુશળતા માટે પણ એમજ કહેવાય છે આનન્દશંકરનાર્થ કેળવણીના કાર્યમાં પડ્યા ને એમા ગોડી કીર્તિ મંપાદન કરી પણ વહીવટી કાર્યમાં પણ એવી જ કીર્તિ એ મેળવી શકત. નર્મદાશંકર વહીવટી કાર્યમાં પડ્યા ને એમા ઉચી કીર્તિ મંપાદન કરી પણ કેળવણીમાં પડ્યા હોત અને પ્રોફેસર થયા હોત તો એટલીજ ઉચી કીર્તિ મેળવી શક્યા હોત. એ બન્ને વિદ્વાનોના અદ્વિત્રિતિની એ ખાસ મદદના છે. નર્મદાશંકરનાર્થ આનન્દશંકરભાર્ગવી વિદ્યાર્થી હતા. આનન્દશંકરનાથને ગોડે એક વાર સાબરમતી કે નર્મદાશંકર એટલે “thoroughness.” એમણે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના મંથે ગૂજરાતીભાષાને આપ્યા છે. નરિયાદના રસિક કવિ બાલાશંકર ઉત્તવાસરાગ કંધારીઆના એ બાણેજ થાય. બાલાશંકરના કવન ઉપર ત્યારે એમણે નિર્ગંધ બદાર પાડ્યો, ત્યારે સાહિત્યની એ દિશામાં પણ એ હાથ નાખે તો કેવું કાર્ય કરી શકે તે મમજનયું. એમની ભાષા અને ગૈરી પણ મનોહર છે. એથી પણ વધારે એમની વક્તૃત્વશક્તિ મનોહર છે. એ જોણતા હોય તો કલાકના કલાકે કયા ગયા તે જણાય નહિ. કાષ્ઠ પણ વિપય ઉપર એકદમ ભાવે કરવાનું (extempore) એમને વિનયમાં આવે તોપણ સખાને મુન્ધ કરે એવું એ જોણી શકતા. સદ્ગ વહીવટી કાર્યક્ષેત્રમાંથી નિરુત્ત થઈ એમના જ્ઞાનનો વધારે લાભ ગૂજરાતને મળત એવી આશા પક્ષાઘાતના દરે આજે નિર્મૂળ કરી નાખી છે, અમદાવાદના પાંચિયનું એ જૂથ છે. કવિ, વિવેચક અને વિદ્વાન લેખક તરીકે શ્રી. ડાલાબાઈ પીતાંબરદાસ દેરામરીનું નામ પણ અમદાવાદે ઉત્પન્ન કરેલા સાહિત્યમાં ઉચ્ચ છે. “કાન્દરૂદ પ્રગંધ”નું મંપાદન, “સાહીનું સાહિત્ય,” “પૌરાણિક કથાકાવ્ય” આદિ મંથે આપણા સાહિત્યમાં અગત્યનો વધારો વધારો કરે તેવા છે.

નાર્મકિંત કવિ પિતાની પેઠે અમદાવાદને પોતાનો નિવાસ કરી રહેલા અને દલપતરામની પેઠેજ અભિમાનથી અમદાવાદના ગણાય એવા ગૂજરાતના માનીતા મહાકવિ શ્રી. નાવાસાહે અમદાવાદમાં કવિતાપ્રવાહને સક્રો પડ્યા દીધા નથી. એમને માટે ગૂજરાતી સાહિત્યકારો અને વિવેચકોએ એટલું બધું લખ્યું છે અને એમના કાવ્યમંથેની નાગાવલી પણ એવી મોટી છે કે ઉપરના સર્વ સાહિત્યકારોની પેઠે એમની બાબતમાં પણ એ વિષય અહીં નહિ લખીએ. એ તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. અહીં માત્ર એટલુંજ કહેવાનું છે કે અમદાવાદે ઉત્પન્ન કરેલા સાહિત્યમાં મંપૂર્ણ લાક્ષિત્યના એ અધિષ્ટાતા છે.

અહીં એક વાત કહી દેવી જોઈએ. આપણા ગરબા એ આખા હિંદુસ્તાનમાં ગૂજરાતની વિશિષ્ટતા છે. ગૂજરાતના લાક્ષિત્યનું એ મોટામાં મોટું ચિન્હ છે. ગરબા પ્રાચીન છે. પણ એનું સાહિત્ય લોકને કંઈ હતું. હવે એ છપાય છે. પરંતુ હંચા પ્રકારની ભાવ-

ગુપ્તા મહિલ

રાણી રૂપમતીની મહિલ-મિરઝાપુર

હી ગરબીઓ દયારામે ગૂજરાતી ભાષામાં ઉમેર્યા પછી એની ભાવવાહી ગરબીઓથી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાનું માન કવિશ્રી નાનાલાલને છે. આજ આ ગરબા ગાવાની રીત મનેકે રીતે વૈવિધ્યવાળી થતી જાય છે. અમદાવાદ એતુ સાહિત્ય વધારવામાં સૌથી આગળ-ક્રમે ભાગ લે છે. એ તો આસો મહીનામાં અમદાવાદની વિવિધ સંસ્થાઓ અને સાંતિ-મોના ગરબાને અન્ય જગાઓના ગરબાઓ સાથે સરખાવનારને સહજ સમજાય તેમ છે. ગૂજરાતમાં જ્યાં સુધી ગરબીઓ ગવાશે, ત્યાં સુધી ગૂજરાતીઓના હૃદયમાં કવિશ્રી નાના-લાલ અમર રહેશે. એમનો નિવાસ પણ અમદાવાદમાં સાહિત્યરસિકને માટે તીર્થરૂપે નાના જોઈએ.

અમદાવાદમાં સન્નારીઓની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં શ્રી. વિદ્યાપહેન અને શ્રી. શારદા બહે-નાં નામ અમરથાને છે. કન્યાઓની કેળવણી માટે તો ઘરમાં અને ઘરની બહાર એમણે એમનું આખું જીવન અન્યને આદર્શરૂપ બનાવ્યું છે. સાહિત્યસેવામાં પણ એમણે આગળ-ક્રમે ભાગ લીધો છે. અમદાવાદ જેમની જન્મભૂમિ હોય એવી સન્નારીઓએ સાહિત્ય-સેવા કરી છે પરંતુ એમનું વતન અન્ય સ્થળોએ થયું હોવાથી અહીં નોંધ લઇ શકાય નહિ.

હવે અમદાવાદના એક ભારે ગૌરવની વાત કરીએ. એ આ વર્ષમાં ભરાનાર ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ અને ગૂજરાત કે હિંદમાત્રના નહિ પણ જગતના મહા-પુરુષ મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. એમને માટે આ લઘુ નિર્મણમાં શું લખવું? ગૂજરાત તો શું પણ આખું જગત એમની પ્રવૃત્તિઓ જાણે છે. એમણે ગૂજરાતી કે હિંદી સાહિત્યમાં કાંઈ સંખ્યાબંધ ગ્રંથો લખ્યા નથી. પણ ગ્રંથલેખન કરતાં ઘણું મોટું કાર્ય એ મને ભાયાએ માટે એમણે કર્યું છે; અને બન્ને ભાષાઓના સાહિત્યકારોએ એમને પોતાના સમૃદ્ધના પ્રમુખ બનાવ્યા છે. ગૂજરાતી ભાષાને તો નિર્મળ અને ભાવવાહી બનાવી આજનું કે સુ રચાન એમણેજ આપ્યું છે. નહિતો એ દસકા પહેલાં લખેલો વર્ગ ગૂજરાતીમાં મોક્ષતાંલપતા શરૂમાતો. વિષય એ નીચા ગયેલા વેદને ઉચલાવી જેમ ઉદ્ધાર કર્યો હતો એમ દેશ ભાષાઓને નીચે જતી અટકાવી એમણે આદરનું ગ્યાન પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે. અને એજ સાહિત્યની એમની મોટામાં મોટી સેવા છે. આમ છતાં પણ એમના અગણિત જેમ વાચનાર એમની સંયોગ નિર્મળ ભાવવાહી ભાષા વાંચી આજે પણ મુગ્ધ બને છે. એ મૂળ કાઠીઆવાડના વતની પણ અમદાવાદને એમણે પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું. નવાઇની વાત એ કે છે પૌરાણિક યુગમાં ભારે ત્યાગને માટે પ્રસિદ્ધ એવા હર્ષિ દ્વીપીના આશ્રમને સ્થળેજ ત્યાગને માટે એટલાજ પ્રસિદ્ધ મહાત્મા ગાંધીજીએ ભોતભો આશ્રમ કર્યો. એ સ્થળ મૂળથી તીર્થ ગણાતું તે આજે દુનિયાનું તીર્થ બન્યું; અને અમદાવાદની આજની પ્રસિદ્ધિ તો એ મહાત્માના નિવાસને લીધેજ છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ સાહિત્યને બીજી રીતે પણ વેગ આપ્યો છે. એમણે રાષ્ટ્રીય રેવાપીઠ સ્થાપી. એ તો સંજોગોને લઇને આજે ઉચી દશામાં નથી. પરંતુ એને અંગે ગૂજરાત પુરાતત્વ મંદિર સ્થાપ્યું, તેને લીધે વિદ્વાનોના એક સારો સમૃદ્ધ અમદાવાદનો વતની બન્યો, એ સમૃદ્ધમાંથી શ્રી. ધર્મોદય કોસળી, કાકા સાહેબ કાલેલકર, પંડિત બહેચરદાસ આદિ જે કા વિદ્વાનોએ અમદાવાદને ધર ન કર્યું. પરંતુ પંડિત સુખલાલજી, આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી, શ્રી. રામનારાયણભાઈ, અને શ્રી. રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ એટલા

વિકાસોએ અમદાવાદમાં પોતાનું ઘર બનાવીને કાયમનો નિવાસ કર્યો. આ આરે પંદ્રિસ વર્ષોનો નિવાસ નદીપાર ભારતીનિવાસ સોસાયટીમાં છે. ગૂજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિમાં આ આરે વિકાસોએ સક્રીય ભાગ લીધો છે. તત્વજ્ઞાનના વિષયમાં પંડિતશ્રી સુખલાલજીનું સ્થાન ધણું ઉચું છે. એમનો “સંમતિતર્ક” દર્શનશાસ્ત્રના વિષયના ગ્રંથોનું ભૂખણ છે. એમના ગંભીર જ્ઞાનનો અનુભવ એમની સાથે સંલગ્નમાં આવવાથીજ જાણી શકાય, શ્રી જિનવિજયજીએ ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતી શોધખોળોમાં ઘણું મદદતરું કાર્ય કર્યું છે. એમણે સંશોધન કરી સંપાદન કરેલા ઐતિહાસિક ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે અને ગૂજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીને આજે એકલું એમનું સારણ લેવું પડે તેમ છે. એમના જન્મના સૌથી પહેલું ને નવું કાર્ય કરવા માટે ઐતિહાસિક શોધખોળોમાં લગવાનલાલ હવે પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે, એમાં શંકા નથી. પરંતુ એ પછી એ કાયદેસરમાં પડેલા ભોગાળામાં આચાર્યશ્રી એકલાજ છે એમ કહી શકાય. ગૂજરાતના સંસ્કારી માણે ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રીઓ તરીકે શ્રી. રામનારાયણ પાટક અને શ્રી. રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ બધા જોળજે છે. કેટલીક સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં બંનેએ સાથે કાર્ય કરેલું છે. બંને સંસ્કૃત ભાષાના પણ ઉત્તમ વિકાસો છે. કાવ્ય અને અલંકારશાસ્ત્ર એ એ બંનેનો વિષય છે. એમની કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે અને હજી પણ એમનો વિદ્યાપ્રવાહ ચાલુજ છે એટલે એ મોંઘ લેવાની અહીં જરૂર નથી.

અમદાવાદની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં હજી કેટલાંક નામ આગળપડતાં છે. શ્રી રામોદનરાય જસવંતરાયની સાહિત્યસેવા બંધુ સમાજની પ્રવૃત્તિદારા જાણીતી છે. એ નવલકથા અને અન્ય લેખો ઉંચી કોટીના છે. શ્રી. જયેંદ્રરાવ દુરકાણે પણ ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા કરેલી છે. શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાનની નવલકથાઓ અને “પ્રગ્નબંધુ” એમણે કરેલી સાહિત્યની સેવા પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી. મણિલાલ નમ્મુભાઈ દોશીએ ચિંત્નોત્સાહ સાહિત્યને લગતું ગૂજરાતી ભાષામાં લખ્યું છે. વિજ્ઞાનને લગતા સાહિત્યમાં પણ અમદાવાદ પાછળ નથી. જૂસ્તરને લગતા ગ્રંથ શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ લખ્યો છે. શ્રી. મોપટ જોર્જિલાલ શાહે વિજ્ઞાનના સાહિત્યની વૃદ્ધિમાં સારો ભાગ લીધો છે. શ્રી. બોચીલાલ પટ્ટાજીને લગતું પુસ્તક લખ્યું છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈએ સાહિત્ય વિવિધ દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે. એથી પણ વધારે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આગળ ભાગ લઈ, ઉત્સાહ જીમ્નઓમાં પ્રેરી, એમણે ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્ય સભા અમદાવાદમાં સાહિત્યની એક શ્રેષ્ઠ સંસ્થા છે અને એ પદ ત્રીસ

તત્ત્વીય થાય તો નન્યકથા, વિવેચન, અને કવિતાની સૃષ્ટિમાં આ નવા જમાનામાં અમદાવાદમાં એટલા આભુપણે વધે, શ્રી હરિહર લાલ ઉત્તમ ખગોળગણિતશાસ્ત્રી અને કવિ છે એમની પ્રવૃત્તિ પણ અમદાવાદમાં છે

હવે લાનિત્યને એક જુદાજ સ્વરૂપમાં ભજનારા ચિત્રકળાના, એકાન્ત ઉપાસકો અમદાવાદમાં કેટલા છે તે જોઈએ. જે દેશમાં સ્થાપત્યમાં શિપકલા છૂટે હાથે વાપરી છે, તે દેશમાં ચિત્રકલા ન હોય એવું બને નહિં વસતિનિવાસ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી એ રહે છે વમતવિલાસની જે પ્રતની નોંધ આગળ લીધી તે અમદાવાદમાં લખાપદો હોઈ મેના ચિત્રો અમદાવાદના જ ગણી શકાય તે રાવળના મત પ્રમાણે એ સ્થાનિક કળા છે. સુભાષે આપણી પ્રાચીન ચિત્રકલાને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના વધુ પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે તે બધું બહાર પડ્યા પછી ગૂજરાતની પ્રાચીન ચિત્રસમૃદ્ધિ જાહેરમાં આવશે અમદાવાદના ગૂજરાતી ચિત્રકારોની નોંધ લેતા પહેલા ગૂજરાત અને હિંદુસ્તાનની ચિત્રકલાને પ્રાચીન રીતે ચર્ચાને એ ઉપર પ્રમાણભૂત પ્રસિદ્ધિ થયે લખનાર શ્રી નાનાલાલ સીમન લાલ મહેતાનું નામ પ્રથમ ગણવું જોઈએ એમાં અમદાવાદના વતની છે સરકારની પ્રીતિ સરવીસમાં હોવા છતાં એમણે ક્યાનો અભ્યાસ વેગળો મુક્યો નથી ચિત્ર, શિપ, સ્તિમાવિધાન આદિ લલિત કલાના એ વિભાગના એ એકાન્ત ઉપાસક છે અંગ્રેજીમાં રસિક લખાને ગૂજરાતી તરીકે એમણે હિંદના કલાનિવેશમાં ગૂજરાતનું ગૌરવ જરૂર ધાર્યું છે અને કલાનો અભ્યાસ બગાળે એક હાથ ક્યો નથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે ગૂજરાતી લાપામાં પણ એમના અભ્યાસનો લાભ મળે એમ ગૂજરાતી કલારસિકો ધન્ય છે.

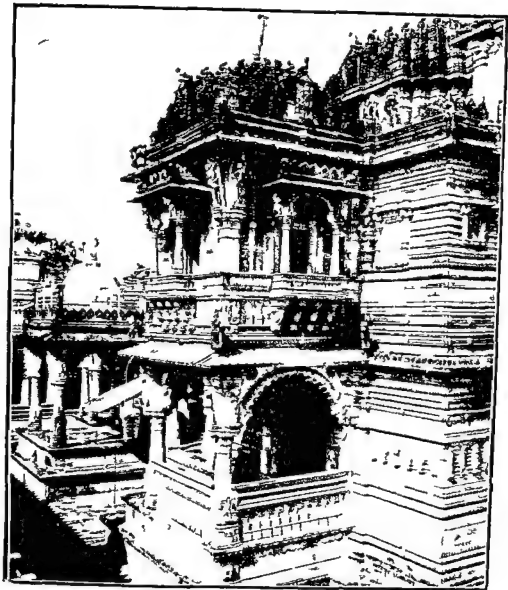
ગૂજરાતના પાટનગરમાં ક્યાના બીજા એકાન્ત ઉપાસક શ્રી રવિશંકર મહાશંકર રાવળ / ક્યાની એમની ઉપાસના માત્ર અભ્યાસ પુરતીજ નથી એમની ઉપાસના સક્રિય છે. ના પ્રત્યે ભક્તિથી ભરેલી છે એમની કલા એકલા પુત્તકના કાગળો નથી એમણે તો યાનુ મદિર અમદાવાદમાં સ્થાપ્યું છે એમાં ઉપાસકોનો એક પથ ઉભો કર્યો છે, એનો "ચિત્રદ્રુટ" ગૂજરાતી કલાનું ઘર છે 'કુમાર' માસિકદ્વારા એમણે આખા ગૂજરાતની કલાને ઉત્તેજ છે આટલી પ્રાચીન કલા જે દેશમાં ભરેલી છે, તે દેશ કલાવિમુખ કહેવાવા જોયો હતો, એ જાણી શ્રી રાવળનો જીવ ઉકળી રહ્યો પ્રાચીન કલાને બહાર લાવવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો એટલું જ નહિ પણ નવી રીતે પણ ગૂજરાત કલાવિમુખ નથી એમ કહે કરવા પોતાના જીવનનું સર્વસ્વ આર્પ્ય પોતાના હાથ નીચે ક્યાના ઉપાસકો ઉત્પન્ન થઈ એટલું જ નહિ પણ દેશભરમાં ક્યા તરફ અભિરુચિ પેદા કરી એમના અનુયાયી-યામાં કુતુહાલ દેશાઈ અને રસિકમાય પરીખે ચિત્રકલામાં ગૂજરાતની બહાર પણ પ્રસિદ્ધિ

અમદાવાદની લલિત કળાની નોંધમાં એક યાગ્ય દીક્ષગીરી સાથે કહેવી જોઈએ. સંગીત એ લલિત કળાનો અગત્યનો ભાગ છે. કોઈ નામાંકિત સંગીતવિચારક અમદાવાદમાં થયો નથી. અમદાવાદમાં સંગીત માટે હમણાં હમણાંમાં અભિરૂચિ વધવા માંડી છે. પણ એનું ગાન દક્ષિણના મહા સંગીતાચાર્ય વિષ્ણુશાસ્ત્રીને છે. એમના શિષ્યમંડળમાં અગ્રસ્થાને ગણાતા શ્રી. શંકરરાવ વ્યાસ અને નારાયણરાવ વ્યાસે અમદાવાદમાં પોતાનો નિવાસ કરી સંગીતની અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરી છે.

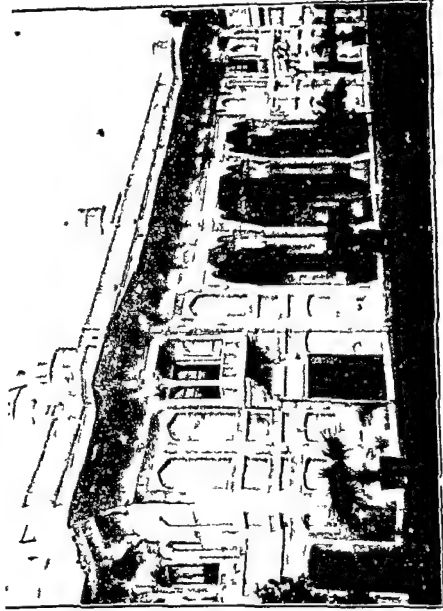
અમદાવાદની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોને બૂલાવ નહિં. મુખ્યા-ધની પેઠે ઉત્તમ દૈનિક પત્ર અમદાવાદમાં નથી. છે તેને મુખ્યાર્ધમાં ગુજરાતી દૈનિક પત્રો સાથે સરખાવાય નહિં. પરંતુ અમદાવાદ મુખ્યાર્ધથી એટલું પાસે છે કે દૈનિક પત્ર મુખ્યધની હબનું પ્રકટ ન કરવાનું અમદાવાદનું હકાવણુ છે. સાપ્તાહિકોમાં 'ગુજરાતી પંચ' અને 'પ્રજ્ઞાંધુ' એ પોતાની જૂની મહત્તા સાચવી રાખી છે. 'પ્રજ્ઞાંધુ'એ તો અનેક જ્ઞાતની પ્રગતિ પણ કરી છે; અને એક મંરકારી સાપ્તાહિકમાં ગણતરી થાય એવું પ્રકાશન કરવા માંડ્યું છે. માસિકોમાં અમદાવાદનું સ્થાન એક વખત ઉંચું હતું. એમાં વધવટ થયાજ કરી છે. 'પુરા-તત્વ' ત્રિમાસિક બંધ પડ્યું. 'વસંત' બંધ પડ્યું. આજ 'પ્રસ્થાને' માત્ર અમદાવાદનું નામ રાખ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષાની અમદાવાદીઓએ કેટલી સેવા કરી છે તે જોયું. સાહિત્યાદિની વૃદ્ધિમાં કેટલો ભાગ લીધો છે તે જોયું. આગ છતાં પણ કેળવણીની સંસ્થાઓની બાબતમાં અમદાવાદ હિંદનાં એના જેવડાં બીજાં શહેરોની સરખામણીમાં જરા પાછળ છે. અમદા-વાદથી નાનાં શહેરોમાં ત્યારે ખેતરુ કોલેજો હોય છે, ત્યારે અમદાવાદમાં હજી એકજ કોલેજ છે. એક વધારાની કોલેજ માટે અમદાવાદ પા સદીથી યુગ પાડે છે. એજ્યુકેશન સોસાયટી જેવી સંસ્થા હજી અમદાવાદમાં હમણાંજ નીકળી. સર ચીનુભાઈ. માધવલાલ ખેરેનેટે કેળવણી માટે લાખો રૂપીઆની સખાવત કર્યાંને એક પચ્ચીસી પુરી થઈ ત્યાર પછી વિદ્યાભિવૃદ્ધિ માટે એવો કોષ ધનવીર નીકળ્યો નથી. એમના દાદાની પેઠે સર ચીનુભાઈની જ્ઞાતિ પણ વેપાર આજીવણી પણ વિદ્યા તરફ અભિરૂચિ, સંસ્કૃતનું ઉત્તમ જ્ઞાન વગેરે સંસ્કાર એમણે જળવી રાખ્યા હતા. કેળવણી અને સાહિત્યવૃદ્ધિ માટે એમણે જાહેર અને ખાનગી રીતે ધણું પ્રયત્ન કર્યું છે. સાહિત્યમાં કેટલાંય પ્રકારનો એમની સહાયથી પ્રગટ થયાં છે. એમના પછી છેક હમણાં હરગોવિન્દાસ લક્ષ્મીચંદ કોમસ કોલેજ માટે સખાવત કરી. આ સીવાય વિદ્યા અને સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે ધનવાનોથી ભરેલા અમદાવાદમાં આજે મોટું મોટું દેખાય છે. અમદાવાદ જેવડાં કે એથી નાનાં અન્ય શહે-રોમાં કન્યાઓ માટે હાઇસ્કૂલો એક કરતાં વધારે હોય છે. શીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ એ માટે પુરતી નથી અને મ્યુનિસીપાલિટીની કન્યા હાઇસ્કૂલ જે હમણાં નીકળી કહેવાય છે તે પણ શહેરના પ્રમાણમાં નહિં જેવી સંસ્થા છે.

સાહિત્યપ્રકાશનની સંસ્થામાં જૂની ગૂજરાત વર્નોક્યુલર સોસાયટી છે. એ એનું કાર્ય નિયમિત કર્યું જાય છે. પરંતુ એનાં પ્રવ્યસાધનો જુદી જુદી મર્યાદાથી બંધાયેલાં હોવાથી છુટથી ખર્ચ કરી ભારે કામ એનાયાં થતું નથી. ગૂજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદમાં સાહિત્યના શોખીનોને મોગા થઈ વિચારની આપણે કરવાનું એક સાધન છે. એમાં થતાં

કીર્તિસ્તંભ મંદિર વારાણસી ભાગ

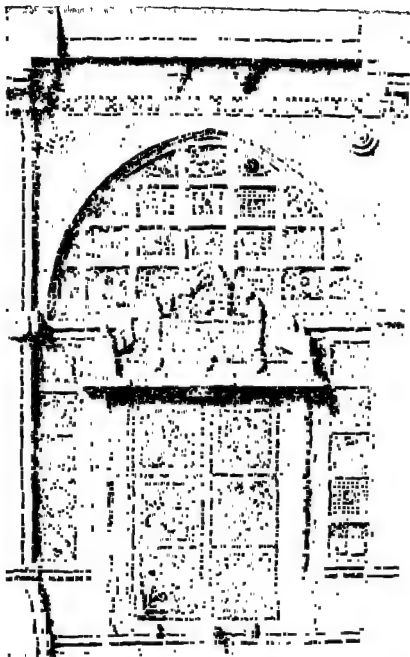
શાકુર કાંગે ગાંધીવેલો ગાહીબાગનો મહેલ • નહી ઉપગ્રી પાડગનો ફેખાવ

નયા નાન મિત્રનર રાદ /

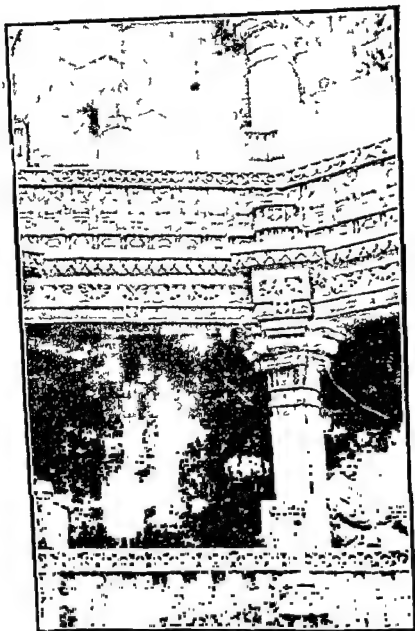
દૃઢિ ઇચ્છતા વર્ગ વચ્ચે જે મોટા ખાસ છે તે પૂરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ બંને વર્ગના મહકાર વગર પ્રગતિ અશક્ય છે. અમદાવાદ હિંદુસ્તાનમાં પહેલા વર્ગનું શહેર ગણાય એટલી વસ્તી અને એટલા સાધનો માટે પુરતી સમૃદ્ધિ એની પાસે છે છતાં કાપડ વણવાના ઉદ્યોગ સીવાય એ કંઈ રીતે પહેલા વર્ગનું શહેર ગણાતું નથી. ઉપર કહેલા જે વર્ગોનો મહકાર થાય તો સહેલાઈથી અમદાવાદ પહેલા વર્ગમાં આવી શકે. મોટા ખાડા એકાએક પૂરાતા નથી. પરંતુ એના ઉપર પૂલ તો બંધાઈ શકે છે. આ જે વર્ગના ખાડા ઉપર પૂરો બાંધવાના પ્રયત્નો થાય તો પણ ઇષ્ટ છે. અમદાવાદ એના ગીચ અને મોકળા એવા જે ભૌતિક વિભાગોને બાંધવા માટે માન્યરમતી ઉપર વધારે પૂરો બાંધવા યોજના કરી રહ્યું છે. તો સંસ્કારને સાધવા માટે જરૂર અને એક બીજા માટેના આયુગમાના મોટા ખાડા ઉપર માનસિક પૂરો બાંધવાનો પ્રયત્ન કરશે ? સાહિત્યની હાલની મંડ્યાએ એ પૂવ આજ સુધી નથી બાંધી શકી, હમણા થએલી એન્થ્રોપોલોજી સોસાયટી એના સભાસદો અને પ્રમુખ જોતા એવું કાંઈ બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે એવી આશા પડે છે. આ વર્ષમાં અમદાવાદમાં ગૂજરાતનું મહાસાહિત્ય સમેલન લગવાતું છે. એના પ્રમુખ મનુષ્યોના વિવિધ તત્વોની સમતોલતા નિયત્રિત રાખવા માટે જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમની પુનિત દષ્ટિજ અનેક વિરોધી તત્વોનું એકીકરણ કરે એવી છે. ગમે એવાનું યુદ્ધિનંદ્ય જોગાળી નાખે એવી એમની પ્રતિભા છે. એ જગતના મહાપુરુષ છે. અમદાવાદના મંત છે. ગૂજરાતની વેપારી કોમમાંથી આવેલા છે. અમદાવાદમાં ગૂજરાતી વિદ્યામંડલની સર્વશ્રેષ્ઠ સરથા સાહિત્ય પરિષદ એમના હાથ નીચે લગાય છે એ એક અનેરો યોગ છે. ઉપર કહ્યો એવા જે વર્ગ વચ્ચેના પૂવનો પાયો એમના પુરુષ હાથે નંખાય તો ગૂજરાતનું અને અમદાવાદનું મોટું સફલાગ્ય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે અમદાવાદ સાહિત્ય, પાડિત્ય, રચાપત્ય, અને લાહિત્ય એ બધાથી સંપન્ન છે. લાહિત્ય એ બધા ઉપર વ્યાપક તેમજ જુદું બંને રીતે છે. ગૂજરાતના મોટામાં મોટા પડિતો અને સાહિત્યકારો મહાશયમાં વધારે સંખ્યામાં અહીં થાય છે. સાહિત્ય પંચિદની આજ સુધીની ખેડકાને અમદાવાદે સૌથી વધારે પ્રમુખો આપ્યા છે. ગૂજરાતનું પાટનગર ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું પણ પાટનગર છે. ગૂજરાતની સમૃદ્ધિનું પણ પાટનગર છે. સંસ્કારિતા અને સમૃદ્ધિના પ્રતિનિધિઓનો મહકાર વધે એવી પ્રાર્થના દરેક ગૂજરાતી કરે.

શાહઆલમના રોબનું સુંદર દ્વાર પિત્તળની બાળીવાળાં કમાડ
અમદાવાદના પિત્તળકામનો સુંદર નમૂનો

અડાલજની વાવ

ઈ.સ. ૧૫૦૦માં સુવનાન મદમુ ભેગણના ગામલમાં શીરમિંદ શાહેનાની સ્ત્રી ૩૬માસએ
મધાવેની આ વાવ તેની સુદગતા અને કૌશલ્ય માટે આત્મારે સુવનાનગરમાં આજે ૬

વર્તમાન બંગાળી, મરાઠી અને હિન્દી ભાષાસાહિત્યના પ્રવાહ

લેખક :

બંગાળી : શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

મરાઠી : શ્રી. રામચંદ્ર આથવલે

હિન્દી : શ્રી. જોડાલાલ જોષી

પ્રકાશક :

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન - અધિવેશન ૧૨ થું - અમદાવાદ

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

શુદ્ધિ

પા.	લી	અગ્રુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૧૧	અગે	અંગે
,	૨૧	પાડુ	પાડુ
૧૫ નીચેથી	૮	બૂદ્યો પ્રિયા "	બૂદ્યો નથી પ્રિય
૨૨	૭	મેઈ	મેઈ
૨૭	૧૫	વદના	વેદના
૨૩		ધોલકા	ધોલકા
૨૬ નીચેથી	૫	લખી	લખી
૨૭	૧૮	સુપ્રતિષ્ઠત	સુપ્રતિષ્ઠિત
૨૭ નીચેથી	૫	માગરના	માગરના
૩૨	૧૬	નિશ્ચિત	નિશ્ચિત
૩૪	૧૮	ઉપજી	ઉપજી

નિબંધના શરૂઆતના ભાગમાં મરતચૂકથી 'શૈયિ' અને 'નગાલી' જેવા બોલણી ગદી ગઈ છે તે સુધારી લેવા

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ નેપાળમાંથી શોધી કાઢેલા “બૌદ્ધગાન” એ દોહા “ને પ્રાચીનતમ બંગાલીના નમૂના લેખીએ, તો ટેક દસમાથી અઢારમા સૈકા સુધી બંગાળી સાહિત્યે કોઈ વાર બૌદ્ધ ધર્મનાં ગીતો ગાયાં છે, તો કોઈ વાર બ્રાહ્મણોનાં પુરાણો ગાયાં છે; કોઈ વાર તાંત્રિક વિશ્વજનની જગદંબાની પૂજા અને ખ્યાનની ગૂઢ પદ્ધતિઓ વર્ણવી છે, તો કોઈ વાર વૈષ્ણવોના પરાપ્રેમ કે આદિરસના વિચિત્ર માધુરી-વિલાસમાં મસ્ત બની શ્રીકૃષ્ણરાધાનો કે શ્રીગૌરાંગ મહાપ્રભુનો મદિમા ગાયો છે. આ લગભગ એક હજાર વર્ષના લાંબા સમય દરમિયાન વિકસેલા બંગાળી સાહિત્યની એક વિશેષતા એ છે, કે એ સમગ્ર કાળ દરમિયાન એનો શ્રોતા બંગાળનો સગસ્ત લોકસમૂહ રહ્યો છે, અને એના વક્તા બંગાળના ભક્તો, ભાવુકો, સાધુઓ, પ્રેમિકા અને સાધકો રહ્યા છે. પણ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે એ સુદીર્ઘ કાળ દરમિયાન બંગાળી ભાષામાં કે બંગાળી સાહિત્યની ગતિ પ્રકૃતિમાં કશું પરિવર્તન જ નથી થયું. યુગેયુગે લોકાભિરુચિ બદલાય છે, તે પ્રમાણે ભાષા અને સાહિત્ય પણ બદલાય છે. એવા ફેરફારો તો બંગાળી ભાષામાં અને સાહિત્યમાં પણ થયા કયાં છે. પણ એ છતાં આપણે એમ અવશ્ય કહી શકીએ કે આ હજાર વર્ષ દરમિયાન બંગાળી ભાષાના હાડમાં કે બંગાળી સાહિત્યની પ્રકૃતિમાં કોઈ પણ પ્રકારનું મૌલિક પરિવર્તન થયું નથી. ગંગોત્રીમાંથી નીકળ્યા પછી જુદા જુદા પ્રદેશોમાં યદ્યપે જુદી જુદી ગતિએ વહેતી ગંગાની ધારાની પેટે બંગાળી સાહિત્યધારા પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં યદ્યપે પ્રદેશાનુમાર પોતાનું વહેણ દ્રુતવિલંબિત કે ઉદારકુદિત કરતી સળંગ વહી રહી છે, એમ જ આપણને લાગે.

પણ એનું આ સાતત્ય કેવળ અઢારમી સદી સુધી જ ટકી શક્યું. ઝોગણીમઠી સદીમાં અંગ્રેજોના આગમને દેશમાં અને દેશવાસીઓના માનસમાં જે પરિવર્તન કર્યું તેને પરિણામે હજાર વર્ષની આ અખંડ એકરૂપ ચાલતી આવેલી સાહિત્યધારા ખંડિત થઈ.

આ જ અરસામાં પાદરીઓ અને અંગ્રેજ અમલદારોના પ્રયત્નથી બંગાળી ગદ્યનો પ્રચાર શરૂ થયો. પાદરીઓ પોતે અને તેમના ઉત્તેજનથી હિંદુ પડિતો ગદ્યમાં પુસ્તક રચવા લાગ્યા. પડિતો મંસ્ફૂતના પક્ષપાતી હોઈ પહેલાં તો તેમની ભાષા વિકસિતના પ્રત્યય બદલેલી મંસ્ફૂત ભાષા જેવી જ બની, પણ પછી તેમણે લોકભાષાને ઉપાડી અને તેને અશ્વત્થામ બનાવવા માંડી. આ કારણે એ વખતે તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની બે શૈલિઓ જોવામાં આવે છે. પણ આ રીતે મૃત્યુંજય તર્કલંકાર અને રાજા રામમોહન રાયે શરૂ કરેલું બંગાળી ગદ્ય ધર્મશ્રદ્ધ વિદ્યાસાગર, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, અક્ષયકુમાર દત્ત વગેરેને દાથે ધડાવું, ટીપાવું, ધસાવું, મંજાવું ન્યારે બંધીગચ્છના હાથમાં આપ્યું, ત્યારે તેમણે તેને નવો જ ઝોપ આપ્યો, તેનું સ્વરૂપ ખૂબ મોહક બનાવ્યું, તેની કાબેલિયત ખૂબ વધારી દીધી અને બંગાળીઓને બંગાળી ભાષાની શક્તિનો પ્રત્યય કરાવ્યો.

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિલંબદર્શન

પણ નવા યુગના અંગ્રેજી શીખેલા બંગાળીઓએ અંગ્રેજી અને અંગ્રેજીદ્વારા યુરોપના સાહિત્યનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. એમની રસવૃત્તિમાં ભારે પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. એમના આદર્શો ફરી ગયા હતા. આથી બંગાળનાં પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સાહિત્ય સાથે એકમૂલતા જાળવવી એમને માટે શક્ય નહોતી. આ દલના અગ્રણી માર્કેટ મધુસૂદન દત્ત અને કાપાના સારા જાણકાર હતા, કવિપ્રતિભાવાન હતા. એમણે મિશ્ટનના 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' ના આદર્શાનુસાર એક મહાકાવ્ય લખ્યું—'મેધનાદવધ'. એ કાવ્યની ભાષા, છંદ, ભાવ, શૈલિ અને કાવ્યનો હેતુ કે આદર્શ સુદ્ધાં યુરોપનાં છે. એમના પછી આવનાર હેમચંદ્ર અને નવીનચંદ્ર પણ 'વૃત્તમંદાર', 'પદ્માશીર યુદ્ધ', 'કુરૂક્ષેત્ર', 'અમિતાભ', 'દેવતક' વગેરે મહાકાવ્યો લખ્યાં, પણ તે નવી શૈલિનાં જ થયાં. રવીન્દ્રનાથ, અક્ષયકુમાર કે દ્વિજેન્દ્રલાલે કોઈ મહાકાવ્ય તો ન લખ્યાં પણ જે કાવ્ય લખ્યાં તે નવા જ પ્રવાહને પુષ્ટ કરતાં લખ્યાં.

આ રીતે પ્રાચીન પ્રજાલીથી સાહિત્ય વિચ્છિન્ન થતાં જ તે લોકસમૂહથી પણ વિચ્છિન્ન થઈ ગયું. પરિણામે પહેલાં લોકસમાજમાં સાહિત્યનો જેટલો પ્રમાર હતો તેટલો રહી કે થઈ શક્યો નહિ, અને પહેલાંના સમય કરતાં પુસ્તકો વધારે લખાયાં, સુલભ થયાં તો યે સમાજ સાહિત્ય વિમુખ જ રહ્યો. આ વિચ્છેદ થયા પછી જે સાહિત્ય લખાયું તે આધુનિક બંગાળી સાહિત્ય અને તેનો પરિચય મારે કરાવવાનો છે. એનાં મૂળ આત્મ ઓગણીસમી સદીમાં છે, અને આજના બંગાળી સાહિત્યને ધારનારા અને આજે પણ તેના ઉપર પ્રબળ પ્રભાવ પાડનારા લેખકોએ ઓગણીસમી સદીમાં લખેલું શરૂ કર્યું હતું, એટલે મારે ઓગણીસમી સદીમાં પણ થોડો સમય રોકાવું પડશે.

આ નવીન બંગાળી સાહિત્યના બે વિશેષ ગુણોનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. એક તો એની અસાંપ્રદાયિકતા. ઓગણીસમી સદીમાં જ બંગાળમાં એક મહાન ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો અને તેણે નવું શિક્ષણ પામેલા બંગાળીઓના મનોરાજ્ય ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. બ્રાહ્મસમાજની ઉદાર દૃષ્ટિને લીધે રાજા રામમોહનરાય, દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર, રવીન્દ્રનાથ, ચિરંજીવ સર્મા, વિષ્ણુ ચટ્ટોપાધ્યાય વગેરેએ જે બ્રાહ્મમંત્રીતની રચના કરી તે, અને કૌંગાલ હરિનાથનાં બાહિસ સંગીત એ બન્નેમાં સર્વધર્મ સમન્વય (સમભાવ) મૂલક અને અસાંપ્રદાયિક ઈશ્વરભક્તિ અતિશય સુશોભન સ્વરૂપમાં અને કલાનૈપુણ્ય સહિત રજૂ થયાં છે.

આ નવીન સાહિત્યનું જ એક ત્રીજું લક્ષણ જે ગણાવીએ તો તે એ કહી શકાય કે એણે અનેક નવા નવા ક્ષેત્રો ખેડ્યા ઇતિહાસ નિઃશાન સમાજશાસ્ત્ર, પ્રાચીન નવલકથા વાર્તા, નાટક, નિમિષ, મહાલોચના વગેરે આમ આ સાહિત્યગગા અનેકમુખી થઈ જવાને લીધે દરેક વિષય જુદા લઈએ તો જ કઈકે પગિચા આપી શકાય એટલે હરે આપણે એક પછી એક વિભાગ લાચ થરીશું

કાવ્ય

ગયા સંભા માઈકેન મહુસુદન ત્ત અને નવીનચદ્ર સેને મહાકાવ્યો લખી જે નવો માર્ગ પાડ્યો હતો, તે માર્ગે પગનાર આ વીસમી સદીમાં કોઈ નીમળ્યા નથી યોગીન્દ્રનાથ યસુએ લખેલા 'શિવાજી' અને 'દુર્ગીગજ' એ જે મહા કાવ્યોને બાદ કરીએ તો એમના પછીના કોઈ કવિએ એ રીતના મહા કાવ્ય લખના પ્રયત્ન કર્યો નથી આથી નવા કવિઓ માથી કોઈ મહાકાવ્ય લખતા નથી એ સમયે કેટલાક વિવેચકો દુષ્પ પણ વ્યક્ત કરે છે આપણે ત્યા પણ એવો ધ્વનિ કોઈ કોઈ વાર મળવાય છે એની પાછળ એવું સૂચન રહેલું હોય છે કે આજનું સાહિત્ય તદ્દન હળુનું બની ગયું છે વામાંથી થઈ ગયું છે ટૂંકી વાર્તા ટૂંકી કવિતા, ટૂંકી મહાનોયના અને વેળાઉરણુ વિચારો એ આજના સાહિત્યના પ્રધાન લક્ષણ છે અને એ લેખકોના શક્તિહાસના નિદર્શન છે પણ તો તો પછી એમ કહેવું જોઈએ કે મમસ્ત નિઃશાન કવિઓની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે ખુદ અંગ્રેજીમાં પણ 'પરેડાઈઝ લોસ્ટ' પછી બીજું એક મહા કાવ્ય લખાયું નથી વળી ફ્રેચ ભાષામાં તો કોઈ પણ કાળે મહાકાવ્ય રચાયું જ નથી તો શું આપણે એમ કહેવું કે મમસ્ત ત્ર્ય સાહિત્ય અને મિટન પછીનું અંગ્રેજી સાહિત્ય ગૌરવહીન છે? એટલે એવું દુષ્પ અને આક્ષેપ કરનાનું છાંડી દઈ જે નવું સાહિત્ય ગ્યાર છે તેમાં જે આરનાન અને રસનિબ્ધાદ્ય હોય તેનો આગ્રાદ કરવો અને કરાવવો એ જ સમાલોચકનું ઝત્ત ય છે

નવીન લેખકોએ લખનાનું શરૂ કર્યું ત્યારે સુધી જગાળી કાવ્યમાં છોડવૈવિધ્ય ખૂબ ઓછું—નહિ જેવું જ હતું સંસ્કૃત પુરાણ સાહિત્યમાં અથવા સામળની વાંતોમાં જેમ એ આર છોડે તો જ બહુ પ્રયોગ જેવામાં આવે છે તેમ જગાળમાં પણ પયાર, લાચાડી, દીર્ઘ પયાર વગેરે ચેચાર જ જોડેની રમત આદ્યા ડરતી હતી આગળીસમી સદીમાં માઈકેન મહુસુદને પયાગના પ્રાસ કાઢી નાખ્યા અને વચના યતિનો ને અત્ય વિગમનો પણ છોડ દિઠાવી દીધો, અને એ રીતે તેને પ્રવાહી પયાર બનાયો અને મિલ્ટનના બ્લેક વર્સ જેવો મહાકાવ્યને કામેલ છદ જોડેતા હતો અને તે એણે આ અમિત્રાક્ષ છદ 'યોજને મેગવી લીધો 'મેઘનાન્વધ'નું જ પહેલું વાક્ય ઉતાડુ છુ

સમ્મુખ સમરે પડિ, વીર-ચૂડામણિ
વીરબાહુ, ચલિ જાએ ગેલા જમપુરે
અકાલે, કહો, હે દેવિ અમૃતભાષિણિ,
ઢોળ વીરવરે વરિ સેનાપતિ-પદે,
પાઠાઈલા રણે પુન રક્ષ કુલનિધિ
રાઘવારિ?—

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

એમણે ત્યારે આ છૂટ સીધી ત્યારે શરૂઆતમાં તો એ મામે પ્રચંડ વિરોધ જાગ્યો હતો. યુવાનીમાં રવીન્દ્રનાથે પણ એનો તીવ્ર વિરોધ કર્યો હતો. પણ પાછળથી એમણે ‘ચિત્રાંગદા’, ‘માલિની’ વગેરે કેટલાંક સુંદર નાટકો એ જ હંદમાં લખ્યાં. વળી ત્યાર પછી પણ પ્રામ છોડ્યા વિના એનું પ્રવાહીત્વ કાયમ રાખી એનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો. પણ રવીન્દ્રનાથ વિશે હમણા નહિ.

બંગાળીમાં ચતુર્દશપદી—મોનેટ—પણ માર્કેટ મધુસૂદન જેટલી જૂની રચના છે. અને મોનેટ લખવાનું એના પછીના બીજા કવિઓએ ચાલુ જ રાખ્યું છે. જેને આપણે આત્મલક્ષી કવિતા કહીએ છીએ તે પણ એમણે જ શરૂ કરી—અને એ રીતે જોતાં એમની ધણીખરી ચતુર્દશપદીઓ એ વ્યતની કવિતા જ હતી.

‘મેઘનાદવધ’ની ભાષા ખૂબ સમૃદ્ધપ્રચુર અને જડખંતોડ સમાસોવાળી તેમ જ વિચિત્ર પ્રયોગોભરી હતી, એટલે તેનું તો અનુકરણ ન થયું. નવીન મેને પોતાનાં કાવ્યો વધારે મંરકારી—મહાગદી ભાષામાં પણ પ્રામયોજનામાં વૈચિત્ર્ય લાવી લખ્યાં.

પણ બંગાળી કાવ્યને જોતો આખો નવો જગત ખોલી આપનાર તો રવીન્દ્રનાથ જ. અત્યાર સુધી જે જોડે વપરાતા હતા તે બધા જ અક્ષરમેળ જોડા હતા, અને તેનું જે સ્વરૂપ તદ્દન નિશ્ચિતરૂપ પામ્યું નહોતું રવીન્દ્રના મૂળથી જ જદું સંગીત પકડવાની શક્તિ હતી અને આથી તેઓ એ પુરાણો જદા આવતી આડખીલીઓ પારખી ગયા. પયારની ચૌદ અક્ષરની આખી પક્તિ આઠ અને છના બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જવી જોઈએ, અને તેમાં અક્ષર ચોજના ચાગ ચાર, અથવા ત્રણ ત્રણ બે એ પ્રમાણે જ થવી જોઈએ, તો જ તે કર્ણમધુર રહી શકે છે, પ્રવાહ જળવાઈ ગઈ છે, એ તેમણે ગોઠી કાઢ્યું, અને એ રીતે એનું સ્વરૂપ અને અક્ષરનિન્યામ નક્કી કરી આપ્યા.

આ પછી એમણે એક મહત્ત્વનું કામ કર્યું તે જોતો માત્રામેળ જાળવવાનું. એમના પહેલા પણ ભાગતચદ વગેરેમાં ક્યાક ક્યાક માત્રામેળ જદ જોવામાં આવે છે. પણ તેમાં જે ખૂબ દોષો ગ્રહી ગયેલા જડે છે. એમણે માના નિર્ધારણનો નિયમ નક્કી કરી તે નિયમાનુસાર નવા નવા અનેક જોડા રચવા માડ્યા. માત્રામેળ જોડામાં સ્વાભાવિક જ શ્વનિ સંગીત રહેયું હોય છે, એટલે એ જોડા ખૂબ જ લોકપ્રિય—કવિપ્રિય થઈ પડ્યા અને તેનો ખૂબ બહોળો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. બંગાળી કાવ્યલક્ષ્મી જાણે નવા જ આભરણો ધારણ કરી નવી જ ભંગીએ વિહરવા લાગી. પણ આ જોડામાં એક ભીતિ એ છે કે એનું પાન એક ધાતું વૈવિધ્યશૂન્ય—રાગડા જેવું થઈ જાય છે. આ ટાળવા માટે રવીન્દ્રનાથે યુક્તાક્ષરોનો ઉપયોગ વધાર્યો અને જદમાં પદનૈવિધ્ય ટકાવી રાખ્યું. જે કવિ પહેલાં યુક્તાક્ષર વાપરવા પહેલાં હજારવાર વિચાર કરતા હતા તે હવે છૂટે હાથે યુક્તાક્ષર વેરવા લાગ્યા. બે દર્શાંતથી આ સ્પષ્ટ થશે.

દિન શેષ હૃયે એલ, આંધારિલ ધરણી

આર બેથે કાજ નાઇ તરણી.

“હાગો એ અદેર દેશે વિદેશી નામિતુ એસે”

તાહારે શુધાતુ હેસે જેમનિ,

અમનિ કથા ના 'બોલિ' ભરા ઘટ છલછલી'
 નતમુખે ગેલ' અલિ તરુણી
 એ ઘાટે બાધિળ મોર તરણી

—દિનશેષે, ચિત્રા.

એ જ કવિની આ પકિતઓ જુઓ :

નીલ અંજનઘન-પુજ છાયાય મવૃત અંબર,
 હે ગભીર.

વનલક્ષ્મીર કન્ધિત કાય અગ્રણ્ય અતર
 ઝકૃત તાર ઝિલિર મજર.

વર્ષણુગીત હ'લો મુખરિત મેઘમંદ્રિત છદે,
 કદમ્બવન ગભીર મગન આનંદઘન ગંધે,
 નદિત તવ ઉત્સવ-મંદિર,
 હે ગભીર.

—વર્ષામગલ, વનવાણી

એ પછી એમણે વળી એક નવું તત્ત્વ જોતી કાઢ્યું અને એણે તો બગાળી કાવ્યને પોતાનો પ્રાણ જ નવેસર શોધી આપ્યો એમ કહીએ તો ચાલે બગાળી ભાષાના ઉચ્ચારમા એક પ્રકારનો પ્રયત્ન—Accent ગહેલો છે એ પ્રયત્ન અને માત્રામેળ છદ્માથી જગતા ધ્વનિમા રહેલો સૂર અને ભિન્ન વસ્તુ છે એટલે બગાળી કવિતામા હજી સુધી શબ્દોનું ઉચ્ચારણુ સ્વાભાવિક નહોતું તેમા થોડીક અસ્વાભાવિકતા આવી જતી હતી. એ કવિને ખૂબ્યા કરતી હતી. આખરે એમણે હિંમતપૂર્વક એ લોકમુખે વમેલી વાણીનું વૃત્ત્ય પણ કાવ્યદેવીને ચરણે ઉતાર્યું અને બગાળી કવિતાના ચળુ સ્વાભાવિક વૃત્ત્યપર બનાવી દીધા. જુઓ

તોમાર તરે સખાઈ મોરે
 કર્યે દોષી
 હે પ્રેયસી
 બલ્યે—કવિ તોમાર છવિ
 આંક્યે ગાને,
 પ્રણય—ગીતિ ગાચ્યે નિતિ
 તોમાર કાને :
 નેશાય મેતે છન્દે ગંધે
 તુચ્છ કથા
 ઠાક્યે શેયે બાંગલા દેશે
 ઉચ્ચ કથા.

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

તોમાર તરે સખાઈ મોરે
કરચે દોષી,
હે પ્રેયસી.

—કવિપૂરણ, ક્ષણિકા.

આ સ્વાભાવિક વાણીના ઝંકાર બંગાલના લોક સાહિત્યમાં—નાનાં બાળકોનાં ગીતોમાં હતો, અને તે એમણે હળવાં ગીતોમાં પહેલાં પણ વાપરેલો. પણ પછી ‘ક્ષણિકા’માં તે એમણે એનો ઉપયોગ ગંભીર ભાવાં માટે પણ કર્યો અને ત્યાર પછીની એમની ઘણી કવિતામાં આપણે એ જ રીતિ જોઈ એ છીએ.

તેમણે પથારને લગાવીને હીંધપથાર જતિના છદો પણ ચોળ્યા, લાચાડી જતિના પણ નવાં નવાં મિશ્રણ ચોળ્યાં અને માત્રામેળના તત્ત્વ ઉપર પણ અનેક હોદોરચના કરી. સ્વીન્દ્ર પહેલાંનું બંગાળી કાવ્યસાહિત્ય અને આજનું કાવ્યસાહિત્ય એ વચ્ચે આકાશ પાતાળ ભેદ માલમ પડે છે એણે એટલો બધો વિકાસ માધ્યો છે કે એ બધું એક જ માણસની માધનાનું કૃત્ય છે, એમ માનના પણ આપણને મંકાય થાય.

હવેની જ વાત ચાલે છે, તો અહીં બીજા એક છદ—શિલ્પીનો ઉલ્લેખ કરવો પડે. એ જાદુગર તે કવિ સત્યેન્દ્રનાથ દત્ત એમણે પણ બંગાળની કવિતાને થોકબધ નવાનવા છદો આપ્યા છે. દૂકામાં દૂકા તેમજ લાંબામાં લાંબા છદો એમણે અજમાવ્યા છે. અસમાન પંક્તિના છદો પણ એમણે ચોળ્યા છે અને અનેક વિદેશી છદોને પણ બંગાળીમાં ઉતાર્યા છે. એ બધાના નમૂના ઉતારવા જતાં લખાણ ખૂબ ઘર્ષ જવાનો ભય છે, એટલે માત્ર એ ચાર ઉતાવળી મંતોપ માનવો પડે છે.

બોઈ લોકો પાલખી ઉપાડીને જાય છે તેનું વણું કરતી કવિતાની શરૂઆત જુઓ:

પાલકી ચલે !
પાલકી ચલે !
ગગન તલે
આશુન જૂલે !
સ્તબ્ધ ગાંધે
આહુલ ગાયે
જાએ કારા
રોડે સારા !

આખો દિવસ આમ ચાલી ચાલી બોઈઓ થાકે છે, ગતિ મદ પડે છે :

પાલકી ચલે રે !
અંગ ઢલે રે !
આર દેરી કત ?

આરો કત દૂર ?
આર દૂર કિગો ?
બુટા શિવપુર
ઓઈ આમાદેર;

પણ શિવપુર હવે ક્યાં દૂર છે, પેલુ દેખાય, એમ થતા જ પગલા પાછા ભેરમા બિપડે છે.

પાલકી ચલે,
પાલકી ચલે !

અંગ્રેજી સાહિત્યની પેલી ગ્રંથપાત કવિતા ‘યગ લોશિનવાર’નાં હદને એમણે આ પ્રમાણે બંગાળીમાં બિનાર્યો છે, અને તેમાં મિહિરદીપનું વર્ણન કર્યું છે

ઓઈ સિધુર ટિપ સિહલદીપ કાચનમય દેશ !
ઓઈ ચંદન ભર અગેર બામ, તાંબુલ-વન કેશ !
ભર ઉત્તાલ તાલ-કુંજેર બાય—મન્યર નિન્દાસ !
આર ઉર્જવલ ભર અંખર, આર ઉચ્છલ ભર હાસ !

એમણે ચરખા માટે યોજ્યો હદ, પિયાનોના સંગીત માટે યોજ્યો હદ, શેલીના ‘સ્કાઈલાઈડ’ના અનુવાદ માટે યોજ્યો ભૂળના હદને મળતો જ હદ, અને ગ્રીષ્મના વર્ણન માટે યોજ્યો હદ પણ ખૂબ ભાવાનુરૂપ છે. એની એક કડી જોવાથી એની ખાતરી થશે

હાય !

વસત કુરાય !

મુગ્ધ મધુ માધવેર ગાન

ફલ્ગુ સમ લુપ્ત આજિ, મુદ્ધમાન પ્રાણ.

અશોક નિર્મોલ્ય-શેષ, ચ પા આજિ પાંડું હાસિ હાસે
કલાંત કઠે કોકિલેર જેન મુહુર્ચુંહુ કુહુધ્વનિ નિબેનિબે આસે !
દિવસેર હૈમ જવાલા દીપ દિકે દિકે, ઉર્જવલ-ભર્જવલ-અનિમિષ,
નિઃશ્વસિછે નિઃસ્વ હાવા, હુતાશે મુર્ચ્છિત દશ દિકે !

શેઠ આજિ રુદ્ર છળિ, આકાશ પિંગલ

પુકારિછે ચાતક વિહૈલ,—

ખિન્ન પિપાસાય,

હાય !

આ ઉપરાંત કેવળ કૌતુકને ખાતર એમણે મદાકાતા, માલિની, પથ્થચામર વગેરે સંસ્કૃત છંદોનાં અનુકરણ પણ કર્યા છે. બંગાળીમાં સંસ્કૃત વૃત્તો લખી શકાતાં નથી. એ વૃત્તોનો એ બાષાની પ્રકૃતિ સાથે મેળ જ ખાતો નથી. વળી ગુજરાતી ગરબાના દાંઝો પણ

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

એમણે પદ્મીને બંગાળીમાં ઉતાર્યા છે. આમ આ અલ્પજીવી કવિએ થોડા સમયમાં આખા વિશ્વસાહિત્યમાંથી સારાં લાગ્યાં એટલાં કાબ્યો અને મુંદર, મધુર અને બંગાળીને ફાવે એવા લાગ્યા એટલા હંદો બંગાળીમાં ઉતારી બંગાળી સાહિત્યલંકારમાં અણમૂલ ઊભેરા કર્યો છે. એમની શબ્દસમૃદ્ધિ પણ વિપુલ છે, કદાચ રવીન્દ્રનાથની શબ્દસમૃદ્ધિ કરતાં પણ વિપુલ હોય.

રવીન્દ્રનાથ અને સત્યેન્દ્રનાથ એ બેના હંદોમાં કોઈ એ વધારો કર્યો હોય એમ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કર્યો હોય તો તે અત્યલ્પ છે અને તે પણ આ બેના વિપુલ લંકારનો જ ભાગ થઈ ગયો છે. આજે બંગાળી કવિતાને કોઈ પણ વિષય કે ભાવ માટે વાદનની જોટ પડતી નથી, તેવું એવ આ બે જણને જ પડે છે. વળી દરેક કાંઈક બાકી રહી જતું હોય તેમ હમણાં હમણાં રવીન્દ્રનાથે ગદ્ય હંદનો પ્રયોગ પણ શરૂ કર્યો છે, અને એ હંદમાં પણ ખૂબ કવિતાઓ લખવા માંડી છે. એમણે અત્યારસુધી વાપરેલા મુક્ત હંદનો આ સ્વાભાવિક વિકાસ છે એમ કહી શકાય. બે દૃષ્ટાંતોથી આ મમજી શકાશે.

શાદજહાન વિષેની એમની વિખ્યાત કવિતામાંથી એક નાની કડી જિતાડું છું.

તોમાર કીર્તિર ચેચે તુમિ જે મહત્,

તાઈ તવ જીવનેર રથ

પશ્ચાતે ફેલિયા જાય કીર્તિરે તોમાર

વારંવાર

તાઈ

ચિહ્ન તવ પડે આછે, તુમિ હેથા નાઈ.

આ એમનો પ્રાસયુક્ત, ભોઈ શકાય એવા મેલનયુક્ત મુક્તહંદ છે. નીચે ગદ્ય હંદ ઉતારું છું:

બાઈરે થેકે મિહિસુરે આવાજ એલ, “બાપુ ડેકેછિસ્ કુને?”

બરિચે એસે દેખિ, કેમેલિયા

સાંચોતાલ મેયેર કાને,

કાલો ગાલેર ઉપર આલો કરેછે.

સે આખાર જિગેસ કરેલે, “ડેકેછિસ્ કુને?”

આમિ બદલેમ, “એઈ જ-ચેઈ.”

તાર પરે ફિરે એલેમ કલકાતાય.

—કેમેલિયા, પુનથ.

આમ કાવ્યના કલેવરના વિકાસનો અછડતો ઉલ્લેખ કરી હું આગળ ચાલું છું. કારણ એ આખો વિષય સ્વતંત્ર અને વિસ્તૃત વિવરણ માગી લે છે—ને અહીં એ ન જ થઈ શકે.

રવીન્દ્રનાથની લેખનીએ ત્યારથી કવિતા લખવી શરૂ કરી ત્યારથી તે આજસુધીના લગભગ સાઠ વર્ષના લાંબા ગાળા દરમિયાન તેમણે બંગાળી કવિતાને અનેક નવાં નવાં ક્ષેત્રોમાં વિહાર

કરાવ્યો છે, અનેક નવી નવી રીતિઓ બતાવી છે, અનેક નવા નવા અંકકારો સમજાવ્યા છે, અને તેની શક્તિને દિનપ્રતિદિન વધારી છે. રવીન્દ્રનાથના આવિર્ભાવ પહેલાંનું નવું અંગાળી કાવ્યસાહિત્ય હજી નવું જ હતું, તે દૃઢભૂમિ થઈ શક્યું નહોતું અને તેથી તે પાછળના લેખકો ઉપર વધારે પ્રભાવ પડ્યો પાડી શક્યું નહિ. પણ રવીન્દ્રનાથે ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો પછી તેમણે પોતાનો કાવ્યપ્રવાહ એવા વેગથી વહેવડાવ્યો કે થોડો સમય તો બીજા નાના નાના પ્રવાહો ઢંકાઈ જ ગયા અને આખા કવિવર્ગની ભાષા અને રીતિ ઉપર રવીન્દ્રની જ છાપ બેસી ગઈ. એમના 'કાવ્ય સાહિત્યની વિપુલતાનો જ્યારે ખ્યાલ કરીએ છીએ ત્યારે સાચે જ આશ્ચર્ય થાય છે. હમણાં જ એમનાં ગીતોનો સંગ્રહ ત્રણ ભાગમાં બહાર પડ્યો છે. તેમાં એમનાં કુલ દોઢહજાર ગીતો સંગ્રહાયાં છે નવાં લખાતાં ગીતોનો પ્રવાહ તો હજી ચાલુ જ છે. આ નો એમનાં કેવળ ગીતો થયાં કવિતાઓની મંખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે, પણ એમના કાવ્યક્રમોની સખ્યા છત્રીસની થાય છે. નાટકોની મંખ્યા લગભગ ત્રીસે પહેંચી છે, નવલકથાઓની મંખ્યા બારે પહેંચી છે. એમની દૂકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ મોટા કદનાં ૧૨૦૦ પાનાં જેટલો થયો છે. એમના નિબંધોનાં પુસ્તકોની સંખ્યા પણ પચીસે પહેંચી છે. અને નિબંધોમાં પણ એમણે કયો વિષય નથી સ્પર્શ્યો? શબ્દશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણથી માંડીને હંદ, સાહિત્ય-સમાલોચના, શિક્ષણ, રાજકારણ, મેમાજશાસ્ત્ર, પ્રવાસ, ધર્મ એમ જીવનને સ્પર્શતા બધાંય વિષયો એમણે ચર્ચ્યાં છે. એમનું પત્ર-માહિત્ય પણ અતિશય વિપુલ છે. વરસો થયાં 'પ્રવાસી' એમના પત્રો છાપ્યા કરે છે છતાં હજી એ ખૂટતા જ નથી. આ ઉપરાંત એમણે બાળકોને માટે પાઠ્ય પુસ્તક થાય એ માટે લખેલાં પુસ્તકો પણ પંદર ઉપરાંત થયાં છે. આમ એમની સર્વતોમુખી પ્રતિભાએ અંગ-સાહિત્યના બધાંય અંગોને પુષ્ટ કરી તેને સૌન્દર્યયુક્ત અને મારવાન બનાવ્યાં છે. અને દેશમાં આવા એકાદ સમર્થ સર્જક મોજુદ હોય તો એમના વિપુલ સાહિત્યની અંસર બીજા નવા લેખકો ઉપર થાય અને બધા એમને રંગે રંગાય એમાં નવાઈ પામવી જેવું પણ શું છે?

રવીન્દ્રનાથના કાવ્ય સાહિત્યની સમર્પક સમાલોચના આવા નાના નિબંધમાં તો થઈ શકે જ નહિ, એટલે એ ત્રણ મુદ્દાનો સંજેન ઉદ્દેશ્ય કરી હું આગળ ચાલીશ. એમના સમગ્ર કાવ્યસાહિત્યનો જેમણે અભ્યાસ કર્યો હશે, તેમણે એક વસ્તુનું નિરીક્ષણ કર્યું હશે. રવીન્દ્રનાથમાં ઠેક પ્રારંભથી જ વિચારો એના એ છે. આપણે એમની ઠેક યુવાન વયની કવિતાઓ લઈશું તો જે રવીન્દ્રનાથ એના એ જ લાગશે. તેમાં કારીગરીની વધઘટ હશે પણ વિચાર અને ભાવો એના એ જોવા મળશે. સૃષ્ટિનો ત્યાગ એમની ફિલસૂફીમાં છે જ નહિ. વૈરાગ્યની ભાવના એમને ગમતી જ નથી. એ વસ્તુ આજથી બાવન વર્ષ પહેલાં લખેલી કવિતામાં પણ એટલા જ નેરપૂર્વક એમણે કહેલી છે :

મરિતે ચાહિ ના આમિ સુંદર ભુવને

માનુષેર માઝે આમિ બીંચિબારે ચાહ

‘એ જ વસ્તુ એમણે ‘નૈવેદ્ય’માં ‘સુક્રિત’ નામના કાવ્યમાં તો ખૂબ પ્રબળ રીતે પ્રગટ કરી છે :

વંશગૃહ માધને મુકિત, સે આમાર નય.

અનંત ઇંધન માઝે મહાનંદમય
લલિત મુકિતર સ્વાદ. એઈ વસુધાર
મૃત્તિકાર પાત્રજાનિ ભરિ' વારંવાર
તોમાર અમૃત ઢાલિ' દિએ અવિરત
નાના વર્ણગંધમય. પ્રદીપેર મતો
મમસ્ત સસાર મોર લક્ષ વર્તિકાય
જ્વાલાયે તુલિએ આલો તોમારિશિખાય
તોમાર મદિર માઝે.

ઈન્દ્રિયેર ઠાગ

રુદ્ધ કરિ' યોગાસન, એ નહે આમાર
જે કિધુ આનંદ આછે દશ્યે ગધે ગાને
તોમાર આનંદ ર'ણે તાર માઝખાને
મોહ મોર મુકિતરૂપે ઉઠિએ જ્વલિયા,
પ્રેમ મોર ભક્તિરૂપે રહિએ ફલિયા.

એમણે છેક શરૂઆતમાં લખેલી નાટિકા 'પ્રકૃતિર પરિશોધ'મા પણ શું છે ?
ગંભીર સંસારનો—પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને જાય છે, પણ આખરે પ્રકૃતિ એનો બદલો લે જ છે

મમસ્ત વિશ્વ સાથે એકતા અનુભવવાની તાલાવેલી એ પણ એમના કાવ્યોનો એક
પ્રધાન ભાવ છે એવો ચિગ્રચાથી ભાવ બીજો 'જીવન દેવતા'નો છે અને આ બધી
વસ્તુઓ એમના કાવ્યમા સદૃશરૂપે એવી ગૂંથાઈ ગયેલી છે કે સહેજ ધ્યાન પૂર્વક વાચનારના
લક્ષમાં આવ્યા વિના ગહે નહિ. મમસ્ત કાવ્યસાહિત્યના આ ભાવૈક્યને લીધે જ કદાચ ટોમ્સન
સાહેબે કહ્યું હશે કે રવીન્દ્રનાથમા વૈવિધ્ય નથી આ કેટલે અંશે સાચુ છે એ તો સૌએ એ
સાહિત્ય વાંચીને નિર્ણય કરવાની વસ્તુ છે, પણ મને પોતાને તો યુરુદેવમા કદી વૈવિધ્યની
છાણ પ લાગી નથી. હો ને એના એ ભાવો આવના હોય, પણ તે એવા નિત્યનૂતન વેશે
નિત્યનૂતન રીતે આવે છે, કે એ નવી નવી અવિભાવભગી અને નવા નવા પદાર્થોમાં એનું
પાગટય, એ જ એક સ્વતંત્ર આનંદનો વિષય યર્ષ રહે છે. આ દૃષ્ટિની સ્થિરતા—ભાવની
સ્થિરતાનુ કારણ એ છે કે રવીન્દ્ર સાચા કવિ—ઋષિ—દૃષ્ટા છે. એ દૃષ્ટિ એમને સદૃશ છે

એમની સમુદ્ર ઉપગતી કવિતામા કે વસુંધરા વિષેના કાવ્યમા એમને એ જ ને સાથે
જે નિકટ સંબંધનું આકર્ષણ ચાય છે, એ પણ નોંધવા જેવુ છે. પોતે આખી સૃષ્ટિનું એક
અંગ જ છે એવું એઓ અનુભવે છે. અને આજે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પણ કયા નથી કહેતા કે
સમુદ્રજલમા અને માનવગત્તામા કઈકે પદાર્થગત એકત્ય છે, અને તેથી જ સમુદ્રતરંગની
અસર માનવગત્તાને પણ તરંગિત કરે છે.

‘વસુંધરા’માં એઓ લખે છે :

આમાર પૃથિવી તુમિ
બહુ વરપેર. તોમાર ‘મૃત્તિકાસને
આમારે મિશાએ લયે અનત ગગને
અશ્રાંત ચરણે, કરિયાછે પ્રદક્ષિણ
સવિતૃ મંડલ, અતંજય રાજનીહિન
યુગયુગાંતર ધરિ’, આમાર માઝારે
ઉઠિયાછે તૃણ તવ, પુષ્પ ભારે ભારે
કુટિયા છે, ‘વર્ષણ કરેછે તદુરાજિ
પત્રકુલદલ ગંધરેણુ.

‘સમુદ્રેર પ્રતિ’માં કવિ સાગરને કહે છે :

મને હય અંતરેર માઝખાને
નાફિતે જે-રક્ત વહે, સે ઓ જેન ઓઈ ભાષા જાને,
આર કિછુ શેએ નાઈ. મને હય જેન મને પડે
જખન વિલીનભાવે છિતુ ઓઈ વિરાટ જઠરે
અનત ભુવન-ભૂણુ માઝે, લક્ષકોટિ વર્ષ ધરે’
ઓઈ તવ અવિશ્રામ કલતાન અંતરે અંતરે
સુદ્રિત હઈયા ગેછે.

પ્રકૃતિ સાથેના આ જીવત મંબંધને લીધે જ એમના ઋતુગીતો અતિશય મોહક અને
ભાવવાહી બન્યાં છે. પ્રત્યેક લતા, પ્રત્યેક વૃક્ષ, પ્રત્યેક ફૂલ, પ્રત્યેક પત્ર એમને મન સજીવ
વ્યક્તિ છે, અને એ રીતે એમનો તે બધાંની સાથે વ્યવહાર ચાલે છે. ઋતુઓ પણ એમની
આગળ પોતપોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે અને જાણે સ્પર્શક્ષમ વ્યક્તિ રૂપે જ
એમની સામે ખડી થાય છે. ‘ગીત વિતાન’નું પાનું ખોલતાં જે ગીત નજરે પડે તે લઈ છું:

એકલા બસે બાદલ શેયે શુનિ કત કી

“એખાર આમાર ગેલ બેલા” બલે કેતકી.

વૃદ્ધિ-સારા મેઘ જે તારે

ઢેકે ગેલ આકાશ પારે,

તાઈતો સે જે ઉદાસ હ’લો

નઈલે જેત કિ.

છિલ સે જે એકટિ ધારે જાનેર કિનારાય,

ઉઠત કે’પે તરિત આલોર અકિત ઇન્દ્રારાય.

શ્રાવણ-ધન અંધકારે

ગંધ જેત અલિસારે,

અંધાતારા આઠાલ એકે

ખખર પેત કિં.

[વર્ષાને અંતે હું એકલો ખેડો ખેડો કંઈનું કંઈ સાંભળુ છું. કેતકી કહે છે : 'હવે માગે વખત ગયો.' વરસી પરવારેલો મેઘ તેને આકાશને સામે પાર ખોલાવતો ગયો, એટલે જ તો તે આમ ઉદાસ થઈ ગઈ, નહિ તો એ થોડી જ જવાની હતી. એ તો વનને કિનારે એક ખૂણે રહેલી હતી, અને વીજળીના પ્રકાશના ઓર્થિતા ધમારાથી ચમકી બેસતી હતી. શ્રાવણધન અંધકારમાં ગંધ અલિસારે જતો હતો, તેની અંધાતારાને પડદા પ્રાચીનથી ખખર પડતી હતી ખરી ?]

વધોની શરૂઆતમાં વર્ષાને માટે ઉત્સુક બનેલી ધરણીને ઉદ્દેશીને કવિ પૂછે છે :

ધરણી દૂરે એથે

કેન આજ આછિસ જેગે

જેન કાર ઉત્તરીયેર

પરશેર હરપ લેગે.

આજિ કાર મિલન-ગીતિ

ધ્વનિછે કાનન-વીથિ

મુખે ચાચ કેાન અતિથિ

આકાશેર નવીન મેઘે.

ધિરેછિસ માથાર વસન

કદમેર કુસુમ ડોરે,

મેળેછિસ નયન પાતે

નીલિમાર કાજલ પર.

તોમાર ઓઘ વક્ષતલે

નવશ્યામ દુર્વાદલે

આલોકેર ઝલકે ઝલે

પરાણેર પુલક વેજે.

[હે ધરણી તું કેમ આજે દૂર દૂર નેઈને જગતો ખેસી રહી છે. જાણે કોઈના ઉત્તરીયના સ્પર્શનો હર્ષ ન આપ્યો હોય! આજે વનમાર્ગોમાં કાનાં મિલન ગીતો ગુજી રહ્યાં છે? આકાશના નવ મેઘમાથી કયો અતિથિ તારું મોં નિહાળી રહ્યો છે? તો આજે તારા માથાના વસ્ત્રને કદમ પુષ્પના ફાર વડે બાંધ્યું છે, નીલિમાનું કાજલ મારી તો તારી પાપળોને શણગારી છે, તારે આ હૈયે નવશ્યામ દુર્વાદલ ઉપર પ્રાણના પુલકના આવેગથી પ્રકાશની ઝલકે ઝલકે રહી છે!]

એમનાં ઝતુગીતોનો એક સ્વતંત્ર વર્ગ જ ગણવો જોઈએ એનું સૈદ્ધ્ય ખીજે ક્યા ય મળતુ નથી એના સૂરો તો અહીં શી રીતે બતાવાય ? પણ એની શૈલિ જ કેટલી બધી મોહક, પ્રાણુવત અને હૃદયને આર્દ્ર કરનારી છે ! એમના ભક્તિકાવ્યોનો એવો જ ખીજો વર્ગ થાય તેના સૂર જુદા તેની શૈલિ સ્વતંત્ર ખૂબી ઓર એમના પ્રેમકાવ્યો વળી સૌથી નિરાળા એમના કથાકાવ્યો વળી જુદા જ વર્ગ રચીને પડેલા છે તેમા એ એમણે લખેલા ઐતિહાસિક કથાકાવ્યો જેના શુન્નરાત્રીમા બબ્બે અનુવાદો થઈ ચૂક્યા છે, અને છતા હજી હોબબ્બ અનુવાદની રાહ જોવાઈ ગઈ છે તેનું સૈદ્ધ્ય તેની ભાષાનો પ્રવાહ અને જુરસો, વર્ણનસામર્થ્ય અને વેધક પ્રગળગિત્રણ વળી અનોખા છે મુખત છદ્મા લખેલી વાર્તાઓનો વર્ગ વળી જુદો 'બલાકો'માની ઉદ્ધામ મુક્ત વસ્તુના અને, ભારની પાખો વૌઝતી કવિતાઓ વળી જુદી જ રીતે વાચકને મુગ્ધ કરી નાખે છે નીચે ઉતારેલું 'શાહજહાન' ઉપરનું કાવ્ય એ વર્ગમા આવે છે

શાહજહાન

એ વાત બાણી'તી તે તો ભારત-ઈશ્વર શા'જહાન,
કાલસોતે જાય વ્રહ્મા જીવન યૌવન ધન માન
માત્ર તવ અતર-વેદના
ચિરતન રહો ણની, સમ્રાટની હતી એ સાધના
ગજગકિત વજ્જ શી કઠિન,
સધ્યારકતરાગસમ તન્દ્રાતલે છોને થતી લીન;
કેવળ એક જ દીર્ઘશ્વાસ,
નિત્ય ઉર્ધ્ધ્વસિત થઈ સકરુણ કરે આકાશ,
એ જ તારે મને હતી આશ
હીગમુક્તામાણિક્યની ઘટા,
જાણે શૂન્ય દિગતની ઇન્દ્રજાળ ઇન્દ્રધનુચ્છટા.
ભલે એ સૌ હુમ થઈ જાય
(માત્ર) રહી જાય
એક બિન્દુ અશ્વ કેરુ જલ
કાલના કપોલ યરે શુભ્ર મમુજ્જવલ
આ તાજમહલ.

‘હાય, ઓરે માનવ હૃદય
વારવાર
ઢોની સામે ફરીને જોવાય

ક્યાં છે જે સમય

ક્યાંય ક્યાંય.

ભુવનને ખરસોતે વહે તું મહાય

ભુવનને ઘાટે ઘાટે;—

એક હાટે લે છે બોલે, ખાલી કરી દે છે બીજે હાટે.

દક્ષિણને મંત્ર-શુંજરણે

તવ કુંજવને

વસન્તની માધવી મંજરી

જે શણે દેય લરી

માલંચનો ચંચલ અચલ,

વિદાય-ગોધુલિ આવે ધૂળમાં વિખેરી છિન્નફલ.

સમય છે ક્યાં ?

તેથી તો શિશિરરાત્રે ત્યાં

નિકુજે ખિલાવી દે છે નવકુંજરાજી

અલ્લવાને હેમન્તની અશ્રુભરી આનંદની યાળી.

હાય રે હૃદય

તાહારો મંચય

દિનાંતે નિશાંતે ખાલી પથપ્રાંતે અવશે દે'કાય,

નથી નથી મગય જે ક્યાંય.

હે સમ્રાટ તેથી તારું શંકિત હૃદય

મથ્યુ હતું કરી લેવા મમયનું હૃદય હરણ

સૌન્દર્યે બુલાવી.

કંઠે તેને શી માળા બુલાવી

કર્કશું વરણ

રૂપહીન મૃત્યુને આ મૃત્યુહીન અપરૂપ સાજે ?

રે' છે ક્યાં જે

વિલાપનો અવકાશ

બારે માસ,

તેથી તવ અશાંત કન્દન—

ચિરમૌન જાળ વટે યાંધ્યું તેને કહિન બંધન.

જ્યોત્સ્નારાત્રે નિભૂત મંદિરે

પ્રેયસીને

જે નામે બોલાવી ધીરે ધીરે
તે જ મૃદુમંદ વાણી મૂકી ગયો તું આ સ્થાને
અનન્તને કાને.

પ્રેમની કરુણ કેમલતા
ખીલી તે આ
સૌન્દર્યના પુષ્પપુજે પ્રશાન્ત પાપાણે.

હે સમ્રાટ કવિ
આ તારા હૃદયની છવિ
આ તારું નવમેઘદૂત
અપૂર્વ અદ્ભુત
છન્દે ગીતે

ચર્યું ઊભે અલક્ષ્યની દિશે
જયહાં તવ વિરહિણી પ્રિયા
રહી છે મળી આ

પ્રભાતના અરુણ-આભાસે,
કલાંત-સંધ્યા દિગંતના કરુણ નિશ્વાસે,
પૂર્ણિમાએ દેહહીન ચંપેલીના લાવણ્ય-વિલાસે,
ભાષાને અતીત તીરે

કંગાળ નયન જેને આંગણેથી થાકી પાછાં ફરે.
તારો એ સૌન્દર્ય-દૂત થયાં યુગોયુગ
ચુકાવીને કાળકેરો પ્રહરી અચૂક

જાય આલ્યો વાણી હીણો વાર્તા લઈ આ
'ભૂલ્યો નથી, ભૂલ્યો નથી, ભૂલ્યો પ્રિયા.'
આલ્યા ગયા છે તમે આજ

મહારાજ;
રાજ્ય તવ સ્વપ્નસમ ગ્યું છે છૂટી
સિંહાસન ગ્યું છે તૂટી;
તવ સૈન્યદલ

જેઓને ચરણભારે ધરણી થતી'તી હલમલ
તેઓ કેરી સ્મૃતિ આજ વાચુ ખરે

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિલગદર્શન

ઉડાવે છે દિલ્લી કેરી માર્ગધુલિ પથે;
 બંદીઓ ન ગાતા ગાન;
 ચમુના-કલ્લોલ માથે નોખત મિલાવે ના તાન;
 તવ પુર મુન્દરીના નૂપુરનિકંઠ્ય
 ભગ્નપ્રાસાદ કેરે ખુલ્લે
 શમી જઈ ઝિલ્લીસ્વને
 રડાવે છે નિશીથ-ગગન

છતાં ચે તારો હૃત અમલીન,
 શ્રાતિ-કલાતિ-હીન
 તુમ્હ ગણી રાજ્ય અડચા પડચા
 તુમ્હ ગણી જીવન મૃત્યુ કેરા જળ અડચા ઓસચી,
 યુગેયુગાંતરે
 પુકારે છે એક સ્વરે

ચિર વિરહીની વાણી શી આ—
 “ભૂલ્યો નથી, ભૂલ્યો નથી, ભૂલ્યો નથી પ્રિયા.”

તુકી વાત, કોણ કહે છે ભૂલ્યો નથી ?
 કોણ કહે છે ખોલ્યાં નથી
 સ્મૃતિનાં પિન્નરદ્વાર ?
 ભૂત કેરો ચિર અસ્ત-અધકાર
 આજે ચે હૃદયે તારે રાખ્યો છે શુ બાધી ?
 વિસ્મૃતિની નાહા બારીમાથી
 આજે ચે તે લાગ્યો નથી, વીર ?
 સમાધિ મદિર
 અહીંયાં જ રહે ચિરસ્થિર,
 માટી પરે પડી પડી
 સ્મૃતિ કેરે આવરણે મૃત્યુને તે રાખે ઢાંકી યતન બહુ કરી
 જીવનને કોણ શકે રાખી ?
 બોલાવે છે પ્રત્યેક તારા તેને વ્યોમમાંથી.
 તેને નિમંત્રણ લોકે લોકે
 નવે નવે પૂર્વાચલે આલોકે આલોકે.

સ્મૃતિ ઢેરી અથી, તોડી
 તે તો નાથ દોડી
 વિશ્વ પથે બધન-વિહીન
 મહારાજ, કોઈ મહારાજ્ય કોઈ દિન
 શક્ય નહીં તને તો ધરી,
 સમુદ્ર-સ્તનિત પૃથ્વી, હે વિરાટ તુજને, ભરી
 શકી નહીં,
 તેથી આ મઠી
 જીવન ઉત્સવ-શેષે પગે ઠેન માગી
 મૃતપાનની પેઠે નાથ તુ ચાલી
 તારી મહુ કીર્તિથી યે તુ ગ્હો મહત્
 તેથી તારી કીર્તિ ઢેરો રથ
 પૂઠે પાડી કીર્તિ તારી આગે નાથ દોડી
 ઘડી ઘડી
 તેથી
 ચિહ્ન તવ રહ્યા પડી, તુ અહીંયા નથી.

જે પ્રેમ સમુજે સામે
 ચાલી કે ચલાવી નહીં જાણે,
 જે પ્રેમે માર્ગ વચ્ચે બિછાવ્યું તુ નિજ સિંહાસન,
 તેનું વિલાસન સભાપણ
 માર્ગ ઢેરી ધૂળ પેઠે ચોટયુ હતુ પગે તારે આવી,
 દીધી તે તે ધૂળને ફગાવી
 તે જ તારી પાછી ફેડી માર્ગ-ધૂલિ પરે
 તવ ચિત્તમાથી વાયુ બરે
 ક્યાંએ એકાએક
 જોડી પડયુ હતુ ખીજ અમી તવ જીવનના માન્યમાથી છેક

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું ચિહ્નગદર્શન

નથી, નથી, તે પથિક નથી.
પ્રિયાએ ના રોક્યો તેને, રાજ્યે તેને છોડી દીધા પથ
ખાળ્યો નહિ અમુદ્ર પર્વત.
આજે તેનો રથ
જાય ચાલ્યો રાત્રિને આશ્વાને
નક્ષત્રને ગાને
પ્રભાતના સિંહદ્વાર સાથે
તેથી
સ્મૃતિભારે હું રહ્યું છું પડી
ભારમુક્ત તે અહીંયાં નથી.

પણ આ અને આ મિત્રાચની એમની અનેક પ્રકારની કવિતાઓ વિષે વિગતવાર લખવું અથવા તેનાં દૃષ્ટાંતો ઉતારવા એ અહીં શક્ય જ નથી. એ આટલી થે છૂટ લીધી તે એટલા ખાતર કે એ મહાકવિના કાવ્યોના બે આ નમૂના પણ ખાકીના બંગાળી સાહિત્યની ગતિનું સ્પષ્ટ કરવામાં અને મદદ કરે.

એટલે અહીં તો કેવળ એમનાં થોડા કાવ્યોનો નામોદ્દેશ કરીને જ હું સંતોષ માનીશ ‘સિંધુ તરંગ’, ‘જેતે નાહિ દિવ’, ‘સમુદ્રે પ્રતિ’, ‘માનસસુદરી’ (આની સાથે ‘કલાત કવિ’ મરખાવવા જેવું છે) ‘વસુધરા’, ‘મત્સ્યર પરે’, ‘ઉર્વશી’, ‘સ્વર્ગ દહ્ય તે વિદાય’, ‘વિજયિની’ (નાનાલાલનાં શબ્દ ચિત્રો જોડે સરખાવવા જેવી) ‘વર્ષશિષ’, ‘નવવર્ષા’, ‘આગમન’, ‘સહુજેર અભિયાન’, ‘શખ’, ‘શાંખહાન’, ‘છબિ’, ‘બલાકા’ ‘હારિયે જવા’,—પણ આ યાદીયે ખૂબ લાખી ઘઈ ચાલી એટલે અહીં જ અટકું છું.

હવે મારે વ્હીન્દ્રને છોડી ખીજ કવિઓ તરફ વળવું જોઈએ. દિન્દેન્દ્રલાલ રાયને આપણે નાટકકાર તરીકે જ વધારે ઓળખીએ છીએ અને એ રીતે નાટકમાં આવતાં ગીતોદ્વારા એમના કવિત્વનો થોડો પરિચય ગુજરાતને છે જ. એટલે એમના કાવ્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો એક નમૂનો ઉતારી હું આગળ ચાલીશ. દિન્દેન્દ્રલાલે બંગાળી સાહિત્યમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો હાસ્યરસના કાવ્યોના સફળ અને લોકપ્રિય લેખક તરીકે. એમનો હાસ્યરસ વેધક, ખડખડાટ હાસ્યે એવો અને મજા સહેલુક હોય છે. એમનામાં હાસ્યની વસ્તુ શોધીને પકડી લેવાની અને તેને યોગ્ય ઉકાવમાં રજૂ કરવાની અજ્ઞા કળા હતી. એમના હાસ્યનું વિસ્તૃત વિવેચન હું આગળ એક વાર કરી ગયો છું (જુઓ અસ્થાન પુ ૨-અ-૭) ત્યાંથી જ એક નમૂનો ઉપાડું છું.

નંદલાલે તો જુસ્સામાં આવી કર્યું આ લીધણુ પણ;
‘ગમે તેમ થાય, સ્વદેશને માટે રાખીશ જ આ જીવન.’

સહુ-કોઈ-કહે: ‘અરે આ શું કર્યું? શું કર્યું’ નંદલાલ? નંદ કહે: ‘શું આમ હાથ બેડી બેસી રહું ચિરકાળ? હું નહિ’ કરું તો કહોને કેા કરે આ દેશનો ઉદ્ધાર? સહુ કોઈ મળી, ‘વાહવા, વાહવા’ બોલી બહ્યા-તેણીવાર.

નંદનો ‘ભાઈ કોલેરાથી મરે, કોણ કરે તેની સેવા?

સહુ કોઈ કહે: ‘નંદ, તું જાને, કરને ભાઈની સેવા!’

નંદ કહે: ‘હું ભાઈને જ માટે જીવન જો મારું દઉં—

ભલે જતા પ્રાણ—કિંતુ અભાગી સ્વદેશનું થશે શું?

જીવનું માહારું અતિ છે જરૂરી કરતાં’ બધો વિચાર.’

સહુ કહે ત્યારે: ‘હા, હા, હા, તે ખરું! બોલો છો સત્ય સાર.’

નંદલાલે તો એકએક પછી છાપું કાઢ્યું બહાર છાપી;

ગાળ દેવા લાગ્યો ગમે પદે વિદ્યા બતાવી આપી.

ધન્ય નંદ! સ્વદેશને માટે મરી શીટે; પડું પાય!

લખે તેથી વળી હાથે તે બમાણું, ચારગણું તેથી ખાય!

મંથ્યો ખોવાને પૂરી ને ખાસુદી, ખરડી પેડાના થાળ!

સહુ બોલી બહ્યા: ‘વાહવા, વાહવા, વાહવા નંદલાલ!’

એક વાર એક સાહેબને દીધી નંદે છાપામાં ગાળ;

માહેબે આવીને નંદખાણું ધર્યું ગળું તરકાળ.

નંદ બોલિયો: ‘અરે, શું કરો? શું કરો, છોડોને ભાઈ!

દેશનું થશે શું, ટોટો પિસાવાથી પ્રાણ કદી બાડી જાય?

કોતો કોપ કોપ નાકલીટી તાણું, જે કહો તે દઉં કરી!’

સહુ કોઈ ત્યારે, ‘વાહવા વાહવા’ બોલે ગર્જન કરી.

ધરની બહાર ન જાય નંદ, શું ચાય ક્યારે. કેા જાણે?

બેસે ન ગાડીમાં રખે જાધી વળી ગાડી મારી નાખે ટાણે.

અનેક હોડીઓ જાય રૂખી જલે, રેલે કોલિઅન ચાય;

ચાલે તો સર્પ કુત્તા કરડે, વણમોતે જીવ જાય.

તેથી પધારીમાં પડી મુખેડુએ જીવે છે નંદલાલ.

સહુ-કોઈ કહે: ‘શાળાશ નંદ! જીવતો રહે ચિરકાળ!’

આગના ભડકા જેવી ભાષામાં લખાયેલાં ‘ધૂમકેતુ’ ‘વિદ્રોહી’ વગેરે ઉદામ આવેગ-પૂર્ણ કાવ્યોથી ગંગાગના નવમુવાનનાં દિલ્લજીતી લખે ‘વિદ્રોહી કવિ’ નું ચિરુદ મેળવનાર

‘આધુનિક’ અંગીળી ‘સાહિત્ય’ વિહંગદર્શન

કાળ નજરુલ ધરલામનો પણ મારે અહીં ઉદ્દેશ કરવો ઘટે એમજો ગીતો પણ લખ્યાં છે. હાફેઝની રુબાયયાતનો અનુવાદ કર્યો છે અને એકદરે પદ્ય કાવ્યનાં પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. ‘પ્રવચોદ્ધાસ’ કાવ્યમાં પ્રયત્નના આગમનને મહાગ્તા કવિ કહે છે.

માલૈઃ માલૈઃ ! જગત ભૂટે પ્રલય એખાર ધનિયે આસે
જરાય-મરા સુમૂર્પુંદર પ્રાણુ લુકાનો ઐ વિનાશે !

એખાર મહા-નિશાર શેષે
આસખે ઉધા અરુણ હેસે
કરુણુ વેશે !

દિગમ્બરેર જટાય હાસે શિશુ ચાંદેર કર—

આલો તાર ભરખે એખાર ધર.

તોરા સખ જ્યધ્વનિ કર !

તોરા સખ જ્યધ્વનિ કર !

*

ધ્વસ દેખે ભય કેન તોર ?—પ્રલય નૂતન સજન-વેદન !

આમછે નવીન, છવન-હારા અસુદરે કરતે છેદન !

તાઈ મે એમન કેશે વેશે

પ્રલયખયેઓ આસૂછે હેમે—

મધુર હેસે !

ભેંગે આખાર ગડતે જાને મે ચિર—સુદર !

તોરા સખ જ્યધ્વનિ કર !

ઓઈ ભાંગા-ગડા ખેલા જે તાર કિમેર તખે કર ?

તોરા સખ જ્યધ્વનિ કર !—

વધૂરા પ્રહોય તુલે ધર !

કાલ ભયકરેર વેશે એખાર ઓઈ આસે સુદર !—

તોરા સખ જ્યધ્વનિ કર !

તોરા સખ જ્યધ્વનિ કર !!

‘વિદોહી’ માથી એક જ કડી ઉતારુ છું

આમિ ચિરદુર્દમ, દુર્વિનીત, નૃશંસ,

મહા-પ્રલયેર આમિ નટરાજ, આમિ સાધકલોન, આમિ દ્વંસ,

આમિ મહાભય, આમિ અલિશાપ પૃથ્વીર !

આમિ દુર્વોર,

આમિ ભેંજો કરિ સખે સુરમાર !

આમિ અનિયમ, ઉચ્છૃંખલ,

આમિ દલે બંધ 'જત બંધન, જત નિયમ-કાનુન શુંખલ !

આમિ માનિનાકો કોન આધન,

આમિ ભરા-તરી કરિ ભરા-ડુખી, આમિ ટોપેંડો, આમિ ભીમભાસમાન માધન,

આમિ ધૂનર્જડી, આનિ એલો કેશે / અડ અકાલ-બૈશાખીર,

આમિ વિદ્રોહી આમિ વિદ્રોહી-સૂત વિશ્વ-વિધાતુર !

બલ વીર—

ચિર ઉત્તત મમ શિર !

પણ આથી વિશેષ સારવતા કે વિચારગંભીર્ય કે ભાવધનતાની આ કવિ પાસે જે કોઈ આશા રાખશે તે નિરાશા પામશે. 'વિદ્રોહી' કાવ્ય દોહસો પંક્તિનું છે. છતાં વિચાર આથી આગળ ચાલતો જ નથી. માત્ર હું ક્યારે શાંત થઈશ એટલું છેલ્લી કડીની પાંચ ભીટીમાં કહ્યું છે :

આમિ સેદિન હળ શાંત,

જળે ઉત્પીડિતેર કંદનરોલ આકાશે ખાતાસે ધ્વનિબે ના,

અત્યાચારીર ખડગ કૃપાણુ ભીમ રણુ-ભૂમે રણિબે ના;

વિદ્રોહી રણુ-કલાંત

આમિ સેદિન હળ શાંત.

છંદની વાત કરતાં મેં સત્યેન્દ્રનાથ દત્તનો ઉલ્લેખ તો કર્યો છે. એમણે એકંદરે બાર કાવ્ય ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાંના ત્રણુ જગતના લગભગ તમામ દેશોની કવિતામાંથી ચૂંટી કાઢેલાં રત્નોના અનુવાદ છે, અને બાકીનાં સ્વતંત્ર કાવ્યો છે. હમણાં જ એમનાં આ બધાં કાવ્યોમાંથી ચૂંટણી કરીને એક ગ્રંથ 'કાવ્યસંચયન' ના નામે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. એમનાં 'મેઘર' અને 'શ્દ્ધ' કાવ્યોનો તો ગુજરાતે 'પ્રસ્થાન' ના અસ્પૃશ્યતા અંકમાં પરિચય કર્યો જ છે. એ ઉપરાંત ઝરણાનું ભલકભર્યું અને નર્તનશીલ ચિત્ર રજૂ કરતું 'ઝણી' કાવ્ય પણ સુંદર છે. પોતાના ચાર ચાર પુત્રો બંદીશાલામાં જવાથી શોક રોષના ભાવ અનુભવની પ્રદીપ્ત-માતા કપાધૂર્ત અંતર ખોલતું કાવ્ય આ જમાનામાં ખૂબ લોકપ્રિય થાય એવું છે. ઈશ્વરના નામનો ત્યાગ ન કરવા માટે જ આ ચારે બાળકો કેદ પુરાયા છે. આમ પોતાના અંતરાત્માના અવાજને માન આપવા જતાં તેમને માથે આ સગ્ન બનરી છે, ત્યારથી માતાને ભાવિ ક્રાંતિના ભણકારા વાગે છે; એ દુઃખ ભૂલી જાય છે અને ભારે ઉત્સાહમાં આવી જઈને કહે છે :

ભીષણુ મધુર રોલ ઉઠેછે રુદ્ર આનંદે,

સુખેર બાસાથ સુખેર આશાથ હે દે આશુન હે.

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

હુઃખ વરણ કરેછે મોર નિહોંધી પ્રાણીદ,
સેધડે હુએ આજ આંકડે છુકે ચલ્લ કરિ જયનાદ
આત્મા આહે શિશુર રૂપે પ્રાપ્ય લહા તાર—
વિદ્રોહ નય, વિપ્લવ ઓ નય ન્યાય અધિકાર.
ઉચિત બલે દડ નેખાર દિન એસેછે આજ,
ઉચિત કરે માજતે હુએ ચોર-કાકાતેર માજ
ચિત-બલેર લડાઈ સુરુ પશુ-બલેર સાથ,
બન્યા-વેગેર હાનાર મુખે કિશોર તનુર જાધ
પ્રલય-જલે પટેર પાતા ' ચિત્ત ચમત્કાર '
તીર્થ હલ બદીશાલા, શિકલ અલકાર,
ખેદ કિછુ નાઈ, આર ના ડરાઈ, ચિત્તે માલે' રવ,
ઉચિત બલે બન્દી છેલે, એ મોર ગૌરવ !
કથાધૂ તોર જનમ સાધુ, મોછરે ચોખેર જલ,
રાજરોષેરિ રોશનાયે તોર મુખ હલ ઉજ્જવલ !

પોતાના બધા મેતાન આત્મા છતાં હુગા નથી આવી એ માટે હૃદય વલોવતી વદન
અનુભવતી મેનકાનું ચિત્ર ખડુ કરતું 'ગિરિરાણી,' ગાંધીજીનો ઉત્સાદબરો જયનાદ કરતું
અને અવિશ્વાસીઓને પણ વિશ્વાસ રાખના જહેનુ લાણુ કાવ્ય 'ગાંધીજી' અને ગાંડી છોકરી
રૂપે કરેલું 'વર્ષા' નું નર્ણુન વગેરે અનેક કાવ્યો આત્મારે પાદ આવે છે

આ જ અરસામા દેશબધુ દાશ પણ વખતા હતા એટલે તેમનો પણ અહીં ઉદ્દેશ
કર્યો ધરે તેમના 'સાગર-સંગીત' નો અનુવાદ ગુજરાતીમા થઈ ગયો છે, અને તેમના
બધા કાવ્યોની સમાલોચના પણ એકનાર પ્રસ્થાનમા આવી ગઈ છે, એટલે આ લક્ષ્યના
ભાવપ્રવણુ વૈષ્ણવ કવિના કાવ્યનો એક નમુનો જોઈ આગળ ચાલીશુ

સસારમા રમ્યા પન્થા મનને ન્યારે પહેલ પહેલુ અનતનુ દર્શન થયુ, ત્યારે તેને
પોતાની કુલ્લકતા સમજાઈ અને તે કહેવા લાગ્યુ

છોટો છોટો દીપ લ'યે ખેલિતે છિલામ,
ગુન ગુન ગાહિ ગાન ઘરેર બીતરે.—
હુદ્ર પ્રાણે આનમને આંકિતેછિલામ
છોટ છોટ સ્વપ્નછણિ પ્રહીણેર કરે !
તોમારે બુલિયાછિનુ હે મિધુ આમાર !—
આપનાર સ્વપ્નબદ્ધ હુદ્ર ખેલાધરે
આલસ્ય રચિત મોર પુષ્પનાલિકાર

તુલિયા - ધરિતેછિતુ કુદ્ર દીપ કરે !
જેમનિ ડાકિલે ॥ તુમિ ગંભીર ગર્જને,
અનંત રાગિણીભરા ધ્વનિતે તોમાર,
હૃદય મથન કરા વિપુલ તર્જને,
લેસે ગેલ અંતરેર એપાર એપાર !
ઝાંગિલ એ ખેલાધર પ્રદીપ નિખિલ !
આમારે તોમાર વણે હુણાઈયા દિલ !

—સાગર સંગીત.

[ગીતો ગણગણતો બેઠો બેઠો હું નાના નાના દીપ બેઠે ખેલતો હતો દીવાને અજવાળે
હું કુદ્ર પ્રાણુમા અન્યમનસ્ક ભાવે નાની નાની સ્વપ્ન છવિઓ આલેખતો હતો, અને એ
મારા મિધુ ! તને હું વીગરી ગયો હતો. મારી નાની ઘોલકીની અંદર નવરો બેઠો બેરો
પુષ્પમાળા ચૂંચીને નાના દીવાને પહેરાવતો હતો. ત્યાં તો ધોગ ગર્જના કરીને તે મને
સાદ પાડ્યો એટલે તરત જ અનંતરાગિણીઓથી ભરેલા તારા એ, ધ્વનિથી અને
હૈયાને વલોવી નાખનારા તારા આ વિપુલ તર્જનથી મારા અંતઃકરણના બંને કિનારા
ચૂંચીને તણાઈ ગયા, ઘોલકી ભાગી ગઈ, દીવો કુઝાઈ ગયો અને તે મને તારા, હૈયામા
કુણાડી દીધો]

પોતાની પત્નીના અવમાન પાછળ ભાવમય ક્રુરુષુ પ્રશરિત લખી બગાળી કવિતા
સાહિત્યમા પોતાનું સ્થાન જમાવનાર શ્રી અક્ષયકુમાર ખડાહની એ ‘એપા’ અને તે
પહેલાના કાવ્ય અંતરે ‘પ્રદીપ’ અને ‘શબ’નો અર્દો નામોલ્લેખ જ થઈ શકે, છતાં જરા
જગ્યા કરી ‘એપા’માંથી બે ઉતારા લઉં છું

પ્રિયજનના અવસાન પછી તેના એ આકસ્મિક અંતરભાવની કેવી અસર થઈ, એ
વર્ણવી બધે જ નજી તેનો સ્પર્શ અનુભવાય છે એ લાગણી કવિ વર્ણવે છે

એખનો કાંપિછે તરુ, મને નાહિ પડે ઠિક,—
એસેછિલ—ખસેછિલ—ડેકેછિલ હેથા પિક !
એખનો કાંપિછે નદ, ભાવિતેછે ખારખાર,—
ઢલિયા કિ પડેછિલ મેઘખાનિ બુકે તાર !
એખનો શ્વસિછે વાયુ, મને જેન હય-હય,—
છિલ તરુ-લતા-કુજ-તૃણ-શુદ્ધ કુલમય !
એખનો ભાવિછે ધરા, નાહિ બહુ દિન કથા,—
આકાશે નીલિમા છિલ, જૂમિતલે સ્યામલતા !
એ રુદ્ધ કુટીરે મોઝે એસેછિલ કોવૂજના ?
એખનો આધારે જેન ભાસે તાર રૂપ-કણા !

મૂરછિયા પડે દેહ, આકુલિયા ઉઠે મન,—
શયને તૈજસે વાસે કાંચે તાર પરશન !
એસેછિલ કંત સાધે, મને જેન પડે-પડે,
પુરે નાઈ સાધ તાર, કિરે ગેછે અનાદરે !
કાતર નયને એયે—કેથા ગેલ નાહિ જાનિ,—
મરુર ઉપર દિયા નવનીલ મેઘજાનિ !

[હજીયે વૃક્ષ કંપે છે—એને બરાબર યાદ નથી કે અહીં ફાફિલ આગ્યો હતો, બેકો હતો, દહક્યો હતો ! હજી નદી કપન અનુભવી રહી છે—એ વારેવારે વિચાર કરે છે કે શું મારે હૈયે મેઘ ઢળી પડ્યો હતો ! હજી વાયુ નિસાસા નાખી રહ્યો છે. હજી હમણાં તો આ નરુલતા કુજ ગુલ્મ પુષ્પખચિત હતાં ! ધરતી પણ વિચારી રહી છે કે હમણાં થોડા જ દિવસ ઉપર પૃથ્વી હરિયાળીભરી હતી અને આકાશ નીલિમામય હતું. આ મારી બંધ કોટડીમાં કોણુ આનંદ હતો ? હજીયે અંધકારમાં જાણે તેના રૂપકણુ ઊડી રહ્યા છે ! દેહ મૂરઝાઈ પડે છે. મન વ્યાકુલ બની ગય છે. ત્યાં જોઈ ત્યાં તેનો જ સ્પર્શ ઝણુઝણી રહ્યો છે. તે કેટકેટલી આશાની ભરેલી આવી હતી એ મને જરા જરા યાદ આવે છે—પણ એની આશાઓ 'અધૂરી રહી. 'અનાદર પામી તે પાછી વળી. કાતર નયને જોઈને—કોણુ જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ—મરૂર ઉપર ચર્મને જાણે નવનીલ વાદળી !]

પોતાની મૃત પત્નીને સતી સંબોધને સંબોધી કવિ કહે છે :

સતી,

મરણે ભાવિના આર ભયંકર અંતિ.

તુમિ જાહે દેછો પદ—

સે જે પુલ્લ કોકનદ,

સે નહે રમશાન—સુહિ-ભીષણ મૂરતિ.

મૃત્યુ યદિ નાહિ હય

પ્રેમ હ'તે મધુમય

દિબેન કન્યારે મૃત્યુ કેન વિશ્વપતિ ?

[હે સતી, હવે હું મરણને અંતિ ભયંકર નથી માનતો. તું જેમાં ચરણ મૂકે તે તો પ્રકુલ્લ પદ્મ જ હોય—તે ભીષણાકાર રમશાની ચિતા હોય જ નહિ. 'મૃત્યુ'ને પ્રેમ કરતાં મધુર ન હોય તો વિશ્વપતિ પોતાની કન્યાને મૃત્યુ શું કામ-જોડેલે ?]

સતી સ્વર્ગે જાય છે. ત્યાં સચ્ચી, સરસ્વતી, અકુષ્મંતી વગેરે તેનાં આંસુ લૂછી નાખે છે, અપ્સરાઓ તેનો સંતકાર કરે છે—તેના માર્ગમાં મલ્લિકા, જુઈ, જાઈ, પારિજાતક વેરે છે, પાર્વતી જાતે તેના સંઘામાં સિંદુર ભરે છે—આ બધો સમારોહ મંચે હોય છે, ત્યારે પણ

શુભ સમારોહ હેન,
તથુ જેન-તથુ જેન-
તોમાર સપ્રેમ દષ્ટિ ખુંજિછે જગતી !
આમિ-શેગે હુજે શોકે,
ગોધુલિર ક્ષીણુલોકે,
કર-જોડે કરિતેછિ મરણે મિનતિ !

[આવો શુભ સમારોહ મચ્યો છે, તો પણ—તો પણ તારી પ્રેમમય દષ્ટિ તો જગતને શોધે છે, અને હું—શેગ, હુઃખ અને શોકમસ્ત થઈ, ગોધુલિના ક્ષીણ પ્રકાશમાં હાથ જોડી મરણને વીનવી રહ્યો છું.]

પણ હવે આમ નહિ ચાલે. અમર પ્રેમનાં જ કેમલ અને મધુર ગીતો ગાનાર કામિની રામનાં ‘આલો ઓ છાયા’ ‘માલ્ય ઓ નિર્માલ્ય’ ‘દીપ ઓ ધૂપ’ વગેરેમાંથી કશું જ હું નહિ ઉતારી શકું. કાલિદાસ રામ અને કુમુદરજન મલ્લિક, ઉમર ખત્યામ અને હાફેઝના અનુવાદક કાંતિચંદ્ર ઘોષ અને નરેન્દ્ર દેવ, યતીન્દ્ર મોહન બાગચી અને મોહિતલાલ મનુમદાર, પોતાના નિરાડંબર અને દર્દમય કવિત્વથી બંકીમચંદ્ર, હેમચંદ્ર, નવીનચંદ્ર વગેરે મહાપુરુષોને મુગ્ધ કરનાર માનકુમારી દેવી અને તદ્દન નવીનોમાંના હુમાયુન કવિ અને શુદ્ધદેવ જસુનો માત્ર નામોલ્લેખ જ કરી સંતોષ માનવો પડે છે. પોતાનાં ગીતોથી બંગાળનું મન હરણ કરનાર અતુલપ્રસાદ સેન અને રજનિકાન્ત સેનને પણ કેવળ મંસારીને જ આગળ ચાલવું પડે છે. એમને વિષે થોડી માહિતી પરિશિષ્ટમાં આપવા ધારી છે, તે અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે એવી આશા રાખુ છું.

નવલકથા

બંગાળી નવલકથાનો ઇતિહાસ જોવો હોય તો ઠેક બંગાળીની સદીના મધ્ય બાગમાં લખાયેલા ખારીચાંદ મિત્રના ‘આલાસેર ઘરેર દુલાલ’થી શરૂઆત કરવી જોઈએ. એ જ અરસામાં પડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે જવજૂતિના ‘ઉત્તરરામ ચરિત’ને આધારે ‘સીતાર વનવાસ’ અને કાલિદાસના ‘શકુંતલ’ને આધારે ‘શકુંતલા’ લખ્યાં. ‘પૈતાલ પંચવિશતિકા’ને સાર પણ તેમણે લખ્યો. પણ બંગાળી સાહિત્યમાં સાચી નવલકથાનો ઉદય તો સાહિત્યક્ષેત્રમાં બંકીમે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે થયો. બંકીમના પહેલાં બંગાળી ગદ્ય પણ એ સ્વતંત્ર પ્રવાહોમાં—સંસ્કૃતપ્રચુર અને ધરગદ્ય—વહેતું હતું. બંકીમે એ બંનેનું મિશ્રણ કર્યું. એનાં વર્ણનોમાં આપણે સંસ્કૃતનું પ્રાધાન્ય જોઈએ છીએ અને સંવાદોમાં બોલચાલની ભાષાનો ઉપયોગ જોઈએ છીએ. પણ ભાષાની વાત બાદએ રાખીએ. એમના પહેલાં લખાયેલી વાતોમાં વસ્તુગૂંથણી અને અત્રિચિત્રણ જેવું બહુ આછું હતું. ‘આલાસેર ઘરેર દુલાલ’ અને ‘હુતુમ પેચાર નકસા’ એ બંને તે વખતની સામાજિક વિષમતાઓ અને રૂઢિઓની ઠેકડી કરવા માટે લખાયેલા ત્રથા હતા, અને એમાં આપણે તે વખતના સમાજનાં ચિત્રો જોવા પામીએ છીએ. જેમ તે વખતે ડૉ. કેરી વગેરે કેટલાક માહેબોએ

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિલગદર્શન

પણ બંગાળી સમાજનાં ચિત્ર ખડાં કરતાં સંવાદો લખ્યા કે લખાવ્યા હતા તેનું જ આ હતું. કક્ત આ વાર્તારૂપે ગૃથેલી વસ્તુ હતી. પણ એમાં ઝાઝી કળા કે રચનાકૌશલ કે સૌન્દર્યસૌંદર્ય નહિ જોવા મળે.

પણ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા પીને, સ્કોટને પોતાનો આદર્શ રચાવીને જ્યારે બંગાળીઓએ નવલકથાઓ લખવી શરૂ કરી, ત્યારે બંગાળને મુંદર, શિષ્ટ, અસ્લીલતાવર્જિત, મનોમુગ્ધકર વાર્તાઓ લલિત અને મધુર શૈલીમાં વાંચવા મળી. એમણે થોડા ઇતિહાસ અને થોડી કદપના મેળવી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને બંગાળીઓની નજર સમક્ષ હરતી દેરતી અને આચરતી બતાવી. એની નવલકથામાં જે એક પ્રકારનું પૌરુષનું, ઉત્સાહનું વાતાવરણ વિસ્તરી રહે છે, તેણે સાહિત્યને સ્વચ્છ અને પથ્ય બનાવવામાં ભારે મદદ કરી. એમણે પોતાની કૃતિઓ દ્વારા બંગાળના વાચક વર્ગની અભિરૂચિને પરિમાર્જિત કરી તેને નવું જ ક્ષેત્ર બતાવ્યું. આમ એમણે લોકોમાં નવલકથા વાચનનો શોખ જગાવ્યો અને લેખકોને નવલકથા લખવાને ઉત્તેજ્યા.

એમની નવલકથાઓ વિશેષ કરીને ઘટનાની ગૂથણી ઉપર રચાયેલી છે. એમાં આપણે આયેષા, તિલોત્તમા, કુંદ, ચંચલકુમારી વગેરે જોઈએ અને નગેન્દ્રનાથ, ઉસ્માન, જગતસિંહ, ઉપેન્દ્રનાથ વગેરે પુરુષો એટલા સ્પષ્ટ રેખાપાતથી ચીતરાવ્યા જોઈએ છીએ કે આપણને યાદ રહેી જાય. આમ છતાં આપણે એમને બહારથી જ જોઈએ છીએ, આપણે એમનાં કાર્યો જ જોઈએ છીએ. એમનાં અંતરનાં અતલ ઊંડાણ આપણી આગળ પ્રગટ થતાં નથી.

વંશી બીજી પણ એક વાત નોંધવા જેવી છે. બંગાળીઓમાં આપણે સામાજિક રીતરિવાજો કે રૂઢિઓ સામે કોઈ જાતની શંકા, વિરોધ કે વિદ્રોહ નહિ જોઈએ. એમણે પોતાના જમાનાની સમાજવ્યવસ્થા માની જ લીધેલી છે. અને એમણે પોતાનાં પાત્રોનાં મૂલ્યાંકન પ્રચલિત સામાજિક મૂલ્યો વડે જ કર્યા છે. કોઈ પણ જાતનો નવો સૂર એમણે કાઢ્યો નથી. આથી જે વાચકવર્ગ તે વખતે સમાજમાં કોઈપણ ફેરફાર કરવા તૈયાર નહોતો તેને પણ લગભર આઘાત પહોંચાડ્યા વિના એઓ આનંદપ્રદ અને સ્વચ્છ તથા ઉત્સાહભરી અનેક નવલકથાઓ આપી શક્યા, અને બંગાળનાં વાચકવર્ગનું ચિત્ત વિના વિરોધે કબજે કરી શક્યા. આજે પણ એમનાં પુસ્તકો સારી પેઢે વેચાયા કરે છે એનું કારણ એક તો એનું અવિધાનકૌશલ, બીજું એનું સજીવ પાત્રલેખન અને ત્રીજું પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થા સાથે એનો અવિરોધ.

બંકીમની શૈલીએ અને એમની જ પ્રેરણાથી શ્રી રમેશચંદ્ર દત્તે પણ કેટલીક નવલકથાઓ લખી. એમને પણ અંગ્રેજી સાહિત્યનો પરિચય ખૂબ વિશાળ હતો, છતાં એમની નવલકથાઓ આદર્શ પણ સ્કોટ જ રહ્યો. એમણે પણ મરાઠા અને રંજપૂત ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લીધું અને ઘટનાપ્રધાન નવલકથાઓ લખી, એમની ભાષા બંગાળી કરતાં વધારે વિરલાલંકાર અને સરસ છે એ જુદી વાત, બાકી એ બંનેની શૈલી પ્રધાનપણે સરખી જ છે. બંકીમનાં અને એમનાં પુસ્તકોમાંનાં જેટલાં યુગરાતીમાં પ્રગટ થયાં છે, તેટલાં તે વખતે તો સારી પેઢે લોકપ્રિય થયેલાં હતાં અને આજે પણ જો એનો પ્રચાર કરવામાં આવે તો સાંમાન્ય વાંચકવર્ગમાં ચાલે એવું માટે મનિવું છે. એમની ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો અને

સમાસો વધારે આવે છે, એ મુશ્કેલી છે, બાકી વાર્તાનો પ્રવાહ અને ધટનાનું વૈવિધ્ય એટલું હોય છે કે રસનો વેગ ક્યાય મંદ પડતો નથી, ઉત્સુકતા વધતી જાય છે અને અંતિમ પરિણામ જાણવા માટે વાચક ખૂબ અધીરો બની આગળને આગળ વાચે જાય છે.

આમ આ નવીન પ્રવારનું સાહિત્ય લોકપ્રિય થવા સાથે જ સાહિત્યનો એ પ્રકાર ખૂબ ખેડાવા લાગ્યો. અનેક લેખકોએ મારી નગમી નવલકથાઓ લખવા અને પ્રસિદ્ધ કરવા માડી, પણ એ મધીની નોંધ લેવાની કે ચર્ચા કરવાની અહીં જરૂર નથી. મકીએ શરૂ કરેલો આ પ્રવાહ ડગલે ને પગલે વિગ્તાર પામતો જતો હતો હતો, તેમા ક્યાક સ્વચ્છં તે ક્યાં ગદા ઝળા આવીને પોતાનું જળ ભેળવતા હતા અને તેને પોતાના ગુણ કે અવગુણનો કરભાર માખી આગળ વધારતા હતા.

ટૂંકી વાર્તાઓની શરૂઆત પણ બકીમચ્દે જ કરી હતી—અને એમની ઇન્દિરા અને બીજી વાર્તા તે ગુજગતીમા પણ પ્રાપ્ત થઈ છે એટલે મુશાપના આધુનિક સાહિત્યની બે મુખ્ય વસ્તુઓ નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા, એ મનેને મગાળીમા એમણે અવતારી—અનતારી એટલું જ નહિ પણ ચાલુ કરી.

આ નવલકથા સાહિત્ય કેટલા વર્ગથી અને કેટલા પ્રમાણમા વધી ગયું છે, એનો કંઈક ખ્યાલ આવે એ માટે હું અહીં આજના કેટલાક શિષ્ટ લેખક લેખિકાઓના નામ તેમણે લખેલા પુસ્તકો (નવલકથાના જ)ની સખ્યા સાથે નોંધ છું કચરાપટ્ટી અથવા હિંદીમા જેને ‘વાસલેટિયા સાહિત્ય’ કહે છે, એરાના લેખકો થોડાંબધ પુસ્તકો લખે છે, પણ અહીં હું જે નામો ઉતારું છું, તે કેવળ સુપ્રતિષ્ઠિત અને શિષ્ટમાન્ય લેખકોના જ છે વળી એમા સ્ત્રીઓના નામો પ્રત્યે પણ હું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું.

અનુરૂપા દેવી ૧૯, ચારુચ્દ્ર બઘોપાધ્યાય ૨૨, જતધર સેન ૧૪, નરેશચ્દ્ર સેન ગ્રુમ ૩૧, નિરુપમા દેવી ૮ પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય ૧૨, પ્રભાવતી દેવી મરસ્વતી ૩૯, શરચ્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય ૩૦, શૈલબાલા ઘોષખ્યા ૧૮, શૈવજનનંદ મુખોપાધ્યાય ૧૦ સૌરીન્દ્ર મોહન મુખોપાધ્યાય ૩૦.

આ ઉપરાંત આમાના જ કેટલાક લેખકોએ ટૂંકી વાર્તાઓ લખેલી છે અને તેના કેટલા મત્રહો બહાર પડ્યા છે તે પણ નીચે નોંધું છું.

અનુરૂપાદેવી ૨, ચારુચ્દ્ર બઘોપાધ્યાય ૫, જલધર સેન ૬, નરેશચ્દ્ર સેનગ્રુમ ૩, પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય ૧૩, શૈવજનનંદ મુખોપાધ્યાય ૪ સૌરીન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય ૧૦.

આમ બકીમચ્દે શરૂ કરેલી આ સંગિતાએ સાગરનું રૂપ ધારણ કર્યું છે, અને એ માગેના પ્રત્યેક તરંગનું વર્ણન કરવું શક્ય પણ નથી અને આવશ્યક પણ નથી, હોય તોયે મારો એ અધિગાર નથી એટલે હું તો એ વિપુલ સાહિત્યની મમાલોચના કરવાની ધૃષ્ટતાથી દૂર રહી માત્ર જે થોડા લેખકો માથે મારે વિશેષ પરિચય છે, અને જેમણે આ સાહિત્યને કંઈક વિશેષ રીતે સમૃદ્ધ કર્યું છે, એરા વિષે જ ટૂંકમા લખી મતો માનીશ.

બકીમની હિતગત્સથામા જ ગરીન્દ્રનાથે કવિતાઓ લખનાનું શરૂ કરી દીધું હતું, અને

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

બંગાળી સાથેની પહેલી મુલાકાતનું વર્ણન પણ એમણે એમની જીવનકૃતિમાં આલેખેલું છે. રવીન્દ્રનાથ પ્રધાનતઃ કવિ છે. કવિતા લેખન એ જ એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. છતાં એમણે નવલકથાઓ, નાટકો અને ટૂંકી વાર્તાઓ પણ એટલાં બધાં લખ્યાં છે, અને એમાં સરસ અને સુંદર લખ્યાં છે કે એ એક એક પ્રવૃત્તિ પણ ઘાઈ ઉચ્ચકોટિના લેખકની કક્ષમને જેળ આપી શકે.

બંગાળ પછી ચારેકોર નવલકથાઓનો જે ભરગારો ચાલી રહ્યો હતો, એમાં જ્યારે ‘રાજર્ષિ’ લખીને રવીન્દ્રનાથે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એમણે એક નવું જ તત્ત્વ દાખલ કર્યું. પોતે પ્રધાનતઃ કવિ અને તેમાં જ મુખ્યતઃ ભાવકવિ (Lyrical) રહ્યા, એટલે એમની નવલકથામાં પણ આ તત્ત્વ પ્રવેશ કર્યો. જે કે શરૂઆતની એમની જે નવલકથાઓ ‘રાજર્ષિ’ અને ‘બૌ ઠાકુરાણીર હાટ’ માં એમની નવલકથા-લેખનની શરૂઆત હોઈ અચ્છિત પ્રણાલીનું પ્રાપ્ત્ય વિશેષ જોવા મળે છે, અને એમનું વિશેષત્વ જોઈ એ એવું પ્રગટ થયું નથી.

નવલકથા એ પ્રકારની હોય છે. કેટલીક નવલકથાની ઘટનાગૂંથણી અને રચનાસૌંદર્ય જ એવાં મનોહર હોય છે કે તેમાંથી જ આપણી રમતુપ્પણા મનોપાઈ જાય છે. કેટલીક સુંદર રીતે ગૂંથાયેલી વાતો જ એટલી મરમ હોય છે કે તદ્દન માદી રીતે કહી જાય તો જે તેમાંથી રસનિષ્પત્તિ થાય. આવી વાર્તાના રસને આપણે કથા-રસ કહી શકીએ. પણ વાર્તામાં આ કથાવસ્તુ ઉપરાંત એક બીજી વસ્તુ પણ હોય છે. એમાં પાત્રોનું જે ચરિત્રાલેખન કરવામાં આવે છે, તેના પ્રત્યેક અંગમાં કાવ્યરમ માટે ખૂબ અવકાશ હોય છે, અને એ રમ ભાવ-કાવ્યના રમના જેવો હોય છે. બીજા પ્રકારની નવલકથામાં આ ભાવરસ જ પ્રધાન હોય છે.

રવીન્દ્રનાથની નવલકથાઓમાં પણ કથારસ કરતા ભાવરસ જ પ્રધાન હોય છે. એમની નવલકથાઓમાં ઘટના ખૂબ વિરલ હોય છે. એમની મોટી મોટી નવલકથાઓની વાર્તા પણ ખૂબ ટૂંકમાં કહી શકાય એવી હોય છે કદાચ કોઈ બીજા લેખક પાસે એ વસ્તુ ગયું હોત તો તે ટૂંકી વાર્તા બિવાય બીજું કશું લખી જ ન શકત. ‘નૌકાકુળી’ માં લગભગ ચારસો પાનાનો વિસ્તાર એમણે કર્યો છે, છતાં વાત જોવા જઈ એ તો કેટલી છે? પણ એમની નવલકથાની વિશેષતા એ છે, કે પોતે જે પાત્રો દ્વારા કથાગૂંથણી કરે છે તેમના અંતરમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિને અને એમના જીવનમાં જ્યાં જ્યાં ભાવરમનો સંચાર થઈ શકે એવા પ્રસંગો હોય તેને તેઓ કુશળતાપૂર્વક શોધી કાઢે છે, અને તેને જ સ્પષ્ટ અને પુષ્ટ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપરે છે. પણ આનો અર્થ એવો તો નથી જ કે એમની વાર્તામાં ઘટનાની ગૂંથણીમાં કોઈ જાતનું નૈપુણ્ય કે સૌંદર્ય નથી હોતું. તે તો હોય છે જ, પણ અહીં હું જે કહેવા માગું છું તે એ કે એમની નવલકથાઓમાં જે પ્રધાન વસ્તુ છે, તે વાર્તાનું સૌંદર્ય નથી, પણ તેના અંગેઅંગમાં જે ભાવરસ સોંચ્યો હોય છે તે છે.

એમની પહેલી જ નવલકથાની ઉત્પત્તિ જુઓ—કેવી કાવ્યમય છે! એમને એક દિવસ સ્વપ્ન આવ્યું. “સ્વપ્નમાં મેં જોયું કે કોઈ એક મંદિરના પગથિયાં ઉપર બહિનાં રક્તચિહ્ન જોઈને એક બાલિકા અત્યત કરુણ વ્યાકુળના મદિત પોતાના બાપને પૂછે છે: ‘બાપુ, આ શું! આ તો લોહી છે!’ બાલિકાની આ કાનરતાથી પિતાને અંતરમાં તો

દુઃખ થયું. છતાં તેણે ઉપરથી ક્રોધનો ઢોંગ કરી જેમ તેમ તેના પ્રશ્નને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હું જાગી ગયો કે તરત જ મને લાગ્યું કે આ મને સ્વપ્નમાં મળેલો વાર્તા છે.”

આમાંથી ‘રાજર્ષિ’ની ઉત્પત્તિ થઈ. સદિરના પગથિયાં ઉપર લોહીના છાંટા જોઈ ખાલિકાના મનમાં જે લય અને ફોલ જાગ્યો તેના પરિણામે ગોવિંદમાણિક્યના અંતરમાં જે આઘાત લાગ્યો તેને પરિણતિએ પહોંચાડવામાં જ ‘રાજર્ષિ’નું પાત્રાલેખન સમાઈ જાય છે, એ જ એનો વિષય છે. બહુ બહુ તો આ વિષયને એક કથાકાવ્ય તરીકે લખી શકાય, એમ આપણને લાગે, પણ એમને એ મર્યાદા સાંકડી લાગી અને થોડો ઇતિહાસ ભેગો વશી દઈ ગોવિંદ માણિક્યના મનોભાવ અને તેની ઘનતાનો ક્રમિક વિકાસ બતાવવા એમણે આખી નવલકથા લખી.

આમ એમની પ્રથમ જ નવલકથામાં જે તત્ત્વ આપણે ખીજ રૂપે જોઈએ છીએ તેનો ધીમે ધીમે વિકાસ થતો આપણે એમની બીજી નવલકથાઓમાં જોઈએ છીએ. એ વિકાસની શરૂઆત ‘નષ્ટ નીડ’માં થઈ છે અને ‘ચોખ્ખેર બાલી’માં અને ‘નૌકાકુખી’માં તે વધારે પુષ્ટ થઈ છે. પણ તેનો પરિપૂર્ણ વિકાસ તો ‘ગોરા’માં, અને ‘ધરે બાછરે’માં જોવા મળે છે. પોતાના પાત્રોનાં અંતરના ગભીરતમ પ્રદેશમાં ઊતરી તેની એકે એક સૂક્ષ્મ લાગણી શતસ્થ કમલની પાંખડીઓની માફક વાયક મમલ એકેએકે ખોલી બતાવવી, તેનું સંપૂર્ણ માધુર્ય વ્યક્ત કરવું એ રવીન્દ્રનાથની કવિ-પ્રતિભાને શક્ય બન્યું છે અને એ જ એમની અનુપમ શક્તિ છે. પોતાનાં કાવ્યોમાં અંતરના ઊંડાણને વ્યક્ત કરી એમણે બંગાળને મુગ્ધ કર્યું હતું. હવે એ જ શક્તિ એમણે પોતાની નવલકથામાં પ્રેરી. એમને પોતાને એ શક્તિનો ખ્યાલ ‘નષ્ટ નીડ’, ‘ચોખ્ખેર બાલી’ અને ‘નૌકાકુખી’માં આવ્યો. પછી એમણે એની બધી જ જાદુઈ શક્તિ મપૂર્ણ રીતે વાપરી ‘ગોરા’માં અને ‘ધરે બાછરે’માં. ‘યોગાયાગ’ અને ‘શેષેર કવિતા’માં પણ એ જ શક્તિનો વધારે વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. અને ત્યાર પછી લખાયેલી ‘દુછ બોન’ અને ‘ચાર અધ્યાય’માં તો આ ભાવ રસ જ એટલો પ્રધાન બની જાય છે કે જે કોઈને એ વાતો કહી મંભળાવવી હોય તો મુશ્કેલી પડે છે. તમે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરો પણ એમાં નિષ્ફળતા જ મળે છે. હમણાં તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘માલત્ય’માં પણ કથાવસ્તુ તદ્દન નજીવું જ છે.

આમ કથાવસ્તુ અને ઘટના-વ્યવસ્થા એ એમની નવલકથાનું પ્રધાન ગાંગ નથી. એટલે પછી એમની નવલકથાઓમાં માણસોની બીડ પણ હોતી નથી. ચારસો પાનાંની ‘ધરે બાછરે’માં માણસ કેટલાં?—વિમલા, નિખિલ, મંદીપ, મારુટર મશાય અને અમૂલ્ય. ઉપરાંત ઘરમાં રહેતી નિખિલની બે ભાભીઓ અને બે નોકર. અંગ્રેજીમાં તો એમણે એક જ ભાભીથી ચલાવી લીધું છે. ‘ચતુરંગ’માં કેટલાં? ‘બે બહેનો’માં કેટલાં? ‘નાકાકુખી’માં ચે કેટલાં? એમની મોટામાં મોટી નવલકથા ‘ગોરા.’ તેમાં ચે કેટલાં? વળી એમની નવલકથામાં કોઈ ચમકાવે એવો કે વિસ્મયકારક બનાવ પણ બનતો નથી. કાર્યની ધમાલ કે ઉતાવળ પણ હોતી નથી અને ‘શેષેર કવિતા’ અને ‘ગોરા’માં તો કેટલીક વાર બે પાત્રોની વાતચીત એ જ મુખ્ય બનાવ બની રહે છે. આમ જના એમની નવલકથામાં રસ કાયમ રહે છે, એનું કારણ એ છે કે એઓ જે રમની સૃષ્ટિ કરે છે, તેનો આધાર ઘટના ઉપર નથી હોતો.

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

આમ એમની નવલકથા ઘટનાના ઘટાટાપથી મુક્ત છે. ઘટનાના ઘટાટાપથી મુક્ત નવલકથાઓનો પણ એક વર્ગ હોય છે, જેમકે માનસ પૃથક્કરણભરી નવલકથા. પણ રવીન્દ્રનાથની નવલકથામાં આપણે જેવા પાત્રોએ છીએ તે માનસ પૃથક્કરણ પણ નથી. કોઈ મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આ પાત્રોનાં મનનું વિશ્લેષણ કરતો હોય એવું અહીં નથી; અહીં તો જે વિશ્લેષણ છે, તે કવિનું કરેલું છે. એટલે એને જે કહેવું હોય તો બાવ વિશ્લેષણ કહો અથવા અંતરવિશ્લેષણ કહો. અહીં તો પાત્રોનાં મન પાકોની મામે ખડાં યઈ જાય છે અને પોતાની વાત શ્રોતાને કહે છે. આ ઓક્ટોબર માસના 'મોડર્ન રિવ્યૂ'માં પ્રમિદ્ધ થયેલી વાર્તા 'દોલ્સ દોખ'માં જેમ જદાથુંની બેગમ દાર્જિલિંગ-કલકત્તા રોડ ઉપર બેઠીબેઠી પોતાની કલાણી સંભળાવી શ્રોતાને મત્રમુગ્ધ કરી નાખે છે, અથવા 'ક્ષુધિત પાપણ'ની ઇન્દ્રનળ જેમ સૌને લાચાર બનાવી પોતાના અંતરમાં ખેંચી લે છે, તેમ એમનાં દરેક પાત્રોની કથા વાચકને પોતાની જાળમાં સપડાવી લે છે. 'ધર બાહર'માં નિખિલ, સંદીપ અને સૌથી વિશેષ વિમલાના અંતરનો વલોવાટ એમણે જે સૂક્ષ્મતાથી, તેના હૃદયની પાંદડીએ પાદડી ઉકેલીને વાચકો સમક્ષ રજૂ કર્યો છે, તે વાચતાં આપણા મનમાં જે ઉત્સુકતા જન્મે છે, તે કોઈ પણ શુભચરની રહસ્યમય નવલકથા વાંચતાં ઉત્પન્ન થતી ઉત્સુકતા કરતા લેશ પણ ઓછી હોય છે, એમ મને નથી લાગતું. સામાન્ય નવલકથાઓમાં જહારની ઘટનાઓના આઘાત પ્રત્યાઘાતને લીધે આ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે એમની નવલકથામાં અંતરના ભાવોના આઘાત પ્રત્યાઘાતને લીધે એ ઉત્પન્ન થાય છે. નવલકથાનું કાર્ય વાચકના અંતરમાં ઉત્સુકતા જગાડી તેને સંતોષવાનું છે, અને આ કાર્ય એઓ કેવળ અથવા પ્રધાનતઃ પોતાનાં પાત્રોના મનોભાવોમાં થતા ક્ષોભ અને પરિવર્તન દ્વારા, તેમનાં મનોમથનનાં નાદશ ચિત્રોદ્ધારા માધે છે. એ જ એમની વિશેષતા છે.

આ રીતે જેતા આપણને સમગ્રતઃ છે, કે રવીન્દ્રનાથની નવલકથામાં કથાભાગ એ કેવળ દાડપિંજર છે. એને રક્તમાસાદિથી પુષ્ટ કરી, ચામડોથી મઢી સુશોભિત બનાવવા માટે એઓ જે મસાલો વાપરે છે, તે ખૂબ વિવિધ હોય છે. એમાં ગજકારણ, ધર્મ, સમાજ વગેરે અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા આવી જાય છે પણ એ પણ મુખ્ય વસ્તુ નથી હોતી. એમની નવલકથાનું સાચું વસ્તુ તો બાવ જ હોય છે. તે જ એમની નવલકથાનો આત્મા હોય છે. આથી એમની નવલકથામાં ચર્ચાપેલા પ્રશ્નોને અથવા તો ચર્ચાને અંગે વ્યક્ત થયેલા કોઈ અભિપ્રાયને કોઈ મહત્ત્વ આપે છે, જ્યારે તે કવિને બારે અન્યાય કરે છે. બાવ વ્યક્ત કરવામાં જેમ કથાવસ્તુ માધન કપ થાય છે, તેમ આ વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચા પણ ભાવને પરિણત અને સુરુપષ્ટ કરવાનું સાધન માત્ર જ છે, એ સમજવાની જરૂર છે. મતપ્રચાર એ કોઈ નવલકથાનું લક્ષ્ય હોતું નથી તેનું લક્ષ્ય તો હોય છે રસનિષ્પાદન. અને એ રસનિષ્પાદનને સિદ્ધ કરવા માટે જે તાર્ત્વિક ચર્ચાની પણ જરૂર હોય તો તે નવલકથામાં જરૂર સ્થાન પામે. રવીન્દ્રનાથની નવલકથામાં જે જે તાર્ત્વિક ચર્ચાઓ છે, તે ચર્ચા કરવા ખાતર નાખેલી છે, એમ નથી, પણ નવલકથાના વસ્તુના વિદાસ માટે એ આવશ્યક હતી માટે જ નાખેલી છે. 'ધર બાહર'માં કે 'ગોગ'માં ચર્ચાઓનો પાર નથી. 'ગોગ'માં કોઈ પણ બીજું પાત્ર ગોરાને મળે છે એટલે ચર્ચા જ શરૂ થાય છે. આમ છતાં એમની એક

પણ ચર્ચા અવાંતર નથી. પ્રત્યેક ચર્ચાને રસપ્રુષ્ટિની યોજનામાં નિશ્ચિત સ્થાન છે. 'ધરે બાધરે'માં રાજકારણ મંથન ચર્ચા છે. એમાં નિખલનો કે તેના મારુટર મશાયનો મત એ રવીન્દ્રનાથનો મત છે, અથવા મંદીપનો મત એ રવીન્દ્રનાથનો મત છે, એમ કહેવું અથવા રવીન્દ્રનાથનો હેતુ મંદીપને ખોટો ઠરાવી નિખલને સાચો ઠરાવવાનો છે એમ કહેવું—એ બંને વસ્તુ ખોટી છે, ખેદની છે. એમણે જે કંઈ ચર્ચા કરી છે તે એ નવલકથાના વિકાસને અંગે અત્યાવશ્યક હતી. મંદીપ અને નિખલ વચ્ચે રાજકારણ મંથન જે મનભેદ છે તે વાર્તાના રસને ડગલે ને પગલે પુષ્ટ કરતો ગય છે, વાર્તાને વિકસાવતો ગય છે અને જ્યાં જોટલી જરૂર હોય તેટલો જ તે વ્યક્ત થાય છે. કયાંય આપણને એમ નથી લાગતું કે અહીં લેખકે મારી મચડીને કે મારી ટોપીને ચર્ચા ઘુસાડી દીધી છે. એ ચર્ચા પણ વસ્તુ-ખોટ-નું જ એક અંગ છે. એ ચર્ચા કાઢી નાખો તો વાર્તા પાંગળી થઈ ગય. એમની નવલકથામાંની તાત્વિક ચર્ચાને અને તેમાં વ્યક્ત થતા અભિપ્રાયને ઉદ્દેશી જાણી થયેલી ચર્ચાને અંગે હમણાં સવા વરસ પહેલાં એમણે જે એક લેખ લખ્યો હતો તેમાંથી નીચેનો ભાગ હું ઉતારું છું:

“ખીજ એક ચર્ચા એ છે કે વાર્તાના પ્રસંગોમાં વિષ્ણવકારી પ્રવૃત્તિ સંબંધી મત પાત્રોને મોઢે પ્રગટ થયા છે. વાર્તામાં કયાંય કોઈ પણ જાતનો મત હોત જ નહિ, તો વાર્તાની ભૂમિકા નકામી થઈ જાત. એમ માની લેવું જોઈએ કે જેઓ ખોલે છે, તેમના ચરિત્રના સમર્થન માટે એ મતો મૂકેલા છે. કોઈને જો એવો વહેમ હોય કે એ મતોમાંના કોઈકોઈ મત સાથે મારો મત મળતો આવે છે, તો હું કહીશ, ‘જાણી’. એ વાત ખોટી હોય કે ખરી હોય, એથી વાર્તામાં એનું મહત્ત્વ વધવા-ઘટવાનું નથી. કોઈ મત પ્રગટ કરવાથી પાત્રોનાં ચરિત્રને હાનિ પહોંચતી હોય તો જ તે દોષ ગણાય.”

—‘ચાર અધ્યાય મંથન’ ખુલાસો.

રવીન્દ્રનાથની નવલકથા વિષે ખીજ એક બે વાતો નોંધવાની જરૂર લાગે છે. એક તો એ કે એમની નવલકથાનાં પાત્રો મોટો ભાગે સુશિક્ષિત અને મંપત્ર હોય છે. અને એમના જીવનમાં ‘ઝાઝું’ વૈવિધ્ય અને ગામંચકારી પ્રસંગો હોતાં નથી, છતાં એઓ મુંઢર નવલકથાઓ લખી શક્યા છે. પણ અહીં તો મારે એક ખીજ જ વાત કહેવી છે. ‘એમને પોતાની નવલકથામાં જે સફળતા મળી છે, તેમાં એમણે સમાજના જે યરનાં પાત્રો લીધાં છે’ તેનો પણ ભાગ છે. એમણે પોતે સમાજનો ઉપલો યર જ જોયેલો છે. એ લોકોના આચાર વિચાર, ભાવના, આકાંક્ષા અધું એમને સુપરિચિત છે. એ લોકોની ઝીણામાં ઝીણી ટેવો અને ખાસિયતો-એમને જાણીતી છે. આને જોઈ જ એમને એ પાત્રોના મર્જનમાં આટલી સફળતા મળી છે. એટલે કે લેખકે જે જીવન જોયું હોય છે, તે જ તે મુંઢર રીતે આવેખી શકે છે, અને તેમાં જ તે કલાસર્જન કરી શકે છે. આજે રવીન્દ્રનાથને હલકા વર્ગનાં પાત્રો ‘લઈને’ લખવાનું કહેવામાં આવે તો તેઓને આટલી સફળતા ન જ મળે. કારણ એમને એ વર્ગના જીવનનો પરિચય નથી. ‘એ જ રીતે જે લેખકને માત્ર મધ્યમ વર્ગનો જ પરિચય છે, તે જો હલકા કે ઉપલા વર્ગ વિષે લખવા એસે તો જરૂર જૂલ-કરે અને પોતાની

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિલુગદર્શન

હવાને વેડરી મારે એ વિશે મને શંકા નથી. રવીન્દ્રનાથે હલકા વર્ણન જીવન જેટલું જોયું છે, તેટલું તેમણે પોતાની ટૂંકી વાર્તાઓમાં અને નવલકથામાં તથા કાવ્યોમાં પણ રજૂ કર્યું છે. પણ તે ખૂબ પરિમિત પ્રમાણમાં, અને માટે જ તે ગણવ, અસરકારક અને મુંઝવે રજૂ છે. સાહિત્ય-ગર્જનમાં એ વગુનું મદદરૂબ બાકે છે, અને હમણાં રર્જનની આજનમાં કંઈક ફરમાશ કંવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે, એટલે આ વગુ ઉપર ધ્યાન દેરવું મેં ઉચિત ધાર્યું છે.

હવે છેલ્લી વાત બ્રાહ્મચર્ય મંગલે લખતાં હું કહી ગયા છું કે પ્રચલિત મમાજના નીતિનિયમો એમણે સ્વીકારી લીધા હતા, તે માટે શંકા કે વિરાધનો લેશ પણ તેમનામાં જાગ્યો નહોતો. તેમનો એ જમાનો જ નહોતો પણ બંગાળી સમાજને આ આજનમાં પહેલો આઘાત કર્યો રવીન્દ્રનાથે—પોતાની ‘ઘરે બાઘરે’ નવલકથામાં મદીપ અને વિમલાના ચરિત્રો દ્વારા એ નવલકથા પ્રગિહ થતા જ એની વિરુદ્ધ પ્રચલિત વિરોધ જાગ્યો હતો, એ નવલકથાનો શિષ્ટ લોકોએ પોતાના પુસ્તકાલયમાંથી બહિષ્કાર કર્યો હતો, એ બીના જ આનો પુરાવો છે. પણ એ વખતે ફેલાયેલો ગભરાટ લાગે વખત ટક્યો નહિ એનું કારણ તો એ કે મદીપ અને વિમલા બંગાળમાં મળવાં મુશ્કેલ હતાં. આપણા દેશની આબોહવામાં એવા જીવ ઝાઝા પાકતા નથી અને પાંદે તોયે વધી કે ખીલી શકતા નથી, એટલે સમાજ નિશ્ચિત હતો.

પણ સમાજની આ નિશ્ચિતતા ઉડાવી દેનાર ધૂમકેતુ થોડા જ સમયમાં બંગાળ સાહિત્યાકાશમાં ઉદય પામ્યો. એણે પ્રથમ દર્શને જ ગોંને આંજી દીધા. સિફ્ટરને માટે વધારાતી ઉક્તિ એને માટે આપણે જરૂર વાપરી શકીએ કે એ સાહિત્ય-જગતમાં આવ્યો, એણે જોયું અને જીત્યું.

શરચ્ચર વિશે આજે શુજરાતમાં ખૂબ જિજ્ઞાસા જાગેલી છે અને તેને મંતોવવાની મને તક મળી છે, તો હું મારી મતિગતિ પ્રમાણે એ કામ અહીં કરી લઈશ, અને એટલે જ એમને વિશે જરા જુદી રીતે લખીશ.

રવીન્દ્રનાથ જ્યારે પોતાની અનુમતિ દેકી વાર્તાઓમાંની ઘણીખરી લખી પરવાર્યા હતા, નવલકથાઓમાં પણ ‘બૌ કાકુરાણીર હાટ’, ‘ગર્જિ’, ‘ઓખેર બાલિ’ અને ‘નૌકાકુખી’ લખી ચૂક્યા હતા, પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય અને જલધર સેન વગેરે લેખકો પણ પોતાની કલમ પુરજોશમાં ચલાવી રહ્યા હતા, એવે સમયે ઈ. સ. ૧૯૦૭માં શ્રી મરલાદેવી ઔધુગણીના તત્ત્વપથા નીચે ચાલતા માસિક ‘ભારતી’ મા ‘બડ દિદિ’ વાર્તાનો પહેલો હસો જાણ્યો. રવીન્દ્રનાથ તે વખતે ‘બગદર્શન’ ના તત્ત્વો હતા. તેમના મહાવક શૈલેશચાલુ ‘ભારતી’, મું. આ વાર્તા વાંચતાં જ રવીન્દ્ર પાસે પહોંચ્યા અને ફરિયાદ કરવા લાગ્યા, કે તમે તે કેવા છો : પોતાના માસિકમાં લખતા નથી અને ખીમના માસિકમાં આપીને આખી નવલકથા આપી દો છો ! પણ એમના આ ઉકળાટનું કારણ રવીન્દ્રને કાંઈ મમજ્જયું નહિ, ત્યારે તેમણે પુરાવામાં ‘ભારતી’ નો અંક રજૂ કર્યો, અને કહ્યું : ‘નામ નહિ લખ્યું એટલે તમારી રચના છૂપી રહેવાની હશે ?’ રવીન્દ્રનાથે અંક હાથમાં લીધો અને તે જ ઘડીએ હસો પૂરો વાંચી નાખ્યો.

બોલ્યા, 'સાચે જ વાર્તા અતિશય સુંદર છે. તેમ છતાં હું એને મારી કહી શકતો નથી, કારણ કોઈ બીજા માણસે લખેલી છે.' શંકેશબાણુ તો આખો ફાડી માત્ર એટલું જ બોલી શક્યા, — 'ત્યારે એ આપની નથી?' પણ આ કંઈ પ્રશ્ન નહોતો. પ્રશ્નના રૂપમાં આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર હતો. આ વાર્તાનો લેખક કોણ છે, એ વિષે તે વખતના મોટા મોટા લેખકો પણ ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને એ જાણવા ઉત્સુક રહેવા લાગ્યા. પછી આખરે ત્રીજા હપ્તામાં શરમ્મદ્રનું નામ પ્રગટ થયું.

આ પહેલા ચારેક વર્ષ ઉપર એટલે કે ૧૯૦૩માં એમની એક વાર્તા 'મદિર' પ્રગટ થઈ હતી પણ તે પણ નવામી હતી એટલે એ વાર્તાને તે વરમે પહેલું ઈનામ મળ્યું હતું છતાં વિશેષ કશું થયું નહોતું. 'બોઝા' 'કારીનાથ' 'અનુપમાગ પ્રેમ' વગેરે વાર્તા પણ એની માથે જ એટલે ૧૯૦૩ પહેલાની લખાણેની

'બડ દિદિ' બહાર પડ્યા પછી શરમ્મદ્ર પાછા ફરફી મારી ગયા. એઓ બહારેશ બોલ્યા ગયા. પાંચ છ વરસ સુધી એમનું કોઈપણ લખાણ કંચા પ પણ પ્રસિદ્ધ થયું નહિ પણ ત્યારે ૧૯૧૪માં એઓ પાછા બગાળ આવ્યા, ત્યારે એમણે પોતાની 'બડ દિદિ' વાર્તા ફરી વાંચી અને પોતાની વાત ઉપર પોતે જ એટલા બધા સુઘ્ધ થઈ ગયા કે એમના મોઢામાંથી એકાએક એવા ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા કે 'વાર્તા લખવાનું છોડી દો છું એ ઠીક ન કર્યું!'

આ પછી ત્રણ ચાર માસ પછી 'યમુના' માસિક માટે એમની પામે લેખ સાગ્યો ત્યારે એમણે કશું કે 'ચરિત્રહીન' નામે નવલકથા શરૂ કરી છે. જુઓ ચાલશે કે નહિ. હજી તો શરૂઆત જ કરી છે. પણ 'ચરિત્રહીન' છપાય તે પહેલા એમણે 'અનિવા દેવી' ને નામે 'નારીર મૂલ્ય' નામે એક લેખમાળા લખી અને 'ગમેગ સુમતિ' 'પથનિદેશ' એ બે વાર્તાઓ ઉપરા ઉપરી પ્રસિદ્ધ થઈ. 'રામેર સુમતિ' એ સૌને ફરી વાર ચોકાવ્યા અને પછી તો અવાહ જ ચાલ્યો—'ખિંદુર છેલે', 'વિરાજ મૌ', 'ચરિત્રહીન', 'પડિત મશાઈ', 'દત્તા', 'ચંદ્રનાથ', 'પદ્મી મમાજ' એમ એક પછી એક નવલકથા બહાર પડવા લાગી—જાણે માહિત્યની આતશબાજી શરૂ થઈ.

૧ રવીન્દ્રનાથ જેવા અગ્રય તેજસ્વી મર્જકનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો, બીજા પણ અનેક લેખકો એમનું તેજ ઉછીનું લઈ પોતપોતાના ગજન પ્રમાણે માહિત્ય સર્જન કરી રહ્યા હતા, એવા મમવમા શરમ્મદ્ર એકેકે ઝપાટે પોતાનું સ્થાન જમાવી શક્યા, સ્થાન જમાવી શક્યા એટલું જ નહિ રવીન્દ્રનાથથી સ્વતંત્ર ગદી પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખકુ કરી ગયા, એ જ એમની પ્રતિભાનો અને એમની શક્તિનો અચૂક પુરાવો છે. એ વખતે ભાગ્યે જ કોઈ લેખક એવો હશે જેના ઉપર રવીન્દ્રનાથની છાયા ન પડી હોય. જેમ કોઈ વિશાળ વૃક્ષને વણુછે બીજી વનસ્પતિ થઈ શકતી નથી, તેમ વિરાટ વ્યક્તિને વણુછે પણ કોઈનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. બધા તેના ઓછાપામા હકાઈ જાય છે. એવું કંઈક તે વખતે બગાળી માહિત્યમાં થવા બેઠું હતું પણ એવામાં આ નવીન જ્યોતિષનો ઉદ્ભવ થયો, અને એણે પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે શરન્ચંદ્રમાં એવું શું છે, કે જેને જોઈ એઓ બંગાળનું મન કબજે કરી શક્યા ? આ પ્રશ્ન ઉઠવાનું બીજું કારણ તો એ છે, કે એમણે જે વસ્તુ કહેવા માંડી, તે સમાજને ગમતી નહોતી, એમની આખી લેખન પ્રવૃત્તિ જાણે બંગાળના સમાજ માટે ઉદ્ધેષિત વિદ્રોહ સમી હતી, છતાં એઓ તે જ બંગાળી સમાજમાં આટલા બધા લોકપ્રિય શી રીતે થઈ શક્યા ? અને આ લોકપ્રિયતા પણ કંઈ જેવી તેવી છે ! ખુદ રવીન્દ્રનાથ પણ એટલા લોકપ્રિય હદી થયા નહોતા. રવીન્દ્રનાથનું બંગાળીઓએ ગમે એટલું ગૌરવ હયું હોય, તો પણ જનસાધારણમાં એમનું સાહિત્ય એટલું જ વંચાયું છે, વંચાય છે. એક જ વસ્તુ ઉપરથી આપણે આ જોઈ શકીશું—આ બંને લેખકોનાં પુસ્તકોના ઉપાડ કેટલો થયો. રવીન્દ્રનાથની કવિતાને કારે રાખી અહીં આપણે એમની વાર્તા અને નવલકથાની જ સરખામણી કરીશું. એમની મર્ચન્ટ કૃતિઓમાંની એક ‘ધે બાઇરે’ની આજે વીસ બાવોમ વરસ થયાં તોયે એથી આવૃત્તિ ચાલે છે. ‘ગોરા’ની ત્રીજી ચાલતી હશે. અને એમની દમણાં પાંચેક વર્ષ ઉપર બહાર પડેલી ‘શેયર કવિતા’ ‘યોગાયોગ’ અને ત્યાર પછીની ‘કુછ બોન’, ‘ચાર અધ્યાય’, ‘માલ્ય’ વગેરેની તો પહેલી જ. પા સદી પહેલાં પ્રગિહ થયેલી ‘ચતુરંગ’ની પણ આ બીજી જ આવૃત્તિ ચાલે છે. માત્ર ‘નોકાકુબી’ એ સાત આવૃત્તિ જોઈ છે. ત્યારે શરન્ચંદ્રની નવલકથાઓની શી સ્થિતિ છે ? મારી પાસે તદ્દન છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી નથી, પણ આજથી ચાર વર્ષ ઉપરના આંકડા છે તે જ રજૂ કરું છું :

વિરાજ બૌ ૧૩; બિંદુર છેલે ૧૩; બાઃ દિદિ ૧૧; પડિત મચાઇ ૪; ચરક્ષણીયા ૬; વૈકુંઠર વીલ ૪; મેજ દિદિ-૬; ચંદ્રનાથ ૧૩; પરિણીતા ૧૬; દેવદાસ ૫; શ્રીકાંત ૧ લો ૫; રજો ૪; ૩ જો ૪, કાશીનાથ ૩; નિષ્કૃતિ ૫; ચરિત્રહીન ૪; સ્વામી ૧૨; દત્તા ૫; છબિ ૪; ગૃહદાહ ૧; પલ્લી સમાજ ૧૩; બામુનેર મેરે ૨; દેના-પાઓના ૩; નરવિધાન ૩; હરિવલ્લભી ૨; પોડશી (નાટક) ૪; રમા (નાટક) ૩; શેષપ્રજ્ઞ ૨;

આ લોકપ્રિયતાનું એક કારણ તો એમની ભાષા અને લેખનશૈલી છે. બંકીમની મધુર અને ઝંકારમુક્ત ભાષામાં જે એક પ્રકારની જડતા હતી તે દૂર કરી રવીન્દ્રનાથે તેને અંતરના આવેગો અને સૂક્ષ્મ ભાવોનું નિરૂપણ કરવાને કાબેલ બનાવી હતી, છતાં રવીન્દ્ર શૈલી છેવટે તો સુશિક્ષિતને જ સમજાય એવી રહી. રવીન્દ્રનાથની ભાષાનું આ બળ જોઈ શરન્ચંદ્ર એના ઉપર મુગ્ધ થયા, પણ એઓ પોતે જ કહે છે એમ ભાષાની એવી ‘કારીગરી માટે જેટલી વિદ્યા અને શિક્ષણની જરૂર હોય છે, તે મને મળ્યાં નહોતાં એટલે મનના ભાવો પ્રચલિત સહજ ભાષામાં જ કહેવાને હું ટેવાયલો છું.—એ રીતે જ મારે એ કહેવા હતા.’ એટલે રવીન્દ્રનાથની શૈલીને એમણે પોતાના કામ માટે જોઈ એ, એ રીતે ધડી લીધી એમની વાત કહેવાની રીત ખૂબ સુંદર, મધુર, સ્વાભાવિક અને સરસ છે. સંવાદોમાં તો એઓ અદ્વિતીય છે કહીએ તોયે ચાલે એમના સંવાદોમાં ખડખડાટ હસાવે એવું મુક્તાકાન્ત્ય નથી, પણ વાંચતાં વાંચતાં મોં મલકે એવું મીઠું સ્મિત ચુગળ છે. એમનાં વર્ણનો પણ નવી જ ભાત પાડનારાં હોય છે, ‘શ્રીકાંત’ના પ્રારંભમાં જ એમણે કહ્યું છે કે મારામાં કવિત્વ લગારે નથી. હું ચંદને કેવળ ચંદ રૂપે જ જોઉં છું. તેમાં મને ફાઈન મો

દેખાતું નથી—પણ એમને ચદમં કોઈનું મોં દેખાય કે ન દેખાય, વાદળામાં કોઈનો કેસ કલાપે મૂકતો નજરે પડે કે ન પડે, પણ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ જોવાની અને આપણને બતાવવાની સૌંદર્યદષ્ટિ એમનામાં પ્રચુર પ્રમાણમાં છે, એનાં પુરાવા એમની નવલકથાઓમાં ટુંકેર જોવા મળે છે 'શ્રીકાંત'ના ૨ જા ભાગમાં આવતું દરિયાનું તોફાન જ લો જાણે આપણે પોતે જ એ આખા ઝંઝાવાતમાંથી પસાર થતા હોઈએ એવું પ્રયજ્ઞ અને તાદશ એ વર્ણન છે. વળી 'શ્રીકાંત'ના પહેલા ભાગમાં આવતું મહારમશાનનું અને ગરિનું વર્ણન પણ ભારે કવિત્વપૂર્ણ છે ગદ્ય કેટલું ભાવવાહી, કેટલું કવિત્વમય થઈ શકે છે—લેશ પણ આકંઠર વિના એ એ કેવું વાતાવરણ જમાવી શકે છે, એના નમૂના નરીકે એ ભાગ હું અહીં ઉતારું છું.

રાત્રિરે જે એકટા રૂપ આછે, તાહાકે પૃથિવીર ગાછ-પાલા, પાહાડ-પર્વત, જલ-માટિ, બન-જંગલ પ્રભૃતિ યાવતીય દસમાન વસ્તુ હોઈતે પૃથક કરિયા દેખા જાય, ધક્કા જેન આજ એધ પ્રથમ ચોખે પડિલ. ચાહિયા દેખિ, અંતહીન કાલો આકાશ-તલે પૃથિવી જો. આસત કરિયા ગભીર રાત્રિ નિમીલિન ચક્ષે ધ્યાને બસિયાછે, આર મમસ્ત વિશ્વચરાચર-મુખ છુલ્ખિયા નિઃશ્વાસ રુદ્ધ કરિયા અન્યન્ત મોવધાને ગતપ્થ હધયા સેધ સાંતિ રક્ષા કરિતેછે. હકાત ચોખેર ઉપર જેન ઝાંઝેર તરંગ ખેલિયા ગેવ. મને હોધલો, કોન મિથ્યાવાદી પ્રચાર કરિયાછે—આલોહ રૂપ, ઑધારેર રૂપ નાઇ? એત બેડે ફાંકિ માનુષે કેમન કરિયા નીરખે માનિયા લઇયાછે? એધ આકાશ-આતામ, એધ સ્વર્ગ મર્ત પરિવ્યાપ્ત કરિયા દષ્ટિર અંતર બાહિરે ઑધારેર પ્લાવન વહિયા જઇતેછે. મરિ! મરિ! એમન અપરૂપ રૂપેર પ્રસવણ આર કબે દેખિયાછિ! એ છલાડે ગહા જત ગભીર, જત અચિત્ત, જત સીમાહીન—તાહા તો તત્ત્વ અંધગર! અગાધ વારિધિ મમિકૃષ્ણ, અગમ્ય ગહન અરણ્યની ભીષણ ઑધાર, કિંતુ મે કિ રૂપેર અભાવ? ગહાકે છુઝિના, જાનિના, જાહાર અંતરે પ્રવેશેર પથ દેખિના—તાહાઇ તત અંધકાર! મૃત્યુ તાઇ માનુષેર ચોખે એત કાલો, તાઇ તાર પરલોકેર પથ એમન દુસ્તર ઑધારે મગ્ન! તાઇ રાધાગ ચક્ષુ ભરિયા જે રૂપ પ્રેમેર અન્યાય જગત લાસાધયા દિલો તાહાઓ ધનસ્થામ!

પ્રાસ આમાં ભલે ન હોય, પણ એમાં છંદ નથી, ડાલન નથી એવું તો બહેરો હોય તે પણ ન કહી શકે.

એમની મક્ષતાનું બીજું કારણ એ કે એમણે બગાળાના મામાન્ય જનસમાજમાંથી જ પોતાનાં પાત્રો પસંદ કર્યાં: જેમની સાથે લોકોનો પરિચય હોતો એ પરિચિત નરનારીઓને અને તેમની અંતરતમ લાગણીઓને એમણે બગાળ મમલ રજૂ કરી. એમના આ માહિત્ય-દર્પણમાં બગાળને પોતાનો આત્મા જોવા મળ્યો. બગાળનો પશ્ચીસમાજ સરસ્ચર જેટલી સહાનુભૂતિથી અને તાદશતાથી પહેલાં કાંઈ એ ચીતર્યો નહોતો.

પણ આ બે તો કેવળ ગૌણ કારણ છે. માત્ર મગલ અને સાદી ભાષા વડે અથવા પરિચિત માણસોનાં ચિત્ર વડે કદી હૃદય જીતી શકાતા નથી. હૃદયને તો હૃદય જ જીતી શકે. અને સરસ્ચરે પણ પોતાના હૃદય વડે જ બગાળના હૃદયને જીત્યું છે. એમનામાં જે માનવ પ્રેમ છે, તે પ્રેમના ગયાણીની આ અસર છે. એમણે જે જીવન ચીતર્યું છે તે

આધુનિક બગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

બગાળનું મમાજનદ્દ જીવન છે—એ જીવન ત્યાગથી ઉજ્જવ અને સ્વાર્થથી પીડાયેલું છે, અનુભવના ગભીર અને રૂઢિના મધનોમા જડાયેલું છે તેમણે જોયું કે આપણા મમાજમા અને પરિવારમા અત્યાચાર અને વ્યભિચારની લીલા, દુઃખ અને દૈન્યનું નિષ્કુર પીડન, વિધિનિષેધના બેદલીન જુલમ, અને અત્યાચારને લીધે જન્મતું અપાર દુઃખ અને રુદન ભરેલા છે. આ બધું દુઃખ અને આ બધી વેદના તેમણે પોતાની કમી લીધી અને અતિશય વેધક રીતે તેને સમાજ મમક્ષ બક્ત ડરી આ પીડન અને અત્યાચારના ભોગ થઈ પડેલી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે એમના અતરમા જે અસીમ મમભાવ ભર્યો છે, એણે જ એમને બગાળના હૃદયેશ્વર બનાવ્યા છે

એમના મગસ્ત સાહિત્યસર્જનનો પ્રધાન સ્ત્ર જેવો હોય તો તે માનવપ્રેમ છે અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો માનવનું સાચું મુન્યાકન છે એમના મગસ્ત સાહિત્યમા વ્યાપેલી દ્રિવસૂત્રી એક જ વાક્યમા મમાવી દેરી હોય તો તે ચડીચાગની આ પકિતમા સમાવી શકાય છે સમાર ઉપરે માનુષ સત્ય તાલાર ઉપરે નાષ'

માનવમત્ય એ સૌથી પ્રેમ છે તેના કરતા ચડિયાતું કંઈ છે જ નહિ એમણે હમેશા માણુમને માણુસ લેખે જ અતિ મહત્તરનો ગણ્યો છે અને એથી જ મમાજ અને મમાજના નિયમોનું ઉત્પાદન કરનાર માણુમ પણ એટલા એક જ યુના માટે એમને મન તિગ્ડાગયેગય ધૂણાપાત થઈ જતો નથી એઓ તેના અત્તમા પણ માનવતાની જ્યોત ટમટમતી અને કોઈક વાગ ઉર્જલ તેજથી પ્રકાશતી જુએ છે અને તેને જ એઓ તેના મૂલ્યાકનમા વધારે મહત્ત્વ આપે છે અને આ જ કારણે એમને મમાજ અને રૂઢિ સાથે વિરોધ જાગે છે આ વિરોધ એમના સ્ત્રી પાત્રોના નિરપણમા વધાર સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે, એનું કારણ તો એ છે કે આપણો મમાજ પુરુષોના અખરનો માફ કરવાને ટેવાયેલો છે, સ્ત્રીઓના નહિ સ્ત્રીઓની એક જ બૂન માટે સમાજ તેનો ચિર ાળ બહિષ્કાર કરે છે સમાજને સ્ત્રીની ત્રી તરીકે ડિંમત નથી, પણ સ્ત્રીના સતીત્વની જ ડિંમત છે એ બાનતની એક જ બૂન સ્ત્રીનું આખું જીવન ધૂળ મેળવના શકિતમાન છે અને અહીં જ શરચ્ચદ્રને સમાજ સાથે વિરોધ જાગે છે સતીત્વ માદ કર્યા પછી પણ સ્ત્રીત્વ બાકી ગહે છે, એની માનવના મરી જતી નથી અને એ માનવતાની ડિંમત સતીત્વ કરતા ઓછી તો નથી જ એ માનવતાની અન્યા ડરીને સમાજ સ્ત્રીગતિને મળને માટે જીવતા નર્કમા હાસેલી મૂકે છે, એ અન્યાય એમને સાક્ષે છે, અને એથી જ એમણે પોતાની નવલકથાઓમા સમાજ જેને પતિત સ્ત્રીઓ ગણે છે, તેમના જીવનમા ગહેલી માનવતા, સહિષ્ણુના, સેવા, નિષ્ઠા, વિશુદ્ધિ અને સ્ત્રીત્વ આટલા ઉજ્જવ રીતે ચીતર્યા છે જેઓ એમ કહે છે કે એઓ પતિનોતુ ગૌરવ કરે છે, તેઓ સાચી વસ્તુ જોઈ શકતા નથી એમ જ કહેવું જોઈએ 'દેવદામ'માની ચદ્રમુખી અથવા 'શ્રીકાત'માની ગજલક્ષ્મી-પિવારી બંને ને વેશના રહી છતા તેમનું જીવન જે રીતે શરચ્ચદ્રે આપણને બત વ્યુ છે—તેમના અતગના ઉડાણ જે રીતે એમણે આપણી મમક્ષ ખુદના કરી બતાવ્યા છે તે જોવા પછી તેમના પ્રત્યે લગારે ધૂણા ઉત્પન્ન થાય છે? અને હના એને લીધે વશ્યાનું જીવન સારું છે, વેશના શુદ્ધ છે એવું એઓ કહેવા માગે છે, એમ કોઈ કહી શકે? શરચ્ચદ્રને મન શુદ્ધ અશુદ્ધનો ભેદ છે—ખૂબ સ્પષ્ટ છે, અને તે

સહેજ ધ્યાનપૂર્વક જોતાં જણાઈ આવે છે. જે ગજલક્ષ્મીને મમાજી પિયારી ખાઈજી બનાવી હતી તેને જ એમણે પાછી રાગલક્ષ્મી બનાવી છે. સમાજ મતીત્વને મહત્ત્વ આપ્યું, એમણે તેના સ્ત્રીત્વને તેની માનવતાને મહત્ત્વ આપ્યું. સમાજે જેને વેશ્યા બનાવી કલકતા મોકલી હતી તેને જ એમણે પાછી શુચિ સુદ્ધ ચંદ્રમુખી બનાવી ગામડામાં મોકલી કેવળ માનવતાનું ગૌરવ સમજવાથી જ એઓ આ કરી શક્યા.

હમણાં થોડા જ દિવસ ઉપર મારા એક 'પ્રગતિશીલ' માહિત્યક બધું મને કહેતા હતા કે શરચ્ચંદ્રમાં આટઆટલી પ્રતિભા છે, આટઆટલી શક્તિ છે, એમણે આટલી સુંદર કલાકૃતિઓ મગજ છે, પણ છેવટે તો એઓ પ્રત્યાઘાતી જ રહ્યા—એમણે આખરે તો મમાજીના ચાલતા આવેલા નીનિનિયમો અને રૂઢિઓને જ પ્રતિષ્ઠિત ગણ્યાં છે. દાખલા તરીકે પાર્વતી અને દેવદાસ વચ્ચે આટલો તીવ્ર પ્રેમ બતાવ્યો પણ આખરે તો જુદા જ ગામ્યા. રમા અને રમેશ વચ્ચે એટલું બતાવ્યો પણ બંનેને ભેગા તો ન જ કર્યો. આમ વિચાર કરનાર શરચ્ચંદ્રની કલા સમજતો નથી એમ મને લાગે છે. શરચ્ચંદ્ર આપણી મમક્ષ આપણા સમાજની વિપમતાઓ રજૂ કરે છે, કદાચ તેને વિષે થોડી ટીકા પણ કરે છે, કોઈક ઠેકાણે તેના ન્યાય પણ તોલે છે—પણ એટલું જ. એ વિપમતાનો ઉકેલ આપવાનું તેમણે માથે લીધું નથી, અને ઉકેલ આપ્યો નથી. આથી જ આ વિપમતાઓ આટલી તીવ્ર રીતે રજૂ થઈ શકી છે અને આટલી અમરકારક નીવડી છે. માર્ગચિત્રો અને અનુદાદિતિનો જ દાખલો લો. મમાજી તેમને કપાળે કેવી રીતે અમનીત્વની છાપ ધગાવીને મારી હતી, તે પણ આપણે જોઈએ. પણ એ બંને સ્ત્રીઓ અથવા શરચ્ચંદ્ર સુદ્ધ સમાજના આ નિષ્કુર અન્યાય મ મે વિરોધના પોકાર કરતા નથી, અથવા શરચ્ચંદ્ર આનો કશો ઉકેલ લાવતા નથી. જોને બંને તેમણે એમના જીવનનું વાસ્તવિક રૂપ જ એવા આવેગ અને મમલાવપૂર્વક ચીતર્યું કે તેઓનાં મતીત્વ મંબધે આપણા મનમાં લેશ પણ શંકા રહી નહિ, અને જેમને જીવનમાં વેશ્યા પડેલા હોયો અને જીવસેને લીધે જ તેઓ આપણા અંતરમાં કાયમનું સ્થાન પામ્યા.

બીજો દાખલો લો. 'પૃથ્વીસમાજ'ના રમેશ-રમાના દુઃખથી તેમજ દેવદાસના દુઃખથી આપણે વ્યથા પામીએ છીએ, સહાનુભૂતિથી આપણે તેમને આપણા હૈયાં સરમાં લઈએ છીએ, પણ જ્યારે ખ્યાલ આવે છે કે રમા વિધવા છે, અને પાર્વતી પરસ્ત્રી છે, ત્યારે આપણા મામાનિક અસ્કારના પ્રામદ્યને લીધે આપણું ચિત્ત સંક્રાંત પામે છે. આપણી રસવૃત્તિ તૃપ્ત થાય છે, પણ મન જૂના ચીસા છોડવા તૈયાર થતું નથી. આમ એ બે વસ્તુનો વિરોધ રજૂ કરી આપણા મામાનિક ચિત્તતત્ત્વમાં તેઓ એક પ્રશ્ન જગાડે છે. તેઓ બુદ્ધિ વડે મમસ્થા મમાધાનની તક આપણને આપના નથી, તેઓ જે કંઈ ફરિયાદ કરે છે તે સીધી આપણા અંતરને જ કરે છે—હૃદયને જ કરે છે.

અત્યેક માણસમાં બે શક્તિ કામ કરતી હોય છે એક તો તેના વ્વાભાવિક પ્રાણધર્મની પ્રેરણા અને બીજી યુગયુગથી હિતરતા આવેલા સરકારોની પ્રેરણા. આ બે વચ્ચે હમેશાં દંડ યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. માણસ જ્યારે પોતાના વ્વાભાવિક પ્રાણધર્મની પ્રેરણાથી કંઈ કરવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને લાગે છે, કે એ જ રાસાત્મિક છે, એમાં એના જીવનની મહત્વના રહેલી છે. પણ જ્યારે માણસ આ પ્રમાણે પ્રાણધર્મની પ્રેરણાથી પોતાના જીવનને

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

પોતાની વાસનાને માર્ગે દોરી જવા માગતો હોય છે, ત્યારે તેના અંતરમાં રહેલી અતીત-કાલના સંસ્કારોની પ્રેરણા આ સ્વાધીન માણુમને માથે બોળે થઈને ચડી બેસે છે. આ બોળાથી એ માણુસ થાકી જાય છે, લોથ થઈને પડે છે અને તેની પ્રગતિ ચંબી જાય છે. આ પ્રાણુધર્મની પ્રેરણાની જીવંત મૂર્તિ સમો ઇન્દ્રનાથ એમણે ‘શ્રીકાંત’માં ચીતર્યો છે, અને સંસ્કારની પ્રેરણાની મૂર્તિસમી અતદાદિદિ ચીતરી છે. એક પ્રસંગ દ્વારા આ વસ્તુ જગ વધારે સ્પષ્ટ કરું.

ટુંકમાં પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે:—કૂટબોલના મેદાનમાં મુસલમાન છોકરાઓના હુમલાથી બેચાકળા બનેલા શ્રીકાંતને હુમલાખોરોના હાથમાંથી બચાવી નિર્ભય સ્થાને લઈ આવી એક અજાણ્યો બાળક તેના હાથમાં મૂકી ભરીને લાંગના પાન આપી ચાવી જવાનું કહે છે, અને તે ના પાડે છે એટલે તેને સિગારેટ પીવાનું કહે છે ઇન્દ્રનાથની સાથે શ્રીકાંતને પ્રથમ પરિચય આ રીતે થયો. શ્રીકાંત પોતે જ કહે છે: ‘ચારે બાજુએ માણુસો,—હું તો ખૂંચ કરી ગયો; બીતાબીતાં મેં પૂછ્યું, ‘ચિરૂટ પીતાં કાઈ જોઈ ગયું તો ?’ ‘છા ને જોઈ જતું !’ કહીને લહેરચી સિગારેટ તાણતો તાણતો તે રસ્તાનો વળાંક વળી, મારા મન ઉપર એક ઊંડી છાપ મારી બીજી તરફ ચાલ્યો ગયો.”

આ પછી તરત જ શ્રીકાંત કહે છે: “આજ મને તે દિવસની અનેક વાતો યાદ આવે છે, માત્ર એટલું જ યાદ આવતું નથી કે તે અદ્ભુત છોકરા ઉપર મને તે દિવસે હેતુ બિપજ્યું હતું કે તેણે ખુદલી રીતે લાગ આપી અને બીડી પીધી તેથી તેના ઉપર મનમાં ને મનમાં ઘૂણા ઉપજી હતી.”

અહીં આપણે પ્રાણુધર્મ અને સંસ્કારધર્મનો પ્રથમ વિરોધ જોઈએ છીએ. આ પછી તો આ બંને બાળકોનો અખંધ ગાઠ બને છે, શ્રીકાંત પ્રાણુધર્મની અગાધ લીલાથી મુગ્ધ બને છે. ગાઠ અંધારી ગતે ગગામાં હોડકુલર્ડ ફરવા જાય છે, એ સાહમ પણ રામાચકોરી છે, પણ અહીં જ તેનું મંસ્કારી મન પાછું કહેવા માંડે છે ‘આ બરાબર નથી. તારે તો અભ્યાસ કરીને માણુમ થવાનું છે અને બીજા લોકોની પેઠે સંસાર ચલાવવાનો છે.’ આથી જ એ જ રાત્રિની સાહમકથા પૂરી થતાં જ ફરી કદી ઇન્દ્રનાથને ન મળવાની એ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અને દૂર ને દૂર રહેવા માંડે છે. ઘણા દિવસ આમ ને આમ વીતી જાય છે. પ્રાણુધર્મ સાથેના યુદ્ધમાં સંસ્કારધર્મનો વિજય થયો લાગે છે. ત્યાં તો એક દહાડો માછલાં પકડવા જતાં એક નાળાને કાઢે તેને ઇન્દ્રનાથ મળી ગયો. મૂર્તિમાન પ્રાણુધર્મને આમે જામેલો જોઈ શ્રીકાંતને શું થયું તે તેને જ મોટે તેની જ ભાષામાં સંલળીએ. ‘જેને મેં રોજ રોજ યાદ કર્યો હતો, જેની મેં કામના કરી હતી આકાંક્ષા સેવી હતી, તેમ જનાં રખેને ક્યાંય કાઢપિણુ રીતે મળી જવાય એ બીકે રાત દિવસ મારાં રૂવાડાં ખડાં થઈ રહેતાં હતાં, તેણે આમ અકસ્માત, આટલી બધી ઓચિંતી રીતે મારી નજર સામે ખડા થઈ મને પામે આવીને બેસવા કહ્યું પાસે જઈને બેઠો પણ ખરો, પણ બોલી ન શક્યો.’

આમ આ પ્રાણુધર્મ શ્રીકાંતના મન ઉપર ઊંડી છાપ બેસાડવા મથી રહ્યો હતો, એ જ વખતે એને એક એવી મહાન નારીનો પરિચય થયો, જે પોતાના મંસ્કારજન સતીધર્મના

યજ્ઞાગ્નિમા પ્રાણધર્મને બાળાને તેની જ વિભૂતિ મર્વાએ લગાવી ભેરવી બનીને બેઠી હતી. એક બાજુ દન્દનાથ રૂપે પ્રાણધર્મનો મહિમા એને આકર્ષો રહ્યો હતો, અને બીજી બાજુ અન્નદાદિદેના ચરિત્રનો મહિમા જોઈ સરકારની એ આત્મત્યાગી ભેરવી મૂર્તિ આગળ પ્રાણધર્મની ઉદ્દામતાએ પણ પોતાનું માથું નમાવ્યું હતું.

પ્રાણધર્મની અને સંસ્કારધર્મની આ બે જીવંત પ્રતિમાઓ શ્રીકાતના જીવનના પ્રારંભમાં જ દેખા દઈ અદૃશ્ય ચર્ધ જાય છે—આપણને એ વસ્તુ ખૂબ માલે છે. પણ સાચે જ એ બે મૂર્તિઓ નવાં નવાં કેપે ધાગણ કરી આખી નવલકથામાં વારેવારે દેખા દેતી નથી? માત્ર એ જ નવલકથામાં નહિ, શરચ્ચંદ્રની ઘણીખરી નવલકથામાં આ બે જ મૂર્તિઓની વિશેષી લીલાનો ઇતિહાસ જેવા નથી મળતો? શરચ્ચંદ્રના માહિત્યમાં આ એક ખૂબ પ્રધાન સૂ છે, માટે જ મેં એને મહેજ વિગતથી સ્પષ્ટ કરવાની છૂટ લીધી છે.

હવે માત્ર શરચ્ચંદ્રની કથાના એક બે વિશેષ અંગોનો ઉલ્લેખ કરી હું આગળ ચાલીશ જીવનમાં તેમજ કલામાં પણ સયમથી જ શક્તિ આવે છે. શરચ્ચંદ્ર સયમમૂર્તિ છે. એમની મોટી મોટી નવલકથાઓમાં પણ કયાંય તમને એવું નહિ લાગે કે અહીં એમણે જરૂર કરતાં વધારે શબ્દો લખી નાખ્યા છે એમનાં વર્ણનો જુઓ, સંવાદો જુઓ, લાગણી વ્યક્ત કરતાં ખંડો જુઓ, કયાંય લગારે અતિશયતા જેવા નહિ જડે. અદ્ભુત સંયમને પરિણામે જ શરચ્ચંદ્ર ખૂબ માદી, લોકોને મોઢે બોલાતી ભાષામાં માનવ મનની ગભીરતમ લાગણીઓ આપણી આગળ આટલી અમરકારક રીતે પ્રગટ કરી શક્યા છે. લાગણીવેડા કયાંય જેવામાં આવતા નથી ગરીબાઈનું વર્ણન આવતાં જ ઘણા લેખકો પોતાના મનની સ્થિરતાં બોઈ બેસે છે એની સાથે શરચ્ચંદ્રનાં વર્ણનો સરખાવવા જેવા છે. ‘પત્નીમમાજ’માં રમેશના પિતાના શ્રાદ્ધમાં વૃદ્ધ દીનુ ભટ્ટ ચાર્ય પૌત્રપૌત્રીઓ સાથે બૂખ્યાં તીડની પેડે મંદિર ખાઈ જાય છે તેમાં, ‘અરક્ષણીયા’માં હરિપાલના દશ્યમાં, ‘સેવપ્રશ્ન’માં મૌચીઓના વામના વર્ણનમાં, ‘પથેર દાળી’માં ગરીબ મજૂરોનાં કારખાનામાં, ‘શ્રીકાત’માં મધ્યમ વર્ગના કુખી કારકુનોની જીવનપ્રણાલીમાં—એમ એમણે અનેક કેપે દાગિરચના દર્શન કરાવ્યા છે, પણ એ બધાંયમાં કયાંય અર્થહલેલપ થયેલ નથી.

હારીદ્રથી પણ ભાવાવહ વિષય ગ્રેમ છે. એણે ભવભવા લેખકોને લાનમૂલ્યા બનાવ્યા છે. પણ શરચ્ચંદ્રમાં જુઓ. કયાંય બે પ્રેમિકો પોતાનો પ્રેમ લાખા આપણોમાં વ્યક્ત કરે છે? દેવદામ અને પાર્વતીના તેમ જ દેવદાસ અને ચંદ્રમુખીના મવાન એ રીતે જેવા જેવા છે. વળી ‘પત્નીમમાજ’માં ગા રમેશનો પ્રેમ કેટલો બેડો હતો તે તો આપણે બધા સમજીએ છીએ, છતાં આખા પુસ્તકમાં કયાંય બેમાથી એક એ વ્યક્ત થયો છે? માત્ર એક વાર રમેશ ખૂબ મરણ ભાષામાં આટલું બોલે છે : ‘એક વખત એવો હતો જ્યાં હું તને ચાહતો હતો. પણ તે રમા થે તું કદી હતી નહિ, અને તે રમેશ હું રહ્યો નથી!’ આવા તો અનેક દાખલા ટાંકી શકાય. આ સયમ ગુજગતમાં તો ખૂબ જાણીતો ચર્ધ પડ્યો—‘દેવદામ’ના બોધપટને લીધે. જેણે જેણે એ ચિત્રપટ જોયું, તેણે તેણે આ મંચમ વખાણ્યો, સયમની શક્તિનો અહુસવ કયો.

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

શરચંદ્રની દલામાં રહેલ શંખમ, આત્મશુદ્ધિ, લક્ષ્યવેધીત્ય વગેરે શુભોર્તુ જે આપણા વિવેચકો વિવેચન કરે તો તે આપણા લેખકોને ખૂબ ઉપકારક નીવડે એવું હું માનું છું. પણ કોણ મળે કેમ કોઈ એ કરવું નથી. આપણે ત્યાં શરચંદ્રનાં અને રવીન્દ્રનાથનાં ધર્મો ખરાં પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે, છતાં તેમની વિસ્તૃત મમાલોચના, દલાની દૃષ્ટિએ વિવેચના ભાગ્યે જ કોઈએ કરી દીધી. હમણાં આપણાં મામિકામાં સાગં મમાલોચન તોવા મળતાં નથી, એ ભારે દુઃખની વાત છે.

શરચંદ્ર પછી જે નવા લેખકોએ નવલકથાક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો, અને લોકોનું ધ્યાન આકર્ષ્યું એમાં વિભૂતિભૂપાલ્ય બંધોપાધ્યાયનો મારે ઉલ્લેખ કરવો ઘટે. એમની 'પથેર પાચાસિ' અને એના જ અનુસંધાનમાં પ્રખ્યાત સ્ત્રી 'દષ્ટિ પ્રદીપ' તેમજ 'અપરાજિત' એ નવલકથાઓએ મારા મારા લેખકોના પણ ધ્યાન ખેંચ્યા છે અને કેટલાકે પહેલી બે નવલકથાઓને વિખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખક રોમે રોલાની 'ગ્રેન કિસ્ટોફ' ગાથે સરખાવી છે. બીજુ નામ જુહદેવ ખસુનું છે. એમની 'જેદન કુટલ કમલ' નવલકથાએ વાચકવર્ગને મુગ્ધ કર્યો છે. બીજા અનેક લેખકલેખિકા બંગાળી નવલકથા માહિત્યને પુષ્ટ કરી રહ્યાં છે, તેમને વિષે લખવાનો મને અધિકાર નથી. હાંખા વખત ઉપર એકાદ બે પુસ્તકો જ જેમનાં વાચેલાં, જેમને વિષે કરી સ્પષ્ટ છાપ પણ પડેલી નહિ એવા લેખિકો વિષે તેમનાં નવાં પુસ્તકો વાંચ્યા વિના આજે કંઈ પણ લખવું એ બરાબર નથી. અહીં જે બે ચાર પુસ્તકો મને ગમેલાં તેને અને એક બે બીજા લેખકોનો ઉલ્લેખ કરીને જ સંતોષ માનીશ. તે સિવાયના લેખકો વિષે તો નિબંધને અંતે આપેલા પરિશિષ્ટમાં આપેલી માહિતી ઉપરાંત હું કશું કહી શકું એમ નથી. શ્રીઅનુરૂપાદેવીની 'મા', સુંદર બાપાતરકારમાંથી સ્વતંત્ર મર્જક બનેલા ચારુચં બંધોપાધ્યાયની 'યમુનાપુષ્પિતેર લિખારિણી', શ્રીનિરુપમાદેવીની 'અન્નપૂર્ણા મંદિર' પ્રજાતકુમાર મુખોપાધ્યાયની 'નવીનસન્ધ્યાસી', શાંતાદેવીની 'સોનાર ખાયા'—આ પુસ્તકોનું મારા મન ઉપર અનુકૂળ છાપ પડેલી એટલું જ નોંધી શકું એમ છું.

ઘણીવાર બંગાળી ઐતિહાસિક નવલકથા ગંબીર કેટલાક પૂછપરછ કરે છે. પણ બંગાળમ આજે ઐતિહાસિક નવલકથાનો યુગ રહ્યો નથી. બંગાળ-રમેશના મમયમાં એ લખાતી હતી ત્યારપછી ઇતિહાસિક શ્રી. રાખાલદાસ બંધોપાધ્યાયે 'ધર્મપાલ' વગેરે બે ચાર લખી—એમાંની એકાદ બે શુદ્ધરાતીમાં ઊતરી પણ છે—પણ આજે હવે કોઈ એવી નવલકથા લખતું નથી. કેવળ સામાજિક નવલકથાઓ જ લખાય છે.

બંગાળમાં જે કેટલાક સારા નવલકથા લેખકો છે એમાંના ધણીએ શરૂઆતમાં તે ઉત્તમ વિદેશી કૃતિઓના અનુવાદ જ કરેલા. આ રીતે ઉત્તમ સાહિત્યનું પરિશીલન કય પછી જ એમણે સ્વતંત્ર મર્જન શરૂ કર્યું—અથવા આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે પરિશીલને જ એમને સ્વતંત્ર મર્જનની પ્રેરણા આપી. આમ બંગાળમાં ઉત્તમ વિદેશી સાહિત્ય અનુવાદ કે રૂપાંતર ઘણાં થયાં છે, અને એ દલાના ઉચ્ચ નમૂનાઓએ વાચકવર્ગની અભિરુચિ ધડવામાં ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ બજાવ્યો છે. ત્યાંના લેખકોનો વિશ્વમાહિત્યનો પરિચય આપણે લેખકો કરતાં ઘણો જ વધારે છે, અને એ એક મોટો લાભ છે. વિદેશના વિખ્યાત કલાકારો

લાની ચર્ચા ત્યાના માસિકામા થતી રહે છે, આથી નવા લેખકોને પુષ્કળ માર્ગસૂચન મળે છે આપણા માસિકામા પણ આ પ્રકારના ચર્ચા-વિવેચન વધારે થાય તો તે માહિત્યને પકારક થઈ પડે

ટૂંકી વાર્તા

મગાળી ટૂંકી વાર્તાની રાજ્યાત બકીમચ્છ કરી હતી એ હું આગળ લખી ગયા છું ટૂંકી વાર્તાની પણ સ્વતંત્ર કળા છે, અને એ યુગની કસોટીએ મકીમની વાનો આજે આપણને કેવી વાગે એ જોનારું છે એમની નાર્તાઓ પૂરી આધુનિક પણ નહિ અને તદ્દન ટૂંકાણી પણ નહિ, પણ કોઈક અંગમા આધુનિક તો અર્ધ અંગમા મધ્યકાલીન એની એની ગાજમની ભાત છે બકીમે પોતાની નવલકથાઓમા ઘણે ભાગે એતિહાસિક ભૂમિ સ્વીકારી હતી પણ ટૂંકી વાર્તાઓ તો મામાનિક કે મામાનિક ભૂમિ ઉપર જ લખી છે

આમ મકીમે ટૂંકી વાર્તાની શરૂઆત કરી હતી ખરી, પણ એનો વધારે પ્રચાર ન જરા મોડા થયો બધે જ એવું થયું વાગે છે—નવનકલાઓ લખાયા પછી થોડે મયમે ટૂંકી વાર્તાઓ શરૂ થઈ છે એટલે બકીમચી રવીન્દ્ર સુધીના ગાગામા ઝાંઝી ટૂંકી વાર્તાઓ લખાયા નથી પણ રવીન્દ્ર જ્યારે ટૂંકી વાર્તાનું ક્ષેત્ર ખેડના માડ્યુ ત્યારે એમણે એક પ્રામટી ટૂંકી વાર્તાઓ જ લખના માડી અને એમણે એ વાર્તાલેખનની શૈલી વગેરે પણ લખા જ ઘડી લીધા એમની પહેલી જ નાર્તા ‘વાટર કથા’ એની મ્યનરોની માટે પ્લાન મેચે છે, નદીનો ઘાટ આખી વાત નહ છે એના પગથિયા ઉપર કોણ કોણ આવે છે કોણ કોણ ચૂ ચૂ બોલે છે, કોણ કોણ કેરી કેવી રીતે નાચે છે વગેરે બધું એ આપણને હોતો જાય છે અને તેમાથી વાર્તાની નાધિકા કુસુમના જીવનની આપણને ખમર પડે છે આ યુક્તિ ભારે કવિત્વમય છે બીજી વાર્તામા પણ એમણે એ કાયમ ગળી હતી અને ગજમાર્ગ પાસે આખી વાત કહેવડાવી હતી એમની ટૂંકી વાર્તાઓ પણ ભાન પ્રધાન કવિતા જેવી છે એમા બહાર બનતા બનાવો કરતા માણસના મનમા બનતા બનાવો જ વધારે સફલતના હોય છે માનસિક ભાવોનો વિજાસ એ જ વાર્તાનો નિખમ અને એ રીતે એમની વાર્તાઓ બીજા લેખકોની વાર્તા કરતા જુદી તરી આવે છે એમની વાર્તાઓ મનોરંજનની સામગ્રી હોવા છતાં એ હાલુ વાચન થઈ શકતી નથી, કાળુ એમની લેખન શૈલી જ એવી છે કે એમા વિચારો ભારોભાર ભરેલા હોય છે, અને મનાવોની હાલુ મન કરતા ચિત્તજીવિના જટિલ વ્યાપાર વધારે હોય છે એમની ટૂંકી વાર્તાઓમા આપણે પ્રામપ્રજાનુ થોડું જીવન જોવા પામીએ છીએ મગાળના ગામડાના પણ ચિત્રો જોઈએ છીએ, તેનું કાળુ એ પણ ખડું કે તે વખતે એઓ પોતાની જગીનદારી સમાજવા પદ્ધતિ કાંઈ જઈને રહેતા હતા આ મધી વાર્તાઓનો ઇતિહાસ એમના જગીનદાર ચમ્પુ ઉપરના મત્રોમા વાચવા મળે છે કેમકી વ વાર્તા એમણે પોતાના એ મિત્રના તગાદાને વસ થઈને લખી હશે.

શરૂઆતની ટૂંકી વાર્તાઓ કદી ભારે લાગતી નથી એમની કથનશૈલીનો એ ગુણ છે બોનેની ભૂમિકા પણ જુદી જ જાતની છે રવીન્દ્રની ખૂમ ઓછી વાતોમા મમાર્જનો સંપર્ક

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

આવશે—‘જુદી’, ‘કાજુલિવાયા’, ‘જોડાનાજુડ પ્રત્યાવર્તન’, ‘ગુપ્તધન’, ‘માસ્ટર મશાય’, ‘ક્ષુધિત પાપાણ’, ‘દાલિયા’, ‘એક રાત્રિ’ અને બીજી ઘણી વાતો આપણને જુદા જુદા વાતાવરણમાં લઈ જાય છે, આપણા આજના સમાજમાંની ઘટનાઓ વર્ણવે છે, પણ તે જુદી જ રીતે સરસ્યદ્ર આપણા સમાજમાંથી ચિત્રો ઉગારે છે, તે આપણા સમાજને લગતાં હોય છે, અને કોઈક અન્યાય કે વિપત્તિ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. રવીન્દ્રનાથ આપણા મનને એક પ્રકારના વિશિષ્ટ વાતાવરણથી વોંટી લે છે, સરસ્યદ્ર આપણી સમક્ષ આપણા સમાજનું ચિત્રપટ બતાવે છે, અને વિચાર કરતા હોઈ કે તે બંનેની કળા અને રીતી સ્વતંત્ર જ છે અને પોતપોતાની રીતે વાચકોને મુગ્ધ કરે છે—એક ઉચ્ચ શિક્ષિતાને, બીજા આમાધારણ માંને.

પ્રજાતક્રમાર મુખોપાધ્યાય પાસે ગોળે જ પ્રકાર કે એમની દૃષ્ટિ નાતાંઓ ખૂબ દળથી ચિત્રવિનોદનની મામતો ન હોય છે એમાં ઘટનાની ખૂબીઓ પણ હોય છે, શૈલી મરળ અને મીઠી હોય છે. વ્યાક એ સ્વચ્છતા પણ ઉપયોગ કરે છે સમાજ પણ બતાવે છે પણ પાછળ ભારે ચિંતન કે વિચારણા હોય જ એવું નથી.

રવીન્દ્રનાથ અને સરસ્યદ્રની વાર્તાઓ તો ખૂબ જાણીની થઈ ગઈ છે. જેમ રવીન્દ્રનાથની ‘કાજુલી’, ‘એક રાત્રિ’, ‘માતી’, ‘ક્ષુધિત પાપાણ’, ‘જુદી’ વગેરે વાર્તાઓ ગુજરાતમાં ખૂબ લોકપ્રિય થઈ, તેમ સરસ્યદ્રની ‘ગ્વામી’, ‘મહેશ’, ‘ધૂળમાં રતન’, ‘લીલો વારમ’ વગેરે વાતો ખૂબ લોકપ્રિય થઈ પડી છે. પ્રજાતક્રમારની કેટલીક વાર્તાઓના અનુવાદ પહેલા ‘મગાનોચક’માં કોઈકે કર્યા હતા એવું મને યાદ છે—દ્વાય એ મારા હાથ પણ હોય હમણાંએ એમની વાર્તાના ઘોડા અનુવાદો મળ્યા છે પણ એમનામાં અસાધારણતા કશી ન હોવાને લીધે ગુજરાતમાં એમણે ધ્યાન ખેંચ્યું નથી અને રવીન્દ્રનાથ અને સરસ્યદ્ર પછી એમની વાર્તા એવું ધ્યાન ન ખેંચે એ સ્વાભાવિક છે.

જલધર સેને પણ ઘણી દૃષ્ટિ વાર્તાઓ લખેલી છે, પણ લખે છે પણ તેમને પણ આ જ વર્ગમાં ગણના નોંધ એ વળી એ ઉપગત નવલકથા લખનારા બધા જ લેખકો દૃષ્ટિ વાર્તા લખતા રહે છે, એટલે તે બધાને વિષે અહીં બધી શકાય એમ છે જ નહિ છતાં મારુચંદ બલોપાધ્યાય, મીરીન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય, બુદ્ધદેવ બસુ, વિભૂતિમુખજી બલોપાધ્યાય, મણિલાલ ગંગોપાધ્યાય, અમથ શૌધુરી એટલા નામોતો ઉલ્લેખ અહીં મારે કરવો નોંધ એ આ બધાની વાતોઓના નમૂના ગુજરાતને જોવા મળ્યા નથી પણ જો કોઈ અભ્યાસી બંગાળના સાગમારા લેખકોની ચૂટી કાઢેલી વાર્તાઓનો એકાદ સમૂહ તૈયાર કરે તો તે જરૂર ઉપયોગી અને રમિક થઈ પડે હમણાં બંગાળમાં એના બે ત્રણ મંત્રહો પ્રસિદ્ધ થયા છે તેટલા નોંધ નોંધને, તે ઉપરથી જ જો એકાદ મંત્રહ કરવામાં આવે તો એ આપણને બંગાળના વાર્તા સાહિત્યનો સારો સરખો ખ્યાલ આપી જાય આ રીતે કેવળ બંગાળી જ નહિ, પણ હિંદી, મરાઠી અને ગુજરાત મળે તો તેનું, તામિલ વગેરે ભાષાઓમાંની ઉત્તમ દૃષ્ટિ વાર્તાઓના સ્વતંત્ર સંમૂલો પ્રગટ કરવા નોંધ એ આ રીતેનું પરબ્રાતીય સાહિત્ય જોતા રહેવાથી આપણા સાહિત્યને ખૂબ લાભ થયો છે, અને થશે.

નાટક

બગાબમા જનના નામના અભિનયો તેા પહેલેથી થતા જ આવ્યા હતા પણ એને અને આધુનિક નાટ્ય માહિત્યને ભેળવવા ન જોઈએ 'જનના'ની મર્યાદા પિયેની માહિતી મેં એક લેખમા આપી છે (જુઓ, 'લોવાણી' સાપ્તાહિકને વાર્ષિક અંક ૧૯૯૩) અહીં તેા આપણે નાટકોની જ ચર્ચા કરવાના છીએ, એટલે એ રીતે જોતા બગાબમા પહેલ વહેલા નાટકો લખનાર તરીકે આપણે 'કુલોન કુલ-સર્વસ્વ નવનાટ રુકિમણી હજુ' વગેરે નાટકના લેખક ગમનારાયણ તર્કગતને ગણના જોઈએ એમના પછી પ્રખ્યાત કવિ માઈકેલ મધુસૂદન દત્તે પણ 'સમિષ્ઠા, પદ્માવતી' 'કૃષ્ણકુમારી' વગેરે નાટકો અને 'એકેઈ કિ મોલે મધ્યતા' જુના શાલિકેર વાંચે રા' વગેરે પ્રહમન વખતે હતા પણ બગાબી નાટકોમા મારેા મર્યાદા સુધારા કરનાર તેા દીનમધુ મિત્ર ગળીના ઈન્સ્ટિટ્યુટ નીચકરેના ત્રાસતુ રવાડા ખડા કરે એવું ચિત્ર રજૂ કરતું એમનું નાટક 'નીલદર્પણ' જ એમને આખા બગાબમા પ્રસિદ્ધ કરનારે બસ હતું અને એ નાટક મનમે મુઠ્ઠામા પણ ચોથો હતાં એટલે એમનાં ખીર્ત નાટકો નવીન તખ્તખીનો 'કે 'લોવાણી' તેા એની આજળા હઠાઈ જ ગૂંપી એમણે માઈકેલ મધુસૂદનની દેખાદેખી 'મધવાગ એકાદર્શી' નામે પ્રહસન પણ વખતુ પણ તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો હાસ્યગત જળવાયો નથી અને ઠેકાણે ઠેકાણે અસ્વીકારના છાટા પડ્યા છે 'જનમાઈ બાગિકે' 'મિયે-પાગલા જુડો' અને 'યમોલમે જીવત મનુષ્ય'માં પણ આપણે એમની હાસ્ય જમાવવાની શક્તિનો પ્રભાવ જોઈ શકીએ છીએ

એમના પછી બગાબી નાટક સાહિત્યને સંસ્કૃત નાટકોના મરસ લાવનાહી અનુસારે વડે પુષ્ટ કરનાર જ્યોતિર્ગિરનાય મદુરનો માર ઉ લેખ કરવા જોઈએ અભિજ્ઞાન શકુતલ, ગ્લાનિ ઉત્તરગમ અગિત માનનોમાધન, મૃત્યુકંટિકા મુદાગક્ષમ નિકમોર્વશી ચક્રોચિક, વંદીસંહાર વગેરના મમર્થ અનુસારે એમણે બગાબને આપ્યા ફરી વાર એમનો ઉલેખ કરવાનો પ્રયત્ન મળે એમ નથી એટલે ફેંચ લાપામાથી ઉત્તમ વાર્તાઓનાં અને મહરવના નિર્બંધોના એમણે કરેલાં અનુવાદો ઉત્તરે પણ અહીં જ કરી લઉં છું બગાબના નાયકોને અને લેખકોને ઉત્તમ માહિત્યનો પરિચય કરાવવામા એમનો ફાળો ખૂબ મોટો છે એમના અવમાન પછી પણ કેટલાય વખત સુધી એમના અનુવાદો 'પ્રવાસી'મા પ્રગટ થતા રહેતા હતા

એમના પછી તેા બગાબની ગજશક્તિ અને નાટ્ય સાહિત્યને નવું જ રૂપ આપનાર માત્ર પોતાની શક્તિ અને મહેનતથી તેને અનનવી સમૃદ્ધિ અર્પનાર, કુશળ નટ અને પ્રતિ ભાર્વીન માટ્યમંત્રી શ્રી ગિરિશચંદ્ર યોધે બગાબના માહિત્ય-ગગનમા દેખા દીધી ગરુડાતંત્રો એમણે 'ગવજીવધ' 'સાંતો વનવાસ,' 'પાડવેરે અસાતવામ' વગેરે પૌરાણિક વિષયો દ્વંધ ધર્મો પણ પાંડવથી ચેતન્વલીલા, 'રૂપ અનાતન' 'જુદાદેવ' 'ગિરમગન' 'પુણ્યંદ્ર,' 'રિપાદ વગેરે ભક્તિ અને મેન્યાસ પ્રધાન નાટકો વખતે અને છેરો 'પ્રકુલન,' 'હાગનિધિ' જેના આમાજિક અને શિવાજી, 'સિંગલ ઉદ્દોના,' 'અગ્રીક' 'શકરાચાર્ય' વગેરે ઐતિહાસિક અને દેશપ્રેમમૂલ નાટકો વખતે એમના રચનાકૌશલ, અને અભિનયશાસ્ત્રીને લીધે નાટકોની નો પ્રિયતામા ભાર વધારે થયો અને બગાબની

આધુનિક અંગ્રાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

રંગભૂમિએ એમના સમયમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી. ગીતો રચવામાં પણ એઓ સિદ્ધહસ્ત હ એટલે લોકમન છતરું એમને મળેલું હતું એમનાં બધાં નાટકોમાં 'ખિસ્મતગલ' : 'પ્રકુલ્લ' સૌથી વધુ લોકપ્રીતિ અને પ્રસન્નતા પામ્યાં છે. એમનાં એકાદ બે નાટકોનો અત્યુગ્રસ્તતામાં બંધાર પડ્યો છે, પણ તેણે વિશેષ ધ્યાન એમનું લાગતું નથી.

ગિરિશચંદ્ર પોતાના નાટકોથી અંગ્રાળને ગાંધું બનાવી રહ્યા હતા એ અરસામાં 'અમૃતલાલ બસુએ પણ એ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો પણ તેમણે પ્રદમનની જ કક્ષા મિલ' અને 'વિવાદ વિગ્રાહ', 'રાગ બાહાદુર', 'તાજગ બાપાર', 'બાસુ' અને 'આમ્યવિદ્યા' બગેરે અનેક પ્રદસનો લખી પોતાનું અનોખું રચન જમાવી લીધું. અમદકારની લડત ર થઈ ત્યાં સુધે એઓ લખતા રહ્યા હતા. એમના 'ખામ દખલ' અને 'દંદેમાતનમ' નોષ પ્રદસનો પણ જાણીતાં છે. સમાજનો દબ, ખૂબ મીડી મસ્કરીના રૂપમાં ખુલ્લો પાડવા એઓ ભારે કુશળ હતા. જ્યાં જ્યાં એમણે દલ જોયો ત્યાં ત્યાં એમણે પોતાના ખટ-મધું ચાખ્યા ચલાવ્યા જ છે, અને સમાજને દસાવી હમાવોને તેના દોષો તેને બતાવ્યો જ છે.

આ જ અરસામાં બકીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની નવલકથાઓએ પણ અંગ્રાળના નાટક સાહિત્યમાં ઉમેરો કર્યો. બકીમના નાટકો લખવાની કળાના બીજા મારા પ્રમાણમાં હતાં, એ તો જેમણે એની 'વિપ્લવ' નવલકથા ધ્યાનપૂર્વક વાંચી હશે, તેઓ જોઈ શક્યા હશે. જે એમને નાટકો લખવાનું સૂઝ્યું હોત તો એઓ જનસાહિત્યને કેટલાંક મારા નાટકો આપી જાત, પણ તે ન બન્યું. છતાં એમની બધી જ નવલકથાઓમાં નાટ્યચત્ર હવું જ, એ પારખી જઈને અતુલકૃષ્ણ મિત્ર અને તેમનાથીએ વિશેષ કેદારનાથ ઓધુરીએ બકીમની નવલકથાઓમાંની ઘણીખરીને નાટકરૂપે ઉતારી.

આમ અંગ્રાળી નાટક સાહિત્ય જિજ્ઞાસુ રીતે મમ્મદ થઈ રહ્યું હતું. તેવામાં બીજાં એ ક્ષેત્રોએ પોતાની પ્રતિભાનાં તેજ એ જ ક્ષેત્રમાં ઢાલ્યા. એક તો કીરિદપ્રસાદ વિદ્યા-વિનોદ. એમણે મેટ ભાગે 'પંચિની' 'પ્રતાપાદિત્ય' 'આત્મગીર', 'સાંદબીખી', 'બીમ' જેવાં ઐતિહાસિક નાટકો જ લખ્યા છે. એ ઉપરાંત 'આલીબાબા' પણ લોકપ્રિય નીવડેલું નાટક છે.

બીજા દિગ્ગંદલાલ રાય. એઓ મૂળ હાસ્યરસના કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા એ વાત હું આગળ કહી ગયો છું. રવલાવે ખૂબ આનંદી અને મસ્કરા હતા એટલે એમણે નાટકોમાં પણ પ્રદસનોથી જ શરૂઆત કરી. એમનું પહેલું જ પ્રદસન (એમણે 'લાલિકા' શબ્દ પોળ્યો હતો) 'કંકી-અવતાર' હાસ્યરસની સામગ્રીથી ભરપૂર હોવા છતાં હજી સુધી કોઈપણ નાટ્યમદમાં લખવાયું નથી, તેનાં બે કારણો છે. એક તો એમાં એમણે આપણા સમાજના એકે એક વર્ગ અને મંદ્રદાય ઉપર બંગનો વરસાદ વરસાવ્યો છે. અને બીજું, આ દળવો હેતુ આધવા માટે અનેક હિંદુ દેવદેવીઓને ગમે તેવો અને અવ્યવસ્થિત ઉપયોગ કર્યો છે. એમણે પાછળથી લખેલા 'પાપાળી' નાટકમાં બીજા અનેક ઉત્કૃષ્ટ સુણે હોવા છતાં આ એક જ અવગુણને લીધે ને પણ સાહિત્ય મમાજમાં આંદર પામી શકતું નથી અને નાટ્યમદમાં ચાલી શકતું નથી.

આ પુછી લગભગ છ વરસ સુધી એમણે દારૂગરુ જ જમાવ્યો છે 'વિરહ', આપાદે 'હસ્પર્શ', અને 'પાયશ્વિત' એમ ઉપરા ઉપરી પુત્રકો બહાર પડતા થયા વળી 'હાસિન' નામનો અતિશય લોકપ્રિય ગીતમંત્રહ પણ એ અગ્રમા જ લખાયો. આમ એમણે ગાળાઓને ખૂબ હસાવી હસાવીને તેમના મન છૂતી લીધા આ પછી તરત જ એમણે ટોકા શરૂ કર્યા. નીમમી મદીના પહેલા જ ત્રણ વરસોમા એમણે 'પાપાણી', 'સીતા' અને ગાળાઈ નામે ત્રણ નાટકો પ્રસિદ્ધ કર્યા પણ એમને બગાળના તે નખતના એક નાટકકાર કે સ્થાપના તો એમનું 'પ્રતાપમિહ' એ નાટકમા એમણે સ્વદેશભક્તિનો ઉજ્જવન દેશ મમાજ મામે ખડા આ આ નાટક લખાયા પછી થોડા જ મમયમા બગાળના ગલાને અગે સ્વદેશી ચગન શરૂ થઈ એટલે તો વળી આ નાટક વધારે લોકપ્રિય થયું. ચગનળની ઉત્તેજનાને પરિણામે એમણે કેવળ દેશપ્રેમ જ નથી, અને શુદ્ધ સ્ત્રિ ઉદાર મન, ન્યાય અને સત્યપરતા વિના માથી ઉભલિ થવી અશક્ય છે, એ આદર્શ રૂઝુ 'દુર્ગાદામ' નાટક લખ્યું. દેશમા ચારકાર સ્વદેશભક્તિનો જુલાળ આપ્યો, હતો ખૂબીય પ્રવૃત્તિ જોરમા ચાલતી હતી, એટલે આ જ અરમામા એમણે 'આમાર દેશ' વગેરે નેડ સ્દેશગીતો રચ્યા. 'મેનાડપતન' પણ આ જ અગ્રમા લખાયું. અહીં સુધીના એમના ટોકોમા એક ઉચ્ચ આદર્શ જૂઝુ કરવાનો જ પ્રયત્ન જોવામા આવે છે પણ આ મમયે મામા પરમ ડા પગલિ લોકેન્દ્ર પાલિનના સમાગમથી અને મવાહથી એમને પોતાની બનરીતિ બદલી અને માનરમનમા ચાલતા દુનને અને માનવ જીવનની બીજી દિનતાઓને મૂર્તરૂપ આપવા પ્રયત્ન કર્યો આને પરિણામે આપણને 'નરજહા', 'શાહજહા' 'રખાએ' 'ચદ્રગુપ્ત' વગેરે ઉત્તમ પ્રતિના અને ચિગ્ધાયી નાટકો મળ્યા આ નાટકો ખરામા એમણે પશ્ચિમના માહિત્યાચાર્યોનો આદર્શ નજર મમક્ષ ગપ્યો હતો એ વરતુ નાટકો નાચતા જ આપણા ખ્યાલમા આવે છે. 'શાહજહા' અને ઢિંગ લિયરનું સામ્ય ડા મમય પહેલા જ શ્રી ચાલગિયાએ બનાવ્યું હતું. બીજમ 'મિહલરિજય', 'ચદ્રગુપ્ત' અને 'ગનારી' એ એમના છેવટના નાટકો. કે એમના નાટકોમા ડાયનો વેગ, ભાષાનું મજનદ્ય ભવતી તીવ્રતા અને અનિધાનનું કૌશલ્ય એવા છે કે ખૂબ થોડા સમયમા એઓ ખૂબ કાર્તિ પાદન કરી શક્યા.

રગજૂમિ ઉપર લજવાતા નાટકોના નીજ લેખકોમા અપરેશચંદ્ર મલુમદાર, મનમથ ય, યોગેશચંદ્ર ચૌધુરી અને પોતાના 'ગિજિયા' નામના એક જ નાટકથી પ્રખ્યાત થનાર મોમોહન રાપનો ઉલ્લેખ કરવો ઘટે.

- વચલા ગાગામા જેમ નડીમચંદની નનવથાઓએ સુદર નાટકો માટ મામગ્રી પૂગી ડી હતી, તેમ આજના નખતમા રરચચંદની નનવકથાના સુદર નાટકો થયા છે, અને તે ફળતા પૂર્વક લજનાય છે. 'પદ્મીમમાજ' ઉપરથી 'ગમા' અને 'દેનાપાઓના' પછી 'યોડશી' નાટક તૈપાર થયા છ આ ઉપગત 'ગિજિયા' અને 'ચદ્રનાથ' પણ ટકરૂપ પામી મૂડયા છે. એમની ઘણીખરી નનવકથામા નાટને અનુરૂપ મામગ્રી માજુર —જેમકે દત્તા, ચગિનહીન, વેડુક વીન પડિત મશાઈ સ્વામી, પગિણીતા, —એટલે તેને ટકરૂપ રૂપ આપતું ખૂબ મહત્તુ થઈ પડ છે અને એમાની કેટલીકના ચિત્રપટો તો બગાળમા

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

ત્રીતરી ચૂકેલાં જ દતાં. 'ગ્મા'નું બોલપટ પણ ક્યાનું તૈવાર ચૂક્યું હતું અને બંગાળી બોલપટોમાં તે મર્વોત્તમ લેખાયુ હતું હવે તો આપણે 'દેવદામ' પણ જોધુ અને થોડા જ વખતમાં 'દત્તા' અને 'ગૃહગૃહ' પણ જોશ પામીશું. બંગાળમાં ઉત્તમ નવલકથાએની નાટકરૂપે ગૃહ કરવાની રીત પહેલેથી ચાલી આવી છે, તે સારી લાગે છે. આપણે ત્યાં 'મરસ્વતીચંદ્ર'ને ભજવવાનો પ્રયત્ન થયેલો જાણ્યો છે. આજે એક બે બોલપટો તૈવાર થયાં છે અને બીજાં થવાનાં છે. આ રીતે આપણે મારું માહિત્ય લોકસમાજમાં વધારે સહેલાઈથી પહોંચાડી શકીએ અને લોકરુચિને પણ પરિમાર્ગિત કરી શકીએ એવું લાગે છે. 'દેવદામ' અને એ જ કંપનીનાં બીજા બોલપટોએ લોકમન કેળવવાનું અને બીજા કંપનીઓને પણ મોર્ગદર્શન કરવાનું પૂણ લાગે કામ કર્યું છે, એમ કહેવામાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી.

ગ્વીન્દ્રનાથના નાટકો આ અર્ધાં નાટકો કરતાં લુહાજ પ્રદારનાં છે. તે લોકભોગ્ય ચંદ્ર શકે એવાં છે જ નહિ 'વિસર્જન' અને 'ચિરકુમાર મજા' એ બે રગભૂમિ ઉપર નીટલી મફળ થાય છે, તેટલા 'નર્તીરપૂજા', 'રાત્ન' કે 'ડાકટર' થતાં નથી. અને તે પણ પ્રેક્ષક વર્ગ ઉપસા ચરનો હોય તો જ. આનું કારણ એ છે કે એમના નાટકો પણ એમની નવલકથાની અર્ધ કાર્યોની પેઠે ભાવપ્રધાન હોઈ તેમાં કાર્ય નહિ જેનું જ હોય છે. મંત્રાત્રે પૂર્ણ રસે હોય, અતુરાર્થલયાં હોય અને ગળી તસ્વમય હોય તોયે તેને જોરે આપું નાટક રંગભૂમિ ઉપર તો ન જ ટકી શકે આ જ કારણે ગ્વીન્દ્રનાથે લગભગ ત્રીમ નાનાં મોટાં નાટકો લખ્યા છે છતાં લખવાય છે કોઈક જ બંગાળીમાં તો એક 'ચિરકુમાર મજા' જ કંઈકે લોક પ્રિયના પામી શક્યું છે. એટલે માહિત્ય નરીકે મહાભૂતાં હોવા છતાં અભિનય માટે—જો આધારધારણને ભજવી અનાવવા માટે એ ઝાગા ઉપયોગી નથી. પણ એની એ રીતે ક્યોટ કર્યાં એ બેહદુ છે એટલા માટે એ લખાયા જ નથી એમાંના કેટલાંક તો પોતાના આશ્રમ બાળકો ભજવે એ માટે લખાયેલા અને ત્યાં એ પૂણ મફળના પૂર્વેક ભજવવાય છે અં ગમ્પૂર્વેક જોવાય છે.

એમમાં ગીતિનાટકો 'વાસ્ત્મીકિ-પ્રતિભા', 'માયાર એવા' પણ ત્યાં જ લખાય ત્યારે શિક્ષિતોમાં ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યા હતાં. હમણા ફરી કવિએ ગીતિ નાટકો શરૂ કર્યા છે. ગયે વરસે 'ચિત્રાંગદા'ને નૃત્ય અને ગીતરૂપે જ એમણે રજૂ કર્યું હતું. આ હમણું જ ગરતક મહિનાનું 'પ્રવામી' આવ્યું છે, એમાં એમણે 'કથા એ કાલિની'માંની 'પરિશોધ કવિતાને ગીતિનાટકના રૂપમાં રજૂ કરી છે પણ આ અધા પ્રયોગો વિષે એ ન જોનાર મં

આવ્ય છે બગાળમાં પણ એ પ્રકારના સાહિત્યની ધારાજૂના રખતથી ચાપતી જ આવેતી છે જોગણીસમી મદીમાં ઈશ્વરચંદ્ર શુભ અને ગારીશંકર ઉદે શુશ્રુ લઘુચાર્ય વચ્ચે ચાપતો ઝઘડો ખૂબ જાણીતો છે અને કવિઓ બન્ને જાણ સ્વામતા અને તેમાં મામમામાં પ્રકારોનો વરમાદ વરમાવતા આગાં ઘણી વાર મર્યાદા મચાતી નહિ અને અશ્ચોચતા પેસી જતી દીનમધુ, માધિક્ય મધુસૂદન દત્ત વગેરે વિષે નાજ મળતે લખતા હું થોડું લખી ગયો છું પ્યારીબાદ મિત્ર અને કાલીપ્રમત્ત થોપના 'આલાલેઝ ધરેર ફુલાન' અને 'દુનોમ પેચા નકસા'નો પણ ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે એમના જ મમકાવીન રૂપચૌદ પેક્ષીને ઉત્તેજ્ય અહીં કરુ છું એવું કથકતાનું વર્ણન ધનમાહાત્મા આર્યજાતિની ઉત્પત્તિ, ઓ શિક્ષણના મામ ક્રૂણ વગેરે ખૂબ વિનોદી કવિતાઓ છે મધીમના વિનોદી લેખો તો બધા જ શુજરાતીમાં જીતરેલા છે એટલે તેનો પરિચય આપવાનો મારે ગહેતો નથી એમના જ મમકાવીન હેમચંદ બધાપાખ્યાયે પણ સમાજ અને વ્યક્તિની મશ્કરી કરતી અનેક વ્યંગ કવિતાઓ વખેલી કે 'ઇદબદ્દ બિલ' અને લોહન નેલ્ક ગનર્મમદ' વિષે લખેલી કવિતાઓ ખૂબ જાણીતી છે પણ એ બધાને છોડીને હું ગવીન્દ્રનાથના મોટા બાઈ શ્રી દિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર, જેઓને શુજરાત પણ બડદાદને નામે જ પિજાને છે, તેમને વિષે બે ચબ્બો લખીશ એઓ પોતે જોડા મિત્રક હતા તત્ત્વજ્ઞાન અને ગણિત એમના પ્રિય વિષયો હતા, છતાં વિનોદ એમના સ્વભાવમાં ખૂબ હતો એમના 'રવન પ્રવાણ' કાવ્યમાં, લઘુક્રિષ્ણના પુસ્તક 'રેખાક્ષ વર્ણમાલા'માં 'શુક્લ આક્રમણ' કાવ્યમાં હાસ્યરસના અનેક નમૂના મળે છે દિજેન્દ્રલાલ રાના વિનોદી વ્યમત્રણનો એમણે આપેલો જવાબ દિજેન્દ્રલાલના હાસ્યરસની ચર્ચામાં મેં ઉનારેલો છે, એટલે અહીં નવીન બગાળીઓની વિલાયતયાત્રા ઉપર સંસ્કૃત શિખરિણી છંદમાં કાબેલી કવિતા ઉતારુ છું મથાળું એમણે આ પ્રમાણે કર્યું છે—

આધુનિક અંગાળી સાહિત્યનું વિલુંગર્જન

કિંતુ એને ગમે ગલ-કલગ-વેગે હટહટે;
ગૂંઠે ઢાંઢ ગમે, ઉલગ-તનુ દેખે બહુ ચંટે
મહા આડી શાળી નિગખિ, ચુલ-દાડી મળ છિંદે,
હુટા લાથે ભાતે છન્કટ કરે આમન પિંડે

એમનો કપાળ માહાત્મ્યનો મોન પણ જોવા જેના છે નામ કે 'દકાદેરી માહાત્મ્ય'
[મરૂત મદાકાતા છમા]

હજી મમ્યક જગદગ્ગશને, કિંતુ પાચેય નાનિત,
પાચે શિલ્લી મન ઉડુ-ઉડુ એ કિ દેવેગ શાનિત
દકાદેવી કરે ચદિ કૃપા ના રહે દુખ જવાલા,
વિચા મુદ્ધિ કિધુડું કિડ ના, માલિ ભમ્મે ધી ઢાલા

અંગ્રેજીની આદિમમા મોઝી લેના જતા નિગરા થનાર મિપિનનો અંગ્રેજ ઉપગમે શાય અને અંગ્રેજો મામેના ચુલનુ અતિ વિનોદી વર્ણન કરનાર હન્ડનાથ ગલોપાધ્યાય, દેવ ગણેર મર્ચે આગમનના લેખક દુર્ગાયગણુ રાય, અને અખદસન, અનાદીન, જેમા કાતેમા, દાલની દવા, વગેરે પ્રદમનો લખનાર પ્રસિદ્ધ નાટ્યમગ ગિરિશચંદ્ર વોપનો પ્રથુ માનનામોદ્દેખ જ કરુ છું જોખર ગણેશના લેખક વૈદનાથ મસુ પછી દુનગતકર ગવીન્દનાથના દાખ ગમિ-લખાણોનો ઉલ્લેખ શરૂ કરુ છું 'વૈકુન્ઠે ખાતા' 'ગોડેશ ગવદ' 'ચિરકુમાર મહા' 'હાસ્ય કૌતુક' 'વ્યગ કૌતુક' વગેરે પુસ્તકો અને એમના દાખ્યગ્રંથોમા વેગલલી પડેનો 'હિંગ ટિંગ છટ' 'લુતા આવિજ્ઞાન' 'પત્રેર પ્રત્યારા,' 'બુકા દીગ' 'ધર્મ પ્રચાર,' 'નવબગ દપતી પ્રેમાલાપ,' ઉત્તતિ લક્ષણુ' 'ચીતે એ વમતે,' 'તોમાગ એ અમરા,' 'દેશેગ ઉત્તતિ' અને 'પૂર્વી'માનો 'પત્ર' વગેરે કવિતાઓ એમના હાસ્યના નમૂના છે 'હાસ્ય કૌતુક' અને વ્યગ કૌતુક'માના કેટલા લખાણો ગુજરાતીમા તિતરી ચૂમ્યા છે—જેમકે 'અત્યેષ્ટિ સંકાર' 'મોકાડાનો મત', 'પ્રતનતત્ત્વ' 'અભ્યર્ચના', 'ગુરુવાક્ય' વગેરે

'દગ્ધ કચુ'ના લેખ-સુગસિ કવિ દેવેન્દ્રનાથ મેને પણ અનેક અંગ મળ્યો વખા છે તેમાથી 'વિશ શતાબ્દિગ વગ' નામની પ્રિતાનો ઉલેખ ખાત કરના જેવા છે એમ ધનસોબી પિતાએ પોતાના પુત્રનો લગનમનથ નમ્કો ગતી વખતે વાગાની જે ગકમ નકો કરી હતી, તેમા વન્યાનો પિતા લગન થઈ ગયા પછી કર દેગકાર કરે એ બીક તેણે પુત્રને વી પી પારમન કરી મમગતે ત્યા મોકલી આપેા, પુત્ર પણ પિતૃભક્ત એને આખે શરીરે દોરડા બાધી કપાણે લેમય સોડી સસગને બાગણે જઈ જશે દપાલી ડિલીવરી આપવા આવ્યો હતો દગ લગગતી વી પી । બિચારો વન્યાનો બાપ તો ગલારાઈ ગયો મહામહેનતે તેણે પાચ હજાર ભેગા કર્યા પણ પછી આ કવિની મલાહથી તેણે વી પી રિક્ષુક કર્યું પણ-છોકરા આ દરમ્યાન પોતાની બાવિપ્તનીનુ રૂપસાવર્ય જોઈ મન છે અને તે તેને જ પરણવાની હક લે છે, સોદલે આખરે વગેરે બાપુ વાંધા વગર પરણવાની રગ આપે છે ।

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિલુગદર્શન

પાખ્યાયે પણ હાસ્યરસના અનેક લેખો લખ્યા છે, અનેક વિષયો એમણે સ્પર્શ્યા છે અને બધામાં હાસ્યરસનો મંચાર ફર્યો છે. 'પાગલા ઝોરા' એ એમના એવા જ લેખોને બીજો મંચદ છે.

બંગાળના વિપ્લવવાદીઓના એક અગ્રણી ઉપેન્દ્રનાથ બઘોપાધ્યાયમાં પણ હાસ્યરમ જમાવવાની શક્તિ અદ્ભુત છે. એમણે 'વિગ્લી' અને 'આત્મશક્તિ'માં લખેલા લેખો જેમણે વાંચ્યા હશે તેઓ આજે પણ તેને મંભારતા હશે એમાંના કેટલાક લેખો 'હાનપ-ચારી' અને 'સ્વાધીન માનુષ' નામે જે પુસ્તકોમાં મંચદિત થઈને બહાર પડેલા છે. 'અનંતાનંદિર પત્ર'માં પણ એમની મીઠી ચળખા માગતી શૈલી આપણે જોઈ શકીએ. છીએ એમાંનો એક પત્ર 'ધર્મરાજના પ્રશ્નો' પ્રધાનમાં છપાઈ ગયો છે, તે જોવા જેવો છે. એમણે લખેલું પોતાના દેશવટાનું અને જેલનું જીવન પણ હાસ્યરસનાં ઝાંટણાંથી અને એમની વિશિષ્ટ પ્રકારની લેખન શૈલીથી એ પ્રકારના બધા પુસ્તકોમાં ભુલું જ તરી આવે છે. એમનાં લખાણો વાચકને વિચાર ફગતા કરી મૂકે એવા અને પોતાનો મન સામાને ગળે ઉતારી દેવાની શક્તિવાળા હોય છે. એમણે પોતાની હાસ્યરમ જમાવવાની શક્તિનો પોતાના મતનો પ્રચાર કરવામાં ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે.

હાસ્યરમના નવા લેખકોમાં સ્વીન્દ્રનાથ મેત્ર, કેદારનાથ બઘોપાધ્યાય એ બેનો પણ મારે ઉલ્લેખ કરવા ધટે. અને બાળસાહિત્યમાં હાસ્યરસના પૂર વહેવડાવનાર કવિ સુકુમાર રાયને પણ ભૂલવા ન જોઈએ. એમના હાસ્યરમનો નમૂનો બાળ સાહિત્યનો પરિચય આપતી વખતે મારે આપવો પડશે એટલે અહીં માત્ર નામોલ્લેખ જ કરું છું.

જીવન અને ઇતિહાસ

જીવનચરિત્રો એ સાહિત્યનું એક ખૂબ મહત્ત્વનું અંગ છે, અને આપણી ભાષામાં એ પ્રકારના સાહિત્યની જાણપ માલે એની છે, એટલે એ વિષે પણ એ શબ્દો લખવાની મને જરૂર લાગે છે. આપણા ગુજરાતના જ અગ્રગણ્ય પુરુષોમાંથી કેટલાના મારાં જીવનચરિત્રો આપણી પાસે છે 'નર્મદાશંકર કવિ, ત્રાગી દયારામ સરસ્વતી, નવજીરામ પંડ્યા, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ મણિલાલ નમુભાઈ, દાદાભાઈ નવરોજી, દિરોજશાહ મહેતા, જમશેદજી તાના, ત્રિજીવનદાસ ગજગર, વિક્રમભાઈ પટેલ કોનું સારું જીવનચરિત્ર આપણી પાસે છે? અને આપણા મધ્યકાલીન કવિઓ, મંતો વગેરે વિષે પણ આપણી પાસે કેટલી ઓછી માહિતી છે! ગુજરાત બહારના દિલ્હના બીજા પ્રાંતના અને જગતના મહાપુરુષોના કેટલાં સ્વતંત્ર સારા ચરિત્રો આપણે ત્યાં તૈયાર થયા છે? લો. મા. તિલક, દેશભક્ત ગોખલે, દેશબંધુ દાસ, લાલા લાજપતરાય, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, એનિ બેસન્ટ, સ્વામી બ્રહ્મનંદ, જગદીશચંદ્ર બસુ, પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય વગેરે પરપ્રાંતીય આગેવાનોનાં જીવનચરિત્રો તૈયાર ન થયાં જોઈએ? જગતની દૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વ પામેલી વ્યક્તિઓનાં જીવનો પણ ન લખાવાં જોઈએ? લેનિન, ક્રાજીલ, દિટલર, મુસોલિની વગેરેના ચરિત્રો આજે તૈયાર ન થયાં જોઈએ?

પણ મારે તો બંગાળી સાહિત્યની જ વાત કરવાની છે. બંગાળીઓ પાસે એમના મહાપુરુષોના તો સારી રીતે લખાયાલાં જીવન ચરિત્રો છે જ. નગેન્દ્રનાથ ટાગોરપાધ્યાયનું 'ગાજરાયમોહન રાય' ઉપરનું પુસ્તક, ચડીચરણ બઘોપાધ્યાયનું 'વિદ્યા-માગર જીવની' અને હમણાં જ પ્રમિદ થયેલ મજેન્દ્રનાથ બઘોપાધ્યાયનું 'વિદ્યાસાગર-પ્રમંજ', અગ્નિનકુમાર ચક્રવર્તીનું 'મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ કાકુર,' અને દેવકુમાર રાય ચાધુરીનું

‘દિગ્વેન્દ્રલાલ’, શચીરાંચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું ‘બ્રહ્મીય ચરિત્ર’ અને યોગીન્દ્રનાથ બસુનું ‘માધ્વલ મધુસૂદન દત્ત’, સુરેશચંદ્ર ધોપનું ‘રાસબિહારી ધોષેર જીવની’ અને હેમેન્દ્રનાથ દાશગુપ્તનું ‘દેશબંધુ સ્મૃતિ’ તથા કુમુદચંદ્ર ચૌધુરીનું ‘દેશબંધુ ચિત્રગચ્છન’, બંકુબિહારી કરકૃત ‘વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી’ અને મનમથનાથ ધોષ દૃત ‘હૃમચંદ્ર બંદોપાધ્યાય’—૩ ભાગ, તથા ‘બ્યોતિ રિન્દ્રનાથ ઠાકુર’ અને ‘દક્ષિણગચ્છન’, ઉપરાંત શિશિરકુમાર દૃત ‘અમિય નિમાઝ ચરિત’, શરતકુમાર રાયદૃત ‘ચુરુદાસ બંદોપાધ્યાય’ અને ‘મહાત્મા અશ્વિનીકુમાર’, રાખાલદાસ કાવ્યાનંદ દૃત ‘મહાપુરુષ આશુતોષ’—જેઠાં એ છીએ ત્યારે આપણને થાય છે કે એમણે પોતાના મહાપુરુષોનાં જીવનનો પરિચય કરવાનાં સાધન તો તૈયાર રાખેલાં જ છે. આ ઉપરાંત બગાળમાં આત્મકથાઓ પણ ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનું ‘આત્મચરિત’ રવીન્દ્રનાથની ‘જીવનસ્મૃતિ’ શિવનાથ શાસ્ત્રીનું ‘આત્મચરિત’, નતીનચંદ્રનું ‘આત્મચરિત’, બિપિનચંદ્ર પાલની આત્મકથા (હજી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થઈ નથી) સત્યેન્દ્રનાથ ઠાકુરનું ‘આત્મચરિત’, બારીન્દ્રકુમાર ધોપનું ‘આમાર આત્મકથા’ વગેરે પણ ચરિત્ર સાહિત્યમાં મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે.

આપણા સાહિત્યમાં ચરિત્ર ગ્રંથોની પેઠે જ ઇતિહાસના ગ્રંથો પણ ઓછા છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ ગેઝેટિયરના મારફતે જ મળે છે, તેથી જ સંતોષ માનવો પડે છે. આજના આપણા ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખ મુનિ શ્રી. જિનવિજયજી ત્યારથી ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારથી ગુજરાત એમની પાસે પોતાના વીગતવાર અને વ્યવસ્થિત ઇતિહાસની આશા રાખી રહ્યું છે. છતાં આજ સોળ સોળ વરસનાં વહાણા વાયાં તો એ એમણે આપણી એ આશા હજી પૂરી કરી નથી, અને ગુજરાત પોતાના ઇતિહાસ વિનાનું જ રહ્યું છે. પણ આ તો કેવળ ગુજરાતના ઇતિહાસની વાત થઈ. હિંદના ઇતિહાસમાં પણ આપણે ત્યાં કંઈ જ નોંધ પાત્ર લખાણું નથી. હમણા વિન્સેન્ટ સ્મિથનો અનુવાદ પ્રગટ થયો તે જ.

બંગાળીમાં ઇતિહાસ વિષે કેટલાંય મૌલિક શોધખોળ કરીને લખાવલાં પુસ્તકો આજે મોજૂદ છે, અને હજી એવી શોધખોળ કરીને જાણનાર અભ્યાસીઓ પોતાનું કાર્ય ખત પૂર્વક કરી રહ્યા છે. કલકત્તાની કાળો કાટડીની વાતને જૂઠાણું સાળિત કરનાર અક્ષરકુમાર મંત્રેયનાં ‘મિરાજદાસ’, ‘મીર કાસીમ’ અને ‘ફિરંગી વણિક’ તો ગુજરાતીમાં કિતરી ચૂક્યા છે. ભારતવિખ્યાત ઇતિહાસજ યદુનાથ સરકારે ‘શિવાજી’ લખ્યું છે. વ્રજેન્દ્રનાથ બંદોપાધ્યાયે ‘મોગલ યુગે સ્ત્રોશિક્ષા’, ‘મોગલ વિદુષી’, ‘બેગમ સમરુ’, ‘મહાનારા’ અને હમણાં ‘બંગીય નાટ્યશાલાર ઇતિહાસ’, ‘સંવાદ પત્રે મેકલેર કથા’ના બે ભાગો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. યોગીન્દ્રનાથ મમાદારે ‘સમસામયિક ભારત’ને નામે હિંદમાં આવી ગયેલા પ્રવાસીઓના પ્રવાસ વર્ણનો બગાળીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે અને એના નવ ગ્રંથો બહાર પડી ચૂક્યા છે. આખી માળા લગભગ પચીસેક ગ્રંથોની ચોગળ હતી. વળી એ જ લેખકે ‘ઈંગરાજેર કથા’ પણ લખી છે. વિનયકુમાર સરકારે ચાર ગ્રંથોમાં ‘વર્તમાન જગત’નો પરિચય કરાવ્યો છે અને એકમાં ચીનની મળ્યતાનો કક્કો આલેખ્યો છે. હિંદબરમાં પોતાની શોધખોળને લીધે જાણીતા થયેલા રાખાલદાસ બંદોપાધ્યાયે ‘બંગાળનો ઇતિહાસ’ બે ગ્રંથોમાં લખ્યો છે. ‘પ્રાચીન મુદ્રા’ ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું છે અને ‘પાપાજીર કથા’માં આપણા રથાપત્યના અવશેષોની વાત લખી છે. તે ઉપરાંત ‘લેખમાલાનુક્રમણી’ નામે હિંદના ઇતિહાસને લગતા જોષોનો પરિચય

આધુનિક બંગાળી સાહિત્યનું વિહંગદર્શન

આપણે એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે બંગાળનો ઇતિહાસને અંગે જાનીદાર તથા વર્તમાનના 'ગાદેર ઇતિહાસ' અને કાલિપ્રસન્ન બઘોપાધ્યાયના 'બાગસાર ઇતિહાસ' તથા 'મધ્યયુગેર બાગસાર' અને 'નવાળી આમલેર બાગસાર ઇતિહાસ'નો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

'ધર્મપદ'ના અનુવાદક ચારુચંદ્ર બસુએ 'અરોહ પ્રિયદર્શી' અને 'અરોહર અનુ-શાસન' નામે બે પુસ્તકોમાં અરોહનું જીવન અને તેની આજ્ઞાઓ આપ્યાં છે. અક્ષયકુમાર દત્તે 'ભાગત વર્ષેર ઉપામક મંત્રણા' નામના પુસ્તકના બે અધ્યાયોમાં દિલ્હીના જુદા જુદા ધર્મો અને તેના પથોની ખૂબ ઉપયોગી માહિતી આપી છે, એનો પણ અહીં જ ઉલ્લેખ કરી લઉં છું. આ ઉપરાંત બંગાળના જુદા જુદા જિલ્લાઓના સ્વતંત્ર વિસ્તૃત ઇતિહાસો પણ ત્યાંના કોઈ કોઈ વિદ્વાનોએ હાથે લખાણેલા મળે જ છે—જેવા કે ચંદ્રમાત્રે ઇતિહાસ,' નિખિલનાથ રાયનું 'મુર્શિદાબાદ ઇતિહાસ', કૃષ્ણસચ્ચંદ્ર મિશ્રનું 'ત્રિપુરા ઇતિહાસ,' કેદારનાથ મહુમદારનો 'મયમન સિંહેર ઇતિહાસ' વગેરે.

પ્રવાસ સાહિત્ય પણ બંગાળમાં ઠીક ઠીક છે જલધર મેનના 'પથિક', 'દિમાસય', 'મશિલાપથ', 'પુગનન પગિદા' અને 'મધ્ય ભારત', વિનયકુમાર મરકાગનાં 'સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ' અને 'પેરિસે દેશ મામ', રવીન્દ્રનાથ કાકુરના 'યાત્રી', 'ગણિયાર ચિકિ' અને 'જનપાને પારસ્યે' અમરનાથ ઘોષના 'સુષ્ત જનપાન', 'નવ જનપાન' અને મુગેશચંદ્ર બઘોપાધ્યાયનું 'જનપાન', કેદારનાથ બઘોપાધ્યાયનું 'ગીન' અને સ્વામી વિવેકાનંદના પ્રવાસ વર્ણનો 'પરિમાલક' અને 'પ્રાચ્ય ઓ પાશ્ચાત્ય' તથા તેમના ભાઈ ભુપેન્દ્રનાથ દત્તનું 'આમાર અમેરિકાર અભિગત', અક્ષયકુમાર નંદીનું 'વિલાત બ્રમણ' અને પ્રસિદ્ધ શિક્ષકી પ્રમોદકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાયનું 'દિમાસય પારે કૈલાસ ઓ માનમ સંસાર' વગેરે પુસ્તકો તો ઝૂંટ યાદ આવે છે, એટલે નોંધું છું. તે ઉપરાંત હમણા પણ અનેક પ્રવાસ વર્ણનો લખાઈ ગયા છે બંગાળી મામિકો આપણા મામિકોની મગખામણીમાં પ્રવાસ વર્ણનો વધારે આપ છે.

નિમગ્ન સાહિત્ય, ગાઢીય અથો, કોપ અને બાગર અથો, બાળ સાહિત્ય અને મામયિક સાહિત્ય એ બધા વિષયો પણ વિગત મમાલોચના માગી લે એવા છે, પણ તે આજે હવે મમયને અમાલે શક્ય રહ્યું નથી. બંગાળી સાહિત્ય પરિષદ, કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય વગેરે મસ્થાઓનો પણ સાહિત્યના ઘડતરમાં ખૂબ મહત્ત્વનો ફાળો છે, અને તેનું વિવરણ પણ રમિક અને બોધક હોવા છતાં હું નથી લખી શકતો. વળી બંગાળનું વિવેચન સાહિત્ય, ત્યાંના વિવેચકો વિશે પણ લખવા જેવું છે, પણ એ બધું કરી કોઈવાર અનુકૂળના મળ્યે કરી શકીશ એવી આશા રાખી વિરમું છું.

આ કામ માથે લીધા પછી તરત જ હું બિમાર પડ્યો અને બીજા નિબંધો ગ્રેસમાં ગયા ત્યાર પછી કશી તૈયારી વિના માટે એ લખવાનો શરૂઆત કરવી પડી અને જેમ જેમ સંગ્રહનનો દિવસ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ વિષયનો સંકોચ કરવો પડ્યો અને છતાં આખરે તો મમગ્ન સાહિત્યને સ્પર્શો ન જ શક્યો, પરિણામે માટે આ નિબંધ આમ અધૂરો જ છોડી દેવો પડે છે એનું મને અત્યંત દુઃખ થાય છે.

આ તુટિઓ માટે હું મનેમનની સલામત ગમિતિની અને ચુચરતના વાચકવર્ગની ખગ દિલથી ક્ષમા યાચું છું.

ગુરુના વિદ્યાર્થી

વિજયા દશમી, ૧૯૫૨

નગીનદાસ પારેખ

વર્તમાન મરાઠી સાહિત્યની સમાલોચના

‘સાહિત્યસેવકો માનવી આત્માના ઇજનેરો છે.’—સ્વદાન

પ્રાસ્તાવિક

વીસમી સદીના મરાઠી સાહિત્યનું આપણે પરીક્ષણ કરીએ તે પહેલાં તેની આગણીસમી સદીના સાહિત્યની પાશ્વર્થિક્ષમિ દ્રુકમાં સમજી લેવાની જરૂર છે.

ગયા સૈકાના મધ્યમાં આપણા દેશમાં બહુ મોટા પાયા પર સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને માટે એક તન થયો હતો, તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ. તેને સરકારે બહુ સફળ રીતે કચડી ખ્યો. તેના દમનનો સૌથી વધારે હિસ્સો બંગાળ, યુક્ત પ્રાંત અને મહારાષ્ટ્રને ભાગે આવ્યો. દમનની સાથે જ, ક્રાંતિની ભાવી શક્યતા અટકાવવા માટે અંગ્રેજ કેળવણી, ચિરત્રી અને અંગ્રેજ સંસ્કૃતિનો પ્રચાર જારી થયો, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે જે જાણે પરરાજ્યની સામે યુગ્મેશ ઉઠાવેલી, તે જ પ્રજા ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી તેને ઇશ્વરની સમજવા લાગી અને તેનાં ગુણગાન અને અનુકરણ કરવા લાગી. કેળવણી કેટલી કંટાળાવી હોય છે, તેનાથી કેવાં પરિણામે લાવી શકાય છે, તે કાંઈને જોવું હોય તો તે એક કેળવણીનો ઇતિહાસ તપાસે; પણ આ પરિસ્થિતિમાં પણ આશાનું એક કિરણ હતું. ઈટલ સરકારના આ ભાટ સાથે બીજાં પણ એક આવો શિક્ષિત વર્ગ પેદા થયો કે જેને રાજ્યની ધુરા સહન થતી નહોતી અને તેને ઉતારી નાખવા માટે તે બનતો બધો પ્રયત્ન લાગ્યો હતો. પરંતુ સંસ્કૃતિને હવાની હિપમાં આપી શકાય. તે ફક્ત બારણાંમાંથી બારીમાંથી પેસે છે, એવું નથી. ત્યાંત્યાંથી તેને કંઈક છિદ્ર મળે છે, ત્યાંથી તે પેસે જ એમ જાણવું. તેથી જ આવા હુમલાનો પ્રતિજાર શિક્ષણદ્વારા, લેખકને લેખનદ્વારા વેપારીને વેપારદ્વારા કરવો પડે છે. ગુજરાતમાં આવું કામ કેટલેક અરો થી મહિલાય સુમાઈ અને ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીએ કર્યું, એમ કહી શકાય. મહારાષ્ટ્રમાં કે બંગાળમાં પણ પ્રતિકારનું સ્વરૂપ વધારે તીવ્ર હતું. તે બૌદ્ધિક, ધાર્મિક અને રાજકીય હતું. આ નિકારમાંથી જ મહારાષ્ટ્રમાં વીસમી સદીની સાહિત્યગંગાનો જન્મ થયો છે. આ ઘટના ત્યારવા જેની છે. આને કીધે તે વખતના સાહિત્યકારો જેમ બુદ્ધિમંત્ર અને વિદ્વાન તો, તેમ તેજસ્વી અને દેશપ્રેમી હતા આવા શક્તિસંપન્ન સાક્ષરો પાસેથી વીસમી સદીના મરાઠી લેખકોને પ્રેરણા મળી છે.

આગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે ગાળામાં જેમ કર્તવ્યથીય વિચારવત સાહિત્યકારો હતા, તેમ રાજકારણપદક પ્રદેશ અને

સમાજસુધારકો પણ હતા આ બધાનો વિચાર અહીં અગ્રાને છે તેથી સાહિત્યનો કે નિચારોનો આ વાગ્યો. આગળની પેઢી સુધી પહોંચાડવાનું વિશેષ માન જેમને મળ્યું છે, તેમાના પાંચ જ પ્રાતિનિધિક સાક્ષરોનો આપણે વિચાર કરીશ.

એમા અગ્રપૂજનું સ્થાન ન્યાયમૂર્તિ માધવગવ ગનડેનું છે. તેઓ જેમ ગોખવે છતાં ગજડાગજુરુ હતા તેમ તે વખતના લગભગ બધા આગળપડતા યુરકો ઉપર તેમની ઓછીવત્તી અસર હતી કુશાગ્ર બુદ્ધિ, ઉડા અભ્યાસ, વિચારગીયતાની માથે ઉદાર અને ધાર્મિક વૃત્તિ અને ઉદ્યોગી સ્વભાવને લીધે તેઓ બધાને આદરપાત્ર લાગતા અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સમાજ કે ધર્મશાસ્ત્રના તેમના ઘણા ભાષણો કે લેખો આ જમાનામા પણ માર્ગસૂચક થઈ પડે એવા છે વિપ્લુશાઓ ચિપ્લૂચક (૧૮૫૦-૧૮૮૨)ને 'આધુનિક મગડી સાહિત્યના જનક' કહેવાય છે તેઓ પ્રભાવશાળી નિમધેયક અને પ્રખર રીમાદાર હતા સગસ બુદ્ધિમત્તા, સમૃદ્ધ, અગ્રેજ અને મગડી ભાષાનું જોડુ અપ્યયન, દિદુ સરફીનું પૂરું અભિમાન અને અપ્રતિમ ભાષાપ્રભુત્વની માથે પ્રતિપક્ષી પણ મર્મભેદક ટીકા કરવાની શક્તિ, આટલા ગુણોને લીધે તેઓ તે સમયના યુરકોના આગેવાન થાય, એમા શ્રી નવાઈ ૨૧ ૨૨ની ઉમરના હતા ત્યારે જ તેમણે 'નિમધમાના' અને પછી 'કેમરી'મા લખવાની શરૂઆત કરી ને તત્કાલીન મગડી સાહિત્યનું પરીક્ષણ કરવા માડ્યું. તેઓ ૨૨ મે વગમે ગુજરી ગયા, પણ આ અપ કાળમા જ તેમણે મગડી ભાષાશુદ્ધિ, ભાષાપદ્ધતિ, ભાષાતરો, ભાષાદૂષણો, ઇતિહાસ, વક્રવૃત્ત, વાચન, વિદ્વત્વ અને કવિત્વ, આપણા દેશની રિથિનિ, આવા આવા વિષયો લખને નિમધો લખ્યા તેથી ઊગતા સાક્ષરોને જેમ દિશાસૂચન મળ્યું તેમ જ તેમનું સંદેશ અને સ્વભાષાનું અભિમાન પણ જાગૃત થયું લોકમાન્ય ટ્રિગક (૧૮૫૬-૧૮૭૦)ને વિશે વધારે લખનાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. તેઓ ઉત્તમ નિમ વકાર, મરુદ્ધ સાહિત્ય ને ઇતિહાસ, જ્યોતિષશાસ્ત્ર ને ગણિતના અભ્યાગી અને સંશોધક તરીકે મગડી સાહિત્યમા મરાહૂ છે. તેમનું નામ આ વાદીમા વાચી કેટલાકને આશ્ચર્ય લાગે પણ તેનું કારણ આ છે કે તે સમયમા મહારાષ્ટ્રમા ગજડીય, આઝાદિક કે સાહિત્યિક જીવન એકબીજા સામે એટલું બધું સકળાયેલું હતું કે તેમાથી એકને બીજાથી છૂટા પાડવું અશક્ય છે ગજડીય અને સામાજિક સંદેશ પ્રગ્ન સુધી પહોંચાડવાનું કામ ઘણે ભાગે સાહિત્યરૂપી દ્વનને હાથે થતું તેને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ બહુ ઓછું હતું અને આજે પણ એવું નથી બનતું સુ? પોતાના ભાષણો કે લખાણોનું પ્રગ્નમા ચંતન જગાડનારા લોકનામોને સાહિત્યક્ષેત્રમા કેવું પ્રથમ પકિતનું સ્થાન અપાય છે, તે આ વગસે આ પર્ગવદના પ્રમુખરથોને ગાંધીજીને ચૂટનાય સાહિત્યપ્રેમીને કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય શ્રી ગોપાળ ગણેશ આગરકર (૧૮૫૬-૧૮૯૫)નું નામ કેટલાક વાચકોએ સાંભળ્યું હશે ઉત્તમ નિમધમા અને વૃત્તપત્ર વિવેચક અને ઓજસ્વી ભાષાપ્રભુ તરીકે તે પ્રસિદ્ધ છે વિચારોની પ્રગલ્ભતા, પ્રૌઢ ભાષા, નિર્ભયતા અને લોકસેવાની ધગશને લીધે તેમનું લખાણ અત્યંત પ્રાણવાન બન્યું છે ગુજ ગતમા જે સસાગસુધારાનું કામ મહેતાજી દુર્ગાગમ, નર્મદાચકર કે દલપતરામે કરેલું, તેનું જ આગરમનું કામ હતું શ્રી નર્મદાચકર અને સ્વ આગરકરના લખાણમા ઘણું સામ્ય છે તે જમાનો સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષણનો હતો અને તેમા પોતાની કેટલી સારી વસ્તુઓ સાચવી?

શ્રેમતી પણ કેટલીક સારી વસ્તુઓ આણવાની જરૂર હતી. 'મહારાષ્ટ્રનો' સનાતની સમાજ
 એ વિરોધ કરતો હતો. નિર્ભય સ્પષ્ટનાથી અને પ્રમંગ પડે ત્યારે અચૂક ટીકા કરીને આગરકડે
 સમાજને વિચાર કરતો બનાવ્યો. આધુનિક સમાજસુધારક તેમને ગુરુસ્થાને માને છે. શ્રી.
 ધણાસાહેબ કિલોસ્કર (૧૮૪૩-૧૮૮૫) 'મરાઠી નાટ્યસાહિત્યના જનક' કહી શકાય. તેઓ
 એ ઉત્તમ નાટ્યલેખક હતા તેમ ઉત્તમ નટ પણ હતા. તેમણે ત્રણ પૂર્ણ અને એક અર્ધ મળીને
 ૧૩૩૩ નાટકો લખ્યાં છે, અને પેશવાઈના ' સાગર' શાણાઓ ' ની પેઠે આ સાગરના નાટકોને
 હિત્યમાં અમર સ્થાન મળ્યું છે. તેમનાં ' ગાકુંતલ ' અને 'ખાસ કરીને' ' સૌભદ્ર ' હજી પણ
 જવાય છે. નાટકમાં સંગીતનો ઉમેશ એમણે જ પહેલવહેલો શરૂ કર્યો અને તે સંગીતમાં
 હી અને કર્નાટકી ઢાળોનું મિશ્રણ હોવાથી તે ઉમેશ નાટ્યસાહિત્યને વધારે લાભદાયી
 થો, તે આપણે આગળ જોઈએ.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી આપણે વીસમી સદીના સાહિત્યમંદિરમાં પ્રવેશ કરીએ
 એ. તેના દરેક વિભાગના સંક્ષિપ્ત વિવેચનથી વાચકને તે સાહિત્યની કંઈક ઠીક ઠીક કલ્પના
 આવશે, એવી આશા છે.

લઘુકથા

હિંદુસ્તાનના ગમે તે પ્રાંતની લઘુકથા લો, તેનો જિગમ વેદારણ્યકોના નિમિત્ત ગિરિકંદરામાં
 જી આવશે. તોપણ અર્વાચીન સમયને વિશે જોણું હોય તો એમ કહી શકાય કે મરાઠી
 હિત્યમાં લઘુકથાની પદ્ધતિ શ્રી. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂચકરના પિતા શ્રી. કૃષ્ણશાસ્ત્રી
 પંપળૂચકરે શરૂ કરી. તેમનું ' અગ્નિયન નામદસ'નું ભાષાંતર ' અરવી માર્ગેતોલ સુરસ
 ' ચમત્કારીક મોટી ' નામે પ્રસિદ્ધ થયું અને તેને સારો આવકાર મળ્યો. પછી ચીની,
 ફી, ફારસી, જર્મન, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના વાર્તાઓનાં ભાષાંતરો થયાં. સંસ્કૃત 'હિતોપદેશ'
 અને 'પંચતંત્ર' પણ મરાઠીમાં ખોલવા લાગ્યા ' વહાણુ યાય તેની દુકાન મંગાવ ' આ વાર્તા
 જરાતને કહેવાની એકી જ જરૂર છે. કથાપ્રિય આપકોની જિજ્ઞાસાતૃપ્તિને માટે ' બાલમિત્ર '
 ખના માસિકનો જન્મ થયો. તેના તંત્રી શ્રી. છત્રેએ લઘુકથાને સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન
 મળ્યું, એ સાચી વાત; પણ આ માસિકને હીધે હવે બાળકો સાથે મોટરાઓ પણ વાર્તા
 ભાગવા ખેસવા લાગ્યાં અને થોડા દિવસ પહેલાં મોટરાં વાંચી કહે અને નાનાં સાંભળે,
 પેલી જે સ્થિતિ હતી, તેની જગ્યાએ એવું થયું કે નાનાં ' બાલમિત્ર ' વાંચે અને મોટરાં
 સાંભળે ! ' બાલ ' શબ્દની આ વ્યાપ્તિ જોઈને, મનુ ભગવાને મનુસ્મૃતિમાં, ' વાજ ધોળા
 ત્ય તો માણસ વૃદ્ધ જ હોય છે, એમ નથી ' એમ જે કહ્યું છે, તે સાચું લાગે છે !

લઘુકથાના આ વધતા પ્રસારનો ફાયદો ઉઠાવી તેને સાહિત્યમાં અમર સ્થાન આપવાનું
 આ લઘુકથા, નાટકો અને નવલકથાના સમર્થ લેખક શ્રી. હરિભાઈ આપટે (૧૮૬૪-૧૯૧૯)
 ધટે છે. તેમની બીજી સાહિત્યસેવા બીજી વિચારારો. અહીં ફક્ત તેમની લઘુકથાનો જ
 વચાર કરીએ. ૧૮૯૦માં તેમણે ' કરમજૂર ' (મનોરંજન) નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું.
 આ પરથી કેટલાકને એવું લાગવાનો સંભવ છે કે આ છાપું હમણાંના ' ફૂલબાજ ' ' જે
 હી મોજ 'ની પેઠે સ્ત્રીચિત્ર અને ચરિત્રના ચિત્રણથી ભરપૂર એકાદ છાપુ હશે પણ તે

એવું નહતું. તેમાં અત્યંત શિષ્ટમાન્ય સાહિત્ય આવતું, અને તેમાં શ્રી. હરિભાગિનું લગભગ પ્રણેતૃત્વ લખાણ આવી ગયું હતું. તે ત્રીસ વરસ સુધી આશુ, તે પરથી તેની લોકપ્રિયતા કદી થકાય. રશિયન સાહિત્યમાં ગોગોલનું જે સ્થાન, તે જ મરાઠીમાં શ્રી. હરિભાગિનું છે. મધ્યમ વર્ગનાં પાત્રોની પ્રસંગી, પરિચિત પ્રસંગો, સરસ સ્વભાવચિત્રણ, પાત્રાનુકાર ભાષા અને અત્યંત આત્મીયતા, આ ગુણોને લીધે તેમની વાર્તાઓ અસરકારક નીવડી છે. 'ફાલ્લ તર મોઢા ફટીળ ઝાલા' (સમય તો બહુ આકરો આવ્યો) નામની વાર્તામાં દુકાળમાં સપડાયેલા એક ગરીબ ખેડતના કુટુંબનો હૃદયદાયક ચિત્રાર છે. તે વાંચનાં વાચકને 'ત્યારે કરીયું શું?' એમાંનાં કેટલાંક વર્ણનો યાદ આવશે. શ્રી. હરિભાગિની વાર્તાઓ 'સ્કુટ મોટી' ને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. 'કરમળૂક' માં 'નેપથ્યપાઠ' ના મથાળા નીચે કેટલાંક લેખો આવતા. પત્ની ધરની કેટલીક આવશ્યક વસ્તુઓ લાવવા પતિને કહે છે અને પનિરાગ તેને અનાવશ્યક ગણી તે આણવાતું સુવતવી રાખવાતુ પસંદ કરે છે. અને એને પરિણામે એક લાંબું ભાષણ સમરૂપે મેળવે છે, આ સ્થિતિ મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબોમાં સર્વત્ર દેખાય છે. આ ધરમધ્ય પ્રસંગની ભુદીભુદી બાલુઓ પર નેપથ્યપાઠોની રચના છે.

મધ્યમ વર્ગનાં પાત્રો લઈ યશસ્વી લઘુકથા લખનારાઓમાં 'કેસરી' વાળા શ્રી. જી. ચિં. કેળકર, શ્રી. શ્રી. ડૃ. કોલ્હટકર, પ્રો. શિવરામપંત પરંજપે અને પ્રો. વામન મલ્હાર જેશીનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. સાહિત્યનાં બીજાં ગંભીર ક્ષેત્રોમાં આ ચારેય લેખકોએ યશસ્વી સેવા કરી છે; તેપણુ તેમને કોઈવાર આ લઘુકથાની બાંધકા નોકે રમવાની ઇચ્છા થાય છે, એ જ લઘુકથાની લોકપ્રિયતા બતાવે છે. આ લેખકોને લેખનની પ્રેરણા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં શ્રી વિંણુશાસ્ત્રી ચિપળૂચકર પાસેથી મળેલી. શ્રી. હરિભાગે આપટે વિષે પણુ એમ જ હતું. શ્રી. કેળકરની વિશેષતા કથામાં માર્મિક વિતોદ, સ્વાભાવિકતા, વાસ્તવિક પ્રસંગ અને કલ્પનાવિલાસમાં હોય છે. 'માફી માફી કશી જુકલો' (મારો ગાડી કેરી રીતે ચૂરી) 'સામાજિક ચાલીરિતોંવા ફરક' (સામાજિક રીત રિવાજોમાં ફરક), આ તેમની બે વાર્તા ઉત્તમ નમૂનારૂપે છે. શ્રી. કોલ્હટકરનું સ્વભાવ-ચિત્રણ સાડું હોય છે, તેનો અનુભવ 'માળારેં વંજ' (ગાનારું વંજ) અને 'ચવીંવી તયારી' (બખીની તૈયારી) આ બે વાર્તાઓમાં વાચકને મગરો પણુ પોતાની પ્રતિભા અને વર્ણનશક્તિ, ઉપહાસ અને વક્રોક્તિ, ભાષાવૈભવ અને સ્વચ્છતાથી વાંચનારને ક્ષણવાર આશ્ચર્યસુગંધ કરવાની શક્તિ પ્રો. પરંજપેની છે. તેઓ પ્રસિદ્ધ વક્તા હતા અને શ્રોતાઓની મનોવૃત્તિઓને હચમચાવવાની એમની શક્તિ અદ્ભુત હતી. તેજ શક્તિ તેમના લખાણમાં યોગ્યોછા પ્રમાણમાં દેખાય છે. તે વાંચની વખતે વોલ્ટર યાદ આવે છે, અને ખરું પૂછતાં પ્રો. પરંજપેનું કામ કેટલેક અંશે વોલ્ટર જેવું જ થયું હતું. ૧૯૦૬-૦૮ ની વચ્ચે આખા દેશમાં જે અચૂનપૂર્વે જાગૃતિ થઈ હતી તેમાં મહારાષ્ટ્રમાં લોકમાન્ય ટિળક સાથે સૌથી વધારે આગળ ડગા કામ કરનારાઓમાં તેઓ મુખ્ય હતા. 'આમૃતસુધ', 'પક્ષા યાત્રે-કહૂંવા પ્રવાસ' અને 'કારકાના' આ ત્રણ વાર્તાઓ તેમની બાંધાયેલ સારી રીતે બતાવે છે. પ્રો. જેશીએ સ્ત્રીકેળવણીને પોતાનું જીવનકાર્ય માન્યું છે, તેથી તેમની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીપાત્રોનું પ્રાધાન્ય અને સ્ત્રીજીવનનાં સારાં અંગો બતાવેલાં હોય છે. તેની સાથે રસિકતા, મધ્યમવર્તી કલ્પનાને પોષક થાય એવું વાનાવરણ અને પાત્રોનું સ્વાભાવિક ચિત્રણ

હોવાથી તેમની વાર્તાઓ અત્યંત સંસ્કારી છે. 'નવપુષ્પકરંડક' આ તેમનો કથા-સંગ્રહ છે. તેમનું લખાણ બાણેલાં સ્ત્રીપુરુષોમાં ખૂબ વંચાય છે.

લઘુકથાનો પ્રસાર કરવામાં જેમણે આ સમયમાં આગળપડતો ભાગ લીધો હતો, તે શ્રી. કાશીનાથ મિત્ર કરીને એક ઉત્પાદી યુવક હતા. તેમણે 'મનોરંજન' નામનું માસિક શરૂ કર્યું અને તેનું ધ્યેયવાક્ય 'યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યમ્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ' રાખ્યું. તેમાં સ્ત્રીઓના લેખોને વધારે પસંદગી મળવા લાગી. મહારાષ્ટ્રીય લેખિકાઓએ આ દાક્ષિણ્યનો ફાયદો સારી રીતે ઉઠાવ્યો, એમ કહી શકાય. તે અરસામાં જે લેખિકાઓ પ્રસિદ્ધી પામી, તેમાં સૌ. ગિરિજામાર્ષિ કેળકર અને સૌ. આનંદીમાર્ષિશર્કે મુખ્ય છે મહાવિદ્યાવત્ની અથવા તો વિદ્યાવત્ની ઉચ્ચ કેળવણી લીધા વગર ખાનગી રીતે જ આ બહેનોએ પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યો છે, અને લેખનકાર્ય કરવા સુધી આત્મવિશ્વસ કેળવ્યો છે. પશ્ચિમની કેળવણી સાથેના બીજા સુધારાઓ પણ તે સમયે હિંદુકુટુંબોમાં પેસતા હતા, તેનાં દુષ્પરિણામો ઉપરની બહેનોની કથામાં ચીનરેલાં છે. શ્રી. કાશીનાથ મિત્રે આગળ જતાં બંગાળી સાહિત્ય સાથે પણ મિત્રાચારી બાંધી અને તેમાંની વાર્તાઓનાં ભાષાંતર કરાવ્યાં મરાઠીને આનો ઉમેરો લાભદાયી થયો; કારણકે એને લીધે તેમાં કલ્પનારમ્યત્વ અને કાવ્યમય વાતાવરણનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. સાચું કહોએ તો ગુજરાત પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર પણ વાસ્તવ-પ્રેમી જ છે, અને તેથી તેની પાસે કાવ્યમય સ્વભાવની મૂડી પણ મર્યાદિત છે. કાંઈકે પણ કામ કરતાં પહેલાં તેની જમ્બેઉધાર બાબુઓ જોવાની ટેવ વધારે. એમાં મહારાષ્ટ્ર કરતાં ગુજરાતનું ગણિત વધારે સાચું ઠરે છે, એ તો વળી વાત જુદી !

બંગાળીને મરાઠી પહેરવેશ મળ્યો એટલે હિંદી, અંગ્રેજી, જર્મન, છટાલિયન, ફ્રેંચ અને રશિયન વગેરે દૂરદેશીય કથાકથકાઓ પણ મરાઠી વેશ લઈ તેના આંગણમાં રમવા લાગી. આ અનેકરંગી સાહેલીઓ આવવાથી મરાઠીનું જ્ઞાન ખૂબ વધ્યું અને પ્રસંગો અને પાત્રોની વિવિધતા, નવાનવા વિચારો અને પ્રશ્નો અને તેનો ઉકેલ જોવા મળવાથી દ્રષ્ટક સમયમાં તેની પ્રગતિ એટલી ઝપાટામંઘ થઈ કે તેને માટે 'ચશવંત', 'કિલોસ્કર', 'સ્ફૂર્તિ', 'હો' વગેરે ઉચ્ચ માસિકો નીકળવા લાગ્યાં અને હવે તેા જેમ જે સામ્યવાદી નથી તે જીવાન જ નથી, એમ કહેવાની પદ્ધતિ પડી છે, તેમ જેમાં લઘુકથા નથી તે માસિક જ નથી, એમ કહેવાની વૃત્તિ દેખાય છે. યશસ્વી ભાષાંતરકારોમાં શ્રી. સીનારામ ગુર્જર, ગોખલે, બાપટ, તારામાર્ષિ, કૃષ્ણામાર્ષિ, વસુમતીમાર્ષિ મુખ્ય ગણાવી શકાય.

નવા જમાનાની લઘુકથાનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં હાલ મરાઠી સાહિત્યમાં જે નવા વિચારોનાં મોજાં ઊછળી રહ્યાં છે, અને જેનું આનિબંધરણ સાહિત્યના અનેક પ્રકારોમાં અનેક રીતે આજે કેટલાંય વરસથી થાય છે, તેનું દિગ્દર્શન અહીં સંક્ષેપમાં કરતું જોઈએ. આ નવો વિચાર તે સામ્યવાદ. સામ્યવાદનો રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક આવો ત્રિરંગી કાર્યક્રમ છે, અને સાહિત્યદ્વારા તેનો પ્રચાર થાય છે. આ નવા વિચારોને સાકષપથી 'નવમતવાદ' કહેવાય છે. આની પ્રેરણા પશ્ચિમના કાર્લમાક્સ અને ફ્રૂડના લખાણોથી મળી છે. તેના પ્રચાર માટે લમણાંલમણાં 'નવમતવાદ' કરીને મરાઠીમાં એક માસિક પણ નીકળવા લાગ્યું છે. દત્તિત વર્ગો વિશે સક્રિય સલાતુશ્રુતિ, આ તેમનો એક ઉત્તમ અને સર્વમાન્ય

યર્ષ શકે એવો સિદ્ધાંત છે આજે સમાજમાં અસ્થિત્ય ધગવતા લગભગ બધા વિચારોને આહવાન કરવાનું તેમનું મિશન છે. મધુકૃત્ય ગમ્મણોની પ્રગ્નતા વખાણ કાલિદાસે ‘તેઓ ૩૯ માર્ગેથી ખરયા નહિ’ (શ્રુણ્ણાદ્વર્ત્ત્મનો ન દ્યત્તીયુઃ) એવા કથા છે. આપણે હિંદી લોકોએ પણ કેટલાય યુગોથી આવી પ્રગ્નનો જ આર્ગ આગળ મણેલો જણાય છે. ‘ખારો કૂવો હોય તેથી શુ ? પિતાશ્રીનો તો છે ને ?’ કહી ખારુ પાણી પીનાગ આપણામાં ઓછા નથી તેથી આવો નવો વિચાર, કે જે તેની બધી પૂર્વગામી વિચારપર પરાને તપાસવા માગે છે તે, આવે તો આપણી ધણા વગ્મોની શુદ્ધિની મંદતા, જડતા, શિથિલતા કે વ્યવસ્થા ખરી પડવાનો સભવ છે ખરો. નવમતવાદનું ધ્યેય કોંગ્રેસની પેઠે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ છે, છતાં તેને તેની by peaceful and legitimate means ની કાર્યપદ્ધતિ પસંદ નથી તેના પુરસ્કર્તાઓમાં ઘણાખગ તરુણ લોકો હોવાથી તેમનો સામાજિક કાર્યક્રમ વિવાહસમ્બંધમાં સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ કરવાનો છે, એમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી આ વાતની સાધકનાથક ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી, પણ આટલું કહેવું આવશ્યક જણાય છે કે નવમતવાદના આ ટૂંકા જીવનમાં જ તેમના એક આગેવાન શ્રી કાણેકરને નવમતવાદીઓને ચેતવણી આપવાની જરૂર જણાઈ તેઓ કહે છે, “ દૈનિક સ્વાતંત્ર્ય એટલે જ નવમતવાદ, એની ભૂલભરી સમજણ કરી લઈ કેટલાક કાચા ગુરુના ચેલાઓ સમાજનો શુદ્ધિભેદ કરવા મડ્યા છે, એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી સમાજના ઉત્કર્ષને માટે, વ્યક્તિગત સુખ શક્તિઓના વિકાસને માટે જે જે કરવું પડે તે તે બધાનો સમાવેશ ‘નવમતવાદ’ના કર્તવ્યમાં થાય છે..... ” શ્રી. કાણેકર કહે છે તેવો જો નવમતવાદ હોય તો તે જરૂર આવકારલાયક છે.

હવે નવી પદ્ધતિની લઘુ-થા લખનાગએ તરફ વળીએ. એમાં બે પ્રકાર છે. એક ‘કથાને માટે કલા’ માનવાવાળા અને બીજો, દલિત વર્ગો સાથે અનુસંધાન કરવાવાળા અને સહાનુભૂતિ-પૂર્વક તેમનો કેસ સમાજ આગળ રજૂ કરવાવાળા પહેલા પ્રકારના મુખ્ય લેખક પ્રો ફડકે છે તેની કથાવસ્તુ ધણે ભાગે ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગમાંથી લીધેલી હોય છે અને તેના પાત્રો—સ્ત્રીપુરુષો બધા—ટોલેજમાં ભણતા હોવાથી અને તેમાં વળી આગળ નોકરીની ચિંતા કરવી ન પડે એવા હોવાથી તેમનું જીવનકાર્ય મુખ્યત્વે પ્રેમ કરવાનું અને કરાવવાનું હોય છે. જીવાન દુનિયામાં તેમનું લખાણ ખૂબ વચાય છે તેમની કથાઓમાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, મધ્યવર્તી પ્રસંગ ઉપર અવધાન, સુમદ્ ગયના અને ઓપરતી ભાષા હોય છે ‘તુરુગાં વૂન સુટડા’ (જેવથી છટકારો) અને ‘ન્યાય’ આ વાર્તાઓમાં તેમના લખાણના સાર ગુણો દેખાય છે. આટલા ગુણો છતાં તેમના લખાણમાં એક પ્રકારનો કામુક ઉન્માદ હોવાને લીધે તેમની કલા થોડી હીન લાગે છે.

બીજા પ્રકારના પ્રતિનિધિ શ્રી ખાડેકર અને શ્રી. વરેરકર છે. પતિત અને સમાજ-ગચનાં પ્રચંડ પૈસાં નીચે ચગદાઈ જનારા મજૂરો, ખેડૂતો અને સ્ત્રીઓની વિપત્તાવસ્થાનું સમર્થ ચિત્રણ આ મનો લેખકોએ પોતાની કથાઓમાં કર્યું છે તેથી તેમાં જેમ વાસ્તવિકતા તેમજ નિતાત આત્મીયતા પ્રતીત થાય છે શ્રી. ખાડેકર વધારે કાવ્યસિદ્ધિ અને શ્રી વરેરકર વધારે પ્રચારકૃતિના છે. ‘જીવનકલ્પા’ ખાડેકરનો લઘુકથાસંગ્રહ છે. તેમનામાં

કવિત્વ અતિરંજન અને વિસ્તાર હોવા છતાં તેની સાથે તેમની ધ્યેયનિષ્ઠા, અબ્ધરત રચના, જીવન અને નિસર્ગ સાથેની સમજાવના વાચકને મુગ્ધ કરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં તે પ્રથમ પંક્તિના લઘુકથા અને નવલકથાલેખક, નિર્મલકાર, ચરિત્ર અને નાટ્યલેખક અને કવિ છે. શ્રી. વરેરકરની કથાઓમાં વિવિધતા છે અને અસહકારની શરૂઆતમાં તેઓ મુંબઈની રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં અધ્યાપક હોવાથી પ્રત્યક્ષ કાર્ય સાથે તેમનો થોડાંક સંપર્ક રહ્યો છે. તેથી તેમનું લખાણ વિશેષ અસરકારક થાય છે તેમની વાર્તાઓમાં ‘અઘોરીનાદ’ (વિચિત્રનાદ) અને ‘વિઢીવાલી’ નમૂના રૂપે આપી શકાય.

શ્રીલેખિકાઓનો થોડો ઉલ્લેખ પહેલાં કર્યો છે. નવા વિચારોની લેખિકાઓમાં શ્રી વિલાવરી શિરકર, સૌ. કમાખાઈ રાવ, પ્રો. સૌ. કમળાખાઈ ટિળકનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. ત્રણેયે, ધણેભાગે, સમાજની ખેદરકારી અને હૃદયશૂન્ય રૂઢિઓને લીધે સ્ત્રીઓને જે હાડમારીઓ વેકવી પડે છે, તેનું ચિત્રણ કર્યું છે. શ્રી. વિલાવરીખાઈનો ‘કલ્યાણે નિઃશ્વાસ (કળીઓના નિઃશ્વાસ) નામનો અત્યંત હૃદયસ્પર્શી કથાસંગ્રહ છે. તેમાં આચાર-વિચારહીન પુરુષ દરેક પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીને કવી દીન, હીન બનાવે છે, તેનું વર્ણન છે. કાઈ ઉત્સાહી લેખક આનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરે તો એક સારી ચોપડીનો સાહિત્યમાં ઉમેરો થશે આ જ લેખિકાએ ‘દિવ્યકાવર’ (દિવ્યકાવર) નામની એક નવલકથા લખી છે. તેમાં સ્ત્રીજીવનના એક પાસાનો ઉકેલ બતાવ્યો છે. તેનો વિચાર યથાકાલે આવશે. પ્રો. ટિળકની ‘હૃદયશારદા’ કથાસંગ્રહ અને સૌ કમાખાઈરાવની ‘દેવચટના’ અને ‘આનુવંશિક સંસ્કાર’ આ વાર્તાઓ નમૂનારૂપે બતાવી શકાય.

સરસ સ્વભાવચિત્રણને માટે અત્રે, બોકીલ, જોશી, કૃષ્ણાખાઈ માંગરેકર અને કાળે પ્રસિદ્ધ છે. ગુર્જર, કાણેકર, રૂડે, અત્રે, કમળાખાઈ ટિળકની વાર્તાઓમાં ભાષાનો ઉત્તમ નમૂનો મળે છે. વિશ્લેષણમાં ખાંડેકર, માડખોલકર, પિરોજખાઈ આનંદકર મમર્થ છે. વિનોદમાં જોશી, બોકીલ અને અત્રે ઝળકે છે. બોકીલના સંવાદો સારા હોય છે. રસપરિપોષ ખાંડેકર, અત્રે, કમળાખાઈ ટિળક, કમાખાઈ, દિવાકર કૃષ્ણની કથાઓમાં વિશેષ દેખાય છે. મનપ્રચાર કરવાનું કામ વિશેષ કરીને વરેરકર, સહસ્રલુદ્ધે અને શિખરે, આ લેખિકાએ માથે લીધેલું છે.

મહારાષ્ટ્રમાં નવા વિચારો ફેલાવવા માટે લઘુકથા, નવલકથા કે નાટકો જેવા લલિત સાહિત્યનો ખૂબ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સાહિત્યના આ ત્રણ પ્રકારો જેટલા અને જેટલી સંખ્યામાં વંચાય છે તેટલા બીજા વંચાતા નથી. બાકી અને ઘણે ભાગે બહેનોને માટે બીજું સાહિત્ય તેટલું સુખોદ હોતુ નથી. સામ્પ્રવાયનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં ઘણે ભાગે આવી જ રીતે થયો છે અને થાય છે. સમાજની આજની પરિસ્થિતિ બતાવી તેમાં સામ્યવાદ યશસ્વી ઉકેલ કેવી રીતે લાવી શકે છે, તે બતાવતું પ્રમાણુમાં વધારે સહેલું અને વધારે પરિણામકારી થાય છે.

હવે આપણે નવલકથા તરફ વળીએ.

નવલકથા

મરાઠી સાહિત્યમાં નવલકથાની પ્રેરણા બાણભટ્ટની કાદંબરીથી મળી, એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યના આ પ્રકારને પણ કાદંબરી નામ મળ્યું છે ગુજગતી ‘નવલકથા’ શબ્દ

‘નોવેલ’નું મુર્ચરીકરણ દેખાય છે. સૌથી પહેલવહેલી મગડી સ્વતંત્ર નવલકથા લખવાનું માન, પહેલાં દિંદુ પણ પછી ખિસ્તી થયેલા આખા પદ્મજીને ધોતે છે. આખા પદ્મજી એક ભારે ઉદ્યોગી અને મરાઠી ભાષાભિમાની ગૃહસ્થ હતા. તેમણે અંગ્રેજી-મરાઠી કોશ પણ તૈયાર કર્યો છે. ૧૮૫૭માં ‘યમુના-પર્વટણ’ નામની તેમની નવલકથા બહાર પડી. તેમાં દિંદુ વિધવાની હાડમારોગીનું વર્ણન છે. તે અરસામાં બીજી લેખકોની કેટલીક નવલકથાઓ પણ બહાર પડી હતી. તેમના પર સંસ્કૃત સાહિત્યની અસર સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. ‘દશરૂપક’માં નક્કો કરી આપેલાં નાયકનાવિધા, તેમનો પ્રેમપ્રસંગ, પછી કેટલીક સંકટપરંપરા અને છેવટે ત્રિવાહની બક્ષિસ—આનું તેમનું ટૂંકમાં સ્વરૂપ હતું. નવલકથાનું આ સ્વરૂપ ૧૮૭૫ સુધી રહ્યું, એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

૧૮૭૫-૧૮૮૦ આ થી. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકરની નિયંધમાલાનો કાળ હતો. નવલકથાની આ અદ્ભુતપ્રિયતા પર તેમણે કડક ટીકા કરી અને સાક્ષરોને વાસ્તવનું ચિત્રણ કરવા સૂચવ્યું. બૌદ્ધિક જગૃતિના તે જ્ઞાનામાં બંધાને સમાજની બે મોટી ખામીઓ ખૂંચતી હતી. એક પરકીય સત્તા અને બીજી તેને લીધે અને સામાજિક બીજા બંધનોને લીધે પ્રગતિહીન, લગ્નોત્સાહ થયેલો સમાજ. તેથી હવે આગળના લેખકો આ પ્રશ્નો તરફ વળ્યા, એ સ્વાભાવિક હતું ૬૦-૭૦ વરસ પહેલાં જ તેમનું સ્વરાજ્ય તેમના દેખતાં બીજાના હાથમાં ગયું હતું. સ્વરાજ્યના સ્મારકરૂપ અનેક જૂના મહેલો, કિલ્લાઓ કે મંદિરો હજી તેમની આંખ આગળ હતાં જ. સ્વરાજ્યની શીતલ હાવાનો પોતે સુખાનુભવ લીધેલા એવા કેટલાક હજી જીવતા હતા. કિનારા પર એક માણસ ઊભો હોય, થોડે દૂર સમુદ્રમાં એક મોટી હોડી ફૂગતી હોય, તેમાં તેનાં સગાંવહાલાં મદદ માટે જમાજૂમ કરતાં હોય, તેમની વહારે જવાની જેટલી તીવ્ર ધમ્મા હોય તેટલી જ પોતાની નિર્બલતાની તેને તીવ્ર ખાતરી હોય, એવા સંજોગોમાં તે માણસની જે મનોદશા થાય, તેની જ પેશવાઈ ગઈ તે વખતના મહારાષ્ટ્રના ઘણા માણસોની ચર્ચા હતી.

મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યકારોમાં ઇતિહાસપ્રેમ, તેમ ઇતિહાસલેખન અને ઇતિહાસચિત્રણનો ઉત્સાહ અભિજાત હોય છે. તેમની સ્ફૂર્તિગંગાનો જગમ ઘણીવાર શિવાજીનું યશોગાન કરનાર રાયગઢ કિલ્લા પર કે પેશવાઓનો ધર્મપ્રેમ યાદ કરાવનાર પર્વતી પર થયેલો દેખાય છે; અને આ કારણને લીધે જ ન્યાં ન્યાં સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ ચાલતું હોય, ત્યાં ત્યાં વીરજનોને શ્રદ્ધાંજલિ આપવા મહારાષ્ટ્રીય પ્રતિભા હંમેશા તૈયાર જ હોય છે—પછી તે યુદ્ધ હળદીઘાટમાં થતું હોય કે બારડોલીમાં. ઇતિહાસમાંથી પ્રેરણા મેળવી ન્યારે મહારાષ્ટ્રની પ્રતિભા સમાજ-ક્ષેત્રમાં જનરે છે ત્યારે પણ કોઈક અન્યાયની સામે લડવું હોય તો તે જેટલી ખીલે છે, તેટલી એકાદ તરવના કે સિદ્ધાન્તના સામાજિક આવિષ્કારના ચિત્રણમાં બંગાળના લેખકોની જેમ ખીલતી નથી. એમાં અપવાદ જરૂર છે. પણ સર્વસામાન્ય નિયમ ઉપર કહેલો છે. મરાઠી સાહિત્યની આ આસિયત એકવાર સમગ્રતા પછી તે સાહિત્યનો અન્યાસ મુલ્લ થાય છે. અરવું.

આ અરસામાં ઐતિહાસિક નવલકથાનો જન્મ થયો. ૧૮૭૮માં પૂનાના કેટલાક વિદ્વાનો એ જૂનાં કાવ્યો અને ઇતિહાસનું સંશોધન કરી પ્રકાશન કરવા માંડ્યું. આથી સાહિત્ય-વિષયક જગૃતિને કાંઈક મદદ મળી ગુજરાતમાં મહિલાસ દિવેદી અને હરગોવિંદદાસ કાંતાવાળાએ ‘માતૃની કાવ્યમાળા’ છપાવીને જેનું કામ કર્યું, તેનું જ આ કામ હતું ‘પદ્મિકે

તિરાઈ, 'સંભાજી', 'ચિતુરગઢ'ના વેદા, 'પાનપત્તી મોહીમ' આ તે વખતની
૧૬ સારી નવલકથા ગણાય

પણ ઐતિહાસિક નવલકથાને લોકમાનસને કેળવવાનું એક પ્રભાવી સાધન ગનાવવાનું
મ શ્રી હરિભાઈ આપરેએ કર્યું. ૧૮૮૫થી માંડી ૧૯૧૫ સુધી તેમનું સાહિત્યપ્રભુત્વ
પ્રતિહત હતું. 'આનંદોત્પાદન, મનોરંજન કે મોજમગ્નનો જ હેતુ રાખી કોઈ પણ મદાકરિયે
નીતિબોધકારે પોતાનાં કાવ્યો કે લખાણો લખ્યાં નથી,' એવો તેમનો મત હતો. આથી
તે પોતાનું લખાણ સહેલુંક અને પ્રભાવી થયું છે તેમની નવલકથાઓ કુલ એકવીસ
, એ સિવાય એમની લઘુકથા ને નિબંધો છે તે વળી જુદાં. એમાંની સામાજિક નવલકથા
ત અને બીજી બધી ઐતિહાસિક છે. સામાજિક નવલકથાઓમાં તેમણે બાલવિવાહ,
વિભક્ત કુટુંબપદ્ધતિ, વિધવાઓનું કેશવપન વગેરે દોષો બતાવીને પુનર્વિવાહ, ઔશિદાણ
ને પ્રોત્સાહનની તરફદારી કરી છે. 'પણ લક્ષ્યાંત કોણ વેતો?' (પણ ધ્યાનમાં કોણ
છે?) આ તેમની સર્વોત્કૃષ્ટ નવલકથામાં મધ્યમવર્ગની એક મુગ્ધ બાલિકાના કરુણ જીવનનો
તાર છે. તેને કેળવણી મળી નથી, નાની ઉંમરે એક અલણ 'કુચીન' છોકરા જોડે વિવાહ,
ના વિચારવાળા સાસરામાં ત્રાસ, તેમાં વળી અલ્પ કળમા માતૃપદ અને વૈધવ્ય, અને
ત્રી સાંભળીને રૂવાટાં ખડાં થાય એવી સાસરિયાંની સત્તામણી અને તેમાં જ
તો અંત--આ બધી વસ્તુઓ લેખકે એવી અદ્ભુત રીતે રજૂ કરી છે કે તે નવલકથાએ
નાતની મહારાષ્ટ્રમાં ખૂબ ખળભળાટ મચાવ્યો હતો. શ્રી. હરિભાઈ સમાજસુધારક હતા.
મણે પોતાની સમાજસેવાની કલ્પના 'મી' (હું) નામની નવલકથામાં આપી છે. તેમાં
માજસેવાનું વ્રત લેનાર કથાનાયક આખરે રામાનન્દ નામનો સંન્યાસી થાય છે અને
માજસેવા કરે છે, એમ બતાવ્યું છે.

ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં તેમની જે જ નવલકથાઓનો વિચાર કરીશું. તેમણે પોતાની
૧૬ નવલકથાઓમાં શિવાજીનો અને ત્યારપછીનો સમય ચીતરેલો છે. તેમની લેખણીમાં
૧૬ આવી જતની સહજતા છે કે તેમનું લખાણ વાંચતા ત્યાંનાં પાત્રો કે બનાવો જાણે
ત્યક્ષ્ જ્યાં હાજર છે. સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો શરૂઆતનો સમય 'ડચ-કાલ'માં વર્ણવ્યો છે
ખે તાનાજીને મોકલી સિદ્ધગઢ લીધાની હકીકત 'મહા આલ્હા પળ સિંહ મેલા'માં આવી
. આમાંની બીજી નવલકથા હવે સિનેમાના પડદા પર પણ જિતતી છે, તે ઉપરથી મૂળ
ધાની કાંઈકે કલ્પના આનશે. હરિભાઈની નવલકથાઓમાં કથાનકો ગૂંજળીવાળા, અદ્ભુત
સંગોનું બાહુલ્ય, મુખ્ય કથાનક સાથે એકાદ ઉપકથાનક અને આટલું જતાં વાચકને છેતર
ધી આકર્ષિત રાખવાનું કૌશલ્ય, વગેરે ગુણોને લીધે તેમને મહારાષ્ટ્રના 'વોલ્ટર સ્કોટ'
હેવામાં આવે છે તેમની વિશાળ જુદી, મૃદુ અંતઃકરણ, સત્કારક્ષમ મન, તે વખતના
નાના ઉચ્ચ વાતાવરણને લીધે તેમનો થયેલો વિકાસ, અત્યંત વિદ્યાબ્યાસગ, ધ્યેયવાદી
પને કર્તૃત્વશાલી દેશભક્તોનો સામે આદર્શ આવા આવા ગુણોએ તેમને યશસ્વી નવલકથાકાર
બનાવ્યા હતા.

આ અરસાના બીજા પ્રખ્યાત નવલકથાલેખક નાથસાધવ છે. તેઓ પહેલાં સૈન્યમાં
લાકરી કરતા હતા, પણ લડાઈમાં તેમનો એક પગ જવાથી તલવારને બાંધે હવે તેમને

કાથમાં કલમ લેવી પડી. 'તલવાર શ્રેષ્ઠ કે કલમ શ્રેષ્ઠ' આનો જવાબ શ્રી નાયનાથરાવ જીવન પરથી આપવો હોય તો 'કલમ શ્રેષ્ઠ' એમ જ આપવો જોઈએ; કારણકે જ્યારે તલવાર તેમને હોવા દીધો ત્યારે કલમે તેમને આધાર આપ્યો. તેમણે કુલ તેવીસ નવલકથા લખી તેમાંની સાત ઐતિહાસિક અને બીજી બધી સામાજિક છે તેમની 'નવલકથાઓમાં પાત્રો વ્યવસ્થિત ભરપૂર છે. ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં તેમણે શિવાજી અને સંભાળનો સમય દર્શાવે છે. 'સાંચલ્યા તાંદેલ' નામની તે વખતના આગ્રહ વિશેની નવલકથા વિરોધ મંદિરની સામાજિક નવલકથાઓમાં વિધવાવિવાહ, પ્રૌઢવિવાહ અને પતિતપરાવર્તનના પ્રસંગો ને 'રાયકૃષ્ણ અથવા સોનેરી ટોચી' એક નવી દમની નવલકથા છે. તેમાં મુખ્યત્વે ૨૦૨૫ ભાગના ટાળી અનેક લોકોને છેતરીને પૈસા કેવી રીતે પડાવે છે તેનું સુરસ વર્ણન છે.

શ્રી. નારાયણ હરિ આપટે અરસપરસના ત્રીગ લેખક છે. ઉપરના શ્રી. હરિભાઈ આપટેના આ લેખક કોઈ સંબંધી નથી. એમણે એકનીમ નવલકથાઓ લખી છે. તેમના લેખનનો વિરોધ વિશુદ્ધ વાતાવરણ, ઉપદેશપ્રધાન કથાનક અને સરળ ભાષામાં છે. 'સુલ્લાચ મૂલમંત્ર માં શરીરમાય ચલુ ધર્મસાધનમ' નું તત્ત્વ દાખલા સાથે બતાવેલું છે. 'પટનારી ગોળ્ટ ઝુર્ક ચિત્તશુદ્ધિ' (ગળે ન બેસતી વાત અથવા ચિત્તશુદ્ધિ)માં એ તેજસ્વી બાલિકા પોતાના ઘરના પતિ સાથે પત્ની તરીકે રહેવાની ના પાડે છે અને પોતા કૌમાર્ય અભંગ રાખે છે, એવી વાર્તા છે. ગુજરાતના બહાદુરશાહે ચિતોડને ઘેરા લઈ ત્યારે ત્યાંની ગજપૂત કુમારિકાઓએ કૌમાર્યભંગના બદલે અગ્નિમાં પ્રાણહુતિ આપ્યા હકીકત 'માનવી આશા વિરુદ્ધ દેવાની આશા'માં વાંચવા મળશે.

૧૯૧૫માં પ્રો. વામનરાવ જોશીની 'રાગિણી' નામની નવલકથાએ મરાઠી સાહિત્ય એક નવી ભાત પાડી. પ્રો. વામનરાવ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી, 'સમર્થ' તત્ત્વવિવેચક અને ચિંતનશીલ લેખક છે. એને તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનને સાહિત્યક્ષેત્રમાં ઉતાવળથી તેમનું સાહિત્ય પ્રથમ પકિતનું થયું છે. તે અરસામાં શ્રીશિક્ષણનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં સારી પેઠે થતો હતો અને સનાતનીઓની તેની સામેની ઝુલ્મશ પણ પૂર જોશમાં હતી. અંગ્રેજી કેળવણી છોકરીઓ ગર્વિષ્ઠ, ધમકી, વડીલ લોકોનું અપમાન કરનારી અને ઉચ્છ્રમ્બલ થાય છે, તેમની ફરિયાદ હતી. શ્રીશિક્ષણને પોતાનું જીવનકાર્ય માનનારા પ્રો. વામનરાવને તે કે સદન થાય ? તેમણે 'રાગિણી' પછી 'નલિની', 'આશ્રમહરિણી', 'સુશીલેષા દેવ' અને 'ઈન્દુ મોલે વ સરલા કાલે' આટલી નવલકથાઓ લખીને ટીકાકારોનાં મોં બંધ કર્યા એટલું જ નહિ પણ સુશિક્ષિત અને સ્વસંસ્કૃત વાચકવર્ગને રુચે એવો બૌદ્ધિક જોશ આપ્યો. 'રાગિણી'માં ગર્વિષ્ઠી અનુગામીશીલ, ભાવનાપ્રધાન, વિનયવતી, સુસ્વભાવી અને નમ્ર મુદ્રી જીવન સુખમય કરવાવાળી અને તેની સખી ઉત્તમ સરળ સ્વભાવની પણ સ્પષ્ટભાષી, વાદવિવાદમાં પોતાનો પક્ષ પકડી રાખવાવાળી અને વૈયક્તિક હક્કોનો પુરસ્ક કરવાવાળી 'સફેટ' છે, તોપણ બન્ને સરખી જ આદરણીય લાગે છે નવલકથામાં 'ધર્મ' માટે કે ભૌતિક શાસ્ત્રો સાચાં ? 'બ્રહ્મ નિર્ગુણ કે સચુ ?' 'શુદ્ધિથી કૃપા થાય છે નુકસાન, 'સૃષ્ટિનો નિયમ વ્યર્થ' છે કે વ્યર્થત્યાગ ?' એવા એવા વિષયો પર ગંભીર અને આવવાથી ગુજરાતી વાચકને 'સરસ્વતીમંદ' પાદ આવશે. 'આશ્રમહરિણી'માં આ

તાવરણ આશ્રમીય હોય તોપણ કથાનો અંત સનાતની વાચકોને ધક્કો લગાવે એવો છે. મંસજીતિવગરના મુલોચનાખાઈ માને છે કે તેની રાજસવૃત્તિનું સમાધાન ધીમ્મની તિમાં અને સાત્વિક વૃત્તિનું અમાધાન ગભસ્તિગનની સંગતમાં થઈ શકે એમ છે; તેમજ તેને એકમીજનો તથા મુલોચનાનો સહવાસ તેટલો જ પ્રિય હોવાથી તે બન્ને સાથે પરણે 'આ તો પોતાના અધિકારપ્રાંત પર આક્રમણ કરેવાય' એમ પુરુષવાચકને લાગે ખરું; 'કાલાય તસ્મૈ નમઃ' કહ્યા સિવાય તેની પાસે બીજો રો ઉપાય છે ? 'નલિની'માં ૦૮ના અરસામાં કેટલાક જાવનાપ્રધાન યુવકોએ દેશપ્રેમના આવેશમાં જે જુદીજુદી ાઓમાં પ્રવત્નો કરેલા, તેનું વર્ણન આવે છે. 'સુદીલેચા દેવ'માં સુશીલામાં ધર્મવિષયક નાનો ઉત્તરોત્તર કેવો વિકાસ થાય છે, તે બતાવ્યું છે. બાલ્યાવસ્થામાં તે પત્થરને દેવ ક પૂજે છે, વિવાહ પછી પતિને દેવ માને છે અને આગળ જતા પ્યેયને તે દેવ માને તેથી તે સમાજસત્તાવાદી થાય છે. પણ તેનો સમાજસત્તાવાદ આત્મનિષ્ઠ પ્યેય- માંથી નિર્માણ થયેલો હોય છે. આ નવલકથામાં તત્ત્વજ્ઞાન અને માનવી વચ્ચે સંગતિ લીને તેની એકવાક્યતા કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. 'હંદુ મોઢે' વ સરલા' કાઢે'ની ા અભિનવ છે. તેમાં ફક્ત ૪-૫ પાત્રો છે અને આખી નવલકથા એટલે આ પાત્રોએ મીઝને લખેલા પત્રો છે. નવલકથાનો સમય અસહકારનો છે. પ્યેયપ્રવણ જીવનનો માર કરવો હોય તો દુઃખને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ, એવો તે કથાનો નિષ્કર્ષ છે.

એકાદ તત્ત્વનો વિકાસ બતાવવામાં પ્રો. વામનરાવ' યશસ્વી લેખક છે. લખેલા વર્ગ- 1 જ તેમણે પાત્રોની ચૂંટણી કરી હોય તોપણ તેમાં તેઓ જુદાજુદા માનસિક પ્રકારો ને છે. તેથી પાત્રોનું વૈવિધ્ય અને તે તે રીતે તેમનાં મનનો વિકાસ તેમના લખાણોમાં ને જોવા મળે છે.

પ્રો. જોશી પછી પ્રો. ફડકેની કલા સાહિત્યમાં ઝળકવા લાગી. નિર્દોષ કલાવિકાસ ા 'કથા માટે કલા' હોવી જોઈએ, એવો તેમનો મત છે અને તેમનાં લખાણોમાં ૭૫ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. તેમણે 'કુલ્હાદયાચી દાંડી', 'જટકેવાર' વગેરે નવલકથાઓ લખી છે. તેના કથાનકો ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગનાં જ હોય છે. પ્રણયી જોનારી ાઓનાં ચિત્રણમાં લેખકનું કૌશલ્ય સારી રીતે દેખાય છે. પણ તેમનાં પાત્રો તેથી પ્રાણ હોય છે પ્રો. ફડકેની નવલકથા 'વાંચતી વખતે તેનાં એક જ દમનાં અને ઉચ્ચ વર્ગનાં પાત્રો જોઈ શ્રી. રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓ યાદ આવે છે, અને તેમાંનો ાનો ઉન્માદ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને યાદ કરાવે છે. છતાં ફડકેને ન્યાય આપવાં કરેલું જોઈએ કે તેમની કલામાં પ્રણયની અવાસ્તવિકતા કે વિકૃતતા નથી દેખાતી.

પ્રો. ફડકેની નવલકથાઓ ઉપરથી એ કેતકરની નવલકથાઓ પર નજર નાખો તો માલીયાવાળા દીવાનખાનામાંથી જાણે પૂરા જોસમાં ચાલતા ૭૫ખાનામાં આવ્યા જેવું ત્યાં ચારે કોર અમ્મવરચા અને કાગળના દુકડા જ મળે, ખેસવા જગ્યા મળે તો વળી ! આ કોકટર કેનકર એટલે મગાડી જ્ઞાનકોશકાર. જ્ઞાનકોશનું અને લારપછી શબ્દકોશનું મના ઉદ્યોગી આત્માને ઝોણું લાગવાથી તેઓ નવલકથા અને મગાડી કાગળની ચના કે આવાં ઘણાંય કામો કરે છે. તેઓ જેટલા શુદ્ધિવાન તેટલા જ ઉદ્યોગી અને

શ્રી. હડપની કલમ 'બહુમુખ' અને 'સુલભપ્રમુ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અત્યાર સુધી તેમણે ૩૩-૩૪ નવલકથાઓ લખી છે અને હજુ પણ લખે છે. તેમના લખાણની સહજતા સારાસારા લેખકોને પણ આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. શ્રી હરિભાગિની જેમ તેમણે શિવાજીનો સમય લીધો છે અને તેના પર ૧૪ નવલકથાઓ લખી છે. બાકીની સામાજિક છે. શહેરમાં શ્રીશિક્ષિકાઓને થતી સતામણી, નીતિહીન સાદિત્ય લખનારા લેખકો, સનાતની કહેવાતા દબી લોકો, ભણેલા વર્ગની કામુકવૃત્તિ અને 'બાવાબાજી' (પાખંડી સાધુના ધર્તિંગ) વગેરે વિષયોની મર્મબેદી ચર્ચા કરી છે. તેમનામાં તારતમ્ય અને સંઘર્ષ હોત તો તેમની કલા વધારે અસરકારી થાત, એમ કહેવું જોઈએ.

હવે શ્રીકેમિકાઓ તરફ વળીએ. શ્રી કમળાબાઈ બમ્બેવાલેની 'ઘઘમુક્તા' નવલકથામાં છૂટાછેડાની આવશ્યકતા બતાવી છે સૌ. શાંતાબાઈ નાશિકકરની 'લગ્નાચ્ચા વાજારાંત'માં પહેરામણીની ઘાતક પદ્ધતિ, વિધવાઓની હાડમરી, વિવાહિત સ્ત્રીના પરાવલંબી, દીન જીવનનું ચિત્રણ છે અને લેખિકાએ 'વિધવાઓ ચાલેલા કેમ ન કરે' એવો સનાતન પૂછવો છે. સૌ. ઇદિરાબાઈની 'ગોદાવરી' માં બાલવિવાહનો નિરોધ અને વિધવાવિવાહની તરફદારી કરી છે. 'કેવલ ઘ્યેયાસાઠી' આ એક અંગ્રેજી નવલકથાનું બાષાંતર છે. તેમાં વિવાહસંસ્થાની અનાવશ્યકતા પ્રતિપાદન કરી છે. 'વાકતાઈ, પદ્મા વે' આ તેમની પ્રસિદ્ધ નવલકથા છે. સુશિક્ષિત કહેવાતા યુરોપી પણ સ્ત્રીઓની બાબતમાં કેટલા અનુદાર હોય છે, તે એમાં બતાવેયું છે. કુ કુમુદિની પ્રભાવળકરની 'નિર્માલ્યાંતીલ કલ્લી'માં વેશ્યાઓએ નીતિમય જીવનનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને તેમની જાતિના ભણેલા યુવકો પર તેમને તે બાબતમાં મંદ કરવાની જવાબદારી છે, એવું માર્મિક રીતે સૂચિત કર્યું છે. વિભાવરી શિરુરકરની 'હિંદોલ્લખાવર'નો ઉલ્લેખ પાછળ કર્યો છે. તેમાં એક પરિત્યક્તા સ્ત્રી મનપસંદ યુવકને પરણે છે એવું બતાવેલું છે.

હવે બીજી કેટલીક વિશેષ નવલકથાઓનું અવલોકન કરી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું. પ્રો. શિવરામખંત પરાંજપેની 'ગોવિંદાચી ગોટ' અને 'વિંધ્યાચલ' વર્ણનશક્તિના સાગ નમૂના છે. ભારતાચાર્ય અને ઇતિહાસકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી. ચિંતામણ વિનાયક વેંઘતી 'કુદૈંધી રંગુ'માં એક બાલવિધવાની કડુચ કહાણી છે. શ્રી. શ્રીપાદ કૃષ્ણ કોલ્હટકરની 'દયામસુંદર'માં અસ્પૃશ્યતા અને નિર્ગુણતાના દોષો સમર્થ રીતે બતાવ્યા છે. 'કેસરી' વાળા શ્રી. ન ચિં કેળકરની 'નવલપૂરવા નસ્થાનિક'માં સંસ્થાની રાજકારણની ચર્ચા કરી છે. શ્રી. તુળજપૂરકરની 'માઝે રામાયણ'માં ૧૮૫૮થી માંડી ૧૯૧૬ સુધીનો મહારાષ્ટ્રનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ આપ્યો છે. સામ્યવાદી આગેવાન શ્રી. દેશપાંડેની 'ઘઘનાચ્ચા પલ્લીકહે'માં નાયક વેશ્યા સાથે પરણે છે. શ્રી કુળકર્ણી 'ગરીબોના કાદંબરીકાર' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમની અગિયાર નવલકથાઓમાં શ્રમજીવી વર્ગોનાં દુખો, જમીનદારોની વ્યસનાધીનતા સારી રીતે ચીતરેલાં છે. નવમતવાદી રાંગણેકરની 'સીમોલ્લંઘન'માં નાયિકા એકે વખતે બે યુવકો સાથે પરણે છે. શ્રી. કાસમખાન મહંમદખાન દલવાઈ નામના મુસલમાન લેખકની 'ફિલાવર'માં, કેંકડુના હિંદુમુસલમાનોમાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને રીત-રિવાજોની દૃષ્ટિએ કેટલું બધું સામ્ય છે અને તેઓ એકબીજા સાથે કેવી મિત્રાચારીયા રહે છે, તેનો ચિતાર છે.

આટલા વિવેચન પરથી વાચકને મરાઠી નવલકથાના સાહિત્યની કાંઈક કલ્પના આવશે, એવી આશા છે. સમાજના નીચલા વર્ગોના પ્રત્યે તેમાં એછો અવકાશ મળે છે, તેમના જીવનનો ચિતાર તેમાં આવતો નથી એવો નવલકથાલેખકો પર એક આક્ષેપ છે. ખીજો આક્ષેપ વિવિધતાના અભાવ વિષે છે. જોકે ઉપરના લખાણ પરથી કેટલુંક વૈવિધ્ય દેખાશે તોપણ પશ્ચિમના સાહિત્યની સરખામણીમાં તે એછું જ કહેવાય. તેનું કારણ, પશ્ચિમના સાક્ષરોને જીવન ઘડવાની તકો જેટલી મળે છે, તેટલી આપણને મળતી નથી, એ પણ કદાચ એક કારણ હોઈ શકે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ આજે પંદરેક વરસ દરમિયાન જે રચનાત્મક કાર્યક્રમ ચલાવ્યો છે, તેનો પડઢો કે પ્રતિબિંબ ઉપરના સાહિત્યમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે. હિંદુમુસલમાન એકપ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, ગામડાંઓની પહેલાની અને અત્યારની સ્થિતિ, તેમની આકાંક્ષાઓ, અગવડો અને મૂઝવણો અને બધાંયે તરફથી થતી કનડગતો, આદી અને ખીજા નાના ઉદ્યોગોને લીધે તેમને મળતી ગહન, અને સૌથી વધારે સત્તાગ્રહ, તેમાં બધાંયે—સ્ત્રી, પુરુષો છોકરાંયે—લીધેલો ભાગ, છોકરાંઓની વાનરસેના આવાઆવા વિષયો એટલા બધા રસમય છે કે એમાં કલ્પનારાક્રિતવાળા કવિઓ કે નવલકથાકારોને ખૂબ ખોરાક મળે એમ છે. મરાઠી લેખકોનું આ વસ્તુચિત્રિતિ ઉપર બહુ એછું ધ્યાન ગયું છે, એમ કહેવું જોઈએ.

મરાઠી ભાષાંતરોનો પણ વિચાર અહીં જ કરી લઈએ

ભાષાંતરોમાં જોઈએ તો માલુમ પડશે કે કેટલાક બંગાલી, હિંદી અને ગુજરાતી પ્રયોનાં ભાષાંતરો મરાઠીમાં થયાં છે. શ્રી. બંકિમચંદ્રને મરાઠીમાં લાવવાનું કામ શ્રી. દેવ, કાળદે, ભાંગલેએ કર્યું અને શ્રી. પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાયના નર્મવિનોદોનો પરિચય શ્રી. વિઠ્ઠલ સીતારામ ગુર્જરે કરાવ્યો. તે સિવાય શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્ત, ઉપેન્દ્રનાથ ગાંધુલી, કાલીપ્રસન્ન દાસના કેટલાક પ્રયોના ભાષાંતરો મરાઠીમાં થયાં છે. શ્રી. ગુર્જર સાહિત્યસત્રાદ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની નવલકથાઓનું ભાષાંતર કરવા લાગ્યા છે. ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’ને પ્રો. આકૃષ્ણે ભાષાંતરિત કર્યું છે. આ સિવાય ‘મેઘનાદવચ’ ના કેટલાક ભાગનું અને રવીન્દ્રનાથનાં કેટલાંક કાવ્યોનું ભાષાંતર અનુક્રમે સ્વ. માધવાનુજ અને સ્વ. દાણકરે સરસ રીતે કર્યું છે.

શ્રી. શાસ્ત્રી, શ્રી. હ. બા. અને શ્રી. આનંદરાવ જોશીએ પ્રેમચંદની કેટલીક નવલકથા અને કથાઓનાં ભાષાંતરો કર્યા છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના બે મરાઠી ભાષાંતરો થયાં છે. તે સિવાય શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનાં કેટલાંક લખાણોનું પણ ભાષાંતર થયું છે.

હવે નાટ્યસાહિત્ય તપાસીશું.

નાટક

પશ્ચિમમાં નાટ્યસાહિત્ય રંગભૂમિથી સ્વતંત્ર એટલે કે સાહિત્યના એક સ્વતંત્ર ભાગ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મરાઠીમાં તેમ નથી. ગુજરાતીમાં નાટ્યને સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર સ્થાન છે. મરાઠીમાં નાટક અને રંગભૂમિનો સંબંધ છે. મહારાષ્ટ્રમાં નાટક મંડળીઓ પણ ઘણે ભાગે સંસ્કારો હોવાથી બનતેનો સહકાર પગપરકપકારક થયો છે, એમ કહી શકાય. પણ રંગભૂમિની મર્યાદા સ્વીકારવાથી નાટ્યસાહિત્ય પર એક પ્રકારનો અંકુશ આવી ગયો છે એ વાત કબૂલ કરવી જ પડશે.

શરૂઆતમાં પ્રસ્તાવનામાં કહેલું છે કે અર્વાચીન મરાઠી નાટ્યસાહિત્યનો પ્રારંભ શ્રી. અણ્ણાસાહેબ કિર્લોસ્કરે કર્યો છે ત્યારપછીના સમયના નાટ્યસાહિત્યના વિકાસની દૃષ્ટિએ છ ભાગ પાડી શકાય છે :

- (૧) ૧૮૭૫—૧૮૮૫ શ્રી અણ્ણાસાહેબ કિર્લોસ્કરનો સમય,
- (૨) ૧૮૮૫—૧૮૯૫ શ્રી દેવલનો સમય,
- (૩) ૧૮૯૫—૧૯૦૫ શ્રી શ્રી. કૃ. કોલ્હટકરનો સમય
- (૪) ૧૯૦૫—૧૯૧૫ શ્રી કૃ. પ્ર. ખાડીલકરનો સમય
- (૫) ૧૯૧૫—૧૯૨૫ શ્રી. ગડકરીનો સમય
- (૬) ૧૯૨૫—૧૯૩૫ શ્રી. વરેરકરનો સમય

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જેમ રામલીલાની પદ્ધતિ છે તેમ મહારાષ્ટ્રમાં લંગોતોની પદ્ધતિ ધણા જૂના વખતથી ચાલતી આવી છે. લખાત 'એટલે' પૌરાણિક અલ્પિત નાટક. એ પ્રકાર ગામડાંઓમાં અત્યારે પણ આજીવતા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. પૌરાણિક કથાવસ્તુ સાથે તે તે સમાજમાં જનતા કેટલાક પ્રસંગો લઈ તે ભજવાય છે. દાખલા તરીકે, એકાદ દબી સાધુડો ગામડામાં આવી ગામડિયાઓને છેતરી જાય છે, એ જનાવ સર્વત્ર સામાન્ય છે. કોંકણના કેટલાક ભાગોમાં આ જનાવનું વિડબન બહુ સારી રીતે ભજવાય છે.

આ રીતે કેળવાયેલી જનતાની નાટ્યપ્રિયતાનો લાભ ઉઠાવી શ્રી અણ્ણાસાહેબે 'શંકરદિગ્વજય', 'શાકુંતલ', 'સૌમદ્ર', આટલાં પૂર્ણ અને 'રામરાજ્યવિયોગ' અર્ધું, એમ સાડાંચણ નાટકો લખ્યાં. આમાં સૌથી સરસ સૌમદ્ર છે. તેમાં અર્જુન ત્રિદંડી સંન્યાસ લઈ દ્વારકા જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણની બહેન સુભદ્રા સાથે પ્રેમમાં પડી સંન્યાસનું એક વરસ પૂરું કરી તેને પરણે છે, એવો મહાભારતનો કથાભાગ આવ્યો છે. સુભદ્રાના મોટાભાઈ બલરામદાદા અર્જુનને ઓળખી શકતા નથી અને તેને સાચો સંન્યાસી ધારી તેના ભક્ત બને છે. શ્રીકૃષ્ણ સંન્યાસીમહારાજની પોલ જાણે છે અને એક બાજુ જેમ બલરામદાદાને વારવાનો પ્રયત્ન કરી તેને વધારે જ ભ્રમમાં નાખે છે, તેમ અર્જુન-સુભદ્રા પ્રત્યે પૂરી સહાનુભૂતિ રાખી તેમને બધી છૂપી મદદ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની આ અફડફૂટિયા ભૂમિકા નિસર્ગસુંદર વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રણયપ્રસંગ કલાની દૃષ્ટિએ સરસ બેઠ્યો છે. તેમાં વળી મુખ્ય ભૂમિકાઓનો યોગ્ય વિકાસ, રસપરિપોષ, કલ્પમધુર કાનડી-હિંદી ગગો અને સુબોધ ગાયનો—આટલા ગુણોને લીધે આજે આજીસ ઉપર વરસ થયાં તોપણ તે રજામિ પર લોકપ્રિય છે.

શ્રી. દેવલ પોતાને શ્રી. અણ્ણાસાહેબના શિષ્ય માનતા હતા. તેમનાં કુલ સાત નાટકો છે. તેમાંના 'શારદા' નામના તેમના સર્વોત્કૃષ્ટ નાટકનું અવલોકન કરી આગળ જઈ 'કલ્પ પોણીસો વરસના' એક વૃદ્ધ શ્રીમાન ગૃહસ્થ એક ગરીબ માથાપની નાની હિમરની શારદા સાથે તેના પિતાને પૈમા આપી પરણવાનું નક્કી કરે છે ગરીબ બિચારો પિતા પૈસાના લોભે કન્યા આપવા તૈયાર થાય છે. શારદાને તે વિવાહ પસંદ નથી હોતો. બિચારી માતાની મૃજવણુનો પાર હોતો નથી—એક બાજુ ધણીને મતોપવાનો પ્રયત્ન અને બીજી બાજુ શારદાના કષ્ટાણુની ચિંતા. એવે સમયે આર્યમહિલાઓ જે માર્ગને અનુસરે છે

તે જ માર્ગનો આશરો તે લે છે—એટલે કે ગુણો અને ધર્મની માનતા માનવાનો. આખરે શારદા આત્મઘાત કરવા નદી પર જાય છે, ત્યાં એક યુવક તેને બચાવે છે, અને આટલા આહસની બહિસમાં શારદા સાથે પરણે છે. ગરીબ પિતાનો હીન લોભ, માતાની અને કન્યાની અસહાય સ્થિતિ આટલાં કાળેથી કરુણરસ જામે છે અને શ્રીમંત ડોસાને પૈસાના જોર પર એક ગરીબ બાલિકાને વેચાતી લેતો જોઈને તે કરુણરસનો પ્રકર્ષ થાય છે. તેમાં વળી જ્યારે ડોસો પોતાનું ઘડપણ છુપાવવાનો પ્રયત્ન બનાવતી દાંત વાપરીને કે અટિકાચૂર્ણો લઈને કરવા મડે છે, તેથી વિનોદની પૂર્તિ થાય છે. આ નાટક પોતાના જમાનામાં અત્યંત લોકપ્રિય થયું હતું, અને હજી પણ તે જમાનાના વૃદ્ધ ઓપુરુષો દોઢવાર તેનાં ગાયનો લખકારતા સંભળાય છે. આ નાટકને લીધે જરૂર—કુમારી વિવાહ ઓછા થયા, એમ નિ.શ.ક કહી શકાય છે. સામાજિક કલ્યાણના હેતુથી લખાયેલી કથાની દૃષ્ટિએ એક સરસ નાટ્યકૃતિ તરીકે ‘શારદા’નું મરાઠી સાહિત્યમાં સ્થાન અમર છે.

શ્રી. કોલહટકરના ‘વીરત્તનય’ થી નાટ્યસાહિત્યનો ખીજો મનુ રાફ થાય છે. કલ્પિત અદ્ભુત કથાનક, શેકસપિયર, મોલિયર જેવા પશ્ચિમના નાટ્યલેખકોની પદ્ધતિ પર તેની રચના, વિનોદનું યોગ્ય પ્રમાણ, અને આખા નાટકમાં દેખાઈ આવતી કાચમયતા અને વાસ્તવ તરફ દુર્બલ—આનું નાટક આદર્શ તરીકે આગળ રાખવાની પ્રવૃત્તિ તેમના જમાનાથી રાફ થઈ છે. તેમણે કુલ બાર નાટકો લખ્યા. ‘મૂકનાયક’ માં એક પ્રણયપ્રસંગ આવ્યો છે, જેમાં નાયક અનુદૂલ સમયે મૌન સ્વીકારે છે અને આ મૌનને લીધે કથાવસ્તુનો વિકાસ થાય છે. ‘પ્રેમશોચન’ ના ઇંદિરા અને કંદનના જેવાં નાણુક સ્વભાવચિત્રો મરાઠી સાહિત્યમાં બહુ ઓછા છે. પણ કલ્પનાવિકાસ અને સંયમ, રહસ્ય અને રસ, વિષય અને કથાનક, સ્વભાવ અને પ્રસંગ આ વિરોધી જોડકાંનું સુદર સમિશ્રણ ‘જન્મરહસ્ય’ માં છે. શ્રી કોલહટકરે નાટ્યસંગીતમાં ગુજરાતી અને પારસી ઢાળોનો ઉમેરો કર્યો અને વિનોદને નાટકનું એક આવશ્યક અંગ ગણી તેમાં તે દાખલ કર્યો. તેઓ મરાઠી સાહિત્યના એક પ્રસિદ્ધ વિનોદી લેખક છે, એટલે આ વામ તેમણે સફળ રીતે કર્યું છે. આખરે તેમણે ‘સદ્ધર્મચારિણી’ કરીને વિડબનાત્મક નાટક લખ્યું હતું તેના નાયક એક મોટા જાગીરદાર છે અને તેને બે વડુઓથી પત્નીસથી વધારે અપત્યગતોનો લાભ થયો છે બહુપ્રજાથી ઉત્પન્ન થતા આર્થિક પ્રશ્નો તેને પગવતા નથી, એ વાત સાચી. તે બધાના નામો ધ્યાનમાં રાખવા અને તેમની વ્યક્તિગત મૂંઝવણોનો ઉકેલ લાવવા જતા તે પોતે જ મૂંઝાય છે. એકનું નામ લઈ તે ખીજને બોલાવે છે અને ત્રીજને તેનું જ નામ લઈ બોધાની તબિયત પૂછે છે! આ અરાજકતામાં તેની જ્યેષ્ઠ કન્યાનો પ્રણયપ્રસંગ જેટલો સ્વાભાવિક તેટલો જ પ્રહસનની દૃષ્ટિએ રસવર્ધક છે.

આ અરસામાં લોકમાન્યના સાથી તરીકે જાણીતા અને હમણાંના મરાઠી ‘નવાકાઠ’ ના પ્રથમ તંત્રી શ્રી ખાડીયકરનું ‘સવાઈ માધરાવાના મૃત્યુ’ ૧૮૯૩માં રંગમૂખ પર આવ્યું અને પહેલે જ નાટકે બધાંનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે મરાઠીના શેકસપિયર કહેવાય છે તેમણે કુલ ચૌદ નાટકો લખ્યાં છે અને તેમના સદ્ભાગ્યે બધાને તેના જમાનામાં લોકપ્રિયતા મળી છે. વિવિધ અને વિરોધી ભૂમિકાઓનું ચિત્રણ, કરુણ, વીર, રૌદ્રના સગસ પ્રસંગો, તત્વપ્રતિપાદન અને સુઅવગ્રિહિત ઘાટ, આ તેમની કથાના વિશેષ

કાય. તેમનાં કથાનકોની ચૂંટણી સામાજિક કરતાં ઐતિહાસિક અને ઐતિહાસિક પૌરાણિક વધારે છે. તેથી તેમનાં નાટકોમાં નવ પૌરાણિક, ત્રણ ઐતિહાસિક અને બે જક છે. સામાજિક નાટકો ઓછાં હોવાનું કારણ એ હશે કે લેખકને પૌરાણિક રા સામાજિક તત્ત્વદર્શન કરાવવામાં સફળતા મળી છે. શ્રી. કિર્લોસ્કર પછી નાટક અને નો એવો અવિભાજ્ય સંબંધ થયો હતો કે નાટક સંગીતની મદદ વગર સફળ થાય એવી માન્યતા બધાઈ હતી. શ્રી. ખાડીલકરે પોતાનાં ગદ્યનાટકો રંગભૂમિ પર યશસ્વી પતાવ્યાં અને ઉપરની માન્યતા તોડી પાડી.

ગદ્યનાટકોમાં 'સવાઈ માધવરાવાચા મૃત્યુ', 'માઠ્ઠવંદકી' (ભાઈ ઓની લડવાડ) 'કીચકવધ' તેમનાં સારામાં સારાં નાટકો કહી શકાય. પહેલાં બેની કથાવસ્તુ ઓના ઇતિહાસમાંથી ચૂટેલી છે અને તેને લીધે તેના વાચક કે સાંભળનારની સહાનુભૂતિ તાત્પર્ય જ લેખકના પક્ષમાં હોય છે. બન્નેમાં કરુણરસનો પરિપોષ, સ્વભાવચિત્રણ, અને વિનોદ ઉચ્ચ પ્રકારનાં છે. ખાંડવો અજ્ઞાનવાસમાં હતા ત્યારે દ્રૌપદી સૈન્ધવોના ત્યાં તેમની સાથે રહી હતી. તેને વિશે કીચકના મનમાં પાપી વિચાર આવ્યો અને તૃપ્તિ કરવા જતાં તે સીધો બીમ વૃકોદરના શુભ હસ્તે સ્વર્ગમાં (નરકમાં ?) ગયો છે, એ આ નાટકમાં ગૂંથેલી છે તે જમાનામાં તે અતિશય લોકપ્રિય થયું. સરકારને તેમાં નીન રાજકીય પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ દેખાયું, અને તેને પરિણામે તેને જપ્ત થવાનું મળ્યું.

કેટલાંક વરસ પછી ખાડીલકર સંગીત તરફ વળ્યા અને તેમાં તેમને 'બાલગંધર્વ'ની કપનીનો સારો સહકાર મળ્યો. મહારાષ્ટ્રને ગાનપ્રિય અને ગાનમુગ્ધ કરવામાં ગંધર્વનો હિસ્સો મહત્વનો છે. તેમનાં સંગીતનાટકોમાં 'સ્વયંવર' નિતાંત સુંદર કથા અને 'વિચાદરણ' ઉદાત્ત કરુણ પ્રણયસંગકથા લેખકની ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ છે. 'સ્વયંવર'માં શ્રીકૃષ્ણ-રુકિમણીનો પ્રણયપ્રસંગ આવ્યો છે. તેની પ્રમાણબદ્ધતા, સંવાદ સૂચકતા અને આ ગદ્યાનો ઉત્કર્ષ ઉચ્ચ સંગીતના વાતાવરણમાં થવાથી તેના પર વતા હલુ પણ પ્રસન્ન છે, એમાં શી નવાઈ ? 'વિચાદરણ'માં કય શુકામાર્ષ પાસે વની મત્ર શીખવા જન છે, ત્યાં તેનો દેવયાની સાથે પ્રણયસંબંધ બંધાય છે, પણ પ્રેમ કરતાં કર્તવ્ય વધારે પસંદ કરે છે, તેની કથા છે. સંવત પ્રણયનો કારુણ્યમિશ્રિત સ, પાત્રોનું રમણીય ચિત્રણ અને વસ્તુની મુસંબદ્ધ રચનાને લીધે આ નાટકની અસર ભીર થાય છે. ક્યારે મનોનિબદ્ધ જેટલો ઉદાત્ત તેટલો જ દેવયાનીની દીન નિરાશા ત્ર લાગે છે. ખાડીલકરનાં બધાં નાટકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ નાટક કયું, એમ બે કોઈ પૂછે

નાટક કંપનીએ તેમને તેનું ગુજરાતી ભાષાનર કરવાની વિનંતિ કરી હતી. તે કામ તેમને આનંદથી સ્વીકાર્યું હતું, પણ ભાષાંતરની અધવચ્ચમા જ તેઓ ગુજરી ગયા. તેઓ પોતાના નાટ્યલેખનમાં શ્રી. શ્રીપાદ કૃ. કોલહટકરના શિષ્ય હોવાનું જણાયું. તેઓ જેમ નાટકકાર તેમ એક કવિ અને વિનોદી લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે નાટકો લખ્યાં ફક્ત પાંચ જ; પરંતુ ધ્યેયનિષ્ઠ કલા, ઉદાત્ત પાત્રોનું યશસ્વી ચિત્રણ, ઉચ્ચ પ્રતિભા, રમની ઉત્કટતા અતાવવાનું આશ્ચર્યજનક સામર્થ્ય, ભાષાપ્રભુત્વ, અને પેટ દૂધે ત્યાં મુઠ્ઠી હસાવનારો તેનો ઉચ્ચ વિનોદ—આ ગુણોને લીધે તેમણે નાટ્યસાહિત્યમા અમરસ્થાન મેળવ્યું છે. નાટકમાં ‘અલપુર’ મૂકવાની પ્રથા તેમણે જ શરૂ કરી છે.

તેમના સર્વોત્કૃષ્ટ ‘एकच प्याला’ની સમાલોચના કરી આપણે આગળ ચાલીશું તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર થયું છે, તે પરથી મૂળની કેટલીક કલ્પના વાચકને આવી શકે લેખક પોતે મદિરાની બદીમા સપડાવાથી રોગગર્જિત થયો હતો. રોગ જેમજેમ વધે ગયો તેમતેમ તેની ધ્યેયનિષ્ઠા, દારુણ નિરાશા અને નિવર્તન પશ્ચાત્તાપ પણ વધતાં ગયાં હતાં આ મન:સ્થિતિમા ‘एकच प्याला’ નો જન્મ થયો છે. એક શ્રીમાન, સુદિવાન અં સુચરિત વક્ત્રી એક નજીવા કારણસર તારી જાય છે અને ‘एकच प्याला’ લે છે. જરૂર તે પ્યાલાનો તે સંઘાપનો ગુલામ થાય છે, અને તેનાં દુષ્પરિણામો જોતો હોવા છતાં, મઘપાન છોડી શકતો નથી અને આખરે અત્યંત નિરાશામાં પોતાની સુશીલ પત્નીનું એકના એક અર્થકનું ખૂન કરી પોતે વિધવાશન કરી મરી જાય છે ! નિતાન્ત ઉત્કટ આ ગડકરીનો વિશેષ કહી શકાય તેઓ જે રસનું ચિત્રણ કરતા હોય તેમાં તેઓ પૂર્ણ તન્મય થઈ જાય છે અને પોતાનું અસામાન્ય વ્યક્તિત્વ તેમાં રહે છે. આથી કોઈ પણ વાચક કે શ્રોતાને કથાવસ્તુ સાથે તદ્દપ થતાં વાર લાગતી નથી. આખા મરાઠી નાટ્ય સાહિત્યમાં ગડકરીના જેવો પ્રભાવી નાટકકાર થયો જ નથી જેમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી તેમના ‘राजसंन्यास’ના પહેલા પ્રવેશમાં નાપિકા સમુદમાં દૂબે છે અને નાથક તે બચાવે છે અને ત્યાં તેમનો પ્રણય શરૂ થાય છે, એવો પ્રસંગ છે. પ્રસંગ છે કૃત્રિમ, પણ નાટકકાર તેને એવો પ્રભાવી બનાવે છે કે જાપદ્મ આવી ગયા પછી જેમ બધી દિશાઓ પાણી ખખળતું વહેવા લાગે છે તેમ તે એક પ્રવેશ પછી વાચક રસકાંઠા થઈ મુગ્ધ બની જાય છે વિનોદમાં પણ આવી જ ઉત્કટતા છે. સાચું કહીએ તો મર્ધાંદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં ગડકરીને વિશેષ આનંદ આવતો.

હવે પછી શ્રી. વરેરકર રંગભૂમિ પર ઝળકવા લાગ્યા. તેમનાં નાનામોટાં વીસ નાટ્ય છે. તેમની કલા પર મોલિયરની અસર દેખાય છે. વિનોદપ્રધાન અને વાસ્તવ કથાવસ્તુ, મૃદુ અને નીચલા સમાજના જીવનનું સદાનુભૂતિપૂર્ણ ચિત્રણ અને સમયપ્રમાણે બદલાતા લોકમાનસ રચિતચરિત્ર જાણવાની શક્તિ—આ શ્રી. વરેરકરના વિશેષ ગુણો છે. ૧૯૧૪માં બંગાળ રોહિતાએ, પોતાના ત્રિવાદના ખર્ચેને લીધે માખાપનું નખખોદ વળે તેના કરતાં, પોતે પોતાને હાથે જળી જવાનું પસંદ કર્યું અને તેથી આખા દેશમાં ખળભળાટ થયો હતો. લાભ લઈ તે અરસામાં તેમનું ‘हाच मुलाचा बाप’ નાટક બહાર પડ્યું, તેમાં વાંકા આપનાં દુષ્પરિણામો અતાવ્યાં છે હિંદુ મિશનરી મોસાપરી મુગર્ષમાં રથપાર્શ્વ અને તે

।વરણમાં હતો ત્યારે ‘સંન્યાસાચા સંસાર’નો જન્મ થયો; અને યોગાયોગ પણ એવો ન્યાસીની ભૂમિકા કરનારની શરીરચૃષ્ટિ વિવેકાનંદની જેમ ભવ્ય હોવાથી તે નાટકે લોકપ્રિયતા ાદન કરી. ગાંધીજીએ અસહકારિતા શરૂ કરી અને વકીલોને સમાજવિદ્રોહી ધંધો કરવા ન કહ્યા એટલે ‘સત્તેચે ગુલામ’માં ખલપુરુષ વકીલ થયો. સત્યાગ્રહ પછી થોડા જ સોમાં ‘તુરંગાચ્યા દ્વારાંત’ અને ‘સ્વયંસેવક’ લખાયાં. કહેવાનો મુદ્દો આ છે કે લોકમત કઈ એ વહે છે તે જોઈને લેખન કરવાથી પ્રચારની દૃષ્ટિએ તેમનું સહિત્ય ઉપયુક્ત થયું એકપ્રવેશી અંક અને નાટકની લંગાઈ ઓછી કરી લઘુ નાટકો લખવાનું એમણે જ કર્યું છે. ‘નામાનિરાઝા’ અને ‘સદા વંદિવાન’ આ તેમનાં લઘુ નાટકો છે. હી રંગભૂમિમાં અનેકવિધ સુધારા કરનાર તરીકે શ્રી. વરેરકર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપરના લેખકો સિવાય આ કાળના ખીજા લેખકોનો થોડો જિયાર કરીએ. તેમાં પી મહેલે રચાને ‘કેસરી’ના સચાલક અને સવ્યસાચી લેખક શ્રી. ન. ચિં. કેળકર આવે તેમણે ૫-૬ નાટકો લખ્યાં છે. તેમાં ‘કૃષ્ણાર્જુનયુદ્ધ’ અને ‘તોતયાચે વંદ’ વિશેષ નંદ છે. પડેલાની કથાવસ્તુ મહાભારતમાંથી લીધેલી છે અને તેમાં તત્ત્વ અને વિગતોના ર મેળ દેખાય છે. ખીજાનું કથાનક અતિહાસિક અને ચમત્કૃતિજનક છે. પાણીપતના યુદ્ધમાં શિવરાવ ભાઉ હણાયા, એવી ખખર પૂનામાં આવી. પણ થોડા જ ગ્વિસ પછી એક માણસ આવી પોતે સદાશિવરાવ જ છે, એમ કહેવા લાગ્યો. તેના પક્ષમાં કેટલાક બોળવાયા, પણ ટે તેની પોલ ઉઘાડી પડી, આ અદ્ભુતરમ્ય પ્રસંગ ખીજામાં આવ્યો છે. લેખકની મેક્તા અને વ્યવસ્થિતાનો વિશેષ આ નાટકમાં પણ જોવા મળે છે. શ્રી. વાસુદેવરાવ , કવિ, ઇતિહાસસંશોધક અને નાટકકાર હતા. તેમનાં પાંચ છ નાટકો છે. i અદ્ભુતરમ્યતા અને ઘાટ કોરહટકરી છે. શ્રી. વીર વામનરાવ વડાડના પ્રસિદ્ધ ના ગાષ્ટીય કાર્યકર્તા અને નાટકકાર છે. તેઓ નાટકોદ્ધારા દેશસેવાનું તત્ત્વ શિખવાડે તેમનું ‘રાક્ષસી મહત્ત્વાકાંક્ષા’ આજે પચીસ ઉપર વરસ થયાં, તોપણ લોકપ્રિય છે. માધવરાવ જોશીનાં નાટકો વિડંબનાત્મક હોય છે. ભણેલી ઓઓ, કોલેજનાં છોકરાં i પ્રચલિત પ્રેમકલ્પના વગેરેનું વિડંબન તેમનાં નાટકોમાં યશસ્વી રીતે કરેલું દેખાય છે. નાં નાટકોનો ઘાટ પણ વૈશિષ્ટપૂર્ણ હોય છે. શ્રી. વરેરકરે પોતાનાં નાટકોમાં જે પ્રશ્નો ઠિર રીતે છેકયા છે તે જ પ્રશ્નોને વિડંબનાત્મક રૂપમાં શ્રી. જોશીએ પોતાનાં નાટકોમાં ાડ્યા છે. સમાજ ઉપર ટીકા એ તેમની વિશેષતા કહી શકાય. તેમનું ‘મ્યુનિસિપાલિટી’ iક અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી. સાવરકરનાં નાટકો અરપૂશ્યતાનિવારણ, અર્ધિસા અને

અમૃતિજનક ન હોય તોપણ પાત્રોનું ચિત્રણ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી તે બહુ લોકપ્રિય થયું છે સામાન્ય પ્રર્મમાં પણ કુશળ લેખકની કવચથી કેવો આકર્ષક બને છે, તેનો ‘ઘન-વાદર’ અગ્રમાં અગ્રસ નમૂનો છે. શ્રી. અન્ને બે ગબીર સામાન્ય પ્રસંગોનો વિચારનાટકોમાં કરવા લાગે તો અમારને મનોગંજન માથે વિચારગીવતાના પાટો પણ મળે એમ છે. શ્રી ખાડેકરે નાટ્યસૃષ્ટિ કરતા સિનેમાસૃષ્ટિ વધારે પચંદ કરી છે, અને તેમનું ‘છાયા’ ખોલપટ લોકપ્રિય થયું છે. આધુનિક અમાજજીવનમાં પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિજન એક કેવી જાતના સંકટો આવે છે અને તેનો ઉકેલ કેવી રીતે કરવો પડે છે, તે સુસ્પર્શી જતાવેલું છે નવલકથામંત્રી તેમનો ખ્યેયનાદ તેમની સિનેમાકૃતિમાં દેખાતો નથી, એથી વાચક થોડો નિગરા થાય છે.

મરાઠી નાટ્યસાહિત્યનો આદર્શ પૌરાણિક કથાનકોથી થયો અને તે જમાનાના લોક-માનસનો વિચાર કરતા તે ગ્વાભાવિક લાગે છે ઐતિહાસિક કથાવસ્તુ આવવા લાગ્યાં એટલે પૌરાણિક કથાનકોમાં પણ કટલીક આધુનિકતા અને ઉપદેશ ઉમેરવામાં. જેમ છત્રિ દાસના શિવાજી, મંભાજી, માધવગવ કે નાનાસાહેબ ગંગભૂમિ પર આવ્યા તેમ વૃક્ષગમ, વૃક્ષસીંઘસ અને મીંગનાઈ પણ રંગભૂમિ પરથી ફરી એકવાર ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ આપતા ગયાં ઇતિહાસની આદરપાત્ર આ વ્યક્તિઓનાં જીવન વિશેના નાટકો થયેલાં જરૂરી કોમળ લાગણીસાળા ચાચકને થોડો આવાત થશે. પણ દમણાં દમણાં ગાધીજી પર પૂજાં એક અંગ્રેજીમાં નાટક લખાયેલું છે, તે જાણી તેને કદાચ થોડું માંતવન મળે. દરે પછીની કાળ ફક્ત સામાજિક નાટકોનો જ છે.

નાટકના મંગીત વિષે બે શબ્દો લખીને આ પ્રકરણ પૂરું કરું છું. નાટકમાં સંગીત આવવાને લીધે કેટલીક અસ્વાભાવિકતા દેખાય છે અને વસ્તુનો વિચાર થતો અટકે છે, આજ નાટકમાં તો સંગીતનો ઉપયોગ જ હોતો નથી અને દસ નાટકમાં તેથી એકાઠ્ઠમાં ભગ થાય છે એવી ફરીવાર સમજાવ છે. આ દલીલમાં થણું વગૂંદ છે, એ કબૂલ કરવું જોઈએ પણ શિવાજીને કે ફિરોઝશહેર ઝડ્યું છે તેમ અસાધ્ય વિકનને ગંગભૂમિ પર લાવવો, એમાં અસ્વાભાવિકતા નથી શું ? એમાં સંગીતનો ઉમેરો ચવાથી શું તે અસ્વાભાવિકતા વધવાની છે ? સંગીતને લીધે નાટ્યસાહિત્ય વધારે લોકપ્રિયના અંપાદન કરે છે, ઉચ્ચ મંગીતને પ્રચાર માગમાં ચારી રીતે થાય છે અને સંગીતથી ઉત્પન્ન થતા વાતાવરણનો લાભ કયા વસ્તુને મળે છે. પ્રચારની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો સંગીતથી નાટકની લોકપ્રિયતાની સાથે તેનો પ્રચાર પણ વધે છે, એમ માલુમ પડશે અર્થાત્ તે સંગીત ભાવવાહી, સુગોષ અંગે દૂંડે હોતું જોઈએ, એ વાત ધ્યાનમાં ગણવાની જરૂર છે. સંગીતને લીધે કથાવસ્તુ વિકાસ કેટલો હલ લાગે છે, તે ‘સ્વચચર’ માં દેખારો અને પ્રચારમાં સંગીતને લીધે હંકત આવી હોય એમ ‘શારદા’ ના અનુભવ પરથી લાગતું નથી. તેથી દસ નાટક માટે સંગીતનો ઉમેરો આવકાગવાયક ગણી શકાય. આજ નાટકો માટે સંગીત નિર્ગર્થક એમ ઉપર કહ્યું જ છે.

હવે કાવ્યસાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરીશું

કાવ્ય

આધુનિક કાવ્યનો વિચાર કરીએ, તે પહેલાં તેની પરંપરાનો થોડો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. તેરમું મૈકું જ્ઞાનેશ્વર જેવા જ્ઞાની અને દ્રષ્ટાના કાવ્યને લીધે જન્મીતું છે. તેમની 'જ્ઞાનેશ્વરી' નામની ગીતાની કાવ્યમય દીકાનો અભ્યાસ, તેની અધ્યાત્મની ઉચ્ચ ભૂમિકા, પ્રભાવી પ્રતિભા, માર્મિક દૃષ્ટાંત અને હૃદયસ્પર્શો ભાષાને લીધે, આજે ઘણું ઠેકાણું થાય છે. મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યનું તે એક અમૂલ્ય ઝવેરાત કહી શકાય. આ ભક્તિ-પ્રધાન કાવ્યની પરંપરા સત્તરમા મૈકામાં તુકારામ, રામદાસ, મોરારામ ત્રણે ભક્ત-કવિ-ઓએ આગળ ચલાવી અને તેને પરિણામે ઓગણીસમા સદીની લગભગ ધણીખરી કવિતા ઉત્કૃષ્ટ અને પ્રામાણિક હોય તોપણ કેવળ ભક્તિપ્રધાન અને તેને લીધે એકાંગી રહી. આપણે જે કાળના કાવ્યનું પરીક્ષણ કરવા માગીએ છીએ, તે કાળના કાવ્યસાહિત્યની સ્થિતિ દ્રષ્ટકમાં આવી હતી.

આ અરસામાં શ્રી. કેશવસુત (૧૮૬૬-૧૯૦૫)નો જન્મ થયો. તે વખતે જેમ પરરાજ્ય વિધેની ચીડ અને ચરારાજ્ય વિધેની કંપના જનનામાં પેદા કરવાની જરૂર હતી, તેમ અંગ્રેજી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની સારીસારી વસ્તુઓ પણ આત્મસાત્ કરવાની જરૂર હતી. આ બન્ને કામો શ્રી. કેશવસુતે સારી રીતે કર્યાં, તેથી તેમને આધુનિક કાવ્ય-સાહિત્યના જનક કહેવાય છે. 'તુતારી', 'દોન વાજી' અને 'એકા ભારતીયાએ ઉદ્ગાર' આ તેમની દેશવિષયક કવિતાના સારા નમૂના છે. પહેલા કાવ્યમાં 'જૂનાને પકડી રાખશો નહિ, તે ફેંકી દઈને નવું સ્વીકારો; નિયમ માણસને માટે છે, માણસ નિયમને માટે નથી; સમતાનો ઝંડો ઊંચો રાખો'—આવો સંદેશ અત્યંત પરિણામકારક રીતે તેમણે આપ્યો છે:—

નિયમન મનુજાસાઈ, માનવ—

નસે નિયમનાસાઈ જાણા,

પ્રગતિસ જરૂર હેં દાળી ટોળા

હુગારૂન તેં દેડનિ, વાળા મિરવા નિજ ઓજાચા અમિનવ ।

'દોન વાજી' માં પહેલા બાહરાવનું યશોગાન અને બીજા બાહરાવની પુરુષાર્થ-હીનતાની નિંદા કરી છે. ત્રીજામાં પરરાજ્યને લીધે દેશપુરુષના આખા શરીર ઉપર આવેલી અવકળાનું વર્ણન છે. કેશવસુતનાં આ કાવ્યોની વિશેષતાનો ઉત્કર્ષ આગળ શ્રી. વિનાયક કવિએ બહુ સારી રીતે કર્યો છે.

સારાં છે. નિર્ભય સાથે ઓછે પણ કાવ્યમાં પદાર્પણ કર્યું અને પ્રણયકાવ્યો શરૂ થયાં કેશવસુતની આ બે અભિનવ પદ્ધતિથી મરાઠી કાવ્યનો પ્રાંત વિસ્તૃત થયો. ધલ્લોકનું આંગણ તેને ગમવા માટે મળવાથી તેનામાં વિવિધતા આવી અને જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં સાદસો એકી તેનાં સુખદુઃખનો અનુભવ લેવાની તેનામાં લાલસા ઉત્પન્ન થઈ. પ્રણયને અંદર આવવાની પરવાનગી આપવાથી વિરહદુઃખનો જ ભાગ મોટો થયો, જે વળી ભુદી વાત !

આ કવિએ સુનીતો (sonnets) ની જેમ ગૂઢશુંબનપર (mystic) કાવ્યોની શરૂઆત કરી તે અરસામાં કવિશ્રેષ્ઠ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને તોળાવ પ્રાર્થક મળ્યું હતું અને તેથી તેમનાં કાવ્યોનું વાચન બધેય થવા માંડ્યું હતું. જૂનાં મરાઠી કાવ્યોમાં ગૂઢશુંબન નથી, એમ નથી; પણ કાવ્યનો એક સ્વતંત્ર ભાગ તરીકે તે હવેથી શરૂ થયું હશેનાય. ‘સુપૂર્ણ’ આ તેમની પ્રસિદ્ધ ગૂઢશુંબનપર કવિતા છે. કાવ્યદર્શન થવા પછી કવિ જે દૃષ્ટાંતીત આનંદનો અનુભવ કરે છે, તેનું એમાં વર્ણન છે.

આ સમયના ખીજ સારા કવિઓમાં શ્રી. શ્રીપાદ ના. મુલુમદાર, પુરુષોત્તમ વા. જોશી, ‘Bee’, પ્રો. શ્રીકૃષ્ણરાવ આપેકર અને રવ. ગોવિંદ વા. કાનિટકર, એમને ગણવી શકાય. શ્રી. મુલુમદારનાં ‘શિવ છત્રપતિ’, અને ‘શ્રીસુમદ્રા’ આ બે મહાકાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી. પુરુષોત્તમ જોશી તે અરસાના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હતા. ‘કાવ્યરત્ન માલા’ નામનો તેમનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશિત થયો છે. તેમનાં કેટલાંક કાવ્યોનાં અંગ્રેજી ભાષાંતર ફ્રાન્સ, અમેરિકાના પંડિતોનાં નુત્તિપાત્ર બન્યાં હતાં પ્રો. આપેકરના કાવ્યમાં વિદ્વતા અને રસમયતાનું મુંદર મિશ્રણ જોવા મળે છે.

‘Bee’ નાં કાવ્યોનું વિશેષ વિવેચન કરવું જોઈએ ‘ફુલાંચી ઑંજલ’ (ફૂલોની અંજલિ) અને ‘કમલા’ આટલાં જ તેમનાં કાવ્યો છે. પણ સરસ રચનાકાશલ્ય, કંપનાવિશ્વાસ, ભાષાપ્રભુત્વ, અભિનવ વિચાર અને પ્રતિભાને લીધે તેમની કવિતા વિશેષ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેમના ‘કમલા’ નામના કાવ્યમાં, એક સારા કુળની એક છોકરી કૌમાર્યાવસ્થામાં જ સંભાળની વિપવવાસનાની ભોગ થઈ પડે છે અને તેની સાથે પરણવાની જગ્યાએ તે ના પાડે છે, ત્યારે ગિચારી કમલા આત્મઘાત કરે છે, આતું કથાનક વર્ણવ્યું છે. આ એક જ કાવ્યથી ‘Bee’ મદારાષ્ટ્રમાં પ્રથમ પંક્તિના કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. શ્રી. કાનિટકર જેવા વિદ્વાન તેજા ચિત્રકલા અને સંગીતમાં તજ્જ્ઞ હતા. તેને લીધે તેમના કાવ્યમાં વિદ્વતા અને ગાધુર્યનો મુંદર મેળદેખાય છે. એમનાં ‘અકચર કાવ્ય’, ‘નારાયણરાવ પેશવે ત્માંચા મૃત્યુ’, ‘કૃષ્ણાકુમારી’ આ કાવ્યો સારાં છે. એમણે ‘ગીતાંજલિ’નું પહેલવહેલું મરાઠી ભાષાંતર કર્યું છે.

હવે પછીના મરાઠી કાવ્યનો વિચાર કરતાં શ્રી. કેશવસુતની કવિતામાંથી ઝાઝીવતી પ્રેરણા લીધેલા કવિઓમાં શ્રી. નારાયણ વામન ટિળક (૧૮૬૨-૧૯૧૯), શ્રી. ગડકરી (૧૮૮૫-૧૯૧૯) શ્રી. વિનાયક કરંદીકર (૧૮૭૨-૧૯૦૯) અને શ્રી. દોંબરે અથવા બાલકવિ, એમને ગણી શકાય. એમાંથી દરેકે કેશવસુતનાં કાવ્યોમાંથી પ્રેરણા લીધી છે એ વાત સાચી. તોપણ દરેકે પોતાપોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ખીલવીને કેટલેક અંશે ગુરુ કરનાં પણ શ્રેષ્ઠ

કાવ્યશુદ્ધો ખતાયા છે શ્રી િગે (એ લોકમાન્યના અગધી નહોતા) ખિન્તી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો, તોપણ તેઓ મગડી ભાસના અભિમાની હતા અને મહાગાંધીના ખિન્તી લોકોમા મરાગી વિગેનો પ્રેમ તેમણે ઉત્પન્ન કર્યો હતો ખિસ્તી મદિશમા તેઓ ઉપાસના કે પ્રત્યનો કે કીર્તનો મગડીમા કરતા અને 'હિન્દુસ્તાનના ખિસ્તીઓએ ભાગતીય સસ્કૃતિની પર પરા અપનાવરી નેઈએ,' એવુ પ્રતિપાદન કરતા તેમનુ ધમાતર પ્રાઈસ્ટ વિષેના શુદ્ધ પ્રેમને આભાગી હતું સાર્વત્રિક નિસર્ગપ્રેમ દેગદાક અને ઈશ્વરદર્શનની કખના, એ તેમના વિશેષ માન્યશુદ્ધો ગણાવી શકાય 'હિસ્તાયન', 'ઘનવાસી ફૂલ', 'સ્ટીચી માઝવીજ' 'સુઝીલા', 'માઝી માર્યા', આ તેમના પ્રસિદ્ધ કાવ્યો છે 'હિસ્તાયન'મા જીમ્સ કાર્લસ્ટ વિગેનો પોતાનો પ્રેમ વર્ણવ્યો છે કવિમા અભિજાત ધર્મનિષ્ઠા હોવાથી આ કાવ્ય ભક્તિસુદ્ધ થયુ છે 'ઘનવાસી ફૂલ' તેમનુ સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય કહી શકાય તેમા ફૂલ અને કવિમા સામ્ય અને તેમનુ ગમ્ય સ્વભાવવર્ણન આયુ છે કરિનો નિસર્ગપ્રેમ આમા સાગી રીતે દેખાય છે એનાજ પ્રકારનુ 'સ્ટીચી માઝવીજ' (સ્ટિનિ ભાઈખીજ) એ કાવ્ય છે જગતની મધી વસતુઓનો સબધ પરસ્પરપૂરક છે અને તેના મૂળમા અતિમાનુષ યોજના છે, આવો તે કાવ્યનો ભાવાર્થ છે 'સુઝીલા' અને 'માઝી માર્યા'મા આદર્શ પતિપત્નીનુ ચિત્ર દેખાડયુ છે દિગ્દ પોતે ગૃહસૌખ્યની દૃષ્ટિએ સુખી હતા, તેથી આ કાવ્ય અનુભવ પૂર્ણ અને વાસ્તવિક થયુ છે તેમના અભગોની ઉત્કટતા અને પ્રસાદયુક્ત ભાષા તુકારામનો અભગો યાદ કરાવે છે વિશુદ્ધ ધર્મપ્રેમ, નિસર્ગપ્રેમ અને મધુર ભાષાને લીધે તેમનુ કાવ્ય વર્તસ્વર્ગ પ્રમાણે તત્ત્વગભીર દેખાય છે

પણ પોતાને કેશવસુતના 'ચેલા સઘા' કહેવડાવનાર શ્રી ગઝકરી હતા તેમના નાટકો વિષે ઉપર લખ્યુ છે તે જ આ ગઝકરી કંપકતા, નાદમધુર શબ્દચયના, ઉત્કટતા અને વિનોદ એ તેમની વિશિષ્ટતા કહી શકાય 'પાચ દેવીચા પાઠળા' (પાચ દેવીઓનુ પાઠણ) અને 'ધુધુરગાઠા' આ વાતસંવરસના ઉત્તમ નમૂના છે ઇંગ્લડનો સેટ જોઈ, સ્કોટલડનો સેટ એંગ્લ અને આયર્લડનો સેટ પેટ્રીક સંરક્ષક દેવો છે, એવી જોમ કંપના છે તેમ મરાડી રાજ્યની સગ્દક પાચ દેવતાઓ—તુળજપૂર્ગની તુળજર્, સાતારાની મગગાઈ, પ્રતાપગઢની ભરાનીઆઈ, પૂનાની પર્વતીઆઈ અને પારની નગદાઈ—હતી, એવી શિરાજતા કાગમા કંપના હતી આ પાચ દેવીઓ જિર્મિ પાસે યાગ શિવાજીને એક હાથકુ ગવડાવે છે, આવુ વર્ણન 'પાચ દેવીચા પાઠળા'મા છે નિતાત વાતસંવરસ અને શબ્દમાધુર્યને લીધે આ બન્ને કાવ્યો અત્યત હૃદયસ્પર્શી થયા છે 'પાળણુ' અને પોવાડાની કાવ્યપદ્ધતિ મહાગાંધીના કાપસાહિત્યની વિશેષતા કહી શકાય મહેલુ વ્રત વાતસંવરસનુ અને બીન્તુ વીગસનુ છે ગુજરાત મદારાખ્દને 'ગરખીઓ' અને 'રાસડા આપે તો મહાગાંધી' 'પાળણુ' અને પોવાડા'નો યોગ્ય બદલો આપી પોતાનુ દેવ ચૂકવી દે, એમ છે 'રાજહસ માઝા નિજલા'મા એક બાવરિધરાનુ એકનુ એક બાલમ મગી ગયુ છે, તે સુતુ છે, મરી ગયુ જ નથી, એવી માતાની મ્દપના થાય છે આખરે તેને સત્ય વસ્તુ અમનતથ છે, આવો નિષ્કુર કંટુણ પ્રસંગ તેમા છે 'મહાગાંધી મીત'મા દેશપ્રેમ કળે છે તેમનુ સુમધુર કાવ્ય 'મુરલી મહારાખ્દમા ખૂન પ્રચલિત થયુ છે તેમા માધુર્ય સાથે ગૃહશુબન હોવાથી ટાગોરની 'ગીતાજનનિનું એમદ પુષ્પ મરાડી મહેરવેશ કરી આનુ

ન હોય, એવો વાચકને લાસ થાય છે. ‘ગુલાબી કોઢે’ (ગુલાબી કાપડો) નો આનંદ રસિક વાચક વાંચીને જ અનુભવે, એ હજી છે.

શ્રી. ગડકરીનાં લખાણોમાં જેવી ઉત્કટતા દેખાય છે તેવી જ તેના જીવનમાં વ્યસના-ધીનતાને લીધે આવેલી લખકર નિરાશા પણ હતી. તેથી તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો વિડંબનાત્મક અને કેટલાંક નિરાશાસૂચક થયાં છે. ‘વક્ર સમસ્યા,’ ‘વિદિર્ણીચા કલકલાટ’ (વે-વણોનો કક્ષાટ) અને ‘અચેઝો ઑરહળાન્યા કોફિઝેસ’ (કવનને બોલનાર કાપડને), આ કાવ્યો તેના નમૂનારૂપે આખી શકાય ઉદામ કલ્પના, નવાનવા શબ્દો તૈયાર કરીને વાપરવાની હોંશ, એકીકર પ્રતિભા અને હૃદયને ધક્કો લગાવે એવું ભાવનાચિત્રણ—આ કાવ્યશૃંગારને લીધે તે કવિ તરુણ દુનિયામાં ખૂબ પ્રિય થયો છે.

શ્રી. ગડકરીના સમકાલીન શ્રી. વિનાયક હતા, પહેલાંના કોઈ પણ કવિ કરતાં શ્રી. વિનાયકનું કાવ્ય વધારે દેશબક્ષિતપર છે. ‘મહારાષ્ટ્રલક્ષ્મી’ ‘વાપુઢે’ ‘હતભાગિની’ ‘શિવરાજદર્શન’ આ તેમનાં સારાં કાવ્યો કહી શકાય. શ્રી. ડોંબરેએ કાવ્યરચના નાન-પણથી શરૂ કરેલી અને તે બધાને એટલી બધી ગમી કે તેમને બધા ‘બાલકવિ’ કહેવા લાગ્યા. તેમની રઠુટ કવિતા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. નિર્સર્ગ સાથે તન્મય થવાની અદ્ભુત શક્તિ, પ્રેમમધુર ભાવના અને પ્રસાદયુક્ત ભાષા, આથી તેમનું કાવ્ય વિશિષ્ટતાપૂર્ણ થયું છે. તેને ‘નિર્સર્ગના કવિ’ કહે છે. ‘અરુણ’, ‘સંચારજની’, ‘નિર્હારાસ’ ‘ફુલરાણી’ આ તેમની કેટલીક સારી કવિતા છે. તેમના કાવ્યમાં માધુર્ય અને પ્રસાદ એટલાં વિપુલ છે કે તમે તેમનું ગમે તે કવન વાંચો, આ બે ગુણો તેમાં તમને દેખાશે જ. પ્રેમવિષયક કાવ્યમાં ‘આનંદીઆનંદ’, ‘તેજોવીળેની રાગદારી’, અને દેશવિષયક કાવ્યમાં, ‘વીર મરાઠા’, ‘જીર્ણવુર્ગ’ અને ‘રણઘોષ’ આ કવનો ઉત્કૃષ્ટ છે.

શ્રી. અદ્રોષરનાં ‘કાવ્ય હો ચમત્કાર’ અને ‘ઊઘડે ગુપ્તિ’ નામનાં ખંડકાવ્યોથી મહારાષ્ટ્રમાં જનપદ (Rural) કાવ્યની શરૂઆત થઈ છે. તેઓ વિદ્વાન હોવાથી આ તેમનાં કાવ્યો વિશય હજી થયાં છે. શ્રી. રેંદાળકર (૧૮૮૯-૧૯૨૦)નાં ‘મોહિની’ અને ‘ચાપ્પવિંદુ’ ખંડકાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે આ કવિએ મહારાષ્ટ્રમાં નિર્ધમક કવિતાનો પ્રારંભ કર્યો અને પોતાની વિદ્વત્તાથી કવિતાને શ્રુતિસુલભ અને લોકપ્રિય કરી. શ્રી. તાંબેની કવિતાની વિશિષ્ટતા તેની વિવિધતા અને ગાનમાધુરીમાં છે. તેમાં કાવ્ય, સંગીત અને ચિત્રનો સરસ સંગમ થયેલો દેખાય છે. જે કાવ્યો લખવાની શરૂઆત તેમણે જ કરેલી. રસપ્રાચુર્ય, પ્રાસાદિક શૈલી, અને ગાનમધુરતાને લીધે આધુનિક કેટલાક કવિઓ તેમને ગુરુસ્થાને માને છે.

શ્રી. ગોવિંદ દરેકર (૧૮૯૪-૧૯૨૬)ને કાવ્યસ્ફૂર્તિ બં. સાવરકર પાસેથી મળેલી. તેમનાં કાવ્યોમાં ઝળહળતી દેશદાઝ બીજા કવિનાં કાવ્યોમાં જવલ્લે જ દેખાય છે. આ ગુણની કદર સરકારે ચોગ્ય રીતે કરેલી. મરાઠીસાહિત્ય મહારાષ્ટ્રમાં કેટલાક ગ્રામીણ યુવકો ઐતિહાસિક વિષયો પર કાવ્યો રચી ગામડે ગામડે ફરતા અને લોકજનગૃતિનું કામ કરતા આવ્યા છે. તેમને ‘શાહીર’ કહે છે. તેમનાં કવનો ‘પોવાડા’ હાળનાં હોય છે. આ હાળ તદ્દન સહેલો અને વીરરસપોષક હોય છે. આ કાવ્યપદ્ધતિ વચ્ચે લોપ પામી હતી, તે ગોવિંદે શરૂ કરી, તેથી તેમને ‘પહેલા શાહીર’ કહે છે શ્રી. તિવારીની માતૃભાષા હિંદી છે, પણ તેઓ મરાઠી કાવ્ય એવી સારી રીતે કરી શકે છે કે તેમનું કાવ્ય નાગપુર યુનિવર્સિટીના

એમ એના અભ્યાસક્રમમાં રાખેલું છે. તેમનાં મરાઠાઓનાં સંગ્રામગીતો પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી. અનંતતનય કેટલાંક વરસ અહીં લોકપ્રિય હતા. 'શારદાદૂતિકા', 'પુણ્યાવી પર્વતી' આ ખંડ કાવ્યો અને 'તિલકવિજય' અને 'માધવ' આ તેમનાં મહાકાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે. તેમની કવિતામાં સહજતા અને આત્મીયતા વિશેષ કરીને દેખાય છે. સૌ. લક્ષ્મીબાઈ ખેડેરે, શારદાબાઈ પરાંબે, સૌ. મનોરમાબાઈ રાનડે, ઉમાબાઈ સદસ્ય-બુદ્ધે અને સૌ કુલમાળીજી વિશેષ કાવ્યગુણવાળી કવિત્રીઓ છે.

આ સમયથી માંડીને આજે પણ જેનાં કાવ્યો લોકપ્રિયતા ભોગવે છે તે ઍરિસ્ટર સાવરકરનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. ભરજીવાનીથી માંડીને હજી પણ આજે ૩૦-૩૫ વરસ સરકારી પ્રતિબંધની તલવાર તેમના પર લટકે છે. જીવાનીનાં સારામાં સારાં વરસો તેમને આંદામાનના કેદખાનામાં ગાળવા પડ્યાં ત્યાં એમણે ઘણી કાવ્યરચના કરી. જોલમાં ન મળે કાગળ કે ન મળે પેનસિલ કે શાહી એટલે તેઓ કાવ્યો રચીને ભોતો પર લખવા લાગ્યા. પણ એ યુક્તિ પણ અપશસ્તી નીવડવાથી કાવ્યો મોઢે કરી રાખવાનું તેમણે શરૂ કર્યું. આવી રીતે જેટલાં કાવ્યો સ્મરણમાં રહ્યાં તેટલાં 'રાનફુલે' નામના સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી તેમનું 'ગોમાંતક' નામનું ખંડકાવ્ય બહાર પડ્યું. આધુનિક કવિઓમાં જે એક જાતની નિરાશા, નિષ્ક્રિયતા અને માનસિક વૈકલ્પ દેખાય છે, તેનો લેશ પણ સાવરકરની કવિતામાં દેખાતો નથી. ઉચ્ચ પ્રતિભા, પાંડિત્ય અને પૌરુષ, એની સાથે સ્વાનુભવ અને સ્વદેશપ્રીતિની જળક આ ગુણોને લીધે તેમનું કાવ્ય વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ થયું છે. 'વૈનાયક' નામનું નવું વૃત્ત તેમણે દાખલ કર્યું છે.

મહાયુદ્ધ પછીના કાળમાં મહારાષ્ટ્રના કવિઓએ 'રવિકિરણમંડળ'ની સ્થાપના કરી અને મંડળ તરફથી કાવ્યપ્રકાશનનું કામ શરૂ કર્યું. તેમાંના ગિરીશ, માધવ જૂલિયન અને યશવંત પ્રમુખ કવિઓ ગણી શકાય. ગિરીશનાં 'અમાગી કમલ' અને 'આંચરાઈ' ખંડકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં કવિની મૃદુ મનોવૃત્તિ અને ગૂઢચુંગનની પ્રીતિ દેખાઈ આવે છે. માધવ જૂલિયને ફારસી વૃત્તો અને શબ્દો મરાઠીમાં આણ્યા. યશવંત સરસ ભાવકવિ (lyrical poet) છે. ઓગસ્ટ અને કલ્પકતા તેમનાં કાવ્યમાં ભરપૂર હોવાથી તેમની ઐતિહાસિક કવિતા જોરદાર થઈ છે. નાટકકાર અનેનું 'ઝેંઝ્ઞીં ફુલે' આ વિડંબનકાવ્ય મરાઠીમાં પહેલવહેલું છે. આ કાળના બીજા કવિઓમાં માયદેવ, કાણેકર, વા. ભા. પાડક, ખોરકર, દેશપાંડે વાંચનીય છે. કવિત્રીઓમાં શ્રી. મનોરમાબાઈ નાવલેકર, સંજીવની મરાડે અને સરજાબાઈ શાહીરનાં કાવ્યો સારા છે. આ કવિઓમાં શ્રી. કાણેકરનો વિશેષ ધિયાર કરવો જોઈએ તેઓ નવમતવાદના આગેવાન, પ્રતિભાવાન કવિ અને લેખક છે. તેમનામાં અને બીજા આધુનિક કવિઓમાં સામ્યવાદની શિખામણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેમનો 'ચાંદરાત વ દૂતર કવિતા'નો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાં એક ઠેકાણે તેઓ કહે છે:

નશત્રાંચીં, ફુલાફલાંચીં

કૃષ્ણસહ્યાચ્યા વ્યભિચારાંચીં

આણિ હુગ્ત્યા યુવયુવતીંચીં

મૃપ જાદલીં હીં રડગાર્ણીં ।
 ધનીજનાંશીં છુજ ત્વેઝુનિ
 ક્ષણમર જ્યાંના આલી ગ્લાની,
 ત્યાંના આમ્હી ગાઝ માર્ણીં,
 મેઝુનિ જીં ચચતાઝુનિ લઢતિલ
 આણિ સ્થાપિતિલ સત્તા અપુલી ।

ભાવાર્થ:--નક્ષત્રોના, કુળકુલોના, કૃષ્ણચંદ્રના વ્યભિચારના અથવા તો મૂરતાં યુદ્ધ યુવતીઓના રાગકાની હદ આવી ગઈ । હવે તે બંધ કરો. મૂડીવાળાઓની સાથે લડી લડીને જેઓ લોથપોથ થયા છે તેમને માટે અને ગાઈશુ, કે જેથી તેઓ જીવસામાં આવી લાડે અને પોતાની સત્તા સ્થાપશે ।

હવે આપણે વિનોદસાહિત્ય તરફ વળીએ.

વિનોદસાહિત્ય

આપણા જૂનાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હાસ્યરસને સ્વતંત્ર સ્થાન મળ્યું નથી; શૂભાગ કરુણ કે એવા બીજા કોઈ રસ સાથે તે ગોળુ રસ તરીકે જ આવી શકે, એવો એક નિયમ છે. આ નિયમને અનુસરીને જૂના મરાઠી સાહિત્યમાં વિનોદને બહુ ઓછું સ્થાન છે. તે સમયનું સાહિત્ય ઘણું ભાગે ધાર્મિક અને ભક્તિમાર્ગી હોવાને લીધે તેમાં વિનોદને સ્થાનવિહીન રીતે જ બહુ મર્યાદિત સ્થાન હતું એમ કહી શકાય, અને જે થોડું હતું તે પરમાર્થ-વિમુખ થઈને સંસારસકત ચણેલા માણસો પર કટાક્ષ કરવા પૂરતું જ હતું. તેમાં તેની કક્ષત એક જ બાબત, એટલે કે હિપહાસ, વિહંગન કે બ્યાન્નેકિતપૂર્ણ રીકાની, હતી. સૌ દક્ષ ભક્તિમાર્ગી કવિઓ પછી મુક્તેશ્વર, વામનપંડિત કે મોગેપંત વગેરેનાં કાવ્યોમાં કેટલીક જગ્યાએ વિશુદ્ધ વિનોદ દેખાય છે.

મરાઠી સાહિત્યમાં વિનોદનું પહેલું સ્વરૂપ 'મોજરાજા આણિ કાલિદાસ' કે 'વિરલ્લ આણિ વાદશાહ' જેવી યાતુર્બહારી વાર્તાઓમાં છે એકાદ સમોટ જવાબ, ધાર્મિક કથના અને પ્રત્યુત્પન્નમનિતર એવું મિત્રાનું તે સમયમાં સ્વરૂપ હતું આગળ જતાં 'મૂર્ત્વિ ચિંતામણિ' અને 'જાંઘ્યાચ્યા ગોંટી' નામની ચોપડીઓ બહાર પડી અને તેમણે તેમાં અતિશયોક્તિનો દમરો ક્યો પડેલો ચોપડીમાં એક મૂળ છાંદસની મૂખાંઈની વાતો છે એનો વિનોદ 'ભદ્રભદ્ર'ના વિનોદ જેવો છે. અથવા 'જમાઈ' એ સનાતન મસ્કરીનો વિવેચ છે, તેના 'પગક્રમે'નું વર્ણન મીઠું ચોપડીમાં છે.

શ્રી વિષ્ણુશાસ્ત્રી ત્રિપથૂમકે વિનોદને ગિરિમાન ૨૪૫૫ આપ્યું અને પોતાની નિબંધમાલામાં 'વિનોદ મદદાખ્યાયિજા'ના મથાળા નીચે મદાપુરોની રમૂજ વાર્તાઓ

પાવાનું શરૂ કર્યું. ખાસ કરીને મંસ્કૃતનાં સારાંસારાં સુભાષિતો, જેમાં શબ્દનિષ્ઠ વિનોદ શ્લેષ હોય, સુંદર કલ્પના હોય, અતિશયોક્તિપૂર્ણ પ્રસંગ હોય કે હાસ્યોત્પાદક વિસંવાદિત્વેય, એવાં નિબંધમાલામાં બહુ આવતાં. એ આખામાં પોતે તંત્રીમહાશય અમર્થ દીકાકાગ હતા. અમય પણ વિનોદને માટે અનુકૂલ હતો, એમ કહી શકાય. અંગ્રેજી ભણેલા નવા વિચારો રાવતા અને સનાતનીઓની મશ્કરી અકાવતા પણ એ આખામાં સનાતનીઓ પણ પાછા કે એવા નહોતા, અને તેમાં તેમને સામાન્ય જનસમાજનું પીડાળ મળવાથી મશ્કરી લામાં તેઓ વધારે ફાવી જતા. ‘મોર પલળલ્ વી.’ (૧૮૮૫), ‘અમિનવ તરુણીવિચા’ (૧૮૮૩), ‘સ્ત્રીવિધાર્વચિન્થ્ય અથવા સ્ત્રીશિક્ષણપ્રહસન’ (૧૮૮૫), ‘તરુણીશિક્ષણ નાટિકા’, ‘વિચારસન્નિપાત ઝર્ફ ફર્શનેવલ્ હાફ’ ‘ટ્રેન્ટિપથ સેન્ચુરી અથવા સ્ત્રીપ્રાવલ્લયપ્રહસન’—આ તે વખતનાં કેટલેક સરસ પ્રહસનો છે. તેમાં તે વખતના ઝગડાઓનું મનોરંજક ચિત્ર જોવા મળે છે. માં વિનોદ મુખ્યત્વે ઉપહાસ, વ્યાજ્ઞેકિત અને વિડંબનના રૂપમાં પ્રકટ થયો છે. સામાજિક શ્રોમાં જેમ સનાતનીઓ અને શિક્ષિત એવા બે પક્ષો હતા તેમ રાજકીય પ્રશ્નોમાં નરમ રમ બે પક્ષો હતા. તે અરસામાં લોકમાન્ય ટિળક, ન. ચિં. કેળકર, કે પ્રો. પર્ગળપેએ લીધો નરમ પક્ષની દીકા વ્યાજ્ઞેકિત કે વિડંબનના સાગ નમૂના છે. વર્તમાનપત્રી વિનોદખનમાં શ્રી. અમ્યુત બળવંત કોલ્હટકરનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરેલો જોઈએ. ‘વત્સલાવહિની’ (વત્સલાલાલી) નું નામ લઈ તેમણે તત્કાલીન રાજકીય કે સામાજિક રિસ્થિતિ અને પુરુષો પર આવી વિનોદપૂર્ણ દીકા કરી છે કે તેમના ‘વત્સલાવહિનીર્ચીર્વે’ મરાઠી સાહિત્યમાં ચિરસ્મરણીય થયાં છે.

આ અરસામાં વિનોદને વિશિષ્ટ ધ્યાન આપવામાં શ્રી. શ્રીપાદ કૃષ્ણ કોલ્હટકર ઘસવી નીવડ્યા, તેથી તેમને ‘આધુનિક વિનોદી લેખનપદ્ધતિના જનક’ કહી શકાય. તેઓ સિદ્ધ નાટકકાર હતા તેનું વર્ણન પહેલાં આવ્યું છે અતિશયોક્તિ અથવા વ્યાજ્ઞેકિતથી કાદ રૂઢિ, સંસ્થા કે વ્યક્તિનું દોષદર્શન હસતાં હસતાં કરાવવું અને તેને ઉપહાસારૂપદ નાવધી એ તેમનાં લખાણોનો વિશેષ કહી શકાય. તેમનો ‘સાહિત્યચત્તિશી’ નામનો નોટો લેખોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ છે. તેની થોડી વાનગી ‘પ્રસ્થાન’માં ગુજગતી ચક્રને મળી છે.

પોતાની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. કોલ્હટકર લખે છે કે, તેમણે વોલ્ટર, રટર્ન, શીલ્ડિંગ, મોલેટ, મોલિયર, રેબેલે, પાર્કય, અરબ્જેન્ટિસ, માર્ક ટ્વેન વગેરે વિનોદી લેખકોનો પરિચય દી તેમનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તત્કાલીન સામાજિક દોષો પર દીકા કરી ને ઉઘાડા પાડવામાં તેમને અપૂર્વ યશ મળ્યો છે. રૂઢ રીતરિવાજોની હાસ્યારૂપતા તેમણે હુ માર્મિક રીતે મતાવી છે તેમના લેખો વિદ્વતા, પ્રૌઢ ભાષા, અલંકારો અને કલ્પનાના યુગ્મને લીધે ગંભીર જેવા થયા છે સામાન્ય વિનોદી લખાણમાં જે એક પ્રકારની લકાઈ, હીન રુચિ જોવામાં આવે છે, તેનો શ્રી. કોલ્હટકરના લેખોમાં લગભગ અભાવ છે. ‘સાક્ષીદાર’ નામના લેખમાં તેમણે તે વર્ગ ઉપર કટાક્ષયુક્ત દીકા કરી છે. ‘ગર્વદ’ માં ભગ્નોમાં દેખાઈ આવતા સ્વભાવવૈચિત્ર્ય અને ગાતી વખતનો અલિનય એવી અરમ નિ વર્ણવ્યાં છે કે તેને લીધે મહારાષ્ટ્રના ગાયકોને પોતામાં મુધારો કરવાની જરૂર જણાય

છે. 'માદ્દયા મીઠમપ્રતિજ્ઞેચા વિજય' માં ૧૮૨૬-કુમારી વિવાહ ઉપર ખૂબ મખન દીકા છે; પણ તે દીકા પણ એવી રીતે કરી છે કે વાચક લેખના અંત સુધી દસતો ન રહે. કહેવાય છે કે રીંછ ગસી કરીને માણસને મારી નાખે છે. એ ને આયુ' હોય તો આ યુગ્ય કોલ્હટકરમાં પૂરતા પ્રમાણમાં દનો એમ કહી શકાય. દીકાવિષય માણસને તે મારી નથી નાંખતો એ સાચું; પણ મૂતપ્રાય ૧૪૨ કરી નાંખે છે. જૂની ધાર્મિક વિધિઓ, મણેશઉત્સવ, શ્રાવણી (જ્યોતર્ષિ બ્રધવાની ક્રિયા), દોળી કે બાવાબાઈ એવા એવ વિષય પર તેમનો વિનોદ મરાઠી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'ત્રોંપ', 'આમચ્ય ગાંવાંતીલ પાળ્યાચેં દુર્મિલ', 'ધર્માન્તર' એ લેખોમાં તેમનો કલ્પનાવિહાર ઉત્તમ રીતે ખીલ્યો છે. 'ચોરાંચેં મંમેલન' અને 'માહિત્યપરિપદેચી તયારી' મ સંમેલનવાળાઓને મળ પડે તેમ છે. એકાદ પરિચિત સિદ્ધાન્તનો વિરોધી અપમિદ્ધા ધરીબર સાચો માનીએ તો તેનાથી ઉત્પન્ન થતી અનુમાનપરંપરા આપણા પૂર્વ અનુભવ સાથે કેટલી વિસંગત અને દાસ્તારપદ દેખાય છે, તે તેમના લેખોમાં જોવા મળશે. કે અરસામાં 'કેસરી' વળા શ્રી. ન. ચિં. કેળકરે 'સુમાપિત આણિ ચિનોદ' નામની ચોપા લખીને તેમાં વિનોદી લેખકોને વિનોદના શાઓય પૃથક્કરણ અને માહિતી આપી. તે વિનોદી લેખકોને માર્ગદર્શન થયું.

એમના પછી વિનોદી લેખકોમાં પ્રો. બેહેરે, પૂતાના અંકચ્યુઅરી શ્રી મરાઠે અને શ પટવર્ધન ગણાવી શકાય. પ્રો. બેહેરેનો 'ચોષટ ઘાળ' લેખસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો છે. શ મરાઠેનો 'ચાલીપીઠ' નામનો લેખસંગ્રહ સારો છે. શ્રી. પટવર્ધનના 'નાટક્યા તારે' માં તત્કાલિન નાટકો, નાટકશૃંગો, 'સીનરી', પાત્રાનો પહેરવેશ, અભિનય વગેરે પર એવી માર્મિક દીકા કરી છે કે તે ઘણી નાટક મંડળીઓને માર્ગદર્શક થાય એમ છે.

હવે પછી શ્રી. કોલ્હટકરને સુરસ્યાને માની તેમની પરંપરા ચલતી રીતે આગ વ્યથાવનાગઓમાં શ્રી ગડકરી મોખરે છે. તેમનાં નાટક અને કાવ્યનું પરીક્ષણ પહેલાં આ ચૂક્યું છે. તેમના વિનોદી લેખોનો સંગ્રહ 'સંવર્ણ ચાલકરામ' નામે પ્રસિદ્ધ થયો અપ્રતિમ ભાષાપ્રભુત્વ સાથે કલ્પકતા, ઉપહાસ, વક્તા અને અતિશયોક્તિ તેમના જ લેખોમાં દેખાય છે. લક્ષસંસ્થાની દયાજનક સ્થિતિ, વરપક્ષનો મિત્રજન, વાંકા પ્રાણુધાતક પ્રધાત અને અનેક રીતરિવાજોથી વધુપક્ષની પળવણી પર તેમણે કરેલી દીકા પરિણામકારક થઈ છે. 'કર્ચોંચા ફારગવાતા' માં કવિ થવાનો પ્રયાસ કરનારાઓની ખૂબ મસ્કરી કરી છે. 'સકાલ્લા અમ્યાસ' માં જોતણે ઉતાવળિયા વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ કેવો ચાલે છે, તેનું રમૂજ વર્ણન છે. 'મૂકનાયક' માં પરિસ્થિતિનિર્ધારક વિનોદ સાથે નિષ્કુર ઉપહાસ છે. તેમાં નાયક મૂંગો, અમણ અને પુરુષાર્થહીન છે. નાટકને અતિ આકર્ષકતાઓની બેટ દુનિયાને આપીને તે મરી જાય છે, એમ બતાવેલું છે. 'વેદ્યાંચેં દક્ષિણ' ના વિનોદની કલ્પના વાચકને તેના નામ પરથી આવી શકે તેમ છે. ક્યાંક ઉપરોધિક દીકા કરીને કે ક્યાંક વિરોધાભાસ બતાવીને, ક્યાંક સમર્પક અવતરણો આપી તો ક્યાંક વિનોદપૂર્ણ શબ્દો ગોળ શ્રી. ગડકરી વિનોદને હાથ બતાવે છે. પેટ દૂખે ત્યાં સુધી હાથવવાની અને માથું દૂખે ત્યાં સુધી મન વિહાર કરી નાખવાની અદ્ભુત શક્તિ શ્રી. ગડકરીમાં છે.

પ્રિન્સિપાલ અત્રે, કેપ્ટન લિમ્બે, પ્રો. ચિંતામણરાવ નેશી, કેળક, પટવર્ધન, શામરાવ ઓઠ અને મોરેશ્વર સોમણ વિદ્યમાન લેખકોમાં ગણાવી શકાય. પ્રિ અત્રે પોતાને શ્રી. ગડકરીના શિષ્ય કહેવડાવે છે તેઓ પ્રસિદ્ધ કવિ, નાટકકાર, વિનોદી લેખક અને વક્તા છે. વિસ્તૃત વાચન, સૂક્ષ્મ અવલોકન, અને સર્વગામી પ્રતિભાસંચારને લીધે તેમનો વિનોદ વિશેષ સરસ હોય છે. પણ તેમની પ્રસિદ્ધિ વિડંબનપર વિનોદ માટે છે ‘ક્રૅન્ડીચી વાટલી’ ‘ટાંગેવાલા’ અને વાલ્કીચી ચાયકો’ એ તેમના સારા લેખો છે. ડ. લિમ્બેના ‘વિનોદી સંગ્રહ’ અને ‘જુના વાજાર’ આ બે ચોપડીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે સર્વસામાન્ય અને નિત્યપરિચયના વિષયમાંથી તેઓ ઉત્કૃષ્ટ વિનોદ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ‘પાળ્યાચ્યા વાદલીચા ઘટલા’ માં પાણીની ડોલ માટે થયેલી તકરાર કોર્ટ સુધી ગયેલાનું રમજી વર્ણન છે. ‘વાલગધવાંચે વેહ’ માં બાલગધર્વના સંગીત પાછળ ચંપામહેન ગોડાં થવાથી દુનિયામાં કેવા ઉત્પાત થયા, તેનું વર્ણન છે બીજા ‘મુંવર્તીલ ડચોગધદે’ જગ-પ્રસિદ્ધ ઉપાય ‘તાન્સાતલાવદર્શન’ વગેરે લેખો પણ વાચનીય છે.

પ્રો ચિંતામણરાવનું ‘પરંઢાચે ગુન્હાલ’ એક સર્વોત્કૃષ્ટ વિનોદી સંગ્રહ છે. તેમનો વિનોદ સ્વાભાવિક, વિનોદપ્રિય માણસને જેમ સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ વિનોદસ્થાનો ધણું મળી આવે છે, તેવા છે. ‘કંપાક્ષિટરચા સ્લહ’, ‘મુલાઘત’, ‘જાહિરાતોસંવર્ધી ૧૮૩૨ શબ્દ’, ‘ત્યાને લગ્ન કાં કેલે નાહો’ અને ‘દ્રામગાઢ્યા આણિ કાલ’—આ લેખો તેમના વિનોદના સારા નમૂનારૂપે આપી શકાય. તેમાં એક સ્થાને આવેલું ‘મિમા આજી’ (હિમા દાદી) નું પાત્ર મરાઠી સાહિત્યમાં અમર થયું છે. ‘ચિમળરાવાંચે ચન્હાટ’ નામના તેમના બીજા સંગ્રહમાં ‘કેપ્ટન ચિમળરાવ, સ્કાઉટ માસ્ટર’ કરીને એક લેખ છે. તેમાં બોયસ્કાઉટની ચળવળના દોષો બતાવેલા છે. શ્રી યશવંત કેળકરનો ‘વિપયાંતર અથવા વિનોદલહરી’ શ્રી. પટવર્ધનનો ‘સાહિત્યગુદામ’, શ્રી. શામરાવ ઓઠનો ‘કોંપરલ્હ્યા’ અને શ્રી. સોમણનો ‘કાલેજવિહાર’ આ લેખ-સંગ્રહો ઉલ્લેખ કરવા જેવા છે.

આ સ્વતંત્ર વિનોદી લેખોની સમાલોચના થઈ. એના સિવાય નાટકમાં પણ વિનોદ મૌલુગત તરીકે આવે છે અને ત્યાં તેનું સ્વરૂપ જુદા પ્રકારનું હોય છે. નાટકમાં વિનોદનો યશસ્વી ઉપયોગ કરનારાઓમાં શ્રી. કોલ્હટકર, શ્રી ગડકરી. શ્રી ન. ચિં. કેળકર, શ્રી. નેશી (મ્યુનિસિપેલિટી નાટકવાળા) શ્રી ખાડેકર અને શ્રી. અત્રે મુખ્યત્વે ગણાવી શકાય. ખાસ કરીને શ્રી. ગડકરીનાં નાટકોમાં આવેલો વિનોદ અત્યંત ઉત્કટ અને શુદ્ધ એવો છે તેમનું ‘પુણ્યપ્રભાવ’ આનો સારો દાખલો છે. પ્રતિભાની વ્યાખ્યા ‘નવનો-મેય-શાલિની’ એવી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કરેલી છે, તેની સત્યતા ગડકરીની પ્રતિભા જોઈ આપણને અમંગલ્ય છે. પૂનમને દિવસે સમુદ્રમાં જોસમેર ભરતી આવે અને મોટાં મોટા મોળા કિનારા પર અથડાય તેનું દર્શન શ્રી ગડકરીનો વિનોદ વાંચી થાય છે. જિજ્ઞાસુ વાચકને મૂળ નાટકો જ જોવાની બલામણુ કરીને હવે બાલસાહિત્યનો વિચાર કરીએ.

બાલસાહિત્ય

સાહિત્યગંગાની કટલીક ઉપનદીઓનો જગમ જેવા જેવો હોય છે. કાવ્ય, નવન કથા કે લઘુકથાના સાહિત્યનો આગંભ દુનિયામાંથી પરવાગેલા વયોગ્રસ્ત ફરેલો ઓછો જ જણાય છે, તેમ બાલસાહિત્ય કે તરુનતાના આરંભનું માન પણ સુવક લેખકને ભાગ્યે જ મળે છે. કિંગ્ડોના વૃદ્ધ કવિ કે વૃદ્ધ નવલકથાલેખક અથવા તરુણ બાલસાહિત્યકાર કે તરુણ તરવત આ બેશક આકાશપુષ્પની પેઠે અસંભવનીય વસ્તુઓના દાખલા તરીકે આપી શકાય તેમ છે !

મરાઠીમાં બાલસાહિત્યના જનન તરીકે શ્રી. વિનાયક કોંડદેવ ઝોઠક (૧૮૪૦-૧૯૧૫) જાણીતા છે. તેમનું લઘુતર પૂછો નો ને ત્રગુ અંગ્રેજી ધોરણ સુધી થયું હતું, પણ તે જમાનામાં તેમને સારી નોકરી મળી હતી; અને તેમનામાં સાહિત્યપ્રીતિ હતી એટલે તેમણે ૧૮૮૧ માં ‘વાલ્લવોધ’ નામનું બાલમાસિક શરૂ કર્યું સામાન્ય જીવિતમાં આગે નિરવસતા, ચીવટ અને નિયમિતતાને લીધે તેમણે પોતાનું અધ્યયન સારી પેઠે વધાર્યું હતું. ‘વાલ્લવોધ’ અબાહત ૩૪ વરસ સુધી ચાલ્યું અને તેમાં ઘણે ભાગે શ્રી ઝોઠક જ લખતા. માસિકના લેખો નક્કી હતા; એટલે કે દુનિયાના કોઈ પણ મોટા માણસનું એક ચરિત્ર, એક કવિતા એક નિર્ગંધ, એક રાષ્ટ્રીય નિર્ગંધ. બસ આટલો કાર્યક્રમ હતો. ‘વાલ્લવોધ’ની જૂની કાંઈ લો જોઈને એક લાઈએ દિસાળ ગણાવ્યો છે તેમાં ૩૪ વરસમાં ૪૦૨ ચરિત્રો, ૪૦૨ કવિતા, ૪૦૨ નિર્ગંધો, ૩૭૧ રાષ્ટ્રીય નિર્ગંધો અને બીજા પરચૂરણ ૮૫૦ લેખો આવેલા ! એના સિવાય એમણે બીજી ૫૦ નાનીમોટી ચોપડીઓ લખી. નિયમિતપણથી માણસ થું કરી શકે છે તેનો આ આગમાં સારો દાખલો છે. શ્રી. ઝોઠકની આ સાહિત્યસેવાની ચીવટ જોઈ ૨-૨૫ વાનો લખી ‘સાક્ષર’ થયેલો સુવક પણ વિચાર કરવા લાગે એમ છે. શ્રી ઝોઠકને ‘મરાઠી સાહિત્યના બીજાચાર્ય’ કહી શકાય.

‘વાલ્લવોધ’ પછી થોડા દિવસમાં શ્રી. કૃષ્ણશાસ્ત્રી અને વિશ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકરે ‘શાલાપત્રક’ નામનું બાલમાસિક શરૂ કર્યું. આ એક પિતાપુત્ર લેખકોની સાહિત્યસેવા આપણે પહેલાં જોઈ છે, તેને જાને એવી જ તેમની બાલસાહિત્ય સેવા પણ હતી. ‘શાલાપત્રક’ હજી પણ ચાલે છે

બાલસાહિત્યના પ્રવાહનું નિરીક્ષણ વિષયવાર નીચે કરેલું છે :

નિયંત્રકાસિક

શ્રી ઝોઠક પછી બાલસાહિત્યના આચાર્ય તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા શ્રી વાસુદેવ ગોવિંદ આપટે (૧૮૭૧-૧૯૩૦) નો ઉલ્લેખ પ્રથમ કરવો જોઈએ. તેમણે શ્રી. ઝોઠકને ‘વાલ્લવોધ’માં કેટલાક સુધારા કરવા ચૂચવેલું. પણ કહેવાય છે કે શ્રી. ઝોઠકસાહેબે તેમને નમ્રતાથી જણાવ્યું કે માનિકમાં બદલવા જેવું તેમને કંઈ લાગતું નથી અને પોતે એકલા તે ચલાવવા સમર્થ છે ! આ જવાબ પછી શ્રી. આપટેનું ‘આનંદ’ નામનું સ્વતંત્ર માસિક ૧૯૦૬ માં શરૂ થયું, તે હજી બાલવાચકોને આનંદ આપે છે. શ્રી. આપટે ચીવટમાં અને ઉલ્લેખમાં શ્રી ઝોઠકથી દારે એવા નહોતા. તેઓ તંત્રી ઉપગંત નવલકથાલેખક, દીકાકાર, કાશકાર, ચરિત્રકાર અને

આલસાહિત્યકાર પણ હતા મહાગદ્યમાં અંગ્રાલીનો અભ્યાસ તેમના જેટલો બહુ થોડા લોકોનો હતો 'કુ.લા.અંતી સુખ', 'લેસનકલા', ગાંધીગીતા', 'હિંદુસ્થાનાના મનોરંજક इतिहास', 'મુલાંકરતાં ગોઢ ગાળી', 'જૈનધર્મ', 'બૌદ્ધધર્મ', 'રામાયણ-મહાભારતાંતીલ્લ સોપ્યા ગોટી', 'મરાઠી-બંગાલી શિક્ષક', 'સૌન્દર્ય આણિ હલિતકલા' 'મરાઠી શબ્દરત્નાકર', 'સંપૂર્ણ વંકિમચંદ્ર' એવી ૪૮ ચોપડીઓ તેમણે લખી છે.

આવો સમર્થ પિતા મળવાથી 'આનંદ' નેતનેતામા હજુપૂજ્યથું, એમાં શી નવાઈ? 'આનંદ'માં વિવિધ વિષયો પર નિબંધો, વાર્તાઓ, ચિત્રો અને કાવ્યો હોવાથી તે પશ્ચિમના કેઈ પણ આલસાસિક જેટલા દરજ્જાનું—તેની મોંઘાઈ છોડી દમ્પએ તો—થયું છે. પ્રકરણમાં આલવણથી 'વાલસન્મિત્ર' કરીને એક પાશ્વિક ૧૯૩૪થી નીટગવા લાગ્યું હતું. તે સિવાય 'વાલવોધ મેવા', 'લેલગઢી', 'મુલાંલે માસિક' અને શ્રી. તારાજહેન મોડકની 'શિક્ષણપત્રિકા' ચેતપોતાની રીતે સારી સેવા બખરી રહ્યાં છે. આ સિવાય સંજીવનો', 'પ્રાલિણ્ય', 'મનોહર' વગેરે માસિકોમાં આલવિલાગ નિયમિત આવે છે. સૃષ્ટિજ્ઞાન' કરીને એક સરસ માસિક શરૂ થયું છે. તેમાં આલકોને સમગ્રનય એવી રીતે યથી વૈજ્ઞાનિક શોધોની ચર્ચા હોય છે.

માટે રૂપકોનો ઉપયોગ કરી લખનારાઓમાં પ્રો. રાનડેની 'ચામુચા દવાવાના' અને પ્રો. કર્વેની 'મુંગ્યાંચેં ઘામ્લ' વાર્તાઓ બહુ સરસ છે. શ્રી. મેઢેકરની 'શાસ્ત્રીય સુરસ જાણી' વાંચવા જેવી છે. શ્રી. સાનેની 'દયામચી આઈ' નિર્ધાન રમણીય છે.

બાલકોને માટે નવલકથાઓ પણ લખાઈ છે. તેમાં શ્રી. નારાયણ હરિ આપટેની 'સુલાચા મૂલમત્ર' અને 'રત્નગુફા', શ્રી. તળવળકરની 'સારાચ ચમત્કાર' મુખ્ય ગણાવી શકાય. છેલ્લી નવલકથામાં લેખકે ઉપલબ્ધ સાસ્ત્રીય માહિતીનો ઉપયોગ કરી મંગળ ગ્રહ પર ગયેલા મુસાફરની કાલ્પનિક હયાત આપી છે. 'રાણા કોહ્લા' (શિયાળ રાણા)ની કથાનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એ શિયાળ મૂળ કાન્સમાં કે પોણંડમાં જન્મ્યો હતો. ત્યાંથી તે જર્મની, રશિયા, ઇટલી, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોમાં ફૂટો ફૂટો મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો છે. તેનાં પરાક્રમ જોતાં તે શુજરાતમાં પણ આવકારલાયક નીવડે, એમાં શકા નથી.

શાળાઓમાં લગ્નવી શકાય એવાં નાટકોમાં શ્રી. કિરાતનુ 'પન્હાઝગઢ્ઢા કિલ્લેદાર' બહુ જ બાલપ્રિય થયું. તેમાં શિવાજીના એક વફાદાર કિલ્લાવાળાની વાર્તા છે. તેની વફાદારીની પરીક્ષા કરવા શિવાજી ત્યાં રાત્રે જાય છે અને કિલ્લાનું આરણ્ય જોલવા કહે છે. કિલ્લાવાળો નિયમને વળગી રહી પોતાની વફાદારી સિદ્ધ કરે છે, એવી તેની કથાવસ્તુ છે. એ સિવાય શ્રી. આપટેના 'નાટ્યમારત' અને 'નાટ્યરામાયણ', શ્રી. પાંડુરંગ સાનેનું, 'અસ્તુદયોદ્ધાર', શ્રી. તામ્હણકરનું 'મિત્રભાવ', શ્રી. ભાગવતનું 'તેજોભંગ' વિશેષ ઉલ્લેખ કરવા જેવાં છે. શ્રી. ક્ષીરસાગરનું 'સ્ત્રીશિક્ષણપરિપદેચો ઘાટાઘાટ' સરસ પ્રહસન છે. પ્રિ. અત્રેનાં 'ગુરુદક્ષિણા' અને 'ધીરવંચના' વિનોદ, મુગીત અને કથાવસ્તુની દૃષ્ટિએ સર્વોત્કૃષ્ટ કહી શકાય તેવાં છે.

ચરિત્રગ્રંથોમાં લગભગ બધા ઐતિહાસિક મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો લખાયાં છે. શ્રી. જુગતરામ દવેનું ભાષાંતરિત 'ગાંધીજી' બહુ વખાણાય છે. શ્રી. નિરંતરનું 'ટૉલસ્ટૉયચેં ચરિત્ર' બાલસાહિત્યના ચરિત્રગ્રંથોનો સારો નમૂનો કહેવાય છે.

શિશુગીતો

શિશુકાવ્યમાં અર્થ કરતાં પ્રવાહી ભાષા અને તાલબદ્ધતાની વધારે જરૂર હોય છે. આની સાથે જો તમે બાલકોના નિત્ય પરિચયનો વસ્તુનો કે માણસનો કે પરિસ્થિતિનો ચિતાર આપો તો છોકરાંઓને ખૂબ મગ્ન પડે છે. શ્રી તાંબેના કાવ્યનું સમાલોચન પહેલાં આવી ગયું છે. તેમણે ૪-૫ શિશુગીતો લખ્યાં છે, અને તે અત્યંત સરસ છે. 'આતાં મહી ફ દાદાશી' માં ભાઈબહેનનો મુંઝવેલ પ્રસંગ છે. 'વાતા' માં પવનને અદૃશ્ય પુરુષ કલ્પીને તેની દ્વિધયાસ બાલદૃષ્ટિને કેવી આશ્ચર્યજનક લાગે છે, તેનું વર્ણન છે. શ્રી. દત્ત અને માધવ જૂલિયનનાં કેટલાંક શિશુકાવ્યો કલ્પના અને કલ્પાની દૃષ્ટિએ મુદ્દર છે. એમાંનાં ખીજ કવિનાં કાવ્યનો નમૂનો જોઈએ:

હોલા વાઈ હોલા,
હાતાચા ય્યા હોલા
હોલા કાં હો ઓલા?

લેખકોમાં શ્રી. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્લૂણકર અને શ્રી. વિનાયક કોંડદેવ ઝોડક, આ બે મુખ્ય છે. શ્રી. વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ નિબંધમાલામાં ‘જોનસન’નું એક નાનું ચરિત્ર અને પાંચ મુખ્ય સંસ્કૃત કવિઓના ચરિત્ર સાથે તેમના કાવ્યનું પરીક્ષણ કર્યું હતું. તે પરીક્ષણ આજે ‘મંદુક કવિપંચક’ નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે. ડૉ. જોનસનના ચરિત્ર માટેની વિપુલ મામૂલી તે વખતે ઉપલબ્ધ હતી; તેમાં વળી ચરિત્રનાયકની શક્તિસંપન્ન સાહિત્યસેવા વિશે શ્રી વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્લૂણકરના મનમાં ખૂબ આદર હતો. તેથી આ ચરિત્ર સર્વોદ્દૃષ્ટ થયું છે. નિબંધમાલાન કેટલાક અધ્યાયોમાં તો આ ચરિત્રને માલાનું સર્વોત્તમ લખાણ માને છે. પણ આ લેખોમાં બહુ વિસ્તાર કર્યા વગર અને સંયમ અને તત્ત્વભાવ યોગ્ય રીતે વાપરીને લેખકે ડૉ. જોનસનના ગુણરવભાવની વિશેષતા વ્યક્તી રીતે બતાવી છે, એને વિશે બે મત નથી. ઉત્તમ ચરિત્રલેખનનો નમૂનો છે ‘મંદુક કવિપંચક’માં કવિચરિત્રલેખનની નવી પદ્ધતિ છે. આ બેઉ લખાણો આગળના ચરિત્રલેખકોને દિશામૂલક થયાં છે.

શ્રી. વિનાયક કોંડ. ઝોડકની સાહિત્યસેવા વિશે ઉપર થોડું લખ્યું જ છે તેમણે કે ૪૦૨ નાનાંમોટાં ચરિત્રો લખ્યાં હતાં, એમ અમે કહીએ તો કેટલાક વાચકોને એવું લાગવાં સંભવ છે કે પછી તો ચરિત્રવિષય થઈ શકે એવા બીજા મહાપુરુષો દુનિયામાં રહ્યા જ હોય! પણ ‘ન્યા સુધી વસુધરા બહુરતી છે’, ત્યાંસુધી દુનિયા પર આવી આકૃત આવવાં બહુ ઓછો સંભવ જણાય છે. ‘સિકંદર વાદશાહ’, ‘પીટર દી ગ્રેટ’, ‘ડચ ઓફ વેલિંગટન’, ‘વોશિંગટન’, ‘ફ્રાંકલિન’, ‘લોર્ડ કલાઈન્ડ’, ‘આલફ્રેડ ડી ગ્રેટ’, ‘સર ટોમસ મનરો’, ‘ચાર્લ્સ હેસ્ટિંગ્સ’, ‘અબ્રાહમ લિંકન’, ‘ગ્લેડસ્ટન’, ‘સેમ્યુઅલ જોનસન’, એવાં એવાં તેમણે લખેલાં ચરિત્રો હતાં.

વિષયબોધ સુલભ કરવા માટે ચરિત્રલેખના ત્રણ ભાગ પાડી શકાય છે:

- (૧) ૧૮૯૪ થી ૧૯૦૮ સુધીનો.
- (૨) ૧૯૦૯ થી ૧૯૨૨ સુધીનો.
- (૩) ૧૯૨૩ થી ૧૯૩૫ સુધીનો.

મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ૧૮૯૦થી ૧૯૦૮ સુધીનો સમય અત્યંત ઉજ્જવલ છે અંગ્રેજી બહુનો ‘માથાપ’ અંગ્રેજી સરકારની સેવામાં તનમન નિયોજીત અને ધન મેળવતી નિરંતર પેઢીનો ધિક્કાર કરતી ‘નિબંધમાલા’ થોડા વખત પહેલાં જ અસ્ત પામી હતી કંઈક અંશે અવ્યવસ્થિતિથી અને કંઈક અંશે નિબંધમાલાથી ગ્રેરણા લઈ કેટલાક નવા શિક્ષિત તરુણો ઉત્સાહ અને ઉમંગથી દેશસેવા કરવા લાગ્યા હતા અને આજો મહારાષ્ટ્ર પ્રિ. આગરકર કે ટિળક, પ્રો. ત્રિ-ગીવાસે કે પ્રો. પર્ગળે, પ્રો. વિઘ્નપૂરકર કે ગજવાડે; દરિબાજી આપટે કે પાગારકર, કેળકર કે ખાડીલકર કે આવરકરનાં લાપણ અને લખાણમાંથી સ્વર્ધર્મ-દેશ-ભાષાભિમાનના પાંડો શીખતો હતો. એવા અનુકૂળ વાતાવરણમાં ૧૮૯૪માં પ્રો. વિઘ્નપૂરકરે ‘ગ્રંથમાલા’ શરૂ કરી. તેનો ઉદ્દેશ જનતાને પ્રાણનાથી સાહિત્ય—પછી તે પશ્ચિમના સાહિત્યમાંથી હોય તોપણ—આપવાનો હતો. આ માલામાં ઘણી સારી સારી ચોપડીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પણ ચરિત્રકથનની દૃષ્ટિએ શ્રી દત્તાત્રેય બ. પારસનીસનાં ‘બ્રાંશીચી મહારાણી તક્ષ્મીવાઈ’ના ચરિત્રનું અવલોકન કરી આપણે ત્રીમમાં એકમાં પ્રવેશ

કરીયુ શ્રી. પારસનીસે તે વખતની બધી ઉપલબ્ધ માહિતી ભેગી કરી આ ઇતિહાસ લખ્યો છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનો નિષ્ફલ પ્રયત્ન, સ્વાતંત્ર્યપીરોનું આશ્ચર્યજનક, શૂન્ય અને મળે પ્રત્યક્ષ સ્વાતંત્ર્યદેવતા જ જેવી લાગતી લક્ષ્મીનાથનો નિષ્કુર કરુણ અંત — આને લીધે આ ચરિત્ર બહુ લોકપ્રિય થયું હતું. શ્રી પારસનીસે ‘વાયજાવાઈ શિંદે’ અને ‘પરશુરામ ચિંવક’ આ બીજા બે ઐતિહાસિક ચરિત્રો લખ્યાં છે.

વીસમી સદીમા પેસતાં જ ‘શ્રી ન ચિં. કેળકરનો ‘નરિવાલ્હી’ આપણને દર્શન દે છે ‘વીસમી સદી દુનિયાની ક્રાંતિની, યુદ્ધની અને રક્તપાતની સદી છે’, એમજ મળે તે કહેતો હોય, એમ આપણને લાગે છે. પૂર્વે માહિતી, વ્યવસ્થિત રચના અને સરસ ભાષાને લીધે તે ચરિત્ર નમ્રતાપ્ત થયું છે. એની સાથે ઐતિહાસિક ચરિત્રોમાં શ્રી દિનકર સ વર્દેનું ‘ઐતિહાસિક સ્ત્રિયા’, શ્રી. નરહર ગંગાધરનું ‘વશ્ત્રીવહાદુર જિવ-વાદાદા કેરકર’, શ્રી. ચિ. ગં. ગોગટેનું ‘નાનાસાહેબ પેશવે’, શ્રી. ભિકાજી અ. પ્રધાનનું ‘મહારાજા રણજિતસિંગ’, શ્રી. નારાયણ ગ. આગાશેનું ‘કેનિંગહામ ઓકોનેલ’ અને પ્રો. નારાયણ ગ. ચાંપેકરનું ‘મહમંડ ચર્ક’ આટલા સારા ચરિત્રો પ્રસિદ્ધ થયા છે. પ્રો. શિવગમપંત પરાંબે ‘કાઝ’ નામનું નિયતકાલિક ચલાવતા હતા, અને પોતાના તેમજી લખાણથી મહાગૃહીય તરુણોને પ્રભુબ્ધ કરી મૂકતા હતા. તેમાં આયરીશ અને બીજા યુરોપના દેશસેવકોનાં ચરિત્ર આવતા. બે સાવરકરના ‘મેક્સિની’ એ ૧૯૦૭મા આખા મહારાષ્ટ્રને ખૂબ હલમથાવી નાખ્યો બે. સાવરકરનો રાજયુર મેક્સિની છે અને તેનો સદેશો લેખક બહુ જ અસરકારક રીતે વાચકવર્ગને આપ્યો છે. વાચકવર્ગ સાથે સરકાર પણ તેની અસર-તણે આવેલી અને પરિણામે થોડા જ વખતમાં તે જાહેસાહિત્યમાં જમા થયું હતું. એ જ અરસામાં બીજું પણ એક પુસ્તક સરકારજમા થયું અને તે શ્રી. શકર ગંગનન પુરોહિતનું ‘ટિલકાંચા જયજયકાર’. તેમાં લોકમાન્યનું ચરિત્ર આપેલું હતું. આ વાત ૧૯૦૮ના આસપાસની આ અરસામાં શ્રી. લક્ષ્મણ રા. પાંગારકર અને શ્રી. રીતારામ કે. દામલેનાં લોકમાન્યનાં બે ચરિત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં

સાહિત્યવિષયક ચરિત્રોમાં શ્રી. લક્ષ્મણ રા. પાંગારકરનું ‘મોરોપંત ઘ ત્યાંચેં કાઠય-વિવેચન’ ગોખરે આવે છે શ્રી પાંગારકર જૂના મરાઠી કાવ્યના સમર્થ અભ્યાસી છે. તેમણે લખેલાં બીજાં ચરિત્રોનો ઉલ્લેખ આગળ આવશે. પણ અધ્યયન, ભાષાપ્રભુત્વ અને દેશપ્રેમ આ લેખકના ત્રણ આવશ્યક ગુણોને લીધે, જે મહારાષ્ટ્રીય લેખકો આખા દેશમાં પણ આદરણીય થાય એવા છે, એમાં શ્રી પાંગારકર પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે શ્રી. શંકર-ગવ. મુલુમદાર અને શ્રી. અનંત ખર્વેએ મળીને ‘શ્રી. અણનાસાહેબ કિર્લોસ્કર’ અને ‘માકુરાવ કોલ્હટકર’ નામના પ્રસિદ્ધ નટનું ચરિત્ર, એવાં બે ચરિત્રો લખ્યાં. આ જ અરસામાં શ્રી કાશીનાથ કાનિટકરનું ‘ડૉ. આનંદીવાઈ જોશી ઘાંવે ચરિત્ર’ પ્રસિદ્ધ થયું સુબોધ ભાષા, આત્મીયતા અને સ્ત્રીજનસુલભ એવી આદરસુક્ત ભાવના—આ ગુણોને લીધે તે ચરિત્ર વિદ્વાનોમાં પણ સન્માન્ય થયું છે

બીજી સ્ત્રીલેખિકાઓની કૃતિઓનો પણ અહીં જ વિચાર કરી લઈએ. શ્રી. સૌ. અવતિકાનાથ ગોખલેએ ૧૯૧૬માં ગાંધીજીનું ચરિત્ર લખ્યું લેખિકા મહાગૃહના મૌથી

પહેલા ગાંધીજીના અનુયાયીઓમાંનાં એક છે, એ વાત ધણી એાજા વાચકો જાણના હશે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લોકમાન્યે લખી છે. તેમાં ગાંધીજી વિષેના તેમના આદરના ઉદ્ગારો જાણવા જેવા છે. તેઓં લખે છે, “.....સૌ. અવતિકાઆર્ષ કહે છે તેમ મહાત્મા ગાંધીનું ચરિત્ર હજી વધે છે.....તેમણે સ્વીકારેલો નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારનો, પ્રતિપક્ષીને અગવડમાં નાખનારો અથવા તેમની ભાષામાં કહીએ તો સત્યાગ્રહનો માર્ગ તેમને એવા પ્રકારની અગવડમાં સૂઝેલો હતો અને તેનો અવલંબ તેમણે અનેક સંકેટો વેડી કર્યો છે. તેથી તે હવે શાસ્ત્રપૂત થયો છે.....તેથી મહાત્મા ગાંધીનું આ ચરિત્ર આવી વ્યાપક દૃષ્ટિ રાખીને બધાએ વાંચવું એવી અમે ભલામણ કરીએ છીએ.”

શ્રી. કાશીઆર્ષના ચરિત્રમાં જે કલાશુણ્નો છે, તે જ કલાશુણ્નો વધારે પ્રમાણમાં આ પુસ્તકમાં દેખાય છે તેથી મરાઠીમાં ગાંધીજીનાં બીજાં ચરિત્રો લખાયાં છે જનાં આ ચરિત્રનો રસ કંઈ ન્યારો જ છે શ્રી. રમાઆર્ષ રાનડેએ ‘આમચ્યા આગુચ્યાંતીલ કાંઈઈ ઝાઠવળી’ કરીને શ્રી મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનું ચરિત્ર લખ્યું છે પતિ વિષેનો નિર્ભર આદર અને યોધવતી ભાષાને લઈને આ ચરિત્ર સાહિત્યમાં અમર થયું છે. વર્ણવિષય સાથેની તત્ત્વવત્તા એ જે ‘એમ’ના ‘Gospel of Shri Ramakrishna’ નામન શંકરી વિશેષતા અથવા મોટો દાખલો લઈ તો તુલસીદાસના રામાયણમાં પાતેપાતે ટપકત જે રામભક્તિ તેના જેવો જ ભાવ શ્રી. રમાઆર્ષની ચોપડીમાં દેખાય છે. કવિ શ્રી. નારાયણ દિળકનાં પત્ની શ્રી. લક્ષ્મીઆર્ષ દિળકનાં ‘સ્મૃતિચિત્રેં’ પણ એટલાં જ રમણીય છે. શ્રી પાર્વતીઆર્ષ આકરવેના આત્મચરિત્રનું શુજરાતી ભાષાંતર ‘મારી કદાણી’ નામે થયું છે કહેવાનો સુદો એ છે કે મરાઠી સાહિત્યની પાંચેય ચરિત્રલેખિકાઓની કૃતિઓ સાહિત્ય અમર સ્થાન ભોગવે છે. પહેલા ભાગને અંતે એટલે કે ૧૯૦૮માં લોકમાન્ય સગકાર પરાણા તરીકે ૭ વરસ માટે મંડાલે ગ્વાના થયા અને આખા મહાગાંધીનું અને કેટલે અંગે આખા દેશનું પણ સાર્વજનિક જીવન થોડું સ્થગિત થયું.

અર્થાત્ બીજા વિભાગની શરૂઆત લોકમાન્યનું ચરિત્રોથી થરી સ્વાભાવિક હતું તેમાં શ્રી. પાંગાકરનું ‘લો. ટિલક’ શ્રી. સીતારામ કે. દામલેનું ‘લોકમાન્ય ટિલકાંચેં ચરિત્ર’, શ્રી. આપ્પાજી વિ. કુળકર્ણીનું ‘ટિલકાંચેં મેલીં ઝાઠ વળેં’ આ ત્રણ ચરિત્રો મોખરે આવે છે ત્રણેય પોતપોતાની રીતે સારાં છે પણ તેમાં શ્રી. આપ્પાજી કુળકર્ણી પોતે લોકમાન્યના જૂના મિત્ર હોવાથી તેમનું ચરિત્ર વિશેષ હલ થયું છે.

૧૯૦૯થી ૧૯૨૨ ના સમયમાં ચરિત્રલેખનમાં વિવિધતા આવેલી જણાય છે. શ્રી વિશ્વનાથ દેવનું ‘અહિલ્યાચાર્યેં ચરિત્ર’ ઉપસંખ્ય માહિતીનો ઉપયોગ કરી સરસ રીં લખાયેલું છે. શ્રી. કૃષ્ણગવ આ. કેળુસ્કરનું ‘શિવાજી’ એક ઉત્તમ ચરિત્રનો નમૂનો. શ્રી. વાસુદેવ દા. યુંડલે મરાઠીમાં એક સમર્થ ચરિત્રકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમનાં એ પછી એક એવાં ‘કાન્હુર ઝર્ફે રૂદલીયા રામદાસ’, ‘મિન્સ વિસ્માર્ક’, ‘મંદમ રોલંદ’ ‘ટામસ પેન’ અને ‘નેપોલિયન બોનાપાર્ટે ઝર્ફે આસુરી મહત્વાકાંક્ષા’ પ્રસિદ્ધ થયાં, દરેકમાં લેખકનો ઉઠિા અભ્યાસ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. શ્રી. કૃષ્ણાજી બ. ગોડગોલેનાં ‘મં સ્ટુઅર્ટ પર્લફિસ્ટન’ અને ‘હુન્લે’ આ જ અરસામાં છપાયાં. શ્રી. નાગેશ શુશાંત ‘Up from Slavery’ અને ‘My Larger education’ નાં ભાષાંતરો ‘આત્મોદ્ધ

અને 'ઘ્યાપક શિક્ષણ' પ્રસિદ્ધ થયાં, અને નીચે જોવી પછાત કામ પણ આત્મોદ્ધાર કરી શકે તે પછી દિંદોઝો પિથે તે પૂછું જ શું, એવો વિચાર વાચકના મનમાં આવવા લાગ્યો. શ્રી. શંકર દિ. કરંદીકરના 'નિર્યાસિતેર આત્મકહાની' ના મરાઠી ભાષાંતરથી રાજકીય જીવન સ્વીકારવું એટલે કે દુઃખો સાથે મદાને માટે મૈત્રી કરવી, એ તત્ત્વ બધાને સમજવા લાગ્યું. શ્રી. લક્ષ્મણ ના. જોશીના 'મહારાણા પ્રતાપસિંહ'ની પ્રસિદ્ધિથી રજૂ પૂત ઇતિહાસનાં પાનાં મરાઠી વાચકને માટે ખુલ્લાં થયાં. શ્રી. ન. ચિં. કેળકરના 'આયર્લેન્ડના ઇતિહાસ'થી ધણીની નજર તે નાના પણ તેજસ્વી દેશ તરફ વળી અને તેઓ ઇતિહાસમાં આપેલાં દેશસેવકોનું જીવન અભ્યાસવા લાગ્યા. આગળ જતાં આ ચોપડીનાં ચરિત્રો સ્વતંત્ર રૂપમાં બીજા નવા કોલિન્સ, ગ્રિફિથ, ડી બ્લેલેરા અને રેડમંડનાં ચરિત્રો સાથે છપાયાં. ચરિત્રગ્રંથોમાં આ એક અમૂલ્ય વધારો હતો. શ્રી. રા. ગો. ભિડેનું 'લેનિન' અને શ્રી. લ ના. જોશીનું 'રાસપુટીનચે ચરિત્ર', આ બે ચોપડીઓએ નવું દેશદર્શન કરાવ્યું. શ્રી. પ્રભાકર શ્રી. ભિસેએ 'કૈસરચી પ્રભાવલ', 'જર્મનીચે પાતાલ યંત્ર' ૬૦૦ પાનાંવાળું 'પ્રિન્સ વિસ્માર્ક' અને ૧૦૦૦ પાનાંવાળું 'ટેલ્સ્ટોય' લખીને એકસામટાં જર્મની અને રશિયાનાં દર્શન કરાવ્યાં.

આ ગાળામાં સાહિત્ય અને શાસ્ત્રાવધ્યક ચરિત્રોનો પણ ઉમેરો થયેલો દેખાય છે. શ્રી. નારાયણ લ. ફડેનાં 'હર્વર્ટ સ્પેન્સરચે ચરિત્ર' અને તેના ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો આ જ અરસામાં પ્રસિદ્ધ થયાં આ ચરિત્રથી મરાઠી સાહિત્યમાં સમાજશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરના નવા નવા વિચારો સામાન્ય માણસને માટે મુગમ થયા. શ્રી. લક્ષ્મણ રા. પાંગારકરનાં 'જ્ઞાનેશ્વર', 'પક્નાથ', 'મુક્તેશ્વર' અને 'તુકારામ' પ્રસિદ્ધ થયાં. મુક્ત પ્રાંતમાં જેવો તુલસીદાસના રામાયણનો પ્રચાર સર્વત્ર છે, તેમ મહારાષ્ટ્રમાં ઉપરના ભક્તસંતોનાં કાવ્યો ખેડૂતના ઘર સુધી પહોંચ્યાં છે. અષાઢ અને કારતક અગિયારસને દિવસે હજારો, ના, લાખો ખેડૂતો પંદરપૂર, આળંદી કે દેહમાં ભેગા થાય, ૧-૨ દિવસ રહી તુકારામ, નામદેવના અભંગો ગાઈને 'પંદરીચ્યા વિઠોવાચ્યા' ભક્તિમાં લીન અને તક્લીન થાય, અને આતું આધ્યાત્મિક આનંદનું લાલું સાથે લઈને છૂટા પડે— આ પ્રધાત આજે ૨૫૦-૩૦૦ વરસોથી ચાલતો આવ્યો છે, પણ આ વાત ઘટ્ટ અલણુ લોકોની. બહુલાઓની ચિકિત્સક આંખોને આ બધું વેવલાપણું લાગતું. આવી ભક્તિમાં એકાંગીપણું છે, ઇહલોકવિમુખતા છે, એમ તેઓ કહેતા. આવા સારાંકોને સચોટ જવાબ આપવામાં શ્રી. પાંગારકર યશસ્વી નીવડ્યા છે. તેમના ગ્રંથોમાં જેમ બુદ્ધિની તરલતા અને વિદ્વત્તાની વિપુલતા હોય છે તેમ હૃદયની તન્મયતા પૂરેપૂરી હોય છે. આજે નવયુવકોમાં પણ મંતકાન્યોનો અભ્યાસ સારા પ્રમાણમાં દેખાય છે, તેનું કારણ શ્રી. પાંગારકર કે એમના જેવા બીજા મંતકાન્યના અભ્યાસીઓની સાહિત્યસેવા છે, એમ કહીએ તે વાંધો નથી.

શ્રી. નાગેશ શુણ્ણનું 'શ્રીરામકૃષ્ણ', અને શ્રી. નરહર રા. પરંજપેનું 'શ્રીરામ-કૃષ્ણ ચરિત્ર' આ જ અરસામાં બહાર પડ્યા. મુંબઈના કર્નાટક પ્રેસ તરફથી વિવેકા-નંદના લેખો અને ભાષણોનાં સુંદર ભાષાંતરો બહાર પડતાં હતાં 'શ્રીરામકૃષ્ણ' પછી શ્રી. શુણ્ણએ સ્વામી રામતીથનાં લેખો અને ભાષણોનાં ભાષાંતરો ચરિત્રો સાથે મરાઠીમાં આપ્યાં. આનું વ્યવસ્થિત અને સંપૂર્ણ કામ શ્રી ફડે, ખર્વે અને મંડલિકના હસ્તે થયેલું.

તે જન્માનામાં વિવેકાનંદ અને રામતીથે હિંદુધર્મનું આધુનિક અને ભણેલાઓને આકર્ષે એવું સ્વરૂપ બતાવ્યું અને તેથી તેમના પ્રથો ખૂબ વંચાયા. ઉપરના ભક્તિમાર્ગમાં જે એક પ્રકારનું જૂનાપણું દેખાતું તેનો લેશ પણ આ જે મુશિક્ષિત મંન્યાસીઓના તેજસ્વી ઉદ્ગારોમાં મળતો નહોતો. તેમનો બોલ મોંઘો બુદ્ધિને અનુવક્ષીને જ હતો. એથી તેમની તરુણ દુનિયા પર સ્વાભાવિક રીતે ઊંડી અસર થઈ.

બીજાં ચરિત્રોમાં શ્રી. વાસુદેવ બ. પટવર્ધનનું ‘ગોપાલ કૃષ્ણ મોગલે ઘાંવેં ચરિત્ર’ અને શ્રી. આંબેડરનું ‘હરિમાઝ આપટે’ આ જે ચરિત્રપ્રથો મુખ્ય ગણાવી શકાય.

ત્રીજા વિભાગની શરૂઆત શ્રી. ન. ચિં. કેળકરે ‘લો. ટિલકાંચેં ચરિત્ર’થી કરેલી. તેના ત્રણ ભાગ અને પાનાં કુલ ૧૯૪૪ છે. ‘મતાં મદ્ધિ મગ. કથમપિ દિ પુણ્યેન મચતિ’ એમ જ આ ચરિત્ર વિશે કહી શકાય. લોકમાન્ય જેવા દુર્નિત કર્મયોગી અને શ્રી. કેળકર જેના નિઃલસ ચરિત્રકાર—આ નોંઠ—આગળના આપણા પૂજ્ય પ્રમુખ અને તેમના મંત્રી બાદ કરીએ તો—આખા દેશમાં અદ્વિતીય છે. આ ચરિત્ર પ્રથમાં કેટલીક જગ્યાએ અપ્રસ્તુત વિસ્તાર અને લોકમાન્યના અંતરંગ કરનાં તેમની ખાલ્ય પ્રવૃત્તિઓને જ વધારે મહત્ત્વ આપવાનો પ્રયત્ન, વગેરે દોષો છતાં પ્રાસાદિક અને મનોહર ભાષાશૈલી, ચૂંછળીતાળા પ્રસંગો પણ સુસંગત અને સુગમ કરી બતાવવાની શક્તિ, વ્યક્તિ કે ઘટના વિશે માર્મિક અભિપ્રાય આપવાની ખૂબી, પ્રાંજલપણું, સમતોલપણું અને એની સાથે પ્રતિપક્ષીઓના શુભ મુક્તકંઠે વખાણવા જેટલી ઉદાર બુદ્ધિ આવા ગુણોને લીધે આ ચરિત્ર મગધી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ચરિત્રલેખનની દૃષ્ટિએ હવે પછીનો સમય બહુપ્રચ્છ નીવડ્યો. ઐતિહાસિક ચરિત્રોમાં શ્રી જહુનાથ સરકારના ‘શ્રી. શિવાજી’નું શ્રી. વિનાયક સ. વાઠસકરે કરેલું ભાષાંતર, શ્રી. વાસુદેવ દા. મુંડવેનું ‘વિલિયમ ડી સાયલેંટ’નું ચરિત્ર, શ્રી. ગોવિંદ સ. સરદેસાઈનું ‘નાનામાહેવ પેશવે’, શ્રી. દુ. આ. તિવારીનું ‘રજપુત વીરંગના’, શ્રી વિનાયક લ. ભાવેનું ‘ચક્રવર્તી નેપોલિયન’, શ્રી. દ. વિ. તામ્હણકરનું ‘મુન્મોહિની ચ ત્યાચા કેસિસ મંપ્રદાય’, શ્રી. ધુ. ત્રિ. ગરેનું ‘મે વિલ્મન’, શ્રી. ભુકુટેનું ‘કાર્લ માર્ક્સ’, શ્રી મેનેનું ‘હિટલર’, આટલાં મુખ્ય ગણાવી શકાય તેમ છે. પ્રો. ફડેકનાં ‘હિમ્મતવહા કૂર ટેરેન્ન મકસ્ચિની’, ‘વાદામાઈ નવરોજી’ અને ‘આયરીશ પુરુષ ડી વૅલ્લેરા’ ચરિત્રલેખનના સારા નમૂના છે સાહિત્યવિવિધ ચરિત્રોમાં ‘અર્વાચીન મરાઠો વાઙ્મયસેવક’ ભા. ૧ (શ્રી ખાનોલકર)નો અગ્રરથાને ઉલ્લેખ કરવે જોઈએ. તેમાં અર્વાચીન બધા નાનામોટા સાહિત્યકારોનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર અને તેમને મેવાનું મુંદર પરીક્ષણ કર્યું છે. આ વાંચીને મરાઠી સાહિત્યની તર્વાંગી કલ્પના આવી શકે તેમ છે. ગુજરાતીમાં આવા પ્રથો થાય તો પરપ્રાંતીયોને સગવડ થાય ખરી. શ્રી. હર્ષે ‘લુકારામ’, શ્રી ખાડેકરનાં ‘આગરકર’ અને ‘ગદકરી’, શ્રી. વેણુખાઈ પાનશે ‘હરિ નારાયણ આપટે’, શ્રી. કાનડેનું ‘સ્વીન્ડનાથ ટાગોર’, પ્રો. ફાટકે અં પ્રો. આળતેકેનાં ‘રાનહે’ નાં જે ચરિત્રો, શ્રી. સાનેનાં ‘મોગલે’, ‘ઈતિહાસ ચાર્ય રાજવાહે’ અને ‘ઈશ્વરચંદ્ર વિચાસાગર’ શ્રી. કાનિટકરનું ‘ચામનરા

જોશી '—આટલાં ઉદ્દેશનીય છે. પ્રો. નારાયણરાવ ખેહેરનું 'પહિલે વાજીરાવ', શ્રી. ગણેશ દા. સાવરકરનું 'ધીર વૈરાગી' અને ડૉ. નારાયણ દા. સાવરકરનું 'તાત્યા ટોપો', એમાં થોડી ભાવનાવશતા છે છતાં સારાં છે. શ્રી. સદાશિવ આ. નેગબેકરનું 'મંજિની' સંક્ષિપ્ત અને માહિતીપૂર્ણ છે.' આમાંના ચરિત્રલેખક તરીકે શ્રી. ચિંતામણુ વિ. વૈદ્ય, શ્રી. ગોવિંદ સ. સરદેસાઈ, પ્રો. ફડકે, શ્રી. ખાંડેકર અને શ્રી. સાને વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. શાસ્ત્રીય અને ધાર્મિક ચરિત્રોમાં શ્રી ગોવિંદ વિ. પેટેનાં 'કર્મવીર હેનરી ફોર્ડ' અને 'લેમસ આલ્બ્રહા ઇલિસન', શ્રી. ગુરુનાથ ઓગલેનું 'ઈલિસન', શ્રી. સદાશિવ ફ. ફડકેનાં 'બ્રાહ્મો સમાજાચા इतिहास' (જેમાં દેવેંદ્રનાથ, કેશવચંદ્ર સેન, પ્રતાપચંદ્ર મુજુમદારનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે) અને 'દયાનંદ', ઇતિહાસાચાર્ય રાજવાડે અને બીડેનાં 'તુકારામ', 'રામદાસ' અને 'મુક્તેશ્વર', ડૉ. રઘુનાથ ગ. ભોપેનું 'અદ્વાનંદ', શ્રી. કૃષ્ણાજી ના. આહલ્યે અને શ્રી. હરિ ર. ભાગવતનાં 'શંકરાચાર્ય' નાં બે ચરિત્રો, શ્રી. મહાદેવ બોહસનું 'શંકરાચાર્યોંચા સંપ્રદાય' (એમાં ચરિત્ર ઉપરાંત સંપ્રદાયની માહિતી પણ આપેલી છે) આટલાં મુખ્ય છે. આ લેખકોમાં શ્રી. રાજવાડે અને શ્રી. ફડકે પ્રસિદ્ધ છે. ધાર્મિક ચરિત્રોનો વધારે અભ્યાસ કરવા માગતો હોય તેને શ્રી. ચિંતામણુ વિ. વૈદ્યનાં 'શ્રીરામચરિત્ર' અને 'શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર', શ્રી ગોવિંદ કાણે, શ્રો. વામુદેવ આપટે અને શ્રી કેળુરકરનાં 'ગૌતમ-ચુદ્ધ' નાં ચરિત્રો, પ્રો. ધર્માનંદ, કેસખીનું 'ચુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ', પ્રો. નારાયણરાવ ભાગવતનું 'તેરા મિશ્રણીરત્ન', શ્રી. ગુલાબરાય શેકેનું 'મહાવીર ચરિત્ર', શ્રી. તાત્યા પાંગણનું 'તીર્થંકરોંચોં ચરિત્ર', શ્રી. ગોવિંદ કાણેનું અને શ્રી. પ્રધાનનું 'મહંમદ પૈગંબર', શ્રી. મનોહર કાયવટેનું 'હજરત खलीफा उमरचे' ચરિત્ર', શ્રી. ભાટ્ટેનું 'જોસસ સાઈસ્ટ', શ્રી. વામન દાજી ઓકેનું 'નાનક' ઉપયોગી થાય એવાં છે. શ્રી. સીતારામ દામલે અને શ્રી. સીતાકાંતનાં 'મહાત્મા ગાંધી' નાં ચરિત્રો છે. અને અત્યારના લગભગ બધા રાષ્ટ્રનેતાનાં ચરિત્રો લખાયાં છે.

આત્મચરિત્રના સાહિત્ય વિષે જે શબ્દ લખીને ના ભાગ પૂરો કરીયુ. પહેલાં હિન્દુ અને પછી ખ્રિસ્તી થયેલા બાબા પદમજીનું આત્મચરિત્ર 'અહળોદય' ની પહેલાં શ્રી. વિષ્ણુશુભા બ્રહ્મચારીએ લખેલું પોતાનું એક નાનું આત્મચરિત્ર ૧૮૫૯ માં બહાર પડ્યું હતું. પડિતા રમાબાઈએ ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકાનો પ્રવાસ લખ્યો છે, તેમાં આત્મચરિત્રનો કેટલોક ભાગ છે. પણ સંપૂર્ણ આત્મચરિત્રની પદ્ધતિ પ્રો. થોડો કેશવ કર્વેએ પોતાનું 'આત્મવૃત્ત' ૧૯૧૫ માં લખીને શરૂ કરી. પ્રો. ધર્માનંદ કેસખીનું 'નિવેદન' અદ્ભુત-રમ્ય અને ઉદ્દેશપ્રધ છે. 'ભારતીય સામ્રાજ્ય' ના કર્તા શ્રી નાનાસાહેબ પાવગી અને શ્રી. સીતારામ ગ. દેવધરનાં આત્મચરિત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. પ્રિન્સિપાલ ભાટેની 'ગ્રેમ કોં લૉકીક' આ આત્મચરિત્રપર નવલકથા આત્મકથાના સાહિત્યમાં એક નવી ભાત પાડે છે. જે સાવરકરની 'જન્મઢેપ' ગુજરાતમાં આવી છે. શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'જીવનસ્મૃતિ' ભાષાંતરિત આત્મકથામાં નોંધવા જેવી છે. પૂ. ગાંધીજીની 'આત્મકથા' અને તેમનાં બીજાં લખાણોનું મરાઠીમાં ભાષાંતર થયું છે. 'આત્મકથા'એ મરાઠી સાહિત્યમાં એક નવી ભાત પાડી છે, અને તે લોકપ્રિય થઈ છે.

મહાપુરુષોની મગનિમાં બહુ વખત ગયો. હવે ઇતિહાસ તરફ વળીએ.

ઇતિહાસ અને ઇતિહાસસંશોધન

આત્યાર મુધી સમાલોચના થઈ તે લલિત સાહિત્યની. એમાં સેવા કરતાં સ્વાનંતે પ્રથમ સ્થાન અપાય છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. હવે પછી કેટલાક વિષયો એજ આવશે કે જેના અધ્યયનને માટે ઔદિક કઠોરતા સાથે દીર્ઘકાલીન ઉદ્યોગ, સુખત્યાગ અને ચીવટની જરૂર હોય છે એવા જ આત્માઓ ખરી રીતે સાહિત્યને સંપન્ન કરે છે.

ઇતિહાસમશોધનની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળથી હતી એમ છતાં દાસ જે શોધખોળની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તે, જે અમુદ્ર ઓળંગવાનો ભગવાન મનુએ ધાર્મિક ના પાડી છે તે જ અમુદ્રની પેઢી પાછી આપણામાં આવી છે એમ કબૂલ કરવું જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ બીજા પ્રાંતોની જેમ મહારાષ્ટ્રનો પહેલ વહેણો ઇતિહાસ રંગેગલ નામના જર્મને ૧૭૬૧ માં અને રફોટ બેઅરિંગ નામના અંગ્રેજ ૧૮૧૦ માં લખ્યો હતો, એમ અમે કહીએ તો વાચક વિશ્વાસ મૂકનાં પહેલાં વિચારમાં પડે પણ આ વાત સાચી છે. દસ વરસ પછી ટ્રંટ ડફ નામના અંગ્રેજે મરાઠાઓનો ઇતિહાસ લખ્યો પછી એલફિન્સ્ટને અને માલ્કમે પણ ઇતિહાસ લખ્યા. ડફનું મરાઠી ભાષાં ૧૮૨૬માં થયું અને આ ભાષાંતરથી મરાઠી ઇતિહાસ લખવાની શરૂઆત થઈ. થોડાં વરસમાં સંશોધન કરીને ઇતિહાસ લખવાની કળા મરાઠી વિદ્વાનોએ આત્મસાત્ કરી લી અને હવે તેમાંના કેટલાક પશ્ચિમના વિદ્વાનોની હારમાં બેસવા લાગ્યા છે.

મરાઠાઓનો અને પછી પેશવાઓનો સચાર લગભગ આખા દેશમાં ચલો હતો. જ ન્યાં જીત ચલી ત્યાં ત્યાં સંસ્થાનો સ્થાપીને તેનો કારભાર ચલાવવા માટે સરદારો ની વાની તેમની પદ્ધતિ હતી. વડોદરા, મિરજ, સાંગલી, ધાર, ધયલકરંજી, જમખંડી, કુરુંજ વાહરે, ઇદાર, ફલટણ, અકલકોટ, તંબવર વગેરે સંસ્થાનો આવી જ રીતે સ્થાપ્યાં એમની સાથેનો પત્રવ્યવહાર, ગોખલે, રાસ્તે, ફડકે, પટવર્ધન વગેરે સરદારોનાં કુટુંબો સાથે પત્રવ્યવહાર, એમનો એક બીજા સાથે થયેલો પત્રવ્યવહાર અને આ સિવાય જુદીજુદી જગ્યા લખાયેલી અખરો—આવાં આવાં ઇતિહાસનાં સાધનો મહારાષ્ટ્રમાં અને મહારાષ્ટ્ર બહાર અ જગ્યાએ મળી આવે છે. તે બધાં બેગાં કરી તેને ઉપયોગમાં લઈને એક સળંગ ઇતિહાસ કાઢવાનું કામ કેટલું કઠણ છે, તેની કલ્પના જ કરી શકાય.

આ કામની શરૂઆત શ્રી. નીલકંઠરાવ કીર્તને, 'લોકહિતવાદિ' દેશમુખ અને ન્યાય રાનોએ ૧૮૬૫ ના અરસામાં કરેલી, અને મેશોધિત અખરો હપાવવા સાગી. આ કામને 'કાવ્યેતિહાસ સંગ્રહ' નામનું માસિક કાઢવામાં શ્રી. શાસીઆમ, અને મોહક સાથે વિખણ શાસ્ત્રી ચિપાળુકર પણ હતા. આ માસિકમાં જૂનાં કાગળપત્રો, અખરો બીજી ઉપયોગી માહિતી હપાવવાનું કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. આ અરસામાં સ્વત્ર લખાયેલા ઇતિહાસોમાં શ્રી. બિડેનો 'અઠ્ઠમધાનાંચા ઇતિહાસ' અને શ્રી. સરંજ 'શિવેશાહીચા ઇતિહાસ' અને સૌથી વધારે વિદ્વાપૂર્ણ ન્યા. મુ. રાનોનો 'મ સત્તેચા ઉત્કર્ષ' (The Rise of the Maratha Power) નાં ભાષાંતર) ગ શકાય. તેમાં છેલ્લો અંક હજી પણ અનતિક્રાંત છે.

અસહ કાગળપત્રો શોધવાનું કામ મુખ્યત્વે શ્રી. વાસુદેવશાસ્ત્રી ખરે, રાવબહાદુર રસનીસ અને શ્રી. રાજવાડેએ કરેલું. શ્રી વાસુદેવશાસ્ત્રીએ લગભગ ચાર લાખ કાગળો ત્રી તેમાંથી પાંચસાન હમ્મર કાગળો ચૂંટીને નેની નકલો કરી લીધી છે અને 'ઐતિહાસિક ખસંગ્રહ'માં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. એમના 'નાના ફહળવિસાંચેં ચરિત્ર'નો ઉલ્લેખ પાછળ થો છે. રાવબહાદુર પારસનીસે 'ઇતિહાસસંગ્રહ' અને 'મારતવર્ચ' માસિકો શરૂ કરેલાં. તે તેમાં તેમણે શોધેલી બખરો, કાગળપત્રો આવતાં. એમના 'હાંડીચી મહારાણી લક્ષ્મી-ઈ'ના ચિત્રનો ઉલ્લેખ પહેલાં કર્યો જ છે. આ સિવાય એમણે 'A note on the angli State', 'Poona in by-gone days' અને 'Mahabaleshwar' એવી ટૂંકીક અંગ્રેજી ચોપડીઓ પણ લખી છે. શ્રી. પારસનીસને મુખ્ય આર્થિક મદદ કરનાર ડૉ. સ્વ. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી કરીને એક મરાઠી ઇતિહાસના અભિમાની ભાટિયા તા એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જોવી છે.

શ્રી. રાજવાડેએ આ ક્ષેત્રમાં કરેલું કામ અબૂનપૂર્વ હતું. સર્વગામી સુદ્ધિમતા, ભાજશાસ્ત્ર, ગણિત, ભૌતિક શાસ્ત્રો, લિપિશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, નિરુક્ત વગેરે રેપથોમાં અમામાન્ય પ્રબુત્વ, દુર્દાનત ઉદ્યોગ અને આ બધી યોગ્યતા સાથે ત્રીસપાંત્રીસ રસથી અવિશ્રાંત શ્રમ કરવા જેટલો પુરુષાર્થ—આવા ગુણોને લીધે તેમને 'સંશોધનમહર્ષિ' હેવાય છે. તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા પ્રયોગ અને લેખોમાંનાં થોડાં જણાવું તો મરાઠયાંચ્યા ઇતિહાસાચી સાધનૈં ના બાવીસ ખંડ, 'રાધામાધવ વિલાસચપૂ', મદિકાવતીચો ચમર', 'પેતિહાસિક પ્રસ્તાવના', 'મરાઠી હંદ' જ્ઞાનેશ્વરીચેં વ્યાકરણ', 'મંસ્કૃત ભાષેચા ઉલ્ગઢા', 'અલીરિયા વ આપલીં જ્ઞાણે', 'મહારાષ્ટ્રાચા વસાહત કાઝાચા ઇતિહાસ', 'શિવકાલીન સમાજરચના' માટલાં ગણુલી રકાય. ખાનદેશમાં મદાનુભાવ પંચનું સાહિત્ય તેમની માંકેતિક ગુપ્ત લાખમાં અને 'સુદરી' લિપિમાં ૧૧ના સંક્રમાં લખાયેલુ છે. પ્રચંડ સુદ્ધિબલથી રાજવાડેએ આ સાહિત્યની ગુપ્ત કુચીઓ ખોળી કાઢીને તે સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યુ. પૂનાના 'મારત-તિહાસ સંશોધકમંડલ'ની રચાપના એમણે જ ૧૯૧૦માં કરેલી. એમની જ પ્રેરણા થી ધુળિયામાં 'સત્કાર્યોત્તિજક મંડલ', 'રાજવાડે સંશોધનમંદિર', 'મમથ-શાદેવતામંદિર', સંશોધનના કામને મટિ જ રચપાથા, અને મધ્યપ્રાંતમાં 'શારદાશ્રમ' મધ્યપ્રાંત સંશોધનમંડલ', મદાનુભાવી સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવા લાગ્યાં. હાલના તરુણ પ્રશોધકો એમને ગુરુસ્થાને માને છે. આ જ અરસામાં રાવબહાદુર પારસનીસે સાતારમાં રતુસંગ્રહાલય રચાપન કર્યુ. ભાગત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળે અત્યારસુધીમાં પોણીસો પ્રયં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. સત્કાર્યોત્તિજક મંડળે વિશેષ કરીને રામદાસ સ્વામીનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કર્યુ છે.

હવે પછીના સમયમાં શ્રી. ગોવિંદરાવ આપટેએ, પોતાના તેમજ ગોખલે, રાસ્તે અને હંકેના વંશનો ઇતિહાસ બેગો કરી પ્રસિદ્ધ કર્યો ઇચલકરંજ સંસ્થાનનો એક ઉત્કૃષ્ટ ઇતિહાસ રવ. વાસુદેવશાસ્ત્રીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો. બાળાજી પ્ર. મોડકે કરવીરનો અને રવ. ભાવેએ ઠોંડગાંવકર ભોંસલેની બખર તેમજ રવ. ભાગવતે 'હોલકરગઢાહોચ્યા ઇતિહાસાચી સાધનૈં' પ્રસિદ્ધ કર્યાં અને આ ઇતિહાસસંશોધન અને પ્રકાશનનું કામ આગળ ચલાવ્યુ.

લાલ મુપ્રસિદ્ધ સંશોધક શ્રી. દત્તોપત આપે ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ તરફથી કામ કરી રહ્યા છે. સર્વિસ્તર ટીપાલેખન, સમતોલ અને વિદ્વતાપૂર્ણ વિવેચન અને શાસ્ત્રીય ચિકિત્સા આ સપાદકના ઉચ્ચ ગુણો તેમની પામે છે. તેથી તેમનું લખાણ ઇતિહાસસાહિત્યમાં મૂલ્યવાન થયું છે. ‘ઘોરપટ્ટયાંચા ઇતિહાસ’, ‘શ્રીરંગપટ્ટણચો મોહીમ’ આ તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે. સંશોધનના કામને માટે ફારસી ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર હોય છે શ્રી. ગણેશ હરિ ખરેખે તેનો અભ્યાસ કરી ઐતિહાસિક ફારસી સાહિત્યના ૨-૩ ખંડ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

હિંદુસ્થાનના સમગ્ર ઇતિહાસનું સકલન કરી તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું મોટું કામ ગવસાહેબ ગોવિંદ સખારામ સરદેસાર્કે કર્યું છે. મુસલમાન, મરાઠી, અને પછી અંગ્રેજી રિવાજ —આવા ઇતિહાસના ભાગ પાડી તેમણે ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખ્યા છે. આજ લગભગ આઠીસ વર્ષ સુધી તેમની પાસે આ કામ છે, અને તે દરમિયાન ઉપરના ગ્રંથો સિવાય મૂળ કાગળપત્રોના પિસ્તાળીસ ખડો તેમણે બહાર પાડ્યા છે.

જ્ઞાનકાશકર ડૉ. શ્રીધર વ્ય. કેતકરે લાલ પ્રાચીન ઇતિહાસનું કામ માથે લીધું છે તેમના જ્ઞાનકાશના કેટલાક ભાગોમાં તે ઇતિહાસ થોડાવણો આવ્યો છે. પ્રસ્તાવનાખંડમાં વેદકાલીન અને બુદ્ધકાલીન સંસ્કૃતિનું વિવેચન છે. ‘પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર’નો એક ખંડ બહુ પડ્યો છે, અને પછીના ખંડની તૈયારી ચાલે છે. આ કાલના ખીજા લેખકોમાં ડૉ. ભાંડાર્કે કર, પ્રો. ધર્માનંદ કાસળી, ડૉ. આળતેકર, અને શ્રી. કાયવટે છે. ડૉ. ભાંડારકરના ‘A Peep into the early History of Deccan’ નામના ગ્રંથથી અનેક ઇતિહાસકારો દિશામુખ્ય મળ્યું છે. પ્રો. કાસળીના ગ્રંથો બુદ્ધકાલીન ઇતિહાસ ઉપરનાં છે. ડૉ. આળતેકરનો ‘પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિ’ અને શ્રી. કાયવટેનો ‘મરત્તવઢાવ પ્રાચીન ઇતિહાસ’ આ બે ગ્રંથો મહત્વના છે. ‘ભારતીય સામ્રાજ્ય-માલા’ના લેખ ૨૧. ગવસાહેબ પાવગીનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો જોઈએ વેદ, વેદાંગો, પુરાણો, પ્રાચીનકળા શાસ્ત્રો વગેરે વિષયો પર તેમણે ૧૦-૧૨ વિદ્વતાપ્રચુર ગ્રંથો લખ્યા છે.

હિંદુસ્થાનનો મધ્યયુગીન ઇતિહાસ મહારાષ્ટ્ર ટિપ્પકવિદ્યાપીઠના કુસનાયક શ્રી ચિંતામણુરાવ વૈદ્ય ત્રણ ખડોમાં સરસ રીતે લખ્યો છે. મહાગબ્દના અત્યંત બુદ્ધિસપ્ન અને ઉદ્યોગી લેખકોમાં શ્રી ચિંતામણુરાવ વૈદ્ય પ્રથમ પકિતમાં આવે છે. તેમણે મહાભારત અને ગમાયણનો અભ્યાસ પૂરો કરી તે સમય પર ત્રણ ઉત્તમ ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં લખ્યા. પછી તેમણે મધ્યયુગીન ઇતિહાસનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેના ત્રણ ખડો પ્રસિદ્ધ કવનપૂતોના ઇતિહાસનું આલોડન કરવા માડ્યું. ‘રજપૂતોનો ઇતિહાસ’ અંગ્રેજીમાં પ્રગટ કરીને તેઓ હવે મરાઠી ઇતિહાસ તરફ વળ્યા છે. તેમનો શિવાજી ઉપરનો : મોટો ગ્રંથ થોડા વગસ ઉપર જ બહાર પડ્યો છે પ્રગટ બુદ્ધિમત્તા, અખડ ઉદ્યોગ : અભિજ્ઞત વ્યાખ્યાને શોધે એવી વિશુદ્ધ જ્ઞાનપિપાસા—આ ગુણોને લઈને મરાઠી ઇતિહાસ કારોમાં રાજવાડે, સરદેસાર્ક, વૈદ્ય અને પાવગી મહાગબ્દ સાહિત્યને લલામજૂત થયા છે.

મરાઠી ગાન્ય નટ થયાની શતસાંવત્સરિક શ્રાદ્ધતિથિ કેસરીવાળા શ્રી ન કૃષ્ણકરે ‘મરાઠે ઘ કમ્બજ’ નામનો એક તાત્ત્વિક ગ્રંથ બહાર પાડીને ગજવી હતી

કેળકરના અન્ધેમાં મૌથી સારામાં સારો આ ગ્રંથ છે. આની સરખામણી ફેટલેક અંશે ન્યાયમૂર્તિ' ગનડેના 'મરાઠ્યાંચા ઉત્કર્ષ' સાથે કરી શકાય, એટલો બધો તે ઉત્કૃષ્ટ રીતે લખાયો છે.

મરાઠી ઇતિહાસસાહિત્યના બીજા થોડા ગ્રંથોની સમાલોચના કરી આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ છીએ. સ્વ. માધવરાવ લેલેનાં 'એને અકવરી'નું મરાઠી ભાષાંતર, ગેબર્ટ સેવેક્ષના વિનયનગરના ઇતિહાસનું ભાષાંતર 'एक नवद्वय साप्ताह्य' અને 'અકવર વાદશાહાચેં ચરિત્ર' પ્રસિદ્ધ છે. યાતિઓનો ઇતિહાસ લખવામાં શ્રી. કરંદીકર, શ્રી. શ્રી મ માટે, શ્રી. દિવેકર-શાસ્ત્રી અને શ્રી ના ગો. ચાપેકર મુખ્ય છે. શ્રી. યાદવ માધવ કળેનો 'वन्हाडचा इतिहास', શ્રી યજ્ઞવતરાવ દેશપાડે, શ્રી વામનગવ દેશપાડે, પ્રો. માયતે, સ્વ. આ-બા ચાદોરકર, શ્રી. જાવડેકર અને વિનાયકગવ ભાવેના મહાનુભાવ પંથના ઇતિહાસ ઉપરના લેખો, કેપ્ટન મોડકનું 'प्रतापगडचें युद्ध', શ્રી. નાનાસાહેબ શિદેનાં 'हिंदुस्थानां-तील लढाया' અને 'पानिपतचें युद्ध', પ્રો. શિવગમપંત પગંબેનું 'मराठ्यांच्या लढाया', સ્વ. ગોગરેનું 'महाराष्ट्रांतील किल्ले', શ્રી ગણેશ હરિ ખરેનું 'मंडळांतील नाणी', સ્વ. વડેનું 'शिल्पशास्त्र खंड १', સ્વ. ગડગ આળકૃષ્ણ દીક્ષિતનું 'भारतीय ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास', શ્રી દાભાડેનું 'भारतीय चित्रकला', લોકહિતવાદીનું 'गुजरातचा इतिहास', શ્રી. ગણેશ બ મોડકનું 'सौराष्ट्राचा इतिहास', બે. સાવરકરનું 'हिंदुपद्मातशाही', સ્વ માધવ બં. લેલેનું 'भोपाळ संस्थानचा इतिहास', સ્વ. બાળાજી પ્ર. મોડકનું 'कोल्हापूर आणि कर्नाटकांतील राज्ये आणि संस्थानांचा इतिहास', પ્રો. પેડમેનું 'महाराष्ट्र संस्कृति', શ્રી. બેદ્રેનું 'गोवळकोंड्याची कुतुब-शाही', શ્રી. આમા ચાદોરકર અને શ્રી જાવડેકરનો અમરણીય મગડા પૂર્વજોના અક્ષરોનો 'लेमनालेकार', નામનો સંગ્રહ, સ્વ. અત્રેનો 'गांवगाडा', શ્રી. યતેનો 'मराठी आर-माराचा इतिहास', નર્મદા બ્લેઝી ગિસર્થ અંસ્થાવાળા શ્રી વિખ્ણુ રઘુનાથ કરંદીકરનો 'पुराणे मंशोधण्याचें कार्य', અને પ્રો. પોતદારનું 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' આટલા મહત્ત્વનાં ગણાયી શકાય.

શ્રી. ચિત્રાવશાસ્ત્રીનો ' प्राचीन चरित्रकोश 'નો એક ખડ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેના જેવો કાશ યુરોપિયન ભાષાઓમા પણ પ્રસિદ્ધ થયો નથી, એમ તજ્ઞો કહે છે. ઇતિહાસ-સંશોધનને માટે ગાણિતિક જાત્રીઓની આવશ્યકતા હોય છે. તેવી જાત્રીઓ પ્રો. મોડક, બેદ્રે અને શ્રી. ગ. બા. દીક્ષિતે તૈયાર કરેલી છે.

હવે ઇતિહાસમાથી ભાષાશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરીએ

ભાષાશાસ્ત્ર

મરાઠી ભાષાનું વ્યાધ્યાકરણ તેરમા સેકાના અતમા શ્રી. ભાસ્કર કવિરાજ આસ નામના વિદ્વાન પકિને લખ્યું છે, એવો પુરાવો મળે છે આ પકિત મહાનુભાવ નામના ધાર્મિક પંથના અનુયાયી હતા. એ જ અરસામાં બનારસના રહીશ પં બીખ્માચાર્યે પણ એક મરાઠી વાક્યરણ લખ્યું હતું એમ જણાય છે. પણ હવે ભૂતકાળના પેટમાં એથી વધારે જનુ આપણાથી પોતાય તેમ નથી, માટે વર્તમાનકાળ તરફ વળવું જ સારું છે.

આધુનિક વ્યાકરણના આદ્યર્થી શ્રી દાદોબા પાડુરગે ૧૮૩૬માં વ્યાકરણ લખેડ એમ કેટલાક કહે છે એમાં થોડો મતભેદ છે કેટલાક માને છે કે તે અગામી બીજા વિદ્વાન ગંગાધરશાસ્ત્રી કડકેનું પણ એક વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ થયું હતું આ ચર્ચામાં આપણે જિતરાવાની જરૂર નથી શ્રી દાદોબાનું વ્યાકરણ એક રીતે લૌકિક હતું એમ કહેવાય તેમાં ભાષાશાસ્ત્રનો વિચાર નહોતો તે મમ સરકૃત, અગ્રેજી, ફારસી, અગ્રી અને સિંધીનું સરસ જ્ઞાન ધરાવનાર શ્રી કૃષ્ણશાસ્ત્રી ગોડમેલેએ ‘મરાઠી ભાષેચે નવીન ન્યાકરણ’ ૧૮૬૭માં લખીને કર્ણુ એમાં વ્યુત્પત્તિ, વાચ્યપૃથક્કરણ, હ્રસ્વાન્ત્ર અને અસૃત-પ્રાકૃત-મરાઠીના અબધ વિષે પ્રમણો હતા

પછીની પેઢીમાં ઘણા વ્યાકરણકાર થયા હતા તેમાં મુખ્ય ત્રી રામચંદ્ર બિ જોશી, ગુણકર, ખેર, નવલકર અને દામલેને ગણાવી શકાય શ્રી જોશીએ ૧૮૮૬માં ‘પ્રૌઢલોચ વ્યાકરણ’ લખ્યું અને ૨૧ મેરેશ્વર કે દામલેએ ‘શાસ્ત્રીય મરાઠી વ્યાકરણ’ ૧૯૦૦માં પ્રસિદ્ધ કર્યું સાચું કહીએ તો આધુનિક વ્યાકરણનો આરભ શ્રી દામલેના માગોપાગ અને વિસ્તૃત અર્થથી થયેલો છે તેમણે ધાતુઓનું વર્ગીકરણ વ્યુત્પત્તિ અને અર્થ ઉપરથી કયું છે પણ એમાં ભાષાશાસ્ત્રનો વિચાર થયો નહોતો, તે પછીના વિદ્વાનોએ મ્યો તે અરસામાં મહાગાંધીમાં ડા. ભાડાગર, રાજવાડે, ચિતામણુરાવ વેંઘ અને ડો ગુણે અને પશ્ચિમમાં ડો બીન્સ, ડો ગ્રિયરસન, ડો સ્પીન કોનો વગેરે વિદ્વાનો ભાષાશાસ્ત્રની ખૂબ ચર્ચા કરતા એમાંના ડા ગ્રિયરસન અને સ્પીન કોનોએ એમ પ્રતિપાદન કર્યું કે ખાનદેશની ભાષા મરાઠીનો પ્રાતિક ભેદ નથી, પણ ગુજરાતી ભેદ છે શ્રી વેંઘ અને ડા ગુણેનો મત મરાઠીનો જિગમ અપભ્રંશમાથી થયો છે, એવો હતો શ્રી રાજવાડે કહતા કે પાણિનીય અસૃત ભાષામાથી જ આધુનિક મરાઠી ભાષા અવતરી છે આને માટે તેમણે મરાઠીમાં હાલ વપરાતા પૂર્વ વૈદિક ભાષાના અવશેષો, તેમજ પાણિનીથી માડી અત્યાર સુધી ભાષામાં થતા આવેલા જુદાજુદા ફેરફારો નવચિત્ર રીતે ગતાવેલા છે

આધુનિક વ્યાકરણકાર શ્રી ટ પા કુળમ્ભુઈ પ્રસિદ્ધ છે તેમણે ‘માપાશાસ્ત્ર આણિ મરાઠી ભાષા’ નામની ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી છે તેમાં તેમણે બતાવ્યું છે કે મરાઠી ભાષાનો જિગમ અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાથી સાતમાં મેકાની શરૂઆતમાં થયેલો છે

આ વ્યાકરણવિષયક સાહિત્યની સામાન્ય રૂપરેખા બતાવી વિશેષ વિસ્તારમાં પા અહીં કદાચ અપ્રાગર્ગિ- દેખાશે

આધુનિક મરાઠી ભાષાની ખાસિયત દૂકમાં આ પ્રમાણે છે

(૧) સ્વગ્ના ઉચ્ચારમાં ‘અ’નો ઉચ્ચાર દૂકો થતો જાય છે આ મ્દાય ફારસી ભાષા નૂતની પ્રાકૃત ભાષાઓનું પગિણામ હોય કમળ’માં ત્રણેય ‘અ’નો ઉચ્ચાર સરખો હોતો નથી ઐ, ઔ ઉચ્ચારે મરાઠીમાં આવ્યા છે

(૨) ‘ડ’નામે ઉચ્ચારે—એ કાણુ અને બીજો નગમ-ધાય છે દાખલા તરીકે ‘વકલ્લે’ અને ‘તારલ્લે’ આ બે શબ્દોના ‘લ’ના ઉચ્ચારમાં પહેલો કાણુ અને બીજો નરમ છે

(૩) માયા પરની શિખાની પેડે ઘણા અનુસ્વારોને પણ રજા આપવાની વ્રતિ વર્ધત

નય છે. પરશુરામના નિઃક્ષત્રીકરણની તો આ પુનરાવૃત્તિ નંબી ને, એમ સનાતની સાહિત્યકારોને લાગવાનો સભવ છે । વ્યાકરણ અને અર્થસિદ્ધિને માટે આવશ્યક, એટલા જ અનુસ્વારો રાખવા તરફ વળણ છે. મહારાષ્ટ્રના કોંકણ ભાગની બોલીમાં કાઠિયાવાડી બોલીને પેડે અનુસ્વાગેનું પ્રાચુર્ય છે. આ સુધાગના પુરસ્કર્તાઓમા શ્રી. ન. ચિ કેળકર અને શ્રી. કે. પાં. કુળકર્ણી છે

(૪) સંસ્કૃત શબ્દોને બદલે પ્રાકૃત શબ્દો અને લાંબાં વાક્યોની જગ્યાએ ટૂંકા વાક્યો લખવાની પદ્ધતિ પડી છે. રૌલી પણ વધારે સગળ અને સીધી થતી નય છે.

કોશસાહિત્યની સમાલોચના પણ અહીં જ કરી, લઈએ.

ભાષાવિષયક કોશોમાં શ્રી. રાજવાડેએ લખેલો પંદર હજાર મરાઠી ધાતુઓનો કોશ મોખરે આવે છે. તેમાં તેમણે ગ્રામિક અને મૌખિક (બોલાતી) ભાષાના બધા ધાતુઓની વ્યુત્પત્તિ મૂળ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાથી બતાવેલી છે. એવા જ પ્રયત્ન કરનારાઓમા શ્રી. શિવરામપત પરાંજપે અને શ્રી ગોવિંદરાવ મોઢક હતા.

મરાઠી કોશસાહિત્યની શરૂઆત ૧૮૧૦ માં શ્રીરામપુરના રેન્હ. ક્યારે નામના એક પાદરીના શુભ હસ્તે થયેલી. પણ એમના કોશને કોશ કહેવા કરતાં તે મરાઠી-અંગ્રેજી શબ્દોની એક યાદી છે, એમ કહેવું જોઈએ. પછી ૧૮૨૬માં મુબઈ સરકારની આજ્ઞાથી ‘બાએ નેટિવ એન્ક્યુક્શન મોસાયટી’એ એક શાસ્ત્રીમંડળ નીમીને એક મોટે કોશ તૈયાર કરાવેલો, તેને મરાઠી ભાષાનો પહેલો કોશ કહી શકાય. પછીના સમયમાં નાના નાના કેટલાક કોશો પ્રસિદ્ધ થયા હતા. પણ સૌથી મોટો પ્રયત્ન મેજર કેંડીનો છે ૧૮૪૦માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના લશ્કરી અમલદાર મેજર કેંડીનો મરાઠી-અંગ્રેજી કોશ બહાર પડ્યો. તેમાં સાઠ હજાર ઉપર શબ્દો છે. લોકમાન્ય ટિળકના મનમાં એક જહતકોશની કલ્પના હતી અને પોતાના મિત્ર શ્રી. નામજોશી પાસે તે કામની તેમણે શરૂઆત પણ કરાવેલી. પણ તે પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો નહિ

‘આનંદ’ નામના બાલમાસિકના આદ્યત્રી શ્રી વાસુદેવ જો. આપરેનો ‘શબ્દ-રત્નાકર’ ૧૯૨૨ માં બહાર પડ્યો. ૧૯૩૦ માં શ્રી વિદ્યાધર વા. બિડેનો ‘સરસ્વતી-કોશ’ પ્રસિદ્ધ થયો. ‘સરસ્વતી કોશ’ નાં હજાર ઉપર પાનાં છે. ‘શબ્દરત્નાકર’ નાનો છે. બન્ને પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર ઉપયુક્ત છે. પણ જહતકોશની ગંજ સાથે, એવો એક પણ કોશ નહોતો. ‘આ મોટું કામ ગાનકોશના વિદ્વાન લેખકમંડળે લેવું’ આવો એક ઠરાવ ૧૯૨૭ માં પૂનામાં થયેલા માહિત્ય સંમેલનમાં થયો અને તે પ્રમાણે ગાનકોશનું વિરાટ કામ પૂરું કરી શ્રી. દાતે, શ્રી. કર્વે, શ્રી આદોરકર અને શ્રી દાતાર, આ ચાર વિદ્વાનોએ આ કામ માથે લીધું. તેમણે તે માટે એક લિમિટેડ કંપની ગ્યાપીને થોડા દિવસ-માં જ તે કામ શરૂ કર્યું અને અત્યાર સુધી મરાઠી શબ્દકોશના પાંચ ભાગ બહાર પડ્યા છે મહારાષ્ટ્ર ગાનકોશના વિદ્વાન મંડળને શોભે એવો જ આ મરાઠી પ્રયત્ન છે. હજી તેના ત્રણ ભાગો બહાર પડવાના છે.

ખીનત કોશોમા શ્રી. ગાનડેનો અંગ્રેજી-મરાઠી કોશ મોખરે આવે, છે. તે કામ શ્રી.

રાનડેએ એકલાએ ૧૯૦૩-૧૯૧૬ મુધી કરેલું; પણ કાશ પૂરે. થતાં પહેલાં જ તે ગુજરી ગયા. આ કાશમાં ગ્રામીણ શાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાન, ગણિત, જ્યોતિષ વગેરે શાસ્ત્રોના ૩૬ થાય એવા સારા પારિભાષિક શબ્દો આપ્યા છે. પ્રો. માધવરાવ પટવર્ધનના ફારસી-મરાઠી કાશનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. શ્રી. વામુદેવરાવ આપડેનો 'ગંગાલી-મરાઠી કોશ' અને શ્રી. કાનગડેનો 'હિંદી-મરાઠી કોશ' ઉપયુક્ત છે. ગાંધામાં રાજભાષા પોર્તુગીઝ અને પ્રગલી ભાષા મરાઠી (કોંકણી) છે. તેથી ત્યાંની સરકારે 'મહારાષ્ટ્ર-પોર્તુગેઝ કોશ' ૧૮૭૯ માં પ્રસિદ્ધ કરાવેલો. ૧૯૧૫માં સ્વ. ઓડેનો 'સંસ્કૃત-મરાઠી કોશ' બદાર પડ્યો અને તેમનાં બીજાં સંસ્કૃત લખાણોની પેઠે તે પણ લોકપ્રિય થયો.

વ્યુત્પત્તિકાશમાં સ્વ. ગજવાડેનો ૧૫૦૦૦ ઉપર ધાતુઓનો કાશ મોખરે આવે એમ છે. તે ધૂળિયાનું ગજવાડેસંશોધન મંડળ પ્રસિદ્ધ કરે છે. આ સિવાય શ્રી. આદ્યે અને આગાશેનો 'શબ્દસિદ્ધિનિબંધ' (૧૮૭૫), શ્રી. પ્ર. ગ. પંડિતકૃત 'અપભ્રંશ-ચન્દ્રિકા' (૧૮૭૮) અને શ્રી. ગોવિંદ શં. આપડેનો 'વ્યુત્પત્તિપ્રદીપ' ઉલ્લેખનીય છે.

ગયા મૈકાના ઉત્તરર્ધમાં સ્વ. રઘુનાથ ભા. ગોડબોલેના 'માર્ગતર્વાચ્ય પ્રાચીન પૈતિહાસિક કોશ' અને 'ભરતગંઢાચા અર્વાચીન કોશ' પ્રસિદ્ધ થયા. પહેલા કાશમાં પૌરાણિક વ્યક્તિઓની માહિતી પ્રથના આધારે સાથે આપેલી છે. બીજો કાશ અર્વાચીન વ્યક્તિઓનાં ચરિત્ર આપે છે. સન ૧૯૩૨માં શ્રી. ચિત્રાવ શાસ્ત્રીનો 'પ્રાચીન ચરિત્રકોશ' પ્રસિદ્ધ થયો, તે ઉપર કહેલું છે જ. તેમાં વેદકાલીન મુખ્યાં વ્યક્તિઓનાં ચરિત્ર આપ્યાં છે. તેથી આ કાશ બહુ મહત્ત્વનો છે. વિદ્વાન લેખક દ્વે 'મધ્યયુગીન ચરિત્ર કોશ' (ખ્રિ. પૂ. ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૧૮૧૮ મુધીનો) લાયમાં લીધો છે. શ્રી. ખાનોલકરના 'અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મય સેવક' નો ઉલ્લેખ પહેલાં કર્યો છે.

'એન્સાયક્લોપીડિયા' જેવા 'જ્ઞાનકોશ' ના ભાગે વિગે ગુજરાતી વાચક કદાચ જાણતા હશે. એવી જાતનો પ્રથમ પ્રયત્ન ૧૮૭૮ માં શ્રી. જનાર્દન હરિ આદ્યેએ કર્યો હતો. ડો. શ્રીધર બ્વં. કેતકર ૧૯૧૪માં વિલાયતથી નવી વિદ્યા, નવી દૃષ્ટિ સાથે અનિવાર ઉત્સાહ અને પ્રયત્ન આત્મવિશ્વાસ પણ સાથે લઈ આવ્યા. આટલો ઉત્સાહ અને ખામ કરીને આટલા આત્મવિશ્વાસનો પાક સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનની ભોંયમાં થતો નથી. એકંદરસાહેબે શરૂમાં જ્યારે જ્ઞાનકોશને માટે નાગપૂરમાં લિમિટેડ કંપની કાઢી ત્યારે કેટલાક સન્મનો તેમની મસ્કરી કરવા લાગ્યા. પણ એકંદરસાહેબ દીલા દિલના નહોતા. તેમણે કેટલાક સાથીઓ સાથે કામ શરૂ કર્યું અને જ્ઞાનકોશના ૨૩ ભાગો છપાવીને મહારાષ્ટ્રના જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનના સાહિત્યમાં એક બહુમૂલ્ય ઉમેરો કર્યો. આજના દિવસોમાં રાજ્ય પડાવવા માટે પણ કંપનીનો આશરો લેવો પડે છે, તો પછી જ્ઞાનકોશનું પવિત્ર કામ કરવાને માટે કંપનીની આવશ્યકતા જણાઈ તેથી ગુર્જર વાચક નવાઈ ન પામે.

જ્ઞાનકોશની પદ્ધતિ અનુસાર કોલ્કાપુરમાં 'વ્યાવહારિક જ્ઞાનકોશ' ને માટે લિમિટેડ મંડળ સ્થાપન થયું છે. દૈનિક અને નૈમિત્તિક વ્યવહારમાં જરૂરી વસ્તુઓ આવે છે તેની માહિતી તેમાં આપેલી હોવા છે. તેનો પહેલો ખંડ પ્રસિદ્ધ થયો છે. સાહિત્યનાં બધાં ક્ષેત્રોના અર્થ-

અંધકારની મૂલીની જરૂર જણાઈ અને જ્ઞાનકાશ મંડળે ‘મહારાષ્ટ્રીય વાઙ્મયસૂચી’ ૧૯૧૯માં બહાર પાડી તેમાં ૧૮૧૦થી ૧૯૧૬ સુધીના સાહિત્યની પૂરી નોંધ છે. એ જ પ્રકારની સ્વ. યાદોરકરની ‘સંતકવિ-કાવ્યસૂચિ’ છે. આ જ લેખકે સરોધકો માટે જૂનાં ઐતિહાસિક સ્થળોની સૂચી તૈયાર કરી છે. શ્રી. કરકરે-વૈદ્યેનો ‘સ્થલનામકોશ’ એવા જ પ્રકારનો યશસ્વી પ્રયત્ન છે.

ઉપરના કોશો સિવાય મરાઠી ભાષાના વાક્યપ્રચાર, મંત્રપ્રદાય, લહેજો, કહેવતો, ઉખા-ણાંના પણ કોશો થયા છે. આ પ્રકારનો પહેલો કોશ કેપ્ટન વેનવરિંગ નામના અંગ્રેજે ૧૮૯૯માં છપાવ્યો છે. તેમાં મરાઠી કહેવતોનું વિષયવાર વર્ગીકરણ છે. પછીના શ્રી. આપટે અને ભિડેના આવી જાતના કોશો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ઇટાલના સ્વ. કળેલે નામના વિદ્વાને રોજેટના થેમોરસની પદ્ધતિ મુજબ ‘રાજકોશ’ નો આરંભ કર્યો હતો, તેમાં સમાનાર્થક શબ્દો એકસાથે આપેલા છે. તેના બે ખંડ પ્રસિદ્ધ થયા પછી લેખક ગુજરી જવાથી તે કામ અધૂરું રહ્યું છે.

વાઈમાં (જિ. સાતારા) પ્રસિદ્ધ કેવલાનંદ સ્વામી (પૂર્વાશ્રમના નારાયણરાત્રી મરાઠે)ની પ્રેરણાથી ‘ધર્મકોશ’નું કામ શરૂ થયું છે. તેનો ઉદ્દેશ ગયાં છ હજાર વરસોના ધર્મના ઇતિહાસ-માંનાં ધર્મવિષયક વચનોનો સંગ્રહ કરવાનો છે. સમાજશાસ્ત્ર તથા કાયદો અને ધર્મના અભ્યાસને માટે તેનો બહુ ઉપયોગ છે. વડોદરાનરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવની પ્રેરણાથી ડૉ. ગજનરેનો ‘વહુભાષા કોશ’ અને પછી ૧૯૨૭ માં ‘શ્રીસયાજી શાસન કલ્પતરુ’ નામનો કોશ ખાસ નીમેલી સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા. તેમાં અંગ્રેજી શબ્દ આગળ ગુજગતી, મરાઠી, સંસ્કૃત, ઉર્દૂ, ફારસી, હિંદી અને ગુજાલી શબ્દો આપેલા છે. આ સિવાય શાસ્ત્રીય પર્વિ-ભાષાના પ્રચારને માટે ‘વૈજ્ઞાનિક શબ્દકોશ’ પણ ત્યાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

અંગ્રેજીમાં જેમ ‘ઇયર બુક’ હોય છે, તેવી જાતના પ્રયત્નો મરાઠીમાં થયા છે. શ્રી શ્રીપાદ મ. માટેએ પૂનામાં ‘મહારાષ્ટ્ર સાંવત્સરિક મંડળ’ કાઢીને તેના તરફથી ૧૯૩૩માં ૧૦૦૦ પાનાનો ‘મહારાષ્ટ્ર-વાર્ષિક’ નામનો ગ્રંથ છપાવ્યો, અને ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫માં તે તે વરસના પુરવણી અંકો કાઢ્યા આટલું કામ કરીને તેમણે ‘વિજ્ઞાનવોધ’ નામનો બધાં ભૌતિક શાસ્ત્રોનો સુબોધ ઇતિહાસ છપાવ્યો. તેમા તે તે વિષયના તર્જનોના લેખો હોવાથી તે ગ્રંથ સરમ થયો છે. જ્ઞાનકાશનો પાંચમો ખંડ ‘વિજ્ઞાનેતિહાસ’ નો છે.

હવે મરાઠી સાહિત્યમાં સંજ્ઞ-અથ (Reference Book), વ્યાયામકોશ, અધ્યાપન-કોશ, વ્યાપારકોશ, પરભાષાગ્રંથકોશ, વિદ્યાર્થીજ્ઞાનકોશ, પ્રવાસકોશ, કુટુંબકોશ, કાયદાકોશ, ક્ષણકોગ, ધર્મકોશ વગેરે કોશો અને તે પછી કોશોના કોશની માગણી છે. જે ‘માગણી તેમ પુરવણી’નો વ્યાપારી સિદ્ધાંત આવ્યો હોય તો થોડાં જ વરસમાં ઉપરના કોશો મરાઠીમાં થવા જોઈએ. શુ થાય છે તે જોઈએ.

સાહિત્યસમીક્ષણ

સાહિત્યસમીક્ષણના અર્થે જોવા જોયે તો તેમાં ૨૫ વિષયશાસ્ત્રી ચિપળીયુક્તો 'સંસ્કૃત કવિપંચક' અર્થ સોધી પહેલાં હાથમાં આવે છે તેમાં શાસ્ત્રીજીએ કવિદાસ, ભવજીતિ, બાણ, દંડી અને મુખ્ય, આ પાંચ કવિઓનાં કાવ્યોનું પરીક્ષણ કર્યું છે. આ જ અરસામાં શ્રી. ગણેશશાસ્ત્રી લેલેએ 'સાહિત્યશાસ્ત્ર' અને શ્રી. જી. વિ. દામશેએ 'અલંકારાદર્શ' લખ્યા. બન્નેમાં સમીક્ષણ કરવાની પદ્ધતિ સંસ્કૃત પ્રથાની છે. પછીના ૧૮૩૭ સુધીમાં જે 'અલંકારમીમાંસા', 'અલંકારચત્રિકા', 'સુન્દર અલંકાર' કે 'અર્થાલંકારાંશં નિરૂપણ' આદિયા અર્થે પ્રસિદ્ધ થયા, તેમાં સગભગ બધા ભાગમાં અલંકારોનાં જ વર્ણન અને વિવેચન આવતાં. ૧૯૩૨માં શ્રી. વિદ્યાધર વામન ભિડેની 'સાહિત્ય-કૌમુદી' પ્રસિદ્ધ થઈ તેમાં અલંકારો સાથે ગદ્યશક્તિ, ધ્વનિ અને ગદ્ય સંક્ષિપ્ત વિવેચન છે એની સાથે કુ બાળૂતાર્થ ખરેખરી 'અલંકારમંજુષા'નો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ જુદાજુદા અલંકારો વિષેનાં ઉપલબ્ધ મતો અને ચર્ચા એમાં મળી આવે છે, તેથી તે બહુ ઉપયુક્ત 'અલંકારકોશ' થયો છે.

સાહિત્યવિષયક તાર્કિક ચર્ચા શ્રી. દત્તાત્રેય કે. કેળકરે 'કાવ્યાલોચન' પ્રસિદ્ધ કરીને શરૂ કરી. અલંકારોને કાવ્યશરીરનો એક 'વિભાગ' સમજવો, એવી તેમની મતની હતી. એથી સંસ્કૃતમાં અલંકારોને જે ગૌણ સ્થાન મળ્યું હતું, તેની જગ્યાએ તેમનો મુખ્ય ચર્ચામાં વિચાર થવા લાગ્યો. કાવ્યચર્ચાનો બીજો મહત્વનો મુદ્દો ધ્વનિચર્ચા છે. તેનો વિચાર શ્રી. ગણેશશાસ્ત્રી અને તેમના પુત્ર શ્રી. લક્ષ્મણશાસ્ત્રી લેલે, ભિડે, ગોરે, કેળકર, પ્રો. જોગ અને આગાશેએ પેતપેતાના લેખોમાં કર્યો છે તેમાં પ્રો. જોગ અને શ્રી કેળકરનો મત અહીં જોઈએ. તેઓ કહે છે કે ધ્વનિ અભિવ્યક્તિનો જ એક પ્રકાર છે અને તેના વડે અભિવ્યક્ત થનાર એવું કંઈક નિગળું જ તત્ત્વ છે, જેને આપણે 'કાવ્યનો આત્મા' કહેવું જોઈએ, પછી તે તત્ત્વ રસ હોય કે ન પણ હોય.

કાવ્યવિચારનો ત્રીજો પ્રશ્ન રસચર્ચા છે. તેનો પહેલો અથ શ્રી હાજી શિવાજી પ્રધાનનો 'રસમાધવ' છે. તેમાં તેમણે નવા શાંતિ અને લક્ષિતરસ ગણાવ્યા છે ૧૯૨૫ માં પ્રો. શ્રી. ની. આપેકરે 'કાવ્યચર્ચા' નામનો અર્થ બહાગ પાડ્યો અને રસચર્ચા શરૂ થઈ. તેમાં ગગાગ વીગ અને કરુણ, આટલા જ મુખ્ય રસ માન્યા છે; ગૈદ, બીલસ અને ભયાનક રસોને વીગરસના અંગજૂત બનાવ્યા છે અને હાસ્ય અને અદ્ભુતને રસપ્રાંત-માથી રમ્મ આપી છે. પ્રો. જોગના 'અભિનવ કાવ્યપ્રકાશ'માં તેમણે આઠ રસોનું વર્ગીકરણ પશ્ચિમના માનસશાસ્ત્ર સાથે કેવું બધેએસતું છે, તે બતાવેલું છે. ભાવનાનાં મૂલ્યભૂતત્વ, વ્યાપકત્વ અને નિરપેક્ષતા ઉપર રસપદ્ધતિનો આધાર હોવો જોઈએ, એવો તેમનો મત છે. પણ તેમાં શ્રી. કેળકર કહે છે કે 'ઉત્કટ રીતે થતી આસ્વાદમાનતા' આ રસની કસોટી હોવી જોઈએ. 'વિદર્ભ વીળા'ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. શ્રીપાદ કે. કાલકરે આઠ રસોને માન્ય રાખ્યા છે.

નવલકથા ઉપરના ટીકાત્રયોમાં શ્રી. વા. ના. દેશપાંડેનો શ્રી. દરિયાગિની નવલકથા ઉપરનો ત્રય મુખ્ય છે. જૂના મરાઠી સાહિત્યનો ઇતિહાસ શ્રી. વિનાયકરાવ ભાવેએ 'મહારાષ્ટ્ર-સાહિત્ય' નામના ઉત્કૃષ્ટ ત્રયના બે ભાગોમાં અને શ્રી. પાંગારકરે પણ બે ભાગોમાં આપેલો છે. સાહિત્યની તાર્કિક ચર્ચા શ્રી. આપટેની 'લેન્ગ્વનકલા' અને પ્રો. ફડકેની 'પ્રતિભાસાધન' નામની ઉત્તમ ચોપડીમાં કરેલી છે. શાસ્ત્રીય અને કદાચ વિપરને પણ પોતાની રમતિયાળ અને મોહક શૈલીથી પ્રો. ફડકે સુલભ બનાવે છે.

આ તાર્કિક ચર્ચા પરથી આપણે હવે તત્ત્વજ્ઞાન તરફ વળીએ.

તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ

અંગ્રેજી 'ફિલોસોફી' શબ્દમાં નીતિશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને સૌંદર્યશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. આપણી તત્ત્વજ્ઞાનગંગા ધર્મશંકરની જડામાં જ સમાયેલી હોય છે. તેથી આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રયો પહેલાં ધર્મના અને પછી તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે. મહારાષ્ટ્રમાં 'જ્ઞાનેશ્વરી' કે 'અમૃતાનુભવ' ત્રયો જેમ તત્ત્વજ્ઞાનના છે તે ધર્મના પણ ત્રયો કહેવાય છે. આચાર અને વિચારમાં અંકુશ લાવવાનો ન્યાય આમલકે ત્યાં જીવનની આ બે ગંગાજન્યુનાનો સંગમ જ થવાનો.

પણ અંગ્રેજી અધ્યયન સાથે અંગ્રેજી પૃથક્કરણની પદ્ધતિ આવી અને તત્ત્વજ્ઞાન એ તાર્કિક કે બૌદ્ધિક માન્યતાનો વિષય થયો. ૧૮૮૦થી ૧૯૦૦ સુધીમાં હકસલે અને રપેન્સરના ત્રયોનાં ભાષાંતરો થયાં અને નવી તાર્કિક વિચારપદ્ધતિનો પાયો નખાયો. શ્રી. ડા. બ. મરાઠેનું 'ન્યાયશાસ્ત્ર' ૧૮૮૨માં પ્રસિદ્ધ થયું. ત્યારપછીના ૧૯૦૦ સુધીના ત્રયોમાં રપેન્સરના 'Data of Ethics' ના આધારે સ્વ. પ્રો. ચિંતામણુ ગ. ભાલુકે લખેલી 'નોત્તિમીમાંસા', પ્રો. ધોરો કેશવ કર્વેએ લખેલા 'નીતિસિદ્ધાંત' અં 'રાજનીતીર્ચી મૂલતત્ત્વે', શ્રી નારાયણુ લ. ફડકેનો 'First Principles' નો અનુવાદ 'અજ્ઞેયમીમાંસા', આટલાં ગણ્યાની રાકાય. આ ચારપાંચ ત્રયોનાં નામો આપવાનું કારણ આ છે કે આ ઉપરથી તે અરસામાં મહારાષ્ટ્રની તત્ત્વશોધક બુદ્ધિએ પશ્ચિમના ક્યાક્યાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો, તેની કદંપના વાયકને આવે. આ જ અરસામાં શ્રી. શંકે બા. દોહિતે મેકસમુલરનાં ધર્મ ઉપરનાં ભાષણોનું ભાષાંતર 'ધર્મમીમાંસા' નામેથી પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ ત્રયે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પરીક્ષણની એક નવી દિશા અભ્યાસકને બતાવી.

૧૯૦૨માં શ્રી. મોરો કે. દામલેએ 'ન્યાયશાસ્ત્રવિગમને' નામનું સ્વતંત્ર પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યની શરૂઆત કરી. ૧૯૧૩માં શ્રી. સીતારામ ફડકેનું 'વેદાન્તનિર્દર્શન' પ્રસિદ્ધ થયું. તેમાં વેદાન્તનો વ્યાપક અર્થ લઈને કર્મ, જ અને ભક્તિની એકવાક્યતા બતાવી છે.

જનસમાજમાં ફિલસફી જેવા વિરલ હોય છે તેમ સાહિત્યમાં ફિલસૂફીના ત્રયો વિરલ હોય છે. પણ જ્યારે એવો ત્રય લખાય છે ત્યારે તે એક હોય તોપણ દુનિયાને ખળભળ મૂકે છે. આ જ અર્થમાં ઇમર્સને પોતાના એક નિબંધમાં લખ્યું છે, કે 'Beware when God lets loose a planet on earth!'.
.

આવું કામ ૧૯૧૫ માં લોકમાન્યના ‘ગીતારહસ્ય’ અંગે કર્યું હતું. સુધી મહારાષ્ટ્રનો શ્રદ્ધાળુ વર્ગ રૂપે-સગ, મિલ કે સિનિવિકને ગુરુસ્થાને માનતો હતો. પણ બ્યારે રહસ્યકારે તેમના તત્ત્વજ્ઞાનની ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાન સાથે અરખામણી કરી ગીતાનું શ્રેષ્ઠત્વ બતાવ્યું ત્યારે તે વર્ગ આપણા સાહિત્ય તરફ ઉત્સાહથી વળ્યો.

‘ગીતારહસ્ય’ અંગે અનેક વિશેષતા લઈને બહાર પડ્યો. એક અસામાન્ય ગજદારી આગેવાનની વિરાટ સાહિત્યકૃતિ, ગીતાકાર શ્રીકૃષ્ણની પેઠે તેનું પણ જન્મસ્થાન કાગવાસ અને તે પણ હિંદુસ્થાનની બહાર, સમર્થ લેખકની વિદ્વતા જૂના વળણની પણ નિર્ણયો નવી પદ્ધતિના, ધર્મસંદેશને મળેલું રાજકીય મહત્ત્વ—આવી વિશેષતાને લઈને ‘ગીતારહસ્ય’ ‘શતક ગ્રન્થ’ કહેવાયો એમાં શી નવાઈ? ગીતા નિષ્ઠિત પર નથી, તે અવૃત્તિ પર કર્મયોગ શિખવાડે છે, ‘કર્મ’ શબ્દનો અર્થ ‘વૈદિક વિહિત કર્મ’ એટલો જ નથી. પણ તેમાં સમાજોપયોગી બધાં કર્મોનો સમાવેશ થાય છે, જ્ઞાનોત્તર જ્ઞાનીએ કર્મ કરવું જ જોઈએ, અને કર્મ જ્ઞાનનો આનુષંગિક ભાગ નથી પણ ચત્ર મોક્ષમાર્ગ છે, આ ‘ગીતારહસ્ય’નો સિદ્ધાંત છે. નિર્ણયો મારે ધર્મઅથોનો આધાર આપવાની શૈલી, તર્કશુદ્ધ વિવેચનકૌશલ્ય, પરમતત્ત્વજ્ઞાનમાં આવેલો બેદક યુક્તિવાદ, શાસ્ત્રીય અંગેને શોભે એવી પ્રૌઢ ભાષા—આવા શુભોને લઈને આ અંગ અપૂર્વ થયો છે.

‘ગીતારહસ્ય’માં કરેલા અચ્છિત સાંપ્રદાયિક ગીતા વિષેના મતોના વિરોધને લઈને તે અરસામાં મહારાષ્ટ્રમાં ભારે ખળભળાટ થયેલો અને સભામાં અને સાહિત્યમાં વાગ્યુદ્ધો શરૂ થયાં. મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનોએ ધણી સભાઓમાં પોતાનો મત દર્શાવ્યો અને તે પ્રશ્નોનો જવાબ પોતે લોકમાન્યે કેટલીક સભાઓમાં આપ્યો. આ ચળવળને લીધે ગીતા ઉપર અને તદનુષંગથી ધર્મતત્ત્વજ્ઞાન પર ઘણું સાહિત્ય બહાર પડ્યું.

તેમાં શ્રી. આચાર્યલક્ષ્મણ બાપટના ‘ગીતાભાષ્યાર્થ’નો પ્રથમ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. શ્રી. બાપટ એક પ્રખર વિદ્વાન અને શંકરાચાર્યના અનન્ય ભક્ત હતા. તેમણે શંકરાચાર્યનાં ઉપનિષદ્ભાષ્યો, વેદાન્તસૂત્રભાષ્ય, ગીતાભાષ્ય અને ખીન્ન દર્શનો ઉપર ભાષાંતરાત્મક અને વિવેચનાત્મક એવાં ચાર હજારથી વધુ પાનાં લખ્યાં છે. ‘ગીતાભાષ્યાર્થ’નાં ૧૩૦૦ પાનાં છે. તેમણે લોકમાન્યના મતનું ખંડન કર્યું છે. ગીતા સંન્યાસ પર અને નિવૃત્તિ પર છે, કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ પુરતું જ હોઈ જ્ઞાનનો આનુષંગિક ભાગ છે, એવું તેમનું કહેવું છે. ‘ગીતામહત્ત્વ’નું મંડન કનનાગએમાં શ્રી. સદાશિવશાસ્ત્રી ભિડેની ‘રહસ્યદીપિકા’ મુખ્ય છે. શ્રી ગજવાડેના ‘ગીતાભાષ્ય’માં ગીતાનો આધુનિક નીતિશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે. શ્રી. કોદંદકરના ‘માગધતરહસ્ય’માં ગીતારહસ્યના વિચારોનું ખંડન કર્યું છે.

વેદાન્ત વિષે પ્રમાણમાં વધારે લખાયું છે. ઉપનિષદો, શંકરાચાર્યનાં ભાષ્યો અને વેદાન્તસૂત્ર પરના શારીરભાષ્યનાં ભાષાંતરો થયાં છે. આ કામમાં પ્રો. ચિંતામણી ગં. બાનુ અને આચાર્ય બાપટનો મોટો ભાગ છે. ‘સહસ્રતનું’ ભાષાંતર મહામહોપાધ્યાય અબ્ધકરશાસ્ત્રીનું પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી. બાબા ગેડેનું ‘પંચદશીનું’ ભાષાંતર છે સ્વતંત્ર અધ્યામાં પ્રો. મહાદેવ મહારાજ જેશીનો ‘આધુનિક સુશિક્ષિતાંચા વેદાન્ત’ પ્રથમ પત્રિકામાં આવે છે. ડૉ. લોદેએ કેટલાક લેખો

અમળનેરના તત્ત્વજ્ઞાન માસિકમાં લખ્યા છે. શ્રી. કાચવટેના 'અદ્વૈતસિદ્ધાંતાચા યુક્તાયુત વિચાર' માં લેખકે અદ્વૈતમતના કેટલાક સિદ્ધાંતોની અને વિશેષનઃ માયાવાદની અપુક્તતા બતાવી છે અને આખરે મધ્વસિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. શ્રી. ગોવિંદસુતનો 'પરમાર્થ વિચાર' અતિ ઉત્તમ ગ્રંથ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ અને રામતીર્થે વેદાંતપ્રતિપાદનની એક નવી ભાત પાડી. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન સાથે વેદાંતની સરખામણી કરીને તેની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા, તેમાં ડૉ. લોટેનું લખાણ મુખ્ય છે. બાણુ અરવિંદ ધોળનું એક નાનું ચરિત્ર અને તેમના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર સામાન્ય લેખો શિવાય ખીજી રચાણો સાહિત્ય લખાયું નથી. રામાનુજચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય અને મધ્વાચાર્ય વિશે મરાઠીમાં બહુ ઓછું લખાયું છે. મીમાંસામાં શ્રી કિંજલકરની 'મીમાંસા-પરિમાપા' અને પ્રો. પાંડુરંગ વા. કણ્વેનો 'પૂર્વમીમાંસાપદ્ધતીવા ઇતિહાસ' અત્યુત્તમ ગ્રંથો છે. 'ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન' નામના મોટા ગ્રંથમાં અગ્રજાની લેખક શ્રી. ન. ચિં. કેળકરે હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. તેમાં નવો મત કે અન્ય મતોની ગ્રાહ્યગ્રાહ્યતા બતાવી નથી તોપણ તત્ત્વજ્ઞાનના એક સળંગ ઇતિહાસ તરીકે તેનું મહત્ત્વ છે.

નીતિશાસ્ત્ર ઉપરનો પ્રો. વામન મસ્કર જોશીનો 'નીતિશાસ્ત્ર પ્રવેશ' સર્વોત્કૃષ્ટ છે સાદી પણ મનોહર ગૈલી અને અર્થપૂર્ણ પરિભાષા, વિષયને સહેલો કરવા નેટલી વિવેચનપદ્ધતિ અને પ્રગાઠ વિદ્વાતાને લીધે આ ગ્રંથ સાહિત્યમાં પ્રથમ પંક્તિનો થયો છે. તેમનો 'સૌત્રે દિસાચે સંવાદ' ભાષાંતર છે, છતાં સાહિત્યમાં સમૃદ્ધ અને ઉદ્બોધક ગ્રંથ તરીકે તેને સારો ફાળો છે. પ્રો. વિ. સ. ગોખરેનો 'નીતિશાસ્ત્રવિચાર' નીતિશાસ્ત્ર સાથે વાચકને સારો પરિચય કરાવશે શ્રી. દાજી નાગેશ આપરેના 'નીતિશાસ્ત્રપ્રવચોધ'માં નીતિવિષય વિચારોનો ઐતિહાસિક વિકાસ બતાવેલો છે.

સૌંદર્યશાસ્ત્ર ઉપર શ્રી વાસુદેવ ગો. આપરેનું 'સૌંદર્ય આણિ લલિતકલા અને પ્રિ ભાટેનું 'લલિતકલાવિચાર' પ્રસિદ્ધ છે. ધાર્મિક પ્રશ્નોની તાત્ત્વિક ચર્ચા શ્રી. દક્ષતરીના 'ધર્મરહસ્ય'માં સરસ રીતે કરેલી છે. માનસશાસ્ત્રની ચર્ચામાં શ્રી ના. લ. ફડકેનાં 'માનસશાસ્ત્રાચીં તત્ત્વે' અને 'માનસશાસ્ત્રાચે વિવરણ' રૂપે-સર 'Principles of Psychology' નાં લગભગ ભાષાંતરો જ છે. ડૉ. ગોપાળ ભા. ગ. પુલે અને પ્રો. ના. સિ. ફડકેએ મળીને લખેલી 'માનસોપચારશાસ્ત્ર વ પદ્ધતિ' માનસશાસ્ત્રના વ્યવહારોપયોગી ઉપાંગોની ચર્ચા છે. પ્રો. વામનરાવ જોશીના કેટલાક માનસશાસ્ત્ર ઉપરના સારા લેખો માસિકમાં આવ્યા છે. 'માનસ મંદિર' માનસશાસ્ત્ર ઉપરનો પ્રો. ફડકેનો ગ્રંથ અત્યંત સુલભ અને અત્યંત રમણીય છે. પણ ડૉ. લોટેએ 'જ્ઞાનોશ' ૧૮ મા ભાગમાં માનસશાસ્ત્ર ઉપર એક વિસ્તૃત લેખ લખ્યો છે, તેમાં હજી સુધીની બે શોધોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેથી તે ઉત્તમ રીતે શાસ્ત્રને પ્રથમ પરિચય કરાવે છે. શિક્ષક વિષયક માનસશાસ્ત્રમાં શ્રી. નેનેનું 'શિક્ષણકલા ય માનસશાસ્ત્ર' અને મૈનાજી શક્તાજીનું 'વાલશિક્ષણ વ માનસશાસ્ત્ર' વિશેષ ઉલ્લેખ કરવા જેવાં છે. અમળનેરે 'તત્ત્વજ્ઞાન-મંદિર'માં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની સારી સગવડ છે. મંદિર તરફ તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક એક માસિક આવું કેટલાંય વરસથી નીકળે છે.

ધાર્મિક સાહિત્યનો વિચાર અહીં જ કરી લેવો ઇચ્છ છે, આ જ્ઞાનાનામાં જૂના ધાર્મિક ગ્રંથોનો નવા સમયને અનુકૂળ એવો, નવો અર્થ કરવો, એ જ મુખ્ય કામ છે. પ્રો. કાણેના 'ધર્મશાસ્ત્ર વિચાર' અને શ્રી. કાકજેશાસ્ત્રીના 'ધર્મસ્વરૂપનિર્ણય' માં આ દૃષ્ટિએ સરસ વિવેચન થયું છે. અરૂપરૂપતાને જૂના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં આધાર નથી, એ વાત શ્રી. પાકકશાસ્ત્રીના 'સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્ય-મીમાંસા' અને પં. સાતવજેકરના 'સ્પર્શાસ્પર્શ' માં શાસ્ત્રોના દાખલાઓ દાંડી સિદ્ધ કરી છે.

હવે વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય તપાસશું.

૧) વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય

મરાઠી જૂના સાહિત્યમાં—અથવા તો આપણા હિંદુસ્તાનના જૂના સાહિત્યમાં વિજ્ઞાન તરફ બહુ ઓછું ધ્યાન આપાયું છે, એમ કહીએ તો 'કાઈને ખોટું લાગવાપણું ન' હોય. બે વસ્તુઓ અથડાય છે ત્યારે અગ્નિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ વિજ્ઞાનનો જન્મ પણ જીવન અને જગતની અથડામણમાં થાય છે, એમ કહી શકાય. આપણા જૂના સાહિત્યમાં એક ન્યોતિષ અને બીજું વૈદ્યકશાસ્ત્ર—આ બે જ શાસ્ત્રો હતાં. તેથી મરાઠીમાં વિજ્ઞાનવિષયક લખાણ આંજલ સાહિત્યના અભ્યાસ પછી શરૂ થયેલું દેખાય છે. ૧૮૪૭માં સ્વતંત્ર વિજ્ઞાન-લેખનનો પ્રારંભ થયો અને તે વખતે મુંબઈની ગ્રેટ મેડિકલ કોલેજમાં મરાઠી પણ માધ્યમિક હોવાને લીધે ૧૮૭૫ સુધીમાં શ્રી. કુડકેનું 'યંત્રશાસ્ત્ર', શ્રી. કૃષ્ણશાસ્ત્રી 'ભાટવડેકરનું વિદ્યુત' ડૉ. ચોખેનું 'શારીરશાસ્ત્ર', ડૉ. નારાયણ દાજીનું 'રસાયનશાસ્ત્ર' અને શ્રી હરિશ્ચંદ્ર ચિંતામણીનું 'પ્રકાશલેખન' પ્રસિદ્ધ થયાં.

પછીના સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરતાં દેખાશે કે ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં પ્રો. મોડકનું 'પદાર્થવર્ણન', પ્રો. હુદલીકરનું 'ભૂસ્તરશાસ્ત્ર', શ્રી. પાવગીનું 'વેદકાલીન ભૂસ્તરશાસ્ત્ર' આટલા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપર ઘણી ચોપડીઓ લખાઈ છે. પ્રો. મોડકનાં આ વિષય પર ઘણાં પુસ્તકો છે. આનોના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકનું ભાષાંતર એમણે ચાર ભાગમાં કર્યું છે. તે સિવાય તેમનાં 'પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રાચા ઉપોદ્ઘાત', 'સૃષ્ટિશાસ્ત્રાચીં મૂલતત્ત્વે', 'સૃષ્ટિશાસ્ત્ર' (ત્રણ ભાગ), અને ખનિશાસ્ત્ર ઉપરનાં ભાષણો પ્રસિદ્ધ છે. ડૉ. આપટેનાં 'સામાન્ય પદાર્થવિજ્ઞાન', 'પદાર્થોના ફલકાચા સંદેશ', અને 'રંગ આણિ તરંગ' અત્યંત સરસ પુસ્તકો છે. શ્રી. ધર્મોધિકારીનાં 'તદ્વિત્' અને 'વિજ્ઞેષા દત્તિહાસ' અત્યંત વાચનીય છે. તે સિવાય પ્રો. સ. વિ. આપટેનાં 'વાહતી વીજ' અને 'યામિક પ્રદીપ', પ્રો. ના. કા. આપટેનું 'વિદ્યુત્', શ્રી દાતેના 'વિદ્યુત્ વ વિદ્યુત્ ગ્રેન', 'વિદ્યુત્ તારાંચી રચના', 'વિદ્યુત્ સ્વાયલંબન', 'વિદ્યુત્ લોહચુંબક' વગેરે પુસ્તકો, શ્રી. દેશપાંડેનાં 'મોટર કશી હાંકાચી' અને 'મોટર કશી ચાલતે', શ્રી. વૈદ્યનું 'મુલાંકરતાં પ્રકાશ' ઉલ્લેખનીય છે. પ્રો. મટંગેનું 'રિલેટિવિટી' પરનું 'અપેક્ષાવાદ' ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ છે. નડિયાદના ખેતીખાતાના અધિકારી શ્રી. ભાલેગવત્ આ જ વિષય પરનું 'સાપેક્ષ દર્શન' એક સરસ પુસ્તક છે.

હવે રસાયનશાસ્ત્રનો વિચાર કરીએ. શ્રી. મગડેનું 'રસાયનશાસ્ત્રપ્રાગ્ગમ્ય' અને પ્રો. મોડકનાં 'નિરિંદ્રિય રસાયનશાસ્ત્ર' (ભાગ ૨) અને 'મેંદ્રિય

અધિકૃત પુસ્તકો છે. તે સિવાય પૈઘ અંગક ગુ. કાળેતું ' ભારતીય રસાયનશાસ્ત્ર ' અને ડૉ. આપરેનાં ' રસાયનભૂમિકા ' અને ' દ્વિચરનાયન ' સાગં છે.

જીવશાસ્ત્ર પર શ્રી વિ. બા. ભાટેનાં ' જનનમરણમોર્માના 'માં જનનમરણ વિષેની પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય કલ્પનાનો વિચાર કર્યો છે. અમદાવાદના પ્રો. ઘાતાને ' સજી સૃષ્ટીની ઉત્ક્રાંતિ ' સરસ રીતે બતાવેલી છે. દોંગરેએ ' શરીરાંતીલ આશ્ચર્યકાર માતા 'માં શ્વસનક્રિયા સમજાવેલી છે પ્રજનનશાસ્ત્રની માહિતી શ્રી. મોડે ' સુપ્રજાજનન શાસ્ત્ર ' અને શ્રી રાનેએ ' સુપ્રજાનિર્માણશાસ્ત્ર ' માં આપી છે પ્રો. ફડેએ ' સુખાં સંસાર 'માં પ્રજાની અનિર્મિતિની યુક્તિઓ બતાવેલી છે પ્રો. ફડે જેવા અધ્યાપક રાઈડર અને પ્રો. કર્વેએ લખ્યા છે.

પ્રાણીશાસ્ત્રનું સાહિત્યમંદિર શ્રી. કોલ્હટકરે ' માને ય દેવમાતે ' ની ફૂંચી ઉઘાડ્યું. પછી કેટલાય સારાસારા અથો અંદર પેસવા લાગ્યા. તેમાં બ્રહ્મ અને વંદેતાર્થ નામના મિશનરીઓનું ' સુલનાદર્શક શાસ્ત્રશાસ્ત્ર ' ડૉ. ચિપ્પૂલુકરનું ' હિંદુસ્થાન તીલ સર્પ,' કર્નલ ધારપુરેના ' મહારાષ્ટ્રાંતીલ સર્પ ' અને ' પ્રાણી ય આરોગ્ય,' પ્રો. મોડે અને બા. શ્રી. કોલ્હટકરના બે અથો ' પ્રાણીશાસ્ત્રાચો મૂલતત્ત્વ,' શ્રી. દેશપાંડે ' કીટકશાસ્ત્ર,' ઉપરના શ્રી. કોલ્હટકરનું ' હિંદુસ્થાનાંતીલ પક્ષી ' અને શ્રી. બેરી ' દક્ષિતવિજ્ઞાન ' મુખ્ય ગણાવી શકાય. ડૉ. ચિપ્પૂલુકર અને શ્રી. દેશપાંડેનાં પુસ્તકો વિસ્તૃત માહિતી આપેલી છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઉપર લખવાની શરૂઆત મુઘાઈના પ્રખ્યાત ડોક્ટર બાલચંદ્ર ફે બાટવડેકરે ' વનસ્પતિશાસ્ત્રાચો મૂલતત્ત્વ ' લખીને કરી. ડૉ. સાંખારેનું ' વનસ્પતિ સંસાર ' એટલું મનોરંજક તેટલું મુશ્કેલ છે. બીજા અથોમાં શ્રી. તામ્બે અને ડૉ. કાન્હેનું ' સુલમ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ભાગ ૧ અને ડૉ. વા. ગં. દેસાઈનું ' ઔષધોસંગ્રહ ઉલ્લેખનીય છે.

જ્યોતિઃશાસ્ત્ર બન્ને અર્થમાં એટલે કે ખગોળશાસ્ત્ર અને કલ્પજ્યોતિષના અર્થમાં વધારે તે વધારે લોકપ્રિય થતું જાય છે. મરાઠીમાં તેના ઉપર ઘણું સાહિત્ય લખાયું છે. શ્રી શંકર બા. દીક્ષિતના ' જ્યોતિર્વિલાસ અથવા રાત્રીની દોન ઘટકા મોંજ ' અને ' ભારતીય જ્યોતિઃશાસ્ત્ર ' આ બે અથો આ વિષય પર અદિતીય છે. પહેલો સામાન્ય લોકોને માટે અને બીજો વિસ્તૃત અને વિદ્વદ્બોજ્ય છે. પહેલા અંથની પાંચ આવૃત્તિઓ હપાઈ છે, તે ઉપરથી તેની લોકપ્રિયતા કલ્પી શકાય તેમ છે. શ્રી. કેળકરના ' આકાશવે દેવવાવે 'માં ઉત્તમ માહિતી સાથે ૧૨ નક્ષત્રો પછી આપેલા છે. નાગપૂરના વકીલ અને પ્રખ્યાત જ્યોતિઃશાસ્ત્રજ્ઞ શ્રી. દક્ષતરીના ' ભારતીય જ્યોતિઃશાસ્ત્રનિરીક્ષણ 'માં વિષયનું સર્વાંગપૂર્ણ વિવેચન છે. પ્રસિદ્ધ નાટકકાર શ્રી. ફ. કોલ્હટકરનું ' ભારતીય જ્યોતિર્મંજિત ' સરસ પુસ્તક છે. તે સિવાય શ્રી. ચિટ્ણીસનું ' અંતરિક્ષાંતીલ ચમત્કાર,' શ્રી. પેટેનું ' વિશ્વચમત્કાર,' શ્રી. સ. બા. દેશપાંડેનું ' તેજોનિધિ સૂર્ય,' શ્રી. દવળેનું ' વિશ્વાચો રચના આણિ ઉત્ક્રાંતિ ' અને શ્રી કેતકરનું ' ગોલદ્વય પ્રશ્નવિમર્શ ' અને તેમના બીજા અથો, આટલાં ઉલ્લેખનીય છે. શ્રી કેતકર વિશે લોકમાન્ય કહેતા કે

ઓ બે યુરોપમાં જન્મ્યા હોત તો આખું યુરોપ તેમની વિદ્વતા ઉપર મુગ્ધ થઈ જત. લન્થોતિય ઉપર વિવાસ રાખનારાઓ, શ્રી. નવાથેનું 'કરણકલ્પલતા' અને શ્રી. ખાલેનું 'ફલજ્યોતિષચિકિત્સા' વાંચીને પોતાનું લવિષ્ય સમજી લઈ શકે છે.

ગણિતશાસ્ત્રના અથો ઓછા છે. શ્રી કુળકર્ણીનું 'ક્ષેત્ર શકુચ્છેદ' (કોનિક સેક્શન ઉપરનું), શ્રી. વિનાયકશાસ્ત્રી ખાનાપૂરકરનાં 'લીલાવતીચેં ભાષાંતર', 'ભાસ્કરા-ભાષાંચેં ધીજગણિત' અને 'ગોલાધ્યાય' પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રના અથો અત્યારના ડોક્ટરોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં છે. તેથી તેમાંના સર્વોત્તમ થોની જ યાદી આપુ છું. હોમિયોપાથી પર ડૉ. પળસુલે, ડૉ. વાડવાડ, ખરે, છુલેટ, ધારપુરે, લક્ષ્મીનાં પુસ્તકો સારાં છે. હોમોપાથી પર 'વર્ણજલચિકિત્સાસાર', 'કિરણ-ચેકિત્સક' અને 'સૂર્યકિરણચિકિત્સા' મહત્વનાં છે. માધવ, વાગ્મઠ, શર્કાધર જેરે પ્રાચીન વૈદ્યોના અથોનાં ભાષાંતરો થયાં છે. લંધનચિકિત્સા પર શ્રી. કિનરે અને ડી. જોશીએ પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમજ 'બાલરોગચિકિત્સા', 'બાલશુશ્રુષા', 'અબલાસંજીવની', 'સુલભપ્રસૂતિ', 'પ્રાથમિક સન્નિપાત', 'મહામારી', 'પટ્ટકી' પુસ્તકો વિશેષ ઉપયુક્ત છે. શારીરશાસ્ત્ર ઉપર ડૉ. સહસ્રશુદ્ધેનો 'આપલે ટરીર' અને શ્રી. મરાઠેનું 'જીવનેન્દ્રિયશાસ્ત્ર' ઉલ્કૃષ્ટ અથો છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રવિષયક અથોમાં 'આર્યાગ્લ સ્વસ્થવૃત્ત', 'કાય શિજિવાચેં, કાય ક્ષાચેં', નૈસર્ગિક આહારપદ્ધતિ', 'તાક વ આરોગ્ય', 'માંસાહાર' વેશેષ ઉલ્લેખનીય છે. સાર્વજનિક આરોગ્ય વિષે 'સ્વચ્છતા', 'ઘર આણિ ઘરા-માંવતાલચી જાગા', 'આપલે આરોગ્ય' સારાં પુસ્તકો છે. વ્યક્તિગત આરોગ્ય વિષે 'દાંતાચેં આરોગ્ય' અને ઔધના સંસ્થાનિક શ્રી. ખાળાસાહેબ પંતપ્રતિનિધિનું 'નેત્રબલ સંવર્ધન', ઉત્તમ પુસ્તકો છે. વ્યાયામ વિષે 'કુસ્તી', 'સ્ત્રિયાંચે વ્યાયામ', 'દાંડ-પટ્ટા', 'શ્રી. ખાળાસાહેબ પંતપ્રતિનિધિનું 'સૂર્યનમસ્કાર', શ્રી. સપ્તેનું 'જુજુત્સુ', ૫. સાતવળેકરના 'આરોગ્યાસાઠી યોગસાધન' (ભાગ ૪) ઉત્તમ પુસ્તકો તરીકે ગણવા સકાય.

દૃષ્ટિશાસ્ત્ર ઉપર 'ફલસાડાંચી લાગવડ', 'ફલસાડાંચી વાગ', 'રોતકરી', 'રોતકી સુધારણા વ ઉપયુક્ત માહિતી', 'માઝા રોતકીચા અનુભવ', 'ઘનસ્પતિ-સંવર્ધન શિક્ષક', 'કૃષિકર્મવિદ્યા (આ અંથ ૧૦૦૦ પાનાંનો છે), 'કોકળચી નવી માતશેતી', 'ટોમટોચી લાગવડ', 'ગુલાબાચી લાગવડ', 'દુભતે ન દુભતીં જનાવરેં' આ બધા અથો માહિતીપૂર્ણ છે. 'શાશ્વરહસ્ય' અને 'નિવંધરત્નમાલા' માં 'દગઢી કોલસા', 'વિશ્વ', 'મનુષ્ય પ્રાણ્યાચી પૂર્વપીઠિકા', 'મહર્ષીતોલ ચમત્કાર', રંગશ્વર પરાંખેનો 'સંખ્યેચી કલ્પના' અને શ્રી. કાનિટકરનો 'લહરી મીમાંમા' લેખો સરસ છે.

રત્નોની સંપૂર્ણ માહિતી આપનારા અથો પણ મરાઠીમાં છે. શ્રી ખિડકરનું 'રત્ન-પરીક્ષા (૧૯૦૪) રત્નો દુકાનમાં મુકાય છે તેમ વ્યવસ્થિત રીતે લખાયેલું છે. શ્રી. ખાંજે-ના 'રત્નપ્રદીપ' (ભાગ ૧, ૧૯૩૧) માં અનેક રત્નોની માહિતી મનોરંજક રીતે આપેલી

છે અને હુનિવાનાં અત્યુદ્ઘટ રત્નોનો ઇતિહાસ પણ આપેલો છે. આ રત્નો તે કાચવાળાં મનુષ્યરૂપી નહિ, એ કહેવાની જરૂર નથી ! આ જ લેખકનો 'મૌલિકપ્રકાશ' (૧૯૨૪) પણ સારો ગ્રંથ છે.

વિજ્ઞાનવિષયક 'ઉદયમ' (નાગપુર) અને 'મૃષ્ટિજ્ઞાન' (પના) આ બે માસિકો સરસ કામ કરી રહ્યાં છે.

વિજ્ઞાનનું વિવેચન જરા વિસ્તૃત લાગશે. પણ તેનું કારણ, આગળનો જમાનો વિજ્ઞાનો હોઈ તે વિષય પર વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, તે છે. પ્રો. પરાંજપેએ વડોદરાના સાહિત્ય સંમેલનમાં શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનના અભ્યાસ તરીકે જે કશું હતું, તેમાંથી એક ફક્ત આપીને આ પ્રકરણ પૂરું કરું છું. તેઓ કહે છે: "તરુણ પેઢીની હમણાની લેખનવાચનની દિશા બદલાવવાની જરૂર છે. તેમાં ગભીરતા મુદ્દલ રહી નથી નાટકલિક સુખમા મશગૂલ રહી તેઓ શાસ્ત્રીય પ્રગતિ તરફ ખેદરકાર રહે છે. આ માર્ગ છોડી દેવાથી જ શાસ્ત્રીય સાહિત્ય વધશે અને દેશનો સાચો આલોચિક અને સાંપત્તિક સુધારો થશે. કેવળ લલિત કલાત્મક એકાંગી સાહિત્ય આ કામ માટે ઉપયુક્ત થવાનું નથી."

સમાજશાસ્ત્ર

સમાજશાસ્ત્રમાં ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. ઈતિહાસનો સમાલોચના પહેલાં કરી છે, હવે ખીજા ખેડેનો વિચાર કરીએ.

૧૮૩૦ની આસપાસ મરાઠીમાં પહેલવહેલો અર્થશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રંથ લખાયો, તે અર્થશાસ્ત્રને 'લક્ષ્મીશાસ્ત્ર' નામ આપ્યું છે. શ્રી. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપળૂચરે (શ્રી. વિશ્વશાસ્ત્રી ચિપળૂચરના પિતા) ૧૮૫૫માં 'અર્થશાસ્ત્રપરિભાષા' નામનો પ્રલખ્યો, અને ત્યાર પછીના ૧૯૦૦ સુધીના સમયમાં અર્થશાસ્ત્ર ઉપર ૨૦-૨૨ ગ્રંથ લખાયેલા દેખાય છે.

વીસમી સદીના અર્થશાસ્ત્રના સાહિત્યની પ્રેરણા ન્યા. મ. રાનડે પાસેથી મળેલી, જે પ્રસ્તાવનામાં કહેલું છે. તે સમયમાં પૂનામાં 'ઘ્યાપાર કંપનીની સમા' હતી, તેમણે શ્રી. ગં. વ્યં. જોશી નામના એક અર્થશાસ્ત્રી પાસે વેપારની તપાસ કરાવી તેનો રિપોર્ટ મંગાવ્યો. પરથી શ્રી. રાનડેએ ભાષણો આપ્યાં. તેમાં તેમણે મિતવ્યય કેવી રીતે કરવો, ૧૮૧૩-માં હિંદુસ્તાનમાં કુલ ૯૦ હજારનું પરદેશી કાપડ આવ્યું, પણ ૧૮૭૧-૭૨ માં ૯૫૩ કાપડ આવ્યાની વાત કરી છે. વેપારીઓને યોગ્ય માહિતી આપવા તેમણે 'મુર્બા ઘ્યાપાર' અને 'ઘ્યાપારી મૂગોલ' છપાવ્યાં. શ્રી. રાનડેને તત્કાલીન આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાની તક પણ સારી મળેલી. તેના લાભ લઈ તેમણે ખેડૂતોની સ્થિતિ ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ વગેરેનો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો, અને ૧૮૮૬માં 'પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન ઔદ્યોગિક મંડળ' (Industrial Association of Western India) સ્થાપન અર્થશાસ્ત્ર ઉપરનાં તેમનાં ભાષણો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં તેમણે નીચેના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિષ્ઠા છે:—(૧) હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને લોકોની મનોરચના પશ્ચિમ કરતાં જુદા પ્રાં છે. તેથી તેનો ઔદ્યોગિક વિકાસ હરીફાઈથી નહિ પણ પરસ્પર સહકારથી થવાનો છે

૥ વિકાસ કરાવવાનું કર્તવ્ય સરકારનું છે અને તેમણે તે દરેનું જોઈએ; (૩) ખુલ્લો 'વેપાર દુસ્તાનને નુકસાન કરનારો' છે, તેથી સંરક્ષક કાયદાઓની જરૂર છે; અને (૪) પરના ત્રણેય સિદ્ધાંત દેશના બધા પ્રતિાને લાગુ હોવાથી તેમણે 'સહકારથી' અને એક-જાતીયત્વના પાયા પર કામ કરવું જોઈએ. આ એકરાષ્ટ્રીયત્વનું રસાયણ આજે આપણને જે તો જાતરે છે, પણ મગજ ફાટી જવાથી તેનો પૂરો ઉપયોગ થતો નથી. શ્રી. ગનડેને ૬૬ કરનારાઓમાં રાવબહાદુર ગણેશ વ્યંકટેશ જોશી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હતા. તેઓ ભારતર ખતે પછી હેડમાસ્તર ચલા હતા. પણ તેમનો અર્થશાસ્ત્રનો વ્યાસગ આટલો જખરો હતો કે મની આગળ તે વખતના પ્રોફેસરો પણ શરમાતા. શ્રી. જોશીને લોકમાન્ય 'આંકડાશાસ્ત્રના પત્તાર' કહેતા. તેમનાં બાપણોનો એક બારસો પાનાનો ગ્રંથ છપાયો છે. છેવટે તેઓ મુખર્ષિ ઉન્નિસલના સલાસદ પણ થયેલા .,

હવે પછીના સમયના બે ભાગ પાડી શકાય:—(૧) ૧૯૦૦-૧૯૨૦, અને (૨) ૧૯૨૦-૬૩૫. પહેલા ભાગમાં સ્વદેશીનો પુરસ્કાર, સરકારની સહાય અને જકાતની પદ્ધતિ પર લોક, અંગ્રેજી સમયમાં વારંવાર થતા દુકાણોની મીમાંસા અને બેંકો તૂટવાનાં કારણો ચર્ચાતાં. બીજા ભાગમાં (૧) સ્વદેશી સાથે ગ્રામમંદળના, ગ્રામોત્થતિ, સહકારી ગળવળ વિષેનું સાહિત્ય, (૨) ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ અને બીજા ઉદ્યોગો, કળા, વ્યાપાર વિષેનાં માસિકો તથા પુસ્તકો, (૩) અર્થશાસ્ત્રનાં નાના નાનાં પુસ્તકો, (૪) સમાજનિરીક્ષણના મશોધન' પગ નિબંધ અને (૫) સામ્યવાદી સાહિત્ય મુખ્યત્વે આવે છે.

શ્રી. ગોવિંદ ગો. ટિપણીસના 'હિંદુસ્થાનાંતીલ દુષ્કાલ' મા ૧૭૭૦ થી ૧૮૭૮ પછીમાં ૨૨ દુકાણો પડેલા અને તેમાંના ૧૭ દુકાણોમાં ૧ કરોડ ૨૭ લાખ લોકો અન્ન-પાણી વગર મરી ગયાનું લખ્યું છે. શ્રી. એકનાથ અનત એકમેટેના 'ઔદ્યોગિક રહસ્યારિતા' મા સહકારતત્ત્વનું વિવેચન આકર્ષક રીતે કરેલું છે. સહાય વિષેના ગ્રંથોમાં બી. શં. ગ. ખાંડેકરનું 'ભારતીય ચલનપદ્ધતિ' અને પ્રો. ગોડખેડે અને શ્રી. ધોરડેનું 'રૂપયા અર્થાત્ અમલું ચલન' ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં પુસ્તકો છે. 'દિવાલગોરી-ગ્રી જરી જોડી મીમાંસા' માં શ્રી ન. ચિ. ડેળકરે બેંકો તૂટવાનાં કારણોનું ચરસ વિવેચન કર્યું છે. શ્રી. ત્રિ. ના. અત્રેનું 'ગાંધગાઢા' વૈશિષ્ણપૂર્ણ છે. અંગ્રેજી મમલમાં ખેડૂત કેવી રીતે અને કેટલો લૂંટાય છે, તેનું જનપદભાષામાં ચરસ વર્ણન છે.

આ ભાગમાં મુખ્ય અર્થશાસ્ત્ર શ્રી. ગોપાળરાવ ગોખલે છે. પૂજ્ય ગાંધીજી જન્મને ૬૩-થાને મારે છે તે જ આ ગોખલે ન્યાયમૂર્તિ ગનડેના શિષ્ય હતા તેમનાં મીકાવેરો, પદાજપત્રક અને સોનાના ચપલુ ઉપરનાં બાપણો વિદ્વાતા અને સૂક્ષ્મ અભ્યાસને લીધે પ્રથમ કિતાબો છે તેમના જમાનામાં સ્વદેશીની હિંચચાપ શરૂ થઈ હતી. પરદેશી ધધાઓનું શિક્ષણ પાપનાગ, પોને પરદેશ જઈ ઉદ્યોગો શીખી આવનારા અને અડીના ઉદ્યોગધધાઓ પીલવવા મૂડી આપનારા—મધા સ્વદેશીના ઉપાસક છે, એમ તેઓ કહેતા. બીજા અર્થશાસ્ત્ર ૥. કાળે. તેમની ઘણી અંગ્રેજી ચોપડીઓને લીધે તેમનું નામ ધણા વાયક જાણીતા હશે. મણે ગયા પાંચઠ વર્ષમાં 'ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર', 'વેંકા વ ત્યાંચે વ્યવહાર', 'રિશર્ચ વેંક', 'વ્યાપારી ઝલાઢાલી' વગેરે સામાન્ય વાયકો સમજી થકે

કેટલીક ગોપડી લખી છે અર્થશાસ્ત્ર વિષે મરાઠીમાં લખનાર ગોખલે ઈકોનોમિક ઈન્સ્ટિટ્યુટના પ્રિન્સિપાલ ગાડગીંગ છે આ ત્રિનાથ દરિગતોના આગ્રતા આગેવાન ડૉ અબેકરે ડૉ પાણુદીકર, પ્રો જીનનરકર અને ડૉ કેળકર મુખ્ય લેખકો છે.

નવા અર્થશાસ્ત્રીઓનો વર્ગ સમાજવાદીઓનો છે તેમની દૃષ્ટિએ શ્રી ના મનોરો ખખલે અને પંચુજેકર જેવા મજૂરોના આગેવાનો રાજકીય ક્ષેત્રમાના નગમપક્ષના જવા છે સમાજવાદીઓનો એક પક્ષ પ્રોગ્રેસ સાથે સહકાર કરીને કામ કરે છે તેમાના શ્રી ગોરેનું 'સમાજવાદકાં' નામનું 'Why Socialism' નું ભાષાતર પ્રસિદ્ધ છે માકર્સપક્ષ વિચારોની યોગપાણુ આપનારા યથોમા શ્રી ગાડગીળનું 'સોશીલિઝમ' શ્રી જીરેનું 'કાર્લ માર્ક્સ ચાલે ચરિત્ર વ શિકવણ', શ્રી બાગવનું 'વેકારી વ તીવર ઉપાય', શ્રી રાજશેખરનું 'નવમતવાદ', શ્રી સગેનું 'સામાજિક વાદ', આટલા ઉલ્લેખનીય છે.

આમરેવા વિષેના ગ્રથોમા શ્રી બાળુભાઈ મહેતાની 'સ્વાદીમીમાંસા' વિદ્યુત અને મુદ્રામગ વિવેચનને લીધે સ્વાભાવિકપણે મોખરે આવે છે તે સિવાય અનેક લેખકોના વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ 'સેહેગોંગ વિષયક વ્યાખ્યાન', પ્રો બાગવતનું 'પ્રામત્વ દનેચે કાર્ય' આટના પુસ્તકો છે સહકારી ચળનગતી માહિતી, વહાડા સહકારી સંતરકી પ્રસિદ્ધ થયેલી 'સહકારી-પદ્ધતિ', શ્રી દેવરુખકાના 'સહકારી સત્થાવ જમાલક', શ્રી બાગવનના 'ચેતની પતપેઢી', શ્રી દેશમુખના 'સહકારી પતપેઢી' અને શ્રી કદમના 'પતપેઢયા'મા વાચકને મળશે.

સ્વદેશી ઉદ્યોગધંધાઓની ઉન્નતિને માટે પ્રયત્ન કરતા નિયતકાલિકાનો ઉપયોગ પ્રથમ કંગો જોડે પાખે-નાડેગાન ગુનું 'ઉચમ', શ્રી તામ્બનકર ધુગ્ધરનું 'પ્રાવિણ્ય', શ્રી સહેરનું 'લોકમિત્ર', આટના માસિકા અને મૈથી ઉત્તમ એવુ પ્રો કાળેનું સાપ્તાહિક 'અર્થ' ઉલ્લેખનીય છે બધામા વ્યાપારવિનય માહિતી ભગ્પૂર આવે છે તે સિવાય શ્રી કિરોસીએ 'વ્યાપારાચે વ્યાકરણ', 'યશસ્વી ધયાચા માર્ગ', 'વિકીચીં વારા સુત્રે' વગેરે પુસ્તિકાઓ 'ઉત્કર્ષમાલા'મા હપાના માડી છે શ્રી હરિભાજ શાખર્ન 'સ્વદેશીચી મીમાંસા', 'ઉચમ' તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા 'સ્વદેશી માલાચે પતે' મહારાષ્ટ્ર ચેમર ઓફ કોમર્સની 'હિરેકદરી' અને 'હિંદી વસ્તુમચારમહલ તરફની 'સ્વદેશી ઉચમસુચિકા'મા ઉપયુક્ત માહિતી આપેલી છે.

અર્થશાસ્ત્રોના મૂનતત્વો ચર્ચતા ગ્રથોમા પ્રો. ના ગો. ચાપેકરનો 'પેસા' અને પ્રો કાળે અને કર્વેનો 'ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર' સર્વોદ્કૃષ્ટ ગ્રથો છે તે સિવાય પ્રો શા રિ ભારેનો 'અર્થશાસ્ત્રાચીં મૂલતત્વે', શ્રી પુ બા સાહેનો 'સુલભ અર્થશાસ્ત્ર', પ્ર કાળે અને કર્વેનો 'અર્થશાસ્ત્રાચીં મૂલતત્વે', શ્રી દેશપાડેનો 'વિનિમય વ પેસા' શ્રી ભા રિ કાળેનો 'સપત્તિ વ માંડવલ', પ્રો કાળેના 'ચૈકા ઘ ત્યા વ્યવહાર' અને 'હિંદુસ્થાનધી રિશ્તે ચૈક' પ્રથમ પત્રિતના ગ્રથો છે પ્રો ચાપેકર 'પ્રાકાલીન અધાતુરુપ વિનિમય સામાન્ય' અને 'બ્રિટિશ અમલાપૂર્વીક ચલનાસવધાને થોડી માહિતી' સંશોધનપગ નિબંધો અવલ દગ્ગના છે આ પ્રોફે

।હેમે પેતાંના બદલાપૂરે ગામની આર્થિક અને સમાજશાસ્ત્રીય તપાસ કરી 'અમચા િવ' નામનો ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ લખ્યો છે. પ્રિ. ગાડગીમનો 'હિંદુસ્થાનના આર્થિક તિહાસ', શ્રી. કા. ન. પટવર્ધનનો 'શેતીવાડીનો આર્થિક પરીક્ષા', શ્રી. 'પિ.' પટવર્ધનનો 'બ્રાહ્મણાંતીલ વેકારી, સિત્તિ કારણે વ' ઉપાય', શ્રી. પરચુરનો 'સેડયાંતીલ યાત્રા', મુમર્શના બ્રાહ્મણસમાજે મુમર્શના બ્રાહ્મણોની કરેલી તપાસ અને ૧. ઓગુરકરે સંગમનેર અને ચેવલાની વણકરોની કરેલી આર્થિક તપાસ આદિ મહત્વનાં છે.

રાજનીતિશાસ્ત્ર ઉપરનું, ધાણુખરુ લખાણ, મરાઠી લેખકોએ અગ્રેજીમાં કર્યું છે એવા ખંડોમાં પ્રો. શ્રી. વ્ય. પુણતાએકર અગ્રગયાને છે, 'કોંગ્રેસીય, અર્થશાસ્ત્ર' ના બે રસ બાર્યાતરો મરાઠીમાં થયાં છે 'લોકશક્તિ' ના તંત્રી શ્રી. શકરરામ જનડેકરનો 'રાજનીતિશાસ્ત્ર પરિચય' પહેલવહેલો જ રાજનીતિશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. પૂ. ગાધીજીની 'જનીતિની ચર્ચા કરનારા બેત્રણ પુસ્તકો મરાઠીમાં લખાયા છે. શ્રી. ગો. મ. જોશીનો 'હિંદુવે સમાજરચનાશાસ્ત્ર' ગ્રંથ સમાજશાસ્ત્ર પર પહેલવહેલો ગ્રંથ છે.

આઠી જ સમાજશાસ્ત્રનું વિહંગમર્દશન પૂરું કરી દરરોજ નીતિની, ખમરો આપનાર ગપાઓને હાથમાં લઈએ.

મરાઠી છાપાં

ગ્રંથની સૃષ્ટિ કરતા છાપાંની સૃષ્ટિ કંઈ ન્યારી જ હોય છે તેમા દરરોજ, દર અડ-ડિયે, દર પખવાડિયે કે દર મહિને નીતિની વાતો, નવનવા દર્શનો, ગંભીરમાં ગંભીર મેળવ પણ શેરડીના રસની પેડે ગસાળ રીતે લખેનો હોય છે. ગ્રંથનાયન કરતુ એટલે એક ગ્યાએ તનમન એકાગ્ર કરી ધ્યાનયોગ કરવો, તેમા તનમન સાથે ધનની પણ થોડી એકાગ્રતા રની પડે છે પણ છાપા વિષે એવું કયું કરવાની જરૂર નથી પડતી 'ગ્યા ત્યારથી ત્યાર'ની જમ, બેઠા કે જામા લાથી તેનું વાચન કરી શકીએ છીએ તે પૂરું થાય એટલે રદીમા વેચી નાખીને ફરી નવું છાપુ, નવી ખમર, નવી 'મળ' વાચન સાથે વિચાર ગ્વો જ પડશે, એની એની ગ્રંથની પેડે ફરજ હોતી નથી. દૂકમાં, આજની દોડતી દુનિયાનું પ્રતિનિધિ છે, એમ કહીએ તો વાધો નથી.

મહારાષ્ટ્રમા પહેલવહેલું છાપુ 'દર્પણ' ૧૮૩૨માં નીકળેલું, ત્યારથી અત્યાર ધીમા લગભગ દોઢ હજાર છાપા નીકળ્યાં છે, પણ માણસની પેડે છાપુ પણ વધારે ને વધારે અપ્રાયુધો થવા લાગવાથી તેમાથી અત્યારે ફક્ત દોઢસો જ છપતાં છે, એમ કહીએ કેઈને નિસાસો નાખવાની જરૂર નથી.

વિવેચન સુલભ થાય તે માટે પહેલા માસિકસાહિત્યના નીચેના ત્રણ વિભાગો થાં છે:

- (૧) ૧૮૭૫ થી ૧૮૯૦ સુધી
- (૨) ૧૮૯૧ થી ૧૯૨૦ સુધી.
- (૩) ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૫ સુધી.

‘નિવંધમાલા’નો જન્મ ૧૮૭૪ માં થયો. તેના તંત્રી શ્રી. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્લૂણુ કર હતા, એ વાત ઉપર કહેલી છે. ‘નિવંધમાલા’ સાત વરસ પછી કરમાઈ ગઈ, પણ આટલા ઓછા સમયમાં તેણે ‘મરાઠી ભાષા વિશે ભણેલાઓમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો, મિશન રીઝોની ધર્મશ્વસનની ચળવળ અટકાવી, બ્રિટિશ રાજ્યનીતિના વિદારક સ્વરૂપે આવિષ્કરણ કર્યું, સમાજમાં આત્મપ્રત્યયની સ્ફૂર્તિ નિર્માણ કરી અને દેશસેવાને વરવાનો ચુરુમત્ર મહારાષ્ટ્રને આપ્યો...તેથી ક્રાંતિકારક પુરુષનો ક્રાંતિકારક અંચ તરીકે જ તેનું વર્ણન મહારાષ્ટ્રના ભાર્વ ઇતિહાસકારો કરશે.’ ૧૮૯૦ સુધીમાં મહારાષ્ટ્રમાં કુલ ૯૦ માસિકો ચાલતાં હતાં, તેમાંથી આજે ફક્ત ‘વાલ્મીકી’ ચાલે છે. માસિકોના વિષયો જોતાં માલુમ પડે છે કે તે સમયમ જૂનાં કાળો, નાટકો, સ્મૃતિઓ, ઇતિહાસ, સંગીત વગેરે વિષયો ચર્ચાતા.

પછીના કાળમાં કુલ ૭૫ માસિકો ચાલતાં હતાં. તેમાં હિંદી, બંગાળી ભાષાની નવ. લક્ષ્યાઓ, વાર્તા, કાવ્યોનાં ભાષાંતરો આવતાં ‘શ્રુતિવોધ’ (વેદોનું ભાષાંતર)ના તંત્રી શ્રી. અમ્બુતરાવ કોલ્હટકર તેની ચુસ્તગતી અને હિંદી આવૃત્તિ પણ જાણતા. તે વખતનું ‘ચિત્રમય જગત્’ આજે પણ ચાલે છે. તેમાં શ્રી. ખાડીલકર, પ્રો. પરાંજપે વગેરેના લેખો આવતા. ખીખ માસિકોમાં ‘ધર્મજાગૃતિ’, ‘આચાર્ય’, ‘મિપગ્વિલાસ’ ‘આયુર્વેદ’ મુખ્ય છે.

છેલ્લા ભાગમાં કુલ ૮૦ માસિકો છે. તેમાંનાં ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક ‘પુરુષાર્થ’, ‘તત્ત્વજ્ઞાનમંદિર’, ‘ધર્મજાગૃતિ’, શિક્ષણવિષયક ‘નાગરશિક્ષક’, ‘નવે અધ્યાપન’, સ્ત્રીપ્રશ્નવિષયક ‘સ્ત્રી’, ‘ગૃહલક્ષ્મી’, ‘મહિલા’, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં ‘ઉદ્યમ’, ‘ધંદેશિક્ષણ’, ખેતીના ખેતરમાં ‘શેતકી શેતકરી’, ‘મોઢા શેતકરી’ ‘ગ્રામસેવક’, આયુર્વેદવિષયક ‘આયુર્વેદ’, ‘મિપગ્વિલાસ’, વીમાના વ્યવસાય વિષયક ‘ધનાર્જન’, સંશોધનક્ષેત્રમાં ‘રામદાસ-રામદાસી’, ‘ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડલ-‘ જૈમાસિક’ અને ‘સંશોધક’, સિનેમાવિષયક ‘પ્રેક્ષક’ (મુંબઈ), ‘સિનેમા’ (મુંબઈ), ‘કરણ’ (પૂના), અને ‘સિનેમા-દૃષ્ટિ’ (કોલ્હાપૂર) આટલાં મુખ્ય ગણાવી શકાય તેવાં છે.

લલિતકલા અને સાહિત્યનાં માસિકો અને પાક્ષિકો ઉચ્ચ દરજ્જાનાં છે. તેમાંથી ‘રત્નાકર’, ‘ચક્રવંત’ અને ‘સૂર્યકાંત’ સ્મૃતિશેષ થયાં છે. ‘કિર્લોસ્કર’, ‘મનોહર’, શ્રી. ન. ચિં. કેળકરનું ‘સત્યાદ્રિ’, ‘લોકશિક્ષણ’, ‘મહારાષ્ટ્ર-શાસ્ત્ર’, ‘જ્યોત્સ્ના’, ‘પ્રતિમા’ અને સ્ત્રીવિષયક ‘સંજીવન’, ‘સ્ત્રી’ મહારાષ્ટ્રની સાહિત્યિક શક્તિઓ સારી રીતે બતાવે છે. સાહિત્યનિર્મિતિ વિશે વડોદરાનરેશને આગ્રહ પ્રસિદ્ધ છે ત્યાં ‘વ્યાયામ’ આજે ૧૩ વરસથી ચાલે છે. તે સિવાય ‘અભિપ્રાય સંગ્રાહક’ ત્રૈમાસિક એક દરજ્જાનું છે. ગોવા પ્રાંતમાં ૫-૬ સારાં મરાઠી માસિકો ચાલે છે. તેમાંનાં ‘ભારતમિત્ર’, ‘કલા’ વિશેષ આકર્ષક છે. વહાડ-મધ્યપ્રાંતમાં ‘વન્હાડ-શાલાપત્રક’, ‘ઉદ્યમ’, ‘મુલાવેં માસિક’, ‘વાગીશ્વરી’, ‘ગ્રામણી’ ‘વિશ્વવાણી’, ‘ચિહંમ’ પ્રસિદ્ધ છે.

મરાઠી માસિકાએ ગયાં ૧૦-૧૫ વરસમાં બાહ્યાંગ અને અંતરંગની આકર્ષકતાની દૃષ્ટિએ ક્રાંતિ કરી છે. સરસ છપાઈ, લેખોનો ' મનોવેધક શણગાર અને બેરણુ રંગિત ચિત્રોને લીધે માસિકાનો પ્રચાર સામ્પ્રવાદી વિચારોની માફત ઝપાટાબંધ વધ્યો છે તેમાં પ્રણયકથાઓ ઓછી કરી દેશોપયોગી સાહિત્ય વધારે આપવામાં આવે, તો માસિકા સેવા કરવા વધારે સમર્થ થાય એમ છે. સાહિત્યસેવાને માટે પરિશ્રમ, વિવિધ સાહિત્યનું અવલોકન અને ઉચ્ચ ધ્યેયવાદ અનિવાર્ય હોય છે.

હવે વર્તમાનપત્રોનો વિચાર કરીએ.

૧૮૩૨ માં ' વર્ષણ ' નીકળ્યાની વાત પહેલાં કરી છે. ગયા ' ૬૪ વરસથી ચાલતું ' જ્ઞાનોદય ' સન ૧૮૪૧ માં શરૂ થયું. તે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનું પત્ર હોવાથી તેમાં પહેલાં હિંદુધર્મની સારી પેઢે નિંદા આવતી. હમણાં તેની નીતિમાં ફેર પડ્યો છે. ' જ્ઞાનપ્રકાશ ' મરાઠીનું આજનું આદ્ય દૈનિક શરૂમાં સાપ્તાહિક હતું. તેનો પહેલો અંક ૧૨-૨-૧૮૪૬ ને દિવસે નીકળ્યો. આજે તે દૈનિક તરીકે જનસેવા કરી રહ્યું છે. તેમાં તે અરસામાં શ્રી. ગોપાળરાવ ગોખલે સાથે શ્રી. હરિભાગી આપટે, શ્રી. વાસુદેવરાવ આપટે, પ્રો. હરિભાગી લિમચે, પ્રો. કાળે અને પ્રો. લાનુ અવારનવાર લખતા. આજે તે ભારત સેવાસમાજનું મુખપત્ર થયું છે અને શ્રી. લિમચેના પરિશ્રમને લીધે તે ખૂબ લોકપ્રિય થયું છે. બદલાતા કાળ સાથે બદલવાની જેનામાં શક્તિ છે તે જ જીવી ગઈ છે, આ ઝર્વિનનો સિદ્ધાંત ઉપરનાં બન્ને છાપાંઓએ સિદ્ધ કર્યો છે.

૧૮૬૨માં જન્મેલાં ' હિંદુપ્રકાશ ' ની જીવનકથા સાંભળવા જેવી છે તેમાં ન્યા. મૂ. રાનડે પણ લખતા હતા. તે અરસામાં તેણે લોકજાગૃતિનું કામ ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું, થોડા વરસ પછી તેનું પુણ્ય ક્ષીણ થયું અને તે અંતિમ શ્વાસ લેવા લાગ્યું, તે વખતે ન્યા. મૂ. રાનડે અને મહારાષ્ટ્રના ઉત્સાહી પ્રકાશક શ્રી. દામોદર સાંવળારામ યદે તેની વહારે આવ્યા અને હંદુવિજય લિમિટેડ કંપનીની સ્થાપના થઈ; ' પછી તે ' હિંદુપ્રકાશ ' અને ' હિંદુ ઑફ વોર્લ્ડ ' આ બે ભાષામાં ઝળકવા લાગ્યું. બાણુ અરવિંદ થોપ અંગ્રેજી ' હિંદુ ' માં લખતા. થોડા દિવસ પછી અંગ્રેજી ' હિંદુ ' ને ખત્રાસ ગ્રહણ લાગ્યું અને મરાઠી ' હિંદુપ્રકાશ ' ની માલિકી લોકમાન્યની નેશનલ ડેમોક્રેટિક પબ્લિકેશિંગ કંપનીની થઈ. ત્યાંની હવા તેને માફક ન આવવાથી તે લોટવાળા શેડને ત્યાં ગયું; પણ ત્યાં પણ ફાળું નહિ અને અતે પોતાનું તેજ ધર્મરાજમાં મૂકી વિદુર જેમ દેહમુક્ત થયો તેમ તે ' લોકમાન્ય ' નામના દૈનિકને પોતાનો મંદિરો સમજતી દઈ પોતે અંતર્ધાન પામ્યું. ગુજરાતી ' હિંદુપ્રકાશ ' બંધ થયું છે.

રાવસાહેબ વિશ્વનાથ ના. મંડકરીકે ' મેટિન્હ ઓપિનિયન ' નામનું અંગ્રેજી-મરાઠી સાપ્તાહિક કાઢ્યું. તે સિવાય રાવસાહેબ ગુજરાતી ભાષામાં પણ લેખો લખતા. તેમનું લખાણ શિષ્ટમાન્ય અને પુખ્ત વિચારોથી ભરપૂર છે. પ્રાર્થના સમાજની ' સુવોધવર્તિકા ' ૧૮૭૪માં બહાર પડી તેની મરાઠી સાથે ગુજરાતી આવૃત્તિ પણ નીકળતી હતી તે અરસામાં અમદાવાદ અને મુંબઈના પ્રાર્થના સમાજને નિકટ સંબંધ હતો.

' કેસરી ' ની ગર્જના ૧૮૮૦ થી શરૂ થઈ અને બીજાં બધાં પત્રો ઓછાવતા

પ્રેમાધુમાં હતપ્રભ થયાં. આઠ વરસ પછી શ્રી. આગરકરને 'સુધારક' જન્મ્યો અને અભિજાત સુધારકની કુર્બાનિ તેજસ્વિતા 'કેસરી' જેટલી જ હોય છે, એ સિદ્ધ કરવા લાગ્યો. હાલના મહારાષ્ટ્રનો પુરુષાર્થ આ બે પત્રોની શિખામણને આભારી છે, એમ કહીએ તો અતિશયેક્તિ નથી. 'કેસરી' અને 'સુધારક'ના સારા લેખો પુસ્તકરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. 'સુધારક' ગઈ સદીના અંતમાં બંધ પડ્યું.

૧૮૯૦ માં શ્રી. હરિલાલિનું 'કરમળુક' રાફ થયું. તેની હકીકત પાછળ આવી છે. ૧૮૯૮ માં શ્રી. શિવરામપંત પરંપ્રેના 'કાઠ' નો અવતાર થયો અને તેણે પોતાનું નામ વધાર્થ કરી બતાવ્યું. શ્રી. શિવરામપંતની કલમ તેજામ રેખાંતરી હતી. તેની જોડમાં ઉપદેશ, ઉપદેશ, વકેક્તિ અને ગાદ વિહાર મળ્યાં તેથી ફક્ત દમ વરસમાં 'કાઠ'નું કામ અબૂતપૂર્વ થયું. તેમના પુસ્તકાકારમાં છપાવેલા લેખો હવે સરકારી જામ સાહિત્યના ભાગ બન્યા છે.

મુખર્તનું પહેલવહેલું દૈનિક શ્રી. લ. ના. જોશીએ 'ગુલાબી' નામનું સન ૧૮૯૦ માં રાફ કર્યું હતું. એક પૈસાવાળું દૈનિક 'મુર્તિ-ધર્મ' રાફ કરવાની કલપના અંકેશવં પુ. મેહોળેની છે અને તે તેમણે ૧૭-૧૮ વરસ સુધી ચલાવ્યું. ૧૯૦૪ થી ૧૯૧૧ સુધીના કાળ નિયતકાલિકાના ઇતિહાસમા મહત્વનો છે. તે વગલંગનો—લોકમનુષિતિ કાળ હતો. તે કાળમાં મહારાષ્ટ્રમા ૧૩ કરતાં વધારે નવાં પત્રો રાફ થયાં. ૧૯૦૮ : રાષ્ટ્રીય પક્ષનું દૈનિક 'રાષ્ટ્રમત' રાફ થયું. એમાં સ્વામી આનંદ, હાકાસાઉમ વગેરે ક કરતા હતા. ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૦ સુધીમાં સરકારી ફમનપત ચાલુ હતો અને તેમાં થી જવાં પ્રાણુદાયી છાપાં હતાં, તેમાંના ઘણાંખરાં હોમાઈ ગયાં. આ વરસમાં મહારાષ્ટ્રના ઘર ખરા આગેવાનોને જોલની હવા ખાવાનું પડ્યું હતું. ૧૯૧૪ માં નાગપૂરમાં 'મહારાઠ અને વહાડામાં શ્રી. અચ્યુતરાવ કોલહટકરનું 'સંદેશ' રાફ થયાં.

નિયતકાલિકાના ઇતિહાસમાં શ્રી. અચ્યુતરાવનું નામ ચિરમરણીય છે. પ્રયંક શુદ્ધિમત્તા અને કલપનાસક્તિ સાથે નિર્વાળ દેશલક્તિ અને હિંમન હોવાને લીધે તેમનું કામ ચોક્ક જ દિવસોમાં ગળકથા લાગ્યું, તેમાં શી નવાઈ? પછી તેઓ 'સંદેશ' સાથે મુખર્ત આવ્યા અને પહેલાં 'ડપા' અને પછી 'શુતિવોષ'માં વેલોનું ભાપાંતર મરાઠી-શુજરાતી-દિંદીમાં છપાવવા લાગ્યા. તેમણે 'મેસેજ' નામનું અંગ્રેજી છાપુ પાણુ રાફ કર્યું. છાપાંઓમાં આકર્ષક મથાળા નીચે સંક્ષિપ્ત, લહેજતદાર ખખરો આપવાનો આરંભ શ્રી. અચ્યુતરાવે જ કર્યો હતો. આ સિવાય છાપાને બીજા અનેક અંગેથી સુખોધ અને આકર્ષક બનાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો તેમના લેખો સ્વતંત્ર બે ભાગમાં છપાયા છે. લામલાગટ ૨૬ વરસ સુધી તંત્રોપદ શોભાવનારા અને વૃતપત્રમાં અનેકવિધ સુધારા કરી તે દ્વારા બહાદુરીશરી સેવા કરનાર તરીકે શ્રી. અચ્યુતરાવ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૯૨૦ સુધીના કાળમા શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય (ડો. કુર્તકોટીનું) 'સ્વધર્મ', શ્રી. કોઠારીનું 'જાગરૂક', શ્રી. પાલેકરનું 'જાગૃત્તિ', શ્રી. શ્રીપતરાવ શિંદેનું 'વિજયી મરાઠા', શ્રી વિષ્ણુશાસ્ત્રી ખાપડનું 'આચાર્ય', શ્રી ખંખારકરનું 'મુમુક્ષુ', શ્રી દામલેનું 'રાજકારણ' અને શ્રી બોપટકરનું 'માલ્લા' ઉલ્લેખનીય છે. અસહકારિતાની

શર્યાતમાં પ્રો. શિવરામપંત/પગળપેએ 'સ્વરાજ્ય' સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું/પણ તેમાં 'કાલ્' ની-સંલેખન નહોતી

૧૯૨૧ માં લોકમાન્યના સ્મરક રૂપે 'લોકમાન્ય' શરૂ થયું અને લોકમાન્યના સહકારી નાટયાચાર્ય શ્રી કૃષ્ણાણ પ્ર. ખાડીયકરે તેના તંત્રી થયાં. તે લોકપ્રિય થયું હતું, પણ આગળ જતા નીતિ વિષે મતભેદ થવાથી શ્રી ખાડીયકરે 'નવાકાલ' ૧૯૨૩માં શરૂ કર્યું, તે હજી સુધી વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે. 'ફ્રી પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા' કંપનીનું 'નવશક્તિ' થોડાં વરસ ચાલ્યું.

એક પૈસાવાળા છાપામાં પૂનામાં ડો. ના ત્રિ. પરુભેડરનું 'સકાલ' અને શ્રી. શિ. બ. કરદોકરનું 'ત્રિકાલ' મોખરે આવે છે. મુલાકાતો, ત્રયપરીક્ષણ, લલિતકલા વિવાસ, આરોગ્યવિષયક ચર્ચા અને પરરાષ્ટ્રીય ખબરો—આ વિશેષોને લીધે તે લોકપ્રિય અને અનુકરણીય થયાં છે તે સિવાય 'તાજી વાતમી', 'પ્રભાત', 'ધુમધડાકા', 'મગવા હેંડા', 'તિરમી હેંડા', 'શ્રી શિવાજી' પ્રસિદ્ધ છે, આ પત્રો વિશેષ કરીને મિલમખૂરો માટે હોય છે. 'પ્રભાત', ગાંધીય પક્ષનું છે.

બીજા પત્રોમાં 'ગરિવાંચા કૈવારી' (કાલ્હાપૂર), 'મજૂર' (પૂના), 'વલવંત' (રત્નાગિરી), 'વેન્ચ', 'સમર્થ', 'હસ' (ત્રણે સાતારાનાં), 'વૈનતેય (સાતારા) 'માર્તંડ (દિવાસ), 'સસ્થાની સ્વરાજ્ય' (પૂના), 'વિવિધવૃત્ત' (મુબઈ), 'વસુધરા' (મુબઈ), 'નિર્મીડ' (મુબઈ), 'ક્રાંતિ' (મુબઈ), પ્રવાસી (મુબઈ), ચિશ્વોદ્ધાર (પૂના), ધર્મવીર (નાગપૂર) વગેરે ઉલ્લેખનીય છે

સંગીતના પ્રચારમાં અને ખાસ કરીને સંગીતશાસ્ત્રમાં શોધખોળ કરનાર અને તેને વધારનાર રવ. ભાતખડે પ્રસિદ્ધ છે. 'દિવુસ્તાની મંગીત પદ્ધતિ' (ભાગ ૧-૨-૩-૪) માં બધી પ્રચલિત પદ્ધતિઓની માહિતી આપી છે, અને છેવટે દેશના સારામારા ગવૈયાઓની ઓળખ નોંધેશન સાથે આપી છે. તેમનું કેટલુંક લખાણ અંગ્રેજીમાં છે.

પં. નારાયણરાવ ખરે, પ્રો. વ્યાસ અને શ્રી. ગદ્દેનાં કેટલાંક પુસ્તકો હિંદી અને ગુજરાતીમાં હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ અહીં કર્યો નથી. પૂનાના શ્રી. વિનાયકરાવ પટવર્ધનનાં 'મદારાષ્ટ્ર-સંગીત પ્રકાશ' (કિસ્મ ૧-૨), 'વાલસંગીત', 'નાટ્યસંગીત' (પ્રકાશ ૧), શ્રી ગોખલેનું 'સંગીત શિક્ષક', પ્રો. શંકરરાવ વ્યામનાં 'સંગીત વ્યાસકૃતિ' (૧-૨-૩), સંગીત ઘૃંદ્વાદવાદન, પ્રસિદ્ધ છે. પ્રો. દેવલે 'નાટ્ય' વિષે કેટલીક શોધો કરી છે અને સંગીતરત્નાકર વિષે પણ તેમના લેખો મનનનીય છે. આ સિવાય શ્રી કાળે, શ્રી ધારપુરે, પ્રો. અનંત મનોહર, પૂના ગાયન સમાજ અને શ્રી નાંખેનાં પુસ્તકો ઉલ્લેખનીય છે. મૌલાવજીની સંગીતપદ્ધતિમાં સંગીતના નવા કાંડનું વિવેચન છે. શ્રી અનંત સતરામ માળવીએ રાગરાગિણીઓનું વર્ણન પોતાના પુસ્તકમાં આપ્યું છે. પ્રો. બનહટ્ટીની શાલેય સંગીત પર ચોપડી છે. પ્રો. ગણેશ દ. રાનડેની 'સુશિષિતાવં સંગીત' માં લેખકે સંગીતની એક નવી દૃષ્ટિએ જ વિચાર કર્યો છે. શ્રી ભેદીએ 'ઘટાઘંતાંચા કૃતિદાસ' માં પ્રાચીન કાળથી અત્યાર સુધીના ગવૈયાઓનું જીવનચરિત્ર ટૂંકમાં આપ્યું છે.

કલા વિષેના શ્રી વામુદેવ ગો. આપટે અને પ્રિ. ભારેના પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ પહેલાં આપ્યો જ છે.

ઉપસંહાર

મરાઠી સાહિત્યની સમાલોચના પૂરી થઈ. તેમાં અમે કોઈને ભણીજીજીને અન્યાય કયો નથી. કદાચ કેટલીક માહિતી અપૂરી અધૂરી લાગવાનો સંભવ છે; પણ તેનું કારણ અમને તે માટે પૂરતા સંયોગો અને સમય મળ્યા નથી તે છે. જેમનો ઉલ્લેખ આવશ્યક જતાં કરવાને રહી ગયો છે, એમ જેમને લાગે તે અમને ક્ષમા કરશે, એની આશા છે. આ સમાલોચનાને હેતુ પણ મર્યાદિત છે. શુર્જર સાક્ષરોને મરાઠી સાહિત્યની સંક્ષિપ્ત માહિતીની જરૂર પડે તેથી તેમાં બધા સાહિત્યકારોનો ઉલ્લેખ કરવો અનાવશ્યક છે, એ વાત સમજ શકાય તેવી છે.

મરાઠી સાહિત્ય સંમેલનની મૂળ કલ્પના ન્યા. મ્. રાનડેને ૧૮૭૮માં સુએડી, પણ સંમેલનની પ્રત્યક્ષ શરૂઆત ૧૯૦૬માં થઈ. ૧૯૨૬ સુધીમાં સંમેલનો અનિયમિત થતાં હતાં; પણ ત્યાર પછી તે દર વરસે નિયમિત થાય છે. અત્યાર સુધીમાં ૧૯ સંમેલનો થયાં છે. હમણાંહમણાં કવિસંમેલન, શારદોપાસક સંમેલન, એવાંએવાં જિલ્લાનાં કે અમુક શહેરનાં થવા લાગ્યાં છે. ૧૯૦૬માં સંમેલને જે ઉદ્દેશો નક્કી કર્યા હતા તે આ છે : 'મુખર્થ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં મરાઠીનો પ્રવેશ કરાવવો, ઐતિહાસિક અને વાંઠમયાત્મક લેખોનો સંગ્રહ કરવો, ઇતિહાસસંશોધનને વ્યવસ્થિત કરવું, શિક્ષાલેખોનું વાચન કરવું, આધુનિક કવિઓનો પરામર્શ લેવો, મરાઠી ભાષાનો કાશ, વિશ્વકાશ જેવા પ્રયત્નક્રમ નિર્માણ કરવા.'

આ ઉદ્દેશોમાંથી કયા ઉદ્દેશો કેટલા સફળ થયા છે, તે જોવાનું 'કામ સમાધાયનાના' વાચક ઉપર જ અમે છોડીએ છીએ.

આધુનિક મરાઠી સાહિત્યનો વિકાસ અંગ્રેજી અને ખીજી પાશ્ચિમાત્ય દેશોના, સાહિત્યના અધ્યયનને આભારી છે, એ કબૂલ કર્યે જ છૂટકો છે. શ્રી. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્લૂણુકર અંગ્રેજીને 'વાઘણનું દૂધ' કહેતા. તે દૂધ જે પીએ તે વાધ જોવા પગાફમી અને નિર્જન થવાના, એવો તેમનો દાવો હતો. આજના કેટલાકે લોકો તરફ આંગળી કરીને કેટલાક એથી બચાડી દલીલ કરવા લાગે તો તે બરાબર નથી. સુદામાજીને દૂધ ન પચે તો તે વાંક દૂધનો નથી, સુદામાજીનો છે. પણ 'વાઘણનું દૂધપણું' આ કાંઈ ફક્ત અંગ્રેજ ભાષાની ખાસિયત છે એવું નથી. શુદ્ધિશાલી, સ્વતંત્ર અને ઉદ્યોગસંપન્ન કોઈ પણ દેશનું સાહિત્ય લો, તે આનું જ સામર્થ્યસંપન્ન હોવાનું, એમાં શંકા નથી. તે ગમે તેમ હોય, મરાઠી સાહિત્યના દરેક ભાગની ૩૦-૩૫ વરસમાં થયેલી પ્રગતિનું કારણ અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ છે, એ વાત કબૂલ કરવી ઘટે છે.

છતિહાસનું સાતત્ય રાખવાનું સામર્થ્ય કઈ વસ્તુમાં છે ? ભૂતકાળને વર્તમાનકાળ સાથે અને વર્તમાનકાળને ભવિષ્યકાળ સાથે સળંગ જોડી દેવાની શક્તિ કોની પાસે છે ? એક દષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે આપણું પાર્થિવ શરીર, મનશુદ્ધિયુક્ત આત્માઓ, તેના સંસ્કારો કે ખીજી સામાજિક સંસ્થાઓમાં ભૂતકાળનું પ્રતિબિંબ અને ભવિષ્યકાળની આકાંક્ષાઓનું દર્શન કેટલેક અંશે દેખાશે. પણ તે બધાં પર કાલસાગરનાં, મોર્ગ ક્યારે કેટલાં અથડાયાં છે અને આ આઘાતપ્રત્યાઘાતને લીધે તેમનામાં કેવા ફેરફારો થયા છે, તે કોણ કહી શકે છે ? વિકારરહિત ભૂતકાળ દેખાડવાની અને વર્તમાનને ભવિષ્યકાળની ગોદમાં સુરક્ષિત રીતે મૂકવાની શક્તિ એકમેવ સાહિત્યમાં છે વાગેવ સમ્રાઢિતિ હો વાવા આ ઉપનિષદમાં કરેલી સાહિત્યની વ્યાખ્યામાં તેને 'સમ્રાટ્' કહેલું છે. સાહિત્યગંગાના તીર પર આપણે જાલા રહીશું તો તેના જલસંભારમાં જેમ અગ્નિ, ઇન્દ્ર કે ઉપાનાં વેદસૂકતો સંભળાશે, યાજ્ઞવલ્ક્ય-જનક કે યમ-નચિકેતાની ધર્મચર્ચા અથવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની રામહર્ષણુ ગીતા આપણને પુનિત કરશે તેમ તેમાં મરાઠા, રજપૂત કે શીખોનાં સ્વરાજ્યો પણ પ્રતિબિંબિત થયેલાં દેખાશે. તેમાં હમણાના સત્યાગ્રહ સુદ્ધનાં સ્ફૂર્તિદાયી સંભારણું પણ આગળની પેઢીને જીવનના પદાર્થપાટો ભણાવવા આગળ નીકળી ચૂક્યાં છે, આજનો સ્તન-યત આવી પુરાણપવિત્ર સાહિત્યગંગાના કાંઠા પર શરૂ થયો છે અને તેના હોતા 'તપ-સ્વી, વાગ્વિદાં વરઃ' ગાંધીજી છે. આવો મંગલપ્રસંગ 'કથમપિ હિ પુણ્યેન મયતિ.'

આજે હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી અને બંગાળી ભાષાઓનું સમેલન છે. લગભગ હજાર વર્ષ પૂર્વે તેઓ બધી ગીર્વાણભારતીના વિશાલ ઉદગમમાં સુપ્રમ હતી, આ વાત કહેવાની લાગે જ જરૂર હોય. પછી તેઓ પોતપોતાના પિયર જતા છૂટી પડી. આજે તે ચાર જણી મળી છે, ત્યારે તેમને ખીજી વિષ્ણુટી પડેલી પંજાબી, સિંધી કે આસામી અને પડોશણુ દ્રાવિડ ભાષાની તામિલ, તેલગુ કે મહાયાલમ્ વગેરે કન્યકાઓ યાદ આવે છે. ખરી ? આપણા દેશમાં ચિરસહવાસી પાટોશીને કુટુંબનો જ એક ભાગ ગણવામાં આવે છે. ભારતના આ વિશાલ કુટુંબની બધી કન્યકાઓ એક જ સ્થાને એક જ સમયે ભેગી થાય,

કુટુંબનો વિસ્તાર, તેનો પુરુષાર્થ અને તેનું યશ કેવી રીતે વધે તેનો આજના આપણા પૂજ્ય પ્રમુખશ્રીની સમક્ષ વિચાર થશે અને તેમની સલાહ લેવાશે, તો આપણી સાહિત્યગંગામાં એવું પ્રચંડ પૂર આવશે કે તેમાં આપણા દુર્ભાગી દેશનું જ શું પણ આખી અવાગી દુનિયાનું દૈન્ય વહી જશે.

રાષ્ટ્ર અને ભાષા વચ્ચે કેવી જાતનો સંબંધ હોવો જોઈએ, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે પરસ્પર સહકાર અને સહાયશ્રૂત ન હોય તો રાષ્ટ્રની શી દશા થાય છે, અને તે દશા અટકાવવાનો શો ઉપાય છે, એ મરાઠીના શ્રી. દાસગાય નામના આધુનિક કવિએ બહુ ચુંદર રીતે બતાવેલું છે. તેઓ કહે છે:

રાષ્ટ્ર થ ભાષા પકવદ્દન । હોય સમાજાચે કુંપણ ।
ત્યાંત ફટ પડલ્યા જાણ । આંત ઘૂસતિ હાંટંગે ॥ ૧ ॥

અસો વાપા વેશા રિતી । ભરત સંઢાચી રાષ્ટ્રશક્તિ ।
નટ હાલી, હોન સ્થિતિ । દેશાલાગીં પાતલી ॥ ૨ ॥

મગ સર્વેંચિ દ્રેપ વઢાવલા । ગુજરાતી નોઢલો પજાવ્યાલા ।
મારવાહી મ્હણે મજલા । કાચ કરેં દક્ષિણાર્થી ॥ ૩ ॥

વેસા ષકાર કાલ્યાવર । પકી કોઠન રહાજાર ।
હેં પાઠન પરમેશ્વર । દ્રઘલા અસે માનસી ॥ ૪ ॥

ત્યાળેં અન્ય અન્ય જાર્તીત । નિર્માણ કેલે ભગવદ્ભક્ત ।
પકી અવઘ્યાંચી કરણ્યાવ્રત । રાષ્ટ્રશક્તિ વાઢવાયા ॥ ૫ ॥

(ભાવાર્થ—રાષ્ટ્ર અને ભાષા એ બન્ને મળીને સમાજની આરેય બાળતી વાડ થાય છે. તે વાડમાં હોંકુ પડનાથી અંદર વરુઓ ઘૂસી જાય છે. આજે હિંદુસ્તાનમાં આવી સ્થિતિ હોવાથી તેને આવી હીન દશા પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમાં વળી પરસ્પર અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ છે! ગુજરાતી પંજાબીને ઝોળખતો નથી, અને મારવાડી કહે છે કે મારે દક્ષિણી સાથે શી લેવાદેવા છે! એવું થયા પછી સંપ તો ક્યાંથી રહી શકે? આ જોઈને પરમેશ્વરને દયા આવી અને તેણે બધામાં મપ ઉત્પન્ન કરવા અને રાષ્ટ્રશક્તિ વધારવા માટે જુદીજુદી જાતિઓમાં ભગવદ્ભક્ત નિર્માણ કર્યા.) આપણને આંખ હોય તો આવા ભગવદ્ભક્તો આજે નિર્માણ થયેલા આપણને દેખાશે.

અખિલ ભારતીય ભાષાઓનું આવું સમેલન થાય તો મહારાષ્ટ્ર પોતાનો ફાળો જરૂર આપે એમ છે. શ્રી. ન. ચિં. કેળકર, પ્રો. વામનરાવ જોશી, શ્રી. ચિનામજીરાવ વેદ, શ્રી. દેશ્તરી, પ્રો. કાણે, ડૉ. કેતકર, શ્રી. કૃષ્ણાણપંત ખાડીલકર, ડૉ. ગાડગીય, શ્રી. પાંગારકર, શ્રી. સરદેસાઈ, શ્રી. હતોપંત આપટે, બે. સાવરકર, પ્રો. ફકે, પ્રો. મટંગે, શ્રી. ખાડેકર, શ્રી. વરેરકર, શ્રી. માડખેલકર, શ્રી. કાણેકર, પ્રો. કમળાખાઈ ટિળક, સૌ. હમાખાઈ રાવ, શ્રી. વિભાવરી શિરકર, ડુ. ગોદાવરી કેળકર વગેરે લેખકલેખિકાઓ મહારાષ્ટ્રના ચોખ્ખા પ્રતિ-

નિધિ યાવ એવાં છે. સ્વ. ચિપળુચુક, લોકમાન્ય, આગરકર, પ્રો. પરાંજયે, હરિભાગી આપે, શ્રીપાદ કૃ. કોરહટકર, રાજવાડે, દીક્ષિત, ન્યોતિપદામ્બજ કૃતકર, ગડકરી વગેરેની આદિત્ય-સંપત્તિ કોઈ પણ અંચાલયને શોભાવે એવી છે.

આવા ભારતીય ભાષાસમેલનનો મંગલપ્રસંગ જલદી આવો અને તેમાં મુજબ સાહિત્યિક પોતાનો મહત્વનો ભાગ ભજવવા સમર્થ થાઓ, એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરી આ સમાલોચના પૂરી કરીએ છીએ.

રામચંદ્ર બલવંત આઠવલે

રામચંદ્ર જગન્નાથ સોમાણ

શુદ્ધિપત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૫	છટા	છટું
૧૦	૧૧	અરસપરસના	આ અગસાના
૧૧	૧૩	માનવી વચ્ચે	માનવી જીવન વચ્ચે
૧૩	૪	હરિભાગીની જોમ તેમણે ચિવા- જનો સમય લીધો છે.	હરિભાગીએ જોમ ચિવજનો સમય લીધો છે તેમ જોમણે પેશવાઈનો સમય લીધો છે.
૧૩	૧૬	યાકતાર્ક	યાકૂતાર્ક
૧૪	૨૫	દાળકર	રેંદાળકર
૧૬	૩૦	જ્યેષ્ઠ કન્યાનો	બે જ્યેષ્ઠ કન્યાઓનો
૪૮	૮	૧૮૩૨	૧૯૩૨

પ્રકાશક હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, મત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય
સંમેલન, પ્રેમાભાઈ હોલ, અમદાવાદ

મુદ્રક મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ, સુર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
પાનકોર નાકા, અમદાવાદ

પોતાની સત્તા જમાની અને દિન્દેને પોતાના ગગના ગગવા પ્રયત્નો આદર્શ દિન્દી પ્રજાનો સ્વતંત્રતાની જાનના પ્રદર્શનનો મહામત છે. પો પ્રયત્ન મમમ પ્રતમા મગદનના અભાવે નિષ્ફળ ગયો અને લેકો સિટિશ ગજનના રેખા-પૂતા ન આ પં મુખોથી મોદાર્ક આધાસન લેના વાગ્યા પછી પ્રજાનો અમંતોપ આનુ જ ગતો આની પ્રતિક્રિયાએ આપણા માહિત્યમા મગરૂતિ આવી

સિટિશ પ્રજાએ પોતાની સત્તા દદ મગા અંગ્રીજ ગજનતા અને કેમવલીનો પ્રમાગ આદર્શો સાથે માથે આમજનતામા મર્મમગવતાની દૃષ્ટિએ પ્રાન્તીય ભાષાઓના વિગમનો પ્રતન દામમા લીધો દેશી વિદ્વાનોને દાધે પા ન પ્રન્થો લખાયા અને પ્રીગની પાદરીઓએ ધર્મપ્રચાર અર્થે એક નથી જ દિન્દી દેશી અપનાતી આ રીતે દિન્દીમા મગગિ આની લેકો દાર્ધ નિદામાથી મગી પોતાની આખે જોતા નાન વિગાના ધરા અને તગગ દિન્દી આત્મા પોતાના અમલી અરૂપને પિજાની ભાગનીય મગરૂતિ ન અને મન્દા માહિત્ય સર્ગત પ્રતિ પ્રેગયો અને એ મદાન પ્રતિક્રિયા શક ધમ જનજનતામા ભાગનીય જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમા નવજીવનનો પ્રવાદ વેગથી વહેરા લાગ્યો

સિટિશ સ્વતંત્રતાનો નવો યુગ વિજ્ઞાનયુગ છે આ વૈજ્ઞાનિક યુગને અનુરૂપ ભાષાનું વડતર શરૂ થયું દિન્દી પાસે ઘણા જુના મમયથી વજાયા અને ખડીમોલીના ગઘના રૂપો હના કેટલાક કારણે ગઘમા વજાયા આગળ ન પધી શકી અને ખડીમોલીના ગઘ પોતાની ક્ષમતાનો પરિચય આપ્યો પતિ સનાસુખવાલે અને મુન્શી દેવતા અદ્યાપ્ત્યએ વર્તમાન ગઘને જન્મ આપ્યો આ જનનેના ગઘની ભાષા પ્રૌદ અને પરિમાર્જિત હતી પછી મિતારે દિન્દે પ્રારભમા એક મુન્દર ગજૂભાષાનો નમૂનો દિન્દી માહિત્યમા ડબ્બુ દ્યો પછી પાછગથી ડાણ જાણે શા મારણે તેઓ સપૂર્ણપણે બદલાઈ ગયા તેમની ભાષાને આપણે માગી કહીએ એવી કૃત્રિમ નવી ગઈ ભાષાનું આ રૂપ અને કારમી શૈલી દિન્દી માનમ માટે આકર્ષક ન પડી શક્યા ગગન લક્ષમણમિહે શુદ્ધ સરવ અને આદરી ભાષા અને શૈલી આપ્યા આ ભાષા અને શૈલીના મધારણ ઉપર ભાગતેન્દુએ મધ્યમ માર્ગ સ્વીકારી વર્તમાન દિન્દી ગઘને પ્રૌદ અને જોગસકર્તુ કર્યું

પછની ભાષા તો વજ હતી પછી તેમા પરિવર્તનની બહુજ જરૂર હતી વજાયામા ઉત્તમમા ઉત્તમ સાહિત્યસર્જન થયું છે તેની ક્ષમતા બધાને કબૂલ છે છતા રતમાન વૈજ્ઞાનિક યુગ માટે તે સવધા પ્રાણવાન નથી જ મોગ પ્રજા એ પછી હતો કે ગઘ અને પછ માટે બે બિન બિન ભાષાઓ કેમ પોષામ જ બલ ભાષા એ જ હોતી જોઈએ એ દૃષ્ટિએ પડિન શ્રીધર પાદ અને શ્રી દિવેદીજીએ પોતાની ઉત્તમ કૃતિઓ દ્વારા દિન્દી પછને ખડીમોલીમા ઘણી સફળતાથી ઉતાર્યું આ રીતે દિવેદી અને શ્રીધર પાદના યુગ સુધીમા દિન્દી માહિત્યમા ગઘપછ બને માટે એ જ પ્રૌદ ભાષા અને પુરુ શૈલી ઉદ્ભવના અને છે ના પાત્રીમ વર્ધના સાહિત્યે કમશ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આ ખડીમોલી વર્તમાન માનમને અનુરૂપ છે

દિન્દી સામે આ કર્મ સામાન્ય પ્રજા ન હતો કે ભાષાનું ઘડતર આ પ્રમાણે ગજૂન ભાષાને અનુરૂપ થાય મધ્યદાસીન દિન્દીમા વજાયા અને અવધીનું પ્રામલ હતું મધ્યદાસીન સંતોની પાણીમા અવધી, બિહારી બોજપુરી મજ, ખડીમોલી, પગની, માગવાડી, ગજસ્થાની અને ગુજરાતી ભાષાનો સમન્વય થયો હતો જ અવધીએ પ્રબન્ધ કાવ્ય માટે પોતાની

ક્ષમતાનો પરિચય ગળયસીના પદ્મમાવન તથા તુલસીના 'માનમ'માં આપ્યો છે. પણ તેમાં મુક્તક કાવ્યો ધણાં જ એવા—નહિ જેવાં રચાયા છે. વજ્રમા માધુર્ય છે, મદુતા છે, ભાવપ્રકાશન શક્તિ અજગ્ય છે છતાં પણ બિહારથી માંડી પગલ મુધી અને કાશ્મીરથી માંડી માળવા મુધી મમગ્ત ઉત્તર હિન્દ માટે એક ભાષાનું એજમભર્યું ગ્રાંથ પુષ્ટ સ્વરૂપ તો નથી જ. મુસલમાનોના આગમનથી તેમના મમયમાં પ્રવળ થયેલી ઉર્દૂને પોતાનામાં ભેળવી લઈ એક નવા સરળ રૂપની જરૂર હતી આ કાર્ય કમરા જાડીએલો દ્વાગ મિદ્દ થતું ગયું. અને રાષ્ટ્ર ભાષાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું.

ભારતેન્દુથી દિવેદી અને પાંડના મમયમુધીના યુગમાહિત્યનો મંકાન્તિકાળ છે. ભાષામાં અસ્થિરતા હતી. બિનબિન શૈલીઓનું નિર્માણ થયું ન હતું. ભારતેન્દુ યુગના માયા પ્રતિનિધિ હતા તેમની વાણી એ યુગની વાણી હતી તેમનો આત્મા પોતાની ગતિ, પોતાના સમાજ અને પોતાના દેશની વિવશતા માટે ગડી રહ્યો હતો. વર્તમાન હિંદીનો પ્રારભ તેમના 'ભારત દુર્દેશ' નાટકથી જ શરૂ થયો. "મમ મિલિકે મેવલુ ભાઈ ભારતદુર્દેશ દેખી ન ગઈ" આ યુગપ્રવર્તક મહાન માહિત્યકારે તથા અન્ય પ્રતિભાવાન માહિત્યમેવીઓએ હિન્દીનું સરક્ષણ કર્યું, સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રમા મક્ષણતાપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો અને પરવર્તી માહિત્યમેવીઓ માટે માર્ગ પ્રશસ્ત કર્યો. ભારતેન્દુએ સાહિત્યપ્રવાહને માનવઅભિમુખ કર્યો. આ યુગ 'સ્વદેશ પ્રેમ' યુગ હતો. આ સંક્રાન્તિકાળમા મમગ્ર હિન્દ એક છે એવી વિશાળ ભાવના આવી. આ યુગની વિશેષતા એ છે કે માહિત્યમા સફીર્ણતા નથી, પ્રાન્તીયતા નથી, સાહિત્યિક મામે હિમાલયથી કન્યાકુમારી મુધી ભાગ્ન અવિછિન્નપણે એક છે. ત્રીધર પાંડકનું ભારતદર્શન અપૂર્વ અને અભેડ છે.

વર્તમાન યુગની વિશેષતા એ છે કે 'સ્વદેશ'ને ગહેાળા અર્થમાં સાહિત્યિકોએ આલેખ્યો છે. મમાજસુધાગણા તે મમગ્ર ભારતની, પગત્રનાની ખેડીઓ તે મમગ્ર ભાગ્નની અને સ્વતત્રતા એ પણ અખિલ ભારતની આ રીતે અખેડ અછેઇ ભાગ્તનું દર્શન થયું. સાહિત્યિકો સામે અખિલ હિન્દ-સ્વદેશનો ઉદાત્ત ઇવનઆદર્શ અને આ આદર્શાનુમાર માહિત્યમર્જનનું કાર્ય છે.

દિવેદી યુગના ઉત્તરાર્ધ મુધીમા માહિત્યકારોએ પોતાની કૃતિઓ ઇતિવૃત્તાત્મક રચી. તેમની કૃતિઓનો વિષય સ્વદેશ, મમાજ, સ્વભાષા, સ્વદેશી, સ્વમંકૃતિના યુનરેક્ષારનો હૃદયોશ્વાસ છે. વર્તમાન અધ્યાગતિનું આમેકુખ ચિત્ર અને તે માટે ઉદ્દેશોધન આપતી પદાવલીઓ વિશેષતઃ આપણે જોઈએ છીએ. રીતિકાળની શૈલી, ભાષા, અક્ષરકાન્ધ. વિધાન અને વ્રતોમા બદલજ પરિવર્તન થઈ ગયું. પ્રકૃતિવર્ણનને સ્વતંત્ર ધ્યાન અપાયું. કવિતાના પ્રમાણમા ગદ્ય શૈલીમા ચોગ્ય પ્રગતિ થઈ. કેટલીએ કૃતિઓમા પ્રતિભાનાં દર્શન થયા.

પ્રથમ ઉત્થાન કાલ-ભારતેન્દુયુગના લેખકોની રચનામાં પ્રાન્તીય પ્રયોગો હતા તથા વ્યાકરણ શુદ્ધ ભાષાનો અભાવ હતો. મંકાન્તિકાળના લેખકોનો મુજ હેતુ હિન્દી માહિત્યને ઉર્દૂના મુકાબલામાં રચાન અપાવવાનો હતો પ્રારભમા ઉત્સાહ હતો. તે વખતે શાનિધી ભાષાને પરિમાર્જીત કરવાનું કોષનાથી ન જતી શક્યુ. આ કાર્ય દિવેદીયુગ-મરસ્તીયુગ-માં ચોગ્ય રીતે થયું. ૧૫-૨૦ વર્ષના કાળમા ભાષામાં વ્યાકરણનું મદત્તર ધ્યાપિત થયું. ભાષા વ્યાકરણશુદ્ધ પરિમાર્જીત થઈ. તેની ભાવઅજ્ઞના શક્તિ ખીલી. ઉર્દૂના પ્રભાવે કરી

હિન્દી-ખડીબોલીનું સ્થાન જ શિષ્ટ સમાજમાં ન હતું. આ યુગમાં હિન્દીએ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ પોતાનું સ્વતંત્ર મહત્ત્વ બતાવી આપ્યું. પછી માટે પણ હવેથી ખડીબોલી એ જ પ્રશસ્ત ભાષા લેખાઇ. હવે છેલ્લાં ૧૫-૨૦ વર્ષથી હિન્દી સાહિત્યકાર સામે એ પ્રશ્ન ન રહ્યો કે આપણી હિન્દીનું સ્વરૂપ કેવું હશે. અનિશ્ચિતતા ચાલી ગઈ.

હિન્દી વાક્યમયના વિકાસની સાથે સાથે જરા અહિં થોભીએ અને નાગરી લિપિના પ્રચારનો ઇતિહાસ જાણવા પ્રયત્ન કરીએ. કારણ કે સને ૧૯૦૧ મુધી તો નાગરી લિપિને કચેરીઓમાં સ્થાન જ ન હતું, આજે નાગરી લિપિની જે સ્થિતિ છે તેનું ત્યારે નામ પણ ન હતું. નાગરીમાં લખવું અને હિન્દી ભાષા લખવી અપમાનજનક લેખાતું.

ભારતેન્દુ બાબૂ નાગરી લિપિના પ્રચારાદ્યે સ્થળે સ્થળે આખ્યાનો આપતા નાટકો અને પ્રહસનો લખતો. રવિશંકર શુક્લનું 'દેવાક્ષર ચરિત્ર' પ્રહસન ખુબ લખવાતું. ભારતેન્દુ પછી પંડિત ગૌરિદત્તે નાગરી માટે બેખ લીધો. ૪૦ વર્ષની વયે જ પોતાની બધી પૂંજી નાગરી પ્રચારાદ્યે રજૂ કરાવી અને નાગરીનો ઝંડો લઈ નગરે નગરે ગામે ગામે ઘૂમ્યા. નાગરી ખાતર ધરખાર છોડી, સંસારત્યાગ કરી સંન્યાસી બન્યા. અને તેમણે અનેક નાગરી સફોલો ખોલાવી. તે વખતે વંદેમાતરમ્ની જેમ 'જય નાગરીકી' પ્રજ્ઞામને સ્થાને લખાતું અને ખોલાતું ઈ. સ. ૧૮૯૫-૬માં પ્રાંતના મુખ્ય અધિકારી પાસે મેમોરીયલ પણ મોકલ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૯૯માં ભારતચૂપણ પંડિત માલવીયજીએ આ દિશામાં ઉત્સાહભરે પ્રવૃત્તિ આદરી. તેમણે અંગ્રેજીમાં અદાલતી લિપિ અને પ્રાઈમરી શિક્ષણ વિષે એક પુસ્તક લખ્યું. ગામેગામ ફર્યો. મદાન ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમ કરી લાખો માણસોની નાગરી માટે સહીઓ લીધી. અને ઈ. સ. ૧૯૯૯માં ડૉ. સુન્દરલાલજી, અયોધ્યાનરેશ પ્રતાપ નારાયણસિંહ, મોડાના મહારાજા રામપ્રસાદસિંહ, આચાર્યદના રાજ બાગવતસિંહ તથા પૂજ્ય માલવીયજી જેવાની આગેવાની નીચે એક ડેપ્યુટેશન મેમોરીયલ સાથે પ્રાંતના ગવર્નર પાસે મોકલવામાં આવ્યું. આ બધાના પરિણામે ઈ. સ. ૧૯૦૧માં કચેરીઓમાં નાગરી લિપિનો પ્રવેશ થઈ શક્યો.

આ પ્રસંગે કલકત્તાની એક લિપિ વિસ્તાર પરિષદ વિશેષ ઉલ્લેખયોગ્ય છે. આ પરિષદે કેટલાંએ વર્ષો સુધી પોતાનું કામ સુન્દરપણે બજાવ્યું. દેવનાગરી નામનું એક છાપું પણ ચાલુ કર્યું અને તેમાં દરેક ભાષાના લેખો દેવનાગરી લિપિમાં છપાતા. શ્રી. શારદાચરણ દાઈકોઈ જગના અવસાન પછી પરિષદનું કાર્ય શિથિલ થઈ ગયું અને છેવટે એ પરિષદ પડી ભાગી. ત્યારપછી ૧૯૧૦માં પ્રયાગમાં એક લિપિ વિસ્તાર સંમેલન ભરાયું. આ સંમેલનમાં જરૂરી સફળસ્વામી ઐયરના પ્રમુખપણા નીચે સમગ્ર ભારતના વિદ્વાનોએ નાગરી લિપિના વિસ્તાર માટે સાથ આપ્યો અને સમસ્ત ભારત માટે નાગરી લિપિને સર્વમાન્ય રાખી.

હવે આપણે એક એવી સીમાએ આવી પહોંચ્યા છીએ કે આપણે સાહિત્યના ગદ્ય પદ્ય બંનેને જુદી જુદી વિકાસ દૃષ્ટિએ જોવા જોઈએ. અને પ્રથમ આપણે ગદ્યના વિકાસ દર્શન પ્રત્યે પ્રેરાઈશું. વર્તમાન યુગ ગદ્ય યુગ છે. ગદ્યને આપણે આટલા વિભાગોમાં સુન્દરપણે જોઈ શકીશું: નિબંધ, નાટક, નવલકથા, વાર્તા, સમાલોચના, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન આત્મસંસ્મરણો અને સાહિત્યિક તીર્થયાત્રાઓ.

વર્તમાન હિન્દી ગદ્ય બધી દૃષ્ટિએ લાવવ્યજનાત્મક શક્તિએ સમૃદ્ધ છે. ગદ્યમાં ઓજસ

ગવાહીતા છે બિજા બિજા વિષયાનુભારી શૈલીઓનો ઉત્તમ વિગમ થતા પામ્યો છે યાગે આપણે ગદ્ય કૃતિ વાચતા હોઇએ ત્યારે માત્ર ભાષાથી પણ આપણે પ્રભાવિત થઇએ એ અને તે વાચકામા એક મીઠો આનંદ અને અગ્નિના અનુભવીએ બીએ ભાષામા રચાત્મક આલોચનાત્મક અને ગેવેષણાત્મક ભાવપ્રગટનના પ્રદર્શો નિકસ્યા છે નાના નાના વાંચકો દ્વારા સમ્યક્ અભિનયનાશક્તિ ખીલી છે ભાષામા મામજમ્ય ગુણ છે પ્રથિવના નથી વર્તમાન ગદ્યમા સામ્બીધ, વૈજ્ઞાનિક વિષયોની વિવેચનાત્મક શૈલી ખીરી છે ળામા ૫૦ પ્રાન્તીય અને વિદેશી શબ્દોને અપનાવનાની શક્તિ વિગમ પામી છે આને હન્દી ગદ્યમા મમસ્ત ઉત્તર હિન્દની ભાષાઓના, બંગાળના, ગુજરાતના મહારાષ્ટ્રના અને ભીલના શબ્દો મૂળી આવે છે નિદેશી શબ્દોમા કેન્દ્ય પોચુગીઝ અને અંગ્રેજી શબ્દો ગા પ્રમાણમા આવ્યા છે અન્ધી અને ફાગસીના તે કેટલાએ શબ્દો છે કે આને આપણે ભાળખીએ નથી શકતા કે આ મૂળ વર્ત ભાષાનો શબ્દ છે અર્થાત્ ભાષામા રાષ્ટ્રભાષાના જો ખીલ્યા છે

નિર્મંવ

વાક્યમયમા નિગધનુ ૨ તત્ત્વ સ્થાન છે નિગધ નિચાગ અને ભાવપ્રધાન સાહિત્યનો ૧૮ વિગિષ્ટ પ્રકાર છે નિબલવેખન મામાન્ય સાહિત્યિકનુ કામ નથી જેની પામે વાકયે કાયે વિચારોનો ભારેભાગ સભાગ, પ્રાણુવાન ભાષાશૈલી, ભાવનાદર્શ અને સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ પિ છે, તેજ આ ક્ષેત્રમા ગોબી શકે ઉત્તમ વ્યક્તિત્વનાગા નિચાગક વિના નિમધમર્જન ન થઈ શકે નિમધલેખન તે ગદ્યકારની ઝોગી છે એમર્મન, ડાલાંધવ, બેકન અને મકીન આચા અદ્યમા નિમધલેખકો છે તેમના લેખો ચચાચી સાહિત્યની મયુદ્ધિ છે ડા કાલેવડ અને મરાવાળા ગુજરાતીના ઉત્તમ નિમધલેખકો છે જેની પામે જીવનમંથ થી, વિચાર નથી, ભાવીનુ દશન નથી, તે નિમધ ન જ લખી શકે હિન્દી સાહિત્યમા પ્રથમ મેતમા મૂકી શકાય એવા ઉત્તમ નિમધલેખકો બહુ નથી ડતા જે થોડાધણા છે મનામા ઉચ્ચ નિમધલેખકના ગુણો છે ગમચદ્ર શુકર પુર્ણિમિહ સ્થામસુન્દરામ, યાળગય, પદુમલાન પુત્રાલાલ બક્ષી, (૨૨) પદ્મસિંહ મર્મા ડો ભગવાનદાસ, (૨૪) શોમય એમ એ, મહાવીરપ્રમાદ દિવદી, (૨૪) માધવપ્રમાદ મિશ્ર, કૃષ્ણ ગન્ધેન રામો, રીશકર હીગચ્ચદ ઓઝા, ૫ ખીતામદ્દત બડચાલ, ચતુરમેન સામ્બી, વિયોગીગિ ગાજ્ હાદ્દ વમગોડા, પ્રો ગમાનતાર ગમદામગૌડ (૨૪) માળકૃષ્ણ ભદ્ર, માગસુન્દ ગુપ્ત જેવા તમ નિમધલેખકોએ સુન્દર સાહિત્યિક નિમધો લખી સાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિ કરી છે અંગ્રેજી જેમ હિન્દીમા હળુ બિજા બિજા પ્રકારના ભાવપ્રધાન રૂપના-પ્રધાન, વિચાર ધાન અને વર્ણનાત્મક નિમધ વિશેષ પ્રમાણમા નથી કે તેના વિકામનો કમશ ઇતિહાસ ૧૫૫ી રામય કેટના- ઉચ્ચ નિમધો આ પ્રકારના છે પ્રકૃતિમાદય મમાજ અને સાહિત્ય, િહિત્ય અને જીવન, સૌન્દર્યોપામના પ્રતિભા સાહિત્યિક ચદમા, ડવિતા કયા દે ભાગનીય િહિત્યકા વિગેવના કાન્દમે પ્રાવૃનિત દસ્ય ડવા અને કૃત્રિમતા, અદ્ધાભનિ લક્ષ્મગગાનિ, ળણા, કાધ કુરૂપના સમાજ અને કર્તવ્યપાનન ગજપુતોમા ડયાન મચ્ચી વીગતા મજ્જડી ાગ પ્રેમ, આખપગ હિન્દીકવિ, દમયતીના ચદ્રોપાવરખ, ઉપનામ રિશ્વસાહિત્ય આ મિચાય િતિહાસિક, વર્ણનાત્મક અને સાહિત્યિક નિમધો વખાયા છે પણ ઉપગેગા નિમધો માટે કોઈ

પણ ભાષા અભિમાન લઈ શકે. છતાં આપણે એ તો કહેવું જ જોઈએ કે હજી હિન્દી નિર્બંધવિભાગ બરાબર વિકસ્યો નથી. ઉપર ગણાવેલા નિર્બંધોમાંથી કેટલાક જેવા કે મગદૂરી ઓર પ્રેમ, પ્રતિભા, અદ્વાલકિત, અને આગરણુકી સભ્યતા જેવા નિર્બંધો આપણી ગુજરાતીમાં ઉતારવા જેવા છે.

નાટક

કોઈ પણ સાહિત્ય નાટકના અભાવે અપૂર્ણ જ છે. ભાગ્યે જ એવું સાહિત્ય હોઈ શકે કે જેમાં નાટકોનો અભાવ હોય. નાટક ગદ્યસાહિત્યનું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્ય આજે સુન્દર નાટકોના પ્રતાપે પ્રથમ પક્તિમાં શોભે છે. નાટક સાહિત્યકારની કસોટી છે. નાટ્ય નિયમોની મર્યાદામાં રહી એક સુન્દર મૌલિક કૃતિ સરજવી એ સામાન્ય શક્તિવાળાનું કામ નથી. પ્રતિભામંપન્ન સાહિત્યકારે જ આ ક્ષેત્રમાં સફળતાપૂર્વક પ્રવેશી શક્યા છે.

હિન્દી નાટ્યસાહિત્ય હજી ઉચ્ચતાએ પહોંચ્યું નથી. આ દિશામાં આશાસ્પદ પ્રયત્નો થયા છે અને કેટલીક કૃતિઓ વિશ્વજનીન થવા પામી છે.

ભારતેન્દુ બાબૂ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ પ્રથમ નાટ્યકાર હતા. તેમણે નવ જેટલાં સ્વતંત્ર નાટકો લખ્યાં છે. તેમની પ્રતિભાએ આ ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ માર્ગ બતાવ્યો છે. તેમનાં નાટકોનું મૂલ્ય આજે પણ તેવું જ છે. ભારતેન્દુ બાબૂ એક ઉચ્ચ કોટિના અભિનેતા હતા. અને તેમને રંગભૂમિની આવશ્યકતાઓનો ખ્યાલ હતો. તેમણે એક મડળી પણ રચાપેહી. પોતે પોતાની મંડળી સાથે પોતાનાં નાટકો અનેક વાર ઘણી જગ્યાએ ભજવતા. ભારતેન્દુ યુગના લાલા શ્રીનિવાસદાસનું રણધીર પ્રેમમોહિની નાટક અભિનયયોગ્ય નાટક છે. બાબૂ રાધાકૃષ્ણદાસનું મહારાણા પ્રતાપ નાટક સફળતાપૂર્વક રંગભૂમિ ઉપર આવી ગયું છે.

દિવેદી યુગના પૂર્વાર્ધમાં ખાસ કરી નાટ્યસાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ થઈ નથી. પં. પ્રતાપ નારાયણનું ગોચંકટ વ્યાસનું ભારતગૌરવ સામાન્ય કોટિનાં નાટકો છે. રામ દેવીપ્રસાદપૂર્ણું ગંદકલા ભાનુકુમાર નાટક નથી પણ એક કાવ્યચન્દ્ર છે. આ યુગમાં તો વિશેષતઃ બંગાળી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી નાટકોના મફલ અનુવાદો થયા. લગભગ સમસ્ત સંસ્કૃત અને બંગાળી નાટકોના તથા શેક્સ્પીયરનાં નાટકોના અનુવાદો આ પચીસ વર્ષમાં થયા છે. મૌલિક સર્જન તરફ કોઈ ન પ્રેરાયું. જે કે નારાયણપ્રસાદ જેતાબનનાં નાટકો સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ નિમ્ન રચનાઓ છે; છતાં એક રીતે તેમનું સ્થાન છે. તે એ કે આ નાટકોએ હિન્દી જનતાને ઉદ્દેશપ્રધાન પારસી નાટકો તરફથી હિન્દી પ્રત્યે આકર્ષ્યો. જેતાબનનું મહાભારત નાટક મુખ્ય છે. આ પ્રમાણે શ્રી. રાધેશ્યામ કથાવાચક હરિકૃષ્ણ જૈહર અને આગાહરે હિન્દી નાટકો લખ્યાં છે. આ લેખકોએ હિન્દી રંગભૂમિને જન્મ આપવાનું કામ ઠીક કર્યું છે. પ. રાધેશ્યામના વીર અભિમન્યુ, ભક્ત પ્રહલાદ અને ધર્મશ્વર નાટકો મુખ્ય છે. વીર અભિમન્યુમાં સાહિત્યિક દૃષ્ટિ પણ સચવાઈ છે. પ. રાધેશ્યામને રંગભૂમિનું ઠીક જ્ઞાન છે. તેઓ રંગભૂમિના ડાઇરેક્ટર પણ રહ્યા છે.

હવે આપણે આ નવીન યુગનાં સાહિત્યિક નાટકો જોઈએ. છેલ્લાં પંદર, વીસ વર્ષમાં નાટ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા પં. જયશંકરપ્રસાદ, પં. યદુનોનારાયણ ભટ્ટ, લક્ષ્મીનારાયણ મિશ્ર,

ગોવિન્દ વલ્લભ પં. માખણલાલ ચતુર્વેદી અને ખેચન શર્મા ઉમે સુન્દર પ્રયત્ન કર્યો છે. ખેચન શર્મા ઉત્તરું મદાત્મા ધ્રુવ તેમજ 'કટલાંક એકાંકી નાટકો' સાહિત્યની ચીજ છે. તેમનાં નાટકો અભિનયકલાની દૃષ્ટિએ લખાએલાં છે. તેમનાં પ્રદસનોમાં શિષ્ટ હાસ્યની સામગ્રી છે. ખેચન શર્માની ભાષા અને શૈલીનું ગાદિત્વમાં વ્યક્તિત્વ છે. ભાષા પ્રાણુવાન છે. તેમની શૈલીમાં સુન્દર લ્યોતિ છે. વાક્યોમાં સામગ્ર્ય છે. વચ્ચેથી એક પછી વાક્ય દર કરતાં ભાષા પ્રાણુવિદોન લાગે છે. તેમની ભાષા નિત્ય વાતચીતની મુંદર, સરલ અને પ્રભાવોત્પાદક છે. તેમની શૈલીમાં નવીન યુગનો ઉત્કર્ષ છે અદિલનાત્મક ઉત્ગાદ છે. કથનમૌન્દર્ય છે. ભાવાવેશની ઉત્પત્તિ છે. તેમની ભાષા વિષયાનુકૂળ અને પાત્રોને અનુરૂપ છે. ઉચ્ચની ભાષામાં હિન્દી ઉદ્ધુનું સુન્દર સામગ્ર્ય છે પંતની 'વરમાળા' તથા પં. માખણલાલનું કૃષ્ણાભુત્ત યુદ્ધ અભિનયયોગ્ય કૃતિઓ છે. પં. બદોનારાયણ ભટ્ટ રાણી દુર્ગાવતી, તુલસીદાસ અને અગ્રોક તથા લક્ષ્મીનારાયણ મિશ્ર મુક્તિકા ગદ્ય ગદ્યમદા મદિર અને મન્યાસી જેવાં સામાજિક નાટકો લખ્યાં છે. તેમણે અંતિદામિક 'અગ્રોક' નાટક પાણુ લખ્યું છે. લક્ષ્મીનારાયણ મિશ્ર સામાજિક નાટક લખવામાં કુશળ નાટકકાર છે તેમની કળામાં આવા સામાજિક નાટક-સાહિત્ય માટે હિન્દીને વિશેષ આશા છે. પં. બદોનારાયણ ભટ્ટ અંતિકાગિક નાટકો લખવામાં કુશળ હતા. પછી તેમના અમામયિક મૃત્યુએ ખોટ મઠ્ય છે.

સૌષ્ઠ્ય છે. સૌષ્ઠ્યમાં મનોહરતા અને પ્રમાદશુભ્યુક્ત ચમત્કાર હોય છે. નાના નાના વાક્યો એક પછી એક આવે છે અને એક અર્પણ વાતાવરણ ઉભું કરે છે. પ્રસાદજીએ ભાવનિર્દશન માટે એક મનોહર ચમત્કારિક રૂપ રચ્યું છે. શબ્દોની પમદગીમાં લાક્ષણિક પ્રયોગ વધારે છે. તેમના વ્યંગાત્મક ધ્વનિના પ્રભાવે વાચક અકાંક્ષિક જગતમાં વિચરે છે. તેમની ભાષા અને શૈલી ઉત્તમ ગદ્યના નમૂના છે. તેમની ભાષામાં મુધામમ માધુર્ય અને પ્રમાદશુભ્યુભારોભાર છે વર્તમાન ગદ્યકાવ્યમાં પ્રમાદજીનું મધાન પ્રથમ પક્તિમાં શોભે છે.

આ મિથાવ મિશ્રમધુઓનું ભાગ્ય, પ્રેમચંદ્રજીનું વગ્દાન મુદ્દર્શનજીનું અંજના અને શ્રી. સુમીત્રાનંદન પતનું જ્યોત્સ્ના વગેરે નાટકો છે. મિશ્રમધુઓ ઈતિહાસકાર છે. પ્રેમચંદ્ર અને મુદ્દર્શન નવલ અને વાર્તાકાર છે પણ દર્શક છે. તેમની જ્યોત્સ્નામાં વિશ્વરમજીમિ ઉપર વિશ્વના ચંદ્ર અને પૃથ્વીસોફના દિવ્ય પાત્રોનું અભિનય છે આ એક તેમના કવિહૃદયની ઉર્મિઓનું અભિનય છે. સુન્દર માહિત્યક કૃતિ છે

શૈલીની દૃષ્ટિએ હિન્દી નાટકોની શૈલી નથી અંગ્રેજી કે નથી અંગ્રેજી બંનેનું અમિશ્રણ દલી શકાય ભારતેન્દુજીએ અંગ્રેજી, ગુજાણી અને અંગ્રેજીના આધારે મધ્યમ શૈલી સ્વીકારી હતી. પ્રમાદજીની શૈલી પોતાની નવતર હિન્દી શૈલી જ છે. નાટ્યરચના વિશે ભારતેન્દુજી અને મહાવીરપ્રસાદે એ નાની પુસ્તિકાઓ લખી છે. પણ હમણા બાબુ શ્યામ સુન્દરદાએ ‘રૂપક રહસ્ય’ નામનો એક સુંદર ગ્રંથ લખ્યો છે. નાટ્યરચના વિશે આ ગ્રંથ શ્રેષ્ઠ કંડી શકાય.

નવલકથા (ઉપન્યાસ)

માનવસમાજ અને માનવહૃદય ગૃહ ગદ્ય છે. મનમાં ઉડતી ધાતુપ્રતિધાન ક્રિયાઓને યથાર્થ મનજવી અને તેનું શબ્દોદ્ધાર આલેખન કરવું એક માયા કલાકારનું કાર્ય છે. ઉપન્યાસને આપણે મહાકાવ્ય જોડે ગ્રંથાવી શકીએ. તેમાં ગમાજની ભિન્નભિન્ન ગતિ-પ્રગતિઓનું, અંતરમાં ઉડતી ઉર્મિઓનું અને માનસિક ચિન્તનનું શબ્દચિત્ર હોય છે. નવલકારમાં સમગ્ર સમાજના વહેણ અને તેના માનસવ્યાપારને શબ્દોમાં આલેખવાની કલા હોવી જોઈએ.

હિન્દી નવલમાહિત્ય આજે અમુક અંશે સમૃદ્ધ છે. હિન્દીમાં મર્વપ્રથમ માહિત્યક નવલો નૂતનપ્રહરચારી, મૌગન, એક સુગન અને પરીક્ષા શરૂ છે પ. ગાલકૃષ્ણ ભટ્ટની કલમમાં શક્તિ છે

આજની નવલકથાઓના પ્રમાણમાં આ નવલો શીટી લાગે પણ પહેલી નવલો હોવા છતાં અમુક નિશિષ્ટતાપૂર્ણ છે આ વખતે બંગાળીમાં અનેક સુન્દર ઉપન્યાસો લખાતા હતા તેથી પં. ગદાધરસિંહ, રામકૃષ્ણ વર્મા અને કાર્તિકપ્રસાદ ખત્રીએ લગભગ બધી બંગાળી નવલકથાઓને હિન્દીમાં મહાકથાપૂર્વક ઉતારી. ત્યાંપછી પં. રૂપનારાયણ પાંડે અને ઈશ્વરીપ્રસાદે એક પ્રશસ્ત અનુવાદક તરીકે ગ્વીન્દ્રયાજ્ઞ, શરત્ત્યાજ્ઞ, બકિમચંદ્ર, રમેશચંદ્ર, ચંદ્રીશરણમેન, અને રાખાલદાસ બેનરજી વગેરે બંગાળી નવલકારોની બધી નવલકથાઓને હિન્દીમાં આણી. આ નવલોના પ્રભાવથી પ્રેરાઈ હિન્દી લેખકોમાં મૌલિક ઉપન્યાસ લખવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો.

હિન્દી નવલકથાઓના વિકાસમાં ખાખ, દેવકીનંદન ખત્રીનું કાર્ય ખહુ જ મહત્વપૂર્ણ છે. તેમણે પોતાની ઐયારી નવલોદારા વાચકસમુદાય ઉભા કર્યો. તેમની ભાષા 'હિન્દી' હિન્દુસ્તાની છે. ભાષા અને શૈલી એટલાં તો સરલ કે વર્ણમાલા જાણનાર હિન્દી અને ઉર્દૂ ભાષાભાષી મુસલમાનો પણ સહેલાઈથી આ નવલો વાંચી શકે. તેમની નવલોમાં ઘટનાવૈચિત્ર્ય છે. રસસંચાર, ભાવ—વિભૂતિ ચરિત્રચિત્રણ નથી. આ જ અરસામાં 'પં. ગૌસ્વામી કિશોરીલાલ એક મૌલિક ઉપન્યાસકાર તરીકે આગળ આવ્યા. તેમણે ઉપન્યાસ નામક માસિક પત્ર શરૂ કર્યું અને એકલે હાથે પાસકે જેટલી નવલકથાઓ હિન્દીને આપી તેમની નવલકથાઓમાં સમાજનું સજીવ ચિત્ર, વામનાઓનું ચરિત્ર, ચિત્તાકર્ષક વર્ણન અને ચરિત્રચિત્રણ જોવામાં આવે છે. ગૌસ્વામીજીની નવલોમા ભાષા બે પ્રકારની છે તેમની નવલો ઐતિહાસિક, સામાજિક અને પૌરાણિક છે. મુસલમાની ગત્યકાળની નવલોની ભાષા ઉર્દૂ શબ્દબાહુલ્યવાળી છે અને પૌરાણિક નવલોની ભાષા મંસ્તૃત શબ્દાવળીથી પૂર્ણ સાહિત્યિક છે.

ત્યારપછી નવલસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કવિશ્રી ઉપાધ્યાયજીનાં દર્શન થાય છે. તેમણે ઠેક હિન્દીકા ઠાક અધખિલા ફૂલ અને બેનીરાકા ખાંડા ત્રણ નવલો લખી. ભાષા અને વિષયની દૃષ્ટિએ પહેલી બે કૃતિઓ ઉત્તમ છે. પછની છાપ ગદ્ય ઉપર પણ સ્પષ્ટ પડે છે. તેનો નમુનો ઉપાધ્યાયજીનું ગદ્ય છે. તેમના ગદ્યમાં ધારાપ્રવાહ પદાત્મક હોય છે. તેમના ગદ્યમા પછના જેવી લહેર શબ્દસંગઠન, ભાવભગી અને માધુર્ય તેમના પછના જેવાજ છે. તેમની શૈલીમાં પદાત્મક વિભૂતિની ઉત્કૃષ્ટતા સ્પષ્ટ જણાય છે. ઠેક હિન્દીકા ઠાકમા તેમણે કારસી અને સંસ્કૃત શબ્દોનો બિંદુકુલ ત્યાગ કર્યો છે. અને આ દૃષ્ટિએજ આ નવલિકા લખી છે. લજ્જારામ મહેતાએ હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ પરિવાગનો ચિતાર આપતી ચાર છ નવલકથાઓ લખી છે. આજ વખતે ખાખ ધ્વજરત્નદાસે સૌદર્યોપાસક અને રાધાકાન્ત શુદ્ધ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ભાવપ્રધાન નવલો લખી કે જેમાં મનોવિકાસની પ્રગટલ અને વેગવતી વ્યવસ્થા છે.

આ પ્રમાણે નવલસાહિત્ય પ્રગતિમાન હતુ એવામાં ઈ. સ. ૧૯૧૫ના અરસામાં શ્રીયુત ધનપતરાય ઉર્દૂ પ્રેમચંદ્રજીએ આ ક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કર્યું. તેમના આવવાથી નવલસાહિત્યમાં એક અપૂર્વ પ્રભા ખીલી ઉઠી. નવીન કળાનો આરંભ પણ જ્યેષ્ઠકરપ્રસાદ અને પ્રેમચંદ્રજીથી શરૂ થાય છે. હવે દિવેદી યુગ ઉતરી ગયો હતો. પ્રેમચંદ્રજીએ સેવાસદનમા એક સુન્દર કલાકારની યોગ્યતાનો પરિચય આપ્યો. પ્રેમચંદ્રજી પ્રથમ ઉર્દૂ સાહિત્યક્ષેત્રમાં યશઃ પ્રાપ્ત કરી ચુક્યા હતા. પ્રેમચંદ્રજીએ હિન્દી ઉર્દૂ બન્ને ભાષા જાણનારાઓને આકર્ષ્યા. પ્રેમચંદ્રજી મૂક જનતાના લેખક છે. સમાજ અને દુઃખલાર નીચે દયાએલા તેમના સતત માથી છે. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ માનવસાગર છે તેમના ઉપન્યાસોમા વર્તમાન સમાજની હુબુધના અને પરવશતાનો સાચો ચિતાર છે તેમણે લગભગ બાર તેર મૌલિક ઉપન્યાસો લખ્યા છે. તેમાં સામાજિક અને રાજકીય આદોલનોને યોગ્ય રીતે આપણી સમક્ષ રજુ કર્યા છે. એકેડેમીદારા પુરસ્કૃત તેમની રગભૂમિ, ગબન, કર્મભૂમિ, સેવાસદન પ્રેમાશ્રમ અને ગોદાન તેમની મૌલિક ઉત્તમ કૃતિઓ છે. પ્રેમચંદ્રજી એક ઉત્તમ ગદ્ય-વાર્તાકાર પણ છે. વર્તમાન આખ્યાનઆખ્યાયિકા યુગના મુખ્ય નાયક પ્રેમચંદ્રજી છે.

વૃંદાવનલાલ શર્માએ ઐતિહાસિક ધણી સુંદર નવલો લખી છે. તેમને ઐતિહાસિક

નવલો લખવાની કળા સિદ્ધ થઈ છે. તેમનું 'મદ કુંદાર' ઉત્તમ કૃતિ છે. જયશંકરપ્રમાદે 'કંકાલ' નામક એક વાસ્તવિક ચિત્ર રજુ કરતું ઉપન્યાસ લખ્યું છે કે કાલનું નવલસાહિત્યમાં સ્વતંત્ર સ્થાન છે. તિરાલાલજીએ પણ ઉપન્યાસ લખ્યા છે. તેમની 'અલ્પકા' અને 'આમગ' સુંદર છે. કવિની કૃતિઓ છે. બેચનશર્મા ઉમ્ર અને ચતુરસેન સાસ્ત્રીનું અકિતવ સ્વતંત્ર છે. તેમણે દિલ્હીકા દલાલ અને બુધુઆફી જેટી ઉત્તમ ઉપન્યાસો લખ્યા છે ચતુરસેન સાસ્ત્રીની હૃદયકી 'યાસ અને હૃદયકી પરખમાં' ઉત્તમ ગદ્ય રાસી છે. શાસ્ત્રીજીની શૈક્ષી વ્યવહારિક છે. તેમની શૈક્ષીમાં આત્મીયતાના બાવો જોતજોત મળે છે. તેમની કૃતિઓ વાંચતાં વાચક અનુભવ કરે છે કે તેમનો જ કાઈ અભિનવદંડ્ય મિત્ર પોતાનું હૃદય તેમની આગળ ખુલ્લું કરે છે એ દૃષ્ટિએ કે વાચક વિચાર કરે અને શાન્તવના માટે પોતાનું હૃદય પણ તૈયાર રાખે. નાના નાના વ્યવહારિક શૈક્ષીના ગરબ વાક્યોમા તેઓ મળે પોતાની આપવીતી ન કહેતા હોય તેવો બાવ જનમત થાય છે.

આ મિત્રાય ચિત્રપૂજન સહાયની દેહાતી દુનિયા, ચંદ્રીપ્રગાદ હૃદયેશની મંગળપ્રભાત, વિશ્વભારનાથની માં તથા બિખારીની અને સિયારામશર્મા શુભ (કવિ)ની ગોદ ગાદિત્યક સુંદર કૃતિઓ છે. ચાર છ વર્ષથી "ક્યાની ખાતર કલા"ના મિદ્ધાતને વ્યવહારમાં મુકનાર જૈનેન્દ્ર કુમારના આવવાથી આશા છે કે હવે માનવહૃદયના મનોઆપારોને વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષ-શ્લાત્મક રીતે આલેખાયેલા બેવાની વાચકોની ઈચ્છા તૃપ્ત થશે. જૈનેન્દ્રકુમારની પરખ અને - સુનીતા મનોવૈજ્ઞાનિક નવલનો પ્રારંભ કરનાર કૃતિઓ છે.

વાર્તા (ગદ્ય)

માનવજનનિએ બોલવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી વાર્તાનો પ્રારંભ થયો. પોતાના સરખાજ મન અને હૃદયવાળાઓની વાતો સાંભળવી કેને ન ગમે? યુગની વિશિષ્ટતા પ્રમાણે લોક-કથોને વાર્તામાં વર્ણવવાની પ્રથા ઘણી પ્રાચીન છે. આપણા યુગમાં વાર્તાનું સ્થાન પહેલું છે. આપણુ જીવન પૈમિત્રપૃષ્ઠું છે. આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં કવિતા ભલે રચાતી રહે પણ વાર્તા-લેખન વિના હૃદયના મનોભાવોને સંપૂર્ણ માર્ગ જડતો જ નથી. કવિઓ પણ ગદ્યલેખક બન્યા છે. જીવનકલ્પમાં વાંચવાની કુરગદ કેને છે? પણ માનવહૃદયના વ્યાપારો જોડે સંબંધ રાખ્યા વિના જીવનનો આનંદ નથી. એટલે વાર્તાને ખુબ જ આવકાર છે.

આપણા પ્રશ્નો ગુંચવણથી ભરેલા છે એટલે વાર્તાસાહિત્યને પોષક વસ્તુ વિપુલ છે. વિશ્વસાહિત્યમાં આપણી વાર્તાને સ્થાન છે. આપણા શ્રી, રસીન્દ્ર, શરદ્દ્યાજી અને મુન્દરી પ્રેમગજીને અવવાસ કરવાથી અખિલ ભારતના વર્તમાન જીવન અને આકાંક્ષાઓનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક રીતે વાર્તાસર્જનનું કાર્ય આપણા માટે નવું જ છે. હિન્દીમાં પહેલાં સુશી કવિઓએ આખ્યાયિકાઓ લખી છે. વર્તમાન વાર્તાસાહિત્યનો પ્રારંભ બજાણીના પ્રભાવે હિન્દીમાં પં. સાધવપ્રસાદ મિશ્રે ઈ. સ. ૧૯૦૩માં કર્યો. ત્યારપછી તેા અસખ્ય વાર્તાઓ લખાઈ છે. આજે પચાસ-સાઠ ઉત્તમ વાર્તાલેખક છે અને દમ-ખાર જેટલા તેા વિશ્વજનીત પ્રતિભાસપલ છે. પ્રારંભની વાર્તાઓમાં ઘટનાત્મક પ્રંગોનું આલેખન માત્ર જ છે. ઈ. સ. ૧૯૧૧માં રહસ્યવાદી કવિ શ્રી. જયશંકરપ્રમાદે આ ક્ષેત્રને શોભાવ્યું. બરાબર પચીસ વર્ષથી સેવા

કરી રહ્યા છે. જ્યારાકર પ્રમાદની વાર્તાઓનું સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર ધ્યાન છે. તેમાં નિગળુ વ્યક્તિત્વ છે. તેમની વાર્તાઓમાં ભાવનામૂલક અંવેદના અને કળા પ્રધાન છે. વારંવાર વાંચવાનું મન થાય છે. મધ કાવ્યનો સ્વર્ગીય આનંદ આવે છે.

વાર્તાસાહિત્યમાં અર્ચંદ્ર ધ્યાન પ્રેમચંદનું છે. પ્રેમચંદની વાર્તાઓ ભાગતજ્યાપી બની છે. જનપાની અને અંત્રેષમાં પણ તેમની વાર્તાઓ અનુવાદિત યત્ર છે. પ્રેમચંદનની ચોગ્યતા માટે આટલું જ બમ છે કે તેમનાથી વધીને આ કળામાં રવીન્દ્ર અને રાગ્ બાણુ સિવાય બીજા કોઈ નથી. પ્રેમચંદએ ભારતનાં ગામડાંઓ અને દિમાનો ઘણી જ ગમીપથી લેખ્યાં છે. તેમનું જીવન પણ અનેક વિદેશીઓની મામે ચવામાં જ વીત્યું છે. પ્રેમચંદનની વાર્તાઓથી ગુજરાત પરિચિત છે.

પ્રેમચંદન પછી વાર્તાલેખક તરીકેનું સ્થાન સુરેન્દ્રનું છે. સુરેન્દ્રની વાર્તાઓમાં ઉપદેશ હોય છે. શૈલીમાં નવીનતા છે. કહેવાની રીત આકર્ષક છે. પં. વિશંભરનાથ શર્મા, શ્રી. ચતુરસેન શાસ્ત્રી, બાલકૃષ્ણ શર્મા, નવીન, ગોવિન્દવલ્લભસેન, ગાયકૃષ્ણરામ, પદુમવાય પુત્રાવાલ બક્ષી, બાબુ શિવપૂજન ગદામ, શ્રીમત્તન દિવેદીએ વાર્તાસાહિત્યમાં ઠીકઠીક ફાળો આપ્યો છે. રાયકૃષ્ણરામ વાર્તાકાર અને ગાયે માથે ઉત્તમ ગદ્યકાવ્યલેખક છે તેમની 'સાધના' ઉત્તમ મધ કાવ્યનો નમૂનો છે. પદુમલાલનું વાર્તાઓમાંની પાચ-૭ વાર્તાઓ વાર્તાકલાના ઉત્તમ નમૂના છે. ચંડીપ્રમાદ, હૃદયેશ અને ચંદ્રધર શર્મા ગુલેરી પ્રથમ પંક્તિના વાર્તાલેખક હતા. ગુલેરીએ માત્ર ત્રણવાર વાર્તાઓ લખી છે. પણ ઉત્તમ કલાની કૃતિઓ છે. ગુલેરી અને હૃદયેશે તો વર્તમાન ગદ્યશૈલીમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ કર્યું છે. બેચન શર્મા ઉગ્ર ઉત્તમ વાર્તાકાર હતા પણ આજકાલ તેમની કૃતિઓ લેખકોમાં આવતી નથી.

આજકાલ આમંચોકામાં ચંદ્રગુપ્ત વિદ્યાલકાર, ભગવતીપ્રમાદ જનાર્દન ઝા ગગ્નેશ્વર-પ્રમાદમિહ, શ્રી. જોનેન્દ્રકુમાર, રૂપબસણ જોને, ઈલાચંદ્ર જોષી, શ્રીગમશર્મા, શ્રીનાથમિહ, સરંચર શરણુ અવરથો, તેજરાની પાંદક, ઉપાદેવી, કમળાદેવી ચૌધરી, મરસ્વતીદેવી, મત્તવાતી મલીઝ વિગેરે વાર્તાકારોની કૃતિઓ હોય છે. જોનેન્દ્રકુમાર અને કમલા ચૌધરીની વાર્તાઓ મનોવૈજ્ઞાનિક વાર્તાઓ હોય છે. સુભદ્રાકુમારી ચૌહાણ પણ એક સુંદર વાર્તાલેખિકા છે. તેમની વાર્તાઓનો મંત્રલ જિખરે મોતી ઉપર મેકમરીયા પારિતોષિક રૂ. ૫૦૦નું મળ્યું છે. સ્ત્રીવાર્તા લેખિકાઓની મંખ્યા ઠીક પ્રમાણમાં છે. આ દિશામાં પ્રથમ પ્રયત્ન કરનાર ઉમા નહેરૂ છે. શિવરાણીદેવી (પ્રેમચંદનનાં પત્ની) પણ વાર્તાઓ લખે છે.

હિન્દમાં હાસ્યરસના વાર્તાલેખકોમાં મુખ્ય છ. પી. શીવાસ્તવ શિવનાથ શર્મા, શ્રી હરિશંકર શર્મા, અન્નપૂર્ણાનંદ અને શ્રીકૃષ્ણદેવપ્રસાદ મુખ્ય છે. આજે શ્રી. જોનેન્દ્ર અને શ્રી. અંજેયની વાર્તાઓમાં ખુબ આશાને સ્થાન છે. આજકાલ એક કવિઓ પણ વાર્તા લખે છે. શ્રીનિરાલા, પંત, ત્રિવારામશરણુગુપ્ત અને મોહનલાલ મહતો સુંદર વાર્તા લખી ગયા છે. આધુનિક વાર્તાના આસ્વાદને ધ્યાનમાં ગણી શ્રી. વિનોદશંકર બામ-એક વાર્તાકારે મધુકરી નામે વાર્તામંદલના બે ભાગોમાં જુદા જુદા વાર્તાકારોની કૃતિયોનો એકમક યોજ્યો છે શ્રી. પ્રેમચંદએ મધપમસુઅય નામનો એક મંત્રલ અને નરદુલારે બાળપેદીએ હિન્દીની એક કલાનિયાં નામક એક સમ્રલ યોજ્યો છે. આવા બીજા પણ સમ્રલો છે. પણ આ એક છે,

કવિતા

કવિતા જીવનસંગીત છે. કવિતા હૃદયોર્મિનું શબ્દચિત્ર છે. માનસમાં ઉદ્વેલિત થતી ભાવનાઓનું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે. કવિતા સત્યશિવસુન્દરમૂર્તી અન્યોપાસના છે. કવિહૃદયની અનુભૂતિ સાહિત્યની મહાનિધિ છે. કવિ માનવસમાજનો નેતા અને દષ્ટા છે. તેના શબ્દોનો પ્રભાવ એક મહાન રાજકીય અને સામાજિક નેતા કરતાં અનંતગણો ચિરસ્થાયી હોય છે, કવિનું નેતૃત્વ દેશકાલાતીત છે, કવિની વાણી આત્મજનની વાણી છે. કવિની વાણી દ્વારા પ્રભુ પોતાનો મંદેશ પાઠવે છે. કવિ સાહિત્યનો પ્રાણ છે.

હિન્દીમાં છેલ્લાં ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષમાં સાચા અર્થમાં કવિતા નથી થઈ એમ કહેતાં જરા પણ મન અચકાતું નથી. માત્ર શબ્દચતુષ્પદ અને અલંકાર વિધાનની શતરંજ માટે જ પદ્યરચના થતી. નાયકનાયિકાના ક્રિયાકલાપોનું અસ્લીલ શબ્દચિત્ર એજ પદ્યનું સ્વરૂપ બની ગયું હતું. અને તેમા પણ પૂર્વગામી કવિઓના કરતા ચમત્કાર પ્રમાણમાં ઓછો જ. મતલબ કે કવિતાદેવી રાજદરબારના ગુલામી વાતાવરણમાં ગુગળાઈ ગઈ હતી. કવિ અને જનસમુદાય વચ્ચે મોટી ખાઈ પડી ગઈ હતી. કવિતા ગ્રેરણા આપનારી વસ્તુ રહી જ નહતી ભારતેન્દુએ વસ્તુસ્થિતિને બરાબર નિદાણી અને કવિતાને વેગ આપ્યો. તેમણે રોષદુ સમિલકૈં ભારત માઈ, હા! હા! ભારતબુદ્ધિશા દેહી ન જાઈ ॥ ના કરૂણ ધ્વનિવડે સમસ્ત ભારતને પોતાની દુર્દશા માટે આસુ સારવા બોલાવ્યા ત્યારથી કવિતાનું દૃષ્ટિર્નિદ્રુ બદલાયું.

ભારતેન્દુથી દ્વિવેદીજીના સમય સુધીમાં કવિતામાં સ્વદેશપ્રેમ, સમાજસુધાર, ભારતની માંગ્રત દુર્દશા વગેરે વિષયોપર ઉદ્બોધનાત્મક તથા ઇતિવૃતાત્મક ભાવમયી કવિતાનું પ્રાગલ્ભ્ય રહ્યું. શ્રીધર પાંડે ભારતનું અપૂર્વ દર્શન કર્યું. પ્રકૃતિને સ્વતંત્રરૂપે નિહાળી. શ્રી. નાથુરામશર્મા પોતાની પ્રતિભાવડે ઓજસમયી કાવ્યરચના કરી. તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રાણ છે. દ્વિવેદીજીએ કવિતા રચી છે. પણ તેમની ગદ્યસેવા અપૂર્વ છે. દ્વિવેદીજીના પ્રભાવથી હિન્દીમાં સુન્દર કવિઓનો જન્મ થયો. આ યુગના મહાકવિ શ્રી. મૈથિલીશરણગુપ્તા છે. તેમણે 'ભારત ભારની' વડે સમસ્ત હિન્દીઓને જાગ્રત કર્યાં. આ કૃતિ સામયિક છે. પણ તેણે ભારતને ખુણે ખુણે હિન્દનો આર્ત ધ્વનિ પહોંચાડ્યો. હવે આપણે હિન્દીના પ્રમુખ કવિઓના પરિચય સાથે કવિતાવિકાસ નિદાજતાં આગળ વધીશું.

પં. અયોધ્યાસિંહજી ઉપાધ્યાય-ઉપાધ્યાયજીને મજબાપા અને ખડીબોલી બંને પર સરળો અધિકાર છે. તેમણે પ્રારંભમાં મજબાપામાં સુન્દર મુક્તક કાવ્યો રચ્યાં છે. અને હમણાં 'રસ કલસ' નામક અન્ય મજબાપામાં લખ્યો છે. પણ તેમની ખડીબોલીની રચના સુન્દર બની છે. તેમનું 'પ્રિય પ્રવાસ' મહાકાવ્ય છે. પ્રિય-પ્રવાસના કવિએ લોકનાયક કૃષ્ણચંદ્રના ચરિત્ર ઉપર કેટલાંક વર્ષોથી ફેંકાતો કીચક દૂર કરી નિર્મલ પુરષોત્તમ કૃષ્ણચંદ્રના દર્શન કર્યાં છે. કૃષ્ણ માટે માત્ર ગોપીકાઓ જ નહિ પણ સમસ્ત રાષ્ટ્ર—વૃંદાવનવાસીઓ વિરહાકુલ છે. કૃષ્ણ આખાજગદ સ્ત્રીપુરૂષના કૃષ્ણ છે પ્રિય-પ્રવાસમાં કૃષ્ણનું માત્ર નયનાભિરામ સ્વરૂપનું જ માત્ર દર્શન નથી પણ તેમના શુદ્ધ ચરિત્રનું નિરૂપણ પણ છે. પ્રિય-પ્રવાસમાં કવિએ પ્રકૃતિસૌન્દર્યનાં દર્શન કર્યાં છે. તે એક સુન્દર વસ્તુ છે. પ્રિય પ્રવાસ સંસ્કૃત વૃત્તોમાં રચાયું છે. પ્રિય-પ્રવાસના કવિ આજે વીસ વર્ષમાં આવી ખીજી ઉત્તમ કૃતિ ન આપી

શક્યા એ દુઃખદ વસ્તુ છે. તેમણે બોલ્યાલ, ચોકબે ચૌપદે અને ચુલને ચૌપદેની રચના કરી છે. તેમાં તેમની વિદ્વતા પ્રકટ થાય છે પણ તેમાં કવિહૃદયને ઓછું સ્થાન છે.

મૈથિલીશરણગુપ્ત—હમણાં જ આ મહાકવિનો સુવર્ણ જયંતિ ઉજવાઈ. આ રાષ્ટ્રીય કવિએ ઈ. મ. ૧૯૦૭થી અનવરતપણે હિન્દી માતાની સેવા આદરી છે. તેમણે વિપુલ રચના દ્વારા હિન્દી સાહિત્યને તેજસ્વી બનાવ્યું છે ગુપ્તજીના મકિત (મહાકાવ્ય) યશોધરા, પચવટી, અનધ, જયદ્રથવધ, સાહિત્યની સ્થાપી કૃતિઓ છે. ‘મકિત’ દ્વારા તુલસી-માનમની અંગપૂર્તિ થઈ છે. ‘યશોધરા’ એક ભાગતીય આર્યનારીનું પ્રતિક છે. ગુપ્તજીની યશોધરા-ઉર્મિયા, લક્ષ્મણ અને સીતા જગત્-સાહિત્યની વસ્તુઓ છે. ગુપ્તજીની ભાષા અને શૈલી પરિષ્કૃત શુદ્ધ ખડીબોલો છે. પ્રમાદ ગુણયુક્ત છે. તેમની કલ્પના અને ભાવ ઉચ્ચ કોટિના છે. ગુપ્તજી કંફલુરમના મહા કવિ છે. કવિ વર્તમાન રહસ્યવાદી કવિતાના પ્રભાવથી પણ અલિપ્ત નથી ગહી શક્યા. તેમની ગદ્યવાદી કવિતા ઝંકાર નામક કાવ્યમગ્નહમા પ્રકટ થઈ છે. તેઓ ગદ્યવાદી વારતવિક અર્થમાં છે. તેઓ ગમભક્ત છે. છતાં તેમનામાં મટીણૂતા નથી. સિદ્ધાર્થમાટે પણ તે જ હૃદય છે. ગુપ્તજી માયા ભાગતીય ગ્રામીણ છે. અંગ્રેજીથી અગ્નણ છે. સાદાઈના પ્રતીક છે. તેમણે મધુસૂદનદત્તના ગેધનાદવધ, વિગિહિણી વૃત્તાગના અને ચંદ્રસેનના પ્લાસીનું શુદ્ધનું સુ-દર લાળાન્તર પદ્યમા કર્યું છે. મૃગ વસ્તુના જેટલી જ ઉત્તમ વસ્તુ બની છે. તેમણે ‘ગુરૂજન,’ ‘શક્તિ,’ અને ‘હિન્દુ’ જેવી ઓબ્સિવની ભાષામાં સામયિક કૃતિઓનું સર્જન કર્યું છે. આબકાલ તેઓ દ્વાપર નામક મહાકાવ્ય લખી રહ્યા છે. કેટલાક અંશે જોતાં તે એક સુન્દર વસ્તુ બનશે એવી આશા છે.

ગણપ્રમાદ શુક્લ ‘સનેહી’ જાળાભગવાનદીન ‘દીન’—સનેહી રાષ્ટ્રીય ભાવોથી પૂર્ણ પ્રેમી કવિ છે. તેમની કવિતાનો વિષય વર્તમાન મમાજ અને ગાંધીયતા છે. ‘દીન’જીની કવિતાનો વિષય મહારાણા પ્રતાપ અને શિવાજી વગેરે વીરોની પ્રશંસાઓ છે. બન્નેની ભાષામાં ભર્દ્વ હિંદીનું સામજસ્ય છે.

(મનેહી)

તુમ હોને સુકરાત જહર કે પ્યાલે હોંગે ।

હાથોમેં હથકવી પદો મેં હાલે હોંગે ।

ईसा से तूम और जान के लाले होंगे ॥

હોના મન વ્યાકુલ નહીં इस भय जनित विपाद से

अपने आग्रह पर अटल रहना वस प्रह्लाद से

કવિતું હૃદય દદ સત્યાગ્રહી છે.

मौन पतंग प्राण देता है समझ प्रेमका मोल

मौन विरह में जलता हूं रहकर अचल अयोल

प्रियतम निष्ठुर हूँ, होनेदे तू मत जिह्वा खोल

आग न लगा हृदयमें मेरे अपना हृदय टटोल ।

કવિ પ્રેમમાં પતંગની જેમ સ્વાહા થવામા જીવનનું માર્થક સમજે છે. કવિના પ્રેમનું આલેખન મહાન છે.

તૂ, હૈ ગગન ચિસ્તીર્ણ તો મંં નક તારા શુદ્ર હૂં;
તૂ, હૈ મહા સાગર અગમ મંં નક ધારા શુદ્ર હૂં।

કવિ આ મહાભાગરમાં અદ્વિત ભાવે અમાઈ જવા ઇચ્છે છે.

મુક્ષમેં સમા જા इस तरह तन प्राण का जो तौर है।
जिसमें न फिर कोई कहे मैं और हूं तू और है ॥

શ્રી. માખણલાલજી ચતુર્વેદી—તેમની કવિતા સાચા રાષ્ટ્રીય હૃદયના ઉડાણમાં
ઉદ્ભવતા સાચા ઉદ્ગારો છે —

मुझे तोड़ लेना वनमाली, उस पथ में देना तू फेंक।
मातृभूमिपर शिश चढ़ाने जिस पथ जावें घीर अनेक ॥

अरे अशेष ! 'शेष'की गोदी तेरा वने चिछौना सा।
आ मेरे आराध्य ! खिलाऊँ मैं भी तुझे खिलौना सा ॥

વાલકૃષ્ણ નવોન—કાન્તિવાદી રાષ્ટ્રીય કવિ છે. પ્રલયંકારી તાંડવનૃત્ય ઇચ્છે છે.

कवि कुछ पेसी तान सुनाओ जिससे उथलपुथल मचजाये।

प्राणों के लाले पड़ जायें, ब्राहि ब्राहि नभ में छाये।
नाश और सत्यानाशों का धुवांधार जग में छाजाये ॥

શ્રી. અનૂપરામાં—વીરરસના કવિ છે. તેમની કવિતામાં શૂપણનો ઓજગ્વિતાની ઝાંખી
થાય છે. શ્રી. રામનરેશ ત્રિપાઠી—ત્રિપાઠીજી આદર્શપ્રેમી રાષ્ટ્રીય કવિ છે. ત્રિપાઠીજીએ
ભાગતના 'દગ્દિનારાયણ'ને નારાયણ પ્રભુ માન્યા છે. તેમણે 'પયિક' 'સ્વપ્ન' અને
મિલન ખડ કાવ્યો રચ્યાં છે. ત્રણેનો વિષય ગષ્ટસેવકનો આદર્શ છે. સ્વપ્નમાં કાશ્મીરનું
પ્રકૃતિવર્ણન ઉત્તમ છે. તેમના 'અન્વેષણ' અને 'વિધવાકા દર્પણ' ઉત્તમ કાવ્યો છે.

કવિ દુઃખથી દબાએલાઓના હૃદયમાં એક આશાનું કિરણ થવા ઇચ્છે છે. ગરીબની
ગાંઠો પૈસો થવા ઇચ્છે છે.

दुःखदलितों में हम आशकी किरण होते।

होते गाँठ के धन कहीं जो दीन जनके।

કવિ પ્રભુનાં દર્શન ગરીબની ઝુપડીમાં કરે છે.

मेरे लिये रज्जा था दुःखियो के द्वार पर तू।

वनकर किसीका आंसू मेरे लिये बहा तू,

સુભદ્રા કુમારી ચોદાણી—એક ઉત્તમ પ્રથમ પકિતની કવયિત્રી છે. તે ખુશદિલ કવિ છે.
તેમની કવિતાનો વિષય દેશભક્તિ છે. તેમનું બાળદર્શન મનોહર છે. તેમની વાત્સલ્યરસપૂર્ણ

કવિતાઓ વાંચી 'સુર'નું બાલદર્શન યાદ આવે છે. તેમની 'ઝાંસીની રાણી' વર્તમાન કવિતામાં સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. 'હુકરા દો યા પ્યાર કરે' ઉત્તમ કાવ્ય છે. તેમના કાવ્યોના સંગ્રહ 'મુકૂટ' પર સેક્રેટરિયા પુરસ્કાર ૫૦૦)નું મળ્યું છે. તેમની બાપા અને ભાવ સંગ છે. તેમની બાપામાં માતાના વાતસલ્યરગની મિઠાશ છે.

પૂજા ઓર પૂજાયા પ્રભુવર, इसी पुजारिन को समझो ।
वानदक्षिणा ओर निछावर, इसी भिखारिन को समझो ॥
मैं उन्मत्त प्रेम की लोभी हृदय दिखाने आई हूं ।
जो कुछ है वस यही पास है इसे चढाने आई हूं ॥
चरणों पर है अर्पण इसको चाहे तो स्वीकार करो ।
यह तो वस्तु तुम्हारी ही है, हुकरा दो या प्यार करो ॥

સિપારામશર્માગુપ્તા—મૈથિલીશરણગુપ્તાના નાના ભાઈ છે કવિ, વાર્તાકાર અને નવલકાર પણ છે. સફલ લેખક છે. તેમની કવિતા પ્રમાદશબ્દયુક્ત રહસ્યવાદી કવિતા છે પ્રારબ્ધના કાવ્યો દરેકજની વસ્તુઓ પર સુન્દર દર્શન અને બાવનાના નમૂના છે. તેમની જનની, લેખિની, માર્ગ અને ઘટ જેવી કવિતાઓ ઉત્તમ છે. પાછળથી તેઓ ચિન્તનશીલ રહસ્યવાદી બન્યા છે. તેમણે બે નાનાં ખપ્પડ કાવ્યો લખ્યા છે. 'મૌર્યવિજય' અને 'અનાથ' તેમનાં કાવ્યો 'દ્વાદશ', 'આદ્રા' અને 'વિપાદ' નામક સમગ્રદર્શને પ્રકટ થયાં છે.

अनायासं निरुन्हायावस्थानं वर्णनं કેटुं कश्चु ?

चैरी हुआ विश्वभर मेरा, हाय! कहाँ अब जाऊँ मैं ?
मुझ तक ही मेरी सीमा है हाथ कहाँ फैलाऊँ मैं ?

જયશંકરપ્રસાદ—પ્રસાદે કવિતાક્ષેત્રમાં નવીન માર્ગનું અનુમગ્ન કર્યું છે. વર્તમાન છાયાવાદી—રહસ્યવાદી કવિતાના તેઓ પ્રથમ કવિ છે. તેમની કવિતામાં વિપાદ અને પ્રેમ છે. પ્રમાદશમાં જીવનની રસિકતા તથા માર્મિકતાની સાચી અનુભૂતિ છે. તેમનાં પ્રેમકાવ્યોમાં મયમની પવિત્ર મર્યાદા છે. તેમનો પ્રેમ વિવ્ય અને છે. પ્રારબ્ધમાં તેમણે ગમકૃષ્ણની ગચ્છુ ભક્તિવિષયક સુન્દર કાવ્યો લખ્યાં છે. ક્રમશઃ તેમની કવિતા અનુભૂતિપૂર્ણ રહસ્યવાદી બનતી ગઈ. તેમણે પ્રભુને વિશ્વગૃહસ્વરૂપે વિશ્વમંદિરમાં નિરખ્યા ધીરેધીરે કવિ અદ્વૈતવાદી બનતા ગયા અને પોતાના રહસ્ય—પ્રભુને પોતાના હૃદયમાં જ ગોળ્યું.

मणि दीप विश्व मन्दिर की, पहलँ किरणों की माला ।

तुम एक अकेली तब भी, जलती हो मेरी ज्वाला ।

સાધકની પોતાની અંતરજ્વાલા જીવનમાં પ્રકાશ આપે છે.

मत कहो कि यही सफलता कलियों के लघु जीवन की,

मकरन्दभरी चिल जायें, तोड़ी जायें बेमन की ।

કવિહૃદય પુષ્પકલિયોને તોડતાં કપે છે.

भरा नैनों में मन में रूप । किसी छलिया का अमल अनूप ॥

जल थल, मारत व्योम में जो छाया है सब ओर ।

लोज खोज कर खो गई मैं, पागल प्रेमविभोर ॥

પ્રેમવિભોર પાગલને માટે તેના પ્રભુ પોતાના હૃદયમાં જ યિગાન્યા છે:

હૃદય તુ યોજતા કિસકો છિપા દે કોન સા તુઝ મેં ।
મચલતા હૈ ચતા કયા હૈ છિપા તુઝ સે ન કુછ મુઝ મેં ।
હૃદય ! તુ હૈ ચતા જલનિધિ લહરિયા ચેલતી તુઝ મેં ।
મિલા અય કૌન સા નચરન, જો પહિલે ન થા તુઝ મેં ।

કવિએ ભાગતગૌરવ વિશે પણ ઉત્તમ કાવ્યો લખ્યા છે. તેમના કાવ્યમંત્રો કાનન, લહર અને ઝંગના નામે પ્રકટ થયા છે આમ અવેશનાપૂર્ણ દીર્ઘ કાવ્ય છે.

સૂર્યકાનન ત્રિપાઠી નિગતા—એક મરોનિઝ અદ્વૈતવાદી છે. તેમનું હૃદય શુદ્ધ ભક્તનું પ્રેમી હૃદય છે. નિગવાણ ગદ્યવાદી કવિઓમાં પ્રથમ પકિતમાં ગણે છે. આજે ગદ્યવાદી કવિઓમાં શ્રીનિગવા, શ્રીપત મહાદેવી વર્મા અને ગમડમાગ વમા પ્રથમ ક્રેડિટના કવિઓ છે.

કવિની ભાગતવિધરાના દરેન દરીએ

ચહ રૂપ દેવકે મંદિરકો પૂજારી
ચહ દીપ શિખા—સી શાંત ભાવમેં લીન
ચહ ધૂર કાલતાંડવકી સ્મૃતિકી રેખા—સી
ચહ ટૂટે તરુ કી છુટી લતા—સી દીન
દલિત ભારતકી હી વિધવા દે ।

કવિ મહાન શ્રદ્ધાળુ છે

મર દેતે હો

વાર વાર પ્રિય કરુણા કી કિરણોં સે
શુદ્ધ હૃદયકો પુલકિત કર દેતે હો ।
મેરે અંતર મેં આતે હો દેવ નિરંતર
કર જાતે હો વ્યથા માર લઘુ
વારવાર કર કંજ ચઢકર ।

હવે પ્રભુને આગળે વિનય કરે છે—વિનયમાં સંપૂર્ણ જ્વાતમ ભાવ છે

વેદ તુમહારા દ્વાર ! મેરે સુદામશૂન્યાર !

દ્વાર ચહ ચોલો !

સુની મી મેરી કરણ પુકાર ?

જરા કુછ ચોલો !

કુસુમિત કુજ દુમોં સે સુરમિત સાજ

સંચિત કર લાઈ, પર કય સે વચિત !

કવિએ શિવાજી અને પ્રતાપ વિશે પણ ઘણી સુન્દર પ્રશસ્તીઓ ગવી છે.

શ્રીકૃષ્ણનાનંદન પંત—વર્તમાન કવિઓમાં પતનું ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે તેઓ ઉત્તરોત્તર હૃદયગત ભાવોને બ્યક્ત કરવામાં સુન્દર કલાકાર બન્યા છે તેમની કવિતામાં ગાથા હૃદયની અનુભૂતિ છે, ભાવના છે, વસ્તુના છે. અને ચિંતન છે. તેમની કવિતામાં મંદૃત પદાવલીનું

બાહ્ય છે. તેમની ખરીબોલીમાં માધુર્ય છે, સમતા છે કવિનો ક્રમશઃ વિકાસ પામતી કવિતાના સમ્રાટો 'વીણા' 'પદ્યવ' 'અનિય' અને 'ગુજન'માં પ્રગટ થયા છે. કવિનો આદર્શ વસુધેવ કુટુમ્બકમ્ છે કવિ સાચા ભક્તહૃદયનો રહસ્યોન્મુખી ભાવનાથી પૂર્ણ છે

કવિહૃદયમાં યુગપ્રભાતની ઝાંખી ઝળહળી રહી છે

માનવ જગ મેં ગિરિ સદૃશ બડીં, ગતયુગ કી સંસ્કૃતિયાં દુર્ધર;
ચન્દી કી હૈં માનવતા કો મ્પ્રદેશ જાતિ કી મિત્તિ અમર !
યે હૂયેંગી-સવ હૂયેંગી પા નવ માનવતાકા વિકાસ
હંસ દેગા સ્વર્ણિમ વજ્ર લોહ, છ માનવ આત્મા કા પ્રકાશ !

કવિનું આદીમ પ્રભાતનું દર્શન કેટલું સુંદર છે !

મુલ્છિત થીં ઇન્દ્રિયાં સ્તબ્ધ જગ,
જડચેતન સવ ઇકાકાર
શૂન્ય વિશ્વ કે ડરમેં કેવલ
સાંમો કા આનાજાના,
તૂને હી પહિલે વહુદર્શિનિ !
ગાયા જાગૃતિકા ગાના !
શ્રી સુખ સૌરભ કા નભચારિણિ
ગુંથ દિયા તાનાવાના !
પ્રથમ રદિમકા આના રંગિણિ
તૂને કેસે પહચાના ?
કહાં કહાં હે ચાલ વિહંગિનિ
પાયા યહ સ્વગિક ગાના ?

મહાદેવી વર્મા—મહાદેવી વર્માના કવિઓમાં પ્રથમ શ્રેણિમાં ગોબે છે તેમની કવિતામાં આત્માની અનન્ય ઉપાસના છે પોતાના પ્રિયતમના મિલન માટે આતુર છે પ્રિયતમ વિશ્વના અણઅણમાં વ્યાપ્ત છે મહાદેવીની કવિતામાં વેદના છે, કદવના છે, અનુભૂતિ છે તેમની અનુભૂતિ મહાજ્વલિત છે, પ્રયત્નભાષિત નથી મહાદેવીના કાવ્યો 'નિદાર' અને 'ગશિમ' નામક કાવ્યમંત્રોરૂપે પ્રગટ થયેલા હતાં તેમના કાવ્યો 'નિગ્મ' નામક મંત્રહરૂપે આપણી સમક્ષ આવ્યા છે આ મંત્ર હ ઉપર મેઝમગિયા પુસ્તક (૫૦૦) નું મળ્યું છે

“પથ દેખ ચિતા દી રૈન, મેં પ્રિય પહચાની નહીં !
તમને ધોયા નભ-પન્થ સુવાસિત દિમજલસે,
સૂને આંગન મેં દીપ જલા દિયે ફિલમિલસે,
આ પ્રાતઃ વૃક્ષા ગયા કોત અપરિચિતતાની નહીં
મેં પ્રિય પહિચાની નહીં !

ઘર કતક—થાલ મે મેઘ સુવાસિત પાટલ-સા
કર ચાલારૂણ કા કલશ વિહગ-રથ મંગલ-સા

आया प्रिय पथसे प्रात सुनई कहाँ नही !
 मैं प्रिय पहचानी नहीं !
 नव इन्द्रधनुष-सा चीर महावर अजन ले
 धलि गुजित मीलित पक्कज,—न पुन मनझुन ले,
 मैं प्रिय पहचानी नहीं !
 इन ध्वासों के इतिहास आरते युग बीते
 रोमों में भरभर पुलक लौटते पल रीते
 यह डुलक रही है याद नयनसे, पानी नहीं
 मैं प्रिय पहचानी नहीं !
 आले कुहरा-सा नभ विश्व मिटे बुद्बुद जल-मा
 यह दुःख का राज्य अनन्त रहेगा निश्चल-मा
 हू प्रिय की अमर सुहागिनी पथ की निशानी नहीं
 मैं प्रिय पहचानी नहीं । ”

प्रो. रामकुमार वर्मा—वर्तमान पाथ आत प्रथम पम्तिना द्विविधोभावा ओर छे
 लावनाप्रधान कवि छे तेमजे प्रथम यितोउकी यिताना भवि तरीके आ क्षनमा पदार्थ
 कथुं त्यागपछी कविनी लावना दृष्टिना आने अनुभूति कथं आशुलि, उपगति आने—
 मित्रेभावा गभीर आने स्वात्मानुभूतिनी वस्तुओ गनी छे तेमना काव्यो गदस्यवादी
 साथी अलि पक्ति छे

कवि जगतनी व्यथा मिटानवा खाहा थवा छूठे छे

मैं आज वनूंगा जलद जाल ।

मेरी करुणा का वारि सींचता रहे अवनि का अंतराल ।

नभके नीरस मनमें महान, वन सरस भावना के समान ।

मैं पृथ्वी का उन्मूलनपूर्ण—परिचय दूँ वनकर अधुमाल ।

हा, सदा यह सुख के समीप दुःख छिपकर करता है निवास,

मैं दिया सकूँगा हृदय चीर रसमय उरमे हे चपल ज्वाल ।

अपने नवतन को बारबार नभमें विखन दूँ मैं सदास,

यह आत्मसमर्पण करे किन्तु, मेरे जगत् का जीवन रसाल ।

मैं आज वनूंगा जलद जाल ।

छायावादी कविओभा श्री 'वियोगी' श्री लगनतीशरण आने भीम आने छे अगलावे
 अध्याने पत्रिका अशुभ छे छेले 'रेखुका'ना कविना उद्गाराधी आ पत्रिका पूरा करीअ
 श्री अन्धन आने गमधारीसिद्धनी कवितामा कवित्वना कलागत दर्शन थाप छे

क्रान्ति धात्रि कविते जाग उठ, आडमर में आग लगा दे
 पतन पाप पाखंड गले, जगमें पेसी ज्वाला सुलगा दे ।
 विद्युत की इस चकाचौंध में देर दीप की लौ रोती है ।
 अरी हृदय को थाम, महल के लिये झोंपड़ी बलि होतो है ।

દેવ કલેજા ફાવે કૃપકુ દે રહે હૃદય શોષિત કી ધારેં ।
વનતી હી ઉનપર જાતી હૈં ચૈમચ કા ઝુચી દીધારેં ।
ધન પિશાચ કે કૃપક મેધ મે નાચ રહો પશુતા મતવાલી
આગનુક પોતે જાતે હૈં વાનોં કે શોષિતકી વ્યાલી ।
ઉઠ ઘોરોં કી ભાવરગિણી દલિતોં કે દિલ કી ચિનગારી
યુગમર્દિત યોવન કો વ્વાલા જાગ જલારો ક્રાન્તિકુમારી
લાપો કૌચ કરાહ રહે હૈં જાગ આદિ કાધિ કી કલ્યાણી
ફુટ ફુટ તૂ કવિ કઠોં સે વન વ્યાપક નિજ યુગ કી ઘાળી ।

વર્તમાન વિતામાં સુખ્યત્વે સ્વદેશપ્રેમ માનસગોચર, નિશ્વસન અને કવિહૃદયની
અવેદનાત્મક ઉર્મીઓની અભિવ્યક્તિ હોય છે કરિનું કાર્ત્ત્વ્ય નિશાળ નિશ્ચ છે અને તેથીએ
મહાન માનસહૃદય વર્તમાન છાયાવાદી કરિનાને પ્રથમ ઉપેક્ષાદૃષ્ટિએ જોતા પણ આ દશકામાં
તેનું સ્વરૂપ અને પ્રગતિ વ્યવસ્થિત થયા છે તેમાં અત્યશિશુસુન્દરમૂર્તિ ઉપાગતાની પ્રતીતિ
થઈ છે અને હવે જુના અને નવા મધ્ય તેના શુભદોષોનું આનોચનાત્મક નિવચન કરી
રહ્યા છે અને વર્તમાન ગ્રન્થવાદને આરાધ્ય માની ગયા છે

વર્તમાન અવકાશ-નિધાનમાં પણ નરીનતા છે અવકાશને માણુ સ્થાન છે અવકાશના
અમરકામાં પડી કરિનાના આત્માને યુગગારી નાખવામાં નથી આવતો પ્રકૃતિશ્વર પણ
એક નવી જ વસ્તુ છે પ્રથમની જેમ પ્રાકૃતિ દશ્યો માત્ર ઉદ્દીપનો નથી ગયા આજે તો
પ્રકૃતિમાં પ્રભુનો નામ છે પ્રકૃતિ પ્રાણુનાં દુષ્ક્રમણની સવન્નાપૂર્ણ ધૃત્વરી સંજ્ઞા છે તેનું
વિશ્વમાં સતત નિગમી ગ્યાન છે એક વન અને નદીમાં પણ નિહાળ એક સ્ત્રીના જોડવી જ
સુખદુઃખની લાગણીઓ અને પ્રેમના ઉન્નવાસા વર્તી રાકે છે જોમાં પણ નરીનતા છે
પ્રાગ્ભા પ્રિયપ્રવાસદાગે મરકૃત વૃત્તોનો સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો પછી ધીરેધીરે અનુક્રાંત
રચના થયા વાગી પ્રસાદીએ આ દિશામાં મદ્દલ પ્રવત્ત કર્યો પછી નિગમી અને પતે મુક્ત
છંદને પોતાના જ્ઞાનનાપ્રધાન કા થો ગાંડે ફીડ માન્યો તેમાં ભાવને સ્વદ્વચ્છાનુમાન અચમર
થવામાં જગ પણ ખતન નહિ ગતિ અને લયને ધ્યાનમાં રાખી કા થો ગ્યા

આ યુગમાં હજી પણ મજા લાપામાં રચનાઓ થાય છે એ આ મદ્દકરિઓએ પોતાની
પ્રતિભા વડે નવયુગમાં પણ પોતાનું અકિતન નિગમી રાખ્યું છે

મજાલાપાપ્રેમીઓમાં સ્વસ્થ પ સત્યનાગવ્યજી કવિરતન, સ્વર્ગમ્થ જગન્નાયકસ
ગ્તાંદર અને શ્રી વિયોગી પ્રમુખ છે આ ત્રણે ઉચ્ચ સાહિત્યમંથ્ર છે અત્યનાગવ્યને મજ
લાપામાં સુદૃઢ કૃષ્ણમ થો ગ્યા છે તેમની કરિતામાં સૃજાગની અશ્લીનતા અને ધેનુજીવેડા
નથી તેમનો કૃષ્ણ વર્તમાન યુગનો દુષ્કા ભારતનો ઉદ્ધારક કૃષ્ણ છે લાપા પ્રસાદ અને
માધુર્ય શુભથી તરંગોળ છે કરિનું માનગ આપત કામગ છે જગલાયપ્રમાદ ગ્તાંડનું
'ગગાવતગ્ણ' મહામાન છે પૌરાણિક કથાનુસારે લઈ ઉત્તમ ગ્યતા કરી છે ગગાવતગ્ણ
વતમાન સાહિત્યની સ્થાપી વસ્તુ છે આ ગ્રન્થ ઉપર એકેડેમીએ ૫૦૦ પુરસ્કાર આપ્યું છે
ગ્તાંડની બીજી છે ગ્યનાઓ પણ ઉત્તમ છે ઉચ્ચશતક અને હરિશ્ચંદ્રકાવ્ય શ્રી વિયોગી સ્વ
મજાલાપાપ્રેમી કૃષ્ણલક્ષ્મણ છે તેઓ વીગ્તાના ઉપામક છે વર્તમાન યુગમાં સીગ્ગમના કરિઓમાં

પ્રમુખ છે. તેમણે વીરસતલર્થ રચી છે. ગ્રેહ કૃતિ છે. આ કૃતિ પર મંગલને રૂ. ૧૨૦૦નું મંગલાપ્રમાદ પારિતોષિક આપ્યું છે. આ કૃતિ ખિદારી સનમર્ષ કરતાં અનેક દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે, જગન્નાથદાસ રત્નાકર આ યુગના વજ્રભાષાના મહાન કવિ હતા. હવે વજ્રભાષામાં રચના ધણી ઓછી થાય છે. તેનો સૂર્ય અસ્ત થયો લાગે છે.

જીવનચરિત્ર, આત્મકથા, સાહિત્યિક તીર્થયાત્રાઓ અને સંસ્મરણો. ગદ્ય સાહિત્યમાં આ ચારે પ્રકારના સાહિત્યનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. જીવનમાં પ્રાણ રેડનાર સાહિત્ય છે, આ પ્રકારના સાહિત્યની રચના તો આપણી ઉત્તમ મનોદશા અને સજીવતાનું પ્રત્યક્ષ ભાન છે. હિંદીમાં આ દિશામાં આજા આજા પ્રયત્નો થયા છે. જીવનચરિત્રોમાં શુદ્ધ સાહિત્યિક જીવનચરિત્રોનો તો પ્રારંભકાળ છે. બાળક્યાયસુંદરદાસે અને ગમચંદ્ર ગુહાએ તુલસીદાસજીના જીવન વિષે પોતાની દૃષ્ટિએ પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પત્નેના લખેલા તુલસી મહત્વના ગ્રન્થો છે. ભારતેન્દુ બાબૂનાં ત્રણ જીવનચરિત્રો છે. ત્રણે ઉત્તમ છે. માતૃનાગવણ કવિગત્તની જીવની પં. બનારસીદાસ ચતુર્વેદીએ લખી છે. નેમતી જીવની બોયા પછી કવિની કંઠે પરિચિતિથી હૃદય કંપી ઉઠે છે. કવિનું ગાર્હસ્થ્ય જીવન લગભગ વિનષ્ટ થઈ ગયું હતું. આ સિવાય ગણેશશંકર વિદ્યાર્થી, અદ્વાનંદજી, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, મહાદેવ ગોવિંદ ગાનડે જેવા સમાજસુધારક અને વિચારકોની જીવનીઓ પણ છે ઐતિહાસિક જીવનચરિત્રોમાં શિવાજી મહારાજ, રણજીતસિંહ, શુર ગોવિંદસિંહ મહારાજ જગજહાદૂર, ઝાસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈના ચરિત્રો ઉત્તમ લખાયાં છે.

આત્મકથાનું અંગ બહુ જ ક્ષીણ છે. આ દિશામાં પ્રો. રામદેવજી અને ઈલાચંદ્ર બોષીન પ્રયત્નો પ્રશંમનીય છે. તેમણે મારસિકા પોતાના જીવનપ્રમંગોને આલેખ્યા છે. અદ્વાનંદજી પોતાની આત્મકથા ‘કલ્યાણમાર્ગનો પથિક’ નામે લખી છે. ઉત્તમ છે. પં. જવાહરલાલજીએ હિંદીના દુર્ભાગ્યે પોતાની મુદર આત્મકથા અંગ્રેજીમાં લખી છે. જો આ વસ્તુ પ્રથમ હિંદીમાં હોત તો આજે હિંદી ભાષા જગતસાહિત્યમાં આવી ઉત્તમ કૃતિ આપવા માટે ભાગ્યશાળી ગણાત. પણ શું શું ચાગે ? જવાહરલાલજીની ઉદાસીનતાના કારણે પોતાની પ્રિય પુત્રી ઇન્દિરાને લખેલા પત્રો પણ અંગ્રેજીમાં લખાયા અને આવી મુદર વિશ્વસાહિત્યની વસ્તુ હિંદીની ન કહેવાઈ શકી.

હમણાં હમણાં પં. બનારસીદાસજીએ સાહિત્યિક તીર્થયાત્રા શરૂ કરી છે. હિંદીના વયોવૃદ્ધ સાહિત્યસૃષ્ટીઓને ત્યાં શુદ્ધ પવિત્ર મનોતીર્થે જતું ઉત્તમ વસ્તુ છે. આ તીર્થયાત્રાઓનાં વર્ણનો સાહિત્યિક બહુમુદ્ર્ય વાર્તાલાપ સાહિત્યલેખકોના જીવનની દિનચર્યાની ઝાંખી અપૂર્વ હોય છે. આ વર્ણનો વાંચતાં લાગે છે કે સાહિત્યકારે પરમ પવિત્ર જીવન જીવતા આપણા આદર્શ રૂપિયો છે. બનારસીદાસજીએ શ્રી. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી, (સ્વ.) નાથુરામશંકર, સ્વ ગૌ. રાધાચરણજી, શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રી અવનિન્દ્રનાથ ઠાકુર વિગેરેનાં પ્રુણપાત્રોમાં તીર્થયાત્રા કરી છે. અને તે પ્રમંગોને આપણી સમક્ષ રજુ કરી સાહિત્યમાં નવો જ પ્રકાર પાડ્યો છે.

કેટલાક વિદ્વાન લેખકોએ પોતાના જીવનમાં જુદા જુદા સાહિત્યિકોના મંસર્ગમાં આજ્ઞા હોય તેનું મુંદર વર્ણન આલેખ્યું છે. આમાં વર્ણનોથી સાહિત્યમાં એક ઉગ્રા સંવેદનાપૂર્ણ અદ્વા જાગે છે. આજે કાર્મ શ્રી. પ્રેમચંદ્ર કે પં. બાળકૃષ્ણના જીવનપ્રસંગોનો આગેદુન ચિતાર આપે તો આપણામાં આવો દીર્ઘ તપસ્વીઓ માટે અદ્વા ઉત્પન્ન થાય.

શ્રીધર પાઠ પ્રતાપનાગણ્યુમિશ્ર પ પદ્મસિંહ શર્મા અને ગણેશરા ૨ વિદ્યાર્થીના મન્મગ્ણો ઉત્તમ છે તીર્થયાત્રાઓ અને આના જીવનમંડરમગ્નુથી નવા માહિત્યપ્રારોને પહેનાના સાહિત્યસેરીઓની મુશ્કેલીઓ અને તેમના દૃઢ પ્રયત્નો તેમના ઉત્તમ અને પ્રેમના ર્શન થાય છે તથા વર્તમાન મહાન સાહિત્ય રોના આચરણથી તેમનામાં નમ્રતા કેળાય છે 'હસ'નો આત્મકથા અને તથા મરગતી ના સ્વગત્તર અ માહિત્યની દષ્ટિએ ઉત્તમ કાવિના છે શ્રી સેન્ટ નિકાસિંહના ભાગતીર મહાપુરોના રેખા ગનો સુદર નમ્મ છે

સમાલોચના

ગમાલોચના સાહિત્યનું એક આનંદપ્રદ સતત ગમ છે આ અગતા વિગમ ઉપર મૌલિક સાહિત્યનો મોટો આધાર છે હિંદીમાં આ અગતી શિક્ષિતનાના કાળે માહિત્યમાં થોડા પ્રમાણમાં તરિત ગતિએ સાહિત્યવિગમ નથી થઈ શક્યો હિંદીમાં ભાગતેન્દુના મમયથી જ આ દિશામાં પ્રયત્ન થયો કે અથાનલોચન ગુણદોર ગૈતની દષ્ટિએ ગુરુ મર્વ પ્રથમ પ બરીનારાયણ ચૌધરીએ પોતાની આનંદ દિગ્વિતી 'મા શ્રી નિગમ'મતી મયોગના સ્વયનગ નાટ ની વિશદ આલોચના રી મમાલોચનાનો સ્વપાત થઈ આ દિશામાં મહાનીર-પ્રસાદ દિવેગ્જીએ પ્રસસનીય જાન મ્યુ તેમણે લાના મીતાગમના મન્મૂત નાટકાના અનુદોનો આલોચના દરી પછી મસ્કૂત ગ થેના ગુણદોરનુ સુદર આલોચનાત્મ વિવચન કર્યું દિવેગ્જીએ કાલીતસની નિગ્કુરાતા નામક અન્ય લખી ગનિદામના ગુણદોરનુ યથાચ વર્ણન કરનાનો પ્રગત્ન કર્યો પણ હજુ સુધી સમાલોચનામાં માત્ર ગુણદોરોનુ જ વર્ણન રહેતુ અને ગુણદોરની મ્યોની પણ મસ્કૂત અને હિંદી પ્રાચીન રીતિ અથેતી દષ્ટિએ જ છતા તે વિવચનો નિદ્ધતાપૂર્ણ નિર્ભો અને નિષ્પક્ષપાત થતા મિશ્ર હુગોએ નવગ્ત નામક અથ લખી ભાગતેન્દુના મમર સુધીના વિગ્મોના ગુણ પાનુમાગ અને તેમની કૃતિઓની વિશિષ્ટતાગમાર સ્થાન નક્કી કરા સર પ્રથમ સ્થાન તુનમીતો આપ્યુ આ અથમાં પણ વર્તમાન મમાલોચનાપદ્ધતિનો વિગમ જણાતો નથી ત્યાગપત્રી પમમિદ શમાએ મિદારી સતસર્ધ ઉપર તુનનાત્મક મમાલોચના લખી તુનનાત્મ ગમાલોચના આનંદપ્રદ બિદારીના દોહાનો ચમત્કાર આપી મમસતી અને ગાથા મમસતી તથા બીજા હિંદી મન્મૂત ા થો કરતા ઉત્કૃષ્ટ છે એમ પ્રમાણીત કરા પ્રયત્ન થો તેમની તુનનાત્મ શૈલી જગ ખુચે છે તેમની ભાષા તેજસ્વી છે પદ્મસિંહજીનુ ગદ્ય ઉત્તમ શૈલીનો નમનો છે તેમના પ.મપગમમાં તેમની શૈલીનું સાચુ દર્શન થાય છે તેમની શૈલી અબ્જેક અને સતત વ્યક્તિત્વ ધરાવનારી છે વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક અને વિશ્લેષણાત્મક પદ્ધતિએ મમાલોચનાનુ ભર્થ શ્રી કૃષ્ણબિહારી મિશ્ર દેવ અને બિહારી નામક અથથી શરૂ કર્યું આ અથમાં શિષ્ટતા, મન્મતા અને માર્મિ તાથી ગતેની તુલનાત્મ સમાલોચના થઈ છે

ત્યાગપત્રી નો શ્રી રામચદ્ર ગુરુને તુનસી સુર અને ગયસી ઉપર ઉત્તમ મમાલોચનાત્મક નિખમો લખ્યા છે નિખમો નથી પણ ૩૦૦-૩૫૦ પાનાના મન્મો છે શ્રી રામચદ્ર ગુરુનો હિન્દીએ ગદ્યનાં ઉત્તમ નિદ્ધતાપૂર્ણ આલોચનાત્મ અન્ય છે તુ નજી નિષ્પક્ષપાત માયા મમાલોચ છે તેમની શૈલી આજે હિન્દી માહિત્યમાં ઉત્તમ શૈલી છે રામચદ્ર ગુરુની ભાષા શુદ્ધ પરિમાર્જિત છે તેમની ભાષામાં બલિદ સાતાવણુ છે શૈલીમાં ગતી વિવેચના, ગવયણાત્મ ચિંતન અને નિગ્રાત અનુભૂતિથી પુષ્ટ વ્યવના હોય છે તેમની રમયી

નિતરેયા ગદ્યની રીતી, આપદ, પ્રૌઢતમ, ઉત્કૃષ્ટ છે, તેમની ભાષામાં તેમનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ કર્યું છે એક વાનગ ઝાઝી લેના ભાષા ત્રુટિપૂર્ણ લાગે છે તેમની ભાષામાં ક્યા છે પ્રો. રામચંદ્ર નુડલે Light of Asiaના આધાર છુદ્ધચંદ્રિ નામક મહાકાવ્ય પણ રચ્યું છે ઉત્તમ વસ્તુ જાની છે Light of Asia નું અનુકરણ છે પણ ભાવિતા ભાગેભાગ છે

સ્વામસુન્દરદાસ બી એ એ કપીગદ્ય અને તુલસીદાસ વિષે ઉત્તમ આલોચનાત્મક ગ્રંથો લખ્યા છે સ્વામસુન્દરદાસે શાસ્ત્રી માહિત્યમર્જનનું અપૂર્વ કામ કર્યું છે આજે હિન્દી માહિત્યમાં સ્વામસુન્દરદાસનું ગ્યાન મર્યાદા અને મર્યાદા પ્રથમ છે તેમની હિન્દી મેના ન્યત્ર છે તેમની ગ્રંથગચ્છના અને હિન્દીના ઉત્થાન માટેની ઉદ્યોગશીલતા એક આદર્શ વસ્તુ છે નાગરી પ્રચારિણી મહાના જન્મદાતા એટલે વર્તમાન હિન્દી માહિત્યના મહાન પુરસ્કાર સ્વામસુન્દરદાસની ભાષા અને રીતી આદર્શ છે તેમની શૈલીમાં શાસ્ત્રીય નિવેચના અને અભિ જનનાને મફતવાથી ઉતારી શકાય છે તેમનું ક્ષેત્ર સામ્રાજ્ય માહિત્ય-સર્જન છે ભાષા વિજ્ઞાન માહિત્યમલાલોચના જેવા ગભીર વિષયો માટે તેમની રીતી અવિષ્ટ અને ઉત્કૃષ્ટ છે તેમની ભાષામાં શબ્દાક્રમ નથી સમર્થવિધાનમાં ઉત્કૃષ્ટ અને નિશ્ચિત છે તેઓ ભાષાને એક શક્તિશાલી રૂપ આપના માટે છે ઉદ્ધ, અગ્રેષ્ઠ અને બીજા પદ-ભાષાના શબ્દોને હિન્દીના જનાની લગા માટે છે તેમની શાસ્ત્રીય ગ્રંથગચ્છના નિપૂણ છે તેમણે મલાલોચના ભાષાનિઘાન નાટ્યમાહિત્ય અને બીજા વંશા નિગદ્યો લખ્યા છે તેમનું માહિત્યનોચન આ વિષયનો હવેનના Study of Literatureના જેવો ગ્રંથ છે હિન્દીમાં આના ગ્રંથોની ગુણવત્તા છે આ ગ્રંથમાં માહિત્યમાં પ્રવેશનાર માટે ઉત્તમ ગામગ્રી છે

શિલીમુખે પ્રમાદની નાટ્યકલા અને કૃષ્ણાનંદનું પ્રમાદે દો નાટક નામે મલાલોચનાગ્રંથો લખ્યા છે આમાં લેખકના ગ્રંથોની નિગદ આલોચના છે મહાકાવ્ય નિપાત્રીએ ગદ્યભિમાના અને પ જગન્નાથપ્રમાદે હિન્દી ગદ્યશૈલીના નિગદ ગ્રંથો લખ્યા છે. બીજો ગ્રંથ ઉત્તમ છે તેમાં નિવેચના ગભીર અને નિશ્ચિત છે ગદ્ય શૈલીઓનું અને તેમના પ્રમાણનું સુદૃઢ અને મહત્વપૂર્ણ નિવેચન છે નિવેચનરૂપણ શૈલી પ્રૌઢ છે પદુમવાય પુત્રા લાન બદ્ધી એક શ્રદ્ધ મલાલોચક છે તેમનું હિન્દી માહિત્ય-નિર્મણ, વિશ્વમાહિત્ય, અને પ્રદીપ, આલોચનાત્મક ગ્રંથો છે વિશ્વસાહિત્યમાં એમણે માહિત્ય દાગજ વિશ્વશાંતિની આશા ગાખી છે જગત્માહિત્યના પ્રમાણે માનવમરુતિ પ્રત્યે પ્રવર્ધિત છે અને તે દાગજ વિશ્વમન્ધુતન સ્થાપી રાગશે

પ્રો ગમકુમારે કપીરકા ગદ્યસંવાદ નામક પુસ્તક લખી કપીગદ્યના રહસ્યના ઉપર પ્રકાશ નાખનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પ્રો ગમકુમાર એક ગદ્યસાદી રસિ પણ છે હમણા દશ પદ વર્ષથી હિન્દીમાં સાહિત્યસેરીઓને મલગવા પુરસ્કારગોળના આતુ થઈ છે પુરસ્કાર શીક રકમમાં આપનામાં આવે છે મગનાપ્રમાદ પાગિતોષિત (૧૨૦૦) નું છે. દેવપુસ્કાર (૨૦૦૦) નું છે એન્ડેમીનું પુસ્કાર (૫૦૦) નું છે મેકમગિયા પુસ્કાર (૫૦૦) નું છે હિલેદી પુસ્કાર (૨૦૦) નું છે તથા નાગરીપ્રચારિણી મલા દાગ અપાતુ પુસ્કાર (૨૦૦) નું છે પ્રથમ પુસ્કાર સાહિત્યનિઘાન, દર્શનશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસની શ્રદ્ધ કૃતિને વાગદગતી દર રૂપે

આપવામાં આવે છે દેવપુન્ડર માહિત્યની શ્રેષ્ઠ કૃતિ ઉપર દર વર્ષે આપવામાં આવે છે આ પુરસ્કાર આપવાની વિધિ સુન્દર છે પાંચ માહિત્યિક વિદ્વાનોની કમિટિમાં અમર અન્યોના અનોકલ પછી શ્રેષ્ઠ અન્યને પુરસ્કૃત કરવામાં આવે છે આ ગીતે સમાયોચનામાહિત્યને ઉત્તેજન મળે છે પણ દુખની વાત એ છે કે એ સમાયોચના હિન્દી જનતાના વાલાએ ખુબકારે પ્રકટ કરવાની યોજના નથી

આજકાલ હિન્દીમાં ‘વિશાગ ભાગ’, ‘મગ્ગવતી’, ‘વીણા’ વિગેરે માનિકમાં વિદ્વાનો દ્વારા સમાયોચનાકાર્ય કર્યાં અનેપ્રદ રીતે થાય છે જ્યાં જોઈ જાય છે કે હવે નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિ જળવાતી નથી પણમેળે છે

પ્રવાસવર્ણનો

હિન્દીનું આ ક્ષેત્રે વિગત છે પ્રત્યેક માનિકમાં એક પ્રવાસવર્ણન હોય છે જે વર્ણન-શૈલી શુદ્ધ માહિત્ય હોય છે આપખતે પ્રવાસનો અપૂર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે નધા પ્રવાસ વર્ણનો મચ્છિત હોય છે આવા પ્રવાસવર્ણનો અન્યાયને પણ માહિત્યને ગોખારી રહ્યા છે શેવપ્રસાદ ગુપ્તની પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા, ચૂપ્રદક્ષિણા, યુરોપમાં છમામ, તિબ્બતમાં મરા વર્ષ અને તિબ્બતમાં ત્રણ વર્ષ તથા સ્વામી સત્યજીની કૈનામયાત્રા અને ગોપાલ નેવટિયાનું ‘કાશ્મીર’ સુન્દર અને ઉત્તમ માહિત્યિક પ્રવાસવર્ણનો છે, પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા અને કાશ્મીર મચ્છિત અન્યો છે આજકાલ યુરોપને જેતુ મેં જેતુ એ લેખનાના તથા જાપાનના પ્રવાસે ગેરે કેટલાએક પ્રવાસવર્ણનો મચ્છિત જોવા મળે છે ભૂગોળ માનિકનું નર્મ પણ આ દેશમાં ઉત્તમ માહિત્ય પુર પાડે છે

અનુવાદકાર્ય

કોઈપણ ભાષાનું સાહિત્ય ગમે તેટલું સમૃદ્ધ બને કેમ ના હોય તો પણ તે અનુવાદ રેના ઉણપનાળું જ રહેવાનું હિન્દીમાં આ નિશામાં યોગ્ય કામ થઈ ગયું છે આજે હિન્દીમાં ભચ્ચ ગુપ્ત ડેપનાગયણ પાડેય હરિભાઉ ઉપાધ્યાય, શ્રી પ્રેમચંદ્ર ગમચ્ચરમાં નર્મીય-ાય ભટ્ટ, ચંદ્રશેખર શાસ્ત્રી, ધન્યકુમાર જૈન જનાર્દન ભટ્ટ વિગેરે વિદ્વાનો આ દિશામાં ઉત્તમ નર્મ કરી રહ્યા છે પ્રેમચંદ્રએ જૈન ગાંધાર્ધના ચાર નાટકો મહત્વનાપૂર્વક હિન્દીમાં આણ્યા ‘ગમચ્ચર ગુપ્ત પ્રથમ કોટિના અનુવાદક છે ગખનદામજીની નરનધ્યાઓમાં મૂળમાં રહેલી ક્ષીર નુટિઓને દૂર કરી આવું મગોધન જે નખાનદામજી ખુશ થઈ ગયેના ધન્યકુમાર ને રવીન્દ્રની કૃતિઓને હિન્દીમાં ઉતારી રહ્યા છે નર્મીયવાચ ભટ્ટ સરકૃતના ઉત્તમ અનુવાદક છે આજે હિન્દીમાં મરકૃત, નખાળી મગરી, ગુજગતી વગેરે ભાષાઓના શ્રેષ્ઠ અન્યોનું ભાષાન્તર થઈ ગયું છે અંગ્રેજીમાંથી એકસપીસર વિગેરે શ્રેષ્ઠ કવિઓની કૃતિઓને હિન્દીમાં ઉતારી છે મૌલિયરના પ્રદક્ષિણે વિકટર હુગોની નવલો મોપામા, ગોર્મ, તુર્જનેવ રી કુરેલી જ તથા ટોલ્સટોયના અન્યોનું ભાષાન્તર હિન્દીમાં થઈ ગયું છે હિન્દીમાં સુન્દર ગ્રેજી નિષ્પો અને કાન્યોના મહત્ ભાષાન્તર થયા નથી દિવેરીજીએ ખેન્નના નિગધોનું ભાષાન્તર કર્યું હતું શ્રીધર પાંકે જોહડસ્મીયના કાવ્યોનું સુન્દર ભાષાન્તર મૌનિયરના યટની મહત્વાધી આપ્યું છે ત્યાગપછી આ દિશામાં ઉદાસીનતા આવી લાગે છે મૌનિયર રણગુપ્તનું મેવનાથ વધનું ભાષાન્તર તથા ગમચ્ચર શુકનનું શુદ્ધચિત્ત Light of Asia ભાષાન્તર સાહિત્યની સ્થાયી કૃતિઓ છે

સાહિત્યિક ઇતિહાસ

સાહિત્યની જ્યારે કંઈક ઉલ્લેખયોગ્ય પ્રગતિ થાય છે, ત્યારે તેના ઇતિહાસલેખનની પણ આવશ્યકતા અનિવાર્ય જાણાય છે. સાહિત્યનું ઐતિહાસિક દર્શન આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે. આજે હિન્દીમાં સાહિત્યિક ઇતિહાસગ્રંથો પણ હીક છે. સર્વ પ્રથમ ઠાકુર શિવસિંહજીએ શિવસિંહ સંગેજની રચના કરી. લગભગ ૧૦૦૦ હિન્દી કવિઓનાં નામો અને કવિતા આપી. કવિઓની જન્મમિતિ અને થોડીક જીવન સંબંધી માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાર પછી મિશ્રબંધુઓએ લગભગ ૨૫૦૦ કવિઓનો હીક હીક પરિચય પોતાના ‘વિનોદ’ માં કરાવ્યો. આ ગ્રંથ ચાર ભાગોમાં વિભક્ત છે. પ્રારંભથી વર્તમાનકાલ સુધીનો સાહિત્યિક ઇતિહાસ છે. દરેક યુગની વિશેષતાઓનું આલોચનાત્મક વૃત્તાંત પણ આપ્યું છે. પ્રો. રામચંદ્ર શુક્લે હિન્દી શબ્દશાસ્ત્રની ભૂમિકા રૂપે ૪૦૦-૫૦૦ પાનાનો હિન્દી સાહિત્યિક ઇતિહાસ નામક ગ્રંથ રચ્યો. આ ગ્રંથમાં કવિઓની વિશેષતાઓ પ્રાચીન પણ ખાનગી આપવામાં આવે છે. સૂર્યકાન્ત શાસ્ત્રીએ આલોચનાત્મક હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. મધ્યકાલીન ધાર્મિક દ્રષ્ટિબિન્દુએ માહિત્યિક વિકાસ સમજવા માટે આ ગ્રંથ ઉત્તમ છે. શ્યામસુન્દરદાસ હિન્દી ભાષા આર સાહિત્યમાં હિન્દી સાહિત્યના પ્રારંભકાલથી આજસુધીના નિત્ર નિત્ર માહિત્યિક પ્રવાહોનું તથા પ્રેરક યોગોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. આ ગ્રંથ હિન્દીની પ્રેર શક્તિના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ છે. દમણાં પ્ર. સ. ૧૯૩૫માં પં. કૃષ્ણચંદ્ર શુક્લે આધુનિક હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખી આધુનિક હિન્દી સાહિત્યની ગતિપ્રગતિનું રૂપ રજૂ કર્યું છે.

ભાષાવિજ્ઞાન

‘હિન્દી’ જગતમાં બોલાતી પ્રમુખ ભાષાઓમાંની એક ૧૪ કરોડની જીવતી ભાષા છે. આજે લગભગ ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષની જુની ભાષા છે. તેના બંધારણનું વૈજ્ઞાનિક અભ્યયન જરૂરનું છે. આ દ્રષ્ટિએ દમણાં દમણાં હિન્દીમાં ચાર છ ભાષાવિજ્ઞાન સંબંધી ગ્રંથો રચાયાં છે. આ વિષય નવો છે. અંગ્રેજીમાં ડો. બોંડારકર તથા ટ્રીવરસન વગેરેના ગ્રંથો છે. પણ હિન્દીમાં શ્યામસુન્દરદાસે ભાષાવિજ્ઞાન નામક ગ્રંથ લખ્યો. ભારતની બધી ભાષાઓનો તથા વિશેષતઃ હિન્દીની નિત્ર નિત્ર બોલીઓનો સંબંધ સમજાવ્યો. ત્યારપછી ભાષાનાત્વરત્ન નલિની મોહન સાન્યાલે ભાષાવિજ્ઞાનમાં ભાષાશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્વો સમજાવ્યાં. પછી મંગદેવ શાસ્ત્રીએ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રમાં જગતની નિત્ર નિત્ર ભાષાઓના સંબંધ અને પરિવારો સમજાવ્યાં. પં. ધીરેન્દ્રભાઈએ હિન્દી ભાષાકા ઇતિહાસમાં હિન્દી ભાષાનો વિકાસાત્મક ઇતિહાસ રજૂ કર્યો. આ દિશામાં બીજા પાંચ સાત વિદ્વાનોએ પોતાના લેખો દ્વારા હીક હીક કાર્ય કર્યું છે. આ ચારપાંચ ગ્રંથો ભાષાવિજ્ઞાન માટે ઉત્તમ ગ્રંથો છે. આ વિષયના નિષ્ણદો દ્વારા લખાયા છે.

ઇતિહાસ

ઇતિહાસ ગ્રંથ પ્રણયન એક પ્રકારનું શુદ્ધ સાહિત્યસર્જન છે. ઇતિહાસ ગ્રંથને દશેમાં જગત રાખે છે અને ભાવિ ઉત્થાન માટે પ્રજામાં ઉત્સાહ અને જગ પ્રેરે છે. આપણી અધોગતિનાં કારણોમાંનું આ પણ એક કારણ છે કે આપણી પાસે આપણો શુદ્ધ ઇતિહાસ નથી આપણા પુરાણો મહાકાવ્યો તથા બીજા ઐતિહાસિક ગ્રંથો વર્તમાન યુગને

અનુરૂપ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ પ્રાણુપોષક દત્તિદામગ્રન્થો નથી. અને થોડાપણુ અંશમાં છે તો તેનો આપણા જીવન જોડે અંધકં ઘણો જ થોડો છે આપણી સામે જે દત્તિદામગ્રન્થો છે તે વિજ્ઞેતા પ્રગ્નના લખેલા છે. ગમે તેટલી નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિ ગખવા છતાં તે ગ્રન્થો વિજીત પ્રગ્ન માટે પ્રાણુપોષક ન જ હોઈ શકે જોડે નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિ ગખવામાં નથી આવી.

હમણાં હિન્દીમાં આ ક્ષેત્રમાં કંઈક આશાજનક ગ્રંથો ઉભી થઈ છે. પાંચ માત્ર મૌલિક રચનાઓ થઈ છે. સંખ્યા ઓછી છે. પણ યોગ્ય માંગે પ્રગતિ થઈ ગઈ છે. શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝાજીનો રાજસ્થાનનો દત્તિદામ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રન્થ છે ઓઝાજીનો અધ્યવાસીન ભારતીય મંદકૃતિ નામક મયિત્ર અને માહિત્યિક દષ્ટિએ ઉત્તમ કૃતિ છે. વિષેશગતાય રેઝીના પ્રાચીન રાજવંશના ત્રણે ભાગો મૌલિક છે. જયચંદ્રવિદ્યાલકારના આર્યશુભિ અને તેના નિવાસી તથા ભારતીય દત્તિદામની રૂપરેખા મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છે. બીજા ગ્રંથ ઉપર હિન્દી સાહિત્ય મંમેલને મગલાપ્રસાદ પારિતોષિક આપ્યું છે મિશ્રમન્થુઓનો ભાગતકા દત્તિદામ અમૂલ્ય સ્વતત્ર મૌલિક કૃતિ છે. હર્ષિમગ્ન મિશ્રનું પ્રાચીન ભારત તથા ભાગાજીનું ભાગત ઉત્તમ છે. “મૌર્ય સામ્રાજ્ય” ના લેખકે ઉત્તમ પરિચય કર્યો છે. આ ગ્રન્થને હિન્દીસાહિત્ય મંમેલને મગલાપ્રસાદ પારિતોષિકવડે પુરસ્કૃત કર્યો છે. ભારતમે અંગ્રેજી રાજ્ય ઉત્તમ કૃતિ છે. પણ દેશની વિપરીત સ્થિતિના કારણે જાપ્તીમાં મડે છે પ્રો. હન્દનો મુગલ સામ્રાજ્યનો અધ્યયન અને તેનાં કારણો અંગ્રેજી ગ્રન્થોના આધારે લખાએલો હોવા છતાં સારી કૃતિ છે. ડૉ. બેનીપ્રમાદનો પ્રાચીન ભારત નામક ગ્રન્થ પણ માહિત્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર

આ વિષય આપણા માટે તદ્દન નવા જેવો છે. હિન્દીમાં અર્થશાસ્ત્ર ઉપર મારા ગ્રન્થો લખાયા છે. અંગ્રેજીના મુકલખયામાં ન મૂકીએ પણ આપણી સ્થિતિને સમજવા માટે મારા છે. પ્રાણુનાય વિદ્યાલકારનું ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર, સ્વ પ્રો. રાધાકૃષ્ણ જાનું ભારતકી માપતિક અવસ્થા, મહાવીરપ્રમાદનું સંપત્તિશાસ્ત્ર, પ્રાણુનાય વિદ્યાલકારનું ગાંધીય આર્થિકશાસ્ત્ર, ગટ નાગરનું આગીણ અર્થશાસ્ત્ર, ઉત્તમ ગ્રન્થો છે. બીજા નાનામોટા કેટલાએ ગ્રન્થો છે. મમાજશાસ્ત્ર વિષે જેતણ સારા ગ્રન્થો જેવામાં આયા છે. રાજનીતિશાસ્ત્ર વિષે અંગ્રેજી ગ્રન્થોના આધારે કેટલાક ગ્રન્થો લખાયા છે. જગતરાજનીતિ સમજવા લગભગ મમસ્ત જગતનો દત્તિદાસ અને ત્યાંની રાજનીતિ વિષે પુસ્તકો લખાયા છે. આ વિષયમાં હિન્દીમાં હીકીક માહિત્ય છે મૌલિક નથી પણ સાધારણ જનતા માટે જાનુ જ ઉપયોગી છે વિદ્વાતાની આ ક્ષેત્રે અભિરૂચિ આવકારદાયક છે. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર અને બાર્દસ્પત્ય અર્થશાસ્ત્રના પ્રામાણિક લાપાન્તરો થયા છે તથા તે વિષે કેટલાક સ્વતત્ર લેખો પણ લખાયા છે. મમાજશાસ્ત્રનાં એકમે પુસ્તક ભારતીય દષ્ટિબિન્દુએ લખાયા છે.

જૂગોળ

હિન્દીમાં ‘જૂગોળ’ માંકિ આજ તેર વર્ષથી ઉત્તમ સાહિત્ય આપના માંકુ છે તેના વિગેષોકો અને કેટલાક જૂગોળ કાર્યાલયના પુસ્તકો મહત્ત્વનાં છે. આપણી મુજરાતીમાં આ દિશામાં કંઈ નથી એમ કહેતાં જરા પણ મંકામ થતો નથી તેર વર્ષના

બધા મળી આઠ પ્રતપત્રો હોય છે. અમુક વિષયો માટે થીમીઝ પણ રાખવામાં આવી છે. પરીક્ષકો યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરો જ હોય છે. ઉત્તમા પરીક્ષાના પરીક્ષકોમાં ડૉ. ગંગાનાથ, ડૉ. તારકનાથ, પ્રો 'જહનુનાથ મગકર' જેવા 'હોય છે. પરીક્ષાનું મંદત્વ 'એથી વધારે મમજી શકોશે કે આ પરીક્ષાઓમાં દર વર્ષે B. A.' અને 'M. A' થયેલાઓ ભેસે છે. તથા આ પદ્ધતિઓદ્વારા વિભૂષિત યવામાં ગૌરવ માને છે. મગ્યાએ હિન્દી પ્રચારનો મોટો પ્રત્યક્ષ હાથ મળ્યો છે. ભાષા કે પ્રાન્તનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના વિશાળ દૃષ્ટિએ ગાંધીય માનસથી પ્રેરણા ભિન્ન ભાષા અને પ્રાન્તવાસીઓની પ્રમુખ તરીકે વરણી કરી છે. અને તેમની પાસેથી રાષ્ટ્રીય પ્રેરણા અને બળ પ્રાપ્ત કર્યા છે. સંસ્થાનું પ્રકાશનકાર્ય છે પણ તે નોંધતા પ્રમાણમાં વિદ્યસિત નથી. મગ્યાએ હિન્દી સાહિત્યકારો અને હિન્દીસાહિત્ય ગ્રંથો સંગ્રહસ્થાનના કાર્યનો પણ આરંભ કરી દીધો છે. સંગ્રહસ્થાન માટે જુદુ ભવન પણ તૈયાર થયું છે. સંગ્રહનું પ્રતિ વર્ષ એક અધિવેશન વિશાળ આયોજનપૂર્વક ભરવામાં આવે છે. તેની સાથે વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પરિષદોની પણ યોજના કરવામાં આવે છે. પૂજ્ય બાપુજીના આશીર્વાદથી સંગ્રહન એક મહાન ભારતવ્યાપી પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બન્યું છે.

હિન્દુસ્તાની એકેડેમી

આ અર્ધ સરકારી મંસ્થાની સ્થાપના થયે લગભગ નવ વર્ષ થતાં આખ્યાં. આટલા ટૂંક સમયમાં સંસ્થાએ ઠીક કામ કર્યું છે. અને આ તન્મયનાથી કામ ચાલુ રહેશે તો સાહિત્યમાં વિશેષ સ્થાપી કૃતિઓ પણ નોંધ સંકીર્ણ. આજ સુધીમાં સંસ્થાએ ૩૦ જેટલા ગ્રન્થો પ્રકટ કર્યા છે. આમાંના કેટલાક ગ્રન્થો સ્થાપી ગ્રંથો છે. અરબ અને ભાગતનો સંગ્રહ, જન્મજન્મત હિન્દી ભાષા કા ઇતિહાસ, ગોસ્વામી તુલસીદાસ, ઔદ્યાગિક અને વ્યાપારિક જૂગોળ, ભારતીય ઇતિહાસની રૂપરેખા, ભારતીય ચિત્રકલા, હિન્દુસ્તાન કી પ્રાચીન સભ્યતા આવા ગ્રન્થો માટે મંસ્થા અભિનંદનને પાત્ર છે. સંસ્થાનો ઉદ્દેશ મહાન છે. માનવમૃતિનો સમગ્ર ઇતિહાસ રજૂ કરવાનો તેનો વિશાળ હેતુ છે. આ સંસ્થાના પૂર્ણ પરિચય માટે "કૌમુદી"ના ઈ. સ. ૧૯૩૪ના જુન માસમાં પ્રકટ થયેલા 'હિન્દુસ્તાની એકેડેમી અપ્રાહ્યાદ' નામક લેખ નોંધ જવા લાભામણુ ર્હ્યું. આ લેખ વડોદરા રાજ્ય તરફથી એકેડેમીની મુલાકાત લેવા નિમન્ત્રણે ડેપુટીસનના િપોર્ટનો સારાંશ છે સંસ્થાનું યુગપત્ર 'હિન્દુસ્તાની' છે. તેમાં મહત્વપૂર્ણ લેખો છપાય છે. સંસ્થાને વાર્ષિક પચાસ હજાર આન્ટ મળે છે. આર્થિક મદોના કારણે હમણા પચોસ હજાર મળે છે. હિન્દમાં આ પ્રકારની આ પહેલી જ સંસ્થા છે.

હિન્દી સાહિત્ય વિકાસના ઇતિહાસમાં ગુરૂકૂલ કાંગડીનું નામ અવશ્ય છે. ગુરૂકૂલના અધ્યાપકો અને સ્નાતકો હિન્દીપ્રેમી છે. તેમના દ્વારા સાહિત્યસર્જન થયું છે. મંગલાપ્રસાદ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરતાર બે સન્મનો જ્યયદ્ર વિદ્યાલકાર અને સત્યકેતુ વિદ્યાલકાર ગુરૂકૂલના સ્નાતકો છે. પ્રાચીન ભારતના લેખક આચાર્ય રામદેવજી છે. હિન્દી વિશ્વવિદ્યાલય બનારસે પણ સાહિત્યસર્જનમાં કંઈક ફાળો આપ્યો છે. આ સંસ્થાએ હિન્દી માધ્યમદ્વારા શિક્ષણ આપવાનો આદર્શ રાખ્યો છે. અને પાઠ્યક્રમ પુરતા કેટલાક ગ્રન્થો હિન્દીમાં તૈયાર કરાવ્યા છે. તે ગ્રન્થો નોંધ મળ્યા નથી.

અકાને નાનોસરખો વિશ્વકોપ કહી શકીએ. તેનું શોધખોળ અને 'અંશોધનકાર્ય' મહત્વપૂર્ણ છે. અંગ્રેજીમાંથી આપણી જરૂરીયાતો પ્રમાણે પ્રચુર સામગ્રી આપવામાં આવે છે. જૂગોળનું મંસારસાસન, ઇરાન, ણિદાર, બુવનકોપ અને એખીસીનીયા ધણી મુંદર વસ્તુઓ છે. તેના કાર્યનું મહત્વ માત્ર એકજો દાખલા ઉપરથી સમજી શકાય. જ્યુએનમાંજ તા. ૧ ઓગસ્ટ ઈ. સ. ૧૨૬૫ના ભારતમાં પ્રવેશો, ત્યાંથી માંડી તે પાછો ૧લી એપ્રિલે ઈ. સ. ૧૪૪૫માં વતન પહોંચ્યો, ત્યાંસુધીના તેના ભિન્નભિન્ન મુકામો અને કાર્યોની ૧૩૮ તારીખવાર માહિતી આપી છે. ભારતીય ઇતિહાસની ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૦થી માંડી ઇ. સ. ૧૬૩૬ સુધીની મહત્વપૂર્ણ બનાવોની માહિતી ક્રમશઃ માલવારી પ્રમાણે આપી છે. જગતની ભિન્નભિન્ન પ્રજાઓનાં ઇતિહાસો તે સ્થાપી સાહિત્યની વસ્તુ કહી શકાય.

સાહિત્યિક સંસ્થાઓ

સાહિત્યના વિકાસ અને પ્રચાર માટે જેવા પત્રીય-ત્રીય વર્ગથી મારો પ્રયત્ન થઈ ગયો છે. આજે ઉત્તર હિન્દમાં નાનીગોટી ધણી સંસ્થાઓ અને મહાઓ યથાશક્તિ કાર્ય કરી રહી છે. આપણને બધાનો પરિચય નથી. માત્ર ત્રણચાર મર્યાદિત સંસ્થાઓનો પરિચય કરીશું. નાગરીપ્રચારિણી સભાનો પાંત્રીય, ચાલીમ વર્ણનો ઇતિહાસ વાસ્તવમાં મહાન કાર્ય છે. એક સંસ્થાદ્વારા આટલું વિશાળ કાર્ય આદર્શ વસ્તુ કહી શકાય. આ સભાના ઉત્પાદક જુનીયર બી. એ. માં જણતા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ. આ ત્રણમાંના એક શ્યામમુંદરદામ છે. આ સભાના પ્રયત્નથી કચેરીઓમાં નાગરી લિપિ અને હિન્દી ભાષા દાખલ થયાં. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં હિંદીને સ્વતંત્ર સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. આ સંસ્થાના ઉપક્રમથી ઈ. સ. ૧૯૧૦માં હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની સ્થાપના થઈ. સંસ્થાના મુખ્યપત્ર 'સરસ્વતી' અને હવે 'નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકા' દ્વારા ઉચ્ચ સાહિત્યનું મર્જન થયું. મહાએ છસાત ગ્રંથમાળાદ્વારા સાહિત્યની મુંદર એવા બજારી છે. સંસ્થાએ લાગેલા ખર્ચે એક અપૂર્વ 'શબ્દસાગર' કોપ તૈયાર કરાવ્યો. એક સર્વસમ્મત વ્યાકરણ રચાવ્યું. આપણી માતૃભાષાઓમાં આ કોપ મૌઢી વધારે શબ્દસંગ્રહથી પૂર્ણ અને પ્રામાણિક મનાય છે. લગભગ ૯૪ હજાર શબ્દો છે. વૈજ્ઞાનિક કોપ પણ તેનું અપૂર્વ કાર્ય છે. સંસ્થાનું પુસ્તકાલય હિન્દી સાહિત્યનું સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકાલય છે. સંસ્થાનું પોતાનું મુંદર મકાન છે. ત્રણ વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થા આજે ભારતવ્યાપી બની શકી છે.

હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન—સંમેલનનું કાર્ય પ્રશંસનીય છે. સંમેલનનું મુખ્ય દ્વંદ્વર પોતાના મકાન પ્રયાગમાં છે. સંમેલને હિન્દી વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપી દર વર્ષે ઉચ્ચ પરીક્ષાઓની વ્યવસ્થા કરી એક ભારતવ્યાપી વિશ્વવિદ્યાલયની ગરજ મારી છે. સંમત હિન્દમાં લગભગ ૩૦૦ પરીક્ષકેન્દ્રો છે. સેંકડો વિદ્યાર્થી પરીક્ષાનો લાભ લે છે. પરીક્ષાઓનો પાઠ્યક્રમ સંયુક્ત પ્રાન્તની ત્રણચાર યુનિવર્સિટીઓના અધ્યાપકો અને ખીજા નિષ્ણાત વિદ્વાનોની મુંદી કાટેલી સમિતિદ્વારા યુનિવર્સિટીના ધોરણે નક્કી કરવામાં આવે છે. હિન્દી માધ્યમદ્વારા દરેક વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. પરીક્ષાનું ધોરણ ઠીકઠીક જાયું રાખવામાં આવે છે. ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થીઓને વિશારદ (B. A.) અને સાહિત્યરત્ન (M. A.) ની પદવીઓ આપવામાં આવે છે. પરીક્ષા સપૂર્ણ વ્યવસ્થિત રીતે લેવામાં આવે છે. વિષયવાર

અધા મળી આઠ પ્રત્રપત્રો હોય છે. અમુક વિષયો માટે થીમીઝ પણ રાખવામાં આવી છે. પરીક્ષકો યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરો જ હોય છે. ઉત્તમા પરીક્ષાના પરીક્ષકોમાં ડૉ. ગંગાનાથ, ડૉ. તારકનાથ, પ્રો. જહનુનાથ સગકાર જેવા હોય છે. પરીક્ષાનું મહત્ત્વ એથી વધારે મમજી શકાશે કે આ પરીક્ષાઓમાં દર વર્ષે B. A. અને M. A. થયેલાઓ જેસે છે. તથા આ પદવીઓદ્વારા વિભૂષિત થવામાં ગૌરવ માને છે. સરચાએ હિન્દી પ્રચારનો મોટો અશ્ર હોય મર્યો છે. ભાષા કે પ્રાન્તનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના વિશાળ દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રીય માનસથી પ્રેરાઈ ભિન્ન ભાષા અને પ્રાન્તવાસીઓની પ્રમુખ તરીકે વરણી કરી છે. અને તેમની પાસેથી રાષ્ટ્રીય પ્રેરણા અને બળ પ્રાપ્ત કર્યા છે. મંચ્યાનું પ્રકાશનકાર્ય છે પણ તે ભેદભાવ પ્રમાણમાં વિદસિત નથી. સરચાએ હિન્દી સાહિત્યકારો અને હિન્દીસાહિત્ય મંબંધો સંગ્રહસ્થાનના કાર્યનો પણ આરંભ કરી દીધો છે. સંગ્રહસ્થાન માટે જુદુ ભવન પણ તૈયાર થયું છે. સંગ્રહનનુ પ્રતિ વર્ષ એક અધિવેશન વિશાળ આયોજનપૂર્વક ભરવામાં આવે છે. તેની સાથે વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પરિષદોની પણ યોજના કરવામાં આવે છે. પૂન્ય બાપુજીના આશીર્વાદથી સંગ્રહન એક મહાન ભારતવ્યાપી પ્રવૃત્તિયોનું કેન્દ્ર બન્યું છે.

હિન્દુસ્તાની એકેડેમી

આ અર્થ સરકારી મંસ્થાની સ્થાપના થયે લગભગ નવ વર્ષ થવા આવ્યાં. આટલા ટૂંક અરમામાં સરચાએ ઠીક કામ કર્યું છે. અને આ સન્મયનાથી કામ ચાલુ રહેશે તો સાહિત્યમાં વિશેષ સ્થાપી કૃતિઓ પણ ભોઈ શકીશું. આજ સુધીમાં સરચાએ ૩૦ જેટલા ગ્રન્થો પ્રકટ કર્યા છે. આમાંના કેટલાક ગ્રન્થો સ્થાપી મંબંધિ છે. અરબ અને ભાગતનો સંગ્રહ, જન્મજગત હિન્દી ભાષા કા ઇતિહાસ, ગોસ્વામી તુલસીદાસ, ઔદ્યાગિક અને વ્યાપારિક ભૂગોળ, ભારતીય ઇતિહાસની રૂપરેખા, ભારતીય ચિત્રકલા, હિન્દુસ્તાન કી પ્રાચીન સભ્યતા આવા ગ્રન્થો માટે સંસ્થા અભિનંદનને પાત્ર છે. સરચાનો ઉદ્દેશ મહાન છે. માનવસંસ્કૃતિનો સમગ્ર ઇતિહાસ રજુ કરવાનો તેનો વિશાળ હેતુ છે. આ સંસ્થાના પૂર્ણ પરિચય માટે “કૌમુદી”ના ઈ. સ. ૧૯૩૪ના જુન માસમાં પ્રકટ થયેલા ‘હિન્દુસ્તાની એકેડેમી અલાહાબાદ’ નામક લેખ ભોઈ જવા ભલામણ કર્યું હતું. આ લેખ વડોદરા રાજ્ય તરફથી એકેડેમીની મુલાકાત લેવા નિમાએલા રૂપરેખાના રીપોર્ટનો સારાંશ છે. સંસ્થાનું મુખ્યપત્ર ‘હિન્દુસ્તાની’ છે. તેમાં મહત્ત્વપૂર્ણ લેખો છપાય છે. સરચાને વાર્ષિક પચાસ હજાર ગ્રાન્ટ મળે છે. આર્થિક મદીના કારણે હમણાં પચોસ હજાર મળે છે. હિન્દમાં આ પ્રકારની આ પહેલી જ સંસ્થા છે.

હિન્દી સાહિત્ય વિકાસના ઇતિહાસમાં શરૂકલ કાંગડીનું નામ અવસ્ય છે. શરૂકલના અધ્યાપકો અને સ્નાતકો હિન્દીપ્રેમી છે. તેમના દ્વારા સાહિત્યસર્જન થયું છે. મંગલાપ્રસાદ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરતાર એ સત્તજનો જયચંદ વિદ્યાલકાર અને સત્યકેતુ વિદ્યાલકાર શરૂકલના સ્નાતકો છે. પ્રાચીન ભારતના લેખક આચાર્ય રામદેવજી છે. હિન્દી વિશ્વવિદ્યાલય બનારસે. પણ સાહિત્યસર્જનમાં કઈક કાળો આપ્યો છે. આ સંસ્થાએ હિન્દી માધ્યમદ્વારા શિક્ષણ આપવાનો આદર્શ રાખ્યો છે. અને પાઠ્યક્રમ પુરતા કેટલાક ગ્રન્થો હિન્દીમાં તૈયાર કરાવ્યા છે. તે ગ્રન્થો ભેવા મળ્યા નથી.

સામયિકો

માહિત્યમાં સામયિકોનું સ્વતંત્ર સ્થાન છે. સામયિકો જનતાની વાણી છે, જનતાની ગતિવિધિનો ખ્યાલ આપણે સામયિકોદ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. જે ભાષામાં સામયિકો મચ્છ છે તે દેશ ઉત્તર છે. આજે ભારતની સ્થિતિ વિપરિત છે. વિદેશી તત્વના કારણે આપણા સામયિકો સામાન્ય સ્થિતિ ભોગવે છે. 'પ્રભા' 'મર્યાદા' 'શારદા' 'સ્વાર્થ' અને 'ત્યાગભૂમિ' જેવી ઉચ્ચ કોટિની આ પત્રિકાઓની મેવા ચિરંમુરણીય છે. આ પત્રિકાઓ માટે કોઈ પણ ભાષા અભિમાન લઈ શકે એવી પત્રિકાઓ હતી. આજે હિન્દીમાં કેટલીક ઉચ્ચ માસિકપત્રિકાઓ, કેટલાક સાપ્તાહિક અને દૈનિક પત્રો યોગ્ય દિશામાં માહિત્યમેવા રી રહ્યા છે. 'વિશાલ ભારત' પાટનગરમાંથી પ્રકટ થઈ હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષાના સ્થાને શોભાવવા અનવરત પ્રયત્નશીલ છે. બગાળના કલકત્તામાંથી પ્રકટ થતા 'વિશ્વમિત્ર' (દૈનિક, માસાહિક અને માસિક) 'ભારતજીવન' જેવા પત્રો હિન્દીની મેવામાં તત્પર છે. પગ્ગલમાંથી 'હિન્દી મિલાપ' અને 'ભારતી' હિન્દીનો રાગ આવાપી રહ્યા છે. બિહારની 'ગંગા' પોતાના પવિત્ર માહિત્યપ્રવાહ વડે માહિત્યને શોભાવે છે. માળવાની 'ધીણા' શુદ્ધમાહિત્યિક પત્રિકા છે તેના લેખો વિદ્વાનોદ્વારા લખાએલા હોય છે. છેક દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી માપ્તાહિક હિન્દી, શીજીમાંથી માસિક પત્રિકા 'વૃદ્ધિ' અને માપ્તાહિક 'શીજીસમાચાર' હિન્દીનું ગૌરવ વધારી રહ્યા છે દક્ષિણ હિન્દી પ્રચારપત્રિકા દક્ષિણ ભારતમાં હિન્દી પ્રચારકાર્ય ઉત્તમ ગીતે બજાવે છે, મૂળ હિન્દી પ્રાન્તમાંથી પ્રકટ થતાં પત્રોનું પોતાનું સ્થાન ઉચ્ચ છે જ. 'મરસ્વતી', 'ચાંદ', 'સુધા', 'માધુરી' 'નાગરી પ્રચારીણી પત્રિકા' 'હિન્દુસ્તાની' ઉચ્ચ કોટિની પત્રિકાઓ છે. આ પત્રિકાઓદ્વારા હિન્દીની એક મહત્ત્વપૂર્ણ માહિત્ય પૂર્તિ થાય છે. 'પ્રતાપ', 'અર્જુન' 'આજ' અને 'અબ્યુધ્ધ' દર અઠવાડીએ અને પ્રતિદિન પોતાની ભિન્નભિન્ન વિશિષ્ટતાઓદ્વારા હિન્દીની સેવા બજાવી રહ્યા છે. આ મિવાય ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાંથી પ્રકટ થતા નાનાગોટા અનેક પત્રપત્રિકાઓ યથાશક્તિ હિન્દી માતાની મેવા બજાવે છે ઉપગ્રહ ઉચ્ચ કોટિની પત્રિકાઓમાં જીવનને સ્પર્શતા બધા વિષયો પર લેખો હોય છે. પત્રિકાઓ માટે ભાગે સચિત્ર હોય છે. કેટલાક ચિત્રો અને ફોટો ગ્રાફ્સ તે અમૂલ્ય હોય છે આજે હિન્દીમાં 'મરસ્વતી', 'વિશાળ ભારત', 'ચાંદ', 'પ્રતાપ', 'હિન્દુસ્તાની' 'નાગરી પ્રચારીણી પત્રિકા', 'વિશ્વમિત્ર', 'કલ્યાણ', 'બુગોળ' અને 'ધીણા' વિશિષ્ટ સ્થાને છે. હિન્દીમાં વિજ્ઞાન અને બુગોળ જેવા વિષયો પર સ્વતંત્ર માસિકો નીકળે છે. બુગોળના વિષે તે પ્રથમ લખાયું છે જ. બાળસાહિત્યમાં પણ યોગ્ય ઉત્તરિ થઈ છે. 'બાલમખા', 'બાળક', 'ખિલોના', 'વાનર' અને 'શિશુ' શ્રેષ્ઠ માસિકો છે. છપાઈ અને વિષયોની દૃષ્ટિએ શિષ્ટ પત્રો છે.

આપણા દૈનિકોની સ્થિતિ આજે સમૃદ્ધ નથી. કાગળોએ આપણે ત્યાં વિદેશી તંત્ર અને અંગ્રેજીનું મૃત્તિમ મહત્ત્વ છે. હિન્દી જનતામાં હજી વાચન અને સાહિત્યશોખ અનેક કાગળોએ વધ્યા નથી. આપણે ત્યાંનો નિગ્નગતા પણ કાગળબૂત છે. મત્સાહિત્ય માટેની ભૂખ પણ હજી ઉઘડી નથી. હિન્દુસ્તાની અને નાગરી પ્રચારીણી પત્રિકાઓની ગ્રાહકસંખ્યા બેત્રણ મેકડા જ છે. છતાં આજની સ્થિતિ પૂર્વ સ્થિતિ કરતાં આશાસ્પદ અને હમ્મરગણી મારી છે. એક દિવસ એ પણ હતો કે સપાહકો પોતે બધી રીતે ખર્ચભાર વેડી ધરની ભાખરી ખાઈ ઘેરઘેર પત્રિકો વચાવા જતા. વેચવા નહિ.

ઉપસંહાર

લેખ ધાર્મી/કરતાં વધારે જૂઠ્ઠાકાર થયો છે. પણ સાહિત્યની ભિન્નભિન્ન શાખાઓના વિકાસને જોતાં તે ઉચિત પણ હવે ખેચાર મહત્વપૂર્ણ બાબતોનો નિર્દેશ કરી આ લેખ મમામ કરીશ. આજે અખિલ હિન્દ હિન્દી-હિન્દુસ્તાની પ્રત્યે માન અને આશાની નજરે નિહાળે છે. ભારતવર્ષ હિન્દીને એક પ્રાણુવાન મહાપ્રગ્મની જીવતી ભાષા બેવા માગે છે. હિન્દીનું સ્થાન જોતાં તેનો વિકાસ પ્રાથમિક સ્થિતિમાંથી કેટલેક અંશે આગળ વધ્યો છે. હિન્દી તો પાંત્રીસ કરોડની જીવતી ભાષા બનવાના છે. એટલે હિન્દીનું સાહિત્ય એક મહાન પ્રગ્મનું સાહિત્ય છે. સાહિત્યનો વિકાસ પ્રગ્મની કૃતત્વ શક્તિમાંથી જ મલવિત છે. આજે પ્રગ્મમાં જે કંઇ જનપ્રતિ આવી છે તેનું પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં જોઈ શકાય છે. આજે રાષ્ટ્ર સામે એક સામાન્ય ભાષા અને એક લિપિનો પ્રથમ મહાન પ્રયત્ન રૂપે છે. તેનો ઉક્ત લાવવા એક લિપિ વિસ્તાર અને લિપિસુધાર પરિપદ તથા અખિલ ભારતવર્ષીય સાહિત્ય પરિપદનાં દર્શન થાય છે. આજે એ સુખદ સ્થિતિ ઉભી થઈ છે કે હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનના પ્રમુખ અને મહાસભાના પ્રમુખ એકજ વ્યક્તિ હોય છે. રાજકીય અને સાહિત્યિક ક્ષેત્રો ભલે જુદાં હોય પણ બન્નેના સામજિક વિના વર્તમાન સંયોગમાં ભારતસમા વિશાળ રાષ્ટ્રનો આરો નથી. હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનનું પ્લેટફોર્મ વિશાળ ભારતનું પ્લેટફોર્મ બનતું જાય છે. દક્ષિણ હિન્દમાં હિન્દી પ્રચાર સમ્મેલનના કાર્યાદર્શની ઝાંખી, એ હિન્દીના ગૌરવનું દર્શન છે.

જેટલાં ત્રીસ ચાલીસ વર્ષમાં હિન્દીએ પોતાનો વિકાસ રાષ્ટ્રભાષાના સિદ્ધાંતાનુસાર આપ્યો છે. જે કે પ્રારંભથી હિન્દી અને તેના સાહિત્યનું સ્વરૂપ પ્રાંતીયતાથી દૂર સમસ્ત ભારતવ્યાપી રહ્યું છે. આજે કલકત્તાના 'વિશાળ ભારત' પંજાબની 'ભારતી' માળવાની 'વીણા' પ્રયાગની 'સરસ્વતી' કાનપુરના 'પ્રતાપ' બિહારની 'ગંગા' દક્ષિણની 'હિન્દી પ્રચાર પત્રિકા,' દ. આફ્રિકાની 'ટ્રિબ્યૂન' અને 'શીજી સમાચાર'ની હિન્દી એ જ રાષ્ટ્રભાષા છે. અને ભવિષ્યમાં આ બધારણુ ઉપર જ રાષ્ટ્રભાષાનો વિકાસ સંભવિત છે. હિન્દીમાં ઉર્દૂને સ્થાન છે પણ સંસ્કૃતનો અહિંકાર અહિંતકર સિદ્ધ થશે. ઉર્દૂનું પ્રભુત્વ હિન્દીમાં આવ્યેથી હિન્દી બહોળા જનસમુદાયની રાષ્ટ્રભાષા નહિ બની શકે એ વાત ધ્યાનમાં સદૈવ રાખવા જોઈ છે. સંસ્કૃત હિન્દીની ચોવીસ કરોડની સંસ્કૃતિપોષક ભાષા છે. હિન્દીને ઉર્દૂ પ્રત્યે જરા પણ અણુગમો નથી.

આશા છે કે વર્તમાન પ્રગતિ જોતાં માન્યવર અખિલ ભારતના વિવેચકનીય પ. જવાહરલાલજીની માંગણીને હિન્દી સાહિત્ય આવતા દશકામાં અમુક અંશે પૂરી પાડવામાં સમર્થ થશે આજે સરસાઓ અને વિદ્વાનો આ દિશામાં વિશેષ પ્રયત્નશીલ છે. હિન્દીમાં આજે ભારતભૂપણ માલવીઆજી, ભારતના હૃદયસપ્તાહ જવાહરલાલજી, દેશરત્ન બાલુ રાજેન્દ્રપ્રસાદજી, આચાર્ય મહાવીરપ્રસાદજી, શ્રી. પુરુષોત્તમદાસજી અને આચાર્ય નરેન્દ્રદેવજી જેવી પ્રતિભાવાન મહાન વ્યક્તિઓ છે. પૂજ્ય બાપુજીએ 'નવજીવન' દ્વારા ગુજરાતીમાં એક નવીન અસ્મિતાને જન્મ આપ્યો, તેજ પ્રમાણે જવાહરલાલજી હિન્દીમાં પ્રાણુ પૂરી શકે છે. હિન્દીનું ભાવિ મહાન છે. એવો એક દિવસ પાસે જ છે કે જ્યારે હિન્દી આજની અંગ્રેજીના સ્થાને બિરાજી હશે.

આ લેખમાં રહેલી તુટીઓનું મને ધ્યાન છે. અગિયાર વર્ષથી હિન્દી ભાષાભાષી જનતાથી દૂર છું અને અહિં હિન્દી સાહિત્યના અવલોકન માટે જરા પણ સમ્બંધ નથી. તેથી અનેક વિકાસ લેખકોને અન્યાય થયો હશે. ખીજું મારામાં એક આલેખક તરીકેની દૃષ્ટિનો પણ અભાવ હોય એટલે પણ કોઈ ને અન્યાય થવા સંભવ છે. આ તો માત્ર હિન્દીના વિદ્યાર્થી તરીકેના મારા સાહિત્યદર્શનનું સ્વરૂપ છે. વિકાસો તુટીઓને દરજુબર કરશે, અને આ દિશામાં એક સુંદર તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અવલોકનકાર્ય થઈ શકે માટે બૃહદ્ ગુજરાતના પાટનગરમાં હિન્દી સાહિત્યના અભ્યાસ માટે એક સુંદર પુસ્તકાલયની યોજના વિચારશે એવી આશા શા માટે ન રાખીએ ? ગુજરાતને શિકરપીથર અને શા કરતાં તુલસી પ્રેમચદ્મ અને જયશંકરપ્રસાદ વધારે પાસે અને પોતાના છે. હવે આ લેખ શ્રી મૈથિલીશરણુ શુક્તના હિન્દી વિષેના અભિપ્રાય માથે પુરો કરે છું. “માતૃભાષા હિન્દીના ભણદાર इस समय साहित्य के ग्रन्थरत्नो से भरा हुआ है । हिन्दी अब उन सभी गुणोसे अलंकृत है जिनके बलपर वह विश्वकी साहित्यिक भाषा की अगली धेणिमें समासीन हो सकती है ॥

જેઠાઢાઢ જોપી ‘વિશારદ’

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન

(અધિવેશન બારમું)

નિબંધ સંગ્રહ

પ્રકાશક — ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન—(બારમું અધિવેશન)

તરફી, મત્રી,

હીરાલાલ ત્રિ પારેખ, બી એ,

અમદાવાદ.

મુદ્રક :

- (૧) દેવીદાસ હગનલાલ પરીખ, ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ (૧) સાહિત્ય વિભાગ
 (૨) પટેલ મણિલાલ કલ્યાણદાસ, સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ (૨) ઇતિહાસ વિભાગ
 (૩) વિજ્ઞાન વિભાગ
 (૪) લલિતકળા વિભાગ
 (૩) મોખાલાલ મગળદાસ શાહ, શુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ (૫) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ
 (૬) પત્રકારિત્વ વિભાગ
 (૭) સમાજશાસ્ત્ર અને
 અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

અનુક્રમણિકા

સાહિત્ય વિભાગ

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
(૧) પંડિત શ્રી. વીરવિજયજી	શ્રી. મોતીચંદ ગિ. કાપડીઆ	૩
(૨) નરસિંહમહેતાના પદોનો માર- વાડમા પ્રચાર	શ્રી. મંજુલાલ ર. મળમુદાર	૧૧૭
(૩) કાલમાન અને તાલમાન	શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાનદાસ શાહ	૨૩
(૪) માર્મિકણ	શ્રી. કાનજી કાલીદાસ જોશી	૨૮
(૫) લીપી સુધારણા	શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૩૭
(૬) ગુજરાતનું વીરરસનું લોકસાહિત્ય	શ્રી. મગનલાલ પા. બ્રહ્મભટ્ટ	૪૨
(૭) વાર્તાકારની કલા	શ્રી. હસમુખલાલ મ. કાજી	૫૧
(૮) ભાષાવિકાસ	શ્રી. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ	૫૮
(૯) ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નિયોજિત મુદતબધી કાર્યક્રમ	શ્રી. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૬૩
(૧૦) કવિનું કાન્તદર્શન	શ્રી. જનમયંકર મહારાજંકર શુભ	૭૬
(૧૧) કવિ સુન્દરમ્	શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૮૪
(૧૨) કેટલાક ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગો	ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૧૦૮

ઇતિહાસ વિભાગ

(૧) સહસ્ત્રાબ્દ મસોવરની યોજના	શ્રી. રામલાલ સુનીલાલ મોદી	૩
(૨) જૂના અને નવા પાટણની સ્થાપનાનો સમય	શ્રી. જોગીલાલ જ. સાહેસરા	૧૩
(૩) ગુજરાતનું પાટનગર અણહિલપુર	શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	૧૭
(૪) મધ્યકાલીન ગુજરાતના તોલ, માપ અને નાણા વિશે કેટલીક માહિતી	શ્રી. જોગીલાલ જ. સાહેસરા	૨૩
(૫) ગુજરાતના પ્રાચીન કિનારાની ભૂગોળ	શ્રી. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ સુનશી	૪૩
(૬) દસમી શતાબ્દનું ગુજરાત	શ્રી. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ	૬૪

વિજ્ઞાન વિભાગ

(૧) જાતીય પ્રશ્ન અને ફોઈડ	શ્રી. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	૩
(૨) ચક્રવ્યુહનું શાસ્ત્ર	શ્રી. હરિહર ભટ્ટ	૧૪

લલિતકળા વિભાગ

(૧) ગુજરાતની જૈનાશ્રિતકળા	શ્રી. સારાલાઈ નવાળ	૩
(૨) સામસગીત	શ્રી. હરકાન્ત શુક્લ	૧૧

(૩) વ્યવહારોપયોગી અભિનય	શ્રી. પ્રીતિજીશાહ રત્નમણ મહેતા	૨૫
(૪) ચિત્રકળા-ગુજરાતી સંગ્રહાય	શ્રી. મંજુલાલ ર. મજમુદાર	૧૧

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

(૧) અખેગીતાનું તત્ત્વચિંતન	શ્રી. જયન્તકૃષ્ણ દરિકૃષ્ણ દવે	૩
(૨) સ્વામીનારાયણ મંત્રદાયની ઐતિહાસિક સમાલોચના	શ્રી. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	૨૩
(૩) જૈન સંગ્રહાય અને જરથોસ્તી ધર્મ-એક સરખામણી	શ્રી જહાગીર માણેકજી મહેતા	૪૨
(૪) જિનાગમ-વાચનાનું ઇતિહાસ	મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી	૧૩
(૫) ગુજરાતમાં પ્રતિબિંબિત થયેલ આપણું ધર્મતત્ત્વ	શ્રી અનન્તકૃષ્ણ દરિકૃષ્ણ દવે	૮૧
(૬) મુખ્યદેવતા દેવોની એકતા	શ્રી. પ્રસન્નવદન છબીશારામ દીક્ષિત	૮૮
(૭) સમુત્ક્રાંતિનું સોપાન- અવિદ્યામાયી વિદ્યા પ્રત્યે	શ્રી. અંબાલાલ ખાલકૃષ્ણ પુરાણી	૬૨
(૮) આધ્યાત્મવાદ તથા ભૌતિકવાદ	શ્રી. મનુભાઈ ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા	૧૦૬
(૯) ન્યાયદર્શનની દૃષ્ટિએ આત્મા	પંડિત ખલવન્તરામ મ, દીક્ષિત	૧૦૬
(૧૦) એક ગુજરાતી સંતની વીશ વર્ષની ગુર્જર સાહિત્ય સેવા	શ્રી. “ પાદરાકર ”	૧૧૫
(૧૧) આદ્યુત મહાત્મા-અજ્ઞ દર્શનકાર બ્રહ્મવેત્તા શ્રી અખાજી	શ્રી. કેશવલાલ અંબાલાલ હકર	૧૧૮
(૧૨) નેતિ નેતિ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ગુજરાતી કવિતા અથવા “ અવળ વાણી ”	શ્રી શાન્તિલાલ સારાભાઈ ઝોઝા	૧૩

પત્રકારિત્વ વિભાગ

(૧) ગ્રંથસ્વામિત્વનો કાયદો	શ્રી સુનીલાલ વ. શાહ	૧૩
(૨) ” ”	શ્રી. વામનરાવ કૃ. દેસાઈ	૧૪
(૩) ગુજરાતી અક્ષરોના ખીખા	શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૧૧

સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

(૧) દક્ષિણ સરહદની રાનીપરજ	શ્રી જુગતરામ દવે	
(૨) જૈનસમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન	શ્રી. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ	

સાહિત્ય વિભાગ

પંડિત શ્રી વીરવિજય

અમદાવાદમાં કવિજીવનનો મોટો ભાગ વ્યતીત કરનાર અને કવિ તરીકે અત્યંત નામના મેળવનાર પંડિત વીરવિજય, એક સુપ્રસિદ્ધ જૈન કવિ, ઓગણીસમી સદીની આખરે યર્ધ ગયા. એમનામાં કાવ્યચાતુર્ય અતિ વિશિષ્ટ પ્રકારનું અને શબ્દાલંકાર તથા અર્થોલંકારથી ભરપૂર હોઈ અને એમનામાં ત્યાગ સાથે વ્યવહારક્ષમતા અતિ અસાધારણ પ્રકારની હોઈ તેમનું ચરિત્ર પ્રથમ અવલોકી જઈએ અને પછી તેમની પ્રાસાદિક કૃતિનું માધુર્ય વિચારવા તેમની કળાના થોડા નમૂના જોઈ જઈએ.

ઓગણીસમી સદી પ્રાચીન ગુજરાતીનો જીતે અને છેલ્લો અર્વાચીન યુગ છે. એ યુગમાં પણ અનેક ગુર્જર કવિઓ પોતાની રસપ્રદ કૃતિઓ ગુજરાતને સોંપી ગયા છે. આપણે જે કવિવર્ગનું કાવ્યજીવન વિચારવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ તેમનો જીવનપ્રવાહ ઓગણીસમી શતાબ્દિમાં ખૂબ જગમગે. એમની કવિ તરીકેની ઓળખાણ કરવા પહેલાં એમનું જીવનચરિત્ર સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ; એટલે પછી એમની કૃતિનોજ વિચાર કરવાનો રહે.

આ કવિનો જીવનસમય સંવત ૧૮૨૯ થી ૧૯૦૮ સુધીનો છે, એટલે નવયુગના નર્મદાચંકર અને દલપતરામ આદિ કવિઓએ કવન કરવાનું શરૂ કર્યું, તે પહેલાં તેમનો સમય પૂરો યર્ધ જાય છે. એમના જીવનપ્રવાહની રેખા એમના શિષ્ય રંગવિજયમુનિએ લખી ધણી ઉપયોગી હકીકત નોધી રાખી છે. એ રાસ જૈનગુર્જર ઐતિહાસિક રાસસંચયમાં પૃ. ૮૬ થી ૧૦૫ સુધીમાં સુદૃઢ યર્ધ ગએલ છે અને તે લખ્ય હોઈ વાંચવા યોગ્ય છે. સંક્ષેપમાં કવિશ્રીનું જીવનચરિત્ર નીચે પ્રમાણે છે:—

જીવનચરિત્ર

ગુજરાતમાં અમદાવાદ શહેર એ જૈનોનું કેંદ્રસ્થાન છે. એને જૈન કવિઓએ “રાજનગર” નું મથાધં ઉપનામ અનેક પ્રશંસામાં આપ્યું છે. એ “જૈનપુરી” ના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. એ શહેરમાં પાનકાર નાકાની અને શહેર બહારની શેઠ મગનભાઈ કરમચંદની શાહી વચ્ચેના ભાગમાં ધીકારાની નજીકમાં એક શાંતિદાસનો પાડો-મહોલ્લો હતો. એ શાંતિદાસના પાડામાં એક જતેશ્વર નામનો ઐદિમ્ય બ્રાહ્મણ ગૃહેતો હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ રીજકેરબાઈ હતું. એમને એક પુત્રી અને એક પુત્ર હતો: પુત્રીનું નામ ગંગા અને પુત્રનું નામ કેશવરામ. આ કેશવરામ તે આ ઉલ્લેખના નાયક છે.

એ કેશવરામનો જન્મ સંવત ૧૮૨૯ના આસો સુદિ ૧૦ને રાજ થયો હતો. એને ૧૭તો અગ્રેજ થાસ સારંગર ૧૭૭૩ આવે છે. આ ઐદિમ્ય બ્રાહ્મણના પુત્રને નાનપણમાં વી કળવણી મળી, એણે ક્યાં સુધી અભ્યાસ કર્યો, એણે સરકૂત ભાષાનો અભ્યાસ ૧૫પણમાં કર્યો હતો કે નહિ, એ સંબંધી કાંઈપણ હકીકત ઉપલબ્ધ મતી નથી.

કેશવરામનું લગ્ન તેમની આદ્ય વર્તી વય થઈ તે પહેલાં થયું હતું તેમની પત્નીનું નામ રણીઆત એમને આગ વર્ત પુરા થયા પછી તુરંત તેમની દીક્ષા થાય છે તેથી તેમનું ગૃહચણન લાંબુ આદ્યું હોય એમ લાગતું નથી.

કેશવરામના પિતા તે અરમ્ભમાં મળ્યું પાઠ્યા ઇન્દ્રગમ બીમનાથ ગામે ગયા હતા, દરમ્યાં આગદાનાદના તેમના ધરમા મોરી થઈ ઇન્દ્રગમ પાઠે આ પો મોલે માગે દપકો આર્યો અને આવેશમાં ગામ દીવી ઇન્દ્રગમને વાગ્યાનું એવું લાગ્યું કે તરત જ ધર છોડી એ નાસી ગયો અને રાયકા ગામે ગયો પાછાથી માને પગલાં વચો એમલે તેણે છોકરાની ઘણી શોધખોળ કરાવી, મા જતે તપામ કર્યા મર્ગ, પણ એનો પત્તા લાગ્યો નહિ માતા ખૂન ગડી, મુઝાણી પણ ઉપાય ન સુઝ્યો રાયકા ગામે તપામ કરતા ખગર પડી કે ત્યાંથી કેશવરામ બીજા ગામ ગયેન છે હમ ના માર્યા વીન્ટોગમાઈ પણ મરણ પામ્યા કેશવરામની સ્ત્રીનું શ્ર થયું તેની મર્ધ વિગત મળી આનની નથી માતાના મરણ અને ભાઈના નાસી જવાના સમાચારથી ગગા (મદન) પણ મનનું પામી

જૈન તપાગૃહની વિજય શાખામાં અવિર પદ્મી શુભવિજય નામના એક શાશુ હતો, તેમની પરપરા આદી જરા સમજી લઈએ આદારગી સદી લી રાઆતમાં તપગ-ળી મૂળ પાટે વિજયસિંહસુરિ હતા તેમની પાટે વિજયસુરિ આપ્યા એ મૂળ પાટમાં ક્રિયા સૈવિલ્ય આવતા સત્યવિજય પન્નાસે ક્રિયાઉદ્ધાર ક્યો એ મોટો ઐતિહાસિક બનાવ છે ત્યારથી સવિર પક્ષ નીકળ્યો એ પાટની પરપરા પ્રમાણે સત્યવિજય પન્નામ ૨ ૧૭૫૧ મા, કપૂરવિજય વિ સ ૧૭૭૫માં, ક્ષમાવિજય ૧૭૮૬માં તેના શિષ્ય જયવિજય અને સદર શુભવિજય એ જસવિજયના શિષ્ય થતા હતા.

કેશવરામ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં એને જ્યારે જૈન દર્શનની રિશિષ્ટતા સમજાણી ત્યારે એને જૈનધર્મમાં જોડાતા જગ પણ મુશ્કેલી પડી નહિ. અનેક બ્રાહ્મણ, ભાવમાર, પટેલ કણ્ણી, પાયા, હુદાણા, રખારી વિગેરે આત્યારે પણ જૈન છે તે જૈન સઘમાં સાથે રહી શકે છે અને સાસારિક બ્યવહારમાં પોતાના વર્ગ સાથે કન્યાની લેવ-દેવ કરે છે.

કેશવરામ બીમનાથ ગામમાં ઉપરોક્ત શુભવિજયને મળ્યા, તેની પાએથી તેમને જૈન ધર્મનું જ્ઞાન મળ્યું તેની સાથે પા વિહાર કરતા પાલીતાણે-શત્રુગય યાત્રા નિમિત્તે ગયા દરમ્યાન એની જૈન ધર્મ તરફની રૂચિ વધતી ચાલી એમ જણાય છે કે એ અર-સામાં કેશવરામની તબીબત ખગડી આવી તે વખતે શુભવિજયની સહાયથી એની માદગી દૂર થઈ ઉત્તરોત્તર કેશવરામને એવાજ પ્રસંગો બનતા રહ્યા કે જેથી એ શુર તરફ વધારે આનુરાગવાળા થતા ગયા અને જૈન ધર્મ તરફ પ્રતિહિન તેમની રૂચિ વધતી ચાલી.

પૂર્વ કાળમાં પણ અનેક બ્રાહ્મણો જૈન થયા છે વસ્તુન જૈન દર્શન છે, એમાં મત કે માતિ જેવું નથી જે એનો સ્વીકાર કરે તે જૈન થાય એ નિયમ પૂર્વ મળથી આનું છે ખૂદ મહાવીર સ્વામીના મુખ્ય સર્વ ગણધરો બ્રાહ્મણ હતા મર્ધ પણ પ્રાણી જૈન ધર્મ પામી શકે છે શુભવિજય ગુરૂના ઉપદેશથી કેશવરામને જૈનધર્મનો રંગ લાગ્યો, એણે ધાર્મિક અભ્યાસ વધારવા માંડ્યો અને એ પોતાને ઘેર નજ ગયા.

શુભવિજય વિહાર કરતા પાલીતાણેથી ખલાત તરફ આદ્યા માર્ગમાં પાનસર ગામ છે ત્યાં મેવત ૧૮૪૮ ના કાર્તિક વદિમાં સદર શુરમહાગળે કેશવરામને દીક્ષા આપી તે

દિવસે કેશવગમે સંસારનો ત્યાગ કર્યો, સર્વ આરંભ-સમારંભ છોડી દીધા અને મન વચન-કાયાથી પાત્ર મહાત્મત ઉચ્ચર્ષા તે વખતે તેમનું વીરવિજય નામ રાખવામા આવ્યું. દીક્ષા સમયે કેશવરામને અદાર વર્ષ પૂરા થઈ ઓગણીશમુ વર્ષ ચાલતુ હતું.

દીક્ષા લીધા પછી વીરવિજયનો ખરો અભ્યાસ શરૂ થાય છે. તેઓએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ કર્યો જણાય છે. તેમના સમયમા અભ્યાસની જે પરિસ્થિતિ હતી તે અનુસાર તેમણે સાગે અભ્યાસ કર્યો હશે એમ માની શકાય છે. ઓગણીશમી સદીના ધોરણ પ્રમાણે શ્રી વીરવિજયજીનો અભ્યાસ સારો ગણાય. છ દર્શનનો અને પચ કાવ્યનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો તેમ તેમના શિષ્ય નિર્વાણરામમા કહે છે. બાર વર્ષ સુધી વીરવિજય પોતાના ગુરૂ પાસે રહ્યા, તેમની સાથે વિદ્યાર કર્યો અને અનેક ગ્રંથોનું અવગાહન કર્યું.

ગુરૂ શુભવિજયજી મહાગજની વૃદ્ધાવસ્થા થતી જતી હતી. સંવત ૧૮૧૦ સુધીમા નાની કૃતિઓ વીરવિજયે કરી તેમનામા કવિત્વ અને ઉપદેશ દેવાની શૈલી મુદર હોઈને ગુરૂમહારાજે તેમને દેશ-પરદેશ ઉપદેશ આપવા મોકલ્યા. દરમ્યાન મંવત ૧૮૫૬ મા આવક લાલભાઈ કીકુ, ભવાનચંદ, ગમાનચંદ, હરખચંદ, કમ્બચંદ તથા ગુલાબચંદ જેવડે ખમદાવાદમા ભટ્ટીની પોળમા એક ઉપાશ્રય બધાવ્યો. ત્યારપછી વીરવિજયજી ન્યારે ત્યારે અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે ત્યારે એ ઉપાશ્રયે નિવાસ કરતા હતા અને આજે પણ એ ઉપાશ્રય શ્રી વીરવિજયના ઉપાશ્રય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આપી છે તે પ્રમાણે જૂદા જૂદા ગામોમાંથી આગે-જાન સાધુઓને અમદાવાદ રાજ્યમાં આવ્યાં હતા હતા કહે છે કે એ શાસ્ત્રચર્ચામાં નીરવિજયનો વિજય થયો હતો

મુળધર્માના ખીમચદ મોતીચદ અમીચદે (મોતીશા) શેઠે મવત ૧૮૬૩માં પાલી-તાણા શુભુજયજિ પગ આજ્ઞાશનાદા (પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા) કરી તે વખતે વિધિ કઠાવવામાં કવિ વીરવિજયજી હતા કવિશ્રીએ રોહ મોતીશાના દાણીઆં આ પ્રમગે બનાવ્યા છે

મવત ૧૯૦૩માં અમદાવાદના દોહી દગનાળ જહાગ રોહ દરીમગ ડેશરીમગની વાડીની પ્રતિષ્ઠાનો મહેલસાવ કરાવવામાં કવિશ્રીએ પદ્ધતિ રૂપવિજયજી માથે ભાગ લીધો હતો તે પ્રમગના દાણીઆ શ્રવિશ્રીએ પછમય બનાવ્યા છે

કાળધર્મ — શ્રી વીરવિજયે અનેક આવમાદિને ઉપદેશ આપ્યા, અનેક યાત્રાઓ વિહાર કર્યા, અમદાવાદની જનતાને ખાસ લાલ આપ્યો તેમના શ્રાવમાં ધણા અગ્રેમ રના નામો આવે છે વૃદ્ધ વયે મવત ૧૯૦૮માં તેઓને સખત માદગી થઈ તેમના ભક્ત આવકાએ સારી રીતે વૈધાવચ્ચ કરી તેઓ સં. ૧૯૦૮ના ભાદરવા પદ્ધતિ ત્રીજને દિવસે અમદાવાદ શહેરમાં કાળધર્મ પામ્યા તે દિવસ હતો સુધી અમદાવાદ શહેરમાં પાકી પાળવામાં આવે છે અને સર્વ વ્યાપારધધા તેમની માદગીરીમાં બધ ગણવામાં આવે છે

ધર્મભાવના જરૂર હશે. એથી કોઈ સાહિત્ય ઉપેક્ષવા યોગ્ય થવું ન ધટે. મુઢી એ છે કે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધર્મભાવવાનુંજ એકંદરે યોગ્ય છે. જૈન સાત્યકારોએ દરેક કથાને કે રાસને જૈન આકાર આપ્યો છે, પણ તમે જો કોઈ પણ રાસ સાદાંત વાચશો તો તેમાં નેહું ટકા તો અદ્ભુત કથા કે નવલકથા (Romance) જેવાજ ભાવ દેખાશે. પ્રસૂત વીરવિજયનો કોઈ પણ રાસ વાચતા જણાશે કે એમાં એક કે દ્રવ્ય વિચાર તો ધર્મભાવનાનો જરૂર હશે, પણ પ્રસ્તાવિક પ્રમગ્નો, વણીનો અને ચરિત્રદર્શ સામાન્ય જનતાને સમગ્રય તેવા અને બહુ મુદ્દાસરના હશે.

કહેવાનો મુઢો એ છે કે પ્રાચીન જૈન સાહિત્યને ધાર્મિક કે એકદેશીય ગણી તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. એથી જનતા એ અતિ મુંદર સાહિત્યના લાભથી વંચિત રહી છે. એમાં જૈનોને નુકશાન થાય, તે કરતાં સમસ્ત જનતાને ઘણી હાનિ પહોંચે છે એ નજરે એ સવાલની ચર્ચા થવી ધટે છે.

કવિત્વ સાથે વ્યવહાર કૌશલ્ય

શ્રી વીરવિજય કવિમાં વ્યવહારકુશળતા કેટલી હતી તે તેમની કૃતિઓમાં તેમણે કરેલ વ્યવહારના યોગ્યતા જણાય છે. એમણે એમની કૃતિઓમાં નિતિના સામાન્ય અને હિત્ય ધોરણો બહુ સ્પષ્ટ રીતે અને આકર્ષક શબ્દોમાં આપ્યા છે. તેઓશ્રીની હિત શિક્ષા છત્રીશી સુપ્રસિદ્ધ છે. જુની વાચનમાળાની છઠ્ઠી ચોપડીમાં તેનો કેટલોક ભાગ આપ્યો હતો.

સાબળાંને સન્નજન નર નારી, હેત શિખામણ સારીછ.

રીસ કરે દેતા શિખામણ, લાગ્ય દશા પરવારી

સુણુને સન્નજોરે.

પછી એ છત્રીસીમાં અનેક વ્યવાર શિખામણો ચીતરી છે.

એ જણ વાત કરે જ્યાં છાની, સા ઉભા નવ રહીએછ

x x x x

વરો ન કરીએ ધર વેચીને, જુગટડે નવ રમીએછ.

x x x x

એ હાથે માથું નવ ખણીએ, કાન નવ ખેતરીએછ,

x x x x

ભોય ચિંતામણ નાગો સુવે, તેને લક્ષ્મી છોડેછ.

વ્યવહાર-દક્ષતાના પ્રમગ્નોનો એમના પ્રત્યેક રાસમાં પાર નથી. આ વાતને વધારે અગત્ય આપવાનું કારણ એ છે કે અત્યાર સુધી જનતામાં એવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ ગઈ છે કે જૈન કૃતિઓમાં ધર્મનીજ વાત હોય છે આ હકીકત જૈન કૃતિને અવલોકવાની ઉપેક્ષામાંથીજ ઉદ્ભવેલ છે. લગભગ પ્રત્યેક ગુજરાતી જૈન કૃતિ વ્યવહારકુશળ મનુષ્યોએ રચેલ છે. એમાં ન્યાય અને સત્યની પાલનાને, નીતિ અને વ્યવહારની યોગ્યતાને ખાસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોય છે. સંસારગતો ત્યાગ કરવા છતાં એમની કૃતિઓ એવી વ્યવહારમય હોય છે કે ઘણીનાર શ્રોતાને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખે છે. વ્યવહારથી પર થનાર પ્રાણી ઘણીવાર વ્યવહારને અનોખા દૃષ્ટિબિન્દુઓએથી ઓળખી શકે છે.

આપી છે તે પ્રમાણે જૂદા જૂદા ગામોમાંથી આગેવાન સાધુઓને અમદાવાદ રાજસભામાં બોલાવ્યા હતા. કહે છે કે એ શાસ્ત્રચર્ચામાં વીરવિજયનો વિજય થયો હતો.

મુખ્યવાણી ખીમચંદ મોતીચંદ અમીચંદ (મોતીશા) શેઠે સંવત ૧૮૯૩માં પાલી-તાણા શત્રુજયચિરિ પર અંજનશલાઘા (ગ્રાણ્ય પ્રતિષ્ઠા) કરી તે વખતે વિધિ કરાવવામાં કવિ વીરવિજયજી હતા. કવિશ્રીએ શેઠ મોતીશાના ઢાળીઆં આ પ્રમંથે બનાવ્યાં છે.

મંવત ૧૯૦૩માં અમદાવાદના દીલ્હી દરવાજા બહાર શેઠ દડીચંદ કેશરીસંગની વાડીની પ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ કરાવવામાં કવિશ્રીએ પંડિત રૂપવિજયજી સાથે ભાગ લીધો હતો. તે પ્રમંથનાં ઢાળીઆ કવિશ્રીએ પદ્યમય બનાવ્યાં છે.

કાળધર્મ—શ્રી વીરવિજયે અનેક શ્રાવકાદિને ઉપદેશ આપ્યા, અનેક રથાનોએ વિહાર કર્યો, અમદાવાદની જનતાને ખાસ લાભ આપ્યો. તેમના શ્રાવકોમાં ઘણા અગ્રેસરના નામો આવે છે. જુદ વયે મંવત ૧૯૦૮માં તેઓને સખ્ત માદગી થઈ તેમના ભક્ત શ્રાવકોએ સારી રીતે વૈયાવચ્ચ કરી. તેઓ સં. ૧૯૦૮ના ભાદરવા વદિ ત્રીજને દિવસે અમદાવાદ શહેરમાં કાળધર્મ પામ્યા. તે દિવસ દલ્લુ સુધી અમદાવાદ શહેરમાં પાણી પાળવામાં આવે છે અને સર્વ વ્યાપારધંધા તેમની યાદગીરીમાં બંધ રખવામાં આવે છે.

ધર્મભાવના જરૂર હશે એથી કોઈ સાહિત્ય ઉપેક્ષવા યોગ્ય થવું ન થતે મુદ્દો એ છે કે પ્રાચીન યુગગતી સાહિત્યમા ધર્મભાવવાનુંજ એક દરે પોષણ છે. જૈન સાત્તિકારોએ દરેક કથાને કે રાસને જૈન આકાર આપ્યો છે, પણ તમે જો કોઈ પણ રાસ સાદાત વાચશો તો તેમા નેવું ટકા તો અદ્ભુત કથા કે નવનકથા (Romance) જેવાજ ભાવ દેખાશે પ્રસુત વીરવિજયનો કોઈ પણ રાસ વાચતા જણાશે કે એમા એક કે દ્રશ્ય વિચાર તો ધર્મભાવનાનો જરૂર હશે, પણ પ્રસ્તાવિક પ્રમગો, વર્ણનો અને ચરિત્રાદર્શ સામાન્ય જનતાને સમગ્રય તેવા અને બહુ મુદ્દાસરના હશે

કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે પ્રાચીન જૈન સાહિત્યને ધાર્મિક કે એકદેશીય ગણી તેની ઉપેક્ષા કરવામા આવી છે એથી જનતા એ અતિ મુંદર સાહિત્યના લાભથી વચ્ચિત રહી છે. એમા જૈનોને નુકશાન થાય, તે કરતા સમસ્ત જનતાને ઘણી હાનિ પહોંચે છે એ જગરે એ સવાતની ચર્ચા થવી થતે છે.

કવિત્વ સાથે વ્યવહાર કૌશલ્ય

શ્રી વીરવિજય કવિમા વ્યવહારકુશળતા પ્રદલી હતી તે તેમની કૃતિઓમા તેમણે કરેલ વ્યવહારના પોષણથી જણાય છે એમણે એમની કૃતિઓમા નિતિના સામાન્ય અને હ્રસ્વ ધોરણો બહુ પ્રપષ્ટ રીતે અને આકર્ષક શબ્દોમા આપ્યા છે તેઓશ્રીની હિત શિક્ષા છત્રીથી સુપ્રસિદ્ધ છે જુની વાચનમાળાની છટ્ટી ચોપડીમા તેનો કેટલોક ભાગ આપ્યો હતો

સાબળજે સભજન નર નારી, હેત શિખામણ સારીજ

રીસ કરે દેતા શિખામણ, ભાગ્ય દશા પગવારી

સુણજો સભજનોરે

પછી એ છત્રીસીમા અનેક વ્યવાર શિખામણો ચીનરી છે

એ જણ વાત કરે ન્યા છાતી, સા ઉભા નવ રહીએજ

x x x x

વરો ન કરીએ ઘર વેચીને, જુગટડે નવ રમીએજ.

x x x x

એ હાથે માર્યું નવ ખણીએ, કાન નવ ખોતરીએજ,

x x x x

ભોય ચિતામણ નાગો સુવે, તેને લક્ષ્મી છોડેજ.

વ્યવહાર-દક્ષતાના પ્રમગોનો એમના પ્રત્યેક રાસમા પાર નથી. આ વાતને વધારે અગત્ય આપવાનું કારણ એ છે કે આત્માર સુધી જનતામા એવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ ગઈ છે કે જૈન કૃતિઓમા ધર્મનીજ વાત હોય છે આ હકીકત જૈન કૃતિને અવલોકવાની ઉપેક્ષામાથીજ ઉદ્ભવેન છે લગભગ પ્રત્યેક યુગરતી જૈન કૃતિ વ્યવહારકુશળ મનુષ્યોએ રચેલ છે એમા ન્યાય અને સત્યની પાલનાને, નીતિ અને વ્યવહારની પોષણને ખાસ સ્થાન આપવામા આવ્યું હોય છે સંસારનો ત્યાગ કરવા છતાં એમની કૃતિઓ એવી વ્યવહારમય હોય છે કે ઘણીવાર શ્રોતાને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખે છે વ્યવહારથી પર થનાર પ્રાણી ઘણીનાર વ્યવહારને અનોખા દૃષ્ટિબિન્દુએથી ઓળખી શકે છે.

આ સત્ય કવિ વીરવિજયના મંબધમાં તે કાષ્ઠપણ્ય પ્રકારના વિરોધના બચ વગર કહી શકાય તેમ છે. તેમના રાસ અને ઉપદેશગ્રંથોમાં વ્યવહારને અતિ ઉચ્ચ કક્ષામાં બતાવેલ છે. એનાં દૃષ્ટાંતો આપવા બેસીએ તો અનેક ગ્રંથો બરાબ તેટલી મોટી તેની સંખ્યા થાય તેમ છે.

એમની વ્યવહાર કુશળતા તેમણે અતિ ઉંડાં પ્રવચન પ્રમંગમાં પણ વારંવાર આજેલ છે. એમણે ચોરાઈ પ્રકારી પૂજા રચી છે ત્યાં આ પ્રાણી બાજુ બૂલ્યો છે એવી વીતક વાર્તા તેની પાસે ભગવાન સમક્ષ કબૂલ કરાવે છે. ત્યાં ભગવાન પાસે એક પ્રમંગે તે કહે છે:—

નૈગમ એક નારી ધૂતી પણ, ઘેબર બૂખ ન ભાગી;

જમી જમાઈ પાછો વળિયો, ઘાન દશા તવ જાગી.

બૂલ્યો બાજુ ૩

અહીં વ્યવહાર સમજાવવા એક પ્રચલિત આખ્યાયિકાનો ઉપયોગ કર્યો છે. નૈગમ એટલે એક વાણીઓ હતો. તેને ઘેબર ખાવાની ખૂબ હોશ હતી. પણ તેને તેનો યોગ થતો નહોતો. એક દિવસ તેણે એક સ્ત્રીને છેતરી અને એવા અપ્રમાણિક્ષ ધનથી પોતાને માટે ઘેબર તૈયાર કરાવ્યા. પોતે રનાન કરવા ગયો, દરમ્યાન ઘેર જમાઈ આવ્યો. સાસુએ જમાઈને ઘેબર ખવરાવી દીધા. જમાઈ સામે મળ્યો. વાણીઓ સમજ્યો કે પોતાનાં પ્રારબ્ધમાં ઘેબર નથી. તેને ઘેબર ખાવા ન ગળ્યા. આદિ અપ્રમાણિક્ષપણે ગ્રામ કરેલ ધન અને ઝાંતરાય કર્મનો એવો સુંદર સહયોગ કર્યો છે કે વાંચનારને ખરેખર આનંદ પ્રાપ્ત થાય.

કહેવાની વાત એ છે કે અતિ નાણુક શાસ્ત્રપ્રમંગો ચિતરતાં પણ એમણે વ્યવહાર વિસાર્યો નથી. પંચોપાખ્યાનની તથા ચાલુ કથાઓ, આખ્યાયિકાઓ અને દૃષ્ટાંતોનો પૂરતો ઉપયોગ કર્યો છે અને સાહજનારને બોધ થાય તે રીતે વિશુદ્ધ વ્યવહારને પોખ્યો છે.

કવિની કાવ્યકૃતિઓ

રાસો

મુનિનું ચરિત્ર ખરેખર એક અદ્ભુત કથા (romance) છે અને તે ચરિત્રનાયકના મુખમાળ મૂકવામાં આવ્યું છે. આ રાસનો અડધો ભાગ આ ચરિત્ર લે છે. આ રાસની પ્રશસ્તિમાં એણે ઈતિહાસ-વંશવેલી વર્ણવેલી છે. એ પ્રશસ્તિ અને હવે પછી કહેવાના ચંદ્રશેખરના રાસની પ્રશસ્તિનો ઐતિહાસિક વિભાગ એક સરખો હોવાથી અહીં તે ઉતારી લઈએ:—

તપગચ્છ કાનન કદપતર સમ, વિજયદેવસૂરિરાયાજી,
નામ દશેા દિશ જોહનુ ચાવુ, શુણીજનવદે ગાયાજી;
વિજયસિંહસૂરિ તસ પટધર, કુમતિ મતંગજી સિંહોજી,
તાસ શિષ્ય સૂરિ પદવી લાયક, લક્ષણલક્ષિત દેહોજી.
મંધ ચતુર્વિધ દેશ વિદેશી, મળિયા તિહા સંકેતજી,
વિવિધ મહોત્સવ કરતા દેખી, નિજ સૂરિપદને હેતેજી.
પ્રાચ: શિયિલ મુનિ બહુ દેખી, મન વૈરાગ્યે વાસીજી,
સૂરિવર આગે વિનય વિરાગે, ચિત્તની વાત પ્રકાશીજી.
સૂરિ પદવી નથી લેવી સ્વામી, કરશુ ક્રિયા ઉધ્ધારજી,
સૂરિ બણે આ ગાદી છે લુપ્તગી, લુપ્તવશ ગણ અણગારજી.
એમ કહી સ્વર્ગ સીધાવ્યા સૂરિવર, મંધને વાત મુણાવીજી,
સત્યવિજય પંન્યાસની આણ, મુનિગણુમાં વરતાવીજી.
સંધની સાથે તેણે નિજ હાથે, વિજયપ્રભસૂરિ ચાપીજી,
ગચ્છનિશ્રાએ ઉગ્રવિહારી, મંવેગતણા શુણુ વ્યાપીજી.
રંગીત વસ્ત્ર લહી જગ વદે, ચૈત્ય જગનએ લક્ષીજી,
સૂરિ પાટક રહે સન્મુખ ઉભા, વાયક જસ તસ પક્ષીજી.
મુનિ મંવેગી, ગૃહી નિર્વેદી, ત્રીજો મંવેગ પાખીજી,
મુક્તિ માર્ગ એ ત્રણે કહીએ, જિહા સિદ્ધાંત છે સાખીજી.
આર્થ મુહસ્તિસૂરિ જોમ વદે, આર્થ મહાગિરિ દેખીજી,
દો તીન પાટ રહી મર્યાદા, પણ કગિધુગ વિશેખીજી

જેની સંખ્યા સરેરાશ દશની હોય છે પ્રત્યેક દાળ ચાતુ ગુજરાતી ગળ્યા રાગમા ગાઈ શકાય છે

(૩) અંદરોપરનો રાસ—આ કવિગજની છેલ્લી ગાસપ્રસાદી છે. એ ગમ સંવત ૧૯૮૨મા વિજયાદશમીને દિવસે ગજનગરમા પુરા કર્યો, એનો વિષય “મુનિદાન”ના મહિમાનો છે. એનો કેદરથ વિચાર ન્યાયોપાગિત દ્રવ્યથી કરેલાં દાનનો છે. એમા અતરકથાઓ ધણી છે. ચિત્રમેળ પદ્માવતીનું ચિત્રિ અને શીલવતી ચિત્રિ ત્રીગળ ખડમા છે. એમા ખડમા જયગથ રાગનું સ્ત્રી ચિત્રિદશક ચિત્રિ, તેજ ખડમા વીરમેળ મત્રીનું સ્ત્રીચિત્રિદશક ચિત્રિ અને લોખ પર સૃગદત રોટનું ચિત્રિ ખામ બોધક છે અને કવિત્વના નમુનાઓ પૂરા પાડે છે. એમા ચાર ખડ પાડનામા ગાઝ્યા છે. કુલ ગાથા ૨૨૪૩ છે અને પ્રત્યેક ખડમા અનુક્રમે ૩, ૧૧, ૧૭, અને ૨૦ દાળો છે આ રાગ દુનિયાના અનુભવને અતે લખાયલો હોવાથી કવિએ તેમા ખૂબ દક્ષતા બતાવી છે, વ્યવહાર અને ધર્માનું એમા અદ્ભુત ઐક્ય કર્યું છે અને લાગ ધર્માની શરૂઆત દાનથી થાય છે તે વાન અનેક રીતે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ પણ વ્યવહાર રીતે બતાવી છે આખાવચ્છદ મર્વને આનંદ થાય તેવો કથા રસ તેમા જમાવ્યો છે અને ગાસ હાથમા લીધા પછી પૂરા કર્યા વગર છોડી શકાય નહિ તેવો રસ તેમા જમાવી તેને સાર્વત્રિક કર્યો છ આખો રાસ વાચતા એક પણ રથાને કટાણો આપે તેમ નથી અને એક એક ચિત્ર હૃદય પર લાક્ષણિક અમર દરે એવી ભવ્ય રચના કરીને બહુ સુદર કૃતિ જીવનના છેવટના ભાગમા કવિશ્રીએ પ્રકટ કરી છે.

રામસાહિબનો જે યુગ જૈન કવિઓમા આદ્યો તેની આ છેવટની કૃતિ લગભગ કહી શકાય વિક્રમની વીશમી શતાબ્દની શરૂઆતની આ કવાકૃતિ ગમ સાહિત્યનો છેલ્લો શબ્દ છે એમ કહી શકાય. સ્વારપછી કોઈ મહત્વનો રામ બન્યો હોય એમ જાણવામા નથી. આ રાસમા પરિભાષા લગભગ નવીન છે એટલે નર્મદ-દલપત યુગની ઉપા એની ભાષામા દેખાય છે અને એના રસનો જમાવટ અનિવચનીય હોઈ, એના વર્ણનો અમરકારક છે, એનું શબ્દગાળીય શીર્ષમય છે, એનો રસપ્રવાહ અવિહત છે અને એમા અનુપ્રાસ કાવ્યોના સુપ્રસિદ્ધ નિયમોને અનુસરનારા છે.

કવિના કવિત્વના ખાસ સુટેલા ફેરા એ રાસના જોઈ જઈએ. વારાગનાવર્ણન (ધન્નિગલ રાસ, પ્રથમ ખડ, ચોથી દાળ)

ચતુર ચિત્રામણ ચાતુરે, ચિત્રી ચિત્રશાળી;	
અમકે નર ચિત્ર ચિતવી, ચતુરા ચરચાળા.	૧
વિનયવતી વારાગના, વચને વીધણો,	
વિકસિત વનજ વનાશ્રમે, અભિ જયુ લપટાણો.	૨
વિકરથો કુવર વિહાયસે, વચ્ચે વોજળા ભાળો;	
લલિત લીનાવતી લીવમા, લાધી લટકાળી	૩
લાખી વેણુ વિશેષાને, જમિ જોરિંગ પેકો,	
લંક કટિતટ કેસરી, વનમા જઈ બેકો.	૪
પાની ચરણુ સુક્રમાળતા, જળે કમળ તે દેખી;	
રલા લધુ લંચી ગઈ, જુએ સુર અનિમેખી.	૫

દળમ ડણુ ગજગજ છે, સોહે રાજકુવાર,
પણુ નમળો એક લક્ષણે, નાખે શિર છાર ૬
દત્તનણે સુડો કીઓ, હૈયે મોતીનો હાર,
હસ્તિગતિ હરી નારીએ, દુ ખભર ધરે છાર ૭
ધરી શણુગાર વિનોદીની, કહે વાત વિનાસી,
મોહની મત્ર મિયે ધડી, ધાતે ઈહા વારી ૮
કુચ્ચ તે દેખી મોહીઓ નવે નિત્ય શણુગાર,
પચ વિપચ સુખ ભોગમા, ભુલ્યો વરમાર ૯
+ + + +

પોતાની પસંદગીથી ધમ્મિનકુમાર યશોમતીને પરણ્યો લગ્ન થયા પછી થોડો વખત સાસારિક સુખ ભોગવ્યું, પછી અધ્યાત્મિક રસમા પડ્યો તેનું વર્ણન, તેના રૂપક ખૂબ સરસ છે (સદર ગસ ૧ ૨)

વર આનાસે વસિયા પ્રીતે રે, સુખ ભોગવતા સ્વર્ગની રીતે રે,
પ્રેતા દિન રસ સુખભર જાતા રે, પુણ્યધાર્યા ધમ્મિલ ધર્મે રાતા રે ૪
અધ્યાત્મ રસ લાણુવા માડે રે, પુસ્તક હાથ યકી નવી છાડે રે,
સાધર્મીશુ જોડક બેળી રે, મોસહ પડિક્કમણીની ટોળી રે ૫
વણિજ ક્રિયા ભુલ્યો વ્યવહાર રે, મોહની જાળ યશોમતી નાર રે,
તે સવળો કપોષ પરિહાર રે, આત્મધ્યાની દુઆ નતધાર રે ૬
નારી વહે વનજળકીડ રે, કુવર કહે એકે ક્રિય પીડા રે,
સા કહે ચાલો આજ ઉત્તણી રે, કુચ્ચર કહે નહિ એ જિનવાણી રે. ૭
છે તે બેળા ખટરસ પાક રે, આજ નની ધાર્યા મૃત શાકરે,
વહે સા કનકાવલી હાર રે, હ્યો માળા ને ગણો નવકાર રે ૮
મહેપારી આવે ધરખાર રે, બોવાવે બેળા અણુગાર રે,
પુછે સખીઓ યશોમતી પ્રેમ રે, પ્રીતમ તુજ પાળે છે પ્રેમ રે ૯
બોલે સા મુજ પીયુ સયોગ રે, પારવતી ને શકુ યોગ રે,
જળ ચાહે સા ભોજન લાવે રે, આકનણ્યા કૃળ શિવ મગાવે રે ૧૦
સામગ્રી સભોગની ધ્યાવે રે, તન એક પાદે જોગ ધરાવે રે,
અંગે ચાહે જળ શણુગાર રે, તવ આપે પત્રગ બે ચાર રે ૧૧
ચાહે વિલેપન લરમ ચઢાવે રે, ગીત ગાન સૂઝ ગાલ બજાવે રે,
વાહન વેળા સાઠ પ્રમાણુ રે, મદિર માગે વસે સમશાન રે, ૧૨
પરનારી દેખીને રાચે રે, ભીનડી પુકે નાગો નાચે રે,
ધરી અર્ધાંગ હૃદયથી હિવેખી રે, એ વર ગોરી આમર તે દેખી રે ૧૩.
યાગ ધણા જન ધર ધુમાવે રે, રહો રહો ગોરી મા કહી ગાવે રે,
પણુ પતિ દેખી મન લગાવે રે, કુપે પડતી દુઃખ સગાવે રે ૧૪

એ લખાણુ ટાચણુમા વિશિષ્ટ નિરૂપણુ છે અને વાચતા આત્મનાદ થાય તેવું છે
॥ અોક અન મરો છે એ શબ્દાલકાર અને અર્ધાનકાનું ચિત્ર છે
x x x x

આલાનથી છુટ્ટા મદમરત ગાંધી હાથીનું વર્ણન. ભય, આશ્ચર્ય, વીરરસાત્મક વર્ણન (૧.૧૧)

દલમંડળ રિપુમંડળ, ગજ શુભધામ છે હો લાલ કે; ગજ
દરતીધટાથે પટાવત ચંપક નામ છે હો લાલ કે; ચંપક
તે મદમરીયો ધરીયો ન જાય મદાવને રે લાલ, ન જાય
આલાનથંભ ઉગેળી, કર્ણી ભટ ધાવતે હો લાલ, કર્ણી ૨

પાડતો ધર દાટ, ધંદાં હલકારશે હો લાલ ધંદાં
નાસો લેઈ જીવ, પુરંગને પારશે હો લાલ; પુરંગને
એમ કહેતા તેણી વાર, સુભટ જાલા ધર્મી હો લાલ; સુભટ
પાસત નાસત ત્રાસત, ચાકર દાકરા હો લાલ કે; ચાકર ૩

ગર્જિત ઉર્જિત સુંદ, પ્રચંડ ઉજાળતો હો લાલ; પ્રચંડ
ગતિ વિશેષ પ્રભંજન, ધૂળ ઉજાળતો હો લાલ કે; ધૂળ
પ્રાજ્ઞત અંબોદ સોદર, કાળો વારણો હો લાલ કે; કાળો
અગ્નિ ધમ્મ જેમ તામ્ર, રતાશે બીપણો હો લાલ, રતાશે ૪

સાતે રતોત અવંત, જલાશય દારણે હો લાલ; જલા
જંગમગિરિ નિઝરણ, ઝરંતા વારણે હો લાલ; ઝરંતા
પગ વિલગંતી. ખલંતી શૂંખલા હો લાલ; ખલંતી
જુગારવ કરે લોક, શીરંતા વેગળા હો લાલ શીરંતા ૫

એજ રાસમાં વિરહીનું વર્ણન : ૨. ૧ : , લગાઈનું હૃદયજોદક વર્ણન : ૨. ૪ :
વિગેરે પારવગરનાં સખદાલંકાર, અર્થોલંકાર અને જૂદા જૂદા રસાત્મક ચિત્રો છે.

પૂજા સાહિત્ય

ધાર્મિક દિવસોમાં ધર્માનુષ્ઠાનના એક વિભાગ તરીકે જૈનોમાં પૂજા ભણાવવાનો રિવાજ છે. તે વખતે પૂજા હાક કરવામાં આવે છે પ્રાચીન પદ્ધતિમાં એ પૂજા ભણાવતી વખતે નરધાં, સારંગી અને કાંસીનો ઉપયોગ થતો. કાંસીમાં ચલતી, હીંચ અને ઠાંસ ત્રણ પ્રકાર-આરોહ, અવરોહ અને પલટા સાથે યાય છે. પૂજા ભણાવનાર નિશ્ચુત હોય છે તો ભારે જુક જામે છે અને ગવરાવનાર અને ઝીંજનાર બે પક્ષો એકરસ થઈ જાય છે. એ પદ્ધતિમાં દેશી રાગોને પૂજા રચાન મળે છે. ગરબી ગરબાના રાગોનો આથી પૂજા પ્રચાર જૈનોમાં આશ્યો હતો. એમાં કવચિત્ નૃત્ય પણ યાય છે. આ પ્રાચીન પદ્ધતિ નાનાં ગામોમાં હજી પણ આવે છે. નોધવાની વાત એ છે કે એમાં ગાવાનું કામ પુરયો કરે છે, જ્યારે સ્ત્રીવર્ગ તો માત્ર સાંભળવાનું જ કામ કરે છે. કવચિત્ સ્ત્રીવર્ગ પૂજા ભણાવે છે ત્યારે પુરુષવર્ગ દાંજર રહેતો નથી.

અર્વાચીન પદ્ધતિમાં એજ પૂજાએને આસલ રાગ કે રાગણીમાં હાર્મોનિયમ, શીડલ, દીક્ષ્યામા ગવરાવવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે, એમાં નિશ્ચુત ગાયકો કામ કરે છે જ્યારે બાકીના દાંજર રહેલા શ્રોતાનું કામ કરે છે.

કવિવર શ્રી વીરવિજયની પૂજામાં ભારે ચમત્કાર છે. એમનું શબ્દલાલિત્ય એટલું સુંદર છે કે એમની પૂજાએ સાંભળ્યા પછી એ દિવસો સુધી કાનમાં ગુંગરવ કરે છે. એમણે પૂજા જેવા વિષયમાં વ્યવહાર અને તત્ત્વજ્ઞાનનું અજબ મિશ્રણ કર્યું છે. પૂજાની કૃતિઓમાં તેઓનું સ્થાન ઘણું વિશિષ્ટ છે અને નિર્વિવાદપણે પ્રથમ સ્થાન તેઓ લે છે. પૂજાઓની કૃતિઓ સોળમી શતાબ્દથી શરૂ થઈ છે, પણ તે સર્વની ઉપર કળશ વીરવિજયજી કવિએ આગણીશમી સદીની આખરે ચઢાવ્યો છે. એમની પૂજાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) અષ્ટપ્રકારી પૂજા—આ કૃતિ સં. ૧૮૫૮ના ભાદરવા શુદ્ધિ ૧૨ને દિવસે પૂરી થઈ.

(૨) ચોસઠ પ્રકારી પૂજા—આ કૃતિ સંવત ૧૮૭૪ના વૈશાખ શુદ્ધિ ૮ (અક્ષય-તૃતીયા) ને રાજ કવિરાજે પૂરી કરી એમ તેઓ કળશમાં જણાવે છે. એ કૃતિ અમદાવાદ (રાજનગર) માં કરી છે એમ જણાય છે. આ કૃતિમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યવહારનું અસાધારણ સમીકરણ કવિએ કર્યું છે. કર્મ આઠ છે (સાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય.)

આ કર્મોનું વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન આ પૂજામાં દાખલ કર્યું છે અને અત્યંત પારીક વિષયને હાથમાં રમતો અને કાનમાં ગાન કરતો કરી દીધો છે.

થીજ દરેક પૂજા એક દિવસ ભણાવવાની હોય છે. આ પૂજા આઠ દિવસની છે અને પ્રત્યેકમાં આઠ આઠ: અષ્ટપ્રકારી: પૂજા હોઈ કુલ એનાં ૬૪ ઢાળો-રાગો-લયો થાય છે.

(૩) પીરતાળીશ આગમની પૂજા—આ પૂજા સંવત ૧૮૮૧ના માગસર શુદ્ધિ અગિયારશે પૂરી કરી છે. આ પૂજામાં સ્નાનાધિકાર છે. એમાં પ્રથમ ચૌદ પૂર્ણનું વર્ણન છે. પછી ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૧૦ પથના, ૬ છેદસૂત્ર, ૪ સૂળસૂત્ર, અનુયોગદ્વાર, નંદીસૂત્ર મળીને પીરતાળીશ જૈનસૂત્રો-આગમો થાય છે તેનું લાક્ષણિક વર્ણન કર્યું છે. આઠ પૂજા છે. દરેકમાં ઢાળ અને ગીત છે. સર્વ રાગો દેશીના છે. એમાં પણ કાવ્યચાતુર્ય તો પ્રત્યેક ઢાળ અને ગીતમાં ભર્યું છે.

(૪) નવાણું પ્રકારી પૂજા—આ કલાકૃતિ સંવત ૧૮૮૪ના ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૫ મે પૂર્ણ થઈ છે. એમાં સૌનાબટ્ટમાં આવેલા સુપ્રસિદ્ધ શત્રુંજયગિરિનું વર્ણન છે. એની ૧૧ પૂજા છે. એ અગ્યારે પૂજા દેશી ઢાળમાં છે. આખી પૂજા મરત છે અને સાંભળતાં કે ગાતાં ખૂબ આહલાદ આપે તેવી છે. તેમાં શત્રુંજયનાં ૯૯ નામો પૈકી દરેક પૂજામાં નવ નવ નામો આપ્યાં છે, અને પ્રત્યેક પૂજાના દુહાઓ જૈન જનતામાં ધરમથ્યુ ધયેલા છે.

(૫) ખાર ત્રતની પૂજા—આ કૃતિ સંવત ૧૮૮૭ની દિવાળી (આસો વદિ અમાસ) ને રાજ પૂરી થઈ છે. જૈનધર્મના નીતિવિભાગમાં-વર્તનવિભાગમાં સાધુધર્મ અને શ્રાવક-ધર્મ એવા બે વિભાગ છે. શ્રાવક (Laymen Jains) ને ખાર ત્રત લેવાનાં હોય છે. એમાં પાંચ આયુત્રત, ત્રણ ગુણત્રત અને ચાર શિક્ષાત્રત હોય છે. એમાં વર્તનના માનસિક, વાચિક અને કાયિક સર્વ પ્રકારો, ત્યાગ અને સંયમ અનેક પ્રકારે આવે છે. આવા શુષ્ક વિષયને કવિએ સુંદર રાગ-રાગણીમાં ગુંથી ખૂબ રસદાર બતાવ્યો છે. આખું ત્રેર પૂજા છે. એમાં અનેક સ્થાને કવિએ ખૂબ ઉચ્ચ ઉકૃષ્ટ કર્યું છે. દરેક પ્રશ્નને સંસ્કારવાળો કર્યો છે.

(૬) પંચકટ્યાણીકની પૂજા—પૂજાની કૃતિમા આ મર્વથી છેલ્લી જણાય છે. એ સવત ૧૮૮૮ના વૈશાખ નુદિ ત્રીજ (અષાઢીજ) ને રોજ પૂર્ણ થઈ છે.

દરેક તીર્થકરને આગે પાંચ મહાન પ્રમગો હોય છે (૧) માતાની કુક્ષીમા આવવું—અવન, (૨) જન્મસમય, (૩) દીક્ષાનો પ્રસંગ, (૪) મૃત્યુ જ્ઞાન-કૃત્યપ્રાપ્તિ અને (૫) મોક્ષાગમન આ પૂજામા ત્રેવીશમા તીર્થકર શ્રીપાર્શ્વનાથને આગે આ પાંચે પ્રમગો—કન્યાણીકો કવિએ અદ્વૈત ચાતુર્યથી વર્ણવ્યા છે, કવિની મર્વ પૂજામા આ પૂજા અગ્રસ્થાને છે આખી પૂજા ન જુનામ તેની માગતી શબ્દ ચિત્રાવલીનો નમુનો છે પ્રત્યેક પ્રસંગ ખૂબ ઝગમગ્યો છે કુલ આઠ પૂજા છે અવન કટ્યાણીકમા વસતને લલકારે છે—

ફડો માસ વસત કળી વારાજ રે, ગયણ ને સદમર વાના,
કેતકી જાઈ ને માનતી રે, ભમર કરે ઝમર નાના,
કામલ મદમર ટહુપતી રે, બેડી આબાજાળ વાના,
હસ સુગમ જળ ઝીનતા રે, વિમળ મરોવર પાગ વાવા,
મદ પવનની લહેરમા રે, માતા સુપા નિહાળ નાના

(૨-૧)

પછી ઐદ સ્વપ્નનું વેધક વર્ણન કર્યું છે પછીની બે પૂજામા જન્મ મહોત્સવ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે પાર્શ્વનાથ અને કમલ થોળીનો મવાદ પણ પાંચમી પૂજામા ખૂબ દીપાવ્યો છે અને તેવુજ સુદર વર્ણન સાતમી પૂજામા કમળના ઉપસર્ગનું કર્યું છે પછી આખી પૂજામા રસરંગની જગાવટ થાય છે—

રંગ રસીઆ રંગ રસ બન્યો, મમોહનજી,
કાઈ આગળ નવિ કહેવાય, મનહુ મોહી રે મનમોહનજી,
વેધકતા વેધક લહે મનઃ ખીજા બેઠા વા ખાય મનહુ

૧

આખી પૂજા બહુ વેધક અને રસથી ભરપૂર છે સારા ગાયકને મુખે જાતા સાલણી હોય તો ગમમા લીન થી તેવી બધી લાપા અને શબ્દચાતુર્ય, વસ્તુનિર્દેશ અને કથનનિર્દેશ પણ અસાધારણ ગૌરવશાળી છે

પ્રકીર્ણ પદ્યકૃતિઓ

(૧) સ્થૂલિભદ્ર શિષ્યવેલ—પણિત વીગવિજયની કળાકૃતિઓ અનેકદેશીય હા તે બતાવવા હવે થોડા નમુના રજૂ કરવામા આવે છે તેમણે સવત ૧૮૬૨ માં સ્થૂલિ શિષ્યવેલ નામનું કાવ્ય ૩૩ વર્ષની વયે લખ્યું છે એમા કવિ તરીકે તેઓ વિશિષ્ટ જનપ્રિય કવનો કરી શક્યા છે એનો વિચાર ઘણો ઉચો હતો તે પ્રમગને એમણે ૫ દીપાવ્યો છે એમા એમણે બાર માસ અને પદ્ય તિથિઓ આજી ગુજરાતી દેશીઓ મુક્યા છે એ કૃતિ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામેલ છે અને આખી વાચના-ગાવા યોગ્ય છે કંઈ અથવા ગંગામા ચરાતી હોય ત્યારે અસાધારણ રંગ જગાવી શકે એવી એ છે એમા યુગારંગ પોનાણ, મિરદશાનુ નર્ણન આગે શ્યામ રસનું સેવન—એ સર્વનું અસંગ્રહ કર્યું છે અને રાજો એટલા પ્રસિદ્ધ છે કે એ ગાવામા આવે ત્યારે શ્રુક જામે

આ આખી કળાકૃતિમા અનેક રસનું પોષણ બહુ સારી રીતે કરવામા આવ્યું છે અને એની પ્રત્યેકની દેશી લોકપ્રિય હોઈ ખૂબ રસથી ગવાય છે. એમાં વેશ્યા અને રથુવિ-ભદ્રનો સંવાદ છે તે વાચતા શુક-ગ્ભાસવાદ માદ આવે તેવો છે.

(૨) હિતશિક્ષા છત્રીશી—આ છત્રીશ ગાથાઓમા-કડીઓમા વ્યવહારનો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે. એમા સર્વસામાન્ય શિક્ષાઓ તથા સ્ત્રીઓની ખાસ શિક્ષાઓ આપી છે. એમા કેટલાક સર્વમાન્ય સત્યો ગ્ણુ કર્યા છે અને કેટલીક સવ્યવહારની વાતો કરી છે. જીની વાચનમાળાની છટ્ટી ચોપડીમા એ છત્રીશીનો કેટલોક ભાગ લેવામા આવ્યો હતો. વ્યવહાર કુશળતાને અંગે તેના એક-એ દાખલા આ લેખના અગાડીના ભાગમા ગ્ણુચર્ચ ગયા છે.

(૩) દાળિયાં—(એ) શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથના દાળિયા ત્રણાવતી (ખભાત) મા આ દાળિયાં સંવત ૧૮૫૩ના જ્યેષ્ઠ સુદિ ૫ મે પુરા કર્યા છે. આની નકલ મને મળી નથી.

(બી) મોતીશા શેઠે મુખ્યમત્રા ભાયખાલે પ્રતિષ્ઠા કરી તે હકીકતને આ દાળિયામા અમર કરી છે. એ કૃતિ સં. ૧૮૮૮ આસો સુદિ ૧૫ ને રોજ કરવામા આવી છે. એ કૃતિ પણ ઘણા વર્ષો ગયા છતા પ્રચલિત છે અને ખૂબ રસથી ગરબાડપે ગવાય છે.

(સી) શેઠ હડીસગ કેશરીસગે અમદાવાદના વાડીના દેરાસરની અંજનશવાકા (પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા) સવત ૧૯૦૩મા કરી તેના દાળિયા કવિએ બનાવ્યા છે.

(ડી) શેઠ ત્રેમાભાઈ હેમાભાઈએ ઉભી સોરઠનો સંઘ કાઢ્યો તેના દાળિયા સવત ૧૯૦૫ના મહા સુદિ ૧૫ને રોજ પૂરા કર્યા તે પણ એજ દક્ષામા આવે છે.

(ધ) શત્રુજય તીર્થ પર અંજનશવાકા-પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા સવત ૧૮૯૩મા થઈ તેના દાળિયા પંડિત કવિએ તેજ વર્ષમા બનાવ્યા છે. એમા શરૂઆતમા મોતીશા શેઠ (શેઠ મોતીચંદ અમીચંદ)નું વર્ણન કરતા દેશીના રાગમા પ્રથમ દાળમા કહે છે કે.—

અમીચંદ સાકરચંદતણા, કળજીગમા કલ્પવૃક્ષ બન્યા;

ઉપગારી તરૂણા ઘણા, વિમળગિરિ રંગરસે સેવો.

૮

શેઠ મોતીશા ધનરાશે, પૂરે દીન દુ ખીઆ આશે;

કલકતા વળી મદરાસે. વિમળ

૯

પ્રશંસા હોય છે. આવા બંને પ્રકારનાં સંકેતો રતનનો કવિ વીરવિજયે બનાવ્યાં છે. એવી કૃતિમાંથી કેટલાકનો કાળ ગળે છે, કેટલાકનો મળતો નથી. લગભગ ૩૫ રતનનો લભ્ય છે.

(૭) સ્વાધ્યાય—જૈનપરિભાષામાં એને સઝાય કહેવામાં આવે છે. એ આત્મચુલ્ક-વિકાસ માટે લખાયેલી હોય છે. એ પાંચથી પંદર ગાથાની સાધારણ રીતે હોય છે, ગાથાની સંખ્યા લેખકની ઈચ્છાને આધિન હોય છે, એ સર્વે એમ હોય છે. કવિકૃત આવી ૧૧ સ્વાધ્યાયો પ્રાપ્ય છે.

(૮) ગદ્યુજિ-ગુરુગુણસ્તુતિ-ગેય—દરરોજ પ્રભાતે પ્રવચન થાય, સાધુ વ્યાખ્યાન વાંચે, તેમાં વચ્ચે દસ મીનિટનો આતરો પડે છે તે વખતે સ્ત્રીઓની ગાવાની રચનાને ગદ્યુજિ કહેવામાં આવે છે. આ કવિરાજે ધણી ગદ્યુજિઓ બનાવી છે. કહે છે કે પ્રચલિત પ્રત્યેક ગરળી ગરળાના રાહ પર એમણે ગદ્યુજિઓ બનાવી છે. લગભગ ૧૬ ગદ્યુજિના નામ મળ્યા છે.

(૯) પરચુરણ—

અનેક સ્તુતિઓ અને ચૈત્યવંદનો તેમણે બનાવ્યા છે.

નેમીનાથનો વિવાહલો. સંવત ૧૮૬૦ના પોસ વદિ ૮ મે બનાવ્યો છે.

શુભવેલિ. સંવત ૧૮૬૦ના ચૈત્ર સુદિ ૧૧. બનાવી છે. આમાં પોતાના શુર શ્રી

શુભવિજયજીના ગુણનું વર્ણન છે.

કૃષ્ણિક્તુ સામૈયું. આમાં કૃષ્ણકામ્નએ કરેલા વીરપ્રભુના અપૂર્વ સામૈયાનું વર્ણન છે.

છપન દિગ્ગંધારી રાસકીડા. ઢાળ ૨. “માતાજી તુમે ધન્ય ધન્ય રે.”

એ લાવણી બનાવેલ મળે છે.

આરતિ એક લભ્ય થાય છે.

શ્રી પાર્વનાથની આરતી. ગાથા ૯ “આરતી કીજે પાસ કુમરકી.”

પરચુરણ હુહા મળે છે.

રથૂળિલદ્ર નાટક.

વજ્રસ્વામીના ફુલડાં.

હરિવાળી.

નેમિનાથ રાજમતીના ૧૨ માસ. ગાથા ૧૮.

છેવટે.

આ સાહિત્યની વિશાળતા કેટલી છે તેનો ખ્યાલ આપવાની જરૂર નથી. એમાં લગભગ સર્વ જાણ્યો આવે છે. પણ સાહિત્ય સર્વદેશીય છે. એના વિસ્તારનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો ઝોઝમા ઝોઝા રોપલ આઠ પેઠ ૪૦૦૦ પૃષ્ઠ થાય એવી ગણતરી છે.

એના વિસ્તાર કરતા એમાંની વસ્તુની નજરે બોધે એ તો એમાં મુદર કવિત્વ છે. એ વિવચના રસ પાડવા જનતાને પ્રેરણા થાય તો આ પ્રપત્ત સફળ છે.

એમની કૃતિઓ રસપૂર્ણ હોવા સાથે ગંભીરાર્થવાળી છે.

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

નરસિંહ મહેતાનાં પદોનો

મારવાડમાં પ્રચાર

[લેખક : મંજુલાલ ર. મજમુદાર, વડોદરા.]

નરસિંહ મહેતાના જીવનકવન સંગ્રહોને 'દ્વાયડો' ગુજરાતી સાહિત્યની વર્તમાન ચર્ચામાં ફીક ધ્યાન ખેંચી ગયા છે: તે પ્રસંગે નરસિંહ મહેતાના કેટલાક પદોનું સ્વરૂપાન્તર વિચારવાનું રસિક યર્ષ પડશે.

સને ૧૯૨૮ ના સપ્ટેમ્બરમાં મુબાઈ યુનિવર્સિટીની સાહાય્યથી મીરાંબાઈનાં જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં રચાયેલા અને તે અસલી લાપામાં સૂચવાયેલાં પદોની શોધખોળ કરવાના કાર્યે હું મારવાડની રાજધાની જોધપુરમાં ગયો હતો.

જોધપુર પહોંચવાની સવારમાં, ૧૬રેઃ ચવાના અરસામાં, મારવાડ જંકશનથી ગાડી બદલાઈ. ગાડી ઉપડવાને વાર હતી. રહવારના ચાર વાગ્યા હતા. એટલામાં મ્હારે કાને નરસિંહ મહેતાનું પ્રભાતિયું ' જાગ્યને જાદવા, કૃષ્ણગોવાળિયા '—કોઈ મીઠા સુંદરીકંઠથી ગવાતું સંભળાયું.

મારવાડ જેટલે દૂર, આવા પ્રદેશમાં કોઈ ગુજરાતી બહેન તો ક્યાંથી હોય ! હું જાગ્રત થઈ ગયો. આગતેમ જોયું. બારીએથી બહાર નજર કરી, તો હું ખેંદો હતો તે ડાબાની બેઠેના જ ખાનામાં બેઠેલી મારવાડી બહેન એ પ્રભાતિયું પ્રભાતના પહોરમાં જ ગાઈ રહી હતી.

મને ખૂબ રસ પડ્યો. એ બહેને બીજાં પણ ત્રણચાર પદ ગાયાં. રહવારનું મંગલ પ્રભુ-સ્મરણ યર્ષ ગયું. અને ગાડી ઉપડી.

હું વિચાર કરતો યર્ષ ગયો. છેક વીસમી સદીમાં, જૂનાગઢના નાગર ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા (મારવાડીમાં 'નરસી મેયા' અથવા 'નરસી મુયા')ના પદોનો સાક્ષાત્કાર મારવાડની જૂમિમાં મ્હને થશે એનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો; છતાં એ ખ્યાલ ખ્યાલ જ માન નહોતો. એ સત્ય વસ્તુ હતી

પગપાળ. મુસાફરી કરવાનો રિવાજ જ્યારે સર્વસામાન્ય હતો ત્યારે ગામગામ અને ગ્રામગ્રામ વચ્ચેના અંતરના આપણા ખ્યાલ, આજનાથી તદ્દન જુદા હતા. આજે આપણને પર-પ્રાન્ત લાગતો ઉત્તરમાં આવેલા રાજસ્થાનનો ભાગ, તથા દક્ષિણ અને પૂર્વમાં રહેલો ખાનદેશનો ભાગ સૈકાઓ સુધી ગુજરાતના જ ભાગ ગણાતા હતા. આ વસ્તુરિચિતિનું સલ્ જાણે પણ ત્યાં રહેલા ગુજરાતી સ્વભાવ, રીતભાત, મંડકાર વગેરેના રહાસલા અવશેષો ઉપરથી કહી શકાય છે

તેના કારણેજ, રાજકીય ઉચ્ચપાઠશાળાથી પર એવા ધાર્મિક યાત્રાસંધોના સતત પ્રવાસો ગણાવવા જેવા છે. દ્વારકેશની તથા સોમનાથની યાત્રાએ હિંદુશ્રદ્ધાની યાત્રાળુઓની દારની દાર, બારે માસ આવળ કરતી. આ યાત્રાસંધોમાના મંત્રો અને માધુર્યો પોતાની સાથે આણેલા ભજનો અને કીર્તનોનો ભંડાર ભાવિ આગળ દરેક જોય વખતે ખુદશે મુઠી દેતા; અને તેના બદલામાં, સાથી પાછા વળતા બીજાં ભજનોનું નવું સાહિત્ય

લેતા જતા. આપણા ભક્તિસાહિત્યનો પ્રચાર-ખાસ કરીને ગમ્પકાલીન સમયમાં-આ પ્રમાણે જ થવા પામ્યો છે.

રામાનંદ ચૌદમા શતકથી દેશદેશની લોકલાવાઓને જ્ઞાનભક્તિનો ઉપદેશ આપવા માટે લાયક ઠરાવી. સ્ત્રી અને શ્વેત માટે, શાસ્ત્રો અને પુગણોનું જ્ઞાન, દેશી અનુવાદોદાર પ્રાતિક લાપાના કવિઓએ ખુલ્લું મૂકવા માડ્યું, અને આ પ્રગતિની નવપ્રેરણાથી ગમ્પ-કાળનું સાહિત્ય તરવરી રહ્યું.

નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈના પદોનો પ્રચાર પંચગણ, યંગાળા, મદારાષ્ટ્ર અને હિંદુસ્તાનમાં થયો તે આવા જાતિયુગને પગિયારે જ.

નરસિંહ મહેતાની “છાપ”વાળા કેટલાક પદો-જેનો આજે પણ મારવાડ અને રજ-પૂતાનામાં પ્રચાર છે-તે પ્રત્યે હું ગુજરાતી ભાઈઓનું ધ્યાન ખેંચવા આ તક લઉં છું.

આ સાથે જોડેલા બાર પદોમાંનાં ઘણાંનાં, વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં મળેલા રૂપાન્તરો, રવ. ધ્રુવશાસ્ત્રી દેસાઈએ પ્રકટ કરેલા “નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યમંત્રક”માં છે તેને, અહીં આપેલા મારવાડમાં સચવાઈ રહેલા રૂપાન્તર સાથે, અભ્યાસીએ સરખાવવા જેવા છે.

આ મારવાડી રૂપાન્તરો કયાથી પ્રાપ્ત થયા તે જણાવી દઉં; હિંદુભરમા પથરાઈ રહેલો રામાનંદ સંપ્રદાયના મંદિરો-જેને “રામદારા”ના નામથી લોકો ઓળખાવે છે-તેમાં વસતા સત્તમંગી સાધુઓ પાસે નિત્ય-પાઠ કરવાના ભજનોના હમતલિખિત ગુટકાઓ હોય છે. એવા અનેક ગુટકાઓમાં વેરામલા પડેલા મીરાંબાઈના પદો જિતારતા જિતારતાં લોકો “નરસી મેયા”ના પદો પણ મે કુતૂહલ ખાતર જિતારી લીધા હતા આ ગુટકાઓમાંના ધણ જસો-અઢીસો વર્ષથી જૂના નથી; છતાં એ ગુટકાઓ તેમના સમયના અચલિત પ્રાચીન ગુટકાઓ ઉપરથી જ જિતારવામાં આવ્યા હતા એવી ઘણાંને છેડે નોંધ જોવામાં આવતી હતી. એટલે આ પદો પરંપરાપ્રાપ્ત છે એટલું તો નક્કી. છતાં, અહીં આપેલા બધા પદો મરેખર નરસિંહ મહેતાનાં જ હશે એમ કહેવા માટે પણ છાપ સિવાય, નિશ્ચયાત્મ પુરાવા નથી.

સાહિત્યસંમેલનના આ પ્રસંગે એટલું જ ધ્યાન ખેંચવાની અગત્ય છે કે ગુજરાત સાથે સારકૃતિક સમ્બન્ધોથી જોડાયેલા મારવાડ પ્રાન્તનો આપણે નિકટ પરિચય સાધવા જરૂર છે; કારણકે ગુજરાતની ઘણીખરી જાતિઓનું અસલ ઉત્પત્તિસ્થાન મારવાડ તં મેવાડની ભૂમિ છે, “ઝીણા મારુણ હો રાપ!”-એવા ગીતોમાં જણાય છે તેમ, આપણા લ ગીતોની જન્મભૂમિ મારવાડ અને રાજસ્થાન છે; આપણા લોકગીતો, લોકકથાઓ પણ જ જન્મ પામેલા છે; કારણ કે ઘણી કથાઓના મૂળ ત્યાં ખોળા સકાય છે.

વળી વહનીપુર, બિન્નગાળ, પંચાસર, પાટણ અને તે પછી અમદાવાદ-એ ક્રમે ગુજરાતની રાજધાનીઓ કાળે કાળે બદલાયા કરી છે, અને ઉત્તર તરફથી ધીમે ધીમે દરિ તરફ તેમના પ્રસાર સાથે મૂલગત સંબંધો અને જાતિસંસ્કારોને, બન્ધુ ત્યાં મુધી, સાર રાખવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ સંમેલન સમક્ષ એટલી જ સૂચના પેશ કરવા હું ઈચ્છુ છું કે ગુજરાતનો સાંતક ઇતિહાસ લખવામાં ખૂબ ઉપયોગી થાય એવા સંસ્કારસંબંધોના અંકાજ જે કાઢવા માટે, સંમેલન તરફથી સંશોધકોને એ ક્ષેત્રમાં કામ કરવા માટે, અનેક રીતે પ્રેર

—હન આપવાનો સત્વર પ્રબંધ થાય. બંગ્લીય, હિંદી તથા મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યસંમેલનોએ સંશોધનના ક્ષેત્રમાં સક્રિય રસ લીધાનું જાણવામા છે. તેમનાથી આગળ ન જવામ તો નહીં, પરંતુ નિદાન તેમની સાથે રહી શકાય એ પ્રમાણે સંશોધનકાર્યમાં અભ્યાસીઓને પ્રેરવાનું આજથી સુસુહર્ત થાય એમ સૌ ઇચ્છશે જ.

નીચે આપેલાં પદોને ગુજરાતી પ્રેસે છાપેલા કાવ્ય સંગ્રહમાંનાં ગુજરાતી સ્વરૂપનાં પદો સાથે સરખાવી જોવાથી ઉપગના કથનનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેશે નહીં:—

૧

પદાર્થો મારે કુંકું-રા પગલે—ટેક

ડગમગ કરતા મોહનજી પદાર્થો, ડગ ભરતાં ડગલે:	૧
લટપટિ, પાગ લીલાંબર સોહો, પીતાબર બદલે:	૨
ભાલ તિલક ઝલઝલતા મોતી, દેખત મન હર લે:	૩
સાકરડી આંગણુ-વિચ વૂઠી, ઢિંગ વૂઠા ઢીંગલે:	૪
દૂધાં મેહ વૂઠા નરસી ધર, આંગણીયે સધવે.	૫

૨

જૂલા કાંઇ ફિરો છે રે? આયો રામભજન-રો દાણો—ટેક	
જ્યું ત્યું કર લે રામ-સીવ લે, છું લાગે છે નાણો?	
ધડી પલક મૈં-છાડ ચલેગા, કાયા સોગ મ દાણો:	૧
આત એકલો, જાપ એકલો, ધિર નાંહી છે થાણો:	
લંકા-રો પતિ રાવણુ કહીયે, હન કીયો પપાણો:	૨
ભરે ભરે નૈ રીતો યામી, માયા મોટો માણો:	
લગીયે હૈ કિંકર જૂઝસી, સિંગડી માંપલો છાણો:	૩
માત પિતા તિરિયા સુત બંધુ જૂઝો ભરમ જૂલાણો;	
કહે નરસીનો રામ ન સિમર્યો, જાને નહી છે દિકાણો.	

૩

છબિલા સાંવરીયા રે! વાલા! મોહિ દરસન દેતો જા—ટેક	
દરસન દેતો જા, છબિલા! માન હમારી વાત:	
હમ જુલાયા તમ નહી આયા, આયા હૈ પરભાત;	૧
કાલંદી જમના-રે કાઠે, હમ ધડોદ્યા ભરસ્પાં:	
હાડો રહે નંદજી-રા લાલા, તનડા-રી વાતા કરસ્પાં:	૨
દુન્દાવનકી કુંજગલનમૈં, મધુરીસી વિન બજા જા:	
નરસીનો સાંમી સાવરીયો, હરખ નિરખ ગુનગાળ.	૩

૪

મહીડો વિસર ગઈ, લો કાઈ કાન રે;	
ધરનીધગજી લાગો મારો ધ્યાન રે—ટેક	
વેચત ગુજરી ચલી સિરે બજાર રે;	
જામા મિલ મયા કૃષ્ણ મોરાર રે.	૧

લોક કહે ગુજરી જાવરી થઇ રે;
 વેચત કાન, વાકે માથે મદિ રે, ૨
 સેમ સદસ મુખ પાગ ન આવે;
 સો કયુ કાનો મોલ વિકાલ રે ? ૩
 પાવ પાતાવ, ગ્રીસ અમમાન હે;
 સો કયુ આવે કાનો મટકી-રે માથે રે ? ૪
 નરસી મુથા-રો સામી, મધીર રે;
 આપ મરીસા વાસે કીધા છે અહીર રે. ૫

૫

મિલે તો હરિજન ગિલન્યો રે, દુરજન દૂર ટનીને રે—ટેક.
 હરિજન મિલીયાં હરિ મીલે, રાખે રામ દગ્ગર;
 દુરજન મિલીયા દુઃખ ઉપજે, વારે એક કપટ દૂલે દર, ૧
 હરિજન નૈશ રાખીયે રે, દોલ નૈણા આગે;
 દુરજન દૂરી ટાવન્યો, મ્હાને દૈવમ ન્યું લાગે, ૨
 હરિજન આવત દેખકે રે, દમી અમારી દેદ;
 માથાકા ગ્રહ ઊતર્યો રે, મ્હારે નૈણા ઇંદક સનેદ, ૩
 ધિન ગોકુલ ધિન મયુરાનગરી, ધિન જસોદા માય;
 નરસી મુથા-રો સામી માવરીયો, રમ રલો દિવસ-રે માય. ૪

૬

મ્હાને થે પાગ ઊતારોજી, પ્રભુ ! યાને નિજ ભક્તા-રી આણુ—ટેક.
 કામ કોધ મદ લોભ મોહમૈ, જૂલો પદ નિરવાણુ;
 વલ્લો જાત હું ભવસાગરમૈ, તમ મત દીને જાણુ, ૧
 લખ ચોરાસીમે ભરમત ભગમત, મોડી પડી પીછાણુ;
 અખ તો સરણુ ગ્રહી ચરનનકી, ચારા સ્વામ સુગણુ, ૨
 મૈ હું કુટિલ અધમ અપગધી, ભણ્યો નહી ભગવાન;
 નરસીનો સ્વામી પતિત ઉદ્ધારણુ, ગાવે વેદપુરાન. ૩

૭

આજ મારો મનડો ધણો છે રાજી,
 સખી સહેલી સુણો માહારી હલી;
 ભક્તિ કરા મૈ તાજી

સાંવરિયાસે પ્રીતિ કરતા,

લોક વદ સેન લાજી:

નરસીનો સ્વામી સાવરીયો,

મનડાની જમણા લાજી.

૮

થેં મ્હારે ધર આળો, કરસાં ગોહડી રે

ગિરધર સાવરિયા—ટેક.

યારે નૈ સરીસા મારે કાચ નહીં રે, નર નારી સમ જોય;
માણસ-રો તોટો નહિ રે વાલા! મનમેલુ કોઈ હોય, ૧
મેં જાણ્યો હરિ લોહમાં રે, પ્રેમતણી કર પોટ;
આપણુપો ભારી ભયો, તન ભયો લોટપોટ, ૨
પ્રેમપીયારા સારા રામજી, મેમૈં સારા ખોટ,
નરસીલાને રાકજો રે, વાલા! ચરણકવલકી ઓટ, ૩

[પદ ૮ નું પાઠાન્તર]

મ્હારે ધરે આળ્યો, કરરયાં ગોહડી રે,

ગિરધર સાવરિયા—ટેક.

યાં સગાન મ્હારે કાચ નહીં રે વાલા, નરનારી સમ જોય;
માણસરો તોટો નહીં રે વાલા, મનમેલુ કોઈ હોય. ૧
મેં જાણ્યો હરિ લોહરયાં રે, પ્રેમતણી કર પોટ;
આપણુપો ભારી ભયો, તન ભયો લોટપોટ. ૨
પ્રેમ પીયારા મ્હારા રામજી, મેમૈં સારા ખોટ;
નરસીલાને રાખજ્યો રે વાલા! ચરણકવલકી ઓટ. ૩

૯

(રાગ-ધ્રુપદ)

સખી ! આજ ધરે ગુરને વધાવના હે;

મ્હારે આનંદ ભયો છે મન ભાવના હે—ટેક.

સખી ! માડવે બિછાઈ સાહિ ધોતીયા હે;

હું તો ચોક પૂરાઈ ગજમોતીયા હે. ૧

સખી ! સૌવન કલસ વધાવરયાં હે;

મે તો કર ચરનામૃત પાવરયાં હે. ૨

સખી ! ભાવતા બોજન લાવરયા હે;

મે તો સીત પ્રસાદી રૂચ પાવરયા હે. ૩

સખી ! કર કિરપા ને પધારિયા હે;

મારે પગ ધર પાવડા ધારિયા હે. ૪

સખી ! મીઠડાના સામી આવીયા હે;

મેતે નરસીલે સ્થામ વધાવીયા હે. ૫

૧૦

સખિ ! આજની ઘડી રલીયામણી એ

મોરે હરજી આપાની વધાવણી એ—ટેક.

સખિ ! પ્રભુજી વધાર્યા મારે આગના ઝે;
 મેં તો ભરીભરી લેજી હરના બાવણા ઝે,
 સખિ ! બોલો સવાસણ પુઝે સાથીયા હે.
 મારા હરજી આપા ઘર સાખીયા હે.

[ધરદો] [હરીના સાખિયા હે]

સખિ ! તોડે તો તોગણ બાધરયા હે;
 મારા પ્રભુજીને નાલેરા વધાવયા હે.
 સખિ ! કદનીના ખબ રોપાનરયા હે;
 મારા પ્રભુને મોતીયા વધાવયા હે.
 સખિ ! મીઠા સાધસે આતિ મીઠડા હે,
 મેયા નરસીલો સામી દીઠડા હે
 [મ્યાનરસીને સ્થામને દીઠડા હે]

૧૧

બાસ નથી ન્યા વૈષ્ણવકેરો તહા મ બસીયે બાસડીયા
 મોહન મોહકી માયા વિલખ્યો, સો પડસી જમપાસડીયા—૮૬
 જિન કાના હરિ-કથા ન સુણુહી, સૌ સરવનકી બાબડીયા:
 જિન નૈના હરિ-રૂપ ન નિરખ્યા, સો મોગનકી પાબડીયા.
 સાસ સાસ સિમરણ નહિ કાનો, ધમણ ધમૈ વાટી સાસડીયા:
 જિણ રસના હરિનામ ન ગાયો, સો જિબ્યા દૈ કૌસડીયા.
 જિણ પાપા હરિપય ન ચાહ્યો, સો પગ કહીયે દાવડીયા:
 જિણ હાથા હરિપુન્ય ન કીનો, સો કર કહીયે ડાડડીયા.
 જનમ દીયો સો લેખો લેસી, કય ન હોય હરિ-દાસડીયા ?
 કહે નરસી જન બોળ્યા મારી, માવડલી દસ માસડીયા.

૧૨

ગોવિંદો પ્રાણ હમણે રે, મહાને જગ લાગે ખારો રે—૮૭
 ખિણ આગણ ખિણ ભીતેરે રે, ખિણખિણ બાહર જાય
 કહા કડુ કિત જલ સજની, હરિ વિણ રહો ન જાય ૧
 બનમન દુદત મૈ શીડુ, અપણા પીપાકે કાજ.
 કિરપા કર મોઢે દરસણ દીન્યો, બાહ ગલાઈ લાજ. ૨
 પહેલે ભવ-રી પ્રીતડી, આપ લીન્યો નિરભાય.
 કલિજીગમાહી બાત સુણસુણ મતિ દીન્યો છિટકાય ૩
 સરણે આપા જે સુખ પાપા, આનંદમે દિન જાય
 જડી સજવન છાડે, ઝહર-જડી કુણ બાય ? ૪
 આતમરૂપ નિગંજણા, સકલ શિરોમણ રાય.
 કહે નરસીલો રૂપ નિહારો, ખુલ રહો હિવડે માય ૫

કાલમાન અને તાલમાન

(લેખક—શ્રી. યુનીલોલ વર્ધમાન શાહ)

ગુજરાતી કવિતારચનાના પાંચ અંધા છે : માત્રાઅંધ, રૂપઅંધ, અક્ષરઅંધ, પ્રયત્નઅંધ અને લયઅંધ. તે બધામાં ગેયતા છે; તેમાંના કોઈમાં સુગેયતા નથી અને પાઠ્યતા છે એવી નિમ્યતા ધરાવનારાઓ પણ એટલું તો સ્વીકારશે કે દરેક અંધમાં વિશિષ્ટ છદોલય અથવા વિવિધતાનું અસ્તિત્વ છે અને એ દ્વારા સંધાતી કાવ્યના કલેવરની રંગકતા કાવ્યરચનામાં કાવ્યસ્વાદનમાં જરાએ ઉપેક્ષણીય નથી. વાણીને કાલનિબદ્ધ કરવાનો અને એના ચોક્કસ રીતો પાળવાનો એકલો હેતુ છદોલયનાનો નથી. વાણીનો આંદોલનયુક્ત લય નીપજાવવાના તુલ્યો છદોલયના શોધાર્થ છે અને ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી છે.

ઉપર જણાવેલા વિવિધ અંધોમાં બે પ્રકારનાં માન-માપ અંતર્ભૂત હોય છે : એક કાલમાન અને બીજું તાલમાન. કાલમાન એ ચોક્કસ છંદની લઘુગુરુ શ્રુતિઓના ઉચ્ચારણ માટે જે કાળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે અને તાલમાન એટલે એ શ્રુતિઓમાંની અમુક-અમુક શ્રુતિઓના સંધિ બનાવી તે સંધિમાંની પહેલી (કે 'હતર') શ્રુતિ ઉપર ભાર-તાલ મૂકી તે દ્વારા તે-તે છંદનો વિશિષ્ટ લય નીપજાવવામાં આવે તે. જેવી રીતે કવિતામાં કાલ-ચોક્કસ માપ છંદસિક્કા યોજતા તેવી રીતે તાલનું ચોક્કસ માપ તેઓ તેના પઠન-પાઠનમાં જળવ્રતા. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત પિંગળકારોએ કાલમાનને સૂત્રોમાં ગ્રંથિત હતું અને કાલમાનને કેવળ મુખપરંપરાએ જળવ્રી રાખ્યું હતું. તાલમાનને સૂત્રબદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા મને જણાઈ નહોતી, કારણકે કાવ્યશાસ્ત્ર ગુરુમુખે શીખવાનો પ્રધાત હતો અને છદોલય ગુરુપરંપરાએ શિષ્યોને મુખોપમુખ મળ્યા કરતો. હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું પઠન પણ તે સમીપે જ થતું અને ગુરુના મુખે સૂત્રપાઠનું શ્રવણ કર્યા પછી શિષ્ય તેનો અભ્યાસ રતો. આજે છદો-વૃત્તોના જે લયનું આરવાદન કવિતારસિકો કરે છે, તે લયનું પૃથક્કરણ રનાર જોઈ શકશે કે તેમાં લઘુ-ગુરુથી ફલિત થતું નરું કાલમાન જ રહેલું નથી, પરંતુ વિધિ સાથે જોડાયેલું તાલમાન પણ છે અને પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા એ લયોનો બોધ ભાગીન તથા મધ્યકાલીન છંદસિક્કાના ધ્યાન બહાર હતો જ નહિ.

એ કાલમાન અને તાલમાનથી ઉત્પન્ન થતા છદોલય પરંપરાએ આપણને મળેલો ૧, પરંતુ તે સર્વથા વિશુદ્ધ રહ્યો નથી. તેમ થવાનાં કેટલાંક કારણો છે. પ્રથમ જે કવિતા-લય ગુરુમુખથી કરવાનું મળતું તે હવે ગુરુમુખથી સ્વલ્પ અને અંધપદનથી વિશેષ મળે ૨; એટલે કાલમાન અને યતિની મદદથી છદોલય સ્વયમેય બેસાડવો પડે છે; તેમાં ભૂલો હાય છે. કોઈ વાર નિષ્ણાત કવિમુખથી કવિતાશ્રવણ કરવાનો યોગ મળતો કેટલાકો લય-લક્ષ્ય છંદપઠન કરવામાં થતી ભૂલો સુધારી પણ લે છે. આ ભૂલો મુખ્યત્વે કરીને કાલમાનની હોય છે, કારણકે તાલમાન કવિતાગ્રંથોમાં સૂચવેલું હોતું નથી-તે તો મુખ-પરંપરાથી જ શીખવું પડે છે. કવિતારચના કરનારાઓમાંના કેટલાકો પણ તાલમાનથી જાણતે હોતા નથી, તેથી તેમની રચનાઓ કાલમાનમાં અણીશુદ્ધ હોવા છતાં તાલમાનની જિજ્ઞાસુ સ્પષ્ટ કિંવા સૂચવાદ-સાધનારી બનતી નથી. તેથી ઉલટું કેટલાકો છદોલયનો

સ્વરસંગીતનો વિષય સમજે છે અને તેના તાલમાનને તે જોડે અંશે પિછાણે છે, તેટલે અંશે કાલમાનને પિછાણતા નથી-શ્રુતિઓના સુગ્રિહ સંવેદનને સમજતા નથી. એવાઓને હિસાબે શાર્દૂલવિકીરિત કે શિખરિણી '૫તો' હોતાં નથી પણ 'રાગો' હોય છે અને તેમનું તાલમાન પણ સ્વરસંગીતને તાળી-ખેંચી આણેલું હોય છે ! આવી રચના કરનારાઓ પોતાના ખ્યાલ પ્રમાણેનું તાલમાન આણે છે, પરંતુ કાલમાનનો ખ્યાલ નહિ હોવાને લીધે તેમના માત્રાદિ બધા શિથિલ હોય છે.

કવિ દલપતરામે પોતાના ગુજરાતી પિંગળમાં માત્રાબંધોમાં કાલમાન સાથે તાલમાન સૂચવ્યું છે, પરંતુ રૂપબંધો કે વર્ણબંધોમાં તાલમાન સૂચવ્યું નથી. દાખલા તરીકે હરિગીત છંદમાં તેમણે સૂચવ્યું છે કે ૨૮ માત્રા, અંતે લઘુ-ગુરુ, ૧૬ કે ૧૪ માત્રા પછી ચતિ ત્રીજી માત્રા પર અને પછી ૩-૪ માત્રા પર એમ આનુક્રમે ૮ તાલ લાવવા, પણ કોઠા તાલ 'જ' ગણ ઉપર આવવો ન જોઈએ. તાલનું આ જો પૃથક્કરણ કરીએ તો તેમાંથી ૧ માત્રાસંધિઓનું સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે તે આ રીતે: ૨+૩+૪+૩+૪ | +૩+૪+૩+૨; એટલાં પહેલી જો માત્રાના સંધિને ખાદ કરતાં પ્રત્યેક માત્રાસંધિના આરંભમાં તાલ આવે છે તેથી આ રીતે આઠ તાલ નિષ્પન્ન થાય છે.

કેરુ સંકળ આઠાવીસમાં ગુરુ | અંતમાં એ રીત છે
૨ ૩ ૪ ૩ ૪ ૩ ૪ ૩ ૨

માત્રાના કાલમાન તથા તાલ-તાળી-આધાતનું તાલમાન એ બેહિના સુસંવાદ્યી છંદ યથાર્થ લય ગમે છે, અને તાલના નિયમન માટે માત્રાસંધિનો ખ્યાલ રાખવો પડે આ તાલને ગમે તેમ આઠ અવળા લાવીને તેનો ખાદ કરવાથી હરિગીતના વાર્તા લયની જમાવટ થતી નથી, પછી ભલે કાલમાન-માત્રાબંધ ૨૮ માત્રાનો જ જળવ્યો પણ હે દાખલા તરીકે:—

જો જળ ચક્રિ પટ શુદ્ધ બને તો, શીદ ધસિયે સાખૂ લે
એ પંક્તિમાં ૨૮ માત્રા છે, ૧૬ માત્રા પછી ચતિ આવે છે, અંતે લઘુ-ગુરુ આવે છે; એ હરિગીતનું ઉપલક્ષ માપ થયું; પરંતુ હરિગીતમાં જે તાલનિયમ છે તે જળવાય તેવી તેની માત્રાસંધિની યોજના નથી. તેમાં ચાર-ચાર માત્રાના સાત સંધિ છે અને સાત તાલ છે, તેથી તે આઠાવીસ સવરો બન્યા છે.

જો જળ ચક્રિ પટ શુદ્ધ બને તો, શીદ ધસિયે સાખૂ લે
પણ એ જ પંક્તિને જો હરિગીતના માત્રાસંધિ અને તાલમાનમાં બેસાડવી હોય તો તેમ નીચે સુજળ સ્વરૂપ ફેરફાર કરવો પડે:

જો જળ ચક્રિ પટ શુદ્ધ બને તો, શીદ ધસિયે સાખૂ લે.

જો કે આ ફેરફાર માત્ર (નીચે દોરેલી લીંટીયાળા અક્ષરોમાં) જોડખીના ફેરફાર પડે માત્રાની વધઘટથી નીપજવ્યો છે, છતાં બેહ રચનાઓ કેવળ માત્રાસંધિ અને તાલમાનના ફેરફારથી કેવી રીતે પલટાઇ જાય છે તેનું તે ઉદાહરણ બની રહે છે.

એવી જ રીતે અક્ષરમેળ ૫તોમાં-રૂપબંધો અને વર્ણબંધોમાં રૂપસંધિ અથવા વર્ણસંધિથી તાલમાન જળવાય છે, પિંગળકારોએ રૂપબંધોની રચનામાં સુરલતા આણવાને

ગણયોજનાથી પ્રત્યેક શ્રુતિનું રૂપ નિશ્ચિત કરી આપ્યું છે અને આજની કવિતારચના એ ગણયોજનાને અનુસરીને થાય છે. પણ એ યોજના કાલમાનની છે, તેમાંથી તાલમાન ક્ષિત થતું નથી. દરિગીતના તાલોને લક્ષમાં રાખીને એ છંદના માત્રાબંધનો કોષ પાડ કરે, તે એ સરલતાથી આપોઆપ દરિગીતનો લય બેસી જાય, તે સરલતાથી કેવળ ગણયોજના-વાળા રૂપબંધની પંક્તિ તાલને અમારે બેસાડતાં જરૂર ગાયાં ખાવાં પડે. આ માટે ગણયોજનાથી કેવળ વિજ સંધિયોજના આવશ્યક હોય છે. દાખલા તરીકે-સંધરા જતમાં મ, ર, ભ, ન, ય, ય, ય, એ સાત ગણ અને સાત-સાત રૂપો પછી યતિ મૂકીને ત્રણ-ખંડ પાડવામાં આવે છે: આટલું મૂચન સંધરાના વાસ્તવિક લય માટે કેટલું અપૂર્ણ છે તે બ્લેષ્ઠએ :

નિદ્રામાંથી	જગાડી,	જડ	મધુકરને,	હોડવે	પદમાંથી
મ	ર	મ	ન	ય	ય

એકવીસ રૂપ અને ત્રણ ખંડના મૂચન છતાં સંધરાના લય માટે એ ગણયોજના ઉપયોગી થતી નથી; તે માટે તે રૂપસંધિએ પાડી પ્રત્યેક સંધિના પ્રથમ રૂપ ઉપર ભાર મૂકવો પડે છે, એ કાવ્યરસિકોને સમજતા વાર નહિ લાગે. એ રૂપસંધિઓ નીચે પ્રમાણે :—

છેતા સિવાયના પ્રત્યેક મંધિના બીજા રૂપ ઉપર તાન આપવાનું સૂચન, અથવાતો પ્રથમ 'લ' અને છેલ્લી 'ગા' શ્રુતિ તાલરહિત દર્શાવી વચ્ચે સાત 'ગાલ' મંધિનું માપ દર્શાવી પ્રત્યેક મંધિના પ્રથમ રૂપ ઉપર તાલ આપવાનું સૂચન વધારે બધેમેસતું છે એ રચણ જણાઈ આવશે આ જ કારણથી આમરણ ૩ જેતું પિંગળમા કહેલું માપ ૨, જ, ૨, જ, ૨, ગણતું છે, પગ-તુ તેમા 'ગાલ' સંધિઓનું આવર્તન થમા કરતું હોનાથી તેને શી બળતરણ દાકારે 'ગુન-બધી' નામ આપ્યું છે તે વિશેષ ઉચિત લાગે છે, કારણકે 'ગુલ' શબ્દ જ ગુરુ-લઘુ મંધિઓના આવર્તનનું સૂચન કરે છે

કવિત, મનહર, ઇલાદિ વર્ણબધિમા અને મુક્તધારા પ્રયત્નવધમા ચતુરક્ષર મંધિનું નિયમન વર્તે છે, અલગમા દ્વિઅક્ષર સંધિનું નિયમન છે, પ્રત્યેકમા પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર તાલ મૂકવામા આવે છે પ્રયત્નવધમા ચતુરક્ષર સંધિમાની પ્રથમ શ્રુતિના તાલ ઉપરાત ત્રીજી શ્રુતિ પર પણ આજો તાલ આપવાની યોજના છે અક્ષરબધિમા દ્વિઅક્ષર અને ચતુરક્ષર સંધિ સિવાય બીજા કોઈ સંધિઓ ગુજરાતી માધ્યરચનામા નથી, (અલગમા છેલ્લા ચરણમા કોઈ મતે દ્વિઅક્ષર મંધિ છે, કોઈ મતે એકાક્ષર સંધિ છે), એટલે તાવની એકસૂતતા કલ્પરિત થવાની સંભાવના નથી જુદી જુદી અક્ષરમખ્યાના કવિતાન અતેક પ્રકારો પડી શકે છે, પરંતુ તે બધામા ચાર કે મે અક્ષરોના સંધિનો જ ઉપયોગ થાય છે એટલે તાલમાનની જે ગુચ્છવળ્ય માત્રાસંધિવાળા અને રૂપમંધિવાળા છંદોમા ૫ છે તે એમા પડતી નથી

લઘુબધનું કાલમાન માત્રાબધિમા આંતર્કૃત થાય છે અને તેનું તાલમાન પણ માત્ર બધની પેઠે જ ચોટ શકાય છે, દાખલા તરીકે —

સુદર શિવ | મંગલ ગુણ | ગાઉ ઈશ્વ | ૨ |
વિશુવર બવ | બંધારક | નમુ મહેશ્વ | ૨ |

આ લઘુબધમા ૭-૭ માત્રાના ત્રણ અને બે માત્રાનો એક જેમ ચાર મંધિ ૨ છે અને પ્રત્યેક સંધિમા પ્રથમ શ્રુતિ પર તાલ (સમ) આવે છે છેલ્લી બે માત્રાના સંધિ સ્વરમંગીતમા લગાવીને ૭ માત્રામા ગાઈ શકાય છે

આટલા નિયમન ઉપરથી સમજી શકાશે કે માત્રાસંધિ, રૂપમંધિ અને વર્ણમંધિ ૯ જે અતર છે તે એ છે કે, વર્ણસંધિમા વર્ણમખ્યા માત્ર નિશ્ચિત હોય છે, રૂપસંધિ લઘુ-ચર રૂપો નિશ્ચિત હોય છે અને માત્રાસંધિમા માત્રાસખ્યા નિશ્ચિત હોય છે-તેમા નિશ્ચિત રૂપો નહિ હોવાથી ગુરને રચાને જે લઘુ ચાલી શકે છે પિંગળમા મ, ય, ર, ર, ત, જ, ળ, ન, એ ત્રિવર્ણી ગણો અને લ, ગ, એ એકવર્ણી ગણ મળાને ૧૦ ગણો કલા છે, તે માત્રાસંધિ માટે અને રૂપસંધિ માટે પૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થતા નથી, તે માટે તેા એકથી માટી ૭ કે સાત માત્રા સુધીના માત્રાગણોનું નિયમન જોઈએ, અને એક રૂપથી માટીને ચારથી પાચ રૂપો સુધીના રૂપગણોનું નિયમન જોઈએ એક અને ત્રણ રૂપના ઉપર જણાવેતા ૧૦ ગણો ઉપરાત મે, ચાર, અને પાચ રૂપોના બીજા રૂપગણો હોય, તેા એકથી પાચ રૂપો સુધીના રૂપસંધિઓનું સૂચન સહેલાઈથી કરી શકાય અને

કાલમાન તથા તાલમાનનો સમન્વય એ રીતે સાધી શકાય. જૂઠા જૂઠા પ્રકારના છંદો-ટૂંકો મારેતુ એ એક 'નોટશન' અને એમા મંશય નથી અને એ 'નોટશન' કવિતારચનામા તેમજ કવિતાપદનમા સારી પેઢે મદદગાર પણ થાય.

કાવ્યકાળના સંસ્કૃત અને વર્તમાન ગુજરાતી પિંગળકારો તેમજ મંગીતશાસ્ત્રીઓ આ સંમધે કાઈ મૌન જાળવી રહ્યા નથી. આવા નવીન ગણો તેમણે યોગ્યા છે, સૂચ્યા છે અને પોતાના અધોમા તેમણે તેનો હિપચોગ પણ કર્યો છે; માત્ર વર્તમાન કવિતાકારોએ અને પાઠકોએ તે તરફ કેટલાક પ્રમાણમા દુર્લ્લેખ કર્યું છે; તેથી ગુજરાતી પિંગળનું નવવિધાન પ્રચલિત કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવવાનો આ લેખનો હેતુ છે. જૂઠા જૂઠા પિંગળકારોમાં આ નવવિધાન મંમધે ન્યૂનાધિક મતભેદ છે, તેઓની પરિભાષામાંય ભિન્નતા છે, પરંતુ તે બધાના નવવિધાનનો પાયો સમાન છે, એટલે એ નવવિધાન પ્રચલિત કરવામા હાનિ નથી, બલકે લાભ છે.

માર્મિકણી

Epigrams

રચનાર — કાનઇ કાલીદાસ જોશી. (દેલવાડાકર)

લાઠીની ગત સાહિત્ય પરિવદના ચળરાક્રિયા (Epigrams) માટેનો નિર્ણય રા રા ફરામરોજ ફરતમજ મહેતાએ વાચ્યેશે તે વખતે Epigramsને માટે ચળરાક્રિયા શબ્દ મને અને બીજા ઘણા વિદ્વાનોને કર્ણકર્કશ લાગ્યો, કારણકે Epigramsનો અગ્રેષ્ઠતા જે રીતે અર્થ થાય છે, તે રીતે તેને ચળરાક્રિયા કહેવા હીક બધેએય તું લાગતું નથી જોઈ ચળરાક્રિયા Epigramsનું એક અગ હોઈ શકે પણ Epigramsનો અર્થ તો નાની એક સરખા પ્રાસવાળી શબ્દોની બે ત્રણ કે ચાર લીટીની કવિતા કે જોડકણુ થાય અને તેને માટે જેમા "માર્મિકણી" શબ્દ યોગ્ય છે તે અને તો બગબર બધેએસતો લાગે છે. અને કાકા કાવેલકરના મત પ્રમાણે Epigramsને માર્મિક વાક્યનું જોડકણુ હોઈ શકે એમ ચળરાક્રિયાના "એક મનનિય અભિપ્રાયમા તેમજે જણાવ્યું છે, એટલા ઉપરથી જો Epigramsને માટે માર્મિકણી શબ્દ યોગ્ય છે તે Epigramsના ઇંગ્લીશ અર્થ ઉપરથી પણ લાગે છે, તે અત્રે આપવો ઉચોગી માલમ પડશે

ઇંગ્લીશ ડીક્શનરીમા આ પ્રમાણે અર્થ છે —

Epigrams = A short poem treating only of one thing, and ending with some witty or sarcastic thought

or

Any pointre saying with a sarcastic ending. વળી "Rogets English words and phrases in literary composition" નામના પુસ્તકમા Epigrams ને માટે નીચના શબ્દો આપેલા છે —

Epigrams = A composed saying of — Wit, Humours, Fancy, Fun, Pleasantry, Drollery, Whim, Jecularity, Facetiousness, Waggery, Waggishness, Wittiness, Salt, Atticism, Attic-wit, Attic-shalt, Esprit, Smartness, Sting, Ready wit, Farce and Joke.

આ ઉપરથી ચળરાક્રિયાને બદલે માર્મિકણી શબ્દ વધારે વિશાળ અર્થવાળો બધેએસે થઈ શકે છે અને મી મહેતાની પ્રસ્તાવનામા પણ ચળરાક્રિયા બેથી ચાર લાઈનના હોય એમ કહ્યુંલ ક્યું છે, વળી ચળરાક્રિયામા ચટકો, ચાલાકી, શબ્દ રમત, કારેલા નિંદાવાચક અર્થ નીકળી શકે એવી પણ રામ મકા મલેલકરે તથા રા રા નરસિંહરાવ જોશીનાયના મત પ્રમાણે ગણી શકાય છે પણ માર્મિકણીમા સાફ નરસ ચટકો ચાલાકી જોણાણા નિંદા, ખીજરાટ, મરતી રીઝવે તેવું ચળરાક્રિયક, લાગણી પ્રધાન્ય, પ્રુથગમત વગેરે અનેક જાગે સમાધ જતા હોવાથી, માર્મિકણી શબ્દ વધારે માર્મિકશક થતો હોય એમ ધારી જો Epigramsને માર્મિકણી કલા છે, તે યથાર્થ લાગશે એવી આશા છે.

આવું લોકસાહિત્ય કાઠીયાવાડમાં પ્રબળ બોલાય છે. કાઠીયાવાડી સોરઠા, દુહા, સનેડા, દુબેળા, કવિત, જોડકણી, સવૈયા, કેતી, ઉંખાણી, હસામણા, વગેરે પ્રબળ કંઠસ્ય લોકસાહિત્ય, ભાટ, ચારણી, કવિયો, વાર્તા કહેનારા, તરગાળા, હરિકથાકાર, રેલીયા માંગણા, વગેરે માટે કરી રાખે છે. હાલમાં તેમાંનું કેટલુંક સાહિત્ય સંધરી રાખવાના પ્રયત્નો થયા છે, પણ હજી એવું પ્રબળ સાહિત્ય મંદરવા જેવું કંઠસ્ય સાહિત્ય છે. અત્યાર સુધીમાં જે ઉંખાણી જોડકણી હસામણા માર્મિકણી સંધરીને નવા રૂપમાં રચી પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે તે તરફ બાળ યુવા વૃદ્ધો સૌનું ધ્યાન ખેંચાતાં તે વધારે પ્રમાણમાં રચવા હું પ્રયત્ન કરું છું અને તેનુંજ ક્ષણ આ માર્મિકણી છે.

આ માર્મિકણી નાના ટચુકણી કે જોડકણી હોઈ તુરત સ્મૃતિમાં રહી શકે છે; કસદાર હોઈ થોડાક શબ્દો ને લીટીમાં સમાઈ શકે છે; ગંભીર અને માર્મિક હોવાથી અનુભવને એક ધસારામાં તાલે કરે છે, હુપી દલીલ અને સુત્રોની ઇતિહાસિક પ્રણાને તુરત મોંઝે ચઢી નવ્ય એવી શક્તિ ધરાવે છે. માર્મિકણીના છેવટમાં ચમત્કારિક અર્થવાળા માર્મિક બેંદ હોઈ તે ઉપર તુરત વિચાર કરવાની અને હાજરજવાબની શક્તિ આપે છે. અને શબ્દોના અર્થ કરવામાં વિચારવંત શુદ્ધિની જરૂર પડે છે, તેથી એકબીજાની સરખામણી કરવામાં મદદગાર થાય છે. અને એકસરખા માપ અને પ્રાસવાળા શબ્દોથી ભાષાની શુષ્કી માલમ પડી આવે છે.

દુકમાં માર્મિકણી એ કાવ્યનું પ્રથમ પગથીઈ છે. માર્મિકણી નાના વાક્યની નાની તાલબંધ અને પ્રસારનુપ્રાસવાળી સચોટ અસર કરનારી, દીલ હલાવનારી શીઘ્ર કવિતા કે જોડકણી સમાજેલ એક લોકકથન કહી શકાય. માર્મિકણીમાં સંગિત એણું હોય છે, છતાં તેમાં તાલબંધ શબ્દ, લાલિત્ય વગેરે ગુણ અર્થવાળું રસુચ્છપણું એવું સુંદર હોય છે, કે જે સહેલાઈથી અને અસરકારક રીતે બોલી શકાય છે. અને સાંભળનારના હૃદય હલાવી નાખે છે, માર્મિકણીમાં અનુભવી અને સત્ય વચનો અસરકારક લાગે છે, તેથી તેનું રમ્યાન શિક્ષણનાં સાહિત્યમાં બહુ ઉપયોગી મળ્યામ છે, માર્મિકણી તુરત પાદ રહી શકે છે, સ્મરણશક્તિ અને કાવ્યશક્તિ ખીલવે છે, અને ભાષાગ્જાન વધારે છે.

ગુજરાતના દિવાળીઅંકમાં આમાના કેટલાક માર્મિકણી પ્રગટ થયાં હતા અને તે માટે સારા અભિપ્રાય આપતાં બીજા એવાં રેકવાને હું લલચાણો અને લગભગ ૧૦૦ થી ૧૫૦ માર્મિકણી આ નિબંધ સાથે મોકલ્યા છે તો આશા છે કે સાહિત્ય પરિષદ આવી લોક સાહિત્યને આદર આપી ઉત્તેજન આપશે તો જે આશ્લેષ "શિક્ષકો માટે સાહિત્ય કે સાહિત્ય પરિષદ નથી અને સાહિત્ય પરિષદ માત્ર ડીમીવાળા અધિકારી એકજ પક્ષી મડળ છે" એવો ખોટો ખમાલ જે નાનાં લેખકોમાં પ્રવર્તી રહ્યો છે, તે નીકળી જશે. અને સાહિત્ય પરિષદ નાના લેખકો ને શિક્ષકો માટે છે, એમ પુરવાર આ પરિષદ કરે, અને જે કુર્મંપ સાક્ષરો લાઇ બેઠેલામાં છે તે સર્વે હવે એકત્ર સંપ કરે, અને પરિષદને સફળ બનાવે, એવું ધૃઢથી આ મારો સાદો ને દુકો નિબંધ પુરુષ કરું છું એજ.

સ્વદેશી ફિન્ડરગાર્ડન રોડ,
૧૦૮/૧૦૯ સ્વદેશી મારકીટ;
કાલ્યાણદેવી-મુખર્જી નં. ૨

તા. ૧૭-૧૨-૪૫.

માર્મિકણી.

(Epigrams)

રચનાર:—કાનજી કાલીદાસ જોશી (દલવાઠાકર).

૧
લગાઈના ઢગ,
વચનના ભંગ,
ધનુષ્યના રંગ,
બદલાય જ ને ?

૨
વેલાતી વેળ,
સડેલા બેળ,
સટે મંદા તેળ,
આપઘાત જ ને ?

૩
ચલું એકલપેટા,
બાધવા લાખા ફેટા,
ને બાર લાખના બેટા,
બરાબર ને ?

૪
બોલે બકબકારો,
ટાપટીપનો દહારો,
છંદ રાખે નહારો,
હડહડ થાય જ ને ?

૫
માનવી મોટા,
દર્શનમા મોટા,
બુદ્ધિના ટોટા,
કડપ પડે ખરા ?

૬
મોટા મોભા,
બગાઈની શોભા,
હિવાડા ખોખા,
હેરાન થાય જ ને ?

૭
ભાઈ ખાલિગળ,
જમાઈ રાખે બળ,
બનેવી બતાવે બળ,
પછી શું થાય ?

૮
મંપરવો માળો,
મીઠ હોય દગાળો,
પાડોશી ધપાંચાળો,
ફસાય ને ?

૯
કોટના ધન્સાફ
તીજેરી થાય સાફ,
કોઠની ન રહે બાફ,
નાદારી જ ને ?

૧૦
પારસી પ્રણામી,
હિંદુ થાય હરામી,
મુસલમાન નામી,
સ્વરાજ કેમ મળે ?

૧૧
કુવખતના વરસાદ,
કુડ કપટના પરસાદ,
વિગ્નાનના વિવિધ નાદ,
બરાબી કરેજ ને ?

૧૨
કળિયુગની કૃપા,
બાયલા હોય તૃપા,
છાછરા હોય કૃપા,
તેમાઘી કેટલું મળે ?

૧૩
દેવ ને દેવલાં,
ભગતડા વેવલા,
ચુર ખાય શેવલા,
બ્રહ્મા કેમ રહે ?

૧૪
મેર થઈ મે'માન,
કરાવે બેભાન,
પરાણે લે' માન,
એમાં શું ?

૧૫
વેપારી વટ,
તોળવી ઘટ,
કરવી ખટપટ,
ક્યા સુધી ચાલે ?

૧૬
ધમ્બું સ્વદેશી,
થવું બહુ વેશી,
લાલચમાં ગડે બેગી,
દ્રોહીજ ને ?

૧૭
કરવા ભાપણો,
બખડાવવા વાસણો,
દમદાટીમા નાસણો,
શું કરી શકે ?

૧૮
કરવામા કડક,
રડવામા બડક,
બોડુ વગાડે ડક,
તેમાં શું ?

૧૯
ધર્મના ઢોગ,
કર્મના રોગ,
રાજના ભોગ,
સરખાજ ને ?

૨૦
લડવી લકાઇ,
કરવી ચકાઇ,
સલાહો બગાઈ
એટલે શું ?

૨૧
પખલીક રકુલ,
સ્વતચનું મૂલ,
દેશધર્મની બુલ,
શા કામતી ?

૨૨

પર પૈસે જોમ,
કરવું હરિ જોમ,
ને કરવા હવન હોમ,
એમાં શું ?

૨૩

જાગતાં સુવે,
હાડતા રવે,
પછી મોં ધુવે,
દોગળ ને ?

૨૪

હાડી પર જર,
ખની બેઠા ચૈ સર,
દલાલીના અફસર,
ખડેજ ને ?

૩૦

ઘેર રાખે ગાડાં,
રહેવું ભરી ભાડાં,
શેર સટાના નાડાં,
કેટલું ચાલે ?

૩૧

હાંકવી બઝાઈ,
કરવી લઝાઈ,
મેળવવી વઝાઈ,
કુમ મળે ?

૩૨

વફીલના ઘોળ,
સોલીસીટરના ગોળ,
બેરીસ્ટરના બોલ,

૩૮

અમલદારી છળકપટ,
કાપદાની સ્વામી અપટ,
લાંછ રસવતમા લ'પટ,
ત્યાં શું ચાપ ?

૩૯

પહેરવું પરદેશી,
વેચવું સ્વદેશી,
મેળવવું ગળા રે'શી,
એ ભાવ કેવો ?

૪૦

માણવી છે મોજ,
માથે કામના બોજ,
ખાવાપીવામા લોજ

૪૬

વગસજે વાંટી,
કરે છે કમીટી,
તપાસે મારી લીટી,
ખડેજ ને ?

૪૭

ખની રાજ ભોજ,
પૈસા ઉડાવે રોજ,
માથે કરજનો ભોજ,
કેટલું ચાલે ?

૪૮

જોધીના જોય,
ઝાધીના રોય,
ઉડી જાય હોય,
ખડેજ ને ?

૪૯

કાગમાં કડક,
દામમાં દડક,
નામમાં ભડક,
તેમાં શું ?

૫૦

વાઈ વાટલા,
ફાડી માટલા,
તોડી કાટલા,
તે કાણ ?

૫૧

માથે ભય,
ઝાંઝે ક્ષય,
આળસે લય,
મેળવવો જય,
કેમ મળે ?

૫૨

નોકર ખટપટીઆ,
સગા સગવડીઆ
મિત્રો મતલબીયા,
તેમાં એકલા અડક્ટીઆ,
શું વળે ?

૫૩

વિધ્યું તે મોતી,
રાખ્યું તે ગોતી,
લીધું તે જોખી,
ગાયું તે ગોખી,
ખડેજ ને ?

૫૪

કરવું કામણ્ય,
ખતવું પાછણ્ય,
નીકળે આમણ્ય,
પછી શું ?

૫૫

નામના વકીલ,
ન્યાયમાં બખીલ,
ખોટા કરે વીલ,
કેટલું ચાલે ?

૫૬

અભણ હોમ નાત,
ખાઉગળની વાત,
પારકી પંચાત,
કેમ થાય ?

૫૭

ભળતા કામ,
ભળતા નામ,
મેળવવાં દામ,
હોરાનગતી ને ?

૫૮

ગાળે મરે,
ગાળે જે ફરે,
ને ગાળે જરે,
એમાં ફેર શું ?

૫૯

દામ તેવી દીકરી,
મા તેવી દીકરી;
કરજ તેવી દીકરી
ખડેજ ને ?

૬૦

ખાધવી ભેંસ,
ને રાધવી ઘેંસ
એ કેવું નેસ,
અનુભવે જણાય ને ?

૬૧

ચાલે ન અવાજ,
ને લેવું સ્વારાજ,
છે નોકર શીરતાજ,
પછી શું ?

૬૨

સાંધવા છે સ્વારય,
લાંકવા છે મહારય,
માણવા છે મનોરય,
કેમ બને ?

૬૩

બન્યા પ્રમુખ,
હાથઆ ઉપપ્રમુખ,
પોણું રાખે મૂખ,
માન ધરેજ ને.

૬૪

ખોદવો ડુંગર,
ને કાઢવો ઉંદર,
એ કેવું મુંદર ?
અનુભવી જોવું.

૬૫

માયું તે તીર,
ફાડ્યું તે ચીર,
કાઢ્યું તે નીર,
ફરી મળે કે ?

૬૬

“ પાસ થવું ” કથી,
વાચવું કંઈ નથી,
ખેસવું આળસ મથી,
પછી ?

૬૭

ધડમાં કાકરો,
ગામમાં ઠાકરો,
યુવકોમાં ડાકરો,
ખુરો જ ને ?

૬૮

ધડ જેતમાં,
છોકરું પેટમાં,
માશુક હેતમાં,
મળે ત્યારે ને ?

૬૯

ધંટી તેવા ગીત,
ખંટી તેવા પીત,
કંઠી તેવા ચીત,
ખરાખરને ?

૭૦

સુઘું સોડા તાણી,
બણવુ આળસ આણી,
નાપાસ થવાનું જાણી,
બરાબરને ?

૭૧

આળસ કરે અદકા,
માણસોને બરે વડકા.
૧ ખેતી વેપારના વચખા,
પકી શું ?

૭૨

મવી ઉધી બાણ,
ધાને ગળી ગણ,
૧ કળીયુગની કાગસાણ,
અરુને ?

૭૩

છા છોકરા,
ધરમા રોકરા,
વામા વાગે રોકરા,
એ કેવું ?

૭૪

ઝું ગણવુ,
ઝું બણવુ,
ગનુ જાણવુ,
તેમાં માલ શો ?

૭૫

જા કંસાર,
જા સંસાર,
જા સચાર,
કાનાં વિના ?

૭૬

માં દીવો,
માં જીવો,
માં પીવો,
કયા સુધી નવે ?

૭૭

ની ગપ,
ડાની લપ,
પેદીની અડપ,
એમાં શું વળે ?

૭૮

ગોલાની લડાઈ,
ભોજાની બડાઈ,
મેજાની વડાઈ,
શું અને ?

૭૯

ધરણ વેળા સાપ,
મરણ વેળા માપ,
પરણ વેળા કાપ,
ચામ શું ?

૮૦

દીલમાં રોળ,
મરણમાં ઘોળ,
ખાણમાં ખોળ,
સારા ભાગે ?

૮૧

એક ધડપણ,
બીજું બચપણ,
ત્રીજું સગપણ,
સભાળો તો ?

૮૨

કરવું હાઉ,
બોલવું બાઉ,
વિશ્વાસે ચાઉ,
હીકજ ને ?

૮૩

માનની ધુન,
માખણીઆ ગુણ,
પરાણે કરે પુણ્ય,
એમાં શું ?

૮૪

ખડીઓ ખાઈ,
પારકી ચાહી,
મતામાં માવજીઆઈ,
હજમ જ તો ?

૮૫

કરવી છે ભવાઈ,
ન છોડવી મલાઈ,
ને દાખવવી સગાઈ,
કેમ અને ?

૮૬

પૈસાના પૂજારી,
લાફરીએ આજારી,
તાણ કરવી બઝારી,
તેમાં શું ?

૮૭

ધર બાલવુ,
મીઠું બોલવુ,
ને વેર વાળવુ,
એમાં શી મોટાઈ ?

૮૮

કરવું કપટ,
ધીંગોળે અપટ,
કરી દેવું ચપટ,
કેમ બાળજ તો ?

૮૯

ધરડા વિના માડા,
ગોવાણ વિણ પાડા,
આન વિણ ખાડા,
શોભે કે ?

૯૦

ઉધાર લેવાળુ,
પૈસામાં દેવાળુ,
સુખે કરવું વાળુ,
કેમ અને ?

૯૧

ધણુ હસે,
પાણુ ખસે,
પર ધરે વસે,
ઉતરી પડેજ ને ?

૯૨

ધણુ બોલે,
ઓણુ તોળે,
ભાગ ઘોળે,
વકર જાય ને ?

૯૩

ધર કાણુ,
બળતું છાણુ,
કરેલ ખાણુ,
છાતું કેમ રહે ?

૯૪

ધર ધડ્યું,
ઉપર તરડ્યું,
ને સોને મરડ્યું,
દેખાય જ ને ?

૯૫

ધરડા થયા,
ધોળા થયા,
ને મેલા થયા,
અનુભવે જ તો ?

૯૬

દૂધનો ઢાઝીઓ,
ગરબના ગાઝીઓ,
વિધુરને વાઝીઓ,
ખીંકણો જ ને ?

૯૭

છતી આપે આપ,
લાછે મો ગધ,
દોઝે તેની ગધ,
પછી ?

૯૮

અરજી આજીવુ,
દેખીને ઢાઝીવુ,

૧૦૨

રાગ ગાડીઆ
દોરાન ગાડીઆ,
ત્યા પ્રગમત ખાડીઆ,
એમા શું ?

૧૦૩

રહેવું થઇને ખીલી,
લગમ રાખવી દીલી,
ને ઉજવવી જીવિલી,
એમા શું ?

૧૦૪

પહેરીને ઝલા,
જાવુ ધાગસલા,
ઉછાળવા ખલા,
કઈ સત્તાએ ?

૧૦૫

થયા શહેરી ગાના
સમામા ફેરા ખાના,
મતનખી ગીત ગાના,
મોઢાઇ થી ?

૧૦૯

પડેલી ટેવ,
મેલડીના દેવ,
પાણી ચડે નેવ,
કેમ જણાય ?

૧૧૦

મોઢાનો મીઠો,
માર વણ દોરો,
ગોળ ખામ અછોટો
ડખે જ ને ?

૧૧૧

વિપરના ભાવ,
અતરના દાવ,
ઝીર્ણ થયો તાવ
કેમ જાય ?

૧૧૨

ઉધારીઆ માન
ખેડારીના દાલ,
તમાએ ગાલ લાલ,
અરજ ને ?

૧૧૬

સ્વાત્રયની છા,
 ત્રેમીઓની વળ,
 વાપડાની વળ,
 છુટેજ કેમ ?

૧૧૭

શાકમા ખારો,
 તેવમા આરો,
 મસાલાનો ઉધારો,
 હીક લાગે ?

૧૧૮

કામમા ઉમગ,
 મો પરનો રગ,
 અલગ્યનો ભગ,
 મુર્ત જણાય ને ?

૧૧૯

દીકરો રડકણ,
 દીકરી ડરકણ,
 બેરી બળકણ,
 ભાઈ ભડકણ,
 ત્યારે શુ થાય ?

૧૨૦

કુચ્ચડ બાપડી,
 છુડી શાપડી,
 ને દાજ વાપડી,
 કહેજ ને ?

૧૨૧

મા હોય મોળી,
 બેરી હોય ઘોળી,
 દીકરી હોય ડોળી,
 સેતાય જ તો ?

૧૨૨

જાજવાના જળ,
 અપવાના મળ,
 ને કોણીના ગળ,
 અનુભવે જણાય ?

૧૨૩

ચોરયાહિ બુદ્ધિ,
 ખોપરી ઉધી,
 ખોથેલ શુદ્ધિ,
 કુઃખ પામે જ ને ?

૧૨૪

એકલ પેટા વેડા,
 ખારા નોઈએ પેડા,
 કરે કુ ખોના બજેડા,
 ખરાખર ને ?

૧૨૫

ખાવા છે ખાળ,
 બનવું છે રાળ,
 ને વગાડવા વાળ,
 પૈસા વિના કેમ ?

૧૨૬

રમત રમવી કીકેટ,
 પહેરવી વિલાયતી હેટ,
 લઈ કોમીવાદ સર્ટિફિકેટ,
 ખરૂંજ ને ?

૧૨૭

ધર કાણ,
 ચોરીયાહિ નાણ,
 સળગતું છાણ,
 છાતું કેમ રહે ?

૧૨૮

ગરમ હોય માટે,
 વિલા હોય પાટે,
 રણ ન હોય માથે,
 સુખે સુવેજ ને ?

૧૨૯

મોઠે વખાણ,
 છાપાના લખાણ,
 સ્વાસ્થી ઓગખાણ,
 સંભાળવું જ ને ?

૧૩૦

દેવો દેવ,
 કરવો શેવ,
 ને નેવો નોખે,
 હિલ શત્રુ બ

૧૩૧

વેશમા મર્કટ,
 કરવું તર્કટ,
 ને રાખવી વટ,
 કેમ બને ?

૧૩૨

ઉપરથી રક્ષા,
 અદર તો લક્ષ્યા,
 એ સ્વાર્થી નકશ્યા,
 ખરાખર ને ?

૧૩૩

ધોળા ટોપી,
 પેટમા કોપી,
 ધંધો લે આટોપી,
 ચોરીયાહિ દાનત ?

૧૩૪

કરવી બૂલ,
 કરજે કુલ,
 પછી ક્યો ગુલ,
 ખરૂંજ ને ?

૧૩૫

ચતુરગી ક્રિકેટ,
 બોલમેટ વિકેટ,
 કોમીવાદના સૌ પેટ,
 ખરૂંજ ને ?

૧૩૬

વિલાયતની લડાઈ,
 ગોલાની લડાઈ,
 છટાલીની ચડાઈ,
 હજમ કરાતે જ તો ?

૧૩૭

જનાવીને જાળવું,
આર્થિક રીતે પલાળવું,
વિજ્ઞાન વેરી જાળવું,
સોનેરી ટોળા જ ને ?

૧૩૮

નાખવો ફાદો,
કરાવી ગારો ?
ને ખાવો કાઢો,
કમાઈ જ ને ?

૧૩૯

વહેમના વમળ,
કબજાઆત મળ,
તળાવે કાઢવા કમળ,
કરી જાય જ ને ?

૧૪૦

આંખે થયા કાણ્યા,
પગ ભેદે ભંગાણ્યા,
અંજો સૌ વંકાણ્યા,
હાથે કરીનેજ ને ?

૧૪૧

ભમતો ભાઈ,
જમતો જમાઈ,
હપીયારી સિપાઈ,
સંભાળવું ?

૧૪૨

પેટના બળ્યા,
ધૂધથી પાછા બળ્યા,
એકાતમા મળ્યા,
નવું જીવું કરે ને ?

૧૪૩

સરકારનું ચિત,
ધન્ડીયાનું હિત,
કે ખાઈ જવું વિત,
ખઈ શું ?

૧૪૪

પુર્કની તરાપ,
મજમના પાપ,
મગસાડની ચાપ,
કાણું વધે ?

૧૪૫

એગ્રીસીનીયા એક,
ધેરી બેઠા અનેક,
સેંકશનોનો વિવેક,
શું કરવા ?

શ્રીકૃષ્ણ: ।

લિપિસુધારણા

(લેખક—રા. રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, માંગરોડ—કાઠિયાવાડ)

પરમ સમ્માનનીય વિદ્વદ્વંશ,

પરમ ભાગ્યની વાત છે કે—સારાયે હિન્દુસ્તાન માટે એકજ રાષ્ટ્રલિપિ હોવી જોઈએ, તેવું મન્તવ્ય ધરાવનાર આજે હિન્દુસ્તાનના અનેક પ્રાન્તોના આગેવાન વિદ્વાનો થયા છે. જેવી રીતે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સારાયે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા આપણી સર્વમાન્ય હિન્દી ભાષાને કોઈપણ જાતના મતભેદ વિના સ્વીકારવા તૈયાર છે, તેજ રીતે સમગ્ર પ્રાન્તીય ભાષાઓ એકજ લિપિમાં લખાય, તે તેથી ગમે તે પ્રાન્તના વિચારો અન્ય ગમે તે પ્રાન્તનો વતની વાતી તે શકેજ ને લખાણ વાચતો થશે તેો થોડા પ્રયત્ન પછી સમજાને પણ શક્તિમાન થશે

ત્યારેજ દળ કે જ્યારે સ્વતંત્ર આખા વર્ણુની જમણી બાજુએ-કેમકે જાત્રી માત્રાઓ જમણી બાજુએજ આવી રહે છે-ગોઠવાય તો ધાર્યું કામ ઝડપભેગ મેળવી શકાય તે રીતે બધીજ માત્રાઓ-વરડીયો જમણી બાજુ ગોઠવાય, તેવું ધોરણ હિત સમિતિયે સ્વીકાર્યું છે, જે સર્વથા આદરણીય અને અનુકરણીય છે. નાગરી લિપિ બિપરના માથાબન્ધનથી સુશોભિત છે, પરંતુ માથાબન્ધન ભેખત-સારત્વમાં જંગ વિનકારક છે. આને કાઢી નાખવાથી અક્ષરો વરવા દેખાય, તેવી હદેશતથી માથાનો અંસ માત્ર રાખવાને, મમિતિ ચોગ્ય લાભમણુ કરે છે. આવા પ્રકારની માથાબન્ધનના અંશવાળી બાગબડી તૈયાર થતા સારસ્થ છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે; જુઓ નીચે પ્લોક (૨) આ વિષયમાં કેટલીક યુગનાઓ એક સ્વતંત્ર નિબન્ધમાં એ અન્યત્ર કરી છે. તે નિબન્ધ આ નવી બેઠક પહેલા પ્રસિદ્ધ થવા સમ્ભવ નથી. તેનો કાર્ષક અશે હિયોગ હિત સમિતિની બેઠકમાં થયો હોય તેમ લાગે છે એટલે માત્ર અહીં વધારે સૂચનાઓ આપવાની ધૃષ્ટતા કરે તો તે ધૃષ્ટતા નહોતી ગણાય.

સ્વરો અને બારાખડી

હિત સમિતિયે છપાવેલા પ્લોકમાં નાગરી સ્ફારની બાગબડી ધણીજ સુંદર તેમજ ધાટીવી થઈ છે, તે નિર્વિવાદ છે. મૂળ સ્ફાર એક બીજુ અને તેની જમણી બાજુ સૂચિત માત્રાઓ-વરડીયોનું એક બીજુ આવતાજ આપણું સમગ્ર કાર્ય સરળ થઈ પડે છે. એક ધ્યાન ખેંચવા હ આસ માગું હ કે-ટાઈપરાઈટીંગ મશીનોમાં લેસાની અનુકૂળતા થાય તે માટે આ માત્રાઓ વર્ણુના સ્વરૂપ જેવડાજ બીજુ રોકનારી થાય તોજ કામ સુશોભિત થાય નાગરી લિપિના ટાઈપરાઈટીંગ મશીનોમાં આનાથી સારી અનુકૂળતા મેળવી

તેની નીચે બેઠે ખેડાના ચિદ્ધ રાખવામાં આવે આ માટે નીચેના સ્વરૂપમાંથી પારાખડી
ખીકારવાથી ધાર્યે કામ જરૂર સાધી શકાશે, એવું મારું નમ્ર મન પ છે —

9.

अ आ अ॒ अⁱ अ^e, अ^a अ^r अ^s अ^l अं अः अ॑

अ॥ आ॥ आ॥ आ॥ अः अं अः

क भ ग घ ङ च छ ज झ भ ट ठ ड ढ ढ ढ ण

तथदधनपफबभमय रलवशषस

हल्लक्ष-क अगद्य छजफस-अ

ॐ श्री १२३४५६७८९०

2.

અક ખગધડ ચછજસમટઠડડઢઢ

एतत्तदधनपफवभमयरलवशषस

हृदय-कमल-चक्र-स-अ ॐ श्री

3.

અકુબ ગધડચછજસમ૨૪૬૬૭૭૫

तथेधनपुङ्गवभूमय रत्नवशाषस

୧୭ ଦାଶ-ପ୍ରଭାତୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ସ୍ତୁତି

2.

अ अ। अ' आ अ, अ, अ, अ' अ' अ" अ। अ। अ।

ଅଂ ଅଂ ଅଂ - ୫୫୩୧୫ ୫୫୩୫୫ ୫୫୫୫୫

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ସମ୍ପର୍କିତ-ସଂଖ୍ୟା ୫୫୭-୧୨୪୫୭୮୦

સંસ્કૃત ભાષામાં લૂકારનો અપ મૂળ ધાતુ મળી જતરી આવેતા બે શબ્દોમાં છે, સ્ત્રી જિપગ મુચબ્યા પ્રમાણે નકારના ચિહ્નવાળા નૂકાર પ્રયોગન્ય એટલે જસ કાલનથી બેઠા બતાવવા વિસર્ગના પોતા મીઠા મુચવાયા છે, તે કુક્તજ છે

વ્યંજનો

નાગરી લિપિ સારાથે હિન્દુસ્તાનની દરેકે દરેક પ્રાન્તીય જોતીના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણને સમાવી લિયે તે માટે બધા સૂક્રુતો સાચવનારી હોવી જોઈયે. જે વર્ણુ નાગરી લિપિમા ન હોય તે નુકતા જોવા ચિહ્નથી ભગતા વર્ણુથી પૃથક બતાવવામા આવે તો તે શ્રેયસ્કર થઈ પડે. આ રીતે આપણે ત્યા નાગરીમા નથી તેવા વિશિષ્ટ જ, કા, ય, ગ, ઘ, ચ, છ, જ, ઢ, ઢ, ફ, સ ને માટે તે અક્ષરોમા નિમ્ન ભાગમા નુકતાઓ દાખવ કરી નવા ખીમા હાજર રાખવાજ જોઈયે.

નાગરી લિપિ સાવંદેશિક બની શકે, માટે કેટલાએક વર્ણોમા જે કાર્ષ દેરકારો ઉક્ત સમિતિયે સૂચવ્યા છે, તે સમાદરણીય છે. ખ, ભ, ધ, બ, શ આ પાચ અક્ષરોમાં ઊપરના ભાગમા પોલા વળાકવાળા સ્, ઘ, મ, જા અને ણ (ગૂજરાતી ભૂ નૂં આછેડે સ્વરૂપ સાચવી રાખતો) સ્વીકારવામા આવેલ છે. અ ગૂજરાતીજ સ્વીકારવો પડ્યો છે. કૈથીમા તેજ આકારનો ખકાર છે. હં આ ઉપરાત લકારનું સ્વરૂપ દેરવવા સૂચવું છું. પ્રચલિત હિન્દી સ્વરૂપવાળો લકાર ગૂજરાતી ભકારનો ખ્યાવ આપે છે; તે સ્થળે ગૂજરાતી સ્વરૂપને મળતા સ્વરૂપવાળો લકાર-જેનું સ્વરૂપ ઉક્ત સમિતિયે છપાવેલા ગૂજરાતી લિપિના ખ્લોકમા સ્વીકાર્યું છે, તેવું સ્વીકારવાથી આ જતની મૂંઝવણ ટળી જશે. આ રીતે આપણી સમક્ષ ઊપર ખ્લોક (૩)મા બતાવ્યા મુજબના વ્યંજનસ્વરૂપો હાજર થાય છે.

તેટલા ઉપરાત જો મળી ૪૬ સ્વરૂપો. સ્વરોમા સ્વતન્ત્ર ઉઠકાર માટેનું ઉઠ રૂપ ઉક્ત સમિતિયે સ્વીકાર્યું ગઈયું છે. આ રીતે—

૧. અકાર ૨, અને વરડીયો ૧૪ (ઐની ત્રણ અને ઐની એક એ ન લેવાની; કારણ કે કાનાની જમણી બાજુએ ઐની ત્રણ અને ઐની એક માત્રા જોઈ-વવાથી વ્યવહાર ચાલી શકશેજ.)

૨. વ્યંજનના ૪૬ સ્વરૂપો (શ્રી સાથે) અને

૩. ઉઠ નું એક. આ ઉપરાત ખીજગણિત વગેરેમા સ્વ-જ ના એક એક રૂપ મળી ૬૫ સ્વતન્ત્ર ખીખાથી સમગ્ર સ્વર-વ્યંજન-સમામનાય સાધી શકાશે.

જોડાક્ષરો

નવી રીતે જોડાક્ષરો ઊપર નીચે લખવાના નથી, પરંતુ ઉચ્ચારણના ક્રમે જોડવાના છે. આ રીતે કાનાવાળા વ્યંજનો પૂર્વ વર્ણુ તરીકે આવે ત્યારે કાનો હ્રસ્વ થઈ જાય આવા ક ફ લ ના જમણી બાજુના ઉઠાને અને વર્ણુને કાપી કાઢેલાં, વર્ણો સાથે ૩૪ ખીખા જોઈયે.

જે વર્ણોમા કાનો નથી તેવા ક ફ લ સિવાયના વર્ણો જોડાક્ષરમા પૂર્વ વર્ણુ તરીકે આવે ત્યારે જોડા લખાય, તે ઇષ્ટ છે. આ જ, છ, ઢ, ઢ, ઢ, ઢ, ઢ, ઢ, ઢ, ૧૨ વર્ણો જોડા જોઈયે. સંસ્કૃત ભાષામા સમગ્ર વ્યંજનો જોડા જોઈયે છે, માટે આ ૧૨ સહિત બધા મળી ૪૬ ખીખા જોડા સ્વરૂપવાળા જોઈયે. રકારના રૂઢમય સ્વરૂપને ઉક્ત સમિતિયે કાઢી નાખેલ છે; અને તેજ ઇષ્ટ છે. તે પૂર્વ વર્ણુ તરીકે આવે ત્યારે જોડા લખવાથી સારથ્ય છે. તેજ રીતે તેમા લીટી-થોડી વગેરે સ્વરૂપ પણ રદ કરવા

ત્રેઇયે. જોડાક્ષરના ઉત્તર વર્ણુ તરીકે આવતાં બધાજ સંયોગોમા રકાર અન્ય વર્ણોની તાક આખો લખાય-છપાય. એ રીતે પ્રેમ કે દ્રવ લખવું હોય તો પ્રમ-દ્રવ લખાય.

આ રીતે ૧૫+૩૪+૪૬=૧૪૫ બીબાંથી સમગ્ર-વર્ણુ-સમાખ્યા સાધી શકાશે.

આ ઉપરાંત ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯ અને ૦, અને ૧૬ વિરામચિહ્નો વગેરેનાં રીખાં તૈયાર રાખતાં બધાજ વ્યવહાર સાધી શકાશે. ૧૪૫+૨૬=૧૭૧ બીબાં આમ જોઇશે. + અને આનાથી હિન્દની બધીયે બાબાનો વ્યવહાર સાંચવી શકાશે.

શિરોરેખા વિનાની આન્તરરાષ્ટ્રિય લિપિ

આના પ્રકારની લિપિના ઉપરના ભાગમાંથી નાની શિરોરેખા નાખી કરવાથી આન્તરરાષ્ટ્રિય લિપિ-લેખનાનુકૂળ સાધી શકાશે. તેનું સ્વરૂપજ એવું છે કે જે અત્યારની જરાતી લિપિને મળતું આવી જાય છે. આના નિવેડાથી અત્યારની આપણી ગૂજરાતી મેપિને પણ સારા હિન્દુસ્તાનની આન્તરરાષ્ટ્રિય લિપિ બનાવી શકાશે. આનું સ્વરૂપ કત સમિતિયે સૂચ્યું છે, તેમાં સ્વરોની માત્રાઓ જૂના સ્વરૂપમાંજ સ્વીકારી છે, તે જરાતી લિપિના નવા સ્વરૂપમાં સૂચ્યા મુજબ સ્વીકારાય તોજ મુદ્રણ અને તેને લીધે પ્રપિરાઇટીંગ અને લીનો મશીનમાં સરળતા સાધી શકાય. આનું સ્વરૂપ ઉપર બ્લોક(૩)માં લાવ્યા મુજબનું રાખવાથી આનું આ સ્વરૂપ લેખનમા આન્તરરાષ્ટ્રિય બની જાય છે; અને માથા વિનાની નાગરી લિપિનેજ સાચવી લઇ શકાય છે. આની બારાખડી પણ તેના આન્તરરાષ્ટ્રિય સ્વરૂપને ત્યારેજ સાચવી શકે કે ત્યારે ઉપર બ્લોક (૧)માં સૂચ્યા મુજબ જરાતીલિપિને સૂચવાયેલી સ્વરોની માત્રાઓ-વરડીયો લગાડાય. આ વાતને જતી કરવી ઇષણુ રીતે ન પાલવે.

આપણી ગૂજરાતી લિપિના ગૂજરાતી ધર્મ-ચૂકલા વર્ણોનું સ્વરૂપ ફેરવવું ન જ્યતું. ૧૪ તેવાઓયે પણ સ્વરોની માત્રાઓ તો સુધરેલી નાગરી લિપિની જેવીજ રાખવી ત્રેઇયે. તેથીજ બીબાં ગોઠવવામા, ટાઇપિરાઇટીંગમાં અને લીનો ટાઇપ મશીનોમા સરળ-તા મેળવી શકાશે.

આપણી આ પરિવદ સન્મુખ આ અલ્પ સૂચનાઓ મૂકે છે. ઉપરના બ્લોકમાં તેનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે, તેને ખ્યાનપૂર્વક જોઇ વિચારી જવાની વિકાનો તકલીફ ઊઠાવે અને માંથી કાંઇપણ ઉપયોગી જણાય, તો તેને સ્વીકારવાની કૃપા દર્શાવે, એટલાથી હું મારી મા મહેનતની સાર્થકતા ગણીશ. માંગરોલ તા. ૧૮-૧૨-૩૫. इति चाम्

+ સ્વરોની વરડીયોમાં અનુનાસિક અને અનુસ્વારનાં ચિહ્નો અદ્દર ગ્રામ રહે તેવે ખવાની જરૂર જણાય તો ૨૮ બીબાં વધારે લેઇયે. આ રીતે બધાં મળી ૧૯૯ બીબાં

“ગુજરાતનું વીરરસનું” લોકસાહિત્ય

(લેખક:—રા. રા. મગનલાલ બા. બ્રહ્મભટ્ટ)

દુનિયા પરના બધા દેશોમા પોતાના દેશનાં ગુણ, કીર્તન કરતી વખતે કવિઓએ હદ ઉપરાંતના વખાણુ કર્યા છે; પોતપોતાના દેશની શૌર્યકથાઓને અતિશયોક્તિ ભરી રીતે વર્ણવી જગતમા પોતાના દેશનું ગૌરવ વધાર્યું છે. ઇતિહાસનો આધાર ન હોય ત્યાં કલ્પિત ઇતિહાસ લેખો કરીનેય પોતાના દેશના વીરત્વના ગુણ ગવાય છે. ગુજરાતનું જ એ દુર્ભાગ્ય છે કે તેના કવિઓએ તેનું ગુણતન ભ્રેષ્ઠએ તેટલું કવ્યુ નથી. નાનાલાલ તથા મેઘાણી જેવા કવિઓએ તો ગુજરાતને ક્ષાત્રત્વદીણ જણાવી, ગુજરાતને ભારે અન્યાય કર્યો છે. કવિ નાનાલાલે ગુજરાત માટે ગાયુ છે કે:—

નથી લડી સમશેરોના દાવ,
નથી રમ્ય ઝીંઘા ધણીએ ધાવ.
શ્રી કૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રની માય,
લીધા વ્રત જણે દહ એ પળાય. વિ. વિ.

કવિ મેઘાણીએ કહ્યું છે કે:—

ગુર્જર ધેવુડીછ કે એ અવળેલડી;
સમરાગણુછ કે તું નથી ચડી.
લડીઆ નથી તારા મિત્રારા બાળ ગલર ધેવડા. વિ. વિ.

વીરભૂમિ ગુજરાત માટે લખેલી ઉત્તરોક્તિ બંને કવિતાઓ ભેતા જગતને તો એમજ જણાય કે ગુજરાત એટલે નમાલો અને બાપલોજ પ્રદેશ. હું આ બંને કવિઓને કહું છું કે ઉપરની કવિતાઓ લખતા પહેલાં આપે ગુજરાતનો મહીમાગરનો પ્રદેશ, કાકરેજ પ્રગર્થ, મહીમડો, સુંવાળ, સાવરકાડો, રેવામડો, બનાસકાંડો, કહિરસાડો, અને સાવરકાડો વિગેરે મુલકો ભેધા હોત તો આપને ગુજરાતના ક્ષાત્રત્વની આખી થાત. કવિ દલપતગમના વખતમાં કાર્વસ સાહેબે ઇડરમા કવિમેળો યોજ્યો હતો. એ મેળામા જનારને આપે પૂછ્યું છે ? પૂછ્યું હોત તો ગુજરાત માટે તમે જે વ્યાયા હલકા શબ્દો વાપર્યા છે, તે તમારે વાપરવા ન પડત ગુજરાતને ખૂણે ખૂણે અને તેના પતથરે પતથરે આપ ધૂમ્મા છો ? ઇડરવાડાની એ વીરભૂમિ, અને મહીસાગરના એ વિશાળ કોતરોમાં આપ ક્યાં છો ? દેસરીની ઝણકાથી ગાજતા આગે અડતા એ વિશાળ ડૂંગરો અને ગિરિમાળાઓથી છવાયેલા ઇડરવાડાની અંદર એક બાણુ ઠેક જાસા ડૂંગરપુર, ખીછ બાણુ પોજો, ત્રીછ બાણુ લુણાવાડા અને ચોથી બાણુ મેવાડ ઉદેપુર સુધી આપ કદીયે ધૂમ્મા છો ? ગુજરાતનો ડૂંગરે ડૂંગર અને પતથરે પતથર ખૂંદી વળનાર કોષ્ઠ ભોખધારીને આપ પૂછો તો તે આપને ગુજરાતના વીરરસની-શૌર્યની આખી કંગવશે. અથવા તો કામ્પે દેવીપુત્ર આરોહને મળજો; તમારા ગુજરાત માટેના ઉત્તરોક્તિ કયનો તે ખોટા પાડશે. આટલું વિવેચન કર્યો પછી હવે આપણે આગળ વધીએ.

ગુજરાતનું વીરરસનું લોકસાહિત્ય હજી સુધી જૂજ જ બહાર પડ્યું છે. ગુજરાતના મહીકાદાનો મુલક, સુંવાળ, કાકરેજ, રેવાકાઠો, ખનાસકાઠો, તથા સાબરકાંઠો વિગેરે દેશ તથા વાતક, માઝમ, મહીસાગર અને ઠેક તાપી અને નર્મદા સુધીના પ્રદેશ, ગુજરાતની વીરભૂમિ તરીકે ઓળખાય છે. આ બધામાં મૈથી પ્રથમ કક્ષાએ મૂકાય તેવા લોક તે મહીકાદાનો છે. મરાઠાઓની સત્તા જે વખતે ગુજરાતમાં સ્થપાઈ ‘ત્યારથી’ તે રાજ સુધી આ મુલક પોતાની વીરતાને માટે હજી પણ પ્રખ્યાત છે. ઇડરવાડાની એ રાજભૂમિમાં ભીમા, હજીયાવ, કોસંથી, સાબર, તથા મેશ્વો વિગેરેનાં લોકોને પણ પચાવી બે એવા પાણી અને મકાઈ તથા બીજા સાત્ત્વિક ખોરાકથી ધડાયેલી ઈંગણા અને રંજે પામ એવી કાચાવાળા મહીકાદાના બીલોને જુઓ તો ખાત્રી થાય કે ગુજરાત જરૂર વીર-ભિ છે, અને અહીં ‘ગાડી ગુજરાત’ની કહેવત ખોટી પડે છે.

લોકસાહિત્યના અવશેષરૂપ પાણિયાઓ- ગુજરાતમાં પાણિયાઓની પ્રથા પ્રથમના ખતમાં જૂજ હશે, એવું દેખાય છે, કારણ કે તે વખતે લોકોને વીર પુરુષોના સ્મારકો તૃપ્તિવાની ઓછી ધગશ હશે. અને બીજી કારણ એ જણાય છે કે કેટલીક જગ્યાએ પાણિયાઓની કાળજી નહિ રખાતી હોવાથી તે લુપ્ત થયા હશે, એમ માનવાને કારણ મને ; કારણ કે લોકસાહિત્યને સારી રાખનાર અને તેની કદર કરનાર નહિ હોવાથીજ આમ નેહું એમ અનુમાન થાય છે. બાકી જે છૂટા છવાયા પાણિયાઓ ગુજરાતમાં નજરે પડે તેમાંનાં ઘણાખરા ગામઝાપે ખોડેલા હોવાથી અણસમજી ગોરાળો અને વટેમાર્ગીઓ તા પાણિયાઓ ઉપર કુહાડીઓ, તથા બીજા હથિયારો ધસતા હોવાથી પાણિયામાંનો ટલોક ભાગ ધર્માધને છલ્લું ચર્ધ જવાથી તૂટી જાય છે, અને બીજા કેટલાક ભાગને ભંગા અનેક લોકો ઉખેડી તેને તળાવ કે નદીકિનારે નાખી તેનો ધોવાના પત્થર તરીકે પયોગ કરે છે. આથી જ ગુજરાતમાંના વીર પુરુષોના સ્મરણ્યમિત્તો તથા પાણિયાઓ વાસીઓને જૂજ પ્રમાણમાં જ જોવામાં આવે છે. આમ છતાં ગુજરાતમાં હજી ઘણે ઠેકાણે પાણિયાઓ અને છત્રીઓ નજરે પડે છે. પાટણવાડામાં તથા કાકરેજ મેવાસમાં ચર્ધ મયેલા ૧૨ પુરુષોની પાદગીરી માટે તેમના સગાઓએ બનાવેલા કીર્તિસ્તંભરૂપી પાણિયાઓ જી પણ તેઓ સાચવી રહ્યા છે સાબરકાંઠામાં તથા મહી અને ઠેક નર્મદા સુધીના પ્રદેશમાં પાણિયાઓ જૂજજૂજ નજરે પડે છે. ટુંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે ગુજરાતનું લોક-સાહિત્ય સાચવવાનો તથા તેને ઉત્તેજન આપવાનો અથવા તેની તરફ નજર સુધા કરવાનો મવકાશ ધનિક ગુજરાતને મળ્યો નથી. ગુજરાતની નાની ગિયાસતો અને નાના સ્ટેટોમાંથી

રાખી તલવારના એકજ ઝાટકાથી તેના બે લાગ કરનાર બહાદૂર વીર પુરુષો ગુજરાતની વીર ભૂમિમા હજી પણ દયાત છે. ધનુષ્યબાણ હાથમાં લઈ જીવારના માથોડું માથોડું હિલેળા ખાતા ખેતરની સામે પાર મેઘલી કાળી રાતે તાડૂકતા વાઘને અવાજ ઉપરથી બાણ મારી તેનું ગળું વીધનાર વીર પુરુષો ગુજરાતમા હતા. ગુજરાતનો જીવાન એટલે સાક્ષાત વીરતાની ભૂમિ. ગમે તેવું સાહમ ખેડવા તે તૈયાર જ હોય. વાત્રકમા ઘોડાપૂર આવ્યું હોય, વાસ વાસ જળ પાણી ધૂમરીઓ લેતા અને બાણ બિભેલી ગગનમાથી બેખડોને થપાટા દેતા વહી જતાં હોય, ત્યા સરખે સરખા જીવાનડા બેફાંધો કાડે બાધી બેખડા ઉપરથી પાણીમા ત્રાટક્યા જ હોય. મેશ્વો નદીના ધરાઓમા જ્યા પાય-પચીસ મગરો ડાયા ફાટી પડ્યા હોય ત્યા કમરે આકડાનું ઝરડું બાધી હાથમા એકલો છરો લઈ ‘મીથો’ના શબ્દે પાણીમા ઝંપલાવે અને મગરનો શિકાર કરી પાણીમાથી બહાર નીકળે. ફવાના થાળામા લીલી બાજરીનો પોખ ખવાતો હોય ત્યા ફૂલો ફૂલવાની શરત થાય.

“એલા ફૂદી જાઉં ?”

“ફૂલો ફૂલો હવે.”

“લે સારે.”

આમ કહી છલગ મારી ફૂલો ફૂલો જ હોય. ચોમાસાના દિવસો હોય, ધનુષ્યે મરાવવા માટે સરખે સરખા જીવાનડાઓ ગયા હોય, વરસાદ ટપટપ પડતા હોય, ધનનો ધાળજો ઓઢી લાકડીનો ટેકો લઈ જીવાન બિભેલી જોડે ચઢ્યો હોય, અંધારી રાતે ઢોર માયાજૂઝ ઘીડમા ચરતા હોય ત્યા પાડાને કે વાછડાને વાઘે ઝાલ્યું હોય, અને અવાજો જીવાન જાગી જાય, લપાનક જગલમા મેઘલી રાતે ડાગ લઈ એકલો વાઘની પાછળ દોડે અને ડાગથી વાઘને મહાત કરી પોતાના માલને છોડાવી લાવે. બે કાંડે નદી ભરપૂર હોય, નાવડું પણ ન ચાલી શકતું હોય, તેવે વખતે સરખે સરખા ચાર જીવાનિયા બેગા યાદ ગોળી લઈ પાણીમા પડે અને લાટ ભૂલ્યા માણસને સહીસલામત સામે પાર લઈ જાય. કાળજાળ જેના ફૂંફાડાથી પણ માણસ ફાટી મરે એવા વિપધર કાળા નાગને પૂંછડેથી પકડી જમીન ઉપર પટકી મારી નાખે. વાત્રક અને મેશ્વોના કાંડે ઢોર ચરતા હોય, પાણી પીવા નદીમા બિતરે; શિકારની શહ જેનો છુપાઈને બેસી રહેલો મગર વાછડાને કે બકરાને પકડે; એટલે કછોટા મારી પાણીમા બાળકી ફૂલકી મારી મગરના પેટ નીચે પેસી તેને ચીરિ નાખે, અને પોતાના ઢોરને મગરના પંજામાથી છોડાવે. હાથમા ધનુષ્યબાણ લઈને ફૂંગરની ટોચે સરખે સરખા ભાઈમિથો ટોળે મળે અને આકાશમા

પોતાના આપદાદાઓની મદદનીશી કરી વાતો તેને યાદ આવે. ગરવી ગુજરાતનો આ વીર સપૂત પોતાની કાયાને પણ ન ગણ્યકારતા પરોપકાર કરવા તેણે કમર કરી જ હોય ખૂબિયો સાલખ્યો છે ? તુરી સગણાઈ ઉપર ગત ઉપર ગત લઈ રહ્યો હોય અને ઢોલ ઉપર ઝંડી પીટાતી હોય તે વખતે ધરને ખૂણેખાચરેથી હાથમા જે આવ્યું તે હથિયાર લઈને પોતાની ફરજ બજાવવા ધાડની સામે દોડ્યો જ હોય. ગુજરાતની આ વીર કોમોમા રજપૂત, ભીલ, દાકરડા, ઢાળી, વાવરી, રચારી, આજણા, ધારાળા, નાચકડા વિગેરે કોમોના વીર જીવાનો પોતાની વીરતાથી ગુજરાતને ખીખ મુલકના થઈ સાહિત્યની બરોબરીમા જીતું રાખે છે. ગુજરાતમા દુહાસાહિત્ય વધુ પ્રમાણમા ઉપલબ્ધ નથી; તેનું કારણ એ જ છે કે ગુજરાતનું આવું વીર રસનું સાહિત્ય અથસ્થ કરવાના જોઈએ તેટલા પ્રયાસો થયા નથી; તેમજ તેના તરફ ગુજરાતના સાક્ષરવર્ગે પણ નજર નાખી નથી. એટલે ગુજરાતનું આ વીર રસનું સાહિત્ય પ્રમાણમા જ સાપડે છે; છતાં પણ છૂટાછવાયા કેટલાક દુહાઓ ગુજરાતમા પણ મળી આવે છે. જેને ગળથૂંથીમાથી જ તલવાર અને તીર-કામડું મળ્યું છે, તેવા ગુજરાતના ભીલ કે રજપૂતને જીઓ લારે ખાત્રી થાય કે ઘર-સાહિત્ય ખીખ મુલકના પ્રમાણમા ગુજરાતમા પણ છે. પાટણના સોલંકીઓનો ઇતિહાસ એટલે ગરવી ગુજરાતનું ગૌરવ. ગુજરાતના આ વીર સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર રા. - કનૈયાલાલ મુનશીએ કેટલાય પુસ્તકો લખ્યા છે; અને ખીખ પણ કેટલાય લેખકો વીર-ભૂમિ ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર હજુ પણ દ્રષ્ટિ દોડાવે છે. ગુજરાતની વીરભૂમિ તેના બાળકોને પોતાની ગોદમાં આસરો આપે છે. ડુંગરો અને પત્થરોથી છવાયેલી ભૂમિ, મોટા વનો, નદીઓના નવાણો અને રસકસથી ભરપૂર એવી ગુજરાતની વીરભૂમિમા ઘરસાહિત્યના થરો ને થરો બાજેલા છે. નેક્રે લોકમુખે ગુજરાતનું થોડું ઘણું વીરસાહિત્ય સચવાઈ રહ્યું છે; પણ ન્યારે કોઈ ભેખધારી ખભે ઝોળી ભરાવી ગુજરાતનો મુલક ખૂંદવા નીકળ્યો અને ગુજરાતના વીરસાહિત્યના થરો તે જેમ જેમ ઉખેળતો જશે તેમ તેમ તેને ગુજરાતનું વીરસાહિત્ય ઉપલબ્ધ થશે, અને તે ન્યારે જગત આગળ મૂકશે ત્યારે ગુજરાત વીરસાહિત્યમા જરૂર ખીખ દેશોની હરોળમા જીતું રહેશે. કોઈ દેવીપુત્ર બારોડના દાયરામા જઈ ચડ્યો; તેના મુખમાથી ઝરતો વાણીપ્રવાહ તમારા અંગેઅંગ હથમચાવી મૂકશે; તમારી કાયાના ફંચા જીભા કરી દેશે; અને તમે પોકારી બિહારો કે વીરરસ તે આનું નામ. ગુજરાતના વીરરસના સાહિત્યનું આટલું વિવેચન કથી પછી હવે આપણે તેના શૈય-સાહિત્ય તરફ વળીશું.

(૨)

રાવ વીરમદેવ

વીરમદેવ પનવાસ, કાસુ કીરતીયા તણે;

લંકા લીલવિલાસ રામન દીધી રમણુહિત.

ઈડરનો રાડોડ રાવ વીરમદેવ નર્મદાતીરે આવેલા ઝોકારેશ્વરની યાત્રાએ પોતાની રાણીઓ સાથે ગયો છે. ત્યાં અકબર બાદશાહના શાહનવા મીરજા માટે કેટલાક કસાઈઓ ગાયો લઈ જતા હતા. વીર વીરમને આવ્યા પવિત્ર સ્થાનમા ગોવધ થાય તે ન રુચ્યું તેણે ગાયોનું મૂલ્ય કસાઈઓને આપી તેમને ગાયો છોડી દેવા માટે કહ્યું. કસાઈઓ એક હિંદુના

કહેવાથી ઓછા એમ ગાયો ઝાડે ? વીરએ પછી તે ગા માતાઓને છોડાવવા માટે કસાર્ધ
ઓને દાગ કર્યા અને ગા માતાઓને આ વીગ ગજપૂતે છોડાવી બાદશાહનો ટાપ પોતાને
માથે વરોરી લીધો. બાદશાહે મીરજાને મોટું લશ્કર આપી મોટું મોકલ્યો છંદર તાપાના
બીલોડા એ મીરજાનો મુકામ હતો. વીર વીરમ એકનો એક દિવસે શાહજાનને મળના
બીલોડા ગયો. ત્યાં એક કૌતુક થયું બાળુના છાપરા પડ્યા એક બિનાડી કબૂતરને લઈ
અગાસીમા પડી કબૂતર મરી ગયું બિનાડી છતતી ગઈ. વીર વીગના મનમાં વિચાર
આવ્યો. તે અડપથી બિજળી શાહજાનની ગળતી પડી તેને અગાસીમાથી બોધ નાખે છે,
પોતે તેના ઉપર પડે છે, શાહજાનનો મરી જાય છે, વીરમ ઘોડા ઉપર મેસી આવ્યો જાય છે.
એક વળતની વાત વીરમ પોતાના આપ નારાયણવની સાથે બાદશાહ અડખના દગબારમાં
દિલ્હી જાય છે. અહીં પાંજરે પૂરેલો એક વાધ છૂટી જાય છે, કોઈથી વરા ચતો નથી
વીસ વર્ષનો વીરમ હડી કાઢી હાથમાં ઢાલ તલવાગ લઈ વાધને મહાત કરવા દોડે છે
દાન વાધના માથામાં મારી તલવારથી તેનું પેટ ચીરી નાખે છે. બાદશાહ ગુજરાતના
આ વીર રાજપૂતનું અપ્રતિમ શૌર્ય જોઈ તેનું અનેક ત્યાગત કરે છે.

સૂરજમલ રાહોડ

નિન્ને નિંદગડીહ, અરિયાને આવે નહિ,
ચકવે આદરણીહ, તે કીધી સૂજ કમધ
આપા ચૂક કરે, નરેન્દ્ર જો માગત નહિ,
ગુર્જર ધરા ધરે, કર દેતો સૂજે કમધ

છંદર સરયાન તાનાનું આદરણી ગામ ત્યાંનો માલિક સૂરજમલ રાહોડ સંવત ૧૮૪૫
ની એ સાલ હતી વડોદરા સરકાર તરફથી લશ્કર લઈ આપા સાહેબ ખડણી ઉવરાવવા
મહોકાશામાં ઉતર્યો હુંદકાટ અને બીજા અનર્થો કરતું મરાઠી લશ્કર છંદર આવ્યું છંદરમાં
આ વખતે રાવ શીવસિંહજી હતો મરાઠી લશ્કરના નાસથી છંદરવાડાની પ્રજા ત્રાસી ગઈ
આપા સાહેબે શીવસિંહજીને દબાવી તેમના કાકા રાવસિંહજી અપુત્ર મરણ પામ્યા હોવાથી
છંદરને અડધો ભાગ પોતાને આપવાનું દયાણુ કર્યું કરાગનામું થયું તેના ઉપર છંદરના
ધણીની સહી થઈ હવે વારો આવ્યો. છંદરના સરદારોનો આ લેખ ઉપર ખરાપણુની
સહીયો કરવાનો એક પછી એક સરદારોએ મરાઠાઓની બાંધી કરાર નામ
ઉપર સહીઓ કરી હવે વારો આવ્યો. સૂરજમલનો તેણે કરાર વાચ્યો અને તે
વાચતા જ તેના બધા ચઢવા તેણે મરાઠાઓથી નહિ ગલરાતા આપા સાહેબના દેખતા જ
ત્યાં ત્યાં લેખના તેણે સદત્ત્વ ટુકડા કરી નાખ્યા અને આપા સાહેબને કહ્યું કે ગુજ
રાતની બુધિમાથી હજી વીરતા ઓસરી ગઈ નથી રજપૂતો ત્યાં સુધી જીવે છે ત્યાંસુધી
તમેને આમ છંદરનો અડધો ભાગ મક્ત મળવાનો નથી આમ બોલી હજારો મરાઠા
ઓથી રક્ષાયેલા આપા સાહેબના તણુમાથી વિજયી વીરની માફક ખંડાગ ત્રિકળી પ્રસરીને
ડણુમ દેતો આવ્યો ગયો. આપા સાહેબ જોઈ જ રહ્યો.

સામંતસિંહ બિહોલો

અમદાવાદથી ચોપીસ માર્ગે દૂર આવેલા બહીવલ ગામના બિહોલો દાદગ સામંત
સિંહ કામ પ્રસંગે અમદાવાદ જાય છે બાદશાહ અદમદશાહના જે ગજપૂત સાગાઓ

જેતોજ અને વરસોજ રાજ મહેલની અટારીએ ઉભા છે. ઉનાળાનો તાપ હોવાથી સામંતસિંહે માથે કપડું ઢાકી છાયો કર્યો છે. અને ઘોડાને મનગતાવતો આ વીર ફાઈની પશુ પર્વા કર્યા વગર શાહી મહેલ આગળથી પસાર થાય છે અરખે ઉરોસા બાદશાહના સાળાઓ મસ્કરી કરે છે સામંતસિંહ પ્રત્યુત્તર આપે છે. સાથે સાથે પોતાની ઓળખ પણ આપે છે. સંધ્યા ટાણે બાદશાહ ભોજન કરવા બેસે છે. તે વખતે રજપૂત ભેગમ વાત છેડે છે. મારા બાઈઓને માથે તમ જેવું છત્ર હોવા છતાં લોકો મેણા મારે કે રજપૂત થઈ મુસલમાનને કન્યા આપી ? બાદશાહ ગુસ્સે ભરાય છે. પોતાના સાળાઓને મેણુ મારનાગનું નામ જાણે છે. અને બીજે દિવસે બાદશાહી ફાજ બહીયલ ઉપર ચઢે છે. જાણે ‘કીડી ઉપર કટક’ પણ રજપૂતાણીની કુખે ઉછરેલા ગુર્જરી માતાના એ વીર બિહોલા રજપૂત પુત્રાએ બાદશાહને મચક આપી નહિ છ છ મહિના સુધી બાદશાહી લશ્કર બહીયલ ઉપર હલ્લા કરે છે છતાં કંઈ નિકાલ આવતો નથી વીર સામંતસિંહ ગુજરાતની વીર ભૂમિનું પાણી બાદશાહને બતાવી રહ્યો છે. આખરે થાકી બાદશાહ સલાહ કરે છે.

ભૂપતસિંહ.

૧. સુવાળ પ્રગણાના કાળી કાકોર ભૂપતસિંહ સોલ જી અને કડીના મહાવરાવને દોસ્તી પધાયેલી. મહાવરાવે ગાયકવાડ સરકારના કેટલાક કમ્પાઓ કબજે કર્યાથી ગાયકવાડ સરકારનું લશ્કર લઈ એક અગ્રેજ આફસર કડી ઉપર ચઢે છે. મહાવરાવ ધેરાઈ જાય છે એક મરાઠા સ્વામને ભડોડે મિત્રની પાસે મદદ માગવા માટે મોકલે છે વીર ભૂપતસિંહ મિત્રની સ્થિતિ પલવાગમા કલ્પી લે છે. અને પોતાના માણસો સાથે તે મિત્રની વારે જાય છે અને ત્યાં પોતાના પ્રાણુની પશુ પર્વા કર્યા વગર તે પોતાની દુરજ બજાવે છે. ગાયકવાડી લશ્કરને તે પાણુ હલાવે છે ગાયકવાડી લશ્કરનો ગોરો ઉપરી ગોળાઓથી પ્રાણુ જેવા વિધાઈ મયેલા ભૂપતસિંહ સામે આવે છે અને ચારે બાજુએથી ઘેરાયેલા આ વીર ઉપર બેથોનેટથી હલ્લા કરે છે પડતા પડતા આ વીર પોતાની પાસેની તનવાગ ગોરા ઉપર ફેકે છે. ગોરો પણ ધરતી ઉપર ઢળી પડે છે ભૂપતસિંહ મિત્રને માટે પ્રાણુ આપી સર્વો સંચરે છે.

જેતોજ અને વરસોજ રાજ. મહેલની અટારીએ ઉભા છે. ઉનાળાનો તાપ હોવાથી સામંતસિંહે માથે કપડું ઢાંકી છાંયો કર્યો છે. અને ઘોડાને ચનગનાવતો આ વીર કોઠાની પથ્થુ પર્વા કર્યા વગર શાહી મહેલ આગળથી પસાર થાય છે. અરપે ઉમેલા આદશાહના સાળાઓ, મસ્કરી કરે છે, સામંતસિંહ પ્રત્યુત્તર આપે છે. સાથે સાથે પોતાની ઝોળખ પથ્થુ આપે છે. સંધ્યા ટાણે આદશાહ ભોજન કરવા બેસે છે. તે વખતે રજપૂત બેગમ વાત છેડે છે. મારા બાઈઓને માથે તમ જેવું છત્ર હોવા છતાં લોકો મેણાં મારે કે રજપૂત ચર્મ મુસલમાનને કન્યા આપી ફાદશાહ શરસે લરાય છે. પોતાના સાળાઓને મેળું મારનારનું નામ નળે છે. અને બીજે દિવસે આદશાહી ફોજ બહીયલ ઉપર ચઢે છે. નળે ‘કીડી ઉપર કટક’ પથ્થુ રજપૂતાણીની કુખે ઉછરેલા શુન્નરી માતાના એ વીર બિહોલા રજપૂત પુત્રોએ આદશાહને મચક આપી નહિ. છ છ મહિના સુધી આદશાહી લશ્કર બહીયલ ઉપર હલ્લા કરે છે. છતાં કંઈ નિકાલ આવતો નથી. વીર સામંતસિંહ શુન્નરાતની વીર ભૂમિનું પાણી આદશાહને ખતાવી રહ્યો છે. આખરે થાકી આદશાહ સલાહ કરે છે.

ભૂપતસિંહ.

“સુવાળ પ્રગણના કોળી હાકોર ભૂપતસિંહ સોલંકી અને કડીના મહાવરાવને દોરતી બંધાયેલી. મહાવરાવે ગાયકવાડ સરકારના કેટલાક કરબાઓ કબજે કર્યાથી ગાયકવાડ સરકારનું લશ્કર લઈ એક અંગ્રેજ અફસર કડી ઉપર ચઢે છે. મહાવરાવ ધેરાઈ નબ છે. એક મરાઠા સ્વારને બકોડે મિત્રની પાસે મદદ માગવા માટે મોકલે છે. વીર ભૂપતસિંહ મિત્રની રિયતિ પલવારમાં કલ્પી લે છે. અને પોતાના માણસો સાથે તે મિત્રની વારે નબ છે અને ત્યાં પોતાના ગ્રાણીની પથ્થુ પર્વા કર્યા વગર તે પોતાની ફરજ બજાવે છે. ગાયકવાડી લશ્કરને તે પાથુ હલાવે છે. ગાયકવાડી લશ્કરનો ગોરો ઉપરી ગોળાઓથી ચારણી જેવા વિધાઈ મથેલા ભૂપતસિંહ સામે આવે છે. અને ચારે બાજુએથી ઘેરાયેલા આ વીર ઉપર બેયોનેટથી હલ્લા કરે છે. પડતાં પડતાં આ વીર પોતાની પાસેની તલવાર ગોરા ઉપર ફેંકે છે. ગોરા પથ્થુ ધરતી ઉપર ઢળી પડે છે. ભૂપતસિંહ મિત્રને માટે પ્રાણ આપી સ્વર્ગે સંચરે છે.

કહેવાથી આજ એમ ગાયો છાંડે ? વીરમે પછી તો ગા માતાઓને છોડાવવા માટે કસાઈ-
ઓને દાગ કર્યા અને ગા માતાઓને આ વીર રજપૂતે છોડાવી બાદશાહનો કોપ પોતાને
માથે વહોરી લીધો. બાદશાહે ખીરજાને મોટું લશ્કર આપી ઇશ્ત મોકલ્યો. ઈંડર તાખાના
બીલોડા એ ખીરજાનો મુકામ હતો. વીર વીરમ એકલો એક દિવસે શાહજાદાને મળવા
બીલોડે ગયો. ત્યાં એક કૌતુક યયુ બાણના હાપરા પરથી એક બિલાડી કબૂતરને લઈ
અગામીમા પડી. કબૂતર મરી ગયું. બિલાડી જીવતી રહી. વીર વીરમના મનમાં વિચાર
આવ્યો. તે ઝડપથી જીજળા શાહજાદાની ગળચી પકડી તેને અગામીમાથી મોંઘ નાખે છે;
પોતે તેના ઉપર પડે છે, શાહજાદો મરી જાય છે; વીરમ થોડા ઉપર બેસી આવ્યો જાય છે.
એક વખતની વાત: વીરમ પોતાના બાપ નાગજીરાવની સાથે બાદશાહ અકબરના દરબારમાં
દિલ્હી જાય છે અહીં પાગરે પૂરેલો એક વાઘ છૂટી જાય છે; કોઈથી વશ થતો નથી
વીસ વર્ષનો વીરમ હડી કાઢી હાથમાં ઢાલ તલવાર લઈ વાઘને મહાત કૂવા દોડે છે.
ઢાલ વાઘના માથામાં મારી તલવારથી તેનું પેટ ચીરી નાખે છે. બાદશાહ ગુજરાતના
આ વીર રજપૂતનું અતિમ શૌર્ય જોઈ તેનું અનેક રત્નાગત કરે છે.

સૂરજમલ રોહડ

નિરુએ નિંદરડીહ, અરિયાને આવે નહિ,
અકલે આદરણીહ, તે કીધી સૂળ કમધ,
આપા ચૂક કરે, નરેન્દ્ર જો માગત નહિ,
ગુજર્ગ ધરા ધરે, કર દેતો સૂળે કમધ.

ઈંડર સરયાન તાગાનું આદરણી ગામ ત્યાંનો માલિક સૂરજમલ રોહડ સંવત ૧૮
ની એ સાલ હતી વડોદરા સરકાર તરફથી લશ્કર લઈ આપા સાહેબ ખડણી ઉધરા
મહોકાઠામાં ઉતર્યો. લુટફાટ અને ખીજા અનર્થો કરતું મરાઠી લશ્કર ઈંડર આવ્યું. ઈંડર
આ વખતે રાવ શીવસિંહજી હતા. મરાઠી લશ્કરના ત્રાસથી ઈંડરવાડાની પ્રજા ત્રાસી :
આપા સાહેબે શીવસિંહજીને દબાવી તેમના કાકા રાવસિંહજી અપુત્ર મરણ પામ્યા હોય
ઈંડરનો અડધો ભાગ પોતાને આપવાનું દબાણ કર્યું કરારનામું થયું તેના ઉપર ઈંડર
ધણીની સહી ધઈ. હવે વારો આવ્યો. ઈંડરના સરદારોનો આ લેખ ઉપર ખરાપણના
સહીથો કરવાનો એક પછી એક સરદારોએ મરાઠાઓની ખીંટી કરાર નામ
ઉપર સહીઓ કરી હવે વારો આવ્યો સૂરજમલનો તેણે કરાર વાચ્યો. અને તે
વાચતા જ તેના ભવા ગઈયા. તેણે મરાઠાઓથી નહિ ગભરાતા આપા સાહેબના દેખતાં જ
ત્યાં ત્યાં લેખના તેણે સદસ્ય ઢુકડા કરી નાખ્યા અને આપા સાહેબને કહ્યું કે ગુજ
રાતની ભૂમિમાંથી હજુ વીરતા એસરી ગઈ નથી રજપૂતો જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાંસુધી
તમેને આમ ઈંડરનો અડધો ભાગ મક્કલ મળવાનો નથી આમ બોલી હજારો મરાઠા
ઓથી રક્ષાયેલા આપા સાહેબના તણુમાંથી વિજયી વીરની મારફત પહોંચ નિકળી કેસરીને
ઠણકા દેતો આવ્યો ગયો આપા સાહેબ જોઈને રણે

સામંતસિંહ બિહોલો

અમદાવાદથી ચોવીસ માઈલ દૂર આવેલા બહીંગલ ગામનો બિહોલો શકી સામંત-
સિંહ કામ પ્રસંગે અમદાવાદ જાય છે. બાદશાહ અકબરશાહના જે રજપૂત સાગાઓ

જેતોજ અને વરસોજ રાજ મહેનતી અટારીએ ઉભા છે. ઉનાળાનો તાપ હોવાથી સામતસિંહે માથે કપડું ઢાકી છાયો કર્યો છે અને ધોડાને યનગનાવતો આ વીર કોઈની પણ પર્વા કર્યો વગર શાહી મહેલ આગળથી પસાર થામ છે અરખે ઉમેશા બાદશાહના સાળાઓ મસ્કરી કરે છે સામતસિંહ પ્રત્યુત્તર આપે છે સાથે સાથે પોતાની ઝોળખ પણ આપે છે સધ્યા ટાણે બાદશાહ ભોજન કરવા બેસે છે તે વખતે રજપૂત ભેગમ વાત છેડે છે મારા ભાઈઓને માથે તમ જેવું છત હોના છતાં લોકો મેણા મારે કે રજપૂત થઈ મુસલમાનને કન્યા આપી ? બાદશાહ ગુસ્સે ભરાય છે પોતાના સાળાઓને મેણ મારનારનું નામ જાણે છે અને બીજો દિવસે બાદશાહી ફોજ બહીષ્ણ ઉપર ચઢે છે જાણે ‘કાઠી ઉપર કટક’ પણ રજપૂતાણીની કુખે ઉછરેલા ગુર્જરી માતાના એ વીર બિહોલા રજપૂત પુત્રોએ બાદશાહને મચક આપી નહિ છ છ મહિના સુધી બાદશાહી લશ્કર બહીષ્ણ ઉપર હલ્લા કરે છે છતાં કંઈ નિકાલ આવતો નથી વીર સામતસિંહ ગુજરાતની વીર ભૂમિનું પાણી બાદશાહને બતાવી રહ્યો છે આખરે થાકી બાદશાહ સલાહ કરે છે

ભૂપતસિંહ

સુવાગ પ્રગણના મળી દાકોર ભૂપતસિંહ સોલકી અને કડીના મહદાવરાવને દોસ્તી બધાયેલી મહદાવરાવે ગાયકવાડ સરકારના કેપ્તાક કચ્છાઓ કબજે કર્યાથી ગાયકવાડ સરકારનું લશ્કર લઈ એક અગ્રેજ અફસર કડી ઉપર ચઢે છે મહદાવરાવ ધેરાઈ જાય છે એક મરાઠા સ્વામને બકોડે મિત્રની પાસે મદદ માગના માટે મોકલે છે વીર ભૂપતસિંહ મિત્રની સ્થિતિ પલવારમા કટપી લે છે અને પોતાના માણસો સાથે તે મિત્રની વારે જાય છે અને ત્યાં પોતાના ગ્રાણી પણ પર્વા કર્યો વગર તે પોતાની ફગ્ગ બજાવે છે ગાયકવાડી લશ્કરને તે પાણુ હાંપે છે ગાયકવાડી લશ્કરનો ગોરો ઉપરી ગાળીઓથી ચારણી જેવા વિધાઈ ગયેલા ભૂપતસિંહ સામે આવે છે અને ચારે બાજુએથી ધેરાયેલા આ વીર ઉપર એથોનેટથી હલ્લો મેરે છે પડતા પડતા આ વીર પોતાની પાસે િ તનવાર ગોરા ઉપર ફેકે છે ગોરો પણ ધરતી ઉપર ઢળી પડે છે ભૂપતસિંહ મિત્રને માટે પ્રાણ આપી સ્વર્ગે સથરે છે

રાણો અમરસિંહ

સુદાસણાનો રાણો અમરસિંહ દાયરામા બેઠો છે દાતાના રાણાને અને અમરસિંહને અણબનાવ આવે છે દાતાનો રાણો સુદાસણાના દોર ઢાકી લાવવા માટે કેટલાક લોકોને ધનામની લાલચ આપી ઉશ્કેરે છે દાતાના લોકો વગડે ચરતા સુદાસણાના દોર ગોવાળોને મારીને ઢાકી જાય છે દાયરામા આવીને ગોવાળો ધા નાખે છે રજપૂતને રવાડે રવાડે આજ બપો છે પોતાની જીનસંગી તલવાર લઈ ધોડી ઉપર સ્વાર થઈ દાયરાની મોઝે મૂકી પોતે એકલે પડે ધણુ વાળવા ઉપડે છે ગાઉ અધગાઉએ તે ધણુને ઢાકી જનારા ઝોને આડી જાય છે અને એકલો વીસ પચીસ માણસ સામે બાટકે છે જાણે ઘેટાના ટાળામા વાધ પડ્યો બે ચાર જણુને પોતાની તલવારથી કાપી નાખે છે બીજા જીવ બચાવવા ઢોરોને મૂકીને નાશી જાય છે રાણો અમરસિંહ મલમતે મૂખે પોતાની પ્રજના ધનને લઈ પાછો ફરે છે

અને આવી તો અનેક શૈર્ષ કથાઓ ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાંથી માંપડે છે. ગુજરાતના વીર રસના સાહિત્યને થોડે ધણે અંશે પણ મંધરી રાખનાર બારોટ કવિઓએ આ શૈર્ષ કથાઓ જેવી જોઈએ તેવી પોતાને ચોપડે મંધરી રાખી છે. આ શૈર્ષ કથાઓ લખતી વખતે તેમને પુસ્તકોના રેફરન્સો કે વિચારો કરવા માટે કલાકોના કલાકો સુધી ખેસવું પડ્યું નથી આ દેવી પુત્રોએ નથી જોયો સમય કે નથી જોઈ જત. એણે ગમે ત્યાં અને ગમે તે વખતે મર્દોનગીનો પ્રમંગ ભાળ્યો કે કોઈ પણ જાતના પક્ષપાત સિવાય તેણે પોતાને ચોપડે ટપકાવ્યો જ હોય. એણે એક સરખી રીતે જ રંક અને રાજ્યોને ખીરદાવ્યા છે અને ઇતિહાસને પાને અમર કર્યા છે. આમ અમરા ગુજરાતના લોકસાહિત્યે જગતને બતાવી આપ્યું છે કે ગુજરાત એ વીરશૈર્ષની જોમ છે.

(૩)

આ પછી ગુજરાતનું શૈર્ષગીતનું અને વીર રસનું સાહિત્ય તે દૂદા અને છદો, ગીતો વિગેરે છે. આના ઉત્પાદકોએ પણ કમાલ કરી છે. આવા દૂદા, છદો, કવિતો અને ગીતોના આસ્વાદ લેવો હોય તો શીવલાલ કવિ જેવા કોઈ વયોવૃદ્ધ બારોટને મુખેથી સાંભળજો એટલે તમને ગુજરાતના લોકસાહિત્યની સમૃદ્ધિનું આછેર દિગ્દર્શન થશે. ગુજરાતનું આ સાહિત્ય પુસ્તકોને પાને તો નહિ જેવું જ ચઢ્યું છે. તેથી અધિક તો એ બારોટ કવિને હૈથે ભરેલું છે. ગુજરાતના આ મહામૂલા સાહિત્યને સાચવી અને તેનાં શૈર્ષની ધારા અખડ વહેતી રાખનાર આ દેવી પુત્રોએ પોતાની શક્તિનો ધૂળ ધૂળ ઉપયોગ કર્યો છે. હવે એ ગીત અને દૂદા સાહિત્યના થોડા નમુનાઓ અને ટાકીએ.

રાયસિંહજી.

ઈંડરના મહારાજ આનંદસિંહ ગુજરી ગયા પછી તેમના બાળ કુંવર શીવસિંહજીને રાયસિંહજીએ ઈંડરની ગાદી ઉપર બેસાડ્યા. અને તેઓ નાના હોવાથી ઈંડરનું રાજ્ય તેમને નામે તેમના કાકા રાયસિંહજી સ્વયંવચા લાગ્યા. રાયસિંહજીએ રણાસણના દાકોર અદેસિક ઉપર ચઢાઈ કરી. આ વખતે ઈંડરના રાહોડો અને રણાસણના રહેવર રજપૂતો વચ્ચે જંગ મંડાયો. ગુજરાતનો કવિ આ દ્રશ્ય જોઈ શે છાનો ગ્હે ! એણે રહેવરો અને રાહોડોના યુદ્ધનું જેવું જોયું તેવું વર્ણન શરૂ કર્યું.

નિશ દિહ નગારા ઘોહ મટે નહિ;

ધડ જો ધારા ન કે ધટે.

નત ફેાળાં ગજ બંધ મટે નહિ;

માઈ રે ના ધંધ મટે.

આદળતે વળતે દન આપો;

ચડતે પડતે ખેત ચઢે.

પડીયા પાખે સાજ ન પડશે;

પડે ધણા તદ સાજ પડે.

દળ જુટે જળખેળ દહુ દરા;

અજા તીર પાખળ રમઝોળ.

કંદિ કેર મટશે કાળો;
ધર ધંડર ધાલ્યો ધમરોળ.
આવધ બલા કે બલા અઝાઝય;
સોહણુ બલા કે બલા સય.
રહેવર બલા કે બલા રાઠવડ;
હેમર બલા કે બલા હય.
ધાહા પડે ઉપડે ધમસા;
ગદા ખડે ન કામ રડે.
સોહ પડે ભડે દળ સામા;
ધરતી હોય ન કડે ધડે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતના કેટલાક દૂદાઓ છે. તેમાના કેટલાક લઈએ. ઇંડરનો મુક
મશહુર ખંદારવડીયો ધિરજ ને વખતે ખંદારવડે હતો તે વખતના આ સોરઠા છે.

પાટણુ ઘોડા પાય, મગરી રઢી મેવાડરી;
આબો ઉડળ માય, ધારે તો લે ધિરતો.
માલવ ધરતી માડી, યુના લગ ધાહા પડે;
કલકત્તે કમાડ, ધાકે જડીયા ધિરતા.
તું ધિરા તલવાર, નવ સહસા ઝાલત નહિ;
નક્ષત્રિ નિધરિ, ખંડ નવે હોતે ખરી.

મુડેડીનો સુરજમલ ખંદારવડે હતો તેની પાછળ અંગ્રેજ અફસર એરિન્ઝીન લરકર
લઈને પડેલો સુરજમલ તો ધૂંઆના ડુંગરે હતો. પણ અંગ્રેજ અફસરે વિચાર કર્યો
એના ગામ ગોતાને જો બાળી મકુ તો તે અહિં આવે આવો વિચાર કરી તે ગોતા ઉપર
ચઢ્યો. ત્યાં રજપૂતોએ સામનો કર્યો, ગતના રાઠોડ નામના રજપૂતે અંગ્રેજ અફસરના
ધણા માણસોને મારી નાખ્યા અને પછી પોતે પણ પકડ્યો. તેનો દૂહો કવિએ બતાવ્યો.

આગે કહેતા એમ, શીર પડીયા ધડ ઉઠશે;
નર ગતના તેં નેમ, સો રાખ્યો ભડશે સરા.

ઇંડરના રાવ કલ્યાણમલનો પુત્ર રાવ જગન્નાથ, તેણે પોતાના અમલ દર્મિયાન
બ્રાહ્મણ વાણીયાઓ વટલાવ્યા અને બીજા પણ બહુ અનાથોં કર્યો કવિએ આથી આ
રામનું દૂહાનું વર્ણન કર્યું

જળ ખોયું, જગનાથીયા, કલ્યાતણા કપૂત;
વટલાવ્યા બ્રાહ્મણ વાણીયા, રખડાવ્યા રજપૂત.

આવા દૂદા, સોરઠા, ગીતો કાઈ બારોડ કવિને મોટે અથવા તો વહીવટના દાય-
રામા તેમના મોટે ગવાતા સાલજો અને તમનેય જો એ વીર રસનો પાતો ન ચઢે તો
ફટ કહેજો. ખૂબ જોર ખૂબ ઝકઝમક અને જોશ ભરી બાતી ભર્યો આ ગીતો અમારા
વીર રસના સાહિત્યના મેદાનો જગો છે.

આમ પ્રજા જીવનની સૌધની જીવંત ભાવનાથી અને તે ભાવનાને પાણી સિંચતા
ગુજરાતના જીવન કમથી અને એ જીવન કમને ઉત્તેજતા-ગિરદાવતા અને સુહાવતા પ્રાણુ-

વાન સાહિત્યથી ગુજરાત અરેખર એક વીર રસના સમગ્રગમ્ય જેવું દીપી ગયું છે. વીર રસ એ ગુજરાતની પ્રજાનો સૈદ્ધાંતો જુનો મહામુલો વારસો છે

(૪)

હવે આપે છે ભગ્યરી એક તરફ શમ્યાઈ આમા સિંધુડો રાગ મદા સાગરના ધુધ-વાટાની પેઠે ગતો ઉપર ગતો લઈ રહ્યો હોય દોલ ઉપર ગુળીયો ગડગડતો હોય ખીંચ બાણ કવિજનોની આગર અરતી જલદત વાણી અને તેમની ગિરદાઈઓ મુઠાનેય રમ્યાનેથી હોવા કટતી ગુણ ગદી હોય તેવે વખતે આ બધાનો સાથ પુરાવના ભગ્યરી આવી પહોંચે છે, એની ભાગી દુરી કામડી ખખડી ગયેલો ગવણ દર્યો મેવાધેના લુગ્રા ગુજરાતના વીર રસના સાહિત્યમા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે બારોટ કવિઓના દાયરા રાખ્યામા એ જઈ બેસે છે ત્યાની શાય કથાઓ અને ગાયર્ગીતો તે પોતાના મજબૂત હોવા છે, અને પોતાના દેવામા મંધરી રાખે છે બદાગવનીમાઓના અગ્રિમા એ અવતો છે અને તેનું મનન કર્યું પછી તે પોતાનું શાય લઈ બદાર ગામડે ગામડે નિમ્ને છે માર્ક દરબારની ડેલીએ કે માર્ક શેઠની હલેલીએ કે માર્ક મરીખના કુપધને જોટલે બેસી પછી તે ગવણ દર્યાના તાર ઉપર કામડી ફેરવે છે. અને પછી પોતાના પડછંદ અવાજે તે પોતે સંધરેલી શાય કથાઓ અને રાસકાઓનો પ્રવાહ વહેતો મૂકે છે દા. ૧ તે વખતે તે શા અજબ ખીલે છે? તમે કહો તો તમોને તે કચ્છ રસ મજબાવી ગણી દે તમે કહો તો તમોને શાયના એવા પાકો સંભળાવે કે તમારી શમચાઈ અવગી થઈ જાય ભરયરી જોટલે લોક દેવાનો એ સાચો પ્રતિનિધી મેદાનના રાયના ગીતો ગુજરો હોય કે તવાજનો રાસકો ગાતો હોય અથવા તો ધિરજના બદારલટાનું વર્ણન કરતો હોય તે વખતે તમોને જરૂર એમ થાય કે આ ભરયરીઓ લોક સાહિત્યના સાચા સેવક છે ગામડે ગામડે ફરી તમે આ સાગર પેટા ભરયરીઓ પાસેથી ગુજરાતના શાય ગીતો અને રાસકાઓ એક વખત સાંભળો તમોને લોક સાહિત્યના આ સેવક તરફ જરૂર માન ઉત્પન્ન થશે લોકસાહિત્યના આ ભેખધારીઓને નથી વાડા કે નથી બેદલાવ, તેઓ તો શાયકથાઓ અને શાયર્ગીતોને પોતા પાસે ભરેલા બહારમાથી લોક હૃદય આગળ ઠાપવી લોક સાહિત્યને મરતુ બચાવવાના પ્રયાસો કરી રહ્યા છે અને અરેખર તેમના તે પ્રયાસો પ્રશસનિય છે આમ હોવા છતાં ગુજરાતનો ધણોખરો ભાગ આ લોકોને સાંભળતો પણ નથી એ ખેદની વાત છે

ગુજરાતના વીરપુત્રોના વીરરસનો આ આહો પરીચય છે એ વીર જીવની જેલે દલકો માણી છે એ બહાદુરીની વાતો જેલે માબળા છે જેલે છે કે અનુભવી છે એવે તો આખું એ અધિક માણ્યુ અને જાણ્યુ હશે આતો ધ્વજ માર્ગ દર્શન જેવું જ છે ગુજરાતના વીરરસની પુરેપુરી ઓળખે માણવી હોય તો કે રાજકવિ શીવલાલ કે રાવ રમુવરપ્રસાદ કે જયસિંહ કવિ જેવા દેવીપુત્રો મળજો દિવસોના દિવસો અને ગદિનાઓના મદિતા સુધી એમનો વાણીપ્રવાહ વહેતો રહેશે એટલી બધી બંધ એથીએ વિશેષ સમૃદ્ધિ એમની પાસે સંધરી રાખેલી છે એ વીરરસના જીવત કાવ્યસભા કવિરાજોને વદન કરી આપણે તો અત્રેજ વિગ્રમીએ

હરિગામ

તા ૨૫-૮-૪૬

મગનલાલ બાપુજી બ્રહ્મભટ્ટ

વાર્તાકારની કલા

અનુભવ નહિ પણ પોતાને થએલા અનુભવ પરનો કર્તાનો નિર્ણય એ કથાની આવશ્યક વસ્તુ છે. પોતે જે કાંઈ જુએ છે ને નહિ પણ પોતે જે કાંઈ જુએ છે તેના ઉપરનું કર્તાનું અંતર્દર્શન અને વિમર્શ. અનુભવ તરીકે સાબરમતીની રેતીમાં રાષ્ટ્રોત્થાનની ઘોષણા માટે ભરાતી એનેકરંગી અને વિવિધ માનવ-સભા એ પાટણ પાસે આવેલા સુના ખંડીયેરો અને સુના સરસ્વતી તટના પરિભ્રમણ કરતા સરખામણીએ અનેક રીતે રસ-ભરી, રંગભરી, ઉત્તેજનાભરી, અને પ્રોત્સાહનભરી લાગે, પણ પાટણ પાસે આવેલા ખંડીયેરો અને સુના સરસ્વતી તટના પરિભ્રમણ અંતે આપણને “પાટણની પ્રજુતા” કે “ગુજરાતનો નાથ” સાપડે જ્યારે સાબરમતીની રેતીમાં ભરાયેલી માનવસભા કદાચ સારી, શિષ્ટ, આકર્ષક ભાષામાં લખાયેલા વર્ણનાત્મક હેવાલ દૈનિક કે અઠવાડિક પત્રોને પુરા પાડે. અને એમ પણ બને કે સાબરમતીની રેતીમાં ભરાયેલી કે ભરાતી માનવસભાઓ શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ પાસે “દિવ્ય-ચક્ર” જેવી નવલકથા લખાવે આપણે કશું કહી ન શકીએ કેમકે અનુભવ નહિ પણ તે અનુભવ પરનો કર્તાનો નિર્ણય એ આવશ્યક વસ્તુ હોવાથી કર્તા પોતે જ એ બાબતનો નિર્ણય કરી લે છે.

કલા એટલે સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ એટલે કે કલાનો આવશ્યક વ્યાપાર સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ પાડવાનો છે એવા સામાન્ય રીતે ખુબ સ્વીકારાયેલા મત સાથે કલાનું આ દૃષ્ટિબિંદુ વિરોધ ધરાવતું આપણને લાગે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણા માનવના આ સામાન્ય જીવનમાં વ્યક્તિ ઉપર સંભવિતતાઓથી થતા પ્રત્યાઘાતો વધુ અર્થસૂચક છે. દા. ત. ભય જોઈ નાસી છુટવું. પણ કલાકારના કાદંબનિક જીવનમાં કોઈ પણ કિયાની જરૂર રહેતી નથી. કારણ કે કલાકારની સર્વ એતના અનુભવના વિષયગ્રહણસમર્થતાના અને હિમ્મત-ચતાના પ્રકારો પર કન્દ્રિત થયેલી હોય છે. એટલે જરા ઉડાણથી જોશું તો “કલા એટલે સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ” એ શેક્સપીયરનાહી મત અને ઉપર દર્શાવેલા દૃષ્ટિબિંદુમાં કશો વિરોધ નથી.

“કલા એટલે સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ” એ હેમ્લેટનું ઉચ્ચારણ જો તેના ઉપર ટપકેથી દેખાય તેવા અર્થમાં જ સ્વીકારીએ તો આપણે માની લેવું પડશે કે ફેલિઆર્ડ એ ચિત્રાત્મક કલાનું પરમ સ્વરૂપ છે, કારણ કે કેમેરા દર્પણની જેમ જે કાંઈ છે તેનું આબેહૂબ પ્રતિબિંબ પાડે છે. કેમેરામાં આપણી આખ વડે જે કાંઈ દેખાય છે તે સર્વ આવે છે એમ નથી કારણ કે આખ તો વિઘ્નમાન વસ્તુઓમાંથી અસુકને જ પસ દગી આપે છે જ્યારે કેમેરામાં તો જે કાંઈ વિઘ્નમાન વસ્તુઓ છે અને જે કાંઈ દેખી શકાય તેમ છે તે સર્વ સારા દર્પણની જેમ ઝડપાય છે. પણ જો હેમ્લેટ ઓચરી વ્યાખ્યા તેના અનુભવમાં લઈએ તો તેને આપણે આપીએ છીએ તેના કરતા કંઈક જુદું જ અર્થમદ્દત આપવું જોઈએ.

હેમ્લેટ કહે છે કે નાટ્યાભિનયનો હેતુ:—

“To hold, as 'twere, the mirror upto nature,
To shew virtue her own feature,

Scorn her own image,
And the very age and body of the time
His form and pressura."

ત્યારે કલા એટલે સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ એમાં હેમ્સેટનું દર્પણ એ એવું સામાન્ય દર્પણ નથી કે જેમાં આપણે દરરોજ સવારે ઉઠીને જોઈએ તે જે જોવા દેવાએલા છીએ તે દેખાય. હેમ્સેટના કલા રૂપી દર્પણનો હેતુ સૃષ્ટિને તેનું પ્રતિબિંબ દેખાડવાનો છે-જે પ્રતિબિંબ સૃષ્ટિને પરિચિત નથી. ખરી વાત કે એ પ્રતિબિંબમાં સૃષ્ટિનું પોતાનું પ્રતિબિંબ જીવનાત્મક અને જોળખી શકાય તેવું હોય છે પણ એ પ્રતિબિંબ લેવાય છે કાંક અનજી કાણથી અને કાંક અનજી પ્રકાશ વડે-જે કે સૃષ્ટિનું પોતાનું એ પ્રતિબિંબ એકદમ નિર્ણયક પણ કથા પુર્વાસ્વાદન વગરનું અને સંઘમાત્મક હોય છે.

અને જો કે કલાકારનું માનસ તેના તર્કભય જીવનમાં કિપાની જરૂરીઆતથી પર હોય છે તો પણ તે દોરાકસી ધસેલા સાદા કાચના કડકા જેવું નથી બની જતું કે જેથી પોતા પાસે પડેલ સૃષ્ટિની ઝીણામાં ઝીણી વીગત રજી કરી શકે. તેથી હિલકું કલાકાર પોતાની પ્રકૃતિ જોવા અને રજી કરવા દે તેજ વસ્તુ જીએ છે અને રજી કરે છે. જોવાની એ જે વિધિ કરે છે તે વિધિમાં જ તે પોતાનો નિશ્ચય પણ કરી લે છે. એક ઝાડ છે. આપણી સામાન્ય દષ્ટિ ઝાડ જીએ-આપણે બધા ઝાડની સામાન્યથી પર્ણો અને પ્રશાખાઓ પુટતી જોઈએ અને ઝાડની સાખાઓ થડમાંથી ફુટી ફાલી એમ પણ જોઈએ. પણ કલાકાર એ ઝાડને જીદી જ રીતે જીએ-જે સૃષ્ટિ છે તેનું પ્રતિબિંબ જીવનાત્મક અને જોળખી શકાય તેવું છતાં કાંક અનજી કાણથી અને અનજી પ્રકાશ વડે લીધેલું તે આપણી સમક્ષ રજી કરે. એને ઝાડમાં જેને જીદું અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ભોગવવા દેવાની ના પાડવામાં આવી છે, તેવું પૃથ્વીના પેટાળમાં પુરાઈ રહેલું પ્રાચુતત્વ બંધનબધી જીવનમાંથી છુટી નીકળવાને જાણે તરફડીયા મારી રહ્યું હોય તેમ દેખાય. એ આ વસ્તુ જીએ ત્યારે તે રૂપ આપી શકે, ત્યાં સુધી એ ન જીએ ત્યાં સુધી એ વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતીજ નથી અને જે કાંઈ જીએ તે એ કલાકારનો એ જોઈ વસ્તુ વિષેનો નિર્વિવાદ નિર્ણય છે. કલાકારનું માનસ કાચ જેવું છે. કુંકી દષ્ટિવાળા માટે જે કાચ ચરમા કરે છે અને તેની કુંક દષ્ટિને સાચી દષ્ટિ આપે છે તેમ તેવું જ કાચ કલાકાર આપણે માટે કરે છે. ગમે તેમ હો, કલાકાર વાસ્તવિક ઝાડને જેમ જીએ છે તેમ વિચતે વિગત તો નજ ચિત્રિત કરી શકે. એણે એ ઝાડને ચિત્રિત કરવા માટે અમુક વસ્તુઓની તેમાંથી પસંદગી કરવી રહેજ છે અને વસ્તુઓની પસંદગી કરવાનું હોય ત્યાં કઈ વસ્તુ પસંદ કરવી અને કઈ વસ્તુ પસંદ ન કરવી એ બાણતનો નિર્ણય પણ કલાકારને કરવાનો રહે જ છે. કલાકારથી સામાન્ય માણસ જીદો પડે છે. સામાન્ય માણસના જીવન પ્રત્યેના પ્રત્યાઘાત સાથે જીદ જ હોય છે. એ એને જે જોવાનું શીખવવામાં આવ્યું છે તેજ થોડે કે વધતે અંશે જીએ છે તેના જ એ પ્રત્યાઘાત કરે છે.

આ "નિર્ણય" શબ્દ હું અધ્યાત્મિક અર્થમાં નથી વાપરતો પણ મુલ્ય નિરૂપણ એવા અર્થમાં વાપરું છું. આપણે કદી શરીરે કે કલાકારને વૈજ્ઞાનિક સાથે મળું સામ્ય છે-ખરા વૈજ્ઞાનિક સાથે, નહિ કે પ્રયોગશાળાના ચંત્ર સમા વૈજ્ઞાનિક સાથે. કલાકાર અને

વૈજ્ઞાનિક બન્ને અંતર્ગાનમાંથી પ્રતિપાદનમા વળે છે; માત્ર બન્ને અંતર્ગાન અને પ્રતિપાદનના સાધનાના પ્રકાર જુદા છે. બન્નેનો હેતુ એકજ છે—જીવનમા જે કાર્ષ સાચાં છે પણ જેની ગંધ કોઈને પણ નથી તે શોધવાનો અને શાપય કરવાનો.

પોતાના “ધી કાફ્ટઓફ શીક્શન” ના (જેનાથન કેપ. ૧૯૩૫) પુસ્તકમા મી. પર્સી લખક એક ઠેકાણે કહે છે.—

“નવલકથાકાર માનવ સ્વભાવમાથી, પ્રસંગમાથી, કે વિચારની સંજ્ઞામાથી પોતાનું વસ્તુ કેવી રીતે શોધી કાઢે છે તે આપણી જાણ બહારનો વિષય છે; ટાસ્ટોયે જે જગત જોયું તે જગતમા આપણે દીર્ઘકાળ સુધી જોઈએ પણ જે અણુલખ્યું પુસ્તક ટાસ્ટોયને તેમાથી મળ્યું તે આપણને કોઈ દિવસ મળશે નહિ; અને તે (તે અને એવા બીજા બધા) તે પોતે કઈ રીતે શોધ કરી શક્યો તેના કશા કારણો આપી શકશે નહિ. જે શક્તિ અગ્રોધ વિચારને જાળખી લઈ પોતાનો કરી લે છે તે શક્તિ એક જુદી જ વાત છે. આ કારણથી વિષયને પકડી લેવાની નવલકથાકારની દૃષ્ટિને અમે તેનું મુખ્ય દાક્ષિણ્ય માનીએ છીએ.”

મી. લખક ધણીજ સુદર રીતે સર્જનાત્મક અને અસર્જનાત્મક માનસ વચ્ચેનો તફાવત દોરે છે. એની વેધક દૃષ્ટિ છતાં એનું વક્તવ્ય એક રીતે બ્રમકારી છે આપણે ટાસ્ટોયે જોયું તે જગતમા ખુબ ખુબ જોઈએ અને છતાં ટાસ્ટોયને જે અણુલખ્યું પુસ્તક મળ્યું તે ન મેળવી શકીએ કારણ કે એવું અણુલખ્યું પુસ્તક અસ્તિત્વમા હવે જ નહિ. નવલકથા એ જીવનનું પુનર્જનન નથી પણ પુનર્વિધાન છે એ જીવનનું પુનર્વિધાન એવી તરેહનું છે કે વાસ્તવિક જીવનમા જે અમુક કાર્ષિક અસ્તિત્વમા આવે છે—આ અમુક કાર્ષિકને આપણે નીરૂપણ કહીએ, નીર્ણય કહીએ, એજા કહીએ કે મુદ્દય નીરૂપણ કહીએ. વાસ્તવિક રીતે આ અમુક કાર્ષિક જ નવલકથામા દોરેલા જીવનને કાર્ષિક નવું મુ’ધા-કન આપે છે.

જેમા સુવિખ્યાન ગુન્હાઓની વાતો ફરી વાર શોધી મંશેધીને રજુ કરવામા આવી હોય છે તેવા ગ્રંથો વખતો વખત બહાર પડતા રહે છે. ધણીવાર લેખકે ગુન્હા વિષે ઝીણામા ઝીણી હકીકત મેળવવા માટે ધણી ધણી મહેનત તેમા લીધી હોય છે, જે કાર્ષ વક્તવ્ય લેખક રજુ કરે છે તેના આધારભૂત ગ્રંથો હોય છે; જે કાર્ષ વસ્તુ એ રજુ કરે છે તેની તથા તથ્યતા ધણી કાળજીપૂર્વક તપાસવામા આવી હોય છે. માણસથી બની શકે તેટલી કાળજીથી એ ગ્રંથમા બધી આવશ્યક વસ્તુઓ આવી જાય છે અને સાત્ત શિવાય એમા બીજું કશું હોતું નથી છતાં ગુન્હાનું એ પુનર્નિર્માણ વાચતા આપણને એક પ્રકારની અવાસ્તવિકતા ન લાગે એવું કોકવારજ બને છે એમા માન્યતા ધરાવ્યા વગર ગુન્હાની એ વાત આપણે માની લઈએ છીએ વસ્તુઓની મત્યાસત્યતાનો આપણે વિરોધ નથી કરતા; વધુ હકીકતો પણ આપણે માગતા નથી મુશ્કેલી એજ હોય છે કે એમા ધણી ધણી હકીકતો હોય છે પણ હકીકતોથી મંરિધાન થતું નથી; યથાર્થને હકીકત ગોઠવાઈ જતી નથી અને મપુર્ણ સમગ્રતા સાધતી નથી.

આવીજ હકીકત સુવિખ્યાન ઐતિહાસિક પાત્રોને મધ્યબિંદુમાં રાખી લખાયેલી નવ-લકથાઓમા મળી આવે છે, એમાં સસનેા બામ આપણને યતો નથી, અને તેનું કારણ કતાંએ ઈતિહાસ બેડે છુટ લીધી છે તે નથી; પણ કતાંએ ઈતિહાસના ખાસ કરીને વધુ મહત્વના બનાવો પરત્વે છુટ નથી લીધી તે છે.

ઈતિહાસ, હકીકતો, જીવન એ બધા માત્રથી જ પુનર્વિધાન નહિ થઈ શકે. એમ કહેવાય છે કે રંગભૂમિમાં જે પ્રસંગો ન માગે તેવી લાગણીઓને આવકારાતી નથી અને આ વાત વાર્તાને પણ લાગુ પાડી શકાય. વાસ્તવિક જીવન પ્રસંગ ન માગે, પ્રસંગને અનુ-રૂપ ન હોય તેવી લાગણીઓને રચાને આપે છે. સામાન્ય રીતે કોઈપણ કાવ્યદાના દાવામાં એકલો પુરાવો વાચીને જ પ્રતિવાદીએ કે અપરાધીએ ગુન્હો કયો છે કે નથી કયો તે નિર્ણય પર આવવું અશક્ય છે. એકલી મુકેલી હકીકતોના ગુચળામાથી કોઈ પણ સ્પષ્ટ અને સંવાદી હેતુની ક્રિયા શોધી કાઢવી અશક્ય થઈ પડશે. પોતાની સમક્ષ ઉભેલા અપ-રાધી બાબત દેંડ વિધિશાસન કરવાને એકત્ર થયેલી પ્રમાણ પુરવચણની વાત જુદી છે; કેમકે તેઓ અપરાધ વિષેના પુરાવા ઉપરથીજ માત્ર નિર્ણય કરતા નથી પણ અપરાધની તપાસ ચાલતી હોય તે તપાસ દરમિયાનના સમયમા અપરાધીની અને સાક્ષીની મુખ ચર્ચા પર મુખ્ય તપાસ સરતપાસ દરમિયાન યતો ફેરફાર, તેની પ્રત્યુત્તર આપવાની રીત, અને સરળતાથી પ્રત્યુત્તર આપે છે કે અચકાઈને આપે છે એ બધી વાતોને ઉપયોગ પણ કરે છે. માત્ર હકીકતો પરથીજ કોઈ ચોક્કસ પરિણામ પર આવવું ભાગ્યેજ શક્ય છે. હકીકતો ઘણી છે. તે ઘણું બધું પુરવાર કરે છે. તે સાબીત કરે છે કે અપરાધી માત્ર ભયંકર હત્યારો છે એટલુંજ નહિ પણ એ હૃદય-દીન કંઠાળ છે કે જેનામાં પોતાની માથુકને પોતે પરિણીત છે એમ કહેવાની પણ હોંમત નથી. એ અપરાધીને પોતાના પદચિન્હો પૈશાચિક આતુર્યથી છુપાવતો બતાવે છે, અને વિકલ્પે એવી રીતે આચરણ કરતો બતાવે છે કે જે એમ બતાવે કે કયા તો એ અલ્પવિકલ્પ ભલે છે કે કયા તો એની સામે લાદવામાં આવેલા અપરાધથી સાવ નિર્દોષ છે.

ઐતિહાસિક પાત્રો વિષે પણ આમજ બને છે. આપણને એમ લાગ્યાજ કરે છે કે જે આપણે સંપુર્ણ સસ જાણી શકીએ તો “પાટણની પ્રભુતા” વાળો મુળલ ખરેખર હૃદયપ્રેમી પરમપ્રેમી હતો કે કોક કાણે શરીર પ્રેમી માનવ-ક્ષમ્ય-બુલોને, આશ્વિન માનવ સજેખડો હતો તે આપણે કહી શકીએ; પણ જે કાઈ વસ્તુ, જે કાઈ હકીકત, આપણી સમક્ષ આજે શ્રી. મુનશીની નવલકથામાં છે તે બન્ને બાજુ બતાવી શકે એમ છે. અને સંપુર્ણ સત્ય શ્રી નારાયણ દંકર કહે છે તે પ્રમાણે એ પણ હોય કે મુંગલ અને ગીનજ વચ્ચે કરો હૃદય પ્રેમ નહોતો અને શરીર પ્રેમે નહોતો.

જીવનને પોતાની સાથે સંવાદી રહેવાની જરૂર નથી; પણ વાર્તા પર તો સંવાદીપણું તેનામાં હોવું જોઈએ એવી બળજોરી નાખવામા આવેલી છે. એનો અર્થ એવો નથી કે વાર્તાની અંદર આવતા પાત્રોએ હમેશા હમેશા અનુરૂપ રીતેજ વર્તવું જોઈએ-એવી ઉત્કું હોય છે. એનો અર્થ એવો તો છે જ કે વાર્તાનો ગ્રંથ આવી ગયેલા સુધીમા દરેક વ્યક્તિ-ગત પાત્રોની જ નહિ પણ વાર્તાપ્રવાહની પણ વિગેરાદીતતાએ સર્વગમુખી સંવાદીતતાને અધીન બનવું પડે કે તેમા સમાઈ જવું પડે.

અને વિસંવાદીતતામાં સંવાદીતતા ધારણ કરવી; આકૃતિદીક્ષુતા ઉપર આકૃતિ ગોઠવવી. જીવનમાંથી જે તત્વો ભોગા થઈને કાંઈકે અર્થ મહત્વ હિતપત્ર કરે તેજ તત્વોને ચુંટવા; કાંઈકે અવધારતું; આ બધાના પરિણામે આપણે “વિચાર” શોધી શકીએ જે પરિણામે નવલકથામાં કે નાટકમાં રજૂ કરી શકાય.

વાર્તામાં પોતાની સાથે સમગ્રતા અને સંવાદીતતા એ બન્ને અર્થ મહત્વના આવશ્યક પ્રાથમિક અંગો છે. જીવનમાં એ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી-અલબત્ત આપણું મ્હાન પહેલે છે ત્યાંસુધી. પોતાની સચોટ દૃષ્ટિ, વિજ્ય એળવવાની શક્તિ, મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવાની આવડત, કાર્યકારણની બરાબર સંપૂર્ણ સાંકળ એ બધું “ગુજરાનના નાથ” અને રાગધિરાજ”ના કાકમા છે એટલે જ અંશે વાસ્તવિક જીવનમા ખીમ કાઢમાં હોતું નથી. પોતાના જીવનમાં “કોઝીલા”ના નાથબાળા જેટલા અનેક પરિવર્તનો, વેશપટાતરો કે રહસ્યમય વાર્તાઓ કોઈ નહિ અનુભવતું હોય. વાર્તા આ રીતે, આ દૃષ્ટિએ આવશ્યક રીતે જીવનથી વેગળા છે. માનવીની ઈચ્છા અને ક્રિયા વચ્ચે એવો એક પ્રતિબેદ છે કે જે જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઘટના શોધવાના આપણા પ્રયાસોમાં અંતરાય નાખે છે. જીવન આપણને પ્રાજ્ઞિત કરે છે પણ વાર્તા જીવનનું પુનર્વિધાન કરે છે જેમાં પ્રસંગને અનુરૂપ ન હોય તેવી લાગણીઓને દુર કરવામાં આવી છે, જેથી આપણે સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેથી ઘાત બંનીએ છીએ અને આપણે ઈચ્છીએ તો તે વિષે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ.

જો શ્રુત કરવી એ માણસને માટે સ્વાભાવિક છે તો કોઈ વસ્તુ વિશે નિર્ણય પર આવવું તે પણ માણસ માટે એટલુંજ સ્વાભાવિક છે. ખરી વાત એ છે કે નવલ વાચનાર વાચક જે નિર્ણય પર આવે તે નિર્ણય આવશ્યક રીતે નવલકથાર જે નિર્ણય તેના પર લાયક છે તે છે; પણ સામાન્ય રીતે વાચક તે વાતથી અગ્નજ હોય અને એનો સંતોષ પોતાને થતી લાગણી ખરેખર પોતાની નથી પણ ખીમએ એના પર લાયકી લાગણી છે એવા માનથી ખરેખર ઓછો થતો નથી.

નિર્ણય પર આવવું કે જાણી જોઈને નિર્ણય પર ન આવવું. વર્તમાન યુગમાં માનવ માનસના સર્વ ગુણોમાં સહિષ્ણુતાનો ગુણ સદ્ગુણ વધુ માનને પાત્ર કરે છે તેથી અભારનું વર્તમાન નવલસાહિત્ય એવા પ્રસંગો ઉભા કરે છે જે પ્રસંગોનું વાચક નીરીક્ષણ કરે અને નિર્ણય આપવાની જરૂરીયાત તેને રહે નહિ. વાચકને થતો સંતોષનો થોડો ધણો ભાગ તો પોતે ઉદાર મતવાદી છે એવા માનથી થતો હોય છે. વાસ્તવિક રીતે નવલો ઝાઝા પ્રમાણમાં અધ્યાત્મિકવાદ વગરના જ હોય છે. કોઈ વસ્તુ વિષે નિર્ણય પર આવવું તેના કરતા તે વસ્તુને સમજવી તે વધારે સારું છે અને સમજશક્તિ તે સ્વેચ્છાથી નિર્ણય પર આવતા અટકાવવા માટે જરૂરી છે. નવલ આપણી સમક્ષ કાલ્પનિક સૃષ્ટિ રજૂ કરે છે જે આપણે સમજીએ, ગ્રહણ કરી શકીએ અને નવલનો મુખ્ય હેતુ પણ એજ છે. નવલ નિર્ણય પર આવવા માટે જરૂરી સર્વ હકીકતો આપણને પુરી પાડે છે.

પણ આપણે જે સમજીએ છીએ તે તો લેખકની જ વિકાસના છે. લેખક એક ધરડા ડોશીમાને શહેરની એક શેરીમા બટકતા જુએ છે અને તે વખત સુધીના એના જીવનના સર્વ મુખ્ય પ્રસંગો તે ગોઠવી કાઢે છે. જે પ્રસંગો એ ગોઠવી કાઢે છે તે એ

ધરડા ડોશીમાના જીવનમાં બનેલા અરેખરા પ્રમંગો નથી પણ અસારની તેની જે સ્થિતિ આવી પડી છે તેનો સંપૂર્ણ અને સમગ્ર ખુલાસો આપતા કાલ્પનિક મધાક્રમ પ્રમંગો છે. પાત્રો સાચી નથી, ત્યારે તે લખવા લેખક આધર્મીય છે શા માટે ? એકતો લેખક ક્યાનો એમ માનતો હોય અને રસ લેતો હોય કે આ પ્રકારની સામાજિક ઐતિહાસિક બાબત રજુ કરવામાં ઘણું આર્ગ મદત્ત રહેલું છે. બીજું ડોશીમાના જીવનમાં આદર્શ રીતે સામાજિક ઇતિહાસની બાબત બતાવતા પ્રમંગો જે તે સામાજિક બાબતને નવી દૃષ્ટિ અને પ્રકારથી રજુ કરી શકે તે હિમા કરી શકાય. અને ત્રીજું જે પ્રસંગો બીજા ડાઈ પણ પ્રકારે રજુ કરી શકાય તેના ક્રમતા વધુ વિશદ અને નિર્ણાયક રીતે રજુ કરી શકાય. વાસ્તવિક જીવન સંવિધાન નહિ કરી શકે વર્તમાન જીવનમાં કેટલીક વસ્તુઓના મુખ્ય ભુતકાળમાં જોડાયેલા છે, અને એમાં ઘણી વસ્તુઓ એવી છે જે માત્ર ભવિષ્યમાં જ સમજી શકાય. આથી આત્માગતા જીવનનો એક પણ મમય તે ઐતિહાસિક મમયના મંપૂર્ણ વર્તમાન, ભુતકાળ કે ભવિષ્યકાળનો ઇતિહાસ જાણવા શિવાય સમજી શકેલા અશક્ય છે. સમય વિશેનો, ઇતિહાસ મંપૂર્ણ ન જ હોઈ શકે. પણ નવલમાં અમુક માનવજીવનને સંપૂર્ણતા આરોપી શકાય અને એમ કરવાથી તેમાં જે કાઈ આવે કે બને તે સર્વ ઇતિહાસ સંપૂર્ણતા આરોપી શકાય.

આ વાસ્તવિક માનવજીવન નથી પણ કાલ્પનિક માનવજીવન છે લેખકને કોઠિયા અને જગદીશનું વાસ્તવિક જીવન જગા પણ ઉપયોગી નીવડત કે કેમ તે કહેવું ઘણું આ ભવિત થઈ પડત લેખક જીવનની વાસ્તવિકતાથી બંધાતો નથી. લેખક જીવનની હકીકતો... પણ બંધાતો નથી. કોઠિયાને પોતાના હેતુનું તે આદર્શ પ્રતીક બનાવે છે. કોઠિયાનું જીવન, કોઠિયાના અનુભવમાં લેખકને રસ નથી પણ પોતાના માનસમાં રહેલી સ્ત્રી વિશેની અમુક ભાવનાઓ, સ્ત્રી અને પુરુષના આદર્શ મધ્ય વિશેના પોતાના અંતર્ગત વિચારોને લેખક નવલકથામાં રજુ કરવા માગે છે અને આ ભાવનાઓ, આ અંતર્ગત વિચારો તેના માનસમાં અસ્પષ્ટ રીતે અને નિરાકાર રૂપે ચોક્કસ ગદ્યા હશે-જેથી તક મળતા પ્રમંગોને ઝડપી લઈ પોતાના હેતુને પૂર્ણ કરવા આપણી સમક્ષ તે કોઠિયા રજુ કરે છે.

વિચાર એ જે વસ્તુના સમન્વયથી બને છે-વસ્તુ અને પ્રકાર. તેથી જોને આપણે કેટલીક વાર પ્રેરણા કહીએ છીએ તે તેના આવિષ્કરણમાં ઘણી લમણશીલ અને સવિ રામ હોય છે. પ્રેરણા ભાવના અને તેને વ્યક્ત કરવાની તક કે પ્રસંગના દૈવાધિન સંયોગ પર આધાર રાખે છે શ્રી રમણલાલની કોઠિયા એ તેમને કોઠિયા લખવાની તક આપી પણ જો તેમનું માનસ જીવનના અવલોકનથી ભરપૂર રસાયું ન હોત-જીવનનું એજ અમુક પ્રકારનું જીવન જોને વિશે એને થોડું જ્ઞાન હતું અને બાકીનું ઘણું જે એણે અનુ-ગાની લીધું હતું તો કોઠિયાને રસ્તા પર જોઈ હોત છતાં તે કોઠિયા ન લખી શકત. બીજી રીતે જો કોઠિયાને રસ્તા પર ન જોઈ હોત-જેના કાલ્પનિક મધાક્રમ જીવન ઇતિ-હાસે તેમની લાગણીઓને અને અભિપ્રાયનો આકાર અને સંસ્કૃતિ ન આપ્યા હોત તો તેમનું માનસ બહેને જીવનના અવલોકનથી ભરપૂર રસાયું હોત તો પણ તે "કોઠિયા" ન આપી શકત.

નવલનો આ લેખક એક એવી વ્યક્તિ છે, જેને જીંદગી વિશેની નિજ વિચારણા એ નિજ માનસનું ગ્રામ અર્થ ગહતવો અને શક્યતાઓ, હુંડી કાઢવાનું અવિરત સાહસકર્મ છે. જીવન નહિ પણ મી. ડી. એચ. લોરેન્સ કહે છે તેમ આપણે જેને જીવન કહીએ છીએ તેવા અર્ધશૂન દેહમાં જે જીવનનો અગ્નિત દેહ ગ્રામ છે તેજ લેખકને તેની કલાના સાધન પુરા પાડે છે.

અભિપ્રાયોની, તર્કવિતર્કની, નિર્ણયની, લાગણીની અને મુશ્કેલીની સમગ્રતા જે લેખકે પોતાના અભિગાનમાં ભરી રાખી હોય છે તેમાંથી નવલકથા આવિર્ભૂત થાય છે. પાત્રો કે બનાવો જ નહિ પણ લેખકની પાત્રો વિશે અને બનાવો વિશે શું લાગણી અને વિચાર છે તેજ નવલનો કાચો માલ છે; અને લેખકની પરતુને પકડી લેવાની દૃષ્ટિની મુખ્ય સિદ્ધિમાં વિચાર અને લાગણી અને તર્ક વિતર્કની શક્તિ એ આવશ્યક અંશો છે. ભાવાર્થ વગરનો આકાર નકામો છે; અને વિધ્ય, વિચાર એ ભાવાર્થ છે (જીવનનો અગ્નિત દેહ છે) - જેને આકાર આપવામાં આવ્યો છે અને જેના વક્તવ્ય માટે યોગ્ય પ્રસંગ મળ્યો છે કે શોધવામાં આવ્યો છે.

રાજકોટ.

હસમુખલાલ, મ. કાળ

ભાષા વિકાસ

અને

પારિભાષિક શબ્દોની રચના

(લેખક: શ્રી. દેશવપ્રસાદ દેસાઈ ખી. એ., એલ.એલ. બી.;)

“ જીવનના સામાન્ય ઉદ્દેશોને ગુજરાતી ભાષા મતોથી શકે એમ છે, પરંતુ ગુજરાતી પ્રગતિ જીવન જેમ જેમ ઉચ્ચ થતું જાય છે, તેમ તેમ ગુજરાતી ભાષા એવો ઉચ્ચ સતોષ આપવા અસમર્થ જણાય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્રાદિ નવીન ઉમેલી અને ફિનપ્રતિફિન વૃદ્ધિ પામતી વિદ્યાઓને વૃક્ષ કરવાને એ તદ્દન અશક્ત નીવડી છે. ”

દેશવલાલ ધ્રુવ.

આદિકાળની આછી પાતળી ભાષા

ગુજરાતી ભાષા લગભગ પાંચસો વર્ષ ઉપર લખાતી હતી, તે તો હવે ગ્યાપિત થયું છે. (મુઘલાવબોધ મૌકિતક મંવત ૧૪૫૦) તે વખતની અને અભારની ભાષાના શબ્દ ભડોળ વચ્ચે ઘણાજ દરક છે. તે સમય પછી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ, ઉત્તરોત્તર ધણી ઝડપથી થયો છે. ન્યારે કોઈ પણ પ્રગતિ જીવન સરળ અને સાદું હોય, ત્યારે તે પ્રગતિ ભાષામા શબ્દ સંખ્યા ઓછી હોય. અભારે પણ દાહોદની બીલ પ્રગ કે રાજપીપળાની રાત્રી પ્રગ (ગાનીપરજ) પોતાના નિત્ય વ્યવહારમા ઘણા ઓછા શબ્દો વાપરે છે. તેઓ શિક્ષણ પામ્યા નથી; તેમની પ્રવૃત્તિઓ પરિમિત છે; પ્રવાસ તેમને નથીને નથી; અને ન્યા વિકાસ પામેલા લોકોમા તેઓ નોકરી કરે છે, ત્યા તેમને ઘણુખડું ઢોર માફક સહવાસમા જ ગમવામા આવે છે. એટલે ઘાઙ પરિચયથી પણ તેમનો શબ્દભડોળ વધતો નથી. પરિણામે આ પ્રગઓનું શબ્દજ્ઞાન માહી દિનચર્યા પુરતું જ છે. તેજ પ્રમાણે ન્યારે ગુજર પ્રગનું જીવન અટપડું થયુ નહિ હોય, ત્યારે ગુજરાતી ભાષા પણ આછી પાતળી જ હશે સૈકે સૈકે ગુજરાતી ભાષામા શબ્દોનો વિકાસ કેટલો અને કેવી રીતે થયો, તેનો ઇતિહાસ લખાય તો તે ઘણો રસિક થાય.

વિજેતાઓની ભાષાના શબ્દો

સંસ્કૃતની પુત્રી પ્રાકૃત ભાષામાથી ઉતરી આવેલી આપણી ગુજરાતી ભાષામા અભારે ફારસી તથા ફારસી મૂળમાથી ઉતરેલા ઘણા શબ્દો પ્રચલિત છે, ન્યારે ગુજરાતમા બાદશાહી હતી ત્યારની આ અસર છે. તે સમયે દર્યારી ભાષા ફારસી હતી. આગેવાન હિંદુ શહે રીઓ પણ ફારસીનો અભ્યાસ કરતા હતા, અને નિત્ય વ્યવહારમા દસ્તાવેજો પણ તે ભાષા અને તે લીપિમા લખાતા હતા આ કારણથી ગુજરાતી ભાષામા સખ્યાનધ ફારસી શબ્દો આવ્યા. આમાના કેટલાએક તેમનું અસય રવરૂપ સાચવી રહ્યા છે, અને ખીજ ઘણુ ગુજરાતી રવરૂપ પામ્યા છે. અભારે તો આ સર્વ શબ્દો ગુજરાતી જ કહેવાય તેજ પ્રમારે

ભારે ગુજરાતમા ગાયકવાડી રાજ્ય આવ્યુ ત્યારે ગુજરાતીને મહારાષ્ટ્રી, અથવા, મરાઠી ભાષાનો સર્ગ થયો અને કેટલાએક મરાઠી શબ્દો પણ ગુજરાતીમા દાખલ થયા. વળી બાપુસાહેબ ગાયકવાડ અને રાધાબાઈ જેવા જન્મે દક્ષિણી પણ વસવાટે ગુજરાતી અનેવાયે ગુજરાતી કવિતા રચી આ કવિતાઓમા ભારોભર મરાઠી શબ્દો છે આ ઉપગત ગુજરાતમા પોર્ચુગીઝ થાણુ, દિવ અને દમણુ અત્યારે પણ છે. વલદાઓએ પણ રથજે રથજે ગુજરાતમા કોડીઓ નાખી હતી. આ સૌ ગુજરાતી ભાષામા પોતાના થોડાંધણુ શબ્દો મૂકી ગયા છે.

અંગ્રેજોએ તો ગુજરાતમા મહારાજ્ય જમાવ્યુ જે દેશી રાજ્યો રહ્યા તેના ઉપર પણ તેમણે સર્વોપરિ સત્તા મેળવી દરબારી ભાષા અંગ્રેજી બની. કેવલણીની પદ્ધતિ નવે-સરથી રચાઈ, અને તેમા અંગ્રેજીને પ્રાધાન્ય અપાયુ. નવા રથપાવવા અને જલદી વિકાસ પામતા રાજ્યની આ રાજ્યભાષાની મોહિની શહેરીજનોને લાગી તેમા કાઈ નવાઈ નથી. માધ્યમિક અને ઉચ્ચશિક્ષણ ક્રમમા તો અંગ્રેજી મારફતે જ શિક્ષણ અપાયુ અને પરીક્ષાઓ લેવાઈ. આ ક્રમમા ગુજરાતી ભાષાની તો અવગણના જ થઈ છતાંયે ઘણા ગુજરાતીઓ અંગ્રેજી ભાષા અને તેની મારફતે પશ્ચિમની મસ્કૃતિ અને પ્રગતિના સપર્કમા આવ્યા. તેનું એક પરિણામ એ આવ્યુ કે ગુજરાતી ભાષા અમુક રીતે સમૃદ્ધ થતા લાગી નર્મદ દલપતના સમયમા, અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપનાના કાળમા, ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ હતું તેના કરતા સરસ્વતીચંદ્રમા વિકુલ શબ્દભંડોળ દેખાય છે. પશ્ચિમના સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, અને પ્રશ્નોના સર્ગથી ગુજરાતીઓને નવી નવી દૃષ્ટિઓ સાપડી. અને તે સમયે શિક્ષિત ગુજરાતીઓ ધણુંખરૂ નવા પ્રશ્નોની ચર્ચા અંગ્રેજી ભાષામા કરતા હતા, છતાંયે ગોવર્ધનરામે સરસ્વતી ચંદ્રમા મંજ્યાગધ પ્રશ્નો ગુજરાતીમા ચર્ચ્યા. તેમણે પણ પાનાના પાના અંગ્રેજીમા વિચાર કરતા પાત્રો આપેખ્યા છે, છતાંયે જાણે અમલે તેમણે ઘણા નવા શબ્દો રચ્યા તથા જુના શબ્દો અમુક નવા અર્થોમા વાપર્યા આ સમયમા અંગ્રેજી ભણેલા ગુજરાતીઓએ અંગ્રેજ કાવ્યોની અસરવાળા કાવ્યો પણ રચ્યા. તેમા પણ નવા શબ્દો થયા આ રીતે ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ વધવા લાગ્યુ

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસર

વળી આજ અરસામા અંગ્રેજ અધિકારીઓ વેપારીયો, અને પ્રવાસીઓની સખ્યા પણ વધી પશ્ચિમનો પ્રવાસ કરનાર ગુજરાતીઓ પણ વધ્યા. અને અંગ્રેજી ભણુતર પણ શ્રદ્ધિ પામ્યુ એટલે પૂર્વ પશ્ચિમની મસ્કૃતિ અને સાહિત્ય એક ખીખના વધુ મસર્ગમા આવ્યા વર્તમાનપત્રો અસ્તિત્વમા આવ્યા દૈનિકો, અઠવાડિકપત્રો, માસિકો, અને ત્રૈમાસિકો, ગુજરાતીમા પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા સામયિકપત્રોમા ટુકડી કે ચાલુ વાર્તા આવશ્યક ગણાઈ અને તે માટે અંગ્રેજી નવલ નવલિકાના ભાષાતર રૂપાતર થવા લામ્યા અંગ્રેજી નવલોમા પશ્ચિમના સમાજનુ વર્ણન હોય તે ઉતારવા ગુજરાતી ભાષામા પુગતા શબ્દો હોય નહિ એટલે કાંતો તે નવા રચના પડે કે આપોઆપ રચાઈ જાય અથવા તો તે માટે અંગ્રેજી શબ્દો વપરાશમા આવે આ રીતે પણ ગુજરાતી ભાષા સમૃદ્ધ થતી ગઈ

વર્તમાન પત્રોએ બજવેલો ભાગ

આ સદિમા પૃથ્વીભરમા વિજ્ઞાનની પ્રગતિ ધણી યદ્ધ. વિજ્ઞાનથી આર્થિક ઉન્નતિ થાય છે એમ સામાન્ય માન્યતા થઈ હતી. જનતાને વિજ્ઞાનનો રસ લગાડવા અંગ્રેજી ભણેલા-ઓએ વિજ્ઞાનના ભાષાતર કર્યા તે માટે પણ નવા નવા શબ્દો રચાયા. વળી ઉત્તરોત્તર નવી શોધખોળો દુનિયામા થઈ. બલૂન અને ત્યાર પછી એરોપ્લેન શોધાયાં. ગ્લાઈડિંગ પણ ચર યશું વાયરલેસ અને રેડીયોની શોધ થઈ. ચિત્રપટ અને બોક્ષપટ આવ્યાં. ઉત્તર-ધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ તરફ શોધક વહાણવટીઓ ગયા. હિમાલયના ગૌરીશંકર અને નાગા પર્વત ઉપર ચઢનાર ટુકડીઓ આવી. આ સર્વના સમાચારો વર્તમાનપત્રોમા આવવા લાગ્યા. તે માટે તેમણે ફટર અને એશોશીયેટેડ પ્રેસના તાર મંગાવ્યા. અને રોજને રોજ આ તારના ભાષાંતરો તથા અન્ય સમાચારો દૈનિક પત્રોમા આવવા લાગ્યા. અને તે માટે તેમણે ધણાં નવા શબ્દો પ્રચલિત કર્યાં. ભાષા વિકાસમા સામયિક પત્રોએ જે ફાળો આપ્યો છે તેનો ઇતિહાસ લખાય તો જરૂર તેમની સેવા ગણી શકાય. ગુજરાતી ભાષામાં નવા શબ્દો આપવા ઉપરાંત, આ પત્રોએ જનતામા ગુજરાતી ગદ્યની લેખન પદ્ધતિઓના પણ પ્રચાર કર્યો. સાહિત્યના શિષ્ટ ગ્રંથો તો અમુક માણસો અમુક વખતે જ વાંચે પણ દૈનિકો રોજ અને સતવારીયા સાત સાત દિવસે પ્રસિદ્ધ થાય. તેમાંના સમાચાર અને અન્ય વિવિધતાને લીધે તેમનો ફેલાવો સારો થાય. અને લોકો ઉપર તેમની ભાષા સર-ણીની અસર થાય. આ રીતે ભાષાનુ કલેવર ધડવામાં સામયિકપત્રો મોટો ફાળો આપે છે. વિવિધ વર્તમાન માટે, પૃથ્વીભરના સમાચાર માટે, શોધખોળની માહિતી માટે સામાન્ય શબ્દભંડોળ ઉપરાંત સંખ્યા બંધ પારિભાષિક શબ્દો પણ તેઓ વાપરે અને તેમના વાચકોમા તેમનો પ્રસાર કરે. અમુક વિષયોમા પરિભાષા રચવા જેટલી ધીરજ તેમનામાં નો હોય તો તેઓ અંગ્રેજી શબ્દો વાપરીને તેમના વાચકોમા તેમને લોકપ્રિય બનાવીને ચાલુ કરે. આ રીતે જ ગુજરાતી જનતામા ધણા અંગ્રેજી શબ્દો ગણુતા થયા છે.

વ્યવસ્થિત વિકાસની આવશ્યકતા

સાફ અને સરળ જીવન, શિક્ષણ પ્રચારથી, જીવન વિકાસથી, અને અન્ય સંસ્કૃતિ ઝોના સંપર્કથી, અટપડું અને વિવિધતાવાળું થાય છે. આ અભિનવ જીવનમાં ભાષા વિકાસની જરૂર પડે છે. આ વિકાસ સ્વાભાવિક ક્રમે તો થાય છે જ. પરંતુ વ્યવસ્થિત વિકાસ અને અવ્યવસ્થિત વિકાસ વચ્ચે ધણો ફરક પડે છે. અને ભાષાહિતની દૃષ્ટિએ, આ વિકાસ વ્યવસ્થિત હોવો જોઈએ. પરંતુ આ વ્યવસ્થામા કાઈ લક્ષકરી સખાઈ હોઈ શકે નહીં એ તો સૂચન અને પ્રચારકાર્યથી જ સાધ્ય થઈ શકે. ભાષા તો લોક સમરતની વાણી તે વાત વીસરવી જોઈએ નહિ. લોકવાણી ધડાતી હોય ત્યારે ખાસ સૂચનોથી જ તે વા શકાય, અમુક રીતે તેને દોરી શકાય, અને એટલા પુરતી વ્યવસ્થાની જરૂર પડે. આ તો નવી નવી બાબતોમા લોકવાણી તે વર્તમાનપત્રોની વાણી જ છે. સામાન્ય જ ધણીયે બાબતોના વિચાર અત્યારે વર્તમાનપત્રોને લીધે જ કરે છે. અને વર્તમાનપત્રે સંગ્રહી વાપરેલી ભાષા તે લોકભાષા બની જાય છે.

વાયુરથની પરિભાષા

દાખલા તરીકે એરોપ્લેન સમઘી પરિભાષા હતો. કોઈ વિદ્વાન સાહિત્યકારના વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકમાં આ સમઘી જે પરિભાષા વપરાઈ હશે તે લોકવાણીમાં આવે કે ના આવે પણ વર્તમાનપત્રોમાં એરોપ્લેન સમઘી જે સમાચારો આપતા જે પરિભાષા કે શબ્દો વપરાયા હશે તે તો લોકોમાં પ્રચલિત થઈ જશે. વાયુરથ વાયુમાર્ગ સ્થાનક, વાયુરથ સયાલક, વગેરે શબ્દો લોકપરિચિત નથી પણ એરોપ્લેન, એરોફોન, પાઇલટ, વગેરે શબ્દો વર્તમાન પત્રોમાં વારંવાર વપરાય છે અને લોકવાણીમાં તે પ્રચલિત થઈ ગયા છે અને અંગ્રેજી ન જાણનાર લોકો પણ ગમે તેવા ઉચ્ચારો સાથે આ શબ્દો વાપરે છે આ શબ્દો હવે ગુજરાતી શબ્દો ગણાય કે નહિ તે એક પ્રશ્ન છે અમદાવાદ અને ભાવનગર તથા મુખ્યાર્થ અને કરાચી ન્યા ગુજરાતીઓ મોટી સંખ્યામાં વસે છે, ત્યાં નિયમિત વાયુમાર્ગ વહન શરૂ થઈ ગયું છે ગુજરાતીઓએ વાયુરથના સારથીપદ માટે પ્રમાણપત્રો મેળવ્યા છે ગુજરાતીઓ વાયુરથના ભૂમિયત્ર શાસ્ત્રીઓ માટે પરદેશ જઈ પરীક્ષા આપી આવ્યા છે, એટલે વાયુરથ કે વિમાન સમઘી વાતો ગુજરાતી ભાષામાં ચર્ચાશે જ અને તે માટે જલદી વપરાય અને જલદી સમગ્રાય તેવી પરિભાષા જોઈશે જ

બેટબોલની પરિભાષા

તેજ પ્રભાણે બેટબોલની રમતનો દાખલો લઈયે આ રમત હવે પશ્ચિમ હિંદના શહેરોમાં, તથા ન્યા ન્યા માધ્યમિક શિક્ષણ મરથાઓ છે ત્યાના વિદ્યાર્થી અને ઇતર વર્ગોમાં સામાન્ય થઈ ગઈ છે રાજકોટ, જામનગર, અમદાવાદ, મુખ્યાર્થ અને કરાચીમાં પ્રેશપરદેશની ખેલાડી ટુકડીયો, સ્થાનિક ખેલાડી ટુકડીયો સાથે રમત ખેલવા-સરસાર્થ માટે સર્વોપરિપદ મેળવવા માટે-સ્પર્ધા કરવા આવે છે મુખ્યાર્થની ચતુરગી રમત તો એક વાર્ષિક પર્વ લેખાય છે અને તેના સમાચાર જાણના, તે રમતની ઝીણી ઝીણી વિગતો જાણવા ગામેગામ ગુજરાતીઓની મોટી સંખ્યા આતુર હોય છે એટલે આ રમતોના સમાચાર તથા વર્ણનો ગુજરાતી પત્રોમાં વિગતે આવે છે અને લોકો તે હોશ હોશ વાચે છે આ રમત માટે પણ પરિભાષાની જરૂર પડે છે આત્મારે તો તે મોટે ભાગે અંગ્રેજી શબ્દો વપરાય છે બેટ, બોલ, સ્ટ્રાઇક, પીચ, આઉટ, વિકેટ, વિકેટકીપર, બ્રેકબોલ, લેગબોલર, વગેરે શબ્દો ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો, ગુજરાતની મીડલ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ અને મુખ્યાર્થની અંગ્રેજી નહિ બાણેલી અનેક ગુજરાતીઓ પણ છુટથી વાપરે છે આ રમતે ગુજરાતમાં તથા ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું છે ગુજરાતી ખેલાડીઓએ ઈંગ્લેન્ડમાં પણ નામ કલાકાર્યું છે, તથા ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં આ રમતને રાજ્યાશ્રય મળ્યો છે એટલે આ રમતની પરિભાષાનો પ્રશ્ન વ્યવહાર પ્રશ્ન બન્યો છે.

અટપટું અર્વાચીન જીવન

વિજ્ઞાનની શોધો અને પશ્ચિમની રમતો ઉપરાંત ગુજરાતી વેપાર જીવનમાં પણ અનેક બાબતો પ્રવેશી છે મીઠાઉઘોગ અને શેર બજારમાં ગુજરાતીઓ સર્વોપરિ પદ ભોગવે છે સહકારી હીવચાલ અને વીમાકંપનીઓએ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો છે એક અને પોસ્ટ ઓફીસ નિત્ય ઉપયોગની સરઘાઓ બની છે આ સર્વને અગે અનેક અંગ્રેજી ર

જે પારિભાષિક શબ્દો લેખી શકાય, તે આપણી ભાષામાં પ્રવેશ્યા છે. મીઠ, ઝેર, ડીખેન્ચર, ડીપોઝીટ, બાઇલર, લીમીટેડ કંપની, વીમાની પોલીસી, પ્રીમીયમ, મોટર, ડ્રાઇવર, રજીસ્ટર્ડ કાગળ, સેવિંગ્સ બેંક, પ્રીકરડ ડીપોઝીટ, ક્વોરન્ટાઇન, હાઉસીંગ સોસાયટી વગેરે અનેક અંગ્રેજી શબ્દો વર્તમાનપત્રોમાં આપણે વાચીએ છીએ અને બગ્ગરોમાં સાબળીએ છીએ. વિચાર કરીને તારવીએ તો, કેટલા બધા અંગ્રેજી શબ્દો, હાલના અટપટા યુવનમાં વપરાય છે તેનો ખ્યાલ આવે.

ગુજરાતી ભાષાની ખીલવણી આ નવીન વિષયો પુરતી થઈ છે તો ખરી જ. પરંતુ તે યોગ્ય દિશાએ, કે નેધરે તેટલી થઈ છે, કે કેમ તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. વળી આપણી ભાષાની વધતી જતી જરૂરીયાતો શી રીતે પૂર્ણ કરવી તે પ્રશ્ન પણ અગત્યનો છે. આ સર્વ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપ્યા વિના ભાષાનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શકે નહિ. ગુજરાતી વિદ્વાનોના સમેલન સમક્ષ આ ઉપયોગી પ્રશ્ન વિચારણા માટે હું રજુ કરું છું. સાહિત્ય વિભાગ તેમજ પત્રકાર વિભાગ બન્નેએ ભેગા મળી આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાનો છે.

વિચારણીય મુદ્દાઓ

આ સંબંધમાં નીચેના મુદ્દાઓ, વિચાર માટે રજુ કરી શકાય.

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની વધતી જતી પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ ભાષા કે પરિભાષા ખીલવીને ગુજરાતિરા કેવી રીતે સમૃદ્ધ કરવી ?

વિજ્ઞાન, વેપાર, કે રમત આદિ વિષયોની ભાષા માટે ખાસ નવા શબ્દો લઢવા કે તે માટેના અંગ્રેજી શબ્દો જ ગુજરાતીમાં વાપરવા ?

આ માટે સમસ્ત ગુજરાતમાં એક જ શબ્દનો ઉપયોગ કરવો ઇષ્ટ હોય તો, તેવા શબ્દ પ્રચલિત કરવા શા ઉપાય યોજવા ?

આ પરિભાષા માટે અન્ય પ્રાતીય ભાષાઓ સાથે સહકાર સાધવાથી કાંઈ લાભ થાય ખરો ?

વર્તમાનપત્રો અને સામાયિકપત્રો આ સંબંધ ધણું કરી શકે તેમ હોવાથી, તેઓનો સહકાર કેવી રીતે સાધવો ? તથા તેઓ સઘળા આ સંબંધમાં એક જ નીતિ ધારણ કરે તે માટે શું કરવું ?

પુસ્તક પ્રકાશન સંસ્થાઓ, પાઠ્ય પુસ્તકના લેખકો, અને શિક્ષણ ખાતાનો સહકાર મેળવવા શું કરવું ?

આઓદ્ધારક પ્રવૃત્તિને અંગે “આકાશવાણી મંત્રી” વપરાય તો અથવા તો તે વિના “આકાશવાણી” સંચાલકો સાથે આ સંબંધમાં કેવી રીતે સહકાર સાધવો.

સાહિત્યની સતત પ્રવૃત્તિ કરવાર સંસ્થાઓ તથા સાહિત્ય પરિષદ આ બાબતમાં શા ખગલા લારી શકે ?

આ મુદ્દાઓ ઉપર આ સમેલનમાં પૂર્ણ ચર્ચા થશે, તથા સાહિત્ય પરિષદ માટે કાર્યમાર્ગ નિર્ણય થશે, એમ આશા છે. ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્ન ઘણો ઉપયોગી છે તે તો દેખીતું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નિયોજિત મુદતબંધી કાર્યક્રમ

(લેખક શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ, પારેખ. બી એ,)

વીસેક વર્ષ ઉપર દેખીતો નજીવો પણ પરિણામમાં ગંભીર ક્રાંતિવાદી એવો એક બનાવ અમદાવાદમાં બનવા પામ્યો હતો, તેનો આ પ્રસંગે ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે

મહાત્મા ગાંધીએ, દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદમાં પાછા ફર્યા બાદ, આખા દેશમાં ફરી, આખરે અમદાવાદમાં કાયમ નિવાસનો નિર્ધાર કરી, સાબરમતીના તીરે સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના કરી હતી અહિં દેશપરદેશના અનેક ગણીતા અને નામાકિત સ્ત્રીપુરુષો એમની મુલાકાતે પધાગતા, તેમના દર્શનનો અને પ્રસંગોપાત્ તેમને સાબળવાનો લાભ મેળવતા એ અમદાવાદનું સુભાગ્ય હતું

એક પ્રસંગે હિન્દુ ઉમદા નારીરતન, કાકીતકડી શ્રીમતી સરોજિની નાયક સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવ્યાની ખબર પડતા અમદાવાદના શિક્ષિત સમાજે તેમને સાબળવાનો યોગ સાધવા આનંદભવન થીએટરમાં તેમનું જાહેર વ્યાખ્યાન ગોઠવ્યું હતું

એક કવિયત્રી તરીકે શ્રીમતી સરોજિની નાયકનું નામ અગ્રેજી વાચક આલમમાં જાણીતું હતું અને એક તેજસ્વી અને પ્રતાપી વક્તા તરીકે તેમની કીર્તિ બહોળી પ્રસરેલી હતી આવા સન્માનિત સનારીનું દર્શન કરવા, તેમના માધુર્યભર્યા શબ્દોનું પાન કરવા કયો હિન્દી ઉત્સુક ન હોય !

આખું થીએટર વ્યાખ્યાનનો સમય થતા પહેલા ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું અને મહાત્માજી, શ્રીમતી નાયક સાથે, વખતસર આવી જતા, સભાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું

તે સમયે અગ્રેજી શિક્ષણની પેઠે ભણેલાઓમાં અગ્રેજી વક્તૃત્વનો મોહ પ્રબળ અને વિશેષ હતો વાતચીતમાં તેમ ભાષણમાં, ચાલુ કામકાજમાં તેમ ખાનગી પણ યવહારમાં અગ્રેજીનો ઉપયોગ બહુધા થતો અને સૌ ઈર્ષ તે ભાષામાં પ્રવિણતા મેળવવાને પ્રયાસ કરતું હતું

સભામાંના હાજર ઘણાખરાની એવી માન્યતા હતી કે શ્રીમતી સરોજિની અગ્રેજીમાં ભાષણ આપશે, પણ તેમણે ઉભા થતા, મહાત્માજીને સંબોધીને પૂછ્યું, કયો ભાષામાં બોલું, અને તેનો ગાંધીજીએ તુરત જવાબ આપ્યો, કે સઘળા સમજી શકે એવી હિન્દી બોલીમાં

ઐતિહાસિક એ સાબળીને આવાત પહેાચ્યો, કેમકે તેમનું માનસ જુદી રીતે ટેવાયું હતું અને શ્રીમતી નાયકને હિન્દીમાં બોલવાનો જાએ મહાવરો નહિ તેમ તેમાં હિન્દી ઉર્દૂ શબ્દો મિશ્રિત હોવાના મારણે તે વ્યાખ્યાન રસપ્રદ યથા પડશે નહિ એમ પણ કેટલાકને લાગેલું પણ એક મુરીદને શોકો એવી અદબ અને આમન્યાથી તેમણે એમ કહ્યું

સુધી વાગપ્રવાહ છટાપૂર્વક ચાલુ ગાખી, ગુરુની આગામી માન આપ્યું હતું. જોકે તેમ કરવામા તેમને થોડીક મુશ્કેલી થઈઆતમા જળાઈ હતી.

આ નવા પ્રયોગ સામે અંગ્રેજી શોખીનોમાથી જે ચારે રચાનિક વર્તમાનપત્રોમા ચર્ચાપત્રો લખી મોકલી પોતાનો વિરોધ અને રોષ વ્યક્ત કર્યો હતો; પણ તે દિવસથી એ અખતરાએ જડ પકડી, એ પ્રથા સર્વમાન્ય થઈ પડી છે એમ કહી શકાય.

એ પ્રથાને પુષ્ટિ આપનારો બીજો એવો પ્રસંગ હુંક મુદતમા બનવા પામ્યો હતો.

સન ૧૯૧૭મા બીજી ગુજરાતી કેળવણી કોન્ફરન્સ ભરૂચમા મળનારી હતી; તેના પ્રમુખપદે મહાત્માજીની વરણી થઈ હતી. સદરહુ કોન્ફરન્સ ગુજરાત પુરતી હોવા છતાં, તેના પ્રમુખનું ભાષણ, શિરસ્તા મુજબ, અંગ્રેજીમા લખાતું; પહેલી કોન્ફરન્સના પ્રમુખ સર મીમનલાલે તેમનું વ્યાખ્યાન અંગ્રેજીમા જ આપ્યું હતું

પણ મહાત્માજી અચંક ક્રાંતિકારી છે; ઉપરાંત પ્રથા તેમને પમંદ ન પડી તેઓ માતૃભાષાના પૂજક અને ભક્ત છે; અને એમની દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે જનતાના ઉદ્ધાર અને ઉત્કર્ષ સાર માતૃભાષાનો ઉપયોગ અને પ્રચાર જ એક રામબાણુ ક્ષિપાજ છે, એટલે તેમણે પરિપક્વના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન ગુજરાતીમા લખ્યું એટલું જ નહિ પણ તેનું કામકાજ સ્વભાષામા ચલાવ્યું હતું કોઈ સ્થળે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય ત્યાં, ખાસ કારણ સિવાય, ગુજરાતી કે સમસ્ત દેશની સર્વસામાન્ય ભાષા ઢિન્દીને જ ઉપયોગ તેઓ કરતા. ચાલુ વિચાર પ્રવાહ સામે એ પ્રકારે કામ લેવામા તેમને ઘણો વિરોધ વેઠવો પડેલો એટલુંજ નહિ પરંતુ તે કાર્યમા તેમને પોતાને પણ થોડો શ્રમ પડેલો નહિ; એક દૃઢ મંકર્યવાળો પુરુષ નિશ્ચય કરે તો કેટલે અંશે સિદ્ધિ મેળવી શકે છે તેનું એ પ્રસંગે એક ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

આપણા મહાકવિ ગ્રેમાનંદે, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય-તેના અમુક અંગો,—બરોબર સમૃદ્ધ થવા ન પામે ત્યાં સુધી, એવી લોકવદંતિ છે કે, પોતે માથે પાઘડી નહિ પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી; તે કાળે ઉંમરલાયક પુરુષ પાઘડી ન પહેરે એ એક દૂષણ લેખાતું, એવું મહાન વ્રત મહાત્માજીએ માતૃભાષાના પ્રચાર અર્થે ગ્રહણ કરેલું માલમ પડે છે. એમણે માતૃભાષાનું મહત્વ અને ગૌરવ વધાર્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ એમના પ્રયાસથી ગુજરાતીએ સમાજજીવનમા તેનું યથાયોગ્ય સ્થાન પાછું મેળવ્યું છે; અને તેનો બહોળો ઉપયોગ તેમ અવ્યાસ થવા પામ્યો છે.

છેલ્લી યુરોપીય લઘાઈ પહેલાની આપણા દેશની સ્થિતિથી જોએ પરિચિત છે, તેમને આ પર્વિર્તન, બરેખર, વીસમી સદીની એક નવાઈ જ લાગશે.

એ સાધનવડેજ તેઓ જનસમુદાયને પોતાનો સંદેશો પહોંચાડી શક્યા છે, એટલુંજ નહિ પણ નવીન વિચાર પ્રવાહ ગતિમાન કરી ગુજરાતી સાહિત્યની સુંદર સેવા કરવાની સાથે, તેની ઉપર સન્મજ છાપ પાડેલી છે, પણ તે આખોય વિષય તદ્દન સ્વતંત્ર વિચારણા માગી લે છે.

સિદ્ધિશ રાજ્ય અમલ આપણા દેશમાં સ્થાપિત થતા 'અંગ્રેજ હાકેમોએ યુરોપીય જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપી, શિક્ષણ માટે અંગ્રેજી ભાષાને પસંદ કરી હતી પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ

એવો નહોતો કે શિક્ષણના વાહન તરીકે સ્વભાષાનો ત્યાગ કરી, કેનગ અંગ્રેજીને ઉપયોગ કરવો, પણ નવા વિચારપ્રવાહમાં સૌમાર્ધ ખેડાઈ અમાર્ધ અંગ્રેજી ભાષામાહિત્યના અભ્યાસ પાછળ યેના બન્યા હતા, અને રાજ્યકક્ષાએ તો તે અનુકૂળ અને રમતું જ હતું પણ આપણા કેળવણવા વર્ગ ઉપર તેની ખૂબ ખરાબ અસર થવા પામી હતી, વિદેશી અને અપરિચિત વાહન દ્વારા નવું શિક્ષણ મેળવવા જતા, તેમને ઘણું સોસલ પડ્યું હતું, અને ધણીનો માનસિક વિકાસ શ્રમસાધ્ય અને કુશિત બન્યો હતો, અને તેમાં વધારે શોકનનક એ હતું કે એ નવશિક્ષિતોએ માતૃભાષાનું વાચન અને અભ્યાસ કરવાનું છોડ્યું હતું આ દાનિ થોડી નહોતી તેઓ અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્યના પૂરા પૂજારી બન્યા હતા, માતૃભાષા તેમને પ્રાણ લાગતી, એટલે તે પ્રતિ બ્ધાન જ આપતા નહિ એ રિયલિટી શાળા પાઠશાળાના અભ્યાસક્રમમાંથી તે ટળે એ સ્પષ્ટ છે પણ એ સરમજનક પરિસ્થિતિ નિવારવા સ્વર્ગસ્થ રાનડેએ વીસમીસદીના આરંભ ૥ વર્ષમાં, ભગીરથ પ્રયત્ન કરી, દેશી ભાષાઓનું વાચન અને અભ્યાસ વધે, એ હેતુથી યુનિવર્સિટીની એમ એ, ની પરીક્ષામાં દેશી ભાષાના વિષયને સ્થાન અપાવવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા, પણ તે ઠરાવ એકરીતે પ્રયાસાપાત્ર હતો, પણ તે વસ્તુતઃ દ્રાવિડી પ્રાણ્યામામ સમાન હતો.

માતૃભાષાને બદલે શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીને પસંદ કરી જેવી ગભીર ભૂલ કરવામાં આવી હતી તેવી રીતે હાઈસ્કૂલોના નીચના ધોરણોમાંથી માતૃભાષાનો વિષય દાખલ કરવાને બદલે, છેકછેવટની અને એક જ પરીક્ષા માટે તેને સ્થાન અપાયું એ નિર્ણય ડાહ્યો તેમ વ્યાજબી નહોતો. વિદ્યાર્થીઓમાં થોડાક જ એવી મોટી અને હંચી ફેલગ મારી શકે, મરથુકે પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કર્યા પછી તે ઉમેદવારને વચલા વર્ષમાં એ વિષય શિખવાને લાગ્યે જ તક સાપડતી હતી.

આ કદગી અને અયુક્ત વ્યવસ્થા હતી એ સૌ સમજતા, પણ સરકારી સ્થાપિત ધોરણો સામે કાર્ષ્ઠ્ય થઈ શકતું નહિ પણ લડાર્ધ દુર્ગમિયાન કનકતા યુનિવર્સિટી કમિશન હંચી કેળવણીનો પ્રશ્ન સમગ્રરીતે અવલોકવા નિભાયુ હવું, તેનો રીપોર્ટ બહાર પડ્યા પછી માતૃભાષાનું મહત્વ પિછાનવામાં આવી, અગાઉની તેની રિયલિટી સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

સુમાર્ધ યુનિવર્સિટીએ તે પછી માતૃભાષાના વિષયને બી એ, ના પાસ વર્ગમાં અને પાછળથી બી એ ઓનર્સ કોર્સમાં દાખલ કર્યો અને હાઈસ્કૂલોના ચાર ધોરણોમાં તેને સ્થાન આપી, મેટ્રીયુલેશનની પરીક્ષામાં તે વિષય લેવા પરવાનગી આપાઈ હતી, પણ કમનસીબીની વાત એ હતી કે તે જોડેજના પહેલા અને બીજા વર્ષમાં સ્થાન ન હોવાથી, વચ્ચે તુર પડતી તે આવતા વર્ષથી સુધારવામાં આવનારી છે, એવે હવેથી હાઈસ્કૂલના ચોથા ધોરણથી શરૂ કરીને તે એમ એ, ની પરીક્ષા સુધી જે વિદ્યાર્થી માતૃભાષાનો સળગ અભ્યાસ કરવા અને તેની પરીક્ષા આપવા શક્તિમાન થશે.

આ બધી હકીકત ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે જેમના દરમિયાન રાજ્યની ત્રણ દિશા, તેમને માતૃભાષા માટે મર્ધ પડેલું નહોતું અને સાવમ અપત્ય સળગ તેમણે તે વિષય પ્રત્યેનું વર્તન હતું.

મહાત્માજીએ આ વિષયને હાથ ધરી પછી, તેમની દિવચાલના પરિણામે, દેશી માતૃભાષાનું સાહિત્ય બહોળું વચાતુ થઈ, તેને વિશેષ વેગ મળેલો છે, અને આખું વાતાવરણ બદલાયું છે.

એ પ્રવૃત્તિને લઈને માતૃભાષાનો અભ્યાસ વધે, દેશી ભાષાનું સાહિત્ય ખાલે એ સમૃદ્ધ થવા પામે અને એ સાહિત્ય જગતભરના સાહિત્યમાં માનભર્યું સ્થાન મેળવ શકે તેમના થાય એમ આપણે જરૂર ધ્યાનથી શું.

અને આપણી એ ઇચ્છા અરથાને નથી આવતે વર્ષે દિન્દી પ્રગ્નને પ્રાતિક સ્વરસ બક્ષવામાં આવનાર છે, રચાનિક સ્વરાજ્યની બક્ષિસ પછી પચાસ કે વધુ વર્ષો એ હક પ્રાપ્તિ થાય છે.

તાજેતરમાં સિંધને મુખ્યાર્થ ઇલાકામાંથી જુદું પાડવામાં આવ્યું છે, અને એવી રીતે વ્યવસ્થા ખાતર ઇલાકાના ભાષાવાર વિભાગો પાડવામાં આવે, જેમકે ગુજરાત, મદ્યાર અને કર્નાટક અને એ વિભાગ મુજબ જુદી જુદી ભાષાવાગ યુનિવર્સિટી, જે સાઈ માગ છે, તે સ્થાપવામાં આવે તો આપણે અભ્યયન ચર્ચા શું નહિ અને એવી વિભાગવાર યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવે તો કેટલીક મુશ્કેલીઓ યુનિવર્સિટી અભ્યાસક્રમમાં નડે તે આપોઆપ દૂર થવા પામશે.

પરંતુ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા સાઈ આપણે કેટલીક પૂર્વ તૈયારી કરવી પડશે તે માગણીને મંતોથી શકાય એવી રીતે સર્વસાધન સામગ્રીથી આપણે સજ્જ અને તૈયાર થવું જોઈશે.

વાસ્તે અભ્યાસની સ્થિતિ અને સંજોગો પૂરા લક્ષમાં લઈ, અને વિચારી, આ ભાષા સાહિત્યમાં જે ઉણપો અને ખામી માત્રુમ પડે છે તે દૂર કરવા અને પૂરી પ આપણે કટિબદ્ધ થઈ, તે સાઈ એક નિયોજિત અને સુદતમથી કાર્યક્રમ યોજાવે આવશ્યક લાગે છે.

તેને પહોંચી વળવા આપણા પ્રાતમાં સારા નસીબે, સાહિત્યને જ પ્રધાન આપતી કેટલીક સાર્વજનિક સંસ્થાઓ પ્રવૃત્ત છે, તેમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કાર્પસ ગુજરાતી સભા, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ અને સાહિત્ય સંસદ આગ્ર લે છે, તેમજ નવજીવન કાર્યાલય, ગુજરાતી પ્રેસ, વડોદરા રાજ્ય ભાષાતર આલુ, કાવ્ય સદામક સહકારી મંડળ, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાલય ભવન, કુમાર લય, ગાંધિ મંદિર વગેરેની પ્રવૃત્તિ આપણા સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને પોષનારી છે, તે દરેકના કાર્યની કાઈ ને કાઈ ખૂબી કે વિશિષ્ટતા હોય છે હમણા જ શ્રીમુત કનૈઃ મુનશીની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ ગુજરાતી ઇન્ટરડીપ્ટ્યુટ છે, તેનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અને ઐતિહાસિક રીતે એ અને સંશોધન કરવાનો છે.

આ સર્વ સાહિત્ય સંસ્થાઓ એકત્રિત થઈ, સહમત સાથે અને યોજનાપૂર્વક કાર્યક્રમ, સુદતમથી, ઉપાધી લે તો ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ યથા પામે, તે અને વેગ આવે, સાથે સાથે નમિનતા અને વિવિધતા આવે, તેમજ ગુજરાત યુનિવ

નજદિકમા રચનાયત્રી જોવાને આપણે ઉત્સુક છીએ, તેની સિદ્ધિમાં 'એ સંગઠન જરૂર સહાયક થઈ પડશે

પ્રસ્તુત વિષય ધ્યાનમાં રાખીને આપણે હવે આપણી જે જરૂરિયાતો છે તે વિચારીશું; અને તે જરૂરિયાતો વેળાસર પૂરી પડે તે સારૂ ચોક્કસ કાર્યક્રમ, મુકરર મુદતનો થોછોએ તો તે કાર્યમાં ગતિ આવે, કેટલીક સવડ મળે અને ક્યાં મુશ્કેલી નડે છે તે સમજવામાં આવશે.

આપણી ભાષામાં એક સારા અને પ્રમાણુભૂત કોશની ઉણપ અવધિ છે, એ પહેલી નજરે આપણને માણુમ પડશે; તેના વિના આપણું ભાષા-સાહિત્ય અપૂર્ણ અને પાગળું જ રહેવા પામે; અને ભાષાસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં તેની અગત્ય હમેશાં રહેવાની જ.

ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ આપણા દેશમાં બાઈબલનો ઉપદેશ કરવા આવી વસ્તુ તેમને તે કાર્ય સારૂ આપણી દેશી ભાષાઓ શિખવાની જરૂર માણુમ પડી; અને તેમાં મદદગાર થઈ પડે એ હેતુથી જે તે પ્રાંતની ભાષાનો કોશ અને વ્યાકરણ પહેલપ્રથમ એ મિશનરીઓએ તૈયાર કરેલા મળી આવશે. કહેવાનું તાત્પર્ય કે આપણી ભાષાનો કોશ અને વ્યાકરણનો પાયો ચલ્લુવાનો યશ એ ધર્મોપદેશક બંધુઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અને ખિલવણી સારૂ ફોર્બસ સાહેબે અમદાવાદમાં ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી, તેના પ્રથમ કાય તરીકે એ દુરદેશીવાળા પુરુષે ગુજરાતી જુના ગ્રંથોની હાથપ્રતો પ્રાપ્ત કરી, તેની નકલ કરાવવાનું આરંભ્યું હતું; એ કારણે કે તે ગ્રંથમાંનો શબ્દખંડોળ ગુજરાતી કોશ સંપાદન કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે+ અને એ વિષય પરત્વે નોંધ કરતા કવિ દલપતરામે સન ૧૮૫૧ ના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં, વધુમાં, જણાવ્યું હતું, કે—

“હાથના લખેલા પુસ્તકો સામળખટનાં આઠ, નરસિંહ મહેતાનાં આઠ, એક લજ્જનરામ ભટનાં ગીતોનું તથા બીજાં છ તે રચનાર કવિઓનાં નામ વગરનાં એ રીતે ૨૩ પુસ્તકો એ વરસમાં લખાયાં. તે નામ વગરના પુસ્તકોમાં રામાયણ તથા ભારતની સારી ગુજરાતી ભાષામાં કયાઓ છે. વાર્ષિક રીપોર્ટમાં સેક્રેટરી વળી લખે છે કે એવા પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો ધણો જરૂરનો છે, કેમકે એક તો તે પુસ્તકો લોકોને વાચવા મળે અને તેમાંના શબ્દો એકઠા કરીને ગુજરાતી કોશ થઈ શકે. કોશને માટે ૬૦૦૦ શબ્દોનો તો સંગ્રહ કરેલો છે; અને કોશનું સંપૂર્ણ પુસ્તક કરવાને તો કેટલાક વરસ જોઈએ. એવું પુસ્તક ખનાવવાનાં સાધનોનો સંગ્રહ કરવો એ ગોમૈટીની ઝોણી ફરજ નથી.”*

ઉપરોક્ત શબ્દસંગ્રહ કરવાનું કાર્ય સોસાયટી તરફથી લાંબા સમય સુધી ચાલ્યું હતું અને મરઘરી કેળવણી ખાતાની તે કાર્યમાં મદદ અને સહકાર સુદ્ધા હતાં. પછીથી

+ ગુ. વ. સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભા. ૧ લો. પૃષ્ઠ ૧૨૬.

* The person employed in taking charge of the library is also at work in copying the old manuscripts which contain the only real Gujaratee in existance and which must eventually prove of the highest value, when as I hope we shall be able to cause the compilation of a Dictionary—જુઓ ગુ. વ. સોસાયટીનો પહેલા વર્ષનો રીપોર્ટ.

એ શબ્દોનો જોડણીનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતા તેનો નિર્ણય કરવા, સરકારી ખાતા તરફથી જે અને સોસાયટી તરફથી જે એમ મળીને ચાર મળ્યોની એક સમિતિ નિમવામાં આવી હતી; અને તેણે છેવટે નવી વાચનમાળા સાર જે જોડણી નિયમો તૈયાર થયા તે માન્ય રાખ્યા હતા.

ગુજરાતી કોશનું કામ ધીમે ધીમે ગતિ કરતું હતું; પણ તેના મંપાદન કાર્ય માટે ખરાબર ગોઠવણ થઈ નહોતી. એવામા સોસાયટીનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવાનો પ્રમંચ આવી મળતાં, તે નિમિત્ત એક શાળાપયોગી કોશ તુરત બહાર પાડવાનો ઠરાવ થયો; તદનુસાર એ કોશ આઠ લાગમા પ્રમિદ્ધ કરવામા આવેલો છે.

ગુજરાતી કોશના વિષયમા આજમુધીમા, જુદે જુદે હાથે અને જિનનબિન્ન રચયેથી જે પ્રયત્નો થયેલા છે, તેની સવિસ્તર માહિતી જાણીતા અંગ્રેજી ગુજરાતી કોશના સંપાદક શ્રીયુત ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસે “અંધ અને અંધકાર” પુસ્તક પ મા મંચહેલી છે.

પરંતુ એ વિષયમા તેમ સાહિત્ય લખાણમા શબ્દોની જોડણીની બાબતમા તીવ્ર મતભેદ પ્રવર્તતો હતો; અને તેનું પરિણામ એ આવતું કે જે કોઈ મનઃસ્વીપણે, અશુદ્ધ, બેભણ અને ખોટી જોડણી લખતો, તે આપણા સાહિત્યનો એક મ્હોટો હોપ હતો.

હોપવાચનમાળા તૈયાર કરતી વખતે એ પ્રશ્ન નડેલો; તે સાર વિદ્વાનોની એક જોડણી કમિટી પણ નિમવામા આવી હતી અને સર. ડી. હોપ-કમિટીના અધ્યક્ષે, પોતે એક જોડણીકોશ-લિખિત-મોન્યો હતો.

સાહિત્ય પરિષદની બેઠક મળવા લાગી ત્યારથી એ પ્રશ્ન મોંને મુઝવી રહ્યો હતો; પરિષદે તેના સિદ્ધાંતો વિચારી, કેટલાક નિર્ણયો કર્યા હતા.

પણ લખનારાઓને જે મુશ્કેલી પડતી, તેનો ઉકલ ગુજરાત વિદ્યાપીઠે, મહાત્માજીના આદેશથી, જોડણી કોશ, પાછળથી સાર્થ જોડણી કોશ રચીને આપ્યો છે અને તે કોશ બહુ વ્યવહાર અને ઉપયોગી થવા પામ્યો છે.

નજદિકમા ગુજરાતી લખાણ શાસ્ત્રશુદ્ધ, એકધારું અને ચોક્કસ થવા પામે તો આપણે તેનું માન એ જોડણીકોશના પ્રયોજકોને જ આપીએ.

આ તો ગુજરાતી લખાણમા જે અશુદ્ધિ અને અનિયમિતતા જોડણી સંબંધી જોવામા આવતી તેની સુધારણાનો એક માર્ગ થયો, પરંતુ એક સારા, સમૃદ્ધ, આધારભૂત અને શુદ્ધ વ્યુત્પત્તિવાળા કોશની ખામી જીભી જ રહે છે.

સન ૧૯૨૨મા “ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ” એ વિષય ઉપર ગુજરાત વર્તીક-લર સોસાયટી તરફથી વ્યાખ્યાન આપતા હી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરીએ ગુજરાતી કોશ વિષે નિરાશાજનક ઉદ્દગાર કાઢતા, જણાવ્યું હતું, કે “એ મૂળ (નર્મ) કોશને વધારે કિંમતી, વધારે સંપત્તિવાળો બનાવવા વિવિધ હાથે અને વિવિધ રચયેથી પગલા લેવાયા છે. તે પગલાનું પરિણામ નહિ જેવું આવ્યું છે અને લેવાય છે તેનું પરિણામ તેથી બહુતર આવશે કે કેમ તેની શંકા છે.”

પણ છેવટે તેના કારણે વિચારી તપાસી તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે, કે “એ કોશના અંગે એક સ્વતંત્ર સંસ્થા જ જીભી થવી જોઈએ; અને ટાળે કરેલી રચના

રૂટીઓ નીમી તેમની મારફતે સંસ્થાને નિભાવવી જોઈએ. એ સંસ્થાના સભ્યોમાથી એક ન બેને ઉપરી એટલે એડીટર તરીકે ગોઠવવા જોઈએ, કે જેમના હાથ તળે સઘળું કામ ચાલી રીતે થતું આવે.

હુંકામાં માફ કહેવું એ છે કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી નેક્રે ગ્રીનિંગ ગુજરાતી લલા કે એવી કોઈ મર્યાદિત બંડોળવાળી સંસ્થા પામેથી કોરાતી આશા રાખવી નકામી કે. કારણ એ વાત તેમના ગળ ઉપરાન્તની છે. એને માટે તો એક સ્વતંત્ર સંસ્થા, પેસાની પૂર મદદવાળી, એ કાર્યને લાયક એના યોગ્યતાવાળા વિદ્વાનોના ઉદર પોષણાર્થના સાધનવાળી, છેક સુવાન નહિ પણ સહેજ ઉમ્મરે પહોંચેલા, ઘડાએલા અને અનુભવી સાક્ષર જેમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા હોય અને જેમનું લક્ષ્ય માત્ર આ એક જ વિષય કોમ તેવા લક્ષ્યબિંદુવાળી જોઈએ અને ત્યારે તેવી સંસ્થા અસ્તિત્વમા આવશે ત્યારે જ ગુજરાતી ભાષા સર્વાંગ સંપૂર્ણ કોશ જેવા ભાગ્યશાળી યશ એવું હું ધારું છું.”*

ગુજરાતી કોશ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, સોસાયટી તરફથી હીરકમહોત્સવ નિમિત્ત, માત્ર વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો લક્ષમાં લઈને, શાળાપયોગી રચાવવામાં આવ્યો હતો, તેમાં પુનરુક્તિઓ છે; અપૂર્ણતા છે; દોષો છે; પણ નવો કોશ સંપાદન કરવામાં એક ખરડાએ તે જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે; વળી કોશ જેવા મોટા કાર્યમા વિદ્વાનોના પૂરતો પ્રદાકાર અને સાય આવશ્યક છે, એ વિસરવું જોઈએ નહિ.

સોસાયટીનો ઉપરોક્ત કોશ અજમાયશી હોઈ તેની પ્રતો સોસાયટીના આશ્રવન સભ્યો અને રજીસ્ટર લાર્ડજેરીઓને આપવા પુરતી કંઠાવી હતી; અને ધીમ એવા સારા કોશના અભાવે, તે કોશની પ્રતો ખરીદવા ચાલુ માગણી થતાં, દી. બા. કેશવલાલભાઈ સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે નિયત થતાં, તે કોશનું નવું સંસ્કરણ એમના તંત્રીપણા હેઠળ કાઢવા નિર્ણય કરવામાં આવ્યો; અને તે કોશ બને તેટલો શુદ્ધ, પ્રમાણ્યૂત અને સંપૂર્ણ થાય એવી વ્યવસ્થા ચોજવામાં આવી હતી; અને તે કાર્ય સુકર થઈ પડે એ સારૂ એક નંદાનું સલાહકાર મંડળ પણ કારોબારી કમિટીની સંમતિથી નિમ્નું હતું. પણ છેવટે તે કામનો સઘળો ભાર દી. બા. કેશવલાલ એકલા ઉપર આવી પડ્યો હતો.

સ્વભાવે ઝીવટથી કામ કરનારા, વ્નતેજ બધું વિચારી તપાસી, વ્યવસ્થિત રીતે સંકળનારા, શુદ્ધતા અને ચોક્કસાઈ સારૂ પૂરો આગ્રહ રાખનારા અને મર્યાદિત સમય તે કાર્ય પાછળ આપી શકે એવી સ્થિતિમા, તેમ છતા કોશના નમુના રૂપે ત્રણ અક્ષરો, અ, આ અને ઇ તેમણે અગવડ વેઠીને પણ પદ્ધતિસર સંપાદન કરી આપ્યા હતા, અને તેમાનો ઇ અક્ષર છપાશે છે. તે કાર્ય એમણે એકલે હાથે, બહારના કોઈની મદદ વિના કરેલું છે. દરમિયાન એમની આખે મોતીઓ ઉતરતા તે કાર્ય બંધ કરવું પડ્યું હતું.

સદરહુ કોશના સંપાદન કાર્યમાં તેમણે કેટલાક નિર્ણયો કર્યા હતા તે જણાવા જેવા છે.

(૧) ભાષામા પ્રચલિત સર્વ શબ્દોનો સમાવેશ થવા પામે તે સારૂ પ્રાચીન કવિઓ જેમની કૃતિઓમાના શબ્દો અગાઉ લેવાયલા જણાતા નથી તે કાવ્યો રૂરી વાચીવંચાવી, ઉદાહરણ સહિત નોંધવા.

(૨) પ્રાચીન કવિઓના પ્રસિદ્ધ અને મહત્વના કાવ્યોનું નવેસર સંગ્રહન અને સ્વાદ્યક્ષર દ્વારા ધરવું, એ આશયથી કે તે કાવ્યોની મુદ્રા ટેકટ, નવી અને જુની ઉપત્તિ દ્વારા પ્રતોના આધારે, તૈયાર થાય, તેની સાથે જ તેમના શબ્દભંડોળ જૂના તાત્પર્યમાં આવે અને તે કાવ્યોમાં જુની ગુજરાતીના જે રૂપો સ્થાપિત રહ્યા હોય તે નોંધી લેવાય, જે ગુજરાતી વ્યાકરણ રચનામાં ઉપયોગી થઈ પડે

(૩) શબ્દોના અર્થ ક્રમાંકસાર, વ્યાખ્યા બાધી, ઉદાહરણ સહિત આપવા

(૪) દરેક શબ્દની, ખનતા મુદ્રા, વ્યુત્પત્તિ આપવી, તે સાર અપ્રશ્ન સ સાહિત્યનું જ્ઞાન આવરણક માન્યું હતું

(૫) જે વ્યાખ્યા અને અર્થ આપવામાં આવે તે શુદ્ધ અને ચોક્કસ હોય

એમની આખે અડચણ આવી ન હોત અને બહારના વિદ્વાનોના પૂરા સહયોગ મળે. હોત તો એમના હસ્તે જ ઉપરોક્ત કાંઈ આજ સુધીમાં અડધા ઉપરાત તૈયાર થવ પામ્યો હોત, આપણા બાપા સાહિત્યના એમના જેવા પ્રખર અને તત્પરશી વિદ્વાન અને અભ્યાસી બહુ થોડા જ મળી આવશે

કવિ પ્રેમાનંદની પેઠે એઓ પણ ગુજરાતીમાં જ લખવાનો આશ્રય ધરાવે છે, અને ગુજરાતી બાપા સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને ગૌરવવતુ થાય તે સાર અને કવિ પ્રેમાનંદની દમ છે.

એ બાપા પ્રેમથી પ્રેરણાને ઉત્તરવરમાં આ બગીચા કાર્ય એમણે આરંભ્યું હતું અને આજે એમની વર્ષની વયે, તે પ્રેમનું કાર્ય ફરી ઉપાડી લેવામાં આવે તો, તેના તમામ અડગતાને જોઈ, યથાશક્તિ સહાયતા આપવાને તેઓ ખુશી છે

એક્ષરફર્ડ ન્યુ ઇંગ્લિશ ડિક્શનેરી તથા જમાનાના સતત પરિશ્રમ પછી સન ૧૯૨૮-૨૯ દેશદેશાંતરના દળે વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓના સહયોગ અને સહાયતા વડે, લાંબા સમયના અર્થ ચર્ચા, મોટા દશ વૈશ્વમુખમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી અંગ્રેજી રજીસ્ટ્રારના ઉત્કૃષ્ટ નમુનો છે, તેનો ઇતિહાસ પણ એટલો જ રોમાંચક છે

બાપા જીવંત હોઈ, દરરોજ તેમના નવાનવા શબ્દોની ભરતી થતી ગહેવાળી, તે કારણે કોશમાં વખતોવખત સુધારા ને ઉમેરા થવાના અને તે એક્ષરફર્ડ ડિક્શનેરી મળ્યામાં પણ થવા પામ્યું છે, એટલે કોશની પ્રજ્ઞા સતત ચાલુ રહે અને તેના નવીન સંસ્કરણ થતા રહે એ જરૂરનું છે

ઉપર જણાવ્યું છે કે આપણી ગુજરાતી બાપાનો સારો અને વિશ્વસનીય પ્રયત્ન નથી, અને તે ખામી હવે નભાવી લેવાય એવી નથી, તે વારસે પહેલી તકે વ્યવસ્થા કરવી ઘટે છે, અને તે માર્ગ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, જે પ્રાચીન મોટી અને સર્વદેશી સરથા છે, તેણે અન્ય સાહિત્ય મંચાઓની સહાયતા અને સહયોગ મેળવી ઉપાડી લેવું જોઈએ

અગાઉ બતાવ્યું છે તેમ મહાત્માજીએ ગુજરાતી બાપાના અભ્યાસને પ્રબળ વેગ આપેલો છે અને જોડણી પ્રેમ રચાઈને એ માર્ગ સરળ કરી મૂક્યું છે, એમના પ્રયત્નવડે મળતું સાહિત્ય પરિષદનું જારનું મંચન તે કાર્યની મિદિ સાર, યોગ્ય દિશા કરી ધરતી

તજવીજ કરે, તો તે સેવા આપણા સાહિત્યની મોટી ખામી દૂર કરી, તે તેનું જીવંત સ્મારક થઈ રહેશે.

તામિલ ભાષાનો કોશ મદ્રાસ યુનિવર્સિટી છપાવી રહી છે; નાગરી પ્રચારણી સભાએ 'હિન્દી શબ્દસાગર' બહાર પાડી હિન્દી જનતાની ઉત્તમ સેવા કરેલી છે; અને મહારાષ્ટ્રમાં એક મર્યાદિત ભંડોળની જવાબદારીવાળા એક મંડળી થયેલી છે, તેના તરફથી મરાઠી કોશના ત્રણ વૅલ્યુમો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. માત્ર ગુજરાત પ્રમાદ સેવે છે; તેની પાસે લાયકાતવાળા વિદ્વાનો નથી, એમ નથી; કોશની સાધનસામગ્રી નથી, એમ પણ નથી; પૈસાની અછત છે એવું કારણ આગળ ધરી શકાય એમ નથી. જે કાર્ક મુશ્કેલી અગર જરૂરનું છે તે સંગ્રહનું છે; વિદ્વાનો અને સાહિત્ય સંસ્થાઓનો સહકાર અને સાથનું; તેના અભાવે એ કાર્ય ખોરબે પડેલું છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઈ તે સાઈ એક સ્વતંત્ર કોશ મંડળની મુચના કરે છે તે વ્યવહાર અને વાજબી છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ એ વિષયને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપેલું છે અને તે કાર્યમાં આપણે તેનો સહકાર જરૂર મેળવી શકીએ; એ કોશના સલાહકાર મંડળમાં યુનિવર્સિટીનો એક પ્રતિનિધિ નિમાય તે ઇચ્છવાયોગ્ય છે. એ કાર્ય સાહિત્ય પરિષદનું એક ખ્યેય હોવું જોઈએ, અને સાહિત્ય સંસદ, શ્રી કોર્પોરેશન સભા અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તે કાર્યમાં જોડાવાની ના પાડી શકશે નહિ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે "સાર્થ જ્ઞેષ્ઠીકોશ" ચોળને નવો ચીસો પાડેલો છે અને નવું સ્થપાયેલું ગુજરાતી ઇન્ટરિટ્યુટ એ કાર્યમાં સક્રિય ફાળો આપશે એમ આપણે માની લઈશું. તે સિવાય દેશી રાજ્યોમાં વડોદરા રાજ્યની સાહિત્ય સેવા જાણીતી અને ઉચી કોટીની છે; શ્રી ગોંડલનરેશ ભગવતસિંહજી એક સારો અને મંપૂર્ણ ગુજરાતી કોશ યોજવાનો અભિલાષ ધરાવે છે અને ભાવનગર રાજ્ય, જે સાહિત્યકારોની કદર કરતું આવેલું છે તે સર. પ્રભાશંકર પટ્ટણીની દોરવણીથી યોગ્ય ફાળો જરૂર આપે.

ગુજરાતી કોશની પ્રવૃત્તિ મોટા પાયા ઉપર ઉપાડવાને, આ પ્રમાણે જૂમિકા, તૈયાર માલુમ પડશે; ફક્ત તે માટે કોઈએ આગેવાની લેવી જોઈએ; અને તે સાઈ સાહિત્ય પરિષદ સર્વ રીતે યોગ્ય સંસ્થા છે. તે એ કાર્ય શરૂ કરે તો તેને પ્રાંતની જૂહી જૂહી સાહિત્ય અને કૃષ્ણવણી વિષયક સંસ્થાઓની મદદ જરૂર મળે, એ વિષે શંકા રાખવાનું કાર્ક કારણ નથી.

તે સાઈ ફંડ એકઠું કરવા સાહિત્ય પરિષદ યોગ્ય લાગે તો જાહેર અપીલ કરે અથવા તો એક લાખ રૂપિયાની મૂડીવાળી, મર્યાદિત જવાબદારીની એક મંડળી કાઢે, જેનો શેર રૂ. દશનો હોય, તે શેરહોલ્ડરને કોશની નકલ તે રકમ પૂરતી વિના મૂલ્યે મળે.

અન્ય પ્રાંતોમાં એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થયેલી છે, અને તે યોજના ફતેહમંદ નિવડેલી છે; આપણે અહિં તે યોજના અમલમાં ચૂકવા મુશ્કેલી નહિ નડે એવું માનવું છે.

તે કોશના સંપાદન કાર્યમાં નિષ્ણતાને રોકવામાં આવશે, પણ તેની માથે એક સલાહકાર સમિતિ નિયોજવામાં આવે, તેમાં જૂહી જૂહી સાહિત્ય અને કૃષ્ણવણી વિષયક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ નિમવામાં આવે; તે એ કાર્યમાં ઘણી રીતે મદદગાર થઈ પડશે.

વધુમાં જે યોજના ઘડવામાં આવે તેમાં એક કલમ એવી ઉમેરવામાં આવે કે તે કોશનું કામ, મુકરર સમયમાં, પૂર્ણ કરવા તજવીજ થાય.

ગુજરાતી કાશ સાઈ આવી એકાદ યોજના દાય ધરવામાં આવે, જે આપણા ભાષા સાહિત્યની એક ખોટ પૂરી પાડશે અને તે વિષયના નિષ્ણુતોના દરતે, એ વિષયમાં દિત ધરાવતા, જૂદા જૂદા પ્રતિનિધિઓના બનેલા સલાહકાર મંડળની દેખરેખ નીચે, સંપાદિત થઈ, તે કાશ પ્રમાણભૂત અને સર્વમાન્ય નિવડશે એવી આશા પડે છે.*

કાશની પેઠે ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા અને તેના અભ્યાસ કરવા વ્યાકરણુ ગ્રંથ પણ એટલો જ મહત્વનો છે. તેના નિયમો અને સિદ્ધાંત જાણેથી ભાષા પર સારો કામુ આવે છે, અને તે વડે લેખન શુદ્ધ થવા પામે છે અને તેમાંના દોષ પારખી શકાય છે. વળી ભાષાનો વિકાસ સમજવા તે જ્ઞાન બહુ મદદગાર થઈ પડે છે.

સને ૧૮૬૭ માં સોસાયટીની સૂચનાથી રેવરંડ જોસફ ડૉન ટેલરે એક મહોતું ગુજરાતી વ્યાકરણુ, જગલાલ શાસ્ત્રીની મદદ લઈને, રચ્યું હતું; અને લાંબા સમય સુધી એજ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વંચાતું. પણ પછીથી ગુજરાતીનો અભ્યાસ વધતાં અને શાળા પાઠ્યાભામાં એ વિષયને સ્થાન અપાતાં એક શાસ્ત્રશુદ્ધ અને સંપૂર્ણ વ્યાકરણુની ખોટ નડવા લાગી અને તે મુશ્કેલી દૂર કરવા એ વિષયના નિષ્ણુત, એક સમર્થ વૈયાકરણુ રા. બા. કમળાશંકર ત્રિવેદીએ “જૂદા વ્યાકરણુ” લખ્યું, તે દાહમાં યુનિવર્સિટિન અભ્યાસક્રમમાં નિયત થાય છે.

પરંતુ એ બને-ટેલર અને કમળાશંકરનાં-વ્યાકરણોનો સામાન્ય દોષ એ માત્ર પડે છે કે તેની રચના અને વ્યવસ્થા, જાણે કે ગુજરાતી સંસ્કૃતમાંથી સીધી જ ઉતરી આવી હોય એ પ્રમાણે કરેલી છે, પણ તે વાસ્તવિક નથી. પ્રાકૃત સંસ્કૃતમાંથી આવે અથવા તે સંસ્કૃતની સાથે સાથે લોકભાષા તરીકે તેનો ઉપયોગ થતો એ વિવાદ પ્રશ્નમાં આપણે નહિ ઉતરીએ; પણ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ ઉદ્ભવ્યું અને એ અપભ્રંશમાં આપણી દેશી ભાષાઓ, હિન્દી, ગુજરાતીનો ઉદ્ભવ થયો; તેથી પ્રાકૃતનું અને અપભ્રંશ જ્ઞાન તેની રચના અને બંધારણુ સમજવામાં વિશેષ મદદગાર થઈ પડશે; ગુજરાતીમાં અત્યેા ઉતરી આવ્યા છે, તેના રૂપોના ફેરફાર થયા છે, અને શબ્દોમાં વિકાર બ ઉત્ક્રાંતિ થવા પામી છે, એ સઘળું જાણના સમજવાને અપભ્રંશનું જ્ઞાન એક માત્ર કું છે. એકલા સંસ્કૃતના જ્ઞાન વડે તે કાપડો નહિ ઉકલશે.

તે વ્યાકરણો રચાયે ધણો સમય થયતો છે અને તે પછી ગુજરાતી ભાષા સાદિ સારીરિતે ખીલ્યું છે; અને ખીજી પ્રાંતીય ભાષા સાથેના પરિચય વધતાં ગુજરાતી લખાણ તેની અસર સુદાં થવા પામી છે.

એક સમર્થ લેખક, કદાચ વ્યાકરણુ દોષ કરે, પણ તે એક રૂઢ શબ્દ પ્રયોગ તરી માન્ય થશે અને પ્રચારમાં આવશે.

નવજીવન સાપ્તાહિકની શરૂઆત કરી તે સમયે મહાત્માજીના લખાણમાં વ્યાદ દોષો આવતા તે સામે કુટલેક સ્થળેથી ટીકા ચમલી, પણ આપણે કવિ દયારામના શબ્દોમાં કહીયું કે, “શું જાણે વૈયાકરણુ, વસ્તુના રસને શું જાણે વૈયાકરણુ,” તેમ મહાત્માજીના

* ખીલ કોશ, જ્વા કે પારિશાષિક કોશ, પૌરાણિક કથા કોશ, પર્વાય શબ્દ કોશ, શદિપ્રયોગ કોશ, લોગોલિક કોશ વગેરેની માગણી છે જ; પણ એ પ્રશ્ન અન્ય કોઈ પ્રસંગે ચર્ચાઈ.

સદેશાએ જનતા પર જે પ્રભાવ છાપ પાડેલી છે અને તેની અસરથી તેમનાં જીવન ગ્રાણ્યવંત અને પ્રગતિમાન થવા પામ્યા છે, તેનો એમને (વૈયાકરણી) ક્યાંથી ખ્યાલ આવે? જે સર્વ લખાણનું લક્ષ્યબિંદુ હોય અથવા હોયું નોઈએ. । । ।

ભાષા સાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ સાથે તેના વ્યાકરણમા નવા નવા પ્રયોગ થવાના અને ફેરફાર ઉદ્ભવવાના અને જીવંત સાહિત્યનું એ તો ચિહ્ન છે; અને તે ઇષ્ટ છે; વાસ્તે વ્યાકરણ ગ્રંથોની વખતોવખત તપાસ થઈ તેમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કરવામા આવે તે થોડું અગત્યનું નથી.

સન ૧૮૭૬ મા દાદોબા પાંડુરંગે, સુરતના પાંચ દલામાંના એક, મરાઠીમા પહેલ-વહેલું વ્યાકરણ રચ્યું હતું અને ચાલુ વર્ષમા તેની શતાબ્દી ઉજવવાની ગોઠવણ પણ થયેલી છે. તે ઉત્સવ ઉજવનાર મંડળીનો આશય પણ મરાઠી વ્યાકરણનો ઐતિહાસિક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિચાર કરી, તેને શુદ્ધ કરવાનો છે અને તે કાર્ય જરૂરનું માલમ પડશે.

આ બંધી હકીકત લક્ષમાં લેતાં, સૌ કોઈ એ વિષે સંમત થશે કે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, નવેસર, ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ અને તેના કારણો વિચારી તપાસી, લખાવવા વેળાસર વ્યવસ્થા થવી ધોર છે, અને ઉપરોક્ત ગુજરાતી કોશનું સંપાદક મંડળ અસ્તિમા આવે, એ કાર્ય હાય ધરે, તો તેમા ઘણી સુગમતા થવા પામે; એટલું જ નહિ પણ તે શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક ધોણુસર રચવામા જાડી મુશ્કેલી પડશે નહિ.

દી. આ. કૃષ્ણલાલભાઈએ “ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ”માં ગુજરાતી કોશની પેઠે ગુજરાતના ઈતિહાસનો પણ નિર્દેશ કર્યો હતો.

છેલ્લા ત્રીસ પાત્રીસ વર્ષોમા આપણા પ્રાતના તેમ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પડેલો છે; અને તે વિષે ઉપયુક્ત માહિતી આપતાં કેટલાક પુસ્તકો રચાયલા છે; એ ક્ષેત્રમા સોસાઈટીનો ફાળો મોટો અને મહત્વનો છે; સામાન્ય વાચકને આપણા દેશનો ઇતિહાસ જાણવાને સોસાઈટીએ અને તેટલી માહિતી પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે; તે ઇતિહાસ, ગુજરાતી પ્રજાજીવનની દૃષ્ટિએ, લખાવવા હજી વાર છે; તે સાર પ્રથમ સાધન સામગ્રી એકઠી કરવાની જરૂર છે તેનું બરોબર સંશોધન અને અભ્યાસ થયા પછી, તે ઉપરથી એક નવીન અને સ્વતંત્ર ઇતિહાસ રચાવવાનું બની શકશે.

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તુટક અને અસંબદ્ધ મળે છે. તે પ્રશ્ન કાઠકે ગુરૂવણુ ભર્યો અને કહીન હતો, તેમા સિંધમા મહોન્ડેરો અને પંજાબમાં હરપ્પામા થયેલા ખોદ-કામ અને શોધખોળના પરિણામે હિન્દના ઇતિહાસનો આખોય દૃષ્ટિકોણ ફેરવાઈ ગયો છે અને નવા નવા મુદ્દાઓ ઉપરિચિત થયા છે; કેમકે તે સરકૃતિનાં ચિહ્નો-અવશેષો, લિખડી, અમરેલી વગેરે જૂદે જૂદે સ્થળેથી મળ્યાના સમાચાર વર્તમાનપત્રકાગ જાણવામા આવ્યા છે તે તેનો વિસ્તાર બતાવે છે, પણ તેની સીમા ક્યા સુધી પહોચી હતી તે વિષે આપણે હજી ચર્ચાત છીએ.

વળી નર્મદાખાણુ શોધખોળ મંડળ જે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે તે પણ એ વિષય ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડે એમ સંભવે છે.

ગુજરાતી પ્રગ્ન પચરંગી જાતિઓની બનેલી છે, તેમા ભારીઆ, હુદાણી, જોગ, મેમણ, પારસી, મુસ્લિમ, જૈન, બ્રાહ્મણ, નાગર વગેરેના મહાવેશ થાય છે. એ જાતિઓનો ઇતિહાસ જાણવાથી તેનો વૃત્તાત એક અદ્ભુત રોમાચક કથા જેવો માનુષ પડશે, એ જાતિઓ કયાથી આવી, શા કારણે દેશ છોડ્યો, ગુજરાતમા કેરી રીતે દર થઈ, પ્રાતના વિકાસ અને વિસ્તારમા તેમજે શી મદાયતા આપેલી છે, દેશની આબાદી અને મઝૂકિ મેળવવામા દરેકે કેવો અને કેટલો દિગ્ગેશ આપેલો છે અને એક બીજી જાતિઓ મારામારે ભળી જઈને ગુજરાતી પ્રગ્ન તરીકે એક યના પામી અને તેની પરંપરા શી અમર થઈ, એ આખો પ્રશ્ન સમગ્રપણે નિચાવા જેવો છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસની ખાત્રી લાયક ઐતિહાસિક દખીકત માપડે છે તે સમયથી, બહારની વિદેશી જાતિઓએ, ગુજરાત ઉપર, એક પછી એક આક્રમણ કરી પોતાની મતા સ્થાપી હતી શકે, હજુ અને ગુજરાતનો વૃત્તાત તેની માગિતીરૂપ છે પંજીથી એ જાતિઓ દિન્દુધર્મમા ભળી ગઈ હતી એ એણુ આશ્ચર્યજનક નથી જોનાના આગમ ત્રીથો વચ્ચેની પુગ્મા લિપિબદ્ધ થયા હતા, અને જૈનધર્મ અને મસ્કૃતિએ ગુજરાતના ધડગમા મરોગે ફાળો આપેલો છે, એ વિસરવુ નેઈએ નહિ. મુસ્લિમ અને મોગલ સત્તા લાંબા સમય સુધી ગુજરાતમા ટકી હતી અને પ્રગ્ન જીવનપર, રાજકર્તા તરીકે તેમજે તેમજ ઇસ્લામ ધર્મે પ્રબળ અસર કરેલી છે, તેના અનેક ચિન્હો મળી આવશે.

મરાઠાઓનો અમલ આગ્રો વખત રહ્યો ન હતો; તેપણુ તેની છાપ ગુજરાતી જીવનમા જોવામા આનશે અને અનેક મહારાષ્ટ્રી હુડુંગો ગુજરાતમા સ્થાપી વસ્યા છે, એ પણ સામાજિક દષ્ટિએ એક વિચારણીય મુદ્દો રજુ કરે છે

અંગ્રેજ અમલે તો આપણી પ્રગ્નમા જે ચેતન આપ્યું છે તે કાર્ષ્ક અજન છે ગુજરાતી પ્રગ્નજીવન એથી ખૂબ રંગાયું છે અને તે ક્રાંતિકારી નિવડે તો આપણે અજાણ થઈશું નહિ.

ગુજરાતી પ્રગ્ન અને ગુજરાતી મસ્કૃતિ, ઉપરની રિગતો વિચારતા, વિધવિધ તત્ત્વોથી મિશ્રિત-composite છે, રંગ તેમ ધર્મ, વિચાર અને મસ્કૃતિમા ભિન્ન માનુષ પડશે, પણ સરવાળે એક ગુજરાતી પ્રગ્ન તરીકે તે મગફરી લેતી જણાશે

વધુમા ગુજરાતીઓની સાહસિકતા, વાણિજ્ય પ્રેમ, કાર્યદક્ષતા, વ્યવહારિક હકાપણ અને વિનય એ સર્વ ગુજરાતની વિશિષ્ટતા છે

આજ સુધીમા લખાયલા ઇતિહાસમા રાજકીય બનાવોને પ્રાધાન્ય આપવામા આવેલું છે, પણ બે હજાર વર્ષના લાંબા ગાળામા પ્રગ્નજીવન કેવી રીતે આગળ વધતું ગયું, વિકાસ પામ્યું, તેમા ક્યારે ક્યારે ભરતી ઝોટ આવ્યા, અને તેના શા પરિણામો નિપળ્યા, એ પદ્ધતિસર તપાસવું નેઈએ, તેમ ભારતવર્ષના એક અગ તરીકે ગુજરાત પ્રાતે કાર્ષ્ક વિશિષ્ટ સેવા કરેલી છે કે કેમ અને તે કેવા પ્રકારની તેની વિગતો પણ આપણે મેળવતી તપાસવી નેઈએ

જે મુદ્દાઓ અંગે ઉપરિચિત કર્યા છે તે નવા નથી, તેનો આશય માત્ર એ છે કે તે પ્રતિ બહુ થોડું જ ધ્યાન અપાયું છે, પણ હું ખની ખીના એ છે કે જે થોડાધણા તેનો અભ્યાસ કરવા આગ્રહ છે, તેમને તે માટે જરૂરી સાધનો મેળવવામા ખૂબ મુશ્કેલીઓ નડે છે

સન ૧૯૨૧ માં “ગુજરાત પુરાતત્ત્વ”ની રચાપના કરવામા આવી ત્યારે એવી આશા પડેલી કે ઇતિહાસના અભ્યાસીને જે અડચણ પડતી તે એથી દૂર થશે, એટલું જ નહિ પણ આપણા પ્રાંતનો એક સવિસ્તર અને વિશ્વસનીય ઇતિહાસ લખાવવાનો તેના તરફથી પ્રબળ યશો.

પરંતુ દેશમાં જાગેલી રાજકીય પ્રવૃત્તિના અંગે તે દ્વાર અકાળે બંધ પડ્યું હતું.

એક તરફથી નવાં નવાં ખોદકામ અને શોધખોળના પ્રયત્નો ચાલુ છે તેમ બીજી તરફથી જુનાં ઐતિહાસિક લખાણો, જેમકે ‘ચેત્રાતું’ દફતર, ગાથકવાડ સરકારનું દફતર, અંગ્રેજ રેસિડેન્સનું દફતર, ચોટુગીઝ અને ૩૨૫ જતાત વગેરે સાધનસામગ્રી વધુને વધુ પ્રકાશમાં આવતી જાય છે, અને વેરણખેરણ પડેલું ઐતિહાસિક સાહિત્ય પુષ્કળ છે.

પર પ્રાંતોમાં ઐતિહાસિક મંશોધનનું કાર્ય વેગબર થઈ રહ્યું છે; જૂદી જૂદી યુનિવર્સિટીઓએ પણ તે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધેલી છે. પૂનામાં ભાગરકર રીયર્સ, ઇન્ડીટ્યુટની સાથે ભારત ઇતિહાસ મંશોધન મંડળનું કાર્ય પણ પ્રગતિમાન માણ્ય પડશે.

એ રથેળે ઇતિહાસના અભ્યાસ અને લેખનકાર્ય માટે પુષ્કળ સામગ્રી સંગ્રહેલી પલખ્ય છે.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વમાં મોટો પુસ્તક ભંડાર છે; પણ તે અધુરો છે.

જ્યાં સુધી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સાફ એક કેન્દ્રિત રથેળે, ઉપલબ્ધ સર્વ સાધન સામગ્રી મંત્રહવામા નહિ આવે, અને તેના સંશોધન અને અભ્યાસ સાર, પૂરતી ગોઠવણી હિ થાય, ત્યાં સુધી ગુજરાતના એક સારા ઇતિહાસની આશા રાખવી નિરર્થક છે.

તે માટે પ્રથમ એક ઇતિહાસ મંડળ, ઇતિહાસપ્રેમીઓનું રચાપવામાં આવે એ અગત્યનું ; તે ઐતિહાસિક વસ્તુઓ અને સાધનો એકત્ર કરવા, મંત્રહવા પ્રયાસ કરે, તે પછી જ ગુજરાતનો સાચો અને વારતવિક ઇતિહાસ, પ્રગટ્યવન વિકાસની દૃષ્ટિએ, આલેખવાનું

આપણા પ્રાતઃમ અગદમેં એસીમા રાષ્ટ્રીય અદિભતાના આદોષનો ફરી વળતા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રકાશમા આણવાના પ્રયાસ થયા હતા; તે પ્રવૃત્તિને લઈને આપણને મુહૂતકાંચ દોહનના આઈ ભાગો, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પાત્રીસ અંધો અને પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિકના ત્રીસથી વધુ અંકો મળેલા છે. મદરદુ પુસ્તકો જહાર પડ્યા પછી તે કાવ્યોની વધુ અને સારી પ્રતો પ્રાપ્ત થયેલી છે તેમ ખીન્ અનેક નરી હાય લાગી છે.

પણ તે સધળાની એકત્રિત માહિતી મેળવવાની મુશ્કેલી પડે છે.

પ્રાચીન સાહિત્યની હસ્તલિખિત પ્રતોના પાત્ર સંગ્રહો જણાવતા છે:—

(૧) શ્રી. ફોર્બસ સલા હસ્તલિખિત પુસ્તક મંદર (૨) કવીશ્વર દસપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ, શ્રી. વ. સોસાર્કી હસ્તક, (૩) વડોદરા રાજ્ય સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી પુસ્તક સંગ્રહ, (૪) “ગુજરાતી” પ્રેસ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ (૫) ડાહીલકમી લાઈબ્રેરી પુસ્તક સંગ્રહ—નડિઆદ.

સ્વર્ગસ્થ શેઠ પુરયોત્તમ વિશ્રામ આવશ પામેનો સંગ્રહ હાલમા કોની પામે છે તે જણવામા નથી.

તે સિવાય વેરણખેરણ, આણનોધાવલી અને અંધારામા રહેલી હાય પ્રતોની મંખ જહુ મ્હોરી માલુમ પડશે.

જૈન પ્રાચીન સાહિત્ય સંબંધમા મ્હોરી સપડ એ છે કે તે જુદા જુદા અંધારામ સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત મંદરહાયલ છે, તેમ તેની યાદી, જરૂર પડે મળી શકે છે; અં શ્રીયુત મોહનલાલ દલીયદે “જૈન કવિઓ” એ નામે બે અંધો, એ સાહિત્યની લંબા સમાલોચના સહિત, જહાર પડ્યા પછી, તે સંબંધી જહુ થોડું જણવાનુ બાકી રહે :

તે ધોરણે જૈનોતર પ્રાચીન સાહિત્યની તપાસ અને નોધ યાય એ આવશ્યક છે.

કવીશ્વર દસપતરામ અને શ્રી ફોર્બસ સલાના સંગ્રહની યાદીઓ છપાયલી છે, એ યાદીઓ સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીની, ગુજરાતી પ્રેસની, ડાહીલકમી લાઈબ્રેરીની અને શેઠ પુરયોત વિશ્રામ આવશ સંગ્રહની થની જોઈએ.

એ યાદીઓ ઉપરથી કેટલુકે પ્રાસ્તાવિક કાર્ય થઈ શકે; જૂદા જૂદા કવિઓ કૃતિઓની સાલવાર અને સમઅપણે નોધ કરી શકાય; તેમ તેના પુનઃપ્રકાશન કે પ્રકાશન સાર યોજના ઘડવાનુ સરવ યાય

એવી માહિતી, જે તે સ્થળેથી એકત્ર કર્યા વિના પ્રાચીન ગુજરાતી માહિત પુરા કે પુરતો ખ્યાલ નજ આવે, એટલુ જ નહિ પણ તે વિષે જે કાર્ષ અભિપ્રાય નિર્ણય દર્શાવવામા આવે તે દોષયુક્ત અથવા ખોટા નિવડે.

એ સંબંધમા વિશેષ કાર્ષ કહેવાનું નથી; માત્ર એ વિષયમાં રમ સેતા કે લાયકાતવાળા અભ્યાસીને, જેવા કે શ્રી. મગલાવ મોદી, શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી, ગોળીલાલ સાહેસરા—ને યોગ્ય પ્રાસ્તાવિક આપી શકવામા આવે; પણ તે કાર્યમા ન થવા જોઈએ; કારણ કે અજાનનાને લઈને આપણી એ સંપત્તિનો, પ્રતિદિન ધીમે, નાશ થતો જાય છે. તે પાછી મેળવવાનુ અશક્ય થઈ પડશે અને તેનું મૂલ્ય આના, પાઈમા આકવાનું નથી.

આપણા પ્રાતની પ્રધાન સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું એ કર્તવ્ય છે કે તે સારૂ તે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રચવામા ખીળ પ્રકારની અડચણ નડે છે; અને તે તેના સાધનોની, નોંધ અને વૃત્તાંતોની.

વર્તમાન સાહિત્ય દિવસે દિવસે રિકસણુ અને ખીલણુ જાય છે, તેમા નવીનતા અને અને વિવિધતા આવી, તે સમૃદ્ધ થયુ છે, પણ આપણા સાહિત્યકારો અને તેમની સાહિત્ય કૃતિઓ વિશે બહુ થોડી હકીકત મળી આવે છે; અને જે કાર્ધ ઉપલબ્ધ છે તે સમૃદ્ધિ કે સંકલિત કરેલી મળતી નથી; તેથી તે દિશામા પ્રયાસ કરવો જોઈએ; અને તે એ પુરુષોના સ્વતંત્ર, વિવેચનાત્મક અને માહિતીપૂર્ણ જીવનચરિત્રો રચાએ વધુ સવડ ભર્યું થઈ પડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યમા ચરિત્ર વિભાગ સત્ત્વહીન અને અપૂર્ણ છે, પ્રજ્ઞના ધડનરમા એ સાહિત્ય ધણુ ઉપયોગી નિવડે; અગ્રેજ સાહિત્યનો એ વિભાગ એટલો સત્ત્વશાળી અને સમૃદ્ધ છે કે તે ધર્મા ઉપજનવે; ગુજરાતી સાહિત્યની એ ખામી જરૂર આપણે દૂર કરવી જોઈએ, અને તે ચરિત્રઅર્થે સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામા બહુ મદદગાર નિવડશે.

જાણીતી ઇંગ્રેજ સાક્ષરમાળા (English men of letters) ના ધોરણે કવીશ્વર દલપતરામથી શરૂ કરી સ્વર્ગરચ સર રમણભાઈના કાળ સુધીના વિદેહી સાક્ષરોના પ્રમાણબૃત ચરિત્રો તેના અધિકારી પુરુષોને લખવાનું સોપવામા આવે એ અત્યારના સંજોગોમા હિતાવહ છે, અને તે સાધન સાહિત્ય પ્રાપ્ત થતા અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રચાવવાનું કાર્ય અધરૂ થઈ પડશે નહિ.

પ્રાતિક સ્વરાજ્ય અમલમા આવતા, એવો એક ભય ઉત્તો કરવામા આવ્યો છે કે એકખીળ પ્રાતો વચ્ચે કેટલીક ખોટી હરિકાર્થ થવા પામશે; આપણે એ ભીતિ પ્રતિ ઝાઝું લક્ષ આપીશું નહિ; તે ભય અસ્થાને માનીશું; પણ આપણુ જે પ્રગ્નકીય એક છે, જે પરસ્પરનો પરિચય અને સંબંધ છે, તેને દલતર કરવા, ગાદ બધનોથી જોડવા, તેના એક માત્ર ઇલાજ તરીકે, તે પ્રાતના ભાષાસાહિત્યથી વાકેફ રહીએ, એ મહત્વનું છે. તે પરસ્પર જોડનારી સાકળ નિવડશે; અને એથી ખીજો લાભ એ થશે કે આપણુ ભાષા-સાહિત્ય તે દ્વારા સમૃદ્ધ થશે.

આપણા સાહિત્યમા નવી નવી, સ્વતંત્ર અને મૌલિક કૃતિઓ રચાય, તેથી આપણે જરૂર અભિમાન ધરીએ, પણ ખીજી રીતે જિજ્ઞાસુ ભાષાઓમાથી ઉત્તમ કૃતિઓના તરણુમા આપણે આપણા સાહિત્યમા પ્રાપ્ત કરીએ, એ ઓછુ ઉપયોગી કાર્ય નથી.

તે સમયમા છૂટાઢવાયા અને વ્યક્તિગત પ્રયાસ કરવામા આવે તેના કરતા સાહિત્ય પરિષદ એક સમિતિ નીમે, તે, એ પ્રશ્નનો જુદો જુદો દષ્ટિએ વિચાર કરી, એક યાદી તૈયાર કરે એ વધુ પસંદ કરવા જેણુ છે.

“હંસ” માસિક દ્વારા હાલમા જૂદી જૂદી ભાષાઓમા છપાતા લેખોનો પરિચય કરાવવા પ્રયત્ન આરંભ્ય છે, તે આવકારપાત્ર છે, પણ જે તે ભાષાના સર્વોચ્ચ લેખકોની ઉત્તમ કૃતિઓનો સ્વભાષામા તરણુગો વાચવાનો લાભ મળે એ ધોરણ જ ઈષ્ટ છે.

લિપિ સુધારણાનો પ્રવ્ર અભારે અર્ચાઈ રહ્યો છે તેનો વ્યવહાર ઉઠેલ આવતા, એ લિપિમા પરપ્રાન્તિય સાહિત્ય, વાચવાનો મદાયરો પડે, સુગમતા યરો અને તે મ્હેરો લાલ છે તથાપિ સાહિત્યના એક વિભાગ તરીકે ભાષાતર સાહિત્યનું મૂલ્ય છે અને તેની જરૂર ઉભી રહેવાની જ

પ્રસ્તુત લેખનો એક જ આશય છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમા જે ઉણપો જણાય છે તે દૂર કરવા અને તેની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા, સાહિત્ય પરિષદ તે વિરે પ્રુખ્ત વિચાર કરી, યોગ્ય નિર્ણય આવે, એટલું જ નહિ પણ જે કાર્યક્રમ યોજે તે સુકરર સમયમા પૂરો થવા પામે

કર્મવીર પુરૂષ તરીકે જેમની ખ્યાતિ બધાયલી છે, જેમને માન કાર્ય પમદ છે, અને કાર્યભાજ અચળ શ્રદ્ધા ધરાવે છે, એઓ આ સંમેલનની બીજી બેટક મળતા સુધી તેના સુમની રહેશે

એ વિશ્વવઘ વિજૂતિ પાસેથી, સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે, એટલી આશા આપણે રાખીશું કે ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ, દોષો અને જરૂરિયાતો મળધમા માહિત્ય સંમેલન જે તે નિર્ણય ઉપગ આવી તે અમલમા મૂકાય અને સુકરર વખતમા પૂરો થાય એવો એકાદ કાર્યક્રમ નિયોજરો

કવિનું કાન્તદર્શન

[લેખક:—શ્રી જન્મશંકર મહાશંકર છુચ 'લલિત']

કવિ એટલે દૃષ્ટા, ને કાવ્ય એટલે દર્શન: પરંતુ કાન્તદર્શન એટલે તો ત્રિકાલવેધક દૃષ્ટિથી, કાંતિની આરપાર બોવું.

કાંતિ એટલે દશાતરક પરિસ્થિતિનો પલટો. તે પોતે તો વિવર્તરૂપ છે. છતાં તેમાં જે કિમપિદ્રવ્યમ્ સનાતન સ્વરૂપે, સતત વચ્ચા કરે છે, તેનું જીવનમાગદ્યકર આરપાર દર્શન તો, કેવળ કાષ્ઠિક નિરંકુશ કવિને જ રહુ છે.

આજના માનવ-જીવનનું જગત્-સાહિત્ય તો એમ માનવું લાગે છે કે:—

નિરંકુશ કાવ્યનો વિધાયક કવિ, કલ્પનાત્મક અદર્શોનો કલાત્મક આલેખનાર છે ને તેથી જ કેવળ પાર્થિવ દર્શોના પ્રતિનિધિ માનવ કરતાં તે કાષ્ઠિક વિશેષ છે.

પરંતુ આપણા આધ્યાત્મિક આર્થ દૃષ્ટિ તો કવિને કાન્તદર્શી રસદંષ્ટા ગણે છે. તેથી તેની કવિતાનું કાન્તદર્શન આપણને સત્યમ્ શિયમ્ સુન્દરમ્ સમું આત્મપ્રકાશક લાગે છે.

કાવ્યની રસાત્મકતા કે તેના ઉહાવાક રસાત્માની સાહિત્યરસિક મીમાંસા પ્રબોધક તો છે પરંતુ કવિહૃદયના બોલપટ સમા તેના કાર્યનું કાન્તદર્શન તો માનવીના જીવનને અને જગત્ને સદૈવ પ્રાણપ્રોત્સાહક છે. કારણ કે એવાં કાન્તદર્શનમાં સાહિત્યના કાલકૃટરથ પ્રકૃત સંવ્યવહાર વિહારનું એવું તો અનેક આરપારદર્શન, એ કવિહૃદય ધરે છે કે તેમા જીવન, જગત્ અને કવિહૃદય એ ત્રણેનાં પારદર્શન યર્ધ જાય છે. ત્યારે તો એવુંય અનુભવાય છે કે:—

પક્ષોરસઃ પ્રણયપ્થ નિમિત્ત મેદાત્ ।

મિઙ્ગઃપૃથક્ પૃથગિવા શ્યતે વિવર્તાન્” ॥

સાહિત્યનો ચિરસ્થાયી ભાવ રસોવૈસ્ટઃ એમ સર્વાત્મક એકરથ સ્વરૂપે, તેનાં અનંત કલાગોપાગે ઝીલાય છે. તેથી સાહિત્યની રસદૃષ્ટિએ જીવન અને જગત્ પણ એમજ અનેકાત્મક એકાકાર દીસે છે.

તેથીસ્તો કવિ-રસાક્ષર અનુભવન દેવદૂત સમો પૂજય છે.

સાહિત્યમા કવિનું અને કાવ્યનું ઉત્તમ સ્થાન છે: તે બધું લાગે તે બન્નેની રસ-કલાત્મકતાને લીધે સ્તોત્ર પરંતુ જીવનમા ને જગત્માં તો તેના કાન્તદર્શનને લીધે, કવિ તો આત્મયોગના અવધૂત રસર્પિ સ્વરૂપે સદૈવ પૂજ્યો. કાણુકે તે તો “આરપાર”નો સ્વરથ અને સત્ત્વરથ રમતારામ છે: નહિ કે આપારનો કે પેલાપારનો જ !

વૈજ્ઞાનિક પ્રાણો, આ પારના આધ્યભૌતિક કે બધું તો પેલાપારના અધ્યાત્મિક સફળ દર્શનિહો નીવડે છે. કારણુ કે તેઓ તો માત્ર તટસ્થ તત્ત્વજ્ઞ છે. તેથી પોતે સ્વરથ દ્રવ્ય રહે ને અર્ધ-કલાપે જગત્ગંગાનો બોલચિત્રપટ આસ્વા કરે. ત્યારે પણ કોઈનું ય અંતરાત્મક દર્શન તો નથી થતું.

પરંતુ આરપારમા ધૂમનાર કવિ તો પરિવર્તનાત્મક સંસારના સંસ્કૃતિ ચક્રોમાંના ચક્ર સમો, શુંજતો, ગળતો, નાચતો હાલે ચાલે છે. ત્યારે એકીદારે કવિનું, કાવ્યનું અને

જગત-જીવનનું ચક્રમુદ્દર્શન કાતદર્શનસમુદાય તે-ઝીયાવે છે. ને તેમાં આત્મકલાત્મક લલિત વાગ્મયનો રસાર્થ ઝીલાય છે.

કોઈપણ માનવીય ભાષાના-ભાવધ્વનિભર્માં સાહિત્યને ઝીલીયું તો તેમાંનો નિગૂઢ અને અજ્ઞેયકવિ, ઝોળા પાડતો અને ભાષના ગુજ્જતા પછે પડખારો. તેના કાન્યની રમાક્ષરીમાં થકુ તો દ્યુતિદર્શન ઝીયાશે

પરંતુ તે બંને દ્વારા ત્રિકાલવેધક જે કાતદર્શન થશે તેજ પ્રતિભાત્મક, ઝોજરની અને પ્રસાદભર્યું પ્રાણુસાપન, આત્મસત્તાધીને યનગનાવરો.

કનિના એવા રમોજવલ કાતદર્શનમાં માનવાત્માના ઐશ્વર્ય, ચૈતન્ય અને મિન્દર્પની વિચિત્ર રેખાઓ એવી રેખાયક હોય છે કે; તેમાં વાગ્તવિક જીવનના આગલિક અને કાર્ણિક સ્વરૂપો પરખાતા વાર નથી લાગતી.

વાણી અને રસાર્થની પ્રતિપત્તિથી એમ જગતનું ધ્વન્યાલોકન ઝીલાય છે. એમાંના રસભાવના આદોલને તથા અર્થના ઝોકની અભિનય છટા માત્રથી અંતરાત્મા, સુતેજ અને સચેત ધર્મ જાય છે.

વાદ્યમીકિના, કલિદાસના, ભવભૂતિના, દિનાગાચાર્યના, તુલસીદામના કે ગુર્જરકવિ-^૧ ભાલજીના કે ગિરિધરના એકના એક ગમને, એ કવિઓના કાતદર્શનોમાંનાં રસચિત્રોમાં નિદાણી લેતા આરપારદર્શનોના એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાર સમજાઈ રહેશે.

દાલના જગતરસાક્ષરોની ઉત્તમ કલાકૃતિઓને નિદાણશે તોપણ ત્યા અર્તન કલાત્મક પૂર્ણ ગોળ કલાપર્ણિય પરખાતા ઉત્કૃષ્ટ આનન્દ ઝીયાશે.

વિશ્વભારતી કવીન્દ્ર રવીન્દ્ર ટાગોરજી, ગુર્જર કવિમણિ નાનાલાલ, જાપાની કવિ નાગૂચી કે અન્ય વિદેશી સાક્ષર કવિ હૃદયોઃ એમર્સન, હેન્ટે, એટ્ટે, ગ્રેવી, વેલ્સ, બર્નોર્ડ શો, વ્હીટમેન, ટોમસ હાર્ડી, રશિયન ગોર્કી તથા દિન્દની સર્વ પ્રાતિય ભાષાના કાતિદર્શકની ગમે નેટલી કલાકૃતિઓના-કાતદર્શનોમાં નિમજ્જન કરશે તો-અણુમરખી લાગતી માનવતાનું વિશ્વાતર્મો મેળખાતું એકાત્મક દર્શન ધર્મ જશે. ત્યારે જ સમજાશે કે સાહિત્યકરો જીવન માધી ઝીલીને સાહિત્યનું સંજીવન પ્રકટાવે છે ને તેથી જ જગત-સંસ્કૃતિ, નિત્યનવીન રૂપ રેખાતરે, ઝળકતી વહી રહે છે.

માનવની આત્મકલાઓમાંની એક તે તો તેના હૃદયની રમલીલા ! કેવળ મનોવાદના વિજયે મદમગત નહાયતા માનવી, મનરિવ બની ધર્મ જગત્માં કુચુંદિજાળથી કાગેકેર વર્તાવે છે.

પરંતુ એનાએ પરસ્પર જૂલથી-સુધગતા માનવી એ, મનીષામાધી લર્મિ શાધીને હિજાળી, અને તેના જન્મતીર્થ હૃદયે, માનવાત્માને મદગુગ ધક્કરકેથી ઉતારીને અંતર્ધર્મી રૂપે તેણે સ્વચ્છ કર્યો ત્યારથી જો કે મન ઉપરથી પાડેલ માનવ નામ તો હજીયે તેણે નથી તનમુ પરંતુ તે સદૃશ્ય તો તે બની રહેલ છે. ને એ હૃદયના રસભાવથી તથા અંતરાત્માના ઝોજસે કરીને, પ્રસન્નવાણીનું સાહિત્ય તે સર્જે છે તથા જીવનને મધુર બનાવી શકે છે. ।

આર્ષદષ્ટિ તો, તેણે આકાશિકાની-મદાકિનીના તારાક્ષરીના તેજ, વેદની ઋચામાં
ઝીંધ્યા, ત્યારથી, માને છે કે —

વિશ્વાત્મા સમાન તેના કથાશ પશુ નિત્યપૂર્ણ છે તેથી વિશ્વ ॥ વિશ્વતિઓ સર્જન-
કાળથી આજ સુધી, એકનાએક સત્તે તેમ સ્વત્તે, પોષક અને જગતકર્ત્રી રૂપે ગહેતી
આવે છે. તો પછી પૃથ્વીપટ્ટે સ્પષ્ટ વિસ્તરેલા આજના ગુર્જગ્રપ્રદેશનો પુણ્યપ્રભાર કયા ઓછો
પ્રતાપાત્મક છે કે તેથી ગુર્જરીપ્રજ્ઞ સ્વાધીન ન નીવડે ?

સ્વાયત્ત જીવન વિના નિરંકુશ સાહિત્ય ઉછળતું જ નથી ઈતર પ્રદેશોની સ્વતંત્રતા,
તેના ભૂમિપ્રભાવક વાતાવરણે, અખડ રહે છે તેમ જ એનાએ સૂર્યની ઉભાના આશા
બળથી, આપણે મનોબળની સાથે હૃદયબળ, જમાવિયે તો જરૂર આત્મગદ્ગદ તો હૃત્ત નીવડિયે

ગુર્જરીજીવનમાં પશુ આજે બેઠા બળવાની દિન્દિભગની બરતી આવી છે તે શુ
ઓછી સૂચક છે કે ?

આપણા જન્મદેશમાં વસેલી પ્રાચીન પ્રજાઓએ પગલમના પગલા પાડેલા છે તેના
યશોગાન તે તે કાળના ભાષા સાહિત્યના રજુકારમાં-આજેય ગર્જે છે.

ગુર્જરલોક ઉત્તરપથેથી આ પ્રદેશે ઉત્તરમાં ત્યારની દેશકાળની કથા, ઓછી રોમાંચક
નથી ગુર્જરીપ્રજ્ઞ ક્યારની આત્મસત્વરૂપ, ઉત્ત-યોગી, ઉત્ત-યમી અને સ્વાશ્રયી તથા
સાહસિક છે. તેથી નિશ્ચે સ્વાશ્રમસિદ્ધરૂપે વધશે એમ તે તે દેશકાળના કરિઓના કાન્ત-
દર્શનો કયા નથી ભાખતા ?

હિરણ્યગર્ભસુવર્ણી હેમતશિશિર તેમ જ વસંતમીઠમ ઉતરીને વર્ષાશરદ્ધની ઋતુ કાંતિ
આણે છે. ત્યારે વિકાસવિભવની છકછોળમાં તરશે તે ઉદરશે સુધટિતઘટના પગીયસી જીવન-
લીલાને, આપણે આજેય વિમુક્તિની નિઘાકલારૂપ, એમ સેવીને ઝીંધી શકિયે

જરા, ભૂતકાળનું કાન્તદર્શન કરીશુ તો સોમનાથ, દારિકા, વલ્લભીપુર, સિદ્ધપુરપાટણ
સ્તબ્ધતીર્થ, ભરૂચ વગેરે, એ સમયના સ્વતંત્રગુજરાતની-કેવી સ્વરાજ્યનગરીઓ હતી તે
નજરે તરવરશે તે સમયની પ્રજ્ઞક્રીયસરૂતિ, તે કાળના ભાષાસાહિત્યમાં હતી ને તેના
આદ્યોભવોનું સંગીત આજેય ગુંજે છે એ કુદરતી રેડિયોના વાતાવરણમાંથી તેમાના દૂદા,
સોરઠા, ને હાલગઢા તથા લોકગીતો આજેય ગુર્જરી રસકંઠે ગામડાના જીવનમાંથી જડે
છે. તે હજી જરા વિશેષ ઝીંલિયે તો જ એ સમજાય

તે પછીના વર્તમાનગુજરાતની સાબરમતી આજેય આઝેરી પશુ અખડ, સરલનિર્મલ
પહી રહી છે. તેના તટસ્થ-અમદાવાદના જીવન જળને જરા પૂછી તો જોઈએ કે કેટલાક
યુગપલટા ત્યાર પછી આજ સુધી આ રથજેમ આપણે ઝીંત્યા છે ?

ગિરિનર સિંહાદિના “નરસેયા”ને તથા સરસ્વતીના “ભાનુ”ને પૂછીએ તો ખરા ?
તો પોતપોતાની “વૈષ્ણવજનતા”ની જીવન-કાદમ્બરીનો સાત્ત્વિક ને સુકુમાર પ્રમાદ બને આપશે

કાઠિયાવાડની જ્યેષ્ઠકારતી મચ્છુ-નદીના મત્સ્યાવતારરૂપ મહાવિ પરમહસ રવામી
શ્રી દયાનન્દસરસ્વતી, પોતાના વૈદિક “સત્યાર્થ” પ્રકાશ “મા ઝમોળશે

ગ્રેમ-સીપના પૃથ્વીનાર પ્રતાપીવીર નર્મદ, ગરવી ગુજરાતના જયગીતે, જીવન-યુદ્ધમાં મોખરે દોરશે.

“કચ્છડો : બારે માસ” : ના બેસલ તોરલના આગમોને પણ ઝીલીશું જ ને ?

આપણી જન્મભૂમિનો એવો દિવસ કે પ્રજાવ તો ઝીલ્યો હતો આની આ સાંપરમતીનાં જાળંગનાર શીશુએ દારિકાને આપૂર્વમાળ મચલપ્રતિષ્ઠ સમુદ્રને કંઠે ! ત્યારે જ તેણે મહાકાલોડહસ્તિનાં કાંતદર્શને ગીતાને ઝીલાવી હતી.

તે પછી એવો આત્મસત્તાક વિજયનો દંકારવ તો, આફ્રિકાના હિન્દી સંસ્થાનના સુકાનીએ, “ન રહેવાયું તેથી અંતરને ઉઠાળે આલેખાઈ ગયેલા” “દિ-દરવરાજ”નાં વિમુક્તિના મૌકિતક સમાન ગુજરાતી જીવન ગ્રંથમાં ઝીલાવ્યો ! એ તો આજના આપણા આજના સુધમાણ છે ને ? ને તેજ આપણા બારત-સૌકાએ જમતલારના નરગુજરે મુરઘર છે.

ઉછળતા રસાત્મક વાક્યવાળા ગદ્ય તેમજ પદ્યને પણ આપણે તો ક્યારના કાંવ્ય માનીએ છીએ. તેમાં આજના પ્રસ્તુત વિષયે તો એવા આગામી કાંતદર્શનને સને ૧૯૦૫-૦૬માં ઝીલાવનાર, સલવાચરપતિ તો મહાભાગાંધીજી છે. તેમણે સાહિત્યમાં ભાવ-ઉછાળ નવીન ગદ્યશૈલી પણ અર્પી છે. ને તેની વાણીનાં સત્ત્વ વહે છે. તેથી જ સદાયચિત્ત સત્ત્વી વચ્ચનસિદ્ધિવાળા સંત-પ્રમુખને આજે આપણે વધાવી વિશેષ કૃતાઈ યર્ધયે. ને તે સાથે સત્તા ગુજર જોલની ગીતાંજલિ ધરિયે.

એવી ત્રિકાળવેધક રસદષ્ટિએ, જન્મદેશનાં, જન્મ ભાષા સાહિત્યનાં અને જન્મ બંધુતાનાં કાંતદર્શનો, હૃદય-કવિનાં એવાં આરપાર ધૂમાવનારાં જીવન-કાવ્યો દ્વારા, ઝીલી રહિયે તો ગમે તે દેશકાળમાં આપણી જન્મભૂમિપર વસનારી પ્રજા સ્વતંત્ર જ રહે શકે.

ગુજરાતીમાનવતા એકાકાર ક્યાં નથી ? પરિસ્થિતિ ને સ્થલકાલનાં પાતાવરણ ભુજ્યાં હોય તેથી પણ પ્રકૃતિના સર્જન સમું અનંત રસકલાત્મક સંસ્કૃતિ ભર્યું સંજીવન આપણે ય જોગવી ન શકિયે ?

વિશ્વમંડળને અજવાળતો સૂર્ય આજેય, આપણે જોઈયે છીએ તેમ સતેજ અને સચેત રાખે છે. તેવી રીતે આપણે પણ આપણી ગુજરાતી માનવતાની ન્યારીકલાઓથી વિરાટ એકરચતાના પૂર્ણકલાપમાં ભાત દર્શાવી તેને પ્રપૂર્ણ ઝળહળાવિયે.

હિન્દી કાંતિઓનું કવિહૃદયે ગર્ભવેલું કાંતદર્શન પણ, જીવનના શૃંગારરૂપ માનવને, સાહિત્યે, શૃંગારે છે. કવિ એમજ કાંતિકાર પણ નીવડે છે.

કવિવરની કવિતાનાં કાંતદર્શને આવે જ કવિનો રસવિવેક હોય છે ને તેથી સમગ્ર આરપાર દર્શન સહજ સુલભ યર્ધ પડે છે. એમ લલિત વાંગમયનું તપ ફળે છે. સાત્વિકતા અને સુકુમારતાનાં તેનાં ખલ, પ્રેરક પ્રોત્સાહક અને પોષક છે. હૃદયના અનુગાગને નિષ્ઠા ખીલવિયે અને જમાવિયે તો પ્રતિભા અને ઝોજસૂ, જીવનમાં તેમ સાહિત્યમાં ઝીલાવ પરંતુ પ્રસાદભરી વાણી વિના પ્રસાદકતી નથી. એ સત્કર્મ સંસિદ્ધિ છે.

પ્રસન્નવાણીના પ્રકાર કવિ હૃદયેશનીએ ઝીનાવ્યા છે તે પરા પદ્યતી, અધ્યમા અને વૈષ્ણવીના.

પરા નાલિતે નાદે સત્તો હુંકાર કરે છે પરચંતી, હૃદયાતર્થોભીના આદેશને પડકારે છે મધ્યમા, કિતકં ગુસકં ઠેથી જનનનું સંગીત લવકારે છે ને વૈષ્ણવી, પ્રસાદસદન વદનેથી દેયાના રસભોજ બોલે છે ત્યારે જ સત્તાવાચક, ક્રાન્તદર્શનમાના પ્રાણુપર્ણુ ગ્રેરક આગમોને ઉકેલે છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા આદ્યસરથાપક સ્વર્ગસ્થ રણજિતરામ વાવાલાઈએ આપેલીને પ્રચારેલી “ગુજરાતી એકતા” આજે તો ખૂબ સાકાર થતી દેખાય છે

બારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વ આજે તો લરાય છે પ્રથમ લરાયલી સને ૧૯૦૫ માં આના આ અમદાવાદમાં તે પછી સને ૧૯૨૦માં જહીના લેખ પછી અહીં જ લખાયેલા એ સ્વરાજ્યવિધાયક આજે પાછા આપણે ત્યાં પધાર્યા છે ત્રીશ વર્ષનો યુગ વહી ગયો ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યનું પોષક ગુર્જરી જીવન આજે તો આગળ ધસમસતું ધાયા કરે છે ગુજરાતે આજે તો, શુ જીવન તેમ સાહિત્યમાં, “નનજીવન”નો ઝડપયુગ ધોવન બળભર્યો વહે છે એ પ્રતાપ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા સાહિત્ય સંગઠનનો રતો

“હિન્દ-સ્વરાજ”ના ગુજરાતી જીવન ગ્રન્થના ક્રાન્તદર્શ કવિ પ્રજ્વેતાએ સુદામાજીના સ્વપ્ના સાચા પાડ્યા છે એ દીનવત્સલ સમૃદ્ધિસારી સાધુદમ્પતીનો આદર્શ માનવજગતની જાનહવીના ગ્રેરક છે

એમની સદ્ રસિક ચિત્રલેખાને પગલે સ્વભાષાનો ઝોક અને સાહિત્ય પી છટા આપણે બધા જીવનમાંથી જીજ્ઞાસી રીતે ઝીલીને ઝીલાવિયે

કવિ સુન્દરમ્

“આપણી કવિતા સમૃદ્ધિના” પ્રવેશકમાં શ્રી. બલવન્તરામ દાકોરે અર્વાચીનયુગની કવિતાની સાત પેઢીઓ ગણાવી છે. “સારા કવિતું કવિતાસર્જન વીસ વર્ષ” લગી એકસરખું માલ્યા કરે એમ લાગ્યે જ બને છે. કવિતું આપુખ્ય લાંબુ હોય, તો તેમાં સર્જનચન્પતાના કે ઉત્તરતી રચનાઓના ગાળા પણ લાંબા પડે” એ દ્રષ્ટિગિન્દુએ અવસોક્તાં શ્રી. દાકોરે કવિતાની પેઢીઓ ગણાવી છે. પેઢી ગણાયતાં થી. દાકોરે લખે છે “પહેલી નર્મદ-દલપત-જોળાનાયની, -બીજી નરસિંહરાવ-ગોવર્ધનરામ-બાળારા'કર-મણિલાલ હરિલાલ, વગેરેની, ત્રીજી મણિસંકર-રમણભાઈ-ત્રિભોવન-હરગોવિંદ-જટિલ-વગેરેની, ચોથી ન્દાનાલાલ-મજન-રદાર વગેરેની, પાંચમી લલિત-ગોટાદકર-રામનારાયણ વગેરેની, છઠ્ઠી સાતમી નવી પેઢીઓ કુસુમાકર, મલધાનિલ વગેરેથી માંડીને ગજેન્દ્ર પુત્ર, સુન્દરમ્ વગેરે કવિઓની અખંડ પલટણુમા થતી નવી ભરતીની ગણું છું.” શ્રી. કુસુમાકરે તો હમણું સાહિત્ય સન્માસ લીધો હોય એમ જણાય છે. અને મલધાનિત્ર તથા ગજેન્દ્રપુત્ર તો વિદેહ થયા. એટલે નવી કવિતાના અગ્રણી તરીકે, સાતમી પેઢીના પ્રતિનિધિ તરીકે, શ્રી. સુન્દરમ્ને લેખવામાં કાઢીને આન્યાય નથી થતો. કેટલાક એ રચાને માટે શ્રી. ચન્દ્રવદન માટે દાવો કરે, પરન્તુ એક તો શ્રી. ચન્દ્રવદનનો કવનકાળ શ્રી. સુન્દરમ્ કરતાં ધણો બેલો ચરૂ થયેલો. વળી સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ, વિષય કે છંદોના વૈવિધ્યની દ્રષ્ટિએ, કાવ્યપ્રદેશની વિરાગતાની દ્રષ્ટિએ, સુન્દરમ્નું રચન ચન્દ્રવદન કરતાં ઊંચું, અને બીજું કલાકાવ્યોના પ્રકાશન પછી, શ્રી. ચન્દ્રવદનનો કાવ્યપ્રવાહ અટક્યો નથી, તોપણ ધણો મંદ પડી ગયો છે એવો છેલ્લો દોઢ વર્ષનાં સામાયિકો પર દ્રષ્ટિ ફેરવતાં તુરતજ જણાઈ આવશે, જ્યારે શ્રી. સુન્દરમ્નો કાવ્યપ્રવાહ તો કાવ્યમંજલાના પ્રકાશન પછી પણ પૂર્વ જેવી વેગવતી ગતિથી અવિરત વહી જાય છે. એટલે શ્રી. ચન્દ્રવદનની જેમ શ્રી. સુન્દરમ્ને સર્જનનો યાક નથી લાગ્યો અને તેથી જ સાતમી પેઢીના અગ્રણી તરીકે શ્રી. ચન્દ્રવદન કરતાં શ્રી. સુન્દરમ્ને લેખવા લિખિત છે.

શ્રી. સુન્દરમ્નો જન્મ સને ૧૯૦૮માં મિયાંભાતર ગામમાં થયેલો. એઓ ગ્રાતિકે શુદાર છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે માતરની લોકલગોર્ડની નિશાળમાં લીધું. અ અભ્યાસ પૂરો થયો ત્યાં તો આટલી ન્દાની વયમાં એમના જીવનમાં એ મહાપ્રસંગો બર્ન મયા. એક એમના પિતાનું અવસાન અને બીજું એમનું લગન. સદ્ભાગ્યે એમના પિતામ જીવતા હોવાથી એમના અભ્યાસમાં વિધન ન આવ્યું. જ્યારે બીજો પ્રસંગ-એમનાં લગ્ન એમના હૃદયનું તીવ્ર મંચન કરતો, એમના જીવનને પ્રથમ કારુણ્યથી આવરી લેતો, અ પાછળથી, એ કારુણ્યમાંથી વિચારમંચનને પરિણામે સંતોષ અને આનંદમાં પરિણમી એમની કવિતાને એક મુખ્ય વિષય બને છે. એ પ્રસંગનો પવન તો એમનાં સઘન કાવ્યોમાં ઊંડે ઊંડે ગુંજન કરતો દ્રષ્ટિએ પડે છે. ગુંજરાતી સાત ધોરણ માતરમાં પૂરાં કં એમણે આનોદની રાષ્ટ્રીયશાળામાં પાંચ ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો. આ શાળા અસહ

રની શરૂઆતમાં જ રાષ્ટ્રીય થઈ ગયેલી એટલે રાષ્ટ્રીય ભાવનાના સંસ્કારો એમને પ્રથમથી જ મળેલા. ત્યાંથી ભરૂચમાં છોડુભાઈ પુરાણીના હસ્તે ચાલતી ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કુલમાં એક વર્ષ અભ્યાસ કરી ગુજરાત વિદ્યાપીઠની વિનિતની પરીક્ષા આપી અને આખી વિદ્યાપીઠમાં પ્રથમ આવ્યા. એમના કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાને લીધે એમને આટલેથી જ અભ્યાસ છોડવો પડત, અને જો એમણે આગળ અભ્યાસ ન કર્યો હોત તો ગુજરાતને એમનાં કાળે ન મળત, કારણ કે એમની લેખન પ્રવૃત્તિનો આરંભ વિદ્યાપીઠમાં થયો. પરંતુ એક સમલાવી શિક્ષકની સહાયથી એમણે વિદ્યાપીઠનું જીવન શરૂ કર્યું. અહિં શ્રી. રામનારાયણ, કાકાસાહેબ, મહાશ્વણા, રસિકલાલ પરીખ, નરહરિ પરીખ, ગીડવાનીજી, જેવા અધ્યાપકોના એમના પર સંસ્કાર પડ્યા, અને એમણે ખૂબ વિકાસ સાધ્યો. એ અધ્યાપકોના સહભાવ, આશિષ, અને પોષણથી, એમની સુસ હૈયાકળી વિકસી, ફૂલી-ફાલી, અને એમનું કાવ્યઝરણું વહેવા માંડ્યું. આનો ઉલ્લેખ એમના કાવ્યમંડલાના અર્પણ કાવ્યમાં રા. સુન્દરમ કરે છે. ગુરુજનોને એ-પુરતક અર્પણ કરતાં કવિ કહે છે, કે,

જેનાં પોષણ, પ્રેરણા અનુભવો સહભાવ ને આશિષો,
વર્ધ્યા ને મુજની સુસુપ્ત વિકંસી, હૈયકળા ને ફળા.
એ ગાથા મમતા કૃપાચૂત ભર્યા નક્ષત્રની રાજિ શા,
રાજતાં ગુરુઓ તણાં ચરણમાં આ કાવ્ય મારાં ધરું.

ખાનગી સમયમાં ટ્યુશન આપી એ વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસ ચલાવતા. વિદ્યાપીઠના પ્રથમ વર્ષમાં લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ થયો હોય એમ દીસતું નથી, વિદ્યાપીઠના દ્વિતીય-વર્ષમાં એટલે ૧૯૨૬ માં એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ થાય છે, અને સપ્ટેમ્બરમાં આપણને “એકાંશ દે” નું પૃથ્વી સ્ટોનેટ મળે છે. અહિંથી એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ થાય છે. પછી તૃતીયવર્ષમાં તો એમની પત્ની અમદાવાદ આવે છે અને કવિ પત્ની સાથે રહે છે. ટ્યુશન, અભ્યાસ અને વળી ઘર ચલાવવું એમ ત્રિવિધપ્રવૃત્તિમાં કવિ રોકાય છે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં શૃદ્ધસંસારની ઉપાધિઓનો તો જેમણે ભોગવી હોય તેમને જ ખ્યાલ આવી શકે. આજ વર્ષમાં સાબરમતી દેખાસિકનું તંત્રીપદ એમને મળે છે, કલમ ખીલવવાની તક સાપડે છે અને એમનો ઝડપી વિકાસ થાય છે. આ આખા વર્ષમાં એકેય કાવ્ય મળતું નથી. છેલ્લા વર્ષના પ્રથમ સત્રમાં કવિ આપણને ‘અભયદાને’ આપે છે. સને ૧૯૨૮ માં કવિ આપણને બીજાં બે કાવ્યો “આગે આગે” અને ‘વિદાય’ આપે છે. આ પ્રમાણે સાબરમતીના તંત્રી થયા પછી એમની લેખિની સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત રૂપ પામી. ‘સાબરમતી’ માં ઉત્તમ લેખકાલખવા માટે એમને તારાગૌરી ચંદ્રક મળેલો. ૧૯૨૬ માં વિદ્યાપીઠની રનાતકની પરીક્ષા આપી અને બીજા વર્ષમાં ભાષાવિદ્યાર્થ થયા. ગુજરાતીમાં એમને સૌથી વધુ મુશ્કે મેળવ્યા બદલ અખિલ ભારત વિદ્યાર્થીપરિષદનું ઇનામ મળેલું. આ વિનિતથી રનાતક થતાં સુધીના ચાર વર્ષમાં આપણને તો માત્ર ચાર જ કાવ્યો મળેલા છે. શ્રી. ભાઈ ઉમાશંકર પાસેથી સાંભળેલું કે એમણે તથા શ્રી. સુન્દરમે આરંભમાં હંદની કસરતો ખૂબ કરેલી, કવિતાપર હાથ બેસાડવા પ્રયત્નો ખુબ આદરેલા આ ઉપરથી આપણે સદગ અનુમાન કરી શકીએ કે; ૧૯૨૫ થી ૨૬ ના ચાર વર્ષના ગાળામાં રા. સુન્દરમે કાવ્યસર્જનના ઘણા પ્રયોગો કર્યા હશે, અનેક હંદો પર હાથ

અભિમાવી જોયો હશે, અને આ પ્રયોગદશા જે પ્રયોગ વર્ષ ચાલી તે દરમ્યાન આવી રમત કરતા કરતા ત્રણ ચાર સારા કાવ્યો લખાઈ ગયાં હશે, અને તે કાવ્યોથી કવિને સંતોષ થયો હશે. અને તે ચાર કાવ્યો શ્રી. સુન્દરને કાવ્યમંગલામાં મૂક્યા હશે. રનાતકની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ એ સોનમદ ગુરકુળમાં શિક્ષક તરીકે એક વર્ષ રહ્યા. પછી તે ૧૯૩૦ માં સત્યાગ્રહનો પ્રયત્ન જુલાઈ આવ્યો, અને શ્રી સુન્દર સત્યાગ્રહજંગમાં પડ્યા. મંધિ સુધી જંજીર તાલુકાઓના ગામડાઓમાં એમણે શાંત કાર્ય કર્યું. જેલનો લાભ આ સમયે એમને ન મળ્યો. પણ, આ દશ મહિના દરમ્યાન એમણે હીક હીક અનુભવો મેળવ્યા, જનસ્વભાવ તેની શક્તિ અશક્તિ માથે બધા સ્વરૂપમાં તેમને જોવા મળ્યા. મંધિ દરમ્યાન ફેરોશીપ મકુલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા, અને ૧૯૩૨ માં પુનઃ સત્યાગ્રહ જંગમાં પડ્યા, અને પડ્યા ત્યાં તે તરતજ ઝડપાયા અને જેલમાં ગયા. આ જેલના અનુભવે એમની કવિતાને ઠીક ઠીક વસ્તુ આપી છે, અને એમના જેવ છાંયને આપણને ફેટલાક સારા કાવ્યો આપ્યા છે. એ જેલમાંથી છૂટ્યા પછી ગાંધીજીએ સામુદાયિક સત્યાગ્રહને સ્થાને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો ત્યારે પણ એ પુનઃ જેલમાં ગયા. જેલમાંથી છૂટી હમણાં અમદાવાદના ન્યોતિમધમાં મુખ્ય શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે.

એમના પ્રથમકાવ્યની સાલ 'કાવ્યમંગલા' માં ૧૯૨૬ ની આપેલી હોવાથી, એમને કવનકાળ ૧૯૨૬ થી શરૂ થયેલો ગણાય. પ્રથમ તો એમનું કાવ્યઝરણું અત્યંત મંદગતિથી વહે છે અને ૧૯૨૬ થી ૧૯૨૯ ના ત્રણ વર્ષના ગાળામાં માત્ર ચાર કાવ્યો આપણને મળે છે. ૧૯૩૦ માં સત્યાગ્રહમંત્રાગ શરૂ થાય છે, અને એ વાતાવરણથી કવિની કાવ્ય પ્રતિભા જગૃત થાય છે અને પૂરેપૂરી ઝળટે છે. એ વાતાવરણ એમના મંદ વહેતા પ્રવાહને મરતધીધવાણુ સ્વરૂપ આપે છે, આ વર્ષમાં-૧૯૩૦ માં "કાવ્યપ્રણાસ" "જુદના ચક્ષુ" "સાહ્યપટાણુ" "નિર્મૂર્તિ" જેવાં સર્વાંગસુંદર કાવ્યો કવિ આપણને આપે છે. પછી તો એમની કાવ્યસરિતા વહેતી વહેતી પરવિસ્તારતી જ ગઈ છે, અને પ્રતિવર્ષ આપણને વધુ અને વધુ સુંદર કાવ્યો મળતા જ ગયા છે.

હવે એમના કાવ્યોની સમીક્ષા કરતા, માત્ર "કાવ્યમંગલા," "કોયા ભગતની કડી વાણી" કે "ગરીબોના ગીતો" માં પ્રગટ થયેલા એમના કાવ્યો જ ન લેતા, એ સંગ્રહોના પ્રકાશન પછી પણ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા એમના કાવ્યો લઈશું, કારણકે એમ ન કરીએ તો કવિને અન્યાય થવાનો સંભવ છે. વળી તે સિવાય એમના વિકાસનો પણ આપણને ખ્યાલ ન આવે, અને એમના કાવ્યવહેણનો દિશાપટ્ટો થયો હોય તે તરફ ફુલંદા આપવાનો અપરાધ પણ આપણે કરી બેસીએ.

કવિતાના પ્રકારોની દ્રષ્ટિએ એના વિભાગો પાઠી તેનો તે વિભાગવાર અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ મને અત્યંત યોગ્ય પડશે. કાવ્યમંગલાનું પ્રથમ કાવ્ય 'એકાસદે' સોનેટ છે એટલે પ્રથમ આપણે સોનેટનો જ પ્રકાર લઈશું.

સોનેટ આ વિભાગમાં એમના ૧૬ કાવ્યો આવે છે. નવ કાવ્યમંગલામાંના અને અન્ય કાવ્યમંગલાના પ્રકાશન પછી સામાયિકોમાં પ્રગટ થયેલા. અગ્રેજી સોનેટના બે પ્રકારો છે. એક ગ્રીક અને બીજો રોમનપીઅરનો. ગ્રીક સોનેટની પદ્ધતિઓના આઠ અને

છ એમ વિભાગો પડે છે. પ્રથમ આઠ પંક્તિમાં વિચારનું ખીજરોપણ કર્યું હોય. અને પછીની છ પંક્તિમાં એ ખીજનો વિકાસ કર્યો હોય, પૂર્વાર્ધના વિચારને સ્ફુટ કર્યો હોય. અથવા પૂર્વાર્ધનો વિચાર વળાંક કે પટ્ટો લેતો હોય. અંગ્રેજીમાં એવો મત છે કે સૉનેટ નહાતું હોવા છતાં એમાં જે ગૌરવ છે તે ગેયત્વને સહી શકે નહિ, તેથી Rhyme Scheme નો ધીમે ધીમે ત્યાગ થવા માંડ્યો. આથી શુન્દરાતીમાં પણ સૉનેટમાં ગેયતાનું પ્રાધાન્ય ન હોય એવો મત બંધાયો, અને એની અગેયતાને લીધે અને પ્રવાહીતાને લીધે પૃથ્વીછંદનો સૉનેટ મારે પ્રચાર થયો. પૃથ્વીમાં છાંદસપતિ બહુ દૃઢ નથી, -સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભટ્ટકરિના નીતિસતકના પૃથ્વીમાં લખાયલા શ્લોકો છતાંસુઓએ જોઈ જવા-અને આ ચતિને અર્થને અતુકૂળ બનાવીએતો કાવ્યના વાંચન કે પદનમાં ક્ષતિ આવી પડે એવું બનતું નથી. વળા પૃથ્વીછંદમાં ખીજ સફળતા એવી મળી કે, વિચારનું સંક્રમણ એક પંક્તિમાંથી ખીજ પંક્તિમાં થયું હોય તોપણ એ અતુકૂળ નથી લાગતું. એટલે ચતિ કે અંત્યવિરામ વિચારપ્રવાહને ખંડિત નથી કરતો.

શ્રી. સુન્દરમના સોળ સૉનેટોમાંથી, છ પૃથ્વીમાં, છ શિખરિણીમાં, એ શાર્દૂલવિક્રી-તમાં એક સ્તંભરાગા અને એક મંદાકાન્તામાં છે. પૃથ્વી સિવાયના છંદોમાં શ્રી. સુન્દરમે પાદાન્તચતિ જાળવી રાખ્યો છે, પણ કવિએ ક્ષિપ્રતા નથી આવવા દીધી. પરંતુ જ્યાં પાદાન્ત ચતિથી વિચારવહન ખંડિત થશે એમ એમને લાગ્યું છે ત્યાં એમણે નિઃસંકોચ અંત્યવિરામને લખ્યો છે; અને સૉનેટનું ગૌરવ તથા મુંદરતા જાળવી રાખ્યાં છે. દા. ત.

જ્યાં મહારાં ચાહ્યાં જન અલગ આધાં નવ ચહ્યાં;

પડ્યાં પાસે; મહારાં પ્રણયદુઃખ જાયે નવ કહ્યાં.

“નથી રવધને જાતું” (૫. ૧૨)

અધુરા હૈયાને અરધિયું મળ્યું અ-ય, મરતું

મટયું; એથી આપું હૃદય બનીયું કે' કે' સહી.

સાનેટનો પ્રાણ, વિચાર કે ઊર્મિની એકતા, વિચારનો વળાંક, અને ચાંદ પકિત એજ ગણી શકાય. સાનેટ એ ન્હાનું કાવ્યરૂપ રોવાથી એની વિચારએકતા એને ગારવ કે ભાવતા અર્થે છે. એટલે ગારવપૂર્ણ એક વિચાર કે ઊર્મિ રજૂ કરવા માટે સાનેટનો ઉપયોગ થતો હોવાથી એમા હંદ પરિવર્તનને આવકાશ જ ન રહે, કાવ્ય કવલ જાદુ હોતો ઉપયોગ તો બાવ પરિવર્તન માટે આપણે બુદ્ધિ કરીએ છીએ. સાનેટમા જૂદા જૂદા છંદોનો ઉપયોગ વિચારની એકતાને પ્રતિબિંબીત નીવડે અને સાનેટની મુખ્યતા ખંડિત થાય તેથી જ આપણે ત્યાં સાનેટમા અનેક છંદોનો ઉપયોગ થતો નથી. પણ શ્રી મુન્દરમે એમના 'અહીં' [પ્રસ્થાન વેશાળ, ૯૦] નામના સાનેટમા પ્રથમ બાર પકિતઓ શિખરિણીમા લખી છે, બ્યારે છેલ્લી બે પકિતઓ મૃદુલીમા છે છતાં, કાવ્યની એકતા વૃદ્ધી નથી, એનું કારણ એ છે કે, છેલ્લી બે પકિતમા એમનો વિચાર વળાંક લે છે. પ્રથમ ચાંદ પકિતમા કવિ કારાગૃહમા ધવમગિરિનું કાર્ય લઈને આવેલી શશીભયોદરનાનું વર્ણન કરે છે, પછી ચાર પકિતમા કવિ કહે છે કે,

અહિં ગાએ હાવા, ફિલફિલતણા મૂકત ભમવા
લટારો લેવાવી કુરુગ્રીડી છવનતપ્તી
ઉડેલી પીવી મૈ સુખદુખકથા ને ઉડળતા
અરે ગાતા ગાતા મગનભરી દેવું ઉરરસે.

પણ આને બદલે અહિં તો જૂદીજ રીતિ છે. અને એ રીતિનો અને કવિની રચનાશૈલીનો એટલો પ્રચંડવિરોધ છે કે, હંદનું પરિવર્તન આવશ્યક થઈ પડે છે. અહિં તો,

નહી અહિં ભગે છ પોલીશ એક ખાખીમહી
અને રદી રહો છ કે કપડી કેટલા છે અહિં.

આ પ્રબળ વિરોધ, હંદ બદલવાથી કવિ રપટત બતાવી શક્યા છે, એટલું જ નહિ પણ વિચારનું પણ યથાવેગ જ થયું છે. કવિએ ગસિક ભાવોનું આલેખન શિખરિણીજેવા છંદમા કર્યું છે જ્યારે અરસિકતાનું ખાખીમા ભમતા અને કેદની મંખ્યા પૂછતા પોલીસટું ચિત્ર, મૃદુલી જેવા અંગેય છંદમા કર્યું તે જ કવિનો રસદ્રષ્ટિનો વિવેક દર્શાવે છે. આ રીતે ન્યાય વિચારનો વળાંક લેવાતો હોય ત્યાં વિસંવાદી ભાવો એક જ છંદમા રાખવાથી રમ ક્ષતિ થાય, અને ભાવનો ઉચિત છંદમા ફેરફાર થાય તો તે સ્તુત્ય છે, અને નવીનતાનું દ્રષ્ટિએ નહિ પણ ઔચિત્યની દ્રષ્ટિએ એ સ્વીકાર છે.

ગુજરાતીમા પણ બહુમા શેક્સપીયરના અને ચીક એ એ પ્રકારો પ્રચલિત છે, ૫ આ નવાસુગતા અગ્રણી કવિમા સાનેટની નવીનતા દ્રષ્ટિએ પડે છે.

“તારા સાન્નિધ્યમા” નામના સાનેટમા કવિએ પાંચ, ચાર, ત્રણ અને બે એવા ચ વિભાગો પડે એવું સાનેટ ગચ્ચુ છે, છતાં કાવ્યની એકાગ્રતા વૃદ્ધી નથી અને કાવ્ય નાવિકાનું સાન્નિધ્ય આલેખતી છેલ્લી બે પકિત બધા વિભાગોને ચૂંચી, સુખદ કાં આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. તેવી જ રીતે “છવનના અવલંબનને” નામના સાનેટ પ્રથમ બાર પકિતમા કવિ પોતાની મૂંઝવણ રજૂ કરે છે અને પછી છેલ્લી બે પકિત

કવિ પ્રભુને ચેતવણી આપે છે. એટલે પ્રથમ બાર પંક્તિમાં વર્તમાન આલેખી છેલ્લી બેમાં આવી પરિસ્થિતિ રહે તો ભવિષ્યમાં પોતે શું કરશે એ પ્રાણવાન શબ્દોમાં કહે છે. અહિં અષ્ટક અને પટ્ટના વિભાગોને બદલે દ્વાદશ અને દ્વયપંક્તિના વિભાગો પડે છે. એ બે નવીનતાઓ સુન્દરમની વિશિષ્ટતા છે.

વિષયાનુસાર વિભાગ કરતા થી. સુન્દરમના સૌનેટના ત્રણ વિભાગ પડે છે. પ્રથમ જોલજીવને એમને આપેલા સૌનેટો, બીજામાં એમના દામ્પસજીવનની સમવિષમ સ્થિતિનું આલેખન કરતા સૌનેટો અને ત્રીજામાં આપણે ઇતરસૌનેટો લઈશું.

કવિને જોલજીવનનો બે વેળા અનુભવ થયો છે. કવિ જોલમાં હોય અને આવાદસ્ય પ્રથમ રજનીનો દિન આવે કે શશીજ્યોત્સ્ના જૂએ ત્યારે પેલા મેઘદૂતના યક્ષની જેમ કવિ હૃદયમાં શૃંગારની ભર્મિઓ ઢોરે છે. શૃંગારહીડાના સ્વપ્નાઓ ભગે છે. અને,

ગીતા જૂલો, મધુર મદિરા ને પલંગો સુવાળા,
રમ્માનારી જીવનગરતી કિજરી શી કૃશાગી
હૈયે હૈયે છત્રક ઉઝળે, ભાવમૃગાર બીની
દૂડે રાત્રી મુલક મુખીએ, દ્રવ્યથી આદ્ય ધાને.

વળી,

અહીં શોભે હાવા દિલદિલતાણું મૂકત ભમવા
લટારો લેવાવી કગર બીડી x x x x x x x
x x x x x x x x x ગગન ભરી દેવું ઉગરસે.

પણ પોતાનું જોલજીવન પેલા યક્ષના શાપની જેમ આ બધી શૃંગારલીલાથી એમને વંચિત રાખે છે, અને એ વિરોધ, કવિ એમના સૌનેટોમાં દર્શાવે છે. પ્રથમ આદ્ય પંક્તિ-ઓમાં શૃંગારભાવને જાગૃત કરે એવું પ્રકૃતિવર્ણન કવિ કરે છે, અને પછી છ પંક્તિમાં પોતાની વિષમસ્થિતિ અને વાસ્તવજીવન આલેખીને બેનો વિરોધ, કળાથી દર્શાવે છે. અને "નથી નીરખવો શશી"માં તો કવિનું દુઃખ વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે છે. અને કવિ શરદચન્દ્ર નીરખવાનીયે ના પાડે છે અને કહે છે કે,

નથી વદન ચન્દ્રનું નિરખવા જરાએ સ્પૃહા
ભસે જગત માણતુ શુદ્ધ રજતરેલ એની મુખે
અમારું દિલ સ્પર્શ નહિ ચહે જ એ તેજનો.

કારણ કે,

ભદ્રો ન અમરમગ જે દિવદાર કા છે નહિ
ભદ્રો ન અમરમગ ચન્દ્રવદના અમારી પછી
શશી ચક્રીય પૂર્ણ કૃત્ત્વ મુખ એ રમરીને રમરી
કશે હૃદય બાળવું ? નિરખવો નથી રે શશી !

અહિં સામાન્ય પ્રસંગોને પણ કવિએ કૌશલ્યથી આલેખી પ્રામાણિક બનાવ્યા છે. હવે આપણે એમના લમજીવનની સમવિષમ સ્થિતિ આલેખતા સૌનેટો લઈએ કવિ

નવ વર્ષના દતા ત્યારથી તેમનું સમ થયેલું. કવિ કહે છે તેમ એમના પત્ની “રૂપરમણી” કે ‘હળાદારી કામીની’ નથી. કવિ પોતાના પત્નીભાવ માટે આગળ જણાવે છે કે,

પડી મુજ કરે, હરે પણ પડી ન તેવી, રતિ
ભગતી મળે સ્વપ્ન ન તુજમેરે દુર્દૈવિની !

કવિને એમની પ્રત્યે જગ જાગે નથી હાતી, કવિને એમની દયા આવે છે. અને એમને દુર્દૈવિની કહી મળેાધે છે. પણ કવિનું હરે એમની પ્રત્યે ન હોવા છતાં, સમર્થથી કવિના હરે એ પડી છે એટલે, કવિને દુઃખ થાય છે. પણ કવિ વિચિત્ર ફલીલ કરે છે, કે,

પિતા જનની બાંધુ, મુજ મા મગા જન્મના
મદને જ અળખામણા x x x x x x x

આગળ કવિ દર્શાવે છે કે સત્યાગ્રહે એમને માનવતા આદતા શીખવું અને તેથી એમની પાત્નીને કહે છે કે.

તુ યે મતુજ ને વિશેષ, મુજ ઇગ દીધી વહુ
દીધુ મૃદ, પધારી અર્ધો, હરે દર્ષ કા ના ચર્હ.

તું મતુજ છે. હું બધા મતુજને આદતા શીખ્યો છું, એટલે મ્હારે ત્હને આદવી જોઈએ. પણ તું મતુજથી કંઈ વિશેષ છે. મ્હારી ઇચ્છીધી, ભાગ્યે અર્પેલી, વહુ છે, વળી મ્હેં ત્હને મ્હારુ ધગ આપ્યું, ત્હને અર્ધપધારી આપી, તો આદતા હરને માટે શું કરવા બાકી રાખું, ત્હને હર કેમ ન ચર્હું ? આમ કવિ પોતાના મન માથે સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા જણાય છે, અને હૃદયમાં જાગે નથી હાતી પરંતુ પત્નીને આદવી જોઈએ તેથી આદવાનો પ્રયત્ન કરતા લાગે છે. એમને કંઈ કંટાળો આવે છે, અને આટલું આપ્યું તો આ બાકી છે તેયે આપી હવે એવી મગણીવાદ્ધિ દેખાય છે. આ મોનેટમાં વિચારો વ્યસ્ત હોવાથી, સોનેટમાં જે સૂચવતા જોઈએ તે અર્ધ નથી દેખાતી. મૂળભાવને બધા વિચારો વધારે હોવા છતાં, એમાં જોઈએ તેટલી પરસ્પર મંવાદિતા ન હોવાથી સોનેટ તરીકે કાવ્ય સિધ્ધિ છે. આ કાવ્ય કવિના કૌટુંબિક જીવનનો ચિતાર આપે છે. તે પછી “નથી સ્વપ્ને જાગુ” સોનેટમાં પણ આજ રુદ્ધ છે. કવિ સ્પષ્ટતા: કહે છે કે,

x x x મ્હારા પ્રણય દુઃખ જાણે નવ કલ્યા

અને આ પૃથ્વીપરથી એવી સ્વપ્નસંદિમાં કે ન્હા પૃથ્વીના કુટિલદગ ન આવી શકે, આ જવાને બ્હાલીને આમત્રે છે. કારણ કે પૃથ્વીમાં તો આભાં મનુષ્યો આથે વસે છે, વણ્યલા પામે છે, એવી વિપ્રમસ્થિતિ એ સ્વપ્નસંદિમાં નથી પણ કવિ આખરે આ જીવનમાં જ સ્વપ્નસંદિ ઉતારવાનો વિચાર કરે છે. અને છેવટે કહે છે કે,

x x x x મુજ વણ્યલાને ચહીસ હું
તમે ચાહેવાને મુજ કરીસ, જાણીસ તમ હું

આ મોનેટમાં “કા ના ચર્હું” જેમ સંજ્ઞતાનો કે એકાગ્રતાનો અભાવ નથી. આ કાવ્ય મોનેટના સ્વરૂપને વધુ વધારે છે. પ્રથમ અષ્ટકમાં સ્વપ્નજોગે વિહરવાને બ્હાલીને કવિ આમત્રે છે અને પછી નવમી પંક્તિથી શરૂ થતા પદ્યમાં પ્રથમ પૂછી ત્હના ઉત્તરમાં

“નથી સ્વપ્ને જાણુ” કહી અજામ રીતે રિચાગનો વળાક લઈ લે છે આ કાવ્યમા કવિએ ‘તબ’ હિંદીપ્રયોગ વાપર્યો છે તે ખૂંચે છે. તર શબ્દ વાપર્યો હોત તો આવત.

‘નથી સ્વપ્ને જાણુ’મા પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિને આજ ભૂમિમા ઉતારી પોતાની પત્નીને “તમે ચાહેલાને મુજ કરીશ ઝંપીશ તમ હું” એમ કહી જે મહાનિશ્ચય કરે છે તે નિશ્ચય કાવ્યમંગલા પ્રસિદ્ધ થયા પછી લખાયલા સોનેટોમા ફળતો આપણને દ્રષ્ટિએ પડે છે. કવિની દ્રષ્ટિ જરા તવસ્પર્શી બની છે, કવિના માનસમા અજામ પડેા યાય છે, કવિને પોતાના દોષો સમજાય છે, અને જેને એની દુર્દૈવિની પત્ની માટે ઇર્ષ મેરેય ગતિ ઉભટતી નહોતી તે પત્નીધેયો યતો જાય છે, પત્નીને કરેલા અન્યાયનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે, અને કવિને દામ્પત્યના દિવ્યદર્શન યાય છે “નથી શકા” નામના સોનેટમા કવિ કહે છે કે,

હતી શકા ત્યારે જહ હતી હવે છે કઈ નહિ
નથી શકા આજે હૃદય યઈ વિશ્વરત ફરતું.

અને,

ગયા દોષો રોષો મુજમનતણા કયા નન લહું
ચહે છે તું ને હું પણ ચહું છ એટલું કહું

એટલું જ નહિ પણ,

અધુરા હૈયાને અરધિયુ મળ્યુ અન્ય, મરતું
મરતું, બેથી આખુ હૃદય બનીયુ કે કે’ સહી.

એટલે પૂર્વની સ્થિતિતો કસોટીકાળની હતી, મંથનની હતી. હવે તો પ્રણયજીવનમા દુઃખ દૂર થયા છે, ને પ્રણયજીવનની ઉપા ઉગી છે, અને “સુધા ઝોળેા કેરી,” “નયન-રસધારા” “અપગ્મિત શ્રદ્ધા હૃદયની” વિગેરે ગિજલસની જેમ કવિના હૃદયમા ઉગરે છે. અને કવિના પ્રણયજીવનને ગમીતો અત દેખી આપણે પણ આનંદિત યઈએ છીએ. કવિના જીવનમા પ્રણયની જ્યોતો પ્રગટે છે, જેનો ‘પ્રદીપ નવલો’ કાવ્યમા આપણે જોઈએ છીએ “તારા સાન્નિધ્યમા” નામના બીજા સોનેટમા ભોજનના રચૂનગસ કરતા પત્નીનું અમોહ સાન્નિધ્ય કવિને અધિક આનંદ અર્પે છે, તેની કવિને પ્રતીતિ યાય છે. ત્યારે આપણને યઈ આવે છે કે, “કયા પત્નીને ચહલાનો બળાતકારે અચલ કરતો પેતો” કા ના ચહું” નો કવિ અને કયા “લ્હાગ સાન્નિધ્યમા” નો સાન્નિધ્યને ઝખતો કવિ.

કવિના ઇતર સોનેટોમા પ્રથમ આપણે ભક્તિરસના ‘એકારા દે’ અને સ્તવ્યં શિશ્વં સુન્દરમ લઈશું, ‘એકારા દે’ કવિનું પ્રથમ કાવ્ય છે અને તેથી આપણને પ્રથમ પ્રયત્નની કયાશ જણાઈ આવે છે. આમા કવિનો શબ્દભોહ કવિતાની ભવ્યતામા સૌચિત્ય આણે છે. ઉદાહરણાર્થે.

અજે જગતને વહે સકળમાગ ભૂમિ તણો
અને વિકળ વિશ્વના દુખ દરે દરે નિશ્ચ આ
તુંમા જગન રચાપતી ધગતીનેય મંદાગતી
અમેય તવશક્તિનો મજગરીયને અશ દે.

આદિ કવિ 'અંશ દે' શબ્દપર એટલા મુગ્ધ થયેલા હોય છે કે, કદપનાગા ઉંચે ઉડતા ઉડતા, પણ એમની દ્રષ્ટિ આ શબ્દપરથી ખસતી નથી, અને એ શબ્દમોહ એમના હૃદયનો અટકાતી એમને નીચે આણે છે, કવિ પ્રજ્ઞાની જગત ગ્રાપતી, જગત સર્જતી અને જગતને મંદારતી શક્તિઓની વાત કરે ત્યાર આપણે પણ કવિ માથે ઉંચે ઉડીએ. અને હજુ કવિ આપણને કદપનાગા ઉંચે લઈ જશે એવી આપણને આશા હોય ત્યાં આ એમનો શબ્દમોહ આપણને ભ્રમિત પટકે છે એ આપણને ખૂબે છે સત્યં શિવં સુન્દરમ્ કાવ્યમા કવિની લેખીની રિદર થયેલી હોનાર્યા એમા વિચારની ભવ્યતા તથા સૌનેટનું સ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યા છે કાવ્યમા પ્રવાહિતા પણ અખંડ જળવાઈ ગઈ છે, સરૂતથામ્નેનો આંતરિક લાગે, પણ એ માણુકને વધારે છે કારણકે શબ્દની વગ્ણી રસદ્રષ્ટિથી ચર્ચ છે.

હવે લઈએ એમનું પ્રામગિય સૌનેટ 'સાદૃશ્યપણું' આમા કવિએ સ્પષ્ટગ જોવા લાગે છદ વાપર્યો છે છતાં, વિચારવેગ પ્રમથ હોવાને લીધે, કરિતામા યૌધિય નથી આવતું કાવ્ય પ્રાસંગિક છે છતાં કરિતા ભારના એ પ્રસંગની મર્યાદા ઉત્પત્તિ વિશાળ ક્ષેત્રમા પ્રવેશ છે, એટલે એ પ્રમથનું તો માન અવનળન જ લઈને કવિ વિશાળ ભાવનામા વિહરે છે શ્રી બળનતરાય દાકોરના "૧૯૧૪ના મહાબુદ્ધનો દિવસ" સૌનેટની જેમ પ્રસંગની મર્યાદા ઉલ્લંઘન હોવાથી, કાવ્યમા ચિરંજીવીત્વ આવ્યું છે

હવે લઈએ એમની બુદ્ધ, હંશુ, અને માધીની સૌનેટમાળા આવા સૌનેટમાળાના ટેટલાક પ્રયોગો આપણે ત્યાં થયા છે પ્રો. બ કે દાકોરનો, એમનો દિનસ, શ્રી ચન્દ્રવદનનું યમલ, શ્રી હિમાશ કરનું 'યુગદ્રષ્ટી', ધિવાદિ આમા ત્રણ સૌનેટોને ગૂંથ્યા છે આ ત્રણે સૌનેટો એક જ તત્ત્વથી ગૂંથાયલા છે. આ ત્રણે સૌનેટો સર્વાંગસુદર છે, અને શિખરિણીમા પણ એ ત્રિમૂર્તિ મહત્તા તથા ભવ્યતા કવિ આલેખી શક્યા છે. અને ચૌદપ કિતની મર્યાદામા પણ વિશદતાથી, સૂરેષ ભાવાલેખન કવિ કરી શક્યા છે. એ ત્રિમૂર્તિ જ્યાં જ આ ત્રણે કાવ્યો પ્રતિભાષાળી છે

હવે થીજી એમનું કદપનાપ્રધાન સૌનેટ લઈએ "વિન પ્રવિજ્ય" એ જમીનપર વિજ્ય મેળવવા મથતા પાણીની કથા છે પ્રથમ અષ્ટકમા કિનાગર આવેલા ખડકને પરાજીત કરતા, ઉદ્ધિના નિષ્ફળ પ્રયત્નો વર્ણવ્યા છે. અને પછીના પદ્ધકમા કવિએ સમુદ્રને સૂર્યની સહાય આપી નિજયવત જનાવ્યો છે, અને પ્રથમ જે વિચારમીઞ શાશુ છે તેને ક્ષાથી મહાવા છે આ રસિક કદપના કવિએ સુદર રીતે પૃથ્વીમા ગૂંથી છે

'જીવનના અવલનને' સૌનેટમા, કાવ્યની પકિતના બાર અને એ એવા વિભાગ પડે છે પ્રથમ બાર પકિતમા માનવી અને જગતનો મેળ નથી ખાતો તેથી, ચતી વ્યથા વર્ણવે છે, અને કવિ ચેતાની વ્યથાનો તાદૃશ ચિતાર આપે છે, અને છેલ્લી બે પકિતમા જે જગતરહસ્ય ન સમગ્રય તો જગતનું પરિક્રમણ પણ પોતે અમાવી દેશે એવી જોરદાર પાણીમા જગતનિષ્ઠાને પડકાર કરે છે પ્રથમ વ્યથા જણાવી પછી વ્યથાથી ઉત્પન્ન થતી સ્વાભાવિક મરણીયાવૃત્તિ દર્શાવી, વિચાર પરિવર્તન સફળતાથી કર્યું છે આ કવિતામા નર્મદના જેવો "જીસો" કવિતાનું પ્રધાનતત્વ છે.

પછી એમના 'વિદાય' અને 'પડકાર પદાધાવના' સૌનેટો લઈએ વિદાય પ્રાસંગિક કાવ્ય છે, પરંતુ વિચાર સૌનેટની ભવ્યતાને ઝીલી શકે અને ચૌદપ કિતના પ્રવાહિતા અખંડ રહી શકે એવો ધન નથી તેથી કવિને દીર્ઘસૂત્રી થવું પડ્યું છે.

‘પડયા પદાધાતમા’ એમના મુંદર સૌનેટોમાનું એક છે સામાન્ય પ્રસંગનું ચમત્કૃતિ ભર્યું આલેખન અને અર્થની વિશદતા કાવ્યને આસાદિક બનાવે છે

અતમા એમનું “દશાભાગ્યની” નામનું કરુણુરસપ્રધાન મૉનેટ લઈશું હશે ત્રિય-તમા વરયા હૃદય ધર્ષને કામનીધી મેમોધાતી સ્ત્રી માટે એમને પ્રણયોર્મિ ઉદ્ભવે છે પરન્તુ પોતાની ભાગ્યદશા એ ભર્મિને પ્રતિકૂળ છે, તેથી એનાથી અનગ રહેલા ધૃવે છે કાવ્યનિયાર સૌનેટના ગૌરવને ઝીને એવો ભવ્ય નથી, અને કવિનું સ્કત યાત્ર્ય છ પદ્ધિમા સમાય એટલું છે, અને કવિએ મૉનેટ બાવના જ એને ચાદપાકત સુધી લખાવ્યું છે, તેથી કાવ્યમા શૈથિય આવી ગય છે

કાવ્યમગલાના પ્રકાશન પછી લખાયેલા સૌનેટોમા કવિ વધુ સફળ થયેલા દીસે છે, અને કયો વિચાર સૌનેટના સ્વરૂપને અનુકૂળ થશે અને કઈ ભર્મિનું સૌનેટમા નિરૂપણ કરવાથી વક્તવ્ય સચોટ બનશે તેની પરખ કવિને કાવ્યમગલાના પ્રકાશન પછી વધુ યઈ હોય એમ પછીના સૌનેટો પરથી લાગે છે.

લાંબા ચિંતનકાવ્યો

આમા પ્રથમ આપણે છંદોગદ કાવ્યો જ લઈશ

પ્રથમ લઈએ એમની સફળતમકૃતિ ‘ધૂમકેતુ’ આ કાવ્ય કલ્પનાપ્રધાન છે, અને કલ્પનામા કઈ અનૌચિત્ય નથી એટલું જ નહિ પણ કલ્પના ઘણી જ રમ્ય છે ‘ધૂમકેતુ’ને એક ‘ભલો ને ભોળોડો’ ધ્યાનમગ્ન અને અત્રિતિમ સૌંદર્યવાળો તારો કલ્પ્યો છે એની પાછળ બધી તારલીએ મુગ્ધ થાય છે સૌ એની પ્રત્યે અભિસાર માટે છે અર્ધિ કવિએ સ્ત્રીઓના હૃદયવ્યાપારનું આલેખન સચોટતાથી તથા રસિકતાથી કર્યું છે

ત્યા શુક્રીએ લોચનમાણુ ફેંક્યું

શશીકળાએ કરને પ્રસાર્યા

ને નેત્રદાળી મલકંત મોઢે

ચે મગલા રમ્યતરા સહુમા

કવિએ અરન્ધતીને પણ મૂક્તગાખી નથી કવિએ ઉપમાઓ પણ ઉચિત આપી દ્યપનાને સ્ફૂટ કરી છે

મહા કો સૂર્યની રહામે, કમળો જેમ ખીનતા

વ્યોમની નારીનું વૃદ્ધ, ધસે તારકમેર ત્યા

સૂર્યને જોઈ પ્રદુલ્લિત થતા અનેક કમળોને, ધૂમકેતુને નિરખી મુગ્ધ થયેલી વ્યોમા નાઓની ઉપમા આપી છે કમનિની જેમ પાદડીએ પાદડીએ ખીસે છે તેમ પ્રત્યેક વ્યોમાગનાઓના ઉરભાવો તારકને જોઈ વિકાસ પામે છે વળી પોતાની પત્ની અને પુત્રી બોને તારકમેર ધસતી જોઈ જ્યારે ઋષિવૃદ્ધ વિષ્ણુને વિનવે છે ત્યારે વિષ્ણુમુમે કવિએ નાનવસ્ત્રભાવ યોગ્યરીતે જ વ્યક્ત કર્યો છે કે,

કન્યકા કોકની સાથે બાધો એને જ બધને,

પરણ્યો પાગરેલો એ હાની ના કોઈને કરે

જમા જના ચેતન હશે ત્યા ત્યા જાતિગત ધર્મો હશે, એ માન્યતા પર અચળેલી

આ વિષ્ણુની ઉક્તિ અર્થાથ જ છે. કવિએ શબ્દો પણ ઉચિતરીને અર્થવાદકનાની દૃષ્ટિએ વાપર્યા છે દા ત

ભુગોળ ન્યા ભવ્ય ખગોળ ૪૬.

આખરે તારો પરણવાનું કબ્જલતો નથી, ત્યારે અધ્યાત્મને કાપ આપે છે અને એ યોગી મટી પ્રચન્ડ 'ધૂમકેતુ' અને છે. બસો પક્તિના આ કાવ્યમા આદિથી અંત સુધી રસ જળવાઈ રહ્યો છે, અને કપાય કિલ્લતા નથી આનતી. બે ત્રણ સ્થળે કવિએ છંદના ગોટાળા કર્યા છે. ૧૧૨થી ૧૧૬ પક્તિઓ શુદ્ધ લાલિનીની છે તથાપિ એને મિત્રોપજ્ઞતિનું શીર્ષક શા માટે આપ્યું હશે? કાવ્યમા શશીકન્થા મને કહી છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી, એના શીળા કર કહ્યા છે તેથી કદાચ આપણે કલ્પીએ કે ચન્દ્રને શશીકન્થા કહી હોય, તોપણ ચન્દ્રને જી કલ્પવી અને તે પણ તારાધેવી અભિસારિણ કલ્પવી, એતો સ્વાભાવિક રીતે ખૂબે એણે છે તથાપિ આ લાળા કાવ્યમા શ્રી સુન્દરમને અપૂર્વ મહાનતા મળી છે.

હવે લઈએ શ્રી. સુન્દરમના વિચારપ્રધાન એક જ પ્રકારના આઠ કાવ્યો. 'બળતા બચાવજે' 'માનવી માનવ' 'જન્મગાઠ' 'ન ભાળ એણે' 'ફૂલદાનના ફૂલો' 'જેલના ફૂલો' 'બસ એક ચીજ' અને 'પંચાંગના પત્તા' આ બધા કાવ્યોમા એક સામ્ય એ છે કે, મૂળ એક જ વિચારઆથી વિચારપરંપરા ઉદ્ભવે અને એ વિચારપરંપરાની મૂળ વિચાર સાથે સંવાદિતા હોય, તેની કાળજી સાથે કલાયુક્ત એ સઘળા વિચારોની ગૂંચણી. આ કાવ્યોમા 'જન્મગાઠ' સિવાય અન્ય કાવ્યોમા કવિએ મિત્રોપજ્ઞતિ છંદ વાપર્યો છે. ન્યારે જન્મગાઠમા ૮૬ પક્તિઓ સુધી કવિએ શુલબકીનો ઉપયોગ કર્યો છે. શુલબકીમા શબ્દભંડોળની મર્યાદા હોવા છતાં શ્રી. સુન્દરમને એ બાધકર્તા નથી નીવડી. આ કાવ્યોમા ભિન્ન કરતા પ્રયાસ સ્પષ્ટતઃ દૃષ્ટિએ પડે છે. વળી આવા કાવ્યોમા કવિ વારંવાર શબ્દ રીતે ચઢી જાય છે, જેમકે—

કૌન્દિયની માનવજાત કેરા
દૌન્દિયની આત્મ પોચવાના
ચાચદ્યની રનેહવ બંધ કેગ
માનદ્યની કે વિધિયંત્ર કેરા.

—ન ભાળ એણે.

તેજથી પ્રદીપ્ત સૂત્ર
રેશમી મુંવાળું સૂત્ર
આત્મનું અખંડ સૂત્ર
ઈશનું અબેદ સૂત્ર.

—જન્મગાઠ

આ શક્તિદાત્રી પુરુષાર્થ દાત્રી,
મનોવિધાત્રી, મુદપ્રાણ દાત્રી.
આ અલ્પદેહે પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા,
સ્થપાયથી શાશ્વત યજ્ઞાનિષ્ઠા
સત્કાર્ય દીક્ષા હૃદયે બલીષ્ઠા

—માનવી માનવ.

આ શબ્દરમતનું સ્થાન શબ્દાયુતા છે, અને અર્થને ભોગે પણ, શ્રી સુન્દરમ શબ્દા-
યુતામાં સરી પડે છે, 'માનવી માનવ' કાવ્યમાં 'જ' નો આયુપયોગ-જોમકે,

સાર્થક્ય તે અગ થકી જ સાધુ
આલી પગેથી જ ઉકેલું બેઠો
આ વિશ્વનો અશ જ ને ધરાતો
કને સજ દૂર જ કેમ દૂરું

આવો 'જ' નો આયુપયોગ શ્રી સુન્દરમ જેવા વિપુલ શબ્દભંડારવાળા કરે તે તો
અવશ્ય ખૂંચે, કાંઈકે કથનનું શૈથિલ્ય સુન્દરમમાં ન ચલાવી લેવાય

આ કાવ્યો શ્રી સુન્દરમ નું જીવન પ્રત્યેનું દષ્ટિબિન્દુ અને એની જીવનભાવના વ્યક્ત
કરે છે 'માનવી માનવ' માં કવિને આ ધરાપર જ રહેવું છે, અને અહિંથી દૂર જવું જ
નથી 'આ દેહ પે પાપ હગાડવી' નથી, કારણકે 'ભગી ભગીને', 'પગ દાગવા' અને
શ્યામ લેના તો અહિં જ આવવાનું છે આ જીવનનું એક દષ્ટિબિન્દુ કવિને પૃથ્વીના અનેક
આકર્ષણો છે કાંઈપણ સૃષ્ટિ કરતા વારતનજગતનું મહત્ત્વ અહિં કવિ દર્શાવે છે. જ્યારે
'બળતા બચાવજે' કાવ્યમાં કવિ જીવનને અને જગતને બીજા જ દષ્ટિબિન્દુથી નિહાળે છે.
આ કાવ્યમાં કવિને પૃથ્વી અનેક દુરંગની માળા લાગે છે, અને છેડે કવિ પ્રશ્ન પૂછે છેકે,

“આ પ્રાણનું પખી કદા જ છૂટશે ?”

આમ બે કાવ્યદ્વારા જીવન અને જગતના કવિ બે નિરનિગળા દષ્ટિબિન્દુ મૂકે છે.
અને તેથી બન્ને કાવ્યો આપણને આમોં છે 'માનવી માનવ' કરતા 'બળતા બચાવજે'
કાવ્યમાં ભિન્નિતત્વ વધુ છે. 'માનવી માનવ' કાવ્ય આપણે શિથિલ છે 'બળતા બચાવજે'
મા આ સૃષ્ટિ નિહાળી સૃષ્ટિના વારતવદર્શનથી કવિને અતલ નિરાશા અને વ્યથા ઉદ્ભવે
છે પણ કવિ છેડે આશ્વાસન પણ કવિતાયુક્તજ લે છે 'જન્મગાઠ' કાવ્યમાં પણ
કવિએ નિર્ઘર્ક લખાણ કર્યું હોય એમ લાગે છે, વક્તવ્ય થોડી જ પકિતમાં સમાય એવું
છે “બસ એકજ યીજ” મા જે વક્તવ્ય છે, તેમાં સુદૃઢ કવિતા છે પણ, આલેખન
કવિતાયુક્ત નથી થયું, નિરૂપણમાં ખામી લાગે છે, એટલે કાવ્ય જોઈએ તેવું પ્રતિભાસાળી
નથી થઈ શક્ય આ કાવ્યમાં પણ ચિંતન અને ભૂમિ બન્ને દષ્ટિએ પડે છે, અને
ભૂમિના આલેખનમાં વિશેષ ઋણુતા તથા સુદરતા આવી શકી છે 'ફૂલદાનના ફૂલો'
અને 'ન ભાળ એવું' કાવ્યોમાં ભૂમિતત્વનું પ્રાધાન્ય છે પ્રથમ કાવ્યમાં કવિહૃદય કર
માતા ફૂલો જોઈને જિજ્ઞાસુ થાય છે, અને પુનઃ ફૂલદાનમાં ફૂલો ન મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે,
અને ખરો માનવધર્મ, પ્રકૃતિગાતને ઉછેગે એનું સૌંદર્ય નિરીક્ષણ કરવામાં જ સમાયેલો
છે એ સત્ય સ્વીકારે છે આ ભાવના આપણને કનાપીના “શિકારીને” કાવ્યની ભાવ
નાની સ્મૃતિ કરાવે છે આ કાવ્યમાં આ વિચાર માટે ભૂમિકા તૈયાર કરતા અને વતાવરણ
જન્માવતા કવિ સાગાન્યતામાં નથી ઉતરી પડ્યા આપણ કાવ્ય સુંદર હોવા છતાં કવિતાના
અંતને કવિએ બગાડ્યો છે અને કાવ્યની સુંદરતા પર પ્રહાર કર્યો છે “મહારે સુગંધિ
લેવી હશે તો હું પ્રકૃતિ ઉછેગે જઈશ” એમ કવિ કહે છે ત્યાજ કાવ્યોચિત અત આવલો
જોઈતો હતો, અને વક્તવ્યની સમાપ્તિ થવી જોઈતી હતી, આ તો

છાડીય જે હું કદી જૂઠડી હું
આ દિવાની મુજ જીન્દગીની.

એમ કાવ્યના ભાવ જોડે અપ્રસ્તુત વાન કહી રસક્ષતિ કરે છે. ‘ન ભાળ એવું’ કાવ્ય પ્રાસંગિક હોવા છતાં વિષયમાં નવીનતા છે અને કવિ એ પ્રમંગલ આલેખન માધુર્યથી કરે છે ના. ત.

મનઃ પ્રદેશે રચિયા બગ્નરે
વેપારી તું ને હું ધગક થાઉં
ધરાક તું હું બનું માલધારી

વિચાર વિનિમય, મનનો ગૌરવ, ચિત્ત પ્રવેશ એ વસ્તુને કવિએ ઉપગ્રી પંક્તિમ કેવી સુંદર બાનીમાં કહી છે ! ભારતો ઉદાવ પણ બરોબર થયો છે. કવિ વિયોગને નથી રહતા પણ ક્ષણભરના મંયોગ અને ક્ષણ પછી વિયોગનું પુનરાગમન, અને પ્રેમીના નયનોમ એનું સૂચન એજ કવિને સંતાપે છે.

‘પંચાંગનાં પત્તાં’ કાવ્ય એક ઉપમા પર રચાયુ છે. અને રોજ પંચાંગનું એ પાનું ફાડવાને બદલે, હોશમાં પાત્ર સાત સામટા પાના ફાડતી, ગૃદિણીને જોઈ, કવિ જીવનની વિચારણામાં ઉતરી પડે છે. અને એ પંચાંગની રિથતિને જીવનની રિથત જોઈ કવિ સરખાવે છે. કાવ્ય સામાન્ય છે; અને એ વિચારમાં ખાસ નવીનતા નથી. પરંતુ એનું નિરુપણમાં કવિએ કૌશલ વાપર્યું છે, અને ભાવનો ઉદાવ ઉચિતરીતે થયો છે.

હવે આપણે “કાલિદાસને” “કાવ્યપ્રણાલિ” “જંઝાનીલને” અને “ધ્રુવ કપડો” એ ચાર કાવ્યોનું જોડકું લઈએ ‘કાલિદાસને’માં કાલિદાસનું આલેખન શિષ્ય ભાવે કર્યું છે. પણ કવિતામાં ખાસ કંઈ ચમત્કૃતિ નથી લાગતી, અને રમઝૂતિ કાલિદાસ દર્શન કરાવવાને કાવ્ય શક્તિમાન નથી નીવડતું કાલિદાસની કૃતિઓને કળનું રૂપક આપે છે, અને મહેં કળનું બહુથું કર્યું છે એમ કવિ કહે છે, એ આપણને નથી રૂપક, એ કરતા રસપાન કર્યું એમ કહ્યું હોત તો વધુ ઉચિત લાગત. કાવ્યપ્રણાલિમાં નિરાશા ચશમાં પહેરી કવિ જૂએ છે એટલે એમને નવું દર્શન થાય છે. પ્રથમ એમણે જુ દ્રષ્ટિગિન્દુ રજૂ કરી એ ખોટું છે એમ દર્શાવ્યું છે. કાકિલા માટે કવિ કહે છે કે,

અરે ! કપટમાહી જન્મી પરધેર જે ઉછરે
ત્યહો; દીલ ઉદારમત રસરાગ ઉત્થામ કયા ?

મયુરનો પિન્નકલાપ જે અઘાપિ પર્યન્ત સૌદર્ય મનાતો હતો તેને એ ગગનર શેકનારા નિરર્થક ભાર તરીકે લેખે છે, અને શિશુ, સ્ત્રી. જે સુખી છે એમ એણે મા તેમને એ અપાર દુઃખી જુએ છે, અને જગતનું આવું દુઃખદ દર્શન થતા કવિ જા માધિ લે છે, ત્યારે કવિને સદજ પ્રશ્ન પૂછવાનું આપણને મન થઈ જાય છે કે, “ત્હાં પૂરેગામીઓનું દર્શન ત્હમારા કથન પ્રમાણે અસત્ય છે, તો ત્હમારું દર્શન પણ અ નહિ હોય ત્હની શી ખાતરી ?” જળસમાધિ લઈ મોતી બનાવવાની ઇચ્છા સાથે કા અંત આવ્યો હોત તો સારું થાત, કારણકે મોતી થઈને પાછા જગતમાં આવવાની કાવ્યના ભાવ સાથે સંવાદી નથી લાગતી. ધ્રુવપદ કપડો”માં પણ આ દ્રષ્ટિગિન્દુ છે અર્થે પણ કાવ્યપ્રણાલિની જેમ કવિ જે નવું દર્શન રજૂ કરે છે તે પણ અપચાર્ય

નહિ હોય એવી શંકા ઉદભવે છે. “કાવ્યપ્રણાશ” અને ‘દ્રુવપદ કપર્દી’માં વિચારનો વેગ અત્યંત પ્રબળ હોવાથી પૃથ્વીછદ્ધારા પ્રવાહીતા હીક જળવાઈ છે, અને અર્થમાં પણ દુર્બોધતા નથી આવતી.

‘ઝંઝાનીલને’ કાવ્યમાં સ્વચ્છર શબ્દ વાપર્યો છે, અને શબ્દો પણ છદોચિત વપરાયા હોવાથી, સ્વચ્છરાની ધનતા જળવાઈ ગઈ છે, તથાપિ કાવ્યમાં કિંચિત્તા આવી જાય છે; અને છન્દની પ્રવાહિતા જેવી અર્થની સરળતા નથી, અને કાવ્યરચના શબ્દાણુ ચર્ચા જાય છે. તથાપિ કેટલીક કલ્પનાઓ તો ખરેખર રમ્ય છે.

હળવાં કાવ્યો—

આ વિભાગમાં ત્રણ કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. ‘બાનો ફેટોઆફ’ ‘પોકખાવા’ અને ‘લાગેલી હાથની ધડીઆળને’ વહેલા બેમાં કવિતા બહુ થોડી છે અને ત્રીજાને કવિતા કહેતા સકાય થાય છે. પ્રથમ બે કાવ્યોમાં શ્રી. સુન્દરમે અનુષ્ટુભનો પ્રયોગ કર્યો છે અને અનુષ્ટુભમાં પ્રવાહિતા સાચવી શક્યા છે બાવન પંક્તિના ‘બાનો ફેટોઆફ’માં અને ૧૨૮ પંક્તિના ‘પોકખાવામાં’ કવિતાની પાચ કે છ પંક્તિથી વધુ નહિ જડે. બીજી પંક્તિઓ આ કવિતાયુક્ત વાતાવરણ ઉપજાવના વાપરી છે. પણ એ વાતાવરણ જમાવતા કવિ અતિ સામાન્યતામાં ઉતરી પડ્યા છે. દા. ત.

ધનુ મારતરની છોડી, પડોશીની કમુ વળી,

કાશીને મણુકી ઈન્દુ, ગ્રાણુલો રતિઓ અને,

“પોક ખાવા”

સાધને જોઈતું ફેકસ, પેટ લેખા પછી ધરી.

—ફેટોઆફ—

આને આપણે કવિતા કરતા જોડકણુ કહીએ તો શું ખોટું? બાનો ફેટોઆફમાં તો કવિતાની ચારપાચ પંક્તિઓ વાચવા ચાળીશ પંક્તિઓ વાચવી ગડે છે તે આપણે સહી શકીએ પણ ‘પોક ખાવા’માં છ પંક્તિઓ કવિતાની બોળવા માટે ૧૨૨ પંક્તિનો સમુદ્ર ઝોળગવો પડે તો આપણાથી સહજ ઉદ્ધાર નીકળી જાય કે “ભાઈ આ આખની કરા-રત શીદ કરાવે છો?” કાવ્યોમાં વાતાવરણ ઉપજાવવામાં પણ કૌશલ તથા કાવ્યપ્રતિભા તો જોઈએ જ. માત્ર કંઈ નાખવાથીજ એ કથન કવિતા ન થઈ જાય “લાગેલી હાથની ધડીઆળ”માં પણ એમજ બન્યું છે. પણ અહિં કવિતા છેત્તી ચાર પંક્તિમાં હોવાથી, કવિતા વાચી રહ્યા પછી આપણા મન ઉપર સરકાર કવિતાના રહી જાય છે. ધડીઆળ બધ પડ્યું તે ઉપરથી કવિ કહે છે કે

વહેલા મોડા સા દિલ અટકશે કિન્તુ ધનકી,

સદા સાથે પેલા સમય પ્રભુના ઉરથુ.

જીવી જવ્યું ત્હે તો સફળ પણ આ ચેતન અમે

કહેતા પોતાને કવણુ ધનકયા કાલ ઉગ્યું

આ પંક્તિઓ સિવાય આપણને અસલ સાગે લા સુધીની અતિશયતાનો ઉપયોગ આ કાવ્યમાં થયો છે. અને વક્તવ્યના અભાવે શિખરિણીમાં સુદર શબ્દાવલિઓનું ખોખું પ્રયાસપૂર્વક તૈયાર કરી નાખ્યું છે.

લાંબા ગેય કાવ્યો

આ કાવ્યોમાં 'સ્વપન ભંગ' 'અભયદાને' 'રણગીત' 'રુદન' 'ફુનીઆનો દાતાર' અને 'ધખના' લક્ષ્યું. 'સ્વપનભંગ' બેંગ્લ ગૃહ અર્થવાણું ચિંતનાત્મક કાવ્ય છે. માયાને મોહવશ જીવાત્માને પ્રભુદર્શન થાય છે એ દશન લાક્ષિત્યપૂર્ણ માદમાં ગૂંથાયેલું છે. કાવ્યનો વિષય નવો નથી પણ કવિની શૈલીના પ્રભાવે એને નવી રીતે દર્શિ કથે છે. 'અભયદાને' એ જોમના પ્રારંભિક પ્રયાસના સમયનું કાવ્ય છે તોપણ દરપનાના રમ્ય ઉકુપનો દર્શિએ કયો છે, અને જંગાળીલયમાં ગાવાથી કાવ્યનો રસ કીક જામે છે. એની ઉપમા અને અલંકારો પણ આપણને આનંદ આપે એવા છે. દા. ત.

સાગર ગાડો ઉછળી ઉછળી

બેટયા મને આવે

પાતાળ દેરા પારસ મોતી

ગૂંથી દારલા લાવે.

જળશીકરેને દર્શિ પાતાળનાં પારસમોતી કહે છે અને સાગરનું મોતું જે આ જળખિન્દુને ગૂંથે છે તે ચોગ્મ સાથે ઉછળતા જળખિન્દુઓને દાર કલો છે. આ દરપના કૃટલી રમ્ય છે ! રાખદમગીત પણ દરપનાને ઓપ આપી કાવ્યના ભાવનો ઉદાવ ઉચિત્ રીતે કરે છે, 'રણગીત' 'પ્રાસંગિક' હોવા છતાં એમાં વીરસોત્પાદક તત્વ નથી. અને કાવ્યમાં ગતિ હોવા છતાં રીથોતેજક રાખદો નથી. તેથી કાવ્ય સફળકૃતિ ન કહી શકાય. 'ફુનીઆનો દાતાર' અને 'રુદન' કાવ્યોમાં વિચદતાનો અભાવ હોવાથી અને પ્રવાહિતા જળવાઈ ન રહેતી હોવાથી અને કાવ્યોચિત લાધવ ન અચવાયું હોવાથી પ્રાસાદિક નથી જતી શક્યાં. 'ધખના' કાવ્યમા દર્શિ પ્રભુની લીલા કળી શકતો નથી. અને પ્રકૃતિમાં પરસ્પર વિરોધીતત્વો કેમ હોઈ શકે તેનો ઉકેલ કરવા પ્રભુને વિનવે છે. પરંતુ કાવ્યોચિત છે. પરંતુ ભાવનો ઉદાવ નથી થતો અને કાવ્યમાં પણ દોષો દ્રષ્ટિએ પડે છે, દર્શિ પ્રભુને કહે છે કે,

એક દશેળીમા ઉધડે કમળીઆ ને,

બીજમાં સમદર ખારા.

આદિ કમળનો અને ખારા સમદરનો જે વિરોધ દર્શિએ દર્શાવ્યો છે તે મથાય નથી લાગતો. અને ત્યાં આપણને ઔચિત્યલંગ થતો લાગે છે.

આ વિભાગમા છેવટે એમનું એક મુંદર ભિર્મિગીત જેવું 'જદાઈ' નામનું ગેય કાવ્ય લઈએ; આત્મા અને પરમાત્મા એકજ માના દીકરા હોવા છતાં તેમની વચ્ચે જે અંતર છે તે દર્શિએ સચોટતાથી અને મુંદર બાનીમા વ્યક્ત કર્યું છે. મોડીએક વાનગી લઈએ.

ગગનના ત્હારે ધુમ્મટ રહેવા,

ધુમ્મટ રહેલા દેહડી માટે નાની ભાઈ.

સુરજ સોમની આંખડી ત્હારે,

આંખડી ત્હારે, ચામડે મ્હારી આંખ બંધાઈ.

આલમના અખત્યાર ત્હારે ઘેર

ભાઈ ત્હારે ઘેર ચાર તસુ મ્હારે ચોંપનાભાઈ.

આત્મા અને પરમાત્માનું આ અંતર કવિને ખૂબે છે, વ્યથિત કરે છે અને કવિ પ્રશ્ન પૂછે છે કે,

જોગમાયાના નાથ નિરજન,
નાથ નિરજન કયા લગી રાખીશ આમ જુદાઈ?

આ પ્રશ્નનો ઉકેલ ત્રણ વર્ષ પછી ‘માનસી’ના પ્રથમ અકમા પ્રગટ થયેલા નિરાટની પગલીમા મળે છે કવિની મૂઝવણ પરમાત્મા પારખે છે, અને ગગનમા ધુમ્મટમા ફરનારી મૂર્તિજ આર તમ્મ જોયમા રહે છે તેની પ્રતીતિ—

ગેલી મૂર્તિ વિરાટ મટી અચુત શી નહાની થઈ
સરી અંતરને આગાર જળહળ જ્યોત ગહી

કવિને યાદ છે એટલે કવિનું દર્શન વિશાળ અને વિકસિત થાય છે

ભિમિગીતા અને લાખા છદોબદ્ધ કાવ્યો એ બેની વચ્ચે જેનો સમાસ થાય એવા થોડા કાવ્યો લઈએ આમા ‘હેદની આશા’, ‘યુદ્ધના અમ્’ ‘ગરુડનો વિપાદ’ ‘પતથરે પદન’ ‘પતંગીયુ અને ગરુડ’ અને ‘સ્વ દત્તાત્રય પાઠકને’ લઈશું હેદની આશાની કાવ્ય રચના શબ્દાનું છે અને અનુકારથી શબ્દગારાયની કવિતામા ખાસ કે જ નથી ‘યુદ્ધના અમ્’ એ એમના સર્વાંગસુંદર કાવ્યોમાનું એક છે લાઘવ સાચવ્યા છતાં કવિતામા બળ આપ્યું છે આ અર્થધન કવિતા એના ઉચ્ચ કનાતત્વને લીધે આપણા સાહિત્યનું અમોહ્ય ધન છે સ્વ દત્તાત્રય પાઠક અને ‘ગરુડનો વિપાદ’ એ બે કાવ્યોમા એકમા વાસ્તવિક જ્યારે બીજામા કાર્પનિક હૃદયવ્યથા વર્ણવી છે, અને બન્નેમા કવિને સફળતા મળી છે ‘ગરુડનો વિપાદ’મા વિશેષ પોતાના હૃદયની નિરાશાનું ગરુડમા આરોપણ કુશળતાથી કૃત્રિમતા ન આવે તેવી રીતે કર્યું છે અને બીજા કાવ્યોત્તરી જેમ આમા શૈથિલ્ય નથી આવી જતું કલ્પના હૃદયગમ હોવાથી અને એ વિપાદ પાછા કવિનું બળ હોવાથી કાવ્ય માત્ર રોતન નથી બનતું પણ એમા બળ અને પ્રાણ છે પતંગીયુ અને ગરુડ એ કાવ્યમા સંસ્કૃત શાફૂલવિકીટીત અને પૃથ્વી જેવા છદોની સાથે દેશી ઢાળો વપરાયના જોવામા આવે છે, અને આ એમની એક વિશિષ્ટતા છે કલ્પનાના ઉડ્યનો સાગ છે અને કાવ્યનું વસ્તુજ એવું છે કે લાઘવ ન સચવાય અને અવહારોનો ઉપયોગ કરવો પડે ફેટલેકે સ્થળે અસ્પષ્ટતા દ્રષ્ટિએ પડે છે જેમકે,

અહો નાના અગો
શુ કે સર્વે રંગો જગતભરના આહી ભરીઆ,

અહિં ‘શુ કે’ મૂકવાથી અસ્પષ્ટતા આવી જાય છે અહિં પણ કવિની નિરાશા કવિને આવરી લે છે અને કાવ્યો ગમે તેટલા સુંદર હોય તો પણ એ નિરાશાનો વજોટ લઈ લે છે ‘પતથરે પદન’મા સમગ્ર સૃષ્ટિને પ્રદુષ્ણતી જીએ છે તો પણ કવિનો વિપાદ કવિ જીનને પ્રદુષ્ણવા નથી દેતો, અને કવિ પાસે માત્રી જીવન કેમ પ્રદુષ્ણતું નથી તેનો મતાપ કરાવે છે આ કાવ્યમા છદ મિશ્રણમા પણ રસદ્રષ્ટિનો વિવેક જળવાયો નથી આપણને લાગે છે કે ઉપજાતિને વ્યતતિનકાનું મિશ્રણ ન કરતા કવિએ માત્ર ઉપજાતિજ વાપર્યો હોત તો લાવનો ઉદાય અને વ્યતવ્યની સચોટતા જળવાઈ રહેત

ભિમ્ભીતી

ભિમ્ભીતીમાં એક જ ભિમ્ભીતું કે ભાવનાનું વર્ણન હોય. પ્રથમ એમનું મંથવની લઘ્વએ. કંઈ પણ વક્તવ્ય સિવાય, વિષય વિના, ખાલી શબ્દવ્યવહાર અને આશુપણોના આશ્રય લઈને જ લખાયેલા કાવ્યનો નમુનો ‘મંથવની’ છે. શબ્દાવલિ મુંદર છે પણ શબ્દની પાછળ અર્થ ન હોવાથી ખાલી શબ્દો ખપકે છે. આજ વિભાગમાં બે અંગનીગીતો ‘ભરતીએ ઝોટે’ તથા ‘હસવું રડવું’ લઘ્વએ. ભાવ તથા ભાવના આલેખનમાં ‘હસવુંને રડવું’ વધુ મુંદર છે, પણ એ કાવ્યમાં આછી આછી શ્રી. ન્હાનાલાલની અસર હોય એમ લાગે છે. ચિત્રાત્મક કાવ્ય ‘ભરતીએ ઝોટે’ માં બે ચિત્રો દર્શાવી કવિ જીવનના ઉંડાણમાં ઉતરી પડે છે. બીજા ‘ભિમ્ભીતીમાં’ ‘અમારા દહીં’ અને ‘તમને’ છે. ‘અમારા દહીં’ અસ્પષ્ટ હોવાથી એ કાવ્યનું રસાસ્વાદન આપણે નથી કરી શકતા. જ્યારે તમને કાવ્યમાં ભાવની કુમાર, તથા એનું યથાર્થ આલેખન આપણને આકર્ષે છે.

હવે ‘દહીં દુધંટ’ નામનું એમનું એક ભિમ્ભી કાવ્ય લઈએ. આ કાવ્યની નામિકા જાજરની માખી છે. અને એ જાજરની માખીને જો એ જાજરની બહાર જાય તો દહીં દુધંટ થાય છે. અને તે આ કાવ્યનું વસ્તુ છે. હવે સામાન્યતઃ મ્હારે મંડાસ જવું છે એમ કહેતા પણ આપણને મંડાસ થાય, તો જે વસ્તુ બોલતા આપણી સુરચિને આધાત થાય તો તે વસ્તુનું આલેખન કવિતામાં કરવું એના જેવો સુરચિભંગ બીજો કયો હોય ? તેથી જે વસ્તુ (મંડાસ) ના ઉચ્ચારણથી આપણે સુગાર્ધ એ તે વસ્તુ કવિતામાં વાંચવી કેમજ ગમે ? આપણને સહજ પ્રશ્ન ઉઠે કે “ભાલા દહીં દુધંટ શોધવા તકમને જાજરની માખીજ મળી ?” અને આવો સુરચિભંગ લેખકને ભલે સહ્ય લાગે, પરંતુ દરેક વાંચનાર તો આ લેખન પ્રત્યે સુગાવાનો જ.

હવે એમનું અવસાન પામ્યા’ પ્રસંગોચિત ભિમ્ભીને આલેખનું કાવ્ય લઈએ. કાવ્ય પ્રાસંગિક હોવા છતાં એમાં સર્વને રસદાખી લાગે એવું તત્વ છે. કાવ્યપ્રમંગથી પર જઈ કંપિ વિચારમગ્નમાં ઉતરી પડે છે, અને પ્રમંગની સીમા કવિ વટાવી જતા હોવાથી એ કાવ્ય સર્વને હૃદયગમ લાગે છે. પરંતુ, આ કાવ્યનો જ્યાં અંત આવેલો જોઈએ ત્યાં અંત ન આવતો હોવાથી અંતે રસક્ષતિ થાય છે. રાણાની કિશોરી મૃત્યુ પામે છે એટલે એના માતાપિતા શું કરતાં હશે, ખૂંદેન શું કરતી હશે, ભાવિપતિ શું કરતો હશે વિગેરે અનેક વિચારવમળમાંથી.

રહો રહો એ ન પ્રદેશ મારો

ફરિશવાનો ઉર પારકાના.

કહી કવિ જાય છે, અને અર્ધજ રસદ્રષ્ટિએ કાવ્યનો અંત હોય.

મુક્તકો

મંસ્તૃતમાં બે પંક્તિના કે ચારપંક્તિના કાવ્યને / મુક્તક કહેતા. એક ન્હાનકડો વિચાર, કે ચાર પંક્તિમાં સમાઈ શકે એવી ઉપમા હોય, એવું કાવ્ય મંસ્તૃતમાં મુક્તક કહેવાતું. મુંદરમના મુક્તકોની વિશિષ્ટતા એ છે કે, આ મુક્તકો પાંચ પંક્તિના છે, અને પાંચ પંક્તિના મુક્તકો લખી એમણે આપણી કવિતામાં નવો ઘીસો પાડ્યો છે. ચાર

પંક્તિના જેવોજ ભાવનો ઉકાવ, કે ભાવનું સુબદ્ધ આલેખન એમના આ મુક્તકોમા આપણને દ્રષ્ટિએ પડે છે. આ દિશામા ત્રણ મુક્તકોજ લખી કવિ અટક્યા તેથી શોચ થાય છે. અને આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે એવા અનેક મુક્તકો શ્રી સુન્દરમ લખે. આ ત્રણ મુક્તકોમા વિષયનું માધુર્ય, કવિતા સુકેત પ્રમંગ, અને તેનું કવિતા સુક્ત આલેખન, રચના તથા પ્રમંગનું સુરેખ દર્શન એ સર્વમા પ્રથમ પંક્તિનું મુક્તક ‘બક્ષીસ’ છે. આ સામાન્ય લાગતા પ્રમંગમા કવિની સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિએ કવિતા જોધ અને પ્રાસાદિકતા તથા રસિકતાથી તેનું આલેખન કર્યું સુન્દરમના ચિરંજીવ કાવ્યોમાનું આ એક છે. બીજા સાડ મુક્તક ‘પ્રદીપ નનલો’ છે. આ કાવ્યમા બળાતકારે આહવી પડતી પત્નીને હવે ઉચ્ચ રથાન મળે છે, અને તે કવિના ગૃહમા પ્રદીપ બનવાનું અને એક પ્રસંગ આલેખી હવે તુંજ પ્રદીપ છે તે બીજા પ્રદીપનું શુ કામ છે એમ કહી કાવ્યોચિત અત આપ્યો છે. ત્રીજું કાવ્ય ‘બધાધ ગયુ’ માગલા બે કાવ્યોની સરખામણીમા આ કાવ્ય ઉણુ ઉતરતુ લાગે એવું છે. આ મુક્તકમા વિતા છેલ્લી પંક્તિમા ઉત્તરાર્ધમા છે. એટલે એટલી કવિતાને આલેખવા કવિને સાડ-માર પંક્તિ સુધી અતિ સામાન્ય વરતુનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે, તે ખૂંચે છે. કાવ્યને વેશદ બનાવવા તથા કાવ્યોચિત વાતાવરણ ઉપજાવવા પ્રસંગના આલેખનમા રફૂટતા આવે થી કવિને આમ અકવિતાનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. પ્રદીપ નવલોમા પણ કંઈક આવું ય થયું છે. આનું કારણ એ પણ છે કે શાર્દૂલ, જેવો લાખો છંદ કવિએ વાપર્યો છે. બે દ્રુતવિલંબિત, ઇંદ્રવજ્ર, કે એવો કોઈ દૂંદા છંદ વાપર્યો હોત તો કદાચ આ દોષમાથી રક્ત થવાત.

અપવાગધ

કવિએ અપવાગધનો એક અખતરો એમના ‘સુદ્ધરની સુદરી’ નામના કાવ્યમા કર્યો છે. અને આ પ્રયત્નમા કવિ નિષ્ફળ ગયા છે. શ્રી ન્દાનાસાગની જેમ કવિએ ગેવતા : છંદો બદલતા કવિતાને આવરચક નથી એવી માન્યતાને લીધે આ કાવ્ય નથી લખ્યું, રન્ટુ, માત્ર પ્રયોગદાખલજ લખ્યું લાગે છે તેથી એમા બળ નથી આવી શક્યું. વળી કાવ્યમા વિશદતાનો અભાવ તથા અસ્પષ્ટતા હોવાને લીધે એ કાવ્ય પ્રાસાદિક નથી બનતું.

રચાર લક્ષી કાવ્યો

આ વિલાગમા ‘કડવી વાણી’ અને ‘ગરીબોનાં ગીતો’ મા આવતા કાવ્યો આવે છે. બગદાવાદમા સલામદ આશ્રમ રચાયો, અને ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વની જે પ્રયત્ન અસર ઈ, બબ્બે વાર અસહકારની જે પ્રયંત ભરતી આવી, વિદ્યાપીઠદારા જે નવા મંડકારો ગયા, તેથી આપણા સાહિત્યમા પણ ગાંધીવાદની અસર થઈ, કારણકે કોઈપણ સાહિત્ય શકાળની ઉપાધિથી પર રહી શકે એવું કવચિદ્દજ હોય છે. આપણા સાહિત્યમા ગાંધી-વાદની અસર બે સ્વરૂપમા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. એક તો જીવનના વિવિધક્ષેત્રોનું સદાનુશ્રુતિ રૂર્વક દર્શન તથા વારતવદર્શન અને આ બે મયાળા નીચે, કડવી વાણી તથા ગરીબોના ગીતોમાના કાવ્યો આવે છે સામાન્ય રીતે આપણે માનીએ છીએ કે, કવિના કળા છે અને કળાનો ઉદ્દેશ આનંદ આપવા સિવાય બીજો ન હોય. એટલે કલા પ્રયોગનરદિન કે. આ લોષો રમાગ્વાદનને બદલે, અમુક મંતવ્યોનો પ્રચાર કરવા. મામાજક વ્યવસ્થાના ઉદ્ધો બતાવવા, દુખીઆનું દુઃખ દર્શાવવા, એમ કોઈ ઉદ્દેશને લક્ષમા ગખી તે હેતુ

સાધવાને કવિતાનો ઉપયોગ કરે છે. આવી કવિતામાં ભર્મિતું તત્ત્વ ન હોવાને લીધે એમાં પ્રવાસનો આશરો લેવો પડે છે, તેથી કાવ્યમાં કૃત્રિમતા આવે છે. આ અસરનું લક્ષ્યસ્થાન એ છે કે, રા. ન્યોતિન્દ્ર દવે કહે છે તેમ વાસ્તવિકતામાંથી સામાન્યમાં સરી પડાય છે, અને વાસ્તવાલેખન કરવા જતાં, પ્રસંગોના ચિત્રણમાં ઘેરા રંગો પૂરી દેવાય છે, જેથી વાસ્તવિકતા અવાસ્તવિકતા થઇ જાય છે, અને જે વસ્તુ ગદ્યમાં પણ ન કહી શકાય તેવી વસ્તુ પદ્યમાં કહેવી પડે છે. કવિતા તો સૌંદર્યવતી દેવી છે, અને ખરો કલાકાર કે કવિ, તેને ચરણે બેસી તેનું પૂજન કરે, એને નિલ અર્ધ્વ અર્પતો રહે; નહિ કે પ્રચારને અર્થે એને પોતાની દાસી કે શુભામઝી બતાવે.

ગરીબોનાં ગીતો કરતાં કડવી વાણીમાં આપણને કવિતાનું તત્ત્વ કંઈક વધુ પ્રમાણમાં જડે છે. જોકે આમાં પણ સામાજિક કુરદિઓ તથા અચ્ચિત વહેમોનું દર્શન તથા તેનો ઉચ્છેદ એજ મુખ્ય હેતુ છે. તથાપિ કાવ્યમંડલાનો કવિ, આવા કાવ્યોમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક અગતી ઉદયા વિના રહેતો નથી, અને એની પ્રતિક્ષા છૂપી રહેતી નથી. એના 'કડવાં કારેલા' નામના પ્રથમજ કાવ્યમાં પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવતાં કવિ કહે છે કે,

તપતા સુરજ ખારાં જળમીઠાં કરવા

ચઢતા પટોળ મેઘ ભરવા હો રે,

આવી આવી ક્યાંક મુંઢર ઉપમાઓ મળી આવે છે. વર્ષોમાં કોઈ વેળા સ્વાતિ નક્ષત્રમાં જેમ મોતી પાકે છે તેમ 'હરિને વિદાય, તથા 'હરિનો જવાબ' અને અવતાર ના લેશો! એ ત્રણેમાં કાવ્યતત્ત્વ ઠીક પ્રમાણમાં દ્રષ્ટિએ પડે છે. કારણકે સામાન્યતા હોવા છતાં એમાં નવીનતા તથા ચમત્કૃતિ છે. 'હરિને વિદાય' માં અને 'હરિનો જવાબ'માં વિચાર પણ આપણને ગમ્ય છે. અને રસપાન કરાવે એવો છે.

ગરીબોના ગીતોમાં કડવી વાણી કરતાં કવિત્વ ઓછા પ્રમાણમાં દ્રષ્ટિએ પડે છે. કારણકે હું ગરીબોનાં જ ગીત ગાઉં એવા ઉદ્દેશથી કવિ ન્યારે કવિતા લખે ત્યારે એમાં પ્રવાસજ હોય ભર્મિ નહિ, અને સાહિત્ય જેટલું પ્રચારલક્ષી તેટલું ઉચ્ચ કોટીથી વર્ણિત આ વિભાગનાં કેટલાં કાવ્યોમાં તો ખાસ કરી ઉદ્દેશજ નથી. 'વેરણુમીંદડી' કે 'પાંદડી' જેવાં શબ્દ ચિત્રો પ્રચારલક્ષી નથી તેમજ રસવૃત્તા છીપાવે એવાં પણ નથી. ઉલટાં એમનાં કેટલાંક મામ્ય શબ્દો. અપરિચિત શબ્દોનો ઉપયોગ આપણને ખૂંચે છે. આવ સામાન્ય પ્રસંગો કવિતામાં ન આલેખાય એમ નહિ પરંતુ એ આલેખનમાં ચમત્કૃતિ તે જોઈએજ. શ્રી ઉમાશંકરના એક 'ચૂસાપલા ગોટલાને' કાવ્યમાં કાવ્યનું વસ્તુ અતિસામાન્ય હોવા છતાં એના નિરૂપણમાં ચમત્કૃતિ રહેલી છે; તેથીજ એને નિઃસંકાય આપણે કવિત કહીએ છીએ. કવિતાદેવીનું સૌંદર્યરક્ષણ એ પ્રત્યેક કલાકારનો ધર્મ છે. શ્રી સુન્દર ગરીબોના જીવન આલેખવાનો પોતાનો ધર્મ સમજતા હોય, તો કાવ્યમંડલાના લેખ તરીકે, કવિતામાં સુરચિહ્ન ન થાય, એના સૌંદર્યને કોઈ આગળી ન ચડાડે, તેની દરકા રાખવાનો એનો મહાધર્મ છે. આ ગરીબોનાં ગીતોમાં પણ કવચિદ કવચિદ ભંગડી જેવા કાવ્યમાં સુરચિહ્ન થતો નથી અને આપણને રસારવાદ કરાવે એવું મુંઢર કાવ્ય મળી આવે છે. ભંગડીમાં ભાવાલેખન સુરેખ રીતે થયું છે, અને ચિત્ર પણ પ્રકૃતિથી દોરાયું છે. બાકી 'શબ્દી' જેવા કાવ્યમાં.

માથે મેઢ્યા ટોપલા ઉપર માખો બાણબણ ચાય.

આવા આપણે જોયા હોય તો આપણને સૂઝ ઉપજે તેવા ચિત્રો આલેખવાથી શો હેતુ સધાતો હશે, તે તો કવિ જાણે પણ આપણને તો આવા ચિત્રો કવિતામાં વાચતાં કવિતાદેવીની ચતી અવદશા, એના સૌંદર્યપર ચતા પ્રહાર જોઈ દુઃખ ચાય છે જીવનમાં તો એવા ઘણા કરણ પ્રસંગો હોય છે, તો બધાનેજ કવિતામાં ઉતારવાનો દુરાગ્રહ શાને ? કડવી વાણીના ગીતો જે હેતુથી લખાયા છે-લોકોની પ્રચલિત માન્યતાઓની નિર્જનતાનું દર્શન કરાવવા તથા સત્યમાર્ગ દર્શાવવા-તે હેતુ કેટલે અંશે સધાયો છે ? ગમે તેવા પ્રસંગને ગમે તેવી પદરચનામાં આવેખવામાં માત્ર કથી નાખવામાંજ કવિત્વ નથી રહેલું. આટલું એમના વાસ્તવદર્શનના પ્રયોગો વિષે.

સંગીતકાવ્યો

આ વિભાગમાં ગેયતાનું પ્રાધાન્ય હોય, અને મંગીતનું તત્વ વધુ પ્રમાણમાં હોય એવા ગીતો 'રંગ રંગ વાદળીઆ' 'મેઘનૃત્ય' અને 'ઝાઝરણુ' છે. ત્રણેય ગીતોમાં ગેયતાનું તેમજ કવિતાનું તત્વ સમપ્રમાણમાં જળવાયુ છે અને શબ્દોની વરણી રજકતા તથા માધુર્યની દ્રષ્ટિએ યદ્ય છે. રંગરંગ વાદળીઆમાં વાદળા પોતાની કથની કહે છે, અને એમાં કમ બરાબર સચવાયો છે અને ઢાળમાં પણ નવીનતા છે, મેઘનૃત્ય ઝુલણમાં લખાયું છે, એટલે છંદની પસંદગીથી કાવ્યમાં નૃત્યની ગતિ આવી છે. 'રંગ રંગ વાદળીઆ તથા 'મેઘનૃત્ય'માં શબ્દરચના કર્ણરંજક છે. અને શબ્દ માત્ર રંજકજ નહિ પરંતુ અર્થસૂચક પણ હોવાથી ખાલી શબ્દોનો ખડખડાટજ નથી. ઝાઝરણુ કાવ્યમાં કવિતાનું તત્વ જરા શિથિલ લાગે, અને નૃત્ય કે ગતિનું તત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં લાગે તો પણ તેથી કાવ્યની સુદરતા અને રસિકતા એથી લેરામાત્ર પણ ખંડિત થતી નથી અને કાવ્યમાં જે ગ્રેમને ખનિ છે તે બહુ સુદરતાથી કવિ આલેખી શક્યા છે. અને આ ખનિ હોવાથી રચના માત્ર શબ્દાલુ નથી અને આ ત્રણેય કાવ્યોમાં કર્ણપ્રિય શબ્દો યોજવાને, કે શબ્દસંગીત માટે કવિને પ્રયાસ કરવો પડ્યો હોય એવું કયાય દેખાતું નથી. ઉચિત શબ્દો આવીને પોતપોતાનું યોગ્ય સ્થાન લઈ લે છે, અને એનો પ્રવાહ અરખલિત વહેતો લાગે છે, અને આવા કાવ્યો આપણને વધુ પ્રમાણમાં મળ્યા હોત તો સારું એવી વાછના ચાય છે; અને ભવિષ્યમાં આવા સંગીતકાવ્યો વધુ પ્રમાણમાં શ્રી સુન્દરમ આપણને આપશે એવી આશા સેવીએ છીએ

બાળકાવ્યો

બાળકાવ્યોમાં કલ્પનાને સ્થાન ન હોય અપાથીવવસ્તુને સ્થાનજ ન હોય બાળકાવ્ય વાર્તામયજ હોય, અને એમાં કાલીકાલી ભાષાજ વાપરવી જોઈએ એમાં ઉપમા અને અલંકારો ત્યાજ્ય હોય વગેરે જે માન્યતાઓ બાળકાવ્યો વિષે વ્યાપક થઈ પડી છે. તેને પોતાના કાવ્યોદારા શ્રી સુન્દરમ સારો ઉત્તર આપ્યો છે. બાળકાવ્યમાં વિપયનો નવો એક આપી બાલમાનસને અનુકૂળ તથા બાળક સમજી શકે એવી કલ્પનાઓ તથા શબ્દ માધુર્ય, અલંકાર વિગેરે કવિતાના સર્વે અંગો બાળકાવ્યમાં સુરેખ રીતે અને બાળકો એની મધુરતા ગ્રહી શકે અને એના વાચનથી રસ માણી શકે એવા બાળકાવ્યો આપી, બાળ કાવ્યો પણ એક સુંદર કલાકૃતિ થઈ શકે એ એમણે બતાવ્યું છે.

પ્રથમ લઘુએ એમનું બાળકાવ્ય 'તું અને હું' આ કાવ્યમાં લાઇ બહેનના મંવાદરૂપે કવિએ સુદર ઉપમાઓ રાજના જીવનમાથી લઈ બાળકો સમજી શકે તેવી રીતે આપી છે. ઉદાહરણાર્થે લાઇ બહેનને કહે છે કે,

હું રે બનું બહેન બાનો ધડલો
બાની હીટોણી થાતું રે બેન.
હું રે બનું બહેન સુરજનો ધોડલો
આદાની હરણી થાતું રે બહેન.

આમ ધીમે ધીમે નિત્યવ્યવહારની વસ્તુમાથી ઉપમાઓ આપી કવિ ધીમે ધીમે બાલ માનસને હોયે ગગનમા લઈ જાય છે. અને નિત્યજીવનમાથી પણ કેટલી ઉચિત મુદર અને બાળકોને ગમ્ય એવી ઉપમાઓ આપી છે !

બીજી લઘુએ એમનું 'કુદરતનું ગીત' આ કાવ્યમા શ્રી સુન્દરમ કુદરત શુ છે, અને એની કેવી શક્તિઓ છે તેનું બાળક સમજે એવી લાપમા તથા બાલમાનસની અંદર ચિત્રિત છાપ રહે એવા મંગીતમય શબ્દોદ્વાર લાન કરાવે છે. રસ અને રંગ, તેજ ગીત અને જીવન, આ બધા લાવે બાલમાનસ અહીં શકે તેવી ઉપમાઓ તથા દ્રષ્ટાંત આપી કવિએ દર્શાવ્યું છે. દા. ત.

પતંગીઆની પાખે
ને મીંદરીની આખે
મેં રંગ મેલ્યા-તેજ મેલ્યાં.

અહિં રંગ શુ, અને તેજ શું, તે પતંગીઆની પાખ, તથા ખિલાડીની આખ રજૂ કરી કવિએ જણાવ્યું છે. અને ઉદાહરણે પણ બાળક સમજી શકે તેવા કવિએ લોધા છે. અને એ રંગ અને તેજ ચૂકનાર એનું નામ કુદરત એ પણ અચ્છી રીતે દર્શાવ્યું છે. આમ બાળકાવ્યોમા કવિએ આપૂર્વ સફળતા મેળવી છે.

એમના બીજા બે કલ્પના પ્રધાન બાળકાવ્યો ઉપા અને અરણ્ય, અને માગણ, આગળ દર્શાવેલા કાવ્યોથી કેળવાયેલા બાળકને, જરા વધુ ઉંચુ કલ્પનાનું ઉચ્ચન કરાવે છે. પ્રથમ કાવ્યમા ઉપા અને અરણ્યને બે લડતા લાઇ બહેન કલ્પ્યા છે, અને સવારથી કે સાજ પર્વન્ત સુરજદાદાથી ભય પામેલા એ લાઇ બહેનની કથા આલેખી છે, જ્યારે બીજા કાવ્યમા વિજળી અને મેઘને માગણ કલ્પેલા છે. આમ બાળકાવ્યોના પ્રવાહને નવાં જોડ આપી સુન્દરમે બાળકોની જે સેવા કરી છે તે ખરેખર રસુત્ત છે, અને આમ હમેશા આવાજ બાળકાવ્યો લખી, બાળકાવ્યોની જે અવદશા હમણા ચમ રહી છે તેને તેને ધી સુન્દરમ હિંગારે એતું આપણે ધ્રુષ્ટીએ છીએ.

હિંદી કાવ્ય

આ વિભાગમા 'ગહરીઆ' નામનું એક સર્વોચ્ચ કાવ્ય આવે છે. પૂર્વે આપણા કવિઓ-અખો, દયારામ વિગેરે-હિંદીમાં કાવ્યો લખતા, અને એ પ્રયા નર્મદ સુધી હતી, કારણકે નર્મદે પણ હિંદીમા પદો લખ્યા છે પરંતુ એમા કાવ્ય તરીકે ઝાંઝો માલ નથી. નર્મદ પછી રા. મણિલાલ નાથભાઈએ 'રસ દ્રગભર દિલ મેરે જાઇ રહી' વાળું ગીત

રચેલું અને રા. મણિલાલ નભુભાઈ પછી એ દિશામાં પ્રયોગ કરનાર શ્રી સુન્દરમજ છે. કાવ્યનું વસ્તુ તદ્દન સાદુ છે પણ એ વસ્તુના આલેખનમા કવિએ અપૂર્વ કૌશલ દર્શાવ્યું છે, અને ચમત્કૃતિ આણી છે. કાવ્ય મંગીતપ્રધાન છે અને એમાં નૃત્યની ગતિ છે, અને આ બન્ને તત્વો હોવા છતાં એમાં કોઈથી કાવ્યપ્રતિભા પણ છે. નૃત્યની ગતિ અને સંગીતના વહન સાથે ભાવનો વિકાસ પણ સાથે જ થાય છે તેથી કાવ્ય આપણને આકર્ષે છે. અને નૃત્ય, સંગીત, અને કવિતા ત્રણેયનો આ કાવ્યમા ઉચિત સમન્વય થયો હોવાથી કાવ્ય સર્વાંગ સુન્દર બન્યું છે. આ કાવ્ય કવિનું 'હિંદીપરનું' પ્રભુત્વ તેમજ હિંદીમા પણ કામળ અને લાલિત્યપૂર્ણ ભાવો સુમધુર રીતે કવિ આલેખી શકે છે તેથી આપણને ગૌરવ લેવા જેવું છે. શબ્દોની ચૂંટણી પણ અર્થવાહકતાની તથા રસની દ્રષ્ટિએ યર્થ છે. એમનાં એ કાવ્યમાથી થોડી વાનગી લઈએ.

બાધ ગઠરીઆ મૈં તો ચલી
રંગઝુમ બાજત તાલ પખાજન
છુમ છુમ હોવત નર્તન રી
પીવ કે ગીત યુલાવત મોહ
બાધ ગઠરીઆ મૈં તો ચલી
સુન્ના ન લીઆ રૂપા ન લીઆ
ન લીઆ સંગ જવાહર રી
આખ ભભુતકી છોટી સરખી
બાધ ગઠરીઆ મૈં તો ચલી.

આપું કાવ્ય જ આપું સુંદર છે. અને એ કાવ્ય આપણા હૃદયપર ચિરંજીવ અસર મૂકી જાય છે.

શ્રી સુન્દરમના વિભાગવાર કાવ્યોની સમીક્ષા અહીં પૂરી થાય છે. હવે આપણે શ્રી. સુન્દરમની કવિતાનું એક વિહંગાવલોકન કરીશું. પ્રથમ જન્મ પ્રયોગ લઈએ. જન્મવિધ્ય અને જન્મપ્રભુત્વ એ એમની કવિતાનું આકર્ષક અંગ છે. બહુધા કવિએ સંસ્કૃત છંદોનો જ ઉપયોગ કર્યો છે પણ કવચિત કવચિત સોરઠા, ચોપાઈ, વિગેરે દેશીઢાળો દ્રષ્ટિએ પડે છે. જન્મના પ્રયોગોમા 'પોક ખાવા' અને 'બાનો ફોટોગ્રાફ' એ બે લાખા કાવ્યોમા અનુષ્ટુભનો ફરેલો પ્રયોગ ધ્યાનમા રાખવા જેવો છે. અને 'જન્મગાઠ' માં ગુલબંકીનો લાખા કાવ્યો માટે થયેલો ઉપયોગ આપણુ લક્ષ્ય બેઝે છે. આવા અનુષ્ટુભના પ્રયોગો શ્રી. ન્હાનાલાલે પિતૃતપંથુમા અને શ્રી બળવતરાયે એમના દુષ્કાળકાવ્યોમા કર્યાં છે, પરન્તુ શ્રી. બળવંતરાયની જેમ શ્રી. સુન્દરમની અનુષ્ટુભની પંક્તિઓ ગઝલ જેવી નથી બની જતી. બીજું શ્રી. સુન્દરમે ગેયકાવ્યો પણ સારા પ્રમાણુમા લખ્યા છે. અને "કાયા ભગતની કડવી વાણી" અને "ગરીબોના ગીતો"મા આવતા ભોળ ભગતના ચાખખાના ઢાળમા, કે ધીરાભગતની કાંપીના ઢાળમા, કે પ્રચલિત કાચખા કાચખીના ભજનમા ઢાળમા લખાયેલાં ભજનો એમની વિશિષ્ટતા છે, અને આ પ્રયોગો અર્વાચીન કવિતા સાહિત્યમા શ્રી. સુન્દરમના કાવ્યોમા જ દ્રષ્ટિએ પડે છે. અને સ્વરૂપ પરત્વે આ ભજનો જૂના હોવા છતાં ભાવપરત્વે આ યુગનાં જ પ્રતિનિધ્ય ગણે છે. આ એમની નવીનતા છે.

કાવ્યપ્રકારની દૃષ્ટિએ પણ શ્રી. સુન્દરમમાં ઘણું વિવિધ છે, સૌનેટ ને કથાકાવ્યો, પ્રમંગલિત્રો, લિરિંગીતો (Lyrics), પ્રાસંગિક કાવ્યો, દિદી કાવ્ય, બાળકાવ્યો, પ્રચાર-લક્ષી કાવ્યો, હળવા કાવ્યો, અપદ્યાગવ, શબ્દચિત્રો, ચિંતન કાવ્યો, એમ કવિતાના વિધવિધ ઘેનમાં અને પ્રત્યેક ખૂણામાં ધૂમતા કવિ દૃષ્ટિએ પડે છે. અને કાવ્યનું કોઈ સેત્ર મોઈ પ્રકાર, એવો નહિ હોય, કે જ્યાં સુન્દરમે વિદાર ન કર્યો હોય. એ કવિ તો કાવ્યમંગલતાના લેખક જાની, કવિનાદેશીના પુત્રરી બને, અને નિમ્ન કાવ્ય પાછા, કઝીવાણી લખી, કવિતાનો પ્રચારના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે.

શ્રી. સુન્દરમની રીતી પણ પ્રામાદિક છે, અને ભાવનાને યુક્ત, એમની કવિતા શૈલીને પારણુ કરે છે. અતિસંસ્કૃત કહેવાય એવા શબ્દોનો ઉપયોગ પણ યથેચ્છ કરે છે, અને જ્યારે ગરીબોના ગીતો લખતા હોય ત્યારે ગ્રામ્ય અને અપરિચિત શબ્દોનો ઉપયોગ પણ એટલીજ મરજતાર્થી કરે છે. એમનો શબ્દલોકાર અતિવિપુલ હોવાને લીધે એમને ભાવનું ઉચિત રીતે આલેખન કરે, કે ભક્તિને વ્યક્ત કરે, એવા શબ્દો વિના પ્રધામે મળીજ નહીં છે. કવચિત એમની ગૈલી લક્ષ્યવેધી મટી શબ્દાય બને છે; અને કવચિત એમની ગૈલી વિશદ નથી. પરંતુ ઘણા કાવ્યોમાં તો અતિસંસ્કૃત ભાષા છતાં કાવ્યોના ભાવો સુસ્પષ્ટ અને વિશદ હોય છે, અને એમની ભાષા પણ વિપવને અતુરૂપ હોય છે. સંગીતકાવ્યો લખતા હોય ત્યારે શબ્દોની ચૂંટણી રંજકતાની દૃષ્ટિએ હોય. અને બાળકોને મગમગ્ય એવી સરળભાષા વાપરી હોય, પ્રચારલક્ષી કાવ્યોમાં ગ્રામ્ય શબ્દો વાપર્યા હોય, અને સામાન્ય અશિક્ષિત મનુષ્ય સમજે એવી ભાષા વાપરે છે. આમ એમની ભાષા અને શૈલી પણ વિષયાનુસાર વિવિધતા ધારણુ કરે છે.

એમની કવિતા નાના વિધના અલંકારોથી વિભુષીત યથેલી યુવતી છે. પ્રાસ અને અનુપ્રાસ Rhyme Scheme મમક વિગેરેનો શોખ શ્રી. સુન્દરમને ઘણો છે. અને આ શોખ રસને બાધક નથી નીવડતો, એટલે આપણને એ શોખ આનંદ અર્પે છે અને મુગ્ધ કરે છે. કવિને પ્રામાદિક અલંકારો એટલા ગમે છે કે ઘણીવેળા પંક્તિને બંને બાલુ પ્રાસ જળવાયલો એમની કવિતામાં દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉપમા પણ કવિ ઉચિત રીતે જ આપે છે, અને એમની કલ્પના પણ, ઉપવર્ગમાંથી ઉડ્યનો લે છે, અને સાગર, ધૂમકેતુ, જંઝા, વિગેરે ગરબમાં પ્રદેશોમાં વિચરે છે અને 'હરિને વિદાય,' તથા 'હરિનો જવાજ' જેવા રથૂન પ્રદેશોમાં પણ પગિભ્રમણુ કરે છે.

નવી કવિતાને માટે એ ભાવપરત્વે ગાધીવાદ, અને સ્વરૂપ પરત્વે શ્રી. જળવંતરામની ઋણી છે એમ ને કહ્યું છે તે સુન્દરમની કવિતા માટે મત્ય જ છે. પણ સુન્દરમની કવિતા માત્ર ગાધીવાદના ખનિના જ નથી ધોય પાડતી એતો સ્વચ્છંદે કવિતાના બધા પ્રદેશોમાં વિહરે છે. ગાધીવાદથી પ્રેમચવી, એમની કઝીવાણી અને ગરીબોના ગીતો વાળી વાતવદર્શનની કવિતા, બાકી કાવ્યમંગલતાના કાવ્યોમાં તો ઘણા કાવ્યો ગાધીવાદની અસરથી અલિપ્ત છે, અને ખરી અને ચિરંજીવ કવિતા તો તેજ કે જે તે સમયના વાતાવરણથી અલિપ્ત રહી માનવહૃદયના સર્વકાળના ભાવો અને ભર્મિઓ વ્યક્ત કરતી હોય. અને આવા ચિરંજીવ કાવ્યોની શોધ કરનારને પણ, કાવ્યમંગલતા નિરાશ કરી પાછા

નહિ કાઢે, પણ એવા માનવહૃદયનાં સૂક્ષ્મભાવોનું આલેખન કરતાં, ત્રિઙ્ગલાગ્નાધિત કાવ્યોની વાનગી એની સમક્ષ ધરી એને રીઝવશે.

શ્રી. સુન્દરમનું માનવજીવનનું દર્શન એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં આવેખાયું છે, અને મનુષ્ય માત્ર પંચમહાભૂતનું બનેલું બોળાયું નથી, પરંતુ અનેક અણુદીઠ શક્તિઓનો સમૂહ છે આ એમનું જીવનનું દર્શન માનવીમાનવ વિગેરે કાવ્યમાં આપણને દ્રષ્ટિએ પડે છે. આ દર્શન ચિત્તને આકર્ષે એવું છે અને આ જ એમના કાવ્યોનો ધ્વનિ છે. વળી ‘કાવ્ય પ્રણાશમાં’ તથા ‘ધ્રુવપદ કર્હી’ માં રા. સુન્દરમ એમનું નવું દર્શન રજૂ કરે છે, અને જગતની રચનાઓનું, સમાજનું, પ્રકૃતિતત્ત્વોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતા કવિને નિરાશા જ સાંપડે છે, અને આ સર્વ તત્ત્વોનું પ્રાચીન કવિઓએ કરેલું દર્શન, અધુરું અને યથાર્થ એમને લાગે છે. આ નિરાશા એમના ધણાં સારાં કાવ્યોની મુંદરતાને અડપલું કરી જાય છે. અને એમના કાવ્યોને સર્વાંગસુંદર થતા અટકાવે છે.

શ્રી. સુન્દરમનાં ગરીબોના ગીતો, કે વારતવદર્શનના પ્રયોગોને આપણે કલાતત્વ તરીકે, કવિતા તરીકે, સ્વીકારીએ કે ન સ્વીકારીએ તથાપિ, એનું આકર્ષણ ઓછું નથી. એમની આ કવિતાઓ જિભાશંકર પાસે મોટી જેવા કાવ્યો લખાવે છે. અને શ્રી ચન્દ્રવદન જેવા વિદ્યાપીઠશાળાના નહિ એવા કવિને ‘ધોળીઓ લખવાની, તથા શ્રી મનઃસુખલાલ ઝવેરી જેવા કવિમાં “નોકરી” લખવાની વૃત્તિ ઉપજાવે છે. એટલે એ દ્રષ્ટિએ પણ નવી કવિતાને નવું માર્ગદર્શન કરાવનાર તરીકે શ્રી. સુન્દરમનું મહત્વ ઓછું નથી.

શ્રી. સુન્દરમની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે, ગમે તેવા કડક ટીકાકારોને, ગમે તેવી સુવર્ણ કસોટીએ કવિતાને ચઢાવી કાવ્યનું મૂલ્યાંકન કરનારાઓને પણ, એમને સંતોષ થાય, અને પ્રશંસા કરવાનો એમને અંતરનો ઉમળકો થાય એવા થોડકાં કાવ્યો એમને મળી આવે. એટલે દરેકને સંતોષવાની શક્તિ એમની કવિતામાં છે, અને તેથી જ એમને, નવીકવિતાના અગ્રણી આપણે કહ્યા છે તે યથાર્થ જ છે.

શુજરાત સાહિત્યસભાએ એમને, કવિતા માટે રણજીતરામ-સુવર્ણચંદ્રક આપી એમની યોગ્ય કદર કરી છે. વૈવિધ્ય લો, સંખ્યા લો, માનવહૃદયનું પૃથકરણ લો, સૂક્ષ્મ જરીલ ભાવો લો, અલંકાર કે શબ્દસંગીત લો. દરેક દ્રષ્ટિને આનંદ આપી, હૃદયને નવાવવાની કલા સુન્દરમમાં છે. અત્યેકની રચિને સંતોષે એવો એ કલાકરક છે.

અંતમાં એમનો કાવ્યકાલ, પ્રતિવર્ષ વધુ અને વધુ ઉતર્યા જ કરે, અને શુજરાતી કાવ્યસરિતામાં રસવર્ષો વહાવી એના પદને વિસ્તારી દે એવી ઇચ્છા સહીન આપણે વિરમીશું.

કેટલાક ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગો

લેખક:-ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક. એમ. એ;

(૧) આમુખ:-

ઈશ્વર નાટ્યકલાના વિકાસમા જોમ, સોળમા મૈકાના લગભગ મધ્ય ભાગ સુધી, દક્ષિણિતની સુંદર અને લવ્ય જીવનલીલા, તેમના ચમત્કારો તથા તેમના અનુયાયીઓનાં, પરાક્રમોથી મૂળ ઇશ્વર રંગભૂમિ રંગાયલી હતી, તે જ પ્રમાણે, ઝોગણીસમી સદીના લગભગ મધ્યભાગથી આપણી રંગભૂમિ, શરૂઆતમા, પૌરાણિક કે ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગોથી, રીતસર, પોતાનું સ્વરૂપ ધરી રહી હતી. શ્રી આપાણ વિષ્ણુ કુલકર્ણી^૧ પોતાનાં અભ્યાસયુક્ત પુસ્તકમા મરાઠી રંગભૂમિના વિકાસના ચાર પગથિયાની સમાલોચના કરે છે-(૧) પ્રથમ પૌરાણિક; (૨) દ્વિતીય-"યુકિય"-એટલે કે ઇશ્વર અથવા સંસ્કૃત નાટકો કે 'યુકો' ઉપરથી તારવેલા તે; (૩) તૃતીય-ઐતિહાસિક તથા (૪) ચતુર્થ-સામાજિક નાટકો. શ્રી વિષ્ણુપંત ભાવેએ ઈ. સ. ૧૮૪૩ મા સાગલીમા (કાનડા પ્રાંતની ભાગવત મંડળીનું અનુકરણ કરી) ' સીતાસ્વયંવર ' જેવા આખ્યાનથી શરૂઆત કરી આમ શરૂઆત થયા પછી અને ભાવે કંપનીએ પોતાની ધંધાદારી યાત્રા કર્યા પછી, અનેક પ્રકારના ધાર્મિક નાટ્યપ્રયોગો થવા લાગ્યા; તેમાના કેટલાક નાટકોની નામાવલિ ઉપરથી આપણને લોકપ્રિય તત્ત્વોનો ખ્યાલ આવશે—સુભદ્રાહરણ, વાસલાહરણ, સીતાહરણ, કીચકવધ, દુઃશાસનવધ, રાવણવધ, દક્ષાગ્રજપતિયજ્ઞ, કચ્છદેવયાની, સુધન્વા, બાણાસુરવધ, રાસકીડા, નરનારાયણ ચરિત્ર, નારદાચી નારદી, કૌરવ-પાંડવ યુદ્ધ, કિરોતાર્જુન યુદ્ધ, હરિશ્ચન્દ્ર,

પ્રસિદ્ધ કરેલા છે; પરંતુ નાટકોને ગ્રંથરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ હજી મદારાબ્દ તથા બંગાળ પાસેથી આપણે શીખવાની છે. આ સાત દશ્યરૂપકો તે-(૧) 'નરસિંહ મહેતો'; (૨) 'શ્રીરામચંદ્ર'; (૩) 'ગોપીચંદ' (૪) 'પીપાણ'; (૫) 'ધ્રુવકુમાર'; (૬) 'શ્રી સૂરસ્યામ'; અને (૭) 'શ્રી રાધાપ્રેમભક્તિ'; આ સપ્તકમાંથી જે ચાર નાટક 'ગોપીચંદન', 'પીપાણ', 'સૂરસ્યામ' ને 'રાધાપ્રેમભક્તિ' લેખક પાસે તત્કાળ ઉપસ્થિત છે તે ઉપર સવિશેષ લલ આ લેખમાં આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) નાટકની વસ્તુ અને તેના વિકાસ:-

જો આ લક્ષિતપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગોને આપણી ગ્રામીનસંસ્કૃત પદ્ધતિથી, શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી, તપાસવાનો પ્રયત્ન કરીએ. અથવા ગર્વાચીન યુરોપીય નાટ્યકલાની રીતે સૂક્ષ્મતા-પૂર્વક વિચારીએ, તો આપણને અત્યંત નિરાશ થાય તેવું છે; પરંતુ સોળમી સદીની શરૂઆતમાં વિલાયતમાં જે દબ્બના નાટકો ચતા તેમની સાથે સરખાવે તો ઘણાં સામાન્ય તરવો પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતાં નથી. કોઈ પણ રીતસર ધોરણથી ગંધાયા વિના, મુંદર કે આકર્ષક કોઈ વસ્તુધટના, પ્રેક્ષકો વધાવી લે તેવી લાગે તો તત્કાળ તેને, દશ્યસામગ્રી સહિત વણી દેવી અને જનમનરંજન કરવું એ મૂળ તત્ત્વ. ભકતોનાં જીવન આશ્વકાળમાં, જીવનમાં ને પ્રાદશ્યવસ્થામાં અજબરંગે રંગાયલાં ધણીવાર હોય છે. અમુક જીવનપલટાના, કે પ્રભુના સાક્ષાત્કાર, કે અણુધારેલી આશ્વતોના પ્રસંગો, દંતકથામાંથી પસાર ચતા, કમેકમે વિરાટ સ્વરૂપ ધરે છે. આપણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ સંકુચિત ને અસ્પષ્ટ હોય એ પણ સંભવ છે. આપણા અણુએઅણુમાં ધાર્મિક ભાવના ને ભાવો વિલસતા હોવાથી આપણે સત્યશોધનની બહુ દરકાર કર્યા વિના, ધણીવાર સ્થળ કે સમયનો પૂરો વિચાર કર્યા વિના, બુદ્ધિગમ્ય તરવોની અવગણના પણ કરીને, અંતરભાવને રુએ તેવું કપોલકન્ધિત કે શ્રદ્ધા-સંકળ ચિત્ર આલેખી, રૂડા રંગો છૂટથી પૂરીએ છીએ. ઇસિ ખ્રિસ્તની જીવનકીર્તિ કે તેમના ભક્તમંડળના ચમત્કારભર્યા આખ્યાનોમાં જે યથું છે તે આપણે ત્યાં પણ થવા પામ્યું છે; છતાં, વિલાયતમાં જેટલા કલાના તરવો જળવાયાં ને વિકાસ પામ્યાં તે બધા આપણે ત્યાં ખીલ્યા લાગતાં નથી. નાભાજુદ્ધત 'ભક્તમાળ' અથવા 'શ્રી ભક્તચરિત્ર' કે 'ભક્તિ-રસામૃત' (મૂળ ગંગાળી ઉપરથી) ૨ ગાંધી 'તુલસીદાસ'નું આખ્યાન જો આપણે વિચારીએ તો એ ભક્તની અમુક દશામાં સીતાનો ઉદ્ધાર કરવાની તમન્ના, દટતા, એકાગ્રતા, અત્યંત ઉન્માદની પરિસ્થિતિ વગેરે સમગ્રાય; અને તેમને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યાં પરમાત્માનાં દર્શન પણ, તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે, થયા એમ માનીએ; પરંતુ તેમના મંગી તરિકે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ વેપધારી શ્રી રામચન્દ્રજી જ હતા; અને શ્રી મંદિરની, શ્રી રાધાકૃષ્ણની યુગ્મ ભૂતિ, શ્રી સીતારામની પ્રતિમામાં ફેરવાઈ ગઈ, અને આ ચમત્કાર ચતા ભારિક ભકતોની દૃઢ જામી-એ ચમત્કાર સરળતાથી સમગ્રાય તેવો નથી જ.

આવી મૂળ કથાઓને અવલંબીને જે નાટ્યપ્રયોગો આપણે ત્યાં રચાયા તે બધા અદ્ભુત વસ્તુ ને ચમત્કારયુક્ત પ્રમંગોની પરંપરાથી ભરેલા છે. જે મુખ્ય વસ્તુ છે તેના આવા અદ્ભુત દશ્યો લઈને ફૂલગુચ્છણી કરી છે. 'ગોપીચંદ'માં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ચંકર વગેરે દેવો રજો ચઢે છે; ને જલધર અને મન્ડેન્દ્રને અવસ્થ એક યાપડ અવગણવાના હેતુથી

નાનક શરૂ થાય છે, મૈનાવતી ને જ્યોત્સ્નાની કૃપાથી જ્યોત્સ્ના તરફ ૧૧ 'શન આપ છે અને એ જ ગુરુ તરત જ સાત તોલા સોમલવાળી ભાગ પીએ છે ને ઝડપ નટતા, તેમને અધાગ કુનામા ૮ ભાગ સુધી નાખી મૂકવામાં આવે છે' અને શિષ્ય કાનીકૃન્ત મુક્તિથી, ગુરુજી બહાર નીકળે છે ત્યારે શાપભાથી બચતા, ગોપીચંદ ગાન પોતાની આગળ માત ખૂલવા, વાગફરતી, હાથા કરે છે અને અચી જાય છે, અતમા દેવોની અમામા ગોપીચંદનો પ્રવેશ થાય છે, અને શકુના વગદાનથી વિજયકા વાગતા, દેવગણ 'નદામળી'નું ગીત ગાય છે ગૌણ વસ્તુ સમાજિક નથી પણ અવાસ્તવિક છે નહીં જ્યારે ને ત્યારે એક જ સવારી કરે, 'મય કોન ? ગોડ મગામકા વછર' એક દનકા નોકર અને દનખી બાઈમાથ મળી રાજ્યગાતા મૈનાવતી ઉપર બગાડકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે ને ચેંગેમા પૂગાર્ધ, હેરો કમોતે મરે ને તે જ નોકર વછર ખતી જાય, તો પછી ગોડ મગામકા ગભ્ય પ્રતિધા વિશે શુ ધાગુ ૧૧ીજ રગબીની વસ્તુ તે સપાવતી (ગોપીચંદની બદન)નું કપારિકના વધમાથી હાથથી પછી, રાજકુમાર ઉચ્ચસેન સાથેનું મનન ને લ નમાગધન છે

આવી વસ્તુનો વિકાસ તપાસિયે તો કશ ધોગણ ખામ જોવામાં આવતું નથી પડદા પડે ને ઉપડે તથા અમુક ગંગેના પડદા વાગફરતી પાડવાના હોવાથી તથા અક પૂરે થતા સુધી આગળનો પડદો પાડવાનો નહિ હોવાથી, અમુક જનના દિય નૃત્તિ ને માનન નૃત્તિને લગતા ટૂકા ટૂકા દર્શ્યો, ને ગાયનમિશ્રિત સનસનાટી ભરેલા વાર્તાપ્રલાપ, ગાથા જ કરે છે મુખ્ય વસ્તુ ગોપીચંદનો વેગમ અને ગણાય તો એ ગજવિનો જીવનપત્રો (LIFE) છેક છેવટ આવે છે ને તે પણ યોગ્ય સ્વરૂપમાં નહિ બાકી તો વછર મૈનાવતી માટે હારવજનક થેના કાઢે છે, અને નોકર વછરને કેવા કાનાદનાથી કમાવે છે તે જ મુખ્ય ખતી જાય છે, પગિણામે આવી મનહર શક્યતાવાળું નાટ્યકમ્પુ કેવળ પ્રદમન (Fiasco) જેવું મોટે ભાગે ખતી જાય છે.

આ જ પ્રમાણે 'લક્ષ્મણ પીપાણ'નું પણ થાય છે મુખ્ય વસ્તુમાં રાજ પીપાણ દેવીલક્ષ્મણથી થી રામકૃષ્ણના લક્ષ્મણ ખતી, અમલકારની પરપગ દેખાડી દેવોને પ્રસન્ન કરે છે અને માનવલક્ષ્મણ-ગંગા વિસ્તાર કરે છે નાનાયક દિવાન રિકાળમિદ, માતાજીના ઉપાસક તરિકે, અગત દુસ્મનાવટ રાજ જોડે દાખરી, ન માની રાજ્ય તેટલી દદ સુધી મૂર્ખાઈથી પરપરા ને હુલ્લાની પરામર્ષ દેખાડે છે ગૌણ વસ્તુમાં એક ગગબીના રમિક તરવને હુકિતથી ખીલવ્યું છે એ જ દિવાનની પુત્રી, સુવરાજ દીપસિંહ સાથે, પ્રેમથી બધાય છે ને પિતા સાથે વાગુદ પછી કરે છે, અને માતા પુત્રીનો પક્ષ લે છે નિર્વચક ને બેસર જણાય તેવું પ્રદસન રાજગેર વાસકાશ કર, તેમ જ વડેન પત્ની સ્વરૂપી ને તેના પિતા ને લાઈનું છે, ગાગારી, જૂલપર પરાથી હસાહમ ને ગેધીપાડને આતે, સ્વચ્છદી પતિસેવાનું મહાત્મ્ય સમજ્યા, ને જાતની પ્રદસનપ્રગતિ જલા પીપાણ ઉપર અને સતી સીતા ઉપર અનેક મુશ્કેલીઓ પડે છે અને પ્રત્યુદ્યાથી કે યુરચ્ચત્રદ્યથી દરેક વાર અમલકાર થાય છે ને પોતે જવપાર ઉતરી જાય છે, વાગફરતી પડદા બદલાતા જાય, ને એ પછી એક આખ્યાન માફક, અહલુત પ્રસંગો શોફવાતા જાય ને આતે, પાથી વિકાળસિદનો પૂરો પરાજય થાય ને મગરાળ આવી તેને ગૈરી નકંમાં નાખે' - ને 'લક્ષ્મણ પીપાણ મહા રાજનો જય' જોનાય ને, દરજ બદલાતા નકંમાંથી તરત જ સ્વર્ગદેશન'.

“શ્રી સુરશ્યામ” નાટકમાં પણ આજ રીતની ઘટના જોવામાં આવે છે આમાં કળીપ્રાજ્ઞને મહિમા હોવાથી, માક્ષાત્ કળી, પોતાના સુનદા એવાડીઓ મોઢ તથા કોથ માથે દાજર ચાલે છે, ને નાગદ પોતાની નારદી કરે છે. ખીલવમગળ જે પછીથી સુદાસ થાય તે વિવાસપ્રિય જ્ઞાણ પાપપ્રવાહમાં હુમેયો જોવામાં આવે છે. મુખ્ય વસ્તુમાં, આ કૃતિન વિપ્ર ચિન્તામણી ગુણિકા સાથે કેવા અમર્યાદિત નૃગારમાં રસમસ છે ને વિવાસકિતિ વતા, પિતાના શ્રાદ્ધની મધ્યરાત્રે “સતી જેવી ધર્મપત્નીને મૃત્યુશરણ ગિતિમાં મૂકી, અને હોડી માની, સ્વામ વટેતી ચમુનાની પાર ઉતરી, સર્પને રાજ્ય માની, ચિન્તામણીને ગામિંગન દેવા જતા. તત્કાળ સોમગીરી મહાત્માની શિષ્યા અનેલી, પ્રિયતમા ધર્મોપદેશ રે છે, ને એકદમ પૂનર્ગવર્તન થાય છે, રામચન્દ્રસિદ્ધ દાજર થાય છે ત્યારે બિવમગળની મતપતિ પ્રભાવતીનો સ્થૂળ દેહ આકાશમાંથી ઉતરે છે, પછી, ચમત્કારથી, ગરૂક ઉપર કિષ્કુદર્શન થતા શાન્તિ પ્રસરે છે” પછીથી, બિલવમગળને રાજકતા ક્રોધ, મોઢ ગેરે પ્રયાસો કરે છે, વિશ્વમોહીનીથી ના ફસાયા તે મગળાગૌરી જેવી એક શ્રીમંત ગવધૂના ઉપર આશક બની જાય છે, અને પોતાના વ્રતમાંથી મ્થુત થયાનું ભાન પાકું ના, આખમાં સોયા જોગી દર્દી સુદાસ બની, અનેક ચમત્કારો કરી, કળીને હરાવી, શ્રી પામસુંદર સાથે એકરૂપતા અનુભવી, શ્રી ‘સુરશ્યામ’નું ચિરંદ પ્રાપ્ત કરે છે. ‘ગોપી દંના વજ્રને પીપાણ’ના વિકાળસિદ્ધની જ પુનર્ગવર્તિ તે આ નાટકના પક્ષ પોપટવાલ ખવામમાંથી દિવાન અનેલો ને પાઠળથી દગ સાધુ”) ને તેમની ચિતામણીની ચારી ને રદાસ તરફની દુષ્ટતા-વગેરે પણ એની એ જ દબનુ પ્રદક્ષન તરિકે, સતી મગળા-રીનો મૂર્ખ પતિ અક્ષયશ કર પોતાની બેવકુફીનું ક્ષણે ક્ષણે-અવેગ પહેરીને પણ દર્શન કરે છે. પક્ષ પોપટવાલનો વિશ્વમોહીનીની સરતયુક્તી થયેલો પ્રેમ પણ એક જ પ્રદક્ષન જ ગણાય વસ્તુવિકાસ જોતા તો એમ જ લાગે કે-જે રીતે શેક્સપિયરે ફલા ઈંગ્રેજ એતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકો (Chronicles,) લખતા ને તેમાં વાર્તા વાની હાથ તે પદ—વિમ પ્રસંગોની પરવરાથી, સહારજન ચેનકેન પ્રકારેણ કરીને લાગતા-તે જ રીતે, વિશેષ ચમત્કારો ને વિશેષ નાય-ગાન ને દૃશ્યસામગ્રી ગ્ણ કરી, પણા ક્રેટલાક નાટ્યકારો ભક્તિતત્ત્વ જમાવતા.

જોયા નાટ્યપ્રયોગ, ‘શ્રી ગદ્યા પ્રેમભક્તિ’ મા, વધારે ઝીણવટથી શ્રી કૃષ્ણ પગ્માંત્માં મધી નરવચન પાગમવા ને તેમની જીવનકલામાંથી રહસ્યો તાગવી, પ્રેક્ષકોને જ્ઞાન આપવા । ભક્તિમાં જ્ઞાતપ્રાત કરવાનો પ્રયાસ, શ્રી ચલકલાન દેવશ કર ગવણે, કવિ મહાસુખગમ મેરામ ત્રિવેદીની રિદ્ધતાની મદદ લઈ, શ્રમપૂર્વક સાધ્યો છે. છતાં, જ્યારે નાટ્યવસ્તુ ને જાસનો વિચાર કરીએ ત્યારે તો જે વજુ પ્રયોગો આપણે જોયા તે જ મિત્ત આપણી ગળ લોકગજક શૈલીમાં રજુ થાય છે મુખ્ય વસ્તુ તત્કાળ મનમાં ઉતરી જાય તેવી છે કૃષ્ણ ગોકુળમાં ઉછર્યાં, રાધા જેવી ગોપીયોને પ્રેમપગવશ બનાવી, પરાક્રમે કરી, ગો ન તોળી, બંસરીથી ચમુનાતટ ને વૃન્દાવનને ઘેલું કરી, મયુગા જઈ કસને મારી, દારકા “રાજ્ય ગ્યાપી, રૂઢાણી હજુ કરી, સુદામાનું દારિદ્ર્ય કાપી નાખ્યું. પરંતુ રીતમગ સ જેવું કશું નથી, પૂર્વાપર સબધ મળગ જળવાયો નથી, અને શ્રી કૃષ્ણની લીનાના ના કરી, પડદા આગળ, એક પછી એક, વેગયુક્ત, ગ્ણ કરી કૃષ્ણ મહાત્માનો ઉપદેશ

કરવાનો અમ સેવ્યો છે. આ અદ્ભૂત લીલા ને ચમત્કારપરંપરામાં જ અપાર દલા ને રસિકતા ને વિવિધ આનંદની શક્યતા ભારોભાર ભરી હોવા છતાં, ગોપી લલિતાના મૂર્ખ ગોવાળ પતિ ઋપબતુ પ્રદક્ષન-કંઈક અશ્લીલ તત્ત્વ સહિત (જુલો ૫. ૨૪)-રજી થાય છે; પત્નિના કપડા પહેરી ચોતાની સાળાવેલી સાથે એ આલિંગન કરે છે! ઉપરાત, એક દશ્ય જે ઇટલીના સ્વયંરેકુરિત આત્મ નટકોમાં હવુ^૧ તે છે: યુવતીઓને ના દશામાં રંગભૂમિ ઉપર ભેવાનો અત્યંત મોદ ઘણા દેશ-દેશાવરના પ્રેક્ષાગૃહોમાં હોના અને છે; આજ લાલસાથી ગોપી વસ્ત્રાહરણનું દશ્ય, આ નાટકમાં, રજી કરવામાં આવ્યું છે; છતાં, ન્યાયની ખાતર એ પણ કહેવું જોઈ એ કે ઇટાલીમાં રીતસર સ્ત્રીઓ જે મુદર લાગે તે હિંદમાં છોકરાઓ, સ્ત્રીના સ્વાગમાં અડધા વસ્ત્રોથી ના જ લાગે ઉપગત, કવિએ આખા પ્રસંગ ઉપર નાનું રહસ્યસૂચક લાઘ્ય રચિને, વૃત્તિને ઉશ્કેરના કરતા મટેલી લીધી છે.

એ તદ્દન સત્ય હકીકત છે કે આ ચાર નાટ્યપ્રયોગો કરતા ઈ. સ. ૧૯૦૩ ના અગ્સામાં “નર્સિંહ મહેતા” જે ભક્તિપ્રધાન નાટકના ગિખરો ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર દાખવી ગયો તેનો ચમત્કાર બહુ થોડા નાટ્યોએ દેખાડ્યો છે. નાનો ત્રંગક જે નર્સિંહ મહેતાની ભૂમિકા ભજવી ગયો તે ત્રીસ વર્ષ પછી એ રંગના રસિયા આગે પણ અદિતીય ગણે છે. જે માયા મુખર્જી પચરંગી પ્રગ્નને શ્રી યાપુલાલ ને જ્યેષ્ઠકરે “સૌભાગ્ય સુદરી” વગેરે નાટકોમાં લગાડી તેજ ભતની અપૂર્વ માયા નાના ત્રંગકે સારા ગુજરાતને લગાડી અને ભક્તિભાવભરી રંગભૂમિ ઉપર ચિરંજીવી કુમકુમ પગલા પાખા! પરંતુ નાટ્યવરર કે વિકાસની દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો તો ઉપરના ચાર પ્રયોગો જેવા જ તરનો જ્યુલારો, કવિ ચોપટલાલે આ નાટ્યપ્રયોગ લખેલો; અને નર્સિંહ મહેતાના જીવનના લગભગ બધા જ પ્રયોગો-આખોથી પ્રચલિત થયેલા-ભારોભાર ભર્યા છે પ્રથમ અંકમાં, ચારંગધ મહેલો મારી નર્સિંહ મહેતા ને મહેતી તથા કુવર્યાઈ ને શામળશાને ઘર બહાર કાઢ મૂકે છે; પરંતુ ગોપનાથજીની ભક્તિ કરવાથી, શકર પ્રસન્ન યર્ષ, વિખજુલોકમાં લઈ જઈ અદ્ભૂત રાસલીલા દેખાડે છે. બીજા અંકમાં, શામળશાનો વિવાહ ને ત્રીજામાં કુવર્યાઈ મામેરે તે પ્રભુપ્રસાદના ચમત્કારો નિત્ય બ્યાજ ગણુતો લોભીલાલ ને તેનો સમજણો પુ લેગ્યદ પ્રદક્ષનમાં ભાગ લે છે; પણ તેમને નિયમ પ્રમાણે, મુખ્ય વસ્તુ સાથે વા દેવામાં આવ્યા છે. ટદાર રાગ લોભીલાલને ઘેર જ ધરેણે મૂક્યો છે. ત્રીજા અંકમાં કુ. પરંપરના પૂરમાંથી આત્મવિદ મહેતા ભક્તિનાદથી કેવી રીતે તરે છે તે વિવિધ દ સામગ્રીથી રજી કરવામાં આવ્યું છે. રા’માહલિક સાથેના “દાર”નો પ્રસંગ ને વિષ પૂનવધુ જુદીબાઈ સાથેના જેલના પ્રસંગો, હૃદયદાવક રીતે રજી કરી, છેવટ દિવ્યપ્રક નાખી, વિરાટ વ્યરપના સહુને દર્શન કરાવ્યા છે..... આજ પ્રમાણે, “મીરાબાઈ” ના મા, વિષના પ્યાલાનો પ્રસંગને કુંભો રાણો ન્યારે મીરાને મારવા જાય છે ત્યારે (પંચ દેખાય છે તેમ) ‘એક મીરા, બે મીરા-ચાર મીરા!’ -વગેરે ચમત્કારો શ્રી કૃષ્ણ દેખાડે છે. આમ વસ્તુ ને વિકાસમાં આ બધા જ પ્રયોગો એક જ ધોરણે અનુસરે છે ૧

(૩) પાત્ર પરિચય:

આ બધાં ભક્તિપ્રધાન નાટકોમાં રીતસર ઉચ્ચકોટિનું પાત્રલેખન ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. જ્યારે પ્રમુલીલા ગાવાની હોય, જ્યારે એક પછી એક પ્રસંગો એવા યોજવામાં આવતા હોય કે તેમાં અદ્ભુત રસ કેળવતી, ચમત્કારતી જ ઝડી વરસતી હોય, ત્યારે અંતરતત્ત્વને પારખનારી પાત્રપરીક્ષા બહુ સંભવતી નથી. ઉપરાત, ગુજ્જર નાટ્યકલાની શરૂઆત જ જે ગણ્યુય તેવે સમયે, પાત્રલેખન તત્કાળ વિકાસ ન પામી જાય તે પણ સમજી શકાય તેવું છે. એટલે, મોટે ભાગે તો આપણે જોઈએ છિયે કે જે ભક્ત હોય તે કેવળ પ્રમુખા જ તાનમાં ઉન્માદ અનુભવે, દુઃખો સહન કરે ને અણિને પ્રસંગે, શાગ-ખિયો વહારે ધાય, ને બધું અંતે સાગોપાંગ ઉતરી જાય ને ભક્ત પોતે તરે. એટલું જ નહિ, પણ ભાવિકો, ને કવચિત્ દુષ્ટ બુદ્ધિના આશ્રિતો પણ સાથે, ભવસાગર તરી જાય. આ નાયક સામે કાવાદાવા કરનાર દુષ્ટ બુદ્ધિનો નીતિ-ન્યાય-ધર્મ વિનાનો પ્રતિનાયક તો હોય જ. એટલે ભક્તિમાર્ગ વિરૂદ્ધનો એ હેતુવાર્થી એનામાં ગાનુચી તત્વોનો પણ અભાવ જણાતાં, કેવળ નરરાક્ષસ જેવો તેને ચિતરવામાં આવે છે. એવા પાત્રોના નિરૂપણમાં પછી દૈવી અંશ તો લવલેશ પણ હોય જ ક્યાથી? આ પાત્રો અમુક બિચા જેવા જ-દેવો ને દાનવો જેવાં-બને છે, બાકી, પ્રદક્ષનના પાત્રો તો અમુક પ્રકારની વિચિત્રતા ('humour') ને જાળવીને એવાં વિકૃત રૂપમાં, તખ્તા ઉપર ધાધલ ને ધમાલ કરતા, તે વારે વારે બધા જ મંથોગોમાં ગીતો ગાતાં, જોવામાં આવે છે કે તેમની કોઇપણ ધોરણસર ચર્ચા થવી બહુ શક્ય નથી. અને, દિવ્ય વિભૂતિઓ (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર), સિધ્ધો ક્ષપિઓ, નારદ જેવા મુનિઓ, ગાંધર્વો વગેરે પ્રસિધ્ધોની શી પ્રશસ્તિ કરવી? બાકી, દૈવી ને આસુરી સંપત્તિ-ઓના સ્વરૂપો (ક્રોધ, મોહ કે વિશ્વમોહિની) વિષે પણ અમુક જ દંથનું નિરૂપણ નિશ્ચિત હોય છે; ફક્ત તેમના સ્વાગ, હાવભાવ તે કાર્યપદ્ધતિ માટે અમુક ચર્ચા કદાચ ઉપયોગી નીવડી શકે. એકંદરે જ્યાં માનવ તત્ત્વોની ઉણપ હોય છે ત્યાં ચારિત્ર્યના પ્રશ્નો જાણુ બને છે.

નરસિંહ ને સારંગધર, મીરા ને કુંભો, ગોપીચંદ ને વજીર, પીપાણ ને વિક્રાંતસિંહ બીજામંજળ તથા પક્ષા પોપટલાલ, શ્રી કૃષ્ણ ને કંસ-આવા દંદો તો તત્કાળ કંપી શકાય તેવા છે. તેવી રીતે, પાછી પ્રદક્ષન વિભાગની ધણીવાર ત્રિપુટીઓ જેવું હોય છે. દાખલા તરિકે વજીર, બટુવા (નોકર) ને વિપ્રયાસકત દાસી નાણુકી; વાસડાશંકર, સ્વચ્છંદી ને તેનો પિતા અથવા ભાઈ; પક્ષા પોપટલાલ ને વિશ્વમોહિનીની મૂર્ખાઈ અથવા અકલ્પશંકરને તેમના સાસુ-સસરા; ક્ષપભા, અરજણુ ને લાડુ વગેરે. આલૌકિક સૃષ્ટિના પાત્રોમાં પણ કળી, ગોહ ક્રોધ કે શ્રી વિષ્ણુ, લક્ષ્મી, ભક્તિ, કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહાદેવ-જેવી ત્રિપુટીઓ દૃષ્ટિગોચર ધણીવાર થાય છે દરેક ભક્તિપ્રધાન નાટકમાં પણ એક નવમુવાન, મનદર

૧. મારા મિત્ર રા. કપિવરામ બૃપતરાય મહેતા (જેઓ બાવનમરના એક અમદદાર છે) ગુજ્જર રંજમંજિના વિશારદ, રસિક અનુભવી છે; તેમણે "નરસિંહ મહેતા" વગેરેને લખી ઉપયોગી માહિતી, વિષય સહયે લખવાની કેળવી, આપી છે તે માટે આપણી રંજમંજિ સંબંધી નિરંતર પ્રોત્સાહન માટે હું તેમનો ઋણી છું.

ત્રેમીયુગલ-ત્રેમચિક્રિસા કરતું, ને ત્રેમગીતો લલકારતું હોય છે જ દાખવા તરિક્કે, -ચ પાવતી ને ઉમસેન, બાનુમતિ ને દીપસિંહ, શ્રી રૂક્મણી ને કૃષ્ણ-વગેરે.

જો આપણે મુખ્ય પાત્રોનો પણ કમશ વિકાસ તપાસીએ અથવા ક્યાના અંશો ધ્યાનમાં રાખી સમગ્ર પાત્રાલેખનનો વિચાર કરીએ તો ધણીવાર અત્યંત નિરાશ થાય છે દૃષ્ટાંત તરિક્કે, મહારાગ્ન ગોપીચંદને આવો તદ્દન મુર્ખ વચ્ચે હોય અને રાગ્ન પોતાની માતા વિષેની, જાલધર જેવા યોગી પરત્વે, જે દાસી લવારી કરે તે માને અને પોતાની બુદ્ધિશક્તિનો સહેજ પણ ઉપયોગ ન કરે, અને યોગીને ઝેર આપાવી, અધાગ કુવામાં નાખવાની મગતિ આપે-આ બધું આપણે ગાંધી શક્રીએ તે રીતે મિનકુત ગુલુ થયું નથી નાટ્યકારની કળાની સાચી કસોટી થાય તેના મહાપ્રયત્ન ત્રીગ્ન અકના પાત્રમાં પ્રવેશમાં (૫ ૭૩) છે રૂપ ને યૌનનભરી રાણીએ જ્યારે ગીતા યુવાન રાગ્નને શીતળ જળ ને સુગંધી દ્રવ્યોથી સ્નાન કરાવે છે ત્યારે માતા મૈનાવતીના ઉપરની અટારી પરથી, ઉપ્પુ આસુ પુત્ર ઉપર પડે છે આ સુદર પ્રયત્ન જે તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉપજે તે ભુદ જેવા અતર-તાપથી ઉદ્ભવતો હોવો જોઈએ, મારીઠોડીને ભગવા વસ્ત્રો પહેગવવાથી કે કેવળ ઉપદેશથી સંન્યાસ સિદ્ધ થતો નથી, જો ક્ષણવાર સ્મશાન વૈરાગ્ય જેવું લાગે તો, તે મનહર, કામજુગારી રાણીવૃદ્ધા દાસ્યમાં ઝોસરી પણ તત્કાળ જાય છે શરૂઆત દીક છે -“માતા મેરી પ્યારી માતા” તું રૂદન કયો કરતી હમ ?” મૈનાવતી અતરવ્યથા રોડી ઉત્તર આપે છે “કુચ્છ નહિ બેટા ઐસેહી” પણ, ત્યા અયોગ્ય ને રચિભાગ કરતુ એ છે કે ગોપીચંદ, કાયર બાળક જેવી, નમાલી વાતો કરે છે —

“માજી, રાજ કરને દે, જોગી ગત કરરે, મા, મૈનાવતી”

છોડી હમ અબ્બ ઉમ્મર મેરી, મય કયા જનું જોગ,

ચરઆ કરે મુલકડે ગમ્મ, હસે સહેરકે લોગ —માજી

પછીથી, મૂર્ખાઈથી કહે છે —“માતા મય તેરી આઝા હાનેકુ તૈયાર હુ, મગ જોગી હોનેસે મેરી ગનીઓ ઓર ટૈયતકો બડી રજ પૈદા હોગા” —સમજવાનું તો એ છે કે આ પ્રયત્ન ગોપીચંદ રાગ્નને પોતાની ભયકર ભૂલોનું પૂરું જ્ઞાન યર્જિત થયેલ છે ને ગુર જાળધરને કુવામાં નાખના માટે પરતાવો પણ થયો છે. અને તે છતાં, વૈરાય બહારથી પરાણે દાખલ કરવો પડે છે. x x x આ જ પ્રમાણે, દરેક નાટકમાંથી પાત્રનિરૂપણની ચ્યુતિઓ યુક્તિ દાખવી શકાય.

સમગ્ર પાત્રનિરૂપણમાં મૂળભૂત ક્ષતિ તો એ છે કે કુષ્ટ માણસમાં કોઈ પણ સાર તરવ જાણે મહાવતું જ નથી, અને સત્પુરુષ કે સતસાધુમાં જાણે મર્દિદ્વણ્ય દેખાતું નથી, વચ્ચે કે પક્ષ પોષ્ટલાલ એટલે કેવળ સેતાન, બિલ્વમગ્નની ધર્મપત્ની પ્રભાવતી એટલે સતીનો નમુનો-પુતળાની માફક મૃત્યુ સુધી સદન કરી, નમન કર્યા જ કરે. વગેરે. દિલગીરી તો એ થાય છે કે પાત્રોનો પસારો લાખો હોવા છતાં (વસ્તુ-વ્યાપાર ધણી સ્થળોમાં ને લાખા સમય સુધી થતો હોવાથી), તેમનો યથોચિત વિકાસ થતો જોવામાં આવતો નથી

“વાહ, પ્રભુજી, વાહ !” જોઈયા જ કરીએ; ભાવિક ઓનાજનો હરિલીલા ગાયા જ કરે ! કોઈપણ મુન્દવણુનો ગમે તે પ્રશ્ન લખો થયો કે તરત ગરૂં ચઢીને શિરિધારી સાક્ષાત પ્રકટ થાય અને મુન્દવણુ દૂર થાય, મરેલા જીવતા થાય ! અને ભક્તને મનવાળિત ફળ તરફના મળી જાય ! ! અને જરૂર પડે તો આખા પલકારામાં કુખેરું નિકળે પણ નિકળી જાય ! ! કેવી અજબ સરળતા આવા નાટ્યકારને પ્રાપ્ત થાય છે ! જે અસારના સિદ્ધિ ને સંસ્કારી લેખકને ફલમુચ્છીના રચાભાવિકના સાવવાની અવિશય મુન્દવણુ ધણીવાર થાય છે તે, આપણા ભક્તિપ્રધાન નાટકોમાં, કદાપિ હોતી જ નથી. જલધર અંધારા કુવામાંથી જ માસ પાછી બહાર નીકળે છે ! “ભક્તરાજ પીપાજી” નો ત્રીજો અંક કેવળ ચમત્કાર પરંપરાથી જ ભરેલો છે : વિષ્ણુભગવાન પોતે કે પાર્વદો પધારે; ધનુષા ધડિકમાં વિંછી ને ધડિકમાં મહોરો થાય; નય રાણી સીતા કોકીમાંથી વચ્ચાણુપણ મળીને બહાર પડે, મહત્ત્વંદ સીતા ઉપર મુગ્ધ થાય ત્યારે સતી મૂર્છા ખાય ને ત્યા જ સિદ્ધણુ પ્રકટ થાય, ખોટા ચોપડા દારા બની જાય ને તેમાં પાણુ નામું વંચાય; વિકાળસિંહને પકડવા ચમડૂતો આવી નકંભા લઈ જાય; ને સિન પલટાતા, સ્વર્ગમાં વિભૂદર્શન થાય ! આ જ પ્રમાણે, બિંદુમંગળની પત્ની સજીવન થાય ને આડા અક્ષલશંકર ડાબા બની જાય; ને સુરદાસજી હેવટ દેખાતા થઈ, પ્રભુમુણુ ગાય ને શીકૃષ્ણની અજબ લીલાની તો વાત કરવાનો આપણને અધિકાર જ નહિ ?

(જ) અદ્ભૂત સૃષ્ટિ (Supernatural) ના પલકારા:—

ભક્તિપ્રધાન નાટકોની સૃષ્ટિ જ આવા અદ્ભૂત તત્વો કે દિવ્ય-ચમત્કારોથી ભરેલી હોવાથી, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, દરેક નાટકમાંથી સંખ્યાબંધ દૃષ્ટાંતો આપી શકાય. શ્રીકૃત મૂળશંકરભાઈ મુલાણીએ મુઆઈ શુન્દરાની નાટક મંડળી માટે અત્યંત લોકપ્રિય ખેલો ‘જુગલ જુગારી’ ને ‘સૌભાગ્ય સુંદરી’ જેવા રચ્યા છે; અને સાથે “દેવકન્યા” જેવો નાટ્યપ્રયોગ પણ લખ્યો છે: તેમાં વિક્રમને ઉર્વશી માફક, કિશોર ને દેવકન્યાનો પ્રેમ થાય છે અને તાત્કાલિક પોતાની મલિન વિદ્યાના પ્રયોગો કરી દેવકન્યાને યક્ષિણી તરિકે પસાર કરે છે; પ્રજાવતીનો ઝેરનો પ્યાસો કાઈ દેવી શક્તિ ઉપાડી જાય છે; અને છેવટે ભરસલામા, અવાજ સાથે, દેવકન્યા આકાશમાંથી ઉતરે છે. આ રીત એટલી બધી પ્રચલિત છે કે અદ્ભૂત રસપ્રવાહ (Ultra Romanticism) આપણા પ્રેક્ષકોને એટલો બધો ભાવે છે કે તે વિષે આ રચાને વિશેષ ઉહાપોહ કરવો ઉચિત નથી. ખૂતો-પિરાયો વગેરે ધણીવાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અને વધારે અસરકારક નિવડે તેવી સૂક્ષ્મશૈલી તો સ્વપ્નો વગેરે મંગળ તથા અમંગળ સૂચનો દ્વારા, ભાવિ ઘટનાના ઝોળા પાડવામાં દેખાય છે, આ સૂક્ષ્મ ને મુદ્દ તરતમાં કલાના અંશો છે; ને તે આ નાટકોમાં જેવામાં આવે છે; પરંતુ સ્પૂળ આખને આજ્ઞતા, અદ્ભૂત ચમત્કારો સાથે એવા એતરંગિત થઈ ગયા છે કે તેમનું તે પ્રાપ્ત પડી જાય છે.

(ગ) વેપ પલટાની પદ્ધતિ (Disguise).—

જ્યારે નાટક મંડળીમાં ઘટિલા છોકરાઓ છોકરીઓના પાઠ કરતા હોય ત્યારે, તેમને વેપવસ્ત્રો કરવો રહેલો થઈ પડે છે; આથી પ્રેક્ષકોનું આકર્ષણ વધે છે. જે નટીઓ અ

સ્ત્રીપાત્રો ભજવતી હોય તો એમને યુવકો તરિકે રંગભૂમિ ઉપર પસાર થવું કેવું મુશ્કેલ છે તે તરત સમજી શકાય તેવું છે; આથીજ આપારે યુરોપીય નાટકોમાં આ વેપપદ્ધતિ એવા ૩૫માં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, ને શેક્સપિયરનાં તે સમયના ઘણાપર નાટકોમાં આવો વેપપદ્ધતિ ભેદમાં આવે છે; તેનું કારણ પણ બાળનરો સ્ત્રીપાત્રો તરિકે ઉતરતા તે જ છે. પ્રસ્તુત નાટકોમાં, જે ફરી "દેવકન્યા"નો વિચાર કરીએ તો, એ કન્યા, પોતાના કહેવાતા મૃત્યુ પછી, મનહર યુવાનનો પાંદ ભજવી, કિશોરને પ્રભાવતી સાથે પોતે જ પરણાવી આપે છે—હેવટે બેદ ખુદ્દો થતાં, કિશોરને એકને બદલે બે પ્રિયતમાનો સુયોગ ભમે છે ! આપણી રંગભૂમિની ને બીજી મૂળભૂત વિશિષ્ટતાઓ આ લેખકે પોતાના છોટા અંકમાં રૂપરૂપ કરી છે. આ વેપપદ્ધતિ મુખ્ય વસ્તુમાં કે પ્રદર્શનમાં ઘણી વાર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વજરનો નોકર મૈનાવતીનો સ્વાગ ધારણ કરી, વજરને પેટીમાં પૂરી ફેંટી કરે છે. તે જ પ્રમાણે, પદ્મા પોપટલાલ બિશ્વમંગળના હાથમાં વિશ્વગોહિની સાથે મોજ માણે છે; અને અક્ષયશંકર પોતાની બૈરી મંગળાગવરીનું રૂપ ધારણ કરી ભવાઈ કરે છે; અને આ જ રીતે ઋષભ પોતાની પત્નિ લલિતાનો સ્વાગ ધારણ કરી, બાળકને ધવરાવાનો ડોળ કરે છે !

(ઘ) (Dramatic Irony) —

આ વેપપદ્ધતિના ગંભીર ને હાસ્યજનક વિવિધ રસથી ભરેલા પ્રસંગોમાંથી નાટ્ય-કલાનું એક નવિન તત્ત્વ મનહર રીતે વિકાસ પામે છે. આ વેપપદ્ધતિ વિશે મોટે ભાગે શ્રોતાજનો સાચી દૃષ્ટિકત બળ્યતા હોવાથી, તથા કેટલેકમુક ભાષાપ્રયોગ થતો હોવાથી, તે અત્યંત માર્મિક આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે તે નાટકના રસિયા ક્યાં નથી બળ્યતા ? જે પાત્ર વેપપદ્ધતિ કરે છે તેનું માનસ, સત્ય બળ્યતાર પાત્રોનું માનસ, અધારામાં હોવાની તત્ત્વ નહિ પારખનાર, પ્રસ્તુત પાત્રોનું માનસ ને શ્રોતાજનોને આ વિચિત્ર ઘટનાથી ઉપજતો વિચિત્ર આનંદ—આ સદ્ વિકતમાં ઉત્તરો વિના પણ, ઉપરના પ્રસંગોનો આ દૃષ્ટિથી, ફરીથી વિચાર કરતા રૂપરૂપ થશે. નાટ્યકલાનું આ ગૂઢ તત્ત્વ નાટકની ઉત્પત્તિથી જ અમુક રૂપમાં સમાયદું જણાશે. અંતરનો આનંદ—આ પરિસ્થિતિનો—કેટલીક વાર અવર્ણનીય હોય છે.

(જ) કવિની ન્યાયધુષ્ટિ (Poetic Justice) :—

આ નાટ્યપ્રયોગોનો સાંજોપાગ વિચાર કરતા, એક પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે નાટ્યકાર પોતાની આલેખનશૈલીમાં પાત્રોને અંતિમ કેવો ન્યાય આપે છે ? કવિએ પોતાના નાટકમાં રામચન્દ્રનું અનુકરણ કેટલે અંશે કરવું ને ના કરવું ?—

“ સમ ઝરખે બેસકર સખકા મુજરા લેત;
જેરી જીતકી આકરી હસકે ધતિના દેત ! ”

—તે ન્યાયે, સારા પાત્રોને અંતમાં સુખ, યશ, આનંદ ને દુષ્ટ પાત્રોને દુઃખ, અપમાન ને ક્રોધે મળ્યું કે નહીં—રંગભૂમિ ઉપર દાખવવા ઇચ્છે છે કે નહિ ? પ્રસ્તુત નાટ્યપ્રયોગોમાં

તો દેવ ને દાનવો જોવા એ જ પક્ષના પાત્રો મોટે ભાગે હોવાથી, આપણે તરત જ કદબી શકીએ તેમ—“પાપીના મોઢા કાળા” થાય છે; અને “સતીચાની બોલ બાલા” હોય છે. ઘણી વાર કવિની ન્યાયવૃત્તિ એવું તીવ્ર સ્વરૂપ લે છે કે કાળમુખો વછર ને લંપટ બહુધી ગોપીચંદ પાસે સ્પષ્ટ ઉધાસ પડતા જ, તેમને જૂખ્યા મિંદના પાજરામાં હોમી દેવામાં આવે છે ! (આવે પ્રસંગે, એ પણ વિચારવાનું છે કે Circassian કેટલાક અંશે આપણી રંગભૂમિ ઉપર,—વિવિધ પ્રાણીઓ, અંગકુરિતઓ—વગેરે દ્વારા,—કેવા લોકપ્રિય દરી, અમુક જગતનો આનંદ શ્રોતાજનોમાં ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ કેટલીય વાર થયો છે.) અને જે બેવકુફ નોકર—બહુવા—વછરને હોમે છે તેને વછરના પદે સ્થાપવામાં તત્કાળ આવે છે ! ! ! આ તો શેક્સપિયર “વિન્ટર્સ’ટેલ”માં ઍન્ટિગોનસને વર પાસે ફાડી નંખાવે છે તેના કરતા પણ વિશેષ ! આ ન્યાયે, વિકાળસિદ્ધને યમદૂતો રૌરે નર્કમાં નાખે ને પીપાછને વિષ્ણુના દર્શન સ્વર્ગમાં થાય તે સમગ્રય એવું છે. પરંતુ, એવું પણ બને છે કે પુણ્યશાળી ભેગો પાપીઓનો પણ ઉદ્ધાર થાય છે: દાખલા તરિકે, જિલ્લમંગળ ને સોમગિરિ સાથે પદ્મ પોપટલાલ પણ ‘કાળમુખ’માંથી ઉગરી નાચે છે ! આથી વિશેષ અનુગ્રહ થીયુત મુળશંકરે પોતાની “દેવ કન્યા”માં દાખલો છે: તાત્રિક જેવા પાપીને સત્ય ને ન્યાયના માર્ગે દોરી, દેવકન્યાની જ બહેન સાથે તેના લગ્ન કરે છે ! ! xx આવી ન્યાયબુદ્ધિ નાટ્યકારે દાખવવી ઇષ્ટ છે કે નહિ—અને નાટક જે જીવનનાટકનું પ્રતિબિંબ હોય તો વાસ્તવિક છે કે નહિ—એ પ્રશ્ન ગઢન હોવાથી અહિં પ્રસ્તુત ગણ્યો નથી.

(ચ) ગાયન વિભાગ:—

ગુજરાતી-ઉર્દુ નાટકની આલેખનશૈલીમાં ગાયનો કેવો અગત્યનો ભાગ લખવે છે તે વિષે માત્ર ઉલ્લેખ કરવાનું અત્રે ઉચિત ધાર્યું છે; તેની કેટલીક ચર્ચા આ લેખો પોતાના “નાટ્યકાર વાઘજીભાઈ ઝોઝી”ના લેખમાં કરી છે. ઔચિત્ય બુદ્ધિનો ક્ષણે ક્ષણે લંગ ચામ તે વિભાગતની સંગીતપ્રધાન શુભ પયોવસાથી નાટિકાઓ Musical Comedie માફક, પ્રસંગ હોય કે ના હોય, પણ ગીતો લલકારવાની ધગશ આપણી અજબ છે; અં આ આપણી કશુંકયા બાબુ ઉપર રાખીએ તો પણ એ ગાયનોમાં કવચિત જ સાદ કવિત્વશક્તિ જોવામાં આવે. અલબત્ત, શ્રી મુળશંકર, સ્વ કલ્યાણભાઈ પોળશા, સ્વ. વિલાક: કવિ ચિત્રકાર શ્રી પુલચંદ શાહ તથા શ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ કેટલાક મુંદર ગાયનો રચે છે; અને આમાંની ‘જૂટક પંકિત’ઓ ઉપર રસમીભાસા^૧ આ લેખકે, એક પ્રસંગે, ક પણ છે, છતાં, એટલું તો સ્વીકારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે પ્રસ્તુત નાટકોમાં બહુ ઈ તપાસતા નાટ્યગીતોમાં સાર કવચિત જ લાગે છે. કેટલાક તો પ્રચલિત ગીતો છે (જનુ જીવે રે ગોપીચંદની’—વગેરે) અને કેટલાક ઠીક ગીતો “લાર્ડ્સ’દરિ” જેવાના અનુકરણરૂપે લાગે છે (સરખાવો ગોપીચંદનો પોતાની રાણી તથા ન્હાની બહેન સાથેના શિક્ષા પ્રમંગો). પ્રદક્ષન પૂરતા પ્રત્યેક પ્રવેશની અંતે ગમે તેવા ગાયનની રમઝટ જામે તે તો ઠીક; નાચક ને નાચિકા વગેરે ગમે તે સયોગોમાં ગાયા જ કરે તે અયોગ્ય તો છે જ; છતાં ન્યારે વિશ્વલગવાન પોતે દેવો ને ગધર્વો વગેરે બલતા જ પાત્રો સાથે સંગીતમય વાર્તાલાપ કરે છે ત્યારે હાજ્ય કરતા કશુંકા કે કમકયા ઉપજે છે !

(છ) રસ સભાર:—

શરૂઆતમાં જાણીવું તેમ શૂંગાર, કર્ણુ ને વીરરસના પ્રસંગો આ દરેક નાટકમાં ભરેલા છે, અને પ્રહસનનો, જેવી જાતનો હાસ્યરસ આપણે ગણીએ તેવો તો, પડદા બદલાતા જાય તેમ જામતો જ જાય સરકૂત નાટ્યકલાની દૃષ્ટિથી મુખ્ય ને ગૌણ રસોના સુક્ષ્મ ભેદો દાણગોચર થતા નથી આવા ભક્તિપ્રધાન નાટકોમાં ભકતોને અનેક સકટ સહન કરવા પડતા હોવાથી જે કર્ણુરસ જામવો જોઈએ તે તો વૈરાગ્યને અંતે જે શાત રસમાં તે પરિણમવો જોઈએ તે કળાદૃષ્ટિ નહિ હોવાથી, બધા રસોની જાણે ‘અહમહમિકા’ (Tug of-war) હોય તેવો ભાસ થાય છે શૂંગારરસની એક પ્રવેશમાળા તો હોય જ, વીરરસના પ્રસંગો, પ્રતિનાયક તરફથી, ઉભા થાય જ, બચાવ, ગિભાસ ને અદ્ભુત રસના પ્રસંગો તો આપણે જોયા તેમ વારે વારે રંગભૂમિ ઉપર યોગ્ય જ છે, કળિ, ક્રોધ, મોહ, શક્તિ, ભૂતો પિશાચો તથા દેવો ને ગંધર્વો વગેરે સામ્રાજ્ય જમાવે ત્યારે આવા રસો ઉત્પન્ન થયા વિના રહે જ નહિ આપણી કર્ણુકથા એ છે કે આ આઠ કે નવે રસનો ખિચડો આપણને પીરસવામાં આવે છે અને અમુક પ્રકારના શ્રોતાઓ ‘વાહ, વાહ’ પોકારી ‘પૈસા વસુલ’ થયા માને છે.’

(જ) દશ્ય સામગ્રીની યોજના:—

આપણા રંગભૂમિના રસિયા જેને ‘કમાલ’ (કે મરાઠીમાં, ‘કળશ’) કહે છે તે પ્રસંગે શૂંગારાતી-હિંદુ રંગશાળામાં દશ્યસામગ્રી, મોટે ભાગે, ખર્ચાળ ને ભલકભરી હોય છે ભોગણીસમી સદીની વિલાયતની ઝગદગતી નાટ્યસામગ્રી, ઇંગ્રેજો, પોતાના શોખના નાટ્ય પ્રયોગોમાં, હિંદમાં લાવ્યા, તેમાંથી આપણા સાહસિક બમાળી જમીનદારો ને પારસીભાઈઓ ગેરેએ ઝીનવા પ્રયાસ કર્યો, અને પૈસો, બુદ્ધિશક્તિ ખર્ચી તથા વિનાયતની સફર કરીને પણ આપણી રંગભૂમિ ઉપર એ સામગ્રી આકર્ષક રીતે રજૂ કરી, બદલાતા રંગીન પડાઓ, અમુક પ્રકારના લાકડા ને કપડાની મદદથી, ચોકકામાં ઊભી થતી કૃત્રિમ નવી દૃષ્ટિ, કિટસન અને ગેસના પ્રકાશમાં વિકસતા મનહર ચિત્રો તથા રાજ વગેરે બાળવાથી તો ઇદ્રવળ જેવી માયા-આ સહુ દશ્યસામગ્રી ઉપર, રસિક સમાજ ‘આફરીન થઈ ગયું’ અને વીસમી સદીમાં વિજળી દાખલ થયા પછી તો આ સૌન્દર્યભાસની લીલાનું પુછવું જ !’ ઉપરાંત, એક પ્રાચીન તત્ત્વ તે રોશનીમાં આખને આશ નાખે તેવું વસ્ત્રાભૂષણની હિનીનું હલુ ઝીકનો સામાન, સફાઈદાર વિનાયતી કાપડ ઉપર, અને તે પણ લાગિલા ભૂષ્ ઓકરાઓ ઉપર, ‘પદ્માઉર લિપરિટક’ કર્યો પછી, યુવતીના સ્વાગમાં, મધ્યરાત્રીએ ૥ મન-મુગ્ધ કરી શકે તે કલ્પી શકાય તેવું છે આથી જ સ્વર્ગના દરેયોમાં પ્રાસાદો, ધનો, અપ્સરાઓ, આવા પ્રયોગોમાં, વિશેષ જોવામાં આવે છે રંગભૂમિના થોડો જ ૥ ખુલે છે ને પ્રહસન કે ગૌણપાત્રોની વાર્તાલાપ થાય છે ત્યારે “ધર કે “રસ્તા”ના ૥ પાછળ રાજદરબાર કે ઈન્દ્રબુવન રચાઈ તૈયાર થાય છે’ વારે વારે ‘સિન ટ્રાન્સફર’ થાય છે ને પૃથ્વી ઉપરથી ક્ષણમાં નર્ક ને ક્ષણમાં સ્વર્ગ રજૂ થાય છે, પ્રશ્ન એ પુછવા જેવો છે કે શું નથી થઈ શકતું ? ઉપરાંત, દશ્યસામગ્રી પર આ ‘અપ્સરાઓ’ કે વારાગ નાઓઓ મૂક નાચ (pantomime) કે નૃત્યસંગીત અગત્યનો ભાગ બન્યો છે આ નાચ ગીતનો જલસો જોવાથી જ કેટલાક પોતાને ધન્યભાગ્ય માને છે.’

(૬) ભાષા ને શૈલી—

આ બધી સામગ્રીની બહુકમા નમતો અમ્મન જમ ત્યારે કહ્યોને વધારે તીવ્ર બનાવી, પચેન્દ્રીયોની ગ્રંથમાં તેઓ હારી ના જાય માટે જોસદાર ભાષા (આવિલનો પ્રશ્ન જ આજુ પગ રાખી) લગભગ બધા જ સંયોગોમાં વપરાય છે આપણી રંગભૂમિ ઉપર ભયકર ગાજવીજ નિત્ય ચાલી રહી હોય તેવો ખ્યાલ માર્ક પટેશી સંજ્ઞાના નાટ્યશાળામાં વધારે તો તેને આવે તેવું છે. પ્રણયપ્રસંગ હોય કે કરુણ પ્રસંગ હોય તો પણ જગજગ શબ્દો આખા નાટ્યગૃહમાં અથડાઈ પાછા ફરે તેમ ફેકવામાં ધણીવાર આવે છે. પાત્રોને અતુકળ, પ્રસંગોને અતુરૂપ રસનિષ્પત્તિને ઉપકારક તેવી ભાષા કે ઉચ્ચાર કે અભિનય આવા પ્રયોગોમાં વિરલ જ હોય છે, 'એત'માં બોલવ ની પ્રથા ઉર્દૂ નાટકની—તથા વારે વારે શબ્દો ઉપર શ્લેષ (Puns) કરવાની પદ્ધતિ—શૈક્ષપિયના સમય જેની—આપણુ વારે વારે ધ્યાન, ગાંધોના રાગડા સાથે, ખેમ્મા જ કરે છે. પારસી નાટ્યમાં ઉર્દૂ કે પારસી ગુજરાતીની વાત અત્યારે એક આજુ રાખીએ તોપણ, ગુજરાતી લોકો વ્યાપારી માનસના ને સાહસિક હોઈ પોતાની નાટક મઠળીઓ ન્યા ન્યા અર્થલાભ હોય ત્યાં વૃત્તે ત્યારે ભાવેમાં ગમે તે છાટ વધારી, તે મુનકને અતુકળ યર્ષા જાય છે. 'ગોપીચંદ' નાટક હિંદના ખીજ ભાગમાં મશહૂર થાય તે માટે આજુ નાટક હિંદીમાં ઉતારવામાં આવ્યું છે— ધણીવાર પચરગી પ્રશ્ન માટે હોવાથી, 'જે નાટકના વ્યાપારઉદ્યોગને પોષે તે કનાતમક ને શુદ્ધ' એ ન્યાયે જ કાર્ય થયું છે. દૈવી પાત્રો વધારે પ્રમાદ્યુક્ત ભાષા બોલતા હોય કે ગામડિયાઓ દમશ આમ્ય વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરતા હોય તેવું આવેખનશૈલીનું ચોક્કસ તત્વ ફળિત થતું નથી x x x

(૫) ઉપસહાર—

આ દૃષ્ટિબિંદુથી, પ્રસ્તુત ને ખીજ નાટ્યપ્રયોગો ઉપર વિચાર કરતાં એ તે સ્પષ્ટ જ છે કે આપણા નાટ્યકારો ઉપર જાણે કે અજાણે પુષ્કળ "પાશ્ચાત્ય સરકારો" પડ્યા છે. આ બધા વિદેશી સરકારોગાથી કટલાક દૃષ્ટિ સ્વરૂપમાં ને કટલાક અનિશ્ચયમાં આપણી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ પામ્યા છે. આ સ્થળે તે પ્રશ્ન વિચારવાનો નથી પ્રસ્તુત ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગોનો વિશેષ વિચાર કરવાથી જણાશે કે પાશ્ચાત્ય સરકારો કરતાં પણ ઘણા વધારે આપણા મધ્યમલીન આમ્ય રુપકોની કે 'ભનાઇ'ની અસર ઉતરી છે નવરાત્રિમાં આખી રાત નિકળતા 'વેપો' તથા માતાજીની કૃપાથી થતા 'ચમત્કારો' તથા કેટલાક ભક્તોની પહેલી મુઝવણ ને પછી સાક્ષાત્કાર-વગેરે અજો આવા પ્રયોગોમાં આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે, તેથી પણ વધારે પ્રહસન વિભાગમાં જાળી ચતી પરિસ્થિતિ ને 'ફારસ'ના પ્રમગોને, કેટલીક અગ્નિલક્ષ ક્રિયા તથા વાર્તાનાપને તો આપણે કદાચ 'એકબી ભનાઇ' કહી શકીએ. ગ્રીકસર ડોનરરાય માકડે સમૃદ્ધ નાટ્યશાસ્ત્રમાં ઝીણવટથી વર્ણવેલા

કેદલાંક ઉપરપકોની વિગતો ૧ વાંચવાથી આ ભવાઈના તત્વો વિષે આપણને શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ મળે તેવું છે; પણ વિધવાન્તર થાય માટે એ વાત બાહ્યએ રાખવી શોભે છે.

આપણી આગળ આ પ્રગુત્ત ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગો પરત્વે સમગ્ર સમાલોચના રતા, મુખ્ય પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ નાટકોએ આપણી રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં વેળા ભાગ ભજવ્યો છે ? હકિકત એ છે કે ‘નરસિંહ મહેતા,’ ‘મીરાબાઈ,’ ‘ગોપીચંદ,’ ‘દશ્યામ’ વગેરે પ્રયોગો ઉપર ગુજરાતના જ નહિ પણ હિંદના બીજા પ્રદેશોના સ્થાપનાને પણ હર્ષાદશ્ય સારતા ચાલુ સદીની શરૂઆતમાં ભક્તિરસના પ્રયોગોનો વિશેષ મહિમા હતો. તે આપણે કલા ને સાહિત્ય કે કવિતાની દૃષ્ટિથી ગમે તેવા દોષોની સવિસ્તર ચર્ચા પીએ પણ ભક્તિભાવભરેલું રસિક મંડળ આત્મંત માન ને પ્રેમથી આ ભક્તમંડળને ભૂમિ ઉપર નિરખતું અને જાણે, ભક્તને થયા તેવા, પોતાને પણ પ્રભુનાં દર્શન થમાં પ તેમ માની, વિવિધ જ્ઞાનગમ્મત સાથે, પોતાને કૃતકૃત્ય માનતું ! શુદ્ધ વેદાત્મકાન કે કટ વૈરાગ્યની ભાવના પૂરા જિલાતા નથી; પણ ભક્તોની ભાવનાને ઉરના ભાવો સાથે દર્શનની ઝાંખી માટે જંખતા ભાવિકોને-રસિકને આવા નાટકોમાં અપૂર્વ આનંદ આગે “ભતૃહરિ” જેવો પ્રયોગ આટલો બધો લોકપ્રિય થઈ શક્યો તે તેના કશ્ચરસિક રંગોને લીધે; અને દશ્યસામગ્રી સાથે સંગીત ને અભિયની ખૂણીને લઈને ગાન કરતાં કેત વિશેષ લોકપ્રિય હમેશ હોય છે; ઉરના ભાવોને કહેવાનું મનદર રચના રંગભૂમિ શુદ્ધ માનસિક કે આધ્યાત્મિક તત્વ નાટ્યશાળામાં આકર્ષક લાગે જ બને છે, ‘શ્રી રાત્રેભક્તિ’ નાટકમાં ગમે તેવા આધ્યાત્મિક સંભાર-ભાવણેદારા લેખકે લખે છે જના, વા ને કૃષ્ણ, લલિતા ને કૃષ્ણ રૂઢમણી ને કૃષ્ણ, ને કૃષ્ણ ને સુદામા-તેમનાં બાવજીનાં લનોમાં જ રસિયાઓ આનંદકંદ ડોલે છે ને ?

એ વિસરવું ના જોઈએ કે એ એક વારના, બાળમાનસને લાગેલા, ખરેખર “મોતી જ” હતા, અને એમને નિષ્કુરતાથી સ્પર્શી તેમને લાગી નાખવાનો આપણે શો અધિકાર ગ્રાસ કર્યો છે ? કેવા લાવબીના રસિક પ્રેક્ષકો અત્યંત આનંદ પામી, પ્રભુતી ને ભક્તિની મનહર લીલા ગાતા ગાતા નાટ્યશાળામાંથી વર્ષો સુધી બહાર નિકળ્યા હશે ! અને નાટક તે વિવિધ રસમય ફુલછાયા જેવું, દરેક પ્રકારના પ્રેક્ષકનું હૃદયદામ છે તે આપણે ક્યા નથી બાણતા ?—“નાટ્યં મિદ્ધરૂચે જીનસ્ય વહુધાત્મેકં સમારાધનમ્” ॥

* બારમા સાહિત્યસંમેલન થયેલે સુવર્ણચન્દ્રક મેળવનાર નિબંધ.

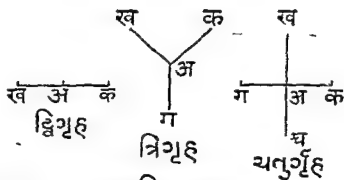

આકૃતિ ૧લી

અભિમન્યુનો ચક્રવ્યૂહ.

આકૃતિ ૨જી.

ચતુર્ગૃહ-ત્રિશાખ (સંપૂર્ણ)

આકૃતિ ૩જી

શાખા

— ૧

(૨

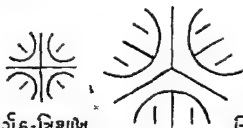
(૩

(૪

(૫

(૬

(૭

ચતુર્ગૃહ-ત્રિશાખ

ત્રિગૃહ-પંચશાખ

આકૃતિ ૪થી

આકૃતિ ૫મી

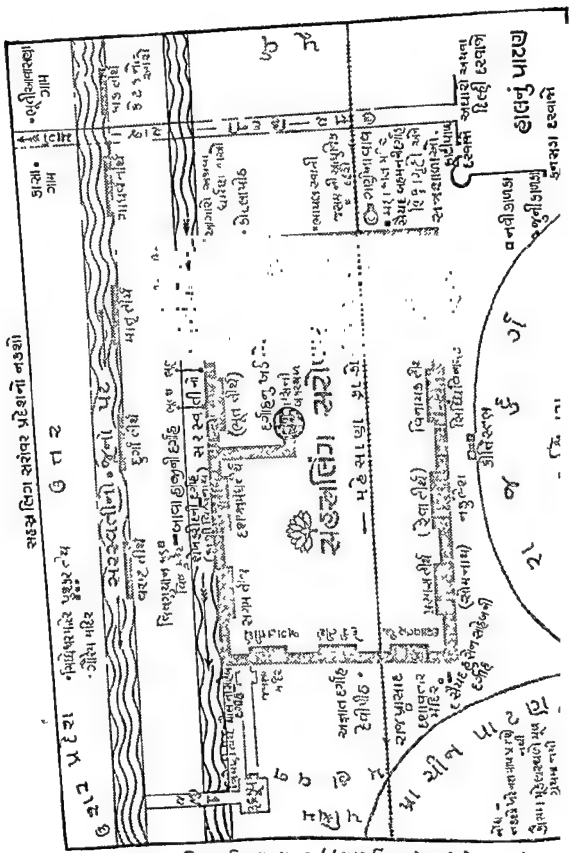

ત્રિગૃહ-પંચશાખ ચક્રવ્યૂહ (સંપૂર્ણ)

આકૃતિ ૬ઠી

ત્રિગૃહ-દ્વિશાખ ચક્રવ્યૂહ (અપૂર્ણ)

સ્વલિહ સરોવરની યોજના.

(લેખક : રામલાલ ચુનીલાલ મા)

ન સિદ્ધેશસમો રાજા ન સરસ્તાદય ક્વચિત્
સમં સહસ્રલિંગેન તીર્થમન્યન્ન વિચતે—સરસ્વતીપુરાણ, ૧૬, ૨

ઉપક્રમ

સિદ્ધરાજ જ્યેષ્ઠે બંધાવેલાં સહસ્રલિંગ સરોવરની યોજના કેવી હતી, તે સંબંધી અત્યાર મુધી આપણને કશો ખ્યાલ નહોતો, પરંતુ હાલમાં મળી આવેલા સરસ્વતી પુરાણ નામના ગ્રંથ ઉપરથી એ યોજના ઉપર પ્રકાશ પડે છે. એ ગ્રંથના શોધક શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવેએ ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકની ઈ. સ. ૧૯૩૫ની બેટની નવલકથા ‘મહારાજાધિરાજ’ના અંતે સહસ્રલિંગ સરોવર વિષે એક લેખ લખ્યો છે. એ વાંચતાં મને લાગ્યું કે એ પુરાણની નોંધ ઉપરથી સરોવરની આખી યોજના તૈયાર થઈ શકે એમ છે. પરંતુ એ લેખમાં કેટલીક ત્રુટિઓ અને અશુદ્ધિઓ જણાવાથી તેમની પાસેથી મૂળ ગ્રંથની હાથપ્રત મેળવીને હું વાંચી ગયો. એના વાંચનથી વિશેષમાં એ પણ માલુમ પડ્યું કે શ્રી. કનૈયાલાલના લેખમાં કેટલાંક સ્થળો લખવાં રહી ગયાં છે અને ધણાંનાં સ્થાન અને દિશા ક્રમબદ્ધ રીતે નિષ્ણુત થએલાં નથી. તેથી મૂળ ગ્રંથ ઉપરથી આ યોજનાને તૈયાર કરી છે. એ યોજના તૈયાર કરતી વખતે મને લાગ્યું કે સરોવર અને તેની આસપાસની પરિસ્થિતિનો એક નકશો બનાવી સાથે રાખ્યો હોય તો ઠીક. તે પ્રમાણે પેન્સિલનો એક નકશો દોરી તેને સુચાર્ય સ્વરૂપ આપવાને સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી. રવિશંકર રાવળને મોકલાવ્યો. તેમણે પોતાની ચિત્રશાળામાં તેનું સુશોભિત રેખાંકન કરાવી મને જેવા માટે મોકલ્યું. તે આવ્યા પછી સરોવરની મૂળ જગા જેવા હું ગયો. તે જોતાં મને લાગ્યું કે સરોવરનો આકાર લંબચોરસ હોવો જોઈએ. પ્રથમના નકશામાં વર્તુલાકાર કદખીને રેખાંકન કરાવેલું હોવાથી એ નકશો ફરીથી તૈયાર કરાવવાની જરૂર જણાઈ. એવામાં શ્રી. સયાજી આલ્લાનમાળામાં પ્રેક્ટ થએલા ‘ગોટરા’ના લેખક શ્રી. મણિલાલ મીસ્ત્રી પાટણ આવતાં તેમને મેં એ વિષે વાત કરી અને તેમણે સૂચના પ્રમાણે નકશો દોરી આપવાની હા પાડી. સાથેનો નકશો શ્રી. રવિભાઈની યોજના પ્રમાણેનો પણ આકાર ફેરવીને શ્રી. મીસ્ત્રીએ દોરેલો છે.

સરોવરનું નામ.

આ સરોવરનું નામ સહસ્રલિંગ સરોવર તરીકે લોકોમાં પ્રચલિત છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં એ નામને જહલે સિદ્ધસર કે સિદ્ધસાગર નામ આપવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી શ્રી. કનૈયાલાલ સહસ્રલિંગ નામ સાચું ધારતા નથી, પરંતુ આ પુરાણમાં, તેમજ પ્રવચન-ચિંતામણિ માં સહસ્રલિંગ નામ સ્પષ્ટ આપેલું છે. તે ઉપરાંત સમરરાણુ નામના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યમાં ‘સહસ્રલિંગ સરોવર’ નામ છે અને આઈને અકબરીમાં તેને ‘સહસનક’ કહેલું છે. આથી એ નામ પ્રાચીન છે એમાં શંકા નથી.

સરોવરનો આકાર

કેટલાક પ્રયોગો આ સરોવરને પૃથ્વીના કુંડળીની ઉપમા આપવામાં આવી છે. તે ઉપરથી તેનો આકાર લંબગોળ હશે, એમ થી. કનૈયાલાલ કલ્પના કરે છે. આમ કાવ્યની ઉપમાઓ ઉપરથી આકારની કલ્પના કરવી એ એક પ્રકારનું સાદસ છે, એમ મને અનુભવ ઉપરથી જણાય છે. એમ તો વસન્ત ચિલાસ માં તેને વલય એટલે હાથના કડાની અને પ્ર. ચિં. માં વીણાના તુમકાની ઉપમા આપી છે. એ જોતાં તેનો આકાર સંપૂર્ણ ગોળ ગણાય, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેની અવશિષ્ટ પાળો ઉપરથી તેનો આકાર લંબચોરસ હતો એમ નિઃશક રીતે જણાય છે.

આ સરોવરના અનુકરણરૂપે વિરમગામનું મુનસર તળાવ બધાએ જુ છે--તે તેની નાનકડી આકૃતિ છે. એનો આકાર પણ લંબચોરસ છે. એટલે મહાસભિગ સરોવરને આકાર પણ લંબચોરસ હોવામા કંઈ સંશય નથી.

જળપૂર્તિ

પ્રથમ આ સરોવરમા પાણીની પુગતી આવક યર્ધ નહિ, પરંતુ પાછળથી વરસાદના પાણીથી તે ભરાયુ એમ પ્ર ચિં. કાગ જણાવે છે. વળી જસમાના શાપથી પાણી મુકાઇ ગયું અને માયા ઢેડના બલિદાનથી તેમા પાણી ભરાઈ ગયુ એમ દન્તકથા જણાવે છે. અ બને બાબતો સહસંભિગ પ્રશસ્તિના લેખના એક ખંડથી નિર્મૂળ સાબીત થઈ છે. તેમ લખ્યું છે કે સરોવર સરસ્વતીના જળથી ભરાયુ હતુ^૧ આ બાબતને આ પુરાણ અનુગોદ આપે છે. અને વિશેષમા સરસ્વતીનું જળ શી રીતે સરોવરમાં લાવવામા આવ્યુ એ ફ જણાવે છે. તેમા પુરાણની પદ્ધતિ પ્રમાણે લખ્યુ છે કે ભગીરથ જેમ ગંગાને લાવ્યા હતા તેમ સિદ્ધરાજ પોતાનો વંશ પાવન કંવાને સરસ્વતીને આ સરોવરમાં લાવ્યો હતો એવાને અર્થ એજ થાય કે સરસ્વતીનું જળ એક જઘવીધિકા (નહેર)દ્વારા સરોવરમાં લાવવા આવ્યુ હશે. આની રીને નદીઓના પાણીથી સરોવરો ભર્યાનાં દૃષ્ટાન્તો ઇતિહાસમાં મોઢેરા પાસેનું કર્ણસાગર, વડનગરનું સમેળા અને ઉદેપુરનું પીચોલા આ રીતે ભરાયા કહેવાય છે. આને માટે એક લિખિત પ્રમાણુ પણ છે. પૃથ્વીરાજ વિજય કાવ્યમા લખ છે કે અજમેર પાસેનું આનાસાગર અર્જુનિંગને ચન્દ્ર નદીના જળથી ભર્યું હતું. જે દ્વારા પ્રયોગમાં પાટણનું નામ 'નહેરવાલા' જેવામા આવે છે, તે આ નહેર ઉપરથી પડ્યું હશે

(૧) તત સા પૂર્યમાસ સરઃ સિદ્ધેશકારિતમ્ । પંતિ ૬

(૨) સ્વયંશપાવનાર્થે ચ સિદ્ધરાજઃ સરસ્વતીમ્ ।

તત્સરો હ્યનયદેવો ગંગામિવ મગીરથઃ ॥ ૨૫, ૨૧૧

(૩) યા પુષ્કરારણ્યવિહારશીલા મન્દાકિનીવેન્દુ નદી પ્રસિદ્ધા ।

મગીરથઃ સિન્ધુમિવ સ્રવન્ત્યા તયા તટાકં તમપૂરિ દેવઃ ॥ સર્ગ, ૫

x મુનસર મીનળદેવીએ બધાંયુ હતું એમ કહેવાય છે. પરંતુ વિરમગામનો સ્થાપક વિરમદેવ વાધેલો તેના પછી મો વર્ષો થયો એ જોતા તે મીનળદેવીએ બધાંયુ હોય એ સંભવિત નથી.

૧૧૧ નહેરુ' સ્થળાં

આ નહેર ક્યાંથી ખોદી હશે ? અત્યારે એની કંઈ નિશાની જોવામાં આવતી નથી. હાલમાં સરસ્વતી નદીનો પટ સરોવરને બરાબર ઘડીને તેની ઉત્તરે છે અને 'શેષ ફરીદની દર્ગાહ તે પટના વચમાં આવી ગઈ છે. નદીનું વહેન પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ છે. સિદ્ધરાજના વખતમાં પણ એ વહેનની દિશા તો એની એ હતી, પરંતુ તે સરોવરથી એક બે માઈલ દૂર હશે નદીના પટમાં કોઈ મકાન બંધાવે નહિ, તેમજ 'હાલના પટથી બે માઈલ ઉત્તર સુધી રેતનું દળ પથરાયેલું છે પરંતુ આ નહેર પૂર્વ તરફ કે પશ્ચિમ તરફ ખોદવામાં આવી હશે ? શ્રી. કનૈયાલાલ પૂર્વ તરફ ખોદાએલી ધારે છે, જ્યારે હું તે સરોવરની પશ્ચિમ તરફ હોવાનું સમજું છું તેનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:—(૧) જો પૂર્વ દિશાએ ખોદી હોય, તો તેનું વહેન નદીના વહેનની દિશા પ્રમાણે હોવાથી તેમાં પાણી જોડાયેલું આવે અને તેથી સરોવરને ચોમાસામાં નુકસાન થવાનો સંભવ રહે, તેથી ઉલટું પશ્ચિમ દિશાએથી નદી વાળી હોય તો નહેરનું વહેન નદીના પ્રવાહથી ઉઘટી દિશામાં રહેવાથી પાણીનું જોડ કમી રહે. (૨) સરોવરની પશ્ચિમ દિશાએ મોટો બગીચો હતો. તેના વૃક્ષોના જલસિંચન માટે નહેરના પાણીનો ઉપયોગ થતો હોવો જોઈએ. એથી નહેર પણ એ દિશાએથી જ કાઢેલી હોવાનો સંભવ છે. (૩) આ સરોવરના અગ્નિ કાણુ ઉપર આવેલા હાલના પાટણના દરવાજાનું નામ 'ફાટીપાળનો દરવાજો' છે. આથી એ બાણુએ સરોવરની પાળ કાઢ વખત ફાટી હશે એમ જણાય છે. એ કારણથી સરોવરના વધારાના પાણીનું નિકાસ સ્થળ એ દિશામાં હશે નિકાસસ્થળની સામી દિશામાં આવકનું સ્થળ હોય એ ખુદ્દલ છે. આથી નહેર વાયવ્ય કાણુ ઉપર હોય એ વધારે સંભવિત છે. હાલ એ સ્થળે સરોવરની પાળમાં નહેરનો માર્ગ જણાય છે.

રુદ્રકૂપ

આ નહેરની વચમાં એક કુંડ હતો, જે રુદ્રકૂપના નામથી ઓળખાતો હતો. પુરાણમાં લખ્યું છે કે નદીનો પ્રવાહ પ્રથમ એટલા જોડથી આવ્યો કે સિદ્ધરાજ લાયભીત થઈ ગયો. તે વેગ શમાવવા તેણે શંકરની સ્તુતિ કરી એ ઉપરથી શંકરે રુદ્રકૂપ બનાવી આપ્યો, જેમાં પ્રવાહ પડવાથી શાન્ત થઈ ગયો. ધપહેલાં નહેરમાં હાલના જેવા લોહદ્વારો નહિ હોવાથી, પાણીના વેગને રોકવાને આવા કુંડ અથવા કોઠા નહેરની વચમાં બાંધવામાં આવતા હતા. પાટણના ખાન સરોવરમાં અને અમદાવાદના કાઝરીઆમાં આવા કોઠા અથવા ગળણીઓની યોજના કરેલી છે. આ કુંડને રુદ્રકૂપ નામ આપેલું સાર્થક છે. જેમ રુદ્રે ગંગાવતરણને પોતાની જટામાં ઝીલી લેઈ તેના પ્રપાતનો વેગ રોકી દીધો હતો, તેમ આ કુંડની યોજનાથી સરસ્વતીના જળનો વેગ નરમ પાડવામાં આવ્યો હતો.

ત્રિવેણી તીર્થ

ઉકન પુરાણમાં એવું જણાવેલું છે કે રુદ્રકૂપમાં સરસ્વતીની સાથે ગંગા અને યમુના

(૪) સરસ્વત્યાઃ કૃતે રુદ્રસ્ત્રવ કૂર્પં ચકાર સઃ ।

સા ચ તં કૂપમાસ્થાય તદા સ્વસ્થાઽભયન્મુને ॥ ૧૬, ૩૧૦

નદીઓ આવી હતી અને ત્યાં ત્રિવેણીતીર્થ^૧ બન્યું હતું. પછા ત્રિવેણી ક્ષેત્ર તે સંબંધી શ્રી. કૃત્તેમાલાએ ખુલાસો કર્યો નથી પરંતુ હું ધારૂ છું કે રુદ્રકુંડમાંથી પાણીનો નિકાસ ત્રણ ગરનાળાં દ્વારા કરવામાં આવ્યો હશે અને ત્રણ ગરનાળાંને ત્રિવેણીનું નામ આપવામાં આવ્યું હશે. આવી યોજના ખાનસરોવર અને કાંકરીઆમાં છે. વળી પુરાણમાં લખ્યું છે કે સરસ્વતી આ સ્થળેથી પૂર્વમાં ગઈ હતી,^૨ એટલે આ ગરનાળાં રુદ્રકુંડની પૂર્વ દિશાએ હશે, એમ મારૂ માનવું છે. એ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે નદીમાંથી નહેર પ્રથમ ઉતર દક્ષિણે કાઢી રુદ્રકુંડમાં વાળી હશે અને ત્યાંથી તેનો પ્રવાહ પશ્ચિમથી પૂર્વનો કરવામાં આવ્યો હશે. આ પ્રમાણે નહેરમાં વળાંક રાખવાથી પાણીનું જોડ નરમ રહે એ સ્પષ્ટ છે.

સરોવરનાં તીર્થો

જેનાથી આ સરોવરનું નામ ચરિતાર્થ થયું છે, તે મહાદેવનાં હજાર લિંગો સરોવરના કાંઠા ઉપર અથવા તેા વિરમગામના મુનસરની માફક તેના પગથાળ ઉપર નાની દેરીઓમાં હશે એમ હું ધારૂ છું. આ લિંગો બાણાસુરે નર્મદા નદીમાં અમરકંટક આગળ નાખેલાં અને ત્યાંથી સિદ્ધરાજ પાટણમાં લાવ્યો હતો એમ પુરાણમાં નોંધ છે. અમરકંટક આગળ તેવાં લિંગો અત્યારે પણ મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. આ લિંગોની સંખ્યા ૧૦૦૮ હતી એમ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પણ દ્વયાશ્વય કાવ્યમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. વળી, એ કાવ્યમ તેમજ કીર્તિકોમુદી વગેરે ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે સરોવરને ફરતાં વિજયનાં અને બીજા દેવદેવીઓનાં પણ મંદિરો હતાં. આ મંદિરોની વિગતવાર નોંધ સરસ્વતી પુરાણમાં આપે છે અને લખ્યું છે કે જે જે દેવના મંદિરોની આગળ સરોવરના જોવારા હતા, તે દેવનાં તીર્થ તરીકે ઓળખાતા હતા. આ મંદિરો મહાદેવની દેરીઓ કરતાં મોટા કદના હશે, એમ હું ધારૂ છું અને તે સરોવરના કાંઠાથી સહેજે છેડાં હશે. એમાંના થોડાંક મંદિરો હજી હતાં ૩૫માં ફેરવાઈને બચવા પામ્યા છે. આ મંદિરોમાંથી માત્ર એક-જેની દિશા પુરાણમાં જણાવેલી છે. બીજાનાં સ્થાન અસ્પષ્ટ સૂચનો અને અનુમાનથી નક્કી કરી શકાયાં મૂક્યાં છે.

(૫) યન્ન ગંગા ચ યમુના ચ મધ્યે દેવી સરસ્વતી ।

વેળીભૂત દિ તત્તોર્ય પ્રયાગાદતિરિચ્યતે ॥ ૧૬, ૩

(૬) રુદ્રકુપાત્તત્ર પ્રાચ્યાં વેળી સરસ્વતી ॥ ૧૬, ૪

(૭) યદા તુ સિદ્ધરાજેન પર્વતેઽમરકંટકે ।

સ્નાત્વા ચ નર્મદાતોયે ઝંકારસ્તોપિતઃ પ્રભુઃ ॥

વાણેન યાનિ લિંગાનિ વિમુક્તાનિ નદીજલે ।

તેષાં સહસ્રમુદ્ધૃત્ય સિદ્ધરાજ સમાનયત્ ॥ ૧૬, ૮૫-૨૨

(૮) શંભોઃ સહસ્રમઘૌં ચાયતનાનિ સરસ્વતે । ૧૬, ૧૧૭

(૯) યસ્ય યસ્ય દિ દેવસ્ય યજ્ઞલ પુરતઃ સ્થિતમ્ ।

તસ્ય દેવસ્ય તત્તોર્ય વિજેયં પાપનાશનમ્ ॥ ૧૬, ૪૮

સંગમ તીર્થ

આ સરોવરમા સંગમ તીર્થ હતુ એવો પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે,^{૧૦} પરંતુ તેનું સ્થળ ક્યા હતુ, તે જણાવેલુ નથી. નહેરુનું પાણી સરોવરમા જે સ્થળે પડતુ હશે, ત્યાંના ઓવારોને આ નામ આપવામા આવ્યુ હશે એ સ્પષ્ટ છે સરોવરના વાવડા ખુણા ઉપર એ ઓવારો હશે એમ હું ધારૂ છુ

જલશાયી વિષ્ણુ

સરોવરના કાંઠે જલશાયી વિષ્ણુની મૂર્તિ હતી એમ પુરાણમા જણાવેલુ છે. હું ધારૂ છુ કે સંગમ તીર્થ પાસે નહેરના પાણીની ગળણીનો કુંડ હશે, તેની અંદર આ દેવની મૂર્તિ હશે. જલશાયી અથવા શેષશાયી વિષ્ણુની મૂર્તિઓ આવી રીતે ધણા કુંડોમા હોય છે. મોઢેરાના સૂર્યકુંડમા તેમજ પાટણમા હરિહર મહાદેવ પાસેના સ્લકુંડમા આવી મૂર્તિઓ છે. હાલ એ સ્થળે મૌવાના સાહેબની દર્ગાહ છે.

દશાશ્વમેધ તીર્થ

આ તીર્થનું નામ ગ્રંથમા આપેલુ છે, પણ તેના સ્થાનનો નિર્દેશ નથી^{૧૧} એ ઓવારો સંગમ તીર્થની ડાબી બાજુએ સરોવરના ઉત્તર કાંઠે હશે એમ મારી ધારણા છે પાટણથી કાશી જવાનો રસ્તો તેની ઉત્તર દિશાએ મારવાડમાં થઈને જતો હતો આથી આ તીર્થ સરોવરની ઉત્તર દિશાએ હોય એ મંલવિત છે પ્રભાસ જવાનો રસ્તો પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હતો, અને પ્રભાસ તીર્થ સરોવરના દક્ષિણ કાંઠે હતું એમ પુરાણમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ગ્રંથમા કાશીવિશ્વનાથના મંદિરનો નિર્દેશ નથી, પરંતુ દશાશ્વમેધના ઓવારો આગળ એ મંદિર હોવાની મારી ઝપના છે. હાલ જે શેષ ફરીદની દર્ગાહ છે, તેજ એ મંદિર હશે એમ હું ધારૂ છુ તેનું સ્થાપત્ય હિંદુ તરીકતુ છે અને તે મૂળ હિંદુ મંદિર હશે એમ મિ. બર્નેસનુ ધારવુ હશે (Antiquities of Northern Gujarat)

જાંગલ તીર્થ

આ તીર્થ પશ્ચિમ દિશાએ હતુ એમ પુરાણ સ્પષ્ટ જણાવે છે શ્રી કનૈયાલાલ બાગ લને જગલ સમજે છે, પરંતુ સ્લોકમાં પ્રભાસની સાથે એનો ઉલ્લેખ છે અને ત્યાં સ્નાન કરવાથી અક્ષય ફળ મળે છે એમ જણાવ્યુ છે, એટલે એ નામનો ઓવારો હતો એ સ્પષ્ટ છે.^{૧૨} સરોવરની પશ્ચિમે મહાવન હતુ, એનો તો જુદો ઉલ્લેખ આગળ જતા આવે છે સસ્કૃતમા જંગલનો અર્થ ખેતરના પાણીને રોકનાર પાળ એવો થાય છે (A ridge of earth running along the edge of a field to collect water and to form a passage over it, a land mark—Apte) સરો-

(૧૦) તત્સ્યૈવ સરસ્સોમધ્યે તીર્થં પાપ મયાપહમ્ ।

સંગમં નામ વિવ્યાત દર્શનાત્સર્વં કામદમ્ ॥ ૧૬, ૧૨૭

(૧૧) દશાશ્વમેધિકં તીર્થં તત્સ્યૈવ પુરતઃ સ્થિતમ્ ।

દશાશ્વમેધાનાં યત્ર સ્નાનફલં લભેત્ ॥ ૧૬, ૮૭

(૧૨) પ્રમાસં દક્ષિણે ભાગે પશ્ચિમે દિગિ જાંગલમ્ ।

તેષુ સ્નાનાદિકં સર્વં જનયત્યક્ષયં ફલમ્ ॥ ૧૬, ૬૧ :

વરની પાળ નીચે થઈને નહેરુ' પાણી ત્યાં સરોવરમાં પડતું હશે, તે જંગાલ કહેવાતું હશે અને તેથી તેની પાસેના ઓવારને જંગલ તીર્થ' નામ આપ્યું હશે એમ હું ધારું છું.

દેવીતીર્થ

જંગલ તીર્થની જોડે દેવીતીર્થનો ઓવારો હશે એમ જણાય છે. પુરાણમાં ૨૫૪ ઉલ્લેખ છે કે સરોવરની પશ્ચિમ દિશાએ દેવીપીઠ હતું અને ત્યાં દરસિદ્ધપ્રમુખા દેવીઓનાં એકસો અને આઠ મંદિરો હતાં.^{૧૩} દ્વયાશ્રયમાં પણ સરોવર ઉપર દેવીઓનાં એકમે આઠ મંદિર હોવાનું જણાવેલું છે.^{૧૪} હાલ એ સ્થળે એક દર્ગાદ છે.

વિંધ્યવાસિની દેવી

સરોવરની મધ્યમાં આ દેવીનું મંદિર બહુ ઉંચું હતું એમ ગ્રંથમાં જણાવેલું છે.^{૧૫} એથી એ મંદિર સરોવરની વચ્ચેના ટેકરા ઉપર (કાંકરીઆની નગીના વાડીની માફક) હશે એમ શ્રી. કનૈયાલાલનું અનુમાન મને યોગ્ય જણાય છે. સરોવરના વચ્ચા ટેકરાને બકસ્થળ કહે છે. મોહપરાજયમાં આ બકસ્થળનો ઉલ્લેખ છે. આ ટેકરા હાલ પણ હયાત છે. લોકવાયકા તેના ઉપર ગણીનો મહેલ હોવાનું કહે છે અને મિ બર્જેસ ત્યાં રૂદ્રેશ્વરનું મંદિર હોવાની કલ્પના કરે છે. પુરાણની નોંધ જોતા એ અને બાબનો અવધાર્થ જણાય છે. તીર્થનું મહાત્મ્ય અર્થેલા સરોવરની વચ્ચમાં ગણીને માટે મહેલ મિહરાજ બાંધે એ સંભવિત નથી. તેમજ નજીકમાં સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમહાલય હોઈને નવો રૂદ્રપ્રાસાદ બાંધે તો ત્યાંના મંદિરનું મહાત્મ્ય ધટી જાય. સરસ્વતી પુરાણમાં કે અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં સરોવરના કંઠિ કે નગરમાં રૂદ્રેશ્વરનું મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ છેજ નહિ. હાલ એ ટેકરા ઉપર એક ખડી-એર છે, તે કોઈ જૂની દર્ગાહનું હોય એમ જણાય છે. વળી ત્યાં જે ત્રણ વર્ગ ઉપર જ અહીંના વણકરોએ માયા ઢેડનું સ્થાનક કરેલું છે.

દશાવતાર તીર્થ

સરસ્વતી પુરાણ અને દ્વયાશ્રય કાવ્ય માં સરોવરના દશાવતાર તીર્થનો અને તેને કંઠિ વિષ્ણુના દશ અવતારનાં મંદિરોનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૬} આ તીર્થ સરોવરના નૈર્ઋત્ય ખુણા ઉપર હશે એમ હું ધારું છું. હાલ એ સ્થળે સંપદ હુસેન સાહેબની દર્ગાહ છે.

(૧૩) અપરસ્પાં વિશિ ર્યાતં તાસ્મિન્સરસિ સિદ્ધિદં ।

હરસિદ્ધાં સમાશ્રિત્ય યત્ર દેવ્યોડ્ડ્યવસ્થિતા. ॥

વિજયાન્તં સમુદ્દિષ્ટ શતમષ્ટોત્તરં દ્વિજ ॥ ૧૬, ૧૩૬—૧૯૧

(૧૪) સ દેવીનાં શતં સામ્રપ્રાસાદાન્માતૃકલ્પિકઃ ॥ ૧૯, ૧૧૯

(૧૫) જલમધ્યેન યો ગત્વા તત્રસ્થાં વિંધ્યવાસિનીમ્ ।

સંપદ્યેત્પરયા મક્ત્યા ન સ દુર્ગાણિ પદયતિ ॥

તસ્યેવ સરસો મધ્યે સ્વર્ગમાર્ગપ્રદર્શકઃ ।

વિંધ્યશૃંગાપ્યધિકં તં દૃષ્ટ્વાતિમનોરમમ્ ॥ ૧૬—૧૯૮, ૧૭૨

(૧૬) દશાવતારકે તીર્થે દશમૂર્તિઃ સ્વયંસ્થિતઃ ॥ ૧૬, ૬૧ સ. પુ.

દશાવતારી પ્રકૃતં વ્યાખ્યામત્ર વ્યઘત્ત સઃ ॥ ૧૬, ૧૧૯ દ્વયા. કા.

પ્રભાસ તીર્થ

પ્રભાસ તીર્થ સરોવરના દક્ષિણ કાંઠે હતું એમ સ્પષ્ટ નોંધ પુરાણમાં છે એમ પાછળ જણાવ્યું છે. આ ઝોનારે ક્યા દેવનું મંદિર હતું, તે પુરાણકારે જણાવ્યું નથી, પરંતુ ત્યાં સોમનાથ મહાદેવનું મંદિર હશે એમ મારી ધારણા છે. સોમનાથ સોમકંઠીઓના કુલદેવ હતા, ત્યાં સિદ્ધરાજ તેમનું મંદિર બાંધાવ્યા વિના રહે નહિ.

નકુલીશનું મંદિર

સરોવરના કાંઠે નકુલીશનું મંદિર હતું એમ અંચમાં જણાવેલું છે. તેમજ વિશેષમાં જણાવ્યું છે કે તેનું મહાત્મ્ય કાયાવરોહણ જેટલું છે.^{૧૭} આ કાયાવરોહણ તે નર્મદાતીરનું ૧૨૧મું ગામ. તે નકુલીય શંકરપ્રદાયનું ભૂજ સ્થાન ગણાય છે. તે મંદિરના આગળના 'સોવરાનું' નામ પુરાણમાં નથી, પણ તે હું રેવાતીર્થ હોવાનું ધારું છું. કારણકે જવાનો રસ્તો જ પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હતો, તેથી તે સ્થાન એ પ્રભાસની જોડે. દક્ષિણ દિશાના ઠિ નકસામાં મૂક્યું છે.

વિનાયક તીર્થ

નકુલીય પછી વિનાયક તીર્થ અને સિદ્ધિવિનાયકના મંદિરનો ઉલ્લેખ આવે છે. સરોવરના કાર્યારંભમાં આ ગણપતિની સ્થાપના થઈ હશે અને તીર્થોની પરિક્રમાનો આરંભ ત્યાં થતો હશે એમ મારું માનવું છે. માળવાના વિજયના સ્મારકનો કીર્તિસ્તંભ અને તેના પરની સરોવરપ્રશસ્તિ પણ એ સ્થળે હશે એમ મારી ધારણા છે. આ બાબતમાં આશ્ચર્ય નું એ છે કે સ. પુ. માં આ કીર્તિસ્તંભનો ઇસારો સરખો એ નથી, જો કે બીજા ઘણાં થોમાં તેની નોંધ છે. કદાચ આ પુરાણ રચાય પછી એ સ્તંભ રોપવામાં આવ્યો હોય થતા તીર્થમહાત્મ્યના ધાર્મિક અંશમાં તેનો નોંધ લેતી અંચકારને ઉચિત ન લાગી હોય.

સ્વામિતીર્થ

ગણપતિના મંદિરની જોડે તેમના બધું કાર્તિક્ય સ્વામીનું મંદિર હોય તે સ્વાભાવિક પુરાણમાં સ્વામિતીર્થનું વર્ણન છે અને તે ઝોવાગ ઉપર મહાસેનનું મંદિર છે એમ જણાવેલું છે. વિશેષમાં તેમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સિદ્ધરાજ ઉપર પ્રસન્ન થઈને શ્રી મહાકાલે આ, ત્યારે તેમની સાથે મહાસેન પણ આવ્યા હતા.^{૧૮} આ ઉપરથી હું ધારું છું કે આ નેઓ માલવાવિજયના સ્મારકમાં ઉજાળેનથી લાવવામાં આવી હશે. સિદ્ધરાજનો પિતા જી આ રીતે નીલકંઠ મહાદેવની મૂર્તિ ધારાનગરીથી લાવ્યો હતો એમ સુરુત મંકીર્તન જણાવ્યું છે.

(૧૭) તત્ર પુણ્યતમે સ્થાને નકુલીશઃ સ્વયં સ્થિતઃ ।

સ્થાપિતઃ સિદ્ધરાજેન યથા કાયાવરોહણે ॥ ૧૬, ૧૭૧

(૧૮) યદા યાતો મહાકાલઃ સિદ્ધરાજેન તોષિતઃ ।

મહાસેન સ્તદા યાતઃ સિદ્ધેશ્વરજય જરપદઃ ॥ ૧૬, ૨૨૬

પિશાચમોચન તીર્થ

સરોવરના કંઠિ પિશાપમોચન તીર્થ હતું અને ત્યાં શ્રાદ્ધ, તર્પણ, વગેરે યતાં દત્ત એમ પુણ્યમાં નોંધ છે. ૧૯એ ઓવારા ઉપર શ્રીમદ્વાકાવ મદાદેવના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે માળવાનો માર્ગ પાટણથી પૂર્વ દિશાએ હતો, તેથી એ તીર્થ સરોવરના પૂર્વ કંઠિ ટોવાનું કહ્યું છે. આ સ્થળે હાલમાં સંપદ બહમન સાહેબની દર્ગાહ છે અને જોડમાં સુપ્રસિદ્ધ રાણીની વાવ છે.

સૂર્ય તીર્થ

પિશાચ મોચન તીર્થ પછી સૂર્ય તીર્થનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ ઓવારા ઉપર ભાવલ સ્વામીનું મંદિર હતું એમ પુરાણમાં લખ્યું છે. ૨૦ આ સૂર્ય મંદિર હતું એમ જણ્યું વેળું છે. આ નામનાં સૂર્ય મંદિર ગુજરાતમાં નથી, પરંતુ મધ્ય પ્રાંતમાં ક્ષદાય હશે, કેમ ત્રથમાં લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજે વેતવતી (બટવા) નદીના તીરે વૈદિશનગર (બેસનગર) એ દેવને ભક્તિથી પ્રસન્ન કર્યા હતા. ગ્વાલીઅર રાજ્યમાં આવેલા ઉદયપુરના સં ૧૨૨૬ અજયપાળના શિલાલેખમાં 'ભાર્ગવ સ્વામી' નામ છે. (દો. સ. પ્રકટિત ગુજરાત ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૨, પૃ. ૭૧)

કોણા પીઠ

સૂર્ય મંદિર પછી કોણા પીઠનો ઉલ્લેખ છે. આ પીઠમાં મહાલક્ષ્મી, કોણા અ કંકાલી દેવીઓનાં મંદિરો હતાં. આ પીઠના આગળનો ઓવારો કોણા તીર્થ તરીકે ઓખાતો હશે એમ હું ધારું છું.

કપાલીશ અને ભૂત તીર્થ

છેલ્લે, કપાલીશ, ભૂત માતા અને ભૂતેશના મંદિરોના ઉલ્લેખથી સરોવરનાં તીર્થો સમાપ્તિ થાય છે. કપાલીશ તીર્થનો અંચમા ઉલ્લેખ છે. તે ઓવારે કપાલીશનું મંદિર હ ભૂત તીર્થનો અંચમાં ઉલ્લેખ નથી, પણ ભૂત માતા અને ભૂતેશનાં મંદિરો આગળ ઓવારો એ નામથી ઓળખાતો હશે એમ હું ધારું છું. તે ઓવારા નદી કાંઠાના સ્થાન ઓવારાની દિશામાં સરોવરના ઉત્તર કંઠિ હશે એમ મારી ધારણા છે.

નદી કાંઠાનાં તીર્થ

આ પુરાણમાં સરોવરના તીર્થો ઉપરાંત સરસ્વતી નદીનાં પાટણ આગળનાં તીર્થો પણ ઉલ્લેખ છે. તેમના નામ કાક તીર્થ, ગાધર્વ તીર્થ, માતૃ તીર્થ, દુર્ગા તીર્થ : વરાહ તીર્થ છે. એ નદીના ઓવારા હશે પ્રથમના બે તીર્થો સ્થાનના ઓવારા એમ નોંધ છે હાલનો કોટકાનો આરો ક્ષદાય પ્રાચીન કાક તીર્થ હશે.

(૧૬) પિશાચમોચનં તત્ર તીર્થં મુક્તિપદં ભુવિ ।

પ્રેતભાવાદ્દિમુહ્યન્તે પિતરો યત્ર તર્પિતાઃ ॥ ૧૬, ૨૨૨

(૨૦) અત પરં તુ તત્રૈવ સૂર્યતોર્થમનુત્તમમ્ ।

ભાયલસ્વામિનામાપિ આદિત્યો યત્ર તિષ્ઠતિ ॥

મક્કયા તુ સિદ્ધરાજેન યઃ પુરા પરિતોષિત ।

વૈદિશ નગર ગત્વા વેત્રવત્યા સ્તટે સ્વયમ્ ॥ ૧૬, ૨૨૯—૨૩૦

નદી કાંઠાના કુડો અને મંદિરો

આ ઓવારા ઉપરાંત સરોવર તરફના નદીના દક્ષિણ કાંઠે બેઠકુંડ અને વિષ્ણુકુંડ । મામેના ઉત્તર કાંઠે પુષ્કર, તીર્થના ત્રણ કુડો હતા, એમ જણાવ્યું છે, વિષ્ણુકુંડ મળ વિષ્ણુયાન એટલે વિષ્ણુનું મંદિર હતુ. આ સ્થળે બાવા હાજીની દર્ગાહ છે. તે મળ મંદિર હોવાનું મિ. જર્જમે લખ્યું છે. વળી સામા કાંઠે ગૌરેય (ગણપતિ) અને દેશ્વર (મહાદેવ)નાં મંદિરો હતાં. નદી કાંઠાના કુડો અને મંદિરો સિદ્ધરાજના સમય લાનાં હશે, કેમકે પુરાણમાં લખ્યું છે કે સરસ્વતી નદીને ॥ સરોવરમાં લાવતાં પહેલાં દરાજે સિધ્ધેશ્વરની અને ગૌરેયની આરાધના કરી હતી વળી એ ઉપરથી જણાય છે નહેરનો આરંભ કદાચ ત્યાંથી કર્યો હોય. તે મંદિરોની આસપાસની જમીન ઉશર એટલે રવાળી કહી છે. હાલ પણ કપડાં ધોવાનો ઉસ ત્યાંથી ખોદી લાવવામાં આવે છે.

મહાવન

સહસ્રલિંગની પશ્ચિમ દિશાએ મહાવન હતુ. તે વાવ, કુવા અને તળાવોથી પૂર્ણ હતું । તેમાં સર્વ ઋતુમાં ચનાર ફળતાં વૃક્ષો હતાં એમ પુરાણમાં જણાવેલું છે. ૨૧ નહેરના પુત્રી અનુકૂળતાથી એ સ્થળે બગીચો બનાવવામાં આવ્યો હશે એમ માફ મંતવ્ય છે. મહાવન કાં તે રાજપ્રાસાદનું વિહારગાઠ (palace garden) કે નગરોપવન (public park) હોવું જોઈએ.

રાજપ્રાસાદ

મોહપરાજયમાં નોંધ છે કે સરોવરના કાંઠે ભવ્ય રાજપ્રાસાદ હતો. ૨૨ એવું સ્થાન વનની દક્ષિણે અને સરોવરના નૈઋત્ય ખુણે સંભવે છે. ત્યાં આગળ વિશાળ રાજદુર્ગના પાના અવશેષો હજી સુધી પણ જોવામાં આવે છે. પાટણમાં કાળકા માતાના મંદિરની જગતો જે કાટ છે તે આ દુર્ગની દિવાલનો બચેલો થોડોક ભાગ છે.

શિક્ષા ગૃહો અને સત્રશાળાઓ

હયાં કાંઈમાં અને કૃતિસ્થાના લેખમાં સહસ્રલિંગના કાંઠે શિક્ષા ગૃહો, મઠો । સત્રશાળાઓ (યત્રશાળાઓ) હતી એમ જણાવેલું છે આ શિક્ષણની સરચાઓ માત્ર બણેને માટે હતી એમ નહોતુ. ત્યાં વાર્તાિક એટલે વૈશ્ય વિદ્યા અને જ્ઞાત્રવિદ્યા પણ

(૨૧) પશ્ચિમે તસ્ય સત્સ સ્થિતં બ્રહ્મન્મહાવનમ્ ।

સર્વકાલફલા યત્ર નૃક્ષાઃ સન્તિ મનોહરાઃ ॥

વાપીકૂપતડાનેપુ જલમન્નયણેપુ યત્ ।

તસ્મિન્વને સ્થિતં પુણ્યં સ્નાનાત્સ્વર્ગપ્રદં નૃણામ્ ॥ ૧૬, ૨૬૦—૨૬૬

(૨૨) યથા સુશ્રુ સસ્સ્વતી સરિદિવ શ્રીસિદ્ધમતું સત્ ।

ચૈતત્તન્નિ વરુસ્થલં પૃથુવશઃ સ્તંભોડયમન્નલિહઃ ॥

પ્રાસાદો નૃપતેરેત્નિરુપમઃ સુધ્રોણિ સૌધાપ્પ-

થેણિ ઐણિતિયં શ્રિયાં ચ નગરે દદ્રુન્યમસ્મિન્ન કિમ્ ॥ ૮, ૩

શિખવવામાં આવતી હતી.^{૨૩} આ મકાનો ઉત્તર દિશાના મદામાર્ગ ઉપર સરોવરના અમિષાણુમાં દશે એમ માફ માનવું છે.

ધર્મશાળાઓ

પુગણમાં એવો ઉદ્દેશ છે કે સરોવર ઉપર પ્લાઝ્મો, પનિઓ અને તપસ્વીઓમાં આગામી એટલે ધર્મશાળાઓ હતી.^{૨૪} આ મકાનો પણ મદામાર્ગ ઉપર સરોવરના ધર્મશાળામાં હતી, કેમકે નદી ઉત્તર પશ્ચિમ વરેમાર્ગમાં પ્રથમ એ રથજે ન આવે.

ઉપમંદુર

સરસ્વતીપુરાણમાંથી સદસલિંગ સરોવરનાં અને તેની આલુઆલુનાં રચાનાકા સંબંધ આટલી હદીકત મળે છે તે ઉપરાંત તેમાં દિમાલપથી આરંભી પ્રભાસ મુકીના સરસ્વતી તીર્થોનું વિગતવાર વર્ણન છે. સ્કન્દપુરાણમાં આપેલી હદીકતને આ પુગણ ધણે અનુસરે છે. ‘ ધણે અંશે ’ કહેવાનું કારણ એ કે અંધકાર જન માહીતીથી તેમાં ફેટલે ફેટલે કર્યો છે; તેથી તેમના શતકના ગુજ્જાતના સારસ્વત પ્રદેશની ભૂગોળ માટે આ પુરા ઉપયોગી છે. તેમાં રાજકીય ઇતિહાસની હદીકત બહુ થોડી છે, પરંતુ જે છે તે ફેટલે બાબતો ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાંખે છે. દાખલા તરીકે, ચાવડાઓ સંબંધી એમ જણાવેલું કે તેઓ આજુ તરફથી આવ્યા હતા, દાર્ડીઆ હતા, અને તેમણે સરસ્વતીનાં તીર્થોના ના કર્યો હતા.^{૨૫} પ્ર ચિમાં તેમને ચાંચીઆ અને લૂટાગ જણાવવામાં આવ્યા છે. આ ફેટલાક પુરાતત્ત્વવિદો તેમને મધ્ય એશિયાની હજી જાતિના ગણે છે તેમાં કંઈક સત્ય હોય એમ જણાય છે. આંતરિક પુગવાના આધારથી શ્રી કર્તવાકાશ દેવેએ આ પુર સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના અંતમાં રચાયાનું સિદ્ધ થયું છે. એ જોતાં જોનેતર સાહિત્ય ગુજ્જાતના ઇતિહાસ સંબંધી હાલ સુધી મળી આવેલા ગ્રંથોમાં એ જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ અને તેથી પ્રસિદ્ધ કરવા જેવો છે.*

(૨૩) ધર્મપાલન પદોપાધ્યાય શિક્ષામૃદમ । શિલાલેખ પંક્તિ ૧

મ ચાલિકાલ્પિકાન્કાલ્પસુત્રાનાગમવિધિકાન્ ।

સાંસર્ગવિદ્યાંસ્ત્રવિદ્યાનાંગવિદ્યાંશ્ચકોવિદ્યાન્ ॥

ક્ષાત્રવિદ્યાન્ચાર્મવિદ્યાંલોકચિત્તિકવિદ્વિપઃ ।

યાદિકાનોકિયકાંશ્ચાત્ર ચક્રે પ્રોળયિતું મઠાન્ ॥

પાપકાકકુલદ્યેન પાતાયાં તત્તટિ ભુવિ ।

સત્રગાળાં નુપશ્ચક્રે તિલપાતક્રિયાજુપામ્ ॥ દ્વયા૦ કા૦ ૧૫, ૧૧૬ ૧૨૦

(૨૪) તત્રાગારાણિ તેનેષ્ઠ સ્થાપિતાનિ સરસ્તટે ।

ગ્રાહણાનાં ચતીનાં ચ વૃષ્યર્થ ચ તપસ્વિનામ્ ॥ ૧૬, ૧૨૩

(૨૫) ચેતુ ક્રોધરસાનામા વિષ્ણુનાભિહતાઃ પુરા ।

ચાપોત્કટા ઇતિ વ્યાતાઃ સંભૂતા ધરણોત્તલે ॥

સંપ્રાપ્તૈતન્મદ્વાસ્થાનમર્થુદારણ્યસંસ્થિતાઃ ।

પ્રવસન્તૌદ્રકર્માણો મથપા નિરપત્રપાઃ ॥

તેવાં સ્પર્શમયાદેવી તાર્થેઃ સદ્ સરસ્વતી ।

અદ્વદ્યા તથ સંજાતા દેનૈર્કર્મિણૈ સદ્ ॥ ૨૫, ૬૮-૭૦

* ફોર્બસ ગુજરાતી સભાએ આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે માંસજ્ય છે. તેની એક હાથપ્રત પૂણાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં પણ છે.

જૂના અને નવા પાટણની સ્થાપનાનો સમર્થ

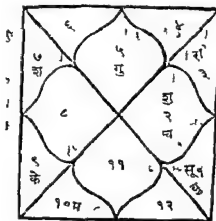
પ્રવર્તકશ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજના હસ્તનિખિત પુસ્તકસંગ્રહમાથી ત્રણેક વર્ષ પહેલાં મને એક ગુટકો મળી આવ્યો હતો તેમા એક સ્થળે લિ નોંધતાજી સ ૧૮૨૮ ચૈત્ર સુદિ ૧ ' એવો ઉલ્લેખ મળે છે તેથી એ અગ્રસામા ગુટકાનો કેટલોક ભાગ લખાયો હશે એવુ અનુમાન થઈ શકે છે ગુટકામાથી જૂના પાટણ^૧ તથા નવા પાટણની^૨ સ્થાપના વિષેની કુડળીઓ મળી આવે છે તે ઉપયોગી હોવાથી તેમજ પાટણના ઇતિહાસવિષયમા એ પ્રકારનુ સાધન પ્રથમ વાર જ ઉપલબ્ધ થતુ હોવાથી, તે અહીં રજુ કરવાની તક લઉં છું

(૧)

જૂના પાટણની કુંડળી

સવત ૮૦૨ વર્ષે શકે ૬૬૮ પ્રવર્તમાને વૈશાખ સુદિ ૩ .. * નક્ષત્ર રોહિણી, ઉદયાત ઘટી ૨૨, પલ ૩૦ સમયે શ્રીમદ્બુદ્ધિલપુર પાટણ શિલાનિવેશ-અબુદ્ધિલપુર પાટણની જન્મોત્તરી

જન્મલગ્ન

(૨)

નવા પાટણની કુંડળી

સ્વસ્તિ-થી વિક્રમાકે સમયાતીત, સવત ૧૭૬૨ વર્ષે, શાલિવાહનકૃત શકે ૧૬૫૭ પ્રવર્તમાને ઉત્તરાયનગતે સૂર્યે, ચૈત્ર માસે, નૃમ્બુપક્ષે ૧૪

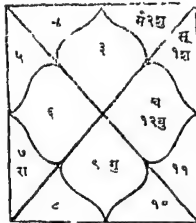
૧ જૂનું પાટણ વનરાજ આવડાએ વસાવેલુ તે

૨ નવું પાટણ જૂના પાટણનો નાશ થયા પછી ફરી વસેલુ તે

* વાગ વાચી શકાતો નથી

અનુદેશી, ઘટી ૫૯, પલ ૩, વર્ષે તિથી શુક્રવારે ચન્દ્રમીનસ્થે, સૂર્યોદયાત ઘટી ૧૧, પલ ૬, અક્ષર ૧૩, વ્યક્ષર ૧૩ સમયે શ્રીઅણુહિત્તપુર પાટણ શિલાનિવેશકસ્ય શુભકારી વર્ષ. ૯૯૦ પ્રવેશ.

વર્ણન

*

ઐતિહાસિક સાધન તરીકે જન્મે કુંડળાઓ મહત્વની હોવાથી તે પર કેટલુંક વિવેચન પ્રસ્તુત થશે.

જૂના પાટણની સ્થાપના વિષે જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાં જૂદા જૂદા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. 'રાસમાળા'માં એક કવિતને આધારે પાટણની સ્થાપનાની મિતિ સં. ૮૦૨ના માઘ વદ ૭ ને શનિવાર આપવામાં આવી છે. પાટણમાં મણુપતિમંદિરના શિલાલેખ મુજબ સં. ૮૦૨ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ ને શુક્રવાર, 'પ્રજન્ધચિન્નામણિ' પ્રમાણે સં. ૮૦૨ના વૈશાખ શુદ્ધ ૨ ને સોમવાર, 'ધર્મારણ્ય' પ્રમાણે સં. ૮૦૨ ના આષાઢ શુદ્ધ ૩ ને શનિવાર 'રાજવંશાવલિ' પ્રમાણે સં. ૮૦૨ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૨ ને સોમવાર તથા 'વિચારચ્રિણિ' પ્રમાણે સં. ૮૨૧ ના વૈશાખ સુદ ૨ ને સોમવાર; એ તિથિઓ મળી આવે છે આ પૈકી સં. ૮૦૨ ના વૈશાખ સુદ ૨ ને સોમવાર તથા આષાઢ સુદ ૩ ને શનિવાર, એ બેનાં જ વારતિથિ મળે છે; તે ઉપરથી રા. રામલાલ મોદીએ એવું અનુમાન કર્યું છે કે વૈશાખ શુદ્ધ ૨ ને સોમવારના દિવસે પાટણની સ્થાપનાની ધર્મક્રિયા થઈ હશે, તે વખતે શરૂ કરેલ યજ્ઞનું સત્ર એ માસ આશ્યું હશે અને લોકો આષાઢ શુદ્ધ ૩ ને શનિવારથી ગામમાં ગહેવ આવ્યા હશે. પરંતુ એજ લેખમાં આગળ તેઓ લખે છે, "શનિવાર અને આષાઢી ૩ ખંડ વસવાટના આરંભનો દિવસ હશે અને અખાત્રીજ ને સોમવાર મુહૂર્ત પ્રમાણે ધર્મક્રિયા આરંભનો દિવસ દર્શો" રા. મોદી એ ખીજ ઉપગંત ત્રીજ ધાગતા હોય તો જ આ કથનો એકબીજા સાથે બંધબેસતાં આવી શકે. પાટણ અખાત્રીજના દિવસે વરયું એ 'મિરાતે સિકંદરી' માં જણાવેલું છે ત્યારે પાટણમાં એવી લોકવાયકા છે કે તે શનિવારે વસેલું છે, એ ઉપરથી રા. મોદી ઉપરું અનુમાન કરવાને પ્રેરણા લાગે છે. યજ્ઞનું સ

લાગલાગટ 'એ માસ સુધી ચાલે એ વિચિત્ર લાગે છે' છતાં વિશેષ વિશ્વસનીય પ્રમાણને અભાવે, પાટણમાં લોકો આપાઠ શુદ્ધ ૩ ને શનિવારથી રહેવા આવ્યા હતા 'એ અનુમાનનો પ્રતિકાર કરી શકાય એમ નથી. અણહિલપુરની સ્થાપનાની ધર્મક્રિયાનો આરંભ જો સં. સં. ૮૦૨ ની અખાત્રોજના દિવસે ધારવામાં આવતો હોય તો એ દષ્ટિએ પહેલી કુંડળીની ઉપયોગિતા ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

ખીજી કુંડળી મુજબ, સં. ૧૭૬૨ એટલે કે ઈ. સ. ૧૭૩૬ માં નવા પાટણની સ્થાપના થઈ. પરંતુ દિલ્હીના અઢાઉદ્દીન ખીલજીએ કર્ણ વાઘેલાને હરાવી જૂના પાટણનો નાશ કર્યો ત્યાર પછી હુંક સમયે જ પાટણ ફરી વાર વસ્યું હોવું જોઈએ, કેમકે અહમદશાહે ઇ. સ. ૧૪૧૧-૧૨ માં અમદાવાદ વસાવ્યું ત્યાં સુધી ગૂજરાતની રાજધાની અને રાજકાળનું કેન્દ્રસ્થાન પાટણ હતું. નવું પાટણ અણહિલપુરનાં જૂનાં ખડેરાથી અગ્નિપૂજા આવેલું છે. નવા પાટણની આસપાસ કિલ્લો છે. તે ક્યારે બંધાયો, એ વિષેનો ચોક્કસ ઉલ્લેખ કોઈ સ્થળેથી મળતો નથી. પાટણ શહેરનું અસ્તિત્વ તો ઇ. સ. ૧૭૩૬ કરતાં ધણી જૂના સમયથી હતું એટલે ઇ. સ. ૧૭૩૬ (સં. ૧૭૬૨)માં પાટણનો કિલ્લો બંધાયો એમ માનવું વાસ્તવિક છે. નવા પાટણનો કિલ્લો મરાઠાઓના સમયમાં બંધાયો હતો એવી કલ્પના આથી ખોટી ફરે છે. તે વખતે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર સુલ્તાન મહમ્મદશાહ (ઇ. સ. ૧૭૧૯-૧૭૪૮) હતો. ઇ. સ. ૧૭૩૦ માં જોધપુરનો મહારાજ અભયસિંહ ગૂજરાતનો સુબો નીમાયો હતો અને તેજ વર્ષમાં તેનો ભાઈ વખતસિંહ પાટણનો હાકેમ નીમાયો હતો. ૫ ઇ. સ. ૧૭૩૩ માં રતનસિંહ ભાંડારીને પોતાના નાયબ તરીકે નીમી અભયસિંહ દિલ્હી ગયો. ૬ ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં પાટણપુરનો પહાડખાન ઝાલોરી વખતસિંહના નાયબ તરીકે

પાટણનો હાકેમ થયો.^૭ આ અરસામાં-આજ વર્ષમાં નવા પાટણનો કિલ્લો બધાયો હોવો જોઈએ. તે વખતે ગૂજરાતમાં જે અંધાધુધી અને ટંટાનું વાતાવરણ પ્રસરી ગયું હતું તેને કારણે પાટણ જેવી અગત્યની જગાએ કિલ્લેમંઘી કરવાની જરૂર જણાઈ હોય તો નવાઈ જેવું નથી. આ કુંડળીનાં વારતિયિ વગેરે, શ્રી. જયવગમ સાન્નીએ ગણતરી કરતાં શુદ્ધ માહુમ પડ્યા છે.

આ કુંડળીઓ પરથી કોઈ જ્યોતિષી ફાલદેશ કાઢે તો તે ઉપયોગી થઈ પડશે.

અમદાવાદ

તા. ૬-૮-૩૬

}

લોગીસાલ જ. સાંડેસરા

ગુર્જરેશ્વરેનું પાટનગર અણહિલપુર

अस्ति ह्यस्तिफवम्भुर्मे धर्मागारं गयास्वद ।

પુરં ધિયા મદાનિક્ષ્ણં નામનાણહિલપાટકં ॥ ૩ ॥ દયાશ્રયકાવ્ય મ

ઉપક્રમ.

ગુર્જરાણાં કે ગુજરાન જેને સંસ્કારી ભાષામાં દિંતું નંદનવન કહેવામાં આવે તે અનેક નગરો અને મદાનશરણી વિખ્યાત છે. તેમાંનાં કેટલાંક તો પ્રાચીન અને અપ્રાચીનતાનો ઘવો કરી કે પૌરાણિકયુગ અમલમાં હોવાનું મનાય છે. ગુજરાતના પ્રાચીન નિદામ જાળન અનેક વિદ્વાનોએ પેનાની કમાવણી કલમ ચલાવી જે તે વિષયોની તાત્પર્ય કરેલી છે પણ ગુજરાતના પ્રાચીન નગરોના ઇતિહાસ પ્રત્યે નેએએ ઉદાસીનતા જે એમ કહીયું તો ખોટું નહિ જ ના. આપણાં પ્રાચીન નગરો ક્યારે રથપાયાં, તેએ યંભવ કેવો હતો અને શા કાળથી નાશ પામ્યાં તે માટે આપણી પામે કમજદ પ્રમાણિક દષ્ટિકાન પુરી પાડે તેમાં સાધનોનો અભાવ જ છે એટલે તે માટે આપ પૌરાણિક આધારો અને પ્રવાસે આપનારા પરદેશીઓની નોંધપોષીનાં વર્ણનોથી જ ચાલે તેવું રહ્યું છે. આવાં પૌરાણિક અને પ્રવાસ વર્ણનો ઉપરથી જે તે શહેરનો આવેશ ઇતિહાસી કાલનો તે કાલ થતું જ થમસાખ છે. હાલમાં આ વિષય તરફ આપણા વિદ્વાને લગ્ન ગયું છે. ગા. ગા. ગુલમણીરાવભાઈએ “ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ” અને “અંભાનનો ઇતિહાસ” પ્રસિદ્ધ કરી આ દિશામાં સારી પ્રગતિ કરી છે. તેમણે કરે અંગ્રાધનો, ઈન્દ્રિ આદિત્ય અને પૌરાણિક ગાદિલનાં વિગતો, અતિદારીક રીતે અધ્યયન અનુમાને, તેમજ મંચાંનગેની લુહીલુહી દષ્ટિકાનો સમન્વય, તેમની પ્રાચીન સંશોધનની પ્રાવિણ્યનાની પગલાણ દર્શાવે છે.

સ્થાપના

અણ્વિહલપુરની સ્થાપના વિ. સંવત ૮૦૨માં ચાવડા વંશના વીરપુરુષ વતરાજે કરી હતી એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પણ તેના માસ વાર અને તિથી માટે આજે કંઈસેઈ મતભેદ પ્રચલીત છે જેનું મુખ્ય કારણ : હાલુદા ઐથોમાંના બીજા બીજા વાર તિથી અને માસને લઈને જ છે. વિચારત્રેણી અને જનકુગમાં હપાયેલી રાજવંશાવળીમાં સંવતનો પથ ફેર છે. તેમાં અણ્વિહલપુરની સ્થાપના વિ. સં. ૮૨૧માં થવાનું જણાયું છે.^૪ પ્રમંધ-ચિંતામણી, ધર્મારણ્ય, ગણપતિ મંદિરનો શિક્ષાલેખ, ફાર્ગસ સમાની રાજવંશાવળી, તીર્થ-કલ્પ, તથા અણ્વિહલપુરની કુંડલી જે મને લાઈત્રી અમૃતલાલના સંપ્રદમાંથી મળી છે. તે બધામાં સ્થાપનાનું વર્ષ વિ. સં. ૮૦૨ જ લખેલું જોવામાં આવે છે. અને પ્રમાણીકપણે વિચારતાં સવત ૮૦૨ની સાલમાં સ્થાપના થવાનું ઇટ લાગે છે. વિચારત્રેણીના મતને જનકુગમાં હપાયેલી રાજવંશાવળીથી પુષ્ટી મળે છે. મે. રા. ગા. ગૌરીશંકર ઝોઝા પણ તેમજ માને છે પરંતુ તેને વધુ મદદ કરે તેવાં પ્રમાણો મળ્યાં નથી એટલે તે માટે બીજાં પ્રમાણીક આધારો મળે ત્યાંસુધી વિદ્વાનોના મતે સંવત ૮૦૨ની સાલ જ સ્વીકારીશું. હવે તેના માસ તિથી અને વાર સંબંધી વિચારીયે

રા. રા. રામલાલ મોદીયે તિથી વારનો નિર્ણય કરવા માટે હુદા હુદા ઐથોના તિથી વારો સાચા છે કે કેમ ? તે બદલ રા. રા. ખારેલાટ પાસે ગણીત કરાવેલ છે તેમાં ફક્ત ધર્મારણ્ય અને પ્રમંધચિંતામણીના તિથી વારો બંધમેસતા આવે છે તેથી તેઓથી અનુમાને છે કે અણ્વિહલપુરના વાસ્તુ વિધાનની શરૂઆત વૈશાખ સુદ ૨થી શરૂ કરી બે માસ પર્વત ચાલી અષાઢ સુદ ત્રીજ શનિવારે પ્રજાવર્ગે વસવાટ કર્યો હશે.^૫ મારી પાસેની અણ્વિહલપુરની કુંડળીમાં સંવત ૮૦૨ના વૈશાખ સુદ ત્રીજ ગુરુવાર લખેલો છે. ખારેલાટ સાહેબના ગણીત મુજબ વૈશાખ સુદ ત્રીજ ને મંગળવાર આવેલો જરૂરી છે એટલે તેમના ગણીત પ્રમાણે આ કુંડળી ખોટી હશે છે.

પાટણ અખાત્રીજે વસ્યાની લોકાકતી છે તેવી જ રીતે શનિવારે વસ્યાનું પણ કહેવાય છે. તે હાલના પાટણની કે અણ્વિહલપુરની સ્થાપના માટે કહેવાતું હશે તેનો નિર્ણય નથી. રા. ગા. મોદીયે બે માસ પર્વત ચાલેલ વાસ્તુ વિધાનના અનુમાન માટે કોઈપણ આધાર આપેલો નથી ફક્ત વૈશાખ અને અષાઢના મજાતા તિથી વારોને લઈને વચ્ચેના ગાળો પુરવા માટે જ તેમને આ અનુમાનની કલ્પના કરી છે. વાસ્તુવિધાન ગમે તેટલા દિવસો પર્વત ચાલે છતાં નગરપ્રવેશને જ જનસમાજ વસવાટની તિથી માને છે. બનતાં સુધી વાસ્તુવિધાન જેવાં શાંતિક પૌષ્ટિક કાર્યો વધુ લગ્યાય તેમ સંભવતુ નથી આવા લાંબા પ્રયોગો શ્રૌતયજ્ઞોમ કરવા પડે છે, જે માસોના માસ સુધી બદલે વર્ષો સુધી પણ ચાલે છે.^૬ આમ બે તિથીયો

૩ જામ્બેજેઝેરીયર વો ૧ ભા. ૧. પા. ૫૧૧. અરબ મુસાફરોનાં વર્ણનો.

૪ વિચારત્રેણી. ચાંદસન ચુક્રીયમની પ્રતનો ઉલ્લેખ જુઓ કાંતમાલા પા. ૧૫૭ રા. મુ. મોદીનો લેખ.

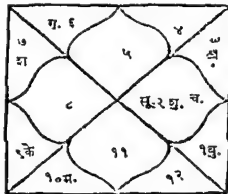
૫. આ સંબંધી તેમનો લેખ જુઓ કાંતમાલા પા. ૧૫૬

૬ જુઓ કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર, આપરતંબ, ચાંતસૂત્ર, બ્રાહ્મણ, અધ્યાયન વિ. ત્રૈલોક્ય

જણાવવા કરતાં પ્રાસંગિક અનુમાનોતે અનુસરી એકાદ તિથી ૬૫રી તે સયુક્તિક છે. અખાત્રીજના દિવસે વસ્યાની લેખિકા અણદિવપુર માટે હોય તો મને મળેલ કુંડળી વૈશાખ સુદ ત્રીજની જ છે. ફક્ત તેના વાગને જ મેં ખારેપાટ માટે પના ગણીત અનુસાર વાધો આવે છે. પરંતુ તેમાં મુકેલા મહો ન્યોતિય ગણત્રી પ્રમાણે તે સમયને યોગ્ય છે એમ ન્યોતિયના અભ્યાસી રા. ગ. મહાદેવ શિવરામ સાહેબુ માનવું છે. એટલે વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે સ્થાપના થયાનું અનુમાન ઠીક લાગે છે. જો કે તેના વાગ માટે વાધો ઉભો જ છે પણ પરંપરાગત હકીકતમાં મંગળવાગને બદલે ગુરુવાર થઈ ગયો હોય તો લલીવાની સુકથી ગુરુવાર નોંધાયો હોય તેમ બની શકે છે. અણહિલપુર સ્થાપનાની કુંડળી નીચે પ્રમાણે છે.

સ્વસ્તિશ્રી જયોમંગલામ્યુદયશ્ચ । સંવત ૮૦૨ વર્ષ શાકે ૬૬૮ પ્રવર્તમાન્યે વૈશાખ સુદિ ૩ ગુરુ દિને રોહિણી નક્ષત્રે વૃષસ્થે ચંદ્રે સૂર્યોદયાત્ ગત ઘટિ ૧) સિંહલગ્ન વદમાન્યે અસ્યાં વેલાયાં શીમદ્ગાહિલપુર પત્તનં સ્થાપિતં ॥

પત્તન જન્મપત્રિકા

અભિધાન

અણહિલપુર નામ વનગજે અણહિલ નામના રખારીયે ઉત્તમ ભૂમિ ખનાખાથી પાડ્યું હતું એમ અનેક વિદ્વાન. ગ્રંથકારોએ નોંધ્યું છે એટલે તેનું મુખ્ય નામ અણદિવપુર હતું એ નિર્વિવાદ રીતે મિલ્લ થાય છે છતાં પણ જુદા જુદા અનેક ગ્રંથકારોએ તેને અણદિવ પાટક, અણદિવપુર પત્તન, અણદિવવાડપુર, ગુજ્જૈન્દ્રપુર, ૧૧ વગેરે નામોથી મહોદધું હોવાના કેટલાક પ્રમાણો મળે છે પુર, પાટક, નગર, પત્તન, વગેરે એક જ નામના જુદા

- ૭ (૧) હેમચંદ્રાચાર્યકૃત સં. દ્વયાશ્વય સર્ગ ૧ શ્લોક ૪ અક્ષપતિલક્ષણિનો ટીકા સં. વિષ્ણુ આખાણ કાથવટે.
- (૨) પ્રા. દ્વયાશ્વય (કુમારપાલચરિત્ર) સ. ૧ શ્લોક ૨ પુર્ણકળશમખિનો ટીકા સં. શંકર પાંકરંગ પંડીત.
- (૩) પ્રવંચ ચિંતામણિ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી સંપાદીત પા ૨૦
- ૮ (૧) પુરંધ્રિયા સદાશિવપંડે નામ્નાણહિલ પાટકં । સ દ્વયાશ્વય ન ૧ શ્લોક ૪
- (૨) ધામધિયોજ્ઞહિલપાટક નામ કામ લીલામયંજયતિ મૂર્તરમૂર્તિમૂળ નરનારાયણાનંદ સ ૧૬. ૨૯

જુદા પર્વાઓ હોનાનું “અમર” સૂચક છે. ૧૨ એટલે તે બધાં નામો એક પર્વાયવાગી હોવાને લાઈને જુદા જુદા નિહનોએ તે મુક્યા હરો જેથી અણહિલપુર નામમા કાર્ન ફેર પડતો નથી શુર્જરેન્દ્રપુર નામ કવિ કલ્પનાનું જ પરિણામ છે કારણ શુર્જરેશ્વરના નગરને શુર્જરેન્દ્રપુર કહી શકાય

આ સિવાય અણહિલપુરના જુદા જુદા નામો આગળ મુસાફરાયે પોતાની નોંધપોથીમા નોંધ્યા છે હી સ ૫૪૦ ઈ સ ૯૫૧મા આવેલ મુસાફર અલઆસ્તિથી અરહલ, કામ્હલ, અને કામ્હલ નામો અણહિલપુર માટે જણાવે છે ઈબ્ન હૌકલ ઈ ૯૭૬, કામ્હલ, કામ્હલ, અને કમ્હુન નામો નોંધે છે બ્યારે અલઈદ્રીસી અગીયાગમા સંકાના અંતમા અણહિલપુરને મગ્દુલ તથા નદ્રવાલ કહે છે અઈમેરની તેનું સાચું નામ અણહિલવાગ જણાવે છે ૧૩ આમ જુદા જુદા મુસાફરાયે અણહિલપુરના અનેક નામો પાડ્યા છે પણ તે બધા અણહિલ પુરના મનકલ્પિત ઉચ્ચારો છે જે બહાગના મુસાફરાએ પોતાની ભાષા પ્રમાણે તેનો ઉચ્ચાર કરતાં સાચા નામથી વધુ દૂર લાગે છે

પરિસીમા

અણહિલપુરનો ઘેરાવો ફરતો ૧૦ કોસ હતો એમ ઈર્નલટોડે કુમારપાળ ચગિના આધારે નોંધ્યું છે ૧૪ પરંતુ ચેની પરિસીમા ક્યાથી જ્યાં મુધી હતી તે જણાવતાં હાલમા ૪૬ પચ્ચ સાધન ઉપલબ્ધ નથી એટલે તે બદલ અનુમાનો ઉપર જ આધાર ગણવો પડે છે. વળી તેનો આગર ચતુરસ્ર, વૃત્ત, લગચોરસ કે અષ્ટકોણ હતો તે જાણવા માટે પચ્ચ કઈ સાધન નથી સાધારણ અનુમાને વિચારતાં જો તે સમચોરસ હોય તો તેની લનાઈ પહોળાઈ નીદાન ચાગ ચાગ માર્ધવની હોવી જાણ્યે દ્વાઅથ કાવ્યમા અણહિલપુરને પૃથ્વીના

(૩) અણહિલપાટક મિતિ પ્રથિતં પુરમસ્તિ નિર્જિત મહેન્દ્રપુરમ્ ॥

વસંતવિલાસ સ. ૨ શ્લો ૧

(૪) અસ્તિથી વનરાજરાજરચિત પ્રોહ પ્રતિષ્ઠં સ્ફુટ ।

તત્ર શ્રીઅણહિલપાટક મિતિ પ્રાપ્ત પ્રાંતઠં પુર ॥

ચાગિત્રમુદરગણિકૃત કુમારપાળચરિત્ર સ ૧ શ્લો. ૭

૯ વશક્તશ્રીરણદિલ્લ પત્તન પુર સન્નિર્મિત મૂતલે ।

મુનીશ્રીહિમાશુવિજ્ઞાણ પામેની આમુદ્રીત ગજવશાવળી
શ્લોક ૨૬ ભાગતિય અનુશિલનમા કુમારપાળનો લેખ દીપ ન ૧

૧૦ તત્રથતિથ તિલય તુલ્લં અણહિલપાટકપુર ઘણ સુવન્નં

કુમારપાળ પ્રતિભોધ પ્રથમ પ્રસ્તાવ શ્લો ૩૬

૧૧ જિનવર્મપ્રતિગોધઃ કલ્હસોડય ગુર્જરેન્દ્રપુરે ।

કુમારપાળ પ્રતિભોધ પ્રશસ્તી અ તે પા ૪૭૮

૧૨ પૂ મ્ત્રી પુરી નગર્યાવા પત્તનં પુટમેદનમ્ ॥ અમરકોશ પુગર્ભ પા ૩૬

૧૩ સચાહિનુ ભાષાતઃ વો ૧ પા ૧૫૩

૧૪ દ્રાવેતસ ડન વેટર્ન ઈડીયા પા ૧૫૬

પશ્ચીમ દિશામાં વડલીગામ નજદીકમાં નદી સુધી તેની ઇંખાઈ હોવાનું અનુમાનાય છે હારણ હાલનું વડલી ગામ જેને સંસ્કૃતમાં વટપક્ષીકા કહેવામાં આવે છે તે અણહિલપુરના સમકાળમાં મોટું ગામ હતું. ત્યાં અનેક જૈન મંદીરો રહેતા હતા તેટલું જ નહીં પણ તેઓને લઈને કેટલાક સાહુઓ ત્યાં રહેતા હોવાનું જણાય છે. સંવત ૧૬૨૧માં પ્રખ્યાત જનાચાર્ય વિજયદાનસૂરી અહીં નિર્વાણ પામ્યા હતા એમ ત્યાંના શિવાલેખ ઉપરથી જણાય છે.^{૧૯} આજરના સમકાલીન હીરવિજયસૂરિયે પાટણથી વડલીમાં વિદ્યા કર્યાનું " હીરસૌભાગ્ય " કાવ્ય જણાવે છે.^{૨૦} હાલમાં વડલી ગામ પાસેના ટેકરાને ત્યાંના લોકો અણહિલપુરના ધીંગડા તરીકે ઓળખાવે છે પણ કદાચ તે અણહિલપુરનું જકાત નાકું હોય એમ સંભવે છે.

આ પ્રમાણે તેની પરિસ્થિતિ વિચારતા અણહિલપુર ફરતું ૧૨ કાસના ઘેરાવામાં હશે તેમાં કોઈ અતિશયોક્તિ જણાતી નથી.

સામાન્ય વર્ણન

હવે અણહિલપુર કેતું હશે તે જોઈયે અણહિલપુરને ફરતો કોટ હતા એમ કેટલાક મંથકારિયે નોંધ્યું છે.^{૨૧} વળી તેમાં હરવા ફરવા માટે અનેક ખાગખગીયા હતા એમ દયાશ્રય કાવ્યમાં જણાવતાં લખ્યું છે કે " આ ખાગોમા પહૂતતુજન્ય પુખ્તો થતાં હતાં તેને દેવકાર્યાર્થ ચુંટવા માટે રંભાસ્તંભ અસ્થિનીવાળી, મહોન્મત હસ્તીની જેની, અને વઢવ્રકુટીવાળી, સ્ત્રીઓ આ ઉઘાનોમાં આવતી"^{૨૨} આ સિવાય કીર્તિકૌમુદીકારે ખાગ ખગીયાઓ હોવાનું નોંધ્યું છે.^{૨૩} આ નગરમાં અનેક વિદ્યાલયો અને છાત્રાલયો હતાં જ્યાં વિદ્યાર્થિયો અભ્યાસ કરતા હતા ^{૨૪} આ સિવાય સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગના કાંડા ઉપર સત્રશાળાઓ, ત્રિદાશાળાઓ, અને મઠો બંધાવ્યાનું દયાશ્રયકારે જણાવ્યું છે.^{૨૫} તેમાં ૮૪ ચૌદાં અને ખાવન ખખરો

૧૯ ગુજગતીનો દીપોત્સવી અક સને ૧૯૩૧ શ્રી. ભો. જે. મંડેલગનો લેખ.

૨૦ હીરસૌભાગ્યકાવ્ય પા. ૫૪૫

(૧) નાગેહનુ ધવલં: શિર્ષં વિશ્રાદ્ સાલોત્ર સર્વતઃ ॥ ૧૨૭ સં. દયાશ્રય.

૨૧ (૧) તસ્ય અઘતસ શોભાકારિત્વાત શૈલ્પરદત્યંભૂત પ્રાકીરઃ કોટુચવ્રગજતે પ્રા. દયાશ્રય અ. ૧. શ્લો. ૪ પૂર્ણકલરાગિણીની વ્યાખ્યા.

(૨) સાક્ષાદસ્યામિતોષા ચનોઘર વિમુના વૈષ્ટિતા વપ્ર વેશાત્ ॥

હમ્મીર મહમદન પા. ૪૭ અં. ૫. (૪) સુકૃત સંદીર્તન શ્લો. ૨૦ મર્ગ ૧

(૩) શૌભે જે હારનું કામ સારનાર મુકોટથી (૫) વસંતવિલાસ શ્લો. ૪૦ મર્ગ ૨ શું વર્તુલ થયે પ્રુણે રક્ષાતુકળી ચોટથી. (૪) કીર્તિકૌમુદી અ. ૧. વ. ૬. આચાર્યનું ભાર્યાતર

૨૨ ભક્તિ પ્રત્તેભગામિન્યો રમ્ભાસ્તમ્ભા નિમોરઘઃ ।

સર્વર્તુ મણિહતોષાનેષ્વત્રલ્કાર સ્વોક્ષના ॥ ૧૧

૨૩ કીર્તિકૌમુદી શ્લો. ૫૦ સ. ૧

૨૪ દયાશ્રય મહાકાવ્ય સ. ૧. શ્લો. ૭

૨૫ એજ ન. સ. ૧૫ શ્લો. ૧૨૦થી ૧૨૨

હતાં. ૨૬ ત્યાં રેશમી, સુતરાઉ, મઝમઝ, વિગેરે કાપડનો મોટો વેપાર ચાલતો. હીરા મોતી અત્તર વિ કીમતી ચીજો વેચાતી. રાજ એક લાખ ટકા જકાતની ઉપજ હતી. ત્યાનો વેપાર ખૂબ પ્રગતીમાન હતો. ત્યાં અઢારે વર્ણના લોકો રહેતા હતા રાજધાનીના મુખ્ય મથકને કારણે તેમજ વેપારનું મહાસ્થાન હોવાને લીધે ત્યાં વસ્તીનું પ્રમાણ મોટું હતું જેથી તેને નરસમુદ્રની ઉપમા આપવામાં આવતી. ત્યાં ગજશાળા, અશ્વશાળા, ચંદ્રશાળા વિગેરે અનેક શાળાઓ હતી. વળી ત્યાં અનેક રાજમહાલયો, મંદિરો, પ્રાસાદો, વિહારો, અને ધર્મ-સ્થાનો હતાં જેનું વિસ્તૃત વર્ણન તેના વિભાગમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવશે. નગરની નજીકમાં જ સરસ્વતી વહેતાં હતાં જેનો પ્રવાહ બહુ જ વેગવંત અને અગાધ હતો. ૨૭ શહેરની નજીકમાં સહસ્ત્રલિંગ સરોવર હતુ જે શહેરને અનુપમ સૌંદર્ય આપતું તેને અનેક ઓવારા હતા અને ફરતાં સહસ્ત્ર શિવમંદિરો તેમજ બીજાં અનેક દેવમંદિરો હતાં.

રાજમહાલયો, પ્રાસાદો, દેવમંદિરો, વ.

અણહિલપુરના સામાન્ય વર્ણનમાં અનેક રાજમહાલયો, પ્રાસાદો અને દેવમંદિરો હોવાનું જણાવ્યું છે પણ તે કોનાં કોનાં મંદિરો હતાં તેમજ કોણે બંધાવ્યાં હતાં તેનું યથાયોગ્ય વિવેચન બાકી જ છે એટલે અહીં વિસ્તારથી તેની અન્વેષણ કરવામાં આવી છે.

અણહિલપુરનું વર્ણન કરતાં અનેક અંશોમાં રાજમહાલયો પ્રાસાદો અને દેવમંદિરોનાં વર્ણનો આપ્યાં છે. ચાવડા અને સોલંકી રાજકર્તાઓએ પોતાના રાજ્યકાળ દરમ્યાન અનેક મહાલયો, અને મંદિરો બંધાવ્યાનું ઇતિહાસ સૂચવે છે. મુનીરાજ હેમચંદ્રે પણ દ્વાયત્રય કાવ્યમાં વનરાગદી રાજકર્તાઓએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંભૂ, અર્ધન, ચંદ્ર, સૂર્ય, સ્કંદ વગેરેનાં મંદિરો બંધાવ્યાનું સૂચવ્યું છે. ૨૮ કીર્તિદામુદીકાર અણહિલપુરનાં દેવાલયોને દિમાલય જેવાં ઉત્તમ અને સૌન્દર્યવાન જણાવે છે ૨૯ જૈનધર્મોનાં પંચાસર પાર્શ્વનાથનું મંદિર, કોકાવસતિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર, અને અરિષ્ટનેમીનું મંદિર હોવાનું પ્રબંધચિંતામણી તથા તીર્થકંઠપ ઉપરથી જણાય છે. ૩૦ આમ અનેક મંદિરો તથા પ્રાસાદો માટે ઉપરોક્ત તેમજ બીજાં અનેક અર્થાતરેખાંથી મળતાં પ્રમાણોના આધારે અણહિલપુર રાજમહાલયો અને દેવમંદિરોથી વિભૂષિત હતું એમ સ્પષ્ટ જણાય છે આ બધાં મહાલયો અને મંદિરો કયા કયા રાજાઓએ કોનાં કોનાં બંધાવ્યાં હતાં તે જણાવવા મં. તથા પ્રા. દ્વાયત્રય મહાકાવ્ય, પ્રબંધચિંતામણી કુમાર-પાળ, પ્રતિબોધ, સુકૃત સંકીર્તન, વસંતવિલાસ, પ્રભાવક ચરિત્ર વગેરે અનેક પુસ્તકોના આધારે નીચેની યાદી આપવામાં આવી છે

૨૬ ચંડરાસો જિજિ ચંડહટા વર વસહ વિહાર મહ મંદિર ઉત્તંગ ચંગ
અનુપોલીપગર ॥ ૫. ॥ સમરરાણુ દ્વો. મા પ્રા. ગુ. કા. સં.

૨૭ દ્વાયત્રય કાવ્ય સર્ગ ૧ શ્લો. ૨૩

૨૮ દ્વાયત્રય મહાકાવ્ય સ. ૧ શ્લો ૪૬

૨૯ કીર્તિદામુદી સર્ગ ૧ શ્લો. ૬૧

૩૦ પ્રબંધચિંતામણિ દુ. કે. શાસ્ત્રીય સંપાદીત પા ૨૦ તીર્થકંઠપમા કોકાવસતી કાવ્ય તથા અરિષ્ટ નેમીકંઠપ જુઓ.

અનુક્રમ	રાજ્યનું નામ	તેણે યધાવેલ મહાસ્થાનો
૧	વનરાજ	પચાસર પાર્શ્વનાથ, ડોશ્વરી પ્રાસાદ, અણહિલગિરિ
૨	ચોગગમ	નિકેતન અને ધવલગૃહ
૩	ભૂવડ	ચોગીશ્વરીનું મંદિર
૪	મૂળગજ સોનકી વડ	ભૂવડેશ્વર પ્રાસાદ
૫	આમુડ	મૂળગજ વસંતિકા, મુળવદેવ સ્નામીનું મંદિર,
૬	દુર્લાભ	ત્રીપુરૂષ પ્રાસાદ
૭	ભીમ	ચંદનનાથનું મંદિર, ચાચીમેશ્વર મહાદેવ
૮	ભીમની સ્ત્રી ઉદયમતિ	મદનરાકરનું દેવાલય, દુર્લાભ સરોવર, સાત માગનું
૯	કર્ણદેવ	ધવલગૃહ, વીંગપ્રાસાદ
૧૦	સિદ્ધરાજ	ત્રીપુરૂષ પ્રાસાદ, ભીમેશ્વરદેવનું મંદિર, ભીરૂઆણીનું
૧૧	કુમારપાળ	મંદિર
		રાણીની વાવ
		કર્ણમેરૂ પ્રાસાદ
		સહસ્રલિંગ સરોવર અને લાના અનેક દેવમંદિરો
		સત્રાગારો અમ્બયન મંદિરો સિદ્ધગજ મેરૂ વિ.
		કપર્દીકા વિહાર, મૂષક વિહાર, વરડ વિહાર, યુકા
		વિહાર બીજા બનીસ વિહારો, કુમાર વિહાર
		ત્રીભુવન વિહાર, સત્રાગાર, પોપધશળા વિ

આ પ્રમાણે અણહિલપુરમાં અનેક ધવલગૃહો, રાજમહાલયો, પ્રાસાદો અને દેવમંદિરો હતા આ સિવાય અણહિલપુરમાં ૧૮૦૦ તો કોટવાધીરો હતા જેઓના મકાનો પણ કળા ટોરાણના અત્યંત નમુનાઓ હશે ૩૧ જે મહારાજાઓએ ડોહોઈ, ઝીંઝુવાડના ગુદર કિલ્લાઓ બધાવ્યા હતા, જેમણે અનેક ઠેકાણે અદ્ભૂત કળા સ્થાપત્યો ઉભા કર્યા હતા વગી ન્યા દેલવાડા, મેતુ જય અને ગીંગનાર ઉપર કરોડો રૂપિયા ખર્ચી દેવમંદિરો બધાવનારા વસ્તુપાળ, તેજપાળ વિમળશાહ વગેરે કુમેરૂ જેવા ધનીકો રહેતા હતા ત્યાંના રાજમહારાજાઓએ તેમજ તે બધા દાનેશ્વરીયોએ પોતાના રાહેરમાં પણ ભવ્ય કળા કારીગરીથી યુક્ત અનેક મહાલયો, મંદિરો અને પ્રાસાદો પણ બધાવ્યા હશે એમ અનુમાન કરીએ તો ખોટું નહીં ગણાય વસ્તુપાળ તેજપાળના મહાલયની એક તુલ્લી તથા બે સ્તંભો તેના ઉપરના શિનાલેખ સાથે મળી આવ્યા છે જેના ઉપરથી પણ જણાય છે કે તેઓના પ્રાસાદો શિષ્ટ સ્થાપત્યના અત્યંત નમુનારૂપ હશે આમ અણહિલપુર અનેક દેવમંદિરો, રાજમહાલયો, પ્રાસાદો જુનાલયો, સત્ર શાળાઓ, પોપધશાળાઓ, અને દેવવિદ્યામંદિરોથી શોભતું હતું અને તેને લઈને જ તેનું વર્ણન કરનારા ત્રયકારોએ તેને સુરપુર, કે અમરાવતી જેવું જાનવ્યમાન જણાવ્યું હશે આ સિવાય આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે સહસ્રલિંગ સરોવરના ત્રીજા આતીય દેવમંદિરો પણ આ નગરને વધુ શોભાવતા હતા

અર્થાંતરોમાં અણહિલપુર

આગળ ઉપક્રમમાં જણાવી ગયા પ્રમાણે આ આખોયે નિગધ જુદા જુદા પ્રયોના અભિપ્રાયને અનુસરી તે ઉપરથી તારવી કાઢનામાં આવ્યો છે તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય પ્રયોના

૩૧ જુઓ વારતિય અનુશિલનમાં હિમાશુવિજયજીનો કુમારપાળ ઉપર લેખ

વર્ણનો હુંકમાં અહીં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી પણ સુઘ વિદ્વાનોને અણહિલપુરનો આછો ખ્યાલ આવી શકશે.

અણહિલપુરનું સૌથી પહેલું અને સર્વશ્રેષ્ઠ વર્ણન દ્વાપત્ય કાવ્યમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ફક્ત નગરવર્ણન માટે જ ૧૩૦ શ્લોકો લખ્યા છે. ગુર્જરેશ્વરેના ઇતિહાસના ધકતરમાં તેઓના પાટનગરનું વર્ણન આપવામાં મુનીગજ હેમચંદ્રે બાકી રાખી નથી. તેમણે નગર વર્ણન એકહું જ નહીં આપતાં તેની સાથે તે સમયની ત્યાંની સામાજિક પરિસ્થિતિનો પણ ઠીક નોંધ લીધો છે. આ બધાથે શ્લોકોનું જ. પાંતર અહીં આપવા જતાં એક મોટું પુસ્તક થઈ જાય તેથી તેનો હુંક સાર અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

“અણહિલપુર ધર્મનું આગાર અને લક્ષ્મીથી સમૃદ્ધ નગર છે જ્યાં વિદ્યા કળા માટે અનેક શાળાઓ છે ત્યાં અનેક વિદ્યાર્થિયો પોતાનો અભ્યાસ સારી રીતે કરી શકે છે. આ નગરની આસપાસ અનેક ઉદ્યાનો, બાગબગીચાઓ મનુષ્યોનાં મીતને હરણ કરનારા છે. અણહિલપુરના મનુષ્યો બહુજ સુખી છે જે ધર્મન્યાયથી વર્તી નાના પ્રકારના સુખોપભોગ લે છે, નગરની પાસે પવિત્ર સરસ્વતી નદી વહે છે જે પોતાના પુનિતાચૂત વડે જનસમાજને પવિત્ર બનાવે છે. નગરના મહાલયો અને મંદિરો ગવાક્ષ (ઝુળતા ઝંકપા) અને અગાસીવાળા હોય છે નગરજનોની સ્ત્રીઓ અગાસીમાં ત્યારે ઉભી રહે છે ત્યારે આકાશમાં જાણે સેંકડો ચંદ્રો ઉગ્યા હોય તેમ જણાય છે. નગરની આસપાસ મોટાં ગોચરો છે જ્યાં પશુઓ આનંદ લે છે. અણહિલપુરમાં સર્વજનનાં બાળકો અમી જેવાં તેજસ્વી હોય છે. આ નગર વિદ્યાકળાનું મહા ધામ છે જ્યાં ષડ્દર્શનના મોટા વિદ્વાનો પોતાનો વિદ્યાભ્યાસગ વધારવા આવે છે. નગરજનોની અને પ્રજાવર્ગની સુધામીક વૃત્તિ વડે નાના રોગ ઉપદ્રવો અહીં આવતા નથી શહેરમાં અનેક દેવમંદિરો, મહાલયો અને પ્રાસાદો છે જે રાત્ર તથા પ્રજાએ બધાવેલાં છે. અહીંના લોકો અતિથી સત્કારને વધુ પવિત્ર માને છે અને તેથી અહીં અતિથીઓનો સારો સત્કાર થાય છે. દેવને જગાડવા માટે મંદિરોમાં શખ વગાડવામાં આવે છે અહીં અનેક કોટયાધીશો રહે છે જેના મકાન ઉપર ધર્મી રાખવામાં આવે છે. લક્ષ્મીવાન પુરુષોને ત્યાં ક્ષત્રિયો ચોક્કા કરે છે. એવો આ નગરનો ઇદ્રુદ્ધ વૈભવ જે ઇદ્રના નગરને તે પણ કાંકી દે છે”

પ્રાકૃત દ્વાપત્યકાવ્ય જેને કુમારપાળ ચરિત પણ કહેવામાં આવે છે તેમાં હેમચંદ્રાચાર્યે સર્ગ પહેલાના બેથી સત્તાવીસ સુધીના શ્લોકોમાં અણહિલપુરનું જન્ય વર્ણન આપ્યું છે તેમાં વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે.

“આ નગર જણે પૃથ્વીના હારમાંના સત્તાવીસ ખોતીમાંનું એક ખોતી હોય તેમ પૃથ્વીનાં મહાનગરોમાં તેની ગણના કરવામાં આવે છે જેની ચારે બાજુ કોટ વિટળાયેલો છે. તે સાતવાહનની પ્રતિષ્ઠાન પુરી જેવું સત્પુરુષો અને સદાચારીયોનું મહા સ્થાન છે. અહીંના નગરજનો ધર્માચરણ વાળા અને પવિત્ર છે. અહીંનાં ઘરો એવાં સુંદર શોભી રહ્યાં છે કે જેમ શઙ્ક્રાતુમાં વસુધા અપૂર્વ મૌદ્યને ધારણ કરે છે, તેમ આ નગર લક્ષ્મીથી શોભી રહ્યું છે. અહીંની અપ્સરાતુલ્ય સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ તેમજ શુરપદેશને વશવર્તિ બની સ્વધર્માચરણથી કૃત્ય કૃત્ય બને છે. આ બધી સ્ત્રીઓનાં નેત્રો મૃગ જેવાં હોઈ જાણે નાર્ગંગનાઓ હોય તેમ જણાય છે. અહીંના નગરજનો નાના પ્રકારનાં દાનો કરે છે. જે કે પૃથ્વી ઉપર

અત્યારે કલિયુગ આવે છે ત્યાં અહીં કલયુગ કરતાં પણ વીસથી ત્રીસ ઘણો ધર્મ વર્તી રહ્યો છે. આ નગરને જોતા અદસ્તપતિનું વાચસ્પતિત્વ બૂલી જવાય તેવું તે વિદ્વાદ્જ્ઞાનું કેન્દ્ર છે. અહીં અનેક દેવમંદિરો છે. ”

પ્રભાવક ચરિત્રના હેમસૂરી પ્રબંધમા અણુદિલપુરનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

“ અણુદિલપુર નગર એવું મુંદર છે કે જેનું વર્ણન કોઇએ (ગાય) પણ કરી શકતો નથી. જે પ્રાસાદ રાગ વડે ગોભી રહ્યું છે. જ્યાં લક્ષ્મીપતિ લોકેશ્વર શિવ, અર્ધન વગેરે દેવાઓ આવી નિવાસ કર્યો છે ”

નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્યમા વસ્તુપાળે અણુદિલપુરનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

“ જગતના મહા નગરોની લાવણ્યતામા ગરીબ, પદ્મના નગર જેવી શોભાવાળું અને લક્ષ્મીના ધામરૂપ લીલાને પારણ કરનાર અણુદિલ પાટકનગર ગુર્જરભૂમિને ભૂષિત કરી રહ્યું છે. જ્યાંના મનુષ્યો આનંદીત થઈને પ્રતિદીન વાગ્દેવનાને માતાપિતાની માફક પ્રસન્ન (પ્રીતી ગળે છે) વળી તેઓ નિર્મલસરવાળા હોઈ લક્ષ્મી તેમના સાગ કરતી નથી અર્થાત્ તેઓ વિદ્યાવાન નથા લક્ષ્મીવાન છે. ”

કવિ સોમેશ્વર કાવિ કૌમુદીમાં અણુદિલપુરનું ઝલકદાર વર્ણન કરતાં લખે છે કે

“ શોભા અને કલ્યાણના નિવાસરૂપ અણુદિલપુર શોભી રહ્યું છે. તેની આસપાસ કાટ છે તેથી જાણે આ નગરે દાર પહેર્યો હોય તેમ જણાય છે. અહીંના રાજમહેલો અને ધરોની અગાશીઓમાં ત્યારે સ્ત્રીઓ રમે છે ત્યારે આકાશ (શતચંદ્ર નમસ્તલ) જાણે સેંકડો ચંદ્રોથી શોભતું હોય તેમ જણાય છે. અહીં કાઈ ઠેકાણે ગીત ગવાય છે કાઈ ઠેકાણે વેદોપાય થાય છે અને કાઈ ઠેકાણે અદીજનો સ્તુતી કરે છે, જ્યાંની શોભા એવી સરસ છે કે તેને જોઈને લંકા શંકા કરે છે, ચંપા કંપે છે, વિદિશાકશ થઈ ગઈ છે, કાશીની સંપત્તી નાશ પામી છે, મિથિલા શિથિલ થઈ છે, ત્રીપુરીની શોભા ઝરી ગઈ છે, મથુરા મંદ થઈ છે અને ધારા તેના ચુલો જોઈને નિરાધાર બની ગઈ છે. ત્યાં હિમાલય જેવાં ઉંચાં સફેદ દેવમંદિરો શોભી રહ્યા છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓ રૂપવાન, કાતિમાન અને ચુલુવાન હોય છે. આ નગરની નજીકમાં સહસ્રલિંગ સરોવર છે જેના તટ ઉપર અનેક દેવમંદિરો શોભી રહ્યાં છે. ”

સિદ્ધ સારસ્વત બાલચંદ્રસૂરિએ અણુદિલપુરનું વૈભવો વર્ણન વસંતવિલાસમાં કર્યું છે. જો કે તે અતિશયોક્તિ અલંકાર પ્રચુર છે પણ તેમાંથી તેનો આજોખ્યાત આવે તેવું સાદું વર્ણન અહીં આપવામાં આવ્યું છે.

“ અણુદિલ પાટકનગર મહેદ્રપુર એટલે પદ્મના નગર જેવું છે જ્યાં લક્ષ્મી અને સરસ્વતી વિના કલહ વાસ કરે છે. ત્યાં અનેક દેવમંદિરો છે જે ઘંટડીચોરૂપી મુખોવડે અને ધ્વજઓરૂપી હાથોવડે અહીંના ગમ્મઓનાં પરોગાન ગાઈ રહ્યાં છે. જ્યાંનાં ઘરો સ્ફટિક જેવા ઉજ્જવળ હોય છે જેમા લોકોનાં પ્રતિબિંબ પડે છે. વળી તેની ભીતો મણીમય અને સમીચ છે ત્યાં અનેક જનના કૂલઝાડોથી જનતા અગીચાઓ છે. ચંદ્રને પણ શરમાવે તેવી અહીં ચંદ્રાળાઓ છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓ કૃપાળ દાર્દરૂપ કટાક્ષ ઘાણ: એટલે ત્રીજ કટાક્ષ ફેંકનારી હોય છે જે સ્વરૂપવાન હોઈ કાળીપુરોનાં ચિતોને વિહ્વળ બનાવે છે. ”

આ નગરને ફરતો કોટ છે જેની પાછળ જળથી ભરેલી પરિખા (ખાઈ) કોટનું અને નગરનું રક્ષણ કરી રહી છે. આ નગરની પાસે દુર્લભ સરગમ્ (સહઅલિંગ સરોવર) આવેલું છે. આમ અણહિલપુરનો વેભવ અન્યનગરોના સૌંદર્યનો પગભવ કરે છે.”

સુકૃતસંકીર્તનકાર અરિસિંહ લખાણપુર્વક વર્ણન કરતાં નોંધે છે કે “જેમ શ્રીઓના મુખમાં સ્મર, કમલમાં લક્ષ્મી, સુન્દરીના હૃદયમાં યોગ, અને તપસ્વીઓમાં સંયમને ધારણ કરાયેલા હોય છે, તેમ પુરંદર પત્તનાભ એટલે હૃદના નગર જેવું, શ્રીપુર લક્ષ્મીના ધામરૂપ, આ અણહિલપુર નગર ને પૃથ્વી ધારણ કરે છે. તે નગરમાં વનરાજ દેવાંશી રામ હતો તેણે પંચાસર પાર્શ્વનાથનું મંદિર નવિન રીતે આ નગરમાં બંધાવ્યું ત્યાં તે પૂર્ણ પ્રીતીવંદ પ્રભુનું ધ્યાન કરતો. આ નગરની પાસે ઉંચો રાજમહેલ હતો ત્યાં ગગનસિંધુ ગામી પક્ષીઓ વિશ્રામ કરતાં હતાં. આ નગરને ફરતો કોટ હતો.”

ચારિત્ર મુદર ગણી કુમારપાળ ચારિત્રમાં અણહિલપુર માટે લખે છે કે વનરાજ સ્થાપિત અણહિલપુર પ્રૌઢ પ્રતિષ્ઠાવાળું મહાનગર છે ત્યાંના મનુષ્યો પૂર્ણાભિલાષી હોઈ દેવના જેવા ધર્મવાન હોય છે. આ નગરની પાસે વાદળાંથી વાતો કરતો ઉંચો રાજમહેલ છે જેના ઉપર ઉચ્ચ શ્રોણીશ્વર કુટ્ટી રહ્યો છે. આ મહેલની ઉંચાઈને લીધે સૂર્ય પોતાના ભંગની શંકાથી કોઈક વખત વાદળામાં પેસી જાય છે. આ નગરને જળપરીવૃત્ત મોટો દુર્ગ છે. અહીંની સ્ત્રીઓ ત્યારે ગવાક્ષો અને આગાસીઓમાં ઉભી હોય છે ત્યારે આકાશમાં સેંકડો ચંદ્રો પ્રકાશતા હોય તેમ જણાય છે. (સહસ્ર ચંદ્રં ગગનં વિભાતિ) અહીં સ્વર્ગલોક જેવાં અનેક જનચૈત્યો છે અહીંના દાન, માન, કળાકૌશલ્ય, રૂપ, અને સૌખ્યથી, ત્યાંનો જનસમાજ તો શું પણ દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે. ત્યાં હંમેશાં ધર્મનિરત વ્યવહાર ચાલે છે.

આ સિવાય કુમારપાળ પ્રતિષ્ઠા, મોહપરાજય, હમ્મોરમદમદન, ખાલભારત (કવિ પ્રચરિત), સુકૃત કીર્તિ કલોચિની, અને સમરગમ્ કાવ્યમાં અણહિલપુરનું પ્રતિબિંબિત વર્ણન કર્યું છે પણ વિસ્તારભર્યું તે બધાં અહીં આપવામાં આવ્યાં નથી.

અરબ પ્રવાસીઓનું અણહિલપુર

હિંદની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતીની પ્રશંસાર્થી આકર્ષાઈ અનેક વિદેશી મુસાફરો હિંદના પ્રવાસે આવ્યા છે. તેઓએ પોતાના પ્રવાસમાં જે જે સમૃદ્ધનગરો જોયાં છે તેની કેટલીક નોંધ તેમની પ્રવાસપોથીમાંથી મળે છે. વિદેશી મુસાફરોમાં ટોલેમી ૪ સ. ૧૫૦ માં હિંદની મુલાકાતે આવ્યો હતો ત્યારપછી પણ કેટલાંએ ગ્રીક અને અરબ મુસાફરો ભારતવર્ષની વાત કરી ગયા છે. ૬ સ. ના દસમા શ્વેકમાં અને ત્યારબાદ હિંદના પ્રવાસે આવેલા કેટલાક અરબ મુસાફરોએ અણહિલપુરની મુલાકાત લઈ તેની નોંધ પોતાની પ્રવાસપોથીમાં લીધી છે. સોલકી અને વાગેલા રાજ્યકાળમાં લખાયેલા ગ્રંથોમાં અણહિલપુર અને ત્યાંના રાજાઓનાં વર્ણનોમાં અનિદ્યોક્તિ હોવાનો સંભવ છે. ત્યારે અરબ મુસાફરોની નોંધમાં તેવી મિથ્યાઅરવાણી હકીકત નોંધાવા કારણ નથી તેથી તેઓની પ્રવાસ નોંધનાં હુંકે વિવરણો અહીં આપવા પ્રયત્ન થયો છે. આથી પણ વેભવી અણહિલપુરની સમૃદ્ધી અને વિદ્યાપ્રાપ્તિ કંઈક ખ્યાલ આવશે.

અત્ર પ્રેસિ ખરી ઈ. સ. ૯૫૧માં નોંધ લઈ જણાવે છે કે “ અમદાવદ કે કમ્મલ હિંદુ” એક મુખ્ય નગર છે તે હિંદના ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું છે. આ નગરમાં જતાં મનસુરથી ૮ દિવસ લાગે છે. ત્યાંથી ચાર દિવસ ખંભાત જવાય છે. તે ગુજરાતનું મોટું શહેર છે અને મનસુર જવાના મુખ્ય રસ્તામાં આવેલું છે. મનસુર દંદાગ્રાહી ઉત્તર રીતેર માઇલ દૂર આવેલું છે. ”

ઈપ્પનહૌકલ (ઈ. સ. ૯૬૮) લખે છે કે “ અમદાવદ કે કમ્મલ એ એક મોટું અને મજબુત શહેર છે તેમાં જુમ્મા અગર (Assembly) એવા ધર્માની મસ્જિદ છે. ”

અલ્ફોર્ડની (ઇ ૯૭૦ થી ૧૦૩૯) એ અણહિલપર માટે કંઈ પણ વર્ણન લખ્યું નથી પણ તે ગુજરાતમાં ક્યાં આવ્યું તેટલું જ જણાયું છે.

અલ ઈન્ડ્રીસી (અગીયારમા સદ્કાની અંતમાં) મસાહિદી અને બીજા લેખકોને આધારે લખે છે કે “ ભારતીય અણહિલવાડનો રસ્તો આઠ દિવસનો છે. નદરવાલ તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં ગહેનાગ લોહા બળદ ગાડા સિવાય બીજી રીતે મુસાફરી કરતા નથી વેપારનો માલ પણ બળદ ગાડાઓમાં લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં બલદગ બીરદવાળા રાજાઓ રાજ્ય કરે છે. એઓ જુદની મૂર્તિને પૂજે છે માથા ઉપર મોનાનો મુકુટ તથા શરિર ઉપર કાંમતી પોષાક ધારણ કરે છે. અહીંના રાજાઓ ધણી વાર ઘોડે બેઠી ફરવા જાય છે તે વખતે સોનારૂપાના અલંકાર ધારણ કરેલી અને મુંદર વસ્ત્રોથી મુસજજત સેંકડો સ્ત્રીઓ તેમની સાથે હોય છે. વઝીરો તથા બીજા અધિકારીઓ જુદ સિવાય રાજ સાથે કદી પણ નીકળતા નથી. આ રાજાઓ પોતાની પાસે ઘણા હાથીઓ રાખે છે. બલદગરો બીરદ તેઓ વંશપરંપરા ધારણ કરે છે. નદરવાલ શહેરમાં ઘણા મુસલમાન વહેપારીઓ ધંધા માટે આવે છે જેઓ ગઝ અને અધિકારી વર્ગ પાસેથી સારો સત્કાર મેળવે છે. તેમના જાનમાલનું અરાખર રક્ષણ કરવામાં આવે છે.

ફેદીસ્તામાં મહમદ ગીઝનીની ચદાઇનો સારોયે જતાંત આખો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે “ મહમુદે અણહિલવાડ તાબે કરી સોમનાથ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને પરસ્ત ક્યાં બાદ અણહિલવાડને પોતાની રાજ્યધાની બનાવવાની ઈચ્છા હતી પણ તેના વઝીરોની બીન સંમતીને લઈને તેણે પોતાનો વિચર પડતો મુક્યો પણ મહમુદે અણહિલવાડ જતાની સાક્ષી પુરતી બે મસ્જિદો હજુ ત્યાં ઉભી છે ”

નરહીન મહમદ ઉશી જે શમ્સુદીન અસ્તમશના રાજ્યકાળ દરમ્યાન થયો છે (ઇ. સ. ૧૨૧૧) તે તેના ક્રિપત ઇતિહાસમાં જણાવે છે કે. “ અણહિલવાડ જયરાજનું મુખ્ય શહેર છે. તે ખેદ કરતાં લખે છે કે એક મુસલમાન ઉપદેશક ખંભાતમાં રહેતો હતો તેની મસ્જિદ કેટલાક અગ્ની પુજકોની ઉરફરીણીથી હિંદુઓએ ભાગી નાખી પણ ત્યાંનો રાજા જલદીથી જાય તેવી સાંદણી ઉપર બેસી એકલો ખંભાત ગયો અને જાત તપાસ કરી તે ઉરફરીણી કરનારાઓને સિક્કા આપી તેઓના ખર્ચે ફરી મસ્જિદ બંધાવી આપી.

અગ્ન સોદાગર સુલેમાન (ઇ. સ. ૮૫૧) જેને ભારતના પશ્ચિમ કિનારાની કેટલીયે સફરો કરી હતી તે જણાવે છે કે “ ગુજરાત ઉપર બલદગના રાજાઓની હકુમત છે ત્યાં ઘોડા અને ઉંટ વિશેષ હોય છે. આ પ્રદેશમાં સોનાની ખાણો છે જેની ધૂળમાંથી

॥ ધાતુ શોધી કાઢવામાં આવે છે. બલહરાની આસપાસ બીજા કેટલાક નાના રાજ્યો હો છે જેની સાથે તેને કેટલીક વાર યુદ્ધમાં ઉતરવું પડે છે પણ તેઓનો સામનો તે ઠી રીતે કરી શકે છે આ રાજ્યની પાસે અનેક જાતનું લશ્કાર છે જેના જેવું બીજા કોઈ રાજ્ય પાસે લશ્કર નથી તે ઇસ્લામ ધર્મને ધીકારે છે. આ મુસાફર અણહિલપુરને જ જરાત માને છે.

અબુઝૈદ જુજર (ગુજરાત) ના ગમ્મ માટે લખે છે કે બલહરા રાજ્યો પાસે હા અને ઉત્તર સાડે લશ્કર છે તેમજ તેઓના લશ્કરમાં હાથીઓ હોય છે.

લવણાળી અણહિલપુર

ઉપરાંત અંધોનાં વિવેચનો અને પ્રવાસનોધોમાં અણહિલપુરના સુંદર વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે, તે ઉપરાંત અણહિલપુરનો વૈભવ તથા સમૃદ્ધી કેવી હતી એમ વિચારતાં થાય છે કે.

અણહિલપુર એક મહાનગર હતું. ત્યાં અનેક ગળ મહાલયો, પ્રાસાદો, ધવલગૃહો દિરો, ચેત્રો, વિહારો, અને મહાસ્થાનો હતાં; આ નગરમાં લક્ષ્મી અને સરસ્વતીનો સયોગ હતો અર્થાત તે સમૃદ્ધીમાં કુબેરના નગર જેવું અને વિદ્યાકળામાં સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિનું ધાધમ હતું. ત્યાંના રાજ્યો શૌર્યવાન તથા બળવાન હતા જે ગોદું લશ્કર રાખતા.

ગુજરાત ભરમાં મહાનગર ગણાતું અહીંનો વ્યવહાર ઉદ્યોગ ખૂબ વિકાસ પામ્યો હતો. દૂર દેશવરોથી વ્યાપારીઓ અને કલાકારો અહીં આવતા અને સત્કાર પામતા. ત્યાંના વિદ્વાનો, કવિઓ રાજપુરો અને કલાકારો વખણાતા દેશવિદેશમાં તેની કીર્તિ ગવાતી અને ના સંસ્કારોની સુગંધ લેવા આકર્ષાતી. અહીં ધાર્મિક, નીતીમાન, અને સચ્ચરિત્રવાન નસમાજ વસતો તેથી તે સ્વર્ગના જેવું સુંદર અને ઇદ્રતુદય ઐશ્વર્યોદી શુભ્રવાળું હતું. અહીંના રાજ્યો ધર્મ ન્યાયથી વર્તતા. મનુષ્યો કુબેર જેવા સમૃદ્ધીવાન અને વાચસ્પતિ જેવા વિદ્વાન હતા. હુંકમાં કવિઓની અલંકારી ભાષામાં કહીયે તો તેનો વૈભવ સ્વર્ગને થું ઢાંકી દેતો.

આમાજીક સ્થિતિ

અણહિલપુરનું આટલું વિવેચન કર્યા પછી ત્યાંની સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી તે પાસીયે અણહિલપુરના વર્ણનાત્મક અંધોમાં દ્વયાશ્રય સિવાય કોઈયે પણ ત્યાંનું સામાજીક સ્થિતિ નોંધ્યાનું જણાતું નથી દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં એક ઠેકાણે જણાવ્યું છે કે “ ત્યાંના લોકો ખી હતા જેઓ બોજનામજાદાદી સુખો પ્રાપ્ત કરી આનંદ પામતા. ” ૩૨ આથી ત્યાંના ખી જનસમાજનું કંઈક પ્રતિબિંબ પડે છે. જે કે આવાં રાજપુરોનાં ચરિત્રગાનમાં એનાં કે તેમની સાથે સબંધ કર્તાઓનાં દુપણો તેમાં આપ્યાં ન હોય તે સ્વાભાવીક જ. પણ આવાં વર્ણનોમાંથી સત્યાસત્ય હકીકત તાગવી કાઢવી તે કાઈ વિદ્વાનોનું છે. મગજ જણાવી ગયા પ્રમાણે તે ધર્માગાર ધર્મનું મહા ધામ હતું તે સંભવિત છે, કારણ પાં રાજ ધર્મપાત્રનમાં કર્તવ્યારૂઢ થાય ત્યાં પ્રજા તેને અનુમરે જ તેમાં નવાઈ જેવું નથી. વચાઓ કેવા ધર્મિષ્ઠ હતા તે માટે આપણી પાસે કંઈ પ્રમાણ નથી પણ સોનકીઓ, જરાજીવી જ ધર્મ પ્રેમી હતા એમ તેઓએ ધર્મભાવનાથી બંધાવેલ અનેક મહાસ્થાનો

ઉપરથી જણાય છે. મનુષ્યો દશેશાં ગોટાઓનું જ અનુકરણ કરે છે, આમ ચાવડાઓ કરતાં મોલકંડો ગળય અગવમાં જનસમાજમાં ધર્મ જાવનાનું જોગ વધુ ખીટું દશે. અને તેથી દયાશ્રયનું તે કથન વ્યાજબી લાગે છે. અનાગરમાં જૈન, બૌદ્ધ, સાંખ્ય, વૈશેષિક, નૈવાયિક અને જૈગિનીય એમ પદ્ધર્શનના વિદ્વાનો રહેતા અને પોતાનો વિદ્યાવ્યાર્મગ વધારતા અણુહિલપુર ઈલાકાનાનું કેદ હતુ એમ આજે પણ ઈતિહાસ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની ગચના પાટણમાં કરવામાં આવી હતી એમ પ્રભાવક ચરિત્ર અને પ્રબંધ ચિંતામણી ઉપરથી સાબીત થાય છે.^{૩૩} આ સિવાય સિદ્ધરાજે કુમારપાળે તેમજ અનેક દાનવીરોએ અણુહિલપુરમાં કરોડો રૂપીઆ ખર્ચી ભંડારો બંધાવ્યા હતા.^{૩૪} આ બધાં પ્રમાણો અણુહિલપુરને વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનું કેદ હોવાનું સમર્થન કરે છે. એટલે ત્યાં અનેક વિદ્વાનો રહેતા હોય તેમાં નવાઇ જતુ નથી. શહેરમાં કેટલાધીગોના ધરો ઉપર ધન્યઓ ફરકતી, લક્ષાધીપતીઓને જેટલા લાખ રૂપીઆ પોતાની પાસે હોય તેટલા દિવાઓ કરવા પડતા દેવને જગાડવા સંખ વગાડવામાં આવતા, દ્રવ્યવાન મનુષ્યોને ત્યાં ક્ષત્રિયો ચોક્કી કરતા. ગજમહાલયોમાં પ્રજા વર્ગની વિરમિ જણાવવા પ્રતિહારો રહેતા. અદોની સ્ત્રીઓની સાતુર્થતા અને રૂપ લાવણ્યતા માટે કીર્તિ કીમુદીકારે તથા કુમારપાળ ચરિત્રમાં ચારિત્ર્ય મુંદર ગણીએ ક્રાતચંદ્રનમસ્તલંની એક જ ઉપમા સરખી રીતે બંને અંધકારોને નોંધી છે.

જનશ્રુતિમાં અણુહિલપુર

અણુહિલપુર સંબંધી કેટલીક દંતકથાઓ આજે જનસમાજમાં પ્રચલિત છે. જેની નોંધ કેટલાંક પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. તેમાં સલતાનું પ્રમાણુ કેટલું દશે તે તે તેનાં નક્કર પ્રમાણો મળે ત્યારે જ જણાય પણ અણુહિલપુરના ગરને ગૌરવાન્વીત કવ્વતી પરંપરાગત ચાવી આવતી આ દંતકથાઓને આ નાનકડા નિર્બંધમાં આપવી મુદ્દ લાગવાથી અહીં આપવામાં આવી છે.

બોજ પ્રબંધમાં લખ્યું છે કે “ કોઈ બીમા નામનો માગવાડી અને તેની સ્ત્રી પાટણમાં આવ્યાં હતાં, તેમાંથી સ્ત્રી બૂલી પડવાથી તેના ધણીથી જુદી પડી ગઇ તેણે છ માસ સુધી પોતાના ધણીની શોધ કરી પણ તેનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહીં. ત્યારે તેણે ગમને ફરીવાદ કરી તે ઉપરથી એ નગરમાં બીમા નામના જેટલા મનુષ્યો હોય તે બધાને ગમને બોગ ક્યાં તો બીમા નામના પાંચમે ગાણસો મળી આવ્યા તેમાંથી તે સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને ખોળી કાઢ્યો. ”

૩૨ દયાશ્રય મહાકાવ્ય સ ૧ શ્લો. ૧૩

૩૩ પ્રભાવક ચરિત્ર હેમસુરિ પ્રબંધ. શ્લો ૭૦ થી ૮૫
પ્રબંધ ચિંતામણી પા. ૬૦ (જનવિજય સંપાદીત)

૩૪ સિદ્ધરાજે રાજકીય પુસ્તકાલય સ્થાપ્યુ હતુ. કુમારપાળે ૨૧ જાન ભંડારો બંધાવ્યા હતા વસ્તુપાળે અગદ કરોડ ખર્ચો ત્રણ ભંડારો બંધાવ્યા હતા. જુઓ જનસર્વનું વસ્તુપાલ ચરિત્ર, જુઓ પ્રભાવક ચરિત્ર તથા કુમારપાળ પ્રતિબોધ, જનમંડળનું કુમારપાલ ચરિત્ર. વિ.

આ સિવાય ભોજ પ્રગંધ બીજી પણ આંખ્યાયિકા જણાવે છે કે “ એક વણગારે કાશ્મીરથી ૧૦૮ પોડા કેસરી લાવ્યો તે એક જ શેકીયાએ ખરીદી લીધી અને પોતાના નવિન બંધાતા મકાનના ચુનામાં નખાવી દીધી તેથી તેના ઘન્ટી છે સોનાના રંગ જેવી કેસરી બની. ”

આને મળતી જ એક લોકકિત છે કે “ એક મોદાગર ફેટલુક ઉંચામાં ઉંચું અત્તર વેચતા આવ્યો હતો તે સમયે એ શેક રનાન કરતા હતા તેમને અત્તરવાળાએ થોડુંક અત્તર રાખવા પૂછ્યું પણ શેકે તો બધું જ અત્તર પોતાના માથામાં નખાવી અત્તરનું જ રનાન કર્યું. ”

પ્રગંધ ચિંતામણીમાં લખ્યું છે કે “ એક વખત સિદ્ધરાજ કર્ણમેડ પ્રાગદમાંથી નાટક નેઈ ઘેર જતો હતો ત્યારે તેણે એક શેકીયાને ત્યાં ઘણા દીવા બળતા જોયા ત્યારે તેણે આટલા બધા દીવાઓ કરવાનું કારણ પૂછ્યું તેના જવાબમાં તે શેકે જણાવ્યું કે જેટલા લાખ રૂપિયા હોય તેટલા દીવા બાળવા પડે છે તે પ્રમાણે મારી પાસે ચોર્યાસી લાખ રૂપિયા છે તેથી ચોર્યાસી દીવા રાજ કરવા પડે છે. આવો જવાબ સાંભળતાં જ સિદ્ધરાજે તેના ઉપર અનુકંપા દર્શાવી રાજ્યકોષમાંથી તેને સોળ લાખ રૂપિયા આપી કોટયાધીશ બનાવ્યો અને દીવા બાળવા કરવી પડતી મહેનતમાંથી મુક્ત કર્યો. ”

નાશ

અણહિલપુરનો નાશ શાથી થયો અને ક્યારે થયો તે માટે કંઈ પણ આધાર લાબક હકીકત મળતી નથી. અનુમાનોના આધારે સહસ્ત્રલિંગના પ્રચંડ જલોદ્ધવે પરાસ્ત થયાનું જણાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો મુસલમાનોના હુમલાથી નાશ પામ્યાનું લખે છે, પણ ઘણાંયે શહેરો વારંવાર હુમલો થયા છતાં ત્યાંને ત્યાં જ વસ્યાનું નોંધે છે છતાં વડનગર અમદાવાદ અને મોઢેરા હુમલાઓ થયા છતાં પણ આજે પોતાના મૂળ સ્થાન ઉપર જ છે જ્યારે હાલનું પાટણ અણહિલપુરના સાચા સ્થાનથી કેટલેક દૂર જઈ વસ્યું જણાય છે. આથી પણ અનુમાન થાય છે કે અણહિલપુર, સરસ્વતીના તીર પ્રાંતમાં હોઈ સરસ્વતીના તોફાની પૂરે સરસ્ત્રલિંગ સાથે તેનો પણ વિનાશ આદ્યો હશે જેથી મરમત કર્યા છતાં તે સુધરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહીં રહ્યું હોય તેને લઈને હાલનું પાટણ સરસ્વતીથી લગભગ એક માઇલના અંતરે નવીન રીતે વસાવવામાં આવ્યું હશે. મુસલમાનોએ હુમલા વખતે શહેરને તુકરાન કર્યું હશે પણ તેમની ઈચ્છા શહેર કબજે કરવાની હતી, પરાસ્ત કરવાની નહતી કારણ તેમને સત્તા અને દ્રવ્યનો લોભ હતો એથી તેમને ધરાદા પૂર્વક શહેર પરાસ્ત કર્યું હતું. એમ કહેવાને કારણ નથી

આ શહેરનો નાશ ક્યારે થયો તે પણ નિશ્ચીન થતું નથી. ઉપરના અનુમાન આધારે સરસ્વતીયે નાશ કર્યો હોય તો તે મોડામાં મોડું ચૌદમા સદ્માં નાશ પામ્યું હશે એમ લાગે છે હાલનું પાટણ ક્યારે વસ્યું તે નિર્ણય થયું નથી નહિતર એકનો નાશ અને બીજાનું પુરત્યાન એ ન્યાયે પણ અણહિલપુરના નાશનો સમય મોઢો ચકાવ. મારી પાસે જે અમુદીત ગજવંશાવળી છે, તેમાં અલ્પખાને સંવત

૧૩૬૦ માં કોટ બંધાવાનો ઉદ્દેશ્ય છે. ૩૫ આ સિવાય તેણે અહીંની મસીદ બંધાવી હતી. મુખતુમચ જે કનસડા દરવાજા નહાર આવેલ છે, જેને લોકો હેમચંદ્રની પોષપથાળાથી પીછાને છે તેની પાસે જ અહીંની મસીદ હશે એમ મારું ધારણ છે, ને અલપખાને અલ્હિલ-પુરનો કોટ બંધાવ્યો હોય તો જેમ અહીંની મસીદનાં ખંડેરા મોજુદ છે તેમ તેનાં પણ ભાગ્યાં તુટ્યાં ખંડેરા મળી આવત કનચ હાલના પાટણનો કોટ તેણે બંધાવ્યો હોય પણ તેમ માનવાને આપણી પાસે બીજું એક પણ પ્રમાણ નથી એટલે અલ્હિલપુરના નાશ વિશે કંઈ પણ નિશ્ચિત કહી શકાય નહીં પરંતુ મોડામાં મોડું ચૌદમા સૈફના અંત સુધીમાં નાશ પામ્યું હતો એમ અનુમાન છે. કાગળ હાલતુ પાટણ પંદરમા મેદાની ચક્રાત મા વસ્તુનું મનાય છે એનો સાચો નિર્ણય તો તેને મદદ કરતાં વધુ પ્રમાણે મળે ત્યારે જ થઈ શકે પણ હાલમાં તો કલ્પનાના આધારે ચલાવી લેવું રહ્યું છે.

ઉપસંહાર

આ નાનકડા નિબંધ ઉપરથી આપને જ્ઞાન થયું હશે કે ગુજરાતના પાટનગર “અલ્હિલપુર” ગુજરાત ભરમા એક મહાનગર હતું તેટલું જ નહીં પણ તે સમૃદ્ધિ અને અસ્ફુતિનું કેંદ્ર હતું ભારત વર્ષના મહાનગરોમાં તેની ગણના થતી તેના યશોગાનથી આઠ ધાંધ અનેક વિદ્વાનો, કલાકારો વ્યાપારીયો પ્રવાસીઓ આ નગરમાં આવતા હતા, આજે તો ત્યાં અગાડી એક નાનકડું ગામ પ્રાચીન અલ્હિલપુરના અવશેષ સાચવતું ઉભું છે.

આગળ ઉપક્રમમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા ગ્રંથોના આધારે આ નિબંધ લખવામાં આવ્યો છે પરંતુ તે અનેક દિશાઓથી અપૂર્ણ જ છે, કારણ તેની ધણીખરી હકીકત કલ્પના અને અનુમાનો ઉપર જ આવલ છે તેટલું જ નહીં પણ આ નિબંધમાં ત્યાં થયેલ ગણવશો, વિદ્વાનો, કવિઓ, કલાકારો, અને સુપ્રસિદ્ધ રાજકર્મચારીઓનો નિર્દોશ સુદ્ધાં પદ કરવામાં આવ્યો નથી તેનું મુખ્ય કારણ તત્સંબંધીની મારી અપૂર્ણ ગવેષણા અને વિસ્તાર લખને જ આભારી છે જે કે આ નિબંધથી અલ્હિલપુરના ઇતિહાસ ઉપર કંઈપણ નવીન પ્રકાર પડના સંભવ નથી પણ અલ્હિલપુર મારે લખાયેલ અનેક ગ્રંથોમાંની હકીકતનો સારોશ અહીં આપના પ્રવચન ક્ષેત્રે છે. જેથી ઇતિહાસના મર્મજ વિદ્વાનોને સતોષ નહિ થાય પણ ગુજરાતના પ્રાચીન પાટનગર વિશે જાણના ઈચ્છના ઇતિહાસ ગ્રંથોને માર્ગદર્શક થ એમ ઇચ્છીશું.

કર્નયાલાલ ભાઈશંકર દે

—*—

મધ્યકાલીન ગૂજરાતનાં તોલ, માપ અને નાણાં.

વિષે કેટલીક માહિતી

(સારાંશ)

(૧) મધ્યકાલીન ગૂજરાતના સિક્કાઓ, તોલ, માપ અને નાણાં વિષે ઘણી જ બોલી માહિતી મળે છે અનેકજાનરના આક્રમણ પછીના સમયમાં ગૂજરાત પર રાજ્ય કરી ગયેલ અનેક વંશોના સેંકડો સિક્કા મળી આવે છે જ્યારે ચાવડા, સોલંકી કે વાઘેલા શિનો રાજ્યમુદ્રાવાળો એક પણ સિક્કો મળી આવતો નથી તતકાલીન ગ્રંથો અને ઉત્કૃષ્ટ શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રોમાંથી મળતાં નામો અને પ્રકૃર્ષ માહિતીથી જ એ બાબતમાં મણાં લગી સન્તોષ માનવાનો રહેતો. સિક્કાઓ અને નાણાં કગતાં પણ તોલ અને માપ રૂપે તો એમાંથી ઘણું જાણુ જાણવાનું મળે છે.

(૨) વડોદરાના એરીએન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યુટના હસ્તલિખિત ગ્રંથસંગ્રહમાંથી શ્રીધરાચાર્યના 'ગણિતસાર' પર જૂની ગૂજરાતી ભાષાની ટીકાવાળી સં. ૧૪૪૬માં પાટણમાં ખાણેલી સાત પત્રની એક પોથી મને મળી હતી. એમાં તોલ, માપ અને નાણાંનાં કોડકો પાણેલાં છે. મૂળ ગ્રંથમાં નથી એવું ઘણું, પોતાના સમયને અનુસરીને ટીકાકારે ઉમેરેલું અને તેથી અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ટીકાનું મહત્ત્વ વધે છે.

(૩) ગણિતસારની ટીકામાં મળતાં નામો પૈકી કેટલાંક સમકાલીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો ને ગ્રંથોમાં મળે છે મારવાડમાં નાડોલના શિલાલેખમાં મળતું નામ કાર્કિયાવાડમાં માંગરોલના શિલાલેખમાં પણ મળે છે તે પરથી કેટલા વિસ્તારમાં એ પ્રકારનું ચલણ અથવા માપ ચલિત હશે તે સમજાય છે બીજે કાર્કિય રચે નથી મળતાં એવાં અનેક નામો પણ ટીકામાં જો છે. કેટલાંક નામો અતિપ્રાચીન છે; તેમનો ઉદ્ભવ નારદ, યાજ્ઞવલ્કય અને મનુની કૃતિઓમાં તથા પદ્મપુરાણ અને ભગવદ્ગીતામાં મળે છે.

(૪) ધ્રાતૃપુત્રાણાં પઠનાર્થે સુવ્રપુસ્તિકા લિખિતાઽસ્તિ । એનો ઉદ્ભવ ગ્રંથાન્તે જો છે તે પરથી તેની વ્યવહારદૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા સમજાય છે. સોલંકી અને વાઘેલાઓના પ્રયત્નો તોલ, માપ અને નાણાંનાં પદ્ધતિસર કોડકો એક માત્ર ગણિતસાર સિવાય બીજે કંઈ સ્થળે મળતાં નથી.

(૫) વિવિધ માપ માટે તેમાં જુદાં જુદાં કોડકો અપાયાં છે. નાના-મોટા સિક્કા અને પત્રો પરસ્પર સબંધ કેટલીક વાર નહોતો સમજાતો તે ગણિતસારથી સ્પષ્ટતર થાય છે.

(૬) ગણિતસારમાંથી ઉપયોગી લાજોનું અવનરણ કયાં પછી અભ્યાસીને એક સાધન તરીકે ઉપયોગી થાય તે પ્રકારે તે પર સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણ આપવામાં આવ્યું છે.

મધ્યકાલીન ગૂજરાતનાં તોલ માપ અને નાણાં વિષે કેટલીક માહિતી

મધ્યકાલીન ગૂજરાતના સિક્કાઓ તથા તોલ અને માપ વિષે અત્યારે ઘણી જ ઓછી માહિતી મળી આવે છે. દાત્રપ, વલ્લભી અને રાષ્ટ્રકૂટના સમય વિષે કેટલાક ઉલ્લેખો તે વખતનાં તાત્ત્વપત્રોમાંથી મળે છે એટલું જ નહીં પણ તે વખતના સિક્કાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે.^૧ એ પછી-પાટણની રાજ્યગાદી ઉપર ચાવડા અને સોલંકી વંશની સ્થાપના થયા પછી-ગૂજરાતનો ઇતિહાસ વધારે સીવસીલાબંધ બને છે. કેટલાક માને છે તેમ, ચાવડાઓ ગૂજરાતના મોટા ભાગ ઉપર અધિકાર ભોગવતા નહોતા પણ અણહિલવાડની આજુબાજુના થોડાક પ્રદેશ ઉપર જ તેમની સત્તા હતી અને તેમનું ગળ સામાન્ય કોકોરો કરતાં વધારે નહોતું. કદાચ આવા કોઈ કારણથી જ ચાવડાઓના ઉલ્લેખવાળાં કોઈ સમકાલીન લખાણો મળતાં નથી તેમ એ સમયના કોઈ શિલાલેખો પણ ઉપલબ્ધ નથી.

મૂળરાજ સોલંકી પાટણની ગાદીએ આવ્યા પછી પાટણની સત્તા વિસ્તૃત બની અને થોડાંક વર્ષો પછી તે ચૌલુક્ય વંશના રાજાઓ ગૂજરાતના મહારાજાધિરાજ બન્યા. સિદ્ધરાજ પછીનાં સમકાલીન લખાણો પણ પુષ્કળ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ પાટણ એ ચૌલુક્યોના આથમે ગૂજરાતનું વિદ્યાધામ બન્યું હતું.

પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે સગરત ગૂજરાતના આ અધિપતિઓએ પડાવેલે એક પણ સિક્કો આજે પ્રાપ્ત થતો નથી. અનેકકાન્ડરના આક્રમણ પછી હિન્દમાં તેમ સાં સાથે ગૂજરાતમાં પણ પ્રચલિત થયેલા ઇન્ડો-ગ્રીક સિક્કાઓ; તે પછી પશ્ચિમ ભારત અં સૌરાષ્ટ્ર પર રાજ્ય કરી ગયેલા ક્ષત્રપોના સિક્કાઓ, ક્ષત્રપોના અમલના અંતકાળે ગૂજરાત મહારાષ્ટ્ર અને કોંકણમાં પ્રચલિત ગ્રેકટોકોના સિક્કાઓ; બોધી વંશના સિક્કાઓ કે જે જે માત્ર સાધન ઉપરથી એ નામનો વંશ, ગૂજરાત ઉપર અમુક સમયને માટે રાજ્ય કરી ચૂકેલાની પ્રતીતિ થાય છે; ઇતિહાસકાળમાં પ્રથમ વાર હિન્દી સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર શુ વંશના સિક્કાઓ; એ પછી આવેલા વલ્લભી, રાષ્ટ્રકૂટ અને હુણુ લોખિના સિક્કાઓ પ્રાણમાં અત્યંત પ્રાચીન-જેમાં ઇન્ડો-ગ્રીક સિક્કાઓનું ચલણ ગૂજરાતમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ અરસામાં શરૂ થયું હતું અને રાષ્ટ્રકૂટ તથા હુણુ સિક્કાઓનું ચલણ આશરે આઠમી-નવમી સદીમાં ચાલુ હતું—જનાં તે કરતાં મુકાબલે અત્યંત અર્થચીન એવા ચાવડા સોલંકી કે વાલેકાનો એક પણ સિક્કો મળતો નથી. જે રાજાના અમલમાં ગૂજરાતમાં અનેક કલાપૂર્ણ ઈમારતો બંધાઈ, સામ્રાજ્યનો પુષ્કળ વિસ્તાર થયો, રેલતની આબાદી

૧. થી રણછોડસાસ જ્ઞાનીનું વ્યાખ્યાન 'ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતા સિક્કાઓ' તથા સાતમી ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં શ્રી ગિરિનથંકર આચાર્યનો નિબંધ Coinage of Gujjarat.

વધી અને વિદ્યાવ્યાસંગતે વેગ મળ્યો તેના અમલમાં સિક્કાઓ ખીલકુલ પાડવામાં જાન આપ્યા હોય એ ખરેખર અસંભવિત છે. એક કરતાં વધારે 'ટંકા'ના ઉદ્ભવેથી મળી આવે છે એટલે એ ખાતર તો શંકા રહેતી નથી. એક બાજુથી એમ માનવામાં આવે છે કે ગૂજરાતના ગમ્મઓએ પોતાની મુદ્રાવાળા સિક્કાઓ પડાવ્યા નહીં હોય પરંતુ અમુક ખાસ પ્રકારના ધાતુના કકડાઓનું જ માત્ર ચલણ હતું;^૨ ત્યારે બીજી બાજુથી એમ કહેવામાં આવે છે કે ગૂજરાતમાં પરગણ્ડીય નાણું પુષ્કળ હતું તેથી પોતાના જૂદાજ સિક્કાઓ પાડવાની ગમ્મઓને જરૂર નહોતી; 'ટંકા' નામથી ઓળખાતા ત્રાંબાના સિક્કાઓ જ માત્ર તેમણે પડાવ્યા હતા.^૩ કેવળ સિક્કાઓના જ રૂપમાં નાણાંની જરૂરીયાત એ સમયે ઓછી હતી તે જોનાં આ બીજું અનુમાન વધારે વાસ્તવિક છે એમ એકવાર માની લઇએ. ગૂજરાતમાં પરગણ્ડીય નાણું વધારે પ્રમાણમાં હતું એ વાત પણ ચોક્કસ. કેટલાક અનુમાન કરે છે તેમ ચાંચડા, સોલંગી અને વાધેવાના રાજ્યકાલમાં પરદેશી હુણ લોકોના સાધારણતઃ 'ગર્ચયા' નામથી ઓળખાતા સિક્કાઓ ચાલતા ગમે તેમ હોય છતાં ગૂજરાતની રાજધાની પાટણમાંથીયે માત્ર સિક્કાદારા જ ચોક્કસ ઐતિહાસિક અનુમાનવૃત્તિ જાગૃત થાય એવો એક પણ સિક્કો-ધાતુનો કારો કકડો પણ મળતો નથી, એથી છેવટે તો બધું જ મંદિર રહે છે.

આની સ્થિતિમાં સિક્કાઓ વિષે તે સમયનું ધોરણ શું હતું એ વિષે ચોક્કસપણે અનુમાન કરવું મુશ્કેલ છે. તે સમયના સમકાલીન મહાગ્રન્થ 'દ્વાચાત્રય'માંથી તથા -અન્ય ગ્રન્થો, -કથાનકો અને શિલાલેખોમાંથી અને અત્રે અવતરેલા 'ગણિતસાર'માંથી સિક્કાઓ વિષે એવી ચોક્કસ હકીકતો મળી આવે છે કે ગણ્ડીય ચલણની તે વખતે, એક 'વિશિષ્ટ' પદ્ધતિ હતી એમ માનવામાં કંઈ પણ વાધો નથી. સિક્કાઓ વિષે મળતાં 'ભીમપ્રિય' અને 'વિચલપ્રિય' એવાં નામો ઉપરથી તે ને રાજ્યોએ તેમ ખીલ રાજ્યોએ પણ પોતાના સિક્કાઓ તો ચાલુ કર્યા જ હોવા જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે.

તોલ અને માપ વિષેની સમકાલીન ગ્રન્થો અને 'શિલાલેખોમાંથી મળતી વિગતો આ કરતાં વધારે સંદિગ્ધ અને પ્રમાણમાં ઓછી પણ છે તથા તે ઉપરથી એ વિષયમાં બધી જ ખામ્યોની ચોક્કસાઈ કરી શકાતી નથી.

આમ તોલ, અને માપ અને નાણાં વિષે સામાન્યતઃ ઐતિહાસિક ગણાતાં સાધનો ઉપરથી મળી આવતી માહિતી ઘણી ઓછી છે. એવે વખતે તોલ, માપ અને નાણાંનાં કાળક્રોચાળી 'ગણિતસાર'ની હસ્તલિખિત પોથી વડોદરાના એમીરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના હસ્ત-લિખિત ગ્રંથસંગ્રહમાંથી મળી છે, તે બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે એ હાયપ્રત શ્રીધગચાર્યાના 'ગણિતસાર' ઉપર ગુજરાતી ટીકારૂપે છે અને સં. ૧૪૪૯માં બ્રહ્મણના હાથે પાટણમાં લખાયેલી છે જ કુલ પાનાં સાત છે અને દરેક ઉપર નિયમિત ખાર લીટીઓ

૨. રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનું વ્યાખ્યાન. ગૂજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ-રાજપૂત યુગના ઇતિહાસનાં પ્રાથમિક સાધનો, ઉપમંહાર.

૩. મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી શ્રી. જિનવિજયજીનાં ગૂજરાતના ઇતિહાસ વિષેનાં વ્યાખ્યાનો.

૪. આ પોથીનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે હું ઇન્સ્ટીટ્યુટના ડીરેક્ટર ડો. વિનયનોષ ભટ્ટાચાર્યનો આભારી છું.

લખેલી છે આગળમાં અંગ્રજિત સમઘી કેટલુંક પ્રકીર્ણ વખાણ છે અને ત્યાંપછી 'ગણિતસાર'ની શરૂઆત થાય છે દીકામરે-કે જેતુ નામ અગ્રાત છે-પોતાની સમકાલીન પરિચિતિ અનુસાર મૂળ લખાણમાં નથી એવું ઘણું દીકામાં ઉમેર્યું છે અને તેથી અભ્યાસની દૃષ્ટિએ દીકાનું મહત્ત્વ પુષ્કળ વધી જાય છે દીકામાં આપેલ નામો પૈકી ઘણા ગૂંજરાતના શિવાલેખો અને દાનપત્રોમાં મળે છે એટલું જ નહીં, આ પ્રત ૧૮૭૫માં કાશ્મીરેલી છે અને તે નામો કાઠિયાવાડના એક ખૂણે મોંગરાવમાં તથા માગવાડમાં નારોલના શિલાલેખોમાં પણ મળે છે એ દૃષ્ટિએ તેના અભ્યાસની ખાત્ર અગત્ય છે. મધ્યકાલીન ગૂંજરાતના તોલ, માપ અને નાણાના પદ્ધતિસર કોઈકે મોગાત્ર આ એક જ સાધનદાર આપણને મળે છે અને તે સાધન માદિત્ય પરિવહારમાં પહેલી જ વાર બહાર મુન્નાની જે તક લઈ છુ આ આખા યે વિષયની સમગ્ર ચર્ચા તો એક આખું શુદ્ધ પુસ્તક જ માગી લે તેમ છે પરંતુ હાલ તુરંત અભ્યાસીઓને એક સાધન તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા ખાતર મૂળ હાથપ્રતનો ઉપયોગી ભાગ ટિપ્પણો સાથે અહીં બહાર મુક્યું છું

નત્વા ત્રિધં સ્વવિરચિત ગણિતસ્ય સારમુદ્રત્ય ।

લોકવ્યવહારાય પ્રવક્ષ્યતિ શ્રીધરાચાર્ય ॥

પ્રવક્ષ્યતિ પ્રકષેપે કથયિષ્યતિ । કોઽસો શ્રીધરાચાર્ય । કિં પ્રવક્ષ્યતિ । સાર ગણિતસ્ય । કસ્માદુદ્રત્ય । પોલસ્ટ્યલોમકર્વાશિષ્ટસોરિપિતામહાદીનોં ગણિતસિદ્ધાન્તાનવલોકય । કિંમર્થ વક્ષ્યતિ । લોકવ્યવહારાય । કિં કૃત્વા । શિવ નત્વા ॥

શિવુ ભણીઈ દેવાધિદેવુ લદ્દાઈ મહેશ્વરુ કિશુ જુ પરમેશ્વરુ, કલાસશિપરુમડનુ, પાર્વતિ-હરમરમણુ, વિશ્વનાથુ જિજ્ઞુ ત્રિશ નીપજાવિહિ તસુ નમસ્કારુ દરહિ બાવાવબોધનાથુ બાલ ભણીઈ અગાન તીંદ અરમેધ જાણિના તણુઈ અર્થિ, આત્મીય યશોવૃદ્ધચરુ શ્રેયસ્કરણુઈ શ્રીધરાચારુ ગણિતુ પ્રકટીકૃતુ

પુન કિંવિશિષ્ટ । વિગ્રન્માત્રં ગણિતજ્ઞ । સર્વજ્ઞાનાર્થમાહ ।

ઉત્તરત સુરનિલયં દક્ષિણત મલયપર્વત યાવત્ ।

પ્રાગ્ પદ્યોદ્ધિમશ્યે નો ગણક શ્રીધરાદન્ય ॥

ઉત્તર દિશિ સુરનિલયુ પર્વતસીમા, દક્ષિણ ત્રિશિ મત્રપર્વતસીમા, પૂર્વ દિશિ ક્ષીરસમુદ્ર સીમા, પશ્ચિમ દિશિ ક્ષાર સમુદ્રસીમા ગેતલા મધ્યે શ્રીધરાચાર્ય ગણુક

[આ પછી ગણિતસંખ્યાને લગતો કેટલોક નિરૂપણો ભાગ દાદી નાખ્યો છે]

પોહશપ્ત પુરાણ પળો ભવેત્ કાકિણીચતુષ્કેળ ।

પચાદતેશ્વતુમિચૈરાટકે કાકિણી ચૈકા ॥

અતો વ્યાખ્યાનમ્ । ૧ગટક ભણીઈ કઉમ તેડે ચાર કઉડે પાચ ગુણે કાધર્મ હુતે ૨૦, તેહે ૨૦ કઉડે કાગિણી તે લણીઈ ભોડી ૪ કાગિણી પણુ, ૧૬ પાણી પુરાણુ ૫ કઉડે પાવીચ, ૪ પાડીમે પાસુ ૫ વીસે વોદડિહ ૪ લોદડીએ રૂક, નિંદા ઠાણે ૩ લોદડીએ વાકુડીહ, ૫ રૂએ એક દ્રામુ દ્રામિ ૫ રૂઆ, દ્રામિ ૨ દ્રમહ, દ્રામિ ૩ વાકુડા, દ્રામિ ૨૦

मध्यकालीन गूढगतनां तोल, भाग अपने नाशुं विषे डेहलीक भाहिली] ३७

बोहडिआ, दामि ४० अधवा, दामि ८० सवातीसा, दामि १०० विंसा, दामि ४०० वासा. (१)

हिव सुवर्णादिक धातुतौल्य अलिवा तलुध अर्थ आया १ इहीसिध. किसी आया ?

मापो दशार्धगुंजा पोडशमापो निगद्यते कर्प. ।

ससुवर्णसासुवर्ण (?) स्तैरेव पलं चतुर्भिश्च ॥

आया तलुठ किसठ अर्थ गुंजा ललुध थिलुकी पयस २ती, दश तलुध अर्थ थि गुंजा १ मासु, तेले १६ भासे कथु, तेले ४ कपि पलु, ६ पलि पाभलु, १२ पलि धमलु, २४ पलि मलु, १० मलि धडी, १० धडी लारु, छलि परि तोयतां लारमध पल (२)

हिव सुवर्णादिकधातुतौल्यप्रमाणम् ।

यवेस्तु निष्पावमुपन्ति पट्टभिरष्टाभिरेभिर्धरणं प्रदिष्टम् ।

गद्याणकं तद्वितयेन . . व्यावर्णयन्तीह सुवर्णदक्षाः ॥

इह अस्मिन्स्थाने सुवर्णदक्षाः सुवर्णगण्डिता व्यावर्णयन्ति कथयन्ति ।

८ सरसवि नवु, २ नवि २ती, तेले ३ गनी वालु, तेले ८ वालि धरलु पयस धगदीयालु, ११ वालि गदीयालु, तेले १० गदीयाले पलु, तेले १५ पलि मलु (३)

तृतीयपरि अलिवा तलुध अर्थ वृत्त १ इहीसिध

निष्पावकानां युगलानि सप्त धाटीपटीष्टं घटकं ब्रुवन्ति ।

पलैर्निवृत्तं दशकेन तेषां तौल्यं प्रमाणं व्यवहारसिद्धिः ।

निष्पावक ललुध वालु, तेले १५ वालि धडलु, तेले १४ धडे पलु, तेले २० पलि ४ (४)

हिव सुवर्णादिकधातुतौल्यप्रमाणम् ।

सुवर्णरूप्यवस्तुपित्तलकांस्यसीसकलोहकथीरुगजदन्तानां मंजिष्ठादिपट्टस्र-
णांसादिक तथा कर्पूरधगरुधुरतिगोलामुकुंकुमकस्त्रिकाप्रभृतयः । स्रंठिषोपलि-
गुमरोचादीनि वस्तूनि तौल्यानि विज्ञायन्ते ।

कुडुभाहिकि १० गदीयाले पलु, सुवर्णरूप्यादि पलु १० गदीयाले, पट्टस्र पलु १६
याले एव कनूजमालवगुर्जरादिदशप्रमाणम् । (५)

हिव धान्यमपि अलिवा तलुध अर्थ आया १ इहीसिध. किसी छर्ध आया ?

स्वायेंका पोडशमि द्रोणैश्चतुराहको भवेत् द्रोणः ।

प्रस्थैश्चतुर्भिराहक एकः प्रस्थश्चतु कुडवम् ॥

आया तलुठ किसठ अर्थ ? २ अधवावि १ कुडु. ४ कुडवि प्रस्थ. ४ प्रस्थ आहक,
आहकि दोलु, १६ दोलि आरी (६)

पुनरपि धान्यमपि अलिवा तलुध अर्थ वृत्त १ इहीसिध किमिड वृत्त ?

चतुष्टयं खल्विह पल्लिकानां मनस्विनो मानकमामनन्ति ।

तैः सेतिकैका कथिता चतुभिः स्यारसेतिकानां पट्केन हारी ॥

કિસિદિ અર્થુ-૪ પવાસે પાલી, ૪ પાલી માણ, ૪ માણે મેષ, ૧૨ માણે પાક, ૨ પાકે હાગે, ૪ હાગે માણી, અથાનંતરં માણીસર્થ લેખઉં.

૩૩ છોષદિ, ૨ છોદિએ પવાસિઉં, ૨ પવાસે અધવાલી, ૨ અધવાલી પાલી ૪ પાલી માણુઉ, ૪ માણે મેષ, ૮ મેષે હાગે, ૧૬ સેર્થે કલસી, ૧૦ કલસી મૂઝિ, મૂઝા ૧૦ કલસી, મૂઝા ૨૦ હાગ, મૂઝા ૧૬૦ મેર્થ, મૂઝા ૬૪૦ માણા, મૂઝા ૨૫૬૦ પાલી મૂઝા ૫૧૨૦ અધવાલી, મૂઝા ૧૦૨૪૦ પવાસાં, મૂઝા ૨૦૪૮૦ છોદિઆં, મૂઝા ૪૦૯૬૦ અધોહોદિઆં, મૂઝા ૧૫૬૭૪૦૦ ચોખા, મૂઝા ૧૬૩૮૪૦ ગડ, મૂઝા ૩૨૦૦૦૦૦૦૦ સર્થ (૭)

હિવ રસમપિત બળિવા તણુર્થ આર્થ આર્થ ૧ કહીસિઁ. કિસો આર્થ ?

[આ રથે મૂળ હસ્તલિખિત પત્રમાં આર્થ લખેલી નથી.]

૧૩ તિલ દીપ, ૪ દીપિ લગાર, ૪ લગારિ પાવલી, ૨ પાવલી અધકેલી, ૪ પાવલ કમ્બુ, ૪ કમ્બિ પલુ ૪ પલિ સોહલુ, ૨૪ કરસિ કુટોઉં, ૪૦ કરસિ આદીઉં, ૪ સોહ પાછઉ, ૮ સોહલે અધધાઉ, ૧૨ સોહલે પુણ્યપાઉ ૧૬ મોહલે ધાઉ, ધાઈ ૩૦ આ વારણાં, ધાઈ ૨૫૬ કરસ, ધાઈ ૧૦૨૪ પલી, ધાઈ ૨૦૪૮ અવકેત્રી, ધાઈ ૪૦૯૬ પાવલ ધાઈ ૮૧૯૨ અધપાવલી, ધાઈ ૬૫૫૩૬ દીપ. ઇણિ પરિ મપતાં ધસર્થ લેખઉં. (૮)

પૃથ્વીમપિત બળિવા તણુર્થ આર્થ આર્થ ૧ કહીસિઁ. કિસો ઇર્થ ન આર્થ ?

હસ્તોદુલવિંશત્યા ચતુરત્વિતયા ચતુષ્કરો દણ્ડ. ।

તદ્વિસહસ્રં ક્રોશો યોજનમેકં ચતુઃક્રોશમ્ ।

આર્થ તણુઉ કિસઉ અર્થુ ? ૮ સરસિ જુ, ૬ જવિ આંશુલ, ૨૪ આંશુલિ હાથુ, ૪ હાથિ દંડુ, ૨૦૦૦ દંડી કોશુ, કોશુ લાણીઈ ગાઉ, ૪ ગાઉ નેઅણુ, ૪ નેઅણુ દંડુ. (૯)

દણ્ડો ભવેત્પાણિચતુષ્ટયેન

દણ્ડેત્તિભિન્નંતનકં વદન્તિ ।

હિસદ્વસંતપ્યેદમયદ્વણ્ડે-

નિવર્તનં તં વ્યવહારતણાઃ ।

તદ્વિંશતિર્ભૂતલમાનમાદુ.

વસુન્ધરામાનવિધાનધોગઃ ॥

૧૩ બાણર્થ કિસઉ અર્થુ ૨૪ આંશુલિ હાથુ, ૪ હાથિ દંડુ, ૩ દંડિ વંશુ, ૧૩ વંશિ નેતુ, ૨૦ નેતનિ હલવાઉ, હલવાપિ ૪૮૩૮૪૦ જવ (૧૦)

[આ પાછી દીપ, સમુદ્ર, તથા કાલસંખ્યા સંબંધી શોધાક શોધા અને દીપા છે, તે નિરુપયોગી હોઈ અત્રે ઉતારેલ નથી.]

પુષ્પિકા

તથાં નત્વા ગણિતસારં શ્રોધરાચાર્યકૃતં સમાતમ્ ।

ચલન્તિ મેદમમૃતિ કુલા.....ચલન્તિ તારાગૃહભાસ્કરાદયઃ ।

કલ્યાન્તકાલે ચલતિ મહોદધિર્ન સાધુવાપયં ચલનિ વર્દાચિત્ ॥

યાદશં પુસ્તકે દષ્ટં તાદૃશં લિપિતં મયા ।

યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા મમ દેધો ન દીયતે ॥

ઉદકાનલચોરેભ્યો મૂપકેભ્યસ્તથૈવ ચ ।

રક્ષણીર્ય પ્રયત્નેન યતઃ કપ્ટેન લિખ્યતે ॥

ભગતપૃષ્ઠકટોગ્રીવં વક્રહૃદિરઘોમુખમ્ ।

કપ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્રં યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥

સં. ૧૪૪૯ વર્ષે વૈશાખ ચદિ ૧૧ રવો શ્રીમદ્ગદિહપુરપત્તને સમસ્તરાજા-
ગ્નીસમલંકૃતશ્રીદફનપાનરાજ્યે મલિકશ્રીગિહારસીદે વ્યાપ્તમાણે સત્તિ ।
શ્રીમોહજાતોય ત. ગોગાસુત ઠ ધમરસીદસુત ચિગપાલહુંગરવદરસિદ્ધ-
મૃતિ સમસ્તભ્રાતૃવર્ગેભ્યઃ ભ્રાતૃપુત્રાણાં પઠનાર્થે વિત્યજ્યાજારી (!) રાજકીર્તિ-
મિથૈઃ સૂત્રપુસ્તિકા લિખિતાઽસ્તિ ॥છા॥ શુભં ભવતુ કલ્પદ્રાણં લેલકપાઠકયો. ॥શ્રી॥

ટિપ્પણ

ગણિતસારની પ્રસ્તુત હસ્તલિખિત પ્રત સં. ૧૪૮૬માં લખાયેલી છે. એટલે કે
ગૂજરાતનું હિન્દુ મહારાજ્ય નાથ પામ્યે આશરે ૧૦૦ વર્ષ થવા આગાં હતાં અને મુસ-
લમાની સત્તાનો પ્રારંભિક દોર ગૂજરાત ઉપર ગાજી રહ્યો હતો. આ કાળકાળમાં આપેલા
તોલ, માપ અને નાણાં મેલકંડી અને વાઘેલાઓના સમયમાં પ્રચલિત હતાં એમાં તો કંઈજ
શંકા નથી, કારણકે તે તે સમયના ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષણોમાં અને ગ્રંથોમાં તેમાંનાં ધણકાં
નામ મળે છે. પ્રશ્ન માત્ર એટલોજ ગહે છે કે આ પ્રત લખાઈ તે સમયે એટલે કે મુસલ-
માની અમલ વખતે આ ચલણ પ્રચલિત હશે કે કેમ? ગજસત્તા બદલાઈ એટલા જ
કારણથી તોલ અને માપ બદલાતાં નથી, માત્ર સિક્કાઓનું ચલણ બદલાયુ હશે, છતાંયે એ
સમયે મુસલમાનો કંઈ ગૂજરાત, કાઠિઆવાડ અને કચ્છના બધાજ ભાગો ઉપર અધિકાર
મેળવી રાક્યા નહોતા અને તેમનાથી સ્વતંત્ર એવાં સખ્યાનધ રાજપૂત રાજ્યો અસ્તિત્વમાં
હતાં. અનુમાન થાય છે તેમ એ રાજ્યોમાં તો, પાટણનો હિન્દુ સત્તા નાથ પામ્યા પછી
પણ લાંબા સમય સુધી જૂના સિક્કાઓનું ચલણ ચાલુ રહ્યું હશે ગણિતસારની હસ્તલિખિત
પ્રતની પુષ્પિકામાં સ્પષ્ટ રીતે લખવામાં આવ્યું છે કે ભ્રાતૃપુત્રાણાં પઠનાર્થે xxx રાજ-
કોર્તિમિથૈઃ સૂત્રપુસ્તિકા લિખિતાઽસ્તિ । આમ કેવળ વ્યવહારિક ઉપયોગિના માટે
લખાયેલી પ્રતમાંની માહિતીની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા પણ સમજી શકાય તેવી છે,

મૂલકેન નવકૈલઃ પ્રદત્ત.૩ એ પ્રમાણે 'ફાઈક'—ફિઓ નામ મળે છે. તે અને અત્રેના ફાઈકમાં બતાવેલ 'ફાઈ' એ અને એકજ, એમ લાગે છે. એજ શિક્ષણમાં 'ફાર્પાપુ' સિક્કાનું નામ મળે છે. આ સિક્કો બહુ જૂનો છે; કેંડ મળુ, યાત્રાવસ્થા અને નારદની સ્મૃતિઓમાં પણ તેનું નામ મળે છે. 'ફાર્પાપુ' શબ્દ ૧ 'પણ' અને ૧૬ 'પણ' અને માટે વપરાતો. આ ફાઈકમાં પોદડાવળ: પુરાણ: એમ લખાયું છે તે ઉપરથી લાગે છે કે ૧૬ 'પણ'ના ફાર્પાપુનું બીજું નામ 'પુરાણ' દર્શે. 'પણ' એક ફિપિઆભાર ત્રાંયાનો સિક્કો હતો. તેની કિંમત ૮૦ ફાડી બરાબર હતી, એ ના ફાઈક ઉપરથી નક્કી થઈ જાય છે. ફાઈકના આગંભમાં '૦૦ કહેડે ડ્રાગિણી ને ભણીઈ બોડી' લખાયું છે ને બોડી' શબ્દ પ્રાચીન ગણી શકાય તેવો છે: હેમચન્દ્રના 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ'માના એક અપભ્રંશ અવતરણમાં મળે છે કે કેસરી ન લહ્હ ઘોઢિ જયિ ગય ત્વર્ણાદિ ચેવન્તિ.

'દ્રામ' અથવા 'દ્રમ્મ' શબ્દ તો અનેક શિક્ષણો અને પુસ્તકોમાં મળે છે. યાત્રા વપરાશનો સૌથી મોટો સિક્કો દ્રમ્મ હતો. તે રૂપાનો દર્શે એમ લાગે છે. આજ સુધી વપરાતા 'દ્રામ' શબ્દમાં તેની યાદગારી સત્યવાઈ રહી છે. શ્રી ગિરિજાશંકર ચ. આચાર્ય લખે છે કે 'સોળ પાણીનો એક દ્રમ્મ છે';^૪ પણ આ ફાઈકમાં જે માહિતી આપી છે તે બેતાં એ બરાબર લાગતુ નથી. પંડિત લગલાનસાસ ઈંદ્રજી લખે છે કે કાવચ સમયના સિક્કાઓને પણ 'દ્રામ્મ' કહેવામાં આવતા. 'દ્રમ્મ' શબ્દ મૂળ ગ્રીક Drachmas ઉપરથી નીકળેલો છે.

આ ફાઈકમાં નથી મળતાં એવા કેટલાંક નામો હેમચન્દ્રના 'દ્વયાશ્વ' કાવ્યની ટીકામાં મળે છે. ટીકામાં એ વિષે જણવાતેવા ખુલાસા પણ કરવામાં આવ્યા છે, જેમકે 'વિસ્ત'—સોળ માસનો સોનાનો નાનો સિક્કો, 'નિષ્ક'—૧૧૮ સુવર્ણપદ્મનો સિક્કો, સોનામહોર. 'ફાર્પાપુ'ની માફક 'નિષ્ક'નો ઇનિદાસ પણ બહુ જૂનો છે ઉપરાંત 'કાકિણી' નામ—જેનું અપભ્રંશ અવશેષ વર્તમાન 'ખાંખણી'માં આપણે જોઈ શકીએ છીએ—પણ એ ટીકામાં મળે છે. તપાસ કરતાં તત્કાળ બીજા મંદુક—પ્રાકૃત ગ્રંથોમાંથી પણ આવી માહિતી મળી આવે તેમ છે.

પ્રાચીન સિક્કાઓનાં ઉપવચ્છ નામોમાં 'ટકા' નામ મહેજ મુઝવણમાં નાખે એવું છે. શ્રી જીનવિજયજી માને છે કે પાટણના ગાંધીઓએ બીજા સિક્કાઓ ન પડાયા હોય તો પણ આ નામથી ઓળખાના તાંબાના દવડા સિક્કા તો પાડ્યા હોવા જોઈએ. પણ આ માન્યતાનું વિરોધી એનું બીજું એક પ્રમાણ 'પ્રખંધચિન્તામણિ' માંથી મળે છે સદરુઢ ગ્રંથમાં 'લોજાભીમપ્રખંધ'ના આરંભેજ બોજ વિશે લખાયું છે કે કસ્મિન્નપિ નિશાશેવે સ ધ્યામોજઃ શ્રિયશ્ચકલતાં નિજચેતસિ ચિન્તયન્ કહ્લોલલોલં નિર્જં જીવિતં ચ વિમૃશન્ પ્રાન ક્લેવાનન્તર દાનપ્રણયેસુચરૈરાહતેમ્બોડયિંમ્બો યદ્દહ્ધયા મુષર્ણદ્ધાન્દાતુમારેમે.^૫ જે ટકા તાંબાના હોય તે સુવર્ણના પણ હોવા અસંભવિત છે. એટલે 'ટકા' એ ખરું સિક્કાવિશેષનું નામ નહીં પણ સિક્કાવાચ

૩-૪. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૨. નં. ૧૪૫.

૫. 'પ્રખંધચિન્તામણિ' ફા. શૂ. સમાની આવૃત્તિ, પૃ. ૩૮.

પ્રકાશક સામાન્ય 'શબ્દ જ હતો એમ માનવું વધારે યુક્ત છે । 'ટકશાધી' શબ્દ જે હો પ્રાચીન છે તે ઉપરથી પણ એ જ વસ્તુનું સૂચન થાય છે । ૧૦૧૧ ।

મુસલમાનોએ પાંચજી છતાં પછી ટુક સમયમા ગૂજરાતમા મુખ્ય મુખ્ય શહેરમા જુના નજરું રયાન મુસલમાની ચલણે લઈ લીધુ હોય એમ લાગે છે સ. ૧૩૫૬ મા-કેટલાક કહે તેમ સ ૧૩૬૦ મા-પાટણનુ પતન થયુ, સ ૧૩૬૧ મા વઢવાણમા મેરુતુ ગાથાએ 'પ્રમન્ધચિન્તામણિ' ની રચના કરી 'પ્રમન્ધચિન્તામણિ,' કારે 'દ્રમ' અને 'દિ ૧૦' એ શબ્દોનો સાવ શિથિલપણે ઉપયોગ કર્યો છે 'વિક્રમપ્રબન્ધ' મા તેણે લખ્યુ ; ત મદ્દાન્ત ગલદ્વપદ્મ પુર્યાં પર્યાલોચ્ય દીનારલક્ષ તસ્મૈ પ્રદાય નૃપસ્ત લોહ પુત્રક કોશે નિવેશયામાસ । હિન્દુરાગએ આપેના દાન માટે ; દિનાર ; લખવુ યુક્ત, છતાં આમ લખાયુ તે તત્કાલીન ચનણની કષ્ટિક અશે અસર સૂચવે છે અપાઉ ન પીનજી અને તેના પુત્ર મુખારકની દિલ્હીની 'ટકશાધી'મા પડાવેલા સોના અને ચાંદીના 'ખ્યાબધ સિક્કાઓ ગૂજરાતમાથી મળી આવે છે તે ઉપરથી આની વાસ્તવિકતા પૂરવા ૧૨ થાય છે । ૧૧

(૨ ૩-૪) મનુ, યાગવલ્કય અને નારદ એ સ્મૃતિકારોએ આપેન કોષક '૨' માણે જ છે માપ કર્ણ વગેરેના ચોક્કસ માપો સમધી જુદા જુદા પ્રાન્તોમા થયેલ પ્રાચીન ન્યોમા જમરે મતભેદ છે ૭ આ કોષકમા નાણાના કોષક જેવુ એક/૫ અગવડ ૧૫ નથી આ તોન અને વજનો શેના બનાવવામા આવતા તે વિષે આપણા મધ્યકાલીન હિત્યમાથી કંઈ પણ માહિતી નથી, પણ અન્ય સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે કે તોલમાપ ૧૮ લાગે લોહાના અથવા તો ગડડી અગર નર્મદાના પથરો-એ જદ્દી ન બસાય એવા ૧૫ છે-ના બનતા

(૫) જુદી જુદી વસ્તુઓ તોલવા માટે જુદા જુદા માપ હતા તે આમાથી જણાય છે ય કન્નજમાલવગુજરાવિવેશપ્રમાણમ્ । એ ઉલ્લેખ ખાસ ધ્યાન ખેચે તેવો છે

(૬) આ માપો પ્રાચીન છે તેનો જૂનામા જૂનો ઉત્તેખ કોટિલ્પના 'અર્થશાસ્ત્ર' માં 'લવિધ્યપુરાણ' અને 'પદ્મપુરાણ' મા આ નામો મળે છે તેમા ૨ પન=૧ પ્રસૂતિ, પ્રસૂતિ=૧ કુડવ અને ત્યાર પછી અને આખા મુજબ છે કુડવ=૧૬ તોલા, પ્રથમ=૬૪ તોલા, આઠક=૨૫૬ તોલા, દ્રોણ=૧૦૨૪ તોલા, એમ જણાય છે

(૭) આ કોષકમાના ધણા ઉપયોગી છે કારણ અર્વાચીન ગૂજરાત અથવા મારવાડમા ખાના નામો ધણા ઓછા પ્રચલિત છે અને શિનાલેખો અથવા પુસ્તકોમા પણ એમાના ધણા ઓછા મળે છે કોષક એ પ્રકારે આપ્યુ છે તેથી પણ તે વધુ ઉપયોગી છે આમાના 'પનાવા' અને 'પાની' એ બે નામોના અનુક્રમે 'પાઇલા' અને 'પાઇની' એ બે પર્યાય છે

૬ પ્રવચચિન્તામણિ (કેર્ણસસલાની આવૃત્તિ) ૫ ૮

૭ વિશેષ માટે જુઓ ૭૬૧ સાહિત્ય પગિતમા શ્રી દુર્ગાચક્ર માઓનો નિમધ પ્રાચીન હિન્દના તોલ અને માપ'

‘પાછલા’ બરાબર ૪ શેર થાય છે ‘પાછવા’ શબ્દ કુર્ણુ મોવંડીના સં. ૧૧૪૮ સૂચકના તાત્રપત્રમાં તથા ઠક્કર રાજપાલદેવના નાડાલમાંના અનુક્રમે સં. ૧૨૦૦ ૨ ૧૨૦૨ ના શિલાલેખોમાં મળે છે. કચ્છના દાનેશ્વરી જગદુગાદે સં. ૧૩૧૨ ના દુષ્ક વખતે ગરીબોને હળારે ‘મૂડા’ અનાજ વહેંચ્યું હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે તે વખતે કચ્છ ગૂજરાતી મહારાજ્યનું એક અંગ હતું અને ત્યાં પલ્લુ આ તોલ અને માપે અચ્છિ હોય એ સંભવિત છે. ‘દ્વિચાત્રય’ કાવ્યની પૂર્વકલશગણિએ ગ્લેસી ટીકામાંથી વળવિયે ખીજી બે કિમતી ઉલ્લેખો મળે છે. આચિત=કપામના ૧૦ ભાર, કમ્પવ=કેવનના ૧૦ પલા. અન્ય કેટલાક અ-થોમાં ‘આચિન’નો ‘શાકટ’ એવો પર્યાય મળે છે અને તે અર્થ ૬૪૦૦૦૦૦ ચણી કરેલો છે આ કોષકમાં આપેલાં ધર્મિક નામો માત્ર આજ સુધે સહી વાર જાણવા મળે છે.

(૮) આ કોષકમાંનાં કેટલાક નામો પલ્લુ તદ્દન અજાણ્યા છે

(૯-૧૦) આ નામે બહુ જાણીતા હોઈ એ વિષે ખાસ લખવા જેવું કંઈ રહે નથી; માત્ર ‘નેતન’ અને ‘હાલવાઉ’ એ બે ખાસ નોંધવાજેવા છે.

અમદાવાદ

તા. ૧૯-૧૨-૩૬

ભોગીલાલ જ. સાંડસરા

ગુજરાતના પ્રાચીન કિનારાની ભૂગોળ

ઇ. સ. ની પહેલી અને બીજી શતાબ્દી

(લેખક: ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી)

ભારતવર્ષનો પશ્ચિમ સમુદ્ર કિનારો પ્રાચીનકાળથી વ્યાપારે પ્રસિદ્ધ છે. દેવસ-ભાની ઉપરનો પ્રદેશ પાશ્ચાત દેશ કહેવાતો. દેવ સમાયા : પરત : પશ્ચાદેશ : , તત્ર દેવ સમા-સુરાટ્ટ-દશેરક-—વ્રવળ-મૃગુકચ્છ-કચ્છીય-આનર્ત-અર્ધુદ-બ્રાહ્મણવાદ-યવન-પ્રમૃતયોજન પદ્મ : ॥ (કાવ્યમિમાંસા પૃ ૬૩) પશ્ચિમ સમુદ્રનો કિનારો અપરાન્ત^૨ પણ કહેવાતો. આ પ્રદેશની સીમા સિન્ધુ પ્રદેશથી થાણા સુધીની હતી. સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) આનર્ત અને લાટ પાશ્ચાત્ય દેશના^૩ મુખ્ય પ્રદેશો. ઇસવીસનની પહેલી બીજી શતાબ્દીમાં આપણો ગુજરાત (લાટ અને આનર્ત) નું નામનિશાન નહોતુ. પણ અપરાન્તના સૌરાષ્ટ્ર અને લાટના સાગરતટના કેટલાક નગરો જગજૂતા કાળથી વ્યાપારે સમૃદ્ધ હતાં. દુનિયાના વ્યાપારી વહાણો આ બંદરે નાંગરતા.

ગુજરાત કાઠિયાવાડના બંદરોની હકીકત મીસરના (ઇજીપ્તના) વ્યાપારી વહાણુવટીના રીપ્લસ એન્ડ ધી યુરેશીયનસી યુરેથ (રાતા) સમુદ્રની યાત્રાના અંથમાં અને પ્રસિદ્ધ ગોળવેતા ટોલેમીની પ્રાચીન ભૂગોળમાં મળે છે. બન્ને અંથકારો ઇજીપ્ત (મીસર) દેશના પની હતા. માકેપોલો, ડોલમ્પસ અને વેશ્પુચીના સહાસના અથો માનવકૃતિના ઉચ્ચ કોટિના ગુપ છે. તેની હરોળમાં ' પેરીપ્લસ ' અથવી ગણુત્રી થાય છે આ અંથમાં એક વ્યક્તિનું હસ નથી પણ એ કાળની પશ્ચિમની માનવપ્રગ્નની ભૌગોલિક શોધખોળ અને વ્યાપાર કરની નવીન ભૂગૃતિના સ્મરણોનો ખ્યાલ એમાં મળે છે. પુસ્તકમાં પૂર્વની પ્રગ્ન જોડે અવરિયત 11૨ કેમ કરવો, વહાણોનો પ્રવાસ, મહાસાગરના જાતિ અનુભવો, દુનિયાની પ્રજાના આચાર-ચારો, વેપારીઓના માલની ફેર અદલી વિગેરે હકીકતોનો સમાવેશ 'યુરેથ સમુદ્ર યાત્રા'ના 11 પુસ્તકથી જાણુવા મળે છે.

યુરેશીયન સમુદ્ર—જૂતા કાળનાં ગ્રીક અને રોમન ભૂગોળવેતાઓએ રાતો સમુદ્ર, નતો અખાત અને અરબી સમુદ્રના મહાસાગર સમુદ્રને યુરેશીયન રાસ સમુદ્ર કહેતા. ધીયનનો અર્થ 'રાતો રંગ થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો રાતા સમુદ્ર ઉપરથી નામ આપ્યું 1 માને છે. અગથરએડીસ નામનો લેખક ઇરાન દેશની તવારીખ ઉપરથી જણુવે છે કે

(૧) અર્થ શાસ્ત્રમાં પલ્લગન્ધિ અંદન જે પર્વત ઉપર થતાં તે પ્રદેશ દેવસજાનગર યળ અયોક્કસ.) હતુ એમ ઉલ્લેખ છે. (અર્થશાસ્ત્ર સં પૃ. ૭૮)

(૨) વિશેષ માટે લુઓ લેખકનો અગીયારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ' ગુજરાતે રાત નામ ક્યારે ધારણુ કર્યું તે નિબધ તથા રા દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનો લેખ આપણા દેશને રાત નામ ક્યારે મળ્યું ' શુદ્ધિપ્રકાશ ઓક્ટોબરથી ડીસેમ્બર ૧૯૩૩ અંક ૪ પૃ ૩૧૬.

(૩) સિન્ધ, પશ્ચિમ રજપૂતાના, કચ્છ, ગુજરાત અને નર્મદા નદીનો કેટલોક નીચા-1 સંધાયેલો પ્રદેશ. કનિંગહામકૃત દિલ્હી પ્રાચીન ભૂગોળ. એ ઉપર શ્રી મજસુદાર શાસ્ત્રીનું શિષ્ટ ૧ પૃ. ૬૬૦.

આ સાગર સમુદ્રનો સત્તાધિય યુરેશીયા નામનો હતો. એ ઉપરથી વિદેશી લેખકોએ એનામ આપ્યું. રાતા સમુદ્રના જળ એ રંગના નથી. વૈદિક કાળમાં અને પુરાણમાં અરબી સમુદ્રનું મોક્ષ નામ થું તે જણાયામાં, નથી. પણ સામાન્ય રીતે સિંધુ કહેતા એમ ખબર પડે છે આરબ, ઈરાન અને મીસરની વ્યાપારી જનતાનો હિંદુસ્તાન નેડે વ્યાપારી સંબંધ પરાપૂર્વથી આવ્યો આવેલો છે એમ ઇતિહાસ સાક્ષિ પૂરે છે.

‘પેરીપ્લસ’ શબ્દ એ સમયે સામાન્ય રીતે વદાણુવડીઓના પ્રવાસ ગ્રંથ, નીક શાસ્ત્રીના નકશા વિગેરે અર્થમાં વપરાતો હતો.

‘યુરેશીયન સમુદ્ર યાત્રા’ના લેખકનું નામ અત્યાર સુધી જાણવામાં નથી પણ લેખક ઇજ્ઞ મના ખરનીશ નગરનો વતની હતો. મી. રોક૨ અને વિન્સેન્સસિમથ અતિહાસિક ‘પેરીપ્લસ’ ગ્રંથકારનો સમય ઈ. સ. ૬૦થી ૮૦નો આંક છે અને વિદ્વાનોએ એ સમય માન્ય રાખ્યો છે.

ટોલેમી: ઇજ્ઞ દેશનો વતની અને ગ્રીક જાતિનો હતો. ઇજ્ઞ એ કાળે રોમ સામ્રાજ્યનું અંગ ગણાતું. ટોલેમીની જન્મભૂમિ, તેમજ જન્મવર્ષ વિષે ઇતિહાસનું પા કોઈ છે. કેટલાક વિદ્વાનો પ્રમાણે એ ઇજ્ઞપના ટોલમી રાજકુળનો હતો એમ માને છે. ૫૨ એ વિશે સમર્થ પંડિતો શંકા ખતલાવે છે. ટોલમી ખગોળ, ભૂગોળ અને ગણીત શાસ્ત્રમ નિષ્ણાત હતો. એણે પૃથ્વી પર્યટન કરીને ભૂગોળ લખી નથી પણ મીસરની નાઇલ નદી તટે અનેક વ્યાપારી મહાજનો પાસેથી સાંભળેલી હકીકતો ઉપરથી પોતાના ગ્રંથ લખે એમ એના પોતાના કથનથી જણાય છે. કેટલાક પ્રમાણે ટોલેમી ઇજ્ઞપના એલેક્ઝાન્ડ્રી નગરનો રહેવાસી હતો. એને પોતાની પ્રસિદ્ધ ભૂગોળ એજ નગરમાં લખી અને પૂર્ણાવૃત્તિ ૫૨ ત્યાંજ કરી પ્રસિદ્ધ ભૂગોળવેત્તા ટોલેમીનો સમય ઈસવીસન દોઢસો (ઈ. સ. ૧૫૦) નક મનાય, છે.

ઈશુના પંદરમા સૈકામાં નાક શાસ્ત્રની ખરાખર શોધખોળ થઈ અને લોનજીટ અને લેટીટ્યુડની ગણતરી વ્યવસ્થિત થઈ ત્યાં સુધી ટોલેમીની પ્રાચીન ભૂગોળ, અને તે આંકેલા અંતર માપ, પ્રમાણભૂત ગણાતા. એ ગ્રંથમાં દેશોના, પર્વતોના અને નદીઓના નામાવલી આપી છે. ગુજરાતની ભૂગોળ પણ ટોલેમીમાં મળે છે.

અહીંયાં રોક૨, સાહેબના ‘પેરીપ્લસ ઓફ ધી યુરેશીયન સી’ નામના ગ્રંથમાં અને મી. મેક્કોન્ડલ અને મજસુદાર શાસ્ત્રીના ‘ટોલેમીની પ્રાચીન ભૂગોળ’માંથી ગુજર કાઢ્યાવાડની ભૌગોલિક તવારીખને લગતો દ્રષ્ટકો મૂળ અનુવાદ આપ્યો છે. એ પછી અત સુધી, જાણવામાં આવેલી નોંધ આપી છે. ઈશુના આરંભકાળમાં પશ્ચિમસમુદ્રના કિનારા ખારવાઓ સાગરો ખેડતા, ગુજરાતી વેપારી મહાજનો દુનિયાના પ્રસિદ્ધ બંદરોએ દિદ માલ મોકલતા, પરદેશી સોદાગરોથી લાટ દેશના ભૂયુક્ત અને સૌરાષ્ટ્રના ચૌદા ઉભરા ઠેક કાણુલ કંદહારથી વણઝારાઓની પોથો ઉજ્જન થઈ ભૂયુક્ત બંદરે આવતી, નદીઓ ભરતીઓટ વિગેરે અનેક હકીકતો આ ગ્રંથોમાંથી જાણવા મળે છે, પ્રાચીન ગુજરાત ગૌરવ અને કીર્તિ વ્યાપારે વિશેષ હતાં. (અહીંઆથી મૂળ લેખનો અનુવાદ શરૂ થાય.)

પેરીપ્લસ હુપતો ૩૮ : યુરેશીયન સમુદ્રયાત્રાનો લેખક વદાણુ મારફતે ઇજ્ઞ ખરનીશ બંદરેથી ઉપડી રાતા સમુદ્રના બન્ને કિનારાઓ ઉપર ભ્રમણ કરી, ઈરાન અખાતમાંના પ્રદેશોમાં ફરીને લેખક સ્થિતિયા દેશમાં-સિન્ધુદેશના સિન્ધુ કિનારે આ ત્યાંથી શરૂઆત.

“ઉંડા અખાતના જળ ઓળંગીને ઉત્તરે રિક્ષિવાનો, કિનારો આવે છે. કિનારો કાદવકીચકવાળો છે. મોટી, નદીઓમાંની એક સિન્ધુ નદી અહીં વહત. કરે છે. આ સરીતા ઈરીઝીયન સમુદ્રને મળે છે. પ્રવાહ ધોધમાર પણ જળ નિર્મળ છે. નદીના સાત મુખ છે. નદીના મધ્ય મુખ સિવાય બાકીનામાં પાણી છાછરાં હોવાથી વહાણો હંકારાતા નથી. નદિકિનારે બરબેરીકમ નામનું ‘મોટું વ્યાપારનું મથક છે. એ પછી નાનો ટાપુ અને અંદરના ભાગે રિક્ષિયનોતું મુખ્ય નગર મીન નગર છે. અહીંયાંના સત્તાધિશ પાર્થિયન રાજપુત્રો છે. તેઓ પરસ્પર ચક્રવર્તી શાસન સારૂ રણે ચઢે છે.”

હુપતો ૩૮ : બરબેરીકમ બંદરે બધા વહાણો નાંગરતા. પણ વ્યાપારીઓ નદી વાટે રાજના રાજનગરમાં બધો માલ લઈ જતા. આ સ્થળે આપાત થતો માથ; રના વસ્ત્ર જુદી જુદી આકૃતિઓના શણના વસ્ત્ર, પોખરાજ, પરવાળા, શિલારસ, (Storax) ધુપ, કાચના વાસણ, ચાંદી સોનાના થાલા, અને થોડો દારૂ; આ પ્રદેશમાંથી નિકાસ થતો માલ, કચ, બેડેલીયમ, લિશીયમ, જટામશી, પિરોજ (Turquoise) રાગવર્ત (Lapis Lazuli), સીરક સ્કીન (Seric Skin) રના વસ્ત્રો, રેશમીદોરા અને મજા. જુલાઈ

સીરાસ્ટ્રેન (Syrastrene) ગામકું :

મોનોગ્લોસોન (Monoglosson) વ્યાપારનું મથક.

પેરીપ્લસ હુપતો ૪૧ : બરેકનો અખાત વટાવીને ખાડગાઝાના અખાતમાં આવતું; અને ઝાંઝરીક દેશનો કિનારો : સમસ્ત હિંદુસ્તાનની અને નેમ્મેડોસના સામ્રાજ્યની સરહદ અહીંઆંથી શરૂ થાય છે. અંદરના વિભાગે સિકથિયા દેશને આવકતો આખેરીઆનો દેશ આવેલો છે. તટપ્રદેશ સીરાસ્ટ્રેન નામે ઓળખાય છે. દેશ ક્ષણદ્રુપ છે. ઘઉં, ચોખા, તેલ, ઘી, રૂ, અને તેમાંથી બનતા વસ્ત્રો વિગેરે આ મથકમાં થાય છે. દેશને ચરવાની વધુ વિશાળ જગ્યા છે, લોકો રંગે કાળા પણ કદાવર શરીરના છે. આ પ્રદેશનું મુખ્ય નગર મીન નગર છે. આ નગરમાં રૂના વસ્ત્રો વધુ ઇર્ષને ખારીગાઝા આવે છે.

સીકંદરના આક્રમણ સમયના અવશેષો જેવાં કે ઉભા રહેલા ખંડેરો, દુર્ગની દીવાલો આ પ્રદેશમાં દ્રશ્યગોચર થાય છે.

બરખેરીક અંદરેથી કઠિ કઠિ જતા પર્વતોની બૂશીર આગળ આવાય છે. જે અસ્ટ્રેકપાની અગાડી અને ખાડગાઝાની સામે આવેલી છે. અંતર તથા દુબર રોડીયાનું છે.

પે. હ. ૪૨ : એ પછી ખીજે અખાત આવે છે. ઉત્તર દિશાએ વાંકે વળતાં બએનોસ (Baeones) નામનો ટાપુ છે. આ ટાપુના છેક અંદર વાટે મૈસ (Mais) નદિ આવેલી છે. ખાડગાઝા જવાને આ દરિયો વટાવવો પડે છે. એનું અંતર ત્રણસો રોડીયા છે. ટાપુનાં કાંઠે હાથે ઉભા રહી પૂર્વ દિશાએ સીધી નગર નાંખતા ખાડગાઝાની નદી નામ્મદુસ (Nammaduss) ના દર્શન થાય છે.

ટાલેમી : હુપતો : ૪.

હારીક પ્રદેશ :

મોફીસ (Mophis) નદીનું મુખ.

પટ્ટીદરે—ગામકું.

મલાઉની બૂશીર.

હુપતો ૫

ખાડગાઝાના અખાતમાં :

કમને.

નમડોશ (Namados) નદીનું મુખ.

નોસારીયા. (નવસારી)

પાલી પૈલા. (સંગણ)

હુપતો ૬૨ : નગરોની નામાવલીમાંથી :

ઈન્ડો સિકથિયાની પૂર્વ દિશાએ અને કાંઠા નેડે સંધાયેલો હારીક પ્રદેશ છે. એની અંદર નમડોશ નદી છે આ નદીને કાંઠે વ્યાપારનું કેન્દ્ર ખારીગાઝા નગર આવેલું છે.

હુપતો ૬૦ : કેટલાક ગામો જે સિન્ધુ નદીની પૂર્વ દિશાએ આવેલાં છે. તેમાં અસ્ટ્રેકપરા (Astra Kapara) પણ આવેલું છે એમ ઉલ્લેખ છે.

હુ ૧૯ : પર્વતોની હારમાળામાં અપોકપા (અરવલ્લી) ઓનડીઓન (વિંધ્યા) વગેરે નામ આપ્યા છે.

પેરીપ્લસ હુપતો : ૪૩ સાગર ઓળંગીને ખાડગાઝા તરફ આવતાં અખાત ધણો સાંકડો છે તેથી વહાણો દંકારવા ને અનુકૂળ નથી, જમણી અને ડાબી બન્ને ખાલુના માર્ગ સુલભ નથી પણ કૈંક ડાબી તરફનો માર્ગ વપરાશમાં છે. અખાતના મુખ આગળ જમણી ખાલુએ જળચળ, કાદવકીચડ અને માર્ગ સાંકડો છે અને ઉચાનીચા ટેકરા આવેલા છે, આ જગ્યા ક્રોનોની ગામડાની સામે છે અને એ હેરોન (Hieron) કહેવાય છે. એના ડાબા કિનારાની સામી ખાલુએ અરેટ્રેકપાની સામે ભૂશાલકા આવેલી છે. એ પપીકા નામે ઓળખાય છે. પપીકા આગળનો પ્રવાહ અતી વેગવતો હોવાથી વહાણોને ભરવા કે વામવાને ખીલકુલ લાયક નથી. અતીશે પાણીમાં વેગને લઈને ખારીગાઝાની નદીનું મુખ શોધી દાખલ થવાને પણ અડચણ પડે છે. કિનારા ધણા જ નીચા છે. મુખ પ્રવેશ શોધીને દાખલ થાઓ તો પણ નદીના મુખ આગળ રેતીના પાદરો વિગેરેથી છેતરાઈ જવાય છે.

હુ : ૪૪. આવા કારણને લઈને રાજ તરફથી માછીઓને નદીના મુખદ્વાર આગળ લોખીયા નરીકે નોકરીએ રાખેલા છે. તેઓ દ્રષ્ટાગ્ના અને કોર્ટિયા નામના વહાણોમાં બધા ભતના સાધનો રાખી તૈયાર રહે છે, અને તેઓ સીરાસ્ટ્રેનથી ખાડગાઝા આવતા વહાણોને તેડી લાવવા સતત મુસાફરી કર્યા કરે છે. આ માછીમારો આવતા વ્યાપારી વહાણોને પોતાના વહાણુ નેડે સાંકળીને નિશ્ચિત કરેલા સ્થળોએ મુકામ કરતા, ભરતી ઓટ પ્રમાણે બદરે આવવા ધીમે ધીમે પ્રસ્થાન કરે છે. નદીના મુખદ્વાર આગળથી ખારીગાઝા સો સ્ટેડીયા દૂર છે.

હુપતો : ૪૫. હિંદુસ્તાનમાં નદીઓ ઘણી આવેલી છે અને તેની ભરતી ઓટની હકીકત પણ જાણવા જેવી છે. પૂનમ, અમાવાસ્યા અને તે પછી ત્રણ દિવસ સુધી ભરતીનું ભેર વિશેષ રહે છે. ખારીગાઝા આગળની નદીનો ભરતીનો પ્રવાહ બધી નદીઓ કરતા વળી કૈંક વધારે ભેવામાં આવે છે. ક્ષણમાં ન્યાં સૂકી રેતીના પાદરોને પાદરો જણાતા હોય છે અને ન્યાં વહાણોને જવાના માર્ગમાં પાણી છીછરા હોય છે ત્યાં ભરતીના પ્રવાહના વહેણથી સર્વત્ર જળમયથી ભરપુર થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે ઓસરતી સમયે ક્ષણમાં પાણી ઓસરી જઈને ન્યાં જળનો અગાધ સમુદ્ર જેવો દેખાવ જણાતો હોય ત્યાં સૂકી જમીન વિગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

હુપતો : ૪૬. આ હપતામાં નર્મદા નદીમાં અમાવાસ્યાને દિવસે ભરતીના પ્રવાહનું વર્ણન, વહાણો કેવી રીતે ભેખવાઈ જાય છે તે, ભરતીના પ્રવાહનો ઘોષાટ વિગેરે 'પેરીપ્લસ'ના લેખકે ભત અનુભવથી નોંધેને અનુભવ લખ્યો છે.

પે. હુપતો : ૪૭ ખારીગાઝાના આંતર વિભાગલા ઘણી જાતિઓ નિવાસ કરે છે. જેવી કે આરાટી (Aratti) અરકોશી (Arachosia) અને ગાંન્વેરી, પોક્લેશ (Poclais) જેમાં છુક્રેલસ, અલેક્ઝાન્ડ્રીયા, આવેલું છે તેની પ્રજા પણ નિવાસ કરે છે. આ ઉપરાંત લગાચકા ઓક્ટ્રીયન પ્રજા પણ લાં વસે છે. આ પ્રજાને પોતાનો ગભ

છે. સીકંદર આ રથળેથી હિંદના દક્ષિણ વિભાગ અને ડેમીરીક (Damirice) તરફ નહિ જતા ગંગા તરફ વળ્યો હતો. સીકંદર પછી થયેલા એપિલોરટસ અને મીનેન્ડરના ગ્રીક સિપિના પ્રાચીન સિક્કા વર્તમાનમાં પણ ખારીગાઝાના ખનિરમાં ચલણમાં છે.

થે હુપ્તો : ૪૮. આ ગ્રંથ (ખારીગાઝા) ની અદરના ભાગે પૂર્વ તરફ ઓઝેન (Ozene) નગર આવેલું છે અગાઉ એ રાજમાનીનું કેન્દ્ર હતું. આ રથળેથી દેશની જરૂરીયાતોના માલ તેમજ આપણી જોડેના વેપારની રકમોનો માલ ખારીગાઝા લાવવામાં આવે છે, અક્રીકના પથરા હિંદની મસલીન, જાડા વસ્ત્રો તેમજ સાદા વસ્ત્રો આવે છે. આ અને ઉપરના પ્રદેશમાંથી સ્પાઈકનાર્ડ (Spikennard) લાવવામાં આવે છે. આ જળુસ પકિલેથ, કાસપપીરેન, (Caspapyrene) પેરોપનીસડે (Paropanisdæ) વિગેરે આવે છે સ્કિથિયામાંથી કુથ અને બેડેલીયમ પણ લાવવામાં આવે છે.

હુપ્તો ૪૯ - ખારીગાઝાના ચોટામાં આપાત થતો માલ : દારૂ, તાંબુ, શીશુ, પરવાળા, ચોખરાજ, દરેક જાતના જાડા ઝીણા વસ્ત્રો, રંગીન પટા, શિલારસ, મીઠા લવંગ, કાચ, રાતો ગંધક, સુરમો, ચાંદી સોનાના સિક્કા, અને અંજન, રાજના ભોગ વિલાસ સારૂ કીમતી ચાંદીના થાલા, યુવાન સંગીતકાર, જનાના સારૂ સૌન્દર્યવાન કુમારીકાઓ, ઉચ્ચે દારૂ, મુલાયમ વસ્ત્રો, દીલપસંદ અંજનો.

આ રથળના કુરળ રસ્તે નીકાસ થતો માલ :

સ્પાઈક નાર્ડ, કઠે, બેડેલીયમ, હાથીદાંત, અક્રીક અને તેમાંથી ખનતા વાસણો લીથીયમ, રૂના વસ્ત્રો, રેશમના વસ્ત્રો, જાડા કપડા, સુતર, મોટી પીપેર વિગેરે આ નગરમાં આવતાં અને ઈચ્છિત વગેરે રથળોએ જતાં.

હુપ્તો ૫૦ : ખારીગાઝા મુકીને જોડેના કિનારો ઉત્તરદક્ષિણ ભાગે જે પ્રદેશ ર થાય છે તે દક્ષિનાખાદ. પ્રજા દક્ષિની ભાષા બોલે છે. (વર્તમાન દક્ષિણ દેશ) પ્રદેશ આંતરિક ભાગે ઘણા મોટા પર્વતો અને જંગલો આવેલાં છે.

આ મુલકમાં જંગલી જનવંશો, ચીતા, ઘાઘ, હાથીઓ, ઘણાજ સર્પો અને બીઘણી જાતના જનવંશો, પશુપક્ષીઓ આવેલાં છે. વસ્તી ભરચક છે. અને તે ગંગા સુપસ્તીનો ભાગ લખાય છે.

હુપ્તો : ૫૧ અને ૫૨ : માધી ટૂંકો હકીકત :

દક્ષિનાખાદના જે મુખ્ય વ્યાપારી જાનરો-પૈયાણુ અને તગારા છે. ખારીગાઝા એકવીશ દીવસની મુસાફરીએ પૂર્વમાં તગારા જવાય છે. ગાડા રસ્તે બન્ને જાનરોના ખારીગાઝે આવે છે.

ખારીગાઝા પછી કેટલાંક રથળો પછી સુપારા અને કલ્યાણા બંદરોનું નામ આવે આ નગર મોટા સારગ નસના સમયમાં (Sandaragans) વ્યવસ્થિત રીતે વ્યાપારનું મથક થયું પણ નાના સેંડરેસ (Sandarees)ના અધિકારમાં આવ્યા પછી આ બંદરે પરદેશી વ્યાપારીઓને ઘણી વ્યથણો વેઠવી પડતી. કેઈ વખતે ગ્રીક વેપારીઓના વહાણો આ બંદરે નાજરતા તો તે બધા વહાણોને પાછા ખારીગાઝા બંદરે રાજના ચોકીદાર સાથે જવું પડતું.

હ પછ પહેલા નાના નાના વહાણો અખાતને કાઠે કાઠે બદર કરતા માર્ગ તપતા એ, પછી હીન્દોશ નામના નાવીકે હવાનુ ગતિ માપ નિહાળી સાગર પ્રનાસ કર્યો એ પછી ચાપારી વહાણોની નિયમીત અવરજવર શરૂ થઈ એ વિશે ઉલ્લેખ છે

હીન્દોશની શાંખખેળથી ઓક વેપારીઓ, દિંદ આનવા વધારે લલચાયા તેઓએ રીજ વેપારીઓ કરતા, ભારતવર્ષનો વેપાર એક હથ્યુ કરવા લાગ્યા, । । ।

નોંધ

રિક્કિયા । શકલોકોનો દેશ એ ઈન્ડો રિક્કિયા નામે પણ ઓળખાય છે 'પેરીપ્લમ' ના સમયમા સિન્ધુદેશનો પશ્ચિમ પ્રદેશ ઈન્ડોરિક્કિયા કહેવાતો એની સરહદમા વહાણાગાદ, અબેરીયા (આબીરોનો દેશ) અને સૌરાષ્ટ્રનો સમાવેશ થતો ?

વિષ્ણુપુરાણમા આબીર, ગર્દભિલ્લો, શક વવન વિગેરે જાતિઓના નામ મળે છે પુગ રાજા પુખ્યમિત્રના રાજકાળ સમયે આ બધી જાતિઓ ઈન્ડો રિક્કિયામા રહેતી હતી મગવાન પાતજલીના બાધ્યમા શક લોકોને શુદ્ધ તરીકે ઓળખાયા છે તેઓ આર્યાવર્તના માર્થોના સાખ પાડોશી, આર્યોની સરકૃતિ અને કર્મકાંડ ગ્રહણ કર્યા પછી ક્ષત્રિ કહેવાયા એમ ઐતિહાસિકો માને છે ?

જૈન સાહિત્યમા કાવકાચાર્યની કથાનકમા શક લોક સૌરાષ્ટ્રના સાગર તટે પ્રથમ આવ્યા એમ ખબર પડે છે ઇસવીસનની પૂર્વે ઉત્તજનમા ગર્દ બિલ્લ નામનો મહાપરાક્રમી રાજા ગજ્ય કરતો હતો એ સમયે શક લોક કારસ દેશમા-ઈગનમા-રહેતા હતા એ જાતિનો અધિકાર પણ એ દેશમા હતો આચાર્ય પ્રવાસ કરતા ઉત્તજન નગરમા આવ્યા પવિષ્ટ ગર્દભિલ્લે આચાર્યની સાધ્વી બહેન સરસ્વતીનું અપહરણ કર્યું કાવકાચાર્યે રાજ્યને ત્રણે સમજાવ્યો તેને કોઈનું માન્યુ નહિ એ ઉપરથી આચાર્યે કારસ દેશ જઈને શહાનુ શાહીના માડવિક નવાણુ શાહી શરૂ રાજ્યોને તેડી લાવ્યા તેઓ પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રને કિનારે કેતર્યા, અને ત્યા અધિકાર જમાવ્યો એ પછી લાટદેશના પાટનગર બૃહકચ્છના પ્રતાપી મલગિત્ર અને લાનુમિત્રની મદદ મેળવી ઉત્તજન ઉપર સવારી લઈ ગયા બલમિત્ર અને માનુમિત્ર કાવકાચાર્યના ભાણેજ થતા હતા ગર્દભિલ્લે હારારી શક સત્તા ઉત્તજનમા સ્થાપી ?

ટોનેમો પ્રમાણે આ જગતી જાતિ સોગડીયનની પૂર્વ વિભાગે નિવાસ કરતી હતી તેઓ જગનમા ગુફા વિગેરેમા ગહેતા ટોનેમો આ જાતિને કરતાથી નામે ઓળખાવે છે મેકકિન્ડલ તેઓને હિંદુસ્તાનની ક્રીગત જાતિ હોનાનુ માને છે ?

(૧) મેકકિન્ડનના ટોનેમો પ્રથમા મજમુદાર શાસ્ત્રીની નોંધ

(૨) Indian Culture ' Saka-yavana ' by Dr D R Bhandakar
October 1934 p 275 further

(૩) દિવેદી અગિન દન ગ્રંથમાનામા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીને ' કાલકાચાર્ય ' નામના લેખમાથી પૃ ૯૪-૧૧૬ આ લેખ ગુજરાતી ભાષામા ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થતા ' જૈન ' મા અપાયો છે,

(૪) મેકકિન્ડન કૃત ટોનેમો પૃ ૩૩-૩૪ સોગડીયન એકદ્રીયાનો ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ એકદ્રીયા અને રિક્કિયાને ઉત્તર અને પશ્ચિમે છુટો પાડતો વર્તમાન સોગડ દેશ

રાય ચૌધરી ઇતિહાસ અને ચીન દેશની તવારીખ ઉપરથી આ પ્રમાણે ખબર આપે છે. “ શક જાતિ પૂર્વે ગોપ હતી. કાર્ષિપયન સમુદ્રના પશ્ચિમ ભાગે ખીજી જંગલી જાતિઓની જોડે શક ટોળી પણ નિવાસ કરતી હતી. એમાંની બળવાન યુએટ્રી જાતિએ શક લોકને હરાવી હાંકી મૂક્યા. શક ટોળા દક્ષિણમાં ઉતરી આવ્યાં. એ પછી કીપિન-કપિયા (કાબુલનો ઉત્તર પ્રદેશ) સર કરી ગાંધ્ય રથાધ્યુ. એ પછી સિન્ધુ દેશમાં, પંજાબ, મથુરા ઉત્તર અને સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થાયી થઈ રાજ્ય રથાધ્યુ ”

કપિય, ગાંધાર, તક્ષશિલા, અરકોશિયા, શકરયાન (સિરસતાન) વિગેરે પ્રદેશોના શક લોકોની માનવ શાખા એક હતી.^૫

સૌરાષ્ટ્રમાં ઇશુની પૂર્વેના સમયમાં ક્ષત્રીપવંશનો જૂમક સામ્રાજ્ય કરતો હતો. એન સિક્કા કાઢિયાવાડમાંથી મળ્યા છે. એ પછી ગુજરાત કાઢિયાવાડમાં મહાપરાક્રમી મહાક્ષત્ર નહેપાન રાજ્ય કરતો હતો. એના સામ્રાજ્યની સીમમાં ઉત્તરમાં નાસિક મુધીનો પ્રદેશ હતો, નહેપાનનું પાટનગર ઉત્તર, કચ્છ અને નાસિક હતું.^૬ ગુજરાતમાં શક લોકો ઇતિહાસ ક્ષત્રીપવંશી જૂમકથી મળે છે.

કરીશ્રીયન સમુદ્ર - વર્તમાન અરબી સમુદ્ર.

સિન્ધુના મુખ . સીકંદરના સમયના લેખકોએ અને સ્ટ્રેબોએ સિન્ધુ નદીના મુખ હોવાનું જણાવ્યું છે. ‘ પેરીપ્લસ ’ અને ટોલેમીમાં એ નદીના સાત મુખ હોવા હકીકત આપી છે. યુક્ત સમ્રાટ ચક્રગુપ્તના મેગાસ્ટીનેસ લેખમાં એ સમ્રાટે સિન્ધુના ૨ મુખ એળગીને વાલ્હીકાને હરાવ્યા એમ ઉલ્લેખ છે. “ તીર્થાં સપ્તમુદ્રાણિ યેન સા સિન્ધોજિતા યાલ્હિકા ॥”^૭ મહાભારત, રામાયણ અને વિષ્ણુપુરાણમાં સૌરાષ્ટ્રની વાલ્હીક દેશનું વર્ણન મળે છે.

બર્બરે સમુદ્રના એક ખૂણામાં આવેલા શ્રીધંટ નામક સરોવરમાં મોતી પાકતા. બર્બરે નદી પાસે 'આલકન્દક' નગર હતું, ત્યાં પરવાળા થતા. (અર્થશાસ્ત્ર શુ. અનુવાદ પૃ. ૧૦૬-૧૦૮,) આલકન્દક નગર એ સીકંદર સમયનું 'અલેક્ઝાન્ડર હેવન' હોતું જોઈએ. બર્બરે અથવા વર્બરે ઉત્તર અથવા ઉત્તર અત્રે પશ્ચિમના વર્તની હતી. એમ પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. બર્બરેના દેશની સીમ 'હિંદના પશ્ચિમ અથવા ઉત્તર પશ્ચિમની સરહદથી અરબી સમુદ્રના તટ સુધી લંબાતી હતી.

‘પેરીપ્લસ’ સમયે પાર્થિયન ગજપુત્રો કુનાન સત્તા આઝુ મિન્ધુ દેશમાં ગોનાના અગ્નિની શાસન સારે ઉઘામો કરતા હતા એ વીગે ઉદ્ધેષ છે.

હુપ્તો ૩૮ માં રૂના વસ્ત્રોના વણાટની કારીગરી અત્યારે પણ જાણીતી છે. કથ, જટામશી વિગેરે મિન્ધુના ઉપરના પ્રદેશમાંથી આવી પરદેશ જતાં. રેશમના વણાટમાંથી મીનના ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રદેશમાંથી લાવતા. રોમન વ્યાપારીઓને રેશમ અને તેના વસ્ત્રો સિન્ધુ અને ગંગાને કિનારેથી અને ખંભાતના અખાતના ખંદરેથી મળતા. ગળી પશ્ચિમ દિશ્વમાંથી લાવી ઇરાન, આરેબીયા અને ઇજીપ્ત જતી.

ઈરીનોન : ટોલેમી કંથીનો અખાત કહે છે. ‘પેરીપ્લસ’ કચ્છનો નાનો ને મોટો અખાત હોવાનું જણાવે છે. વર્તમાનમાં કચ્છનું નાનું અને મોટું ગળ છે તે એ કાસે દરિયા હતા. નંદલાલ કે ‘ફરગમ’—ખારવાલી જખાનો વિદૂત થયેલો શબ્દ માને છે. ઇસવીસનના ચોથા પાંચમા શેકા સુધી એ રચેલે દરિયા હતા એમ ખબર પડે છે.^{૧૨}

સિન્ધુ નદીની પૂર્વ તરફની શાખા કચ્છના ગળમાં—ઈરીનોનમાં આવી મળતી. ખ્રિ. સ. ૧૬૭૨ સુધી મી. બર્નસ પ્રમાણે અત્યારે જ્યાં સિન્ધુ નદીનું મુખ છે ત્યાંથી એકસો વીસ માઈલ દૂર જૂની પૂર્ણા નદીનો ફાંટો પૂર્વમાં વહન કરતો હતો.

કચ્છના અખાતથી તે છેક ખંભાતના અખાત સુધી કાઠિયાવાડના ઉત્તર તરફના ભાગની લગોલગ કોઈ કાલે સમુદ્ર હતો. ઉત્તરે અર્ધે સુધી કચ્છનું રણ લાગેલું છે. ચોમાસામાં એ રણ છાલકા પાણીનું સરોવર ચર્પી રહે છે, અને બીજી મોસમમાં કોઈપણ જાતની લીલોતરી હોતી નથી પણ એમાં કામ કામ મોકાના ઢગો બધાય છે. x x x સિન્ધુ નદીનો પૂર્વ ફાંટો, લૂણી, બનાસ, રૂપેણ સરસાતી અને સાગરમતી એ નદીઓનો કચ્છરો આ સમુદ્રમાં ઢળવાતો ને તેથી દરિયા ધીમે ધીમે પૂર્ણા જઈ કાઠિયાવાડનો ટાપુ અને ગુજરાતની દેશ ભૂમિ સાથે સંધાઈ ગયો.^{૧૩}

ટોલેમી કચ્છના અખાતને કંથીનો અખાત એવું નામ આપે છે. અને એ અખાતની ઉપર વાટે જ્યાં વહાણો નાંગરવાની જગ્યા છે ત્યાં સીરાસ્ટ્રેન (સીરાહ્ટ્ર) આવેલું છે એમ જણાવે છે. કચ્છનો દક્ષિણ વિભાગ અત્યારે પણ કંથા નામે ઓળખાય છે. કંથા આગળથી ગુજરાતનો વિભાગ છુટો પડે છે.^{૧૪}

સિન્ધના નગર પારકર આગળ જૂનું ખંદર હતું. નાના અને મોટા રણમાં દરિયાના જળ હતાં. કોઈ મોટા ભૂકંપ સમયે દરિયાની મપાટી ઉંચી આવી પાણી જતા રહીને રણ ચર્પા એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. ભૂકંપ શાસ્ત્રીઓ કચ્છ પ્રદેશમાં ધરતીકંપનું મહત્ત્વ જિન્દુ હોવાનું માને છે. જગ જૂના કાળથી કચ્છી પ્રજા વ્યાપારી કહેવાય છે. ઇશ્ટન પાંચમા છઠ્ઠા શેકા સુધી કચ્છી વેપારીઓ દુનિયાના પ્રસિદ્ધ ખંદરો જોડે વેપાર કરતા. મોટ ઉલ્કાપાત પછી તેઓ જવા વગેરે રચણોએ ગયા.^{૧૫}

૧૨. Recluso Asia III p. 142/p.

(૧૩) કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ પૃ. ૧-૨

(૧૪) મેકક્રિડલ ‘ટોલેમી’ મજમુદાર શાસ્ત્રીની પુરવણી સાથે પૃ. ૩૬

(૧૫) મજમુદાર શાસ્ત્રીની નોંધ.

ધરીનોત અખાત અને બરેકનો અખાતની વચ્ચે ભૂશાવકા હોવાનું યુરેશીયન સમુદયાત્રામા લખેલું છે એ સ્થળ કચ્છ હોવું જોઈ એ

બરેકનો અખાત કેટલાક પડિનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે બરેક તે દ્વારકા કહે છે રોકાઈ વિગેરે વિદ્વાનો વર્તમાન કચ્છનો અખાત તેજ બરેકનો અખાત જણાવે છે પેરીપ્લસ એ અખાતમાં સાત ટાપુ હોવાની દલીલત આપે છે ટાલેમીમાં એક ટાપુનો ઉલ્લેખ છે

રોકાઈ સાહેબની માન્યતા કચ્છના અખાત વિશે માનના કારણ છે

(ટાલેમી) પરાપનીસડે એ મધ્યહિંદુકુશ પેરીપ્લસ પ્રમાણે સ્પાર્ધકનાર્ડ (અમુક જાતની દના) ઉચ્ચ બદરે મધ્યહિંદુકુશથી આવતું સીકદગના મૃત્યુ પછી એનો સેનાપતિ સેલ્યુકશ આ પ્રેશનો સત્તાધિશ હતો મૌર્ય ચક્રગુપ્ત ગજ્જએ આ ગ્રીક સગદારને દરાવી એને નમાવ્યો ઈ સ પૂર્વે ૩૦૩ માના તહનામાં પ્રમાણે મન્ને ગજ્જના ગજ્જનો આ પર્વત મધ્ય સીમા પ્રદેશ હતો ૧૬

અરીક દેશ : એરીઅક દેશ-એ આર્યક આર્યોના દેશ ૧૮ ઉલ્લખન અને વિદર્ભની દક્ષિણે આવેલું આરણ્યક ગામ. ૧૯ એને અગ્રણ્ય પણ કહ્યું છે. ૨૦

અંધમા આ શબ્દ અયોક્ત છે. લેમન એને-લટિક અંભાતના અખાતના બન્ને કિનારાનો પ્રદેશ હોવાનું જણાવે છે. ટોલેમીનું લારીક, અગોદના લેખમા રાષ્ટ્રીક આવે છે તે. ૨૧

અંભાતના અખાતની દક્ષિણેથી તે આબારની ઉત્તર સુધી એરીઅકની સીમા હતી. પશ્ચિમ સમુદ્રનો કિનારો અપગન્તીકા (અપરાન્ત) નામે ઓળખાતો એમ પંડિત ભગવાનલાલ ધન્ધજી જણાવે છે. ૨૨

પંડિત કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ અરીક દેશ વિશે આ પ્રમાણે નોંધ આપે છે-એરિયક ઓટોલેમીનું લારીક-લાટ દેશ. ભૂગોળવેત્તાના કાળમાં ખલ્લુ એરીઅક ૨૩ પણ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. અને તે દેશની સીમા કેક દક્ષિણ તરફ વધી હતી. ટોલેમીના સમયમાં ગુજરાતમાં શક લોકનું શાસન હતું. એરીઅક એ આર્યોના દેશ. (હિંદુઓના દેશ) 'પેરીપ્લસ' સિન્ધુ પ્રદેશમાં ઈન્ડો પાર્થિયન રાજપુત્રોનો અધિકાર હતો એ ઉપરથી આર્યોના દેશ ઓળખાવવા એરીઅક જુદો દેશ જણાવે છે. એલ્ક્ષેન્ડ્રીએ જે આર્યાવર્ત કહ્યો છે એ 'યુરેશીયન સમુદ્ર યાત્રામાં' એરીઅક પ્રદેશ જણાવ્યો છે તે સમસ્ત હિંદુસ્તાનની અને 'નેમ્એડ્સ'ના સામ્રાજ્યની સીમા અહીંથી શરૂ થતી. ૨૪

ખાણિનીય (૨. ૪. ૧૦ અનેક ૩. ૧૦૯) ઉપરના પતંગલી ભાષ્યમાં આર્યાવર્તની સીમા આ પ્રમાણે જણાવી છે.

'આર્યાવર્ત' દેશ કયો? - જેની પૂર્વે આદર્શ, પશ્ચિમે કાલકવન દક્ષિણે હીમાલય અને ઉત્તરે વિંધ્યા છે તે. ૨૬

(૧૮) બૃહત્સંહિતા અ. ૧૪. (૧૯) મહાભારત સભાપર્વ અ. ૩૧ (૨૦) દેવી પુરાણ અ. ૪૬. (૨૧) પેરીપ્લસ ગ્રંથમાં સ્કોફ સાહેબની નોંધ. (૨૨) ઈન્ડીયન એન્ટી ક્વેરી યુ. ૮, પૃ. ૨૫૬, ૨૬૩;

(૨૩) ટોલેમી હ. ૬ પૃ. ૩૯ માંથી દક્ષિણ એરીઅકનો વિભાગ

એરીઅક એડીતોન' એમાં ઝાપારા (ઝોપારા) ગોરીસ નદીનું મુખ (ગોદાવરી મ. શાસ્ત્રી પ્રમાણે), દાંન્ગ, બેન્ડા નદીનું મુખ (ચાલ. સુલ પ્રમાણે), હીપ્પોક્રાટીસ (ગોરે ગામ-ધોડાનું ગામ), એલી પટના (એ કિ. ડોમોલ : મ. ગાસ્ત્રી પ્રમાણે કંઠજુનો કંટલોક ભાગ)

(૨૪) જર્નલ ખીહાર અને એરીસા રીસર્ચે મોસાયટી વર્ષ ૧૯૩૨ પુ. ૧૮ ભાગ ૧. (૨૫) પુ. ૧ પૃ ૪૭૫ પુ ૨ પૃ. ૧૭૪ :

(૨૬) ક પુનરાવર્ત. ૧ પ્રાગદર્શનપ્રત્યક કાલકવનાદ V. L. કાલકવનાદ, કાલકવનાદ) દક્ષિણે ન હિમવન્ત મુક્તેણ પારિવાત્રમ્ (VL. પારિવાત્રમ્) આદર્શ-વર્તમાન અર્થવલી. કાલકવન-રાજમહલ કુંગરા. (Kunte, Vicissitudes of aryan civilization p 200.

૩૧. દેવદત્ત ભાંડારકર પ્રમોણે જ્યાં આર્ય મહાજનો નિવાસ કરતાં એ આર્યાવર્ત. આર્યાવર્ત અમુક જ સ્થળ પ્રદેશ કહેવાતો નહોતો ૨૭ જ્યાં જ્યાં આર્યજનોના કદમ વધ્યાં તે આર્યાવર્ત.

એથી ફલે છે કે સિન્ધુ પ્રદેશમાં પાર્થિયન અને કુશાન વંશીઓનો અધિકાર હતો. તેઓ આર્યાવર્તમાં વિદેશી હતા. સૌરાષ્ટ્ર અને નર્મદા પ્રદેશમાં આન્ધ્રદેશના વ્યાઘ્રાણુ જાતિના સાતવહાન વંશના રાજાઓની સત્તા હતી એ ઉપરથી એરીઅક-આર્ય દેશ 'પેરીપ્લસ' માં જૂદો બતાવાયો છે.

નેમ્બેરૂસ : રોકાઈ સાહેબ ન-શબ્દને બદલે-મ નેમ્બેરૂસ બદલી હોવાનું જણાવે છે. કેટલાક યુરોપિયન અને હિંદી પંડિતો નેમ્બેરૂસ બરાબર શબ્દ માની મહાક્ષત્ર નહપાન કહે છે. પંડિત જયસ્વાલ અને સ્વ. રાખલદાસ બેનરજી શક ગાજ નહપાનનું નામ હોવાનું સ્વીકારતા નથી. પેરીપ્લસ પછી ૬૦ વર્ષે ટોલેમી ઉજ્જનમાં ટ્રીપેસ્ટેન ચણ રાજ કરતો હતો એમ ઉલ્લેખે છે. મહાક્ષત્ર નહપાનના ૨૬, રાજકાળ વિશે વિદ્વાનોમાં ભારે મત ભેદ છે. 'નેમ્બેરૂસ' અને 'નેમ્બેરૂસ' જોડે શકરાજ નહપાનનું નામ મલત્ર લાગતુ નથી એમ બન્ને વિદ્વાનો માને છે.

નેમ્બેરૂસ એ દક્ષિણનો મહેન્દ્ર શાત કર્ણિ પુરાણ માનો મુગન્દ્રે સ્વાતીકર્ણ (રાજકાલ ઈ. સ. ૭૨ થી ૭૬) લાગે છે. એ પ્રતાપી રાજ કુંતલ શાતકર્ણિની પૂર્વે રાજ કરતો હતો. એની સત્તા ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં હતી. ૨૯ ઐતિહાસિક ઘટના પ્રમાણે પંડિતજી જયસ્વાલનું માનવું બરાબર લાગે છે. મહેન્દ્રનું વિકૃત, સ્વરૂપ તે લેખકનો નેમ્બેરૂસ-મહેન્દ્રનું સામાન્ય અને આર્યોનો દેશ શરૂ થાય છે એમ 'પેરીપ્લસ'ના કહેવાનો ભાવાર્થ લાગે છે.

આબીરીયા : આબીરોનો દેશ : લેસન પ્રાચીન ઓષીર (Ophir) દેશ જણાવે છે. ૩૦ કેટલોક કાળ સુધી વિદ્વાનો વર્તમાન સોપાર (મુમઈ નજીક છે તે) ઓષીર દેશ માનતા હતા. એ અભિપ્રાયમાં વલુદ રહ્યું નથી. અત્યારે ઈરાનના અખાતના આરમ કાંઠા ઉપર એ દેશ હોવાનું મનાય છે. હિંદ અને ઈરાનના અખાત જોડે પરાપૂર્વથી વેપાર ચાલ્યો આવતો હોવાનું ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે.

નમેદા નદીના મુખની આસપાસ આવેલા પ્રદેશ આબીર કહેવાતો. સિન્ધુ પ્રદેશની સીમને આબીરનો સીમાડો અડકતો સિન્ધુ નદી પોતાના મુખ આગળ ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ બનાવવાને એ કાંટામાં વહેંચાઈ વહન કરે છે તેની પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ આબીર કહેવાતો. ૩૧ આબીરોના દેશમાં યઈને સિન્ધુ નદી વહન કરતી એમ વિષ્ણુપુરાણ અને વ્યાસપુરાણમાં

(૨૭) Indian Culture Oct 1934. p 275 ff The Indian Historical Quarterly Vol XI No I March 1935 પૃ ૭૭ બન્નેમાં આર્યાવર્ત વિશે સુંદર લેખ છે.

(૨૮) જુઓ લેખકનો ' નહપાન ' વિષેનો લેખ શુદ્ધિપ્રકાશ. લુધામ્-સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩ અં ૩ પૃ ૨૬.

(૨૯) Journal Bihar & Orissa Research Society Vol XVIII pt I

(૩૦) Lassen I 538/9

(૩૧) Me Crindale Ptolemy p. 140.

ઉલ્લેખ છે. (વિ. પુ. અ. પ. ૫. પુ. અ. ૬) મહાભારત સભા પર્વમાં (અ. ૭૧) આભીરો સમુદ્ર કિનારે ગુજરાતમાં મોમનાથ પાટણ સરસ્વતી નીરે નિવાસ કરતા હતા એમ દર્શાવેલ છે. ભાગવતમાં આભીર જાતિનો ઉલ્લેખ છે. (સૌરાષ્ટ્ર અવન્તિ આમિર.) તેઓ સ્વતંત્ર સત્તાધિશ હતા. ભાગવત મેઝાને 'જનાધિપ' તરીકે ઓળખાવે છે.

તાપી નદીથી દેવગઢ પર્વત સુધીના પ્રદેશને આભીર કહેતા.^{૩૨} રોકડ સાહેબ પ્રમાણે આભીર દેશમાં દક્ષિણ ગુજરાતનો પણ સમાવેશ થતો. કાકણથી દક્ષિણ તરફથી તે તાપી નદીના પશ્ચિમ કિનારા સુધીનો પ્રદેશ તેજ આભીર એમ તારા તંત્રમાં લખ્યું છે.^{૩૩} ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત સમયમાં આભીરોનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું. જયસ્વાલ તેઓને વાકટકાના સુખા હોવાનું માને છે.

સૌરાષ્ટ્રના મૂળ વતની આભીર હતા તેઓ શરીરે કદાવર હતા. આભીર જાતિના પૂર્વજો એ લેખકના આભીર :

સૌરાષ્ટ્ર : સૌરાષ્ટ્ર : 'પેરીપ્લસ' કિનારાના પ્રદેશને સૌરાષ્ટ્ર કહે છે. ટોલેમી કન્જના અખાતના ઉપરવટે ન્યા વહાણો નાંગરવાની જગ્યાની જગ્યાના સ્થળને સૌરાષ્ટ્ર દેશ કહ્યો છે. શ્રી નગર અને માંગરોલ વચ્ચે એક નાનું ગામકું સૌરાષ્ટ્રનું પણ હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

સુ-સારો-રાષ્ટ્ર-દેશ=સૌરાષ્ટ્ર. ગુજરાતનો સમોવડીયો પ્રાચીન કાળથી જાણીતો પ્રદેશ. મહાભારતમાં (૨. ૩૧-૧૧૬૬.), કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર (અ. ૧૧ કામ્વોજા સુરાટ્ટ-શત્રિય ધનાદ્યો વાર્તા શસ્ત્રો પજોચિન :) અને બૌદ્ધાયન ધર્મશાસ્ત્ર (૧-૨-૧૩) માં, પાતંજલ મહાભાષ્યમાં અને પાણિનીય શિક્ષામાં (યથા સૌરાષ્ટ્રિકા નારી તર્કે દિત્ય ત્રિ માપતે ।)^{૩૪} એવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સુરાષ્ટ્ર દેશનું નામ મળે છે.

વાસિષ્ઠી પુત્ર પુલુહામીના નાસિકના (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮) અને રૂદ્રદામનના ગિરનારનું શિલાલેખમાં (ઈ. સ. ૧૫૦) સુરક અને સૌરાષ્ટ્ર નામ મળે છે. સારભંગ જાત કથામાં સટોડી કુસ્ત્રમ (જા. પ. ૫ ૧૩૩=સુરક) નૈન સાહિત્યમાં 'સુરક' (વસુદેવ દિવિડ પ્રથમ ખંડ પૃ. ૭૭), ચીની યાત્રાલુ હુન સંગના સી-લો-યા (સોરક) આં તેનું પાટનગર ઉજ્જયિન્ત નામ છે. પરદેશી લેખક સ્ટ્રેબો (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦) સરાસ્ટન અને પ્લીની (ઈ. સ. ૭૭) ઓરેટુરા (Oratara) એવાં સૌરાષ્ટ્ર દેશના અનેક ના અનેક ઠેકાણો મળે છે.

પ્રીયાદર્શી-અશોક મૌર્યના ગિરનાર^{૩૫} અને શલાખાજિરીની ધર્મ આદાઓમાં ભોળ પેટનિકા અને રાષ્ટ્રીકાનો ઉલ્લેખ છે. આ બધા પશ્ચિમ કિનારાના ગણ સત્તાક રાજ

(૩૨) ઇલીયટની વધારાની પુસ્તક પુ. ૧ પા. ૨. ૩.

(૩૩) વાડનો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ સાહિત્ય અને ધર્મ ગ્રંથ. પુ. ૧. પૃ. ૫૫

(૩૪) જુઓ વસંત વર્ષ ૩૧ અં. ૧૨ પૃ. ૩૦૯ :

(૩૫).....ધમ્યુતસ વ ચૌણ્વોજ ગયારાનેં રિસ્ટિક પેટેનિકાન ચે વા પિ બં ને ભાપરા

(ક) મત મયેદુવ । બધા પન્થોમાં નીતિ સ્થાપવામાં તેઓ મચ્યા રહે છે. ચેન, કન્જો જન્ધાર R રિસ્ટિક અને પેતણિક અને અપરાન્ત (પશ્ચિમ સરહદ ઉપરનો પ્રદેશ) ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ. ૧ પૃ. ૫ કાર્પસ ગુજરાતી સભા મુખર્ષ.

શુજરાતનાં પ્રાચીન કિનારાની ભૂગોળ]

ગણાતા. રાષ્ટ્રીકાનાં સંધેતું સ્વંત્ર રાજ્ય અહીંઆ હોવાને લઈને એ પ્રદેશ રાષ્ટ્ર-રટ્ટીક-લટ્ટિક-કહેવાતો. પ્રાચીનકાળથી આ પ્રદેશ કુળદ્રુપ હોવાને લઈને સુ-સૌરા-રાષ્ટ્ર-દેશ એ ઉપરથી એ દેશ સૌરાષ્ટ્ર નામે ઓળખાવા લાગ્યો.

પાણિનીયે ખ્રિષ્ટપૂર્વ પ્રગ્નસંધના નામે એકે અન્ધકવૃષ્ટિનામોનો ઉલ્લેખ આપ્યો છે. પુરાણમાં તેઓને સત્વત કહ્યા છે. એતરેય બ્રાહ્મણમાં ભોજ પ્રગ્નજનોના સંધને 'ભોજ્ય' કહ્યા છે (પૃ. ૮. ૧૪) અન્ધક રાજ્યાધિકારીઓને મહાભારતમાં ભોજ કહ્યા છે. યાદવોની એક શાખા ભોજ કહેવાતી. (મહાભારત-સભાપર્વ અ. ૧૪) મહાભારતમાં યાદવોને ભોજ પણ કહ્યા છે. (શાંતિપર્વ અ. ૩૧). સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન નિવાસી યાદવો હતા. એથી કહે છે કે શુજરાતનાં-એર્ધીઅકનાં આબીરો તે મહાભારતના યાદવો અને મૌર્યસમ્રાટ અશોક રાજની ધર્મ આત્માના રાષ્ટ્રીકા. પશ્ચિમ સમુદ્ર કિનારાથી-કાઠિયાવાડના કિનારા પ્રદેશથી-ગિરીનગર-ગિરનાર પર્વત જૂનાગઢનો પ્રદેશ અને એથી એ કેક અંદરના ભાગ સુધી આબીરો-યાદવોને નિવાસ હતા.

વલબીના તામ્રપત્રોમાં સુરાષ્ટ્ર દેશનું નામ છે. વલેબી તે હોલનો ગોહિલવાડ-જિન-પ્રભાસરિ અને મેરુતુંગને વાલાક દેશ. સુરાષ્ટ્ર વર્તમાન સોરઠ દેશ. પેરીપ્લસ અને ટોલેમીનો સીરાસ્ટ્રેન-અરબી સમુદ્રમાં ધરના ઝરખા સમે શુલ્કતો કાઠિયાવાડ દેશ વ્યાપાર અને કુળદ્રુપતાએ પ્રાચીનકાળથી જાણીતો છે.

મીન નગર : એ સીરાસ્ટ્રેન-સૌરાષ્ટ્ર-નું મુખ્ય નગર હતું. 'પેરીપ્લસ' આ કિનારે આપ્યો ત્યારે અથવા થોડા વર્ષ પૂર્વે શક-ક્ષત્રપ અષ્ટનૌ ૩૭ અધિકાર ઉજ્જન અને સૌરાષ્ટ્રમાં હતો. મહાક્ષત્રપ નંદપાન અને ભૂમકનું શાસન સૌરાષ્ટ્રમાં હતું. એટલે મીન નગર સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈ સ્થળે સમૃદ્ધિ નગર હોતું નેઈએ. એ સ્થળનો નિર્દેશ અચોક્કસ છે.

મુલર મીન નગરનું સ્થાન ઇન્દોર, વિન્સેન્નસ્મિંચ મધ્યોમીકા અથવા નગર ચીતોડથી અગીયાર માઈલ છે તે જાણે છે. સર રામકૃષ્ણ લાંડારકર મન્દસોર-સરકૃત દશપુર-મેકકિન્ડલ અને ફેયરીસીયસ કાઠિયાવાડમાં એ સ્થળ હોવાનું જણાવે છે. એ વધારે બ્યાજળી લાગે છે. આ નગરમાં રૂના વસ્ત્રોનું વણાટ કામ ઉત્તમ પ્રકારનું થતું અને બધા વસ્ત્રો બરૂંદ આપતો.

ગયેલો. મેસીડોનીયન સૈન્ય સિન્ધુ પ્રદેશ છોડી આગળ વધ્યું એ માત્ર 'પેરીપ્લસ' ની કલ્પના જ લાગે છે.

પૃષ્ઠીકા : વર્તમાન ગોપનાથ એ સ્થળ આગળ ખંભાતના અખાતનું મુખ છે. એ પછી ગુજરાતનો કિનારો સીધો દક્ષિણ તરફ અને કાઠિયાવાડનો કિનારો વળાંક લઈને દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફ જાય છે. આ જગ્યાએ દમણ અને નદરાબાદની વચ્ચેના ભાગમાં પાણિયી ઢંકણેલા રેતીના મોટા ચર હોવાથી વહાણોને લાવવાને ઘણું નોખમ રહેલું છે.

એ પ્રદેશમાં વાળ રજપૂતોનો અધિકાર હતો.

અસ્દ્રકપા : ટાલેમીમા અસ્દ્રકપગ : વસબીના મૈત્રક રાજ્યોના તામ્રપત્રોમાં હસ્તવત્ર (હસ્તકવત્ર) વર્તમાન હાથમ. ભાવનગર તાલે ધોધાથી ૭ માઈલ ઉપર આવેલું છે.

'પેરીપ્લસ' ગ્રંથમાં ચૈરાબ્દ્રમા અનાજ વિગેરે ઉત્પન્ન થતાં તેની નામાવલી આપી છે : મોહોન-જે-ડેરાની શોધખોળે અત્યાર સુધીની માન્યતાના વિષયોનું ગંભીર પરિવર્તન કર્યું છે આ શોધખોળથી ઇતિહાસને પોતાનું પાસું બદલવું પડશે.

ચોખ્ખા : અતી પ્રાચીનકાળથી એશિયાખંડનો મુખ્ય ખોગક ગણાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦ માં ચીનમાં ચોખ્ખાનું વાવેતર કુશળ રીતે થતું. (S. Julian) એ પછી કેક થોડા કાલે ભારત વર્ષમાં ચોખ્ખા દાખલ થયા. મી. વોટસવેલ પ્રમાણે પ્રથમ ટુકડાંસ્થાનમાં ત્યાંથી ચીન, હિંદ અને પર્શિયા તરફ ચોખ્ખાનું વાવેતર થયું.

ઘઉં : દુનિયાની પ્રાચીન ભાષાઓમાં ઘઉંના નામ જુદા જુદા મળે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૫૦ માંના ઘઉં ઇજિપ્તના પીરેમીડની એક ઇટમાંથી મળ્યા છે. મોહોન-જે-ડેરામાંથી ઘઉં મળ્યા છે અને તેના વાવેતરના અખતરાઓ અનેક રીતે થાય છે. પેરીપ્લસના સમયમ અરેબીયા, સોકોટ્રા, પૂર્વ આફ્રિકા અને ઇજિપ્તમાં ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ઘઉં જતા.

તેલ : ("Seasam oil") પ્રથમ આફ્રિકામાં અને ત્યાર પછી ભૂમધ્ય સમુદ્રના પ્રદેશોમાં અને એ પછી મધ્યમ હિંદમાં લેખકના કાળમા ખંભાતના અખાત-સરૂચના અખાતમાંથી-ભરૂચ ખંદરેથી તેલ વિદેશે જતું. કેટલાક મીઠું તેલ પણ કહે છે.

ઘી : આપણા ભારત વર્ષમાં પ્રાચીન કાળથી-આર્યોના સમયથી ઘૂત-ઘીનું નામ મળે છે. પેરીપ્લસમાં ઢેરોને ચરવાની જગ્યા વિશાળ હતી એમ ઉલ્લેખ છે. એટલે ઘીનું ઉત્પત્તિ થાય એમા નવાઈ નથી ક્યાર નામનો મુસાફર (ઇ. સ. ૧૬૭૨-૮૧) જણાવે છે કે દક્ષિણમાં એને દવાના વપરાશ સાથે ચારસો વર્ષના જુના ઘી ના ભરેલા ટાંકા જોયેલા. વેપાર અર્થે આમડાની થેલીઓ અગ્ર માટીના ગાડવા વપરાતા.

રૂ અને તેના વસ્ત્રો : ઇતિહાસના ઉપા કાળ પૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં રૂ ઉગતું અને તેમાંથી વસ્ત્રો ભારતનાશીઓ વણાટ કરી તેવા કરતા ૪૦મનુ ભગવાનમાં રૂના દોરા અને વસ્ત્રોનું વર્ણન છે. (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૧) મી. સેસ (Sayce) ની માન્યતા પ્રમાણે

(૪૦) The Cotton plant a report of the U. S. Department of agriculture issued in 1896 by R. B Handy. જુઓ મોહોન-જે-ડેરામાંથી રૂના વસ્ત્રની પોટકીનું રૂના વસ્ત્ર ઉપર મી ટર્નરેનો રીપોર્ટ.

ગુજરાતના પ્રાચીન કિનારાની ભૂગોળ]

ઈશુની પૂર્વે 'આગ' હજાર વર્ષ અગાઉ હિંદના વસ્તો ઇરાનના 'અખાતમાથી ઇજીપ્ત જતાં, ૪૧ હેરોડોટસ રૂને ઉન (૧૦૦૦) તરીકે ઉલ્લેખ છે અને જગથી ઝાડ ઉપર ઉગે છે એમ લખે છે. પ્લીની, પોલ્યુસ પિરેના સમયમા ઇજીપ્તમા ૩ પાકણ હતુ જે પૂર્વે ઇજીપ્ત વાસીઓને ખખર ન હોતી એમ હકીકત આપે છે, અર્થશાસ્ત્રમા અપરાન્તમા 'રૂના વસ્તોનો ઉલ્લેખ છે ।

(Book 2 ch XI p 93) લાટ દેશના પાટનગર લડ્યમા (પે બારીગાંઝા-બાઝગાંઝા મા) રૂની ઉત્પત્તિ અને વસ્ત્રના વણાટ થતા એમ મહાભારથી ખખર પડે છે

શત દાસી સહસ્રણં 'કાર્શાસિ નિવાસિનામ ।
વલિં ચ દૃત્સ્ન માહાટ મરુ કચ્છ નિવાસન ॥ સર્ભોપવં

ખખેનોન—પીરમખેટ.

મૈસ ટાલમી મોકિસ વર્તમાન મહી નદી ૪૨ મહાભારતમા માહેય-મહુતર નામનો જનપદ લખેલો છે ૪૩ પુગણોમા મહી નદી અને તેના તટ પ્રદેશનું વર્ણન છે

હારીક લાટ દેશ ૪૩ ટાલેમી હારીક, પેરીપ્લસ એરીઅક તે પાટનગ્ર મહી નદીનો દક્ષિણ વિભાગ વર્તમાન મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત તે લાટ દેશ એ નામ ક્યારે પ્રચારવામા આવ્યુ એ વિશે ઇતિહાસનું પાતુ કોર છે આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ૪૪ પ્રમાણે અશોકમા 'લટિક'-'રટિક' શબ્દનો ઉલ્લેખ આવે છે એ લાટ દેશ સૂચક છે. કેટલાક પ્રમાણે પરદેશી સોદાગરોના વહેવારે રાષ્ટ્રીકનો વિકૃત થયેલો શબ્દ 'લાટિક'—લાટ યોજાયેલો શબ્દ છે એ શબ્દ ઇ સ ૧૫૦ વર્ષ અગાઉ કેક થોડા કાલ પૂર્વે પ્રચારમા આવ્યો હોવો જોઈએ મહાભારત કે પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમા લાટ શબ્દ મળેતો નથી. વાત્રયાયન કામસૂત્રમા લાટ અને અપગન્ત એનો એક વાક્યમા ઉલ્લેખ છે (કા સ્ત્ર ૨-૫ ૨૬) ઇશુના ત્રીજા શતક પછી સંસ્કૃત સાહિત્યમા તથા ઉત્કર્ણ લેખોમા લાટના ચાલુ ઉલ્લેખો મળે છે

જોન સાહિત્યમા જિનદાસુગણ કૃત આચાર્યશ્રીમા અને પૌલ સાહિત્યમાંના દીપવંશ (૫ ૫૪) અને મહાવંશ (૫ ૬૦) મા 'લાલ રથ્ય'—લાટ શબ્દ વારતે છે

પુરાણોમા અઢાર મહાવિશયમા ઉત્તર લાટ અને પૂર્વ લાટ ખીન્ન દેશોના નામોની જોડે મળે છે

મહાભારતના અનુ શાસનપર્વમા (પ્ર. ૩૫ ૧૭) લાટ વિશે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ

(૪૧) A H Sayce Hibbert Lectures

(૪૨) વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ ખેડાયેટ્રીટિયર પુ. ૧ લુ (૫૩) શ્રી. કાર્થસ ગુજગતી સભા ત્રૈમાસિક પુ. ૧ અક ૪ લેખકનો લેખ લાટ દેશ.

(૪૪) નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમા પ્રમુખ શ્રી આનંદશંકરભાઈનું ભાષણ ૫ ૩૧ લાટ વિશે જુઓ લેખકનો લાકી પરિષદમા 'ગુજરાતે ગુજરાત નામ ક્યારે ધારણ કર્યુ એ વિશેના નિબંધ રા દુ કે શાસ્ત્રીનો લેખ 'આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યુ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૩ અ ૪ ૫ ૩૧૮

છે. લાટવ (Latav) દેશમાં ક્ષત્રિય જાતિ નિવાસ કરતી હતી. તેઓને ત્યાં વ્યાહલ્ય જાતિ નહિ મળવાથી સંઘ બહાર રહેવું પડેલું. ૧૪૫

લાટ દેશની સીમા અયોધ્યસ રહો છે. રાજ્યકાળ પ્રમાણે એની સીમામાં વધારો થતાડો થયો છે. લાટનું મુખ્ય નગર ભરૂચ હતું.

મહાઉ : મહી અને નર્મદા નદીઓની વચ્ચે જૂનીરની જમીનનું એક મસ્તક જે તે વખતે મહી નદી આગળ હોવાનું મેકકિન્ડલ જણાવે છે.

નર્મદા નદી : ૪૬ પેરીપ્લસ નામ દૂર ટોલેમી નામડોરા. નામ આપે છે, મો. કરંદીકર પુરાણો ઉપરથી નર્મદાવેલીનો પ્રાચીનતાની શોધખોળ વિશે ' ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ' માં અનેક લેખો લખી ઘણી નવીનતા પુરવાર કરવાના પ્રયાસો આદરી રહ્યા છે. અતી પ્રાચીન કાળના અવશેષો જેવા કે માથાની ખોપરી, હસ્તીઓ વિગેરે એ નદીના કિનારેથી મળ્યા છે એથી ફલે છે કે ભૂય કાળોના આગમન પૂર્વે અનાર્ય જાતિ નર્મદા કિનારે રહેતી હતી.

ઐતિહાસિક કાળમા ઉત્તર અને દક્ષિણ સીમાનું દીશાનું સ્થાન કરતી દ્વય રૂપે નર્મદા નદીનું વહન સીમાંત ગણાતુ આવ્યું છે. મહાભારતમાં પાંડવોની તીર્થ યાત્રામાં ' રેવાતીર્થનું ' નામ છે. રામાયણમાં રામચંદ્રજી નર્મદા ઓળંગ્યાનું નામ નથી પણ ભરતજીના પ્રવાસમાં ' રેવાનું ' નામ છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાંની જાતક કથામાં નર્મદાથી વ્યાપારીઓ વેપાર અર્થે જતા એમ હકીકત છે. જાતક કથાનો કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૭ઠી સાતમી સદીનો મનાય છે. ૪૭ પુરાણોમાં ગંગા, સરસ્વતી, કલિન્દી, સિન્ધુ નર્મદા વગેરે મોટી નદીઓના નામ છે.

પેરીપ્લસ ગ્રંથનો લેખક જાતે કેટલોક કાળ ભરૂચમાં રહ્યો હતો એમ એના લખાણથી ખજાર પડે છે, એમાં નદીના મુખદ્વારમાંથી પ્રવેશતા વહાણવટીઓને ખમત્રી મુશ્કેલીઓ, કિનારાઓનું વર્ણન અખાત અને પીરમખેટ આગળની સ્થિતી, પૃષ્ઠિમા અને અમાસને દીવસોએ આવતી ભરતી અને ઓટ, બોમિયાઓની તકલીફ વગેરેનું બહુ જ ખારીક વર્ણન વર્ણવ્યું છે. એમા વહાણોના નામ પણ આપ્યા છે

કમોની-કમને : મુખર્ષ ગ્રીસિયરમા ૪૮ આ સ્થળ ક્રીમ હોવાનું જણાવ્યું છે. કેટલાક સુરત કાંઠે આવેલું કામલેજ અથવા કામરેજક છે. મેકકિન્ડલ પ્રમાણે ટોલેમીએ કમને ને નર્મદાની ઉત્તરે મુકવામાં બૂલ લાગે છે. કદાચ ટોલેમી અને પેરીપ્લસના ગામ જૂદા હોય. પેરીપ્લસ નર્મદામાં પ્રવેશતા હેરાન ગામની સામે કમોની આવ્યાનું લખ્યું છે. ખન્ને વર્ણનો ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવા છે એમ મેકકિન્ડલ માને છે. ક્રીમ અને કામરેજ કિનારાથી છેટે છે.

(૪૫) પ્રથમ ગ્રીસિયર-ડલ કોનફરન્સ પૂના પુ. ૨ પૃ. ૩૬૦

(૪૬) વિસ્તૃત હકીકત માટે જુઓ ભરૂચ ગ્રીસિયર ૩૪-૩૪૯ વિશેષ માટે જુઓ સ્વ. દેશાઈ ગણપતરામ હિમ્મતરામ કૃત ભરૂચનો ઇતિહાસ. પ્રકરણ ૧ કુ

(૪૭) Epic India by C. V. Vaidya p. 299.

(૪૮) જોમ્મે ગ્રીસિયર વો ૧ ભા ૧ પૃ ૫૩૯

રત્નમણિરાવ ખભાતના ઇતિહાસમા આ પ્રમાણે લખે છે. ૪૯

“ ખભાતના અખાતના કિનારાના લાટ દેશનું વર્ણન કરતા નર્મદાના મુખની દક્ષિ-
કમેની (Kamane) નામનું સ્થળ ટાલેમી લખે છે, (ઇ. સ. ખ્રીષ્ટ સદી) ચેરીપ્લસમા
કામેની (Kammoni) નામનું ગામ આવેલું છે. કેટલાક એ મેને, એક જ સ્થળ
મણે છે. બન્ને ઉલ્લેખોના વર્ણન ઉપરથી તેમના સ્થળ હાલના ખભાતની જગ્યાએ
આવતાં નથી. પરંતુ આ ઠીક લેખકોના સ્થળ નિર્ણય તદ્દન ચોક્કસ માનવા જેના નથી
એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં ખભાત વિશે લખનાર ટાલેમીના કમેની ને ખભાત જ
માને છે. એ અનુમાન ખરૂં લાગે છે. છતાં એ લેખકે એમ માનવા માટે કંઈ પણ પુરાવા
કે આધાર આપ્યો નથી. ”

ખારીગાઝા-ખારૂગાઝા ભૂગુરૂકછ, : પ્રાચીન ભરૂકરૂક, અર્વાચીન ભરૂચ : ભૂગુ
ઋષિના આશ્રમને નામે અત્યારે પણ ઓળખાય છે. માદિખમતીના સત્તાધિશ અર્જુન
કાર્તવીર્ય-સહચાર્યનનો સંહાર કરી ભાર્ગવ પરશુરામે પિતાના અપમાનનું વેર લીધું.
ભગવાન પરશુરામે પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી રેવા કાઠે ભૂગુ કાવ્યોના ચાણા સ્થાપ્યા, ભાર્ગવોનો
વસવાટ નર્મદા તીરે થયો. ભૂગુરૂકછની સ્થાપના ક્યારે ચર્ધ તે જાણવાના ઐતિહાસિક
સાધનો સર્વથા દુર્લભ છે.

ભારત વર્ષમા કેટલાંક પ્રાચીન નગરોના નામ મળે છે તેમા ભરૂચનું નામ પણ
મળે છે આ નગર કાંઈ ગન્ધર્વશના પરાક્રમે ખ્યાતિ પામ્યું જણાતું નથી. પણ નર્મદાના
કાંઠેથી પ્રાચીન કાળથી વ્યાપારી વહાણો, દેશ પરદેશથી અહીંઆ નાગરતા એ, ઉપરથી
ભરૂચ વધારે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે બૌદ્ધ, જૈન અને હિંદુ સાહિત્યના, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ
નગરની હકીકત મળે છે.

સાગર અથવા નદી આગળનો ઉચ્ચ પ્રદેશ કચ્છ કહેવાતો, ભૂગુ-ભાર્ગવોના વસવાટથી
તે ભૂગુરૂક નામે પ્રદેશ ઓળખાયો એમ પુરાણ (નર્મદા પુરાણ રેવા ખંડ) ની હકીકત
મળે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમા જ્યારે આ પ્રમાણે હકીકત મળે છે. રૌરૂક નગરમા^{૫૦} (અલોર
-સિન્ધમા રૂદ્રાયણુ નામે ગાળ રાજ્ય કરતો હતો. તેનો પુત્ર શિખડી નામે હતો. રાજ્ય
વાનપ્રસ્થ લઈને કુમાર શિખડીને ગજ્યાધિશ કર્યો. રૂદ્રાયણુના બે ઝાઝા મત્રી હતા, હીર
અને બીર શિખડીના પાપકર્મોથી દેશનો વિનાશ થયો બન્ને મંત્રીઓ જળમાર્ગે નાસી
છુટ્યા. જે પ્રદેશમા જઈને તેઓના નામ ઉપર રહ્યા ત્યાં તેમના નામ ક્રમશઃ હીરૂક અને
ભીરૂ કચ્છ-ભરૂચ નગરના નામ અસ્તિત્વમા આવ્યા એમ દીવ્યાવાદનમાં હકીકત મળે છે

ભગવાન બુદ્ધના સમયમાં ભરૂચનું નામ હોવાનું જણાતું નથી. પણ શુ રોહી અને
- ખેવેર જાતક કથામાં બુદ્ધદેવનો એક પૂર્વ જન્મ ‘ ભરૂ કચ્છ ’ ના એક કુશળ નાવીક
કુટુંબમા થયાનો ઉલ્લેખ છે જાતક કથાનો કાળ ઈ સ પૂર્વેની ચોથી-પાંચમી સદી
સાતાબ્દીનો મનાય છે ભરૂચમાં બૌદ્ધધર્મીઓ નિવાસ કરતા હતા એમ ખખર પડે છે.
રામન સમ્રાટ ઓગરટના દરબારમા બૌદ્ધ બિષુ નર્મદા કિનારેથી રામ ગયેલો આ બિષુ
રામના ગયેલો આ બિષુ રામના ગામડામા આવ્યું નીતિ પ્રમાણે ચીતા ખડખી મળી

(૪૯) ખભાતનો ઇતિહાસ પૃ ૧૩ અને તેને લગતી નોંધો.

(૫૦) પુરાતત્વ પુ ૧ પૃ. ૨૬૪ : અને દીવ્યાવાદન પૃ ૫૪૪-૫૮૬.

મરેલો અને ત્યાં તેના અંતીમ અવશેષ ઉપર સ્મારક દેવડી ગાયેલી એમ ગ્રીક અને રોમન અંધકારોથી જાણવા મળે છે. અમરાવતીમાં ભરૂચના વિદ્યાર્મમાંથી એ બાદ ભિખુઓ યાત્રાએ ગયેલા એમ ત્યાંના શિલાલેખથી કહે છે, સાતમા યુગમાં ચીનીયાનો જુનમંગ ભરૂચ આવેલો. તે કાળે દસ વિદ્યા દત્તા એમ સી-યુ-ટી અંધમાં હૃદયેષ છે

ભરૂચ જૈનોનું પવિત્ર ધામ ગણાય છે^{૫૧} શકુનિકા નામના પ્રાચીન વિહારની હકીકત લગભગ અર્ધા જૈન અંધોમાં છે. આચાર્ય અપુટાચાર્ય, કાલકાચાર્ય વગેરે પ્રસિદ્ધ આચાર્યો ભરૂચજી (જૈન સાહિત્યમાં પ્રા. ભરૂચ છ નામ મળે છે) આવેલા. કાલકાચાર્યના ભાણેજ અલમિત્ર અને બાનુ મિત્ર ભરૂચમાં પ્રતાપથી રાજ કરતા હતા. સિદ્ધલદિપના રાજાની પુત્રી સુદર્શનાની હકીકત ભરૂચ ને લગતી જાણીતી છે.

જુગ કાળો કાળુ હતો, એ વિશે ખેનરજી શાસ્ત્રી પોતાના 'દિ'દર્માના અમુરો' નામના અંધમાં તેઓ અતી પ્રાચીન કાળમાં દ્રાવીડ, દ્રશ્ય ને અમુર જાતિ નામે ઓળખાયા છે તે હતા એમ જણાવે છે બીજા લેખક પ્રમાણે... આર્ય પ્રજા અને સેમીટીક પ્રજા વચ્ચે જે એક જાતિ હતી અને જન્મે જાતિનું સંવિધાન એ જાતિથી થયું તે જુગુઓ હતા. પ્રાચીન કાળથી દ્રાવીડ જાતિ સંસ્કારી અને સુધરેલી પ્રજા હતી. અમુરો, યાદવો અને ઈશ્વાકુ જોડે જળમાર્ગે જુગુઓ પણ ભારતને આરે આવ્યા^{૫૨}

જુગુ કાળોની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતાના ઇતિહાસ જુગુ ઔર્વના પરાક્રમથી જાણવા મળે છે. મો કરંદીકર પ્રમાણે નર્મદા વેલીમાં નાગ જાતિ નિવાસ કરતી હતી. એ પછી જુગુઓ આવ્યા એમ તેઓ માને છે. તેઓની શોધખોળ ઐતિહાસિકોમાં માન્ય થઈ હોય તે જણાયામાં નથી.

ભરૂચના વર્તમાન ભાગેવો જુગુ કમ્બના મૂળવતની અને દક્ષિણમાંથી ભરૂચમાં આવી રચાયેલ થયા એમ માને છે. એ જાણવાને ઐતિહાસિક સાધનો નથી. પાણુ કેટલીક ઐતિહાસિક ઘટના પ્રમાણે તેઓ શાતકર્ણિઓના સમયમાં ભરૂચમાં આવ્યા હોવા જોઈએ, એ પછી રાષ્ટ્રકૂટોના સમયમાં અગમર રચાયેલ થવા જોઈએ ભારત વર્ષની કેટલીક પ્રાચીન જાતિઓમાંની એક પુલીનન્દ જાતિ લાટ અને ભરૂચમાં રહેલી હતી એમ ખોમલા ચરણ હો જણાવે છે.^{૫૩}

ભરૂચ પ્રદેશના આંતર ભાગે નિવાસ કરતી કેટલીક જાતિઓના નામ 'પેરીપ્લસ' જણાવે છે આરાટી-પંજાબની પ્રજા, અરેકોસિયા-કંદહારની આસપાસના પ્રદેશનો; ગાંધારી-ગાંધાર-તક્ષિલા (તેનું પશ્ચિમનું રાજગર જણાતું) બુક્ટલેશ-અલેક્ઝાન્ડ્રીયા-જેલમ (રમીય પ્રમાણે) બેક્ટ્રીયન-અદ્ધપ દેશની પ્રજાઓ વેપાર અર્થે આવી રહેલી પ્રજા ઉપરથી આ નામ જણાવ્યા લાગે છે.

(૫૧) આ વિહાર ધારવા પ્રમાણે વર્તમાનમાં ભરૂચમાં જ્યાં જુમ્મા મસ્જિદ છે ત્યાં હોવાનું જણાય છે. એમાં જૈન કાળના સ્થાપત્ય વિગેરેથી તે જૈન વિહાર અથવા દેહેરાસર હોવાનું જણાય છે જુઓ લેખકો: 'જયસુરિ' નો લેખ ગુજરાત ૧૯૩૩.

(૫૨) Journal of Oriental Research Society Madras 1931 Vol V pt p. 24/67 Ancient Bhriagus.

(૫૩) Geography of Early Buddhism by Bimala Charan Law page 48.

સીકદર આ સ્થળેથી ગંગા તરફ ગયેલો પેરીપ્લસ મા એમ ઉલ્લેખ છે એમા સત્ય આશુ લાગે છે કારણ કે તે જલમયી આગળ ગયો નહોતો વખતે લેખક બેક્ટ્રીયન રાજા મીનેન્ડર ને બદલે અલેક્ઝાન્ડર લખી નાખ્યું હોય એમ સભવ લાગે છે.

એપોલોડોટસ અને મીનેન્ડરના પ્રાચીન સિક્કા ભરૂચના બજારમા ચલણમા હતા એમ ઓક યાત્રાળુ જણાવે છે આ હકીકત સમકાલિન કેઈ પણ ઇતિહાસકારમા મળતી નથી બાબતે બેક્ટ્રીયાના પ્રસિદ્ધ સત્તાધિશ હતા મીનેન્ડરનો અધિકાર (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૩-૧૫૫) કાશુનથી સૌરાષ્ટ્ર સુધીનો હતો, શુગ પુષ્પ મિત્રે એણે હરાની નસાડયો હતો તે પછી એની સત્તા પશ્ચિમ દિશામા હતી એને બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો મીલીન્ડપનાહ નામના અધથી એ પ્રસિદ્ધ છે

એપોલોડોટસ મહાન ડેમેટ્રીયસ, નો પુત્ર થતો હતો (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૬) એનો અધિકાર પંજાબમા હતો આ બાબતે બેક્ટ્રીયન રાજાના આદીના સિક્કા ૫૨૦ વર્ષ પછી પણ ભરૂચમા ચલણમા હતા, એથી ફલે છે કે વેપારની લેવડ દેવડ વિશેષ હતી

પેરીપ્લસ દક્ષિણના પથના કરવાણુના વ્યાપારી મથકને અને ભરૂચ શુ સમઘ હતો હકીકત લખે છે કરવાણુ મોટા 'સારગનસ' ના સમયમા વ્યવસ્થિત વ્યાપારી બજાર થાતું, પણ 'સેન્ડનેસ' ના રાજકારભારમા આવતા પહેલા ઓક વેપારી વહાણોને ધણજ પમવુ પડતું હતું, જો તે વેપારીઓના વહાણુ કરવાણુ બદરે આવતા તો 'ભરૂકચ' બદરે પાછા લઈ જવા પડતા એ અથમા છે

'સારગનસ' એ શાતકર્ણિ તે ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણિ હોવા જોઈ એ જોને નહપાનનો ૧૫ કરીને કાઠિયાવાડ-ઉજ્જન સુધી પોતાની સત્તા જમાવી હતી એમ નાસિકમાના ૧૧વાશ્રીના લેખથી ફલે છે એ પછીનો 'સારગનસ' કુતલ શાતકર્ણિ હોવા જોઈ એ જેણે ચંદ્રને હરાવ્યો હતો ચંદ્રનેનો અધિકાર ભરૂચ બદર ઉપર હતો એનો પુત્ર ક્ષત્રપ જ્યદામન ભરૂચનો સુમો હતો એના સમયમા ભરૂચ બદરે વહાણો આવતા હોવા જોઈ એ તને ભરૂચ આગળની લઝારમા-નર્મદાતીરે-ચંદ્રને હરાવી જ્યદામનને કે. ધ્રી ઉજ્જન ઇ ગયો હતો જ્યદામનનું બિરુદ-માત્ર ક્ષત્રપ-નું જ એના સિક્કામા મળે છે, 'સેન્ડનેસ' ૧ પુરાણનો સુદર શાતકર્ણિ ૫૪

દશમી શતાબ્દિનું ગુજરાત

(લેખક—મોતીચંદ ગિરારલાલ કાપડીયા)

દશમી સદીમા ગુજરાતની ઐતિહાસિક નૈતિક ધાર્મિક તથા સાંપ્રામિક સ્થિતિ હશે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય તે સ્વાભાવિક છે. મોઝાંકી સમય માટે તો આ ઐતિહાસિક સાધનો મળે છે અને તેના સંબંધમાં અનેક ઉદ્દેશો વાચનામાં આવે છે, પણ તેની પહેલાના આવડાના સમયમા ગુજરાતની અનેક પ્રકારની સ્થિતિ કેવી હતી તે પર બહુ ઓછા ઉદ્દેશ જોવામા આવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા કથા નામનો એક અતિ વિશિષ્ટ ગ્રંથ લખ્યો છે. તે ગ્રંથ તેમના પોતાના જાણવાવા પ્રમાણે સંવત ૯૬૨ના જ્યેષ્ઠ ૫ ગુરુવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રે પૂર્ણ થયો. એ સંવત કયો હશે તે પર ચર્ચા પછી હાલમા લગભગ સુરપટ નિર્ણય થયો છે કે એ વિક્રમ સવત છે. એ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષામા અવતરણ બહાર પડ્યા પછી હાલમાં તેની ઉપોદ્ધાન લખવાનાં સાધનો એકલા કરતાં એક વિસ્તૃત ઉદ્દેશ તૈયાર કર્યો છે. આ ઉદ્દેશ તે સદર ઉપોદ્ધાતના એ ઐતિહાસિક વિભાગનો સાર છે. અસલ લેખ ધણો લખાણ છે તે બાગ્યેજ આવા સમયનામાં વાંચી શકાય. સમય અને પરિસ્થિતિ ખ્યાનમાં લઈ આ લેખ તેમાંથી તારવી કાઢ્યો છે. વિસ્તારથી જાણવાની ઈચ્છાવાળા માટે સદર મૂળ લેખ વાંચવા બલામંજુ છે. તે લેખ ચાલુ વર્ષમાં અન્યત્ર પ્રકટ થવા સંભવ છે.

દશમી શતાબ્દિમાં ગુજરાતની સીમા ઉત્તરે બિજમાળ અથવા બિલમાલ સુધી લખાયેલી હતી. બિજમાળ આજુ પર્વતની ઉત્તરે આવેલ છે અને તેનો સમાવેશ હાલ ગજપુતાનામા થાય છે. દશમી સદીમાં તે પ્રદેશ ગુજરાતની ઉત્તર સીમાએ આવેલો હતો અને ત્યાં જ ક્ષત્રિયો રાજ્ય કરતા હતા તે "ગૂર્જર" ના નામથી ઓળખાતા હતા. દક્ષિણમાં આખો લાટ પ્રદેશ એટલે ભરૂચ શહેરની આસપાસનો મુલક ગૂર્જરસ્તાનમાં સમાતો હતો. કાઠિયાવાડનું નામ તે સમયે આનર્ત હતું. ત્યાં વલ્લભીરાજ્યનો અંત આવ્યા પછી મોટે ભાગે ગૂર્જરરાજ્યોની આજુ પ્રવર્તતી હતી દક્ષીણમાં લાટની આગળ મહારાષ્ટ્રનો પ્રદેશ હતો દશમી સદીમાં તે ગુજરાતમા હોય તેવું કાંઈ પ્રમાણ મળતું નથી. આવી તે સમયના ગુજરાતની સીમા હતી ઐતિહાસિક નજરે જોઈએ તો આવડાવંશના વનરાજે વિ. સં ૮૦૨મા અજુદિલપુર પાટણની સ્થાપના કરી અને ત્યારથી ગુજરાતની રાજધાની પાટણમા થઈ એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે એટલે વિક્રમની નવમી અને દશમી સદીનો ઇતિહાસ એટલે આવડારાજ્યનો ઇતિહાસ છે.

એટલું જાણી તે યુગની જુદી જુદી પરિસ્થિતિ તપાસી જઈએ. રાજકીય પરિસ્થિતિ નોતા દશમી સદીમા નીચે પ્રમાણે ગુજરાતના રાજાઓ થયા જણાય છે —

ક્ષમારાજ	વિ. સં.	૮૯૭-૯૨૨
ભુવડ	વિ. સં.	૯૨૨-૯૫૧
વૈરીસિદ્ધ	"	૯૫૧-૯૭૬
રત્નાદિત્ય	"	૯૭૬-૯૯૧
સામંતસિંહ	"	૯૯૧-૯૯૮

નોંધવા જેવું એ છે કે વિક્રમની દશમી સહીના છેડા સાથે આવકાર્વંશનો અંત આવે છે અને ત્યાર પછી સોલંકી વંશનું રાજ્ય હોવા છતાં નાનાં નાનાં રાજ્યો ધણીં હતાં એમ જણાય છે. એ સદીમાં પ્રતાપી ગોહેલવંશની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી અને રાઠોડ અને પરમારોએ પણ રજપુતાનામાં જડ નાખી હતી. બિન્નમાળમાં ગૂર્જરાનું રાજ્ય હતું. રાજપૂતોમાં સ્વામિભક્તિ સારી હતી. તેમનો સ્વદેશપ્રેમ પોતાના રાજ્ય કે પ્રાંત પૂરતો હતો. રાજ્યો સામંતવર્ગ ઉપર કુટુંબી જોડલો પ્રેમ રાખતા હતા. રાજસભા મળવાનો સમય ઘણે ભાગે સાયંકાળનો હતો. રાજસેવકવર્ગ ખુશામતપ્રિય હતો. રાજાને આસમાન સુધી ચઢાવવામાં આવતા હતા. રાજના દિવ્ય હક્કો સ્વીકારવામાં આવતા હતા. રાજ મૂર્ખ હોય તો પણ તેને ચલાવી લેવાની લોકોને ટેવ પડી ગયેલી હતી. રાજ્યસત્તા એક વ્યક્તિમાં કેન્દ્રસ્થ થયેલા હોઈ લાઠી વિગેરે પ્રસંગે રાજાનું મરણ કે ખૂન થાય તો આખા લશ્કરમાં દુર્વ્યવસ્થા થઈ જતી હતી. રાજપ્રબંધ અને ન્યાયનું કાંમ રાજાઓ આઠ મંત્રીઓની સલાહ લઈને ચલાવતા હતા. અત્યારે પણ ‘આઠ કૌસલ’ ના નામથી એ સંસ્થા પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પ્રધાન, સેનાધિપતિ, પુરોહિત, ગુપ્તચરાધ્યક્ષ, દુર્ગાધ્યક્ષ, ન્યાયાધીશ, આયબ્યાધિપતિ, અને મહાસાધિવિગ્રહિક, એવાં નામો હતાં ન્યાય કરવા માટે ક્વચિત્ રાજા પોતે પણ હાજર થતા હતા. એને મદદ કરવા માટે સર્વ વર્ણનાં શ્રેષ્ઠ પુરુષોને રાજસભામાં સામેલ કરવામાં આવતા હતા. રાજ્યવિરૂદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય કરવું એ અતિ નિંદ્ય ગણવામાં આવતું હતું. ધાણીમાં ધાણીને પીણવાની સગ્ન પણ તે યુગમાં વિદ્યમાન હતી. ચોરી કરનારને દેહાંત દંડની સગ્ન કરવાનો ધારો હતો. પરદેશથી દરિયાની મોટી સફર કરી વ્યાપારી આવે તે રાજાને મળવા જાય, તેની પાસે નજરાણું ધરે, અને રાજા તેને પાનસોપારી આપે એ મોટું માન ગણાતું હતું અને એવી રીતે નજરાણું ધરનાર વેપારીના દાણના સંબંધમાં રાજા રાહત આપતા અને ક્વચિત્ તદ્દન માફી પણ આપતા હતા. નવો રાજા થાય અથવા અગત્યની બાબત હોય તેના સમાચાર ઢોલ ટીપીને પ્રજામાં ફેલાવવામાં આવતા હતા અને એવી રીતે ઢોલ ટીપનારને ડિડિમકનું નામ આપવામાં આવતું હતું. અતિ અધમ રાજાને પ્રજા એકઠી થઈ રાજ્યપ્રજ્ઞ પણ કરી શકતી હતી એવા થોડા દાખલાઓ બન્યા છે. મંત્રીઓ બહુ શુદ્ધિશાળી હતા એવા અનેક દાખલાઓ છે અને મંત્રીસ્થાને વશિકરણને વધારે તક આપવામાં આવતી હતી એના બહુ દાખલાઓ મળી આવે છે.

સાંસારિક સ્થિતિને અંગે અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી જોવા જણાવા જેવી વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જોઈએ. પડદાનો રિવાજ દશમી સદીમાં બીલકુલ જણાતો નથી. સ્ત્રીઓ શહેરમાં ફરતી અને ઉત્સવોમાં જાહેરમાં ભાગ લેતી જણાય છે. સ્ત્રીઓમાં ત્રણ પ્રકાર જોવામાં આવે છે: કુળસ્ત્રીઓ, મુત્કળ (સર્વ સામાન્ય સ્ત્રી) અને કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ આજીવન કૌમાર્ય ગાળતી હોય એમ પણ જણાય છે. શરીરે વિભેષન કરવું, કપડાં તથા ઘરેણાં પહેરવાં અને મોજશોખ માણવા એ સ્ત્રીજીવનનું કર્તવ્ય ગણાતું હતું. સ્ત્રીઓના અભ્યાસ માટે ખાસ પ્રબંધ હોય એવું કોઈ સ્થાને જણાતું નથી, પણ રાજ્યપુત્રોએ કે ગૃહસ્થપુત્રોએ પોતાને ઘેર રહી કળાનો અભ્યાસ કરતી હતી એમ જણાય છે. સ્ત્રીઓ માટે પાકડાળા કે કેળવણીગૃહનો કોઈ પણ પ્રથમાં ઉદ્દેશ જોવામાં આવતો નથી. સ્ત્રીઓની પરાધિનતા ઘણી હતી. એક સ્ત્રીની દેવાતિમાં બે અથવા વધારે સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ

હતો. લગ્નને અંગે પુત્રી-કન્યાની સંમતિ લેવાનો રિવાજ માત્ર રાજપુત્રીઓમાં જ જણાય છે; બાકી તો કન્યાનું લવિષ્ય એના માખાપ કે વાલી નિર્ણય કરતા હોય એમ જ જણાય છે. કોઈ વખત દીકરી મોટી વયની થઈ હોય તો વેવિરાળ સંબંધ કરવા પડેલાં તેની ઇચ્છા શી છે તે આડકતરી રીતે જાણવાની ગોઠવણ પિતા કરતા હતા, પણ છોકરી સાથે તેના વિવાહ સંબંધી વાત પિતા સીધી કરતા નહોતા, એવો તે યુગની મર્યાદાનો ખ્યાલ જણાય છે. સ્ત્રીઓની અંચળ પ્રકૃતિના એટલા પ્રસંગો આવે છે કે તેના ઉપર બહુ વિશ્વાસ ન રાખવાનું અને તેને માયાવી કપટી આદિ અનેક વિશેષગ્રોથી નવાજવામાં આવેલ હોઈ એને સલાહ લેવાના સ્થાન તરીકે કદિ પણ ગણવામાં આવી જણાતી નથી. સ્ત્રીઓ લગ્નમાં લગ્ન જતી હોય એવો બનાવ ભાગ્યેજ બન્યો હોય એમ જણાય છે. સ્ત્રીસૌંદર્યનો તે યુગને ખ્યાલ જણવા જેવો છે:

વિશાળ સ્તન, વિશાળ આંખ, વિશાળન્યુતન, પાતળી કેડ, અને હસ્તિનીની જેવી સ્નાયુ એ સૌંદર્ય ગણાતું હતું. પુત્ર જન્મ ઉજવવાના, મોટી વધામણી આપવાના અને નાને મોટા ઉત્સવ કરવાના સંકેતો પ્રસંગો નોંધાયેલા છે, પણ પુત્રીનો જન્મ ઉજવવાનો એ પણ પ્રસંગ ઉજવાયલો વાંચ્યો નથી.

દીકરીને માટે લખે છે કે ‘દીકરી જન્મે ત્યારે શોક કરાવે છે, મોટી થતી જાય ત્યારે ચિંતા કરાવે છે, અન્યને આપી દેવાનો વખત આવે ત્યારે સંકેપ વિકેપ કરાવે.’ અને ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડે ત્યારે શોક કરાવે છે,’ વસ્તુતઃ સમાજમાં સ્ત્રીઓને કશું સ્થાન હોય એમ લાગતું નથી.

સાંસારિક સ્થિતિનો ખ્યાલ કરતાં પ્રથમ લોકોની સમૃદ્ધમાં વર્તન પદ્ધતિ ધ્યાન ખેંચે છે. વસંતઋતુમાં લોકો ટોળે મળી નગર બહાર ઉપવનમાં જઈ લહેર કરતા માલૂમ પડે છે લોકોના બાલ આનંદમાં નર્તન વાદન અને મુરખાન મુખ્ય ભાગ લગ્નવતા હતા. એ ચાળા કરવા, મજકરી કઠા કરવા અને ઢંગધડા વગર અહીં તહીં દોડદોડ કરવી આનંદનો ભાગ ગણાતો હતો. નગરની બહાર ગાવા વગાડવામાં નાચના કુદવામાં આંદોલન લોકો પસાર કરતા હતા. તે વખતે પીચકારીમાં સુખકેસરમીશ્રિત જળ ભરી અરસ્પરસ ફેંકવાનો રિવાજ હતો. ગામ કે શહેરમાં આગ થાય ત્યારે લોકો આંકુળા ફાંફ દોડદોડ કરી મૂકતા હતા. આગ ઓલવવાનાં સાધનો ખાસ હોય એમ જણાતું નથી. તે સંબંધિયાર ચાલતો જણાય છે.

કેટલાક તે સમયના રિવાજો જણાવવા જેવા છે: કોઈ મહોત્સવ ઉજવવો હોય તેની રીતિ આ પ્રમાણે હતી: નગર શરણાઈના અવાજે થાય, કેસર કસ્તુરી ચંદન કપૂર પાણીનાં ઊંટણાં થાય, વામન અને કુમ્હાનાં નાચ થાય, લોકો નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે, સ્ત્રીઓ રાસડા લે. પુત્રજન્મ પ્રસંગે વધામણી આપવાનો અને મોટા ભાગે આરંભે દિનામ પાડવાનો રિવાજ હતો. ગમ્મને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે ઘણા મોટા પાયાના આખા નગરમાં ઉત્સવ કરવાનો રિવાજ હતો અને તે પ્રસંગે કેટલાનામાંથી કેટલાને મૂકવામાં આવતા હતા.

એ મિત્રો ઘણે વખતે મળે ત્યારે આનંદમાં દોડ તાંસાં વગાડવાનો અને કુર્કું ગાણુસોને ભોજન જમાડવાનો રિવાજ હતો.

પિતા પાસે 'પુત્ર જન્મ' ત્યારે પ્રથમ જમીન પર ખેમે અને પિતાની આતા થાય ત્યારે
[સનપર એસે એવી તે સમયની મર્યાદા હતી

અનંગ તેરશને દિવસે કુવારી છાકરીઓ સારા પતિ મેળવવા અને સધયા સ્ત્રીઓ
જોલાગ્યવૃદ્ધિ માટે નગર બહાર જઈ કામદેવની પૂજા કરતી હતી. ચાંડાળને અરુપસ્થ
ગણવામાં આવતા હતા. તેઓ તળાવમાં સ્નાન કરી શકે નહિ અને કોઈ ન દેખે તેમ તળા
વમાં ઉતરેલ હોય તો તેને મનમાં બધ ધણો રહેતો હતો.

છાકરી કે કુમાર રીસાય તો પરદેશ ચાલ્યો જાય, પછી તેને સમગ્રધંવા માટે દુતને
મોકલવામાં આવે-આવે રિસામણા મનામણાનો રિવાજ, દશમી સદામાં પણ હતો એમ
જણાય છે.

લાગ્નેત્સવ : આક માતાનું સ્થાપન કરે (દાલ તેને 'માત્રયાપના' કહે છે તેને
મળતો વિધિ), માંડવા બાંધે, માંડવામાં વેદી ગમે, વચ્ચે અગ્નિકુંડ કરે, હાથમાં સોનાનો
કળશ લઈ કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ વગ્ને સ્નાન કરાવવા આવે, વરને હાથે મંગળસૂત્ર બાંધે,
દાન આપવામાં આવે, દેવતાનું પૂજન થાય, વડીલની પૂજા થાય, બજાર શણગારવામાં
આવે, રસ્તાઓ સાફ કરવામાં આવે, મંડપમાં માયરૂં (માતૃશૃહ) રચવામાં આવે, હસ્તમેળાપ
થાય, મંગળ ફેરા ફરવામાં આવે, ગોગ અગ્નિમાં લાકડાં નાખે, યજ્ઞ કરે, આહુતી આપે,
પાણીગ્રહણ થયા પછી વરકન્યા સિંહાસન પર બેસે.

કોઈની સ્ત્રી જોવાય તો એક સ્ત્રી ધૂણે અને જોવાયથી સ્ત્રીને પત્ની આપે.
સમય જળુવાનાં સાધનો એ યુગમાં બહુ ઓછાં હતાં. રાજાઓ પાસે કાળિનેદક
રહેતા, તેઓ સમય જળુવાવા માટે કોઈ અર્થસૂચક વાક્ય બોલતા, તે વખતે મીનિટનો
હિસાબ લાગતો નથી, પણ એક પહોર, મધ્યાહ્ન, પ્રભાત, કે સંધ્યા એવી રીતે સમયના
ભાગ પાડતા હતા.

ચોટા ધનપતિના છાકરાઓ પૈસા કમાવા સારૂ પરદેશ જતા, સફરે જતા અને
કોઈ કોઈ વાર તો ઘેરથી પહેરેલ કપડે જ બહાર નોકળી જતા.

છૂટા છૂટા રિવાજો

ચોરીનું ધન રાખનાર કે ચોરીની સ્ત્રી જખરીદનારનું સર્વસ્વ રાજા હુટી લેતો હતો.
ચોરીનો માલ રાખનારને ગધેડા પર બેસારી તેનાં આખા શરીર પર રાખ ચોળી માર
મોરતાં એને આખા નગરમાં ફેરવવામાં આવતો. મુદ્દા માલ સાથે પકડાઇ જનારને
ન્યાયાધીશ કે રાજા પામે રજુ કરવાની જરૂર જણાતી નથી પકડનાર પોલીસને સમજનો
અમલ કરવાની સત્તા હોવા ઉપરગત સજા કરવાની પણ સત્તા હતી એમ જણાય છે.

શેક-બ્યાપારી બજારમાં પોતાનાં હીરા માણેક તથા મહેર સિક્કા ખુલ્લાં રાખી શકતા
હતા તેથી જનમાલની સલામતિ સારી હશે એમ લાગે છે.

પુરોગાં ચોટલો રાખવાનો રિવાજ ક્વચિત્ જણાય છે. જર પુરોગે વેશ્યાને ત્યાં
જાય ત્યારે બની કણી અત્તર તેવ લગાતી માલપાણી ખાંધને જાય અને જતી વખતે જણે
પોતે બેડેજવ મહારાજ હોય તેમ ચોટલો સમારતો અને સુગંધી મુંવનો જાય છે.

જુગાર રમવામાં પોતાનું માથુ પણ મૂકી શકતું હતું એમ જણાય છે. એને મારી
નાખનાર ખૂની ગણાતા હોય એમ લાગતું નથી. જુગારનો રિવાજ ખૂબ હશે તેમ જણાય

છે. એને મારી નાખનાર ખૂની ગણાતા હોય એમ લાગતું નથી. જુગારનો રિવાજ ખૂબ હશે તેમ જણાય છે, પણ જુગાર કેવી રીતે રમાતો હતો તેનું વર્ણન સંપૂર્ણ વિગત સાથે સાંપડ્યું નથી.

શિકાર કરવા જતી વખતે ઘોડા પર બેસીને રવારી કરીને જવાની પદ્ધતિ લગભગ સાર્વત્રિક જણાય છે.

રાત્ર્ય વિરૂદ્ધ બોટી હકીકત ફેલાવનારનાં ગળામાં સીસું રેડવાનો રિવાજ હતો. આ તદ્દન જુદાજ પ્રકારની સગ્ગ છે.

પૈસા જમીનમાં દાટવાનો રિવાજ હતો.

ચોરીને ફાંસીની સજા કરવામાં આવે ત્યારે વધરથાને લઈ જતાં પહેલાં તેના આખા શરીર પર રાખ ચોપડવામાં આવતી હતી, ચામડી પર ગેરૂના દાય-ચાપા પાડવામાં આવતા હતા, ગળામાં કણેરના બોડકાની માળા પહેરાવવામાં આવતી હતી, છાતી પર રામપાતરની માળા પહેરાવવામાં આવતી હતી, ફૂટેલી ડીબનું માથા પર છત્ર કરવામાં આવતું હતું. એક વખત ફાંસીએ ચઢાવ્યા પછી દોરી તૂટી જાય કે ખીજું કાંઈ બની આવે અને ફાંસીની સજાવાળો બચી જાય તો તેને ફરીવાર તેજ ગુન્હા માટે ફાંસીએ ચઢાવવાનો રિવાજ નહોતો.

સારું કામ કરવા માટે મુહૂર્ત જોવાનો તે યુગમાં રિવાજ હતો.

તે વખતે ભૂત અને વળગાડમાં લોકો માનતા હતા. કોઈની નજર લાગી હોય તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે હતો: કોઈ વૃદ્ધ ડોશીને બોલાવી તેની પાસે મીઠું (લુણ) ઉતરાવવું, મંત્રમાં કુશળ માણસો પાસે અપમાર્જન કરાવવું, રાખની રક્ષા કરવી, કાંડાં ઉપર દોરા બાધવા અને ભૂતિકર્મ કરવાં ગમે તેવી ડાકણ વળગી હોય પણ જો તેને ગાળગલોચ આપી ધમકાવી કાઢવામાં આવે તો તેનું જોર એકદમ નરમ પડી જાય છે એવી તે સમયની માન્યતા હતી.

દશમી સદીમાં ગુલામીની પ્રથા ચાલતી હશે એમ છૂટક છૂટક જણાય છે. દાસીઓ ગુલામી દશામાંજ હતી અને ચોર લોકો માણસને પકડી દાસ તરીકે વેચતા, એવા અનેક દાખલાઓ છે, તે ખતાવે છે કે ગુલામગીરી નાના પ્રમાણમાં પણ હતી તો ખરી.

દેશપરદેશના સમાચારો જાણનારાં કોઈ બ્યવસ્થિત સાધનો નહોતાં એમ જણાય છે, ખાસ અગત્યના સમાચાર પણ કહ્યાનુંકહ્યું મળતા અથવા વેપારી વજુજારા સોદાગરો દ્વારા મળતા. પદ્ધતિસર સમાચાર મેળવવાનાં સાધનોની યોજના દશમી સદીમાં નહોતી એમ અનેક પ્રસંગો પરથી અનુમાન થાય છે.

આપવાન કરવાના પ્રસંગો તે યુગમાં પણ બનતા હશે, પણ એ રીતિ ખાસ નોંધવા જેવી છે: એક હાથીના પગ તળે દખાઈને મરવાની અને ખીજી મોટા પર્વતના શિખરથી બેરવજવ ખાવાની.

કોઈ સ્પૃહા-ઈર્ષ્યાવગરના મનુષ્યને કોઈ ચીજ બેટ આપવી હોય અને તે લેતો ન હોય તો તેના કપડાને છેડે તેને બાંધી દેવાનો રિવાજ જણાય છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે યુગમાં કપડાંને ખીરસા (પાકેટ) નહોતા.

પૈસા પેદા કરવા માટે માણસો પરદેશ જતા અને અનેક કંઈ વેકતા, પણ સાધારણ રીતે વ્યાપાર પોતાના પ્રાંતમાં જ ચાલતો. પરદેશ-દૂર દેશ સાથે વણઝારની પદ્ધતિએ સોદા ગરો વેપાર ચલાવતા અને દરિયા માર્ગે સફર કરી દૂર દેશ જતા. એકંદરે આવો મોટો વેપાર કરનાર સાહસિક ગણાતા. સામાન્ય જનતા રચાનિક વ્યાપારથી સંતોષ પામતી હતી. દૂર દેશ જનાર વર્ષો સુધી પરદેશ જતા, ત્યાં વસવાટ કરતા અને કેટલીકવાર પરણેલી સ્ત્રીને પણ વીસરી જતા.

મિત્રો અરસ્તરસ મશકરી કરે ત્યારે વ્યંગ્યમાં ખોલવાની પદ્ધતિ ધણી જણાય છે. શાસ્ત્રચર્યા, કળાવિનોદ, અંતરલાપિકા આદિ અનેક પ્રસંગે ગોડવી વિદ્વચર્યા ચાલતી. એવા ધણા આનંદજનક પ્રસંગે વિવિધ રથજે નોંધાયલા માલુમ પડે છે.

ધનવાનવર્ગ ધનીકવર્ગનો મિશ્રસ એ યુગમાં ભારે આકરો જણાય છે. એ ભવાં ચઢાવીને એસે, કેઈની તરફ નજર કરવામાં પણ પાડ મનાવે, ખુશામતને ખાસ વહાલી ગણે, ધનના ઢગલા કરવામા મોજ માણે-એવો એ યુગનો ધનવાન વર્ગ જણાય છે. એક રચાનક એનું લાક્ષણિક ચિત્ર આપતાં લખે છે કે એ છુટોખખ ઘર્ષ ગયો હોય તો પણ એ યુવાન ગણાય છે, ખીકણ હોય તો પણ મહાન લડવૈયો ગણાય છે, અભણ હોય તો પણ શુદ્ધિશાળી ગણાય છે, તદ્દન કદરૂપો હોય તો પણ રૂપવાન ગણાય છે, દારીપુત્ર હોય તો પણ કુળવાન ગણાય છે અને ઘણા દૂરના સગા તેનું સગપણ સંબંધ જોડી તેના સગાં થતાં આવે છે. તુમાખી ધનવાનો વૃદ્ધ સલાહકાર સેવકને તમાચો લગાવી દેતા પણ અનુભવાય છે.

ધનપ્રાપ્તિના નીચેનાં સાધનો નોંધાયલાં મળી આવે છે:—

(૧) રત્નદ્રોષે જઈ ધન ધસડી લાવવું.

(૨) ધનવાનો સાથે લડાઈ કરી ધન પડાવી લેવું

(૩) ચંડીમાટેવીની આગધના કરી તેને લોહીના મોગ આપી તેની પાસે ધનની

તે યુગમાં બીખારી પણ હશે એમ લાગે છે એ બીખ માગવા માટે કીર્ક દાઘમાં લઈ ઘેર ઘેર ભ્રમે છે, એને સુવાતું જમીન પર છે, એના પાસા છે નારી મોલા બનાવ્યા છે, એના શરીર પર વસ્ત્રો ફોટેલા તુટેલા દેખાય છે અને અને નાવિકમ્પત અને વેદના ભોગવતો એને ગળુ કપડામાં આવે છે,

દરિદ્રતા આનવાના કારણોમાં જળ અમિ, છુટાગ, ગંગા સગા, ચોગ, મઘ, ઘૂત, બોગીપણ વેશ્યાગમન અને ખરામ ચાલચનગત બતાવ્યા છે એ દળદગ સાથે દીનતા, પ્રભિભવ, મૂઢતા, અતિસતતિહોરાપણ હૃદયની હીણાશ, બિડા, નાજનો અમાર, તુલ્ય ઇન્દ્રિયો, ભૂખ, સતાપ અને કષ્ણાટ આવે છે

અભ્યાસ અભ્યાસ માટે ખાસ ગોમવણ જણાતી નથી કળાચાર્યો પોતાની ખાનગી નિશાળ રાખતા હતા ગમગમો પણ પોતાના પુત્રોને કળાચાર્યને ત્યાં મૂકતા હતા એક દેર ધણા માણસો લાજતા હોય એવું જણાતું નથી સીએ માટે અભ્યાસની કાર જાનની સગ વડ જણાતી નથી અભ્યાસ-કેળવણીનો પ્રમુખ ખગવાની ફરજ ગમને માથે હોય તેમ લાગતું નથી જે થોડા ધણા લાજતા તેને આક્રમે વર્ષે કળાચાર્ય પાસે મુકામાં આવતા ને કળા ચાર્યને ઘેર વહીને લાજતા અને ખાતાપીતા પણ ત્યાં જ અભ્યાસ પુરા થયા પછી ચોગ બદલો અને માનસ-માન કળાચાર્યને મળતા, પણ પ્રથમની ઠગવ ગવાનો કે શી લેવાનો રિવાજ નહોતો વિદ્યા લેયવી એ પાપ મનાતું, પણ ગુરૂક્ષિણ વિદ્યાર્થીના વાહી આપે તે લેનામાં વધી નહોતો નીચેના અભ્યાસને કળા કહેનામાં આવતા હતા

અભ્યાસના વિષયો — લિપિશાસ્ત્ર અભિજ્ઞાત્ય વ્યાકરણ

નિમિત્ત હસ્તાસ્ત્ર વૃત્ય ગાયન હસ્તીશિક્ષા

ધનુર્વેદ પેદક ધાતુવાદ નગનારીયક્ષણ ક્યવિક્ર્ય

પત્રસ્થેઘ હસ્તાવેજ લખવાની કળા તર્ક વૈષ્ઠ

કળાનો અર્થ Art નથી, પણ અભ્યાસ છે એમ જણાઈ છે

નિશાળે જવાને બહાને છાત્રાઓ ગમડતા પણ હતા એમ જણાય છે ચિત્રકળાનો સારી રીતે વિકાસ થયો હશે એમ જણાય છે

દશમી સદીના દુર્વર્મનો દારૂ, પદારાસેવન વેશ્યાગમન ભુગડ, શિકાર

દશમી સદીના વ્યાપારો ખેતી, ગજસેવા, લશ્મરી નોકરી, ધનોમરી ગાડા ભાડે ફેરવવા, વહાણવટું, ખાણ ખોદવી ધાતુવાદ, ઉટનું ધણ પરદેશ મોખવતું, સામગ્રીનો વ્યાપાર, હાથી દાતનો વ્યાપાર, નાથકાનું ટોળું એકઠું કરી તેમની સામગ્રી લેવાનો ધંધો, શેરડીના રસની ખાડ બનાવવી, મગના માસનું વેચાણ

વ્યાપારની પદ્ધતિ વ્યાપાર ખજાના થતો અત્યારની પેઢે દુકાનો મજરમાં હતી 'ઝેલી' શબ્દના ઉપયોગથી દુકાનની દાર જણાય છે દુકાનમાં કરિયાણા રાખવામાં આવતા હતા મુલ્ય આપી ચીજ ખરીદવાની વાત આવે છે તેથી ધજો વ્યાપાર રોકડેથી થતો હશે એમ જણાય છે પરદેશ જઈ સ્વોપાર્જિત ધન મેળવવા જતા છાત્રાને ડોસા શીખા મળ્યું આપે છે તે તે ધુકની લાક્ષણિક હોઈ નોંધના જેની છે ડોસા કડે છે 'દેશાતર દૂર છે, રસ્તાઓ આડાઅવળા છે, લોકો વાઘ હવવાળા હોય છે સીએ છત્રગવાની કળામાં

કુશળ હોય છે અને દુર્જનો ધણી હોય છે, સન્નજન લાગ્યેજ મળી આવે છે, ધૂતારા લોકો અનેક પ્રયોગમાં કુશળ હોય છે, વેપાર કરનારાઓ કપટી હોય છે, કરિયાણા વિગેરે વ્યવસ્થા રક્ષણ કરવામાં ધણી મુશ્કેલી પડે છે. ”

એ યુગમાં અનાજના કોઠારો ભરવાનો રિવાજ હતો. કપાસ અને તેવને, બાંકડાગામાં ભરવાનો રિવાજ હતો. લાખ અને ગળીનો મોટા પાયા ઉપર વેપાર ચાલતો અને જંગલનાં ઝાડો કાપીને કોઠસા અનાવવામાં આવતા હતા. જંગાતના ઇમાર આપવામાં આવતા હતા.

પરદેશની સફરે જાય ત્યારે વહાણમાં ઇંધણુ ઊંચાં ભરવામાં આવતાં હતાં. કરિયાણામાંથી વહાણુ ભરવામાં આવતાં હતા. ચાંચીયા લોકો ભર દરિયે વહાણુને છુટી ન લે તેટલા માટે લડાઈનો સરંગમ અને લડનારાઓ પણ વહાણુ પર ગાખવામાં આવતા હતા.

ખરો વેપારી હોય તે રમત ગમતના કૌતુકમાં ન પડતાં માત્ર એકલો વેપાર જ કરે એવો તે યુગનો સાચા વેપારી સંબંધીનો ખ્યાલ હતો.

નૈતિક-પરિસ્થિતિ દશમી સદીની નીતિ તથા સન્નજન દુર્જનના ખ્યાલો આ પ્રમાણે મળી આવે છે:

ચોરીથી ધન લેનાર વિપયક્ષોપનાથી પરસ્પરે કે વેસ્થાગમન કરનારની લોકોમાં ખૂબ નિંદા થતી હતી.

યુરૂપત્તી ગમે તેટલી રૂપાળી હોય તો પણ તેને અગમ્ય ગણવામાં આવતી હતી. કામાંધ મોહાંધ યુરૂપતું નીતિનું ધોરણુ અત્યાર કરતાં વધારે સાફ હોય એમ જણાતું નથી. એક માણસને મિત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તેના દોષ જાણવામાં આવે તો પણ તેનો અકાળે ત્યાગ કરાય નહિ એવું એ યુગનું ધોરણુ હતું.

સન્નજનના ગુણોમાં નીચે બતાવે છે: તેયુરૂ વર્ગનો પૂજ કરે, ગુણુ તરફ પ્રેમ રાખે, પોતાનું સાધ્ય સમજે, ઇંદ્રિયો પર સયમ રાખે, ઉત્તમ આચાર પાળવા તત્પર રહે, ધીરજવાળો હોય, મિત્રતાને નભાવનાર હોય, સુદેવની પૂજ કરનાર હોય, દાનેશ્વરી હોય, નત્ર દયાવાન અને મધ્યસ્થ વૃત્તિએ રહેનાર હોય, શાસ્ત્રજ્ઞ હોય, કાર્યકુશળ હોય, નીતિ માર્ગમાં કુશળ હોય અને પરોપકારપરાયણ હોય. દુર્જનતા માટે જણાવે છે કે એ કપટી, ચાકીઓ, બાયલો, નિંદક, જુકું બોલનારો પરદેશી, પારકી સંપત્તિ જાણી બળી જનારો, અભિમાની, બહાઈ હાંકનારો હોય. સારા માણસની પ્રશંસા અનેક પ્રકારે કરવામાં આવે છે, અને તેટલા બોલે તેઓ લીધેલ માર્ગથી બ્રષ્ટ થતા નથી એમ જણાવવામાં આવે છે.

સંસારિક મનોરાજ્ય. તે યુગની ઉંચામાં ઉંચી સુખની વ્યાખ્યા તે વખતમાં લોકોના સુખની કલ્પનાથી થાય છે. ધણી સ્ત્રીઓ પરણતી, તે સર્વ સ્ત્રીઓ પોતાને એકલાને જ વફાદાર ગહે એવી ઇચ્છા રાખતી, પોતાનો પરિવાર વિનયી અને ચતુર થાય એમ ઇચ્છતું, મોટા મહેલોમાં પોતે વસે, ઘરમાં અનેક રત્નો ભરેલાં હોય એ પોતે જુએ, પોતે અનેક ધરણું ધડાવે, ચીનાઈ સુતરાઈ વસ્ત્રોના ઢગલા ઇચ્છે, મહેલની બહાર બગીચો કરાવવા ઇચ્છે, પોતે રથમાં બેસે અને આગળ પાછળ પાળા ચાલે અને વધારેમાં વધારે પોતે રાજ થાય એ તે યુગનું મનોરાજ્ય જણાય છે સાંસારિક સુખનો ખ્યાલ આપતા કહે છે કે- ‘અમે માંસ ખાઈએ છીએ, દારૂ પીએ છીએ, બત્રીસ પ્રકારના બોજન અને તેત્રીશ પ્રકારના શાક આરોગીએ છીએ, સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરીએ છીએ, ઉઝળાં મુલ્યવાન વસ્ત્રો

પહેરીએ છીએ, પંચ સુગંધીયુક્ત પાન ચાવીએ છીએ, ફૂંકની માળા ધારણ કરીએ છીએ, શરીર પર વિલેપન કરીએ છીએ, ધનનો ઢગલો એકઠો કરીએ છીએ, મનને ગમે તેવી ચેષ્ટાઓ કરીએ છીએ, દુસ્મનની ગંધ પણ સહન કરતા નથી, અમારી કીર્તિને ચોતરફ ફેલાવીએ છીએ.’

શોક વખતે વર્તન:—માતાઓના ચોટલા છૂટી જાય, લાંગેલાં આભૂષણો માથાં સાથે અફળાવવામાં આવે, ચારે તરફ રડારાણ થાય, માથાના બાવ ચૂંટી નાખવામાં આવે. રીતસર ‘હાયરે લાડા હાય હાય’ કરવાનો રિવાજ જણાતો નથી. સ્ત્રીઓ વધારે આક્રંદ કરતી હોય એવા ઉલ્લેખ ધણા આવે છે. સગાં સગંધીઓ રડે છે એવા પણ ઉલ્લેખ છે. મોટેથી પોક મૂકવાનું વર્ણન નથી, પણ રડવાનું મોટેથી હોય એવું જણાય છે.

વ્યાધિઓ:—ઉન્માદ, કોહ, ખુજતી, શળ, દાહ, મુઝવણ, તાવ, શરદી, છાતી, અને પડખામાં શળ, ઉન્માદ, અરિય; આંખના વ્યાધિ પેટા કાચ, પટલ, તિમિર અને કામલ નામના વ્યાધિ આવે છે. એક ભરમક વ્યાધિનું નામ આવે છે તે પ્રાણી ગમે તેટલું ખાય તેની જૂખ લાગેજ નહિ એવો વ્યાધિ છે. તાવ અતિસાર, હરસ, પ્રમેહ, પ્લીહ, (ખરોળ વધવી તે), ધૂમક, અગ્નિક, સંઘહણી, હેડકી, ક્ષય, ધ્રુજ, ખસ, જળાદર, સનેપાત-એ નામો પણ એ યુગના ગ્રંથોમાં આવે છે. અગ્નિર્ણ ચાર પ્રકારનાં બતાવ્યાં છે: આમ, વિદગ્ધ, વિઠ્ઠલધ, અને રસશીથ.

નાટકો:—તેમાં નીચેના સાજ અને પાત્રો હોય છે.

મુદંગ (નરધાં)	નરધાં વગાડનાર	
ગાનાર ગવૈયા.	સૂત્રધાર	નાંદી
વિદ્વંશક	વર્ણક	નેપથ્ય
મંજિરા (કસિકા)	રંગભૂમિ	ઉપરકરસંચય

રાજાઓ નાટકમાં શોખીન જણાય છે. લવાઇને મળતા નાટકોની વાતો ઘણી આવે છે રંગભૂમિનો વિકાસ ઘણો આછો લાગે છે.

નગર રચના:—ઉચ્ચ સ્થેત ઘરો, મોટી બજારો, દુકાનમાં કરિયાણાં, મોટાં દેવાલયો અંદર ચિત્રેલાં ચિત્રો નગરને છેડે મોટા કિલ્લો, તેની પછવાડે ઉંડી ખાઈ, નગરની અંદર પાણી ભરી રાખવા માટે નાનાં મોટાં સરોવરો, કિલ્લાની બાજુમાં યુધ્ધ કુવાઓ, નગરની બહાર મોટા દેવતો, નગરની અંદર પાડાઓ-આ પ્રકારની નગરરચના તે યુગની જણાય છે.

ગૃહ રચના: ખાસ બાબત: મોટાં મહેલમાં ઓરડા ઘણા અને પલંગ ઘણા ઉચ્ચ રખાતાં. રાધનગૃહની બાજુમાં પ્રસાધન શાળા રાખવામાં આવતા. મોટા મહેલમાં બદન કપૂરની ગાર કરવામાં આવતી અને કમળનાળના તંતુઓથી તે ગારમા વિભાગ પાડવામાં આવતા હતા.

ધર્મ: તે યુગમાં ધર્મોનો પાર નહોતો. સગભગ નાના મોટા સો ઉપરાંત ધર્મો-માન્યતાઓ પ્રચલિત જણાય છે દર્શન છ હતાં: નૈપાયિક, વૈશેષિક, સામ્ય, બૌદ્ધ, જૈન અને ત્રીમાંસક દશમી સદી સુધીમાં વેદાંતનું નામ જણાતું નથી. મતનાં નામોમાંથી થોડાં આપીએ: શાક્ય જૌનમ, સામપરા, આગ્નિવીક, સુચંચ, ધૂમ, ઉદ્ધાં, અર્ધઅંદી, ગોદેહ,

કાળિયુખ, હસ્તનાપસ, મૈથુનચારી, ગર્ભધ્વજ, માહિન્દ્ર, પાણીપતે, ઉલ્ક, શંખધ્વજ, ચક્રાળ, લોકાપત, વિગેરે વિગેરે. એ સર્વ મતો દેવ, વાદ, વૈદ્ય, કહેપ, મોહિ, વિશુદ્ધિ અને વૃત્તિની બાબતમાં એક બીજાથી જૂઠા પડે છે. એક તેનું વર્ણન શક્ય નથી, પણ હિંદુસ્તાનની કે ચુજરાતની તે યુગમાં કેવી દશા હશે તેનો આ દેશકવિની સહજ અપાસ ઓળખી શકશે.

તે યુગની સાંપ્રતિક કે લગ્નપત્ર પરિસ્થિતિ સર્વથી મહત્વની વસ્તુ છે. કારણ કે એ યુગમાં લગ્નલગ દરેક સંયોજિત યુવાનને લગ્નમાં માટે તૈયાર રહેવું પડતું હતું. જનમાંથી સલામતી એકદરે ઘણી ઓછી હતી તેથી એ બાબત તરફ દરિયાપાત કરી નહોતી.

સેના-લશ્કર ચાર પ્રકારના હતા: પાયદળ, હથેલી, હાથી અને રથ. અને ચતુરંગિણી સેના કહેવામાં આવતી. હાથીને લગ્નમાં અંગતરીકે ખાસ ઉપયોગી ગણવામાં આવતા હતા. હાથીની સુઢમાં બેધારી તરવાર આપવામાં આવતી અને તેને મસ્ત બનાવવામાં આવતા હતા. હાથીઓની હાર વચ્ચે ધનુષારી ચોદાઓ ઉભા રહેતા હતા. સર્વથી વધારે શત્રુમારેલા હાથી પર રાગ બીરાજમાન થતા, તેથી લશ્કરમાંથી તેને શોધી કાઢવામાં મુશ્કેલી પડતી નહોતી. અંદરથી અનેક પ્રકારે ગોઠવવામાં આવતી હતી અને એની આવડત ઉપર લગ્નના પરિણામનો ધણો આધાર રહેતો હતો.

લશ્કરી સેનાનીઓ ધધાદારી યોડા, બાકી ધણીખરા તાકીમ ક્ષિત્રેલા તૈયાર થઈ જનાર ચોદાઓ હતા. ધધાદારી લશ્કરીને રોકક અથવા ધાન્યથી પગાર આપવામાં આવતો હતો. દરેક ચોદા ઉપર એક ઉપરી, સો ઉપર નાયક, તે રીતે હજાર પર ઉપરી-એમ હવાનદાર-દેહોરને મળતા ચોદાઓ તે સમયે અપાતા હતા. સર્વથી મોટા ઉપરીને સેનાપતિ કહેવામાં આવતો. ચતુરંગિ સેના સાથે દેવ, જાસુસ, નોકર અને દૈશિક (માર્ગદર્શક ભોમિયા) રાખવામાં આવતા.

પાયદળ લશ્કરના આયુધમાં ધનુષ બાણ દાંત-તરવાર બાકી ફરસી લોપ (લોહનો દંડ) હતા. ગદાનો ઉપયોગ માત્ર દંડ યુદ્ધમાં જ થતો. યોદ્ધે તરવાર પાસે તરવાર અને અરછી રાખવામાં આવતા. રથ અને મહારથી રથમાં ખેસી લડતા. રથને બે ચોડા અને ચાર ધોડા હોય. દરેકપરની ધ્યજ્ઞથી એ રથ કાતો છે. એની ઓળખાણ દરથી પડે. રથ સાથે બાણ શક્તિ વિગેરે સરજામનો જથ્થો રહેતો. રથી અને મહારથી માથે લોહનો રાષ્ટ્ર પહેરતો અને ચરીરે પડે, લોહાઈ ખખટર પહેરતો અને હાથ પર ગોધાંતુલી નાણુ રાખતા. તેમજ આંગળીની રક્ષા માટે આવરણ રાખતા. રથનો હાંકનાર સ્ત્રીય ધણી-કવચ (ખિત્તર) પહેરતો. સેનાપતિ-લશ્કરની-ઓખરે રહેતો. યુદ્ધમાં નિમ્નમાં બાધેલા હતા. તેને એનુસારે યુદ્ધ થાય તેને ધર્મ યુદ્ધ કહેવામાં આવતું. એના નિયમો સુસંધા અને વાંચેથી ચોજ છે. રથજસકાચથી અને સંયમસકાચથી અત્ર લખ્યા નથી. એક એ બીજા લખ્યા નથી છે. એરી અધેડો કોર્ટો (આકાશવાણુ) બાણ ઉપયોગમાં લેવું એવો પ્રસંગોતો નિયમ હતા. અસાવધ લડવાને કે રાત્રનારાખામેલને અથવા બખ્તરતરીકેથી પ્રેરેલા કર્તોમાં પાંપ અસાવધ લડવાને કે રાત્રનારાખામેલને અથવા બખ્તરતરીકેથી પ્રેરેલા કર્તોમાં પાંપ આવતા અથવા તેને મલમપટ્ટા કરવામાં આવતા અને સાર યાવ ત્યાર પછી તેને છોડી દેવામાં આવતા હતા.

લક્ષ્મીને અંગે નીચેના હથિયારોનાં નામો આવે છે તરવાર, બાલાં, ચક્રિત, તીર, અર્ધચંદ્ર બાણ અગ્ન્યસ્ત્ર ગરુડાસ્ત્ર, સર્પાસ્ત્ર.

લક્ષ્મીમાંથી નાસી જનારની પુઠ પકડવામાં આવતી હતી, પણ ચરણે આવે તેને મારવાનો રિવાજ નહોતો કાર્થ સેનાપતિ લક્ષ્મીમાં હારી જાય તો તેનો ફડ કરવામાં આવતો નહોતો, પણ જાહેર સભામાં તેને સ્ત્રીનો પોશાક બેટ આપવામાં આવતો અને એવું થાય એટલે સેનાપતિએ મરુતુજ પડે એવી તેની દશા કરવામાં આવતી હતી લક્ષ્મી કરવા જતી વખતે ચોદાઓ નિશી કરતા હતા એમ જણાય છે,

સેનાપતિ ઉપર ધણો વિશ્વાસ રહેતો, પણ રાજાઓ સલાહ તો અમાત્યની લઈ નેજા કામ કરતા અને ગૂંચવણ વખતે જુના અનુભવી કારેગ થયેલા દિવાનની પણ સલાહ લેતા દિવાનો દેશકાળ સમજનાર અને બળાબળને જાણનાર હોઈ બહુ સાચી સલાહ આપતા અને એ કાર્યમાં વાણીઆ વર્ગના દિવાનોને વધારે પાકા અને સલાહ રચાનને યોગ્ય ગણવા માં આવતા હતા

લક્ષ્મીના વર્ણનમાં મોટેથી રાડો, હાથી રથ અને ઘોડાની ધમાલ અને કાળાહજનું વર્ણન મોટે ભાગે વાચવામાં આવે છે. દારૂગાળાનો ઉપયોગ દશમી ચતાબિંદ સુધીમાં થતો જોવામાં આવતો નથી મુદ્દ કિલાબદી સાથેનું પણ જણાય છે અને મોટાં મેદાનમાં થતું પણ જણાય છે

દશમી સફીમાં જૂદા જૂદા ધર્મોની વિચારણા કેવી હતી, પરસ્પર સમ્બંધ કેવો હતો, લોકોમાં વહેમો કેવા હતા, નોકરવર્ગનું રચાન કેવું હતું, જુવાનીના ચેન-ચાળા કેવા પ્રકારના હતા, બાળકો કેવી કેવી જાતની રમતો રમતા હતા, એ યુગમાં વિલાસના પ્રકારો કેવા હતા, મેલી વિદ્યાને અંગે લોકોની માન્યતા કેવી હતી અને ગૃહ-જીવન કેવા પ્રકારનું હતું, કુટુંબ ભાવના કેવી હતી અને ધર્મને નામે ઘેનજાઓ કેવી હતી તે વિગેરે અનેક નાની મોટી બાબતો આજેખવા યોગ્ય છે, પણ લેખની મર્યાદા અત્ર પૂરી થાય છે એ આખા વિષયપર એક લખાણ ઉલ્લેખ મેં તૈયાર કર્યો છે તે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ હવે પછી પ્રકટ કરવાનો પ્રબંધ થશે. દરમિયાન જણાવવાનું કે આ લેખના પ્રત્યેક વાક્ય માટે તત્કાલીન ગ્રંથોના આધાર છે, એક પણ વાક્ય મગજમાંથી લખેલું નથી કે અનુમાનથી ઉપજાવેલું નથી. દરેકને માટે આધાર ટાંકવા જતા લેખની મર્યાદા ધણી વધી જાય તેથી તે પણ વિસ્તૃત ઉલ્લેખ પર મુક્તવે રાખેલ છે. આ લેખ ઐતિહાસિક શોધ-ખોળની પ્રેરણા કરવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલો છે એમાં દશમી સફીના જૈન ગ્રંથો ખાસ જોવાની જરૂરીઆત તરફ ખ્યાન ખેંચવામાં આવે છે એ આખા સાહિત્ય તરફ બેદરકારી રાખવાને પરિણામે સાહિત્યે ધણું નુકસાન વહોરી લીધું છે અને વિશાળ સાહિત્યની નજરે એ ઉપેક્ષા વધારે વખત ચપાવી લેવા યોગ્ય નથી એટલી સૂચના કરી અત્ર વિરમીય અને આ બાબતમાં રસ પડે તેને માફ હવે પછી બહાર પડનાર શ્રી સિદ્ધર્થ નામક પુસ્તક જોઈ જવા વિનંતિ કરીશ

જાતીય પ્રશ્ન અને ફ્રૅઈડ^૧

[લેખક શ્રી પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક એમ એ]^૧

"... . The truth is that Freud has no gift for the logical side of scientific speculation"—*Philosophy*—July—1936.

ફ્રૅઈડની માનસ પૃથક્કરણ પદ્ધતિમા આજકાલ આપણે બહુ રસ લેતા મળ્યા છીએ અને કેટલાએક લોકોએ ચિત્તવિજ્ઞાનની આ એકતરફી શાખાનો થોડો ધણો અભ્યાસ કરીને આપણા સમાજ સમક્ષ એને એવી દમથી રજુ કરી છે કે જાતીય પ્રશ્નનું સ્વરૂપ બહુ મોટું ઘર્ષ પડ્યું છે, તે એટલે સુધી કે જાતીય વિષયના સસ્કારોને ફૂંટી ફૂંટીને ટલાએકમા એની ત્રીજીઓ બધાઈ ગઈ હોય તોપણ નવાઈ નહિ ગુજરાતી માનસ એવા વેચિત્ર પ્રકારનું લાગે છે, અથવા આપણું હાલનું હિંદી માનસ કહીએ તો પણ સાલે, કે મોઈ પ્રશ્નની એક વાર ઉપેક્ષા થએલી લાગે ત્યાર પછી આપણે એને વગર જોઈતું મહત્ત્વ આપી દઈ એ છીએ શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ કહ્યું છે તેમ સ્ત્રીઓ, બાળકો, અસ્પૃશ્યો, ખલુરો પ્રત્યેનું આપણું જૂનું વલણ ધૂણાપી ભરેલું હતું, તો આજે આપણે એ પ્રશ્નો પ્રત્યે 'romantic થઈ ગયા છીએ જાતીય પ્રશ્નનું પણ આવું જ છે, અને અત્યારે તો ફ્રૅઈડને માને જાતીય પ્રશ્નને હજી એટલું મહત્ત્વ આપાતું જાય છે કે ફ્રૅઈડના ચિત્તવિજ્ઞાનનો ખ્યાલ ટલો બેઠો છે એ સ્પષ્ટ કરવાની અગત્ય આવી લાગી છે આ નિમિષ લેખનમા મારે માસ આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ પ્રો ત્રિવેદીનો આભાર માનવાનો છે, એમની સાથેની અનેક વારની ચર્ચાના પરિણામે જ આ નિમિષ હુ તૈયાર કરી શક્યો છું.

આ માનસ પૃથક્કરણ પદ્ધતિની પાછળ માનવ ચિત્ત વિશેના અમુક સિદ્ધાન્તો મહેલા છે એનું નિરૂપણ ને ટૂંકામા કરવું હોય તો આપણે કહી શકીએ કે—

૧ માનવ ચિત્તને આપણે બે વિભાગમા વહેંચી શકીએ—ચેતના અને આતંગચેતના, પથવા બાહ્ય ચેતના અને આંતરચેતના.

૨ ચેતના કરતા આંતરચેતના, અબ્યક્તચેતના કે અર્ધચેતનાનું ક્ષેત્ર અત્યંત રાશાળ છે એમા તમામ જૂતકાળના અનુભવોના સસ્કારોનો ભંડોળ પડેલો છે અને—

૩ આંતર ચેતનામા કેટલાયે આશયો દમ્યાએવા પડ્યા છે, અને તેમાના કેટલાયે રોબોધન પામીને વૃત્તિ તરીકે ચેતનાની સપાટી પર આવવા મથે છે, અને આ રીતે બ્યારે ભઈ આંતરચેતનાનો સસ્કાર ઉદ્બોધન પામીને ચેતનાની સપાટી પર વૃત્તિરૂપે દેખા કે છે, મારે કા તો એ વૃત્તિને આપણે સંતોષીએ છીએ, અને કા તો એને દાખી દઈ એ છીએ.

૪ ને વૃત્તિને દાખી દેવામા આવે તો તે પાછી આતંગ ચેતનામા સમાઈને સતાઈ

૧ Repress—Repression ફ્રૅઈડના ચિત્તશાસ્ત્રના નિરૂપણ માટે sublimation
૧ વિકલ્પને લેવાની જરૂર નથી

નય છે, અને લાગ આવે ત્યારે પાછી વધારે ઉત્કટ સ્વરૂપમાં ચેતનાની સપાટી ઉપર એ ફાટી નીકળે છે.^૨

૫. વ્યક્તિનું ચિત્ત દ્વિધા ચર્ચા નય છે, મનમાં અંધા પંડ છે, પોતે રાગિષ્ટ ચર્ચા નય છે; અને એને માનસિક કે શારીરિક રાગ લાગુ પડે છે, એટલે કે,

૬. આંતર ચેતનામાં દબાએલા આશયોથી મુક્ત થવું હોય, તો વૃત્તિને એક વાર તો સતોષી લેવી.^૩

આ ઉપરાંત એક મુખ્ય સિદ્ધાંત એવો છે કે

૭. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે રહેલા જાતીય આકર્ષણમાં સર્વ પ્રવૃત્તિનું મૂળ રહેલું છે. કોઈ પુત્ર પિતાની સાથે થાય અને એનો વધ કરે, અથવા કોઈ પિતા પોતાની પત્નીનો વધ કરાવે, કે પછી નવું જન્મેલું બાળક પોતાનો અંગૂઠો ચૂસે, અથવા કોઈને એપેલીનનું પેન્સીલનું કે ગમે તે વસ્તુનું સ્વપ્ન આવે, કે કોઈ સાહિત્યકાર થાય—તો આ તમામ પ્રવૃત્તિ જાતીય પ્રેમનું સીધું કે આડકતરું, પ્રમાણિક કે વિકૃત સ્વરૂપ છે.

ઉપરના મુદ્દાઓ કે સિદ્ધાંતોની આભુખાભુ કોઇએ બીજા કેટલાયે ખ્યાલો આંધેલ છે, અને માનસ પૃથક્કરણની પદ્ધતિ કે તેની પાછળ રહેલા ચિત્ત વિજ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કરવ માટે આપણે પહેલાં તેનું નિરૂપણ કરવાની જરૂર છે.

જીવનતરત્રવો આપિર્લાંવ થયો, ત્યાર પહેલાં જડ દ્રવ્ય જ હવું; એટલે કે જડ દ્રવ્ય અને મૃત શરીરની વચ્ચે કરો તફાવત નથી; અને જીવતા પ્રાણીને જડ શરીર પણ હો છે, તેથી ફોઇડ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે દરેક જીવતા પ્રાણીમાં મૃત્યુની વૃત્તિ^૪ રહે છે. આ ઉપરાંત એમાં જીવનની વૃત્તિ પણ રહેલી છે; અને એના મન પ્રમાણે તથા જીવ વિદ્યાના એના નિરૂપણ અનુસાર મૃત્યુની વૃત્તિ જીવનની વૃત્તિ કરતાં વધારે પ્રાથમિક છે. દરેક સાવચવી પ્રાણીને પોતાની પરિસ્થિતિ સાથે આપ-લે કરવી પડે છે, અને લિન્ન લિન્ન બેલો વચ્ચે એને સમતોલપણું સાધવું પડે છે, એ જીવવિદ્યાનો સિદ્ધાંત ચિત્ત વિજ્ઞાનમાં આવેલો અવતાર ધારણ કરે તો તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ મૃત્યુની વૃત્તિને ફોઇડ વધારે પ્રાથમિક ગણે છે એ એની વિશિષ્ટતા કે વિચિત્રતા છે. કારણ સામાન્ય દૃષ્ટિએ વૈજ્ઞાનિકો પણ એવું જ અનુમાન બાંધે છે કે મૃત્યુની વૃત્તિ જેવું કોઈ બલ આપણે સ્વીકારવાની જરૂર નથી, કારણ જીવનની વૃત્તિની જે વિરોધી બાબ છે તેમાં તેનો સમાવેશ ચર્ચા શકે છે.

પરંતુ ફોઇડ દરેક જગ્યાએ આવી બાધી જ રીતે દલીલ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે એ એમ માને છે કે તરતના જન્મેલા બાળકમાં ધિક્કાર અને પ્રેમની^૫ લાગણીઓ

૨. જુઓ લેખકનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો. મનજાતન, ચિત્તશાસ્ત્ર; તથા ચિત્તશાસ્ત્ર અને ભૌતિક વિજ્ઞાન. ગુ. વ. સો.

૩. આ ઉપરાંત જે બીજા માર્ગ છે તેની ચર્ચા કોઈ બીજી વાર કરવામાં આવશે.

૪. Death-instinct vs. Life Instinct. Vide 'Beyond the Pleasure Principle' and 'The Ego and The Id.'

૫. "Instincts and Their Vicissitudes"—in Collected Papers. Vol. 4. "The relation of hate to objects is older than that of love."

મુખ્યત્વે હોય છે અને તેનાથી જ એના તમામ વ્યાપારો નિયત થાય છે. પણ આમાં ય પ્રેમની લાગણી કરતાં ધિક્કારની લાગણી પ્રધાનપદ ભોગવે છે. માત્ર ધિક્કારને પાત્ર એવા બાહ્ય દુનિયાના તત્ત્વથી (hated not-self) બાળક પોતાની જાતને ભિન્ન ગણતાં સૌથી પહેલાં શીખે છે, અને પછીથી કોઈ વસ્તુના સંબંધમાં આવવાથી એ સુખની લાગણી અનુભવે તો તે વસ્તુને એ ચઢાવા માંડે છે. આ રીતે પ્રેમ કરતાં ધિક્કાર અને સુખ કરતાં દુઃખ જીવનમાં ક્રોધના મને વહેલાં આવે છે.

જીવન કરતાં મૃત્યુની વૃત્તિ પહેલી, પ્રેમ કરતાં ધિક્કાર અને સુખ કરતાં દુઃખ પહેલું આટલા સિદ્ધાન્ત પરથી જ ક્રોધને આપણે નિરાશાવાદી (Pessimist) કહી શકીએ. પણ ક્રોધને નિરાશાવાદ આટલેથી જ અટકતો નથી. પોતાના "પેટ" નિરાશાવાદની દૃષ્ટિએ ક્રોધ એટલો તો અવળા કે ભાંધી રીતે વિચાર કરતો લાગે છે કે આપણને નવાઈ લાગ્યા વગર રહે નહિ; અને ક્રોધના નિરૂપણમાં આપણે આગળ જઈશું તો આ વાત આપણને સ્પષ્ટ દેખાશે.

હવે આપણે ઉપર ગણાવેલા સિદ્ધાન્તોમાંના ૭ મા મુદ્દા પર આવીએ છીએ. મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિનું મૂળ જાતીય આકર્ષણ અથવા પ્રેમ છે. ક્રોધનું જાતીય આકર્ષણ અથવા પ્રેમ કોઈ મહાન જંગલ જેટલાં જટિલ છે. એનાં વિકૃત સ્વરૂપોમાં ઉતર્યા વગર એના સિદ્ધાન્તને આપણે સ્ફુટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

જાતીય આકર્ષણ અથવા જેને માટે ક્રોધ પ્રેમ શબ્દ વાપરે છે તે બે પ્રકારના હોય છે, એટલે કે એમાં બે પ્રવાહો સાથે વહેતા હોય છે. પહેલો શારીરિક પ્રેમ અને બીજો તે પ્રેમની કુમળી લાગણી. ક્રોધ ધણી વાર એમ પ્રતિપાદન કરતો લાગે છે કે શારીરિક આકર્ષણ પ્રાથમિક છે, અને વિદ્યાસલાહનો દૃષ્ટિએ પ્રેમની લાગણીનું અસ્તિત્વ પછીથી

love. It is derived from the primal repudiation, by the narcissistic ego, of the external world whence flows the stream of stimuli."

૬. ક્રોધ પોતે દાકતર હતો અને રોગિષ્ઠ મનવાળાં અને માંદલાં માણસોની ચિકિત્સા અને દવા કરવામાંથી એણે ચિત્તવિગ્નાનનાં ડેટલાંએક સત્યો શોધ્યાં એમાં નવાઈ નથી. પણ તંદુરસ્ત ચિત્તને લાગુ પાડવા માટે પોતાના દૃષ્ટિબિંદુમાં જે ફેરફાર કરવો જોઈએ એ તેણે ક્યો નહિ અને તેથી આપણા ચિત્ત વિશેનાં ડેટલાંએ વિધાનોનાં વખતમાં એ ગૂંચવાઈ ગયો. પણ આ પ્રકારની દીકાથી આપણે એની પદ્ધતિનું મૂલ્યાંકન ન કરી શકીએ, અને આથી જ એના પ્રત્યેક મુદ્દાની અહીં ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મેક્સ નોર્ડેએ જર્મન ફિલસૂફ નીતશેની ફિલસૂફી પર દીકા કરતાં કહેલું કે જીવનમાં નીતશે બે વખત ગાંડા થઈ ગયો, અને એ બેના વચગાળામાં એણે પોતાનાં મુખ્ય પુસ્તકો લખ્યાં. પણ આ પ્રકારની દીકાથી એનાં પુસ્તકોનું નિરસન ન થઈ શકે, અને આ વાત ક્રોધને પણ લાગુ પડી શકે.

૭. કારણ એમાં Folk-lore, Symbolism, Narcissistic love for-self, Oedipus complex, Father's love for daughters and Mother's love for boys અને બીજા અનેક બાબતમાં ઉતરવું પડે, તે એટલે સુધી કે એ પોતે જ એક જુદો વિષય થઈ જાય.

આવે છે. શારીરિક આકર્ષણનું પ્રયોજન વંશવૃદ્ધિ છે, અને પોતાના પ્રયોજનને એ સીધી રીતે સાધે છે. આ કારણસર ફોર્બ્સ એને un-aim-inhibited trend કહે છે, કારણ વિષયવાસનાની તૃપ્તિ કરવા માણસને એ પ્રેરે છે. આ પરથી ફોર્બ્સ એમ અનુમાન બાંધે છે કે વિષયવાસનાની તૃપ્તિની સાથે સાથે બીજી કોઈપણ લાગણી કે મનોવ્યાપાર આદુ હોય તો તેને આનુષંગિક ગણવાં જોઈએ એટલે કે પ્રેમની લાગણી આનુષંગિક છે, અને શરીર-પ્રભોગ દ્વારા સીધી રીતે ઘણી વાર તૃપ્તિ ન થઈ શકવાને કારણે આ લાગણી અસ્તિત્વમાં આવી છે; પોતાના પ્રયોજનમાં નિષ્ફળ જવાથી માણસે માનસિક ભૂમિકા પર એકલાં બેઠાં તૃપ્તિ મેળવવાની એક રીત શોધી કાઢી આથી આવી પ્રેમની માનસિક લાગણીને ફોર્બ્સ "aim-inhibited"—પોતાના વિશિષ્ટ પ્રયોજનમાં નિષ્ફળ થએલી-એવું નામ આપે છે. શારીરિક પ્રેમ પ્રેમની માનસિક લાગણી કરતાં વધારે જુની છે, અને પહેલી un-aim-inhibited તથા બીજી aim-inhibited છે. છતાં ફોર્બ્સને આગળ ઉપર પોતાનું દૃષ્ટિગિંદુ બદલવું પડે છે કારણ શારીરિક પ્રેમ સીધી રીતે વિષયવાસનાની તૃપ્તિ સાધે છે, એટલે એ તૃપ્તિની સાથે જ શારીરિક પ્રેમ મરી જાય છે.^{૧૦} આટલે અંશે વિષયવાસનાની લાગણી ભૂખના જેવી જ છે. અન્ન ખાધા પછી જેમ ભૂખ મરી જાય છે, તેમ શારીરિક પ્રેમની લાગણી પણ મરી જાય છે,^{૧૧} જ્યારે પ્રેમની માનસિક લાગણી વધારે ચિર-સ્થાયી હોય છે.

પરંતુ આટલે આવ્યા પછી વિચારપરંપરામાં એક બીજો ફેર છે. ભૂખ અને વિષયવાસનાની તૃપ્તિથી વ્યક્તિને જ સંતોષ મળે છે, એટલે કે એનાથી માણસ માણસ વચ્ચે ભાતુભાવની લાગણી ઉત્પન્ન થતી નથી.^{૧૨} એટલે કે પ્રેમની માનસિક

૮. 'Group Psychology and the Analysis of the Ego.'— "The nucleus of what we mean by love naturally consists...in sexual union as its aim "

૯. "Instincts and their vicissitudes"—'Collected Papers' Vol. 4.

૧૦. આંગ્લ કવિ શેલિ જ્યારે:—

"When hearts have once mingled, Love quits the well-built nest.

The weak one is singled to mourn for what it once possessed"—એમ કહે છે ત્યારે એનો ભાવાર્થ પણ આવે જ હશે.

૧૧. Vide—'Group Psychology and the Analysis of the Ego.'— "It is the fate of sensual love to be extinguished when it is satisfied. "

૧૨. 'Introductory Lectures on Psycho-analysis. '

૧૨. "Sexual gratification would cater to "narcissism " and not to 'object-love'"—Vide 'Group Psychology and the Analysis of the Ego. '

લાગણીને લઈને જ જાતુલાવ અસ્તિત્વમાં આવે છે. આનો અર્થ તો એવો થયો કે “પોતાના અંતિમ પ્રયોજનમાં નિષ્ફળ જવાથી” વ્યક્તિના મનમાં જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં મૂળ ઉપર સમાજનો પાયો રચાયેલો છે. સીધો શારીરિક ‘પ્રેમ’ કે માત્ર ‘વિષયવાસના’ માણસનો અહંકાર વધારી મૂકે કે એનામાં સમાજને, છિન્નભિન્ન કરી નાંખવાની વૃત્તિ જગાડે એ સમજી શકાય એવી બાબત છે. જ્યારે માનસિક પ્રેમની લાગણી દ્વારા થતા એકીકરણને (‘integration’) લઈને જ સામાજિક બંધારણ ટકી રહે છે; અને સામાજિક બંધારણ સિવાય વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ અસ્તિત્વમાં આવી જ ન શકે. એ સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ વિષયવાસનાના કરતાં માનસિક પ્રેમની લાગણીનું મૂલ્ય આપણે વધારે જ આકર્ષણ ગ્રેષ્ઠ એ. પરંતુ ક્રોધકની અવળી વિચારપદ્ધતિને કીધે એ પોતાના જુના સિદ્ધાન્તને વળગી રહે છે, અને પરિણામ એ આવે છે કે સામાજિક બંધારણને એ કૃત્રિમ કે બહારથી લાદેલું માને છે.

વિષયવાસના કે પ્રેમની માનસિક લાગણીમાંથી કેને પ્રાથમિક ગણવી એ વિશે ક્રોધક પણ અનિશ્ચિત હોય એમ લાગે છે. કારણ કેટલીએક જગ્યાએ એણે એમ પણ કહ્યું છે કે સ્ત્રી-પુરુષ માત્ર શરીરોપબોગ જ સાધે, તો છેવટે એમનો પ્રેમ તદ્દન મરી જાય છે, અને આ દૃષ્ટિએ પ્રેમની માનસિક લાગણીની પણ આવશ્યકતા છે જ. કારણ, વિષયવાસનાના કરતાં વધારે ચિરસ્થાયી સહવાસનાં મૂળ એમાં રહેલાં છે. માત્ર જાતીય આકર્ષણ અને માનસિક પ્રેમનાં સ્વરૂપોમાં આવેલો ભેદ હોવા છતાં ક્રોધક માનસિક લાગણીને ‘પોતાનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન સાધવામાં નિષ્ફળ ગયેલી’ માને છે એ ક્રોધકનું વિચારવિચ્છેદ છે ૧૩

પરંતુ ક્રોધકનું વિચારવૈચિત્ર્ય આવેલેથી જ અટકતું નથી. એ એમ માને છે કે વિષયવાસનાની તૃપ્તિ પછી નાશની કે “મૃત્યુની વૃત્તિ” પેદા થાય છે. ૧૪ વિષયની તૃપ્તિ થઈ ગયા પછી ચિત્તને ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર લઈ જઈને એની વાસનામાંથી સદાને માટે મુક્ત કરવાના આદર્શનો જાહેરાત આમાં નથી, પરંતુ કેટલાંએક ક્ષુદ્ર જંતુઓમાં મંભોગ પછી માદા નરને મારી નાંખે છે એને મળતું ક્રોધક કંઈક કહેવા માગતો હોય એમ લાગે છે. વિષયની તૃપ્તિ પછી કેટલાંએક શારીરશાસ્ત્રીઓ કહે છે તે જાતનો અમુક અણુગમે

૧૩. વળી એક જગ્યાએ ક્રોધક એમ કહે છે કે પ્રેમની માનસિક લાગણી જાતીય આકર્ષણના કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન છે. Vide—“The Most Prevalent Form of Degradation in Erotic Life”—Collected Papers—Vol. 4. “Of these two currents (the tender affectionate feelings and the sensual love), affection is the older.” ક્રોધકમાં આ પ્રકારનાં વિશેષી થયેલો કેટલાંયે છે, તોપણ એનું વિચારતંત્ર નેતાં આપણને એમ જ લાગે કે જાતીય આકર્ષણને એ વધારે પ્રાથમિક ગણે છે—છટી જવાઈ ઉક્તિઓમાંથી બીજો અર્થ મળી

પેદા થાય, એને ક્રોધક મૃત્યુની વૃત્તિનું નજીવું સ્વરૂપ માને છે; અને ક્રોધકના મંતવ્યમાંથી છેવટનો ભાવાર્થ એવો નીકળે છે કે જાતીય આકર્ષણનું અંતિમ પ્રયોજન ‘મૃત્યુની વૃત્તિ’ દ્વારા સ્ત્રી—પુરુષે “ધિક્કાર” (Hate) કેળવવાનું છે; એટલે છેવટના એ અનુમાન ઉપર આપણે આવીએ છીએ કે જાતીય પ્રેમ, અથવા ક્રોધકને મન જાતીય આકર્ષણ જ ખરો પ્રેમ છે. તો તેનો છેવટનો હેતુ “ધિક્કાર” રોપવાનો છે. અને આ દૃષ્ટિએ પ્રેમની માનસિક લાગણીને એ પોતાનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન સાધવામાં નિષ્ફળ ગણેલી માને એમાં નવાઈ નથી, કારણ એ લાગણી કેઈ દિવસ ધિક્કારમાં તો ન જ પરિણમી શકે. અને આ અનુમાન ક્રોધકના વિચારતંત્રની સાથે અધ્યક્ષસ્તુ આવી ગયે છે, કારણ એના મતે “જીવન સમસ્તત્વ” ખ્યેય મૃત્યુ છે.”૧૫

આપણે આટલે આવ્યા પછી કહી શકીશું કે ક્રોધકના વિચારવૈચિત્ર્યમાં એના નિરાશાવાદી અને રોગિષ્ઠ મનનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. કારણ આપણે હવે તો ગણિતમાં હોય તેવાં સમીકરણો બાંધી શકીશું. વિષયવાસનાનો પ્રેમ=“ નારસીસીક્રમ એટલે કે વિષયાંધણીમાં ઉત્પન્ન થતો અહંકાર=આલસ વિશ્વ કે પ્રેમના પ્રત્યેનો ધિક્કાર=મૃત્યુની વૃત્તિ. આથી ઉલટાં તત્ત્વો તે માનસિક પ્રેમની લાગણી=જીવન પ્રેમનું પાત્ર હોય તેના પ્રત્યેનો પ્રેમ (object-love)=પ્રેમ=જીવનની વૃત્તિ (life-instinct). આમાંનાં પહેલાં તે પાછળથી ગણવેલાં તત્ત્વોના કરતાં વધારે પ્રાચીન અને પ્રાથમિક!

આપણે ઉપર કહ્યું કે પ્રેમની માનસિક લાગણીને લઈને સામાજિક બંધારણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. પણ ક્રોધકના સિદ્ધાન્તાનુસાર આ લાગણી પોતાના વિશિષ્ટ પ્રયોજનમાં નિષ્ફળ નીવડેલી છે, અને સમાજના બંધારણમાં એ લાગણી મુખ્ય ભાગ ભજવે છે તો “ પોતાના પ્રયોજનમાં નિષ્ફળ નિવડવા ” રૂપ વિષ સમાજના પાયામાં અને ચલુતરમાં પણ ઉતરવાનું જ! અને આ અનુમાન બાંધતાં ક્રોધક કંઈ અચકાવ એવો નથી. કારણ એને મન સામાજિક પ્રગતિ કે સંસ્કૃતિ જાતીય આકર્ષણ કે “ સેક્સ લાઈફ ”ની વિરોધી છે, એટલું જ નહિ પણ વ્યક્તિના જાતીય જીવનને છૂંદી મારીને જ આવી સંસ્કૃતિ ટકી શકે છે. ૧૬ આ પ્રશ્નનું નિરૂપણ આપણને ક્રોધકના ચિત્તવિજ્ઞાનના નિરૂપણ પાસે લઈ જાય છે.

આપણે સાંના કેટલાએક અભ્યાસીઓ ક્રોધકની પદ્ધતિને નવીન માનસ વિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવે છે. ક્રોધકનો પોતાનો આવો દાવો નથી જ. કદાચ કેઈ એમ માને કે આંતર-ચેતનાનો સ્વીકાર સૌથી પહેલો ક્રોધકે કર્યો, એ શોધને એણે ગંદેર કરી તો એ ભુલ છે. જ્યારથી વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓની માફક ચિત્તવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ થવા માંડ્યો, ત્યારથી

૧૫. “ The goal of all life is death ” — ‘ Beyond the Pleasure Principle. ’

૧૬ Vide—Collected Papers—Vol 2 “ Civilised sexual Morality and Modern Nervousness ” and Vol 4 “ The Most Prevalent Form of Degradation in Erotic life. ”

જ 'સાતત્ય'ના ૧૭ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તની રૂએ જેમ ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં "ઇથર"નો ૧૬ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, તેમ ચિત્તવિજ્ઞાનમાં આંતર ચેતનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. ભૌતિક વિશ્વમાં જેમ એક ખીખીથી દૂર પડેલા પદાર્થો એક ખીખી પર અસર કરી શકે હિ, સિવાય કે એમની વચ્ચે "ઇથર" નું તત્ત્વ આવેલું હોય: તેવી જ રીતે આપણી ૧૬ ચેતનામાં નિદાનાં જેવાં જે સ્પષ્ટતાને આવે છે તેને લીધે એક વાર અનુભવમાં આવેલી સ્તુતે ખીજી વારની ચેતનામાં યાદ લાવી ન શકાય, સિવાય કે આજી ચેતનાના પ્રવાહ તથા ખજતોની નીચે આંતરચેતનાનો સતત પ્રવાહ ચાલ્યા કરતો હોય.^{૧૮}

પરંતુ ફિલસૂફી કે વિજ્ઞાનની સામાન્ય વિચારપદ્ધતિના જ્ઞાનના અભાવે, ફોર્મીડ ભિન્ન મેજ તરવો વચ્ચે અવજો સંબંધ કહ્યે છે. ઉપર જેનું નિરૂપણ ચર્ચ ગયું છે તેનું જ આપણે દાહરણુ લઈએ. જીવન તત્ત્વનો જકમાં વિકાસ થયો ત્યાર પહેલાં માત્ર નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય જ તું, તેથી કંઈ એમ ન કહી શકાય કે જક દ્રવ્ય બેની સરખામણીમાં વધારે પ્રાથમિક છે. વિકાસવાદનો એક સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત એવો છે કે જેનું અસ્તિત્વ સૌથી પહેલું તેનું મૂલ્ય સૌથી મોટું, અને જે વિકાસનાં અનેક પગથીયાંને અંતે હયાતીમાં આવ્યું હોય, તેનું મૂલ્ય સૌથી વધારે હોય છે. પણ ફોર્મીડને મન જેનું અસ્તિત્વ સૌથી પહેલું તે પ્રધાનપદે આવે ૧. આ બે દષ્ટિબિંદુઓ જ ભિન્ન છે, પણ વિચારની અસ્પષ્ટતાને લીધે ફોર્મીડ એને સેજ-જો કરી દે છે. દાખલા તરીકે પુટનોટ નં ૧૩ માં આપણે ટાંક્યું છે તેમ ફોર્મીડ ૧૬ વાર પ્રેમની માનસિક લાગણીને વધારે પ્રાચીન ગણે છે; અને તેમાં પણ એ "વધારે પ્રાચીન" એવા સબ્દ વાપરે છે, જ્યારે વિચારની સ્પષ્ટતાની ખાતર એણે વધારે મૌલિક પ્રાથમિક કે અર્થવાળી એમ કહેવું જોઈતું હતું.

આને આ સંબંધ ફોર્મીડ ચેતના અને આંતરચેતના વચ્ચે કહ્યે છે. આપણી આંતર-ચેતનાનું સીધી રીતે નિરીક્ષણ ચર્ચ શકતુ નથી, પરંતુ એ વિષે આપણે બે પ્રકારના જીહ પાંધી શકીએ. આંતરચેતનામાં બધું અસ્પષ્ટ હોય, બધાં સેજસેજ થએલાં તરવો પડ્યાં હય, પ્રાણીમાં ચતનાના તત્ત્વનો હજી વિકાસ થયો ન હોય અને આંતરચેતનાનાં અસ્પષ્ટ શિલનો કે ધડમથકમાંથી જ ચેતનાનો સ્ફુલિંગ ખરવાનો હોય—એમ આપણે વિકાસવાદની ઢિએ કદાચ કહી શકીએ. પરંતુ આ એક જીહ જ કહી શકાય, જ્યારે આપણા પોતાના અનુભવની પરીક્ષા કે નિરીક્ષણ કર્યા પછી આપણને એવો તર્ક બાંધવાની ફરજ પડે છે ચેતના આંતરચેતના કરતાં વધારે પ્રાથમિક છે, એટલે કે ચેતના એ ચિત્તનો ધર્મ છે અને આંતર ચેતના તે ચિત્તની રચના છે.^{૧૯} આધુનિક ચિત્ત વિજ્ઞાનમાંથી ચેતના (con-

૧૭. Vide 'Continuity'—A Lecture on—By Oliver Lodge.
Also—Dr. Ward's.—Psychological Principles.

૧૮ બૌદ્ધ ક્ષણિકવાદ સામેની આપણી ફિલસૂફીમાંની દલીલ પણ આવી જ હતી—કે ત્રે અનુભવેલું મૈત્રને ક્યાંથી જ યાદ આવી શકે!

૧૯. Sub-consciousness supplies the structure, while conscious-ness becomes the function of mind.

sciousness) જેવા શબ્દને ખાતવ કરવામાં આવ્યો છે, કારણુ ચેતના અને આંતરચેતના બાહ્ય મન અને આંતર મન એવા સ્વયં પ્રગોષ્ઠી ફોડિ પાડ્યા છે તેવા ચિત્તના ભાગના પડી જવાનો મંતવ્ય છે. બ્યારે ખરી દષ્ટીકત તો એ છે કે ચિત્ત એક છે અને ધ્યાન (Attention) ના ગુણ દ્વારા પોતાના ધર્મમાં એ પ્રવૃત્ત થાય છે, એટલે કે function કરે છે. અને ધ્યાન જેટલે અગ્રે ભૂતકાળના અનુભવોના સંસ્કારોથી નિર્મિત થાય તેટલે અંશે ચિત્ત વધારે / ૪૩ ગણાય. ઉપર જણાવેલી પશ્ચિમપાશ્વ બોધવું હોય, તો એમ કહી શકાય કે જેટલે અંશે રચના ધર્મ ઉપર ચડી એમ તેટલે અંશે પશ્ચિમમાં જડતા વધારે પેસે ફોર્મિડ એમ માને છે કે આત્મચેતનામાંથી ઉદ્દ્યોધના પામીને જેટલા સંસ્કારો ચેતનાની સપાટી પર વૃત્તિમાં પશ્ચિમે તે તમામને વ્યક્ત થવા દેવા બોધ્યો, અથવા સતોષ લેવા બોધ્યો સામાજિક અસ્તૃતિની કૃત્રિમતાને લીધે કે પછી ચેતનાની 'સેન્સોરીયી' ના કારણે આ તમામ વૃત્તિઓને નાહક દાખી દેવામાં આવે છે અને આવી દમનનીતિ ને પરિણામે વ્યક્તિના ચિત્તમાં પ્રતીતિ પડે જ. આને અતે વ્યક્તિ ગાંડી થઈ જાય તેમ નવાઈ નહિ. પરંતુ ફોર્મિડ પોતે પહેલા તો માત્ર દાકતર જ હતો, તેમાંથી હીસ્ટેરીક્લ તથા ગાંડા માણસોના માનસનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં એણે ચિત્ત વિજ્ઞાનના કેટલાએક સિદ્ધાંતો ચોથ કાઢ્યા; અને તંદુરસ્ત વ્યક્તિ ઉપર તે ડોઝી બેસાડ્યા; ને કે આ પરથી કહેવાઈ જાય છે એવો નથી કે એની માનસ પૃથક્કરણપદ્ધતિ તદ્દન નકામી છે. માત્ર એટલું જ એ પદ્ધતિના સિદ્ધાંતો સર્વાંશે ચિત્તવિજ્ઞાનમાં લાગુ પાડવા જતાં અર્થ કરતાં અને ઉપજવાનો વધારે સભવ છે

ભૂતકાળના સંસ્કારોના પંજમાંથી જેટલે અંશે ધ્યાન અથવા સમાધિના ગુણ છૂટો થઈ શકે તેટલે અંશે માણસનું મન વધારે મુક્ત અને છે. વ્યક્તિનું ચિત્ત અર્થાંશે ક્યાં ન્યા માર્ગે મુક્ત બની શકે એ પ્રશ્નનો જવાબ ફોર્ડે ગાંડા માણસોને ઉદ્દેશીને જ આપેલો છે. વ્યક્તિનું મન મોકળું થાય અને એની શક્તિ વધે તો સારું—આટલું વિધાન ફોર્ડેને પણ માન્ય છે. પરંતુ આ વિધાનનો અર્થ એ છે કે ચિત્તના ભિન્ન ભિન્ન આપારોનું આપણે માત્ર નિરૂપણ જ કરતા નથી, પરંતુ મૂલ્યાંકન પણ કરીએ છીએ. તો મારાસા? વિવેક વાપર્યા પછી જેવડે ને એમ ફક્ત થાય કે અમુક વૃત્તિ સારી નથી, તો તેમાંથી મુક્ત થવા માટે એને સતોષી લેવી એ માર્ગ ખરા કહી શકાય જ નહિ. કારણુ એક તરફ વૃત્તિનું ઉગવું અને તેને સતોષી લેવી, તથા બીજી બાજુ એમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બે વસ્તુઓ સર્વાંશે ભિન્ન છે, એટલે કે એકમાંથી બીજી ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. વૃત્તિને સતોષી લેવાથી એના સંસ્કાર પડવાના જ, અને પરિણામ એ આવવાનું કે જે ભૂતા સંસ્કારને લીધે વૃત્તિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ, તે સંસ્કાર ઉલટા વધારે દૃઢતર થવાનો, અને આ રીતે માણસનું મન મુક્ત થઈ ન જ શકે. વૃત્તિને સતોષી લીધા પછી ને કોઈ માણસને તેમાંથી મુક્ત થવાનું મન થાય, તો—વૃત્તિને-સતોષી-લીધી-એ-કારણુ એમાંથી મુક્ત થવાનું એને મન થાય છે એમ ન જ કહી શકાય, પણ વૃત્તિને સતોષવા જતાં જે અનુભવ થયો તેના મૂલ્યાંકનમાં જ આના બીજ છે અને મૂલ્યાંકનનો આપાર સતોષવાનો

૨૦ સામાજિક અસ્તૃતિ અથવા ચેતનાની 'સેન્સોરીયી' અને મૂળમાં એક જ છે, એક જ તત્વની બે બાજુઓ છે.

આપાર કરતાં તદ્દન ભિન્ન છે કારણુ નદિ તો તે જોટલા જોટલા લોકો જૂતિને સંતોષવા હોય, તે તમામ તેમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરતા જ હોત. અને મુશ્કેલીનાં તે જૂતિને સંતોષવા વગર પણ થઈ શકે એટલે કે ખરેખરે ભાગ્યે તો ચિત્તજૂતિને 'નિર્ગેહ' કહેવા એ જ હોઈ શકે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પણ આ ખરું કરે છે. કારણુ જીવવિદ્યાના એક નિયમ અનુસાર ગારીરિક ગ્રંથનાના દરકોઈ અંગને એવો ધર્મ અનવરવા દેવામાં ન આવે, તો તે અંગ છેવટ મરી જાય. ૨૧ અને આંતરચેતનામાં કુબેલી માનવ ચિત્તની રચના અને એવો ભૂમિ એ જે વચ્ચેનો અંગ પણ આવે જ છે. ચિત્તના અમુક સંસ્કારમાંથી મુક્તિ જોવાની હોય, તો ચેતનાની સપાટી ઉપર એમાંથી નીકળતી જૂતિઓ ઉભી થવા લાગે છે. કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે આંતરચેતના ઉપર આપણો સીધો હુમલો નથી, તેથી એમાંથી ઉપર આવતી જૂતિઓ ઉપર પણ આપણો કાબુ ન હોઈ શકે. પરંતુ ચેતનાને બદલે આપણે ધ્યાન શબ્દ વાપરીશું તો તરત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પાતળા શુશ્રુષે જે માણસ કેળવે, અને સતત જાગ્રતિ રાખ્યા કરે, અથવા બાનો 'અભ્યાસ' ખે, તો જૂતિ દુર જાય તો પૂર્ણ જાગી પણ ન હોય, ત્યાં એ અનિચ્છવા યોગ્ય હોય તો ના પડતી ધ્યાન ખમેડી લેવામાં આવશે. એટલે કે આ પ્રક્રિયા દ્વારા જીવના સંસ્કારો તરતથી ધર્મ જશે. આ જાગ્રતિને આપણામાં "સ્મૃત્યુપસ્થાન" કહ્યું છે; અને કહેવાતા નાતભવાદી બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ આ જ વસ્તુ કહેલી છે. પરંતુ આપણા કેટલાએક અભ્યાસી-ની એવી માન્યતા લાગે છે કે જાતીય આકર્ષણ કે પ્રેમ પ્રત્યે સુવાવર્યામાં લોકોને મારે જ્ઞાન આપ્યાથી, તેઓ તેમાંથી મુક્ત થઈ શકશે. પરંતુ જાતીય આકર્ષણ કે વિષય-સનાના પ્રેમમાંથી, એના પૂર્ણ વિકસિત ફલરૂપે, એમાંથી મુક્ત થવાની ઈચ્છા પ્રગટ થી જ નથી. કારણુ આપણે ઉપર જીવ્યાથી તેમ દરકોઈ વાસનાને સંતોષવી અને એમાંથી જા થવાની ઈચ્છા કરવી એ જે એક વસ્તુ નથી જ, અને જે કોઈ કોઈકની માફક એ વચ્ચે જોડાણો કરે તેનામાં ઉલટી જાતીય અંગથી વધારે જીડે સુધી રાખવાની.

પરંતુ આ ઉપરાંત બીજો મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે મનુષ્યમાં રહેલી જે શક્તિ છે, મૂળ સ્વરૂપ વિષયવાસના કે જાતીય આકર્ષણનું જ છે કે કેમ? ક્રોધના મતે શરીરની મેકા પરનો જાતીય પ્રેમ માનવની તમામ પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્રમાં રહેલો છે, તથા તમામ જા એમાંથી જ વહે છે. પરંતુ માનવ ચિત્તને સમજવા પૂરતો, ચિત્તનો ધ્યાન આપવાનો અને તેની ગ્રંથના વચ્ચેનો જે ભેદ આપણે ઉપર પાડ્યો છે, તે પરથી 'સામાન્ય' ટોચે સ્પષ્ટ થશે કે આંતરચેતનામાં કુબેલી ચિત્તની રચના ઉપર ધ્યાનનું અસ્તિત્વ અવ-લુ નથી, — જો કે કંઈક વસ્તુઓ પ્રત્યે માણસ ધ્યાન આપશે તેનો આધાર તેની આંતર-નામાં રહેલા સંસ્કારોના ઉપર છે ૨૨ અને આંતરચેતનામાં કંઈક એકવા જાતીય આકર્ષણના જ

૨૧ Structure that does not function gets atrophied, and ally dies out. Vide— "Dispositional Masses," and "Nature Mind" — 'Towards a Constructive Synthesis of Psychological terial in Indian Philosophy.' by the writer.

૨૨. Vide—Pillsbury's 'Attention' — "Subjective conditions of ention," *et seqq.*

સંસ્કારો પડ્યા નથી, પરંતુ તે ઉપરાંત તમામ આહજિક વૃત્તિઓના સંસ્કારો પણ છે. ૨૨ બૂખ, ભય, ક્રોધ-આપણી કિલસુરીમાં જોને પુનિપુઓ કહ્યા છે તે-તમામના સંસ્કારો ચિત્તમાં સુપ્તાવસ્થામાં કે આશયરૂપે પડ્યા છે. અને આ આહજિક વૃત્તિઓમાં કર્મ પ્રાયગિક કે પ્રધાન અને કર્મ ગાણુ એનો નિર્ણય બાધવો મુશ્કેલ છે. કારણ ક્રોધ કે ગેતિ ગિયત્તિને બીજી વૃત્તિઓનું મૂળ થયું છે, તે જ પદ્ધતિ અનુસાર આપણે બૂખને અર્થ વૃત્તિઓનું કેન્દ્ર કહી શકીએ. કારણ બૂખને સંતોષે તો જ શરીર ટકે છે, અને શરીર ટકે તો જ પ્રાણીમાં વિષય વાસના પ્રગટ થઈ શકે છે; વળી શારીરિક આકર્ષણ તથા વિષય વામના અમુક વર્ષો પર્વત જ પ્રાણીના જીવનમાં વ્યક્ત થાય છે, જ્યારે જન્મથી તે મૃત્યુ સુધી બૂખનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તેલું આપણે જોઈએ છીએ ૨૩ તો પછી બૂખજ બધાનું મૂળ કેમ નહિ? પરંતુ આ વિચાર-પદ્ધતિ જ ખોટી છે કારણ સમસ્તારો ચિત્તમાં ગમે તેવા કે ગમે તેટલા બિન્ન હોય, તોપણ ચિત્તની ધ્યાન આપવાની શક્તિ તેનામાં તદ્દન ભિન્ન છે, અને ધ્યાન આપવાની શક્તિ જ અનેક રીતે, વિચારમાં કે ઇચ્છા શક્તિમાં વ્યક્ત થાય છે, ૨૪ તથા જાતીય પ્રેમનું વહન Sublimation મા દેખાય છે તેમ તદ્દન બીજી દિશામાં થયું હોય, કે પછી એના સંસ્કાર ચિત્તમાંથી સમૂળગા જતા હતા હોય, તોપણ ચિત્તની ધ્યાન આપવાની શક્તિ કંઈ ખોટી થતી નથી. ઉલટું, જેટલે અંશે એ શક્તિ આંતર્યેતનાના સંસ્કારોની અસરમાંથી મુક્ત રહે, તેટલે અંશે ધ્યાન વધારે સારી રીતે આપી શકાય છે. વળી જાતીય આકર્ષણ તથા ધ્યાનની શક્તિ વચ્ચે તો તદ્દન વિરોધી સબંધ છે. ૨૬ ફોર્ડે પણુ આટલાં વર્ષો દરમિયાન પોતાના તર્કોમાં અનેક ફેરફારો કર્યા છે, ૨૭ પરંતુ કમલાબની વાત એ છે કે ચિત્ત-વિજ્ઞાનનો અર્થ દિશાએથી પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યા પછી આપણે તો એના અમુક જ સત્ર-દાખતે વળગી રહીને, ચિત્તવિજ્ઞાનને નામે ગમે તે ધતિંગ કે અનર્થ ફેલાવીએ છીએ. અહીંયાં

૨૩. Vide—Mc Dougall's—'Social Psychology and 'Outlines of Psychology.'

૨૪. Vide. 'Varieties of Religious Experience'—Wm. James. ધર્માનુભવ પણ જાતીય આકર્ષણનું એક વિકૃત સ્વરૂપ છે એ પ્રશ્નને વિલિપ્ય જોસે દૂકાણમાં ચર્ચે છે.

૨૫. Wm. James: 'Principles of Psychology.' H. Bergson's 'Time and Free Will.'

૨૬. Vide Pillsbury on the relation between Emotions and Attention—'Attention.' હેવલેક એવિસે પણ આ જ બાબત પોતાનાં પુસ્તકોમાં કહી છે. (એનાં 'વાંદ્યુઓ' અત્યારે મારી પાસે નથી એટલે એનો નંબર ટાંકી શકતા નથી.)

૨૭. ઉદાહરણ તરીકે એ હવે એમ નથી માનતા કે સ્વપ્નમાં માત્ર દયાએથી ઇચ્છા એ જ પ્રગટ થાય છે.

"This is therefore the moment to concede for the first time an exception to the principle that the dream is a wish-fulfilment"—'Beyond the Pleasure Principle.'

આપણે ક્રોધડના ચિત્તવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો તથા એની માનસપૃથકકરણની પદ્ધતિને સત્યાસત્યના વિવેકની ખાતર જુદાં રાખ્યાં છે. ક્રોધડના ચિત્તવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો તદ્દન બેહૂદા છે, અને ક્રોધડની માનસપૃથકકરણની પદ્ધતિ એના પોતાનાજ સિદ્ધાન્તોને લાગુ પાડીને આપણે એમ કહી શકીએ કે યુરોપનાં જાતીય જીવનમાં જે રોગિષ્ટ માનસ વસતું હતું, તે એના નિરાશાવાદી ચિત્તશાસ્ત્રમાં વ્યક્ત થાય છે. એના રોગિષ્ટ સિદ્ધાન્તો આપણે ત્યાં રોપવાથી ચિત્તવિજ્ઞાનનો ખરો વિકાસ સધાય તેમ નથી, તેમ જ સમાજને પણ કશો ફાયદો થવાનો સંભવ નથી. આર. એસ. ગુડવર્થના શબ્દોમાં આપણે કહીશું કે ચિત્તનાં મૂળ તરવો તથા તેના મૂળ વ્યાપારો પ્રત્યે માનસપૃથકકરણ શાસ્ત્ર એવી અવળી રીતે જુએ છે કે એ દૃષ્ટિએ ચિત્ત વિજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવા જતાં આપણો આખો અભ્યાસ ખંડિત થવાના ભયમાં છે. ૨૮

આપણે ત્યાં દાક્ષ ચિત્તશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં જે રસનો જીવાળ આવેલો દેખાય છે, તે એની ખીજ શાખાઓના અભ્યાસમાં પણ વહેશે, અને એ રીતે વધારે સંગીન યશે એ આશા સાથે આપણું વિરમીશું.

ચક્રવ્યૂહનું શાસ્ત્ર

[લેખક: હરિદાસ ભટ્ટ]

૧. ચક્રવ્યૂહ એ દિગ્વિસ્તારમાં ગ્રાપ્તિતી આકૃતિ છે. ગુજરાતીમાં તેને 'ચક્રાવૈ' કે 'ચક્રાવૈ' કહે છે, જેમ કે 'અભિમન્યુનો ચક્રાવૈ.'

૨. ચક્રવ્યૂહ ગાને ભૂવલણી (Labyrinth કે mazel). પહેલી નજરે સરખી દેખાતી આ એ પ્રકારની આકૃતિઓ, વધારે બારીકાથી જોતાં, તદ્દન જુદી દેખાશે.

(ક) ભૂવલણી એક કોવડો (circle) છે; ચક્રવ્યૂહ કોવડો નહિ હોવાથી એક સીધી આકૃતિ છે; તેમાં ગુંચવણ જેવું કંઈ નથી.

(ઘ) ચક્રવ્યૂહ એક સમતોલ (symmetrical) આકૃતિ છે. ભૂલવણીમાં સમતોલતા (symmetry) આવશ્યક નથી, અને ધણુ કરીને તે સમતોલ હોતી નથી.

(ગ) ચક્રવ્યૂહમાં પ્રવેશ માટે એક જ દાર હોય છે, બહાર નીકળવાનું પણ એક જ દાર હોય છે, અને વચમાં પણ કોઈ ટેકાણે બે માર્ગ આવતા નથી, કે જેમની વચ્ચે આપણે પસંદગી કરવી પડે. ભૂલવણીમાં પ્રવેશદાર એક અને કોઈ વખત વધારે પણ હોય છે, વચમાં તો જરૂર એક કરતાં વધારે રસ્તા આવે છે, જેમાંથી ધણું કરીને એક જ અને કોઈ વખત એક કરતાં વધારે એવા અમુક જ રસ્તા ખગ હોય છે અને બાકીના ખોટા હોય છે, અને બહાર નીકળવાનું દાર ધણું કરીને એક અને કોઈ વખત વધારે પણ હોય છે. હુંકમાં, ભૂલવણીમાં પ્રેક્ષકને ગુંચવવાના અને એટલા પ્રયાસ કરેલા હોય છે, પણ ચક્રવ્યૂહમાં એવું કંઈ નથી; તે એક સીધી સરળ આકૃતિ છે.

(ઘ) ચક્રવ્યૂહનું પ્રવેશદાર એક બાજુની મધ્યમાં હોય છે, ત્યાંથી તે ઠેક બહાર નીકળવાના દાર સુધી એકંતરે (alternately) જમણી તરફ અને ડાબી તરફ ચક્રવ્યૂહનો માર્ગ જાય છે; ભૂલવણીમાં આવો કોઈ નિયમ આવશ્યક નથી.

૩. 'અભિમન્યુનો ચક્રાવૈ' તરીકે જે આકૃતિ સુપ્રસિદ્ધ છે (જુઓ આકૃતિ ૧ લી) તે એક જ પ્રકારનો ચક્રવ્યૂહ આપણામાં પ્રચલિત છે. આ પ્રકારની બીજી પણ આકૃતિઓ થઈ શકે કે કેમ તેનું અન્વેષણ કરવાના હેતુથી મેં તે આકૃતિનું પૃથક્કરણ કરી તેનાં ઘટક તત્ત્વો (component elements) જોણી કાઢ્યાં, આ તત્ત્વોને કયા નિયમો પ્રમાણે એકઠાં કરવાથી સફળ આકૃતિ થઈ શકે અને કયા નિયમો પ્રમાણે એકઠાં કરવાથી નિષ્ફળ આકૃતિ થઈ શકે તે જોણી કાઢ્યું અને આમ કરીને 'ચક્રવ્યૂહ'ના પ્રકારની બધી શક્ય-સફળ તેમ જ નિષ્ફળ-આકૃતિઓ ખલાસ (exhaustion) કરી. આ પ્રમાણે હાય લાગેલા નિયમોને વ્યવસ્થિત-રીતે ગોઠવીને મેં તેને 'શાસ્ત્ર' એવું સરળ નામ આપ્યું છે, પણ આવી નાની બાબતને આવું મોટું નામ આપવું એ આપને ચોક્કસ ન લાગે તો તેને 'નિયમસમૂહ' કે એવું કોઈ વધારે નામ આપશો.

૪ ચક્રવ્યૂહના મૂળ તત્ત્વો - ચક્રવ્યૂહના મૂળ તત્ત્વો ૩ ૩ (૧) ભિત્તિ, (૨) ગૃહ અને (૩) શાખા ભિત્તિ અને ગૃહ આકૃતિ તરીકે ભુખા હોના છતાં વ્યવસ્થા તરીકે એક જ છે, પરસ્પરવચનથી છે, અને એક બીજાથી મનન નથી એ દૃષ્ટિએ તેમને એક જ ગણીએ તો મૂળ તત્ત્વો માન ૨ જ ૩ - (૧) ભિત્તિ તથા ગૃહ અને (૨) શાખા આ બે તત્ત્વો તો હવે એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર આપ્યા અને કોઈ પણ પ્રકારના એક તત્ત્વની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનું બીજું તત્ત્વ મેળવનાથી અનંત પ્રકારની આકૃતિઓ થઈ શકે છે એ આપણે નીચે જોઈશું.

૫ ચક્રવ્યૂહની રચના.

નિયમ ૧ લો. (ક) કોઈ પણ એક બિંદુ (આને ઉગમબિંદુ કહીશું) માથી બે અથવા વધારે, નાની, સીધી લીંઠીઓ દોરો આ લીંઠીઓને ભિત્તિ કહીશું ભિત્તિઓ એક બીજા સાથે સરખા ખૂણા દરે એ આવશ્યક નથી, જો કે ખૂણા સરખા હોય તો આકૃતિ વધારે સુગંધ લાગે તેની જ રીતે ભિત્તિઓ જેમ વધારે નાની હશે, તેમ આકૃતિ વધારે સુંદર થશે
(સ્વ) ભિત્તિઓથી થતા ખુણાઓને તેમજ તે ખુણાઓના પ્રદેશને ગૃહ કહીશું જેટલી ભિત્તિ હશે તેટલા ગૃહ થશે એ સ્પષ્ટ છે

આકૃતિ ૨૭ ભુઓ અ=ઉગમબિંદુ અક, અચ અગ
ઈ=ભિત્તિઓ કઅચ, અઅગ, ગઅચ ઈ=ગૃહો

નિયમ ૨ જો આકૃતિ ૩ જુઓ એક મે ત્રણ ઈ શાખા દોરેલી છે આમાંથી એક, ત્રણ પાંચ ઈ એકી સખ્યાની શાખામાંથી કોઈ પણ એક લઈ તેની આકૃતિને ઉપર આવેલા દરેક ગૃહમાં એવી રીતે મૂકો કે કોઈ પણ શાખા ભિત્તિને કે ઉગમબિંદુને અડકે નહિ અને શાખાઓની આકૃતિનું બધા માથું ઉગમબિંદુ તરફ રહે અને શાખાઓના છુટ્ટા છેડા બહાર તરફ ખુલ્લા રહે (ભુઓ આકૃતિ ૪ થી)

નિયમ ૩ જો કોઈપણ ગૃહમાં મૂકેલી શાખાની આકૃતિમાંથી ૧ લી કે છેલ્લી શાખાને નજીકમાં નજીકની ભિત્તિ સાથે જોડો અને તે ૪ ક્રમે આગળ વધી અનુક્રમે શાખાઓને તથા ભિત્તિઓને શાખાઓની અથવા ભિત્તિઓની સાથે— જે પ્રમાણે ક્રમમાં આવે તે પ્રમાણે—જોડતા જાઓ, જ્યારે આ પ્રમાણે મધી શાખાઓ અને ભિત્તિઓ જોડાઈ જશે ત્યાર આખો ચક્રવ્યૂહ તૈયાર થશે (ભુઓ આકૃતિ ૧ લી અને ૫ થી)

નિયમ ૪ થો નિયમ ૨ જામાં એકી સખ્યાની શાખાઓ લેવાનું કહ્યું છે, તેને બદલે જો એકી સખ્યાની શાખાઓ લેવામાં આવે અને ત્યાંપછી બધી ક્રિયાઓ ઉપર પ્રમાણે જ કરવામાં આવે, તો પણ ચક્રવ્યૂહની જેવી આકૃતિ તો મનશે જ, પણ તે અપૂર્ણ જનશે, અર્થાત્ પ્રવેશદાગમાં દાખલ થયા પછી આકૃતિના બધા માર્ગોમાં થઈને ફર્યા વગર જ બહાર નીકળી જવું પડશે (ભુઓ આકૃતિ ૬ થી)—આનાથી ઉત્તરુ એકી શાખાઓ

લેવાથી સંપૂર્ણ આકૃતિ બનશે, અર્થાત્ પ્રવેશદ્વારમાં પેઠા પછી આકૃતિના બધા ભાગોમાં ક્યાં પછી જ બહાર નીકળી શકાશે.

૬. નિયમોનાં કારણો. ઉપગના નિયમો પ્રમાણે બનતી આકૃતિની રચના યાંત્રિક (mechanical) હોવાથી તે રચના જ એ નિયમોનું કારણ છે, અથવા એ નિયમોનું કારણ 'દેખીતું' છે એમ કહી શકાય. 'સંપૂર્ણ' અને 'અપૂર્ણ' આકૃતિઓની રચનાનાં કારણો વિષે એમ કહી શકાય કે એકી શાખાઓના નોડાણથી એક આદ્યંત સજંગચત્ર માર્ગ તૈયાર થાય છે, ત્યારે એકી શાખાઓના પરસ્પર નોડાણથી આ માર્ગો એક બીજાને બંધ કરી દે છે પણ આમ કહેવું એ ખરી રીતે કાંઈ 'કારણ' આપવા બરોબર નથી, પણ વસ્તુસ્થિતિનું જ બીજા શબ્દોમા કરેલું 'વર્ણન' માત્ર છે. બધી યાંત્રિક રચનાઓને વિષે આમ જ બને છે. બે સીધી લીટીથી જગા ઘેરી શકાતી નથી, પણ ત્રણથી ઘેરી શકાય છે એ હકીકતનું 'કારણ' આપવાનો ગમે તેવો પ્રયત્ન કરવામા આવે, તો પણ એ 'કારણ' ને બારીકાથી તપાસતા તે 'કારણ' નહિ, પણ વસ્તુસ્થિતિનું અન્ય શબ્દોમા કરેલું 'વર્ણન' માત્ર માલૂમ પડશે. એવું જ અહિં પણ છે.

૭. ચક્રવ્યૂહના પ્રકારોની સંખ્યા અને નામ : આકૃતિ ૫ મા જણાવ્યા પ્રમાણે બે અથવા વધારે ગમે તેટલાં ગૃહોમાં ગમે તેટલી એકસરખી એકી શાખાઓ મૂકવાથી - 'સંપૂર્ણ' ચક્રવ્યૂહ બની શકે છે. આથી ચક્રવ્યૂહના પ્રકારોની સંખ્યા 'ગૃહ' પ્રમાણે તેમજ 'શાખા' પ્રમાણે અનંત છે. ગૃહની સંખ્યા પ્રમાણે તેને દ્વિગૃહ (બે ગૃહવાળો), ત્રિગૃહ (ત્રણ ગૃહવાળો), ઈત્યાદિ તથા શાખાની સંખ્યા પ્રમાણે તેને એકશાખ (એક શાખાવાળો), ત્રિશાખ (ત્રણ શાખાવાળો), ઈત્યાદિ કહી શકાય, જેમકે :—અભિમન્યુનો 'ચક્રવ્યૂહ' 'ચતુર્ગૃહ-ત્રિશાખ' છે; અને આકૃતિ ૫ મા નો ચક્રવ્યૂહ 'ત્રિગૃહ-પંચશાખ' છે.

॥ श्री चीतरागाय नमः ॥

ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળા

લેખક:—સારાભાઈ મણિલાલ નવાથ
નામ

આર્કિલોજીકલ ડીપાર્ટમેન્ટ-વડોદરા.

આ નિબંધને ઉપર પ્રમાણે નામ આપવાનો ઉદ્દેશ 'દેશની એકતાને રચાને સાંપ્રદાયિક તત્ત્વ ઉપર ભાર મૂકવાનો નથી. ભારતવર્ષની સમગ્રકલામાં ભાવના અને ઉદ્દેશનું 'અમુક પ્રકારનું' એક્ય છે; છતાં તેના સમયયુગોની દૃષ્ટિએ, ધાર્મિક સંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ, આશ્રયદાતાઓની દૃષ્ટિએ ભેદ પાડી પ્રકારો બનાવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે હિંદુકલા, ઇસ્લામી કલા, રાજપુત કલા, મુગલ કલા, બૌદ્ધ કલા ઇત્યાદિ આવી ભેદ દૃષ્ટિઓ તે તે તિઓના સમુદાયની સમજણ અને તેના રસારસાદ આપવામાં સમર્પક અને તે તે લાભીમાંસામાં અસ્થાને છે તેમ નહિ ગણાય. અત્યારસુધી કલાના જે પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે તે આ દૃષ્ટિએ કેટલા યોગ્ય છે તે ભારતીય કલાના વિવેચકોએ વિચારવા જોવો પ્રમ્ન છે.

હું આ કલાકૃતિઓના સમુદાયને ઉપરના નામથી અંકિત કરું છું તેના કારણે નીચે આપેલ છે:—

(૧) આ કલાકૃતિઓના નિર્માણ તથા સંગ્રહ ગુજરાત (પ્રાચીન વ્યાપક અર્થ) માં આપેલા છે અને તેના કલાકારો મોટા ભાગે ગુજરાતના વતની હતા.

(૨) એને જૈનાશ્રિત એટલા માટે કહી કે આ કૃતિઓમાં આવેલા વિષયો જૈનધર્મના યાત્રાસંગોમાંથી લીધેલા છે, તેમનું નિર્માણ કરાવનાર આશ્રયદાતાઓ જૈનધર્મી હતા અને પા કૃતિઓની આયવણી પણ જૈનોએ રચાપેલા અંબલ'કારોમાં જ થયેલી છે. માત્ર એ કલાકારો પોતે કયા ધર્મના હતા તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકાતો નથી; કેટલાક જદ્ધ તિઓ અને જૈન સાધુઓ આજે પણ સારી અને સુંદર ચિત્રાકૃતિઓનું નિર્માણ કરતા તેવામાં આવે છે તેથી માનવાને કારણ રહે છે કે એ કલાકારો મોટા ભાગે જૈનો હશે; રંત કેટલાક જૈનેતરો પણ હશે.

આ શિષ્ય અને સાહિત્ય બચાવવા સમર્થ પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેના પરિણામે આજે ધણુ સાહિત્ય (કેવળ જૈન નહિ એવું) બચવા પામ્યું છે. મુબાર્ક બ્રહ્મદાસ તેમજ યુરોપ અમેરિકાના સંગ્રહસ્થાનોમાં અત્યારે એકત્રિત થયેલી ભારતની હસ્તલિખિત પ્રતિઓની તપાસ કરવામાં આવે તો જણાશે કે તેમાં સારો દિરસો ગુજરાતમાંથી ગમેલો છે; અને તેમાં જૈન યતિઓ પાસેથી મળેલું ધણું હશે બુદ્ધર પોટર્સન અને લામ્બાર્ટર ઇત્યાદિ સારો ફાલ મેળવવા આ તરફ સવિશેષ દૃષ્ટિ ગખતા આ ઉપગત હજુ પણ જોસલમીર, પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત વડોદરા, જાણી, સુરત ઇત્યાદિ સ્થળોમાં અમૂલ્ય મંથરતો સચવાઈ રહેલાં છે, અને અત્યારે એ મળવાં દુર્લભ થયાં છે તેનું કારણ જોઈએ તો એ સાચવનારાઓની સાંપ્રદાયિક મરુચિતતા છે તેનાથી વિશેષ એ સંકુચિતતાને સ્થાન આપનાર કેટલાક પ્રતો સંધરનાગ અને તેને વેચી નાખનાગ વિદ્વાનોની અપ્રમાણિતા છે. આવી અપ્રમાણિતાના દાખલા લોખી જૈન યતિઓના જ છે એમ નથી, આધુનિક કેળવણી પામેલા કેટલાક કહેવાતા વિદ્વાનો એ પણ આ ધધો કર્યો છે.

આમાં સૈકાથી અજ્ઞતાની ચિત્રકળાની ગંગા કાળસાગરમાં લુપ્ત થયા બાદ ભારત વર્ષમાં ચિત્રકળાના અંકોડા કર્યાં જે પણ મળી આવતા હોય તો તે અગિયારમાંથી અઠારમાં સૈકા સુધી સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને ધર્મના ધેગ રંગે કુલ્લતીફાવતી રહેલી, તાકપત્ર અને કાગળની હસ્તલિખિત પ્રતોમાં સચવાતી આવતી, જૈનધર્મના ધાર્મિક કથાપ્રસંગોની ચિત્રકળામાં છે. ભારતના મધ્યકાળના ઇતિહાસમાં ગુજરાત અનુપમ સ્થાન બોગવતુ હતું તે વખતે તેની ભાગ્યલક્ષ્મીના સ્વામીઓ ગૂર્જર નરેશો અને જૈન મુત્સદ્દીઓ હતા; એટલે તેમણે સ્થાપત્ય અને ઇતર કલાઓનો સમાદર કરી ઇતિહાસમાં અમર પગલા પાડ્યાં છે. *

ચિત્રકળાના સર્જન, સંગ્રહ અને રક્ષણમાં ગુજરાતના બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયે કે ઇતર સંપ્રદાયોએ શો ફાળો આપ્યો હતો તેનો ઇતિહાસ સુલભ થયો નથી. પરંતુ જૈનોએ તેમાં પણ શ્વેતામ્બર જૈનોએ કવો અને કેટલો મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે તેનો અત્રે ટૂંકમાં પરિચય કરાવ્યો છે.

અથસ્થ જૈન ચિત્રકળા

ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળા લુદ્ધાલુદ્ધા વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. મુખ્યત્વે કરીને તે જૈનમંદિરોના સ્થાપત્યમાં તથા જૈનધર્મના હસ્તલિખિત ધર્મગ્રંથોમાં મળી આવે છે.

આ બે અંગો પૈકી સ્થાપત્યકળાનો પ્રદેશ બહુજ વિસ્તૃત હોવાથી તે વિષય લવિષ્ય ઉપર રાખીને પ્રસ્તુત નિર્મધમાં તેના એ બે મહત્વના અંગો પૈકીના એક અંગ તેના ધાર્મિકગ્રંથોની કળાનો મળી શકતો, ઇતિહાસ આપનાનો મારો ઉદ્દેશ છે.

છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન ગુજરાતનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં આવેલા જૈન ગ્રંથલગારો મધ્યેની ચિત્રકળા હસ્તપ્રતોના અભ્યાસ અને બારીક અવલોકનના પરિણામે જે મારી જાણમાં આવ્યું છે તેનું ટૂંક વર્ણન અત્રે રજુ કરવા જે પ્રયત્ન કરેલ છે.

ભારતની રાજપુત અને મુગલ કળાની પહેલા, એટલે કે સોળમી સદીના છેલ્લા સમય પહેલાં લઘુ પ્રમાણના ઇમિજિતોની બે જાતની ચિત્રકળા મળી આવે છે. આ બે જાતમાંથી

* શ્રીકૃત રવિશંકર રાવળના 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાંથી.

એક જાત, નેપાળ અને ઉત્તર બંગાલ તરફની અગિયારમી સદીના સમયની મળી આવે છે; અને બીજી ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને રાજપુતાના ખાલુની અગિયારમી સદીના અંત સમયથી મળી આવે છે. આ બંને જૂનાતની કળાઓમાં એકબીજાનું અનુકરણ કોઈ, રીતે થયું હોય એટલે કે એક બીજી કળાને સીધા સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી; પરંતુ તે બંને કળાઓ પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ પોતાની મેળે-સ્વતંત્ર રીતે બિપ્લવી, કાઢેલી છે. પૂર્વભારતની ચિત્રકળા મુખ્યત્વે બૌદ્ધધર્મના ગ્રંથોમાં અને પશ્ચિમ ભારતની ચિત્રકળા મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર જૈનોના હસ્તલિખિત ધર્મગ્રંથોમાં મળી આવે છે. આ ચિત્રકળાને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવી જોઈએ.

પ્રાચીન સમયની આ ચિત્રકળા તાડપત્રની હસ્તપ્રતોમાં મળી આવે છે અને તાડપત્રની એ ચિત્રકળા બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે પહેલા વિભાગની શરૂઆત સોલંકી રાજ્યના ઉદયથી થાય છે. મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ, જયસિંહદેવના રાજ્યકાળની શરૂઆતમાં જ વિ. સં. ૧૧૫૭ (ઈ. સ. ૧૧૦૦) માં લખાએલી નિશીથચૂર્ણની પ્રત હજી વિદ્યમાન છે, જે પાટણના મંદીરના પાડાના ભંડારમાં મુરસ્તિત છે. જેના ઉપર તારીખ લખેલી છે તેની આજની સુધીમાં મળી આવેલી ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળાની સૌથી જૂનામાં જૂની ચિત્રવાણી પ્રત આ એકજ છે. પહેલા વિભાગનો અંત પણ એ જ ભંડારની વિ. સં. ૧૩૪૫ (ઈ. સ. ૧૨૮૮) ની સાક્ષમાં લખાએલી જુદી જુદી પ્રાકૃત કથાઓની તાડપત્રની પ્રતમાંનાં ચિત્રોથી આવે છે; કારણ કે વિ. સં. ૧૩૫૬ (ઈ. સ. ૧૨૯૯) ની સાલ પછીનાં ચિત્રોની ચિત્રકળામાં બહારની બીજી કળાઓનું મિશ્રણ થોડે ધણે અંશે જણાઈ આવે છે.

તાડપત્ર પરનાં ચિત્રોના બીજા વિભાગની શરૂઆત વિ. સં. ૧૩૫૭ (ઈ. સ. ૧૩૦૦)થી થાય છે અને તેનો અંત લગભગ વિ. સ. ૧૫૦૦ (ઈ. સ. ૧૪૪૩)ની આસપાસમાં આવે છે, આ બીજા વિભાગના સમય દરમ્યાનની તાડપત્રની ચિત્રોવાળી ત્રણ હસ્તપ્રતો મારા જણનામાં આવી છે. ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળાના સર્વોત્તમ મુંદર નમુનાઓ આ ત્રણ હસ્તપ્રતોમાં મળી આવે છે, આ ત્રણ હસ્તપ્રતો પૈકીની એકજ પ્રત પર વિ. સ. ૧૪૨૭ (ઈ. સ. ૧૩૭૦)ની તારીખ નોંધાયેલી છે અને તે અમદાવાદની જાગમકોઈની ધર્મશાળાના ગ્રંથભંડારમાં આવેલી છે, બીજી બે પ્રતો પૈકીની એક પ્રત પાટણના તપાગચ્છ સધના ભંડારમાં આવેલી છે અને બીજી પ્રત ઈડરની શેઠ આણંદજી મંગલજીની પેઢીના ગ્રંથભંડારમાં આવેલી છે.

આ બીજા વિભાગના સમય દરમ્યાનનાં કેટલાંક ચિત્રો તો લાકડાની પાટલોઓ કે જે તાડપત્રની હસ્તપ્રતોનાં સંરક્ષણ સાથે ઉપર નીચે બાંધવામાં આવતી હતી તેના ઉપર તથા કપડાં ઉપર પણ મળી આવે છે લાકડાની એવી એક પાટલી વિ. સ. ૧૪૨૫ (ઈ. સ. ૧૩૬૮) માં ચીતરાએલી તારીખની નોંધવાળી મળી આવેલી છે, અને કપડાં ઉપરનાં ચિત્રો વિ. સ. ૧૪૧૦ (ઈ. સ. ૧૩૫૩)થી મળી આવે છે.

ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળાના ત્રીજા વિભાગનાં ચિત્રો મુખ્યત્વે કાગળની હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મળી આવે છે. તેની શરૂઆત ઈ. સ. ની પંદરમી સદીની શરૂઆતથી થાય છે અને વિકાસની સોળમી સદીના છેવટનાં વર્ષોમાં તેનો અંત આવે છે, જે વેળા ગુજરાતની

જૈનાશ્રિત કળા, મુગ્ધ કળા અને પછી રાજપુત કળાની અસર નીચે આવી ગઈ હતી, ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળા તેમાં અપૂર્ણપણે સમાઈ ગઈ.

આ ત્રીજા વિભાગનાં સમય દરમ્યાનમાં જૈન સિવાયનાં બીજાં ચિત્રો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ગણ્યાગાંડ્યા ધર્મગ્રન્થોમાં મળી આવે છે. પરંતુ પંદરમી સદી પહેલાંના અન્યથા ચિત્રો જૈન શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના ધર્મગ્રન્થોમાં જ મળી આવે છે, અને આ જ કારણથી આ કળાને કેટલીક વખત 'જૈન' અગર 'શ્વેતામ્બર જૈન' કળાના નામથી સંબોધવામાં આવેલી છે.

શ્રીયુત નાનાલાલ અમનલાલ મહેતા આ કળાને 'ગુજરાતી કળા' ના નામથી ઓળખાવે છે. પરંતુ મારા તરફથી તાજેતરમાં જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ' નામના ગ્રન્થમાં રજુ કરેલા પુરાવાઓ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે આ કળાનો વિકાસ એકલા ગુજરાતમાં જ નહિ પણ પશ્ચિમ ભારતના દરેક પ્રદેશોમાં થયેલો હતો. ઉદાહરણ તરીકે સ્વર્ગસ્થ મુનિમહારાજ શ્રોહસવિજયજીની વડોદરાના આત્મારામ જ્ઞાનમંદિરમાં આવેલી કલ્પસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી અપ્રતિમ સુશોભન કળાના નમૂનાઓ વાળી પ્રત વિ. સં. ૧૫૨૨ (ઈ. સ. ૧૪૬૫)માં રાજપુતાનામાં આવેલા યવનપુર (હાલના જૈનપુર)માં લખા-
એલી છે. બીજી એક સુવર્ણાક્ષરી કલ્પસૂત્ર-કાલકકથાની પ્રત વડોદરામાં વયોટદ્ધ ગુરુદેવ પ્રવર્તક ક્રાંતિવિજયજીના સંગ્રહમાં છે, તે તથા ત્રીજી એક પ્રત ઉત્તરાખ્યયનસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી તથા સુંદર સુશોભનોવાળી વિ. મં. ૧૫૨૬ માં માળવામાં આવેલા મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ)માં લખાએલી અમદાવાદના દેવસાના પાડાના ઉપાશ્રયમાં આવેલા શ્રીદયાવિમલજી શાસ્ત્રસંગ્રહમાંથી મળી આવી છે, આ તથા બીજા પુરાવાઓ ઉપરથી આ કળાને 'ગુજરાતી કળા' ને બદલે આપણે અગાઉ જણાવે ગયા તેમ 'ગુજરાતની કળા' (પ્રાચીન વ્યાપક અર્થમાં) તરીકે સંબોધવી વધારે વાસ્તવિક છે. આ કળાનો પ્રચાર આખા પશ્ચિમ ભારતમાં થવાનું એક કારણ એ પણ હોય કે પ્રાચીન ગુજરાતના સ્વતંત્ર હિંદુ રાજવીઓના અજ્ઞેય બાહુબળના પ્રતાપે તે મુલકો ગુજરાત પ્રદેશની હાથ નીચે હોવાથી સંભવિત છે કે ગુજરાતના ચિત્રકારો ત્યાં જવાને લીધે આ કળાનો પ્રચાર પશ્ચિમ ભારતના સઘળા પ્રદેશોમાં થયો હોય. બીજું કારણ એ છે કે આ કળાના પ્રાચીન સમયના તાકવતના જે નમૂનાઓ મળી આવ્યા છે તે સઘળા જ ગુપ્તાવશે કરીને ગુજરાતના પ્રાચીન પાટનગર અણહિલપુર પાટણ તથા તે વખતના પ્રખ્યાત બંદર ભુચુકચ (હાલનું ભરૂચ)ના છે.

ગુજરાતની આ જૈનાશ્રિત કળાનો સમ્રાટ ભારતીય ચિત્રકળાના ઇતિહાસ માટે બહુ જ મહત્વનો છે. તેનું એક કારણ તો એ છે કે આ ચિત્રકળાના નાના અગર મોટા દરેક ચિત્રો કેટલાએ સૈકાઓ સુધી અજાંતા, ખાલ અને એલોરાની ગુફાઓનાં ભિત્તિચિત્રોની પરંપરા જળવળી રાખી છે. બીજી બાજુ એ કે સ્વચ્છતા અને સુંદરતામાં ઘણી જ આગળ પડતી અને પ્રખ્યાતિમાં આવેલી રાજપુત અને મુગ્ધ કળાની તે જન્મદાત્રી છે; ત્રીજી બાજુ કેટલાક દાખલાઓમાં તેની સાથે ધરાની કળાનું પણ મિશ્રણ થયેલું છે.

ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળાનાં નાનાં છબિચિત્રોની આટલી બધી ઊપયોગિતા હોવા છતાં તેના તરફ બહુ જ ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે તેમજ તેના ઉપરના બહુ જ થોડાં લખાણો પ્રસિદ્ધીમાં આવેલા હોવાથી હજી સુધી કેટલાક વિદ્વાનોને આ કળા તદ્દન

અત્યંત છે, અને જૈન કોમ તે તરફ ઉડાસીન છે, આ કળા અન્યથું રહેવાનું એક કારણ એ પણ છે કે જૈન ગ્રન્થલકારો સિવાય ભારતના મ્યુઝિયમોમાં તેમજ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં તેની જે દસ્તલિખિત પ્રતો ભેગામાં આવે છે તે, મળી આવતી પ્રતોના સો મા ભાગની પણ નથી. ભારતના જૈન ગ્રન્થલકારો, જૈન સાધુઓ તથા જૈન ધનાઢ્યોના ખાનગી સંગ્રહોમાં બધી મળીને હજારો દસ્તપ્રતો હજી અજ્ઞાતોથી પડી છે. બોમ્બે કારણ વસ્તુના અત્યંતપ્રચલિત લીધે તેના વહીવટદારોની તે નહિ બતાવવાની મંકુચિતતા છે. કેટલાક દાખલાઓમાં આ મંકુચિતતા બાજબી પણ છે. ૧

પરદેશમાં શુજરાતની આ જૈનાશ્રિત કળાના નમૂનાઓ મુખ્યત્વે કરીને 'નીચેનાં' રચનાઓ આવેલાં છે:—

ઇંગ્લાંડના લિડિસ મ્યુઝિયમમાં, ઇડિયા ઓફિસની લાયબ્રેરીમાં, ઝાંચ એશિયાટિક સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં, બ્રાડશીઅન લાયબ્રેરીમાં, કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં, જર્મનીમાં Staats Bibliothek અને મ્યુઝિયમ fur Volkerkunde અને બર્લિનમાં, ઓસ્ટ્રિયામાં વીએનાની યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં અને ફ્રાન્સમાં Strasbonrgની લાયબ્રેરીમાં કદાચ થોડી ધણી ઇટાલીના ફ્લોરેન્સની લાયબ્રેરીમાં પણ હોય, અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ખાસ કરીને બોસ્ટન મ્યુઝિયમમાં કે જ્યાં ભારતીય જૈન ગ્રન્થલકારો બાદ કરીએ તો પરદેશમાં આ કળાનો સાગમાં સારો સંગ્રહ છે. વૅશિંગ્ટનમાં ફ્રીઅર ગેલેરી ઓફ આર્ટમાં, ન્યૂયૉર્કમાં મેટ્રોપોલિટન મ્યુઝિયમ અને ડેટ્રોઇટના આર્ટ મ્યુઝિયમમાં તથા ધણા અમેરિકન ધનકુબેરોના ખાનગી સંગ્રહોમાં આવેલાં છે આ પ્રમાણે પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં બહુજ થોડી જગ્યાઓએ પ્રતો ગએલી હોવાથી પણ ધણા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ શુજરાતની જૈનાશ્રિત કળાથી અભ્યાસ હોવાનું સભવી શકે છે, પરંતુ હવે એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે ભારતીય ચિત્રકળાના અભ્યાસીઓને આ કળાથી અત્યંત રહેવાનું પાલ્લવી શકે જ નહિ.

કળાની દૃષ્ટિએ આ કળાનું વિવેચન

કળા નિર્માણની દૃષ્ટિથી શુજરાતની જૈનાશ્રિત કળા એ નાનાં હળિચિત્રોની કળા છે અને તે બહુ જ મજબૂત વિષય છે. નાનાં બૌદ્ધ હળિચિત્રોનાં આવેખનનું અનુકરણ તેમાં નથી ભારતીય ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં સુદર કળા નિર્માણ અર્થે અગાઉના એક પણ દૃષ્ટાંત વિના મૂળ બનાવટ નહિ, પણ તેના ઉપયોગ સારૂ શુજરાતની જૈનાશ્રિત કળાને માન ધટે છે. પ્રાચીન શુજરાતની આ કળા એ ગંભીર કળા છે; તેમજ શારીરિક અવધવાનું વધાર્થ દિગ્દર્શન કરાવનારી આ કળા ધણી જ સુદર ચિત્રકળાની રચના સારૂ પંકાએલી છે, એટલું જ નહિ પણ કળાની નિપુણતા ઉપરાંત તેની અંદર અત્યંત દાર્દ્રિક ખુબી રહેલી છે. ચોડાએક ચિત્રો જે કે કંઠાર અને લાવચ્ચન હોય તેમ લાગે છે. તો પણ કેટલીક વખત મુખમુદ્રાલેખન અને લાવચ્ચમાં તે ચડી જાય છે. ચિત્રના રંગોની પસંદગી તો ધણા જગ્યા પ્રકારની છે. તાકપત્ર ઉપરની કળા બહુ જ જાંચી કલાની છે, જે કે તેના વિષયો બહુ જ મહાદિત છે. પાછળથી તેમજ સૈકાની એક પ્રતમાં તો કુદરતી દરચો પણ ચીતરેલાં મળી આવ્યાં છે. ચોદમ સૈકાના અંત ભાગમાં આ કળાનાં સૌથી ઉત્તમમ ઉત્તમ નમૂનાઓ મળી

આવ્યા છે, કાગળ ઉપરની કળા પણ ફેટલાક દાખલાઓમાં બહુજ ઝગમગ કરતી છે, જગત-માન સુવર્ણમય અથવા રક્તવર્ણ પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર આલેખેલા આસમાની, સ્વેત તેમજ વિવિધ રંગો બહુજ આનંદ આપે છે. ખરેખર શુભરાતની નૈનાશ્રિત કળાનું ને દોષ ખાસ મહત્ત્વનું લક્ષણ હોય તો તે ખાસ શોભાવમાન ચિત્રોધી દસ્તપ્રેનો ચણગારવાનું હતું, ચળકતા સુવર્ણરંગી અને વિધવિધ રાતા રંગના મુંદર રંગથી રંગવાની કળા કળાકારની ખુશીમાં ગીણ ન હતી પણ તે તો તેનો મુખ્ય પાયો હતો. વળી અલંકાર અને ચારીરિક અવયવોની દરેક શીલ્પવટમાં માપ અને ચોક્કસ આકારનું જ્ઞાન ચિત્રકારની અલંકારણ દરવાની તીવ્ર લાલસાથી અંકાયેલું છે.

યદ્યપિ ચિત્રકાર તેજ અને હાયાનો ઉપયોગ ચિત્રને ઉઠાવવામાં—અદાર પડતાં દેખાવામાં—કર્ચો નથી. તો પણ એમ માની લેવું નહિ કે કળાકારે ત્રણ જગ્યામાં લંબાઈ ઊંડાઈ અને પહોળાઈમાં અવગાહતી મૂર્તિઓ (plastic form) ને દોરવાનો જરૂરે પ્રયત્ન કર્યો નથી. આ દેખાવ ભરાવદાર આખો દોરીને, વખતે દાઢી આદિ વર્ણાકરે પ્રમાણ કરતાં વધારીને તેઓ કગતા, અને ચિત્ર આપણે બાલુએથી નેતા દોષીએ તેવું બતાવતી વેળા તો કલાકાર જને આંખોને એવી રીતે દોરતો કે આપણને હજિ તદ્દન સપાટ જ લાગે.

ચિત્ર ચીતરવાની રીત

શુભરાતની નૈનાશ્રિત કળાના ત્રણે વિભાગ દરમ્યાનનાં ચિત્રો સામાન્ય રીતે મળતાં દેખાય છે; ને કે પ્રેરો તૈયાર કરવાના પ્રકાર જુદીજુદી રીતના દેખાય છે. મુખ્યત્ત્વે લખનાર અને ચીતરનાર વ્યક્તિઓ અલગ અલગ હોય તેમ લાગે છે, તો પણ ફેટલાક દાખલાઓમાં લખનાર અને ચીતરનાર એક પણ હોય છે. આજે પણ વયોવૃદ્ધ આચાર્ય મહારાજ શ્રીજયચરિત્રજી પોતાની જાને જ પ્રેરો લખે છે અને તેમાં ચિત્રો ચીતરે છે. અક્ષરો લખનાર ચિત્ર ચીતરનાર માટે અમુક જગ્યા છોડી દેતો. આ વાત પ્રેરોની બારીક તપાસ કરવાથી જણાઈ આવે છે. પ્રતના અક્ષરો ચિત્રોનાં જગ્યા છોડીને ધારાબદ્ધ ચાલ્યા આવતા દેખાય છે. ફેટલાક દાખલાઓમાં ચિત્રકારની સમજ ખાતર ઢાંસીઆમાં પ્રસંગને લગતું લખાણ પણ લખેલું મળી આવે છે, કે જેને ચિત્રકાર મુખ્યત્ત્વે અનુસરતો બહુધા લખનાર પેતાનું કામ પૂર્ણ કરતો ત્યારે તે પ્રત ચિત્રકારને સુપ્રત કરતો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. નાનાં ચિત્રોના આલેખનમાં પણ ઉપર ખાસ રાખેલી જગ્યામાં તાકપત્ર ઉપર લાલ રંગ અને કાગળ ઉપર પ્રવાહી સુવર્ણની સાદી અથવા સુવર્ણનાં શીલ્પમાં શીલ્પા પાનાં, નેટલી જગ્યામાં ચિત્ર દોરવાનું હોય તેટલી જગ્યામાં પ્રથમ લગાડવામાં આવતાં તેની પાછળની પૃષ્ઠભૂમિ મોટે ભાગે ઘેરા રાતા રંગમાં કરવામાં આવતી અને સોના ઉપર રંગની ભૂકા એવી રીતે લગાડવામાં આવતી કે ચિત્રો પોતે સુવર્ણમય જ લાગે. બાહ્ય રેખાઓ અને આંખો, આંખનાં પોપચાં, કાન, આંગળીઓ વગેરે પછીથી કાળા રંગમાં રંગવામાં આવતાં હતાં. જૈન હજિચિત્ર આ રીતે દોરવાનું પરિણામ એ આગું કે સ્ત્રી અને પુરુષોની મુખાકૃતિઓ, તેમનાં વસ્ત્રો અને પુષ્પાદિથી રચેલા ખીન્ન અલંકારો જણે સોનાથી સપાટ ચીતરેલા હોય એમ જણાય છે ચિત્રને જ્યારે આપણે બાલુ ઉપરથી

ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળા]

તપાસતા હોઈ એ ત્યારે જાણાય છે કે આવી છબિનાં ચહેરામાં નાકને કેટલીક વખત લાલ રંગથી રંગવામાં આવતું હતું.

આ રીતે ચિત્ર તો સંપૂર્ણ દોરાતું; પણ દેવે તેમાં રંગ પૂરવાને પીછી ઉપર આસ-માની રંગ લેવાને અને વસ્ત્ર તથા બીજા ભાગો ઉપર તે જૂર પૂરનો મૂકતો આવતો; તેમજ મનુષ્ય અને પ્રાણીઓના, શરીરના ગોળ ભરાવદાર ભાગો જેવી કેટલીક જગ્યાઓએ જાડી પીછીથી રંગ પૂરીને તે પ્રમાણમાં છદ્-સ્પૂલ દેખાય તેમ કરાતું. શ્વેત ખાલો જગ્યાઓ કોઈક વાર ઈરાદાપૂર્વક રાખવામાં આવતી, પણ ક્યારેક સુવર્ણનાં પાનાં ચોટાડતાં અકસ્માતથી પણ રહી જતી. તેમજ સાધુઓનાં સફેદ કપડાં બનાવવા, માટે મોતીના રંગ જેવો ઘોળો રંગ ક્યારેક સાધુઓનાં કપડાં ચીતરવામાં વપરાતો.

બહુ જ ઓછા પ્રસંગે એક પાંચમો રંગ વપરાશમાં લેવાતો. એ રંગ તે બહુ જ મુંઢર મોઝુચા જેવો લીલો રંગ. પ્રાચીન હસ્તપ્રતો ચીતરનારાઓના રંગસંભારમાં આ મિલાય બીજા કોઈપણ રંગો મળી આવતા નથી. પણ પછીના વખતની કાગળના સમયની હસ્તપ્રતોમાં કેટલીકવાર સુવર્ણરંગની જગ્યા પીળા રંગે અને રાતા રંગની પૃષ્ઠભૂમિની જગ્યા આસમાની રંગે લીધેલી લાગે છે.

જૈનાશ્રિત કળાનાં નાનાં છબિચિત્રો દોરવામાં, શરીરના પ્રત્યેક અંગ પ્રત્યંગ દોરવાની રચના વાસ્તવિક તુલના ઉપર આધારમાં આવતી હતી. શિલ્પકળાનાં શુભાર, આર્થાં મુખ્ય માગ ભાગે છે.

ચિત્ર અને લિપિ બંને પવિત્ર આનંદજનક નેત્રવિદાર બની રહે, તે માટે ઇત્તે કરવામાં આ અન્યો શોભા સમૃદ્ધિની ટોચ રજુ કરે છે. ધુટેલી કાળી, ભૂરી લાલ ભોંય ઉપર અક્ષરો અને ચિત્રોની તકતીઓ યોગ્ય રીતે સાચવીને હાંસીઆમાં ૭ વેવપટ્ટીઓ અને આકૃતિની વાડીઓ ભરી દીધી છે તેની તોલે આવે એવી પ્રાચીન તો જાણવામાં નથી કોતરકામવાળી ઉપસેલી વેલો અને છોડવાઓ કાંતો એકજ શૈલીના ભાવાતા અગર કુદરત ઉપરથી પણ બનાવવામાં આવતા પશુઓ અને પક્ષીઓનાં ચિત્રો, તાસ બહુરંગથી રંગેલા રાજદંસો, સફેદ રંગનાં હાથીઓ, ઘોડાઓ, હરણો વિવિધ મતનાં ત્યચિત્રો વગેરે, કિનારીની ઉપર તથા આજબાજના હાંસીઆમાં શોભા આપનારા પદાર્થો

અન્યબીભરી હોય છે. પ્રાચીન-તાડપાતના-સમય દરમ્યાન ચહેરાઓ દર્શનાં જેમાંથી એકતરફ, જે તૂતીયાંરા અગર કાંઈક વધારે પડતા ચીતરેલા હોય છે. પછીના-કાળના-સમય દરમ્યાન આગળની આંખ સંપૂર્ણ દોરવામાં આવતી કે જે પોટ્રેટની ખાલી જગ્યાઓ રોકતી; કેટલાક વિદ્વાનો સમજાવે છે કે આ ફેરફાર ચિત્રકારની ઈચ્છા મુજબ થતો, કારણ કે તે એમ ખતાવવા માગતો કે પોતે આ કાંઈ સાદું ચિત્ર ચીતરતો નથી, પરંતુ તેનો ઇરાદો એક માંપ્રદાયિક ચિત્ર તૈયાર કરવાનો છે. આ દલીલ ગમે તેમ હોય તેના કરતાં મેં મારા ' જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ ' નામના ગ્રન્થમાં રજુ કરેલી દલીલ વધારે યોગ્ય હોય તેમ મને લાગે છે.^૧

વળી આ ચિત્રો મધ્યેની પુરુષ તથા સ્ત્રીની આકૃતિઓના કપાળમાં ગોળ ટપકા જેવા આકારનું, પુરુષોના કપાળમાં ઊભા ચીપીઆના આકારનું અને કેટલાક દાખલાઓમાં ત્રણ આડી લીટીઓ સહિતનું તિલક જેવામાં આવે છે તે પ્રથા ગુજરાતી પ્રજામાં આજે પણ જોવાની તેમ ચાલુ છે; પુરુષોના કપાળમાં ઊભા ચીપીઆના આકારનું જે તિલક જૂના ચિત્રોમાં જોવામાં આવે છે તે પ્રથા તે સમયના રીતિગિવાજોનું સમર્થન બદે કરતી હોય, પરંતુ આજે તે જૈન પ્રજામાંથી નાબૂદ થયેલી હોવા છતાં પણ તેનું અનુકરણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં જોવાનું તેમ કાયમ રહ્યું છે. પ્રાચીન જૈન વિષયો મંબંધીના ચિત્રોમાં તેમજ અમદાવાદમાં નાગજીજીદેવી પોળના જૈન દેરાસરના ભૂમિચિત્રમાં આવેલી વિ. સં ૧૧૦૨ (ઈ. સ. ૧૦૪૫) ની ધાતુની જિનમૂર્તિના તથા પંદરમા સોકાના ધાતુના જે પંચતીર્થાના પતરામાંની જિનમૂર્તિની આકૃતિઓના કપાળમાં પણ ઊભા ચીપીઆના આકારનાં તિલક મળી આવતાં હોવાથી આપણે સહેજે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે પંદરમી સોળમી સદી સુધી તો ગુજરાતનાં પુરુષપાત્રો, પછી તે જૈન હો કે વૈષ્ણવ, પોતાના કપાળમાં ઊભા ચીપીઆના આકારનું તિલક કરતા હોવા જોઈએ, તે પ્રથા જૈન પ્રજામાંથી ક્યારે નાબૂદ થઈ તેનું ખરેખરું મુળ શોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે સિ. નાનાલાલ મહેતા કહે છે તેમ પ્રાચીન ચિત્રોમાં મળી આવતા ઊભા આકારના તિલકો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં ઘોતક નહોતા.^૨

તીર્થંકરોના કપાળમાં બંને પ્રકારના તિલકો ચિત્રોમાં મળી આવે છે. સાધુઓ અગર સાધ્વીઓનાં કપાળમાં કોઈ પણ જાતનાં તિલકો જોવામાં આવતાં નથી. સાધુઓ અને સાધ્વીઓનાં કપાળ પટેરવાની રીત તદ્દન જુદી જ દેખાઈ આવે છે. કાગળ કે સાધુઓનો એક ખભો અને માથાનો ભાગ તદ્દન ખુદ્દો-વસ્ત્ર વગરનો હોય છે; જ્યારે સાધ્વીઓનો પણ માથાનો ભાગ તદ્દન ખુદ્દો-વસ્ત્ર વગરનો હોય છે; જ્યારે સાધ્વીઓનો માથાનો ભાગ ખુદ્દો હોવા છતાં તેઓનું ગરદનની પાછળ અને આખું શરીર કાયમ કપાળથી આગ્રહિત થયેલું હોય છે. પ્રાચીન ચિત્રોમાં રાજમન્ય વિદ્વાન આચાર્યો સુવર્ણ ગિહાસન ઉપર બેઠેલા દેખાય છે, તે એ સમયની પ્રથાની રજુઆત ચિત્રકારે ચિત્રમાં કરી ખતાવ્યાના પુરાવા છે.^૩

૧-જુઓ ' જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ ' પૃષ્ઠ ૩૮.

૨ જુઓ ' Studies in Indian Painting ' PP-20

૩ , ' કુમારપાલ પ્રબંધ બાષાતર ' પૃષ્ઠ. ૧૦૯

મોગલ સમય પહેલાનાં એક પણ જૂના ચિત્રમાં અગર પથ્થર ઉપરની આકૃતિઓમાં સ્ત્રીઓના માથા ઉપર ઓઢણું અગર સાડી ઓઢેલી જણાતી નથી. સ્ત્રીઓ ચોળી પહેરે છે, પણ તેઓના માથાનો ભાગ તદ્દન ખુલ્લો હોય છે. આ ઉપરથી ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓએ માથે ઓઢવાનો ચાલ મોગલ રાજ્ય પછીથી શરૂ થયેલો હોય એમ લાગે છે. મોગલ સમય પહેલાનાં દરેક ચિત્રોમાં સ્ત્રીઓની માથેક પુરુષોને પણ લાંબા વાળ હોય છે અને તેઓએ અભોડા પણ વાળેલા દેખાઈ આવે છે. વળી પુરુષો દાઢી રાખતા અને કાનમાં આશુપણો પણ પહેરતા.^૧ સ્ત્રીઓએ માથે ઓઢવાનો અને પુરુષોએ ચોટકા તથા દાઢી કઢાવી નાખવાનો રિવાજ મોગલ રાજ્ય અમલ પછીથી જ ગુજરાતમાં શરૂ થયેલો હોય એમ લાગે છે.

પ્રાચીન ચિત્રોનું કલાતત્ત્વ.^૨

પ્રાચીન ચિત્રકારોનો 'સમય' સમજવા તેમની કૃતિઓ જોવી જરૂરની છે; પણ તેનો ઉકેલ કરવા તે ચિત્રકારોનાં ધ્યેયો કેવાં હતાં, તે કેવો આસ્વાદ આપવા ઇચ્છતા હતા, તેમનાં સાધનો કેવાં હતાં અને તેનો તે કેવી રીતે ઉપયોગ કરતા હતા આદિ જાણવાની જરૂર છે. આવા જ્ઞાનથી સજ્જ થઈ ચિત્રોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે ત્યારે જ યોગ્ય પરીક્ષણ થઈ શકે આવા જ્ઞાનના અભાવને લખતે આ ક્ષેત્રમાં થયેલું ઘણું કામ ફરી કરવાની જરૂર જણાય છે, કારણ એ છે કે નિપુણ મનાતા ચિત્રવિવેચકોને પણ આ ચિત્રકળા સમજવામાં વિઘ્નો નડ્યાં છે. તેમાં મુખ્ય વિઘ્ન આ ચિત્રકારોના લક્ષ્યનું અજ્ઞાન છે. આ સંબંધમાં એકજ દાખલો આપીને મારા આ નિમંત્રનું વફતઅ સમાપન કરવામાં આવે તો તે અસ્થાને નહિ જણાય.

ભારતીય ચિત્રકલાના વિવેચક તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલ મિ. નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા પોતાના 'Gujarati Painting in the Fifteenth Century: A Further Essay on Vasant Vilasa' નામના નિબંધના પાના ૩૩ ઉપર જણાવે છે કે:—

'જુના કલ્પસૂત્રો, સંખ્યાપદ સચિત્ર જૈન ગ્રન્થો અને વસંતવિલાસનાં ચિત્રોના આરીક અભ્યાસ પછી મને લાગે છે કે ડૉ. કુમારસ્વામીએ મોગલ પૂર્વેની ભારતીય ચિત્રકળાના સ્વરૂપને જે અભિનંદન આપ્યા છે તેને તે યોગ્ય નથી. કલ્પસૂત્રનાં સુંદર સચિત્ર ગ્રન્થોનાં ચિત્રોમાં મને જહુ આધ્યાત્મિક અગર કલાત્મક લક્ષણો જણાયાં નથી. ઊલટ ચિત્રો અને લખાણોમાના વધુ પડતા સોનાના ઉપયોગથી ચોક્કસ અને સિદ્ધકલા-વિધાનની દીનતાનું પ્રદર્શન થાય છે.'^૩

૧ જુઓ 'કુમારપાલ ચરિત્ર ભાષાંતર' પૃષ્ઠ. ૪૧

૨ જુઓ રસિકલાલ છાટ્ટાચાલ પરીખનો 'જૈન ચિત્રકલ્પદુમ' મધ્યેનો લેખ પ. ૧ થી ૫

૩ - 'After a careful study of the old Kalpa Sutras and a large number of illustrated Jaina MSS. and the pictures of Vasanta Vilasa, I do not think that this pre-Mughal phase of Indian Painting deserves the tribute that Dr. Coomarswamy' "

વળી તે જ ગ્રંથના પાના ૩૬ તથા ૩૭ ઉપર ચૈદમ્મા અને પંદરમા સંક્રાન્તી ' ગુજરાતી કળા ' ને માટે પુરેપુરી તપાસ કર્યા વિના નીચેના શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને પોતે બાંધી રાખેલા પૂર્વગ્રંથની માત્ર રજુઆત કરી છે:—

' ચૈદમ્મા અને પંદરમા સંક્રાન્તી ' ગુજરાતી કળા ' નું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે એ બૂલાતું ન જોઇએ કે આપણે બ્યાપક ચિત્રકળાના અસાધારણ રસિક સ્વરૂપના ગંધર્વમાં છીએ, તે વખતે અમદાવાદના અગાઉના પાટણના ભવ્ય દરબારોમાં કદ કળા હતી તે નક્કી કરવા આપણી પાસે સાધન નથી. પણ જો સિદ્ધરાજ જયસિંહ (ઇ. સ. ૧૦૯૪ થી ૧૧૪૩) અને કુમારપાલ (ઇ. સ. ૧૧૪૩ થી ૧૧૭૪) ના ભવ્ય અવરોધોના ધોરણની હોય તો એ અજ્ઞતા અને બાધના ભિત્તિચિત્રોની મહાન શૈલીની હોવી જોઈએ. આપણને તે સમર્પન થોડીએક છબિઓ મળી આવે છે એક કુમારપાળની-બીજી ગૂર્જર કવિ ભાલજી (ઇ. સ. ૧૪૩૯ થી ૧૫૩૯) -જે ઉચ્ચ વિકાસ પામેલી દરબારી કલા અને શ્રીમંત મધ્યમ વર્ગને માટે બનાવેલી કૃતિ વચ્ચેના ભેદ દર્શાવનારા રસિક નમૂના છે. કદપસંદે અને વસંતવિલાસની કળાને, કદપનાને ગમે તેટલી લંબાવીએ તો પણ ' અતિ આધ્યાત્મિક અગર ' અતિ સિદ્ધવિધાન ' કળા કહી શકાય તેમ નથી; મોગલ સમયમાં થએલા ઉત્થા પહેલાંની પડતીની છેલ્લી ભૂમિકાની એ કળા છે સારા કાગળ અને પુષ્કળ સોનેરી સજવ એ એનાં લક્ષણો છે, પરંતુ આવદર્શન, ચલન અને વિધાનનાં લક્ષણોમાં તે દીન છે અં સામાન્યતયા સુંદરતા અને આકર્ષણ વિહોણી છે. એ આવદર્શનની સહૃદયતા અને ચલ સામર્થ્યના ગુણોથી આપણું પ્રાથમિક સ્વરૂપ નથી પણ કદપનાવિહોણા, પુણ્યની વાંછનાવાળા અને પોતાની રીતે કળા અને વિદ્યાને આશ્રય આપનારા પણ પૈસાના મૂલ્યને ન બૂલનારા' પોષાએલી અને ઉત્તેજાએલી કળા છે. પણ એ પ્રજ્ઞવાદના ઉભારો, અનિશ્ચિત રાજકી રિયતિનો, ધાર્મિક પ્રજ્ઞાવશિનો અને સામાન્ય અશાંતિનો યુગ હતો કે જે એક સદી પહેલાં મોગલોના મહાન યશસ્વિ વિસ્તૃત સ્વરૂપના ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉત્થાનમાં પરિણમ્યો. ' 1

to it. I have not been able to see much spiritual or aesthet merit in the pictures of the beautifully illuminated MSS. of the Kalpa Sūtras. On the contrary, the excessive use of gold illumination in pictures and writing strikingly exhibits the poverty of sure and accomplished craftsmanship; '

— ' Gujarati Painting in the Fifteenth Century '

P.P. 33 London, 1931.

1 ' In estimating the Gujarati art of the fourteenth and fifteenth centuries it must not be forgotten that we are dealing with an extraordinarily interesting phase of popular bourgeois art. What the contemporary art at the magnificent courts Ahmedabad, and earlier of Patan, was like, we have no means of judging. But if it was at all of the kind and standard of '

મિ. મહેતા જણાવે છે કે: 'મખ્યાબંધ જૈન ગ્રન્થો તથા વસંતવિલાસનાં આરંભ અભ્યાસ પછી મને લાગે છે કે ડૉ. કુમારસ્વામિએ મોગલ પૂર્વેની ભારતીય ચિત્રકળાને જે અભિનંદન આપ્યાં છે તેને તે યોગ્ય નથી.'

પરંતુ આપણે તેઓશ્રીને પુછી શકીએ છીએ કે આપણા પોતાના 'વતન' અમદાવાદના જ જૈન ગ્રન્થભંડારો પૈકીના ઉગ્રમંદિરની ધર્મશાળાના ગ્રન્થભંડારની તાડપત્રની હસ્તલિખિત પ્રતના સુંદર કલાવિધાન દર્શાવતા ચિત્રો, તથા અનુપમ સુશોભન કળાવાળી દેવસાના પાડના ભંડારની કલ્પસૂત્રની સુંદર કાગળની પ્રત કે જે બન્ને પ્રતોના ચિત્રો મેં મારા તરફથી તાજેતરમાં જ પ્રસિદ્ધ યથેશ્વર 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ' નામના ગ્રન્થમાં કલા નિષ્ણાનો તથા કલા પ્રેમીઓની જાણ સારૂ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે; તે તથા ગુજરાતમાં જ વડોદરા શહેરના નરસિંહજીની પોળના જ્ઞાનમંદિરમાં આવેલી કલ્પસૂત્રની સુંદર સુશોભન સામગ્રીવાળી પ્રત, અને વડોદરાની નજીકમાં જ આવેલા હાણી ગામના જૈન ગ્રન્થભંડારની દેવ દેવીઓના

magnificent remains of the time of Sidhrāj Jayasimh (A. D. 1094-1143) and Kumarpāl (A. D. 1143-1174), it must have been in the epic style of the fresco paintings of Ajanta and Bīgh. We have a few portraits of the period—one of Kumārpāl and another of a Gujarati poet Bhālan (A. D. 1439-1539)—which are interesting as specimens showing the gulf between the highly cultivated art of the court and the work produced for the wealthy middle classes. The art of the Kalpa Sūtras and Vasant Vilās is by no stretch of imagination "the most spiritual" or "the most accomplished in technique;" it is the final stage of decadence before its revival under the Mughals. It is marked by good paper, plenty of gold illumination, but it is poor in qualities of expression, movement, and representation, and generally lacking in elegance and charm. It is not so much a "primitive" phase, characterized by vigour of movement and sincerity of expression, as one maintained and inspired by an unimaginative clientele who wanted religious merit, and patronized art and learning in their own way, but who never forgot the value of money. It was a time of democratic ferment, unsettled political conditions, religious questionings, and general unrest, which culminated a century later in that great resurgence of Indian culture in its widest aspect which was the greatest glory of the Mughals.

ચિત્રોવાળી અપ્રતિમ તાડપત્રની પ્રત મધ્યેના સુંદર ચિત્રો જોયા હતાં કે પાશ્ચિમાત્મ વિદ્વાનોએ જે પ્રમાણે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તેનું અનુકરણ જ માત્ર કર્યું છે ?

વળી આ સૌદામા અને પંદરમા સૈકાની 'શુન્દરાતી કળા' નું મૂલ્યાંકન કરવા માટે વિ. સં. ૧૨૯૪ (ઇ. સ. ૧૨૩૭) ની એક છબિ કુમારપાળના નામથી ઓળખાતી- બીજી પંદરમા સૈકામાં થએલા જૈનેતર કવિ બાલજીની પ્રતિકૃતિના નામે ઓળખાતી, છબિઓનો નિર્દેશ કરીને આ કળા વચ્ચેના બેદ દર્શાવવા જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે અવાસ્તવિક છે જેના પુરાવા નીચે મુજબ છે:—

(૧) કુમારપાળના નામથી ઓળખાતી છબિને તેઓએ અગાઉના પાટણીનો દિવ્ય દરબારની કળા તરીકે માની લીધી છે, પરંતુ મેં મારા અન્યમાં જણાવ્યું છે તેમ આ છબિ વાસ્તવિક રીતે કુમારપાળની નહિ, પણ કુમારપાળના વિ. મં. ૧૨૩૦ (ઇ. સ. ૧૧૭૩) મ સ્વર્ગવાસ થયા બાદ ચોસઠ વર્ષે દીશાપાલ યાત્રિની શ્રીદેવી નામની એક શ્રાવિકાએ લખાવેલી 'ત્રિપટ્ટી શક્તાકા પુરુષ ચરિત્ર' ના દશમા પર્વના છેલ્લા પત્ર ઉપર તેણીન કોઇ સ્વજનની છે.

(૨) બીજી છબિ પંદરમા સૈકામાં થએલા જૈનેતર કવિ બાલજીની પ્રતિકૃતિ તરીકે જે તેઓએ ઓળખાવી છે તે પહેલાં તો એક ચિત્ર જ નથી, પણ ચાંદીના પતરાં ઉપર કોઈ શીખાઉ કારીગરે ટાંકણાંથી કોરી કાઢેલી એક સામાન્ય આકૃતિ માત્ર છે, તે પતરાં ઉપર નથી તો કવિ બાલજીનું નામ, કે નથી આકૃતિ તૈયાર કર્યાની તારીખ કે નોંધ, પત્ર ઉપર તો છે ફક્ત 'પુરુષોત્તમ મહારાજ' નું નામ કેટલાક વિદ્વાનોની માન્યતા છે કે કવિ બાલજી પછીથી-વૃદ્ધાવસ્થામાં આ નામથી ઓળખાતો હતો.

(૩) તેઓશ્રી પોતે જ જણાવે છે કે સંખ્યાબંધ જૈન ગ્રંથોના બારીક અભ્યાસ પછી આ મત તેઓશ્રી દર્શાવે છે; તો સંખ્યાબંધ ગ્રંથો મધ્યેના એક પણ ચિત્રનું સરખામણી તેઓશ્રીએ કુમારપાળના નામથી ઓળખાતી પ્રતિકૃતિ સાથે નહિ કરતાં, એ સામાન્ય ચાંદીના પતરા ઉપર કોરી કાઢેલી જૈનેતર કવિ બાલજીની સામાન્ય કૃતિ સાં સરખામણી કરીને આ કલાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે તેઓશ્રીએ તત્પરતા શા માટે દર્શાવે તેનો કોઈ ઉકેલ તેઓશ્રીના ઉપરના લખાણમાંથી મળી આવતો નથી. આશા છે કે અ નિબંધ વાંચ્યા પછી તેઓશ્રી તે બાબતનો ખુલાસો જાહેરની જગ્યા માટે કરશે.

(૪) આ કળાને 'ભાવદર્શન, ચયન અને વિધાનના લક્ષણોમાં દીન અને સુંદરતા તથા આકર્ષણ વિહોણી તથા તેના પોષકોને પણ કલ્પના વિહોણા, પુણ્યની વાંછનાવાળા અને પૈસાના મૂલ્યને ન જૂલનારા તરીકે તેઓશ્રી જણાવે છે.'

આ કળાની ભાવદર્શનતા, વિધાનના લક્ષણોમાં મંપૂર્ણતા, આકર્ષણતા વગેરેના પુરાવાઓ મારા અન્યમાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં ચિત્રો પોતે જ રજૂ કરશે; પરંતુ ભયંકર ચયન વિપ્લવના પ્રદીપ અગ્નિમાં જે સમયે ભારતવર્ષના અન્યરત્નો બળીને ભસ્મિભૂત થઇ રહ્યા હતા, તે સમયે જે શ્રીમાનોએ અપૂર્વ કુનેહમાણ અને અદ્ભુત સંપત્તિનો વ્યય કરીને આ કળાના મહામૂલ્ય અવશેષો સાચવી રાખ્યા અને તક મળે કળાકારોને પોળીને સંખ્યાબંધ

ચેત્રો ચીતરાબ્યાં, અસંખ્ય દેવાલયો બિહાં કરીને કારીગરો તથા શિલ્પીઓનાં કુટુંબોનાં ડુબોને પોપણુ આપ્યું; તે શ્રીમાનોને 'કલ્પના વિહોણુ, પુણ્યની વાંછનાવાળા અને મેસાના મુશ્યને નહિ બૂલનારા' તરીકે ઓળખાવતાં આ કળાના પોષકને બચાંકર અન્યાય થતો હોય એમ લાગે છે.

અંતમાં, મારા આ ક્ષુદ્ર પ્રયત્નથી ગુજરાતી પ્રજા, પોતાના નાશ પામતા કિંમતી કળાના અવશેષો સાચવવા કટિબદ્ધ થઇને પૂર્વે થઈ ગયેલા મહા પુરુષોની અમૂલ્ય કૃતિઓનું સંરક્ષણ તથા તેનો પ્રચાર કરવા ઉજ્જમાળ થશે તો મારી તથા મારા સાથીદારોની મહેનત સફળ થઈ માનીશ. મારા આ પ્રયત્નની સફળતા-અસફળતાનો આધાર તેને ગુજરાતી પ્રજા તરફથી મળતા આવકાર ઉપર રહેલો છે.

સારાભાઈ મ નવાળ.

“ સામ-સંગીત ”

—(૦)—

(લેખક : હરકાન્ત શુક્લ ન્યાયધિશ-લાહી)

સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉત્પત્તિની ઉપાના આઠા અજ્ઞવાળામાં ઐતિહાસિક રીતે દર્શિાન કરતા આર્યાવર્ત પર વિજય મેળવનાર પાશ્ચાત્ય આર્ય યોદ્ધાઓનાં ઝાંખા રૂપો દૃષ્યમાન થાય છે. આ ચઢાઈ કરનાર આર્ય વિજેતાઓની ભાષા, સાહિત્ય, અને સંસ્કૃતિ સમય જતા આર્યાવર્ત પર ફરીવળ્યાં આ ભાષા ને સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય તે બીજાું કોઈ નહિ પણ આપણા વેદો. વેદો ચાર છે, ઋક્, યજુષ, સામ, અને અથર્વણ. કર્મમાત્રમાં પ્રથમ ત્રણનો ઉપયોગ વારવાર પડવાથી તેમને ત્રયી કહેવામા આવે છે. વેદનો સમય ઈસ્વીસન પૂર્વે ૩૦૦૦-૪૦૦૦ વર્ષોનો ગણાય છે. બધા વેદોમાં રૂઝવે સાથી પ્રાચીન, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધુ મહત્વનો, અને બધા વેદોના મૂળરૂપ વેદ ગણાય છે આ વેદોના કર્તા પ્રાચીન મહર્ષિઓ છે, જેઓ મંત્રદ્રષ્ટા કહેવાય છે, અને વેદોને ઈશ્વર પ્રેરિત માનવામાં આવેલ છે આજો ઋગ્વેદ પદ્યમા છે અને તે આપણા પ્રાચીન આર્ય પૂર્વજોની કાવ્યાત્મક સર્જન શક્તિના પ્રમાણરૂપ છે. રૂઝવેદનાં સૂકતો ધંદ્ર, અગ્નિ, વરૂણ, મિત્ર, સૂર્ય, પવમાન વગેરે દેવતાઓની હદમય સ્તુતિઓ છે. દરેક સૂકત ૧૦-૧૨થી માંડી ૫૩-૫૮ રૂચાઓનાં બનેલા હોય છે, અને હોદામાં ગાયત્રિ, ત્રિષ્ટુભ, અનુષ્ટુભ, અને જગતિ તે મુખ્ય છંદો છે. યજુ-કર્મમા દેવતાઓને સ્તુતિપૂર્વક આવાહન કરવુ એ કર્મ ઋગ્વેદીય ઋત્વિજનુ છે અને તે હોતા કહેવાય છે.

રૂઝવે ત્રણ સ્વરોથી ઉચ્ચારાય છે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત, જે સંગીત ગ્રામના કોઈપણ સ્વરો નથી, પણ મનુષ્ય અવાજની સ્થિતિ અગર પ્રમાણ છે. આને અંગ્રેજીમાં Pitch કહેવામાં આવે છે અવાજની ઊંચિ સ્થિતિને ઉદાત્ત (acute) તરીકે ઝાળખવામાં આવે છે, ન્યારે અવાજની નીચી સ્થિતિને અનુદાત્ત તરીકે જાણવામાં આવે છે ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત બેઉ પદ્ય સ્વરો છે આ બેઉ પદ્યસ્વરો વચ્ચે કોઈ મંગીતમય સંબંધ છે તેમ માનવાને કાઈ કારણ નથી ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત ઉપરાંતને સ્વર ‘સ્વરિત’ છે. સ્વરિત એટલે ગવાયેલ ઋગ્વેદમાં સ્વગિતનું સ્થાન ઉદાત્તથી પણ ઉચ્ચતર છે, ન્યારે ઋગ્વેદ પછીના પુસ્તકોમાં સ્વરિત તે માત્ર ઉદાત્તથી અનુદાત્તનું એક જાતનું અલંકારિક મીઠું બને છે. A. A. Macdonell તેમના ‘Vedic Grammar’ નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે, “ The Swarita is in effect a falling accent of a dependant nature, marking the transition from an accented to a toneless syllable. It regularly follows the udata to the rise of which its fall corresponds in pitch ”

[સ્વરિત એ વસ્તુતઃ કોઈ સ્વતંત્ર સ્વર નહિ પણ સ્વરોના સંક્રાંતિકાળનો એક અવસ્થા છે. ઉદાત્તનો અનુરણન બર્યો સ્વર ન્યારે અનુદાત્તની મંદતામાં લપ મામતો હોય ત્યારે વચ્ચે સ્વરિતનું સ્થાન આવે છે, આથી સ્વભાવત સ્વરિતમા આવતી લપ ઉદાત્ત જેટલી ઉચે તેટલી નીચી જતી હોય છે]

સ્વરિતની નીચી ગતિને પ્રથમ કહેવામાં આવે છે. પ્રથમમાંથી ઉદાત તથા સ્વરિત ઉપર જતાં, અવાજ સમતાર અગર અનુદાતતારના સ્વરમાં આવે છે, તેમજ ઉદાત પહેલાં એકથી વધુ અનુદાત આવે તો સહુથી છેલ્લો તે અનુદાત થાય છે. આ બધું નીચેના મંત્ર પરથી સમજી શકાય તેમ છે.

(૨) જ મિ મો કે પુ રો દિ ત મ્ ય શ (સ્વ) દે વ મ્
સા સા સા સા ની સા ર સા ની સા ર ની સા ની ની

(૩) ઋ ત્વિ જં હો તો રં ર ત્ન ધા તં મા મ્ ॥
સા સા ર સા સા ર સા સા ની સા ર સા ॥

અક્ષર ઉપરનો નીચાની સ્વરિતની છે જ્યારે અક્ષરની નીચેની અનુદાતની છે. ઉદાત અને પ્રથમ બેઉ ચિન્હ વગરના છે. આમાં ફક્ત એક જ જાતનો સ્વરિત ઉપયોગમાં લેવા નોઈએ. ખાસ જાણવા જેવી વસ્તુ એ છે કે પ્રથમ તે અનુદાતનો નહિ પણ ઉદાતનો છે. ઉપયોગમાં લીધેલા સ્વરો નીપાદ, રિષભ અને પશ્ચ છે, નિપાદ હંમેશા મંદ્ર સમજનો છે; જ્યારે રિષભનું સ્થાન હલ્લુ નિયત ન હોતાં તેનાં ચોક્કસ આન્દોલનો નક્કી કરવા મુશ્કેલ છે.

ઋગ્વેદ પછી યજુર્વેદનું સ્થાન આવે છે. યજુર્વેદ પદ્યબદ્ધ છે અને રૂઝમંત્રોના આધારે રચાયેલ છે તેમાં મુખ્ય વાત ચઠકમં સંબંધી જ આવે છે. ચતુર્માં આહતિ વગેરે આપનાર યજુર્વેદીય ઋત્વિજ હોય છે અને તે અષ્ટયુ કહેવાય છે. યજુર્વેદના મંત્રો રિષભ, ગાંધાર અને શુદ્ધ અગર તિવ્ર મધ્યમતા ગ્રામમાં બોલાય છે જે નીચેના મંત્રપરથી માલુમ પડે છે.

ક યા ન ચિ જા મુ વ દૂ તિ સ દા વૃ ઘઃ
સા ર સા મ મ ગ ગ સા સા નિ, મ મ મ
સ રા ક યા સ ચિ છ યા વૃ, તઃ ॥
સા ગ ગ સા સા મ મ મા ગ સા ॥

આળ્યા છે, અને તેની વ્યાકરણ તથા છંદશાસ્ત્રના અર્થોની પ્રમાણે મંગીતમય સજ્જત કરવામાં આવેલ છે. સોમનો અર્થ 'ચંદ્રનો છોડ' માનવામાં આવેલ છે. સામવેદમાં પિતૃ પૂજનું વર્ણન ખાસ આવેલ છે અને પિતૃનું મુખ્ય રચના ચંદ્રલોકમાં છે. પ્રાચીન છંદ તથા ગાયત્રી જરાપણ ક્ષતિ ન થાય તે ખાસ જાળવવામાં આવે છે, અને સદ્વિતાના મંત્રો પ્રમાણે થાહ્યોમાં અપાયેલ સૂચનાઓના વધાર્યું પરિપાતન ઉપર જ કર્મકાંડની ધાર્મિકતા જળવાય છે. સોમયાગ આદરવામાં અખૂટ ધનમપત્તિની આવશ્યકતા રહે છે. સોમયાગની ક્રિયાનું સંપૂર્ણ વર્ણન રૂગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આપવામાં આવ્યું છે.

સાધારણ રીતે આપણે શબ્દો મળ્યા પછી તેમાં મંગીત પુરીએ છીએ, જ્યારે સામવેદમાં સંગીત માટે શબ્દોની યોજના કરવી પડતી. સામવેદ તે બોલાવું સંગીત છે, નહિ કે શબ્દો માટે સંગીત. સામવેદની તાલ રચના માત્રા ગેળથી એટલે શબ્દોથી નિયત બને છે અને તેથી કયા શ્વાસ લેવો અગર છોડવો તે પણ સાથે જ ગોઠવાય છે. આ શ્વાસ છોડવાની ક્રિયાને પાર્વન કહેવામાં આવે છે અને પાર્વનનો છેલ્લો સ્વર વૃદ્ધિને પામે છે. સામ સૂક્તોના બે રીતે ભાગ પડેલા છે. (૧) પૂર્વાર્ચિક (૨) ઉત્તરાર્ચિક. પૂર્વાર્ચિકના ત્રણ વિભાગ છે જે અનુક્રમે ઇદ્ર, અગ્નિ, અને સોમ પવમાનની સ્તુતિના છે. જ્યારે ઉત્તરાર્ચિકના પણ બે ભાગ છે (૧) ઉદ એટલે શોધેલા, (૨) ઉદય એટલે શોધવાના આ બધા તેમની ગાત્રા, છંદ તથા સ્તોત્ર પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવે છે. રૂગ્વેદના બધા મંત્રો બે રીતે વિભાજ્ય છે એક તો એક સામી અને જ્યારે બીજાને બહુ સામી કહેવામાં આવે છે, આમાં એક કરતાં વધુ સ્વરોનું ગ્રામ બધાય છે.

સામવેદના મંત્રોના પાંચ વિભાગ છે.

(૧) પ્રસ્તાવ - જેમાં મંત્રો હિક્કારથી શરૂ થાય છે અને પ્રસ્તોત્રી ઉચ્ચારી શકે છે.

(૨) ઉદિય - જે ઝં થી શરૂ થાય છે અને ઉદાત્ બોલી શકે છે. (ઉદ્ગાતા)

(૩) પ્રતિહાર - જે એક પ્રકારનું જોડાણ છે, અને હું થી શરૂ થાય છે અને પ્રતિહાર્ત્ ઉચ્ચારે છે.

(૪) ઉપદ્રવ - અટકાવ. જે પ્રતિહાર્ત્ના છેલ્લા સ્વરથી લેવાય છે અને ઉદ્ગાતાજ બોલી શકે છે.

(૫) નિધન - આ મંત્રો પ્રસ્તોત્રો, ઉદ્ગાતા અને પ્રતિહાર્ત્ ત્રણે સાથે ગાય છે અને ધણી મંત્રો ઝં થી શરૂ થાય છે.

નીચેના મંત્ર પરથી સામવેદના મંત્રો કેમ ગાઈ શકાય છે તે માણસ પડે છે

અગ્ન આયાદિ વિતાયે ગૃહાણ હવ્ય દાતયે
નિહોતા સૃષ્ટિ વહીયિ ॥

ઉપર પ્રમાણે મંત્રના મૂળ શબ્દો છે પરંતુ સામવેદમાં તે નીચે પ્રમાણે બોલાય છે.

II

પ્રસ્તાવ

ઉદિય

ઓ-પ્રા-હ

આ-યા-દિ-વો-હ-તો-યા-હ-ગૃહાણ—

ધ-ધ-સા

સા-સા-ની-રે-રે-રે-સા-સા-રેરે—

II
નો-હ | ઓ-ઝા-હ-આ-યા-હિ-વે-હ-તો-યા
સા-સા | ધ-ધ-ધ-સા-સા-સા-ની-રે-રે-રે

II
આ-હ-ગૃહાળ-નો-હ | વ્ય-દા-તો-યા-હ-તો
રે-સા-સા-સા-રે-રે-સા | સા-સા-રે-રે-સા-રે

II
પ્રતિહાર
યા-હ | ના-હ-હો-તા-સા | વ્ય-દા-તો-યા-આ
રે-સા | સા-સા-રે-રે-રે | સા-સા-રે-રે-સા

II
ર-તો-યા-હ - ના-હ-હો-તા-સા-આ-આ ||
સા-રે-રે-સા - રે-રે-રે-રે-સા-રે-સા ||

II
ઉપગ્રવ^૧ નીધન
ત્સા-હ-વા - - - ઓ-હો-વા | હિ - - - પિ
ની-મા-સા - - - ની-સા-ની | ધ - - - ધ

II^૧
ત્સા-આ-હ-વા-આ-આ-આ-ઓ-હો-વા-હિ-હ-હ-હ-પિ ||
રે-સા-સા-ની-સા-ધ-ધ-ધ-ની-સા-ની-સા-ધ-મ-સા ||

સામવેદની માત્રા તથા તાલ.

સામવેદના સૂક્તના પ્રથમ છ અને પછી આઠ તેમ ચૈદ છન્દો છે જેઓ મુખ્યત્વે અક્ષરોની સંખ્યાથી બને છે. એક મંત્રમાં ૨૪ થી ૪૪ સુધી ચબ્દો આવી શકે. સ્વરોનું તથા માત્રા મેળનું જ્ઞાન સ્વરપાત વખતે રાખવાનું હોય છે. સામસૂક્ત માત્ર ત્રણ જાતની માત્રાઓ હોય છે, દૂસ્વ, દીર્ઘ, અને પ્લુત. માત્રા લક્ષણની રીત નીચે મુજબ છે.

૧. અનુમાત્રા, જેને દ્વાલ અનુદુત = ૨ માત્રા કહેવાય છે.

૨. અર્ધ માત્રા, " દુત = ૧ "

૩. દૂસ્વ માત્રા " લઘુ માત્રા = ૧ "

૪. અધ્યાર્ધ માત્રા " લઘુ દુત = ૧½ "

૫. દીર્ઘ માત્રા જેનેદાલ ગુરુ = ૨ માત્રા કહેવાય છે.

૬. અર્ધ તીસ „ ગુરુદુત = ૨૩ „

૭ પ્લુત „ પ્લુત = ૩ „

૮. અર્ધ ચત „ પ્લુત દુત = ૩૩ „

ઉપર જણાવેલ અનુમાત્રા નીચે પ્રમાણે વિભાજન છે.

૨ x ૨ = ૪ અનુમાત્રા = ૪ કલા = ૧ વિરામ માત્રા

૪ x ૮ = ૩૨ નિમેશ = નિમેશ (આખનો પલકારો)

૮ x ૩૨ = ૨૫૬ કાષ્ઠા = કલાકનો રૂપ મો અંશ.

૧૬ x ૧૦૮ = ૧૭૨૮ લવ = „ રૂપ મો અંશ

૩૨ x ૫૧૨ = ૧૬૮૪ કણ્ઠ = ૧ અણુમાત્રા.

આ બધામાથી પ્રલક્ષ ઉપયોગમા આવે તેમ કલા છે, જેનો અર્થ રૂંદ થાય છે, જે લઘુનો રૂંદ મો અંશ ગણાય છે.

સ્વર ગણત્રી તથા સ્વર લેખન—

યજુર્વેદ તથા બીજા વેદોમા સ્વરો હાથથી લેવામાં આવે છે. જ્યારે સામવેદમાં સ્વર આગળના ટેરવાથી ગણાય છે અને સ્વરગણત્રી ચાર આંગળી ઉપર અંગુઠાવડે થાય છે સામવેદના સ્વરલેખી વખતે હાથને ગાયના કાનની આકૃતિ જેવો રાખવાનો આદેશ છે આ પછી અચૂટો ચારે આગળાઓના ટેરવા અગર મૂળને અડકે છે. હંદ માત્રાની ગણત્રી પ્રકારની હોય છે. રૂગ્વેદમા સ્વરિત નિશાન ઉપર હોય છે. મંત્રાચ્ચાર વખતે જ્યારે સ્વ પ્રમાણનો પ્રશ્નો ન હોય ત્યારે સ્વરપ્રપાત સહ જ વધુ ગણીનો થવા માટે સ્વરિત ઉદા નીચે લેવામા આવે છે, પરંતુ આ વખતે મંત્રાચ્ચારમાં સ્વરોની ઉચે જવાની ક્રિયા જ પ્યાન ખેચે તેવી હોય છે જેથી સ્વરિત ઉદાત્તથી પછુ ઉપર જાય છે. પ્રથમ સ્વરરહિ હોવાથી તે અનુદાત્તની નીચે છે કે ઉચે તેની ખાસ જરૂર રહેતી નથી. ઉચ્ચારોનો બ્વા રણની દૃષ્ટિ કરતાં સંગીતમય દૃષ્ટિએ વધુ અર્થ થાય છે. રૂગ્વેદમા ઉદાત્તનું કાર્ધ પછુ નીચા નથી. અનુદાત્તમા અક્ષર નીચે—નિશાની કરવામા આવે છે જ્યારે સ્વરિતનું અક્ષર ઉપર નિશાની છે. યજુર્વેદના મૈત્રાયણી અને કાંક સહિતામા ઉદાત્તનું અક્ષર ઉપર નિશાન જ્યારે સામવેદમાં ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત માટે ૧,૨,૩ આંકડા આલેખાય છે. સ સંગીતની સ્વરલેખન પદ્ધતિ સંગીતપ્રામ જેટલી પ્રાચીન નથી. ઉપરનાં એક પુસ્તકમા લં વામાં આવેલાં સ્વરચિહ્નો બીજા પુસ્તકો કરતાં જુદી જ તરેકના હોય છે. કેટલાક ચિં અક્ષરોનાં તે કેટલાક આંકડાઓના છે. સ્વરલેખનમા નીચે જણાવ્યા પારિભાષિક શબ્દો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો જણાય છે.

અતિક્રમ = વિમુક્ત ગતિનાળા તૃતીય, ચતુર્થ તથા પંચમ સ્વરનું આરોહાવરોહણ

ઉડુદ = ઉપરના સમવાદી સ્વરને ઉડુદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

રોહ = એક સ્વરનું આરોહણ

સ્વાર = હંડ સ્વરનું નિધનના છેલ્લા અક્ષરની ત્રિ પછીનું આરોહણ

કર્ણણ = ત્રિ પામેલા સ્વરો

અભિગીત = પહેાંચી ધજાતા સ્વરો.

ઉદ્ધાટ = નીચે જતો સ્વર.

વીનટ = અભિગીતનો ખાસ પ્રબંધ.

પ્રત્યુક્તમ = પ્રથમ સ્થાન.

અતિહાર = સ્તોત્રથી ઉપર જવાતી ક્રિયા.

પર્વણુ = વિભાગ.

વિરામ = મંત્રને અંતે અટકાવ.

ગતિ = અક્ષરનું છ ઓ અગર ઉ ઓ નું લંબાવવું જેમકે હો - હોઈ - હોયી વગેરે.

સામ સંગીતનું સ્વરલેખન બહુ વિકાસને પામ્યું નથી કારણ કે પ્રાચીન સમયમાં બધું શિક્ષણ લગભગ ઐશ્વિક પદ્ધતિએ જ આપવામાં આવતું અને હમ્મ સુધી સાચવી રાખેલ પદ્ધતિ તે ગુરૂપરમ્પરાનું પારણામ છે.

સામગ્રામ—કુનીયાના બધા પ્રાચીન ગ્રામોની જેમ સામગ્રામ પણ શરૂઆતમાં ધણા જ થોડા સ્વરોથી બનેલું છે. સામગ્રામના પ્રથમ ત્રણ જ સ્વરો માલુમ પડે છે અને તે પ્રથમ, દ્વિતીય, અને તૃતીય છે. સમજતાં ત્રણ જ સ્વરોનું બનેલું ગ્રામ બરાબર અનુકુળ ન થવાથી કૃષ્ટ, મંદ્ર, અને અતિસ્વાર્ય નામના સ્વરો ઉમેરવામાં આવેલ છે.

રૂગ્વેદ પર સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક રૂકપ્રાતિશામ્ય છે, અને તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦ વર્ષોનો છે. રૂકપ્રાતિશામ્યમાં પ્રથમ, દ્વિતીય, ચતુર્થ, અને મંદ્ર તેમ ક્ત ચાર સ્વરો જણાવવામાં આવ્યા છે, જેના ઉચ્ચારણ પરથી તેઓ અનુક્રમે ઋષભ, ગાંધાર, પંચમ, ધૈવત હોવાનું માનવામાં આવેલ છે.

સામ પરિભાષા જેને લખાયા બહુ સદીઓ નથી થઈ તેમાં પણ સ્વનો કૃષ્ટ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મન્દ્ર અને અતિસ્વાર માન્યા છે. પણ તેમની સરખામણી દાલના પડ્ડા ગ્રામ પ્રમાણે અનુક્રમે નિપાદ, ધૈવત, પંચમ, ગાંધાર, ઋષભ અને પડ્ડા થાય છે. માણ્ડુકી શિક્ષા તથા નારદ શિક્ષા તે રૂગ્મેદ ઉપરના છેલ્લામાં છેલ્લા પુસ્તકો છે. નારદ શિક્ષામાં ગ્રામસ્વરો કૃષ્ટ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મન્દ્ર અને અતિસ્વાર છે. આજ એક પુસ્તક છે જેમાં બધા સ્વરોને પ્રાણીઓના અવાજના સાથે સરખાવવામાં આવેલ કૃષ્ટને બગલાના અવાજની સાથે, પ્રથમ ને અજ સાથે દ્વિતીય ને ઋષભ સાથે તૃતીય ને મયુર સાથે ચતુર્થ ને હાથીની માથે મન્દ્રને ઘોડાની માથે અને અતિસ્વાર ને કાવલના અવાજની સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. આ ઉપરથી તે વખતના ગ્રામ સ્વરો મધ્યમ ગ્રામના સ્વરો હોવાનું સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. તૈત્તીરીય પ્રગતિશાખ્યનું મંગીત ગ્રામ સાર્મંગ મઘનું છે. અને આજ સ્વરો માણ્ડુકી શિક્ષામાં લેવામાં આવ્યા છે. ઉપરોક્ત સામ ગ્રામનું બીજું અંગ મ પ ધ ની સા પણ છે કારણ કે પ્રતિશાખ્યમાં પણ કેદાર વગેરેની સાથે આ સ્વરોના ઉચ્ચારોને યોજવામાં આવેલા છે. ઉપરોક્ત મંગીત ગ્રામ દાલના કણ્ઠકી રાગ આ બોગીને અંશશઃ મળતું આવે છે. આબોગીના સ્વરો મા રે ગ મ ધ સા છે.

આ બધા ઉપરથી માલુમ પડે છે કે પહેલાં ત્રણ અને પછી પાંચ સ્વરોનું મંગીત ગ્રામ ધણે વખત પ્રચારમાં હતું. પાછળથી જેમ સ્વરોની ઉણપ લાગતી ગઈ તેમ કૃષ્ટ અને અતિસ્વાર જેવા સ્વરોનો ઉમેરો થતાં મંપૂર્ણ સાત સ્વરો વિકાસને પામેલા જેવામાં આવે છે. ચીન, જાપાન, પર્શિયા વગેરેનાં પ્રાચીન સંગીત ગ્રામો પાંચ સ્વરોનાં હતાં ત્રીસનું પ્રાચીન ગ્રામ છ સ્વરોનું હતું. પાપયેગોરાસ નામના મહાન તત્ત્વવેત્તા તથા ગણિત શાસ્ત્રીએ ત્રીક મંગીત ગ્રામમાં નિષાદનો ઉમેરો કરી સપૂર્ણ સપ્તક બનાવ્યું.

સ્વર મંવાદીત્વ જોતા ગ - નિ તથા મ - સા ગ્રામના સ્વાદિત્વને નારદ શિક્ષમ આગળ વધારતાં સાત સ્વરોના ગ્રામ જેવા વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. તૈત્તરી પ્રતિ શાખ્ય, માણ્ડુકી શિક્ષા અને નારદ શિક્ષામાં પડ્ડાને તૃતીય સાથે સરખાવવામાં આવે છે આથી આપણને પડ્ડા ગ્રામ મળી શકે છે. સામ પરિભાષાની પડ્ડાની અતિ સ્વાર સાથેની સરખામણીથી મધ્યમ ગ્રામની પ્રાપ્ત થાય છે. આથી મધ્યમ, ગાંધાર, અને પડ્ડા તેમ મળી ત્રણ ગામોના બીજાનું અસ્તિત્વ હોવાનું માલુમ પડે છે. કૃષ્ટ સ્વરના અ ઉપરથી સામગ્રામ અવગેહણમાં ગણાય છે અને તેથી જ ગાંધાર આધુનિક ઋષભનું સ્થાં બોલાવે છે. જ્યારે આધુનિક ગ્રામો આરોહણમાં લેવાય છે, એટલે ગાંધારની સ્થિતિ બરાબ બધ જોસતી થઈ રહે છે. જે ગાંધાર ગ્રામ ગ ઉપરથી શરૂ થાય તો ગ મ પ ધ નું ગ્રા થતાં ત્રીસના Doric Scale જેવું થાય. હિંદ અને ત્રીસનો વેપાર વિનિમય ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે પર્શિયાનું પ્રાચીન ગ્રામ ગાંધારથી શરૂ થતું આર્ લોકો હિંદમાં ઉત્તર તરફ આવેલ છે. પ્રથમ પર્શિયામાં થઈ, કંદહારમાં આની હિંદમાં પ્રવેશના હોવાનું જણાયું કે કંદહાર જેમાં ઈ સ. પૂર્વે ૪૮૦ સુધી અરધાનિસ્તાન તથા પંજાબ સમાયેલા હતા કંદહાર તે બીજે કોઈ પણ પ્રદેશ નહિ પણ તે ગાંધાર દેશ અને ત્યાંના ગ્રામનો પહેલો સ્વર તે ગાંધાર હોઈ શકે. ગાંધાર ગ્રામ ત્રણ ગ્રામોમાં સૌથી પ્રાચીન ગ્રામ છે. પર

હાલ ગાંધાર ગ્રામ માટે ઇતિહાસ પૂર્ણ માહિતિ મેળવવી બહુ જ કઠિન હોતાં ગાંધાર ગ્રામના અવશેષો શોધવા અશક્ય છે. હાલ મધ્યમ ગ્રામ પણ એટલું જ અપ્રચલિત છે. હાલ તો માત્ર ષડ્જ ગ્રામનો ઉપયોગ આવે છે અને તે મીંગે કોઇ નહિ પણ શુદ્ધ બિલાવલ થાય. મધ્યમ તે ષડ્જ ગ્રામમાં પૂર્વોગ અને ઉત્તરોગનો મધ્યસ્થ સ્વર હોવાથી પણ મધ્યમ કહી શકાય. પંચમ તે પાંચમો સ્વર છે અને ષડ્જથી પાંચમો થાય છે માટે પંચમ સ્વર કહેવામાં આવતો હશે તેમ માત્ર અનુમાન છે. ધૈવત, અને ઋષભ તે કોઇ પણ પ્રદેશનાં નામો હોય અગર તો શા ઉપરથી તે નામો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે તે માટે કોઇ પણ પુરાવાના અભાવે સમર્થન કરવું અત્યંત દુર્લભ છે. માત્ર ષડ્જ માટે કહી શકાય કે છ માંથી જન્મ પામેલ તે ષડ્જ અને તે છ તે શરીરનાં ૬ અવયવો નાક, ગળું, છાતી, તાલુ, જીભ અને દાંત.

पूर्वे नाभिस्ततो हत्त्यात् पश्चात् कंठः प्रकीर्तितः ।

अथ मूर्द्धा तवा स्यं स्यादिति स्थामानि मनिरे ॥

[પહેલાં નાભિ, પછી હૃદય, પછી કંઠ, પછી તાલુ અને પછી મોઢું જેમાં દાંત તથા જીભનો સમાવેશ થાય તેવાં છ સ્થાનો માનવામાં આવે છે.]

આ બધા ઉપરથી નીચે પ્રમાણે નક્કી થાય છે કે

સામવેદ	નો	કૃષ્ટ	તે	આધુનિક ષડ્જ ગ્રામનો	મધ્યમ છે
„	પ્રથમ	„	„	ગાંધાર	
„	દ્વિતીય	„	„	રિષભ	
„	તૃતીય	„	„	ષડ્જ	
„	ચતુર્થ	„	„	મન્દ્ર નિષાદ	
„	મન્દ્ર	„	„	મન્દ્ર ધૈવત	
„	અતિસ્વાય	„	„	મન્દ્ર પંચમ	

જગતના બધા પ્રાચીન સાહિત્યોમાં સંસ્કૃત માહિત્ય તે મૌર્ય પ્રાચીન અને યજ્ઞસવી સાહિત્ય છે. હિંદુઓનું ઐદિક જીવન બધા કાળમાં જગતની બીજી કોઈ પણ પ્રગ્ન કરતા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ રોકાયું છે. દુનિયાની ઘણી પ્રગ્નએ વિદેશી ધર્મોને પોતાના કરીને અપનાવ્યા છે પરંતુ હિંદુઓએ તો આજે છેલ્લા દજનરો વર્ષો થયાં એનો એ જ ધર્મ, એ જ શીલસુશી અનેક દુઃખો અને આક્રમણો વચ્ચે સાંચવી રાખેલ છે, ફક્ત નથી સાંચવી રાખેલ છ'તિદ્વાસા પરંતુ હિંદુમન તત્ત્વજ્ઞાનમાં તથા વૈરાગ્યવૃત્તિમાં તરબોળ રહેવાથી તેમજ અહભાવના અભાવે જોઈએ તેવી રીતે ઇતિદામ સાંચવી શકવા અમમર્થ બન્યું છે તે વગર છુટકે કશુંલવું જ પડશે. આમ હોવા છતાં પણ Sir William Jones H. T. Colebrook, A. Hamilton, Rudolph Roth, Max Mullar અને Buhlar જેવા સંસ્કૃત ભાષાના વિદેશી અગ્ર અભ્યાસીઓએ સંસ્કૃત ભાષાને સમજી તેના પર પ્રકાશ પાડવા તથા આર્થ સંસ્કૃતિ થી છે તે સમજવા માત્ર પોતાના જીવન સુદ્ધાં સમર્પણ કરેલ છે.

રાષ્ટ્રોત્થાન સમયે સંસ્કૃતિ સરક્ષણમા સાહિત્ય તથા કલા યુ સ્થાન ભોગવે છે તે તે સહુ કોઈ સમજી શકે તેવી સહેલી વાત છે. આજે આપણા પ્રાચીન મંગીતને સજીવન કરવા સક્ષ્મ અને પ્રગતિશીલ પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે. પરંતુ જો મંગીત વિષય તરીકે આપણી શાળાઓ, અને શિક્ષણ પદ્ધતિમાં દાખલ થાય તો થોડા જ સમયમાં આપણી મંગીતકલા સર્વ ગમ્ય, સર્વ સાધારણ, અને સાર્વત્રિક બની શકે.

—વ્યવહારોપયોગી અભિનય—

લેખક દિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા

૧૪, પારસી કોલોની, સદર કરાંચી

* આંગિકં ભુવન યસ્ય વાચિકં સર્વવાહ્મયમ્ ।

આહાર્યં ચન્દ્રતારાદિ તં નુમઃ સાત્ત્વિકં શિવમ્ ॥

અર્થઃ ભુવન આપું જેના આંગિક અભિનયરૂપ છે, વાહ્મય આપું જેના વાચિક અભિનયરૂપ છે અને ચન્દ્રતારાદિ જેના આહાર્ય અભિનયરૂપ છે તે સાત્ત્વિક શિવને અમે નમીએ છીએ.

આ વિષય એવો છે કે માગે એટલું મોટું એનું એક પુસ્તક બનાવી શકાય; પરંતુ અત્યારે એને એક નાના સરખા નિબંધનાજ સીમાબંધનમાં સમાવી દેવાનો હોવાથી એને વિસ્તૃત રૂપ આપું નથી.

એક સારા અભિનેતા કે અભિનેત્રી થવા કાજે ઉમેદવાર જિજ્ઞાસુઓને નાટકીય કળાકૌશલ્ય (Art and Craft) ને લગતા અનેકવિધ વિષયો જણાવવા કરવાના હોય છે: વકતૃત્વ, નૃત્ય, પટાખાજ, સંગીત, વસ્ત્રપરિધાનવિદ્યા, મુખસજ્જવટ (Make up) અને છેવટ અભિનય કળા એમને સંપાદન કરવાનાં હોય છે. અત્રે એક અભિનય સિવાય બીજી બધી બાબતોને જતી કરી છે.

ચાર પ્રકારના અભિનય

‘ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર’માં ચાર પ્રકારના અભિનય દાખવ્યા છે: વાચિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્ત્વિક “વાચિક”માં વકતૃત્વ આવી જાય છે. “આહાર્ય”માં વસ્ત્રપરિધાનની તથા મુખસજ્જવટની કળા આવી જાય છે. “સાત્ત્વિક”માં જે નાટ્યકૃતિ બાજવવાની હોય તેના વસ્તુ અંગે જે જે ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાઓ અને ધૂનો પ્રદર્શિત કરવાનાં હોય તેની સમજણ સમાધાન જાય છે અને “કાયિક”માં શરીરનાં અંગ, ઉપાંગ અને અવયવોની ગતિ વડે થતી અંગસ્થિતિ અને ચેષ્ટાઓ આવી જાય છે. આ નિબંધમાં “કાયિક” કે જેને આપણે અત્યારે “અભિનય કળા” કહીએ છીએ તેનીજ વ્યવહારોપયોગી સમજણ તથા સૂચનાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે.

અભિનય વિષે આપણે હાં અતિ ઓછું જ લખાયું છે. એમાં જે મન્ય સ્વરૂપે તો કેવળ એકજ કૃતિ જણાવી છે. તેમાં પણ માત્ર શાસ્ત્રીય તમા સૈદ્ધાન્તિક પદ્ધતિએજ

વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ નિબંધ એના નામ પ્રમાણે અભિનયની વ્યવહારુ દિશા દર્શાવે છે.

અભિનય શીખવેલો શીખાય ખરો ?

જેમ પાશ્ચાત્યોમાં કે વિદ્યાર્પિમાં બીજા બધા વિષયો શીખવવામાં આવે છે તેમ પાઠો શીખાડવે અભિનય શીખવાડાય ખરો ? ખચિત, આ એક પ્રશ્ન છે. ‘હા’ અને ‘ના’ એવા બે મત એના હોઈ શકે કોઈ, અનુભવનીજ આવશ્યકતાને આગળ પાડે અને કોઈ, અનુભવ પહેલાં શિક્ષકની ખામ અગત્યતા જણાવે જે આપણે તપાસ કરીએ તો આપણે ત્યાં નાટકીય કળાના જાણકારો તથા તરો વડીકમાં એ વિષે મતદેરીજ જણાશે ખુદ વિવાદાત્મક અને પશ્ચિમમાં પણ એ પગલે અકેકથી ઉલટા અભિપ્રાય જાહેર થયેલા છે દ્રષ્ટાંત લેખે ઇંગ્લાંડના બે મહાન અભિનેતાં સર હેન્રી અર્વિંગ અને સર બીરબ્રોમ લી શીખવેલા અભિનયમાં માનતા ન હોતા એથી ઉલટું નાટ્યકળા વિશારદ સર આર્થર પોતેરો, ડેવિડ બ્લેરકો, વિવિઅમ સેમોગ તથા જોસફ જેક્સન જેવી પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓ નાટકીય શાળાઓ (Dramatic Schools) ની ઉપયોગિતાનો મક્કમ સ્વીકાર કરે છે.

સાદી સમજ શું કહે છે ?

હવે ત્યારે ખરું શું ? બેમાંથી કયા મંતવ્યને આપણે સ્વીકારવું ? એ માટે સરસ રસ્તો તો એજ છે કે મંતવ્ય કોનું છે અને કયાંથી આવે છે તેનાથી ન દોગવાતા પ્રથમત આપણી પોતાની સાદી સમજનોજ આશ્રય લેવો. કોઈ પણ વિષયમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવા જગતમાં સાધારણે શું થાય છે ? શિક્ષણ અને ને સાથે વ્યવ્યાસ (Practice) એ બંનેનો ખપ પડે છે કે નહીં ? કોઈ પણ કળા કિસમ, દુનગ, આ બેમાંથી માત્ર એકની જ સહાયતા પડે, સારી રીતે સંપાદન થવાં અશક્ય છે એવા ખાતરીપૂર્વક અનુભવની સાક્ષીને આપણે સહેલાઈથી આ પ્રશ્નનો ફેંસલો કરવાને વાપરી શકીએ છીએ. પ્રથમ તો આપણને એજ વિચારવાનું રહે છે જે કેવળ ધધાદારી કે બિન ધધાદારી રંગભૂમિ ઉપરનો અનુભવ અભિનેતાઓ માટે પૂરતો હોત તો આપણો આ પવિત્ર આર્થદેશ કે જણે “નાટ્યશાસ્ત્ર” દ્વારા નાટ્યકળા સાથી પહેલા જગતને શીખવી તે નાટ્યશાસ્ત્રોને ખાસ રચવા પ્રકટાવવાની અગત્ય, આપણા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ અને અન્ય પૂર્વગામી લેખકોએ જોઈજ ન હોત ખાનગીમાં કે જાહેરમાં અભિનય કરવા માંડવાથીજ આપ મેંજે અભિનયની મંપૂર્ણ સમજ સંપાદન થઈ શકતી હોત તો પછી અગવિશેષ અને મુદ્દા આદિ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન શા માટે લખી કરી મતુષ્યોને આપી જવાનો શ્રમ તેઓએ નાટ્ય શીખી ?

લાલચને અટકાવી શકાય એમ નથી. ફ્રાન્સની જાણીતી "Paris Conservatoire" નામે યોજાતી નાટકીય શિક્ષણ આપતી પાઠશાળાના એક પ્રખ્યાત પ્રોફેસર નામે M. Regnier લખે છે કે:—

"A person is no more born an actor than he is born a painter, a sculptor or a poet. Nature doubtless provides the inclination but this is not sufficient to make an artist. There is a grammar in all the arts. The player has his own. It is necessary that he should learn it and that he should know it. Stature, voice, instinct, inspiration, physiognomy are, of course, the great natural endowments; but they will be valueless if the actor has not added to them a complete knowledge of the secrets of his profession, if he does not possess command of the tools of his trade. In conclusion, I believe that for the actor neither chance nor imagination, or, as some call it, inspiration, can replace study. The professional instruction of the actor is not destructive to his originality, but is on the contrary a marvellous foundation for it.

અર્થ: જોમ એક ચિત્રકાર, શિલ્પી કે કવિ જન્મથીજ તેવા હોતા નથી તેમ એક અભિનેતાનું પણ સમજવું. કુદરત, નિશાંક, આંતરવલણ પૃરું પાડે છે; પરંતુ કળાકાર બનવા માટે તેટલું બસ નથી. સર્વે કળાઓ તેનું પોતાનું ખાસ વ્યાકરણ ધરાવે છે, તે પ્રમાણે અભિનેતા પણ ધરાવે છે. માટે એ શીખીને જાણી લેવું જરૂરનું છે. સારો બાંધો, સુસ્વર, પ્રેરણા બુદ્ધિ, અંતઃપ્રવૃત્તિ, આરોહરો એ અલગતાં બધી કુદરતી બક્ષેલા છે પણ એ સર્વે મહોં જો અભિનેતા પોતાના રહસ્યોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ઉમેરે નહીં તથા પોતાના કામ યોગ્ય દ્રવિયાર ઉપર જો તે પોતાનો અધિકાર બેસડે નહોં તો તે મધું હોયલું વ્યર્થ અને નિર્મૂળ થવા પામશે. અંતમાં હું માનું છું, કે અભિનેતા કાળ, માગ્ય, તક, કદપના બુદ્ધિ, અથવા તો જોને કેટલાકો, પ્રેરણા કહે છે તે કદી પણ શિક્ષણની જગ્યા લઈ શકે નહીં અભિનેતાનું ધંધાદારી શિક્ષણ તેની મૌલિકતાનું વિષાતક નથી. તેથી ઉત્તરું, એ શિક્ષણ તો અભિનેતા કાળે ચમત્કારિક પાયા સમાન યજ્ઞ પડે છે."

અલગતા, આપણે એમ નથી કહેવા માગતા કે અભિનયના લખેલા ગમે એટલા પાકો પદવાંથી નાટકીય જીવન ગુજારવાને ઈચ્છાતુર બનેલાઓ નાકો હેન્રી અર્ચિંગ કે સાહરા બરનાડ અથવા કાઉ ખટાઉ કે બુપ્રાક્ષા બની જશે. પણ જો અભિનય વાંચી વ્યક્તિઓ પોતાની અંતર્ગત શક્તિને નાટ્ય વિષયક વહેવારુ સચનાઓની અને શિક્ષણની સહાયતા આપે તો તેમાં તેમને ખાવાનું કશું નથી. મેળવવાનું તરેહવાર અને અવશ છે જ.

યુરોપ-અમેરિકાની નાટકીય શિક્ષણ-સંસ્થાઓ.

આટલા જ સારુ યુરોપ કે જ્યાં નાટ્યકળા તેના ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં ખીલી રહી છે અને જ્યાં હવે કળાનો ગંભીરાઈથી વિચાર થતો રહે છે ત્યાં રંગમંચિઓ સારુ, સરસ અભિને-

તાઓ પૂરા પાડવા ખાતર જગે જગે *National Conservatories* યાને નાટકને લગતું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાની તથા તેને લગતી વહેવાર તાલીમ આપવાને લગતી શાળાઓ અને મહાશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. રાજ્ય પોતે આ ખાતાંઓ ચલાવે છે અને સરસમાં સરસ એવા અધ્યાપકો ત્યાં શિક્ષણ આપે છે પારી-સમાં તો સરકાર હસ્તક ચાલતાં આવા નાટકીય-કેળવણી ખાતાંઓમાં કેવળ યુનંદ કળા-સ્વાગીઓને જ તથા નાટકના ધંધામાં પાકટ અને વયોવૃદ્ધ બનેલા અભિતાઓને ખાસ રોકવામાં આવે છે. આ નમુનેદાર સંસ્થામાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓની જાહેર રીતે દર સાલ પરીક્ષા લેવાય છે અને એમાં ઉત્તીર્ણ થયેલા-સ્નાતક બનેલા વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યની રોકડી સહાયતાથી ચાલતી નાટક કંપનીઓમાં તુત જ જોડાઈ પણુ જાય છે. લાંની પ્રખ્યાત નાટ્યશાળાઓ: "Theatre Fran" અને "Odeon" માં કામ આપતા અભિનેતા વર્ગમાં અનેક એવા ફોલેમંદ વિદ્યાર્થીઓ, પાછળથી યુનંદ નટ નટીઓ લેખે જાહેર થવા પામ્યાં છે. અને વળી એક બીજી પણુ સમ્યાઈ નોધવા જેવી છે કે ફ્રેન્ચ રંગમૂમિઓ પર ભાગ બજવતા સો ખેલાડીઓમાંથી નવાણું, આ "Conservatoire" માંથી જ 'પાસ' થયેલા સ્નાતકો હોય છે.

જર્મની અને ઇટલીમાં પણુ આજ પદ્ધતિએ કામ ચાલે છે ત્યાં રંગમૂમિ પર જોડાવા પહેલાં લગભગ એકેએક અભિનેતાએ "Conservatoires" માં અથવા "Dramatic Schools" માં નાટ્યકળાનું આઘ શિક્ષણ લીધું જ હોય છે. ત્યાંની નાટક કંપનીના પ્રતિનિધિ, એ ધંધામાં જોડાવા ઈચ્છતા ઉમેદવારને પડેલો જે પ્રશ્ન પૂછે છે તે આ નહીં કે "તમારો અનુભવ કેટલો છે ?" પરંતુ એ જ કે "તમારી શિક્ષા (Training) કેટલી અને કેવી છે ?" "તમે કઈ શાળાના સ્નાતક છો ?"

અમેરિકામાં રાજ્યની મુરખીગીરી હેઠળ નહીં, પરંતુ ખાનગી સાહસથી ચાલતી નાટકીય શિક્ષણ શાળાઓ સંખ્યાબંધ છે તેમાં સૌથી પુરાણી અને પ્રખ્યાત સંસ્થા ન્યુયોર્કની "American Academy of Dramatic Arts." છે. ત્યાં નાયકનો પ્રતિદાસ નાટકનું સાહિત્ય, સ્વર જ્ઞાન, અભિનય, મુખસજવટ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ધણેથી શીખવવામાં આવે છે.

ઇંગ્લાંડમાં પણુ, અનુભવ પડેલાં શિક્ષણની અગત્યતાને પિઠાણી ત્યાં પણુ ધણી એક Dramatic અને Elocution Schools ચલાવવામાં આવે છે. એમાં મુખ્ય : "Ben Great Academy of Acting" "Chas: Seymour's Dramatic Classes" "Central School of Speech Training and Dramatic Art" પ્રખ્યાત છે.

આ બધાં નાટકીય કેળવણી ખાતાંઓનું અસ્તિત્વ, અભ્યાસ (Practice) પહેલાં શિક્ષણની પદ્ધતિનું વાજબીપણું ખુદ્દુ પૂરવાર કરે છે. વળી આ સંસ્થાઓ કાંઈ આજ-કાલની ઉભો થયેલી નથી. એમાંની કેટલીક તો ધણી પુરાણી છે. જો રંગમૂમિ લાવક અભિનેતાઓ એમાંથી મળી આવતા ન હોત તો આ આઘશિક્ષણ (Primary training) આપતી શાળા પાઠશાળાઓ નકામી ગણાઈ તે દિની બંધ પડી હોત-કહે કે એવી શિક્ષણ પ્રથા જ આપ મેળે નષ્ટ થઈ ગઈ હોત.

અફસોસ ! આપણે ત્યાં તો એવું કંઈ જ ન મળે ! પરિસ્થિતિ જ જાતે એવી કંગા છે કે પશ્ચિમમાં જેમ છે તેમ, અભિનય પ્રાપ્તિની હેઠલ રાખનારાંઓ તથા નાટકીય જીવ

શુભરવાને ઇચ્છાતુર અનેલાઓ માટે આ દેશમા શાળા, વર્ગ, મંડળ કે “ Club ” હોવા થવાની આશા એ કેમ રખાય ! હમણા તો તેમના સારુ માર્ગ એજ છે કે ગમે તો, તેઓ સીધે સીધા ધધાદારી રગભૂમિની અનુભવશાળામા દાખલ થઇ જાય, ગમે તો બિન ધધાદારી નાટક કરનારાઓ વચ્ચે જઇને ત્યા પહેલા પાઠો શીખવા માડે કે ગમે તો અભિનયકળાના વહેવારોપયોગી શિક્ષણો જ્યાથી મળે ત્યાથી મેળની વાચી અને જાણી લીધે અને તે આધારે પણ અભિનયની દિશામા પોતાની અને એટલી પ્રગતિ કરે.

નૈસર્ગિકતા વિરુદ્ધ ચોક્કસાઈ

વ્યવહારોપયોગી અભિનય અથવા અભિનયની વહેવારુ સૂચનાઓઃ આજુ કાંઈક જ્યારે જ્યારે બોલાય કે લખાય ત્યારે ત્યારે તેની મામે ટીકાકારો પ્રમાણિકપણે આ વિચાર જાહેર કરે છે કે નૈસર્ગિકતા અને ચોક્કસાઈ એ બે કદી પણ સાથે સાથે ચાલી શકતા નથી ચોક્કસાઈ રાખવા ને પાળવા જતાં નૈસર્ગિકતાનું ખૂન થાય છે પહેલા વિચારે આ કથનમાં કાંઈક તથા રહેલું લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવિક તેમ નથી.

સત્ય આમ છે કે પ્રત્યેક લલિતકળા વિષયક આવડત મહી, તેની દેખાતી નૈસર્ગિકતા પાછળ નહીં દેખાતા ચોક્કસ નિયમોનું અસ્તિત્વ હોય છેજ ચોક્કસાઈએને અણુદીકપણે (અને તે અણુદીક હોય તોજ સારું) ત્યા હોવા રહેવાનું સ્થાન તથા આવશ્યકતા છેજ. જે કોઈ કળા વિષે તેની ચોક્કસાઈઓ હોય નહીં તે કળા પોતાની મર્યાદા ચૂકી જઈ પોતાનું બાહ્ય સૌંદર્ય ગુમાવી બેસે અને જે તેથી ઉલટુ, ચોક્કસાઈઓ કળાના સર્વંધર્મા છતી પડે, પોતાનો ખાખસુસ દેખાવ (Exhibition) કરતી થઈ જાય તો કળા પોતાનું આંતર સૌંદર્ય બગાડી નૈસર્ગિકતાથી વેગલી થવા પામે આટલા માટે વહેવારુ સૂચનાઓ તથા શિક્ષણો વડે અપાતી નિયમબદ્ધતા દર્શક ચોક્કસાઈએને નૈસર્ગિકતાની થતુ લેખવા બદલે-તેમને એકકથી છૂટાં પાડવા બદલે, જે ચોક્કસાઈઓ ઉપર નૈસર્ગિકતાનું પડ ચઢાવવામા આવે તો તેવી અભિનયમપતિ બહુધા સફળ થવા પામે એમા કશો શક નથી.

અભિનય શુ જ્ઞાને માટે ?

રગભૂમિની અભિનય કળાનું વહેવારુ પાસું આપણે જોઈએ તે પહેલા “ અભિનય ” તે શુ અને તે શા માટે યોગ્ય છે તેનો અમત્ય પૂરતો વિચાર થોડાક શબ્દોમાં કરી લેવો ઉચિત સમજાશે.

રગભૂમિ ઉપર પાત્ર બજવવા કારણે થતી ભાવદર્શક જે ચેષ્ટાઓ અને શરીરના અંગ ઉપાગ તથા અવયવો વડે થતુ જે હલન ચલન તેનું નામ ‘ અભિનય ’. અભિનયની આ સાધારણ ઓળખાણુ કિંવા વ્યાખ્યા થઇ પરંતુ એટલાથી જ અભિનયનો પૂરો અર્થ આવી શકતો નથી. સમજ અધુરી જ રહે છે અને તેમાંથી ત્રણ પ્રતો ઉદ્ભવે છે-ચેષ્ટા કેાણુ કરે છે ? ચેષ્ટા શાથી કરે છે ? ચેષ્ટા શા માટે કરે છે ?

એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે મળે છે ચેષ્ટા છવ ચાને આત્મા પોતે કરે છે પોતાના શરીરને અને શરીર માહેવાં અંગ ઉપાગો અને અવયવોને અમુક અમુક સ્થિતિઓમાં લાવીને અથવા તેમના વડે કોઈ જાતની ક્રિયા કરી બતાવીને ચેષ્ટા કરવામા આવે છે શા માટે એમ કરવામા આવે છે ? એકંદા સામે કોઈક ખ્યાલ કે અભિપ્રાયને જોશકર વ્યક્ત કરવાને

માટે. ટૂંકમાં લેતાં, જે આપણે અભિનય કળાને ધનુર્વિદ્યા યાને ધનુષ્ય વાપરવાની કળા સાથે સરખાવીએ તો અભિનય એ કાંઈ જ નહીં પણ આત્માએ અમુક મત કે લાગણીનું નિશાન બેઠવા કાળે પ્રેક્ષકો ભણી ફેંકવું બાંધ્યું છે; અને કમાન લેખે અદ્દો કામ કરે છે: ઊર્મિ.

ત્રણ પ્રકારનાં કાર્યો

અભિનય એટલે કે રંગભૂમિ પર યતી હાવભાવની ગૂંચળાત: એને આપણે બીજા શબ્દોમાં ઊર્મિઓનું કાર્યમાં ધતું પરિવર્તન: પણ કહી શકીએ. જેમ જોતાં રંગભૂમિ પર યતી સર્વે કાર્યો ત્રણ મુખ્ય વર્ગમાં વહેવાઈ જાય છે:— ૧. અનાવેશક કાર્ય. ૨. આવેશક કાર્ય. ૩. અત્યાવેશક કાર્ય. એ ત્રણ પ્રકારે પાછળ તેના મર્જક લેખે કષ્ટ વસ્તુ કામ કરે છે? પાત્રાલેખન પ્રમાણે હોતી જોઈતી અભિનેતા કે અભિનેત્રીની લાવના યાને ધૂન. એ ધૂન પ્રમાણે જ્યારે શાન્તિ, સ્વસ્થતા, આરામ, મંદતા આદિ રંગભૂમિ ઉપર દેખાવ દે છે ત્યારે કાર્યો પોતાનો અનાવેશક પ્રકાર ગૂંચ કરે છે, જ્યારે ધૂન કરડાકી, જુરસો, સાહસ, દ્રઢતા, વીરતા અને એવા મળતા આવતા ગુણો દાખવે છે ત્યારે કાર્યો આવેશક પ્રકારના પ્રકટવા પામે છે, અને જ્યારે પ્રખર ઝડુન, ઉન્માદ, વેયજા, ઉમતા, સ્વલાવની ભયંકરતા આદિ ધૂનો રજૂ થાય છે ત્યારે રંગભૂમિ ઉપરનાં કાર્યો અત્યાવેશક પ્રકાર ધારણ કરે છે.

જે માનસિક લાયકાત

અભિનય કળાના વહેવારુ શિક્ષણે સમજ્યા પહેલા અભિનેતા કે અભિનેત્રીએ જે માનસિક લાયકાતો મેળવવી જોઈશે. એ વિના એના શીખેલા બધા વહેવારુ પાઠો બર્થ જવાના છે. પહેલું તો આ કે, અભિનેતા નાટ્યકૃતિ વિષે અને પોતાના પાત્ર વિષે તેના કર્તા નાટ્યકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જાણી લીએ, અને બીજું આ કે પોતાના પાત્રનો અર્થ અને નમુનો એ પિઠાથી લીએ આ જેવડી સમજદારી વિના અમુક તમુક અભિનય તેની પોતાની પાસેથી કેવુ અને કેટલુ કામ માગી લે છે તેનો ખ્યાલ અભિનેતાને મપૂર્ણપણે તથા યોગ્ય પ્રકારે થવો અસંભવ છે. એ જેવડી કુશળતા હસ્તગત કરવા માટે કાંતો એણે આખી નાટ્યકૃતિ વાંચી જઈ પોતાની વિચાર શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો, કાંતો ખુદ નાટ્યકર્તાને જઈ મળી તેને પૂછીને માહિતગાર થવું કાંતો જેના દ્વાય નીચે પડે કામ કરતો હોય તે અભિનયાચાર્યની પાસે જઈ તેની સલાહ પૂછીને તે પ્રમાણે વર્તવું

અભિનય: આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી

આટલુ સમજ્યા પછી એણે પોતાની પાત્રભાજવણીમાં જ્યાં જ્યાં આત્મલક્ષી અભિનય એટલે કે પોતાને લાગુ પાડીને કરાનો અભિનય, તથા જ્યાં જ્યાં પરલક્ષી એટલે કે અન્ય પાત્રને લાગુ પાડીને થતો અભિનય કરવાનો હોય ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે તેણે કેવો કેવો અભિનય કરવો તેનો મનથી પૂર્ણ વિચાર આગમજથી જ કરી રાખવો. ધટે એ વિના, ખરે સમયે તે પોતાના અભિનયની અનુકૂળતાને સમજવા સાચવવાને તથા તેની ગતિ અને મર્યાદાને દોરવવાને જેવો જોઈએ એવો સફળ થઈ શકે નહીં.

અભિનય અને વાણીનો સંબંધ

વળી તેણે એક ત્રીજી વાતનો પણ પૂર્વ વિચાર કરી રાખવો જોઈશે. આ પૂર્વ વિચાર તે પ્રત્યેક એજાનું સ્થાન નિયત કરવા વિષેનો છે, કારણ અભિનયના સંબંધમાં જોતાં, કાંઈ

વેળા એજા અને વાણી સાથે દોડે-કાઈ વેળા 'એજા પહેલી અને પછી વીણી' બાહર પડે, અને કાઈ વાર વાણી પહેલી અને પછી એજા થવા પામે. એ ત્રણ પ્રકારનો વિચાર અભિ- નેતા કે અભિનેત્રીએ આગમનથી કરીને : એજાનાં અનુકૂળ સ્થાન નક્કી સમજી લેવાં જોઈએ અલગતાં, સાધારણે આપણે એમ માની લેતા હોઈએ છીએ કે અભિનય કરવાનો સમય જ્યારે આવી લાગે સારે આ ત્રણ પ્રકાર પોત પોતાની જગ્યાએ સહજ પ્રકારે નીકળે છે. પણ તેમ સર્વત્ર બનતું નથી. દૃષ્ટાંત લેએ આ લેખક પોતે રંગભૂમિ પર અભિનય વિષે સ્થાનભંગ થતા અનેકવાર દીક્ષા છે; "લાવ મારા પૈસા! એક પળ પણ વધારે હવે હું થોભીશ નહીં.-અલાવ તોલી દે હમણા ને હમણા-અબધડો મારા પૈસા," એવી વાણી ઉચ્ચારી રહ્યા બાદ અભિનેતાની તેવું સૂચવનારી એજા અસ્થાને જ થએલી કહેવાય. અને વાણી અને એજા સાથે સાથે થાય તો જ કરવા ધારેલી અસર ઉપસ્થિત થવા પામે. "હમણા ને હમણા-અબધડો" બોલતા વેંત જ અભિનેતાની કાખી હથેલી પર જમણા હાથની મુક્કી જઈ પડવી જ જોઈએ, બોલી રહ્યા બાદ આ ક્રિયા થવા પામે એ જાતની ક્યારા રંગભૂમિ પર જોવામાં આવી છે. એથી ઉલટું એક વેળાએ એક પારસી સામાજિક નાટ્યમાં એક પાત્રે "નાપાક દુકત! ત્હારી આય ચાલથી મને ત્હારું મોહકું પણ જોવા ગમતું નથી." એ વાક્ય બોલતે બોલતે જ તેણે સામેના પાત્ર લણીથી પોતાની પીઠ અને ડોકું ફેરવી લીધાં. જો આ એજા, બોલી રહ્યા પછી જ તુર્ત જ થઈ હોત તો તે દેખીતી અસરકારક થઈ પડત. એથી ઉલટું એક વાર રંગભૂમિ ઉપર એક પાત્રે ક્ષમા ચાચતે અને પ્રસ્તાવે જાહેર કરતે પ્રથમથી જ બોલી નાખ્યું કે "હું પ્રસ્તાઉં છું-દુઃખી છું મને માફ કરો" ને પછી શીર્ષ નીચું નમાવી એ હસ્ત જોડી જતાવ્યા. દેખીતી જ અસરની મા મરી ગઈ! પ્રથમ ચહેરા ઉપર પશ્ચાતાપનો લાવ લાવી, મસ્તક નીચું ઢાળી, હસ્ત જોડી જરિક ધોક્ક્યા પછી જ ઉપલો જ ઉદ્ગાર કહ્યો હે ન તો તે ખરે જ અમરકારક થઈ પડન. આટલા જ માટે પાત્ર ભજવનારે વાણીના સંખ્યામાં અભિનય ક્યારે સ્થાને અને ક્યારે અસ્થાને થઈ પડે છે તે આગમનથી જ વિચારી નક્કો કરી રાખવું ઘટે.

અભિનયના આરોહ અને અવરોહ

એ ઉપરાંત એક વિશેષ તૈયારી તેને કરવી રહે છે તે આ કે પોતાની પાત્ર ભજવ- લીમાં ક્યારે ક્યારે તેણે અભિનયનો વેગ ધીમે અથવા ઝડપી બનાવવો છે તે પહેલેથી જ તેણે વિચારપૂર્વક નોંધી લેવું ક્યાં લગી અભિનયને સાધારણ ગતિમાં રાખવો-કેટ જગ્યા- એથી તેની ઝડપી ઉપાડવી-ક્યાં લગી તેનો વેગ ખીલવી ખીલવીને જોયે ચઢાવવો-ઉવટ ક્યારે પરાકાષ્ટાએ લાવવો અને અગત્ય પડે તો પાછો ક્યારે નીચે ઉતારવો એ બધું તેણે સોચી સમજીને આગળથી જ નક્કી કરી રાખવું ઘટે આ સંભાળ પહેલેથી લઈ રાખવાથી ખરે સમયે રંગભૂમિ ઉપર અભિનેતા કે અભિનેત્રી, ક્યાં પોતાને છૂટ આપરી, ક્યાં પડે ખચીને અભિનય કરવો, ક્યાંથી અવાજને ધીમે કે મોટા બનાવી મેલવો, આદિ અભિનયની વાતોમાં પોતાને ચોક્કસ અને સફળ બનાવી શકે છે.

"અંગસ્થિતિ"ના નિયમો

હવે આપણે આપણા વિષયમાં બરાબર દાખલ થઈશું અને અભિનયના વહેવારું શિક્ષણ એજ સૌથી પહેલાં, "અંગસ્થિતિ"ના નિયમ ઉપર થોડોક વિચાર કરીશું.

“અંગસ્થિતિ”ને કેટલાક “અંગવિક્ષેપ” સાથે ભેગા નાખે છે. પરંતુ જો બે અભિનયના જુદા જુદા પ્રકાર છે અંગસ્થિતિ આખી અંગ યાને શરીરને અમુક એક સ્થિતિમાં સ્થિર રાખવાથી થવા પામે છે, પણ અંગ વિક્ષેપમાં શરીરના અવયવોનો હાવ થવા પામે છે. એને આપણે સાધારણે “ચેષ્ટા” યાને Gestures કહીએ છીએ અને આપણે અંગસ્થિતિ યાને Attitude ની વાત કરીએ છીએ.

અંગસ્થિતિ-નિર્માણ અને સખળ ભાવો

પાત્ર ભજવનારી વ્યક્તિને અમુક ભાવ દર્શાવવા કાળે પોતાના આખા શરીરને અમુક ઢબમાં લાવવું પડે છે. શરીરની આખી ઢબ તે “અંગસ્થિતિ” કહેવાય છે. હવે “ભાવો” તો અમર્યાદ અને તરેહવાર હોય છે તે આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ મુખ્યત્વે તે બે મોટા વિભાગોમાં વહેચાઈ જાય છે: ૧-નિર્માણ ભાવો અને ૨-સખળ ભાવો. દીલાપણુ, સંકોચ, ભીતિ, ડર, નમી પડવું, ઢળી પડવું, મહારાત્ર અચકાતું, પાછા પડવું, ધૂજવું, ધત્યાદિ ધત્યાદિ નજળા ભાવો કહેવાય. એથી ઉલટું ટટાર થઈ જવું. સામનો કરવો, ધસવું, હિમ્મત રાખવી, દ્રઢતા દાખવવી, ખુશાલ ખુદી ઢબ જીમ જાહેર કરવી વગેરે વગેરે સખળ ભાવો લેખે જોગખાય.

હવે જેમ મકાન બાંધતી વેળાએ પ્રથમો પ્રથમ આપણે તેનો પાયો બેસાડીએ છીએ તેમ પ્રત્યેક ભાવરૂપી ધર બનાવવા પહેલાં અભિનેતાએ નજળા કે સખળા ભાવ પ્રમાણે પોતાના શરીરને નજળા કે સખળા ઢબનો પાયો આપવો જોઈએ છે. એવા પાય. ઉપર જ તેનું શરીર બિલું રહીને પછી તે પોતાના હાથ, આંખ, હોઠ, ચહેરા આદિ શરીરના બીજા ત્રીજા અવયવો વડે અનુકૂળ ચેષ્ટાઓ કરે તો જ ખરા અભિનય કરવાને તેને કાલે પરંતુ મૂળમાં જ્યાં શરીર ખોટે પાયે બિલું હોય ત્યાં ગમે એવી રામચાણુ ચેષ્ટા પણ પાછી હોઈ અને રફ જવા પામે.

ચાર નિયમો

હવે જેમ શરીરનો પાયો મકાનની ઉપર નથી રચાતો પણ તેની નીચે નખાય છે, તેવી જ રીતે પાત્ર ભજવનાર વ્યક્તિ પોતાના પાય યાને પગો વડે નજળા સખળા ભાવ પ્રમાણે નમળું સમળું તળ [Base] બનાવી તેના ઉપર આખી “અંગસ્થિતિ” રચે છે. એ અંગસ્થિતિના ચાર ખાસ નિયમો આ રહ્યા:—

૧—જ્યારે પાય એકકથી છેટે હોય ત્યારે શરીરને મજબુત તથા પહોળું તળ (Base) મળવા પામે. જ્યારે પાય એકકની પાસે પાસે હોય ત્યાં જોડાઈને રહેલા હોય ત્યારે શરીરને નમળું અને સાંકડું તળ મળવા પામે. એ પ્રમાણે ભાવાનુકૂળ અંગસ્થિતિ નજળા અને સખળા પ્રકટવા પામે. ઉપર કહેલા સખળ ભાવો વેળાએ તળ રચાતે પગની સ્થિતિ એકકથી છેટે છેટે જ રહેલી જ જોવાશે. તેથી ઉલટું જે નમળા ભાવો ઉપર લખ્યા તેને અનુકૂળ, પગની સ્થિતિ પાસે પાસે જ આવેલી વિચારી શકાશે બીતિ વેળાએ અંગસ્થિતિ કદી પશુ પહોળું તળ (Broad Base) ધારણુ કરશે નહીં. અને સામનો કરતી વેળાએ અંગસ્થિતિ કદી પશુ નમળું સંકોચિત તળ અપ્પત્તાર કરશે નહીં; એ દ્રષ્ટાંત પ્રમાણે પ્રત્યેક ભાવની પ્રત્યેક અંગસ્થિતિ માધ્યમી તે પગ સુધીની તેના ખરા સ્વરૂપમાં વિચારી

નક્કી કરી શકાશે. જે અભિનેતા કે અભિનેત્રી આ મૂળભુત સાદો નિયમ સમજી તે માણે ચાલે તેની અંગસ્થિતિ ભાગ્યે જ ખોટી નીવડવા પામે.

૨—પાત્ર ભજવનાર વ્યક્તિ ભાવ અનુકૂળ પોતાના તન મન દ્વારા જેટલું વધતું ઊંચું જોમ (energy) વ્યક્ત કરી શકે તેટલા પ્રમાણમાં અંગસ્થિતિને લાયક સમજી કે ભજવે તળ બંધાવા પામે. પાત્રની અંગસ્થિતિ વિષેની સમજણ બરાબર હોય છતાં જો પોતાની અંદરથી, જોઈએ તે પ્રમાણમાં જોમ બાહર કાઢી ન શકે તો અંગસ્થિતિ ઘટેલી અસરકારક થવા ન જ પામે.

૩—જ્યાં લગી ચાલુ ભાવમાં પરિવર્તન થાય નહીં અથવા તો તેની જગ્યાએ અન્ય એ ભાવ આવે નહીં ત્યાં સુધી તે અંગસ્થિતિ બદલાવી ન જ જોઈએ.

૪—ભાન રાખી રાખીને એટલે કે તાણી તોડીને વ્યક્ત કીધેલી સમજાઈ, બળી અંગસ્થિતિ ઉભી કરે છે અને તેજ પ્રમાણે ઘણા ભાનદાર બની જવાથી કામચલાઉ વ્યક્ત કરેલી નમજાઈ, સમજી અંગસ્થિતિ બની કરી નાખે. છે એટલે તમ કે તેમ ખગુંતું ખોડું જ બનવા પામે. માટે અભિનેત્રીએ કે અભિનેતાએ અંગસ્થિતિ વિે “દેખાવ” કરવાથી દૂર રહેવું.

હલનચલન વળણના મુખ્ય નિયમો

અંગસ્થિતિની સમજ મેળવ્યા પછી અને એજાએ વિષે જાણવા પહેલાં, અમુક મિં પ્રમાણે શરીર, કેવા પ્રકારની સામાન્ય ગતિ યાને હલનચલન વળણ [Motions] ઇ મૂકાય છે તેનો અન્તે એકંદર ખ્યાલ લઈ લેવો યોગ્ય થઈ પડશે. એના પછી મુખ્ય ૧ નિયમો જણાએલા છે.

૧. પાત્ર ભજવનાર વ્યક્તિએ જાણવું ઘટે કે પોતાના શરીર ભણી વળતી હલન ચલન વળણ: અહંકાર, સ્વમાન, આત્મપ્રિયતા, આમંત્રણ આદિભાવ સૂચવે છે.

૨ પોતાના શરીરથી બાહર જતી હોય તેવી વળણ: આદા, તિરસ્કાર, ભુગમો, ઇન્કાર, અટકાવ વગેરે કહી આપે છે.

૩ લંબાતી હલનવળણ: ઉદારતા, અનુમતિ, સત્કાર, સાદ્વિલ છત્યાદિ બતાવે છે.

૪. સંકેલાતી હલનવળણ ડર, બીતિ, નીચતા, કૃપણતા, શરમાળપણું, ઠાવકાઈ, બીરતા, ભારેખમપણુ આદિ દાખવે છે.

૫. ઊઠતી યાને ઊંચે જતી હલનવળણ: યાયના, અરજ, પ્રાર્થના, ઉમતા, યંકરતા, પરાકાષ્ટા, કહી આપે છે

૬. નમતી યાને નીચે જતી હલનવળણ: શર્મિકગી, પશ્ચાતાપ, ક્ષમા, શરણુ-લવ, એકમત થઈ જવું, સમાધાન છત્યાદિ દાખવે છે.

૭. પહોળું અને પથરાઈ જતું હલનવળણ: પાકાર, સ્વતંત્રતા, બદાદરી, વિદન, સર્વોપરિતા વગેરે જણાવે છે.

૮ ધીમું હલનવળણ: નિર્બળતા, દીલાપણું, સુસ્તી યાક, નર્માશ, સાવચેતી આદિ દર્શાવે છે.

૯. ઝડપી હલનવળણ: ઉમંગ, ઉલ્લાસ, ચાંચલ્ય, તત્પરતા, તળવળાટ, ઈ કળાટ, ઉસ્ફોટ, સખ્તાઈ, કૃતંનતા આદિ બિમિંઓ દાખવે છે.

૧૦. હલનપણણું એકા એક થ'લી જવું : લક્ષ્મી, સંશય, નહીં ધારણું ન ધારણું સાંભળવું કહી બતાવે છે.

૧૧. હલન + પણણું એકાએક ઉપસ્થિત થવું : નવો વિચાર સાંપડવો, ધારણી યુક્તિ સત્રી આવવી, એકાએક નક્કી કરવા પર આવી જવું, કાંઈક શોધ હાથ આવવી વગેરે સૂચવે છે.

અંગવિક્ષેપના મુખ્ય નિયમો.

અંગ વિક્ષેપ હાવભાવ : માળાએકા :

જે કહો તે, પોતાના ત્રણ મુખ્ય નિયમો ધરાવે છે :—

૧. અવરોધક અંગવિક્ષેપ.

૨. સર્માંતર અંગવિક્ષેપ.

૩. ક્રમશઃ અંગવિક્ષેપ.

૧. પ્રથમ આપણે અવરોધક અંગવિક્ષેપ જોઈએ ત્યારે ત્યારે શરીરના બે અવયવો એકબીજાની ભણી અથવા એકબીજાની સામે ગતિ કરતા હોય અથવા એક બીજાને સમતાલપણું આપી રહ્યા હોય ત્યારે ત્યારે એવા થતા બધા અંગવિક્ષેપોને અવરોધક અંગવિક્ષેપ કહી જાણખવામાં આવે છે. દ્રશ્ય લેખે રંગમુખી ઉપરનું એક પાત્ર બીજા પાત્રને મારવા ધસે છે અને તેમ કરતાં ફટકા મારવા હાથ ઉઠાવે છે. એ હાથ ઉઠામવા સારું જોવા એનો જમણો હાથ આગળ પડી જાય છે કે તુત' જ ડાબો હાથ લગાર પાછળ ગતિ કરતો હકવા પામે છે. તે સાથે એ જ વેળાએ એક પક્ષે જમણા પાંચ ઉપર શાર આવે છે, ડાબો પગ પાછળ પડેલો કાંઈક હળવો બને છે કે તુત' જ બીજો પક્ષે ખમી, પેટ, કેડ, પડખાં જરાક ડાબી બાજુએ ઢળે છે. હવે અહીં અંગરચિત્રિ (Attitude) અને ક્રિયા (Action) બન્ને થવા પામે છે : આક્રમણ લાપક તણ પશુ પાત્રને મળી રહે છે અને તેને લઈને શરીરના બે અવયવો સામ સામી ગતિ કરતે અવરોધક અંગવિક્ષેપ ધારણ કરી જરાબર અભિનય દાખવે છે.

૨. સર્માંતર અંગવિક્ષેપમાં અવયવો એક જ સરખી દિશામાં વહેવા પામે છે. જોમકે એક પાત્ર સામેના પાત્રનો સત્કાર કરતે તેને મળવા સારું આનંદભર દાર ભણી ધસે છે ત્યારે તેનું શીર્ષ અને તેનો હસ્ત સર્માંતરે સાથે જ આગળ પડે છે. કદાચ એક જ પગે આ બન્ને અવયવો એક સાથે આગળ પડતી ગતિમાં મૂકાય છે, અથવા હાથ જતા પહેલો અને શીર્ષ પછી યા તેથી ઉલટું શીર્ષ લગાર પહેલેથી અને હસ્ત લગાર પાછળથી ગતિમાન થાય એમ સહે જ સમયકેર યવા પામે, પરંતુ ગતિ બન્ને અવયવોની એક જ દિશાએ ચાલે દ્રશ્ય લેખે એક પાત્ર બીજા પાત્રને માનાથો નમન કરે છે. એ વેળા નમન કરનારનું મસ્તક નીચે ઢળે પશુ તેના હસ્તને નીચે આવતાં જરિક વાર લાગે : કારણ તે વેળાએ છાતી આગળથી હાથ ઉંચકાઈ, આગળ પડી, જોળાકારે નીચે આવે ત્યારે હાથને તેમ કરતાં સહે જ વિલંબ થવા પામે. આમ ભલે જ્યાં અવયવો બન્ને સમયકેર થયો ધટે ત્યાં તે થાય અથવા અવયવો એક જ સમયે ગતિમાન થાય, પરંતુ એ વેળાએ તે અવયવો સર્માંતર ચાલે એક જ દિશામાં હોય છે.

૩. જ્યારે પાન, શ્રેક્ષ્ણને કાંઈ વિચાર આપી રહ્યું હોય અથવા શરીર' વડે 'ચહેરા' ૩, અવયવો વડે અમુક લાક્ષણિક ચિત્ર બતાવી રહ્યું હોય ત્યારે જે અભિનય એ કરે તે ખુ ક્રમશઃ અંગવિક્ષેપ રૂપે થવા પામે.

દ્રષ્ટાંત લેએ, પ્રિતમ મરવા સૂતો' છે અને તેના ન ધારેલા વર્તમાન પ્રિયાને કહ્યું 'ઈ પરિચારિકાદ્વારા એકાએક જઈ પડે-છે ત્યારે પ્રિયાનો ભાગ ભજવતું પાત્ર અભિનય એ જે જે કાંઈ કરી બતાવશે તે બધું ક્રમશઃ જ દર્શો. જરાક વિગતમાં ઉતરી એ ક્રમ મળ્યો તપાસીએ: પ્રિયાનું મુખકું જેના પર ઘડી પહેલાં આનંદ કે ઉમંગની હાથ દર્શો, પ્રિતમનો અંતઃકાળ પાસે છે એમ સાંભળતે જ ક્રમશઃ બદલાશે. નેત્રો, ઓઠ, હાલટ, શરિ ચહેરાના બધા ઘાટ નવી જ અનુકૂળ હાથ ધારણ કરશે; પછી અંગસ્થિતિ બદલાતી શો. કોઈ એ શરીરની વચ્ચેથી જાણે ફટકો માર્યો હોયની તેમ પ્રથમ નિત્ય ને પછી 'ટણ્ણ ઢીલાં થઈ તળ (Base) નખણું' ને સાંકડું બનશે. એમ થતે કેક, પેટ, પડખાં અને ખભા અનુક્રમે ઢીલા તથા ઢળતા થશે. પછી હસ્તની વારી આવશે અને હેવટ મનને તર્તમાન તથા ભાવી સ્થિતિનું ખરું જ્ઞાન આવતે સ્વરનળી તથા મુખ ગતિમાં સ્થાવી, એક દેનાદ ચિચિયારી પાડી તેણી જમીન પર પછડાપ પડશે-કદાચ બેથાકુ ચે થશે. આ અભિનય એક જ ઝપાટે ન જ બને; ક્રમશઃ જ થવા પામે તો જ તે સચોટ અને અમર-જારક થઈ પડે.

ધણું ખરું ક્રમશઃ અંગવિક્ષેપ જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ ભૂમિ ધીમે ધીમે ઉગતી પીલતી હેવટ ફાટી નીકળે છે ત્યારે ત્યારે જ થવા પામે છે. દ્રષ્ટાંત લેએ દિલગીરી, ખુશાલી પેવી ભૂમિઓ કાંઈક એક જ ઝપાટે ઉગતી વધતી નથી. એમનો આરંભ થઈ અંત આવતાં સુધીમાં થોડાક સમય વચ્ચે વહી જાય છે, એટલે જેમ આ ભૂમિઓ ઝપાટાબંધ રહત થતી નથી તેમ એને લગતો અભિનય પણ એક સાથે સપાટાબંધ થઈ શકે જ નહીં. એ તો એના ઉગવાના પ્રકાર પ્રમાણે ક્રમશઃ જ જાહેર થતો જાય

પણ, અત્રે એક ધણો જ અગત્યનો ખુલાસો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે: અલબત્ત 'પર્યુક્ત રજૂ કરેલો એ જાતનો અભિનય ગંભીરતા પૂર્વક રજૂ કરવાનો હોય ત્યાં જ આવે ક્રમશઃ અંગવિક્ષેપ કરવો વાજબી ગણાય. પરંતુ, જ્યાં હુસ્ત્ય પ્રધાન, ખેલ, ચાલી-હો, હોય કે પ્રહસન ચાલતું હોય ત્યાં અને ત્યારે, ઉપરના જેવો જ પ્રસંગ ભજવી પતાવવો હોય તોયે ક્રમશઃ અંગવિક્ષેપ ત્યાં અસ્થાને જ થઈ પડે. ત્યારે તો માઠી ખબર સાંભળતે જ પાત્રે પહેલેથી જ-“ ઓ-ઓ-ઓ ”ની ચીસ પાડી એક સામટા અંગવિક્ષેપો રી નાખવાં ધટે તો જ તે હુસ્ત્ય-ઉત્પાદક નીવડી શકે.

આ સિવાયના અન્ય એવા પ્રસંગોએ તો ક્રમશઃનો જ નિયમ અમલમાં આણવો ધટે.

અંગવિક્ષેપ-રેખા.

જેનાથી અંગવિક્ષેપ થાય છે તે રેખાઓ એ હોય છે.

૧. સીધી ૨. વક્ર

સીધી રેખાઓ નિશ્ચયાત્મક એટલાઓ કરતી વેળાએ; શબ્દ પર ભાર મૂકીને ઉચ્ચા-ણ થતે અને ઉમ ધૂનો દાખવતી વેળાએ વપરાય છે.

વક્ર રેખાઓ ન્યારે ઊર્મિઓ રસાત્મક, મૈદ્યદર્શક તથા નિર્મળ અને મીઠી હોય ત્યારે ઉપયોગમાં આવે છે

સાધારણે, સીધી રેખાઓ મૈદ્યની દ્રષ્ટિએ કઠગી દીસે છે. માટે એનો ઉપયોગ બાર, બેશ, શક્તિ, દ્રઢ હાર નકાર દાખવતા પ્રસંગો સિવાય અન્ય સમયે કદી પણ ન કરવો

એથી ઉપર આનદી, હલેરી, પ્રેમાળ, ખુશનુમા લાગણીઓ જાહેર કરે વક્રરેખામય ગતિઓની જ અગત્ય રહે છે. સીધી રેખાવાળી પ્રત્યેક ચેષ્ટા નિર્ણયાત્મક જ થતી નેહાંએ એવી દરેક ચેષ્ટા ત્રણ ભાગે વહેચાઈ જાય છે ૧. તૈયારી ૨. વળાંક ૩. વળાંકમણી

દ્રષ્ટાંત લેએ, પાત્ર ભજવનાર વ્યક્તિ ન્યારે આમ બોલી ઉઠે “અમ-નહો, તારી માગણું મને સાવ નાકલુલ છે” ત્યારે થતી ચેષ્ટા ત્રણ પ્રકારનું હલન (Movement) ધારણ કરે છે ‘અમ-નહો-તારી માગણું મને સાવ ના કલુલ છે’ એ વાક્ય બોલવા પહેલાં બોલનારનો જમણો હસ્ત એના જમણા પગને પડખે નીચે લગાતો પડેનો હોય છે ત્યારે પ્રથમ ઉચ્ચાઈને એ તેના શરીરની આગતી બાજુએ ડાબા ખભા લગી આવી લાગે છે તેટલી પહેલી હલનને “તૈયારી” (Preparation) કરીને કહેવામાં આવે છે ત્યારે “સાવ ના કલુલ છે” એટલું બોલતાં સુધીમાં હસના આગવી બાજુએથી ઝપાટાનું પાછો પડખેથી જમણો દિશાએ જોડેલો લખાઈ શકાય તેટલો આડો જાય છે, એટલી બીજી હલનને “બજામણી” (Execution) કરીને કહે છે. હવે પાત્રે જે કાર્ય કહેવા માગે હવું તે તો પૂરું થયું-નિર્ણય જાહેર થઈ ચૂક્યો. હવે, જમણે પડખે સીધી લીટીમાં લગા એલો હાથ કાઢી ચાલુ ને ચાલુ તો ત્યાં સ્થિત થઈને રહે જ નહીં જો રહે તો તે કદાં લાગે માટે હસ્ત જમણી બાજુએ લખાએલો આડો પણ સીધી રેખામાં પગની સાથળ આગ આવીને પડખામાં પાછો નીચે સ્થિત થાય છે એ ત્રીજી હલનને “વળાંકમણી” (Return) કરીને કહે છે

અંગવિક્ષેપ-પ્રદેશ

અંગવિક્ષેપના પ્રદેશ ત્રણ છે ૧ ઉચ્ચ પ્રદેશ ૨ મધ્ય પ્રદેશ ૩. તળી પ્રદેશ
૧. ઉચ્ચ પ્રદેશ: રકથ યાને ખભાથી ઉપર જતો ભાગ સૂચવે છે એ કંકપ અને ભાવનાનું ભુવન છે. પ્રેમ, પવિત્રાર્થ, ત્યાગ, તેજસ્વિતા, આનંદ આદિ જે જે કે આપણને દિવ્યતા આપે છે અને ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જાય છે, તેવી ભાવનાઓને બજામણી અંગવિક્ષેપ ઉચ્ચ પ્રદેશના ગણાઈ ચેષ્ટાઓ ઉચે જતી ગતિમાં થતી થતે.

ઉચે જતી ગતિવાળી ચેષ્ટાઓ રકથ રેખાથી પણ ઉપર જાય છે દ્રષ્ટાંત લે “હે પ્રભુ! ધર ત્યાગ” છુ. કુટ્ટ પતિને છોડી જાઉં છુ બાળકના હિત અર્થે એને જ ન રાખું છુ તો હવે તું જ એને જાળવજે.” એ ત્યાગ તથા સ્વનોગ સૂચક ઉદ્ગાર કાઢતે માતાના હસ્ત ખભાથી ઉપર ઉપલી દિશાએ જ જશે

૨ મધ્ય પ્રદેશ એ કેન્દ્ર ખભા લગીનો જ ભાગ દાખવે છે. એ ત્રિચાંત્ર ભુવન છે. એ પ્રદેશની ચેષ્ટાઓ આડી (Horizontal) નીટીમાં વહે છે, નીતિને પ્રવિચાર, ક્ષાન્તિ, સાદાર્થ, અનાવેશક વાણી તથા પોતાની સાથે વહેવારમાં આવતી સમાદર્શક વસ્તુઓ વિષે બોલી બતાવતે, અંગવિક્ષેપ મધ્યપ્રદેશના લેખાઈ ચેષ્ટાઓ મધ્ય આડી ગતિમાં થતી થતે.

મધ્ય યાને આડી ગતિવાળી ચેષ્ટાઓ રક્ક વરેખાની સમાન્તરે આવી અટકશે. દ્રષ્ટાંત લેખે પુરુષ પાત્ર, પાસે ઉભેલી સ્ત્રી પાત્ર સાથની પોતાની સમાનતા દર્શાવતે જો તેને આમ કહે કે “ મણી ! યાદ છે ? બચપણમાં તું અને હું કેવાં એક સાથે રમતાં હતા ! ” તો “ યાદ છે ? ” એમ પૂછતે પ્રથમ તો પુરુષનો જન્મજો હાથ પાંખેથી ખભાની સમાન્તરે જન્મણી દિશામાં દૂર દૂરતું સ્થળ બતાવતો લંબાશે, અને પછી પુરુષના જન્મે હરતો તેના શરીરની આગલી બાજુએ ખભાની સમાન્તરે લંબાતા આવી અટકશે અને તે વેળાએ એ બોલતો હશે “ તું અને હું કેવા એક સાથે રમતા હતા ! ”

૩ તળ પ્રદેશઃ એ ખભાથી નીચે ઉતરતો ભાગ છે એ નિર્ણયતાનું ભુવન છે. અત્રે ચેષ્ટાઓ ખભાથી નીચે ઉતરતી દિશામાં થાય છે ! અધમતા, નીચતા, માનભંગતા, વિનાશતા, પાશવતા, ક્રુદ્ધતા, નિર્દયતા અને પોતાની સાથે વહેવારમાં આવતી દરેક દુષ્ટ અને ઉતરતી વસ્તુઓ માટે નિર્ણયતાપૂર્વક બોલી બતાવતે, અંગવિક્ષેપ તળપ્રદેશના લેખાર્થ ચેષ્ટાઓ નીચે ઉતરતી ગતિમાં થવી ધટે.

નીચે જતી ગતિવાળી ચેષ્ટાઓ રક્ક ધરેખાથી હેઠે ઉતરે છે. દ્રષ્ટાંત લેખે પાત્ર બજવતી વ્યક્તિ પોતાની અધમતા નક્કીપણે જ્યારે આમ વર્ણવે કે “ અરે ! મારા જેવો અધમ બીજો કોણ હશે ! હું વિશ્વાસઘાતી હગ થયો, ચોર પશુ થયો, ધાતક ખૂની થયો. પ્રિયા બોઈ, પૈસો ખોયો અને આખરે બોઈ. ખચિત મારા જેવો ક્રુદ્ધ કાળજી બીજો કોઈ જ ન હશે ! ” ઇત્યાદિ, ત્યારે તેની પ્રત્યેક ચેષ્ટા વેળાએ તેના હાથ રક્ક ધરેખાથી નીચે ઉતરતી દિશા બાણી વળશે.

અંગવિક્ષેપનું ધર્મકાર્ય

રગભૂમિ ઉપર અંગવિક્ષેપનું ધર્મકાર્ય આગમનથી ખમર આપનાર એક દૂતના જેવું તથા પ્રકાશ કેન્દ્રનાર દીપકના જેવું છે. આખના એક ઇશારા કે ચમકારાથી, ઝોખના એક વળાક કે ફડફડાતથી, મસ્તકની એક મરોડ કે અક્કડથી, હસ્તના એક ઝોક કે ઝટકાથી અથવા અન્ય અવયવો વડે ગતિઓ પ્રદર્શિત કરવાથી થતી ચેષ્ટાઓ, ક્રિયાઓ તથા પ્રેક્ષકોના મનને, પાત્રમુખે હવે શું બોલશે તે માટે આગમનથી તૈયાર કરી રાખે છે.

અંગવિક્ષેપનું આવું ધર્મકાર્ય ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. કોઈ વેળાએ અંગવિક્ષેપ બોલતા શબ્દની આગળ દોડે છે—કોઈ વાર તે શબ્દોચ્ચારની સાથે ચાલે છે અને કોઈવાર તે વાક્ય બોલાઈ રહ્યા બાદ તેની પાછળ દોડે છે.

હવે કયાને ક્યારે અંગવિક્ષેપ વાણીની આગળ પાછળ કે તેની સાથે ચલાવીને કરવા તેનો નિર્ણય, તે અંગવિક્ષેપની પછવાડે કેવો વિચારપ્રકાર રહેલો છે તેના ઉપર અવલંબે છે. એ વિષેની સમજ આગળ આપણે ત્રણ દૃષ્ટાંત સહિત વાચી આવ્યા એટલે હવે વિશેષ કાર્ષ્ણ્ય લખવાનું રહેતું નથી પરંતુ આ એક સામાન્ય નિયમ જણાવવા જેવો છે કે વિચાર પ્રમાણે જ ચેષ્ટાઓ વાણી સાથે ત્રણમાની એક કોઈ પશુ રીતે વર્તે, અને જ્યારે જ્યારે વાણી ધીમી હોય ત્યારે ક્રિયા પશુ ધીમી હોય, જ્યારે વાણી વેગ ધરે ત્યારે ક્રિયા ઝડપી બને, અને જ્યારે વાણી પરાકાષ્ટાએ પહોંચે ત્યારે ક્રિયા પશુ પરાકાષ્ટા દર્શક બને.

જમણા તથા ડાબો હાથ ક્યારે ક્યારે વાપરવો.

ડાબી બાજુએથી થતી ક્રિયા ડાબા હાથ વડેજ કરવી. દ્રષ્ટાંત લેએ ડાબી બાજુએ નાણાંની ભરેલી થેલી પડી હોય અને તે ઉચ્ચક્રીને સામેના પાત્રને આપતી હોય તો તે વેળાએ જમણા હાથને ચક્રાવે આપીને ડાબી બાજુએ લઈ આવવો એટલે અભિનયની શોભાને મારી જ નાખે, એ વેળાએ ડાબે હાથેજ થેલી ઉચ્ચક્રી ને સુતરજ તેને જમણા હાથમાં લઇ પછી પેલાં પાત્રને આપવી.

સલામ કરતી વેળાએ, હસ્ત મેળાપ વેળાએ અને સમ લેવા ટાળે જમણા હસ્ત વાપરવો.

જ્યારે અભિનય કાળે, એક હાથથી પહોંચી ન વળાય એટલું બડોળું ક્રિયાક્ષેત્ર હોય ત્યારે, અથવા શારીરિક બળ તેમજ માનસિક ભાર કે ભોળા દર્શાવવાં હોય ત્યારે, અને કોઈ પણ ઊર્મિ કે રિયલિ બંને હસ્તો વડે જ દાખવવાની હોય ત્યારે એ હાથનો સામટો ઉપયોગ કરવો.

વાણી અને હસ્ત

જ્યારે વાતચીત સાધારણ ચાલતી હોય ત્યારે, સાદી શાન્ત ચેટાઓ કરવી હોય ત્યારે અભિનયનું ક્રિયાક્ષેત્ર મર્યાદિત હોઈ હસ્તનો ઉપાડ કાંડા આગળથી થવો ધટે, દ્રષ્ટાંત લેએ “મરવા ઘો એ વાતને એમાં કાંઈ સાર નહીં” એવી ઠંડી નિરાશાથી વાણી બોલાઈ રહી હોય ત્યારે અને એવા મળતા આવતા અન્ય પ્રસંગોએ કાંડા આગળથી હસ્ત વિસ્થેપ થવા ધટે.

જ્યારે ઉદાસિત વાતચીત ચાલી રહી હોય ત્યારે ક્રિયાક્ષેત્ર જરાક વિસ્તાર થએલું હોઈ હસ્તગતિ કોણી આગળથી ચર થવી ધટે.

જ્યારે પાત્ર પ્રવચન કે ભાષણ ચલાવી રહ્યું હોય ચરાતન દાખવી રહ્યું હોય અથવા ગંભીર, ભગ્ન, કઠુણ એવા લક્ષણ પ્રકાર વ્યક્ત કરી રહ્યું હોય ત્યારે ક્રિયાક્ષેત્ર વિશેષ વિસ્તૃત બનેલું હોઈ હસ્તગતિ ખસાં આગળથી ઉપડતી બેઈએ.

પાયસ્થિતિ

અભિનય કાળે પાયસ્થિતિના નવ મુખ્ય પ્રકારો હોય છે:—

૧ પ્રથમ ઉત્કેરાટ, પ્રખર ઉત્કર્ષ અને ફાટી નીકળે એવી હાથની બન્ની ઊર્મિઓ વ્યક્ત કરતી વેળાએ, એક પગ આગળ ને એક પગ પાછળ એમ બંને પગ એકેકથી વેગલા રાખી બિભા રહેા. ભાર આગલા પગ ઉપર આવે. એ આગલા પગનું ઘૂંટણ વાળેલું અને પાછલા પગનું સીધું રાખેા. એ પાછલા પગની એડો ઉચ્ચક્રીએલી રાખેા અને ચરણપિંડી (Ball of the foot) ભૂમીને અડકેલી રાખેા.

૨ ઠરાવ, જોશ, હોંસ અને એવી સર્વે ઉત્કટ ઊર્મિઓ જાહેર કરતે પાય એકેકથી વેગલા, એક આગળ ને એક પાછળ રાખેા. આગલા પગ ઉપર ભાર આપી ઘૂંટણ સીધું રાખેા. પાછલા પગનું ઘૂંટણ વાળેલું રાખેા. એની એડી ઉચ્ચક્રી અને ચરણપિંડી ભૂમિ પર અડકેલી રાખેા.

૩ પાય એકેકથી સહેજ આગળ પાછળ. ડાબો પગ સીધી લીટીમાં, જમણા પગનું ઘૂંટણ વળેલું, જમણા પગની એડી, ઉચ્ચક્રીએલી, એની ચરણપિંડી જમીનને લાગેલી,

બન્ને પગની એડી એકેકથી જરાક આગળ પાછળ જતી, એવી પાયરિયતિ સૌમ્ય, શાન્ત, નિર્વિકારી રિયતિ સૂચવે છે. પણ એ પાયરિયતિ એ લગાર થે સકુચિત અને છે તો તે નૈસર્ગિકતા ગુમાવી બેસે છે.

૪ બન્ને પગ એકેકથી વેગલા પણ સીધા, બન્ને ઘૂંટણ પણ સીધા પણ ઢીલાં, ડોક નીચે નમેલી, હસ્ત નિતમ પાછળ જઈ તેના આગળા એકેકને અડેલા એ અયોગ્યસતા, મુઝવણ સંકટપ વિકટપ એવી વૃત્તિઓ સૂચવે છે

૫ બન્ને પાય અને ચરણ એકેકથી જોડાએલાં ઘૂંટણ ઢીલાં ને જરિકજ આગળ પડેલાં એ રિયતિ તાણેદારી, નબળાઈ, લાચારી, દાસવૃત્તિ અને માનમ' દાખવે છે.

૬ બન્ને પગ એકેકથી છેટા પડી ગએલા, ઘૂંટણ ઢીલા એ માનસિક' થાક, શારીરિક નિર્બળતા, છકટાઈ ને ઉન્માદ દાખવે છે.

૭ પગ જરાક જ આગળ પાછળ, આગલા પગનું ઘૂંટણ ઢીલુ, પાછલો પગ સીધો, બન્ને ચરણ સહેજ આગળપાછળ પણ એકેકને સ્પર્શ કરી રહેલાં એ વિચાર નિમગ્નતા મનન અને સ્વઅંકુશ દાખવે છે. એ વિચારક, અભ્યાસી, અને સંસ્કારી વ્યક્તિની પાયરિયતિ છે.

૮ પગ આગળપાછળ, પાછલો પાય મક્કમ, બન્ને ઘૂંટણ સીધાં એ 'દુશ્મનાવટ, આબંહાન, અવગણના, પડકાર, સ્વહુક્કપ્રાતપાદન દર્શાવે છે.

૯ બન્ને પગ સીધાં પણ જરાક બાજુએ ઢળેલા, ઢીલા, એ નિરાશ, બેદ, શોક, વિપાદ, ઉદ્વેગ, બતાવે છે

ચાલવાના પ્રકાર

હર્ષ, આશા, ઉત્સાહ, ઉદ્દાસ વેળાએ ચાલતા, કદમ યાને ડગલા ઝડપી તથા ઉછળતાં હોય છે

વૃથાભિમાન, લજ્જાદમ, અકડાઈ, નાચી નાચી ચાલવું, એ વેળાએ પગલા ઠમકદાર, લચકાતાં તથા લટકપધ હોય છે.

છૂપી ચાલહાલ, ચોરટાઈ અને દગામાજીતી ચાલનના કદમ ગુપ્તપ સરકી જતાં હોય છે.

મદ્યુદ્ધિ, અશક્તિ, અનુસાહ, સુસ્તી, બેદરકારી પ્રમગોની ચાલ વેળાએ પગલાં ધીમાં ઢીલાં અને એકેકમાં ભેરવાઈ જતાં હોય એવા હોય છે.

વહેમ, શક, નારાજ, કટાણો, અભાવ અને છાકટ દશાની ચાલનના ડગલા ડોલતી કે લચડતી ઢમતાં હોય છે

વીરતા, બેશ, દમામ, સ્વસ્થતા એનાં કદમ મક્કમ અને ઝડપી હોય છે.

ગૌરવ, પ્રતાપ, મોટાઈ, આડમ્બર, એ પ્રસંગોની ચાલના 'ડગલાં ધીમાં, લગાર બારબોજથી પડતાં મક્કમ હોય છે.

અક્કડતાથી પડતાં પગલાં રંગલાપણુ કે લોવાપણુ દાખવે છે

મનુન, ઉન્માદ, પ્રચંડક્રોધ એ વેળાની ચાલના પગલા ગબડી જતાં ધસમસતાં હોય છે.

મુખ્ય હસ્તસ્થિતિ

૧. હસ્ત લંબાવેલો ચતો, હથેલી ખુદ્દી [એટલે કે એનો ખાડાવાંજો ભાગ ઉપર] આંગળીઓ અતિ અક્કડ પશુ નહીં અને ધણી વાળેલી પશુ નહીં, અંગૂઠા પાસેની આંગળી [તર્જની] લગભગ સીધી: એ દાંધ વિચારો આપી રહ્યા હોઈએ એવી દબ દાખવે છે, એ વડે પ્રમાણિકતા અને સાદુદિલી જણાવાય છે દાખની ચતી સ્થિતિ કથનકારી, લહેરી, નૈસર્ગિક, અનુભાદન દર્શાવતી વૃત્તિ વેળાએ થવા પામે છે.
૨. દાખની સ્થિતિ ઉપરના જેવી જ પશુ હથેલી નીચલી બાજુએ વળેલી એ નિષેધ, ધ્વંસકાર, વિનાશ, ગ્લાનિ, ઉત્સાહભંગ, અશક્તિ તેમજ અભાવ, ધિક્કાર એવી સ્થિતિ કહી આપે છે.
૩. તર્જની લંબાવેલી, ખીજ આંગળીઓ મજબુત વાળીને દર્શાવેલી, હસ્ત ઉંધો પડેલો એ ખાસપણું દાખવે છે. ભાર મૂકીને કહેવું કે બતાવવું જણાવે છે, લક્ષ્ય ખેંચે છે અને ચેતવણી આપે છે, ધમકા કપકો આદિ દાખવે છે.
૪. હસ્ત મજબુત મુઠ્ઠો વાળેલો, અંગુઠો આંગળીઓ સાથે મક્કમ દર્શાવેલો, એ સંપૂર્ણ વજનદારી, તમામ દ્રઢતા, જીવ પર આવી જઈ કરેલો ઠરાવ, પ્રખર અનુન, પ્રયત્ન કોષ દર્શાવે છે.
૫. હાથ, ધારતી, કંટાળો, ત્રાસ, અરૂચિ, તિરસ્કાર અને સંકળી નાખુશસ્થિતિઓ પ્રસંગ આંગળીઓ એકેકથી છૂટી છૂટી હોવી ધટે.
૬. વહાલ, સહાનુભૂતિ અને સર્વે માયાળુ લાગણીઓ દાખવતે આંગળીઓ પાસે પારં જોડાઈ જવી જોઈએ છે.
૭. અભાવ, તિરસ્કાર એવી એવી ધૂન વખતે આંગળીઓ જડ અને અક્કડ હોઈ જોઈએ છે.
૮. નિરાશા, નમસ્ત મૂકવું, તાબેદારી, નરમાશ એવા પ્રસંગે આંગળીઓ ટીકી હોવી જોઈએ છે.
૯. બેઠક ઉરકરાટ વેળાએ આંગળીઓ ખેંચાઈ તથાઈ જતી વક્ર બની ગએલ હોવી જોઈએ.
૧૦. વેર, અને ધિક્કારની ધૂન જાગી હોય ત્યારે હસ્તસ્થિતિ કોઈ પર પ્રહાર કરવાનું હોય તેવી થતી ધટે.
૧૧. સર્વે પ્રકુલિત, ઉલ્લાસિત અને તંદુરસ્ત ધૂન વેળાએ અંગુઠો વધતોઓછો ગતિ માન હોવી ધટે.
૧૨. ટીલો અંગુઠો શારીરિક સ્થિતિની કચાશ, બેદરકારી, અભાવ, અપ્રિયતા, મંદજીવિ અચેતનતા, કહી આપે છે. ઉંધ લેતી વેળાએ, આરામ કરતી વેળાએ અને મરણ પામ્યા છીએ એવો દેખાવ કરતી વખતે અંગુઠો સંપૂર્ણ ટીલો હોવો ધટે.
૧૩. મુખમાંથી “ હા ” નો ઉચ્ચાર નીકળે પરંતુ તેની પાછળ કંઈનાજી હોય, છૂપી હોય તો એણે થતી વેળાએ અંગુઠો જરૂર તર્જનીને જઈ આડશે.
૧૪. સ્વપ્નચાથી નહીં પશુ છૂટકા નથી એ પ્રસંગની “ હા ” વેળાએ અંગુઠો જઈ અંદર સંકાવાશે

૧૫. પરંતુ 'હા' ખરેખરી હશે, વક્રાદારી તેની પાછળ હશે તો અંગૂઠો પોતાનું ઈમાન દાખવતો બધી આંગળીઓથી માવ જૂદો પડી ગએલો હશે.

૧૬. જ્યારે જ્યારે પણ આંગળીઓ અને અંગૂઠો :અકેકથી વેગલા અને હથેલી ખુલ્લી સપાટ હોય ત્યારે ખુલાલી, તેજસ્વિતા, સુખમય લાગણીઓ, ઉત્સાહ, ઉત્કંઠા, આવકાર સાફદિલી વગેરે સારી ભીમીઓ તેની પાછળ રહેલી હોય જ.

૧૭. એથી ઉલટું જ્યારે આંગળીઓ અને અંગૂઠો નેડાએલી સ્થિતિમાં હથેલીમાં વળેલાં હોય ત્યારે કંડાર્થ, અણગમો, અચેતનાવસ્થા અને મૃત્યુનો દેખાવ સમજાવે.

૧૮. જ્યારે આંગળીઓ અકેકથી વેગલી પરંતુ વાંકીચૂંકી બનેલી હથેળી બણી જતી હોય ત્યારે ભય, ધારતી ઉપસિયું એવી લાગણીઓ પ્રકટે છે.

શીર્ષ સ્થિતિ

૧. શીર્ષ યાને માથું તદ્દન સીધું, ખભાંઓ વચ્ચે સરખી સપાટી પર રહેલું હોય ત્યારે તે જ્ઞાનપૂર્વક બળ, લક્ષ, સ્વમાન અને મજબુત જીવનશક્તિ દર્શાવે છે.

૨. નીચે નમેલું મસ્તક વિચાર નિમગ્નતા, મનન દલકાર્થ, અધમતા, પામરતા, નમનતાઈ, આધીનતા, દીનતા આદિ સૂચવે છે.

૩. ઉચ્ચકાયેલું મસ્તક ખુલાલી, વિજયનંદ, ગર્વ, તોર, અદ્વંકાર, ઉદ્વતાઈ, આવેશ વગેરે કહી આવે છે.

૪. મસ્તક કોણની ભણ્ણિ ઢળેલું વદાલ, દિલસોજ, માયા, મમતા, રનેહ, પ્રેમ, વિશ્વાસ વગેરે દાખવે છે.

૫. શીર્ષ કોણની તરફથી ખેંચી લીધેલું અભાવ, અણગમો, ઈતરાજ, અણુવિશ્વાસ નારાજ, અવકૃપા, વિરોધભાવ, અપ્રીતિ દર્શાવે છે.

૬. માથું આગળ કરેલું અજાયેમી, તથા કોઈ વેળાએ ધમકી દાખવે છે.

૭. માથું પાછળ ખેંચેલું શંકા, વિસ્મયતા, ચિન્તા, ચિંકાર, ક્રોધ, નાખુશ લાગણીઓ, સુગ, અગ્નિ, કંટાળો, કંપારી આદિ જણાવે છે.

૮. માથું નીચે જુલ્લી પડતું શર્મ, માનભંગ, નિરાશા, આશાત્યાગ, શારીરિક મંદતા કે નિર્જાળતા, અનારોગ્યતા, અત્યંત વૃદ્ધાવસ્થા અને મંદબુદ્ધિ બતાવે છે.

૯. માથું એકદમ પાછળ નખાવી દીધેલું ધણી યાક, માનસિક કે સારીરિક વેદના, ઉચાટ પ્રત્યાદિ દર્શાવે છે.

નયન સ્થિતિ

વિચારને પ્રદર્શિત કરનારું સાધન તે નેત્ર યાને આંખ છે. જેમ સ્વરનળી દ્વારા અવાજ ઉપજે છે. તેમ ચેષ્ટાનો જન્મ પહેલો આંખમાંથી જ થવા પામે છે. જેમ વીજળીનો ઝમકારો વાદળ મહોંથી ઉછળી પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે તેમ વિચાર નયનદ્વારા ફેંકાર્થ જીવને યાને આત્માને અસર કરે છે. સ્વરવડે આ કે તે ભાષા બોલી બતાવીએ: કદાચ અપૂર્ણતાથી; પરંતુ આંખ વડે બધા દેશોની બધી પ્રજાઓને જે ઈચ્છીએ તે બરાબર કહી શકીએ. આમ નેત્ર એ સૌથી મોટું મહત્વનું અંગ હોવાથી તેનો સાચો ઉપયોગ રંગભૂમિ ઉપરના અભિનય કાળે ખીલવવો જોઈએ છે.

૧. આંખ વિશાળ ઉઘાડેલી ઉત્સાહ લક્ષણતિ, અપેક્ષા, વજી, વાટ જોવી બતાવે છે.

૨. વિશેષ વિશાળ બનાવેલી નવાઈ, દુઃખ મુચ્ચે છે.
૩. અત્યંત વિશાળ બનાવેલી આશ્ચર્યચકિત રિયતિ : પરમાર્તદ કે ગાંડપણ દાખવે છે.
૪. નેત્ર લગાર સંકેતોઆએલાં-પાંપણ નીચે ઢગોલાં-ખેદરહારી અવસ્થા, અનુભૂત અનુભૂતતા, દર્શાવે છે.
૫. આંખ સુચી બનાવેલી હુઆઈ, પક્ષાઈ, ચાલાઈ, વેરભાવ, ચોક્કમાઈથી કાઈના દિલની વાત જણી કે તપાસી સેવાની રિયતિ જાહેર કરે છે.
૬. આંખો ખંચ રહેવી બેશુદ્ધિ, નિદ્રા, ખેદદ યાક અને મૃત્યુ દર્શાવે છે.
૭. આંખ સાધારણ ખુલ્લી અને સીધું માંમે જોતી- શાંતપ્રકૃતિ, સ્વવિશ્વાસ અને જોની સાથે વાત કરે છે તે માણસ માથે સમાન પક્તિએ હોય એવી રિયતિ દાખવે છે.
૮. ઊંચે કીધેલી આંખ પ્રાચીના, આજીજી, આપણાથી ઠાંઈ માતબર અને ચઢીયાદ હોય તેના પર ચતુ ચિન્તન દર્શાવે છે.
૯. નેત્ર નીચે નમાવેલાં: શરમ, લજ્જા, નાનમ, નમ્રતા, ગૌરવત્યાગ, તાબેદારી આ બાવ બતાવે છે.
૧૦. આંખ બામુએ ફેરવી કીધેવી અણગમો, કટાણો, ચિન્તા કહી આપે છે.
૧૧. આંખને ખુણીએધો-શીર્ષ આગળ કરીને જોયું: તે વસ્તુ કે વ્યક્તિ ઉપર ઘ: આકર્ષણ દાખવે છે.
૧૨. આંખને ખુણીએધો-શીર્ષ ફેરવી નાખીને જોયું: તે વસ્તુ કે વ્યક્તિ પ્રતિ વહેમ, શંકા, અવિશ્વાસ અને ઈર્ષ્યા કહી આપે છે.
૧૩. જોતી દેખાય પણ જોતી ન હોય એવી ખાલી આંખ- અધતા, તણીનત બેખ્યાલપણું, બૂવાવો વા ચાદદાસ્ત શુભાવી બેઠેલી સાવ વિસ્મૃતિ દાખવે છે.
૧૪. ફાડેલી આંખે ટગર ટગર જોઈ રહેયું: ખાસ્તી, ડર, ભયભીનતા બતાવે છે. આ આખોની સર્વે ચેષ્ટાઓ બરાબર થવાનો બધો આધાર તે વેળાએ થતી જોઈ અનુકૂળ શીર્ષ રિયતિ ઉપર રહેલો છે, એટલો વાત અભિનેતા કે અભિનેત્રીએ ખાસ ધરાખવી ઘટે.

વદન રિયતિ

એમા ચહેરા વડે દેખાવતી ચેષ્ટાઓ આવી જાય છે. ચહેરા વડે થતી ચેષ્ટાં કરતે લલાટ, ભવા નસકોરાં, મ્હો અને જોષ, કપોલ અને હડપચી વધરાય છે.

લલાટ

૧. લલાટ પર પડતી આડી ઠરચડીઓ નવાઈ કે આશ્ચર્ય બતાવે છે.
૨. લલાટ ઉંચે ચઢેલુ શુચ્યવણ, ગભરાટ, ક્રોધ, ધિક્કાર દાખવે છે.

ભવાં અને પાંપણ

- ૧ અભ્યેખી અને વિસ્મયતા વેળાએ ભવાં અને ઉપલાં પાંપણ એક સરખી લીટી ઉપર આવે છે.
- ૨ ખાસ્તી તથા ડર સમયે ઉપલાં પાંપણ ઉચકાય છે. ભવાં નીચે થાય છે.
- ૩ સામનો કરતી વેળાએ, ક્રોધ ટાણે અને વેદના સહેતી વખતે ભવાં સંકેતાર્થ જાય
- ૪ નિર્જાતા, દિલગીરી, ખેદરહારી અને પશ્ચાતાપ વેળાએ ભવાં નીચે નમે છે

નસકોરાં

૧. ત્રાસ, ભય એવી વેળાએ નસકોરા ઉપસે છે પડેળા થાય છે
૨. અણુગમો, તિરસ્કાર, ક્રોધ એ સમયે નસકોરાં વળી જાય છે

મહાં અને હેઠાં

- ૧ મહાં થોડુંક ખુલેલું મદ જુદિ, અભયેખી, નવાઈ દાખવે છે
- ૨ હેઠાંનાં ખૂણિયા ઉપર ગયેતા સતોષ, આનંદ, હર્ષ મોજ બતાવે છે.
- ૩ હેઠાંનાં ખૂણિયાં નીચે ગયેનાં ખેદ, શોક, બચા, વેદના કહી આપે છે
- ૪ હેઠાં ચપ્પટ ખીડેલા દ્રઢતા, ઠરાવ, મક્કમતા, હઠ, આગ્રહ દર્શાવે છે.
૫. હેઠાં ગોળ બનાવી ઉપર ચઢાવેલા, અસતોષ, હમણા રડી પડશે એવો દેખાવ રજૂ કરે છે
- ૬ હેઠાં ગોળ બનાવી પૃચ્છકાર દર્શક આગળ કીધેના પ્રેમભાવ થવા સુખમન લેવાની મરજી દર્શાવે છે
- ૭ પૃચ્છકાર, ધમકી, ચેતરણી, અદકાર ડોળ અને ધિક્કાર વેળાએ ઉપલો ઓળ ઉચે ચઢે છે
- ૮ શારીરિક નિર્મળતા, માનસિક નબળાઈ અને ગાડપણ સમયે નીચલો ઓળ નીચે નમતો ખૂલે છે
- ૯ નીચનો ઓળ લાખો આગળ પડતો બતાવેલો, અશિષ્ટતા, અસભ્યતા, આપે સ્વાર્થ અને નીચતા કહી આપે છે
- ૧૦ નીચલો હેઠાં પાછળ ખેચાયેલો છાલકો, નવલો તથા અચોક્કસ સ્વભાવ જણાવે છે

કપોલ

- ૧ ખુશાલી, હર્ષ અને સંતોષ દાખવતે કપોલ યાને ગાલ ખીલે છે
- ૨ દિલગીરી, શોક, વેદના, અને પશ્ચાતાપ સમયે ગાન દનાઈ જાય છે સકોચાય છે.

હડપચી

- ૧ દ્રઢતા, અધાઈ, આતુરતા, ખણખોઈ એ ભાવો જાહેર કરતે હડપચી યાને ઘસુ આગળ પડે છે
- ૨ મૂર્ખતા ખીકણપણું, અચોક્કસતા એ વેળાએ હડપચી પાછળ ખેચાય છે અને મુખસ્થિતિઓ કિંવા વદનચેષ્ટાઓ પૂરી થાય છે

રક્તચિન્હ

- ૧ ઉશ્કરાટવાળી અસરોને લઈને ખભા ઉચે ચઢે છે આનંદ થવે ખભા જરાક ઉપર ચઢે છે
- ૨ ભય અને ધારતી એવા પ્રસંગે એ, બને એટલા ઉપર ચઢી જાય છે અને શીર્ષ એ ખભાં વચ્ચે ડૂબી જાય છે
- ૩ શોક, ખેદ, વેદના શર્મ અને પશ્ચાતાપ સમયે રક્તચિન્હ ઝૂમી પડે છે
- ૪ ધિક્કાર, ક્રોધ, અને સામનો કરતી વખતે તે પાછળ હઠે છે.
- ૫ લાચારી, નમતું મૂકવું, તામેદારી એવી ધૂન વેળાએ ખભા બહુ ઘીમેથી ઉચે ચઢે છે

૬. અમદનશીલતા, તિરસ્કાર વગેરે સખત વિરૂદ્ધતા દાખવતી વેળાએ ખભા અતિ ઝડપથી ઉઠે ચડે છે.

વક્ષસ્થિતિ

૧. ગર્વ, હિમ્મત, આત્મશ્રદ્ધા, હર્ષ, અને સર્વે ખુશનુમા તથા તેજસ્વી ધૂન વેળાએ વક્ષ યાને છાતી ઉપસે છે—વિસ્તૃત બને છે.
૨. ખેદ, શોક, શર્મ, વિલાપ, દાસત્વભાવ તથા શારીરિક નબળાઈ આદિ સમયે છાતી ખેસી નમ્ય છે—સંકુચિત બને છે.

ધડસ્થિતિ

૧. સ્વરક્ષણ, અહંભાવ, ઉદ્ધતાઈ અને એવા મળતા આવતા ભાવો દેખાડતી વેળાએ ધડ પાછળ નમ્ય છે.
૨. આતુરતા, આશા, હુમ્મ્યાઈ, ખંધાઈ અને એવા મળતા આવતા ભાવો દાખવતે ધડ આગળ પડે છે.
૩. ગભરાટ, મુઝવણ, અચોક્કસતા, કયાશ અને નખરાંબાજી વેળાએ ધડ ચક્રગતિ ધારણ કરે છે.
૪. નિરાશા, બચા, સંતાપ અને ચિત્તભ્રમ સમયે ધડ એક પડખેથી બીજે પડખે દાલી રહે છે.
૫. શ્રદ્ધા, હિમ્મત, તાકાત વગેરે એવા પ્રસંગે ધડ સીધું ટટાર હોય છે.
૬. દમાવી રાખેલો જ્વેશ, ક્રોધ, અને ઉચ્ચ ઊર્મિઓ દાખવતે ધડ જડતા ધારણ કરે છે.
૭. દિલગીરી, તાબેદારી અને સર્વે નિઃકૃષ્ટ ધૂન વેળાએ ધડ ઢીલું પડે છે.

સ્ત્રીના : ન્યાં સુધી ભુદ્ધિ ટેકા આપે નહીં ત્યાં લગી ધડની કોઈ પણ દિલચાલ નકામી કરવી નહીં. બાકુલ, અસ્થિર અને અર્થ વિનાની દિલચાલ ત્યાગવી.

નિતબ્ધસ્થિતિ

૧. દંભ, શેખી, દમામ, ખડાઈ, અહંભાવ અને ગર્વ વેળાએ નિતબ્ધનો ઉકાવ કરવો.
૨. વિનય, અદબ, દીનતા, બીકણપણું, બીરતા, એવા પ્રસંગે નિતબ્ધ સંકોચી લેવાં.

કૂર્પર [કોણી] સ્થિતિ

૧. સંકોચવૃત્તિ, અધમતા, આદિ એવે સમયે કોણી શરીરની પાસે રાખવી.
૨. સ્વસ્થતા, શાંતવૃત્તિ, નમ્રતા, મર્પાદા, વિનય, એવી વેળાએ કોણી શરીરથી લગાર દૂર રાખવી.
૩. ચપળતા, ચાલાકી તેમ જ કરુણા, કામળતા, અનુકંપા, એવે પ્રસંગે કોણી શરીરથી ધણે દૂર રાખવી, પરંતુ તે વેળાએ કોણીને ઉઠે ન ચઢાવવી.

ગૂંટણસ્થિતિ

૧. ગૂંટણની મક્કમતા, બળ તથા તાકાત, બદાદરી અને દ્રઢતા સૂચવે છે.
૨. ગૂંટણનું ઢીલાપણું શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક નિર્બળતા સૂચવે છે.

[નોંધ : જ્યારે સામેના પાત્રને ગૂંટણવાળી નમન કરવું હોય ત્યારે જે પગ ઝેણ બાજુએ આવતો હોય તેને લગગાર પાછળ રાખીને ગૂંટણવાળી નીચે

કરવો, કે જ્યાં પ્રેક્ષક અને પગોની સ્થિતિ જોઈ શકે. પ્રેક્ષક બહુ દેખાતો પગ પાત્ર બાજુના પગને ઢાંકી નાખે એમ ન થવું જોઈએ.]

ચેષ્ટાપ્રકાર

સામાન્યપણે ચેષ્ટાઓ નીચલા ચાર વર્ગમાં વહેંચાઈ જાય છે:—

૧. સંબોધક ચેષ્ટા
૨. નિર્દેશક ચેષ્ટા
૩. નિવેદક ચેષ્ટા
૪. નિશ્ચિત ચેષ્ટા

સંબોધક અભિનય વેળાએ એક અથવા બે હસ્ત સામેના પાત્ર બહુ આગળ લાંબાય છે. હથેલીઓ એકેક સામે ત્રાંસી થવા પામે છે.

નિર્દેશક ચેષ્ટા : દરમિયાન મનુષ્યો વા વસ્તુઓ પ્રત્યે આંગળી ચીંધાય છે. કાંઈ વિચાર જાહેર થાય છે ચા ખુલાસો અપાય અને કાંઈ સવાલ પૂછાય છે.

[નોંધ : એવા મહેા પ્રસંગે તજની અંગુલિ અને અન્ય આંગળીઓ વપરાતે જે દિશા નિર્દેશાતી હોય તે જ દિશામાં નેત્ર પણ સાથે સાથે દોરવાં થટે. લાગતાં વળગતાં પાત્રો ચા વસ્તુઓ બહુ આંખ પહેલી જવી અને ઠરવી જોઈએ-પછી જ અંગુલિઓ, અને તેમને કાંઈ ક્ષી સંબંધાવવું હોય તો તે આંગળી ચીંધ્યા પછી જ. તેની પહેલાં બોલી ન ઉઠવું.]

નિવેદક અભિનય સમયે જમણા હસ્ત આગળ લાંબાય છે-હથેલી ઉપર આવે છે. ડાબો હસ્ત પણ એમ જ વપરાય છે. બંને હાથ સામટા વપરાતે પણ એમ જ આગળ લાંબાય છે.

નિશ્ચિત ચેષ્ટાઓ દરમિયાન જમણા હાથ ત્રાંસી કરતો ઉપરથી નીચે જણે હવાને ફાડી રહ્યો હોય તેવા થવા પામે છે. ડાબો હસ્ત પણ તેમ જ વપરાય છે. ડાબો હથેલી ઉપર જમણી જઈ પડી ચડી જાય છે. જમણા હસ્તની મુઠ્ઠી ઉપરથી નીચે જાય છે. જો જમણા હાથમાં કાંઈ ચોપડી કે કાગળ હોય છે તો તે ડાબી હથેલી પર જઈને અચાપ છે. જે જ આંકડા પાસે હોય છે તો તેના પર જમણી મુઠ્ઠી જોરથી જઈ પડે છે.

વૃત્તિઓ, ભાવો અને ચેષ્ટાઓ

જેવી વૃત્તિ તેવી ચેષ્ટાઓ, વૃત્તિઓ તો પુષ્કળ હોય છે પણ મુખ્ય નીચલી ગણાય છે:—

આરામી વૃત્તિઓ-શસ્કરી વૃત્તિઓ-વિનંતિ દર્શક વૃત્તિઓ-અથા દર્શક વૃત્તિઓ-પ્રાર્થના દર્શક વૃત્તિઓ-પ્રેમાત્મક વૃત્તિઓ-સ્વસ્થ વૃત્તિઓ-ભ્રમ અને ઉત્કેરાટની વૃત્તિઓ-પામર અને અધમ વૃત્તિઓ-આનંદ વૃત્તિઓ-સ્વતંત્રતા દર્શક વૃત્તિઓ-વીરાત્મક તથા આબ્હાન અને પડકાર વૃત્તિઓ-નિરાશા અને શોક વૃત્તિઓ-પસ્તાવાની અને વિશ્વાસી વૃત્તિઓ-નમ્ર, વિનયદર્શક અને શરણાગત વૃત્તિઓ-ઠકા, મસ્કરી, મજાક મસ્તી અને કટાક્ષ વૃત્તિ-અહંકારી, દમામી, દંબી અને અહંભાવી વૃત્તિઓ.

આ વૃત્તિઓ પ્રમાણે થતી ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાઓ મુજબ ક્યારે ક્યારે શરીરનાં ની અવયવો કામે આવે છે તે હવે જોઈએ:—

મસ્તક

શોક અને શર્મ વેળાએ મસ્તક નીચું પડે છે. ગર્વ અને દ્વિભૂત વેળાએ ટટાર બને છે. હઠાર દાખવતે ઉપરથી નીચે હાલે છે, નકાર, નારાજ કે અણુગમે અથવા બમ જણાવતે એક બાજુથી બીજી બાજુએ ઝડપપદ આકું હાલે છે શકા બતાવતે માથું ધૂણે છે.

લોચન

પ્રાર્થના સમયે લોચન ઉંચે ચઢે છે શોક વેળાએ આંખ બીની થાય છે અથવા અશ્રુવંતી બને છે. મમગીનીમા નીચે ઢળે છે. ગુસ્સો કે ક્રોધમાં તપે છે અને આડી બની નજર ચૂકવે છે કે દમ ભરાવતી સામી થાય છે. મનન વેળાએ અંતરબાણી વળતી ઢીલી અને બાહેરની વસ્તુઓ પ્રત્યે અવલોકારી બને છે શંકા, ચિન્તા અને જાંજળ સમયે આમથી તેમ ફર્યા કરે છે.

હસ્ત

સત્તા, સર્વોપરિતા આદિ બતાવતે હસ્ત ઉચ્ચ આગળ પકડતા થાય છે. સ્તુતિ કે વખાણ કરતે હથેળી ખુદતી બાહેર પડતી અને હસ્તો ઉપર જાય છે સહાય થાયતે બન્ને હાથ આગળ પડે-હથેળીઓ એકેકની સામે આવે છે. નૈરાશ્ય અને લાચારી જણાવતે બન્ને હથેળી એકેકથી અથડાય છે શોક વેળાએ હથેલીઓ એકેકથી ધીમે ધસાય છે-ક્રોધ વેળાએ ઝડપપદ ધસાય છે.

૧. વિજય પ્રાપ્તિ વખતે જમણો હસ્ત ઉપર હવામાં ધૂંમે છે.
૨. નમેલા શીર્ષ પર હસ્ત મૂકાવે રજ વા વેદના સૂચવે છે.
૩. શર્મ દાખવતી વખતે હસ્ત નેત્રની આડે આવે છે.
૪. નિત્ય પર પડેલા હસ્ત વિચારવત ઢમ બતાવે છે.
૫. હૃદય ઉપર મૂકાએલો હાથ મિત્રાચારી, વહાલ, પ્રેમ આદિ નાનુક બાવોને વ્યક્ત કરે છે.
૬. વક્ષસ્થળ પર હસ્ત જઈ પડે એ આત્મવિશ્વાસ અને અંતઃકરણની સાક્ષી દર્શાવે છે અથવા ધુમ્મિજા પ્રદર્શિત કરે છે
૭. આશીષ આપતે હસ્તો ઉંચે જાય છે-હથેળીઓ નીચલી બાજુએ આવે છે.
૮. હસ્તમિલન, સત્કાર, આમત્રણ અને મિત્રભાવ દાખવ તે હાથ આગળ પડે છે.

શરીર

૧. શરીર સીધું હોય ત્યારે તે સ્થિર, અશુભ્ધ, અને દ્વિભૂત ધરાવતા મનની સ્થિતિ કહી આપે છે.
૨. પાછળ ઢાળેલું અંગ ગર્વ, અહંકાર આદિ બાવોને વ્યક્ત કરે છે.
૩. આગળ પકડતો દેહ દયા, દિલસોજી, આતુરભાવ, કાળજી તથા નિરાશિમાન સૂચવે છે.
૪. વાકુ વાળેલું શરીર માન તથા પૂજ્ય ભાવ જણાવે છે.
૫. નિસોસ તથા પછડાએલું લાંબુ છટ શરીર સપૂર્ણ અશક્તિ અથવા પૂરેપૂરી માનહાનિ દાખવે છે.

નિમ્ન [Lower] અવયવો

૧. મજ્જુતાપ્તથી ઉભા રહેવું દ્વિભૂત અથવા આત્મહર્ષિવા મમત બતાવે છે.
૨. પડખાં ગૂંટણ પાંચ ચરણ વારે વારે ઢીલે હાલે એ અસ્વસ્થ મન, નિર્બળતા તથા વિચાર બંગતા સૂચવે છે.

૩. હેઠલાં અવયવો ઈચ્છા કે વાસના થવે આગળ પડે છે.
૪. ડર, અભાવ અને ચિન્તા વેળાએ પાછળ જાય છે.
૫. ધાસ્તી અને ભય સમયે ચમકી ઊઠે છે.
૬. સત્તા, પ્રકોપ કે ઝડપ વેળાએ ભૂમિને ઠોકે છે.
૭. આધીનતા, વશતા, આચારપાલન વખતે ગૂંટણીએ પડે છે.

મુખ્ય મુખ્ય નાટકીય ભાવો તેના અભિનય સાથે

મર્યાદશીલતા—શીર્ષ આગળ વળેલું—મુખ સહેજ ખુલેલું—ઉપલાં પાંપણ નીચે ઢળેલા.

શરીર ભાર જમણા પાંચ ઉપર—ડાબે પાંચ ગૂંટણ આગળથી વળેલો—ડાબા પગનો અંગૂઠો અને આંગળીઓ જરાક જમીન સાથે દબાવેલા.

શર્મ—પાંચ ઉપર પ્રમાણે જ, પરંતુ બન્ને ગૂંટણ વળેલાં, વક્ષસ્થળ દબાવેલું અને શીર્ષ છાતી પર ઝૂલતું.

ભારીકે તપાસ—મસ્તક આગળ, આંખ સામેના પાત્ર અથવા વસ્તુ પ્રત્યે એક ચિત્તે તાકેલી.

મનન—ઉચ્ચ વિષયોના ચિંતન વેળાએ નેત્ર ઉચે—અધમ વિષયોના વિગાએ નેત્રો—જોડા વિચાર વેળાએ ભરાં કરચલી પાડેલાં, ઉત્તર વિચારો કરતે શીર્ષ જરાક પાછળ ઢળેલું અધમ વિચારો સમયે મસ્તક નીચે ગએલું. અચોક્કસ વિચારો ચાલતી વેળાએ આંખ એક વસ્તુ ઉપરથી ખીજ વસ્તુને બેખ્યાનપણે જોતી રહે. મનન વેળાએ હસ્ત, વિચારના પ્રકાર પ્રમાણે કોઈવાર કોઈ નજદીકની વસ્તુને અડીને રહે અથવા જરાક ઉપર નીચે ચાલ. વિચાર પ્રવાહ કોઈ કારણે અટકી પડે ત્યારે હસ્ત અને પાંચ એકાએક થંભી જાય.

માનભાવ—સરખે સરખાને માન આપી બોલતી વેળાએ નેત્ર સીધી દિશામાં જાય અને વક્ષાસ તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય. ઉત્તર પકિતના પાત્રોને સમોધતે છાતી વિશેષ આગળ, શીર્ષ ઉચકાવેલું, આંખ દમામપૂર્વક નીચે ઠંભેલી. અઢિયાતી સ્થિતિના માણસો સાથે વાત કરતે, છાતી અંદર ગએલી, મસ્તક અને લોચન નીચે ઢળતાં અને દેહે પોતાની ટટારાવર્યા જરાક ગૂમાવેલી હોય એવી દમ થવા પામે છે. સ્વમાન વ્યક્ત કરતે વક્ષસ બાહર નીકળી આવે—તેની ગેરહાજરી સમયે છાતી દમાઈ ગએલી દેખાય.

મંદબુદ્ધિ અને શારીરિક નિર્બળતા—શીર્ષ નમેલું, નીચલું જડણું ઝૂલી પડેલું, કોણીઓ પડખામાં પેસી ગએલી, કોણીથી આગળી સુધીનો હસ્ત ઢીલો આગળ પડેલો, અંગુલિઓ અંકેકમાં પેરાવાયેલી, છાતી દમાવેલી, ગૂંટણ વળેલાં.

ચૌર કર્મ—વક્ર દેહાવર્યાઃ જાણે દીપડો શિકાર ઉપર દૂંદેકા મારવાને તૈયાર હોય તેમ આંખ ધારેલી વસ્તુ બહુ ચીટકેલી હસ્ત વક્રતા દાખવતા, ગૂંટણ આગળ વળેલાં પરંતુ પાસે પાસે આવી ગએલા.

પૂજ્યતા—મસ્તક જરાક ઉપર કરી નીચે નમાવેલું, આંખ પ્રથમ ઉચે કરી પછી નીચે ઢાળેલી છાતી અંદર, ગૂંટણ વળેલા.

ત્રેમ—કપાળ શાન્ત, ભરાં કમાનદાર બનેલા, મુખ સહેજ ખુલ્લું મનકાતું, આંખ મુદ્દ પથ સીધી પાત્ર બહુ જોતી, હસ્ત હૃદય ઉપર.

વિશ્રામ—(Ease) પાંચ એકકથી ઘણા દૂર—નિતન ઉપર હસ્ત

ધૃષ્ટતા—પગ એકકથી દૂર, નિતન અક્કડ બનાવેલાં, તેના ઉપર હસ્ત પડેલા કોણીઓ આગળ ગએલી, હડપથી ઉંચે ચઢાવેલી.

છાકટાવસ્થા—પાંચ એકકથી દૂર, વદન તથા અવયવો ઢીલાં, ગાય યાને કપોલ કુંગેલા ઉપરી આવેલા મોઢું ખુલ્લું, મસ્તક ઢળેલું, આંખ લગભગ મીચાએલી છાકટો માણસ સાવધ, ગભીર, સ્થિર થવાના પ્રયત્ન કરતો દેખાય

વૃદ્ધાવસ્થા—શીર્ષ નીચે ઢળેલું અને ધ્રુવતું ગૂટણ ઢીલાં નમી પડેલાં, સ્વર નમળો ધ્રુવતો, વાણી દમ ભરાઈ આવતી હોય તેમ ધીમી અને અચકાતી ખંચાતી બાહેર પડે ખંવાઈ—વદન પર લુચ્ચુ હાસ્ય, ઉપર ઉપરથી મીઠા મધ ચર્ષ જવાનો ડાળ, હસ્ત કોણી આગળથી વળેલા-દથેલી આગળ પડેલી અદબપૂર્વક એકકથી જોડાએલી, મસ્તક વારે વારે નમી પડતું, પાંચ ગૂટણ એકકથી જોડાએલાં, એક મિઠાસ અને સ્મિતથી ફસકાઈ જતા

શક—પાત્ર કે વસ્તુથી પોતાનું શીર્ષ ફેરવી નાખેલું—પરતુ આંખ તેના ઉપર ઠેગવી જ રાખેલી

દ્વેષ—શક પ્રમાણે જ-વધારામાં એક કગડાતી હજમા

ધિકાર—નેત્ર પાત્ર કે વસ્તુ પર ઠેરવેલા પરતુ શીર્ષ તેમનાથી ફેરવી નાખેલું દાંત એકકથી ચપ્પટ દબાએલા, એક પાછળ દોડેલા

પ્રકોપ—ચહેરો રાતો ચોળ અથવા મદદાં જેવો ઘોળો શીકા છાતી હાંફતી નસ્કોરાં ફૂલેલાં, દંત કચકચાતા, મુઠીઓ વળેલી, અને ધમધી આપતી હવામા ધૂમતી, શ્વાસ પુકાડા મારતો, આંખ ફાંટી જતો, સ્વર મોટો ધોધરો અને કર્કશ કોઈ વાર ચીંચવાતો, કોઈ વાર ધ્રુવતો

અણુગમો—છાતી સારી રીતે બાહેર કાઢેલી, ઉપલો એક મરડાએલો

તિરસ્કાર—અણુગમાની વિકસિત સ્થિતિ, ભવાં જરાક ચઢેલાં, આંખ સામેના માણસનાં શીર્ષથી ચરણ સુધી ખખર લેતી, સ્વર ખીલેલો—ઉંચે નીચે ચતો.

ક્રમક્રમાદ—ચહેરો નિસ્તે જ ક્રમજાએલો, ખ-ને કોણી પડખામાં દબાએલો અને અગ્ર લિંગો સામસામી પરતુ સીધી લીલી-રેઢ જણે લખલખું ભરાતું હોય તેવી ધ્રુવતી, તથા કોઈને પાસેથી ચાલી જવાની નિરૂદ્ધ આરા થતી હોય એવી એજા

નવાઈ—લલાટ સહેજ ઉપર ચઢેલું, ભવાં ઉપર, આંખો ફાટેલી, મુખ જરાક ઉઘાડું

વિસ્મયતા—લલાટ ઉંચે ગયેલું નેત્ર તથા મુખ એકદમ ઉઘાડાં, હસ્તો લગભગ વક્ષસ્થળ લગી ઉપર ચએલા, હથેલી અદરની બાજુએ

ડર—લલાટ ચઢેલું નેત્ર તથા મુખ ખુલાં હસ્ત સ્થિતિ ઉપરના જેવી જ, પરતુ હથેલી બાહેરની બાજુએ જણે ફિકર સામી દિશાએથી આવતો હોય અને તેને હસ્ત વડે અટકાવવાની હોય તેમ એક પાંચ પાછળ દોડેલો અને રેઢ ડરને લઇને જણે સડો ચાઈ જતો હોયની તેવી એજા, ખેદદ ફિકર અને ધાસ્તી વેળાએ કાં તો અવશચ બની જવાય, કતિ, ચીસ પાડી દેવાય.

ભય—ડરની વિદિસત સ્થિતિ, શરીરનું નેશબંધ ધૂનતું અથવા દેહ જડ ને ગતિ વિમુખ બની પાય ભૂમિથી જકડાએલા બને. ખભાં ઉંચે ચઢી જાય. અંગુલિઓ પથરાઇને છૂટી પડે તથા વળી વળી જાય. દમ રૂંધાય અને સ્વર ધૂનતો બને.

હિમ્મત—છાતી બાહેર, શીર્ષ લગાર પાછળ ફેરેલું. આંખો સીધી ઉઘાડી, અવયવો ટટાર અને મક્કમ, હસ્ત કાં તો છાતી ઉપર અદ્યથી વળેલા અથવા પડખે મળજીત રહેલા, અવાજ મળજીત.

પડકાર—“ તું તે તોણુ ? ચાલ આવી જા સામે ! ” અથવા “ મને ત્હારી જરા પરવા નથી. ” એવી ભાવનાઓ વાળી એટલા વખતે શરીર સંપૂર્ણ ઉંચાઈએ જાય છે. ભવાં તુચ્છકાર દાખવતાં નીચાં થાય છે. હસ્ત મુઠ્ઠી વાળવા જેવા સન્નજડ બને છે, કવચિત તજની ગતિમાન થાય છે, ઓળં મક્કમ ખીડાય છે.

વિષાદ—છાતી અંદર દબાએલી, આંખ ખુલ્લી પરંતુ જોવા છતાં જોતી નહીં હોય તેવી, શોક—ઉપર પ્રમાણે જ પણ શીર્ષનું આમથી તેમ ઢાલવું.

વિલાપ—પાય આગળ પાછળ, ગૂંટણ વળેલા, વક્ષસ્થળ અંદર ગયેલું, ઓળં ધૂનતા, મસ્તક છાતી પર ચૂંલવું.

નૈરાશ્ય—વદન ઉપર કરેલું. આંખ ઉપર કરેલી પણ અંદર જતી, પાંપણુ લગભગ ખીડેલાં, હસ્ત પ્રથમ ઉપર જઈ છેવટ એકદમ નીચે પડી જતા.

પુશાલી—કદમ ઢળવાં, દિલચાલ ઝડપી, ચહેરો તેજસ્વી.

ખખજ હુપ્—હાય ઉંચે જતા; તાલી પાડવા ચાહતા અથવા તાલી પાડતા, મસ્તક આગળ પાછળ થવું, કદમ ઉછળતાં ને ફૂદતાં.

છેડાછ પડવું—માયું ઝડકબંધ આમથી તેમ ફરે, ભવાં ટળી પડેલાં, હથેલી કોઈ વસ્તુને મઢણ કરવા જતી હોય એમ તેવું ખીડાવું અને પૂલવું.

વેદના—ચહેરાના સર્વે અવયવોનું વિકૃત થવું, નેલ ઉધડે અને. પાછાં બંધ થાય. રકંધ ચઢેને ઉતરે, હથેલી ખુલે અને ખીડાય.

અતિક્રમ—વેદનાનું વૃદ્ધિગત સ્વરૂપ, ઉપર પ્રમાણે જ પરંતુ તે સાથે કરેણુ અવાજ, રૂદન તથા આતનાદ.

ખેચુદ્ધ થવું—દેહ ઢીલો થય બને, હસ્ત અક્રુડ તથા અચેતન બને. નેલ મસ્તકમાં ચઢી ગયાં હોય તેમ ઉપર ચર્ધ જાય.

મૃત્યુઃ ઝેરથી—લક્ષાટ ઉપરની નસો ફૂલી આવે—હસ્તને તથા આંગળીઓને કરડવા જાય. વદન પ્રથમ જાંઘકું બની પછી રાતા રંગમાં બદલાય.

મૃત્યુઃ ઘાયલ થવાથી—આંકડી આવતી હોય તેમ દેહનું તણાઇ એવાઈ જવું, અંગો તથા અવયવોનું નેશબેર ગતિમાન બનવું અને એકાદ બે મુરકેલ શ્વાસ પછી મૃત્યુ વરા થવું.

પ્રાચીન હિન્દમાં વ્યવહાર્ય અભિનય

અત્યાર સુધી જે કંઈ આપણે વાંચી આવ્યા તે આંગિક અભિનય વિજ્ઞાનની અર્વાચીન સમજણ પ્રમાણેનું જ હતું. પરંતુ આ વિષયને પૂરા કરવા પહેલાં આપણે લગાર રૂંધાં જોઈ જઈશું કે પ્રાચીન હિન્દમાં વહેવારુ અભિનયની બાબતમાં શી સ્થિતિ હતી ?

પ્રાચીન કાળમાં ગંરૂતમાં લખાયેલાં નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરના જે કેટલાંક પુસ્તકો મળે છે તેમાં સૌથી જૂનું ભરતમુનિનું 'નાટ્યશાસ્ત્ર' છે. તેનો સમય ખ્રિસ્તી મનની શરૂવાત લગભગનો ગણાય છે. આ પુસ્તકમાં અભિનય વિશે વિગતવાર વર્ણન છે. આગળ કહેવાઈ ગયું તેમ અભિનયની એમાં ચાર જાત રહી છે: કાવ્યિક, વાચિક, આદર્શ અને સાત્વિક. આપણે અહીં કાવ્યિક અથવા આગ્રિક અભિનયની જ વાત કરવી જોઈએ. એ વિષયમાં પણ આપણા પૂર્વજો બહુ ઝીણી વિગતોમાં ઉતરેલા દતા, જેમાંની કેટલીક બાબતો આજે પણ સુધરેલા દેશો વિકાસી શક્યા નથી. આ સત્ય, દિન્દીઓ લેજે આપણને મારે ખરેખર હર્ષ પમાડનારું છે.

અંગનિર્દેશ

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર પછી કેટલાક મેકા પાછળ (ચાદમાં સેકામાં) ગચાયેલાં 'મુંગીત રત્નાકર' નામે અન્યના સાતમાં નર્તનાધ્યાયમાંથી કદો કેટલીક વિગતોનો નિર્દેશ, વાચકોની માહિતી માટે કરીયું. એમાં, અભિનય કાળે નીચેના અંગોનો અભિનય ખાસ ફેળવવાનું કહે છે. તે અંગો આ-શિર, હસ્ત, વક્ત્ર, પદ્યુ, કેડ, પગ; તેમ વળી ખભા, ડોક, પીઠ, ઉદર, નિતમ્બ, સાયળ; વળી મણિબન્ધ, ગૂણ, નેત, ભ્રમર, ડોળા, ગાલ, નાક, અધર, દાંત, જીભ, હડપચી, મુખ; વળી પાની, ઘૂંટી, પાદતળ, આંગળી ઇત્યાદિ.

અંગવિદેશ સંખ્યા

તેમાંથી શિરના ૧૮ પ્રકાર, હસ્ત એકજ કે બન્નેના કૂલ પ્રકારો ૬૭ (કેટલાકના મતે ૭૦ પ્રકારો પણ દતા) વક્ત્રના ૫, પદ્યુનાં ૫, કેડના ૫, પગના ૧૩, ખભાના ૫, ડોકના ૬, ઉદરના ૪, નિતમ્બના ૫, સાયળના ૧૦ મણિબન્ધના ૫, ગૂંટણના ૭, નેતના ૩૬, ભ્રમરના ૭, ડોળાના ૧૬, ગાલના ૬, નાકના ૬, અધરના ૧૦, દાંતના ૮, જીભના ૬, હડપચીના ૮, મુખના ૬, પાનીના ૮, ઘૂંટીના ૫, દાયની આંગળીના ૭, પગની આંગળીના ૫, પાદતળના ૬, વગેરે પ્રકારો ગણાવ્યા છે.

આ દરેક પ્રકાર વખતે તે તે અંગનું કર્મ કેવી રીતે કરવું તે તથા ભિન્ન ભિન્ન કેવા કેવા ભાવો દર્શાવવાને કયા કયા પ્રકારનું કર્મ કરવું એ બધાનો સચિત્તર ખુલાસો પ્રાચીન અન્યોમાંથી મળે છે.

'કરણ' યાને મિશ્ર અભિનય સ્થિતિઓ

આમ જુદાં જુદાં અંગોનાં વ્યક્તિગત દલનચલન વિશે લખ્યા પછી આમાંથી કાઢી, પણ અંગના, પણ ખાસ કરીને બન્ને હાથના એક સાથે થતાં દલનચલનમાંથી જે પ્રકારો બને તેનું બારીક વર્ણન નાટ્યશાસ્ત્રના જૂના અન્યોમાં મળે છે. આવાં મિશ્રકર્મને 'કરણ' કહે છે. કરણ ૧૦૮ છે. એના પણ પાછા પેટા મેદો તથા મિશ્રમેદો છે. દક્ષિણમાં, એક પ્રખ્યાત મંદિરમાં આ ૧૦૮ કરણોની એટલે કે અભિનય સ્થિતિઓની સિદ્ધપર્તિઓ હજી પણ મોજુદ છે. આ સિદ્ધપર્તિઓ તેની સાથે જોડાયેલા ભાવોને બહુજ રુપરૂપથી વ્યક્ત કરે છે. આ સિદ્ધપર્તિઓ ઉપરથી લીધેલા ચિત્રો 'ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ'ની ભરત નાટ્યશાસ્ત્રની આવૃત્તિમાં ૭૫માં છે.

અંગરિથિતિ અને ભાવ

આ બધી બાબત વિષે સામાન્યપણે એમ નોંધવું જોઈએ કે હિન્દુ નાટ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં શક્ય એવી અને એટલી, બધી જ વ્યવહારિક સૂચનાઓ અસંખ્ય અભિનયો માટે આપી છે. પહેલાં, અભિનયકર્મ કરતાં પ્રત્યેક અંગને કેવી રિથિતિમાં મૂકવું તેનું, અને પછી એમ કરવાથી કયો ભાવ વ્યક્ત થાય તેનું, દરેક પ્રકાર માટેનું વર્ણન ઘણું જ આરિક અને વિગતવાળું છે.

મુખરાગપદ્ધત

આ બધા આંગિક અભિનય ઉપરાંત મુખરાગપદ્ધતથી યાને મુખના રંગના ફેરબદલાથી, એટલે કે જૂદા જૂદા વિકારો પ્રમાણે ચહેરા ઉપર જે રંગ છવાઈ જવા પામે તેના બદલાવાથી પણ કેટલાક ભાવો સૂચવાય છે તેનું પણ વિગતપૂર્ણ વર્ણન આ ગ્રંથોમાં મળે છે.

વહેવાર્ય અભિનય શીખવા માટેના પ્રાચીન પ્રબંધ

આટલી ઝીણી વિગતમાં ઉતરીને આ વર્ણનો આપણા ગ્રંથોમાં અપાયાં છે તેનું કારણ એ કે એવાં બારીક વર્ણનો નાટયાચાર્યોને મદદરૂપ થાય. સામાન્ય જનતા પાસે ઝટ મૂકી દેવા સારુ અથવા કેવળ શિષ્યવર્ગ સમક્ષ ધરી દેવા ખાતર આવાં બારીક વિગતપૂર્ણ પુસ્તકો હોઈ શકે નહીં.

જૂના કાળમાં પાટલીપુત્ર, તક્ષશિલા, ઉજ્જયિની, રાજગૃહ આદિ મોટાં શહેરોમાં ઘણી નર્તનશાળાઓ તેમજ નાટ્યશાળાઓ હતી જ્યાં ખાનગી નાટયાચાર્યો અભિનયનું વિગતવાર શિક્ષણ આપતા. પ્રત્યેક હિન્દુ રાજાના મહેલના વિશાળ આંગણમાં એક નૃત્યગૃહ અને એક નાટ્યગૃહ એમ બે ગૃહો રાખવામાં આવતાં. અને આ રાજાઓ ખાસ પગાર આપીને નર્તનાચાર્યોને તેમજ નાટયાચાર્યોને પોતાની નોકરીમાં રાખતા, કેમ જે રાજપુત્રો-ઓને અને નવી આવતી જતી રાણીઓને આ કળા શીખવાનું તેથી સહેલ પડતું. કવિ કાલિદાસના ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’માં આ બાબતનું સારું વર્ણન છે.

શિક્ષકોએને તો અભિનયકળામાં પારંગત થવાની ખાસ જરૂર હતી તેથી તેઓ કુશળ નાટયાચાર્યોને ત્યાં અભિનયનું શિક્ષણ લેતી. આવા નાટયાચાર્યો પોતાને ત્યાં શીખવા આવતા વિદ્યાર્થીઓને આ કળા શીખવતા.

“ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર”માં નોંધાના ત્રણ વર્ગ પાડ્યાછે:-

૧-પુરુષોનો પાઠ પુરુષ ભજવે તે. ૨ સ્ત્રીનું પાત્ર સ્ત્રીજ ભજવે તે ૩ પુરુષનો પાઠ સ્ત્રી અને સ્ત્રીનો પાઠ પુરુષ ભજવે તે. આ ત્રણ વર્ગો પુસ્તકિયાજ નહોતા, પણ ‘માલતી માધવ’ ‘રતાવલિ’ ‘નાગાનન્દ’ વગેરેની પ્રસ્તાવનાઓ ઉપરથી પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ઉપલા વર્ગો વ્યવહારમાં પણ પળાતા, એટલે કે તેઓ રંગભૂમિ ઉપર અભિનય કરી ખતાવતા. હવે તે કાળે જે નાટ્યગૃહો હતાં, અભિનેતાઓ હતા, અભિનેત્રીઓ હતી, અને વળી તેમને શીખવનારો ‘ખાસ’ નાટયાચાર્યોનો પણ વર્ગ હતો તો આપણે આ ઉપરથી પણ સહેજે અનુમાન કરી શકીએ કે એ કાળમાં અભિનયને લગતું વહેવારુ રીતે અપાય તેવું શિક્ષણ અસ્તિત્વમાં હતું અને એ શિક્ષણ શીખવી શકાય તેટલા સારુ તેને લગતી શિક્ષણશાળાઓ પણ હતી.

તે જૂના કાળમાં પૂર્ણ જાહોજલાલીએ પહોંચેલી આ કળાની કંઈક ઝાંખી દમણાં દમણાં આપણને ઉદ્વેશ કરના નૃત્યથી તેમજ વફાચોલના કથાકલિ નૃત્યથી મતી છે. આપણી રંગભૂમિ ઉપરના કેટલાક અભિનય દ્રાપને લગતી વહેવારુ સૂચનાઓ

અભિનય સળધી દૃશ્યે આપણી મિન ધંધાદારી કે ધધાદારી નાટક મહાળાઓના અભિનેતાઓ અમુક અમુક ભૂલો કર્યા જાય છે. તેમાંની કોઈ કોઈ તો આપણું ખામ લઈ હમેશાં ખેચે છે. આ તેમની ઉણપો હવે નજર રહેવા પામે એમ આપણે ખર્ગ દિલથી ઈચ્છીશું અને તેના સંનધર્માં નીચે પ્રમાણે કેટલીક વહેવારુ સૂચનાઓ તેના ઉપાય લેમે નમ્રતાપૂર્વક રજૂ કરીશું —

૧ કાંઈક લલકાર લેગો ગળાંમાંથી સાદ કાઢવો અને નિશાળમાં મહેતાઈ ગુજરાતી 'ડિક્ટેશન' લખાવતા, એવી દમનુ એકલસુરુ યોડવુ, દૃશ્ય આપણા અભિનેતાઓમાંથી સમૂળગું ગયું નથી. જો કે આગળ કરતાં દેખીતો સુધારો છે, તોયે સમજદાર પ્રેક્ષકોના કોણે દૃશ્યે એ આકૃતથી પીડાતા રહે છે. અભિનેતાઓનાં ખુદ્દાં નામો દર્શાવીને લખવું યોગ્ય લાગતું નથી, પણ આ ફરિયાદ સાચી છે કે મરસમા સરસ અભિનય કરનારા આપણા કેટલાક અભિનેતાઓ દૃશ્ય પણ પોતાને આ દાખ કિંવ દયણુથી દૂર કરી શક્યા નથી સસાર ભૂમિકા અને રંગભૂમિ એ બે વચ્ચે ફરો ચે ફે નથી, એનું સચોટ જ્ઞાન આ અભિનેતાઓને હજુ યવા પામ્યું હોય એમ લાગતું નથી પર આદિ અન્ય રચણાની વાત જુદી જ છે, પણ રંગભૂમિ ઉપર તો આવી એક ખાર 'નાટકી બાણી' હોવી જ જોઈએ એ ધખારો અઘાપિ એમના મનમાંથી ગયો હો' એમ જણાતું નથી

આ સુધારવા માટે પ્રથમ તો અભિનેતાના મનની સ્થિતિ જદલાવી જોઈશે કે અત્યારે રંગભૂમિ ઉપર છુ અને લોકો સમક્ષ વેશ ભજવી રહ્યો છુ એવાં સ્વભાવમાંથી જ્યાં લગી આવા અભિનેતાઓ પોતાને જાદર કાઢશે નહોં ત્યાં લગી આ જોટી ટવનો નાશ થવો અશક્ય છે આવા અભિનેતાઓ જો રંગભૂમિના મકાન, ખંડ, માર્ગ વગેરેને ખરેખરા ધર, ઝોરડો, રસ્તો વગેરે સમજવા જેટલું પોતાનું જ્ઞાન સતે જ કર્યાં જાય તો તેઓ સફળતાથી આ કુટવનો સામનો કરી શકે.

બીજી સૂચના એ કે જ્યારે નવા બેચ સારુ તેઓ પોતાનો 'પાક' મોઢે ચકાવે ત્યારે તેને મોટીથી વાયતી વેળાએ જ કુદરતી જ અવાજમાં વાયવાનો મજબુત પ્રયત્ન તેમણે કરવો હસવા જેવી વાત તો આ છે કે આવા 'એકટરો' પોતાની ખાનગી જગ્યામાં ચે પોતાનો 'પાટ' મોઢે કરતી વેળાએ પણ પેતાની નાટકી બાણીને બાજુએ મૂકી શકતા નથી એવી વેળાએ તેઓએ જતે સાવધાન રહેવું. અને તો કોઈ સમજદાર મિત્રને પાસે રાખીને એવો પ્રબધ કરવો કે તે તેને પાટ વાયતે જોટી દય પર જતા વારે વારે અટકાવ્યા કરે જો મન પગ લાઇને એક અભિનેતા આ બે સૂચનાઓનો ખંત તથા કાળજીપૂર્વક અમલ કરે તો એકાદ બે મહિનામાં જ તે પોતાને આ દાખમાંથી મુક્ત બનેલો જોઈ શકે

૨ અકુદરતી મોટા સાદે બોલવું : 'પિટકલાસ' લગીનો આખો પ્રેક્ષક વર્ગ પોતાનું બોલવું બરાબર સાંભળી શકે એવી સમજમાંથી આ ખામી ઉત્પન્ન થવા પામે છે. સાધારણ વાતચીત પૂરતો અવાજ પાછલી હારોને પહોંચી શકશે નહીં, એવી બીજી સ્વાભાવિક જ અભિનેતાઓને હૈયે હોય છે, આટલા જ માટે તેઓ દરેક પ્રસંગે ધાતું તાણીને અકુદરતી લાગતા મોટા અવાજમાં પોતાનું બોલવું રજુ કરે છે.

પશ્ચિમમાં, આ ફરિયાદને ટાળવા સાતુ બે ઉપાયો યોગ્ય છે. એક 'અતુકૂળ બાંધણીવાળી નાનકડી નાટ્ય શાળાઓ [Little Theaters] બનાવવાને લગતો છે, અને બીજો ઉપાય ખુદ અભિનેતાઓના હાથમાં રહેલો છે. એ ઉપાય તે, અવાજને દૂર દૂર ફેંકી બતાવવાની અતુરાષ અને કળામાં સમાયો છે. પ્રથમ તો અભિનેતાએ પોતાનો સાદ ગળા કે મોઢામાંથી કાઢવા બદલે તેને છાતીના ઊંડાણમાંથી બાહર પાડવો જોઈએ છે. બીજો ધ્વજાજ બોલાતા શબ્દોને ક્યાં સફાઈથી લંબાવવા, ક્યાં શબ્દો પર લાર મેલવે, ક્યાં શબ્દ પાસે જરાક ખચકો [Pause] આપવો, ક્યાં સ્વર ઉચી નીચો કરવો અને ઉવટ પુખ્ત અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરી જાણવું એ જો બરાબર આવડે તો પછી, દૂર દૂર સંભળાઈ શકવા માટે, બોલાતી વાણીને ક્યારે કેટલું વિસ્તાર બળ [Volume] આપવું એ કળા કાર્ધક સતત પ્રયત્ન પછી અભિનેતાને સાંપડતી સહજ તથા સહેલ છે. ત્રીજી સચના આ કે 'પિટકલાસ' ની ઉલ્લી હારને અવાજ પહોંચાડવાનો ખાસ પ્રયાસ અભિનેતાએ કદી પણ આદરવો નહીં. પાછલી હારના પ્રેક્ષકોને કદી સંભળાવવું કે એ ખ્યાલ અભિનય કરતે અભિનેતાના મનમાં હોવો ધટે જ નહીં.

૩ પ્રેક્ષક વર્ગને સંબોધન થતું હોય એવો જોટો અભિનય; ખુશીની વાત છે કે આપણા અભિનેતા વર્ગમાં આ ખામી હવે ઓછી થતી જાય છે. તદ્દન ચાલી ગઈ નથી એ ખેદની વાત છે. જાણે અઝણ હજીયે આપણા કોઈ કોઈ સારા અભિનેતાઓ આવી ઉચ્ચપથી પોતાને સંપૂર્ણપણે વિમુક્ત રાખી શકતા નથી. એના દાખલા આજ પણ મળી આવે છે. એક દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે: અમુક ખેત મઢી બે પુરુષપત્રો મિત્રભાવે વાતચીત કરી રહ્યા છે. એ વેળાએ રંગભૂમિ ઉપર આ બે સિવાય અન્ય કોઈ પાત્ર હાજર નથી. બન્ને એકલા છે તે વાર્તાલાપ ચાલે છે. પ્રમંગલશાત્, એક પાત્રના બોલતા ઉપરથી બીજું પાત્ર આ પ્રમાણે તેની ટીકાર કરે છે, "હયો ! ગજનમાં તો ફૂટી બઢામ ન મળે ને ભાઈને પરણવું છો લખપત્તીની દીકરી વેરે ! " આ કટાક્ષ કિંવા રમૂજ બોલી સંભળાવતે બોલનાર પાત્રે પ્રેક્ષકો બહુ મોહું કરી, તેમની તરફ હસ્ત લંબાવી, જાણે તેમને કદી રહ્યો હોય તેવો અભિનય કર્યો !

રંગભૂમિ ઉપર ચતી આવી જાતની ઘણીએક ટીકા સામેના પાત્રને કહી સંભળાવવાની હોતી નથી. જો કે સામેના પાત્ર સાથે એ ટીકા સંનિધ ધરાવે છે ખરી, વળી જો એવી વેળાએ રંગભૂમિ ઉપર અન્ય કોઈ પાત્ર હોય નહીં તો પછી બોલનાર અભિનેતા વિચારમાં પડી જાય છે કે હવે આ ટીકાર મારે કાણને સંબોધીને બોલાવો ? બીજા કોઈ પાત્રો તો ત્યાં હાજર નથી, એટલે પછી ઓછી સમજ કે કમકુશળતાને લખને તે અભિનેતા ઝટ કરતો એવી કોઈ વેળાએ પ્રેક્ષકવર્ગને જ સંબોધના મંડી જાય છે. એમ કરવું પણ દેખીતું જ અસ્વાભાવિક થઈ પડે. એવી અમુક ધડીએ અભિનેતાએ શું કરવું ?

તેણે પ્રેક્ષક બધી જોઈને પણ ન જોણવું કહી પોતાની બાજુની આડી દિશામાં નજર નાખી જોણવું, અથવા તો સરસ રીતે જ કે દીવામળી સળગાવી બીડી પીવાની શરુઆત કરતે આવી દીકા છેડતી અથવા પાસેની મેજ ઉપર પડેલી કાઈ ચોપડી ઉઘડીને જોતે આવી ટાળ કરવી. આથી અવશ્ય જોઈ સંબોધન થતું અટકી અભિનય નૈર્મલ્યિક થવા પામે છે.

૪ ગૌણ પાત્રોને હુરતે મુખ્ય પાત્રોને ‘ ઢાંડી નાખવાનો ’ થતો પ્રયત્ન : અનેકવાર, નાના પાત્રો એટલે કે ગૌણ પાત્રોને ભજવનારા અભિનેતાઓ રંગમૂલ્મિ ઉપર પોતાની સાથે એક જ પ્રવેશમાં કામ કરતાં મુખ્ય પાત્રોની અસરને ‘ ઢાંડી નાખવાનો ’ પ્રયત્ન કરે છે જે તેમની એક ખામી જ ગણાય. ઘણીયે વાર આ નાના પાત્રો પોતાનો ભાગ ભજવી બતાવવામાં ઘણી સારી કુશળતા દાખવે છે છતાં તેઓ આ ખામીથી પોતાને દૂર રાખી શકતા નથી.

હા, જે જે પ્રવેશમાં આ ગૌણ પાત્રોને જ અધા બીજા પાત્રો કરતાં ખીચી નીકળવાનું હોય ત્યાં તેઓ ખેશક ખીલી ઉઠે. પરંતુ જ્યાં ખેલની રચના પ્રમાણે અમુક પ્રવેશ વિશે એવું નક્કી થતું હોય કે ત્યાં માત્ર મુખ્ય પાત્રો તરફથી જ પ્રેક્ષકોને મુખ્ય અસર મળવી જોઈએ; તો પછી કાઈ નાના પાત્રો [દાખલા તરીકે નોકર પાત્ર] તેઓને તેમ વેળાએ “ ઢાંડી નાખવા ” જેવી ગમે એવી સરસ ચાલાકી કે દુશિયારી દેખાડવાનો પ્રયત્ન માંડી જ વાળવો ઘટે છે. એવી વેળાએ ખેલાયક તેઓ સત્ય અભિનય કરે. પણ જે મુખ્ય અસર પ્રવેશ પ્રમાણે મુખ્ય પાત્રો વડે ઉપરિચિત થવાની હોય તેને મારી નાખવું જેવું સહેજ પણ આચરણ તેમનાથી થતું જ ન ધટે. એવી જાતના પ્રવેશમાં તેણે પોતાનું સ્વલોપી યાને Self-effacing દેખાડી આપવો જોઈએ. એવે સમયે જો તે આખું પ્રવેશનો ‘ વરરાજા ’ બની નીકળે તો તેનો અભિનય ગમે એવો ચાલાક હોવા છતાં અણકટો દેખાવા પામે છે. અલગતાં સેંકડો અણસમજુ પ્રેક્ષકો મુખ્ય પાત્રોને પણ ‘ ઢાંડી નાખનારા ’ તેમના ‘ સરસ દેખાવ ’ માટે તેમનાં વખાણ કરશે પરંતુ તેથી કાઈ જૂના અભિનેતાઓએ દરખાઈ કે કૂલાઈ જવાનું નથી. ગૌણ પાત્રો ભજવનારા અભિનેતાઓ જો પોતાનાં દરેક પ્રવેશના પ્રકારને એક વાર બરાબર સમજી લેશે-અમુક પ્રવેશોમાં નાટ્ય-કર્તાએ મુખ્ય અસર તેમની તરફથી માગી છે કે મુખ્ય પાત્રો તરફથી માગી છે એની સમજ જો રંગમૂલ્મિ ઉપર આવવા પહેલાં તેમણે સંપાદન કરી લીધી હશે તો પછી મુખ્ય પાત્રોને ઢાંડી નાખવા જેવા અકુદરતી પ્રયત્નો તેમના હરને થવા પામશે જ નહીં.

૫ ગુપ્તગુપ્ત ઉભા રહીને ભાગ ભજવવો યાને રંગમૂલ્મિ ઉપર કથું કરવું નહીં છતાં તે નૈર્મલ્યિક પણ કરવું એ કાંઈ ધારવામાં આવે છે તેવું મહેલું સટ કામ નથી. અનેક અભિનેતાઓ : અતુલની કહેવાતા અભિનેતાઓ પણ રંગમૂલ્મિ ઉપરના સારા શ્રોતાઓ બની શકતા નથી. ચપલ ગુપ્તગુપ્ત એ સારા શ્રોતાની સાચી લાવકાત છે : એ સૂચને પાછી બતાવવાની અગત્યતા એક સાધારણ મનુષ્યના કરતાં રંગમૂલ્મિ ઉપરના અભિનેતાને વિશેષ હોવી જોઈએ.

સામેનું પાત્ર જ્યારે આવેશમાં આવી પ્રાણવંત વાક્યો સંભળતી રહ્યું હોય અથવા હૃદય દ્રાવક રીતે ગાયન ગાઈ રહ્યું હોય ત્યારે તેને સંભળનાર અભિનેતાને અકળવકળ

કરતો જોવો, પોતાની વસ્તુ કે ક્રમાવ જોડે ચોક્કસ કાઢતાં જોવો અથવા યાત્રિક ઢગના ડોકાં ધુણાવતો કે અકુસ્તરી સ્થિત સહિત નકામા નકામા દહેકા કરતા જોવો : એ આજે પણ આપણા નાટક તખ્તા ઉપરથી ચતી પ્રેક્ષકોની આંખ પળવણી છે.

જગ વિખ્યાત આભનત્રી માદામ રહારા બરનડને વિષે આ વાત ઝણીતી છે કે જ્યારે તેણી ટૂંકા કે લાંબા પ્રવેશો દરમિયાન રંગભૂમિ ઉપર યુપયુપ ઉભા રહેવાનો ભાગ ભજવતી ત્યારે તે પોતાના નેત્રો વડે જ નહીં, વદન વડે જ પણ આખાં શરીર વડે સાંભળતી. કંથુ ન કરવા છતાં તેની ચપળ યુપકીદી એવો અદ્ભૂત અભિનય કરી બતાવતી કે તમા-શબીને બોલનાર પાત્ર બણીથી પોતાની દ્રષ્ટિ એવી લઈ વારંવાર રહારા બણી નજર નાખવા મંડી જતાં.

ન બોલવા — યુપયુપ ઉભા રહેવા છતાં રંગભૂમિ ઉપર ભાગ ભજવેલો કહેવાય એવું કામ કરી બતાવવા સારુ ચપળ મૈન સેવવાની કળા અભિનેતાએ ખીલવવી ઘટે છે—રંગ ભૂમિ ઉપર જ નહીં પણ તે સિવાયના અન્ય સ્થળોમાં પણ એ વિષે એણે પોતાના ભાનને સદા જાગૃત તથા સાવચેત રાખવાની આંખ ટેવ પાડવી જોઈએ છે. એવી વેળાએ અઘી ઘડી પણ બેખ્યાલ ગુમાવાય નહીં એવી કાળજી એને હૈયે હોવી જોઈએ. સામેના બોલનાર પાત્ર સાથે એને ખરેખરો સંબંધ છે—એ એનાથી જુદો નથી અને અમે રંગભૂમિ ઉપર સાથે કામ કરીએ છીએ એવી ભાવનાને તેણે પળવાર પણ અંતરથી વિસારવી જોઈતી નથી. જો એ એની આંતર ભાવના સ્વાભાવિક દશે તો પછી એની મૈન ચેષ્ટા-ઓ પણ તેમાંથી આપમેળે નૈસર્ગિક જ ઉતરતા પામશે.

૬—અભિનયને વાણીના અર્થની સાથે જોડી નાખવાની ખામી: વાણીના અર્થ પ્રમાણે તેને અનુકૂળ કરવો એ નિયમ સત્ય છે. યોગ્ય છે તેની કોઈ ના પાડે એમ નથી, પરંતુ ધણીયે વાગ આપણી રંગભૂમિ ઉપર ખારીક પ્રકારનો અભિનય થવામાં જે ખામી આવે છે તેનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે અભિનેતા પોતાની ચેષ્ટાને બસ વાણીના અર્થ પ્રમાણે જ દોરવે છે. વાણીના અર્થ કરતાં પણ પોતે કંઈ નમૂનાનું [Type] પાત્ર છે તે ખ્યાલને વિશેષ રળગી રહીને અભિનેતાએ પોતાના અભિનયને દોરવવો જોઈએ છે. વાણી એટલે અભિનયરૂપી ગાડીને દોડવા માટેના પાટા છે, પરંતુ પાત્રનો નમૂનો એટલે અભિનય માટેનું સાચું સુકાન છે. આ સુકાનને રંગભૂમિ ઉપર ખાનુએ રખાય—કવચિત પણ સંજોગ સૂઝી જવાય, પછી. વાણી પ્રમાણે અભિનય કરે તોયે તેમાં કયાંય આબ્યા વિના રહે નહીં.

રંગભૂમિ ઉપર અવાજ અને વાણી, વિચારો કહી આપવા કારણે હોય તેના કરતાં પાત્ર અને ચારિત્ર કહી આપવા કાળે વિશેષ છે. જો અભિનેતાને પોતાના પાત્રની પરખ પૂરેપૂરી હશે તોજ તે પાત્ર પ્રમાણેના અનુકૂળ અવાજને પોતાના ગળામાંથી બાહર આણી શકશે કે જે તેના અભિનયને સફળ બનાવશે. ટૂંકમાં કહેતાં અભિનયનો આધાર વાણીના અર્થ ઉપર હોય તેના કરતાં અવાજ ઉપર વિશેષ છે અને અવાજ હમેશાં પાત્રને અવલંબીને જ રહેનારો હોય છે માટે, સરસ અભિનય યઈ શકે તેટલા સારુ પાત્ર જેમ માગે તેમ અવાજ આવેશી, આગ્રહી, અવિનયી, નમ્ર, વેધક, પટામણો, લવચામણો, ચક્રાદાર કે દંકાખોર વગેરે વગેરે બધાં વાંસજાથી લઈને તે ઢાલ લગીની બધી વિવિધતાને પહોંચી વળે એવા આભિનેતાએ ઉપજવવાજ જોઈએ; કારણ ચારિત્ર પ્રમાણે જ અવાજની મત બદલાય

છે; ચારિત્ર પ્રમાણે જ અવાજનું સ્વરૂપ બંધાય છે અને ચારિત્ર પ્રમાણે જ અવાજનો વિસ્તાર નક્કી થાય છે. માટે કુશળ અભિનેતાએ વાણીની સદાયતા વડે સરસ અભિનય ઉપજાવવા કાળે પ્રથમ સંભાળ, લાયક અવાજની રાખવી જોઈએ અને પછી જ વાણીના અર્થ પ્રમાણે અભિનયને દોરવો પડે.

શબ્દોના અર્થને વફાદારીથી વળગી રહીને એક સાંચાની પેઠે અંગ ઉપગિને લાંબી ટૂંકી ગતિમાં મૂકી દોષાથી જ ' એકટોંગ ' ફાવી નીકળે છે એ ભાવનાને આપણા અભિ- નેતા વર્ગની અનેક વ્યક્તિઓએ પોતાના મનમાંથી સદંતર કાઢી નાખવી પડે છે. એ યાંત્રિક ધૂનમાં પડી રહેવાથી અનેકવાર જોઈતા ભાવને ચહેરા પર ખારીક રીતે લાવવાની વાત ઉપર અભિનેતાનું લક્ષ લાગતું નથી, અથવા સરખો અભિનય કરવા અને તેમાં સરળતા અને નૈસર્ગિકતા લાવનારી મિતતા આવી શકતી નથી. પરિણામે અભિનય પડે એવો અસરકારક બની શકતો નથી.

હવે આ મિતતા કેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? રંગભૂમિ ઉપર આજ રાત્રે હું શું હું અને કોણ હું તેના વિષે વિચાર કરતું બેનું અને ભાવવાહી દેયું એ બંને અભિનેતાના અંત- રમાં તેને છૂપી સ્ફૂરણા આપવા સારુ ત્યાં તૈયાર અને જોડાનેક હાજર હોવાં જોઈએ. આ ' હું શું હું ' અને કોણ હું ' એના માટેની તૈયારી અભિનેતાએ ખાનગીમાં નવા બેઠાની પહેલી રાત કરતાં પણ ધણે લાંબો વખત આગમજથી અનેક પ્રકારે રાખવી પડે છે. પ્રખ્યાત સિનેમા એક્ટર રુડોલ્ફ વેલ્ઝનીનો પોતાનું પાત્ર સરસ રીતે બાજની શકાય તેટલા સારુ મહિનાઓ પહેલાંથી પોતાનો પાત્રપ્રકાર મથૂની લઈ તે પ્રમાણેનું જીવન, તે પ્રમાણેની શર્જિદી રીતભાત, તે પ્રમાણેના આચાર વિચાર, ઢબજમ, શોખરૂચિ, ધૂન આદિ પોતાના ઘર મધ્યે પણ કડકપણે અમલમાં મેલતો, એટલે સ્વભાવિક જ એને વાણી સાંથે અભિનયને ખાસ જોડીને દોરવવાની કડાકૂટમાં જતું પડતું નહોતું. પાત્રનો જે મૂળ સ્વભાવ તે એનો પોતાનો જ ચર્ષ જતો એટલે અવાજ, વાણી, ભાવ અને ચેષ્ટા એ ચારે કોઈ બેમાધુમ એકસંધીમાં જોડાએલાં મિતતા દાખવતાં કેવળ નૈસર્ગિક જ પ્રત્યક્ષ થતાં.

૭. લાયકાત વિષયક સ્વભાન; એ પ્રકારના સ્વભાન (Self-Consciousness) અભિનેતાને તેની પ્રગતિમાં આકરૂપ ચર્ષ પડે છે. સ્થલાક્ષોભ (Stage fright) ને લગતું સ્વભાન તો, રંગભૂમિ ઉપર વારે વારે આવ્યા. કરવાથી અને પ્રેક્ષક વર્ગના અસ્તિ- ત્વને સાવ મનમાંથી કાઢી નાખવાથી ધીમે ધીમે નક્કી દૂર ચર્ષ શકે છે. પણ અત્યારે જે સ્વભાન (વધે આપણે ખાસ કરીને બોલવા માગીએ છીએ તે જુદા જ પ્રકારનું છે. આ સ્વભાન તે બહાભલા કુશળ અભિનેતાઓને લાગુ પડેલો એક સૂક્ષ્મ રોગ છે. રંગભૂમિ ઉપર અભિનય કરતે, અમુક કાર્ષક બોલી બતાવતે હું અહીં શોભી રહું છું-પ્રેક્ષકોને પસંદ ચર્ષ પડું છું-હું સરસ કામ કરી બજાવું છું એવી આંતરભાવનામાંથી ઉપજતું એક અતિ ખારીક પ્રકારનું સ્વભાન તે લાયકાત વિષયક સ્વભાન છે. એ બહુ ઠગારું અને ચોર છે, સૂક્ષ્મ અને છૂપું છે તોયે અભિનેતાને પોતાને તેની જાણ થયા વિના રહેતી નથી.

અલખતાં, અભિનેતા પડે કુશળ હોઈ, પ્રેક્ષકવર્ગ પોતાનું આ સ્વભાન પારખી ન કાઢે તેની સંભાળ રાખે છે, છતાં તે અભિનેતાના અંતરઉંડાણમાં રમતું હોવાને લીધે, ગમે એવું છૂપાઈને રહેલું હોવા છતાં, સમજુ પ્રેક્ષકોથી આવ્યા વિના રહેતું નથી; હવા દેખાય નહીં પણ લાગી. વર્તાઈ આવે તો ખરી તેમ પ્રેક્ષ-

કાને તેની જાણ થયા વિના રહેતી નથી. એવી વેળાએ સારામાં સારા અભિનેતાનું સરસમાં સરસ કામ, કઈં અમૃતમાં લગાર લુપ્ત પડે તેમ, જનડવા પામે છે. ઉપરિચિત યતી સારી અક્ષર બેમાલુમ કપાઈ જતી હોય એમ લાગે છે. અનુભવ અને કુશળતા છતાં, રંગ-ભૂમિ ઉપર પોતાને સદંતર ભૂલી નહોં જવાના કારણે જ અભિનેતાનું આ સ્વભાવ તેને પોતાને નડતું અને પ્રેક્ષકને દ્રુપે ખટકતું, અભિનેતાની સંપૂર્ણ વિચ્છેદ પ્રાપ્તિમાં અટકાવરૂપ થઈ પડે છે. દુષ્ટિયાગ મન્નજ્ઞાગ પ્રેક્ષકો આવા અભિનેતાઓને નકી વખાણે છે છતાં તેમની દયા પણ ખામ છે.

“અત્રે હું મારી લાવકાત દેખાડી રહ્યો છું” એવું અંતરભાવ અભિનેતામાં હોય તે સાવ ચાલી જતું રહે એમ થવું એ અતિ વિકટ છે. પણ જો અભિનેતા પાત્ર ભજવતે પડે પાત્રમય જતી જાય પોતાનું પાત્રપણું ખોઈ ન દે અને પોતાને સાવ ભૂલી જવાનો અભ્યાસ સતત સેવે તો આ તેનું લાવકાત વિષયક સ્વભાવ જરૂર નિર્ભૂળ યત્રા પામે.

૮. વાર્તાલાપ વેળાએ નૈસર્ગિક ખચકો (Pause) લાવી બોલી ખતાવવાની નિષ્ફળતા

રંગભૂમિ ઉપર પાત્ર ભજવતે યતી વાતચીત વેળાએ પાશ્ચાત્ય અભિનેતાઓ આપણા અભિનેતાઓ કરતાં કેટલા વિશેષ સ્વભાવિક હોય છે એ આપણાં અધીને ખાતરી પૂર્વક અનુભવ છે. આપણે ત્યાં તેવી સંપૂર્ણતા હજી આવી નથી. નાટકકારે લખેલી લીટીઓ સરખી શુદ્ધ બોલી જતી-અનુકૂળ ભાવ અને સ્વરમાં બોલવી એટલી સરસતા તો આપણા ધણા ધણા અભિનેતાઓ ખતાવી શકે છે, પરંતુ વાર્તાલાપની નૈસર્ગિકતા લાવવાને તેટલી કુશળતા ખસ થઈ પડે એમ નથી જે રીતે આપણાં સંબંધી જનો સાથે ઘરમાં કે વાટમાં કે અન્ય સ્થળોએ વાતચીત કરતી વેળાએ આપણાં મુખેથી વાક્યો બાહર પડે છે તેવીજ બરાબર રીતે આપણી રંગભૂમિ ઉપરથી પાત્રમુખ વચન બાહર પડતાં નથી લાયક ભાવ અને સ્વર વાગ્યરી બોલવા છતાં પણ હજી કાંઈક ઉણપ બાકી રહે છે. આ ઉણપ શી છે ?

આ ઉણપ તે, વાક્યો બોલતી વેળાએ એક જાતનો નૈસર્ગિક ખચકો (pause) લાગીને નહોં બોલવાની આપણી બેદરકારી કે ખિનઆવડત છે. નાટકકારે લખેનાં વાક્યો અનુકૂળ અવાજમાં બોલી જઈ એ ઉપરાંત અનેક એવાં પાત્રમુખવચનો આવે છે કે જે વેળાએ નૈસર્ગિકતા કાજે તેમાં ખચકાતી અગત્ય રહે છે. બરાબર સમજાણ પડે એટલી સારુ આપણે અત્રે એકાદ બે દર્શાંત લઈશું. ધારો કે એક પાત્ર રંગભૂમિ પર આ વાક્ય બોલે છે: ‘તું ચે બધા લોક જેવી જ મુરખ છે. આમને આમ તો આપણે જાનવર કરતાં પણ નબેતર થશું.’ આ વચન અનુકૂળ સ્વર અને ભાવ સાથે અભિનેતા બોલી ખતાવશે, પરંતુ તે જો ખરેખર કુશળ અભિનેતા હશે તો એ જ વાક્ય બોલતે, તે ત્યાં બે જગ્યે ખચકો (pause) આપશે: ‘ચે’ ને જરૂર લખાવી ત્યાં સહેજ ખચકો આપશે, અને બધા લોક જેવી જ મુરખ છે’ એ લગાર ઝડકથી બોલી જશે તેજ પ્રમાણે ‘આપણે’ આગળ વળી પાછો લગાર ખચકો આપી બાકીનું વાક્ય પૂરું કરશે. આથી પાત્ર મુખવાણી તમામ નૈસર્ગિક ખનવા પામશે.

હવે એક બીજું વાક્ય લઈએ: ‘આ તે કઈ સારા માણસની રીત છે’ .

ખમે તે કશું, હું વચ્ચે આવીશ નહોં.’ અત્રે પણ ‘કઈ’ આગળ, ‘ખમે’

‘હું’ આગળ જરાક જરાક સફાઈખંધ ખચકો આપવો જ જોઈએ છે. આવી રીતે બોલવાથી પાત્રપ્રખ્યાણી સંપૂર્ણપણે સ્વાભાવિક થવા પામે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ તે વેળાનું રંગભૂમિ ઉપરનું વાતાવરણ પણ નૈસર્ગિક સવાદાત્મક જેવું જ પ્રેક્ષકોને લાગે છે.

અલખતાં, ન્યાં ઝડકાંખંધ બોલવું હોય, આવેશમય બોલવું હોય, પ્રવચન કરવું હોય, લાઘુ બુદ્ધિસાદર બોલવું હોય ત્યાં આવો ખચકો અસ્થાને જ થઈ પડે, પરંતુ ન્યાં સાદો સાધારણ વાતચીત કરવી હોય (અને રંગભૂમિ ઉપર માદી સામાન્ય સાધારણ વાતચીત વેળાએ જ અભિનેતાની ખરી કસોટી થઈ શકે છે.) ત્યાં યોગ્ય જગે વાક્ય મઠી ખચકો લાવીને બોલવાથી, બોલાતી વાણીને એક પ્રકારનો સ્વાદ મળે છે જે પ્રેક્ષકોને વિશેષ મોજ તથા અસર આપવાનું સાધન થઈ પડે છે.

સસાર વહેવારમાં પોતપોતાના વચ્ચે આવતી તથા ખીજાંઓ સાથે ચાલતી સાધારણ વાતચીતને લક્ષ આપીને સાલળવાથી આપણા અભિનેતાઓ આ ખચકો લાવીને બોલવાની કળાને વધારે સારી રીતે ખીલવી શકશે ઉપરાંત જો તેઓ બોલપટના પ્રખ્યાત પાત્ર લેખનીય અભિનેતાઓ [Character Actors] જેવા કે લાયનલ બેરીમોર, લોલેસબેરી, જ્યોર્જ આર્લિસ, ચાર્લ્સ ફોક્સ્ટન આદિ, રંગભૂમિ ઉપર સાધારણ વાર્તાલાપ કરતી વેળાએ કેમ ખચકો આપીને બોલે છે, તે ઉપર જો મટિત લક્ષ આપશે તો તેમાંથી પણ તેઓ જોઈતો લાભ ઉઠાવી શકશે,

૯. સ્વકંઠ પ્રિયતા જે અભિનેતાનો કંઠ ખરેખર અતિ મધુર હોય તેણે રંગભૂમિ ઉપર પોતાને સ્વકંઠપ્રેમી થતા અવશ્ય મંજાળવો જોઈએ છે પોતાના જ અવાજ ઉપર આસક્ત બની જવાની ટેર એકવાર બધાવા પામી તો પછી રંગભૂમિ ઉપર અભિનેતા હમેશા અકુદરતી દેખાયા વિના રહેવાનો નથી. આ સ્વકંઠ પ્રિયતાને લાંબને તેનો અભિનય સરખો તથા સરમ મનવા પામતો નથી “હું મુદ્દ ગાર્થ ગ્લો હુ” અથવા તો “હું હમણા ગાર્થ રહ્યો હુ” એવા જાનથી તેણે પોતાને રંગભૂમિ ઉપર અભિનય રાખવો ધટે છે, કારણ એથી એની પાત્રભજવણીમાં ‘હું’ નું તત્ત્વ દાખલ થવા પામી નૈસર્ગિકતામાં ક્ષતિ આવે છે.

આ સ્વકંઠપ્રીતિ તોડવા સારુ, રંગભૂમિ ઉપર ગાતી વેળાએ “ગળામાંથી સ્વર કેવો મીઠો નીકળે છે” એવા વિચારને તિર્તાજલી આપવાનો સતત પ્રયત્ન કરતે, જે પાત્ર પોતે ભજવે છે તેની સાથે સંપૂર્ણપણે તન્મય થઈ જવાની જાવનાને તેણે ખાલવ્યા કરવી જોઈએ છે. એટલું જ નહીં, પણ રંગભૂમિની બાહર અન્ય સ્થળોએ ગાતી વેળાએ પણ “મારો કંઠ મીઠો છે” એવા જાનમાંથી પોતાને વારે વારે બાહર કાઢવાનો ઇરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન તેણે આદરવો ધટે છે.

૧૦ અત્યુક્તિમય અભિનય [Over acting]

આ દોષ જાણે અમર રહેવાને સર્જીથો હોય તેમ હજી આપણી રંગભૂમિને કાંઈક અંશે ચીટકી બેઠો છે. અહાભાવની વિશેષતા કરતાં ચે સયમનો અભ્યાસ, કારણ લેખ, આ ઉણપ પાછળ રમતો દેખાય છે અભિનેતાને પણ પ્રમાણ્યુ કુદિ રાખવાની હોય છે, અને જરાક સયમ ચૂકાય તો પ્રમાણ્યુ જોખમાવાનો નક્કી ભય રહે છે. લગાર કપડો આપતાં સાવ મિજાજ ગુમાવી કોધાયમાન બનેલા એક પિતાને મારે તેના પુત્રે એક વાર

આ પ્રમાણે રમૂજ કરી હતી કે “ આજ તો પપાએ જરા ઓવર એક્ટિંગ કરી નાખ્યું ” એજ પ્રમાણે સંયમ [Restraint] નો અભાવ રંગભૂમિ ઉપર અભિનેતાને, જોત જોતામાં, તેને ખબર પડ્યું ન પડે એવી રીતે અભિનય વિષયક અત્યુક્તિમાં ધકેલી દીધે છે.

આ અત્યુક્તિમય અભિનયને નિર્મૂળ કરવા માટે એ રીતો છે, દરેક અભિનયના સબધમાં નૈસર્ગિકતાની હદ ક્યાં આવીને અટકે છે તેનું જ્ઞાન પહેલેથી મેળવી રાખવું. ખીજી રીત આ કે અભિનેતા રંગભૂમિ ઉપર પોતાને આગળ ન પાડે પણ પોતાનાં પાત્રને આગળ પાડે યાને પોતાને ભૂલી જઈ પોતાના પાત્રનો ખ્યાલ રાખે; તથા જો પોતાની શક્તિ વિશે વધુ પડતો ઉત્તેજા ખ્યાલ મનમાં રમતો હોય તો તેને નિરક્ષિમાનતા વડે અવરમ ભૂખે મારે

મૂક અભિનયની મહત્વતા

અંતમાં આપણા ગમે એવા કુશળ અભિનેતાઓ આટલું બરાબર સમજી લીધે કે અભિનય હમેશા પુષ્કળ અભ્યાસ માગી લીધે છે. પૂર્વ પ્રયોગો [Rehearsals] વેળાએજ એ માટે બધી તૈયારી કરી લેવાય એ પૂરતું નથી જ. પોતાના ખાનગી આવાસમાં મોટા ખરીસા સન્મુખ કલાકો લગી સખત મહેનત કરવાથી જ અભિનયમાંથી જીવંત પાત્ર ઉભું કરી શકાય. તેમાં જે જો લાકડિયા અભિનયમાંથી બચવું હોય તો ‘પાટ’ મોટે ચઢાવ્યા બાદ તુર્તજ વાણી સાથે અભિનય કરવાની રીતિને બાજુએજ મૂકવી. પ્રથમ તો જરા પણ ઉચ્ચાર કર્યા વિના વાક્યોના અર્થ પ્રમાણે પહેલેથી તે છેલ્લે લગી પોતાનો આખો પાટ મૂક અભિનય વડે એટલે કે મૂગી એક્ટિંગથી ભજવવો જાણે પ્રેક્ષકવર્ગ પોતાની સામે ખેંઠો છે એમ માની લઈને જેમ મૂગા ચિત્રપટના અભિનેતા કરે છે તેમ શરુવાતમાં મૂક અભિનયનો જ અભ્યાસ રાખવો. આથી હાવભાવને લગતી બારીક સમજદારી વિશેષ પ્રમાણમાં મળવા પામે છે. આમ એવાં કેટલાંએક મૂક અભિનય કાર્યો પટીજ વાણીને એક અભિનયનું સમીકરણ કરવા માંડવું. અને તેમ કરતે પણ ઓછા હાવ સાથે પૂરો ભાવ લઈ આવવાની વાત ઉપર મુખ્ય તથા ખાસ લક્ષ આપવું. પોતાની લાગણી કે વિચાર જાહેર કરવા માટે હાથપગની દિલચાલને ચાલુ અમલમાં મેલવી પડે એ અભિનેતાની અભિનયરંકતા સૂચવે છે. ઘટે એટલીજ સચોટ ક્રિયા અને ખડું ભાવદર્શન એ વડે જ સરસ અભિનય ઉત્પન્ન કરવાની અપેક્ષા આજની રંગભૂમિના અભિનેતાઓને હોયે હોવી જોઈએ છે.

ચોતે પોતાને પોતાની અંદર વાંચી લેવો

છેવટે, સરસ અને સાચો અભિનય થઈ શકે તેટલા સારુ પ્રત્યેક અભિનેતાએ, નાટકનો આરંભ થતા પહેલા પડોટો ઉચ્ચકાવા પહેલા, દસ પંદર મિનિટ દરમિયાન પોતાના પાત્રને પોતાના અંતરમાં વાંચી લેવું યાને જે જાતનું પાત્ર ભજવવાનું હોય તેને લગતી જે સામાન્ય મુખ્ય ધૂન હોય તે ધૂનમાં બળી જઈ તેમાં જ મસ્ત બની રહેવું. એ દસ પંદર મિનિટ દરમિયાન તેણે અન્ય કશી પ્રવૃત્તિ આદરવી નહીં; અન્ય એકંદર ભાઈબધ સાથે કશી વાતચીત શુદ્ધા જે ન કરવી. બસ પાત્રાનુકૂળ ધૂની બની જવું. દસ મિનિટની આ છાની દાર્દિક કસરત તેને રંગભૂમિ ઉપર ખૂબ જ સહાય કર્યાં થઈ પડશે તેના અભિનયને વિશેષ નૈસર્ગિક અને સફળ બનાવવાને કામે લાગશે.

છેવટ

અનેક વિધ મુંદર અને સરસ શણગારોથી મહાયેલું સત્ય એનું નામ નાટ્ય.

જ્યારે જગતકર્તાએ સૃષ્ટિ ઉપજાવવા મનન કર્યું ત્યારે તેમાંથી કાળ્ય બન્યું-સૃષ્ટિને ધડવા માંડી ત્યારે તેમાંથી રથાપત્ય બન્યું-તેને રંગવા માંડી ત્યારે તેમાંથી ચિત્રકળા બની અને જ્યારે તેને માનવાંઓથી ભરી દીધી ત્યારે તેમાંથી દિગ્ધ, રસવિધ તથા અનંત એવો અભિનય ઉપસ્થિત થયો.

પ્રત્યેક કળાને તેનું પોતાનું સાધન હોય છે ને સાધનોના પ્રકાર પ્રમાણે કળાઓ અંકકથી જુદી પડે છે. ચિત્રકાર પાસે એની પાટી અને પોંછી હોય છે-મૂર્તિકાર પાસે એના વાહો અને વાજિત્રો હોય છે પગલું એક અભિનેતા જ એવો છે જે પોતે જ પોતાનું સાધન છે. એનો અહેરો, એનું શરીર એનું જીવન એની કળા સામગ્રીઓ છે. એમાંથી એ પોતાનાં સર્જનો ધડે છે અને ઉભાં કરે છે. પંડે માધક અને માધન પણ પોતે હોવાથી એ બજવાનો પણ છે અને બજવાઇ જનારો યે છે. અભિનેતા એવો અદ્ભૂત છે.

છેવટ, કહેવાનું એ જ કે અભિનયનું શિક્ષણ, પછી તે સૈધ્ધાન્તિક હોય કે વહેવારુ હોય તે એક સદાકાળનું શિક્ષણ છે. અનંતકાળનો અભ્યાસ છે. અભિનેતા, અભિનયના સેંકડો ઉમદા ગ્રન્થોનું સફળ અધ્યયન કરેઃ એટલું જ નહીં, પણ એક હઝાર ને એક રાતભર રગમૂમિ ઉપર આવીને સર્વોત્કૃષ્ટ ભાગ બજવે, છતાં 'હેલ્લો પડદો' પડે ત્યાં લગી તે નાટ્યકળાનો ને અભિનયનો એક અભ્યાસી કિંવા વિદ્યાર્થી જ રહેવાનો; કારણ જેમ જીવનના અભિનયો વિશાળ અને અનંત છે તેમ આભનયનું જીવન પણ વિસ્તૃત અને અનંત જ છે.

ચિત્રકલા : ગુજરાતી સંપ્રદાય

[લેખક: મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર, વડોદરા]

એશિયાની ચિત્રકલાના પ્રાચીનતમ અવશેષો અજન્તાની ગુફાઓમાંનાં ભિત્તિચિત્રો. જે કે એના અસ્તિત્વની ખબર જગતને સને ૧૮૧૯ માં પહેલવહેલી થઈ હતી. એક રફ ઈસ્વીસનના પહેલાથી સાતમા સૈકા સુધીનાં અજન્તા, બાપ અને સિત્તાનવાસકનાં દિંદિમાંનાં અને સિગિરિયા તથા અનુરાધાપુરનાં બૃહદ્ દિંદિમાંનાં ભિત્તિચિત્રો—Fresco Painting—નો સંપ્રદાય જાણવામાં આવ્યો છે.

અને બીજી તરફ પંદરમા સૈકાથી દિંદો-ફારસી (Indo Persian) નો સંપ્રદાય પુસ્તકમાંનાં ન્હાનાં છબીચિત્રો—(Miniature Painting) નો પ્રચાર જોવામાં આવ્યો છે.

પરંતુ આ બંને વચ્ચેનાં લગભગ આઠસો વર્ષના ગાળાનો દિંદો ચિત્રકલાતો ઇતિહાસ બહુધા અંધારામાં હતો, અજન્તામાં વ્યક્ત થયેલી કલા, સોળમા અને સત્તરમા સૈકામાં દિંદો રાજપૂતકલા ” ને નામે આટલા લાંબા ગાળા પછી, એકાએક કર્યાંય ફૂટી નિકળી હકીકત એક કાચગારૂપે લાગતી હતી.

દરમિયાન, ઈસ્વીસનના અગિયારમા અને બારમા શતકથી માંડી છેક પંદરમા શતક પીનાં કેટલાક શ્વેતામ્બર જૈન ગ્રંથોનાં તાકપત્ર ઉપરનાં તેમજ કાગળ ઉપરનાં ન્હાનાં ત્રાની બાળ, વીસમી સદીની શરૂઆતમાં—લગભગ ૧૬૧૦ ના અરસામાં લાગી. છતાં ચિત્રકલાની પદ્ધતિ અને તેનો સંપ્રદાય મથાર્થ રીતે સમજાવતાં ઘણો મુશ્કેલી નડી.

લગભગ આજ વખતની નેપાલી તથા પ્લહોદેશીય ચિત્રકલા સાથે તેનો સીધો સંબંધ જોડી શકાય તેમ નથી. કારણ કે એ પરંપરા બૌદ્ધ ચિત્રોમાંથી શરૂ થઈ હતી. તેથી એ શ્વેતા-રીય જૈન ગ્રંથોમાંની ચિત્રકલા કોઈ અસલી સંપ્રદાયના અનુમધાનમાં અથવા તેના રૂપે ગુજરાતની ભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ—એમ ડૉ. આનંદ કુમારસ્વામીએ જ બીજા નિષ્ણાતોએ કહ્યું.

છતાં કેવલ ધાર્મિક જૈન ગ્રંથોમાં દેખાતી ચિત્રકલા ગુજરાતી જીવનના બીજા વિષયો વ્યક્ત થયાનું જાણવામાં આવ્યું નહોતું; અને તેથી ઉપરનો અભિપ્રાય, તેવા કાંઈ તાની પુષ્ટિ વગર, આધારહીન મનાતો હતો.

એટલામાં જૈન શ્વેતામ્બર ધાર્મિક ગ્રંથોની ચિત્ર પદ્ધતિ—style ને આજેજૂન મળતા આવતા ‘તત્ત્વિલાસ’ નામના વસંત વિહાર વર્ણનના અધાર્મિક—અથવા ઐહિક ચિત્રપટની દ્વિ ૧૬૨૨ માં થઈ. ‘પ્રસિદ્ધિ યર્ષ’—એમ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે ૧૮૮૯ માં ત્રામાં આવેલા ચિત્રપટમાંના દ્વારો “ ગુજરાત શાળાપત્રમાં ” પ્રકટ કરવામાં આવ્યા. પરંતુ તેમાંના ચિત્રો મામૂલી લાગવાથી તે તરફ કોઈનું ધ્યાન ગયું નહોતું. કપડાં, પરંતુ તેમાંના ચિત્રો આચાર્ય દોષાં જણાય છે; છતાં તેનો વિષય, જૈન ધર્મનો નથી, [તે ૨૫૦૮ છે.

શ્રી. રવિશંકર રાવળે હાજી મહમ્મદ રમારક ગ્રંથ ૧૯૨૨ માં પ્રકટ કર્યો તે વખતે દી. બા. કેશવલાલ દ્રુવે “ વસંતવિલાસના ” દ્વાનું સરકરણુ, તેમાં પ્રકટ કરાવ્યું; તે વખતે શ્રી. રાવળનું ધ્યાન એમાંના ચિત્રો તરફ ગયું; અને તેમણે એ ચિત્રોને સ્થાનિક ગુજરાત પદ્ધતિનાં હોવા માટે ૨૫૪ સૂચન કર્યું.

પછી તો શ્રી. નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતાએ આ ચિત્રપટને દુનિયાભરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. ૧૯૨૬ માં તેમના Studies in Indian Painting માં ‘ Secular Painting of Vasant Vilas ’ એ નામનું સ્વતંત્ર પ્રકરણુ તેમણે લખ્યું; અને ૧૯૩૧ માં તેના વિગતવાર અભ્યાસ કરી “ Gujarati Painting in the 15th Century A further Essay on Vasant Vilas ” એ નામનું પુસ્તક લંડનની ઈન્ડિયા સોસાયટી ઓફ આર્ટ્સ દ્વારા પ્રકટ કર્યું.

એમાં એમણે પ્રતિપાદન કર્યું કે મોગલ સંપ્રદાયની ચિત્રકલા અસ્તિત્વમાં આવતા પહેલાંના હિંદી ચિત્ર-સંપ્રદાયનો એ મહત્વનો અંકાડો છે; અને તેનો એ મત પંડિતોએ પણ સ્વીકાર્યો. એન સાર્થકવોપીડિયા બ્રિટનિકાની ચૌદમી આવૃત્તિ (૧૯૨૯) માં ડૉ. કુમાર-સ્વામીએ હિંદી ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ આપતા ગુજરાતી ચિત્રકલાનો, એક સ્વતંત્ર સંપ્રદાય તરીકે તેમણે પરિચય કરાવ્યો છે.

આ અરસામાં એટલે સને ૧૯૨૬ માં, ડી વી. ટામસન નામના એક વિદેશી કલારસિકે “ રુપમના ” એપ્રિલ ૧૯૨૬ ના અંકમાં, ઇન્ડોરાની ગુફાઓમાંના-અત્યાર સુધી અજાણ્યાં રહેલાં એવાં ભિત્તિચિત્રોના અસ્તિત્વની હકીકત જાહેર કરી. Preliminary Notes on some Early Hindu Paintings, “ Rupam ” (No. 26).

આ ઈલૂરાનાં ભિત્તિચિત્રો હિંદી ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં ખૂબ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે; અજન્તાની ભીંત ઉપરનાં ચિત્રો અને શ્વેતામરિય ગ્રંથોમાંનાં પૌથીચિત્રો-એ બન્ને વચ્ચેની, એ કિંમતી સંયોગી કડી છે. ઈલૂરાનાં ચિત્રો ૯ મી અને ૧૦મી સદીનાં હોવાનું અનુમાનાય છે. આ ચિત્રોમાં ગુજરાતી ચિત્રોની મુખ્યાકૃતિઓની વિસ્તૃતતા-કાન સુધી પહોંચતી આખો, અણિયાળાં નાક, અને આગળ પડતો જાતીનો લાગ-એ અંશે અભિલાંશે નોંધ શકાય છે. તે ઉપરથી ગુજરાતી જૈન પુસ્તક ચિત્રોનાં પુરોગામી એ ભિત્તિચિત્રો છે એમ માનવામાં બાધ નથી.

ઈલૂરાનાં ચિત્રોની પ્રસિદ્ધિ થયાનાં એ ત્રણ વર્ષોમાં જ ગુજરાતી કલાનું એકજ વિશેષ પ્રમાણુ પ્રાપ્ત થયું. શ્વેતામર જૈન ચિત્રો સાથે નિકટ સંબંધવાળાં ‘ બાલગોપાલ સ્તુતિ ’ નામે વૈષ્ણવીય ગ્રંથનાં ત્રીસ લઘુચિત્રો શ્રી. અર્ધેન્દુકુમાર ગાંધીની દાયમાં આવ્યાં; એને મળતાં એ જ ગ્રંથનાં બીજાં ચિત્રો અમેરિકન કલારસિક પ્રો. નોર્મન પાઉનને મળી આવતાં, તેમણે તેને ગુજરાતી સંપ્રદાયના પૂટતા સાધન તરીકે ઓળખાવ્યાં; અને ૧૯૩૦ માં એ સંબંધી બન્નેના લેખો પ્રકટ થયા.

તે પછી ત્રણ વર્ષે એટલે સને ૧૯૩૩ માં વડોદરામાં મળેલી ઓલ ઇન્ડિયા ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સ વખતે પ્રસ્તુત ‘ બાલગોપાલ સ્તુતિ ’ નાં ૬૦ ચિત્રોવાળાં એક જણે લાં

સંપૂર્ણ એવી બે પોથી મારા જોવામાં આવીઃ એમાંનાં ગુજરાતી શૈલીનાં ચિત્રો, શ્રી. ગાંધી-લીએ પ્રકટ કરેલાં ચિત્રો કરતાં લગભગ એક સૈકા જેલટાં પ્રાચીન છે—એમ જાહેર કરવાનો સુયોગ મને મળ્યો હતો. એ વૈષ્ણવીય ચિત્રોની પોથી અમદાવાદની ગુજરીમાંથી ભાઈ બોળીલાલ જયસંદ સાહેબરાએ પ્રાપ્ત કરી હતીઃ હાલમાં તે વડોદરાની આર્ટ ગેલેરીમાં છે.

૧૯૩૪ માં વૈષ્ણવીય અંધની એક ખીજી ચિત્રમાલા મારા જોવામાં આવીઃ અને સાથે સાથે એક ત્રીજી જ વિષયના ગુજરાતી ચિત્રોની શોધ થઈ. ચાકત સંપ્રદાયના ‘સસ-ચતી’ (ચડી પાડ) અંધનાં બાર ચિત્રો મળી આવવાથી ગુજરાત સંપ્રદાયનાં અદ્વૈતસાધનોમાં મહત્વનો ભેરોર થયો, એ ચિત્રો ધસાર્થ ગયેલાં છેઃ છતાં એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય તેથી ઓછું નથી. એ ચિત્રો પણ વડોદરાની આર્ટગેલેરીમાં છે.

આમ, જૈન ધાર્મિક અંધોનાં ચિત્રો ઉપરાંત બ્રાહ્મણીય વિષયોના ચિત્રો પ્રાપ્ત થવાથી ગુજરાત સંપ્રદાયનું ચિત્રકલાનું બ્યાપક સ્વરૂપ જ્ઞાનમાં આવી શકે છે ! અને એક ઐહિકજીવનને લગતા વસંતવિલાસ જેવા ખીજા સચિત્ર અંધની શોધ થવાથી, ગુજરાતી ચિત્રોના વિષયોની વિવિધતા સ્થાપી શકાય છે. બારમા શતકમાં રચાયેલા રતિરત્નસૂચની પંદરમા-સોળમા સૈકાની બે સચિત્ર આવૃત્તિનાં બે છુટક પાનાં મળી આવ્યાં છે, એમાંનું મકરધ્વજનું ચિત્ર પ્રાચીન ગુજરાતી સંપ્રદાયનું છે અને તે બહુ સુંદર છે. ખીજામાં ‘કરીકર કોડા’ સ્તોકને ‘નારી કુંજર’થી ચિતરી બતાવ્યો છે.

—આ રીતે લગભગ પંદરમા શતક સુધીનાં વિશિષ્ટ ગુજરાતી શૈલીનાં શુદ્ધ હિંદી સ્વરૂપનાં ચિત્રોની શોધની ઊડતી નોંધ પૂરી થાય છે.

મોગલ શહેનશાહોના દરબારી ચિત્રકારોમાં સાતેક ગુજરાતી ચિત્રકારો હતાઃ માધવ, કેથવ, બીમ, પુછવા, શંકર-વગેરેએ મહાભારતના ફારસી અનુવાદ રજમનામાને સચિત્ર કરવામાં ફાળો આપ્યો છે, અને તેમના પોતાના નામ પાછળ ‘ગુજરાતી’ એવી સહીવાળા ચિત્રો આજે પણ મોજા છે.

આમ આપણે જોયું કે લગભગ એક હજાર વર્ષ જેટલો ગુજરાતી ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ જૂનો છે. તે કલાનો વિશેષ અભ્યાસ થતાં નવાં નવાં સાધનો પ્રકાશમાં આવવા સંભવ છે.

ગુજરાતી ચિત્રકલાના લક્ષણો, તેનું કલાતત્ત્વ રંગપૂર્ણતા, રેખાંકન, 'Perspective' લક્ષ્યત્વ ભાવનાસૈદ્ધિ, પ્રાણી જગત, વનસ્પતિજગત વગેરેનો અભ્યાસ પહેરવેા આશુપણ કુદરતનું ચિત્રણ ભિત્તિચિત્રો ઉપગ્રી ગ્રંથચિત્રોનો જન્મ કેવી રીતે થયો વગેરે સંબંધી ઘણું ઘણું કહેવાની જરૂર છે; પરંતુ અસારે તો માત્ર કવળ, ચિત્ર પરંપરા ઐતિહાસિક નોંધજ ઉડતી માની છે.

સોળમા સોમ પછીની ચિત્રકલાના નમૂનાનું વિવેચન ઉપયોગી છતાં, વિસ્તારભર્યું અહીં આપ્યું નથી, માત્ર કયા કયા ગ્રંથોમાં એ ચિત્રો મળી આવ્યાં છે તેનાં નામ અગણાં છુઃ અને તેનો ટૂંકા પરિચય તેમાંનો પ્રત્યેક નમૂનો બતાવતી વખતે, આપીને સંતોષ માનીશ.

- ૧ સં. ૧૬૬૭ નાં દશમસ્કંધનાં ચિત્રો.
- ૨ બાલણકૃત દશમસ્કંધ (ગુજરાતી) માંનાં ચિત્રો. (અઢારમું શતક સંવત)
- ૩ ગીતાના ચિત્રો (સત્તરમું શતક)
- ૪ સૌન્દર્યલક્ષરીનાં ચિત્રો (સત્તરમું શતક)
- ૫ સં. ૧૮૦૬ નાં ભક્તિ રતનાવલીના ચિત્રો.
- ૬ સં. ૧૮૮૨ નાં 'મધુમાલતી'ની વાર્તાનાં ચિત્રો.
- ૭ સં. ૧૮૩૮ નાં તથિસ્ત્રવાણનાં ભિત્તિચિત્રો.
- ૮ સં. ૧૮૪૭ નાં ભાગવત, અને હરિવંશનાં ચિત્રો.
- ૯ હારમાળાનું ચિત્ર (૧૯ મું શતક)
- ૧૦ નાયદારા સંપ્રદાયનાં ચિત્રો.
- ૧૧ સુદિણી મેહાર અને ઝોખાહરણનાં ચિત્રો.

— વગેરે —

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

અખેગીતાનું તત્ત્વચિન્તન

[લેખક: શ્રી. જયન્તકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે]

આમુખ

11

અખાએ પોતે શ્રવણ કરેલા, વાંચ્યા અને વિચારેલા તત્ત્વગાનનો 'પરિચય તેણે અખેગીતામાં વિસ્તારથી કરાવ્યો છે. વિષયની મહત્તા, તેની મર્મીગ સમીક્ષા, ગભીર શૈલિ, અને દર્શાવેલા વિચારોમાં અડગ શ્રદ્ધા-આવાં લક્ષણોથી આ ગ્રન્થ ગીતાની ઉપાધિને સર્વથા યોગ્ય છે. પોતાનાં અન્ય સર્જન કરતાં આના ઉપરની પ્રિયેષ પ્રીતિ બતાવવા અન્યકતોએ શ્લેષથી પોતાના નામનો પણ આગળ પ્રયોગ કર્યો છે. અખાનું જ્ઞાન તે અક્ષયગીતા અથવા અખેગીતા. આ વિદ્વાન વેદાન્તી અને તત્ત્વદર્શીનો એ પ્રિય પુત્રકનું મમાલોચન અને તેના મુખ્ય વિષયોનું પૃથક્કરણ કરવાનો અહીં પ્રયાસ છે. શ્રીશંકરાચાર્ય પછીના તેના અનુયાયી પુરંધર પડિતોએ એ મુદ્દાઓ અનેકવિધ વિકાસ સાધ્યો અને તેને યુક્તિઓથી પુષ્ટિ બનાવ્યો. અખેગીતામાં આમાની ઘણી દલીલોનો ઉપયોગ થયો છે. વિષયની કઠિનતાથી, પારિભાષિક શબ્દો આવવાથી, પોતાનું વક્તવ્ય સચોટ કરવાના આગ્રહથી, ઘણીવાર થોડા શબ્દોમાં બહુ કહી નાખવાથી, અને અનેક અપરિચિત દર્શાવતો આવવાથી, ગ્રન્થની ભાષા કંઈક કિચક બની છે. ઉપરાંત, આ ગ્રન્થ નિમગ્નતા રૂપમાં નહિ પણ પદ્માત્મક છે એટલે એક વિષય ઉપરના વિચારો એક સ્થળે નહિ પણ જુદે જુદે સ્થળે વેરાયલા રહેલા છે અને તે સ્વાભાવિક છે. વિષયવાર તેમને એકત્રિત કરી તેનું

પ્રસ્તાવના

મંગલ—મંગલસૂચક, સ્તુત્કાર, અન્યના આદિમાં સૂઝી કવિ ઈષ્ટને નમસ્કાર કરે પરત્વે ખરી રીતે વ્યવહારગોચર થતું નથી એટલે માયાશક્તિથી તેની વ્યવહારગોચરતા કલ્પના કરતો કવિ કહે છે કે માયાશમય એવા ત્રિગુણપતિને હું પાપ લાગું છું. મ તેજ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ છે અને તેનો માયા તે મહેશ્વર છે. (શ્વેતા.) “હે સૌમ્ય પહેલા કેવળ સત્ત્વ હતું” અને તેથી, તે તત્ત્વ સર્વની પહેલાં પૂજાય છે. મન અને વા તેનાથી નિવૃત્તિ પામે છે તેથી તે અગમ અને અગોચર છે. આમ છતાં તેને પાપ લાગે કવિ ગૌડપાદાચાર્યની કારિકાનું સ્મરણ કરાવે છે.

‘દુર્દર્શમતિગમ્भीરં અજં સામ્યં વિશારદમ્’ ।

બુધ્ધ્વા પદમનાનાત્વં નમસ્કુર્મો યથાવલમ્ ॥

પરમપદ દુર્દર્શ છે છતાં તેને યથાખ્ય નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ગુરુ—સ્તુતિ—ઈશ્વરો ગુરુત્તમેતિ, મૂર્તિમેદવિમાસિને ।

વ્યોમવદ્ વ્યાસદેહાય દક્ષિણામૂર્તયે નમઃ ॥

ઈશ્વર, ગુરુ, અને આત્મા એ ત્રણથી એકતા સાધતો કવિ પહેલા ગુરુ અને ગોવિંદ એકતાનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે મનવાણીને અગમ્ય, પરાતપર બ્રહ્મનો, ગુરુ લક્ષ આપે માટે તે બ્રહ્મ બીજું, શ્વાન, ચક્રર, બિહાર, સર્વને હરિ કરી મૂકે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ. જેમ રવિધામને દેખાડે છે તેમ ગુરુ રામને દેખાડે છે.

ગુરુ ગોવિન્દ હોનોં સહેં, કિસકું લગૂ પાય ।

બલિહારી ગુરુદેવકી, જિન ગોવિન્દ દિસાય ॥

છવટે, પહેલા કાશ્યાપા, ગુરુનો મહિમા ગાતો કવિ કહે છે—જેમ શોનાના સિંહ અન્યાસિંહાએ રહેલાજ છે તેમ ગુરુબ્રહ્મનમા સર્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે ; સ્મરણ કરતાં બ્રહ્માનન્દની ચિન્તકિત ઉપર કવિ શ્લેષ કરે છે. બ્રહ્માનન્દ તે અપ્રાણના

પ્રેરક—બળ (ક. ૨) નવા કવિઓ અંધનો આરંભ કરતી વખતે નીચે પ્રધાનપુર પ્રસ્તાવના કરે છે. “સૂર્ય આગળ જેમ ખગોત, જલથી પાસે જેમ વહો’ પારિજાતક આગળ જેમ અરણી, તેવો આગળના મહાકવિ આગળ હું છું.” કવિ શરુઆતમા આવા ગલિત વચનો બોલી પોતે ગુરુ થયા એમ સમજે છે એને એવી પહેલેથીજ વાચકમાં કડુણા ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

અપ્રાણ કહે છે કે મારે એ બધું કરવાની જરૂર નથી. પ્રથમથીજ હું કબુલ દઉં કે હું કવિ જ નથી. જેમ દારુની પૂતળી અપાર ચાળા કરે છે તેણે કાષ્ટમાં કંઈ

પ્રી, એ તો સૂત્રધારની કળનો જ પ્રભાવ છે, તેમ મારા પ્રેરક-મળ માટે સમજવું આ ખાણ કરવા માટે હું જવામદાર નથી, તેમ મારી શક્તિ પણ નથી મારો સૂત્રધાર ત્યાગાત્મા છે

સનાતન પ્રશ્ન—(ક ૨) ગુરુ દત્ત, વસિષ્ઠ, અચ્યુત, વેદવ્યાસ આદિ ગુરુઓએ જ્ઞાનન, રધુનન્દન, અને પાર્થ જેવા શિષ્યોને આજ પ્રશ્નનો નિકાન કરી આપ્યો હતો છુ આ વિષયમા ગુરુ શિષ્યને શો ઉપદેશ આપે ? (પદ ૬) જે પદમા ગુરુશિષ્યનો હ નથી એવી સત્તાની જ્યારે શિષ્ય જ્ઞાસા કરે, ત્યારે જે ગુરુ એ સુધા કહી શકે તે / રુપણુ ધ્વિષ્ઠો નથી જે વાણી અવાચ્ય વસ્તુને કહી શકે તે વાણીજ નથી એટલાજ ાટે આ વસ્તુ સ્વસ વેદ છે ગુરુગમ્ય હોવા છતા પ્રવચન લભ્ય નથી નાયમાત્મા પ્રવચનેન વ્ય । અહાતુ વવરૂપદર્શન કરાવતા ઔપનિષદ ગુરુએ શિષ્યને મૌનવ્યાખ્યાથી જ ઉપદેશ િધો હતો

ચિત્રં ! વટતરો મૂલે વૃદ્ધા શિષ્યા ગુર્યુવા ।

ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાન શિષ્યાસ્તુ ચ્ચિન્નસંશયઃ ॥

વળી, મૌનવ્યાખ્યાપ્રકટિતપરબ્રહ્મતત્ત્વ યુવાન, વગેરે

(ક ૩ ૧) બીજુ, જીવભાવ, એ માયાનુ કાર્ય હોવાથી, અણુછતો એટલે મિથ્યા । જ્ઞાન થતાજ જીવનો જીવભાવ દળી જાય છે, તો પછી જીવ વર્ણુન કાનુ કરે ? તરન ાન થતા, પોતાના અધિષ્ઠાન આત્માનુ વર્ણુન અણુછતો જીવ ક્યાથી કરે ?

એટલે, આ પ્રશ્ન સનાતન છે, જ્ઞાન ગુરુગમ્ય હોવા છતા મૌન વ્યાખ્યાથી જ તેનો ાક્ષ મળે છે, વસ્તુ સ્વસ વેદ જ છે, અને જીવભાવ એ માયાકાર્ય હોવાથી પરમાર્થસત્તામા મણુછતો છે

(૨)

અધિકરણ-ચતુષ્થ

(અધિકારી-વિષય-સમ્બન્ધ-અને પ્રયોજન)

આરે અધિકરણનો ઉદ્દેશ અખાલ્લ ચાળીમમા દડવામા કરે છે. મન, વાણી અને કર્મથી જે મુગ્ધ દર્દને આ વાત સાલળવા તૈયાર હોય તે આ અન્યનો અધિકારી છે. (ક. ૪૦. ૨) અન્યના વિષયને ઉદ્દેશીને કવિ કહે છે કે આ અખેગીતામાં આઠ વિષયો અર્થવામા આવ્યા છે. જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, માયા નિરીક્ષણ, દષ્ટિ (દર્શન) જીવન્મુક્તના ચિહ્ન, મહામુક્તના ચિહ્ન, અને પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) (ક. ૪૦. ૫). અખેગીતામા ૧૦ પદ અને ૪૦ કડવા છે. દરેક પદમા ચાર અને કડવામા અગીયાર ચરણો છે.

અન્યનો સમ્બન્ધ બોધ્યબોધક ભાવનો છે પણ તે કેવી રીતે કહી શકું ? આ જે વાળુ બોલતુ દીસે છે તેને તો ઘટઘટ બોલણુદાર પૂ-ણુજ્ઞ વગ્ધીને પૂરી રહ્યો છે. એણે આપેજ આપતુ, સ્વસ્વરૂપતુ, વર્ણુન કર્યું છે એજ નિરંજન, સ્વસ્વરૂપ નિજ સન્તોને, અખેગીતા કહે છે એ તો અનન્તની એવી ધરિદા હતી કે અખાને શિર નિમિત્ત દેવુ (ક. ૪૦. ૬, ૧૦, ૧૨) છેવટે આ અન્ય લખવાનુ પ્રયોજન શુ ? સમારૂપી મોહ-નિશાને નિર્વર્તવા કાળ (ક. ૪૦. ૪).

અવતરણુ—આથી, અન્યના આરભમા જ વિષયનુ અવતરણુ કરતા અખાલ્લ કહે છે પરમાર્થ દષ્ટિએ તુમ્હ, મિથ્યા, એટલે અણુજ્ઞતા અખો, પરજ્ઞા ઉપર જગતનો અખ્યારોપ કર્યા પછી, જ્ઞાનોદય થયા પછી થનારા અપવાદ વડે તે અધ્યામ અને આવરણ ત્યારે દૂર થાય છે તે વેળા પ્રકાશતા નિજ આનન્દની કથા હવે આરભે છે. અધ્યારોપ વાદામ્યા નિષ્પન્ન પ્રપચ્યતે । અખો અણુજ્ઞતા છે છતાં અધ્યારોપ કરી શકે છે એ કથા મહા આશ્ચર્યની છે અને તેથી આ શરુ કરવાની પોતાની કથા પ્રત્યગાત્માને કાઈ અનરે આનન્દ આપે છે

एष बन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखर ।

मृगतृष्णाम्मसि स्नात शशशृङ्गधनुर्धरः ॥

આના કરતા પણ વિશેષ આશ્ચર્ય પોતાની કથામા છે

(૩)

મોહ-નિશા

અન્યનુ પ્રયોજન “ મોહ-નિશાને નિર્વર્તવા કાળ ” એમ બતાવ્યા પછી મોહ-નિશા તે કેવી એ જાણવુ પ્રાપ્ત થાય છે

જેમ નિદ્રામા સૂતેકો નર જીજ અનેક માયા રચે છે અને કાર્ય તથા કારણ બન્ન પોતેજ થઈને જેમ તેમા પન્થો રહે છે તેજ રીતે જીવનુ પણ સમજવું. જે આત્મ પોતાથી એતજે છે, પોતાપણ જૂલી જાય છે, તેને પહેલા અસલાવના થાય છે અં પછી વિપરીત ભાવના ઉપજે છે. પછી તેને માયાનો પંથ પરિવાર-અવિષા, અસ્મિતા રાગ, દ્વેષ, અને અભિનિવેશ-લાગુ પડે છે. જીવ અજ્ઞાનથી આમ અવજો કરે છે ।

શિવની મન્મુખ થઈ શકતો નથી. સ્વયંપ્રકાશ આત્માને જોણે જીવ માનવાનો.' ભ્રમ કયો મેને તે ભ્રમ દૂર કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. દાખલા તરીકે, રાત્રે બૂસો પડેસો માંખુસ તો અન્ધકાર જતા પ્રભાતમાં પોતાના ઘર બેગો થઈ શકે છે, પણ જે નર દિવસે જ દેશાઓ ભૂલી ભ્રમમાં પડ્યો હોય તેને તો દિવસ ઉપગત સન્નિએ તો ખાસ ઘણું જ વડું પડે છે. આવાજ કારણથી જીવને ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે તે પોતે સ્વયંપ્રકાશ કે ત્યારે એ વાત તેના ધ્યાનમાં પણ ઉતરતી નથી (ક. ૪ : ૧, ૩,

(૪)

માયાનું કાર્ય

(ક. ૫) જીવનો મનનું ગાઢ આવરણ કરી તે માયા નાના વેપ સળે છે, અનેક ભ્રમ, ધર્મ, ઉચ્ચારે છે, અરે તેને અગે જીવ ભવદેરા ફરવા લાગે છે. વળી તે માયા ભ્રમના ફળ લખે છે, શબ્દ તોતણે જીવને બાધીને જથામ રાખે છે. પોતે જ મન થઈને, પ્રકૃત-વિકૃત પૃથ્વી પુત્રોને જન્મ આપે છે, અને દરેક નિમેષમાં નવા નવા જન્માવે છે. ભ્રમ, ફળ, અને જીવ, એ ત્રણેનો યોગ સાધી આપે છે; અને જીવને વિષય તૃષ્ણામાં ફાળી તેને દોરવે છે. જીવ આવી રીતે ભવમાં ઘણું લખે છે, પણ, એ બધો માયાનો જ પીસચારો છે, જે અહીં મોટી ભોળવણી છે, એવો ભેદ લઢી શકતો નથી. જીવ જે બળભાંથી નીસરે તો પોતે માનેછું જીવત્વ દૂર કરી શિવપણું પોતામાં જોઈ શકે

(ક. ૭) જગતી મોટામાં મોટી નદી તે માયા છે. તેને હજી સુધી જનાવી જવાને તર્ક શકિત માન્ય થયો નથી. હરિ, હર, અને પ્રહ્લાથી પણ તે આગળ જનારી, પહેલી કે. મોટેજ તે સમજી ન જાય અઘટિત ઘટના પટ્ટીયસી, અટપટી છે, અનિર્વચનીય છે.

પરતત્ત્વ, ચિચ્છકિતિ, માયા, પ્રકૃતિ, અને અન્ય તત્ત્વોનું વર્ણન અખાજી સાતમાં કડવામાં કરે છે. આ વર્ણન પ્લાન અને ઉપાસનાને અર્થે છે. પ્રણવ અથવા ઝૂકાર મન્ત્રનો અહીં ઉદ્ધાર આપ્યો છે. આ વર્ણન કેંક અંશે તાન્ત્રિક અને કેંક અંશે વેદાન્તી કે બીજા શબ્દોમાં તન્ત્ર અને વેદાન્તનાં ૩૬ વિચારો અને પરિભાષાનો તેમાં અમન્વય છે. એનું દ્વંકમાં પૃથક્કરણ કરવા માટે નીચે આપેલી રૂપરેખા ઉપયોગી થશે.

કડવું આતમુઃ ઝૂકારની ઉપાસના અને પ્રણવમન્ત્ર.

મન્ત્ર	અ	ઉ	મ્	૮	૦	/	•
દેવ	પ્રહ્લા	વિષ્ણુ	મહેશ	અર્ધમાત્રા	અપરિમિત	ચિચ્છકિતિ	પરિમિત
દેવી	સરસ્વતી	લક્ષ્મી	કાલી				
ગુણ	સત્ત્વ	રજસ્	તમસ્	અધ્યાકૃત		પુરીયાતીત	
				પુરીયાવસ્થા		પરતત્ત્વ	
અવગથા	જગત	સ્વપ્ન	સુષુપ્તિ	માયા અથવા અન્યસ્વામિની			
સ્વરૂપ	પ્રકૃતિ	અને તેના ૨૪ તત્ત્વો					

આની સમજૂતી આપતાં અખાણ કહે છે: માયા સમજી નતી નથી માટે અનિ-
ર્વચનીય છે. તે દીસતી નથી છતાં બલવતી છે. ઝંકારના પ્રથમ ત્રણ સ્થૂળ રૂપ જે
અકાર, ઉકાર, અને મકાર એટલે બીજા શબ્દોમાં સત્ત્વ, રજ્જસ, અને તમસ્ એ ત્રણ
ગુણોથી બનેલી ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિના રૂપથી તે માયા પર છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ તે માયા-
માંથી જ ઉપજી છે. ઝંકારના ત્રણ સ્થૂળ રૂપથી બતાવાતા ત્રણ દેવ જે હરિ, હર, બ્રહ્મા
છે તેમની પણ તે આગળ રહેલી માયા અર્ધમાત્રા અને અપરબિન્દુથી થતા અવ્યાકૃત રૂપની
અધિષ્ઠાત્રી છે અને અપરબિન્દુની સાથે હોવાથી તે શન્યસ્વામિની કહેવાય છે ત્રણે ગુણો,
સત્ત્વ રજ્જસ અને તમસ્ને જન્માવી, તેના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશને ઉદ્દભાવી, તે
ત્રણેની સરસ્વતી લક્ષ્મી અને કાલી રૂપે યોગિતા બને છે.

ચિત્ક્રિત જે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મનું સ્વભાવ ચૈતન્ય છે તેનો જ્યારે માયા સાથે યોગ
થાય છે ત્યારે, એટલે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ્યારે માયાથી સંબલિત થાય છે ત્યારે, માયાયુક્ત
ચિત્ક્રિત આખા જગતને જન્માવી તેને રમાડે છે. કરોળિયો જેમ જાળને પોતાનામાંથી જ
કાઢી પાછો તેનો ભક્ષ કરી પોતામાં જ લય કરે છે તેવું જ સામર્થ્ય ચિત્ક્રિતમાં રહેલી
માયાનું છે. ચિત્ક્રિત એ પરતત્ત્વનું સ્વભાવ ચૈતન્ય છે. એજ ચિત્ક્રિતને ઉદ્દેશીને
શ્રીશંકરાચાર્ય આનન્દલહરીમાં કહે છે:

સત્તાં મુકે વીજં ત્વમસિ પરમ્બ્રહ્મમહિષી ।

સન્તોના મોક્ષનું બીજ એવી ચિત્ક્રિત, તું પરતત્ત્વની સામ્રાજી છે.

હવે તત્ત્વોનું વર્ણન કરતાં અખાણ કહે છે:

માયાથી ૧ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ

૫ પંચભૂત

૫ પંચ તન્માત્ર

૧૦ ઈન્દ્રિયો અને તેના દેવતા

૪ અન્તઃકરણ

(મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર)

તામસમાંથી

રાજસમાંથી

સત્ત્વમાંથી

૨૫ તત્ત્વો જન્મે છે.

જ્યારે બ્રહ્મ માયાથી સંબલિત થાય છે ત્યારે સૃષ્ટિનાં આ પ્રમાણે ૨૪ કારણો,
પચ્ચીસમી પ્રકૃતિ, અને હવ્વીસમો ઈશ્વર અથવા માયા સંબલિત બ્રહ્મ એ પ્રમાણે
વ્યવસ્થા થાય છે. પણ બ્રહ્મ તો સંબલિત લાગવા છતાં પણ યથાર્થ જેમ તેમ રહી
છે. એ નિર્વિકારનો સવિકાર થતો નથી. જે દેખાય છે તે સઘળા તેની વિવર્તલીલા.

(ક. ૩૬) આ જગત માયાનું કાર્ય છે પણ પરમપદ નિર્ગુણ, નિર્ધર્મક, બ્રહ્મની
પારમાર્થિક સત્તા સાથે સરખાવતાં તે વુઝ છે. જગતની વ્યાવહારિક સત્તા વ્યવહાર
આલે લાં સુધી. અદૈતપદમાં પહેંચેલાને સંસાર એ વન્ધ્યાસુત જેવો મિથ્યા લાગે છે.
આર પુરુષાર્થ, વર્ણાશ્રમ, જીવસૃષ્ટિ, સાધન, દેશકાળ, પુરુષનો દેહ, સઘળું મિથ્યા છે.
વિચાર કરી જોવાથી આમાંનું કંઈ પણ તત્ત્વતઃ રહેતું નથી. તે ઉત્પત્ત થાય છે, રહે છે.

જય છે. આજ માટે તે અણુછતું છે. સસ હોય તે આજ છે અને કાલે નથી એવું ના હોય. સસ ત્રિકાલાઆધ્ય છે. શિવ તો દેશકાલાતીત, નિર્લિંગ, નિરાકાર, કૃતસ્થ છે. એના ઉપર આ વિશ્વનું આરોપણ છે. વિશ્વ એટલે માયાના સ્ફુરણ પામેલા ત્રણ ગુણો. વાણીમાં આવેલું બધું દૂત મિથ્યા છે. એનો બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન ઉપર માત્ર અધ્યાસ છે.

*

*

(૫)

માયા અને જીવ

આ બન્નેનો સમ્બન્ધ અસરકારક રીતે થતાવવા કવિ એક બે લૌકિક દૃષ્ટાન્ત આપે છે.

(ક. ૬.) જે જીવ મર્મ સમજતો નથી તેને માયા આપણો સમજે છે. મેઢા જેમ ચવન સાથે સંચરે છે, તેને મહાજન મૂકાવા મથે તો પણ વણદોર્યો ચવનની કડે ફરે છે; સૂતાનીને તો મનમાં હેતુ છે. તે તેના ઉપર પહેલાં હેતે હાથ ફેરવે છે કારણ કે તે પેલા મેઢાનો ભારે દેહ ભાળીને ખુશ થાય છે. પણ પછી એકવાર તેને પોતાના કાણુમાં લઈ તે રખેને સરી જાય એમ ધારી ચરણ બધે અને મુખ નીચે એમ તેને રાખી તેનો અન્ત લાવે છે. માયાની પણ એજ રીત છે, જે તેમાં ફસાયો તેને મુક્તિ મળવી મુશ્કેલ છે.

(૫૬ ૧) તનમનની નીકમાં બેસી જીવ ભવસાગરમાં ફરવા નીકળ્યા. પણ જ્યારે કર્મના વાયુ વાયા અને તેને વશ તે ડાલવા લાગ્યો ત્યારે વાત હાથથી વટકી, પછી તેનો છેડોજ નહિ. અરે ભાઈ! માયાશ્પી જનની તો ગાણી જોઈને બેઠ રાખે છે.

દૃષ્ટાન્તોને જવા દઈ જીવને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, અખાંજ કહે છે, તેની આદ્ય જોતાં તે અનાદિ માલમ પડશે અંથવા તે યયોજ નથી એમ લાગશે. દેહની છાયા જેમ સૂર્ય માથે આવતાં દેહમાંજ સમાઈ જાય છે, લિન્ન દેખાતી નથી, તેમ જ્ઞાનોદય થતાં જીવ પ્રત્યગાત્માથી લિન્ન લાગતો નથી; ઉગ્રદુઃ પ્રત્યગાત્મા જીવ યયોજ નથી, જીવભાવ મિથ્યા હતો, એમ લાગે છે.

આપોયુ ઓળખ્યા પછી, માયાનો અન્ત આવે છે માટે માયા કે અજ્ઞાન જ્ઞાન-નિવર્ત્ય છે.

બ્રહ્મ એ અધિજ્ઞાન છે અને માયાથી તેના ઉપર પ્રપંચનો અધ્યાસ થાય છે. અમાણ બ્રહ્મને વ્યતિરેક કારણ એટલે મિથ્યાઆભાસનું અધિજ્ઞાન અથવા વિવર્તકારણ માને છે જે આપોયુ ઓળખાય તો માયાનો અન્ત આવે, અર્થાત્ માયા તત્ત્વજ્ઞાન નિવર્ત્ય છે. જેટલી વસ્તુ વાચ્ય છે, દસ્ય છે તે દૈત કહેવાય છે. પરમાર્થમત્તામાં દૈત તુચ્છ, મિથ્યા, વન્ધ્યાસુત જેવું છે. વિશ્વતું બ્રહ્મ ઉપર આરોપણ અથવા અધ્યાસ માયા કે અજ્ઞાનથી થાય છે અને તે અધ્યામનો અપવાદ તત્ત્વજ્ઞાનથી થાય છે.

(૭)

જગતનું મિથ્યાત્વ

માયા વાળાણિએ માટ એને, દષ્ટ પદારથ જેટલો
શ્રુત પદારથ જે જે કહાવે, પાછો વણસશે તેટલો
ઉપન્યું તે અલપાય નિસ્યે, બ્રહ્મ આદે કીટ જે-ક. ૮:૨, ૩.

અને,

અમલ આત્મા એકે પૂરણ, અખંડિત અવિનાશ
.....નહિ જેને દેશ કાળ. ક. ૧૭:૨, ૪.

જગત મિથ્યા છે, માયાનું કાર્ય છે, કારણ કે તે વાણીએ કહ્યું જાય છે, દસ્ય પદાર્થ છે, શ્રુત પદાર્થ છે.

જગતના મિથ્યાત્વની આજ યુક્તિ મધુમૂદનસરસ્વતી અદ્વૈતસિદ્ધિમા નીચે પ્રમાણે આપે છે.

વિમતં (જગત્) મિથ્યા; દસ્યત્વાત્, જહત્વાત્, પરિચ્છિન્નત્વાત્

જગત, જેને વિશે ચર્ચા કરવાની છે, તે મિથ્યા છે કારણ કે તે દસ્ય છે, જડ છે, અને દેશકાલના પરિચ્છેદ વાળું છે. જે વસ્તુ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે તે દસ્ય જનતી. નથી પણ અદસ્ય છે, જડ નથી પણ ચેતન છે, પરિચ્છિન્ન નથી પણ દેશકાલાતીત છે.

સત્ય એટલે શું ? સત્ય આજે હોય અને કાલે ન હોય એમ ન જાને. એવું હોય તે ખડ સત્ય નથી પણ એક આભાસ છે. ખડ સત્ય એ ત્રિકાલાગ્રાધ્ય છે. એ પરમ સત્યને બ્રહ્મની મંડા આપીએ તો એ ત્રિકાલાગ્રાધ્ય સત્યની તુલનાએ બધી જાત માત્ર વસ્તુઓ મિથ્યા, વૃથા, તુચ્છ છે. “ ઉપન્યું તે અલપાય નિસ્યે ” “ જે જાણે તે જાય ” “ તેમ માયાનું આ જગત નીરમ્બુ, કાળયોગે સર્વ વૃથા ” બધા જાત પદાર્થને કાલનો યોગ છે અને તેથી તે પરિચ્છિન્ન થવાથી મિથ્યા છે.

પરમ સત્ય ત્રિકાલાગ્રાધ્ય છે અને તેની તુલનાએ બીજા જાત પદાર્થ મિથ્યા એ યુક્તિ મોહાપાદાર્થ એ માણુક્યકારિકામા નીચે પ્રમાણે કહી છે.

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનઽપિ તત્તથા ।

વિતથૈઃ સદૃશાઃ સન્તોઽવિતથા ઇવ લક્ષિતાઃ ॥

જે વસ્તુ આદિમાં નહોતી અને અન્તમાં પણ રહેતી નથી, ફક્ત વર્તમાનમાં જ જેનો ભાસ થાય છે તે વસ્તુ વર્તમાનમાં ખરી રીતે હોતી નથી. તેવો પદાર્થ મિથ્યા જેવો છે, છતાં સત્ય જેવો તેનો ભાસ થાય છે.

આ યુક્તિ વડે, પ્રપંચ દૃશ્ય છે, નાશ્ય અથવા અનિત્ય છે, માટે મિથ્યા છે. આત્મા સાક્ષી છે, પોતે અદૃશ્ય છે, નિત્ય છે માટે તે સત્ય છે. આ મુખ્ય યુક્તિની માથે સંકળાએલી બીજી યુક્તિઓનો પણ કવિ જૂદે જૂદે રચણે ઉપયોગ કરે છે. જગત દૃશ્ય છે એટલે મિથ્યા છે, આત્માસ્વયં પ્રકાશ છે માટે સત્ય છે. જગતમાં કાર્યકારણભાવ છે તે માટે મિથ્યા છે. આત્મા કાર્યકારણભાવથી અતીત છે માટે સત્ય છે.

જે મિથ્યા આભાસ હોય તે જ્ઞાનનિવર્ત્ય છે, જેમકે રજ્જુ ઉપર દેખાતો મપનો મિથ્યા આભાસ. દ્વૈતનું ભાન અદ્વૈતજ્ઞાનથી નિવૃત્તિ પામે છે માટે દ્વૈત પ્રપંચ મિથ્યા છે, પ્રપંચ વિકારિ છે આત્મા અવિકારિ છે, પ્રપંચ ઉત્પન્ન છે, મત્ અનુત્પન્ન છે, માટે પ્રપંચ મિથ્યા છે, આત્મા સત્ય છે અહ્મ એજ સત્ય છે એમ કહ્યા પછી જગત જે અહ્મથી અભિન્ન હોય તો તે નિત્ય અને અવિકાર હોવું જોઈએ. પણ જગત તો વિકારિ અને અનિત્ય છે માટે તે અહ્મનો વિવર્ત અથવા મિથ્યા આભાસ માત્ર છે. માયા “ દિસે નહિ છતાં બળવતી ” છે એવી તેની પ્રતીતિ થાય છે અને “ જે આણું માયા અન્ત ને, તો લીએ આપોયુ એળખી ” અથવા આત્મજ્ઞાન થતાં તે માયાની નિવૃત્તિ થાય છે. આવી રીતે સત્ય અને અનૃતનું મિથુનીકરણ થવાથી તે અનિર્વચનીય અને મિથ્યા છે.

જે મહાપદમાં રિયતિ કરીને, પછે જુએ અહાંડને
તો અહાંડને ઠામ અણુ ન દીસે, તો શું પ્રમાણે પડેને

ક. ૩૭. ૯.

જેમ રવખાદિ પ્રાતિભાસિક મત્તા જગદાદિ વ્યવહારિક મત્તા સાથે મરખાવતાં મિથ્યા છે તેવીજ રીતે મહાપદની પારમાર્થિક સત્તાની સાથે તુલના કરતાં પ્રપંચની વ્યવહારિક મત્તા મિથ્યા છે. પ્રાતિભાસિક, વ્યાવહારિક, અને પારમાર્થિક આ ત્રણ મત્તા ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી ચઢિયાતી છે. જોગી સત્તાની સાથે તુલના કરતાં નીચી સત્તા મિથ્યા લાગે છે.

અહ્મ પ્રપંચનું અધિષ્ઠાન છે અને પ્રપંચનો તેના ઉપર આધ્યામ છે. વ્યાવહારિક મત્તામાં પ્રપંચનો ભાવ અને પારમાર્થિક મત્તામાં તેનો અભાવ એમ પ્રપંચનો ભાવ અને અભાવ બન્ને એકી વખતે અધિષ્ઠાન અહ્મમાં રહેલા છે—જૂદી જૂદી સત્તામાં, જ્યારે એકજ પદાર્થના ભાવ અને અભાવ બન્ને અધિષ્ઠાન ઉપર એકી વખત, જૂદી જૂદી સત્તામાં, રહેલા હોય તો તે પદાર્થને મિથ્યા આભાસ સમજવો. જેમકે રજ્જુ ઉપર સર્પનો મિથ્યા આભાસ દેખાય છે. અહીં રજ્જુ અધિષ્ઠાનમાં પ્રાતિભાસિક મત્તામાં સર્પનો ભાવ છે પણ વ્યવહારિક સત્તામાં મપનો અભાવ છે—આથી જ સર્પનો આભાસ મિથ્યા છે. મિથ્યાત્વની આવી વ્યાખ્યા અને તેનો વિસ્તાર અદ્વૈતમિદ્ધિ અને ચિત્તુલીમાં કર્યો છે.

માયા બોલે અવાચને, તે વાચા નવ હોય " (૫૬૬) અને તેથી "દાયા, મન, પ્રભુ કહે તેકને" (૬-૩૮૨) બ્રહ્મ વિવાદપદ થવાને મારે બુદ્ધિની કક્ષામાં આવતો નથી, અને જો તે આવે તો તે શુદ્ધ બ્રહ્મ નથી જો તે બુદ્ધિની કક્ષામાં આવે નહિ તો તેનો સબધ અને માયા સાથેનો તેનો યોગ ટેવી રીતે ચર્ચા ગદાય ?

ત્યારે બ્રહ્મ ઓળખાય કવી રીતે ? "અસવેદ જાણે અખા" આ પરમપદ બુદ્ધિથી નહિ પણ અનુભવથીજ સમજાય છે અને આ પદના જ્ઞાન અથવા અનુભવ પત્રી પ્રપચ રહેતોજ નથી એટલે બ્રહ્મ અને માયાના સબધનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો નથી "જવતણું પદ તે જોતા નીસરેછ" (૬-૩૧) આ વાત વિચારણ્યમુનિ પંચદશીમાં કહે છે.

સ્વપ્રકાશે કુતોઽવિદ્યા વિનાઽવિદ્યાં કુતે । જગત્ ।

एतानि तर्कजालानि स्वानुमृति र्जहात्यसौ ॥

સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં અજ્ઞા । આવ્યું ક્યાથી ? અને અજ્ઞાન આવી શકે તેમ ન હોય તો અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ક્યાથી ? પરિચિન્ન બુદ્ધિના આવા અનેક તર્કજાળોનો, પરમપદનો એકવાર અનુભવ કર્યો પછી, નાશ થાય છે

સત્ અને મિથ્યા અથવા અસતનો સબધ સમજાવી શકાયજ નહિ પરિચિન્ન બુદ્ધિ અપરિચિન્નનો વિચાર કરતા બૂઝી જાય

"ભાઈ ! જગતના કારણુ ધણુ, પણ ક્યા પછે ધરે નામ,
કહે પચભૂતના પૂતળા, એ બ્રહ્મા કેરા કામ
પણુ વિરચિ આદે વિશ્વ સધણુ, ધડ્યો ટેનો વાટ ?
એ વિચારે બુદ્ધિ બૂઝે, અતિ નિરાશો નાટ ।"

કે ૨૧-૮, ૯

મત્ અને મિથ્યાનો સબધ કોઈ રીતે બતાવી શકાતો નથી એટલે તેમાં મયોગ, સમવાય કે કાર્યકારણબાવ, કઈપણુ હોયજ નહિ મારેજ માયા એ કઈદ્રવ્ય નથી, બ્રહ્મ સિવાય બીજો પદાર્થ નથી "વેદાન્ત કરે છે વાત મોગી, એ તો અગ્ન રમે અણુછતી" (કે ૩૧૫) આથી સિદ્ધાન્તમાં ભજાતિવાદનો ઉત્તેજ કરે છે

"થયુ ગયુ કઈએ નથી, સહેજે જ એ છે એમ
આપાપર મએ નથી, નથી જવાણવ વિગ્રહ કરો"

કે ૩૮, ૮, ૯

ભ્રમનું વિવરણ કરતા અખાજી કહે છે કે—

"યુધુ નિર્ગુણ કઈએ ના કહે ને, જે સમતત્ત્વ સમજ્યા સહી,
પ્રાય નહિ તેને પરાભવ સાનો, રજણુ નહિ તો શેા અહિ
એ તો અણુછતાને । અણુછતું, ભાર્યું'તું ભર્મે કરી,
તે જશ્વારય જેમ તેમ થયો, પ્રાયે જેમ છે તેમ કરી"

કોઈ પણ જાતનો ભ્રમ મમજવી શકાતો જ નથી. એનું પૃથક્કરણ કરીએ તો તે અભાવ નહિ પણ કંઈક ભાવરૂપ, અનાદિ, આવરણ અને વિશેષ કરનારો, જ્ઞાનથી દૂર થનારો, અને છેવટે મમજવી ન શકાય માટે અનિર્વચનીય લાગે છે. વેદાન્તીઓ આને અનિર્વચનીયલ્યાતિ કહે છે. જેમકે રંગજીનો સર્પ, રંગજીનો અર્પણે શા માટે ભ્રમ થયો એ પ્રશ્ન છેવટે અનિર્વચનીય જ રહે છે. પણ જ્ઞાન થયા પછી ભ્રમ રહેતો નથી. સુરેશ્વરાચાર્ય પોતાનાં વાર્તિકમાં ભ્રમનું લક્ષણ મમજવી કહે છે.

તત્ત્વમત્યાદિવાક્યોત્થસમ્યગ્ધીજન્મમાત્રત. ।

અવિદ્યા સહ કાર્યેણ નાસીદ, અસ્તિ, મવિપ્યતિ ॥

ભ્રમનું પૃથક્કરણ :

પહેલા રંગજીનો સર્પ દેખાય છે. તે ખરેખર એવી પ્રતીતિ થાય છે.

પછી, જ્યારે પ્રકાશ થાય છે, ત્યારે તે રંગજી છે, સર્પ નથી એવું જ્ઞાન થાય છે અને સર્પનો ભ્રમ હતો એવું જણાય છે.

છેલ્લા સ્થિતિમાં, જ્યારે રંગજીનું જ્ઞાન દૃઢ થાય છે ત્યારે રંગજી કોઈ બીજો અર્થે હતીજ નહિ એમ લાગવાથી વસ્તુતઃ કોઈ જાતનો ભ્રમ હતોજ નહિ, છે નહિ, અને થશે નહિ, એવી ખાતરી થાય છે.

ઉપરના શ્લોકમાં સુરેશ્વરાચાર્ય કહે છે: તત્ત્વમસિ વગેરે મહાવાક્યોના મનનથી જ્યારે દૃઢ સમ્યજ્ઞાન થાય છે ત્યારે સઘળાં અવિદ્યા પોતાના કાર્ય સાથે હતીજ નહિ, છે નહિ અને થશે નહિ, એવી ખાતરી થાય છે.

અને તેથી અખાણ કહે છે:

“અણુછતાને અણુછતું, ભારયુંતું ભરમે કરી” ।

જ્ઞાનનો માયાને લીધે પ્રપંચરૂપે આભાસ થવા છતાં જ્ઞાન અવિકારિ ગ્રહે છે માટે વિવર્ત (આભાસ માત્રમા ફેરફાર) મા માનવું પડે છે. આ માયા તે જ્ઞાન જેવી સત્ નથી અને વન્ધ્યાસુત જેવી અસત્ નથી. પ્રપંચનો આભાસ કરાવવા પૂરતી સત્ છે. અવિકારી જ્ઞાનનો કોઈ રીતે પરિચ્છેદ ન કરી શકે, એવી અસત્ છે. એટલા માટે તે અનિર્વચનીય છે. “માયા જગમાહેં મોટી નટીજ” “સમજ ન જાય એની માયા અટપટીજ.” જ્ઞાન બુદ્ધિગમ્ય થાય માટે તેને માયાયુક્ત માની માયાશયજિત જ્ઞાનની તેને આપણે શક્તિ કહીએ છીએ. “હ્રુનમો ત્રિગુણપતિશયજ” “ચરણ ચિન્તવી હું લાગું પાયજ.” ત્રિગુણ જ્ઞાનમાયી દૈત્યપ્રપંચની ઉત્પત્તિ બીજી રીતે મમજવી જ શકાતી નથી. જગત્ અન્યથા અનુપપન્ન છે. એટલે માયાના આશ્રય સિવાય બીજી રીતે તે થતી શકતું નથી. આ અન્યથાનુપપત્તિનું પ્રમાણ કેટલું જલવતર છે તે જતાવતા મહુમૂદનસરસ્વતી અવતરણ કરે છે.

અન્યયાનુપપત્તિશ્વેદ અસ્તિ વસ્તુપ્રસાધિક ।

પિનદિયદિદિવૈમત્યં સૈવ સર્વવલાધિકા ॥

—સિદ્ધાન્તવિન્દુ

નિગુણથી વિકારી પ્રપંચની ઉત્પત્તિ માયા સિવાય સમજવાયજ નહિ. આ અન્યથાતુપપત્તિનું પ્રમાણુજ નિર્ગુણ બ્રહ્મને સિદ્ધ કરે છે, અને અજ્ઞાનથી થયેલી વિપરીત બુદ્ધિને દૂર કરે છે, માટે બધા પ્રમાણોમાં તે અન્યથાતુપપત્તિનું પ્રમાણુ બલવત્તર છે.

“તે જથારથ જોમ તેમ થયો, પ્રાથે જોમ છે તેમ હરિ”

હરિ જગત્સૂપે શા માટે થયો ? જોમ તેમ થયો. પણ થયો છે ખરા. પરમસત્ય તે નિત્ય અને અવિકારિ હોય પણ જગત્ તેથી વિપરીત છે. માટે પ્રપંચ આભાસ છે, ખીજી રીતે તે સિદ્ધ થાય નહિ.

*

*

*

(૯)

નિર્ગુણ

(ક. ૧૭) પરમપદ અવામ્ભનસગોચર છે. ગુરૂ કૃપા તેનો લક્ષ આપી શકે છે. વસ્તુ સ્વસંવેદ છે; અને તેને જાણતાં તેજ પલકે નર હરિ થઈ જાય છે.

તે પરમ વસ્તુ દેહાતીત છે, પ્રત્યગાત્માથી અલિન્ન છે, સર્વથી પર અને કેવળ છે. અમલ, પૂર્ણ, અખંડિત, અને અવિનાશ છે (નિષ્કલે નિષ્કલ્યં શાન્તં નિરવયં નિરંજનંચેતનં). દેશાતીત, કાલાતીત, અને માયાવર્જિત છે. વળી તે ગુણ, લિંગ અને જડ મહાભૂતોથી પણ અતીત છે. ભાવવિકારરહિત અને ઉદાસીન છે. અમેય, નિસ્વાદ, નીરૂપ- નરાધાર અને અવાચ્ય છે. આવી તે વસ્તુ નિર્ગુણ અને નિધર્મી છે. સત્-ચિત્-અને આનંદ તેનો સ્વભાવ છે. જ્ઞાતા-જ્ઞાન-અને-તેમ તેમની ત્રિપુટીથી વર્ણિત હોઈ તે કેવળ જ્ઞાનસ્વભાવ છે.

અહીં સ્ફોપશારીરેકકારના પદાપાતવાળા વિમ્બપ્રતિવિમ્બનાદનું મૂલ્યન છે.

(ક. ૨૦) જેમ મામમામાં દર્પણોમાં પ્રતિબિમ્બિત અનેક દર્પણો હોવા થાય છે તેમ બ્રહ્મનો જગતરૂપે વિસ્તાર થાય છે જે વડે મિથ્યા જાત ઉત્પન્ન થાય છે તેજ માયાનું સામર્થ્ય. એ જાતને અહંતા વધે છે અને તેથી તે જાડેરા થતો જાય છે, મન વડે તે માયાના વિષયો સાધતો, મનને જ પરમાત્મા જાણે છે, તેને મમતાનાં પડળ ચડે છે અને મદ વધે છે, અહમિદં મમેદં ઈતિ નૈસર્ગિકાડયં લેખવ્યવહારઃ હું આ, આ મારું. એવો ક્ષેત્રમાં સ્વાભાવિક વ્યવહાર ચાલે છે:-શારીરક માણ્ય) શિવનો આવી રીતે છવ થાય છે.

(ક. ૨૧) પણ કોટિ બ્રહ્માંડ આમ નવાં નવાં રચાવા છતાં પૂર્ણ પદ ઓછું થતું નથી. તે બધાં જોતજોતામાં આકાશમાં લય પામી જાય છે. સૃષ્ટિ તેનામાં વિલક્ષ્ જતાં તે વણસી જતો નથી તેમ વધતા તે વધતો નથી. સૃષ્ટિ મારે તે હેતુ વિનાનું વ્યતિરેક કારણ છે. તે સૃષ્ટિનો વારક નથી કે પ્રેરક નથી-ફક્ત અધિષ્ઠાન છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જગત વન્ધ્યાસુન છે, પુચ્છ, મિથ્યા છે. અખાણ કહે છે કે જો આ સિદ્ધાંતને કોઈ શન્ય વાદ કહે તો લલે મને શન્યવાદી થવામાં વાધો નથી-મારે મન હલારો ખરો શન્યનાદ આજ છે, શન્યવાદી, આવી જાતના, થવામાં ન્દાનમ નથી. જે માણસ બ્રહ્મ અને વિશ્વ એ બેને જુદી જુદી વસ્તુ ન સમજતાં સર્વત્ર એકજ ચૈતન્યનો પ્રસાર દેખે તે જ મારે હિસાબે, અખાણ કહે છે, ખરો શન્યવાદી અને વેદાન્તી છે. જે મોડેથી પ્રપચને મિથ્યા કહે પણ હૃદયમાં જેને જગત માયુ છે તે ખરા અને સાચા શન્યવાદી નથી!

“ભાષા! ભક્તિ જેવી પંખિણી, જેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય એ પાંખ છે
ચિદાકાશ માંહે તેજ ઉડે, જેને સદ્ગુરુ રૂપી આંખ છે”

ક. ૧૦. ૧૦

આવી રીતે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી પુષ્ટ થયેલી સર્વત્ર હરિભાવ દેખનારી ભક્તિને
અખાણ મુખ્ય માધન માને છે.

“પરશ્વહા વિના નહિ હામ હાશે, એમ દેખે તે ભરપૂર”

ક. ૧૦ ૧૦.

ભક્તિમાં આવો સર્વાત્મભાવ જેવાથી તેને ભાન થાય છે કે

“તણુ ભવનમાં રહ્યો પૂરી પૂર્ણ સ્વયં પરમાત્મા
પોતે તો પિયુષ નિરંતર, પણ બેદ દીમે ભાતમાં”

ક. ૧૧ ૪.

આમ હૃદયગુહામાં રામ પ્રગટવાથી મનનો પલટો થઈ જાય છે. માયાને રચો
અહા ભાસે છે અને સસારનો સંભવ જતો ગ્હે છે. જ્યાં સુધી આત્મા જાણ્યો નથી સ
હગી જ માયાનું ખલ છે. પ્રભુ થાય ત્યાં સુધી પ્રતિદીન પીન થતી યુવતી પ્રસવ થ
ગયા પછી જેમ ઓસરી જાય છે તેવી રીતે હૃદય કેન્દ્રમાં આત્મા પ્રગટ્યા પછી માય
ઓસરી જાય છે. “પરિશ્વહા રહે અને પોતે ખપે” એવી ભાવના થાય છે.

†

*

†

(૧૧)

તત્ત્વદર્શન

તત્ત્વદર્શન થયા પછી જીવન્મુક્તમાં તટસ્થપણુ આવે છે. આકાશવત્ તે ઉદાસી
રહે છે. ભુજંગને જેવી કાંચળી છે તેવો એને મન પોતાનો દેહ છે-દેહનો સંગ તેને
અને નથી. એની ન્યૂનતા ટળી છે, આશય મોટો થયો છે, તે વસ્તુમાં મળી રહ્યો છે
સર્વત્ર શિવશિવ થયુ અને શિવમાં જીવ સમાવી દીધો છે. તે છતે અણુછતો થઈને ર
છે. તેની ભૌતિક ભાવના ટળી. ચિદાકાશ ભાગ્યુ; નીરમાં રહેલા મીનની જેમ તે રો
પામતો નથી. તે દેહને વહે છે પણ દેહ તેને વળગતો નથી. તેનો નિશ્ચય પર્વતપ્રાચ છે

“જેમ વિચિત્ર ભાંતિના રંગ મૂકિયે, રક્ષટિક મણિની પાસ
તે ભળ્યા સરખો ભાવ દેખાડે, પણ આપ રહે ઉદાસ”

ક. ૧૫ : ૭

રક્ષટિકમાં રંગનો આભાસ થાય છે, તત્ત્વતઃ તેમાં રંગ આવતો નથી. વાર્તિક
સુરેશ્વરચાર્યવા આગમવાદનું આ દષ્ટાન્ત છે.

સ્વભાવે તે કલ્પવૃક્ષના જેવો અને છે. તેના અમર્ય અને અહંતા ગયાં છે. પોતા
દેહને અન્યના દેહ જેવો તે સમજે છે. આ ખરો વેદાન્તી મુખથી માયા શબ્દનો બકબ
કરતો નથી. (૫૬: ૪) તત્ત્વદર્શીનું વર્ણન કરતાં અખાણ કહે છે: નાવ દરી દિશામાં
પણુ તેની નિશાની તો ધ્રુવના તારા ઉપરજ છે. જેણે અવાચ્ય અને અગમ્ય એ
અનન્ત ધરને જોયું તેની અકથ્ય કહાની કહી જાય એવી નથી. આ પ્રપંચની પુરા

પહેચાન, જે અજ્ઞ અદ્ભુત અને અનુપમ ખેન હતો, તે એવા જ્ઞાનીને ગગનમાં ટોચ જેમ થઈ ગયો હોય એવો લાગે છે.

“અજ્ઞમ ખેલ અદ્ભુત અનુપમ, જનકું હૈ પહિચાન પુગની
ગગનહીં જેમ લયા નર બોલે, એહી અખા જને ટોચ જ્ઞાની”

પદ ૪ : ૪.

એણે મનને છત્યું છે, મનને માર્યું છે :

(પદ ૫ : ૧) “મન જગતકા ધાગણહારા, મન મુવે મિથ્યા મંસારા”

મનનો અમનીભાવ થાય ત્યારે દૈત રહેતું નથી

(ગૌટપાદકારિકા)

“આદ શ્લોક સ્કુયાં હે મનકો. તાતે મન પાવે અન્ધનકો”

પદ, ૫ : ૨.

અહીં એકજીવવાદનું આણુ સૂચન છે:

कल्पयत्यात्मनात्मानं आत्मा देवः स्वमायया ।

स एव बुध्यंतं भेदान् इति वेदान्तानिश्चयः

તેની રીતે તાત્પર્ય દાટ્યો તપામતા શાન્તા શાન્ત કે શિષ્ય કંઈ નહોતું નથી, કે પૂણું ચૈતન્ય રહ્યું છે.

*

*

*

(૧૨)

પરમપદ

“ મન્તો ખ્યાત ગડી મહા પદકી,

શબ્દ આન કહ્યું નહિ લાગત, ઐસી ગિયતિ બેહદકી ” (પદ ૭ - ૧)

બેહદ અથવા અનન્ત ગિયતિમા શબ્દ કે મન્તો કંઈ લાગી શકતી નથી. એ પ્રપચ પાર મહારાજની ઝાંખી થતા પ્રગટતા આનન્દનું વર્ણન અખાલ્ય શાત, ગભીર, અને પ્રમાદિ લાયામા છેરા પદમા કર છે અને હૃદયનો ઉત્તરો દાવવે છે એ પોતે ચૈતન્યધનરાય અભાપતિ છે અને ચન્દમા સોહામણો છે, તે નહિ વિરાટ નહોં વાગણો, વાણીમા આવતો નથી તે કયાહી જતો આવતો નથી એ જેમ તેમ, ન સમગ્રય તેવી રીતે, આ જગજગ થયો કે પણ એને જાણ્યાથી આ જગજગ જાય છે. એને કર્મ કે કાળ કંઈ લાગતું નથી એ તો ચેતનથીજ ચકચૂર છે. આ મન તેમાં લય પામી ગયું છે હવે ? એઈ દાતા નથી, એઈ દીન નથી, આપ નથી કે અપર નથી તેમા વિગનો ભગ છે નૈવ છો ન પુનર્નિષ ન ચૈવાય નવુત્તક (શ્લોકાં) કોટિ કંયાણુ હવે પ્રગટ્યા છે. ત્યહા સદોદિત લાણુ હવે હૃદય અને અસ્તનું કારણુ ગયું છે.

“ કરે અખો આનન્દ, અનુભવીને લહેવા તણે એ

એવો પૂણુ પરમાનન્દ, નિત્ય મગહ અતિ ઘણોએ ”

પદ ૧૦-૧

ઉપસંહાર

ઉપરની કેટલીક કંડિકાઓમાં અખેગીતાના વિષયોનું કંઈક પૃથક્કરણ અને માથે કંઈક વિવેચન કરવાનો પ્રયત્ન છે. બ્રહ્માનન્દ ગુરુ પામે કાશીમાં વેદાન્તનું શ્રવણ અને અધ્યયન કરી ગુજરાતમાં આવ્યા બાદ અખાજીએ તેને માતૃભાષામાં ઉતાયું. અનુભવમાં આવતા અનેક દષ્ટાન્તોથી તેને પુષ્ટ કરી શાંકરવાદને મલંગ રીતે ગુર્જરગિરામાં મૂકવાનો તેમનો પ્રથમ પ્રયત્ન હતો. વેદાન્તશાસ્ત્રના ઘણા પારિભાષિક શબ્દોને મમજી શકાય એવી રીતે માતૃભાષામાં આપ્યા છે. કવિ દયારામે વાલ્મીકિવેદાન્તને ગુર્જરગીતીમાં આપ્યું છે પણ દયારામ રસિક છે, કવિ છે, લાલિલ ઉપર તેમનું ધ્યાન છે; જ્યારે અખાજીની શૈલિમાં વિષયને અનુરૂપ ભવ્યતા છે, તળપદા શબ્દો વાપરીને જનતાને પોતાનું વક્તવ્ય ગ્રાહ્ય બનાવવાની તમન્ના છે, વિવિધ અને નવીન દષ્ટાન્તો આવવાથી મચોટતા છે, નિખાલસ અને આખાભોલા ઉપદેશકનો ભુરમે છે. પોતે સ્વીકારેલા મિદાન્તમાં અચળ શ્રદ્ધા હોવાથી તેમનાં વચનોમાં અનુભવીનો પડધો છે. આખો મન્ય તેમણે ઘણી જગ્યા ભૂમિકાથી લખ્યો છે અને કેટલાંક નવીન દષ્ટાન્તોની ક્લિષ્ટતા બાદ કરતાં તેનો ભવ્ય નાદ ઠેક સુંધી જળવાઈ રહ્યો છે. પદોમાં બે ત્રણ હિન્દીમાં લખ્યાં છે એ એક જીજ્ઞાસુવિશેષતા છે. કડવાનાં પહેલા ચરણમાં તે કડવાના વિષયનું અવતરણ કરી તે મંજાથી મુખ્ય યુક્તિઓનો તેઓ ઉદ્દેશ્ય કરે છે, પછી અનુકૂળ દષ્ટાન્તો એક પછી એક આવતાં જાય છે, અને દેવ અને ગુરુનાં લક્ષિત ગમ્પાથીજ કહેલા અર્થનો પ્રકાશ થાય છે એમ વારંવાર ઉચ્ચારતા કડવાનો ઉપસંહાર કરે છે. પદોમાં ઘણુખતું એકજ વિષયને લઈને તેને બહુલાવવામાં આવ્યો હોય છે. કડવા કરતાં પણ પદો વધારે ગેય બને એ ઉપર તેમનું લક્ષ્ય છે. ચાગ પાંચ કડવાંઓના સારનો મંત્રક કરી ગાવામાં અનુકૂળ આવે એવા રચરૂપે તેને પદમાં મમાવી દીધો છે. તે જમાનામાં ગાવા માટે, અને ખીજા પ્રાન્તોનાં લાલિકા પણ લાભ લઈ શકે માટે, જનનો હિન્દીમાં લખાતાં અને ગેયતત્ત્વ તેમાં વિશેષ ગમ્પામાં આવતું. આજ પ્રયાને માત્ર આખી અખેગીતામાં એક બે પદો હિન્દીમાં પણ આવ્યાં છે. હિન્દી પદોમાંથી ખામ કરીને માત્ર પદ અને અને ખીજા પદોમાં દશમુ પદ એ તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યના મુખ્ય મમન્દયના પ્રામાદિક અને ઝાઝાસ્વી નમૂના છે. એકમાં બેહદની સ્થિતિનું વર્ણન અને ખીજામાં પગમપદ દેખતાં થનારા અભિનવા આનન્દનું વર્ણન છે.

બ્રહ્માનન્દ ગુરુ પાસે તેમણે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું હતું અને ઉપવબ્ધ મુદ્ધ શકે એવા મૂળ ગ્રન્થો પણ તેમણે કદાચ જોયા હશે. ગૌડપાદાચાર્ય, અને ને મંત્રદાસના પત્નીથી થનારા પણ તત્ત્વદર્શીઓની વિચારપદ્ધતિનો તેમણે આશ્રય કર્યો છે. કડવું ૧૬, ચરણ ૬-માં મંત્રેપશારીરકકારના મિત્રપ્રતિમિત્ર્ય ભાવથી માયા અને મંથિરની મમજૂતી આપી છે. કડવું ૧૫: ચરણ ૭-માં સુરેશ્વરચાર્યનાં આભાસવાદના દષ્ટાન્તનો ઉલ્લેખ છે. પદ ૫, ચરણ ૨, માં ગૌડપાદાચાર્યના એક જીવવાદ અને કડવું ૩૮, ચરણ ૮, ૯ માં તેજ આચાર્યના અગતિવાદનો આશ્રય કરી વસ્તુને મમજવી છે. મધુસૂદનસરસ્વતી કહે છે કે આ બધા વાદ એકજ વસ્તુને જૂદી જૂદી રીતે મમજાવે છે અને મિદાન્તમાં બધા

એકજ છે. એ તદ્દસપર્શી અગ્રણીની ઉક્તિનો સ્વીકાર કરતા અખાણ પ્રસંગને અનુકૂળ બધા વાદોનો ઉપયોગ કરે છે. શાંકર વેદાન્ત ઉપર પ્રમુખત્રયૌદ્ધમતનો અને શન્યવાદનો આરોપ કરવામાં આવે છે, પણ અખાણનો પોતે સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્તમાં એટલો વિશ્વાસ છે કે તેને શન્યવાદી કહે તો તે પદ પણ સ્વીકારી શેતાં તેઓ અચકાતા નથી. ઉલટું, ખરો શન્યવાદી તે જાણુ અને કેવો હોય તેનું વિવેચન કરે છે. સિદ્ધાન્તને અનુભવમાં ઉતારવા જ્ઞાન અને વેરાચ્ચથી પુષ્ટ થયેલી સર્વાત્મભાવરૂપી ભક્તિને તેઓ અનુપમ સાધન તરીકે આપે છે. આ સર્વાત્મભાવે પહોંચવા ધ્યાન અને ઉપાસનાને આવશ્યક ગણી સાતમાં કડવામાં પ્રણવ મન્ત્રનો ઉદ્ધાર, ઝૂકારની ઉપાસના, અને તેમાંથી જ ત્રિભુવનની ઉત્પત્તિના ધ્યાન માટે વિસ્તારથી લખે છે. આમાં કેટલીક તાન્ત્રિક પરિભાષા પણ આવી જાય છે. તન્ત્રમાં પણ વેદાન્તનો આશ્રય કરનારા અનેક તન્ત્ર ગ્રન્થો અને તાન્ત્રિકો છે. વેદાન્ત સિદ્ધાન્તને જીવનમાં ઉતારવા વેદાન્ત વિચારે રંગાયણું તન્ત્ર ઉત્તમ સાધન હોવાથી લગભગ ઘણાખરા વેદાન્તીઓ કોઈને કોઈ સ્વરૂપે તન્ત્રનો આશ્રય કરે છે. તન્ત્ર અને યોગના પદ્યક્રમનો ક. ૩૮, ૫, માં ઉલ્લેખ કરી સાતમાં કડવામાં ઝૂકારની ઉપાસના વિચારતા અખાણ વેદાન્ત પ્રણાલિને અનુસરતા તન્ત્ર તરફનો પણ પોતાનો પક્ષપાત બતાવે છે.

ઐહિક કોઈ મોટી વસ્તુ મેળવવા, મોટો આશય કેળવવા, મહત્વાકાંક્ષા પૂરી પાડવા કેટલા પ્રયત્નની, તાલીમની, ઉત્સાહની જરૂર રહે છે ? તો આજુના અનન્ત થવા માટે શી તૈયારી, કેટલો પરિશ્રમ જોઈએ ? સર્વત્ર એકજ ચૈતન્યનો પ્રસર જોવા જોડેલી દૃષ્ટિની વિશાળતા પ્રાપ્ત કરવી સહેલી નથી. યાદચ્છિક યતિના આનન્દની મરતી કેટલી દુર્લભ છે ? તે તુ છે એ વચન તો ટૂંકું અને ટય છે, પણ તેને અનુભવમાં ઉતારવું એ બધા અનુભવોની પરાકાષ્ટા છે. ફટસ્થને બુદ્ધિમાં લાવવા મથતો નર બીજું શું કરી શકે ? અવાચ્યને વાણીમાં લાવી બુદ્ધિ તેને સૃષ્ટિનો નિયામક કહે છે, તેના અનુગ્રહ ચાહે છે. તો હવે, બુદ્ધિને હાથતાળા દેતા એ માયાવી અનન્તને અનુકૂળ થવાની સ્તુતિ કરીને આ લેખની સમાપ્તિ કરવી ધટે છે.

માયારાક્તિ વિહરણપટુઃ ક્રોધયન્ રક્તિમાન

ગળ્દે તસ્યા રજ ઇતિ, તમો લીનવક્ત્રાં ચ વેળી ।

સત્ત્વોદ્રેકં કથયતિ પુનઃ સ્વાન્તશુદ્ધિં વિદગ્ધો

માયાવી સ્યાત્સકલભુવનાધીશ્વરો નોડુનુકૂલઃ ॥

ત્રણે ભુવનનો અધિપતિ અને વિહાર કરવામાં કુશળ એવો વિશ્વેશ્વર પોતાની માહેશ્વરી માયાશક્તિ સાથે પણ શું ખેલ નથી કરતા ? તેના કપોલની રક્તિમાને જ કદાચ રજોગુણ તરીકે ઓળખાવતો હશે. વદનને દાંડી દેતા તેના કેશકલાપને જ તમોગુણની ખ્યાતિ આપતો હશે. તેના પતિપ્રેમની સ્વાન્તશુદ્ધિને જ સરવનો ઉદ્રેક કહેતો હશે. આ માયાવી જગદીશ આપણને અનુકૂળ થાઓ !

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની ઐતિહાસિક સમાલોચના

સૃષ્ટિના નિર્માણ કર્તાએ જે નિયંત્રણ નક્કી કરી છે, તેમાં જ કંઈક એવા નિયમો અર્વાતર મૂક્યા જણાય છે, કે જ્યારે જ્યારે કોઈ જનમમાનમાં અમર્યાદ એવી અવ્યવસ્થા પેદા થાય; ત્યારે તેના શમન અર્થે કોઈને કોઈ વ્યક્તિ ઉત્પન્ન થાય. રાજકીય અવ્યવસ્થા માટે વીર પુરુષો, સામાજિક અવ્યવસ્થા માટે ધીર પુરુષો તથા ધાર્મિક અવ્યવસ્થા માટે મહાન પુરુષો અને ઈશ્વરી અવતારો ભૂમિ ઉપર પ્રકટે છે. કોઈપણ પ્રદેશમાં આવાં ઐતિહાસિક દર્શનો મળી આવશે. પરંતુ ભરતભૂમિ ઈશ્વરનું રૂપાપત્ર સ્થળ હોય તેમ તેમાં સર્વિશેષ વિભૂતિવંત દર્શનો મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

એવી વિભૂતિના પ્રાકટ્યના બે પ્રકાર સ્પષ્ટ કરી શકાય તેમ છે. (૧) પ્રયત્નથી ઐશ્વર્ય પામેલા જીવાત્માઓ. (૨) સ્વેચ્છાથી ઈશ્વરે સ્વીકારેલાં સ્વરૂપો. સામાન્ય રીતે જગતમાં ચેતન બે પ્રકારે વિભક્ત રહે છે. (૧) એક તો જીવ પ્રાણી માત્રમાં વ્યક્તિગત પ્રાણરૂપે (૨) બીજું સમગ્ર વિશ્વમાં જડ અને ચેતનનું શાસક સમષ્ટિગત પ્રાણરૂપે. જ્યારે મનુષ્યમાં રહેલું વ્યક્તિગત ચેતન્ય-જીવાત્મા ઈશ્વરી આદર્શના અનુશીલનથી વિકાસ પામી ઐશ્વર્યવાન બને છે; ત્યારે તે મહાપુરુષ રૂપે જગતની દૃષ્ટિએ આવે છે. આ પ્રથમ પ્રકારના સ્વપ્રયત્ને ઐશ્વર્ય પામેલા જીવાત્માનો વર્ગ છે. ત્યારે બીજો વર્ગ જે ઈશ્વરે સ્વીકારેલાં સ્વરૂપોનો છે, તે તો સમષ્ટિગત સર્વવ્યાપી છતાં સ્વતંત્ર ચેતન્ય સ્વરૂપ પરમાત્માની સ્વેચ્છાથી જગતમાં ઉતરેલા કોઈપણ પ્રકારના સ્વરૂપોનો વર્ગ છે. આ બંને પ્રકારમાં જે ભેદ રહે છે, તે તેનાં ગુણ, ચરિત્ર, વિભૂતિ અને સ્વરૂપને સૂક્ષ્મ રીતે તપાસતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કારણ કે પ્રથમ પ્રકારના પુરુષો એ લોહચુબક (ડાચમેના) ને વીંઝી વીંઝીને પેદા કરેલ વીજળીથી ભરેલા વિદ્યુતસંગ્રાહક પાત્ર જેવા જણાય છે; ત્યારે બીજા પ્રકારનાં સ્વરૂપો વીજળીથી ચમકી રહેલા વર્ષાઝરના વિશાળ નભમંડળ સમા જણાય છે. બંને વીજળીના ગુણ ધર્મો કદાચ એક હોવા છતાં સામર્થ્યની વિપુલતા અને સ્વાતંત્ર્યમાં નભમંડળનો વિદ્યુતપ્રવાહ અનેરોગ રહે છે. આ દૃષ્ટાંત ઈશ્વરની ગાન ચેતનધન શક્તિને માટે પૂરતું નથી; પણ કંઈક ખ્યાલ આપવા માટે છે. જીવાત્મા ઐશ્વર્ય પામીને ઈશ્વરી શક્તિવાળા જરૂર થાય છે, પણ તે સૃષ્ટિનો નીચલો વ્યક્તિગત પરતંત્ર છેડો છે. વળી તે પૂર્ણ ઐશ્વર્યની અપેક્ષાએ અપૂર્ણ જ રહે છે. ત્યારે ઈશ્વરી ઈચ્છાથી પ્રકટ થએલાં સ્વરૂપો એ સૃષ્ટિનો સમષ્ટિગત સ્વતંત્ર ઉપલો છેડો છે. તેમાં અપૂર્ણતાનો અભાવ છે. માત્ર તે જગતની જરૂરીઆત પ્રમાણે જ યથાસ્વરૂપે નૃતાધિક ઐશ્વર્ય દર્શાવે છે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય જે પરિસ્થિતિમાં અને જે રીતે સ્થપાયો છે, તેનું કેવળ શુદ્ધ બુદ્ધિથી અપેક્ષાપાત અવલોકન કરતાં તેના પ્રણેતા લગવાન સ્વામિનારાયણના અદ્વિત અને અલોકિક જીવન ચરિત્રમાં સ્વાભાવિક અવગાહન કરવું પડે છે. આવું અવગાહન જોણે જોણે કર્યું છે, તેણે તેણે તેમના ચરણે લક્ષિપૂર્વક મસ્તક મૂકીને તેમને ઉપર્યુક્ત બીજા પ્રકારના અવતારી તરીકે ઓળખ્યા છે. જેમનો ઐતિહાસિક સમય માત્ર દોઢ સૈકા જેટલાં વર્ષોમાં સમાઈ જાય છે, જેના અવિરત બ્રમણથી પડેલી પદરેખાઓ

હજુ ગુર્જરશૂનિ પર તાજ છે, તેમજ જોમના જીવનને પ્રત્યક્ષ જોનાર જીવતા કીર્તિમંત્ર સમી વ્યક્તિઓ હજુ છેલ્લી વીશીમા હૈયાત ફતી; તેમનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કંઈક પરિચય આપીએ.

આપણી દૃષ્ટિમા ૧૮ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધને ખડો કરીએ. ઈ. મ. ૧૭૫૧ માં પેશ્વાઈનું પૂર છે. રાષ્ટ્રોપાધ્યક્ષે ભગવો જુડા એજ વર્ષમાં અટક આગળ રાષ્ટ્રો છે. બાગી પડેલી ખખડજી મોગલાઈનાં ફાડ વેરવિખેર પડ્યા છે. એનો પન્નિતાપ જળતો ગખી એનાં આનુષંગિક બળોને એકત્ર કરવા આહુમદશાહુ અબ્દાલી અને તેના અનુચરો ધાર્મિક જનુન ગ્રેરી રહ્યા છે, ત્યારે પેશ્વાઈને ગત્તાનુ અને વિજયમદનુ ધેન ચડ્યુ છે. પન્નિલામે પાણીપતની છેલ્લી લડાઈ જીતે છે. હિંદુ મુમલમાન બળો એકત્ર થઈ ઝૂંટે છે, અને હિંદુઓ પોતાનાજ ધર્મમા પોતાના અનેક ગળ્યો તથા અનેક માધનોની ફાગરીમાં પોતાનાજ પ્રમાદે અને ઐક્યના અભાવે મખ્ત ફાગ ખાય છે. પેશ્વાઈનો ગગનમાં ગચ્ચો મિનારો ધસી પડ છે. આની અચ્ચ હિંદમા થયેના બીજા કોઈપણ ગળ્યપરિવર્તન કરતા વિચિત્ર પ્રકારની ચામ છે. મોગલાઈ ગિરતાના ત્રણ મૈકા પછીના ઉત્કળાટનો એ આખરી ફેમ્લો થતા સમય હિંદમા ગળ્યપ્રકારગી તેમજ મામાજીક અરાજકતા ડેકાય છે. પાછી પડેલી પ્રજામા અભાવિક રીતે ગિધ્યાભિમાન, દલ, વહેમ અને તેને પન્નિલામે દુગચાર એવાં અનેક અનિષ્ટો ઉદ્ભવે છે. એ પ્રમાણે હિંદમા મુસલમાની ગળ્યોની સ્થાપનાથી આવેલી પરાધીનતા અને તેના મંસર્ગ, હિંદી ગળ્યોની સ્વાર્થીલી અને મંપહીન દશા તથા પાણીપતની છેલ્લી લડાઈનો જળરો ફટકો એ ત્રણ બાગોએ આર્થપ્રજ્વળના નૈતિક અને ધાર્મિક ખમીરને બહુજ હળવુ કરી નાંખ્યુ હતુ. આ મમયનુ મામાજીક ચિત્ર આપતાં કવિવર નિષ્કુળાનંદ મુનિ બદરીકાથમમા મળેલા ઝગપિઓને મુખે નરનાગયણુની સમક્ષ નીચેની હકીકત રણુ કરે છે:—

“ ત્યારે મુનિ બોલ્યા જોડી હાથ, આવ્યા ભર્તખંડ જોઈ નાથ
ત્યારે નારાયણુ કહે ઋષિ, મર્વે મારી પ્રજા છે પુશી ?
ચારે વર્ણુ ને ચારે આશ્રમ, મહુ વર્તે છે પોતાને ધર્મ ?
ભક્તિ ધર્મ જ્ઞાન ને વૈરાગ, એહ પગ કેવો અનુરાગ ?
જોમ હોય તેમ કહો મુનિ, ભર્તખંડના મનુષ્ય મહુની.
એવા સૂણી પ્રભુજીનાં વેણુ, મર્વે ઋષિએ દાળીઆં નેણુ
આવ્યા નયણે નીર ભરાઈ, અતિ શોક વ્યાપો ઉરમાંઈ
થઈ ગદગદ કહે ગીરા, પછે બોલીઆ છે રહી ધીરા
સૂણો નારાયણુ નર બ્રાત, એની અગે ન કહેવાય વાત
ચારે વર્ણુ ને ચારે આશ્રમ, તેણે ત્યાગી દીધા નિજ ધર્મ
અસત્ય મુરએ અવળું ખતાવી, દીધો અધર્મ ધર્મ ડેરાવી
રાગ ઉન્મત્ત થઈ અપાગ, ક્યો મલ ધર્મનો મંદાર
આપે પાપ કરે અણુસેજે, તેમ પ્રજા કરે દેખાદેજે
નરનારી નિયમમાં નથી, કેયે તેની છુંડાઈ શું કથી ?

વળી કહે છે અતિ વાધ્યો અધર્મ, ભ્રષ્ટ થયાં છે વર્ણ આશ્રમ
રાજ પ્રજા તથા મત્ય રીતિ, આપ સ્વાર્થે, કરે છે અનીતિ
ત્યાગી શૂદ્રી તથા નિન્ન ધર્મ, વિવેક શરૂ કરે છે વિકર્મ
નરનારી અપાર છે કામી, કરે ગોત્રમાં ગમન હરામી.

x

x

x

જેવા અદેવ નર અભાગી, તેવી પત્નીયુ તેને મળી;
ધર્મનો અતિદ્રેષ કરવા, વડો આગ્રહ માંડ્યો વળી.
કહે દેવ—પિતૃ—શ્રાદ્ધમાં, મદ્ય માસ જેવું કાંઈ નથી;
જો છાછો ચિરદુષ્ટ પામવા તો પૂજાજો સદુ એહથી.
જગાસુ જીવ જગતમાં, દૈવી સર્ગના જે હતા.
તેનો એવો ઉપદેશ આપી, પાપીએ કયાં પાપ કરતા.
ધર્મનો એટલો સર્થ અધર્મો, ધીરવી ધન નારી હરે.
શાસ્ત્રના અર્થ દેરવી, પ્રેરે જેમ પોતે કરે.
કહે વેદમાં એહ બેદ છે, પશુ મારી કવે જગનને;
વામ વાણી મંગ વિના, નહિ પામે આત્મદર્શનને.
પોતાના દૃષ્ટદેવ મંદિરમાં, દીએ પરત્રિય—ઋતુદાન જે;
એહ દુતુક્ય કાંઈ પુણ્ય નહિ, એહ મોટો ઉપકાર માનજે,
એવી રીતે અસુર નર, ધર્મનું ખંડન કરે;
વેર છે જેને કૃષ્ણ દૃષ્ટું, એવે આદરે અહોનિશ કરે.

x

x

x

દ્વિજ કુળે જેણે તન ધર્યા, તે મકાર માહા મ્ય કહે કથી;
'મદ્ય માંસ મૈથુન જેવું, કલ્યાણ અર્થે કાંઈ નથી.'
કહે 'વેદમાં એહ બેદ છે, વળી બ્રહ્મ ભક્તિ છે ભંધી;
અણુમમળુ એમ જાણે જે, આ વણુમી ગયા વટલી.'

x

x

x

નરપતિ કુમતિ અતિ, પરપત્નીને પગણે હરે;
પ્રજા પીડે પાપી અતિ, ગતિ પારકા ઘરમાં કરે.
વિના વાંકે વાંક દબને, પ્રજાને પીડે ધણું;
અપંચ કરે ધન હરે, એમ કરે વિત્ત આપણુ.
મળળ નિર્જળ ન્યાયમાં, અધર્મને આગળ કરે;
લાંચ સર્થ દોષ દર્ષ, ન્યાયનો અન્યાય કરે.
વેદ શાસ્ત્ર સંતની વળી, કુળમથોદા નહિ રતિ;
મત્યનાદી સંત દેખી, અંતરમાં દાઝે અતિ.
પાપ કરતા ધન હગતા, રમતા પરનારી મંગે;
કપટી લંપટી કુડા ખોલા, ગુણ વારના એવા મંગે.

પ્રભુપણુ પોતામા પગી, કૃષ્ણ સમ કીર્તિ ગમે,
રમણીને કહે ગધિકા, રમિયા થઈ પોતે રમે.

x

x

x

વળી વૈરમ્ જનિમા, અમુગ નર જે અવતર્યા,
વિશ્વાસઘાતી લખે પાતી, કુડ કપટ દગે ભર્યા
છળ કળ ને છેતરવું, દેશ ભાપાની જાણે કળા,
ધર્મમા નહિ દુકડા, અધર્મ કરવા ઉતાવળા.

શદ્ધમા સતાર્થ રહ્યા, દૈત્ય દાનવ દગે ભર્યા.
કૃષ્ણ શુ ક્ષેશ કરવા, કૈક ઝોમા અવતર્યા,
અતિ પાપી માસ સુરાપી, મારે પશુ વન ગામના,
ખગ ગુકગ કુકગ કપિ, કરિ ચકા મમ કામના.

જેવા વર્ણુ તેવાજ આત્મ, પાપીના પાપી ગુરુ,
અધર્મને મહા ધર્મ માન્યો, વાત તેની હું શુ કહું ?
અહમ્કારી ભગી નવચગી, સગી ધન નારી તણા;
પચકશે ફરે વિદેગે, પીએ ખાલા મઘનઠ ધણા.

ગૃહી અતિ નિદંય થઈ, અભ્યાગતનુ અપમાન કરે,
અન્ન ન આપે મામુ સત્તાપે, પેટ કુકુંળનુ પોતે ભરે,
વાનપ્રસ્થ વિશ્વમાહી, ધર્મ ઝાઈ ધાનવુ નથી,
અતિકામી લૂણુ હરામી, પાપી પરદારા પથી

થઈ સન્યાસી ફરે ઉદારી, પ્યાસી પૈમા નારા,
કરી કાળનર સુદર અગે, હૈયે ભર્યા દિગારના,
મતિ મેલી અતિ ફેલી, શેલી જૂસી સિદ્ધ થયા,
ધર્મ ફીણા બ્રહ્મ દીણા. દલમા ન મળે દયા

પુષ્ટિ કરવા પાપની, નવા પ્રથ નીપજાવીઆ.
સરકૃત પ્રાકૃત રાખે જીવ બહુ ભરમાવીઆ
એવે પાપે કરી પૃથ્વી, વારવાગ કપોત વળી,
મત્ય ધર્મ તીર્થ દેવતા, પામ્યા પીડા સહુ મળી
પડે દુકાળના બહુ દામની, આલે વાયુ વેગે વૃક્ષ પડે,
એના ઉપદ્રવ અતિશે, પ્રાણુધારી મહુને નડે,

×

×

×

ઉપર પ્રમાણેની માગાનિક પરિસ્થિતિમા અધર્મ અને અનીતિના તત્ત્વો પ્રગળ થઈ પડ્યા હતા હસ્તલિખિત પ્રાચીન મતજ્ઞાઓને નાશમાથી બચાવવા મળજનો તેને સતાડી રાખના હતા ત્યારે દુર્જનો તેના અનથ કરીને અથવા તે બીજા નવા લખાણો ઉમેરીને અમલગાઓ ઉપજાવતા હતા એટલુજ નહિ પણ મળજન સાથેના સ્વાભાવિક વૈરથી દુર્જનોએ તેમને મંતાપવામા પણ કમર કમી હતી ધાર્મિક કે નૈતિક જીવન ગાળનાર વ્યક્તિ ઉપર અનેક પ્રમરના કાંગે સાથે અપનાદોની પગપગ દુષ્ટ લોકો તગ્ધથી આવવા લાગી આ સમયે પેશ્વાઈની ભરજીવાની હતી તે સાથે તેના મદજકયા રાગરગને મમાતરે માગાનિક મિથ્યાચાર પણ પ્રમરતો જતો હતો ઈ સ ૧૭૪૦ મા પહેલો બાનાજી પેશ્વા મરજી પામ્યો તે પહેલા એક વર્ષ ઈ સ ૧૭૩૯મા નાદિરશાહે સવારી કરી મરવા પડેલી મોગનાઈને છેદ્યો કટકો માર્યો જે માસ સુધી હુટકાટથી પાયમાલી કરી ૩૨ કરોડ રૂપીઆની મિલકત ઉપાડી ગયો, અને કનવ ચલાવી ૩૦ હજાર હિન્દીવાનોને ધાસની પેટે કાપી નાખ્યા આવા વિપ્ર મમયમા અયોધ્યામા બ્રાહ્મણ કુળમા અજય નામે વિપ્રને ત્યા એક મહાપુરુષનો જન્મ થયો, જે મોગી ઉમરે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રથમ ગુરુ રામાનંદ સ્વામીને નામે પ્રસિદ્ધ થયા તેમણે અધર્મના વાતાવરણથી અકળાઇને બારેક વર્ષની વયે અજ્યાન અને તીર્થાટનને નિમિત્તે ઘર છોડ્યું, અને તે મદાને માટે છોડ્યું. સદગુણી ગોધમા ફરતા કાઠિયાવાડ હુઢી વળ્યા તેમા તેમને શેત્રુજી નદીને કિનારે તળાજા ગામમા કાશીરામ શાસ્ત્રી પામે સરકૃત પ્રથોનો સારો સમ્રહ હતો તેનો લાભ મળ્યો તેમજ રાજકોટ નજીક ત્રાયા ગામમા એક આત્માનંદ સ્વામી નામના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંન્યાસીનો મિલાપ થયો તેની પાસે કઇક સ્થિર થયા, પણ તેના નિરાકાર અદ્વૈત તત્ત્વમા તેમને શાંતિ ન થઈ, તેથી ફરી અટન શરૂ કરી દક્ષિણમા શ્રી રામાનુજચાર્યની જન્મ જૂમિમા આ યા ત્યા તેને શાંતિપ્રદ દીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ ત્યાર પછી તેમણે વૃદ્ધાવન જઈ શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરી, ત્યા તેમને ઈશ્વરદર્શન થયું અને સદુપદેશ પ્રચારવાની આજ્ઞા થઈ, તેથી તે કર્તવ્ય સ્વીકારીને તેમણે કાઠિયાવાડમા આવી સદ્ધર્મનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. આ રામાનંદ સ્વામીના જન્મ પછી એકજ વર્ષ ઈ સ ૧૭૪૦ મા અયોધ્યામા એજ જાતિમા દેવશર્મા નામે પગમ ધાર્મિક પુરુષ જન્મ્યા જે પાછળથી હરિપ્રસાદ અથવા ઉત્કટ ધાર્મિક વૃત્તિને લીધે ધર્મદેવને નામે ઓળખાયા તેમને પ્રેમવત્તી એવા સાર્યક નામવાળા અતિશય પ્રેમ, ભક્તિ અને સદાચરણશીલ પત્ની મળ્યા, જે પાછળથી ભક્તિદેવી નામે પ્રસિદ્ધ થયા આ દપતી તેજ ભગવાન સ્વામિનારાયણના માતાપિતા

લગ્ન પછી ધર્મદેવ છપૈયા નામે અયોધ્યાની નજીકના ગામમાં રહેવા ગયા હતા. એ સમયમાં ગદ્ય, ગાંધાદાર અને બીજા અનેક દુરાચારોનું મેવન કરનારા અને અનેક મહાન ઉપામનાના આડંબરથી ધર્મને નામે અધર્મ વધારતા દુર્ગતોનો નિરંકુશ સ્વેચ્છાચાર ખૂબ વધી પડ્યો હતો. ધર્મદેવની ૭ વર્ષની ઉંમરે અધ્યાનિસ્તાનમાંથી નાદિરના મરદાર અહમદશાહ અબ્દાલીએ હિંદુ પર પ્રથમ આક્રમણ કર્યું. તેણે કરલા પાંચ હુમલા પૈકી ત્રીજા હુમલામાં તો દિલ્હી શહેર અને મથુરાનાં પવિત્ર મંદિરો ઝંટારીને સાફ ચર્મગ્યાં; અને ઉપગંત ધણાં સ્ત્રીપુરુષોને ગુલામ તરીકે તે ઉપાડી ગયો. આ વખતે ધર્મદેવની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી. અને હિંદની સ્થિતિ જેમ કોઈ શબને સ્વાન, શિયાળ, કાગડા, કુતરાં અને ગીધ બેગાં મળી લાક્ષ માટે સુંઘતાં હોય તેવી હતી. પ્રજાની કે પ્રજાના પ્રાણુતત્ત્વની વિડંબનાની સીમા ન હતી ગભ્યમદમાં ઘેલી અનેલી અને રાગગંગમાં ફોડેલી પેશ્વાઈ આંગ્રો મીંચીને ધસે જતી હતી. તેણે આધળીઆં કરીને અટક આગળ ઝૂડે તો રોધ્યો, પણ પ્રજાને કે ગભ્યને થાળે પાડવાનું કર્ત્ય ન હતું. બીજા બાબુએ ધૂરોપી પ્રજાઓ પરસ્પર ઝવડતી અને દાવપેચ કરતી, હિંદના જીવતા શબ જેવા શરીરમાંથી ભૂખ્યાં ગીધની પેડે લોચા તોડી રહી હતી. ત્રીજા તરફથી ગભ્ય ગુમાવીને નિષ્પ્રાણ અનેલી મુમલમાન પ્રજા પાછી ઉપર આવવા અનેક ઉઘમો કરી રહી હતી; અને પોતાના વીર્યમાંથી પ્રાચીન ખમીર ગુમાવી બેઠેલા દેશી રાજાઓ કુસંપ, કપેશ, કુટિલતા અને દુરાચારના લોભ બન્યા હતા. આવી અરાજકતાની અસર પ્રજા ઉપર કેડલી માડી થાય તે મમજી શકાય તેવું છે. દગા ફટકા, વિશ્વાસઘાત, ચોરી, હુલકાટ અને નિરંકુશ દુરાચારના તાણાવાણા જનનાના અંતરમાં વણાઈ રવા હતા. બોળી પ્રજાને ફમાવવા માટે વહેમ, પાખડ અને મંત્રજાંત્રના ઇંજીરદાર જેવા અનેક મતપંથના પ્રચારકોએ આર્યભૂમિને નરક જેવી બનાવી દીધી હતી. આ પરિસ્થિતિના લાભ પાંચમીવાર હુમલો કરી છ. સ. ૧૭૬૧ માં અહમદશાહ અબ્દાલીએ લીધો. પાણીપતની છેલ્લી લડાઈમાં હિંદમાં શેષ ગહેલી ચોરીધણી ધગશ એકદી થઈ; પણ પેશ્વાઈને તેનો ઉપયોગ ન આવડ્યો; તેથી એવો ફટકો લાગ્યો કે હિંદની ગભ્યકર્ત્રી કોમના સાંધા ઢીલા થઈ ગયા. તેનો લાભ પરદેશી પ્રજાએ મગબર ઉઠાવ્યો અને હિંદી પ્રજાતત્ત્વના વિનાશનો મુખ્ય પાયો અહીંથી નખાયો.

હુલાએલી, કચરાએલી અને મતનહીન થએલી પ્રજાની નિગરા ભરેલી દુઃખદ સ્થિતિનો લાભ લેનારા વંચકો વધી પડે છે. એ રીતે જાંત્રમંત્ર અને દેવદુર્ગરાંના અમતકાર કરનારા, વહેમને પોપનાગ, અનેક પ્રકારની ઉપામનાથી મિદ્ધિ કરી આપનારા એવા ધર્મદોષીને ફોળે નીકળી પડી. પડતી દશામાં મોળી પડતી માચી ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો એ લોકોએ પુષ્કળ ચેરલાભ લેવા માડ્યો. બહુ કંટાળેલા માણુમને જેમ જુદાં જુદાં વ્યક્તો જલદી આકર્ષો લે છે, તેમ ચારે તરફથી હીણાતી આર્યપ્રજાને અનેક ધર્મદોષોએ મુખ અને મોક્ષનાં બાદનાં નીચે અનેક નિશ્વાચારોમાં દોરવા માંડી. આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ શુદ્ધ આચરણ કરે, તો દુષ્ટોને પોતાના વર્તનની વિરદ એ ખટકેજ. ધર્મદેવે જ્યારે પોતાના પવિત્ર આચરણથી લોકોનાં ચિત્ત આકર્ષ્યાં, ત્યારે દુષ્ટોએ તેજદેવથી તેમને પરાભવ કરવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યાં. ગત્રે ધાડું પાડી અધુજ ધર ઝૂંડી જઈ સવારે પાછા તેજ લોકો મીજમાન થઈને ઘેર આવે ! ધર્મદેવ નિષ્કંચન થયા પછી પણ કોઈ

પ્રકારે વસ્તુઓ મેળવીને તેનું આતિથ્ય કરે એ સિવાય અનેક પ્રકારે પ્રતિદિન ઉપદ્રવો થવા લાગ્યા; તેથી ધર્મદેવે એ પરિસ્થિતિમાંથી બચવા માટે હથેલાનો નિવાસ તથા ફરી અયોધ્યામાં સ્થિરતા કરી. ત્યાંથી તેમણે ધર્મબાહુ માટે ટેલીક યાત્રાઓ કરી, તેમાં તેને રામાનંદ સ્વામી પણ મળી ગયેલા એ મિલાપ બહુ સુખદાયક હતો મળગતા દાવા-નળમાં જેમ મધ વિશ્રામરથાન મળી જાય, અથવા તો લાગા વિયોગ પછી વહાલા મગા મળે, તેમ ધર્મદેવને તે રામાનંદ સ્વામી મળત થયું તેઓશ્રીની પાસેથી તમણે દીક્ષા પણ લીધી. ત્યારબાદ તેમણે જુદાવન નર્મ કૃષ્ણનું આરાધન અતિ ઉત્કટ લાવે કર્યું. ત્યાં તેમને પદમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો, અને શ્રીકૃષ્ણે તેમને ઘેર અવતરવાનું વગ્દાન આપ્યું. વગ્દાન લઈ ને વળતા એ ધાર્મિક દંપતી જગવમાં જૂવા પડ્યા, ત્યાં તેમને ચિરંજીવી ગણાતા ક્રોધપુત્ર અશ્વિત્યામનો મેળાપ થયો. પૂછપરછ કરતા શ્રીકૃષ્ણનું વગ્દાન પામેલા જાણી તે શ્રીકૃષ્ણનો જીનો વૈરી ડાખ્યો અને તેણે શાપ આપ્યો, કે કૃષ્ણ તમારે ત્યાં અવતરશે, તો તે હાથમાં હથિયાર નહિ જાણે અને હથિયાર વિના શત્રુને મારી શકાશે નહિ કદાચ તેઓ હથિયાર હાથ લેશે તો તે વડે શત્રુનું જીતશે નહિ આ શાપમાં નિઃશસ્ત્ર હિંદને માટે શસ્ત્રહીન અહિંસક લડાઈનું સૂચન લગભગ પોણા બસો વર્ષ ઉપર થયું છે !

ધર્મદેવ અને ભક્તિદેવી ત્યારપછી અયોધ્યામાં આવી ગયા, પરંતુ અસુર લોકોનો ઉપદ્રવ તો ચાલુજ હતો, છતાં તેમણે સર્વ કષ્ટો સહન કરીને પોતાના સદાચરણથી દૈવી જીવોને આકર્ષવા માડ્યા. એથી એમની આસપાસ ધર્મભાવનાશીલ અને મદાયરણી જનોનું એક મંડળ ગ્રાસ્યું. જેમ ધર્મદેવ પુરુષવર્ગને ઉપદેશ અને ધાર્મિક દીક્ષા આપતા હતા, તેમજ ભક્તિદેવીએ પણ સ્ત્રીવર્ગમાં ધાર્મિકતાનું વાતાવરણ પેદા કર્યું આ પ્રકારે અસુર જનોના અનેક ઉપદ્રવો વચ્ચે ધર્મપાલન અને ધર્મપ્રચારની કઠિન તપશ્ચર્યાના લાગા સમયને છેડે ઇ. સ. ૧૭૮૧ ની સાલનો એક મહાન દિવસ નજીક આવતો હતો.

સને ૧૭૮૦ ના અંતમાં યુરોપમાં ઈંગ્લડની સ્થિતિ સબધે લેડી નામનો ઈતિહાસકાર લખે છે કે—“ ઇ સ ૧૭૮૦ ના અંતમાં વસ્તુસ્થિતિના રૂપથી ગમે તેવો અંગ્રેજ રાજપુરુષ ગભરાઈ જાય એવું હતું યુરોપમાં ઈંગ્લડ તદ્દન એકલું પડી ગયું હતું ” હિંદમાં પણ યુરોપી ગ્રન્થઓ તથા દેશી રાજ્યઓ સાથેના અધકામાં તેની મત્તા ત્રાનવાના પદ્ધતિ પેરે ઝોકા ખાતી હતી આ પરિસ્થિતિમાં સને ૧૭૮૧ માં એકદમ પલટો આવ્યો પેરેટોનાવો આગળ હૈદર હાથો અને કર્નાટકમાં બ્રિટિશ સત્તા જીવી, તથા પેશ્વા સાથે પણ મન-ગમતા કરારો થવા માડ્યા. યુરોપમાં પણ જીબ્રાલ્ટર ઉપગમે દરીઆઈ ઘેરો પડેનો હતો તે સને ૧૭૮૧ ના એપ્રિલમાં જ છૂટ્યો. આથી યુરોપમાં પણ ઈંગ્લડે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. તેજ માસમાં એટલે કે સને ૧૭૮૧ ના એપ્રિલની ૩જ તારીખે સવત ૧૮૩૭ના ચૈત્ર સુદ ૬ ની રાત્રે) ધર્મદેવને ઘેર લગવાન સ્વામિનારાયણનો જન્મ થયો, નિબંધનાનંદ ગુનિ કહે છે કે—

“ ત્યાં તો જણાણો તેજ અંબારરે, દીકા ઘનશ્યામ તે મોજારરે. ” તે સમયે ભક્તિદેવીએ એક મોઠો તેજનો સમઠ જોયો અને તે તેજમાં મનોહર ઘનશ્યામ

મર્તિનાં તેમને દર્શન થયાં ! ભગવાન સ્વામિનાગયાણના સમગ્ર જીવનમાં તેમના દર્શનથી અગર તો સ્મરણથી આવો અવિચ્છાદનદં ધનપ્રકાશ જેને બ્રહ્મજ્યોતિ કહેવામાં આવે છે તે અનેક મનુષ્યોએ જનનમાં અથવા સમાધિસ્થ સ્થિતિમાં વારંવાર અનુભૂત્યો છે. આ એક અલૌકિક વિશિષ્ટતા ખાસ લક્ષ્ય બેચે છે.

આ પ્રાકૃર્ભાવની અસર દૈવી જીવો ઉપર સ્વાભાવિક થઈ, તેમનાં હૃદય પ્રગ્ન થયાં અને આસુરી મનુષ્યોના દિલમાં અકારણ સંતાપ પેદા થયો; તે એટલે સુધી કે તેવા લોકો આ બાળકનો નાશ કરવાની ધમાલભા પડ્યા ! બાલકની છટ્ટી ને દિવસે એક કાલીદત્ત નામના દુષ્ટ માણસે મલિન પ્રયોગદ્વારા તેમનું હૃદય ક્ષત્યુ. પરંતુ હૃદય દરી જનાર કૃત્યાઓ બાળકનાં અલૌકિક પ્રતાપથી ધ્રુજ ગઈ અને મારી મારી નહિ. માતા-પિતાએ આ બાળકનું નામ ધનશ્યામ ગણ્યું. તેની ૩ વર્ષની વયે ગર્ભના કેશ ઉતારવાના ઉત્સવની ધમાલભા કેટલાંક બાળકો ધનશ્યામને માતાને કહ્યા સિવાય ગામ-બહાર અમરાઈ જેવી વૃક્ષઘટામાં રમાડવા લાઈ ગયાં. તે તકનો લાભ લઈને કાલીદત્તે જાતે તેને હણવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ ધનશ્યામની દષ્ટિ માથે તેની દષ્ટિ મળતાં તેને એવી કોઈ ચોટ લાગી કે તે ભમિન થઈને આથડતો સડન જસોમાં પટકાઈ પટકાઈને મુક્યો.

આવા અનેક ઉપદ્રવોથી ત્રાપીને ધર્મદેવ પાછા અયોધ્યામાં આવીને વરધા હતા બાળક ધનશ્યામનો પ્રતાપ અર્ધ કોઈને અલૌકિક ભામવા લાગ્યો. તે પાંચ વર્ષના થયા, ત્યારે પિતાએ ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. તેમણે પાંચ માસપાંચ વર્ષ જેટલા મમયમાં અદ્ભુત રીતે ગદ્ય શાસ્ત્રોના અભ્યાસ સુધીનું જ્ઞાન મેળવી લીધું. તેમણે પોતાના અભ્યાસના નિષ્કર્ષરૂપ સત્શાસ્ત્રોના ચાર માર (૧) ભાગવતમાંથી દશમ અને પચ્ચમ (૨) ભારતમાંથી વિષ્ણુ સહસ્રનામ અને વિદુર નીતિ (૩) યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ (૪) સ્કંધ પુરાણમાંથી વાસુદેવ માહાત્મ્ય.) કાઢી તેનો હરતલિખિત ગ્રંથો કરી લીધો. ધનશ્યામની અનેક રીતે અલૌકિકતા, પ્રતિભા, કમનીયતા, બુદ્ધિ, શારીરિક મૌન્ય વગેરેથી જે જે તેને જોતાં તે સર્વ મુગ્ધ થતા હતાં. એટલુંજ નહિ પણ તેમના પગ બળાકારે પ્રીતિ કરવા પ્રેરાતાં હતાં. ગોકુળના ગોપીજનવલ્લભ બાલકૃષ્ણની પેઠે ધનશ્યામ પણ અયોધ્યાના સુજનોને આનંદપ્રદ થઈ પડ્યા હતા. તેવીજ રીતે દુષ્ટ જનોના દેવનું પણ પાત્ર બન્યા હતા.

ધનશ્યામ એકલા બહાર જવા જેવડા થયા, ત્યારથી અયોધ્યાનાં દેવમંદિરોમાં અત્યુક જતા, વ્રત નિયમ વગેરેથી ખૂબ તપશ્ચર્મા કરતા, અને દેવની પ્રાર્થના એકચિત્તે કરતા. ધર્મમાં પેસી ગયેલા મડા જેમને તે વારંવાર કમકમી ઉક્તા-પોતાના એ મહામિત્રા દીનાસંગ અને ભવાનીસંગ પાસેથી કુરતીની કળા અને શારીરિક બળ પણ તેમણે જાણી સારાં પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. તેના પર દેવે બળતા વિરોધોએ તેમનો ધાત કરવા તાકી રહેતા. ઉમરના ૧૨ માં વર્ષે એવા દેખીઆનું એક રાજું તેમનો ધાત કરવા ચડી આવેલું. નિષ્કુળાનંદ મુનિ લખે છે કે:—

“આતિ કાળાને બહુ કરર રે, ભર્યાં કોપ માંહી બરપુર રે
ગોટી દાઢીઉં ને માથે વાળ રે, જુરા લંબુરા વડા વિકરાળ રે

રાતી આખ્યુ ને આયુધ હાથ રે, આપ્યા છયા બેઠા રતા નાથ રે
વેપ વૈભુવી પણ અસુર રે, મનમા છે માર્યાનું જરૂર રે
આવી ઉગામ્યા આયુધ શકે રે, ત્યા તો નજર મરી નીતકઢે રે
પામ્યા મોહ પરસ્પર એક રે, મુઆ લડી માહો માહે તેહ રે.”

(આ વર્ણન રામ લપાસી અને નૃસિંહ લપાસી વૈભુવી આખીઓનું જણાય છે તે લોકોની અધાર્મિક અડબઝાઈ અને ફેવફીલ્ટરે પ્રભામાં દુરાચાર અને ત્રાસ ફેલાવવામાં હાથ ધરી હતી)

આવા સામાજિક અને ધાર્મિક દુરાચારો અને અત્યાચારોએ ઘનશ્યામના દિલમાં એટલી તો તીવ્ર અસર ઉપજાવી, કે તેમણે પોતાના અવતાગના મુખ્ય કર્તવ્ય તરીકે ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારણા કરવાનો મકર્ષ દઢ કરવા માડ્યો. આને પરિણામે તેમનું ચિત્ત જગતના રાગરગ, ખાનપાન કે બીજી મોહક બાબતો તરફ વાલાવિક ઉદાસ રહેવા લાગ્યું તેમની આ મિથિતિનું નિદાન તેમના ધાર્મિક પિતાએ કરી લીધું; અને પોતાના મૃત્યુ સમયે મોટા પુત્ર રામપ્રતાપ તથા નાના પુત્ર ઈન્દ્રારામને ખાસે બોલાવી આ વચેટ ઘનશ્યામની લલામણુ કરી, કે આમને પૈરાગ્યને લીધે પોતાના શરીરની સંભાળ નથી તો તમે તેને માચવજો તેનું ચિત્ત સમારમા આસક્ત નથી એટલે તેને ઉદાસ થનાનું કારણ દેશો નહિ

ઘનશ્યામની ૧૦ વર્ષની ઉમરે માતાનું અવસાન થયું અને ત્યારપછી છએક માસે પિતાએ પણ દેહ મૂક્યો માતપિતાના જીવનના છેલ્લા સમયમાં ઘનશ્યામે અતિ પ્રેમપૂર્વક સેવા કરી, એટલુંજ નહિ પણ જ્ઞાનદષ્ટિથી તેમના ચિત્તને અત્યંત પ્રસન્ન કર્યો હવે માતપિતા તરફનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થતાજ પોતે જે સકપ ઉત્રપણે દઢ કરી રાખ્યો હતો તેને અમલમાં મૂકવા તેત્પર થયા

સવત ૧૮૪૯ ના અશાઢ સુદ ૧૦ (તા ૨૯-૬-૧૭૪૭ શુક) નો દિવસ આવી પહોંચ્યો ઘનશ્યામ નિત્યનિયમ તરીકે દરરોજ મવારે બ્રાહ્મમુહર્તમાં સરયુગગામાં સ્નાન કરવા જતા, તે રીતે આજે પણ નીકળ્યા પરંતુ આજનું મવાગ અપૂર્વ ઐતિહાસિક મહાભિનિષ્ક્રમણનું હતું તેમણે ઘરમાંથી નીકળતા પોતાની સાથે નીચેની વસ્તુઓ લીધી

‘કોપીન તથા તેનું આચ્છાદનત્ત્વ, મુળની કટિમેખળા, દડ, મૃગચર્મ, જળપાત્ર, જળગળણુ, શિક્ષાપાત્ર, શાલિગ્રામ અને બાનમુકુદનો બપ્ત્રવો, જપમાળા તથા ચાગ સત્ત્વ શાસ્ત્રના સારનો જે હસ્તલિખિત ગ્રંથ તૈયાગ કર્યો હતો તે’

અપાડ સુદ ૧૦નો ચદ્ર અસ્ત થયા પછી પાછી રાત્રિના અબ્રાચ્છાદિત નબના આખા અજવાળામાં નિર્મોહી ઘનશ્યામ ઘર તજી સરયુને કિનારે આવી ઉભા તેમનો વિચાર કોઈ હોડી મળી જાય તો તેમાં સામે પાર નીકળી જવાનો હતો પણ મયોગ-વશાત્ તેમના દ્વેષ માહેનો ગ્રેષ્ઠ એક પામે અસુરજન ત્યા અચાનક આવી ચડ્યો તેણે ઘનશ્યામને આ એકાત સ્થળમાં જોળખ્યા અને એકવાજ જોયા આવી મરસ તક મળી, તેથી તેની વૈરવૃત્તિ સહસ્રા ઉકળી આવી બીજું કઈજ ન કરતા તેણે પાછળથી આવી અચાનક ગળે ઝાલી ઘનશ્યામને ઘણો માર્યો. આથી તેઓ સરયુ નદીના વહેતા અચાહ જળપ્રવાહમાં જઈ પડ્યા. નિષ્કુળાનદ મુનિ લખે છે કે—

“એવે સમે આવ્યો છે અસુર, નવયુગ મળિયો વેરી જરૂર
તે તો ગડચલાવી ગળે ઝાલી, નાખી પૂરમાં નીસર્યો ચાલી
જળ અથાહ અગાધ વહે, જે પડે તે જીવતો ન રહે
મોટા મગરમચ્છ છે જેમાં, જળધોરા કાતણીકે તેમાં
જળ સાપને કચલા કષ્ટ, મગરિયું રહી દોડું દર્ધ
જેમાં જીવ્યું જળોયું ચિત્તજ્યુ, મેલે નહિ નાનું મોટું મજ્યુ
એવાં જળજંતુ દુષ્પ્રકારી, વહે નીર ભયાનક ભારી
ઉઠે લેવું ભમરિયું વળે, માંહે શોદ મોટા તે ઉછળે
ચાલે પ્રચંડ વેગમાં પૂર, તેમાં નાખીને ચાલ્યો અસુર
દીકા દૂર લગી તો તણાણા, પછો દુષ્ટને નવ દેખાણા.”

ઘનશ્યામ લગભગ દસેક કલાક તરીને ૧૨ ગાઉ જોડે દૂર જંગલ જેવા પ્રદેશમાં બહાર નીકળ્યા ! ત્યાંથી તેમણે ઉત્તર દિશાનો રસ્તો લીધો. નેપાળ, જૂતાન અને દિમાલયના વિકટ પ્રદેશોમાં ફરી, આસામ અને બંગાળ વચ્ચેની જગન્નાથપુરીથી રામેશ્વર અને ત્યાંથી દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર વીંધી, ગુજરાતમાં યહને ૭ વર્ષે સંવત ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદ ૬ (તા. ૨૧-૮-૧૭૯૯) ના રોજ કાઠીયાવાડના દક્ષિણ કિનારા નજીક લોજ ગામે આવ્યા. આ પ્રવાસમાં તેમણે પોતાનું નામ નીલકંઠ બ્રહ્મચારી રાખ્યું હતું.

ગૃહત્યાગ પછીનાં જે ૭ વર્ષ નીલકંઠે દિંદના પર્યટનમાં ગાળ્યાં તેમાં તેમને અનેક શુભાશુભ અનુભવો થયા:—તેમણે ઘણી સખ્ત તપશ્ચર્યાઓ કરી. અનેક યોગીઓ અને સિદ્ધોને મળ્યા; તેમાં એક ગોપાલ યોગી નામના સિદ્ધ પુરુષ પાસે ૧ વર્ષ શિષ્ય ભાવે રહી સમગ્ર અષ્ટાંગયોગ સિદ્ધ કરી લીધો. આસામ અને બંગાળ તરફના કૃતલાક મહામાત્રિકાને પોતાના પ્રતાપથી પરાભવ કર્યો. અનેક રચળે ધર્મની દાંલિક પ્રવૃત્તિઓ ઉઘાડી પાડીને સન્માર્ગ દર્શાવ્યો. જગન્નાથપુરીમાં જે માસ રહ્યા તે સમયે આ બાળ બ્રહ્મચારીને શિષ્ય તરીકે મેળવવાની ઇચ્છાને કારણે ત્યાં દંગા જમાવીને પડેલાં અડખંગ અને મહાતામરી ખાખીઓનાં ઝુંડમાં વૈમનસ્ય થયું; તે તેમના અત્યંત ક્રોધી સ્વભાવને લીધે એકદમ જ વધી પડ્યું. પરિણામે એ સશસ્ત્ર બાવાનાં ઝુંડો પક્ષમાં વહેંચાઈ જઈ યુદ્ધે ચડ્યાં. ઘણા દિવસો સુધી પ્રચંડ ધોંગાણું મચ્યું. તેમાં આશરે ૧૦ હજાર ખાખી મુઆ હતા. આ સાત વર્ષના ગાળામાં બીજા દેશોમાં અનેક ઉચ્ચલપાચલ યર્ષ. યુરોપમાં ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનથી રેડાએલાં લોહી હજી સુકાયાં ન હતાં. દીપુએ પોતાનું અરધું રાજ્ય કરોડ રૂપિયા માથે મૂકીને બ્રિટિશ સત્તાને સોંપ્યું હતું. દેશી રાજાઓને નિરતેજ કરી બ્રિટિશનો સૂર્ય ચઢતો આવતો હતો. ગવર્નર જનરલ સરજેનશ્વરની શિયલ નીતિથી માયું ઉંચકી ઉભા થએલા દેશી રાજાઓને લોડ વેલેસ્લીએ સહાયકારી સૈન્યની પદ્ધતિથી નમાવી દીધા હતા.

કાઠીઆવાડના લોજ ગામમાં રામાનંદ સ્વામીના સુપાત્ર સાધુઓ રહેતા હતા. તેનો સુખદ પરિચય નીલકંઠ વર્ણીને થયો અને ત્યાં તેઓ રિયર થયા. રામાનંદ સ્વામી જે પ્રથમથી સદ્ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા, તે પોતાના શિષ્યોને હરવખત કહેતા, કે “હું તો કંગડગી વગાડનાર છું પણ ખરો રમનાર નહ તો પાછળ આવે છે”

જ્યારે નીલકંઠ તેમને મળ્યાં ત્યારે તેમને અતિ પૂજ્યભાવે સત્કાર્યો અને પોતાના શિષ્યવર્ગમાં પોતે જેની આગાહી કરતા હતા તેજ આ છે, એ રીતે ઝાળખાણ કુગતી. નીલકંઠને પણ અહીં ચિત્તમાં શાંતિ થઈ, ધાર્મિક વાતાવરણ ગમ્યુ અને સ્થિર થયા. રામાનંદ સ્વામીએ તેમને પોતાની દીક્ષા આપી. સહજાનંદ સ્વામી નામ ગમ્યુ. સંવત ૧૮૫૭ ના કાર્તિક સુદ ૧૧ (તા. ૨૮-૧૦-૧૮૦૦ મંગળ). આ વખતે સહજાનંદ સ્વામીની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી. શરીર અત્યંત કઠિન તપશ્ચર્યાને પરિણામે બધી નાડીઓ દેખાય તેવું કૃશ છતાં કાર્તિકમાન હતું. તેમના મુખનો પ્રભાવ અને અનેક ભક્ત કવિઓનાં ભક્તિસ ભરપૂર કાવ્યોમાં ગવાએલાં તેમનાં કમલનયનની કમનીયતા એ એટલાં અલૌકિક હતાં, કે અનેક મનુષ્યો તેમના તરફ જેમ ક્ષોદ્યુબ્ધમાં ક્ષોદ્યુ ખેંચાય તેમ ખેંચાવા લાગ્યાં ! દીક્ષા લીધા પછી એકજ વર્ષે રામાનંદ સ્વામીએ તેમના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વથી પ્રસન્ન થઈને પોતે પ્રવર્તીવેલા સંપ્રદાયના આચાર્ય તરીકે તેમને સ્થાપ્યા. સંવત ૧૮૫૮ ના કાર્તિક સુદ ૧૧ (તા. ૧૬-૧૧-૧૮૦૧ સોમ). ત્યારપછી એકજ માસે માગશર સુદ, ૧૩ (તા. ૧૭-૧૨-૧/૦૧) ના રોજ તેઓથી વિદેહ થયા.

શિષ્યોમાં ભગવાનની ખેડે પૂજતા અને મનાતા મહાત્મા રામાનંદ સ્વામીની પાછળ જે શિષ્યમંડળ હતું, તેમાં ઘણી અદ્ભુત અને મહાન વ્યક્તિઓ હતી. સાધુઓમાં અમણી પદશિષ્ય મુક્તાનંદજીની સાધુતા નથા અમૃત સમી ઉપદેશ વાણી જનમમૂલમાં શાંતિ રેલાવતી હતી. વાલખાઈ અને હરખાઈ જેવી સમાધિનિહ અદીપ્ત સ્વો શિષ્યઓ તથા મેઘજી કદોઈ જેવા યોગસિદ્ધ ગૃહસ્થ શિષ્યો હતા. આવા બહોળા શિષ્યોમાં સ્વપાએના જ્વલંત, જગૃત અને વિમૂર્તિવંત નવા સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ, સમાજનું સ્વચ્છંદી અને બ્રજતા ભર્યા સળગતા દાવાનળ વચ્ચે, બીજા લાયક અને હક ધરાવે તેવા શિષ્યોને બાળુએ રાખી, — એક ૨૦ વર્ષના યુવાનને સોંપાયું અને તે તેમણે સ્વીકાર્યું એ જગતના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં અજોડ અને અપૂર્વ પ્રસંગ છે.

હવે આચાર્ય તરીકે સહજાનંદ સ્વામીએ જોયું, કે જનસમાજમાં સુધારણા-કરવાનું વિશાળ કાર્ય પડ્યું છે, તેનું નિદાન કરતાં જણાયું, કે હિંસા (યોદ્ધામાં પણ), વ્યભિચાર, ચોરી, હુલ્લટ, ભુગાર, મદ્યપાન, આચાર બ્રજતા તથા કુસપ વગેરે દુર્ગુણોથી સમાજ પીડાઈ રહ્યો છે. મનુષ્યોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન છેલ્લું વિકૃત થઈ ગયું છે. સ્વાર્થી અને ગોઝાળી વૃત્તિમાં ત્યાગ અને આત્મલોગ બૂલાઈ ગયા છે અને મનુષ્યના હૃદયની શ્રદ્ધા પૂર્ણ એકનિષ્ઠ ભક્તિ જેવી ઉત્તમ વૃત્તિ અનેક દેવ દેવીઓ, મંત્રજંત્ર, વહેગ અને પાખડ વચ્ચે છિન્નવિન્ન થઈ ગઈ છે. આ પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે તેમણે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ એ ચાર મહામાત્રાઓ નક્કી કરી. પરંતુ એ ચારેના શુદ્ધ આદર્શ જ્યાંસુધી જનતા પ્રત્યક્ષ ન જુએ, ત્યાંસુધી માત્ર ઉપદેશથી સુધારણા ન થાય; એ સિદ્ધાંત નક્કી કર્યો. તેઓશ્રીનો દૃઢ મત હતો, કે હીંગથી જેમ હીરો વૌધાય છે, તેમ જનનથીજ જીવન રચાય છે. જે પ્રકારના ગુણો શિષ્યમાં ઉતારવા હોય તે ગુણો ગુરુમાં દૃઢપણે હોવાજ નોઈએ એ સિવાયના વાણી વિલાસ નિરર્થક છે. તેનું એક સુંદર ઐતિહાસિક દર્શાવ છે:—સહજાનંદ સ્વામીના એક સાધુ જે ઉત્તમ ચારિત્રવાળા પણ થોડું બળેલા હતા, તેને ઉપદેશ કરવા જનાની આજ્ઞા થઈ, ત્યારે તેણે ખિનતિ કરી કે ' હું શાએ

જાણ્યો નથી તો શોધાને શી વાતો કરીશ ? ત્યારે તેને સહજનંદ સ્વામીએ કહેલું, કે તમારે કરી વાતો કરવાની જરૂર નથી, જાઓ, તમારું વર્તન જ વાતો કરશે. આ રીતે આદર્શ સ્વયંસેવકો-ગૃહસ્થ કે ત્યાગી ને ધણાનું કામ પ્રથમ હાથમાં લીધું. રામાનંદ સ્વામીના દેહત્યાગ પછી તરતજ તેમણે ગામડે ગામડે ભ્રમણ શરૂ કર્યું. જે કોઈ સુમુક્ત મળતા ગયા, તેને સારાસારની દૃષ્ટિ સાથે સદાચારની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાઓ આપવા માંડી. તેમાં દારૂ, માંસ, ચોરી, વ્યભિચાર અને આચારભ્રષ્ટતા આટલી પાંચ બાબતો જીવન પર્વત તન્ને તેને પોતાની શિષ્ય તરીકે સ્વીકારવાનું ધોરણ રાખ્યું. એજ રીતે ત્યાગી શ્રીઓ માટે નિષ્કામ, નિર્લોભ, નિર્માન, નિઃસ્નેહ અને નિઃસ્વાદ એ પાંચ ઠંડક નિયમો રાખ્યા.

દૃષ્ટિ થતાં જેમ ભૂમિમાં પડી રહેલાં ખીજ ટૂટી નીકળે, તેમ સહજનંદ સ્વામીના અદ્ભુત પ્રભાવથી અનેક સુમુક્તો જે પોપણને અભાવે દયાઇ રહ્યા હતા, તે આગળ આવવા લાગ્યા. જેતા જેતામાં હજારે ગૃહસ્થ આશ્રિતો ઉપરાંત ૫૦૦ જેટલા આજીવન ધન ઓળા ત્યાગી, દૃઢપ્રતિજ્ઞ, સાધુ સ્વયંસેવકોનાં મંડળો ભગવાન સ્વામિનારાયણ (સહજનંદ સ્વામીનું પ્રચલિત નામ) ની દોહા પામીને દેશમાં સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાનો સંદેશ લાઇને ફરવા લાગ્યા અતિશય કડક નિયમો, વિશુદ્ધ આચરણ, જન કલ્યાણની નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ, સાધુતા અને શુદ્ધપ્રભાવથી પ્રકાશી રહેલું દિવ્ય જોગસ એ બધાંનું એકું અદ્ભુત સંયોજન એ મહાપુરુષોમાં થયું, કે તેમણે માનવ હૃદયમાં દટાઈ ગયેલી ધર્મભાવનાને ત્વરાથી સતેજ કરવા માંડી. તેમના સદાગ્રહ તથા ધર્મપ્રચારનો ઉત્સાહ એટલો પ્રબળ હતો, કે અનેક જીવેને સહસ્તરે દોરવામાં રાત્રિ દિવસ, બૂખ તરસ, માન અપમાન, ટાઢ તડકો વગેરે કમુંજ નહિ મળ્યુંતાં તેમણે જમની પડકાઈ કરી. ખેતરમાં ટાસ હાંકતા ખેડૂતોને પણ ઉપદેશ આપતા આપતા તેઓ આખો દિવસ તેમની સાથેજ ચાલ્યા કરતા ! અને તેમને સમગ્રવીને નિધમ ધરાવતા. આવા સાધુઓ ન્યાં ન્યાં ગયા ત્યાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનો સંદેશ પ્રગ્નના જીવનમાં ઉતરવા લાગ્યો. કાઠી, કોળી, ભીલ, ઠાકરડા, ગીરાસીઆ અને એવી ખીજ કઇક કોગો જે જંગમીજ દારૂ, માંસ, વ્યભિચાર, ચોરી, હુલ્લટ, ખૂન વગેરેમાં રમીપચી રહેલી હતી; તેમાં સુધારો થવા લાગ્યો. દેહલાક પ્રચંડ પાપના પર્વત જેવા ગણાતા નામચીન માણસો પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણના મંસર્ગમાં આવતાં જ સાધુચરિત મવા લાગ્યા. એ ઉપરથી એક કહેવાવા લાગ્યું કે 'સ્વામિનારાયણ તો ગણેડાની ગાય કરે છે !' ગુજરાતનો પ્રસિદ્ધ હુડારો પગી જોગ્યન વડતાણે જેના નામે દારિકાથી કાશી સુધીમાં કોઈ પણ સુમાદર કંપી હતો, એટલું જ નહિ પણ જો તેની આપેલી નિસાની સાથે હોય તો તેને એ પ્રદેશ સુધીમાં દગ, પીંદારા વગેરે કોઈ પણ હરકત કરી ન શકતા એટલી તેની હાક વાગતી હતી, તે માણસે તમામ દુરાચાર તથા દંધ સદાચરણી શિષ્ય થઈ વડતાણના મંદિર માટે પોતાની જમીન આપી. તેમજ માણસને ધાસની પેઠે કાપી નાખનારા કાઠિયાવાડના જલકર કાઠીઓએ તથા માનસિંહજી જેવા પાપનાં પુતળાંઓએ ન્યાંરે પોતાનાં મરતક દીનભાવે ભગવાન સ્વામિનારાયણના ચરણમાં મૂકી સુજનતા ધારણ કરી, ત્યારે તો હજારો માણસો આ સંપ્રદાયને આશ્રયે આવવા લાગ્યા.

અવિરત ભ્રમણથી કેમ્હ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની ભૂમિમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે અનેક આવૃત્તિઓ કરી. તેમના માધુઓએ પણ નિરંતર ઉપદેશ-પ્રવાહ ચાતુરાળ્યે; પરંતુ હવે સામુદાયિક પ્રવૃત્તિ અને સંગઠનની જરૂર જણાઈ. તેથી અહિંસક વિષ્ણુયાગ તેમજ જરૂર જણાય ત્યાં વાવ, તળાવ વગેરે નવાણે. ગળાવી તેનાં પૂતકનો કરાવવા માંડ્યાં. આ નિમિત્તે હજારો મનુષ્યોને એકઠાં કરી, સામાજિક સુધારણા શરૂ કરી. આવાં સંમેલનોમાં એકઠાં થતા મનુષ્યોને શિસ્તપાલન, પરંપરાની મર્યાદા, સાચી ધાર્મિક રીતિઓ અને સ્વચ્છતાના પાઠો અપાવા માંડ્યા. સમાજની સામાન્ય રહેણીકરણી એ જાળતોમાં ધણી શિથિલ થઈ ગઈ હતી અને અનેક સંપ્રદાયો તથા મનપંથોએ તેમાં વહેમ, દુરાચાર અને કુટિલતા દાખલ કર્યો હતો. તેની સુધારણા માટે ઝીણામાં ઝીણી જાળતોથી ક્રિયાત્મક રીતે કામ લેવા માંડ્યું. પવિત્રતા અને સ્વચ્છતા સંબંધે છેક યુગવા જેવી જાળતના સારાસાર વિચારથી ક્ષરંને આધ્યાત્મિક પ્રહારાવ સુધીનો પાકો રંગ સમાજને ચટાવવા માંડ્યો. ચારિત્રમાં હીન થઈ ગયેલા એ સમાજમાં સ્ત્રી પુરુષની વારસવિક મર્યાદા સ્થાપન કરી. સમાજસેવા માટે દરનારા માધુ વર્ગને કડક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા આપી; અને મંસારમાં વિરક્ત ચિત્તવાળી તથા વિધવા એવી સ્ત્રીઓનો ઉપદેશક વર્ગ ખાસ સ્ત્રીઓ માટે યોજ્યો; તથા તેમની પણ બ્રહ્મચર્યોદિક નિયમપાલનમાં દૃઢતા કરી. જે કોમો હલકી, અજ્ઞાન અને પતિત ગણાતી હતી, તે કોમના લોકોની સુધારણા ખાસ કરીને સંભાળી. આથી થઈ ગણાતી ધણી કોમો જેવી કે મળી, ભીલ, વાઘરી, મોચી, મુસલમાન, દેડ વગેરેએ પણ આ સંપ્રદાયને આશરે આવી પોતાના આચારવિચારમાં એટલી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરી, કે તેની અદેખાઈ ઉચ્ચ કોમને પણ યવા લાગી ! નીચેના માત્ર એકજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતથી તેનો ખ્યાલ આવશે:—

લોંબડી તાબે શિયાણી ગામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ શિવરામ ભટ્ટ સાયલા ગામમાં જાગવતનું પારાયણ કરતા હતા. તે સમયે ત્યાં મૂળી તાબે લીમલી ગામનો સગરામ નામે એક વાઘરી આવી ચડ્યો, અને કથા સંભળવા બેઠો. કોઈએ કથાકાર ભટ્ટને તે વખતે કહ્યું કે આ વાઘરી કથામાં માફે સમજે છે, અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ઉપદેશ આપે છે. ભટ્ટ કહે:—એ થઈ વળી શું જાણે ? શાસ્ત્રની વાનો તો અમારા જેવા વિદ્વાનો જાણે. છતાં સભામાંથી કોઈએ સગરામની કંઈક વધારે પ્રશંસા કરી; એટલે ભટ્ટને અસૂધા હિતપન્ન થઈ અને તેમણે સગરામને ઉભો કરીને કહ્યું, કે અધ્યા ! મને એક પ્રશ્ન પૂછ, એટલે જોઈ કે તને શું આવડે છે ? સગરામે વિનયથી કહ્યું, કે આપ તો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ છો, તેને હું શું પૂછું ? છતાં ભટ્ટજીએ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે તેણે નીચેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો:—

‘ ચિત્તમાં વિષય રહ્યા છે કે વિષયમાં-ચિત્ત રહ્યું છે ? ’

એક વાઘરી જેવા થઈ અને બ્રહ્મણ બાણસ પામેથી આવો પ્રશ્ન આવવાનો કદાપિ મંભવ નહિ ધારેલો, તેથી ભટ્ટજી જરા રચંલી ગયા ! પછી તેણે ચર્ચાત્મક ઉત્તર આપવા માંડ્યો. પણ સગરામે કહ્યું, કે મહારાજ ! આપ હવે તેમ ઉત્તર કરો; પણ એથી તો અગ્રીતાઓના મનનું સમીધાન થાય જોજ તે મને કયુન છે. ભટ્ટજીએ એમ ક :

લગાણથી વિવેચા કર્યું, પણ શ્રોતાઓ ॥ મનનું કીક સમાધાન થા શક્ય નહિ, તેથી તે ગુજાયા અને જોવા, કે ગાડ એક પુસ્તક વતનમાં રાખી ગયું છે તે લેવા નહિ છુ પછી મમાધાન કરીશ અને સમાધાન ન કરે ત્યા સુધી આ કથા બધ સખીરા પછી તે ગોતાને વતન શિયાણી ગયા ત્યા તેને પ્રાથમે મનાહ આપી, તેથી તે ગઢડા ગમે લાગવા ૨નામિનારાયણ પામે ગયા, અને પ્રશ્નનો સતોપમારક ખુલાસો મેળવ્યો પછી સ્વાયંના પાછા આવીને શ્રોતાઓનું મમાધાન કર્યું તે વખતે સગરામે ન્યુ, લાગુ ગમે તેમ હોય, પણ તમે જે શમ્ભોથી સમાધાન કર્યું છે, તે શમ્ભો તો માત્ર શર ૨નામિનારાયણના છે આ સાલગી લટછએ નિખાલમપણે તે કયુન કર્યું અને એ નારી ભક્તો પ્રેમથી નમસ્કાર કર્યો એટલુ જ નહિ પણ તે શિનરામ ભટ્ટ પછીથી ૨નામિનારાયણના અનન્ય શિષ્ય થયા અને કટલીક મુદતે ત્યાગી તરીકે દીક્ષા લીધી પછી તો તે અખડાનંદમુનિ નામે વિદ્વાન કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા

આ પ્રમાણે જેમ જેમ મપ્રદાય પોતાના મત્વથી અધિકાધિક પ્રચરતો જતો હતો, તેમ તેમ અ ય મપ્રત્યોનો દ્વેષ પણ વધતો જતો હતો ગુજરાતમાં આ અને મુખ્યત્વે જૈન, વૈષ્ણવ, જૈન, અને શાક્ત એ સપ્રદાયો જે મા પ્રચલિત હતા પન્થ નગવ અને મયોગના બળે શાક્ત મત વધારે પ્રચરતો હતો તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે મમાજની નતિકે અયોગતિ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે બુદ્ધ હતી વળી ગુજરાતમાં પૈથાના સુખા જેવા પણ શાક્ત હતા આથી એ મતને નામે દુરાચરણને ખૂબ વેગ મળતો હતો, તે એટલે સુધી કે મોટે ભાગે ઉપધી શૈવ, વચ્ચુવ કે જૈન જણાતા છતાં અદ્વૈતી ભોગ શાક્ત આચારોને અનુસરતા થઈ ગયા હતા આ અ મામા મહેમદાવાદમાં મેમ આલણના ધરમાથી મહાજને ૬૦ મણ મોંસ કહાનુ હતું, જે તેણે પ્રીતિભોજન માટે તૈયાર રાખુ હતું આ એકજ દષ્ટાત વસ્તુસ્થિતિનું સ્વરૂપ સમજવાને બમ થશે આના આચરણે અ સપ્રદાયની જાહેર નુદ્ધિ આગળ આપા પડતા, તેથી તેમના સુખાત્ર ન્તુ મો આ સપ્રદાયના ખેચાના લાગ્યા હતા એથી તો અન્ય મતપથીઓનો દ્વેષ વૈર ॥

તમા પગિણમવા નાગો, અને આ સપ્રદાયનો સાધુ વર્ગ જે ઉપદેશક હતા, તેના ઉચર ખૂબ નામ થના લાગ્યો તેઓ જ્યા જતા ત્યા વખતોવખત અનેક પ્રકારે તેનાપર કનડગત અપમાન આપી ગાળોની વૃદ્ધિ થવા માંડી તેમજ પ્રહાર પણ પડવા લાગ્યા ભિક્ષા મળતી નહી અને જે મળતી તેમા અનેક પ્રકારની ખરાબ ચીજો પડવા લાગી આ બધુ માવુએ એ અતિશય ધીંગળથી સહન કર્યું કેમકે લગવાન સ્વામિનારાયણે તેમને દીક્ષામાજ નીચે પ્રમાણે અહિસક પ્રતિજ્ઞા આપેલી હતી કે—

માલિદાન તાડનં ચ કૃતં કુમતિભિર્જનૈઃ ।

ક્ષન્તવ્યમેવ સર્વેષા ચિન્તનીયં હિતં ચ તૈ ॥

મર્ધ કુમતિ-જન ગાળો દે કે મારે, તોપણ ક્ષમા કરની એટલુ જ નહિ પણ તેના હિન ચિતન કરવુ આ મહાન અહિસકમત અનેક વિષ્ટ પ્રસંગોમાં સાધુઓએ અદ્વૈતના પાણ્ય હતું ખુદ લગવાન સ્વામિનારાયણે પણ તેના આદર્શ અનેક સમયે આચરી મના મો મો એક વખત આણુંદ (ચરોતર)ની બજારમાં કાઠીના હથિયારબધ સ્વારો

સહિત તેઓશ્રી નીકળ્યા, ત્યારે અમુક દેવી વર્ગની હલકી ઉસ્તરણીથી ઉસ્તારાને ગામ કોથના ગાળાએ તેમના ઉપર ધૂળ, છાણ, દેખાળા, ઝાઘ વગેરે ઝાળે-પરતુઓના પ્રહારથી તેમજ બીજાંતે ગળેના વસ્ત્રોથી અત્યંત ત્રામ આપ્યો હતો આ અતિ અસમાનજન અને પ્રહાર પડતા નિપાત સમયે સાથેના કરના ગાળાઓનો પિત્તો ઉઠ્યો જેની તનવારો વગર કારણે પણ મનુષ્યને વાઢી નાખવા ખમચાતી નહિ, તે સમાનગાથી ખેંચાઇને ચગકી ઉઠી. પરંતુ સવેળા ભગવાન સ્વામિનારાયણના મુખથી સચ્ચીરોના સમઢ સાબળતા જ એ બની તલવારો ગમ ખાઈને અપોઅપ મ્યાનમા પેચી ગઇ હતી. એટલું જ નહિ પણ એ અમલ તોશન આણુદની આરપાર નીજળતા સુધી અનેક ગચ્ચમજ્જ ચરીરોએ ધીગજથી સહન કર્યું હતું. આ વખતે જો ભગવાન સ્વામિનારાયણની આખમા જનાપણ ઉકળાટ જોયો હોત, તો યુદ્ધસિમા કારીઓના પ્રચડ લાનાઓ અને કાળની છલા જેવી તનવારોએ ત્યા ધડીના છટા ભાગમા રોળ મચાવી લેહીની નીચ નલાવી હોત.

કાલિયાવાડમા શેત્રુંજી નદીને કાંઠે જુનાસાવર નામે ગામના દારી દરખાન ઉગા ખુમાણે કૃપાનંદ અને ગુણાતીતાનંદ વ્યામી નામના પરમહસોને ધણુ કષ્ટ આપી, ભોજન ઉપરથી ભૂખ્યા ઉઠાડી, ગાળોની કૃષ્ટિ અને પ્રહાર કરતા કરતા ગામ બહાર કાઢ્યા હતા તે બધુ સાધુઓએ નિર્મળ સાતિથી સહન કર્યું હતું પરંતુ ગુણાતીતાનંદ નામીએ પોતાના ગુરુ કૃપાનંદ નામીને વિશેષ યાદ આપ્યું, કે આપણે ગાંગો અને તાડન મહન કર્યા, પણ તેના હિતનુ ચિંતન કષ્ટ કર્યું નથી. માટે તેનું હિત યાય તેવું કષ્ટ કરીએ પડી પૂછતાં જણાય કે તેને પાકી વયે પણ મ્હ સતાન નથી એટલે સાધુઓએ ખગ અત કરણથી એવી પ્રાર્થના કરી, કે જુલુ તેને પુન આપે અને તે પરમ ભાન ધાય એ આશીર્વાદ ખરેખર ફલ્યો અને તે ઉગા ખુમાણને પાછની અવસ્થાએ પુત્ર થયો જે જીવણા ખુમાણ નામે પ્રભાદના જેવી લકિતને લીધે પ્રમિદ્ધ થયા આ લેખકે તેમને નાની ઉમરમાં નજરે જોએલા હજી યાદ છે.

આમ અનેક પ્રસંગે અને અનેક સમયે દેવીઓ તરફથી થતી મારફટમા આગેવાનો કે રાજાઓ પણ મ્યાયનો કે સસ્યનો પક્ષ સાચવતા નહતા મુક્તાનંદ સરામી જેના આ સપ્રદાયના મહાનસત્પુરુષને મસ્ત્રેટાટ યાધી અમદ વાદા લોલ ગરખાવાના અખાડાવાળાએ જોનારની આખમા લોહી આવે એવો પુષ્કળ માર મારી લોહીતુહાણુ કમી હતા, પણ પ્રમ્થએ સહાય કરી ન હતી એવીજ રીતે ધ્રાંગધ્રામાં બાવાઓએ આ સપ્રદાયના સાધુઓને લોહીથી રચ્યા હતા. તેને માટે પ્રમ્થ શિષ્યવર્ગે નાન્યમા દાદ માગી, તો જવામ મલ્યે કે એ તો 'ગાયો ગાયો લડી તેમા અમે શું કરીએ?' આવી અત્યંત વિપમ પરિસ્થિતિમા પણ સપ્રદાય પ્રવર્તનની ધમશ એ અદ્વિમ અને શ્રેયમ્કર આધુ સ્વયસેવચેના દિલમા પ્રતિદિન વધતી જ રહી. તેમને બિદ્યા મળવાના પણ મામા પડતા ત્યારે શ્રેલીક લાધણો ખેચીને પણ તેઓ સતોપપૂર્વ ઉપદેશ ચાતુ રાખતા જે મ્હ બિદ્યા ત્યારે એકત્ર કરી, કચીપાકી મર્વ વચ્ચેના પાણીમા ગોળો કરી, એક લાયમા ગળીને બીજે લાયે જમી લેતા આવા શારીરિક અને માનમિક શ્રેષ્ઠ તેમજે જનમ્યામ માટે કૃષ્ણાર્પણ કરેલી જીવગીમા હસતે મુખે સ્વીકારી લીધા હતા.

આ સમયે સાધુઓને કંડી, તિવડ વગેરે સાંપ્રદાયિક બાલ ચિદ્નેા હતાં. તેમજ શાલિગ્રામ તથા બાલકૃષ્ણની મૂર્તિપૂજા પણ હતી; પરંતુ અન્ય મતપંથના બાવા સાધુઓ જે અસુમાર્થી બળા ઉઠ્યા હતા, તેમણે આ સાધુઓને અતિશય પીડા કરીને તેની મૂર્તિઓ ઝુંટવી લઈ અત્યાચારો કરવા માંડ્યા ! કંડીઓ તોડી નાખવા માંડી ! ભગવાન સ્વામિનારાયણે ખાસ કરીને પછાત કોમોનો ઉત્કર્ષ કરવા માંડ્યો હતો; તેથી વિશેષ ક્રોધે લારાઈને, તેનાં સાંપ્રદાયિક ચિદ્નેાની અતિશય વિડબના કરવા માંડી ! આથી ભગવાન સ્વામિનારાયણે ૫૦૦ સાધુઓને સોરઠમાં કાળવાણી ગામે એકત્ર કર્યાં, અને એક જ દિવસમાં બધાને પરમહંસની દીક્ષા આપી દીધી ! આથી તિલક, કંડી, જનોઈ, શિખા, પૂજા બધું જ છૂટી ગયું ! તથા ગમે તેનું કાર્ય પાકું અન્ન જમી લેવાની અને અન્નપ્રદાન કરવાની પરવાનગી મળી.. વર્ણ અને આશ્રમના અત્યંત રૂઢ આચાર વિચારોનો એકદમ ત્યાગ કરી ૫૦૦ પાવરધા અને ઘણા ખરા તો વિદ્વાન પુરોહો માત્ર એક જ દિવસમાં આટલું પરિવર્તન સ્વીકારીને જીવન સમર્પણ કરે, એ ઇતિહાસનો અપૂર્વ અમરકારિક બનાવ છે ! આ ફેરફાર પછી સાધુઓને સ્વામિનારાયણના મુડીઆ તરીકે ઓળખીને પણ કોઈ મારવા દોડના, પણ સાધુઓ તો નિરંતર જૂની મથા ક્ષમાશીલ જ રહ્યા. એક અતિ સુંદર ઐતિહાસિક બનાવ નોંધવા સરખો છે:—

પૂર્વાશ્રમમાં ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીયાવાડ વગેરેનાં રાજધાનોમાં ઉત્તમ ચારણ કવિ તરીકે લખપ્રતિષ્ઠ થયેલા લાડ બારોટ જે સ્વામિનારાયણના સાધુ તરીકે અલ્લાનંદ કવિના નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમને અમુક સાધુઓનું મંડળ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેમાં મોટે ભાગે કાઠી, ગીરામીઆ, ચાચુ, બારોટ વગેરે લગાયક કોમમાંથી થયેલા સાધુઓ હતા. બાવા સાધુઓનું મંડળ લઈને અલ્લાનંદ સ્વામી કાવાવાડના મેથાણુ ગામથી નીકળ્યા. વચ્ચે રસ્તામાં એક નિર્જન જગ્યાએ જે હચિયારગઢ સપ્તસો મળ્યા. તે આ સંપ્રદાયના પાઠા દ્વારા હતા; એટલે આ સાધુઓને ઓળખતાં જ પોતાનાં હચિયાર હેઠાં મૂકી તેમણે ગાળો સાથે ગડાપાડના પ્રહાર કરવા માંડ્યા ! સાધુઓએ તો તે શાંતિથી સહન કરતાં મુખેથી સ્વામિનારાયણ નામનો ઉચ્ચાર કરવા માંડ્યો ! થોડી વારે અલ્લાનંદ સ્વામીની દષ્ટિ પેલા સપ્તસોનાં હેઠાં પડેલાં હચિયાર તરફ ગઈ. તે એકદમ ચોંટા ઉઠ્યા ! અને પેલા બંનેને કહ્યું, કે ભાઈ ! ઉભા રહો; હું કહું તે થોડું માંભળી શો, અને પછી મારો. જુઓ, તમને આવડતું જ નથી. તમે આ તમારી તલવારો નીચે મૂકી છે તે જોડું કર્યું છે, કેમકે આ જે સાધુઓને તમે ખરાબ ગાળો દો છો અને ગમે તેમ મારો છો, તેમાં કેટલાક કાઠી, ગીરામીઆ વગેરે લગાયક કોમના પણ છે. પરંતુ તેને સાધુની દીક્ષા હોવાથી જ આ બધું સહન કરે છે, પણ અતિશય થનાં કદાચ કોઈથી સહન ન થયું, તો આ તમારી તલવારોથી જ તમારાં માથાં વઢાઈ જશે ! અને અમારી સાધુતા જશે. મોટે તમારી તલવારો તમારા હાથમાં રાખો અને પછી અમને મારવા હોય તો મારો. આ શબ્દો સાંભળી પેલા બંને કુળોનાં હૃદય દ્રવી ગયાં ! અને તેમણે સાધુઓના પગમાં પડી માફી માગી !

આ રીતે જનસુધારણાર્થે ભગવાન સ્વામિનારાયણે જે પદ્ધતિ સ્વીકારી, તે ખરી તપશ્ચર્માંમૂલક હોઈ, ઘણી જ ફલદાયક નોવડી હતી. તેના સ્વયંસેવકોએ-સાધુઓએ-

અત્યંત અહિંસક વૃત્તિ ધારણ કરી, સ્વાર્થના નિઃશેષ ત્યાગ દ્વારા અવિગત સેવાયત્રો શરૂ કર્યા હતા. જે કાંઈ સારી નરસી ભિક્ષા મળે, તેના કાચા ગોળા કરી હાથમાં રાખીને તેઓ ખાઈ લેતા અને અપમાન, ગાળો તથા પ્રહાર ખમવાનીજ તૈયારી હંમેશાં રાખીને જનતાને સહરસ્તે લાવવા સતત પરિશ્રમણુ કરી રહ્યા હતા. પરિણામે અનેક મતપંથોમાંથી સુરુચિવાળાં સ્ત્રી પુરુષોએ તેમનું શરણુ લેવા માંડ્યું; અને તેમને પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થવા લાગી, કે આપણું આ લોક તથા પરલોકનું જીવન સુધર્મ્ય છે. આ સંપ્રદાયનો અનુયાયી નિર્મલની, સદાચારી, સંયમી, હૃદયળળવાળો અને અનેકમાં એકલો છાપ પાડે તેવો દેખાવા લાગ્યો. આથી આચરણુ-હીન, અસંયમી અને મોજીલા લોકો તેની અનેક રીતે ટીકાં તથા કનડગત કરવા લાગ્યા. છતાં સુખકર્તા લોક આકર્ષાય તેમ અનેક મુમુક્ષુઓ ભગવાન સ્વામિનારાયણના પ્રતાપમાં આકર્ષાયા. અનેક સ્ત્રી પુરુષોએ પોતાના સંસારવૈભવ તજ્યો, પાપના પહાડ જેવા ગણાતા અનેક મનુષ્યો છોક નિર્મળ જતી ગયા. અનેક પોતાની દોલત અને જગતમાં જામેલી પ્રતિષ્ઠાવાળાં જીવન જન-કલ્યાણની આ પ્રવૃત્તિને બેટ ધર્મી.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ સેવકોની કસોટી આકરામાં આકરી કરી. સાધુઓને ધાર્મી ભિક્ષાના ગોળાથી લઈને મિષ્ટાન્નો સુધીમાં સ્વાદનો રસ તમવ્યો; શણુના દોયળાઓ પણ પહેરાવ્યા; ટાંઢ, તાપ, વરસાદ અને જૂખ તરસ વગેરે સઘન કરાવવામાં તેમની સહિષ્ણુતાને ખૂબ કસી. લગભગ ૧૧૦ જેટલાં જુદાં જુદાં પ્રકરણો ખદલાવી દોષપણુ સ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિજન્ય ક્ષોભ પરાભવ ન કરે તેવી શારીરિક અને માનસિક દૃઢતા કરાવીને જનસેવાના કાર્યમાં આદર્શ સેવકોનું સૈન્ય ખડું કર્યું.

આ સમયે વામનાર્મીના દુરાચાર, શુષ્ક વેદાંતીઓનો આચરણુહીન બ્રહ્મવાદ, કુંડ પંથીઓનો બ્રાધાચાર અને નાસ્તિકોનો નિરીશ્વરવાદ એ અનેક પ્રકારે પ્રજાને વખળમાં નાખી રહ્યા હતા. વળી એ બધામાં વ્યાપક બનેલો સંયમહીન ઈશ્વરોના અધાર્મિક સ્વચ્છંદ શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં પણ અંતર્ગત યર્ષ મયો હતો. એ સર્વની સામે બાય બીડવા સખ્ત તપશ્ચર્યા અને વિશુદ્ધ સેવકોના આદર્શની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું મહાભારત કામ શરૂ કરી, અહિંસા અને બ્રહ્મચર્યપ્રધાન આચાર શુદ્ધિવાળું ધર્માચરણુ પ્રવર્તાવ્યું. રરિકતાને અવળે ઘીએ ચડેલી તથા દુષ્ટ ક્રિયાઓથી દૂષિત થયેલી ભક્તિને નિર્મળ પ્રેમભરી અને ધર્મયુક્ત કરી, તેમાં સારાસાર વિચાર દાખલ કર્યો. શુષ્કગાનના દંભથી પ્રસરેલા દુરાચાર સામે કર્તવ્યપરાયણતા અને જનસેવાનું સાચું જ્ઞાન પ્રવર્તાવી સાપુરપેના સાચા આદર્શો દ્વારા બ્રાહ્મી સ્થિતિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું; તથા જગતકર્તા તરફની એક નિષ્ઠા દ્વારા અનેક વહેમો તથા કુહોટાનું ઉત્ખાટન કરી, માનવહૃદયમાં પરમેશ્વર પ્રત્યેની આસ્થિતક પ્રતીતિ પેદા કરી. તેમજ ભૌતિક વિષયોમાંજ માનવજીવનની ઈતિથી મનાવનારા તુચ્છ વિષયોપભોગ અને વૈભવની બહેંકી ગએલી માર્ગજનિક વૃત્તિને યથા-સ્થાને મૂકવા સાફ પોતે અને પોતાના ધન સ્ત્રીના ત્યાગી નિષ્કંચન સાધુ તથા હરિ-બક્તોએ મહાન સ્વાર્પણુ કરી જનસેવામાં રમગમો હલજવળ આદર્શ ખડો કર્યો અને એ રીતે વૈરાગ્યનો સાચો મર્મ સમજાવ્યો.

આ પ્રભાણુ ધર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય એ મંગળ ચલુક્યનો વિવેકપુરઃમર સમન્વય કરી એકાંતિક ભાગવત ધર્મનું નિર્મળ સ્વરૂપ સ્થાપ્યું. વેદ, વ્યાસ

સૂત્ર, ભાગવત, વિષ્ણુસહસ્રનામ, ગીતા, વિદુરનીતિ, વામુદેવમાહાત્મ્ય અને યાગ્યવલ્ક્ય સ્મૃતિ (મીતાક્ષરા) એ આઠ સત્શાસ્ત્રો પ્રમાણ તરીકે ઇષ્ટ માન્યાં. તેમાં પણ જે વાક્યો પરમેશ્વર, ધર્મ, ભક્તિ અને વૈગમ્ય એમના અતિ ઉત્કર્ષવાચક હોય તેને બીજાં વાક્યો કરતાં પ્રધાનપણે માનવાની સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી. આ રીતે અનેક શાસ્ત્રોનું તર્કબળો અને શબ્દવ્યવહારમાંથી પોતાના શિષ્યવર્ગને ખેંચી લીધો. એટલુંજ નહિ પણ શાસ્ત્રના બધાજ શબ્દોને એક સરખી રીતે અનુસરવાની વિવેકહીન શાસ્ત્ર જડતાનું નિરાકરણ કરનારો અપૂર્વ મુદ્ધારો દાખલ કર્યો. અને શાસ્ત્ર, જનતા અને આત્મકરણ, એ ત્રણેમાંથી પાસ થએલી વસ્તુને પ્રમાણુકૃત મનાય એમ સમજાવ્યું.

મર્વ દેવોને નમસ્કાર કરવા, દ્રોણ દેવની નિંદા ન કરવી એમ સમજાવી, વેદન માત્રિક પંચદેવ-વિષ્ણુ, શિવ, પાર્વતી, ગણપતી, અને સૂર્ય તેમના તરફને પૂજ્યભાવ કાયમ રાખ્યો; છતાં મોક્ષમુલક ઉપાસના તો ઉપનિષદોમાં મવાએલા એક અદ્વિતીય પરબ્રહ્મની જ પ્રવર્તીવી. આથી અનેક દેવ દેવીઓ અને મંત્રજનના પ્રભાવની ભાવના પોતાના આશ્રિતોના દિક્ષમાંથી દૂર થઈ, અને એકનિષ્ઠા દ્વારા અનેક ઉપાસનાનું નિરાકરણ થતાં ઘણા વહેમોનો ઉચ્છેદ થયો.

ઉપર પ્રમાણે પોતાના સિદ્ધાંતોને અનુસરનારા શિષ્યમંડળનો સંઘ વ્યવસ્થિત અને નિયમમત્ત રહે તે ગારે અમુક અમુક દેન્દ્રોમાં મુખ્ય અને બીજા પેટામંદિરોની યોજના કરી. સત્સંગની સ્મૃતિ રૂપ શિક્ષાપત્રી નામે કુંકે રહસ્ય પૂર્ણ સમયાનુકૂળ અને સત્ શાસ્ત્રોના દોહનરૂપ ગ્રંથ લખ્યો. સમગ્ર સમાજને એકજ રાખવા સાડ આચાર્ય ગુહ્યસ્થાશ્રમી પત્તંદ કર્યો; ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની અલગ વ્યવસ્થા જે સ્ત્રી વર્ગને જ સોંપવામાં આવી હતી, તેના દેન્દ્રમાં આચાર્યની પત્નીની યોજના કરી. ઐહિક અને પારલૌકિક સ્થિતિમાં હિંદ જે ધાર્મિક બાળતને પ્રથમ ગણે છે તે ક્ષેત્રમાં જ ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્ત્રી વર્ગને સમાનપણે અનુકૂળ સ્વાતંત્ર્ય આપી, તેમાં સૌથી પ્રથમ દુળત્રણીનો પ્રચાર કર્યો. જેને પરિણામે કથા અને વ્યાખ્યાનો તથા સ્વાધ્યાય પુરોનો પેઢે સ્ત્રીઓ પણ પોતાના ક્ષેત્રમાં કરવા લાગી. અંધકાર યુગમાં છેક દબાએલી નારીબલિમાં આ

લખાયું. લેખકોનો પણ જાણે સમજ પ્રક્ટી નીકળ્યો ! તેમણે ગુજરાતી ભાષાને ખૂબ ખેંડી. ગુજરાતીમાં લખનારા અનેક સુંદર કવિઓ પોકયા અને તે પૈકીના એક દેવાનંદ સ્વામીની પ્રસાદી તે કવીશ્વર હલપતરામ. ગુજરાતી ભાષાના આદિ ગદ્ય તરીકે ભગવાન સ્વામિનારાયણનાં વચનામૃતોને ગણી શકાય તેમ છે. તે સમયમાં લખાએલું એ ગદ્ય આજે પણ સ્પષ્ટ, સરળ અને સાદું છતાં પ્રૌઢ, યથાર્થ અને ધારાવાહી ગણી શકાય તેવું છે.

આ સંપ્રદાયે મંદિરોની રચનાદ્વારા સ્થાપત્યની, કીર્તનો દ્વારા ઉચ્ચ સંગીતની, પ્રતિભાઓ દ્વારા શિષ્ય અને ચિત્રની, અનેક મંથોદ્વારા સાહિત્યની, આચરણદ્વારા માનવજીવનની, ભજનો અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા સામાન્ય લોકસમૂહની તથા હલકી કોમોની તથા ઓ વર્ગની સુધારણા દ્વારા રાષ્ટ્રની અતિ સુંદર સેવા કરી છે.

શુદ્ધ ધર્મોચરણના પ્રચાર આડે આવતી સત્તાઓના અને દુર્જનોના જીવમો સામે અનેક સત્સંગી સ્ત્રી પુરુષોએ જે અસીમ કષ્ટ વેડી અહિંસાત્મક નિર્મળ સત્યાગ્રહ કર્યો છે, તેના ઉબજવળ ઇતિહાસોથી માનવજીવનમાં પ્રાણ પુરાય તેમ છે. સુદરીઆણા ગામના પનાશા શેકના કુટુંબનો પાંચ પેઢી લગીનો ઘાતિ સામેનો સત્યાગ્રહ (જેના વારસો પૈકી સત્યાગ્રહના પ્રતધારી હજુ પણ આજે અમદાવાદમાં હયાત છે અને જેને હવે ઘાતિએ અપનાવ્યા છે.) આજની કોઈપણ ત્યાગ ભાવનાથી ચઢી જાય તેમ છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે ૧૧ વર્ષની ઉંમરે ધર તજી ૧૭ વર્ષ સુધી હિંદમાં ફરી, ૧૮ વર્ષની વયે ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. (સને ૧૭૯૯) અને એક મહાન સુધારક સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી. તે સંપ્રદાય કર્તવ્યનિષ્ઠ હજારો શિષ્યોને તથા જે આચાર્યને સોંપી ૩૦ વર્ષ પછી ૪૯ વર્ષ ૨ માસ ૧ દિવસની વયે (તા. ૧-૬-૧૮૩૦ના મહાદ્ને) સ્વધામ પધોયાં. આ ૩૦ વર્ષના ગાળામાં જે પ્રમાણમાં કાર્ય થયું છે, તે પ્રમાણ જગતભરના ઇતિહાસમાં મળવું મુશ્કેલ છે.

વર્તમાન સમયમાં સંપ્રદાયની મૂળ ચેતના (સ્પિરિટ) ને કેટલોક પ્રમાદ તથા ખીજ જડતાએ આવરી લીધી છે; પરંતુ હજુ તે જીવંત વસ્તુ છે. જે તે ભગવાન સ્વામિનારાયણનો જનકદયાળુનો વિરાળ હેતુ લક્ષમાં રાખી પ્રવૃત્તિ કરશે, તો તેમની પાસે સૈદ્ધાંતિક અને રચનાત્મક સામગ્રી અમૂલ્ય ખજાના જેવી છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણના અતિ અદ્વિતીય જીવન ૩૫ આ સંપ્રદાયની સમાલોચના આટલા ટુંકા લખાણમાં કરવી છેક અશક્ય છે, આમાં તેઓશ્રીના અલૌકિક સામર્થ્યનો તો નિર્દેશ પણ થયો નથી, પરંતુ સમાજ ઉપર અસરકારક નીવડેલી મુખ્ય મુખ્ય બાબતોને જ માત્ર સ્પર્શ કરી વિરમું છું. અનેક વિગતો લખવી રહી ગઈ છે; તેનું સવિસ્તાર અવલોકન તો નિષ્ણાત કલમ, વેધક દષ્ટિ, અવિરત અભ્યાસ અને સખતોષ સાત્ત્વિક બુદ્ધિમત્તો માગે છે.

તા. ૩-૬-૩૬
રાજકોટ.
ગુંદાવાડી.

ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

જૈન સંપ્રદાય અને જરથોસ્તી ધર્મ—એક સરખામણી

(લેખક:—જેહાંગીર માણેકજી દેસાઈ, એમ. એ.)

"History knows no chapters so beautiful and noble as those which tell of the coming of the great Prophets and founders of religions to the men of their time." —Cairns.

"જૈન સંપ્રદાય" વિશે કંઈ પણ લખવા પડેલા પ્રથમતઃ આપણને "જૈન" શબ્દનો ભાવાર્થ મનજવાની આવશ્યકતા છે. સંસ્કૃત શબ્દ "જય" = જીતવું ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો મૂળ શબ્દ "જિન" છે, જેનો અર્થ "વિજયી"

"જૈન:"

(અર્થાત્ જિતેન્દ્રિય) થાય છે અને એ નામે જૈન લોકો પોતાના તીર્થંકરોને ઓળખે છે, જેઓ તેમની માન્યતાનુસાર અન્ય ટોળાઓ (Sects) ના

દેવો કરતા પણ અદીઆતા છે. આ શબ્દ જૈનોમાં તેમજ જૈનેતર વર્ગોમાં પણ પ્રચલિત છે; બૌદ્ધ લોકો પણ પરમપવિત્ર મતોને 'જિન' નામે જ માન્યે છે; વળી અર્વચેષ્ઠ વિષ્ણુ ભગવાનનું પણ એ એક નામાભિધાન હોવા ઉપરાંત ત્રિકાળગાની વચોપદ મહાપુરુષોને પણ એ જ નામે ઓળખવામા આવે છે. 'જિન' અને 'તીર્થંકર' ઉભય મહાન અને પર્યાયવાચક શબ્દો હોવાથી 'તીર્થંકર' નો પણ મૂળાર્થ તો એ જ લેવો અત્રે અરથાને ન ગણાય. સંસ્કૃત 'જ' = તારવું મૂળ પરથી ઉદ્ભૂત થયેલો આ શબ્દ "માનવમહાનું તારણ કરનાર" નો જહોળો અર્થ ધરાવે છે. એવા પરમદેવો અને પ્રભુપ્રેરિત મહતોને જૈન લોકો "મહંત" ના નામે પણ ઓળખે છે, જે "મહં" પૂર્ણવું ઉપરથી નીકળી "પરમ પૂણ્યમાન મહાતુલાવ" નો અર્થ ધરાવે છે. આ મહાપુરુષો પરમકૃપાળુ પશ્ચેશ્વર તરફથી મદેશ લાવતા હોવાથી તેઓ મામાન્યતઃ "પરમશ્વર" કહેવાય છે જેનો ભાવાર્થ જ 'દેવદત્ત' એવો થાય છે. જૈનોના મહાવીર અને પાગમીઓના જરથોસ્ત એજ પ્રકારના સન્દેશવાહક હતા.

જૈન અને જરથોસ્તી ધર્મો જો કે બાહ્ય દૃષ્ટિએ એકેથી વિભિન્ન લાગતા હશે, પરંતુ ઉભય ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરનારને અને જોને મહાત્માઓના જીવન-કવનનું પરિશીલન કરનારને જોને વચ્ચે અત્યંત આકર્ષનનક માદખતા

જન્મ:

રહેજે હજોગર થશે. જોને ધર્મોના પ્રચારકો અને પ્રવર્તકોનાં જીવન ચરિત્રો અદ્ભુત સામ્ય ધરાવતાં મલૂમ પડે છે, જે ઉપરથી કાંઈ

કાંઈ વાગ જરથોસ્ત અને મહાવીર એકજ વ્યક્તિ હોય નહીં શું? એવું લાગી જાય છે! જેહ મહાપુરુષોનું આ સ્થૂળ અવતરીમાં આવાગમન થવા પહેલા, જન્મ મુખ્યે તેમજ જીવન દરમીયાન જે ચમત્કારો થયા એ પૂર્વોક્ત મન્ત્રવ્યને પ્રુષ્ટિ આપે છે. મહાવીર તેમજ જરથોસ્તના જન્મ અગાઉ ધર્મો વર્ષોથી ભવિષ્યવાણી હતી કે અગ્રક વખતે કલાધુ મહાપુરુષ પૃથ્વીનાં લોકોનું માર્ગદર્શન કરવા અવતાર લેશે. જન્મ પહેલાં માતા ત્રિશલા દેવીના ગર્ભમાં જ્યારે ભગવાન મહાવીરસ્વામીનો જીવ આવ્યો ત્યારે તેણીએ પ્રાતઃકા/

પહેલાં શુભસંકેતસૂચક '૧૬ સ્વપ્નો જોયાં.' પારખી પયગમ્બર અશો જરથોસ્તનાં શુભા-
ગમન પહેલાં યુગો અગાઉથી—પાદશાહ જન્મશેદના વખતથી—એને માટે લલિત
ભાખવામાં આવ્યું હતું અને એની માતા દોગદોએ પણ પુત્રપ્રસવ પહેલાં વિચિત્ર સ્વપ્ન
જોયાં હતાં. પહેલવી પુસ્તકો પ્રમાણે એનાં જન્મની કંઈક વર્ષો અગાઉ એ વિષેની એક
બળદને વાચા થઈ હતી.^૩ અને યુગપુરંપોનો જન્મ થતાં પણ અતિ વિસ્મયકારક—
અકલ્પ્ય અને અતકર્ચ—અમતકારો થયા હતા. અવસ્તા પ્રમાણે^૪ જરથોસ્તનો જન્મ
થતાં સમગ્ર સૃષ્ટિમાં આનંદાનંદના ઉમળકા છવાઈ રહ્યાઃ વૃક્ષોએ વસંતઋતુનો મનો-
રંજક અને અંતઃઆલ્સાદક પોષાક પહેર્યો, સુગંધી વાયુ વાવા લાગ્યો, પૃથ્વી ઉપર મુંદર
તડકે પડવા લાગ્યો, અને માનવહૃદય પ્રકૃષ્ણિતતાથી ઓતપ્રોત થઈ ગયું, ન્યારે હુંદ
મહીન વ્યક્તિ-શક્તિઓ લયગ્રસ્ત થઈ નામવા લાગી. આ જ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરના
વિપયમાં પણ બન્યું:

દિશઃ પ્રસેદુર્મરુતો વવુઃ સુલાઃ

પ્રદક્ષિણાર્ચિર્હવિરગ્નિરાદદે ।

વમ્ભૂવ સર્વ શુમશંસિ તત્ક્ષણં

મવો હિ લોકામ્યુદયાય તાદશામ્ ॥

“દિશાઓ નિર્મળ બની ગઈ, મુંદર વાયુ વાતો થયો, અગ્નિ દક્ષિણાગ્નિ બની
હવિ ગ્રહણ કરવા લાગ્યો, સકળ વસ્તુઓ શુભ સૂચન કરવા લાગી,
મહાવીર અને જરથોસ્તઃ મહા પુરંપોનો જન્મ જનકલ્યાણ માટેજ હોય છે.”
જરથોસ્તઃ મહાત્માઓનાં ચારિત્ર્યનો સાક્ષાત્કાર કરનાર ત્રણ વસ્તુ હોય છેઃ
તેમનું શારિરિક સામર્થ્ય, માનસિક ઉત્તમતા, અને નૈતિક પાવિત્ર્ય.
મહાવીરનું શરીરબળ જેમ અનંત હતું તેમ જરથોસ્તનું પણ હોવાથીજ તેણે પોતાને
હાથેજ પોતાના ઘાતકનો નાશ કર્યો હતો. બન્ને સ્વરૂપગુણુત્તમ હતાઃ જેમ મહાવીર
જન્મથીજ મતિ, શ્રુતિ અને અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા, અને જેમ તેમનું જ્ઞાન
અપરિમિત હતું, તેમજ જરથોસ્ત પણ અત્યંત કિશોર વયથી આશ્ચર્યજનક દિવ્યતા
બતાવતા આવ્યા હતા. બંને પ્રતિભાશાળી વક્તા હતા. અશો જરથોસ્તનાં વ્યાખ્યાનો
“ગાથા”માં હજીયે જળવાઈ રહ્યાં છેઃ ઉભય ધર્મપ્રવર્તકાનાં સાતસૌનાં મામ્ય હવે પછી
મતાવીશું. બન્ને ધર્માત્માઓ નીતિરીતિનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ હતા, અને બન્નેને પોતાના
શ્વિરપ્રેરિત કાર્યની સફળતા પ્રાપ્ત કરતાં બહુ બહુ કष्ट મહેવાં પડ્યાં હતાંઃ બન્નેએ
મૈહિક સુખોપબોગને આચુષ્મિક કલ્યાણાર્થે ઠોકરે માર્યો હતો, જે કે ઉભય રાજવંશી
બના હતા. જરથોસ્તનો જન્મ “રથ” નામક ગામગામાં થયો હતો, ન્યારે ભગવાન

૧ જુઓઃ કામતાપ્રસાદ જૈનકૃત, “ભગવાન મહાવીર,” પૃ. ૭૩.

૨ પે. જી. સંભળજૂદ “જરથોસ્ત ॥ જન્મારાનો અહેવાલ,” પૃ. ૭.

૩ પા. બ. દેશાધકૃત “નવું જરથોસ્તનામું” પૃ. ૧૭૨.

૪ ફરવરદીન યસ્ત, ફકરો ૬૪.

મહાવીરે કુંડામમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો. પવિત્ર જરથોસ્તે દશ વર્ષ એકાંતમાં ગાળા ઇશ્વરી પ્રેરણાઓ મેળવી હતી: મહાવીરે પાર વર્ષ યોગ સાધી તપશ્ચર્યા કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ઉમયની ઉંમર એ વાર ૪૦ ની આસપાસ હતી, અરો જરથોસ્તેનો જન્મ થતાં ઇશ્વરપરસ્તોએ પ્રસન્નતાનો પોકાર કર્યો હતો, અને અખિલ વિશ્વે પરમાર્થ પ્રકટ કરી આત્મોદ્ધાર કર્યો હતો કે “એ જરથોસ્તે! ધનભાગ્ય અમારાં કે તું આજે અમારે માટે જન્મ પામ્યો!” એક જૈન કવિના નીચે આપેલા પદમાં પણ એ જ ભાવાર્થ સમાયો છે:

“અગિયારમે” રાજન અગિયારમે” સાજન

મહાખીર આયે મેરે મન લાયેછ.....ટેક

કાલખિના પદ્ધિતુ ફૂલી હૈ,

ફલ વા ફૂલન કરી તરે ઉમગાયેછ: ૧

સિંહ ગમદિક ગાઈ બધેરા

હંસ બિલિ અહિ નોલ કહાયેછ: ૨

બૈર છાંડિ ધિકે સખ બૈરે,

અચરજ દેખી મૈ તુમકુ વધાયેછ: ૩

ધન ઘડી દિન ભાગ તુમ્હારો,

પુરય હૈસે પ્રભુ તુમ આયેછ: ૪

કહત હિરાચંદ માલિ વચન સુનિ

આનંદ શ્રેણિક ઉર ન સમાયેછ! ૫

હવે ચમત્કારોના વિષય ઉપર આપણે પાછા આવીએ. આપણે આગળ જોયું કે

મહાવીરે ગર્ભ ધારણ કરતાં જ એમની માતાને મુંદર સ્વપ્ને આવ્યાં

ચમત્કારો : હતાં અને તેમનું મન કોઈ અપૂર્વ આનંદમાં ડૂબી ગયું હતું. ખીજા

દિવસથી તેમનાં કુટુંબની સુખસમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થવાની શરૂઆત થઈ

હતી, એથીજ એમનું નામ “વર્ધમાન” પાડયું. સાત વર્ષની વયે એમણે ઝેરી નાગને

ફેણ પકડી દૂર ફેંકી દીધો હતો. જ્યારે તેઓ ઘરઆર વગેરે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તૈયાર

થયા ત્યારે શરીરપર ઉંચી જાતનાં તેલઅત્તરો ચોળેલાં હતાં. એની સુગંધથી મહાલિનિષ્કમણ

પછી લાંબો વખત શરીર પર ટકી રહી. એ સુગંધથી આકર્ષાઈ ભમરાઓ અને

મધમાખીઓ તેમનાં શરીર પર બેસતાં અને તીણાં ડંખ દેતાં, છતાં શ્રી વર્ધમાનનાં

મુખમાંથી ચર્ત્તિકિચિત્ત અરેકારો નીકળતો નહી. પોતાનાં ઉચ્ચ તપના પ્રભાવથી તેમણે

ચંડકૌશિક નામે વિપદા સાપથી માનવ સમાજને ઉગાર્યો અને તે સર્પને પણ ઉદ્ધાર્યો.

અર્થાત્ ટાંઠ કે વૈશ્વાનરની જવાલા એમનાં તન કે મન પર સહેજ પણ અસર

કરી શકતી નહી. ૨

૧ ફરવરદીન ચરત, ફકરા ૬૩, ૬૪

૨ ખીરજલાલ સાહકૃત “ભગવાન મહાવીર”, પૃ. ૨, ૧૧, ૧૩, ૧૪

એક વખત શ્રી વર્ધમાન ધ્યાનમગ્ન હતા તેવામાં એક ગોવાળ આવી કહે “ભાઈ જરા મારા બળદ સાચવજો હું ગામમાં જઈને હમણા આવું છું” તેમણે તો કે જવાબ આપ્યો નહીં એટલે ગોવાળ ચાલ્યો ગયો તે પાછો આવ્યો ત્યારે બળદ તો કયાંય ચાલી ગયેલા દીધા માધુ પામે તેમની માગગી કરી, પણ ઉત્તર મળે જ શેનો ? ગોવાળે શરસે થઈ ધાસની અણીદાર સગીઓ એમના કાનમાં ખોખી દીધી, અને બહાર રહેતો ભાગ કાપી નાખ્યો આટઆટલું મકટ પડતા પણ મહાવીરે એક અક્ષર સરખો ઉચ્ચાર્યો નહીં ધ્યાન પૂરે થતા એઓ ગામમાં ગયા ત્યાં એમની વેદના મિત્રોના જોવામાં આવી, અને કુશળતાથી તેમણે મગીઓ ખેતી કાઢી એની પીઝ હૃદયવિદારક હતી: સિંહમમાં એ મહાત્માના મુખમાંથી પણ એક આર્તનાદ નીકળ્યો, પરંતુ તેઓ તરત જ શાંત થઈ ગયા આવી અપૂર્વ વીરતાએ જ એમને ‘મહાવીર’ નું મિરદ અપાવ્યું. ૧ ભગવાન મહાવીરનો જન્મ ચૈત્ર શુકલ ત્રયોદશી મોમનાગની ગતીને અતમમયે-જ્યારે ચન્દ્રમા ઉત્તરાશ્વિનિ પર હતો-તે ગુપ્ત દિવસે થયો હતો એમનો જન્મ થતા જ ઇન્દ્રે એમને રતનમયી પાણ્ડકશિલા પર લઈ જઈ ક્ષીરસાગરના નિર્મળ જળથી એમનો અભિષેક કર્યો હતો તત્કાલ ધે ‘હરિવંશ પુરાણ’ માં કહે છે “મેરૂ પર્વત પર અતિ મનોહર પાકુક વન છે, જ્યાં અતિ વિન્તીર્ણ પાકુક શિના છે એની ઉપર રતન-જડિત સિંહાસન છે, જે ઉપર ઇન્દ્રે એમને વિરાજમાન કર્યા” ૨ જન્મથી જ ત્રણે પ્રકારના જ્ઞાન એમણે સપાદન કર્યા હતા ૩ ૪થી જોતજોતામાં મદમદ નામક એક મદોન્મત દાસીને એમણે બાપ્યો હતો એમનું માલ્ય શરીર પણ મળમૂતરહિતપણું, નિઃવેદતા, શ્વેતગત્ત, અદ્ભુત ૩૫, અતિશય સુગંધના આદિ દશ દિવ્યગુણોથી વિભૂષિત હતું ૪ આવાજ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ જરથોસ્તના સબધમાં પણ હતી તેઓ પણ “જોગદાદ માલ” ને શુભ દિવસે જન્મ પામ્યા હતા, અને પ્રમત્ર થતા જ રડવાને બદલે હસ્યા હતા સષ્ટિપર એમના પુણ્ય પગલા પડતા જ દુષ્ટોના પેટમાં ધ્રાગ્ને પડ્યો અને એમનું નિન્દન કાઢવા તેમણે અનેકવિધ ઉપાયો યોગ્યા, પણ નિષ્ફળા અકળ ગયા પ્રથમ તો તેના ગામનો દાકેમ જ તેના પાનણુ આગળ ખજર લઈ તેનો નાશ કરવા આવ્યો, પણ ઈશ્વરી લીનાથી તેનો હાથ જ અકડી ગયો ત્યાં પછી એ પગમ પવિત્ર જગદ્ગુરને અગ્નિની ચેહમાં, તેમજ ગાય, ઘોડા અને વરના ટોળામાં નાખવામાં આવ્યા, પણ પ્રભુકૃપાથી તેના એક વાળને પણ ઇન્દ્રે ધર્મ નહીં એ અમલકારો ઉપગત જન્મથી જ તેના શરીરમાં એક પ્રમત્રનો એવો દિવ્ય પ્રમત્ર ઉતર્યો હતો ૫ જે જોતા જ દુષ્ટ શક્તિઓનું જોર નગ્ન પડી જતું ત્રીમ વર્ષની ઉંમરે પોતાનો ધર્મ કેલાવવા જ્યારે તે પોતાના ગામ “ગ્ય” થી મુનન જવા નીકળ્યા, ત્યારે રસ્તામાં “વેહરોદ” નામની ઉડી નદી આવી તે પાંચ મગવાને હોડી ૬ નૌકા જેવું ટાઇપણુ માધન તેમની પામે ન હોવાથી તેમણે પ્રભુની ભક્તિ કરી જેના પ્રતાપે તે પાણી ઉપરથી સહેનાઈથી ચાલી જઈ શક્યા જ્યારે તે બદખના પાદશાહ ગુપ્તારપ

૧ ક્ષીરભાલ ગાલ હતું “ભગવાન મહાવીર,” પૃ ૧૭

૨ કામતાપ્રસાદ જૈન હતું “ભગવાન મહાવીર” (કિરી) પૃ ૩૧

૩ ઉપલુખ પુસ્તક, પૃ ૭૬

૪ “ “ “ પૃ ૮૧

આગળ ધર્મપ્રચારથી જઈ પહોંચ્યો. ત્યારે તે પાદશાહના મહેલમાં અલૌકિક રીતે કાઠ પડી અને તે રસ્તે આકાશ તરફથી એક સોનેરી સિંહામન નૃપતિ તેમજ તેના દરબારીઓન દષ્ટિ સમક્ષ તેના પ્રાસાદમાં ઉતરવું દેખાયું. એ તખ્તની ઉપર અશો જરથોસ્ત દનદન માથે આરઠ થયેલા જણાયા. પયગમ્બરીની સત્યા તરીકે તેમના એક હાથમાં મરોવર જાડ (Cypress) હતું, જેના દરેક પાદમાં પર શાહ ગુસ્તાસપને નવો ધર્મ સ્વીકાર લેવાનો આદેશ લખાયેલો હતો એમના ખીજા હાથમાં એક પ્રકાશનો દૈવી પાવક હતો જે સુખડ કે કાકી વગર સનાતન જાળતો, છતાં સ્પર્શ કરતા હાથ જાળતો નહીં! વળ તેઓ ખુદાની દરગાહમાંથી અવતરના ૨૧ પુસ્તકો લાવ્યા હતા, જેની અન્દર ધર્મ અં તત્વજ્ઞાનનું સવશ્ત્ર રહસ્ય સમજાવ્યું હતું. એમ છતાં પણ એમનું કહેવું પાદશાહે માન નહોતું અને તેમને કાગવામગા પૂચ્યાં. મયેગવશાત્ ગુસ્તાસપના માનીતા અશ્વના ચાર પ તેના પેટમાં પેસી ગયા, જેનો ઈલાજ કોઈ પણ કરી શક્યું નહીં, ત્યારે જરથોસ્તે ઈશ્વ કૃપાથી તે કાર્ય પાર ઉતાર્યું, અને ત્યાં પછીજ ગુસ્તાસપ, તેના અમીર-ઉમરાવો, અં લોકોએ તેના નવા ધર્મને અગિકાર કર્યો એ પ્રમાણે પારગી પયગમ્બરે પણ અને અદ્ભુત ચરિત્રો કરી બતાવ્યા હતા.

અશો જરથોસ્ત શું એક કાલ્પનિક વ્યક્તિ હતી? અને જો એ અસ્તિ ધરાવી ગયા

હોય તો ક્યારે? મહાવીરના સમયનું નિરાકરણ કેમ કરી શકાય

સમયનિર્ણય

આ સધળા વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નો મહાપુરુષોના અબધમાં સહેજે ઉત્થિત થાય છે. જૈન તેમજ જરથોસ્તી ધર્મપ્રણેતાના વિષયમાં પણ

સમયનિર્ણય સબધી બહુ બહુ વિતંડાવાદ ચાલે છે, જેનો અત્ર કુંક ઉલ્લેખજ કરીશ પવિત્ર જરથોસ્ત કે કલ્પિત નથી. તેઓ આપણી પૃથ્વી ઉપર યુગો અગાઉ યજ્ઞ ગયાં એટલે આજે એમનો સમય નિશ્ચિતપણે તો કહી શકાયજ નહીં ગ્રીક લેખકોએ એ જાળ પર મારૂ અજવાળું પાડ્યું છે: યુડોફસસ, ઍરીસ્ટોટલ અને હર્મિપસનાં લખાણોને આધાર અશો જરથોસ્તને યજ્ઞ જવાને ૬૦૦૦ થી વધુ વર્ષો થયા છે. ડાયોજીનીમ તો તે પારગી પાદશાહ ઝર્ડિમસ (Xerxes) ની પણ ૬૦૦૦ વર્ષ અગાઉ-એટલે આજ ૮૦૦૦ વર્ષ પર-હસ્તી ભોગવી ગયેલો જણાવે છે. એ ગમે તે હોય, પણ એક પારશ્વતિહાસકાર જડા અધ્યયન પછી જરથોસ્તનો જન્મનો આજની ૪૦૦૦ વર્ષ પર છે જે માનવા જેવો લાગે છે. હવે જરથોસ્તની પછી યજ્ઞ ગયેલા અન્ય પારગી ધર્મોચાર્યો જેઓ પણ “જરથોસ્ત” નામજ ધારણ કરતા-તેઓના આ નામાલિધાનને લીધે પણ પહેલા જરથોસ્તનો સમય નક્કી કરવો લગાર દુર્ઘટ યજ્ઞ પડે છે. એટલજ નહોતું પણ એજ નામ (Zoroaster) ધરાવનાર અનેક મેસેડીક પુરુષો-જેના કે ખાલ્દીઅન ઝોરોઆસ્ટર-પણ અસ્તિત્વ ભોગવી ગયા હોવાથી આપણી મૂકેલીમા વધારોજ થાય છે: છતાં પણ પયગમ્બર જરથોસ્તનો જન્મનો આજની ૪૦૦૦ વર્ષ પર મૂકવો સર્વથા યોગ્ય લાગે છે. જૈન તીર્થંકરોનો સમય પણ એવીજ રીતે અનિશ્ચિત રહે છે, કારણ કે એમના વર્ષોની ગણતરી કેક વિચિત્ર પ્રકારની છે. દાખલા તરીકે નેમીનાથ અને પાશ્વનાથ એ બે તીર્થંકરોના

• જુઓ પે બે. સંસ્કૃત “જરથોસ્તના જન્મનારો અહેવાલ”

• જુઓ પા બે દેશાદેહ “તારીખે સાહાને ઈરાન” પૃ. ૭૨

સમય વચ્ચે માત્ર ૮૪૦૦૦ વર્ષનોજ અંતરજ છે, તો પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવ માટે તો કહેવુંજ શું ? જૈનોના પ્રાચીનતમ ગ્રંથ “કપસૂત્ર” પ્રમાણે મહાવીરનો જન્મ થયો તે વખતે એ સમ્રાટાચની સંસ્થાપનાને ઓછામાં ઓછાં ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષ તો થયાંજ હતાં !^૧ ત્યારે ૨૪ મા તીર્થંકર મહાવીરનું અભિગમન ક્યારે થયું ? શું એનાં અસ્તિત્વ માટે પણ જરતોસ્તની જેમ શંકા રાખવામાં આવે છે ? કેટલાક તો શંકા જરૂરજ ધરાવે છે, છતાં પણ એ કાલ્પનિક વ્યક્તિ તો નથીજ. દ્રાઈ દ્રાઈ તો એમજ ધારે છે કે એ મનુષ્ય નહીં પણ દેવ હતા.^૨ એ વિષય પર તો એક જૈન વિદ્વાનનો મત ટાંકી સંતોષ લઈશું. તે કહે છે : “ (૧) પરમાત્મજ મહાવીર વસ્તુતઃ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે-કપોળકલ્પિત નથી; (૨) એઓ યુદ્ધદેવના સમકાલીન હતા, અને યુદ્ધનાં સિદ્ધાંતો પર એમનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ હતા; (૩) “ગાત્રિપુત્ર” (તીર્થંકર) નાં દર્શનથી યુદ્ધને ગાનપ્રાપ્તિ થઈ હતી.”^૩ અન્ય લેખકનાં જણાવવા પ્રમાણે મહાવીરને નિર્વાણ પામવાને ૨૪૫૬ વર્ષ થયાં છે.^૪ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે જરતોસ્ત અને મહાવીર ઉભય જગદ્ગુરુ માટે લોકોમાં અનેક જાતના ભ્રમોએ ઘેર ઘાલ્યું છે. મહાવીરે મૃદચ્ચ તરીકે ૩૦ વર્ષ ગાળ્યાં, ત્યાર પછીનાં ૧૨ વર્ષ તપમાં, ગુમ્ફા, ખીન્ન^૫ ૧૮ વર્ષ પછી કેવળગાન સંપાદન કરી ૭૨ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા. અરો જરતોસ્તે પણ પહેલાં પંદર વર્ષ સદ્ગુરુ પાસે ગાન મેળવ્યું, ખીન્ન^૬ પંદર વર્ષ એકાંતવાસ અને ચિન્તનમાં વ્યતીત કર્યા, ત્યાર પછી ધરિાનમાં નવીન ધર્મનો પ્રસાર કરી ૭૭ ની વયે પ્રાર્થના કરતાંજ સદ્ગતિને પામ્યા. જૈન લોકો કાર્તિક મહિનાની ચાંદરાતે અતિવર્ષ આ નિર્વાણનો દિવસ ઉજવે છે, જ્યારે જરતોસ્તના અનુયાયીઓ દેહ મહિનો અને ખોરશદ રોજે (જૂન મહિનામાં) પોતાના પાક પયગમ્બરનો “દિસો” (મરણ દિવસ) પાળે છે.

હવે આપણે જન્મે ધર્મોની ઉત્પત્તિ અને તેમનાં ઉપલબ્ધ સાહિત્ય વિગે વિચાર કરીશું. જૈન સમ્રાટાચના પ્રાકુલૌવ માટે પણ મતભેદને રચાન છે. ઉત્પત્તિ અને સાહિત્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં એ ધર્મનો ઉડો અવ્યાસી હર્મન જોકોખી છે, જે એવું અનુમાન કરે છે કે : આ સમ્રાટાચ બૌદ્ધ ધર્મથી સ્વતંત્ર પણે વિવૃદ્ધિ અને વિકાસ પામેલો છે, એટલું જ નહીં પણ જન્મેનાં તત્ત્વગાન, નીતિશાસ્ત્ર અને વિશ્વોત્ક્રાંતિ ઉપર સંન્યાસીઓની અસર તાદરા જણાય છે.^૭ વધુમાં એ કહે છે કે ૨૩ મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથે એ સ્થાપ્યો અને મહાવીરે તેમાં સુધારો કરીધો.^૮ પૌરસ્ત્ર ધર્મસાહિત્યનો પ્રખર પડિત એચ. એચ. વિંસન એને બૌદ્ધવાદ કરતાં

• કામતાપ્રસાદ જૈન કૃત “ભગવાન મહાવીર,” પૃ. ૨૨.

૧ Sacred Books of the East, Vol. XXII, P. 218.

૨ કામતાપ્રસાદ જૈન કૃત “ભગવાન મહાવીર” પૃ. ૭૮.

૩ ચમ્પતરાય જૈન કૃત “ગૌડખંડન” પત્ર ૫, ૭.

૪ ધીરજલાલ ડો. શાહ કૃત “ભગવાન મહાવીર” પૃ. ૨૦.

૫ Sacred Books of the East, Vol. XXII, Introd. p. xxxv.

૬ Parsi, Jaina & Sikh Religions, by D. M. Thornton, p. 41.

પ્રાચીનતર માને છે,^૧ જ્યારે વંચર તેને યૌદ્ધ મતનો જ એક જૂતામાં જૂનો મમ્મદાય ધારે છે.^૨ હેસન તેને બાદમતની એક શાખા જણાવે છે,^૩ અને પાર્થનાં અનુમાન પ્રમાણે તો યુદ્ધધર્મભાષી જ જૈનવાદનું ઉદ્ભવન થયું હતું.^૪ આ મધળાં પાશ્ચિમાલ-એટલે કેટલેક અંશે કર્પિત-મંતવ્યોને બાળુએ સખી પૂર્વ તરફનું સાહિત્ય તત્ત્વ અધે શું કહે છે તે પણ નોંધએ: “મહાભારત” ના આદિ પર્વમાં “ક્ષપ્તવ” નામનો ઉલ્લેખ મળે છે, જે શબ્દનો અર્થ ‘જૈન સાધુ’ થાય છે. શાંતિ પર્વનાં ૨૩૯ માં પ્રકરણમાં “સપ્ત મંગી નય” નો નિર્દેશ કરેલો છે, અને એ શબ્દો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક છે. વળી “ગમાયણુ” (૧, ૧૪-૨૨) માં “યમળ” શબ્દ દર્શિપાત થાય છે, જેનું ભાષ્યકારે “દિગંબર જૈન” એવું રહસ્ય કહ્યું છે.^૫ એટલું જ નહીં પગંતુ જૈન તીર્થંકરો વિષે તો પ્રાચીનતમ વેદમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે:

“નૈન્દ્રં તદ્વર્ધમાનં સ્વસ્તિ ન દ્વન્દ્વો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વસ્તિ નઃ પુરુષા વિશ્વદેવાઃ સ્વસ્તિ નસ્તાહ્યોરિષ્ટનેમિઃ સ્વસ્તિનઃ ॥” (યજુર્વેદ)

“ઋષભ એવ મગવાન્બ્રહ્મા તેન મગવતા બ્રહ્મણા સ્વયમેવાર્ચીર્ણાનિ બ્રહ્માણિ તપસા ચ પ્રાપ્તઃ પરં પદમ્ ॥” (ઋગ્વેદ ૧૫૪)

“વાજસ્ય નુ પ્રસવ આવમૂલેમા ચ વિશ્વા મુવનાનિ સર્વતઃ । સ નેમીરાજા પરિયાતિ વિદ્વાન્પ્રજાં પુષ્ટિ વર્ધમાનો અસ્મૈ સ્વાહા ॥” (યજુર્વેદ સહિતા, ૯-૨૫)

ઉપર્યુક્ત શ્લોકોમાં વર્ધમાન, ઋષભદેવ અને નેમીનાથ એ ત્રણ તીર્થંકરોનો ઉલ્લેખ મળે છે, જે ઉપગ્રંથી જૈન ધર્મનો પ્રાગભ ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦૦ પર મૂકી શકાય.

જો મમ્મદાય આટલો પુરાતન છે તો એના શાસ્ત્રોનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ ક્યારે થયો એ પણ જાણવું નોંધએ. મામાન્યતઃ એવું માનવામાં આવે છે કે પંડિત દેવદિના પ્રમુખ-પદ નીચે મળેલાં વલ્લ્હી મમ્મેલન (Council) માં “સિદ્ધાંત” નો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. આ મંભાવનો વિ. સ. ૯૮૦ ને આશરે બની એમ “કલ્પસૂત્ર” ઉપરથી જાણી શકાય છે. એ પહેલાં શાસ્ત્રો વંશપરપગ પાકે કરવામાં આવતા. એ શાસ્ત્રોની ગ્યના ૧૨ વિભાગ-અંગ-માં કરવામાં આવી છે. આ શાસ્ત્રોની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરતાં પ્રો. જોન્સની એવું કહે છે કે “આચારંગ સૂત્ર” અને “સૂત્ર-કૃતાંગ સૂત્ર” નો પ્રથમ ભાગ-“સિદ્ધાંત” નો જૂતામાં જૂનો ભાગ છે-એમાં વપરાયેલા “વૈતાલિક હંદ” ના ગ્યના

૧ Essays & Lectures on the Religion of the Hindus, Vol. I, p. 329.

૨ Indische Studien, XVI, 210.

૩ Indische Alterthumskunde, IV, 763 ff.

૪ Religions of India, ed 1882, p. 151.

૫ મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજીવિરચિત “અધ્યાત્મતત્ત્વલોકઃ”, પ્રગટાવના, ૫. ૩.

ગામિહિ ગોઢિહિ કોઢિહિ પુરેહિં ।
 વહુ વિહસાયહિ યમલાયરેહિં ॥
 સુપસિદ્ધઽ ભુવાણિ વિદેહ દેસુ ।
 ભયરહિંઽ પસિદ્ધઽ ણિરવિસેસુ ॥૨॥
 તહિં કુણ્ડ મહાપુર ભુગ્ગ સારુ ।
 ઉત્તંગુ મળોહર તહો ચાર ॥
 દૂર હો દોસહિ ડજ્જલઽ માહ ।
 માણિ મહિય સુરગિરિ સિહરુણાહ ॥૩॥
 સ્વાહ્ય પૂરિય ણિમ્મલ જલેણ ।
 ણં ધિપ્પયટરદિણયર રહેણ ॥
 ધવલ્લહરિહિ પવલ્લિહિ ગયણિ લગ્ગુ ।
 પુર દોસહિ ણં સુરલેયમગ્ગુ ॥૪॥
 દુતિ પંચ સત્ત ભૂમિ યરોહિ ।
 જિણ ભવાણ હિ ઘય ધુવંતયેહિ ॥
 જાણે વિણુ વીર જિણાગમેણ ।
 ણં ંઙ સય તુલ્લહ યમેણ ॥૫॥

ભાવાર્થ.—આ સમગ્ર જમ્બુદ્વિપમાં શોભાયમાન, સ્વર્ગ મમાન ભરતખંડ છે. એમાં પર્વત, નદી, દેવોપવન, આશિષિ, મહિષી અને ગૌધન, ગામ, ગોષ્ઠિ, કોટ, પુર અને અનેક વિકસિત ભુવનપ્રસિદ્ધ વિદેહ દેશ છે, જે ભયરહિત અને વિખ્યાત છે, ત્યાં કુંડપુર નામે એક શ્રેષ્ઠ ભુવન છે જેની ઉપર મનોહર, ઉન્નવળ, મણિમણિત પ્રકાર દ્વરથી મેર પર્વત જેવો પ્રકાશમાન દેખાય છે. આ પુરની ખાઈએ નિર્મળ જળથી ભરપૂર છે, એ ગગન-ચૂળી પ્રાસાદોથી પુર સુસજ્જીતના માર્ગે જેવો જાણાય છે. એ, પાચ અને સાત ભૂમિવાળાં જૈન મંદિરોના ઉડતી ધ્વજાઓથી એ નગર જાણે જિનેશ્વરનું આગમન જાણી અત્યંત હર્ષિત અને સંતુષ્ટ થઈ રહ્યું છે.

જૈન ધર્મસાહિત્યની જેવી ઉડતી તપામ ઉપર લીધી તેવીજ ઉડતી તપામ પારસી સાહિત્યની પણ લઈએ પ્રથમતઃ એ ધર્મસાહિત્યની પ્રાચીનતા કેટલી છે તે જોઈએ. બિનપારસી

પારસી
 ધર્મસાહિત્યઃ

લેખકોમાં સમીપમાં હર્મિયસ (ઇ. પૂ. ત્રીજી સદી)-જેનું પુસ્તક અતિ પ્રાચીન જાણાય છે-તે લખે છે કે જગતોસ્તે આશરે ૨૦૦૦૦૦ અવસ્તાશ્લોક રચ્યા હતા.^૧ હિરોડોટસ પણ પારસી ધર્મશુરુવર્ગ (Magi) અને તેમની ક્રિયાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે,^૨ ત્યારે સ્ટ્રેબો

1 Plinius, Hist Nat, XXX, 2.

2 Herodotus I, 132

અને પોસે-ન્યાસે તો આ ધર્મગુરુઓને કલાકો મૂંઝી ક્રિયા કરતાં પોતાની આંખોએ નિહાળ્યા હતા.^૧ આરથ લેખક તખરીનાં જણાવવા પ્રમાણે અશો જરથોસ્તે ૧૨૦૦૦ ગૌચર્મ ભરાય એટલા શ્લોકો રચના કરી હતી.^૨ આ ધર્મસાહિત્યની ભાષા સાધારણતઃ “અવસ્તા” કહેવાય છે, જેનું રહસ્ય “મૂળ પાયો” (foundation) એવું ચાય છે.^૩ આ ભાષા સરસ્વતીની સગી બહેન જેવી છે અને જરથોસ્તના “ગાથા” તેમજ ખીમ્તું કેટલુંક સાહિત્ય એમાં જ લખાયું છે. ગાથાની ભાષા પુરાતનતર હોવે સમજવામાં અધરી છે, અને તેના મંત્રો ધણીક રીતે ઋગ્વેદની ઋચાઓને મળતા આવે છે. બીજી ભાષા પહેલવી નામે જણાયલી છે અને એ ભાષામાં અવસ્તા પુસ્તકોનાં ભાષ્ય લખવામાં આવ્યાં છે. પાછળથી પાર્સી અને ફાર્સી ભાષાઓમાં પણ કેટલુંક સાહિત્ય રચાયું છે. આખું ધર્મશાસ્ત્ર અશો જરથોસ્તનાં આગમન વખતે ૨૧ પુસ્તકોમાં વહેંચાયેલું હતું, પરંતુ વખત જતાં કાળના કુહાડાથી એ સંપત્તિ પુસ્તકોનો નાશ થયો, અને એમાંનું એકજ છેવટ સૂધી બચી જવા પામ્યું જેમાંથીજ આજે વિદ્યમાન પારસી ધર્મશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ. “ગાથા” ના પાંચ વિભાગ છે અને તે પવિત્ર પથગમ્યરત્નાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનો હોવાથી પારમીઓ તેની તરફ સૌથી વધુ ભક્તિભાવ દાખવે છે. આ ગાથા મુખ્યત્વે પદ્યમાં છે અને તે ઋગ્વેદના “અનુષ્ટુભ્”, “ત્રિષ્ટુભ્” છંદમાં રચાયેલી છે, અને એમાંની ભાષા, શૈલી વગેરે પાછલા અવસ્તાથી બહુ ઉંચા પ્રકારનાં છે. “ગાથા” વધુમાં પાછલાં અવસ્તા લખાણો-યજુરને, વંદીદાદ, વિસ્પરદ, યસ્તો વગેરેનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. એ “પવિત્ર પુરુષ” (જરથોસ્ત)નાં શરીરમાંથી ઉદ્ભવન પામ્યા હતા એમ કહેવાય છે.^૪ આ મંત્રોની પવિત્રતા એટલી બધી છે કે અનેકવાર તે દ્વારા ચમત્કારો કરી શકાયા છે,^૫ અને એમાંની શૈલી એટલી ઔઠ અને વાક્યરચના એટલી હૃદયગમ્ય છે કે પાછલા અવસ્તા લેખકોએ તેનું અનુકરણ-અનુસરણ કરવાનાં વૃથા પ્રયત્નો કર્યા છે.^૬ “ગાથા” નો પ્રત્યેક શ્લોક વિચારપ્રધાન છે અને દરેક પ્રકરણ (“હા”) તેના કર્તાનું ઉત્કૃષ્ટ આત્મમંથન અને સ્વાધ્યયન સૂચવે છે, અને ભાષા એટલી સ્વચ્છ છતાં ગૂઢ અને અગમ્ય છે કે તે માટે વિદ્વાન ડર્મેસ્ટેડેના શબ્દો જ બસ થશે. તે એક ટેકાણે કહે છે: “In the present imperfect state of the interpretation of the Gathas every judgment regarding these interesting texts must be accepted with great caution.”^૭ એટલે શૈલીવિષયમાં તેઓ જૂનાં જૈનશાસ્ત્રોને બહુધા મળતા આવે છે. આ વચનામૃતોમાં અશો રચગમ્યરત્નું વ્યક્તિત્વ ઝગમગી નીકળે છે. પાંચ ગાથા નીચે પ્રમાણે છે:—

1 Strabo XV, 738.

2 Hyde (1700), p. 314.

3 See Avesta, Pahlavi and Ancient Persian Studies, Geldner's art, p. 3.

૪ જુઓ પહેલવી “શાયસ્ત લા-શાયસ્ત,” ૧૩-૩.

૫ વંદીદાદ ૮-૨૦; ૧૬-૩૮, ઈ.

૬ વંદીદાદ ૧૬-૧૦; સરખાવો યસ્ત ૪૩-૬ અને યસ્ત ૭૧-૧૩

૭ See “Ormazd et Ahriman”, Paris 1877, p. 311.

૧ અહુનવધતિ:	એમાં ૧૦૦ શ્લોક છે;
૨ ઉશતવધતિ:	„ ૬૬ „ ;
૩ રપેન્તામૈન્યુ:	„ ૪૧ „ ;
૪ વોહુક્ષત્ર:	„ ૨૨ „ ;
૫ વહિશ્તોધરિત:	„ ૯ „ ;

“અહુનવધતિ” ગાથામાં પ્રત્યેક શ્લોક ત્રણ પાદો અને છે, અને પ્રત્યેક પાદ ૭+૮ (=૧૫) કે ૭+૯ (=૧૬) વર્ણ (syllables) નો હોય છે: સાતમા વર્ણ પછી યતિ (Caesura) ધણીખરા હોય છે. દષ્ટાંત રૂપે—ચરન ૬ા ૨૮, ૬કરો ૨:

યે| વાઓ| મૂ-દા| અ-હુ-રા||

પધ-રી| જ-સાધ| વો-હુ| મ-નધ-દા||

અર્થાત—“હે મહાગાની ધર્મર! ભલા મનદાગ હું તારા દર્શનને પામુ.” “ઉશતવધતિ” ગાથાના શ્લોકમાં ૪+૭=૧૧ વર્ણ (૪ પછી યતિ) વાળા પાંચ પંક્તિઓ આવે છે. “રપેન્તામૈન્યુ” ગાથાના શ્લોક ચાર પંક્તિના હોઈ પ્રત્યેક પંક્તિ ૪+૭=૧૧ વર્ણ ધરાવે છે, જે હંદ વૈદિક “ત્રિષ્ટુભ્” ને મળતો છે. કોઈ કોઈ કેકાણે (૬ા ૪૮, ૫-૬) ૫+૭=૧૨ પદનું “જગતિ” માપ પણ વૈવિધ્યને ખાતર વપરાયુ છે. “વોહુક્ષત્ર” ગાથાના શ્લોક પ્રત્યેક ત્રણ લીટીના હોઈ દરેક લીટી ૭+૭=૧૪ પદની હોય છે, જ્યારે “વહિશ્તોધરિત” ગાથાની કડી ચાર પંક્તિની અનેલી છે: પહેલી બે નાની (૭+૫=૧૨ અને એક યતિ) અને બીજી બે મોટી (૭+૭+૫=૧૯ અને બે યતિવાળી) પંક્તિઓ હોય છે. એક પહેલવી પુસ્તકમાં^૧ આ “ગાથા” ની કડીઓ, પંક્તિઓ, શબ્દો અને વર્ણોની સંખ્યા સંખ્યા આપવામાં આવી છે, જ્યારે “ઝાદરપરમ્” નામે અન્ય ગ્રંથમાં તો આ અખ્યા વિધેનું ગૂઢ તત્વગ્ઠન વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યુ છે.^૨

જરતોસ્ત્રી ધર્મસાહિત્યને પણ અનેક ચડતીપડતીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યુ છે તેનો ઈતિહાસ જાણવો પણ આવશ્યક છે. આપણે આગળ જોયુ કે બહુ અનાદિકાળથી એક ઈતિહાસગ્રો એનો ઉશ્લેષ કરતા આવ્યા છે. “દિનકર્દ” નામના પહેલવી પુસ્તકમાં એનો થોડોક અહેવાલ આપેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે જરતોસ્ત્રે પોતાના પહેલા શિષ્યની પ્રશ્નાવલીના જે ઉત્તરો આપેલા છે તે એમાં અભાવવામાં આવ્યા છે. એનો ધર્મ સ્વીકારનાર ગુરુતારપ પાદચાહે આ શામન ઉતારી લીધું હતું, અને તે હસ્તલેખ બાદચાહી ખજાનામાં સાચવી રાખ્યો હતો. સિકદરનો ઇશાન ઉપર હુમલો થતાં આ હસ્તલેખની એક નકલ બાળી નાંખવામાં આવી હતી, જ્યારે બીજી નકલનો ગ્રીક ભાષામાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હતો. સાસાન્યન શાહનશાહ અર્દશીર બાબકાન જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે આ શાસ્ત્ર છિન્નલિન્ન દશામાં હોવાથી તેણે તાન્મર નામે ધર્મીયક્ષ પામે તેનો પુનરોદ્ધાર કરાવ્યો. એની પછી એના પુત્ર શાહપૂરે જ્ઞાનવિજ્ઞાનને લગતાં બિન-જરતોસ્ત્રી પુસ્તકોનો અવસ્તાભાષામાં તરજૂમો કરાવ્યો (ઇ. સ. ૨૪૦-૨૭૧), સારપછી આદરબાદ માહગરપદ

^૧ જુઓ “સાચસ્ત લા-સાચસ્ત,” ૧૩-૫૦.

^૨ S. B. E. XXXVII, pp, 403 seq.

નામક એક સંતપુરુષે તેમાં નવા સુધારા કર્યા (ઇ. સ. ૩૧૦-૩૭૬), અને પ્રથમે પરવિષ્ટે (૫૩૧-૫૭૬) એ શાસ્ત્રનો પહેલવીમાં અનુવાદ કરાવ્યો. ત્યારપછી ધર્માન ઉપર ઇસ્લામનું આક્રમણ થતાં આ ધર્મસાહિત્ય ફરીને ભયમાં આવી પડ્યું, અને તેનું રક્ષણ કરવા પાર્સીઓને હિંદુસ્તાન આવવું પડ્યું તે પહેલાં તે ઘણું સાહિત્ય નાશ પામી ચૂક્યું હતું: ધર્મગ્રંથોને જેટલું સ્મરણમા હતું એટલું જ બચી શક્યું.^૧

આવે આ ધર્મશાસ્ત્રનો સંક્ષેપમાં ઇતિહાસ છે. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી ધર્મગ્રંથ વર્ગે આ શાસ્ત્રને વંશપરંપરા સાચવી રાખ્યું એટલું જ નહીં પણ પરાયાઓથી બની શકે એટલું ગ્રુમ રાખ્યું. યુરોપીય વિદ્વાનોમાં ઇ. સ. ૧૬૩૦ માં એ શાસ્ત્ર પ્રત્યે પહેલું ધ્યાન હેન્રી હોડેર ખેચ્યું. ત્યારપછી શીનો (Chinon) અને શાર્દ (Chardin) નામે બે ફ્રેંચ પંડિતોનું લક્ષ આ વિષયે આકર્ષ્યું. ટોમમ હાઈડ, બ્યોર્ન જૂરેર અને ફ્રેઝર એ ત્રણ વ્યક્તિએ આ શાસ્ત્ર ઉકેલવા ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા, પણ કાવ્યા નહીં. તેમના પુનઃ પુનઃ પરાજયે આંકેટિલ કુર્પેરો નામક ફ્રેંચમેનમાં અજમ ઉત્સાહ પ્રેર્યો, અને તે બહુ બહુ યાતનાઓ વેડી સુરત આવ્યો અને ત્રણ વર્ષ સુધી દસ્તૂર દારાબ આગળ એ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં પોતાનો ફ્રેંચ અનુવાદ " Zende-Avesta, Ouvrage de Zoroastre "નામે પ્રકાશિત કર્યો, જેણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનજનોનું એ ભાષા તરફ ધ્યાન ખેચ્યું. જોન્સ અને રીચર્ડસન જેવા અંગ્રેજ પંડિતોએ આંકેટિલ વિઝડ ઝુંડો ઉઠાવ્યો કે અવસ્તા કંઈ જૂની ભાષા નથી, પણ સંસ્કૃત પરથી જ નીકળેલી છે,^૨ પરંતુ આંકેટિલના જર્મન અનુવાદક કલુકર (Kleuker) તેમજ ટાઈકમેન અને બીજાઓએ તેનો મજબૂત બચાવ કર્યો.^૩ આ વિખવાદ અને સાહિત્યિક વિતરણાદ બીજા ૫૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યો, અને ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં ડેનિશ ભાષાનું રાસ્ક (Rask) એણે સાગોપાગ અધ્યયન અને પરિશ્રમ પછી પોતાનું પુસ્તક (" Om Zendsprogets og Zendavestas aelde og aegthed ") બહાર પાડ્યું ત્યારેજ એ વિવાદ આંકેટિલના જ વિજયમાં પ્રશાંતિ પામ્યો, અને ત્યારથીજ અવસ્તા સ્વતંત્ર અને પ્રાચીનતમ ભાષા તરીકે સ્વીકારાઈ.^૪ ત્યાર પછી અઘાપિર્મીત બર્નહ, વેસ્ટરગાર્ડ, ગેલ્ડનર, સ્પીગલ, હાર્લો, ગાઈગર, ડો વેસ્ટ, દસ્તૂર હોશંગજી વગેરે અનેકોનેક વિદ્વાને આ ઉખાણુમય ભાષા ઉપર અવનવો પ્રકાશ નાખ્યો છે.

હવે આપણે જૈન અને જરથોશ્તી ધર્મોના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો ઉપર આવીએ. અશો જરથોસ્તે પોતાના ધર્મની સ્થાપના જે પાયા ઉપર કરી છે તે જ મૂળભૂત સિદ્ધાંતો: પાયામાં જૈનવાદનું મૂળ પણ સ્હેજે પ્રતિત થશે. ઉભયને પાસે પાસે મૂકી સરખાવીએ:

૧ Haug, " Essay on Pahlavi " p 149.

૨ Henry Lord, " Religion of the Parsis, " 1630, p. 31.

૩ Anquetil I, 1, 6

૪ Asiatick Researches II, p. 43, Calcutta 1790.

૫ See " Commentationes Soc. Reg.," p. 112, Gottingen 1793.

૬ Copenhagen, 1826. Translated into German by Hagen, Berlin 1826.

જૈન:	જરથોસ્તી:	ભાગ્યાર્થ:
સમ્યગ્જ્ઞાન:	હૂમત:	પવિત્રમન;
સમ્યક્દર્શન:	હૂમતઃ:	પવિત્ર વાણી;
સમ્યક્ચારિત્ર:	હૂમરત:	પવિત્ર કાર્યો:

“સમ્યક્ત્વ” શબ્દનો અર્થ યથાર્થ તરવદષ્ટિ, એવો થાય છે. સમ્યક્=દષ્ટિ, સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્ત્વ એ બધા પર્ચાયવાચી શબ્દો છે. “સમ્યગ્જ્ઞાન”=વાસ્તવિક જ્ઞાન, “સમ્યક્દર્શન”=ખરી દષ્ટિ અને “સમ્યક્ચારિત્ર”=પવિત્ર ચારિત્ર્ય. પવિત્રતા ઉચ્ચ જ્ઞાન અને દિવ્યદષ્ટિ વગર મળી શકતી નથી. બન્ને સામ્રાજના કથનાનુસાર આ મિદ્ધાંતત્રયને અનુસરનાર બન-માગર રહેજો તરી જાય છે અને પરમપદને પામે છે. જુઓ:

ત્રિમલ: પરિણામ આત્મન:

કિલ સમ્યક્ત્વમુદ્ધારિતં વુધૈં ।

અપવર્ગપુરપ્રવેશનમ્

ન હિ મુદ્દામનવાપુષાભિમામ્ ॥

તેમજ્યામહી ઈષ્ઠિદ્યામહી, રવા મહદા અહુરા,

વીરપાઈશ્ રવા હૂમતાઈશ્, વીરપાઈશ્

હૂમતાઈશ્, વીરપાઈશ્ હૂમરતાઈશ્ પધરી-

જમામૈદ:

ભાગ્યાર્થ

આત્માના ઉજ્જવલ પરિણામવિશેષને સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે. આ સમ્યક્ત્વ સુકિતનો મિલ્લો છે. એ મિલ્લો મેળવ્યા વગર કોઇ પણ મોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી.

હે પ્રભુ! તને અગો નમન કરીએ છીએ, અગે તારા ત્રણી છીએ. મનના મહનિચાર, સઘળાં મદ્યન અને મઘળાં મત્કમોક્ષારા જ અમે પ્રભુમય થઇ શકીએ છીએ.^૨

એ ત્રણ મૂળભૂત મિદ્ધાતોમાંથી બીજા નવ મુખ્ય તરવો જૈન ધર્મમાં તારવી કાઢવામાં આવ્યા છે તે આ પ્રમાણે: જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આત્રવ, અંવર, નિર્ગરો, બધ અને મોક્ષ. (૧) જીવતત્વ માટે એટલું જ કહેવું બમ થશે કે તે દરેક પ્રાણીમાત્રમાં છે. જીવ પંચમહાભૂતોનો બનેલો છે, અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જ્ઞાન મેળવવાનો છે. એ અનાદિઅનંત છે, જ્ઞાનદર્શનધારક છે, અમૃત છે, કર્મોનો કર્તા છે, દેહને અતુલ થઈ શકે છે, ભોક્તા છે, ઉર્ધ્વ સ્વભાવવાળો છે. જે જ્ઞાન જીવને મંપાદન કરવાતું છે તેના પાંચ પ્રકાર છે: મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મનપર્યય અને કેવળજ્ઞાન. એમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે ત્રિકાળજ્ઞાની બની શકે છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતિજ્ઞાન માનવસમાજમાં મૌનુદ્ધ હોય છે અને તે પાંચ ઈન્દ્રિયોદ્ધારા મેળવી શકાય છે.^૩ જીવતત્વ રચૂલ શરીરમાંથી ઉદ્ભવતું ન હોવા છતાં મર્વદર્શી અને સર્વોનદપૂર્ણ છે: એ અપરિમિત, અતુલ અને અનાદિનિધન છે. ઉપર પ્રમાણે જ જરથોસ્તી ધર્મ પણ દસ તરવોમાં માને છે, જેવાં કે,

૧ મુનિ ન્યાયવિજયકૃત: “અધ્યાત્મતત્ત્વલેખ” । ” પ્રકરણ બીજું, શ્લોક ૪૭ મો.

૨ ગાથા : ચરન હા ૩૬, ક્રમો ૫

૩ બાબુ કામતાપ્રસાદ જૈન કૃત: “જન ધર્મ કયા હૈ ?” (હિંદી), પૃ. ૬-૧૦.

અહુ, દએના, બએધમ્, ઉર્વન, કવશી, ગએથાઓ, તન્વસુ, અઝદેખીશ, ઉરનાન અને તેવિધી. એક ધર્મને લગતાં તત્ત્વોને ખીગ ધર્મનાં તત્ત્વો સાથે સરખાવતાં અતિ દુર્બલ છે, છતાં પણ ગુલનામક અભ્યાસ ઉપરથી એટલું તો કહી શકીએ કે જૈનોનું જીવતત્ત્વ જરથોસ્તી “ ઉર્વન ” ને બહુ મળતું આવે છે. એ શબ્દનો અર્થ જ “ જીવાત્મા ” થાય છે. આ મજબબ પ્રમાણે બે પ્રકારનાં જ્ઞાન જીવ સાથે જોડાયેલાં રહે છે: “ આસ્તીઃ ખેરહ ”=મતિજ્ઞાન, જે જન્મ પહેલાંથી જ જીવમાં હોય છે, અને “ ગોશોસ્ત્રો ખેરહ ”=શ્રુતિજ્ઞાન, જે જીવને મેળવવાનું હોય છે. (૨) જૈનોનું અજીવતત્ત્વ ચૈતન્યપરિહીત હોયે પાંચ પ્રકારનું છે: પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ. આ જગતમાં ઈન્દ્રિયગોચર નેટલી વસ્તુ છે તે સવળીની અંતર્ગણના “ પુદ્ગલ ” માં થાય છે. સૂક્ષ્મ અને રૂપરત્નની જોડ મળતાં પુદ્ગલના છ પ્રકાર થાય છે. કર્મનું બંધન પુદ્ગલ કહેતાં શરીરને વળગેલું છે: એ કર્મનાં બંધથી જીવ છુટે તો પરમગતિને પામી શકે. કર્મના આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે: જ્ઞાનાવરણી, દર્શનાવરણી, અંતઃકામ, મોહની, આયુ, નામ, ગોત્ર, અને વેદની. એનાં સ્પર્શકરણમાં અને ઉત્તરતું અસ્થાને છે. અવરતાના “ તન્વસુ ” અને “ અઝદેખીશ ” (શરીર અને હાડચામ) નો અજીવતત્ત્વમાં સમાવેશ થઈ શકે. જૈનો માને છે કે સૃષ્ટિનાં પ્રગતિકરણ માટે ધર્મ-અધર્મ બંને આવશ્યક છે. પારસી ધર્મમાં પણ એ તત્ત્વોને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે ત્યાં તેઓ “ સ્પેન્તોમૈન્યુશ ” (Good Spirit) અને “ અંઝોમૈન્યુશ ” (Evil Spirit) અર્થાત્ પુરુષ અને પ્રકૃતિનાં નામે જણાયેલાં છે. (૩) આત્માની સાથે કર્મનો સંબંધ થવાનાં કારણોને “ આશ્રવ ” કહે છે. મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો શુદ્ધ હોય તો શુભ કર્મ અને અશુભ હોય તો અશુભ કર્મ બંધાય છે. આ વચનવ્યાપારો તથા શારીરિક ક્રિયાઓ મનોયોગને પુષ્ટિ આપનાર તરીકે કર્મબંધનના હેતુ છે. આ તત્ત્વ પારસીઓના “ અહુ ” (જીવન) અને “ દએના ” (અંતઃકરણ) એ તત્ત્વો સાથે સામ્ય ધરાવતું જણાય છે. (૪) મનોયોગ, વચનયોગ, અને શરીરયોગ રૂપ આશ્રવથી બંધાતા કર્મને અટકાવનાર આત્માનું નિર્મલ પરિણામ “ સંવર ” કહેવાય છે. એનો અર્થ ‘ કર્મનો અટકાવ ’ એવો થાય છે. સર્વ કર્મોનો સંવર થવો એવી સિધ્ધિ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી આવે છે. સંવરતત્ત્વ આત્મામાંથી પુદ્ગલમળનો ક્ષય કરે છે, જે ઉપરથી તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું પહેલું પગથીયું ગણાય છે. એ અવસ્થાનું “ બએધમ્ ” (બુદ્ધિ) છે. (૫) કર્મનો આત્માની સાથે સંબંધ થવો એનું નામજ “ બંધ ” તત્ત્વ છે. રાગદ્વેષને લાધને કર્મ જીવાત્માની સાથે વળગે છે. કર્મોના આઠ પ્રકાર તો ઉપર જણાવ્યા જ છે. હુંકમાં એટલુંજ કહેવું કે કર્મોની શૃંખલા પડવાથી આત્માનું મૂળસ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી. આ તત્ત્વને મળતું આવતું કોઈપણ જરથોસ્તી તત્ત્વ નથી, છતાં પણ કર્મનો-કરણીનો કાયદો તો એ ધર્મે પણ સ્વીકારેલો છે. ગાથામાં જણાવવા પ્રમાણે સુખ કે દુઃખ માણસને તેનાં કર્મોથી જ ભોગવતાં રહે છે.

૧ પં. સિતલપ્રસાદ કૃત “ તત્ત્વમાલા, કર્પાત્ત જિનેન્દ્રમતદર્શન, ” ભાગ ૨, પૃ. ૧૬.

૨ કામતાપ્રસાદ જૈનકૃત: “ જૈન ધર્મ કયા હૈ ? ” પૃ. ૧૧, ૧૨.

૩ મુનિ ન્યાયચિન્તય કૃત “ અધ્યાત્મતત્ત્વલેખક: ” પૃ. ૧૪.

૪ યસ્મ દા ૪૩, ૬. ૫.

(૬) બાંધાયેલાં કર્મો ભોગવ્યા પછી જે ખરી પડે છે એનું નામ “ નિર્ગરા ” છે. આ સ્થિતિ જે રીતે પ્રાપ્ત થાય છે: “ મારાં કર્મોનો ક્ષય થયો ! ” એવી બુદ્ધિપૂર્વક તપશ્ચર્યા અને અનુશાનોથી થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ કર્મોના સ્થિતિકાળ પૂરો થતાં કર્મનું સ્વતઃ જે ખરી પડવું થાય છે તે પણ ‘ નિર્ગરા ’: પહેલીને ‘ સકામ નિર્ગરા ’ અને બીજીને ‘ અકામ નિર્ગરા ’ કહે છે: એ જે રીતે કર્મોના ક્ષય થઈ શકે છે. ‘ નિર્ગરા ’માં તપનું તત્ત્વ આવશ્યક છે: જેમ સુવર્ણને અગ્નિમાં તપાવતાં તે શુદ્ધ થાય છે તેમ જીવન તપાસારા પવિત્ર બને છે. તપના ૧૨ પ્રકાર છે—૬ બાહ્ય અને ૬ આંતરિક:

બાહ્ય પ્રકાર:

- ૧ અનશન (ઉપવાસ)
- ૨ અવમોદર્થ (શીડોળ આહાર)
- ૩ વૃતપરિસ્ખ્યાન (તૃષ્ણાત્યાગ)
- ૪ રસપરિત્યાગ (ખટ્વરમત્યાગ)
- ૫ બિબિક્ત શય્યાસન (એકાંતવાસ)
- ૬ કાયકક્લેશ (દિહકલ્પ)

આંતરિક પ્રકાર:

- ૧ પ્રાયશ્ચિત (પ્રમાદનો પશ્ચાત્તાપ)
- ૨ વિનય (દરેક પ્રકારનો આદરસત્કાર)
- ૩ વૈયાવૃત્ય (આધુસેવા, દાન)
- ૪ સ્વાધ્યાય (અભ્યાસ, વ્યાખ્યાન)
- ૫ વ્યુત્સર્ગ (દિહમોહત્યાગ)
- ૬ ધ્યાન (તપ)².

જ્યારે સઘળાં કર્મબંધન તૂટી જાય છે અને આત્માનો પુદ્ગલ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો મંબંધ રહેતો નથી, ત્યારે આત્મા પોતાના સ્વાભાવિક ગુણો-સ્વાતંત્ર્ય, સ્વખ અને કેવળજ્ઞાનનો અનુભવ લે છે. તપના પૂર્વોક્ત પ્રકારો જરૂરતોરતી ધર્મમાં બદળ થોડો આદર પામેલા લાગે છે: અનશન, રસપરિત્યાગ અને કાયકક્લેશ તો સર્વથા ત્યાજ્ય છે, જ્યારે બીજા પ્રકારો વત્તેઓછે અંશે અપનાવાયા છે. નિર્ગરા સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય કર્મબંધનો તોડવા અશક્ત બને છે. એવીજ ‘ શક્તિ ’ પારસીઓનું “ તેવિપી ” તત્ત્વ ધરાવે છે. છેલ્લું તત્ત્વ “ મોક્ષ ” છે. એનું લક્ષણ ‘ સર્વ ’ કર્મોના ક્ષયથી પ્રાદુર્ભૂત થતો પરમઆનંદ³ એ પ્રકારે બાંધવામાં આવ્યું છે. મોક્ષનું સાધન સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને અમ્યદ્વચારિત્ર છે એ તો આગળ કહેલુંજ છે. ઉદાહરણ રૂપે એકાદ ટાંચણ ઉતારીએ: ૩

સેયવરો ય આસંવરો ય, લુદ્ધો અ અહવ અનો જા ।

સમભાવમાવિઅપ્પા, લહેહ મુક્કલં ન સંદેહો ॥

“ સ્વેતાગર, દ્વિગંગર, બૌદ્ધ કે કોઈ પણ હોય, પણ જેનો આત્મા સમભાવને પામ્યો છે તે મોક્ષ પામે એ નિઃસંશય છે. ” મન, કાયા અને વાણીની શુચિતા ઉપર જરૂરતોરતી મંઝલગામીં પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. મોક્ષ કે નિર્વાણ માટે એ શાસ્ત્રમાં જો કોઈ પણ શબ્દ મળતો હોય તો તે “ વહિસ્તેમ અહમ્ ” (વહિસ્ત=દિવ્ય પુશાલી

૧ મુનિ ન્યાયવિજય કૃત: “ અધ્યાત્મતત્વાલોક: ”, પૃ. ૧૮.

૨ પંડિત શિતલપ્રસાદ કૃત “ તત્ત્વમાલા, ” ભાગ બીજો, અધ્યાય ૧૭ મો, પૃ. ૧૩-૧૬.

૩ શ્રી રત્નરોખરચરિ વિરચિત “ સંયોધસત્તરિ, ” શ્લોક બીજો.

અને પરમસૌખ્યનું ધામ) છે, અને એનો વિરોધવાચક શબ્દ-અથવા સંસ્થિતિ "અચિરતેમ અહમ્" (દોઝખ=નરક) થી જણાવાય છે. તત્સંબધે "વીરપદ્મત" માં કહે છે:—

વીરપ દુમત વીરપ દુખત વીરપ દુવશત
વહિરતેમ અંધુદુધમ અશએત;
વીરપ દુશમત વીરપ દુહુખત વીરપ દુઝૂવશત
અચિરતેમ અંધુદુધમ અશએત:

અર્થાત્ વિચારોની સ્વચ્છતા, વાણીની શુદ્ધતા અને કાર્યોની ઉત્કૃષ્ટતા તેના કર્તાને મુક્તિ અપાવે છે: મહીન ખ્યાલો, કર્કશ શબ્દો, અને દુષ્ટત્વો તેના કરનારને અધોગતિની ગતીમાં ડૂબાવે છે.

જૈનમતનાં મુખ્ય સિદ્ધાંતો ઉપર જણાવ્યા. પાપપુણ્યાદિ ગૌણ હોવાથી તેનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા વિચારી નથી. તેજ પ્રમાણે એ સમગ્રદાયનાં પાંચ મુખ્ય મત-અહિંસા, સુવ્રત, અહમ્કર્મ, અતેય, અપરિત્રાદ-અત્યે પણ માત્ર અંશુલિ-નિર્દેશ કરી આગળ ચાલીશું. આધુનિક સમયમાં "અહિંસા" નું વધુ વિવગ્ન આપવું તો અસ્થાને છે. પારસીઓના અવસ્તા (ગાથા ૩૨-૧૨, ૩૪-૩, ૩૩-૪ વગેરે) માં પણ એ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ સમજાવેલો છેજ. "સુવ્રત" = મત્ય જોને પારસીઓ "અશોધ" ના નામે સંબોધે છે, પણ "અહમ્કર્મ" વિષે આ ધર્મ સ્પષ્ટ નથી. વૈગયને તે તિલાંજલિ આપી ગૃહસ્થધર્મને ઉત્તેજન આપે છે. "અતેય" એટલે નહીં આપેલું ક્ષેત્ર નહીં, અને "અપરિત્રાદ" = સર્વવૈત્યાગ એ પણ જરેતોસ્તને ત્યાજ્ય છે. એનાં મતવ્યાનુસાર મંગાગમાં રહી સુખદુઃખ વેદીનેજ મનુષ્યે આત્મોદ્ધાર કરવાનો છે: જપ-તપ દેહકષ્ટનો સખ્ત નિષેધ છે. જૈનમતાનુસાર પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિ ઉપરાંત મતિકા, પાવક, વારિ, પવન, અણુપરમાણુ આદિ પણ સજીવ છે. આ માન્યતા જીવવાદ (Animism) ઉપર રચાયેલી છે, અને તે દષ્ટિબિંદુથી નિરીક્ષણ કરતાં તો જૈનવાદ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઠરે છે. વળી માણસ પાંચ મહાતત્ત્વોને બનેલો મનાય છે, અને એ તત્ત્વો મરણ સમયે વાતાવરણનાં તત્ત્વો સાથે વિલીન થઈ જાય છે. વળી જૈનોને ક્રિયાવાદમાં પણ શ્રદ્ધા છે, યાને આત્માજ સઘળું કરે છે એવું તેઓનું કહેવું છે, અને કામિક, વાચિક, માનસિક શિક્ષા ("ત્રિદંડ") પણ છે.^૧

જીવવાદ જેમ જૈનોમાં તેમ ડેલ્ફેક અંશે જરેતોસ્તીઓમાં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. એ શાસ્ત્રમાં એક ઠેકાણે ("ફરવરદીન યસ્ત") માં કહેવામાં આવે છે કે દુનિયાની દરેક પેદાશ પોતપોતાનું "ફરોહર" (જીવાત્મા) ધરાવે છે, તેમજ અન્યત્ર પ્રાર્થના ચાલના કરવામાં આવી છે કે: "પવિત્ર પુરુષોનાં શક્તિસંપન્ન "ફરોહરો" કુદૃષ્ટ માણસોની સામે થવા માટે જમીનની પહોળાઈ જેટલી, દરીઆની લંબાઈ જેટલી, અને સૂર્યની ઉંચાઈ જેટલી (યાને પૃથ્વી ઉપર, રતનાગરમાગરમાં તેમજ આકાશમંડળમાં અસ્તિ ધરાવતી દરેક વસ્તુની) પવિત્ર શક્તિ પોતાની સાથે, લઈને આ મકાનમાં આવે!"^૨ "કયાકાપ" પ્રમાણે જૈન લોકો અનેક દેવ, જિનેશ્વર, તીર્થંકર વગેરેની પૂજા નીચે જણાવેલી વિધિઓનુસાર કરે છે:

૧ S. B. E. Vol. XLV સૂત્રકાંડ II, 1, 20.

૨ યસ્ત, હા. ૧૦, ૬. ૪.

વરગધપુષ્પ અક્ષય પર્વફલધૂવનરિપતેહિ ।
 નૈવિજ્ઞાનિહાણેય ય, જિણપૂજા અઢઢા મળિયા ॥
 ઉવસમઙ્ક દુરિયવર્ગં, હરદ્દ દુહ્ કુણદ્ સયલસુક્લાઈ ।
 ચિંતાઈયાપિ ફલ, સાદ્દ પૂજા જિણંદાણ ॥^૧
 ઇસકરોમિ પળામ, જિણવરવસહસ્સ વદ્દમાણસ્સ ।
 સેસાળં ચ જિણાણ, સગણદ્દરાણં ચ સઙ્ગેસિં ॥
 સઙ્ગવદ્દુલ્લપહીણાણ સિદ્ધાણ અરહ્મો નમો ।
 સદ્દેહે જિણપન્નતં, પચ્ચક્કામિ હ પાપમ ॥^૨

ભાવાર્થ “ શ્રેષ્ઠ મધ, પુષ્પ, અક્ષત, દીપક, દૂધ, વૃજપાત્ર, અને નૈવેદ્યના વિધાને કરીને જિનપૂજા આઠ પ્રકારે કરી છે જિનેન્દ્રની પૂજા દુરિતરગને ઉપશમાયે છે, દુઃખનુ દલન કરે છે, સુખને ઉત્પન્ન કરે છે, અને ચિતાતીત મોક્ષ-દેખને માધે છે ”
 “ જિનેનો વિષે વૃપલસમાન એવા વર્ણમાન સ્વામીને, વળી ગણધરોમહિન મર્વે તીર્થકરોને હું આ નમસ્કાર કરું છું જેમના સર્વ દુઃખ ક્ષય થયા છે એવા મિધ્યોને-અગ્નિહતને નમસ્કાર હો । જિનેશ્વરોએ કહેલું ત વ હું સ્વીકારું છું, અને પાપકર્મને પરદારું છું ” જગ્યોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ એજ પ્રમાણે “ દરવરદીન યસ્ત ” મા પવિત્રાત્માઓના મૃતિગાન કરેલા છે, અને તેઓની આગધનાક્રિયામાં તાળ દળકન, પાણી, દરન (એક પ્રકારની ધર્વની નાની ગોળ રોટલી), ઘી, મેવો, વગેરેનું નૈવેદ્ય ધગવી, આતમ ઉપર સુગંધીમય ધૂપ કરી તેમનું અગરણ કરવા દરમાલ્ય છે. આ ક્રિયાથી પવિત્ર આત્માઓ પ્રસન્ન થઈ એ ક્રિયા કરાવનારને આશિર્વાદ દે છે > એને ત્યાં દરેક રીતની મરુદ્ધિ થાય । અને મૃત્યુ પછી એનો આત્મા ઉત્તમ સ્થિતિને પામે । એ ઉપરાંત મદિરાનિષેધ, દુષ્ટાના કથન પ્રત્યે ધિક્કાર, ધર્મની અગત્ય, આદિ ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, અને વૈજ્ઞાનિક મુદ્દા-જે બાબદિષ્ટિએ ગોણુ લાગે-તે ધણાખરા ઉભય ધર્મોમાં સમાન મળે છે એ ઉપરથી થું તારતમ્ય કાઢી શકાય ?

હવે આપણે જૈન તત્ત્વદર્શનનું પણ કેઈકે વિહગાવતોડનું કરીએ તો અનુચિત નહીં ગણાય એમાં ધર્મિયવાદ અથ સ્થાન રહે છે જૈનો એકધરવાદી છે ઇશ્વરવાદ કે નારિતક છે ? એ અત્યંત અર્થગ્રપદ પ્રશ્ન છે. હેમચન્દ્રસૂરિના કોઈ શ્લોક પરથી તો એવુંજ દર્શિત થાય છે કે જગતની રચના ઇશ્વરે કરી નથી જુઓ

અમ્યુપગમ્યેદાનીં, જગત્ સૃષ્ટિં વદામહે નાસ્તિ ।

પુરુષાર્થે કૃતકૃયો, ન કારોત્યાસો જગત્કલ્પમ્ ॥

૧ શ્રીભરતોજસૂરિ વિરચિત “ સવોધસત્તરિ ”, શ્લોક ૧૨૨, ૧૨૩

૨ શ્રી શ્રીરત્નદ્રમુનિમહારાજ દ્વારા “ આરપચક્ષણ પચ્ચો ”, શ્લોક ૧૧, ૧૬

કીડયા ચેલ્લવત્તેત । રાગવાન્ સ્યાત્ કુમારવત્ ।
 કૃપયાથ સુજેત્તર્હિ । સુલ્યેવ સકલ સુજેત્ ॥
 કર્મપેક્ષ સુજેતર્હિ । ન સ્વતંત્રોઽસ્મદાદિવન્ ।
 કર્મજન્યે ચ વૈચિત્ર્યે । કિમનેન શિર્ષાંડિના ॥
 માયા સતી ચેત્ દ્યુતત્તસિદ્ધિ । રયાસતી હત કુત પ્રપચ ।
 માયૈન ચેદર્થસહા ચ તર્કિ । માતા ચ વધ્યા ચ મન્ત્વરેષા ॥
 અદેહસ્ય જગત્સર્ગે, પ્રવૃત્તિરપિ નોચિતા ।
 નચ પ્રયોજન કિંચિત્, સ્વાતંત્ર્યાન પરાજયા ॥

‘જગત્ની રચના ધર્મ’એ કરી નથી, કાચુ કે પુત્રાર્થ’એ કરીને કૃતકૃત્ય એવા
 ભગવીતરાગ લગાના છે, તેથી તે મનીન જગત્ની રચના ન કરે ક્રીડા’એ કરીને
 જગત્ની રચના કંવામા પ્રવૃત્તિ કરે તો બાળની માફક રાગવાગે ગણાય, અને જો
 પાથી ન્યે તો મપૂર્ણ જગત્ને સુખી જ રહે કર્મની અપેક્ષા’એ કરીને રહે તો ધર્મ
 મારા જેવો જ થયો, પણ સ્વતંત્ર ન થયો, તથા જગત્ની વિચિત્રતા કર્મથી થાય છે તો
 ઈની નપુંમક સમાન ધર્મરથી થ પ્રયોજન છે ? માયા જો સત છે તો બે તત્ત્વની સિદ્ધિ થઈ,
 મૈત્રીના નાશ થયો જો અસત છે તો આ સર્વ પ્રપચ છે તે કયાથી પેદા થયો ? માયા
 છે અને અર્થને પણ દેખાડવામા મમર્થ છે, તો જે નાથ વીતરાગ ? તારાથી મીઠા
 ? માયા માને છે તેનું આ વચન માતા પણ છે અને વધ્યા પણ છે તેનું શ ચેત્ય
 ણાય ? શરીરરહિત ધર્મરને જગત્ રચનાની પ્રવૃત્તિ પણ ઉચિત નથી તેમ કૃત
 લ હોવાથી કે પ્રયોજન પણ નથી પ્રયોજન વિના મૂર્ખ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, ધર્મ
 જૈનશાસ્ત્રમા પ્રભુના અગ્નિત્વને લગતો મિદ્ધાત “ચાદાદ” ને નામે જણાયતો છે,
 અને તે એકદમ સમગ્ર શકાય એવો નથી એટલા ઉપરથી જ જૈનવાદને ટેલાક નાસ્તિક
 ણવાનો પ્રમાદ કરે છે આ શબ્દ મ. સ્વાત્ત્વ અમુક દષ્ટિ’એ એ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન
 થો છે, અને “ભિન્નભિન્ન દષ્ટિ’એ અમુક વસ્તુનું અવલોકન કરવું” એ આખા શબ્દનો
 મર્થ છે, તો “ચાદાદ” દષ્ટિર્બિદુશી ધર્મરસ્વરૂપનિરૂપણુ છે તે પણ જોઈ વર્તે:

પરબ્રહ્માકાર સકલ જગદાકારરહિત

સરુપ નિરુપ સગુણમગુણ નિર્વિસુવિસુમ્ ।

વિભિન્ન સમ્ભિન્ન વિગતમનસ સાધુમનસં

પુરાણ નન્ય ચાધિદ્વયમધીશ પ્રણિદધે ॥

આત “ધર્મર સાકાર છે અને નિરાકાર છે, રૂપી છે અને અરૂપી છે, મગુણુ છે
 મજ નિગુણુ છે, વિશુ અને અવિશુ છે, ભિન્ન અને ભિલિત છે, મનરહિત છે તેમજ

મનસ્વી પણ છે, પુરાણા અને નવીન બન્ને છે: એવા ઈશ્વરનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરે છે. ” આ ઉપરથી જણાશે કે એકજ વસ્તુમાં અમુક અમુક અપેક્ષાએ જૂદા જૂદા ધર્મોના સ્વીકાર કરવો, એને સ્યાદાદ કહે છે. દષ્ટાંત રૂપે ‘ ઘરો ’ વસ્તુ લ્યો. એકજ માટીમાંથી ઘડો, કુંડું આદિ અનેક પાત્રો બને છે: ઘરો ફેડી તેજ માટીમાંથી કુંડું બનાવીએ તો તેને કોઈ ‘ ઘડો ’ કહેશે નહીં: એવી રીતે ધડાનાં ‘ અવિનાશી ’ કિંવા ‘ નિત્ય ’ (માટી સ્વરૂપ) અને ‘ વિનાશી ’ કિંવા ‘ અનિત્ય ’ (ઘટ સ્વરૂપ) એવાં બે પૃથક્ રૂપ બન્યાં: એ પ્રમાણે એકજ વસ્તુના બે પરસ્પર વિરોધી તત્વોને ‘ સ્યાદાદ ’ ને નામ ઓળખ્યાં છે. ધડાનાં એ સ્વરૂપો સાત જુદી જુદી રીતે બતાવી શકાય:

- ૧ ઘડો અનિત્ય છે એ ચોક્કસ, પણ અમુક અપેક્ષાએ,
- ૨ ઘડો નિત્ય પણ છે, કિન્તુ અમુક અપેક્ષાએ,
- ૩ ઘડો અમુક અપેક્ષાએ નિત્ય તેમજ અનિત્ય છે,
- ૪ ઘડો કોઈ અપેક્ષાએ અવકાત્મ્ય (નહીં નિત્ય કે નહીં અનિત્ય) છે,
- ૫ ઘડો અમુક અપેક્ષાએ અનિત્ય હોવા સાથે અવકાત્મ્ય છે,
- ૬ ઘડો અમુક અપેક્ષાએ નિત્ય હોવા સાથે અવકાત્મ્ય છે,
- ૭ ઘડો અમુક અપેક્ષાએ અનિત્ય અને નિત્ય હોવા સાથે અવકાત્મ્ય છે.

આ સાત વચનપ્રકારોને જૈનો “ સમસંગી ” કહે છે. એકજ વસ્તુ પરંતુ પરંતુ પૃથક્ પૃથક્ દષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતા જૂદા જૂદા યથાર્થ અભિપ્રાયોને ‘ નય ’ ની સંજ્ઞાથી સંબોધવામાં આવે છે.^૧ ઈશ્વરસ્વરૂપનું પણ આવું જ દ્વિતવાદી વિવરણ હોવાથી ફેટલીકવાં જૈનધર્મ પર નારિતકતાનું દોષારોપણ કરવામાં આવે છે. એ સંજ્ઞામાં સ્વ. લાલા લજપતરાય લાખી ગયા છે કે: જૈન લોગ ‘ ઈશ્વરમે ’ કર્તૃત્વકા ધનિકાર કરતે હૈ, અસ્તિત્વકા નહીં જૈનોમે અસ્તિત્વ વ મિદ્ધ ગર્વજી શુબનમુક્ત ઔર મુક્ત પરમાત્મા માને ગયે હૈ. ” ગુજરાતના સમર્થ તત્ત્વવિવેચક માક્ષર ત્રેા. આનંદચંદ્ર કુવે એક વ્યાખ્યાનમાં એજ વિષયને અપરંતો કહ્યું છે કે: “ સ્યાદાદનો સિદ્ધાન્ત, અનેક સિદ્ધાંતો અવલોકીને તેને સમન્વય કરવા ખાતર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. સ્યાદાદ ઉપર જે આલેખ કર્યો છે તે જૂન રહસ્યની સાથે સંજ્ઞા સમ્બંધી નથી. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓના નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજવામાં આવી શકે નહીં. આ માં સ્યાદાદ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાવીરનાં સિદ્ધાંતમાં બતાવેલ સ્યાદાદને ફેટલા સંશયવાદ કહે છે, એ હું નથી માનતો. એ સંશયવાદ નથી, કિન્તુ તે એક દષ્ટિબિંદુ અમને મેળવી આવે છે—વિશ્વનું કેમ અવલોકન કરવું તેઈએ એ અમને શીખવે છે. ”

જરથોસ્ત્રી ધર્મ પણ બાહ્યદષ્ટિએ ફેટલાકને દ્વિતવાદ લાગે છે, કારણ કે તેમાં કુદરતમાં કાયં કરતી બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ શક્તિઓ—સ્પેન્તોમૈન્યુશ અને અત્રો મૈન્યુશ (વૃદ્ધિ કરનાર

૧ જુઓ “ અધ્યાત્મતત્ત્વલોક: ” પ્રકરણ ૭ મુ, પૃ. ૭૭૫ અને ૫૭૧નાં.

૨ જુઓ લાલા લજપતરાય કૃત “ ભાતવર્ષ વા ઇતિહાસ, ” અને p. 127 of “ Historic Facts about Jainism, ” published by the Jain Association of India.

અને નાશ કરનારી શક્તિઓ) વિશે કામદામ ઉલ્લેખ મળે છે, પરંતુ વધુ ઉંડા અભ્યાસ પરથી જણાય છે કે 'વિશ્વોત્કાંતિ માટે પ્રભુએ (અહુરમઝદે) જ એ બે શક્તિઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે,^૧ જ્યારે એકેશ્વરવાદ સિદ્ધ કરનારા પુષ્કળ શ્લોકો આખા અવગત, પહેલવી અને પાર્સી સાહિત્યમાં વેરાયલા મળે છે: જુઝાસુએ નીચના પ્રમાણો જોઈ લેવાની કૃપા કરવી.^૨

તર્કશાસ્ત્ર (Logic) ની દૃષ્ટિએ પણ જૈનમત અને જરથોસ્તી ધર્મ વચ્ચે

પ્રગટ સામ્ય જણાય છે. આપણે આગળ જોયું કે જ્ઞાન પાત્ર

તર્કશાસ્ત્ર: પ્રકારના છે: મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મત.પર્યાય અને કેવળજ્ઞાન:

જીવાત્મા મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોદ્ધારા મંપાદન કરે છે. શ્રુતિ=

સાબગીને મેળવેલું જ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન તે છે જે ભૂતકાલિન સંભાવનાઓ અને ઇતિ-
નાઓનું સંસ્મરણ કરાવે છે, મન: પર્યાયથી બીજાનાં મનના વિચારો વાંચી શકાય છે,
અને કેવળજ્ઞાન=સમ્પૂર્ણજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા, અર્થાત્ નિર્વાણ પહેલાનો મનોવ્યાપાર. ઇન્દ્રિયો-
દ્ધારા પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન અપૂર્ણ હોય છે અને તેના પણ આઠ પ્રકાર છે. પ્રત્યક્ષ,
અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થોપપત્તિ, અભાવ, ઐતિહ્ય (Tradition) અને સભવ.
ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી ચિંતન સુધીના પાંચ સ્થાન (stages) છે આ ધ્યાન જરથોસ્તી અને
ગ્રીક તર્કશાસ્ત્રના સ્થાનને કેટલા મળતા આવે છે તે જોઈએ

જૈન: ^૩	જરથોસ્તી: ^૪	ગ્રીક: ^૫	અંગ્રેજી:	ભાવાર્થ:
બ્યંજનાવગ્રહ	ખેરફ	Sophia	Wisdom stage	હકાપણ
અર્થોવગ્રહ	જોઈ	Nous	Consciousness	જ્ઞાન
ઇહા	હોશ	Episteme	Understanding	ગ્રાહ્યશક્તિ
અંયાય	દાનિરન	Apodelsis	Knowledge	જ્ઞાન
ધાગ્યા	વીર	Intelligens	Concept	વિચાર

ઉપર જણાવેલું માદ્યમ ખડું બહોળા અર્થે અને વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુથી મમજવાનું
છે. માનવસ્મૃતિમાં પણ ન આવી શકે એવા અત્યંત અનાદિ કાળમાં થઇ ગયલા બે મહાન
ધર્મોનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્રની આધુનિક વિદ્યાની દૃષ્ટિએ મગખામણી કરવી અત્યંત
દુર્ધટ છે, છતાં પણ સુર વાચક ઉભય વચ્ચે અંતર્ભૂત માદ્યમ ઉપરછાંછી નજરે પણ
જોઈ તો શકશેજ, એટલું તે પ્રત્યક્ષ છે. એ ઉપરથી એમ તો અનુમાન કરવાનુંજ નથી
કે એક ધર્મનો બીજા ઉપર પ્રભાવ હશે: બન્ને સ્વતંત્ર રીતે પણ વિવૃદ્ધિ અને વિકાસ
પામ્યા હોય એમાં કોશપણ આશ્ચર્ય નથી.

૧ મર્યાદ યસ્ત કદાં ૧, ૭, હ્યતન યસ્ત કદાં ૮ મો, યન્ન ૩૦-૪, યન્ન ૩૦-૫, ઇ

૨ યન્ન ૩૭-૧, યસ્ત ૩૭-૨, યસ્ત ૪૪-૩, ૪, હોરમઝદ યસ્ત, દિનકર્દ, વગેરે

૩ જુઓ, " અધ્યાત્મતત્વાગ્રેક: " Introduction, p 22, 23

૪ જુઓ પહેલવી "શીકંદ જુમાનીક વંદર", પ્રકરણ ૧ છ.

૫ જુઓ Nichomachean Ethics of Peripatetic School, Book VI.

આ લાંબા લેખમાં જન અને જરથોસ્તી બન્ને મહાન ધર્મોનું પુરાતનપણું, તેમાંનું

ઉપલબ્ધ સાહિત્ય, ધાર્મિક મૂળતત્ત્વો, શાસ્ત્રીય આગાઓ, તેમજ

ઉપસંહાર: ઉભયના ઇતિહાસનું આપણે દિગ્દર્શન કર્યું. ત્યારે પ્રશ્ન એ પરથી

ઐતશેજ ઉપરિચિત થાય છે કે ઉભયનાં તુલનાવિષયક અધ્યયન

પરથી સારાંશ જો ખેંચવો ? બન્નેના પ્રારંભ ઉપર પ્રાચીનતાનાં ધૂઓ છવાયાં છે, છતાં પણ જેમ ધનંધોર અબ્રધટામાંધીય સૂર્યનારાયણ પોતાનું પોત પ્રકાશી નિગ પ્રત્યક્ષતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે તેજ પ્રમાણે ઉભય મહાન ધર્મો પ્રભુકૃપાથી પોતપોતાનાં તેજ યુગોના મુગો વહી જવા છતાંય અઘાપિપર્યન્ત જાગૃત્યમાન રહ્યા છે અને કયામતના દિવસ (Resurrection) સુધી તે વધુ અને વધુ સ્વયંન્વેયોતિદ્વારા પ્રકાશતા રહેશે એમાં ચત્કિચિત્ સંશય નથી. પ્રથમતઃ બન્ને તીર્થંદરોનાં જીવનકવનની સમીક્ષા અને સમાલોચના કરતાં ઐતલુ તો આપણે જાણી શક્યા કે ઉભય ઇશ્વરપ્રેરિત દેવદૂતો હતાઃ બન્નેએ ધર્મ-જીર્ણોદ્ધારર્થેજ જન્મ ધારણ કર્યો હતોઃ બન્નેમ. દિવ્યવિભૂતિનો વાસો હતોઃ બન્નેએ ચમત્કારોદ્વારા દિવ્યતા સિદ્ધ કરી આપીઃ બન્નેને નિગ મન્દેશપ્રચાર (mission) ની સિદ્ધિને અર્થે અણુગણિત વિટંબણાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, અને બેઉ ધર્મ-પ્રવર્તકોએ યાતનાઓથી નિરપૂજ અને નિર્ભેદ રહી પોતપોતાનાં કર્તવ્યની પરિસ્થાપિત આણી હતી. વળી ઉભય સમ્પ્રદાયનાં ત્રિરતનરૂપ ત્રણ મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો પણ વિરમયજનક હદ સુધી સમાનતા ધરાવે છે, ઐતલુજ નહી પણ તે ઉપરથી ઉદ્ભૂત થયલાં અન્ય સિદ્ધાંતોમાં પણ જળજળ તદાવત જણાય છેઃ બન્નેનાં તત્ત્વદર્શન, બન્નેનાં તર્કશાસ્ત્ર, બન્નેનાં ક્રિયાકાંડમાં પણ કેટલુ બહુ મળતાપણું ! ઐતલુજ નહી પણ જૈનોમાં જેમ શ્વેતાંબર-દિગંબરના પક્ષો છે, તેમ પારસીઓમાં પણ શહેનશાહી અને કદિમા એવા બે વિભાગ છે. એવી રીતે નિર્મળ ભાવે અને સહૃદયતાથી બન્ને ધર્મોની આપણે તુલના કરી. એમાં કોણને પણ ખોટું લગાડવનો લેખકનો લેસ પણ આશય નથી, માટે સુર વાચકદે લેખમાં જે ક્ષતિ કે લેખકના અબ્યાસમાં ત્રુટિ દેખાતી હોય તો તે પ્રત્યે ક્ષમાદષ્ટિ રાખવા વિનંતિ છે. છેવટે બન્ને મહાન ધર્મોને શાસ્ત્રીય શબ્દોમાંજ વન્દન કરી વિરમીએ :

માસુરસુન્ન સુંદર, રચનાલેખાર ગારવમહર્થં ।

નિહિમિવ દાગચ્ચહં ઘમ્મ જિજ્ઞાસિયં ॥

આસ્તુથે દમ્વેનાંમ વધુધમ્ માઝ્દયસ્નીમ

ક્રસ્પાયઓખેદ્રાંમ નિધાસ્તનધ્ધિયેમ

ખએવદ્ધ્યાંમ અપઓનિમ

ભાવાર્થ

દેદિપ્યમાન, ઉત્તમશબ્દોથી સ્તવાયક્ષો, સુંદર સર્વોત્કૃષ્ટ જરથોસ્તી ધર્મ, જે લગાઈથી દૂર ગહેનારો રચનાએ શોભાવાળો, મોટાઈનાં કારણમૂલ છે, શાસ્ત્રો છોડાવનારો છે, બધુવની વૃદ્ધિ મહામૂલ્યવાળો, અજાનરૂપ દાગિરને હણુનાર કરે છે અને પરમપવિત્ર છે એની ઉપર હું જિનેશ્વરોએ ઉપદેશેલા ધર્મને હું નમન કરે છું.^૧ હઠ શ્રદ્ધા રાખું છું.^૨ શાંતિઃ !

ગમોત્થુળ જિણપવયણસ્સ.

જિનાગમ-વાચનાનું ઇતિવૃત્ત

ગણુધરવશ, વાયકવશ તથા વાચનાનો કમળદ્વ ઇતિહાસ

હી મુનિ દર્શનવિજય.

इकारस वि गणहरे पवायजे पवयणस्स वदामि ॥

सच्च गणहरवस वायगवस पवयणच ॥ १ ॥

ભગવાન મહાવીરે પ્રાચીન જિનશાસનને સરકાર આપી પુનરુજ્જિવિત કર્યું, તથા શામનરિયતિ ચિરકાલ રહે તે માટે દ્વિવિધ પદ્ધતિનું વિધાન કર્યું આ દ્વિવિધ શાસનપદ્ધતિ ભગવાન દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ પમેત અવિચ્છિન્ન ૩૫૦ હતી અને જિનશાસન કાલ્યુ કુલ્યુ હતું ૧

ચારિત્રજ્ઞાનની રક્ષક શાખાઓ.

ભગવાને જ્ઞાન તથા ચાન્દિને સધમા સમાન શ્રેષ્ઠ માન્યા છે સાધુસમાજમા આ બન્ને તત્ત્વો અવિચ્છિન્નપણે હોવા જ જોઈએ આ વ્યવસ્થાને અનુસારે આચાર્ય તથા વાયક એમ બેના હાથમા શાસનની લગામ સોપી પરમાર્થથી આ બન્ને નાયક એક બીજાને અતુડ છે, કાર્યની અપેક્ષાએ લિન્ન ભલ્લ છે આ બન્ને શાખાઓ (departs) મા એક પછી એક સમર્થ પુરુષનો યુનાવયતો જે તે તે શાખા વિભાગના નાયક બનાતા હતા આ શાખાઓની જુદી જુદી પીછાણ રૂપે ગણુધરવશ તથા વાયકવશ એમ જાહેર નામો હતા પ્રચુત વિચારોની જડ આવશ્યકનિયુક્તિની ઉપર લખેન ખ્યાશીમી ગાથામા સુપ્રતિષ્ઠિત છે

શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે આગમો લખ્યા ત્યારે કંટપસૂત્ર તથા શ્રીનદીસૂત્રમા પોતાની બે રચવિરાવલી બતાવી છે જેમાથી તેમના ગણુધર વશની તથા વાયકવશની જરૂરી માહિતી મળી આવે છે

તેમની પરપરા આ પ્રમાણે છે —

ગણુધર વશ	વાયકવશ
નામ	નામ
૧ સુધર્માસ્વામી	૨૦ સુધર્માસ્વામી
૨ જબ્હસ્વામી	૬૪ જબ્હસ્વામી

૧ આ વિચારો 'પટાવલી સમુચ્ચયના સંગ્રહ કરવામાં ઉદભવ્યા અને વિસ્તૃત "અરુ પ્રવાહ" લખવો હતો, પરંતુ સમય ન મળ્યો આથી હાલ દુરદ પૂર્વોત્પન્ન વિચારોના સંગ્રેપ રૂપે આ નિબંધ તૈયાર થયો છે

કદ વૃદ્ધિના ભયથી અહીં મૂલ પાઠો આપ્યા નથી

૨ ૨૫૦ વર્ષ માટે જાએ તપમ્મજ પટ્ટાવલી તથા યુગપ્રધાન સ્તોત્ર-ચત્ર (દુષ્યમા કાલ શ્રમણ સઘ સ્તવ)

૩ પ્રભવસ્વામી	૭૫	પ્રભવસ્વામી
૪ શય્ય ભવસૂરિ	૯૮	શય્ય ભવસૂરિ
૫ યશોભદ્રસૂરિ	૧૪૮	યશોભદ્રસૂરિ
૬ સંભૂતિવિજય	૧૫૬	સંભૂતિવિજય
ભદ્રબાહુસ્વામી	૧૭૦	ભદ્રબાહુસ્વામી
૭ રથૂલિભદ્રજી	૨૧૫	રથૂલિભદ્રજી
મહાગિરિજી	૨૪૫	મહાગિરિજી
૮ સુદાસ્તસૂર		સુદાસ્તસૂરિ
૯ સુરિયતસૂરિ		બાદુબજી
સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ		સ્વાતિસૂરિ
૧૦ ઈન્દ્રદિન્નસૂરિ		સ્વામાચાર્ય
૧૧ દિન્નસૂરિ		શાહિદયસૂરિ
૧૨ મિહગિરિજી		[આચાર્યજીતધર]
[જામરસર]		મમુદસૂરિ
		મંગુસૂરિ
		(ધર્મસૂરિ) ^૩
		(ભદ્રગુપ્ત)
૧૩ શ્રીવજ્રસ્વામી ^૪	૫૮૪	(શ્રીવજ્રસ્વામી) ^૪

૩ () આ કૌંસમાં આપેલ નામે પ્રુદિત સદીક નંદીસૂત્રમાં નથી ફિન્ટુ અન્યાન્ય નંદીસૂત્રની રચેવિરાવળીઓમાં મળે છે.

૪ અવતિ દેરાના ઈળવન ગામમાં ધનગિરિ તથા સુનંદાના પુત્રે જાણ્ય વંશમાં મિંદગીરિ સૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી શુરુએ તેમનું નામ “વજ્ર” રાખ્યું, તેમને જાતિરમરજી જ્ઞાન, વૈકલ્ય લબ્ધિ, અક્ષિણમંદાનસીપિઠાવબ્ધિ, આકાશગામિની વિદ્યા જળ ઈત્યાદિ અનેક પ્રત્યાવક શક્તિઓ હતી. જેણે શ્રી ભદ્રગુપ્ત સૂરિ પાસે ૧૦ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું હવે આપી દેવાએ તેમને દશપુરમાં મહોત્સવપૂર્વક વચ્ચે પહોંચી વિભાષિત કર્યા હતા. ત્યારબાદ શ્રી મિંદગીરિ સૂરિ રવજો ગયા. શ્રી વજ્રસ્વામીએ ૫૦૦ શિષ્યો સહિત પાટલીપુત્ર તરફ વિદ્યાર કર્યો, જ્યાં વજ્રસ્વામી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છી કોટધિપતિની (રક્ષિતપત્ની) કન્યાને પ્રતિજ્ઞાધ કરી દીક્ષા આપી. ઉત્તરાપયમાં વિદ્યાર લંબાવ્યો. પણ અહીં દુકાળ પડ્યો, એટલે વિદ્યાના પ્રવાસે સંધ સાથે પુરીકાનગરી જઈ ત્યાંના બૌદ્ધ રાજાને પ્રતિજ્ઞાધ કરી નેન બતાવ્યો. આ અરસામાં શ્રી આચાર્ય-રક્ષિત સૂરિએ તોપલિપુત્ર આચાર્ય પાસે દીક્ષા લઈ પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવી શ્રી ભદ્રગુપ્ત સૂરિને નિર્માન કરાવી શ્રી વજ્રસ્વામી પાસે આવી સાઠી નવ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું (અને મંદસોદ જઈ પોતાના કુટુંબના બન્નીસ મનુષ્યોને દીક્ષા આપી) શ્રી વજ્રસ્વામીએ દક્ષિણ દેશમાં સૂંઢના પ્રસંગથી પોતાનો પ્રમાદ થયો જાણી આ દુકાળ બાર વર્ષ ચાલશે એમ જોઈ શ્રી વજ્રસેન સૂરિને દુર્ભિક્ષ સાતિની નિશાની બતાવી અનશનનો નિર્ણય કર્યો. તેમના એક કુલ્લક શિષ્યે શિવાતલમાં અનશન કર્યું. શ્રી વિજ્રસ્વામીએ રવ શિષ્યો સાથે અનશન કર્યું, જે રયાનનું નામ રથાવર્ત પવંત છે. આ મમથે તેમના સમુદાયમાંથી માત્ર શ્રી વજ્રસેન સૂરિ જ વિદ્યમાન રહ્યા. જેણે સોપારકમાં એકી કુટુંબને દુકાળ-નિમિત્ત-મૃત્યુમંદથી બચાવી દીક્ષા આપી. જેમાં અંદ્રે પણ દીક્ષા લીધી હતી, જેનાથી અંદ્રકુળ ચાલ્યું, (આવસ્યકનિપુજિત ગાયા ૭૬૩ થી ૭૭૬ વૃત્તિ)

૧૪ વજ્રસેનસૂત્રિ	૬૨૦	(આયર્સક્ષિત) ^૫
૧૫ પુષ્પગિરિ		નંદિલક્ષ્મણ
૧૬ ક્ષુદ્રગિરિ		
૧૭ ધનગિરિ		
૧૮ શિવશૂતિ		
૧૯ ભદ્રસૂત્રિ		
૨૦ નક્ષત્રસૂત્રિ		
૨૧ ગ્ધસૂત્રિ		
૨૨ નાગસૂત્રિ		નાગહરિત
૨૩ જોદિય		
૨૪ વિષ્ણુ		
૨૫ કાવકસૂત્રિ		
૨૬ સંપતિત ભદ્ર		

મરણ સમાધિ પચનના ગ્રાથા ૪૬૮ થી ૪૭૩ કુલક સિધ્ધાન્ત રચાવત' ગિરિ પર અને શ્રી વજ્રસ્વામીનું કુંજરાવત' ગિરિ પર અનશન લખેલ છે. (શ્રી વજ્રસેન સૂત્રિનું આયુષ્ય ૧૨૮ વર્ષનું હતું) આચાર્યના સૂત્ર અધ્યયન ૮, ૯, ૧, નિ ગા. ૨૬૫ ની દીકામાં પાઠ છે કે-આચાર્ય વજ્ર કાન પર શૃંગ પર ભૂલ્યા, જેથી પોતાનું આયુષ્ય અલ્પ નહીં તેગણે રચાવત' ગિરિ પર અનશન કર્યું.

દિગંબર શાસ્ત્રમાં આ આચાર્યને દ્વિતીય ભદ્રબાહુ તરીકે સંબોધ્યા છે (નૌઓ 'અવલુ ખેલ-ગોલનો ચંદ્રગુપ્ત વસ્તીનો સિલાલેખ નં. ૧ જેન સિદ્ધાંત ભાસ્કર કિરણ ૧)

૫ મંદસોરના સોમ પુરોહિતના પુત્ર આચાર્ય રક્ષિતે યોદ વિદ્યાના પારગામી બની માતાને ખુશી કરવા માટે જૈન દીપ્ત સ્વીકારી. તેાલકિપુત્ર આચાર્ય પાસે જિનાનમ જ્ઞાન મેળવી બદ્ધગ્રસ્ત સૂત્રિને નિર્ધામન કરાવી શ્રી વજ્રસ્વામી પાસેથી સાદી નવ પૂર્વનું જ્ઞાન પામી પોતાના જ કુટુંબના બેટીસ નંજીને દીક્ષા આપી સૂત્રિપદ પ્રાપ્ત કર્યું તેમના ગણમાં દુર્ભલિકા પુષ્પમિત્ર, ધતપુષ્પ મિત્ર, તથા વસ્ત્ર-પુષ્પમિત્ર ત્રણ લખિધવાળા મુનિઓ હતા ૧ દુર્ભલિકા પુષ્પમિત્ર, ૨ ક્ષુદ્ર મિત્ર (ભાઈ), ૩ વિષ્ણુ ૪ અને ગોષ્ઠા માલીલ (મામા) ચાર પૂર્વધારી વિદ્વાન હતા શ્રી દુર્ભલિકા પુષ્પ મિત્રને નવ પૂર્વનું જ્ઞાન હતું, પણ શરીરની નિર્બલતાને અંગે ગુરુના વચનથી જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ મંદ કરતા પૂર્વનું જ્ઞાન ધટવા લાગ્યું. આ ગિયતિમાં શ્રી આચાર્યરક્ષિત સૂત્રિએ દુર્ભલિકા પુષ્પ મિત્ર જેવા વિદ્વાનમાં પણ જ્ઞાનનો ફાસ ફેળી ચલગમના ચાર વિભાગ કર્યા અને ચાર અનુયોગની સ્થાપના કરી. તથા પોતાના સ્વર્ગગમન સમયે દુર્ભલિકા પુષ્પ મિત્રને ગણધર પદ તમથ્યું (આ. નિ ૭૭૫ થી ૭૭૭ શ્લોક) શ્રી દુર્ભલિકા પુષ્પમિત્ર સારીરે દુર્ભલ હતા, કિન્તુ જ્ઞાનમાં તથા શાસન રક્ષામાં ધણા બલવાન હતા આથી તેમનું "અહંત બની" એ પ્રમાણે બીજું ગુણ નિષ્પન્ન નામ હોઈ સંભવિત છે દિગંબર શાસ્ત્રોમાં શ્રી "અહંત બની" ને ગણના ચાર વિભાગ કર્યા તરીકે જાણખાયા છે. જે સહેલું છે શ્રી આચાર્યરક્ષિતસૂત્રિજ પણ સુમ પ્રધાન હતા. (આ. નિ પત્ર ૩૧૦)

૬ આજ સમયે શ્રી આચાર્ય રક્ષિત સૂત્રિના સિધ્ધા પુષ્પમિત્ર તથા ક્ષુદ્રરક્ષિત પણ વિદ્યમાન હતા

૨૭ વૃદ્ધસૂરિ
૨૮ સંઘ પાલિત
૨૯ હરિતસૂરિ
૩૦ ધર્મસૂરિ
૩૧ સિદ્ધસૂરિ
૩૨ ધર્મસૂરિ
૩૩ સાંહિત્યસૂરિ
જા'બુ

૨૪ નંદિત

૩૫ દેનિગણિ

[ક્ષમાશ્રમણ]

૩૬ રિયર ગુપ્ત

૩૭ કુમારધર્મ

૩૮ દેવધિંગણી

[ક્ષમાશ્રમણ]^૬

૯૮૦

રેવતિ નક્ષત્ર

સિંદ

[અભદ્રાપદ]

ખંદિલાચાર્ય

દિમવંત ક્ષમાશ્રમણ

નાગાર્જૂનસૂરિ

(ગોવિંદ વાચક)^૮

(સંજ્ઞા વિદ્યુત)

શૂત દિગ્ધ

લોકાદિત્યસૂરિ

દ્વિપગણી

(દેવવાચકજી)^૯

૯૮૦

ગણધરવંશ^{૧૦}

તીર્થેકર લગવાનના ગણાનુગ્રાથી વિભૂષિત શિષ્ય તથા તેની શિષ્ય પરંપરાના ગણનાયક ગણધર કહેવાય છે, જેનાં બીજાં નામો ગણિ, સૂરિ તથા આચાર્ય છે.

વાચક, ગણાવજેદક, ગણી, શ્રમણ તથા મધ એ દરેક તેમની આજ્ઞામાં રહેતા હતા. મધની વ્યવસ્થા, શ્રમણ-કલ્પ, સારણાદિ ગયાંદા, વિધિ-નિષેધ, ક્રિયાદિ સમસ્ત

૭ આચાર્ય ધર્મના ગોત્ર માટે સુવ્યવસ્થા તથા સાવચેતિ એમ બે પાઠો મળે છે. યદિ સાવચેતિ સાથે હોય તો સંભવ છે કે—આ સમય પહેલાં શાવકગોત્ર (ઓસવાલ વગેરે) ની સ્થાપના થઈ ગઈ હશે.

૮ શ્રી ગોવિંદ વાચકનું ચરિત્ર બૃહદ્ નવપદ પ્રકરણ વૃત્તિમાં દક્ષિણેચર થાય છે.

૨૬ દિલાચાર્ય વિગેરે ચાર ન્યાયધર્મી સમકાલીન છે એટલે નંદીસૂત્રની રમવિરાવળીમાં અનુક્રમે યજ્ઞેલ આચાર્યોના નામો છે. તેમજ તે તે આચાર્યોના સમકાલીન આચાર્યોના પણ નામો છે.

૯ શ્રી દેવધિંગણી ક્ષમાશ્રમણના ચરિત્ર માટે ન્દોઆ મુનિ ન્યાયવિનયકૃત “જેનાચાર્યો.”

૧૦ દિવ્ય નિકાય ગ્રંથમાં બ. મહાવીર સ્વામીને સંધી (સંઘપતિ) ગણી ગણાચાર્ય જ્ઞાત યસસ્વી તીર્થેકર તથા સાધુ સમ્મત વિરોધણા આપ્યા છે (વીર નિં. પત્ર ૪) મહાકવિ નિકાયમાં પણ એજ વિરોધણા આપ્યા છે.

શાસન ગણધરને આધીન હતું. 'ગ્વયં', વાયક દ્વારા વાયના કાયને તથા ગણુવચ્છેદક દ્વારા ગણુ-કાયને વ્યવગ્રિયન રાખતા હતા તેમ જ તેઓ શિષ્યોને સૂત્રોનો અર્થ પણ દેતા હતા.

આ પ્રકારની સુરિ-પગંપરાનું નામ ગણુધર વંશ છે, શ્રી કલ્પસૂત્રની રચવિરા-વલી તથા અન્યાય પદ્ધતિલીઓ વિશેષ પ્રમાણુમાં આ ગણુધરવંશનો ઇતિહાસ રચી રહે છે. શ્રી દેવર્દિગણુ—અમાક્ષમણુની ગણુધરાવલિ શ્રીકલ્પસૂત્રમાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણુ છે. જેનું રચનાવિધાન નીચે પ્રકારે છે.

૧. ગણુધરોની ગણુવ્યવસ્થા તથા ભગવાન સુધર્માસ્વામીથી શ્રીયરોભદ્ર સ્વામી સુધી મંક્ષિત વાયના (ગદ)

૨. શીઆર્યમ્ભૂતિવિજયથી શ્રીમન્મનસુરિ પર્યંત મંક્ષિત વાયના, પુનઃ તેની જ વિસ્તૃત વાયના (ગદ)

૩. આર્યરથથી આર્યસાડિયસુરિ સુધીની મંક્ષિત વાયના (ગદ), તથા આર્યરથ શિષ્ય શ્રીકલ્પમિત્રથી શ્રીદેવર્દિગણુછ સુધીની ગાયાબદ્ધ મંક્ષિત વાયના.

જેમાં ગણુ તથા શાખાઓ આ પ્રમાણુ આગેખ્યા છે.

શ્રીકલ્પમુતિ વગેરે સાત ગણુધરોના જુદા જુદા માત ગણુ હતા, એક પિત તથા અચ્ય ભ્રાતાનો એક ગણુ હતો, તેમજ મેતાય તથા પ્રભામનો એક ગણુ હતો. આ રીતે અગીઆ ગણુધરોના નવ ગણુ હતા.

૭. શ્રીભદ્રનાહુ સ્વામીના શિષ્ય ગોદામથી ગોદાસ ગણુ નીકળ્યો તેની ચાર શાખા હતી.^{૧૧}

૮. શીઆર્યમ્હાગિરિના શિષ્ય ઉત્તર તથા બલિસ્સહથી બલિસ્સહગણુ નીકળ્યો જેની ચાર શાખા હતી. તેમાં શિષ્યરોહગ્રુપ્તથી ત્રૈરાશિક મત નીકળ્યો

૯. શ્રીસુહરિતસુરિના શિષ્યોથી ઉદ્દેહગણુ, ચારણગણુ, વેસવાડિયગણુ, માનવગણુ તથા કોટિકગણુ નીકળ્યા. કોટિકગણુ શ્રીસુગ્રિયત તથા સુપ્રતિમદથી નીકળ્યો છે.^{૧૨}

૧૧ અમણુ સધમાં વૃદ્ધ યવાથી સુવિધા માટે આ વિભાગ કર્યો હોય એમ સભવે છે આ સમયે બિન્ન બિન્ન ગણુ હોવા છતાં સમાચારીમાં બિન્નતા ન હતી, વિદ્યારમાં જુદા જુદા પડી ગયેલ એક જ અચાર્યના શિષ્યો-પ્રશિષ્યો વિદ્યાર રચાના દેરા, નગર કે મુખ્ય અમણુના નામથી ખ્યાતિ મેળવતા હશે જે ખ્યાતિસચક નામે અસદ ગણુની સાખા રૂપે મનાતા હશે આ રીતે દરક ગણુની બિન્ન બિન્ન શાખાઓ છે જેમાં તામ્રદીપરી (દક્ષીણ બંનાજનુ તામ્રદુક બંદર) કોટિકવર્ધ (રાદની રાજધાની) પૌંદ્રવર્ધન (ઉત્તર બંનાવની રાજધાની) કોશાગ્ની (અદ્દહાળાદ જહાનુ કોસમ) ચંદ્ર નગરી, પુણ્યપત્રિકા, વગ્નનગરી (બેજનાય અથવા વગ્ન પ્રદેગ) ચપા, બદ્દા, કાકદી (જુ મૂરેર તથા જુ. ગોરખપુર) આવરિત, ગાન્યપાલિકા, અંતરિજન તથા કોરાજ વગેરે શાખા-નામે તે સમયના નેન સાધુના વિદ્યાર જેવનુ જ્ઞાન કરાવે છે.

૧૨ વિદ્યમાન અમણુ સધના કોટિક ગણુ, વજરાખા, તથા ચંક્રકુદ છે

૧૦ શ્રીસુરિયતસુરિના શિષ્ય ત્રિવંશ્ય તથા વિદ્યાધરગોપાળથી કોટિકાવ્યમાં ૧. મન્નિજ્ઞા તથા ૨. વિદ્યાધરી શાખા આવી.

૧૨-૧૩ શ્રીઆર્યદિત્તના શિષ્ય શાંતિત્રેણીકથી કોટિકા ગણ્યુની ૩. ઉચ્ચાનાગરી શાખા નીકળી જેની તેના શિષ્યોદ્દાગ શ્રેણિકા, તાપગી, કૃષ્ણેરી તથા ઋષિપાવિતા શાખાઓ બની.

૧૩. શ્રીમન્નવામીથી વર્જી (વર્ગ) તથા તેમના ગુરુમંદ્ય આર્યમમીનથી બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખા નીકળી.^૩

૧૪. વજ્રસેનસુરિથી નાગિણી, ગુરુમંદ્ય આર્યપદમથી પદમ તથા આર્યન્યથી જ્યંતિ શાખા નીકળી (આર્યતાપસથી તાપગી શાખા નીકળી)

દેવધર્મિગણી ક્ષમાક્ષમણ કોટિકાગણમાં વળી શાખાની જયતી શાખામાં ધબ્બલ છે.

આવશ્યક નિર્ધુક્તિવૃત્તિમાં દુર્બલિકા પુ પમિતને ગણ્યુમંદ્ય નબ્યાનો કૃત્તેષ છે (ગાથા ૭૭૧)

શ્રીકૃપસૂત્ર પછી વિક્રમની બીજી સદસાન્દીમાં રચાએય ગુર્વાવટ્ટી તથા પદાવલીઓમાં ગણ્યુધર વરાનો ઇતિહાસ ઉપવબ્ધ થાય છે

જેના આધારે નિર્ગન્યગચ્છના ૭ નામે મનાય છે ૧-શ્રીસુધર્મસ્વામીથી નિર્ગન્ય ગણ્યુ (વીર નિર્વાણ સંવત પૂર્વે ત્રીસ વર્ષ), ૨. શ્રી સુરિયત સુપ્રતિબદ્ધથી કોટિકા ગણ્યુ (વી. સં. ૩૦૦ પછી) ૩. શ્રી ચદ્રસુગ્રિથી ચંદ્રગણ્યુ (વી. મ. ૧૨૦ પછી) ૪ શ્રીમામત ભદ્રસુરિથી વનવાસીગણ્યુ (વી. મ. ૭૦૦ લગભગ) ૧૩ ૫. શ્રી ઉચ્ચોનનસુગ્રિથી વડગણ્યુ (વી. મં. ૧૪૬૪) ૬ શ્રીજગન્નસુરિથી તપગણ્યુ (વી. મં. ૧૭૫૫).

૩ જુઓ દીપ્તજી નંબર ૩ બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખાનું કૃત્તિ રચાન બરનાવા (જહા મેરક) છે.

૧૩ આ આચાર્યશ્રી વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેન સુરિ શિષ્ય ચંદ્રસુરિના શિષ્ય છે જેમના શાસનકાલ પહેલાં સ્વે. દિ ના હોદ્દા થયા છે. આ આચાર્યો હોદ્દા ફર કરી એકતા કરવા માટે ઘણા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને ખાસ કરીને “વનવાસ” પણ ભરી કર્યો કિન્તુ તેમના પ્રયાસથી અધિક સફળતા મળી હોય એમ લાગત નથી. વિદ્યમાન શ્રમણ મંથ તેમની પગપગની સંતતિ છે

દિગંબર સમાજ પણ આ આચાર્યને અતિ પૂજનીય માને છે તેમનું ચરિત્ર આપે છે. ગુરુત્વ નામ સરખું બતવાવતા નથી

આ આચાર્યના શ્રેયોને દિગંબર આચાર્યોએ સ્વીકાર્યા છે દેવાળ્યા છે તેમની કૃતિ આ પર્લાણે છે

કપવબ્ધ-આમમીમાંસા ગ્રંથ ૧૧૪ (દેવસુરિ નિમિત્તે બનાવ્યું) હોય એમ દેવાગર્મ સ્તોત્ર) સુન્વનુસાસન પદ્ય ૬૪, સ્વયંભૂ સ્તોત્ર પદ્ય ૧૪૭, જિન સ્મૃતિશતક પદ્ય ૧૧૯, રત્નકરંડક કપાસકાષ્ઠ્યન (૧)

અનૂપવબ્ધ-જીવસિદ્ધિ, તત્વાનુસાસન, પ્રાકૃત વ્યાકરણ, પ્રમાણ પદ્ય, કમપ્રાપ્ત દીકા (૧) જ્યેષ્ઠસ્તિમાધ્ય.

મને વિશ્વાસ છે કે-આ ગ્રંથોમાં બંને સંપ્રદાયોને સમ્મત તત્ત્વનિવાન હોય (આ મળ્યું વિશેષ ભણવા માટે મારે “દિગંબર વાક્યમંથ” નિગ્રહ લેવો)

ભગવાન મહાવીર સ્વામીના મમયમા ભ પ્રાર્થનાથના સત્તાનીય કેશીગણધર હતા, જે અજોડવાદી હતા, જેને શ્રીધન્વન્ત્રિયુતિ ગૌતમગણધર સાથે સવાન કરી સમજણપૂર્વક ભ મહાવીરનું શાસન સ્વીકાર્યું હતું^{૧૪} જેની સ્થવિરપરપરાના આચાર્ય રત્નપ્રભસુરિએ ઓશિયામા ઉપકેશ (ઓમવાલ) સ્થાતિની સ્થાપના કરી ત્યારથી આ ગચ્છનું નામ “ઉપકેશ” પડ્યું છે^{૧૫} કવલાગચ્છ તેનું જ નામાતર છે દ્વિવદ્વતીક તથા ખજાના વગેરે તેની શાખાઓ છે^{૧૬} વિશેષતાએ ઓસવાલો આ ગણના જ ઉપાસક મનાય છે.

આ રીતે નિર્ગન્થ ગચ્છ તથા પાર્શ્વનાથ સત્તાનીય ગચ્છમાથી નગર કે આચાર્યોના નામથી ૮૪ ગન્છો થયા હતા જેઓ વડગચ્છની સમાચારીને જ પાળતા હતા એટલે મોટે ભાગે ૮૪ ગન્છની સમાચારી એક જ હતી^{૧૭}

એક તપગચ્છ પટ્ટાવલી (હસ્તલિખિત) મા તથા “જૈન ધર્મના સિન્ધુ” મા તપા-ગચ્છની ગાદી માનનાર ૮૪ ગચ્છ ગાદીઓની તથા વડગચ્છની સમાચારી પાલનાર ગન્છોની યાદી મળે છે^{૧૮}

વડગચ્છનું તપાગન્છ નામ પડવા પહેલા વિધિપક્ષ (સ ૧૧૬૯), નાગોરી તપા (સ ૧૧૭૭), ખરતર ગચ્છ, પૌર્ણીમીયક (સ ૧૧૫૮), આગમિક (સ. ૧૨૫૦) વગેરે શાખાઓ નિકળી વિધિ પક્ષમાથી આવલિક (સ ૧૨૧૩) નાગોરી તપામાથી પાર્શ્વ ગચ્છ (સ ૧૫૭૦), તથા પૌર્ણીમીયકમાથી સાર્ધ પૌર્ણીમીયક (સ ૧૨૩૬)

૧૮ કેશી ગણધરના વાગ્મિત્વનો પરિચય રાયપસેણી સૂત્રમા છે, મુઠલસ્ય (આખ) માં સિવાલેખ છે કે-ભ૦ મહાવીર ૩૭ વર્ષની ઉમરે હમર્યાવરયામાં આઠ્ઠી આખ્યા હતા ત્યાં કેશી ગણધરે જિન-પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, જેનો વિ સ ૧૪૨૦ માં છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે

૧૫ આ વશની સ્થાપના સ્વયં રત્નપ્રભસુરિએ કરી હોય એમ સભવ છે (જેનો સમય કાવ વિક્રમની ત્રીજી શતાબ્દી લગભગ છે)

૧૬ ૫ પ્રસાદવિનયગણીએ સ ૧૮૮૯ જેઠ વઢી ૩ શુકે તિરોહીમાં કરેલ તપાગચ્છ પટ્ટાવલી તથા વીર વરાવલીમાં શ્રી રાજસુરિના પરિચયમા ઉપકેશ ગચ્છે દ્વિવદ્વતીક બીરજારક શ્રી સિદ્ધસુરિનો ઉલ્લેખ છે

૧૭ પટ્ટાવલીઓમા જે ૮૪ ગચ્છોની યાદી મળે છે (જુઓ પટ્ટાવલી સમુચ્ચા મા ૧ પરિશિષ્ટ, ૫) તે નામો અર્વાચિત છે જે પૈકીના કેટલાકની સમાચારી પણ નહીં ન્હી છે

૧૮ કોરટગચ્છ એ તપાગચ્છની શાખા છે (જુઓ આઠ પ્રહિસાનર ફૂલ લેખ સમ્રાટ વીશનગરની જિન-પ્રતિમા તથા જૈન ગચ્છ મત પ્રબંધ પાન ૬૧)

શ્રી વિનયધર્મસુરિ સમ્રાટ પ્રાચીન લેખ સમ્રાટ ભાગ ૧ ન ૩૮૭ લેખમા પણ કોરટા-ગચ્છને તપાગચ્છની શાખા માનેલ છે

શ્રી વિનયધર્મ લક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર આગરાની ન .. -પ્રતિમાં વિનયજીનેદ્રસુરિ સુધીની ૬ પાનાની ગુજરાતી તપાગચ્છપટ્ટાવલી છે તેમાં વખ્યુ છે કે-તપાગચ્છના ૧૩ જેસણા (પાળિયા) છે તપાગચ્છ, સારિંગચ્છ, ચક્રદસિયાગચ્છ કોરટગચ્છ, ચિત્રોડગચ્છ, કામપુરા, વડગચ્છ, ઓસવાનગચ્છ તથા મલધારીગચ્છ, આ દરેકની સમાચારી એક છે (એટલે દરેકની વડગચ્છ પ્રમાણે સમાચારી છે)

ઓસવાલગચ્છ તથા ચોરવાળગચ્છ એ પણ તપગચ્છના એકો છે.

મતો નીકળ્યા છે. આ દરેકની મહાચારી બિન્નબિન્ન છે. નાગોરી તપાગચ્છમાં વડગચ્છની સમાચારી છે. ૧૯

તપાગચ્છમાં પણ વડીપોષાળ, લઘુપોષાળ, દેવસૂર, આનંદસૂર એમ અનેક શાખા પ્રશાખાઓ જન્મી છે. તથા સમાચારી ભેદે ત્રિસ્તુતિક મત નિકળ્યો છે. ૨૦

શ્રી કલ્પસૂત્રમાં ભવિષ્યવાણી છે કે—“ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણથી ૨૦૦૦ વર્ષ સુધી દિન પરદિન જિનશાસનની પડતી થશે. સારપણી અધિકાઅધિક ઉદય થશે.” આ વાણી માચી નીવડી.

અશોક પુષ્પમિત્ર તથા શંકરાચાર્યે જેન અમણ મધમાં ત્રામ વર્તીવ્યો, પરિણામે જેનો પોતાનો વહાલો જગાળ છોડી ગ્રુપુતાનામા આવી વસ્થાં. ન્યા પ્રચાર માટે ૮૪ ગચ્છરૂપે વિભક્ત બન્યા, શાસન સ્વરથ થયુ. એટલામાં ચૈત્યવામની બતા આવી પડી. ૨૧ આ અમયે મહર્ષિ ઐહિઘોતનસૂરિ પરમ કારુણિક શ્રીવર્ધમાનસૂરિ (મં. ૧૦૬૦ થી ૧૦૮૦) તથા સુગમસિદ્ધાંતિક શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિ વગેરેએ કિયોદાદ કરી શામનને વ્યવસ્થિત રાખ્યુ.

પુનઃ ૪૦૦ વર્ષ પછી દુષ્પમાકાળનું અધેર દેવાવા લાગ્યુ. આ રીતે ૭૦૦૦ વર્ષ વહી ગયા, છતાં નિરોગી જિનશામન મશક્ત થાય તે પહેલાં એએક ગૃહસ્થોએ પણ તેની મંદતાનો લાભ ઉઠાવ્યો.

૧. સં. ૧૫૦૮ માં પુનમીયા ગચ્છના હુંકા ગૃહસ્થે હુંકામત ગવાવ્યો. ૨૨ આ સરથાના પાયામા તત્કાલીન મોહમેદન વિચારોને સંપૂર્ણ ધ્યાન મળ્યુ હતુ. જેણે મં.

૧૬ વડગચ્છ શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૧૦૨ માં કેકઈ જામમાં વરવબ્ધ જોતની ગ્યાપના કરી હતી; જે શ્રાવકો અસવમાં નાગોરના હતા તેઓ જેન બન્યા પછી પુનઃ નાગોગ નબ વસ્થા જેઓ શ્રી વાહીદેવસૂરિથી નાગોરી તથા કરવાયા એટલે બરદીયા-વરાહિયા નતિ નાગોરી તપાગચ્છના શ્રાવક છે (જેન નતિ નિષ્કૃષ્ પત્ર ૧૯) શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત ઠેચ્ચર નતિ પણ તપાગચ્છીય છે.

૨૦ તપાગચ્છ શ્રી વક્ષમીસાગરસૂરિના શાસનમાં ૫૦-૬૦ શાખાઓમાં પથરાયો હતો: (ગુરુગુરુતનાકર કાવ્ય) જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિ સમયે વિજય, વિમલ, સાગર, ચંદ્ર, હર્ષ, સોમાગ્ય, સુદર, રત્ન, સુધર્મ, હંસ, આનંદ, વર્ધન, સુસોમ, રૂચિ, પ્રદક્ષા-શ્રીસાર, રાજ, કુશલ, તથા ઉદય એમ ૧૮ શાખામાં વિરવૃત્ત હતા (વિજય ધર્મ વક્ષમી જ્ઞાનમંદિર-આગરાની, પં. ખુલાવવિજય ગણીકૃત નં. ૧૩૮૯ વાંચી તથા ગચ્છ પદ્માવલી પત્ર ૩૯). શ્રી વિજયદેવસૂરિ સમયે ૧૪ શાખાઓ હતી (વિજયદેવ મહાત્મ્ય) આ દરેકની સમાચારી તથા આચાર્ય એક હતા

હાલ તપાગચ્છમાં લઘુપોષાળ-દેવસૂર ગચ્છની વિજય, વિગવ તથા સાગર શાખાના અમજો વિદ્યમાન છે

૨૧ જિગવલચળ ગુરુદિવર પમાવર્ગ નાળ દંસળ મુળાળ

આ સ્વરૂપમાં વિકાર થવાથી ચૈત્યવાસનો જન્મ થયો હતો

૨૨ લોહિસાહે પ્રથમ સં. ૧૫૩૦ માં સિદ્ધપુરમાં તપા-લોહાના ભેદ પાડયા (પં. ખુલાવ-વિજયકૃત તપાગચ્છ પદ્માવલી) વિજયગચ્છના ૬૦ હેમચંદ્રેણું મંતવ્ય છે કે-મહાધારીગચ્છની પૂર્ણિમા શાખામાંથી “વિજયગચ્છ” નીકળ્યો છે.

૧૫૭૦ માં ખીખમત, સં. ૧૭૦૬ માં દુઢકમત (સ્થાનકામી), તથા સં. ૧૮૧૮ માં પરંપરાએ તેરાપંથીને જન્મ આપ્યો છે.

અત્યાર પહેલાં શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ પાણીની અડચણથી મારવાડમાં તથા અતિ-વૃદ્ધિને લીધે કુંકણમાં માધુનો વિહાર રોકી રાખ્યો હતો. દુઢક સમાજે પાણી માટે સરળ રસ્તા કાઢી આ સાધુના અભાવનો સારો લાભ લીધો. ઇતર ગચ્છવાળાઓએ પણ તેનું અનુકરણ કર્યું.

૨. સં. ૧૫૬૨ માં વડનગરના વીમા નાગર આગમગચ્છીય કટ્ટકશાહિ ચરાદમાં કટ્ટકમત ચલાવ્યો, જેની પરંપરા ૨૦૦-૨૫૦ વર્ષ સુધી ચાલી.

૩. સં. ૧૬૮૦ માં ખરતર ગચ્છના શૂદ્રસ્થ પં. બનારસીદામ વિગેરેએ બનારસમાં તેરાપંથ ચલાવ્યો જે દિગંબર મંત્રદાયમાં પ્રચાર પામ્યો છે.

૨૦૦૦ વર્ષની મુછડીએ લાગેલા આ ફટકા ભયંકર નીવડ્યા. જૈનશાસનની દશા એકદમ છિન્નહિન્ન થઈ પડી. આ સમયે શ્રીઆનંદવિમલસૂરિનો જન્મ થયો. જેણે શ્રીવિજયદાનસૂરિ પ્રમુખ સંવેગી શિષ્યો માથે ક્રિયોદ્ધાર કરી શાસનને પૂર્વસ્થિતિમાં લાવી સ્થાપ્યું. મહોપાધ્યાય શ્રીવિદ્યાસાગરગણિ વગેરેને નિહાર કરાવી પુનઃ મારવાડમાં ધર્મ સ્થાપ્યો. લોકોગચ્છના અનેક રૂપીઓને સત્ય દર્શીની સન્માર્ગમાં સ્થાપ્યા અને કદિન તપશ્ચર્યા આચરી ચૌદ વર્ષ સુધી શાસનનો મહદ્ ઉપકાર કર્યો.

આ સમયમાં ઇતર ગચ્છ નાયકોએ પણ ક્રિયોદ્ધાર કર્યો હતો.

શ્રીવિજયદાનસૂરિના શિષ્ય જમદગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરે મમ્નાડ્ અકબરને જૈનધર્મનો રાગી બનાવી, જગતના એકમાં જૈનશાસનનો પુનઃ ઉદય અંક શરૂ કર્યો.

જે અમણો ક્રિયોદ્ધારની કડકતામાં નહીં શક્યા નહિં, તેઓ ચતિ રૂપે શિથિલ રહ્યા. વખત જતા એ શિથિલતાએ જોર પકડ્યું. એટલે પ્રવર યોગીરાજ શ્રીસત્યવિજયગણીએ અંતિમ ક્રિયોદ્ધાર કરી શ્રમણમધને સંવેગ માર્ગમાં લાવી સ્થાપ્યો. મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ગણી અંતિમ અમાધારણુ વિદ્વાન હતા. જેણે અંતિમ ક્રિયોદ્ધારમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

અત્યારે તપાગચ્છ, (વિજયવિમલ સાગર શાખાઓ), ખરતરગચ્છ, પાયચંદ્રગચ્છ, ત્રિગુપ્તિકમત, દુઢક (સ્થાનીકમાર્ગી યાત્રીશ ટોલા) મત, તથા તેરાપંથ (સ્થાનકમાર્ગી) માધુઓ વિદ્યમાન છે.

આ પ્રમાણે ગણધર વંશનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

વાચકવંશ.

આગમ વાચના વિભાગના પૂર્વવિત્ નાયક વાચનાચાર્ય મનાતા હતા, જેઓ ગણુવ્યવસ્થામાં ગણુધરને આધિન તથા સહાયક હતા, કિંતુ વાચનાપ્રદાનમાં સ્વતંત્ર હતા. વાચક તથા ઉપાધ્યાય તેમના નામાંતરો છે.^{૨૩}

૨૩ સૂત્ર ભણાવે તે વાચક, અર્થ ભણાવે તે વાચનાચાર્ય. આ રીતે કાર્યભેદથી મિન્ન મિન્ન નામે હોવાનો સંભવ છે. વિદ્યાધર વંશ એ વાચક વંશનું નામનિર સંભવે છે.

ખરી રીતે વાચક રાજ પૂર્વવિત્નેજ લગાડાતો. પરંતુ પૂર્વના જ્ઞાનનો વ્યુત્કેદ થયા બાદ તે રાજ ઉપાધ્યાયને પણ લગાડવામાં આવે છે. આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાય આ બંને રાજો પ્રાપ્ત અને સ્વતંત્ર છે.

શ્રમણ સગ્યાનું સર્વતોમુખી જ્ઞાનપ્રચાર-કાર્ય વાચકને આધિન હતું વાચક તેની વ્યવસ્થામાં સતત ઉપયોગશીલ રહેતા હતા. તેઓ હાદગાઓ જિનાગમોને કંઈક સમીપ, સાધુઓને મુખપાઠે જ અધ્યયન કરાવતા હતા. તેમની પાસે દરનેઈ ગણ્ય-ગચ્છના શ્રમણો આવી સમાનભાવે વાચના શેતા. જેથી આગમ પ્રચારની ઘણી અનુકૂળતા રહેતી હતી તેઓ પોતાના ગણના-માધુના વાચક હોવા છતાં અન્યગણના સાધુઓના વાચનાચાર્ય મનાતા હતા તે કાળના શ્રમણો પણ પોતાની ઝોળખાણુ માટે પોતાના ગણાચાર્યનો તથા વાચનાચાર્યનો પૂજ્યરૂપે પરિચય આપતા હતા. ૨૪

વાચના-નાયકનું ધ્વર્ગગમન થતા શ્રમણો હરકોઈ ગણના આગમવેદી તથા વાચના-ચાર્ય પદને યોગ્ય શ્રમણો પાસે જઈ વાચના શેતા હતા, અને ધ્વર્ગગત વાચક પત્રી પરંપરામાં તેનું નામ બેડી દેતા હતા. આ પરંપરાનું નામ “વાચકવંશ” છે.

આ રીતે શ્રીમુખર્ષિસ્વામીથી પ્રારંભીને અનુક્રમે જે જે પૂર્વવિત્ મહાપુરુષોએ આગમ પ્રચારની પ્રવૃત્તિ કરી, તેના નામો વાચકવંશ રૂપે મંદિત થયા.

પ્રાચીન કાલમાં વિદ્યારશીલ જૈન શ્રમણોના જૌદ્ધમયોની જેમ સ્થાયી નિર્ગંધમંડે નહિં હતા એટલે ગણોની મધ્યા વધવાથી વિદ્યારશીલ વાચકવંશો પણ વધતા ગયા.

શ્રીનદીસૂત્ર સ્થવિરાવલી તથા યુગપ્રધાન સ્તોત્રમાં વાચકવંશનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થાય છે શ્રીકેટપસૂત્રમાં તો આ સબધી નીચે પ્રમાણે થોડી માહિતી મળે છે

સાત ગણધરો પોતપોતાના ગણના ગણાચાર્ય હતા, તેમજ વાચનાચાર્ય હતા. પરંતુ અતિમ ચાર ગણધરો માત્ર બે ગણના આચાર્ય હતા. અહીં બે બે ગણધરોનો એક ગણ હોવામાં તેઓની ગણવ્યવસ્થા તથા વાચનવ્યવસ્થા ભિન્ન ભિન્ન વહેંચાએલી હોય, એ રહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે જો કે તેઓ ગણધર હોવાથી એકાદીપણે બન્ને વ્યવસ્થા કગ્રમાં સમર્થ હતા, કિન્તુ શૃદ્ધસ્યપણામાં મયુક્ત ગણ હતા તે મયુક્ત જ રાખ્યો-

શ્રી સમૂતિવિજય તથા શ્રી ભદ્રમાહુ સમુક્ત પદ્ધરો, જેઓ ગણાચાર્ય તથા વાચનાચાર્ય છે અત્પ દીક્ષાપયોયને અંગે શ્રી રથુલિભદ્રસ્વામીને મહામક બનાવવાથી શ્રી ભદ્રળાહુસ્વામીને ગણધરાવલીમાં કીર્તિત કર્યા છે.

શ્રી આર્ય મહાગિરિજી પણ રથુલિભદ્રસ્વામીના વાચકજી છે, ૨૫

આર્ય મહાગિરિજીના શિષ્ય ઉત્તર તથા બલિસ્સહ બલિસહુ-ગણના આચાર્ય તથા વાચકજી છે જેમને નદીસૂત્રમાં ખુલ્લું તરીકે સાંકેતિક કર્યા છે જેની પરંપરા શ્રી દેવધર્મિવાચક સુધી ચાલી છે. યુગપ્રધાન સ્તોત્રમાં આ સ્થાને શુશુસુદરસુરિનું નામ છે.

શ્રી સુરિયત તથા સુપ્રતિગદ આચાર્યો પણ ગણનાયક તથા વાચના-નાયક છે. શ્રી કાલિકસૂરિ (વીર. નિ સં. ૭૨૦) ના શિષ્યો શ્રી સંપતિતસુરિ તથા ભદ્રસુરિજી પણ આચાર્ય તથા વાચના-નાયક મળે છે.

શ્રી નદીસૂત્રમાં પૂર્વે શાખાઓમાં લખ્યા પ્રમાણે સ્થવિરાવલી છે.

આ ઉપરાંત વિશેષ ધ્યાન બેચે તેવી ઘટના આ છે—

૨૪ જુઓ તત્વાર્થ સૂત્રની બાબ્બકારિકા.

૨૫ જુઓ આવશ્યક નિયુક્તિ વૃત્તિ, પત્ર ૧૬૭

૧ શ્રી સુધર્માચાર્યીથી શ્રીસુહરિતમરિ પર્યંતના ગણ્ય-આચાર્યો જ વાચનાચાર્યો છે અર્થાત્ તેઓ ગન્ને વિભાગનું સાસન ચલાવવા સંમર્થ હતા. અથવા વાચનાચાર્ય પદવીને મફત કરી ગણ્યાચાર્ય બન્યા હતા. (ગાથા ૨૩, ૨૪, ૨૫).

૨ વજ્રસ્વામી^{૨૬} તથા રક્તિલાચાર્ય^{૨૭} પણ ગન્ને પદવીથી વિભૂષિત નહોતે છે.

૩ “ વ્યાકરણ કરણ ભાંગા તથા કર્મ પ્રકૃતિના પ્રખ્યાતા આર્ય નાગહસ્તિનો^{૨૮} તથા દેવતિ નક્ષત્રનો વાચક વંશ વધો ” (ગાથા ૩૦-૩૧) આ પાઠથી સિદ્ધ થાય છે કે તેમના અમયમાં તેમના વંશમાં અધ્યયન કરી અનેક મુનિઓએ શાખા-ગ્રાખા વધારી હતી (બ્રહ્મહેમચંદ્ર કૃત શ્રુતાવતાર ગાથા ૧૫૩, ૧૫૪ માં ‘નાગહસ્તિને પાંચમા જાન પ્રવાહ પૂર્વમાંથી ઉદ્દ્યુત દોષ પ્રાબુતના અધિકારી તરીકે વર્ણવ્યા છે.

૪ દેવતી નક્ષત્રના આસને અચલપુર નિવાસી બ્રહ્મકોપિકા શાખાના સિંહસુરિ જે. ૧. (ગાથા ૩૨) આ પાઠ વાચનાચાર્યની પસંદગીમાં ગણ્યભેદ ન હોવાનું વિધાન કરે છે.

૫ શ્રી રક્તિલાચાર્યનો અનુયોગ ભરતાર્ધમાં છે (ગાથા ૩૩) આ પાઠથી પુરતાર થાય છે કે તેઓએ આગમવેદીઓને એકતા કરી આગમો લખ્યા-આગમો કેલાવ્યા (યોગસાચ, પ્રકાશ ૩, શ્લોક ૧૨૦ ટીકા.)

૬ ‘શ્રી હેમવંતસુરિને ક્ષમાશ્રમણનું વિશેષણ આપ્યું છે. (ગા. ૩૪)

૭ વજ્રમેનસુરિથી શરૂ થયેલ આર્ય નાગીલી શાખાના નાગાર્જુન તથા ભૂતદિન અનુપૂર્વીથી અહીં વાચક થયા હતા. (૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯).

૮ ભૂતદિનસુરિ ભગવાર્ધમાં અનુયોગ પ્રધાન છે. (૩૯).

૯ ભોદિત્ય તથા દુપગણી સૂત્ર-અર્થ મહાર્થના ગ્રાતા પદતા. ૨૯ (ગા. ૮૦, ૮૧) આ શ્લોકમાં અનુક્રમિય તથા સમકક્ષીન વાચકોને વંદન કર્યું છે આ રીતે રક્તિલાચાર્ય તથા નાગાર્જુનાચાર્ય સમકક્ષીન છે તથા ભોદિત્યગણિના અધિ શબ્દમાં પણ આજ વિશેષતાનો પ્રધાય છે. (ગા. ૨૩, ૩૫.)

૨૬ આવરયક નિયુક્તિ ગાથા ૭૧૭, ૭૩૫, ૭૬૬ વૃત્તિમાં વજ્રસ્વામીને વાચક તથા યુગ પ્રધાન પદ પ્રાપ્તિનો હલ્લેખ છે.

૨૭ શ્રી દેવર્ધિગણીએ રક્તિલાચાર્યનું નામ આપી, સિંહસુરિથી ગ્રાતાની પરંપરા ખતવી છે આ વિશેષતા સૂચક હલ્લેખથી પ-ખની અલેક્ષતા માની કદપરસ્પરના સંલિહ તથા નંદી સૂત્રના રક્તિલાચાર્ય એક જાનવાનું કારણ મળે છે. કિન્તુ પ્રભાવક ચરિત્રમાં રક્તિલાચાર્યને વિદ્યાવર-કૃપના પાદલિપ્તમરિ રૂતાનીય તરીકે સંબોધ્યા છે

૨૮ નંદીસૂત્રમાં આર્ય મંદુસુરિ પણ એકાંતરે નાગહસ્તિસુરિનું નામ છે જેને પ્રભાવક ચરિત્ર-પાદલિપ્ત પ્રબંધમાં વિદ્યાધર મચ્છના બતાવ્યા છે

બ્રહ્મ હેમચંદ્ર કૃત શ્રુતાવતારમાં નાગહસ્તિ તથા આર્યમંદુને શુકે-નગપ્ય બાન્યા છે, કદપ-સૂત્રમાં નામ તથા હસ્તિસુરિ વચ્ચે ૬ પદ્ધતે બાન્યા છે, યુગપ્રધાન ચંત્રમાં નાગહસ્તિસુરિનું યુગપ્રધાન જીવત ૬૯ વર્ષનું વર્ણવ્યું છે, આ દરેક સમસ્યાનો ઐતિહાસિક ગોપબોધથી નિઃશત વારનો જરૂરી છે

૨૬ દુપગણિ અને દેગિગણિ એ એક જ હેતોનું કદપી ગણાય છે.

શ્રી ધર્મધોષ મુનિ રૂત યુગપ્રધાન નોત્રમા ખીન્ન ઉદયમાં નિદેશિલ શ્રી કાલિકાચાર્ય પણુ વી. સં. ૯૮૦ માં ત્રિદશમાન હતા. જેણે ચોથને દિવસે સઘ સમક્ષ કલ્પસૂત્ર વાંચનને પ્રારંભ કરી શ્રાવક વર્ગમાં પ્રતિવર્ષ કલ્પશ્રવણરૂપ પર્યુગણાપર્વની સ્થાપના કરી હોય એમ પ્રમાણિત થાય છે.

યુગપ્રધાન સ્તોત્રની પરંપરામાં શ્રી સુહરિતસુરિ પછી આ પ્રમાણે છે.

ગુણસુદગ્ર સુરિ સ્વામાચાર્ય રકદિલ રેવતિમિત્ર ધર્મસુરિ ભદ્રગુપ્ત શ્રીગુપ્ત^{૩૦} વજ્ર સ્વામી આર્ય રક્ષિત દુર્બલિકા પુધ્યમિત્ર વજ્રસેન. (શ્રી વજ્રસ્વામીના શિષ્ય) નાગહસ્તિ રેવતિમિત્ર સિદ્ધસુરિ (અહ્લદીપિક) નાગાજૂન જૂતદિન એને કાલિકાચાર્ય.

શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક તત્વાર્થ સૂત્ર ભાષ્યમાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે : તેઓ વાચક મુખ્ય શિવચીના પ્રશિષ્ય હતા, એકાદશાગી ધોપર્નાદિ ક્ષમણના શિષ્ય હતા (૧)^{૩૧}

વાચનાથી મહાવાચક મુકપાદ ક્ષમણના પ્રશિષ્ય હતા વાચકાચાર્ય મૂલના શિષ્ય હતા (૨) ઉચ્ચ નાગર શાખાના વાચક^{૩૨} હતા (૫) તેમના જન્મજૂમિ ન્યગ્રોધિકા, ગોત્રકૌભીપણી, પિતા સ્વાતિ, માતા વાતરી, તથા મય રચનાનું સ્થાન કુસુમપુર (પટના) છે. (૩)

આ ભાષ્યપાઠથી યુગ્મ વંશની ભિન્નતા સ્પષ્ટ થાય છે. તેમના ગુરુજી વાચક પૂર્વ વિત્ત ન હતા, કિન્તુ એકાદશાગ પાઠી હતા. એટલે તેઓ વાચકાચાર્ય મૂલ પાસે આગમ જ્ઞાન મેળવી ઉચ્ચનાગર શાખાના વાચક વંશના નાયક બન્યા. એ પણુ સ્પષ્ટ લખાણ છે.

આ પરંપરામાં શ્રી સુધર્મીસ્વામી તથા જળસુવામી કેવળી છે. પછીના ૬ આચાર્યો શ્રુતકેવલી છે. ભદ્રગુપ્તસુરિ ૧૦ પૂર્વા, વજ્રસ્વામી ૧૦ પૂર્વા, આર્ય રક્ષિત, પૂર્વા, દુર્બલિકા પુધ્યમિત્ર ૬ પૂર્વી તથા વિન્ધ્ય નવ પૂવના જ્ઞાનધારી છે. (સુખભોધિકા આવસ્થક નિયુક્તિ ગાથા ૭૬૫, ૭-૬, ૭૭૭ વૃત્તિ) શ્રુતાવતારના આધારે શ્રી નાગહસ્તિ સુરિ સમયે પાચપૂર્વનું જ્ઞાન હશે ? શ્રી દેવધિ વાચક અગીઆર અંગ તથા એક પૂર્વથી અધિક જ્ઞાનવાલા હતા. વી. સં. ૧૦૦૦ માં સત્યમિત્ર સ્વર્ગે જતા પૂર્વ જ્ઞાનનો વિચ્છેદ થયો.

પન્નવણ સૂત્રની ટીકા પ્રમાણે વાચકનું વિશેષણ પૂર્વવિદને લાગતું હતું આ રીતે પૂર્વજ્ઞાનનો વિચ્છેદ થતાં તથા આગમો લિપિમદ્ થતા વાચક વંશ પણુ દેયાત ન રહ્યો હોય, યાને ગણધર વંશમાં મળી ગયો હોય એમ માની શકાય છે.

૩૦ શ્રી ગુપ્ત ઉપાધ્યાય હતા, તેમજ આચાર્ય હતા (આવસ્થક નિયુક્તિ વૃત્તિ, પત્ર ૩૧૮)

૩૧ કાપણ ક્ષમણ અવણ એ તપસ્વીના નામો છે, જેમ કે સાગર હત અવણ, કાલગ અવણ, ધોપર્નાદિ ક્ષમણ, મુકપાદ ક્ષમણ, રક્ષિત ખમણ (આ, નિ ૭૭૬), સિદ્ધજુહા-અવણ વિગેરે

૩૨ આર્ય શાંતિ એણીકથી ક્રાંટિક ગણુની ઉચ્ચ નાગરી શાખા નીકળી છે ઉચ્ચ નગર એ પંનજ સિંધનું નગર સંભવે છે, જનદત્ત સુરિએ પોતાના પટધરોને ઉચ્ચ નગર, દિહી, સાહોર, મુવતાન વિગેરે સ્થાનોમાં ગામાસા કરવાને નિવેધ કર્યો છે, (ખત્તર ગરૂ પટાવલી) એટલે તે સમયે ઉચ્ચ નગર ઉત્તરી ધરાવતુ હતું. ઉદ્ધી શાંત પ્રમાણે ઉચ્ચનગર એ તક્ષશિલાનો, પાટા હોવાનું મનાય છે.

શ્રી ઉમાસ્વાતિ આચાર્યના “વાચકવંશ” માટે જુઓ અનેકાંત વિરણ ૧ માં આવેલ મારો લેખ

વાચના અને બુદ્ધિભેદ

ભગવાન મહાવીરો ઉપદેશ ગણધરોએ સંગ્રહિત કર્યો, તેજ જિનાગમ છે, એજ નૈન સાહિત્યનો અસહી ખમનો છે આવા ૧૧ ગણધરોના ૧૧ જિનાગમ-ખમનો હતા. જેમાંથી શ્રી સુધર્માસ્વામી સંગ્રહિત જિનાગમો મોજુદ છે જેમા ૧૨ અગોનો સમાવેશ થાય છે આ જિનવાણી અમાતના થવાના ૩૨થી વી સં ૯૮૦ સુધી પુસ્તકરૂપે લખાતી ન હતી આપણે આગળ દર્શાવ્યું તેન વાચકાચાર્યો આગમોને કંઈચ નખતા હતા અને શિષ્યોને પણ ગોખાવી કંઈચ કરાવતા હતા. જેના અર્થ-વિવરણમા અર્વાચીનમુખી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હતું

પરંતુ આ રીતે અધ્યયન કરવામા કઠિનાઈ ધણી હતી વિના પુસ્તક પઠન પાઠન, લેખિત કરવાના અભાવે છાત્રસ્થિક અર્થભેદો, વાચનાચાર્ય-નાચના મડળનો નવ કલ્પિ વિહાર, દુષ્કાલ રોગાદિ કારણે તિતર વિતર થઈ જવું, વિહારની દૂરતાથી વાચનાચાર્યોના ઉઠતા બુદ્ધિભ્રમો, તેના નિરાકરણના પ્રયત્નો, સમગ્ર સાધુઓની વાચના-સમિતિથી આખરી નિર્ણય કરવો ઈત્યાદિ અનેક વિકટ પરિસ્થિતિમાં અધ્યયન ચાલતું હતું જેથી બુદ્ધિનિધાન શ્રમણો જ તેનો લાભ લઈ શકતા હતા.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને છદ્મગ્યાવગ્યામા મખલી પુત્ર ગૌશાળ નામે શિષ્યાલાસ શિષ્ય થયો હતો, જે થોડા વર્ષ બાદ બુદ્ધો પડ્યો.

તેમણે સ પૂર્ણ નિયતિવાદથી આજીવિક મત ચના થો હતો. (દીગ્ગવિનિકાય) જેમા શીતોદક બીજકાય આધાકર્મ તથા સ્ત્રી સેવનની સર્વથા છુટ હતી (સુયજગણ) બુદ્ધ ગૌશાળ અશ્વહમચારી હતો. આજીવિકો નામા ૩૩ રહેતા હતા, હાયમા જોગડ ખાતા (મજ્ઞિમ્મનિકાય).

તે શ્રમણનિર્મચ્ચતે " એકશાટિ " ની ઉપાધિથી યોધાવતો હતો બૌદ્ધ ત્રયોમા આજીવિક મતના અનુસારે જીવોનું વર્ગીકરણ કરતા ૬ લાગ જતાચ્યા છે ૧ કૃષ્ણાભિ જાતિ, કુરમનુષ્યો, ૨ નીલાભિજાતિ, ભિશ્વુઓ બૌદ્ધ ભિશ્વુઓ, ૩ લોહીતાય જાતિ, નિર્ચન્થો, જે લંગોટી અવસ્થ રાખતા હતા, ૪ હરીશભિજાતિ સર્વ વસ્ત્રલાગી આજીવિક નિર્ચન્થો, ૫ શુકલાભિ જાતિ, આજીવિક શ્રમણો શ્રમણીઓ, ૬ પરમ શુકનાભિજાતિ, આ જીવિક નેતાઓ નદવચ્છ, કિસ્સ સકિસ્સ અને મખલિ પુત્ર ગૌશાળ વિગેરે (આ ક્રમ ૬ લેખ્યાને અનુસરે છે)

આજીવિકદર્શક બૌદ્ધ પ્રમાણો, હલાયુધ કૃત અભિધાન રતનમાના (૪ સ ૯૫૦) વિરચીપુત્રના તેરમી સદીના શિલાલેખો, તામિલ સાહિત્ય, તામિલ રાજદર્શનો, સૂત્ર કૃતાંગ દીકા તથા દિગંબર ત્રય પ્રશન્તિઓના આધારે એમ માનવાની દરજ પડે છે કે-આ

૩૩ દિગંબર શ્રમણોમા પણ હાલ આ પ્રવૃત્તિ છે, તેજો નિસચય થજ્જચારી છે, કિન્તુ શ્રમણો શ્રાવિકા પાસેજ તથા આરિકાઓ આરક પાસેજ સદ પ્રજ્ઞાવન પુછન, પૂન કગવે જે પ્રજ્ઞાલી અનુચિત છે પ્રત્યાચાર્યનું પ્રમાણ આપીને જ ચતાવડ કીક નથી આની પ્રજ્ઞાલીઓ આજીવિક પરપરાને સાળીન કરે છે

ઐતિહાસિક તથા દિગંબર એ શબ્દો એકાચક છે. આ ગ્રંથિતિ હોવાથી જ દિગંબર ગાંધિયના ગોશાળાનું નામ મુમ થયું છે. જે સકારણ છે. તથા દેટલાક વિદ્વાનો ૨૧ કારણે ૧૬-૧૭ વર્ષ પહેલા ગોશાળ-નિર્વાણને જ બૂલથી વીર નિર્વાણ માની, વીર નિર્વાણ સંવત્. ૧૭-૧૮ વર્ષ પહેલા હાવવાનું મુમ છે (ભગવાન મહાવીર રત્નામીનાં નિર્વાણ પહેલા ૧૬-૧૭ વર્ષે ગોશાળાનું અવમાન થએલ છે.)

તેણે ભગવાનને તીર્થકર અવસ્થામાં ઉપમર્ગ કર્યો હતો, અને તેમના મૃત્યુ પછી તેમના શિષ્યોમાંના દેટલાએક નિર્મલ્ય સંધમાં આવી મળ્યા હતા, જેઓ જાણવામાં પડી ગયું કે એ અસંગ બની ગયા હતા.

આ ઉપસર્ગનું સૂચન જોદના કામગામ મુત્ર તથા મનિઝમ નિકાય લા. ૨ પૃ. ૧૭૩ માં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. (વીર નિર્વાણ સંવત્ કાળગણના પૃ. ૭.)

સાર પડી આગમ માન્યતામાં પહેલ પહેલો દોભ પેદા થયો. વીર નિ. પૂર્વે ૧૬ વર્ષે ભગવાન મહાવીરના ભાણેજ તથા જમાઇ જમાલી મુનિએ કહેવાને વડે ના ક્યનના એકનય વાવો એકાત-અર્થ કદમી “ બાદુરત ” મત ચલાવ્યો જે મત તેમના મુશુલી સાથેજ વિવચ પામ્યો (આ. નિ. ગા. ૭૭૮ થી ૭૮૩ લાખ્ય ગા. ૧૦૫-૧૦૬)

આ મતભેદની સાક્ષી મનિઝમનિકાય લા. ૨ પૃ. ૧૪૩ માં મિત્ર નિમ્મયા દ્વેષિક જાતા ઈત્યાદિથી મળે છે.

વીર નિ. પૂર્વે ૧૬ વર્ષે ચૈદ પૂર્વો વસુ આચાર્યના શિષ્ય તિચનુમે “ જીવ પ્રદેશ ” મત ચલાવ્યો. તેની બૂલ મુક્તિથી મિત્રશ્રી ગૃહસ્થે મુધારી એટલે આ મત પણ લાભો ચાલ્યો નહીં. (આ. નિ. લા. ગાયા. ૧૨૭-૧૨૮)

હવે અત્પ મુદ્ધિવાળા તથા અધ્યાય મુનિ માટે જિનાગમ અપરો થઈ પડ્યો એટલે વીર નિ. સં. ૬૮ ની આમપાસમાં શ્રી શચ્ચલવ સૂરિએ હજા ઈત્યાદિક સૂચની રચના કરી (દિગંબર સાહિત્યમાં પણ આ સૂત્ર આગમ રૂપેજ પ્રતિષ્ઠિત છે)

વીર નિ. સં. ૬૪ માં ઉપશમ શ્રેણી, કષપક શ્રેણી, જિનકદમી માર્ગ, અંતિમ ત્રણ ચારિત્ર, પુલાકનગ્ધિ, અહારક શરીર, અંતિમ ત્રણ જ્ઞાન, તથા મોક્ષ ગમનનો વિચારેલ થયો.

આવશ્યક મુશુલીના ઉદ્ધેષ પ્રમાણે શ્રી સંભૂતવિજય સ્વામીના મમયમાં બાર દુકાળી પડી, બ્યારે ભદ્રગાદુ સ્વામી નેપાળમાં પહેલો ગયા (તેમના શિષ્યો ગોદાસ વિગેરે તામલક દોડિવર્ષે આ પુરુવર્ધન વિગેરે જગાળ જમિમાં વિચરતા હતા)

અન્ય શ્રમણો મમુદ કાઠે ચાલ્યા ગયા. (પગિશિષ્ટ પર્વ મર્ગ ૬)

આ બાર દુકાળીમાં શ્રમણો જુદા જુદા પડી ગયા, વી. સં. ૧૫૬ માં સંભૂત વિજયજી સર્વે પધાર્યા. ગણધર સ્વલિભદ્ર અધ્ય અનુભવી હતા. આ સમયે શ્રમણ સર્વે પાટલીપુત્રમાં એકઠા મળી બાર વર્ષમાં જુદી ગયેલ વાચનાક્રમ સચોળ્યો, તથા પરસ્પર પાઠ મેલની પુનઃ ૧૧ અંગ વ્યવસ્થિત કર્યા. જેમાં આચાર્યદ્વારા આવિત મુલિકાઓ પણ આમેય કનવામાં આવી.

આ સમયે બાગમા અગને ધક્કો લાગ્યો કાચુ કે તેના જાતા ભદ્રાદુ રવામી ૧૦ વર્ષના યોગ ધ્યાનમા પ્રવૃત્ત હતા .

ભદ્રાદુ રવામીએ પૂર્વનો વિચારે વિચારી દશાશ્રુત ઋધ વિગેરે છેદ્યથો (૦૫ સુ.) તથા સૂત્રોને જોડવા માટે ૧૦ (૧૩) નિયુક્તિઓ રચી, શ્રી ચ્યૂનમદ રવામીને ૧૪ પૂર્વ લખાવ્યા, ૧૦ પૂર્વના અર્થ લખાવ્યા તેઓ વી મ. ૧૭૦ મા સ્વર્ગે પધાર્યા.

આ સમયે આખરી ૪ પૂર્વો ॥ અર્થો તિરેહિત થયા.

વી મ. ૨૧૫ મા રશૂલિમદરુ રવર્ગે જતા અતિમ ચાર પૂર્વનો જૂળ પાંચ પછુ વિચેદ પાગ્યો.

વી. સં. ૨૧૪ મા આપાઠાચાર્યના શિષ્યોમા “અન્યકત” મત પ્રવર્ત્યો, રાજ-ગૃહીપતિ મૌર્ય બલભદ્રે તેની સમાધાની કરી અત આપ્યો. (આ. ભા. ૧૨૬-૧૩૦)

વી. મ. ૨૨૦ મા આર્ય મહાગીરિના પાત્રમા શિષ્ય કોડિલના શિષ્ય અધિમિત્રે પર્ણાય નયાનુસારી લલિતતાને એનાત માની “મામુએન્દિ” (શન્યવાદ) મત ચલાવ્યો (આ નિ ભા. ગા. ૧૩૧, ૧૩૨,)

કતિપય પદાવલીમા સ. ૨૨૦ મા જોદ્ધ ધર્મનો પ્રારંભ લખ્યો છે તેથી એમ મનન્ય છે કે આ અરસામા જોદ્ધોમા પછુ શન્યવાદ સિદ્ધાત પ્રવર્ત્યો અથવા અશોકે જોદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો

વી મ. ૨૨૮ મા આર્ય મહાગીરિના શિષ્ય ધનગુપ્તના શિષ્ય ગંગદત્તે “દ્વિકીય” મત ચલાવ્યો અને મહિનાગમના લખ્યો પાછો એથી લીધો (આ ભા. ૧૩૩-૧૩૪)

એક સમયમા બે ક્રિયા થાય એ આ મતનો પન્માર્થ હતો આ માન્યતાના પરિણામેજ એક સમયમા કેવળજ્ઞાન નેજાદર્શનનો યુગપત ઉપયોગ હોવાના વિચારો જન્મ્યા હશે, એમ લાગે છે

વી. સ. ૫૪૪ મા યુગપ્રધાનસ્તોત્ર કથિત શ્રી ગુપ્તસૂરિના શિષ્ય રોહ ગુપ્તે ત્રિ-રાશિક મત ગ્રાપ્યો (આ ભા. ગા. ૧૭૫ થી ૧૪૦) જેનાથી વેશેષિક દર્શન ચાલ્યુ છે તથા દિગંજ સપ્રદાય મમ્મત કુદકુદ આચાર્ય સતાનીય દેશીગણુ પણ તેનીજ સાખા છે. ૩૫

મંભવે છે કે રોહગુપ્ત આર્યમહાગીરિજીની ગણધરપરપરામા થયા છ મ્મકે કર્મસૂત્રમા તેમને તેમના સાક્ષાત્ શિષ્ય તરીકેજ લખેય છે

વી. સ. ૫૮૪ મા શ્રીવજ્રવદામીનું સ્વર્ગમન થયુ, દશમા પૂર્વનો ઉતરાધ, વિચેદ ગયો

આ સમય પહેલાજ શ્રી આર્ય રક્ષિતસૂરિએ પોતાના વિદ્યાર્થી શિષ્ય દુર્ભલિકા પુધ્ય મિત્ર જેવામા પછુ પૂર્વનું જ્ઞાન લીધુ યતુ જાણી, મમ્મત જિનાગમના ૪ વિભાગ કર્યા અને ચરણકરણાનુ યોગમા ૧૧ અગ વિગેરે કાનિક શ્રુતનો, મહાકર્મ વિગેરે

શ્રુતનો, ધર્મકથામાં ઉત્તરગાથાન વિગેરે ઋષિ લાખિતનો, ગણિતમાં ચર્ચ પ્રગ્નિ વિગેરેનો તથા દ્રવ્યાનુયોગમાં દષ્ટિસાદનો સમાવેશ કર્યો, (આ નિ ૭૭૬, ૭૭૭ લાખ ૧૨૪) અને વી. મ. ૫૮૪ માં દુર્બલિકા પુષ્પનિર્મળે ગણપરપદ આપી સ્વર્ગમન કર્યું (દ્વિગંઠ શાસ્ત્રમાં ચાર શાખાના અગ્રાપક “અર્દદ ગવિ”ને માન્યા છે)

આજ વર્ગે પોતાને ગણપરપદ ન મળવાથી નાપુત્ર થઈ વાદનિષ્ણાત ગોષ્ઠીમાં હિલે મંદિરોમાં “અબલિક” મત ચલાવ્યો.

તેમનો બે આગતમાં વિચાર બેદ હતો

૧ ધર્મ છવને અબલિકે અપર્ણ રહે છે.

૨ પ્રત્યાખ્યાનમાં ગઈ મર્યાદા કરી નહો. એટલે કે સાધુએ “યાવજજીવિત પ્રાણુતિપાતને પરચક્રુ છુ” આ પ્રમાણે યાવજજીવ સુધીની પ્રતિજ્ઞા કરવી નહી જેમજો કિન્તુ પરિમાણ વિનાજ તે જામ કરવુ એજ શ્રેયસ્કર છે આ. ભા. ૧૪૧-૧૮૪).

અત્યારે દ્વિગંઠ ન પ્રદાશમાં પણ આજ પ્રગ્નિ છે તેમાં ત્યાગી કે મૃદસ્થ યથેચ સામાયિક કરે છે એટલે આમાયિકના કાળ માટે ત્રી મર્યાદા નથી. તથા જેમ જિનાગમ અન્મત સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ સ્તવ, વદનક, પ્રતિક્રમણ, કાર્યોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એમ ૬ આવશ્યક છે. તેમ, દ્વિગંઠ અન્મત સામાયિક કાલિસંગ, સ્તવન, (ચતુર્વિંશતિ સ્તવ) વદનાન્તુતિ, પ્રતિક્રમણ, તથા સ્વાધ્યાય એ રીતે ૬ આવશ્યક છે. જેમાં પરચક્રાણુને રદ કરવામાં આવ્યું છે. અન્મત્રયમાં તો સામાયિક, ગુત્તિ, વદન, પ્રતિક્રમણ, વેણુચ (કાર્યોત્સર્ગ) તથા કૃતિકર્મ એ રીતે ૬ આવશ્યક બતાવ્યા છે. એટલે કે પરચક્રાણુને રદ કરવા જતાં છઠ્ઠા આવશ્યકની સુઠણીમાં આ મતબેદ ઉભો થવા પામ્યો છે. ૩૧

અર્થાત્-પૂર્વોક્ત ગોષ્ઠીમાં હિલેનો મત અત્ત પામ્યો નહો, કિન્તુ તિરોભાવે વિવરમાન ગ્ણી. સલાવ છ કે-માયુરસ ૪ એ આનીજ સાખા હશે.

ઉપર દર્શિત દરેક બેદો મતબેદો હતા, મતબેદ ન હતા શુદ્ધિબેદો હતા, ભાગબેદો ન હતા. વાચના બેદો હતા, પ્રગ્નિ બેદો ન હતા વિચારબેદો હતા, ચારિત્ર બેદો ન હતા નયબેદો હતા, એકાંત આગ્રહબેદો ન હતા. કેમકે આટલા આટલા બેદો હોવા છતાં જેનમધ અવિલકત હતો.

પરંતુ થોડા વર્ષમાં જ જેનસધમાં બેદ પડ્યો ૩૭

૩૬ સામાયિક, સમૂત્સર્ગઃ સ્તવન વન્દનાસ્તુતિ. ॥

પ્રતિક્રમદય સ્વાધ્યાયઃ પઠાવશ્યકમુચ્યતે ॥ ત્રિવર્ણાચાર અં ૧૨ મ્જા ૧૨

સામાયિક ઉદ્ વંદન પઠિદમણ વેણદય કિદિક્ષ્મ ॥

મદદ હેમચન્દ્ર કૃત શ્રુતસ્કથ ગાથા-૬૧

૩૭ દેવસેનાચાર્યજી ચિકિત્સાની સત્તરમી સદીમાં રચેલ દર્શન સારમાં આ સંધ બેદનો સંવત્ ૧૦૧ આપે છે સ્વેતાન્મશે અમારાથી પહેલાં જુદા પડ્યા છે, એમ બતાવવા માટે અહીં ત્રણ વર્ષનો તફાવત સાખ્યા છે.

વી. મં. ૬૦૯ (વિ. સ. ૧૩૯)માં કૃષ્ણઆચાર્યના શિષ્ય મહાસમલ-શિવભૂતિ^{૩૮} એ રથવીરપુરમાં બોટિકમત આચાર્ય^{૩૯} તેમનું કથન એ હતું કે-અમણે દિગંબર રહેવું લેધએ, વસ્ત્રપાત્ર એ પરિમહ છે. (પછી તેમાં મૂર્છા હોય થા ન હોય^{૪૦}) તેને કોડિન્ન (કોડ કોડિન્ન કુંદકુંદ) તથા કોટવીર એમ એ શિષ્યો થયા. જેણે આ મતને ફેલાવવા થણા પ્રયત્ન કર્યો (આં. નિ. ગા. ૭૮૮ ભાષ્ય ગાથા ૧૪૫ થી ૧૪૮).

આ મત ચલાવવામાં અગ્રેસર શિવભૂતિ હતા. કિન્તુ અત્યાર સુધીના મતભેદોમાં અસત્ય પડેલા દરેક અમણે આમાં સામેલ હતા. એટલે આશ્ચર્ય વિગેરે દરેકની માન્યતાઓ આ નવા મતમાં અપનાવી લીધી હતી. આવી રીતે આ મતના પ્રારંભમાં સાધુ વસ્ત્ર ન રાખે, પાત્ર ન રાખે, સ્ત્રીને સુક્રિત નથી, કેવલી આદાર ન કરે, મત્તરને મોક્ષ નથી. ઇત્યાદિ નાની મોટી ૭૦૦ ગાથાઓના મતભેદ હતા.

અત્યાગ સુધી જૈન સંધમાં વિચારબેદ ચાલતો હતો શિવભૂતિએ તે વિચારબેદને છત્રાન રૂપ આપી સંઘભેદ કર્યો. આજથી અવિલકત જૈન મંધના એ હુકમ થયા.^{૪૧}

પુનઃ વીર નિર્વાણની નવમી સૂરિતા પૂર્વાર્ધમાં બાર દુકાળી પડી. બ્યારે પણ શ્રુતધરેનું સ્વર્ગ ગમન થવાથી વાચનાક્રમ તૂટી ગયો. અને એ દુર્ધટ દશાની સમાપ્તિ

૩૮ ભલ્લ હેમચંદ્ર કૃત શ્રુત રસધર્મા ભૂત બવિ કે ગિવદત્ત તરીકે, ૫૦ ઈન્દ્ર નંદીના શ્રુતાવતારમાં ભૂતભલિકે શિવદત્ત તરીકે, રામચંદ્ર હિમારનાથ રાંપાદિત દિં ૫૬૧વળીમાં ગુપ્ત ગ્રસિ તરીકે, પુન્નાઠ સંધીય છન સેનાચાર્ય કૃત (વિં સં ૦ ૮૪૦) દરિવંશ પુરાણમાં શિવગુપ્ત તરીકે ગિવભૂતિનો પરિચય મળે છે.

૩૯ બોટિક=બુદ્ધ, સંકાચટ, બીજાથી બ.એલું જેમકે બોટિયુ ગાધું, બોટિયા મૂળ, બોટી દાદી ઇત્યાદિ તથા અબોટિયું એટલે ખુદાને ટાંકનાર.

૪૦ આ માન્યતાની વિરુદ્ધતા પણ કેટલાકે દિગંબર આચાર્યના કથન છે. જુઓ—

દગ્ધનમાઃ પ્રકિર્તિતાઃ ॥ ત્રિવર્ણુચાર ૩, ૩૩

ન મુચ્યન્તે ભવાત્તસ્માતે ચે લિંગજ્ઞતાપ્રજ્ઞાઃ ॥ સમાપિ તત્ર—૮૭

મથો વૈવિ ન તારદ કઞ્ચે મૂળે તદેવ ણિપિચ્છે ॥

અપ્પા તારટ અપ્પાજં, તદ્ધા અપ્પાગે જ્ઞાણં ॥ ટાટસીગાથા.—૨૦

તણ્ણડ વૂંડ રચટડ તૂરડ પટ્ટિ વિલ્લુ

ચવળડ વદડ સેવટટ મૂટડ મળ્ણદ સલ્લુ ॥ પરમાત્મપ્રમાણ.

૪૧ અત્યારે સ્વે. દિ. માં ૮૪-૮૬ જોવાનો ફરક છે. (પ્રક્રિપ્રબોધ) ને પૈઝીમાં જિન પ્રતિમા વિષયક બેદ વિક્રમની દગમી સદીમાં સાર થયો છે (કપદેશ વરંજીગી) દેવતત્ત્વ તથા ગુરેવરજના વિસંવાદમાં દિગંબર મત તથા રથાનકમતે. એકાંત પક્ષ રચોકાર્યો છે. જળા દિ. સંપ્રદાયના થેડા સંજો સ્ત્રીમુક્તિ તથા કેવળી બુક્તિને પણ સ્વીકારે છે (જે. સા. સં.) સરસ્વ આરિયકાને ચતુર્વિંશ સંપત્તિ એક અંત માની ગઠા ગુણ ઠાણે રચાયે છે. તે સમયની અસંધી જ્ઞાતિ હુંબકની હરે છે સ્વે. દિ. સમજાને એકી બાને માને છે. આ મતભેદમાં આશ્રમ તથા લીધોના વારસો સ્વે. પારોન રહ્યો. જે હજી તેની જ સ્ત્રીમાં છે. જનનચેક તથા નમરચેકની પદવીઓ પણ હાલ સ્વે. નાજ નસીબમાં છે. આ પછી વિક્રમની તેમજ સદીમાં પુનઃ સામાન્ય તથા ૧૬ મી સદીમાં મોટા સંધભેદ થયો છે.

થતાંજ ઉત્તરપથના શ્રમજો મથુરામાં તથા દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિગ્દના શ્રમજો વલ્લભી (વળા) માં એકમ ગળ્યા અને વાનિયમા કુદાંટ પ્રસંગ સાંપડે તો આગમોનો વિચ્છેદ ન થાય એટલા માટે નિનવાણીને લીપીગદ્ કરવા નિર્ણય કર્યો.

આ રીતે શ્રી રુદ્રદિલાસાર્યની અધ્યક્ષતા નીચે મથુરામાં તથા નાગાર્જુન સુરિની અધ્યક્ષતા નીચે વલ્લભીમાં સિદ્ધાંતો ઉદ્ધર્ષા.

આયુગપત્ વાગનાનું નામ માથુરીવાચના તથા વલ્લભીવાંચના છે ૪૨.

આ બંને વાચનાઓના પાદો નક્કી કર્યા પછી તે બંને યુગ પ્રધાનો ગલી શક્યા નહીં, એટલે પરંપરાના મતબંદે કાયમ રહ્યા આખરે ૧૫૦ વર્ષ પછી બંને વાચના પરંપરાના નાયકો શ્રી દેવર્ધિગણિ દ્વામાશ્રમણુજી તથા શ્રીકાલિદાસાર્ય વલ્લભીમાં મળ્યા, અન્ય આચાર્યો યુતપરોને પણ એકઠા કર્યા. વી. સં. ૯૮૦ માં એ મંયુક્ત સમિતિમાં પરંપરાનાના મેળવી, યુગપત્ સદ્ગતના કડી, પાદમેદોને મતાતર રમે-કાયમ રાખી, નિનાગમોને પુરતકારૂઢ કર્યા.

આ સમયે શ્રી દેવર્ધિગણિજીએ ગણધરશ્રુતદેવલી તથા દશપૂર્વધારી કૃત આગમો એવં પ્રથે લિપિગદ્ કર્યા છે. જેની યાદી વ્યક્ત નદીસૂત્રમાં શ્રુત જ્ઞાનના-અધિકારમાં મળે છે.

આ રીતે શ્રી દેવર્ધિગણિ દ્વામાશ્રમણુ મહાન પ્રયાસ ખેડી નિન પ્રવચનને ચિરચાથી બનાવ્યું છે. જેની ગણધર-પદાવલી કટપસૂત્રમાં તથા વાચક વંશ-પદાવલી નંદિસૂત્રમાં છે, જે શરમાંજ સ્પષ્ટ કરેલ છે.

આપારે આપણી પાસે રહેલ નિનપ્રવચન એ શ્રી દેવર્ધિગણિની કૃપાનું પરિણામ છે, અને પછીના આચાર્યોએ એ નિનપ્રવચનને ભાષ્યટીકા ચૂર્ણો વિગેરેથી સમૃદ્ધ કર્યું છે. જેનો ઈતિહાસ પ્રમંજે લખીશું.

એ નિન-પ્રવચન પ્રાણી માત્રનું કદમાણુ કરો.

ઉન્નમદ્ધની ધર્મશાળા,
અમદાવાદ.
વીર નિર્વાણ સંવત્ ૨૪૬૭.
જ્ઞાનપંચમી.

}

મુનિ દર્શનવિજય.

‘ગુજરાતમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું’ આપણું ધર્મતત્ત્વ

લેખક:—શ્રી. અનન્તકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે

વાગીશ્વરીના કોઈ અણમૂલા પ્રસાદથી જ ભાષામાનમાં ફેટલાક શબ્દોમાં તો શબ્દ અને અર્થનો એવો સુંદર સંપર્ક સાંપડ્યો હોય છે કે તે શબ્દોનો અર્થફેટ વૈષ્ણવીથી અરાઅર નજ થઈ શકે. આપણા શબ્દભંડારમાં પણ યત્ન, માયા, ભાવ ધ્યાદિ શબ્દો પેટે ધર્મ શબ્દનો અર્થ દુરવગાથ છે એમ કહી શકાય. એ શબ્દની કલ્પનાતીત વ્યાપકતા પણ એટલી જ છે. કારણ કે ધારણ કરનાર તે ધર્મ અર્થાત્ જીવ એવા પૂર્વશાંકર વેદાન્તમાં પ્રચલિત અર્થથી માંડી કાને ઉઠક સ્પર્શ અથવા અલ્પ જુમ મુદ્ધીની ક્રિયામાં પણ એની સત્તા વ્યાપી રહેલી જણાય છે. દુકમાં કોઈ પણ વિષયમાં ધર્મની મત્તાનો મંચ ધ આપણે જોડીજ દીધો છે, અથવા ધર્મ એ સત્તા રૂપ છે અને તેથીજ તે અનાદિ અને અનશ્વર રહ્યો છે એમ માનવામાં કંઈ ખોટું નથી.

પરન્તુ ધર્મ શબ્દનો લોકપ્રસિદ્ધ અર્થ તો ‘જે ધારણ કરી શકાય’ તેજ છે. આજના જમાનાને પણ ગોઠી જાય એવો એ અર્થ છે. કારણ કે ધારણ કરનારની શક્તિ અને વૃત્તિ અનુસાર એને જે સ્વરૂપમાં સમજવો હોય તેમ સમજવાની એથી લોકને શક્તિ આવી જાય છે. તથાપિ ધારણ કરનારની કલ્પનાવૃત્તિજ કંઈ અંતિમ ખ્યેય વસ્તુ નથી. કલ્પના વસ્તુજ અનન્ત હોવાથી તે એકરૂપ અને નિશ્ચિત નથી. કલ્પનાશક્તિ પણ અન્યાયિત છે અને આ વિવિધ કલ્પનાનો એક માત્ર આશ્રય જ વૈદ છે એમ પ્રતીતિ ચવામાંજ કલ્પનાની ચરિતાર્થતા છે. અર્થાત્ ધારણ કરેલા ધર્મના યોગથી ધારણ કરનારના સ્વરૂપનું અભિજ્ઞાન થાય તોજ ધર્મ શબ્દનું સાચાર્થ છે એમ કહેવાય. કોઈ પણ વ્યાપાર જે આવો લક્ષ્યવેધી હોય તો તે ધર્મજ છે.

આવો ચરમ અને પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનાર ધર્મ માનવ જીવનને જેટલો ઉપકારક છે તેટલોજ અનિવાર્ય છે, બદ્ધે સ્વાભાવિક છે. માનવ કુટુંબનો ઇતિહાસ અવલોકીએ તો જણાશે કે આપણી જાતિની દ્રવ્ય અને ભોગની મમ્મદિ આપણી ધર્મમંપત્તિ આગળ દરિદ્ર દેખાય છે. આજના સમાજનો વિકાસ તેના મૂલગત ધર્મતત્ત્વનો ઝલ્લો છે. બુદ્ધિ વૈભવને યોગે માનવવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ધર્મને વહેમ કે ધર્તીગ કહી તેનેજ મમાજના દાસનું કારણ ક’પે તો તેમાં પણ વિશ્વજનીન ધર્મતત્ત્વની ચયેલી કે કરેલી વિકૃતિજ દોષપાત્ર છે. જીવાય છે માટે જીવનું એ જૂતાર્થવાદને નહિ પરન્તુ જીવાય છે તો કેમ જીવનું એ નવીન દર્શન સિદ્ધ કરવાની યોદ્ધામાંજ ધર્મની સપ્રયોજનના રહી હોય તો તે સર્વ કાને સમાન રીતે જ અપરિહાય રહેવાની. ગમે તે રૂપમાં પણ ધર્મની આવશ્યકતા જરૂર જણાવાની. માટેજ ધર્મતત્ત્વ એ અનાદિ કાળથી ઉતરી આવેલો માનવ જીવનનો પ્રાણપ્રદ વારસો છે એમ કહેવું પરમાર્થ છે.

આમ માનવ સંસ્કૃતિ જેટલોજ તેના ધર્મતત્ત્વનો ઇતિહાસ જગજૂનો છે. સૃષ્ટિને સદ્ભા-એ આપણા દેશમાં પણ માનવકુટુંબની એક લતા પાંગરી પ્રકુલિત થઈ પોતાનો સુમનસરાગ દિગંતમાં પાયરવા લાગી. એનો વસ્તોત્સવ ધણો લાંબો તથા આદ્ય આદ્ય સુમનસરાગ દિગંતમાં પાયરવા લાગી. એનો વસ્તોત્સવ ધણો લાંબો તથા આદ્ય આદ્ય રહ્યો. અનેક સુગંધી ફૂલથી સુંદર લાગતી એ લતા ફલાગમથી વધુ સુંદર લાગવા માંડી. એણે અનેક પ્રાણને આકર્ષ્યા, પોષ્યા અને પોતાના કરી લીધા. આર્યોના એ ધૂરે જે

ધર્મમંત્રિતિ ફેનાવી છે તેનાથી જગત નાણીજ બન્યું છે મનુષ્ય જાતિની મનુષ્યના ઇતિહાસમા આર્યસમૃતિનો ફાળો અનુત્તરજ રહે છે પરંતુ આજે તો પાનખર ખેી છે આયોના અનુભેમા સ્વત્વ પીછાનવાની યોગ્યતા પણ કમી થવા લાગી છે. પરિસ્થિતિ પેલટાઈ છે એના કરતા અવસ્થિતિજ સકારવાન બનરા ખેી છે એમ કહેવું કદાચ વિશેષ ચોગ્ય હશે તથાપિ આપણી આવી મરણોન્મુખ અવગ્યામા પણ એજ પૂર્વદર્શન માર્ગ વિરત દ્રષ્ટાના હૃદયમા ચેતના જગાવી પુનરુત્થાન કવ્વા પ્રેરકનગી નીવડી શકે છે એ આપણા આયોજી નાખેના ધર્મસંસ્કૃતિના અવન્ધ બીજનેજ આભારી છે એટલું પણ આપણે ન ગ્રીકારી તકીએ તો આપણે દૃતંતજ નહિ પણ મૃણાપાત્ર થયા કહેવાઈયું

બ્યુત્પત્તિની વાત બાણુએ રાખીએ તો પણ આપણા મનને તો 'આર્ય' શબ્દ અને ધર્મ' ધણા નિકટના મબધી લાગરા કરે છે ધાર્મિકતાવિહીન તે અનાર્ય એવોજ કંઈ આપણને સસ્કારને લીધે ખ્યાલ રહે છે આર્યતાનું જ્ઞાન આપણામા રહેવા પાવિત્ર્ય અને ગૌરવને ઉત્તેજીત કરે છે આપણા આયોજી દેશ, આયોજીના ધર્મ, આયોજીની મનુષ્ય, આયોજીની ભાષા એ બધુજ પોતાને આર્યકૃતમા ગણાવતા બીજા બધાનાથી અનોખું તરી આવે છે કારણ કે આયોજી જે રીતે જીવનના પ્રત્યગ્ના સમન્વય કરી ધર્મના શરીરનું સૌજ્ય સાચવ્યું છે, ધર્મને જીવન પ્રવાહમા ઝોતઝોત કરી લોકધર્માને મફલ કરવા બુદ્ધિ બાહુલ્યથી ઝીણવટ લયેી જે પુરુષાર્થ કયેી છે એવો ભાગ્યેજ કોઈ પ્રજાએ કયેી હશે આપણા દરેક કાર્યમા ધર્મને માર્ગદર્શક બનાવી શ્રેય સાધનની પ્રાપ્તિ કરાવવામા બાલમની બુદ્ધિના વિકાસને અપરોધક નહિ પણ પોસક અને સન્માર્ગે વાળનાર વત્સલ પિતાની દયાનુતાળ આર્પ દર્શનમા માલમ પડશે આવી મવતોલદ દૃષ્ટિથીજ આપણા ધર્મની પ્રવૃત્તિ ચાની હતી એ દૃષ્ટિના વિસ્મરણથી ચતા સ્વચ્છદાચારમાજ અધર્મનું મૂય છે એમ માની વ્યવહારમાત્રમા ધર્મનો અકુશ મૂકયો. ધર્મના આવા નિયમનથી સમાજ ધડતર, રાજકર્ણ, ગૃહ ધર્મ, પ્રેવણણીમયા ઈત્યાદિ ક્ષેત્રોમા મર્યાદિત છતા ધણે મોટો વિકાસ થવા માડયો

આર્યધર્મમા પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને પરસ્પર વિરોધી નહિ પણ ઉપકારક માનીને સામુદાયિક તેજજ વૈયક્તિક વિકાસને અધિકારીકેદ અનુસાર પૂરતો અનકાશ આપવામા આવ્યો છે વ્યક્તિ સમાજનું અગ હોવાં છતા પોતાની અભિરુચિ અનુસાર નિવૃત્તિવલ્લે ધર્મનો આગ્રય કરી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાગવી શકે છે પરંતુ અધિકારસામગ્રીની અનેક-વિધતાને લીધે મસુદાય માટે એવા ધર્મનું વિધાન કરવામા નથી આવ્યું ન્યા ન્યા આવા અસ્પૃશ્ય ધર્મમા સમાજને દોરવામા આ યો હશે ત્યા એ પ્રપલ નિષ્ફળ ગયો છે અને સમાજને હાનિજ થઈ છે આમ વ્યક્તિ અને સમુદાયને સુમેળ સાચવીને પ્રજાકલ્યાણની સિદ્ધિને અર્થે શક થયેના વિકાસક્રમમા સમાજશરીરના સ્વાસ્થ્યને દ્વિપિત કર્યા વિના વ્યક્તિગત વિકાસ ઉગે સમાજને આદર્શ બની તેનો નિયામક પણ બની શકે એટલી ઉદારતા એ ધર્મમા છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ધર્મમા રહેલી સ્વાભાવિક કમિકતા આનમા શખીને પ્રથમ માર્ગ પ્રજા સમરત માટે યોજી તેના સમગ્ર વ્યાપારને ધર્મના બધને બાધી તે તરફ કેન્દ્રમામી કરામા આવ્યો

ઉપર જણાવેલા ધર્મના બને એકમા પૂર્વપીઠિકા તો આત્મવત્ત સર્વજ્ઞતેષુ દૃષ્ટિમા રહી છે એકમા ઉપરતિ અને બીજામા કમયોગ ઉપનક્ષણ છે બને માર્ગ લોકની અભિ-રુચિને અનુસરી કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવે છે

આયર્ધર્મનું વિશિષ્ટઅંગ એમાં રહેલી યજ્ઞભાવના છે. પ્રથમ તો મનુષ્યશક્તિથી કોઈ અધિક અને અગમ્ય તત્ત્વને ઉદ્દેશીને તેને સંતોષવાની વૃત્તિમાંથી યજ્ઞની કલ્પના ઉદ્ભવી. ત્યારબાદ ધર્માસુત્ર જે જે જૂત અને પ્રાણીશક્તિનો આવિર્ભાવ પોતાને કાર્યસાધક અને ઉપકારક થતો કલ્પાયો તેના ઋણુસ્વીકાર માટે પણ યજ્ઞ ધર્મ' મનાવા લાગ્યો. અંતે જગતમાં લોકોપકાર કરવામાં જ આ શરીરની કૃતકૃત્યતા હોઈ 'શકે' એટલી ઉચ્ચ જૂમિકાએ એ યજ્ઞભાવના પહોંચી. આવી રીતે નિષ્કામ કર્મયોગનું ખી રોપાયું.

આ ભાવનાને અંગેજ શ્રદ્ધાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. દેવ, ઋષિ, પિતૃ આદિનું ઋણુ સંભારી એનાથી ઉપકૃત થયેલું મનુષ્ય એમણે આદરેલા કલ્પાણુમાર્ગનું અનુકરણ કરીને એ સાતત્ય જળજીવી' રાખે એમાં શ્રદ્ધાનો હેતુ અભાયો મનાવા લાગ્યો. દેવનાં પૂજન જીવનમાં દિવ્યતા આપ્યા વિના નજ થઈ શકે, ઋષિનાં તપશ્ચ તેમણે દર્શાવેલા માર્ગના અનુસરણમાંજ હોય અને પિતૃનાં શ્રદ્ધ તેમનાં અધૂરાં પૂરાં કરનારી સંતતિ વડેજ બની શકે, એ ભાવનાએ નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મને કર્તવ્ય ગણતાં શીખવ્યું. એ સ્થિતિમાં પ્રજોત્પત્તિને લોગનું આકસ્મિક પરિણામ નહિ પણ ધર્મસંચાલન માટે આવશ્યક સાધન માનવાની દૃષ્ટિ ખરી થઈ.

પરિણામે સમાજમાં વિવાહિત જીવન અને સંતતિના પ્રજો ઉપરિચિત થતાં વર્ણાશ્રમ સંસ્થા ઉદ્ભવી.

વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા આપણા ધર્મનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે, આપણા ધર્મનો સુન્દર પરિપાક છે. આજે એ સંસ્થા છિન્નસિન્ન થઈ ગઈ છે એ ખરું તેમજ એ વિલાસોની ઉપલક દૃષ્ટિએ જોતાં લોકોને જરૂર ન જણાતાં કે તેમને મનગમતી રીતે વ્યવહાર કરવામાં એ બાધક લાગવાથી એ અનિષ્ટ સમાન લાસે છે. પરંતુ પૂર્વે એજ વ્યવસ્થામાં રહી વ્યક્તિ, સમાજ અને ધર્મ પરસ્પર એકબીજાનાં સહાય બની રાહતો અભ્યુદય સાધવા શક્તિશાલી થયાં હતાં એ જૂલવું જોઈતું નથી. અલખત હાલના જેટલી જટિલ વ્યવસ્થા તેમજ દૃષ્ટિની મંકુચિતતા તે વેળા ન હતી એ પણ તે વખતની એ વ્યવસ્થાની સાદૃશ્ય-સૂચક ખીના હોય, પરંતુ તેથી એ મંસ્થાનાં મૂલજ સહેલ અને અપથ્ય હોવાથી તેને સદંતર ફગાવી દેવાની જરૂર જોવી એ તો ભ્રમજ છે. તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ આત્મઘાતી સાહસ થઈ પડશે કારણકે વર્ણાશ્રમ ભાવનાનાં ખીજ આપણા રક્તપ્રવાહનાં જેટલાંજ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં સહજ છે. એનો દેખીતો નાશ કે લય થયે જગત વર્ણાતીત પ્રજા-ભાવને પામ્યું હશે કે પાશવતામાં સંચાર કરી રહ્યું હશે. બાકી જગતનો પ્રલય નથી થયો લોંબુખી એ બેદ રૂપાંતરે કાયમ રહેવાનો. આપણા અનેકમુખ વિનિપાતમાં એને પણ કલુષિત થવું પડ્યું છે, કદાચ એ જગડવાથી પતન આરંભાયું હોય, તોપણ, એ પ્રાચીન વ્યવસ્થાની અર્વાચીન કાલને અનુરૂપ થઈ પડે એવી પુનર્ચનામાંજ સમાજનું સ્વાસ્થ્ય સચવાઈ રહેશે. કાળના અનેક પરિવર્તનોમાંથી જામેલા અધતમસને ચીરીને દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી હવે વર્ણાશ્રમનું ભાવી જોવાને સરજનહારની શક્તિ મનુષ્યસૃષ્ટિને અકલ્પ્ય જ રહે છે. હાલ તો એટલુંજ કહી શકાય કે એનો આભાસ પણ ટકશે ખરો.

આવી રીતે ધર્મની ભાવના પ્રથમ જે ઉચ્ચ કોટિએ રહી હૃદયની મુસ્તવૃત્તિને પ્રેરણા પાઈ રહી હતી તે ક્રમશઃ ઉતરતી કોટિના અધિકારીની અધુલભાવનાને પોષનારી થઈ પડી. પરિચિતિ અદલાતાં અસલનો વેદધર્મ કદિન અને અવ્યવહાર લાગવાથી

ઉપેક્ષા પામતો ગયો. એક વેળાની મૃદરાત્રી પણ હાલ જૂદ પિતામહી જેવી શ્રુતિ માનાઈએ બોલાવા છતાં ઉપેક્ષાપાત્ર બનતાં, સ્મૃતિ, સામુને હાથેજ ટેળવાયેલી હાંવાથી મૃદકાચનો ભાર માથે ઉપાડી લેનાર કાઈ કૃત્રિમધૂની જેમ, પોતાના જમાનાની પ્રગ્નને અનુકૂલ પડે એવી રીતે સમાજનું સામાન્ય ભોગવવા લાગી. પુરાણધર્મ સંમાનિત થવા લાગ્યો. વર્ણશ્રમની વ્યવસ્થા મમાજસ્વરૂપને સરળ બનાવવા ચાલતી હતી તે હવે ઘણી અટપટી થઈ ગઈ, જે કે એનું અતિશય ગુચ્ચવણુભર્યું રૂપ તો વિદેશીઓના આક્રમણ પછી શરૂ થયું. વેદવિદિત કૃતુ અને ધંદ્ર, વરણુ આદિ દેવોને રથજે ત્રિમૂર્તિની પૂજા શરૂ થઈ. તેમાંયે શિવ અને વિષ્ણુની ઉપાસનાએ સચરાચર વ્યાપકતા પ્રાપ્ત કરી. સૂક્ષ્મ અમૂર્તની ધારણા કરતાં મૂર્તનું આલંબન સહેલું લાગનાં મૂર્તિપૂજા માટે પણ વ્યવસ્થા દાખલ થઈ. ઉપનિષદપ્રમેય એક તત્ત્વની અનેકતા કદાપી તે તે વિભૂતિઓને શરીરીના જેવા વ્યવહાર આરોપાયા.

ધીરે ધીરે પંચાશતન દેવની અને દેવકુટુંબ, દેવલોક અને દેવસમાજની કલ્પના સુરેખ થવા લાગી. તેને અગે પાંચરાત્રાદિ અનેક તંત્રોની ઉત્પત્તિ દેખાવા માંડી. અનેક દેવની કલ્પનામા પણ કાષ્ઠિક દેકાણે અમુક દેવને પ્રાધાન્ય આપી તેજ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહી બીજાને ગાણના આપવામાં આવી હશે તો કાષ્ઠિક દેકાણે એજ દેવને બીજા દેવનું અંગ-દેવતાપણુ મળ્યું હશે. એકેશ્વરવાદના આ સાહજિક પરિણામનેજ લોકની રચિ અનુસાર અનેક બીજામાં હાજેલા આકાર ગણી એ સર્વની એક કારણમૂત શક્તિનેજ પરમતત્ત્વ માનતો શક્તિમાર્ગ પણ આની સાથેજ ચાલ્યો. આટલું થયાં છતાં વેદધર્મ હજી પણ એટલે તો લખ્ધપ્રતિષ્ઠ અને રૂઢ હતો કે આ બધી નવીન કલ્પનાને પણ વેદમૂલત્વ અર્પવાથી જ તે લોકમાં આદર પામી શકી, આ રીતે વેદધર્મની અતિગહનતાને કારણે તથા તે વેળાની પ્રગ્નની કાલોચિત અધિકારક્ષમતાને લીધે સર્વજનસુવલ છતાં વેદથી અવિરુદ્ધ માર્ગ પ્રચાર પામવા માંડ્યો. તે સમયે પ્રૌદતાને બદલે આચારની અપરિહાર્યતા વિશેષ જણાવા માંડી. પરિણામે સમાજ એજ આંદીધુટીમાં ગુચ્ચવાવા માંડ્યો. ધર્મતત્ત્વ જીવનનું પ્રેરકબળ મટી મમાજને પ્રાણુપદ થવાને બદલે ગતાનુગતિક રૂઢિધર્મના જલ્લાચારમાં જ પરિણુત થયું. જીવનવિકાસમાં વૈવિધ્ય કરતાં એકદેશીયતા વધવા લાગી. ઔદાર્યના રથાને બુદ્ધિનુ કાર્પર્ય આપ્યું.

પરંતુ આધાતનો પ્રત્યાધાત સ્વાભાવિક છે. ધર્મ જે હૃદયને સ્પર્શનાર વસ્તુ હોઈ સનાતનસ્વભાવ હોય તો એ ધર્મની ગ્લાનિમાંથી તેનું પુનઃ સંસ્થાપન થયું એ પણ એનો સ્વભાવ છે એમ કહી શકાય. ફરી એકવાર એ આચારજગતમાંથી ધર્મતત્ત્વને જનપ્રલ કરનાર ચિંતામણિ હાથ લાગ્યો હોય તો તે ભક્તિમાર્ગ. ભક્તિમાર્ગના રસસંચયથી શુષ્ક તર્કવેડે નીરસ બનેલો સમાજ ફરી આદ્ર થયો. જાતિ અને લિંગના અધિકારને બાધ ન ગણતાં સૌને તેના અધિકારી બનાવનારી એની પ્રૌદતાએ તેમને આકર્ષ્યા. કર્મની ગુચ્ચમાં પડવા કરતાં ભાવમયતાને પ્રાધાન્ય આપી ભક્તિસંપ્રદાયે અજ્ઞાનને લીધે ભ્રષ્ટ થતા લોકમાં સ્વધર્મ માટે માનવૃત્તિ ટેળવી, એક યુગમાં તેને બાંધી, ધર્મતત્ત્વના અનેક વિખરેલ મણિગણને સૂક્ષ્મ પ્રેમતંતુમાં પરીવીને એકાદ ઉપાસ્ય દેવતાને ગેરસ્થાને મૂકી કાઈ અમૂલ્ય એકાવલીની બેટ સમાજને આપી છે. સમાજની વ્યક્તિને પણ અવતારિત્વ આપી દિવ્યતાના આદર્શની પ્રાપ્તિ અસાધ્ય તો નથીજ એમ બતાવી અપૂર્વ પ્રોત્સાહન આપ્યું.

આ ઇતિહાસદર્શનમાં ગુજરાતમાં ધર્મતત્ત્વનું પ્રતિબિંબિત થવું ઝીલાયું તે પણ જોઈ લઈએ. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોતાં ગુજરાત ધણી જ દુર્ગમ અને રસમય પ્રદેશ છે. એમાં ઘણા પહાડ તથા મોટાં જંગલો નથી. ભૂમિ બહુધા રસાળ અને સપાટ છે. નદી અને વરસાદની પ્રચુરતાને લીધે જમીન નરમ રહી છે. દરિયાકાંઠે પણ ઠીક પ્રમાણમાં છે. આ બધાં કારણોને લીધે ગુજરાતીઓનું જીવન પણ એવુંજ ઘડાયું છે. ગુજરાતી સ્વાભાવે રસિક, આનંદી, સાહસિક અને શ્રમજીવી ખરો પરંતુ અસ્પૃશ્યસાધ્યભૂમિને લઈને એનું જીવન અતિપરિશ્રમવાળું તો નજ કહી શકાય. કુદરતી રીતેજ એનામાં વ્યાવહારિક અને વ્યાપારીબુદ્ધિ વિશેષ હોવાથી વિદ્યાવ્યાસંગ પ્રમાણમાં ઓછો માત્રમ પડતો દેખાય. એનું હૃદય પણ એની ભૂમિના જેટલુંજ રિનગ્ધ છે. આ કારણથી ગુજરાતીમાં પ્રતિભા કરતાં ભાવનાનું પ્રેરકબળ વિશેષ દેખાતું જણાય છે. હિંદના ઇતિહાસ પ્રાંતની સરખામણીમાં વિદ્વતા કરતાં સહેલવતા ગુજરાતમાં વધુ જણાયો. ગુજરાત રાધાકૃષ્ણનું નહિ પણ દયાનંદ આપી શકે, ટિલક નહિ પણ ગાંધીજીની અક્ષીમ હિંદને ચરણે ધરે એ સ્વાભાવિક છે. સહેલવતા શાસ્ત્રીય નથી એટલું શોચ્ય છે.

આ પ્રકારના સામાન્ય વિધાનમાં અપવાદ અનેક હશે પરંતુ એકંદરે જોતાં ગુજરાત વિદ્વાન કરતાં વ્યાપારી વિશેષ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ગુજરાતીમાં ઝીણી બુદ્ધિ નથી એમ નથી પરંતુ તેનો ઉપયોગ તે વ્યાપારી રીતેજ કરે છે. તેથીજ ગુજરાત ચર-વીર કરતાં મુત્સદ્દી વધારે છે એમ કહેવું ખોટું નથી. વળી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં માધ, ભટ્ટિ, લાટીરીતિ ઇત્યાદિ થોડાક અપવાદને આદ કરતાં સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં ગુજરાતનો ફાળો મોટો નજ કહેવાય. પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્રના ભાષ્ય રચનાર ડોઈ આચાર્ય ગુજરાતે આપ્યો નથી. ગુજરાત બીજાનું દર્શન ઝીલવાને વિશેષ યોગ્ય હોય એમ તેણે અનેક ધર્મોને આવકાર આપ્યો છે. મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી, જૈન, વૈષ્ણવ, જૈન અને એ બધાના ઘણાખરા પેટા સંપ્રદાયો ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. ગુજરાતી માનસજ્ઞ એવા પ્રકારનું છે કે એનું કુમળું હૃદય સત્વર પલટો લઈ શકે. બુદ્ધિ એની પાછળ ધમ્મડાટી આવતી જાય. છતાં ગુજરાતે કે ગુજરાતી ભાષાએ પદ્યયુગમાં ધાર્મિકતા સંબંધે તો અવતારલીલા તથા સામાન્ય જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈગમ્યના ઉપદેશ ગાયા હશે તે પણ મરજૂતની કલાઓ. ગુજરાતી ધાર્મિક સાહિત્યમાં મૌલિકતા ઓછી લાગે છે.

ગુજરાતે ધર્મને ભાવના રૂપે વિશેષ સત્કાર્યો હોવાથી અહીં ભક્તિમાર્ગનો ધર્મ વિશેષ પ્રચાર પામી શક્યો છે. જૈન ધર્મની અસરને લીધે વૈદિક ધર્મ મૂળ સ્વરૂપે થોડો સચવાયો લાગે છે. પશુયાગની કડપના શોકલાગણીને દલાવી ચૂકે છે. ઉંડા પાણીમાં ન ઉતરવાની આપણી સ્વાભાવિક સાવધાનતાને કારણે તંત્રશાસ્ત્રનો રહસ્યો ગુજરાતને સામાન્ય રીતે અણુહકલ્યાં રહ્યાં છે એટલુંજ નહિ પણ શંકા, ભય અને ભુગુપ્તિ વડે જોવામાં આવ્યાં છે. આપણી પ્રાંતીય દેવતા શ્રીકૃષ્ણ છે. વિજ્ઞાનપ્રિય ગુજરાતને બાલ-કૃષ્ણની લીલા વધુ આકર્ષે છે. એકંદરે ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્ર કરતાં બ્રહ્મસમાજ ઓછો તિમજ તેનું વર્ણાત્મક ઉપર પ્રભુત્વ પણ ઓછું ખરું, તેથી યે ઓછી પૂજિતની મેધા. આ કારણથી પણ કદાચ અનેક સંપ્રદાયોનું જોર અહીં વધી પડ્યું હોય તો આશ્ચર્ય નથી. ગુજરાતી હૃદયમાં એક મોટો ગુણ કે દોષ જે કહો તે એ છે કે જે વરણને તે આશ્ચર્યક

સ્વરૂપે જુએ તેના ગુણદોષની પરીક્ષાની લાંબી ભાંજગડમાં ઉતર્યા વિના તેની પાછળ ઘેડ્યું અને છે. આથી કદાચ ગુજરાતને ગાંડીનું ઉપનામ મળ્યું હશે. તેમા પણ ધર્મભાવનાની પાછળ એની અજ્ઞાનજનિત યેક્ષ્ણા તો અદૃષ્ટપૂર્વ છે. ગુજગતી જનતા ખરેખર ધર્મભીરુ છે!

મહાગાંધી કરતાં ગુજરાતમાં આચાર થોડાં હશે, મદ્રાસ બંગાળ જેટલી શાસ્ત્રીય બુદ્ધિની ઝીણવટ નહિ હોય પરંતુ શ્રદ્ધા વિશેષ છે. મૂક અધશ્રદ્ધા છે એમ કહેવામાં ખોટું નથી. જૈનોનાં અદ્ભુત કારીગરીવાળા મંદિરો પાછળનો અતુલ ખર્ચ, સ્વામીનાગયણ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમા દટાર્થ રહેવા માટે અપાયેલું ધન, જેવા તેવા પણ બ્રાહ્મણો ઉપર તેમની જાતિને લીધેજ ઉપજતી પૂજ્યબુદ્ધિ, અતિ સામાન્ય જાળતોમા પણ જે તે દેવતાઓની બાધારાખડી રાખવા દેવાયેલું માનમ એ બધું અધશ્રદ્ધાનું જ પરિણામ હોઈ શકે. ગુણ પરીક્ષા કરી વસ્તુનું યથાતથ્ય સમજનારા અંધ પ્રમાણુમા મળશે. પરિણામે ધર્મભાવના સમય જતા ધસાવા માડે છે. તાજુ જ ઉદાહરણ લઈએ. ગાંધીજીની અહિંસા અને સ્વદેશીની ધર્મભાવના ઉપર ગુજરાત સૌથી વધારે ગાકું બન્યું લાગતું. જુવાળ ઉતરના કેટલાએ એ ધર્મ સાચવી રાખ્યો? ગાંધીજીના એ નવીન લાગતા દર્શનમાં અનવીનતાને પીછાનતી વિરલ ગુણવત્તી ગુજરાતે એ ધર્મધેનુને બાધી અપનાવી; ગાંડી ગુજગતે ખૂમરાણુ કરી તેને ભગાડી તેનો મળ ઉરાડી મૂર્ખ ગમ્મત ક્યાંનો સતિપ લીધો.

છતાં એટલું કબૂલ ક્યાં વિના ચાલે એમ નથી કે ગુજરાતે ધર્મતત્ત્વને ઝીલવામાં સાવ નિષ્ફળતાજ મેળવી નથી. સહદયભાવે-ભયે તે અધશ્રદ્ધા હોય-જેટલી તન્મયતાથી એનાથી ઝીલી શકાય તેટલું એણે ઝીલ્યું છે. એણે ઝીલેલું ધર્મતત્ત્વનું પ્રતિબિંબ બહુ પ્રતાપી અને ભલકભલ્યું નહિ હોય તથાપિ મૌમ્ય અને વિશાલ તો છે જ. કારણ કે એ પ્રતિબિંબ ઝીલનાર માનમ વિશાલ અને ઉદાર છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં રાજ્ય પ્રજામાં ધાર્મિકતા જેટલી જ સહિષ્ણુતા નજરે પડશે. સોલકી રાજ્યો રોડ હોવા સાથે જૈનધર્મ વિરોધી ન હતા. સિદ્ધરાજ દ્રમણ બધાવી પૂરો કરે ને બ્રાહ્મણોને પૂજે છતાં હેમાચાર્યને વંદે છે. વગ્નપાળ તેજપાળે પોતાના સંપ્રદાય ઉપરાંત બીજા સંપ્રદાયો માટે ધણું કર્યું. હાલના રાજ્યો તરફથી ધર્મને પુરસ્કાર મળતો નથી એટલું વૈષમ્ય.

ગુજરાતમા અનેક પવિત્ર સ્થળો છે પરંતુ ભારતનાં તીર્થધામ તો દ્વારકા અને પ્રભાસ પાટણ. પરંતુ અહારે તો દ્વારકા શારદાપીઠ અને શ્રીવિદ્યાનીપીઠ કરતાં ભાવ-ભૂતિના દર્શનની પીઠ વધારે બની છે. પાટણને ઉંબરે જ્યાં આપણા રાજ્યોની સાથે પ્રજાએ માર્યા મૂક્યાં ત્યાં પણ જોતાં એ ધર્મજ્યેષ્ઠ ઝાંખી પડી ગઈ લાગે છે. હમણા તો ડાકોરમાં બિરાજેલા ડાકોરનો ડાકો સર્વત્ર સભળાય છે. આવીન કાળમાં ગુજરાતમાં ધર્મને માટે જે ઝનૂન હતું તેનો આજે અરત થયો દેખાય છે.

ધર્મભાવનાએ ગુજરાત પર અનેક રીતે અસર કરી છે. એ ભાવનાના બંજે ગુજરાતે શૌર્ય દાખવ્યું તેમજ સાહિત્ય અને મંગીતના કરતાં શિલ્પકળામાં સુંદર વિકાસ સાધ્યો. તેથી ઉલટું અજ્ઞાનવશતા અને મનની સક્રિયતાને લઈને મુસલમાનોના આક્રમણથી અનિચ્છાએ વલ્લેવ હિંદુઓને સદંતર બહિષ્કૃત કરી સાકડા કરેલા પોતાના વાડામાં અનેક ઘાંઠા ઉભા કયા ધર્મસંરક્ષક સ્ત્રીજાતિને ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાને પણ, કંઈક

વિધર્મિના ત્રાસથી તો કલ્ક શંકાશીલતાથી, જ્ઞાનથી વચિત રાખી, દેવદર્શનાદિ ભક્તિની અધિનારિણી ગણી, નાનીથી પુત્રવધૂ લાવવાના કોડલરી 'ધરવાળી' બનાવી મૂકી ધર્મના પ્રતિનિધિ રૂપ માનેતા રૂઢ દેશાચારના થોડા ભેદ માટે પણ એક જ ગાત્રિની સહતિમાધના કુખર કરી મૂકી બાહ્યાચારને ધર્મનું પ્રતીક ગણી વિશુદ્ધ ધર્મને બદલે અતારક પાપકને જુદે જુદે સ્વરૂપે પોષી તેના પ્રવાહમાં તણાવાની પરવશતા સેવી ધર્મને ગતાનુગતિકની ધરેડમાં ધમઓ આટલુ થયા છતાં પણ ધર્મના સનાતન બીજને કાયમ રાખીને શ્રદ્ધાની માત્રા વડે તેને મૃતપ્રાય અવસ્થામાં પણ અદ્યપિ પર્યંત ટકાવી રાખ્યો એ ઉપકાર ઠઈ ઓઠો નથી અથવા આપણા ધર્મનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એ ટકી શકે છે.

પણ એ ધર્મનું ભાવી વલણ હવે જુદું જ ભાસે છે આજે આચારમાં કોઈને ફાવટ નથી આવતી તો કોઈને એનો બોલો ઉત્તરિના શિખરે પહોંચવાના માર્ગમાં અસહ્ય લાગે છે. આચારથી જ ધર્મનું માપ નીકળી શકે એવી શ્રદ્ધા થોડાકને રહી લાગે છે જાતિથી વર્ણનો નિયમ બાધેલો એ નિયમ જ ન હોઈ શકે એમ માન્યતા થવા લાગી છે એકવર્ણ થયા વિના ઉદ્ધાર નથી એવો મગર ખ્યાલ ઘણા યુવકને અવનતુ કરવા પ્રેરે છે. નાતજાતના ખટલા અને તેની મકુચિત દિવાલો તોડીપાડીને ગગનભેદી પ્રયાણ કરવા યુવકવર્ગનો મોટો ભાગ તત્પર છે. કોઈ પણ માણસનું ખાવાપીવામાં બાધ નથી એવા સંપ્રત્યયથી તે પ્રભાણેનો વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ વા શુભપણે ચાલુ થવા માંઓ છે. પરણ્યા નહિ ત્યાં સુધીનો બહુચર્ચાશ્રમ અને ત્યારપછી સ્વતંત્ર ગૃહજીવનનો અધિકાર મળે તે ગૃહસ્થાશ્રમ એમ માનવામાં હરકત જણાતી નથી વાનપ્રથ્ય અશક્ય લાગે છે અને સંન્યાસની જરૂર લાગતી નથી પશ્ચિમની સરકારિતાને લીધે સ્વાતંત્ર્યયુગના યુગના પચ્ચા લાગે છે. સમાજને ત્યાંના બીચારા ટાળવાની હોશ જાગી છે પ્રાચીનતાના અભિમાનમાં મગ્યા રહી પુરાણા ધર્મના નષ્ટ થતા સ્વરૂપનો પુનરુદ્ધાર કરવાના પ્રિય સ્વપ્ન સેવવા કરતા આ જમાનાને ચોખ્ખો હોય એવો ધર્મ, જો જોઈતો જ હોય તો, સ્થાપવાની જરૂર, ખાસ તો નહિ જ, જણાતી જાય છે જેનાથી ફાવીએ તે નીતિ એ વ્યાખ્યા ખોટી લાગતી નથી. ધર્મોપદેશકોની એક જમાત બાધીને જ નહિ પણ તેમને એકાદ ગામ એનાયત કરવાની ઉદારતા બતાવાય છે વટાગ, આભડછેટ, રૂઢિ વગેરે શબ્દોને શબ્દમેયમાં સ્થાન મળવા માટે વાંધો હોઈ શકે ઈશ્વરને, તમાકુ પીની, મુંબવી, ખાંડી કે કે સદતર બહિષ્કૃત કરવી એ જોમ સ્વેચ્છાનો વિષય છે એમ ખાનગી શોખનું સાધન માનવામાં આવે તો પછી ક્લેશનું કારણ ન રહે એમ પણ મનાય છે અને ધર્મ એ તો સગવડ, આજસ, અજ્ઞાન અને વહેંચનું પરિણામ હોઈ પ્રગતિનો રોધક છે એવા નિશ્ચયમાં જ પ્રગલ્ભતા સમાઈ મનાઈ છે.

અલખત ઉપર દર્શાવેલી વિચારસરણિ સમસ્ત આધુનિક સમાજની નથી જ પરંતુ એવા વિચારના બીજ રોપાઈ ચૂક્યા છે એ નિર્વિવાદ છે એનો ફાલ ક્યારે આવશે, એવો આવશે અથવા એ બીજ ઉગતા જ સડી જશે કે ઉગ્યા પછી પણ એના કુમળા છોડની એકાદ ડાળીમાં કોઈ કુશળ કૃષિકાર કંપવૃક્ષની કલમ કરી અદ્યતન રસાલફલ રેદા કરશે એ તો સર્વંમ જાણે.

ઋગ્વેદના દેવોની એકતા.

લે.—પ્રગ્નન્નવદન છબીસારામ દીક્ષિત

ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાએ આનંતર રઘુણુથી મથાર્થજ્ઞ કવ્યુ છે કે ‘અખિવ બ્રહ્માંડમાં એક તું શી હરિ જૂજવે રૂપે અનંત ભામે’ તથા ઘાટ ઘડ્યા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અતિ તો હેમનું હેમ હોયે’ નિઃમદ્દેહ એકમાં અનંતપણુની તેમજ એ સર્વવ્યાપી અનંતમાં મામંજ્યપૂર્ણ અવિરોધાત્મક અદ્વૈત એકયની ભાવના એજ આપણી સંસ્કૃતિની ચમત્કારિક વિશિષ્ટતા છે. અને તે “ભવતારાઃ હ્રસ્વયંચા હ્રોઃ સત્વનિષેદ્વિજ ।” “સ ભોતપ્રોત ધ્વ ત્રિસુઃ ।” “સર્વેદેવમસ્ત્યારઃ કેતાવં પ્રતિગ્નઃછતિ ।” જેવાં રહસ્યાત્મક મર્મવચનોમા પ્રતિફલિત થાય છે. એજ મર્મના પર સવિશેષ ભાર દેવાને નરસિંહ મહેતાએ પણ—

“અંચ ગગ્નઃ કરી વાત ન કરી ખરી,

જેદને જે ગમે તેને પૂને !”

એ પંક્તિઓમા મહલ પ્રયામ આદ્યો હોય એમ ભામે છે. અને એજ આશયનું એટલીજ કાન્તદર્શી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી રનામી ગમકૃષ્ણ પરમદંસે ‘ધણા ગ્રન્થો એ ધણી ગ્રન્થોએ છે !’ એ પ્રેરિત શબ્દો વડે સમર્થન કર્યુ છે. પુરૂષ ચૂકત પ્રતિપાદિત વિગટ વિશુ સકલ દેવતાઓની અંદર રહેલી અર્વાત્મક સર્વવ્યાપી ચેતન બ્રહ્મમતા—કાગ્ન્યસત્તાનુંજ આપણને જ્ઞાન કરાવે છે. વસ્તુતઃ એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મની સત્તા વિવિધ નામો વડે વિવિધ કાર્યો સપાદન કરે છે એટલુજ નહિ પણ મૂળ સત્તા એક હોવાથી સકલ દેવગણ તમામ કાર્ય કરે છે તથા સધળાજ દેવો એક ખીમનાં નામ સુદ્ધાં ધાગ્યુ કરી શકે છે ! અરુણોદય થયા બાદ સૂર્યનો પ્રકાશ તીવ્રતઃ થતાં તેને ‘ભગ’ કહેવામાં આવે છે. ભગોદયના પરકાલવર્તી સૂર્યનું નામ ‘પૂષા’ છે. પૂષાથી અર્કોદય થતા લગી ‘અર્ધમા’ નામે સંબોધાય છે. મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યનું નામ ‘વિષ્ણુ’ છે. ઉદયથી અગ્નિ પર્યન્ત સાધારણ નામ સૂર્ય છે. ખુબીની વાત તો એ છે કે એકજ વસ્તુ આકાશમાં સૂર્ય, અંતરિક્ષમા વિદ્યુત તથા ભૂકોકને વિષે અગ્નિ એવા ત્રણ ભાવે વિકાશિત થઈ રહી છે. અગ્નિને સૂર્ય નામે સંબોધાયો છે. ઋગ્વેદમાં કેટલેક સ્થળે રૂદ્રનુજ ‘અગ્નિ’ એવું નામાન્તર માનવામાં આવ્યુ છે. ઇન્દ્રજ મધળા દેવોના પ્રતિનિધિ હોવાથી ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્રજ ચોતે સૂર્ય, નક્ષત્ર, ચન્દ્ર અને અગ્નિ રૂપે ક્રિયા કરી રહ્યો છે. તેથીજ અગ્નિ અથવા સૂર્યને ‘ઇન્દ્ર’ નામથી સંબોધવામાં આવ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે દેવતાઓમાં કાર્યગત ભેદ નથી એટલુજ નહિ પરંતુ નામગત ભેદ સુદ્ધાં નથી. દેવતાઓનાં નામોની ભિન્નતા વાસ્તવિક ભિન્નતા નથી.

“What's there in a name! A rose will smell as sweet although in a different name.” એ રોકસીઅરની પંક્તિઓ અક્ષરશઃ ઋગ્વેદના સંબંધમાં ભાવવાહી તેમજ સુમંગત નિવડી શકે તેમ છે. ઇન્દ્ર, વાયુ, વરુણ સૂર્ય પ્રભૃતિ દેવોના કાર્યો તેમજ નામોની સ્વતંત્રતાજ ઋગ્વેદ સ્વીકારતો નથી. નીચે

દર્શાવેલા મંત્રોમાં ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ, અન્નણુરુપતિ, વરુણ, મિત્ર, અર્ધંગા, રૂદ્ર, પૂષા, સવિતા ઇત્યાદિ નામો વડે અગ્નિ દેવનો બોધ થાય છે:—

ત્વ મગ્ને ઇન્દ્રો વૃષભઃ સત્તામસિ
ત્વં વિષ્ણુ રુરુગાયો નમસ્યઃ ।
ત્વં બ્રહ્મા રયિવિત્ બ્રહ્મણસ્પતે
ત્વં વિધર્તઃ સચસે પુરન્ધ્યા ॥ ૨, ૨, ૩ ॥
ત્વ મગ્ને રાજા વરુણો ધૃતત્રતઃ
ત્વં મિત્રો મવાસિ દત્તમ ઈન્દ્રયઃ । ૨, ૨, ૪
ત્વ મગ્ને વરુણો જાયસે યત્વં મિત્રો મવાસિ । ૫, ૬
ત્વ મગ્ને રુદ્રો અસુરો મહોદિવઃ । ૨, ૨, ૩ ।
ત્વં દેવઃ સવિતા ત્વં ભગઃ । ૨, ૨, ૭ ।

સધળાજ દેવો ‘પ્રથમ’ તેમજ ‘વિશ્વરૂપ’ છે. ‘વિશ્વરૂપ’ એ ઉપાધિ આધુનિક વિજ્ઞાનના ‘Transformation of energy’ તત્ત્વનું બાન કરાવી શકે તેમ છે. મનુષ્ય દેવો સકલ રૂપ ધારણ કરવાને શક્તિમાન હોઈ મૂળ તત્ત્વથી કોઈ પૃથક્ નથી. ‘एक मेवा द्वितीयं ब्रह्म’ એક તેમજ અદ્વિતીય એવા બ્રહ્મની કારણમત્તા અભીમ, અપરિચ્છિન્ન, તેમજ અપરિમિત છે, કેમકે એવી કારણમત્તા રૂપ ઇચ્છાશક્તિથીજ ‘एकोह बहुस्याम्’ એક હોવા છતાં અનેકાવનો આવિર્ભાવ થઈ શક્યો છે. એ કારણમત્તાને ‘ઉત્તમ’, ‘ત્રિધાતુ’, ‘વિશ્વરૂપ’, ‘માયા વિગેરે પારિભાષિક શબ્દો વડે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે. અલગત ‘ઉત્તમ’ એ કારણમત્તાની જ વ્યંજના કરે છે જે નીચેના ઉદાહરણો પરથી સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ છે.

‘વિદ્માતે નામ પરમ ગુહાયત્

વિદ્માત મુત્તં યત આ જગન્થ ।’ ૨૦, ૪૫, ૨

હે અગ્નિ દેવ ! અમે આપનું પરમ ગોપનીય નામ જાણી શક્યા છીએ તેમજ જે ઉત્તમમાંથી આપ આવ્યા હો, તે ઉત્તમને પણ જાણી ગયા છીએ.

‘વિદ્વાનિ વો નમસ્યાનિવંધા નામાનિ ઉત યક્ષિયાનિ વઃ ।

હે દેવગણ ! આપ મર્વના નમન કરવા યોગ્ય વન્દનીય અનેક નામ છે તેમજ આપના યજ્ઞિય નામ પણ અનેક છે.

ये विश्वामुवनानि प्रतस्थुः ।

સધળા દેવોએ એકત્ર થઈ સધળાં બુદ્ધિને વ્યાપ્ત કર્યા છે. અવિશેષ અમર્થનને માટે જુઓ મંડળ ૬, સૂ. ૫૦ મં. ૭ તથા મંડળ ૧૦ સૂ. ૬૫, મં. ૭ સંપૂર્ણ દેવો કારણ સત્તાને વિરે અવગ્રિયત છે. અર્થાત આકાશ, અન્નગ્નિ અને પૃથ્વી એ ત્રણ રચાનોને વિરે જે શક્તિરાશિ વિવિધ પ્રકારે ક્રિયા કરી ગઈ છે, તેજ ઋગ્વેદની દેવતા છે.

‘વેદયજ્ઞીણિ વિદ્યાધ્યાયેષાં દેવાનાં જન્મ ।’ ૩, ૧૨, ૨

‘દિવ્યાઃ પાર્થિવાસો યે જાતાઅપ્યામૃત્કૃતાચ દેવાઃ । ૧, ૫૦ ૨૨

અર્થાત્ જળમાં, સ્થળમાં, આકાશમાં ક્ષિરણમાં સર્વત્રજ વિશ્વવ્યાપિની શક્તિનો લીલા ખેલ વિસ્તરી રહ્યો છે. ઋગ્વેદના દેવો એક અને અદ્વિતીય અવિનાશી શક્તિના વિકાસ રૂપ છે. દેવતા અનાંત, અમર, તેમજ સર્વવ્યાપક હોઈ વિશ્વના યાવત્ પદાર્થોને તેમણે વ્યાપ્ત કરી દીધા છે. જુઓ ઋગ્વેદ મંડળ ૫, સૂક્ત ૪૭, મં. ૨ તથા મં. ૧, સૂ. ૩, મં. ૮ તેત્રીસ દેવતા બંધથી ઉત્પન્ન થયા છે તેમજ સધળાની ક્રિયા સમાન છે તેમજ રૂપ પણ સમાન છે. તેમણે પોતાના બળદ્વારા સમગ્ર જીવનને નિયમિત કરી રાખ્યાં છે. દેવતા અમૃતની નાહિના આશ્રયમાં રહે છે, તેથીજ ‘આયુ’ શબ્દ વડે તેમનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ચેષ્ટાત્મક ક્રિયાનું નામ આયુ છે, તેમજ પ્રાણશક્તિનું બીજું નામ પણ ‘આયુ’ છે. ઇન્દ્ર આયુ છે, અગ્નિ પણ આયુ છે, ઉષા આયુધારિણી છે, વરુણ પણ વિશ્વાયુ છે. ‘તે આયુ રજર્ન યદાને’ ૨૦, ૫૨, ૭ ‘આયુર્નપ્રાણો નિત્યઃ’, ૨, ૬૬, ૨ ‘ઇન્દ્રો વિશ્વાયુઃ’, ૬, ૩૪, ૫ સકલ દેવતા ક્રિયા સ્વરૂપ, બલસ્વરૂપ આયુસ્વરૂપ, અમૃત્સ્વરૂપ તથા કંપન સ્વરૂપ છે. ‘અમૃ’ શબ્દ પણ પ્રાણ શક્તિનો બોધક છે. ઋગ્વેદમાં સર્વત્ર દેવતાઓને ‘અમૃત’ અર્થાત્ પ્રાણ શક્તિ વિશિષ્ટ કહ્યા છે. ‘મહદેવાનાં મમુલ્લ મેઘવ ।’ ઋગ્વેદના ત્રીજા મંડળના ૫૫ માં સૂક્તના ૨૨ મંત્રોમાંહિના પ્રત્યેક મંત્રનાં એ અંતિમ ચરણનો ભાવાર્થ એ છે કે સધળા દેવોનું મૂલ સામર્થ્ય એકજ છે, સ્વતંત્ર નથી. અહીં અમૃતનો અર્થ બલ અગર સામર્થ્ય થાય છે. અગ્નિ તેમજ ઇન્દ્ર બલના પુત્ર બંધજ છે. ઇન્દ્ર શક્તિમાન છે, સર્વ ક્રિયા સ્વરૂપ છે, પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ આદિ સર્વ દિશાઓએથી ઇન્દ્રનું બલ અમારી રક્ષા કરે! અગ્નિ દિવ્ય શર્ધા વિશિષ્ટ છે તેમજ દક્ષ અને કવિકૃત છે. શર્ધા, દક્ષ, તથા કૃત શબ્દોનો પણ ‘બલ’ એવાનું અર્થ થાય છે. સોમ વીર તેમજ દક્ષ સાધન છે. અર્થાત્ ઋગ્વેદના સધળા દેવો શક્તિસ્વરૂપ ક્રિયાસ્વરૂપ તથા બલસ્વરૂપ છે. ઋગ્વેદ એમ આપણને પ્રભોધે છે કે બલ અગર શક્તિ કંપનાત્મક, રચનાત્મક છે. ‘અમૃ’ અગર ‘આયુ’ શબ્દદ્વારા પણ એજ સૂચિત થાય છે. વેદાંતદર્શનમાં પણ ચેષ્ટાત્મક પ્રાણશક્તિને ‘અમૃ’ અથવા ‘આયુ’ શબ્દ વડે ઓળખાવી છે. બહાર તેમજ અંદર એકજ પ્રાણસ્પંદન નાના પ્રકારે ક્રિયા કરી રહેતાં આધિદેવિક તથા આધ્યાત્મિક તત્વોની ગૌણિક એકતા સિદ્ધ કરે છે. ઋગ્વેદના ઇન્દ્ર, અગ્નિ, ઇશ્વર, મરૂત, સોમ, વરુણ આદિ દેવતાવર્ગ કંપનાત્મક વેગ અથવા બલસ્વરૂપ છે. તથા એ વેગ અથવા બલ એમર, અમર હોઈ એનો કો કાબે નાશ કે ક્ષય સંભવતો નથી. એ અવિનાશી શક્તિને ઋગ્વેદમાં ‘સત્ય’ ‘ધૃત’, ‘નિત્ય’ વગેરે વિશેષણો દ્વારા અભિવ્યક્ત કરવામાં આવી છે. સૌથી પ્રથમ પરમ બ્રહ્મ આકાશમાં ‘માતરિશ્વા’નો વિકાસ થાય છે. ‘માતરિશ્વા’ તે પ્રાણશક્તિ. ઋગ્વેદમાં એ અદિતિ નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. એજ સધળા દેવતાઓની ઉપાધાન કારણશક્તિ છે. એનાથીજ સધળા દેવતાઓનો વિકાસ થયો છે, એજ વિશ્વનું બીજ છે, એ માતરિશ્વા આકાશને વિષે રચિત થઇને એ પ્રકારે ક્રિયા કરે છે. એના એક અંશથી અગ્નિનો વિકાસ થાય છે તે બીજા અંશથી જલનો-જે અંશથી સૂર્ય વાયુ, અગ્નિ આલોકાદિની અભિવ્યક્તિ થાય છે, એવા અંશને ‘અગ્નિ’ એ નામે નિરૂપિત કર્યો છે.

પરંતુ એ અગ્નિની સૂક્ષ્માવસ્થા છે અને જે અંશથી જલની અભિવ્યક્તિ થાય છે તે અંશને ઋગ્વેદમાં ‘સોમ’ કહ્યો છે. ‘અગ્નિશ્રીમીયં જગત્’ એ અગ્નિ સોમ વડેજ મવળા રથૂવ પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા છે. અગ્નિની આવા પ્રકારની સૂક્ષ્મ તેમજ રથૂવ એ બન્ને અવસ્થાઓને સુગ્રપ્ત કરવા માટે સર્વત્ર અગ્નિને દિગ્ગન્થા કહ્યો છે. આધુનિક વિજ્ઞાન જેને ‘matter’ કહે છે, તેજ ઋગ્વેદનો ‘સોમ’ છે. એજ શક્તિની અભિવ્યક્તિ પહેલાં અગ્નિની માથે સાથે જ આકાશમાં પ્રકટ થાય છે. એજ ‘matter’ છે. આકાશમાં પૃથ્વીમાં, પર્વતમાં અને ઔપધિઓમાં સોમનું સ્થાન છે. સોમથી જ જલ તેમજ ઔપધિવર્ગની ઉત્પત્તિ થઈ છે રપ્ત જ છે કે બહાર જે સૂર્ય કિરણ રૂપે, અગ્નિ રૂપથી, તેજ રૂપથી ક્રિયાશીલ છે, તેજ શક્તિ મનુષ્યના શરીરને વિષે જઠરાગ્નિ રૂપે અન્નનો પરિપાક કરી શકે છે, અને તેજ પ્રમાણે એજ શક્તિ મનુષ્યનાં આયુષ્ય રૂપે, પ્રજા રૂપે પરિણત થઈ રહેલ હોઈ, વીર્ય તથા વિક્રમ શક્તિ રૂપે વિકાસ પામી રહી છે. બહાર તેમજ અંદર એકજ મહાશક્તિ નાના રૂપોથી ક્રિયા કરી રહી છે, એ શક્તિની અવિરોધાત્મક એકતા નિ સદેહ ચમત્કારિક છે. તેથી જ એ શક્તિને ‘ઉસ’, ‘ત્રિધાતુ’, ‘માયા’ વગેરે વિશિષ્ટ ઉપાધિઓથી નિર્દિષ્ટ કરેલી છે શ્રી સાયણાચાર્યે ‘ધાતુ’ શબ્દનો અર્થ ‘ઉપાદાન’ material’ એવો કર્યો છે. પ્રત્યેક દેવતા મત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ઉપાદાનો દ્વારા નિર્મિત થયા છે. કાર્ય, કારણ તેમજ કાર્ય-કારણની મૂલગત સત્તા એ ત્રણેય અવસ્થાઓને અનુવક્ષીને ‘ત્રિધાતુ’ શબ્દ વ્યવહૃત થયો છે. ‘માયા’ શબ્દ પણ એના જ પર્વાય શબ્દ તરીકે જ ઋગ્વેદમાં પ્રયોગાયો છે. એક જ વસ્તુ જે વિવિધ મૂર્તિ ધારણ કરીને નાનાવિધ ક્રિયા કરી રહી છે, તેને ‘માયા’ એ ઉપાધિ દ્વારા ઋગ્વેદમાં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવી છે. ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुष ईयते युष्मागस्य हृत्यः दातादश ।’ ૫, ૪૭, ૨૮ અર્થાત્ ઇન્દ્રે માયા દ્વારા બહુરૂપ, અનેક આકાર ધારણ કર્યા છે. માયા દ્વારા વિશ્વનાથાવત્ પદાર્થોને વિષે અવસ્થિત થઈને ઇન્દ્રે અગણિત રૂપો ધારણ કરી નિજ સ્વરૂપના વિકાસને કાળે વિવિધ લીના વિસ્તારી અવતાર-કાર્ય, પ્રચાર કાર્ય Life with a mission માધ્ય છે, વિવિધ રૂપાન્તર ધારણ કરી જીવનનું આદર્શીકરણ વ્યક્ત કરનારી બહુવિધ કાર્ય કરવાનું જે સામર્થ્ય, કારણસત્તા, અવિનાશી અલસત્તા તે માયા. સકલ દેવોમાં એ દિવ્ય શક્તિ હોવાને લીધેજ સધળા દેવો એક અને એકે સિદ્ધ થાય છે.

સમુત્ક્રાંતિનું સોપાન: અવિદ્યામાંથી વિદ્યા પ્રત્યે

વિશ્વમગીત હૃદયગદ છે. વિગટ-મંગીતના હૃદય અવિદ્યારી છે, ફરીફરીને આજ્ઞા થાય છે એ મંગીતના મૌલિક સ્વરો નિશ્ચિન છતાં ગતિમાન, મનાતન છતાં ક્ષણે ક્ષણે વિકારી છે વિરાટના આવિર્ભાવના મૂળમાં અવિદ્યારી, મનાતન તરવેની લીના છે પત્તુ એ લીલામાં પુનરોક્તિ કે તદ્વેવતા નથી. વેદની ભાષામાં કહીએ તો પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળે ઉગતી ઉપા સનાતન છે, છતાં તે નિત્ય નવચુનતી છે નવતાની મુદ્રતા પ્રતિદિન પ્રતિક્ષણ વિશ્વમાં પ્રગટ્યે જાય છે. ક્ષણે ક્ષણે આલાપતા એ વિશ્વમગીતની મૂળવનિના આરોહણની દિશા અને તેનો મૂર્ત જાણવાને પ્રયત્ન કરીશું.

જડમાં ચેતનનો આનિર્ભાવ, પ્રકાશ અને વિકાસ એ આપણી પૃથ્વી ઉપર અનેથી મોટામાં મોટી ઘટના છે. અચેતનમાંથી-અપ્રગટ-નૈન-ચેતનનો ઉદ્ભવ ક્રમેક્રમે થયો છે. મર્વ-ધાપી વિષ્ણુ ભગવાને વામનાવતાર ધારણ કરીને જે નવું વિક્રમો-નવું વિગટ પગલાં-ભર્યા તેને આપણે પૃથ્વી ઉપર થયેલી ચેતનાની સમુત્ક્રાંતિ માથે ધારીએ અને એ પુરાણકથાને પ્રતીકકથારૂપે ઉકેલવા મથીએ તો અયોગ્ય નહિ ગણાય પ્રથમ પગને આવે છે પાર્થિવ તત્ત્વ, પદાર્થરૂપે પ્રગટતું તત્ત્વ. એના ઉપર અમંખ્ય છે, વિધનિધ પ્રકારનાં છે. એ સર્વે જડ દેખાય છે. એ રૂપોમાં પદાર્થિક શક્તિ, ગમાયનિદ શક્તિ, વૈદ્યુતશક્તિ વગેરેને લઈને સમુક્ત પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો વિબક્ત પણ થતા જાય છે બ્રહ્માંડમાં વિસ્તરી-રેખ પદાર્થ અનંત છે ખીન્ને પગને ઉત્ક્રાંત યાપ છે પ્રાણુતત્ત્વ જડપદાર્થમાં એ તત્ત્વ ચેતનાના આવિર્ભાવની શરૂઆત કરી વનસ્પતિ, જડ વગેરે પ્રગટાવે છે ત્રીજો પગલે આવે છે મન, એટલે કે પ્રગટ મનોમયતાવાળી ચેતના. પશુ વગેરેથી આરંભીને એ મનોમયચેતના માનવમાં મંપૂર્ણ વિકાસ સાધે છે.

નરી પાર્થિવતા-જડતાવેષ્ટિ અચેતનના જ આ જગતની મૌલિક વાસ્તવિકતા છે, એ જ વનસ્પતિ, જડ, પશુ વગેરે રૂપે પશ્ચિમે છે. એટલે એ રીતે માનવનું મૂળ પણ પાર્થિવતા જ, એમ એક બાલુથી મનાય છે. ખીજી બાજુ એમ મનાય છે કે પાર્થિવતા એ તો અતિમ વાસ્તવિકતાનું ખોખું માત્ર વળી કેવળ પાર્થિવતા જ નહિ પરંતુ પ્રાણ, મન-પય મહાભૂતો, રામજ, અંદજ, સ્વેદજ, ઉદ્દિભજ, પશુ માનવ વગેરે પણ એ આવિર્ભાવના ખીલા. અમલ સ્વરૂપે તો માનવ એટલે અપાર્થિવ ચેતના. પૃથ્વી ઉપર એ અપાર્થિવ ચેતના જ જૂજવા રૂપો ધારણ કરી રહી છે. આમ એક બાજુ પાર્થિવતાની અને ખીજી બાજુ ચિન્મયતત્ત્વની વાસ્તવિકતા સ્વીકારનારી મીમાંસાઓ અને સમૃત્તિઓ કૂતરેલાં છે.

પ્રેક્ષીક ખીજી સમૃત્તિઓની પેઠે આપણી સમૃત્તિમાં અનાદિ, અનંત ચેતન તત્ત્વનો સ્વીકાર છે. સૌકામયત “તેણે કામના કરી” ઈષ્ટાદ્દ વહુલ્યામ્ “એક રૂપનું અનેક થાઉં” કે સ તપસ્ત્વવા દ્વ સર્વ મજ્જત-“તેણે-બ્રહ્મ-તપ કરીને આ સવતું ઉત્પન્ન કર્યું” યાતા સર્વ સત્ત્વ દ્વ વદ્ધ “આ મર્વ, ખરેખર, બ્રહ્મ છે.” વગેરે ઉપનિષદોની ઉક્તિઓમાં જગતની વિવિધતાની સમજૂતિ આપવાનો તથા અનાદિ, અનંત ચેતન તત્ત્વના ગુણોને સમજવાનો પણ પ્રયત્ન સ્પષ્ટ છે. ઈશાવાલ્યમિદ સર્વમ્ “આ મધળું ઇશને રહેવાનું ધામ

છે ” એ પ્રાચીન ઉક્તિમાં મૌલિક ચેતનાનો જ નહિ પરંતુ તેની શાસકતાનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં વિશ્વસપ્રસૂત સર્વવ્યાપી ચેતનાથી પરિપ્લુત છે. આપણી ચારે બાજુ એ ચેતનાના અનંત મહાસાગરો આવી ગહેલા છે. આપણે જડતત્ત્વના ગુણોનો દેખાઈએ છીએ એટલુંજ. વસ્તુતાએ માનવ પોતાનામાં ચેતનાની અનંત શક્તિઓ ધારણ કરે છે. જેમ આકાશ તત્ત્વનાં સૂક્ષ્મ આંદોલનો ગ્રહણ કરવાનું યંત્ર જેની પાસે ન હોય તેને પોતાની આબુમાશ્વ યર્ધ રહેલ વિપુલ સંગીતનું એ આશ્ચર્યકારક ઘટનાનું લગારે બાન થતું નથી તેવું જ કાંઈ ચેતનાના સાગરો વિશે બનવું શક્ય છે.

જડમાંથી પહેલે પગલે ચેતનાવાળા પરંતુ વિશિષ્ટ અવયવો વિનાની પ્રાણસૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે. વનસ્પતિમાં આપણે એ પ્રાણમયચેતનાનું કાર્ય જોઈએ છીએ. એનું નાડીયંત્ર બાહ્યજગતના માત્રાસ્પર્શોને વહી લાવી શકે છે. અને એ રીતે સેન્દ્રિયતાની શરૂઆત થાય છે. ક્રમેક્રમે પ્રાણની એ શક્તિ પ્રાણીઓમાં તથા પશુઓમાં વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ તથા અટપટી બનતી જાય છે. આત્મવિકાસ, પ્રગતિનું સાતત્ય અને બાહ્યપદાર્થોનું પાચન એ પ્રાણશક્તિના કૃતલાક ધર્મો વનસ્પતિમાંથી આરંભીને જંતુ, પ્રાણી, પશુ વગેરેમાં વિકસતા જાય છે.

પરંતુ અહિં એક પ્રશ્ન થવાનો સહજ છે. સઘળું અનાદિ અનંત ચેતનામાંથી ક્રમેક્રમે સમુત્ક્રાંત થયું છે એમ સ્વીકારતાં પણ એ સમુત્ક્રાંતિનો વિચાર તો ડારવીનના સમુત્ક્રાંતિવાદને આભારી ખરો કે નહિ ? અહિં એક સમૂળો ભેદ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનો છે તે એ કે ડારવીનના વાદમાં કાંઈરિત્યે “ચેતનતત્ત્વની સમુત્ક્રાંતિ” નો ઉલ્લેખ છે જ નહિ. ડારવીનની સમુત્ક્રાંતિ તે સ્થૂલદેહની સમુત્ક્રાંતિ છે. આપણા દર્શનિષ્ઠ તો ચેતનાની સમુત્ક્રાંતિ સ્વીકારતા લાગે છે. “લક્ષ ચોર્માંગી”ના ફેરાનો જે ખ્યાલ આપણા હોકામાં પ્રચલિત છે તેમાં અનેક દેહો અને યોનિઓમાં પમાર યર્ધ સમુત્ક્રાંતિ સાધનાર ચેતના વિશે ગર્ભિત ઉલ્લેખ છે. એટલે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત પણ એવી સમુત્ક્રાંતિનું સમર્થન કરે છે.

તો પછી સ્થૂલ દેહની સમુત્ક્રાંતિ ચાય છે એ વિચાર શું ડારવીને જ જગતને પ્રથમ આપ્યો ? પૃથ્વીમાં ચેતનાનાં જે અનંતવિધ સ્વરૂપો પ્રગટ થયાં છે તેમાં એકથી બીજી યોનિમાં ક્રમેક્રમે વિકાસ થયેલો જોવામાં આવે છે એ વિચાર આર્યોમાંસામાં તો ઘણી જગોએ સ્વીકારાયેલો છે. જુઓ ઐતરેય બ્રાહ્મણ “આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરેલા દેવતાઓ મહાન અર્ચુવમા પડ્યા. જાહે પુરૂષને ક્રુધા અને પિષામાંથી યુક્ત-મેન્દ્રિય-કર્ષો તે દેવતાઓએ એ સર્જક પ્રભુને કહ્યું, “અમારે માટે એક એવું અધિષ્ઠાન તૈયાર કરો જેમાં રહીને અમે અન્નનો ભોગ લઈ શકીએ-પાર્થિવતત્ત્વમાં રહ્યા આનંદ માણી શકીએ.” તેમની આગળ ગાય લાવવામાં આવી. તેમણે કહ્યું,—“ આ પિંડ અમારે

૪તા एता देवताः सद्य अस्मिन्महत्स्यर्णवे प्रापस्तंतमश्ना पिपासाभ्यामन्वर्जता ता एनभक्षुवन् आयतनं प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नं मदमेति ॥१॥ ताभ्योऽश्मानयता अनुवन्नं दैनोऽयमलमिति ॥२॥ ताभ्योऽश्वमानयता अनुवन्नं नोऽयमलमिति ॥३॥ ताभ्यः पुरुष मानयता अक्षुवन् मुहृतं बभेति पुरुषो नाव मुहृतम् ॥ ता अश्ववीययाऽयतनं प्रविशतेति ॥४॥ ऐतरेय ब्राह्मण.

ચોગ્ય નથી.” પછી તેમને અશ્વ બતાવવામાં આવ્યો. દેવતાઓએ કહ્યું, “ એ પણ અમારે ચોગ્ય નથી.” પછી તેમને માનવદેહ બતાવ્યો. ત્યારે તેઓ બોલી ઉઠ્યા “ ખરેખર ! આ તો સુંદર છે ! યરાચર બનાવેલ છે ” અને તેમાં પ્રવેશ કરવાને અનુમતિ આપી.” અહિં ભૌતિકદેહની સમુત્ક્રાંતિનો વિચાર રપટ છે. પરંતુ એ વિચારની સાબિતીઓ, ભૌતિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, એકત્ર કરી આધુનિક ભૌતિક સમુત્ક્રાંતિનો વાદ જગતને આપવાનો યશ હારવીનને જાય છે એ સાચું છે. પરંતુ હારવીનના મત પ્રમાણે પ્રોટોપ્લાઝમથી સર્પ, સર્પથી મત્સ્ય, મત્સ્યથી વિહંગ, વિહંગથી પ્રાણી અને પશુથી માનવ એ ક્રમે સ્થૂલ દેહનો વિકાસ સધાયો હોય કે નહિ એ વિચાર બાબતે મુક્તતાં પણ પૃથ્વી ઉપર ચેતનાની સમુત્ક્રાંતિના મતને બાધ આવતો નથી. વધારે સમજસ તો એ જ મત લાગે છે કે ભૌતિકદેહનો વિકાસ જેમ જેમ જડ તત્ત્વમાંથી વધારેને વધારે સધાતો ગયો તેમ તેમ ચેતના પણ વિકાસને પ્રાપ્ત થતી ગઈ. “ મૂળ એક જ બીજમાંથી પુરૂષે જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પ્રાણીઓ નિર્માણ કર્યા.” એવો ઉપનિષદનો ઉલ્લેખ પણ ઉપરની માન્યતાને ટેકો આપે છે.

પુગ્લોમાં એવી માન્યતા છે કે આદિસૃષ્ટિ તામસિક અને રાજસિક હતી, અને તે રૂંદે નિર્માણ કરી હતી. ત્યારપછી સાત્ત્વિકસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. પ્રથમ જડપાર્થિવતાનું પૃથ્વીમાં પ્રાધાન્ય હોવાથી તેને તામસિક, પ્રાણમાં કામના, ક્રિયાશીલતા, વિકારિત્વ, પ્રત્યેકાદાનવૃત્તિ વગેરે ગુણોને લઈને તેને રાજસિક અને સુદ્ધિમાં જિજ્ઞાસા, તર્ક, કલ્પના નિર્ણય, વિવેક વગેરે શક્તિઓ હોવાથી તેને સાત્ત્વિક ગણીને આપણે પુરાણની એ માન્યતાને ઘટાતી ચકીએ.

અત્યારસુધી જડ પાર્થિવતત્ત્વમાંથી પ્રાણ અને પ્રાણમાંથી મન એ પ્રમાણે ચેતનાની સમુત્ક્રાંતિ થઈ છે. પ્રાણ તથા મનોમયતાના સૂક્ષ્મભેદો પૃથ્વીથી સ્વતંત્ર હોઈ પાર્થિવતત્ત્વનો આશ્રય લઈને એ તરવે અહિં પ્રગટ થાય છે. જેમ જેમ સમુત્ક્રાંતિની ક્રિયા કાળમાં ગતિ કરે છે તેમ તેમ ચેતનાની સૂક્ષ્મતર, ઉચ્ચતર, વિશાળતર શક્તિઓ પ્રગટતી જાય છે. પદાર્થતત્ત્વમાં જડતા, અને યાંત્રિકતાના બંધનમાં પૂરાયલી, પ્રાણના આદિસ્વરૂપોમાં અંધપ્રેરણા (instinct) માં જકડાયલી કામના, વાસના વગેરેને સંતોષવામાં જ મશ્ગુલ એવી ચેતના આખરે મનોમય ભોકને પ્રાપ્ત કરી જ્ઞાનચોક્તિનાં નિર્મળ, ઉન્નત શિખરોને પ્રાપ્ત કરે છે. સ્થૂલ પાર્થિવતત્ત્વ એટલે ચેતનાની સુષુપ્ત અવસ્થા; પ્રાણ એટલે જડ, પાર્થિવતત્ત્વનો કાળૂ લઈ તેને ચિન્મય અને કામનામય કરી ચૂકનાર તપઃ શક્તિ; મન એટલે આત્મદર્શન અને વિશ્વદર્શન કરતી ચેતનાની જ્ઞાનશક્તિ.

અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો વનસ્પતિ એટલે અપૂરતી ચેતનાશક્તિવાળું પ્રાણી, યાને અવિકસિત પશુ. પશુ એટલે ચાકડે ચડી ચૂકેલો માનવ. માનવ પણ પશુ તો ખરોજ, પરંતુ કેવળ પશુ નહિ. માનવ એટલે એરણુ પર ધડાતો દેવ એમ કહીશું ?

જે અનાદિ ચેતના અહિં પ્રગટે છે તેને આપણે ત્રિવેણીરૂપે જોઈએ છીએ. પ્રથમ છે વ્યક્તિતા. અત્યેક પ્રાણી ચોતે વ્યક્તિ સ્વરૂપ હોય છે. ત્યારપછી મનસિ યાને મંદાત્મા. અત્યેક વ્યક્તિ વ્યક્તિ છતાં પણ મનસિની પ્રતિનિધિ પણ હોય છે. છેવટે આવે છે અસાત્પરતા યાને આદ્યૈ, વાસ્તવિક ચેતના જે વ્યક્તિ અને મનસિ બંનેથી પર હોઈ

ખન્નેના સ્વરૂપોમા પ્રગટ થતી હોય છે માનવને પણ વ્યક્તિરૂપે, સઘરૂપે અને અસાર સુધી અપ્રાપ્ત એવા તેના પરાત્પરરૂપે આપણે જોવાનો છે. વર્તમાનમા જે છે, ભૂતમાં હતો અને ભાવિમા હશે તે માનવ પોતે છે. ખીજના વૃક્ષ અન્નહિત કે તિરોબૂત હોય છે તેમ માનવમા ભાવિની અનંત શક્યતાઓ છૂપાયલી છે.

ચેતનાની સમુદ્ધાનિની ઘટનાનું અવતેરકન કરતા એક ખીજુ સલ નજરે તરી આવે છે. જેમ જેમ ચેતનાના ઉચ્ચતર સ્વરૂપો પ્રગટ થતા જાય છે તેમ તેમ નિમ્ન સ્વરૂપોનો તથા તેમની શક્તિઓનો પરિચાગ થતો નથી અણુ, પરમાણુ, વિદ્યુદાણુ, વગેરે પાદાર્થિક ઘટકોમા ચેતના જણાતી નથી, -હોય તો પણ અતિસુષુપ્ત દશામા છે-છતાં કોઈ અપ્રગટ જ્ઞાનશક્તિ પ્રત્યેક પદાર્થમા થતી અણુ-પરમાણુની ગતિને નિયંત્ર કરે છે એ નક્કી છે વનસ્પતિમા ચેતના છે. તેનામા આમોઝછવામના જેવી, રશિરાભિસરણુની ઇન્દ્રિયોના સરકારોને મધ્યસ્થ નાડી કેન્દ્ર પ્રત્યે લઈ જવાની, ચાકની, મૂર્છાની, મરણ પામવાની વગેરે માનવમા થતી ક્રિયાઓના જેવી જ ક્રિયાઓ થાય છે. પરંતુ વનસ્પતિની બહિર્મુખચેતના પ્રત્યક્ષપણે સક્રિય નથી લાગતી. એની આખી ચેતના નાડીપત્રના મરકારોના વ્યાપારમા મુખ્યત્વે ગુથાયલી હોય છે અને છતાં, પ્રાણુ તત્ત્વની અર્થે શક્તિઓ વનસ્પતિમા પ્રગટ થયલી નથી ઉદાહરણ તરીકે, પ્રાણુના સપૂર્ણ આવિર્ભાવનું એક લક્ષણ ગતિ છે. વનસ્પતિ મુક્ત ગતિ કરી શકતી નથી. અલગત, અણુમાથી નવા અણુઓ ઉત્પન્ન થતા નથી જ્યારે ખીજમાથી વૃક્ષ પ્રગટે છે. વનસ્પતિ પાર્થિવ પદાર્થોમાથી જીવનને પોપણુ આપનાર રસો ચૂમે છે

જાતુઓ, કીટો, પ્રાણીઓ, પશુઓ વગેરેમા ઇન્દ્રિયોનું સંગઠન વધારે ને વધારે અટપટુ થતું જાય છે, તથા મનસ્તત્ત્વ પ્રગટ થવા માટે છે. બાહ્યસ્પર્શોનો-(માત્રા સ્પર્શોનો) સ્વીકાર કરવાની તથા તેમના પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય કરવાની શક્તિ વનસ્પતિમા હોય છે તેના કરતા પ્રાણી પશુઓમા ધણી સૂક્ષ્મતર તથા સડુવ હોય છે બાહ્યસ્પર્શોનું મૂલ્ય પણ ઇન્દ્રિયોપર પડતા સરકારોને ધોરણે પશુઓ આકતા હોય એમ લાગે છે. પાશનચેતનામા પ્રાણુનું તત્ત્વ પ્રધાન હોય છે એ ખરૂં પણ તેની પાછળ માનસિક શક્તિઓ આવી રહેલી છે અને તેઓ કાર્ય પણ કરી શકે છે-એટલું તો આનંદાલ સ્વીકારવા લાગ્યું છે પશુઓમા માનસિક શક્તિઓ હોવાના પ્રયોગચિહ્ન પુરાવાઓ જૂદે જૂદે ટેકાણેથી મળી આવે છે પશુને કેળવવાથી અવિકસિત માનસિક શક્તિઓ ખીણે છે એવો અનુભવ સકસ જોનાર સર્વને સુવિદિત છે. પોપટ તથા ચક્રવીઓને તોપ ફોડતા શીખવી શકાય છે ગાયોને અને ઘોડાઓને કેળવી શકાય છે હાથો અને ફેતરાની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ ચાતુરી જણાતી છે, અને કેળવવાથી તે શક્તિ ધણી તીવ્ર થઈ શકે છે જર્મનીમા આદમર્ફેલ ગામમા ડૉ. કોલની પશુશાળામા જે ઘટનાઓ અખ્યાત સાહિત્યક મોરીસ મેટરનીકે નજરોનજર જોઈ હતી તેમા 'મહામદ' નામના ઘોડાનો ઉદ્દેશ કરવા જેવો છે (L'hotte in commu-સો'ત એ કોનું નામના પુસ્તકમા તેણે સર્વે પ્રયોગોનો ઉદ્દેશ કર્યો છે) એ ઘોડાએ આગળ પૂછવામા નહિ આવેલા કે નહિ શીખવામયો એવા વર્ગમૂળના છ દાખલાઓ મેટરનીકને કરી બતાવ્યા હતા! ફેતરાઓ કવાયત કરી શકે છે અને પોલીસ ફોજમા મદદ કરવા માટે તેમને શખવામા

આવે છે. વાંદરાઓને કુળવીને ધણી રીતે માનવ જેવા બનાવી શકાય છે. બકરી, ગેંઠ, બિલાડી, નોળાઓ વગેરેને કુળવવી શકાય છે. આ રીતે પશુઓમાં પ્રાણની ધણી શક્તિ-ઓનો વિકાસ થવા ઉપરાંત માનસિક શક્તિઓ પણ તેમનામાં પ્રગટ થવા માટે છે. ગતિ કરવાની સ્વતંત્રતા, પ્રજ્ઞેત્વાદન, આલ્પપદાર્થને પચાવી આત્મવિકાસ માધ્યમની શક્તિ તથા કોઈ કોઈ પ્રકારના બાવ અનુભવવાની શક્તિ પણ ડટલાંક પશુઓમાં હોય એમ માનવું સકારણુ લાગે છે. અંધગ્રેરણુ (jambhul) પશુઓને જીવનના રક્ષણતુ અચુક જ્ઞાન આપે છે.

હવે ૧ પદાર્થ, ૨ પ્રાણ અને ૩ મન: ૧ અણુ, પરમાણુ, ૨ વનસ્પતિ, જંતુ પ્રાણી, પશુ, ૩ પશુ, માનવ, એ 'અડગચકુ' સોપાન તથા તેની માથે કુવળ ભાતિક શક્તિના કાર્ય પ્રતિકાર્યમાથી નાડીયંત્રનો ઉદ્ભવ, આલ્પ સંસ્કારો સ્ત્રીકારી શક્તી ઈન્દ્રિયોત્તુ સંગઠન, મનસ્વત્ત્વનો ઉદ્ભવ તથા બુદ્ધિની ક્રિયાનો આરભ એ ચેતનાના વિકાસની શ્રેણી તરફ નજર કરો. સાથે માથે એ પણ જુલો કે બધારે પ્રાણુ તત્ત્વનો ઉદ્ભવ થાય છે ત્યારે પદાર્થતત્ત્વનો ત્યાગ કરીને નહિ પરંતુ સ્વીકાર કરીને, તેનો આશ્રય લઈને પ્રાણના શુભો પ્રગટ થાય છે મનની શક્તિઓ જાગ્રત યતાં પ્રાણુ તથા પદાર્થ બંને તત્ત્વો કાયમ રહે છે અને શરીર તથા પ્રાણ ઉપર મન પોતાનું આધિપત્ય જમાવવા પ્રયત્ન કરે છે. બર્ષલોક પોતાનાથી નિર્બલોકનો ત્યાગ જ કરે એવું પ્રકૃતિમાં બનતું જણાતું નથી.

વળી સમુત્ક્રાંતિની ગતિ સીધેસીધી બર્ષ દિશામાં થતી જણાતી નથી. એ ગતિ ગોળાકારે ઉપર ચઢવાના દાદર જેવી યાતો તારની કમાનના જેવી ચક્ષકારે ઉપર ચડતી કહી શકાય. એટલે એમાં ગતિની દિશા બર્ષ હોય તો પણ જાણે ચઢ ઉતરનો ભાસ થયા કરે.

આ સમુત્ક્રાંતિમાં માનવની મહત્તાતુ કારણુ તે મનોમય શક્તિઓનો વિકાસ માથે છે, તેમનો ઉપયોગ કરે છે તથા પ્રકૃતિ ઉપર, તે શક્તિઓ વડે, વિજય મેળવવા પ્રયાસો કરે છે એટલુંજ નથી. માનવની મહત્તાતુ કારણુ એ પણ છે કે તે પોતાનાથી ઉંચે નજર કરી શકે છે. પશુઓ એ પ્રાણે કરી શકતાં નથી. તેઓ પોતાની ચેતનામાં સંતુષ્ટ રહે છે. પ્રગતિ સાધવા માટે પશુઓએ પ્રકૃતિના નિયમના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે: પ્રકૃતિ હાકે તે પ્રમાણે ચેતના હંકાય છે, પરંતુ પોતાની શક્તિઓથી તથા પરિસ્થિતિયા માનવ મંતુષ્ટ રહેતો નથી. એના હૃદયમાં આરોહણ કરવાની અશક્તિ તથા અપૂર્ણતાનો અજ પો રવાભાવિકપણે હોય છે. એ તાલાવેલી અને અશાંતિ માનવની સર્વે મહાન પ્રવૃત્તિઓની તથા પ્રગતિની પ્રેરિકા છે, તેની મંસ્કૃતિની વિધાતા છે. શારીરિક જરૂરીયાતો પૂરી પડતા માનવને જે અવકાશ મળે છે તેનો ઉપયોગ તે એ સનાતન ધર્મને આચરવામાં કરે છે. પોતાનો આંતર વિકાસ સાધવાનું કાર્ય માનવ પ્રકૃતિ ઉપર સંપૂર્ણપણે ઊઠી શકતો નથી એ તેની વિશિષ્ટતા છે. પ્રકૃતિ સમસ્તમાં આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતને માનવ બુદ્ધિપૂર્વક અમલમાં મૂકે છે. આ રીતે પ્રકૃતિ-નિયમને વશ વિરાટ સકલમાં માનવ જ અપવાદરૂપ છે. તે પ્રકૃતિના ઉપર કાણુ જમાવવા મથે છે—અલબત્ત, હજી સુધી એ પ્રયત્નમાં તે સંપૂર્ણપણે સફળ થયો નથી. છતાં પોતે પ્રકૃતિનો સ્વામી છે એ બાન તેને ધર્મ ચૂક્યું છે એ નિર્વિવાદ છે.

પરંતુ માનવ પોતાનાથી ઉચે દષ્ટિ કરે જ છે તેનો અર્થ શો છે ? અથવાતો, સમુત્ક્રાંતિની આખીએ ક્રિયાનો અંતિમ હેતુ માનસિક ચેતનાનો આવિર્ભાવ કરીને અટકી જવાનો છે કે આગળ જવાનો ? ખરું છે કે યુદ્ધિ પ્રકૃતિની જ એક મહાન શક્તિ છે. એના અતુલ પ્રભાવ આગળ અડગ પર્વતો ડગ્યા છે અને છૂટા પડેલા મહાસાગરો સંઘાયા છે. સમુદ્રો અને વાયુ માનવના રાજમાર્ગો બની રહ્યા છે અને દિશા તથા કાળનાં માપ ટુંકાં થતાં બાક્ય છે. સામાજિક સંગઠનને પરિણામે પ્રાપ્ત થતી માનવની મહત્તા પણ મનની શક્તિઓને ઘણે અંશે આભારી છે. પરંતુ પદાર્થતત્ત્વમાથી પ્રાણુ, પ્રાણુમાથી મન, એ રીતે સમુત્ક્રાંતિ થઈ છે તો પછી મનથી પર ચેતનાની સમુત્ક્રાંતિ શક્ય શા માટે નહિ ? વળી, એ મનસાતીત ચેતનાના ઈગિત પણ આપણને અત્યાર સુધીના ઈતિહાસમાં પૂરતા પ્રમાણમાં મળે છે. પશ્ચિમના આધુનિક મિમાંસકોમા પણ યુદ્ધિની અપર્યાપ્તતાનો અને મનસાતીત તત્ત્વોનો સ્વીકાર થતો આવે છે. ગ્રે. હારી. બેર્ગસોં યુદ્ધિને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કરણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. યુદ્ધિ, એમને મતે, માનવની સૌથી વધારે ઉપયોગી-વ્યવહાર-શક્તિ છે. યુદ્ધિ-ચજ્ઞાન વારતવિકજ્ઞાન નથી. યુદ્ધિ માનવને સફળ ક્રિયા કરવાની માનસિક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી આપે છે એટલું જ. વારતવિક જ્ઞાન તો સહજોપલઘ્ધિ-Intuition-યાને મહજ રુકુરણા વડે જ મળે. એક કરોળિયે પોતાની જાળની રમનામા શિત્પના અને જૌતિકશાસ્ત્રના નિયમોનું જે અચુક પાલન કરે છે તે એ સહજજ્ઞાનને લીધે.

પરંતુ કેટલાક નીચે પ્રમાણે દલીલ કરે છે. વનસ્પતિ, પશુ વગેરે જાતિઓ પ્રકૃતિ-નિયમોને વશ વર્તે છે. એ નિયમો અચળ છે. પ્રકૃતિના નિયમોનું ઉલ્લંઘન તે તે લોકના સત્ત્વોથી થઈ શકતું નથી. એ સર્વેની ધેડે માનવે પણ પ્રાપ્ત મર્યાદામાં જ સંતોષ માનવો જોઈએ. માનવ મનોમય ચેતનાને પ્રાપ્ત થયો છે તેમાં જ તેણે રહેવું યોગ્ય છે, કારણ કે એ જ તેનો સહજ ધર્મ છે. મનમાતીત ચેતના હોય તો પણ તે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી નથી. એટલે એવી અશક્ય સિદ્ધિની પાછળ ક્ષાંક્ષાં મારવા કરતાં તો "સપૂર્ણ માનવતા"વાળું જિવન સિદ્ધ કરવાને શા માટે પ્રયત્ન ન કરવો એવો પ્રજ્ઞ તેઓ કરે છે. મનસાતીત ચેતના, દિવ્યતા વગેરેનાં સ્વપ્રાંઓનો હમેશને માટે ત્યાગ કરવાથી જ માનવ સુખી થઈ શકશે. 'પ્રગતિ,' 'સંસ્કૃતિ' નગેરે આપણે કહીએ છીએ ખરા પરંતુ તે બધી જાણીતી માનવતાની મર્યાદાઓમાં જ થવાની, એનાથી પર નહિ. માનવ-મનોમય પ્રાણી છે અને મનોમયચેતનાના જૂદાં જૂદાં શિખરોને, જૂદી જૂદી શક્તિઓને, તે પ્રાપ્ત કરે છે એ માયું છે. પરંતુ માનવ પાર્થિવતા સાથે જકડાયેલો છે, જકડાયેલો છે એટલું જ નહિ પરંતુ જકડાયેલો રહેવાને સરજાયેલો છે. એટલે મનથી ઉપજ જવાના, દિવ્યતા સિદ્ધ કરવાના સર્વે પદાડા નિરર્થક છે, નિષ્ફળ જવાને જ સરજાયેલા છે, હાનિકારક છે. આ મત પ્રમાણે તો માનવની અપૂર્ણતા મૌલિક છે અને સનાતન પણ છે.

એમ ખરેખર જ જો હોય તો પૂર્ણતા કે સિદ્ધિ આ લોકમાં, આ જીવનમાં, પ્રાપ્ત કરવાને બદલે તેનાથી છૂટવું, છટકવું, તેનો ત્યાગ કરવો એમાં જ મુક્તિનો સાર માનનાર દાર્શનિકો સાચાં કરે.

વળી, દેટલાક એમ માને છે-અને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે-કે બુદ્ધિ વડે જ અધીર બુદ્ધિના વિકાસ વડે એ મનસાતીત ચેતનાનો વિકાસ પણ સાધી શકાયો. પરંતુ એ માન્યતા સાચી લાગતી નથી. પ્રાણુની ચેતનાનું જ ઉદાહરણ હો. પ્રાણુમયચેતનાની ગમે તેટલી ખીલવણી કરો, એના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ગમે તેટલો વધારો, એમાં ગમે તેટલી નવી શક્તિઓ અને સિદ્ધિઓ સર કરો, પરંતુ કેવળ પ્રાણુશક્તિના વિકાસને પરિણામે મનોમય ચેતના પ્રગટ થતી નથી. બુદ્ધિનો પણ ગમે તેટલો વિકાસ કરવામાં આવે, તેના કાર્યક્ષેત્રને ગમેતેટલું વિશાળ કરવામાં આવે તેથી કરીને મનથી ઉપરની ચેતનાની શક્તિઓ પ્રગટ થાય નહિ. એના વિકાસથી એ મનસાતીત ચેતનાની પ્રાપ્તિમાં આડકતરી સહાય મળે-તે પણ મળે જ એમ તો ન જ કહી શકાય-એ શક્ય છે, આપણા ઉપનિષદોએ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે. “ ન તત્ત્વ મનોગચ્છતિ ન વાક્ ” “ ત્યાં મનની ગતિ નથી, વાચા જઈ શકતી નથી. ” અને ચોથા પાંચો નિવર્તે બ્રાહ્મણ મન્યા વદા. “ ત્યાંથી વાચા અને મન હારીને પાછાં પડે છે.

એટલે, મનોમય ચેતનાનું ઉદ્ધાધન કરવા માટે ઉપર રહેલ એ મનસાતીત તત્ત્વને જ ચોતાનામાં જન્યત કરવાની જરૂર છે. અહિં સંક્ષેપમાં એ મનસાતીત ચેતનાના લક્ષણોનો નિર્દેશ કરવાને પ્રયત્ન કરીશું તો અરધાને નહિ ગણાય. પ્રો. હારી બેર્ગસોં જેને ‘ સહજ-જ્ઞાન ’-Intuition-કહે છે તે કાંઈ મનસાતીત ચેતનાનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ નથી. સહજજ્ઞાન તો એ મનસાતીત ચેતનાના છેક નિમ્નસ્તરની શક્તિ છે. બેર્ગસોં, યુરોપેન્ડક, મોરીસ મેટર-લોક વગેરે પાશ્ચાલ વિચારકોના અભિપ્રાયના પ્વનિ એ છે કે બુદ્ધિથી પર, બુદ્ધિની પાછળ, અપ્રગટ રહીને જિવનની ગતિને દોરી રહેલ કાંઈ ગહન તત્ત્વ-સ્વયંપ્રેરિત ચેતનતત્ત્વ-આવી રહેલું છે. આપણા દાર્શનિકો એ ચેતનાને ‘ વિજ્ઞાન ’મયચેતના કહે છે.

માનવ અને અન્ય જાતિમાં સમૂળનો તદ્દાવત હોય તો તો એ છે કે માનવ સ્વેચ્છા-પૂર્વક આત્મોન્નતિ સાધી શકે છે. અને એ સ્વેચ્છાનું તત્ત્વ જ પ્રકૃતિની સમુદ્ધાંતિમાં અતિશય મહત્વનો ભાગ બજવે છે. પ્રાણીની ચેતના માનવ જેવી ચેતનાની શક્યતાનો પણ સ્વીકાર કરી શકે તેમ નથી-તો પછી તેને સ્વેચ્છાપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવાની તો વાત જ ક્યાંથી હોય ? પરંતુ માનવ પોતાની ઉચ્ચ અને તદ્દન જૂદા તત્ત્વ ઉપર રચાયેલી ચેતના કદાચી, તથા પ્રયત્નપૂર્વક બાંધી, શકે છે મનથી ઉપરની એ ચેતનાના ધર્મો તથા તેની શક્તિઓ અતિશય બિન્ન હોય એ સમજી શકાય તેવું છે. મન એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા મથતી અજ્ઞાન વચ્ચે ચેતના. મનસાતીત વિજ્ઞાનમય ચેતનામાં જ્ઞાન સ્વયંસિદ્ધ હોય. મનમાં હંમેશાં દ્વૈતની અનુભૂતિ જ્ઞાનના પાયા રૂપ હોય છે જ્યારે ઉપરની વિજ્ઞાનમય ચેતનામાં અદ્વૈતની અનુભૂતિ સ્વયંસિદ્ધ હોય છે. એ દિવ્ય ચેતનાની સર્વે પ્રવૃત્તિઓ જ્ઞાનમાંથી જન્મે છે અને જીવનમાં જ્ઞાનનો આલિંગ્ય કરે છે. મનોમયચેતનામાં સામાન્ય રીતે અહંતા અને કામના સર્વે પ્રવૃત્તિનાં પ્રેરકબલ હોય છે; ઊર્ધ્વચેતનામાં સત્ય-સંકલ્પ તપઃશક્તિ અનિવાર્ય સદ્ગતિ પ્રાપ્તિ કરે.

આવી મનસાતીત ચેતનામાં માનવની સમુદ્ધાંતિ થવી, યાતો કરવી શક્ય છે ખરી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં આપણે ઉપર જણાવેલા સમુદ્ધાંતિના સોપાનની ઉપરાંત માનવ જાતિનો ઇતિહાસ પણ જોવો જોઈ એ. જેમ અત્યાર સુધીના સમુદ્ધાંતિનાં

પગલાંઓ પૃથ્વી ઉપર જ સિદ્ધ થયાં તેમ હવે પગીનાં પથ્થુ અહિં જ સિદ્ધ થાય એ સમુક્તિક લાગે છે. માનવજાતિના નિષ્કૃષ્ટમાં નિષ્કૃષ્ટ, આહાર, નિદ્રા અને પ્રજોત્પાદનથીજ મંત્રુષ્ટ એવા મોટા ભાગની ગ્રામ્યતા કે ક્ષુદ્રતા ઉપર જ આપણે નજર રાખવી ન થોડે. “જુઓ, માનવજાતિના મોટાભાગમાં મનસાતીત ચેતનાની કંપના સુદાં ક્યાં છે ?” એમ કહીને આપણે માનવની એ મનાતન ભાવનાને દોરાણે મુકી દઈ શકતા નથી. એ માટે તો માનવતાના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પ્રતિનિધિઓના હૃદયમાં પ્રગટતી ઉચ્ચતમ ભાવનાનો જ આપણે તાગ લેવો જોઈએ. આવા સીધા ચકાવ જોતા કાર્યમાં લઘુમતિ જ બહુમતિને દોરતી આવી છે. એટલે, સમુત્ક્રાંતિના સોપાન સાથે જ્યારે આપણા ધર્મોના ઉદયનો, મીમાસાઓનો, માનવની કલા-પ્રવૃત્તિનો, માહિત્યમર્જનનો વિકાસ જોઈએ છીએ ત્યારે એ મનમાતીત મત્યચેતનાની પ્રાપ્તિને માર્ગે માનવજાતિ પડી ચૂકી છે એમ ગ્રીકારવું પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મપ્રવર્તકો મનથી પર આવી રહેલ સત્યને પ્રાપ્ત કરવાનો દાવો કરતા આવ્યા છે. શહીદો અને સંતોએ એમાંથી પ્રેરણાપૂર્ણ મેળવ્યું છે અને માનવજાતિને પ્રેરણા આપી છે. અમાધારણ કર્મવિરોધે કોઈ અગ્રાત, દૈવી શક્તિથી પોતે દોરાયાનો ઉદ્ધેષ કરેલો છે. ઋષિઓએ અને કવિઓએ પોતાની મર્જકશક્તિનું અને ક્રાંતદષ્ટિનું આરોપણ ચેતનાના એ ઉર્ધ્વલોકમાં કર્યું છે. અને એમની વાણીએ જમાને જમાને અને યુગે યુગે માનવને નવચેતના આપી છે. કલા-વિધાયકો પોતાની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓની મર્જન ક્ષણોમાં માનવતાની સીમાઓ વટારી જતા એવું ઓક કોકોના પ્રાચીન યુગથી જાણુવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ધર્મપ્રવર્તકોએ અને આતમ ચેતનાનો પુદ્ધિપૂર્વક વિકાસ સાધનાર સાધકોએ પોતે મનસાતીત દિવ્ય ચેતનાને પ્રાપ્ત કરી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ માનવજાતિને માટે અધુરા ઓછા માર્ગદર્શક ચિન્હો પણ મુકવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

વેદ, ઉપનિષદો, બાઈબલ, કુરાને શરીફ, હેરકેનીટસના સૂત્રો, પોટે, સોક્રેટીસ વગેરેના પુસ્તકો એ પ્રકારનાં મીમાચિન્હો છે.

ધર્મ માત્રને તથા ધર્મપ્રવર્તકોને અનિષ્ટ તરીકે અને એમના પરની શ્રદ્ધાને વહેંચ કે અનિવાર્ય ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ તરીકે ગણવાનો પવન અત્યારે વાય છે. પરંતું માનવના હૃદયમા વસતી શ્રદ્ધા સનાતન છે અને અનેક વિકારી પરિસ્થિતિઓમાં તે અચલ રહી છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે અને લવિષ્યમાં તે જાગ્રત રહેનાર છે એમ લાગે છે. વળી ધર્મ એટલે કેવળ સામાજિક પ્રવૃત્તિ એ વિચાર પણ અર્ધમત્ય જ છે. કેવળ જડવાદની દ્રષ્ટિએ પણ ધર્મને માનવ જીવનના એક મહાન બળ તરીકે ગણ્યા વિના આલે તેમ નથી અને ધર્મોની તથા ધર્મપ્રવર્તકોની અસર માનવજાતિના મહાન અમૂલ્ય પર ઉંડી થતી રહી છે એ હકીકતને અવગણી શકાય તેમ નથી.

અહિં ‘ધર્મ’ એટલે કેવળ વિધિવિધાનો, તેની સામાજિક વિકૃતિઓ યા તો બાહ્યાચારો જ એ વિચારને આપણે દૂર મૂકવાનો છે. ધર્મના આતરતત્ત્વ તરફ, તેની મૌલિક પ્રેરણા તરફ, માનવના ચિત્તંત્રમાં તેની શક્તિતા ઉપર આપણે નજર કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે જોતા જણાય છે કે ચેતનાની ઉર્ધ્વગતિ સાધવી યા તો તે માધવા જોઈએ. એ પ્રમાણે (આતર તથા બાહ્ય) ઉત્પન્ન કરવી તથા જીવનને એ ઉર્ધ્વ, દિવ્ય માટેની પરિસ્થિતિ (આતર તથા બાહ્ય) ઉત્પન્ન કરવી તથા જીવનને એ ઉર્ધ્વ, દિવ્ય

ચેતનાની આદર્શ પૂર્ણતાના બીજામાં ઢાળવું એ માનવનો સનાતન ધર્મ છે. પોતાની મર્યાદાઓ તોડવાની ઝંખના એ માનવની સનાતન ભાવના છે. માનવચેતનાની એ ઊર્ધ્વમુખી, ઊર્ધ્વગામી શિખાને વેદના ઋષિઓ “અગ્નિ” કહેતા. હૃદયની ગૂઢામાં હૃદયે ગૂઢાય્યામ્ એ અગ્નિને જગત રાખવો એ આર્યનું અગ્નિહોત્ર. એ અંતરાગ્નિ વિનાનો તે અનાર્ય; એનો ઉપાસક, એનો યજમાન તે આર્ય.

એટલે માનવ હૃદયમાં સમુત્ક્રાંતિ-કહો કે સ્વોત્ક્રાંતિ કરવાની જે અભ્યાસ રહેલી છે, ભાવનાસિદ્ધિનો જે સનાતન અગ્નિ જગત છે તે અહિંતુક અસંતોષમાત્ર, ક્ષણિક ઉભરો કેવળ, ખાલી પછાડા કે કલ્પનાનો અવાસ્તવિક તરંગ નથી. એ ભાવનાને બળે, મોડાવહેલો, માનવ પોતાની પાર્થિવતા વટાવશે. એ ભાવનાશીલતા અને તેનું સાતત્ય માનવની ભાવી શક્યતાઓનો નિર્દેશ કરે છે: માનવના હૃદયમાં જે ગૂઢ દેવ છે તેની એ સૂચના છે, અને તેને આપણે ‘કલ્પના’ કહેવી હોય તો ‘પ્રભુની સર્જક કલ્પના’ એટલે કે સર્જક શક્તિની વાસ્તવિકતાથી સધન દિવ્યકલ્પના જ કહેવી પડે.

આ રીતે મનોમયચેતનાથી પર જે કરણ આવી રહેલું છે તેને પ્રાપ્ત કરવું એ માનવસમુત્ક્રાંતિનો ઉદ્દેશ છે. અત્યારની અર્ધપાશવ, અજ્ઞાનના બંધનમાં પડેલી ચેતનાને મુક્ત કરવી, તેની ઊર્ધ્વગતિ સાધવી, મનસાતીત દિવ્ય તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવું, તથા મન, પ્રાણ તથા રથૂલ શરીર પર્યંતના જીવનને એ ઉચ્ચ તત્ત્વથી નિયંત્રિત કરવું એ માનવ-જીવનની સાર્યકતાનો મર્મ છે. ચેતનામાત્રનો એ સાહજિક ધર્મ છે, માનવની સર્વે પ્રવૃત્તિઓની પાછળ એ ગહન પ્રેરણા રહેલી હોય છે. એટલે જ મધમાખીના મધપૂડા જેવી કે કીડીઓના દરના જેવી સમાજ-તંત્રની નરી વ્યવસ્થિતતા માનવને નહિ સંતોષી શકે-માનવસમાજના પ્રશ્નો અટપટા અને અધરા છે તથા તેમનો ઉકેલ ઘણો જ અગત્યનો છે એમ સ્વીકારવા છતાં.

માનવની મૌલિકચેતના ઈન્દ્રિયોને વશ તથા મનોમય નહિ પરંતુ તેનાથી પર હોય તો પછી એ પણ આપોઆપ ક્ષતિ યાય છે કે માનવ જીવનના પ્રશ્નો કેવળ યુદ્ધિના કે તર્કના પ્રશ્નો નથી. રથૂલ વાતાવરણનો અભ્યાસ કરવા માટે સ્ટ્રેટોસ્ફીયર (stratosphere)માં ઉડવાની ક્રિયા ઉપયોગી ગણાય તો પછી મનથી પર તત્ત્વમાં ચેતના વડે આરોહણ કરવું એ કયા તર્કથી ‘કર્મ’ નથી એમ કહી શકાય વા? અને એક જો ઉપયોગી તો બીજું તેનાથી અનેકગણું ઉપયોગી નહિ? જેની પ્રાપ્તિને પરિણામે ચેતનાની પરિસ્થિતિ સમૂળ બદલાઈ જાય, પદાર્થો તથા જીવન પ્રયોગનું દૃષ્ટિગિંદુ પલટાઈ જાય, જીવનના મૂલ્યાંકનમાં પરિવર્તન થઈ જાય એટલું જ નહિ પરંતુ સંકુચિત, સ્વાર્થી, કામનાવશ, અજ્ઞાનભરી, અપૂર્ણ, દુઃખાત્મ એવી માનવચેતનામાં વિરાણતા, જ્યોતિ, તપઃ શક્તિ, જ્ઞાન, સફળક્રિયાશક્તિ વગેરે સ્થાપન થાય એ પ્રવૃત્તિ ઈષ્ટ નહિ અને એવી પ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન તે ‘કાર્ય’ જ નહિ એમ કેમ કહી શકાય?

અને છતાં, એ શોધ અને એ પ્રયત્ન “જીવનના ત્યાગ” તરીકે ગણાતો જોઈએ છીએ. બીનઅનુભવી અને સલામતી શોધક માનવતાને એ માર્ગની ઝાંખીથી પણ બીતિ શાગે એ સમજ શકાય તેવું છે. એક સમય એવો હતો જ્યારે માનવતાની મર્યાદાઓ વિશ્વના અચળ નિયમ તરીકે સ્વીકારાતી અને પૂર્ણતાની આશા પરસોઠામાં જ રખાતી.

જગત મિથ્યા ગણાતું હવુ-હજી પણ ગણાય છે. કેટલાક ધર્મપ્રવર્તકો અને મિમાંસકો ઐહિકજીવનને પારલૌકિક પૂર્ણતાની પૂર્વભૂમિકા તરીકે, યા તો થોડા સમયની યાતના ભોગવવાના સ્થાન (ભોગાયતન) તરીકે જ ગણે છે. એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો પૂર્ણતા પૃથ્વી ઉપર તો નથી જ મળવાની.

પરંતુ સમુત્ક્રાંતિનું સોપાન જેતાં આપણને તો મનસાતીત એતના પણ અહિં જ પ્રગટ થાય એ સુચકિતક લાગે છે. એ ઉર્ધ્વલોક જેને આપણી મંદકૃતિમાં “સત્યલોક” કહેવામાં આવેલ છે તેને પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના સેવનાર વ્યક્તિ મધ્યકાલમાં પ્રચલિત જ્ઞાનમાર્ગમાં જેને ‘લય’ કહેવામાં આવ્યો છે તેને પોતાનું લક્ષ માને નહિ એ પણ સમજી શકાય તેવું છે આવા કોઈ પ્રયત્નને અતે-અને માનવજાતિમાં સ્થળે સ્થળે, યુગે યુગે આવા પ્રયત્નો થતા જ રહ્યા છે-“નગદ લાલ શો?” એવો પ્રશ્ન પૂછનારા પોતે શું પૂછે છે તે પણ સમજતા નથી હોતા. નવી સિદ્ધિઓ મેળવવી, નવી શક્તિઓ જાગ્રત કરવી, તેમનો ઉપયોગ કરવો,-લાલ લેવો,-એ બધું આવા કોઈપણ માયા પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ હોય જ નહિ. અને સમુત્ક્રાંતિનો અધ્યાત્મ આપણને એ પણ શીખવે છે મનના વિચારો કે આદર્શો વડે, યાતો પ્રાણની કામનાઓ કે શ્વાભવૃત્તિ વડે માનવ એ મનસાતીત “સત્યલોક” ઉપર આધિપત્ય જમાવી શકે જ નહિ, કારણ કે એ ઉર્ધ્વ કક્ષા મનને વશ નથી પણ મન તેને વશ છે. ઉલટપક્ષે જેમ પ્રાણ જડતત્ત્વને, મન પ્રાણ ને તથા પદાર્થોને, તેમ એ વિજ્ઞાનમય સત્ય મન, પ્રાણ તથા અન્નમય એતનાને મંચાલિત કરે, તેમના ઉપર પોતાનું આધિપત્ય જમાવે એ જ વધારે યોગ્ય લાગે છે. આમ જો હોય તો પોતાની એતનાને શાંત કરીને, ઉર્ધ્વમુખી અબીખ્માને જાગ્રત રાખી એ દિવ્ય સત્યના જ હાથમાં પોતાની જાતને સોંપી દેવી એ જ સર્વ ભાર્ગ-છતાં દેવો કહિન!-નથી? પાર્થિવએતનાનું એવું સમૂળું ક્ષપાંતર કરી એ નવીન એતનાને પોતાનામાં મદ્ધિય કરનાર માનવ પોતાના પ્રયત્નો વિશે નિષ્કામ થાય એ જ યોગ્ય છે,-કારણ કે આખરે જેવા જાઓ તો એવો પ્રયત્ન અંગત-વૈયક્તિક-હોય છે ખરો? એ પ્રયત્નની મિદ્ધિ શું એકાદ માનવની અંગત સિદ્ધિ થઈ રહી શકે ખરી? એવો લાલ તો મમત્ર માનવએતના માટે જ થયો ગણાય. એટલે અંગત ઉન્નતિ કે લય-મોક્ષ આવા પ્રયત્નમાં ગૌણ સ્થાન પામે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

જીવનના વર્તમાન પ્રવાહમાં પ્રાપ્ત કર્યો કરવાં-ન પ્રાપ્ત થતાં હોય તો શોધી લેવાં-એ જેમના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય તેમને કદાચ ઉપર જણાવી તે સનાતન ભાવનાનું સીધેસીધું અનુશીલન નિરર્થક લાગે, એમાં તેમને પ્રાણનો ઘાત પણ દેખાય, મુગજળની પાછળ દોડવા જેવી નિઃસારતા લાગે છતાં એ માન્યતાની એકદેશીયતા ઉચારી છે. ખરુંજેતાં વર્તમાનની જરૂરીયાતો સાધવા માટે માનવે હમેશા સનાતન ભાવનાનો ભોગ આપવાનો નથી. ઉલટું, વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થયલાં સર્વે કર્મોને એ સનાતન ભાવના મિદ્ધ કરવાના સાધન તરીકે વાપરવાં એમાં ખરી ખૂબી છે. કર્મમાર્ગ-કર્મયોગ એ ખૂબી સાધવામાં સમાયેલો છે. માનવની એ સનાતન ભાવનાનું સીધેસીધું, માત્ર અનુશીલન વર્તમાનને નિરુપયોગી નથી હોતું. સત્યલોકની એતનાને પ્રાપ્ત કરવાથી જીવન મુદ્દ કે કુંઠિત નહિ પરંતુ વિપુલ

અને એશ્વર્યશાલી અને એ જ સ્વાભાવિક છે. ચેતનાનાં એ નવાં ક્ષેત્રોને પ્રાપ્ત કરવાં અને પાર્થિવ ચેતનામાં તેમને પ્રગટાવવાં તેને જ આપણી સંસ્કૃતિમાં 'સ્વારામ્ય' અને "સામ્રામ્ય" પ્રાપ્તિ કહી છે.

સમુત્ક્રાંતિના પ્રયત્નની પરાકાષ્ટા આ પૃથ્વી ઉપર કે અન્યત્ર ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરની સમાશોચનામાં આપોઆપ આવી જાય છે. કેમકે જો દેહની અને ચેતનાની સમુત્ક્રાંતિનું ક્ષેત્ર આ પૃથ્વી તો તેની આગળની સિદ્ધિનું ક્ષેત્ર પણ પૃથ્વીજ. અનેક ધર્મપ્રવર્તકો, મહાત્માઓ તથા મહાપુરુષો એવી સિદ્ધિની શક્યતા સ્વીકારે છે. એટલે સમુત્ક્રાંતિનો વિકટ કોપડો જો આ પૃથ્વી ઉપર તો એનો ઉકેલ પણ અહિં જ.

અને માનવથી બીજે જ પગલે પૂર્ણ દેવત્વની યાત્રા ઉચ્ચતમ વિજ્ઞાનમય ચેતનાની પ્રાપ્તિ થઈ જવાની નથી એ પણ યાદ રાખવાનું છે. માનવજાતિનો ઇતિહાસ આપણને એનો પુગવો આપે છે. ખુદ માનવતામાં જ ફેટલાયે થયે આવી રહ્યા છે ! વ્યક્તિઓમાં અને પ્રજાઓમાં સંસ્કારજન્ય અને સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ, અર્થથીઓ વલણો વગેરે આવેલાં હોય છે તે સફળાને વટાવીને માનવે બિખારોહણ કરવાનું છે. માનવચેતના મનની અવિ-
દ્યામાથી મનસાતીત વિદ્યામાં આરોહણ કરી શકે તે પહેલાં ધર્મના બાહ્ય, શુષ્ક સંસ્કારો, જાતિની રૂઢ માન્યતાઓ, સમાજનાં ખોટાં બંધનો અને ધોરણો, કુટુંબની પરંપરાગત અર્થથીઓ, પોતાની માનીતી પ્રિય વૃત્તિઓ, તથા મતાપ્રહો વગેરે અનેક બંધનો વટાવીને ચેતનાએ સમસ્ત માનવજાતિની મધ્યસ્થ અભીપ્સા, પાર્થિવ ચેતનાની સતત જ્વરંત ભાવનાને જ ફક્ત પોતાની નજર આગળ રાખવાની છે. એ સતત જાગ્રત ભાવનાના અનુશીલનમાં માનવ પ્રયત્ન સફળતાની એક બાબુ જ રણુ કરે છે. એવી સમુત્ક્રાંતિ માનવ પ્રયત્નને સંપૂર્ણપણે આધીન નથી હોતી. વિરાટ પ્રકૃતિનો સાચો સ્વામી, વિશ્વ સકલનો માલિક અને સંચાલક મનસાતીત-છતાં ઘટઘટમાં વ્યાપી રહેલો-પ્રભુ અને તેની તપઃચક્રિત (ઇચ્છા કહો) એ સફળતાની બીજી શરત છે. જે નથી તે અસ્તિત્વમાં આવી શકતું નથી. એટલે મનસાતીત ચેતનાનો લોક પણ આપણને અત્યારે અજ્ઞાત છે, છતાં અસ્તિત્વમાં છે અને સક્રિય પણ હોઈ શકે છે. માનવજાતિમાં જૂદે જૂદે સ્થળે અને કાળે એના અમકારા તો થયા જ કર્યા છે. હવે, માનવ એ બિખારેચેતનાને પોતાની સમુત્ક્રાંતિના

• રમ્યદેહની સમુત્ક્રાંતિમાં જેમ બાળકો રહ્યાં છે તેમ ચેતનાની સમુત્ક્રાંતિમાં પણ, સાતત્ય સ્પષ્ટ હોવા છતાં, બાળકો નજરે પડે છે. જ. ત. ધાતુઓમાં પ્રાણુતત્ત્વ નથી એમ છેક નથી. પ્રયોગો સિદ્ધ કરે છે કે ધાતુઓમાં પ્રાણુ છે, અત્યંત સૂક્ષ્મ પરંતુ ધાતુનું મુખ્ય તત્ત્વ પદાર્થો છે, -પ્રાણુ અને મત તેમાં ગોણુ છે. છતાં ધાતુ અને વનસ્પતિ વચ્ચે કેટલો ભેદ છે ? વળી વનસ્પતિના પોતાનો સૌથી વિકસિત પ્રકાર લો. અને પ્રાણુ કે પશુના બોજામાં બોજા વિકસિત (અવિકસિત ગણાય એવા) પ્રકાર જોડે તેને સરખાવો તો જાણારો કે ઉચ્ચતમ વનસ્પતિ અધમાન-
ધમ પ્રાણીના કરતાં, ચેતનાના અવિભાવમાં, ઉતરતી છે. વનસ્પતિમાં પ્રાણુતત્ત્વ પ્રધાન હોઈ ઇન્દ્રિયો અને મત બન્નેનો અવિભાવ ગોણુ હોય છે. પ્રાણીઓમાં હોય છે તેમ વનસ્પતિમાં મનોમયતત્ત્વ નશ્વત હોય નથી એ જ પ્રમાણે પશુની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જાતિ અને માનવની હલકામાં હલકી કોટિ સરખાવતાં એ જ વચ્ચે ઠંડી બીજી આવી રહેલી જાણારો. એકમાં ઇન્દ્રિયતા પ્રધાન છે બીજામાં બુદ્ધિનું તત્ત્વ આગળ પડતું થઈ ચૂક્યું જાણારો. આમ ચંદ્રી ઉતરતી ચેતનાના ઉગ્ગમની મેજીમાં આવી બાબડાં દેખાય છે છતાં રોપાનનું સાતત્ય આપણે અખંડ જોઈ શકીએ છીએ.

ધ્યેય તરીકે સ્વીકારે અને વ્યક્તિ તરીકે જ નહિ પરંતુ મમણિ યાને જાતિ તરીકે એ વિદ્યા લોકની પ્રાપ્તિની શરતો પૂરી પાડી તેના અવતરણનો માર્ગ સરળ કરે તથા પોતાનામા એ ચેતનાની સ્થાપના કરવા માટે વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કરે એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે. અત્યાર સુધી છૂટાછવાયા ચત્નો થયા છે, ધણી મહાન વ્યક્તિઓએ આરભવું ખેડકામ કર્યું છે હવે પગને પગે જીર્ણોદ્ધણ કરી માનવે સત્યના સૂર્યલોકને પહોંચતા સુધી અટકવાનું નથી.

અહિં ચેતનાની સમુદ્ધાંતિ અને સાહિત્ય એ બેના સબધ વિશે પર્યાયોચના કરીશું તો યોગ્ય ગણ્યો શે લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને વિદ્યમયત્રીના વારાફેરા માનવની દ્રષ્ટિએ ધણા મહત્વના લાગે છે. પરંતુ માનવની સાચી મહત્તા એ ત્રણેના મવાદ ઉપરાંત ખીજી પણ ઘણી શક્તિની મદદથી ઉત્પન્ન થયેલી તેની મસ્કૃતિ ઉપર અવલભે છે સસ્કૃતિ એટલે પ્રજાએ પોતાની માનવતાના સનાતન ધ્યેય તરીકે સ્વીકારેલ કોઈ ઉચ્ચ ભાવનાને મૂર્તિ કરવાના પ્રયત્નમાં ઉત્પન્ન કરેલું ખીજું. પ્રમુખીય આત્માનું એ સનાતન કાતદર્શન, જીવનની સિદ્ધિની તેની ભાવના, સાર્થકતા સાધવા કરેલા નામાનિક પ્રયત્નો, વગેરે સધળું એક માનવજીવનમાં સિદ્ધ થઈ જતું નથી પેઢીઓ, જન્મનાઓ અને મૈકાઓ પણ એવી સિદ્ધિ પ્રત્યે દુય કરવા માટે લાગે છે એટલે કાળમાં સિદ્ધ કરવાના આદર્શને માટે માનવ 'સસ્કૃતિ' રચે છે.

સસ્કૃતિનું એક અગત્યનું અંગ તે એનું સાહિત્ય પ્રમુખીય માનસની વૃત્તિઓ, વિચારો, ચિત્તો, સ્વપ્નાઓ, ભાવનાઓ, આદર્શો, મથનો વગેરે સધળું સાહિત્યમાં જળવાઈ રહે છે. પ્રમુખીય માનસનું આદિકાળથી જળવાતું આવતું પ્રતિબિંબ સાહિત્ય છે. પોતાના પૂર્વજોની ભાવનાઓ અમસ્કૃતિ કે પ્રજા જળવી રાખે છે તે એટલે સુધી કે કાલોર્ધવ જેવા એમ પણ કહે કે, "એક બાળુ શેકસપીઅર મૂકા અને ખીજી બાળુ હિંદુ રાજ્ય મુકો તો હું તો હિંદને જતો કરું *".

પ્રજાના સવાત્માની અમર ભાવનાઓને, એટલે કે પ્રજાની પોતાની જ હોય, છતાં માનવજાતિની પણ ગણાય, એવી વિશિષ્ટ મૌલિક અભીપ્સાઓને ચિરંજીવી વાદ્યમય સ્વરૂપો આપે તે પ્રમુખીય સાહિત્ય વિશ્વ પ્રત્યે વ્યક્તિનું વાદ્યમય પ્રતિકાર્ય સાહિત્ય ગણાય છે પરંતુ એ સ્પષ્ટ છે કે ઘણી વ્યક્તિ પોતાની પરિચિતિથી ઇવજ સ્વતંત્ર રહીને કે થઈને એવું પ્રતિકાર્ય કરી શકતી જ નથી એટલે વ્યક્તિ પણ જેટલે અંશે ઉપર જીવ્યાનું તે કાચ સાથે તેટલે અંશે પ્રજાના સૃષ્ટાની હારમાં બેસવાને લાયક, એવું સાહિત્ય પ્રમુખીય ધન બનીરહી અસખ્ય પેઢીઓને પ્રેરણા આપવા ઉપરાંત જગત સમગ્રને લાલકર્તા નીવડે છે અને સર્વત્ર સરકારિતાનો, એટલે કે માનવની ઉચ્ચતર શક્યતાઓ સાધવાના પ્રયત્નનો પ્રચાર કરે છે બાઈબલ, ગીતા, ઉપનિષદો, વગેરે એવી કૃતિઓ છે મહાભારત, રામાયણ, ઈલિયડ, ડીવાઈન કોમીડી, વગેરે લોકપ્રિય મનાતન સાહિત્ય છે.

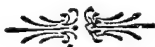
* અગ્રેની સસ્કૃતિ સિદ્ધિ પ્રગતિના હેતુને જ સાચું લક્ષ્ય ગણીને આ નિષ્ક્રિય આગેડો મળ્યો. જેઈએ હિંદના વિજયને એટલે કે સામ્રાજ્ય સત્તા બંધાવવાની જ ભાવનાને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન આપતા હિંદુ જ જેવા અને કર્જન જેવા પુરોહિતો પામરતા તરફ પણ લપસી પડે છે તે જોનારને કાલોર્ધવના નિષ્ક્રિય કાર્ષક મધારે સમગ્ર અંશવિત છે.

આપણા જમાનામાં 'સાહિત્ય' ની વ્યાખ્યા કાંઈક મંકુચિત આંકાય છે. સાહિત્ય એટલે મુખ્યત્વે કવિના પ્રધાન સાહિત્ય એમ મનાય છે. સરમતા મળે તે સાહિત્ય એમ પણ કહેવાય છે. સરસતા એટલે ? "ભાવનાત્મક અપૂર્વતા" એવો ઉત્તર મળે છે. અપૂર્વતા એટલે નવીનતા કેવળ ? ભાવનાત્મકતા ગેમાં રહેલી છે ? આવા પ્રશ્નોના ઉત્તર અસ્પષ્ટ રહે છે. પરંતુ art for art's sake-કલાને ખાતર કલાનો ગિદ્દાત જેમ આજે અસ્વીકાર્ય છે તેટલો જ "સાહિત્યને ખાતર સાહિત્ય" એ વિચાર પણ અસ્વીકાર્ય છે. જુદે જુદે સમયે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ પંથો ચાલે છે. જીવનનું પ્રતિબિંબ જ સાહિત્યમાં જોવાનો આગ્રહ વાસ્તવિકતાના ઉપાગ્રહ સેવે છે, અને એ આગ્રહમાં જીવન એટલે સ્થૂળ જીવન એવી મંકુચિત વ્યાખ્યા તેઓ સ્વીકારી લે છે. બીજા આદર્શતા,—ભાવનાત્મક અપૂર્વતા જ સાહિત્યમાં જોવાનો આગ્રહ ધરાવે છે. ઉદાત્ત ગમિકતામાં કોઈ ને સાહિત્યનો ઉત્તમાંસ દેખાય છે. આ બધા વિચારોમાં અત્યાશ છે. પરંતુ કલાની પેઠે સાહિત્ય "જીવનને" ખાતર છે એ મૌલિક વિચાર મદ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. 'જીવનને ખાતર' એટલે જીવનને ટકાવવા ખાતર ? એનો ઉત્તર 'ના' અને 'હા' બન્ને હોઈ શકે. સાહિત્ય કેવળ સ્થૂળ જીવનને ટકાવવા માટે-પેટ ભરવા માટે-નથી. સાહિત્ય જીવનને 'ટકાવે છે' તે વધારે હિચ્ચ અર્થમાં જીવનની ગર્હગતિને સાહિત્ય મદાય કરે છે, તેની ભાવનાઓને પોષે છે, આદર્શોને જલ્પત રાખે છે, નવી ભાવનાઓને કે ભાવનાના વાચકની પરિસ્થિતિ, વૃત્તિ આદિમાં અનુકૂળ થઈ પડે એવાં નવાં રૂપોને જન્મ આપે છે, માર્ગ દર્શન કરે છે. પ્રત્યક્ષીય ચેતનાને સાહિત્ય ઉન્નત, સમર્થ, સુદર, હિચ્ચગામી, મજબૂત, આગ્રહી, પુરુષાર્થી બનાવે છે. સમર્થ, કાંતદર્શી કવિ ધન્ય ક્ષણોમાં કોઈ મનસાતીત સત્યનું દર્શન કરી તેને શબ્દ અને છંદોમય દેહમાં પ્રગટ કરે છે. અને દળજોર લાખો માનવો તે દર્શન કરવા સમર્થ થાય છે, તથા તે સત્યને જીવનમાં મૂર્તિમંત કરવા પ્રેરાય છે. આ પ્રમાણે સાહિત્ય સર્જન વડે જીવનમાં પ્રાણ પ્રગટે છે, પ્રેરણા ફેલાય છે. નવલકથાકાર જીવનનાં અનેક યગે અને પાસાંઓ રજુ કરી પાત્રો અને પ્રસંગો દ્વારા ભાવોની ઉદાત્તતા, મજબૂતા, સુકુમારતા, સંકુલતા, વામગતિ, વળી જીવનનો ઉદ્ધામ, તેની રૂચિતા, કદતા, મદતા, ભવ્યતા, દિવ્યતા વગેરે અનુભવવાની તક જનસમાજને આપે છે. માનવજુદિની અને હૃદયની એ કેળવણી, માનવભાવોની એ વિશુદ્ધિ, જીવનને વિશુદ્ધ કરવામાં તથા ચેતનાની ગર્હ ગતિ સાધવામાં સહાયજૂત થાય છે. અહિં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ચેતનાની ગર્હગતિ જોટલી જ તેની વિશુદ્ધિ અગત્યની છે. કેમકે માનવ પ્રકૃતિમાં એવી વિશુદ્ધિ અતિ વિરલ હોય છે. આ જન્મે કાયેં સાધવામાં સાહિત્યનો ફાળો અગત્યનો હોય છે. પરંતુ જીવનનું વિશોધન અને ગર્હગતિ કરવામાં સાહિત્ય સહાય કરે એનો અર્થ તે ઉપદેશ આપીને, બોધ દર્શને જ કરે છે એવું માનવાનું નથી. કાંતા સમિતતયોગદેશ યુક્તે એ પ્રાચીન વિવેચકની ઉક્તિ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. શકિત હમેશા સામર્થ્યના કે સામકના રૂપમાં જ વિજય મેળવે એવું નથી મોદ્યના લેખાસમાં પણ તે આવે અને જીવે છે;—વધારે મરણતાથી અને મદતા-પૂર્વક શામન કરે છે તે આપણે જાણીએ છીએ.

ધર્મિરદત્ત પ્રતિમા, સ્વયંજૂ પ્રેરણા, અમાધારણ અનુમૂનિને વ્યકત કરવાની શક્તિ, અદ્ભુત સિદ્ધિઓ તે આદિ વિરલ હોય છે આજની સાહિત્ય પ્રકૃતિમાં યુદ્ધિવિકાસનો

ક્ષણે ધણે મોટા છે. લેખકોને કલાનૈપૂણ્યની સિદ્ધિ સંભાળપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. એવા જમાનામાં પણ માનવચેતનાનું વિશોધન અને તેનું ઊર્ધ્વરોહણ સાધવું એ માહિત્ય પ્રવૃત્તિના હેતુ હોવા ધટે. તર્કશક્તિની વિશદતા, વિવેકશક્તિની અણુતા, સ્મૃત્તિની વિશુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મઆહિતા, કંપનાની ઉચ્ચતા, નિષ્પક્ષપાત નિર્ણય કરવાની ન્યાયવૃત્તિ, સાત્ત્વિક અભ્યાસ, જીવનમાં રસ લઈ શકે અને જીવનનો ઉલાસ માણે એવી પ્રાણશક્તિ, વિશ્વમનરતને આયમાં લઈ શકે એવી અમર્થ મહત્વાકાંક્ષા, સૂક્ષ્મ-અવલોકનશક્તિ વગેરે અનેક શક્તિઓને સાહિત્ય પ્રગટાવે છે, -વિકસાવે છે, તેમનું વિશોધન કરે છે અને તેમને ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે માનવહૃદયમાં પ્રગટી અદ્રશ્ય યર્ષજતા ભાવોનો અનંત મહાસાગર તો નજી સાહિત્યનું માનીતું પડ ગણાય. ક્ષણે ક્ષણે પ્રગટતા ભાવોલાભો, ભાવોદ્રેકો, ભાવોની ઝાટ અને ભરતી, જીવનમાં મેધધનુષ્ય કરતાં તો ક્યાંયે વધારે રંગો પૂરીને ઉડી જાય છે. એ રંગોને સાહિત્ય કલામય સ્વરૂપોમાં વ્યક્ત કરી કાંતે જીવનની વિશુદ્ધિ કરે છે યાતો ઉજતિની દિશા દર્શાવે છે, હૃદયને સુકુમાર બનાવે છે. વર્ણી વૈયક્તિક અને સામાજિક જીવનના, કલાના, રાષ્ટ્રના, અને જગતના પ્રશ્નો રજુ કરી, તેમને હણીને, યુદ્ધિજન્ય ભાવમંમત એવું માર્ગદર્શન પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આવે છે. એ કાર્ય કેટલું સફળતાપૂર્વક થયું છે તેનો નિર્ણય કાળ કરે છે. વાસ્તવિકમાંથી જ સાહિત્ય મર્જાય છે એમ સ્વીકારીએ તો વાસ્તવિકતાની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ, કેમ જે પ્રચલિત વિચાર તો કોઈને મતે, એવો છે કે ઈન્દ્રિયગોચર એટલું જ વાસ્તવિક કોઈ સાચો અભ્યાસી એ સકુચિત વ્યાખ્યા સ્વીકારી શકે નહિ એ સ્પષ્ટ છે. અશક્ય ગણ્યતા આદર્શોની કે દુઃસ્વાધ્ય ભાવનાઓની મિદિ માટેના પ્રયત્નો સાચી વાસ્તવિકતામાં આવે છે. એવી વાસ્તવિકતામાં મજુરની ચાલીઓનો અને ગામડાનાં ઝૂપડાંઓનો અમાવેશ થાય છે તેટલો જ માનવહૃદયનાં સ્વપ્નાંઓ સિદ્ધ કરવાની ભાવનાનો અને પ્રયત્નોનો, -અને ઉધાગા તથા ખડેનો-પણ થાય છે. ખંડવિજેતા મિકંદરની મહત્વાકાંક્ષા, મદતા અને વિગ્તયોગો અંકર્ષક વાસ્તવિકતા છે તો પ્રત્યેક માનવઅંધુ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી પોતે નિર્વાણનો ઈન્કાર કરનારી યુદ્ધની વિરાટ કરુણા પણ વાસ્તવિક છે.

સાહિત્ય જીવનનું પ્રતિબિંબ છે તેમ જીવન પણ સાહિત્યનું પ્રતિબિંબ બને છે. પરિસ્થિતિ વ્યક્તિને ધડે છે, તો વ્યક્તિ પણ પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર કરે છે. વાદ્ભાકિની વિરાટ પ્રતિભા ભારતના યુગોયુગના જીવનને વસણુ આપે છે, અનેક માનવોનાં જીવનને ધડે છે-વાદ્ભાકિ પોતે પોતાના યુગજીવને પરિણામે ધડાયા હતા એમ સ્વીકારતા પણ અને સતત આલાપતા માહિત્યના મંગીતમાંથી કોઈ સૂર, કોઈ સૂરાવલિજ, વિરાટના મનાતન સંગીત જોડે લગી જાય છે અને તેની ચિરંજીવિતા પ્રાપ્ત કરે છે. એવું માહિત્ય કાળજી તરીકે એકજ જમાનામાં નહિ, પરંતુ મનાતનના પ્રતિનિધિ તરીકે સદાને માટે જીવંત યર્ષ રહે છે. એવા ચિરંજીવી મર્જનોમાં સવિતાદેવની અનંત મર્જક શક્તિનો દૈવી અંશ પ્રગટ થતો દર્શો ખરો ? આપણા માહિત્યમાં એવા ચિરંજીવી સૂરો અનેક પ્રેમટો એ શુભાશા મહિન વિરમું છું.

અધ્યાત્મવાદ તથા ભૌતિકવાદ.

(લેખક:—મનુભાઈ ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા)

અધ્યાત્મવાદ તથા ભૌતિકવાદના સિદ્ધાન્તોમાં કયો વાદ વધુ શ્રેયસ્કર છે તે વિશેની ચર્ચા આજકાલ ઉપરિચિત થઈ નથી પણ તે સમસ્ત દુનિયામાં જુનામાં જુના જ્ઞાનાત્મી ઉપરિચિત થયેલી છે. જગતનો ઇતિહાસ આપણને સાક્ષી પુરે છે કે જુદા જુદા દેશની પ્રજાના વિકાસ તેમજ પરિવર્તન જુદે જુદે સમયે થતાં આવ્યાં છે. એક એવો પણ સમય હતો કે જે વખતે ઈજિપ્ત, એસીરીયા, મેસોપોટીમિયા, ગ્રીસ, રોમ તથા બીજા દેશો સર્વોપરી રાજસત્તા, વૈભવ તથા જહોજલાલીના શિખર પર હતાં, પરંતુ કાળક્રમે તેઓના વૈભવ તથા સત્તા ક્ષીણ થયાં અને તેઓ ઉચ્ચ સ્થાનથી પદબ્રજ થયાં. તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીશું કે આર્થિક વિકાસ કે ભૌતિક જહોજલાલી સ્થાયી નથી પણ તેમાં હંમેશાં પરિવર્તન થયાંજ કરે છે. આમ છતાં ભૌતિકવાદીઓ હજુ પણ એમ દાવો કરે છે કે ભૌતિક તથા સંસારી જરૂરીઆતો પુરી પાડતા વૈજ્ઞાનિક પદાર્થો ને પ્રાપ્ત કરીને તેજ સસ છે તથા પૂર્ણ છે અને અધ્યાત્મવાદ કરતાં પણ ભૌતિકવાદ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. તેવા સંજોગોમાં આપણે વિચાર કરવો જરૂરનો છે કે ઉપલી બે વિરોધી શ્રેણીના વિચારકોમાં કોનો મત વધારે સત્ય તથા સંગીન છે.

જીવનના આદર્શોમાં મહત્વની તારતમ્યતા.

ઉપલી બે શ્રેણીના વિચારકોમાં જીવનના સિદ્ધાન્ત તથા ધ્યેયના સંબંધે ઘણી મહત્વની તારતમ્યતા છે. ભૌતિકવાદીઓની એવી માન્યતા છે કે જીવનનો હેતુ સાંસારીક ઈન્દ્રિયજન્ય વિષયોનાં સુખ, સમૃદ્ધિ તથા વૈભવ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. ભૌતિક પદાર્થોથી વ્યતિરિક્ત ચૈતન્યાત્મક જગજિવન્તા ઈશ્વર કે આત્મા નામનો કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ તે કોઈ માનતા નથી. આપણા દેશમાં પ્રાચીનકાળમાં ચાર્વાક મતના નાસ્તિક ભૌતિકવાદીઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. તેઓ એમ માનતા હતા કે જેવી રીતે વ્રાક્ષ યા ચોખાની અમુક ઉન્માદોત્પાદક પ્રવાહિક પદાર્થની સાથે મીઠવણી કરવાથી તેમાંથી એક નંબો દારૂ નામનો કેટલી પદાર્થ ઉદ્ભવે છે, તેમ જીવ યા ચૈતન્ય માત્ર પંચજૂતાના મિશ્રણથી તેના વિકાર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે એટલે જીવ તે માત્ર ભૌતિક પદાર્થનો એક ગુણ છે. કેટલાએક ભૌતિકવાદીઓ ઉપલા મતના સમર્થનમાં એવો પણ દાખલો આપે છે કે જેમ પિતાશયમાંથી ઝરતો રસ પિત કહેવાય છે, તેમ જીવિ તે માત્ર ઊર્ધ્વ યા મસ્તિષ્કમાંથી વહેતો એક પ્રવાહ છે. ભૌતિક પદાર્થોથી વ્યતિરિક્ત ચૈતન્યાત્મક જીવ નામના એક સ્વતંત્ર પદાર્થનું અસ્તિત્વ ભૌતિકવાદીઓ સ્વીકારતા નથી. ઉપલી દલીલમાં કેટલું વજુદ છે તેનું આપણે મુદ્દમ નીરીક્ષણ કરીશું. સદુચી પ્રથમ આ સ્થળે એટલું જણાવવું જરૂરનું છે કે અર્વાચીન વિજ્ઞાનવાદ (Science) બે સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કરે છે કે જેનો સ્વીકાર સર્વત્ર કરવામાં આવ્યો છે. તે સિદ્ધાન્તો એ છે કે મૂળભૌતિક પદાર્થ અવિનાશી છે તથા સર્વ શક્તિ સમુચ્ચયમાં વધારો કે ઘટાડો થઈ શકતો નથી. હવે માણસ જ્યારે વિચાર કરવા માંડે છે ત્યારે કેવી માનસી ક્રિયા થાય છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ. તે સમયે

માથુસના મસ્તિષ્કના કેન્દ્ર ભાગમાં (cortex of the Brain) અમુક ગતિ થવા માંડે છે અને વિદ્યુતની જેમ તે સ્થળેથી નસોના કેન્દ્ર સુધી ગતીના આદોલનોના વધુ વિકાસ થતો જાય છે અને અમુક શારીરિક પ્રક્રિયાદ્વારા તે માથુમ વિચાર કરી શકે છે; એટલે વિચાર કરતી વખતે મસ્તિષ્કના વર્તુલરૂપના ગ્રીણ દાણાઓમાં એક બીજાના સંયોગથી ગતી થતી માલમ પડે છે. હવે આપણે ભેગનું બધારણ તપાસીશું તો આપણને સમજશે કે તે ભૌતિક છે તથા તેમાં થતી ગતી તે અમુક મર્યાદિત સ્થળમાંજ ભેગમાં આવે છે. જ્યારે એથી ઉલટું માનવીક ક્રિયાઓ જેવી કે વિચારો, ઇચ્છાઓ લાગણીઓ ઇ. તે જુદા પ્રકારની છે અને તે સ્થળ સ્પર્શી નથી પણ તેની ગતી કાળને આધીન છે અને કાળરૂપેજ આપણે તેને માપી શકીએ છીએ અને આપણે તે વિચારો, ઇચ્છાઓ કે લાગણીઓનો સમાવેશ કદીપણ શીશીઓમાં, ગલાસોમાં કે ખાલામાં કરી શકીશું નહીં તેમજ તે ભૌતિક પણ નથી; તો પછી એક ભૌતિક અને સ્થલસ્પર્શી પદાર્થ અભૌતિક અને અસ્થલસ્પર્શી પદાર્થને કેમ ઉત્પન્ન કરી શકે તેનો ખુલાસો વિજ્ઞાનવાદીઓ કરવાને અશકત છે. કદાચ આપણે થોડા સમયને માટે એમ માની પણ લઈએ કે કોઈ નહોં સમજાય એવી વિલક્ષણ રીતે ગતીમાંથી કદાચ વિચાર ઉત્પન્ન થઈ શકે તો પછી તેમ માનવાથી તો ભેગના ભૌતિક સૂક્ષ્મ વર્તુલોની ગતિનો, વિચારોના આદોલનોના પ્રત્યાધાતયી (Resistance), સર્વશક્તિ સંચુચ્ય મત્તવ (Conservation of energy) ના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વિરામ થઈ જોવા જોઈએ પણ તેમ કદી પણ જોવામાં આવતું નથી. પણ એથી ઉલટું માથુસ જેમ જેમ વધારે વિચાર કરે છે તેમ તેમ તેના ભેગની ક્રિયાની ગતીમાં વધારો થતો જાય છે. ઉપલી ચર્ચાથી કોઈ ને પણ સહેલાઈથી સમજી શકશે કે ભેગમાંથી સ્વતંત્ર ગતિદાતા વિચાર ઉદ્ભવે છે એવી ભૌતિકવાદીની માન્યતા અર્વાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના એક ભૌતિક સિદ્ધાન્તથી વિરૂદ્ધ જતી હોવાથી સુકિતવાદ્યો પણ ટકી શકતી નથી એટલે જીવ તે ભૌતિક પદાર્થ અથવા શક્તિનો એક વિકાર યા પરિણામ છે એવી માન્યતા ખોટી પડે છે.

ભૌતિક પદાર્થ સત્ય નથી

વળી ભૌતિકવાદીઓ જે ક્યારે કરે છે કે ભૌતિક પદાર્થ સત્ય છે તે પણ સત્ય નથી કારણકે અર્વાચીન બાહ્યોશ વિજ્ઞાનવાદીઓ પણ કબુલ કરે છે કે ઈન્દ્રિયો દ્વારા આપણે જે પદાર્થોનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ તે તો માત્ર બહાન્ના પદાર્થોથી ઈન્દ્રિયો દ્વારા આપણા મનપર સંસ્કારો પડે છે તેનું જ આપણને જ્ઞાન થવા છે; પણ તેથી તે પદાર્થનું તાત્વિક સ્વરૂપ આપણે જાણી શકતા નથી. ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન આપણને ઘણી વાર અવજો માર્ગે લઈ જાય છે ને તેથી આપણે બહારના પદાર્થો વિષે સાચું જ્ઞાન મેળવી શકતા નથી. કોઈ વસ્તુ સત્ય છે કે નહોં તેની પરીક્ષા તો એકજ કસોટીથી થાય છે અને તે એ છે કે તે વસ્તુ ત્રિકાળ અબ્યાધિત તથા પોતાના અસલ સ્વરૂપે કોઈ પણ વિકાર વગર સ્થાયી છે કે નહોં અને જો તે એવી માલુમ પડે તો જ તેને સત્ય કહી શકાય સામાન્ય અનુભવ પરથી પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે આ જગતમાંનો કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જણ કાલમાં સ્થાયી હોય કે જોના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ જાતની કે બાહ્ય વિક્રિયા થઈ ન હોય. કાર્યકારણની શૃંખલાના મતત પ્રવાહથી આ

કોઈ પણ પદાર્થ મુક્ત નથી અને તેમાં કંમેશ પરિવર્તન થયાં જ કરે છે. મારે જ તાત્વિક દષ્ટિએ ભૌતિક પદાર્થને આપણે સત્ય કહી શકીએ નહીં. ભૌતિકવાદીઓની માન્યતાઓમાં પણ વખતો વખત ફેરફાર થયાં જ કરે છે. અણુવાદની છુતી માન્યતા હવે નાણુદ થઈ ગઈ છે ને તેને બદલે પછીથી આર્થિકાનિક વાદ રચાયો અને ત્યાર બાદ છેવટે એઈન્સ્ટીન જેવા વિખ્યાત વિજ્ઞાનવાદી શીલમુકની શોધથી એવું રચાવન કરવામાં આવ્યું કે ભૌતિક પદાર્થ આપણને છેવટનું તત્ત્વ બનાવતો નથી. તે તત્ત્વ સૂક્ષ્મ અણુમાં નથી કે તેથી પણ વધુ સૂક્ષ્મ વિજળીની ગતીવાળા બિંદુઓમાં પણ નથી. આ જગતના તમામ ભૌતિક પદાર્થો માત્ર દીશા, કાળ તથા શક્તિના જુદા જુદા સાપેક્ષ સંબંધોથી થયેલા છે અને તે પદાર્થોનું પર્યાવસાન ઉપલા સંબંધોથી છૂટા થઈ પરિણામે એક મહાન અનંત નિરપેક્ષ એવા સત્ય પદાર્થમાં જ થાય છે જેને આપણે Absolute, Infinity, અને God ઈશ્વર એ નામે સંબોધીએ છીએ.

સાપેક્ષવાદ તથા અધ્યાત્મવાદ.

આધુનિક વિજ્ઞાનવાદીઓની શોધને પરીણામે હવે એમ મનાવવા લાગ્યું છે કે એઈન્સ્ટીનના સાપેક્ષવાદના સિદ્ધાન્તનું પર્યાવસાન જડવાદમાં નથી પણ અધ્યાત્મવાદમાં છે. સાપેક્ષવાદ (Relativity) નો આધાર એક નિરપેક્ષ તથા આત્મિક (Absolute) ચૈતન્યાત્મક તત્ત્વ પર અવલંબી રહ્યો છે અને દીક્ર કાળ ને કાર્યકારણની ત્રીપુટીના નીચમપર રચાયેલા આ જગતનો કોઈ પણ ભૌતિક પદાર્થ આત્માથી આત્મિક બિન્ન કે સ્વતંત્ર નથી. આ જગતનું મૂળ ત્રિણુઆત્મક મૂળ પ્રકૃતિ કે જડ શક્તિ તેમાં નથી પણ તેવું મૂળ નિત્ય શુદ્ધ, પુદ્ગ, મુક્ત એવા એક અખંડ અવિનાશી જ્ઞાન તથા આનંદ ગશીરૂપ ચૈતન્ય આત્મામાં છે કે જે સર્વવ્યાપી છે, સર્વજ છે તથા સર્વશક્તિમાન છે અને જેને અવલંબીનેજ આ જગતના તમામ રચાવર જંગમ તથા જડ ચૈતન્યાત્મક પદાર્થો પોતાના નિયમિત કાર્યો કરી શકે છે. તે ચૈતન્યાત્મક તત્ત્વજ આ અનંતકોટી બ્રહ્માંડનું મર્જન, પાલન તથા સંહાર કાર્ય કરે છે અને તેના શાસનથીજ આ જગતનું રચનાત્મક કાર્ય ચર્ચાહિન રીતે તથા સુવ્યવસ્થિત ચાલે છે. ભારતવર્ષના રૂપિમુનીઓએ વેદ તથા ઉપનિષદો દ્વારા જગતને બનાવી આપ્યું છે કે તે અધ્યાત્મ તત્ત્વ આ જગતથી દૂર સાતમા આસમાન પર નથી પણ તે દરેક પ્રાણીના હૃદયમાં સ્વયંપ્રકાશીત બીજાજમાન છે અને તેનો આક્ષાત્કાર આપણે આપણી હૃદયશુદ્ધિમાં એકાએક ધ્યાન તથા સૂક્ષ્મ વિચારથી કરી શકીએ છીએ અને તેના ઉત્તમ વિજ્ઞાનથીજ આપણે માત્ર મનુષ્યમાં જ નહીં, પ્રાણી માત્રમાં જ નહીં, પણ તમામ જગત માથે આપણું સાચું ઐક્ય, પરમસુખ તથા સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી શકીશું. અધ્યાત્મવાદ જડવાદ કરનાં દરેક રીતે ઉત્કૃષ્ટ છે. તે જ્ઞાન આપણી ભારતવર્ષીય પ્રજાને એક કીમતી વારસો છે ને તે આપણને વ્યવહારમાં તેમજ પરમાર્થમાં દરેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે. સર્વે સુખિનઃ મન્યુ.

ન્યાયદર્શનની દૃષ્ટિએ આત્મા

(લેખક:—શ્રી. પંડિત બલચન્દ્રશર્મા મ. દીક્ષિત, દર્શનાચાર્ય, આયુર્વેદશાસ્ત્રી
સાહિત્યાચાર્ય, કામ્યતીર્થ. વાર્ધસિ પ્રિન્સિપાલ વિ. કા. હિન્દુ યુનિવર્સિટી, મુરના.)

સાક્ષાત્કારિણિ નિત્યયોગિણિ પદ્માસનપેક્ષસ્થિતૌ

મૂર્તાર્થાનુભવે નિવિઘ્નિસ્થિલપ્રસ્તાવિવસ્તુત્તમઃ

લેશાદૃષ્ટિનિમિત્તદુષ્ટિવિગમપ્રમૃદ્યશ્ચક્ષુષ્ણુપઃ

શક્તોન્મેષકલદ્વિભિઃ કિમપરૈસ્તન્મે પ્રમાણં શિવઃ ॥

તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતેડયનાય એ પ્રમાણેના શ્રુતિભગવતીના ઉપદેશાનુસાર આત્મતત્ત્વચિન્તન કરવું એ મનુષ્ય જીવનનું પરમ અર્થેત્ત્વન હોવાથી જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી આત્મદર્શન કરવા માટે પ્રયત્નો કર્યા છે એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં અક્ષરદેહો આજ પણ શરણાગતને આત્મદર્શનનો સ્વાનુભૂત માર્ગ બતાવવા તૈયાર છે. ભારતવર્ષીય તત્ત્વચિન્તકોમાં ભગવાન ગૌતમનું સ્થાન પણ અનોખુંજ છે તેથી આજ તેમના અક્ષરદેહ (ન્યાયદર્શન) ને શરણે જઈને તેમની દૃષ્ટિએ આત્મસ્વરૂપનું અવલોકન કરવાનો આ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

મનુષ્ય માત્ર સુખની પ્રાપ્તિ તથા દુઃખની દાનિ ધૃષ્ટ છે પરંતુ ધૃષ્ટામાત્રથી સુખ પ્રાપ્તિ કે દુઃખદાનિ યર્થ શકતી નથી પણ તેનો યોગ્ય ઉપાય કરવાથી જ અબીદ સિદ્ધિ થાય છે. સર્વથા ઉપાદેયનું સ્વરૂપ જ્ઞાન થયા પછીજ ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ મહત્ત્વીય છે એટલે આદી ઉપાદેય જે સુખ તેવું જ્ઞાન થવું અર્થથી પ્રથમ અત્યાવશ્યક છે. સાંસારિક સ્ત્રી પુરુષ ધન ધર્યાદિ સુખો ક્ષણિક હોવાથી કોઈ પણ બુદ્ધિમાન આસ્તિક પુરુષ આપાતતઃ સુખજ અને પરિણામે પરિતાપકારી એવાં ઉપયુક્ત સુખ નામનાં દુઃખોને ધૃષ્ટ છે નહિ. વળી સ્વર્ગોદિ લોકોમાં રહેલાં સુખો પણ આતિશય હોવાથી દુઃખ રૂપજ ગણાય. જેનાથી બીજું ઉત્કૃષ્ટ સુખ હોય તેવાં સુખને સાતિશય સુખ કહેવામાં આવે છે. સ્વર્ગોદિલોકમાં રહેનારા દેવતાઓને પણ પોતાની અપેક્ષાએ બીજા દેવાદિના ઉત્કૃષ્ટ સુખો દુઃખોઃચર થાય છે અને તેને લઈને તેમને પણ રાગ દ્રેષાદિક હોય છે એ શાસ્ત્રક્રમ વાત છે. સ્વર્ગોદિ સુખોનું તારતમ્ય કર્મના તારતમ્યને અનુલબ્ધીને છે એમ કર્મવાદીઓનું મન્તવ્ય છે. રાગદ્રેષાદિકને ઉત્પન્ન કરનારાં સાતિશય સુખને પારમાર્થિક સુખ કહી શકાય નહિ પણ જે સુખથી બીજું કોઈ મોટું સુખ હોય નહિ એવું નિરતિશય શાશ્વત સુખજ પારમાર્થિક સુખ હોઈ શકે. આવા સુખને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ દર્શનકારોની દૃષ્ટિના બેદે જુદું જુદું છે. સ્વતંત્રતા અથવા મૃત્યુ એ જ મોક્ષ છે એમ ચાર્વાક કહે છે આત્માનો ઉચ્છેદ થવો એજ મોક્ષ છે. એમ શંખ્યાવાદી માધ્યમિક કહે છે અને નિર્મલ જ્ઞાનનો ઉદય થવો એજ મોક્ષ છે એમ ઇતર બૌદ્ધો કહે છે. કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં દેહરૂપી આવરણોના ભંગ થવાથી જીવાત્માનું સતત શિર્દ ગમન એ મોક્ષ છે એમ જૈનનું જ્ઞાનનું છે. મમત્ર વિશેષ ગુણોનો ઉચ્છેદ થવો એ મોક્ષ છે એમ વૈશેષિકો માને છે. આત્માનંતિક દુઃખની નિવૃત્તિ એ મોક્ષ છે એમ નૈયાયિકોનો સિદ્ધાન્ત છે. સ્વર્ગોદિલોકની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ છે એમ મીમાંસકોનું કથન છે. પ્રકૃતિના ઉપરામથી પુરુષનું જે

સ્વરૂપમા અવગ્રાહ્ય તે મોક્ષ છે એમ માખ્યો કહે ચિત્તશક્તિની નિરૂપાધિક અવગ્રિયિતિ એ મોક્ષ છે એમ પાતજનની માન્યતા છે અજ્ઞાનની નિરૂત્તિ યથાર્થી સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ છે એમ વેદાન્તીઓ વહે છે

મામાન્ય ગીતે દર્શનમરેના ભે વિભાગો ધર્મ રાષ્ટ્ર છે એમને નાગ્નિક કલ્પામા આવે છે ન્યારે ખીમને આગ્નિક તરીકે ઓળખવામા આવે છે આમા જે મોક્ષ શ્રુતિને પ્રમાણ રૂપ માનતા નથી તેઓ નાસ્તિક તરીકે ઓળખાય છે આ વિભાગમા સાર્વાક કે જેનુ ખીજુ નામ લોકાયતિક છે તે જૈન અથવા આદ્યત અને માધ્યમિક યોગાચાર મૌનાન્તિક અને નૈમાપિક એમ ચતુર્વિધ માદ્ય વિગેરેનો મમાવેશ થાય છે જેઓ શ્રુતિને પ્રમાણ રૂપ માને છે તેઓને આગ્નિક શમ્દથી ઓળખવામા આવે છે આ વિભાગમા સાખ્ય યોગ--યામ--વૈશેષિક--અને પૂર્વોત્તમીમાસાનો મમાવેશ થાય છે

અર્થ આગ્નિક દર્શનકારો શ્રુતિને પ્રમાણ રૂપ માને છે એમ ઉપર કહેવાઈ ગયુ છે તથાપિ તેમાના કેટલાએક શ્રુતિ પર પૂર્ણ વિશ્વાસ ધનવે છે ન્યારે ખીજ કેટલાએક શ્રુતિ પર મદ વિશ્વાસ ધરાવનાર પણ છે આ રીતે શ્રુતિ પરના વિશ્વાસના તાગનઅને લગને જ યથાર્થ જ્ઞાનના કચ્છ રૂપ પ્રમાણમા એમતા ધર્મ શમ્તી નથી

શ્રુતિ પર દૃઢ વિશ્વાસવાળા પુરૂષો શ્રુતિના આધાર વિના મૂનતત્વાન્વેષણ થકુ દુર્ધટ છે એમ માનતા હોવાથી તેઓ શ્રુતિને પરમ પ્રમાણ તરીકે માને છે અને જગતના કાગળાદિ પદોક્ષ પદાર્થોનો નિર્ણય શ્રુતિને અનુમરીને જ કરે છે આ લોકો ઉપર ઉપ ધી વિરૂદ્ધ કે અસલવ રૂપ જણાતા શ્રુતિના વિચારોને પણ અલ જ માને છે એટલુજ નહિ પણ ઈતર પ્રમાણથી મિદ્ધ થતા પદાર્થો શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ છે એટલા ખાતર તેનો સ્તીમગ પણ કરતા નથી જ સામણાચાર્યે મર્વદર્શનમગ્રદમા ત્યા સુધી કહ્યુ છે કે શ્રુતિવિરૂદ્ધ પદાર્થને મિદ્ધ કરનાર અનુમાન પણ પ્રમાણ નથી પણ દેવ પ્રમાણાભાન જ છે વિશેષેષ્વતપેત્યાદસતિશ્ચતુમાનમ્ એ સૂત્રથી ભગવાન જૈમિનિએ પણ એ જ કહ્યુ છે વાકયપદીયમા ભર્વદરિએ પણ નચાગમ વિના દેવજ તર્કથી ધર્મની દદતા ધર્મ શમ્તી નથી એમ કહ્યુ છે અને ભગવાન વ્યાસ પણ ક્રુતેસ્તુદાન્દમુલ્તવાઘ ઈત્યાદિથી શ્રુતિને જ મુખ્ય કહે છે આમ એક પક્ષ દેવજ શ્રુતિને જ પરમ પ્રમાણ માને છે ન્યારે ખીને પક્ષ તો તર્ક જ મૂનતત્વાન્વેષણુ મુખ્ય સાધન છે તર્ક વિના તત્વાન્વેષણ ધર્મ શમ્તે જ નહિ એમ માને છે આ લોકો પણ શ્રુતિને પ્રમાણ તરીક માને છે પણ તર્કને મુખ્ય ગણે છે અને જે જે શ્રુતિઓ તર્કને અનુકૂલ હોય તેનો જ તેઓ માધી રીતે સ્વીકાર કરી લે છે પણ ન્યારે શ્રુતિનો કોઈ પણ વિચાર તર્કથી પ્રતિકૂળ જણાયો કે તેવે વખતે પણ તર્કને સિધ્ધિલ યવા ન દેતા શ્રુતિને ગોણુ બનાવી દઈ તેના તર્કાનુકૂળ અર્થોની કલ્પના કરે છે આ પ્રકારનો વિચારજેદ એ જ આસ્તિક દર્શનોના બેદનુ મુખ્ય ખીજ છે

ન્યાયદર્શનમારે પ્રમાણપ્રમેયમસાયપ્રયોગનદ્યાન્તસિદ્ધાતાવયવતર્કનિર્ણયવાદનલ્પવિત્તજઠાહેત્વાભાસશ્દ્વાતિનિપ્રદહ્યાનાના તત્ત્વજ્ઞાનામિત્રેયસાધિગમ એ રીતે સોચ પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ માની છે અને આત્માને એક પ્રમેય તરીકે સ્વીકાર્યો છે ન્યાયશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આત્માનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે ભાષ્યકાર કહે છે કે આત્મા

૧ શ્રુતિ વિરૂદ્ધાર્થોનુમાનેન કેનચિત્સાધિતધેત્તદનુમાન ન પ્રમાણ કિન્તુ પ્રમાણાભાસ एव.

૨ નચાગમાદતે ધર્મસ્તાર્કેણ વ્યવતિષ્ઠતે

૩ તત્રાત્મા સર્વસ્યદશ સર્વસ્યમોક્ષા સર્વજ્ઞ સર્વાનુમાત્રી.

સર્વનો દષ્ટા એટલે સુખ તથા દુઃખ કરનારી જેટલી વસ્તુઓ છે તેને જોનાર સર્વનો ભોક્તા એટલે સર્વ સુખ દુઃખનો ભોગવનાર સર્વજ્ઞ એટલે સર્વ વસ્તુ માત્રનો જ્ઞાતા છે કારણ કે વસ્તુ માત્ર સુખ દુઃખ કરનારી છે છતાં પણ તે સુખ દુઃખનો ભોગવનાર તો આત્મા જ છે અને તેથી જ આત્માને વસ્તુ માત્રનો જ્ઞાતા કહેવામાં આવે છે. સર્વને પ્રાપ્ત કરનાર અર્થાત્ જ્યાં સુધી કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન પણ થઈ શકતું નથી પણ આત્મા સર્વજ્ઞ છે એટલે જ તેને સર્વ વસ્તુનો પ્રાપ્ત કરનાર કહી છે, આવા આત્માના અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાના વિષયમાં લાભ્યકાર વાસ્તવ્યાયન વિગેરે પ્રાચીન નૈયાયિકો કે જેને જરૂરનૈયાયિક તરીકે સંબોધવામાં આવે છે તેઓ અને ન્યાય-મંજરીકાર વિગેરે નવીન નૈયાયિકોમાં મોટો મતભેદ છે. પ્રાચીન લોકો કહે છે કે જે દ્રવ્ય ઉદ્ભૂતરૂપવાળું અને મહત્ પરિણામવાળું હોય તેનું જ બાહ્ય પ્રત્યક્ષ થઈ શકે. ઈશ્વર તો અરૂપિ દ્રવ્ય છે. તેથી તેનું બાહ્ય પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેમ નથી જ. વળી પોતાના મનની માથે પોતાના આત્માનો મંથોગ થવાથી સંયુક્ત સમવાય સંબન્ધથી પોતાના સુખ દુઃખ ઈત્યાદિનું આન્તર (માનમ) પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે પરંતુ પરમાત્મા તો સ્વ-સ્વપ્રાદિથી વ્યતિરિક્ત છે એટલે તેનું માનસ પ્રત્યક્ષ પણ થઈ શકે તેમ નથી અર્થાત્ પરમાત્મા બાહ્ય કે આન્તર એક પણ પ્રત્યક્ષનો વિષય થઈ શકતો નથી ત્યારે નવીન નૈયાયિકો તો કહે છે કે ચાવન્માત્ર જ્ઞાનમાં આત્મા જ્ઞાતા રૂપે ભાસિત થાય છે એવો એક નૈયાયિકોનો સિદ્ધાન્ત છે તદનુસાર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં પણ આત્મા તો ભાસિત થવાનો જ તો પછી તેને પ્રત્યક્ષ માનવામાં કંઈ દોષ નથી વળી પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી પણ આત્માનું પ્રત્યક્ષત્વ સિદ્ધ થાય છે. નપૂર્વ અને પર જ્ઞાનનું એક વિષયમાં જે પ્રતિષંધાન તેનું નામ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે એમ લાભ્યકારે કહ્યું છે. જેમકે હું આજ જે વસ્તુને જોઉં છું તેને પ્રથમ મેં ઘોડા સમય પૂર્વે જોઈ હતી. આ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે અર્થાત્ આ ઉદાહરણમાં પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એમ બે પ્રકારનું જ્ઞાન છે. હું આજ આ વસ્તુને જોઉં છું એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને પૂર્વે મેં જે વસ્તુ જોઈ હતી તે જ આ છે એ પ્રકારનું જે જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. અહીં આ ઉદાહરણમાં પૂર્વનો જોનાર તથા આજનો જોનાર ભાસિત થાય છે તેથી આત્માનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માનવું ઉચિત છે. નવીન નૈયાયિકો વૈશેષિકોની પેઠે આત્માને ઇન્દ્રિયોનો વિષય માને છે અને અન્તઃકરણને પણ ઇન્દ્રિય જ કહે છે જેથી સુખ દુઃખ ઇત્યાદિકના પ્રત્યક્ષની પેઠે જ આત્માનું પણ માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ માને છે. મનને ઇન્દ્રિય માનવામાં અનેક પ્રકારના મતભેદ છે અને તેથી સર્વ કોઈ આત્માનું માનસપ્રત્યક્ષ માનતા નથી એટલું જ નહિ પણ નવીન નૈયાયિકો કે જેઓ આત્માનું માનસપ્રત્યક્ષ માને છે તેઓ પણ છેવટે જઈને આત્માને અનુભવ પણ માને છે. જે લોકો આત્માને પ્રત્યક્ષ માનતા નથી. તેઓ આત્મોપદેશ એટલે શબ્દ અને અનુમાનથી પણ આત્માની સિદ્ધિ કરે છે તેઓનું કહેવાનું એવું છે કે મધ્વ-દ્વેષ પ્રવર્તન સુખ દુઃખ અને જ્ઞાન એ આત્માના અનુભાવક લિંગ છે. મનુષ્ય અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને જુએ છે અને તેમાની અમુક વસ્તુઓ સુખ આપનારી છે તથા અમુક વસ્તુઓ દુઃખ આપનારી છે એમ વિચાર કરે છે અને તે પછી જ સુખ

+ પૂર્વપરત્યક્ષજ્ઞાનયોરેકવિષયે પ્રતિસન્ધાનં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમ્.

* દૃષ્ટાદ્વેષપ્રવર્તનસુખદુઃખજ્ઞાનન્યાત્મનો લિંગમ્.

આપનારી વસ્તુઓ મને મળે એવા પ્રકારની ઇચ્છા કરે છે ભાષ્યકાર ઈન્દિયા દેવપ્રધાની ઉપપત્તિ આ પ્રમાણે કહે છે કે ઇચ્છા અનેક વસ્તુનું દર્શન અને પ્રતિમંધાન રૂપ હોવાથી ન્યાં ન્યા ઇચ્છા હોય ત્યાં ત્યાં એક જ દ્રષ્ટા અને પ્રતિમંધાતા દેવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે અને આત્મા શિવાય બીજા કોઈ પદાર્થ આ પ્રકારનો ઉપલબ્ધ થતો નથી તેથી પરિણાત આત્મા જ દ્રષ્ટા અને પ્રતિમંધાતા કરે છે. આમ ઇચ્છા રૂપ અનુમાપક દેવથી આત્માનું અનુમાન થઈ શકે છે.

આજ રીતે અમુક વસ્તુ દુઃખ આપનારી છે માટે તે મને ન મળે એ પ્રકારનો દેવ પણ ઉપયુક્ત મીતિએ દર્શન અને પ્રતિમંધાન વિના મંભવી શકતો નથી તેથી દેવ પણ આત્માનું અનુમાપક લિંગ છે.

એક અદ્વૈતાત્મક અને બીજા ત્યાગાત્મક એમ પ્રયત્ન બે પ્રકારના છે તેમાં જે પ્રકારની વસ્તુના અદ્વૈતથી સુખ થશે એમ જણાય છે તે પ્રકારની વસ્તુને અદ્વૈત કરવા માટે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે અદ્વૈતાત્મક અને જે પ્રકારની વસ્તુના અદ્વૈતથી દુઃખ થશે એમ જણાય છે તે પ્રકારની વસ્તુનો ત્યાગ કરવા માટે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે ત્યાગાત્મક એ ઉલ્લેખવિધ પ્રયત્નમાં અનુક્રમે ઇચ્છા અને દેવવિશિષ્ટની જ પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે એટલું જ નહિ પણ ઇચ્છા તથા દેવને ઉત્પન્ન કરનાર તે તે વસ્તુઓના સ્વભાવનું જ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ અવશ્ય માનવાં જ પડશે. આમ હોવાથી પ્રયત્ન પણ આત્માનું અનુમાપક એક લિંગ કરે છે. આ અનુમાનથી જેઓ યુદ્ધ કે વિજ્ઞાનને આત્મા માને છે તેઓની માન્યતાનું ખડન થઈ જાય છે જેમકે યુદ્ધ કે વિજ્ઞાન તો ક્ષણિક છે એટલે તેને આત્મા માનવાથી દ્રષ્ટા અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાતા એક થઈ શકશે નહિ. લિન્ન લિન્ન સ્વીકારતા વસ્તુને અનુભવ કરનાર તથા અનુભવ કરનાર વિભિન્ન થશે આમ થવાથી બીજાના અનુભવનું બીજાને અનુભવ થવા રૂપ હોય આવશે જેથી અગત્યા એક આત્મા માન્યા વિના છૂટકા નથીજ, વળી કોઈ વસ્તુને જોઈને આ વસ્તુ સુખકર છે કારણ કે પ્રથમ અમુક વખત આ વસ્તુ મળી હતી અને તેથી સુખ થયું હતું તે પ્રમાણે પુનઃ પણ મળવાથી સુખ થશે તેમજ કોઈ વસ્તુને જોઈને આ વસ્તુ દુઃખકર છે કારણ કે પ્રથમ અમુક વખત આ વસ્તુ મળી હતી અને તેથી દુઃખ થયું હતું તે પ્રમાણે પુનઃ પણ મળવાથી દુઃખ થશે આ પ્રમાણે પૂર્વે અનુભવેલા સુખ તથા દુઃખનું સ્મરણ થાય છે તે પણ વસ્તુના સ્વરૂપને જાણનાર તથા અનુભવના દહાડાથી આરંભીને ઠેક સ્મરણના દહાડા સુધી સ્થાયી સ્વરૂપે મહેનારનેજ થઈ શકશે તેથી પણ એક આત્મા માનવોજ પડશે આ રીતે સુખ તથા દુઃખ પણ આત્માના અસ્તિત્વનું અનુમાપક લિંગ સિદ્ધ થાય છે જ્ઞાન પણ આત્માનું અનુમાપક એક લિંગ છે કારણ કે જ્યારે કોઈ વસ્તુના અદ્વૈત અથવા ત્યાગનો વિચાર ઉદ્ભવે છે ત્યારે પ્રથમ એ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે કે જેનાથી મને સુખ અથવા દુઃખ થયું હતું તેજ આ વસ્તુ છે કે કેમ અને ત્યાર પછી આ તેજ વસ્તુ છે એવો નિષ્કર્ષ થાય છે એટલે વસ્તુના સ્વભાવનું જ્ઞાન પણ ઉપર કહેલી રીતે અનુભવ કરી અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાતા એકજ હોય તેજ થઈ શકે જેથી વસ્તુનું જ્ઞાન પણ આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુનો દ્રષ્ટા સુખ દુઃખ ઇત્યાદિનો ભોક્તા અનુભવ કરનાર તથા તેનું સ્મરણ કરનાર અને તદ્વત્સાર

ક્રમ્બા દેવ પ્રયત્ન ઈત્યાદિ કરનાર અને વસ્તુના સ્વભાવના ગાનવાળો કોઈ એક આત્માજ હોવો જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોથી આત્માનું અસ્તિત્વ નિરાબાધ સિદ્ધ કરી લીધા પછી તેના સ્વરૂપના વિચારનો આરંભ કરતાં મૂત્રકારના આશયને અનુસરીને ભાષ્યકાર પેદા ઇન્દ્રિય મન બુદ્ધિ અને વેદના (સુખ દુઃખાદિ પ્રત્યય પ્રવાહ)નો સમુદ્ધ એ આત્મા છે કે તેથી ભિન્ન કોઈ આત્મા છે એમ શંકાનો ઉપક્રમ કરે છે અને દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરવા નીચે પ્રમાણે અનેક કોટિઓ સમગ્રવે છે જેમકે એક વસ્તુને જ્યારે આપણે નેત્રથી જોઈએ છીએ અને હાથથી સ્પર્શ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એવું ગાન હોય છે કે જે વસ્તુને હું જોઉં છું તેનોજ હું સ્પર્શ કરું છું. અહીં જો ઇન્દ્રિયોનેજ જોનાર તથા સ્પર્શ કરનાર માનીએ તો તે બન્ને ઇન્દ્રિયો ભિન્ન હોવાથી તેઓને પરસ્પર એક બીજાના ગાનનું અનુમંધાન મંજૂરી શકે નહિં કારણકે રેદરેક ઇન્દ્રિય સ્વકર્તૃક અને સ્વવિષયક ગ્રહણમાજ સમર્થ હોય છે પણ અન્ય કર્તૃક અને અન્યના વિષયમાં સમર્થ હોવું નથી પરંતુ અહીં જો ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્મા ન માનીએ તો ભિન્ન ઇન્દ્રિય કર્તૃક ભિન્ન વિષયનું ગ્રહણ થવાનું માનવું પડે અને તેમ માનવા જતાં ચૈત્રના અનુભવનું મૈત્રને સ્મરણ થવા કપ આપત્તિ આવે માટે ઇન્દ્રિયોથી ભિન્નજ આત્મા માનવો એ નિરાબાધ છે. વળી શાસ્ત્રમાં પ્રાણી હિંસાનું પાપ કહ્યું છે પણ જો મારનારને શરીર ઇન્દ્રિય ઈત્યાદિથી ભિન્ન માનવામાં ન આવે તો તે પાપનું ફલ કોણ ભોગવે કારણ કે મારનાર શરીર તો ક્ષણસ્થાયી છે જેથી મારનાર અને તેનું ફલ ભોગવનાર કોઈ શરીરાદિથી ભિન્ન અને ચિરસ્થાયી આત્મા માનવો જ પડશે. અહીં આ પ્રમાણે બીજી એક કોટિ પણ વિદ્વાનો તરફથી કરવામાં આવે છે. જેમકે જો શરીરજ આત્મા હોય તો જીવિત શરીરના દાહમાં હિંસાપ્રયુક્ત પાપ થવાનું જે શાસ્ત્રમાં વિધાન છે તેમજ શરીરના દાહમાં પણ સમાન રીતેજ લાગુ પડશે કારણ કે શરીરસ્વરૂપ ધર્મ તો બન્નેમાં સમાન જ છે પરંતુ તેમ થતું નથી તેથી પણ શરીરથી ભિન્ન આત્મા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. વળી જ્યારે આપણે કોઈ ખાટાં ફળનાં રૂપ કે ગંધનું નેત્ર કે ઘ્રાણથી ગ્રહણ કરીએ છીએ ત્યારે પૂર્વે અનુભવેલા તેના રસના સ્મરણથી મુખમાં પાણી આવવા રૂપ જીભનો વિકાર થાય છે તેથી અહીં પૂર્વે કરેલું ફલનું ભક્ષણ અને અત્યારે કરવામાં આવતું ફલનું અવલોકન અથવા ઘ્રાણ એ બધાનો માતા ઇન્દ્રિયોથી જુદો જ જથ્થાય છે. અહીં મનને જ એ નાના પ્રકારના ગાનવાળું માનવામાં આવે તો પછી આત્મા અને મનમાં ક્વળ સંજ્ઞા માત્રના ભેદ મિવાય કાંઈ તારતમ્ય રહેતું નથી.

ઉપર કહ્યો તે પ્રકારનો આત્મા નિત્ય છે એમ નીચેની યુક્તિઓથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. તુરતના જન્મેલા બાળકને આનંદ-ભય અને શોકની લાગણીઓ થતી અનુભવાય છે પરંતુ તેના કાંઈ કારણ જથ્થાતાં નથી એટલે અનુમાન થાય છે કે તે લાગણીઓ સ્મરણની પરંપરાથીજ થતી હોવી જોઈએ. વળી સ્મરણપરંપરા પૂર્વાભ્યાસ વિના સંભવે નહિં અને પૂર્વાભ્યાસ પૂર્વજન્મ વિના

૧. કિં દેહેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિવેદનાસપાતમાનમાત્મા આહોસ્વિત્તદ્વયતિરિક્તદિતિ.

૨. ઇન્દ્રિયં રક્ષુ સ્વસ્વવિષયમગ્રહણમનન્યકર્તૃકં પ્રતિ સન્ધાતુમર્હતિ.

સભવે નહિ જેથી દેહનો નાશ થયા પછી પણ આત્મા રહે છે અને તેથીજ તે નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેજ રીતે તુરતના જન્મેલા બાલકની મૃત્યુપાનમાં પ્રવૃત્તિ પણ પૂર્વોબ્યાસની સાધક છે

વેદાન્તીઓ એકજ આત્માને માને છે પણ નૈયાયિકાને એકાત્મવાદ અયુક્તિક લાગે છે જેથી તેઓ અનેક આત્મા માને છે અને અનેક વિધ ઇન્દ્રિયાદિકજ આત્માના અનેકત્વ સાધક હેતુ છે એમ કહે છે અર્થાત્ પ્રાણી માત્રમાં સુખ-દુઃખ-ગ્વભાવ-અવગ્યા ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના બેદ પ્રતીત થાય છે તે પણ આત્માનું નિત્યત્વ અને અનેકત્વ માખીન કરે છે વળી એ બધું પૈવિધ્ય ધર્મોધર્મોશ્રય છે એમ માનવું સમુક્તિક છે, આ આત્માને અણુપરિમાણુ માનવામાં આવે તો શરીરગ્યાપિ સુખાદિકનું ભાન મલવી શકે નહિ તેમ મધ્યમપરિમાણુ માનવાથી અનિત્યતા થાય અને તેને લઈને કૃતદાન તથા અદૃશ્ય-વ્યાગામરૂપ દોષ આવી પડે માટે આત્માને વિશુ માનવો એજ ઉચિત છે

નૈયાયિકાનું એવું માનવું છે કે સમ્યા-પરિમાણુ પૃથક્ત્વ-મયોગ-વિભાગ યુદ્ધિ ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એ બધા ગુણો જીવાત્મા તથા પરમાત્માને વિષે મમાન છે માત્ર પરમાત્માના ગુણો નિત્ય અને જીવાત્માના અનિત્ય માનવામાં આવે છે. આ રીતે સુખ-દુઃખાદિ ખીજા પણ જીવાત્માના ધર્મો માનવામાં આવે છે

વેદાન્તીઓ પરમાત્માને જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ માને છે પણ નૈયાયિકા તો જગતનું ઉપાદાન એટલે મમવાયિકારણ પરમાણુઓને માને છે અને પર પરમાત્માને નિમિત્તકારણ માને છે તે જીવાત્માના ધર્મોધર્મોનુસાર ભોગ્ય પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે તેઓનું કહેવાનું એમ છે કે પરમાણુઓ અચેતન છે એટલે તેનો પ્રથમ વ્યાપાર મર્ષ ચેતનાની પ્રેરણા સિવાય થઈ શકે નહિ એમ ન માનીએ તો અવ્યવસ્થા થાય માટે નિત્ય જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિ સપ્ત ઈશ્વરનેજ તેનું નિમિત્ત કારણ માનવું ઉચિત છે અર્થાત્

આ રીતે ન્યાયશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એમ આત્માના બે બેદ માનવામાં આવે છે આત્મા સર્વનો દ્રશ્ય ગ્રાતા અને ભોક્તા છે સમ્યા-પરિમાણુ પૃથક્ત્વ સયોગ યુદ્ધિ ઇત્યાદિ તેના ગુણો છે ને આત્મા વિશુ અને નિત્ય છે જીવાત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો અનિત્ય છે ન્યારે પરમાત્માના નિત્ય છે જીવાત્મા પોતાના ધર્મોધર્મજનિત કર્મ ફલ ને પરતત્ર છે પરમાત્મા જીવોના કર્મ ફલાનુમાર પોતે નિમિત્ત કારણ હોઈને જગતના ઉપાદાન કારણ રૂપ પરમાણુઓમાંથી ભોગ્ય પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે જીવાત્માને ન્યારે ઉપર કહેલા સોલ પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે એટલે મિથ્યા જ્ઞાન જનિત દોષો નિવૃત્ત થાય છે દોષ નિવૃત્ત થતા પ્રવૃત્તિ થતી નથી પ્રવૃત્તિ ન થવાથી જન્મ મરણ રહે છે અને તેમ થવાથી આત્મચિકિત્સા દુઃખ નિવૃત્તિ રૂપ અપવર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે અર્થાત્

યદ્યપિ તત્ત્વ જ્ઞાનના જગતમાં વિશ્વવદ્ધતરીકે મનાયેલા પૂજ્યપાદ ભગવાન શ્રી, શકરાચાર્યના એકાત્મવાદની પાસે જો આપણે આ ન્યાયશાસ્ત્રના નાનાત્મવાદને મૂકીએ તો ખરેખર એક કદાવર માણસની પાસે દીંગણાના જેવી તેની દશા થયા વિના રહે નહિ પરંતુ આમ તુલના કરવાનું આ સ્થળ ન હોવાથી ન્યાયશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ આત્માવલોકનના ઉપક્રમે અનુસરીને ઉપસહાર કરવો ઉચિત ગણી અત્રે વિરમુ છું

ૐ શાન્તિ: શાન્તિ શાન્તિ

એક ગુજરાતી સંતની વીશ વર્ષની—ગુર્જરસાહિત્ય સેવા

(લેખક — “ પાદરાકર ”)

“—એ તો ખરેખર માગર હતો. x x સધ આજે જાણ્યો નથી કે એનું મૂલ્ય આત્મધન દરાયુ છે x x x એના દિનની ઉદાતા પરસપ્રદાથીએને વશીકરણ કરતી x x x એમની ભવ્ય મૂર્તિ એમના આત્મવૃદ્ધિ જેવી જ ભવ્ય હતી વિશાળ મુખાવિદ, ઉચ્ચ-પુષ્ટ દેહસ્થભ, યોગેન્દ્ર જેવી દાદી' એ મૂર્તિ નીરખી છે તેમના અતગમ્યથી તે શુભાગે નહિ. આનંદબનન પડી આવા અવતુન થોડા જ થયા હશે ” ।

આખલડી અનભોમા રમતી, ઉછગે ઉગના પૂર,
સત ચીત્ આનંદે ખેનદ્રા, ધર્મ ધુન્ધર શર,
મળે ને જતી મતિરે, મર્ધ આહરેકને દરમાર

કવિશ્રી ન્દાનાલાલ દલપતરામ ।

“ ધર્મ મમાજસેવા, અધ્યાત્મજ્ઞાન, યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ મહન વિષયોપર મસ્કૃત, હિન્દી, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષામા ગણ પદમા ૧૦૮ મહાન અથો લખી પોતાની દયાતીમાજ પ્રકટ કરાવી વિશ્વને ઉન્નત પથે દોરનાર મહાન પડિત પ્રખર કવિવર, પ્રખર વક્તા, વિચારક અને તત્ત્વજ્ઞાની આચાર્ય x x x ધણી જ ઉચી ડોટિના યોગા-બ્યાસી જ્ઞાની મત હતા પ્રેમાનંદની પેઠે જ ગુર્જરભાષાની ઉત્કૃષ્ટ મેવા બળવવાની બીખમપ્રતિજ્ઞાવાળા આ મહાત્માએ ગુર્જર ભાષામા એકડો અથો લખી ગુર્જર સાહિત્યમા વૃદ્ધિ કરી છે x x x મર્ધ આચાર્ય પોતાની દયાતીમાજ ૧૦૮ અથોની માળા પુણ્ણ કરી હોય એવા આ આચાર્ય જેવા થોડા જ દાખતા ઈતિહાસ બતાવે છે ”

“ સાહિત્ય ” માસિક—વડોદરા

તા —ગુલાઈ ૧૯૨૬

“ તેઓ માયા સાધુ છે આવા થોડા જ વધુ સાધુઓ હોય તો ભારતવર્ષનો ઉદાર હાથમા છે ”

શ્રીમંત મયાજીરાવ ગાયકવાડ

ભારતવર્ષના નદનવન સમા ગુજરાતના મધ્ય પ્રદેશમા અમદાવાદની ઉત્તરે, ખજખજ વહી જતી માખરમતીના તિરપ્રાંતથી થોડે દૂર, શ્રીમંત મયાજીરાવ ગાયકવાડ શાશ્વત, ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન વિદ્યાપુર—વિજયપુર નગરમા શિવદાસ નામે એક દુર્ભક્ષત્રિય—કણ્ણુમીના આગણા ઉજળવા સ ૧૯૩૦ ના મહા વડી ૧૪ શિવરાત્રીના રોજ શુભ રત્રપ્રમુચિત એક દિન્ય બાલકનુ અવતરણ થાય છે ।

કૃષિકારનુ જીવન જીવતા અસરકારી માતાપિતાને ત્યા જન્મ લેનાર આ બાલક ભવિષ્યમા ગુજરાતી, સસ્કૃત, માગધી અને હિન્દી ભાષાનો સમય કવિ, લેખક, વક્તા અને પડિત બની મુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રવિચારદ ધર્માચાર્ય થશે । માધુજીવનની વૃદ્ધરને બળવવા ઉપરાંત, માત્ર વીશ વર્ષના મર્ધાદિન સમયમા—અપ સાધન દ્વાગ, વિશ્વના મર્ધ પણુ સાધુથી અનોડ એવી દેવિ ગુર્જરીની અખડ આજીવન આરાધના કરી યોગ, અધ્યાત્મ,

તત્ત્વજ્ઞાન, મહાબોધ, ભગ્નો, કર્મયોગ, ઉપનિષદ, જીવનચરિત્રો અને મહાકાવ્યોથી ઉભરાતા ૧૮૮ ગ્રંથોનો મોંઘામુઠો વારમો ગુજરાતને આપી જશે એમ દોણુ કદી શકે ?

આ બાબત વિજયપુરની ગામડી શાળામાં નિયમીતપણું ખંત પુરુષાર્થ અને ભાગ્ય-બળે ઝળકી ઉઠે છે. મોટામોટા ધર્માત્મા સાથે શિક્ષકો પરિક્ષકો અને શહેરના નેતાઓનાં હૃદય પણ જીતી જાય છે. ભવિષ્યમાં નામાકિત યવાનાં લક્ષણોવાળા આ વિદ્યાર્થીને સંસ્કારી ગુજરાતી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી અને હિન્દી ભાષા શિક્ષણની ઉત્તમ ભેગવાઈ મળી રહે છે. દેવિ અરરવતીની કૃપાનો પૂરુષામૃત કળશ તેમના શિરે ઢોળાયો બાદ, હૃદયમાં ઉચ્ચાલિલાપ ઉછળે છે. રમગમમાં કવિત્વ ટપકી પડે છે, વક્તૃત્વનાં વિરલ બ્લેજુ ભેશબધ વહે છે, પ્રખર પાંડિત્ય ઝળકી ઉઠે છે; એ વિદ્યાર્થી હવે જીવનની ઉચ્ચ ભૂમિકા પર આરૂઢ બની અલખ અગમ અગોચર પ્રદેશપર ત્રાટકભરી મીટ માટે છે. ભાવિની ભાગ્ય કેલ્પનાસૃષ્ટિમાં, તેમને ત્યાગ અને ગુર્જરીની આરાધનાના ગેમી-દિવ્ય સંદેશ-આદેશ સાંપડે છે, અને સંસારની અસારતા ગમગનતાં યત્નગતી મુવાનીમાં આજીવન પ્રહાર્ય ધારણુ કરે છે, છતાં માતાપિતાને અપ્રતિમ વાત્સલ્યના અનુભવે, માતાપિતાનાં જીવતા સંસાર ન ત્યાગવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. બલવાન, નીરોગી પ્રહાર્યારી, યોગનાં આરાધને-ત્યાગ, તપ, વેરાગ્ય અને મંયમ દ્વારા દેવી ગુર્જરીગીરાને અપોઈ જાય છે. તેની આરાધનાની શહીદી તેને મંજુર રહે છે.

સિદ્ધ થવા સર્ગચલી તેમની ભાવના ફળે છે. ૧૯૫૭ માં તેમનાં માતાપિતા સ્વર્ગે સંચરે છે. કુદરત તેમને, તેમના યોગ્ય એવા સમર્થ મહાગુરૂની બેટ કરાવે છે, અંતર્યંત્રુ ખોલનાર, માતૃતાતનું વાત્મ્ય ધરાવનાર, આત્મકલ્યાણુ સાધી-સધાવનાર મહાગુરૂ દેવને ચરણે તેઓ સમર્પાઈ જાય છે. ત્યાગમાર્ગ રિવકારે છે.

વિશાળ વિશ્વના તિગિરાઝ્ઞાહિત ગાદા-ગૂઢ પરદા ચીરી, તેમની સ્વાનુભવી આંખ, ગૂઢ અધ્યાત્મતત્ત્વજ્ઞાન, અષ્ટાંગયોગ જેવો અણુમૂલ ખગ્નનો શોધી લે છે. ગિરિગુફાઓ, કોતરો, કદરાઓ, નદિતિનારા, ઓંધાંઓમાં પરમ સત્ય, પરમતત્ત્વ, અનંત ચૈતન્ય અને પ્રભુ યવાનો પરમ મંગળ માર્ગ સાથે છે.

પછી તો આત્મકલ્યાણુનો મરત સાધક વિશ્વના વિશાળ ખૂલા ઝોકમાં-વિશ્વને 'આત્મકલ્યાણુ, સ્વદેશ, સમાજ અને સ્વધર્મ' ઉન્નતિના કલ્યાણકર ઉપાયોની માર્ગદર્શક ઉદ્ઘોષણુ કરે છે.

ગુર્જરીગીરાને અન્ય સમાવડી ભાષાઓથી ઉત્તતશિરા કરવાના કોડ સેવતા તેઓ દેવિ ગુર્જરીના ચરણકમલમાં કલમ-વાણી અને જીવનનાં પુષ્પ અંદન સહિત સમર્પાય છે. મસ્ત બની ગુજરાતી ભાષામાં પોતાનાં સ્વાનુભવનાં ચેતનપ્રાણુ પુરે છે. તેમની ગુર્જરીની વરદાન પામેલી વિમલ વાણી તમામ સંપ્રદાયોને મુગ્ધ બનાવે છે. મૌ તેમની જીવતી વાણી સ્વમુખે ગાઈ, અંતરમાં-આચારમાં ઉતારી કૃતાર્થ બની રહે છે.

આ પ્રસંગે વિદ્વદ્ગતોની આણુ કાશી નગરીના ચતાધિક વિદ્વાનો, પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ, તેમની વિદ્વતા, પાંડિત્ય અને જીવન સુવાસથી મુગ્ધ બની તેમને શાસ્ત્ર વિશારદની પદવીથી વિભૂષિત કરી કૃતકૃત્ય બની રહે છે.

સરસ્વતીના અનન્ય ઉપાસક ! પ્રકૃતિ-પ્રેમ-પ્રભુ અને પરોપકારના પાકા પુત્રરી ! અલખમસ્તીભર્યા ઘેરાંગદન જ્ઞાનસૌરભ ઉછાળતા અનેરી માધુરીવાળા, અગણિત-ભજન-કાવ્ય કુસુમોના સર્જક ! આત્મચિન્તનની મહાન્ શીલ્પુરીના ગુપ્ત અટપટા ક્રોધક ઉત્કલવા મયતા મરીરીટતા અને તેની મહાજતાથી રાચતા. જગત્ મનુષ્ય સત્યના સાક્ષાત્કાર કરતા, શારદનદન શીલસુદ ! ક્યાં વિગ્નપુર (ગુજરાત રાજ્ય વડોદરા) ના એક સામાન્ય કણુખીના ત્યાં તેમની પુનિત કુમકુમ પગલીઓનાં પ્રકટીકરણ અને ક્યાં વિશ્વવંદ્ય બની જગતનાં હૃદયોનાં હૈયા પરનાં તેમનાં અમર સિંહામન ? ક્યાં ખેતીવાડીના વ્યવસાયવાળા પિતાના આગણે તમારા આવિર્ભાવ અને ક્યાં ભારતવર્ષના વિદ્ય-મુકુટો તત્વચિંતકો નરેશોનાં નમી પડતા મસ્તકો અને હૈયાની પુષ્પાન્જલિઓનાં અર્પણ ! તેઓ સરજી ગયેલ વિશાળ સાહિત્ય જોવાથી જ તેમની ગુર્જરીગિરાની ઉપાસનાનો સહજ ખ્યાલ આવી શકે ! કારણ આ અંથો મામુલી વાર્તાઓ કે સામાન્ય વિષયો ઉપગનાં નહિ પણ આત્મજ્ઞાન, આધ્યાત્મજ્ઞાન, યોગ, ઉપનિષદ્ અને કર્મયોગ જેવા નહર વિષયોનાં નિદાનથી ભરેલા છે. છતાં સામાન્ય જનસમાજ તેમજ વિદ્વદ્ભોગ્ય છે.

મહિનાઓ પૂર્વે પોતાનું મૃત્યુ જાહેર કર્યું અને મૃત્યુ પહેલાં ૨-૩ દીવસ સુધી તો લગભગ તેમના ૧૭ અંથો છપાતા હતા. ૧૦૮ અંથો પૂર્ણ કરવાની પ્રેમાર્દ કવિની માફકની તેમની પ્રતિભા પૂર્ણ કરવા જ જાણે જીવતા ન હોય તેમ ? એ અંથોનું શોધન આદિ કાર્ય પણ પોતે જ કરતા. આમ આ જન્મ ગુર્જરીગિરાની આરાધના કરનાર—તે અર્થે જ ખાલી જવા ખેડેલ—ગુર્જરીગિરાનો સાચો શહિદ—મહાન્ સમર્થ વિદ્વાન યોગી પોતાના બહોળા શિષ્ય સમુદાય ભક્તો અને અન્ય જનોની વચ્ચે રહી અર્હમ મહાવીરના અંતિમ ઉચ્ચાર અને નિર્ગતમ રમણતા વચ્ચે વિશ્વ અને વિશ્વવાસીઓની આખરી વિદાય દ્યે છે.

ભારતવર્ષમાં તાર પર તાર છૂટે છે. ઠેક મુખાઈ, સુરત વડોદરા આદિ સ્થળોએથી સંખ્યાબધ સ્પેમિયકો છૂટે છે. દર હજારની મેદની તેમની ભવ્ય રમણાન યાત્રા કાઢે છે. મુરલીમો મૃત દેહને ઉચકે છે. આહણો કોઈન કરે છે—હઝારો અંત્યજ્ઞે ભજનો ગાતા અશ્રુભીની આંખે સાથ દે છે. આમ એક સમર્થ યોગી—દયાળુ સરસ્વતીનંદન જતાં શોકની આંધી જીવાય છે.

માત્ર વીસ જ વર્ષના પર્ણીત કાલાવધિમાં શ્રીમદે કરેલી ગુર્જરીગિરાની આરાધનાનું સરવાલુ આખી આજ એટલું જ જણાવવું છે કે એક ગુર્જર સંતની ગુર્જરીગિરાની મહામૂલી આરાધના પ્રત્યે ખુદ ગુર્જરાષ્ટ્ર અને ગુર્જરાષ્ટ્રીયો કેટલા બેદરકાર-અઘાત રહ્યા છે વા તે વિસરી શક્યા છે.

અને આ ગુર્જરી સંત કોણ ? એ પ્રશ્નના પ્રાપ્તરમાં તેઓ અષ્ટાંગયોગાધ્યાત્મજ્ઞાન દિવાકર શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિમાગરજી—મૃત્યુ ૧૯૮૧ ના જોડ વદી ૩ સવારે ચંદ્રતે પહોરે સવાઆઠ વાગે.

અદ્ભુત મહાત્મા-અજ્ઞાન દર્શનકાર બ્રહ્મવેત્તા શ્રીઅખાજી

(લેખક:—શ્રીયુત કૈશવલાલ અંબાલાલ ઠક્કર, એમ. એ.; એલએચ. બી.
દાજી શુક્લની પોળ—વડોદરા)

અદ્ભુત મહાત્મા-અજ્ઞાન દર્શનકાર શ્રી અખાજી અલૌકિક સ્થાપીભાવ તરીકે પિંડ અને બ્રહ્માંડની સાથે નિરંતર સંબંધમાં રહે છે અને પિંડ અને બ્રહ્માંડથી પર આત્માની અલૌકિક ભૂમિકા-પુરિયાતીત દશામાંથી પોતાનો અજાત અનુભવ પ્રકટ કરે છે. પોતે શીયુએ કહે છે કે:—

શ્રીઅખાજીનો અજાત અનુભવ કિંવા અનંતાદૈત કિંવા સમ્પ્રભ દર્શન

આગે સોના પીઠે સોના, મધ્યે સોના સોના;

ત્રીન ઘટકી રેન જે જાણે, વાકો નહિ પાપ પુણ્યા.

x

x

x

પિંડસુ પર બ્રહ્માંડ પર, અક્ષર અકલ કે પાર;

શબ્દ કરી ગેબ કહે, અખા ! પશુ ગેબ સો અરૂપ અપાર.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

શ્રી અખાજી કેવળ તત્ત્વજ્ઞ (Philosopher) નહીં, પરંતુ, તત્ત્વાનુભવી-લક્ષ્યાનુભવી મહાપુરુષ (Mystic) છે. અને તેથી વિશ્વના તત્ત્વચિંતકો અને આચાર્યોમાં તેઓશ્રીનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. તેઓશ્રી દૈત, દૈતાદૈત, વિચિષ્ટાદૈત, શુદ્ધાદૈત, અને કેવલાદૈતથી પર “ૐ અનંતાદૈત” ના અદ્વિતીય આચાર્ય છે; અને તેઓશ્રી પદ્મદર્શન તેમજ લિન્ન લિન્ન વેદાંતમતની મુજબજો અને શંકાઓનું બહુ અદ્ભુત રીતે સમાધાન કરે છે. પોતાના અખંડ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને પરિણામે પરમાત્માનો સપૂર્ણ સ્વાનુભવ તેઓશ્રીએ અજાત અનુભવ કિંવા ૐ એક અનંતાદૈતમાં પ્રકટ કરેલો હોવાથી પદ્મદર્શનથી પર અનુભવનું જાણે કે આ સમ્પ્રભદર્શન હોય એમ લાગે છે. આ અજાતવાદ સર્વ અદૈતવાદિ સંમેત છે અને કેવલ નિર્બાંધ છે. તેથી તેને “પ્રૌઢીવાદ” કહેવાય છે. ‘All is Self’ અર્થાત્ ‘સર્વઆત્મા’ છે એ તેનું મહાસૂત્ર છે. અનાદિ અનંત સત્ ચિત્ આનંદધન બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર પ્રતીકમંત્ર ૐ છે:—

ૐ इति ब्रह्म ॥ धृतिः ॥

અને પોતાના નાના બહમનો પરમાત્મામાં પૂર્ણ વિશ્વ કરીને કેવલ્યનું મહાપદ અનુભવવું —એક શબ્દમાં કહીએ તો, ૐમીકરણ એજ સાચું સુખ, અખંડશાંતિ અને મોક્ષ છે. શ્રી અખાજી કહે છે કે:—

ૐશબ્દ જિનુ પરખીઆ, તિનુ પાયા હે આપ;

ખટ ખટપટ કરતે રહે, અખા પાયા અખાપ.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

અજાત અનુમત એ ॐ તું-અનંતાદૈતતું-શૂદ્ધતત્ત્વદર્શન છે, અને શ્રુતિનું સનાતન મહાસત્ એનું મૂલ આધારભૂત સૂત્ર છે:—

सर्वं यत्त्विदं ब्रह्म । नेह नानास्ति किंचन ॥ श्रुतिः ॥

અર્થાત્ એક અખંડ પુરુષહ સિવાય વસ્તુતઃ ખીલું કંઈજ વિદ્યમાન નથી. ચૌદે સોક મનનું ઉદ્દેગ છે. નામરૂપની મિથ્યા સૃષ્ટિ ઓગાળતાં એક અનંતાદૈત પુરુષહ જ અવશેષ રહે છે. આનું નામજ નેતિ નંતિ અને શેષ-આજ અજાત અનુમત.

શ્રીઅખાણના તત્ત્વદર્શનનું ચતુર્વિધ વર્ગીકરણ

૨. શ્રી અખાણના તત્ત્વદર્શનનું મુખ્યતઃ ચતુર્વિધ વર્ગીકરણ કરી તેની સાંગોપાંગ મીમાંસા કરીશું એટલે તેનું હાઈ સમજવામાં આવશે.

- (૧) બ્રહ્મવિદ્યા (Theology) કિંવા બ્રહ્મરવરૂપ અને બ્રહ્મમીમાંસા;
- (૨) જગદ્વિદ્યા (Cosmology) કિંવા જગત્નું સ્વરૂપ અને જગત્તમીમાંસા;
- (૩) જીવવિદ્યા (Psychology) કિંવા જીવનું સ્વરૂપ અને જીવમીમાંસા અને
- (૪) મોક્ષવિદ્યા (Eschatology) કિંવા જીવના બંધમોક્ષનું સ્વરૂપ અને તેની મીમાંસા.

બ્રહ્મમીમાંસા

૩. બ્રહ્મમીમાંસા કરતાં પ્રથમ બ્રહ્મ એટલે શું ? એ આપણે સમજવું જોઈએ. બ્રહ્મ એટલે પોતામાં પોતે-સ્વસ્વરૂપ (Self in self) કિંવા આપા વગરનું છાપ-સ્વરૂપાતીત સ્વયમ્, (Selfless Self Divine) બ્રહ્મ એટલે ॐ એક અનંતાદૈતઃ—

તત્ત્વ એક ને ચેતન એક, નામરૂપ શુભુકર્મ અનેક.

x

x

x

પોતે જોતાં પૂરણબ્રહ્મ, ભાતે જોતાં સર્વે ચર્મ.

અર્થાત્ પોત અને ભાત, કિંવા ચિત્ત અને જડ, કિંવા આત્મ અને અનાત્મ, એકજ તત્ત્વ (Essence) નાં માત્ર અવસ્થાંતર ભેદ કરીને બે ભુદાં ભુદાં નામ માત્ર છે. શ્રી અખાણ કહે છે કે:—

જડચેતન નામ તાહીકે, જકા નામ ન રૂપ,
અનંત અદ્ય શક્તિ કરી, અખા ! ખેલે રામ અનુપ.

x

x

x

જડભીતર જડવત હે, ચેતન હેણે ચલાય;
સ્થૂલસૂક્ષ્મ સાક્ષી અખા, દુર રહ્યા સહરાય.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

વસ્તુતઃ ભેદમાં અભેદ છે. તત્ત્વમાં-ચેતનમાં નામરૂપ શુભુકર્મનો કહેવાતો ભેદ વસ્તુતઃ અન્યવત્ છે; કારણકે એક અખંડ પૂર્ણ બ્રહ્મમાં 'ખંડ' સંભવતો જ નથી અને તેથી એક

અનંતાદૈત પૂર્ણ બ્રહ્મન ત્રિકાલાધિત સત્ છે. નામરૂપનો ભેદ માયા અર્થાત્ મનની યત્તિએ કરીને કલ્પિત હોવાથી, વસ્તુમાં રૂપભેદ થતો નથી. શ્રી અખાજી કહે છે કે:—

પૂરણ કટકે નથી થયુ, બહુવાચક પણ એક;
ન્યમ ધનયુદ બહુ દીસે, અખા! પણ નીરે જોતાં એક.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

વાચારમણમ્ વિકારો નામધેયે મૃત્તિકેયેવ સત્યમ્ ॥ યુતિ. ॥ જીવ અને શિવ વસ્તુતઃ એકજ છે; તેમજ વિશ્વ અને વસ્તુ એ નથી, પણ એકજ છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મન સ્વયંબૂ સગુણરૂપે દર્શ્ય અને પ્રતીત થાય છે. બહુ બ્રહ્મભાષી છે-બ્રહ્મનુ છે:—

જીવશિવ એક છે રે, જો જાણે જીવની જાત.

(શ્રી અખાજીનાં પદ)

x x x

પરમે પંચ, પચમે પર દૈ,

હૈ સમસ્ત નહીં આના. (શ્રી અખાજીના બજન)

અંતર્મુખી પોતદૃષ્ટ્યા, બ્રહ્મ અણુલિંગી છે-સ્વ સ્વરૂપમા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ લિંગનો ભેદ નથી, અને બહિર્મુખી ભાતદૃષ્ટ્યા નિગૂળન નિરાકાર બ્રહ્મન સર્વાકાર-જગદાકાર હોવાથી બ્રહ્મ સર્વલિંગી છે. નિજરૂપ પોતદૃષ્ટ્યા પરબ્રહ્મ 'નિરાકાર' છે અને નામરૂપાત્મક ભાતદૃષ્ટ્યા 'સર્વાકાર' છે. આવીજ રીતે, પરબ્રહ્મ 'અનામી=સર્વનામી'; 'અરૂપી'=સર્વરૂપી'; 'અણુલિંગી=મર્વલિંગી'; 'અમોકર્તૃ=સર્વ મોકર્તૃ; અકર્તૃ=સર્વકર્તૃ' શ્રી અખાજી કહે છે કે-બ્રહ્મ અનિર્વચનીય છે-આશ્ચર્યવત્ છે. ખુબી એ છે કે:—

અરૂપી તે રૂપે બહુ થયો, સ્વસ્વરૂપે જેમ હતો તેમ રહ્યો.

(છાંપા)

શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपरूपं प्रतिष्ठां वभूव ॥ યુતિ ॥

વળી, આત્મા અથવા પોતાનું સ્વરૂપ અથવા બ્રહ્મ સ્વયંપ્રકાશ અને સ્વયંસિદ્ધ છે અને તેથી બ્રહ્મ સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને બિદ્ધ કરવા માટે શ્રદ્ધ બાજી પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. શ્રી અખાજી યથાર્થજ કહે છે અને શ્રુતિ અનુમોદન આપે છે કે:—

દેહી નહીં, તો દેહ કરીશ ! એ તો સ્વયંજ્યોતિ પ્રકાશ !

(શ્રી અખાજીનાં બજન)

तमेव भातमनुभाति सर्वम् । तस्य भासा सर्वमिद विभाति ॥ યુતિ: ॥

અર્થાત્ આંતર જ્યોતિના પ્રકાશને અનુમરીનેજ ખીજ બધા પ્રકાશો પ્રકાશે છે અને આ બધું ભાસે છે તે તેનાજ ભામમાત્ર છે. બ્રહ્મ આસકામ અને સ્વસંબેદ છે.

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

स्वसंवेदमिति ब्रह्मन् ॥ યુતિ. ॥

બ્રહ્મ સ્વસંવેદ્ય હોવાથી પોતાની જાતના અશરીર કિંવા વિદેહી અનુભવને જ માત્ર છે. બુદ્ધિ અથવા તર્ક કે મન અથવા માયા તેનો પાર કદાપિ પામી શકે એમ નથી. બ્રહ્મ સત્યોનું મહાસત્ય છે, અને જ્યોતિઓનું મહાજ્યોતિ છે:—

सत्यस्य सत्यम् । ज्योतिषां ज्योतिः ॥ धृतिः ॥

વચ્ચેની ધુમધામ બાદ કરતાં (નેતિ નેતિ અને શેષ) આદિ અને અંતમાં બ્રહ્મ છે. જે આદિમાં અને અંતમાં નથી તેને ‘છે’ એમ કહેવાયજ નહીં—તે માયા છે—અવસ્થા છે; અને બ્રહ્મ સભર ભરેલું છે અને વસ્તુતઃ તે “ જ્યમત્યમ અદમ્ય ” છે:—

ज्यम छ त्यमनुं त्यम, अभा ! नेतिनेति ने शेष.

(શ્રી અખાણનાં લગન)

આ બ્રહ્મનું યથાર્થ રીતે નિરૂપણ કરનાર પ્રતીક હ્રંકાર મંત્ર છે. હ્રંકાર અકાર, ઉકાર, મકાર, અર્ધમાત્રા અને િન્દુથી એક અનંતાદૈત અખંડ પરબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે; અને આ હ્રંકાર પરમાત્માના પ્રતીક તરીકે બ્રહ્મનું અક્ષરશાસ્ત્ર ઉદ્દેશતાં મંગલાચરણમાં શ્રી અખાણ નમન કરે છે. બ્રહ્મ દેતાદૈતથી પર છે—‘દેહ સહિત વિદેહ’ છે. બ્રહ્મનું જેથી નિરૂપણ કરતાં શ્રી અખાણ કહે છે કે:—

સમજણહારો નવ રહે, એવું આટપડું એહ;
રવે સિદ્ધાંત તે એ અખા ! દેહ સહિત વિદેહ.

x

x

x

નાવે સત્ય નાવે ત્રિધા !

એસા અચરજ એલા !

દોહ સંધિ મધ્યે મહેલ માંહે—

આપે અચરજ અકેલા !

(શ્રી અખાણનાં લગન.)

૪. બ્રહ્મનું-વસ્તુનું આટલું નિરૂપણ કરીને હવે આપણે ‘જગત્ત્રીમાંસા’ કરીશું. જગત્ત્રીમાંસા શું? સર્વત્ર જગત્ત્રી વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી અખાણ કહે છે કે ‘જગત્ત્રીમાંસા’ છે—સર્વમાં સર્વદા બ્રહ્મજ વિલસી રહ્યું છે. જગત્ત્રીમાંસા એ અખંડ કુમારિકા શ્રીમતી અજાત કુમારી ઉર્દે દેવી સનાતનજ્ઞાનું રાસ ખેલન છે. (The world is merely a word. It is the dancing-ball, of Miss Unborn alias Virginæ Ever-Existence), શ્રી અખાણ કહે છે કે:—

જગત્ત્રીમાંસા હે ખેલાર એ, તજકા હે એ ખેલ;

ના આવે ઘટે બદ, નર છાયાકી ખેલ.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ.)

જગત્ત્રીમાંસા: જગદ્ બ્રહ્મ છે—માયા નથી.

અજાતવાદમાં જગત્ત્રી અથવા માયા છે જ નહીં. જગત્ત્રી બ્રહ્મ છે. વસ્તુ તત્ત્વ ચેતન એકજ છે, તેમાં કલ્પના માત્ર વાણીમાં કહેવા માત્ર માયા છે. માયા એટલે મન, અને મન એટલે માયા. ભગવાન શંકરાચાર્યજીએ પોતાના માયાવાદમાં વર્ણવેલી માયાનું

વસ્તુમાં (as a positive entity) અસ્તિત્વજ નથી. માયા 'છાયાવત્' હોવાથી અવસ્તુ છે. આ માયાને 'છે' કે 'નથી' શું કહેવું ? આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવામાં મોટા મોટા પંડિતોની મતિ મુજબણમાં પડેલી છે. શ્રી અખાશ કહે છે કે જે આદિમાં 'નથી' અને 'અંત'માં 'નથી' તેને મધ્યમાં મૃગજીવવત્ દેખાવા છતાં 'છે' એમ કહેવાયજ નહીં. આદિ, મધ્ય અને અંતમાં બાહ્યાંતર નિરંતર સર્વત્ર સર્વદા અનિર્વચનીય અદ્ભ તત્ત્વજ વિલસી રહ્યું છે—

આગે ના થા, પીછે નાથા, બિચલી નહીંસે સારા;

જ્યુંકાલું એક રામ સ્વતંતર, કહત અખા સોનારા.

(શ્રી અખાશનાં લજન)

x

x

x

ચિત્ર વિચિત્ર તે ચપલ માયા સદા, એ તો વાચાર'ભણુ શૂન્ય.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

+

x

x

કર્મકર્તા ને ફૂલ અખા ! એજ માયાનું જાળ;

આત્મજલમાં મલ નથી એતો દૈત મમે સેવાલ.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ.)

પાણીનો જેમ બરફ થાય તેમ સ્વસ્વરૂપે અર્ચી બ્રહ્મજ સ્વયંભૂ સગણરૂપે—વિશ્વરૂપે દ્રશ્ય અને પ્રતીત થાય છે. વસ્તુ જ વિશ્વરૂપે દર્શન દે છે. તેથી બ્રહ્મજ જગતનું અવલ આપરનું મહાસત છે. આ બલક અલ્લહની મૌજ છે ! અમિ દીપક વત્—દર છાયાવત્ ચિત્ અને જડ—એ એકજ તત્ત્વનાં અવસ્થાંતર બેદે કરીને બે જુદાં જુદાં નામ માત્ર છે. વસ્તુ એક જ છે:—

ખાલેક—ખત્રક આપે હિ !

અખા ! અમિ સોહિ દીપક દીઠા (મૂલણા)

x

x

x

અખા ! આલમ આતમા નામ ધરનકે દોય;

બરફજ માયા બંધકા, તાહે પાલા કહેા કોઇ તોય.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ.)

મૂળમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિજ નહીં (No Creation) ત્યાં ખીછ શી વાત?! આ જગત-આ વિશ્વ આ સૃષ્ટિ મનનું ઉદ્ભવ છે-અદ્ભુત જેવ છે-અને મન અમન યતાં બ્રહ્મનું પ્રકટીકરણ (Revelation of The Eternal Infinite) છે-અચ્ચિદાનંદનો એ મહિમા છે. અર્થાત્ જગદ્ બ્રહ્મ છે.

વારક પ્રેરક કોઈ નહીં, એ સગ મનકી દોર;
મન સુને મન કહે અખા! નહીં કો કર્તા ઓર.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ.)

x x x
બ્રહ્માંડ સ્ફુર્તિ ત્યાં ધશ્વિર થયો, પિડ સ્ફુર્તિ ત્યાં છવ થી રહ્યો.
(ચિત્ત વિચાર સંવાદ)

x x x
અદ્વયબ્રહ્માં ઉપજે તે છવ, છવના કદખા ધશ્વિર શિવ.
(છપા.)

x x x
ગૈન નજરકો ગૈર હે રે!
ઓર સાદ નજરકો સાંધે સારા!
(જૂલણા)

સંશેકુ સંસાર હૈ, નિઃસંશેકુ ખીવ.
(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ.)

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે વસ્તુનું દર્શન કરનારને ૐ એક અનંતાદૈત પરબ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે અને અવસ્તુ જોનાર દૈત જુવે છે. એમાં જોનારની નજરનોજ કીમીઓ છે. એકના સ્થાનમાં બીજું વિરાજે છે-એક ભયછે ત્યારે બીજું આવે છે. આવું નિયમન પ્રવર્તે છે. One vice the other is the Law in the Eternal. આથીજ પ્રણાનીનું આંતર તેમજ અણાનીનું આંતર કેવળ જુદાજુદા સ્વરૂપાનુભવર્ત હોય છે. આથીજ સંત અને સંસારી, આત્મદર્શી અને દેહદર્શી, મુક્ત અને બદના હંકારમાં અહંકારમાં આસમાન અને જમીનના જેવડો તફાવત હોય છે.

છવ મીમાંસા, છવ શિવ સ્વરૂપ છે.

૫. જગતના સ્વરૂપની આટલી મીમાંસા કરીને હવે આપણે છવના સ્વરૂપ અને બાધમોક્ષનો વિચાર કરીશું. બ્રહ્માથી મોઢીને કીટ સુધી આંતરમાં સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. ફેર માત્ર બાહ્ય નામરૂપ કિંવા ગુણુધાટના વૃદ્ધિ સંક્રાંચમાં છે-

પિંડને લેખે છે બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મા આલે કીટ ને અંડ;
પ્રાક્રમ વિષે અધિકુ ન્યૂન હોય, કારણ પ્રત્યે સમતા ચોય.

(છપા.)

x x x
જોતન કારણ કારણ જૂત, પટ કારણને કારણ સૂત.

(છપા.)

દરેક જણ તેના અંતરમાં ખુદ પ્રભુનું બનેલું છે અને જીવ માત્ર વસ્તુતઃ શિવસ્વરૂપ છે. યદ્ પિંડે તદ્ મચ્છાદે એ સૂત્રાનુસાર પિંડ અને બ્રહ્માંડમાં એક જ ચાવી બધે લાગી રહી છે. મનુષ્ય એટલે પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મરૂપ પિંડરૂપ (micro-cosm); અને વિશ્વ અથવા બ્રહ્માંડ એ પ્રકૃતિનું મહાનરૂપ-વિરાટરૂપ (Macro-Cosm.). શરીરરૂપી એકજ વૃક્ષ ઉપર જીવ અને શિવ નામક બે પાંખી મૈત્રી લાવે વસે છે-નજી છે કે, જીવ શિવની કંપની છે અને ભગવાન કુલ માલીક છે. શ્રી અખાણ કહે છે કે-

તું ખેડે તુ ખાય, અનંતરૂપ એક આત્મા.

આધ્યાત્મિક ગુરત્વાકર્ષણના નિયમાનુસાર બાહ્ય માત્ર આતરને જ અનુસરે છે. પિંડમાં કારણ શરીરમાં રહેલી પ્રજળ ઇન્દ્રિયામયતાના બીજ અનુસાર મહાકારણમાં બ્રહ્માંડમાં બધું દ્રશ્ય અને પ્રતીત યાય છે. અને જેવું પિંડ, તેવું બ્રહ્માંડ હોવાથી પ્રત્યેકનો જેવો રસ, તેવો સ્વાનુભવ. જીવને વસ્તુવતુભવથી મોક્ષ અને અવસ્તુમાં મોહાસક્તિથી બંધનનો અનુભવ યાય છે. દ્વૈતમાં ઇશ્વરની પૂર્ણ સત્તા છે; અને અનંતાદ્વૈતમાં જીવ સ્વયં સમિચ્છાનંદ બની જાય છે.

આથી જ શ્રી અખાણ કહે છે કે:-

જો તું જીવ તો કર્તા હરિ, જો તું શિવ તો વસ્તુ ખરી.

(છપા)

જીવ અને શિવના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં શ્રી અખાણ કહે છે કે આત્મભાવના અને દેહભાવના-બન્ને સાથે રહી શકતી નથી. એક જાય છે ત્યારે બીજું આવે છે. આત્મ નિયમન અનંતમાં પ્રવર્તે છે:-

નીર પાંખોટા નીરમે, સુરત દશેદિશ જાઇ;

અખા સુરત ઉલટી ફરી તથ પૂરન પદ પાઇ.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

× × ×
નિજપણની બૂલે કરી જીવ, બૂલ ટળી તો સદાયે શિવ.
(છપા)

× × ×
પોતે જોતાં પૂરણબ્રહ્મ, લાતે જોતાં સર્વે ચર્મ.
(છપા)

× × ×
આશાવાન તણુ નામ જીવ, પદ નિરાશ જોડો તે શિવ.
(છપા)

× × ×
ભાવાંતરનો બેદ છે, માનીનતા જીવ શિવ;
અવળું દર્પણ જીવ છે, અખા! સવળું શિવ સદૈવ.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

૬. ખંધ મોક્ષ મીમાંસા-ખંધનાં કારણો અને મુદ્ધિનાં સાધનો.

જીવ માત્ર બહારવટ છે અને પરમાત્મા નો પોતામાં જ છે અને સર્વત્ર છે, તો તેને ઠાંકે છે કાણુ ? એ એક મહાન પ્રશ્ન છે. ધીરો કહે છે કે—

તરણા ઓથે હુંગર રે, હુંગર કોઈ દેખે નહીં !

તેનું કારણુ શું ? શ્રી અખાણ આનું ઉત્તર આપે છે કે—

જગ સખ કોમ કહત હે, જે તરણુ ઓટ ગિગિરાજ;

મોઘ અખા સત્ માનીએ, અહુ ઓટ મહારાજ.

ખરી વાત એ છે કે વસ્તુતઃ બહુ જ્યોતિ જરાયે આવૃત્ત થતું નથી; પરંતુ, પોતાની રજોગુણી પ્રકૃતિ જ મોહનું આવરણુ રજો છે. શિવને ઠાંકનાર જીવજ છે. મૌલના વૃમ્મી સાહેબ કહે છે તેમ—

It is the lover, that veils the Beloved.

શ્રી અખાણ ચથાર્થ જ કહે છે કે—

હિરદે હરિ દિલી મિલી રહ્યા, પથુ પરદે પેખે નાહો.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

અર્થાત્ જીવને બહાનુભવ થતો નથી તેનું કારણુ સ્વયંરચિત માયાનું આવરણુ છે. આપણે આપણી માયાના પડછાને ઓળખીને ચીરવો જોઈએ. એટલે બહુ હોઝરા હઝૂર જ છે. આ પડદો ત્રિવિધ (સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણુ) અને ત્રિગુણાત્મક છે. પોતાના સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણથી જીવ બ્રમમાં પડે છે અને તેની અંતર્દષ્ટિ-આત્મદષ્ટિ આવૃત્ત થવાથી પોતાને—અહ—ને બહાથી અતિરિક્ત માની બહિર્મુખી થઈ બહારના બનાવટી ધોરે જીવે છે—

ભમ પડતે હરિદષ્ટિ ગઇ, નેત્રે માયા આવી રહી.

(છપ્પા)

મહાર જુદિ સાલી ગઈ, અને ત્યાં તો નાના રંગ;
અખા ! વસ્તુ રહી આપમાં, વર્ષાથી સર્વ તરંગ.

(અપ્રસિદ્ધ માખીઓ)

અખા : જીવતણી એ વળ, અજને કામે પૂજે અગ્ન.

(છપ્પા)

આવો દેહાધ્યાસી જીવ દેહ અને દુનિયામાં આસક્ત થઈ માયાનાં સુખ માટે તપસે છે; અને પરમાત્માને પુઠ કહીને ચેતનને બદલે જડને જીવે છે; અને છદ્ધિયો ઈંદ્રિયોના વિભવ તરફ જ—માયાના પ્રવાહ તરફ ખેંચાય છે. પરિણામે અહંભાવ, દેહભાવ અને દુનિયાદારીની દૈતભાવનાના રજીયુ ત્રયથી બદ થઈ જન્મમરણના બંધનમાં પડે છે અને ભવચક્રમાં ભટકે છે—

સ્વર્ગ પૈકુંદના ભોગ બધ; અને નર્ક રૌરવનો ત્રાસ;
તેહને ખેલે ખરાં, અખા, જેને અહંતા ગણે પાથ.

-x

x

x

[බලකැමැත්තේ පැහැදිලිව දැක්වීමට තරම්-මෙමගින් පවතින

દેહાલિભાની 'જે' અખા, લક્ષ ચોરાશી તાહિ;
જાતમે જે અબ્યમે, સો આવત મપને માહિ. 1
પરમાત્માને પુઠ દધને, આત્મા ઈન્દ્રિય જીવે;
ઇન્દ્રિની દષ્ટિ વિષય સામી, એમ આપોયુ નર જીવે.

આવે દેહાલિભાની પંચવિધી જીવ અનેકાનેકવાર ચારે ખાણુમા ૮૪ લાખ યોનિમાં ફરી ફરીને થાકે છે (tired) ત્યારે પાકે છે (retired) અને ઉપરામરૂતિ જાતત થતાં 'હું' ને બદલે દરિ' તરફ વળતા (turn back) રામનો અનુભવ-પરમાત્મા-સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે સ્વસ્વરૂપમાં સંશિયત થતા-‘નષ્ટ મોહ અને સ્થિતપ્રજ્ઞ’ થતાં મુક્તિ પામે છે અને ભવબ્રમણનો અંત આવે છે. શ્રી અખાણ કહે છે કે—

નીર મીઠ્યા જળ નીરસુ, દિગ્ -ચારા ન હોય;
ત્યાં સુરત મીલી સાંધયા અખા ! બધી જેથી મોય.

શ્રી અખાણ યથાર્થ ન કહે છે કે:—

હરિ અનબે આરસી, અખા ! જીવ અનબે પુણ્ય પાપ.
(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

૭. મોક્ષ સાધન.

જે હું અહંતા ઉપડી, તેણે સત્ સંસાર,
અખા ! જમ સુલટી ભયી, તમતે, પાયા પાર.

અર્થાત્ ‘હું’ એટલે બંધન; અને ‘હરિ’ એટલે મુક્તિ. બંધન અને મુક્તિનો આ જ મૂલભૂત હેતુ છે. જેનાં મન, બુદ્ધિ અને ચિત્ત બહાકાર થયેલા હોય છે તેનું “હું” ગગન જેવડું—શુરુ દત્તાત્રેય ભગવાન અવધૂત ગીતામાં કહે છે તેમ ગગનોપમોદમ્ સર્વત્ર અને સર્વદા હોય છે અને તેથી તેના કર્મમાત્ર અકર્મ છે. આથી ઉલટું, જેનું ‘ન્દાનકડું’ હું’ માત્ર પિંડસ્થ અને પ્રકૃતિવશ હોય છે, તેના કર્મ માત્ર તેને બંધનરૂપ છે—ફલરૂપ છે. માટે “હું” ને બદલે આપણામાં હરિ ભરીએ તો ભગસાગર મટી હરિસાગર થશે અને જીવ સ્વયં-સમ્યક્દાનદ બની જશે—

અખા ! એ જ અનુભવ ખરો, જેણે મહાજન નીપળ્યા,
લિંગ ભંગ થયા પિના, સૌ સાધન કાળની સેવના.

(અનુભવ બિન્દુ)

અખા ! આનખા પરગટે, તો ભાગે કર્મ અનેક,
ન્યુ અનત ઉડુંગણુ આથમે, જળ ઉદય ભયા અક' એક.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

સૌ નર સાહેબકુ મિલા, જે આપ ન રહેવે રંચ.

૬. બંધ મોક્ષ મીમાંસા-બંધનાં કારણો અને મુક્તિનાં સાધનો.

જીવ માત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને પરમાત્મા નો પોતામાં જ છે અને મર્વેત્ર છે એ તેને લાગે છે કાણુ ? એ એક મહાન્ પ્રશ્ન છે. ધીરો કહે છે કે:—

તરણા એથે હુંગર રે, હુંગર કોઈ દેખે નહીં !

તેનું કારણ શું ? શ્રી અખાણ આનું ઉત્તર આપે છે કે:—

જગ મખ કોઇ કહત હે, જે તરણુ ઓટ ગિગિજન;

સોઇ અખા મત્ માનીએ, અહં ઓટ મહારાજ.

ખરી વાત એ છે કે વસ્તુતઃ બ્રહ્મ જ્યોતિ નરાયે આવૃત્ત થતું નથી; પરંતુ પોતાની રંગેશુષ્ણી પ્રકૃતિ જ મોહનું આવરણ રહે છે. શિવને લોકનાર જીવજ છે. મોહી સાહેબ કહે છે તેમ:—

It is the lover, that veils the Beloved.

શ્રી અખાણ યથાર્થ જ કહે છે કે:—

હિરદે હરિ દિવી મિલી રહ્યા, પશુ પન્દે પેખે નાહી.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

અર્થાત્ જીવને બ્રહ્માનુભવ થતો નથી તેનું કારણ સ્વયંરચિત માયાનું આવરણ આપણે આપણી માયાના પડદાને ઓળખીને ચીરવેા જોઇએ. એટલે બ્રહ્મ હાઝરા હજુ છે. આ પડદો ત્રિવિધ (સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ) અને ત્રિગુણાત્મક છે. પોતાના રૂપના વિસ્મરણથી જીવ બ્રમમાં પડે છે અને તેની અંતર્દષ્ટિ-આત્મદષ્ટિ આવૃત્ત થઈ પોતાને-અહં-ને બ્રહ્મથી અતિરિક્ત માની બહિર્મુખી થઈ બહારના બનાવટી જીવે છે:—

ભ્રમ પડતે હૃદિદષ્ટિ મધ, નેત્રે માયા આવી ગઈ.

(છપા)

ખહાર બુદ્ધિ આલી ગઈ, અને ત્યાં તો નાના રંગ;
અખા ! વસ્તુ રહી આપમા, જ્યાથી સર્વ તરંગ.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

અખા જીવતણી એ વળ, અજને દામે પૂજે અગ્ન.

(છપા)

આવો દેહાધ્યાસી જીવ દેહ અને દુનિયામાં આસક્ત થઈ માયાના સુખ માટે રહે છે, અને પરમાત્માને પુઠું કહીને ચેતનને બદલે જડને જીવે છે, અને ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયવિષય તરફ જ-માયાના પ્રવાહ તરફ ખેંચાય છે. પરિણામે અહભાવ, દેહભાવ, દુનિયાદારીની દેહભાવનાના રમણ ત્રયથી બદ્ધ થઈ જ-મમરણના બંધનમાં પડે છે ભવરણમાં ભટકે છે:—

સ્વર્ગ વૈકુંઠના ભોગ ભક્ષ; અને નર્ક રૌરવનો ત્રાસ;
તેહને બેઠિ ખરા, અખા, જેને અહંતા ગણે પાશ.

~x

x

x

દેહાભિમાની જે અંખા, લક્ષ્ય ચોરાશી તાહિ;
જગતમે જે અબ્યમે, સો આવત મપને માહિ.

ખરમાત્માને પુક દધને, આત્મા ઈન્દ્રિય જુવે;
ઇન્દ્રિની દષ્ટિ વિપય સામી, એમ આપોયુ નર જુવે.

આવો દેહાભિમાની પંચવિધી જીવ અનેકાનેકવાર ચારે ખાજીમાં ૮૪ લાખ યોનિમાં ફરી ફરીને ચાકે છે (tired) ત્યારે પાકે છે (returned) અને ઉપરામવૃત્તિ જગત ચતાં ' હું ને બદલે હરિ ' તરફ વળતા (turn back) રામનો અનુભવ-પરમાત્મ-આજ્ઞાકાર થાય છે ત્યારે સ્વસ્વરૂપમાં સંસ્થિત થતા- ' નષ્ટ મોહ અને સ્થિતપ્રજ્ઞ ' ચતાં મુક્તિ પામે છે અને ભવભ્રમજીનો અંત આવે છે. શ્રી અખાજી કહે છે કે:-

નીર મીઠ્યા જબ નીરસુ, ફિર ન્યારા ન હોય;
ત્યાં સુરત મીલી સાંપથા અખા ! બધી જેથી મોય.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

શ્રી અખાજી મયાર્થ ન કહે છે કે:-

હરિ અનમે આરસી, અખા ! જીવ અનમે પુણ્ય પાપ.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

૭. મોક્ષ સાધન.

જો હું અહંતા ઉલટી, તોહુ સત્ મંસાર;
અખા ! જબ સુવટી ભયી, તખતો, પાયા પાર.

અર્થાત ' હું ' એટલે બધન; અને ' હરિ ' એટલે મુક્તિ. બધન અને મુક્તિનો આ જ મૂલભૂત હેતુ છે. જેના મન, બુદ્ધિ અને ચિત્ત બહાકાર થયેલાં હોય છે તેનું " હું " ગગન જેવડું-શુરુ દત્તાત્રેય ભગવાન અવધૂત ગીતામાં કહે છે તેમ ગગનોપમોહમ્ સર્વત્ર અને સર્વદા હોય છે અને તેથી તેનાં કર્મમાત્ર અકર્મ છે. આથી ઉલટું, જેનું ' હાનકડું હું ' માત્ર પિંડરૂપ અને પ્રકૃતિવશ હોય છે, તેનાં કર્મ માત્ર તેને બધનરૂપ છે-ફલરૂપ છે. માટે " હું " ને બદલે આપણામાં હરિ ભરીએ તો ભગસાગર મટી હરિસાગર થશે અને જીવ સ્વયં-સન્નિવહાનંદ બની જશે.—

અખા ! એ જ અનુભવ ખરો, જેણે મહાજન નીપળ્યા;
લિંગ ભંગ થયા વિના, મૌ માધન કાળની મેવના.

(અનુભવ બિન્દુ)

અખા ! આનમા પરગટે, તો ભાગે કર્મ અનેક,
જ્યું અનંત ઉડુગણુ આયમે, જબ ઉદય ભયા અર્ક એક.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

સો નર સાહેબક મિલા, જે આપ ન રહેવે રંચ.

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ धृतिः ॥

આ હેતુની સિદ્ધિ માટે પ્રત્યેક પોતાની રસવૃત્તિ કેરવી નેમ્પ્રે (Turn back to God). રસવૃત્તિ ક્યાં કે કેરવ્યા વિના જ્ઞાનનો કશો જ નથી. જ્ઞાનની વાતો માણસને દેવ નથી બનાવતી, પણ ખુદ જીવન એને દેવ બનાવે છે. પ્લેટોએ બરાબર જ કહ્યું છે કે:—“Philosophy is not for popular acceptance and display; but words must be in deeds.” અર્થાત્ આત્માના અનુભવ પ્રદેશમાં પંડિતપણું ચાલતુ નથી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે દિલ અને દુનિયાદારીને—અમલને લાત મારી “સત્ અને જ્ઞાન” માં જીવનાર વીરપુરુષને જ બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે. માટે આપણે આપણી દૈવી પ્રકૃતિથી આસુરી પ્રકૃતિને જીતવી નેમ્પ્રે. આ જ દેવાસુર સંગ્રામ કિંવા આંતર યુદ્ધ (War within). અહીંજ ક્ષાત્ર નૂર અને યરની કમોટી છે:—આથીજ તેઓશ્રી અખેગીતામાં કહે છે કે:—“જન્મ હેલ્થો હોય જેહનો, તેહને મળે પ્રતાવ.” (અખેગીતા). જીવમાંથી શિવ (from Passion to Peace—from Poverty to Power) થવા માટે દૈવી અને આસુરી બન્ને ઉપર પૂર્ણ સ્વામિત્વ અનુભવી દેશ, કાલ, સ્થિતિ અને લિંગભેદથી પર નિગંતર પરમતત્ત્વમાં જીવતું નેમ્પ્રે. મનોનાશ અને વાસનાક્ષય દ્વારા જીવે પોતાના નાના અહમ્મનો પરમાત્મામાં પૂર્ણ વિશ્વય કરીને અણલિંગી બ્રહ્મનો સ્વાનુભવ કરવો નેમ્પ્રે. ‘હરિ’ ને જાણી ‘હું’ ટાળતાં—‘અહ’ નો નાશ થતાં તુર્તજ બ્રહ્માનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે; અને બ્રહ્મ સ્વસવેષ હોવાથી આંતરમાં આત્મ-સાક્ષાત્કાર થતાં મર્ત્ય સર્વદા બ્રહ્મનું જ દર્શન થાય છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. શ્રી અમ્બાજી કહે છે કે:—

મત કાઈ ખોળે રામ કો તુમ આપા ખોળે જાય;

આપા ખોળે રામ હૈ, ઓર અખા ! કહાં ધાય ?

x

x

x

એક શબ્દકું ગ્રહી રહે, આપા એન વિચાર;

મૈ નહિ મૈ નહિ હૈ હરિ, અખા ! સજતહિ શમ્યા સંસાર.

(અપ્રસિદ્ધ સાખીઓ)

x

x

x

x

માર

‘ ખુદી ’

x

મિલે જ

ખુદા.

x

x

x

શ્રી અમ્બાજી બ્રહ્મનો ઉડો ભેદ પામવા માટે, આત્મસાક્ષાત્કાર માટે સતત અને સ્વભાવતઃ સમર્પિત થઈને વહતી “ગોપી” ની અનન્ય ભક્તિવૃત્તિને અન્ય સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ અધિકારી ગણે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે:—

જાની વિહારી ગોપી જસા, જે જાની તેને ગોપીની દશા.

x

x

x

અક્ષયરસની ચાહે છે નદી ! તે બ્રહ્મવેતા પીએ ભગવદી.

x

x

(અખા).

x

x

x

લક્ષ્ય 'એકનું એક જ લક્ષ્ય' કરીને પરમાત્માને મેળવે છે. ભક્તિ અને યોગ-મનનો પરિપાક આત્મજ્ઞાન-આત્માનુભવમાં આવે છે. આત્માનુભવથી અમય, શાંતિ અને આનંદ પ્રકટે છે અને જીવ સમિત્યદાનંદ બની જાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

આનંદં વ્રક્ષણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કદાચન ॥ વ્રક્ષવિદ્ વ્રક્ષૈન મવતિ ॥ શ્રુતિઃ ॥
આ ઉપરથી એવો સાર નીકળે છે કે:—

“The only medicine for the soul is God-Realisation”

અર્થાત્ જીવનો લવરોગ મટાડવા માટે આત્મા-પરમાત્માની એકતાના મુકામે કે પહોંચ્યા સિવાય બીજો કોઈ માગ છતમાં છેજ નહીં. ભકતો, જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ અને મહાત્માઓ આપણને આજ ઉપદેશાનુસાર પાન કરાવે છે. માટે આપણે એવું જોઈએ, જગવું જોઈએ, ઉઠવું જોઈએ અને વતનમાં જવા માટે “આ દુનિયાને જાણે જવાની ખેલખાણ હોય એમ ગણીને” જીવનની દિશા (Aim of Life) એકદમ ખદશરી જોઈએ. આ મનુષ્યજનમની સર્વોપરિતક ઓગળી લઈને અદ્વર્નિશ સુનાંથી ઉકતાં મુઠી મરણપર્યંત વસ્તુને જાણવાને અને વસ્તુને પામવાને દૃઢ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. હરિ ગુરુ સંતનું ચરણ લેવું જોઈએ પ્રગ્યાન શિરોમણિ શ્રી અખાજ અને સંતશિરોમણિ શ્રી કબીર સાહેબ મથાર્થ જ કહે છે કે:—

સંત સગા કે ગુરુ સગા, અંત સગા હે રામ;

કહહિ કબીર આ જીવકે, તોન દોર ખિત્રામ.

(સાખીઓ)

x

x

x

કહે અખો સહુકે સુણો, જો ટાળવા હોડા જંતને;

એ આરતસુ ઉરમાં ધરો, તો સેવો હરિગુરુ સંતને.

(અખેગીતા)

x

x

x

પ્રુદ પરમાત્માનો હાથ આપણને સૌને તેડી રહ્યો છે અને સદ્ગુરુ શ્રી અખાજ દોરા નિર્મલજી કરે છે કે:—

સંતો ! આવોજ દેશ હમારડે ! જ્યાં છે સદા રે વસંત ! ॐ શાન્તિઃ ॥

નેતિ નેતિ (બ્રહ્મજ્ઞાન) ની ગુજરાતી કવિતા અથવા “અવળવાણી”

(લેખક:—શાન્તિલાલ સારાલાઈ ઓઝા, એમ. એ. રતનપોળ-વડોદરા.)

ધર્મની અકળકળા સમજવા માણસો કોઈ દેવદેવીની ઉપામના કરે છે, ધર્મ પાળવા તરફ લક્ષ રાખે છે. ભક્તિથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો કોઈ સાચો જ્ઞાની આત્મા એકે પંચ તરફ નહિ ઢળી પડતાં, આત્મા તત્ત્વજ્ઞાનની જ્યોત જોઈ જોઈને રાખે છે. જગતમાં પોતાને જડેલુ તેને એવડું મોટું, મીઠું અને આવકારદાયક લાગે છે કે જો પોતે જગતને નેની પિછાણ ન કરાવે તો માનવ જાતને મોટું તુકમાન થાય; અને માહિત્યની નન્દનન સમી કુંજ અણખીસેલી રહે. એવી સ્વભાવિક પાગમાર્થિક દૃષ્ટિ તેને પ્રગટે છે. તે મત્યને ધર્મર, ખુદા, બ્રહ્મ વગેરે અનેક નામ આપી તેની ગહનતા સમજાવવા લાગે છે. જિજ્ઞાસુ, વિચારશીલ, બુદ્ધિશાળી અને અન્તર્બુદ્ધિવાળો દરકોઈ આત્મા બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી છે. બ્રહ્મજ્ઞાન બુદ્ધિના વ્યાપારથી પરન્નર્હિ પહોંચી શકાય તેવું છે. તેનું નેતિ નેતિ રૂપે વર્ણન કરનાર અજ્ઞેયવાદી (Agnostic) નથી. એ વાત પ્રથમ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

સ્વમંત્રેષ્ઠ પ્રત્યગતુલવદ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાનના સ્વરૂપનો માક્ષાત્કાર થાય છે. એમ માનીને આપણે આગળ ચાલશું. જ્યારે આપણે તત્ત્વજ્ઞાનની યથાર્થતા મમ્મન્ધી વિચાર કરીએ છીએ અથવા મીમાંસા કરીએ છીએ ત્યારે આપણું લક્ષ આ અંતર અનુભવની શોધ તરફ રાખીએ છીએ. આપણો અનુભવ ઘણો ટૂંકો છે, તોપણ એ ટૂંકો અનુભવ પણ બ્રહ્મની મત્પ્રવૃત્તિ ઉપર અવલમ્બે છે, તેથી તે યથાર્થ અનુભવ છે.

ભજન—દંડાન્ત (૧)

બે હાથની દૂધીય
 ત્રણ હાથનું બી રે એ છ ઈ ઈ ઈ
 રામચંદ્ર છે દૂધીય,
 દશરથ એ બી રે એ છ ઈ ઈ ઈ
 દશરથ તો છે દૂધી રે છ,
 અજને ગંગો બી રે એ છ ઈ ઈ ઈ
 અજ પાણુ પાછા દૂધી રે એ છ
 રામચંદ્ર છ બી રે એ છ
 કુલ નાનું બી મોટું રે છ
 બીનું બી ના છોટું રે એ છ ઈ ઈ ઈ.

શબ્દોનો અર્થ સમજવો સહેલો છે, પણ તેમાં સહેલો તર્ક સમજવો અઘરો છે. “બે હાથની દૂધી અને ત્રણ હાથનું બી” એ વાત આપણી સાદી સમજનામાં ઉતરી ચકે તેવી લાગતી નથી—તર્ક મંભત નથી. તોપણ આપણે તેને બ્રહ્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોઈશું. ‘બી’ એટલે ‘કારણ’ ‘દૂધી’ એટલે ‘કાર્ય’; કર્તા કાર્ય કરનાં મોટા હોવો જોઈએ. સત્યાગ્રહ મોટા છે પણ સત્યાગ્રહનો નિયામક આત્મા એવી પણ વધારે મોટા છે. સર્ગન-હાર સૃષ્ટિ કરતાં વધારે મોટી શક્તિવાળો હોવો જોઈએ. કારણ કાર્ય કરતાં મોટું હોવું જોઈએ. એ સત્ય સમજવવા કવિએ બી અને દૂધીનું રૂપક લીધું હોય એમ લાગે છે. પણ “કારણવાદ” માં તો અનવસ્થા પ્રસંગ આવે છે. કારણનું કારણ, અને તેનું કારણ એમ અનુમાન આવ્યા જ કરે છે. બી માં મોટું જાડ ઉત્પન્ન કરવાની ગર્ભિત શક્તિ (Potentiality) છે માટે તે મોટું કહી શકાય છે. અને દૂધી નાની કહી શકાય છે. તોપણ એક દૂધીમાં બીજા અનેક બી હોય છે. તેમાંથી અનેક મોટાં વૃક્ષો પ્રગટવાનો સંભવ છે. માટે પાછી બી કરનાં દૂધી મોટી થઈ. એજ દલીલથી કહી શકાય કે પહેલાં રામચંદ્રને કવિએ ‘દૂધી’ તરીકે સમજાવ્યા. અને કાગ્યના અંતિમ ભાગમાં “રામચંદ્ર છે બી” એમ કહ્યું છે. એક વખત રામચંદ્ર છ ‘દૂધી’, વળી રામચંદ્ર છ ‘બી’ એટલે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો, કેમકે અમુક વસ્તુ કાર્ય રૂપે હતી તે જ પાછી કારણ રૂપે યત્ન. કેમકે તરત દૃષ્ટિથી જોતાં “કારણ” અને “કાર્ય” એ બેઉ તદ્દન છૂટાં, અલગ, water tight compartment નથી. આ કાર્યકારણ ભાવ કવિએ ઉપર કહેલા સાદા કાગ્યમાં આલેખ્યો છે.

આ દૃશ્ય જગતમાં દેખાતી વસ્તુઓ—એટલે કે પ્રકૃતિનો વસ્તુભંડાર—નામરૂપાત્મક જગત—તેમાં સહેલા ગુપ્ત ચૈતન્યને છાવરી દે છે. ટાંકી દે છે—અને તેથી માનવીની દૃષ્ટિમાં વ્યાપક ઉત્પન્ન થાય છે કે “ખડું કયું અને ખોટું કયું?”

ધીરો ભક્ત નામના કવિએ “અવળવાણી” નો આશય લઈને ચૈતન્યની લીલા વર્ણવી છે. તે :કવિએ “જ્ઞાન બનીશી” નામે ૩૨ પદો રચ્યાં છે. તેમાં એક પદમાં નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

દષ્ટાન્ત (૨)

અલખ થેલ લાગી રે જગીને જોયુ આ ધટમાં
બમણા તો લાગી રે મોહાગી ભેટયા ઉનટમાં
અંબાડીએ ગજરાજ ગળીએ, ઘોડાને ગળી ગયુ છણુ,
વચ્ચ ઉપર વાડ મુકાણી, સમુદ્રને ગળી ગયુ શીણુ
મમયો તો શાણો થઈને રે શાઈવને નાખે પટમાં.

વસ્તુઓનાં નામરૂપાત્મક સ્વરૂપો વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપને દાંકી દે છે, તે સમજાવવા અંબાડી હાથીને દાંકી દે છે-એવો દષ્ટાન્ત લીધો છે. કાઈ વખત મસુદના પાણીમાં ઉત્પન્ન થતા શીણુના મોટેમોટા મસુદની મપાટીને છાવરી લે છે. તેમ આભામ માત્ર દેખાતું આ જગત અહમતા પાગમાર્થિક સ્વરૂપને દાંકી દે છે. આ કાવ્ય દેખીતી રીતે વિરોધી અર્થવાણુ લાગે છે. કેમકે અંબાડી હાથીને ગળી નય, અને છન ઘોડાને ગળી જાય; શીણુ મસુદને ગળી જાય, એ ખાખતો આ ભૌતિક જગતમા અશક્ય છે. પણ જે રીતે માગય ચૈતન્ય પ્રવાહને આ દરજ જગત દાંકી દે છે-જાવરી લે છે તે રીત મુસવવા કવિએ ઉપરોક્ત દષ્ટાન્ત લીધો છે. શાકર, મત પ્રમાણે માયાથી ઢંકાયેલુ ચૈતન્ય એ જ ધ્વંશર છે-અહા છે. એ જ અંતિમ મત્ય છે. અવળવાણીના કાવ્યોમાં ધીગનુ આ પ ગહન અર્થવાણુ લાગે છે, અને તેનો કેટલોક અર્થ હજી સદિ-ધ ગહે છે પણ શંકરચાર્યે કહેલી “નષ્ટિતપટના પડીયસી માયા” એ માયાનુ ભૂવભૂતવાણીમાં નાખે તેવું રૂપ-દેખાડવા કવિએ ચતન કર્યો છે. આ કાવ્યમા દલીલનો કાર્જન આધાર નથી. માત્ર દષ્ટાન્તો જ ચોખ્યા છે.

અહમનું અંતિમ સ્વરૂપ કોઈક ગહન ગહે છે. કેમકે તે કાર્જન અર્થે સ્વનિષ્ઠ (subjective) અને કાર્જક અર્થે પરનિષ્ઠ (objective) રહે છે. આવુ નથી-તેવું નથી. માત્ર એટલું જ નથી. તે તર્કમાધ્ય છે અને કેવળ તર્ક તેને ઝાળખી શકતો નથી. કેમકે તે મનથી અતિરિક્ત-મન-બહિર્ભૂત-સ્વસત્તાક, સ્વતંત્ર વિલસતું તત્ત્વ છે-એથી વિશેષ છે. અનુભવથી પરિમિત નથી-અપરિમિત છે.”

જીવ-મુક્ત દશાનો અનુભવ કરનાર આત્મા સાથ જોઈ શકે છે તે મત્યમા તેને અહમની અનગત જ્યોત દેખાય છે તેને ધીરા કવિ વણ્યું છે—

“ચાંદા સૂરજના ઘર પાછળ ઝગમગ જ્યોતિએ ઝળકે,

વિના અર્ક અજવાળાં, ગગન વિના વિષોત અળકે રે.”

વસુધા વિના સરિતા વહે, મિથુ વિના જળ જોય,

વાજિત્ર વિના થાય નાંદ, તે મહાજન જાણે છે કોય.

હરિ વિના શમ હાથો નહિ, ને જપે અજપા જપ.

બહાર બીતર રમી રજો, અમર અખડ અપાર.”

સૃષ્ટિમાં અનેક જાતના શબ્દ વ્યવહાર ચાલે છે. સંગીતના મધુગણાપ હૃદયને આકર્ષે છે અને એવા અનેક જાતજાતના 'નાદ' ની પાછળ-એટલુંજ નહિ પણ ગગનના ગચગી ગુંબજમાંથી-હેલા છેડામાંથી નીકળતો મોડદમ્ નાદ ધીરે કવિ આભળે છે, તેનું કાંઈક વર્ણન કવિએ કવિને ઘટે તેવી રીતે કર્યું છે:—

એક સખી હેડે હરખીને આદમાં અગમ્ય પુરી મોઝાર;

મોડદ આવે ને મોડદ જાય, ગોલિતા રાત શય્યાગાર.

Milton કવિએ Solemn Musicનું વર્ણન કર્યું છે તેનું કાંઈક ગુજરાતી કવિએને મોદ શબ્દના ગદન નાદમાંથી મળી આવ્યું છે:—

Blessed Music,

Sphere-born harmonioussisters, Voice and Verse,
O may we soon again renew that song;
And keep in tune with Heaven, till God
To his celestial consort us unite ere long
And sing with him in endless morn of light.

[નરસિંહ મહેતાનાં ટેલોક કાવ્યોમાં, પ્રીતમના કાવ્યમાં તથા બીજાં અગ્રાત કવિ-જ્ઞાના ભજનોમાં આ મોડદ નાદ વિશે તથા અવળવાણીની કવિતાનાં ઘણાં સૂચનો મળી આવે છે. પણ વિસ્તાર કરવાથી આ વિષય બહુ મરસ મમણ શકાય એમ હું માનતો નથી. તેમાંનું કેટલુંક તો ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી જોનારને અસમજદ પ્રભાવ જેવું લાગવાનો મંભવ છે. પણ જેમને અંતઃકરણમાં મુદાન અનુભવ થયો છે, એમને આ વાત એક બે દૃષ્ટાન્તથી સમજાય છે. માટે દૃષ્ટાન્તોમા વધારો કર્યો નથી.]

અંથસ્વામિત્વનો કાયદો

[લેખક:—ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ]

પ્રસ્તાવના

આ નિબંધ સરકારી કૌપીરાઈટ એક્ટના અભ્યાસપૂર્વક લખેલો છે અને એ અભ્યાસમાં છગલાંડ તથા હિંદમાં જૂદે જૂદે વખતે ન્યાયની અદાલતોએ આપેલા ચુકાદાઓના અવલોકનનો પણ સમાવેશ થાય છે; છતાં તે કાયદાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ નથી અને તેનો હેતુ અંથકારોને અને પ્રકાશકોને કાયદા સંબંધી મહત્વની વીગતોનો ખ્યાલ આપવા સિવાય બીજો કશો નથી.

ખીલ્તું, આ કાયદા મુજબ અંથોજ નહિ પણ અનેક પ્રકારની કલાકૃતિઓને રક્ષણ મળે છે, પરંતુ મેં આ નિબંધમાં મુખ્યત્વે કરીને અંથસ્વામિત્વ પૂરતો જ ખ્યાલ આપવા ચત્ન કર્યો છે.

પ્રાચીન અંથરચના

આપણા દેશમાં તેમજ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અંથરચના કરનારા વિદ્વાનો જ્ઞાનપ્રચાર માટે તથા લોકજીવનને સંસ્કારી બનાવવાનો ઉપકાર કરવા માટે પોતાની વિચારસમૃદ્ધિનું વિનાશરૂપે વિતરણ કરતા. તે કાળે અંથકાર એક ઉપકારી ચુર જેવો હતો. અંથરચનાદારા તેને આજીવિકા કમાવાની નહોતી, જોકે ઉત્તમ અંથકારોને આજીવિકા માટે ધનવાનો અને રાજાઓ દાન તથા જક્ષીસો આપતા. તેમના અંથો એ લોકોની સમૃદ્ધિ મનાતી, રસિકો તેવા અંથોને પોતાની મેળે જિતારી લેતા, કિંવા લઘીયાઓ પાસે તેનો જિતારો કરાવી લેતા. તે રીતે અંથ જિતારનાર લઘીયાને ધન આપવું પડતું પરંતુ અંથકારને તેમાંથી ધનપ્રાપ્તિ કરવાનો વિચાર સરખોએ થતો નહિ. ગુજરાતમાં તો લોકચુર રૂપ મનાતા બ્રાહ્મણો, સાધુ-સંતો, ભક્ત કવિઓ, કિંવા રાજાશ્રય ધરાવતા રાજકવિઓ જ અંથકાર હતા, કે જેમને આજીવિકા માટે પોતાની અંથરચના પર આધાર રાખવો પડતો નહિ.

અંથસ્વામિત્વનો ઉદ્ભવ

યુરોપમાં પણ લગભગ એજ રિયતિ પ્રવર્તતી હતી; પરંતુ કાળક્રમે અંથરચનામાંથી આજીવિકા રળવાની જરૂર જણાવા લાગી, અંથપાઠ કરવાનો પણ એક વ્યવસાય બન્યો અને તેઓ તેમાંથી ધન કમાવા લાગ્યા, લોકો નવા અંથો સાંભળવા માટે દાન રૂપે પણ ધનવ્યય કરવા લાગ્યા અને ઉત્તરોત્તર મુદ્રણકલાનો પ્રચાર ચતાં મૂળ અંથકાર કરતાં તેની પ્રતો છાપનારાઓનો વ્યવસાય વધવાથી અને તેઓ કમાણી કરવા લાગ્યાથી અંથકારને પોતાની રચનાને સુરક્ષિત રાખવાની આવશ્યકતા જણાવા લાગી. ન્યારે અંથપાઠ કરનારાઓ હિરસો ન મળે એ રિયતિ વિષમ જણાવા લાગી અને તેથી અંથરચના કરનારાઓમાં ઉત્સાહને બદલે ઝઘાનિ પ્રસરે એવો સંભવ દેખાયો, ત્યારે અંથકારોને ઉત્સાહ ઉપગમવા

તેમના સ્વામિત્વનો રાજ્ય તરફથી સ્વીકાર કરવાનો વિચાર ઇંગ્લાંડમાં રાણી એનીના વખતમાં હિંદુઓ અને ૧૭૧૦ ના એપ્રિલની ૧૦ મી તારીખે સૌથી પહેલો અંધસ્વામિત્વનો કાયદો ઘડાયો.

આ કાયદાના ઉદ્દેશમાં જણાવ્યું હતું કે-છાપનાગઓ, અંધવિક્રેતાઓ અને ખીમઓ લેખકોની અને અંધના માલિકોની પરવાનગી વિના તેમનાં લખાણો તથા અંધો છાપીને વેચે છે તેથી લેખકોના અને માલિકોના હક્કોને નુકસાન થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ કેટલીક વાર તેઓ ખુવાર યજ્ઞ જાય છે; તેટલા માટે આ અનિષ્ટ પદ્ધતિ બંધ કરવાને અને વિદ્વાનો નવા નવા તથા ઉપયોગી ગ્રંથો રચવાને પ્રેરણા તેટલા માટે કાયદો ઘડવામાં આવે છે કે દરેક અંધકારનો પોતાના પ્રતિદ્ધ થયેલા અંધ ઉપર પહેલી આવૃત્તિના મન-યથી ૨૧ વર્ષ સુધી કુલ અધિકાર રહેશે; અપ્રસિદ્ધ પણ રચાયેલા તેમજ રચાવાના અંધ ઉપર તે પ્રસિદ્ધ થાય સારપછી ૧૪ વર્ષ સુધી તે વેચાણ રાખનાર માલિક કે હસ્તકર્તા સ્વામિત્વ રહેશે અને તે વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી તે હક્ક મૂળ લેખકને કે તેના વાગ્દોષને પાછો ફરશે; અને તેઓ પણ ખીમ ૧૪ વર્ષ સુધી તે હક્કનો ભોગવશે કરશે. એ કાયદામાં આ અંધસ્વામિત્વનો ભંગ કરનાર માટે દંડ પણ ફરાવવામાં આવ્યો હતો, અને અંધની નકલો જપ્ત કરવાનો નિયમ ફરાવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે અંધકારની અંધગ્યતાને પહેલાં વધુમાં વધુ ૨૮ વર્ષ સુધી રક્ષણ મળતું. ત્યારપછી આ રક્ષણનો કાળ પહેલા પ્રતિદ્ધકરણ પછી ૨૮ વર્ષનો અથવા લેખકના જીવન સુધીનો ફરાવવામાં આવ્યો હતો. છેવટે ૧૮૪૨ માં કાયદાની પુનર્વર્ધના ધર્મ તેમાં રક્ષણનો સમય લેખકના જીવન ઉપરાંત ૭ વર્ષનો અથવાતો એકંદર ૪૨ વર્ષનો (જેમાંથી જે વધુ લાંબો કાળ હોય તેટલો) ફરાવવામાં આવ્યો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં સૌથી પહેલાં અંધસ્વામિત્વનો કાયદો ૧૮૪૭ માં અસ્તિત્વમાં આવ્યો, તે ઇંગ્લાંડના ૧૮૪૨ ના કાયદાને અનુસરીનેજ ઘડાયો હતો.

રક્ષણ અને તેનું નિયંત્રણ

૧૭૧૦ માં ઇંગ્લાંડમાં કાયદો ઘડાયો ત્યારપછી બ્યારે બ્યારે તેમાં સુધારો થતો રહ્યો હતો, ત્યારે અને હિંદમાં કાયદો કરવામાં આવ્યો તથા સુધારવામાં આવ્યો ત્યારે પણ એક મુખ્ય પ્રશ્ન સારી પેઠે જણાયો હતો તે એ હતો કે અંધસ્વામિત્વને સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યા છતાં અંધોદારા થતા જ્ઞાનપ્રચાર ઉપર અનિષ્ટ નિયંત્રણ ન મુકારું જોઈએ અને અંધસ્વામિત્વનું રક્ષણ કરતાં એ અંધો માટેનો કુલ અને વંશપરંપરાનો ઇન્કારો અંધકારોને ન મળી જવો જોઈએ. અંધકારની પ્રતિભાનું ફળ એ તેની મોટામાં મોટી મિલકત છે અને કોઈપણ યાંત્રિક રચના કરતાં એ ફળ મૂલ્યવાન છે એ પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે; પરંતુ અંધસ્વામિત્વ એ અંધકારનો કુદરતી અધિકાર નથી, માત્ર કાયદાથી નિયંત્રિત અધિકાર છે એકું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે; તેમાં માત્ર જ્ઞાનપ્રચાર ઉપર અનિયંત્રિત અકુશ ન પડે તેજ દાંષ્ટ રાખવામાં આવી છે. આથીજ અંધસ્વામિત્વની સુદૃઢ પૂરી થતાં તેવા બધા અંધો જાહેર પ્રજાની મિલકત બને છે અને દરેકજાઈ વ્યક્તિ તેને પ્રસિદ્ધ કરીને વેચી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેની રીતે

કોઈ અંધની મુદત પૂરી થતાં તેમાં થોડો ફેરફાર કરીને નવેસરથી તેને માટે કાયદાનું રક્ષણ શોધવાના કાર્યને તેવા રક્ષણનું અધિકારી માનવામાં આવ્યું નથી. તેવા રક્ષણ માટે વિસ્તૃત અને તાત્ત્વિક એવી નવરચના જોઈએ કે જેથી તે નવા મૌલિક અંધની કોટિમાં આવી શકે.

હિંદમાં ૧૮૪૭ પછી ૧૮૬૭, ૧૮૧૧, અને ૧૯૧૪ માં કાયદામાં જૂદા જૂદા સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા. આજે હિંદમાં આવેલો અંધસ્વામિત્વનો કાયદો છે તે ૧૯૧૪ ના સુધારા મુજબનો છે અને એ અધીકારી સુધારા ઇંગ્લાંડના કાયદામાં કરવામાં આવેલાં સુધારાને અનુસરીને હિંદના કાયદામાં કરવામાં આવ્યા છે. જોકે હિંદની જૂદી જૂદી દેશી ભાષાઓનો ખ્યાલ તેમાં સારી રીતે રાખવામાં આવેલો છે.

અંધસ્વામિત્વ [કોપીરાઈટ]

અંધસ્વામિત્વનો કાયદો બ્રિટિશ હિંદનેજ લાગુ પડે છે અને જે દેશી રાજ્યો સાથેની ગાઢવણ મુજબ હિંદી સરકાર આ કાયદા પૂરતો તે દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ કરે તેને પણ લાગુ પડે છે; એટલે જે પુસ્તક બ્રિટિશ હિંદમાં પહેલી વાર પ્રસિદ્ધ થયું હોય, અથવા પુસ્તક અપ્રસિદ્ધ હોય પણ તેનો લેખક લખતી વખતે બ્રિટિશ હિંદમાં વસતો હોય; તો તેવાં પુસ્તકોને અંધસ્વામિત્વના કાયદાનું રક્ષણ મળે છે. આ રીતે પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો ઉપર પણ અંધસ્વામિત્વ લેખકનું જ રહે છે; એટલે તેવો કોઈ અંધ છાપવો, છપાવવો, પ્રસિદ્ધ કરવો, નકલો કરવી, તેના તાત્ત્વિક ભાગનો ભતારો કરવો, નાટક હોય તો ભજવવું, ભાષણ હોય તો બોલી સંભળાવવું, જાહેરમાં તેનો કોઈ રીતે ફેલાવો કરવો, અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક હોય તો તેને છાપીને કે બીજા કોઈ રીતે પ્રચારવું, તરજૂમો કરીને પ્રસિદ્ધ કરવો કે ભજવણી કરવી; નાટકની નવલકથા બનાવવી કે નવલકથાનું નાટક બનાવવું, કોઈ કલાકૃતિની નાટ્યરચના કરવી કે બીજા કોઈ રીતે ભજવણી કરવી, કોઈ સાહિત્યકૃતિ, નાટક કે સંગીત રચનાનું આમેદોન રેકર્ડ કરવું, શીલ્પ બનાવવી કે તેવી કોઈ ધાર્મિક ચોળનાથી તેવું કંઈક કરી પ્રસિદ્ધીકરણ કરવું, એ બધો અધિકાર લેખકનો જ રહે છે અને લેખક જેવી અને જેટલા સમય માટેની પરવાનગી કે અધિકાર લખી આપે તેટલો જ

બદનદેવીભરેલા, અતીતિવર્ધક અને બીજાસત્તાથી ભરેલાં પુસ્તકોને રક્ષણ આપવામાં આવતું નથી.

નાટકોમાની કેવળ દેખાવોની અસરને રક્ષણ મળતું નથી. તેમાંની વસ્તુઓ એવી હોવી જોઈએ કે જે છાપી પ્રસિદ્ધ કરવાને ઉપયોગી થાય તેવી હોય, અને તોજ તેને રક્ષણ મળી શકે.

ખાનગી ફેલાવા માટે જે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હોય તે પ્રસિદ્ધ થયેલું માન્ય રખાતું નથી. એક ચોપાનિયામાં કહડે કહડે વાતો પ્રસિદ્ધ થઈ હોય તો તે પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયા તુલ્ય માન્ય રાખવામાં આવે છે. કોઈ ચિત્ર કે કલાકૃતિ જાહેરમાં વેચવા માટે મુકાઈ હોય તો તેને પ્રસિદ્ધ થએલી માન્ય રખાય છે, પરંતુ જો તે સંગ્રહસ્થાનમાં જાહેરાતની દૃષ્ટિએ મુકાઈ હોય અને તે ઉપરથી બીજી તેવા ત્રકાગના કામની ધરાણી મેળવવાનો હેતુ હોય તો તે પ્રસિદ્ધ થએલી માન્ય રખાતી નથી.

ચિત્ર, ડ્રોઇંગ, ફોટોગ્રાફી, કોતરણી અને ચિદ્રપને રક્ષણ મળે છે, પણ કલાકાગને તે કલાકૃતિમા જિતારેલા વિષયનું સ્વામિત્વ મળતું નથી.

સ્વામિત્વનો ભંગ

અંશસ્વામિત્વ ધરાવનારની પરવાનગી વિના કોઇ અથ કે લખાણનો એવો ઉપયોગ બીજી વ્યક્તિ કરે કે જેમ કરવાનો હક્ક માત્ર તે સ્વામિત્વ ધરાવનારનો જ હોય, તો તે સ્વામિત્વના કાયદાનો ભંગ કરવામા આવેલો લેખાય છે. પણ તેમાં થોડા અપવાદો છે. ખાનગી અભ્યાસ, સંશોધન, સમાલોચના, અવલોકન કે વર્તમાનપત્ર માટેનો સંક્ષિપ્ત સાર જેવવા માટે તેનો વાજબી ઉપયોગ વિનાપરવાનગીએ પણ થઈ શકે છે. વાજબી અને ગેરવાજબી ઉપયોગ ક્યારે થયો લેખાય તેનો નિર્ણય સાક્ષી પુરાવાને આધારે અદાલત કરી શકે છે અને ઘણી વાર તે લાંબી તકરારનો વિષય પણ બને છે.

સ્વામિત્વ વિનાના મોટા ભાગનાં લખાણોનો સંગ્રહ હોય અને તે શાળાના ઉપયોગ માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હોય તો એક લેખકના બે ફકરાથી વધુ પાંચ વર્ષની અંદર વિનાપરવાનગીએ લઇ શકાય નહિ. આ અપવાદની હદમાં રહીને બે ફકરા લેનારે પણ તેમાં મૂળ લેખકનું નામ અને માધન દર્શાવવું જોઈએ.

જાહેર ભાષણ હોય અને તેનો હક્ક ભાષણકર્તાએ સ્વાધીન રાખવાનું ભાષણને સ્થળે કોઈ પણ રીતે જાહેર ન કર્યું હોય, તો વર્તમાનપત્રો માટે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર પરવાનગી વિના જિતારી શકાય. કોઈ પ્રસિદ્ધ થએલા પુસ્તકમાંથી વાજબી ભાગ કોઈ વ્યક્તિ જાહેરમાં વિનાપરવાનગીએ વાંચી શકે છે.

સ્વામિત્વવાળા પુસ્તકની ગેરકાયદેસર રીતે નીપજવેલી નકલ વેચવી, ભાડે આપવી, જાહેરમાં બતાવવી, વહેંચવી કેવા ક્ષિટિય હિંદની બહારથી આયાત કરવી કે જેથી માલેકના હક્કને હાનિ થાય, તો તેણે તે હક્કનો ભંગ કયો લેખાય.

પોતા માટે નફો મેળવવાને કોઈ નાટક કે કાવ્યાદિ કૃતિની જાનવણી થીએટરમાં કરવી અને લેખકની રજા ન લેવી, તે પણ તેવા હક્કનો ભંગ છે, સિવાય કે જાનવનારને તેવા હક્ક બાબતની ખબર નહોતી, એમ તે સાબીત કરી શકે

જે બાગતમા લેખકની પરવાનગીની આપેલા અતાવવામા આવી છે, તેમા લેખી પરવાનગી જરૂરી હોય છે, પરંતુ લેખી પરવાનગી ન હોય અને સન્નેગોને આધારે સંમતિ માની લેવાના વાજબી કારણો હોય, તો તેને પણ સમતિ તરીકે સ્વીકારવામા આવે છે

સ્વામિત્વની મુદત

એક અથસ્વના પર તેના લેખકના જીવન અને સારપત્રીના ૫૦ વર્ષ સુધી તેનો સ્વામિત્વનો હક્ક કાયદો સ્વીકારે છે, એ શરતે કે લેખકના મૃત્યુ પછી ૨૫ વર્ષ અને ૧૮૧૧ મા સ્વામિત્વવાળા વિદ્યમાન પુસ્તકોના સંબંધમા લેખકના મૃત્યુ પછી ૩૦ વર્ષ જે અધ વ્યક્તિ તે પુસ્તક લેવા માટે છપાવે અને તે સંબંધી પુસ્તક પર સ્વામિત્વ ધરાવનારને રીતસરની લેખી નોટીસ આપે તેમજ પુસ્તકની પ્રમિદ કરેલી કિંમતના ૧૦ ટકા મુજબનો બદલો તે સ્વામિત્વ ધરાવનારને આપે, તો તે તે પુસ્તક છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરી શકે

વળી કોઈ પુસ્તક લેખકના મૃત્યુ પછી ઐર્ષ પણ વખતે નવી આવૃત્તિમા બહાર પડતુ ન હોય, તેની જરૂરીઆત હોય, સ્વામિત્વ ધરાવનાર તે પ્રમિદ કરતો ન હોય કે ઐર્ષને પરવાનગી પણ આપતો ન હોય, તો ન્યાયની અદાલતને અરજ કરવામા આવતા અદાલત એ સ્વામિત્વ ધરાવનારને હુકમ કરીને બીજાને તે છપાવવાની પરવાનગી અપાવી શકે છે અને તે માટે ઘટતી શરતો (બદલા વગેરેની) ઠરાવી શકે છે

અથસ્વામિત્વનું ચોગ્ય મુદત સુધી રક્ષણ કરવા છતાં સ્વામિત્વ એ ઈન્કરો ન બની જાય તે માટે નિયંત્રણ કરવાને આ પ્રકારની મુદત ઠરાવવામા આવી છે આથી ઘણી મૂલ્યવાન કૃતિઓ અથસ્વામીની આપખુદીથી કે બેદરકારીથી છપાતી-લખવાતી બધ ન થઈ જાય, તે તો ચાલુ રહે અને લોકોને તેનો લાભ મળ્યા કરે એવો હેતુ રાખવામા આવેલો જોઈ શકાય છે

આગળ જણાવ્યું છે તેમ પહેલા લેખકનો હક્ક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા પછી ૨૧ થી ૨૮ વર્ષ સુધી હતો, તેમા પછી સુધારો કરીને લેખકના જીવન સુધી અને ત્યારપછીના ૭ વર્ષ સુધી કિંવા પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયા પછી એકદર ૪૨ વર્ષ સુધી એ હક્ક સુરક્ષિત રાખવામા આવ્યો હતો છેલ્લા કાયદા મુજબ લેખકના મૃત્યુ પછી ૫૦ વર્ષ સુધી રક્ષણ આપવામા આવ્યું છે, એથી ઐર્ષ પણ એક લેખકની બધી કૃતિઓ એકી માથે જાહેરમા અનિયંત્રિત અધિકારમા આવના પામે છે.

૧૮૬૭ ના કાયદા મુજબ જે પુસ્તક રી ખર્ચાને રજીસ્ટર કરવામા આવે તેને રક્ષણ મળતુ, પરંતુ ૧૯૧૧ મા એ રજીસ્ટ્રેશન રદ કરવામા આવ્યું છે, એટલે દરેક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય એટલે તેને આપોઆપ રક્ષણ મળી જાય છે.

ભાષાંતર

૧૯૧૧ ના કાયદા મુજબ એક પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાનો હક્ક તેના લેખકને અને તેના વારસોને લેખકના જીવન ઉપરાંત ૫૦ વર્ષ સુધી મૂળ પુસ્તકના હક્કની પેઞ મળે

હતો; પરંતુ હિંદમાં અનેક દેશી ભાષાઓ છે અને તેથી એક ભાષાના પુસ્તકનું ભાષાંતર બીજી ભાષામાં કરી તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય સગભગ અશક્ય બની જતું હતું, તેથી જ્ઞાનપ્રચારમાં ગેરવાજબી અંતરાય નહિ પડવા દેવાના હેતુથી ૧૯૧૪ ના કાયદામાં સુધારા કરવામાં આવ્યા છે. એ સુધારા મુજબ એક લેખકને તેનું ભાષાંતર બીજી ભાષામાં કરવાનો કે કરવાની પરવાનગી આપવાનો હક્ક માત્ર ૧૦ વર્ષ સુધી જ મળે છે; એટલા સમયની અંદર જો તે ભાષાંતર કરે-કરાવે કે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકે-મૂકાવે તો તે ભાષાંતરને કાયદા મુજબ લેખકના જીવન અને ત્યારપછી ૫૦ વર્ષ સુધી સુક્ષ્મ મળે છે, પરંતુ ૧૦ વર્ષસુધી એ હક્કનો ઉપયોગ જો તે ન કરે, તો તેનું ભાષાંતર દરકારી વ્યક્તિ વિના-પરવાનગીએ કરીને તે પ્રસિદ્ધ કરી શકે છે. પરંતુ ભાષાંતર માટેની પરવાનગી અંધસ્વામીએ અથ બહાર પડ્યા પછી પાંચ વર્ષ બાદ આપવી જોઈએ, એ ધરાવે કે તેને બે વર્ષ અગાઉથી નોટીસ આપવામાં આવે; એ બે વર્ષ વીત્યા બાદ જો તે પરવાનગી ન આપે તોપણ એવી નોટીસ આપનાર તેનું ભાષાંતર કરી પ્રસિદ્ધ કરી શકે છે.

લેખકનું સ્વામિત્વ કયારે નહિ ?

એક લેખક પોતાના અંધનો પહેલો માલિક છે, પરંતુ જો લેખકે તેવા અંધ કે બીજી કલાકૃતિ કોઈની વરધીથી તેનો અદ્વેશ લઈને લખી આપી હોય, અથવાનો નોકરીના કારર ક્યો હોય અને નોકરી દરમ્યાન કોઈ લેખનકાર્ય કરી આપ્યું હોય તથા તેવા કાર્યના સ્વામિત્વ સંબંધે નોકર રાખનાર સાથે કોઈ રપટ લેખી કરાર ન કર્યો હોય, તો તેવા લખાણ ઉપર લેખકનું સ્વામિત્વ માન્ય રખાતું નથી. કોઈ ચોપાનિયામાં કે સામયિકમાં લેખકે લેખ મોકલ્યો હોય અને તેના સંબંધમાં કોઈ ખાસ કગર ન થયો હોય તો તેનો હક્ક લેખકનો છે અને તે તેનો ઉપયોગ પોતાના પુસ્તક માટે કરી શકે છે. જો કારર થયો હોય તો કરારના સ્વરૂપની મર્યાદા મુજબ તેવા લેખની માલિકી લેખક કે પ્રકાશકની દરી શકે છે. સામયિકમાં જૂજ બદલો લઇને કે બદલા વિના લેખો લખી આપનારા લેખક પોતાના લેખનો માલિકી હક્ક પોતે રાખીને એક વાર જ પ્રસિદ્ધ કરવાનો હક્ક પ્રકાશકને આપે એમાં લેખકનું હિત છે; તેથી ઉલટું તેવા લેખો જૂજ કે અધિક બદલો આપીને પ્રકાશકો પોતાની માલિકીના કરી લે તેમાં પ્રકાશકનું હિત છે.

લેખકે પોતાના અંધનો હક્ક વેચતી વખતે વેચાણની શરતો મુજબ લખાણ કરેલું હોય જોઈએ, અને તેમાં કાયદો રેખાની જરૂર માનતા નથી.

કોઈ અંધનો ચોક્કસ પ્રકારનો હક્ક લેખકે બીજા કોઈને લખી આપ્યો હોય તો તેટલા હક્ક પુરતું જ તે માણસ તેનું સ્વામિત્વ ધરાવે છે, અને આકીના પૂરતું સ્વામિત્વ લેખકનું રહે છે. દાખલા તરીકે કોઈ નવલકથા એજ સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટેનો હક્ક બીજા કોઈને આપ્યો હોય તો નવલકથા પૂરતો જ તેનો હક્ક રહે છે; તેની ઉપરથી નાટક કરવાનો, ભજવવાનો કિંવા તેની શીલમ બિનારવાનો હક્ક લેખક પામે રહે છે. “અંધ સ્વામિત્વના સર્વ હક્ક” એ શબ્દો આપણે ત્યાં બહુ વપરાય છે, પરંતુ તેની વ્યાપકતાનો ખ્યાલ રાખવો એ બહુ જરૂરનું છે.

સંયુક્ત સ્વામિત્વ

જો એક અંથના લેખકો એકથી વધારે હોય તો, જે લેખક પહેલો મરણ પામે ત્યારપછી ૫૦ વર્ષ સુધી અથવા તો છેલ્લો મરણ પામે ત્યાંસુધી બેમાંથી જે ગણા મોટા હોય ત્યાંસુધી તે અંથનું સ્વામિત્વ તેમનું રહે, છે.

અનેક અંથકારોની એક સંયુક્ત કૃતિ હોય અને તેમાંનાં એક અંથકાર કૃતિ પ્રસિદ્ધ થયા પૂર્વે મૃત્યુ પામ્યો હોય, કિંવા નાટક કે ભાષણ જાહેરમાં ન આપ્યું હોય અને અનેકમાંના એક લેખક મૃત્યુ પામ્યો હોય તો તે બહાર પડે એટલે કે છપાય, લગ્નવાય કે જાહેર થાય, ત્યાર પછીનાં ૫૦ વર્ષ સુધી તેનું સ્વામિત્વ રહે છે.

હસ્તલિખિત અંથની નકલ કોઈની પાસે હોય અને તેનો લેખક મૃત્યુ પામ્યો હોય, પરંતુ મૃત્યુ પહેલાં તે પોતાની ઈચ્છાથી કોઈ બીજાને માલિકે કરાવી ગયો હોય, તો તે અપ્રસિદ્ધ નકલના લખાણનો માલિક એ નકલ ધરાવનાર હશે છે.

કોઈ સરકારી ખાતા ખાટે સરકારી નોકરે કે બીજાએ કોઈ કૃતિ તૈયાર કરી હોય તો તેની માલિકી ના. શહેનશાહની છે અને તેવી કૃતિ પ્રસિદ્ધ થયા પછી ૫૦ વર્ષસુધી તેની માલિકી સરકારની રહે છે.

સ્વામિત્વનો ભંગ કરનાર સામે પગલાં

મોઈ પ્રકારક અંથના લેખકના કે હક્કદારના સ્વામિત્વનો ભંગ કરે તો તેની સામે તે ભંગ કરનાર પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી ૩ વર્ષની અંદર દિવાની દાવો, લાવી શકાય છે. કાયદાની ગુચવણ, તેનો હેતુ અને બીજી મુશ્કેલીઓને કારણે એવો દાવો સાંભળવાનો અધિકાર હાઈકોર્ટ અને જિલ્લા ન્યાયાધીશોની કોર્ટોનેજ કાયદા મુજબ આપવામાં આવેલો છે.

અંથ પર કર્તાનું જે નામ છાપ્યું હોય તે જ તે અંથનો સ્વામી લેખાય છે, સિવાય કે જવાબદાર વ્યક્તિ તેથી ઉપરું પુરવાર કરવાનો મુકો રજુ કરે.

જ્યારે વાદી લેખક સિવાયની બીજી કોઈ વ્યક્તિ હોય અને તેના હક્કને તુકસાન થતું હોય, ત્યારે તે મૂળ અંથસ્વામી લેખકને સાથે રાખીને જ દાવો કરી શકે છે. પરવાનગી મેળવનાર વ્યક્તિ મૂળ અંથસ્વામીને સાથે રાખ્યા વિના દાવો કરી શકતો નથી.

હક્કનો ભંગ કરીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા અંથની નકલો ઉપર મૂળ અંથસ્વામીનો જ હક્ક હોય છે.

જો પ્રતિવાદી એમ સાબીત કરે કે વાદીના અંથપરનું તેનું સ્વામિત્વ હોવાની પોતાને ખબર નહોતી, તો વાદી અંથના ફેલાવા મામે મનાઈ હુકમ કે અટકાયતનો હુકમ મેળવી શકે છે, પણ બીજો કશો બદલો તે મેળવી શકતો નથી. પુસ્તક રજીસ્ટર કરવાનો કાયદો ન રહેવાથી અને કોપીરાઈટના પ્રકાર બહુવિધ હોવાથી આવી અણુમાદિતી સગળની નિર્દોષતા સાબીત કરવાની જવાબદારી પ્રતિવાદીને શિરે રહે છે.

અથવામિત્તના બાંગ માટે ફોનદારી રાહ પલુ દાદ મેળવી શકાય છે. ત્યાં પુસ્તક છપાયુ હોય ત્યાંના દ. ક. મેજસ્ટ્રેટની અદાલતમાં કે પ્રેમીડન્સી મેજસ્ટ્રેટની અદાલતમાં તે છાપનાર અને પ્રસિદ્ધ કરનાર સામે ફરીયાદ કરી શકાય છે અને ફરીયાદીનો ફેસ પુરવાર થતા દરેક વાંધાભરી નકલ માટે રૂ. ૨૦ સુધી અને વધુમાં વધુ રૂ. ૫૦૦ સુધી દડ કચવાની મેજસ્ટ્રેટને મત્તા અપાઈ છે. એવોજ ગુન્હો આરોપી બીજી વાર કરે તો એક મામની માદો સજા અને રૂ. ૧૦૦૦ સુધી દડ થઈ શકે છે.

આવી વાંધાભરી નકલો ને બ્રિટિશ હિંદની બહાર પ્રમિદ્ધ થઈ હોય તો તેને ગ્રી કસ્ટમ્સ એક્ટ મુજબ બ્રિટિશ હિંદમાં દાખલ થતી અટકાવી શકાય છે, અને કસ્ટમ ખાતાના વગદારો જરૂરી પગલાં લઈ શકાય છે.

પ્રકીર્ણ

જે પરદેશમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંના લેખકોના પુસ્તકોને પૂરતું ગ્રંથ ન મળતું હોય, તે પરદેશના લેખકોના પુસ્તકો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બહાર પડે તોપણ મગકાગ ખાસ હુકમ કાઢીને તેવા લેખકના અથવામિત્તને ગ્રંથ નહિ આપવાનું ફર્માવી શકે છે.

આ કાયદાથી જ કોઈ પુસ્તકને ગ્રંથ મળે છે, છતાં કોઈ હસ્તલિખિત પુસ્તકના અંખમાં વિશ્વાસવાત કે એવો બીજો ફોનદારી રાહનો ગુન્હો કચવામાં આવ્યો તોય તો તેને લગતો મામાન્ય કાયદો લાગુ પડી શકે છે. દાખલા તરીકે કોઈ લેખકે પ્રકાશકને હસ્તલિખિત પુસ્તક જેવા આપ્યું હોય, પ્રકાશક તે પુસ્તક એમ ને એમ પ્રમિદ્ધ ન કરે પ્રરંતુ તેમાંના વિચારો લઈ બીજા પુસ્તક લખે લખાવે અને તે પ્રમિદ્ધ કરે, તો ત્યાં અથવામિત્તનો કાયદો કામ કરી શકે નહિ પણ દેશનો બીજો મામાન્ય કાયદો લાગુ પડી શકે.

૧૭૭૫ ના કાયદા મુજબ મુનિસિપીઓને તેમના પુસ્તકોમાં કાયમી અથવામિત્તાધિકાર મળતો હતો તે પાછો ખેંચી તેને આ કાયદા મુજબ જ ગ્રંથ આપવામાં આવ્યું છે.

એક પુસ્તકને એકી માથે એકથી વધુ રચણે પ્રસિદ્ધ કરી શકાય. હિંદના દેવી રાજ્યમાં અને બ્રિટિશ હિંદમાં પુસ્તક એકી માથે પ્રમિદ્ધ કરવાથી ટ્રેવાક દેવી ગાંધીમાં અથવામિત્તનો કાયદો હોતો નથી તે છતાં બ્રિટિશ હિંદમાં ગ્રંથ તેને મળી શકે છે. અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકને ત્યારેજ ગ્રંથ મળે છે કે ત્યારે લેખક અથવા લખતી વખતે ગોટે લાગે, બ્રિટિશ હિંદનો ગહીગ હોય.

અંથ સ્વામિત્વનો કાયદો

(લેખક: વામનરાય કૃષ્ણલાલ દેસાઈ, બી., એ.; એલ. એલ. બી.;)

પ્રાથમિક

હિન્દુસ્તાનના અંથ સ્વામિત્વના કાયદાને Indian Copyright Act કહેવામાં આવે છે. આ કાયદો ઈ. સ. ૧૯૧૪ ની સાલમાં પસાર કરવામાં આવ્યો છે અને સ્વાસ્થી તે અમલમાં છે. હિન્દના બીજા કેટલાક કાયદાની માફક આ કાયદો ઈંગ્લાંડના કાયદાથી સ્વતંત્ર નથી અર્થાત્ આ કાયદો સ્વતંત્ર રીતે ધડવામાં આવ્યો નથી પરંતુ થોડાક જરૂરી ફેરફારો સાથે ઈંગ્લાંડનો કાયદો હિન્દમાં લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે અંથ સ્વામિત્વ બાબતમાં ઈ. સ. ૧૮૪૭ ની માલમાં એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પણ તેમાં ઘણી ઉણપો હતી એટલું જ નહિ પરંતુ વધતી જતી કેટલીક પરિસ્થિતિઓને પહોંચી વળવા માટે એમાં થોડા કલમો પણ ન હતા. ઈ. સ. ૧૮૬૪ ની માલ સુધી છબીઓ, લાપાંતરો, વર્તમાનપત્રો, તારો વિગેરે બાબતમાં થોડા સંરક્ષણ ન હતું અને કાયદામાં ફેરફારો કરવાની જરૂરીયાત સર્વત્ર લાગતી. આમ છતાં ઈંગ્લાંડના તે સમયના કાયદામાં ફેરફારો થવાના છે તે જ સમયે જો હિન્દના કાયદામાં ફેરફારો થાય તો વધારે ઈષ્ટ થાય એમ માની સુધારા વધારા મુલતવી રાખવામાં આવતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૮ ની સાલમાં આ બાબતની ચર્ચા કરવા જગતના સર્વ દેશોની એક પચિસ બર્લિન ખાતે મળી. આ પરિષદનો હેતુ એવો હતો કે અંથસ્વામિત્વના કાયદામાં એવો ફેરફાર કરવો કે તે કાયદો માધારણ રીતે સઘળા દેશોમાં એક સરખો રહે અને તેથી દરેક દેશના લોકોને તે બાબતમાં અમાનદહ્ય પ્રાપ્ત થાય અને થોડા ન્યાય મળે. આ પરિષદના પરિણામરૂપે ઈંગ્લાંડના કાયદામાં ફેરફારો થયા તો ખરા પણ તે અગાઉ ઈંગ્લાંડમાં એક તપાસ સમિતિ નીમાઈ અને તેણે એકમતે જાહેર કર્યું કે બર્લિનની પરિષદમાં ચર્ચેલા નિયુચિ ઈંગ્લાંડે સ્વીકારવા અને તદનુસાર ઈંગ્લાંડના કાયદામાં ફેરફાર કરવા. ઈ. સ. ૧૯૧૦ ની સાલમાં “ઈમ્પીરીઅલ કોપીગ્રાઈટ કોન્વેન્શન” મળી. આ પરિષદમાં ઈંગ્લાંડના તેમજ તેના તાબાના સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી આમાં એવું ફરાવવામાં આવ્યું હતું કે તપાસ સમિતિની ભલામણો ધ્યાનમાં લઈ એક “ઈમ્પીરીઅલ કોપીગ્રાઈટ એક્ટ” ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટે પસાર કરવો અને તેમાં જરૂરી ફેરફારો કરી ઈંગ્લાંડના સંસ્થાનોએ પોતાના દેશમાં તે જ કાયદો સ્વીકારવો. આથી હિન્દનો કાયદો લગભગ ઈંગ્લાંડના કાયદા જેવો છે.

ઈંગ્લાંડના કાયદાને હિન્દમાં લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે તે આપણે જોઈએ અને તેમાં કેટલાક જરૂરી ફેરફારો છે તે પણ આપણે જોઈએ. એટલે આ સ્થળે એ ફેરફારો દેવા છે અને શા કારણથી એ રાખવામાં આવ્યા છે તે જણવું સુગમ પડશે.

ઈંગ્લાંડના કાયદામાં કેટલીક મત્તાઓ Board of Trade ને આપવામાં આવી છે. આપણે સા તેવી સંસ્થા નહિ હોવાથી તે મત્તા ગવર્નર જનરલ ધન ડાઉન્બીડને આપવામાં આવી છે. અને ઇંગ્લાંડમાં જ્યાં પાર્લામેન્ટની પરવાનગી મેળવવાની ગળી છે

તેમાં હિન્દમાં તે પરવાનગી મેળવવાની રહી નથી. ઉપરાંત અંધ સ્વામિત્વના અવગણના પતાવટમાં ઈન્ડિઅન આર બીટ્રેશન એક્ટનો ઉપયોગ કરવો એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે અને ઇંગ્લાંડના કાયદાને ખદલે ઈન્ડિઅન પેટન્ટ્સ એન્ડ રીઝર્વેશન એક્ટનો ઉપયોગ કરવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય થોડાક ગૌણ ફેરફારો કરી ઇંગ્લાંડના કાયદાની થોડી બીનજરૂરી કલમો કાઢી નાંખવામાં આવી છે પરંતુ હિન્દની અનેક પ્રાંતિય ભાષાઓ અને લોકોના સામાન્ય અજ્ઞાનતાને પરિણામે થોડા ફેરફારો કરવા પડેલા પ્ર.

આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે દ્રાઈ પછુ ભાષામાં લખાએલ પુસ્તકનો અનુવાદ કે ભાષાંતર થાય તો તે ઈષ્ટ છે કેમકે જ્ઞાનપ્રચારનો આ એક સારો માર્ગ છે. પશ્ચિમના ઘણાખરા દેશોમાં આખાય દેશમાં એક ભાષા હોય છે. હિન્દમાં તેમ નથી તેથી જુદી જુદી પ્રાંતીય ભાષામાં હિન્દમા પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકોનો અન્ય જુદી જુદી ભાષામાં અનુવાદ થવા જોઈએ એમ ઘણા સ્વીકારે છે.

ઇંગ્લાંડમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાનો અગર તેને બીજી ભાષામાં લખાવવાને માટે એવી મુદત નક્કી કરવામા આવી છે કે તે પુસ્તકના કર્તાના મરણ બાદ પચાસ વર્ષ સુધી દ્રાઈ તેનો અનુવાદ કરી શકે નહિ તેમ તેને લખતી પછુ શકે નહિ. હિન્દના કાયદામાં કેવળ ૧૦ વર્ષની મુદત દરાવવામાં આવી છે. અને આ દસ વર્ષ પછુ પુસ્તકના અંધ પ્રકાશનથી ગણવાના હોય છે એટલે હિન્દમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ દ્રાઈ પછુ પુસ્તકોને તે પ્રસિદ્ધ થવાના ૧૦ વર્ષ પછી અનુવાદ પણ થઈ શકે અને તેને બીજી ભાષામાં લખતી પછુ શકાય. વળી આ મુદત દરમિયાન પુસ્તકના કર્તા તરફથી બીજા દ્રાઈને અનુવાદ કરવા વિગેરે બાબતનો હક્ક આપવામાં આવે તો તે ભાષામાં ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કરવાનો તેના મૂળ કર્તાનો હક્ક નષ્ટ થાય છે. એટલે કે તે ભાષામાં અન્ય વ્યક્તિઓ પણ પોતાનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરી શકે છે.

આ ઉપરાંત હિન્દમાં આખાત થતાં પુસ્તકો બાબત પણ હિન્દના કાયદામાં ફેરફારો છે. અને તે શા છે તે આપણે આ સ્થળે જ જોઈ લઈએ. પરદેશમાં દ્રાઈ એવું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું હોય કે જો તે હિન્દમાં પ્રસિદ્ધ થયું હોય તો તે અંધસ્વામિત્વના કાયદાનો ભંગ કરે અને એવું પુસ્તક હિન્દમાં આવવાનું હોય તો તે પુસ્તકના કર્તાએ અગર તેના એજન્ટે કર્ટમ્સ ઓફીસરને લેખીત નોટીસ આપી જણાવવું કે તે પુસ્તકની તેવી નકલો હિન્દમાં આવે નહિ એવી તેની ધ્વનિ છે. આવી નોટીસ આપ્યા પછી તે પુસ્તક હિન્દમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહિ અને પુરતી તપાસ કર્યા પછી કર્ટમ્સ ઓફીસર તે પ્રતોને જમ કરી શકશે. આ બાબતમાં જરૂરી સૂચનાઓ મે. ગવર્નર જનરલ ધન કાઉન્સીલ તરફથી ખદાર પડશે, અને તે મુજબ બધાને વર્તવાનું હોય છે. દ્રાઈકે વાર એવું બને કે મૂળ કર્તા અગર તેના એજન્ટે ખોટી અને વિના હક્કની નોટીસ આપી હોય અને પરિણામે સરકારને ખર્ચ થાય અગર તુકરાતી આપવી પડે તે તમામ ખર્ચ તે નોટીસ આપનાર શખ્સે ભરપાઈ કરી આપવાનું હોય છે.

અંધસ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ કરે તો તેને ડેટલી અને કેના પ્રકારની શિક્ષા કરવી અને તે બાબત ફાજદારી તેમજ દિવાની પગલાં કઈ કોર્ટમાં ભરવા તે બાબતોમાં પણ

હિન્દના કાયદા ધર્મશાસ્ત્રના કાયદાથી જુદા છે અને તે શા છે તે હવે પછીથી ચોન્ન સ્થળે આપણે જોઈશું

હક્કની સમજૂતિ

અથસ્વામિત્વના હક્કને વિશાળ અર્થમાં એવી રીતે જણાવી શકાય કે કોઈ એક ભૌતિક અથ અગર કૃતિની એકથી વધારે પ્રતો કાઢવાનો હક્ક આ લોકો એનો સામાન્ય અર્થ થયો. કાયદામાં એનો વધારે રજૂ કરેલો છે અથ સ્વામિત્વનો હક્ક એટલે કોઈપણ કૃતિ અગર તેના કોઈ પણ ભાગને ગમે તે પ્રકારને જાહેરમાં મૂકવાનો હક્ક. પુસ્તક હોય તો તેની પ્રતો, કાઢવાનો, અગર તેમાંથી મોઈ ભાગ નાટક રૂપે બજાવવાનો અને જાપણ હોય તો જાહેરમાં કરવાનો હક્ક આ હક્કોત્ત પ્રગટ કૃતિને લાગુ પડે છે. અને તે હક્ક તેના મૂળ લેખકનો હોય છે અગ્રગટ કૃતિ વિષે આ હક્ક એવા પ્રકારનો હોય છે કે તે પ્રગટ કરવાનો હક્ક તેના મૂળ કર્તાનો જ હોય છે પ્રગટ થયેલ કૃતિનું જાપાનત્વ કરી પ્રગટ કરવાનો અગર તેને જાહેરમાં બજાવવાનો, અગર નાટક દોષ તો તેને નવલકથા અગર તેવા કોઈ સ્વરૂપમાં ફેરવવાનો, નવલકથા અગર તેવા સ્વરૂપની મોઈ કૃતિ હોય તો તેને નાટકના સ્વરૂપમાં ફેરવી અગર હરકોઈ ખીજી રીતે બજાવવાના હક્કનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે નાટક, સાહિત્ય અને સંગીત વિષયક કોઈ કૃતિની રેકર્ડ જનાવી અગર શ્રીલ્પ ઉતારી અગર ખીજી કોઈપણ રીતથી તેને ચત્રની મદદથી જાહેરમાં મૂકી બજાવવાના હક્ક અગર તે જાપાનત પરવાનગી આપનાનો પણ તેના મૂળ કર્તાનો હોય છે

આ હક્કની આપણે વિસ્તૃત ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં આપણે આ હક્કનું સ્વરૂપ તપાસીએ 'મે શોધ્યું તે મારું' એ અર્થમાં ન્ય સિદ્ધાંતનો આ સાદો દાખરો છે મોઈ વ્યક્તિએ બુદ્ધિ અને મહેનત કરી જે સર્જ્યું તેના તમામ ફળો તેને મળવા જ જોઈએ એ આપણે સ્વીકારીએ તો અથસ્વામિત્વના હક્કનું સાચું સ્વરૂપ આપણે સમજી શકીએ. અથસ્વામિત્વનો હક્ક એ તો એક પ્રકારની મીલકત છે, અને આપણાથી ખીજાની મીલકત લઈ લેવામ નહિ તે ન્યાયે આપણે અથસ્વામિત્વનો હક્ક સ્વીકારી તેનું સરક્ષણ કરવું જોઈએ. એક દૃષ્ટિથી તપાસતા આ હક્ક આપણને નકારવાયક હક્ક જણાય છે, એટલે કૃતિનો મૂળ કર્તા પોતાની મહેનતનો લાભ ખીજા ઉઘાવી જાય તો તેમને તેમ કરતાં અટકાવી શકે છે પોતાની કૃતિનો પોતાને લાભ મળે કે ના મળે તે જાપાનત જાણ્યું રહે છે પણ ખીજા તેનો લાભ ઉઘાવી જાય તેની તે સાવચેતી રાખી શકે છે, અને કાયદાનો આશ્રય લઈ શકે છે

મોઈ વાર એવું બને કે મોઈ એક વિષય ઉપર જે અથો પહાર પડે આ અથોમાં દર્શાવેલા વિચાર લગભગ એક ખીજાને મળતાજ હોય અને એકના પ્રકાશનથી ખીજાને કદાચ તુકશાન પણ થતું હોય તો પણ જો એવું સાબિત કરી આપવામાં આવે કે બંને લેખકોએ એક ખીજાથી અલગ રીતે પોતાના પુસ્તકો લખ્યા છે તો કાયદા પ્રમાણે કોઈ ચર્ચ થકતું નથી જગતના બે માણસોના વિચારો એક સરખા હોય પણ ખરા અને તેઓ જગત સમક્ષ મુકતા અધિકારી પણ છે પણ આ જાપાનતમાં એક અગત્યની જાગત જાણવાની રહે છે બંને બંને લેખકોના વિચારો સરખા હોય પણ તેમની ભાષા તો સરખી આવડાની જ નહિ જેમ એક સરખા મ્હો વાળા બે માણસો જગતમાં કવચીન જ

મળી આવે છે તેમ એક સગળી ભાષા લખનાર બે માણસો જગતમાં મળવાં મુશ્કેલ છે. પોતાની ભાષા પાછળ દરેકનું વ્યક્તિત્વ છુપાએલું હોય છે અને એક સરખા વ્યક્તિત્વવાળી બે વ્યક્તિઓ જગતમાં જવલ્લે જ જડે છે.

ઉપર જણાવ્યું એ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું દરો કે કામદામાં વિચારો પ્રગટ કરવા જાગતમાં કાંઈ પણ વાંધો કોઈ લઈ શકે નહિ; પણ તે વિચારોની ભાષા જાખત જ વાંધો લઈ શકાય છે. કોઈએ કોઈના વિચારો તેનીજ ભાષામાં પ્રગટ કર્યા હોય તો જરૂર તેને કામદાનો આશ્રય મળી શકે છે, અન્યથા નહિ. આ હલ્લે લાંબી મુદત માટે આપવા માટે કેટલાક સ્થળેથી વાંધા લેવામાં આવે છે અને એવી દલીલ કરવામાં આવે છે આ હલ્લે કામદાનું રક્ષણ છે તેથી જ્ઞાનનો પ્રચાર અટકી જાય છે. આ દલીલ માત્રી નથી. આ હલ્લથી જ્ઞાનના પ્રચારને કાંઈ નુકસાન થતું નથી. કોઈ પણ પુસ્તકમાંથી મેળવેલા જ્ઞાનનો દરેક વ્યક્તિ પોતાનાથી બને તેટલો લાભ ઉઠાવી શકે છે. અને તે બીજાને આપી પણ શકે છે. કામદો તો કેવળ તે પુસ્તકની પ્રતો ઉપાવી પ્રગટ કરવાની ના પાડે છે અગર તેને જાહેરના વાચકોની અગર બજારવાની ના પાડે તે સિવાયના તમામ ઉપયોગ ધર્મ શકે છે. આમ એકદર રીતે જોતા આ હલ્લ ધણો જરૂરી અને પવિત્ર હલ્લ છે.

અચરવામિત્વના હલ્લનું આખું સ્વરૂપ આપણે જોયું અને કોઈપણ ગ્રંથ અગર કૃતિના પ્રથમ કર્તાને તે પ્રાપ્ય છે તે પણ આપણે જોયું. આથી એમ માની લેવાનું નથી કે ગ્રંથ સ્વામિત્વનો હલ્લ પ્રત્યેક કૃતિને મળે છે બીટીશ હિન્દમાં અચરવામિત્વનો હલ્લ પ્રાપ્ત કરવા હોય તો બે જાગતો હોવી આવશ્યક છે. અને આને માટે કામદામાં પ્રગટ અને અપ્રગટ કૃતિઓનો બેદ પાડ્યો છે જે કોઈ કૃતિ અગર ગ્રંથને માટે હલ્લ પ્રતિપાદન કરવામાં આવતો હોય તે જો પ્રગટ થયેલ હોય તો તેમાં એટલું હોવું જરૂર છે કે તે પ્રથમવાર બીટીશ હિન્દમાંજ પ્રગટ થયેલ હોવું જોઈએ. એટલે કે બીટીશ હિન્દ બહાર પ્રથમ પ્રગટ થયેલ કૃતિ અગર ગ્રંથને બ્રિટિશ હિન્દના કામદાનો લાભ મળી શકતો નથી. આમ હોવાથી પુસ્તકનું 'પ્રકાશન' કોને કહેવાય અને પ્રકાશનનું અર્થ કયું ગણવું એ જાણવું જરૂરી છે. કોઈ પણ ગ્રંથ અગર આકૃતિ ઉપાઈને તૈયાર ચાલ તે તેનું પ્રકાશનનું સ્થળ ગણી શકાય નહિ પણ જે સ્થળેથી પુસ્તકની પ્રતો જાહેર જનતાને મળે અગર મળી શકે તે સ્થળે તે ગ્રંથ અગર કૃતિનું પ્રકાશન થયું છે એમ ગણી શકાય. ઉપર જણાવ્યું તે ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું દરો કે બ્રિટીશ હિન્દ બહાર પ્રથમ પ્રગટ થયેલું પુસ્તક જો હિન્દમાં આવે તો તેને અચરવામિત્વનો હલ્લ મળતો નથી ઉપરાંત જો બ્રિટીશ હિન્દ અને તે સિવાયના અન્ય સ્થળે એક સાથે પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવે તો કર્તાનો અચરવામિત્વનો હલ્લ નષ્ટ થતો નથી.

કોઈ પણ ગ્રંથ અગર કૃતિનું પ્રકાશન શું તે હવે જોઈએ. કયા પુસ્તકને પ્રગટ થયેલું ગણવું અને કયાને અપ્રગટ ગણવું એ જાખત ઘણી વાર અગત્યની થઈ પડે છે. 'પ્રકાશન' નો વિશાળ અર્થ એ થઈ શકે છે કે કોઈ પણ કૃતિની એકથી વધારે પ્રત જનતાના ઉપયોગ માટે કાદવામાં આવે તે. કોઈ કૃતિ પ્રગટ થઈ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેની એકથી વધારે પ્રત હોવી જ જોઈએ. કોઈ એક કૃતિની જો ફક્ત એક જ પ્રત હોય (હસ્તલિખિત) તો તે કૃતિનું પ્રકાશન થયું છે એમ ગણી શકાય નહિ. અને કોઈ પણ કૃતિ લેખિત હોવા વિના પ્રગટ થઈ શકે નહિ એટલે કે પ્રગટ થયેલ દરેક કૃતિ લેખિત હોવી જોઈએ.

પુસ્તકના 'પ્રકાશન' માટે એકથી વધારે પ્રતોની જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ તે પ્રતો જાહેર જનતાને લઘ્ય હોવી જોઈએ આ પ્રતો કેવી રીતે જનતાને લઘ્ય છે એ દૃઢીકૃત અગત્યની નથી કિંમત આપી ખરીદી શકાતું પુસ્તક પ્રગટ થયું છે એમ કહેવું થયું રહેલું છે કોઈ પણ કૃતિ અગર અથવી નકતો કેળા છાપાવાળા ઉાર અભિપ્રાય અર્થે મોકલવામા આવે, અગર અમુક વ્યક્તિઓને અગર અમુક લોકસમુહને ભેટ આપવામા આવે તો તે કૃતિ પ્રગટ થઈ છે એમ કહી શકાય નહિ પણ તે જ કૃતિ ને બીજાને મફત વહેંચવામા આવે તો તે પ્રગટ થઈ છે એમ માની શકાય માર્છ લખાયેલું નાટક પ્રગટ થતા પહેલાં જો જાહેરમા લજવવામા આવે તો તેથી તેનું પ્રકાશન થયું છ એમ માની શકાય નહિ, તેમ માર્છ લખાએન લાપણુ જાહેરમા આપાય તો પણ તે જાણ્યું પ્રગટ થયેનું ગણી શકાય નહિ વર્તમાનપત્રની પત્રોની નકતો સામાન્ય જાતાને જ્યાં જ્યાં તેના માલિક તરફથી મળી શકે ત્યાં ત્યાં તે પ્રગટ થયું છે એમ ગણી શકાય માર્છ સામયિકમા છૂટક છૂટક પ્રસિદ્ધ થયેલ વાર્તા કે લેખ પણ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયેલ ગણી શકાય છે.

। । ।।

જે પુસ્તક ધિગીશ દિન્દમા પ્રથમ પ્રગટ થયું હોય તેના કર્તાને અથસ્વામિત્વના કાયદાનો આશ્રય ગળી શકે છે તે આપણે જોયું હવે આપણે અપ્રગટ એટલે જે અથ અગર કૃતિનું પ્રકાશન ન થયું હોય તે પરત્વે તેના કર્તાને તા હકકો હોય છે તે તપાસીએ.

જે પુસ્તક લખાયું હોય પણ પ્રગટ થયું ન હોય તેવા પુસ્તકના કર્તાને અથ-સ્વામિત્વનો હક જોઈતો હોય તો તે પુસ્તક તૈયાર થયું હોય તે સમયે તેના કર્તા ધિગીશ દિન્દમા રહેતો હોવો જોઈએ અગર તે મૂળ ધિગીશ હકનો રહેનામી હોવો જોઈએ.

ધણી વાર એવું બને છે કે એક પુસ્તક તૈયાર થતા નામો વખત લાગે છે અને તેવા પુસ્તકનો કર્તા જો મૂળ ધિગીશ દિન્દમામી ન હોય તો તે ॥ રહેલાયુ આગત ધનુસાર અગત્યના પ્રશ્ન ઉઠે છે એક યા બીજા કાનણે તે અમુક એકસ રથગે ન રહેતો હોય. આવી પરિનિયતિમા આ કાયદામા એવું નક્કી કરવામા આવ્યું છે કે પુસ્તક તૈયાર થતું હોય તે સમયના મોટા ભાગના વખતમા કર્તાએ જો ધિગીશ દિન્દમા વસવાટ કર્યો હોય તો તેને કાયદાનો લાભ મળી શકે છે પુસ્તકનું તૈયાર થવું એટલે શું ? આ આગતનો અથસ્વામિત્વના કાયદામા વિસ્તૃત રીતે રજૂ કરવામા આયો નથી પરંતુ તેની કતમો જોતા એમ જણાય છે કે માર્છ કૃતિનું તૈયાર થવું "એટલે કે માર્છ સાહિત્ય વિષયક કૃતિની હસ્તલિખિત પ્રત તૈયાર થવી અન્ય પ્રકારની કૃતિની મૂળ પ્રત તૈયાર થાય અને આપણને એમ લાગે કે તેના ઉપરથી બીજી પ્રતો બનશે ત્યારે તે કૃતિ તૈયાર થઈ છે એમ ગણી શકાય

અપ્રગટ કૃતિ ગાયતના તેના કર્તાના હક્કના બે પ્રકાર ગણી શકાય છે માર્છ સખ્ખ બીજાની કૃતિની હસ્તલિખિત પ્રત લઈ જાય તો ઓમકત ચોરીનો તેના ઉાર આરોપ આવે અગર માર્છને વિશ્વામયી વાચવા અગર નકન કરા સોપી હોય અને તે પોતાના લાભ માટે છપાવવા માગતો હોય તો તેને કાયદેસર રીતે મનાઈદુકમ મળે છે અને તેનું પ્રકાશન કરતા અટકાવી શકાય છે આ એક પ્રકારનો હક્ક થયો બીજો પ્રકાર જોવા છે કે પોતાની તૈયાર થયેલ કૃતિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો હક્ક તેના મૂળ કર્તાનો છે અને

તે લખીને મરી જાય તો તેના 'વાંલી વારસોનો છે. જ્યાં લગી એ કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ ન હોય ત્યાં લગી અંધસ્વામિત્વના કાયદાનો તેને બાધ નડતો નથી. તેનું પ્રકાશન થાય એટલે તેને મળકુર કાયદાના લાભ મળે છે અને તે કાયદાની જે મર્યાદાઓ હોય છે તે પણ તેને ભોગવવી પડે છે.

કદ કૃતિઓને આ કાયદો લાગુ પડે છે

સાહિત્ય, નાટક, સંગીત અને કલા વિશેની કાષ્ઠપણુ મૌલિક કૃતિને આ કાયદાનો આશ્રય મળે છે એમ આપણે સામાન્ય રીતે કહી શકીએ. 'સાહિત્ય' શબ્દનો અર્થ આપણે જે વિશાળ અર્થ સમજીએ છીએ તે કરવાનો નથી પણ તેનો સંકુચિત અર્થ સમજવાનો છે અને તે કયા અર્થમાં સમજવાનો છે તેની વિગતવાર ચર્ચા અપ્રસ્તુત અને નીરૂપણી હોવાથી એટલું જ કહેવું બસ થશે કે હવે પછીની ચર્ચા ઉપરથી એનો સાચો અર્થ સમજી શકાશે.

ઉપર બોધ્યું તેમ જે કૃતિ માટે અંધ સ્વામિત્વના હક્કનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું હોય તે કૃતિ "મૌલિક" હોવી જોઈએ. મૌલિક કૃતિ કોને કહેતી તે બાબત આ કાયદામાં બ્યાખ્યા આપવામાં આવી નથી એટલે તે શબ્દનો સાચો અર્થ સમજવા માટે નિર્ણિત સુકાદા ઉપર આપણે દૃષ્ટિપાત કરવો પડશે અને તે ઉપરથી તેનો અર્થ સમજવો પડશે.

આપણે આગળ જોયું છે કે અંધસ્વામિત્વનો હક્ક મિચારો પરત્વે મળતો નથી. તેથી જ રીતે જે કૃતિ, માટે એ હક્ક માંગવામાં આવતો હોય તે કૃતિના વિચારો નવા અગર મૌલિક હોવા જોઈએ એવું કાંઈ આવશ્યક નથી. પણ જે બાપા દ્વારા આ વિચારો લખીને અગર ઘોલીને જાણીવવામાં આવે તે બાપા તથા તે વિચારો જે કૃતિમાં દર્શાવવામાં આવ્યા હોય તેની ગોઠવણી અને સ્વરૂપ મૌલિક હોવા જોઈએ. બીજી રીતે કહીએ તો એમ જણાવી શકાય કે અન્ય કૃતિમાંથી કેવળ ઉતારો કરી લખાવું ના જોઈએ. પણ તે 'કૃતિના કર્તાએ પોતે સ્વતંત્ર રીતે અનુકરણ અગર ઉતારો કર્યા વિના લખી હોવી જોઈએ.

ઉપરની ચર્ચા ઉપરથી જણાશે કે જે કૃતિનો કર્તા તેને તૈયાર કરવામાં થોડી મહેનત, પોતાની વિવેચક દૃષ્ટિ, અને સાહિત્ય રચીતો ઉપયોગ કરે તેને અંધસ્વામિત્વના કાયદાનો આશ્રય મળે છે. જે કૃતિઓ લોકો એક સરખી જણાતી હોય પણ પછીથી ખંદાર પડેલી કૃતિનો કર્તા જે એમ બતાવી શકે કે તેણે પોતાની કૃતિ તૈયાર કરવામાં ઉપર જણાવેલી પોતાની શક્તિઓ થોડે ઘણે અંશે વાપરી છે તો તેની સામે કાયદામાં કાંઈ ચર્ચા શકતું નથી.

ધણીવાર એવું બને કે અમુક વ્યક્તિએ ખીજા અંધસ્વામિત્વના હક્કનો લાંબ કરી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલ જેવી જ કૃતિ ખંદાર પાડી હોય અગર મૂળ અંધ અગર કૃતિનું અન્ય બાપામાં તરજુમો કરી ખંદાર પાડ્યો હોય આ રીતે અંધ અગર કૃતિ ખંદાર પાડનારે પોતે તો કાયદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું એ તો નિર્વિવાદ છે. પરંતુ એ જાણવું જરૂરનું છે કે એવી રીતે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરી છપાવેલી કૃતિના કર્તાને પોતાને કાયદાનો આશ્રય મળે છે કે કેમ ? અર્થાત્ તેની કૃતિનું કોઈ અનુકરણ કરી તેના જેવી જ બીજી કૃતિ છપાવે તો કોઈ તેને મદદ આપે કે નહિ ? આ બાબત કાયદામાં એવી રીતે નક્કી કરી છે કે

કૃતિના મૂળ લેખકના હક્ક ગમે તે હોય પણ જો તે હક્કનો લાગ કરી પુસ્તક છપાવે છે તેને પોતાની મહેનતનો ખર્ચો મળવો જોઈએ અને તેથી બીજાને કોઈ સમ્પત્તિ ને તેની કૃતિના જેવી જ બીજી કૃતિ છપાવે તો જરૂર કોર્ટ તેને આ રીતે આપે છે.

આટલી સામાન્ય ચર્ચા પછી આપણે જુદા જુદા વિષય ઉપરની અને લિંગ લિંગ પ્રત્યેની કૃતિઓના અંગ જુદો વિચાર કરીએ.

કોઈ એક લેખકે પોતાનું પુસ્તક લખવામાં એવી સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો હોય જે બીજા દરેકને મળી શકે તેમ હોય અને તે સામગ્રીને લઈ પોતાની મુદ્દિ અને સમિતિનો ઉપયોગ કરી તેમાંથી સારી વાનગી બીણી કાઢી, તેને ચોખ્ખી રીતે ગોઠવી અને તેનો એવી રીતે સંગ્રહ કરે કે આપણને એમ જણાય કે તેના કર્તાએ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં કોઈક કંચુ છે તો જરૂરથી તેના જેવી જ બીજી કૃતિ કોર્ટ છપાવી શકે નહિ ભલે મૂળ સામગ્રી સર્વને લબ્ધ હોય પણ તેને પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં બીજાની જે મહેનત અને કલા હોય તે આપણાથી લઈ લેવાય નહિ પોતે મહેનત કરી કોઈ એક માણસ ગણિતના કોષ્ટકો છપાવે તેને અથસ્વામિત્વનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજા લેખકે તે પ્રમાણે ગણિતની કરી તે જ રીતે કોષ્ટક તૈયાર કરે પણ તે દરેક એક બીજાથી લિંગ હોવા જોઈએ અને આ લિંગતા કેવળ આકાશમાં નહિ પણ તેની ગોઠવણી અગર રીતમાં હોવી જોઈએ.

મૃત સાહિત્યકાર અગર સાહિત્યકારોના કાર્યોમાંથી અગર ગત કૃતિઓમાંથી મારા સારા અગર કોઈ અમુક વિચારને લગતા કાવ્યો અગર ફકરા ઉતારના તથા તેને પુસ્તક રૂપે છપાવવાનો હક્ક પ્રત્યેક વ્યક્તિને રહે છે પણ તે કાવ્યો અગર ફકરાઓની ચૂંટણી તેની ગોઠવણી અને છપાવણી ને જોઈ એક વ્યક્તિ કરે તો તેની જ રીતે છપાવવાનો બીજા કોઈનો હક્ક નથી દરેક પોતે જુદી મહેનત કરી બુદ્ધિશક્તિ અર્થાં પોતાનું પુસ્તક બહાર પાડવું જોઈએ.

ધણીનાર એવું બને છે કે પુસ્તકમાં છપાએલ બાબતો દરેકને એક જ જગ્યાએથી મળે અગર તે એક સરખી જ રહી છે હા તો રેત્વે ટાઈમ ટેમ્પર આ તો નહીં જરૂર જ હોય છે આમાં પણ કેવળ રેત્વેના ટાઈમ ઉપરાંત બીજી કોઈ પણ છપાવું હોય અગર થોડી વધારે માહિતી કોઈએ છપાવી હોય તેને જરૂર કાયદાનો આશ્રય મળે છે આ જ પ્રમાણે કહેવત સમઢો, પુસ્તકના ઉતારા, રજૂતિ સ્તોત્રો, વિગેરેને કાયદાનો લાભ મળે છે.

ધણીનાર એવું બને કે મૂળ અથવા બાબત કોઈપણ એક સમ્પત્તિનો અથસ્વામિત્વનો હક્ક ન હોય પણ તેની ઉપર ટીપ્પણ અગર નોંધ લખવામાં આવી હોય તે બાબત તે લખનારનો અથસ્વામિત્વનો હક્ક ઉત્પન્ન થાય છે કવિ પ્રેમાનંદની મર્ડ કૃતિ છપાવવી હોય તો જરૂરથી ગમે તે માણસ તે છપાવી શકે છે પણ તેના કાંઈ ઉપર કોઈનો નોંધ છપાવી હોય તો તે નોંધ શબ્દશ અગર તેના મોટા ભાગ જોઈ છપાવી શકે નહિ.

મર્ડ અથવા અગર કૃતિ પ્રથમ પ્રગટ થાય તે દિવસથી અમુક વખત સુધી તેના મૂળ મૂલ્યને અથસ્વામિત્વનો હક્ક રહે છે અને તે ફરમિયાન અન્ય જોઈ તેને બીજી છપાવી શકવું નથી તે આપણે જોઈએ પણ ધણીનાર એવું બને છે કે કોઈ એક ગાય

અગર કૃતિ વધારાની આવૃત્તિઓ કાઢવી પડે છે. તો પછી પ્રશ્ન એવો ઉઠે છે કે અંધ સ્વામિત્વના દહની મુદત તેના પ્રથમ પ્રકાશનથી ગણવી કે તેની એક પછી એક એમ આવૃત્તિઓ છપાતી જાય ત્યાંથી ગણવી. આ બાબતમાં કાયદામાં એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, તે અંધની ખુદ પડતી આવૃત્તિઓ જો તેની પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૦ થી ૧૨ હોય અને એમાં કાંઈપણ ફેરફાર નહોતો હોય તો અંધ સ્વામિત્વનો દહ પ્રથમ પ્રકાશનથી નિયત કરેલ સમયમાં પૂરો થાય છે. પણ એ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં ગોળ આવૃત્તિઓમાં એટલા બદલ મદતવા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા હોય કે તે લગભગ નવું પુસ્તક ગણી શકાય તેવું થયું હોય તો તેવી આવૃત્તિના પ્રકાશનથી અંધસ્વામિત્વના દહની મુદતની શરૂઆત ગણવી.

જેવો અને જેટલો દહ અંધ અગર કૃતિના મૂળ લેખકનો હોય છે તેવો અને તેટલો જ દહ તે અંધને સંક્ષિપ્ત કરી છપાવનાર વ્યક્તિને હોય છે. અંધને સંક્ષિપ્ત કરવામાં પણ ઘણો બુદ્ધિ અને શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ કેવળ ઉતારા કરવાથી તૈયાર થઈ શકતી નથી. મૂળ લેખકના વિચારો અને તેના વિષયની ચર્ચા તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહેવી જોઈએ એ જરૂરનું છે. તેની સાથે એ પણ આવશ્યક છે કે અંધ સંક્ષિપ્ત કરવામાં લેખકે પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરવો. મૂળ અંધમાંથી અમુક અમુક લખાણ કાઢી નાંખવાથી કોઈ અંધની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ તૈયાર થતી નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય કે સંક્ષિપ્ત કૃતિ મૂળ અંધ જેવી જ મૌલિક જણાવી જોઈએ અને આ પ્રમાણે હોય તો તેમ કરીને અંધસ્વામિત્વનો દહ મળે છે અને તેણે મૂળ કરીને દહનો ભંગ નથી કર્યો એમ કહેવાય છે.

લાપાન્તરકારનો દહ પણ એવો જ છે. અંધના મૂળ લેખકના દહને બાંધ ન આવે તેવી રીતે જો લાપાન્તર કરવામાં આવ્યું હોય તો તેવું જ લાપાન્તર કે અનુવાદ કોઈ બાંજો શબ્દ છપાવી શકે નહિ.

અંધ અગર કૃતિના નામ બાબત અંધસ્વામિત્વનો દહ કોઈને પણ ગ્રામ્ થતો નથી. અને કોઈ એવી ફરીઆદ રજુ કરે કે ભજતા નામથી મારા પુસ્તકના વેચાણમાં વાંધો આવશે તો પણ કાયદામાં તેને કોઈ સહત મળતી નથી. પણ જો તે નામમાં તેના લેખક અને અંધની ગૌરવિકતાનો સમાવેશ થતો હોય તો તેને કાયદાનો લાભ મળે છે. અગર કોઈ અંધનું નામ એટલું લાણું અને એવું હોય કે તે શોધી કાઢી નક્કી કરવામાં તેના કરીને પણ ખૂબ મહેનત પડી હોય અને પોતાની બુદ્ધિ શક્તિનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ કર્યો હોય તો કદાચ તેને અદાલત તરફથી લાભ મળે ખરો.

કોઈ એક લેખક અમુક તખ્તજુસથી લેખો લખતો હોય તો તે જ તખ્તજુસ સખી બીજો કોઈ માણસ પોતાના લેખ લખી શકે નહિ કેમકે તે કોર્ટને એમ જણાવી શકે કે મારું નામ એટલું બધું જાહેર થઈ ગયું છે કે જાહેર જનતા ભજતા નામથી શુભાવામાં પડશે.

કયા પ્રકારના પુસ્તકોમાં કેવા પ્રકારનો અંધસ્વામિત્વનો દહ છે તે આપણે જોઈએ. આ દહમાં એક અપવાદ રાખવામાં આવ્યો છે. કોઈની બદનક્ષી કરનાર અનીતિથી બરેહું, અજીલી અગર કોઈ ધર્મ વિરુદ્ધ બાબતોના પુસ્તકના કરીને આ દહ મળતો

નથી અને આનું કારણ એમ જણાવશામાં આવે છે અથસ્વામિત્વનો હક્ક પુસ્તકના વેચાણના નફા ઉપર અવલભે એ તેથી જો પુસ્તક વેચાતા ગેરગ્ય નથી તેના કર્તાને વળી અથસ્વામિત્વનો હક્ક કોનો ? આ તો બાહ્ય કારણ ચલુ પણ ખરું કારણ તો એ છે કે એના પુસ્તકો છપાઈને વેચાય તે હિતાવહ નથી માટે તેના કર્તાને માર્ગ પણ હક્કો મળતા નથી આ જ પ્રમાણે જનસમાજની આખા ધૂળ નાખી કોઈ આ કવિ અગર લેખકની કૃતિઓ છે એમ કહી સમાજને છેતરનાર લેખકોના પુસ્તકોને કાયદાનો આશ્રય મળી શકતો નથી પ્રજાને છેતરે તે ગુન્હેગાર ગણાય અને ગુન્હેગારને કાયદાની ઓથ મળી શક નહિ એ ન્યાયે આમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે

એકથી વધારે માણસોએ કૃતિ તૈયાર કરી હોય ત્યારે

ઉપરની ચર્ચામાં તો આપણે કવન એક જ વ્યક્તિએ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરેલી કૃતિ અગર અથના વાત કરી. હવે આપણે જો કૃતિ તૈયાર કરવામાં એકથી વધારે માણસોએ ભાગ લીધો હોય તેની વાત કરીએ સામાન્ય વ્યવહારમાં કેટલાક અથો એના હોય છે કે જો એક વ્યક્તિ તૈયાર કરી શકે નહિ અગર તૈયાર કરવા ધારે તો તેને ઘણો લાભો સમય લાગે આથી તેવા અથો એકથી વધારે વ્યક્તિઓના સહકારથી તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે આવી કૃતિઓમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનકોષ, શબ્દકોષ, વાર્ષિક ગ્રંથેવાલ (year Book), વર્તમાનપત્ર, માસિકો અને તેને મળતા સામયિકો વિગેરેને મૂકી શકાય

આવા અથોમાં સમાજોલ અથસ્વામિત્વનો હક્ક બે પ્રકારનો હોય છે એક તો જોણે આખા અથના જુદા જુદા વિભાગને ગેરગ્ય રીતે ગોઠવી તેમાં ઘટતા સુધારા વધારા કરી તૈયાર કર્યો હોય તેનો અને બીજો હક્ક તે અથના દરેક વિભાગમાં સમાજોલ લખાણને લખી તૈયાર કરનારનો જુદા જુદા વિભાગના લેખકોએ જો પોતાના ભાગના લખાણના બદલામાં આપો અથ તૈયાર કરનાર પાસેથી વેતન લીધું હોય તો તેનો તે હક્ક રહેતો નથી પણ તે હક્ક આખા અથને તૈયાર કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે આ જ પ્રમાણે આપો અથ તૈયાર કરનાર વ્યક્તિએ પોતાની મહેનત બદલ નાણા લીધા હોય તો તે અથ ઉપર સ્નામિત્વનો હક્ક તે નાણા આપનારનો રહે છે

વર્તમાનપત્રોમાં ટ્રેલીક વખત લેખો આપવામાં આવે છે આ લેખો જો છાપાના તરીકે મહત્વનાથી જ લખાતા હોય એટલે કે તે લખવા બદલ તેમના લેખકને પગાર મળતો હોય તો તેવા લેખો બાબતના તમામ હક્કો તે વર્તમાનપત્રના માલિકાના હોય છે અને તેને ગમે તે પ્રકારે છાપવા છપાવવા તે અધિકારી છે આ જ પ્રમાણે પુસ્તકરૂપે બહાર પડતા સામયિકોનું પણ જો વર્તમાનપત્રમાં - સામાયિકમાં માર્ગ બહારની વ્યક્તિએ લેખ લખી મોકલ્યો હોય તો તેને તે વર્તમાનપત્ર અગર સામયિકમાં જ છાપવા છપાવવાનો હક્ક તેના માલિકનો હોય છે પણ તે લેખ અન્ય માર્ગે જો બહાર પાડવા ધારે અગર ખુદ તે વર્તમાનપત્ર અગર સામયિકનો માલિક તે જીજી રીતે બહાર પાડવા માગે તો તે તેમની શક્તિ નહિ કમકે તેના લેખ બાબતના તમામ હક્કો તેના મૂળ લેખકના જ હોય છે

વર્તમાનપત્રોમાં આવતી ખબરો બાબત એ જણાવવું આવશ્યક છે કે તેમાં ગ્વામિત્વનો હલ્લ કોઈ અમુક વ્યક્તિનો રહેતો નથી. અને એક વર્તમાનપત્રમાં આવેલી ખબર અન્ય વર્તમાનપત્ર વાપરી શકે છે પણ આ ખબરો જે સ્વરૂપમાં છાપવામાં આવે તે બાબત દરેક વર્તમાનપત્રના માલિક હલ્લ હોય છે. આ ઉપરાંત જે કોઈ વર્તમાનપત્રમાં અગર સામાયિકમાં તેના માલિક અગર અધિપતિ તરફથી તે વર્તમાનપત્ર અગર સામાયિકમાં છપાએલા લેખ બાબત એની નોંધ કરવામાં આવી હોય કે કોઈ અમુક લેખ કોઈએ પરવાનગી વગર છાપવો છપાવવો નહિ તો અન્ય કોઈ તે લેખને છપાવી શકે નહિ. પણ આવી સ્પષ્ટ સૂચન ન કર્યું હોય તો જે વર્તમાનપત્ર અગર સામાયિકમાં લેખ આવ્યો હોય તેનું સ્ત્રામિત્વ સ્વીકારી લેખ ઉતારવામાં આવે તેમાં કોઈ વાધા પડતું નથી.

પત્રો અને લાખણો

આપણી અત્યાર સુધીની ચર્ચા કેવળ પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થતી કૃતિ અગર ગ્રંથ બાબતની હતી અને તેમાં આપણે અનેક પ્રકારની કૃતિ બાબત વિચાર કર્યો હવે આપણે ‘ પત્રો ’ અને ‘ લાખણો ’ બાબત વિચારીએ એટલે સાહિત્યની જાંતી કૃતિઓની ચર્ચા થઈ એમ ગણી શકાય.

રામાન્ય રીતે આ બે પ્રકારની કૃતિઓ અબ્રગટ રહે છે તેથી તેમના પ્રકાશન તેના સ્વામિત્વના હલ્લ બાબત વિસ્તૃત ચર્ચા જરૂરની છે. “ પત્ર ” એ સાહિત્ય વિષયક મૌલિક કૃતિ છે તેથી તેના લખનાર સ્વામિત્વનો હલ્લ પ્રાપ્ત થાય છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ દરેક પ્રકારના ‘ પત્રો ’ ની કોઈ કોમિત છે કે નહિ અગર તે ઉપયોગી છે કે નહિ એ બાબતો આ વિવેચનમાં નિરૂપણની છે. વસ્તુતઃ ‘ પત્ર ’નો લખનાર તેના લેખક ગણાય અને તેથી તેની ઉપર તેના એકલાનો જ હલ્લ ગણાય. પણ કોઈએ પોતાના ‘ પત્રો ’ વેતન સહ અગર નોકરી અંગે અને નોકરી દરમિયાન લખ્યા હોય તો તે હલ્લ તેને મળતો નથી પણ આ બાબત તેની અને તેના શેઠ વચ્ચે જે કરાર થયો હોય તે પ્રમાણે નક્કી થાય છે.

પોતાના લખેલા ‘ પત્ર ’ નું કોઈ પ્રકાશન કરે અગર તેને હરકોઈ રીતે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકે તો તે પત્રનો લેખક જરૂર વાધો ઉઠાવી શકે અને તેમ કરનારને કાયદાની મદદથી અટકાવી શકે પોતે બીજાને ‘ પત્ર ’ લખે તે પ્રસિદ્ધિ માટે હોતો નથી એટલે કોઈ પણ શખ્સ ગમે તે પત્ર પ્રસિદ્ધ કરી શકે નહિ પણ કેટલીક વાર એવા સંજોગો હોય છે અગર તે ‘ પત્ર ’ ઉપરથી પણ એવું ફલિત થાય છે કે એ ‘ પત્ર ’ પ્રસિદ્ધિ માટે છે તો તે પત્ર ગમે તે વ્યક્તિ છાપી પ્રસિદ્ધ કરી શકે છે.

ધણીવાર વર્તમાનપત્રોમાં ‘ પત્રો ’ મોકલવામાં આવે છે. એ પત્રો પ્રસિદ્ધિ માટે છે એ સમજવું બહુ સહેલું છે. એવા પત્રો પરંતુ તે તે વર્તમાનપત્રના અધિપતિઓ અગર માલિકોને તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો હલ્લ હોય છે અને તે ઉપરાંત તે “ પત્રો ” માં સુધારો કરવાનો પણ હલ્લ હોય છે. અવગત આ સુધારો એવા ન હોતો જોઈએ કે લેખકની લેખક તરીકેની આગરને ઘોઠો પહોંચે અગર તેના લખવાનો મૂળ હેતુ બદલાઈ જાય અગર તે જુદા સ્વરૂપમાં સમજાય.

હવે આપણે વર્તમાનપત્રોના માલિકો અને અધિપતિઓ વિષાચ અન્ય શખ્સો જોડોને પત્રો મળે તેમનો તે પત્રો બાબત શા શા હક્કો હોય છે તે તપાસીએ. 'પત્ર' જે કાગળ ઉપર લખાયો હોય તે કાગળ ઉપર તો તે 'પત્ર' જેને મળ્યો હોય તેનો હક્ક રહે છે અને તે તેને ગમે ને રીતે રાખી શકે છે. વળી પત્રના મૂળ લેખક અગર તેના વાલી વારસોના લાભ માટે તે 'પત્ર' અંગ્રહ કરવા અગર આવવી રાખવા તે બંધાયેલ નથી. તેને તે ફાડી નાંખી શકે છે અગર બાળી મૂકી પણ શકે છે. ફક્ત તે 'પત્ર' માં લખાયેલી બાબત તે પ્રગટ કરી શકે નહિ આ પ્રગટ કરવાના તમામ હક્ક તેના મૂળ લેખકના હોય છે.

હવે મોંઢેથી-અપાતા લાપણો બાબત આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે જે કોઈ કૃતિ માટે સ્વામિત્વનો હક્ક પ્રતિપાદન કરવામાં આવતો હોય તે કૃતિ લેખિત હોવી જોઈએ. મોંઢેથી અપાએલું લાપણુ લેખિત ગણાય નહિ. આથી તેવા લાપણો ઉપર કોઈનો કોઈ પ્રકારનો હક્ક રહેતો નથી. પણ તે લાપણો તે વખતે નોંધ લેવામાં આવે અને તે ઉપરથી તેનો સારાંશ તૈયાર કરવામાં આવે અને તે બાબત લાપણુકર્તાની મંજૂરી મેળવવામાં આવે અને તેને છપાવવામાં આવે તો તે લાપણુ 'પ્રગટ' થયું અને તે 'લેખિત' છે એમ ગણી શકાય. લાપણુકર્તા પોતાના લાપણુ કરતાં પહેલાં એવું સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે કે પોતાના લાપણુને કોઈએ કોઈપણ પ્રકારે છાપવું છપાવવું નહિ ત્યાં 'લગી તેણે પોતાનું' લાપણુ છપાવના મંજૂરી આપી છે એમ માની લેવાય છે. વળી આવું સ્પષ્ટ સૂચન હોવા છતાં તે લાપણુનો કુક માર છાપામાં ગમે તે વ્યક્તિ છપાવી શકે છે.

હવે કોઈ લાપણુ જાહેર લાપણુ તરીકે અપાયું ન હોય પણ કોઈ અમુક વ્યક્તિઓ સમક્ષ ખાનગી રીતે આપવામાં આવ્યું હોય તો તે સાંભળનાર વ્યક્તિઓ માથે એટલી જવાબદારી હોય છે કે તેમણે તે લાપણુ છાપવું છપાવવું નહિ અને આવા લાપણુને છાપવા છપાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તેમને તેમ કરતાં મનાઈ હુકમદારા અટકાવી શકાય છે. પણ જો તે વ્યક્તિઓ પોતાના જ ઉપયોગ માટે તે લાપણુ ઉપરથી પૂરેપૂરી નોંધ લઈ પુસ્તક રૂપે તેને તૈયાર કરે તો તેઓ તેમ કરી શકે છે. પણ આ પુસ્તક તેઓ જાહેરમાં મૂકી શકે નહિ અને તેમાંથી નાણાં મેળવી શકે નહિ.

આ રીતે આપણે એક લેખકે લખેલા અંથો, એકથી વધારે લેખકોથી લખાયેલ અંથો, વર્તમાન પત્રો, પત્રો તેમનાં નામ, તખ્તુસ વિગેરે બાબત કોના કોના હક્ક છે તે તપાસ્યું. હવે આપણે અંથસ્વામિત્વનો ભંગ ક્યારે થયો ગણાય તે તપાસીએ.

અંથસ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ

હવે આપણે નિષ્કંધના વધારે અગત્યના અને જનમમાજને વધારે ઉપયોગી ભાગ ઉપર આવીએ છીએ. અંથસ્વામિત્વના હક્ક બાબતમાં આપણને થોડાપણો ખ્યાલ હોય છે પરંતુ તે હક્કનો ભંગ ક્યારે થયો ગણાય તે બાબત આમાન્ય જનતામાં જાણ આણી ખ્યાલ હોય છે.

એકદમ વિશાળ અર્થમાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે જ્યારે મૂળ અંથનો અગર કૃતિનો કર્તા એકથો જે કરી શકે તે અન્ય કોઈ કરે અને તેમ કરવામાં મૂળ કર્તાની

સંમતિ લે નહિ તો તેણે સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ કર્યો છે એમ જણાવી શકાય, વળી જે ડ્રાઈ સપ્લમ અમુક કૃતિ અંધસ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ કરે છે તે જાણ્યા છતાં તેવી કૃતિને વેચે, ખાટે આપે અગર વેચવા અગર ભાડે આપવાના વેપાર અર્થે ખદાર મૂકે અગર વેચવાની એમ જણાવે, અગર વેપાર અર્થે વહેંચે અગર એમને એમ એટલા બધા બહોળા પ્રમાણમાં વહેંચે કે જેથી તેના મૂળ કર્તાને નુકશાન થવાનો સંભવ રહે, અગર વેપાર અર્થે જાહેરમાં મૂકે, અગર પરદેશથી હિન્દમાં લાવે તો તે પણ અંધ સ્વામિત્વના ભંગ કરવા ખાટે જવાગદાર ગણી શકાય છે. ઉપરાંત સ્વામિત્વનો હક્ક ધરાવનાર મૂળ કર્તાની સંમતિ વિના તે હક્કનો ભંગ કરે તેવી કૃતિ લખવવા માટે જે ડ્રાઈ પોતાના આર્થિક લાભ અર્થે થીએટર અગર એવી ડ્રાઈ જગો આપે તો તેણે પણ અંધસ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ કર્યો છે એમ ગણી શકાય. સિવાય કે એ એમ સાબિત કરી આપે કે તે કૃતિ લખવવામાં સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ યશો તેવી તેને ખબર નહતી અગર તેણે શક લાવવા માટે પણ ખીલકુલ બ્યાજખી કારણો નહતા. સાહિત્યવિષયક ડ્રાઈ કૃતિમાં રહેલ તેના કર્તાના સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ ખાસ કરીને નીચે જણાવેલી રીતથી થાય છે.

(૧) આખા અંધને સખ્દરા: છપાવીને.

(૨) અંધના અમુક ભાગને સખ્દરા: છપાવીને.

(૩) આખા અંધનું અગર તેના અમુક ભાગનું અનુકરણ કરીને અગર જણાઈ આવે તેવા બદ્ધગિદ્ધથી ફેરફાર કરી આવા અંધને અગર તેના અમુક ભાગને ફરી છપાવીને.

(૪) આખા અંધને અગર તેના અમુક ભાગ મંક્ષિત રૂપે છપાવવો.

(૫) આખા અંધનું અગર તેના અમુક ભાગનું ભાષાન્તર કરી છપાવીને.

(૬) તે અંધને જાહેરમાં લખવીને.

(૭) તે અંધને નાટકના રૂપમાં ફેરવીને.

(૮) યંત્રની મદદથી તે અંધ ફરી છપાય અગર પ્રસિદ્ધ થાય તેવું કાંઈ કરીને.

(૯) ગેરકાયદેસર રીતે આપત કરેલી અગર ખનાવેલી તે અંધનો પ્રતોનો વેપાર વિગેરે કરીને.

ઉપર જણાવેલ નવ બાબતોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરીયું તો સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થું છે તે આપણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે. તેથી આપણે તે દરેકને કમરા: લઈ વિચારીએ.

ઉપર જણાવેલી નવ રીત પૈકી પ્રથમ રીતથી એટલે આખા અંધને સખ્દરા: છપાવીને ડ્રાઈ સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ કરવું નથી કારણ કે આ પ્રમાણે કરવામાં પક્કડાઈ જવાનો ધણો વધારે સંભવ હોય છે. અને આવી રીતે બધારે ભંગ થાય છે ત્યારે કાં તો તે સખ્દરને પોતાના હક્કનો ખ્યાલ નથી હોતો અગર તેણે પ્રસિદ્ધ કરેલું પુસ્તક પરદેશથી આયાન થયેલું હોવું જોઈએ.

હક્ક ભંગનાં બીજાં પ્રકાર આપણને ઘણી વખત મળી આવે છે અને તે શોધી રાખતી વખતે મુશ્કેલ પડે છે. બીજાં પ્રકારના પુસ્તકમાંથી ઉતારા કરવાની દરેકને છુટ તો છે અને સુદ્ધિગુદ્ધિ અને

નિષ્ઠાથી તે કરે તેમાં કોઈ કોઈપણ પ્રકારનો વાંધો લઈ શકે નહિ. એટલે કેટલા પ્રમાણના ઉતારા પ્રમાણિક ગણાય એ નક્કી કરવું ઘણીવાર અધકે થઈ પડે છે. આ બાબતમાં સામાન્ય નિયમ એવો કહી શકાય કે મૂળ પુસ્તકમાંથી એટલા બધા અગર એવા પ્રમાણમાં ઉતારા કરવામાં આવે કે તેથી મૂળ અંથની કિંમત ઘટી જાય અગર મૂળ અંથકર્તાની મહેનત લગભગ નકામા જેવી થઈ જાય તો તેવે સમયે સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થયો છે એમ જણવી શકાય. આથી એટલું સ્પષ્ટ થયું હશે કે ઉતારો કેટલા પ્રમાણમાં છે તે જોવાનું નથી પણ તમામ સંજોગો, જેવા કે એ પુસ્તકોના વિષય તેની ઉપયોગિતા વિગેરે ધ્યાનમાં રાખી ઉતારા કેવા પ્રકારના છે તે જોવાનું છે અને તમામ સંજોગો ધ્યાનમાં લેતાં એમ જણાય કે ઉતારાથી મૂળ અંથને હાની પહોંચે એમ છે તો હક્ક ભંગ થયો છે એમ ગણી કાયદાથી તે પ્રમાણેના ઉતારા અટકાવી શકાય છે.

ન્યારે આ પ્રકારનો ભંગ થાય છે એટલે કોઈ એક મૂળ અંથમાંથી વધુ પડતા શબ્દશઃ ઉતારા કરવામાં આવ્યા હોય છે ત્યારે હક ભંગ કરનારનો સામાન્ય અચાવ એવો હોય છે કે મારા અંથની માહિતી મેં જે સ્થળેથી મેળવી છે તે જ સ્થળેથી મૂળ લેખકે મેળવી છે એટલે મેં કોઈ ખોટું કાર્ય કર્યું નથી. શબ્દકોષો, ગ્રંથોટીઓ, નકશાઓ, વ્યાકરણો, ગણિતો, પંચાંગો, જ્ઞાનકોષો વિગેરે અંથોમાં આવું ઘણી વખત બને છે. આ તમામ પ્રકારના અંથો મોટે ભાગે એક સરખા હોય છે કારણ કે એમાં સમાવેલ માહિતી લગભગ સરખી હોય છે પણ આ તમામમાં જણાવેલી બાબતો અને વિષયોનો ભેદ અન્ય ઉપયોગ કરે પણ તેની ગોઠવણી અને લાખા કોઈ ઉતારી શકે નહિ કેમકે એવાં પુસ્તકોમાં પુસ્તકની કિંમત અપાએલ માહિતીથી નક્કી થતી નથી પણ તે કેવી રીતે આપવામાં આવે તેથી થાય છે. એકજ જાતનું જોડું પુસ્તક ભણે જોજે કોઈ છપાવે પણ તે પ્રમાણે છપાવેલું પુસ્તક પણ મૌલિક લાગણું જોઈએ એટલે તે તૈયાર કરવામાં તેના કર્તાએ પોતે જાત મહેનત સ્વતંત્ર રીતે કરી છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવવું જોઈએ.

હવે આપણે અંથ અગર કૃતિનું અનુકરણ કરી સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ કેવી રીતે થાય છે તે તપાસીએ. કોઈ માણસ કોઈ મૂળ અંથ અગર કૃતિ જેવી કૃતિ અગર અંથ બનાવે તો તેણે અંથસ્વામિત્વના કાયદાનો ભંગ કર્યો છે એમ કહેવાય. આ પ્રમાણે નકલ કરી ભંગ કર્યો છે તે સમજવામાં આપણે 'નકલ' કોને કહેવી તે સમજવું જરૂરી છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય 'નકલ' તેને કહેવી જે જોયા પછી આપણને તેની મૂળ કૃતિ તરતજ યાદ આવે. કોઈ મૌલિક અંથ આખાને અગર તેના અમુક ભાગને સંક્ષિપ્ત કરી છપાવવાથી પણ તેના કર્તાના સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થાય છે. અને આ હક ભંગનો એથી પ્રકાર આ બાબતમાં કાયદામાં થોડી ચૂંચવણ છે, કેટલાક ન્યાયાધીશો એમ માને છે કે મૂળ કર્તા સિવાય અન્ય કોઈને તે અંથ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપે છપાવવાનો હક્ક નહિ ન્યારે કેટલાક એમ માને છે કે સંક્ષિપ્ત કૃતિ મૌલિક જેવી જ ગણવી જોઈએ અને તેમ કરવાની દરેકને છૂટ હોવી જોઈએ. ખરું જોતાં એમ જણાય છે કે અંથ સંક્ષિપ્તરૂપે છપાવવાનો હક્ક તેના કર્તાની જ છે કારણ કે મૂળ અંથ તૈયાર કરવામાં તેણે જે જહેમત ઉઠાવી તેના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ફળો અને મળવાં જ જોઈએ.

અંધની સક્ષિપ્ત આવૃત્તિ કોને કહેવી એ ચર્ચા અત્રે અસ્થાને નહિ ગણાય. સંક્ષિપ્ત કૃતિમાં મૂળ અંધની ગોઠવણી તો રહેવી જ જોઈએ. તેના જ વિચારો પણ આવવા જોઈએ. પણ આ વિચાર કેવળ મૂળ અંધની ભાષામાં જ દર્શાવવા ન જોઈએ પણ તમામ વિચારોનું દોહન કરી સંક્ષિપ્ત કરનારે પોતાની સ્વયં શૈલીમાં દર્શાવવા જોઈએ. અમુક અમુક ફકરા મૂકી દઈ અમુક ફકરા ઉતારી લીધાથી અથ સંક્ષિપ્ત થયો ગણાય નહિ અંધ સંક્ષિપ્ત કરનારે પોતાની બુદ્ધિ અને વિવેક શક્તિ વાપરવી જોઈએ. મોટા અંધને કેવળ નાના સ્વરૂપમાં છાપવાથી તે સંક્ષિપ્ત અંધ બની જતો નથી. અને અંધને સંક્ષિપ્ત કરવો એમાં પણ બુદ્ધિ, આવડત, અને મહેનતનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

કોઈ આખા અંધનું અગર તેના અમુક ભાગનું શબ્દશઃ ભાષાન્તર કરવાથી પણ અથ સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થાય છે. અને ભાષાન્તરનું ભાષાન્તર કરવાથી પણ મૂળ કર્તાના સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થાય છે. કોઈ એક પુસ્તક અંગ્રેજીમાં હોય તેનો મરાઠી ભાષામાં તરજુમો થાય અને તે ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમો કરવામાં આવે તો પણ મૂળ કર્તાના અથસ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થાય.

અંધસ્વામિત્વના હક્કના ભંગનો છદ્દો પ્રકાર કોઈ અંધ અગર કૃતિને જાહેરમાં લખવાથી તે કૃતિ મૂળ કર્તાના હક્ક ઉપર તરાપ વાગે છે. લખવું એટલે નાટકના સ્વરૂપમાં મીન મીનેરી અને પોપાદ્રો સાથે લખવું કાંઈ આવશ્યક નથી. કેવળ મોઢેથી ગોખીને બોલી જવું અગર ચોપડીમાંથી મોઢેથી વાંચવું એ પણ ગેરકાયદેસર ગણી શકાય. અગ્રણ્યત મોઢે બોલી જનાર અગર પુસ્તકમાંથી જાહેર રીતે વાંચનાર વ્યક્તિ ઉપર તે કયા પ્રસંગે વંચાયુ તે ઉપર અને તેમ કરવાના હેતુ ઉપર આ રીતના હક્ક ભંગના નિર્ણયનો આધાર રહેલો છે. શાળાના મેળાવડામાં છોકરાં ગોખીને બોલી જાય અગર વાંચી જાય એથી કાંઈ નુકશાન થયું છે એમ ગણી શકાય નહિ. દુકામાં વ્યાજબી રીતે જાહેરમાં તે અંધનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એમાં કાંઈ વાંધા ભરેલું નથી.

આજ પ્રમાણે સાહિત્યની અન્ય કૃતિઓને નાટકના સ્વરૂપમાં ફેરવવાથી પણ અંધ સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થાય છે.

કોઈ અંધ અગર તેના અમુક ભાગને શબ્દશઃ કોઈ પણ પ્રકારના યંત્રની મદદથી પ્રગટ કરવામાં આવે તો પણ તેનાથી તેના મૂળ કર્તાના હક્કનો ભંગ થયો છે એમ ગણી શકાય.

અથસ્વામિત્વના હક્કના ભંગના નવમા પ્રકારનો વિચાર કરી આપણે આ ચર્ચા સમાપ્ત કરીએ. કોઈ અંધ અગર તેના અમુક ભાગને શબ્દશઃ છપાવવાથી અગર તેને જાહેરમાં લખવાથી જ અંધસ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થાય છે એમ નથી એ હક્કનો ભંગ કરે તેવી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ હોય તેનો જે વેપાર કરે તે પણ મૂળ હક્ક ભંગ કરનાર જોડેલો જ જવાબદાર છે. આમાં એટલું સાબિત કરવું પડે કે તે શખ્સ સારી રીતે જાણતો હોય કે પોતે નકલી અંધ નકલી જાણીને વેચે છે, અગર વેચવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એવા પ્રકારનું વેચાણ જે જે સ્થળે થાય તે તે સ્થળે તેની ઉપર કામ ચાલી શકે છે. તે જ પ્રમાણે કોઈના સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ કરે તેવા પુસ્તકની પ્રતો પરદેશથી લાવી વેચવા માટે જાહેરમાં મુકવામાં આવે તો તેમ કરનાર શખ્સ પણ અંધસ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ કરનાર જોડેલો જ જવાબદાર નહે છે.

કોઈ શખ્સ બીજાના અર્થ અગર કૃતિનો ઉપયોગ કરે તો તે તેના સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ કરે એ આપણે જોયું પણ આ બાબતમાં કેટલાક અપવાદો રાખવામાં આવ્યા છે તે હુંકામાં જણાવીએ.

(૧) ખાનગી અભ્યાસ, શોધખોળ, દીકા, અવલોકન અર્થે અને વર્તમાનપત્રમાં સારણે આપવા માટે કોઈ શખ્સ બીજાના અર્થનો ઉપયોગ કરે અગર

(૨) શુદ્ધ બુદ્ધિથી શાળાના ઉપયોગ માટે કોઈ અર્થ અગર કૃતિમાંથી ઉતારા કરી સંમંદરૂપે બહાર પાડવામાં આવે અને તે અર્થની જાહેરખબરમાં પણ 'શાળાપયોગી' છે તેવું જણાવવામાં આવે અને પાંચ વર્ષ દરમિયાનમાં એક જ કૃતિના એથી વધારે કદરો લેવામાં આવે નહિ અને તેના મૂળ કૃતીનું ઝણ સ્વીકારવામાં આવે.

અગર

(૩) જાહેર ભાષણનો અહેવાલ વર્તમાનપત્રમાં આવે તે (ભાષણ જે સ્થળે થાય ત્યાં તે અહેવાલ છપાવવો નહિ એવું સૂચન ન કર્યું હોય તો.)

(૪) કોઈ એક વ્યક્તિ પ્રગટ કૃતિના વ્યાખ્યાની ગણી ચંકાય તેટલા ભાગને જાહેરમાં વાંચી અગર જોશી નય તે.

ઉપર જણાવેલ ચાર બાબતો જો કોઈ કરે તો તેણે હક્કનો ભંગ કર્યો છે એમ કહી શકાય નહિ અને આટલી છૂટ આપી છે તેથી અર્થ સ્વામિત્વના કાયદાથી ગાનનો પ્રચાર ફેલાય છે એમ ક્યાંથી કહેવાય ?

સ્વામિત્વના હક્કની અવધ અને તેના ભંગ માટે કાયદેસર ઈલાજો

આપણી અત્યાર સુધીની ચર્ચા અર્થસ્વામિત્વનો હક્કનો પ્રકાર તે અને તે હક્કનો ભંગ ક્યારે થયો કહેવાય તે બાબતની હતી. હવે અર્થ સ્વામિત્વનો હક્ક કૃતિ અગર અર્થના કૃતિને કેટલા વર્ષ સુધી મળી શકે અને જે કોઈ તે હક્કનો ભંગ કરે તેની સામે કાયદેસર રીતે કયા કયા ઈલાજો લઈ શકાય તે તપાસીએ.

અર્થસ્વામિત્વના અગર બીજા કોઈ ખાસ કાયદામાં આ બાબત નિર્ણય ન કર્યો હોય તો અર્થ અગર કૃતિના મૂળ કૃતિને તથા તેના વારસોને તે અર્થ બાબત તેના કૃતિના મરણ પછી ૫૦ વર્ષ સુધી સ્વામિત્વનો હક્ક લભ્ય રહે છે એટલે પુસ્તકનો મૂળ કૃતી ગુજરી નય અને તે પછી ૫૦ વર્ષ વહી નય ત્યાં લગી તે અર્થ બીજા કોઈ છાપી છપાવી તેના કૃતિના સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થાય તેવું કાંઈ કરી શકે નહિ. આ મુદતમાં એક અપવાદ રાખવામાં આવ્યો છે. અર્થનો મૂળ કૃતી ગુજરી નય તે પછી ૨૧ વર્ષ પછી એમ લાગે કે તે અર્થની ઉપયોગિતા વધારે છે અને મૂળ કૃતિના વારસો તેને છાપી પ્રસિદ્ધ કરશે નહિ, તો કાયદામાં એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે કે જે કોઈ શખ્સની તે અર્થ છાપી વેચવાની ઇચ્છા હોય તેણે મૂળ કૃતિના વારસો અગર એના કોઈ જોનો તે અર્થ પરત્વે સ્વામિત્વનો હક્ક હોય તેમને એક લેખ લખી અગર અગર આપી જણાવવું કે પોતે મજબૂર પુસ્તક છપાવી વેચવા માગે છે અને આ પ્રમાણે કયા પછી પોતે જે કિંમતે તે પુસ્તક વેચે તેની વેચાણ કિંમતના ૧૦ ટકા જેટલા નાણાં તેમને બેટરૂપે

આપી દે. આ પ્રમાણેની અને કાયદામાં દરાવેલી અન્ય કેટલાક વિધિ કરી તે પુસ્તક છાપી વેચે તો તેની કાયદેમર કાંઈ જવાબદારી ઉત્પન્ન થતી નથી. આ પ્રમાણે કરવાથી કેવળ તે ગ્રંથ છાપી વેચવાનાં હજી પ્રાપ્ત થાય છે પણ તે ભજવવા વિગેરેનો હજી કાંઈ ને મળતો નથી અને તે તો પૂરા પચાસ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે.

ધણી વખત એવું બને છે કે કોઈ પુસ્તક ધણું જ ઉપયોગી હોય અને સમાજમાં તેની ધણી જરૂર પડે. છતાં તે છાપી પ્રગટ કરનાર તેના મૂળ કર્તાના મરણબાદ મર્દ હોય નહિ અગર હોય તો તેના વાલીવારસોમાં કાંઈ એવો ઝગડો પડ્યો હોય કે તે પુસ્તક કોઈપણ છાપી પ્રસિદ્ધ કરે જ નહિ તો કાયદામાં એવી બચવસા કરવામાં આવી છે કે આ પ્રમાણે થવાથી એમ લાગે કે તે પુસ્તકનો લાભ જનતાને મળતો નથી અને તે લાભ તેને મળવો જ નેઈએ તો આ બાબત યોગ્ય અદાલતને અરજ ગુજારવાથી અને તે અદાલત ફરમાવે તેવી શરતો પાળવાની તત્પરતા દેખાડવાથી ગમે તે શખ્સને તે પુસ્તક ફરીથી છાપવાનો તેમજ ભજવવાનો મૂળ કર્તાના જેવો જ હજી મળે છે. તેને આ બાબતનું કાયદેસરનું લાયકાત આપવામાં આવે છે જેના અધિકારથી તે મૂળકર્તાના બધા હક્કો ભોગવી શકે છે.

હવે આપણે ગ્રંથસ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થાય ત્યારે કયા પ્રકારના કાયદેસર ઈલાજો ચોજવા અને કોર્ટ કેવી રીતે રાહત આપે છે અગર ગ્રંથગારને કેવી રીતે સગ કરે છે તે તપાસીએ.

કાયદામાં બે પ્રકારના ઈલાજો હોય છે, એક દિવાની રાહ અને બીજો ફોજદારી રાહની વિગત તપાસીએ, આ બાબત આપણે સામાન્ય રીતે એમ જણાવી શકાય. ગ્રંથસ્વામિત્વ એક પ્રકારનો કાયદેસરનો હક્ક છે અને બીજા હક્કોની બાબતમાં દિવાની કોર્ટ જે જે પ્રકારની મદદ આપે છે તે તમામ પ્રકારની મદદ આ હક્કની બાબતમાં પણ આપવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે દિવાની હક્કોના સંરક્ષણાર્થે મનાઈ હુકમ, નુકસાની તથા હિસાબ લેવા તથા તપાસવા વિગેરે પ્રકારની મદદ આપવામાં આવે છે. સૌથી પ્રથમ આપણે મનાઈ હુકમની બાબત તપાસીએ. મનાઈ હુકમ બે પ્રકારના હોય. કામચલાઉ અને જથ્થાના. કામચલાઉ મનાઈ હુકમ દાવો ચાલતા દરમિયાન કોર્ટને યોગ્ય લાગે તો આપે છે અને જથ્થાનો મનાઈ હુકમ દાવાને ફેંસલાને આંતે આપવામાં આવે છે. કામચલાઉ મનાઈ હુકમની બાબતમાં એવું દરાવવામાં આવ્યું છે કે ગ્રંથસ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થયા પછી બહુ લાંબે વખતે જો તે હક્કને પ્રતિપાદન કરનાર મર્દ રજા આવે અને કામચલાઉ મનાઈ હુકમ મેળવવા અરજ ગુજારે તો તે તેને મળતો નથી. જથ્થાનો મનાઈ હુકમ વાદી પોતાનો હક્ક સાબિત કરી કોર્ટને ખાત્રી કરી આપે કે ખરેખર તેના સ્વામિત્વના હક્કનો ભંગ થયો છે તો તેને કોઈપણ નુકશાન થયું હોય કે નહોય તો પણ પ્રતિવાદીને જથ્થાનો મનાઈ હુકમ આપવામાં આવે છે.

દિવાની કોર્ટ બીજી મદદ નુકશાની અપાવીને કરે છે. આ નુકશાની ક્યારે અને કેટલા પ્રમાણમાં આપવી તે બાબત પણ કાયદામાં નક્કી કરેલ છે. જેણે હક્કનો ભંગ કર્યો છે, તે જો ન કર્યો હોત અને વાદીને પોતાના ગ્રંથના વેચાણથી જે નફો મળ્યો હોય તે તેને નુકશાની તરીકે આપવામાં આવે છે અગર નફાની ગ્રંથ પ્રતિબદ્ધ

થવાથી તેના પુસ્તકના વેચાણમાં જે તમાવત પડ્યો હોય તે અદલ નેને તુકશાની આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત નકલ 'કરીને છપાવેલી બધી પ્રતો તમા તે છપાવવા માટેના જરૂરી બધા સાધનોનો કાયદેમર માલીક મૂળ કર્તા બને છે અને કોર્ટને અગ્ને ગુમરવાથી તેને તે મળી પશુ શકે છે.

આ ઉપરાંત નકલી છપાયેલી તમામ પ્રતોને છાપવા વિગેરેનો તથા તેના વેચાણથી થયેલા નફાનો વિગતવાર હિસાબ કોર્ટ માંગી શકે છે અને તે હક્ક ભંગ કરનાર સખ્સ આપવા બંધાયેલ છે. અને તે ઉપરથી તેને જે ચોક્કસ નફો થયો હોય તો તે તમામ મૂળ કર્તાને મળે છે. એવો નફો ન હોય તો તેના ઉપરથી હક્કભંગથી વાદીને ફટલી ખોટ ગઈ તેનો નિર્ણય કરી તેને તે પ્રમાણમાં તુકશાની આપવામાં આવે છે, અથ સ્વામિત્વના હક્ક ભંગ બાબતના કોઈપણ મુકદ્દમામાં 'પ્રતિવાત કોર્ટને' એવું સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કરી આપે કે તેણે કહેવાતો હક્ક ભંગ જાણીબુજીને ક્યો નયો પણ અજાણતાં તેનાથી તે હક્કનો ભંગ થયો છે તો મૂળ કર્તાને તુકશાની કે નફાનો હિસાબ જોવાનો હક્ક કોર્ટ તરફથી મળતો નથી પણ હક્કભંગ કરનારને ફરીથી તેણે હક્ક ભંગ કરવો નહિ એવી કાયમની તાકીદ તેને આપવામાં આવે છે.

દિવાની કોર્ટ મારફત પોતાના હક્કનાં સંરક્ષાર્થે જે જે દાખ માંગવા માટે જે અથ કર્તાની ઈચ્છા હોય તેણે પોતાના જીજ્ઞાના વડા જજ (ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ) માહેબની કોર્ટમાં દાવા અરજ દાખલ કરવી પડે છે અને આ મુકદ્દમા મામાન્ય મુકરદમાની મારફત ચાલે છે આ પ્રકારનો દાવો હક્ક ભંગ થવાના પણ વર્ષની અંદર લાવવાનો હોય છે. મૂળ અથકર્તાએ પોતાનો સ્વામિત્વનો હક્ક બીજાને વેચી દીધો હોય તો પણ આવા પ્રકારના દાવામાં મૂળ અથકર્તાને પક્ષકાર કરવો પડે છે.

આ પ્રમાણે કાયદાને આધીન રહી જે દાવો માંગવામાં આવે છે તેમાં મર્ટમાં કેટલીક ગાળતો સાબીત કરવાની હોતી નથી એટલે કે તે બાબતોનો પુરાવો ના આપવામાં આવે તો પણ કોર્ટની બાબતો પુરવાગ ચઈ છે એમ માની લે છે. દાખલા તરીકે પ્રતિવાતી ન્યાં સુધી એવી તકરાર ન કરે કે વાદીને અથસ્વામિત્વનો હક્ક નથી, ત્યાં લગી મર્ટ એમ માની લેશે કે વાદીના અથને સ્વામિત્વનો હક્ક વાદીનો એકલાનો જ છે વળી જે કોઈ પુસ્તક અગર અથ બાબત તકરાર હોય તે અથ અગર પુસ્તકમાં તેના કર્તાનું જે નામ છાપવામાં આવ્યું હોય તે જ સખ્સ તે પુસ્તકનો કર્તા છે એમ માની લેવામાં આવશે. આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે તે પુસ્તક પરત્વે તેનો સ્વામિત્વનો હક્ક છે એમ ગણી લેવામાં આવશે. કોઈકવાગ એવું બને છે કે મૂળ કર્તાનું નામ પુસ્તક ઉપર સામાન્ય નિયમ મુજબ છાપવામાં આવેલું હોતું નથી તેવા સંજોગે પુસ્તકના પ્રગટ કરનાર તરીકે જેનું નામ પુસ્તક ઉપર સામાન્ય નિયમ મુજબ છાપવામાં આવ્યું હોય તેને તે પુસ્તક બાબત સ્વામિત્વનો હક્ક છે એમ ગણી લેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે ફટલીક બાબતોનો સ્વીકાર કરી વાદી પુત્તા પુરાવા આપે તો અને પ્રતિવાદી પોતાનો બચાવ સાબીત કરી ન શકે તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ગદદ વાદીને મળે છે અને તેને આવા દાવાથી જે કોઈ ખર્ચ થાય છે તે તમામ મર્ટ અપાવે

છે. અર્થ બાબત ટ્રાઈની મુનસરી ઉપર છોડવામાં આવી છે અને આખા દાવાનું તમામ અર્થ કોને કંટલા પ્રમાણમાં આપવું તે ટ્રાઈ તમામ સંલોગો ધ્યાનમાં લઈ નિર્ણય કરે છે.

આજ પ્રમાણે ફોનદારી ટ્રાઈમાં પણ અંધ સ્વામિત્વના ભંગ કરનારને યોગ્ય શિક્ષા થાય છે એટલું જ નહિ પણ તેની કોઈ કૃતિનું જાણીને વેચાણ કરે અગર ભાડે આપે અગર વેચાણ કરવા માટે જાહેરમાં મૂકે અગર ભાડે આપવા અગર વેચવા દિંદમાં પરદેશથી મંગાવે તો તેવી દરેક કૃતિ દીક ૩. ૨૦) ના દંડની સજાને પાત્ર થાય છે અને આવો દંડ વધારેમાં વધારે ૩. ૫૦૦) થઈ શકે છે.

આ નિર્ણય બાબત એક હકીકત જણાવવી જરૂરની છે. જે પરિપક્વના અધિ-વેશનમાં આ નિર્ણય ન આવેલાનો છે તેને લક્ષમાં રાખી કદાચ આ લખાણો ન હોય તો અને તે દષ્ટિએ તેમાં ત્રુટીએ હોય પણ ખરી. આ નિર્ણય તો સામાન્ય માણસને અંધ સ્વામિત્વના હક્કનો આઝો ખ્યાલ આપવા માટે છે. ઉપરાંત આ નિર્ણયની ચર્ચા કેવળ પુસ્તકોને અનુલક્ષીને કરી છે અને ચિત્ર, સ્થાપત્ય, મંગીત અગર તેવી બીજી કૃતિની બાબત ચર્ચા નથી, અને આનું કારણ સમજી રાકાય તેવું છે. એ કતી સાહિત્ય પરિષદ માટેનો નિર્ણય અને બીજી રચણ સંક્રાંત્ય. તમામ કૃતિઓ બાબત જો આ હક્કની ચર્ચા કરવામાં આવે તો આથી લગભગ અમળો નિર્ણય થઈ જાય, અને સાહિત્ય પરિષદમાં તે નિરૂપણોગી પણ ગણાય.

ગુજરાતી અક્ષરોનાં બીબાં

(લેન્—કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, મોંગરોલ-કાઠિયાવાડ)

માન્યવર પ્રમુખ મહોદય અને વિદાતુરાગી સમ્યવન્દ !

આપની 'સમક્ષ મૂકવાંમાં આવતો પ્રકૃત વિષય પ્રાથમિક દૃનજરે કાંઈ પણ મહત્ત્વ અર્પતો હોય તેમ લાગશે નહીં. બીબાંઓ એ માત્ર બાલ્ય વસ્તુજ છે; તેનાં નક્કી કરેલાં સ્વરૂપો વ્યવહારને સમ્પૂર્ણ રીતે ચલાવી શકે, તેટલે આપણું કાર્ય સર્ચું. આમજ સામાન્ય માન્યતા પ્રચલિત હોય, તેમ લાગે છે. અને તેથીજ આમવગે એ તરફ તદ્દન બેદરકાર દેખાય છે, જેઓ બાલ્ય સૌન્દર્યને આન્તર સૌન્દર્યની માફકજ થોડું પણ અદ્યત્વ આપ્યાં વિના ચાહનારા છે, તેઓ આ વાતને કદી પણ ચલાવી 'લેલા માગતા નથી. બેશક આવા ચાહકો અદ્યત્વલ્પ છે, તથાપિ તેના મહત્ત્વને તેનાથી લેશ પણ આંચ આવે તેમ નથી. આ સાચા ચાહકો પ્રથમ નજરેજ દિલને હરી લિયે તેવાં સુંદર વળાંક-વાળાં બીબાંઓ ઇચ્છે છે; અને ખર્ચની પણ પરવાર રાખ્યા વિના મનપસન્દ બીબાંઓ ફાઉન્ડ્રીઓમાં કઢાવી પોતાનાં વ્હાલાં પુસ્તકોમાં વાપરે છે. જ્યારે પણ કોઇપણ ફાઉન્ડ્રીમાં મળતા ટાઇપોના નમૂનાની ચોષડીયો આપણા હાથમાં લઇયે છિયે, ત્યારે તેમાં પ્રાપ્ત થતા એકના એકજ સ્વરૂપના ટાઇપોના લિજ્જ લિજ્જ વળાંકો સારાં ફૂલો અને વેળોથી સુશોભિત થયેલા આપણી આંખ સમક્ષ રજૂ થાય છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે આપણાં દિલને હરી લિયે છે. સુખ્યાઈ નિર્ણયસાગર પ્રેસ આ વિષયમાં કદાચ પ્રથમ કક્ષામાં આવે તો તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. તે પ્રેસની ઉચ્ચ કક્ષાની ફાઉન્ડ્રીમાં ઉત્તમ પ્રકારની ટકાઉ ધાતુમાંથી સુંદર દેખાવના ટાઇપોનાં સ્વરૂપો આપણે જોઇયે છિયે, ત્યારે ખરેજ આપણને સન્તોષ જાહેર કર્યા વિના ચાલતું નથી. તેનાંજ પૈકા ટાઇપોનાં એક પુસ્તકને હાથમાં લિયો, પછી બીજી કોઇ ટાઇપ ફાઉન્ડ્રીમાંના તેજ પૈકા ટાઇપમાં છપાયેલું પુસ્તક હાથમાં લિયો; જોતાંજ ઉભય એકજ પ્રકારના ટાઇપનાં બાલ્ય સૌન્દર્યમાં આપણે તારતમ્ય અનુભવી શકીશું. તે પછી ત્રીજીજ ટાઇપ-ફાઉન્ડ્રીના પેકારું પુસ્તક હાથમાં ધરો. કોઇપણ એક ફાઉન્ડ્રીને અન્યથી હીન ચીતરવા આ પ્રયત્ન નથો; પરન્તુ જેમાં જે કાંઈ સૌન્દર્ય-વિષયક વિશેષતા યા હીનતા પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે બચાવવા પૂરતોજ આ પ્રયત્ન છે. આ ગુજરાતી ટાઇપ કાઢનારી ત્રણે પ્રકારની ફાઉન્ડ્રીયો ઉત્તરોત્તર પ્રથમ-દ્વિતીય-તૃતીય કક્ષામાં આપણને જણાય છે. એ ખુબી માત્ર કારીગરોની છે. એક ફાઉન્ડ્રી સૌન્દર્યમાં ઓછા દીપતા ટાઇપો કાઢે છે, તેમાં વાંક એકલા ફાઉન્ડ્રીવાળાઓનો પણ નથી. આહકોને સોંધા ટાઇપો જોઇયે છે; અને તેથી રહેલી રીતે અને સફાઇની દરકાર રાખ્યા વિના હલકી ધાતુમાંથી ટાઇપો કાઢવામાં આવે એ કાંઈ અસ્વાભાવિક નથી. આમ છતાં પણ સાદા ટાઇપો કાઢવામાં વધુ મુશ્કેલી તો નજ ગણાય. લાયે મેટલ-ધાતુ હલકી વપરાય, પરન્તુ ટાઇપોના 'ફેઇમ' સારા અને સુંદર કરવામાં આવે તો તેથી ફાઉન્ડ્રી-વાળાઓને ખાત્ર નુકશાન જતા સમ્ભવ નથી,

પરંતુ આ બધાનું મુખ્ય કારણ મને તો એક જણાય છે—અને તે એજ કે—આપણામાં ચલાવી દેવાની ખૂરી ખાસિયત છે, આ ચલાવી મેવાની ખાસિયતને લીધેજ ગુજરાતીયો અન્ય પ્રાન્તીયો કરતાં કાંઈક અંશે પછાત છે.

એક બીજું કારણ મને જણાય છે: ‘રેશન’ સિધિમાં આવું મુદ્દણ—કામ માટે ૨૬ મૂળાક્ષરોના નાનાં અને મોટા (small, capital & small capital) થઈ મુખ્ય ૭૮ બીબાજ હોય એટલે ૭૮ મેત્રિક્ષ બનાવી એટલે બધું કાર્ય પાગ પડે છે. અને તેથીજ અનેક પ્રકારના અવનવા ફેધમવાળા ટાઇપો મેળવવામાં નિઃસફાય જતિવાળા થઈ શકાય છે; જ્યારે પૂર્વની સિધિમાં સ્વરોની જુદી જુદી માત્રાઓ—જેઠાક્ષરો વગેરેનાં પરાપૂર્વથી આપ્તાં આવતાં સ્વરોને લીધે એકજ અક્ષરનાં ૧૦-૧૨ અને છેક ૨૪ સ્થાનોનાં બીમાં કરવાં પડે છે. ક્યાં ૩ બીમાં અને ક્યાં ૨૪ બીમાં ? નીચે એક ૬ નાં અનેક બીમાં ક્યાં છે, તે મરવતા થવા બતાવું છું:—

૧. ક—ચાલુ ટાઇપ;

૧. ક—૦પરની ડીમીવાળો કે, કે, કો, કો, ક વગેરે બતાવવા;

૧. ક—નીચેની ડીમીવાળો ક, ક, ક ના બીબા અખણ ખૂરી જતાં તે વરડ વગેરે ગોઠવવા;

૧. ક—૦પર—નીચેની ડીમીવાળો—જેઠાક્ષરમાં નીચેના વર્ણની ૦પર મૂકવા વગેરે માટે તેમજ કું, કું વગેરે બતાવવા;

૧. કી—દીર્ઘ અઘ્ઘવાળું બીબું તૈયાર મળે છે;

૧. ક—દ્વસ્વ વરડવાળું બીબું તૈયાર મળે છે,

૧. ક—દીર્ઘ વરડવાળું બીબું તૈયાર મળે છે.

૧. ક—ઝકારવાળું બીબું પણ તૈયાર મળે છે,

૧. ક—જેઠાક્ષરમાં પૂર્વવર્ણ તરીકે મૂકવા ક ની જમણી માળખૂતી આડી રેખા અધૂરી રાખી;

૧. કે—એક માત્રાવાળું અખણ બીબું;

૪. ક—રકારથી સંયુક્ત ક નાં ચાલુ, ૦પરની ડીમીવાળું, નીચેની ડીમીવાળું અને ૦પર—નીચેની ડીમીવાળું;

૧. ક—ખોડા ક નું અખણ બીબું,

૪. ક્ત—તકારથી યુક્ત ક્ત નાં ચાલુ, ૦પરની ડીમીવાળું, નીચેની ડીમીવાળું અને ૦પર—નીચેની ડીમીવાળું;

૧. કું—સાનુનાસિક દીર્ઘ ઝકારવાળું અખણ બીબું; અને

૪. ક્ષ—ક થી મધ્યુક્ત ક્ષ ના ક—ક્ત મુજબ ચાર બીબા.

આમ માત્ર ક ના માત્ર અનુભવમાં ઓછામાં ઓછાં ચોવીસ ગીળાઓ આવેલા છે, ૫ ફાઉન્ડ્રીવાળાને આ ખાતર એક ક ની ૨૪ મેત્રિક્ષ તૈયાર રાખવી પડે છે, આ રીતે

અનેક વર્ણોની લિખિ લિખિ મેત્રિકસ તૈયાર કરવામાંજ શકિત્-પ્રીવાળાઓ અર્થના ખાડામાં ગતરી ન્યા છે; અને તેથી પણ તેઓ ટાઇપોના બ્રહ્માર્જ સુધારવામાં ઓછું ધ્યાન આપનારા થાય તો તેમાં હું કશું આશ્ચર્ય જોતો નથી.

આપણે ત્યાં જોડાક્ષરો બહોળા પ્રમાણમાં છે. લેખનમાં કાનાવિનાનો બદલ નવન પૂર્વ વર્ણ તરીકે હોય ત્યારે અને સામાન્ય રીતે પકાર-તકાર વગેરેના સંયોગ હોય ત્યારે જોડાક્ષરો ઊપર-નીચે લખાય છે. બેથક તે શોભીતું લાગે છે. એથીજ કરીને એકજ વર્ણનાં અનેક બીજાંઓ તૈયાર રાખવાં પડે છે. રોમન લિપિમાં આવી માયાકૃત નથી અને તેથી અંગ્રેજી ટાઇપ કાદનારી શકિત્-પ્રીયો અનેક પ્રકારના સુશોભિત બ્રહ્માર્જવાળા ટાઇપો બજારમાં હાજર રાખી શકે છે; અને ખરીદનારાઓ ઓછી કીમતે ખરીદી શકે છે. રોમન લિપિના એક પ્રકારની ૧૦૦ જેટલી 'મેત્રિકસ' હોય એટલે એક આપો પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે; ન્યારે ગૂર્જરાતીમાં એકજ પ્રકાર માટે ૧૦૦૦ જેટલી મેત્રિકસ તૈયાર રાખવી પડે છે. આમ રોમન લિપિના ટાઇપોમાં સારત્વ જખર છે, સમયનો ખચાવ છે અને કરકસર છે.

આપણે ત્યાં નાગરી ટાઇપોનાં કમ્પોઝિંગ સામાન્ય રીતે અલક ગણવામાં આવે છે. નિર્ણયસાગર પ્રેસ જેવાં છાપખાનાંઓ ધરતીજ શકિત્-પ્રીની મદદથી અનેક પ્રકારનાં અખણ બીજાંઓ વસાવવા શક્તિમાન છે; ન્યારે બીજાં છાપખાનાંઓમાં તેટલું સારત્વ નથી. સખ્ય એ કામ સર્વત્ર અલક અને ખચોળ મનાય છે. પ્રાયઃ ટાઇપો ઊપર-નીચેની રીઝોવાળાઓજ વસાવવામાં આવે છે. સ્વરોની માત્રાઓ લગાવતાં સમયનો નકામો વ્યય થાય છે. માત્રાઓ લગાવતાં રૂહેતા બીજાં ચોરસ અને લઘચોરસ રીઝોથી ભરવા પડે છે. આમ બીજાંઓ ઝોડવા-વસાવવામાંજ સમય અને નાણાંની ખરબાદી થતી હોવાથી તે કમ્પોઝિંગ મોઘું પડે, એ સ્વાભાવિક છે. ગૂર્જરાતી ટાઇપોનાં 'કમ્પોઝિંગ' સમૃદ્ધ છાપખાનાંઓમાં સરલ અને સસ્તું ખર્ચ, પણ નાનાં છાપખાનાંઓમાં મુશ્કેલીભરેલું છે, આ નાગરી-ગૂર્જરાતી ટાઇપોના કમ્પોઝિંગમાં સરલતા કેટલી જરૂરની છે ?

આની સાચી તકલીફ તો ટાઇપ-રાઇટરો અને લીનો ટાઇપ મશીનોમાં છે. સ્વરોની માત્રાઓ લગાવવી, જોડાક્ષરો ઊપર નીચે મૂકવા, તે કાર્ય તેમાં બહુજ મુશ્કેલીભરેલું છે. વધારામાં ગૂર્જરાતી વર્ણ-સ્વરૂપોને ધોંચી વળવા અનેક બીજાંઓ તૈયાર હોય તેવી ચાવીવાળાંજ મશીનો હોય તો કામ ખૂં અને સાફ આપી શકે. કેટલાંક પારસી વર્ત-માનપત્રો જેમ 'જોડાક્ષરની દરકાર' પણ કયાં વિના અક્ષરો બધાજ આખા છાપે છે, તેવું આ ટાઇપરાઇટરોના મશીનની મદદે કરે તો કામ ઝટ થાય અને મશીનો સોવાં મળે; પણ તેમ સર્વત્ર જની શકતું નથી. આ માટે તો એજ ઉત્તમ માર્ગ કે જેમ અને તેમ ઓછામાં ઓછાં બીજાંથી વધુ કાર્ય થઇ શકે તેવાં મશીનો-તેવા ટાઇપો તૈયાર હોય તેજ સમય અને નાણાંનો ખચાવ થાય. આ માટે સૌન્દર્યની વાત કરતાં પૂર્વે પ્રચલિત વર્ણમોલા છાપવામાં કેમ સરલ થાય, તે તરફ આપણે ધ્યાન આપવું જોઇયે.

આપણે ત્યાં પ્રથમ-મુશ્કેલી સ્વરોની માત્રાઓ-વરડીયો લગાવવામાં છે:—

ક, કા, કિ, કી, કુ, કે, ફ, કે, કે, કે, કો, કો, કો, કો, કં, કં:

આમાં સ્વરોની માત્રાઓ લગાવતા કે, કે, કે, કે, કે, કે, કે, કે, કે આ વર્ણો બનાવવા કાંતો સ્વતન્ત્ર રીતે અખણ 'ઓડી ટાઇપો' જોઈએ, નહીંતર સ્વર-નીચેની રીતીવાળો કે જોઈએ. દૂરવ અન્નૂ અને દીર્ઘ અન્નૂનાં બીજાં એવાં છે કે ટાઇપની ડાબી-જમણી બાજુએ મૂકવા માત્રથી ઇષ્ટ વર્ણ આવે છે, દૂરવ અન્નૂ આવા મંપોગોમાં પ્રાયઃ તૂટી જાય છે; કારણકે અન્નૂ વર્ણ ટાઇપને માથે આવી રહે છે, જે કાનામાં ચોટતું હોય છે, તે છાપવાના મશીનમાં અચૂંતાં ભાંગી ખરી પડે છે. 'ટૂ લાઇન' વગેરે ટાઇપોમાં દૂરવ-દીર્ઘ અન્નૂનાં બેપરના વર્ણ અલગગળ બેપરનો રીતીવાળો ટાઇપ લઈ મૂકવાં પડે છે. દીર્ઘ અન્નૂ વર્ણ સર્વત્ર નાનું હોવાથી તૂટતું નથી, એટલા સદ્ગમ્ય. આ કહેવો અનુભવ દરેકે દરેક પુસ્તકમુદ્રાપકને હોય છે, તે અમાનધર્મીયોને અજાત વાત નથી. માટે પ્રથમ તો આ માત્રાઓ એવા સ્વરૂપવાળી હોવી જોઈએ કે-જેને માટે અખણ એકજ બીજું વર્ણનાં બીજાની એક બાજુ ગોઠવાઈ રહે, બેપર નીચે ક્યાંય એ માત્રાઓ મૂકવીજ ન પડે. 'કમ્પોઝિંગ' સરલ કરવા આવો કોઇ સર્વામાન્ય ઉપાય યોજવાની નિષ્ણતાને ખાસ જરૂર હોવીજ જોઈએ, તેજ કાર્યમાં સમય અને નાણાનો બચાવ થાય.

દ્વિ-દ્વિ-દ્વિ સાહિત્ય સમેલનની બેઠકમાં નાગરી લિપિને સર્વામાન્ય અને સર્વા-સામાન્ય માધ્યમવાળી બનાવવા યોજના કરવામાં આવી છે. લિપિ સુધારક કમિટીએ તે વિષયમાં કેટલાએક દરારો ધડ્યા છે. તેમાંનો સ્વરોની માત્રા-વિષયક એક દરાર વલોજ ઉપયોગી છે, જેના પ્રમાણે વર્તન કરવાથી સમય અને નાણાંનો જતન બચાવ થવાનો પૂરતો અભાવ છે, કેમકે તેમાં એકજ વર્ણનાં અનેક અખણ બીજાંએની જરૂર નથી રહેતી; એકજ બીજાંની બાજુમાં સ્વરોની માત્રાનાં સ્વતન્ત્ર બીજાં મૂકવાથી મુકલ કાર્ય સરી જાય છે. તે દરાર આ છે:—

“(૨) वाराखड़ी मे स्वरों की सब मात्राएं अक्षरों के आगे रखी जायें। खिर पर या पाई के नाचे नहीं। x x x”

આ મિતિનો આશય એમ પણ છે કે-માત્રાઓ વર્ણની જમણી બાજુ આવવી રહે. દૂરવ અન્નૂ અત્યારે ડાબી બાજુએથી માથે આવે છે. તેના તરફ આ સમિતિ બહુજ ઓછા માનથી જુલે છે અને ઇચ્છે છે કે નિષ્ણતા કોઇ યોગ્ય સ્વરૂપ સૂચવે જે જમણી બાજુએજ દીર્ઘ અન્નૂની માધ્યમ ગોઠવાઈ રહે. આ દૂરવ અન્નૂ દૂરવ તો છેજ. દીર્ઘ અન્નૂથી તેનો ભેદ બતાવવા દીર્ઘ અન્નૂ આખી છે, તેને બદલે આ અર્ધો પ્રયોગ્ય, તો તે સરલતા જરૂર અપેશે. હું નિષ્ણતાતોડું અને ધ્યાન ખેંચું છું કે-દ્વિ-દ્વિ ઉડિયા, મોડી, અન્ય, મલાયમ, તુલુ અને તામિલ લિપિઓમાં દૂરવ અન્નૂ વર્ણની જમણી બાજુએજ આવે છે. તેને આપણે અપનાવી લઈએ, તેમાં કોઇ પણ જાતની હાનિ નહીં જોતો નથી.

બીજાંએમાં પૈકા માપની વાત કરતાં પ્રાયઃ સર્વ વર્ણો પહોળાઇમાં અર્ધાં 'એમ' ના છે અ, ખ, છ એવા ત્રણ કે ચાર વર્ણો પોણા એમના છે. આ પોણા એમના વર્ણોનો ફેરસ જરા સાંકડો કરી બધાજ વર્ણો 'એમ' એમના માપમાં લઇ લેવા. તેની બાજુમાં-જમણી બાજુ માત્ર કે એમના માપમાં સમાઇ રહે તેવાં સ્વરોની બધીજ માત્રાનાં બીજાં તૈયાર કરવાં. એ-એ-એ-એ-એ-એ, આ સ્વરોની માત્રાઓ

સ્વરાની માત્રાઓ માટે એ પંદર બીજાં મુખ્યતથા આવશ્યક છે. તે ઉપરાંત અનુનાસિક સુશોભિત થાય તેમ બતાવનાં ખ્લોઝમાં બતાવ્યા મુજબનાં બીજાં વધારાનાં ભેદયે. (ટાઇપરાઇટરોમાં અને લીનો ટાઇપ મશીનોમાં ખ્લોઝમાં આપેલમાંથી બધાંજની જરૂર નથી.)

એટલાં ૨૨ બીજાં ૩ એમ અથવા ૩ એમ જે પ્રમાણે માપમાં સચવાઈ રહે તે મુજબનાં બતાવવાં. આટલાં ૩૭ બીજાં માત્રથી સમગ્ર વ્યવહાર ચાલી શકશે. કમ્પોઝિટરોને રોમન લિપિના કમ્પોઝિંગ જેટલીજ આનાથી સરસતા થશે. આમ માત્ર એકજ આખા વર્ણુનું બીજૂં બારાખડીના દરેક અક્ષરને માત્રાના સ્વતન્ત્ર બીજાંની મદદથી આપવા સક્તિમાન થશે. અનુસ્વારનાં જે બીજાં ખ્લોઝમાં આપ્યાં છે, તે સિવાયનાં અનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારનાં ગિન્દુવાલી માત્રાઓનાં સ્વતન્ત્ર બીજાં અત્યારે જે સ્વરૂપમાં છે, તે સ્વરૂપવાળાં છાપખાનામાં રાખવાં તો પડે છેજ. માત્ર આ પોલા મોંડાવાળો અનુસ્વાર ઇન્દોરના હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની લિપિ સુધારક સમિતિની સૂચનાએ વધુ ઊમેરેલ છે; જેનો આજ નહીં તો કાતે પણ ગૂજરાતીયોએ સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકોજ નથી અમો વળી થયાં તે અનુસ્વારના પોલા મોંડાની ભલામણ કરિયે છિયે, તેના તરફ આપણાજ ગૂજરાતી વિદ્વાનો ભક્ષે બેદરકાર રહે, પરન્તુ સમગ્ર હિન્દના એ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલને તો તેનો અનુરોધ કરી આડકતરી રીતે પણ અમોને પ્રોત્સાહન આપી ઉત્તેજિત કર્યા છે.

ઊપર મુજબ બારાખડી એક વર્ણુનાંજ બીજાની જમણી આજૂ સ્વરાની લિપિલિખિત માત્રાઓનાં સામુનાસિક, સાનુસ્વાર અને સાદાં મળી ૩૭ બીજાં આવતાં તૈયાર થઈ શકે

હવે બીજો જટિલ પ્રશ્ન સંયુક્તાક્ષરોના વિષયમાં છે. માતૃભાષાના ખરા પ્રેમી પત્રકારોને તે ચકાવી લેખું નથી. ગૂજરાતી-પ્રગળખ-ધુ-ગૂજરાતી પઝ-ચ વગેરે સાપ્તાહિકો તો સાવધાનજ છે, અને છાપવામાં સંયુક્તાક્ષરોની શુદ્ધિ ઊપર બરાબર ધ્યાન રાખે છે. પારસી દૈનિકો આ વસ્તુમાં નિરુપાયે અસાવધ છે. પ્રાયઃ જોડાક્ષરોને તોડી નાખી આખા વર્ણુજ ગોઠવી દિયે છે; અને તેમ કર્યા વિના છૂટકો પણ નથી હોતો અનેક બીજાંઓ જોઈયે ત્યાં 'સમયસર પત્ર છાપવું' હોય ત્યારે કિયા ખાનામાંથી કિયું બીજૂં શોધવા થાલવું ? આ જોડાક્ષરની વ્યવસ્થા ગૂજરાતી લિપિમાં એક સરખી નથી, તેજ તેમાં અડચણ કરનાર છે. 'તેજ' ધોરણુ એક સરખું બન્ધાય તેજ છટ છે; તેનાથીજ કમ્પોઝિંગ, ટાઇપરાઇટિંગ અને લીનો ટાઇપીંગ સરસ થઈ પડશે.

આપણે ત્યાં કાનાવાળા જે વ્યગ્જનો છે, તેને જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વર્ણુ તરીકે મૂકતાં કાનો દ્વર કાદી નાખિયે છિયે. આવાં કાનો વિનાનાં તે તે અક્ષરનાં બીજાં દરેકે દરેક છાપખાનામાં હોય છેજ. તે જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વર્ણુ તરીકે આવી રહે, એટલે પત્ય. જે વ્યગ્જનો કાનાવાળા નથી, તેને પ્રાયઃ પાંદેસા વર્ણુની આગળ કે ઊપર ગોઠવવામાં આવે છે. આ માટે કોતો તેવા જોડાક્ષરનું આખું અખપડ એક બીજૂંજ રાખવું પડે છે, નહીંનર ઊપર-નીચેની ડીગીવાળા ટાઇપો થઈ ઊપર નીચે ગોઠવવામાં આવે છે; પરન્તુ

ત્યારે અન્યૂ કે વરૂં તેમજ એકાદાદિની માત્રાઓ લગાવતાં બહુજ મૂંઝવણ પડે છે, અને સમયનો સારો ભોગ લેવાઈ ગય છે. તે માટે કાંઈપણ માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ. ઇન્દોર લિપિસુધારક સમિતિ તેવા સંયોગમાં પૂર્વ વર્ણ અને ઉત્તર વર્ણને અલગ રાખી વચ્ચે આડી રેખા કરવા ચૂચવે છે, તે કરતાં તે તે વર્ણ ખોડો રખાય તેજ ઘટ્ટ છે. આમ એક વર્ણનાં માત્ર બે બીજાં તે એવી રીતે કે—

૧. કાનાવાળા વ્યંજનોનાં કાનાવાળું ને કાનાવિનાનું,

૧. કાના વિનાના વ્યંજનોનાં સાક્ષ અને નીચે ખોડાનું ચિન્હ બતાવનાર હલ્ચિહ્નવાળું જોઈએ. આટલા ફેરફારથી આપણો સમગ્ર વ્યવહાર ચાલશે. રકારને માટે રેફ અને રેખા કે ઘોડી જે કરવામાં આવે છે, તેની આથી આવશ્યકતાજ નહીં રહે. કમ્ લખવું હોય તો કન્મ લખાશે—છપાશે; શાસ્ત્રી લખવું હોય તો શાસ્ત્રરી લખાશે—છપાશે અને હ્રસ્વ લખવું હોય તો હ્રસ્વ લખાશે—છપાશે. આ સુધારો ટાઇપરાઇટીંગ અને લીનો ટાઇપ મશીનોમાં કેટલી સરળતા લાવી મૂકશે, તે માત્ર નિષ્ણાતોજ જાણી શકે.

સંસ્કૃત ભાષાનાં અવતરણો તેમજ વિદેશીય ભાષાના ધ્વજાઓ ગુજરાતી લિપિમાં જિતારતા ખોડા વ્યંજનોની ઘણીવાર જરૂર રહે છે. કાના વિનાનાં વ્યંજનોનાં ખોડા સ્વરૂપવાળાં બીજાં ઊપર બતાવ્યા મુજબ તૈયાર રહેવાનાંજ. કાનાવાળા ખ, ગ, ઘ, ચ, જ, ણ, ત, થ, ધ, ન, પ, બ, ભ, મ, ય, લ, વ, શ, ષ, ર, આટલા વર્ણોનાં નીચે હલ્ ચિહ્નવાળાં બીજાંઓ તૈયાર રહે એટલે સર્વ કાર્ય સરલ થઈ પડશે.

ગુજરાતી લિપિમાં જ અને ધની પાકી મૂંઝવણ છે. તે ટાળવા ધના ઊપરના વર્ણલમાં ધને મળતું મોઢું કરવાથી સૌક્ય પ્રાપ્ત થશે, તેમજ તે વર્ણ આપારે જે જોશા આવે છે, તેના કરતાં ઘણીજ સારી જોશા આપશે; વધારામાં જ—સ નાં વિદેશીય અને ગ્રામીણ ઉચ્ચારણ માટે અનુકૂળે ૨ અને ૩ બીજાં જોઈએ; વધારામાં જ અને શ્રી.

(જુલો પલોકમાં)

આ રીતે આપણને માત્ર પલોકમાં બતાવ્યા મુજબનાં ૧૪૪ મૂળ બીજાંઓજ જોઈશે.

આ ૧૪૪ બીજાં ઉપરાંત વિરામચિહ્નો વગેરે ૧૬ (., : ; ! ? — ' ' [{ (+ x /) મળી ૧૬૦ બીજાં અને અક્ષરોનાં ૧૦ મળી ૧૭૦ બીજા જોઈએ.

માત્ર આટલી મેત્રિકસ તૈયાર રાખવાથી કાઉન્ડ્રીવાળાઓ તેમજ પત્ર ગેટવી ચાવીથોથી ટાઇપરાઇટર બનાવનારાઓ અને લીનો ટાઇપ મશીનો તૈયાર કરનારાઓ પોતાનો સમગ્ર વ્યવહાર સાધી શકશે.

આ તો માત્ર ટાઇપોનીજ વાત થઈ. હવે અહીં તેના સ્વરૂપના વિષયમાં થોડુંક ફરેવા ઇચ્છું છું.

આરંભમાં મૂચવીજ ગયો છું કે કાઉન્ડ્રીવાળાઓ જરા ખામશી રાખે તો મનોહર બીજાંઓ અવશ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે નિશ્ચયમાગર ટાઇપ—કાઉન્ડ્રીએ આ દિશામાં ધબ્બીજ

પ્રગતિ કરી છે: અહીં છટકિસ દાદપના ઘાટના ટેરા વર્ણો તે શહિન્દ્રીયે કાઢ્યા છે સુન્દર પુસ્તકોમાં યોગ્ય સ્થળે તે દાદપોના પ્રયોગથી અન્ય શોભારૂપ જરૂર અને છે. આ રાષ્ટ્રી બાત્ દળતા હોય છે, તેજ રીતે જમાણી બાત્ દળતા દેખાવવાળા વર્ણો, પણ શોભારૂપ અને કુલો અને વેલ્યોથી સુશોભિત દાદપો ખાસ કરી કેપિટલ પ્રયોગના પરે ત્યાં આપણે ત્યાં વાપરવાનો પ્રચાર છે. તેમાં પણ નિષ્ણાતો નવીનવી બાતો પ્રયોગે, તે છન્દવા યોગ્ય છે.

આમારે પ્રાપ્ત થતા દાદપોના પ્રકારમાં સાદા અને જલ્દેક એવા મુખ્ય બેલ દોદો પ્રાય: પ્રાપ્ત થાય છે. મુખ્યાલની બેલેક શહિન્દ્રીમાં પૈકામાં એક ત્રીજે પ્રકાર દાખલ થયો છે, જેનો 'કેપ્સ' લગભગ સવાઇ પૈકાને મળતો છે. ચાલુ કમ્પોઝિંગમાં આ ત્રણ બાત તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે જરૂર શોભારૂપ અને છે. બોમ્બે લેટર શહિન્દ્રીયે શોભ પૈકામાં પણ આવા પ્રકારો કાઢેલા. આજ પદ્ધતિ લોંગ પ્રાઇમર, સવાઇ પૈકા અને ગ્રેટ પ્રીમિયરમાં યોગ્ય એ છન્દવા બેગ છે. જાપર થતાવ્યા પ્રમાણે આજ દિવસ સુધી ૧૦૦૦ જેટલી મેટ્રિક્સ તૈયાર રાખવી પડતી હતી, તેનાથી ધૂણીજ એાધી મેટ્રિક્સ તે લગભગ ૧૭૦ જેટલીજ એક જાતને માટે રાખવાની છે. આર્મ ઘણીજ ખર્ચ અચી જાય તેમ છે, અને તેથી આ દિશામાં માફલ્યપૂર્વક ધૂણીજ પ્રગતિ સાધી શકાય તેમ છે. વર્તમાન-પત્રકારો અને અન્યમુદ્રાપકો ને છન્દે નો ધાર્ય કાર્ય મેળવી શકે તેમ છે. માત્ર વાંધો એટલેજ છે કે-આ દિશા તરફ વ્યાપારી મગજના પત્રકારો જરા બેદરકાર રહે છે.

આ વિષયમાં આપ ઝો જે મારી સમક્ષ ઉપરિચિત થયા છે, તેઓના કરતાં મારો ઓછામાં ઓછો અનુભવ હશે. આ વિષયના નિષ્ણાતો મારી જાપર સૂચવેલી સૂચનાઓને માવધાનતાપૂર્વક વિચારી તેનો કાંઈપણ ઉપયોગ કરે તો તેટલાથી મારી કૃત્યકૃતતા છે, એમ હ' માનીશ મુજેયુ કિં વહુના ?

દક્ષિણ સરહદની રાનીપરજ

[લે: જુગતરામ દવે]

ડૂંગરમાળાઓનું ધન

૧૭ ફુરતાનની જૂદી જૂદી ડૂંગરમાળાઓમાં દેશની અનેક પ્રાચીન જાતિઓ જળવાઈ રહી હોય એમ લાગે છે. પુરાતત્વ સંશોધન કરનારાઓ માટે ત્યાંનાં જંગલોમાં વસતી રાની જાતિઓ અભ્યાસનું કીમતી વસ્તુ પૂરું પાડે છે. ડૂંગરાઓના પેટમાં જેમ સંશોધકો માટે ખનિજો રૂપી ધન સચવાઈને પડેલું હોય છે, તેમ જંગલની જાતિઓમાં આ પ્રાચીન જૂમિનું ઇતિહાસધન જાડી આવે તો આશ્ચર્ય નહિ.

આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતની દક્ષિણ સરહદની ડૂંગરમાળાની ઓંચમાં રહેતી જાતિઓ આપણા ઇતિહાસ માટે અમૂલ્ય મસાલા જેવી છે એમ મને દમોશાં લાગ્યું છે.

અમે ગુજરાતના કેટલાક ગ્રામસેવકો છેલ્લાં પંદર વર્ષથી આ જાતિઓની વચ્ચે વસીને રચનાત્મક કાર્ય કરી રહ્યા છીએ, છતાં દિલગીર છું કે ઉપરની દૃષ્ટિએ તેમનો અભ્યાસ કરવાનું અમારામાંના કોઈથી બની શક્યું નથી. આવા અભ્યાસ માટે જે લાયકાત જોઈએ તે અમારામાંના લગભગ કોઈની પાસે નથી, એ આનાં કારણોમાંનું એક કારણ છે જ. હિંદુસ્તાનની ખીણ રાની જાતિઓ વચ્ચે તો શું પણ ગુજરાતની જ ઉત્તર સરહદની કે કાઠિયાવાડની ગીરની જાતિઓ વચ્ચે ફરવાનુંયે અમારાથી બન્યું નથી, એટલે આ બધી જાતિઓમાં ક્યાં કેટલું સામ્ય છે એ સરખાવવા કે સમજવાની યોગ્યતા અમારા કોઈનામાં ન હોય એ દેખીતું છે.

આજની રાની પ્રજાઓ અને તેમની ભાષાઓ

રાની પરજ નામે ઓળખાતી એક જાતિ નથી, પણ જૂદી જૂદી ભાષાઓ બોલતી પાંચ છ જાતિઓ સહ્યાદ્રિ અને સાતપૂડાના ગુજરાત તરફના છેડાઓ ઉપર વસેલી છે. આ જાતિઓ આ છે:—

૧. ચોધગ અથવા ચોધરી	૪. ગામીત
૨. ઢોડિયા	૫. કુકથા
૩. નાયકા	૬. વસાવા

આ સર્વની ભાષાઓ એકબીજીથી તેમજ ગુજરાતીથી સારી પેઠે વિલક્ષણ છે.

ગુજરાતીઓનો ‘છે’ તો આ બધામાંથી માત્ર ચોધરી લોકોમાં જ જોવામાં આવે છે. બીજા બધાઓ મરાઠી બાહે અથવા હિંદી હોયને મળતું હેઈ, બાય જેવું કંઈક રૂપ બોલે છે. ચોધરીઓ જ જાણે એમ કહે છે.

ચોધરીઓની જ ઉચ્ચારવાની બંગાળી પદ્ધતિ વિલક્ષણ છે. સાથી પ્રથમ હું તેઓના પરિચયમાં આવ્યો કે તરત તે તરફ મારું લક્ષ્ય ખેંચાયું. એ લોકો ‘મગન’ નહિ બોલે, પણ ‘મોંગોન’ બોલશે, ‘કહેવું’ ને તેઓ ‘કોવો’ કહેશે. ઉચ્ચારણની આ પ્રથા ગુજરાતી નથી જ. રાની પરજ સરહદની પેલી પાર આવેલ મહારાષ્ટ્રની પણ આ પ્રથા

નથી. એ ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવી દરો એ કહેવા નહોતો અનુભવ માગી પામે નથી. ગુજરાતના છેડાથી શરૂ કરી પૂર્વ તરફ જતી તેમજ દક્ષિણ તેમજ ઉત્તર તરફ જતી પર્વત હારોમાં પ્રવાસ કરવાની કોઈ ભાષાશાસ્ત્રીને કુરમદ હોય તો તેને ત્યાંની પ્રજાઓની ભાષાઓમાં-તેમના ઉચ્ચારણ, વ્યાકરણ અને ૨૮ પ્રયોગોમાં ઘણું અરખાપણું મારુગ પડે એમ હું માનું છું.

અમારે ત્યાંની ગતી પરભોમા ના કહેવા માટે માત્ર ‘ના’ જોડવાનો રિવાજ નથી, પણ ‘કાંઈની’ કહેવાનો રિવાજ છે. “કોદરી જોજે કા ?” (ભાત જોઈએ કે ?) એમ પૂછવામા આવે તેના જવાબમા તેઓ ‘ના’ નવિ કહે, પણ ‘કાંઈની’ એમ કહેશે. ‘ભાત નથી જોઈતો’ એમ કહેવા માટે પણ તેઓ ‘કોદરી કાંઈની જોજતી આ’” એ પ્રમાણે બોલશે થોડા વર્ષ ઉપર હું પંચમહાલના બીસોમા ફરવા ગયેલો ત્યાં તેમની ના પાડવાની પદ્ધતિ પણ બરાબર આવી જ મામળી ત્યારે આ જાતિઓના આમ્યમાં માનવાનું મને કારણ મળ્યું. ત્યાં ‘કાંઈની’ ને બદલે ‘કોંઈની’ બોલે છે. ગુજરાતના ઉત્તર ભાગોમાં ગોંમ, સેંઝોડા, હેંડુ, વિ. જતના પહોળા ઉચ્ચારો કરવાનો રિવાજ છે એ પ્રસિદ્ધ છે, અને ઉપરનો ‘કોંઈની’ પ્રયોગ આ ભેદ ધ્યાનમા લેતાં અમારે ત્યાંનો ‘કાંઈની’ જ છે.

ઢોડિયા વગેરે ખીજી બોલીઓની સાથે મને વધારે પરિચય નથી, પરંતુ તેમના ઉપર મરાઠીની છાપ ગુજરાતી કરતાં અધિક અંશે છે એમા શંકા નથી. કુક્ષી જાતિ તો કોંકણથી જ ઉતરી આવેલી હોય તેમ લગભગ મરાઠી જેવી જ ભાષા બોલે છે, અને શુદ્ધ મરાઠી આપણે બોલીએ તો સારી રીતે સમજી જાય છે.

મરાઠીની હિમાયત

રાજદારી વિભાગ પ્રમાણે આ જાતિઓ ગુજરાતમાં ગણાતી હોઈ, તેમને માટે સરકારે તરફથી કયાંક કયાંક ચાલતી શાળાઓમાં ગુજરાતી ભાષામાં તેમને ભણાવવામાં આવે છે. હું આ ભાગમાં પ્રથમ આવ્યો ત્યારથી જ મને આ ખોટા રિવાજ દાખવ યઈ ગયેલા લાગેલો છે. હું માનું છું કે તેમની મૂળ ભાષાઓનું ઘડતર જોતાં તેમનું ભણતર જો મરાઠીમાં થયું હોય તો તેમનાં બાળકોને ઘણું વધારે સહેલું પડે.

ગુજરાતી ગીતાના તાલ અને ઢાળ અપનાવવા આ જાતિઓને કઠણ પડે છે એનો મને પોતાને અનુભવ છે. લજ્જનમંડળીઓને ઉત્તેજન આપવું એ તેઓની અંદર ચાલી રહેલા અમારા રચનાત્મક કામોમાંનું એક મોટું કામ છે. તેને અંગે મારે પોતાને એ લોકનાં ભાઈઓ અને બહેનોને નવાં ગીતો શીખવવાના પ્રમંગો ઘણીવાર આવ્યા છે. દા. ત.

આજની ઘડી રળિયામણી,

મારો વહાલો આઝ્યાની વધામણી હોજી રે.

આમાં ‘રળિયામણી’નો તેઓ હંમેશાં મરાઠી ઢંગે ર કારને હરવ જનાવી ‘રઘ્યામણી’ જેવો જ ઉચ્ચાર કરશે, અને ખીજી તરફથી તેમને માટે ‘આઝ્યા’ ગુજરાતી રીતે બોલવું ભારે મુશ્કેલ છે. તેઓ પોતાની રીત પ્રમાણે ‘આવીયા’ જ ઉચ્ચાર કરશે. આથી ઉપરના ગીતમાં તેઓ તાલ ચૂક્યા વિના રહેતાં નથી, અને શીખવતાં બહુ જ મહેનત પાડે છે. આમાં તેઓની ખામી નથી, પણ તેમના મહોંમાં જૂદા જ રચનાવવાળી ભાષાની લીટી ચૂકવાનું એ પરિણામ છે.

માતૃભાષાનું અભિમાન

ભાષાની આ ચર્ચાને છેડે એક વિચારને સ્પર્શવાની આવશ્યકતા છે. રાનીપરજની મૂળ ભાષાઓને ખિલવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે તેમને મરવા દઈ ગુજરાતી કે મરાઠીમાં બેળવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ? મારા એક વિદ્વાન મિત્રે આ ચર્ચા નીકળતાં અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે જે ભાષાઓ બોલનાર વર્ગ ઘણો જ અદ્ય સંખ્યામાં છે તે ભાષાઓ જીવાડવાની મહેનત વ્યર્થ જવાને જ સરખાયેલી છે. રાનીપરજનેતી પાંચ છ બોલીઓમા દરેક બોલી બોલનારની સંખ્યા કેટલી છે તેવી મને ચોક્કસ માહિતી નથી. પરંતુ એ લોકોની કુલ વસ્તી ચાર લાખની ગણાતી હોઈ દરેક ભાષાને ભાગે પૂરી એક લાખ સંખ્યા આવતી નથી. આમ છતાં હું ઉપરના અભિપ્રાયથી જૂદો પડું છું. માતૃભાષા પરનો પ્રેમ, અને જીંદગીનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં માતૃભાષા દ્વારા શીખવાનો હક નાનામાં નાની પ્રજાનો પણ હિનવી લેવાવો ન જોઈએ.

રાનીપરજના ભણત્રા વર્ગમાં પોતાની માતૃભાષાઓ વિષે એક જાતનો તિરસ્કાર ફેલાયેલો જ્યારે હું જોઉં છું ત્યારે મારે ઉપરનો મત મજબૂત થાય છે. આપણે ત્યાં

હજુ હમણા હમણા સુધી ભણેલાઓ અંગ્રેજી વાત કરવામાં પ્રતિષ્ઠા સમજતા તેવી જ આ લોકોના ભણેલાઓ ગુજરાતી બોલવામાં સમજે છે, ગુજરાતી શેઠ શાહુકાર, ગુજરાતી અધિકારીઓ, ગુજરાતી શિક્ષકો એમ પોતાથી ઉચી સ્થિતિના ગુજરાતીઓના પ્રસંગમાં આવનાર ભણેલાઓને પોતાને ઘેર જઈ ગુજરાતી ભાષા બોલી પોતાની મોટાઈ બતાવવી ગમે એ મનુષ્યસ્વભાવનો સ્વાભાવિક દોષ જ છે તેમના ગુજરાતી શિક્ષકોએ જાણે અજાણે તેમની અદર નાનપણથી એવા તિરસ્કારના ખીજ રોપ્યા છે, અને આજ પછુ રોપે છે એ મારા અનુભવની વાત છે શાળાઓમાં અને ખોડીઓમાં રાત્રીપરજ બાળકો અદર અદર પોતાની ભાષામાં વાત કરતા સભળાય તો શિક્ષક તરત જ ટોકરો—“ આટલું લપસા તો મેં હજુ ‘એહે કેહે’ ગયું નહિ કે ? જરા સુધરો સુધરો ! ” રાત્રીપરજ આવેવાનો પછુ પોતાના લોકોમાં સભાઓ વગેરે ભરે ત્યાં ગુજરાતીમાં જ બોલવા મંડી જાય છે આવા પ્રસંગોએ હું ધારી ધારીને સ્ત્રીઓ અને અભણ ખેડૂતોના મોઢા તરફ જોઉં છું. તેઓ પૂરી વાત સમજતા નથી એમ મારી ખાત્રી થઈ છે પરંતુ જ્યારે માર્ક એક માતૃભાષા પ્રેમી ભાઈ ઉભો થઈને “ બાબા હો અને બાઈ એ હો ! ” કહી વિવેચન ઉપાડે છે કે તરત સ્ત્રીઓના કાન ચમકે છે, તેઓ પોતાની ગામાળુ ઢપે વચ્ચે વચ્ચે વક્તાના વાક્યોની પાદપૂર્તિ કરવા લાગે છે, અને તેના પ્રશ્નોના જવાબો પછુ આપવા લાગે છે

રાત્રી ભાષાઓ શીખવાની સેવકોની ફરજ

મારે શરમ સાથે કહ્યું કરવું પડે છે કે ઉપર પ્રમાણે પ્રથમથી જ મનાતો હોવા છતાં, અને રાત્રીપરજની સેવામાં પંદર વર્ષ થયાં આવ્યાં તેમ છતાં, હું આ પાંચ છ ભાષાઓમાંની એક પછુ પૂરી પાંધરી બોલી શકતો નથી મારા ઘણા મિત્રો મારા કરતાં પછુ ઓછું જાણે છે એમ જોઈ સતોષ લઉં તો બને જો અમારે સ્ત્રીઓમાં, બાળકોમાં અને બાળકોસમાં કોણા અશિક્ષિત રાત્રીપરજ ખેડૂતોમાં વસીને કામ કવું હોય તો તેઓ બધા ગુજરાતી ભણીને અમારૂં કહેવું સમજવા જોડના શિક્ષિત યાચ ત્યાં સુધી રાહ જોવી એ ઊંઘો માર્ગ છે સીધો માર્ગ એ જ છે કે અમારે જ એમની સાદી સરળ ભાષાઓ ગૃહણ કરી તેમના હૃદય સુધી પહોંચવાની બારી સર કરી લેવી જોઈએ

પરંતુ હું રાત્રીપરજની ભાષા શીખ્યો નથી તેમાં મારો એકનાનો દોષ નથી મારા રાત્રીપરજ મિત્રોનો તેમજ વિદ્યાર્થીઓનો પછુ તેમાં સારા પ્રમાણમાં દોષ છે તેઓ મારી સાથે કદિ પોતાની ભાષામાં બોલતા જ નથી પરંતુ થોડા વર્ષથી રાત્રીપરજ નેતાઓ પોતાની સભાઓ અને પરિષદોમાં માતૃભાષા વાપરવાની કીમત સમજતા થયા છે, તેમજ તેમના કવિઓ માતૃભાષામાં ગીતો રચતા થયા છે એ મારે માટે પરમ સતોષની વાત છે

મારા વિદ્યાર્થીઓ મારી સાથે તો હજુ ગુજરાતીમાં જ હાકે છે, પરંતુ અદર અદર પોતાની ભાષાઓમાં આનંદથી અને બિનસંપ્રયે વ્યવહાર ચલાવે છે ત્યારે મારો જ બહિષ્કાર તેઓ કેમ કરે છે ? આનું એક જ રાહ હમવા જોવું કારણ મારા એક વિદ્યાર્થીએ મને કહ્યું હતું તેણે કહેલું કે “ અમારી ભાષામાં માનાર્થે અનેકવચનમાં ‘તમે’ કહેવાનો રિવાજ નહિ હોવાથી ચોધરી ભાષામાં વખને ‘તું’ કહેવા પડે, તેથી અમે અમારી ભાષામાં નહિ બોલીએ ! ” મેં કહ્યું, “ તમારી ભાષામાં માનાર્થે અનેકવચન બસે ન હોય, પછુ

અનેકાર્થે તો અનેકવચનનો પ્રયોગ છે જ ને ? તો ચાલો આપણે નવી પ્રયા દાખલ કરીએ અને સંખ્યાવાચક ‘તુમ્હે’ ને હવે પછી માનવાચક તરીકે પણ વાપરવા મંડીએ.”

પરંતુ એના વાંધાનું નિરાકરણ હજી થઈ શકતું નથી. ‘તુમ્હે’ માનાર્થે પણ વપરાય છે, ખરું, પરંતુ આખી દુનિયાના માનનો ફૂલ ઈર્જરો સાસુ, સસરો અને જમાઈએ ત્રણ જણા રોડા ખેડેલા છે ! એટલે જો મને ‘તુમ્હે’ કહે તો તેને તરત આ ત્રણ મોઢાં સગાંઓ નજર સામે તરી આવે, અને તેના જાતિ લાઈઓના સાંભળતાં મને ‘તુમ્હે’ કહે તો તેઓ મારી મસ્કરી કરવા માટે તેને ઠપકો આપે !

રાની ઉચ્ચારણો લિપિબદ્ધ કરવાની મુશ્કેલી

ઘણીવાર હું મારા રાનીપરજ મિત્રોને તેમની લાપા ગુજરાતી લિપિમાં લખવાનો આગ્રહ કરું છું. તેઓનો વાંધો એ છે કે આ લાપાઓનાં બધાં ઉચ્ચારણો આપણી પ્રચલિત વર્ણમાળામાં સમાવી શકાય તેમ નથી. આ કથન મને પહેલાં સમજાતું નહોતું. પરંતુ જોલમાં જ્યારે મેં ચોધરી લાપાનું વ્યાકરણ શીખવાનો થોડો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે મને ઉપરના વાંધામાં રહેલું વ્યુદ સમજાયું. ઉપરટપકેથી તે લાપા સાંભળતો ત્યારે ધણા ખારીક ભેદો લક્ષ બહાર રહી જતા. ‘ખાવો’, ‘જવો’, ‘ખોનવો’—જેવાં રૂપો સાંભળી મેં અનુમાન આંધું હતું કે આ લાપામાં નાન્યતર જાતિ છે જ નહિ, મારવાડીઓની માફક આ લોકો નરજાતિમાં જ વહેવાર ચલાવે છે. પરંતુ ના, તેમ નથી. તેઓમાં નાન્યતરના પ્રયોગો સર્વાગસંપૂર્ણ છે. પણ નરજાતિનો ‘ઓ’ અને નાન્યતરનો ‘અ’ એ બેના ઉચ્ચારમાં રહેલો ભેદ આપણે ઝટ પારખી શકતા નથી.

“ઈ માટડો સારો આછે, તો રોજ સાચો જ ખોનતો આ.”

(આ માણસ સારો છે. તે રોજ સાચું જ બોલે છે.)

આમાં ‘માટડો’ અને ‘સારો’ એ બે નર જાતિના છે, પણ ‘સાચો’ નાન્યતર છે. રાનીપરજનું જોલવું સાંભળી હું ગુજરાતી ધોરણે ઉપર પ્રમાણે લખું છું, પણ તે તરત વાંધો ઉઠાવે છે. તે માગે છે કે મારે નાન્યતરમાં ‘સાચો’ નહિ પણ ‘સાચ’ એટલું જ લખવું જોઈએ. હવે આમ લખવામાં આવે તો આપણે તેના બંગાળી ઉચ્ચાર ન કરતાં ‘સાચ્’ લખવું જોઈએ. હવે આમ લખવામાં આવે તો આપણે તેના પોતાને સતોષ થતો નથી. છેવટે ‘સાચો’ લખવાનો વચ્ચે રસ્તો હું કાઢું છું, પણ રાનીપરજ મિત્રો માથું ધુણાવે છે—“એ તો બહુ પહોળો ઉચ્ચાર થઈ જાય, નરજાતિ જેવું થઈ જાય. અમારી લાપા લિપિબદ્ધ થાય એવી છે જ નહિ. અમારે બોની નોખી હકાય એહેં આ’ જ કાંઈની !”

“આંચ નિહાલે બણણે જાતુમ.”

(હું નિરાળે બણવા જાઉં છું.)

આમાં ‘બણણે’ શુદ્ધ નથી લખાયું એમ તેઓ તરત જ વાંધો ઉઠાવે છે, અને કંઈક ‘ફણણે’ જેવો ઉચ્ચાર કરી બતાવે છે. પણ જ્યારે આપણે ‘ફણણે’ લખી તેના સામું જોઈએ છીએ ત્યારે પણ તેને સતોષ થતો નથી. તેને મ અને ફ ની વચ્ચેનો કંઈક ઉચ્ચાર ઈર્જ છે, અને તેને માટે કોઈ સ્વતંત્ર અક્ષર-ઉર્દુના ‘કે’ અને ‘કાફ’ એ જૂદા છે તેમ હોય નહિ ત્યાંસુધી આ લાપા લિપિમાં ઉતારી શકાશે નહિ એમ માને

છે. 'દોર' શબ્દનો ઉચ્ચાર 'ઢોર' જેવો થાય છે, 'ધર'નો ઉચ્ચાર કંઈક 'ખર' જેવો થાય છે. પરંતુ આપણે ગદ્યભોજી ગમનાર્યાં 'ખર' લખીએ ત્યારે તે ઢમી પડે છે! તેને મુજબથી છે કે ગુજરાતી લિપિમાં આ ઉચ્ચારો માટે અક્ષરો છે જ નહિ.

અને અક્ષરો હોય તો પણ પાછુ સ્વરોનું ઠેકાણું ક્યાં છે? કાચું કે ધર એ માત્ર 'ખર' નથી પણ 'ખખર' 'ખર' એવું કંઈક છે. ગામીત ભાષામાં તે જ ધરનું 'ગચ્છ' 'ગાચ્છા' એવું કંઈક ઉચ્ચારણ છે. આ ગામીતોને આ રીતે વ્યંજનો ગળી જઈ સ્વરોથી કામ નભાવવાની જગ્યરી આવડત છે.

“ દૂઉઉ દૂઉઉ જાજે દારવા,

આમણે ગચ્છા રખે રાચા । ”

(દૂર દૂર જાજે દાર, અમારા ધરમાં રખે રહે)

આ ગામીત ભાષાના ગીતની લીટી છે. 'દૂર'માં તેઓ ૨ ગળી જાય છે અને ૬ ને એ ત્રણ માત્રા જેટલો લખાવીને છોડી દે છે. 'રાચા' એ પણ હા ગળી જઈને લખાવેલો રા છે.

આવી આવી લખવાની અડચણો કબૂલ કરવા છતાં હું રાનીપરજ મિત્રોની જેમ નિરાશ થઈ તેમની ભાષા લખવાનું છોડી જ દેવું એ પસંદ કરતો નથી. થોડાં નુકતાંઓ વાપરીને અને જરૂર પડે તો થોડા નવા અક્ષરો થોડાને પણ આ સુદર ભાષાઓ નિષ્પન્ન કરવા જેવી છે.

આ ભાષાઓના શબ્દભંડોળ ગુજરાતી, મરાઠી વિ. ભાષાઓમાંથી લીધેલા શબ્દોથી ભરપૂર હોય છે એ ખરૂં છે, પરંતુ તે શબ્દો કંઈ ગુજરાતીના જ છે એમ નહિ કહી શકાય. હિંદુસ્તાનની બધી મોટી ભાષાઓ શબ્દોનો એક સમાન વારસો ભોગવે છે. તે જ વારસો આ નાની ભાષાઓ પણ ભોગવે છે. એટલે જોવાનું એ છે કે આ નાની ભાષાઓમાં પોતાની ખાસ વિશેષતા છે કે નહિ? માફ માનવું છે કે બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. તેમનો સ્વભાવ અને બધારણ ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી કરતાં ઠીક ઠીક વિલક્ષણ છે. આ કારણે અને ઉપર દર્શાવ્યા તેવા સામાજિક અને નૈતિક કારણોસર રાનીપરજ ભાષાઓને મરવા ન દેવી જોઈ એ, પણ સજીવન કરવી જોઈ એ એમ હું સૂચવવા ઈચ્છુ છું.

“ દુઃખને દરિયે ડૂબિયાં રે ”

હવે ભાષા પરથી આપણે રાનીપરજની સામાજિક સ્થિતિ તરફ વળીએ. આજે આ પ્રજાનો મોટો ભાગ ધોર દારિદ્ર્યમાં ડૂબેલો છે. એક રાનીપરજ કોમના જ અપ્રસિદ્ધ કવિનું આ પ્રસિદ્ધ ગીત તેમની સ્થિતિનું આમેદખ વર્ણન કરનારૂં હોઈ રાની પ્રદેશમાં ઘણું જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે:

[કવિ—ઉકાભાઈ ગોવિંદભાઈ ચોધરી]

ડૂબિયા ડૂબિયા ડૂબિયા આપણે દુખને દરિયે ડૂબિયા રે,
ડૂમતા જોઈને કુરીજનોએ ઉપરથી તો દામિયા રે.
ડૂબિયાં તે તો આપણુ ડૂબિયા, પડખે કોઈ નવ ઉભિયા રે;
પડખે ન ઉભિયા ને આપણુ ડૂબિયા, એવાં આપણુ ભૂલિયા રે.

હૂમિયાં હૂમિયાં એટલાં તો હૂમિયાં, જરાક એટલિયાં તો ભૂમિયાંરે;
હરિકૃપાથી તળિયે ન પુગિયાં, તેટલેકથી તો થોભિયાં રે.
હૂમતાં જોઈને ગાધીજી આવ્યા, રેટિયા-નાવડી લાવિયા રે;
નાવડીમાં ઝડ અમને ચડાવિયાં, દુઃખદરિયેથી તારિયાં રે.

આ માત્ર કાવ્ય જ નથી, પણ શબ્દશઃ સાચી હકીકત છે. હિંદુસ્તાનની કહેવતરૂપ થયેલી ધોર દરિદ્રતાનાં દર્શન રાનીપરજની અનેકાનેક છાપરીઓમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. પૂરતા અનાજના અભાવે છોડાં સાથે ડાંગર દળી વજનદાર રોટલા તેમને ખનાવવા પડે છે. યોખા કે લોટમાં પુલકળ પાણી રેડી 'દાચલો' કે 'રાચડો' બનાવી પાણીના વજનથી પેટને છેતરવું એ તેમનામાં ધરધરનો દેખાવ છે. હૂધ ઘીનો છાંટો સારી સ્થિતિના ગણાતા રાનીપરજ ઘરોમાં પણ કવચિત જ વપરાતો જોવામાં આવે છે. છાશ કે જેને હિંદુસ્તાનમાં ગરીબનું અમૃત ગણવામાં આવે છે તે પણ રાનીપરજ છાપરીઓમાં હૂધ ઘી જેટલીજ ફલંભ છે એમ ન્યારે મને પ્રથમ ખજર પડી ત્યારે ન વર્ણવાય એટલો આઘાત થયો હતો. આઠ દસ માણસોથી ભરેલા ઘરમાં પણ તેલ અને ગોળ જેવી વસ્તુઓ પૈસા બે પૈસાની લાવવામાં આવે છે, અને તે પણ રાજ નહિ. ઘઉંનો ખોરાક સારા ઘરોમાં પણ વરસમાં એકાદ બે વાર જ જોવાનો મળતો હશે. જુવારનો રોટલો પણ ઘણાં ઘરોમાં વાર-હેવારનું જોજન ગણાય છે.

ખોરાકમાંથી નીકળી ઓઢવા પાથરવાની સ્થિતિ જોઈએ. ગોઢાં ગોઢી કોઈક છાપરીમાંજ જોવામાં આવે છે. તાપણની ગરમીથી મોટા ભાગના લોકો શિયાળો કાઢે છે. તાપણ માટેનું બળતણ પણ આ જમીન-ભૂખ્યા જમાનામાં દિવસે દિવસે ફલંભ બનતું જાય છે. એમની હૂકાળી પણ અધારી છાપરીઓમાં આરીઓ મૂકવા અમે ઘણીવાર ઘણાને સમજાવ્યા છે, અને એ ભલાં ભાઈબહેનોએ અમારું કહેવું માન્યું છે, પરંતુ શીતળ રાત્રિમાં ન્યારે એ આરીઓમાંથી દાખલ થઈને ઠંડી તેમનાં ઓઢણ વગરનાં હાડમાં પેસતી હશે ત્યારે એમની કેવી દશા થતી હશે એનો વિચાર આવતાં જીવ બળે છે અને હવા ઉઘમનો પ્રચાર કરવાનો ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે.

આવી દીન દશામાં રાનીપરજ કેમ આવી પડી એની લંગાણ ચર્ચામાં ઉતરવાનો આ પ્રસંગ નથી. ધર્મ ભૂલેલ સરકાર અને શાહુકારે એમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. ગામોગામ દારૂ તાડીના વ્યવસ્થિત વેચાણે ખરાબીમાં અધૂરું હતું તે પૂરું કર્યું છે.

અ-સહ્ય કે સહ્યતા-ભ્રષ્ટ?

આવા હડહડતા દારિદ્રમાં હૂબેલી એક પ્રજાનો ઈતિહાસ ઉકેલવો એ કોઈ અતિશય જ્ઞાની અને સહાનુભૂતિશીલ ઈતિહાસકારનું કામ છે. દારિદ્ર 'કેવળ જરૂરિયાત'ની લાઈનદોરીથી પણ નીચે જાય છે એટલે માણસ બહુ અપાટાજીવ પોતાની જમાનાઓની કમાયેલી સંસ્કૃતિ ભૂલી જાય છે. હમણાં જ એક હીક હીક સમૃદ્ધ ગામના એક પાટીદાર ખેડૂત મને કહેતા હતા: "અમારી સ્થિતિ તો છેલ્લાં ૫૦ વર્ષથી જ કંઈક હીક થઈ છે. તે પહેલાં અમે ચોધરાઓના જેવી છાપરીઓમાં રહેતા અને ચોધરાઓની ભાંયમાં મજૂરી કરવા જતા." 'કેવળ જરૂરિયાત'ની લાઈન-દોરીથી જરા આગળ આવવાથી સારો પલટો થયાનો આ વિરૂદ્ધ દિશાનો દૃષ્ટાન્ત છે.

જેલમાં કે જ્યાં બે રોટલા અને એક માપ દાળમાં માણુમની બધી કમાણી સમાપ્ત થાય છે ત્યાં ઉદારતા, દાન જેવા ગુણો કેવા મોંઘા યર્ષ પડતા, અને ઝીણી ઝીણી ચોરી, ડરપોકપણું, ખુદામત વગેરે દુર્ગુણો કેવા સસ્તા યર્ષ પડતા એ ધણા અનુભવી આવ્યા છે. તેથી રાની-પરજની આજની અવસ્થા ઉપરથી તેમના જૂનકાળની કલ્પના કરવી મને અત્યંત મુશ્કેલ લાગે છે. શું આ જાતિઓ દિંદુરતાનાના ડુંગરાઓ અને જંગલોમાં દગ્ગરો વગેેના વાપરાઓથી અલિપ્ત સમયાર્ધ રહેલી આ દેશની આયો પૂર્વેની મૂળ વસ્તી છે? અથવા તો શુ તેઓ જુલમોથી હેરાન યર્ષ ક્યાંકથી આવી ચડેલી અને અહીંના ડુંગરાઓમાં ભરાઈ ગયેલી, અને ત્યાં દારિદ્ર્યની ધાણીમાં પીત્તાર્ધ પોતાની પ્રાચીન અવ્યવસ્થા ભૂલી બેઠેલી કોઈ જૂની પ્રજા છે? આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપવો એ મારા કરતાં વધારે અધિકારી પુરુષનું કામ છે.

વહીવંચાઓ

એ સોડાના વહીવંચાઓ કંઈ કંઈ કથાઓ મંભાળાવે છે. જ્યારે ક્યારીઓમાં ભાત પાકે છે ત્યારે તેઓ ઉત્તર ગુજરાત તરફથી ઉતરી આવે છે, અને સોડાને તેમના પ્રાચીન આપદાદાઓની જહોજલાલીનાં પાણી ચઢાવી ભાત ઉડરાવી જાય છે. ચોધરી જાતિનાં મૂળ તેઓ પાવાગઢના ક્ષત્રિયો માથે સાધી આપે છે. આ તરફના માની અને બુદ્ધિમાન અનાવિશેનું પુરાણ કહે છે કે રામચંદ્રજીને યજ્ઞમાં શ્રાક્ષણોની જરૂર પડવાથી રાનીપરજને ઉનાઈનાં ઊનાં પાણીમાં સ્નાન કરાવી તેમણે શ્રાક્ષણ બનાવી લીધા હતા!

આવાં આવાં ઇતિહાસોના ઝરણુંઓ ઉપર ગંભીર સંશોધક વિશ્વાસ મૂકી શકે નહિ, જો કે રાનીપરજ મિત્રોને તે ઠીક ટુચ્ચિકર લાગે છે, અને કેટલાક તો પોતાનાં નામ સાથે ‘પાવાગઢી’ અટક પણ જોડતા ચલા છે.

ઘરડાઓનો પુરાવો

પરંતુ ઘરડાઓના પુરાવાથી એટલું તો લાગે છે તે છાપનિયાના દુશ્કાળમાં તેઓની જમીનજમીરો સરકારી મહેસુલના બદલામાં ખૂંચતી સેવામાં આવી તે પહેલાં આ પ્રજા આથે પીથે દુઃખી નહોતી. તેઓનાં નાના નાના રાજ્યો ગણાય એવા જોરાવર જાગીરદારો ઠેર ઠેર હતા. મરાઠાઓની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં બખેડાઓમાં ભાગ લીધાની વાતો પણ જુદો સબળાવે છે.

પણ આ તો પ્રમાણમાં ગઈ કાલની વાત ગણાય તેનાથી પહેલાંનું શું?

સકચતાનાં ચિન્હોનો અભાવ

આ રાનીપરજ પ્રદેશમાં પ્રાચીન દેવાલયો જેવામાં આવતાં નથી, લાલ કૂવા ને તળાવો નથી, ડુંગરોના ગઢો હશે તો તે રજપૂતો કે મરાઠાઓના નામ સાથે જોડાયેલા છે. ખીજી તરફથી રાનીપરજને અમે રેટિયા શિખવવા ગયા ત્યારે અમે મોટા આશ્ચર્ય વચ્ચે જોયું કે તેઓની છાપરીઓમાં, દેશના ખીજા ભાગોની જેમ, ભાગેલા પૂરેલા જૂના રેટિયાનું નિશાન સરખું નહોતું.

આ બધા પુરાવો તેમનો જંગલ અને ડુંગર સાથેનો સંબંધ જોડી આપનાર છે. જેમ જેમ બોયની બૂખી બેઠૂત પ્રજા ડુંગરાઓને દબાવતી અને જંગલોને તોડતી આવી

તેમ તેમ ડુંગરાઓમાં વસતી રાની જાતિઓ બહાર મેદાનમાં નીકળી આવી અને ખેતીના કામમાં જોડાઈ ગઈ.

પોશાક અને ધરેણું

રાનીપરજોના આજના પોશાકો તેમની જૂની પરંપરા ઉકેલવામાં ફેટલા મદદરૂપ થઈ પડે એ વિચારવા જેવું છે. જેમ જેમ ડુંગરાઓમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ તેઓ ઓછાં લૂગડાંમાં, ઉપડાં, જંગલી હાલતમાં જોવામાં આવે છે. જેમ જેમ મેદાનોની છાપરીઓમાં આવીએ છીએ તેમ તેમ કપડાંનો વિશેષ ઉપયોગ છે. આનો શો અર્થ ? જંગલમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તેઓએ કપડાં વધાર્યા અથવા તો નાસીને જંગલમાં ભરાયા ત્યાંના કઠણ દારિદ્ર્યને લીધે કપડાં પહેરવાનાં સાંસાં પડ્યાં ?

પોશાકો અને ધરેણુંઓના પ્રકારો દરેક જાતિના લિન્ન લિન્ન છે, હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં ફરેલો ઇતિહાસકાર તેના ઉપરથી ફેટલુંક અતુમાન તારવી શકે છે. ચોધરણ બહેનોની સાડીનો કથ્થઈ રંગ, તેની કિનારે પહોળો ઘોળો પટો એ તરત ધ્યાન ખેંચે છે. એ ઘોળો પટો પાડવાને વણકરને પાટણના પટોળા જેવી ખાસ કરામત કરવી પડે છે. માત્ર તાણા ઘોળો રાખે અને રંગીન આખો વાણે પૂરે તો તો પટો સાફ સફેદ ન આવે. તે લાવવા માટે તેઓ વાણાની આંટીને રંગતાં અમુક ચોક્કસ માપે કોરી રાખે છે, અને તે કોરો ભાગજ ઘોળા તાણામાં બેસી જાય એવી કરામત કરીને વણે છે. આવી સાડીને જૂની ખાંધો "કાબરાં નૂગડાં" કહીને વખાણે છે, અને બીજી જાતના લૂગડાને "રાહી નૂગડો" કહીને નાપમંદગી બતાવે છે. આવું લૂગડું પહેરેલી બહેન તરત ચોધરણ તરીકે ઓળખાઈ આવે છે. 'મૂગ્યો નૂગડો' (મગિયુ લૂગડું) પહેરનારી બહેન ગામત તરીકે પરખાય છે.

હાથ પગના ધરેણુંઓ ઉપરથી પણ જૂદી જૂદી જાતિઓ ઓળખાય છે. તેઓ કાંકણા, સાદા વાલા, કાંગરિયાલા વાલા, આવહિયા-એવા પીતળનાં ધરેણુંઓ પહેરી ઠેક કોણી સૂધી હાથ ભરી મૂકે છે. તેના આકાર અને અનુક્રમમાં જાતિ જાતિ વચ્ચે ફેર રહે છે. જૂદી જૂદી જાતિઓ જૂદી જૂદી વસ્તુઓને સૌભાગ્યના અનિવાર્ય ચિહ્ન તરીકે માને છે. ગામીત કામની બહેનો 'દોરેહે' અથવા ઘોળા પાચીકાઓના દારડાઓથી ડોક ભરી મૂકે છે. અગવડ વેડીને પણ તેઓ આ સૌભાગ્યને ભાર મરતાં સુધી વહન કરે છે, અને મરે ત્યારે સાથે દાટવાનો આગ્રહ રાખે છે. મરણ પછી પગ્ગેકમાં આ દારડા ન હોય તો તેને ગામીત તરીકે ત્યાંના મર્ગાવહાલાંઓ ઓળખે નહિ, એવી દલીલ બોળી બહેનો ગંભીરતાપૂર્વક કરે છે ! ચોધરી બહેનો પગનાં કહ્લોંઆને ચૂડી કરતાં પણ સૌભાગ્યનું -મોંધુ' ચિહ્ન ગણે છે.

આવી આવી વિશેષતાઓનો અભ્યાસ કરતાં તેઓના મૂળ તરફ જવામાં મદદ થાય ખરી. રાનીપરજ બહેનોના પોશાક પ્રત્યે ઇતિહાસસંશોધન મિત્રાય એક બીજી દૃષ્ટિએ જોવાની જરૂર છે. શુન્નરાતણાના પોશાકનાં કવિઓએ બહુ વખાણ કર્યા છે, છતાં ખેડૂત અને મજૂર વર્ગની બહેનોને માટે એ ધણોજ ખામી અને અગવડભરેલો છે એમ કબૂલ કરવું પડશે. જે કે મારવાડી ધાધરાઓ કરતાં આપણી બહેનોના ધાધરાના ઘેર ટૂંકા છે ત્યાં એ ધાધરા અને એ ભારે માઠા ગરીબ શુન્નરાતજોને એટલા ભારે પડે છે કે તેઓ

માથાના ચોટલાની જેમ, તેને રોજ ઘોઈ શકતી નથી. રાનીપરજ બહેનો એક અખંડ લાંબો સાક્ષો ન રાખતાં બે ટૂંકા ટુકડાઓથી કામ ચલાવે છે. એક ટુકડાથી તેઓ કંમેરે કાછડો મારે છે અને બીજો માથે ઝોટે છે. એ પોશાકને કલાની દૃષ્ટિએ હું તો બેચું રથાન આપું છું. નવા યુગની આપણી છોકરીઓને લાંબી સાડીઓમાં કોચેટાની જેમ લગેટાવું હવે ગમતું નથી એ ઠેર ઠેર વધતા જતા લેંધા ને સદરા પરથી માલુમ પડે છે. દિગ્ભતવાન બહેનોને રાનીપરજ પદ્ધતિ ગૃહણ કરવાની મારી ભલામણ છે.

છૂટી છૂટી છાપરીઓ

રાનીપરજની છાપરીઓ બાંધવાની પદ્ધતિ પણ અબ્યાસનો વિષય પૂરો પાડે છે. બાંધકામની દૃષ્ટિએ દેશના બીજા ભાગોની ઝૂંપડીઓ સાથે તેને સરખાવી જોવી જોઈએ. વળી આ લોકો ગામ કે ક્ષણિકામાં ન વસતાં છૂટા છૂટા પોતપોતાનાં ખેતરોમાં કે ઝાડી-ઝોમાં પોતપોતાની અલગ છાપરીઓ બાંધી લે છે, એ પ્રથા પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. ક્યાંક ક્યાંક હવે નાનાં નાનાં છાપરીઓનાં ઝુમખાંઓ બધાતાં જોવામાં આવે છે ખરાં, અને આ કામની છેલ્લી પરિપક્વે ભેગાં ગામમાં રહેવાની સામાજિક સગવડોનો ખ્યાલ કરી ગામે વસાવવાની ભલામણ કરી છે. પરંતુ આ તો નવો સુધારો ગણાય.

ખેતીવાડી

ખેતીવાડીના કામમાં આ પ્રજા હજુ શીખાઉ રિયતિમાં છે. તેઓના આસ હજુ બહુજ સાંકડા હોય છે, ખેતરો પૂરતાં સાફ હોતાં નથી, ખાતરની કોમત હજુ કણખી વિ. કોમે જોટલી તેઓ સમજ્યાં નથી. દુઝાણાંની આવડત હજુ તેઓમાં બહુ જ ઓછી છે. આમાં તેમનું અત્યારનું દારિદ્ર્ય મોટે ભાગે જવાબદાર છે, એટલે આજની રિયતિ પરથી પહેલાંના સુખી દિવસોમાં કેવી રિયતિ હશે તે એકદમ કહી શકાય તેમ નથી.

“ખંધાડ” નો રિવાજ

તેમના સામાજિક રીતરિવાજ પણ વિચારવા જેવા છે. ખૂબ ધ્યાન ખેંચનારો અને આ દેશની રાસતી પ્રજાઓમાં જોવામાં ન આવનારો એવો એક રિવાજ ખંધાડનો છે. ખાધા બદલે આવે તે ખંધાડ, એવી એ લોકો આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે. ખેતી-કામમાં માણસની તંગી હોવી થાય તેને પહેાંચી વળવા તેઓ કોઈ ગરીબ ઘરના જુવાનિયાને ખાધા બદલે ખંધાડ કરીને લાવે છે. ખાધા બદલે કહેવામાં આવે છે, પણ તેને પોતાની એકાદ કન્યા પણ પરણાવવામાં આવે છે. રિવાજ પ્રમાણે આ ખંધાડિયાઓને મજૂરી કરવા સિવાય ઘરમાં કોઈ જાતનો અધિકાર હોતો નથી, જોકે ઘણી જગ્યાએ એવું પણ જોવામાં આવે છે કે હોશિયાર ખંધાડિયાઓ પોતાની ચતુર સ્ત્રીની મદદથી ઘરમાં કતીહતી થઈ પડે છે, અને કુટુંબનો મૂળ વેલો સૂકાઈ ખંધાડનો નવો વેલો ચાલુ થાય છે.

ઉમરલાયક અને પસંદગીનાં લગ્ન

બાળલગ્નનો આત્મઘાતક રિવાજ રાનીપરજમાં નથી એ ખુશી થવા જેવું લક્ષણ છે. જેમ જેમ લોકો સખ્ય થતા જાય છે તેમ તેમ સુખસાધન મળે એટલે મિથ્યાભિમાની થાય છે અને અમે એવાં કુળવાન કે અમારાં છોકરાં તો ધોડિયાંમાંથી ઝડપાઈ જાય એમ.

અતાવવા બાળલગ્ને ચઢે છે. આવી તર્કપ્રણાલિકા પ્રમાણે રાનીપરજ એ પ્રાચીન સભ્યતાવાળી જાતિમાં કદાચ નહિ ખપે. પણ તેથી જરા થણ શરમાય નહિ એવી તેમના નેતાઓને મારી લલામણ છે. સભ્ય ગણુતા લોકોએ વચ્ચેના વૈભવ અને જડતાના કાળમાં આ અત્યંત અસભ્ય રિવાજ પાડી દીધો છે. તેમાં રાનીપરજ સપડાઇ નથી અને આ દેશની પ્રાચીનતર સભ્યતા આજ સુધી તે જળવી શકી છે એ ખરેખર શરમનો નહિ પણ અભિમાનનો વિષય છે. મોટી ઉંમરના લગ્ન હોય ત્યાં વર કન્યાની પોતાની પસંદગીનું તત્વ હોય જ, અને તે તત્વ આ જાતિઓમાં ઘણા આગળ પડતા પ્રમાણમાં છે, એ પણ અવલોકનારની નજરે ચઢે એવો સુદો છે.

દારૂ તાડીની મોકાણ

શરાબ એ રાજવૈભવનો માથો છે તેમ દીનદરિદ્રનો પણ મોટો માથો છે. વૈભવ જ્યારે હદ વટે છે ત્યારે શગવમાં ઝંપલાવીને પોતાનો નાશ વહોરે છે. તેમ દરિદ્ર લોકો જ્યારે દુળદરી થવા માડે છે, ત્યારે તેઓ દારૂમાં ડૂબકા ખાતાં શીખે છે. રાનીપરજ સાદી છે, ભોળા છે, સત્યનિષ્ઠ છે; તે સ્વભાવે તોફાની નહિ પણ સાવસ છે. ચોરીચખારીનું રાનીપરજમાં રથાન નથી. આવી જાતિ જો પોતાના કુદરતી વિકાસના ક્રમે ચાલી શકી હોત તો તે આજે એક ઉત્તમ મરેકારી જાતિ તરીકે દેશમાં જોવામાં આવવી જોઈતી હતી. આવી એક જાતિની અંદર દારૂ અને તાડી કપારે અને કેમ દાખલ થયાં હશે એની તપાસ કરવા જોવી છે. આધુનિક ‘સુધારા’ ના જમાનામાં ગામડે ગામડે તૈયાર દારૂ વેચવાની વ્યવસ્થા થઈ તે પહેલાં આ રાનીપરજમાં દારૂની રિયતિ કેવી હશે એ પણ સંશોધન કરવા જોવું છે.

આજે તો લગ્ન, મરણ, દેવ દેવીઓની ભક્તાઈ, હોળી દીવાળી દીવાસો—એ દરેક સારા માઠા પ્રસંગે જૂના વિચારના લોકોમાં દારૂ તાડી દાટ વાળે છે.

દારૂલયો નાચણું ગયાં ને ભક્તિભીના રાસ આબ્યા

તેમનાં કળામય નાચણુંઓમાં દારૂ અને કવચિત્ત અનીતિનું મિશ્રણ હોવાથી તે અજખામણું થઈ પડ્યાં છે. આ નૃત્યોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, મરવા ન દેવાં જોઈએ, એમ કલાપ્રેમી મિત્રો ધણીવાર સૂચના કરે છે. આ નૃત્યોમાં બીજો ક્યાંય જોવામાં ન આવતી વિશેષતા જરૂર છે. તેને આપણા રાસ ગરબા સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. આપણા ગરબાઓને ગોળ ગોળ કહીને વર્ણવીએ તો આ નાચણું ખૂણાદાર છે. બીજી જાતિઓનાં નૃત્યો સાથે તુલના કરતાં પણ આ લોકોના અસલ રથાન વગેરે વિષે કંઈક કલ્પના આવવા સંભવ છે.

પરંતુ અમારે માટે તો આજે આ વસ્તુ ઉપર તાણું વસાયેલું છે. નૃત્યની કળાથી આકર્ષીત કોઈ કોઈ વાર પીધેલા દુધળાઓમાં, ચકચર ભીક્ષાના ભગ્ય નાચમાં ભગવાનો આનંદ લીધો પછી છે. પરંતુ દારૂ તાડીની ભયંકર ખરાબી જેમ જેમ મને પ્રત્યક્ષ ચતી ગઈ તેમ તેમ નાચ વિ. તરફ રાનીપરજ સુધારકોને જેવી ધ્રુણ છે તેવી જ મારામાં પણ અધાર્મિક ગઈ છે. દારૂ તાડીને દેશવટો દેવાનાં એમનાં લોકગીતો જેટલા ઉત્સાહ અને જનપ્રીતિ તેઓ ગાય છે તેટલા જ ઉત્સાહ અને જનપ્રીતિ હું પણ તે ગાવા લાગી જાઉં છું.

અને આજે ગુજરાતના વિદ્વાન સાહ્યરસમાળ સમક્ષ પણ લાજ છાડીને અમારા ક્રમિક અઘાત રાનીપરજ કવિનું લોકગીત શ્રુતાર્થુ છુઃ—

દારવેં દારવેં દારવેં રા, બદે નાગેં કાદેં એક દારવેં !

દારવામાં ડાલ્યેં ને લાન બદે જુલ્યેં

કા કામ આગ મોટી રૂલ્યેં રા -

મગેં સગેં લડ્યેં ને જુદે જુદે પાડ્યેં

કુખ દેખી પુકી બદેં રડ્યેં રા -

દાર પીને મરેહે, તો કામ કિયાર કરેહે,

દીઠી આખો પટિન્યેમાં ફિરિહેં રા -

સવારનો ઉડીને આન્યો મમ પીડે

લાગ દેખી દારવાશે લૂટ રા -

બત આપડે ગાંડી, મોંકાણુ મોટી માંડી,

તેજ નડી દારવાણે ઉઘાંણી રા -

કોતરા દીઠી કંચે, મનમા ની રાખે,

ગુલામ કરી નેદે એક સાકે રા -

છતાં નૃત્યગાનની ભોગી પ્રજાનો વરજ્યો ભાગ એ કળાથી છેક વિહીન થઈ ગયો છે એમ નથી. ભજનમંડળીઓ અને રાસગરબાઓથી ચાંદની રાતમાં તેઓનાં કૃતિયાં મોટે સુધી ગાજી રહે છે. ડોલરાના માદક સ્વરની જગ્યાએ એકતારો, ઢાલક અને ઝાંઝ સંભળાય છે. મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, ધીરો ભગત વિ. નાં શિષ્ટ ભજનો તેઓ ગાય છે; તેમાં રાષ્ટ્રીય ગીતો ઉમેરાય છે. ક્યાંક ક્યાંક તેમનામાંથી ભજનો રચનાર કવિઓ પણ ઉત્પન્ન થયા છે. કુદરતી રીતે તેમનો કાવ્યપ્રવાહ આજે દારૂ તાડીના નિરોધ તરફ અને સુધારાના પ્રચાર તરફ વળ્યો છે.

શું તેઓ અ-હિંદુ છે ?

રાનીપરજ જાતિને સરકારી ચોપડામાં અને નવા જમાનાના વંશ-શાસ્ત્રીઓના મંડળમાં હિંદુ તરીકે નહિ પણ જૂતપ્રેતને માનનારી એક જુદી જ કોમ તરીકે ગણાવવાની પ્રથા જોવામાં આવે છે. એ વાત ખરી છે કે રાનીપરજમાં મોટાં દેવાલયો નથી, તેઓને ત્યાં બ્રાહ્મણો ધર્મક્રિયાઓ કરાવવા જતા નથી. મોટાં દેવજો નથી પણ તેમના પ્રમાણમાં નાનાં નાનાં સ્થાનકો જરૂર છે. જંગલોના ઝાડીઓમાં, પહાડોની ટોચ ઉપર કે ગુફાઓમાં, નદીઓને કાંઠે કે નદીઓ વચ્ચેના બેટામાં જ્યાં જ્યાં મનુષ્યનો આત્મા કુદરતની સુંદરતા ઉપર મુગ્ધ થયો છે ત્યાં અચૂક એકાદ દેવ કે દેવી ભેમાડવામાં આવી જ હોય છે. પછી તેને પોતાની રાની લાપામાં 'દેવવી માડી' કહેશે કે 'જોવાળ દેવ' કહેશે કે 'શામળિયો દેવ' કહેશે કે 'મેલડી માતા' કહેશે. ઉનાઈના ગરમ પાણીના કુંડ, કાલા કાંકરનો ડૂંગર વિ. જગ્યાઓએ તેઓ વખતોવખત બાત્રા કરવા પણ જાય છે. આમ તેઓ સ્વભાવે બીજી ઉજળિયાત કહેવાતી પ્રજાઓથી લિન્ન લાગતા નથી. કેળવણીમાં, સુખ સાધનમાં, પછાત હોવાથી જ ભેદ લાગે છે અને આજનો જમાનો દરિયાપાર સુધી નજર ટોડાવતો થયો છે ત્યારે પણ આ પ્રજાની દષ્ટિ હજી જંગલમાં જ અટકી રહેલી છે, એને લીધે ભેદ અનિશય મોટો થઈ પડ્યો છે.

ઊગીને ઊભી થતી વર્ણવ્યવસ્થા

રાનીપરજનું એક લક્ષણ અભ્યાસ કરવા જેવું મને લાગ્યું છે. વર્ણવ્યવસ્થાના કે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને માટે તેમના અંધા કરતાં ઉત્તમ સામગ્રી અહીં મળશે એમ હું માનું છું. રાનીપરજ કોમ તાજી તાજી પોતાનાં રાની એકાન્તમાંથી નીકળી ખેડૂતના જીવનમાં દાખલ થતી જાય છે. જંગલનું જીવન અતિ સાદું હોવાથી ત્યાં વસતા હતા ત્યાં સુધી એમને વૈવિધ્યમય વર્ણવ્યવસ્થામાં બંધાવાની જરૂર ન હોય, પણ ખેડૂત થયો એટલે તેને કઈ વસ્તુ વિના ચાલે? કયા કારીગર વિના ચાલે? ખેડૂત બધા હુન્નરો જાતે કરી લે એ અશક્ય છે. તેને લુહારની જરૂર પડે છે; સુથારની જરૂર પડે છે, કુંભારની જરૂર પડે છે, વણકરની જરૂર પડે છે, અદારે વર્ણની ગરજ પડે છે. દરેક ધંધા એટલે અભ્યાસ અને નિષ્ણાતપણું માગે છે કે એક માણસ જાતે તે બધું શીખી ન શકે. તેથી ખેડૂતો હંમેશાં પોતાનાં ગામ વસાવે છે ત્યારે તેમને વસવાયાંઓને પણ વસાવવાં પડે છે.

પરંતુ રાનીપરજ ગામો એ આવી રીતે સારી રિયતિના સાહસિક ખેડૂતોએ વસાવેલાં ગામો નથી, પણ દરિદ્ર રિયતિની રાની પ્રજાઓના ધીરે ધીરે ખેડૂત જીવનમાં પ્રવેશ કરવાના પ્રયત્નરૂપ હોઈ તેઓ વસવાયાંઓને એકદમ વસાવી શકે એ બનવાનોગ નહોતું. તેથી જેમ જેમ જરૂર ઊભી થતી જાય છે તેમ તેમ રાનીપરજમાં તેમની અંદરથી જ વર્ણવ્યવસ્થા નિર્માણ થતી જાય છે. રાનીપરજ સુથારો ગામોગામ તૈયાર થયે જાય છે, અને છાપરીઓ બાંધવાનું વિ. કામો કરે છે. દરજના સંચા વધતાજ જાય છે. કયાંક કયાંક રાનીપરજ લુહાર પણ જોવામાં આવે છે. રાનીપરજમાં કાંતવાનું લોકપ્રિય ધર્મ પડ્યું ત્યારથી તે જ કોમના વણકરો પણ ઊભા થયા છે. અપ્પુ જેવા યુક્ત અસ્ત્રાથી દાઢી છાલી ચહેરાની ખુમ-સુરતીમાં વધારો કરનાર હજારો તરીકે પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ કામ કરનારાઓ જોવામાં આવે છે. કુંભારનો ચાકડો ચલાવી જાણનાર હજુ કોઈને દોડો નથી, પણ ઈંટા પાડવામાં કુશળ રાનીપરજને અનેક જોવામાં આવે છે.

આમ કોઈપણ એક પુરુષની ખાસ યોજના વગર અપૌરુષેય વર્ણવ્યવસ્થા આ રાની પ્રજામાં જરૂરિયાતના જોરથી વિકસતી ચાલી છે. રોટીબેદ ને ખેટીબેદ-ઉંચનીચનો બેદ જેમાં જરાપણુ ધૂર્યો નથી એવી આ ઊગતી વર્ણવ્યવસ્થા ખરેખર અવગ્રોહન કરવા જેવી છે. એક જગજૂની ખખડકજ અને હવે તો છેક સડી ગયેલી એવી વર્ણવ્યવસ્થાના વારસો આપણે તેના ઊગમની સ્વાભાવિક ગતિ ન જાણતા હોવાથી તેમાં સુધારા કે ફેરફાર કરતાં બહુ જ ગભરાઈએ છીએ. આ પ્રત્યક્ષ આપણી નજર સામે જગી રહેલી બાલ વર્ણવ્યવસ્થામાં આપણે માટે પુષ્કળ બોધપાઠ ભરેલો છે.

આ સ્વાભાવિક અથવા અપૌરુષેય ક્રમમાં ધર્મમૂલક યુદ્ધિ પ્રવેશ કરે તો વળી વર્ણવ્યવસ્થાનો એક નવોજ સદ્ગાન પ્રયોગ જગતને જોવા મળે. નહિ તો જગતના કુદરતી ક્રમ પ્રમાણે ઉંચ નીચનો બેદ વગેરે દ્વંષણો સમયના પ્રવાહ સાથે તેમાં પણ ભળી જાય એવો ભય છે. કોટવાળિયા કે કાપુડિયાં નામની જાતિઓ કે જેઓ વાંસના ટોપલા વિગેરે ગૂંથવાનો ધંધો કરે છે તેમને અસ્પૃશ્ય ગણવાનો આહો આહો રિવાજ રાનીપરજમાં પણ દાખલ થઈ ચૂક્યો છે. નજીકના કર્યાઓમાં રહેતી ઉગળિયાત પ્રજાના અતુકરણમાંથી કાચી

ઉંમરે પરણ્યાવવાના, લગ્નાદિ પ્રગમનાં ખર્ચ વધારતા જવાના, અંદર અંદર એક બીજાને ઉંચાનીચા કુળના ગણવાના~એવા એવા રિવાજો ન કળતાં ઘર ધાવવા લાગ્યા છે. આપણે જૂના સુધરેલાઓના કરતાં તેઓ આવી આવી બૂલો મુકી આવે તો સરેન્ગમાં ગુમારી પડે છે. રાનીપરજની જૂની જૂની જાતિઓમાં ચડતી કંઈ ને ઉતરતી કંઈ એ વિષે કશી ચોક્કસાઈ નથી, તેથી દમણા દમણાં સુધી તેઓમાં દરેક બીજાને પોતાથી ઉતરતી ગણતી અને તેથી એક જાતિ બીજા સાથે ખાવું પીવું નહિ એમાં જ ચલામતી માનતી. થોડાજ વર્ષોથી આ જાગતમાં બુદ્ધિએ પ્રવેશ કર્યો છે અને રાટીવહેવારની પરંપરે છૂટ બહુ સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ છે.

એવકાર્ધની મર્યાદા

ઉપર કહ્યું તેમ રાનીપરજ કોઓ વિશે અભ્યાસ કરવા જેવા અનેક વિષયો છે પણ હું તેમનામાં એક મેવક તરીકે આન્યો છું તેથી માગ અભ્યાસ કરવાના ક્ષેત્ર પર સ્વાભાવિક અકુશ રહેલો છે. કુટલાક સરકારી અધિકારીઓ અને કૌતુકાનંદ દુઢંગારાઓ તેઓને બોલાવી તેમનાં નાચણા બુએ છે એમ મારાથી ન જાની શકે એમ છે. મારે તો જ્યાં સુધી તેઓ શરાળગાંધી મુક્ત થાય નહિ અને હસ્તિજનો કે મદ્રગીતો સાથે નાચ કરતાં થાય નહિ ત્યાંસુધી રાહ જ નેવી જોઈએ. તેમનાં કોણી સુધીનાં ઘરેણાંઓની કળા તપાસવા જઈ તો તેની તળે રહેલા મેલ ને ચાંદાં જ મારી આંખે ચઢે એમ છે. તેમના પહેરવેશની જૂની પુરાણી ભાતો કરતાં મને તો ધરની કાંતી વણી સાદી સફેદ ખાદી પહેરેલી બહેનો જ કામની સાચી શોભારૂપ લાગે છે. તેઓનાં ગીતો ને કહેવતો ને રૂઢપ્રયોગોનો સંગ્રહ કરતો દરે, તેમની બાપાઓનું વ્યાકરણ તૈયાર કરું, એવું મન તો ઘણીવાર થઈ આવે છે. પરંતુ તેમની દીન દરિદ્ર છાપરીઓ જોઈ ધું ત્યારે તેની આછી રાખડીમાં છાચનું ટીપું શી રીતે ઉમેરવું એ જ વિચારથી મગજ ભરાઈ જાય છે. રેટિયા, પીંજણ અને સાળને આ છાપરીઓમાં આજ સુધી વધાવી લેવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી મને અને મારા મિત્રોને આશા બંધાઈ છે કે રાનીપરજ પ્રદેશ એ સહેલાઈથી ગુજરાત માટે ખારીક મુંદર કાયબાદી પૂર પાડનાર મધક બની છાપરીઓની દરિદ્રતાને કંઈક હઠાવી શકશે.

ઉજ્જવળ ભાવિવાળી પ્રજા

રાનીપરજ કોમ એ એક જંગલમાંથી ઉતરી આવેલી અસભ્ય જૂની જાતિ છે કે પ્રાચીન સભ્યતામાંથી ખરેલી જાતિ છે એ ખરી રીતે મારા જેવા સેવકને માટે બહુ રસનો વિષય બની શકતો નથી.

ગુજરાતની અનેક રાની અને રાસતી જાતિઓમાં આ જાતિ આજે સારી ઝડપે પ્રગતિ કરી રહેલી છે એમ માફ ચોક્કસ માનવું છે. તેનામાં શિક્ષણ અને સુધારો હજી ઘણો ઓછો છે, છતાં જો થોડો સુધરેલો વર્ગ છે તેની અંદર પોતાનાં પછાત ભાઈ બહેનોને પોતાનો ચેપ લગાડવાની કોઈ અદમ્ય અંતઃપ્રેરણા છે. બીજી કોઈ જગ્યાએ મેં આ ગુણ આટલા સારા પ્રમાણમાં જોયા નથી. બીલ આદિ બીજી રાની જાતિઓની જેમ આ થોડો ભાથોડાં લઈ લઈને ફરનારા નથી, પરંતુ ચાલુ જમાનામાં તેઓએ મેદા શૌર્યનાં ઘણું આશરપદ ઉઠાહરણ પૂરાં પાડ્યાં છે. દારૂ તાડીના નાચની તેમની લડત તેમને

ખરેખર શોભારૂપ છે. જ્યારે ૧૯૨૧ માં ભાગતવર્ષ અસહકારનું શસ્ત્ર લઈ સ્વરાજ્યની લડતની તૈયારી કરતો હતો, ત્યારે તે મહાન ગ્રેયશુભાંથી અડી દારૂ તાડી મામે ઝુંબેશના રૂપમાં તે લડતની રાત્રી આદૃતિ ઉપાડવામાં આવી હતી. એ ઝુંબેશ દેવીની હીલચાલને નામે ઓળખાઈ ગઈ છે. ગામોગામ લોકો ધૂણી પડતા અને દેવીને નામે ને ગાંધીને નામે દારૂ તાડી છોડવા, નહાવા ધોવા, મરઘાં બોકડાંને મુક્તિ આપવા વિ. ના ઉપદેશો આપતા. એમને કોઈ આગેવાન હતો નહિ, પણ રાનીપરજનું સ્વરાજ્ય કયું તે આ લોકો પોતાની મેળે અંદરથી જ કળી ગયેલા હતા. આ હીલચાલ વહેમ, દેવીનો ભય અને કંઈક સ્થાનિક પટેલિયાઓની અજાજ્જરીથી દૂષિત હતી, તેથી તે પડી ભાંગી; પરંતુ અત્યંત વિશાળ પાયા ઉપર ચાલેલો, દબ્બરો છાપરીઓમાં એટલી વારે જીવનપટ્ટો કરાવી ગયેલો એ મહાન પ્રયત્ન રાનીપરજમાં ઘણા જમાનાઓ સુધી યાદ રહી જશે, અને તેમનાં લોકગીતોનો વિષય યઈ રહેશે:

મોત તૂને ધોરી
તું કાછે પુડી જાહે ઓ જીવરા !
વાત સુનાઈ લેજે ઓ જીવરા,
લજનમાં ચિત્ત દેજે ઓ જીવરા !
જનમ સારો મિલ્યો; તું રતમ કેહે જીવ્યો ઓ જીવરા !
કામ ખોટાં કરહે ઓ જીવરા,
વગર મોતે મરહે ઓ જીવરા,
દેવીએ સારો કાંયો, તું તી બી ઉડાડી નાખ્યો
ઓ જીવરા !

કોઈક જ લોકગીત એવું હશે જેમાં દેવીનો કંઈ ને કંઈ ઉલ્લેખ નહિ આવ્યો હોય. શાહુકારીની બીપણ ચૂડમાંથી છૂટકારો મેળવવા એ કામમાં છૂટાછવાયા પ્રયત્નો થતા રહે છે તેમાં પણ તેમની શાન્ત વીરના પ્રગટ થાય છે આંખિયાના રાનીપરજ ખેડૂતોનો સત્યાગ્રહ કોઈ પણ ગામને અભિમાન લેવા જેવો છે. શાહુકારો યોગ્ય ગણેતે જમીન ખેડાવવા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી લોકોએ ખેડવાનું જ બંધ કર્યું છે. પાંચ છ વર્ષોથી ખાલી જમીનો ઉપર ગામનાં ઢોર ચરે છે, ગરીબ ખેડૂતોને તેમના સારો રિયતિના ભાઈઓ પોતાની ખેતીમાં ભાગ આપી નિભાવ્યે જાય છે. પરમ શીર્ષ માગનારા દેશના છેલ્લા મહાન યજ્ઞમાં પણ આ જાતિએ ગૌરવ લેવા જેવો ફાજો આપ્યો છે. હું તો નિશ્ચિનપણે માનું છું કે જે જાતિએ દેશના મહાન યજ્ઞમાં આગળ રહે છે તે ગમે તેટલી પછાત હોવા છતાં ત્રપાટાબેર આગળ આવે છે, અને તેવા પ્રસંગે પાછળ રહે છે તે ગમે તેવી પ્રાચીન સંસ્કૃતિવાળી જાતિ હોવા છતાં જોતજોતામાં હીનતાને પામે છે. હજુ આઠ દસ વર્ષ પહેલાં જ આ જાતિને ‘કાળાપરજ’ એવું હીણપતકર્યું નામ વળગેલું હતું. આજે તેણે મહાત્મા ગાંધીજી પાસેથી ‘રાનીપરજ’નું સાદું નામ પ્રાપ્ત કર્યું છે એ સાચેસાચ તેની કમાણીનું જ ફળ છે. રાનીપરજનું ભાવિ ઉજળું છે. ગુજરાતના સાહિત્યકારો તેની તરફ સદાનુભૂતિભરી આંખે નિહાળતા રહો એ જ પ્રાર્થના.

રાનીપરજનું વીરગાન

[કવિ: જીવણસિંહ નરસિંહ આચાર્ય.]

બનીને વીર આમ્હાં, જગે આહુહું;	
મઆહું કા જીવુંદું એકુજ હેય વિચાર.	બનીને.
મેદાનમાં એક તુમકાં આવી જાયા રા,	
જોર કહડો હેય તી દેખાડી દાહું !	બનીને.
જૂંડાઇ કાઢીને બલાઇ સેઉહું	
બલા ભલા દુશ્મન દટાડી કાહુંહું !	બનીને.
વ્યસન મૂળથી જ ખોદી ટાકુંદું,	
ખોટા ખોટા રીવાજ તંગાડી કાહુંહું !	બનીને.
જીગ માંય ચાંદ જોહે ઉઘી નીગહે,	
તેહે જ આમ્હાં ચળકી ઉઠુહું !	બનીને.
દુખ બસે ચેને સામી છાતીએ,	
માર ધણી ખુશીથી વેઠી જ સેઉહું !	બનીને.
જાતિ માટે જીવ બી દાહું ખુશીથી,	
ફનિયામાં ડકા વગાડી જાહું !	બનીને.

સ્ત્રી : જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ

ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ

‘હે જંબુ ! શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરે સ્ત્રી જીવનનો પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો વિકાસ આ અધ્યયનમાં વર્ણવેલો છે, જે મેં તને કહ્યો. એમ આર્થસુધર્મી’ ‘ખાલ્યા.’

આ હીરીઓ જૈનોમાં પવિત્ર ગણાતા બાર અંગમાંના એક અંગ નાયાધમ્મકહા-શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓમાં છે. શ્રમણુ ભગવાન મહાવીર જૈનોના ચોવીશ તીર્થંકરોમાં એક અને સાથી છેલ્લા તીર્થંકર છે. તીર્થંકર એટલે તીર્થ પ્રવર્તાવનાર. આધુનિક અર્થમાં લઈએ તો સમાજમાં ક્રાંતિ-પરિવર્તન કરનાર.

આત્મકારિક જૈન પંડિત રાજશેખરે કાવ્ય મીમાંસામાં લખ્યું છે:

‘સ્ત્રીઓ પણ પુરુષની જેમ કવિ થઈ શકે છે, કારણ કે સંસ્કારશિક્ષા એ આત્મામાં થીતરે છે. તે સ્ત્રી જાતિ કે પુરુષજાતિના ભેદની પરવા નથી કરતો આપણે જોઈ શકીએ છીએ અને સાંભળીએ પણ છીએ કે રાજપુત્રીઓ, મહામંત્રીની પુત્રીઓ, વેશ્યાઓ, ગણિકાઓ અને નટલાયાંઓ રાજ્ય-પંડિત અને કવિ હતી તેમ જ છે.’^૧

પંડિત આચાર્યે આવા આશયનું લખ્યું છે:

‘ખરું ધર સ્ત્રી છે, જાત કે છાપરું વગેરે નથી.’^૨

આમ મધ્યસ્થ ભાવપૂર્વક સ્ત્રીજાતિને પુરુષજાતિ સમાન ગણવાના અસંખ્ય દાખ-લાઓ અને વૃત્તાંતો જૈન સાહિત્યમાં વેરાયેલા પડ્યા છે. સ્ત્રીજાતિ પુરુષજાતિ કરતાં પણ ઊંચી પદવી પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ બતાવવા માટે ચોવીશ તીર્થંકરોમાં ઓગણીસમાં તીર્થંકર શ્રી મહિનાથ દાડીરૂપ છે. મહિ સ્ત્રી રૂપ હતા, હતા તેમણે આત્માનો ઉદ્ધાર કરી અજરામરતવ મેળવ્યું હતું. જૈનો આત્મારે તેમને હૃદયપૂર્વક વદે છે.

આ બધું છતાં-સ્ત્રી જાતિને પુરુષ જાતિ સમાન હક્કવાળી ગણવા છતાં પાછળનાં યુગમાં એક આચાર્યે આવા જ આશયવાળું લખ્યું:

‘સ્ત્રીઓ સંસારમાં અમાવાસ્યાની રાત્રી જેમ અંધકારને ભિન્ન કરે તેમ અનર્થને ઉત્પન્ન કરનારી છે.’^૩

‘સ્ત્રીઓ વિષયવધ્વીની જેમ દર્શન, રપર્શ અને ઉપયોગથી આત્મતત્વાભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. તે કામ-રૂપ લુબ્ધક (પાંધી)ની જાળ છે, અને તેથી હરિણની માફક પુરુષોને અનર્થકારક થઈ પડે છે.’^૪

૧. નાયાધમ્મકહા વગેરે આક્રમો. મદિવ.

૨. પુરુષવત્ દોષિતોઽપિ ક્ષત્રી મધેયુઃ । સરકારે જ્ઞાતમ્નિ સમવૈતિ, ન જ્ઞેનં પૌરુષં વા વિમાગમ-વેક્ષતે । શ્વત્તે દદ્યન્તે ચ રાજપુત્રો મહામાત્યદુહિતરો ગણિવાઃ કૌતુકિમાર્વાચ દાઘપ્રતિબ્ધાઃ કવચઃ । કાવ્યમીમાંસા અ. ૧૦.

૩. મહં હિ શ્રદ્ધિમાર્દુર્ન કુલ્યકટસહિતિમ્-સાગારધર્મામૃત ૫ ૫૪, સ્ત્રો. ૪૬.

૪. ત્રિપદિશશ્લોકા પુરુષ ચરિત્ર સર્ગ ૨, પૃષ્ઠ ૧.

૫. ત્રિપદિશશ્લોકા પુરુષ ચરિત્ર સર્ગ ૧, પૃષ્ઠ ૧.

આવા ઉદ્દેશો મોટા પ્રમાણમાં જડે છે. વલ્લભી વાચના પછી શ્રી જાતિની તરફદારી કરતાં ઉદ્દેશો મળે છે, પરંતુ તે ઘોઘ. ત્યારપછીના લખાયેલા સાહિત્યમાં શ્રીજાતિને નરકની ખાણ, દુષ્ટ સ્વભાવની, ચંચળ ગણનામાં આવેલ છે, અને દેવલીક વખત તો તેના પર એટલો ભાર દેવાયો છે કે શ્રીજાતિનું વ્યક્તિત્વ એક વખત સાગી રીતે વિકસેલું હોવા છતાં આ યુગમાં તદ્દન નીચું ગયેલ છે. ધીમેધીમે સાહિત્ય, ગજ-કારણ કે ધર્મમાં પુરોના અડા મન્યા અને આજે એવી ભાવના રૂઢ થયેલી જોવામાં આવે છે કે શ્રીજાતિ પુરુષજાતિની ગુલામ, કામ કરનારી જ થઈ છે. વળી અન્ય ધર્મોની પણ જૈન સાહિત્ય પર એટલી પ્રબળ અસર થઈ છે કે જૈન આચાર્યોએ જોને મંનારને વધારનારી ગણી છે ને અમુક શાસ્ત્રો ભણવાની કે વાંચવાની મનાઈ કરેલી છે.

આથી જૈન મહાજ્ઞા શ્રી જાતિને પહેચેથી કેડું ગ્ધાન અપાયું છે તેનો, તેમ જ તેની ઉજાતિ ને અવનતિની આજી રેખા જૈન સાહિત્ય પરથી દોરીયું તો નરત તેનો ખ્યાલ આવશે. સાહિત્ય પરથી એટલા માટે કે તે વખતનું સાહિત્ય એ તે વખતના મહાજ્ઞનું પ્રતિબિંબ જ છે. આ માટે ત્રણ વિભાગ કરી શકાય.

- [૧] જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવથી જૈનોના ત્રેવીંચમાં તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ સુધી.
- [૨] શ્રી. પાર્શ્વનાથના શાસન પછી શ્રી મહાવીર અને તેમના પછી વિ. મં. ૫૧૦ એટલે વલ્લભી વાંચના થઈ ત્યાં સુધી.
- [૩] છઠ્ઠી સદીથી અઠારમી સદી સુધી અને ત્યારથી અત્યાર સુધી.

પહેલાના બે વિભાગમાં—શ્રી. પાર્શ્વનાથ સુધીના વિભાગ માટે પાછળના રચાયેલા સાહિત્ય પર આધાર રાખવો પડે છે શ્રી. મહાવીર અને વલ્લભી વાચના થઈ ત્યાં સુધીનું સાહિત્ય પ્રાયઃ કંઈક જ હતું અને છઠ્ઠી મઠીથી અત્યારસુધીમાં જૈન સાહિત્ય પર બીજા સાહિત્યની અને ધર્મની ભાવનાઓની પ્રબળ અસર થવાથી પહેલાંની ભાવનાઓમાં પરિવર્તન થયું છે : એ મુજબ જૈન સાહિત્યની રચના વગેરે પર આધાર રાખી ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે.

[૧]

આત્માનો ઉદ્ધાર કરી અજરામરતાનો માર્ગ જોળવવો, જ્યાં દેહ નથી, આયુષ્ય નથી, કર્મ નથી, પ્રાણ કે યોની નથી એવી માદો અનંત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એવી પ્રધાનતાઃ ભાવનાવાળો જૈન ધર્મ છે. આ યુગમાં તેના પ્રવર્તક શ્રી. ઋષભદેવ-જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર છે. તેમને સર્વજ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન-સ્થિતપ્રસવણું પ્રાપ્ત થયા પછી તેમણે ચતુર્વિધ સંધની રચાવના કરી. આ સંધમાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એમ ચાર ભેદ હતા આ ભેદ પડ્યા તે પહેલા પૈત્રી જાતિ પુરુષ જાતિ સમાન ગણાતી. અને પછી પણ સમાન હજીવાળી ગણાતી એનો ખ્યાલ ઉપવપ્ત વૃત્તાંત દ્વારા મળે છે.

શ્રી ઋષભદેવના સમય સુધી દરેક જોને પેટે પુત્રપુત્રીનું યુગલ પ્રસવતું. આ યુગલ યોગ્ય ઉત્તરનું થતાં લગ્નપ્રતીતી જોગતું; જ-ને સરખા હજી ભોગવી ગ્રાહસ્થ ધર્મ પાળતા

અને અંતઃકાળે સાથે જ વિદાય થતા. આજની લૌકિક બાબામાં કહીએ તો સગા ભાઈ બહેનનાં તે જમાનામાં લગ્ન થતાં. આવી જ કથા હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ વીરઠરી વંશ સંબંધી મળે છે. અને રા. નરસિંહરાવ દિવેડીઆ પશ્ચ પાશ્ચિમાત્ય, રમેટાની એક કથા^૭ પરથી આવું જ અનુમાન કરે છે. આનો અર્થ એટલો જ કે સ્ત્રી વર્ગ અને પુરુષ વર્ગ બન્ને મમાન હસ્ય ભોગવતાં. શ્રી. ઋષભદેવે આ વસ્તુમાં પરિવર્તન કર્યું, જૈન સમાજમાં ક્રાન્તિ ફેલાવો, અને સંસ્કૃતિના પગરણ માંડવા. તેમણે આ રિવાજમાં ફેરફાર કર્યો. સામાજિક, આર્થિક અને માનસિક ઉત્પત્તિના શ્રીંગ તેમણે પ્રાપ્તમાં લેધો અને ત્યાં પછી આ રિવાજ બંધ થયો.

શ્રી. ઋષભદેવને ભરત અને આદ્યમળી નામના બે પુત્રો હતા. અને ખાલી અને સુંદરી નામની બે પુત્રીઓ હતી. પ્રાચીન રિવાજ મુજબ ભરતનો સુંદરી માથે પરણવાનો વિચાર હતો. કારણકે સુંદરીમાં રૂપ, ગુણ, યૌવન, અને ઓન્દર્ય બધું હતું. વળી શ્રી. ઋષભદેવે તેને યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું હતું ખાલી અને સુંદરીને લીધી શિષ્યવ્યાનો પણ ઉદ્દેશ્ય મળે છે. વળી ભરતનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં ચક્રવર્તિ તરીકે છે. ચક્રવર્તિની અનેક રિદ્ધિમાં ચૌદ રત્નનો* સમાવેશ થાય છે. તેમાં શ્રી રત્ન મુખ્ય છે. એ રત્ન ન હોય ત્યાં સુધી ચક્રવર્તિ ચક્રવર્તિ ન કહી શકાય. ત્યાં સુધી અપૂર્ણતા રહી કહેવાય, એટલે કે સ્ત્રી ને પુરુષ એક અવિભક્ત અંગ કહી શકાય. શ્રી ને પુરુષ માથે રહી એ અવિભક્તનાને જાળવી શકે. એક અંગ ન હોય ત્યાં સુધી શીઝું અંગ અપૂર્ણ કહેવાય.

સુંદરી લગ્ન કરી શકે તેમ હતી, છતાં પોતાની સ્વતંત્ર માન્યતા મુજબ પિતાને પથે જવાનો તેણે વિચાર કર્યો. અને ભરતની માગણીનો ધનકાર કરી દીક્ષા લીધી. પોતાની મોટી બહેન ખાલીની સાથે પોતાના ભાઈ આદ્યમળી કે જે અભિમાનને લઈને નીચે ને નીચે ઊતરતા જાય છે તેને 'વીરા મોરા મજ થડી હેઠા ઊતરો, મજ ચડે કેવળ ના હોય' ના સુંદર શબ્દોથી વળથૂત કર્યા.

શ્રી પુરુષ કરતાં આગળ વધી શકે છે, તેનું તે જમાનાનું આ વાસ્તવિક દર્શાવ છે. તે જમાનામાં પુત્ર નેટલું જ પુત્રીને શિક્ષણ અપાતું, પુરુષ માત્ર નેટલી તે સ્વતંત્રતા

૬. વારાણસી રાજની પટરાણીએ પુત્રને બદલે મસિના એક ગોળાને જન્મ આપ્યો. આથી ગરમાઈને રાજાએ તેને એક પેટીમાં પુરાવી નદીમાં મૂકી દીધા. તે પેટી એક તાપસના દ્વાયમાં આવી. તેણે ગંધ વગરના મસિના ગોળાને સાચવી રાખ્યો. જેમાંથી એક દિવસ તેના બે બાળ થયા. ક્રમશઃ બન્ને બાળને પાંચ માટે નીકળી ને તેમાંથી બે હાથ, બે પગ ને એક માથાનું સર્જન થયું. એક ગોળો બાળક હવે ન્યાયે બીજા બાળિકા હતી. તેઓ આગળ પર સાથે પરણ્યા. બધું માટે જુઓ પુરાતત્ત્વ પુસ્તક ૮. ૪ ૧૨૫-૩૦.

૭. શ્રી. નરસિંહરાવે રમેટાની એક કથા પરથી એવું અનુમાન કર્યું છે કે પહેલા માનવીને ચાર હાથ, ચાર પગ, બે માથા હતા. પશુ જ્યુપીટરે બન્નેને જુદા કર્યા. ત્યારથી શ્રી પુરુષ વિભક્ત થયા. આ વિભક્તતા પૂરી કરવા એક અંગ બીજું અંગ મેળવવા ચલ કરે છે.

● ચૌદ રત્ન:—ચક્ર, છત્ર, અસિ, હંડ, ચમ્ર, મણિ, કાંગડી, એતાપતિ, ગાલાપતિ, વાર્ધિક, પુરોહિત, સીરલ, અથ અને ગજ.

ભોગવતી, પુરુષ જાતિ કરતાં પણ આત્માનું ઓળખ વધારે દાખવી શકતી એની, આ ઉદ્દેશ્ય પરથી રચણતા તરે છે.

પુરુષની માફક સ્ત્રી પણ મોક્ષે જઈ શકે છે, કારણકે જૈનધર્મમાં લીંગ, જાતિ, ઉમર કયાની પ્રતિબંધતા નથી. દરકાર્ધ-જે જે આત્મા અને અનાત્માનો તફાવત જાણવા મહે તે તે મોક્ષ મેળવી શકે છે. એવા મોક્ષે જનારાઓનાં પંદર બેદ છે. જેમાં 'સ્ત્રી-લિંગે સિદ્ધા' નો એક બેદ પણ છે. તેનો આશય એ છે કે સ્ત્રી યોનીમાં જન્મવા છતાં સ્ત્રી યોનીનો જીવ મોક્ષ મેળવી શકે છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના કથન મુજબ 'આ અવમ-પીણીમાં આ યુગમાં મારહેવા-શ્રી ઋષભદેવના માતા સૌથી પહેલાં સિદ્ધ થયા છે,'^૮ અને એ બતાવે છે કે આ યુગમાં સાચી પહેલા એક સ્ત્રીએ જ અગરામરતાનો માર્ગ માધ્યો છે.

પહેલા તીર્થંકર પછી ઓગણીસમા તીર્થંકર મહિનાથ સુધી સ્ત્રીવર્ગમાંથી ક્રેટલીય સ્ત્રીઓએ આત્માને અજવાલેલ છે. પણ આખા જૈન સાહિત્યમાં જ્યારે દૃષ્ટાંત સ્ત્રીઓના આદર્શનું છે તે શ્રી. મહિનું છે. શ્રી મહિ પોતે સ્ત્રી હતા, રાગની પુત્રી હતા, કુંવારા હતા, રૂપે, શુણે મંપૂર્ણ હતા, પૌવનથી ઉત્કૃષ્ટ હતા; છતાં જીવનભર કૌમાર્યવત પાળવાનો તેમનો નિશ્ચય હતો. તેમના પૌવનથી, અને શુણથી આકાર્પી ક્રેટલાક રાજકુમારોએ તેમને પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ બધાને દુર્ગંધથી ભરેલા શરીરની ઓળખ આપી મુંદર બાયામાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર હતા:

‘હે રાજાઓ ! મનુષ્યના કામસુખો આવા દુર્ગંધયુક્ત શરીર ઉપર જ અવલંબેલા છે. તેનું બાહ્ય સૌંદર્ય સામ્યત નથી. જ્યારે આ શરીર વૃદ્ધાવસ્થાને પામે છે ત્યારે તેનું તેજ અને કાંતિ બિડી જાય છે. ચામડી પર શીકાશ આવે છે ને કચળાઓ પડી જાય છે. કાચું મળી જાય છે. મુખમાંથી લાળ દહે છે અને આંધુ’ શરીર કંપે છે. તો હે રાજાઓ ! આવા શરીરથી નીપજતાં કામસુખોમાં કોણ આસક્તિ રાખે ? મને આ પ્રકારના કામસુખોમાં જરા પણ આમંત્રિત નથી. મેં સર્વ સુખોને તજીને દીક્ષા લેવાનું તથા આજીવન બ્રહ્મચારી રહી સંયમનું પાલન કરી ચિત્તમાં રહેલ કામ, કેધ વગેરે અસદ્વૃત્તિઓને જડમૂળથી કોપેડી નાંખવાનું નક્કી કર્યું છે.’^{૧૦}

આ ઉપદેશની રાજકુમારો ઉપર ધારી અસર યર્ષ; અને તેઓ શ્રી. મહિના જ શિષ્ય યર્ષને રહ્યા શ્રી. મહિએ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, અગરામરતાનો માર્ગ સાધ્યો. અને જૈન સમાજમાં કાંતિના બી વેરી ઓગણીસમા તીર્થંકર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. શ્રી. મહા-વીરના કથન મુજબ સ્ત્રીજીવનનો પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો વિકાસ તેમણે સાધ્યો. જે વિકાસ માટે સામાન્ય પુરુષો મુખ્યા લાયક નથી યર્ષ શકતા. અને આમ શ્રી. મહિએ પુરુષ જાતિ કરતાં સ્ત્રી જાતિ જરા પણ ઊતરતી નથી, બલકે ચડી શકે છે તેનું ઉગ્ગરવણ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું.

૮. નિશ્ચિસિદ્ધા, અનિશ્ચિસિદ્ધા, તીર્થંસિદ્ધા, અતીર્થંસિદ્ધા, શુદ્ધચર્ચાસિદ્ધા, અન્યર્ચાસિદ્ધા, રવર્ચાસિદ્ધા, સ્ત્રીર્ચાસિદ્ધા, પુરુષર્ચાસિદ્ધા, નપુંસકર્ચાસિદ્ધા, પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધા, રવચંબુદ્ધ સિદ્ધા, બોધબોધિત સિદ્ધા, એક સિદ્ધા, અનેકસિદ્ધા.

૯. ત્રિપદ્ધિપદ્ધાડા પુરુષ ચરિત્ર સર્ગ ૩, પૃષ્ઠ ૧.

૧૦. નાયાધરમકદા વર્ગ આક્રમે મહિ.

જૈન રામાયણ અને જૈન મહાભારતમાંથી^{૧૧} મીના, દ્રૌપદીના દષ્ટાંત જડે છે પણ હિન્દુ ધર્મમાં તેનો સંપૂર્ણતઃ સુંદર ઉલ્લેખ હોઈ તેને જવા દઈએ અને મહાભારતના સમયનો જ બીજો દાખલો શ્રી. રાજેમતીનો લઈએ.

જૈનોના બાવીશમાં તીર્થંકર શ્રી નેમનાથ તે શ્રી કૃષ્ણના પિત્રાર્ધ ભાર્ધ થાય. તેમનું લગ્ન રાજેમતી નામની કન્યા સાથે થવાનું હતુ, જન ગઈ, મામૈયું થયુ પણ તે વખતે ક્ષત્રિયોમાં આદ્યા આવતા રિવાજ મુજબ જનૈયાઓને જમાડવા માટે અસંખ્ય જીવોને એક વાડામાં પૂરી હતા તેનો અવાજ શ્રી નેમનાથને કાને સંભળાયો. અને તેની શ્રી નેમનાથને ખજર પડતાં અડધે રસ્તેથી તે પાછા ફર્યો. દીક્ષા લીધી અને ગિરનારને પોતાનું રહેઠાણ કર્યું. આ વાત રાજકુમારી રાજેમતીએ સાંભળી ત્યારે પોતાની સખીઓની ના છતાં, સગાવહાલાઓની બીજે સ્થળે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા છતાં તેમણે ગિરનાર પર જઈ શ્રી. નેમનાથ પાસે જ દીક્ષા લીધી. એક વખત ઉપરથી ઊતરતાં ઊતરતાં સખત વરસાદ થયો એટલે આશ્રય લેવા માટે પામેની એક યુદ્ધમાં પ્રવેશ્યાં અને અધકાર હોવાથી અંદર કોણ હતુ તેની ખબર પડી નહિ. તેમણે પત્તળેશાં કપડાં ચૂકવવા શરૂ કર્યા કે તરત લાં જ ધ્યાનમાં બેઠેલ શ્રી નેમનાથના ભાર્ધ રથનેભિય તેના સાન્દર્ભથી ચલિત થયા. પણ રાજેમતીએ તેને તે વખતે જે ભાર્મિક ઉપદેશ આપ્યો તે આજે પણ સ્ત્રી જાતિ માટે જેમ ઉત્પન્ન કરાવે તેવા છે. રથનેભિને કહ્યું :

‘તું રૂપમાં સાક્ષાત કુબેર હો, લાક્ષિત્યમાં ભયે નજ હો, ભક્ષેને માક્ષાત શકેન્દ્ર હો, તો પણ હું તને ઇચ્છું નહિ.

‘હે કામી પુરુષ ! તારી ખાનદાની ક્યાં જતી રહી ? તું યાદવકુળનો હોઈને સંયમથી ભ્રષ્ટ થઈ મારી વાંચી કરે છે તેના કરતાં તું મર એ વધારે મારું છે. તું જરા વિચાર તો કર કે તુ અધક વૃષ્ટિનો પૌત્ર છે. અને હું ઉચ્ચસેન રાજાની પુત્રી છું. માટે કુલાગાર ન થઈએ, એની તું મરત રાખ અને સંયમમાં સ્થિર થા.

‘જ્યાં જ્યાં સ્ત્રીઓને જોતાં જ તું આવી રીતે ચલિત થયા કરીશ તો તારો મંયમ જ નહિ રહે. અને તું વાણથી કપતા ઝાડની પેડે હંમેશાં અસ્થિર રહા કરીશ. જે બોગોને તે તજેલા છે તે તો વમેલા અન્ન જેવા છે. તો શું કોઈ પુરુષ વમેલું અન્ન ખાશે ખરે ?’^{૧૨}

બ્રહ્મચારિણી અને માધ્વીના આ આત્મરૂપશી અને મચોટ વચનોને માંભળી જેમ અંકુશવડે હાથી વશ થાય તેમ ગ્યનેભિય સ્થિર થયા અને સંયમનો માર્ગ ગ્રહણ કરી લીધો. સ્ત્રી જાતિ પર ચંચળતા અને અનાયપણાનો જે દોષ મૂકવામાં આવે છે તેને માટે રાજેમતિનું જીવન દિશાસૂચક છે.

આ યુગમાં બાળવિવાહનો એક પણ દાખલો જડતો નથી. જ્યાં જ્યાં સ્ત્રીના લગ્ન સંબંધી ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં ત્યાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે યોગ્ય ઉમરની થતાં, શરીરનું ખંધાગ્નુ ગરાબર થયેલું ગણ્યતાં તેનો વિવાહ નહીં કરાતો. વિધવા વિવાહનો એક ઉલ્લેખ

૧૧. જૈનોના વીસમાં તીર્થંકર શ્રી મુનિમુન્દનો સમય.

૧૨. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર. અધ્યયન રથનેભિય. તથા દગરેકાનિક સૂત્ર, અ. ૮, શ્રામણ્યપન^{૧૧}

છે. પ્રથમ તીથકર શ્રી ઋષભદેવનો જ તે પ્રમંગ છે. સુનંદા કરીને એક સ્ત્રી હતી. તેનો પતિ અચાનક મૃત્યુ પામવાથી શ્રી. ઋષભદેવે તેની માથે લગ્ન કર્યો. ૧૩ આ લગ્નને કાર્ધપણુ આચાર્યે નિમ્ન ગણ્યુ નથી કે વખોડ્યુ નથી. બલકુલ રોચક ભાષામાં આ વિવાહનુ વર્ણન કર્યું છે.

શ્રી. મહાવીર સુધી સ્ત્રી જાતિની રિયતિ જાણવા માટે આટલું સાધન છે. આ સાધન પાછળના રચાયેલ તથા લખાયેલ વિશાળ સાહિત્યના સાધન કરતાં વધુ જ અદ્ય છે છતાં તેને જૈનોના સ્ત્રી અબધીના વિચારો પરત્વે આશ્ચર્યચકત કરી દે તેમ છે.

ગ્રામીન કથાઓ પરથી એમ જણાય છે કે જૈનોમાં અન્ય ધર્મીઓની જેમ બહુ વિવાહ પ્રચલિત હશે તે વખતે પુરુષ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ કરી શકતો હશે. શ્રી ઋષભદેવના વખતથી શ્રી. પાર્શ્વનાથ સુધી પાંચ વ્રતને બદલે માત્ર વ્રત ૧૪ પ્રચલિત હતો. તેમાં મૈથુન વ્રતને ચ્યાન ન હતું. આથી સ્ત્રીનો પરિગ્રહની અદર નમાવેશ થતો. માથે માથે એથ યાદ ગખી લેવું જોઈએ કે જૈનોના ધાર્મિક વિધાનો યા રીતરિવાજો જે જે ધડાયેલા છે તે સાધુ, સાધ્વી, યા તો આવક આવિકાને અનુવક્ષીને ધડાયા છે. જે નિયમ સાધ્વી માટે અને શ્રાવિકા માટે હોય તે જ નિયમ સાધુ અને શ્રાવકને લાગુ પડી શકે તેથી જ્યાં જ્યાં સાધુ કે શ્રાવકનો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્વી કે શ્રાવિકા અત્યંત મમજી જ લેવાના હોય છે. આથી સ્ત્રીનો જેમ પુન્યને માટે પરિગ્રહમાં સમાવેશ થતો તેમ સ્ત્રીને માટે પુરુષનો પણ પરિગ્રહમાં સમાવેશ થતો. છતાં જોકે અને જડ બુદ્ધિવાળા જનતાના એક વર્ગે કહ્યું સ્ત્રીનો પરિગ્રહમાં સમાવેશ કર્યો. અને જોની પાસે સ્ત્રીઓનું મોટું ધણુ હોય તે ભાગ્યશાળી-મોટો ગાવાળ કહેવાયો. ચક્રવર્તિની બધી રિદ્ધિઓમાં મોતક હાગર સ્ત્રીઓ હોવી જ જોઈએ. એથી વધારે હોય તો ચાલે પણ ઓછીથી ન ચાલે. ચોવીમ તીર્થસ્થાનમાં પથુ ત્રણ તીર્થકર ચક્રવર્તિ હતા. તેમને પણ એટલી જ સ્ત્રીઓનો પરિગ્રહ હતો. વાસુદેવને પણ બીસ હાગર સ્ત્રીઓ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. અને એ બધાનું રસિક રીતે કરાયેલુ વર્ણન ધાર્મિક ક્રિયાની અદર બોલાતા રતોત્રોની અંદર આજે પણ નગરે ચડે છે. અને જનતા હોશે હોશે તે ગાય છે. ૧૫

પુગ્ગો ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ કરી શકતા છતાં ટ્રીપટીએ કરેલા પાંચ પતિના રિવાજ તરફ આપણે આખર્ષિયામણા ન કરી શકીએ. એવો જ રિવાજ આજે ટીબેટ અને બીજે રશ્ને પણ ચાલુ છે. તો પણ એટલું ચોક્કસ છે કે શ્રી ઋષભદેવના સમયમાં જે સન્માન સ્ત્રી જાતિનું હતું તેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથના સમય પછી ઘટાડો થયો હતો.

૧૩. ત્રિપટિપાટકા પુરુષ ચરિત્ર સર્ગ ૨, ૧૫૧ ૧ તથા ૪૬૫સુત્રની સુખોદીકા ટીકા ૫. ૧૪૭.

૧૪. પ્રાણાતિપાત વિરમણ=અહિંસા; મૃયાવાદ વિરમણ=સત્ય; અહિંસાદાન વિરમણ=અયોર્ય; મૈથુન વિરમણ=મહચર્ય; પરિગ્રહ વિરમણ=અપરિગ્રહ

૧૫. ચંદ્રદસ વરચળ નવમહાનીલી, ચંદસરી સહસ પવર. મુવવળ મુંદરવદ, જુલસી હવ મય રહમય સહસત્તમી છળવદગમી કોઠી લામી માર હમ્મી મયવય-અનિવશાતિ

[૨]

શ્રી મહાવીર સ્વામી અને ત્યાર પછી મંવત ૫૧૦ માં વલ્લભી વાંચના ચર્ચાત્યાં સુધીનો સમય આગમો, સૂત્રો વગેરેનો રચનાકાળ કહી શકાય. આ સાહિત્ય કંઈક રહેતું અને એક બીજાને ગુરુમુખેથી વારસામાં મળ્યે જતું. તેનો ફેટવાક ભાગનો નાથ યથા પત્રી વિ. સં. ૫૧૦ માં તે : અંચરથ ચયુ.

શ્રી. પાર્શ્વનાથ સુધીના સમયમાં લોકો સરળ અને જડ હતા એટલે પરિમિલની અંદર જીનો સમાવેશ કરતા, પણ શ્રી મહાવીરના જમાનાની નજીકના લોકોમાં વક્તાએ પગ પેસારો કરી દીધો હતો. પુરુષ જાતિ સ્ત્રી જાતિને વાસનાતું નાશન મણુવા લાગી. આથી બ્રહ્મચર્યમાં ગૈરિચિત્ર આવ્યું. શ્રી મહાવીરે આ વસ્તુસ્થિતિ નિહાળી ચાર વ્રતના પાંચ વ્રત કર્યા. બ્રહ્મચર્યના સુન્દર વાડ કરી તેમણે ચતુર્વિધ સંધનું પુનઃ સર્જન કર્યું ત્યારેય સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને વર્ગ માટે સમાન અને મરખા નિયમો કર્યા. મૈથુન વ્રતને નોખું કર્યું, પણ પુરુષો કમ નહોતા. પરિમિલના જુદા જુદા અર્થ કરવા લાગ્યા. જ્યારે સ્ત્રીઓ પોતાના સરળ સ્વભાવાનુસાર જે નિયમ ધરાયો હતો તેનાથી સંતોષ માની રહી. આથી સ્વદારવ્રત પુરુષો માટે તો સ્વપતિનું વ્રત સ્ત્રી માટે સર્જાયું. પણ જડ અને વક્ષુદિવાળા લોકો કાયદાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ સ્વદારના અર્થમાં વિપર્યય કરવા લાગ્યા. પારમી કન્યા હોય, કુંવારી હોય, વેરમા હોય, જે બીજા કોઈને પરણી ન હોય તેને સ્વદાર તરીકે રાખી શકાય એવો અર્થ કાઢ્યો. જ્યારે સ્ત્રીઓને સ્વપતિનો વિશાળ અર્થ કરવો ન મળ્યો, આ માટે જૈન આચાર્યોએ મુદર પગલાં લીધાં પણ આવા પગલાથી સ્ત્રી જાતિનું પુરુષ વર્ગ તરફથી યતા અન્યાયનું પ્રદર્શન જ થતું હતું ૧૬

વળી બીજી વાત પણ ખ્યાનમાં રાખવાની છે કે પુરુષ વર્ગે જ્યાં ત્યાં પોતાના અણુ જમાવી દીધા હતા. જુદ શ્રી મહાવીરના મમયમાં હિંદમાં કેટલેક રથોએ પ્રગતિ કરી હતી. તેના મંચાક્રમે પુરુષ હતા. આચાર્યોની પદવીઓ પર પણ પુરુષો જ હતા વ્યવહારમાં પણ પુરુષો હતા. સ્ત્રીઓ પુરુષોનું કામ કરવા અને વામનાઓ સંતોષવા ઘરમાં ભરાઈ રહેલી. પણ આને માટે જૈન ધર્મ કરતા બીજા ધર્મોને વધારે જવાબદાર ગણી શકાય. ઈ. સ. પૂર્વે હિંદમાં આર્થ તથા અનાર્થ અને બીજી પ્રગતિઓનું સંમિશ્રણ થયે જતું હતું. એમાં દિવિડ સભ્યતા પણ એક હતી દિવિડ સભ્યતા જૈન ધર્મની માફક સ્ત્રીપ્રધાન સભ્યતા હતી. એકબીજી પ્રગતિ સભ્યતાનું સંમિશ્રણ થતા એક બીજાના રીતરિવાજોની એક બીજા પર પ્રભાવ અમર થઈ, આર્થ સભ્યતાની અસરથી સ્ત્રીની લાગવગ જે એક વખત જોઈ કક્ષાએ ૧૭ હતી તે શિથિલ થઈ, છતાં દિવિડ સભ્યતાની અસરથી આર્થ સભ્યતામાં સ્ત્રીનું અમુક રથાન રહ્યું ખરું. એની અમર જૈન સમાજ પર પણ થઈ. શ્રી મહાવીર અને બૌદ્ધધર્મના પ્રવર્તક શ્રી ગાતમે સ્ત્રી વર્ગને જોઈ સ્થિતિએ લઈ જવા

૧૬ આ વસ્તુ પરના સુદર અને વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ—જૈન દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર પૃ ૨૭-૨૮.

૧૭ 'સ્ત્રીઓને માટે મહાન યુદ્ધો થયાં છે તે સ્ત્રી તરફનું માન નહિ તો બીજું શું બતાવે છે ૧' બાણ ક્ષિતિમોહનસેન.

યત્ન કર્યો. સ્ત્રી સમુદાયે નવા યુગના વહેણ નીરખ્યાં. તેમાં તેમને પોતાની જાતનો ઉદ્ધાર દેખાયો. આથી સાખી સંઘમાં તેમણે મોટા પ્રમાણમાં ભળવાનું શરૂ કર્યું. સ્ત્રીઓમાં જનગતિનું પૂર આવ્યું. ને તેમાંથી આર્થ ચંદના, મૃગાવતી, સુવ્રસા, શીવા, પદ્માવતી, રેવતી, જયન્તી વગેરે આદર્શ સ્ત્રીઓનાં સર્જન થયાં. પણ તે વખતે આત્મારે સમાજમાં હડધૂત થતો એક વર્ગ—જે વેશ્યાના નામથી ઓળખાય છે તેનો મોટો વર્ગ—તે વખતે થયો હતો. પુરુષોએ પોતાની ઇચ્છા તમ કરવા માટે એ વર્ગને નાબૂદ કરવાને અદ્દે કાયદાનો આશ્રય લઈ તેને સ્થિર અને મજબૂત કર્યો હતો. વૈશ્યાલી કે જે શ્રમજી ભગવાનની જન્મશ્રુતિ ગણાય ત્યાં એક નિયમ એવો હતો કે જો કોઈ પણ કન્યા અતિ નોંદવું-શાળી હોય તો તેનાથી પરણી શકાય નહિ. એણે અવિવાહિત રહીને સર્વ પુરુષોના મનરંજન અર્થે પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું બલિદાન દેવું જોઈ એ.^{૧૮} આથી વેશ્યા નામથી ઓળખાતો એક સ્ત્રીનો વર્ગ દટીભૂત થયો. આમ વેશ્યાઓના પરિવારના વધવાને લીધે પણ સ્ત્રી તરફનું કંઈક માન અને લાગણી ઓછાં થયા. વેશ્યાઓનાં કેટલાય ઉદ્દેશો બૌદ્ધજાતકોમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે,^{૧૯} કારણકે જૈન ધર્મના સંઘના બંધારણમાં જે મજબૂતાઈ હતી તેવી મજબૂતાઈ શૌધ મંડના બંધારણમાં નહતી. જેથી બૌદ્ધ ક્ષિત્ર-ણીઓના સંઘમાં પાછળથી એટલે બધો અનાચાર પેડો—પુરુષ વર્ગને લઈને—કે જેથી તેમને દીક્ષા લેવાની પણ મનાઈ કરવી પડી. આવો અનાચાર જૈન સાહિત્યમાં કવચિત જ દર્શિગોચર થશે. છતાં સ્ત્રીઓ જ આ અનર્થની કરનારી છે એમ કેટલાકના હૃદયમાં દસી ગયું અને તેથી સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા કરતું સાહિત્યનું સર્જન થયું.

સ્ત્રી તરફની આ દર્શિની અસર સાહિત્ય પર પણ થઈ. જૈન સાહિત્યમાં ભગવાન મહાવીરના ઉપાસકોનું એક સુંદર પુસ્તક છે અને તેની અંગ તરીકે ગણના થાય છે. આ પરથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે ઉપાસકોનું વર્ણન મળે તો ઉપાસકાઓનું કેમ નહિ ? સ્ત્રી અને પુરુષને સમાન ગણનાર જૈન સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓનું ઉપાસિકા તરીકે સ્વતંત્ર વર્ણન ન મળે તેનો અર્થ શો ? શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના કથન મુજબ શ્રી મહાવીરના પરિવારમાં સ્ત્રીઓની મોટી સંખ્યા હતી. એક લાખ ઓગણસાક હજાર આવક અને ત્રણ લાખ અદાર હજાર શ્રાવિકાઓનો મોટો પરિવાર હતો. ત્યારે પુરુષની જેમ સ્ત્રીઓ સુંદર ઉપાસિકા નહિ હોય કે શું ? ‘તમામ વર્ણ કે જાતિના સ્ત્રી અને પુરુષને સમાનભાવે જોનાર અને સમાન સ્થિતિમાં અધિકારી ગણનાર ભગવાન મહાવીરના મુખમાં મુકાયેલા આ મુત્રમાં એક પણ ઉપાસિકાનું સ્વતંત્ર વર્ણન નથી એ શું આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવું નથી ?...મંભવ છે કે સ્ત્રી જાતિ તરફની ઉપેક્ષાના સમયની અસરે આપણને કદાચ ભગવાન મહાવીરની ઉપાસકાઓના વર્ણનથી વંચિત રાખ્યા હોય.’^{૨૦} વળી ભગવાન મહાવીરના મુખમાં મુકાયેલ વાણીરૂપ સંપ્રદનું ખીલતું અંગ નાયાધમ્મકહા, તેમાં શ્રી મહાવીરે જીવનનો અધરો અનુભવ લોકગમ્ય સહેલી

૧૮. સાસાહિક જૈનપત્ર ૪૪ પૃષ્ઠ ૫૮૫. ‘અનાચારના અરોહો.’—રા. સુશીલ.

૧૯. બૌદ્ધ જાતક કથાસંગ્રહમાંથી અંબાલી, સિરિમા, સામા, વગેરે વેશ્યાઓ તથા અનાચારના દર્શનિ મોટા પ્રમાણમાં મળે છે, જુઓ બૌદ્ધ સંઘનો પરિચય.

૨૦. પંડિત બેચરાસનું નિવેદન—ભગવાન મહાવીરના ૬૩ ઉપાસકો. ૫. ૮.

અમૃત ઝરતી વાણીમા કહ્યો છે. જેમાં શ્રી. મહિનું સુંદર દર્શાત છે. તેમાં પાછળના દ્વિતીય શ્રુતરત્નમાં કાલી અને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓના એક જ જાતના જતાંતો છે. ૨૧ જેના ધ્વનિ એ છે કે એ બધી સ્ત્રીઓએ દીક્ષા લીધી, પણ પાછળથી તેમાં ચિથર ન રહી શકી તેથી વિષય-સ્વરજ્ઞંદી યર્ષ અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વિસરી ગઈ. શ્રાવણનું પણ આનું એક દર્શાત પહેલા અધ્યયનમાં છે પણ આવિકાઓ જેટલા નહિ અને એક જ જાતની આવી અનેક કથાઓ કહેવાનો આશય એટલો જ જણાય છે કે સ્ત્રી જાતિનું મન કેટલું ચંચળ હોય છે, તેના સંયમ કેટલો શિથિલ હોય છે ! તેના પરથી સદજ ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે કે તે સમયે-સ્ત્રીઓનું જીવન સંકુચિત હશે, તેમની દુનિયા સાકડી હશે અને ઘરના કામમાં ગોંધાઈ રહેવાની સજ્જ તે વખતેય ચાલુ હશે. ઉપાસક દશામાં ઉપાસિકાઓના સ્વતંત્ર વર્ણન નથી, તોપણ જેમ કાલીની વાર્તાદ્વારા સ્ત્રી સ્વભાવની ચંચળતા દેખાડી છે તેમ કેવલિત આમાંથી સ્ત્રીઓ માટે સુંદર ધ્વનિ નીકળે છે, તે ખતાવે છે કે મંકુચિતતા છતાં સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા નષ્ટ નહિ થઈ હોય.

શ્રી મહાવીરના દસે ઉપાસક૨૨ તે વખતના વધારેમાં વધારે વૈભવશાળી શ્રાવકો હતા. વૈભવશાળી હોવા છતાં, અને અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો રિવાજ હોવા છતાં તેમાંના નર ઉપાસકને એક એક સ્ત્રી છે, જ્યારે દસમાને તેર સ્ત્રી હતી. એક પતિવ્રતમાં જેમ સ્ત્રીઓ

૨૧. કાલી નામની ચમરની પટરાણીના સંબંધમાં આવી રીતે ઉલ્લેખ છે :—

‘પછી મળવાને તે કાલીને પુષ્પચૂસા આપ્યાં શિષ્યા તરીકે સોંપી. તે આપ્યાં તેને પ્રમજ્જ્યા આપી. હવે તે ખાવાપીવામાં બેસતા બેઠવામાં અને ભોજવામાં સંયમને માચવતી, પ્રહારચાલિણી યદ તથા આભાષિક વગેરે અગ્રિયાર અંગોને ભણીને પોતાની ગુરુણી સાથે માત્રેગામ વિહરવા લાગી.

‘વખત જતાં તે પોતાના સંયમથી શિથિલ થઈ. તે પોતાના હાથ, પગ, માથું, મોઢું, સ્તન, કક્ષા અને ગુહાંગિને વારંવાર ઘોળી તથા બેસવાના, ચૂસાના અને ત્વાધ્યાય કરવાના રથાને પહેલાં પાણી છાંટ્યા પછી જ પગ મૂકી.

‘ગુરુણીએ તેને કહ્યું : ‘હે દેવાનુપ્રિયે ! આ આપણો આચાર નથી. આપણે પ્રહાર-ચાલિણી છએ માટે તમારે આમ કરવું ન પડે. માટે હે દેવાનુપ્રિયે ! તમારે વિચારીને આનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થઈ જઈએ.

‘કાલીએ ગુરુણીનું વચન સ્વીકાર્યું નહિ. તેથી તેના અમણીઓમાં આદર ધટવા લાગ્યો અને તે વારંવાર નિંદાવા લાગી. કાલીને એમ થયું કે જ્યારે હું આવિકા હતી ત્યારે સ્વતંત્ર હતી અને જ્યારથી હું પ્રમજ્જિત થઈ હું ત્યારથી પરવશ બની છું. તો આવની કાલે અદ્યૌથી નીકળી મારે જુદા જ ઉપાસ્યમાં રહેવું થોડું છે.

‘જુદા ઉપાસ્યમાં રહેતી તે કાલી વિષયસ્વરજ્ઞંદી થઈ અને પોતે રીકારેશી સંયમની પ્રતિજ્ઞાએને લગભગ ભૂલી ગઈ.

‘બીજી આવિકાઓનું જ્ઞાતિત પણ કાલીની કથા પ્રમાણે જ મળેલું” જુએ—

નાયાધમ્મવદ્ધા શ્રુતસ્કંધ દ્વિતીય વર્ગ ૧ અથવા અમણ બળવાન મહાવીરની કથાઓ.

પૃ. ૧૧૬ થી ૧૭૨.

૨૨. આનંદ, કામદેવ, શુદ્ધપતિ, ચૂલ્લપિતા, સુરાદેવ, ચૂલ્લસત્તક, શુદ્ધપતિ કુંડકોવિક, મહાવપુત્ર, મહાસત્તક, નંદિનીપિતા અને સાહિલીપિતા.

પવિત્રતા સમજતી હતી તેમ એક પત્નીવ્રતમાં પણ પુરશે. પવિત્રતા મમજતા દર્શી. આ ઉપાસકોએ જોટલી છૂટ પોતાને માટે ગળી હતી તેટલી જ છૂટ પોતાની પત્ની માટે રાખી હતી. પોતાની સ્ત્રીને દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા થાય, વ્રત કે નિયમ લેવાની ઇચ્છા થાય તો તે પતિની રજા લઈને લઈ શકતી અને તેથી જ રીતે પુરુષને વ્રત, નિયમ या દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા થાય તો તેને પણ પોતાની સ્ત્રીની રજા લેવી પડતી. વળી આ ઉપાસકોના વર્ણન પરથી એ પણ જણાય છે કે વ્રત કે નિયમનું પાલન કરતાં ઉપાસકની કાંઈ જૂલ થાય અને તે જૂલ તેની મા કે પત્ની બતાવે તો તેનો હર્ષથી સ્વીકાર કરી કરી પોતાના વ્રતમાં તે સ્થિર થતાં. પહેલા અધ્યયનમાં આનંદ આવકનું વર્ણન આવે છે તે જોઈએ. તે ભગવાન મહાવીરની વાણી સાંભળી પોતાને ઘેર આવ્યો અને પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:

‘હે દેવાનુમિત્રે ! અમણુ ભગવાન મહાવીરની પાસે જઈને તેમનું પ્રવચન મેં સાંભળ્યું છે તે મને બરાબર ગમ્યુ છે અને તેમાં મારી અભિરુચિ થઈ છે. તો તું પણ તેમની પાસે જા અને તેમની પશુપામના કરી શુદ્ધિધર્મનો સ્વીકાર કર.’

‘આનંદ આવકનું આ વચન સાંભળી શિવાનંદા ખુશી થઈ. સંતુષ્ટ થઈ અને ઉતાવળા ભગવાનની પાસે પહોંચી તેમનું પ્રવચન સાંભળી પોતાના પતિની પેડે તેણે શુદ્ધિધર્મ સ્વીકાર્યો.’ ૨૩

આ વાત પરથી સ્ત્રીના સમાનપણાનો હક્ક તરે છે. પણ બીજી એક વાતમાં સુલણી પિતા વ્રતમાં દેવથી ડરે છે, ત્યારે તેની માતા તેની જૂલ થવા બદલ કપકો આપે છે, ૨૪ અને ત્રીજી વાતમાં સુરાદેવ શુદ્ધપતિને દેવની બીક લાગે છે ત્યારે તેની પત્ની જૂલ બતાવી તેને સત્પથ દોરે છે અને તે જૂલનો પોતે હર્ષથી સ્વીકાર કરે છે અને વ્રતમાં સ્થિર થાય છે ત્યારે ધરીબાર તો એમ લાગે છે કે સ્ત્રી જાતિનું પ્રાધાન્ય કેટલું હશે ! સંવાદ જોઈએ. ‘સુરાદેવે પોતે જોયેલ વાત પોતાની પત્નીને કહી સંભળાવી ત્યારે ધન્યા ભાર્યાએ કહ્યું કે દેવાનુમિત્રે ! અહીં કોઈ માણસ આવ્યો નથી. કોઈએ તમારા પુત્રને માર્યો નથી. તમે કોઈ ભયકર દ્રશ્ય જોયું હોય એમ જણાય છે અને તે કારણે તમે વ્રત નિયમમાંથી અલિપ્ત થયા છો. માટે કરી વાર તેની આલોચના કરી જેમ રહેતા હતા તેમ રહો. સુરાદેવે ધન્યા ભાર્યાનો આ વાત વિનયથી સ્વીકારી અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, વ્રત નિયમનો કરી વાર સ્વીકાર કરી પહેલાની જેમ રહેવા લાગ્યો.’ ૨૫

આવા જ બીજા દાખલા સુલણતક, ૨૬ ઉપાસક સદાલપુત્ર ૨૭ મંબંધી પણ મળે છે, અને એ દ્વારા સ્ત્રી જાતિની સમાનતા સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ સ્ત્રીઓ કુર અને કુટ પણુ હોય છે તેનોય એક દાખલો તેમણી જ જડે છે. અને તે બધી મુંદરતા પર પાણી ફેરવે છે. મહાશતકની પત્ની રેવતીને બાર બાર શોક્યો હોવાથી સર્વ સુખ પોતે

૨૩ જુઓ ઉપાસગદસાઓ. અધ્યયન ૧. આનંદ.

૨૪ જુઓ ઉપાસગદસાઓ. અધ્યયન ૩ શુદ્ધપતિ સુલણીપિતા

૨૫ જુઓ ઉપાસગદસાઓ. અધ્યયન ૪ સુરાદેવ.

૨૬ જુઓ ઉપાસગદસાઓ. અધ્યયન ૫ સુલણતક.

૨૭ જુઓ ઉપાસગદસાઓ. અધ્યયન ૬ સદાલપુત્ર.

ભોગવવા માટે બારે શોક્યના ખૂન કરે છે, પોતાના દુર ચલણાવને મોકલો મૂકે છે અને પોતાની વાસનાઓને સતોપવા પતિને પણ સતાપે છે ૨૮ આ વાત શ્રી રત્નલાવની ખીજ બાલુ દેખાડે છે વળી યૌદ્ધ સવમા લિહુણી સવમા અનાચાર તે વખતે વધી ગયો એટલે પુરુષ જાતિએ શ્રી જાતિ તરફથી પુરુષ વર્ગને દૂર રાખવા માટે રાત્રોના પાના ચિતયાં. ઉત્તરાધ્યન જેવા પવિત્ર સૂત્રમાં સાધુઓને ઉદ્દેશીને કહેવાયુ છે ૬

૨૮ જુઓ ઉનાસગઢસાઓ અધ્યયન ૮ મહાશતક શ્રીમહાવીરના રાખેમાં જ તેની વાત ભેઈએ

‘ મહાશતકની બાર્યાં દેવતીને વિચાર થયો કે મારે બાર બાર શોક્ય હોવાથી હું સારી રીતે મહાશતક સાથે કામભોગો ભોગવી શકતી નથી’ માટે ઠીક તે એ છે કે મારે શોક્યોને અમિ, રાસ કે વિવપ્રયોગથી હું મારી નાખુ અને તેમની એકએક દિરંગડાટી તથા મળને મેળવી મહાશતક સાથે સુખે સુખે રહું

‘ આ વિચારથી તે તેમ રવાનો લાગ શોધવા લાગી અને લાગ મળતાં જ તેણે છને રાસથી અને ઝને વિપથી મારી નાખી ત્યારબાદ તેમના ધન તથા મળને લઈને મહાશતક સાથે સુખે રહેવા લાગી

‘ તે દેવતી માસલોહુપ હતી અને અનેક પ્રકારના સોજા, તથા તળેનાં અને ચૂંચેનાં માસો, સુગ, મધુ, મેરથ, મધ, સીધુ તથા પ્રસન્નાનો આરવાદ કરતી રહેતી હતી

‘ એક વાર રાજગૃહમાં અમાઘાતનો ગ્રામ થયો તે વખતે તે માસલોહુપ દેવતીએ પોતાનાં ચિયરના માલુસોને બોલાવીને કહ્યું કે તમારે હવેથી મારે માટે બે ગાયના વાછરડા મારીને રોજ લાવવા તે પુરુષો તેના કલા પ્રમાણે મારેના બે વાછરડા રોજ લાવતાં અને દેવતી તે ગોસ ખાતી તથા યથેષ્ટ દાર પીતી

‘ મહાશતક જ્યાં પોષધરાજામાં રહી નવ નિયમ કરતો હતો ત્યાં એક વખતે મત્ત વીખરાયેલા કેરાવાળી તેની શ્રી દેવતી ઉપાડે માથે તેની પાસે આવી અને મોહોન્માદનક રુંગારવાળા શ્રી સુનસ બાવો દેખાડતી મહાશતકને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી

‘ હે મહાશતક અમણોપાસક ! તુ ધર્મ, પુણ્ય, સ્વર્ગ અને મોક્ષની કામનાવાળો છે પણ જો તુ મારી સાથે ઉઠાર એવા માનુષિક કામભોગોને ભોગવતો રહે તો પછી તારે ધર્મ, પુણ્ય, સ્વર્ગ અને મોક્ષની શી જરૂર છે ?

‘ દેવતીના આ પ્રમાણે બે વળુ વાર કહેવા વચનનો મહાશતકે આદર પણ ન કર્યો તેમ જ સ્વીકાર પણ ન કર્યો પરંતુ મૌન રહીને તે પોતાના ધર્મધ્યાનમાં નિયર રહ્યો

‘ આવી રીતે રહેતા તેની પાસે ફરી એક વાર દેવતી આવી અને પહેલાની માફક કામચાચના કરવા લાગી તેણે બે વળુ વાર કલા પઠી ગુરસે થયેલા મહાશતકે પોતાના અવધિજ્ઞાનનો પ્રયોગ કરીને તેને કહ્યું કે હે દેવતી ! આજથી તુ સાત રાતમાં અનસ રોગથી પીડાતી, દુધ્યાનયુક્ત થઈ અસમાધિને પામી કાળ કરી, રાત્રેમાં પૃથ્વીના ગોલુધરચુથ નરકમાં ૮૪૦૦૦ વર્ષ સુધી નરક જતિનું દુખ ભોગવીશ

‘ મહાશતકનું કથન સામળીને દેવતીને લાગ્યું કે એ અમણોપાસક મારી ઉપર ગુરસે થયો છે તેને હું ગનતી નથી ખજાર નહિ મારે કેવા કુમારથી ઘાત કરશે એમ વિચાર કરીને ભય તથા ત્રાસથી હૃદય પામી, ખેદ કરતી કરતી તે ધીરે ધીરે પોતાને ઘેર પાછી આવી ગઈ અને મહાશતકના કલા પ્રમાણે સાત રાતમાં તે મરણ પામી નરક જતિએ ગઈ’
-વધુ માટે જુઓ બગવાન મહાવીરના દસ ઉપાસકો પૃ ૫૦ ૫૫

‘ આ શોકમા શ્રીઓ મનુષ્યોને આમક્રિતાના મહાન નિમિત્તરૂપ છે, જે ત્યાગીએ આટલું જાણ્યું તેનું સાધુપણું મફત થયું. ’૨૮ ‘શ્રીઓમાં આમક્રિતા નગ્નગતિના આયુષ્યની વાટ જુએ છે, ૩૦ અને જેનું અનેક પુરુષોમાં ચિત્ત છે એવી ઉચ્ચત છાતીવાળી અને રાક્ષસી જેવી શ્રીઓમાં આસક્ત થવું નહિ કે જે પુરુષને પ્રથમ પ્રવેશન આપીને પછી તેની સાથે સાકરના જેવું વર્તન રાખે છે ’૩૧

આગળ કલા મુજબ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે જે જે નિયમો માધુ કે શ્રાવક માટે ઘડાયા છે, તે તે નિયમો સાધ્વી કે શ્રાવિકા માટે છે જ. દશવૈકારિક અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રોમાં સાધુના આચારવિચારનું રાચક લાપામાં કથા-વર્ણન છે. તેમાં ઉપર મુજબ લખેલ છે અને તે પુરુષ વર્ગે જ લખેલ હોવાથી તેમાં માતુની-પુરુષ વર્ગની મદદતા મળી છે અનેકાન્તવાદનો મદદતાવાળો જૈન ધર્મની દૃષ્ટિથી માધ્વીને જ્યારે ઉપદેશ આપવાનો હોય ત્યારે તેનો અન્વય આ રીતે થઈ શકે:

‘ આ શોકમાં પુરુષો શ્રીઓને ગ્નક્રિયાના મહાન નિમિત્ત રૂપ છે જે માધ્વી શ્રીએ આટલું જાણ્યું તેનું સાધ્વીપણું મફત થયું પુરુષોમાં આમક્રિતા એવી શ્રી નગ્નગતિના આયુષ્યની વાટ જુએ છે અને જેનું અનેક શ્રીઓમાં ચિત્ત છે એવા રાક્ષસી પુરુષોમાં આમક્રિતા થયું નહિ કે જે શ્રીને પ્રથમ પ્રવેશન આપી પાછળથી તરછોડી મૂકે છે. ’

પણ પાછળના અધિકારો પુરુષો હતા-શ્રીઓ નહિ એટલે ઉપરના નિયમો અને વૃત્તાંતો શ્રી વર્ગના હલકટપણા માટે નક્કી થઈ ચૂક્યા પુરુષવર્ગે કદાચ એવી દલીલો કરી હશે કે જોઈ જુઓ શાસ્ત્રો, પુરુષોને માટે કોઈ લખ્યું છે, તો તેમાં જરા આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી અને તેથી વખત જતા. એવો નિયમ થયો કે માધ્વી-શ્રી વર્ગ મને તેટલો શિક્ષિત હોય તો પણ એક હલકા સાધુ કરતા તેની કિંમત ઓછી હલકા માધુને-પુરુષ વર્ગને પણ તેણે વદન કરવું રહ્યું પણ એ નિયમ ડડનારાઓએ ખ્યાવ નથી ગમ્યો. દેખાતો કે શ્રી. મહિ નામની શ્રીએ પુરુષોને પોતાના શિષ્ય મનાવ્યા હતા!

આ જમાનાની બીજી દૃષ્ટિ પણ છે. પુરુષ વર્ગ તન્દ્રથી શ્રીને અન્યાય થતો હતો અને તેમનું વાતાવરણ મકુચિત થતું હતું છતાં શ્રીઓનું માન પુરુષ જેટલું જ ટકાવવા મત્ત કરેલ છે ઈષ્ટકાર રાગ્નનો પત્ની^{૩૦} તેના પતિને જે ભેષ આપે છે તે અવશ્ય મન-

૨૬. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૬ [પરિપક્વ]

૩૦. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યાય ૭, શ્લોક ૬-૭ [એવક]

૩૧. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યાય ૮, શ્લોક ૧૮ [કાગિવિક]

૩૨. ઈષ્ટકાર રાગ્નને તેની પત્ની કગળાવતી, આ સસાર પરથી રાગ છોડવા માટે કહે છે:

‘ હે રાગ્ન! કોઈ તમને સારાય વિશ્વની દોષન કે સામ્રાજ્ય આપી દે તો પણ તમને સતોષ નહિ થાય અને એ દોષલત કે સામ્રાજ્ય કદી તમારા ગરજરૂપ થવાના નથી

‘ હે રાગ્ન! જ્યારે ત્યારે આ વિલાસનેનવ ઝાડીને મરવાનું છે. મરણ સમયે કોઈ ગરજરૂપ થવાનું નથી તે વખતે ગરજરૂપ કોઈ થાય તેમ હોય તો તે ધર્મ જ છે.

‘ માંસવાળા ડાંતોને જોઈને સિંહારી પક્ષીઓ તેનું માંસ લેવા માટે તેને દુઃખ દે છે. પરંતુ માંસ જોઈ નથી એવા પક્ષી પાસે કોઈ જગ નથી તેમ પરિશદરૂપી માંસને અપેક્ષા ઊઠી હું નિરાશિય થઈશ —તથા માટે જુઓ કનગારન સૂત્ર અધ્યાય ૧૪, ઈષ્ટકારિય.

નીય છે અને એવા બીજા દાખલા તેમથી જડે તેમ છે. વળી આવશ્યકતા હોય ત્યારે શ્રી સાથે કેવી રીતે વર્તવું તેની નોંધ છે કે 'શ્રીની સાથે નવારે વાર્તાલાપ કરવાનો હોય તો મધુર ભાષામાં તેનું નામ લઈને અથવા નામ ન આવડતું હોય તો યોગ્યતા પ્રમાણે તેના ગોત્રરૂપે સંબોધન કરીને તેને એક વાર કિંવા બહુ વાર કિંશુ તેની સાથે બોલો.' ૩૩ શ્રી વર્ગ તરફ વિનય જળવવાની આ એક પ્રથા છે અને તેથી કુટલાક આગમો અને સૂત્રો 'દેવાનુમિયા' ૩૪ શબ્દથી અંકિત થયેલ છે. આ વસ્તુ શ્રી વર્ગ તરફ સન્માન દર્શિ કુટલી કેળવાયેલી દશે તે આડકતરી રીતે સૂચવે છે.

શ્રી. કપમદેવે પોતાની પુત્રી બ્રાહ્મીને અઢાર લીપી શીખવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ૩૫ વળી પુરુષે જેમ ૭૨૩૧ જાતની કળા શીખવી જોઈએ તેમ શ્રી વર્ગે પણ ૬૪ કળાઓ ૩૭ જાણવી જ જોઈએ. જેમાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વૈદક ક્રિયા, વચનપાટવ, કથાકથન, વ્યાકરણ, પ્રશ્નપહેલિકા વગેરે કળાઓનો સમાવેશ થાય છે. વળી બીજી વસ્તુ એ પણ નોંધવા જેવી છે કે પુરુષ વર્ગને ૭૨ કળા સાધવાની હોય છે તે અને આ ૬૪ કળામાં અંતર પણ છે. એટલે કે પુરુષને પોતાની કળામાં નિષ્ણાત થવાનું હતું તો શ્રીને, તેમને શારીરિક, માનસિક રીતે વધારે યોગ્ય એવી કળામાં નિપુણ થવાનું હતું છતાં જ્ઞાનની બાબતમાં, શુદ્ધાચારની બાબતમાં પુરુષ જોટલો જ શ્રીને હજી દશે, એમ એ કળા ઉપર વિચારતા જણાય છે. નૃત્ય, ચિત્ર, ગીતમાન, વગેરે લાલિત્ય કળાઓ, હયગળ પરીક્ષા

૩૩ જુઓ દશવૈકલિક સૂત્ર ૨૦ ૭, સુવાક્ય શુદ્ધિ.

૩૪ જુઓ ભગવતી સૂત્ર, નાયાધરમકહા, ઉવાસગદસાઓ, અને તે પછીના સમરાદંબ્યકહા, વિવાગસૂત્ર, વગેરે અથવા કોઈપણ વાર્તાનાં જૂના સૂત્રો.

૩૫. જુઓ ત્રિપદ્ધિવ્યાકા પુરુષ ચરિત્ર.

૩૬ જુઓ સમવાયોગ સમવાય ૭૨; રાજપ્રશીયઃ ૬૯ પ્રતિજ્ઞ શિક્ષા પ્રકરણઃ અમણ્ઞ ભગવાન મહાવીરની ધર્મ કથાઓ, પૃ ૧૮૩-૯૬.

૩૭. શ્રીની યોસક કળાઓ (૧) નૃત્ય, (૨) ઔચિત્ય, (૩) ચિત્ર, (૪) વાદિત્ર, (૫) મંત્ર, (૬) તંત્ર, (૭) જ્ઞાન, (૮) વિજ્ઞાન, (૯) દંભ, (૧૦) જળરત્ન, (૧૧) ગીતમાન, (૧૨) તાલમાન, (૧૩) ગ્રેધવૃદ્ધિ, (૧૪) ફલાકૃદ્ધિ, (૧૫) આરામરોપણ, (૧૬) આકારોપન, (૧૭) ધર્મવિચાર, (૧૮) શકુનસાર, (૧૯) ક્રિયાકલ્પ, (૨૦) સંસ્કૃતજ્ઞપ, (૨૧) પ્રાસાદ નીતિ, (૨૨) (૨૩) વર્ણિકાદ્ધિ, (૨૪) રવણસિદ્ધિ, (૨૫) સુરભિતૈલકરણ, (૨૬) લીલાસંચરણ, (૨૭) હયગળ પરીક્ષા, (૨૮) પુરુષસૌલક્ષણ, (૨૯) હેમરત્નભેદ, (૩૦) અજ્ઞાદશ લિપિ પરિચ્છેદ, (૩૧) તત્કાલજુદ્ધિ, (૩૨) વારણસિદ્ધિ, (૩૩) કામવિક્રિયા, (૩૪) વૈદકક્રિયા, (૩૫) કુબળમ, (૩૬) સારીશ્રમ, (૩૭) અન્નનયોગ, (૩૮) ચૂણયોગ, (૩૯) હૃતસાધવ, (૪૦) વચનપાટવ, (૪૧) (૪૨) વાણિજ્યવિધિ, (૪૩) મુખમંડન, (૪૪) શાલીમંડન, (૪૫) કથાકથન, (૪૬) પુષ્પમયન, (૪૭) વકોક્તિ, (૪૮) કાવ્યશક્તિ, (૪૯) રક્ષાવિધિવેશ, (૫૦) સર્વબાધાવિરોધ, (૫૧) અભિધાન-જ્ઞાન, (૫૨) ભૂષણપરિધાન, (૫૩) ભૂત્યોપચાર, (૫૪) શુદ્ધાચાર, (૫૫) વ્યાકરણ, (૫૬) પરનિશકરણ, (૫૭) રંધન, (૫૮) કેશબંધન, (૫૯) નીજાનાદ, (૬૦) ચિત્કાનાદ, (૬૧) અંક-વિચાર, (૬૨) લોકાન્યવહાર, (૬૩) અત્યાક્ષારકા, (૬૪) પ્રશ્નપહેલિકા જુઓ જાણુદ્રીપ પ્રશ્નસિની ટીકા, અથવા અમણ્ઞ ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ પૃ. ૨૦૦-૨૦૧.

જેવી ક્ષત્રિયસુલભ કળા, વાણિજ્યવિધિ જેવી વ્યાપારી સુલભશુદ્ધિ, હેમગ્નભેદ પારખવા જેવી જવેરીસુલભ ગ્રીણી નજર, વચનપાટવ, અર્વ બાપાવિશેષ, કાવ્યશક્તિ, અષ્ટાદશ લિપિ પરિચ્છેદ, વ્યાકરણ વગેરે જેવી વિકાન સુલભ કળાઓ શીખવાની, છતાં રંધન, દેશયંધન, અભિધાનગાન, પુષ્પયથન જેવી કળાઓમાં પણ તેમને પ્રવીણ થવાનું હતું. વ્યવહારમાં જે કળા ઉપયોગી છે તે વ્યવહાર ચલાવવા માટે શીખવાની અને વિશેષ કળાઓ સંપાદન કરી પુરુષ જોટલી જ મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાનું એના પરથી ધ્વનિત થાય છે.

આ યુગમાં બાળવિવાહ કે વૃદ્ધવિવાહનો દાખલો જડતો નથી પણ વિવાહ નંમધી ઉદ્દેશો મળે છે અને એ પરથી બીજા ધર્મની અમર રપટ જણાય છે. કાગણકે અગાઉ કહ્યા મુજબ જૈન ધર્મ મોક્ષપ્રધાન ધર્મ હોવાથી તેમાં વિવાહ વગેરે વસ્તુને સ્થાન અપાયું જ નથી. સંસારનો ત્યાગ કરી ગૃહસ્થાશ્રમીએ પાચ વ્રત અંગીકાર કરવા પડે છે. જેમાં બ્રહ્મચર્યને પણ સ્થાન છે. વળી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ પાચ વ્રતો દેશથી સ્વીકારી શકાય છે અને સ્વીકારવાના હોય છે જ. વળી બ્રહ્મચર્ય ભાગની અંદર હિંસા છે એવું સાબિત કરનાર આજની વૈજ્ઞાનિકદષ્ટિ જૈન શાસ્ત્રોની અંદર ક્યારથીયે કથાયેલી છે. આ દષ્ટિ સ્ત્રી તથા પુરુષ બન્નેને માટે મમાન છે. આથી અહિંસાની જેમ બ્રહ્મચર્ય પણ જેમાં પ્રધાનપદે છે એવા જૈન સાહિત્યમાં વિવાહપદ્ધતિ, વિવાહના વર્ણનો, કે પાત્રો, વિવાહ પછીની સ્થિતિના વર્ણનો વગેરે તરફ ઉદાસિન વૃત્તિ દેખાય છે. તેથી એક વખત સમાવનું માનમ એટલે સુધી ઘડાઈ ગયું હતું કે પોતાના સતાનોના વિવાહ કરવામાં પણ અતિચાર લાગે. (આ વસ્તુનું રસિક વર્ણન પંડિતજી સુખલાલજી તથા પં. બેચરદામે તેમનાં જૈન દષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચારના નિર્ણયમાં બ્રહ્મચર્યના અતિચાર નામના પ્રકરણમાં કરેલ છે. ૩૮) પરંતુ પાછળથી બ્રાહ્મણધર્મની પ્રગળ અમરથી જૈન આચાર્યોએ 'વિવાહવિધિ મર્્યાદા, વરદન્યા પરીક્ષા, વગેરેના વર્ણનો જૈનદષ્ટિએ કર્યા છે. અને તે એવાં સુંદર છે અને વર્ણનની દષ્ટિએ રસિક છે કે તેમની ચેખીનો માટે આપણને માન ઉત્પન્ન થાય. જગવતી સૂત્ર વગેરેમાં વિવાહ સંબંધી જે ઉદ્દેશ મળે છે તે સ્ત્રીપુરુષ માટે સરખો જ છે. ૨૯ કન્યાના માતાપિતા પોતાની પુત્રીને સુવતી થયેલી જાણુતા, બાળભાવથી મુક્ત થયેલ

૩૮. જૈન દષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર પૃ. ૨૬-૩૧.

૩૯. સરિસયાણું, સરિતયાણું, સરિનયાણું, સરિમવાવન, ૨૩, જોન્વણુગુણોવવયાણું વિભૂયાણું કયકાકય-મંગલ પાયચિત નાણું સરિસએદિ' સય કુવહિતો આણિહિઆણું...કમાણું... પાણિં...ગિવહાવિસુ

જુઓ ભગવતી સૂત્ર. ખંદ ૩. ગ. ૧૧ ૭૦ ૧૧.

જુઓ વિષાકસૂત્ર શ્ર ૨ અ૦ ૧.

જુઓ અંતગદદસાઓ વર્ગ પ તથા ૮.

જુઓ સ્થાનાંશ ટીકા-અમયદેવસૂત્રી. 'વીસ વર્ષનો વર ને સોળ વર્ષની કન્યાના વિવાહ થાય તો પ્રભ પરાક્રમી, નીરોગી, શીર્ષાધુ ને સુહિંશાળી થઈ શકે'

જુઓ દ્વાતાધમ કથા: અધ્યયન ૧, ૧૬, તથા ત્રિપથિપાઠા પુરુષ ચરિત્ર સર્ગ ૨. પૃ ૧.

સમજતા, શરીરનું ખંધારણ બરાબર થયેલું જોતાં, ભોગમાં યોગ્ય થયેલી માનતા અને તેને યોગ્ય પતિ મળતો ત્યારે જ તેનો વિવેકપૂર્વક વિવાહ કરવાનું નક્કી કરતાં તે તેનો લાવાર્થ છે.

વિધવાવિવાહ સંબંધી કયાંય સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી પણ એક સ્થળે પરોક્ષ રીતે તેનો ઉલ્લેખ થયેલ છે. શ્રી. મહાવીરના અગિયાર ગણધરોમાં છઠ્ઠા ગણધર મંડિતપુત્ર અને સાતમા ગણધર ગૌર્યપુત્રના સંબંધી એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે તેમની ખન્નેની માતા એક હોવા છતાં તેમનાં જોત્ર જુદા જુદા હતા. આ વસ્તુ ત્યારે જ સંભવી શકે જ્યારે તેની માતાના પહેલી વખતના પતિનું મરણ થયા પછી તેણે ફરી વાર લગ્ન કર્યું હોય અને તેનાથી ખીન્ન પુત્ર ઉત્પન્ન થયેલ હોય.^{૪૦} પણ એ વસ્તુની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ કે આ ગણધરો વિદ્વાન બ્રાહ્મણો હતા. અને પાછળથી મોટી ઉંમરે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. આ વસ્તુ એમ સૂચવે છે કે તે સમયના બ્રાહ્મણધર્મમાં આવી છૂટ દશે અથવા એમ કહીએ તો ચાલે કે વિધવાવિવાહની રીત એ જમાનામાં બ્રાહ્મણોમાં દશે; જૈન આચાર્યોએ વિધવાવિવાહનો નિંદા કર્યોનો કોઈ પ્રસંગ જડતો નથી.

આ યુગમાં સ્ત્રીવર્ગે સંકુચિત વાતાવરણમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને પુરુષ વર્ગ પોતાની સત્તા જમાવવા સ્ત્રી વર્ગને પોતાનાથી હલકી ગણવા મથતો હતો છતાં જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિ તો સ્ત્રી વર્ગને પુરુષ વર્ગ સમાન અને સરખી દક્ષદાર દર્શાવતો હતો. અલગત એ કળૂજ કરી લેવું જોઈએ કે અન્ય ધર્મોની અસર તળે સ્ત્રીવર્ગને એકાંતદૃષ્ટિથી નોંદવાનો યત્ન શરૂ થયો હતો. છતાં જૈન ધર્મમાં સ્ત્રીવર્ગ પણ અનરમરતાનો ભાગ સાધી શકે છે, પરમગતિને પામી શકે છે એવી સ્પષ્ટ માન્યતા હતી.

આ યુગને સ્ત્રીવર્ગની મધ્યમ સ્થિતિનો યુગ કહીએ તો કંઈ વધુ પડતું નથી.

[૩]

હવે આપણે ગ્રંથસ્થ થયેલા વાઙ્મય પછીની એટલે કે છઠ્ઠા સૈકા પછીની સ્થિતિ જોઈએ.

અત્યારસુધી સાહિત્ય કંદરથ હતું પણ ધીમે ધીમે તેનો નાશ થવા લાગ્યો અને જ્યારે વલ્લભી વાંચના વખતે તે ગ્રંથસ્થ થયું ત્યારે તેનો મોટો ભાગ વિસ્મૃત થયો હતો, પણ તે પછી સળંગેલ સાહિત્ય એટલું વિશાળ છે કે દરેક પરથી અવતરણ કરતાં આરો ન આવે છતાં એ સાહિત્યનો સ્ત્રીવર્ગ સંબંધિતો પ્રધાન સૂર એક જ છે. કોઈ કોઈ વખત કોઈ આચાર્ય પોતાનું મંતવ્ય જુદી જુદી રીતે રજૂ કરેલ છે.

પહેલી સદી પછી આર્યવર્તમાં જે જે પ્રગતિ સ્થિર થઈ તેના રીતરિવાજોની એક ખીન્ન પર જળજર અસર થઈ અને તેના સંમિશ્રણ રૂપ નવા રીતરિવાજોનું સર્જન થયું. જૈન ધર્મના સ્વતંત્ર વિચારો પર પણ તેની અસર થઈ. વળી ગણધર જેવા શ્રી. મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યો અને તે પછીના કેટલાક વિદ્વાન આચાર્યો બ્રાહ્મણ મંત્રદાયમાંથી ઊતરી આવેલા. જૈન સાહિત્યનું સર્જન અને વિકાસ તેમનાં યતનથી થયેલ છે એટલે આર્થ સંસ્કૃતિના ખીન્ન, વૈદિક સંસ્કારો વગેરેની તેમના પર તાજા અસર હોય એ

સ્વાભાવિક છે. તેથી સ્ત્રી અને શુદ્ધો વેદનું અધ્યયન કરી શકે નહિ^{૪૧} એવી તેમના મગજ પર છાપ અંકિત છે. આથી સ્ત્રી જાતિનું રચાન નીચું રહે એ વાગતવિક છે. તો પણ તે યુગમાં સ્ત્રીઓએ પોતાનું રચાન ચમકારા મારીને અવિચળ રાખ્યું છે એ મહત્વની વસ્તુ છે.

સ્ત્રી પુરુષની જેટલી જ હકદાર છે તેને માટે વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણીનું દૃષ્ટાંત અપૂર્વ છે. વિજયા શેઠાણીએ પરપચા પહેલા પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે પોને કૃષ્ણપદ્મમાં બ્રહ્મચર્ય પાળશે. તેના પતિએ પણ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે શુક્લ પદ્મમાં તે બ્રહ્મચર્ય પાળશે. પરપચા પછી બન્નેએ પોતપોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી આજીવન બ્રહ્મચર્ય રચીકારી લીધું.^{૪૨} આનું દૃષ્ટાંત બીજા કોઈ સાહિત્યમાં મળવું દુર્લભ છે અને તે સાબિત કરે છે કે જૈનો સ્ત્રીને પુરુષ જેટલી જ હકદાર ગણતા હતા.

કાશા નામની વેશ્યા કે જેને તમા રચુલિભદ્રે ચોમાસું કયું હતું અને કોશાને પ્રતિજ્ઞાથી હતી તેને ત્યાજ રચુલિદ્રના ગુરુભાઈ ને પતિત થતા કાશા બચાવે છે એ સ્ત્રીઓને માટે રાજેમતીના દૃષ્ટાંત જેમ ગૌરવસ્પદ છે. પડિત સુખલાલજી તો એટલે સુધી લખે છે કે બ્રહ્મચર્યથી ચલિત થતા પુરુષને સ્ત્રીકારા સ્થિર કરાયાના જેવા ઓગટવી દાખલાઓ છે તેવા ઓગટવી દાખલાઓ ચલિત થતી સ્ત્રીને પુરુષદાગ સ્થિર કરાયાના નથી અથવા તદન વિરલ છે.^{૪૩}

આમ છતાં ઉત્તરાધ્યયનમાં અનેકાંતદષ્ટિથી ઉપદેશાયેલ બોધ એકાંતદષ્ટિવાળો થાય છે. સાધુએ સ્ત્રીના રહેદાણુવાળા રચાનનો ઉપયોગ ન કરવો, એકલા એકલી સ્ત્રીઓની સાથે વાત ન કરવી, સ્ત્રીકથા ન કરવી, સ્ત્રીના મનોહર અંગોપાગનું અવલોકન ન કરવું, એ બધા નિયમો સ્ત્રી તરફની એકાંતદષ્ટિને લીધે રૂઢ થાય છે; તેથી પાંચ પ્રકારના અતિચારમાંથી એકાંત દષ્ટિ રૂઢ થાય છે.^{૪૪} પાંચ અતિચારમાંના પાછળના ત્રણ સ્ત્રીપુરુષ માટે સમાન છે પણ પહેલા બેમાં ફેરફાર છે. પાંચે નિયમો જેટલા સ્ત્રીને બંધનકર્તા છે તેટલા જ પુરુષને છે. છતાં પુરુષ વર્ગ ગમે તેટલી છૂટ રાખી સ્ત્રી વર્ગને કચકવા માગે છે. સ્વદાર અને સ્વપતિ વ્રતની પુરુષ તથા સ્ત્રીને જે પ્રતિજ્ઞા પાળવાની હોય છે તેમાંથી પુરુષ વિશિષ્ટ અર્થ કરી છટકે છે જ્યારે સ્ત્રી પોતાના વ્રતને બગાડવા માગે છે. સ્ત્રીઓને સ્વપતિ વ્રતમાં જ સંતોષ માનવો પડ્યો, જ્યારે પુરુષ અનેક સ્ત્રીને પરણી સ્વદાર બનાવી સ્વદાર વ્રત પાળી શકતો. સ્ત્રી એક પુરુષને પરણી સ્વપતિય કહી શકી. તેનો અર્થ એવો થયો કે જેવો પતિ મળે તેનાથી સંતોષ માનવો, આથી પહેલા બે વ્રતની

૪૧. સ્ત્રી શુદ્ધો નાધીયતામ્

૪૨. જુઓ વિજયશેઠ વિજયાશેઠાણીની કથા.

૪૩. જેન દષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર પૃ. ૧૦

૪૪. [૧] હિંસર પરિચ્છેદીતાગમન=જે સ્ત્રી સ્વદાર કોટીની નથી તેને લાભય આપી થોડા સમય માટે પોતાની કરવી. [૨] અપરિચ્છેદીતાગમન=મૂલથી, અણસમજથી જે સ્ત્રી પોતાને માટે અત્યંતજા છે, એટલે કે પતિથી છૂટી થયેલી છે, વિધવા છે, દાસી છે, વગેરે તેની સાથે સંબંધ થાય તે. [૩] અનંબહીડા [૪] પરવિવાહકરણ [૫] કામભોગોમાં તીવ્ર અભિલાષ.

વ્યાખ્યાઓ જુદી થઈ. ૪૫ આ એ અતિચારોની જુદી વ્યાખ્યાને બીધે પુરુષને જેટલો નિરંકુશે રહેવા દેવામાં આવ્યો તેટલી જ સ્ત્રીને અંકુશમાં રાખવામાં આવી. સ્વદાર સંતોષી પુરુષ વેસ્થાગમન કરે થા કોઈ એવો બીજા જાતનો પ્રસંગ રાખે તો તેના સ્વદાર-મતોપવ્રતનો સર્વથા ભંગ નથી મનાતો, માત્ર તેને અતિચાર જ લાગે છે એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. અને સમાજ તો દેશચાર કે રૂઢિને નામે એનો બચાવ પણ કરી લે છે. ત્યારે પતિવ્રતા સ્ત્રીને પરપુરુષ સાથે બીજું તો કંઈ નહિ પણ માત્ર હારથનો નિર્દોષ હારથનો પ્રસંગ આવી જાય તો તેમાં તેના પાતિવ્રત્યને શંકિત માનવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ એવી નિર્દોષ સ્ત્રી ૪૬ કુલટાકોટીની મનાઈ હોય એવા અનેક દાખલા ધર્મશાસ્ત્રોમાં આજ પણ ઉપલબ્ધ છે. ૪૭

આની બીજા અસર પણ થઈ. પુરુષોએ ઉપરના નિયમન દ્વારા કુવારી, વેસ્થા, વિધવા કે જેને પતિ ન હોય તેવી સ્ત્રીને રાખવાની છૂટ લેવી શરૂ કરી. જ્યારે સ્ત્રીનો સ્વભાવ મૂળથી જ ધાર્મિકવૃત્તિ પર લગભગ ઘડાયેલો હોવાથી તેણે કોઈ અવિવાહિત, વિધુર કે બીજા કોઈ પણ પુરુષના પડછાયાને પાપ માન્યું. વળી પુરુષોએ તેમાંથી નવા નવા અર્થો કર્યા. સ્ત્રી વર્ગે એક જ નિયમ સ્વીકારી લીધો અને આચાર્યો પણ પુરુષ વર્ગના જ હતા, એટલે શાસ્ત્રના ઘડતર પુરુષને અનુલક્ષીને થયાં-નહિ કે સ્ત્રીને.

હતાં man is aggressive, while female is passive એ વાતની આચાર્યોને ખબર હતી. આથી સ્ત્રીજાતિ તરફ પુરુષને પ્રબળ ધૃષ્ટા થાય, સ્ત્રી જાતિમાં ચંચળતા દેખાય, તેની ખુદ્ધિ પાનીએ જણાય, એવા સ્ત્રીપાત્રોના મર્જન અને સ્ત્રીવર્ગનું વર્ણન ધડાધું. સ્ત્રીજાતિ તરફ પુરુષવર્ગને વૈરાગ્ય થાય એ માટે આચાર્યોએ પોતાની કલમને જેટલી ચલાવાય તેટલી ચલાવી છે અને હજી સૈંકા પછી તો આ શૈલી અમુક જ રૂપે એક જ રીતે આગળ વધે છે. સ્ત્રી વર્ગની ચાય તેટલી નિંદા તેમાં નજરે પડે છે. કેટલીક વખત તો તે હદબહાર પણ જાય છે. જેનો પ્રધાનતઃ અવાજ આમ કઠી શકાય :

‘સ્ત્રી જાતિ બહુ માથાવાળી છે. એનું મન કયાંય હોય છે, વચન બીજે હોય છે અને પ્રવૃત્તિ વળી ત્રીજે હોય છે. જેમ વૈતરણી નદી દુસ્તર છે તેમ સ્ત્રીઓ પણ દુસ્તર છે. સ્ત્રીઓ ખૂબ હાવલાવ કરી પુરુષોને લલચાવે છે માટે બ્રહ્મચારી પુરુષોએ તેમનાથી ચેતતા ચાલવું. વળી બ્રહ્મચારી પુરુષ ચેતતો હોય છતાં કદાચ તેનું મન બહાર ચાલ્યું જાય તો તેણે એમ વિચારવું કે જોણીની તરફ મારું મન જાય છે તેણી ભારી નથી, હું પણ તેના નથી એમ સસારના અસ્થિર સબ્ધ વિચારી તેણી તરફના રાગને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું; આતાપના લેવી, સુકુમારતાનો ત્યાગ કરવો, શબ્દાદિ વિષયોને ત્યજી દેવા અને કામનાં પરિણામો વિચારી રાગ અને દ્વેષનો છેદ કરવા તત્પર રહેવું. યોગ-

૪૫. સ્ત્રીઓ માટે વ્યાખ્યા (૧) ઇત્થર પરિચ્છિતાગમન=કોઈ ગૃહસ્થને જ સ્ત્રી હોય અને તેમને પોતાના પતિનો પ્રસંગ વારાફરતી કરવાનો હોય છતાં તે વધુ સમય સુધી પતિનો પ્રસંગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ તેને માટે આ વ્રતનો અતિચાર (૨) કોઈ પણ સ્ત્રીને ભૂલધાપથી ગમે તે પ્રકારના પરપુરુષનો પ્રસંગ થઈ જાય એ તેને સારુ અપારશ્ચલિતાગમનનો અતિચાર

૪૬. જુઓ કવાવલી અને સુલદાની વાર્તા.

૪૭ પંક્તિ સુખવાલજી-જૈન દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચારમાં.

શાસ્ત્રમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે 'સ્ત્રીઓ સ્વભાવે જ દુઃખ, દુર, ચંચળ અને કુશીલ હોય છે. તેઓ તો એવી કુદૃષ્ટ હોય છે કે સ્વાર્થ માટે પોતાના પતિને, પુત્રને, પિતાને, કે બાઈને પણ ખાડામાં નાખતાં પાછું વાળી ન જુએ.' દુઃકમાં સ્ત્રીઓ સંસારનું ખીજ છે. નરકમાર્ગની દીવીઓ છે, શોકાનું મૂળ છે અને દુઃખોની ખામુ છે માટે બ્રહ્મચારી પુરુષે તેમનાથી સદા ચેતતા રહેવું.

'આવી શૈલી ઉપરાંત એક ખીજી શૈલી પણ છે. તેમાં ભય અને લાલચો દ્વારા બ્રહ્મચારીને સાવધ થવાની સૂચના છે. જેમકે બ્રહ્મચારી પુરુષ કે સ્ત્રી પોતાના વ્રતમાં સાવધ ન રહે તો તેને જન્મે જન્મે નખુંસક થવું પડશે કે રંડાવું પડશે. નરકમાં તપેલી શોહાની પૂતળાને ભેટવું પડશે; આ શોહામાં એની પ્રતિષ્ઠા જશે, નિર્ધનતા આવશે; ભગંદર વગેરે રોગો થશે વગેરે વગેરે.

'જે પોતાના વ્રતને બરાબર પાળે છે તેને અગ્નિ પાણી સમાન છે, સાપ ફૂલની માળા સમાન છે, વાઘ તો તેની પાસે હરણિયુ બની જાય છે, વિધ્નો ઉત્સવરૂપે થઈ જાય છે, તેના સાધેલા મંત્રો ફળે છે, જગતમાં જશ વધે છે, તેને દેવો સદાય કરે છે, નવે નિધાન સાંપડે છે, ચક્રવર્તીપણું મળે છે અને યથેષ્ટ કામભોગો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે બ્રહ્મચર્યમાં સાવધ રહેવા માટે એક તો સ્ત્રીજાતિના અત્યંત અપકર્ષની વાતો કરી તેના તરફ ધૂણા પેદા કરવાની અને ખીજી ભય અને લાલચ બતાવવાની ઉપદેશ શૈલી ચાલી આવે છે.' ૪૮

એ માટે શોહાંક વર્ણનો ભેઈએ :

'આ સંસારમાં સ્ત્રી તો ખરેખર હાથીને ખાંધવાની સાંકળ જેવી છે, કે જે પુરુષરૂપ હાથીને એવો તો વશ કરે છે કે કોઈ બળવાન પુરુષ પણ પોતાનું ઈષ્ટ સાધન કરી શકતો નથી.' ૪૯

સ્ત્રીને આમ હાથીરૂપ ગણવાનું કારણ ?

'સ્ત્રીઓના કટાક્ષ હળાહળ ઝેરરૂપ હોય છે. મહાભયંકર હોય છે. ઝેરને ખાવાથી બેલાન થવાય છે પણ સ્ત્રીના કટાક્ષોને શક્ત બેવાથી જ સારાસારના વિવેકથી બ્રહ્મ થવાય છે. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે સ્ત્રીઓના કટાક્ષો ખરેખર કાલકૂટ છે. ઝેર કરતાં પણ અધિક ભયંકર છે. કેમકે શ્રી, શંકરે કાલકૂટને સહન કર્યું હતું પણ સ્ત્રીના કટાક્ષો તેમનાથી સહન થયા નહિ.' ૫૦

૪૮. જૈન દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર, પંડિત સુખલાલજી અને શ્રી. જયરામજી પૃ. ૪૯-૫૦

૪૯. તથા અથ નારી વારીવ, વશં નરબળં ક્ષણાત્ ।

કુરુતેડતઃ સમથા પિ લક્ષતે નરાણીહિતમ્ ॥

નાભિનંદન જિનોહાર પ્રબંધ પ્ર. ૨ શ્લો. ૧૪

૫૦. સ્ત્રી કટાક્ષાઃ કાલકૂટં તતો વા વિપમા દિ તે ।

ઉપશુકતે વિથે ગ્રોહ એકુ સ્વાદીક્ષિતેષ્વપિ ॥

સ્ત્રી કટાક્ષાઃ કાલકૂટાદ્યેતે વિપમાયતઃ ।

વિશેષે વિપમાશોડપિ ન કટાક્ષાન્ પુનઃ ક્રિયઃ ॥

નાભિનંદન જિનોહાર પ્રબંધ શ્લોક ૬૨૪-૨૫ પ્રસ્તાવ ૨

અને એના પરથી સાર એ કઢાયો કે :

‘જેમ નદીઓ પર આગ્રહ ન કરવો જોઈએ તેમ ટોઈ શ્રી પર આગ્રહ કરવો જોઈએ નહિ. શ્રીઓને વશ થવું નહિ કેમકે નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં ધસડી જાય છે તેમ શ્રીઓ પણ પુરુષોને સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ધસડી જાય છે. ’૫૧

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ શ્રીની નિંદા કરવામાં કચાશ રાખી દેખાતી નથી. તેમના જેવા એક વિદ્વાન અને સાહિત્યશિરોમણી શ્રીને આટલો બધો અન્યાય કરે તે અગ્નગતું લાગે છે. છતાં તે યુગની અસર તેમના પર પણ થઈ છે એ તેનાથી સ્પષ્ટ જણાય છે. ત્રિષ્ઠિપલાકાચરિત્ર જેવાં સુદર ગ્રંથમાં આવા દોષો બધારે જણાય છે ત્યારે ધડીતર હૃદયમાં ખિન્નતા પ્રસરે છે.

શ્રીઓ પવિત્ર છે, સાધુ પુરુષોની જન્મેતા છે, રત્નની ખાણ છે એવી માન્યતાવાળા શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યે લખે છે :

‘શ્રીઓ વિધવિલાસીની પેઠે દર્શન, સ્પર્શ અને ઉપભોગથી અત્યંત વ્યાગ્રહ ઉત્પન્ન કરે છે. તે કામરૂપ લુપ્તકની (પારધીની) જાળ છે અને તેથી હરિણીની માફક પુરુષોને અનર્થકારક થઈ પડે છે. ’૫૨

‘પરશ્ચી ગમન કરનારા પ્રાણીઓ નારકીની પેઠે જુદા જુદા પ્રકારની શિક્ષા પામે છે. ’૫૩

‘શ્રી ચાપદય રહિત હોતી નથી. ’૫૪

ત્યાર પછીના એક આચાર્યે તો એથી પણ આગળ પગલું ભર્યું છે :

‘સર્વના ચિત્તને હરી લેવા માટે મનમથની વાતો કરવામાં જોઓ કુશળ છે તેઓ શ્રીઓમાં જો વિશ્વાસ રાખે છે તે માણસો અમારી પેઠે શોક પામે છે. ’૫૫

‘શ્રીના ચિત્તમાં સો, મનમા સાઠ, અને હૃદયમાં બીસ પુરુષો હોય છે. શ્રીનો અમે વિશ્વાસ કર્યો તેથી ખરેખર અમે મૂર્ખ છીએ. ’૫૬

‘આ શ્રીએ તને ખડિત કર્યો એ માટે તું ઉદ્દેગ કરીશ માં; કારણ કે રામ, રાવણ, સુજ વગેરે કોણ કોણ શ્રીથી ખડિત નથી થયા. ’૫૭

૫૧. નારીયુ નાચઢઃ કાર્યો નદીખિવ કદાપિ ચત્ ॥
 ઇદ્યતકુશા નયન્યેવાન્દન્નુદ્દેશામ્બુધૌ ભવે ॥ નાભિ. નિનો. પ્રબંધ પ્ર. ૨ સ્તો. ૮૭૯
૫૨. ત્રિષ્ઠિપલાકાપુરુષચરિત્ર સર્ગ ૧, પર્વ ૧, પૃ. ૨૦
૫૩. ત્રિષ્ઠિપલાકાપુરુષચરિત્ર સર્ગ ૧, પર્વ ૧, પૃ. ૩૪
૫૪. શ્રી ત્રિષ્ઠિપલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ ૧ પૃ. ૪૧
૫૫. વેસા છંડિ વડાયતી જો દાસિકિં રચ્યતિ ॥
 તે નર મુંજતરિન્દ નિમ પરિભવ થણા સદ્વતિ ॥
 પ્રબંધ ચિંતામણી મુંજરાજ પ્રબંધ સ્તો ૩૮
૫૬. સક ચિત્તહ રિ સહી, મમ્મણહ જતીસડી દિપાહિ ॥
 અગ્નિ તે નર દહ સીલે વીસસર્ગધિયા ॥
 પ્રબંધ ચિંતામણી મુંજરાજ પ્રબંધ સ્તો ૩૫
૫૭. મા મકકડ કુરુદેગે થઈહં ખણિતોડનયા ॥
 રામરાવણમુજાદાઃ શ્રીભિઃ કે કે ન ખણિતાઃ ॥
 ચેરુમ્માચાર્ય-પ્રબંધ ચિંતામણી મુંજરાજ પ્રબંધ સ્તો ૪૦

એક બાળુથી સ્ત્રી વર્ગને લેવા માટે આવી શૈલી હોવા છતાં, સ્વાદ્વાદને માનનાર જૈન આચાર્યોએ બીજી બાળુ પણ છોડી નથી દીધી. અને તેથી કેટલીક વખત પુરુષના દોષ બતાવવામાં પણ તેમણે પાછી પાતી નથી ભરી. પુરુષ વર્ગ માટે એક રચણે કહ્યું છે:

‘જેમ એક બળદ જુદા જુદા પ્રત્યેક ઘાસ પર મુખ નાખીને ચાલ્યો જાય છે, તેમ પુરુષ સ્ત્રીના ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જાય છે. તો પછી પેલા બળદમાં અને પુરુષમાં ફેર શો ?’ ૫૮

વળી ઉપાસક દશામાં સ્ત્રી વર્ગની પુરુષ વર્ગ ઉપર જે અસર છે તેવી જ અસર પછીના જમાનામાં પણ છે. પુરુષની કોઈ ભૂલ થાય તો પોતે સહી લઈ તેને સીધે ગરતે દોરવા સ્ત્રી અથાગ મહેનત કરે છે. અને એક જમાનો [લગભગ પંદરમી સદી] એવો આવે છે કે પુરુષની ગમે તેવી ભૂલ હોય તો તે સહી લઈ, તેને દેવ માની, જિવેકપૂર્વક તેને સમજાવવા યત્ન કરે છે. ન્યારે એટલી સૌજન્યતા પુરુષ વર્ગ નથી દાખવી શકતો. ૫૯

આ સિવાય સ્ત્રીઓને વિદ્વાન તરીકે ગણવાનો દાવો તેરમાં સૈકા સુધી નથી જતો. કોબા અને લીમના પ્રબંધમાં સરસ્વતી કુંડુબની વાત આવે છે જેમાં મા, માની પૂત્રવધુ, કાણી દાગી વગેરે વિદ્વાન હોવાનો, અને તેના જવાબથી રામ ખુશ થયાનો દાખલો મળે છે. ૬૦ આમ આખા કુંડુબમાં એક નહિ પણ દાસી સુધ્ધાં વિદ્વાન હોવાનો ઉલ્લેખ મળે તે સ્ત્રીઓની બીજી સારી બાળુ દેખાડે છે. અને તેના પરથી જણાય છે કે તેરમાં સૈકામાંય સ્ત્રીઓને અમુક અધિકારો તો હશે જ.

આમાં એક વસ્તુ કહેવાની ખામ રહી જાય છે. અને તે એ કે સ્ત્રીમતિને બહુ માયાવાળી, દુષ્ટ, ચંચળ, સંસારનું બીજ અને નરક માર્ગની દીવી ગણાવવામાં આવી છે છતાં સ્ત્રીઓના વર્ણનો એટલી રસિક અને શૃંગારિક રીતે લખાયા છે કે પુરુષ વર્ગને સ્ત્રી વર્ગથી દૂર રહેવાનું ભાર દઈને કહેવાયું છે, અને ‘જેમ કુકડાના બચ્ચાને બિલાડીથી ભય રહ્યો છે તેમ બ્રહ્મચારીને સ્ત્રીથી ભય રહ્યો છે.’ ૬૧ એવા જેમને આદેસ અપાયો છે એ જ પુરુષ વર્ગ એવા વર્ણનોથી બચેલા સ્ત્રીવર્ગ તરફ વધુ ખેંચાય ! એક તરફ સ્ત્રી મતિની પ્રમળ ધૂણા કરાવતાં વર્ણનો અને બીજી તરફ સ્ત્રી મતિ તરફ આકર્ષણ થાય એવા સાહિત્યની રચના, તેમાં રચનારનો ઉદ્દેશ શું હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

આવા વર્ણનોમાં ૬૨ સૌથી વધારે રસિક રીતે, એક એક વર્ણનમાં જુદા જુદા દૃષ્ટિમિત્રની દૃષ્ટિએ, અને શૃંગારિક ભાવનાએ કોઈની કલમ ચડતી દેખાતી હોય તો તે શી હેમચંદ્રાચાર્યની જ છે. તેમની બેએક પ્રસાદી ભેઈંએ.

૫૮ પ્રતિ તુણાનોં નિશ્ચિધ, મુખં ચાત્યન્યતો વ્રથઃ ।

તથા નારોં નરરત્યકત્વા, તત્તિકમન્તરમેતથોઃ ॥

નાભિનંદન જિનોહાર પ્રબંધ પ્ર ૨ શ્લો. ૪૮૪

૫૯. પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંહત, રચના સંવત ૧૪૧૧. તરુપ્રમસૂરિકા બાર મત પર કથા.

૬૦ જુઓ પ્રબંધચિંતામણી, કોબા લીમ પ્રબંધ.

૬૧. જુઓ, દસવૈકલિક સૂત્ર અ. ૮. આચારપ્રભિધિ શ્લો. ૫૪

૬૨. વર્ણનો માટે જુઓ બગવતીસૂત્ર, નાયાધર્મકહા, સમસાધ્યકહા, અંતગડદસાઓ, વિવાગમ્યમ

‘ મૃગના યજ્ઞા જેવી નેત્રવાળી એ ચંદ્રવદના પુત્રીનું મૃગાવતી એવું નામ પાડ્યું. તેનું મુખ કુટિના મિથથી જાણે ચંદ્રનું દંતપત્ર હોય તેવું શોભવા લાગ્યું. ભમરા સહિત કુસુદ પુષ્પ હોય, તેવા તેના કૃષ્ણ ધવલ શોભવા લાગ્યા. તેનો કંઠ જાણે મુખરૂપ કમળનું નાળ હોય તેવો સુંદર દેખાવા લાગ્યો. સરળ આંગળીવાળા તેના બન્ને હાથ જાણે કામદેવના એ ભાયા હોય તેવા જણાવા લાગ્યા. શરીરની લાવણ્યરૂપ સરિતાનાં જાણે ચક્રવાક પક્ષી હોય તેવાં તેનાં સ્તન થયાં. જાણે સ્તનના ભારનો શ્રમ લાગવાથી હોય તેમ તેનું ઉદર કૃશત્વને પામ્યું. કામદેવને ક્રીડા કરવાની જાણે વાપિકા હોય તેવી તેની ગંભીર નાલિ જણાવા લાગી. રતનાચળની જાણે નદી હોય તેવી મોટી નિતંબની ભીંત દેખાવા લાગી. કદલીના સ્તંભના જેવા ક્રમે કરી વર્તાણુકાર ઉરુ શોભવા લાગ્યા અને જાણે જિંચી નાળવાળાં બે કમળ હોય તેવા સરળ જંઘાવાળા ચરણ જણાવા લાગ્યા. ’૬૩

બીજું વર્ણન નેધઁએ :

‘ એ સુંદરીના મુખને રચતાં અવશિષ્ટ રહેલાં પરમાણુઓથી જ વિધાતાએ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર બનાવ્યો હશે એમ જણાય છે. અમારાથી અધિક લાવણ્ય કોઈ સ્થળે થું છે ? એમ પૂછવાને માટે જાણે તેના નેત્રો કાન સુધી પહોંચતા હોય નહિ એમ જણાય છે. તેની છાતી ઉપર એવા વિશાળ અને મનોહર સ્તનો રચેલાં છે કે જેમની ઉપમા એ પોતે જ છે. તેનો મધ્ય ભાગ એવો કૃશ છે કે જાણે તેણે નિત્ય સદ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહથી સ્તનરૂપી કુંભને પોતાની વિશાળતા આપી દીધી હોય ! તેના હાથ પગ કમળના જેવા કોમળ છે, અને તેમાં રહેલી રાગની સંપત્તિથી તે કંકલી વૃક્ષના પલ્લવોને અનુસરતા છે. એ સુંદર રમણી ગાયનમાં કોકિલા જેવી છે. વૃત્તમાં ઉર્વશી તુલ્ય છે અને મધુર વીણા વગાડવામાં ગંધર્વની જાણે સહોદરા હોય એવી છે. ’૬૪

અને ત્રિપષ્ટિપલાકા પુરુષચરિત્રમાં એક એકથી ચડે એવાં વર્ણનો નજરે ચડે છે. એ ગ્રંથનું નામ પુરુષ ચરિત્ર છે અને પ્રધાનતઃ પુરુષોનાં જ ચરિત્રો છે, છતાં શ્રી મલ્લિ જેવા સ્ત્રીનું મુખ્ય અને બીજા ગૌણ રીતે કરાયેલા સ્ત્રીના વર્ણનો અવનતી રીતે ગંભીર છતાં સૌમ્ય ભાવામાં અપાયેલાં છે. પણ મહત્વની વસ્તુ તો એ છે કે સ્ત્રીઓ માટેના સ્વતંત્ર ગ્રંથની સૃષ્ટિ કરવા માટે મહેનત કરીએ તો તે તેરમા એકા સુધી નથી જડતી. પુરુષો સાથે સ્વતંત્ર રીતે લખાયેલાં તેનાં વર્ણનો છે અને જીવનચરિત્રો પણ છે. અંતકૃતદશાનો પાંચમો વર્ગ ૬૫ તથા આઠમો વર્ગ, વિવાગસુત્રમ ૬૬, વગેરેમાં તેના

૬૩. જુઓ ત્રિપષ્ટિપલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ ૩-૬ પૃ. ૯૦

૬૪. જુઓ ત્રિપષ્ટિપલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ ૩-૬ પૃ. ૧૩૦

૬૫. પદમાવર્ણ્ય ગોરી ગંધારી લક્ષ્મણા સુસીમાય
જંબવર્ણ સચ્ચાત્રામા રૂપિણી મૂલ્ય સિદ્ધિ મૂલદતા વિ ॥ પાંચમો વર્ગ
કાળી સુકાળી મહાકાળી કણ્ડા, સુકણ્ડા મહાકણ્ડા
વીરકણ્ડા, ચ બોધબા, રામકણ્ડા તદેવ્ય પિન્ડસેતુકણ્ડા
નવમી દસમી મહાસેતુ કણ્ડા ચ ॥ આઠમો વર્ગ

૬૬. મીયાદેવીની વાત. જુઓ વિવાગસુત્રમ ૫૦. ૧ અ. ૧

હિતોખો ૧૭ છે. [નવમો મેક્રો] અને કૃતલાક જીવનચરિત્રો પુરુષોને પણ બોધદાક થઈ પડે તેવા છે. ૧૮

૧૧ી ૧૮લાક શૃંગારિક રીતે લખાયેલા સ્ત્રી વર્ગના-અપસરાઓના-વર્ણનો પાપની આશોચના કરતી વખતે ઓનાતા પવિત્ર સૂત્રોની અંદર ધૂમી ગયા છે. ૧૯ જે સૂત્રો કિના વખતે એકાગ્ર ચિત્તે સાધળનાના હોય છે, ૭૦ એ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે

તેરમા સૈકા સુધી સ્ત્રીવર્ગની તરફદારી ને વિરોધ કરતા બન્ને બાજુના પ્રમાણો પુષ્કળ મળે છે. એક વખતે સ્ત્રી વર્ગને મોક્ષની અધિનરીણી માનવામા આવે છે, બીજી વખતે તેને સસારને વધારનારી ગણવામા આવે છે. એક વખતે તેનું પુરુષ વર્ગ જેટલું જ હિંસુ સ્થાન બતાવવામા આવે છે. બીજી વખતે પુરુષને મા

૬૭ બીજો ભગવતી સૂત્ર—

મૃગાવતી ખંડ ૩ શ્લોક ૧૨ ઉદેશક ૨

નયંતી ખંડ ૩ શ્લોક ૧૨ ઉદેશક ૨

પ્રભાવતી ખંડ ૩ શ્લોક ૧૧ ઉદેશક ૧૧

૬૮ તએણુ સા પદમાવર્ધ અન્નએ જહિખણીએ
અતિએ સામાર્થ્ય માર્થયાઈ એક્કારસ અગાર્થ અહિન્નઈ
બહુંહિ ચરિત્યછકુંમકુંમદસમદુવાલસેહિ માસર્ધમાસ
ખમણેહિ વિવિહેહિ તવેકએદિં અપાણું ભાવેમાણુ!
વિહરઈ! તએણુ રા પદમાવર્ધ અન્ન બહુ પડિ—
પુણ્યાઈ વીસં વાસાર્થ સામણુપરિયાં પાણુણું ।
પાણિતા માસિયાએ સલેહણુએ અપાણું જૂસેઈ ।
જૂસિતા સહિ ભત્તાઈ અણુસણુએ છેદઈ । છેદિતા
નરસકાએ કીરઈ નગ્ગલાવે (ભવ) તમકું
આદેઈ! ચરિમુરસાસેહિ સિદ્ધા ।—જુઓ અતકૂતદરા પાંચમે વર્ગ તથા આઠમે વર્ગ
—જુઓ બરહેસર બાહુબલની વૃત્તિ કે પચપ્રતિકમણુમાં બરહેસરની સમગ્રાય

૬૯-૭૦. હંસા સાદત પદ્મણુ કપિરા, સ્ત્રીરાણુંવાં યો ભૂતેઃ
કુલેરસરસાં પથાનર બર પ્રરપધિંભિ કથિને ॥ રનાતરયાની સ્તુતિ
અખરતર વિઆરખિઆહિ, લલિઆહંસ વહુ જાનિણિઆહિ
પીણુ સોણિયણુ સાણિણિ આહિ, સખ નમવ દવ લોગણિ આહિ—ઢીવયં
પીણુ નીરતર યણુ ૧૨ વિણુમીઅ ગાયવ આહિ
મણિ કયણુ પસિહિણુ મેહન સોહિઅ સોણિ તડાહિ
વર ખિખિણિ મેઠર સતિલય વવય વિભૂપણુ આહિ
રઈઅ ચકર મણોહર મુંદર દસણિઆહિ—ચિત્તખમયં ।
દેવસુદરીહિં પાય વહિઆહિ, વહિયા ય નરસ તે સુવિક્રમા કમા
અપણુ નિંડાલએહિ, મડણુડણુ પગારએહિ કહિં કહિં વિ
અવજ તિલય પતરેહ પાલએહિ ચિલએહિ
સતય ગયાહિ ભત્તિ સનિવિઠવ દણુ ગયાહિં હુતિ તે વહિયા પુણો પુણો

—અનિત શાંતિ સ્તવ

—તથા વધુ માટે જુઓ પંચ પ્રતિકમણુ

વૈતરણી નદી જેવી દુરતર કહી નીંદવામાં આવે છે. આ અસર વૈદિક સંપ્રદાયની છે અને તેની સીધી અસર સ્ત્રી પહેલા દિગંબર આચાર્યો પર થઈ હતી. દિગંબર આચાર્યો તો એટલે સુધી માનતા કે સ્ત્રી મોક્ષે ન જઈ શકે. આ માટે સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં તેના દરબારમાં સ્વેતાંબરાચાર્ય શ્રી દેવસૂરિ અને દિગંબર આચાર્ય શ્રી કુમુદચંદ્ર વચ્ચે થયેલો શાસ્ત્રાર્થ પ્રખ્યાત છે. જેમાં શ્રી. દેવસૂરિએ સાબિત કરી આપ્યું હતું કે સ્ત્રી જાતિને મોક્ષ છે. તેથી શ્રી કુમુદચંદ્રની હાર થઈ હતી. તેનો અર્થ એટલો જ કે પુરુષ જેટલા જ હક્કવાળા સ્ત્રી છે. આ પછી ઘણાં મતમતાંતર ઊભા થયા અને કપાળે કપાળે જુદી મતિ ચલાવી દિગંબર આચાર્યો અને સ્વેતાંબર આચાર્યોએ પોતપોતાની માન્યતાઓ ભેરશોરથી રજૂ કરવાની શરૂઆત કરી. ૭૧

અન્ય ધર્મની અસર સામે પોતાનું મસ્તક ઊંચું રાખી સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખનાર જૈન ધર્મના આચાર્યોએ પાછળથી દહીં દૂધમાં પગ રાખી ‘આ ખરું ને તે ખરું’ રાખ્યું, તેવી જ તેમની ખીજ એક વિધાતક ચળવળ તે સ્ત્રી જાતિને દૃષ્ટિવાદ ભણવાની મનાઈની છે. એમાં બે પક્ષ છે. પહેલો પક્ષ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો છે. જ્યારે બીજો પક્ષ શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ આદિનો છે.

શ્રી જિનભદ્રગણિના પક્ષનું એવું કહેવું છે કે સ્ત્રીમાં તુચ્છત્વ, અભિમાન, ઇદ્રિય ચાંચલ્ય, મતિમાં અદિ માનસિક દોષો હોવાથી દૃષ્ટિવાદ નામનું અધ્યયન ભણવાનો નિષેધ છે. ૭૨

બીજો પક્ષ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ આદિનો છે, જેનો નિષેધ એટલા માટે છે કે સ્ત્રી શારીરિક દોષોથી ભરપૂર છે. ૭૩ અને આ નિષેધ તે દ્રક્ત અધ્યયન પૂરતો છે. જ્યારે તે અર્થની યોગ્યતા કબૂલ કરે છે.

સ્ત્રી વર્ગને કેવળજ્ઞાનની અધિકારિણી માનીને દૃષ્ટિવાદની અનધિકારિણી ગણવી એ અજૂગતું લાગે છે અને ખીજ પક્ષમાં અર્થની યોગ્યતા કબૂલ કરી અધ્યયનની અયોગ્યતા ગણવી એ પણ બંધબેસતું નથી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ આદિનું એવું કહેવું છે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમ થાય ત્યારે સ્ત્રી વર્ગ શાબ્દિક અધ્યયન સિવાય દૃષ્ટિવાદનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને કેવળજ્ઞાન પણ મેળવે છે. ૭૪

પરંતુ પંદર બેઠે સિદ્ધ થયેલા જે વર્ણુઓ છે તેમાં સ્વયંબુદ્ધ આદિનું વર્ણન છે, એટલે કે અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને કેટલીક વખત શુરની જરૂર જણાતી નથી. ક્રૂર મનન અને વિચારણાથી જ ઇષ્ટવિષયનું ઊંડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

૭૧. જુઓ નંદી ટીકા પૃ. ૧૩૧-૧૩૩ પ્રજ્ઞાપના ટીકા પૃ. ૨૦-૨૨ સાક્ષવાર્તાસમુચ્ચય-ટીકા પૃ. ૪૨૫-૪૩૦

૭૨. વિશેષાવરણ બા. ગાથા. ૫૫૨

૭૩. લલિત વિવેક પૃ. ૧૧૧-૧

૭૪. યદિ ચ સાક્ષયોગાગમ્ય સામ્યં યોગાવસેય બાવેત્તિ સૂત્રેષ્વપિ તેર્વા વિશિષ્ઠ ક્ષયોપશમ પ્રત્ય પ્રભાવ યોગાત્ પૂર્વધરસેવ ભાધાતિ રેક સદ્ભાવાદાઘ શુકલં ધ્યાનદંય પ્રાપ્તેઃ કેવલાવાસિ કમેષુ મુક્તિ પ્રાસિરિતિ ન દોષઃ । અધ્યયનમન્તરેણપિ બાવતઃ પૂર્વવિત્ત-સંભવાત્, ઈતિ વિભાવ્યતે, તદા નિર્મ-યીનાગથેવ ક્લિતયસંભવે દોષાભાવાત્ । સાક્ષવાર્તા સમુચ્ચય પૃ. ૪૨૬

‘હવે રહ્યો શાબ્દિક અધ્યયનનો નિષેધ. તે નિષેધ આ પ્રશ્ન ઉપર તર્કવિતર્ક ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે જે મનુષ્યની અંદર અર્થજ્ઞાનની યોગ્યતા માની શકાય, તે મનુષ્યને શાબ્દિક અધ્યયન માટે અયોગ્ય માનવો એ કેટલું સંગત છે? શબ્દ એ તો અર્થજ્ઞાનનું સાધન માત્ર છે. તપ આદિ અન્ય સાધનોથી જે માણસ અર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે, તે જ્ઞાનને શબ્દદ્વારા પણ સંપાદન કરવામાં અયોગ્ય છે એમ કહેવું તે ક્યાંસુધી વાળખી છે? શાબ્દિક અધ્યયનના નિષેધ માટે જે તુચ્છપણું, અભિમાન આદિ માનસિક દોષ દેખાડવામાં આવ્યા છે, તે શુ પુરુષ જાતિમાં નથી હોતા? જે વિશિષ્ટ પુરુષોમા તે દોષોના અભાવ હોવાથી પુરુષ સામાન્ય માટે શાબ્દિક અધ્યયનનો નિષેધ ન કર્યો તો શું પુરુષ સમાન વિશિષ્ટ સ્ત્રીઓનો સંભવ નથી? અને જે અમંભવ હોય તો સ્ત્રી મોક્ષનું પદ પણ શી રીતે મેળવી શકે? શાબ્દિક અધ્યયન માટે જે શારીરિક દોષોની સંભાવના કરી છે તે પણ શુ બધી સ્ત્રીઓને લાગુ પડે છે? જે કેટલીક સ્ત્રીઓને લાગુ પડતી હોય તો પુરુષોમાં પણ શારીરિક અશુદ્ધિની સંભાવના નથી? આવી દશામાં પુરુષ જાતિને છોડી સ્ત્રી જાતિ માટે શાબ્દિક અધ્યયનનો નિષેધ શા માટે કરાયો? આ તકોના સંબંધમાં સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવાનું કે માનસિક અથવા શારીરિક દોષ બતાવીને શાબ્દિક અધ્યયનનો ને નિષેધ કરેલો છે તે પ્રાયિક જણાય છે. અર્થાત્ વિશિષ્ટ સ્ત્રીઓ માટે અધ્યયનનો નિષેધ નથી. આના સમર્થનમાં એમ કહી શકાય કે જે વિશિષ્ટ સ્ત્રીઓ દર્શિવાદનુ અર્થજ્ઞાન, વીતરાગભાવ, કેવળજ્ઞાન, અને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ થાય છે તો પછી તેનામાં માનસિક દોષોની સંભાવના પણ કેમ હોઈ શકે? તેમ જ વૃદ્ધ અપ્રમાદી અને પરમ પવિત્ર આચારવાળા સ્ત્રીઓમાં શારીરિક અશુદ્ધિ પણ કેમ બતાવી શકાય? જેને દર્શિવાદના અધ્યયન માટે યોગ્ય માન્યા તે પુરુષો પણ—દુર્બલિકા, પુષ્પમિત્ર, રઘુલિભદ્ર—તુચ્છજન રમ્ભતિ દોષજ્ઞ વગેરે કારણોથી દર્શિવાદની ન રક્ષા કરી શક્યા. ૭૭૬

શ્રી રાજશેખરસુરી૭૭, શ્રી હરિભદ્રસુરી૭૮ તથા મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસુરીએ૭૯ માથે સાથે સ્ત્રીને જડપ્રાય જીવ જેની ગણેલી છે એ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે પણ વૈદિક સંપ્રદાય કે જે શાસ્ત્રીક શુદ્ધિને ૮૦ મહત્ત્વનું રચાન આપે છે તેની અસરથી જ

૭૫. જુઓ આવશ્યક વૃત્તિ પૃ. ૩૦૮

૭૬. જુઓ પુરાતત્ત્વમાં પંડિત શ્રી સુખવાલજીનો લેખ ‘આધ્યાય’ અથવા શ્રી કમંડન્ય લાખ ૪, નેધ. પૃ ૧૪૯-૫૩

૭૭ બાલસંવાદિ નર પ્રાચિનન્ય નરુ દિતેમ્ભયા ।

પ્રાકૃતાગ્રમકનુવ્યો ગણુકુદ્ધ્યો નમેા નમઃ ॥ (તેરમી સદી)

—પ્રાકૃત દ્વયાશય કાવ્યની વૃત્તિમાં શ્રી સમશેખર

૭૮ બાલ સ્ત્રી મૂઠ મૂળામાં ગૃણાં ચારિત્રકાક્ષિણમ્

અનુગદાર્ય સવ જોઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃત કૃતઃ ॥ (આઠમી સદી)

—દસવૈકલિક ટીકા તથા ધર્મબિન્દુ વૃત્તિમાં—શ્રી. હર્ષમિત્રસુરિ.

૭૯. જુઓ નૈવ સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—પૃ. ૨૧, શ્રી. મલધારી હેમચંદ્રસુરી (બારમી સદી)

‘જે કે દર્શિવાદમાં સર્વ વાક્યમ્ છે છતાં દુર્મેધસ તથા રામવિ...તથા સ્ત્રીઓના અનુગ્રહ માટે, બાકીના સુતની રચના થઈ છે.

૮૦ સ્ત્રી શુદ્ધો નાધીયતામ ।

સ્વેતામ્બર આચાર્યોએ સ્ત્રી વર્ગને અગિયાર અંગ જાણવાની હો કહી બારમા અંગની વ્યવહાર દૃષ્ટિથી મહત્તા બતાવવા પડેલી સમાજનું અનુકરણ કર્યું હોય એમ નાગે છે.

તેરમા સૈકા પછી રચાયેલ સાહિત્યમાં સ્ત્રી જાતિનું મહત્ત્વ શિયળથી જ ગણાયું છે. તેની આત્મિક શક્તિ, ગૌરવ, પ્રતિભા વગેરેને બદલે તેણે ખૂબ તપ કર્યું, કાયાને કસી નાખી, સંયમ પાળ્યો, અને શિયળથી એકાદ ચમત્કાર બતાવ્યો એટલામાં જ સ્ત્રી વર્ગનું મહત્ત્વ આવી જાય છે. છાહો ચંદનખાળા આદિ મોળ સન્નારીઓ જેનું નામ પ્રાતઃકાળમાં રાજ જૈન સમાજમાં દેવાય છે અને જે સોળ સન્નારીઓમાં એક એક શુભનો પૂર્ણ વિકાસ થયેલ છે તેની મહત્તા ફક્ત શિયળથી જ ગણી છે અને તેને માટે જે પ્રચલિત છંદ કે સંજ્ઞાય છે તેમાં તેના શુભો તરીકે શિયળને જ વર્ણવવામાં આવ્યું છે.^{૮૨} તોય સાથે એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે ફેટલાક સ્ત્રી પાત્રોના સર્જન આ જમાનામાં પણ પુરસ્કૃત જેમ આપે તેવા થયા છે.^{૮૩}

હવે આવીએ વિવાહ-બાળવિવાહ, વૃદ્ધવિવાહ પર. જૈન સાહિત્યમાં અધ્યાત્મ વસ્તુ મુખ્ય હોવાથી તેમાંથી એ સબધી જોઈતી સામગ્રી નથી મળતી. પણ અઘડમાં સૈકા પછી વિવાહ મબધીના વર્ણનો મળે છે.^{૮૪} અને અગિયારમાં સૈકા પછી તો વિવાહના વર્ણનો, તેની તૈયારીઓ વગેરે પર ઠીક લખાયું છે. બાળવિવાહનો તેમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ નજરે નથી ચડે. સોળ વર્ષની કન્યાની ઓછામાં ઓછી ઉંમર વિવાહ વખતે હોવી જોઈએ^{૮૫} એ તેનો પ્રધાન સ્વર છે આથી બાળવિવાહને જૈન સમાજમાં રચાન નથી જ. હેમચંદ્રાચાર્ય એટલે સુધી કહે છે ' કે સ્ત્રીઓના વિવાહનો નિર્ણય સ્ત્રીઓએ જ કરવો યોગ્ય છે. '*

વિધવા વિવાહ થયાના આ યુગમાં દાખલા છે. શ્રી. વસ્તુપાલ તેજપાળની માતા વિધવા હતી. વિધવા થયા પછી તેઓ હમેશા ઉપાશ્રયે જતાં, જ્યાં સામુદ્રિક શાસ્ત્રના પારંગામી આચાર્ય તેને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. અને ફેટલીક વખત તો તેની તરફ જોઈ રહેતા. આસરાજ નામના એક શ્રાવકે આનું કારણ ગુરુને પૂછ્યું. ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે આ સ્ત્રી બે પુત્રની માતા થવાની છે આ પુત્રો નરરત્ન નીપજશે. આ સાંભળી આસરાજે વિધવા બાઈની સાથે લગ્ન કર્યું અને તેનાથી વસ્તુપાળ-તેજપાળ બે રત્ન ઉત્પન્ન થયા.^{૮૬}

વળી દાનવીર જગદુશાહ સબધી પણ એમ જણાય છે કે તેને એક કન્યા હતી. યોગ્ય ઉંમર થતા તેને પરણાવી પરંતુ લગ્ન પછી તરત જ તે વિધવા થઈ. આથી ચોતાના સગાવહાલા વગેરેની રજા લઈ તેણે તેનો ફરી વખત લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો^{૮૭} જો કે

૮૧ પટિલ શ્રી સુખવાવજી

૮૨ સોળ સતીનો છંદ જુઓ પ્રસ્તાવના 'સોળ સતી,' ધીરજનાથ ધ થાહ તથા જૈન સંજ્ઞાય આજમાં સાળ સતીની સંજ્ઞાય

૮૩ શ્રીપાળ રામનો રાસ-મયણાસુદરી તથા જુઓ શિયળવતીની કથા.

૮૪ સમરાઈચક્રહો, દ્વિતીય ભવ સ્લોક ૭૦-૭૬ — શ્રી હર્ષિમદ્સૂરિકૃત તથા વિવાગસુચક ક્ર. ૨, અ. ૧

૮૫ પ્રવચનસાદેશ્વરના કર્તા શ્રી નેમિચંદ્રજી

* ત્રિષ્ટિપવાકા પુરુષચરિત્ર પવ. ૩, સર્ગ ૩

૮૬ જુઓ વસ્તુપાળ તેજપાળ, કુમારપાળ ચરિત્ર તથા શ્રી લક્ષ્મીસાગરસૂરિ અને પાસચંદ્રસૂરિના રાસ.

૮૭ જુઓ જગદુશાહનું ચરિત્ર અથવા ખખખરનું જગદુ. ચરિત્ર.

॥ કર્ત્રી શિવા, મદ્યધારી હેમચંદ્રસુરિ પ્રાસે પુષ્પમાલ' લખાવવાની પ્રેરણા કરનાર કે છેક સત્તરમી સદીમાં ચનાર હેમશ્રી અને એવી બીજી અનેક સ્ત્રીઓ જેનાં નામ માંથી જણાતાં તત્ત્વ લેવાય છે, તેમનાં સર્જન જૈન ધર્મમાં થયાં છે. જૈન ધર્મમાંથી પ્રેરણા મેળવી છે ને ધર્મને વિકસાવવામાં તેમણે સુંદર ફાળો આપ્યો છે. આ બધાંનાં રિત્રો, જૈનધર્મ એ અધ્યાત્મ ધર્મ પર ખાસ ભાર આપતો હોવાથી એ સમજીતા જ પૂરતા, ને પાછળથી શિમળની જ મહત્તા પૂરતાં મળે છે; છતાં તેના પરથી તેમનાં જીવન દ્વંધ અન્વેષણદ્વારા ધર્મ વિચારી શકાય છે અને તે વખતે તેમને ભાવપૂર્વક મસ્તક . વળી એવાય હૃદ્દેષ્યો મળે છે કે રાજના પુત્રો, મંત્રીના પુત્રો વગેરેને વેશ્યાઓને ઊંચોને ત્યાં ચાતુર્ગ શીખવવા માટે મોકલવામાં આવતા. આ વસ્તુ શુ સૂચવે છે ? જાળવિવાહ કે વૃદ્ધવિવાહનું પ્રાયઃ ક્યાંય નામનિશાન નથી. વિધવાવિવાહની રીતિ ઇસ્લે કે તે છટ છે કે અનિષ્ટ-આચાર્યો તટસ્થ રહ્યા છે, છતાં એ યાદ રાખવું કે વિધવાવિવાહના રાયક ભાવે કરાયેલાં વર્ણુનો ઈશ્લીક વખત નજરે ચડે છે. જૈન સમાજમાં ચતુર્વિધ સંધની રચના એવી છે કે સંધનુ એક પણ અંગ અથવા ની કાઈ અમર તેમાંના એક અંગને આંચ આપવા મત્ન કરે તો પણ તે કાવી ન જોઈ સંધનું બધારણુ દીકું હતું એટલે ભારતવર્ષમાંથી તે નષ્ટપ્રાયઃ થયો; જ્યારે સમાજ અનેક ઉત્ક્રાપાતો સામે ટકી રહ્યો. જૈનધર્મની અનેક વિશિષ્ટતાઓ છેઃ ૬, અદિંગ, સંવત્સરી ક્ષમાપના વગેરે. એવી જ તેની એક વિશિષ્ટતા છે અને તે પુરુષ સમાન જ ગણવાની; છતાં એ નોંધવું જોઈએ કે સ્ત્રી પુરુષ સમાન હજીવાળા છતાં જૈન સમાજનુ ધ્યેય આંતરજ્ઞાન ને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું હોવાથી તે તે ને અનુકક્ષીને જ સાહિત્યની સળવટ છે.

આમ છતાં સ્ત્રી સમાજનુ રચાન અત્યારે જે જાતનુ દેખાય છે તે ખાટેનું કારણ તેનાં કારણો નીચે મુજબના ગણાવી શકાય.

૧. પહેલેથી જ સ્ત્રીને ધરનું કામકાજ સોંપાયુ હતુ. જેવી રીતે વેદમાં જણાવ્યા મ ચાર વર્ણુ હતો, પરંતુ પાછળથી તેમાંથી અનેક વર્ણો ને હિપવર્ણો થયા અને વર્ણુના ભાગ્યમાં અમુક કામ કરવાનું જ નક્કો થઈ ચૂક્યું, તેવી રીતે વ્યવહાર થવા માટે સ્ત્રી વર્ગને સોંપાયેલું પરકામ, પાછળથી તેમને જ માટે નક્કો થઈ ચૂક્યું.

૨. પુરુષવર્ગ જેટલી જ સ્ત્રીવર્ગને સગવડ મળતી હતી છતાં તૈયાર ચનાર વર્ગ ઓછો હતો.

૩. વૈદિકની પ્રજાળ અસર.

૪. પુરુષના હાથમાં જ મુખ્ય સત્તા હતી—સાહિત્યનું સર્જન યા ખૂન કરવાની પણ આ ચારે કારણથી સ્ત્રીવર્ગની કક્ષા નીચી ગઈ છતાં રતુતિમાં ચક્રેશ્વરી, પદ્માવતી, દેવી, રોહિણી, પ્રદ્યુમ્નિ વગેરે સોળ વિદ્યાદેવી, ભરહેસર બાહુબળની સન્મુખમાં પતી પવિત્ર સ્ત્રીઓ, મહાસતીઓ વગેરે સ્ત્રીસંધનાં જ અંગ છે અને તે અંગને પુરુષવર્ગ જે ભાવપૂર્વક વહે છે. એ વસ્તુ સ્ત્રીવર્ગની મહત્તા જ પરોક્ષ રીતે સૂચવે છે.

બાકી અત્યારે જ જૈન સાહિત્ય સ્ત્રીવર્ગની અજરામરનાને માને છે, અને જે દિવસે રનાં કાણોનો અભાવ થશે, તે દિવસે મલ્લિ જેવી એક જ સ્ત્રી દુનિયામાં અવતાર લે જમનને નવો સંદેશ પાઠવશે એ નિર્વિવાહ છે.